De Gids. Jaargang 87

bron
De Gids. Jaargang 87. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1923

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001192301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

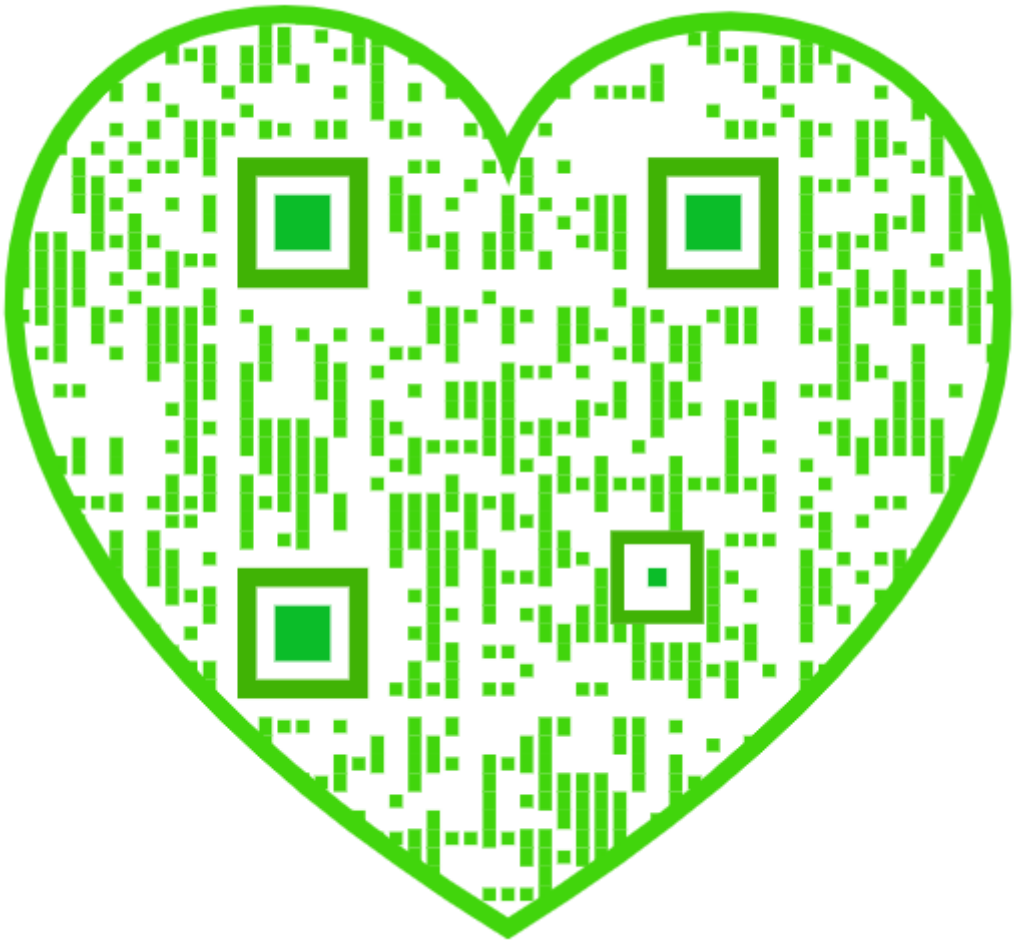

[Eerste deel]

Van haar luister beroofd.

I.

- Schrijf het op, dan schrijf je 't uit, wist, hoe lang geleden, mijn vader te raden. Hij heeft het me meer dan eens gezegd. - Je hoeft er geen dagboek voor te beginnen. Schrijf aan een vriend - of schrijf het mij! Zet het op een vod papier dat je wegstopt in een la; later lees je het nog wel eens over. Zijn nut gedaan heeft het, terwijl je het schreef.

Mijn goeie vader, die zelf nooit tijd had! Een ‘kring’ van dokters zond vakbladen rond; in zijn al te zeldzame uren van rust ontdekte hij vaak ‘iets om te noteeren’, maar telkens bleek de map juist weg, wanneer hij volgens zijn voornemen doen zou. Erger schâ gaf dat hij verzuimde, maanden verzuimde eerst, later jaren, rekeningen uit te schrijven; en ach, als hij met de kassier in de stad, die zijn ‘trommeltje’ hield en zijn saldo, een iets nauwlettender contact van briefverkeer had onderhouden... ‘Alles voor de patiënten’, zei Moeder. Een zegen voor het dorp en de streek. Dat ééns er iets buiten zijn vak geweest was; dat eens ook hij het had ‘uitgeschreven’; ik heb 't in die brief van zijn vriend gelezen, vergeten bij het gaan der jaren, diep in een lessenaars-hoekje gefrommeld, waar ik hem moest vinden, daags na de dood: een al te duidelijke echo op klachten over huwelijksleven.

Schrijf het uit...

November-guurte, toen ik kwam op het telegram van zijn ziekte. Ook te Leiden had het gewaaid, erger misschien, vast even hard als over de Geldersche akkers en weiden. Maar

wie let als student op het weer! Bij de duistere eenzaamheid van de straatweg, dat groot half uur van de stoomtram naar huis, greep het tot huiverens in mijn ontroering en bevend belde ik tweemaal zacht, onverhoord, aan de deur van mijn kindsheid. De dagen van het wachten op sterven verbaasde die storm me, storm in mijn dorp! Hij, die daar altijd maar door had gemoeten, meer dan dertig jaren lang! Daarná sprak de brief van nog andere storm: ik wist, hoe ik eenig kind was gebleven.

Zoo uiterlijk-rustig, eenvoudig en effen, als het bestaan van mijn vader geweest is: vier jaar assistent bij een prof, dan voor zijn leven ergens *de* dokter; zoo bewogen lijkt mijn begin. Maar striemend floot de wind het dorp door, al was 't geen storm van de Indische Zee. En zou het wennen aan deze mislukking: getrouwd, nìet gelukkig; getroùwd zonder liefde; 't berustend weten dat alles voorbij is, de ééne mooie kans ontgaan; 't aanvaarden dat dit zoo moet blijven, onder de grijze gelijkheid der dagtaak, dag aan dag in één omgeving, het sjokken met de tilbury, het staan bij boersche huwelijkslust, en de moeë terugkeer thuis in de stilte, gemelijk, van klein gezin, waar niemand komt dan ‘om de dokter’ en altijd iemand lijkt heengegaan; zou dat minder innerlijk-gieren geven dan 't staan vóór bot, mesquin bedrog, opeens ontgoocheld, domme jongen?

Schrijf het uit!

Dat ik hiervoor ga zitten, waarlijk bereid lijk tot deze daad en bij de gedachte aan Vaders raad, met mijn fel leed het lange zijne, met zijn geduld mijn drift vergelijk - het kan een eerste symptoom van herstel zijn.

***

Zoo heb ik geschreven in Januari. Ik was twee maanden in patria; 6 October verlieten wij Tandjong Priok. De lust om iets als een dagboek te ‘houden’, beving mij al op het gymnasium. Zooals vanzelf spreekt, bleef 't daar plan, iets vaags dat ik eenmaal zeker doen zou. Doch verliefdheid - een vorm van liefde! - windt zelfzucht op tot koortsigheid. Ik heb een dik, duur boek besteld, sterk wit papier in kloek karton. En dat met het bovenstaande geopend.

Het geschiedde in de assistentenkamer van het Ziekenhuis, waar ik sinds drie dagen werkzaam was. De merkwaardignuchtere deftigheid van dit een zaal genoemd vertrek, is wel geschikt voor zelf-operatie, vooral wanneer men sinds zeventig uur tot de bevolking van het gebouw hoort. Dezelfde avond heeft de plicht wat er aan operatieve en andere medische bekwaamheid in me te vinden is, zóódanig aan het werk gezet, dat ik mij en mijn dagboek leerde vergeten. Op een avond in Maart, toen ik vrij was en naar het Leeskabinet kon gaan, waar ik voor een maand geïntroduceerd ben, kreeg ik het weer met mezelf te kwaad; doch het boek lag geborgen in 't Ziekenhuis. 'k Schreef postpapier van de leeszaal vol; me dunkt, dat moet hier worden ingeplakt.

13 Maart 1910. Nu ik het Ziekenhuis even ontliep, lijk ik weer opeens mijn stuur kwijt. 'k Heb illustraties zitten kijken en de plaat van een schipbreuk bij Spanje heeft al mijn gedachten gegooid op háár, haar trots bij die storm in de Indische Zee. In het Ziekenhuis gaat het veel beter, daar blijft van mijn vorig jaar weinig over. Daar ligt de zee tusschen dat en dit: Indië, met het begin van ‘ons’ - en Rotterdam, stad wel geschikt, om onze scheiding te voltooien, door mij wat ouder en anders te maken. Een van de meest sprookjesachtige hoogvlakten op Java en deze morsige rumoerstad, daag'lijks opgepropt vol herrie, met het Ziekenhuis als een oase der stilte. Bewegingsvrijheid in de natuur en dienst naar de klok van kranken-verpleging. Ik heb dit gewild (nog is het noodig) - zelfs heb ik mij wijsgemaakt het te wenschen.

Indische liefdekoorts, vijf maanden lang, vijf maanden willoosheid onder leugen; toen de ontgoocheling van de zeereis, machteloos opgesloten-drijven, de hut meer ruimte dan op dek, en bevrijding... over de rand: deze waanzin, dit durven-noch-willen en toch aldoor het zelfverwijt, dat het geen ‘liefde tot de dood’ was. Bij haar - een spel; bij mij... ‘nooit dàt’... Bij haar triomf dat ik niet over boord sprong, dat ook mijn liefde niet ‘van die kracht’ was - als werd zij daardoor van wat leugen ontlast.

'k Ben nog niet beter; dat zegt mijn taal. Liefde kan tot wrok verworden. Want het is bij mij nìet louter hartstocht geweest. 't Was juist de grief, dat zij dit dacht. Ach, als de

liefde maar langs het verstand liep! Dan had ik geloofd, wat ik steeds heb geweten, dat ik haar niet veranderen kon. Óf was het hoogmoed, dat strak verlangen, uit deernis en in deemoed geboren, dat mijne liefde haar liefde zou leeren? Eigenwaan heeft mijn gevoel bezoedeld. Eerst wou ik beter zijn dan haar man. Ik zou vergoeden, wat hij te kort kwam. Ons huwelijk zou liefde zijn. O, 't kalm geduld in de vrouw die bedriegt! Hoe heeft zij met me meegepraat! Me gevleid dat ik ontdekt had, wat hij en zijzelf in haar niet kenden. De waan dat dit waar kon zijn, gàf geluk. Geluk, toen zij zich nog niet had gegeven... Ach, dàt, gaf dat mij ooit gelùk? Verruiming gaf het, die van bereiken, bij hoop op het later volledige, wanneer we één zouden zijn voor het leven, de eenheid-in-eenvoud, waar 'k alles voor staan liet. Weldra werd *het* de oorzaak der scheuring, toen zij zich plotseling niet meer wou geven; en daarbij rustig bleef, zonder drift: dezelfde die z'altijd geweest was, volkomen zich meester - slechts niet haar behaagzucht.

***

Ziekenhuis, Pinkstermaandag. - Wàs het alles koketterie?

Gisteren ben ik meegenomen, in een feestboot, de wijde rivier op. En nu ik, op de tweede feestdag, dienst heb maar niets gewichtigs te doen, nu drukt een leegheid als een weemoed en terwijl het Ziekenhuis vol ligt, verlang ik naar een mooi geval, om me daarin te vergeten.

Er was veel blijdschap op de Maas. De rivierpracht verzoent met de stad, als de sport-weelde met het koopmansleven. Maar ach, wat stond ik oud daartusschen; wat ben ik altijd oud geweest. - ‘Dacht je dat ik je niet waardeerde? Je goeie bedoelingen déden het juist.’ De zinnetjes uit ons laatste gesprek; de zachtste en daardoor de wreedste, want waar van haar en waar voor mij. Men verovert geen vrouwen met ‘goeie bedoeling’! Hoe men het wel doet, zei me de feest-boot. En het waren daar jonge-meisjes; geen vrouw, naar de echtscheiding toe gedrongen, door een minnaar die voor haar zijn betrekking verbrak.

Ik zou haar nu willen schrijven als vriend.

***

Gelukkig heb ik dit nagelaten. Een tweede brief zou te schielijk gevolgd zijn.

In de zekere verwachting, ik mag wel schrijven na de afspraak, dat zij in patria met me zou trouwen, liet ik alles daarginds in de steek: positie, toekomst, ik maakte ruzie om het voorwendsel tot mijn congé, zoodat mijn vertrek haar niet compromitteerde, nu ik de zeereis met haar doen zou; haar niet - noch haar beide jongens. Maar om deze telt ook haar bedrog niet.

Ik moet dus dankbaar zijn voor het plaatsje, in dit ziekenhuis gevonden en zeker óók voor de epidemie, plotseling over de stad gevallen, die me zóó weinig tijd tot slaap laat, dat ik de dagboekerij vergeet.

Kòn ik het even makkelijk haar doen, om wie ik al dit geschrijf ben begonnen.

II.

23 October 1910. Wat zit het alles hier nieuw in de verf!

Jij, negenmaandsch dagboek, je bent al oud, maar jou staar ik aan als iets dat vervreemd is. We hadden elkaar niet veel meer te zeggen. Maar nu, in deze nieuwe omgeving, dubbel nieuw bij al die verflucht, voel ik me tot je aangetrokken. Met jou kan ik over alles praten. Trouw ben je met me meeverhuisd, uit Rotterdamsche modder en herrie naar dit propere stadje van stilte.

Mal zit ik neer in nieuw-geverfdheid. Tot wrevel van hem die mijn voorganger was, zoowel in deze dokterspraktijk als in het bewonen van dit hotel, maakten ververs het huis al onveilig, toen ik mijn eerste bezoek aan de stad bracht, als aanbevolen sollicitant, nauwlijks drie maanden geleden. Nu riekt en pikt het weinig meer, maar wel ‘doet’ het heelemaal akelig druk, om schilders-argot van pas te gebruiken. Een bazaar, of een bioskoop, een tingeltangel of een nog onnetter onderneming, ze hadden zich alle beter in het lichte pak kunnen steken van vierkante, veel te breede ramen en van een beverving, geel met wit, over heel de voorgevel heen, dan deze op zijn leeftijd roemzuchtige ‘Zwaan’.

Mijn zenuwen tot stâge baat, huis ik niet vóór maar met kijk op de tuin; op wat ook kleurig is maar prachtig, de nu fonkelend donker-roode, met wilde wingerd tot het dak dik

begroeide achtergevel van het pakhuis voor Fransche wijnen, dat eens een klooster moet zijn geweest. Mijn balconnetje is me al dierbaar! Waar geniet ik meer van me pijpje dan luierend hier in het open deurraam, terwijl vlakbij de vogels wippen en fladderen van boom naar boom, of honkgaan in de wingerdpracht. De tuin ligt te lachen in najaarszon. Die vreedzame, rustige lach van de herfst. Weemoedige vriendelijkheid van kalmte, bij wat en bij wie zich voelt ouder-worden.

Morgen woon ik hìer een maand. Met een gemengd besef van voldoening en ontnuchtering overzie ik die eerste weken. Zoo bruusk haast als het moest op Java, heb ik een einde gemaakt aan een tijdvak, waarin ik bevrijdend-hard heb gewerkt, waarlijk ‘met slokken’ een taak volbrengend, om dank zij die inspanning leed te vergeten. Ontgoochelend dringt het besef zich op, dat de volstrekt onbelangrijke ervaringen van de introductie-weken hier in het stadje 't volledige kort-begrip kunnen zijn van wat me voortaan staat te wachten: - mijn tweede standplaats, de eerste als ‘chef’... Heb ik wéér overhaast gehandeld? Weinig erover gedacht, inderdaad, hoe dit vie de province zijn zou. Toen de tijding van Guus van Hooren's verloving en het schielijk te wachten huwelijk, in verband met zijn opzienbarende benoeming aan het nieuwe ziekenhuis te Amsterdam, bij ons te Rotterdam als een curieus voorbeeld van Streber's welslagen van mond tot mond ging, drong mij opeens een ontlastend verlangen om naar deze vacature te dingen; en sinds is bij de wensch te slagen de stad niet meer geweest dan het object, waarin die begeerte verstoffelijkt stond. 't Is een carrière-jacht geworden, blind... als de drang, opeens, naar een vrouw. Tusschen toen en dit trage heden, ligt het gebrui om, haast gewelddadig, me los te wringen uit al het werk en uit het ziekenhuis zelf der ‘Maasstad’; het overhaast pakken der twee laatste koffers, de verzending van al de bagage, de reis, de aankomst, het late ‘diner’, hier in een schemerhoek van de rookerige biljartkamer; dan Guus van Hooren's hoogdoenerij bij de voorstelling en inwijding van zijn opvolger... maar eigenlijk was 't alles enkel de hachelijke overgang van sterk verlangen tot nuchter verkrijgen. Ik snakte naar deze stad als een rust.

Kleinigheden, de eerste dag, terwijl ik toefde in dit vertrek, de roffel telkens van een biljartkeu op de vloer der koffie-

kamer, daartusschen het slissen en knagend schrapen van messenslijpen in de keuken, hebben sterker indruk gelaten dan de overneming van het ziekenhuis-werk of het eerste ‘uur voor vermogenden’. Intusschen heb ik een Stad leeren kennen! In mijn gymnasium-jaren aanschouwde ik dagelijks een school, twee straten en een stoomtram-station; Leiden was de academie; te Rotterdam zag ik zieken, zieken... ik zocht er en vond er de afleiding: werk. Hier hóór ik, stadsambtenaar, bij de stad. Ik moet aan het heele stadsbestaan meedoen, als hoofd van het ‘ziekenhuis der gemeente’.

Karakter heeft deze dicht-ineengebouwde kleinheid, vol ouderwetsch-zwaar steengebruik, wel; de stempel van een lang verleden. Ook teert de stad nog op oude bedrijven. De houthandel geldt voor het eerbiedwaardigst, jonger zijn de twee leerlooierijen, ontzag wekt ook de zeepziederij. Het aanzien der geslachten Van Maalwijck, Den Dolck en Van Hooren ligt met de welvaart van deze nijverheid vervlochten, die zoozeer geëerbiedigd wordt, dat zij niet alleen iets veel hoogers, maar werkelijk iets anders is dan wat de dertig jaar geleden onverhoeds opgedoken ondernemingen aan nieuwe voorspoed ingebracht hebben. Van deze komt trouwens niet louter winst. Elke keer dat de oude heer Hugo van Maalwijck, de schoonvader van mijn voorganger, 't woord fruitbederf heeft uitgesproken - 'k heb op zijn minst het viermaal gehoord tijdens de twee hem gebrachte bezoeken - verbreedde zijn mond, de onderlip krulde, rimpels kerfden het gladgeschoren gelaat als sporen van een hooghartige grijns. Inderdaad kan van de jamfabriek worden gezegd, dat zij het wisselvallige eener industrieele onderneming deerlijk ondervindt. De Motor-Maatschappij, die om haar werkplaats van ruimte en licht gesmaad is als ‘het glazen huis’ (bijnaam, nu even gepast voor mijn ‘Zwaan’!), heeft onder hoon van de ouderwetschheid en van de afgunst moeten ervaren, dat groote opzet wantrouwen wekt. Eerst toen de smidszoon Overlaat, wiens vader zich door der stad bedilzucht gewillig Jan Overleg laat noemen, een ‘rijwielzaakje’ daar was begonnen, dat schielijk dijde tot auto-fabriek, bleven de enkele aanvankelijke aandeelhouders het geloof in Frits van Hooren van Duynhorst betreuren, doch zelfs de Van Hooren's hier, zonder landgoed maar met industrie-macht en groot fortuin,

moesten de schimp op het glas en ijzer van hun verwant uit de dorre duinen, hun concurrent in deftigheid, - want, hoewel arm, met een dubbele naam! - nu hij berooid naar zijn ‘zandgoed’ terug-is, voor hun fatsoen en uit eerlijkheid staken. Een uit bottelarij-verdiensten begonnen bierbrouwerijtje telt in de stads-reputatie niet mee; en wat twee joden aan ‘export’ besommen, de een met vleesch dat hij tot naar Den Haag stuurt, zijn neef met duinwild dat overal heengaat op veertiendaagsche prijscouranten, geldt hier voor gewantrouwde slagersnering.

Dus houdt ‘de grootheid’ haar erfgoed aan macht. Wel klampen haar telgen iets nauwer aaneen dan vóór het tijdvak der nieuwe bedrijven toen, door geen buitenwacht bedreigd, de leden onderling van de geslachten staâg twistten in besloten kring en al wat er Van Maalwijck heette met de Den Dolcken tegen Van Hooren's, of met de laatsten stond tegen genen, even openlijk, even fel, als in het ook ietwat kleinsteedsche Verona Montague's tegen Capulet's.

Nooit, dus wisten de fiere Van Maalwijck's, werd een der hunnen weggedrongen. Maar nu sterft de familie uit! Hier in de stad is nog enkel de grootmachtige Mr. Hugo van Maalwijck, met twee ongetrouwde zusters. Hij is eigenaar van de oudste houthandel en heeft indertijd om deze zaak, waarvoor hij alleen was overgebleven, het burgemeesterschap van zijn geboortestad geweigerd. Zijn eenige zoon had hem moeten opvolgen, maar een jaar of vijftien geleden is die, nog geen twintig jaar oud, naar Davos gestuurd en er gebleven. Er restten Mr. Hugo twee dochters. En het schijnt wel een daad van millionnairs-magnificentie, dat hij de oudste heeft willen geven aan Mr. Otto van Hooren van Duynhorst en nu de tweede aan ‘mooie Guus’. Hij bracht er de oudste tak van het geslacht, hier in de stad tot een rijkdom gekomen, waarvan buiten niet veel schijnt overgebleven, in 't aanzien van fortuin terug. Ruim twee uur loopens van hier ligt het landgoed, dat ‘op soos’ het ‘zandgoed’ genoemd werd, waar ‘ook een laan is’, preciseering die zegt dat op deze heerlijkheid Duynhorst één dubbele rij van oude beuken door slechte wei naar sparretjes-duin voert. Een vader speelt er de landedelman. Zijn jongste zoon Frits liet geld in de zaak, waar nu Piet Overlaat mooi in verdient. Otto heeft na lange

studie de meesterstitel weten te halen, mocht toen Suze van Maalwijck hebben en werd hier als burgemeester... geduld, totdat hij opeens naar Den Haag is verhuisd, als deelgenoot in een firma van ‘wijnen’.

Toen papa Van Hooren van Duynhorst, naar men zegt overreed door notaris De Keper, voor zijn in alles mislukkende derde de dwaasheid begon van de motorfabriek, ging hij eerst praten met Hugo van Maalwijck, die de zaak afried maar aandeelen nam. Zoo loopt nog ieder met alles naar Hugo, naar het toch stug gesloten huis, donker door het groen der blinden in een doffe tichelgevel, van welks persiennes er een omhoog is. Daar zetelt de ouwe heer achter een hor. Zijn leunstoel staat bijgedraaid voor het spieden.

Collega Guus, niet zonder spotlach, als om de kans op verdenking te weren dat ook hij aan serviliteit doet, heeft me zóó fijntjes ingelicht, dat ik bij het eerste bezoek aan de stad me heb gehaast, na de burgemeester, deze oud-wethouder gunstig te stemmen. Kenschetsend voor de kleinsteedschheid is, dat ieder genoemd wordt bij van en voornaam. De burgemeester heet ‘Kees den Dolck’, de oude heer overal ‘Hugo van Maalwijck’. Kenschetsend bij de ontvangst door deze was dat hij, wiens trouw aan de speurdersstoel hem volle contrôle geeft over ‘De Zwaan’, met een opmerking over de omnibus toonde me bij de aankomst te hebben begluurd, zoodat hij me twee uren in de stad wist; en niettemin noodig vond te verklaren: - ‘Mijn aanstaande schoonzoon, maar ook me neef de burgemeester, hadden me over uw sollicitatie geraadpleegd.’ Hoe mooi de benoeming te Amsterdam was, werd verklaard met bijzonderheden over die nieuwe en groote stichting, welke mij niet volkomen gaaf uit de leekenmond mochten bereiken, maar die toch volstonden om aan te toonen, hoe ijverig Guus bij de bruid gegeurd had, en wat een indruk dat liet bij haar vader. Een geleerde, als Guus is, kòn hier niet blijven; zijn plaats was aan de academie of in een stichting, gelijk hij nu kreeg. En nauwelijks was dit gezegd of, wel wat hachelijk voor mijn geringheid, kreeg ik te hooren dat, dank zij de schoonzoon, het ziekenhuis waar ik naar durfde dingen, overal zéér gunstig bekend stond...

***

Zoo schreef ik onlangs... in mijn leegheid. ‘Nieuw in de verf’ was mijn bestaan. Thuis voel 'k me nog niet in al de kleinsteedschheid. Wat waren ze prachtig, die vlakten op Java... Vriend Dagboek, je bent een trouw kameraad. Jou kan ik alles openbaren. Zelfs wat ik over mijn voorganger merk, ‘de mooie Guus’, als hij heette te Leiden. De mooie Guus héét hier gezag. Met de familie hoorde ik spotten, onder anderen ‘op soos’, waar ik elke Zondag-namiddag verschijn, ook hierin mij aan zijn voorbeeld houdend. Zelfs Wouter van Hooren lachte laatst mee. Zeep-man, vol van de trots van de eenvoud, vindt hij zoo'n ‘van Duynhorst’ ‘von Habenichts’. Een broer van Wouter, sedert gestorven, heeft met Willem den Dolck gedongen naar het burgemeesterschap, waarop Hugo van Maalwijck zorg droeg, dat zijn schoonzoon de ‘derde hond’ werd. Willem den Dolck looit sedert leer, maar heeft zijn best gedaan, met Wouter, het Otto van Hooren lastig te maken, tot deze Den Haag en de wijn prefereerde, wat mogelijk was door schoonvaders geld.

Guus gaat hier voor een kundig man door. Grappig, zooals het sommigen meeloopt. Te Leiden heb ik hem zien fuiven. Door de examens rolde hij heen. Toch had hij ook daar al een zekere naam, dank zij handigheid bij het snijden. In de kerfkamer was hij een piet. Het werd erkend, ook door de prof, al verdofte diens bemoedigend oog, toen Guus bij de maskerade-feesten zich opeens met de mollige Kitty bemoeide. Men schreef des vaders reserve toe aan geruchten dat Guus wat veel in den Haag zat; iedereen dacht trouwens dat hij geld had, want hij ging met eerste lui om, eenig medicus in zijn club. De mooie Guus met de dubbele naam! Hij is genoemd voor praeses van 't corps. Toen... wat het eigenlijk geweest is, 't gebeurde in mijn Weensche tijd: er schijnt iets met hem voorgevallen, men doelde er ook te Rotterdam op, verwonderd over zijn mooie benoeming. Maar hier in het stadje staat hij in eere! Ook liet hij het ziekenhuis heel goed achter, al zitten we slecht in ons personeel. Deze menschen stellen hem hoog. In de malle week van mijn aankomst: - bruigom èn met zóó'n deftige bruid: ‘Een éér voor het ziekenhuis!’ vond de portier - schenen zelfs de zieken dronken; - ze kregen ook twee fleschjes hipocras en mooie

doosjes of zakjes bonbons! Ik had me populair kunnen maken, door een longen-patient en een ingewandslijder (die precies een week later begraven moest worden) per vigelant naar de kerk mee te nemen.

Máár juist nu hij goed en wel weg is en men weet wat men heeft aan mij, voel ik hoe handig hij omging met ieder, wat meer deed dan behendig snijden en fortuinlijke diagnosen. De vent zet elkeen naar zijn hand en houdt daar dankbaarheid bij over.

Ik denk hierbij niet aan Zuster Van Emden! Zelfs de portier durft om haar lachen. - 'Wat die zich in d'r hoofd gehaald had! De dokter! En dan zóó aanzienlijk...' Het laatste zet mij meteen waar ik zijn moet. Zoo slaat men met één klap twee vliegen. Heb ik me geen lichte twijfel veroorloofd, of onder andere met brandstof meneer portier wel een zuinige hand had? Zuster Van Emden en Ouwe Lotje... Maar er zijn, buiten het ziekenhuis, harten, wier klop een edeler zege voor Guus was. Slechts Maartje Baars schijnt niet verliefd. Ze zei nog geen enkel kwaad woord van de bruid. Uit de waterige oogen van haar corpulente broer, mijn zoo uitnemend-vadsige hospes, heb ik spot zien puilen en toorn, om de woorden van enthousiasme, door Maartje's schoonzuster, mijn gastvrouw, aan 's bruigoms uiterlijk gewijd. Zelfs de Moeder-Weduwe, die daag'lijksche sta-in-de-weg voor haar zoon, zoodra 'de Baars Baas wil wezen', als Guus zei; zelfs zij, zoo stipt in mis en biecht, zóó naarstig een waakster over de meiden, dat alle commis-voyageurs haar haten, zelfs zij sprak smakkend: - 'Knappe man', waarbij nochtans het klappen der tong minder zei dan ik eerst vermoedde, toen ik haar nog te zelden ontmoet had om te weten dat dit geluid niets dan een kenschets van haar beroep is, ten hoogste de roem van haar keuken verkondigt.

Hoe anders dan dit tweetal doet Maartje! Hoe anders dan het drietal is zij. Ze heeft nog een broer, die kapelaan is. Bij haar heb ik niets van kerkschheid gemerkt. Wel kan ze voor Madonna pozeeren. Vooral in verpleegsterstoilet is ze mooi. Eigenlijk zijn het alleen haar oogen; die schitteren zacht als glad, diep water, even rustig, met sterke glans, in het verder gewoon gezicht, dat regelmatig en gezond is, maar karakter dankt aan die oogen, dit effen stralen van zuiver bruin, boven

de forsche, blanke neus. De eerste maal dat ik haar gezien heb, toen mijn voorganger zich ‘het voorrecht niet liet ontnemen, het personeel aan mij voor te stellen’, stond zij in een hoek van de kamer gedrongen en sedert vind ik haar een persoontje, om stil in een hoekje te blijven staan. Zonderling is een vergissing geweest, welke twee volle dagen geduurd heeft. Guus had haar uit 'r hoek gehaald met een: - ‘Nu onze Benjamina nog, in werkelijkheid is het Zuster Maartje’. De familienaam noemde hij niet. 's Avonds zag ik een meisje schichtig de trap van het hotel opgaan; de schim dééd denken aan Zuster Maartje. De volgende avond bracht zekerheid. 't Was die van de groote bruidspartij. Op straat de rijtuigen en auto's vóór het bij uitzondering niet dichtgesloten huis aan de overkant. En in 't hotel toevallig herrie van handelsreizigers met koffers. Ook laat 's avonds nog poenig rumoer, zooals ons gelukkig maar zelden bestormt. In de overvolle gang week ik met moeite uit voor... de Zuster. Zóó slecht vond ik dat zij hier paste, dat ik haar er over zou hebben aangesproken, als haar schuwheid me niet had weerhouden. De volgende morgen een werklijst naziend, las ik haar volle naam en wist. Het mooie meisje, stil in een hoekje, is een-en-al eerbied voor Doctor Van Hooren. Niet mal-verliefd, zooals Zuster van Emden, maar allerliefst-blij om dokters geluk. Hij heeft haar opleiding bestuurd. Een klein jaar was ze te Amsterdam; toen heeft hij haar bij zich genomen, hoewel ze daar natuurlijk niet klaar was. De praktijk, onder hem, zou de rest doen. 'k Ben zeker dat ze zijn heengaan betreurt. Ze weet niet, wat ze kan hebben aan mij. Maar juist hierdoor heeft haar toon me getroffen, de hartelijkheid waarmede ze zei: - ‘O, Dokter, hij verdiende het zoo! 't Is hier toch ook geen stad voor hèm...’

III.

Van 't altijd strak-gesloten huis heeft één dag de deur vrijwel open gestaan. Het was de Zondag vóór Guus' trouwen: receptie. Men belde niet, de deur week zelf. Ik heb een telegram gestuurd, wellicht het eenige ‘stads’- dat er kwam. Want hoorde ik niet aan de lunch van de trouwdag, toen in de week vóór de receptie Van Maalwijck één groote avondfuif

gaf - het was mijn derde dag in de stad - had men de remplaçant moeten vragen, die Guus' op-reis-gaan mogelijk maakte, door met ruzie te Rotterdam uit te breken. Mijn telegram heeft hij genegeerd; een prentkaart van de jonggetrouwden circuleerde op de soos, maar ik mocht er geen ontvangen. Evenmin van haar vader een levensteeken, na twee bezoeken ter kennismaking. Ik moet in dit nesterig oord wat stipt doen, dus heb ik de oude niet weer bezocht.

Maar nù had de Ober zijn naam op de lei! In ‘De Zwaan’ zijn Ober en Kellner één; de boeren op marktdag roepen om Jan. Veelvuldig is zijn werkzaamheid en algemeen geniet hij vertrouwen. Ook voor de boodschappen is hij goud waard. Terwijl hij twee dagen verlof had, liep het onder mijn voorganger mis. De patroon hield toen de leien en heeft die, waar zieken voor ‘dokter’ op stonden, schoongeveegd, of het voor het biljart was. Koos - dus heet de Ober bij huisgenooten - is voor de lei vol accuratesse. Nu las ik: ‘Mr. Hugo v. M.’ en een kruisje achter de hiermee voldoende geschreven naam; wat beteekende, of ik gauw kwam. In het buffet van de koffiekamer hangt een heel oude, grootere lei. Ook daar spreken kruisjes dringende taal, waar niet zoo trouw naar wordt geluisterd, als ik tracht te doen naar die op de mijne.

Dus belde ik klokslag negen uur aan. Mr. Hugo van Maalwijck het eerste bezoek! Zou hij ziek zijn? Achter de hor stond de leunstoel leeg. Op de helderheid van het belgeluid, dat afgepast als de slag van een klok metalig doordreunde tot de straat, onderging ik weer de indruk van het hooghartige dezer woning, gesymboliseerd in de trots van die klank. De stramme meid, na 't opendoen, verwittigde me geroepen te zijn om een ongesteldheid van juffrouw Cathrien, de huishoudster. Voor de derde maal in Van Maalwijck's huis, raakte ik als bij de eerste beklemd door de op een verlaten verblijf duidende doodsche stilte. Mijn weg ging louter over tapijt, door gangen, op trappen, het licht getemperd; eerst in de, als een doorloop enge achterkamer der tweede verdieping, waar de zieke bleek te liggen, drong dat van de grijze Novemberdag door, daar blind noch overgordijn het afhield. Spoedig had ik me overtuigd, dat een laxeerdrank zou volstaan, om juffrouw Cathrien op de been te helpen. Na me bereid te hebben verklaard, zelf het receptje af te geven, daar ik toch naar de apotheek moest,

vertrok ik met een vriendelijk woord, hoewel ondanks mezelf ontstemd, dat er haast was verzocht bij dit bezoek, natuurlijk alleen omdat het dit huis gold. Maar terwijl ik geruchteloos deuren voorbij ging, schrikte ik van een gefluisterd: - 'Dokter!' dat plotseling uit een half weggeschoven portière kwam. De huisknecht stond me daar op te wachten; zijn heer verlangde mij te spreken.

Hoe kwam ik nu aan Molière te denken?! In al de maanden te Rotterdam kreeg ik geen komedie te zien. De jaren in Indië evenmin. Als student... wanneer 't kon lijden. Maar ja, toen gaven Parijsche artiesten me déze Ingebeelde Zieke. Ook deze kamer was voor Molière, waarlijk een deftig decor vol stemming. Had mooie Guus weer invloed op me, de heugenis der ironie, waarmee hij over zijn schoonvader sprak? Of was het veeleer mijn wrok tegen hem, die me sarkastisch op mijn beurt maakte? Ik naderde de in een nog grooter en dieper leunstoel gedoken oude, terwijl ik aan Argan dorst denken. Misschien hielp mij de sjamberloek, met een lakensch calotje gecompleteerd. Maar na wat ik van hem heb moeten vernemen, zou zelfs die heimelijke spotzucht me nu als wreedonrechtvaardig bezwaren, als het contrast niet teekenend was voor het gevoel dat me later vervulde. Juist hierom schrijf ik het alles ook op.

- Mijn huishoudster is wel niet ernstig, Dokter? - En na de bevestiging van zijn gerustheid: - U weet, dat ik u heb laten verzoeken, uw bezoeken vandaag met mijn huis te beginnen. Als iemand er naar vragen mocht, kwaamt u waarlijk voor juffrouw Cathrien. Verzint u maar iets van hevige krampen. Trouwens, wie zou er naar kunnen vragen? 't Is maar: ik neem u in vertrouwen. Ik reken, Dokter, op volle discretie...

- Meneer Van Maalwijck, u weet, onze ambtsplicht...

- Juist, maar Dokter, ik vraag nog iets meer. Deze zaak is zóó delicaat. U kwáámt tot een bezoek aan Cathrien. Maar nu breng ikzelf u bij mijn dochter, de jongste, ja, die pas getrouwd is met uw voorganger, Guus van Hooren. Zij is vannacht opeens thuisgekomen. U denkt wellicht dat ik wartaal spreek. Helaas weet ik al te goed wat ik zeg. Mijn neef Van Maalwijck uit Amsterdam, van de Firma van Maalwijck en Sluyters, heeft zelf haar met zijn auto vervoerd, maar is

direct teruggereden, omdat ik geen stal of garage heb en het beter was niemand te wekken. Voorloopig blijft mijn dochter hier. De bedienden weten natuurlijk, verder is u de eenige. Als u iets sterk kalmeerends woudt geven, schrijft u dat dan op mijn naam voor. Doet u mijn dochter weinig vragen. Gaat u nu maar met me mee.

De grijsaard, die in niets meer deed denken aan een kluchtfiguur van Molière, wrong zich resoluut uit de stoel op en bracht me bij haar, die ik zeven weken geleden als benijde bruid in de kerk had gezien. In peignoir lag ze, onder plaids, op de sofa.

- Waarom ben je opgestaan, kind?

- Ik hield het daar in bed niet uit!

Wat moest ik vragen, zeggen, doen? Ik zei iets van plicht om rust te nemen, na de vermoeienis van de nacht. Maar in de auto had zij geslapen. Haar neef was zóó vol zorg geweest! Waarom zou ik hier niet vermelden, dat ik nu even heb kunnen denken aan eenige verboden liefde, nieuwe of oude, der pasgetrouwde?

- U is zéér overspannen, Mevrouw.

- Ja, Dokter, ik heb in ik weet niet hoeveel nachten niet geslapen.

- Maar, Mevrouw...

- Och, dat is niet het ergste, Dokter.

Was 't het zacht-klaag'lijke in de stem of de oprechtheid die er zich blootgaf? Ik voelde plotseling medelijden. 'k Verzocht haar, aan haar vader te denken, die op zijn leeftijd moest worden ontzien.

- U moet nu willen slapen, Mevrouw.

Wat Mutsaers mag hebben gedacht van de poeders, die ik voorschreef aan de vader? Toen ik, volgens de aan deze gedane belofte, laat in de namiddag terugkwam, sliep zij, naar hij meende, al uren. Maar nu had hij een nieuw verzoek.

- Geheimblijven kan haar terugkomst niet. Een telegrafische vraag van Dokter Van Hooren, of zij hier was, heb ik onbeantwoord gelaten. Mijn neef Van Maalwijck zou naar hem toegaan. Maar dat dringend telegram is hier op het telegraafkantoor aangekomen. En toch!... u begrijpt, het wòrdt bekend. Daarom moet ik u verzoeken, in de eerste plaats te willen verzwijgen, wat u weet van de nacht'lijke aankomst.

En in de tweede plaats, wanneer iemand u over haar spreekt, te bevestigen wat u haarzelf gezegd hebt, dat ze vóór alles rust behoeft. Als u zich tot deze verklaring beperkt, breid ik die uit tot de drukte daarginds: Van Hooren's werkkring... Amsterdam...

Ik mompelde iets van ‘heel graag’ en ‘natuurlijk’ en stak de hand uit - hij weerde die af.

- Het moeielijkste komt nog, Dokter! Zoudt u haar willen onderzoeken? 'k Moet weten, of zij zwanger is.

Ik antwoordde dat dit onderzoek gemakkelijk zou te doen zijn, maar doeltreffend pas over enkele weken, als Mevrouw Van Hooren werkelijk hier bleef en er geen verzoening plaats vond.

Toen deed hij de vraag die ik aankomen zag, zoo bitter was hij over stuur: of 't onderzoek niet kon gebeuren, zonder dat zij er iets van merkte en of ik het dan niet al nu wilde doen. De arme oude! Hij stelde me voor, haar in zijn tegenwoordigheid onder chloroform te brengen! Ik heb vier dagen uitstel gevraagd en, altijd nog tegen slapeloosheid, met een volkomen ongevaarlijk, maar lichte kolieken gevend drankje, het voorwendsel verkregen tot een onderzoek, dat deze naam niet verdient. Immers moest ik de vader zeggen, dat zijn dochter in het huis van haar geboorte is teruggekeerd, zooals zij er is uitgegaan.

Sprakeloos heeft hij naast me gezeten. Daaraan had hij niet gedacht. - ‘Als ze maar moeder werd’, leek hem de uitkomst, met huwelijksleed niet te duur betaald. Maar dit, dit... - ‘U is volkomen zeker?’ Mij bestormden gedachten aan mogelijkheden, die de toestand konden verklaren; uitgesproken heb ik ze niet. Troost hield er immers geen enkele in. Deze vlucht was alleen uit smaad te verklaren. De rijke oude, hoogmoedig, eerzuchtig, die het burgemeesterschap dat hij graag had bekleed, weigerde om het belang van de houtzaak, heeft van Suze, zijn oudste dochter, een naar het schijnt neurasthenische kleinzoon, in wie aanleg ontdekt moet zijn voor muziek, maar die zoo min deugt voor burgemeester als voor successie in de houtzaak. Suze's huwelijk is niet gelukkig. Al Van Maalwijck's hoop trok samen op de jongste, zijn lievelingsdochter. Hij raakte niet uitgepraat over die schoonzoon. En nu kreeg hij haar zóó terug! Waarom kan

Guus haar hebben getrouwd? Cato van Maalwijck is geen schoonheid, dat wist hij sinds hij naar meisjes omkijkt. Maar ze heeft een bemin'lijk gezicht en zeer zeker toont ze distinctie. Daarbij gek op hem, schatrijk... wat kan de Streber meer hebben gewild - en vooral: waarom getrouwd? Amsterdam had hij toch gekregen! Of vond hij daarginds al een andere vlam? Maar praktische Guus en een coup de foudre waarmee ie zijn reputatie op spel zet?... Er was iets vreemds aan hem, zelfs tegen mij. Onverdragelijk hooghartig, vooral in het Ziekenhuis, met derden, kon hij toch ook vertrouwelijk doen, bijvoorbeeld in zijn spotten met Maalwijck, zijn ironie voor ‘het huis hierover’. Ik zag ook dáár ijdelheid in, met de vrees, dat ik zou denken, wat ben je blij. Echt-verliefd?... maar Guus en warmte! Zij was verliefd en een rustig, zacht meisje. Er moet iets zijn, iets gebeurd zijn - maar wat? Wat, dat haar bracht tot deze daad? Star zit ze neer, als uitgehuild, en schijnt haar kamer niet te verlaten.

En de leunstoel achter de hor blijft leeg.

IV.

Waar een zware bevalling goed voor is! Juffrouw Oudshoorn, de vrouw van de baas in Wouter van Hooren's zeepziederij, heb ik waarlijk er door gesleept; het heeft transpireeren gekost en geduld, maar de stad is een flinke tweeling rijker en ik ben Mooie Guus ontloopen. Tweemaal is hij voor me aan De Zwaan geweest, het ziekenhuis heeft hij opgebeld en ook Maartje nog naar me gevraagd. Er bleef me een pijnlijk gesprek bespaard en zoo'n herhaalde navraag is nuttig, misschien ook voor mijn zelfbewustzijn, maar zeker voor mijn menschenkennis. Toch - wat hij van mij kan hebben gewild, begrijp ik zoo min als zijn komst in de stad. Hij *is* in het huis hierover geweest, maar niemand weet - hoewel velen het vragen! - wie hij daar mag hebben gesproken. De stoel aan het eenige raam blijft leeg, en Koos, factotum-voor-doen-èn-denken, wiens blik veel verder reikt dan De Zwaan, verklaarde dichterlijk-diepzinnig: - ‘Doktur, dat huis is 'n graf en 'n kloostur, geen mensch die weet wat

dáár gebeurt, da's m'ar voak soo bij groote lu'. Hierom juist praten de menschen erover. De vader, die mij het wachtwoord 'rust' gaf en het kwaadspreken in een gat als dit stadje! Mutsaers 'had het direct in de gaten' - zoo luidden zijn woorden, twee dagen later -, dat de poeders voor iemand anders waren: - 'de ouwe' had zoo iets nog nooit geslikt. Waarom heb ik mijn mooie boek over 'Napoleon op Sint Helena', toen ik Java ontvluchtte, achtergelaten? Dat macht betaald, geboet, gestraft wordt; dat een onttroonde gebieder het weinig beter heeft dan een aan de ketting gekregen en gemuilkorfde dolle-hond in het uur voordat men hem afmaakt; ik las het in dat boek zoo prachtig! Waarom zou het de familie Van Maalwijck in haar oude stamhouder van nu beter gaan dan de Bourbon's in Lodewijk Zestien, indien ook voor haar de tijden vervuld zijn? Al de verwanten doen gretig mee, juist zooals men dat zag bij vorstengeslachten.

Hoe kwam Mr. Hugo van Maalwijck, als een muis in een val met spek, in een dubbele naam te loopen en ook zijn tweede dochter te geven aan een Van Hebjeniks van het Zandgoed? Waarom, nadat hij vroeger de baten van zijn houthandel verkozen had boven de eer zich aan de gemeentelijke belangen van zijn geboortestad te wijden, later dit ambt twéé stadszonen misgund en iemand die nu de bekwaamheid mist, nummer drie in een onbeteekenende wijnzaak te zijn, vooruitgeduwd als eerste hier? Wat beteekent het, dat zijn lievelingsdochter, wie de heele stad aanzag dat ze verkwijnde uit verlangen naar 'Mooie Guus', wachten moest tot ie naar Amsterdam ging?...

Zoo richt aller gericht zich tegen Van Maalwijck, met eenig dédain voor zijn niet-mooie dochter. Niemand vraagt er, of Guus wat misdaan heeft, niemand... behalve die nurks van een Mutsaers. Hèm is dit geval een week wakens waard! Want zelf doet hij wel aan 'poeders slikken'. Hij komt er zoo min zonder cascara, als buiten brom of valeriaan. En dan gaat het nòg slecht met zijn slaap en de rest. Doch hoe zou dit hem langer deren, zoodra het een ander flink tegenloopt? Zijn vijzel doorleeft nu een kalmer tijd: 'k geloof dat die het leelijk misgeldt, wanneer hij stampt zonder Schadenfreude. Ziedaar 't contrast van machtsinvloed ofwel een tweede effect van nijd: de 'stadsapotheker' vindt zich mis-

kend. Eéns was hij een Voorman der Vrije Gedachte. Multatuli zei ‘je’ tegen hem. Hij toont een briefje, geteekend ‘Dek’. Van De Dageraad is hij bestuurslid geweest en streed metterdaad voor de Vrije Liefde, die nog in haar eigen dageraad stond, zoodat, toen Maria Mutsaers moest komen, Marietje Arnoldi, haar moeder, zijn vrouw werd: onvrij en burgerlijk, op het stadhuis. Alleen onder deze voorwaarde was de vader van Marietje als welgesteld koperslager bereid, voor Mutsaers de apotheek te koopen, waar Maria haar leven lang wonen zou en haar moeder nu lang geleê is gestorven. Tante Riek, die de doode vervangt, heeft, haars broeders huishouding doende, bijna dagelijks kunnen leeren, hoe standvastig een slecht humeur zich ontwikkelt. Zijn slapeloosheid is aldoor verergerd. En daarmee de foltering der convictie dat ‘een mens’ in hem is verloren gegaan. Begrip en spelling van Multatuli. Als nu Maria, Maria Mutsaers, om wie hij zich edel heeft opgeofferd, geworden was wat ze, als zijn kind, kon wezen. Als het Lot van dit pand eener vrije liefde een zoon, een vrijheidsheld, gemaakt had. Meisjes vermogen, alsnog, zoo weinig! Zijn dochter kwam niet eens de stad uit en hier wreekte de wrok tegen hem zich op haar. Voor het ziekenhuis waarlijk geboren, ook hierin zijn kind en als hij democraat, maar uit menschlievendheid, zij, door gevòel. Had niet de taak van het huis geëischt, dat er naast de geneesheerdirecteur een vrouw mee aan het hoofd te staan kwam, desnoods als onder-directrice? Maar aangezien menéér Guus van Hooren bij elke poging opnieuw vertikt heeft zijn steun aan deze schikking te geven, is Maria bij pa in de zaak gebleven. En mijn voorganger daar het tegendeel van een populaire figuur geworden. Ik weet deze dingen van Maartje Baars, die me voor mijn veiligheid bij ontmoetingen met het tweetal, lachend heeft ingelicht en verzekerd, dat, behalve bij Mutsaers, het denkbeeld van een baantje naast of boven de Eerste Verpleegster, nooit bij iemand is opgekomen. Ook heeft Maria een rustig leven, daar Tante de sloof is voor broeder en nicht.

Mutsaers is een curiosum der stad. Zijn vader was hier gemeente-bode; in de half-ondergrondsche gewelven van het mooie monument dat het raadhuis dezer gemeente is, deed hij voor 't eerst de oogen open. Wanneer hij zegt: - ‘Ik zou

Hugo niet kennen', of: - 'Moet ù mij Hugo leeren kennen?' herinnert hij aan zijn vroegste schooltijd. Beiden waren een poos de stad uit en dat werd de grond voor een vijandschap, waarvan 'Hugo' zeker zich niet bewust is, maar die heel diep in Mutsaers kankert. 't Verschil is, dat de houtkooperszoon, chef van een oude firma geworden, aan de meegebrachte meesterstitel waarschijnlijk minder waarde toekent dan aan het wapen van zijn geslacht; terwijl Mutsaers, met des blikslagers geld schuin over het raadhuis zijner geboorte in de oudste der twee apotheken gezet, die - ook een titel zonder meer - van ouder tot ouder de 'stads-' genoemd is, een flink eind is vooruitgesprongen op de ranglijst van het stadsaanzien, maar dit gedaan heeft tegen zijn zin, gedwongen door zijn liefje's vader, juist toen hij zich tot de grootheid bestemd dacht van een apostolaat voor allerlei vrijheid. Zijn 'Dageraads'-werk bracht hem in opspraak, bedreigde de opbrengst der artsenij, doch het denkers-vuur doofde nog tijdig onder de onveranderlijke apathie van stadgenooten, wier agglomeraat van geestes-behoeften aan een diplomatiek pastoor, een orthodoxe en een 'meer vrijzinnige' dominee precies genoeg heeft. Zoo liep van apostel tot apotheker voor Lodewijk Mutsaers de doornige weg; aan tante Riek en zijn eenig kind viel nooit een bestaan vol blijheid ten deel; en de Stadsapotheek werd een wrange variant op zoo menige dorps-scheerderij.

Hoe kinderlijk vol kalm vertrouwen blijkt de toch wel bezorgde vader, die met het ééne parool van 'rust', der stad kwaadsprekendheid dacht te bezweren, wanneer men Mutsaers hoort wikken en wegen, ongenood en onafwijsbaar, al wat er tot nadeel kan worden bedacht, zoowel van Guus als van alle Van Maalwijck's, de Amsterdamsche neef incluis - want ook diens autotocht bleef geen geheim. Toch hoorde ik nooit iets, dat eenig licht gaf. Ik weet en begrijp slechts wat ik gezien heb bij de bezoeken aan 't huis als 'een kloostur'; aan de, o zeker, allerminst mooie, maar wel lieftallige vrouw van distinctie die, uitgestrekt op stoel of sofa, een aangeschoten vogel leek. Het was, of zij ondanks zichzelve kreunde, maar woorden van klacht heb ik niet weer gehoord, na het ééne: - 'Dat is niet het ergste'. Fierheid? liefde? iets nobels zeker; en hoe gemeen doet dan de stad!

Mijn personeel bedwingt zich blijkbaar. Sedert mijn afstraffing van de portiersvrouw achten allen het zich gezegd. Meelij toont er weliswaar niemand, wel merk ik soms dat... Guus beklaagd wordt. - ‘Waarom moest Dokter naar Amsterdam gaan?’ dorst in mijn presentie Zuster Van Emden; er volgde welwillend: - ‘O, niets tegen u!’

Ook hierbij staat Maartje Baars ‘in haar hoekje’. Ik lees de belangstelling van haar gelaat; maar zoowel in het ziekenhuis als bij haar thuis, waar de zaak evenmin voldoende bepraat is, behoudt mooie Maartje haar zwijgende rol, wie er iets zegge en hoe of wat. Vermag haar kuische aard niet anders? Vast voelt zij deernis voor de vrouw, maar heeft zij in hem niet een ‘leidsman’ vereerd? Wat al zijn raad-geven voor haar zijn kon, ik ben het juister gaan waardeeren, nu ik de vreemde familie leer kennen, waarin zij een beetje voor asschepoes speelt, doordat haar broer alleen op zijn vrouw let, een indolente kinderlooze, naar wie een commis-voyageur hoeft te kijken, om hem, niet boos maar bang te maken; terwijl het idool der moeder de zoon is, die nu als kapelaan bij Den Bosch woont. ‘De jonge mevrouw’ troont het liefst in ‘de hal’, op een rietstoel tusschen reizigerskisten. 't Portaal is verwarmd, maar nooit zonder tocht; toch hoor ik de vadsige dikzak niet hoesten. De vette handen gespreid op schoot, zit ze daar of ze het plotseling warm heeft en tast met zakdoek naar de slapen. Haar schoonmoeder draaft inmiddels het huis door en speurt in hoeken en achter deuren en zóó dit iets anders dan blinde drift is; gewoonte, daar een hotel haar wieg was; dan drijft haar de wensch, aan ‘Heeroom me Soon’ veel na te laten voor *zijn* kerk. Vroomheid? eerzucht? moederliefde? wellicht alle drie drijfveeren samen, zoodat de eene de andere helpt. Maar Maartje legt bij dit alles het loodje. De zoon zorgt voor zich en zijn vrouw. Heeroom krijgt al vast postpaketten. De dochter blijft quantité négligeable.

V.

Was dit een ‘Dagboek van den Geneesheer’, en niet een min of meer doellooze, willekeurige toevalligheid, ter afleiding, *om dat ééne* begonnen, naar Vader's raadgeving: ‘schrijf het uit’; ik zou, hoe bescheiden mijn werkkring zij,

in een stad waar ik achter twee ouderen aankom, met een ziekenhuis, geenszins voor heel de ‘gemeente’, want roomschen en ‘fijnen’ werken het tegen; toch vaker iets hebben in te schrijven. Doch niets gaf de Dokter nog zóóveel voldoening als de vierdaagsche veldslag ten huize Van Maalwijck. Ik boek er vier visites voor, de oude heer mocht me er tien betalen. Zóó vind ik het doktersvak wel mooi. Maar doet ‘zóó’ ook de notaris niet veel, en wat bereikt ‘zoo’ de dominee! Ik heb de vrouw van de baas in Wouter van Hooren's zeepziederij gered, ik heb juffrouw Van Drummelen beter-gemaakt, mijn diagnose bij de oude heer Frederiks gaf althans aanvankelijk beter resultaat dan al wat Van Hooren met hem beproefd heeft; maar dat ik Cato overreedde, is meer. Er moest daar worden ingegrepen en het is aan de nieuwe dokter gelukt.

Wanneer Van Maalwijck over straat gaat, denkt men nog altijd: een mannetjesman. Als ziekelijk-oud duikt hij thuis in de leunsels en de sedert lang hervatte taak van het spieden-en-speuren achter zijn hor, is zijn viriliteit onwaardig, al bestuurt hij de houthandel uit die armstoel. Maar rijst hij op, zooals de morgen, toen 's nachts zijn dochter was thuisgekomen; of stapt hij kaarsrecht naar ‘de zaak’; dan ziet men onverwachts een gebieder. Wellicht is het infaam geklets, waar hij en zijn dochter dupes van zijn, de oorzaak van mijn sympathie; maar toen ik hem Maandag op straat zag loopen, hoopte ik op iets meer dan een groet. Zoodra hij me gewaar werd, zag ik hem van de kleine steentjes afstappen. Onwillekeurig ging ik hem te gemoet. 't Gebeurde zóó plotseling, dat ik onder het hoed afnemen noodig vond te zeggen: - ‘Ik meende te zien, dat U op mij afkwaamt?’ Een glimlach krulde om zijn mond; hij had opeens iets beminnelijks: ‘We zien elkaar zóó zelden, dokter...’ Ik mompelde wat van ‘zeer te waardeeren’. Toen hij: - ‘Maar u vergeet mijn dochter...’

's Avonds klokke zeven uur, belde ik. Ach, het huis stemt als een klooster, de ruime verlatenheid benauwt. In de eetkamer werd ik ontvangen; hij zat aan tafel met Cathrien, die opstond toen ik binnenkwam. 's Morgens hadden we afgesproken, dat ik wat tijd zou weten te maken; de huisknecht bracht koffie en fine champagne, hij hield me een dikleeren

koker voor. Mijn herinneringen vergeleken deze ontvangst bij die in een rijke woning op Java. Dáár voelde ik altijd dat iets ontbrak, iets dat men bij materialisme poogde of veinsde te vergeten of te verbloemen; hier schrijnde een armoe haast even wrang. Het doel van mijn bezoek gaf me het recht aan deze indruk uiting te geven met de vraag, of zijn dochter nog steeds niet aan tafel kwam; en op zijn antwoord: - 'U ziet dat uw zorg niet overbodig is', hem te verzekeren, vol belangstelling in haar toestand te zijn, doch alleen niet overtuigd, dat ik als dokter iets kon doen.

- Dacht u dominee Pluigers eerder?

- Misschien wel. Ziek vond ik mevrouw Van Hooren nooit. Zelfs geen patient voor een psychiater.

- Wat vindt u haar dan?

- Bedroefd en - beleedigd.

Hij zuchtte, zweeg, stak de hand uit naar het cognacglaasje, doch trok haar terug.

- Mag ik enkele vragen doen?... Is het waar, dat Van Hooren hier is geweest? Heeft uw dochter met hem gesproken?

- Neen, zij heeft hem niet willen ontvangen. Of niet kunnen... dat is hetzelfde. Ik had de moed niet het haar te vragen. U kent Mietje, de oude meid?

- Zij heeft me zooeven opengedaan.

- Die was hier al, toen Cato is geboren. Mijn dochter houdt van haar als van een zoogster. De band is veel sterker dan met Cathrien, die pas kwam na de dood van mijn vrouw. Mietje is het me dochter gaan zeggen, maar een antwoord bracht ze niet. Dàt liet ze weten door de knecht. Ze durfde van mijn dochter niet weg! Een uur nadat Van Hooren het huis was uitgegaan, kwam de ou'e ziel bevend en snikkend een verslag doen van haar zending. Mijn dochter was toen, dank zij één van uw poeders, in slaap geraakt.

- Neemt zij die nog altijd?

- Hoogst zelden. Maar u begrijpt, die dag!

- Mag ik weten, wat Van Hooren kwam doen?

- U wel; ik deel het mee aan de dokter. Hij kwam haar halen. Het waren de woorden waarmee hij, de hand toestekend, op me af kwam: - 'Papa, ik kom mijn vrouw halen'. Ja, hij is zich wel zéér meester! Ik heb die hand niet

aangenomen en de opheldering verzocht, welke ik hem ook al door mijn neef had laten vragen. Hooghartig hield hij zich van de domme. Tot elk onderhoud zeide hij zich bereid, ook in tegenwoordigheid van derden; en, alsof hij wist dat u hier in consult is geroepen, daarbij noemde hij ook u. Hebt u soms met hem gecorrespondeerd of met hem gesproken?

Ik vertelde de toevallige verhindering tot een onderhoud, en meneer Van Maalwijck ging voort:

- Van Hooren dééd volkomen correct. Hij zei dat het hem het liefst zou geweest zijn, te voet met Cato naar het station te gaan; maar dat hij, tijdig gewaarschuwd, elke dag bereid was haar per auto uit Amsterdam te komen halen. Twee keer sprak hij van ‘verlating’, eens met het adjectief ‘kwaadwillig’. Verder bood hij, als Cato vastbesloten was niet terug te keeren, teruggaaf van wat inboedel aan en weigerde nu al elke nieuwe uitbetaling van de toelage die ik hun sedert het huwelijk deed. Gegeven zijn train de vie als medicus, was hij verplicht geweest een huishoudster te huren; overigens zou Cato in hun huis niets veranderd vinden; alleen had hij een stoffeerder last gegeven de meubeltjes in te pakken van haar boudoir, waarvan hij mij de sleutel wou toevertrouwen. Natuurlijk heb ik hem verzocht die te houden.

Op het oogenblik dat Van Maalwijck ze deed, hoorde ik deze mededeelingen aan als ontstellende beuzelingen, bij welke de zaak-van-belang bleef verzwegen. Doch uit wat de vader daarna vertelde, bleek me dat dit juist het ernstige was: er valt aan Van Hooren niets te verwijten, doordat zijn vrouw in haar zwijgen volhardt. - ‘Hij weet het waarom!’, is al wat zij zegt. Daartegenover speelt de verlaten echtgenoot de verbaasde onschuldige, tot een hervatting van het huwelijk onmiddellijk bereid. Dit sluit in dat hij zich nog niet voorbereidt op een nieuw. Pleegde hij ontrouw, doet hij dit nog, hij zal wel zorgen dat hem in rechten niets kan worden verweten. Juridisch-schuldig is Cato... de gefolterde oude voelt het zóó sterk, dat ik, jurist noch zielverzorger, vier bezoeken heb noodig gehad om, beurtelings meepratend met de vader of ik een advocaat was, met de dochter als had ze voor mij belijdenis des geloofs gedaan, die twee, die elkaar zóó noodig hebben en die elkander in alles begrijpen, die misschien ook hier eensgezind zouden zijn, als er geen twee belangen waren

voor welke twee gevoelens vechten, te brengen tot een modus vivendi.

- Praat u nu dan maar met haar, zei hij, nadat ik Maandagavond een groot uur met hem was bezig geweest. Hoe weinig het 'klooster' tot lachen stemt, ik raakte even geneigd met mezelf te spotten, toen de huisknecht mij uit de statige eetkamer, waar hij zooveel later dan gewoonlijk zou kunnen afdekken, naar het eveneens deftige en evenmin vroolijke vertrek op de eerste verdieping bracht, waar de dochter bij een klein theeblad zat.

Het moeilijke bij mijn bemiddelaarsrol is geweest dat beiden het voornaamste verzwegen: de vader voor mij, de dochter voor ieder. Dit laatste geheim, le secret conjugal, zal wellicht niemand te weten komen. De stijfhoofdigheid van Cato van Maalwijck, die zij waarlijk van niemand vreemd heeft, omsluit metterdaad de geheele zaak: zoolang zij zwijgt, valt er niets te doen, valt er enkel te wachten of Guus iets doet, of het diens belang wordt de band te verbreken, althans met een scheidings-proces te dreigen. Maar dit afwachten juist maakt haar vader woedend, hij windt zich op, voelt zich dood-ongelukkig, van het stads-geklets bleek hij geenszins onkundig en werd dan weer de oude trotsaard, gewend te zeggen wat zal gebeuren. Overtuigd dat de schuld bij Guus ligt, dat deze Cato's groote liefde vertrapt heeft, duldt hij niet de afhankelijkheid, waarin haar zwijgen hem, met haar, brengt: afhankelijkheid van Guus' welgevallen. Blijkbaar is achter de kloostermuren hierover meermalen hevig gekibbeld, dan sloeg hij met haar kamerdeur, zij kreeg het op de zenuwen, eens spraken zij drie dagen lang niet samen; zij geeft belet voor iedereen, de laatste tijd zelfs voor haar oude tantes; en eerst de neef te Amsterdam schijnt een uitkomst te hebben bedacht in het plan waarvoor, op zijn advies, mijn huisdokters-hulp werd ingeroepen. Vandaar de minzaamheid op straat, toen Mr. Hugo mij tegemoet kwam!

Het is nu zeker, dat Cato de eerstvolgende maanden zal doorbrengen in het blijkbaar zeer deftige, stille pension van een verarmde, echte Freifrau, ergens aan een mooie buitenkant van Wiesbaden; de oude heer zal haar brengen en in het voorjaar ook weer halen. Dit vertrek naar het buitenland is de maximum-'maatregel', waartoe zij bereid bleek: een

eerste stap als vrouw-alleen, een eerste daad geheel buiten haar man om, na wat niets was dan pardoes ontvluchten aan eenig ondragelijk huwelijks-leed, zonder gedachte aan iets bestendigs. Maar een minimum is 't in haars vaders oog, als blijk van haar onafhankelijkheid. Want - wat hij stug verzweeg voor mij, doch wat háár een soulaas bleek te openbaren: door al zijn verwoedheid op Guus van Hooren, mengt zich de toorn op Mr. Otto, die de Haagsche wijnzaak tot springen gebracht heeft, of... zich liet halen in insolventie. Het gezin valt zelfs uiteen, dat huwelijk was nooit gelukkig. Zijn dus de zusters te beklagen, beiden door een Van Hooren van Duynhorst in niets anders dan rampspoed gebracht, de vader is meer vervuld van wrok tegen de heeren-echtgenooten, dan van medelij met zijn dochters. Hij duldt niet, dat zijn lievelingskind met haar volslagen lijdelijkheid hem schaakmat tegenover Guus zet. Suze heeft nu scheiding gevraagd - naar ik hoorde, van goederen om te beginnen -; Cato deed niets; ‘die zwijgt en zucht’, zei hij met een flits nijd in de oogen.

Vreemde kronkel in mansgedachten! Ik ben nu vast overtuigd, dat hij Cato's huwelijk, zoo niet tegengewerkt, dan toch met lijdelijk verzet tegengehouden heeft, om haar het gevaar te besparen van wat zijn oudste al had doorleden. Maar o, de trots, het stadsprestige! Toen na Guus' benoeming te Amsterdam, het huwelijk niet te verhinderen bleek, drong zijn in de klem gebrachte hoogmoed hem het redmiddel der bonne mine à mauvais jeu op, bij Guus' positie in de stad vrij gemakkelijk toe te passen; en zoo heeft hij die schoonzoon ook tegen mij met bijna kinderlijke overdrijving zitten prijzen. Nu zou hij alles ongedaan willen maken, opeens een streep door het huwelijk halen, zooals hij in zijn boeken zal hebben gedaan door het geld, dat hij in de Motor-Maatschappij van Frits van Hooren heeft gestoken. Wat hij aan Guus gewaardeerd mag hebben, werkelijk vroeger op prijs gesteld, het is verdrongen door een haat, te feller, daar hij niet weet wat de smaad is, die zijn lievelingsdochter werd aangedaan. Zijn gevoel voor haar héeft een knauw gekregen, nu ze meer om haar ‘man’ dan om hem blijkt te geven; het is althans niet sterk genoeg, om zijn wraakzucht opzij te duwen en hem eenvoudig te doen beseffen, dat de eenzame deernis verdient

en hij haar voorloopig met rust moet laten. Van wie mocht de lang moederlooze geduld, deze vorm van medelijden, met meer recht verwachten dan van hem? Maar hij beklaagt zich om haar humeur! Zij zou volslagen veranderd zijn, hij herkent zijn eigen dochter niet meer, er is bijna niet met haar om te gaan...

Veranderd is de arme zeker. Wanneer ik me haar voorstel, zooals zij twee dagen vóór het huwelijk haar bruigom van het Ziekenhuis kwam halen; terugdenk aan die stralende blik, terwijl ik 'r nu in de oogen zie; dan weet ik 'r enkel met een aangeschoten vogel en zulk verglazend staren te vergelijken. Hoe zij, bij de standvastigheid harer liefde, die alleen 'r doet volharden in deze houding, voor haar vader voelt-en-denkt, bleek me, nadat zij ten langen leste in het Wiesbadenplan had toegestemd en we erover praatten, dat hij haar zal vergezellen. Als een zacht grapje in al de wrange of sombere ernst, waagde ik de mogelijkheid te voorspellen, dat men, wanneer zij er met haar vader zou wandelen, aan een uit de doode opgestane Bismarck zou denken. Ernstig-blij hield ze vast aan die naam. Dus ook ik zag gelijkenis? Dat deed haar plezier. Die goede vader! Er was waarlijk iets aan hem van Bismarck's geestkracht, maar in zijn kinderen werd hij te zwaar getroffen. Eerst zijn zoon en nu dit met de dochters.. Het was hem niet mógelijk, haar te begrijpen. Kòn ze anders; ach, om hem!... Alléén om hem ging ze nu de reis doen.

Terwijl ik zeide, dat zij ook aan zichzelve verplicht was, haar gezondheid niet met de roekeloosheid van een opzettelijk in alles verslappen te verwaarloozen, zag ik, navranter nog dan te voren, hoezeer zij in korte tijd was verouderd. Het aantrekkelijke aan het uiterlijk van haar vader is, onder stugheid van trots, de kracht. Iets hards kwam er nu over haar gelaat: het norsche van wie zich verongelijkt weet of ten gevolge van smaad verwelkt; zij krijgt dit al gemeen met haar tantes, twee nijdassige kleine-stads-juffen, die zich aldoor voorbijgegaan vinden. Zijn ze niet voorbijgezien, muurbloempjes op het bal van het leven?

Cato's verbittering schoot te voorschijn, toen de verwachte komst van haar nichtje, dat mee naar Wiesbaden zal gaan, ons gesprek op het Haagsche gezin bracht. Van dit meisje, haar zusters eenige dochter - er is nog de zoon met muziek-

aanleg - bleek zij innig-veel te houden, doch zij uitte deze gezindheid door het kind te beklagen, niet om haar vader, maar om haar vader en moeder beiden. Nù werd Suze plotseling zuinig, nu drong ze op scheiding van goederen aan, nu het immers toch te laat was en zoowel de dure huishouding in den Haag als de put-zonder-bodem van de wijnzaak aan Papa véél hadden gekost. Haar man had zijn broeder ernstig gewaarschuwd, bij geldzaken was haar man vol stiptheid, hoewel de niet-zakenman in het drietal. Hard wàs het voor haar ernstige vader, in zaken ijverig-accuraat, nadat hij als jonge man in het belang van hun oude firma, dus van de familie-traditie, de begeerte naar het burgemeesterschap uit zijn hart waarlijk uitgerùkt had; door de schuld van een aangetrouwde zoon zulke klappen in zijn fortuin te krijgen; doch ook Suze was niet zonder schuld, hoewel - maar dit maakte haar doen nog erger - wat Papa aan fortuin mocht resten, op den duur toch alléén aan háár kinderen kwam.

De volkomenheid van Cato's ontgoocheling is me het sterkst gebleken uit deze dubbele afgunst. Hoe zou een rijke vrouw, twee maanden geleden getrouwd, droeviger kunnen zeggen, dat zij op de hoogste weelde, het heilig moederschap gehoopt, en nu die hoop verloren heeft? ‘Welke smaad heeft Van Hooren haar aangedaan?’ zoo dreinde het opnieuw door mijn hoofd. Indien, wat niet is aan te nemen, zijn onmacht de moederdroom had verijdeld - maar hoe zou zij daarvan al weten? - de liefde zou haar hebben belet aan haar teleurstelling uiting te geven, zelfs zoo zij wist, door bekentenis wist, dat hij zijn toestand zichzelf had te wijten...

Wat het geweest kan zijn?

IJdele vraag, bij wat er strak merkwaardig ìs: dit somber schoon van liefdeleed, heroïsch-hardnekkig in rouw zich verhullend.

* * *

Toen ik de Maandagavond van mijn eerste bezoek bij Van Maalwijck na de maaltijd het hotel verliet en de straat wilde oversteken, ontmoette ik vóór de stoep Maartje Baars, die van haar dienst in het Ziekenhuis thuiskwam.

- Gaat u... niet zóó? vroeg zij verwonderd.

In de betrekking van een geneesheer tot de verpleegsters van een klein ziekenhuis als het onze ontstaat allicht gemeenzaamheid; het zal dus enkel haar toon geweest zijn, die me deed denken: kind, gaat dat jou aan?

Zich beroepende op mijn belofte, dat ik tijd zou weten te maken, heeft de oude heer die avond me langer weten op te houden dan de dienst in het ziekenhuis toeliet. Zoo ben ik laat en een beetje moe thuisgekomen. Gelukkig stond Koos nog in de buffetkast en kon ik onder een duchtige toddy afleiding in het Avondblad zoeken. Doch hoe verbaasd heb ik opgekeken bij een plotseling aanruischen naast mij, toen Maartje vóór me stond... in peignoir, het haar in vlug gedraaide knoedel.

- Dokter, hoe was mevrouw Van Hooren?

Vragen en antwoorden over de toestand van een zieke zijn het van zelf ontstaand discours tusschen een dokter en het personeel van zijn ziekenhuis. Doch deze vraag, nu, van dit meisje, dat daarvoor wakker leek gebleven... Ik begon met een stoel voor haar uit te schuiven. Ontroerde haar belangstelling mij? Maakte haar onverwacht doen mij verlegen? Ik werd doorwarmd van het besef, dat ook uit de menschen van dit hotel louter achterklap heeft geklonken bij al het gekakel rondom een gebeuren, waarover de buitenwacht had te zwijgen, zoo ze geen medelij wilde uiten, daar het triest was in elk geval, als een mislukking der daad voor het leven; en dat de eenige - niet hier in huis, waarlijk de eenige in de stad, wier kiesche terughouding eerbied verdiende, dit meisje was dat vóór mij stond en dat de volgende morgen om zeven haar dienst in het ziekenhuis had te hervatten; nu, òm die inlichting, nog niet ter ruste! Ik knikte haar toe en zei: - ‘Kind, je bent lief’ en wenkte dat ze zou gaan zitten; maar zwijgend en afwachtend bleef zij staan. Dus vertelde ik van mijn bezoek. Mijn viertal ziele-dokters-visites heeft iets gehad van het door een rechter van instructie afgenomen kruisverhoor, waarbij zelfs het woord van de huisknecht en vooral het gelamenteer van Mietje, de brave maar wel zeer oude meid, mijn kennis van toestanden aangevuld hebben. Die eerste avond wist ik niet veel nog en détails verzweeg ik natuurlijk. Met deernis gaf ik een indruk van droefheid: de eenzaamheid daar in dat groote huis, blije liefde zóó snel

verflenst. Toen, Maartje: - ‘Waarom deed ze 't ook!’ De toon van de uitroep trof mij het meest. Daar klonk wel degelijk afkeuring uit! Dus zag ik haar verwonderd aan. - ‘Praat u nu ook met de anderen mee?’ - ‘Hoe bedoelt u?’ Dat klonk geraakt. - ‘Ik bedoel dat, tusschen al de menschen die dadelijk met een oordeel klaar stonden over de terugkeer van mevrouw Van Hooren, en wie in de stad bleef er in gebreke? ik Zuster Maartje de eenige dacht, die niet graag oppervlakkig kwaadsprak’.

Bewust zei ik de dingen zachter; Koos, die een oogenblik weg geweest was, luisterde in de buffetkast toe. Maar zij, als wilde ze dat hij ons hoorde: - ‘Spreek ik dus kwaad?’ - ‘U zwéég zoo lief... Maar we praten er nog wel eens over. Nu moeten we allebei gauw naar bed.’

Maartje tracht me sindsdien te ontwijken, wat haar juist nu niet gemakkelijk valt, doordat ze de week van de dagdienst heeft en 's morgens telkens met me te maken. Is het verlegenheid, is ze boos? Zelfs haar mooie oogen doen stug. 't Zal vereering zijn voor Van Hooren. Ook zij kiest blijkbaar zijn partij.

J. DE MEESTER.

(Wordt vervolgd).

Van den tijd.

Uren.

Dit is Uw aard, o uren van 't verleden,
Steeds als gij wordt gewenkt, bereid te staan,
Om uit Uw rijk van schemering te treden
In zonglans, of het glinstren van de maan.

Een glimlach is genoeg, een diep verzuchten,
En ijlings snelt gij, uit den slaap gewekt,
Elk met een korfjen aan vol geurge vruchten,
Door vochtig mos, of een bruin blad bedekt.

En deze lavende oogst, dien gij komt schenken,
Smaakt rijp en sappig, daar de tijd verzoet;
Een oude liefde ontroert zoo bij 't herdenken,
De vreugd lijkt goddlijk, en het leed wordt goed.

Hoe zal het zijn, als wie U placht te roepen,
Den sluimer van zijn langsten nacht begon,
En hij niet meer Uw dansvervlochten stoeten
Zien zal bij maanlicht, of den gloed der zon?

Zijt gij dan òok gestorven, koor der uren,
En ligt gij bleek en roerloos, hand aan hand,
In huivrig duister, naast gedoofde vuren,
Ergens verweg aan een verlaten strand?

Of hebt gij, dappre schaar, getrouwe ronden,
Die elke klacht naar U, hoe zacht ook, hoort,
Uw vroegren heer in 't ander land gevonden,
En wordt hij daar nog door Uw komst bekoord?

De Dagen van de Week.

Wat waart gij eertijds anders, milde dagen,
Nog door den uchtend van mijn jeugd belicht,
Hoe kondt gij luistren naar mijn kindervragen
Met de aandacht elk van zijn bemind gezicht.

Schonkt gij mij immer niet, o kring van zeven,
Weer nieuw geluk om Uw verscheidenheid,
En werd die kleine tijdkrans van het leven
Niet telkens frisch mij om het haar geleid?

Maar nu draagt gij geen teeken, noch bij 't naadren,
Noch bij Uw heengaan langs het dalend pad,
Alsof de wind een handvol dorre blaadren
Ritslend voorbij mijn voet gedreven had,

En als ik één van U een dank wil dichten
Voor gunst en gave, dagen van de week,
Dan weet ik niet tot wien mijn lied te richten,
Noch of ik waarlijk tot den gever spreek.

De Maanden.

Had ik geleefd voorheen, toen 't goddlijk naakte,
Het evenmatig schoone, dat bekoort
Aan schouder, hals en tors, onsterflijk maakte,
Eer dan de wijsheid van het wichtig woord,

Dan had ik mij een kunstnaar uitgekozen,
Dichter in marmer, wiens roemruchte gaaf
Steen spreken deed van jeugd, geluk en rozen,
Voor 't bijtlen van mijn zerk, mijn sarkofaag.

En slank had moeten omgaan langs de wanden
De maagdenkreits der maanden van het jaar,
Elk met haar mild embleem van bloemguirlanden,
Druiven, laurieren en de korenaar.

Hoe goed ware het geweest, na de armste stonde
Van afscheid, weerstand en verloren strijd,
In zulk een reine, rank omdanste sponde
Gelijk een kind te worden neergevleid.

Wel zou die slaapplaats kil zijn, kaal en sober,
En 't treden van den tijd daar traag en stil,
Maar rond haar strengheid tripte toch October,
En bloesemde de bloeitwijg van April.

Het Jaar.

's Midzomers, als de pas gemaaide weiden
Geuren van stovend gras en welkend kruid,
Dan gaat gij, machtige oogster, van mij scheiden,
Dan luidt de leeuwrik weer een jaar mij uit.

Het is de tijd, dat ook mìjn velden rieken,
Maar van gebloemt, dat op geen bloemen lijkt,
En ik vergeefs mijn ziel leg in mijn wieken,
Daar 't land geen naam heeft, dat mijn lied bereikt.

Toch buigt gij immer liefdrijk tot mij over,
Geeft mij den kus, die 't eind blijkt van een droom,
En wijst bij 't afscheid, Meester, naar het loover
Van dien ons beiden kroont, mijn levensboom.

Heil, en ik zie, als in oeroude sagen
Ons over groei en wording is bericht,
Zijn kruin een krans van nieuwe twijgen dragen,
Zijn stam een jaarring van verblindend licht.

AART VAN DER LEEUW.

Ter herinnering.

Hij had het groote land aanschouwd
Der matelooze vlakten,
Waar onder 't zwerk, wijd uitgebouwd,
De golvingen verstrakten.

Waar 't feller kleurenspel vervloeit
Als tempering van woorden,
En 't worstlen van den wind zich boeit
Tot murmelende accoorden.

Waar purper, goud noch marmerpracht
De zinnen overrompelt,
Maar deinende contourenkracht
Den geest in deemoed dompelt.

Diep in zijn oogen was het licht
Van vrede en van verzoening
En op zijn helder aangezicht
Lag rouw noch boetedoening.

Hij was van hen, die staêgen strijd
Verduren zonder klagen,
Van hen, die in gelatenheid
Zwijgen maar niet versagen.

Hij had het wijde land aanschouwd,
Waar stilte en vrijheid wonen,
En in den nacht, die statig blauwt,
Stoorloos de sterren tronen.

JAN VETH.

Oost-Karelië.

1e stuk. Vóorgeschiedenis.

Het jaar 1921 was bijna ten einde, toen uit een der verst afgelegen stroken van Europa een reeks noodkreten opging, eerst tot de onmiddellijk aangrenzende buren: Finnen, Esten, toen tot de wat verder verwijderde Denen en ten slotte tot de beschaafde wereld[1)], noodkreten, wier wanhoopstoon, konden zij in betrekkelijke stilte hebben geklonken, een sterken indruk op veler gemoed stellig niet hadde gemist. 'Wij willen', zoo heette het daar onder meer, 'ons vrijmaken van Rusland'[2)]. Sinds tijdens de 14de eeuw de Russen erin slaagden 'het Karelische volk onder zijne heerschappij te brengen, is het zijn lot geweest, te vervallen van kwaad tot erger'[3)]. 'Nooit was zijn leven ondraaglijker dan nu. Welhaast het laatste stuk brood, die korst, welke de Russische machthebbers, overigens allerminst getracht hadden ons te helpen verkrijgen, werd ons ontnomen, en onze mannen werden opgehoopt in gevangenissen, of wreed ter dood gebracht, alleen omdat zij niet de meeningen deelden der "communisten". Men heeft terecht verklaard, dat heel het bestaan des volks erger was, dan van den tuchthuisboef in een' rechtstaat... Onze huizen en haarden zijn mêedoogenloos verwoest, de mannen, weggevlucht, verbergen zich in de bosschen, de vrouwen, de kinderen, de ouden van dagen,

1) 'Le droit de la Carélie', 'publié par le gouvernement central de la Carélie'. Helsingfors 1922.
2) 'Avant-propos'.
3) 'L^{o}. 1°.', blz. 5.

worden, tot straf voor de echtgenooten en vaders, achternagejaagd en mishandeld. Ons volk, op het stuk der geslachtseer uitermate gevoelig, heeft, zonder mogelijk verzet, slachtoffer, of getuige moeten zijn van aanslagen, wier schandelijkheid niet toelaat te worden openbaar gemaakt'[1]. 'Karelië's wachten is op U. Het vraagt U om onverwijlde hulp... Laat niet zwijgend toe, dat zijn volk dood nêervalt, gelijk een slaaf sterft onder wandaden der duisternis'[2].

Het is West-Europa niet zwaar aan te rekenen, dat tot hier toe die stem er luttel aandacht vond. Er was zoo veel ander gedruis van zichtbare ellende, van klachten en verwijten vlak bij, ja, in zijn eigen midden; en Oost-Karelië lag zoo ver weg. Hoe weinigen zelfs hadden ooit ervan gehoord! Dan voorts: wie zou het eerste teeken van belangstelling geven? Ook wien de hedendaagsche veelheid van groote geluiden nog niet onaandoenlijk heeft gemaakt, wie door zulk angstgeroep blijvend wordt onthutst en tijd noch krachten mist, om aan dat gevoel woorden te leenen, vindt licht zich belemmerd door zekeren schroom, als hij niet rechtstreeks zich geroepen weet. En den geroepene kunnen omstandigheden voor kort of lang verhinderen, openbaarheid te geven aan hetgeen zijn hart zou willen getuigen. In zekeren zin echter komt hij, die, zij het na een onvrijwillig zwijgen, voor zulke klachten om gehoor vraagt, nooit geheel te onpas. Het kan wezen, dat, bij nader onderzoek, bemoeienis met de zaak een ijdel werk zal blijken, hetzij, omdat de klachten overdreven, of maar halve waarheid zijn geweest, hetzij, omdat van tusschenkomst geen heil meer -, misschien slechts kwaad valt te verwachten. Die kans mag niet eene reden zijn, om ooren en hart voor zulk klagen gesloten te houden. 'Je ne suis pas', dichtte Lafontaine, 'de ceux qui disent: ce n'est rien, c'est une femme qui se noie. Je dis que c'est beaucoup'. In dagen, als de tegenwoordige, nu de jammerkreten niet van de lucht zijn, kon te licht eene stemming veld winnen van 'ce n'est rien, ce n'est qu'un peuple qu'on égorge'. Tegenover dat gevaar is nimmer de waarschuwing te veel: 'n'Oublions pas que c'est beaucoup'.

Gold dus tot nu, als eerste grond van verontschuldiging

1) 'L°. 1°.', blz. 94.
2) 'L°. 1°.', blz. 95.

onzer stilzwijgendheid bij Oost-Karelië's hulpgeroep, dat onbekend onbeklaagd maakt, dan mag eene poging om wat aandacht voor dit weeklagende volk te wekken wel beginnen met over zijn verleden en zijn heden iets te vertellen. De Oost-Kareliërs zelven en de vrienden uit hunne naaste omgeving hebben laatstelijk dien arbeid belangrijk verlicht. Reeds was er sprake van een Fransch geschrift, dat, in den aanvang dezes jaars te Helsingfors verschenen op naam van 'le gouvernement central de la Carélie', mitsdien half en half regeeringsstempel draagt. Gelijk bekend, is bij de spanning tusschen haar stamverwant buurvolk en de tegenwoordige meesters over de grootere helft van het voormalige tsaren-rijk de nieuwe republiek Finland niet lijdelijk toeschouwster geweest. Zelve tot aan den vrede van Dorpat (October 1920) met den bondsstaat der arbeiders- en soldatenraden in oorlog, heeft zij destijds meer dan éens het verweer van den stamverwanten buurman tegen zijne regeerders gewapenderhand ondersteund. Zóo in den zomer van 1918[1)]. Zóo nog tegen het einde der maand Maart in het volgende jaar[2)]. Doch ook nadat de genoemde vrede zijn beslag had gekregen, brachten geschillen over hetgeen daarbij nopens Oost-Karelië was op schrift gebracht bij herhaling wrijvingen te weeg tusschen Helsingfors en Moskou, wrijvingen, met haar' onvermijdbaren nasleep van 'nota's', 'verbale nota's', 'memorandums' en wat dies meer zij, wier teksten den inhoud vormen van een' leerrijken bundel, door het Finsche departement van buitenlandsche zaken saamgebracht en in het licht gezonden. Belangrijk is daaronder vooral een vertoog, door den gezant Enckel op 8 Januari 1922 overgelegd aan den Raad van den Volkenbond, en waarnaar zooeven in twee noten werd verwezen[3)]. Naast de opgesomde geschriften, die min of meer regeeringskarakter bezitten, verdient van werken zonder zoodanig merk in de eerste plaats vermelding 'East Carelia and Kola Lapmark described by finnish scientists and philo-

1) 'La question de la Carélie orientale'. 'Documents publiés par le ministère (finlandais) des affaires étrangères'. Helsingfors, Février 1922, blz. 86.
2) Eodem, blz. 87.
3) Men kan de gegevens in dat 'livre blanc Finlandais' aanvullen uit een 'livre vert', in 1922 uitgegeven door 'la délégation Carélienne'.

logists'. Het is eene reeks studiën, één voor één van deskundige hand, saamgebundeld door een' der warmste vrienden, die Oost-Karelië in Finland bezit, den geleerden landhuishoudkundige Theodor Homén, en verschenen te Londen en te Helsingfors in den loop van het laatst voorbijgegane jaar (1921). Op veel bescheidener schaal, maar dan ook in een formaat, beter beantwoordend aan de wenschen van belangstellenden, die gehaast zijn, was een soortgelijk werk als dat van Homén reeds vier jaar eerder verricht door Herman Stenberg. Zijn leerzaam, alleen soms wat stoutbewerend boekje: 'Ostkarelien im Verhältnisz zu Ruszland und zu Finnland', moest eigenlijk, blijkens de strekking van het woord-vooraf, op het titelblad de namen van verschillende schrijvers dragen. Nogtans heeft, op grond eener bijzondere afspraak, slechts één der samenwerkers, de reeds genoemde, zich met de eind-redactie belast en daarom het geheel bestempeld met zijn' naam. Nog zou men een geschriftje kunnen vermelden van dezelfde hand, dat ten jare 1919 in het licht kwam. Het noemde zich 'The Greater Finland. A Union between the Finnobaltic lands' en beoogde te zijn 'Publication No. 1' van 'The Carelian citizens league'. Intusschen is het, gelijk reeds de naam verraadt, veeleer pleidooi dan rustig betoog.

Wie terugdenkt aan de omlijning van het voormalige tsarenrijk, hij herinnert zich uit die, in tegenstelling tot Westen Middel-Europa zeer weinig verbijzonderde, figuur één stuk met wat meer bochten aan zijn' omtrek dan de rest. Dat is de noordwestelijkst gelegen hoek, aan vier kanten begrensd door wijde watermassa's: door de IJszee aan de noordzijde; in het oosten en het westen door de Witte Zee en de Botnische golf; aan den zuidkant door de Finsche golf, de beide groote meren Ladoga en Onega en de rivieren, welke die drie watervlakten verbinden. Aardrijkskundig, dringt zich den beschouwer der landkaart aan dat geheel eene onderscheiding op. Daar is vooreerst de grootere zuiderhelft, die, op haar breedst, laat ons zeggen: tusschen de Oostzee-haven Wasa en den, door vele inhammen getanden, oever van het Onega-meer, naar het noorden toe zich eenigszins versmalt. En dan is er ten tweede een plomp omtrokken noordoostelijk uitwas: het schiereiland Kola-Lapmarken; uit den

‘Arctischen oceaan’ genomen, buigt het zich vóor de Witte Zee langs, van deze slechts aan den noord-oost-hoek een vrijen toegang tot het ruime sop overlatend. Late men nu het genoemde schiereiland buiten rekening, om zijne aandacht te bepalen bij den onregelmatigen vierhoek, in noordelijke richting niet verder reikend, dan de denkbeeldige lijn, met, als oostelijk aanvangspunt, het dorpje Kantalahti dichtbij den uitersten noordwest-boezem der Witte Zee, en, als westelijk eindpunt, Jokijalka, eene Finsche grensplaats omstreeks 1⅓ graad benoorden Tornea; dan zal eene tweede gedachte lijn, ditmaal loopend van zuid naar noord, die begint aan den noordoostelijken oever van het Ladoga-meer, om voort te gaan tot waar zij de zoo even onderstelde - vrijwel rechthoekig snijdt, den vierhoek, hier bedoeld, deelen in twee stukken van ongelijke breedte: een breeder ter linker zij, dat, daarenboven, noordwaarts, zich tot de IJszee uitstrekt; dat is, men weet het, Finland; en dan ter rechter een tweede, half zoo breed, en, als gezegd, ophoudend bij Kantalahti; die smallere helft is Oost-Karelië.

Tot zoover het land. Nu zijne bewoners. Zij behooren tot de, dusgenaamd, ‘Finno-Ugrische’ volkerenfamilie. Een in zeldzame mate verstrooid, ja, versnipperd gezelschap! Zeer gelukkig heeft een der medewerkers van Herman Stenberg de verspreiding der Finno-Ugriërs over Oost-Europa vergeleken bij een' Archipel. ‘Gelijk’, zoo ongeveer luidt de aanhef van zijn boekje, ‘uit den Oceaan, de laatst-zichtbare toppen van een weggezonken vasteland omhoog stijgen, als groepen van grootere en kleinere eilanden, zoo treden op eene volkenkundige kaart van Europa's oosterhelft de uitéengereten landstroken, groot en klein, door brokstukken dezer familie bewoond, naar voren uit den Slavischen menschen-oceaan’[1], als verstrooide perceelen van een, eeuwen geleden nog saamhangend, uitgestrekt woongebied. Zij zijn, als gezegd, uitéenloopend in uitgestrektheid en in zielental. De meest beteekenende éenheden vormen aan den westelijken rand van het brok-Europa, thans ter sprake, de Magyaren in Hongarije en Zevenbergen, ruim tien millioen zielen sterk, de Esten, voorshands ten getale van slechts één en een vijfde

1) ‘L^{o}. L^{o}.’, blz. 5.

millioen, maar met taaiheid en vruchtbaarheid, behalve het, naar hen genoemde gemeenebest, ook Livland en naburige eilanden bevolkend[1)], en dan de Finnen, die, ruim drie en een derde millioen sterk, voor de overgroote meerderheid, dat spreekt! in Finland huizen, maar bovendien nog uitloopers tellen van beteekenis in Rusland, (Ingermanland, met name, nabij Petrograd), in Zweden en in Noorwegen; om nu te zwijgen van het kwart-millioen hunner volksgenooten, dat Noord-Amerika bewoont. Afgezien van die, één voor één talrijke, maar tevens én breed-uit én saamgesloten wonende, westelijke randbevolkingen, telt de Finno-Ugrische familie nog welhaast een dozijn wijder verspreid levende takken, ten deele, zooals de 20.000 Wepsen, in de buurt van het Onegameer, de 15000 Ingriërs en Woten in Ingermanland, of de, zelfs maar 8000 koppen sterke, Wogulen, tusschen de Oeral en het Ostjaken-territoir, nog in kleinen getale aanwezig, maar ook voor een deel (te weten in de groep der Mordwinen, langs den zuidelijken loop der Wolga rondom Samara gevestigd) met hun zielental het millioen (althans zoo was het vóor den grooten hongersnood) overtreffend. Welnu, tot de belangrijkste groepen der tweede hoofdmassa, gezeteld op een ruim terrein, zonder nederzettingen-tusschen-in van vreemden bloede, maar, andererzijds, niet in voldoend sterken getale, om tot de eerstgenoemde massa te worden geteld, behoort het kwart millioen der Oost-Kareliërs.

Van waar die versnippering? Reeds was zooeven sprake van de gissing, dat hier de verstrooide overblijfselen zijn van wat vroeger een éenig volk was, misschien zelfs een uitgestrekt rijk, of althans een bundel, hetzij los, hetzij vast, van onderling stamverwante rijken. O zeker, aangaande een vroeger bestaan van zoodanig, in den Slavischen volkenstroom weggezonken, voormalig Finno-Ugrisch ‘Atlantis’-rijk vertoont de kaart ons niet eene enkele handwijzing, vertelt ook rechtstreeks de geschiedenis geen woord. En toch! Middellijk achten sommigen bevestiging van het geopperde vermoeden niet onbereikbaar. Zij meenen, op grond van taal- en oudheidkundig onderzoek, te mogen aannemen, dat, een duizendtal jaren geleden, tusschen de twee groote Russische meren en de

1) W. Vogel, ‘Das neue Europa’, II (1921), blz. 565.

beneden-Wolga, dus, waar men vóor den oorlog de ‘gouvernementen’ Moskou, Wladimir en Nizjni-Novgorod vond, twee groote volkeren zullen hebben gewoond van Finschen bloede: de Moeromen en de Merjen. Die beide zijn, schrijft de straks vermelde geleerde[1)], niet spoorloos verdwenen. Slechts hebben zij, door de, uit het zuiden opdringende, Russenovermacht, hunne zelfstandigheid, hunne taal prijs gegeven. Nog toont (meent onze zegsman) in die streken, het volk de Finsche gelaatstrekken. Nog speelt er in den volkszáng en in eigennamen het Finsche verleden zijne rol. Draagt niet, zoo vraagt de dichterlijke patriot, in groot-Russische sagen, de held den naam Moeromjets? Zelfs komt de familienaam van den eersten vóorzitter der ‘doema’ erbij te pas. Wat daarvan zij, vervolgt hij, zoo men aangaande dat problematische volk uit Rusland's middelmoot de geopperde onderstelling aanneemt, het staat dan, in zijne verzwelging door den Russischen zondvloed, niet alleen. Ook de Bulgaren achten velen van Finschen huize. Ten deele zullen zij dan, reeds vóor 900 zijn uitgeweken naar het Balkanschiereiland, doch daar door de overheerde Slavo-Romaeërs[2)] opgezogen. Ten deele zijn zij achtergebleven in Rusland, als heerschers over een Wolga-rijk bij Kazan. Iets dergelijks als van de Balkan-Bulgaren beweert men van de Tsjoewasjen, die, nog tegenwoordig 850.000 zielen sterk, ten westen huizen van Kazan; zij doen, in taal en in gebruiken, zich als Tataren voor, maar Finsch achten Finsche schrijvers de gezichtsuitdrukking.

Om nu voorshands het tot hier gezegde saam te vatten: de kaart van Rusland en zijne westelijke buurlanden, vertelt ons van een ras, over heel dat uitgestrekte gebied uitéenwonend in tientallen van groepen; deels, aan den westkant saamgebleven in eene trits van grootere trossen, echte staatsvolken, maar voor de rest vergruizeld over een tal van kleine en zeer kleine nederzettingen, die, hier en daar de 20-, 15000 amper halend, vermoedelijk bestemd, ja, bezig zijn weg te smelten. Dan verder schijnen taal- en oudheidkunde, gesteund door vergelijkbare feiten der geschiedenis, de gissing te rechtvaardigen, dat in het hart van dat volkerenstrooisel, daar, waar

1) ‘L^{o}. L^{o}.’, blz. 8.
2) W. Vogel, ‘Das neue Europa’ II, (1921), blz. 485.

zich thans de leegte vóordoet tusschen zijne dichtere westerhelft en de veel dunnere in het oosten, er éens een groote verbindingsschakel moet zijn geweest, maar die zich dan heeft opgelost in zijne Slavische omgeving, ongeveer zoo, als thans de Wepsen en de lieden van Ingermanland op weg zijn om dat te doen. En hier verdient wel dit vooral de aandacht, dat, terwijl de éenmaal sterke middel-massa thans bijna spoorloos is verdwenen, de krachtigste onder de overlevende leden der familie zich met opzicht tot dat middelpunt bevinden op den versten afstand. Het is, of een zware druk op het hart der geheele massa den buitenrand in stukken heeft uitéen geschoven. Legt niet dat één en ander het besluit voor de hand, dat het inzonderheid de druk der Slaven-macht zal zijn geweest, waardoor, te beginnen met de zesde en de zevende eeuw onzer jaartelling, van Kiëf uit, het dubbele werk zal zijn gedaan, de onderdompeling van Merjen en Moeromen, de wegschuiving van Magyaren, Esten en Finnen, van Mordwinen ook en Tsjeremissen, - verricht? Aanvankelijk zwak, alleen door handelsverkeer, toen allengs sterker, door vooruitgeschoven kolonisatie-posten, ten slotte onwêerstaanbaar door de middelen, die hunne staatsontwikkeling den mannen uit de buurt van Kiëf aan de hand deed, is vermoedelijk de voortschrijdende opslorping van den eigen aard der Finnen door den Slavischen- in haar werk gegaan. Men behoeft hier volstrekt niet bij uitsluiting aan wapengeweld te denken. Allerlei oorzaken kunnen den Slaven het overvleugelen hunner noordelijke buren hebben verlicht. Vooreerst: de lieden van het zuiden woonden langs de groote handelswegen van Oost-Europa; reeds daardoor kregen zij gemakkelijk een' vóorsprong in menige vaardigheid. Dan ook: zij konden, als nadere buren van het Oost-Romeinsche rijk, veel afzien, overnemen uit de wereldwijsheid der Byzantijnen. Ten slotte genoten zij, op een keerpunt hunner lotsbedeeling gekomen, het voordeel, te worden onder tucht gebracht door mannen, behoorende tot een volk van Skandinavië. De Russische kroniek van Nestor bevat, namelijk, het volgende verhaal. In het jaar 862 heerschte over eene groote uitgestrektheid der landschappen, waar Finnen en Slaven naast en door elkaar leefden, onafgebroken onrust en strijd. Toen zonden die eeuwig twistende geburen, Kareliërs, Wepsen,

maar ook lieden van Slavischen stam, hunne vaak bloedige veeten moede, den (Zweedschen) Waringen eene boodschap van deze strekking: ‘Ons land is groot en vruchtbaar; maar er is geen vrede tusschen ons. Komt Gij daarom over, om onze rechters en regeerders te zijn’. Aan die roepstem gaven Rurik en zijne twee broeders met een aantal volgelingen gehoor. Zij kwámen over en schiepen tot zekere hoogte vrede en orde. Nu echter was het voor de toekomst van wezenlijk belang, wáar Rurik en zijne opvolgers ten slotte zich bij vóorkeur zouden vestigen: in eene streek, waar Careliërs en Wepsen het overwicht hadden, laat ons zeggen: om en bij Valgetjärvi (het Valget-meer)? of wel onder eene bevolking van beslist Slavisch karakter, bij voorbeeld in de omgeving van Novgorod, bezuiden het Ladoga-meer en Twer? Kozen zij het eerste, dan hadden hunne onderdanen van Finschen stam eenige kans om, door den nauweren band, die in dat geval de nieuwe heerschers met hen verbinden zou, meer dan de Slaven hún stempel te drukken op het, door Rurik te bouwen, rijk. Maar ánders, ja, dan was er veel meer uitzicht op een vorstendom in hoofdzakelijk Slavischen stijl. Om te beginnen was er eenige weifeling: Rurik koos Novgorod tot woonplaats; zijn broeder voelde meer zich thuis in het Kareliër- en Wepsenland. Maar op den duur behaalde het Slavendom de overwinning, en eene beslissende. De nakomelingen der nieuwe heerschers vergaten aldra hunne Skandinavische taal. Zij werden eerlang Slaven op ende op. Hun rijk, het grootvorstendom Novgorod, werd geheel een Slavisch rijk. Het leed niet lang, of, door die machtvolle saamvatting en éenparige leiding harer volkskracht gesterkt, keerde zich de Slavenwereld tegen de Finsche buren, die mét haar de meesters uit Skandinavië tot verzekering van orde en rust hadden ingehaald en voortaan een goed heenkomen moesten zoeken naar het noorden. De Tavasten trokken naar het landschap benoorden het midden van de Finsche golf, waar nog de stad Tavastehus met hare omgeving Tavastland hun' naam bewaart. De Kareliërs zochten het Lappenland op, welks nagenoeg weerlooze dwergbevolking hún een' zoom van middelfinland bewesten de Witte-Zee-kust overliet, om de min herbergzame poolstreek in te trekken. Naar dien trant denke men zich het gebeuren, deels ongewelddadig, deels half-, deels be-

slist door ruwe kracht zich voltrekkend, dat ons de aardrijkskundige gestaltenis der Finno-Ugrische wereld kan verklaren, als een wijd en onregelmatig uitzaaisel, in breeden kring gestrooid rondom eene kale plek in het midden[1].

Intusschen hoede men zich ervoor, de bonte verbijzondering van dit menschenras geheel en alléen te willen begrijpen uit de persing der opschuivende Slavenwereld. Ook zonder deze zou een uitéengaan, als tot hier beschreven, zij het dan in langzamer 'tempo' en over kortere afstanden, niet te vermijden zijn geweest. Lang vóor het ingrijpen der Slaven was het dan ook reeds begonnen. Er is nu éenmaal geen ontkomen aan: wáar ooit een volk, met nog maar zeer aanvankelijke levensgewoonten, en dus met dringende behoefte aan wijde vischwateren en, bovenal, ruime jachtvelden, frisch, krachtig leeft en mitsdien zich wil uitzetten, daar moet het zich splitsen, op den duur, in deelgroepen, die, allengs verder van elkander zich verwijderend, eerlang de wederzijdsche voeling verliezen, zich vervreemden over en wêer, in het eind zelfs elkaars taal niet meer verstaan. Dat zulk uitéenstreven krachtens inwendige middelpuntvliedende kracht en zonder éenigen drang van buiten onder de Finno-Ugriërs alreeds zijn' gang is gegaan, eer iemand aan de Slaven dacht, laat dat vergelijkende studie van den, in elke hunner vertakkingen gangbaren, woordenschat ons leeren. Zij maakt waarschijnlijk, dat reeds eeuwen vóor den aanvang onzer jaartelling de Ugrische vóorouders der hedendaagsche Magyaren in hun spreken meer en meer onverstaanbaar begonnen te worden voor de rest der Finno-Ugrische volkerenfamilie. Eenige honderdtallen van jaren daarna voltrok zich gelijke vervreemding tusschen de hoofdmassa en de 'Permische' groep, waaronder nog steeds de Wotjaken, en de Tsjeremissen nabij Wjatka, dan de Syrjaenen, tusschen Dwina en Petsjora, de zielenrijkste onderdeelen vormen. En nog wêer verliepen er, zeg: achthonderd jaren, daar vingen de Wolga-finnen, ten westen en ten zuiden van de Wotjaken gezeteld, aan, zich in hun spreken te verbijzonderen van dié stamverwanten buren, wier nakomelingen thans de oeverlanden bewonen der Baltische en der Finsche golf.

1) 'L^{o}. L^{o}.', blzz. 9, 13 en 14.

In dien trant van binnen uit begonnen, werd op den duur, dat spreekt, de bontheid der talen verscherpt door uitéenloopende invloeden van buiten af. De Magyaren namen op den langen weg heelwat over van hunne Turksche en hunne Slavische buren. Daarentegen volgden de West-Finnen gedurende lange en, voor hun' groei beslissende, tijdperken uit hun volksbestaan gaarne de voorbeelden, die in de Baltische landen om hunne aandacht vroegen. Inzonderheid waren het Zweedsche gebruiken, Zweedsche zeden, Zweedsche aanschouwingen en gevoelens, die de Finnen langs de stranden der Oostzee machtig aantrokken. Wat de taal der Finnen te hooren en te lezen geeft op het stuk der woorden tot aanduiding van gekweekte planten, van saamgestelder, of verfijnde werktuigen, van andere dan nog zeer aanvankelijke kleedingstukken, van metalen en daaruit vervaardigde wapenen, het draagt veelal het stempel van Zweedschen oorsprong. Niet min veelvuldig en nog veel belangrijker zijn de, aan het Zweedsch ontleende, termen, waarvan de Finsche schipper, of landbouwer zich bedient, of waarin zich Finsch geloofsleven, Finsche rechtspraak, Finsche bestuurspractijk pleegt uit te drukken. Die woordontleeningen duiden onafwijsbaar op nabootsing met opzicht tot de zaken, die aldus worden benoemd. Het zal dus vooral in navolging van Zweedsche gewoonten zijn geweest, dat de Oostzee-finnen uit den staat van nog half en half ongestadig heen en wêer zwervende jagers en visschers zich hebben omhoog gewerkt tot op het peil van, aan vaste woonplaatsen gebonden, akkerbouwers. Ook een' nadenkenden leek moet het in Finland treffen, dat de naam van een, uit cultuurhistorisch oogpunt zoo gewichtig, begrip als ‘koop’ (‘kauppa’) niet Finsch, maar Germaansch stempel toont. En zoo zouden van den beschavenden invloed der Germanen, inzonderheid der Zweden, meer gelijkwaardige voorbeelden zijn te noemen. Daarnaast schijnen ook zulke Finsche termen niet te ontbreken, al zal de onkundige in taalstudie daarvan onder Finnen minder merken, die op verwantschap met Magyar'sche- wijzen. In Finland zelf noemt een geletterde, bij wien men navraag doet naar staaltjes tot toelichting dier verwantschap, wel gaarne de gelijkenis tusschen het Magyar'sche ‘eljen’, bij voorbeeld in ‘eljen Horthy’ (‘leve Horthy’) en het Finsche ‘ellakön’, laat

ons zeggen: in ‘ellakön Suomi’ (‘leve Finland’). Woordverwantschappen echter, duidend op inwerking van hoogere Magyaren-cultuur schijnen in het Finsch minder voor te komen.[1)]

Het verdient opmerking, dat de vóorkeur jegens Germaansche levensgewoonten bij de, naar het noord-westen opgeschoven, Finnen, en hoe verder dezen waren voortgeduwd, des te eerder en des te beslister is gepaard gegaan met eene stugge, haast stelselmatige geslotenheid voor elken invloed van den ánderen naasten buurman: den Slavischen. Natuurlijk, sinds kort vóor en kort na 1200 de Zweden de westerhelft van het Finnenland hadden bemachtigd[2)], en vooral sinds, bij den vrede van Nöteborg (Schlüsselburg), hunne feitelijke heerschappij tot eene, door den ‘tsar’ van Novgorod erkende, - was bezegeld[3)], bezat een half duizendtal jaren lang, de Germaan (want een Germaan was toch ook de Zweed), als heer en meester in die streken, een' machtigen vóorsprong op den Rus. Nogtans: reeds vroeger had, met name, het volk der Tavasten wel zeer duidelijk getoond, hoe het, liever dan zich te laten doordringen met den geest van Novgorod, huis en haard verliet, om het eigen bestaan in veiligheid te brengen naar den vreemde. En toen, in den aanvang der 19de eeuw, het rijk der Zweden aan den overkant der Oostzee uithad, waren 90 jaren van een, over het algemeen, vreedzaam samenwonen onder het welmeenende bewind der Romanow's onmachtig om het Finsche hart voor gevoelens van vriendschap jegens den Moskoviet te ontsluiten. Vóor 1899 zoo wel als daarna richtte zich de beschaafde Fin om studie en om ontspanning naar het westen en naar het zuiden, naar Skandinavië, naar Middel-Europa, naar Engeland, naar Italië, maar niet naar het zuid-oosten. Aan de rivier Rajajoki (de natuurlijke grens tusschen het ‘län’ Viborg en het ‘gouvernement’ St. Petersburg) was voor hem de wereld uit. De weinige Finsche onderzoekers, die zich naar het oosten begaven, zochten nog liever Siberië dan het eigenlijke Rusland op. En met den kleinen man stond het niet anders. Al, wat Russisch was, van de spijskaart tot

1) ‘L^{o}. 1°.’, P. 10.
2) Walther Vògel, ‘Das neue Europa’, II (1921), blz. 575.
3) ‘Le droit de la Carélie’ (1921), blz. 16.

de ‘grammatica’, werd, als min waardig, bespot. Reeds het woord ‘Rus’ had, in den volksmond, een' soortgelijken bijsmaak, als, ten onzent, het woord ‘Mof’. In het voormalige Finsche leger is het nooit gelukt, het den snaakschen boerenjongens uit Österbotten, uit Tavast-land, uit Savolaks aan het verstand te brengen, dat zij hunne, met leelijke poppen beschilderde, schietschijven niet ‘Russen’ mochten noemen. En gelijk in de buurt van een bekend oefeningskamp op de Veluwe de weinig militair gevoelende bewoners uit den omtrek het niet laten kunnen zeker berken-pad te betitelen als ‘het elzenlaantje der kampofficieren’, zoo ook kon men van ouds, in het Middel-Karelische dialect, het vijfvoudig sterrenbeeld Cassiopeia hooren uitmaken voor ‘het Russische zevengesternte’[1)].

Zoo oud en ingeroest als bij de Finnen in de engere beteekenis des woords, is onder de Oost-Kareliërs de wêerzin tegen Rusland en de Russen niet. Thans echter is ook daar dat gevoel zeer machtig. Waarom niet eerder? En waarom nú wél? Op die twee vragen geve eene schets van Oost-Karelië's geschiedenis het antwoord.

Het heeft geen doel, ons te verdiepen in toestanden en gebeurtenissen, die de verst terugreikende overlevering nopens het verleden der Oost-Kareliërs ons schildert. Hunne woordvoerders en verdedigers van thans vertellen gaarne van een' grooten tijd, de 5de eeuw, ongeveer, onzer jaartelling, toen hun volk als heer en meester zich bewoog over eene uitgestrektheid, zoo wijd, als het sedert dien niet weder in beslag zou nemen. Van zijne dichtst bevolkte nederzettingen uit: de streek om en bij de groote meren Ladoga en Onega, zou het destijds naar onbekende verten zijn uitgezwermd in noordelijke richting; deels naar het noord-oosten tot den benedenloop der machtige Dwina, ja, tot de zuidkust toe der Witte Zee, deels naar het noord-westen langs de talrijke rivieren, die, stroomende van noord naar zuid, uitmonden in het ruime Ladoga-bekken, en verder door de tegenwoordige Finsche ‘länen’ (gewesten) Viborg en Kuopio tot zelfs naar Österbotten aan de Botnische golf toe. Uit al die éenzame

1) H. Stenberg, ‘Ostkarelien im Verhältnisz zu Ruszland und zu Finnland’ (1917), blz. 11.

heuvelige vlakten met haar' rijkdom van pelsdieren: beeren, wolven, vossen, marters, wezels, eekhorens, met hare verscheidenheid van woud- en watervogels, inzonderheid hazelhoenders en patrijzen, met hare onuitputtelijke vischvoorraden, eindelijk: cabliauwen, haringen en zalmen, zouden zij het onstrijdbare Lappenvolk hebben achterna gejaagd, den Poolcirkel binnen, om heel de weelderige ‘fauna’, daar bezuiden aanwezig, voor zich in beslag te nemen. Het moet, zoover althans niet de gewone trek tot droomen van een' gouden aanvangstijd dien onverschrokken, rusteloozen jagers zijne parten heeft gespeeld, voor zulke lieden een paradijs-bestaan zijn geweest. Zelfs zal de natuurlijke overvloed van gaven in die ongemeten jachtvelden en vischwateren, ondanks hunne afgelegenheid, de zwervende bevolking hebben getrokken binnen den kring van handelsverbindingen met naburige volkeren op hooger beschavingspeil. De heugenis daarvan leeft nog in Skandinavische ‘saga's’ gelijk in oude Russische kronieken voort. Het werd door de, uit Kiëf opgeschoven, Slaven kennelijk eerlang een levensbelang geacht, zich bij hunne noordelijke naburen te voorzien van zoo profijtelijke koopwaar, als de kostbare pelterijen, die daar in alle soorten te krijg en bij de Balkanvolken, met name, zeer in trek waren. Zoo dan begonnen en vermenigvuldigden zich van lieverlede de reeds genoemde aanrakingen der Kareliërs met de Slavenwereld, eerst vreedzame, maar spoedig meer en meer vijandige, met wier vermelding wij de 9de eeuw bereiken, de eeuw van Rurik en zijne opvolgers, en derhalve eenigermate historischen grond onder de voeten krijgen[1].

‘Eerst vreedzame, maar spoedig meer en meer vijandige aanrakingen’. Beter ware het misschien te spreken van ‘aanrakingen, sinds den beginne vreedzaam en vijandig tegelijk, nú eens het eerste, dán wêeer het andere, al naar gelang van den toestand des oogenblìks’. In de geschiedenis der Kareliërs bevestigt zich wel duidelijk de algemeene stelling, reeds in veel vroeger dagen door de ondernemingen der Phoeniciërs en de *λησταί* der Kretensen, gelijk ook ettelijker andere oude Hellenen gestaafd, dat, in zijne vroegste aanvangen, handelsverkeer zich van rooverij te nauwer nood laat

1) Th. Homén, ‘East Carelia & Kola-Lapmark’ (1921), blz. 106.

onderscheiden. Zeer sprekende staaltjes, welke dien regel ook voor Karelië staven, liggen voor het grijpen. Zoo beschrijft de geschiedkenner onder de medewerkers van Homén: Dr. Karjalainen, hoe reeds om en bij het jaar onzes Heeren 874 een troep ondernemende avonturiers uit het Kareliërland rondom Ladoga zich opmaakte naar de woonsteden der Kvaenen (heel in het noorden der grenslijn tusschen hedendaagsch Finland en de streek ten westen der Witte Zee), ‘om met die lieden koopmanschap te drijven en hen uit te plunderen metéen’. Nog uit het jaar 1026 vernemen wij van eene handelsreis, door Noren ondernomen met, als hun' aanvoerder, Thorer Hund. Nadat de wakkere zakenlieden hunne ruilingen hadden verricht, hunne afspraken - beklonken, verbraken zij op éens de vredesbeloften, die zij, met het oog op den, te drijven, handel hadden gegeven, om nog vóor hun heengaan de graven der Bjarmen (zoo noemden de Skandinaviërs al de, hun bekende, Finsche volksstammen, die het noordelijkste deel van hedendaagsch Rusland bewoonden) te openen en te berooven van de kostelijke schatten, als geschenken voor den god Jomali, daarin nêergelegd[1]. Inderdaad, het is niet eene uitsluitend Helleensche -, het is, in een bepaald groeitijdperk der maatschappij, eene algemeen-menschelijke gedachte, die in een der Homerische gedichten buiten Ilias en Odyssee dezelfde godheid tot schutspatroon beide van kooplieden en van dieven heeft gemaakt.

Het loont de moeite, even in den geest ons te verplaatsen naar de Karelische samenleving ten tijde, dat zulke barbaarsche verkeersgewoonten er in zwang waren gekomen. De moeite is trouwens niet groot, want nog vindt men ettelijke van de hoofdtrekken uit de gelaatsuitdrukking dier oude Karelische wereld in de hedendaagsche - terug. Om te beginnen met den stoffelijken onderbouw van 's volks bestaan: reeds werden daar jacht en vischvangst genoemd als de voornaamste kostwinningen, waarvan de Kareliër zich geneerde. Niet echter in de oorspronkelijkste, ruwste, spilziekste vormen harer aanvankelijke practijk. Jacht, in het bijzonder, was het armelijke begin te boven, waarin zij nog gezinsbedrijf moet wezen, immers zoo onbeholpen te werk gaat, dat eene

1) ‘L^{o}. 1°.’, blz. 109.

veelheid van gezinnen te wijde ruimten zou behoeven, om bijéen te kunnen blijven. Het jagershandwerk was kennelijk al het stelselmatig geordende werk geworden der volwassen mannen, saamwonend in eene zelfde buurtschap van geslachtsgenooten. De ordening van dat handwerk werd dan den geburen opgelegd en onder hen gehandhaafd door een' krachtmensch, toovenaar, wapensmid, aanvoerder, rechtvinder, alles tegelijk, zijn gezag ontleenend, niet aan eene ‘vrije’ keuze zijner buurlieden, maar aan hun geloof, dat hij van den gestorven vóorganger de geheime wonderspreuken en handgrepen zou hebben geleerd, om den toorn der boschen berg-en watergoden te bezweren, of de dorpsgenootschap te verzekeren van hunne werkdadige gunst. Het lag voor de hand te onderstellen, dat het vroegere geslachtshoofd in de kennis dier wonderdadige woorden en verrichtingen wel bij vóorkeur een' zijner eigen zonen zou hebben ingewijd. Buiten het geval van blijkbare ongeschiktheid, had daarom steeds het mannelijk oir van den vorigen wonderman de beste kans om dezen op te volgen. Hoofdzaak echter is hier dit: de, onder zoo'n krachtmensch geordende, samenwerking bij het jagersbedrijf maakt zijne oefening zuiniger, zijne opbrengst ruimer en opent zoo de deur voor tweeërlei mogelijkheid; vooreerst kan, in het, nu voortaan stelselmatig af te jagen, gebied, de nederzetting, wier talrijkheid het overlegde groepwerk mogelijk maakte, gevestigd blijven op den zelfden grond en ook, de, haar samenstellende, gezinnen bijéenhouden in ongebroken verband; en daarenboven komen nu, bij het vaster worden der woonstêe, nieuwe bezigheden, tot dusver nooit bedacht, binnen den gezichtskring, - men denke aan veeteelt en zuivelbereiding, zelfs aan een begin van akkerbouw, - bezigheden, die, als min vermoeiend en gevaarlijk dan het zware jagersleven, eigenaardig zich aanpassen bij de zwakkere krachten der vrouwen en der onvolwassen jongens; dat is de eerste der twee bedoelde mogelijkheden; de tweede, in dit redeverband van meer beteekenis, is deze: dank zij hetzelfde bewuste overleg in het genootschappelijk geworden jachtbedrijf der dorpelingen, waardoor reeds de opbrengst van het jachtveld ruimer werd, krijgt in het vervolg ook de volwassen mannelijke bevolking te beschikken over eene rest, zoo van verhandelbare huiden, als van vrijen tijd; en deze kan nu

vruchtbaar worden gemaakt, hetzij door het bezoek van markten in de buurt of in de verte tot afzet der voorhanden overschotten, hetzij, in het lange donker van den winteravond, voor allerhande huisvlijt. Men ziet, hoeveel, ook in het Karelische verleden, moest zijn vooráfgegaan, welk een' betrekkelijk al vrij hoogen sport op de ladder van den wasdom hunner samenleving die lieden reeds hadden moeten beklimmen, eer zelfs maar de ruwste vorm van ruilverkeer kon zijn ontloken, waar handel nauwelijks nog te onderscheiden valt van rooverij[1].

Eénmaal in gang gekomen, werd allengs de handel drukker en regelmatiger. Niet langer wachtten de Karelische jagers den zakenman uit het oeverland der Ilmen-watervlakte of uit Skandinavië op de naast-bijgelegen markt af; geregelde karavanen, bijéengebracht en geleid telkens door een' gewiksten koopman onder de dorpshoofden, trokken welhaast op de, daartoe gezette, tijden met hunne sneeuwschoenen en rendiersleden erop uit, om, hetzij te Novgorod, hetzij aan het westerstrand van den Botnischen zeeboezem, hetzij zelfs in Noorsch Lapland, hare pelterijen van de hand te zetten. De winsten, dus behaald, de vorderingen, op die wijze te maken in vaardige beoefening van velerhande kunsten des vredes, vielen zeker niet te versmaden. Het zegt nogal iets, als men in Alfred de Groote's vermaarde geschrift over de, omstreeks 894 bekende, landen en volkeren der aarde geboekstaafd vindt, dat alreeds Ottar, de eerste Noor, die het Bjarmen-land Zawolotsja tusschen Dwina en Witte Zee bereisde (het was zoowat in 874) die streek door de daar woonachtige Kareliërs met zorg bejaagd, bevischt, beweid en beakkerd noemde[2]. Toch bracht zoo'n loop der dingen ook zijne gevaren mede. Onmiskenbaar stonden de drie buurvolkeren: Russen, Zweden, Noren, in allerlei dingen op een hooger peil van kunnen, dan het dungezaaide Finnenvolk tusschen de groote meren en

1) Meesterlijk geschilderd zijn die toestanden in Juhani Aho's geschiedkundigen roman ‘Panu’. Wel is waar, speelt dat verhaal in de 17de eeuw; maar met uitzondering van den godsdienststrijd kon het even goed in de 11de spelen. In de heidensche streken van het Finnenland waren gedurende dien tusschentijd bouw en leven der maatschappij weinig veranderd. [Van het genoemde werk verscheen bij Wigand te Leipzig eene Duitsche vertaling door E. Schreck.]

2) Th. Homén, ‘East Carelia & Kola Lapmark’ (1921), blz. 109.

den Poolcirkel. Waagde het dus bij tijd en wijle eene Karelische karavaan tegenover ingezetenen van een der aangrenzende landen zich te buiten te gaan aan een' bandietenstreek, dan haalde zij daarmêe licht zich zelve en haren stamgenooten van de zijde der beleedigde partij daden van wêerwraak op den hals, die, uitdijend tot wezenlijke oorlogvoering, de zwakkere aanvallers op den duur hunne baldadigheid slechts konden doen berouwen. Doch ook nog afgezien van zulke uittartingen, was er thans dit gevaar: hoe meer de nabijwonende vreemdeling uit eigen aanschouwing den rijkdom der, uit Karelië ter markt gebrachte, pelswaren leerde kennen, te sterker werd zijn verlangen naar zoo veel belovende jachtvelden geprikkeld. Dus is dan de Karelische geschiedenis, zeggen wij: tusschen den aanvang der 10de en de tweede helft der 14de eeuw, een troosteloos éentonig verhaal van moord- en plundertochten, waarin het Karelenvolk, aanvankelijk veelal nog zelfstandige partij, ten slotte meer en meer de rol vervulde van den zwakkeren bondgenoot, soms half vrijwillig, soms meer dan half gedwongen, eener overwichtige macht naast zijne deur. Al zullen, in hun oordeel over de hardnekkige heidenen beoosten Tavastland, onze christelijke zegslieden zich wel noch zacht, noch zelfs billijk hebben betoond, als lammeren heeft het heidenvolk onder den eeuwigen druk dier oorlogen zich zeker niet doen kennen. Nadat, in den loop der 12de eeuw, de Zweden de grootere westerhelft van hedendaagsch Finland onherroepelijk hadden overheerd en op de wijze, als dat destijds placht te geschieden, de bewoners tot de katholieke kerk gebracht, ontaardde de worstelstrijd met het, voor kerstening ontoegankelijke, grensvolk tegen het eind dier eeuw en later nog bij vlagen en scheuten in een' wilden verdelgingskrijg. Nog ten jare 1256 beschuldigde eene ‘bulla’ van paus Alexander V die ‘vijanden van Christus’, dat zij de trouwe zonen en dochteren der kerk doodden, ‘de dorpen in de asch legden, den oogst verwoestten, heilige plaatsen ontwijdden en gedoopte kinderen wegsleepten, om hen in heidendom op te voeden en als slaven te verkoopen’. Een Zweedsch regeeringsstuk voegde eene halve eeuw later daaraan toe: ‘De heidensche Kareliërs hebben weleer gemoord, geplunderd en andere wreedheden bedreven zonder ontzag voor sexe, aanzien, of leeftijd. Zij zijn zoo ver gegaan het

hart hunner gevangenen uit te snijden en hebben op alle manieren zeevaarders over de Baltische wateren, onze eigene en andere, mishandeld. Daarom, uit deernis met het lijden hunner slachtoffers en ter verbreiding van de katholieke leer, hebben wij hen tot het Christendom bekeerd, nadat wij door Gods genade hen hadden onderworpen. Wij hebben ook, met de hulp van een groot leger en op ontzaglijke kosten, het slot te Viborg gebouwd ter eere Gods en der Heilige Maagd, ten einde ons land te beschermen en zeelieden veiligheid en vrijdom van molest te verzekeren'. De laatste woorden doelden op een' kruistocht van Tyrgils Knutsson in 1293[1]. Eene eindbeslissing bracht ook wêer die tocht niet. De worstelingen om en bij Viborg duurden voort met wisselende kansen, totdat, tegen het slot der 14de eeuw, den grootvorst van Novgorod dezelfde toeleg gelukte in het uitgestrekte land tusschen Olonets en Zawolotsja, waarmêe, een paar eeuwen vroeger, de Zwedenkoning was geslaagd ten opzichte van Österbotten, Åbo met zijne omgeving en Tavastland.

Het spreekt toch wel van zelf, dat 'de heidenen' hun' kamp tegen Zweden's kruisridders nooit zoo lang konden hebben volgehouden als zij dat deden, had niet het grootvorstendom nabij het Ilmen-meer hun bij herhaling een' ruggesteun verleend. Intusschen is, voor eene zwakkere derde partij, zoo'n steun van den sterkeren rechternabuur tegen den niet min overmachtigen ter linkerzijde wel zelden veilig, immers zoo goed als nooit belangeloos. De vestiging van Zweden's macht in Viborg maakte het onvermijdelijk, dat de zoo dichtbij gelegen zuidelijke strook van Oost-Karelië, de omtrek van Olonets, nu voortaan door Novgorod ter wille zijner veiligheid voor zich werd begeerd. De bevolking dier streek week daardoor, bij de verdere grenstwisten, meer en meer van den belichten vóorgrond naar de schaduw daarachter terug. Nog kort geleden eene der drie partijen, door eene der andere tegen de derde geholpen, werd zij met haar land voortaan bij toeneming strijdvóorwerp tusschen de twee overigen. Die plaatsverandering moest noodlottig worden, zoodra de twee geburen erin slaagden om met elkaar zich over den twistappel

1) 'L^{o}. 1°.', blzz. 110 en 111.

te verstaan. En zoo geschiedde het. Ruim dertig jaren na Knutsson's kruistocht, in 1323, werden, bij den vrede van Nöteborg (Schlüsselburg) Zweden en Novgorod het éens over eene verdeeling van het land der Kareliërs, als buit, ‘chez eux, sur eux, sans eux’! Sinds dien speelde het volk eene eigen rol in de wereldgeschiedenis hoe langer zoo minder. Van medespeler werd het ‘figurant’ in het gevolg van een' der hoofdvertooners, en, erger! de geplaagde man in den hoek, waar, doorgaande, de meeste slagen vielen. Nog hield het drie kwart eeuw lang, aan den anderen kant van den onmetelijk breeden bosch-ring ten noord-oosten van het Onega-meer, in Zawolotsja, den ongelijken kamp tegen Novgorod, dat nu daar overal de vrije hand gekregen had, standvastig vol. Het jaar van den vrede te Nöteborg was nog niet ten einde, toen een Russisch leger dat hooge noorden introk, om het, pas van Zweden verworven, gebied tot de verste noordergrens in bezit te nemen. Voorshands gelukte het nog slechts ten deele. Te Arkhangel zetelde reeds vier jaar daarna een Russische gouverneur, geflankeerd door zijne ‘bojaren’. Maar zelfs in 1342 werd, westelijk van de Witte Zee, een Russische legermacht door de Kareliërs met zwaar verlies teruggeslagen. Nog éenmaal vlamde, ten jare 1364, met nieuwen gloed het strijdvuur op. In 1400 echter kan men zeggen, dat ook Zawolotsjisch Karelië door Novgorod was onder de knie gekregen. Het bracht den Karelen geen verlichting, verre van dien! toen in 1471 de vrijstaat Novgorod zich onderwerpen moest aan de zooveel krachtdadiger heerschappij der ‘tsaren’ van Moskou. Wie de lotgevallen van het volk, dat ons hier bezighoudt, in het spel der Europeesche verschuivingen van grenzen, te beginnen met de 15de eeuw, wil bestudeeren, hij zoeke hen in de Russische historie[1].

In één gewichtig opzicht echter ging, ook nog na zijne opzuiging door het Moskovitische tsaren-rijk, het volk der Karelen veelszins zijn' eigen weg; dat was op het stuk van zijn' Godsdienst. Niet, alsof het onder de Russische heerschappij het *uitgesproken* heidensche karakter zijner aanvangen bewaarde. Verre van dien! Telkens wanneer de nood der tijden voor eene wijl den band nauwer toesnoerde, waarmêe de

1) ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 108 en 109.

Slavische naburen onvermoeid zich beijverden om den Karelischen beer te nopen tot dansen, op den duur, naar hunne pijpen, was ook het onontwijkbare begeleidende verschijnsel daar: eene kerstening op groote schaal, een doop-bij-duizendtallen. Reeds uit 1137 dagteekent, op eene lijst van plaatsen, waaruit de bisschop van Novgorod verplichte gaven trok, de vermelding van eenige parochiën uit de buurt van Olonets, wier Finsch-klinkende namen eene Karelische bevolking doen vermoeden en die toch op zoo'n lijst niet konden prijken, zonder dat er de ingezetenschap althans eenige gedoopten telde[1]. Nog niet eene eeuw was daarna verstreken, toen voor het eerst, zoover de bronnen melden, eene poging in het groot van Novgorod uit werd aangewend om althans de lieden bezuiden de Swir, den waterweg tusschen het Ladoga- en het Onega-meer, te verchristelijken. In 1227, namelijk, zond vorst Jaroslaf Wsewolodowitsj eene schaar van welbespraakte monniken uit van Novgorod in de richting naar het genoemde stroompjen, om de heidenwereld aan dezen kant te bekeeren[2]. Natuurlijk kregen, te hunner bescherming, de zendelingen een bewapend gevolg mêe. Wellicht zelfs is het juister, van een' krijgstocht te spreken, waar het leger ook eenige geestelijken in zijn midden telde. Hoe het zij, de uitkomst was even schitterend, als ondiep. ‘Zoo goed als al de, daar woonachtige, heidenen’ ondergingen, als men de Russen gelooven mocht, den doop. Alleen maar: toen, ruim drie eeuwen daarna, de aartsbisschop van de oude ‘tsaren’-stad Pskof (aan de zuidpunt van het Peipus-meer), Makari, in een' ambtelijken brief aan grootvorst Wasili Iwanowitsj te Moskou verslag deed van nog te verrichten zendingsarbeid, beklaagde hij zich, dat zelfs tóen gehéel Kárelië heidensch was gebleven. Geen wonder, trouwens. Aan zendingspogingen, te hooi en te gras ondernomen, had het in die 300 jaren waarlijk niet ontbroken. De onderneming van 1227 mocht de grootste afmetingen hebben gehad, zij was de laatste in hare soort toch niet geweest. Geregeld had ook later de Russische kooplieden- en struikroovers-karavaan, of de, op plundering uitgegane, krijgsbende zich in de éenzaamheid der Karelische wouden laten ver-

1) ‘L^{o}. 1°.’, blz. 115.

2) Herm. Stenberg, ‘Ost-Karelien im Verhältnisz zu Ruszland u. Finnland’, (1921), blz. 25.

gezellen door één of meer priesters met het kruis in de hand. Dat was zoo voortgegaan totdat in 1260 Novgorod voor de Mongolen van het chanaat te Kiptsjak het onderspit had moeten delven. Al zullen de Karelen niet veel van die nieuwe meesters over hunne meesters hebben bemerkt, de derdehalve eeuw van zwaren belastingdruk, die daarna voor heel Rusland volgde, kan eene hernieuwing der Charlemagnepolitiek van 1227 uit den aard der zaak niet gunstig zijn geweest. Doch zelfs nadat, in 1480, het Mongoolsche ‘rijk der gouden horde’ onder de slagen van den ‘chan’ der Krim was bezweken, had de hervatting der vroegere, van geval op geval ondernomen, kruistochtjes zoo min vermocht, de Karelen voor de morgenlandsche rechtzinnigheid te winnen, als dat weleer was geschied. Zelfs al hadden hunne harten voor den dienst des kruises zich bereidwilliger geopend dan zij deden, zij konden toch daarvoor niet open zijn gehouden door een priesterbezoek zoo nu en dán.

Doeltreffender tot zekere hoogte had, juist in de dagen van den Tartaren-druk, een ander middel ter verbreiding van den Christen-naam zich betoond; dat was de stichting van kloosters. Sinds omstreeks het jaar 1300 schijnt eerst de omgeving van het Onega-meer, toen meer dan één eiland in het meer Ladoga, daarna de monding van de Dwina, ten slotte zelfs een nog noordelijker gelegen plek, Solowets, midden in de Witte Zee, tegenover Kem, met zulke stichtingen als overstrooid. Niet onmogelijk noopten de ontzettende verwoestingen, door Dzjingis-Chan en zijne opvolgers in zuidelijker streken aangericht, een tal van opgejaagde slachtoffers, zich naar het noorden een goed heenkomen te zoeken. Bovenal het klooster van Solowets mocht, reeds spoedig na zijne grondvesting ten jare 1435, zich verheugen in de milddadigheid van ettelijke rijke vromen. De regeerders van Novgorod, voorts verscheidene ‘bojaren’, ook eene vermogende vrouw: Maria Boretskaja, begiftigden, of bedachten het met uitgestrekte goederen, op de eilandengroep en aan den vasten wal nabij de heilige stichting gelegen. De omvangrijkste schenking deelde haar in 1591 de ‘tsar’ van Moskou, Feodor Iwanowitsch, toe, met wiens dood, zeven jaar daarna, het huis van Rurik een einde nam. Hij schonk aan Solowets niet minder dan, langs den oever der Witte Zee, den grond van zes parochiën, ‘met de boeren en

al de rentegevende hoeven'. 'Het is', schrijft Karjalainen, waar hij die schenking vermeldt[1], 'niet meer dan natuurlijk, dat de stoffelijke voorspoed der stichting en het aanzien, dat zij daaraan dankte, medewerkten tot het verspreiden en bevestigen der Christelijke denk- en spreekwijzen, die zij daar onder de boersche bevolking in zwang bracht'. Inderdaad 'denk- en spreekwijzen' ('views'), de 'Christen-náam', gelijk het hierboven heette, daaraan kwam de macht van Solowets ten goede. In de nabijheid van zoo'n blijvend middelpunt kon de Kareliër niet meer, gelijk weleer in den tusschentijd tusschen twee karavaan-bezoeken uit Novgorod, vergeten, hoe de woorden luidden, onder wier aanwending hem indertijd de doop was toegediend. Doch dat was alles. De onafgebroken tegenwoordigheid der monniken achter hunne stevige muren kwam het geheugen ter hulp, maar zonder het gemoed te verdiepen. Voorshands dan ook betoonde zich de invloed van Solowets gelijk van de andere kloosters hoofdzakelijk in politische gevolgen. De geestelijke hoofden dier gestichten waren, als vertegenwoordigers van het regeeringsgezag, dat daar hen had geplaatst, de aangewezen regelaars en leiders van 's lands verdediging tegen aanvallen uit het wésten. Vermoedelijk zouden, zonder den krachtigen en koppigen tegenstand van Solowets, met name Kem-Karelië, vlak tegenover het kloostereiland aan den westelijken Witte-Zee-oever gelegen, en zelfs geheel het noordelijke land-uitwas Kola in de Zweedsche invloedssfeer zijn verzeild. Zelfs de nu en dan plichtmatig uitgezonden predikers bereikten, op het stuk van eene omwoeling der geesten, maar uiterst weinig. Getuigen het de bijzonderheden, waarmede, in zijn reeds genoemd verslag, de aartsbisschop Makari den heidennaam, door hem zelfs den zuidelijksten Kareliërs ingebrand, rechtvaardigde. Die lieden, schreef hij, 'vereerden op hunne offerplaatsen boomen, steenen, rivieren, aardophoogingen, sprengen, bergen, heuvels, de zon, de sterren en de meren, en offerden den boozen geesten het bloed van geslachte runderen, schapen en allerlei soorten van viervoeters en vogels'. 'Zelfs sloegen zij', naar men den schrijver verteld had, 'heimelijk hunne kinderen dood, terwijl zij de beelte-

1) Th. Homén, 'East Carelia & Kola Lapmark' (1921), blz. 116.

nissen der heiligen in het vuur wierpen en op alle manieren de gunst poogden te winnen van den duivel'. Een zeer sterk bewijs voor den ernst van dat duivel-geloof vond, natuurlijk, de vrome aartsbisschop in de 'krachtmensch'-vereering, waarvan hier vroeger sprake was. 'Zij hebben', heette het verder in het gedenkschrift, '(als plaatselijk hoofd) hier en daar aan hunne spits een' zeer gewonen man, maar dien zij beschouwen als hun' priester en betitelen als "arbui", wat "toovenaar" beteekent; hij pleegt elke soort van bedrog en geeft den kinderen hunne namen'.[1)]

Dat zondenregister lokte eindelijk den maatregel uit, waarmeê men, viel er van den kersteningsarbeid ooit iets te wachten, moest zijn begonnen en zich hebben vergenoegd: een *man* werd afgezonden, een Slavische Winifred, een oostersche Bonifatius, die het heidensche land inging, zich daar eene kluis bouwde in de wildernis, en onder de, ter bekeering hem aangewezen, 'afgodendienaren' bleef wonen. Dat was de monnik Ilia (Elias). Evenals zijn ander ik, de apostel der Germanen, acht eeuwen vroeger had gedaan, ging hij, om te beginnen met Ladoga-Karelië, krachtdadig tegen de heidensche gebruiken der naam-christenen te keer; hij verwoestte de offerplaatsen, hieuw de heilige loofbosschen om, wier stammen en takken hij verbrandde, en wierp de, als goden aangebeden, steenklompen in het water. Van lieverlede ging hij wat verder. Gebruiken, kennelijk van heidenschen oorsprong, werden verboden; zoo mochten de vrouwen niet meer over hoofd en schouders sluiers dragen van dezelfde stof, waaruit men tevens doods-lakens vervaardigde; ook het haar zouden zij niet meer mogen afsnijden; en ten strengste als zonde gebrandmerkt werd natuurlijk, tot afschrikking van beiderlei geslacht, alle tooverij. Als reeds in het zuiden zoo veel viel op te ruimen, wat moest er dan in verdere gewesten van het dusgenoemde 'christendom' zijn geworden? Nogtans, Ilia's taaie geestkracht en aanstekelijke geestdrift stonden voor niets. Was, trouwens, niet bij herhaling vóor en na één man van zulk kaliber tientallen alledaagsche ijveraars te sterk? Langzamerhand, haast zonder het zelven op te merken, begonnen de Kareliërs den statigen vormenrijkdom der recht-

1) 'L^{o}. 1°.', blz. 117.

zinnige, morgenlandsche kerk vat te geven op hunne zielen. Zelfs kwamen zij ertoe zich daaraan te hechten. Intusschen was het ook daarna nog zeer de vraag, wie van beide: christendom, of heidendom, ten einde die ontmoeting mogelijk te maken, den ander het verst was tegemoet gegaan? Was hier ten slotte de heidensche gedachtenwereld meer verchristelijkt, dan de christelijke ontkerstend? Of omgekeerd? Wie zal het 'zeggen', in den zin van 'uitmaken'? Dit echter mag gerust worden getuigd: doortrokken van vóorchristelijke ideeënschakelingen bleef voorshands de rechtzinnige kerk van het morgenland bij de bewoners van Europa's noordoostelijken uithoek in heelwat sterker mate nog dan, eeuwen vroeger, in middel- en west-Europa, de kerk van Rome was geweest. Om van het Lutheranisme, uit het Zweden der Wasa's naar Österbotten en Tavastland gebracht, niet éens te gewagen. Het laatste putte, dat spreekt! zijne kracht voornamelijk uit den gesproken en gedrukten tekst, de vertaling der Heilige Schrift en der vermaardste kerkelijke handboeken in de eigen sprake des lands, en, andererzijds, uit de verbreiding der kunst van lezen en schrijven, waardoor voor het opnemen der Schrift de geesten toegankelijker werden gemaakt. Eene zoo uitsluitend op de prediking des Woords gegronde en gerichte geloofsgemeenschap was het Roomsch katholicisme nooit geweest. Het had daarnaast, wellicht daarboven, werk gemaakt van de, in plechtigen eeredienst uitgedeelde, genademiddelen. Der Russische kerk echter was het vóorbehouden, - en daarin lag wel de voornaamste kracht, waardoor zij ten slotte vat kreeg, en voor goed, op eene, liefst bij de stemmingen en droomen harer verbeeldingswereld levende, bevolking als de Karelische, - de plechtige handelingen, het vertoon van pracht en rijkdom, den zang, de aanbidding der 'ikonen', zoozeer tot hoofdzaak in hare Godsvereering te doen uitdijen, dat leering en predicatie zoo goed als geheel terugweken[1] en tegen eene overwoekering der christelijke vormenweelde door heidensche gebruiken van binnen uit haar niets beschermen kon. De plaatselijke berg- en woud- en watergeesten, die zich het heidendom als de oorspronkelijke eigenaars van het viervoetige wild op de aarde, de vogels in de lucht en de

1) 'L^{o}. 1°.', blz. 118.

visschen op den bodem der meren had gedacht, zij werden geestelijk omgedoopt in beschermheiligen. Ja, de ironie der historie bracht het op den langen duur zoo ver, dat de onvermoeide bestrijder dier vóor-christelijke ‘daemonen’-wereld, de heilige Ilia in hoogst eigen persoon, ten slotte nog alleen bekend stond en werd aangeroepen als een der later aangekomenen in dezelfde ‘daemonen’-wereld, de schutspatroon over den veestapel en het, te velde staande, gewas!

Zoo was het al spoedig sinds het midden der 16de eeuw, en... zoo is het gebleven tot heden. Nog thans zet zich de aloude dienst der gestorvenen voort in het gebruik: bij velerhande gelegenheden lappen kleedingstof op te hangen boven graven, of naast een kruis, gesticht, hetzij nabij eene stroomversnelling, hetzij ter zijde van een' weg. Nog thans - en in een zoo dun bevolkt, vooral: zoo schaars door artsen bewoond, land laat zich een dergelijk gebruik begrijpen[1)], - worden, bij ziekte, zoogenaamde ‘tietäjät’, beschikkers over geheime krachten, aan het bed der lijders geroepen, om den boozen geest door tooverspreuken en bezweringen uit te bannen. Ook voor het terechtbrengen van verloren kostbaarheden bewijzen die geëerde duivelbanners niet minder goede diensten, dan ten onzent hier en daar de Heilige Antonius van Padua. Vóorhistorische bóomvereering blijft bestendigd in den eerbiedigen schroom voor overoude ‘heilige’ woudreuzen en belommerde offerplaatsen, kenbaar aan bepaalde ingesneden figuren op den stam en de takken, die bij alle Finsch-Ugrische volkeren nog steeds dezelfde zijn. Het sterkst echter spreken, onder die overblijfselen uit den heidentijd, voortwoekerend tusschen plechtige kerkgebruiken in, de beslist-heidensche offerfeesten, waaraan pas dertig jaar geleden hier en daar geregeld de hand werd gehouden. Zoo bracht nog in 1892 de, als goed ‘orthodox’ te boek staande, bevolking van een onuitsprekelijk eiland in de Finsche helft van het Ladoga-meer haar' ‘onbekenden God’ (mag men wel zeggen) het jaarlijksche offer van een' ram, dat echter sedert dien niet meer werd herhaald. Twee jaar daarna werd - ook dit voor de laatste maal - ergens ten oosten van hetzelfde meer, nog wêer een offerstier geslacht. Het was, in

1) J.E. Rosberg [Th. Homén, ‘East-Carelia & Kola Lapmark’ (1921), blz. 136] telde in Oost-Karelië zeventien geneeskundigen.

alle vormen, een heidensch feest, en overoud waren de plechtstatige gebruiken, die men erbij in acht nam. De priesterlijke leidslieden, met het heilige slagerswerk belast, behoorden tot een geslacht, waarin het voorrecht hunner onsmakelijke verrichting van eeuwen her erfelijk was geweest. Feestelijke spelen luisterden de gewijde handeling op, spelen, besloten met het onvermijdbare feestmaal, in hoofdzaak uit het vleesch van het offerdier bereid. Doel van het jaarlijksch vreugdebedrijf was van ouds eene zegenbede, ten behoeve van het vee te richten tot den bijzonderen schutsgeest, wien daar ter plaatse de viervoetige huisgenooten geacht werden te behooren. Intusschen was later het geloof aan zulke verpersoonlijkte natuurkrachten zonde geworden, het, voor de offers bestemde, olmen- en lindenbosch een christelijk kerkhof, en toch: het, maar half gekerstende, volk bleef op zijn stieroffer gesteld. Wat te doen? Geen nood. De beschermgeest over het vee werd omgedoopt tot den naam van den beschermheilige; en dat was niemand minder dan Ilia! Het feest zou voortaan op zijn' naamdag worden gevierd. Het kerkhof werd dan voor dien éénen dag als offerplaats hersteld. Daarmeê verklaarde zich het kerkelijk gezag voldaan[1)]. Of Ilia het ook zou zijn geweest? Waarschijnlijk hadde hij zich herinnerd, dat door Paulus en Barnabas te Lystre iets anders was geleerd.[2)]

Van waar, onder de Oost-Kareliërs, dat bijzonder taaie vasthouden aan heugenissen uit hun heidensch verleden? Er was al sprake van hunne vóorkeur jegens een leven bij stemmingen en bij droomen uit de wereld hunner verbeelding. Ook werd erop gewezen, hoe weinig innerlijk gehalte der rechtzinnige kerk uit het morgenland ten dienste stond tot haar zelfverweer tegen vóorchristelijke aanbiddingsvormen, als deze zich poogden te handhaven tusschen hare eigene in. Daarmede echter schijnt de hoofdzaak nog niet genoemd. Waarin dan haar te zoeken? Zou dat niet moeten geschieden

1) Herm. Stenberg, ‘Ost-Karelien im Verhältnisz zu Ruszland u. Finnland’, (1921), blzz. 24 & 25.
2) Laplandsche naam-christenen van Kola Lapmarken brachten nog omstreeks 1900 den ouden heidenschen goden een rendieroffer in eene hunner nederzettingen [T. Itkonen in Th. Homén ‘East-Carelia & Kola Lapmark’ (1921), blz. 23].

in het wonderhooge gehálte van den natuurdienst, waaraan Oost-Karelië zoo hardnekkig bleef gehecht? Inderdaad: het heidendom, dat deze lieden vasthield, was heidendom op zijn mooist. Ongetwijfeld mag daarmee niet worden gezegd, dat het ‘hooger staat’ dan de bespiegelingen in de heilige boeken der Indiërs, of dan de Homerische zangen en het Atheensche treurspel. Reeds de gedachte aan zoo'n vergelijking naar schoonheidkundigen maatstaf is eene ongerijmdheid. Maar wel voegt dit getuigenis, dat, voorzoover een geloof, een kijk op wereld en leven mag worden gewaardeerd naar de maat van metaal-fijn in de kunst, die eruit is opgebloeid, het veelgodendom der oude Kareliërs zich mag laten zien naast den Olympos van Homeros en Aischylos. Natuurlijk wordt hier gedoeld op Kalevala.

Geen zoo sprekend bewijs ten blijke, dat een levenskrachtig volk nog wel iets anders zijn kan, dan wat verleden en omgeving ervan moesten hebben gemaakt, als de gemoedsaard der Kareliërs. Hun verleden was doorloopend lijden en druk, hunne omgeving is, zelfs in den tijd der korte zomernachten, door vele nevelen arm aan zon, en ziet, zij zijn altijd een zingend volk geweest en dat gebleven. Meer dan het jachtwapen, meer dan het vischtuig, is zijn platte snaren-instrument, de ‘kantele’, des Kareliërs eigenlijk ‘attribuut’. ‘Het land’, schreef Sirelius, ‘is omplooid met een' mantel van poësie, onophoudelijk gevoed uit den levendigen, speelschen aard en de beweeglijke verbeelding des volks... Ook zijn de Kareliërs zeer gesteld op vertoon en glans, zoodra maar hunne middelen het toelaten. Getuige het hunne voorliefde voor ruime en opgesierde huizen, voor zijden kleederen en in mooie lijnen gewerkt borduursel’... Die zin voor vorm en kleur gaat samen en hángt samen met warme behoefte aan gezelligheid. ‘Buurtbezoeken zijn zeer veelvuldig, maar vriendschappelijk verkeer met vérre bekenden niet minder. Om bloedverwanten en kennissen te ontmoeten en nieuwe banden te knoopen, zullen zij gaarne mijlen-ver reizen’... ‘Aan zulke tochten worden de feestdagen besteed, waarin de kalender der Russische kerk zoo rijk is. Een Kareliër zal met vreugde, als zijn gastheer het hem vraagt, een paar werkdagen verzuimen. Ieder dorp heeft uit de reeks der heiligen-dagen zijn' eigen bijzonderen

ontvangdag; (“prasniëkka”). Alle bezoekers van buiten af, die daarop komen, worden kosteloos onthaald’. Het volk beseft ten duidelijkste de voordeelen, die dat gebruik mêebrengt. Ook, onder andere, dit, dat het ‘jongens en meisjes gelegenheid biedt om elkaar te ontmoeten en zoo uit een' ruimeren kring zich eene wederhelft te kiezen. Dus wordt de “prasniëkka” eene huwelijksmarkt, waar jongen en ouden zich beijveren te komen; de ouderen, natuurlijk, alleen uit belangelooze nieuwsgierigheid’[1)].

Waarmêe nu, bij die talrijke bezoeken op alle tijden van het jaar, de huisgenooten en hunne gasten den tijd het liefste korten? Treft het bezoek op een' langen, warmen zomerdag, dan zal het bij vóorkeur onder den blooten hemel met reidansen en ‘spelletjes’ geschieden. Doch in de langgerekte, donkere winteravonden, wanneer, waarschijnlijk, niet de halve kennissen uit de verte, maar de verwanten en de vrienden uit de buurtschap, oud en jong, bijéenhokken in het ontvangvertrek van deze of gene gastvrije woning? Dan werd, sinds een onheuglijk verleden, bij het onrustige schijnsel der knisterende vlammen, die de pijnblokken verteerden op de vuurplaat, gezongen, maar gezongen uit een' bijzonderen, steeds den zelfden liederen-schat en meest op eene bijzondere manier. Er waren licht in elken zoodanigen kring een paar ‘runoja's’, oudere mannen, of vrouwen, die, hetzij met ijzersterk geheugen eenige duizenden verzen van het overoude dichterlijke stamkapitaal uit het hoofd vermochten voor te dragen op iet of wat slepende wijs, hetzij, uit den schat van eigene dichtgave, tusschen het geheugenwerk door, oorspronkelijke stukken wisten in te vlechten voor de vuist. De ‘bijzondere manier’ bestond nu echter hiérin: de vóordrachten, voor zoo'n kring gehouden, hadden, indien eenigszins mogelijk, niet het karakter van alleenspraak, maar van beurtzang. ‘Leg’, aldus luidt een deel der beginwoorden van den bundel, waarin de, hier bedoelde, zangen ten slotte zijn saamgevoegd, ‘leg Uwe hand in mijne hand, Uwe vingers tusschen mijne vingers, opdat wij samen wondere “runo's” zingen’. De houding der zangers was daarbij meestal de zelfde. Zij zaten beiden schrijlings op eene bank, elkander

1) Th. Homén, ‘East-Carelia & Kola Lapmark’, (1921), blz. 131.

aanziende, en dan, de handen in elkaar gestrengeld, wiegelden zij zachtjes op hun' zetel heen en wêer. De éene zong nu een ‘couplet’, dat, was het geëindigd, de ander herhaalde, om daarna een nieuw te schakelen aan het vóorgaande. De eerste zong daarop wêer de nieuwe ‘strophe’ na, als inleiding tot nog wêer eene andere; en zulk een tournooi in woorden kon, dank zij het herinneringsvermogen der partijen, uren aan uren voortgaan, totdat de tijd voor de nachtrust daar was,... zoo men hem niet al lang zeer ver had overschreden[1]. Dus bezongen de zangers der ‘runo's’, jaar in jaar uit, neen, zegge men gerust: ‘eeuw in eeuw uit’, de helden van Finschen bloede, hunne liefdes-avonturen, hunne vreugden en hun leed; zij leverden (dit metéen!) van geslacht tot geslacht de kennis over der geheime natuurkrachten en der tóovermiddelen, tooverspreúken inzonderheid, waarmêe die krachten konden worden gebonden en aan menschelijk bedoelen dienstbaar gemaakt[2]; zij brachten, (dit niet het minst!) de snaren van 's volks gemoed aan het trillen door tafreelen te schilderen van het alledaagsche leven in lang vervlogen tijd, die nogtans in hoofdzaak steeds terugkeerden, vóor en na, in het bestaan der zangers en van wie naar hen hoorde[3].

Het is niet van deze plaats, den, als een sprookje klinkenden, ontdekkingstocht te beschrijven, die in het eerste derde deel der vóorgaande eeuw den zoon van een' dorpskleermaker in Nyland, als plattelandsgeneesheer gevestigd te Kajana: Elias Lönnrot, na tal van omzwervingen in het bezit bracht van omstreeks 12000 versregelen, op de zoo juist beschreven wijze in 's volks geheugen bewaard en uit 's volks dichtgave onophoudelijk vermeerderd. Noch past hier eene uitéenzetting der redenen, waardoor de verzamelaar op het denkbeeld kwam, dat in die, schijnbaar onsamenhangende, zangen de brokstukken waren overgeleverd van een éenig oer-oud gedicht, - der middelen ook, waardoor het hem gelukte dat geweldige gedenkstuk uit het verleden, blok voor blok, van nieuws af op te trekken voor de oogen van den verrasten landgenoot. Genoeg zij het, deze dubbele slotsom te

1) Jules Leclercq, ‘La Finlande aux mille lacs’, (1914), blzz. 165 & 166. Verg. Léouzon Le Duc op blz. XII der introductie tot zijne vertaling.

2) ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 176 & 177.

3) ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 154 & 174.

vermelden; nadat aanvankelijk in 1835 eene eerste uitgave van Lönnrot's vondsten was verschenen, waar de, tot zoo ver uit den volksmond opgeteekende, 12000 dichtregelen waren verdeeld over 32 ‘runo's’ (zangen), volgde na 14 jaren eene tweede -, die in 50 ‘runo's’ niet minder dan 23.000 verzen (ruim anderhalf maal zoo vele, maar niet zoo lange, als in de ‘Ilias’) den lezers vóorlegde. Zoo zag de ‘Kalevala’ - letterlijk: ‘de woonplaats der helden’ - het licht[1].

Wat is het nu, dat, in onze oogen, dien zangen hunne bekoring geeft, en het ook den ouden Kareliërs zwaar zal hebben gemaakt, zich los te scheuren van de gedachtenwereld, waaruit dat alles was gegroeid? Zonder twijfel waren hier verschillende krachten ter aantrekking in het spel. De rijkdom der Kalevala is inderdaad verbazend. Nog dweept jong Finland met het dartele Aino-sprookje. Het verhaalt luchtigjes van een aanbiddelijk waternymfje. Hare moeder had haar bestemd voor den wijsten man van Finland, den veelbereisden toovenaar, zanger, ziener Väinämöinen. Maar liever dan hare jeugd voor altijd weg te geven aan den verliefden grijsaard, duikt zij onder in het blauwe meer, van waar zij het niet kan laten den arme nog soms speels te plagen, te lokken en te ontwijken beurt om beurt[2]. In eene geheel andere sfeer brengen U de lessen en vermaningen over, die, bij de bruiloft van ‘het regenboog-meisje’ met den wonderdoenden smid Ilmarinen, den Finschen Herakles, een oude bedelaar ten beste geeft aan den bruigom, zoo hij wil vrede hebben en bewaren in zijn huis; daar klinkt de toon van oolijken, boerschen ‘humor’[3]. En dan: de dolle schildering van het bruiloftsmaal, die aan de ‘humoristische’ lessen voorafgaat! Welk eene baldadige uitzinnigheid in het opsommen zijner waarlijk ‘pantagruëlieke’ reuze-afmetingen! Daar is, om te beginnen, de feest-os; eene zwaluw heeft een' ganschen dag noodig om van den rechter-hoorn naar den linker te vliegen. En ten besluite de feestzaal; zóo hard kan aan het éene einde een hond niet blaffen, of het is onmogelijk, het beest aan het andere te verstaan. Laten niet die uitgelatenheden de wildste verbeeldingssprongen van Rabelais nog verre achter zich?[4]

1) ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 158-163.
2) Vierde en vijfde ‘runo’.
3) Vierentwintigste ‘runo’.
4) Twintigste ‘runo’.

Meer echter dan heel die bevallige dartelheid, die ‘humor’, die overschuimende grootspraak moet te allen tijde het gehoor der ‘kantele’-zangers in zijne ‘Kalevala’ hebben bekoord, gelijk zij het ons blijft doen, de diepe teerheid van den wéemoed ettelijker ‘runo's’. Men mag, met name, het Karelische dichtwerk prijzen, als het heldendicht der moederliefde. Gewis, niet hier alleen heeft heidensche woordkunst die snaren aangeslagen. Er is nog zoo iets als de vierde Homerische hymne met het verhaal van Demeter, rondzwervende over de aarde, om hare geroofde dochter Persephone te vinden. Slechts valt U dít verschil in het oog. Terwijl men in de letterkunde van oud-Hellas naar de liefderijke moeder moet zoeken, is ‘Kalevala’ van den lof harer toewijding vol. Daar hebt Ge, bijvoorbeeld, aan den, zoo juist genoemden, maaltijd, den feestdronk van de bruidsvriendin Osmotar tot ‘het regenboog-meisje’, met dit treffende slot: ‘... Hoor thans nog mijn' laatsten raad. Nu Ge dit huis verlaat voor eene andere woning, vergeet Uwe Moeder niet, acht haar, die U gezoogd heeft, niet gering; want Uwe Moeder is het, die U het leven heeft gegeven, die U gevoed heeft met de melk van hare mooie borst, met wat kracht en leven gaf aan haar eigen lichaam. Hoe vele nachten heeft zij niet slapeloos doorgebracht, hoe dikwijls heeft zij niet háar' maaltijd overgeslagen, als zij U wiegde, als zij haar kindje verzorgde!’[1)] Maar van onovertroffen schoonheid is in dezen dichtbundel van een volk, waar, bij de veelvuldige afwezigheid des vaders, de t'huis blijvende moeder ook voor de zonen in hunne kinderjaren alles is, de roerende schildering der moedertrouw jegens haar' afgedwaalden jongen. ‘Lemminkäinen, de zorgelooze Lemminkäinen, de mooie vechtersbaas Kaukomieli, altijd op zoek naar avontuur’, is ‘een luidruchtige snoever, die slechts behagen vindt in strijdgewoel en voorbijgaande vrijaadje’. Hij ook, evenals Ilmarinen, steekt zich in allerlei waaghalzerijen, maar, minder voorspoedig dan de ander, vindt hij in één daarvan den dood. Zijne moeder verneemt uit vóorteekenen, dat hem iets moet zijn overkomen, en, radeloos van smart, doolt zij het land door, om hem op te sporen. Zij vraagt de boomen, zij vraagt de boschpaden, zij

1) Drieentwintigste ‘runo’.

vraagt de maan, wat er van hem geworden is. Ten laatste ontfermt zich over haar de zon, die haar' vóorlicht op den weg naar de sombere rivier des doods. Daar vindt ze zijn verminkte lijk en zij hurkt ernaast in tranen nêer, totdat een bijtje opvliegt naar den hemel om terug te keeren met den kostbaren onsterfelijkheidsdrank, bereid uit den adem van Ukko, den vader van alle leven. Is het vreemd, dat de, onder zijne landgenooten het hoogst geeërde, Finsche schilder: Edelfelt, zich door deze 'runo' heeft laten bezielen tot het ontwerpen en uitvoeren van een zeldzaam aangrijpend werk?[1)] En naast Lemminkäinen, den losbol, vinden wij de tragische figuur van Kullervo, den rampspoedige, den verbitterde. Hij is in 'Kalevala' wel de echte 'verloren zoon', 'het kind der wrake', van de wieg af aan boosaardig en vol streken. Zijn oom en opvoeder, ook zelf een deugniet, verkoopt hem, ten einde raad, aan den smid Ilmarinen. 'Hoe veel betaalde de smid voor dien slaaf? Een' hoogen prijs: twee gebarsten ketels, drie halve ijzeren haken, vijf scharige zeisen en zes op den mesthoop geworpen harken. Dat was de onbruikbare duvelstoejager waard'[2)]. Gekrenkt door zijns meesters vrouw, die in zijn brood een' steen heeft gebakken, wreekt hij zich door haar' dood[3)]. Dan neemt hij de vlucht. Eene heks, die hem ontmoet, wijst hem den weg naar de zijnen. Onder hun dak poogt hij zijn leven te beteren; maar het duurt niet lang, of hij bedrijft opnieuw onzegbaar kwaad[4)]. Als hij naar huis terugkeert, belijdt hij zijne schuld, verklarende dat hij den dood wil gaan zoeken op den eenen of anderen krijgstocht. Hij vindt slechts toorn en afgrijzen. Zijn vader, zijn brôer, zijne zuster stooten hem van zich. 'Neen', zeggen zij, 'als wij Je dood vernemen, zullen wij niet over Je treuren'. Dan eindelijk wendt hij zich tot zijne Moeder met de vraag: 'Lieve Moeder, die zoo mooi waart, toen Ge mij te drinken gaaft, van wie ik zoo veel hield, als Ge mij beschermdet, zult Gíj ten minste mij betreuren, als Ge hoort, dat ik gestorven ben...?' Daarop antwoordt de gebroken vrouw: 'Begrijp Je dan zoo weinig een moederhart? Zeker zal ik Je bitter

1) Elfde tot zestiende 'runo'.
2) Eénendertigste 'runo'.
3) Drieendertigste 'runo'.
4) Vijfendertigste 'runo'.

beweenen, als ik weet, dat Je niet meer verkeert onder de levenden. Ik zal stroomen van tranen vergieten in mijne kamer,... ik zal droevig klagen op de trap; ik zal luid snikken in den stal. De sneeuw zal smelten op de ijspaden, de paden zélve zullen door mijne tranen worden weggewischt; maar het gras zal door de bevochtiging uitschieten in bloemen en tusschen het gras zullen beekjes gaan ruischen'[1].

Verstaat men nu, waarom de Kareliërs niet scheiden wilden van die heidensche wonder- en tooversfeer, die de zangen der 'Kalevala' zoo pakkend voor hen hadden afgebeeld en niet ophielden, dag aan dag, van nieuws af hun voor den geest te stellen? Men vindt, in den, hier kortelijk geschetsten, zangenbundel, één gedeelte, dat treffend den indruk teekent, dien de vroegste geruchten van het naderend christendom, de eerste aanrakingen met de nieuwe, steeds dichterbij komende gedachtenwereld onder het dichterlijk heidenvolk moeten hebben teweeggebracht. Er is daar sprake van een raadselachtig kind, Marjatta, een schuchter en met zorg hare onschuld bewarend herderinnetje, dat de schapen van haar' meester weidt op de helling en den top der heuvelen. Eens, als zij een elzenboschje is binnengegaan en zich verlustigt in het roepen van een' koekkoek, vraagt haar een rood boschbesje, dat zij het zal plukken. Zij willigt het verzoek in, en als het vruchtje op den grond ligt, zegt ze: 'Klim eens op, kleine mirtil, tot aan de plooien van mijn rokje'. 'De mirtebes klom op tot aan de plooien van het rokje'. 'Klim eens op, kleine mirtil, tot aan mijn' gordel'. 'De mirte-bes klom op tot aan den gordel'. 'Klim eens op, kleine mirtil, tot aan mijne borst'. 'De mirte-bes klom op tot aan de borst'. 'Klim eens op, kleine mirtil, tot aan mijne lippen'[2]. En het verhaal meldt verder, dat het wonderbesje Marjatta moeder maakte, zoodat haar schoot zwaar werd. Verstooten door hare ouders en overal afgewezen, zoekt het arme kind, huilende, hare toevlucht in een' stal boven op den Tapio-heuvel, en daar, verwarmd door den adem van een veulen, welks damp haar omgeeft als een koesterend bad,

1) Zesendertigste 'runo'.
2) Dit is de lezing der eerste uitgave. De tekst der tweede is minder bevallig. Verg. de vertaling van Léouzon Le Duc (1879) blz. 489 n. 3.

brengt zij een' zoon ter wereld op het stroo, dat naast het paardje in de krib gespreid ligt. Marjatta windt het kindje in doeken, wiegt het op hare knieën, drukt het tegen hare borst. En het mooie kindje groeide op. En daar het nog niet een' naam had, noemde zijne moeder het 'bloemknopje', maar vreemden spraken van 'het onheilskind'. Dat kind werd ten leste koning in Karelië.

Dan komt het aangrijpende slot. Väinämöinen, de bezitter aller heidensche wijsheid, gelijk aller geheime kunst, en tot dusver de leermeester en heerscher in heel het Finsche land uit kracht van dat bezit, Väinämöinen verneemt van den nieuwen koning. Hij geeft zich rekenschap ervan, dat tegen dezen mededinger zijn gansche wondermacht niet op kan. Beschaamd en toornig, dwaalt hij langs het strand; hij toovert zich eene boot; hij zet zich nêer aan het roer; hij wendt den steven naar de open zee, en, terwijl het schuitje de golven der branding doorklieft, zingt hij zijn laatste lied: den zwanenzang van het heidendom: 'Andere tijden zullen komen en gaan, andere dagen zullen aanlichten en wegzinken. Dan zal men opnieuw hulp zoeken bij mij; men zal op mij wachten, men zal naar mij verlangen, of ik wêer eene geluksmolen zal mêebrengen, [die haren bezitters ieder mogelijk heil verzekert], of ik eene nieuwe "kantele" zal vervaardigen, of ik de ondergegane maan, de weggedoken zon zal hervinden en dan ook de vreugde, die met de beide hemellichten van de aarde verbannen was'. Daarna verdwijnt hij uit het gezicht, slechts zijne heerlijke zangen achterlatend[1)].

Heeft ooit eene eeuwenoude wereld van denkbeelden en gevoelens, in het tijdsgewricht, dat zij het onvermijdbare was gaan beseffen van de overwinning eener nieuwe wijsheid, eener nieuwe geloofsovertuiging, eener nieuwe levenskunst, hare heerschappij van dusver vaarwel gezegd met edeler berusting, met soberder weemoed, met ruimhartiger waardeering voor wat er moois en lieflijks blonk in de gedichtselen, waarmêe zich de wederpartij aankondigde? Men vergete toch niet, welke tegenstelling hier was, - eene tegenstelling als van 'ja' en 'neen', - tusschen dat heidendom, dat voelde te moeten sterven, en de 'ecclesia triumphans', waardoor het

1) Vijftigste 'runo'. Men vergelijke met het, hier gegeven, overzicht Jules Leclercq in '1° 1°', blz. 172 en vv.

voelde te worden gedood. Eénerzijds, door de stervende, steeds alle nadruk gelegd, alle verwachtingen gebouwd op de wereld en het leven híer, op húnne volheid, hun' overvloed, hunne heerlijkheid. Ten andere, door de overwinnende partij, het zwaartepunt des geloofs en der hoop verplaatst naar eene werkelijkheid en eene voortduring daar ginds, haar eeuwig licht, haar heil, hare zaligheid. Het contrast kon wel onmogelijk feller zijn. En toch, daarnaast, welk eene ontstentenis van alle felheid bij dezen heidenschen bard, als hij op zijne manier het kerstverhaal vertolkt! Neen nog veel meer! Wat is hier een liefdevol pogen om de kern van dat verhaal op te nemen in de eigene heidensche gedachtensfeer, wêer te geven in de eigen dichterlijke taal. O, ongetwijfeld! De berusting is niet volkomen. Het laatste woord der 'Kalevala' is voor het heidendom een zegelied-in-hope. 'De levensvreúgde, door de sombere monniken, de lijftrawanten van den nieuwen koning, welhaast uit Karelië verjaagd, zij zál er wederkeeren'. Maar de vraag mag worden gesteld, vooreerst: of niet die profetie thans meer dan ooit bezig is, in vervulling te gaan, of niet het gekerstende deel der menschheid op groote schaal het gevaar dreigt, te worden ontkerstend van binnen uít, en bovendien en bovenal: of de Kalevala-geest, zou hij niet eigen pit en kern prijsgeven, nog meer kon hebben gedaan, dan, in den toon van zijn' zwanenzang en zijn opstandingslied zelve, den geest der Bergrede, practisch, zoo dicht te naderen, als hij hier het deed? Een volk, dat, gelijk het Karelische -, ons heeft begiftigd met een gedicht van zoo besliste eeuwigheidswaarde, heeft alle andere voor goed aan zich verplicht.

W. VAN DER VLUGT.[1)]

(Slot volgt).

1) Mijn hartelijken dank aan collega Kern te Groningen, die, critisch, zijn' blik liet gaan over veel tweedehandswijsheid, waarmêe de lezer van dit artikel voor lief moet nemen.

Het sprookje.

I. Het sprookje in de nieuwe Westersche letterkunde.

3. Lafontaine.

Hoe nauwkeuriger men Lafontaine bekijkt, hoe verrassender zijn figuur in zijn tijd komt te staan - hij schijnt zoo volkomen in de omgeving van Lodewijk XIV te passen en maakt toch in alles wat hij schrijft inbreuk op de letterkundige regels, de letterkundige étiquette, ja, bijna op den loop van de letterkunde. Niet dat wij ons dien tijd zoo uitsluitend of bij uitstek deftig hoeven voor te stellen - neem aan den eenen kant den kleinen Scarron, aan den anderen den grooten Molière en gij hebt ruimte voor alles, wat vermakelijk en geestig is, van grappen die vaak laag genoeg bij den weg zijn, tot aristophanische uitgelatenheid en de dolste sprongen van de phantasie, gij vindt het bekoorlijke lachen en den diepsten spot, die zich zelf niet spaart. Maar Scarron, noch Molière, noch wat er tusschen ligt, verbazen ons. Wij zijn er op voorbereid in de buurt van den zonnenkoning narren en fijnen geest te vinden; ook in den plechtigen Boileau ontbreekt een tintje van dien aard niet - en alle passen in hun soort toch weer bij het geheel en zijn uit het geheel te verklaren. Lafontaine is allerminst een nar... hij is een kind, en kinderen kunnen wij ons in dien tijd, waar zuigelingen een allongepruik schijnen te dragen, het moeilijkst voorstellen - en omdat hij een kind is, is hij een enfant terrible, een enfant terrible in den verhevensten vorm: hij zegt op de fraaiste, maar onschuldigste wijze dingen, die men niet zegt.

Daar zijn de *Contes,* waaraan de tijdgenooten - in de eerste plaats de koning - zooveel aanstoot genomen hebben. Zeker, er was in die dagen, wier zeden ons soms alles behalve proper voorkomen, naast veel valsche pruderie ook een zeer echt gevoel van welvoeglijkheid in de kunst. Het is al dikwijls gezegd, dat de verhouding van man en vrouw zelden zoo rein en edel vertoond is als in het Fransche drama van Corneille en Racine - welke rol ook overspel in de maatschappij speelde, in de tragedie werd het niet geduld. In den grooten roman van d'Urfé, Calprenède en Scudéry zijn de verhoudingen ingewikkelder, maar ook hier heerscht een zedelijke toon en een ingetogenheid die voor ons wel eens aan het komieke grenst, en al gaat het in den roman bourgeois soms ruwer toe en al loopt er in de mémoires veel van Sint Anna onder - zoekers naar het verfijnd of het uitbundig erotische vinden ook hier niet al te veel van hun gading. Geen wonder dus, dat de vroolijke, in den grond kinderlijke, maar toch vrij verre gaande ongebondenheid van de *Contes* ergernis gaf. Toch zou ik durven beweren, dat dit niet het eenige was, wat de verontwaardiging opwekte: tusschen het drama en den galant-heroieken roman staan die korte, kostelijke gedichten, die aan de middeleeuwen en de 16e eeuw, aan fabliau en novelle, aan Boccaccio, Ariosto en Clement Marot doen denken, op zich zelf als een ketterij. Het is onmiskenbaar de stijl van Lodewijk XIV, maar er is in de wijze waarop die stijl op buitenissigheden wordt toegepast, weer dat wonderlijk naïeve, dat het enfant terrible verraadt.

Hetzelfde geldt voor de *Fables.* Hier was in den inhoud niets, wat sluitend zou kunnen zijn. Bovendien behoorde zoo iets als de dierenfabel eigenlijk wel zeer in die omgeving. Maar toch, wij hadden haar anders verwacht. Zij heeft iets zoo onmiddelijks, zij ziet bij alle geestige omschrijving de dingen zoo eenvoudig, zij discht haar levenswijsheid en moraal zoo argeloos op, dat wij, om in het beeld te blijven, het zouden kunnen begrijpen, wanneer zij de overige koks uit de koninklijke keuken in rep en roer gebracht had - en het pleit voor dien tijd, dat hij die spijzen, op die wijze toebereid, gaarne op zijn tafel heeft gezien.

Het hoort tot de eigenschappen van het enfant terrible, dat het niet weet wat het zegt, en niet begrijpt, hoe verbazing-

wekkend zijn uitdrukkingen zijn - Lafontaine, die de letterkunde van zijn tijd en dien tijd zelf oprecht bewonderde, bleef ook in dit opzicht een kind en geen satiricus: hij heeft nooit geweten hoe vreemd hij anderen moest toeschijnen.

Voor ons is het van belang, dat deze dichter met zijn gevoel voor de novelle en de fabel ook eenmaal zeer dicht bij het sprookje gekomen is. Ik bedoel zijn vertelling *Les amours de Psyché et de Cupidon* (1668). Hier hoeven wij niet te vragen, hoe hij eraan gekomen is; man en paard zijn genoemd: Apulejus, de oudheid. Ook hierin hoort Lafontaine bij zijn eeuw, dat hij een groote liefde voor de oudheid bezit, en dat zijn kunst inderdaad met de hare verwant is - maar ook hierin wijkt hij weer af, dat hij van die oudheid andere kanten vertoont dan zijn tijdgenooten.

De baroktijd heeft op haar manier verwezenlijkt, wat de voorafgaande eeuwen gezocht hadden: de verbinding van kunst en humanisme, de samensmelting van de antieke overlevering met een levende letterkunde. Hebben wij in de 15e en de 16e eeuw het gevoel, dat begrippen als renaissance en humanisme zich weliswaar kruisen en elkaar gedeeltelijk dekken, maar toch zoo afzonderlijk blijven, dat wij ons een humanisme buiten de renaissance of een renaissance buiten het humanisme zeer goed kunnen voorstellen - in de 17e eeuw worden daarentegen barok en humanisme zoozeer een tweeëenheid, dat mij in ieder geval een barok zonder humanisme ondenkbaar schijnt. Hoe dit zij, zoowel de Fransche dichtkunst als het Fransche proza, hangen zoowel in hun zelfstandige letterkundige ontwikkeling als in het bewustzijn van de kunstenaars overal met de oudheid samen. Pierre Daniel Huet heeft dit in een kort zinnetje voortreffelijk uitgedrukt: ‘zooals Homerus’ - zegt hij - ‘de bron is van alle goede dichtkunst, zoo is Heliodorus het van ieder goed verdichtsel in proza’. Inderdaad, wat den vorm en een deel van den inhoud betreft, is de groote Fransche roman - de pastorale en de galant-heroieke - niets anders dan een voortzetting van den laat Griekschen. Hiertegen kan - ook om redenen, die wij elders besproken hebben - noch de picareske, noch de burgerlijke roman opkomen. Lafontaine is alweer de eenige eigenaardige uitzondering: hij wil weliswaar de oudheid, maar hij wil - hoezeer hij Heliodorus en Mademoiselle

de Scudéry bewondert - toch iets anders dan wat de ‘Historie van Theagenes en Chariclea’ kan geven. Zijn feitelijke kennis van het Grieksch is niet groot en toch staat hij in zijn smaak zeer dicht bij al wat Grieksch is. Racine hielp hem Homerus te begrijpen en met diens hulp, zegt Balzac ‘is hij evenals een blinde, aan wien de natuur als het ware een zintuig meer gegeven heeft om de werken van den Schepper te begrijpen, er in geslaagd alle schoonheden te verstaan van een taal, die hem onbekend was’. Op dien weg moest hij ook bij Apulejus aankomen... want wat hij daar in het Latijn kon lezen is zoo doortrokken van Griekschen geur, dat wij bijna aarzelen dien schrijver bij de Romeinsche letterkunde in te lijven. Of laten wij liever zeggen, dat wij bij Apulejus meer dan ooit voelen, van hoe geringe beteekenis de taal is bij dat groote, van land en volk onafhankelijke verschijnsel: het hellenisme, en hoezeer dit zuurdeeg van het late Grieksch het al doordrong. Uit den *Asinus aureus*, die eigenlijk een roman is, koos hij nu weer de vertelling van Cupido en Psyche, dat eenige, onvergelijkelijke stuk, dat ons - samen met enkele schamele resten - kan doen vermoeden, wat de ouden onder ‘Milesische vertelsels’ verstonden. Vermoeden! Van alle smartelijke verliezen, die wij door de gedeeltelijke vernietiging der antieke letterkunde geleden hebben, is er misschien geen smartelijker dan het verdwijnen van dit genre. Wij jagen zijn schaduw na, wij pogen zijn geest te speuren en wij troosten ons, wanneer wij gevoelen hoe liefelijk het verlorene geweest moet zijn. Was het Lafontaine's instinct of zijn smaak, die hem, nu hij in zekeren zin tegen den roman te velde trok, hier heen lokten, waar zelfs Racine's begrip en kennis van het Grieksch te kort schoten? Bijna schijnt het alsof *Les amours de Psyché* in de zelfde verhouding tot den grooten Franschen roman staat als eertijds het Milesische vertelsel tot den laat Griekschen.

Lafontaine zelf vertelt in zijn inleiding van de moeite, die hij gehad heeft den juisten stijl te vinden. Welk karakter zou hij kiezen? Dat van de historie was te eenvoudig, van den roman nog niet weelderig genoeg, dat van het gedicht weer te weelderig. De personen moesten iets hoofsch hebben, hun avonturen, die op veel plaatsen vol wonderbaarlijks zijn, verlangden iets van het heldhaftige en weidsche. De eenheid van

stijl verbood nu eens het eene, dan weer het andere te geven. Hij moest dus een nieuw karakter vinden, waarin dit alles evenredig gepaard was. ‘Daar het altijd mijn hoofddoel is te bevallen, sla ik den smaak van mijn tijd gade en na eenige proefnemingen scheen het mij, dat die smaak op het hoofsche en het vermakelijke uit is. Niet dat men de hartstochten versmaadt - ver vandaar, men betreurt het, wanneer men ze in een roman, een gedicht of een tooneelstuk mist, maar in een vertelling, zooals hier, die weliswaar vol wonderbaarlijks is, maar van een wonderbaarlijkheid, vergezeld van kortswijl en waarin ook kinderen vermaak scheppen, moest men van het begin tot het eind schertsen, moest men het hoofsche met het vermakelijke zoeken te vereenigen. En al moest men het niet - ik volg hierbij mijn natuurlijken hang, en ik vrees zelfs dat ik hier en daar ten koste van verstand en welvoeglijkheid te zeer aan dien hang heb toegegeven’.

Zoo heeft hij zijn vertelling en zijn stijl gevonden - maar bovendien heeft hij, hetzij in navolging van Apulejus, hetzij als herinnering aan de Toscaansche novelle of de Koningin van Navarra, het geheel weer in een soort raam gezet: hij zelf leest, onder den schuilnaam Polyphile, de geschiedenis zijn drie vrienden Acante, Ariste en Gelaste voor - zooals men weet: Racine, Boileau en Molière of Chapelle. Door hun gesprekken en het heerlijke landschap van Versailles is *Psyché*, het stukje oudheid, in fijn Fransch filigraan uit den tijd gevat.

Nu waren de Milesische vertelsels in het algemeen niet wat wij onder sprookjes verstaan - maar zij bevatten, zoòals meer in de Grieksche letterkunde, zooals Homerus en Herodotus zelf, vermoedelijk vrij veel bestanddeelen, die wij tot het sprookje rekenen, laten wij ze sprookjesmotieven noemen. In dit bizondere geval, in het verhaal van Psyche en Cupido, dat Apulejus door het oude wijf aan het geroofde jonge meisje laat vertellen, zijn die bestanddeelen zoo veelvuldig en zoo naar een bepaald type gerangschikt, dat velen, die zich met de studie van het sprookje bezig hielden, er niets anders in konden zien dan een zuiver sprookje en onze gelieven tot peetoom en petemoei van een bekende sprookjesgroep gemaakt hebben. Ik houd die opvatting voor even onjuist als die van een anderen tijd, die in het geheele verhaal niets anders

zag dan een tot in het kleinste uitgewerkte kunstige allegorie. Al schuilen er in de Odyssee en in de geschiedenis van Polykrates nog zooveel sprookjesmotieven, zij blijven niettemin een epos en een stuk historie, en zoo kunnen wij, hoe weinig wij ook van het Milesische vertelsel weten, toch met eenige zekerheid zeggen, dat het een vorm was, die tot de werkelijkheid in een andere verhouding stond dan de Toscaansche novelle, maar die toch dichter bij de novelle in het algemeen stond dan bij wat wij het sprookje noemen.

Hoe dit zij, voor ons komt het er op aan vast te stellen hoe zich Lafontaine juist tegenover die sprookjesmotieven verhield. Den gang van het verhaal heeft hij, al werkte hij het op veel punten uit, vrijwel zoo gelaten - in de details is hij hier en daar nog al eens afgeweken. In zijn *Préface* geeft hij zelf een voorbeeld ‘Apulejus’, zegt hij, ‘laat Psyche op de plaats, waar niets aan haar geluk mag ontbreken, door stemmen bedienen, dat wil zeggen, dat zij die genoegens smaakt, zonder dat iemand verschijnt. Om te beginnen is die eenzaamheid vervelend, daarenboven is zij angstwekkend. Waar is de avonturier of de moedige, die een gebraad, dat zich zelf kwam opdienen, zou durven aanraken. Ik ben een groot liefhebber van muziek, maar een luit, die van zelf speelde, zou mij op de vlucht jagen. Ik laat dus Psyche door nymphen bedienen, die haar bij haar toilet helpen, haar over aangename dingen onderhouden, tooneelstukjes voor haar opvoeren en haar op allerlei wijze vermaken’. Men zou zeggen, dat hieruit duidelijk blijkt, dat de schrijver voor dat, wat naar onze meening bij het sprookje hoort, weinig smaak heeft. Maar daar staat weer iets anders tegenover. De arme Psyche heeft verschillende moeilijke opgaven te vervullen, zij moet een berg tarwe, gerst, boonen enz. uitzoeken, zij moet wol van de wilde schapen aan den anderen kant van het water halen, een vaas met water uit de Stygische bron vullen en wat dies meer zij; hierbij wordt zij geholpen door mieren, door het riet, dat haar goeden raad geeft, door Jupiter's adelaar zelf. Die helpers komen uit medelijden of omdat zij verplichting aan Cupido hebben, maar zij komen uit zich zelf. Lafontaine rangschikt eerst die opgaven anders, werkt ze vervolgens op zeer vermakelijke wijze uit, maar verandert daarbij ook den aard van de hulp. Jupiter's adelaar blijft uit

het spel en Psyche zingt volgens de raadgeving, die Cupido haar doet toekomen, een draak die bij Apulejus slechts kort vermeld was, bij den Stygischen waterval in slaap; een meisje uit het gevolg van Venus helpt haar, wanneer zij de wol haalt van de zonneschapen en eindelijk laat Cupido, die van al haar moeilijkheden gehoord heeft, om haar bij haar taak te helpen een ‘fee’ komen, ‘die in de buurt woonde’ en ‘die de steenen kon laten spreken’. Die fee, die nu door berooking, toovercirkels en spreuken alle mieren van de wereld laat komen - de beschrijving van dien mierenoptocht is kostelijk - is een volkomen nieuw element, iets wat Apulejus in dien vorm niet kende, maar wat Lafontaine uit de feeënsprookjes van zijn tijd moet gehaald hebben.

Er waren dus feeënsprookjes in omloop. Kende Lafontaine ze uit boeken? Van Basile's *Cunto de li Cunti* was in 1644 de tweede, in 1645 de derde uitgaaf verschenen, maar de uitgaaf, die de latere schrijvers waarschijnlijk gebruikten, die het boek beroemd maakte en waaraan het den naam *Pentamerone* te danken heeft, die van den Franschen uitgever Bulifon in Napels en den abt Pompeo Sarnelli, verscheen eerst in 1674, zes jaar na de *Histoire de Psyché.* Het is dus waarschijnlijk, dat hij sprookjes kende die verteld werden en waar hij toen het in zijn kraam te pas kwam, van gebruik maakte. Maar het was geenszins zijn bedoeling die sprookjes, op de manier van Basile, met eenige persoonlijke toevoegsels zoo te geven als hij ze vond en evenmin heeft hij er aan gedacht hierdoor een nieuw element in de litteratuur te brengen. Hij wilde het genre van Apulejus' Milesisch vertelsel voor zijn tijd aannemelijk maken, heeft met fijn letterkundig instinct gevoeld, dat feeënsprookjes er een zekere verwantschap mee hadden en heeft met het eene het andere versierd.

Overigens lag de geschiedenis van Amor en Psyche in de lucht. Wij herinneren aan het ballet van Benserade waarin de koning zelf is opgetreden en aan het spel *Psyché,* dat uit de samenwerking van Molière, Corneille, Quinault en Lulli ontstond en drie jaar na het verschijnen van Lafontaine's *Psyché* werd opgevoerd.

4. Charles Perrault.

Zagen wij in Lafontaine, bij alle aanhankelijkheid, toch een zekere tegenspraak met zijn tijd, Charles Perrault schijnt op den eersten blik wel een zeer kompleet voortbrengsel van de eeuw van den grooten Lodewijk. De rechterhand van Colbert, het lid van de eerste Académie des Inscriptions, die in zijn jeugd als dichter in de buurt van Benserade komt, die zijn broer, die tegelijk arts en architect is, helpt het peristyl van het Louvre te ontwerpen, voor wien Versailles den schoonsten tempel overtreft, en die Le Brun een grooter schilder acht dan Rafaël - wanneer men ergens het tegendeel van een laudator temporis acti zoekt, zou men op den dichter van *Le siècle de Louis le Grand* kunnen komen. Maar juist dit gedicht bewijst, dat de zaak toch vrij wat ingewikkelder is. Gij herinnert u misschien, dat het 1687 in de Académie Française werd voorgelezen, en dat reeds toen de uitwerking van dien aard was, dat Boileau zijn fatsoen als lid van dit hoog college niet kon houden, eerst den spreker interrumpeerde en vervolgens verklaarde, dat dit een smaad voor de Académie was - de rustige Pierre Daniel Huet moest hem kalmeeren met de bemerking, dat hij waarlijk in dien kring niet de eenige was, die recht had als verdediger van de oudheid op te treden. Het muisje had echter een staartje: een van de eigenaardigste polemieken uit het eind van de 17e eeuw begon: *De twist over de ouden en de nieuwen.* Boileau gaf zijn tegenstander de volle laag met epigrammen; Perrault antwoordde bezadigder en in den loop van den tijd met zijn *Parallèle des Anciens et des Modernes* en daarom heen deden een aantal anderen, beroemd en vergeten, hun duit in het zakje.

Wat wilde Perrault zeggen? Wij weten, dat hij de voortbrengselen van zijn tijdgenooten boven alles lief had, dat hij in kunst en beschaving niets zoo zeer bewonderde als wat hij het geluk had te beleven. Die opvatting was oorspronkelijk wel subjectief, maar hij geloofde haar op algemeen wijsgeerige gronden te kunnen verdedigen. Daar de natuur onuitputtelijk is en altijd de zelfde kracht behoudt, moet de nieuwere tijd, die denzelfden natuurlijken aanleg heeft als de oude, en die bovendien over de geheele ervaring van het

verleden beschikt, hooger staan. De zon schijnt zoo helder als weleer, de nachtegalen zingen even schoon, en Homerus - wel, indien de Hemel Homerus vergund had in den tijd van den zonnenkoning ter wereld te komen, zou hij een aantal fouten, die op rekening van zijn tijd te schrijven zijn, vermeden hebben. In dien geest is het gedicht - in dien geest blijven de gesprekken uit den *Parallèle*, die hij op de groote trap van Versailles door drie vertegenwoordigers van zijn tijd, den 'président', den 'chevalier' en den 'abbé' laat houden, alleen dat hij hier niet slechts van kunst en letteren spreekt, maar ook over wetenschappen en uitvindingen, waardoor die tijd zijn voorgangers overtreft.

Wat zet Boileau hier tegenover? Dat is minder gemakkelijk samen te vatten, want hij heeft, vooral in den beginne meer gefulmineerd dan met klem van redenen gesproken. Maar ook dat is veelzeggend, want in het standpunt van Boileau - en Perrault heeft het hem vaak genoeg verweten - schuilt veel van een geloof op gezag, al is het er een waarvoor ieder, die met de oudheid in aanraking gekomen is, wel iets zal voelen. Men zou het misschien zoo kunnen zeggen: Boileau is van meening, dat alleen onbegrensde eerbied voor het gezag van de antieke kunst en beschaving zijn eigen tijd - waarin hij evenveel bewondert als zijn tegenstander - gemaakt heeft, tot wat hij is. De oudheid is de basis van onze beschaving, zij heeft zekere vormen gevonden - zooals de bouwstijlen - zekere regels opgesteld - zooals de drie eenheden in het drama - waarmee zij als het ware de natuur overwonnen heeft. Maar juist in die overwinning ligt het kenmerk van beschaving. Tasten wij die vormen en die regels aan, dan komt de beschaving aan het wankelen - verlaten wij het dogma van de antieke kunst, dan richten wij onze eigen kunst te gronde.

In hoeverre de opponenten aan elkaar voorbij redeneeren, doet hier evenmin ter zake als het feit, dat het debat - zooals de meeste debatten - later verliep en dat men ten slotte tot de vraag kwam of het woord 'ezel' bij Homerus een 'hooge' uitdrukking was, of wel een uitdrukking 'die niets laags had'.

Het zonderlinge is intusschen, dat Boileau, die voor de oudheid partij neemt en daarmee zijn eigen tijd te kort schijnt

te doen, ons in zijn optreden veel meer een echt kind van dien tijd te zijn schijnt, dan Perrault die zijn tijd onvoorwaardelijk bewondert en zelfs de oudheid niet laat gelden. Juist die behoefte aan gezag, dat geloof aan gezag en op gezag, kortom dat dogmatische is karakteristiek voor een goed deel van het geestesleven van het barok - wij hoeven slechts aan Bossuet en aan den koning zelf te denken - en die zenuwachtige kitteloorigheid, wanneer gezag en dogma aangetast worden, is er het bijna noodzakelijk aanvulsel op. Maar juist Perrault begint, al is het nog zoo voorzichtig, hieraan te tornen: 'Het gezag', zegt hij, 'is tegenwoordig van kracht en mag alleen van kracht zijn bij de godgeleerdheid en de rechtsgeleerdheid - overal elders is de rede oppermachtig en maakt van haar recht gebruik'. Is hieraan niet reeds een luchtje van de 18e eeuw? Boileau vertegenwoordigt het standpunt van de humanistische beschaving van de 17e eeuw, die zonder het antieke dogma niet denkbaar is - in Perrault's gedachtengang en bewijsvoering bespeuren wij reeds iets van de verlichting van Fontenelle en Voltaire, van de natuurvereering van Jean Jacques Rousseau en van de 'Erziehung der Menschheit' van Lessing en Herder.

Wij bespreken dit alles zoo uitvoerig, omdat het samenhangt met Perrault's verhouding tot het sprookje: de dichter van *Le Siècle de Louis le Grand,* is inderdaad dezelfde, die de vertelsels van Moeder de Gans uitgaf. Sainte-Beuve schrijft, dat Perrault in den strijd tusschen het oude en het nieuwe met die sprookjes een bewijsgrond tegen zich zelf geleverd heeft: 'want eigenlijk behoort die wonderbaarlijke en kinderlijke verbeeldingskracht tot een oude, ver achter ons liggenden tijd; had men ze niet reeds veel vroeger uitgedacht, men zou ze nu niet meer verzinnen - had men ze niet lang voor ons in zich opgenomen en geloofd, zij zouden heden ten dage niet in omloop zijn'. Daar is natuurlijk iets van aan, maar men kan met meer recht zeggen, dat die sprookjes, wanneer men ze met dit debat in verband brengt, een van de sterkste argumenten voor Perrault zijn. Wij hebben er genoeg op gewezen, dat zijn tegenstanders onder 'oudheid' niet alles verstaan, wat achter ons ligt, maar alleen hetgeen het humanisme in den baroktijd met oudheid meende, en wat wij met een grooten korrel zout en mits wij het niet

met met de ‘klassieke’ oudheid van een later humanisme verwarren, de Grieksch-Romeinsche oudheid met haar vormen en regels zouden kunnen noemen. Wat Perrault hiervoor in de plaats geeft is iets, wat wij veeleer als ‘tijdeloos’ dan als ‘oud’ moeten qualificeeren, iets, dat met regels en vormen, ja, misschien met beschaving in het algemeen den spot drijft en dat zonder stijl en dogma voortleeft. Wanneer wij er van uitgaan, dat de vriendelijke zon den helm van Pericles niet anders beschenen heeft dan den pruik van Lodewijk, en dat de nachtegaal voor Aspasia zoo lieflijk sloeg als voor Mevrouw de Maintenon, dan kunnen wij er gerust bij voegen, dat in de kunst het sprookje tot de dingen behoort, die met die onveranderlijkheden het nauwste verwant zijn.

Men zou nu kunnen vragen in hoeverre de uitgave van de *Contes de ma mère L'oie* als een bewuste daad moet beschouwd worden. Is Perrault een baanbreker, die hoezeer uit zijn tijd geboren, hem toch vooruit is en daardoor met hem in tegenspraak komt, kunnen wij hem met Pascal of Descartes vergelijken? Of is hij meer een type dan een persoonlijkheid en vertegenwoordigt hij slechts een richting die aan het opkomen was? Om dit te beoordeelen moeten wij zijn sprookjes en hun ontwikkeling iets nauwkeuriger gade slaan.

Perrault heeft in 1691 een berijmde vertelling uitgegeven, die hij alweer in de Académie voorgelezen had. *Griselidis* is de laatste novelle uit den *Decamerone,* die Petrarca vroeger in het Latijn bewerkt had. In den vorm sloot zich Perrault onmiddellijk bij de *Contes* van Lafontaine aan - maar er is toch een tintje van den nieuwen tijd in; men ziet, dat de gevoelsroman van Madame Lafayette de geesten beheerschte. Het gedicht viel in den smaak en in 1694 volgden *Peau d'âne* - het sprookje van Ezelsvel - en *Les trois souhaits ridicules* - de geschiedenis van den man, de vrouw en de worst aan den neus - op dezelfde manier berijmd. Al herinnert dit altijd nog aan Lafontaine, wij zijn toch een stukje verder weg, want die twee onderwerpen zou Lafontaine voor zijn *Contes* niet gekozen hebben. Omdat zij te onschuldig waren? Daarom ook. Maar in de eerste plaats in het bewustzijn, dat dit soort stoffen niet bij den stijl passen, dien hij geven wil.

Lafontaine had in de voorrede van de eerste uitgaaf van zijn *Contes* zijn bronnen genoemd en ten slotte op Terentius

gewezen; diens doel en het zijne was: populo ut placerent quas fecisset fabulas. In de voorrede van de tweede uitgaaf verdedigt hij zich tegen het verwijt onzedelijk te zijn: de stijl van zijn vertellingen eischt een zekere loszinnigheid, ‘wie Boccaccio tot de eerbaarheid van Virgilius zou willen terugbrengen, zou iets geven, wat niet veel deugde en zou tegen de wetten van welvoeglijkheid zondigen, juist waar hij zich had voorgenomen ze in acht te nemen’. Er is in de poëzie een groot verschil tusschen de uiterste schaamte en de welvoeglijkheid. ‘Bovendien’, zegt hij, ‘zondig ik niet tegen de moraal. Indien in wat wij schrijven iets is, wat indruk op de ziel maakt, is het zeker niet de dartelheid van deze vertellingen, die het eene oor in, het andere uitgaat, maar zou ik veeleer angst hebben voor die zoete melancolie, waarin ook de meest kuische en zedige roman onze ziel dompelt en die een zoo voortreffelijke voorbereiding op de liefde is’. Hij is dus - en te recht - overtuigd dat zijn *Contes* niet tegenover, maar buiten de moraal staan.

Bij Perrault is dit anders. Toen hij zijn drie *Contes* nog eens samen uitgaf, schreef hij ook een inleiding. Hij gebruikt hier een woord, dat wij in den baroktijd niet vaak hoorden, maar dat karakteristiek is voor den tijd die nu volgt, voor het rococo, het woord ‘bagatelles’, waarmee ook onze Hollandsche rococoschrijver Justus van Effen zoo gaarne speelt. De *Contes* zijn bagatellen, maar Perrault haast zich er bij te voegen, dat het niet louter bagatellen zijn, maar ‘dat zij een nuttige moraal bevatten’, en dat het vroolijke omhulsel waar zij ingepakt zijn, gekozen is, opdat onze geest ze des te gemakkelijker en op een manier, die ‘tegelijkertijd leerzaam en vermakelijk’ is, zou kunnen opnemen. Het komt dus op de moraal aan, en hij redekavelt, terwijl hij zijn tegenstanders in den twist tusschen de ouden en de nieuwen nog eens te lijf gaat, er nog een weinig verder over: ‘daar ik echter met lieden te doen heb, die met redenen niet tevreden zijn, en die alleen eerbied voor gezag en voor voorbeelden uit de oudheid hebben, zal ik pogen hun ook hierin genoegdoening te geven’. De geschiedenis van Griselidis is van de zelfde soort als die van de Matrone van Ephesus - die Lafontaine in zijn *Contes* bewerkt had - ‘het zijn allebei novellen, d.w.z. het verhaal van dingen, die hadden kunnen plaats

grijpen, en die niets hebben, wat tegen de waarschijnlijkheid indruischt'. De historie van Psyche, die door Apulejus geschreven werd en Ezelsvel zijn pure verdichtsels en bakervertellingen. Niet waar? Apulejus laat een oudje aan een jong meisje vertellen en 'Ezelsvel wordt nog iederen dag door de meid of door hun grootmoeder aan de kinderen verteld'. Zoo is het ook met de Dwaze wenschen. 'Daar ik nu zulke prachtige voorbeelden in die allerwijste en allergeleerdste oudheid heb, heeft, geloof ik, niemand het recht mij eenig verwijt te maken'. Ziedaar een van Perrault's vroolijke uitvallen tegen Boileau, tevens een bewijs hoe zeer hij het onderscheid tusschen novelle en sprookje voelt, en eindelijk iets als een aanduiding, waar hij zijn sprookjes vandaan had. Hij komt dan vervolgens op de moraal terug: 'ik vind zelfs, dat mijn geschiedenissen meer verdienen verteld te worden dan het grootste deel van de verhalen uit de oudheid - in het bizonder de Matrone van Ephesus en Psyche - wanneer men ze van den moreelen kant bekijkt, en die is toch bij alle soorten van verhalen de voornaamste en dat waarom ze eigenlijk geschreven zijn'. In de Matrone van Ephesus steekt een slechte, in Psyche heelemaal geen moraal. Alles wat men er van zeggen kan, is dat die geschiedenissen evenals het meerendeel van die ons uit de oudheid zijn overgebleven, geen ander doel hebben dan te bevallen zonder eenige rekening met de goede zeden te houden. 'Met de vertelsels, die onze voorouders voor hun kinderen verzonnen hebben, is dat anders. Zij hebben ze niet met de aangename bevalligheid verteld, die het sieraad is van de verhalen der Grieken en Romeinen, maar zij hebben er altijd voor gezorgd, dat die verhalen een loffelijke en leerzame moraal bevatten. Overal wordt de deugd beloond, overal het kwaad bestraft. Zij strekken alle om te toonen hoe voordeelig eerlijkheid, geduld, verstand, vlijt, gehoorzaamheid zijn, en hoe slecht het degenen gaat, die ze niet bezitten'... 'Hoe grillig en vreemd die verhalen in hun avonturen ook zijn, het is zeker, dat zij bij kinderen de begeerte opwekken te gelijken op wie zij gelukkig zien worden en de angst voor ongelukken, die de kwaden door hun slechtheid overkomen'. Hij bespreekt dan den indruk die zij op kinderen maken en bewijst alweer, dat hij uit ervaring spreekt; hij noemt die vertelsels

‘een zaad, dat uitgestrooid in het eerst slechts een uiting van vreugd of droefenis te weeg brengt, maar waaruit al spoedig de neiging ten goede ontluikt’. Nog eens - Perrault hecht er aan, bij alle bewondering voor Lafontaine, te verklaren, dat hij op een ander standpunt staat - men zou kunnen zeggen, dat hij tegen de voorrede van Lafontaine's *Contes* polemiseert. Ten slotte verzekert hij nog eens uitdrukkelijk, dat hij het zich tot plicht gemaakt heeft, niets te schrijven wat kwetsend voor de schaamte of de welvoeglijkheid zou kunnen zijn.

Er is over die moraal veel geschreven, men heeft er een kenmerk van de bigotterie uit den laatsten tijd van Lodewijk's regeering, of een persoonlijken karaktertrek van Perrault in willen zien. Dat kan meegewerkt hebben. Maar na alles wat wij in het verleden gezien hebben, staat het vast, dat het sprookje lang voor Perrault illustratie van een zekere levenswijsheid, drager van een zekere moraal was, en na alles wat hij er zelf over schrijft, staat het niet minder vast, dat hij het als zoodanig opgevangen, als zoodanig herkend heeft, en dat hij dit met de moraal samenhangende letterkundige voortbrengsel verkoos boven die andere soort ‘Contes’ die hij zoo juist als novellen omschrijft, of die geen moraal bezaten.

Wat Boileau hierop antwoordde? ‘Lieve Hemel, wat zou men van Virgilius gezegd hebben, wanneer hij bij Aeneas' aankomst in Italië hem door een herbergier de geschiedenis van Ezelsvel of een sprookje van Moeder de Gans had laten vertellen’.

Daarmee zijn wij in de volgende periode, waar Perrault nog een stapje verder van Lafontaine weggaat. In den *Mercure* verschenen in 1796 de eigenlijke sprookjes in proza: De schoone slaapster, Roodkapje, Blauwbaard, De gelaarsde kat, De feeën, Asschepoes of het glazen muiltje, Riquet met de Kuif en Klein Duimpje. In het zelfde jaar verschenen zij als bundel: *Histoires ou contes du temps passé, avec des Moralités.* Het boekje droeg bovendien den titel *Contes de ma mère L'oie* en als schrijver werd Perrault's zoon: Perrault d'Armancourt genoemd. Van dien jongen man, die in 1700 ongeveer twintig jaar oud als luitenant bij het Régiment Dauphin sneuvelde, weten wij niet heel veel - maar al dadelijk kwamen de tongen en pennen in beweging om te

vragen, welk aandeel de knaap, die toen de sprookjes ontstonden tusschen tien en zestien jaar kon zijn, aan dit werk had - zij zijn heden ten dage nog niet heelemaal tot rust gekomen. Het geval wordt altijd nog als een ernstig litteratuur-historisch probleem behandeld. Het mag aanmatigend klinken, maar het raadsel schijnt mij niet zoo heel moeilijk op te lossen: wij hebben hier het laatste overblijfsel van de raamvertelling voor ons en wie een tegenstuk wil hebben, hoeft maar een blik op de *Cent nouvelles nouvelles* te slaan, waar ook de namen van de vertellers, zonder dat hun persoon verder vermeld of beschreven wordt, boven de verhaaltjes staan. Perrault kende die sprookjes misschien ten deele - maar hij hoorde ze het laatst, zooals hij in de *Parallèle* zegt, van een tienjarig kind: zijn zoon. De jongen had ze ditmaal werkelijk van zijn oude goede baker, die ‘ma mère L'oie’ heette of genoemd werd. Bij zijn bewerking had de vader zeker niet het gevoel, dat hij voor die ‘bagatelles’ de verantwoording niet op zich nemen kon - immers dit blijkt uit zijn verdediging van Ezelsvel in de inleiding bij de *Contes en vers.* Maar hij vond, dat hij ze onderling in een zeker verband brengen moest en dat er een zekere afstand tusschen de vertelling en de persoonlijkheid van den schrijver moest zijn. Bovendien leefde de traditie van het raam op zich zelf nog. D'Armancourt is dus niets anders dan de opvolger van Pampinea en Panfilo, van de hofhouding van Lucrezia Gonzaga en van Ghiacova met den wipneus: de historische, de verzonnen, of de half-historische, half-verzonnen verteller, die tusschen den schrijver en de vertelling geschoven wordt. Het bewijs vinden wij weer in de nieuwe inleiding: ditmaal een opdracht aan de kroonprinses, aan ‘Mademoiselle’. Perrault schrijft hier in eigen persoon, maar speelt tegelijkertijd met de persoon van den kinderlijken verteller: ‘Men zal het niet vreemd vinden, dat een kind er vermaak in geschept heeft, de verhaaltjes uit dezen bundel samen te stellen, maar men zal zich verbazen, dat hij het waagt ze u aan te bieden. En toch, Mademoiselle, hoe groot ook de afstand tusschen de eenvoud van die vertellingen en het licht van uw geest is, men zal, wanneer men ze op den keper beschouwt, inzien, dat ik niet zoo zeer te laken ben, als ik in den beginne schijn’. En nu komen de oude argumenten, die wij van

Perrault kennen: ‘zij bevatten een zeer verstandige moraal, die de lezer naarmate van zijn doorzicht beter zal ontdekken’ en nog eens: ‘men zal zich niet verwonderen, dat een prinses, door natuur en opvoeding vertrouwd met al wat verheven is, het niet versmaadt, zich met dergelijke *bagatellen* te vermaken’.

Wat nu den stijl betreft, schijnt het mij bij Perrault moeilijker dan bij Basile de verhouding van wat hij opschreef tot wat hij gehoord had vast te stellen. Een van de litteratuurhistorici, die zich met het geval heeft bezig gehouden en er van uitging, dat d'Armancourt de sprookjes van Moeder de Gans, en Perrault ze van d'Armancourt hoorde, gelooft de drie bestanddeelen nog te kunnen herkennen: de naieve bakervertelling, de korte, schoolsche, scherp omlijnde wijze van vertellen van het kind, en de fijne trekjes, waarmee de vader toen hij er de laatste hand aan legde het geheel versierde. Wij hebben gezien, dat al heeft Perrault eenige vertelsels van zijn jongen gehoord, wij toch de figuur van d'Armancourt niet al te historisch mogen opvatten - maar er is meer, wat tot voorzichtigheid maant. Tusschen Asschepoes en Klein Duimpje verschijnt op eens Riquet met de kuif, de geschiedenis van den geestigen, maar leelijken prins en de mooie, maar domme prinses, die elkaar lief krijgen en hun goede gaven deelen. Dit sprookje heeft in tegenstelling met alle andere sprookjes uit de *Contes* geen enkele parallel of variant in de onafzienbare sprookjeslitteratuur, en ik geloof niet, dat één enkele sprookjeskenner betwijfelt, dat Perrault het verzonnen heeft - het hoort bij vertelsels uit denzelfden tijd, waarop wij nog terug komen en bij verhaaltjes zooals wij ze in de 19e eeuw bij Andersen en Leander vinden. Het is alles behalve een kinderlijk verzinsel en hier komen dus als vertellers Moeder de Gans en d'Armancourt zeker niet in aanmerking. Is de stijl hier nu anders dan bij de anderen? Typische zinswendingen zooals ‘trek maar aan het touwtje, dan zal de deur wel open gaan’, of ‘zuster Anna, zuster Anna ziet gij nog niets komen?’ ontbreken hier weliswaar - maar die ontbreken ook in andere sprookjes, b.v. in De feeën, waarvan wij weten dat het een vereenvoudigde variant van *Frau Holle* is. Ik geloof alweer niet, dat de spitsvondigste stijlkenner tusschen die twee een duidelijk onderscheid in stijl

zou kunnen aanwijzen. Wij moeten dus òf aannemen, dat Perrault in het verzonnen verhaal de baker en zijn zoon meesterlijk nagebootst heeft, òf dat ook in de niet verzonnen sprookjes de stijl van den schrijver zoo met wat hij gehoord heeft versmolten is, dat wij ze niet meer nauwkeurig van elkaar onderscheiden kunnen. - Dit laatste schijnt mij heel wat waarschijnlijker.

Van onzen kant gelooven wij twee dingen uit de *Contes* te kunnen wegnemen. Ten eerste de typische sprookjeszinswendingen, die hier en daar voorkomen, en waarvan wij zoo straks spraken - hiertoe behoort ook het begin: ‘er was eens...’ Ten tweede, de stilistische zwenking, waarmee Perrault het sprookje in zijn eigen tijd brengt. Zij is, daar Perrault verzamelaar noch parodist is, anders dan bij Basile, maar men zou weer van knipoogjes voor den beschaafden lezer kunnen spreken. Er ligt geen verontschuldiging in voor het genre, maar eer een speelsch en vriendelijk bewijs, dat die stoffen wel oud, maar niet ouderwetsch zijn, en dat men ze met een krul, die aan het rococo-ornament van iets later doet denken, aan zijn eigen tijd kan verbinden. Wanneer de Schoone Slaapster na honderd jaar ontwaakt is en opstaat ‘wacht de prins zich wel haar te zeggen, dat zij gekleed is als zijn grootmoeder’, bovendien: ‘zij was er niet minder mooi om’. Even later spelen de violen en de hobo's op het fraaist de oude stukken ‘niettegenstaande men ze al sedert honderd jaar niet meer gespeeld had’. Dit is bijna symbolisch, maar het is in denzelfden geest, wanneer van den prins, die door het betooverde bosch rijdt, gezegd wordt: ‘een prins, die jong en verliefd is, is altijd dapper’ of van het meisje, dat met Blauwbaard trouwen zal: ‘eindelijk ging het zoo, dat de jongste begon te vinden, dat de baard van den bezitter van het slot niet eens zoo heel erg blauw was en dat hij een zeer beleefd man was’. - Hebben wij echter die twee bestanddeelen er uit genomen, dan blijft een gesloten, persoonlijke stijl over, de stijl van een smaakvol man, die de vertellingen gehoord heeft, ze in hun karakter begrijpt, en ze in de schrifttaal overbrengt. Hij geeft ze niet al te woordelijk terug, maar hij houdt aan den eenvoudigen aard vast; hij beschaaft ruwe plekken en vult het ontbrekende aan, maar hij laat zich niet tot uitweidingen en beschrijvingen van eigen maaksel ver-

leiden. In tegenstelling met wat wij bij Basile vermoedden, mogen wij hier niet aannemen, dat er een kunst van vertellen bestond en dat stukken er van in Perrault's werk zijn overgegaan, sprookjesvertellers van beroep vinden wij in zijn omgeving niet - maar wij moeten zeggen, dat er bij oude moedertjes een kunstlooze manier van sprookjes vertellen bestond en dat hij die zonder haar karakter te wijzigen van de kinderkamer in de letterkunde bracht en ze tot een kunst maakte. Zelfs waar hij - zooals op het eind van Klein Duimpje meer dan een lezing van het sprookje kende, is hij er in geslaagd ze beide te geven zonder dat de eenheid van het vertelsel er door verbroken werd.

En de Moralité - of de Moralités, want een aantal sprookjes hebben er twee? Dat hij van de moreele strekking van het sprookje overtuigd was, behoeven wij niet nog eens te herhalen, maar hij was geestig Franschman genoeg om ook hier niet te overdrijven, kunstenaar genoeg om niet al te moedwillig den zedemeester uit te hangen. Daarom heeft hij hier en daar de wijze les, die in de sprookjes verborgen was, en waarmee misschien eenige vertellingen van Moeder de Gans eindigden, in grappige versjes veranderd, die soms even den gek steken met dingen, die hij zeer ernstig meent, die ons terugbrengen in de eeuw van Lodewijk XIV, maar die tegelijkertijd toch weer op den ouden vorm en de oude beteekenis van het sprookje wijzen, die wij reeds op verschillende punten konden waarnemen.

Perrault was dus, om nog eens samen te vatten, van zijn bewondering voor Lafontaine's berijmde *Conte* uitgegaan, maar van hem afgeweken in zooverre hij andere stoffen koos. Hij kende het onderscheid tusschen novelle en sprookje in hun verhouding tot werkelijkheid en waarschijnlijkheid, hij voelde het verschil in hun verhouding tot de moraal. Om te beginnen had hij van zijn kant - na *Griselidis* - een sprookje: Ezelsvel, en een met het sprookje verwante stof: De dwaze wenschen op de manier van Lafontaine berijmd. Vervolgens had hij den vorm van Lafontaine opgegeven en gepoogd het sprookje een met zijn inhoud en zijn karakter overeenkomstigen prozavorm te geven. Het is niet geheel duidelijk of hij daarbij geleid werd door den wensch het sprookje, dat hij in de mondelinge overlevering vond, op

passende wijze in de litteratuur te brengen en dus op één lijn staat met Straparola en Basile, dan wel of hij - ten deele uit oppositie tegen de humanistische stroomingen van Boileau en zijn aanhangers - in het algemeen een nieuw letterkundig genre zocht en hiervoor in het sprookje de gegevens vond. Voor het eerste pleit, dat hij zich in de bekende sprookjes - Asschepoes, Klein Duimpje, Roodkapje enz. - vrij streng hield aan wat de overlevering bracht. Voor het tweede, dat hij tusschen die bestaande sprookjes een vertelsel van eigen maaksel - Riquet met de kuif - inschoof. Misschien sluit het een het ander niet geheel uit en moeten wij hem, zooals de meeste figuren, die op de grens tusschen twee tijdvakken staan, van twee kanten bekijken.

5. Madame d'Aulnoy en het rococosprookje.

Wij zijn, om overzichtelijk te blijven, den tijd ietwat vooruitgeloopen: Perrault was niet de eenige die zich in de laatste tien jaren van de 17e eeuw met het sprookje bezig hield.

Marie Cathérine Le Jumel de Barneville was een van die twijfelachtige dames, die zich aan den zelfkant van de aanzienlijke kringen uit den tijd van Lodewijk XIV ophielden. Zij trouwde zeker niet voor haar genoegen, toen zij vijftien of zestien jaar was met een even twijfelachtig heer François de la Motte. In 1669 beschuldigden zij en haar moeder, die voor de tweede maal met een markies de Guadagne getrouwd was, de la Motte van samenzwering tegen het leven van den koning. Toen bij het proces - dat men in het beroemde boek van Pitaval kan nalezen - die beschuldiging valsch bleek, vluchtten de beide vrouwen. In dienst van de Fransche regeering hebben zij vervolgens aan het hof in Engeland en Spanje een niet onbelangrijke rol als geheime agenten gespeeld en kregen later vergunning naar Frankrijk terug te keeren. Marie Cathérine werd toen bekend onder den naam Baronne d'Aulnoy. Op het laatst van haar leven schijnt zij nog eens in een proces verwikkeld te zijn: Saint-Simon vertelt, dat zij in verbinding stond met Madame Carlier Ticquet, die in 1699 wegens moord op haar echtgenoot onthoofd werd - ditmaal schijnt de barones er goed afgekomen te zijn. Behalve avonturierster is mevrouw d'Aulnoy ook schrijfster geweest. Zij

heeft in den smaak van haar tijd gedenkschriften geschreven: *Mémoires sur la cour d'Espagne,* die door Sainte-Beuve geprezen worden, *Mémoires sur la cour de France, Mémoires sur la cour d'Angleterre* en meer van dien aard - daarnaast romans. In 1705 is zij, ongeveer vier en vijftig jaar oud, gestorven.

Indien de stille verklikster te Londen en Madrid even vaardig geweest is als de schrijfster te Parijs, kunnen wij begrijpen, dat de koning haar het een en ander, wat zij op haar kerfstok had, vergaf: de *Histoire de Hypolite, Comte de Duglas*, is in de eerste plaats een zeer handig boek. Wij weten hoe op het laatst van de 17e eeuw de heroïek-galante roman, vertegenwoordigd door Mademoiselle de Scudéry, taande en hoe Madame Lafayette, hier en daar geholpen door Segrais en onder invloed van Larochefoucauld, een begin maakte met den psychologischen gevoelsroman. Daarmee was natuurlijk niet op slag de smaak van het heroïek-galante verdwenen en een deel, laten wij zeggen het ouderwetsche deel van het publiek, bleef deze *Grand Cyrus* trouw. Madame d'Aulnoy heeft nu met goed gevolg getracht die twee onder één hoedje te brengen - en nog meer: zelfs de bewonderaars van de derde soort, den picaresken roman, krijgen het een en ander, wat van hun gading is. Het boek, dat in 1690 verscheen, is vergeten, en de hemel beware, dat ik het uit de vergetelheid zou willen opvisschen - maar toch, het is voor kenners van de 17e en de 18e eeuw wel uiterst belangwekkend, want bij die combinatie is iets tot stand gekomen, dat op de wonderlijkste wijze herinnert aan stroomingen, die wij voor veel later houden. Had ik dit boek zonder titelblad op een stalletje gevonden - ik zou het naar den inhoud misschien honderd jaar later getaxeerd hebben en alleen zekere stilistische eigenschappen zouden mij aan het eind van de 17e eeuw hebben herinnerd. Twee gelieven worden samen opgevoed en daarna gescheiden; zij beleven, terwijl zij elkaar zoeken, hun eigen lotgevallen en worden ten slotte vereenigd. Dat zijn galantheroïeke gegevens uit het stofgebied van den Griekschen roman, naar het type van Floris en Blancefloer. Goed - maar Blancefloer of Chariclea, Floris of Theagenes, of hoe zij heeten, blijven elkaar trouw met een standvastigheid, die Boccaccio tot zijn parodie verleidde - hier neemt Julie,

nadat men haar verteld heeft, dat ook Hypolite in Italië getrouwd is, den Graaf van Bedfort en de zielestrijd van een huwelijk zonder liefde, van overspel en een knagend geweten brengt variaties in den trant van Lafayette op het oude thema van Scudéry. En nu een détail: de kinderen gelooven, dat zij broer en zuster zijn, maar voelen, dat zij elkaar op een andere wijze beminnen - alweer een motief uit de Floris en Blancefloer-geschiedenissen. Maar hoe wordt het hier beschreven: 'uren lang zagen zij elkaar met kwijnend verlangen aan, maar eensklaps tot nadenken gekomen, bloosden zij, sloegen de oogen neer en vervielen dan in diep mijmeren'. Dit is psychologie en gevoelsschildering, die eer in *Paul et Virginie* thuis hooren en die aan incestmotieven raken, zooals wij ze bij *René* vinden. Of dit: Julie - zelfs die naam herinnert aan den tijd tusschen Rousseau en Hoffmann - heeft zich als pelgrim vermomd en noemt zich Silvio; de Marquise Becarelly houdt haar voor een man en wordt verliefd - ook dit is niet nieuw en men kan indien men wil aan *Twelfth Night* of aan *As you like it* denken. Maar het wordt geheel anders zoodra wij hooren, dat, wanneer Silvio weer Julie geworden is, de Marquise niet ophoudt den verdwenen Silvio in Julie te beminnen - en wij staan plotseling ergens in de buurt van *Mademoiselle Maupin.* Nog eens: alle trekken van wat men later romantiek noemt, zijn hier in kiem aanwezig, en zoo verbazen wij ons ook niet al te zeer, wanneer wij in dit samenstel een sprookje ontmoeten, dat door een van de personen verteld, door het raam van de historie omsloten is. Hypolite zelf noemt het 'een vertelling die bijna een feeënsprookje is'.

Het is de geschiedenis van Prins Adolphe, die in Rusland op de berenjacht, voor een sneeuwstorm in een hol schuilt, waar hij de vrouw van Aeolus, de moeder van de winden, vindt. De zonen komen thuis en vertellen van hun daden en streken. De Zuidenwind is in het land van Prinses Félicité geweest. De prins krijgt ook lust daarheen te gaan en den volgenden dag brengt Zefier, nadat hij hem gewaarschuwd heeft, hem in een mantel, die licht en onzichtbaar maakt, op het zalige eiland. Driehonderd jaar, die hem acht dagen, hoogstens vier weken schijnen, vertoeft hij bij het Geluk - dan verlangt hij op aarde daden te doen, die zijn naam be-

roemd maken... en vertrekt. Félicité geeft hem het ros Bichar, dat hem door bosschen en over rivieren draagt, maar waarvan hij niet mag afstijgen. Op een smal pad vindt hij een wagen, beladen met oude vleugels en waaronder een oud hulpeloos man ligt. De meewarige prins vergeet het verbod - maar nauwelijks is hij afgestegen of de oude man springt op, grijpt hem en wurgt hem: het is de Tijd, die driehonderd jaar naar Adolphe gezocht heeft en intusschen al die vleugels heeft versleten. Zefier komt voorbij en draagt den prins naar het eiland van het Geluk, waar de prinses den doode herkent. Zij beveelt de deuren van haar slot te sluiten. 'Inderdaad, sedert dien noodlottigen dag kan niemand zeggen, dat hij haar goed gezien heeft; haar smart maakt, dat zij zich slechts zelden vertoont, en wanneer zij komt wordt zij voorafgegaan door zorgen, begeleid door bekommeringen, gevolgd door verdrietelijkheden - dat is haar hofstoet. De menschen weten het maar al te goed en na dit droevige avontuur pleegt men te zeggen: *dat de tijd aan alles een einde maakt en dat het volmaakte geluk niet bestaat*'.

Wij komen nu weer met onze oude vraag en wij staan voor een nieuwe onzekerheid. Wij weten dat deze geschiedenis nog in de 19e eeuw in een aantal landen van Europa maar vooral in Italië in verschillende lezingen in omloop was. Wij kennen haar in een Iersche variant en een sprookje uit Bretagne kan men er op eenige punten mee vergelijken. Het is dus mogelijk, dat Madame d'Aulnoy haar thuis of op een van haar reizen gehoord heeft en ze op haar manier bewerkte - zoo was de oude man misschien oorspronkelijk de Dood en heeft zij er den Tijd van gemaakt. De oudste vorm, waarin wij haar kennen, is echter een Italiaansch gedicht uit het begin van de 16e eeuw: *Trattato della superbia e morte di Senso.* De inhoud is omvangrijker maar komt vrijwel met de vertelling *Prince Adolphe* overeen. Is het een sprookje? Wij zouden tegenwoordig aarzelen het zoo te noemen. Het herinnert, al is het phantastischer, aan zinnespelen en men zou misschien van een zestiend'eeuwsche allegorie met sprookjesbestanddeelen kunnen spreken. Dit poëem of een dergelijk heeft een lang leven gehad, want in het begin der 19e eeuw hoorde de Duitsche dichter Julius Mosen iets wat er op leek op de kermis te Cortona door een man bij een mandoline zingen, liet het

zich dicteeren en maakte er een Duitsche bewerking van; de Romanist Schuchardt schreef in 1869 een prozavertelling van zijn hospita te Rome op, die er eveneens zeer dicht bij komt en het zou mij niet verwonderen, wanneer de Noordsche bewonderaar van het Zuiden, Hans Christian Andersen, die in den *Tuin van het Paradijs* iets gaf, wat er ook alweer nauw mee samenhangt, zijn verhaal ook uit Italië meegebracht had. Dat Madame d'Aulnoy het *Trattato* zelf niet kende, schijnt mij tamelijk zeker - wij vinden nergens sporen dat het in de 16e of 17e eeuw naar Frankrijk zou gekomen zijn. Maar de *Prince Adolphe* staat niettemin dichter bij dit kunstproduct en zijn uitloopers, die wij zoo straks noemden, dan bij de mondelinge varianten, die in de 19e eeuw elders werden opgeteekend. Het is dus waarschijnlijker dat dit sprookje uit de letterkunde dan uit den mond des volks stamt.

Maar één ding is zeker: het sprookje is alweer een illustratie. In dubbelen zin. Ten eerste wordt hier op zich zelf een algemeene levenswijsheid door een verhaal in beeld gebracht; in den vorm wordt dit weer uitgedrukt door twee spreekwoorden, waarin juist als vroeger en elders het geheel nog eens wordt samen gevat. Ten tweede past die levenswijsheid weer in het grootere raam van den geheelen roman en illustreert op kleinere schaal, wat de *Histoire de Hypolite* in het groot wou geven. Waar de schrijfster het dus ook vandaan had, zij wist dat het een sprookje was, en dat sprookje vertoonde zich in een vorm en met een bedoeling, die het uit een anderen tijd had meegebracht.

Nadat nu de sprookjes van Perrault verschenen waren, barst omstreeks 1697 de groote stroom los. Men kan zeggen, dat het in de volgende jaren in Frankrijk sprookjes regende. Madame d'Aulnoy zet haar werk voort en dan komen, nog vóór 1700, de Gravin Murat, Mademoiselle de la Force, Comtesse d'Anneuil, Abbé Préschac - even later Mademoiselle l'Héritier en anderen; het wemelt van *Contes des fées, Les fées à la mode, Contes des contes, Nouveaux contes des fées* en wat dies meer zij. Wij behoeven het sprookje niet meer - zooals bij Straparola en Basile - bij enkele personen te zoeken; wij behoeven niet meer - zooals bij Perrault - te vragen of het om het sprookje op zichzelf, of om een nieuw letterkundig genre te doen is: het Fransche rococosprookje

staat eensklaps voor ons en wij moeten het in zijn letterkundige beteekenis begrijpen.

Ten eerste is in zijn korten, gesloten vorm het rococosprookje een reactie tegen den roman. Er bestaat in de geschiedenis van de letterkunde een oude veete tusschen het lange verhaal en het korte. Soms wisselen zij elkaar na verloop van tijd af, soms staan zij naast elkaar en schermutselen, soms poogt men ze te verzoenen, maar dat loopt meestal op een schikking uit, die niet altijd minnelijk is. Wij zien in Engeland in de 19e eeuw, hoe na een lange regeering van den roman ineens de short story tot haar recht komt, terwijl tegelijkertijd in Duitschland door een vruchtbare ontwikkeling van de novelle het ontstaan van den roman verhinderd of althans bemoeilijkt wordt; wij zien hoe de fabliau tot op zekere hoogte de geste overwint; wij moeten in het Hellenisme met een strijd tusschen het late epos en den roman aan den éénen, en de idylle en de korte vertelling aan den anderen kant rekenen; sommige schrijvers hebben die tegenstelling in hun individu uit te vechten. Hier hebben wij iets dergelijks: de Fransche roman, geschoeid op den leest van Heliodorus, beheerscht het proza van de 17e eeuw - wanneer die eeuw op de kentering staat, verschijnt eensklaps de korte vertelling. De moeilijk te volgen, wijd golvende, breedvoerige verhalen van Calprenède en Scudéry maken, na een klein intermezzo, plaats voor de overzichtelijke, strak gespannen, kortswijlige vertellingen van de vrouwen en mannen, die wij straks noemden.

Ten tweede ligt in het rococosprookje een reactie tegen de novelle - tegen de Toscaansche novelle. Wij herinneren ons hoe de *Decamerone* ontstaan was, hoe Boccaccio met opzet de sprookjesstoffen uitgeschakeld of veranderd had en hoe het kenmerk van de novelle was: dat zij een voorval of een gebeurtenis van eenig belang verhaalde op een wijze, dat zij op ons den indruk maakten werkelijk gebeurd te zijn. Die novelle had voortgeleefd, zij werd in Italië, in Spanje, in Frankrijk, soms veelvuldig, dan weer - door het voortdringen van den roman - schaarser gevonden, - maar zij had haar karakter niet veranderd. De paar uitzonderingen, die wij genoemd hebben, hadden den loop der letterkunde in geen enkele opzicht gewijzigd. Hier staan wij voor een

ommekeer - zoo men wil voor een omwenteling van den smaak. Het komt niet meer op een bizondere gebeurtenis, op een voorval van eenig belang aan, maar op een tijdeloos gebeuren, niet meer op den indruk van werkelijkheid, maar integendeel op een indruk van het onwerkelijke en wonderbaarlijke. Zooals de Toscaansche novelle met alle middelen poogt haar stoffen in het tastbare te verankeren, zoo poogt de nieuwe vertelling ze aan het tastbare te onttrekken. Hierbij moest zij op het sprookje komen - of op het sprookjesachtige.

Wij moeten hier goed onderscheiden. Het sprookje leefde in zekere vormen ergens aan de peripherie van de letterkunde; wij zagen het in cours d'amour, in gezelschapsspelletjes, bij vertellers van beroep en in den mond van het volk. Straparola en Basile vonden het daar, schepten er vermaak in en hieven het tijdelijk in de litteratuur, zonder dat zij daarmee invloed op den smaak van hun tijd wilden of konden uitoefenen; zij vonden het sprookje zooals men aan het strand een mooie schelp, of bij een uitdrager een oud vaasje vindt, dat men meeneemt en op zijn schrijftafel zet. In de letterkunde van na 1698 is het anders - men zou kunnen zeggen, dat het sprookje hier niet in de litteratuur, maar dat de litteratuur in het sprookje binnendringt. De schrijfsters en schrijvers, die wij genoemd hebben, zochten het sprookje niet om zijnentwil, maar zooals zij vormen gezocht hadden, die van de breede, opgevoerde beweging van het barok verlosten, zochten zij stoffen die buiten het bestaande stonden en vrij van de werkelijkheid waren. Berust het ontstaan en het welslagen van de Toscaansche novelle in de 14e eeuw ten deele op een reactie tegen de meest gangbare prozalitteratuur van de 13e en de 12e eeuw: de heiligenlegende en wat er bij behoort, en gaf zij den lezer, die aan geestelijke indigestie van het buitenwerkelijke leed, andere spijs - wij hebben in den bloeitijd van het Fransche rococosprookje in het begin van de 18e eeuw een publiek voor ons, wiens maag het werkelijke niet meer verdraagt en dat op zijn beurt met het onwerkelijke en het wonderbaarlijke wil gevoed worden. Voor den kultuur-historicus zou het dunkt mij niet moeilijk zijn hier evenwijdig loopende lijnen in het leven van den geest aan te wijzen - de geschiedenis van de letterkunde laat het er bij blijven, de

uiterlijke overeenkomsten vast te stellen. En zelfs daar moet zij zich beperken. Hoe verleidelijk het is de verwantschap tusschen de heiligenlegende van de 13e eeuw en het Fransche rococosprookje in details uit te pluizen en in beide de typische terugkeerende motieven in hun waarde te vergelijken - wij moeten dit tot een later hoofdstuk uitstellen. Lezers die hun weetgierigheid niet bedwingen kunnen, verzoek ik reeds nu na elkaar eens Jacobus van Varrazze's *Legenda aurea* en de *Contes des Fées* van de gravin Murat door te bladeren.

Waar men nu echter de sprookjes niet meer om hunnentwille zoekt en ze niet meer als zelfstandige en gegeven verhaaltjes van een bizondere soort opvat, houden zij eigenlijk op in onzen zin sprookjes te zijn en moeten wij liever van een letterkundig-sprookjesachtig genre spreken.

Dit genre wordt nu een middel om een aantal oude en nieuwe letterkundige en gemoeds-bewegingen op een bepaalde wijze uit te drukken. Men heeft hier sentimentssprookjes, galante sprookjes, herderlijke sprookjes en nog meer willen onderscheiden. Dit is te verdedigen. Wij vinden inderdaad al die elementen, die in de 17e eeuw een rol gespeeld hebben, in het rococosprookje terug. Wij hebben gezien, dat Madame d'Aulnoy in een roman zonder het oude op te geven, rekening wist te houden met het nieuwe, dat door Madame Lafayette in de litteratuur gebracht was, en hoe zij ten slotte alles nog eens samenvatte en illustreerde in het sprookje van den *Prince Adolphe.* Ditzelfde - wij moeten alweer aan de overwinning van de korte vertelling denken - kon echter ook zonder roman geschieden. Nemen wij een gegeven uit den galantheroïeken roman: de gelieven worden - naar het recept van Heliodorus - gescheiden, hebben afzonderlijk van elkaar - de vrouw meer lijdend, de man meer bedrijvend - moeilijke en gevaarlijke lotgevallen te doorstaan en komen eindelijk weer samen. In het sprookje vinden wij dit in veranderden vorm telkens: Psyche verliest haren Cupido en moet door de wonderlijkste landen reizen en één moeilijke taak na de andere vervullen, om ten slotte weer met hem vereenigd te worden - en met Gracieuse en Percinet, met Laidronnette en haar Serpentin vert en zoovele andere is het altijd hetzelfde deuntje. Het gegeven blijft dus, maar de aandacht van den lezer wordt er op verschillende wijze op gevestigd - daar

door beweeglijke en uitgesponnen avonturen, hier door een kort eigenaardig motief; het lijdende bij de vrouwen wordt uitgedrukt door opgaven als tarwe en rogge uitzoeken of vlas spinnen, het bedrijvende bij den man door gevechten met reuzen en draken; daar beschermt de fortuin of de voorzienigheid de gelieven, hier wordt fortuin of voorzienigheid door den tooverstaf van de fee gesymboliseerd. Vervolgens een gegeven uit den gevoelsroman: de schuld. De echtgenoote van den Prince de Clèves bemint den Hertog van Nemours, en hoewel het niet tot echtbreuk komt, gaat de echtgenoot aan die liefde te gronde. Kan men dit ook niet zoo vertellen, dat het koningskind Merveilleuse op de bruiloft van haar zuster haar betooverden man, koning Mouton, vergeet en 's avonds, wanneer zij wil terugkeeren, zijn lijk in het boschje vindt? Of kan men, indien men hetzelfde verhaal met minder tragischen afloop wil geven, het niet in *La Belle et la Bête* vinden? En wordt de ‘schuld’ niet in al de sprookjes, waar een of andere Psyche tegen het verbod van haar man uit nieuwsgierigheid zondigt, verbeeld? Nog een enkel voorbeeld uit den pastoralen roman: telkens en telkens vinden wij een vorstelijke figuur, die, hetzij hij als Paris te vondeling gelegd is, hetzij om andere redenen als herder onder herders rondloopt. Het sprookje wemelt van geroofde of weggeloopen prinsen en prinsessen, die in herderskleeren, als bedelaars, als koks en keukenmeisjes door de wereld gaan, tot zij herkend en gelukkig worden. Men ziet, het sprookje is van alle markten thuis, de twee dozijn sprookjes van Madame d'Aulnoy en de paar honderd sprookjes van haar tijdgenooten waren in staat alle trekken en trekjes, die in den vroegeren of den komenden letterkundigen smaak vielen, door hun motieven uit te drukken.

Dat het sprookje op die wijze bergplaats voor een aantal letterkundige stroomingen wordt, is natuurlijk niet zonder invloed op den stijl. Reeds de *Prince Adolphe* begint met een eigenaardige beschrijving van twee landschappen: het donkere Noordsche landschap waar alleen de ijskristallen blinken, waar de prins jaagt en het Zuidelijke, van oranjebloesem doorgeurde op het eiland van het Geluk. Dit is bepaalder dan wij bij onze sprookjes gewend zijn, maar het is toch weer in zooverre onbepaald als het in duidelijke tegenstelling staat tot

de locale kleur in de novelle - men zou het een algemeen middel kunnen noemen om in de stemming van het onwerkelijke te komen. Zulke uitvoerige beschrijvingen vinden wij - misschien onder invloed van den stijl van Perrault - bij de latere sprookjes minder, maar in de plaats komen de veelvuldige beschrijvingen van paleizen, grotten, bosschen en wat dies meer zij, die ook al weer zoo typisch worden, dat men ze bijna tot de motieven kan tellen. Voor ons heeft dat alles iets theatraals, iets dat meer aan de feëerie dan aan het sprookje doet denken. Laten wij intusschen oppassen hier al te zeer van een vooropgezette meening uit te gaan en ons alweer met de uitdrukking 'sprookjesachtig' als bemiddelaar behelpen. In ieder geval poogt de stijl van die beschrijvingen de dartelheid of de neerslachtigheid, die door het verhaal moeten worden gewekt, te verhoogen - maar die gemoedsstemmingen behooren op hun beurt weer veel meer bij wat de schrijvers van hun kant in het sprookje willen liggen dan bij wat het uit zich zelf schijnt te bieden.

Wij moeten nu weer tot onze vraag komen - maar wij gevoelen, dat zij hier moeilijker dan ooit te beantwoorden is. Bij Straparola, Basile en zelfs bij Perrault bleef een afstand tusschen wat zij vonden en wat zij gaven, het was dus tot op zekere hoogte mogelijk de verhouding van die twee vast te stellen. Bij het rococosprookje, dat de schrijvers met hun eigen bedoelingen vulden, ontbreken die afstand en die mogelijkheid. Madame d'Aulnoy schijnt Straparola gekend te hebben: *Le Dauphin* staat in veel opzichten dicht bij de geschiedenis van den dommen Pietro (III, 1) maar het is als feeënsprookje zoo volkomen anders geworden, dat het mij een wanhopig werk schijnt uit te willen maken of wij niet met zekere tusschenwegen of met andere varianten moeten rekenen. In *Princesse Belle-Étoile et le prince chéri* - het is ongeveer de geschiedenis van De twee zusters, die jaloersch op de derde waren - vinden wij alweer verwantschap met Straparola (IV, 3), maar wij vinden bovendien een gevoelsmotief, dat wij ook in den roman *Hypolite* leerden kennen: de liefde van kinderen, die, samen opgevoed, elkaar voor broer en zuster houden. Ook Basile was bekend, zooals reeds uit den titel van Mademoiselle la Force's *Conte des Contes* blijkt. Natuurlijk kenden alle Lafontaine, en door Lafontaine

Apulejus; wij hebben reeds gezien, dat motieven uit de Amoren Psyche-groep met voorliefde gebruikt werden. Maar kenden zij ook niet nog iets anders? Laidronette heeft Serpentin vert een paar maal ontmoet en wil niets van hem weten; na eenige avonturen komt zij in het land van de Pagoden, waar zij door honderd Pagoden en Pagodinnen bediend wordt; 's nachts komt Serpentin vert onzichtbaar aan haar bed en vertelt, hoe hij door een booze fee zeven jaar lang in een slang vertooverd is en dat zij hem verlossen kan, wanneer zij met hem trouwt, op voorwaarde, dat zij niet zal begeeren hem te zien; na eenig aarzelen doet zij dit, maar zondigt, verleid door haar moeder en haar zusters, natuurlijk toch - nieuwe complicaties! Wij bevinden ons hier dus in de Psychegeschiedenis. Onder den invloed van Lafontaine? Maar waar heeft Madame d'Aulnoy het verklarende motief vandaan, dat de koning t e n g e v o l g e v a n e e n b e t o o v e r i n g onzichtbaar moet blijven, dat bij Lafontaine en Apulejus ontbreekt? Heeft zij het, omdat een schakel in het verhaal ontbrak, verzonnen? Of kende zij uit den mond van het volk een lezing, die volledi ger was dan de litteraire overlevering? Of waren er andere sprookjesboeken, die wij niet meer kennen? Of heeft zij er dit motief uit een ander sprookje bijgevoegd? Want ook dit laatste doen de rococoschrijvers, die overal bij de bakers en in de letterkunde zoeken, wat zij kunnen gebruiken, gaarne: zij combineeren verschillende sprookjes. Zij loopen daarmee op een ontdekking van de latere wetenschap vooruit: zij zien, dat het sprookje uit een aantal deelen bestaat, die betrekkelijk onafhankelijk van elkaar zijn, die men lostornen en in anderen samenhang opnieuw verbinden kan. Wat wij contaminatie noemen, is voor hen een letterkundig middel en hun sprookjes zijn veelal ruikers uit dezelfde bloemen, maar anders gerangschikt. Ja, zij hebben zelfs ingezien, dat men bij de bestaande sprookjes niet hoeft te blijven, maar dat men, van de motieven uitgaande, tot iets nieuws kan komen, waarvoor geen voorbeeld is, iets als een pseudo-sprookje, zooals *La grenouille bienfaisante.* Hier kan dan het sprookjesachtige tot in het onzinnige opgedreven worden: een held Moufy in een wapenrusting van diamant vecht met een zwaard van achttien ellen tegen een driekoppige draak van een halve mijl met zes vleugels als

molenwieken, drie rijen olifantstanden en vlammende stekels, die bommen en granaten spuwt en ten slotte een betooverde prins blijkt te zijn. De schrijfster voegt er bij, dat een echtgenoot, die zoo iets doet om zijn vrouw terug te krijgen, zeker in den tijd van de feeën thuis hoort... Hier kunnen wij het knipoogje aan den lezer goed gebruiken.

Dit is alles zeer ingewikkeld. Nog eens, wij staan voor het sprookjes-achtige en dit sprookjes-achtige heeft in den tijdstijl een zoo eigenaardige afgeslotenheid, dat wij er met onze begrippen haast niet bij komen kunnen. Wij herkennen in het rococosprookje het sprookje in zijn algemeenheid slechts met moeite en hebben maar weinig middelen het uit zijn bizonderen vorm te bevrijden. Wij moeten er mee volstaan vast te stellen hoe een veranderde smaak eensklaps naar deze op de beeldende phantasie werkende stoffen grijpt en ze voor zijn eigen doeleinden tot een letterkundig genre maakt.

En toch, iets van hun karakter blijft niettemin bewaard. Dat de deelen, die wij motieven noemden, al worden zij als een spel kaarten door elkaar geschud, toch nog hier en daar in hun eigen leven te herkennen zijn, zagen wij. Gewichtiger is nog, dat ook de oude vormen stand houden: de eerste sprookjes van Madame d'Aulnoy zitten - evenals *Prince Adolphe* - altijd nog in een raam; zij heeft ze in haar 'Spaansche' novellen *Don Gabriel Ponce de Léon* en *Don Fernand de Tolède* ingevlochten, iets later in *Le nouveau gentilhomme bourgeois.* Met de gravin Murat en zoovele andere is het hetzelfde. En ten slotte - en dit schijnt mij het allerbelangrijkste - blijft de moraal. Want hoezeer zich het sprookje in dien tijd ook verandert, en waartoe men het ook gebruikt, de vertelsters houden niet op ons te verzekeren, dat hun sprookjes een moreel doel hebben en dragers van levenswijsheid zijn.

Wanneer wij op een prentje een dame met pruik, keurslijf en hoepelrok zien, valt het ons moeilijk te begrijpen, dat hieronder een vrouw schuilt, zooals wij er wel naar het naakt model geteekend hebben. Ongeveer zoo gaat het ons, wanneer wij de Fransche rococosprookjes lezen. Hadden wij gelegenheid die dame een half uur te spreken, dan zou het ongetwijfeld gemakkelijker zijn, ons haar in natuurtoestand voor te stellen. Dat halve uur missen wij bij de sprookjes van het

rococo, wij zien ze op een afstand, in een vreemd kleed - wij hebben weinig middelen over hun natuurlijkheid te oordeelen. Zoo gaat het ons, zoo ging het anderen: de *Contes* van Perrault hebben - met uitzondering van Riquet met de kuif - voortgeleefd in de gestalte, waarin hij ze gaf. Zij zijn van geschreven weer vertelde sprookjes geworden, van het boek weer in den mond van het volk overgegaan - wij zullen later overal hun sporen vinden; de *Contes des fées* van Madame d'Aulnoy c.s. zijn hoofdzakelijk letterkundige voortbrengsels gebleven en slechts hier en daar vinden wij in de mondelinge overlevering iets wat er aan herinnert.

Maar - de verzuchting moet ons reeds nu van het hart - maant ons dit alles niet tot groote voorzichtigheid tegenover sprookjes uit landen en tijden waarvan wij zooveel minder weten dan van het begin van de 18e eeuw in Frankrijk?

ANDRÉ JOLLES.

Over stabiliteit in natuur en samenleving.

In het volgende wordt de aandacht gevraagd voor eenige beschouwingen naar aanleiding van een beginsel, hetwelk in de meer mathematisch ontwikkelde natuurwetenschappen, in fysica en chemie, reeds sinds ruim een dertigtal jaren als een leidend principe aanvaard is, en waarin op zóó algemeene wijze de eigenaardige voorwaarden geformuleerd zijn, waaronder er bij het intreden van eenigen toestand inderdaad van ‘stabiliteit’ sprake kan zijn, dat het naar ik meen, gewenscht ware, om de toepasselijkheid van dat principe ook in èlk ander gebied van verschijnselen scherper in het licht te stellen, dan zulks tot dusverre geschied is. Later bleek mij, dat de Engelsche filosoof Herbert Spencer in een tijd, waarin er nog geen sprake was van de formuleering der algemeene ervaringswetten, waarop in de genoemde natuurwetenschappen het bedoelde beginsel berust, merkwaardigerwijze reeds beschouwingen heeft gepubliceerd van analogen aard als hier zullen volgen, na reeds op verrassend heldere wijze de algemeenere begrippen gededuceerd te hebben, welke wij in onzen tijd langs inductieven weg benaderd hebben. Ook in den nieuweren tijd zijn er in de litteratuur met meer of mindere klaarheid, doch steeds vrij onvolledig, dergelijke denkbeelden ontwikkeld.

De aard van dit onderwerp doet de wenschelijkheid inzien, om het betoog in twee deelen te splitsen: in het eerste gedeelte zal getracht worden om met behulp van eenige aan chemie en fysica ontleende voorbeelden den inhoud en de bedoeling van

dit natuurwetenschappelijk beginsel uiteen te zetten, voorzooverre dat namelijk nog noodig mocht zijn. Vervolgens zal in het twèede gedeelte beproefd worden, om aannemelijk te maken, dat bij eene wat ruimere opvatting, de draagkracht van de bedoelde stelling in hare meer algemeene formuleering, ook *buiten* het eigenlijke domein dier beide speciale natuurwetenschappen uitgaat, en dat zij veeleer verdient, om op èlk gebied van menschelijke bemoeiïng als een beginsel van fundamenteel belang erkend te worden, hetwelk in staat stelt, om althans binnen zekere grenzen, den loop der toekomstige gebeurtenissen uit de tegenwoordige te voorspellen.

Laat ons beginnen met een voorbeeld, dat, hoewel oogenschijnlijk misschien wat ingewikkeld, toch feitelijk de formuleering van het bedoelde beginsel in den meest beknopten en doorzichtigen vorm toelaat.

Een aantal verschillende stoffen: *A, B, C,.....* zijn in eene afgesloten ruimte samengebracht. Zij zijn van zóódanige geaardheid, dat zij op elkaar kunnen inwerken en aldus aanleiding geven tot de vorming van een stelsel, dat uit eene reeks andere stofsoorten: *A′, B′, C′,* zal bestaan. Wij kunnen het oorspronkelijke mengsel der stoffen *A, B, C,* enz. beschouwen als een bepaalden ‘toestand’ van het zich in die ruimte bevindende systeem van onvernietigbare materieele atomen, hetzelfde geldt voor het uit *A′, B′, C′,* opgebouwde stelsel. Ondersteld wordt, dat tusschen die atomen aantrekkende en afstootende krachten van bijzonderen, waarschijnlijk electrischen aard, werkzaam zijn; onder invloed daarvan kan eene *reactie* plaats grijpen, d.w.z., kan zich de overgang voltooien van eenigen begin-, naar eenigen daarvan verschillenden eindtoestand van het materieele stelsel.

De ervaring leert nu, dat in vele, - en naarmate de chemische analyse nauwkeuriger is geworden, - in steeds talrijker gevallen, de reactie niet voortschrijdt, totdat *A, B, C,* enz., geheel verdwenen en daarvoor *A′, B′, C′,* in de plaats getreden zijn; maar dat het proces vóór dien tijd ophoudt, zoodat er een oogenschijnlijk niet meer veranderlijke toestand intreedt, waarin men naast zekere hoeveelheden *A′, B′, C′,* steeds óók nog bepaalde hoeveelheden van *A, B, C,* enz. aantreft. Zoolang temperatuur, druk en volume niet veran-

deren, blijft de massaverhouding van alle deze bestanddeelen oogenschijnlijk constant; de bereikte toestand is, zooals men zegt, *stationair* geworden. Dit resultaat wordt aldus geïnterpreteerd, dat de resultante van alle tusschen *A, B, C,* enz. werkende krachten, waardoor deze stofsoorten in *A′, B′, C′,* enz., omgezet kunnen worden, in den beschouwden toestand juist gelijk is aan die der krachten tusschen *A′, B′, C′,* welke zullen trachten om daaruit weer de stoffen *A, B, C,* enz. terug te vormen. M.a.w.: de stationaire toestand die ingetreden is, is er een van een *compromis tusschen twee stelsels van antagonistische invloeden,* op zóódanige wijze, dat zij elkaar in den beschouwden toestand juist in bedwang houden. Inderdaad spreekt de chemicus hier dan ook van een toestand van stationair *evenwicht;* zoolang de uitwendige omstandigheden niet veranderen, is die toestand naar buiten in het algemeen gelijkblijvend en stabiel.

Anders zal het echter zijn, wanneer men nu die uitwendige omstandigheden, bijv. temperatuur of druk, gaat veranderen. Wat zal er, - om een voorbeeld te noemen, - geschieden, als de temperatuur iets hooger wordt? De ervaring leert, dat er dan opnieuw eene ‘reactie’ in het stoffelijk systeem optreedt, en dat er nu een *nieuwe* toestand van stationair evenwicht bereikt wordt, die dus door eene *andere* verhouding van de hoeveelheden der verschillende stofsoorten gekenmerkt is: het evenwicht heeft zich, zooals men zegt, *verschoven* in eene bepaalde richting, bijv. in die, waarin de stofsoorten *A′, B′, C′,* vermeerderd zijn ten koste van *A, B, C,* of omgekeerd.

De nieuwe toestand is wederom *stabiel*, zoolang de temperatuur slechts de thans bereikte hoogere waarde behoudt. Had men oorspronkelijk de temperatuur nièt verhoogd, maar verlaagd, dan zou men gevonden hebben, dat zich de toestand van het stelsel eveneens verschoven zou hebben, maar in tegenovergestelde richting, zoodat de hoeveelheden van *A, B, C,* in den nieuwen, bij die lagere temperatuur behoorenden evenwichtstoestand vermeerderd zouden blijken te zijn ten koste van *A′, B′, C′,* enz. Het stationaire evenwicht is dus tevens een *bewegelijk* evenwicht; aan elke eindige verandering der uitwendige omstandigheden, hetzij in de eene of in de andere richting, beantwoordt eene eindige verandering van het stelsel en van zijn algeheelen toestand, in den eenen

of in tegengestelden zin. Elke oneindig kleine verandering dier omstandigheden, zal het systeem oneindig weinig uit zijn oogenblikkelijken toestand verplaatsen; doch door het wegnemen dier verandering in de omgeving, keert het stelsel vanzelf weer tot den oorspronkelijken toestand terug. Dat is het kenmerk van een werkelijk *stabielen* toestand, b.v. voor de ligging van een knikker onder in eene vertikale cirkelvormige goot, - in tegenstelling met de ligging van den knikker boven op de cirkelbaan, welke ligging er blijkbaar eene van *niet-stabiel* evenwicht is.

Het chemische evenwicht, dat hier beschouwd werd, is dus een bewegelijke, op elk bepaald oogenblik stationaire toestand, die dáárdoor gekenmerkt is, dat elke eindige verandering der uitwendige, hem bepalende omstandigheden in den eenen of in tegengestelden zin, gevolgd wordt door eene of meer eindige veranderingen in het stelsel in de eene of in tegengestelde richting, en wel zóódanig, dat daarbij weer opnieuw een toestand van bewegelijk evenwicht bereikt wordt.

Echter is hiermee nog niet alles gezegd, wat voor de ingetreden verandering kenmerkend kan heeten. Immers de vraag kan nog gesteld worden, *hoe* de richting, waarin de verandering van het stelsel geschiedt, samenhangt met die, waarin men de uitwendige omstandigheden laat veranderen? Zal b.v. in het aangehaalde voorbeeld eene temperatuurs*verhooging* eene vermeerdering van *A′, B′, C′,* tengevolge hebben, of omgekeerd?

Wat leert nu de ervaring in dit opzicht?

Wanneer de stoffen *A, B, C,* enz. zich omzetten in *A′, B′, C′,* enz. dan is dat eene chemische reactie, die, - zooals elke chemische reactie, - altijd vergezeld zal gaan, hetzij van eene *absorptie* of van eene *ontwikkeling* van warmte. Uit de schooljaren is dat verschil tusschen ‘endotherme’ en ‘exotherme’ chemische processen aan menigen lezer nog wel bekend, en ook het feit, dat wanneer de overgang van *A, B, C,* in *A′, B′, C′,* warmte kost, er bij den omgekeerden overgang van *A′, B′, C′,* in *A, B, C,* natuurlijk eene evengroote hoeveelheid warmte vrijkomt. Dit geldt ook voor de twee tegengestelde reacties, waardoor zich het beschouwde evenwicht kan verschuiven: als eene verschuiving in den éénen zin bijv. den toevoer van *N* calorieën vereischen

zal, dan zullen bij de verschuiving in tegengestelden zin *N* calorieën vrijkomen, en omgekeerd.

De ervaring leert nu, dat in alle toestanden van bewegelijk evenwicht, *verhooging* der temperatuur eene verschuiving tengevolge heeft, doordat eene reactie in die richting plaats grijpt, waarbij *warmte wordt gebonden;* daarentegen bij eene *verlaging* der temperatuur in dien zin, dat bij de dan plaatsgrijpende reactie *warmte vrijkomt.* Ontstaan dus *A', B', C',* uit *A, B, C,* onder warmte-*opname,* dan zal eene *verhooging* der temperatuur de vorming van meer *A', B', C',* ten koste van *A, B, C,* bevorderen, en omgekeerd.

Men geve zich er nog eens goed rekenschap van, wat er eigenlijk gebeurt: de bestaande toestand van bewegelijk evenwicht wordt verstoord, doordat de temperatuur *hooger* gemaakt wordt: die hoogere temperatuur veroorzaakt als het ware een dwangtoestand, die aan het bestaande stelsel opgelegd wordt. Het gevolg van een en ander is, dat er in het stelsel eene 'reactie' gaat optreden, - naar de ervaring zonder uitzondering leert, - in eene zóódanige richting, dat daarbij warmte *verbruikt* wordt. Die warmte kan het van de buitenwereld afgesloten stelsel alleen uit zijn eigen warmtevoorraad putten; maar door die onttrekking van warmte zal de temperatuur van het stelsel natuurlijk *dalen.* Aangezien nu de teweeggebrachte storing juist in eene temperatuurs-*verhooging* bestond, zoo blijkt, dat het gevolg van die storing hier eene reactie van het stelsel daarop is, in eene zóódanige richting, *dat de storende factor door die reactie zoo volledig mogelijk onschadelijk gemaakt wordt,* zoodat de dwangtoestand, waaronder het stelsel bij uitgebleven verandering geplaatst zou zijn, zoo volkomen mogelijk te niet gedaan wordt. Door zich tegen dien dwang te *verzetten,* door zich aan de nieuwe omstandigheden zoo volledig mogelijk *aan te passen,* - dáárdoor behoudt ook de nieuwe toestand het karakter van 'stabiliteit'.

'Stabiliteit' van een stelsel vereischt dus als voorwaarde juist, dat het zich tegen elke verandering *verzet* op eene zóódanige wijze, dat *de storende factoren daardoor zoo snel mogelijk onschadelijk gemaakt worden.* Het stelsel is gekenmerkt door zekere *autostasie,* waarvan het algeheele verloop steeds op eene storings-*compensatie* gericht is.

Enkele meer bepaalde gevallen mogen dit nog nader toelichten:

a. Bij kamertemperatuur losse men in een liter water zooveel salmiak op, dat de oplossing verzadigd is, en dus de overmaat van het vaste zout in aanraking met de oplossing oogenschijnlijk onveranderlijk op den bodem van het vat blijft liggen. Zal er nu bij verhooging der temperatuur méér salmiak in oplossing gaan of niet? De ervaring leert, dat er méér zout wordt opgelost en dat dus de oplosbaarheid van salmiak in water mèt de temperatuur stijgt. Inderdaad leert de proefneming, dat bij snel oplossen van salmiak in water, de kolf kouder wordt en in een vochtig vertrek zelfs gaat beslaan, - een bewijs, dat het oplossen van het zout onder warmte-*opslorping* geschiedt. Bij de meeste oplosbare stoffen uit het dagelijksche leven, doet zich datzelfde geval voor; velen onzer meenen dan ook, dat in het algemeen 'warm' water steeds méér van een zout zal moeten oplossen, dan koud.

Dat dit niet algemeen waar kàn zijn, zal thans duidelijk zijn: als bijv. watervrije zwavelzure natron in water wordt opgelost, welks temperatuur hooger dan 32° C. is, dan blijkt er des te *minder* van het vaste zout in oplossing te gaan, naarmate de temperatuur van de vloeistof *hooger* is. Dat komt, omdat bij het oplossen van dit zout warmte *vrijkomt.* Stoffen die onder warmteontwikkeling oplossen, zullen derhalve in *heet* water *minder* oplosbaar zijn, dan in koud; - eene gevolgtrekking, die ook in vele andere gevallen bevestigd blijkt te worden.

b. Als men twee vloeistoffen: zwavelkoolstof en aceton, bij elkaar voegt, zoodat zij zich mengen, dan neemt men eene sterke temperatuur*daling* waar; hunne wederzijdsche menging gaat dus gepaard met eene opname van warmte. Omgekeerd zou dus eene *ont*menging der twee vloeistoffen met eene *warmteontwikkeling* gepaard moeten gaan. In overeenstemming daarmede blijkt nu, dat als men het bij kamertemperatuur homogene mengsel der beide vloeistoffen tot - 40° C. afkoelt, eene splitsing in twee vloeistoflagen optreedt, welke op hunne beurt bij verhooging op kamertemperatuur later weer verdwijnen. Ook hier is het dus weer het *positieve* of

negatieve warmte-effect, dat den zin van het bij temperatuursverandering optredende verschijnsel bepaalt.

c. Men is echter geenszins, zooals in de beide behandelde gevallen, beperkt tot eene verandering der temperatuur: ook zou men b.v. bij *gelijkblijvende* temperatuur den *druk* kunnen gaan wijzigen. In een cilinder met bewegelijken zuiger bevinden zich eene bij t^o C. verzadigde zoutoplossing, en voorts eene zekere hoeveelheid vast zout *Z* op den bodem van het vat. Het stelsel oefent op den zuiger een druk uit, die door het opgeplaatste gewicht *P* gecompenseerd moge worden. Als men nu op den zuiger een overwicht *p* plaatst, wordt de massa in den cylinder ietwat *gecomprimeerd;* haar volume neemt wat af en de druk, dien zij op den zuiger uitoefent, stijgt tot $P + p$.

Alles schikt zich in den cylinder nu zóó, dat de nieuwe toestand zoo goed mogelijk aan dat kleinere volume zal aangepast zijn. Wanneer dus bij den overgang van wat (oneindig weinig) vast zout *Z* in de verzadigde oplossing, de som van de volumes der ontstaande oplossing en het overgeblevene zout werkelijk *kleiner* zal zijn, dan de som van beide volume's vóór dien overgang, dan zal er door de drukvermeerdering meer zout in oplossing gaan; de oplosbaarheid van *Z* zal bij den grooteren druk $P + p$ dus grooter zijn dan onder den oorspronkelijken druk *P.* Nam tijdens dat oplossen daarentegen het totale volume van het stelsel toe, dan zou dientengevolge de druk op den zuiger nòg hooger stijgen dan tot $P + p;$ m.a.w. in dat geval zou de oplosbaarheid met vergrooting van den druk moeten afnemen, indien werkelijk de aangebrachte storing zoo veel mogelijk onschadelijk gemaakt zal worden. Deze feiten worden ook alle bevestigd gevonden.

De invloed van eene druk*verhooging* op dit stationair bewegelijk evenwicht is dus wéér zóódanig, dat het evenwicht steeds verschoven wordt in dìe richting, waarbij de gevormde stoffen te zamen *een kleiner volume* innemen, dan de oorspronkelijke. Ook in dìt geval dus in zóódanige richting, waarlangs het stelsel, zich verzettend tegen den dwang, die daaraan wordt opgelegd, van den storenden invloed zoo snel en zoo volledig mogelijk ontheven wordt. De nieuw bereikte toestand is er wederom een van bewegelijk evenwicht, hetwelk

thans onder de nieuwe bepalende factoren eveneens ‘stabiel’ is, aangezien het stelsel zich zoo volkomen mogelijk aan die nieuwe omstandigheden heeft aangepast.

d. Nog een ander voorbeeld moge hier aangehaald worden. Eene oplossing bevatte eene voor licht gevoelige stof *C,* welke door licht van een bepaalde golflengte λ, - n.l. van die, welke zij uitsluitend absorbeert, - in een niet voor licht gevoelige stof *C′* kan worden omgezet. In het duister moge zich in de oplossing eindelijk een stationaire toestand ingesteld hebben. Wanneer de oplossing nu bestraald wordt met eene zekere hoeveelheid licht van de bedoelde golflengte λ, dan zal eene zoodanige reactie plaats vinden, dat de lichtabsorbeerende stof *C* zooveel mogelijk zal worden verwijderd, doordat zij fotochemisch wordt omgezet. Immers als de toegevoegde straling niet langer geabsorbeerd kan worden, zal zij voor het stelsel in den nu ingetreden toestand, verder onschadelijk kunnen heeten.

Als een criterium voor de momenteele *stabiliteit* van zulke bewegelijke, zulke dynamisch-stationaire evenwichtstoestanden, kan men dan ook juist déze eigenaardigheid daarvan op den voorgrond plaatsen, *dat de storing van zulk een evenwicht steeds eene reactie tengevolge zal hebben, welke dáárop gericht is, om die storing zooveel mogelijk te annuleeren.*

Het stabiele stelsel *verzet* zich dus tegen elken invloed, die den momenteelen toestand tracht te schaden. In de gevallen, die tot nu toe behandeld werden, is het mogelijk gebleken, om de hier in het spel komende grootheden: temperaturen, drukken, warmte-effecten, volume-veranderingen, enz., met elkander door bepaalde mathematische betrekkingen in verband te brengen, en wel met behulp van twee fundamentale natuurwetten.

Slechts is er daarbij op te letten, gelijk Ehrenfest indertijd duidelijk in het licht stelde, dat men steeds *intensiteits*-factoren (druk, temperatuur) op de juiste wijze coördineert met *capaciteits*-factoren (volumeverandering, entropie-verandering) enz., en *niet* deze onderling, daar men anders tot tegenstrijdigheden komt. Zoolang de beide bedoelde natuurwetten als *algemeen geldig* beschouwd mogen worden, zoolang

is er op het bovengenoemde principe *geene* uitzondering te verwachten. Tot dusverre is daarop dan ook nog nooit eene uitzondering bij zulke stabiele evenwichten gevonden; alle ervaringsfeiten zijn met het beginsel in volledige overeenstemming gebleken. Omgekeerd behoefde daarom ook tegen de algemeengeldigheid der twee bedoelde fundamenteele natuurwetten tot dusverre geen redelijke twijfel te rijzen. -

De behandelde gevallen vertoonden bovendien nòg eene bijzonderheid, waarop even gewezen dient te worden. Er was toch daarbij steeds sprake van stelsels van stoffen, die uit een enorm aantal deeltjes, uit quadrillioenen van atomen en moleculen opgebouwd zijn, zoodat wij daarin niet de lotgevallen van elk deeltje afzonderlijk, maar alleen den toestand van een zeer groot aantal hunner gezamenlijk, beoordeelen kunnen. Daarmede hangt samen, dat die evenwichtstoestanden, waarvan wij spraken, eigenlijk geen echte '*on*veranderlijke' toestanden zijn, waarin eene volledige 'rust' door algeheele compensatie van tegenstrijdige invloeden zou heerschen. Evenmin als de statistische sterfte- en geboortecijfers van mannen en vrouwen instaat stellen, om op een bepaald oogenblik *precies* de aantallen der mannelijke en vrouwelijke inwoners van eene groote stad met bekend totaal aantal zielen aan te geven: bij telling van de bevolking toch, zullen er op elk oogenblik afwijkingen van de theoretische getallen worden waargenomen, *fluctuatie's,* welke zich in elk geval steeds binnen nauwkeurig vast te stellen grenzen zullen bewegen. Ook in de bedoelde chemische systemen komen op ieder oogenblik zulke fluctuatie's voor, zoodat de toestand steeds *iets* verschilt van dien, waarin eene *volledige* compensatie der werkende invloeden heeft plaats gegrepen: doch de afwijkingen liggen gemiddeld naar beide zijden gelijkelijk verspreid. De toestand is dus eigenlijk niet stationair, doch *quasi*-stationair, en hij verschijnt alleen als *on*veranderlijk voor den waarnemer, wiens grove zintuigen hem verbieden om het spel der individueele atomen en moleculen gade te slaan. Nochtans is deze omstandigheid van geen gewicht met het oog op de toepassing van het aan die voorbeelden geïllustreerde beginsel op allerlei gevallen van quasi-stabiele, zoowel als van stabiele toestanden. Bovendien is het veelal

moeilijk uit te maken, in hoeverre de waargenomen verschijnselen in laatste instantie toch niet wel steeds *de facto* als quasi-stationair te beschouwen zijn.

Eenige aan de fysica ontleende voorbeelden mogen dit alles nog nader illustreeren, en wel eerst voor een echten, vervolgens voor een, althans ten deele, quasi-stationairen toestand.

Twee cirkelvormige koperdraden *A* en *B* liggen in twee elkaar parallele vlakken op een afstand *d* van elkaar. In *B* loopt een electrische stroom van constante intensiteit *I* rond in steeds dezelfde richting; van eventueele warmteontwikkeling in den draad zien wij af. Als er verder niets gebeurt, zal de toestand in het stelsel dezer twee stroomgeleiders onveranderlijk zijn. Anders echter, als men *B* evenwijdig aan zich zelf verplaatst; b.v. als men den afstand *d* kleiner maakt. Zoodra men toch deze beweging uitvoert, wordt er in *A* een electrische stroom geïnduceerd, die juist in de tegengestelde richting rondloopt als de oorspronkelijke stroom in *B*. In overeenstemming met de door Ampère vastgestelde werkingen van electrische stroomen op elkaar, zullen deze twee tegengestelde gerichte stroomen elkaar afstooten; op *A* zal dus eindresultaat, - gebeurt, als men *B* van *A* tracht te verwijderen, en die zich dus *tegen* de bewerkte verkleining van den afstand *d* verzet. Het omgekeerde, - doch met hetzelfde eindresultaat, - gebeurt, als men *B* van *A* tracht te verwijderen; dan blijkt de in *A* geïnduceerde stroom met die in *B* gelijkgericht te zijn, en beide stroomgeleiders zullen zich naar elkander toe trachten te bewegen.

Ook in dìt geval, waar van werkelijke stabiliteit[1)] sprake is, is de opgewekte reactie weer zóódanig, dat daardoor de storing van den oorspronkelijken toestand zooveel mogelijk te niet gedaan wordt; en het is gemakkelijk in te zien, dat hier werkelijk van een volkomen stabielen, en bovendien bewegelijken toestand sprake is. (Wet van Lenz.)

Nu een tweede, oogenschijnlijk gelijksoortig voorbeeld, dat

1) Men kan zich althans op dit standpunt plaatsen. Echter ook op een ander: immers die stroomen stellen tenslotte weer bewegingen van een enorm aantal electronen in den draad voor; ook hièr is men geneigd, den toestand in laatste instantie als ‘quasi-stationair’ op te vatten.

echter nochtans eer tot de categorie der *quasi*-stationaire toestanden behoort, omdat daarbij in laatste instantie toch weder de moleculaire warmte-bewegingen in de beschouwing moeten worden opgenomen.

Zij *C* een kringvormige stroomgeleider, die uit twee verschillende metalen M_1 en M_2 samengesteld is. Als men gelijkmatig warmte aan het complex toevoert, zal deze zich door de snelle warmtegeleiding gelijkelijk over het geheele systeem verspreiden, en er een, in wezen quasi-, in uiterlijke verschijning geheel stationaire toestand intreden, waarbij de temperatuur overal dezelfde is. Wanneer men nu echter dezen toestand verstoort door bijv. de temperatuur in een punt *a* van den geleider hooger te maken, dan in *b,* dan zal er terstond eene reactie optreden, die nu dáárin bestaan zal, dat er in *C* een electrische, een zoogenaamd *thermo*-electrische stroom gaat rondloopen in eene bepaalde richting, bijv. in de richting van de wijzers van een uurwerk. De intensiteit *i* van dien stroom is, binnen zekere grenzen, evenredig met het temperatuurverschil in *a* en *b.* Maar het blijkt nu bij nader onderzoek, dat die stroom in *C* warmte transporteert, dus moleculaire beweging veroorzaakt, en wel zóódanig, dat *a* in temperatuur *daalt,* en *b* in temperatuur *stijgt.* Zijne werking is er dus met andere woorden op gericht, om zijn eigen ontstaansoorzaak, n.l. het temperatuurverschil tusschen *a* en *b* te vernietigen. (Verschijnsel van Peltier.) Ook hìer kan men zich van de volledige ‘omkeerbaarheid’ en stabiliteit van den toestand ondubbelzinnig overtuigen, evenals dat bij de vroeger beschouwde chemische evenwichten het geval was.

Zulke voorbeelden laten zich in het gebied der fysica in het onbepaalde vermeerderen. Aldus de vermindering der oppervlaktespanning van eene vloeistof met stijgende temperatuur; de afkoeling van een metaaldraad bij uitrekking; de temperatuursverandering die er bij eene de warmte niet volkomen geleidende staaf tenslotte over haar geheele lengte overblijft, als zij plotseling wordt doorgebogen; de afhankelijkheid van de electromotorische kracht van een galvanisch element van temperatuur en druk; de volume- en temperatuursveranderingen bij pyro- en piëzoelectrische kristallen; enz. Alle die verschijnselen zijn van zóódanigen aard, dat zich daarop het beginsel van de storingscompenseerende

reactie consequent laat toepassen, en dat zich hun verloop met behulp van dit principe van te voren laat voorspellen.

Recapituleerende, kan men dus als resultaat der bovenstaande beschouwingen zeggen, dat overal dáár, waar zich onder den invloed van een grooter of kleiner aantal ten deele met elkaar samenwerkende, ten deele aan elkaar antagonistische factoren, - een toestand van stabiel en stationair (of quasi-stationair) evenwicht heeft ingesteld, elke storing daarvan steeds onmiddelijk zal worden gevolgd door eene zóódanige reeks van veranderingen, dat daardoor de storende oorzaken zoo volledig en zoo snel mogelijk zullen worden geëlimineerd. Het systeem, dat in stabiel bewegelijk evenwicht verkeert, heeft als het ware de uitgesproken neiging, om zijn *status quo* te handhaven. Het *verzet* zich tegen de verandering. Wordt aan het stelsel een dwangtoestand opgelegd, dan zal de onmiddelijke reactie erop gericht zijn, om door zoo volledig mogelijke *aanpassing* aan de nieuwe omstandigheden, dien dwangtoestand als zoodanig op te heffen en opnieuw te doen plaats maken voor een toestand van stabiel en bewegelijk evenwicht. In dat *verzet,* in die *aanpassingslenigheid,* in die *storings-elimineerende adaptatie,* - dáárin ligt het eigenlijke kenmerk der *autostasie*, der ware ‘stabiliteit’. -

In het thans volgende gedeelte van dit opstel, - dat dus in tegenstelling van het eerste gedeelte, een meer qualitatief en speculatief karakter zal moeten dragen, - zal getracht worden, om aannemelijk te maken, dat, wat op grond der verwantschap of finale identiteit van alle in de natuur optredende werkingen ook verwacht mag worden, het beginsel, welks formuleering in het voorgaande gegeven werd, ook op allerlei andere gebieden dan alleen op dat der twee genoemde natuurwetenschappen, als een leidend beginsel kan aanvaard worden, - zoodra er namelijk sprake is van stationaire of quasistationaire toestanden, die ingetreden zijn onder den invloed van elkaar compenseerende werkingen. De qualitatieve toepasselijkheid van het bedoelde principe in elk bijzonder geval kan dan omgekeerd als criterium gelden voor de beantwoording der vraag, in hoeverre de in een bepaald geval in het

oog gevatte toestanden werkelijk als *stabiel* mogen beschouwd worden. In de eerste plaats ligt het voor de hand, ons af te vragen, of de algemeene stelling, waarvan hier sprake is, ook bij andere verschijnselen dan enkel fysische en chemische, kan gebezigd worden, om een dergelijk verband als dáár te leggen tusschen de wijziging der omstandigheden en de daarop volgende reactie-verschijnselen? Is men er van overtuigd, dat ten slotte toch óók voor de uiterst gecompliceerde levensprocessen eene finale reductie tot de uitingen van *dezelfde* natuurkrachten, die overal elders werkzaam zijn, mogelijk moet wezen, dan moeten in laatste instantie ook voor die biologische processen de fundamenteele natuurwetten, en in de eerste plaats de beide hoofdwetten der mechanische warmteleer, waarop ons beginsel gegrond is, hunne geldigheid behouden.

Het is niet te gewaagd, om, die overtuiging koesterende, derhalve te verwachten dat ook in dìt gebied van verschijnselen het beginsel toepasselijk zal zijn. De grootste kans daarop bieden dìe processen, welke aan de in het voorgaande beschreven quasi-stationaire chemische verschijnselen het nauwste verwant zijn, - zooals dat in de biologische wetenschappen het geval is met enkele fysiologische en biochemische functie's der organismen, voorzoover deze namelijk direct of indirect te maken hebben met hunne stofwisselings-fysiologie in den meest algemeenen zin. Men kan zich toch op het zéér wel gemotiveerde standpunt plaatsen, dat het normaal functioneerende levende organisme, als geheel beschouwd, op elk oogenblik een stationaire toestand vertegenwoordigt, die het karakter van een aan de heerschende uitwendige omstandigheden zoo volledig mogelijk geädapteerd, bewegelijk evenwicht draagt; eene adaptatie, die tot stand gekomen moet zijn onder den invloed der talrijke gelijk- en tegengesteld-gerichte, overigens uiterst gecompliceerde werkingen in het levende systeem zelve. Dat karakter van een dynamischen evenwichtstoestand brengt dan mede, dat onder niet-gewijzigde omstandigheden, d.w.z. dus, bij *on*veranderde ‘omgeving’, dat levende stelsel als geheel, in uitgesproken mate het karakter van *stabiliteit* vertoont. Zoolang geene uiterlijke storingen werkzaam zijn, blijven de merkwaardig regelmatige opeenvolging en de normale coöperatie der talrijke afzonderlijke

processen van synthese en metabolisme gehandhaafd, evenals de beweging van een gyroscoop steeds in hetzelfde vlak blijft geschieden, zoolang geene uitwendige storende krachten beproeven, om den stand der draaiïngs-as te wijzigen. Die regelmatige samenwerking der talrijke afzonderlijke gebeurtenissen in het organisme, bepaalt de fysiologische 'constitutie' van het normale individu; en het is te verwachten, dat het organisme dezen toestand van stationair evenwicht, dezen 'status quo', zoo volledig en hardnekkig mogelijk zal trachten te handhaven.

Het zal dan reageeren op elken storenden invloed van buiten op zóódanige wijze, dat het zich daartegen, evenals de gyroscoop van daareven, zoo goed mogelijk zal verzetten. Datzelfde geldt niet slechts voor het organisme als geheel, maar ook voor elk zijner min of meer zelfstandige en coöpereerende *organen.* Zij zullen door hun verzet moeten geraken in een toestand, waarin zij aan de storende factoren *beter* 'weerstand' zullen kunnen bieden, dan te voren.

Wanneer ziekte-kiemen het gezonde, d.w.z. het aan de omstandigheden normale aangepaste organisme binnendringen, dan storen zij den bestaanden stationairen toestand, doordat zij vreemde, giftig reageerende bestanddeelen in de organen verspreiden. Het gevolg daarvan is, dat er in het organisme eene 'reactie' plaats grijpt; andere, eveneens aan het gezonde organisme vreemde stoffen ontstaan, welke echter als 'anti-toxinen' de schadelijke werking der bacterieele vergiften zooveel mogelijk blijken te beperken[1)]. In principe berusten de geheele 'immunochemie' en de 'serumtherapie' op dit verschijnsel. Ook hier is de 'reactie' van het systeem, die het gevolg is van de veranderde omstandigheden, eene zóódanige, *dat zij de storende invloeden zooveel mogelijk tracht te niet te doen.* Tenslotte zullen de ziekte-kiemen zelve, - ook indien de antitoxine-vorming nìet voldoende is, om alle toxinen onwerkzaam te maken, - te gronde moeten gaan aan de bij hunne eigen stofwisseling ontstaande producten. Dit is in overeenstemming met het feit, dat in het algemeen de eigen stofwisselingsproducten, - zoodra hunne

1) Le Dantec, *La Stabilité de la Vie,* Paris, (1910), p. 25.

concentratie zekere grenzen te boven gaat, - voor het eigen individu steeds ‘vergiften’ blijken te zijn. Zoo wordt b.v. de werking der gistcellen door den alcohol, dien zij zelf produceeren, tenslotte verlamd; de melkzuurbacterie gaat te gronde door het melkzuur, dat zij zelve voortbrengt, zoodat de melkzure gisting alleen behoorlijk kan afloopen, wanneer men het gevormde zuur aan kalk bindt; enz. Opgemerkt zij nog, dat het ‘immuun’ geworden organisme ook werkelijk een systeem vertegenwoordigt, dat aan de schadelijke ziektekiem een grooteren weerstand biedt, dan het deed vóór dien tijd van immuniseering.

Dringt een vreemd en schadelijk object ergens in een levend organisme, dan reageert dit laatste daarop door locale ontstekingsverschijnselen, door een vermeerderden toevoer van leukocyten naar de verwonde plaats en het intreden eener verhoogde phagocytose. Alle die reactie's zijn erop gericht, om den invloed van den storenden factor zoo snel mogelijk te elimineeren en den *status quo,* - als zijnde er een van stationair en stabiel evenwicht, - weder te herstellen.

Hetzelfde geldt, wanneer het normale evenwicht tusschen de antagonistisch werkende, elkaar's invloed belanceerende ionen of andere bestanddeelen der lichaamsvochten, verstoord wordt onder den invloed van een of anderen prikkel: voegt men bijv. een normaal individu een overmaat van *cholesterine* in assimileerbaren vorm toe, dan zal de productie der aan het cholesterine antagonistisch werkende *lecithinen* in het organisme vanzelf en snel vergroot worden.

Niet alleen het levende organisme als zoodanig, ook elk orgaan, vertoont een dergelijk *storingscompenseerend vermogen.* Het meest voor de hand liggend en aan ieder bekend voorbeeld daarvan, is het oog. De spanning in den kringvormigen spier van de iris is op elk oogenblik zóódanig, dat de wijdte der pupil aangepast is aan de hoeveelheid lichtenergie, die zonder schadelijke werkingen in het oog te veroorzaken, daaraan kan worden toegevoegd. Tusschen de belichtingsintensiteit en den geheelen toestand van het oog heerscht op ieder moment een bewegelijk evenwicht. Wordt de lichttoevoer plotseling vergroot, dan bestaat de in het oog opgewekte reactie dáárin, dat de spanning van de iris even-

eens toeneemt, waardoor de pupil verkleind, en het oog tegen een binnendringen van te veel lichtenergie behoed wordt; de thans bereikte toestand van het oog is er een, die op zich zelf wederom het karakter van een aan de nieuwe omstandigheden aangepasten toestand van bewegelijk en omkeerbaar evenwicht bezit, maar waarin het orgaan tevens aan de oorspronlijke storing een grooteren weerstand vermag te bieden dan vroeger. Dat in dit geval volledige ‘reversibiliteit’ der verschijnselen aanwezig is, behoeft nauwelijks nader betoogd te worden.

Eene dergelijke ‘aanpassing’ wordt, wellicht meer in mechanisch opzicht, waargenomen, wanneer door het binnendringen van een vreemd voorwerp in de conjunctiva van het oog, de daardoor opgewekte reactie in eene verhoogde traanafscheiding bestaat, welke er het hare toe bijdraagt, om het storende object zoo snel mogelijk uit het oog te verdrijven. In alle dergelijke gevallen uit zich, wat de oudere medici als de *vis medicatrix naturae* plachten te onderscheiden, - eene vage benadering van het begrip der storingscompenseerende reactie. Wellicht dat eenmaal bij eene diepergaande kennis van het mechanisme der ziekteprocessen, deze stéédszullen blijken zùlke *autostatische* reactie-processen van het levende organisme te zijn, welke er dus algemeen op gericht moeten zijn, om de storende oorzaken zoo snel en zoo volledig mogelijk te elimineeren. Omgekeerd zou, bij aanvaarding *à priori* van het beginsel der storingscompenseerende reactie in alle zulke gevallen, het verkrijgen van een dieper inzicht omtrent het eigenlijke mechanisme der ziekte-processen wellicht in menig geval kunnen worden bevorderd en kunnen leiden tot een sneller vaststellen van de bijzondere geaardheid eener ziekte-verwekkende oorzaak.

Moeilijker, - door de geweldige complicatie van het probleem, - is het om de toepasselijkheid van het beginsel met waarschijnlijkheid aan te toonen in het geval, waarin het de aanpassing der levende wezens, zoowel dieren als planten, aan hunne omgeving betreft. Inzonderheid wil ik mij daarbíj dan ook voornamelijk bepalen tot diè variatie's, welke in de tegenwoordige erfelijkheidsleer uitdrukkelijk onderscheiden worden als de *niet*-erfelijke, individueele ‘modificatie's’ of

'para-variatie's', de gevallen dus van 'fluctueerende variabiliteit', die, welke althans eenige kans voor die toepassingsmogelijkheid schijnen te bieden. Als wij met eene in de erfelijkheidsleer thans bij een aantal onderzoekers geliefde uitdrukkingswijze de erfelijke draagster van alle afzonderlijke factoren, door wier samenwerking of wederzijdsche remming de typische eigenschappen der levende wezens tot stand komen, in het volgende kortheidshalve als *idioplasma* onderscheiden, - dan komt het mij voor, dat na de talrijke onderzoekingen door Bonnier, Klebs, Baur, en anderen daaromtrent gedaan, er geen twijfel kan zijn aan de juistheid van het vermoeden, dat de wisselwerking tusschen dat idioplasma en de uitwendige invloeden principieel het karakter moet hebben van wat wij als kenmerkend voor een omkeerbaren en bewegelijken evenwichtstoestand leerden kennen. 'Was wir als aüsere Eigenschaften mit unsren Sinnen wahrnehmen', - aldus E. Baur[1)], - 'ist nur das Resultat dieser Reaktion (des Idioplasma's namelijk) auf die zufällige Konstellation von Aussenbedingungen, unter denen das untersuchte Individium sich gerade entwickelt hat'. Wat bij het totstandkomen der bedoelde, niet-erfelijke variatie's vooral in het oog te vatten is, kàn toch niet anders zijn, dan wederom de omkeerbare afhankelijkheid, die er tusschen eene wijziging der uitwendige beïnvloedende factoren en die der coöperatie van de bijzondere en kenmerkende factoren in het idioplasma schijnt te bestaan. De door de toevallige uitwendige omstandigheden daarin teweeg gebrachte veranderingen zijn blijkbaar omkeerbaar; immers zij gaan terug mèt de omkeering der richting waarin de uitwendige parameters gewijzigd worden. Aldus zal de waargenomen *variatie* van het individu als eene soort van tijdelijke en omkeerbare *evenwichtsverschuiving* in het idioplasma kunnen worden opgevat, - op analoge wijze, als zich tijdelijke en omkeerbare evenwichtsverschuivingen in zéér samengestelde chemische systemen plegen in te stellen, wanneer de uitwendige omstandigheden gewijzigd worden. Deze principieele omkeerbaarheid der biologische *para-variatie* werd reeds door Bonnier op den voorgrond gesteld. Zulk eene omkeering

1) E. Baur, *Vorlesungen über Erblichkeitslehre.*

daarbij kan soms langen tijd in beslag nemen, getuige o.a. zijne proeven met *Potentilla tormentilla (vijf-vingerkruid),* die hij èn in de laagvlakte èn in de Alpen kweekte, en waarbij zoowel de adaptatie in de eene, als de teruggang in de andere richting, beide ongeveer tien jaren in beslag namen: ‘toutes les modifications obtenues par le changement de climat dans un temps donné’, - zoo zegt hij, - ‘se détruisent dans le même temps, si on opère le changement de climat inverse’. Duidelijker, - ook ten opzichte van den voor deze verschuivingen noodigen tijd, - kan de omkeerbaarheid van deze zich in het idioplasma afspelende wijzigingen wel niet in het licht gesteld worden.

Een dergelijk parallelisme tusschen de door uitwendige factoren teweeggebrachte beïnvloeding van het gecompliceerde spel der atomen en atoomcombinatie's in chemische evenwichtsstelsels en tusschen die, welke veranderde omstandigheden op de wijze van reactie in het idioplasma uitoefenen, zweeft ook blijkbaar aan enkelen der beste moderne biologen voor den geest. Zoo acht bijv. Johannsen[1)] het met betrekking tot de moderne erfelijkheidsleer, als ‘die selbstverständlichste Sache, dass Charactere, Eigenschaften, Züge, - oder wie man nun alle solche Erscheinungen benennen möge, - dass alle diese Reaktionen wie wir sagen, nicht durch *je eine* Anlage bestimmt sind, *sondern durch das Zusammenspiel ganzer Reihen von Elementen der genotypischen Konstitution der betreffenden Zygote unter den betreffenden Milieuverhältnissen* - evenals de reactie op eene verandering der uitwendige omstandigheden bij een gecompliceerd chemisch systeem tot stand komt door het samenwerken en de wederzijdsche beïnvloeding van een groot aantal atomen of atoomgroepeeringen. Men zou, - om ter verduidelijking een drastisch, en slechts ten deele toepasselijk beeld te gebruiken, - bij deze door gevarieerde omstandigheden teweeggebrachte modificatie's der levende wezens, het idioplasma wellicht kunnen vergelijken met een klavier, voorzien van een enorm aantal toetsen, welke onder bepaalde omstandigheden elke met eene verschillende kracht zijn aangeslagen; terwijl gevarieerde omstandigheden enkele tonen daaronder

1) W. Johanssen, *Elemente der exakten Erblichkeitslehre*, (1913), p. 413, 414, 463, 464.

intensiever, of zachter, of in een ander rythme doen klinken, of ze zelfs geheel door andere tonen doen vervangen, maar steeds zóó, dat aan elke combinatie van uitwendige omstandigheden ook steeds eene zeer bepaalde combinatie van tonen en intensiteitsverdeeling beantwoordt. Voor de erfelijkheid zouden dan de ons op dit oogenblik verder niet interesseerende overgang van het geheele klavier en zijne bepaling van de eene naar de volgende generatie, en de bij het ontstaan van nieuwe soorten voorkomende verandering van zijn fabrieksmerk, meer in het bijzonder van belang zijn.

Als men nu echter eenmaal de in het voorgaande op den voorgrond gestelde en ook door onderzoekers als Johanssen gebillijkte opvatting omtrent den aard van het bedoelde modificatieproces der organismen heeft kunnen aanvaarden, daarbij zijn karakter erkennende als evenwichtsadaptie aan de uitwendig beïnvloedende factoren, - dàn is het volkomen consequent om ook voor de hier optredende verschijnselen, om te zien naar de geldigheid van het zulke bewegelijke evenwichtstoestanden algemeen kenmerkende beginsel der ‘storingscompenseerende reactie’. Wanneer de principieele geldigheid hiervan ook zelfs maar in een beperkt aantal van deze gevallen kon worden aannemelijk gemaakt, dan zou het niet *te* gewaagd zijn, om de geldigheid van dit in de geheele overige natuur fundamenteele principe óók te onderstellen in diè vele gevallen van variatie, bij welke uit hoofde hunner complicatie, het directe bewijs van die toepasselijkheid nog niet geleverd kon worden. Als leidend principe bij de studie der door uitwendige invloeden veroorzaakte variatie's zou dit beginsel der storingscompensatie in de toekomst dan zeer zeker van belang kunnen worden voor den bioloog en den erfelijkheidsvorscher, omdat het eene vingerwijzing zou geven omtrent de eigenlijke beteekenis der ingetreden variatie's voor het organisme zelf, aangezien dit toch in overeenstemming mèt genoemd beginsel, in zijn gemodificeerden toestand een object zou moeten vertegenwoordigen, hetwelk beter *‘weerstand’* vermag te bieden aan de min of meer toevallige constellatie van uitwendige factoren, die de ingetreden verandering hebben veroorzaakt.

Er zijn nu inderdaad een aantal feiten te noemen, die als

argumenten voor het zooeven gezegde zouden kunnen worden aangevoerd. Het betreft een aantal gevallen, waarin de variatie van één der vele bepalende uitwendige factoren op bijzonder overheerschende wijze geschiedt is in vergelijking met die der overige.

Darwin[1)] verhaalt in zijn '*Variation of Animals and Plants under Domestication'*, dat volgens Roulin de halfwilde zwijnen in de heete valleien van Nieuw Granada slechts zeer *dun* behaard zijn, terwijl zij in de veel koelere bergen van den Paramos op hoogten van 2500 tot 3000 meter, een *dik,* wolachtig en aldus tegen de koude effectief beschermend haarkleed verkrijgen. De modificatie heeft hier dus zóódanig plaats, dat de wijziging der uitwendige omstandigheden, - en in casu wel voornamelijk de invloed van de daling der gemiddelde jaartemperatuur, - zooveel mogelijk gecompenseerd wordt door de verandering van het warmtegeleidingsvermogen van het huid-oppervlak. Van des te meer beteekenis wordt in dit verband, dat het Summer[2)] gelukte, om hetzelfde door opzettelijk met dit doel verrichte proefnemingen aan te toonen bij witte muizen. Bonnier[3)] gaf kort geleden een overzicht van de resultaten zijner gedurende meer dan 35 jaar voortgezette proefnemingen met planten, welke hij onder streng controleerbare omstandigheden eenerzijds in de laagvlakte, anderzijds in het hooggebergte kweekte. Hij vermeldt, dat als algemeen resultaat daarbij gevonden werd, dat voor elk der zestig soorten eene optimum-hoogte schijnt te kunnen worden aangegeven, waarop de adaptatie aan de voor het alpenklimaat kenmerkende varieteiten het gunstigst is, en hij toonde aan, dat de in de laagvlakte voorkomende soorten in het koudere alpenklimaat tot varieteiten worden, welke eene eigenaardige over den grond *kruipende* en sterk *ineengedrongen* gedaante hebben, met *dikke* bladeren, veelal *sterk behaard* of met een *donskleed* voorzien *(Trifolium* bijv.), met eene *donkerder* kleur der bloemen en met door anthocyaankleurstoffen *rood*getinte bladeren gekenmerkt.

1) C. Darwin, *Variation of Animals and Plants under Domestication,* (1890), I, 81, 95.
2) F.B. Summer, *Some effects of external conditions upon the white mouse. Journ.* of exp. Zool., 7, 97, (1909).
3) G. Bonnier, *Revue générale de Botanique*, 32, 305, (1920).

En hij zegt dan naar aanleiding van dit alles: ‘Il est vrai que l'on peut trouver encore d'autres caractères d'adaption alpine qui continuent à s'accentuer; ce sont surtout ceux qui correspondent à la résistance au froid, tels que la villosité plus grande, la taille réduite de la plante ou la disposition des tissus protecteurs. En effet, chez les pieds qui peuvent résister à la transplantation subite depuis la plaine jusqu'à de grandes altitudes, *il se produit d'abord une sorte de réaction contre le changement* de climat, qui se manifeste, entre autres caractères, pas les tiges plus rapprochées du sol, par des feuilles plus serrées et plus épaisses, par des parties souterraines plus développeés. Un caractère alpin, caractère de protection contre les alternatives de température très marqueés, se manifeste aussi chez plusieurs espèces cultiveés comparativement: c'est une plus grande abondance d'un feutrage ou d'un duvet de poils protecteurs à la surface des tiges ou des feuilles *(Lychnis, Lappa, Trifolium)’.*

Worden *mangrove-planten* op een zoutarmen en rijkelijk van water voorzienen bodem gekweekt, dan krijgen zij bladeren met eene *dunne* cuticula; doch aan de zeekust, in het zoutrijke zeewater, ontstaat eene *dikke* cuticula, die veel beter geschikt is om de plant tegen waterverlies, d.w.z. tegen eene ongewenschte verhooging van de zoutconcentratie harer cellen te beschermen.

Gelijk bekend is, valt er eene opmerkelijk sterkere pigmentatie van de opperhuid en haren te constateeren, bij menschenrassen, naarmate zij in meer tot de tropen naderende streken inheemsch zijn. Deze pigmentatie staat volgens Woodruff[1] blijkbaar in verband met eene meer effectieve bescherming van het organisme tegen de fotochemisch veel meer actieve straling van de tropenzon, door hetzij als stralenfilter, of anderszins eene doeltreffender reguleering van emissie en absorptie te verwezenlijken. Hoe dit nu bij deze ras-eigenschappen ook zij, merkwaardig is in elk geval, dat ook soortgelijke, nù echter ‘omkeerbare’ modificatie's in de opperhuid optreden bij menschen en dieren, die gedwongen worden te leven onder analoge variatie der omstandigheden. Zoo verhaalt Vernon[2], hoe de in de duistere holen der Karst

1) L.L. Woodruff, *Effects of tropical light on white men*, (1905), 10, 85.
2) Vernon, *Variations in Plants and Animals*, (1908).

levende salamander, de *Proteus anguineus,* kleurloos is, maar, aan het licht gebracht, zich vanzelf snel met een stralenfilter voorziet, door eene alsdan optredende pigmentvorming in de opperhuid. Wellicht geldt iets dergelijks voor den blanken Europeaan, die in de tropen moet leven, en wiens dáár gepigmenteerde huid in noordelijker gewesten gewoonlijk weer grootendeels pleegt te verbleeken.

Eene bekende modificatie dezer soort is die van de *roodbloeiende Primula sinensis,* welke bij 30°-35° C. gekweekt witte bloesems, bij 15°-20° C. (lagere temperaturen) echter roode bloesems draagt, terwijl de witte modificatie bij verlaging der temperatuur later weer roode bloemen levert[1]. Deze verhoogde anthocyaanvorming bij lagere temperaturen komt nu merkwaardigerwijze volkomen overeen met die, welke Bonnier[2] bij zijne alpenvarieteiten algemeen opmerkte; 'on sait aussi ... qu'un caractère alpin, déterminé par le froid nocturne, est le développement plus grand, chez les plantes des hautes altitudes, de la substance rouge (anthocyane), qui se forme dans les feuilles'. *(Malva, Medicago, Senecio, Trifolium).* Eene ietwat gewaagde onderstelling nu moge met betrekking tot de anthocyaanvorming in de bladeren van Bonnier's alpenplanten, hier plaats vinden: het zou wellicht mogelijk zijn, om deze met ons principe niet zoo duidelijk samenhangende verschijnselen, tòch als storingscompensatie's op te vatten, als men in het licht van de moderne chemische onderzoekingen bedenkt, dat de witte flavonolderivaten door *oxydatie van anthocyaan* ontstaan. Ware er dus een plantenfysiologisch proces voorhanden, waarbij op eene of andere wijze eene overmaat van vrije, geactiveerde zuurstof in de bladeren of weefsels onder den invloed eener temperatuursverhooging ontstaat, dan zou de overgang der anthocyanen in de flavonolderivaten door binding van die vrijwordende, wellicht geactiveerde, en daardoor voor de plant schadelijke zuurstof, als eene storingscompenseerende reactie kunnen beschouwd worden. Het eenige proces dat met zulk eene vrijmaking van zuurstof gepaard gaat, is de koolzuurassimilatie der plant.

Als dus door experimenten mocht worden aangetoond, dat

1) E. Baur, loco cit., p. 11.
2) G. Bonnier, *Revue générale de Botanique*, 32, 305, (1920).

temperatuursverhooging in het algemeen de koolzuurassimilatie der plant in een ietwat sterker tempo versnelt, dan de ademhaling, m.a.w. dat temperatuursverhooging eene relatief verhoogde zuurstof-afscheiding bewerkt, ook in de anthocyaanhoudende weefsels der plant, - dan zou de vervanging der anthocyanen bij hoogere temperatuur door de kleurlooze en crême-kleurige flavonolderivaten als een onschadelijkmaken der door de temperatuurstijging bevorderde zuurstofafscheiding geïnterpreteerd kunnen worden. In het koudere klimaat daarentegen zou zich het evenwicht, door reductie der flavonolen tot anthocyanen, ten voordeele der laatste verschuiven.

Bij een enkel door Pfeffer *(Pflanzenphysiologie,* I 321, 2e Aufl., (1897), vermeld onderzoek van Kreusler, waarbij de invloed der temperatuur op de assimilatie èn op de ademhaling bij de *braam (Rubus fructicosus)* onderzocht en vergeleken werd, blijkt nu inderdaad, dat aan deze zijde van het juist tusschen 2,5 en 30° C. liggende assimilatie-optimum, de versnelling van het assimilatieproces der plant door temperatuurverhooging *zeer veel aanzienlijker* is dan de versnelling van het ademhalingsproces, zoodat bij hoogere temperaturen tot 30° C. toe, eene steeds stijgende overmaat van zuurstof vrijkomt. Als dus de bladeren anthocyaan bevatten, zal de hoeveelheid daarvan ten voordeele der flavonolen bij hoogere temperatuur steeds kunnen afnemen, bij lagere temperatuur echter de anthocyaanvorming begunstigd worden, zooals ook Bonnier bij zijne in de alpen gekweekte varieteiten algemeen opmerkte. Of zoo iets ook voor de bloesems gelden zal, zou door nauwkeurig onderzoek eerst uitgemaakt moeten worden.

Babak[1)], bracht van kikvorschenlarven, die van dezelfde ouders afstamden, een gedeelte groot op een vleeschdieet, een ander gedeelte op plantaardig voedsel, en toonde aan, dat hij in het laatste geval steeds dieren kreeg, wier darmkanaal bijna tweemaal zoo lang was als dat der met vleesch gevoede dieren. Het spijsverteeringsorgaan was hier derhalve door de vergrooting van zijn werkzaam oppervlak thans veel beter aangepast aan de moeilijker verteerbare, cellulose-rijke voedingsstoffen, dan dat van de enkel met eiwit en vet gevoederde

1) E. Babak, *Archiv f. Entwickelungsgeschichte*, *21*, (1906).

larven. In alle deze gevallen kan de door de variatie der uitwendige omstandigheden opgewekte reactie inderdaad nog als van ‘storingscompenseerend karakter’ worden aangemerkt; de aanpassing van het organisme is hier werkelijk als eene *doelmatige* modificeerbaarheid van het individu onder den invloed van de bijzondere uitwendige omstandigheden te beschouwen[1]. Veel talrijker echter zijn daarnevens de gevallen, waarin de teweeggebrachte reactie *niet* zoo duidelijk dit karakter draagt. Ik herinner hier aan den invloed der temperatuur op de kleurenintensiteit van de vleugels van bepaalde, zich uit hunne pop ontwikkelende vlinders *(Vanessa cardui)* of aan de verandering in den habitus van planten en dieren onder den invloed van rijkelijke of schrale voeding, en bij planten *(Primula elatior)* door den hoogeren of lageren vochtigheidsgraad. Ook aan de ontwikkeling der bijenlarven tot koninginnen òf tot werkbijen onder den invloed der voeding.

Wellicht echter, dat bij eene betere kennis van het mechanisme der zich onder die gewijzigde omstandigheden afspelende, ongetwijfeld uiterst gecompliceerde chemische en fysiologische processen, het eenmaal gelukken zal ook in deze nog duistere gevallen aan te toonen, dat men in het wezen der zaak toch met dezelfde algemeene wet te doen heeft, aan welke de stabiliteit van alle dynamische evenwichtstoestanden gebonden is. Ook Johanssen[2] is blijkbaar deze zienswijze toegedaan, waar hij o.m. zegt: ‘der Organismus *widersetzt* sich gerade am häufigsten den Faktoren der Lebenslage; der Organismus *opponiert* gegen die äusseren Eingriffe, - wie auch jedes andere *System in dynamischem Gleichgewicht* es tun wird, bis eben *dieses* Gleichgewicht aufhört’.

‘Selbsterhaltende Reaktion ist eine notwendige Konsequenz, oder richtiger, nur ein Ausdrük dafür, *dass Organismen Systeme in dynamischem Gleichgewicht sein müssen’*.

Maar zoo men dit laatste toegeeft, dan moet ook van biologische zijde impliciet tevens de toepasselijkheid en algemeengeldigheid van het *principe der storingscompenseerende reactie,* - der ware *autostasie,* - wel zonder verdere bedenkingen aanvaard worden, - althans binnen de grenzen van

1) E. Baur, loco cit., I, 339.
2) W. Johanssen, loco cit., p. 428, 429, 463.

eene variatie der uitwendige omstandigheden, welke het levende wezen zonder schade verdragen kan.

Niet minder duidelijk treden op het gebied der *oeconomische* en *sociologische* verbindingen verschijnselen voor den dag, die met het hier bedoelde beginsel in tastbare overeenstemming zijn. Ook de maatschappij is, zoolang geene plotselinge revolutionaire bewegingen haren continüen gang tijdelijk onderbreken, op te vatten als een systeem, dat een bewegelijk stationair of quasi-stationair evenwicht vertegenwoordigt, tot stand gekomen onder den invloed van een zéér groot aantal van ten deele gelijk, en ten deele tegengesteld gerichte factoren; als een gewild of ongewild compromis tusschen tal van sympathische en antagonistische, elkaar over en weer compenseerende en uitbalanceerende werkingen en belangen. In normale omstandigheden vertoont ook dàt systeem het kenmerk eener momenteele *stabiliteit;* en derhalve zal het te verwachten zijn, dat hier in overeenstemming met de daarmee gepaard gaande gevoeligheid tegenover elke wijziging van de factoren, die den oogenblikkelijken toestand bepalen, evenzeer het beginsel der storings-compenseerende reactie zal gelden.

Een verschil met wat wij naar aanleiding van onze beschouwingen over moleculaire stelsels opmerkten, - maar geen verschil, dat m.i. tot principieele bezwaren tegen de in het voorgaande ontwikkelde beschouwingen behoeft te leiden, - is hièrin gelegen, dat eene zoo scherpe afbakening van de categorie der ‘uitwendig bepalende factoren’ en die der ‘innerlijke reactiekrachten’ als dààr, eigenlijk in de op de maatschappij betrekking hebbende gebeurtenissen niet gemaakt kan worden, omdat de factoren, die den loop der sociologische variatie beheerschen, in laatste instantie uit die gemeenschap zelve voortkomen, en, in oorsprong dus innerlijke potentie's, zich uit het practische leven allengs vanzelve losmaken. Maar met betrekking tot de beschouwing van uit de veelheid van het maatschappelijk gebeuren *afgezonderde* problemen, en van die van als *geïsoleerd* zijnde groepen van verschijnselen in de samenleving opgevatte gebeurtenissen, werken zulke factoren toch tenslotte veelal op geheel analoge wijze als de vroeger onderscheiden ‘uitwendige’ parameters, welke de daar ter sprake komende quasi-stationaire toestan-

den beheerschten. Ja, zelfs kan men zich op het standpunt plaatsen, dat die ‘uitwendige’ omstandigheden dáár, b.v. druk en temperatuur, toch evenzeer in ‘innerlijke’ toestanden van het systeem hun oorsprong hebben. Dat dan ook, ondanks dit oogenschijnlijke verschil, het geheel der maatschappelijke verhoudingen nochtans *in algemeene trekken* het karakter draagt van een momenteel *bewegelijk evenwichtstelsel* van elkaar balanceerende werkingen, is in vele opzichten terstond evident.

Zoo is de leer der oeconomische relatie's, onder welken bijzonderen politieken gezichtshoek ook bezien, toch in den grond der zaak steeds de leer van het bewegelijk evenwicht tusschen wat men in het gewone leven pleegt te noemen: ‘vraag en aanbod’, met al wat daarmede dan verder samenhangt. De vanzelf intredende reactie's en evenwichtsverschuivingen, die op elke storing van den momenteelen toestand plegen te volgen, zijn het thans levende menschengeslacht helaas aan den lijve maar àl te zeer bekend! Hoe nu ook echter de individueele appreciatie van die verschijnselen moge uitvallen, - steeds kan men aan de optredende gebeurtenissen het karakter toekennen van veranderingen, welke erop gericht zijn, om de storende oorzaken op eene of andere wijze zoo volledig mogelijk te *compenseeren.* Wordt de productie van eenig artikel sterk vergroot en stijgt dus het aanbod, dan daalt de prijs, zoodat dientengevolge de *te* hooge productie tenslotte weder binnen behoorlijke grenzen zal teruggedrongen worden. Is er eene sterk vergroote vraag naar iets, dan stijgt de prijs er van, waardoor in eene normaal zich uitbalanceerende maatschappij de productie weer tot grootere intensiteit zal geprikkeld worden. Alle min of meer gewelddadig ingrijpen van overheidswege, zooals door de vaststelling van maximumprijzen, distributie, enz., - hoezeer ook veelal als oogenblikkelijke maatregelen noodzakelijk, - zijn slechts tot innerlijke spanningstoestanden leidende handelingen, waardoor aan de *natuurlijke* nivelleering, - langs den weg der storingscompensatie, - steeds een *hindernis* in den weg gelegd wordt. Vandaar, dat, zooals de ervaring gedurende den oorlog en daarna opgedaan uitwijst, zulk een gewelddadig ingrijpen van de overheid, het beoogde doel steeds mist, doordat het nieuwe wantoestanden schept inplaats van diè,

welke men trachtte te bestrijden[1]. Daarentegen wordt het wegnemen van zulke kunstmatig aangebrachte remmingen weliswaar meestal gevolgd door eene ‘crisis’; maar deze laatste draagt echter steeds de kiemen der genezing ìn zich, zoodat na langer of korter tijd de toestand zich van zelf, autostatisch, herstellen zal.

In de ontwikkelingsgeschiedenis der volkeren en rassen, doen zich nu echter tevens symptomen voor, die weliswaar eveneens op dergelijke evenwichtsverhoudingen wijzen, maar die tevens, - juist uithoofde van de onmogelijkheid om uitwendig bepalende parameters hier van innerlijke potentie's in alle gevallen scherp van elkaar af te zonderen, - tot verschijnselen voeren, waarvan het analogon bij de vroeger beschouwde quasi-stationaire systemen niet zoo gemakkelijk te vinden is. Alle groote civilisatie's hebben namelijk hun tijd van opkomst, van maximalen bloei en van eene beweging in neergaande lijn, die in de meeste, zoo niet in alle gevallen, ten slotte voert tot volledigen ondergang. De algemeenheid van dit verloop en zijne geregelde herhaling in de wereldgeschiedenis doen vermoeden, dat men ook hièr weer met algemeengeldige en natuurlijke oorzaken te maken heeft; met tal van tegenstrijdige factoren, wier resultanten zich weliswaar in den loop der eeuwen mèt de verandering der omstandigheden in eene bepaalde richting plegen te verschuiven, doch die elkaar op elk bepaald oogenblik compenseerende, de instelling mogelijk maken van een toestand van dynamisch, quasi-stationair innerlijk evenwicht, hetwelk door ons dan als de *status quo* van een volk of van een ras geïnterpreteerd wordt. Elke schrede voorwaarts op den weg eener civilisatie is bij eene zoodanige opvatting als eene *evenwichtsverschuiving* en het opzoeken van een nieuwen evenwichtstoestand aan te merken; zoo dat ook hièr elke actie andere innerlijke factoren in werking zal stellen, die aan de daarbij werkzame stuwkrachten tegengesteld gericht zullen zijn, en die zich tegen den invloed daarvan dus uit den aard der zaak zullen *verzetten.* De instelling van een nieuwen toestand van

1) Zie ook: Mr. G. Scholten, *De Gids*, (1921), in zijn opstel over de wijsgeerige grondslagen van het politieke vrijheidsbeginsel, dààr, waar hij het zgn. ‘natuurlijke’ vrijheidsbeginsel van H. Spencer en Bakounine bespreekt.

bewegelijk evenwicht zullen zij dan nog wel ten deele mogelijk maken, maar tevens nog iets meer, of eigenlijk: iets minder kunnen doen; waardoor dan zou moeten worden verklaard, waarom zich de reeks dezer op zich zelf schijnbaar toch volkomen stabiele toestanden niet onbegrensd pleegt voort te zetten, maar integendeel daaraan na verloop van tijd een einde schijnt te moeten komen, zoodat een finaal verval blijkbaar steeds het slot is. Zooiets schijnt op het eerste gezicht op het gebied der moleculaire stationaire en quasistationaire evenwichten inderdaad *geene* analogie te hebben. Nochtans zou ook in dìt geval op zulk eene analogie gewezen kunnen worden, namelijk op toestanden in zulke stelsels, die door enkele auteurs wel eens als ‘valsche evenwichten’ onderscheiden zijn, en die in het wezen der zaak altijd berusten op eene *on*volledige evenwichtsinstelling, tengevolge van hysterese-verschijnselen, veroorzaakt door *remmende* krachten, onder den invloed van zgn. ‘negatieve auto-katalysatoren’, welke tijdens den voortgang van de zich afspelende processen in het systeem, zich in steeds stijgende mate vormen. Juist het feit, dat de ontwikkelingsgang der volkeren een optimum pleegt te vertoonen, bewijst m.i. dat hun *status quo,* - vooral in de latere fasen van hun bestaan, - niet meer ten volle beantwoordt aan eene volledige evenwichtsinstelling met betrekking tot de dien toestand bepalende innerlijke en uitwendige omstandigheden. De verklaring hiervan is niet moeilijk, wanneer men bedenkt, van welken aard de tegenkrachten zijn, die door elken stap voorwaarts op het gebied der civilisatie worden opgewekt. De gradueele verfijning der leidende en toon-aangevende standen van elk cultureel hoog-ontwikkeld ras; de verhoogde humanitaire actie en de aangroeiende, van overheidswege op allerlei wijze bevorderde belangstelling voor het materieel, lichamelijk en geestelijk wel- en wee van den medemensch, - alle die momenten roepen *reactie's* wakker, die juìst de kiemen in zich dragen van degeneratie en verweekelijking. De bescherming en instandhouding van een veel talrijker deel der bevolking, ook van fysiek-minderwaardigen van verschillenden leeftijd, door de opvoering der hygiëne; de steun en protectie door den staat verleend aan de voor den levensstrijd minder geschikte, zwakke individuen; de zoogenaamde ‘negatieve

selectie'; de met de gradueele verstands-verruiming bij velen gepaarde losmaking uit confessioneele en conventioneele, tot dusverre moreel althans *eenigzins* remmend gewerkt hebbende banden, - dat alles zijn factoren, die tot het ontketenen van invloeden leiden, welke *nevens* de balanceerende werking tegenover die der eerste soort, tenslotte toch ook tot den toestand eener zoogenaamde 'overbeschaving' voeren. Deze is daardoor gekenmerkt, dat het steeds stijgend aantal dier ongunstig werkende factoren tevens het vermogen der individuen en der gemeenschap meer en meer verzwakt, om zich *synchroon, zònder vertraging,* en met *genoegzame lenigheid* aan te passen aan de voortdurend zich veranderende omstandigheden. Daardoor gaat het geheel der uitwendige en innerlijke verhoudingen in karakter allengs meer afwijken van een door het principe der storingscompensatie beheerschten, genoegzaam bewegelijken en quasi-stationairen evenwichtstoestand, totdat tenslotte aan de voor stabiele toestanden noodzakelijke voorwaarden niet langer of slechts in onvoldoende mate wordt voldaan, en het ras, - wegens zijn aldus sterk verminderd adaptatie-vermogen, - thans een gemakkelijker prooi van jongere en krachtigere concurrenten wordt.

Voor de stabiliteit van dien quasi-stationairen toestand welken men 'maatschappij' noemt, is het voorhanden zijn van innerlijke, elkaar in bewegelijk evenwicht houdende compenseerende werkingen, in elk geval eene essentieele voorwaarde. In stede van de aanwezigheid der eerlijke en overtuigde politieke tegenstanders te ondervinden als een euvel, ware het beter te bedenken, dat die strijd der meeningen niet slechts eene weldaad, maar voor de 'stabiliteit' der samenleving ook eene *conditio sine qua non is,* - eene waarschuwing voor hèn, die in hunne blinde zucht tot het overal willen nivelleeren van bestaande tegenstellingen vergeten, dat juist de heilzame werking van elkaar uitbalanceerende invloeden en belangen pas het eigenaardige milieu kàn scheppen, waarin van de mogelijkheid eener 'storings-compenseerende reactie', - in den zin van het door ons hier vooropgestelde beginsel, - sprake kan zijn. Zulk een toestand kan alleen dáár intreden, waar de natuurlijke *on*gelijkheid der individuen, die het staatslichaam opbouwen, niet alleen naar waarde erkend wordt, maar ook zich zoo volledig

mogelijk kan uiten. Alle autocratiën zijn tenslotte ondergegaan; maar ook alle democratiën zullen tenslotte onstabiel moeten blijken, wanneer daarin door een tot het uiterste doorgevoerd, kunstmatig en tegennatuurlijk nivelleeringsproces, de normale instelling van het innerlijke evenwicht verhinderd wordt, en zij tengevolge daarvan niet genoegzaam 'plastisch' blijven, om op elk oogenblik zich ten volle, en zonder vertraging, aan de zich voortdurend wijzigende omstandigheden aan te passen.

Het beginsel der storingscompenseerende reactie zou dan ook, wanneer men van zijne algemeengeldigheid eerst ten volle overtuigd ware, *à priori* als een gids aanvaard kunnen worden. Weliswaar vermag het geen uitsluitsel te geven omtrent het eigenlijke 'mechanisme' en de bijzondere wijze, waarop de opgewekte reactie-verschijnselen tot stand kunnen komen, aangezien deze toch in laatste instantie afhankelijk zullen moeten zijn van den specifieken aard der afzonderlijke krachten en stroomingen, die in het geheele systeem werkzaam zijn. Maar wèl kan het genoemde beginsel ons in vele gevallen behulpzaam zijn bij het voorspellen van de *qualiteit* en van de bijzondere *richting* waarin de te verwachten reactieverschijnselen zullen verloopen, wanneer zich de bepalende omstandigheden op de eene of andere bekende manier wijzigen; de gegeven toestand moet dan echter inderdaad ten volle de kenmerken van een stationairen en bewegelijken evenwichtstoestand bezitten. In dien zin zou men zelfs op grond van dit *à priori* aanvaarde beginsel, omgekeerd argumenten kunnen aanvoeren voor de wezenlijkheid óók van zùlke in bijzondere gevallen opgemerkte verschijnselen, voor welke tot dusverre elke rationeele verklaring schijnt te ontbreken, en die men dus geneigd zou zijn op het eerste gezicht voor *on*wezenlijk te houden.

Zoo bijv. wijzen de statistieken uit, dat bij volkeren, die betrokken zijn geweest in een langdurigen 'mannenmoordenden' oorlog, het verhoudingscijfer der geboorten van mannelijke en vrouwelijke individuen zich na den vrede gedurende eenigen tijd ten voordeele der mannelijke bevolking pleegt te verschuiven. Volgens eene uitlating in eene door den

heer Treub in 1920 gehouden redevoering, zou dit ook na dézen oorlog wederom het geval zijn. Waarschijnlijk ontbreekt thans nog wel elk uitgangspunt, om van zulk een vreemd verschijnsel, - gesteld dat het *reëel* is, - eene bevredigende rationeele verklaring te geven. Maar te loochenen is het desnietaltemin geenszins, dat het in elk geval in algeheele overeenstemming *zou* zijn met het beginsel der 'storingscompenseerende' reactie! Ondanks dit gemis aan eene redelijke verklaringsmogelijkheid, zou het op grond dezer laatste omstandigheid alleen reeds geraden zijn, de mogelijke realiteit van dit verschijnsel niet zonder meer van te voren als eene absurditeit te verwerpen, doch veeleer te trachten om door ernstige studie te ervaren, wèlke factoren hierbij nu eigenlijk wèl in het spel zijn.

In het voorgaande werd het wezenlijke kenmerk van alle gebeuren, voorzoover het op inderdaad *blijvend zich handhavende toestanden* zal uitloopen, - een kenmerk, dat in den vorm van het beginsel der 'autostasie' geformuleerd werd, - vooral op zulke gebieden van verschijnselen aangetroffen, waar men te doen heeft met een zeer groot aantal samenwerkende en tegenwerkende factoren; dus juist dáár, waar 'statistische' verhoudingen overwegen. De door den waarnemer in zulke gevallen geconstateerde uitkomsten zijn in zekeren zin, 'gemiddelde' verschijnselen, waarin de individueele fluctuatie's naar beide zijden elkaar wegens het groote aantal juist compenseeren, en dus vallen buiten het kader van de specifieke 'wetmatigheid', die men aan het waargenomen resultaat tenslotte geconstateerd meent te hebben, en die men daarvoor dan ook essentieel is gaan achten. De autostasie is derhalve de gelijk-richter, de factor, die in de eindelooze reeks van combinatie's bij den geheel *toevalligen* loop der uitwendige omstandigheden, als een *richtend,* als een *uitziftend* moment optreedt: de *toevallige* coïncidentie van uitwendige factoren bepaalt dan weliswaar den bijzonderen vorm, dien de autostatische reactie zal aannemen, doch deze laatste is altijd zóódanig, dat diè eindtoestand bereikt zal worden, welke ten aanzien van die omstandigheden afgestemd is op de elke storing meest doelmatig compenseerende wijze, terwijl alle andere denkbare toestanden, die echter aan eene minder

volledige storingscompensatie zouden beantwoorden, op den *langen duur* toch tegenover dien éénen niet zouden kunnen gehandhaafd blijven.

Aldus schijnt ons de inrichting dezer wereld tenslotte als te hebben plaats gevonden volgens een streng wetmatig plan, - hoewel zij inderdaad van zulk eene op een oogenschijnlijk doel gerichte wettelijkheid ons slechts de *illusie* geeft, *omdat* zij een op de autostatische wan van den oneindigen tijd uitgezift *restant* is, waaruit alles, wat niet zoo volledig mogelijk voldeed aan het principe eener storingscompensatie, wegens zijn gebrek aan maximale stabiliteit reeds lang is verdwenen. Dit is het fundamenteele, zoo breed mogelijk opgevatte principe, als bijzondere gevallen waarvan in elke speciale wetenschap allengs bepaalde manifestatie's met bijzondere namen aangeduid werden: in de biologie en evolutieleer als: de ‘survival of the fittest’, in de leer der psychische verschijnselen als: de ‘macht der gewoonte’, in de mechanische wetenschappen: als de ‘wet der traagheid of inertie’.

Zoo verschijnen ons tenslotte *twee* factoren als hoeksteenen van de basis, waarop alle geschieden berust: *toeval* en *inertie,* - de eerste opgevat als de op elk oogenblik intredende, ongewilde constellatie van omstandigheden, de laatste opgevat in den zin, waarin zij als de basis voor de formuleering van het autostatisch principe kan dienen.

Beider samenwerking voert tot eene *selectie* onder alle eventueele mogelijkheden, en tenslotte, in den loop der ongetelde eeuwen, tot eene wereld, die alleen dáárom bij ons de illusie eener doelstellende wettelijkheid wekt, omdat zij eene ruïne is, welke is samengesteld uit de door de zeef der autostasie uitgezifte, overgebleven brokstukken eener oneindig rijkere denkbaarheid, waarvan alles, wat niet aan eene zoo volledig mogelijke storingscompensatie beantwoordde, reeds sinds lang te gronde is gegaan.

Ik ben er mij volkomen van bewust, hoezeer deze denkbeelden en uiteenzettingen voor discussie en kritiek vatbaar zijn. Vooral dáár, waar het de toepassing betreft op levende stelsels, bij welke de enorme veelheid der bepalende omstandigheden en onze onbekendheid met het ware mechanisme der tallooze wisselwerkingen, in de meeste gevallen ons voorals-

nog en wellicht nog gedurende vele eeuwen zullen verhinderen te beoordeelen, op wèlke wijze de optredende verschijnselen in een volkomen parallellisme geplaatst zullen kunnen worden met die, welke bij de veel doorzichtigere veranderingsprocessen der zoogenaamde onbewuste materie worden waargenomen. Toch behoeft men, eenmaal doordrongen van de principieele éénheid in het wezen der natuurlijke werkingen, aan de finale mogelijkheid eener consequente toepassing van het beginsel m.i. niet te wanhopen, mits in onzen tijd van detailstudie en analytische kritiek, de zin voor eene meer algemeene synthese slechts niet àl te zeer worde afgestompt, of door principieele en confessioneele vooroordeelen onmogelijk wordt gemaakt. Het was dan ook hoofdzakelijk de bedoeling, om hiermede in breederen kring de belangstelling te wekken voor een beginsel, dat in de meer rationeele natuurwetenschappen streng geformuleerd, dáár reeds belangrijke diensten heeft bewezen, en dat wellicht éénmaal geroepen zal zijn, om voor den psycholoog, den socioloog en den oeconoom, voor den theoreticus, zoowel als voor den man der practijk, een nieuw en doeltreffend instrument te worden ter beoordeeling van de ‘stabiliteit’ van systemen en toestanden, en van den aard der bijzondere ‘adaptatie's’; een hulpmiddel bij het aan hen allen gemeenschappelijk streven, niet slechts naar eene *uitbreiding*, maar vooral ook naar eene voortdurende *verdieping* van het menschelijk inzicht.

Groningen, 1921.
F.M. JAEGER.

De strijd om de neutraliteit.

Van het rechtsbegrip der neutraliteit kan getuigd worden wat eens van een onzer juristen werd gezegd: een jonge man met een schoone toekomst - achter zich. Wat al verwachtingen heeft men niet voor het heil van de volkengemeenschap van de ontwikkeling van dit beginsel gekoesterd, doch hoe bitter heeft tot dusver de ‘jongste loot van den ouden stam’ zijn bewonderaars te leur gesteld!

Een ‘jonge’ loot. Inderdaad, het beginsel van de neutraliteit behoort aan de latere eeuwen. De onzijdigheid, als rechtsbeginsel, was aan de oude volken vrijwel onbekend. Zoomin Grieken als Romeinen hebben een recht erkend van derden, om in de oorlogen, die zij voerden, onzijdig te blijven, en het beginsel: wie niet voor mij is, is tegen mij, zonder genade toegepast.

In de middeleeuwen komt er een kentering. Het begrip begint zich te vormen dat de volken, die zich niet wenschen te mengen in een geschil tusschen anderen, er aanspraak op kunnen maken, buiten den strijd te blijven. Vanaf dien tijd krijgt men een geleidelijke, zij het aanvankelijk ook langzame, ontwikkeling van het neutraliteitsrecht. Tegen het einde der 18de eeuw ziet men het zelfs gebeuren dat de neutralen, in dagen van strijd, zich aaneensluiten om gewapenderhand de eerbiediging van hun rechten af te dwingen. De 19de eeuw zet het werk van haar voorgangers voort; de vrede van Parijs van 1856, die een einde maakte aan den Krimoorlog, is een nieuwe mijlpaal op den weg der ontwikkeling van het neutra-

liteitsrecht. En als kroon op het werk komt dan de Vredesconferentie van 1907, met de Verdragen regelende de rechten en verplichtingen van de onzijdigen in den land- en in den zeeoorlog, met het Prijshoftractaat en tal van andere, voor de neutralen belangrijke regelingen, en in 1909 de Londensche zeerechtconferentie, met haar voorschriften omtrent blokkade, contrabande, vernietiging van neutrale schepen en convooi.

Was het te verwonderen dat deze ontwikkeling enthousiasme wekte bij de toenmalige volkenrechtschrijvers? Was het niet verklaarbaar dat zij de neutraliteit gingen beschouwen als het rechtsinstituut, dat voorbestemd zou zijn om, meer dan iets anders, paal en perk te stellen aan de rampen en gruwelen van den oorlog?

Hoe anders is het geloopen! Dat in den laatsten oorlog de rechten van de neutralen een voor een zijn geschonden, zoodat ten slotte het geheele zoo moeizaam opgebouwde samenstel van neutraliteitsregelen tegen den grond geslagen en vertrapt lag, dat was nog niet het ergste. Datzelfde had men reeds meer gezien in die andere oorlogen, waarin de neutralen geen macht van beteekenis vormden, waarmede de belligerenten hadden rekening te houden. Maar wat men had kunnen verwachten: dat, als eenmaal de strijd geëindigd was, men weder de handen ineen zou slaan om wat vernietigd lag, weer op te richten en sterker te herbouwen, zoodat de vrede, als in 1856, tegelijk weder een tijdperk van herrijzing en opbloei van de vroegere regelen van het neutraliteitsrecht zou inluiden, daarvan was thans aanvankelijk niets te bespeuren. Integendeel, heftig was de aanval die, ook in neutrale landen zelve, tegen het begrip der onzijdigheid werd gericht. Er gingen stemmen op, die betoogden, dat onzijdigheid een gruwel was; dat het een misdaad was om onzijdig te blijven in een strijd tusschen recht en onrecht; dat de doofstomme, ijzige neutraliteit haar plaats moest ruimen voor een nieuw soort onzijdigheid, die voelt en oordeelt.

De neutraliteit ruimde haar plaats. Zij ruimde haar plaats aan den Volkenbond, die in het 10de artikel van zijn statuut het beginsel had neergelegd, dat de leden elkanders territoriale integriteit en politieke onafhankelijkheid zouden handhaven tegen elken aanval van buiten af, en die in zijn

artikel 16 een economische boycot voorschreef tegenover hem, die onrechtmatig den oorlog ontketende.

De reactie blijft niet uit. Amerika is niet bereid van zijn recht tot neutraliteit afstand te doen; het wenscht niet betrokken te worden in de Europeesche verwikkelingen en blijft daarom buiten den Bond. De Europeesche neutralen gaan niet zoo ver, maar toonen zich niettemin huiverig voor het nieuwe beginsel, dat zij restrictief gaan interpreteeren om aldus hun recht tot neutraliteit nog zooveel mogelijk te redden. Sterk openbaart zich dit streven op de 2de Vergadering van den Volkenbond, in 1921, waar Canada zelfs het voorstel doet artikel 10 weer geheel te schrappen. Het hiertegen geboden verzet heeft tot resultaat dat de aanval op artikel 10 voorloopig wordt afgeslagen, doch een verzwakking van artikel 16 weten de voorvechters der neutraliteit te bereiken. De neutraliteitsidee schijnt weer veld te winnen, totdat, op de 3de Vergadering, de balans plotseling weder aan de andere zijde omhoog gaat: in het centrum der belangstelling komt te staan het voorstel om de ontwapening te binden aan een algemeen garantieverdrag, waarmede men aan het recht tot neutraliteit op veel radicaler wijze dan het Volkenbondverdrag had durven voorschrijven, een eind beoogt te maken.

Inderdaad, het pad der neutraliteit voert niet over rozen. Maar deze groei van de opvattingen omtrent onzijdigheid blijkt, voor wie scherper toeziet, toch minder grillig dan hij aanvankelijk mag schijnen.

Zoolang er een machtig wereldrijk bestaat dat geen ander als gelijkwaardig naast zich erkent, kan van neutraliteitsrecht geen sprake zijn. Maar de wereldrijken gaan te gronde omdat het onmogelijk blijkt uit één centraal punt de steeds meer zich ontwikkelende en uiteenloopende belangen van de onderdeelen te overzien en te behartigen. Geen van de door de splitsing gevormde nieuwe rijken wenscht echter onder te doen voor een der andere, geen wenscht in eenigerlei opzicht te staan onder een ander, ieder eischt voor zich op de volledige zelfstandigheid, beschouwt elke gebondenheid als inbreuk op zijn souvereiniteit. In dat kader past de opvatting, dat de staat zelf beslist òf en aan wiens zijde hij in een oorlog tusschen anderen wil deelnemen. En, van den anderen kant, *moet* door de

belligerenten wel met deze opvatting van de overige staten worden rekening gehouden, nu het niet meer geldt machtige wereldrijken, die de kleine landen naar hun hand kunnen trachten te zetten, op gevaar af eenige hunner tot vijand te maken, maar staten, die onderling niet zooveel in macht uiteenloopen, dat de kans, derden zich tegen hen te zien keeren, een voor den uitslag van den strijd te verwaarloozen element is. Vandaar dan ook dat de neutraliteitsregelen het eerst daar tot ontwikkeling komen, waar het machtsoverwicht van groote rijken zich het minst doet gevoelen. Het zijn de staten om de Middellandsche Zee, die, op het gebied van het zeerecht, reeds in de 14de eeuw een zeer ver gaande rechtsbescherming verleenen aan de belangen van de neutralen, de 'amichos', zooals zij toen nog werden aangeduid. Blijkens het 14de eeuwsche Consolat del Mar toch gold daar de regel, dat slechts vijandelijk goed aan het buitrecht was onderworpen en dat het neutrale goed, onverschillig of het aan boord van een vijandelijk of van een onzijdig schip vervoerd werd, niet door de belligerenten kon worden in beslag genomen.

Daar, waar langer een overwicht van enkele machtigen bestond, ontwikkelden de regelen tot bescherming der onzijdigen zich veel langzamer. In het Noorden kende men nog lang de handelsverboden aan de onzijdigen van de Hanza en Holland; de Engelsche praktijk, die het vijandelijk goed overal, en in vijandelijke schepen bovendien nog het neutrale goed confisqueerde; de Fransche theorie van de 'infection hostile', de leer, volgens welke aanwezigheid van vijandelijk goed de geheele neutrale lading en het neutrale schip infecteerde en neembaar maakte. Slechts langzaam breekt hier de rechtsbescherming voor het neutrale eigendom zich baan. Van Hugo de Groot, wiens 'De jure belli ac pacis' in 1625 het licht ziet, ontvangt de nieuwe leer weinig steun. De Groot aanvaardt de neutraliteit slechts voor het geval men niet kan vaststellen, wie van de beide belligerenten het recht aan zijn zijde heeft. Maar overigens is het de plicht van alle niet bij het conflict betrokkenen, om partij te kiezen, en alles te vermijden waardoor hij, die als rechtshandhaver optreedt, in den strijd mocht worden belemmerd, alles na te laten wat hem, die een onrechtmatigen oorlog voert, in zijn misdadig streven

zou kunnen sterken. Voor de Groot geldt dat, zooals Van Vollenhoven in ‘De Drie Treden van het Volkenrecht’ het weergeeft, ‘men den bestraffer niet aan banden leggen mag, maar dat - mits de bestraffer de regels van humaniteit eerbiedigt, die Grotius daartoe naspeurt en zorgvuldig boekt - tegen den staat-misdadiger *al datgene* mag en moet worden gedaan, waardoor men hem er onder kan krijgen. Alles op zee. Alles te land. Alles ook door pressie op tusschenstaanders (neutralen). Het blokkaderecht beperken? Geen sprake van; men mag ook door tusschenstanders (neutralen) heen blokkeeren. Het aanhouden van contrabande beperken tot wapens en schietvoorraad? Grotius wil er niet van weten; de bestraffer mag al datgene tegenhouden, welks toevoer het verzet van den misdadiger maar kan verlengen. Als zoodoende ook onschuldigen in de knel komen? Het is verdrietig; maar ook voor hen is het bedwongen worden van de statenmisdaad de hoofdzaak, het ééne noodige. Wie uit zwakheid of deernis den staat-misdadiger stijft of sterkt in zijn weerstand, doet als wie uit zwakheid een schurk uit den kerker helpt, uit deernis een gevaarlijk sujet uit de handen der politie bevrijdt.’

Grotius' opvatting is niet in het volkenrecht doorgedrongen. De tijd was er niet rijp voor. Want deze opvatting vereischte vóór alles dat de neutralen beschikten over het middel om terstond objectief vast te stellen òf een statenmisdaad begaan is, en zoo ja, door wien. Zoodanig orgaan te scheppen blijkt zelfs voor de tegenwoordige statensamenleving nog ondoenlijk; hoe zou het dan in Grotius' tijd hebben kunnen bestaan? De jonge statengemeenschap had behoefte aan een andere leer. Den oproep van machtige belligerenten om, in naam van het recht, zich aan hun zijde te scharen, ten einde onwaardige tegenstanders te bestraffen, dien kenden de zwakkere staten maar al te goed. Een theorie, die er toe moest leiden, dat in de telkens tusschen de machtigen der aarde uitbrekende conflicten, de zwakkeren zouden gedwongen worden zich te scharen aan de zijde van hem, voor wien ze het minst beschermd lagen, dat was niet de theorie waaraan zij het meest behoefte hadden. Veeleer hadden zij noodig een leer, die hen sterk deed staan in hun weigering om, hetzij naar links, hetzij naar rechts, zich in den strijd te mengen; een leer, die hen staande kon doen blijven temidden van de voortdurende

oorlogswoelingen, en hen in staat stelde pogingen, hen naar de eene of andere zijde over te halen, af te wijzen. En juist dien steun gaf hun de zich ontwikkelende opvatting van de neutraliteit, van de onpartijdige onthouding in den strijd.

Verdient die opvatting der onzijdigheid de weinig vleiende epitheta, waarmede zij thans van enkele zijden wordt vereerd? Zij, die de fiolen van hun toorn over de neutraliteitsregels uitstorten, zien voorbij, dat het volkenrecht niemand verplicht om neutraal te blijven, niemand belet om de wapens op te nemen en dengene te hulp te snellen, die een strijd voert ter handhaving van het recht. 'Aan regeeringen, die zich houden aan de neutraliteitsregels van het tweede volkenrecht', aldus de felle aanklager van deze voorschriften, Prof. van Vollenhoven, 'verwijten thans millioenen uit oorlogvoerende en uit neutrale landen onmannelijkheid, gebrek aan inzicht in de nieuwe tijden. Antwoordt men, dat die regeeringen zich daaraan *moeten* houden, *omdat het in bindende tractaten van 1907 is neergelegd,* dan is hun eenig bescheid, dat dan die tractaten hoe eer hoe beter moeten worden vervangen door een nieuw volkenrecht, dat bij het geweten eener hedendaagsche menschheid past'. Het kan zijn, dat de millioenen inderdaad dit bescheid geven op het antwoord dat 'men' hun geeft, - maar dat antwoord van 'men' is dan ook wél misleidend! Want er is geen enkel tractaat van 1907, dat eenigen staat zou *dwingen* de neutraliteit in acht te nemen. Wat de tractaten van 1907 doen is niet anders dan voorschriften geven voor die staten, die neutraal *willen* blijven. Niets en niemand belet hun, de neutraliteit op te geven, indien zij in hun conscientie overtuigd zijn, dat buiten den strijd te blijven misdaad zou zijn. De *bevoegdheid* om partij te kiezen laten de tractaten van 1907, laat het neutraliteitsrecht, onaangetast, alleen de *verplichting* daartoe aanvaardt het niet. Die verplichting kon niet aanvaard worden zoolang niet de volkengemeenschap over een orgaan beschikte, dat het recht der in conflict geraakte partijen objectief kon beoordeelen.

De neutraliteit heeft zich dan ook ontwikkeld in de lijn van de onpartijdigheid tusschen de belligerenten, van de volkomen afzijdigheid in den strijd. Op de basis, in de middeleeuwen gelegd, werd geleidelijk voortgebouwd. Holland, het land van de vrachtvaart, wist zijn belangen te dienen door het voor de

neutrale vrachtvaarders zoo gunstige beginsel, dat de neutrale vlag de vijandelijke lading dekt, het beginsel: ‘vrij schip, vrij goed; onvrij schip, onvrij goed’, algemeen ingang te doen vinden. De Declaratie van Parijs breidt de bescherming, aan den neutralen eigendom verleend, nog uit door ook het neutrale goed onder vijandelijke vlag onneembaar te verklaren. Steeds verder gaat men met de rechtsbescherming der neutralen; zij culmineert ter Londensche Zeerechtconferentie in de verwerping van de leer van de voortgezette reis voor de relatieve contrabande, in de aanvaarding van het beginsel, dat goederen, voor de vijandelijke oorlogvoering bestemd, onder neutrale vlag niet door een belligerent mogen worden in beslag genomen, zoo zij in een neutrale haven zullen worden gelost.

Daarmede was de tijd aangebroken dat men meende, door een steeds verder gaande rechtsbescherming der neutralen den oorlog practisch onuitvoerbaar te kunnen maken en aldus den krijg te kunnen uitbannen. Thans, door de ervaring in de laatste tien jaren gerijpt, zien wij met ietwat medelijdenden glimlach terug op deze naïeve pogingen om den wereldvrede te verzekeren. Hoe heeft men zich kunnen voorstellen, de nog volslagen ongeorganiseerde statengemeenschap, welks leden eenerzijds steeds meer naar elkaar toegedrongen worden door de eischen van een zich ontwikkelend economisch verkeer, doch tegelijk weer vaneen worden gescheurd door de strijdige belangen en de opvatting der volstrekte, individueele souvereiniteit, waaraan zij zich blijven vastklemmen, en *moeten* blijven vastklemmen, willen zij niet ten offer vallen aan expansiedrang en imperialisme van anderen, hoe heeft men zich kunnen voorstellen dat een zoodanige primitieve ordening zou kunnen afstand doen van datgene, wat in laatste instantie haar eenige middel is tot rechtsverkrijging en rechtshandhaving: den oorlog? Men laat de statenmaatschappij in haar primitieven ongeordenden toestand; men laat de volken, ieder met zijn eigen vermeende of werkelijke belangen, met zijn eigen aspiraties als richtsnoer, tegen elkander in reilen en zeilen, tot zij - wat niet uit kan blijven - tegen elkander botsen; men verschaft hun geen ander middel om hun bestaans- en ontwikkelingsvoorwaarden te verzekeren dan het geweld; men laat hen tuimelen in den oorlog, gelijk zij naar

het woord van Lloyd George, in den Wereldoorlog getuimeld zijn, - en men heeft, om hier redding te brengen, niets anders aan te bieden dan de bescherming der neutralen uit te breiden!

Neen, om aan de oorlogen in de toekomst paal en perk te stellen is er méér noodig dan een ontwikkeling van het neutraliteitsrecht. Maar, kan men zich afvragen, indien al van zoodanige ontwikkeling voor den wereldvrede geen afdoend heil te verwachten is, is zij dan niet op zich zelve toe te juichen? Is, in het bijzonder voor de kleinere niet-agressieve naties, de uitbouw van de neutraliteitsregelen niet iets, waarnaar zij met al hun krachten zullen hebben te streven teneinde zoo min mogelijk de schroeiïng van den om hen laaienden oorlogsbrand te ondervinden?

Ook uit dit oogpunt bezien geeft het neutraliteitsrecht weinig aanleiding tot optimistische verwachtingen. Zeker, de sombere ervaringen in den wereldoorlog opgedaan zijn niet beslissend. Niet alle oorlogen zullen wereldoorlogen zijn; er zullen in de toekomst gelijk in het verleden oorlogen zijn, waarin de neutralen een zoodanige macht vormen dat zij de naleving van de regelen der onzijdigheid den belligerenten kunnen afdwingen, en daarom is er ongetwijfeld alle aanleiding om te zorgen, dat het neutraliteitsrecht 'bij' blijft, dat het niet achterblijft bij de ontwikkeling van de moderne oorlogsmiddelen. Maar, ook bij volledige erkenning hiervan, kunnen wij toch de toekomst van de neutraliteitsregelen niet hoopvol inzien. Te veel van hetgeen tot dusver de onzijdigheidsnormen heeft geschraagd, komt ons langzamerhand te ontvallen. Wat b.v. is er geworden van het beginsel, dat men nog korten tijd geleden meende te kunnen poneeren als een der criteria van de onzijdigheid: niets te doen of te dulden, waardoor de weermacht der belligerenten zou kunnen worden versterkt? Dit criterium kon beteekenis hebben in een tijd, toen de 'Kriegswirtschaft' afgescheiden kon worden gehouden van de overige 'Volkswirtschaft', het heeft zijn belang verloren, wanneer 'Kriegswirtschaft' en 'Volkswirtschaft' één zijn geworden; wanneer de oorlogen niet meer alleen een strijd zijn tusschen de legers, maar tusschen alle economische krachten, waarover de belligerenten beschikken en die zij aan de oorlogvoering dienstbaar weten te maken.

Wil men dan nog vasthouden aan het beginsel, dat de neutralen niets mogen doen of toelaten, waardoor de weermacht van een belligerent wordt gesterkt, dan moet men allen handel, alle verkeer, alle relaties met den belligerent verbieden. Zoo iets ziet men inderdaad in het Volkenbondverdrag: de economische boycot van artikel 16. Doch daar heeft deze maatregel een totaal andere beteekenis: daar is hij geen uitvloeisel van neutraliteitsrecht, integendeel, een gevolg van een zoo scherp mogelijk partij kiezen: een dwangmiddel tegen den staat, die, in strijd met zijn verdragsverplichtingen, den oorlog heeft ontketend. Zoodanige economische blokkade over te brengen naar het neutraliteitsrecht, zou ondenkbaar zijn; het ware grof onrecht een volk, alleen om het feit dat het de wapens heeft opgenomen, onverschillig of dat is met agressieve oogmerken of tot het meest gewettigde zelfverweer, in dien toestand van volslagen hulpeloosheid te brengen, die, voor velen, van de economische afsluiting het gevolg zou zijn.

We kunnen verder gaan: het thans besproken criterium heeft in waarheid nooit, ook niet in den bloeitijd van de neutraliteitsleer, de onzijdigheidsnormen uitsluitend beheerscht. Hoe zou het anders mogelijk zijn geweest dat ten aanzien van de meest karakteristieke versterking van de weermacht van den belligerent door de neutrale onderdanen, den uitvoer van wapenen en andere contrabande naar de oorlogvoerenden, geen verbod den onzijdigen staat is opgelegd? Men heeft hier méér doen gelden dan het enkele criterium van de niet-versterking van de weermacht van den belligerent. Tegenover dit belang heeft men laten wegen, dat een zoodanig verbod uitsluitend ten goede zou komen aan de militaristisch het best uitgeruste staten, en derhalve zou werken als een premie op de bewapening; heeft men doen gelden, dat de landen, die zelf niet de grondstoffen produceeren voor aanvulling van tijdens den oorlog verbruikten voorraad munitie of oorlogswapenen, of die zelf niet genoeg voedingsmiddelen kunnen opbrengen om de legers van het noodige te voorzien, de mogelijkheid tot verdediging tegen een onrechtmatigen aanval niet mag worden ontnomen. De neutraliteitsnormen zijn niet uit één enkel criterium logisch af te leiden. Niemand heeft dit kernachtiger uitgedrukt dan Hold von Ferneck: ‘Was man als Neutralität betrachtet ist ja nichts als eine

Abstraktion aus den tatsächlich geltenden geschichtlich entwickelten Rechten und Pflichten der Neutralen. Der Begriff der Neutralität konnte nur auf indirektem Wege gefunden werden. Keineswegs kann man umgekehrt die Rechte und Pflichten der Neutralen und speziell den Begriff der Konterbande aus einem a priori koncipierten Begriffe der Neutralität deduzieren. Man könnte ja aus ihm nichts ableiten als was man vorerst in ihn - mit mehr oder weniger Willkür - hineingelegt hatt'.

De neutraliteitsregels zijn een compromis van de tegenover elkander staande belangen van belligerenten en neutralen; zij vervormen zich gelijk de stof, die zij beheerschen, zich vervormt. Een van de meest kenmerkende voorbeelden in dit opzicht is wel het doortochtsverbod van belligerente troepen over onzijdig gebied. Het oude neutraliteitsrecht erkende zoodanige verbodsverplichting niet, omdat dit, bij de toenmaals bestaande territoriale verbrokkeling der staten, onbestaanbaar was. Eerst later, toen de kleinere rijkjes opgegaan waren in grootere, en een doortochtsverbod practisch geen onoverkomelijke bezwaren voor de belligerenten meer behoefde op te leveren, werd het verbod tot neutraliteitsplicht gestempeld.

Zooals de neutraliteitsnormen van elke wijziging in het economisch aanzien der wereld den invloed hebben ondervonden, zoo laten ook de toenemende interdependentie tusschen de volken, de ontwikkeling van internationalen handel, internationaal verkeer, internationaal geld- en verzekeringswezen, die voorschriften niet onaangetast. Hoe nauwer de belangen van neutralen en belligerenten worden samengeweven, hoe moeilijker het zal worden de oorlogvoering zoodanig te regelen, dat de neutrale belangen daarbij worden ontzien. En, waar aldus aan de eene zijde het neutraliteitsrecht steeds vager, onzekerder, ingewikkelder wordt, daar werkt, aan de zijde der belligerenten, een factor die den wil, dit recht te eerbiedigen, nog dreigt te verkleinen. De volken, die naar de wapens grijpen in de heilige overtuiging - te recht of ten onrechte, het doet er niet toe - voor een rechtmatige zaak te strijden, zullen, bij de toenemende vergruwelijking van den strijd en de namelooze ellende en rouw die de oorlog in steeds stijgende mate over alle gezinnen zal brengen, hoe langer hoe minder bereid gevonden worden hun eigen be-

langen ten offer te brengen aan voorschriften die beoogen hèn te beschermen, die verre blijven van deze verschrikking.

Het is niet alleen het neutraliteitsrecht, dat van de ontwikkeling van het economische leven der staten den invloed ondervindt. Hoe meer het internationaal contact op economisch gebied groeit, des te meer doet zich het gebrek aan organisatie der statengemeenschap over de gansche linie gevoelen. Een naast elkander voortbestaan van souvereine staten is slechts zoolang mogelijk als de aanraking tusschen die staten nog gering is. Maar komen de volken steeds meer en meer in een toestand van interdependentie, dan is een organisatie der gemeenschap ten slotte onafwijsbaar. Dan moet het ontbreken van organisatie leiden tot steeds talrijker, steeds heftiger, en steeds verder om zich heen grijpende conflicten.

Zoo heeft het gebrek aan organisatie der statengemeenschap ten slotte gevoerd tot een der grootste catastrofen, die het menschdom heeft gekend, den wereldoorlog. Maar dan ziet men het merkwaardige gebeuren, dat uit de ellende van deze worsteling voortkomt de kiem van de, ter vermijding van nieuwen strijd onmisbare, organisatie der gemeenschap. Niet in den vorm van een ‘superstaat’; in de vroegere fout, een wereldrijk te willen scheppen, is men niet meer vervallen, omdat men heeft ingezien dat het thans minder dan ooit mogelijk zou zijn vanuit een centraal punt het gansche wereldgebeuren te omspannen. Ook zelfs niet in den vorm van ‘Vereenigde Staten van Europa’; terecht heeft men begrepen, dat een vergelijking met de jonge Amerikaansche staten, hoe zeer daar ook rassen- en belangenverschillen mogen worden geconstateerd, niet opgaat voor het oude, reeds eeuwen in nationaliteiten verdeelde Europeesche continent. Neen, voor den vorm van de aaneensluiting der staten tot een internationale gemeenschap heeft men het oog gericht op het voorbeeld, dat de nationale, op haar beurt weder uit kleinere, oorspronkelijk zelfstandige en veelal onderling vijandige onderdeelen gevormde, gemeenschappen geven: de richting van de zoo ver mogelijk doorgevoerde autonomie der onderdeelen, welker belangen slechts hebben te wijken voor zoover zulks in het belang van het geheel noodzakelijk is. Dat

is het beeld dat de Volkenbondorganisatie vertoont, zij het dan ook nog slechts in de kiem.

Er is een begin van een wetgevend orgaan: de Vergadering, de jaarlijksche bijeenkomst van de afgevaardigden van alle staten, die van den Volkenbond deel uitmaken. Er is een begin van een besturend orgaan, de Raad, thans bestaande uit tien leden bijgestaan door het permanente Secretariaat-Generaal, waaraan een staf van 3 à 400 ambtenaren is verbonden. Een begin van een rechterlijk orgaan, het te 's-Gravenhage gevestigde Permanente Hof van Internationale Justitie. Een begin van politie, in de idee van het gemeenschappelijk, zoo noodig gewapend, optreden tegen hem, die in strijd met de Verdragsbepalingen tot den oorlog overgaat.

Met dit laatste legt de Volkenbond de bijl aan den voet van de neutraliteitsidee. Maakt zij daarmede een einde aan de neutraliteit? Het is er verre van. ‘Oorlog blijft geoorloofd’, aldus de Memorie van Toelichting tot goedkeuring van het Wetsontwerp betreffende Nederland's toetreding tot den Volkenbond, ‘vooreerst in het minder waarschijnlijke geval dat een internationale scheidsrechterlijke uitspraak niet wordt nageleefd en de Volkenbond daarin berust, maar eveneens in het allerminst onwaarschijnlijke geval, dat een voor onderzoek en rapport aan den Raad van den Volkenbond voorgelegd geschil in dat college geen eenstemmigheid vindt. In elk dier gevallen mag, na ommekomst van drie maanden, een oorlog op den tegenwoordigen voet en met de rechtsgevolgen van den tegenwoordigen oorlog ook volgens het Volkenbondverdrag worden gevoerd. Vrijheid van oorlogvoeren wordt dus wel beperkt, niet afgesneden’. In die gevallen, waarin vrijheid van oorlogvoeren blijft bestaan, blijft ook de neutraliteit intact. Voor het overige rusten, bij het uitbreken van een oorlog, op de leden van den Bond verplichtingen, die, al mogen zij niet direct met den schuldigen staat den ‘oorlogstoestand’ in den technischen zin van het woord in het leven roepen, toch niet vereenigbaar zijn met het begrip van neutraliteit, zooals dat tot dusver werd opgevat.

Dat niet reeds verder in die richting is gegaan, is zeker niet te verwijten aan den staat, die daarvoor reeds vanaf het bestaan van den Volkenbond een hardnekkigen kamp voert: Frankrijk. Frankrijk, dat, met zijn voortdurend afnemende

nataliteit, het steeds wassende Duitsche zielental voor oogen, onder een folterenden angst leeft voor de bedreiging uit het Oosten. Nadat het zijn reeds vanaf de Middeleeuwen nagestreefd pogen, den Rijn tot staatkundige grens te maken, bij het Vredesverdrag van Versailles wederom niet heeft kunnen volvoeren, tracht het zijn veiligheid te waarborgen, door een algemeene ontwapening voor te staan met, als eenig machtsapparaat, een internationaal politieleger. Doch als het beproeft, dit denkbeeld in den Volkenbond te verwezenlijken, stuit het op verzet van de overige staten. Deze zien in, dat een politiemacht, die niet steunt op wetgevende en rechterlijke organen, tot machtsmisbruik kan leiden; dat een politieleger, in een nog onvoldoend georganiseerde internationale gemeenschap, gelijk het Volkenbondverdrag in het leven roept, een middel tot machtsusurpatie kan worden in de handen van de krachtigste vastelandsmogendheid, in casu: Frankrijk. Daarom weigeren zij mede te werken tot het scheppen van een zoodanige permanente internationale politiemacht, en zijn slechts bereid de handhaving der rechtsorde op te dragen aan een telkens voor elk speciaal geval te vormen gemeenschappelijke troepenmacht, onder aanvaarding van het beginsel, dat in zoodanig geval ieder lid van den Bond zijn onzijdigheid moet opgeven, verplicht is, aan de rechtshandhaving mede te werken. Frankrijk moet zich buigen; het zwakke van dit systeem inziende tracht het door garantie-verdragen met Engeland en Amerika zijn veiligheid te waarborgen, maar ook dit mislukt doordat de Vereenigde Staten hun recht tot neutraliteit niet prijs willen geven, en Frankrijk heeft zich met de bescherming, die de bepalingen van het Volkenbondverdrag verleenen, voorloopig tevreden te stellen.

Het moet zelfs ervaren, dat wat het Verdrag in dit opzicht bepaalt, velen leden van den Bond reeds te ver gaat. Op de tweede Vergadering komt Canada met het voorstel artikel 10, waarin het beginsel van de wederzijdsche bescherming van elkanders gebied belichaamd is, te schrappen. Het voorstel verwekt groote beroering, en men besluit het aan te houden tot de volgende Vergadering. Een tweede aanval wordt gericht op artikel 16, het artikel dat de gemeenschappelijke actie, in geval van onrechtmatigen oorlog, nader uitwerkt. Een reeks wijzigingen, aanvullingen en interpretatieve bepalingen wordt

ontworpen, die de beteekenis van het voorschrift in hooge mate zullen verzwakken. In het bijzonder geldt dit voor het voorstel, uitdrukkelijk de door verscheidenen reeds gehuldigde interpretatie vast te leggen, dat iedere staat voor zich zelf zal hebben te beslissen of er verdragsschennis heeft plaats gehad, en dat de uitspraak van den Raad te dezer zake niet meer dan een adviseerend karakter heeft. Het gaat te ver te beweren dat hiermede de band tusschen de staten weder geheel wordt losgemaakt: de *verplichtingen* blijven onaangetast. Maar de beoordeeling, of de verplichting aanwezig is, wordt in handen gelaten van de staten zelf en dientengevolge de band wel verzwakt.

Weer is het Frankrijk dat tegenstand biedt, en de noodige unanimiteit over de wijzigingen kan slechts bereikt worden doordat Frankrijk bij de stemming zich onthoudt - hetgeen zeker voor de ratificatie door de Fransche Regeering, noodzakelijk om den wijzigingen rechtskracht te bezorgen, weinig goeds voorspelt.

Onder deze omstandigheden komt de derde Vergadering bijeen, en voor haar ontwikkelt Lord Robert Cecil een plan dat beoogt een algemeen garantieverdrag tot stand te brengen, ‘un accord défensif accessible à tous les pays, qui engagerait les Parties à porter assistance effective et immédiate et suivant un plan pré-établi au cas où l'une d'elles serait attaquée’. Dus niets anders dan de verplichting van artikel 10, in straffer, bindender, meer uitgewerkten vorm? Toch wel, want ten eerste wordt de verplichting, om een aangevallen staat te hulp te komen, beperkt tot de staten, die in hetzelfde werelddeel zijn gelegen - hetgeen vooral moet dienen om de bezwaren der Vereenigde Staten te overwinnen -, en in de tweede en voornaamste plaats: de garantie wordt afhankelijk gesteld van de toestemming tot vermindering van bewapening. Tusschen de vermindering van bewapening - die ook het Volkenbondverdrag reeds voorschrijft, in artikel 8 -, en de wederzijdsche garantie, artikel 10, wordt dus een direct verband gelegd dat, in dien vorm, het grondverdrag niet kent. De gedachtengang hierbij is, dat niemand wil beginnen met te ontwapenen, als hij niet den waarborg heeft dat, indien hij heeft ontwapend, hij niet de prooi wordt van anderen die niet mee willen doen; deze waarborg wordt hem verschaft door

de belofte van hulp, zoodra zijn veiligheid wordt bedreigd. Anderzijds vergt men slechts een garantie ten opzichte van die staten die, door de vermindering van bewapening, blijk geven van hun pacifistische gezindheid. De garanties stellen dus in staat tot vermindering der bewapening over te gaan, doch omgekeerd vergemakkelijkt ook de vermindering der bewapening weer de garanties.

Het is bijna overbodig te zeggen, dat dit voorstel terstond den steun van Frankrijk verwerft. Het lag geheel in de lijn, het laatst nog door Frankrijk op de Conferentie van Washington gevolgd. ‘Indien de volken der aarde’, aldus had Briand zich aldaar uitgesproken, ‘inderdaad zoo verlangend zijn om de bewapening verminderd te zien, als thans wordt beweerd, dan hebben hun vertegenwoordigers slechts te zeggen: ‘Er bestaat gevaar, wij erkennen het, wij willen het schouder aan schouder met u deelen; hier is onze onderteekening’. In dat geval stemt Frankrijk er volledig in toe, het vraagstuk van de vermindering van bewapening te overwegen. Maar tot nog toe is nog niet van zoodanig voorstel vernomen ... De Fransche Delegatie heeft van het Parlement een zeer duidelijk mandaat gekregen: Frankrijk kan accoord gaan met elke vermindering van bewapening, indien haar veiligheid wordt gewaarborgd. Indien het alleen blijft staan, kan het in geen enkele vermindering toestemmen ... Er zijn slechts twee oplossingen: of den bestaanden toestand handhaven, en het daarbij laten, of tot Frankrijk zeggen: ‘Wij willen onze krachten vereenigen; hier is onze onderteekening’. In denzelfden geest besloot te Genève de Jouvenel zijn met groot redenaarstalent voorgedragen rede in de vergadering van 26 September: ‘Pendant la guerre nous avons servi de troupes de couverture à la civilisation, mais la victoire n'a été pour nous possible, nous le savons, que parce que nous représentions le Droit, que parce que, une à une, les nations civilisées sont venues se ranger à nos côtés et qu'un jour, enfin, nous avons entendu le cri sublime, par tout ce qu'il exprimait de reconnaissance et d'héroisme: ‘La Fayette, nous voici!’ Conscients d'avoir formé la première force internationale, engagés au service de la paix, montant la garde autour des traités, nous attendons la relève et déclarons la cause de la paix définitivement gagnée à nos yeux le jour où l'humanité, en nous apportant le

pacte de garantie, viendra nous dire à son tour: ‘France, me voici!’

Daartegenover bleken de Europeesche ex-neutralen minder enthousiast. ‘Il est de mon devoir’, aldus de eerste Nederlandsche gedelegeerde, ‘de faire ressortir dès à présent que, dans beaucoup de pays et, entre autres, dans le mien, sincère partisan de la réduction des armements - ce dont il a déjà donné des preuves palpables -, l'opinion publique n'est pas en faveur de la connexion à établir entre le désarmement et les garanties. Des traités de garantie partielle ou régionale - je le dis franchement - n'y seraient pas accueillis avec sympathie. Aux Pays-Bas, je le sais, on verra avec regret que la question de la réduction des armements, qui, dans le Pacte, dans les deux Assemblées précédentes et à Washington, en ce qui concerne les forces navales, avait été traitée indépendamment de toute idée de garantie mutuelle, soit à présent dans la pensée de l'Assemblée liée au principe des garanties’.

De drie Scandinavische delegaties spreken zich in denzelfden geest uit. Daarmede blijven de neutralen consequent in de lijn, door hen vanaf het tot stand komen van het Grondverdrag gevolgd. In een van de zittingen der derde commissie sprak Lord Robert Cecil zijn verbazing uit over de ‘somewhat paradoxal position’, waarin hij was komen te verkeeren: bevond hij zich vroeger in dit vraagstuk gemeenlijk in overeenstemming met Dr. Lange, den woordvoerder der Noren, en tegenover de Fransche delegatie, nu vond hij zichzelf in volkomen overeenstemming met de Franschen, terwijl de heer Lange tegenover hem stond. In werkelijkheid was hierin niets paradoxaals gelegen: in het wezen der zaak had Lord Robert Cecil zich aan de zijde der Franschen geschaard, en uiteraard vond hij thans den Noor en de overige neutralen niet langer naast, maar tegenover zich.

Voelden de neutralen dan niets voor deze voorstellen? Waren zij dan zoo bevreesd, hun recht op neutraliteit, een tweesnijdend zwaard, dat ook elk hunner op zijn beurt noodlottig kan worden, op te offeren, ten bate van den algemeenen vrede?

Neen, maar zij hadden een open oog voor de gevaren, die de thans voorgestelde richting medebrengt. Zij zagen den

adder in het gras bij de aanprijzing om, in afwachting van de mogelijkheid van het tot stand komen van een ‘algemeene’ garantie, te beginnen met partieele, of regionale garanties. Daarmede zou men niet anders doen, dan de oude allianties, de blokvorming, de politiek van het evenwicht, met hare noodlottige gevolgen, weer, in een ander kleed gestoken, in eere herstellen. Daarmede zou men, verlokt door het droombeeld van een ‘algemeen’ garantieverdrag, het paard van Troje binnenhalen. Het is een dwaling, te meenen dat men, door de richting der garantieverdragen in te slaan, de Volkenbondidee zal versterken. Integendeel, het voorgestelde systeem is eerder een stap terug, een negatie van de Volkenbondidee. Ook het Volkenbondverdrag streeft naar verzekering van elkanders veiligheid, maar het verliest niet uit het oog, dat daartoe méér noodig is dan garantieverdragen. Daartoe is noodig een orgaan, in staat objectief en onpartijdig te beslissen, welke de partij is, die de rechtsorde heeft aangetast. Een organisatie, die het den volken mogelijk zal maken, ook zonder hun toevlucht te nemen tot geweld, hun rechtvaardige verlangens en aspiraties, binnen de grens van het bereikbare, te verwezenlijken. Een organisatie, die ermede rekening houdt dat, gelijk Doherty, de eerste Canadeesche afgevaardigde ter tweede Vergadering, met zoo grooten en ernstigen nadruk heeft betoogd, er geen resultaat is te verwachten van een stelsel, dat het recht opoffert aan den vrede. ‘The League of Nations would not maintain peace between the nations if it forbade them to secure justice for themselves and at the same time did not afford them a means of having justice rendered to them’. Dit alles wordt door het systeem der garantieverdragen genegeerd. Het is een systeem dat men zou kunnen verwacht hebben toen er nog van geen Volkenbond sprake was. Het bindt de staten tot een blok bijeen, om hen in den oorlog te sleepen zoodra er een gewapend conflict tusschen twee hunner ontstaat. Aan wiens zijde? De Commission Temporaire Mixte geeft hierop het antwoord: aan de zijde van hem tegen wien de eerste ‘acte d' hostilité’ gericht wordt. ‘La question à trancher par le Conseil n'est pas de savoir où est le bon droit dans le litige, mais de savoir qui a commis le premier acte d'hostilité. Le traité spécifiera à cet effet que tout Etat qui violera de propos délibéré le territoire

d'un autre Etat sera considéré comme l'agresseur'. Men behoeft zich niet te verbazen over een dusdanig naïef standpunt: het systeem der garantieverdragen kan niet buiten zulk een simpel, uiterlijk criterium. Juist hierin onderscheidt het zich van de Bondsidee, die uitgaat van de noodzakelijkheid om waarborgen te scheppen dat de gemeenschappelijke machtsuitoefening alleen ter handhaving van het recht zal worden aangewend. Dat de bewerktuiging van de statensamenleving in dit opzicht nog bijna alles te wenschen overlaat, zij grif toegegeven. Maar men begeeft zich op een gevaarlijken weg indien men, bij deze rudimentaire organisatie, uitsluitend de garantie-idee wil gaan uitwerken. Slechts bij gelijktijdige ontwikkeling der onderscheidene functies kan een gezonde groei verkregen worden: een ontijdige, onevenwichtige opdrijving van een dier functies zal voor het geheel noodlottig worden. Daarmede bespoedigt men niet den vrede, maar men vertraagt hem. De vermindering van bewapening, die men van de garantieverdragen verwacht, zou blijken wel duur gekocht te zijn.

Er zullen nog altijd wel simplistische zielen blijven, die meenen dat de oorlogen zullen verdwijnen als men de oorlogsverklaring aan de parlementen brengt, geheime tractaten verbiedt, 'de diplomaten zelf maar laat meevechten' en dergelijke heilmiddelen meer.

Maar in het algemeen begint men toch wel in te zien dat de oorzaken van den oorlog veel dieper liggen dan men aanvankelijk gedacht had; dat de belangentegenstellingen tusschen de staten, die meer en meer op elkander zijn aangewezen, doch een internationale bewerktuiging missen, onvermijdelijk tot steeds ernstiger botsingen moeten leiden.

Hier helpen geen democratiseering van het buitenlandsch beleid en geen openbaarheid van tractaten, geen garantieverdragen en geen conciliatiecommissies. Hier is maar één middel dat redding kan brengen: de organisatie der gemeenschap. Zoolang die bewerktuiging niet een realiteit is geworden, zullen oorlogen onvermijdelijk zijn. Vredescongressen, nooit-meer-oorlog beweging, bedreiging met algemeene werkstaking bij het uitbreken van den strijd, zij kunnen

slechts in zoover invloed uitoefenen, als zij het inzicht verdiepen in de noodzakelijkheid, de oplossing der internationale moeilijkheden te zoeken in de organisatie der internationale gemeenschap.

Deze organisatie van de statensamenleving heeft thans een begin van verwezenlijking gevonden. Van een voorwerp van philosophische bespiegelingen en theoretische constructies is de statenassociatie overgegaan in het rijk der werkelijkheid, heeft zij een vasten, reëelen vorm aangenomen, die kans biedt op een geleidelijke ontwikkeling. Het is niet gering, dit groote feit te hebben mogen beleven. Wie in den Volkenbond niet meer ziet dan een voorbijgaand verschijnsel, een machtelooze tot mislukking gedoemde vredespoging, hem ontgaat de groote beteekenis van dit gebeuren. De Volkenbond *kan* niet meer verdwijnen, omdat hij lag in de lijn van de evolutie, en teruggang niet mogelijk is. Een geweldige schok was noodzakelijk, om deze nieuwe ontwikkelingsmogelijkheid te doen ontstaan. Zonder den oorlog zouden wij nog tientallen van jaren zijn voortgegaan, ons te koesteren in de sfeer van zelfbedrog, waarmede wij bezig waren ons te omhullen; ons verlustigd hebben in onze successen met de 'humaniseering' van den oorlog, het 'paal en perk stellen' aan den krijg door uitbreiding van de rechten der neutralen; zouden wij doorgegaan zijn onszelven wijs te maken, dat de staten-maatschappij zou blijken de eenige maatschappij te zijn, die het zonder organisme kon stellen. Wij *weten* nu, dat dit alles zelfbedrog is. Wij *weten* nu dat, zou de Volkenbondgedachte niet te realiseeren blijken, *zonder* den Volkenbond de wereld in steeds scherper conflicten zal worden gewikkeld, en de hel, die de moderne oorlog is, geleidelijk het geluk der menschheid, haar welvaart en haar cultuur, zal vernietigen.

Veelal zal men kunnen hooren, dat de Volkenbondgedachte in *dezen* Volkenbond niet voldoende is belichaamd, dat hij 'ondemocratisch' is, immers een associatie van regeeringen in plaats van volken en een bond van overwinnaars; dat, om iets te bereiken, men zou moeten beginnen eerst te Genève tabula rasa te maken. De kracht, waarmede dergelijke beweringen worden naar voren gebracht, is gewoonlijk omgekeerd evenredig aan de kennis, die men van de organisatie en het werk van den Bond bezit. Over welk orgaan zou de demo-

cratie beschikken om het volk *in zijn geheel* naar buiten te vertegenwoordigen, indien dit niet ware de in overeenstemming met den wil van het volk gevormde en aan het volk verantwoordelijke regeering? En wat doet het ertoe of de aanvang van de nieuwe ontwikkelingsphase zich gekenmerkt heeft door een overwicht van die staten, die als overwinnaars uit den krijg waren te voorschijn getreden en den Bond hebben in het leven geroepen? Denkt men dat de Volkenbondgedachte niet krachtig genoeg is, om zich dááraan te ontworstelen? Laat men dan slechts zich eens op de hoogte stellen van hetgeen Genève in dit opzicht ons thans reeds leert. Van de overwonnenen zijn er drie: Bulgarije, Oostenrijk en Hongarije tot den Bond toegetreden; voor de overige twee: Duitschland en Turkije, staat de Bond open, zoodra zij den wensch tot toetreden kenbaar maken[1)]. Voor niemand, die de laatste Volkenbondvergadering te Genève heeft medegemaakt, zal het twijfelachtig zijn dat Duitschland, had het het lidmaatschap verlangd, niet alleen niet zou zijn afgewezen, maar bovendien een plaats in den Raad zou hebben verworven.

En Amerika? Het is wel vreemd geloopen, dat het land, welks staatshoofd het meest voor den Volkenbond heeft gedaan, zelf buiten dien Bond is gebleven. Maar onbegrijpelijk is het zeker niet, want het toetreden tot den Volkenbond zou voor Amerika een opgeven van de Monroe-leer hebben beteekend. Dat door het deelnemen aan den oorlog de Vereenigde Staten reeds deze bij de Amerikanen ingeroeste politiek zouden hebben verlaten, kan men niet beweren. ‘In the wars of the European powers’, aldus de boodschap van President Monroe aan het Congres van 2 December 1823, ‘in matters relating to themselves, we have never taken any part nor does it comport with our policy so to do. *It is only when our rights are invaded or seriously menaced*, that we resent injuries or make preparation for our defense’. Niemand zal kunnen beweren, dat deze laatste voorwaarde bij Amerika's ingrijpen in den Wereldoorlog niet was vervuld.

1) Tijdens het corrigeeren der drukproef verschijnt het bericht, dat de Turken ter Conferentie van Lausanne officiëel de verklaring hebben afgelegd, het verzoek tot toetreding te zullen doen, zoodra de vrede gesloten is.

Maar bij deelneming aan den Volkenbond, geheel op denzelfden voet als elke Europeesche mogendheid, zou deze leer geheel de rug worden toegekeerd. Dit te hebben voorbijgezien bracht Wilson ten val. Zijn tegenstander Harding nam, zooals te verwachten was, oorspronkelijk een eenigszins vijandig standpunt in tegen den Volkenbond, overwoog zelfs een min of meer concurreerende 'Association of Nations' - waarin het verband tusschen de leden veel losser zou zijn -, daar tegenover te stellen. Doch langzamerhand is het standpunt tegenover den Volkenbond veranderd. Niet dat de Harding-administratie bereid zou zijn, daartoe toe te treden - die gedachte ligt haar nog even ver als toen zij aan het bewind kwam. Maar zij heeft zich verzoend met het idee van den Volkenbond als organisatie van de overige, speciaal Europeesche, staten. Zij heeft, waar de Volkenbond meer en meer het geheele internationale administratieve rechtsleven weet te centraliseeren en naar zich toe te halen, ingezien, dat het niet met de Amerikaansche belangen strookte een volkomen afwijzende houding aan te nemen en zich aldus op dit gebied te isoleeren. Vandaar dat zij er thans toe is overgegaan, hare medewerking te verleenen aan tal van organisaties, van den Volkenbond, b.v. voor bestrijding van opiummisbruik, vrouwenhandel, miltvuur. Zelfs heeft zij haar afwijzend standpunt tegenover het Permanente Hof van Internationale Justitie laten varen, en ook hier den wensch tot samenwerking te kennen gegeven. Daarnaast treedt het verlangen aan het licht, tot een nauwere verbinding met de Amerikaansche staten te geraken. De Conferentie, in December te Washington met de Midden-Amerikaansche staten te houden, is er een bewijs van. De Zuid-Amerikanen voelen denzelfden drang naar associatie der staten van het Amerikaansche continent, getuige het Pan-Amerikaansche congres, tegen April a.s. te Santiago de Chile bijeengeroepen.

Voor den Volkenbond heeft dat streven niets verontrustends. Het is een teeken van het veldwinnen van de Volkenbondidee, van het meer en meer dóórdringen van de overtuiging, dat organiseering van de internationale samenleving een onafwijsbare noodzakelijkheid wordt. Het is een bewijs te meer, dat een nieuwe phase in de ontwikkeling van de statengemeenschap is bereikt, die zich geleidelijk verder

zal uitbreiden en ten slotte ertoe zal leiden, dat de heerschappij van de macht zal plaats maken voor die van het recht. Dan, maar ook eerst dan, zal het stervensuur der neutraliteit geslagen zijn. Niet zal zij dan als een onding, een gruwel worden uitgeworpen, maar bijgezet in de crypte van die oude rechtsinstituten, die een onmisbare schakel zijn geweest in de ontwikkelingsketen der menschelijke samenleving.

J.P.A. FRANÇOIS.

Den Haag, 30 November 1922.

Het Rapport van de commissie XII uit den Hoogen Raad van Arbeid.

Na een tweejarigen arbeid is de Commissie XII uit den Hoogen Raad van Arbeid gereed gekomen met haar praeadvies over ‘Vraagpunten betreffende bedrijfsorganisatie, enz.’

Dit praeadvies verscheen in October van dit jaar in druk, en werd voor het publiek verkrijgbaar gesteld.

De commissie bestaat uit de Heeren: Prof. Dr. W.H. Nolens, Voorzitter; J.A. Bakker, A.C. de Bruyn, Mr. A.M. Joekes, Mr. L.G. Kortenhorst, K. Kruithof, Paul Nijgh, Mr. A.L. Scholtens, J. Schouten, F.A. Smit Kleine, J.F.H. Spier, R. Stenhuis, Prof. Mr. J.A. Veraart, J.A.E. Verkade, Prof. ir. I.P. de Vooys, Dr. Th. van der Waerden, Mr. J. Westhoff, F.M. Wibaut, C.J.Ph. Zaalberg, Mr. J.H. van Zanten.

Handleiding bij de gedachtenwisseling vormde het schrijven van den Minister van Arbeid, Voorzitter van den Hoogen Raad van Arbeid, van den 23 Dec. 1920, waarbij aan den Hoogen Raad van Arbeid een 15-tal vragen betreffende bedrijfsorganisatie, collectieve contracten enz. werden voorgelegd.

Indien ik mij voorneem de gedachtenwisseling der commissie over dit onderwerp te ontleden, ligt het geenszins in mijn bedoeling het verslag op den voet te volgen. Dit verslag is, niettegenstaande de taalkundige zuiverheid waarmede het gesteld werd, geen kristalheldere lektuur, wijl de groote lijnen der gedachtenwisseling vervagen als gevolg eener plichtmatige notuleering. Bovendien ontkwam de commissie,

bij een conscientieuse beantwoording der gestelde vragen, niet aan menige detail-uitwerking, die voor de waarneming en beoordeeling der geestesstroomingen - en daarom is het mij hier te doen - gemist kan worden.

De eerste twee vragen zijn van principieelen aard. De volgende tien vragen hebben betrekking op de uitwerking der regelingen, die bij een bevestigende beantwoording der eerste twee vragen worden wenschelijk geacht, terwijl ten slotte de laatste drie vragen, in minder direct verband met het hoofdpunt staande, weer meer zelfstandigheid bezitten.

De beide eerste vragen voeren ons midden in het onderwerp. Zij luiden:

1a. Is het gewenscht, dat voor alle werkgevers en arbeiders in een bepaald bedrijf bindende regels kunnen worden gesteld, die hun verhouding, inzonderheid wat loonen en andere arbeidsvoorwaarden betreft, regelen?

1b. Zoo ja, is het eveneens gewenscht, dat ook bindende regels kunnen worden gesteld ten opzichte van de verhouding tusschen alle werkgevers in een bepaald bedrijf, ten aanzien van zulke verbetering van bedrijfstoestanden, die regelingen als hierboven aangegeven, betreffende de arbeidsvoorwaarden, moeten mogelijk maken?

Reeds de formuleering der beide vragen verdient een korte beschouwing. Duidelijk doet zij uitkomen, dat den steller der vragen feitelijk slechts één probleem voor den geest stond, nl. de vraag of het gewenscht is, de arbeidsvoorwaarden en de loonen bindend te regelen, en of *als consequentie daarvan* het noodig is tevens over te gaan tot het stellen van bindende regels ter verbetering van de bedrijfstoestanden.

De vragen zijn niet los van elkaar gesteld en werden ook niet los van elkaar beantwoord. Het oogmerk van den vrager is verbetering der arbeidsvoorwaarden en loonen; ditzelfde oogmerk blijft ook in het brandpunt van de geestesblikken der beantwoorders.

Ook nog een andere opmerking kan van nut zijn: Het tweede vraagpunt was door den Minister aanvankelijk anders geredigeerd dan in het rapport is afgedrukt. De niet overduidelijke zinswending: ‘ten aanzien van zulke verbetering van bedrijfstoestanden, die regelingen als hierboven aangegeven, betreffende de arbeidsvoorwaarden, moeten mogelijk

maken', kwam in de oorspronkelijke redactie niet voor. In stede daarvan treffen wij aan de zooveel duidelijker woorden: 'bv. ten aanzien van de vaststelling van minimum-prijzen'. Men kan slechts gissen naar de redenen, die dezen duidelijken tekst door den zooveel vageren hebben doen vervangen. Wellicht klonk de oorspronkelijke bewoording velen leden der commissie wat al te rauw in de ooren; wellicht ook bestond bij de commissie inderdaad een bedoeling om het vraagpunt van uit een breeder gezichtshoek te beschouwen. Doch hoe het ook zij, men mag gerust zeggen dat (alle eventueele voornemens ten spijt), de commissie 'verbetering van bedrijfstoestanden' in het algemeen begrepen en besproken heeft alsof het gelijkluidend ware met 'verbetering van de rentabiliteit van het bedrijf door onderlinge prijsregelingen'.

De beantwoording der eerste vraag liet aan duidelijkheid niets wenschen. Met op één na algemeene stemmen werd zij bevestigend beantwoord. Ter motiveering werd aangevoerd:

a. dat de historische ontwikkeling van de collectieve arbeidscontracten erop wijst, dat de tijd ervoor rijp is door bindendverklaring te bevestigen, wat door belanghebbenden wordt nagestreefd, waarbij de, voor het algemeen belang schadelijke, oppositie der minderheden van Overheidswege moet worden uitgeschakeld; en
b. dat de overtuiging is doorgedrongen, dat de arbeidsvoorwaarden zoodanig moeten zijn, dat zij den arbeiders een menschwaardig bestaan veroorloven.

Ook de tweede vraag werd door de meerderheid der commissie bevestigend beantwoord, doch klaarblijkelijk is het, dat deze meerderheid niet door het cement eener vaste overtuiging tezamen gehouden wordt. Immers het doorslaggevend argument der voorstanders is een bewijs uit het ongerijmde: bindende regels betreffende arbeidsvoorwaarden en loonen kunnen slechts effect hebben, zoo heet het, indien zij ondersteund worden door bindende regels, die verbetering der bedrijfstoestanden beoogen.

Het bevestigend antwoord dezer meerderheid luidt dan ook niet zoozeer: 'ja, het is gewenscht', doch veeleer 'ja, het zal wel moeten'.

Hoe innerlijk verdeeld de overtuiging dezer meerderheid in wezen feitelijk is, blijkt wanneer men ziet dat een groep

daaruit haar uitspraak: ‘ja het zal wel moeten’, van alle kracht beroofd door onmiddellijk eraan toe te voegen: ‘doch slechts in uitzonderingsgevallen’. Uitzonderingsgevallen bestaan echter ook naar het oordeel van deze leden (die blijkbaar in een vicieusen cirkel gevangen zijn), wanneer het blijken mocht dat zonder het stellen van dergelijke regels geen behoorlijke arbeidsvoorwaarden tot stand zullen komen. Hun uitspraak klinkt dan ook: ‘ja het zal wel moeten, doch de hemel behoede er ons voor’.

Het ware onbillijk tegenover deze zwakke stemmen ook niet te stellen het geluid dergenen (tezamen een kleine minderheid der commissie vormende), die de socialisatie als einddoel nastreven, de bedrijfsorganisatie als stap op dezen weg beschouwen, en zonder aarzeling bereid zijn dien stap te zetten. Hun oogmerk ligt echter verre buiten het gebied, dat door de gestelde vragen begrensd wordt, en wordt derhalve te dezer plaatse niet nader besproken.

Welke is nu de overweging, die de overtuiging der meerderheid innerlijk zoo zwak doet zijn, en die tevens het sterkste punt is in de redeneering der minderheid? De vrees, dat de consumenten de dupe zullen worden. Weliswaar bestrijden voor- en tegenstanders elkaar ook met andere argumenten: wijzen de voorstanders erop, dat het inconsequent ware eenerzijds de concurrentie onder de arbeiders te breidelen, anderzijds ‘de patroons aan volledige vrijheid over te laten’, waartegen de tegenstanders eenigszins schamper aanvoeren, dat van inconsequentie geen sprake kan zijn, wijl immers de bindendverklaring der collectieve arbeidscontracten eenvoudig te beschouwen is als een uitbreiding van de arbeidswetgeving, en de wetgever zich nooit ofte nimmer tot taak heeft gesteld den ondernemer in staat te stellen de hem van Overheidswege opgelegde lasten te torsen; - doch in hoofdzaak is het de vrees, dat de belangen der consumenten in de verdrukking zullen komen, die de minderheid (en feitelijk met haar een deel der meerderheid) tot afzijdigheid noopt. Opgemerkt dient echter te worden dat daarnevens de minderheid ook nog van een andere zorg vervuld is, een zorg die het bedrijf zelf betreft. Zij verwacht, dat zonder vrije concurrentie onder de bedrijven de ‘verbetering van de productie’ tot stilstand zal komen; dat ongezonde ondernemingen kunst-

matig in het leven zullen worden gehouden; in het kort, zij verwacht alle nadeelen eener broeikasatmosfeer. Den frisschen wind der vrije concurrentie acht zij ontontbeerlijk, in de eerste plaats voor de belangen der consumenten, in de tweede plaats voor de ontwikkeling van het bedrijf zelf.

Het bovenstaande is de, tot op enkele hoofdzaken teruggebrachte, indruk, dien de lezing van het verslag der commissie over de principieele vraagpunten, die in het geding komen, bij mij heeft achtergelaten. Ik ben mij bewust dat, zooals bij elke samenvatting, ook bij deze menige nuance verloren is gegaan. Zoo lijdt het geen twijfel, dat sommige voorstanders der bedrijfsorganisatie (die niet behooren tot de groep, welke de socialisatie begeert) dermate vervuld zijn van hun eigen denkbeelden op dit punt, dat voor hen het algemeene oogmerk: de verbetering der arbeidsvoorwaarden, welhaast op den achtergrond treedt bij hun begeerte hun lievelingsdenkbeeld verwezenlijkt te zien. Evenmin is het aan twijfel onderhevig dat, terwijl de geheele commissie, behoudens één uitzondering, zich leiden laat door de overtuiging, dat den arbeiders een menschwaardig bestaan moet worden verschaft, menig lid der commissie geen maatstaf weet (noch mogelijk acht, dat de Overheid er een kan aanleggen) ter beoordeeling van de vraag wat onder een ‘behoorlijk’ loon moet worden verstaan.

De volgende tien vragen hebben betrekking op de uitwerking der regelingen, die bij de bijna eenstemmig bevestigende beantwoording der eerste vraag, en de eveneens in meerderheid bevestigende beantwoording der tweede vraag, wenschelijk worden geacht. Van algemeenheid komt de commissie thans tot nadere uitwerking. De meeningsverschillen worden veelvuldiger en teekenen zich scherper af.

Ten aanzien van de bindende regels betreffende de arbeidsvoorwaarden achtte een groote meerderheid der commissie den tijd rijp om aanstonds over te gaan tot het treffen van wettelijke maatregelen voor de bindendverklaring van collectieve arbeidscontracten, doch ten aanzien van de bindende regels ter verbetering van bedrijfstoestanden laat het rapport geen enkel positief geluid hooren, waaraan een meerderheid bereid was kracht te verleenen. Geen duidelijker bewijs kon

verlangd worden om in het licht te stellen, dat de bevestigende beantwoording der tweede vraag de overtuiging eener meerderheid miste.

De eenige positieve uitspraak dus, die het rapport bevat, behelst, dat bij de wet zal worden mogelijk gemaakt collectieve arbeidscontracten, ook voor de niet-aangeslotenen, bindend te verklaren. Men is algemeen van oordeel dat een collectief arbeidscontract eerst dan in aanmerking komt om algemeen bindend te worden verklaard, indien de groote meerderheid der bij het bedrijf betrokken organisaties van werkgevers en werknemers dit wenscht. Men is van oordeel, dat de bindendverklaring bij den Minister van Arbeid berust, en deze zich zou moeten laten voorlichten door een onpartijdig orgaan (bv. door een commissie uit den Hoogen Raad van Arbeid). Men beseft dat in dit systeem de bindende regels zich niet zullen uitstrekken tot de 'verbetering van de bedrijfstoestanden', doch acht het mogelijk dat er bepalingen in worden opgenomen, waarbij de werkgevers aan de werknemers toezeggen hun inzicht te zullen verschaffen in de prijstarieven.

Indien wij, ten einde niet in te groote uitvoerigheid te vervallen, heenstappen over de door de commissie noodzakelijk geachte sancties bij niet-nakoming der verplichtingen door een van beide contracteerende (of daarbij door dwang betrokken) partijen, en eveneens de civielrechtelijke regeling van het collectieve arbeidscontract, zooals die als bijlage gegeven wordt, onvermeld laten, vinden wij in het bovenstaande het positieve resultaat, waartoe de besprekingen geleid hebben.

Daarnevens hebben de voorstanders der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie hun denkbeelden uitvoerig ontwikkeld. Naar het oordeel van dezen brengt de bindendverklaring der collectieve arbeidscontracten geen heil. Zij bereikt niets ten opzichte van de vraagstukken van economische bedrijfsorganisatie, zooals normaliseering der verschillende arbeidsvoorwaarden, bescherming van het belang der gebruikers, reguleering van de arbeidsgelegenheid, decentralisatie van de sociale wetgeving.

Verschillende leden meenen zoowel bij werkgevers als bij werknemers een zekeren afkeer van de collectieve arbeidscontracten te bespeuren. Eenigszins wonderlijk doet deze

opmerking aan als men zoo juist gelezen heeft dat de geheele commissie, behoudens één lid, juist op grond van de historische ontwikkeling der collectieve arbeidscontracten gemeend heeft de eerste vraag bevestigend te moeten beantwoorden.

De voorstanders der bedrijfsorganisatie verlangen een wettelijke regeling, die het mogelijk maakt in bedrijven, die daarvoor rijp zijn, de instelling voor te schrijven van colleges met verordenende bevoegdheid, in welke colleges werkgevers en werknemers, door de belanghebbenden gekozen, in gelijken getale zitting moeten hebben. Zij denken zich deze colleges autonoom, met verordenende bevoegdheid zoowel ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden als ten aanzien van de verbetering der bedrijfstoestanden. Men erkent dat eerst dan tot de instelling van bedrijfsorganen met verordenende bevoegdheid (bedrijfsraden genaamd) zou kunnen worden overgegaan, indien het blijkt dat in het bedrijf sterke arbeidersorganisaties voorhanden zijn, die een ordelijken toestand wenschen; ten aanzien van de vraag echter of ook de werkgevers voldoende georganiseerd moeten zijn, waren de meeningen zeer verdeeld. De bedrijfsraden zouden aan het hoofd van het bedrijf komen te staan. Aan hen zou toekomen de wetgevende en de uitvoerende macht met betrekking tot het bedrijf, behoudens toezicht door het centraal gezag. Als een der bij uitstek noodzakelijke bevoegdheden der bedrijfsraden wordt door de aanhangers beschouwd het recht om kennis te nemen van de boekhouding der verschillende ondernemingen.

De behartiging der consumentenbelangen denkt men zich toevertrouwd aan consumentenraden: zelfstandige, voor elk bedrijf afzonderlijk ingestelde colleges, die bevoegd zullen zijn bij een Raad van Toezicht in beroep te komen tegen de verordeningen van de bedrijfsraden. De Raden van Toezicht wegen dan uit het oogpunt van het algemeen belang de wenschen van producenten en verbruikers tegen elkaar af. De leden, zoowel van de consumentenraden als van de raden van toezicht, zouden door de Overheid worden benoemd. In dit stelsel zou het ook passen, dat de bedrijfsraden met de rechtspraak belast werden. Het voorkomen en beslechten van arbeidsgeschillen ware te beschouwen als bij uitstek tot de taak van de bedrijfsraden behoorende.

Dit doorwrocht gebouw der bedrijfsorganisatie (waartoe evenwel geen meerderheid bereid bleek de pijlers op te trekken) werd ook door hen, die het oog gericht houden op de socialisatie der bedrijven als einddoel, bewoonbaar geacht. Evenwel, zij verheelden niet, dat zij als spreekorganen der werknemers nog heel wat stouter wenschen koesteren. De gemeenschap kan den eigendom niet erkennen als een begrenzing, die haar handelen beperkt. Zij moet in het algemeen belang de productie leiden. De arbeiders verlangen, zoolang de socialisatie nog niet volledig is doorgevoerd, permanente medezeggenschap van hun leiders, permanent inzicht van hun vertrouwensmannen in de economische mooglijkheden van het bedrijf. Deze medezeggenschap strekke zich reeds aanstonds uit tot bevordering der gemeenschappelijke grondstofvoorziening, verbetering der productiemethoden, standaardiseering, uitschakeling van verspilling, prijsstelling, en, in een latere toekomst, stopzetting van achterlijke bedrijven.

De laatste drie vragen staan weer eenigszins los van de hoofdzaak.

'Is het gewenscht' (zoo luidt de 13e vraag) 'dat bij regelingen tusschen werkgevers en arbeiders kan worden afgeweken van de wettelijke voorschriften betreffende de beperking van den arbeidsduur?' De meerderheid van den Hoogen Raad van Arbeid adviseerde reeds blijkens rapport van 14 Mei '21 tot een regeling, die het mogelijk zou maken, op grond van collectief overleg tusschen werkgevers en werknemers van de algemeene wettelijke normen betreffende den arbeidsduur af te wijken. Dit advies werd bij de wijziging van de Arbeidswet in hoofdzaak reeds gevolgd.

Het oordeel van enkele leden, dat zoodanig overleg ook ondernemingsgewijs moet kunnen plaats vinden - een wensch, die ook door de organisaties van werkgevers in den lande bij de behandeling van de wijziging der Arbeidswet met nadruk werd verdedigd - mocht bij den Minister en bij de Volksvertegenwoordiging geen genade vinden.

'Is het gewenscht' (zoo luidt de 14e vraag) 'dat werkgevers en arbeiders medewerken aan de uitvoering van en het toezicht op de naleving van de wettelijke voorschriften

betreffende de beperking van den arbeidsduur en tot beveiliging van de arbeiders?'

De commissie stelt voorop, dat zij een arbeidsinspectie onmisbaar blijft achten, doch dat daarnevens ter aanvulling van het werk der arbeidsinspectie vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers een belangrijke taak zouden kunnen vervullen. Aan een dergelijke commissie van werkgevers en werknemers zou o.a. kunnen worden opgedragen in beroep te adviseeren over het al of niet verleenen van overwerkvergunningen. Ook voor een wettelijke regeling van de huisindustrie zouden commissies, samengesteld uit bedrijfsgenooten, goed werk kunnen doen.

Zoodanige commissies, die eveneens bedrijfsraden zouden kunnen heeten, hebben echter nauwlijks meer iets gemeen met de bedrijfsraden, opgenomen in de structuur der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Het is duidelijk dat hier nog slechts een afspiegeling wordt gegeven van de meening der meerderheid, en dat het rapport vermijdt, de opvattingen der voorstanders van het autonome bedrijf opnieuw naar voren te brengen.

'Is het gewenscht' (zoo luidt de laatste vraag) 'dat de arbeiders krachtens wettelijk voorschrift medezeggenschap krijgen over den gang van zaken in de onderneming, waarin zij werkzaam zijn?'

Bij de beantwoording van deze vraag vermijdt de commissie, en te recht, opnieuw de uitvoerige discussies over medezeggenschap in het algemeen, welke bij de behandeling der hoofdvragen voldoende tot hun recht konden komen.

De commissie acht het eenstemmig gewenscht, dat in elke onderneming een vertegenwoordiging der arbeiders aanwezig zij, ten einde overleg met de directie te kunnen plegen. Omtrent de vraag echter of de wet tot de instelling van een dergelijke vertegenwoordiging moet verplichten, heerscht weer het grootste meeningsverschil, waaruit men geen meerderheid onderkent. Wellicht zou de commissie in meerderheid kunnen medegaan met een wettelijk voorschrift, dat de instelling en de wijze van verkiezing der ondernemingsraden regelt, zonder de bevoegdheden vast te stellen.

De kleine minderheid, die de instelling der bedrijfsraden als stap op den weg naar de socialisatie toejuichte, is even-

wel gaarne bereid ook de ondernemingsraden te aanvaarden, mits de totstandkoming daarvan die der bedrijfsraden niet belemmert, en mits de wet aan de ondernemingsraden tal van bevoegdheden verleent, waarvan de volgende teekenend zijn: het recht tot het inzien van de balans en de winst- en verliesrekening en tot het verkrijgen van al die inlichtingen, die een inzicht verschaffen in den toestand van de onderneming; het recht te bepalen dat geen arbeiders zullen worden ontslagen, doch dat alle arbeiders korter zullen gaan werken, wanneer er geen volle dag werk voor alle arbeiders is; het recht te bepalen, dat niet in taakloon, doch in tijdloon zal worden gearbeid; het recht tot vertegenwoordiging in den Raad van Commissarissen.

In het bovenstaande is het rapport der commissie in korte trekken weergegeven. Het geeft in velerlei opzicht te denken. Vele klanken worden eruit vernomen, waaronder een drietal in het bijzonder de aandacht trekken:

a. de fanfare voor de socialisatie der bedrijven; een fanfare, slechts door een kleine minderheid ingezet, doch die niettemin nog luider geklonken zou hebben, indien niet een staatscommissie (onder voorzitterschap van Dr. Nolens) in het bijzonder belast ware met de instudeering van een afzonderlijk concert over dit onderwerp;
b. de lokzang voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, die met zoete tonen velen vermag te boeien, doch welks dissonanten meerderen ten slotte schuw maken;
c. de bazuin voor de bindendverklaring van collectieve arbeidscontracten, door allen - behoudens één enkele uitzondering - vol en krachtig gestoken.

Voor den praktischen bedrijfsleider is het een noodzakelijkheid zijn standpunt te bepalen en aan zijn meening uiting te geven, die immers uit het rapport niet klinkt.

Het zal wel te wijten zijn aan de samenstelling der commissie, die grootendeels bestaat uit ambtenaren en geleerden, en die aan bedrijfsmenschen slechts bestuurders van vakorganisaties in haar midden heeft; maar zeker is het, dat de praktische bedrijfsleider het rapport zonder bevrediging en herhaaldelijk met ergernis leest. In de voorgaande bladzijden

is de inhoud van het rapport zeer beknopt weergegeven, maar bij de discussie der hoofdpunten komen telkens korte, als terloops geuite meeningen voor den dag, die zich in den bijval van de meerderheid kunnen verheugen, doch waarmee de bedrijfsleider zich moeilijk vereenigen kan. Ik wil eenige der hier bedoelde uitingen uit het rapport lichten:

'In de collectieve contracten zullen bepalingen kunnen worden opgenomen, waarbij de werkgevers aan de werknemers toezeggen hun inzicht te zullen verschaffen in de prijstarieven'. 'Als beginsel wenscht de meerderheid te zien aangenomen dat iedere werkgever, die een belangrijke loonsverlaging aankondigt, aannemelijk heeft te maken, dat de stand van zijn onderneming zulks noodzakelijk maakt'. 'Ieder, die in een onderneming werkzaam is, moet in de gelegenheid zijn, invloed te oefenen op den gang van zaken naar gelang van de plaats, die hij in de onderneming inneemt.'

Hoe ik mij ook zou wenschen te bepalen tot de beoordeeling van het eenig positief resultaat der discussies, ik kan mij niet geheel losmaken van den geest, die de commissie bezield heeft, en die in zulke meeningen als de hierboven geciteerde tot uiting komt. Uit dezen geest ademt geen consideratie voor den bedrijfsleider. De discussies bewegen zich op het gebied van het bedrijfsleven; het bedrijf als ding, als productiemiddel opgevat, vult den achtergrond; op den voorgrond bewegen zich als levende figuren de arbeiders met hun klassebelangen en hun menschenrechten en de consumenten met *hun* belangen. De bedrijfsleiding echter met haar levende natuur wordt nagenoeg geheel in het tableau gemist. 'Wij zullen zonder u over u handelen', zoo klinkt het uit het rapport den bedrijfsleider tegen.

De bedrijfsleider is een individu of een klein college van individuen, en alle menschelijke fouten en deugden kunnen hem aankleven. Zijn motief is, zijn bedrijf sterk en credietwaardig te maken; onmisbaar daarvoor is in onze samenleving het behalen van ondernemerswinst. Wil zijn leiding krachtig zijn, dan moet hij over individueele beslissingsvrijheid beschikken; wil zijn bedrijf tot ontwikkeling komen, dan moet het gevrijwaard blijven tegen enquêtes en onderzoekingen, en meer openbaarheid dan met de belangen van het bedrijf vereenigbaar is. De leiding moet beoordeeld worden

naar de resultaten, doch onder geen voogdij gesteld zijn. Een groote macht is den leiders der bedrijven in handen gelegd, geen grootere, neen een veel kleinere macht echter dan de leiders in de politiek ze hanteeren. De leiders der bedrijven hebben rekening te houden met den wassenden invloed der vakbeweging, en het overleg met het werkvolk behoort allengs tot hun dagelijksche taak. Voor elk vruchtbaar overleg zijn twee goede gezindheden en twee soepele intelligenties van noode. Schort het somwijlen daaraan aan de zijde der werkgevers (en wie zou het ontkennen?), niet minder vaak ontbreken deze aan de zijde der werknemers, die de handen meer gebonden hebben en wier oogmerken starrer zijn. Er is geen 'short cut' om tot vruchtbaar overleg te geraken; slechts de ondervinding kan leeren en wijzer maken, en ook slechts de ondervinding kan leeren welk vertrouwen aan beide zijden bij het overleg geschonken wordt.

De bedrijfsdemocratie is een hersenschim. Men kan het bedrijf autonoom maken, opdat het zichzelf regeere mèt allen, vóór allen, doch dan zonder leiding.

Bepalen wij ons echter uitsluitend tot het advies van de meerderheid der commissie. Zij wil slechts een kleine schrede zetten op het pad der ontwikkeling. Zij wil slechts bekrachtigen datgene wat door de belanghebbenden wordt nagestreefd; zij wil slechts wettelijk vastleggen wat tot rechtsovertuiging geworden is.

Terwille van de gemeenschap moet men zich menige vrijheidsbeperking opleggen, doch gerechtvaardigd is elke vrijheidsbeperking ter wille van het geordend gemeenschapsleven slechts als middel om tot grootere geordende vrijheid te geraken. Het vrijheidsmotief en het normalisatiemotief bevinden zich in alle tijdperken en over het geheele gebied van het gemeenschapsleven in een onderlinge spanning, en de wetgever wake er tegen, deze spanning te willen opheffen voordat de overgang tot de hoogere rechtsorde zich feitelijk voltrokken heeft.

Zonder twijfel is de historische ontwikkeling van het collectieve arbeidscontract imponeerend.

Naarmate de arbeiders zich krachtiger hebben georganiseerd en ten gevolge daarvan ook de werkgevers tot orga-

nisatie kwamen, ontwikkelde zich de collectieve regeling der arbeidsvoorwaarden. Elke collectieve regeling verschaft voor den doorgaans korten duur dier regeling bedrijfsvrede. Bij elke hernieuwing der regeling ontbrandt de aan beide zijden al of niet goed georganiseerde strijd opnieuw; soms blijft een hernieuwde overeenstemming uit, soms wordt zij eerst na heftigen strijd, met staking en uitsluiting, verkregen. Instede van den chaotischen strijd van vroeger, kennen wij thans den georganiseerden strijd. Een belangrijke winst voor de arbeiders, die hun waar (als men het zoo noemen mag) op prijs weten te houden, schoon nimmer blijvend of voor langen tijd boven den prijs, dien zij waard is.

Hoe zal de bindendverklaring der collectieve arbeidscontracten dezen strijd beïnvloeden? De minderheden - en ook bij haar kan het betere inzicht zijn - worden wegegevaagd. Het correctief op den georganiseerden strijd, dat daarin bestaat, dat minderheden aan beide zijden de barometer blijven van het getij, vervalt. De soepelheid van den, zij het ook voor korte tijdsbestekken, bereikten bedrijfsvrede wordt verstard tot een regeling, die geen afwijkingen gedoogt.

Men late zich niet imponeeren door het groote aantal der bij collectieve arbeidscontracten betrokkenen. Dit aantal zal nog belangrijk kunnen toenemen hoe meer de immer voortschrijdende organisatie van weerszijden vorderingen maakt; het kan ook belangrijke wijzigingen ondergaan naarmate de conjunctuur voor regelingen op langeren termijn meer of minder geschikt is.

Ook late men zich niet imponeeren indien in bepaalde bedrijven zich een neiging baan breekt om met behulp van de Overheid weerspanningen aan beide zijden tot gedweeë volgzaamheid te nopen. De motieven zijn zelden zuiver. De Overheid heeft niet tot taak het lidmaatschap van organisaties te bevorderen; evenmin, een loon- of prijsniveau te helpen handhaven, dat in vrijheid niet behouden kan blijven.

Het is eenvoudig onwaar, dat een op zichzelf gezonde collectieve regeling in gevaar kan worden gebracht door enkele dissidenten. Deze drukken of verheffen het loonpeil geenszins tot op hun niveau; zij zijn slechts één der factoren, die het loonpeil beïnvloeden, en hun bestaansrecht behoeven zij aan niemand waar te maken.

Nevens het z.g. historisch argument wordt de commissie tot haar advies nog door een ander motief bewogen. De overtuiging is bij haar doorgedrongen, dat de arbeidsvoorwaarden zoodanig moeten zijn, dat zij den arbeiders een menschwaardig bestaan veroorloven. Zeker, ook de bedrijfsresultaten zijn niet zonder belang. Van een kikvorsch plukt men geen veeren; vandaar dat de commissie in meerderheid een, zij het ook platonische, sympathie betuigt voor de bedrijfsorganisatie, die den kikvorsch met veeren sieren moet, opdat er wat te plukken valt.

Maar de stelling waarvan men hier uitgaat: de arbeider moet een menschwaardig loon verdienen, zij moge een algemeene ethische wenschelijkheid uitdrukken, is van geen beteekenis als economisch richtsnoer. Ik meen hierover kort te kunnen zijn. Er is te vaak en te onwederlegbaar van vele zijden op gewezen, dat het loon van den arbeider in laatste instantie beheerscht wordt door de internationale ruilwaarde van zijn arbeidsprestatie. Er mogen enkele ondernemingen zijn, waar de winst van dien aard is, dat er een marge blijft die zonder prijsverhooging den arbeiders ten deel zou kunnen vallen; er mogen ook enkele bedrijven zijn die, geheel op de lokale markt aangewezen en beveiligd tegen buitenlandsche concurrentie, prsijverhoogingen kunnen verhalen op den consument; in het algemeen gesproken betaalt het bedrijfsleven de loonen, die bestaanbaar zijn bij de heerschende prijzen op de wereldmarkt en de afgeleiden daarvan.

De organisatie van den arbeid zorgt ervoor, dat het loon in het algemeen nagenoeg stijgt tot het gemiddeld bereikbare; zij is als regel niet bij machte loonspitsen, die hier of daar in bijzondere gevallen bestaanbaar zouden zijn, blijvend of voor langeren tijd te handhaven; zij kan in zeer slechte tijden, zooals de tegenwoordige, het niveau voor algeheele inzinking behoeden.

Wie pogen zou het loonpeil boven het gemiddeld economisch mogelijke te verheffen, aanvaarde de protectie als noodzakelijk gevolg en als zeer tijdelijk geneesmiddel.

Arbeid en kapitaal zijn de samenwerkende factoren der productie. Arbeid en kapitaal zijn in onze samenleving de deelgenooten van de opbrengst. De samenwerking laat veel te wenschen over, wijl over de verdeeling onafgebroken strijd

bestaat. Hoe heftiger de strijd, hoe meer de productie lijdt, hoe minder de opbrengst bedraagt. Dit is de tragische kringloop van ons bedrijfsleven, waaruit geen overheidsmaatregelen ons redden kunnen. Het bedrijf is het tooneel van den strijd, en de bedrijfsleider ziet met leede oogen zijn arbeidsveld braak liggen. Met bitterheid bedenkt hij daarbij, dat ook hij tenslotte niets anders is dan een hard ploeterende arbeider, die blij is als hij de twee einden aaneen weet te rijgen.

Zijn bedrijf *moet* rendeeren, anders onttrekt het kapitaal zich en wordt het bedrijf een ruïne. Elke verzwaring zijner bedrijfsvoorwaarden is een versterking van zijn concurrenten in binnen- en buitenland. Hij staat niet vijandig tegenover zijn arbeiders, al weet hij, dat hun organisatie hem het leven niet makkelijk maakt. Hij geeft zich niet aan de illusie over, dat een machtspreuk van de Overheid, die zijn beslissingsvrijheid beperkt, die hem *dwingt* tot overleg, de arbeidsprestaties zal doen toenemen en de bedrijfsresultaten zal verbeteren.

Zoo hij nog te leeren heeft, hij wil zijn lessen zèlf leeren. En hij is zich terdege bewust, dat niet minder de wederpartij nog ter school heeft te gaan. Hij weet, dat de harde lessen der werkelijkheid voor hem en voor de arbeiders de eenige leerboeken zijn, en verlangt slechts dat geen maatregelen van de Overheid vooruitgrijpen op die verstandhouding, die wellicht eenmaal na hard gevecht bereikt zal worden.

En vóór alles verlangt hij thàns verschooning van verdere Overheidsbemoeiingen, thans nu heel zijn aandacht gespannen is op den kritieken toestand waarin het bedrijfsleven zich bevindt, en nu elke verdere Overheidsbemoeiing, die hem het leven verzwaart, welhaast als ondraaglijk gevoeld wordt.

1 Dec. '22.

G.A. KESSLER.

Samuel Muller.

‘Nu rust hij eindelijk, de zelfkweller, die zichzelf nooit rust gegund heeft. Wat heeft hij aldoor veel gevergd van... (zijn krachten). Zijn plicht heeft hij gediend zijn leven lang’.

Zoo schreef Muller, nog maar enkele maanden geleden, bij het heengaan van zijn vriend, den voortreffelijken C.A. Pekelharing. Geheel ditzelfde nu zou van hèm getuigd kunnen worden.

Thans heeft ook hij, de man die in heel zijn leven van geen kamp geven wist, vroeger dan zijn vele vrienden het gewenscht hadden, tegenover den stuggen Dood de vlag moeten strijken.

‘Geen ijdelheid, geen eerzucht heeft hem gedreven; uit zuiver plichtbesef heeft hij de wetenschap, die hij liefhad, voortdurend gediend en vooruitgebracht met inspanning van al zijn krachten.’

Ook in deze zinsnede van lof, aan Pekelharing gebracht, gaf Muller onwillekeurig een trekje voor zijn eigen beeld.

En dan dit nog:

‘Toch, zijn beste eigenschap was zijn onbezweken trouw, zijn hartelijkheid voor allen, die hij eerde of liefhad.’

Hoezeer dit laatste ook voor Muller zelf gold, zal niet iedereen, die slechts vluchtiger met hem in aanraking mocht komen, beseft hebben. Velen toch hielden hem voor grillig en stug. En dit heeft hemzelf dikwijls verwonderd en verdriet, ‘Men kan werkelijk wel van mij houden’, heeft hij eens bescheidenlijk aan een te zijner eere aangericht feestmaal ge-

zegd, - en dat klonk toen dubbel touchant, te midden van die velen, die hem zoozeer genegen waren.

Het ging hem hierin eenigszins als met Erasmus, dien Muller in eenige fraaie bladzijden zoo treffend geteekend heeft, en op wien hij in ander opzicht zoo weinig geleek, - het ging hem als met dien Erasmus, die werkelijk in het diepst van zijn hart begeerde, met iedereen op goeden voet te staan, die vervuld was van innerlijke welwillendheid en van een bijna vrouwelijke behoefte aan sympathie, maar die kwalijk begrijpen kon, hoe hij door zijn stekeligheid voortdurend anderen kwetsen, of ten minste prikkelen moest.

Men heeft opgemerkt, dat er een kracht in zit, zichzelven niet in een spiegel te kunnen zien. ‘Self-consciousness is a handicap... Never to see yourself as others see you is a wonderful preservative’, zegt de bespiegelende young Jolyon in Galsworthy's Forsyte-Saga. Er schuilt opmerkelijk veel waars in dit woord. Maar voor een gevoelige natuur als Muller was, ligt de zaak toch anders. En ik geloof, dat juist voor een man, die, als hij, met zichzelven vocht en naar het beste streefde, dit zichzelf niet van buiten uit kunnen zien een oorzaak van veel leed moet zijn geweest.

In zijn *abords* was Muller niet makkelijk. Zijn gansche doen en laten kenmerkte zich door iets opvallend weinig coulants. Hij liep snel en toch om zoo te zeggen schoorvoetend, maar daarbij ietwat dwars, gelijk iemand die, om een uitdrukking uit het manége-rijden te gebruiken, traverseert. Zijdelings ook, maakte hij somtijds zijn entrée in een kwestie.

Er lag een zekere schichtigheid over hem, die in bitsheid tot uiting kon komen, en zijn vader heeft hem al wel eens *kwarrelig* genoemd. Het kon voorkomen, dat hij hard leek en hij, die werkelijk bereid stond om iedereen te helpen, gold voor een lastige man. Nimmer trouwens bleek hij er afkeerig van te zijn, iemand de pen op den neus te zetten. Maar bij zijn wonderlijke en niet zelden taktlooze uitvallen, moest men zich toch dikwijls vragen, of hij eigenlijk niet vóór alles ingénu was. En hem, die dit begreep, wondden zijn plagerijen dan ook minder durend dan verwacht kon worden. Ik heb nogal eens met hem in vergaderingen gezeten, waar hij de oudste was, maar dan bleek deze Nestor waarlijk *het enfant terrible* te zijn. Niettemin beschikte hij ook daar over een onaan-

gevochten prestige, want niemand, die blijkbaar minder bijbedoelingen had dan hij, niemand, wiens kennis van zaken solieder, niemand, wiens eerlijkheid blanker onverdacht was dan de zijne. Bovendien moest men toch alras bespeuren, dat achter de koele, hoekige, soms afwerende manieren van dezen vechtjas, een bij uitstek warm hart klopte. Kon hij scherp zijn als een els, hij was inderdaad week als een vrouw. Meer dan eens heb ik, in kritieke oogenblikken, tranen in zijn stem gevoeld.

Het zij mij vergund, want ik wilde een omtrek van Muller's boeiende persoonlijkheid beproeven, op deze tegenstrijdigheden in zijn karakter, nog even wat nader in te gaan.

Ik heb Muller nogal eens boos gezien, ook op mijzelf. En misschien leert men sommige fijnere kanten van een persoonlijkheid nog het best in die minder evenwichtige geestesgesteldheid kennen. Maar al moet het erkend worden, dat hij dan koppig en onredelijk kon zijn, boven alles uit straalden toch altoos een eerlijkheid en een waarheidszin, die zelfs den schijn niet lieten opkomen van de gedachte, dat hij ooit eenig ding een beetje anders kleurde, om daar zijn eigen positie door te verfraaien. Als hij het anderen al moeilijk maakte, zichzelf deed hij dat nog veel meer, en op eigen lijfsbehoud heeft niemand hem ooit bedacht gezien. Voor geen kleerscheuren bang als hij was, is hij menigmaal voor anderen in het openbaar ridderlijk in de bres gesprongen, en door zijn verscheiden komt het land metterdaad een groot en onbaatzuchtig advocaat voor goede zaken te missen.

Intusschen was hij wel het volstrekte tegendeel van een opportunist, want hij zou, wat hem waarheid scheen, op het ook voor hemzelf ongelegenste moment te berde brengen, omdat het immers nu eenmaal waarheid was en deze vóór alles moet gaan. Gedeeltelijk daarom ook, kon hij van een ander zoo moeilijk begrijpen, dat deze door een opmerking van hem geprikkeld of verdrietig werd. Hij onderstelde immers bij hem eveneens het besef, dat aan de waarheid koninklijke voorrang toekomt, en zij ten allen tijde alle andere dingen op zij moet schuiven.

Daarbij miste hij echter, - ik durf hier met alle vrijmoedigheid spreken, want ik weet, dat hij dit geprezen zou hebben en hij had aan alle gladde mooipraterij een broertje dood -

daarbij miste Muller elke gratie, wanneer tenminste onder gratie de eigenschap mag worden verstaan, die aan recht op het doel afgaande bewegingen rust en evenmaat verleent. Zoo goed als men op straat bang kon zijn, hem tegen een lantaarnpaal aan te zien bonzen, waar hij dan ten slotte nog rakelings langs heen schoof, zoo goed kon hij in geestelijk verkeer iemand de vreeze op het lijf jagen, dat hij plotseling iets kwetsends zou gaan zeggen, - waar hij dan ten laatste meestal, geleid door zijn instinctieve goedhartigheid, plotseling nog wel voor plicht uit te wijken. Maar de andere, als hij hem niet heel goed kende, had dan vaak de angst voor die naderende pijlspits al zoozeer beet, dat hij bij het terugdenken, licht onrechtvaardig werd, en zich verbeeldde, dat deze hem al getroffen had. Die hem beter kenden echter waren vrij van zulke kleinzeeriger vrees.

Er zijn menschen die, ook wat hun geestelijke gaven betreft, het best uitkomen in een gezelschap van velen. Tot dezulken heeft Muller nooit behoord. Zichzelf heeft hij eens een verlegen man genoemd, en deze zijn eigenaardige schuchterheid bracht mêe, dat hij zich nooit zoozeer op zijn gemak wist als in den allerkleinsten kring, en hij dus bij uitstek de man was voor het vertrouwelijk gesprek onder vier oogen. Of hij zich dan ook eigenlijk wel ooit met anderen gansch en al op zijn gemak voelde? Het mag betwijfeld worden. Eensdeels moet hem daartoe het gevoel in den weg hebben gestaan, dat hij zelf iemand zoozeer niet op zijn gemak kon zetten. Anderdeels, en nog meer, het besef, dat in hemzelf altoos nog de beste dingen machteloos tot uiting verborgen bleven. Misschien was het juist door dit onuitgesprokene, dat men zich, ook in het goedaardigste gesprek, met Muller uiterlijk nooit heelemaal veilig voelde voor de bedreiging van zijn moquante koperige stem en van zijn verwarrende zijdelingsche opmerkingen, maar dat men zich daarentegen innerlijk zoo zeker geborgen wist als een kind op den schoot van zijn moeder, in de sfeer van een zoo warme en ware trouwhartigheid als maar heel enkele menschen om zich heen weten te verspreiden.

Wat de bizondere verdiensten van Muller als historicus betreft, het staat niet aan mij, die uit te meten. Maar als ik het wel begrijp, zijn die in hoofdzaak van tweeërlei aard. Ten

eerste heeft hij op het gebied van onze vaderlandsche geschiedenis, krachtig meêgewerkt tot verplaatsen van de te eenzijdig op Holland en op het staatkundige gerichte aandacht. En ten tweede heeft hij een voorbeeld gegeven van een even gedocumenteerde als levendige beschrijving der meer intieme zijden van het middeneeuwsche leven, vooral wat de economische ader daarvan en wat het functioneeren van geestelijke en burgerlijke instellingen betreft. Uit de dorste rekeningen wist zijn scherpziend oog een aanschouwelijk stuk menschelijke samenleving naar voren te halen. ‘Als wij ons na het lezen van een zijner schetsen rekenschap geven van zijn materiaal’ - zoo heeft Prof. Fockema Andreae eens getuigd - ‘dan staan wij somtijds verstomd over de beperktheid hiervan - er bestaat dan inderdaad niet meer - en over het feit, dat hij toch over de juistheid van zijn beeld bij ons geen zweem van twijfel heeft overgelaten’.

Ik heb het voorrecht genoten, met Muller eens een reis door België te maken, om enkele plaatsen te bezoeken, in verband met dingen, welke ons beiden historisch interesseerden. En verwonderlijk was het, hoe voor een venster, van waar uit men in vroeger tijden een vergezicht gehad had, en waar men nu op een bebouwd stadsgedeelte keek, dat verdwenen panorama werkelijk voor zijn oog scheen op te doemen, - hoe een overgebleven boog voor hem een volledig gebouw werd, - hoe zijn verbeelding een moderne straat, waar nog de schamele rest van een ouden gevel stond, in een middeneeuwsche buurt omtooverde. Deze man, voor wien in zeker opzicht le monde visible n'existait pas, was in het historische waarlijk iets als een ziener. En uit die zienersgave vermocht hij tafereelen te beschrijven, die wat behagelijke duidelijkheid betreft, aan het werk onzer vroegste interieur-schilders herinneren.

Het geheim van het vele dat Muller tot stand heeft mogen brengen, is mede te zoeken in zijn sterk uitgesproken neiging tot àf maken, acheveeren, voltooien, iets waarin hij wel het tegendeel was van den door hem zoozeer vereerden Bakhuizen van den Brink. Hij dreef die neiging zoozeer in het extreme, dat iemand, die hem van heel nabij kende, mij eens verzekerde: Als hij een briefje van u ontvangt, leest hij het eerst, dan haalt hij een potlood uit zijn zak, zet er een paar

weggelaten komma's in, verbetert een woord, en verscheurt het dan. Letterlijk waar is dit misschien niet. Maar het illustreert zijn weerzin tegen het on-àffe.

Was er voor een artikel, voor een boek, voor een rapport, voor een ingrijpende regeling eenmaal een project ontworpen, dan sloeg hij aanstonds de hand aan de uitvoering. En hij deed dit zoo voortvarend en met zulk een onvermoeidheid, dat welhaast niemand hem bij kon houden. Wee dengene bij of door wien het werk dan hokte. Hem trof zijn grimmigste toorn. Want wanneer luiheid of gemakzucht bij hem bovenaan de lijst der hoofdzonden stonden aangeschreven, zelfs waar hij den schijn daarvan maar meende op te merken, kende zijn vonnis geen genade.

Soms kwam hij wel tot het uitvoeren van dingen, die eer wat buiten zijn eigenlijke lijn vielen. Maar wanneer dan het resultaat niet geheel bevredigend was, mocht men de schuld daarvan toch niet te zeer op zijn rekening boeken. De schuld lag veeleer daarin, dat er in ons goede vaderland al te veel, toch terdege kundige, menschen rondloopen, die de dingen, welke op hun weg zouden liggen, eenvoudig weigeren aan te pakken en te dikwijls de uitvoering van een moeilijke taak aan de reeds te zeer met arbeid overladen werkwilligen overlaten.

Muller echter had het korte *afdoen,* tot zijn levensleus kunnen kiezen.

Het arrangeeren, organizeeren en completeeren zat hem in vleesch en bloed. Als kind legde hij al verzamelingen aan van allerlei dingen, zooals van uitgeblazen eieren en van vogelnestjes. En dat werd dan alles keurig gesorteerd en van behoorlijke etiketten voorzien. Toen hij een jaar of twaalf was, kreeg hij van zijn vader een serie historische portretten te catalogizeeren. En hij volbracht die taak zoo goed, dat zelfs de geschoolde bibliograaf er verwonderd over stond.

Een zeer-na-bestaande vertelde mij enkele bizonderheden uit zijn jeugd, die er een kurieuzen kijk op geven, hoe sterk de aandrift tot afmaken al vroeg bij hem sprak. Toen hij veertien, vijftien jaar oud was, werd Artis allengs uitgebreid. Men kocht er telkens een stuk van de Plantage bij aan. Maar er bleef nog een brok andere huizen staan, die een hoek sloegen *in* het reeds bijna afgeronde terrein. Wanneer dan de

kinderen Muller naar Artis gingen, had de jeugdige Samuel altijd dat ééne punt in zijn hoofd, dat die hoek er nu ook nog bij moest komen, en dat het geheel dan àf was.

Enkele jaren later weer, bracht de familie Muller de zomers door op een Geldersch dorp, waar in de buurt een grafkelder was van de familie X. Men wist, dat in dit graf nog één plaats leeg was. En de jonge man, die geen vlieg kwaad zou hebben gedaan en allerminst iemands dood had gewenscht, zei toen eens, dat die ééne nu ook nog maar sterven moest, omdat het graf dan vol zou zijn.

Zoo overmeesterde hem dan zijn hartstocht voor het afgerond zien.

Nu is hijzelf heengegaan. En al moest hij gewichtig werk onafgedaan laten, dat hij zoozeer gewenscht had, nog te mogen voltooien, de herinnering aan zijn rijk vervuld leven zal ons bijblijven. De herinnering aan een werker, die bij uitstek trouw was aan een groot arbeidsplan, en die nochtans telkens bereid werd gevonden, zijn geliefde studeerkamer te verlaten, wanneer zijn doorzicht en zijn energie ergens anders van noode bleken te zijn. De herinnering ook aan een zeldzaam vernuft van wijde spanning, dat voor velerlei openstond. De herinnering aan een onzelfzuchtig en moedig man, die, zonder aanzien van personen of heilige huisjes, voor menig verwaarloosd belang in het krijt is getreden. De herinnering vooral aan een mensch, die fel en bijna koortsig leefde, omdat er iets van het beste aldoor brandende in hem was.

17 Dec. '22.

JAN VETH.

Aanteekeningen en opmerkingen.

De aanteekeningen van Jan van Hout.

- Het is mij wel eens gebleken, dat de geschiedenis der Aanteekeningen van Jan van Hout tot de kennis van zelfs warm-belangstellenden in zaken van onze Historie niet doorgedrongen is. En daar men haar, behalve droevig, ook pikant en leerrijk kan noemen, is het misschien wel de moeite waard, haar hier nog eens kortelijk, met eenige bizonderheden aangevuld, te releveeren.

Pieter Bor geeft in het eerste deel van zijn *Nederlantsche Oorloghen* (1621) een uitvoerig gedocumenteerd relaas van de ‘vermaerde’ tweede belegering van Leiden door de Spanjaarden in 1574.

Aan het einde schrijft hij dan: ‘De Secretaris Jan van Houten hadde my ooc toegeseyt noch eenige vorder onderrechtinge te doen van eenighe secrete saeken: maer also hy daer naer van meeninge wert 't selve in sijn aengevangen Dienst-boec der Stadt Leyden te brengen ofte te voegen is 't selve naergelaten, ende sijn Dienst-boeck is ooc onvolmaect gebleven’.

Toch is een gedeelte daarvan gedrukt. De titel dier uitgave luidt: ‘Der Stadt Leyden Dienstboeck, innehoudende verclaeringe van 't wesen en de ghelegentheyt van deselve stadt enz. Gedruckt op 't Raedhuys der voorschreven stadt 1602’.

In de inleiding op dit Dienstboek schrijft van Hout het volgende: ‘Daervan (van het beleg) zoude ic de handelingen ende geschiedenissen, dewelcke binnen ende omtrent den besloten muyren gedaen ende gepasseert zijn, meestal uit

mijn kennisse ende ten overstaen (als die alom ten opzichte mijns aenbevolen ampts de penne gevoert hebbe) gaerne by geschrifte stellen, indien ic van de beswaernissen mijns diensts eenige verlichtinge becomen mochte'.

Hij heeft ze echter nooit gedrukt en na zijn neef Orlers, Leidens Stedebeschrijver, die er geen gebruik van wist te maken, heeft waarschijnlijk nooit iemand ze meer gelezen.

Het spreekt intusschen van zelf, dat voor de nauwkeurige kennis van alles wat er, tijdens het knellende beleg, binnen Leiden is voorgevallen deze Aanteekeningen van het grootste belang moeten zijn geweest. Waarschijnlijk waren het notulen van wat in Burgemeesterskamer en in de Raadkamer verhandeld was. En men weet uit andere bron dat het op die bijeenkomsten tijdens het beleg nog wel eens erg woelig is toegegaan. In elk geval is het begrijpelijk, dat de geschiedschrijvers van Leidens beleg veel belang gesteld hebben in die ongedrukte aanteekeningen van Jan van Hout. Maar zij bleken onvindbaar te zijn. Het eerst nu hoort men van deze aanteekeningen weer in 1874 ... en ook het laatst!

In de Inleiding namelijk tot het met zorg samengestelde boekje:

> *De Oude Verhalen van het Beleg en Ontzet van Leiden*, bij gelegenheid van het Derde Eeuwgetijde in hun oorspronkelijken vorm herdrukt, uitgegeven door R. Fruin, J.L.H. Hooft v. Iddekinge en W.J.C. Rammelman Elsevier, Nijhoff 1874 -

leest men op pag. 19:

'Hoe gaarne hadden wij op het Dagverhaal de Aanteekeningen van Jan van Hout, den secretaris der stad tijdens het beleg, laten volgen. Zij hebben bestaan, dat wisten wij van ouds; zij zijn niet lang geleden teruggevonden, dat weten wij ook; maar zij zijn weer verloren geraakt, eer nog iemand ze gelezen had.

Toen Leiden omstreeks het jaar 1850 over zijn recht op de visscherij van het vroon tegen het Rijk zou gaan procedeeren, stelde het raadslid I.A. de Fremery een nauwkeurig onderzoek op het Gemeente-archief in naar alle bescheiden die op dat recht betrekking konden hebben. Toevallig vond hij, al snuffelende, tusschen papieren van geheel anderen aard, een niet lijvig cahier, dat, blijkens het opschrift, van

Jan van Hout was, en over het beleg der stad in 1574 handelde. Zonder het te lezen, geheel vervuld van het onderwerp dat zijn aandacht boeide, bracht hij het aan den toenmaligen (sedert overleden) secretaris, en dacht er vooreerst niet meer aan.

Maar jaren daarna vertelde hij mij, toen ons gesprek toevallig op het beleg kwam, wat hij had gevonden, en verwees mij voor nader bericht naar den gemeente-secretaris. Deze herinnerde zich de zaak terstond, en wist ook zeker dat hij het cahier goed had geborgen; op welke plaats was hem echter ontschoten, maar hij zou er naar zoeken. Toen op die belofte niets volgde, verzocht ik het Bestuur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde mijn navraag met meer klem te herhalen, en aan dit verzoek voldeed het bereidwillig. Maar wat er ook, toen en later van onze zijde gevraagd en van de zijde van het Gemeentebestuur gezocht is, het vermiste stuk is niet te voorschijn gekomen en blijft nog altijd vermist. Er bestaat zelfs reden te vreezen, dat het onder het scheurpapier geraakt, en in dat gezelschap naar den papiermolen gezonden is'.

Prof. Fruin, die deze inleiding geschreven had, drukte zich in den laatsten passus zeer gematigd uit. Hij wist meer van de zaak, dan hij noodig vond te vertellen. De personen die bij het geval betrokken en er vrijwel mee gecompromitteerd waren, wilde hij sparen. Nu, een halve eeuw later, mag de volgende aanvulling tot Fruins mededeeling zeker wel gedrukt worden, welke ik van Mra S. Muller Fzn. heb, die ze in 1873 uit Fruins eigen mond vernomen heeft.

Toen Fruins zegsman hem het eerst over de door hem gevonden Aanteekeningen van Jan van Hout sprak, vroeg Fruins hem: 'Ge hebt er toch goed voor gezorgd?' 'Opperbest' zei de ander, - 'toen ik het aan mij onbekende stuk in het Stads-archief ontdekte, heb ik het dadelijk zelf aan den Gemeente-secretaris gebracht, met verzoek het document goed te bewaren'. Fruins dadelijk naar den secretaris. 'Ik weet daar niets van', zei deze. Maar de Fremery, later tot getuige geroepen, zei: 'Ik heb zelf gezien dat de secretaris het stuk dadelijk wegsloot in zijn lessenaar'. Toen deze dit vernam, moet hij de handen wanhopig in de lucht gestoken hebben: 'Dan is het kostbare stuk verloren, want eenigen

tijd geleden heb ik een opruiming gehouden in mijn schrijftafel, die te vol was; zeker heb ik het toen meê opgeruimd'. Tot zoover Mr. Muller.

Een beetje schuld aan het gebeurde heeft de Fremery gehad, die het gevonden document, waarvan hij blijkbaar toch het belang heeft ingezien, eenvoudig aan den gemeentesecretaris overhandigde, maar er later nooit meer eens naar gevraagd heeft. Als het gesprek met Fruin er niet toevallig op gekomen was, had er waarschijnlijk nooit meer een haan naar de merkwaardige Aanteekeningen gekraaid.

Een groote schuld rust er natuurlijk op den Gemeentesecretaris, die een onbegrijpelijk warhoofd of althans een sloddervos moet geweest zijn.

Maar in elk geval, - Fruin, nadat hij de zaak op de hem eigen conscientieuse wijze onderzocht had, heeft positief geweten, dat de hervonden Aanteekeningen nu voor goed verloren waren.

***

De geschiedenis van het definitief verloren gaan van dit hervonden handschrift doet in de verte denken aan die van den sarcofaag van Mykenios.

De Engelschman Vyse had in 1837 de pyramide van Gize, gebouwd door dezen Koning Mykenios (uit de 4e dynastie, welke 2900-2750 v. Chr. regeerde), onderzocht. Hij ontdekte toen des konings sarcofaag, die hij ledig vond maar goed bewaard, - alleen het deksel was gebroken maar kon gemakkelijk gerestaureerd worden. Het kostbare basalten stuk werd te Alexandrië ingescheept. Dit schip intusschen verging op zijn reis naar Engeland, aan de Spaansche kust.

Die sarcofaag dus, die duizenden jaren lang veilig in de pyramide geborgen was geweest, moest, op het punt dat zij ten dienste der wetenschap stond te worden geëxposeerd, van het tooneel verdwijnen. Eenzaam en aan elk menschenoog onttrokken, ligt zij nu voor goed op den bodem van de Oceaan.

Zooals de Aanteekeningen van Jan van Hout in den papiermolen verdwenen zijn!

Uit deze historie der Leidsche notities laat zich nog eenige moraal trekken.

Ten eerste, dat men met hervonden documenten niet waakzaam genoeg kan omgaan. Maar ten tweede dat, - al mogen wij dan tegenwoordig al eens in vele dingen ‘vooruitgang’ betwijfelen - er wat het verzorgen van historische documenten betreft, toch in de laatste halve eeuw bij ons een groote verbetering te constateeren valt.

De mede door het optreden van den thans heengeganen Samuel Muller doorgezette organisatie van ons archiefwezen heeft toch inderdaad ongevallen, als die van het verdwijnen der hervonden Aanteekeningen van Jan van Hout, vrijwel onmogelijk gemaakt.

J.V.

Bibliographie.

De zwaluwen om den toren. Verzen van Martin Permys. Van Munster's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam (zonder jaartal!).

De lectuur van Permys' bundel, nu, heeft mij teleurgesteld. Daar zijn twee hoofdzakelijke oorzaken voor te vinden. Allereerst moest een aanvankelijke, wat globale sympathie voor de vernieuwingen, die omstreeks 1918 het talrijkst en helderst uitbotten, wijken. De verrassingen, de trouvailles, die indertijd te feller flikkerden, waar ik ze zag door de loupe der on-ge-hoord-heid, boetten sindsdien veel van hun aanvankelijke, overrompelende bekoring in. Maar ten tweede: deze bundel lijkt mij geen gelukkige keuze. (De dichter is veelal de meest-onbevoegde rechter over het eigen werk.) Ik mis onder het kleinere werk de Stormnacht (of heette het anders, ik kan het nu niet vinden; stond het niet in het Januari-Getij van 1918 .... ‘bange banen, wilde maan’ ...) en onder het grootere De Steden. In 't voorbijgaan: het boek werd goed gedrukt, maar op doorschijnend papier, en de titel staat scheef op den omslag. Treft dit ontsierend lot alleen mijn recensie-exemplaar, dan heb ik er vrede mee. Anders niet.

Permys is, in engeren zin, overgangsfiguur (in ruimeren is iedereen het). Hij houdt nog duidelijk verband met het natuurlyrische genre, maar op tallooze plaatsen springen verrassende beelden en bewegingen op. Maar tweeslachtig is zijn werk, in wezen, niet te noemen. Hij vermengt de elementen zeer gelukkig.

Er is over dit overgaan van oud naar nieuw iets meer te zeggen. Er bestaat veel oneenigheid, onzekerheid, verwarring daaromtrent. In abstracto is binnen het bestek van dit artikel niet te omschrijven, wat oud is en wat nieuw, en wat de overgang daartusschen. Maar enkele opmerkingen wilde ik nochtans even inlasschen, hier. Voorop: in 't algemeen is oud of nieuw om het even. ‘De Schoonheid’ is niet van morgen, of van gisteren [al is ze evenmin ‘eeuwig’, in den (onjuisten) zin van: altijd-durend]. En zoo postuleer ik, in het algemeen niet: wees van vandaag, al heb ik, natuurlijk mijn voorkeuren (voor de gothiek b.v. boven de renaissance), maar anderzijds is het epigonen-dom onverdraag-

lijk. Niet omdat het anders, of ouderwetscher werkt, maar omdat het ‘geen-één leesbaar vers meer levert’. De epigonen in dien engeren zin, de nazaten van Reddingius (b.v.), hebben geen époque. Wel in tijdelijken zin, natuurlijk, maar niet in wezenlijken. Ze hebben geen, min of meer algemeene, gezindheid, en geen persoonlijk karakter. Maar natuurlijk voelen wij, nieuweren, de dubbele ontoereikendheid van hun werk te scherper, omdat wij misschien ten deele bestaan, doordat we anders zijn. Beversluis b.v. verwerp ik, omdat ik, in absoluten zin, zijn werk ontoereikend vind (en te scherper, omdat hij mijn tegenvoeter is). Zoo is er meer verwantschap tusschen Bloem en de Vries, dan tusschen van den Bergh en Beversluis, één der nazaten van het ‘principe Reddingius’, al verkies ik den kleinzoon boven den grootvader. De epigonen zijn een ongeslacht. Bij zwermen worden de ouderen, wier werk de nieuweren hooger eeren doordat zij er vrij van zijn, dan zij doordat ze het copieeren, door hen nagekalkt, na-geleuterd, na-gezeurd; en de ouderen zien het niet meer; zij steunen dat werk, waarschijnlijk omdat ze er een voortzetting van hun traditie in zien. Ze beschermen, in waarheid, hun parodie. Zij koesteren hun eigen parasieten. Nog eens: het gaat, in eerste en laatste instantie, niet om oud of nieuw. Men weet of kan (en behoort te) weten, dat de nieuweren het werk der Tachtigers ten deele onvermengd bewonderen. Het gaat s.v.v. om de schoonheid. Maar het is een vreemde verhouding, dat de jongere kritiek de ouderen moet waarschuwen voor de epigonen, die ten slotte meer de vijanden van hun groote voorgangers zijn, dan van ons. Het is soms ontstemmend en ontmoedigend te zien hoe de oudere critici hun eigen na-apen laten gluren in het lieve spiegeltje der ijdelheid. Het is soms wanhopig. Dat on-kruid, dat tusschen-kruid, het kruipt door grafzerken heen....

Er zijn overgangsfiguren, die een geslàcht hebben. Ook ten onzent. Kelk, Kemp, Nijhoff en Prins (zelfs!) behooren daartoe (dit: zelfs! slaat niet op een bedenkelijkheid van zijn werk - dat is goed -, maar wil eenige atomen ‘moderniteit’ meer bij hem signaleeren, dan men gewoon is te doen). Ook Permys.

Hij is, dunkt me, beter in klein dan in groot werk. Daarin aardt hij vreeselijk naar Verhaeren, en ook meer naar van den Bergh dan in het kleine; hoewel, fragmentarisch, de grootere misschien toch weer de kleinere overtreffen. Maar als geheel falen ze. Ik zeide reeds: ik mis de Steden. Ik meen me te herinneren, dat dit als totaal juist strakker en breeder, minder onevenwichtig en rammelig, aan de spits der langere verzen staat (hoewel het in den aanvang al direct verhaerent: ... ‘en als 't gebaar, breed en onwankelbaar, de steden’). De Schuiten is, 'schoon rustiger en belijnder dan Lenteland (waarin van den Bergh's Vlam en Atmosfeeren resoneeren, dunkt me), wat hardnekkig anthropomorph. Dat voert, vrijwel steeds, bij doorvoering tot verwilderde allegorie (v.d. Bergh: Wolken). Ook de expressionisten laboreeren daar chronisch aan. Vandaar de barokke rhetoriek bij hen, vaak. Maar het is verkieslijker de natuur, bezield en onbezield, anthropomorph dan ego-morph te zien. Dat laatste beheerscht eigenlijk de kunst sinds de renaissance, met onderbrekingen, en wisseling in intensiteit, natuurlijk. Het behoort bij het individualisme. Het naturalisme, op zijn wijze, vocht daartegen. Het

impressionisme ten deele. Het symbolisme kultiveerde het. Het expressionisme overwon het ten deele. Het cubisme geheel.

Nu, in Holland, zouden de minsten van de laatste decenniën, in Europa, te synthetiseeren zijn. Van den Bergh deed dat ten deele. In dit verband protesteerde hij tegen het doortrekken der natuur met eigen stemmingen en aandoeningen: het ultiliseeren der natuur naar den *bon gré* der gemoedsgangen, en elders zegt hij, dat wij ons moesten kunnen richten, dichtend, naar het oordeel van ons object. Wij moesten het werk door het gegeven zelf kunnen laten richten. Franz Marc wees daarop, nadrukkelijk. Mij dunkt: het besef, dat, bij volle handhaving der persoonlijkheid, in de relatie tusschen het object en den schepper het wezen van het ding zooveel mogelijk overwegen moet en in het werk zoo ongeschonden mogelijk overgedragen, is een der fundamenteele kernen der overigens onomschrijfbare 'moderne' gesteldheid. Het ego-morph zien der natuur doodt haar. Men leert niet meer; men hangt zijn moede kleeren aan haar kapstok.

De kleinere dingen van Permys zijn slank en bewegelijk, gracelijk en vlug. En geestig soms. Maar niet zeer diep. Ik zou uit zijn boek het Torenlied prefereeren, met fragmenten uit de Torens. Maar liever nog blijf ik me de Stormnacht(?) herinneren. Ik hoop, dat hij naast het overvloedige critische en essayistische werk verzen schrijft van dàt gehalte, en dat dit dan nog eens gebundeld worde. Want dit boek is een teleurstelling.

H.M.

Wijdingen, verzen van Wilhelm Loeb; uitgegeven in de maand October van het jaar 1922, te 's-Gravenhage bij den boekhandel M. Dijkhoffz, Plaats 27.

'Dit boek verschijnt, mijnen zestigjarigen Vader ter Eere' ... Ik benijd den ouden Heer Loeb niet, op zijn 60sten verjaardag; wellicht had hij zich, heimelijk, op dien verbeiden dag van Wilhelm een Goudsche pijp gewenscht, of een gezaagd courantenrekje. Doch hoe glibberig zijn soms des levens kronkelpaadjes. In plaats daarvan reikte zijn opgetogen zoon hem dezen lieven bundel toe ... Zijn Vader hoopt nog steeds op het begeerd courantenrek. Misschien zal dat de verrassing zijn voor den volgenden jaargang. Ik hoop het.

H.M.

Faust, een cyclus van de Rijzende Zon, de Witte Roos en den Heiligen Graal, door J.K. Rensburg. Deel I. Leidsche Gracht 19, Amsterdam, N.V. Theosophische Uitgeversmaatschappij, 1921.

Het gaat niet aan, dit werk van Rensburg uitsluitend literair-kritisch te beoordeelen. De dichtvorm is het zeer uiterlijk gewaad voor den inhoud. Rensburg is niet allereerst dichter, maar denker. En zeer merk-

waardig denker. Op ontstellend-oorspronkelijke wijze verbindt zijn universeele geest kunst en wetenschap en wijsbegeerte; bouwt stelsels, torens van Babel, duizelingwekkend. Combineert astrologie met sociologie, profeteert het nieuwe rijk, maakt tabula rasa, en houdt toch sommige tradities nauwelettend vast. In dit origineele dichter-denker-brein reiken Dante, Mars en Adam elkaar broederlijk de hand ....

Het valt stellig buiten mijn bevoegdheid over den inhoud van Reusburgs oeuvre te oordeelen; het valt mijlen ver buiten mijn horizon; misschien is het er sterrenhoog boven verheven. Ik kan zelfs (zie boven) niet dan gebrekkig en onvolledig dien inhoud aanduiden. Maar ik wil niet nalaten er nadrukkelijk op te wijzen, dat het een schande zou zijn (de hoeveelste?) voor dit land en dezen tijd, indien het aantal inteekenaars op de hernieuwde verzamel-uitgave (te verschijnen bij Van Loghum, Slaterus & Visser, te Arnhem) onvoldoende zou blijken, en Rensburgs hoogst-belangwekkende denkbeelden niet opnieuw zouden kunnen verbreid worden.

H.M.

Groote dichters van den laatsten tijd. Samengesteld door Nico Rost. J.M. Meulenhoff, MCMXXI.

Bloemlezen is een hachelijk werk. Bijna zoo persoonlijk als dichtenzelf. Nico Rost is erin geslaagd een keuze samen te stellen uit het werk der ouderen, sinds tachtig, tot en met Boutens, Leopold, Mevr. Holst en v.d. Woestijne, die mij voor de algemeene en persoonlijke gesteldheid van dat werk volkomen representatief voorkomt. Er is weinig van zoo'n boek te zeggen, overigens, dan dat ik het zelf, als ik er ooit toe gedwongen was, vrijwel precies zoo zou gedaan hebben. Ik vind dit werk dus voortreffelijk.

Wanneer komt het vervolg?

H.M

Van haar luister beroofd.

VI.

Januari 1911. Een Zondagmiddag van kletsende regen, de wind fluit onder de deurramen door. Gelukkig zijn er weinig zieken; tot nu was de winter niet wreed of gevaarlijk, maar die guurte is veel ongezonder dan vorst. Ik heb de haard flink opgepookt en voel me weer de zoon van mijn vader. Waarlijk zijn zoon? Géén dokter vol zorg, wiens voelen-en-denken leeft bij de zieken! 'k Besef 't met iets dat lijkt op wroeging.. Maar wel ben ik eenzaam: juist zooals hij was, wiens ziel nooit waarlijk aanspraak vond.

Dat doen deze dagen, Kerstmis, Nieuwjaar, bestemd voor innig familieleven ... Thuis is die innigheid nooit geweest.. Ik kwam uit Leiden, mijn eerste jaar. Vader moest er aldoor op uit, er waren zieken, veel en ver; toen, ook een regen-Zondag, niet; Moeder, 's morgens naar de kerk, had gewild dat hij 's middags gaan zou; en met haar verwonderlijk dualisme van kerksche verlangens, dus geestelijk leven, en forsch begeerig materialisme, verwéét ze hem, daar hij gezelligheid zocht, wat uurtjes van warme huiselijkheid, nu ook zijn jongen twee weken thuis was; verweet ze: - ‘Man, de rekeningen, denk toch eens ooit aan de rekeningen’. Weer hoor ik elk woord van zijn stem: ‘Gedenk den Sabbatdag dat gij dien heiligt’. Maar zuchtend stopte hij zijn pijpje.

Hoe vol gemak is mijn bestaan! Toch kwelt een hang tot zelfbeklag. Mijn evenwicht kreeg ik nòg niet terug. Zoo hunker ik nu naar Java's hitte en naar mijn tafelland, licht in nevel; en vind die tuin daar een donkere kooi.

't Hotel ... Ik heb het er waarlijk niet slecht; Van Hooren heeft gelijk gehad: iets beters, dat voor een dokter geschikt is, zou ik moeielijk kunnen vinden. Ik zou dan een eigen huis moeten huren en tot een huishoudster zijn veroordeeld.

Toch verbaast het, dat hij hier genoegen mee nam. Hij kwam er toe door zijns vaders gewoonte, tijdens de markt in De Zwaan te stallen. Ook bleef hem altijd de toevlucht op Duynhorst. Maar dat hij hier Nieuwjaar meemaakte ... Maartje begreep, wat dit voor mij wou zeggen; handig en fijn kwam ze met zijn voorbeeld, toen ik me aan dat souper wou onttrekken.

Guus aan één disch met ... iets als Kassave - Kazhave zei de heer Baars diktongig - wie had het te Leiden durven voorspellen! Wie of wat heeft hem overreed? Wie of wat het mag geweest zijn, ik dank aan dit zijn zonderling voorgaan, met nog iets anders, een souvenir, een beeld van de Gulle Familie Baars, de Weduwe, prat op familie-traditie, die de Brabantsche royaliteit hier voortzet. Er schuilt daar wat uit oude tijden, feestmalen in een Koningsburcht, waar Zijne Majesteit bedient en met het wasschen van schooiersvoeten de verloochening zijner hoogwaardigheid kond doet. Eenigszins anders was alles nu wel, daar twee klanten een weldaad ontvingen, etende, drinkende, zonder betalen, belichamend De Cliëntèle. Ook had mevrouw Baars er de meeste baat bij, al was het louter in zelfvoldoening en werd het droevige eind een fiasco. Zoolang hij nuchter bleef, deed Baars geen moeite voor ons verborgen te houden dat hij lak heeft aan ceremonieel, althans voor zoover de kerk het niet oplegt, want tòen sprak hij dáárover nog met eerbied. Dronken, deed hij hierin anders, daar Heer Pastoor 't nu moest ontgelden, dank zij de macht van Kassave's grappen, waar niemand luider om lachte dan hij... tot het dramatische slot van het feest.

Ruwheid, je groeit in klein-burgerlijkheid overal sterker dan onder plebs. Dat denk ik ook zoo vaak bij Mutsaers: in welke stéég uit de hartstocht van nijd zich met de wellust van die apotheker? Toch heeft Mutsaers nog wel iets eigens door wat hij weet of meent te weten en onbetaalbaar-parmantig te pas brengt van David Strauss of Büchner of Spencer. Maar ruwheid tiert op allerlei bodem; bij Mutsaers op ‘de wetenschap’, hier bij de baas uit De Zwaan op ‘de centen’. Hoe

dikwijls zou dit woord gebruikt zijn aan het ‘niemand berekend souper’! Hoe vaak is deze term herhaald, hoewel hij enkel van toepassing zijn kon op Samuel Kassave en mij. ‘Me hadde wel us veertien gasten’, zei de Weduwe met trots; om er onmiddellijk op te doen volgen: - ‘Me pursoneel netuurlik ampart’. Zij trachtte ook nu dit ‘ampart’ te bewaren, al stond er ééne tafel voor allen. ‘Heeroom me Soon’ had zijn stoel naast haar, een ledige, want hij bleef helaas weg. Dus troonde zij aan het hoofd van de disch, alleen aan de korte kant van de tafel, die breed is, doch amper voldoende voor haar, zoodat ik mij indacht in Heeroom's positie, indien hij dáár nog had naast gemoeten. Maartje heeft me later verteld, dat elk jaar over de zetel van Heeroom door moeder en schoonzuster wordt gekibbeld. - ‘Malligheid, Jan kump toch niet’, zegt deze. - ‘As Heeroom us kwam’, houdt de Weduwe vol; en daar het háár feest is, haar ‘net as thuis’ - de overgrootvader gaf al zoo'n maal op Nieuwjaarsdag aan de klanten des huizes - wordt alles geregeld, gelijk zij verlangt. Ook de schotels zijn hare keus: ze bleken ouderwetsch-overvloedig en tevens ouderwetsch-zonder-meer. De drank was bier, veel bier, ook wijn, totdat Kassave vroeg om zijn grogje - hiervoor moest Koos naar de buffetkast en bij wat hij bracht uit die andere kamer, ontaardde de ruwe platheid in drift. Toen werd het eerst recht een zielige boel. Want iets gemankeerds had het feest al hierdoor, dat we maar aanzaten met ons tienen, waarbij vier van ‘me personeel’ - de anderen hadden strak bedankt, tot boosaardige vreugd van ‘de jonge mevrouw’, misschien ook van de baas, haar man, die weer niet opdorst tegen zijn moeder, doch vierkant zei: - ‘Indertijd kon het wezen! En dan in Brabant! Maar hier in Holland! De tijd is voorbij voor gemoedereerdheid’.

Twee van de dienstmeiden, Koos en de stalknecht, en met het gezin Kassave en ik ... Het woord was aldoor aan Baars en Kassave. Ik, naast de Weduwe, liet me vertellen van ‘hoe alles anders was, vroeger in Brabant’. Niemand sprak er zoo weinig als Maartje, over mij, naast haar rond-dikke broer. ‘De jonge mevrouw’ scheidde mij van Kassave, die met complimentjes aan Maartje begon, doch al heel gauw ze tot zijn buurvrouw beperkte. De sluwe ruwheid dier hofmakerij was wat de maaltijd ‘geestelijk’ vulde. Want ook wat hij

verder zei, doelde naar haar. Eerst richtte hij zich telkens tot Baars: - ‘Patroon, ken je die? - En dan deze, Patroon?’ Er moeten handboeken zijn met moppen. Doch spirit was er, zij 't infame, in de toeleg van de wellustige jood. De grappen had hij ter beschikking, aanvankelijk om de baas te verheugen, en in de beginne door spot met zichzelf. Handelsreiziger, wat een vak, en wat een last voor hotels, die menschen! Dit in verhalen en aardigheden, waarvan de commis het slachtoffer was, zoodat vanzelf ‘de jonge mevrouw’ het voor de bespotte reizigers opnam en Kassave verteederd kon danken: - ‘Patroon, een engel, die frou' van jou’. Maar, als men het wenschte, van hoteliers wist hij er ook nog wel te vertellen. Dus waren nu de patroons aan de beurt; toevallig leken ze allen op Baars. - ‘Ken ik toch niet helpen, me liefe mefrou, ik heb het tuch ook maar fan hooren fertellen’ ... Geleidelijk kwam er meer en meer in van datgene, waar het om te doen was: verliefdheid, de sexe, de schuine draai, die dichter werd aangeschroefd naar de gemeenheid, wat Baas aanvankelijk best beviel. Het éénige wat daar nog tusschen door schoot, was grove blufpraat van eten en drinken. De Weduwe zei de waarde der spijzen, de prijs, doch vaker de degelijkheid. Kwam Baars met wat lag of wat hing in de kelder, zij pronkte met Brabantsche overdaad en Roomsche voortreffelijkheid van bereiding. - ‘Leeren ze dat in de biecht?’ vroeg Kassave en bracht de sympathie in gevaar, die de Weduwe voor hem had overgehouden, doch won aan instemming bij zijn buurvrouw, voor wie in wat Brabantsch is ligt besloten, hetgeen ze aan haar schoonmoeder haat.

Ik hield in het gesprek weinig over voor mij. De Weduwe hàd me verteld van Brabant; toen ik daar nog over door wilde vragen viel Kassave onmiddellijk bij met de vraag, of het werkelijk waar zou zijn, wat hij die ochtend in de *Maasbode* had meenen te lezen, dat Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant de dag na Kerstmis een provinciale verordening hadden uitgevaardigd, waarbij het verboden werd kindertjes te laten geboren worden, eerder dan drie maanden een-en-twintig dagen na de huwelijksinzegening.

Bij aardigheden als deze was het belangwekkend, te letten op ‘me personeel’, voor zoover aan de feestdisch vertegen-

woordigd. De twee dienstmeiden deden uitbundig; Aag, een avond van het fornuis vrij, had haar stoel van de tafel af en kon de vette vingerstompen ploffend neerspreiden over haar schoot, wat louter bewondering uitdrukken wou, al zou zij 's Zondags onder de preek van helle-verhalen niets minder genieten. Koos liet het bij een: - ‘Hij kan d'r wat mee’. En Huib de stalknecht keek verwezen; zijn houding was verwonderlijk; een compliment voor Roomsche tucht, juist bij een stalknecht argeloosheid! Indien de meiden lachten en lolden, ze zouden even graag huilen en beven. Onder het gezegde van Koos lag de afkeuring verborgen. Het vonnis over de boventafel velde de strakke verbazing van Huib.

Al die luidruchtigheid! zes personen, van wie er twee bestendig zwegen: - ikzelf die hier, als ‘deftigste’ gast, me even onhandig en slecht-bespraakt wist, als was de groentijd pas voorbij, als ‘liep’ ik, voor een derde keer: plotseling nogmaals totok op Java; en, tweede persoon, die geen woord vond te zeggen: Maartje, over mij, naast haar broer, naar wie ze soms opkeek, met oogen vol angst. Aan haar andere kant was een ledige stoel: de oude neef Baars, die bij de post is, had kort vóór de maaltijd bericht gestuurd, door zijn ambtsplichten verhinderd te wezen. - ‘Gelukkig maar, hij zou numero elf zijn’. 't Was het eenige grapje dat mij inviel en het duikelde te water. Omdat er niemand reageerde - 't gebeurde onder de bouillon, waarmee het avondmaal werd geopend - vroeg ik glimlachend aan de gastvrouw: - ‘Of kent u geen vrees voor zulke dingen?’ Iets onverstaanbaars weerde af, waarbij de Weduwe langs me heen een sprekende blik op haar schoondochter richtte. Later bleek me wat ze bedoelde. De dames waren wel degelijk bang, doch hadden met de dag gerekend. Op Nieuwjaar was 't veel te druk, Neef kon onmogelijk weg van de post, er was dus niets geen gevaar in het vragen en voor het geval dat hij toch mocht komen, was Jan de tweede knecht genoodigd - voorwaardelijk, mits nummer elf kwam! Tien òf twaalf, niet de Duivel tempteeren. De grofheid in de gemakkelijkheid, waarmee zulke schikkingen werden gemaakt, betaalde het personeel terug. Twee van de meiden en een werkvrouw hadden geweigerd mee aan te zitten, maar dat ‘de keuken’ het zich liet smaken, bleek al aan het begin van de maaltijd, toen de Weduwe

Koos riep: - ‘Ga nog 'es rond’ en die terugkwam, schouder ophalend, verlegen bekennend: - ‘D'r was nie' meer’... - ‘Me hadde werachtig voor twintig monde’, gromde Mevrouw en smakte haar spijt weg.

Wij kregen trouwens volop eten. Koos en twee meiden bedienden om beurten; Huib alleen mocht blijven zitten - hij keek, of hij aan het slaapwandelen was en bracht als in droom de vork naar de mond. Na de ruimte voor drie personen aan weerskanten van de bovendisch, kwam er een brok van de lange tafel met niets dan het kille wit van het laken; eerst dan volgden plaatsen voor 't personeel, van wie er telkens een, soms twee, opstond om schotels, waarmee hij of zij rondging. Toen Maartje een beweging maakte om iets dat ontbrak uit de keuken te halen, verbood de schoonzuster stuursch en hoog. Toch telt, bij haar, Maartje niet meer dan de keuken! Kassave, schuin tegenover het meisje, trachtte haar in het gesprek te halen, zooals hij trouwens, niet zonder spot, een paar maal overboog langs zijn buurvrouw en vroeg: - ‘Wat denk' de dokter d'r van?’

Zijn ‘denken’ was mij duidelijk.

Kwallig-dik is hij, juist als de gastheer; maar blijkbaar mist hij diens vadsige hersens. Iets goeds kwam er uit zijn brein niet te voorschijn, behalve een hartelijk woord voor zijn moeder. Reiziger in comestibles, verschijnt hij hier eenige keeren per jaar; hij houdt dus vriendschap met De Zwaan, maar vond de bijval van zijn buurvrouw voldoende garantie voor goed onthaal. Dus liet hij zich gaan op wellustig behagen in moppen, waarvan hij verzameling houdt, blijkbaar in de overtuiging dat het ‘de jonge mevrouw’ plezier deed, zoo hij haar man jaloersch wist te maken.

Maartje doorzag hem met ergernis. Haar oogen kregen een vreemde glans. Soms scheen ze ver van de ‘feestdisch’ verwijderd, als doolde ze af naar verlangen of geestdrift. Maar plotseling keek ze dan strak naar haar broer op of flitste haar blik de tafel over en waarlijk niet uit enthousiasme over het hitsige spel van de jood. Zou zij, dus vroeg ik mij meermalen af, in haar blijkbare schaamte over de avond, geen spijt voelen dat ze mij overhaalde getuige te zijn van de schunnigheid? Het verwonderlijk antwoord kreeg ik na afloop.

't Gerucht van het kijverig eind van het feest zou, als ik

boven had mogen blijven, me zelfs bij het schrijven aan dit dierbare boek gehinderd hebben en, was ik op het gewone uur naar bed gegaan, in mijn slaapkamer zijn gedrongen. Ik zou aan dronkenschap hebben gedacht: de domme bestuurder van dit hotel drinkt dikwijls meer dan goed voor hem is, hij kan nu eenmaal maar weinig verdragen. Veel poenigs ware mij bespaard! In werkelijkheid is, wat er voorafging aan de bijna tot een handgemeen geworden heibel van het eind, erger geweest dan die vlaag van drift, al zal ‘me personeel’ 't moment, toen de baas moest worden tegengehouden, tot scha van De Zwaan niet gauw vergeten. Ik hoefde de handen niet uit te steken, doch ben me bewust met het kalme gezegde tot de jood: - ‘Nu scheidt u uit!’ het slotwoord van 't feest te hebben gesproken. Dat toonde de blik van ‘de jonge mefrou’, blik van een nijdige hond die bang wordt.

De volgende morgen liepen de dingen in het hotel, of er geen vuiltje aan de lucht was geweest. Maar hoe de verhouding is van de bestuurders, dat drietal, de moeder, de zoon en de vrouw, dat hebben al de bedienden gezien, want wie in de keuken waren gebleven, kwamen toeloopen op het lawaai en bleven staan in de deuropening, als had men hen geïnviteerd om althans aan dit slot van de fuif hun deel van oog-genot te halen. De Baas, in hemdsmouwen, vastgehouden door zijn moeder en Koos en Huib; de Baas die zijn eene arm losrukt, een wijnflesch grijpt en wat daar nog in is, zijn moeder over de pontificale blouse doet gutsen; de Baas, die de ergste vloek herhaalt, afgewisseld met: - ‘La' me los’, waarbij hij zich buigt als een bok die wil stooten ... Zijn tegenstander, wel verschrikt, maar grijnzend om zijn figuur te redden ... En, nummer drie, ‘de jonge mefrou’ ...

Ach, de wreedheid in de geslachtsstrijd, die behaagzucht bloeddorstig kan maken, óók bij platonische bedoeling! Zij dacht aan geen overspel met de jood. Haar dreef de wrok tegen al wie er Baars heet, al wat ze aan onvoldaanheid opkropt tegen haar man, die lastige lobbes. De heele avond had ik niet anders dan minachting voor haar gevoeld; in dit moment kreeg ik medelij. Zij droeg de eigenlijke schuld, daar ze Kassave's doen meer dan geduld heeft, met woord en blik het aangemoedigd. Maar hoeveel teleurstelling brengt haar tot mokken! Ik weet evenmin, langs welke kronkelpaden deze

menschen tot elkaar zijn gekomen als aan wie van de twee de kinderloosheid is toe te schrijven. Maar het vadsig, behaagziek wezen, dat me zóó vaak heeft geërgerd, wanneer ze als neergeplompt zat in de hal, stond daar deerniswaardig onmachtig, als hoorde ze hier in De Zwaan niet thuis en had er de boel nu helpen stukslaan.

Nadat ik de moeder de hand gedrukt en bedankt had voor de vriendelijke bedoeling van haar maal, haastte ik me zonder andere groet naar boven. Verbaasd zag ik licht en de deur op een kier: - Maartje bleek er me op te wachten!

- Dokter, ben u niet boos? vroeg zij. Ik had het u niet moeten vragen.

En toen ik zwijgend haar even aanzag, niet bereid haar tegen te spreken:

- Maar ik wou zóó graag dat u het zien zou! Het is weer net geweest wat ik verwachtte. 'n Beetje enger nog, door Kassave. Nu zult u me vast willen helpen! Dat ik hier weg kom ... Ik kan niet blijven.

- En ik dan? drong er naar mijn lippen, doch ik antwoordde met een blik van verbazing.

Maartje was prachtig, zooals ze daar stond, rijzig onder de gouden glans van de kelkjes licht aan de luchter. Ik weet niet, of mijn terughoudendheid haar verlegen maakte. Mij, daarentegen, neep het besef, dat ik haar in het geheel niet begreep. Beneden had ik de waarlijk niet sympathieke schoonzuster met deernis aangekeken en nu was er iets aan háár, dat me denken deed: ‘Dwingelanden! Uitsluitend voor d'r zelfvoldoening moeten vrouwen mannen plagen’. Leek dit geen summum der aanmatiging, mij, die een logé ben van het hotel harer familie en haar chef in het ziekenhuis, te betrekken in deze huiselijkheid, welke ze wist dat afschuwelijk zijn zou, alleen omdat ik dan voor háár ... Ja, wàt moest ik in haar belang doen! wáártoe moest ik voorbereid worden door deel te nemen aan een fuif, die beneden mijn waardigheid was? Of ... bleek mijn inzicht niet meer zuiver, onderging ik de invloed van driekwart flesch wijn? Iets anders had ik niet gedronken.

Zonder dat ik er wat te doen had, keerde ik me naar mijn schrijftafel en knipte de lamp daarboven aan. De sleutelbos uit mijn zak was noodig om een van de laden te openen;

hoewel 't naar één uur in de nacht liep, haalde ik er een dikke sigaar uit en nadat die was aangestoken, deed ik de bureaustoel draaien en duidde Maartje aan, ook te gaan zitten. Vooraf sloot zij de kamerdeur. Deze handeling, die begrijpelijk was, volstond om me te doen bedenken, hoe laat het was en hoe vreemd ons alleen-zijn.

De eenvoudige ernst, waarmee mijn vader, toen ik in de tweede klas van het gym' zat, mij de procreatie verklaard heeft, is me te Leiden tot steun geweest, hielp me voorzichtig te zijn in de Oost en oefent nog invloed bij dit bestaan, ongetrouwd in een kleine stad. Maar al valt onthouding moeilijk, de betrekking, waarin ik sta tot dit meisje, zou me tegen elke onvoorzichtigheid met haar behoed hebben. Sedert ik haar voor het eerst heb gezien, bewonder ik, vooral haar oogen; maar geen onkuische gedachte heb ik me te verwijten en zij .. behaagzucht moet haar stellig vreemd zijn. Geen bewuste koketterie, argeloosheid alleen kan haar hebben gedreven tot een daad, waarvan de onbescheidenheid haar zal zijn ontgaan en die dan niets aanmatigends had. Gaf zij niet veeleer een blijk van vertrouwen?

Zoo cirkelden mijn moeë gedachten, terwijl zij, door mijn weinige voorkomendheid niet uit het veld geslagen, in antwoord op een paar, zonder belangstelling gedane, korte vragen, haar wensch verklaarde en bepleitte. Een sluwe toeleg bleek daar wel bij. Zooals ik het al vaak ervoer: men vindt mij weinig toeschietelijk, doch meent dat ik goedhartig ben. Ik doe anders dan dokter Van Hooren! Maartje zei het met zoovele woorden. De hooghartige Guus, die alle menschen, of het van zelf spreekt, houdt op een afstand, maakte veel vaker beneden een praatje. Ik ben de te stille eenzelvige. De moeder, de Baas, ze betwijfelden beiden, dat ik aan het maal zou willen verschijnen. En toen heeft Maartje blijkbaar voorzien, dat ik het niet zou durven laten, zoo mij gezegd werd: hij deed het ook. Heb ik dus de indruk gemaakt, nooit achter te willen blijven bij hem? Of doet mijn eenzelvigheid denken aan hoogmoed en wou ze zeggen: ‘Uw positie, Doktertje, laat het heusch wel toe’? ... Ach, ik weet het allemaal niet; misschien zoèk ik weer complicaties en deed ze slechts naar de drang van haar wensch, die wil dat ik met haar moeder zal praten. Praktisch draait de heele

zaak om enkele honderde guldens jaargeld. Ze wil opnieuw naar Amsterdam en er haar diploma halen. Toen Van Hooren 'r hier terug riep, had zij nog meer dan een jaar moeten wegblijven.

***

Waardoor ben ik ... zoo weinig veranderd? Hoe nog altijd beneden de twintig! In mijn herinnering knauwt een wroeging, juist als nu, maar al twintig jaar oud. Het was toen op een Maandagmorgen. Ik liep naar ons station van de tram. Vader had ik niet meer gezien; een keuterboer van verweg bij de hei, had hem 's nachts uit bed gehaald en toen ik ging was hij nog niet terug. Ik schaamde me diep; des Zaterdagsavonds had ik gedacht: dat komt morgen terecht, al het gym-werk uitgesteld; maar ook de Zondag met soezen verdaan, met verzenmakerij die niets was; nu dreigde een onvoldoende voor 't vak, waar 't in mijn klas het meest op aankwam. Slecht hield ik mij aan Vaders voorbeeld! Toch niet, doordat ik veel leek op Moeder? ... Nu nog, nu weer heb ik spijt, maakt het bitter, dat ik vroeger zóó deed en zóó dacht, zoo kòn oordeelen over Moeder; dat ik uit drang naar oprechtheid wreed was, maar, ook voor mezelf wreed, tevens slap; telkens nijdig op mezelf werd en me toch niet hield aan me taak; dat ik *zijn* teergevoeligheid erfde, maar zijn warme plichtsbesef miste.

Nog ben ik even sentimenteel. Nog verdroom ik even veel tijd. Soezend, verlies ik de kracht voor de daad.

De plicht, de gewone, doet háást iedereen: die, waar het zelfbehoud toe dwingt. Máár de betere, de mooie ...

Van Hooren was méér een figuur in dit stadje, dan ik het ooit zal vermogen te worden. Dat heb ik van te voren geweten, 't voorzien, doordat ik hem kende uit Leiden. Maar ik had het doorzien als iets uiterlijks, waar ik het innerlijke van een toewijding naar de trant van mijn vader tegenover hoopte te stellen. En ach, ik doe mijn werk, nu ja! Geen patient nog, die met verwijt me gestriemd heeft. (Mutsaers' steken tellen niet). De dienst in het Ziekenhuis is geregeld, stipter nog dan onder Van Hooren; en het minzame briefje, verleden week van Pastoor Vlashagens gekregen, moge met

een doorzichtige bedoeling zijn geschreven, voldoening gaf 't, ook op het stadhuis.

Maar me werk is niet me leven; het vult, ook bij drukte, nooit mijn bestaan. Horror vacui? Ach, was er dat! Een leegte ìs er ... máár: voor mijn zelfzucht. Ik weet, dat die wijken zou, als ik getrouwd was. De gedachte aan Mee doet me niet meer lijden. Wel die aan de, met háár verloren hoop.

Weer is het Zondag en weer valt er regen. Drie menschen hebben in de loop van de week gezegd, me verleden Zondag gemist te hebben ‘op soos’. Toch kan ik ook nu niet besluiten te gaan.

Vreemd, dit boek! Het is geen dagboek en toch drijft mijn verlangen er heen, als dat der bakvisch naar het schrift, dat alle lentegeheimpjes verzamelt. Van háár neem ik over ‘ik heb wat te schrijven’! Want het verslag van Maartje's onverwachte tegenwoordigheid in deze kamer krijgt een vervolg.

Kalm, zoo meende ik, had ik geluisterd, terwijl zij uitlegde wat ze verlangde. Moe kwam ik eindelijk onder de dekens en van gedachten bevrijd sliep ik in; alleen verlangend eens flink te slapen. Mijn droom was geen vervolg op een denken, dat me in het duister had wakker gehouden, zoo min als van een gevoel of bewustzijn, vóór het in bed stappen omgedragen. De droom heeft mij gedachten gebracht, hij heeft me een gevoel laten kijken, waarvan ik nog geen besef had gekregen. - Guus van Hooren stond tegenover me in de dokterskamer en door het venster zag ik zijn auto, die pufte vóór het ziekenhuis. Maartje stond, juist zóóals ik haar drie seconden in mijn zitkamer heb zien staan, bij de op een kier geopende kamerdeur, een hand aan de knop, met in de tweede een zwarte reistasch, die ik werkelijk vroeger eens van haar aanschouwd heb.

- Jij wilt niet, dat ze met me mee gaat! verweet Van Hooren.

Ontwakend in dicht nachtedonker, heb ik de moed of de geestkracht gemist, het electrisch-licht aan te knippen. In een luciditeit als soms bij bruuske hoofdpijn heb ik mij over mijn droom verbaasd, juist zooals men zich verwondert na de ontdekking van een nalatigheid, die met schade bedreigt. Ik heb mij geschaamd en haast tegelijk me die schaamte verweten,

met al de duidelijkheid van zoo menig ontmoedigend zelfverwijt om een leugen, om blooheid, om eenige zwakte. Ondanks die kwelling sliep ik weer in.

VII.

14 April 1911. Weken lang liet ik mijn biecht-boek liggen. Herlezende wat ik er schreef over ‘leegte’, besef ik iets van een voorgevoel, dat ik ‘vulling’ zou zoeken in doen.

Werkelijk vond ik velerlei werk.

Evenwel, het leegteleed...

De laatste Februari is Maartje vertrokken. Naar Amsterdam en naar Van Hooren, verpleegster in zijn ziekenhuis!

Liefde?

Of louter groote vereering?

Een grensgevoel is mogelijk.

Toch ben ik overtuigd, dat de bruuske terugkeer van Cato van Maalwijck een wending heeft gegeven aan haar voelen, of ten minste aan haar denken. Wel heeft zij daar niets van geopenbaard, evenmin door eenig woord, als door een blos of een blik of een geste. Maar ik weet het even zeker, als dit dat mijn gevoel voor haar bewust werd, toen ik haar liefde begreep.

Te vaak nog dwalen mijn domme gedachten naar de korte oogenblikken van het vreemde onderhoud, na middernacht in mijne kamer. Ach, deze zwakheid van *den* man! Maanden al had ik met Maartje onder hetzelfde dak gewoond. Hoeveel keer was ik, in de directeurs-kamer, in boven- of benedengang, achter het bed van een slapende zieke, met haar alleen geweest. Nooit had ik een gedachte of een geneigdheid te verraden of te verbergen gehad. Het is genoeg geweest dat dit meisje, mijn huisgenoot en mijn ondergeschikte, met een boodschap die allerminst toenadering tot mij, althans òm mij bedoelde, tegen het moment van naar bed gaan zich tersluiks in mijn zitkamer waagde, om me daar later aan te doen terugdenken als aan een tantaliseering. Toch heet ik een heer en ga door voor beschaafd. Het was daar voor het eerst een alleen-zijn, wij samen, wij beiden natuurlijk nuchter: boven de pas ineengeplofte dronkemansherrie van het in ruzie

verloopen ‘feestmaal’. O, ik heb me niets te verwijten! Zelfs mijn gedachten bleven toen zuiver. Ik was, deftigjesweg, een ietsje beleedigd! Maar later, bij de herinnering van dit begin der openbaring dat Máártje verliefd kon zijn op Guus van Hooren, heb ik, wel niet met spijtigheid, maar ik heb bedacht: ze was daar in mijn macht, ten minste onder mijn bereik; 'k had hoofsche woordjes kunnen spreken; haar schoonheid was wat vleitaal waard ... Hàd ik toen beseft-en-gesproken! Maar zelfs mijn gevoel bleef bedeesd nog schuil.

Ik wist niet. Had dus niets te zeggen. Toch heb ik nooit zóó haar gestalte bewonderd, schoone verdwaalde onder mijn lamplicht.

Al wat ik die avond tegen dit huis had, het leeft nu voort als een soort van haat, maar tevens weet ik me vast aan dit huis. Het is nog mijn eenige band met Maartje. Om mij te bewijzen dat zij er uit moest, haar fijnheid niet blijven kon in deze ruwheid, heeft ze niet geschroomd haar familie voor me ten toon te stellen; maar sinds 'k haar toeleg heb doorzien, zit ik vóór het gefolter der vraag, of zij hier niet veiliger was dan dáár, waar ze aan hem is overgegeven.

Wéér heeft mijn trots mij zwak gemaakt.

Op Java heb ik liefgehad. Maar in plaats van met Mea's man te gaan spreken, die ik dacht dat beestachtig slecht voor haar was - een waan, maar toen een zekerheid, zoodat het feit van mijn vergissing mijn weifelen niet verontschuldigt -; in plaats van hem te durven zeggen: laat mij beminnen die jij beleedigt, wier liefde je door verwaarloozing kwijt bent; heb ik geaarzeld, uitgesteld, tot Mea zekerheid zou geven, geruststelling die ze niet geven kon, niet geven wou, daar ze met mij speelde, maar die 'k ook niet trachtte haar af te dwingen, want dáárvoor ben ik te bedeesd, daarvoor zit ik tè vol valsche schaamte.

Maartje vermoedt van mijn liefde niets. Dit héèft me gestoken, jaloersch gemaakt; 'k heb kunnen denken: graag of niet; ik, directeur; zij, máár verpleegster, dochtertje uit het hotel waar ik woon... ach, stomme ‘stand’, maatschappelijkheid, wat leven wij menschen toch deerlijk in kluisters...

In deze Pieter-Stastok-liefde, bij deze stiekeme jaloerschheid, heb ik haar bijna niet gewaarschuwd, haar vertrek niet

durven beletten; gedaan wat ze vroeg: met de moeder gesproken en zelfs de schoonzuster meê-bewerkt - in plaats van het tegendeel, dat haar belang was.

Want ze is nog een kind en ik hield haar niet hier!

***

Er komen opgewekte brieven. Gisteren heb ik een moeilijk oogenblik gehad in het Ziekenhuis, toen Zuster Van Emden, nadat ik haar in de directeurskamer had onderhouden over een wel niet erge en gelukkig zonder kwade gevolgen gebleken nalatigheid, bij de deur zei: - 'Ik heb een schrijven van Maartje, Dokter' en het meteen al uit haar zak had. Het was niet de eerste keer, dat ik een spoor meende te zien van malicieuse vermoedens omtrent mijn gevoelens voor Maartje en ik besefte, dat ik bloosde. Ik trachtte ongedwongen te doen en zei, na lektuur, met de rustigheid van een vrijwel onverschillig oud-chef: - 'Ja, de familie krijgt ook goede tijding'.

Moeder Baars is mij nu dankbaar, dat ik het vertrek heb doorgedreven. - 'Me wiste niet, wat goed voor d'r was en me soon maakte eenig bezwaar om de kosten'... Een moeder blijft altijd een moeder, zèlfs voor een niet-lievelingskind en... dat 'me soon' bedoelde zijn vrouw.

Toch trof mij haar: wij wisten niet. Heb ik het hun dus moeten zeggen, dat Maartje's toekomst vraagt om een diploma, indien ze althans verpleegster blijft? Of bedoelde de moeder wat anders en heeft mijn raad gerustgesteld? Eéns zei ze: - 'Die stad met al z'n gevaren.' Meende zij waarlijk de groote stad of dacht zij aan een speciaal gevaar?

Mij laat de vrees voor dit laatste niet los. Ik heb veel werk en doe 't met ijver. Ook kom ik meer bij menschen aan huis, soms in de week wel eens even 'op soos'. Elke Zondagmiddag geregeld. En nergens hoor ik kwaad van Guus. Cato van Maalwijck laat men met rust; de stad uit, raakt de arme vergeten. Ik zelf woon hier nu lang genoeg, om niet meer telkens te worden 'gegroend' met stekelige oprakelingen van mijns voorgangers kranigheid. Dus hoor ik goed noch kwaad van hem. Alleen Mutsaers noemt hem soms nog. Deze merkwaardige Iezegrim dankt aan zijn nijdige zelfvoldoening

een stoutmoedigheid om te benijden. Eerder dan aan de Wolf uit de Reinaard, herinnert hij aan des Schoolmeesters Leeuw: bang is ie werkelijk voor niemand; en tot de velen, van hun kant wel angstig, moet zich de tegenwoordige geneesheerdirecteur van het Ziekenhuis rekenen. Ook bij Mutsaers heb ik een plagerig plezier meenen waar te nemen om over ‘de mooie Maartje’ te praten, die trouw aan dokter Van Hooren bleef denken, tot ze ten leste het niet langer uithield. Heeft de terughoudendheid, welke ik weet te handhaven bij alle achterklap die hij uitflapt, zijn vermoedens overwonnen, of tapt hij om een andere reden maar liever uit een beter vaatje? Hij vergeet de Van Maalwijck's niet, al denkt hij aan hen met iets minders dan liefde. O, dat listige venijn, waarmee de gannef zich verkneukelt in de woede van een vader, die niets bedenkt om zijn dochter te wreken! Hij kent mijn idee, dat Cato het zoo wil. - ‘U lijkt, sprak zacht zijn sarkastische mond, soms al te argeloos voor een geneesheer. Maar u denkt toch niet, dat de Ouwe zoo wil! Wie meet er nou met vrouweliefde! De ambachtsheeren van Duynhorst, Dokter, zijn *het* schadelijk-wild uit de duinen. Geen vogel of viervoeter doet zooveel kwaad. Maar menschennesten roeit men niet uit. Als Hugo van Maalwijck dit uitroeien kòn, geloof me, hij gaf d'r zijn dochters voor prijs en zelfs zijn kleinkinders uit Den Haag. Want onmacht, Dokter, geeft kracht aan haat. 'k Verbloem het niet, ik weet dat zelf. Ook voel ik voor Hugo van Maalwijck geen meelij. Maar zwaar straft het noodlot zijn hoogmoed wel, dat het hem prijs gaf aan schelmen van Duynhorst!’

Mutsaers bemint de gelijkenissen. Gelijk zoovele ‘Dageraads’-mannen bedient hij zich van rhetorische taal en geeft hij graag van natuurkennis blijk. Een ander maal deed het roofdier fret, belager van vele lieve konijntjes, dienst om het schadelijk wild te vervangen. Ook uilen kwamen eens ter toonbank, als moorders in de duisternis. Zonder metaforische overlading zou Mutsaers' laster meer indruk maken. Toch was hij het die mij verleidde tot het ‘putten’ uit Reinaard en Schoolmeester! Geheel zonder invloed blijft zijn woord zelden.

De arme Maartje is toch geen konijntje?

VIII.

21 Mei 1911. Op weg naar het Ziekenhuis, zie ik de nijdige ouwe-hane-kop van Mutsaers over de hor van het apotheek-venster loeren. Haastig verdwijnt hij, zoodra hij me opmerkt, maar even later hoor ik hem achter me aanhinken. Hij kan nog vlug doen, zoo 't hem lust.

- 'k Wou u maar even vragen, Dokter, dat met Maartje is toch niks, hè?

- Met Maartje?

Wantrouwig kijkt hij mij aan. Ook blijkt er reden voor zijn verbazing. Gisterochtend heeft hij zenuwdroppels klaargemaakt voor Maartje Baars, op een recept van Dr. G. van Hooren; en naar hij beweert te weten van Huib, is zij sedert eergisteravond hier in de stad.

- Weet ù dat niet? Wel, dat verbaast me.

- Mij ook, zeg ik rustig en 't klinkt ad rem, daar ik het kalm-openhartig doe, hem iets toegevend dat vanzelf spreekt.

- Ik wou ù nog wel vragen, wat Maartje mankeert. U weet, ze is een vlam van mij.

- Nee, dat wist ik niet, zeg ik koel en kijk monsterend tegen hem op.

Maar hij, en daar was 't om te doen:

- Zenuwdroppels meegekregen, 'k hoop, dat Guus d'r niks anders meegaf.

Met een: - Foei, meneer Mutsaers! draai 'k hem de rug toe.

Zijn toeleg is in zooverre verijdeld, als hij ongetwijfeld hoopte, nu eens mijn reserve te breken. Dat men hem de minachting toont, die zijn onbeschaamdheden waard zijn, is de sater sinds lang gewend. Betreffende Van Hooren heb ik erger dingen van hem aangehoord: hij mag denken dat ik ze over een jongmeisje van mijn kennis niet wensch te dulden. Toch ben 'k al niet meer boos op hem! Als elke maal dat men hem staat, is hij zwijgend afgedropen - en in mij is geen aasje rancune. Want het is zacht-zonnig Meiweer, mooier dan de volle zomer. Hoè mooi is nu dit oude stadje, dit sterkjong groen aan oude boomen, vóór en om de sterke gebouwen, 't stadhuis, de poort en ginds 't brok walmuur. In

de zakken van mijn colbert die loshangt, houd ik de handen tot vuisten gebald. Maar vuisten die dreiging noch boosheid zijn! Waarom zou ik iemand dreigen? Ik ben niet boos, want ik ben niet bang. Maartje kàn niet ernstig ziek zijn. De impertinentie van Mutsaers... ik zal me toch maar eens sterker te weer gaan stellen tegen de schoft - is zijn manier om iemand te plagen, om te braniën: ik dùrf zoo. Maartje zal moe zijn, wat overspannen: als Mutsaers aan iets ergers gedacht had, zou hij wel anders uitgepakt hebben. Dus blijft er enkel: dat Maartje hier is. Hoor je dat, jij die verliefd op 'r schijnt: Maartje is hier, jij hebt te waken, dat ze niet nòg eens ontloopt aan je zorg.

Niemand heeft er mij iets van gezegd. Ik ben de eenige die het niet wist. Natuurlijk op bevel van haar. Toen Betje-demeid verleden Woensdag wat veel had gefuifd op de zulvere brulloft van d'r ouders, moest Dokter al de trappen op, of wonderolie-alleen niet volstond. Van Maartje zwijgt men: daar zit wat achter. Maar iets heel ernstigs kan het niet zijn. Anders zou Moeder hebben gepraat, in weerwil van 't bevel der zieke. Beteekenis heeft alleen, dat ze hier is. Hoor je dat, jij die verliefd op 'r bent: Maartje is in de stad terug, nu heb dus jij, ja jij te waken, dat ze niet nog wéér ontsnapt.

Dus dan wordt Maartje toch mijn vrouw. In deze stad, die anders wordt: iets, waar ik nu al aan gehecht ben. Het is een ontdekking van deze morgen, dat ik hier wil blijven wonen. 'k Zal dus een woning moeten zoeken. Behalve enkele rijkemans-huizen, heeft er geen een me tot heden bekoord. Maar, omdat hare dochter getrouwd is, gaat mevrouw Verheul de stad uit. Zou haar huis niet wat voor ons zijn? Het heeft een tuin, die komt uit op de Wal. Wanneer ik hier de Zijlstraat neem, is het maar een kleine omweg, over de Wal en langs die tuin naar het Ziekenhuis te gaan. - Dit Zijlstraatje is wel heel onplezierig. Maar ik dokter bij menig gezin, allen Kuyper's kleyne luyden, vroom, en die me toch hebben genomen, al ben ik van ‘'t gemeentehuis’. En de Wal, de Wal is prachtig. Ik heb er geloopen, de eerste weken, 's namiddags na het Ziekenhuis, wanneer de goudgele, de donkerbruine en de ontbladerende boomen, de takken-staketsels, het kantfijne rag van totaal onttakelde kruinen ontroerden onder 't grauwe donker van de medelijdende lucht; en deze

somberte me paste, terwijl ik, als over een paradijs, treurde over het plantershuis, open, wit-zonnig aan het eind van de vlakte, waar een dal begint met het gewas en de beken.

Ik weet nu dat deze liefde niet véél, niet anders dan een verliefdheid geweest is, dus eigenlijk maar een vergissing. En ik weet dat ik Maartje liefheb, Maartje die voelt voor de mooie Guus, wat ik voor de mooie Mea gevoeld heb, en die ook moet inzien: dat was een vergissing.

Mijn liefde, die ernstig is, zal haar winnen. Ik weet nu, dat mijn liefde haar waard wordt. Daar in die woning, met deze tuin, zou ons geluk zich thuis kunnen voelen. Maar veel zou 'k snoeien aan de boomen in die gedrongenheid van groei; toch zou ik er niet één van vellen. Zij omlommerden zóólang huiselijkheid. Die linden zijn meer dan vijftig jaar oud. Ik wil er jongens in zien klimmen. Mijn kleinkind zal onder dat loover slapen, een rose wieg bij gouden regen, onder de geur van jasmijn en sering. Dan sta ik daar op de hooge veranda, niet vereenzaamd zooals nu mevrouw Verheul. - Dag, mevrouw Verheul. - Zij heeft mijn aandacht gezien voor haar huis. Welnu, zij kan niets ergers denken dan wat ik haar graag zal komen vertellen, zoodra ik Maartje's jawoord heb - - indien het huis dan nog te koop is.

Hoe lang zal dat moeten duren?

Want ik kan te voorzichtig niet zijn. Als men mij verleden zomer over een andere liefde gepolst had! Dat was mijn tijd voor ‘zenuwdroppels’, al heb ik het zonder één fleschje gedaan. Vreemd, dat Maartje hier terugkwam, precies zooals Cato van Maalwijck, ook naar bed met zenuwdroppels. God! als er iets, 't geringste was van Mutsaers' gruwelijke verdenking... Uit het Ziekenhuis bel ik op, de moeder aan de telefoon. Neen, dit zou hen voorbereiden. Ik moet hen rustig overvallen, met verbluffende rustigheid, als was het doodgewoon geweest dat mij, de dokter-huisgenoot, verzwegen werd: Maartje is ziek terug. - Terug? Misschien voor enkele dagen. Maar had Van Hooren haar dan laten gaan, naar huis en met een receptje van hem? Zijn doen zal de Baars'en toch hebben verwonderd, de moeder moet teleurgesteld zijn. - Des te beter, dan helpt zij mij, als het moeite moest kosten Maartje te houden.

Dit alles heb ik vanmiddag geschreven; gedeeltelijk in 't koffieuurtje; de rest, door twee weinig belangrijke zieken één dag zonder medische hulp te laten. Nu zit ik aan de zoom van de nacht. Maartje ligt twee verdiepingen hooger; waarschijnlijk slaapt zij evenmin en kermt haar verlangen - naar Amsterdam. Ik heb haar niets van mij gezegd, te helder zag ik waar haar hart ligt. Het was maar enkele minuten, nadat ik, wachtende op de boodschap: 'Juffrouw Maartje is wakker, of Dokter wil komen', het bovenstaande had voltooid en hierbij, voor het eerst, bedacht, dat mijn geschrijf zal worden gelezen. Niet Vaders raad meer: 'schrijf het uit', maar pertinent: 'schrijf het voor haar'.

En nu... Mijn Boek, ik wanhoop niet. Nog houd ik hoop, steun aan de hoop, dat éénmaal Maartje je zal lezen, verbleekend of met blije blos, totdat ze je mij zal overreiken, zwijgend, maar met in het bruin van haar oogen nog klaarder dan anders de bronwater-glans. Doch veel gebeuren moet er wel, voordat ik weer aan mijzelf mag denken.

Zelfs aan Van Hooren mag ik niet denken, niet volgen mijn haat-gedachte die wraak wil, even star als de ouwe Van Maalwijck, ook even dom want ook onmachtig. Geen van beiden weten wij. Beiden resoluut buitengesloten, als onwelkom afgewezen, staan we vóór het gordijn van een liefde, die met haar leed alleen wil blijven. Maar hij had zekere rechten, als vader; zelfs als dokter ben ik ongenoode. Hoe zou ze liefde vermoeden bij mij; hoe, anders dan als beuzeling, zou zoo iets flitsen door haar hoofdje, daar ze neerligt onder een leed, zóó diep dat het zich in haar kuischheid verbergt? Ook als dokter ben ik niets in haar oog, heb ik niets dat met hem vergeleken kan worden. Niets wil ze dan alleen te zijn, alleen met het eenige dat haar wat waard is, doordat het de beteekenis heeft van 'tgeen waarvoor men leeft of sterft.

Ik ben overtuigd dat ze mij niet doorziet. Ze ziet me niet, dus ziet ze niets aan me. Cato van Maalwijck, die doorziet ze. Heb ik de liefde niet doorzien, de kleine liefde, bijna zelfzucht die, over de wraak van wat overspel heen - licht spel, daar het spelenderwijs gebeurde - Mea aan de man daarginds bond, omdat ze ééns op hem verliefd was en toen en nog eens door hem bevrucht werd? Vast meent Maartje haar liefde door niemand bevroed. Hoe zouden de ruwbasten, eng

van hart, met al hun grove dokters-vereering, hun ontzag voor de sier en de deftigheid van een heelmeester die zich mag noemen ‘van Duynhorst’, een dubbele naam met de ouwe ij, bij haar, die als minste telt in hun kring, doordat ze buiten en boven hen staat, zoo dwaas een arrogantie vermoeden? En als ze aan de verhalen gedacht heeft, die ik haar moeder heb opgedischt, een avond toen ik pas bij hen thuis lag over de drukte te Rotterdam, terwijl we daar zaten met epidemie, dan heeft ze stof te over geweten om de familie wat wijs te maken van extra-diensten te Amsterdam. Voor Moeder heet het zwarte beest, dat aan haar dochter heeft gezondigd, de hoofdverpleegster van het huis: dokters hebben er immers nóóit schuld aan, wanneer de zustertjes afgebeuld worden... Maartje's moeheid komt alleen voort uit gebrekkig personeel... Hoe zullen dan zij die er zijn het stellen, nu Maartje plotseling uit kwam te vallen! ... De moeder denkt aan een week of wat rust; des broeders genereuze bezwaren gelden ‘de gemaakte kosten’. En onder de hanebalk ligt zij, lijkwit, alleen een kring zwart om de oogen en zwijgt, daar niemand haar verder iets vraagt. Ze konden de dokter erbuiten houden, nu Maartje met het receptje thuiskwam; Betje dient haar de droppeltjes toe: wat moest ik daar nog in worden gekend? Wat heeft Van Hooren's vervanger te maken met het waarschijnlijk geheel fictieve, zeker overdreven tekort aan verpleegsters in het gróóte gesticht! ... Dit is iets werkelijks: de afweer vol vage vrees der smartenrijke die kuisch verbergt wat haar vervult, wat haar de zaligheid kon geven en nu het dat niet doet, heeft ziekgemaakt. Zooals ik het geloof zou willen bezitten, dat mijn Moeder méénde te hebben, dat in mijn kindertijd om me heen was, 't besef van een alles terecht brengend God; zoo zal Maartje misschien Wees-gegroetjes beginnen, Maria smeekend: gedoog mijn liefde.

Twee zolderingen scheiden ons in de onbewaaktheid van het slapend hotel, zooals verleden jaar twee wanden mijn kajuit van Mea's hut. Hoevele nachturen folterden die mij! En hoe futiel lijkt nu die kwelling bij het bewustzijn, dat Maartje liefheeft, zóó fel, zóó vol als mijn vurigst begeeren ooit in de beminde vrouw heeft gewenscht - maar dat, waarschijnlijk voor altijd, zeeën mij van haar houden gescheiden.

Ik moet haar liefhebben zonder verlangens; waarschijnlijk mag ze mijn liefde nooit weten. Maar toch kan ik wat voor haar zijn. Weliswaar heel, héél voorzichtig. Betje kan ik controleeren, mits ik het mensch aanhoudend prijs. De moeder verlangt een nog grover taktiek. Ik zou kunnen zinspelen op een kwaal, bij voorbeeld, zonder het woord te noemen, op haar voorbije vrees kunnen doelen, dat 'Heeroom', die uit de krachten gegroeid was, zou kunnen lijden aan t.b.c.; vragen, of iemand ooit in de familie... zeggen, dat uitputting soms tot gevolg heeft... haar bang maken zoo, dat ze Maartje hier houdt, even sekuur als 'me Brabantsche goud' in haar monumentaal kabinet.

Zou dan toch?

Hoop ik dus nog?

Ook bij de liefde verlost de daad en welk doen gaf ooit meer voldoening dan te waken over een hart, dat een ellendeling heeft gebroken?

Ik zal trachten te bewerken, dat de Weduwe haar weer in de vroeger echtelijke slaapkamer neemt, waar vier ledikanten best kunnen staan en Maartje, naar het mensch vertelde toen ik het kabinet moest zien, na Vaders dood geslapen heeft in een bedje dat nog er staat. Het zolderhok, haar toegewezen door de schoonzustershaat van de 'jonge mevrouw', is altijd een 'dienstbodenkamer' geweest. Daar sliep, ook in haar Ziekenhuis-jaar, de toen verdienende Dochter-des-Huizes! Gezinslevens hebben barokke kanten. Ik zal mijn best doen, een invloed te krijgen, als had ik hoop hier de schoonzoon te worden.

IX.

Achterin de droefgeestige Zijlstraat, maar dicht bij de Wal vol kastanje-bloei, woont de vrome leerlooier Baanders, een van mijn eerste ernstige Ziekenhuis-patienten. Doodziek werd hij in October laat op een avond binnengebracht en bijna zes weken is hij gebleven. Daags na zijn aankomst vreesde ik, dat hij vóór de nacht zou sterven en verzocht dus aan Zuster Van Emden, zijn vrouw de ernst van de toestand te berichten. De eigenaardige 'politiek', die indertijd de bouw van het huis vergeefs getracht heeft te beletten en hierom nog met obstructie zich wreekt - toch vlei ik mij dat zij wel wat

vermindert -, heeft ten gevolge dat de verpleegsters met ietwat onvoorzichtige luidruchtigheid erover spreken, wanneer zij waarnemen of weten, dat een patiënt godsdienstig is. De portier, die Baanders kende, heeft toen Van Emden ingelicht, doch dit blijkbaar onvolledig gedaan; althans meende 't voortvarende oudje de pastoor te moeten waarschuwen, die spoedig deed weten: geen zieltje van mij. Baanders toch is kalvinist. Mij, nieuweling in de stad en het huis, zou de vergissing zijn vergeven, had ik er aan schuldig gestaan; toch was zij ook nu mij onaangenaam en Baanders' naam is verbonden gebleven aan de moeilijkheid van ‘het begin’.

Nu heb ik een nacht vertoefd in zijn huis. Alweer een bevalling met veel zwaar lijden, waarschijnlijk aan de angst te wijten bij de ziekte van haar man, in 't begin der zwangerschap. Maar uren, ontroerend door Baanders' geloof. Lang, krijtbleek - vast geen man die oud wordt - knielde hij tusschen het drietal kleuters, stumperig tegen hem aangedrongen, en bad voor Moeder die kreunend neerlag in het nog kleinere achtervertrek. Geen vertoon, evenmin valscheschaamte tegenover de vreemde, die een ‘meneer’ was. 's Nachts, toen het spande, bleef hij kalm: De Heere zou doen, wat het best voor hen was. Maar eindelijk, dat verheerlijkt gezicht, toen alles goed was afgeloopen en hij, het kleintje in de armen, de smalle lippen vast opeen, met tintelend oog in de bedstee neerzag op de suf-verdommelde vrouw.

Toen ik om vier uur het huis verliet, lag zelfs de Zijlstraat proper vóór mij; zoo'n nachtsteeg heeft dan iets maagdelijkschuchters met al die deemoedig-laagdakige huizen, de blinden gesloten, de stoepen nu leeg. Ik nam de omweg van de Wal en kwam langs de tuin van mevrouw Verheul. Zwaar hing het lage kastanje-loover over de donkerte van de weg, maar licht was het boven de bloei van de tuin en kuisch stond daarachter het slapende huis. O, wat zou ik hier graag wonen, veel praktizeeren in de Zijlstraat en hier grondvesten mijn gezin. Zonder terstond aan Maartje te denken, heb ik die omweg naar huis genomen, doch ik voelde mij, toen ik daar stond, als gedreven naar een belooning voor al de arbeid van de nacht: even een droom van óók mìjn geluk.

***

Aan Maartje heb ik verhaald van Baanders, terwijl we, onder het breed-open dakraam, de malsche morgenstoving kregen van deze eerste Juni-dag. Zij heeft Baanders mee opgepast, dus heb ik haar de nacht verteld, die kracht van geloof in een ziekelijk man. Vroomheid bij armoe is meestal mooi, men denkt aan geen akkoordje met God, als te vaak bij godsdienstige deftige-menschen. Baanders weet dat hij niet sterk is, zijn deemoed werd dieper door dit bewustzijn, ook de dankbaarheid aan zijn vrouw. Maar hoe hij naar haar keek met het kind in zijn armen, heb ik Maartje niet durven zeggen. Wel verteld van de drie, rondom Vader die bidt. Ik zag haar oogen vochtig worden, 't was de eerste keer dat ze belangstelling toonde voor wat de dokter haar kwam te vertellen. Ik heb het geprobeerd met grapjes en met de kroniek van het Ziekenhuis; wàt ik ophaalde, 't was te veel, zooals ook de bloemen die ik ééns meebracht het tegendeel van welkom leken. Onverschillig hoort ze mij aan, lusteloos gaat haar blik langs mij heen: 'k ben te veel en zij toont het mij. Toch vermoedt zij niets van mijn liefde. Dat een man aan haar bed zit, benauwt haar niet en mijn dokterschap doet het evenmin; ze meent zich veilig met haar receptje en trouwens, overspannen is zij, een apathie door overspanning. Zij wil alleen zijn, dus ben ik te veel. Alleen met haar leed en de droom die haar ophoudt. En in zooverre ben ik iets meer, dus iets gevaarlijker dan Betje en dan de moeder, die nauwelijks neerzit of ze denkt aan verder draven; als Maartje in mijn presentie niet doordroomt, want daartoe reikt mijn invloed wel.

Bij elk bezoek blijf ik getroffen door de haast ongeloofelijke overeenkomst tusschen haar terugkeer en die van Cato van Maalwijck. Slim met het receptje gewapend tegen alle vermoedens van schuld, van ruzie, liefdeleed of wat ook; speelt zij de door werk vermoeide, die op Dr. Van Hooren's aandrang opeens vacantie heeft genomen, om uit te rusten van een te-veel, dat ze de ochtend toen haar moeder me tot haar ergernis naar boven had geleid, illustreerde met een relaas van wat ze doorstond bij de eerste hulp aan een zwaar gekwetste. Ik ben overtuigd, dat zij er niet in geslaagd zou zijn hier zóó melodramatisch van te vertellen, indien wij waren alleen geweest.

Met Betje's hulp komt zij in de namiddag voor een uur of wat naar de tuin op een ligstoel. Doe ik beter haar daar te bezoeken? Is dit behoorlijk, omdat ik haar liefheb? Mijn dierbaarste droomen van liefde-in-eenvoud, die naar zoo'n hokje aan de dakgoot vroeger wel graag waren opgevlogen, kunnen de doktersgang niet meer volgen: dokter is daarvoor al zelf te oud, maar nog iets anders weerhoudt de droomen, de werkelijkheid is daarboven zóó droef, dat ik zou kunnen smeeken: vertrouw me en van mijn liefde hoor je nooit, maar spréék je uit, kind, zwijgen doodt.

Niets wil ze en niets gebeurt of verandert. Dat ik de moeder wou overhalen, haar naar de ruime frissche benedenkamer te vervoeren, heeft haar eergisterochtend doen pruilen, kinderachtig-opzettelijk mokken, opdat het tot me doordringen zou, wat ze aan de moeder gezegd had: gaat het de dokter aan, waar ik lig?

Ja, helaas, gaat het hem aan?

***

Omdat het me wel aangaat, moet ze spreken. Haar zwijgen is anders dan dat van Cato. Immers kon die haar leed niet verbergen; wat zij geweigerd heeft te verraden, is wat de Franschman alkoof-geheim noemt; de kieschheid-alleen al verklaarde die houding.

Maartje houdt heel haar liefde geheim en loog daarom vermoeidheid voor.

Of ze schrijft en brieven krijgt? Ik heb er niemand naar willen vragen. Ook vroeger heeft ze gecorrespondeerd, dat is me gebleken, toen de oude Van Maalwijck verwonderd zei: hij wist dat u hier in consult bent geroepen. Blootgegeven heeft ze zich met haar uitroep over Cato, toen zij te middernacht kwam vragen, hoe ik de zieke had gevonden. Dat toornig verwijt kwam recht uit het hart, de liefde drong de zelfzucht weg, want de vlucht van zijn vrouw uit Van Hooren's huis maakte onverwachts iets als een mogelijkheid van wat niet anders dan een droom, een smadelijk-verre illuzie zijn moest. Al het verdere bleef geheim en waarom zou het dit niet blijven? Zelfs ik heb er geen belang bij, te weten van het hoe of wat.

Maar háár belang eischt ander spreken. Het leed ligt opgeperst in haar hart - dat moèt ze kwijt, door uit te huilen, haar teleurstelling uit te klagen. Ze moet mogen zeggen: ik heb gejokt, niet me lichaam is ziek maar me hart, en door te zwijgen beul ik het af, al wissel ik me bed voor een ligstoel en slik sterke bouillon en eitjes.

Het arme ding heeft een hart van goud. Eens heeft ze Betje met een terrinetje soep naar Baanders gestuurd en toen de schoonzus zich niet geneerde, haar daarvoor een schrobbeering te geven in de tuin zoodat Huib het hoorde, liet ze voor eigen geld eieren koopen. Is ze hard in de dingen die Guus kunnen deren, wreed in haar afgunst op Cato; voor alles wat verder meelij waard is, voelt haar teederheid dadelijk mee.

Kan het wekken van deernis een middel zijn om de hardheid van haar zwijgen te breken?

Het was me met vrouw Baanders gelukt. Haar oog werd vochtig; ze moest de vrouw bijstaan. Maar die is hersteld en Baanders werkt.

Ik heb naar een gesprek gezocht, dat een band-van-gevoel kon vormen.

Straks zat zij met een vogelnestje, door één van de katten gegrapt uit de wingerd; toen Koos het zag liggen, bracht hij het haar; natuurlijk waren de eitjes eruit. Ze sprak over Koos, over Huib, over Betje: - met schuwheid of mokken ontvangt ze me niet meer. Ik vind haar, trouwens, aangesterkt; ze is wat kalmer - wel blijft ze bleek!

De banaalste van alle gedachtewisselingen, haar klagen dat het al weer zoo warm was, mijn antwoord: ‘als u Indië kende’, heeft me toen op weg geholpen.

O, wel heb ik mijzelf zien gaan! mijn tweede-ik vond het aldoor vreemd... Heeft de ik-zucht meegeholpen dat ik begon, dat ik deed-en-volhield? Was het eigenlijk geen behaagzucht, waarmee ik naar de belangstelling dong van dat meisje, dat ik toch liefheb?

Een weelde, háár van mezelven te spreken! Maar ook een kunst, want ik speelde komedie. Het zou zóó vreeselijk geweest zijn, als ze plotseling stug was geworden, opeens zich had teruggetrokken, wéér in dat moedige pantser van hardheid, waarin de wanhoop van dat hart al haar uiterlijk doen

weet te snoeren. Plotseling was ik geheel in het spel in en overlegde, met takt, voorzichtig, acteerend met gebaar, gezicht, met zuchten en glimlachen, nu en dan zwijgen, terwijl ik aldoor lette op haar.

Zoo heb ik mijn liefde verteld voor Mea, maar als een gevoel, dat me nòg zou vervullen.

Nu, op deze Juni-Zondag.

Om ons heen in de tuin was stilte, zelfs uit de keuken kwam geen gerucht en het hotel leek leeggeloopen. Nu en dan voetengeschuifel op straat, vogeltjes spetterden tusschen de wingerd en plotseling klankte muziek door de lucht, de Harmonie in de tent op de Wal.

En ik vertelde mijn verleden. Zelfs over mijn ouders ben ik begonnen en over ons dorp, mijn jongensverliefdheid, dat alle meisjes met me spotten omdat ik leelijk ben en bloo en dat ik het eenzaam had te Leiden en wat het toen was, eindelijk, Mea.

Nu en dan keek zij een beetje verwonderd, alsof ze dacht: hoe kom je zoo? Maar ze luisterde, of het haar boeide. De handen op de schoot gevouwen, hoorde ze toe, het hoofd voorover, maar twee keer keek ze even op: toen ik iets grappigs er tusschen door zei, een lichte zelfspot, waar ze om lachte; en, tweede maal, toen ze ernstig me aanzag, maar onmiddellijk weer langs me heen.

Telkens viel dan die muziek in, met Blaue Donau of Marsch van Souza, kaatsend tegen de hooge tuinmuur, waarachter eens monniken hebben gebeden.

Eenmaal weer op mijn eenzame kamer, peinzende achter de open raamdeur, heb ik die muur erop aangekeken en me zooals een monnik gevoeld, die zou vergeten wat pij hij droeg.

***

Ik heb tegen rede en hart gezondigd. Het was romantisch en sentimenteel. Het was in alles onwezenlijk. En het is mijn eenige werkelijkheid: - niets is er, dan dat, tusschen haar en mij.

Zacht verwonderd heeft zij geluisterd. De daad was

vreemd, het verhaal onbelangrijk. Zoogenaamd voor háár gezondheid, heb ik gelogen dat ik ziek was, dom-verliefd, dus te beklagen - om haar maar bezig te houden met mij. Wat kon het in-gods-naam de zieke schelen, dat de dokter die haar behandelt verliefd is, de dokter die zich heeft opgedrongen, die haar behandelt proprio motu, zonder verzoek, zelfs zonder verlof, stellig tegen de wil van de zieke - en die, ook weer uit eigen beweging, haar *tè* openhartig (terwijl ie liegt) een ongelukkige liefde vertelt.

Er kwamen menschen van buiten de stad en dronken thee en vroegen om cake, aan een tafeltje vlak bij ons. Mijn toon werd dus vanzelf wat zachter. Maar mompelend zette ik door met mijn liefde. Háár vertelde ik louter leugen, dingen die dood zijn als dingen van nu, omdat ik over mijn nu niet durf, niet kàn, tegen haar wier liefde ik weet, maar aan wie ik toch me nog op wil dringen, als de boer op de kermis, het recht van de sterkste.

Heeft ze begrepen? 'k Geloof van niet. Ze vond me zonderling, niet anders. Maar deernis heb ik niet gewekt: het meelij dat haar moest doen smelten, zoodat ze mìj alles zou zeggen... van Guus.

***

In deze beschuldiging is een te-veel. Niet om dat weten deed ik de dwaasheid, ten minste niet opzettelijk. Ben ik door ‘eigen liefde’ gedreven, die wilde weten, dan onbewust. 'k Bedoelde iets in haar belang.

***

Ik dwing mij nu, haar meer te mijden. Toch kan ik dit weer niet te veel doen, daar ze anders misschien juist vermoeden zou krijgen.

Ongetwijfeld maakt ze het beter. Met een grapje nam ik dus ‘afscheid als dokter’. Maar ze wil weer naar Amsterdam en om dat gevaar te keeren, heb ik de moeder weer even doen rillen met een herinnering aan Heeroom. ‘De jonge mevrouw’ maakt dikwijls ruzie, die wil natuurlijk dat ze verdwijnt. Zuster Lena heeft haar bezocht, ook kwamen er enkele schoolvriendinnen, zelfs Juffrouw Mutsaers is er geweest, maar de famielje geeft zóó weinig hartelijkheid, dat

dit gemis haar verlangen om weg te komen zou kunnen verklaren, ook als er geen Van Hooren was. Zooals zij 't mij deed op nieuwjaarsdag.

***

O, die zwakte die twijfel heet! Mijn dwaasheid van de Zondag-middag brengt haar loon: er zijn oogenblikken dat ik me afvraag, of het gevaar van Van Hooren voor Maartje niet louter verbeelding is van mijn verliefdheid. Dan weer lijkt àlles machinatie. Toen ik in het begin van de week nog eens een aanval heb gedaan op het gemoed van de weduwe, door over de geschoren kruin van Heeroom heen haar lichtelijk bevreesd te maken voor het gestel van haar dochter, was 't argument de groote drukte in het gesticht van dokter Van Hooren. Vandaag kwam er van hem een briefje, waar Maartje niet ontsteld van scheen, kort, welwillend, zakelijk, dat er in de dienst van het Huis is voorzien en daar dus op het moment geen plaats, maar dat hij niettemin haar aanspoort, zoodra de gezondheid het veroorlooft naar Amsterdam terug te komen, in het belang van haar opleiding. Ze zou wel ergens plaatsing vinden, hij wilde haar gaarne aanbevelen.

Was dit wat schakers een tegenzet noemen of is er niets tusschen hem en haar, ben ik alleen een dwaas, te bleu om flink te zeggen: trouw met mij?

X.

Maartje is weggegaan, niemand heeft haar tegengehouden. De heele stad noemt de naam Van Hooren, maar denkt aan de vroegere burgemeester. Met Maartje's aanstalten tot vertrek trof in 't begin van deze week eigenaardig samen, dat van de sedert maanden zonder één uitzondering gesloten blinden aan het groote huis van de overkant er plotseling geen enkel dicht bleef. Meneer Van Maalwijck is ongeveer half April naar Wiesbaden gegaan om zijn dochter te halen, maar hij is niet teruggekeerd. Nu, zoo zei men, kwamen ze weer; blijkbaar ‘kreeg het huis een beurt’, Koos' ‘klooster’ toonde iets van zijn geheimen; maar nog bruusker dan open, ging alles weer toe, ook het raam met de hor en de kijkstoel.

Helaas is er allerminst reden om met een min of meer spottende herinnering aan een liefhebberij van Vader Van Maalwijck iets grappigs over zijn huis te zeggen, want de geslotenheid is rouw. Auto's hebben menschen van elders aangevoerd, die niet met de trein wilden komen; er zijn er ook weer weggereden; ik weet niet wie er nu eigenlijk thuis zijn en wacht op een boodschap, voordat ik aanbel: - het lijk van de oud-burgemeester zal hier noch op Duynhorst worden begraven, hoewel men daar een familiegraf heeft.

Wéér heeft de achterklap vrij spel - of werd de laster overbodig? Aan wat er in de couranten gestaan heeft, kreeg zelfs een Mutsaers zijn bekomst.

Eén detail uit wat de groote bladen twee of drie weken geleden over ‘een nieuw Haagsch zedenschandaal’ bericht hebben, schijnt hier voor sommigen - ook voor Mutsaers! - voldoende te zijn geweest om hen aan Mr. Otto van Hooren te doen denken. Nadat de hooggeschoven ramen het vermoeden hadden gewekt der terugkomst van Van Maalwijck en zijn dochter - en wie bleef er onkundig van zóó iets gewichtigs? - vernam men als een nog grooter verrassing, dat deze twee nog weg zouden blijven en Suze met haar twee kinderen voor de rest van de zomer in het ouderlijk huis werd verwacht. Gegeven de voortgezette scheiding, kon de tijding weinig bevreemden. Maar toen, opeens, in de ochtendbladen weder iets over ‘het zedenschandaal’, twee regeltjes met initialen en daarbij: O. v. H. v. D. Men beweert dat Otto eerst over de grens kwam, gewaarschuwd door iemand van het parket, doch terugkeerde om bij zijn geldelijke ineenstorting een laatste poging te doen naar bijstand. Toen niemand hem meer helpen wou, heeft hij zich per auto naar de Hoornbrug laten brengen en de volgende morgen al is zijn lichaam daar in de buurt gevonden.

Henri den Dolck, die tante moest zeggen tegen Hugo van Maalwijck's vrouw, is al eenige jaren firmant in de houtzaak en naar ik hoor, zal een jongere Hugo van Maalwijck, tweede zoon van de Amsterdamsche assuradeur, er nu ook in komen. Het Haagsche gezin heeft vader Hugo schatten gekost; het berooide drietal blijft geheel voor zijn rekening; de grootpapa van Duynhorst zou eerder mee de hand ophouden dan bij te springen.

Veel woorden van medelij hoorde ik niet, maar de hoofden zijn ook nog koortsig met het sinistere nieuws in al zijn boeiende onalledaagschheid vervuld. Kan het gebeurde gevolgen hebben voor Cato, dat wil zeggen voor hem die naar de wet nog haar echtgenoot is? Zal Guus uit plichts- of eergevoel zich gedrongen gevoelen, iets te beproeven, opdat althans de ééne dochter niet in dat vaderlijk klooster verkniest?

Hij, zijn broer -- gedachten kwellen. Maar ik ben niet onpartijdig. Met zelfverwijt dring ik ze telkens weg, hoewel de vrees voor Maartje's lot me zelden rust laat: - mag ze daar blijven?

***

Een boodschap van de overkant, door de huisknecht aan Koos gedaan, dat mevrouw Cato van Hooren uit Wiesbaden terug was, of de dokter eens spoedig aankwam. Tegelijk met de lei biedt onze onvolprezen cerberus zwijgend me het, bij wat ik lezen moet opengevouwen stadskrantje, waarin zonder meer het bericht van de dood en bovenaan de advertenties deze niet-onderteekende in rouwrand: ‘Overleden te 's-Gravenhage Mr. Otto Hendrik van Hooren van Duynhorst, oud-burgemeester dezer gemeente’.

Na den eten steek ik de straat over en doe de bel klinken in het sombere huis; zwaar-vervuld ben ik van wat daar nu alles moet omgaan, in gevoelens, gedachten en daden, groote belangen en futiliteiten, die soms nog erger kunnen nijpen, al dadelijk die advertentie, waarschijnlijk een afspraak over het tot twee regels beperkte bericht en dan nog de bijna barokke vraag, of er zal worden aangezegd wat niemand in de stad niet weet. Eens deed juist die naam dingen kond, welke de burgerij moest weten... Onder het vrij lange wachten denk ik aan de Maandagavond, toen op het oogenblik dat ik de straat overstak Maartje me tegenhield: - ‘Gaat u... niet zoo?’ - Aldoor zij, met dit huis verbonden, dit ongelukshuis en zijn ongeluksbrengers, want ik hóór de schimp van Mutsaers: het ergste roofwild uit hun duinen. In het kamertje waar de verspiedersstoel staat, nu buiten gebruik aan de wand geschoven, laat men mij wel heel lang

wachten. Gerucht van de overkant zegt dat er een rijtuig uit de stal van De Zwaan komt: er gaat nu toch geen omnibus? Het gevaarte doet traag en zwaar, het dringt draaiend dicht naar dit huis op, nu houdt het hier stil; zou er nog iemand weggaan? maar 't is geen auto... Misschien de kiereboe van Duynhorst! Even later beweeg in de gang; er wordt niet gepraat; de huisdeur opent. Onder het geratel van het wegrijden komt de knecht: - ‘Dokter, neemt uwe toch niet kwalijk, de heer Van Hooren van Duynhorst ging weg, de vader’...

Verward door de schokkende voorstelling van wat dit onderhoud moet geweest zijn, kom ik de eetkamer binnen, bij groot gezelschap. Ik kijk Cato in het gelaat; er vonkt door haar blik een ingenomenheid van terugzien; en het besef: ik, de dokter, de raadsman, geeft me de tegenwoordigheid van geest terug. Zij en meneer Van Maalwijck zijn vanmiddag aangekomen, met het nichtje, het halve weesje, dat dus al die tijd bij Cato is gebleven; mevrouw Suze en haar zoon waren al hier. Ook de twee tantes zitten aan, zij hebben collega Maasman tot dokter, doch meneer Van Maalwijck vindt het begrijpelijkerwijs een overbodige ceremonie me voor te stellen. Ook een eenvoudige maaltijd in een eetzaal als deze kamer, over het groote tafelvlak goud-verlicht, heeft iets dat de binnenkomende aan een deftig feestmaal doet denken. Zoo blijf ik dus toch even onthutst. Alleen meneer en Cato zijn opgestaan en drukken me de hand, ik buig voor de anderen en nu verwaardigt het jongemensch dat achter aan de overkant zat zich toch ook naar mij toe te komen en hij stelt zichzelf voor: Van Hooren Duynhorst. Hij moet zeventien, achttien jaar zijn, een knap gezicht, maar met vreemde expressie, geen droefheid, iets schuws, dat wel is te verklaren. Ik weet geen woord van condoleantie, blijkbaar wordt het door niemand verwacht. Meneer Van Maalwijck heeft me een stoel toegeschoven, zegt dat hij om drie uur terug is gekomen, ‘hoopte niet dat ik al zóó spoedig aan zijn verzoek zou kunnen voldoen’ en vraagt vormelijk naar mijn gezondheid. 't Bezoek krijgt even iets gedwongens, maar de minzaamheid van Cato neemt dat weg. Te Wiesbaden heeft zij het goed gehad; haar vader, gekomen om haar te halen, heeft voorgesteld er samen te blijven.

Onder die met zachte stem gedane mededeelingen, heeft eerst meneer Van Maalwijck de kamer verlaten, dan zijn de nieuwe weduwe, de eene oude tante en beide halve-weezen opgestaan en zonder iets te zeggen weggegaan. Aan de breede, lange, nu leeg-lichte tafel met glans van zilver en veel kristal, suft enkel nog het eene oudje; Cato heeft haar zware stoel half gedraaid om iets rustigs aan het gesprek te geven. Nu eerst verneem ik, dat mijn bezoek inderdaad niet voor vandaag was bedoeld: de knecht heeft de opdracht verkeerd begrepen; toch is Cato verheugd me te zien en daar het meisje is heengegaan, kan ze me zeggen dat ik ben geroepen om naar juffrouw Paula van Hooren te kijken. In heimwee heeft die ginds geleefd, na een leventje van teatjes en tennis en rijles en dansclub te 's-Gravenhage. Toch dacht ze ook daar, als aan iets liefs dat ging verloren, aan de schooljaren hier in de stad. Met haar vader dweepte ze toen, trots zag ze hem als De Burgemeester, nu had hij een záák, en die ging nog slecht. Altijd trok hij een norsch gezicht en maakte ruzie met Mama. Omdat het meisje zich dit zoo aantrok, had Tante Cato haar meegenomen. Maar nu de slag! Niet alles wist ze, wel had ze helaas van de zelfmoord gemerkt... - ‘Als het kind nu maar niet nòg meer hoort, ze kwijnt toch al van medelijden, daar ze denkt dat mijn zwager zich om de financieele teleurstellingen heeft te kort gedaan. Zoo schielijk mogelijk ga ik met haar terug; maar u die mij zoo goed hebt geraden, u weet natuurlijk van de toestand, en aan een Duitsche dokter moet ik eerst allerlei moeilijke uitlegging geven...

- Schikt het morgen-ochtend, Mevrouw, wanneer ik van het Ziekenhuis kom? - En daar ze ja knikte: - Gaat het u goed?

Toen werd zij mooi in de zachte droefheid, de sterke uitdrukking van berusting, niet alléén in stem en oogen, toen ze, haar best tot een glimlach doende, terwijl ze mij de hand reikte, zei:

- Zeker, Dokter. Ik heb nu een doel. En als u Paula serieus onderzoekt, neem ik haar met meer gerustheid mee.

***

Hoe komt er uit het nooit één moment gelukkige huwelijk

van de eenmaal verliefde, maar ook toen kattige Suze van Maalwijck en de gore schoft die te laat zich verdronk, daar zelfmoord zijn eenige uitkomst moest worden, een dochter geboren die, uiterlijk mooi, het blonde schoon der duin-Van Hooren's, door leed tot zielepracht veredeld; innerlijk nog mooier blijkt?

Als de stads-geruchten juist zijn, dan is haar vader vandaag begraven en heb ik vrijwel op hetzelfde tijdstip met haar gesproken. Om de tante gerust te stellen, heb ik èn geklopt èn met het horloge gewerkt. Haar zieltje kreeg zeker een deerlijke knauw, maar het prachtige lichaampje heeft geen gebrek.

Niet alle kwaadsprekerij is laster, nochtans treft ze nimmer doel. Wat is er, in deze met zooveel vlijt proper gehouden stad, sedert drie dagen niet losgekomen over de vroegere burgemeester! De soos heeft aan het vuil ‘gesmuld’. Ik dank dit verleden deelwoord aan een man die berucht is door laster, doch ook in deze naargeestigheid een eigen houding weet te bewaren.

- Zou je gelooven, Dokter, dat ik die een aarts-kwaadspreker heet, me alweer schaam over m'n stad? Multatuli zei 's tegen me: - ‘Als de laster tenminste logisch bleef, dan ergerde ze althans niet door domheid!’ Hij had het over een van onze vrienden, op wie zeer veel te zeggen viel, maar van wie dingen werden verteld, die de man niet kon hebben gedaan. De gemeente heeft Otto niets te verwijten, niet meer dan nu aan Kees den Dolck. Allebei pronkappels en niet anders. Maar kwaad heeft Otto niet uitgehaald. Dat meester van Zeegeren hem de school zou hebben uitgegooid ...

- Meester Van Zeegeren?

- O, weet u daar niet van? Ja, dat moest ik gisteren hooren en 't kwam wéér van de soosjeteit. Van Zeegeren is de voorganger geweest van Offers, hoofd aan de school van de Havenstraat. Ik schaakte elke week met hem. Hij was me vriend uit de Dageraadstijd, ook hij leed om z'n overtuiging. Wanneer hem iets overkwam in z'n school, kreeg ik het altijd wel te hooren. Hij kende Otto zoo goed als ik, we wisten allebei dat ie dom was: hier viel niets ergers van hem te zeggen. Wel van z'n akedemietijd. Toen heeft ie tot 'n club behoord, officieren en studenten, oudere en jonge heeren,

die meestal in het Haagje bijeenkwam en waarin het bar moet zijn toegegaan - zonder ingrijpen van de politie! ... Wie wel ingreep? Hugo van Maalwijck. Of hij alles heeft geweten? Er liepen velerlei legenden, ook in verband met heeren en dames, natuurlijk bains mixtes, van de diplomatie! Hugo wist dàt Otto zwijnde. De ouwe heeft toen op z'n eerzucht gewerkt - wat doe je niet voor een verliefde dochter! en hij heeft hem die dochter gegeven met een bruidschat d'er bij die het kuischworden waard was. Als Suze nu niet zoo'n kat geweest was, niet tusschen haar man en haar vader gestookt had, altijd jaloersch, zelfs op het geld dat de ouwe aan Otto uitbetaalde, die duur bléét, óók in het nette leven ... Maar het moest misgaan tusschen die twee; en daar Otto het hier tòch niet makkelijk had, gaf ie er plotseling de brui van en viel weer, toèn pas, in 't ouwe leven. Daarna, en daarom! wou hij weer naar De Haag, waar ie het voor het uitkiezen kreeg, zoo lang of zoo kort als iets dergelijks duurt.

Dus gaf de hanekop kroniek - ik kon hem ditmaal niet ontloopen. Doch hij maakte de indruk de dingen te weten. Gisterenmiddag hield hij mij vast. 's Morgens had ik met Paula gesproken. Mutsaers' beslistheid weerspreekt de stadslaster op een voor mij belangrijk punt; volgens hem heeft de van huis uit fyziek-krachtige, forsch-gebouwde vader zich in het huwelijk tot na zijn koperen bruiloft fatsoenlijk gedragen; in die jaren zijn Paula en Dolf geboren.

Terwijl ik in Cato's boudoir me met het nichtje bezig-hield, begon er naast ons mooi vioolspel. Ik luisterde getroffen en zag Paula nog bleeker worden. 't Was innig-klagelijke muziek. Dacht de speler aan zijn vader? Die werd op hetzelfde uur begraven. In een huis met een doode zet men de klok stil, om maar van geen tijd te weten, om het verleden tegen te houden, dat wat opeens verleden is. Dat de dag er terugkeert, geeft huiver als angst. Men rekent er met avond en morgen. Men weert de tijd, tot opeens de mannen, de stille zwarte meedoogenlooze, de vreemden, doen of zij er thuis zijn; en dan, na een pooze ... zoo was 't in mijn dorp, zoo geschiedde bij Vaders begrafenis, over die wereld van zachtdoen de klok klept.

Hier was de doode buitenshuis. 't Was of er geen uur van begraven voorbijging. Hugo van Maalwijck dacht er niet aan,

daar hij de jongen door liet spelen. Hij was wel thuis, ook de moeder was thuis: haar blijft juist de jongen als eenige troost. Wat zou zij letten op de klok en dan hem storen in zijn spel? Zacht, soms traag ook, klaagden de tonen ...

Het schijnt dat de Amsterdamsche neef Hugo van Maalwijck Azn., die nu hier firmant zal worden, in Den Haag alles van Otto's boedel regelt en afdoet. Zou hij zijn meegegaan naar het kerkhof? Ook Frits van Hooren, de broer, vertoeft er; hij is in zijn domheid onschadelijk. Suze van Maalwijck is evenmin mystiek als godsdienstig gezind; zij denkt aan geen voortbestaan na de dood. Wat zou zij, nu haar jongen speelde, zich rekenschap ervan hebben gegeven, dat met die verlaten begrafenis het eind van haar huwelijksleven voorbijging?

Fel heeft zij Otto liefgehad, jaren eenzaam naar hem verlangd, nu was de eenzaamheid om zijn lijk.

***

Cato is met haar nichtje vertrokken. Toevallig belde ik tweemaal aan, terwijl er iets werd afgegeven dat voor ‘mevrouw Guus van Hooren’ was. Zij heeft het recht zich zoo te noemen - poover voorrecht van de gesmade -, trouwens, indien de scheiding kwam, zou ze misschien de van blijven dragen om te heeten zooals Paula, aan wie ze zich hecht met haar gansche ziel. Wel een bezit, dit dochtertje! Mijn hart is natuurlijk zoo sterk als ooit, ook uit zelfzucht, vervuld van ‘de eene’ ... die mij niet liefheeft. Voor Cato heb ik groote eerbied, ik zou haar niet begeeren tot vrouw. Maar de doode Van Hooren benijd ik die dochter en zoo me nog iets van Guus kan verbazen, dan niet dat hij in de schandelijke dood van zijn broer geen aanleiding heeft gevonden om zijn vrouw te rehabiliteeren, maar wel dat hij, na dit, haar gaan liet, terwijl ze zich heelemaal geeft aan het meisje, dat ontroostbaar is over haars vaders einde. Hij weet ervan, want de jonge Hugo van Maalwijck heeft hem een paar keeren moeten bezoeken in verband met voogdij en geldelijke regelingen, bij welke laatste hij zich gentlemanlike moet hebben gedragen. - ‘'t Is me er anders óók eentje!’ zei deze neef, toen ik toevallig een tête à tête met hem had

op de societeit. Ik vond het pijnlijk door te vragen, al deed mijn arme hart het wel. De wat zelfvoldane grootstedeling, die blijkbaar onder de pressie van zijn vader zich hier in de famieljezaak heeft laten stoppen, is trouwens in het algemeen nog al gul met kritiek. Van de stadstoestanden blijft bij zijn beoordeeling begrijpelijkerwijze heelemaal niets heel, maar ook over Dolf van Hooren trekt hij een smadelijk gezicht en haalt de schouders op. Toch is die jongen stellig bijzonder. Ik heb mij geërgerd aan zijn vioolspel in het uur van zijns vaders begrafenis, maar hij doet nu eenmaal niet anders dan spelen, in de straat wordt zacht er over geklaagd - niemand waagt het anders dan zacht; in deze tijd van open ramen hoor ik hem soms na middernacht. Hij schijnt brokken van de dag te verslapen, doch permitteert zich dan ook soms tegelijk met de eerste vogeltjes geluid te maken. Burengerucht, maar - huize Van Maalwijck!

Of het zijn grootvader nooit hindert? Ik ben allerminst overtuigd, dat diens nachtrust weinig te wenschen zou laten. Toen ik hem de dag van zijn terugkeer uit Wiesbaden zag, viel hij me mee, maar nu is hij deerlijk oud. Het gelaat heeft de glans van de veerkracht verloren. Wanneer hij vroeger over straat liep, kon men zich niet voorstellen dat die reus-van-een-man er behagen in vond, uren lang te zitten gedoken diep in de leunstoel achter een hor. De post aan het venster heeft hij verlaten, ook de ééne persienne blijft neer; nu staat er een stoel in de tuin, de groote, de mooie, maar wat sombere tuin, vol boomen en struiken, maar schaarsche bloemen; tuin die een luxe is door omvang in het levende hart van de stad. Daar strompelt hij neer en suft en peinst en is voor weinig menschen te spreken. Zijn macht lei hij af, als een mantel die zwaar wordt; wie aanbelt wordt naar ‘het kantoor’ verwezen. Neef Den Dolck en de jonge neef Hugo brengen een andere tijd met zich mee.

J. DE MEESTER.

(Wordt vervolgd).

Verzen.

Ville Morte.

Wat is de weemoed toch der avondluchten
Boven de kleinë uitgestorven stad?
In de oude straten zijn niet meer geruchten
Dan van een wagen met een krakend rad.

De straat is geplaveid met breede keien.
Aan 't einde staat een poort uit ouden tijd
Waardoor men uitziet op de stille weien
En naar een schip dat langs den einder glijdt.

't Was deze poort waardoor de Spanjaards vluchtten,
Veel eeuwen her, met hellebaard en schild.
Wat is de weemoed toch der avondluchten
Hier waar het leven allengs is verstild?

Schrijdende Blinde.

Men ziet hem groot, aan de hand van een kind,
Tusschen de boomen van den straatweg schrijden.
De diepe landen liggen aan weerszijden.
De hemel is reeds avondlijk van tint.

Hoe doet de koele buitenlucht hem goed!
Het wandlen is voor hem een groot gebeuren.
Hij heft het hoofd als om de lucht te keuren
En ademt die diep in tot in het bloed.

Hoe schrijdt hij groot met groote stappen voort,
De baard vooruit. Hij speurt de komst van regen.
Er is een kalme kracht in zijn bewegen,
Als ware hij de heerscher van dit oord.

J.J. VAN GEUNS.

Nacht.

Heer, het was nacht, en ik ontvluchtte U...

De lucht hing zwaar; - in rusteloozen gang
Zeilden de wolken, zwart gerand, en dreven
Tot waar, als onder fanatieken drang
De zee zich wond sloeg aan heur eigen bleeke reven.

Ik was alleen; mijn haar verwoei, en gril
Stond hier en daar wat helm verschraald te leven.
- Toen heb ik in dien nacht, zoo huiverig stil,
Geleerd Heer, wat het is, om voor Uw blik te beven.

JOOSKE VAN DEN BRANDELER-
DEN BEER POORTUGAEL.

Oost-Karelië.

2e stuk. Oost-Karelië en Rusland.

De geschiedenis van Oost-Karelië, als een afzonderlijk land en volk, nam, gelijk betoogd, omstreeks 1400 een einde. In dat jaar, immers, was ook Zawolotsjisch Karelië, die hoek in het hooge noorden tusschen de Dwina en de Witte Zee, door Novgorod onder de knie gekregen. 'Het bracht den Karelen geen verlichting, verre van dien! toen, in 1471, de vrijstaat Novgorod zich onderwerpen moest aan de zooveel krachtiger heerschappij der "tsaren" van Moskou. Wie de lotgevallen van het Karelische volk in het spel der Europeesche verschuivingen van grenzen, te beginnen met de 15de eeuw, wil bestudeeren, hij zoeke hen in de Russische historie.'

Dat opgaan van Karelië in het groote 'tsaren'-rijk was op den duur voor het land en zijne ingezetenen niet geheel zonder zegen. Bovenal in dit opzicht: na eenigen tijd hield de streek benoorden de groote meren óp, het slagveld te zijn in de herhaalde grensoorlogen tusschen Zweden en Rusland. Geheel de jarenreeks van den aanvang der 14de tot het begin der 17de eeuw was verontrust door de, slechts met korte tusschenpoozen steeds bij vernieuwing opvlammende, barbaarschheid der dusgenaamde 'roof-oorlogen', die, in hoofdzaak een broederkrijg, tot den dienst der twee genoemde mogendheden gevoerd door de Finnen ten westen en ten oosten der betwiste grens, het land tusschen de Botnische golf en de Witte Zee haast zonder ophouden teisterden. Maar 1617 bracht de verademing. Het geschiedde bij den vrede van Stalbowa; daar werd de, indertijd te Nöteborg getrokken,

scheidingslijn zóo gewijzigd, dat zij ongeveer saamviel met de tegenwoordige oostgrens van het Finsche gemeenebest. Honderd jaren bleef het daarbij, en honderd jaren hielden dientengevolge de oude moord- en plundertochten naar weêrskanten op. Wel bracht 'de groote onvrede', gelijk de Zweden de worsteling noemen tusschen Karel XII en Peter den Groote, tenslotte het, thans bij Finland behoorende, West-Karelië, te Stalbowa aan Zweden toegewezen, onder den 'tsaren'-scepter terug. Maar de oorlog was niet in de streken benoorden de Finsche golf en de meren gevoerd, en ook na zijn einde bleven die streken van krijgsrumoer en -gruwelen vrij. Had niet de Russische 'soldatesca', tijdens de nieuwe worsteling tusschen Catharina en Gustaaf III in Karelië gelegerd, zich overgegeven aan allerlei geweldenarij, het arme land zou bijna twee eeuwen achteréen zijn verschoond geweest van ellenden, door veeten met den vreemde teweeggebracht.

Jammer genoeg werd juist die rusttijd na eene reeks vijandige invallen van over de grens verstoord door langdurige onlusten binnen de landpalen. Zij vonden in kerkelijke geschillen hunne oorzaak. Het gebeurde tegen het midden der 17de eeuw, dat de 'patriarch' Nikon zekere 'reformatie' (herziening) beoogde in te voeren der gebedenboeken, van ouds bij den eeredienst in zwang. De getrouwe dienaar der Moskovitische 'caesaropapie' was, natuurlijk, geen oogenblik bedacht op verzet. Mocht niet zijn meester, het zichtbare hoofd der kerk, even goed den onderdanen nieuwe gebedsformulieren vóorschrijven, als nieuwe schattingen opleggen tot het bekostigen van een' veldtocht? Slechts voelde de Kareliër die dingen anders. Keizerlijke reglementeering zijner gebeden tot den drieëenigen God en tot de heiligen ging boven zijn begrip. Hoe toch zou een volk, voor welks kinderlijk voelen elk gebaar in den kerkdienst eene wonderdoening beteekende, ieder woord in dat verband moest werken als eene tooverspreuk, hoe toch zou het verhooring hebben kunnen wachten op nieuwe gebedsteksten, uitgedacht en opgelegd door eenige heeren te Moskou met miskenning van de proefhoudend bevonden geneeskracht der formulieren van dusver? Gelijk de kortzichtige 'patriarch' ook buiten Karelië hier en ginds en overal de geestdrijverij der steilste lettergeloovigen opzweepte met zijn nieuwigheidsbejag tot eene

vurige doleantie-beweging, zoo groepeerden zich, in den trant dier ‘raskolniki’, hunne geestverwanten onder de Kareliërs tot gemeenten van ‘starowjärtsi’. En, éénmaal de eerste schrede op den weg der ongehoorzaamheid jegens de Moskou'sche ‘synode’ gezet, volgden er meer. Niet slechts de nieuwe gebedenboeken en vóorschriften nopens den eeredienst werden verworpen; geweigerd werd ook het bidden voor den ‘tsar’ en geëischt de doop der bejaarden, ja zelfs de ongehuwde staat der geestelijken[1]. De beweging kreeg op den duur leiding en daarmeê verhoogde kracht van ettelijke der, vroeger genoemde, kloosters, inzonderheid en al betrekkelijk spoedig van het noordelijkste, het machtige en rijke Solowetskoi. Bij herhaling poogde het ‘tsaren’-bewind den weêrstand tegen zijn opperzeggenschap in geloofszaken met geweld te breken. Aanvankelijk vruchteloos. Niet zoodra doemde in de streek bewesten de Witte Zee, waar, nabij het kloostereiland, vele sectarissen zich verzameld hadden, eene keizerlijke strijdmacht op, of zie, daar zochten de ‘starow-järtsi’ met hunne gezinnen eene toevlucht achter de versterkte muren van het monnikentehuis; en dan moest meer dan éens het legertje afdeinzen. Eindelijk, in 1676, werd het gevaarlijke brandpunt van ongezeglijkheid veroverd. Doch de strijd was daarmeê niet ten einde. Integendeel. De monniken, die dood en gevangenis ontkwamen, verbreidden de besmetting van het verzet naar de landschappen ten zuiden en ten westen der Witte Zee, ontstaken, of versterkten er den geest der opstandigheid en gaven er nog jaren lang den troepen handen vol werk. Tien jaren na den val van Solowetskoi moest een geregeld beleg worden geslagen voor het klooster Pabostrowski. Niet minder dan 2700 ‘oudgeloovigen’ (mannen, vrouwen en kinderen) waren er in den, tot een fort bevestigden, doolhof van gebouwen, binnenplaatsen, wachttorens bijéen. Het oogenblik naderde, waarop de haastig gestevigde wallen het niet meer zouden kunnen volhouden tegen de kanonnen van den ‘tsar’ en zijne synodale raadslieden. Doch, liever dan zich over te geven aan de ongenade van wien zij den ‘Antichrist’ achtten, zochten die duizenden den dood in de, door hen zelven aan alle hoeken ontstoken,

1) H. Stenberg, ‘Ost-Carelien im Verhältnisz zu Ruszland u. zu Finnland’ (1920), blz. 25.

vlammen, dus met den vuurdoop hun bekrompen, maar muurvast geloof bezegelend[1]. Zou niet ook ditmaal de nawerking van den oud-heidenschen eerbied voor het wonderdoende bezweringswoord weêr in die taaie trouw aan de overgeleverde gebedsformulieren ‘pars magna’ zijn geweest? Het worde toch wel bedacht: de Karelische bevolking had tot dien oogenblik, gelijk trouwens ook tot heden toe, nooit godsdienstonderwijs ontvangen in hare eigen taal. Zelfs de kerkzang behielp zich met een' ouderwets-Slavischen tongval, dien de meerderheid der vromen niet verstond[2]. Aan den inhoud der, zoo ruw op zij geschopte, gebedenboekjes konden dus de Karelische harten niet hangen. Hoe kinderlijk, trouwens, hunne boersche godgeleerdheid nog thans er uit ziet, laat daarvan dit éene staaltje getuigen, dat de ‘starowjärtsi’ tabakrooken onschriftmatig keuren, omdat... ‘hetgeen den mond ingaat niet verontreinigt, maar alleen hetgeen eruit komt’[3]. Om hun, tot in den jongsten tijd volgehouden, heldhaftig martelaarschap te midden van herhaalde vervolgingen begrijpelijk te maken, blijft dus tenauwernood iets anders over, dan de overweging, dat in de oogen dezer, voor 80 ten honderd als analphabeten, opgegroeide, geboren ‘improvisatori’, hunne oude ‘breviariën’ slechts in christelijke beeldspraak de diensten waren blijven bewijzen, die vóor de bekeering der vaderen de zangspreukjes van den ‘arbui’ hadden gedaan.

De diepst ingrijpende en taaist doorwerkende nieuwigheden van, zacht gesproken, twijfelachtige waarde, die, sinds de ‘tsaren’-heerschappij voor goed over Karelië was gevestigd, er binnendrongen in het leven van land en volk, betroffen de vermogens- en arbeidsverhoudingen. Over het algemeen, - dit mag hier worpen vooropgezet, - was, tot aan de 18de eeuw, de Karelische boer vrij man. Er waren afwijkingen van dien regel. Aan de kust der Witte Zee lagen, sinds den tijd van Peter den Groote, een paar uitgestrekte landgoederen. Lang echter duurden op die gronden de uitgezonderde rechtstoestanden niet[4]. Het laatst bestonden sporen van onvrij-

1) ‘L^{o}. 1°.’, blz. 25.
2) Pobedonostsef, ‘Reflections of a Russian statesman’, blz. 138.
3) Th. Homen, ‘East-Carelia & Cola-Lapmark’. (1921), blz. 134.
4) ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 114 & 150.

heid binnen het zeer omvangrijke gebied van het Solowetsklooster. Bestuursbevoegdheden en rechtspraak bleven, sedert het machtige lichaam zijner monniken den kamp tegen de synode had opgegeven en, tot loon daarvoor, in zijne bezittingen was hersteld, nog tientallen van jaren over de grondhoorige ingezetenen door de geestelijke heeren gehandhaafd. Eerst in 1764 namen deze dingen een einde. Met den last echter, die in Groot en Klein Rusland op de Russische kroonboeren drukte, lieten zich de onderdanenplichten der Solowetshoorigen niet vergelijken. De monniken legden hunnen lieden een zachter juk op, dan elders de keizerlijke ambtenarij het deed. In den zuidwestelijken hoek des lands, de streek om Olonets of Aunus, op den ooster-oever van het Ladoga-meer, vond men groote goederen in het bezit van Russische adelsgeslachten. Leenrechtskarakter bezaten er nochtans de betrekkingen tusschen landheeren en opwonenden niet. Wat evenwel, sinds 1701, juist daar in het zuiden, het lot der bevolking aanmerkelijk heeft verzwaard, dat was de ‘welvaartspolitiek’ van ‘tsar’ Peter. In het genoemde en de daaropvolgende jaren, namelijk, bouwde Zijne Majesteit, één graad benoorden Olonets, te halverwege tusschen de twee groote meren, en daarna, nóg een' halven graad verderop, nabij het Onega-meer te Kentjärvi, in de provincie Powenets, machtige ijzer- en kopersmelterijen, geschut-fabrieken en andere inrichtingen van nijverheid. De eerstgenoemde, de zuidelijkst gelegen groep dier werkplaatsen kreeg ten slotte zulk een' omvang, dat zij de kiem werd van de stad Petrozawodsk, die nog tegenwoordig Olonets en Powenets in beteekenis en zielental overtreft. Het laat zich hooren, dat voor die werken handen noodig waren, en dus werden de mannelijke ingezetenen der streek opgecommandeerd, deels om arbeid te verrichten in de fabrieken zélve, deels om boomen te vellen, houtskool te branden, erts uit te graven, en het één en ander naar de smelterijen te vervoeren. Tegen het einde van Peter's regeering, aan het slot dus van het eerste kwartaal der 18de eeuw, telde dat arbeidersleger tusschen vijftien- en zestienduizend man, dat wil zeggen, - in een' tijd, toen ‘de groote onvrede’ de strijdbare onderdanen van het ‘tsarisme’ vrijwel had ‘gedecimeerd’, - omvatte het zoo goed als de gezamenlijke volwassen mannen, tusschen de meren woon-

achtig. Men mag het dus ervoor houden, dat de ingezetenschap van den zuid-west-hoek des lands uit dwangarbeiders bestond. Het loon bedroeg 's winters vier ‘kopeken’ per dag en 's zomers vijf -; zes tot tien ‘kopeken’ kon de gelukkige eigenaar van een paard voor zich en zijn beest met één dagtaak verdienen. Dat was, natuurlijk, voor het onderhoud van een gezin niet genoeg. De ambtenarij echter vond het systeem en het tarief zoo mooi, dat zij na 1725 beide niet alleen bestendigde, maar ook hunne toepassing verbreedde op allengs ruimer schaal. Het marmer, bij voorbeeld, benoodigd voor de groote Isaäc's-cathedraal te St. Petersburg, is nog op denzelfden voet losgehouwen uit de groeve bij Tiudie, waar het was gevonden. Eindelijk was de lijdzaamheid der overwerkte en onderloonde Karelen uitgeput. Toen tegen 1770 arbeidsdwang zelfs in den vollen oogsttijd werd opgelegd, zoodat de arme lieden zich zagen genoodzaakt om, nog afgezien van hunne slavernij in de fabrieken, hun schriele rogge- en haverrantsoen te laten verrotten op het veld, kwam het, in die, nu tot 19000 man uitgedijde, fabriekers- en houthakkers-armee, tot eene uitbarsting van wanhoop. Het oproer werd in bloed gesmoord, maar zonder vrucht bleef het niet; de last van den dwangarbeid werd wel eenigszins verlicht[1].

Dát, voorzoover de persóonlijke vrijheid van den Kareliër en háre inkorting door de Russische keizersmacht betreft. Nú een woord over zijn recht op den grónd. Daar valt onder het ‘tsaren’-bewind eene soortgelijke beweging in de richting van toenemende gebondenheid waar te nemen. Zij ging niet overal even ‘typisch’ haar' gang. Tot ongeveer het midden der 19e eeuw bleef, inzonderheid rondom Petrozawodsk en Powenets, vrijwel alles op dit stuk in hoofdzaak bij het oude. Het karakteristiekst namen deze dingen hun' loop in de afgelegen provincie Kem, die langs het westerstrand der Witte Zee zich uitstrekt tusschen de golf van Onega en de Kandalaksbocht, derhalve vlak tegenover het eiland Solowets Daarheen zij dus bij vóorkeur de aandacht gericht.

Aanvankelijk was in dat landschap de boer, terzake van zijne macht over den grond, vergelijkenderwijs er niet minder goed aan toe, dan op het stuk zijner persoonlijke gedragingen.

1) ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 114, 174, 175.

De overheden van zijn klooster, de ambtenaren van den ‘tsar’ maakten het hem destijds nog, als hoeve-bezitter en medegerechtigde tot den houtvoorraad rondom zijne woonplaats, bij lange na niet zoo lastig, als het den lijfeigene in zuidelijker landschappen des rijks de adellijke grondheeren plachten te doen. ‘Het leven’, schreef een Finsch geschiedvorscher, die eenige jaren geleden over dit onderwerp handelde[1)], ‘het leven was al heel weinig belemmerd in die verre wildernissen. Men was vrij om er bosch af te branden en omver te hakken naar hartelust en zonder eenigen hinder strikken voor vogels te zetten. Mits iemand maar de jaren van misgewas kon te boven komen, gehoorzaam was jegens de kerk, zijne schatting betaalde aan wereldlijke en geestelijke heeren, en zich niet onttrok aan zijn' dienstplicht als soldaat, die trouwens bijna levenslang duurde, mocht hij doen en laten wat hij verkoos.’ Dat ging zoo voort tot onder de ‘groote’ keizerinnen: Elizabeth en Catharina II. ‘Toen echter, en vooral tijdens de regeering der laatstgenoemde, drong zelfs in het land van Kem eene allengs moeilijker te verdragen bestuurswijze door, die allerwege de oude vrijere levensmanier aan banden legde.’ Het begon ten jare 1765 met eene verordening, waarnaar, gelijk het bezuiden Karelië alóm in Rusland gold, het gansche gebied, dat dusver den bóeren had behoord, de gezamenlijke grond, kortom, niet deel uitmakend van adellijke goederen, werd verklaard tot staatseigendom. Een nieuw besluit van 1784 hield in, dat, in ieder dorp, geheel dát deel van zijn ‘territoir’, dat ter beakkering noodig was, genootschappelijk eigendom der geméente zou wezen. Gelijk zoo menigmaal in het Russische rijk, bleven tientallen van jaren lang die voorschriften doode letters op verweerd papier. Doch sedert 1829 werd het bittere ernst; eene vormelijke afscheiding van dorpsgrond uit staatsgrond kreeg alom haar beslag. Twintig jaar daarna werd alle omzetting van bosch in bouwland verboden; de Kem'sche boer had voortaan zijn werk van ploegen, eggen, zaaien en oogsten te beperken binnen de strook aarde, die hij kans zag te bebouwen met behulp van het toompje trek- en mest-vee, dat hij bij geluk het zijne noemen mocht.[2)]

1) E. Ahtia in ‘Kerjalan Kirja’ (1910).
2) Th. Homen, ‘East-Carelia & Cola-Lapmark’ (1921), blz. 177.

Het was, dat spreekt, het Caesaristische streven naar éenvormigheid van maatschappelijken bouw en van bestuursvoering, wat Catharina's raadslieden die wetgeving in de pen gaf. De ‘mir’, de boersche dorpsgemeente met haar corporatief grondbezit, dat kunstige bedenksel eener, op algemeen verbreide lijfeigenschap steunende, belastingpolitiek, dat, sinds den aanvang der 17de eeuw, van boven af het grootere deel des rijks was opgelegd, zij moest ook van de Karelische samenleving voortaan den stijl bepalen. Met den vrijen grondeigendom des huisvaders was het nu uit. De toestand werd derhalve zóo, dat, in de provincie Kem, de staat daadwerkelijk de éenige landeigenaar was, terwijl de boerenhuishoudens er, één voor één, slechts een *gebruiksrecht* hadden op het perceel, elk hunner toebedeeld uit het gebied, waarover de dorpsgenootschap te beschikken had gekregen. Gelijk in de oudere -, de groot-Russische ‘mir’, was dat gebruiksrecht eng verknocht met de, der schatkist verschuldigde, belastingen, voor wier geregeld binnenkomen de dorpelingen samen aansprakelijk werden gesteld. Uiterlijk om de vijftien jaar moesten beide, - het bewerkings- en genotsrecht van den bodem en de betalingsplicht jegens de staatskas, - worden herverdeeld, hetzij, - dit was verschillend hier en ginds, - tusschen de huishoudens, hetzij tusschen de volwassen mannelijke dorpsgenooten. Met de verdeelingstaak was belast eene vergadering van alle dorpers, die laatstelijk een perceel hadden bezeten; de dorpsoudste, - ‘starosta’, - was er vóorzitter, of anders, als eene gemeente verschillende buurtschappen, elke met haar' eigen ‘starosta’, omsloot, de gemeente-oudste, - ‘strashina’ -. Het vergt wel weinig toelichting, dat die eeuwige herverdeelingen het bedrijfspeil der boeren laag houden; wie zal voor grondverbetering veel over hebben, als hij weet dat, na omloop van zijn' bezitstijd, hoogstwaarschijnlijk een ander den verbeterden grond onder den ploeg krijgt? Er moet dus worden bijverdiend, met pelsjacht, met vischvangst, met huisvlijt (kant kloppen, wol en linnen weven, houtsnijden), vooral met marskramerij, die wegens de vóorkeur van het Kem'sche rivierstelsel voor de richtingen West-Oost en Oost-West, zich liefst naar Finland richt. Zoo komen er hoogten en laagten in het welvaartspeil, dat, ware landbouw het éenige bedrijf, eene troostelooze effen-

heid zou vertoonen. Toch worden weêr de oneffenheden voortdurend platgestreken onder den druk van de gezamenderhandsche waarborging der belastingopbrengst. Want díe plicht komt, in het eind, natuurlijk, op de beter gestelden neêr, wat uit den aard der zaak den lust tot bijverdienen niet verhoogt.[1)]

De schaduwzijden van dien toestand ontgingen den welgezinden onder de hoogere Russische 'tsjinowniks' niet. Eén der betrekkelijk verlichtsten, - Stolypin, minister van binnenlandsche zaken onder Nicolaas II, - ondernam ten jare 1910, nadat, vier jaren vroeger, reeds een pogen in dezelfde richting was voorafgegaan als een moment in den grooten weêrslag op het Japansche drama, eene doortastende hervorming van het Russische grondbezit. Het land, dusver in ieder dorp aan de gemeente toegewezen en door haar onder de gezinnen van tijd tot tijd rondgedeeld, zou voortaan dezen, één voor één, in eigendom behooren. De maatregel was prachtig, maar bracht voor Oost-Karelië geen ander gevolg te weeg, dan dat de herverdeeling op den ouden voet, die anders in 1911 moest hebben plaats gehad, achterwege bleef. Nog in 1921 had, behoudens vóorbereidende maatregelen in twee dorpen, geen Oost-Kareliër iets ervan gemerkt. Inmiddels waren de kinderen, die den laatsten keer, - in 1896, - niet hadden meêgeteld, volwassen geworden. Ook waren ouderen gestorven. Men behielp zich met jaarlijks den toestand wat in het effen te breien. Zoo werd met het bestaande voortgesukkeld. Hadden nu slechts de dorpsoudsten zich eerlijk betoond en van goeden wille, dan konden de nadeelen van Catharina's wetgeving wel practisch te dragen zijn geweest, ter wille van de lichtkanten, die toch ook niet gehéel ontbraken. Het wás een goed ding, dat iedere man met kracht en lust om te werken op den duur een akkertje kon krijgen, wanneer maar, zelfs nog vóor de naaste herverdeeling, een hoevenaar verhuisde, of als een luiaard, een wanbetaler, achterstallig met zijne belastingschuld, uit zijn deel aan den gemeentegrond werd ontzet. 'Als...' Maar als het nu eens anders liep? als een luiaard zijn' 'starosta', zijn' 'strashina' eens bepraatte, ompraatte eindelijk met een rijk besproeid avondbrood? als

1) 'L^{o}. 1°.' blzz. 150, 151, 241. Verg. H. Stenberg, 'Ostkarelien im Verhältnis zu Russland u. zu Finnland' (1921), blzz. 19-22.

een slechte boer de lieden, die het voor het zeggen hadden, eens op de mouw kon spelden, dat de poovere uitkomsten van zijne grondbewerking niet vielen te wijten aan verzuimen zijnerzijds, maar aan het noodlot, dat hem een extra mager stukje had toegewezen? Dan kon zoo'n praatjesmaker licht zijn' akker nog aangevuld krijgen met een brok goed land, en nog wel op kosten, misschien, van iemand, die zijn perceel zóo keurig had bearbeid, dat hij een te veel van het beste scheen te hebben gekregen.

Zelfs kon het nog erger. En, zoo wij Theodor Homén mogen gelooven, het wérd nog erger. Wij treden daarmeê over den drempel onzer eeuw. Uit de nieuwste geschiedenis van Finland is het bekend, hoe, sedert 1898 ongeveer, de al-Slavische machten in de regeeringskantoren en in de heilige synode te St. Petersburg vrij plotseling zich aangordden tot de taak, de Finno-Ugrische bevolking van het noordwesten te maatregelen en te bevoogden van 's rijks middelpunt uit. Het werden de groote dagen, te Helsingfors, voor Bobrikof en Seyn met hunne trawanten, in Oost-Karelië, voor nabootsers dier beiden op kleinere schaal. Van den ‘gouverneur’ te Olonets af met het hoofd zijner politie tot aan de districtsbaljuw's met hunne lagere politie-overheden, om te zwijgen over de beambten, die toezicht oefenden op de ‘zemstvo's’ en het gansche gewestelijke zelfbestuur, oefende ieder, die zich ‘staat’ voelde, met toenemende vrijmoedigheid het recht om den vinger te steken in de dingen der stedelijke- en der dorpsgemeenten. Die lieden maakten het elkeen lastig, dien zij verdachten van bijzonder warmen ijver voor de rechten en belangen van gemeentelijke inzettingen, en, in het algemeen, wie hun werd aangebracht, als vijand der ver-Slavings-pogingen van Petersburg. Zoo ge, uit het Karelische gebied, een' nieuwen hap, of uit den voorraad van bestuursgunsten en fondsen eene bijzondere fooi voor u verlangdet, ge hadt maar een' ander aan te geven, als verdacht van gevaarlijkheid, en met de rust van den verdachte was het gedaan. Menigéen, die maar een mondjevol Russisch kende, deed zijn uiterste best om het voor de overheden te verbergen, dat hij maar een Kareliër was[1].

1) Homen in ‘1°. 1°.’, blz. 152.

Niet, alsof dien ‘gouverneurs’, dien politieambtenaren, zelfs den ‘tsjinowniks’ aan de Newa alle gevoel voor de belangen van het volk, dat zij bestuurden, voor zijne nooden, voor de middelen ook om daarin te voorzien, geheel ontbrak. De Rus is niet boosaardig van nature. Onvoldoende, zeker, is zijn remvermogen tegen plotselinge aanvallen van razernij, van bloeddorst zelfs, in een' roes van ‘wotka’, of van, op éénmaal als eene besmetting zich verbreidende, waanvoorstellingen over hem gekomen. Maar in den regel is hij te vadsig, om niet goedig te zijn. Men kan eene heele lijst opmaken van brave voornemens, door het officieele Rusland met opzicht tot Karelië gekoesterd, zelfs wel ten deele uitgevoerd, doch ... altijd slechts ten deele. Een paar voorbeelden:

Sinds 1910, of daaromtrent, begonnen opzichters der visscherijen hunne aandacht te wijden aan de voorwaarden, waaronder dat bedrijf in Oost-Karelië tot bloei was te brengen. Doch... zij waren nog niet door het tijdperk van onderzoek en voorbereiding heen, toen de oorlog kwam en zulke werkzaamheden stopzette[1]. - Aan uitbreiding van het verkeersaderennet is van ouds veel studie besteed. Zelfs mag men de zorg voor ruime en practisch aangelegde kanalen tellen onder de wezenlijke weldaden, waarmeê het huis Romanof zijne onderdanen aan zich heeft verplicht[2]. Doch ... de zorg voor landwegen, wel verre van met die andere hand aan hand te gaan, is dermate verwaarloosd, dat alleen reeds in de provincie Powenets, waarvan Kem deel uitmaakt, veertien dorpen op een' afstand van 50 ‘wersten’[3] zijn gelegen buiten den naastbijzijnden weg[4]. En dat nog wel, terwijl onder de noodige voorzieningen, om wierentwille de schatkist de gemeenten verplicht, haar de opbrengst toe te vertrouwen van verkocht timmerhout, nadrukkelijk ook wegen-aanleg is genoemd![5]. - Als onontbeerlijk middel tot nationale zelfkennis, is sedert lang door de regeering, en zelfs door het bestuur van meer dan één ‘zemstvo’, de statistiek, bij voorbeeld van handel en nijverheid, ten hoogste gewaardeerd. Doch... wanneer de koopman, de reeder, de fabrikant maar al te vaak

1) ‘L^{o}. 1°.’, blz. 221.
2) ‘Eodem’, blz. 226.
3) Ruim 50 kilometer.
4) ‘Eodem’, blz. 174.
5) ‘Eodem’, blz. 173.

er plompweg voor bedankte, den ambtenaren, met het verzamelen der cijfers belast, de onmisbare gegevens te verstrekken, dan lieten de verzamelaars, behoudens regelmatig terugkeerende klachten, ten slotte heel dat plichtverzuim met oostersche berusting over hun' kant gaan[1]. - De statistiek, zoover zij er is, doet soms bedroevende onthullingen, waarvoor de overheden niet ongevoelig kunnen zijn. Zoo bracht zij, bij voorbeeld, in 1893 aan het licht, dat gedurende het afgeloopen jaar 4000 stuks rundvee door roofdieren waren verscheurd. Een ontzettend cijfer, zoo men bedenkt, dat de ontstentenis van hooibouw, de practische onbereikbaarheid, meestal, van tot hooiwinning geschikt grasland, het bijna volkomen ontbreken van vaardigheid in zuivelbereiding, het veelvuldige gebrek aan voeder, de herhaalde bezoeking van veeziekten, waartegen niets wordt gedaan, den voorraad der wol-, melk-, mest-, slacht- en trekbeesten toch al neêrdrukken tot getallen van bedroevende laagte[2]. Doch ... geen plaatselijke overheid denkt eraan, tegen het gevaarlijke heirleger der beren, wolven en lynxen geordende jacht-ondernemingen op het getouw te zetten, gelijk vóor eeuwen reeds de voortvarende krachtmensch, de ‘arbui’, er zoo menigmaal eene had ontworpen en geleid met verblijdend gunstigen afloop. Liever laat men den strijd tegen het verscheurend gedierte over aan dezen of genen ‘ingewijden’ herdersjongen, gelijk er nog kort geleden een werd gezegd, te Kieretti in het Kem'sche land de gezamenlijke wilde beesten der streek met ouderwetsche tooverrijmen te hebben behekst[3].

Zelfs is sinds ± 1906 al zachtjes wat van ambtelijke zijde opgeroeid tegen den ‘synodalen’ geest, die nog altijd voor wangeloof, als aan dien herdersjongen en zijne mirakelen, den bodem bereidde. Tot dusver, namelijk, was de geest der ‘synode’ de geest gebleven van haar' ijzeren ‘procureur’, den ‘genialen’ ‘sophist’ Pobedonostsef. Hem had één stelregel slechts zijn' weg gewezen: Jan Alleman moest met zooveel vaardigheid in lezen, schrijven en rekenen volstaan, dat hij de gebeden en de zangen van den dienstdoenden ‘pope’

1) ‘Eodem’, blz. 227.
2) Herm. Stenberg, ‘Ost-Kareliën im Verhältnis zu Russland u. zu Finnland’, (1921), blz. 20.
3) Th. Homen, ‘East-Carelia & Cola-Lapmark’ (1921), blz. 185.

zou kunnen volgen in zijn ‘brevier’, en op de markt zich niet zou laten beet nemen. Hoogere opleiding achtte de man met het uilengezicht uit den booze[1]. De weinige staats- en provinciale instellinkjes voor uitgebreid lager onderwijs mochten een kwijnend bestaan leiden, liefst in afgelegen achterhoeken des lands. In de ‘betrouwbare’ scholen onder geestelijke leiding waren de gidsen der jeugd gemeenlijk onvoorbereide priesters, kosters, en de dochters, gesproten uit den echt van een' ‘pope’ met eene kerk-schoonmaakster, die hun kind de ‘dioecesane’ school hadden laten bezoeken der ‘eparchie’, waaronder zij ressorteerden. De vrucht van zulk een stelsel teekent zich af, bij voorbeeld, in dit feit, dat nog ten jare 1907 het getal ‘analphabeten’ in het ‘gouvernement’ Olonets, waardoor het grootere deel van Oost-Karelië wordt omspannen, 75 ten honderd der bevolking uitmaakte. Het arme Kem was er, wegens het geregelde bezoek, dat zijne vele marskramers aan Finland plachten te brengen, in ontwikkeling nog het beste aan toe. Toch gold zelfs daar tusschen 1890 en 1900 een man, die er een boekerijtje van enkele tientallen Finsche werken op nahield, voor een monster van geleerdheid.

In die dingen kwam nu, sedert den grooten keer omstreeks 1906, wel eenige beterschap. De geleerde Fin Karjalainen, die al reeds vroeger werd genoemd, (waarlijk niet een vriend van Rusland), bekende, iets van de voldoening te begrijpen, waarmeê een Russisch schrijver het feit vermeldde, dat de opleving sedert het genoemde jaar een' belangrijken aanwas had te weeg gebracht van het getal der scholen. Daardoor toch was dit laatstelijk geklommen tot gemiddeld één zoodanige inrichting op ieder 45-tal kinderen in den leeftijd tusschen 8 en 12. Doch... ook hier mag, op de keper beschouwd, het deel der ambtenarij aan die verbetering vooral niet worden overschat. Zij kwam ditmaal zeer beslist achteraan. Reeds was er sprake van, dat het armoedige land van Kem zich al betrekkelijk vroeg op dit stuk gunstig had onderscheiden. En waarom? Om zijne veelvuldiger aanrakingen met Finland. Dat teekent hier den loop der dingen. Bijzondere pogingen tot het verhoogen der volksontwikkeling gingen vooraf. Karelische handelaars op het westen, die wat verder zagen, werden beducht,

1) Pobedonostsef, ‘Reflections of a Russian statesman’, blzz. 76 & vv.

dat bij toeneming de welvaart hunner onwetende landgenooten kon worden overvleugeld door den, zoo deugdelijk onderlegden, westerschen buurman. Zij gaven dus, op kleine schaal, met de oprichting van vrijwillig bekostigde betere schooltjes en leeszaaltjes het voorbeeld. Toen rees, in Rusland, een alarmkreet tegen zoo'n ‘groot-Finsche en Luthersche propaganda’, die ‘den band tusschen Kareliëen Rusland’ dreigde te ‘verscheuren’. De nieuwe schoolgebouwtjes en leeskamers werden gesloten, sommigen der stichters en bestuurders - gevangen gezet. De morgenlandsche rechtzinnigheid riep hare getrouwen te wapen; zij stichtte ‘de orthodoxe broederschap van Karelië’ en ‘de broederschap van den Aartsengel Michaël’. Rechts en links verrezen kerkelijke pensionaten met opleiding tot ambachten en boerenbedrijf. Nu werden ook de ‘provinciale staten’ van Olonets, Petrozawodsk en Powenets wakker. Zij sloegen almede de hand aan den ploeg op het, nog voor meer dan de helt braak liggende, veld. Zoo is hier de beweging ten goede zeer stellig gekomen, niet van boven af, maar van onderen op. De beweegkrachten waren allerminst onvermengd. Vrees voor achterop raken in handelsverkeer, geestdrijverij, die de orthodoxie bedreigd meende te zien door Luthersche stoutigheden, zij speelden eene groote rol. Finsche invloeden werden naar vermogen geweerd, de grendels op de toegangsdeuren uit het westen dichtgeschoven. Nochtans: het gebeurt wel meer, dat zulke invloeden kruipen, waar zij niet gaan kunnen. Het was Finsch-Luthersche geest, wat sinds den aanvang dezer eeuw Karelische overheden tot het inzicht bracht, hoe noodig het was, ‘onderricht in godsdienst en deugd te verstrekken door het voertuig van de landstaal en het volk aan boeken te helpen, in zijne eigene taal geschreven’. Wat was het nog kort geleden sinds Pobedonostsef zijne ‘orthodoxe’ kerk vooral hierom boven de beide helften van westersch Christendom had geprezen, dat dézen nadruk legden op hare roeping, richtsnoeren te verstrekken voor het leven, zíj echter, zij alléen, niets anders beoogde dan troost te bieden voor het stervensuur![1)]

Hier drukt de vinger op het hoofdbezwaar, dat toenemende inmenging der ambtenarij voor Karelië met zich

1) Th. Homén, ‘L^{o}. 1°.’, blzz. 137-140. (Verg. Pobedonostsef, ‘Reflections of a Russian statesman’, blzz. 199-220.)

bracht. Er was al sprake van de vadsigheid, waardoor de ‘tsjinownik’ te licht er toe kwam, Gods water over Gods akkers te laten loopen. Dat was intusschen nog niet alles. Ook waar hij hándelde, deed onvoldoende oefening in doordenken hem, trots welwillende bedoelingen, herhaaldelijk falen. Een voorbeeld levere de wetgeving op het boschwezen. Zij schreef, onder andere, vóor, dat de bewoners eener hoeve in gewone omstandigheden zes stobben, achtergebleven van afgezaagde boomen, mochten losgraven en wegslepen uit het gemeente-bosch, hetzij voor brandhout, hetzij voor noodige herstellingen en ander timmerwerk, en dat voor het eerste doel ook uit de staatsbosschen wat mocht worden genomen in geval van nood. Had voorts, zoo was het gebruik, in een staatsbosch een brand gewoed, dan stond het den dorpers uit den omtrek vrij, zich aangebrande en gedeeltelijk verkoolde stammen toe te eigenen naar believen. Men begrijpt de gevolgen van zulke maatregelen. De reglementaire schrielheid te dezer zake bij ontstentenis van eene ramp, gepaard aan de onvoorzichtige ruimte van hand, door het gebruik gewettigd, wanneer eene ramp was ingetreden, zal zeker niet de aandacht hebben verhoogd bij den omgang met vuur, noch den ijver -, desvereischt, bij het blusschingswerk[1].

Meer echter dan in die lakschheid en dat gemis aan nadenken wreekte zich, binnen deze beambtenwereld, sinds oude tijden, de ongewoonte van ernst maken met ernstig werk in hare spreekwoordelijke omkoopbaarheid. Dat euvel bovenal had schuld aan de vele mislukkingen, waarin, na goed bedoeld beginnen, telkens weêr nu deze, dan gene bestuursmaatregel, of bestuurshervorming dood liep. Er bleef tusschen schip en kade te veel hangen. Er ging te veel verloren onder weg. Het zou zijn ‘uilen dragen naar Athene’, zoo hier voorbeelden werden gezocht. De keuze is te rijk. Er waren dieven in iederen kring, te beginnen bij den schuldige aan het vervangen der briljanten door stukjes glas op het grootkruis-‘insigne’, dat ‘tsar’ Alexander II persoonlijk had geschonken aan Prins Frederik der Nederlanden, om te eindigen bij de ‘bureau’-beambten, hoog en laag, in den diensttak der ‘concessiën’ (‘concussiën’ moesten ze eigenlijk heeten), wier

1) ‘Eodem’, blz. 173.

verwerving geregeld, wel is waar, den ‘concessionaris’ en zijne begunstigers verrijkte, maar den staat bitter weinig inbracht[1]. Gewis stak er een onbedrieglijk instinct in de vrome onthutstheid, die te Olonets, te Petrozawodsk en te Powenets de plaatselijke helpers der Peterburg'sche ambtenarij alarm deed trommelen en te wapen loopen reeds bij den zwaksten schijn van Luthersche ‘propaganda’ in het onderwijs der jeugd. Het kan toch niet een verbandloos samentreffen zijn, dat, onder de stamverwante buren in het westen, de zuurdeesem van Luther's catechismus met zijne gestrenge aanprijzing der beroeps- en ambtstrouw allereerst de bestuurderswereld doortrok van een' zin voor nauwgezette plichtsvervulling, waarbij geheel het volksleven wel voer; terwijl, daarnaast, Karelië, althans tot 1906, arm was gebleven en onbeschaafd onder een leger van beheerders uit den vreemde, wien hunne ‘popen’ hoofdzakelijk rustig sterven hadden geleerd. Zeer zeker! in de opleiding van een volk is zijne kerkleer niet alles. Maar dat zij daarin evenmin eene te verwaarloozen grootheid mag heeten, dat schijnt de, hier gemaakte, vergelijking toch wel te stellen in zeer duidelijk licht.

Daar kwam over het ‘tsaren’-rijk de omwenteling van 1917. Voltrokken onder de slap-omlijnde leuze van ‘het recht der volkeren op eigen lotsbepaling’, kon zij, met name in zoo'n gewelddadig door één band omsmeed volkeren-blók, als Rusland, kwalijk ervan tusschen, gedachten en begeerten van eigenmeesterschap te wekken, niet in de eerste plaats bij het blok, dat innerlijken samenhang vrijwel miste, maar wel bij ettelijke der stukken, die, door het lossspringen van den ijzeren hoepel, uitelkaar vielen. Zoo kwam onder de Karelen met nieuwe kracht de herinnering boven, dat zij iets anders waren, dan de Slaven rondom Kiëf of Moskou. Reeds in 1917 zonden dan ook ingezetenen van het ‘gouvernement’ Aunus (Olonets), gesteund door stamgenooten uit het oostelijke buur-district Viéna met, als hoofdstad, Arkhangel, aan het voorloopige bewind te Petrograd een adres ten verzoeke om eerbiediging van Karelië's zelfstandigheid. Tevens werd daarin aangedrongen op maatregelen en hervormingen tot

1) H. Stenberg, ‘Ostkareliën im Verhältniss zu Russland u. zu Finnland’ (1921), blz. 21.

het verhoogen der algemeene welvaart, op het gebruik der landstaal in school en kerk, op het in dienst stellen van openbare ambtenaren, met die taal vertrouwd, en op de stichting eener kweekschool voor onderwijzers. Onderstreept, aangevuld en omlijnd werden die verlangens in Juli daaraanvolgende door eene groote boerensamenkomst te Uhtua, (tusschen den 65sten en den 66sten graad ten noordwesten van Kem). Ten overvloede kwam, in het begin van 1918, eene vergadering van ‘starosta's’ en ‘strashina's’ uit het Aunus-district, te Powenets dagende, nog weder de wenschen bevestigen, die te Uhtua waren geuit. Noch het bewind onder het vóorzitterschap van prins Lwof, noch Kerenski en zijne ambtgenooten toonden voor die verzoeken de geringste aandacht[1)].

Mag men ook verder afgaan op het stuk, hier laatstelijk aangehaald, de ‘memorie’ der Finsche regeering aan den Volkenbond, dan is, sedert de stichting van het ‘sowets’-gemeenebest in Rusland, het lot der Oost-Kareliërs er niet beter op geworden. Niet onder het oogpunt van rechtszekerheid, en evenmin onder dat van welvaart. Hoe dat zij, de overtuiging bevestigde en verbreidde zich, dat het éenige middel om hunne toekomst te verzekeren bestond in volkomen losmaking van Rusland. Maar wat daarna? Die vraag bracht splitsing. Sommigen oordeelden land en volk rijp voor volledige zelfstandigheid. Anderen voelden meer voor samensmelting met Finland. Beide partijen gaven zich in de eerste helft van 1918 veel moeite om, elk voor haar lievlingsdenkbeeld de meerderheid te winnen. De Finsch-gezinde groep kreeg het alvast gedaan, dat het bewind te Helsingfors, destijds, gelijk bekend, op voet van oorlog met de ‘bolsjewiki’, eene kleine troepenafdeeling tijdens den zomer naar Uhtua zond, ter verdediging der Oost-Kareliërs in het ‘gouvernement’ Arkhangel tegen de soldaten der ‘raden-republiek’. Dat legertje echter trok aldra weêr over de grenzen terug; de Britsche strijdmacht, die de Moerman's kust bezet hield, rukte tijdelijk het Arkhangel'sche bestuursgebied binnen. Eene vrij belangrijke Oost-Karelische gemeente echter: Repola, niet verre van de Finsche grens een weinig ten zuiden

1) ‘Documents publiés par le ministère des affaires étrangères. La question de la Carélie orientale (Février 1922)’, blzz. 85 & 86.

van den 64en breedtegraad gelegen, vond in het gebeurde vrijmoedigheid om zich te stellen onder Finland's bescherming[1].

Harerzijds, zat ook de andere partij niet stil. Het jaar 1919 was nauwelijks begonnen, toen én in het bestuursgebied Arkhangel én in het daaraan palende -, dat uit Aunus werd beheerd, eene krachtige beweging in gang raakte ten gunste van Karelië's althans voorloopig eigenzeggenschap. Zelfs kwam het in het laatstgenoemde 'gouvernement', dank zij versterkingen uit Finland, tot bloedige botsingen tusschen Kareliërs en Sowet-regimenten. Wel hadden daarbij de Russen op den duur de overhand; doch ook thans nam eene grensgemeente van beteekenis - Porajärvi bezuiden Repola - de kans waar tot het zoeken van eene toevlucht onder de wit-en-blauwe vlag van Finland[2].

Toen daarop in den herfst van 1919 de Moerman's kust door de Engelschen was ontruimd, scheen dat aanvankelijk voor alle Karelen een zware slag. Opnieuw ontbrandde hier en ginds een bittere strijd, die, onder afwisseling van geluk en tegenspoed gevoerd, de Russen op het eind in het voordeel bracht. Nochtans, - verrassende wendingen zijn nu éénmaal niet zeldzaam geweest in de staatskunst van Lenin, - hij en zijne mede-commissarissen vergunden een 117-tal gekozenen aller, onder Arkhangel ressorteerende, gemeenten, te Uhtua bijéen te komen, als 'nationale vergadering'. Deze begon met, éenparig, de scheiding uit te spreken tusschen het, door haar vertegenwoordigde, gewest en het rijk der Sowets. Later zou dan bij volksstemming eene keuze worden gedaan uit deze twee: zelfstandig blijven, of zich aansluiten bij Finland. Ook werd een 'voorloopig bewind over Oost-Karelië' ingesteld. Ja, de uitverkorenen van het algemeene en gelijke kiesrecht gingen zoo ver, den Russischen troepen te bevelen, dat zij zich zouden terugtrekken[3]. Kennelijk overbluft, begonnen dezen met te gehoorzamen. Maar, toen zij van den schrik waren bekomen, keerden zij terug, en nu was, na eenige gevechten, aan de leden der

1) 'Livre vert' (1922). (Documents publiés par la Délégation 'Carélienne'), blzz. 14 & 15.
2) Eodem, blz. 26.
3) Eodem, blzz. 38 & vv.

'nationale vergadering' de beurt om over de Finsche grens een goed heenkomen te zoeken[1)].

Daar vonden zij beproefde vrienden. Al bij herhaling hadden de mannen aan het roer te Helsingfors in dringende nota's de regeeringen gewezen op de gevaren van den gespannen toestand naast Finland's deur. Ook de onderhandelaars over de algemeene vredessluiting, de heeren aan den 'quai d'Orsay', waren door hen op deze dingen aandachtig gemaakt. Toen echter de beraadslagingen in het zicht kwamen, die zouden leiden tot den vrede van Dorpat, begreep men in de Finsche hoofdstad, dat nu het oogenblik daar was om ook voor Oost-Karelië spijkers met koppen te slaan. Het kwam er inzonderheid op aan, de gemeenten Repola en Porajärvi te vrijwaren tegen bittere gevolgen van haar uittreden uit het Russische staatsverband. Niet alles, wat den Finschen afgezanten naar Dorpat was opgedragen van de tegenpartij te vragen, werd in het eind door hen bereikt. Voor het toekennen van volledige zelfregeering aan Oost-Karelië waren Lenin's gemachtigden niet te vinden. Zelfs de twee weggeloopen gemeenten moesten over de grens terug. Nochtans: een 'minimum', waarop, als eene 'conditio sine qua non', de Finsche gezanten te Dorpat gelast waren te blijven staan, dát werd dan toch verkregen. Vooreerst: wat Repola en Porajärvi aanging. Artikel 10 van het vredesverdrag verplichtte Finland, zijne troepen binnen 45 dagen uit beide plaatsen terug te trekken. Dan echter volgde, andererzijds, deze halve inwilliging: 'Ces communes seront réïncorporées dans l'Etat Russe et attachées au territoire *autonome* de la Carélie de l'Est, qui comprendra la population carélienne des gouvernements d'Archangel et d'Olonetz *et jouira du droit des nations de disposer d'elles-mêmes'*. De voorwaarden voor de verbinding dier twee gemeenten met het, zich zelf de wet stellende, Oost-Karelië werden dan door artikel 11 nader uitgewerkt onder deze vijf hoofden: I volledige amnestie voor de bewoners, II handhaving der orde ter plaatse, gedurende de eerste twee jaren, door eene 'militie', die de bevolking zou hebben in het leven geroepen, III waarborging, binnen de grenzen der Oost-Karelische wet, van het onver-

1) 'Livre blanc finlandais' (1922), blzz. 86-89.

minderde bezit aller roerende en onroerende goederen, den ingezetenen der beide dorpen op hun gebied toekomende, IV vrijheid voor iederen inwoner om binnen het eerstvolgende jaar het Russische grondgebied te verlaten met medeneming van zijn roerend goed, en onder behoud, binnen de perken der, in Oost-Karelië geldende, wetgeving, van alle rechten op zijn onroerend bezit, eindelijk V toekenning, aan Finsche burgers en maatschappijen, van het recht om nog gedurende een jaar den boschkap ten einde te brengen en het gevelde hout weg te slepen, waarop hun contracten, vóor 1 Juni 1920 gesloten, mochten hebben recht gegeven.

Over Oost-Karelië buiten de twee, tot Rusland teruggekeerde, gemeenten óm werd in den tekst van het vredesverdrag gezwegen. Slechts kwam, uit naam der Russische gevolmachtigden, ter voltallige zitting van beide commissiën, gehouden op 14 October 1920, de volgende, niet over-duidelijke, ‘verklaring’ in den tekst van het proces verbaal.

‘La République Socialiste Fédérative des Soviets de Russie garantit à la population carélienne des gouvernements d'Archangel et d'Olonetz (Aunus) les droits suivants:

I La population carélienne des gouvernements d'Archangel et d'Olonetz (Aunus) jouira du droit des nations de disposer d'elles-mêmes.

II La Carélie de l'Est habitée par cette population formera en ce qui concerne ses affaires intérieures un territoire autonome uni à la Russie sur base fédérative.

III Les affaires concernant cette région seront traitées par une représentation nationale élue par la population locale et ayant le droit d'imposition pour les besoins du territoire, le droit de rendre des ordonnances et règlements concernant les besoins locaux, ainsi que de régler l'administration interne.

IV La langue locale indigène sera la langue de l'administration, de la législation et de l'instruction publique.

V Le territoire autonome de la Carélie de l'Est aura le droit de régler sa vie économique selon ses besoins locaux et selon l'organisation économique générale de la République.

VI En rapport avec la réorganisation des formations militaires défensives de la République Russe il sera orga-

nisé sur le territoire autonome de la Carélie de l'Est un système de milice ayant pour but la suppression de l'armée permanente et la création, à sa place, d'une milice nationale pour la défense locale'.

Nog twee kortere 'verklaringen' werden aan die belangrijkste - toegevoegd; eene, houdende belofte van 'amnestie' en zelfs van schâvergoeding voor Russische soldaten van Finschen bloede, uit Petrograd afkomstig, die aan den dienst zich hadden onttrokken, en voor Kareliërs uit Olonets of het 'gouvernement' Arkhangel, wien hetzelfde misdrijf werd te last gelegd; en eene andere, waarbij, onder vóorbehoud eener kleine grenswacht, de Sowet-regeering zich verbond, twee jaren lang de streek rondom Repola en Porajärvi van troepen ontbloot te zullen laten, mits Finland het zelfde deed en oorlogsgevaar niet dreigde[1)].

Dat waren, in het vredesverdrag van Dorpat, de afspraken en, daarbij aangehecht, de verzekeringen van Russischen kant, waarmede de Finsche onderhandelaars vertrouwden, de toekomst hunner broeders naast de deur, zooal niet in de mate, als zij het hadden gewenscht, dan toch in eene -, waarmeê zij genoegen konden nemen, te hebben beveiligd. Maar klachten over diepe teleurstelling bleven niet achterwege. De algemeene grief, die daar in veel schakeeringen zich uitte, was deze, dat de wijze, waarop het Moskou'sche 'comité' der hooge 'volkscommissarissen' de, zooeven vermelde, overéenkomsten en verklaringen omzette in daden, niet strookte met hetgeen men te Helsingfors mocht hebben verwacht.

Op allerhande punten was, klaagde men daar, misduiding onbetwistbaar. De tweede zinsneê in de eerste der aangevoegde verklaringen had Oost-Karelië verheven tot een, zich zelf de wet stellend, gebied. Wat was door Moskou daarvan gemaakt? Zonder de bevolking in die zaak te kennen, hadden daar, bereids vóor de vredessluiting, de machthebbers beslist, en, sedert, was het daarbij gelaten, dat op het Karelische territoir zou worden geformeerd 'eene arbeidersgemeente van Karelië'. Was dat naar letter en geest der plechtige tekennengeving? - In de volgende zinsneê was sprake van eene tot belastingheffen, wetgeven en bestuursregelen-stellen bevoegde, ver-

1) 'Livre blanc finlandais' (1922), blzz. 5, 6 & 7.

tegenwoordiging, die het volk zou hebben te kiezen. Hoe zag men dat denkbeeld verwezenlijkt? Er waren, wederom zonder dat op de openbare meening eenigszins was acht geslagen, aan de verschillende gemeenten en baljuwschappen ‘raden’ (‘sowets’) opgelegd door het, met uitvoerend gezag over ‘de Karelische arbeidersgemeente’ toegeruste ‘comité’; en die lichamen hadden dan vertegenwoordigers afgevaardigd naar eene, te hooi en te gras, opgeroepen, vergadering, waar de, dus aangewezen, leden de meerderheid vormden en de eerste viool speelden. Liet zulk een lichaam, saamgesteld in laatste instantie door een groepje machthebbers, dat Moskou had aangewezen, in ernst zich betitelen als ‘représentation nationale’? - Dan hadden verder twee verzekeringen gewag gemaakt van het recht der Kareliërs op hunne taal en van Karelië's eigen zeggenschap over de regelen zijner inwendige huishouding. Wat was daarvan terechtgekomen? In meer dan éen tak van overheidsbemoeienis bleef Russisch het voertuig der ambtelijke mededeelingen, en wat de zorg des volks voor zijne eigene welvaart betrof, de nadruk, daar, in de practijk gelegd op ‘l'organisation économique générale de la République’, had het volk ruggelings, als tegen een' muur, tegen algemeenen hongersnood aangedrukt. Kon zóo, den 14den October, de ‘declaratie’ te goeder trouw zijn verstaan? De tweede verklaring had ‘amnestie’ en zelfs herstel van schade, voorgespiegeld aan dienstplichtigen, die van huis en haard waren weggevlucht. Hoe zag nu, practisch, vooreerst die ‘amnestie’ er uit? Velen der dienstmijders, als zij terugkeerden in vertrouwen op het geschreven woord, waren in hechtenis genomen, anderen - verdwenen. Liet dat met tekst en zin der ‘declaratie’ zich rijmen? En wat vernam men van de toegezegde schadeloosstelling? Voor zoover iéts, dan dit, dat in meer dan éen gemeente de ontvluchten, t'huis komende, hunne vaste goederen aan Russen verkwanseld vonden. Was dat hetgeen zij reden hadden te verwachten? of het tegendeel? - Ten slotte: de gemeenten Repola en Porajärvi, te wier gunste voorzieningen waren getroffen, niet in éenzijdige dëclaratiën, maar in den, van weêrskanten beklonken, tekst der vredesoveréenkomst zelve. Dáar zou, voor den duur van twee jaren, eene, door de ingezetene te vormen, schutterij de orde handhaven. Wat was daaruit geworden? De

rustbewaarders waren aangesteld; maar... een roode commissaris uit Rusland was gekomen om hen te ontwapenen, ja zelfs achter slot en grendel te sluiten wien het niet gelukt was te ontsnappen; eene nieuwe gewapende macht, door dien 'représentant en mission' ingezet, had den ontbonden troep vervangen. Voorts had het verdrag van Dorpat den bewoners der twee, op nieuw bij Rusland ingelijfde, gemeenten het volledige bezit gewaarborgd van hun roerende vermogen. Op welke wijze was dát nageleefd? In dezen trant, dat een tal van stukken dier beweeglijke have door de 'bolsjeviken' voor goeden prijs was verklaard. Eindelijk: de Repolensen en de Porajärviërs moesten vrij zijn geweest om binnen het jaar den Russischen grond te verlaten met medeneming hunner draagen tilbare bezittingen. Hoe had zich dáaraan de weêrpartij gehouden? Onder zware bedreigingen was den genoemden dorpelingen de, nadrukkelijk toegestane, verhuizing ontzegd. Waren die dingen overéen te brengen met de trouw, verschuldigd aan een gegeven woord?[1)]

Tot zoover de punten, te wier aanzien de Finsche openbare meening het gevoel had, dat met haar goed vertrouwen werd gespeeld. Wat de Kareliërs betreft, het laat zich hooren, dat in hunne schatting niet al het gezegde even zwaar woog. Voor arme lieden, als zij, die het niet breed hadden, was slechts té waar het oude spreukje: 'primum vivere, deinde philosophari'. Wat dus op hen het hardste neêrkwam, het was de, reeds genoemde, dreiging van den honger. Had Moskou, zoo mocht hun dunken, nog maar zijne trouweloosheden eenigszins verzoet, door hun iets toe te wijzen, vergelijkbaar met wat het voor den Russischen 'mousjik' had verricht, - een ruimer deel, bij voorbeeld, in de profijten uit het staatsboschbezit, - de menigvuldige woordbreuk zou daarmeê wel niet zijn goedgemaakt; doch er had, in elk geval, iets tegenover gestaan. Intusschen: het tegendeel geschiedde. Mag men den woordvoerders van het klagende Karelië, mag men hunnen Finschen pleitvoerders geloof schenken, dan vertolkte zich de 'politieke' belofte-schennis der hooge volkscommissarissen, - de heerschappij over Karelië, in strijd met de afgelegde 'declaratie' geoefend door een 'communistisch' saamgesteld en regeerend 'sowet'-bewind, - onder 'oeco-

1) 'Livre blanc finlandais' (1922), blzz. 89-91.

nomische' belichting gezien, in drukkende belastingen, verzwaard door gewelddadig ingevorderde, onvergoede 'requisitiën' tot onderhoud der, overal in den lande kampeerende, soldaterij, en dan nog alweêr verder verzwaard door tal van opgelegde hand- en spandiensten; kortom: in geheel een stelsel van middelen tot knevelen en uitzuigen, die het, toch reeds, arme volk, in al zijne lagen, al zijne schakeeringen van beroep en bedrijf, onafwendbaar moesten brengen tot den bedelstaf[1].

Die dingen achtte, op den duur, de Finsche regeering niet onder zich te kunnen laten. Er was, in artikel 37 van het vredestractaat, een beding opgenomen, houdende de instelling eener gemengde commissie, zoo tot het in werking zetten der overéenkomst, als voor de oplossing der rechtsvragen, die de tekst kon doen rijzen[2]. Het laat zich hooren, dat de bewindslieden te Helsingfors, om te beginnen, voor dat lichaam de bedenkingen aanhangig poogden te maken, waartoe hun de uitlegging en uitvoering, Russischerzijds met name aan de artikelen nopens Repola en Porajärvi alsmede aan de bijgevoegde 'declaratiën' gegeven, overvloedige stof boden. Te dier zake echter kwam de Finsche helft der gemengde commissie terstond voor eene gesloten deur. De Russen, die de andere helft vormden, wezen de ingebrachte bezwaren, als onontvankelijk, af, uit overweging, dat de twee grensgemeenten weêr waren opgenomen in den gemeenebestelijken bondsstaat der 'Sowets' en dat de aangehechte 'verklaringen' slechts onverbindende tekennengevingen van voornemens waren geweest. Beseffend, dat zij op die manier niet opschoot, deed de Finsche regeering op 23 en 25 Augustus 1921 door haar' gezant Gyllenbögel te Moskou twee nota's overhandigen, benevens een toelichtend 'memorandum', die den heeren in het Kreml rechtstreeks de lijst der grieven onder de oogen brachten, waarvan zoo straks een overzicht gegeven werd, en nog eenige andere bovendien[3].

Binnen den tijd van eene maand daarna (den 19en September 1921) kwam op die stukken een antwoord. Het was, als van een' vaardig schermmeester op de pen zich liet ver-

1) Eodem, blz. 92.
2) Artikel 37.
3) 'Livre blanc finlandais', blzz. 8-36.

wachten, een leerzaam staaltje van aanvallende verdediging, een kenschetsend voorbeeld ook, hoe sinds 1917 de schriftvaardige helpers eerst van Stolypin, nu van Lenin niets hadden geleerd noch iets vergeten. Dat, vooreerst, de verwerende partij zou schuldig staan aan een pogen om het werk der gemengde commissie, en van andere ‘comité's’, met haar verband houdende, te verijdelen, dat denkbeeld werd, als ‘diep-beleedigend’, onvoorwaardelijk afgewezen. Integendeel, - zoo heette het, - juist de stijfhoofdigheid der Finland'sche regeering op het stuk harer meening over de volgorde der te verrichten bezigheden en haar onverklaarbare afkeer van vergelijk over eene soort vragen, waar artikel 37 kennelijk gemeen overleg beoogde, waren oorzaak van alle vertraag. Tot staving van dat zelfverweer werd, onder andere, een beroep gedaan op den voorzitter van één der bedoelde ‘comité's’, den Finschen ‘ingenieur’-‘diplomaat’ Enckell[1)], die in een onderhoud met den vertegenwoordiger te Petrograd van het Russische departement der buitenlandsche zaken, erkend had, voor zijn deel eene reden tot klagen niet te hebben[2)].

Wat dan al verder de poging aangaat tot het weêrleggen van Finland's zakelijke klachten: de regeering van Helsingfors had, naar het oordeel der ‘sowets’, allereerst de zaak van Repola en Porajärvi wel zeer éenzijdig onder de oogen gezien. Zij haalde uit de desbetreffende artikelen 10 en 11 der overéenkomst van Dorpat allerlei, wat haar te pas kwam, maar verwaarloosde de hoofdbepaling die hier beslissend heeten mocht: ‘De parochiën Repola en Porosozersk[3)] zijn weder opgenomen in den Russischen staat’. ‘Met die woorden immers’, zoo betoogde men uit Moskou, ‘heeft het tractaat van Dorpat onweêrsprekelijk erkend het recht van het Russische gemeenebest om in de genoemde parochiën de zelfbepaling en het zelfbestuur te regelen, bij het tractaat voorzien, en dat te doen uit de volheid zijner “souvereiniteit”, zonder eenige tusschenkomst van buiten’[4)]. En verder: ‘het eigenmeesterschap van Oost-Karelië is eene

1) Later tijdelijk minister van buitenlandsche zaken.
2) ‘Livre blanc finlandais’, blz. 39.
3) Russische naam voor ‘Porajärvi’.
4) ‘Livre blanc finlandais’, blz. 36.

zaak van inwendig beleid des Russischen staats, waarover slechts kan worden gehandeld tusschen de regeering der “sowet”-“republiek” en het Karelische volk’.

Trouwens, in dien trant ging het antwoord verder, het aangehaalde artikel 10 laat óok geen' twijfel, of ‘het zich zelf de wet stellende territoir van Oost-Karelië’, waarbij de twee bewuste grensgebieden van nieuws af werden ingelijfd, *had* reeds tijdens het sluiten van het verdrag zijn recht op zelfbepaling verwezenlijkt in den vorm der ‘Karelische arbeidersgemeente’. *Dat was een bestaand feit.* De ‘sowet’-leiders zijn dan ook, op grond van een voldoend aantal gegevens, ervan verzekerd, dat de overweldigende meerderheid van de arbeidzame bevolking des lands, wel verre van redenen te hebben tot ontevredenheid, laat staan: tot vluchten, diep één zich voelt met het, door hen gevestigde, bewind, terwijl de onvoldane volksbestanddeelen, waarvan het, door Gyllenbögel ingediende, ‘memorandum’ gewaagt, worden gevormd door eene zeer onbeduidende minderheid der welgestelden, waarmede niet te rekenen valt.

Het ware, in trouwe, zoo vervolgde de schrijver der ‘nota’, al zeldzaam moeilijk, uit het lotsbestel van Oost-Karelië, gelijk het thans reilt en zeilt, een enkel geval te putten, waar het volk (laat ons zeggen) eenige beperking was opgelegd nopens het gebruik zijner eigene taal, inzonderheid bij het onderwijs. Veeleer geniet het, na den druk der ‘tsaren’-macht, thans, onder het schild der arbeidersgemeente, de ruimste vrijheid tot nationale ontwikkeling. Getuige het maar de nieuwe kweekschool van opvoeders der jeugd en de eerste oogst, reeds door haar uitgeleverd. En even ongegrond als de beschuldigingen opzichtens onderdrukking van 's lands taal, zijn ook de klachten wegens het achterwege blijven der beloofde amnestie. Mits maar niet uit het oog worde verloren, dat het desbetreffende artikel 35 zoo'n maatregel slechts verordent ter zake van vonnissen wegens zekere daden, die vóor het inwerkingtreden der, te Dorpat beklonken, overéenkomst zijn gepleegd, dient men te erkennen dat protesten tegen inhechtenisnemingen, waardoor eene, na dat tijdstip verrichte, handeling werd achterhaald, het brandmerk verdienen van inbreuken op het recht des Russischen staats om heer te zijn in eigen huis.

Hier nu scheen zich den stellers van het stuk in behandeling eene gelegenheid te openen om van verweer tot aanval over te gaan, en eene -, te schoon, dan dat zij haar niet zouden hebben gebruikt. Van ‘amnestie’ gesproken, dus merkten zij met eene korte wending op; wanneer hooren wij eens wat over eene ‘amnestie’, door Finland toegekend aan zijne eigene zonen, die huis en haard ontvluchtten na de fnuiking van den opstand in 1918? En hoe lang zal het nog duren, eer de overwinnaar in dien worstelstrijd de Russische burgers loslaat, die versmachten in zíjne gevangenissen en zíjne concentratie-kampen? De vertoogen van Finsche zijde maakten verder zich warm over het vastgrijpen van Oost-Karelische burgers. Die dingen geschiedden nooit om zulke nietige redenen, als het ‘memorandum’ onderstelt. Zij waren altijd gerechtvaardigd door de heimelijke vóorbereiding van eenig gewapend complot tegen het gezag der ‘Sowets’. Het bestaan van zoo'n complot, de steun, dien het vond bij zekere Finlandsche kringen, het deel, door de plaatselijke schutterijen van Repola en Porosozersk aan die samenzwering genomen, men weet te Helsingfors daar alles van. En niet slechts dát, neen, erger: men doet daar aan zulke dingen meê. De vrede van Dorpat werd gesloten, om, door het wegnemen van oude misverstanden, oud wantrouwen, oude steenen des aanstoots, tusschen de beide landen op den duur vreedzame verhoudingen te kweeken. Welnu, het is de ‘Sowet’-regeering op vele manieren gebleken dat de mannen, in Finland aan het roer, verbindingen beschermen, die het Russische gemeenebest vierkant vijandig zijn. Bij het licht van zulke feiten konden de aanklachten, door die mannen geslingerd naar het Russische bewind, dit wel eens noodzaken om het ervoor te houden, dat de bedoelde stukken wellicht geschreven waren onder den drang van bijzondere redenen, waarover de tekst zwijgt.

Het verweerschrift klonk ten slotte uit in een beroep op het eigene verlangen naar vrede en vriendschap en op de wederpartij, dat deze zou blijk geven van dezelfde gevoelens[1)].

Men begrijpt: bij zulk eene wisseling van verwijten werd de atmosfeer hoe langer zoo meer ‘geladen’. Te meer, daar nu wel was gebleken, hoe lijnrecht tegengesteld al sinds den

1) ‘Livre blanc finlandais (Février 1922)’, blzz. 37-42.

eersten stap de richtingen waren, in welke men over en weêr met zijne vertoogen zich bewoog. Dat het vraagstuk betreffende Oost-Karelië er bij uitsluiting een was van Rusland's inwendig regeerbeleid, gelijk het van Moskou uit werd beweerd, de regeering te Helsingfors betwistte het met klem onder aanhaling der tractaatsartikelen nopens de twee grensparochiën en de instelling der 'gemengde commissie'[1]. Nochtans: veel meer dan die beginselstrijd, verbitterde de verhoudingen over en weêr het geharrewar van ja en neen over een toenemend getal van feiten-vragen. Zoo liet, in eene nota van 6 October 1921, de Finsche minister Holsti niet na, zijn' Russischen ambtgenoot Tsjitsjerin op de vingers te tikken ter zake van de Russische krijgsgevangenen in Finland, volgens den laatstgenoemde nog altijd vastgehouden, volgens den ander al lang teruggezonden[2]. Zoo handhaafde men te Helsingfors met nadruk zijne aanmerkingen op het Russische getreuzel in den commissie-arbeid[3]. Bijzonder gevoelig echter betoonde zich Dr. Holsti, naar aanleiding van de verwijten aan het slot der Russische pleitvoering. In een, van zijn departement uitgegaan, stuk, gedagteekend 19 November 1921, verklaarde hij uitdrukkelijk, 'dat het niet vrijstond, op Finsch gebied bewapende benden te formeeren van welken aard het mocht zijn, bestemd om van Finschen kant aanvallen te ondernemen tegen Sowet-Rusland'[4]. Eene verklaring, die, zes weken later, met een' overvloed van feitelijke bijzonderheden in den landdag werd toegelicht door den voorzitter van het Finsche cabinet, Dr. Wennola, in antwoord op eene interpellatie van den Finschen bondgenoot der 'Sowets': Wäinö Tanner[5]. En na den afweer gaf, in het aangehaalde stuk, ook Dr. Holsti blijk, dat hem de Russische tactiek van verrassenden overgang uit eene verdedigende houding in eene van aanval evenmin vreemd was. 'De Sowet-regeering', - zoo immers las men daar verder, - 'heeft, in den loop des jaars niets gedaan om te vervullen, hetzij de verplichtingen, die haar de vrede van Dorpat

1) 'Eodem', blzz. 43 & 44.
2) 'Eodem', blz. 45.
3) 'Eodem', blz. 46.
4) 'Eodem', blz. 52.
5) 'Eodem', blzz. 76-84.

jegens Oost-Karelië oplegde, hetzij de beloften, neêrgelegd in de, daaraan toegevoegde, "declaratiën". Integendeel heeft zij het genoemde plichtsverzuim nog erger gemaakt, door in de laatste weken over te gaan tot gewelddadige ontneming aan het hongerende Oost-Karelische volk van de magere voedingsmiddelen, waarover het beschikt. En toen dat volk zich door de nieuwe en harde beproevingen heeft laten prikkelen tot verzet en de soldaten der "Sowet"-regeering teruggedreven uit zijne dorpen, heeft deze troepen daarheen gezonden ter onderdrukking... Al die nieuwe betreurenswaardige botsingen konden zijn vermeden, had de "Sowet"-regeering jegens Oost-Karelië de bedingen van Dorpat nageleefd nopens zijn recht op eigen wetgeving'[1]. Aldus de strijdvoering aan Finland's zijde. En van den overkant was het al net zoo. Dus diende, bijvoorbeeld, op 16 November 1921 de zaakgelastigde der 'hooge volkscommissarissen', Tsjernikh, bij het Finland'sche ministerie van buitenland'sche zaken een bezwaarschrift in wegens benden, op Finschen grond bijéengebracht en bewapend, die, onder bevel van Finsche officieren, en geholpen door Finsche overheden, gedurende de vorige maand een' inval hadden gedaan in de parochie Tungutsk en aangrenzende oorden van het éenzame en haast onbegaanbare district Kem en daar geruimen tijd een schrikbewind geoefend over de vreedzame ingezetenen[2]. Twee dagen later werden de euveldaden dier 'bandieten' in eene 'nota' van den 'commissaris' Tsjitsjerin, die tevens den naam der aanvoerders noemde, nader gekenschetst als pogingen om een' schijn te wekken, dat in Karelië de kleine luyden den 'Sowets' vijandig waren gezind en tegelijk op dezen druk te oefenen in de onderstelling, dat de eindoplossing, door de gemengde commissie aan het Karelische vraagstuk te geven, voor de deur stond[3]. Op die wijs ging het voort met verwijten en tegenverwijten tusschen Helsingfors en Moskou. Men kwam elkaar niet nader, ja, raakte steeds verder uitéen, en de arme Karelische boer was het kind van de rekening.

In die zaksteeg ingeklemd, gaf de minister Holsti den 26en

1) 'Eodem', blzz. 52 & 53.
2) 'Eodem', blz. 48.
3) 'Eodem', blzz. 52-54.

November uitvoering aan het denkbeeld, de zaak te brengen voor den Volkenbond. Door middel van een schrijven aan den secretaris-generaal, Sir Eric Drummond, werd die stap gerechtvaardigd. Na eene herinnering aan Finland's toetreden tot den bond en aan de inschrijving van den tekst der, te Dorpat gesloten, overéenkomst met de bijbehoorende verklaringen, volgde eene schets van den toestand, zooals het onuitgevoerd blijven der getroffen afspraken hem had geschapen. Waarop dan deze slotsom werd getrokken: ‘Meer dan elders doet hier een staat der dingen zich vóor, waar een volksstam in de minderheid gevaar loopt, immers bedreigd wordt met geheele vernietiging en uit krachte van dat feit alle waarborgen en alle rechtstreeksche hulp behoeft, die de Volkenbond vermag te bieden. De regeering van Finland verzoekt (daarom) den Volkenbonds-raad, in overweging te willen nemen, of het niet gepast ware, eene commissie aan te stellen, die het vraagstuk van Oost-Karelië bestudeerde, en na een bezoek aan het land zelf de uitkomst van haar onderzoek saamvatte in een verslag, opdat voor de oplossing van het vraagstuk den Volkenbond een algemeen te aanvaarden grondslag wierd verstrekt’[1].

Nu kwamen van Moskou de uitingen der heftigste verontwaardiging pas recht los. In de eerste plaats regende het voortaan protesten en verwijten in ‘nota's’ aan den zaakgelastigde te Helsingfors, strekkende om, door vermelding van namen en toenamen de aanklacht te staven, dat de Finsche regeering onder miskenning en belastering der Russische vredesliefde en barmhartigheid, oogluikend de vorming van ‘roovers-, beulen- en moordenaarsbenden’ met, aan Rusland vijandige, bedoelingen, binnen hare grenzen toeliet, in lijnrechten strijd zoowel met de strekking van het gesloten vredesverdrag, als ook met de wenschen van de overgroote meerderheid der Finsche bevolking[2]. Maar bovenal gaf de Moskou'sche ergernis zich lucht in een protest van Tsjitsjerin, bij ‘nota’ van 5 December 1921 gericht tegen Finland's beroep op den Volkenbond[3], ‘la prétendue Ligue des Na-

1) ‘Eodem’, blzz. 55-57.
2) ‘Nota's’ van 28 November 1921 (‘Eodem’ blzz. 58-61), van 17 December 1921 (‘Eodem’, blzz. 71-75), van 12 Januari 1922 (‘Eodem’, blzz. 96-99).
3) ‘Eodem’, blzz. 62-65.

tions', gelijk het in den aanhef heette. 'De groepeering, (die men zoo noemt)', dus luidde het iets verder, 'omvat, gelijk der Finsche overheid niet onbekend is, regeeringen, die tegenover Rusland eene min of meer uitgesproken houding van vijandschap blijven aannemen'. De volkscommissarissen achtten zich op dien grond gerechtigd tot deze slotsom: 'Nog afgezien van de overweging dat eene uitspraak, door zulk een' bond geveld, in onze oogen geenerlei verplichtend gezag zou bezitten, kunnen wij in het beroep op zoodanig vonnis slechts een pogen der Finsche regeering zien om een nieuw éenzijdig oordeel te krijgen in haar' geest over eene vraag, die al ondubbelzinnig is uitgemaakt door het verdrag van Dorpat'. En dan volgde tot besluit, na eene nieuwe reeks van aanwijzingen, die de medeplichtigheid van het cabinet-Wennola aan de Finsche rooftochten in Oost-Karelië heetten te staven, iets als een vierledig 'ultimatum'. 1°. sluiting van Finland's grens voor overschrijdingen door 'de bandieten', gelijk voor hunne voorziening met levensmiddelen en hun' terugkeer in geval van nederlaag; 2°. staking aller daden van steun, ten gunste dier lieden gepleegd, met inbegrip van 'zedelijken steun' door regeeringsverklaringen van meêgevoel; 3°. opheffing aller verbonden en aller recruteerings-kantoren, in Finland tot het verleenen van hulp aan Karelische ontevredenen gesticht, en van iederen verderen, dien mokkers te bieden, bijstand; 4°. ontbinding aller vereenigingen, waarmeê Russische ontwerpers eener tegen-omwenteling het 'Sowet-gemeenebest' beoogen te bestrijden, en verbanning harer leden[1)].

Daargelaten, of de scherpte van dat stuk gerechtvaardigd was, verklaren liet zij zich zeker. Het gewapende verzet was in den loop der maand November over een groot deel van Karelië verbreid, ja, practisch, algemeen geworden; in zijn 'memorandum' van eene maand na de dagteekening der vier genoemde eischen kon nog de afgevaardigde der Finsche regeering bij den Volkenbonds-raad, als een feit, vermelden, dat 'tot zoo ver (8 Januari 1922) de worsteling van Oost-Karelië om zijne onafhankelijkheid met goed gevolg was bekroond en breede uitgestrektheden in de macht waren der

1) 'Eodem', blzz. 62-65.

Karelische vrijwilligers'. Men juichte veel te vroeg. Men miskende de onbetwistbare overmacht der 'Sowets'. Wanneer maar dezen den tijd hadden, om zich te herstellen van den eersten schok en, tot het dempen van den opstand, alles op haren en snaren te zetten, wat zou dan de zwak bewapende boerenstrijdmacht uit Olonets en Viëna tegen Trotskij's troepen met hunne bommenwerpende vliegtuigen vermogen? De uitkomst heeft daarop het 'tragische' antwoord gegeven. Nochtans: voor het oogenblik schijnt in de eerste maand des jaars de loop der oorlogskans te Moskou, zooal niet ontmoediging, dan toch eenigen zin voor gematigdheid te hebben gewekt. Onderwijl de beide partijen in het diplomatieke tweegevecht voortgingen elkaar met nota's te bestoken, Russische -, die de algemeene beschuldiging van steun aan 'de bandieten' poogden te onderstrepen door velerlei vermelding van 'man en paard', Finlandsche -, daartegenover, waarin de schuld, of zelfs het bestaan dier 'mannen' en dier 'paarden' werd geloochend, en veeleer bezwaar ingebracht tegen grensschennis van Russischen kant, legde onverwachts, aan het einde eener schriftuur van 12 Januari, de volkscommissaris Tsjitsjerin den minister Holsti het denkbeeld vóor, dat eene scheidsrechterlijke commissie zou worden ingesteld, bestaande uit vier 'citoyens neutres'. Twee hunner moest de Finsche regeering - en de twee overigen de Russische - benoemen. Het viertal zou toezicht erop hebben te oefenen, dat de gewapende troepenafdeelingen, van Karelië naar Finland uitwijkend, terstond werden ontwapend en in verzekerde bewaring gesteld. Voor het overige volhardde Moskou bij zijne vierledige vordering en behield het zich vóor, ten spoedigste naar Helsingfors de rekening te zenden der schade, door de krijgsverrichtingen der 'moordenaarsbenden', den 'Sowets' toegebracht onder stille Finsche medeplichtigheid, en van den kant der hooge begunstigers hoe eer zoo liever te betalen[1]. De, aldus opgeworpen, gedachte was, zeker, niet van verre strekking. De schrede in de richting van gemeen overleg kon kwalijk met minder gratie zijn gedaan. Toch bood zij den Finschen minister de gelegenheid tot een' behendigen tegenzet. In zijne antwoord-'nota' van 6 Februari het voorstel nopens de scheidsrechterlijke commissie aanroerend, wraakte

1) 'Eodem', blzz. 96-99.

Zijne Excellentie het onderzoek, aan dat lichaam op te dragen, als wel wat éenzijdig. ‘Mocht echter de Russische regeering toestemmen in een onpartijdig doorgronden van het Oost-Karelische vraagstuk uit het gezichtspunt van naleving en inachtneming der bedingen in het vredesverdrag (van Dorpat), zoover zij Oost-Karelië betroffen, dan stemde ook harerzijds de regeering van Finland ermeê in, dat, bij de zelfde gelegenheid, alle aanmerkingen mede werden getoetst, welke, te dien aanzien, Rusland zou willen te berde brengen tegen het Finsche bewind. Om doel te treffen’, (ging de ‘nota’ voort) ‘zou zoo'n (volledig) onderzoek... op de geschiktste wijze plaats kunnen vinden door de goede zorgen van den Volkenbond, onder welks doeleinden wel een der voornaamste is de vreedzame en verzoenende verhoudingen tusschen volk en volk te handhaven en te ontwikkelen. Maar als, harerzijds, de regeering van Rusland de vóorkeur geeft aan eene andere schikking, - laat het zijn: het instellen eener gemengde commissie, te formeeren uit de onderdanen der onzijdige mogendheden -, dan is de Finsche regeering wel genegen, zulk een' vóorslag in overweging te nemen’[1]. Inmiddels had, drie weken tevoren[2], de Raad van den Volkenbond, zij het onder bedachtzaam vóorbehoud, goedgunstig op Finland's verzoek van 26 November beschikt. Zoo stonden de zaken, toen, in Februari 1922, het laatste Finsche ‘witboek’ verscheen.

Men was nu vastgeloopen. De kans, dat ‘de hooge volkscommissarissen’ zich gewonnen zouden geven aan den laatsten ‘gambiet’ van minister Holsti, was al even gering, als -, dat men te Helsingfors zijne bedenkingen zou laten varen tegen de éenzijdigheid der taak, te Moskou de, van daar voorgestelde, ‘scheidsrechterlijke commissie’ toegedacht. Het behoedzame vóorbehoud, waaronder de Raad van den Volkenbond zich tot een onderzoek van het vraagstuk had bereid verklaard, de ‘clausule’: ‘s'il y a à ce sujet accord entre les deux parties intéressées’, had wel iets weg van eene beleefde verdaging zijner tusschenkomst ‘ad calendas graecas’. Dat bewoog de, thans in ballingschap levende, leden van ‘het voorloopige bewind over Oost-Karelië’ (waarvan hierboven

1) ‘Eodem’, blzz. 102 & 103.
2) 14 Januari. ‘Eodem’, blz. 95.

- blz. 260 - al sprake was) tot eene nieuwe poging om de zaak warm te houden en de aandacht niet te laten bekoelen. Overwegende, dat het geschil over den feitelijken - en den rechtstoestand van hun vaderland (hoofdbetrokkene in een' rechtsstrijd, waar twee anderen optraden als de twistende partijen) eene geheel eigenaardige gestalte vertoonde, en dat de afkeer, dien de ‘Sowets’ koesterden van den Volkenbond, de gedachte buitensloot, zoowel aan een regelmatig hooren en wederhooren der drie belanghebbenden vóor zijn' rechterstoel, als ook aan het inroepen van een ‘consultatief advies’, te verstrekken door het ‘bestendige Hof van internationale justitie’ te Den Haag, besloten zij, op de voornaamste punten van het Oost-Karelische vraagstuk het oordeel in te winnen van eenige rechtsgeleerden. De punten, waarop dat oordeel werd gevraagd, somden zij op in deze vragenlijst:

‘I Welke vorderingen kan Finland doen, steunend op de artikelen 10 en 11 van den Dorpat'schen vrede, alsook op de verklaring der Russische onderhandelaars nopens het eigen-wetgeverschap van Oost-Karelië? Moet die verklaring worden beschouwd als eene gewone tekennengeving, wier bepalingen Rusland niet jegens Finland verplicht is, ten uitvoer te leggen, of bestaat er wezenlijk en levend verband tusschen die verklaring en de genoemde artikelen van het vredesverdrag, zoodat de toepassing der artikelen gehoudenheid meêbrengt om ook aan de verklaring gevolg te geven?

II Kan de Karelische bevolking der provinciën (“gouvernementen”) Viéna (Arkhangel) en Aunus (Olonets) aanspraken doen steunen op het vredestractaat en de verklaringen? Zoo ja, welke?

III Kan Rusland, na de Karelische bevolking, bij den vrede met Finland, het recht der volkeren te hebben gewaarborgd om over zich zelven te beschikken, het eigen-wet-geverschap voor wat hare binnenlandsche zaken betreft, gelijk ook de instelling eener volksvertegenwoordiging, tegenover Finland's aanspraken de weêrlegging plaatsen, dat de regeeringsvorm, vóor het vredesverdrag door het “Sowet”-bewind in Oost-Karelië gevestigd bij verordening van 7 Juni 1920, de dusgenoemde “Arbeidersgemeente”, reeds den rechtstoestand heeft verwezenlijkt, die den Karelen is beloofd?

IV In geval op de vorige vraag met “neen” wordt geantwoord, en als wordt vastgelegd, dat Rusland verzuimd heeft, zijne verbintenissen en zijne beloften na te komen, ja zelfs zoo ver is gegaan, de Kareliërs te onderwerpen aan een regeerstelsel van willekeur en onbeschoftheid, in welken zin zal men dan moeten nemen het recht om over zich zelf te beschikken, dat het Karelische volk is toegekend, en welke gevolgtrekkingen moet men daaruit afleiden?

V Zal men het Karelische vraagstuk moeten beschouwen als vatbaar om te worden behandeld door het “bestendige hof van internationale justitie”?

VI Welke andere hulpmiddelen van internationaal karakter zijn er, wier toepassing ware te overwegen, om eene bevredigende oplossing te weeg te brengen van het Oost-Karelische vraagstuk?’[1)].

Op dat half dozijn vragen kwam tot dusver een drietal antwoorden in: één van den bekwamen hoogleeraar te Gent: Charles De Visscher, den directeur der ‘Revue de droit international et de législation comparée’; een tweede, doorwrocht en breedvoerig, opgesteld door Mikaël H. Lie, professor in staats- en volkenrecht te Christiania; en ten slotte een van den titulairen hoogleeraar aan de Copenhaag'sche ‘universiteit’: Knud Berlin. Bij allen rijkdom van schakeering in bijzonderheden, oefent die tritsvertoogen, met hare éenstemmigheid op hoofdpunten, eene hooge mate van overtuigingskracht. Dezelfde éenstemmigheid vergemakkelijkt een verslag van hun' inhoud en strekking, naardien zij toelaat ter zake van elke der gestelde vragen afzonderlijke vermelding van hetgeen ieder schrijver uit het drietal met opzicht tot haar in het midden brengt te vermijden en telkens de redenen, door alle drie aangevoerd, saam te vatten tot een geheel.

Wat, om te beginnen, de eerste der zes gestelde vragen betreft, twijfelt van de drie schrijvers niet één aan het rechtens verbindende karakter der toezeggingen, uit naam van het ‘Sowet’-bewind door zijne gemachtigden gedaan, zoo in de artikelen 11 en 12 van het eigenlijke vredesverdrag als in de, meermalen genoemde, ‘verklaring’. Het is waar, zoo merkt

1) ‘Documents publiés par la délégation carélienne. Rapports des jurisconsultes sur la question Carélienne’, (1922), blzz. 7-15.

Professor Berlin op, het volkenrecht stelt, als regel, dat, bij het verkeer tusschen ‘souvereine’ staten, de éene zich niet mag mengen in de eigen zaken van den anderen. Maar als een staat, gelijk, in het onderhavige geval, het ‘Sowet’-gemeenebest dat heeft gedaan, zelf in alle vormen bij tractaat zich jegens een' anderen staat verbindt om zekere binnenlandsche hervormingen in te voeren, dan spreekt het van zelf, dat hij daarmede de partij ter overzijde de bevoegdheid toekent om te vorderen dat de genoemde hervormingen zullen worden verwezenlijkt volgens de bepalingen, in het verdrag opgenomen. En dat klemt ditmaal te meer, omdat, tegenover Rusland's plicht te dezer zake, artikel 10 ook de Finsche regeering een' last oplegt: het terugtrekken, namelijk, harer troepen. Overigens levert, ook afgezien van de, hier aanwezige, tegenverplichting, het volkenrecht voorbeelden te over van binnenlandsche maatregelen, door één regeering aan eene andere bij verdrag toegezegd, met name opzichtens bescherming van minderheden. Reeds daaruit blijkt het: de regel, boven genoemd, is er niet een van Meden en Perzen[1)].

Intusschen: er zijn naast de tractaat-bepalingen artikelen 10 en 11 de éenzijdige verklaringen nopens aanwending der, in die artikelen vastgelegde, beginselen; verklaringen, die Rusland heeft afgelegd en aan het tractaat doen aanhechten. Wát er nu ook zij van de gebondenheid der ‘Sowets’ door de genoemde tractaat-vóorschriften, ten einde zijn' plicht tot naleven der toegevoegde ‘declaratiën’ te kunnen loochenen, acht het Moskou'sche bewind nog een bijzonder koord te kunnen spannen op zijn' boog; te weten het beweren, dat hier slechts éenzijdige tekennengeving van voornemens, niet eene afspraak is.

Daartegen komt Professor Lie hoofdzakelijk met geschiedkúndige redenen -, zijn Belgische ambtgenoot met scherpe tekstuitlegging op. De geleerde Noor ontleent aan het verleden van vredes- en andere onderhandelingen, tusschen staat en staat gevoerd, een aantal feiten, om in de talrijke ‘declaratiën’, waarop zulke besprekingen zijn neêrgekomen, eene tweeledige splitsing te maken; men kent, zeker, (dit geeft hij toe) onverbindende verklaringen, door de partij, die haar aflegde, in volle vrijheid te wijzigen, of in te trekken; maar

1) ‘Eodem’, blzz. 36-39. Verg. blzz. 25 & 26.

hij handhaaft daarnaast de mogelijkheid, dat zulk eene éenzijdige tekennengeving op grond van de omstandigheden, waaronder -, en van het kennelijk doel, waarmeê zij werd geuit, in bindende kracht met eene overéenkomst gelijk staat. Inzonderheid wil hij dat laten gelden van zoódanige 'declaratiën', waarbij de gedachte vóorzit, de bedingen van een verdrag uit te leggen, of aan te vullen. En met zulk een geval hebben wij hier te doen[1)].

De toelichting, nu van dat laatste beweren vindt sterken steun in de twee andere vertoogen van Professor Berlin[2)] en van den 'directeur' der 'Revue de droit international'. Vooral de laatste is hier stelselmatig, overzichtelijk en klemmend. Het zeer nauwe verband tusschen de bepalingen van het verdrag en de beschikkingen der voornaamste 'verklaring' poogt hij, vooreerst, in het licht te stellen met te verwijzen naar den loop der onderhandelingen te Dorpat. Tijdens die onderhandelingen, namelijk, verlangden de Finsche afgezanten, dat aan de bevolking van Oost-Karelië uitdrukkelijk recht op vrije zelfbepaling zou worden gegund. Dat recht zou, volgens hunne bedoeling, de bevoegdheid hebben ingesloten om zich bij volksstemming los te maken van de 'Sowet'-republiek. Het verzet der Russen noopte toen de Finnen, zich te vergenoegen met de waarborgen ten gunste van Karelië, die ten slotte zouden worden omschreven in de tweede helft van artikel 10 der vredes-overeenkomst en in de 'declaratie', alsook met de beloften aan Repola en Porajärvi, waarvan het tractaat in de artikelen 10 en 11 melding maakt. Zoo weinig staan dus die waarborgen, voor zoover opgenomen in de 'declaratie', buiten het, de beide partijen bindende, tractaat, dat zij veeleer de reden zijn, waarom het is beklonken, immers de geringste maat van Moskou'sche inschikkelijkheid, zonder welke de Finnen niet zouden hebben geteekend. Trouwens: ook de, verdragmatig bindende, bedingen ten behoeve der twee grens-parochiën kunnen slechts hunne aanwending vinden binnen de lijst der zelfwetgeving, bij de 'declaratie' aan geheel Oost-Karelië vóorgespiegeld. Hier trekt dus, om zoo te zeggen, de onbetwiste verbindingskracht der tractaats-artikelen 10 en 11 de hoofdgedachte der

1) 'Eodem', blzz. 20-22.
2) 'Eodem', blzz. 39-41.

'verklaring' met zich meê over den drempel van het rechtens verplichtende omhoog[1].

Niet, alsof de Kareliërs der 'gouvernementen' Olonets en Viéna zelven rechtstreeks de, te hunnen behoeve verstrekte, waarborgen zouden mogen inroepen. Op de tweede vraag moet, volgens de éenparige overtuiging der drie rechtsgeleerden, met 'neen' worden geantwoord. Wel legt Dr. Berlin er nadruk op, dat, blijft Rusland in verzuim, de Oost-Kareliërs, zedelijk en politiek, bevoegd zijn om met alle wettelijke middelen te hunner beschikking op te komen tegen eene vervluchtiging der, hun gedane, voorspiegelingen tot ijdelen klink-klank van woorden[2]; maar allen stemmen erin samen, het Oost-Karelische land en volk, volgens den tekst der, te Dorpat getroffen, besluiten, te ontzeggen den rang van, volkenrechtelijk, persoon te zijn. En mitsdien kan ook, huns erachtens, de beteekenis van Oost-Karelië's afwezigheid buiten de onderhandelingen en de overéenkomst te Dorpat niet worden goedgemaakt door middel van het denkbeeld eener 'stipulatie' ten gunste van een' derde; want de derde moet toch altijd rechtssubjectiviteit bezitten[3].

Beslist ten gunste der Finsche klachten en vorderingen luidt, daarentegen, weêr het éenparige besluit op de derde vraag. 'Het dunkt mij', schreef de Heer Charles De Visscher, 'volstrekt zeker, dat de regeeringsvorm, door de "Sowet"-overheden afgekondigd in Oost-Karelië bij decreet van 7 Juni 1920', (derhalve ruim vier maanden vóor den vrede van Dorpat) 'niet mag beschouwd worden, als ware daardoor verwezenlijkt het stelsel van zelfwetgeving, dat door het', (zooveel later gesloten) 'tractaat de Karelische bevolking verzekerd is'. Nog afgezien van het tegenbewijs, te dezer zake te putten uit de wordingsgeschiedenis van het verdrag, behoeft men, oordeelt De Visscher, - en de schrijver van het derde advies gaat, in die overweging met hem accoord, - slechts te letten op het gebruik van den toekomenden tijd, zoo in den tekst der Russische verklaring nopens Oost-Karelië, als - met opzicht tot Repola en Porajärvi, om te komen tot de slotsom: een onbevangen lezer kan daarin niet

1) 'Eodem', blzz. 14-16.
2) 'Eodem', blzz. 42-45.
3) 'Eodem', blzz. 27, 29 & 30.

anders zien dan eene handwijzing naar eene te verwachten, nieuwe overheidsordening; hij kan die bewoordingen nimmer duiden, als terugslaande op eene orde der dingen, die er al was[1].

Bij het stellen der vierde vraag wordt het terrein verlaten, waar met gestreng-rechtskundig betoog tot het oplossen der gestelde raadselen kon worden volstaan. Daar treft men dan ook voor het eerst eene tamelijk wijde afwijking aan tusschen de antwoorden, door twee der geraadpleegde deskundigen op de vragenlijst gegeven. Terwijl, blijkbaar, de Deensche hoogleeraar zoo lang mogelijk en dus ook in het zeer ernstige, hier onderstelde geval den vasten grond der, in aanmerking komende, tekst-woorden onder de voeten houdt, denkt zich, met name, de Belgische - het onrecht aan Rusland's zijde al zoo volledig, als onduldbaar, bewezen, dat hij, boven de genoemde woorden uit, zich verheft in de sfeer der 'nieuwerwetsche opvattingen', die den wortelgrond vormen van het Volkenbonds'pactum'. Vandaar, bij den eerstgenoemde, nog dit vóorbehoud:[2] 'Aangezien de gemeenten Repola en Porajärvi, weêropgenomen in Oost-Karelië, - en dus ook Oost-Karelië zelf, als geheel, - deel zullen uitmaken van den Russischen staat, moet "het recht om over zich zelven te beschikken" worden genomen in een' beperkten, oneigenlijken zin, als een recht' (wel is waar) 'op eigen, zelfstandig leven', (maar) 'binnen het kader van den Russischen staat, overéenkomend, derhalve, met het recht, na den wereldoorlog door velerlei tractaten aan minderheden toegekend'. Waarop dan een lijstje volgt van de bevoegdheden, die zulk een, in ruime mate zelfstandig verklaard, onderdeel van het 'Sowet'-gemeenebest zou kunnen vorderen en oefenen. Doch van daar dan ook, andererzijds, bij Professor De Visscher, terstond het geval ondersteld, dat hier een voortgezet en tastbaar misbruik der 'souvereine' macht ten opzichte eener minderheid den 'souverein' zou kunnen ontkleeden van zijne gerechtigdheid tot het bepalen zijner eigene bevoegdheidsgrenzen en 'het beschikkingsrecht der Kareliërs over zich zelven wel eens kon vertolken, als omvattend een recht van afscheiding, bij wege van rechtstreeksche volks-

1) 'Eodem', blzz. 17, 18 & 45/6.
2) 'Eodem', blz. 47.

stemming te oefenen'[1]. Dat zulke gedachten inderdaad tot de hoeksteenen behooren van het Volkenbonds-statuut, laat zich niet tegenspreken. Zelfs reikt hare erkenning in den nieuweren tijd, gelijk ook Dr. Lie op blz. 25 en Dr. Berlin op blz. 39 van den adviezenbundel het hebben aangetoond, langs eene ladder van voorbeelden tot de dagen van het Weener congres terug. Ook de Finsche regeering heeft tegen het slot van haar, den 8en Februari 1922 bij den Volkenbondsraad ingediend, 'memorandum'[2] er nog eens aan herinnerd, hoe, bij de behandeling van het Aland-vraagstuk, alle geraadpleegde vakmannen, zij mochten voor Zweden, of voor Finland pleiten, éenparig, in geval van blijkbare en voortdurende mishandeling eener volks-fractie, de mogelijkheid openlieten, 'que (l')objet (du conflit) dût être considéré comme dépassant les limites de la compétence exclusive de l'Etat en cause, et rentrant dans l'activité de la Société des Nations'. Intusschen ... 'hic haeret'. 'La société des nations' bestaat voor één der hoofdpartijen in het Oost-Karelische geding nog altijd slechts in den zin, waarin de roode lap van den 'bandillero' voor den vechtenden stier bestaat. Aan de regelen van haar 'pactum' is tot heden Rusland volkomen vreemd gebleven[3]. Daardoor is uitgesloten iedere vorm van vruchtbare tusschenkomst, door één harer organen te beproeven, bij voorbeeld, door het bestendige 'internationale' gerechtshof, waarop de vijfde der opgegeven vragen doelde. En erger nog: daarmeê is terzij gesteld het gezaghebbende lichaam, dat anders zou zijn aangewezen tot de taak, die hier vóor elke andere ter ontwarring van den mengelklomp viel te verrichten: onpartijdige en als vonnis zich opleggende loswikkeling der vóorvraag nopens de feiten. 'In welke mate' (luidt die vóorvraag) 'is hier metterdaad het regeerstelsel van willekeur en onbeschoftheid' geweest, op welks deugdelijk gestaafd bestaan de tekst der vierde vraag de oirbaarheid van eene ruimere practijk der Oost-Karelische 'autonomie' deed steunen? Zoolang Moskou volhardt in die stugge houding met opzicht tot Genève, schijnt onvindbaar een rechtstreeksche weg naar minder onverkwikkelijke, naar menschelijker verhoudingen

1) 'Eodem', blz. 18.
2) 'Livre blanc Finlandais' (1922), blz. 93.
3) 'Rapports des jurisconsultes', blzz. 18 & 19.

tusschen den Slavischen kolos en de, aan zijne genade, of ongenade onderworpen, Finno-Ugriërs rondom de groote meren en de Witte Zee. Zoo lang blijft slechts, behalve op, uitteraard bezwaarlijke, ondersteuning der Karelen in hun' strijd tegen honger en koude en in hun verlangen naar een nieuw vaderland over de Westergrens, de hoop op den, waarschijnlijk langen, omweg van invloed, door de openbare meening in 'Europa' te oefenen over de 'hooge volkscommissarissen'. 'Lang' zal, naar allen schijn, die omweg wezen. Een weg zonder einde echter behoeft hij niet te zijn. Het cynische 'zoo iets helpt toch niet' is hier nog veel meer uit den booze, dan het rooskleurig gebrilde 'dat komt wel terecht'. Hier is het éenige verdedigbare standpunt: 'terecht komt het zeker niet zonder ons doen', want immers: 'wat stellig niet helpt is ons laten'. Wie op de teekenen der tijden let en acht geeft, hoe de 'Sowet'-leiders gaan beseffen, dat zij ons Westen noodig hebben, hij kan er niet blind voor zijn, dat zelfs voor het slagen van dusgenaamd 'zuiver stoffelijk' verkeer eene zekere mate althans van vertrouwen in de openbare meening over en weêr zich niet ontberen laat. En de herleving van vertrouwen dezerzijds kon wel eens op, voor Rusland gevoelige, wijze blijven belemmerd, bij voorbeeld indien Karelië's stamverwante vrienden in Finland zoo nu en dan 'Europa' er eens aan herinnerden, dat het zeer redelijke voorstel hunner regeering, een comité boven de partijen onderzoek te laten doen naar de waarde der wederzijdsche verwijten, maar altijd afstuitte op Moskou's mokkend zwijgen. Halsstarrige onbereidheid om de vraag naar mijne schuld vóor te leggen aan het oordeel eens onpartijdigen is, mijnerzijds, al eene halve bekentenis.

W. VAN DER VLUGT.

Leiden, 28/10. 1922.

Aanschouwing en begrip in de wetenschap.

De wijsgeeren Bergson en James hebben in onze dagen meer dan anderen het oor van hen, die gewoon zijn over de groote vragen van leven en wereld na te denken. En hetzelfde is het geval met de Neo-Hegelianen. Hun uitspraken over de werkelijkheid, die aan de wetenschap rechtmatig toekomt als het voorwerp van haar onderzoek, houden zeer besliste verzekeringen in niet alleen over den aard dier werkelijkheid, maar ook over de wijze, waarop zij al of niet gekend kan worden. Daarmede treedt zij op het gebied van de wetenschap, wier opvattingen en beginselen dan ook door de wijsgeeren aan kritiek worden onderworpen.

Het vraagstuk, thans weder aan de orde, betreft de waarde en de beteekenis van onze zintuigelijke waarneming, de percepten en die van het begrippen, concepten, vormende denken voor de kennis der natuur en dit raakt de grondslagen der wetenschap. Het zijn oude vragen in een nieuw kleed. Zij staan in nauw verband met de problemen, die nooit als opgelost verdwenen van het programma, dat aan de denkende menschheid is voorgelegd. Welke voorstelling moeten wij ons vormen van het wezen der werkelijkheid? Is het een zijnde of een eeuwig wordende? In het eerste geval brengt het denkende verstand, in het laatste de zintuigelijke aanschouwing ons er het nauwst en het meest onmiddellijk mede in aanraking. Is het bijzondere, het individueele, het werkelijk bestaande of komt dit praedicaat toe aan het algemeene, het

begripmatige; is het dus aan de zintuigelijke aanschouwing of aan het denken, dat de beslissende stem toekomt?

'Le mouvement est la réalité même'[1]. 'Notre intelligence ne se représente clairement que l'immobilité'[1]. Ons verstand begrijpt alleen het afgebrokene, afgezonderd bestaande, 'le discontinu', van 'le tout indivisé, le flux', maakt het afzonderlijke dingen. De begrippen der wetenschap raken de werkelijkheid niet.

De tijd, die zulk een rol speelt in de formules der natuurwetenschap, een extensieve grootheid, is de werkelijke niet, 'la durée', die alleen doorleefd kan worden. Onze intelligentie is niet gemaakt 'pour rêver' maar 'pour agir'. Zoo antwoordt Bergson op de onderhavige vragen. 'La forme n'est qu'un instantané pris sur une transition'. De wetenschap geeft 'images discontinues pour la continuité fluide du réel'. Aan het aanschouwen, de intuïtie, het doorleven der werkelijkheid kent hij, waar 't gaat om het kennen der laatste, de eerepalm toe, niet aan het ontledende en verbindende verstand en juist het laatste heeft onze wetenschap gemaakt. 'Une philosophie d'intuïtion sera la négation de la science'.

In denzelfden geest spreekt James. 'Conceptual knowledge is forever inadequate to the fulness of the reality to be know, of existing particulars we become aware only by the perceptual flux'. Het intellectualisme van de wetenschap drijft de 'dynamic continuity' uit de natuur; het herleid alles tot een atomistische veelheid[2].

Bergson en James staan met zulke uitingen niet alleen. Als wij naar Bradley luisteren, vernemen wij: 'that in the flux of feeling we directly encounter reality, and that its form, as thus encountered, is the continuity and wholeness of a transparant much-at-once'. Hij is het eens met Bergson: 'that

1) De aanhalingen uit Bergson's geschriften zijn nagenoeg alle ontleend aan zijn 'L'évolution créatrice'. Wordt uit een ander geschrift van zijn hand geciteerd, dan zal het vermeld worden.

1) De aanhalingen uit Bergson's geschriften zijn nagenoeg alle ontleend aan zijn 'L'évolution créatrice'. Wordt uit een ander geschrift van zijn hand geciteerd, dan zal het vermeld worden.

2) De aanhalingen uit de geschriften van James zijn ontleend aan zijn 'Some Problems of Philosophy', 1911, en aan de 'Collected essays and reviews by William James'. London 1920, èn aan zijn artikels in het 'Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods', 1910. 7. 29-33.
Over Bradley's denkbeelden leze men zijn 'Coherence and Contradiction', in Mind 1909. 18. 489-508, en zijn 'Logic' en 'Appearance'.

concepts are static, and can never be adequate substitutes for a perceptual flux of which activity and change are inalienable features'. 'Concepts are an organ of misunderstanding rather than of understanding; they turn the 'reality', which we 'encounter' into an 'appearance' which we 'think'. Beide wijsgeeren breken even beslist en volkomen met het rationalisme. En James voegt er bij, dat beiden zijn vertrouwen in non 'transmuted' perceps hebben versterkt en zijn vertrouwen in 'concepts' geschokt. De scepticus Renan wantrouwt eveneens de uitkomsten van het verstand. 'Le cerveau', zegt hij, 'brûlé par le raisonnement a soif de simplicité, comme le désert a soif d'eau pure. La supériorité de la science moderne consiste en ce que chacun de ses progrès est un degré de plus dans l'ordre des abstractions... nous nous éloignons de la nature, à force de la sonder'. En hij herhaalt daarmede slechts de woorden van Payot, die Brunetière met instemming aanhaalde: 'Ma science n'empêche point mon ignorance de la réalité d'être absolue... Langage symbolique, admirable système de signes, plus la science progresse, puis elle s'éloigne de la réalité pour s'enfoncer, dans l'abstraction'.

Arme wetenschap, op het bezit waarvan wij ons verheffen, die ons heerschers zou maken over de natuur, ons haar geheimen zou openbaren, waarin ons oudste voorgeslacht slechts het werken kon zien van goede en kwade geesten, die zij met offers en gebeden moesten naderen, gij kunt ons dus ook van de werkelijkheid niet veel meer leeren dan hetgeen onze eigene verstandelijke werkzaamheid er in legt.

Als wij echter luisteren naar de neo-Hegelianen van onze dagen, die ons terugvoeren in den gedachtenkring van Fichte en Hegel, in het subjectieve idealisme, dan komen er woorden tot ons, die geheel anders klinken, die met geestdrift getuigen van de heerlijkheid en de schoonheid van het begrip, van de idee, van de macht van het denken, dat de werkelijkheid, waarmede het ten nauwste verwant is, volkomen doordringt, dat het regelende en ordenende element is in de vage onbepaalde gegevens der zintuigelijke visie, dan komt het denken op den troon, dan wordt onze wetenschap hoog verheven en de zintuigelijke aanschouwing als minderwaardig op den achtergrond gedrongen. Geen wonder, Fichte heeft het gezegd: 'Die Gesetze der Erscheinungen ausser mir entsprechen den

Gesetze des Denkens in mir, denn es ist dieselbe Vernunft, die in der Gegenständlichen Welt und die in mir selber wirksam ist'. Als men zoo de verschijnselen der uitwendige ervaring evenals die der inwendige als denkwerkelijk opvat, dan kan men het geheele rijk van het weten onderwerpen aan logische gedachtenbeweging. Wij weten echter, waartoe de wetenschapsleer van Fichte geleid heeft. De natuurphilosophie heeft de natuuronderzoekers voor langen tijd afkeerig gemaakt van elken vorm van wijsbegeerte.

Voor de neo-Hegelianen is het begrip alles, de dialectische methode van denken de eenige weg om de werkelijkheid in haar diepste wezen te vatten. Het begrip is de geestelijke - de concave - zijde der wereld, waarvan de ervaarbare zinnenwereld is het uitwendige, het convexe. De wereld naar de buitenzijde, gelijk zij in de ervaring ligt, is ingewikkeld en verward. Het begrip is zuiver onervaarbaar; het wordt gekend uit het zelfbewust zijn van de ervaarbare wereld. Het verstand legt wetenschap en orde op. Wat de mensch ontdekt in zich zelf, dat zijn de fundamenten van het wereldgebouw. Niet het bijzondere, het individueele heeft waarde, maar het algemeene. Mephistopheles met zijn: 'Grau, theurer Freund, ist alle Theorie, und grün des Lebens goldner Baum' en de middeleeuwsche nominalisten met hun universalia in re moeten het ontgelden. Het begrip, als idee niet nevelig en bleek, verdringt het bloeiende beeld.

Zoo brengen de wijsgeeren van onze dagen ons in gedachtenkringen, die elkander volkomen uitsluiten. En hunne uitspraken hebben betrekking op de werkelijkheid, die de wetenschap toegankelijk acht voor de ervaring, die zij ons moet leeren kennen en op de methoden van onderzoek, die tot die kennis moeten leiden. Zij brengen dus vraagstukken aan de orde, die de beoefenaar der wetenschap onder de oogen moet zien. De laatste mag er zich niet aan onttrekken, als is de verzuchting van Renan hem uit het hart gegrepen: 'Le cerveau, brûlé par le raisonnement a soif de simplicité'.

I.

In Bergson's beschouwingen nemen zijn denkbeelden over het instinkt der dieren een belangrijke plaats in. Instinkt en

intellect acht hij van gelijken oorsprong, als 't ware uit dezelfde grondstof gemaakt, maar een ontwikkeling vertegenwoordigend in twee geheel verschillende richtingen. Het instinkt heeft zijn toppunt bereikt in de insecten, het intellect in den mensch. Het eerste kan niet uitgedrukt worden in termen van het laatste. Geen van beiden komt in individuen van beider reeksen alleen en uitsluitend voor. In het dier werkt een zwak verstand, in den mensch een instinkt, dat Bergson wel met den naam van intuïtie aanduidt, dat hij daar echter ‘une lampe presque éteinte’ acht. In het dier kan ook eenig bewustzijn, zij 't ook dof en vaag, niet ontbreken. Zelfs instinktmatige handelingen moeten geleid worden door gewaarwordingen, die met behulp van het centrale zenuwstelsel ontstaan. Het scheiden van instinkt en intellect als ongelijksoortige dingen moet juist geacht worden, als men denkt aan de wonderbaarlijke verrichtingen van het eerste, waartoe een verstand zou vereischt worden veel scherper dan dat van den gewonen mensch. Men denke aan de zandwesp van het geslacht Sfex, die een rups zulke steken toebrengt in een zenuwknoop, dat het dier roerloos wordt, maar blijft leven, om het dan als versch goed geconserveerd vleesch met een ei te begraven als voedsel voor de larve, die verwacht wordt. Fabre met al zijn handigheid en al zijn kennis van het zenuwstelsel van de rups kon de steek niet toebrengen zonder het dier te dooden. En dan de rups van de nachtpauwoog, die een cocon spint, waarin de vezels zoo gebogen en verbonden zijn, dat een indringer van buiten bezwaarlijk de wand kan verbreken, maar waaruit de teere ongewapende vlinder zich gemakkelijk een weg naar buiten kan banen. De rups is verdwenen, als de vlinder komt, de eerste kent de laatste niet en toch weet zij met groote kunstvaardigheid alles zoo in te richten als voor den vlinder past.

Een komende werkelijkheid, die gekend wordt door oordeelen a priori, een gebied betreffend, waarop geen ervaring mogelijk is! Dat zou het zijn, als 't een werking was van het verstand.

Het instinkt is de psychische grond van een aangeboren geheel van doelmatige handelingen. Komt de vereischte prikkel, - voor de kat de muis, voor de wesp de rups - dan wordt de erfelijk aangelegde beweging werkelijkheid (ausgelöst).

Geheel machinaal is zij niet; de wesp grijpt de rups bij intuïtie. De geheele handeling is het doorleven van een reeks naar binnen gekeerde psychische toestanden aan aanschouwen en tasten gebonden percepties, die niet verwerkt worden tot dingen en gebeurtenissen in een buitenwereld. Het blijft bij het waarnemen van een onafgebroken geheel van kleuren, geuren, warmte, drukken, vormen, waarvan veel wel afzonderlijk opgemerkt maar niet uit het complex losgemaakt en afzonderlijk beschouwd wordt. De instinktmatige handelingen kunnen, zij 't ook niet gemakkelijk, door nieuw aangenomen gewoonten meer of minder gewijzigd worden. Dit heeft ons de nieuwe proefondervindelijke zielkunde van het dier geleerd. Zulke intuïtieve handelingen, zulk een doorleven van de onafgebroken voortloopende, de vloeiende werkelijkheid, is het die Bergson stelt tegenover het intellekt. Het laatste ontbreekt echter niet geheel bij het dier, vooral niet bij het hoogere. Het stelt het in staat, om een uitweg te vinden, als het volgen van het instinkt het noodlottig zou worden. Het bepaalt zich echter uitsluitend tot het concrete, het bijzondere. Hobhouse, de verdienstelijke beoefenaar van de psychologie van het dier, noemt het ‘a practical judgment’. Zulk een praktisch oordeel is meer dan een assimilatie of associatie, maar minder dan een analytisch oordeel. Hef heeft met begrippen niets te doen. De elementen er van zijn geheel aan de aanschouwing ontleend. De drijfveer is lust of begeerte, om eenvoudige niet ver verwijderde doeleinden te bereiken, b.v. het bemachtigen van voedsel, dat moeilijk te benaderen is, of het verzekeren der veiligheid door het zoeken van een schuilplaats, het uitzetten van schildwachten of het volgen van aanvoerders. Het veroorlooft hoogstens het verkrijgen van concrete ervaring. Moge de anthropomorphe opvatting van wat er omgaat in de dierenziel, nog zoo algemeen, alleen in de fabel en het sprookje hun plaats behouden.

Het jonge kind bepaalt zich in het eerste levensjaar nog in hoofdzaak evenals het dier tot instinktieve handelingen en tot praktische oordeelen. Daarna begint het intellekt te ontwaken, komt het algemeene, de vorming van begrippen aan de orde. In alle individueele paarden ziet het het paard en een naam huwt zich met het begrip. Nu is het laatste bewegelijk geworden, nu is het niet meer als de voorstelling bij het dier

vastgeklonken aan een bijzonder voorwerp, nu kan het 't voertuig worden ‘pour rêver’, niet meer alleen ‘pour agir’. De taal is geboren, de mensch neemt zijn vlucht, het dier in zijn gelijkvloersch bestaan ver achter zich latend. Zelfstandigheden, eigenschappen, handelingen worden benoemd, betrekkingen van allerlei aard worden ontdekt en met een woord aangeduid. Eindelijk maakt de geest zich geheel los van de aanschouwing, scheidt en verbindt de elementen er van naar willekeur, klanken en teekens gebruikend als vertegenwoordigers der begrippen. Maar de zinnelijke natuur van den mensch laat zich haar rechten niet geheel ontnemen, de taal kan haar oorsprong niet geheel verloochenen. Denk zoo afgetrokken als gij kunt, de aanschouwelijke beelden rijzen voor u op, als gij zegt, dat een slag, het verlies van een bloedverwant u te gronde richt, als de hoop u heet op te beuren, als gij in dichterlijke stemming u verheft op de vleugels der gedachten. Gorter heeft het eens zoo treffend gezegd: ‘Spreken is schilderen; 't is door het woord, op het doek van des hoorders verbeelding het beeld doen verrijzen, dat de spreker wil’. Bij die uitspraak mag echter een korreltje zout niet ontbreken. Wundt heeft ons geleerd den tijd te bepalen, die vereischt wordt voor het tot stand komen van verschillende verrichtingen van den geest. Hier betreft het het associeeren van een beeld aan een begrip. Voor associaties van dien aard vond hij een tijdsverloop van 400 en meer honderdste deelen van een seconde.

Snel spreken is aaneenschakelen van begrippen in een logisch verband alleen met behulp van de klanken, die er vast mede verbonden zijn. Slechts nu en dan heeft een beeld tijd om in het bewustzijn op te rijzen. Zelfs bij een dichter als Goethe, bij wien elke gedachte een beeld opriep, zouden de beelden de snelle woorden niet kunnen achterhalen. Met de taal verliest de enkele mensch het isolement, waarop het dier in 't algemeen blijft staan. Hij kan aan soortgenooten zijn gevoelens en gedachten mededeelen, hij erft met de woorden de begrippen van het voorgeslacht, hij wordt lid van de groote gemeenschap, de menschheid, en werkt door zijn denken mede aan de ontwikkeling van hen, die na hem zullen komen. Dit is de beteekenis van het woord van Herder: ‘de taal is het geheugen der menschheid’.

Als wij ons zoo pralend verheffen op ons vermogen om abstract te denken, dan klinkt ons op eens weder de stem van Bergson en zijn geestverwanten in de ooren: ‘Concevoir est un pis aller dans le cas où l'on ne peut pas percevoir et raisonner ne s'impose que dans la mesure ou l'on doit combler les vides de la perception externe et interne’ en ‘Concepts are an organe of misunderstanding rather than of understanding’. Is onze ontwikkeling inderdaad zoo eenzijdig, ontbreekt ons ‘l'intuïtion divinatrice’ van het dier. Bergson zegt het, een volkomen mensch moet ook die gave in hooge mate bezitten. Zij alleen kan hem met de vloeiende, altijd wordende werkelijkheid in aanraking brengen. En hij wijst ons op de kunstenaars, in wie dat vermogen nog leeft en werkt. Dat is ongetwijfeld een belangrijke opmerking. De groote schilders zien in de werkelijkheid meer dan wij gewone menschen. Het aanschouwde nemen zij in zich op; het wordt een deel van hun inwendig leven. Zoodra zij echter hun visie in kleuren en lijnen naar buiten brengen, ondervinden ook zij hoe bezwaarlijk het is om de steeds veranderende werkelijkheid, een wordende, uit te drukken door een onveranderlijk beeld, een zijnde. En met den kunstenaar, die in het marmer zijn gevoelsen gedachtenleven aan anderen wil openbaren, is het niet anders gesteld. Hier eindigt de analogie met het dier, dat wel veel kan doorleven, maar niets op zulk een wijze naar buiten kan brengen.

Toch vermag de kunstenaar hier meer dan het schijnt. Hij beschikt slechts over één oogenblik van het leven, maar met een goede keuze er van kan hij nog veel bereiken. Dat wist Lessing en hij heeft het ons in zijn ‘Laokoon’ gezegd: ‘Kann der Künstler von der immer veränderlichen Natur nie mehr als einen einzigen Augenblick, und der Maler insbesondere diesen einzigen Augenblick auch nur aus einem einzigen Gesichtspunkte brauchen... so ist es gewisz, dasz jener einzige Augenblick und einzige Gesichtspunkte dieses einzigen Augenblickes nicht fruchtbar genug gewählt werden kann. Dasjenige aber allein ist fruchtbar, was der Einbildungskraft freies Spiel läszt. Je mehr wir sehen, desto mehr müssen wir zu sehen glauben’. ‘Die Niobe hatte er (Timomachus) nicht in dem Augenblicke genommen, in welchem Sie ihre Kinder wirklich ermordet; sondern einzige Augenblicke zuvor, da

die mütterliche Liebe noch mit der Eifersucht kämpft'[1]. Wij verwachten den afloop en voor onze verbeelding ontwikkelt zich het geheele tragische verloop. Dat doet denken aan de fluctie-rekening van Newton. De beelden van den kunstenaar moeten fluenten zijn, potentieel moet de beweging er in liggen, dan roepen zij de verbeelding op, ja dwingen haar, om de beweging actueel te maken, om het afgebrokene een continuum te doen worden en het zoo gelijkenis te geven met de doorloopende veranderlijke werkelijkheid.

De woordkunstenaar beschikt over een reeks van oogenblikken, waarvan elk ook niet meer dan een momentopname geeft. Maar ook hij doet een beroep op de verbeelding van den hoorder of lezer. Aan den dramatischen dichter staan ook slechts woorden ten dienste, om zijn visie uit te drukken, maar hij rekent op den tooneelspeler, die er vorm en gestalte aan zal geven, die er beweging en leven in zal brengen, zoodat de toeschouwer in den waan komt het werkelijk gebeuren voor zich te zien. De groote sterren op het tooneel ontleenen haar glans daaraan, dat zij achter de woorden de visie van den dichter ontdekken of een eigen visie weten te vormen, en het in de dramatische handeling zóo weten uit te drukken als geen woorden het vermogen. Een drama moet gespeeld, niet gelezen worden.

Er is echter een weten ook in den mensch, dat op geenerlei wijze is mede te deelen aan anderen, dat met redeneeren en begrippen niets te maken heeft, dat langs een onbekenden weg tot hem kwam en naar buiten alleen den vorm kan aannemen van een handeling. Er wordt echter onder den naam van intuïtie veel op rekening er van gesteld, wat er niet op behoort. Goethe met zijn zoogenaamd intuïtief ontdekken van het tusschenkaaksbeen bij den mensch, dat hij aan Herder en aan Frau von Stein mededeelde als 'ein Glück, das ihm zugestoszen war' - van de bloem als gemetamorphoseerd

1) 'Lessings Werke in sechs Bänden'. Erster und Zweiter Band, Leipzig, Philip Reclam jun. Dritter Band, S. 72 u. 73.
In deze uitgave komt het citaat voor zooals het boven in den tekst gegeven is. Het geeft met groote duidelijkheid de bedoeling van Lessing weer, daarom is het ongewijzigd behouden. Maar de kinderen van Niobe werden niet, als die van Medea, door de moeder vermoord: zij vielen onder de pijlen van Apollo en Artemis. Hoe heeft Lessing zich zóó kunnen verschrijven?

blad, van den schedel als een geheel van drie vervormde wervels, maakte zich illusies. Men leze wat een bevoegd criticus daarover schreef[1]. Helmholtz sprak ook over zulke invallen. Hij noemde ze ‘Geistesblitze’ en zegt er van, dat zij alleen kwamen, als vooraf over het onderwerp lang was nagedacht. Daarmede kwam hun verband met het denken aan het licht. Wij voegen er bij, zulke ‘Geistesblitze’ vallen alleen ten deel aan de Grooten van ons geslacht. Een Minerva kan alleen voortkomen uit het hoofd van een Zeus. De gelukkige vinders worstelen langer of korter tijd half bewust of in het onderbewuste met de idee; plotseling springt de laatste naar voren, overschrijdt den drempel van het bewustzijn en vertoont zich in haar volkomen gedaante. Tijd en plaats, waarop het $\varepsilon\square\square\eta\square\alpha$ de geboorte der idee aankondigt, worden gewoonlijk nauwkeurig opgegeven. De mathematicus Hamilton noemt een brug te Dublin als de plaats waar hij zijn methode der quaternionen vond, aan v. 't Hoff verscheen het asymmetrische koolstofatoom in een bepaalde straat te Utrecht, Gausz vond zijn inductie-wet in 1835 den 23en Januari 's morgens om 7 uur. Elke groote gedachte heeft haar incubatie-tijd gehad, die lang kan zijn. Voor de groote wet van Newton duurde zij 17 jaren, Hamilton zeide bij zijn uitvinding, dat hij nu de uitkomst verkregen had van 15 jaren arbeid. Het zijn denkprocessen, die voor een deel afloopen in het onderbewuste of half bewust zonder bijzonder de aandacht te trekken. Daarmede vervalt ten eennmale alle analogie met Bergson's ‘intuition divinatrice’ van het dier. Zulke gedachten, zonder certificaat van oorsprong verschijnend, komen aan de denkers zelf vaak voor als vreemden, die van buiten kwamen. In de gewijde schriften van alle volken heet het, dat de godsdienstige waarheden, die de schrijvers te boek stelden, hun ingegeven waren door de godsdienststichters of door de Godheid zelf. Het genie, in wiens bewustzijn schijnbaar zonder denken diepe gedachten en schoone beelden opwellen, heet aangeblazen door de Godheid.

Daarmede is de overeenkomst tusschen mensch en dier te dezen opzichte niet verbroken. Wij moeten ze in lager sferen

1) Historisch-kritische Studien über Goethe als Naturforscher, von J.H.F. Kohlbrugge in Utrecht. Würzburg. Verlag von Curt Kabitzsch, 1913.

zoeken. Ook de mensch bezit een weten, dat hij uitsluitend kan gebruiken voor het volbrengen van een handeling. Het is een rudimentair overblijfsel van den oorspronkelijken aanleg van den mensch, die volgens Bergson even als die van het dier op de handeling gericht was en bij enkele bevoorrechten nog teekenen van leven geeft. Het is een weten niet verkregen door denken en niet uit te drukken in termen van het intellect. Geleerden, die te veel opgaan in begrippen, bezitten het gewoonlijk niet. Wie ooit een glasblazer aan den arbeid zag, als hij in enkele oogenblikken de glasmassa aan den top van zijn blaasbuis door draaien, wenden en blazen in een hollen bol weet te veranderen met wanden van gelijkmatige dikte, hij weet wat hier bedoeld wordt. Een glasblazer wordt geboren, niet door onderwijs gemaakt, al kan ook hij zonder oefening het hoogste niet bereiken. Ook de jonge dieren versterken den aangeboren instinktmatigen band tusschen aandrift en handeling en wel door het spel. Ook wij zijn volgens Bergson van natuur op handelen ingericht; al is dit vermogen daarvoor bij ons thans ‘une lampe presque éteinte’, wij kunnen het automatische element versterken. Dit is de beteekenis van het spel onzer kinderen, vooral van dat in de open lucht. Als de bal suizend aan komt vliegen, moet de speler door een moment-opname richting en snelheid ervan bepalen en nagenoeg gelijktijdig zijn lichaam de houding doen aannemen, die vereischt wordt om den bal met een forschen stoot in de juiste richting op zijn weg te doen terugkeeren. Waar blijft de tijd voor overweging? Opname en handelen vallen in één moment samen. Bij een geoefenden speler is alles zuiver automatisch geworden. Alles wat herhaaldelijk willekeurig op dezelfde wijze gedaan wordt, heeft de neiging om machinaal te worden. Een leek verbaast zich over de bijna volmaakte techniek van den virtuoos op de piano en over de snelheid, waarmede een schrijver de letters op het papier werpt; in een zeker opzicht zijn beiden automaten. Aan menschen van de snelle automatische daad zonder verband met redelijke motieven heeft de gemeenschap evenzeer behoefte als aan de Hamlet-naturen, die niets doen zonder voorafgaande rijpelijke overweging. De eerste plegen de sterksten te zijn in den strijd om het bestaan.

Betreft het gezegde dat wat verworven kan worden, hoeveel

danken ook wij niet aan het instinkt. Zoo eenzijdig, als Bergson het voorstelt, is onze ontwikkeling niet, al stelt de sfex ons in dit opzicht ver in de schaduw. Het jonge kind zoekt instinktmatig de moederborst. Het kruipt eerst als het dier. Onverwacht heft het zich op en doet eenige wankelende schreden in de richting der moeder. Weldra loopt het alleen, vast en zeker; het heeft de erfenis van het voorgeslacht aanvaard, den rechtopgaanden gang van den homo sapiens. Het beheerscht loopend het zoo samengestelde mechaniek van zenuwen en spieren, hiervoor vereischt, volkomen. Wij begeeren den naam van 'homme machine' van de la Methrie voor ons niet, al moeten wij het machinale als een belangrijke factor in ons leven erkennen. En dat is ons geluk. Waar zou het heen, als wij aan al onze automatische en instinktmatige handelingen, aan alles wat wij in gedachte, dat is buiten de gedachte om, doen, verstandelijke overwegingen moesten laten voorafgaan. Ons bestaan ware onmogelijk geworden. Wij hebben reeds meer dan genoeg aan datgene, waarbij redelijke motieven niet gemist kunnen worden.

II.

Heeft Bergson niet veel lof voor ons over uit het oogpunt van den homo faber, kon hij, denkende aan het intellect, den homo sapiens niet hooger stellen, wat betreft zijn vermogen om de werkelijkheid te begrijpen? Is zijn oordeel over den laatsten wel billijk?

Laten wij de eenvoudigste verandering, een verandering van plaats door beweging in het oog vatten. Om het begripmatig te behandelen, moest de Oudheid er een verandering van wezen in zien. Een voorwerp-hier en hetzelfde voorwerp-daar waren twee verschillende dingen. De nieuwe omgeving, waar het voorwerp niet geheel passief tegenover stond, had er wat anders van gemaakt. Een steile logica, tot spitsvondigheid naderend. Toegegeven, maar toch nog logica. Gele phosphorus wordt, buiten toetreding der lucht verhit, geleidelijk roode. Op welk oogenblik houdt zij op den naam van gele te verdienen? In keukenzout achten wij nog chloor aanwezig, hoewel geen enkel zintuig de aanwezigheid er van verraadt. Mach heeft gelijk, het is een quaestie van spaar-

zaamheid. Wij behouden zoo lang mogelijk denzelfden naam voor een veranderend voorwerp; zelfs dan nog, als de verandering elke oorspronkelijk waarneembare eigenschap heeft doen verdwijnen. Wij zouden anders een oneindig aantal namen noodig hebben voor een enkel veranderend ding. Is de verandering de som van de plaatsen, die het bewegend lichaam achtereenvolgens innam of van de achtereenvolgens intredende toestanden van het veranderende voorwerp, dus een som van toestanden van rust. Het heeft er niets van. Bergson heeft gelijk, als hij zegt, dat in de beweging meer is dan dat. Het ding zou dan elk oogenblik te niet gaan, om in een volgend in een andere gedaante weder te verschijnen. Worden en verandering zijn een onoplosbaar raadsel, een mysterie voor het verstand. Zijn en niet-zijn te gelijk, grooter logische tegenstrijdigheid is niet denkbaar. Het verstand kan het begrip van een voorwerp bepalen, het voorwerp zelfs stellen als bestaande, maar als 't laatste gaat veranderen, dan weet het verstand niet wat het er van maken moet.

De klassieke paradox van Zeno's pijl en van den wedloop van Achilles en de schildpad zijn bekend: Zeno reeds heeft daarmede de genoemde tegenstrijdigheid, in de beweging voor het verstand gelegen, in het licht gesteld. Kan Achilles den schildpad inhalen? Zeno lost het vraagstuk aldus op. Achilles loopt den weg af tot aan de plaats, waar de schildpad den loop begon. De laatste is onderwijl een eind verder gekomen. Opnieuw doorloopt Achilles dit verdere gedeelte van den weg en is dit gedaan, dan is de schildpad weer verder weg. En zoo gaat het voort tot in het ineindige. Telkens als Achilles op de plaats komt, waar hij het dier denkt te vinden, neemt het laatste weder een verder gelegen plaats in. Derhalve haalt Achilles den schildpad nooit in. De aanschouwing, de perceptie, laat zich aldus hooren: Ziet hoe Achilles met groote stappen loopt en hoe hij in enkele oogenblikken den schildpad achter zich laat. Klaarblijkelijk is de laatste oplossing de juiste en is de uitkomst van de eerste ongerijmd. Het verstand kan zoo met *statische* begrippen de beweging niet tot haar recht laten komen.

En wederom zien wij uit naar een Lessing, die ons in de gedaante van Newton en Leibnitz verschijnt, die met hun fluxie- en differentiaalrekening in het enkele ondeelbare

oogenblik het element van de beweging wisten te brengen. Zij voerden het begrip van het oneindig kleine in, van iets, dat onophoudelijk tot nul nadert, zonder het ooit te worden, dat evenals het worden als 't ware het midden houdt tusschen zijn en niet zijn. Als de wet der beweging bekend is, kan men den weg in verband met den tijd berekenen, die na een bepaald oogenblik in een klein tijdsverloop afgelegd zal worden, de gemiddelde snelheid der beweging. Is de berekening uitgevoerd, dan laat men het beschouwde tijdsverloop oneindig klein worden, d.i. onbepaald naderen tot nul en dan kan men in de verkregen uitdrukking alle termen doen verdwijnen, waarin het teeken van het oneindig kleine voorkomt, die naast bepaalde eindige grootheden geen beteekenis hebben. Wat er dan overblijft is een bepaalde uitdrukking, die aangeeft de snelheid van het voorwerp in het ondeelbaar kleine oogenblik, dat beschouwd werd, en waarmede het zou voortgaan, als de oorzaak der verandering ophield te bestaan, de vaart, waarmede het de plaats in quaestie passeert; want hoe klein men den tijd ook maakt, de betrekking er tusschen en tusschen den weg, de wet, blijft gelden. Het intellect heeft den toestand op het gegeven oogenblik zoo opgevat, dat de verbeelding er geen rust maar beweging, voortgang, in moet zien. Voor het steeds identische ik, dat den stroom der verschijnselen overziet, bestaat het verleden nog, als het heden er reeds is; zoo onderkent het de beweging als zoodanig door de vergelijking met het eigen zelfbewustzijn. Nu sluiten verleden, heden en toekomst aaneen, zoo samenvloeiend, dat men niet zeggen kan, waar het eerste ophoudt en het tweede begint, zij worden één ondeelbaar geheel. Nu heeft het begrip met behulp der verbeelding gegeven wat Bergson van de perceptie, de aanschouwing zegt: ‘le passé fait corps avec le présent’. Het heden is niet meer een op zich staanden toestand, het is een doorgang van het verleden naar de toekomst. Het is een op zich zelf staand moment en tevens een deel van een geheel van beweging, welks karakter het dus deelt.

En toch hebben wij ook nu niet meer verkregen dan een moment-photo, een kijk op een enkel oogenblik der beweging, maar een photo op het oogenblik, dat Newton haar op een film afdraait. De verbeelding ontvangt haar in een vorm, waarin zij doorleefd kan worden.

Geeft de differentiaal-rekening ons eenig inzicht in een willekeurig gekozen oogenblik der beweging, de integraalrekening leert ons, als het eerste gegeven is, in het algemeen en binnen zekere grenzen de wet der beweging afleiden, dat is de vaste betrekking vinden, die er bestaat tusschen als onafgebroken veranderend opgevatte grootheden. Hier vooral komt het element der beweging naar voren.

Onderstellen wij, dat de snelheid van een vrij in het luchtledige vallend lichaam gegeven en evenredig blijkt te zijn aan de tijden sedert het begin van den val verloopen. Nu kan men vragen volgens welke wet moet het vallen plaats vinden, om zulk een toestand in het leven te roepen, m.a.w. welke betrekking moet er dan bestaan tusschen de valtijden en de doorloopen wegen. De differentiaal-vergelijking is dan gegeven. De integraalrekening leert dan een vergelijking kennen, die ons zegt, dat dan de sedert het begin van den val doorloopen wegen evenredig moeten zijn met de vierkanten der verloopen tijden. In het ééne geval vraagt men naar den toestand op een gegeven oogenblik, in het andere naar de wet, welke dien toestand bepaalt. En in beide gevallen is de opvatting dynamisch, beweging onderstellend. Bergson vat het menschelijk kenvermogen wet wat eng op. Er kan meer doorleefd worden, dan hij denkt; de mensch is niet enkel verstand. Naar de aanwijzing van het laatste kan de scheppende verbeelding een tooneel van gebeuren doen oprijzen. De verbeelding maakt van een sloot met stilstaand water een stroomende beek. Zoo wordt ook de tijd voor de verbeelding niet een som van naast elkaar staande onbewegelijke seconden, afgelezen op het uurwerk der sterren, maar ‘une durée qui coule’, een tijd, waarin ‘le passé fait corps avec le présent’. M.a.w. de differentiaal-rekening stelt ons in staat, om een oogenblikkelijke gebeurtenis op te vatten als een ding op zichzelf, als een zijnde, dat wij verzelfstandigen en tevens als een deel van een totaliteit van beweging en als zoodanig beweging. Men abstraheert van alles wat den stroom der gebeurtenissen eigen is, behalve van het stroomen zelf. Wil men met Kant in den tijd een aanschouwingsvorm zien van onzen geest, het karakter verandert er niet door. Er moet toch iets in de werkelijkheid aan beantwoorden, wat het dan ook zij. De natuurkundige vraagt niet wat tijd is; hij wil hem slechts meten.

Maar Bergson heeft gelijk. Die physische tijd is niet zijn ‘durée, qui mord sur les choses et y laisse l'empreinte de sa dent’. Hij is geen absolute tijd, die als zoodanig deel uitmaakt van de werkelijkheid. Het is een relatieve tijd als die van Einstein, op zich zelf niets reëels, de betrekking uitdrukkend tusschen de gaande en komende werkelijke dingen en de gebeurtenissen. Beide tijden hebben met elkander gemeen, dat zij beweging en verandering beteekenen. De wetenschap staat thans meer dan ooit in het teeken van het relativisme.

Wij weten het, dat tijd en ruimte niet zijn te scheiden van elkander. Zij zijn afhankelijk van den toestand van rust en beweging, van de coördinaten-stelsels der waarnemers. Er zijn evenveel tijden als er waarnemers zijn, voor wie die omstandigheden verschillen. Het kon Bergson niet ontgaan, dat het relativisme onder aanvoering van Einstein zijn zegetocht deed door de wereld, terwijl hij het absolutisme predikt. Hoe strookt zijn ééne absolute ‘durée’ met het groot aantal relatieve tijden? Bergson heeft in latere geschriften positie genomen tegenover Einstein, vooral met het oog op het beperkte relativisme van den laatsten van 1905. Hij wijst op het verschil in standpunt van den wijsgeer en den natuuronderzoeker en het onderscheid van de intuïtieve en de intellectueele opvatting der werkelijkheid. Hij vindt in beider uitkomsten geen tegenspraak, zelfs niet, als hij denkt aan het voor den physicus vaststaande feit, dat bij van elkaar verwijderde personen van gelijktijdigheid geen sprake kan zijn. Hij beschouwt de twee waarnemers met hun verschillende stelsels als in voortdurende gemeenschap met elkander verkeerend, zoodat de een het stelsel van den anderen als zijn eigen beschouwt. Hoe verschillend de stelsels ook mogen zijn, voor zoover de waarnemers physici zijn en onderling verbonden, is de waargenomen duur voor beiden dezelfde. De wijsgeer kan doen wat den physicus niet vrijstaat. Hij heeft met de waarneembare werkelijkheid te doen en verliest nooit uit het oog de verwisselbaarheid der twee stelsels. Hij vat ze samen door een denkbeeldig heen en weer gaan er tusschen. De physicus moet een bepaald stelsel kiezen. Hij kan niet de in plaats en beweging verschillende gebeurtenissen opteekenen in coördinaten-stelsels met denzelfden tijd. Want de physicus heeft niet te doen met den intuïtief waargenomen en doorleefden

tijd, maar alleen met den tijd als een meetbare dimensie. Ongetwijfeld mag met het verschil in standpunt van wijsgeer en natuuronderzoeker rekening worden gehouden. Maar, als dan de tijd van den eersten en van den tweeden niet dezelfde zijn, dan mag Bergson den physicus met zijn astronomischen tijd niet aanvallen, omdat hij zijn 'durée' niet is. De tijd van den physicus is even goed continu en vloeiend als de zijne. Elke minuut, elke seconde is een continuum en al die eenheden sluiten zoo aan elkander aan, dat er een onafgebroken doorloopend geheel ontstaat. Daarin verandert niets, als de tijd op de ruimte wordt afgemeten; want de ruimte is ook een continuum. Wat tijd en ruimte op zich zelf in werkelijkheid zijn, interesseert den physicus niet.

De wijsgeer daarentegen is het juist te doen, om de kennis van het wezen der dingen. En wat beteekent het doorleven van den reëelen tijd, d.i. voor Bergson van de werkelijkheid? In elk geval betreft het weten, dat het verschaft, alleen het doorlevend individu. Kan het laatste er iets van mededeelen, dan moet dit geschieden in termen van het intellect en dan heeft men weder de gewone wetenschap -, die de werkelijkheid met haar begrippen niet uitdrukt. Het is dus voor Bergson onmogelijk, om aan een volkomen scepticisme te ontkomen, wat het doorleven ook moge geven aan het individu, wetenschap, algemeene voor allen geldige kennis, kan het niet opleveren. Hoeveel hooger staat onze wetenschap met al haar gebreken dan zulk een intuïtieve individueele kenbron. Maar onze wetenschap geeft alleen relatieve kennis, leert slechts betrekkingen kennen, Bergson's weten raakt het absolute. Is het laatste dan toch nog niet het belangrijkste? Bereikt Bergson inderdaad het absolute? De uitspraak van Descartes 'cogito ergo sum' is een gevleugeld woord geworden. Maar men heeft de juistheid er van terecht betwijfeld. Dat in mijn bewustzijn gewaarwordingen en gedachten voorkomen, is ontwijfelbaar waar, maar zij behooren tot de (psychische) verschijnselen. Met de gevolgtrekking uit die verschijnselen tot het bloote substantieele zijn, maakt men een sprong van den inhoud van het bewustzijn op het 'ding op zich zelf', dat er onafhankelijk van bestaat. Dit is logisch alleen dan geoorloofd, als men aanneemt, dat alle werkelijkheid inhoud is van een bewustzijn en alleen als zoodanig be-

staat, als men het beginsel huldigt: ‘esse est percipi’. Dit schijnt inderdaad met Bergson het geval te zijn. Wij zullen zijn ‘evolution créatrice’ moeten begrijpen als een ding op zich zelf, dat uit eigen vermogen een in richting en doel nog onbepaalde ontwikkeling te gemoet gaat. Kant en Schopenhauer zochten ook op meer of minder beperkt gebied boven de verschijnselen uit te komen en de werkelijkheid onmiddellijk te naderen met hun ‘Ding an sich’ en hun ‘Wille’, maar zij gaven daarnaast alle aandacht aan de wereld der verschijnselen aan de gedachten en voorstellingen en erkenden de waarde van de wijze, waarop daaruit wetenschap gemaakt werd. Bergson kent alleen aan dat onmiddellijk kennen van de werkelijkheid, buiten het begrip en het intellect om, waarde toe. In elk geval kan voor hem alleen nog de perceptie, het zintuigelijk waarnemen, niet het denken, de conceptie, uit dat oogpunt wat beteekenen.

En dan kunnen wij nog vragen of de werkzaamheid van het verstand inderdaad zoo principieel verschilt van die der zinnen als Bergson meent. Vertoonen zij niet veeleer met het oog op de beweging en de verandering dezelfde tekortkoming? Stellen niet beide het bewegelijke voor door het onbewegelijke? Een lichtstraal plant zich slechts in één richting voort, is van een enkele dimensie, prikkelt slechts één enkel punt van het netvlies en doet, als dit behoort tot de gele vlek, een duidelijk beeld van een lichtend punt ontstaan. Beschouwen wij een voorwerp in beweging, dan moeten wij het met het oog volgen, d.i. dan ontvangen wij een reeks door den tijd gescheiden momentopnamen, die ook hier door de beweging ineenvloeien, niet door de beweging van de film, maar door die van het oog. Wij hebben Einstein niet noodig, om te begrijpen, dat dit op hetzelfde neerkomt. De schijn van een doorloopend geheel wordt nog versterkt door den duur der gewaarwording, die niet terstond met den prikkel verdwijnt. Waar blijft nu bij ons voornaamste zintuig het verschil met het verstand, dat door het onbewegelijke de beweging wil verstaan? Ook op het gebied der perceptie kan Bergson het scepticisme niet ontvluchten.

Met den tastzin is het niet anders gesteld. De vingertoppen kunnen in twee richtingen over een plat vlak glijden; hier hebben wij met twee dimensies te maken. Wij ontvangen

achtereenvolgens indrukken, die tastgewaarwordingen geven. Zij beteekenen nog geen plat vlak, evenmin als een lichtprikkel in het oog een lichtend punt in de ruimte. Die voorstellingen ontstaan eerst door de werkzaamheid van den geest, niet door die van de zinnen. Wie over het ontstaan van de derde dimensie der ruimte, de diepte, heeft nagedacht, ziet dit terstond in. De bekende stereoskoop heeft dit ieder kunnen leeren. In dat toestel zien wij vlakke afbeeldingen, die slechts zooveel van elkander verschillen als het verschil in standpunt van beide oogen medebrengt en die de lenzen ons op dezelfde plaats laten aanschouwen, als beelden met drie afmetingen. De geest heeft er de derde afmeting aan toegevoegd. Hij gebruikte daarvoor als materiaal gewaarwordingen, voortvloeiend uit het geringe verschil van den prikkel op het netvlies van beide oogen en die, welke het draaien der oogen bij hij fixeeren van het voorwerp doen ontstaan, die met de afstanden van het laatste van het oog wisselen. Die gewaarwordingen op zich zelf zijn geen afmetingen in de ruimte.

Het gehoor brengt ons de kennis van drie afmetingen. Een toon breidt zich continu uit in sterkte, hoogte en duur; wij kunnen hem vernemen in welke richting de geluidsbron zich ook ten onzen opzichte bevindt.

Hier roept de geest geen beelden met afmetingen op in de ruimte. Het blijft bij de gewaarwordingen zelf, die onmiddellijk gemoedstoestanden opwekken. Daarom pleegt men de muziek de meest onstoffelijke en dus de hoogste van alle kunsten te noemen. Als dan ook het receptief ontvangen zoowel als het conceptieve als lijdend aan dezelfde onvolkomenheid aan Bergson ontvalt, dan blijft hem niet anders over, dan het geheimzinnige doorleven, waarbij de werkelijkheid haar diepste geheimen openbaart, op voorwaarde evenwel, dat zij voor altijd in het individu besloten zullen blijven, daarmede komen en gaan, zoodat er niets in de buitenwereld van verluidt. Van wetenschap is dan van zelf geen sprake meer.

De waarde van onze wetenschap komt in een helder licht, als men zoo in het oog vat wat Bergson er tegen-over stelt. Overal in de wetenschap wordt de werkelijkheid opgevat niet als rust maar als beweging. Als men bij een oplossing van keukenzout zwavelzuur voegt in onvoldoende hoeveelheid om

het keukenzout geheel om te zetten in natriumsulfaat, dan acht men niet de beide zouten en zuren eenvoudig in bepaalde hoeveelheden aanwezig, een toestand van rust. Men gaat dan uit van de gedachte, dat de beweging voortduurt, dat de omzetting blijft voortgaan en leidt tot een bewegelijk niet tot een statisch evenwicht, dat den toestand niet meer verandert, als de snelheid van *omzetting* van beide stelsels dezelfde is geworden.

Zulk een beginsel heerscht overal in de wetenschap. Een raaklijn aan een kromme is geen lijn, die er één punt mede gemeen heeft, maar de limiet van een snijlijn, d.i. een moment in een geheel van beweging. Alles wordt gezien in het licht van beweging en verandering. Dat is wat anders dan het ‘penser l'instable par l'intermediaire du stable, le mouvement par l'instabilité’. Zoo wordt een onafgebroken veranderende werkelijkheid voor ons in voldoende mate begrijpelijk, zoodat zelfs de toekomst voorspeld kan worden. Dit is genoeg om ons in staat te stellen niet alleen om ons staande te houden in den strijd om het bestaan, maar ook om door talrijke ontdekkingen het leven aangenaam en gemakkelijk te maken. Moet de wetenschap nog meer geven dan dit? Wij moeten weten afstand te doen van het streven naar een kennis, die nu eenmaal onbereikbaar is voor een kenvermogen als het onze, en hulde brengen aan de wetenschap, die ons geeft, wat onder de bestaande omstandigheden mogelijk is. En dan hebben wij nog onze verbeeldingskracht, waarvan Bergson in het geheel niet spreekt.

Wij behoeven waarlijk het dier niet te benijden, dat de werkelijkheid kan doorleven, zooals zij onafhankelijk van een waarnemer is, ‘touchant la vie sans presque voir’. Laat het dier die absolute werkelijkheid doorleven half bewust, de mensch kan het met de relatieve in het heldere licht der bewustheid met zijn scheppende verbeelding, waarvoor het verleden niet sterft en de toekomst open ligt. De menschengeest heeft bij het aanschouwen niet zooals het dier een complex van gewaarwordingen zonder meer, hij ordent en regelt alles in ruimte en tijd en maakt zoo van het chaotisch mengsel van kleuren, geuren, warmte, tonen en drukken een geordenden kosmos, een wereld van afzonderlijke dingen, die in tallooze betrekkingen tot elkander staan. Hoe weinig

voegt het dier toe aan de ruwe gegevens der zinnen; hoe gering is de bewerking, die het ze laat ondergaan. De verschijnende wereld is voor den mensch voor een deel eigen schepping. Toen wij in het voorafgaande de ervaring stelden tegenover de logische werkzaamheid van het verstand, vermeldden wij niet uitdrukkelijk hoeveel van het eerste nog afkomstig is uit de eigen werkplaatsen en de eigen middelen van het intellect. De bloot zinnelijke aanschouwing van het dier en de verstandelijke van den mensch hebben weinig meer met elkander gemeen dan de ruwe grondstof, die de buitenwereld levert.

Al moeten wij het woord van Kant, dat de geest der natuur de wet voorschrijft, niet al te letterlijk opvatten, dit weten wij althans na den grooten Koningsberger wijsgeer, dat ik en niet-ik, subject en object bij elkander behooren en niet te scheiden zijn, dat zij als 't ware twee verschillende, elkaar aanvullende gezichtspunten vertegenwoordigen in het geheele gebied der ervaring van uit verschillende standpunten, dat alleen ons abstraheerend denken scheidt wat in de werkelijkheid onafscheidelijk verbonden is. Na Kant kunnen wij niet meer medegaan met de Engelsche en Amerikaansche Nieuw-realisten, de geestverwanten van Bergson, die subject en object beschouwen als twee werkelijkheden, geheel op zich zelf en buiten elkander staande, waarbij het eerste niets constructiefs aan het tweede toevoegt en zich uitsluitend passief en receptief gedraagt. Zoo begrijpen wij Bergson, als hij onze wetenschap, die slechts begrippen en betrekkingen kent, ongeschikt acht, om door te dringen tot de ware werkelijkheid, dat hij slechts heil ziet in de kennis van het absolute en dat alleen door 't doorleven er van bereikbaar acht.

Goethe, geen wijsgeer van professie, maar een wijsgeerig denker, moet, toen hij het onderstaande dichtte, gedachten gehad hebben, zeer na verwant aan hetgeen ons hier bezig houdt.

> Vernunft sei überall zugegen,
> Wo Leben sich des Lebens freut,
> Dann ist Vergangenheit beständig,
> Das Künftige voraus lebendig,
> Der Augenblick ist Ewigkeit.

De geest ontbreekt nergens, door hem vloeien verleden,

heden en toekomst samen tot een onafgebroken geheel. Zoo houden wij met Kant de vaan hoog van het idealisme en van de autonomie van den menschengeest tegenover de Nieuwrealisten en Bergson, die den mensch van het voetstuk stooten, waarop zijn ontwikkeling boven het dier hem geplaatst heeft. Wij stellen den geest bovenaan, niet alleen als een receptieve wezenheid die slechts ontvangt en niets geeft, maar als de activiteit bij uitnemendheid, die met zijn steeds identisch zijn zich stelt tegenover den stroom der gebeurtenissen, hem overziet, de eenheid van het bewustzijn tot stand brengend door bij alles uit te gaan van het 'ik' en alles op het 'ik' te betrekken en zoo een wereld van orde en regel scheppend, waar zonder dat slechts een aggregaat van onsamenhangende los uiteenvallende gebeurtenissen zich zou vertoonen.

J.E. ENKLAAR.

(Slot volgt).

Opleiding en bevoegdheden der leeraren in Nederland.

In de Gids van September 1922 wijst Dr. M.J. Aalbers-Hamaker in een artikel ‘De Middelbare school voor Meisjes’ op de tegenstelling, die er bestaat tusschen de Memorie van Toelichting bij het in 1921 ingediende ontwerp van wet tot regeling van het Middelbaar Onderwijs, en de artikelen in het wetsontwerp zelf. Zij toont aan het tegenstrijdige in theorie en praktijk bij de regeling van het Middelbaar Onderwijs voor meisjes.

Een zelfde tegenstelling is er in onze onderwijs-wetgeving te constateeren in zake de regeling van de opleiding en de bevoegdheden der leeraren. En dat niet slechts in het nu bij de Tweede Kamer aanhangige wetsontwerp, maar in de wetgeving op het Middelbaar Onderwijs sedert 1863. Het begint bij Thorbecke en eindigt - vooreerst althans - bij de Visser. De klove tusschen hetgeen in theorie gewenscht wordt en hetgeen in de praktijk wordt verkregen, gaapt met de voortschrijdende wetgeving al wijder en wijder: de theorie van een breede academische opleiding en de praktijk van een enge akten-studie.

In het volgende wil ik eerst aantoonen, dat wetgevers en adviseerende organen zich steeds hebben uitgesproken voor een universitaire vorming der leeraren, vervolgens nagaan, wat er in de praktijk van die theorie is terecht gekomen en ten slotte de onderhavige materie, zooals zij in het aanhangige wetsontwerp wordt geregeld aan eenige kritische beschouwingen onderwerpen.

I.

Thorbecke in de Memorie van Toelichting bij het Wetsontwerp in 1862 laat zich aldus uit: ‘Het is in het belang der scholen, wanneer het onderwijs in den regel wordt toevertrouwd aan mannen, die zooal niet aan een hoogeschool gestudeerd, althans een veelzijdige wetenschappelijke opleiding genoten hebben’. Elders schrijft hij, dat hij ‘het wil voorkomen, dat de docent een éénzijdige of uitsluitende opvatting hebbe der wetenschap tot welker mededeeling hij is geroepen’. En op een derde plaats heet het: ‘Voor het stichten van scholen zal tijd moeten gelaten worden, gedurende welke een grooter aantal bekwame onderwijzers zich aan onze Universiteiten zal kunnen vormen’.

Kappeyne bij de herziening der Wet in 1879 geeft in de Memorie van Antwoord als zijne meening te kennen: ‘Niet minder dan de klassieke vordert de moderne letterkunde ernstige studie, ja door hare grootere verscheidenheid in elk opzicht, een meer omvattenden en doordringenden geest en ruimer beschikking over bijkomende kundigheden. Onderwijs in de letterkunde zal het vruchtdragen, eischt uitstekend gevormde docenten. Eigenlijk moest van dezen universitaire opleiding worden gevraagd - en men moet de hoop niet opgeven het eenmaal zoover te brengen’. Geëischt wordt de universitaire opleiding na 43 jaren nog niet - slechts de gelegenheid er voor wordt aangeboden sedert 1921.

De Staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs, die het Ineenschakelingsrapport indiende, betuigde onomwonden haar voorkeur voor een academische vorming. Zij ontwierp een plan voor de opleiding der leeraren, dat door ‘aanknooping aan bestaande toestanden’ nog op twee gedachten hinkte, maar toch ‘alle leeraren in de wetenschappelijke vakken hun opleiding wilde doen erlangen’ aan de Universiteit.

In een ‘voorontwerp’ van wet, dat de tweede afdeeling van de Onderwijsraad in 1920 aan de leeraarsvereenigingen zond ter bespreking in hare algemeene vergaderingen, spreekt zij als hare overtuiging uit: ‘Er is natuurlijk alles voor te zeggen, dat het corps leeraren aan scholen, die voorbereiding voor

de studie in den ruimsten zin tot einddoel hebben, in zijn geheel, althans voor de wetenschappelijke vakken, samengesteld zij uit personen, die geheel zijn opgeleid aan de Universiteit, en daar den wetenschappelijken zin, de ruimte van gezichtsveld en de waardeering van anders gerichten arbeid hebben verkregen, die hun onderwijs eerst vruchtdragend en waarlijk ontwikkelend hunnen doen zijn. Het schijnt overbodig hierover uit te weiden'.

Ook de leeraren bij het Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs hebben zich uitgesproken voor een academische opleiding. De leden van de Vereeniging van leeraren M.O. bij een referendum in 1908, en die van het Genootschap van leeraren aan Nederlandsche Gymnasia op de algemeene vergadering te Zwolle in 1920.

Bij zoo'n wolk van getuigen schijnt het inderdaad overbodig 'hierover uit te weiden'. En toch! De groote meerderheid der leeraren aan onze middelbare scholen is niet universitair gevormd. Volgens het laatst verschenen 'Verslag van den staat van het onderwijs' over 1918/'19 waren er aan de hoogere burgerscholen van de 1936 leeraren 573 doctor, doctorandus of candidaat. Aan de gymnasia is de verhouding natuurlijk gunstiger. Van de 554 leeraren waren er volgens genoemd verslag 340 met academische opleiding[1].

II.

De vraag dringt zich op: hoe komt het, dat bij een zoo algemeen verlangen naar een uitsluitend academische vorming der leeraren, deze in Nederland niet bestaat, en het meerendeel der leeraren een niet-academische opleiding erlangt?

Het komt mij voor, dat de bron van het kwaad is te vinden bij den eersten wetgever. Thorbecke regelde het Middelbaar Onderwijs, voordat hij door een herziening van de Hooger Onderwijswet de Universiteit had gemaakt tot een opleidings-instituut voor de noodige leeraren. Daar ligt de oorzaak van het kwaad. Maar het zou niet zoo'n omvang hebben genomen als Thorbecke's opvolgers onze onderwijswetgeving in zijn geest hadden voortgezet.

1) Het aantal der akte-bezitters, die na een eindexamen gymnasium of H.B.S. 5-j. c. een academische studie hebben volbracht in één der moderne talen of de aardrijkskunde, wordt in de verslagen niet aangegeven.

In 1862 hadden de Universiteiten slechts één, voor de opleiding van leeraren toegeruste Faculteit: die der Wis- en Natuurkunde. De Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte was hoofdzakelijk ingericht voor de studie der klassieke talen en dus voor het opleiden van leeraren aan de latijnsche scholen en gymnasia. Voor de moderne talen, de aardrijkskunde, de handelswetenschappen bestond geen faculteit en voor de geschiedenis en het Nederlandsch maar een gedeeltelijke. Het is zeker hoofdzakelijk aan de achterlijkheid onzer toenmalige Universiteiten te wijten, dat Thorbecke de Middelbare akten heeft ingesteld. De traagheid, die de herziening onzer onderwijswetgeving kenmerkte, heeft er voor gezorgd, dat die akten zich zoo vast in ons onderwijssysteem hebben ingeburgerd.

Intusschen werd bij de instelling dier akten vastgehouden aan den eisch van veelzijdige wetenschappelijke ontwikkeling. Voor de wis- en natuurkundige vakken werd ingesteld een akte A, eenigszins overeenkomend met een toenmalig candidaatsexamen, en een akte B, te vergelijken met een doctoraal examen (Wet M.O. art. 70, 71, 72). Voor het onderwijzen aan een H.B.S. 5-j. c. waren alleen zij bevoegd, die een akte B verworven hadden. De bezitters van de afzonderlijke akten K I, II, III en IV, samen vormend akte A, waren bestemd voor de H.B.S. 3-j. c. De akte K V (hoogere wiskunde), slechts een deel der akte B, mocht feitelijk niet uitgereikt worden, dan aan bezitters der volledige akte A. Genoemd diploma (K V) verleende dus geen bevoegdheid voor een H.B.S. 5-j. c.

Zooals voor het docentschap in de wis- en natuurkundige vakken een studie vereischt werd in een complex van wetenschappen, ontleend aan de universitaire studie, zoo werd ook één akte ingesteld voor geschiedenis, nederlandsch en aardrijkskunde; één voor staatsinrichting en staathuishoudkunde (art. 74); één voor boekhouden, handelsrecht, handelsgeographie, statistiek, financiewezen en warenkennis (art. 75).

Door de samenvoeging van meerdere wetenschappen in één akte wilde de wetgever voorkomen: ‘dat de docent een uitsluitende of eenzijdige opvatting zou hebben der wetenschap tot welker mededeeling hij werd geroepen’. Deze strenge eischen van veelzijdige ontwikkeling heeft Thorbecke gehand-

haafd voor de wis- en natuurkundige vakken, maar in art. 76 laten vallen voor de overige bovengenoemde. ‘Om in den beginne’ een voldoend aantal leeraren te krijgen, werd aan de examen-commissies de bevoegdheid gegeven voor ieder der vakken afzonderlijke akten uit te reiken. Immers voor de handelswetenschappen en de aardrijkskunde bestond heelemaal geen instelling tot opleiding van leeraren, en de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte was vooral gericht op de studie der klassieke talen. De latijnsche scholen en de gymnasia zouden de doctoren in de letteren tot zich trekken.

Het is duidelijk, dat in de Middelbaar Onderwijswet van 1863 twee wegen voor de opleiding van leeraren zijn aangewezen: één, dien men den hoofdweg zou kunnen noemen: de academische; en een noodweg: de aktenstudie. Die laatste was alleen voor gebruik bestemd, zoo lang de hoofdweg niet geheel voor zijn doel gereed was. Bijna zestig jaar heeft het geduurd vóór het zoover kwam. Het nieuwe Academisch Statuut in 1921 ingevoerd, heeft eindelijk naast de philosophische, ook de litteraire faculteit in staat gesteld, de taak te vervullen, waaraan beide faculteiten in hoofdzaak hun reden van bestaan ontleenen: de vorming van leeraren voor het Voorbereidend Hooger Onderwijs.

Toen Thorbecke in 1862 zijn wetsvoorstel indiende en de akten instelde, kon hij aan de candidaten voor die akte-examens moeilijk een eisch van algemeene ontwikkeling stellen. De scholen, die dat voorbereidend onderwijs moesten geven, bestonden niet. Zijn wet zou de H.B.S.S. in het leven roepen; in 1876 eerst kwamen de gymnasia. Voor zoo goed als alle hoogere ambten wordt tegenwoordig als voorbereiding voor de eigenlijke vakstudie het volledig bezoeken van een H.B.S. 5-j. c. of gymnasium geëischt. Aan hen, die leeraar willen worden aan één dier scholen, wordt die eisch van algemeene ontwikkeling nog niet gesteld. Ieder, wien het lust, mag zich aanmelden voor een examen tot het verkrijgen van een akte M.O. Geen wonder, dat de verslagen der commissies belast met het afnemen dier examens, regelmatig opmerkingen bevatten over de soms zeer geringe algemeene kennis der candidaten[1)].

1) Als voorbeelden, ad libitum te vermeerderen, de volgende:
Uit het verslag der commissie voor Nederl. Taal en Letterk. 1912: ‘met de in de vorige verslagen ontwikkelde bezwaren, voornamelijk gelegen in het ontbreken van iederen eisch van algemeene ontwikkeling, stemt de commissie volkomen in. Het stellen van zoodanigen eisch is onmisbaar zullen de examens voldoen aan de bedoeling, waarmede zij werden ingesteld’. Dezelfde commissie 1915: ‘Het bevreemdt de commissie, dat waar zoovele candidaten bezitters van de akte van hoofdonderwijzer zijn enz.....
Uit het verslag der commissie voor Hoogduitsch A 1915: ‘Bovenal ook acht de commissie het haar plicht, aan het slot van dit verslag op het bedroevende niveau der algemeene ontwikkeling van vele candidaten te wijzen. Blijkbaar meenen vele candidaten, dat bij het begin der speciale vakstudie alleen de exameneischen het doel en de richting van hun arbeid moeten bepalen, zonder te bedenken, dat het onderwijs in een vreemde taal aan oudere leerlingen algemeen ontwikkelde docenten verlangt’.

Had onze onderwijswetgeving zich regelmatig ontwikkeld in den geest door Thorbecke aangegeven, de akte-leeraren zouden langzamerhand hebben plaats gemaakt voor de academisch gevormde docenten. Dat is niet gebeurd. Daardoor werden meer en meer de akte-leeraren als *de* leeraren beschouwd, de academici als uitzonderingen. Voor de regeering en in de oogen van het publiek werd een leeraar in 't algemeen een onderwijzer, die een middelbare akte ‘gehaald’ heeft, niet een academisch gevormd man, zooals een jurist of een dokter. Dat blijkt duidelijk, wanneer er van regeeringswege, weer eens iets gedaan wordt voor de opleiding der leeraren. Dan is het een maatregel in lijnrechte tegenspraak met den geest van Thorbecke's wet of met de bovenaangehaalde woorden van Kappeyne.

Op de begrooting van Binnenlandsche Zaken voor 1915, kwam een post voor van *f* 10,000 ter subsidieering van cursussen voor de opleiding der leeraren. Voor iederen geslaagden leerling zou het cursus-instituut een belooning ontvangen. Deze begrootingspost werd bijna zonder discussie goedgekeurd. Het instituut der cursussen en de subsidieering werd geregeld bij Ministerieele Beschikking van 14 Mei 1915. Daarbij werd de hoogste premie uitgeloofd voor een leerling, die slaagde voor K IV (natuurlijke historie). De akte K IV, zooals boven is aangeduid, verleende slechts een bevoegdheid voor een H.B.S. 3-j. c. In de door het Ministerie uitgegeven Verslagen over den staat van het onderwijs werden de leeraren met K IV dan ook altijd opgenomen onder de rubriek ‘niet bevoegd voor de school, waaraan zij doceeren’. Het aantal H.B.S. met 3-jarige cursus, werd in dien tijd steeds geringer

door omzetting in H.B.S. met 5-jarige cursus. De leeraren met K I, II, III, IV en V werden dus minder noodig - maar de vraag naar academici, volgens de wet alleen bevoegd, nam sterk toe. Toch werden voor het aankweeken van die onbevoegde leerkrachten premies uitgeloofd. Voor het bevorderen der academische studie ter verkrijging van bevoegde en gewenschte leerkrachten, werd niets gedaan. Men vraagt zich af of de ambtenaren aan de toenmalige Afdeeling Onderwijs bij Binnenlandsche Zaken de wet op het M.O. wel kenden, om van het begrijpen van den geest dier wet in zake bevoegdheden en opleiding niet te spreken.

Boven werd er op gewezen, hoe de commissies belast met het afnemen der middelbare akte-examens voortdurend klaagden over de geringe algemeene ontwikkeling der candidaten. Hier was voor de Minister gelegenheid aan de premie een eisch van vooropleiding te verbinden. Dat gebeurde ook bij de genoemde Ministerieele beschikking: einddiploma H.B.S. 3-j. c. of daarmede gelijk gesteld of gelijk te stellen diploma (M.U.L.O.-examen?) of akte Lager Onderwijs + *kennis van één der moderne talen Fransch, Duitsch of Engelsch.* Minder kan het bezwaarlijk!

Eén jaar vóór de indiening van het wetsvoorstel tot geheele herziening van de wet had in 1920 een partieele herziening plaats, waardoor aan de bezitters der akten K III, K IV en K V, tot zoolang slechts bevoegdheid verleenend voor een H.B.S. met 3-j. cursus, het recht is verleend ook aan een H.B.S. met 5-j. cursus en een gymnasium respectievelijk te doceeren de cosmographie, de natuurlijke historie en de wiskunde. Door dezen maatregel, die het meer en meer verdringen der academische vorming door de akten-studie een wettelijke sanctie verleende, blijft de academische opleiding feitelijk nog slechts geëischt voor de leeraren in natuurkunde, scheikunde, en, wat het gymnasium betreft, voor de klassieke talen.

Behalve de universitair gevormde leeraren en de aktebezitters is er nog een derde kleinere categorie leeraren: de technici. De artikelen 82 en 89 verleenen bevoegdheid tot het geven van onderwijs in de ‘technische’ wetenschappen aan ingenieurs, veeartsen, landbouwkundigen en officieren der land- en zeemacht. Toen bij de behandeling der wet in 1862

in de Tweede Kamer stemmen opgingen voor het schrappen van het woord 'technisch', verklaarde Thorbecke zich daar tegen. Als men nu bedenkt, dat in die wet van 1863 naast de hoogere burgerscholen ook voorkomen de polytechnische school, landbouwscholen en technische burgerscholen voor ambachtslieden en landbouwers, dan is de stelling zeker niet gewaagd, dat die onderwijsbevoegdheid voor 'technische' wetenschappen bedoeld was voor die 'technische' scholen. Het komt mij voor, dat Thorbecke met zijn weigering om het woord 'technisch' te schrappen veeleer heeft willen te kennen geven: zelfs aan de technische scholen mogen de technici niet de zuiver wetenschappelijke vakken doceeren. Afgezien nog van de vraag of aan de H. B S. S technische vakken, en welke[1)], onderwezen worden - Thorbecke heeft zijn voorkeur voor de universitaire studie boven die aan de technische scholen zoo onomwonden uitgesproken[2)], dat hij zeker niet aan de ingenieurs etc. dezelfde of meer bevoegdheden zou verleenen, dan aan de academici, zooals zijn opvolgers, m.i. zijn wet onjuist interpreteerende, hebben gedaan.

Misschien ook zou hij het wel gedaan hebben!

Want hoevele hoofd-, bij- en achterwegen er ook leiden naar het leeraarsambt aan onze H.B.S.S., een voldoend aantal bevoegde docenten is er nooit geweest. Wel geen ambtenarencorps in Nederland vertoont een in ontwikkeling en maatschappelijke herkomst zoo gedifferentieerd gezelschap als dat der leeraren: doctoren en doctorandi; abiturienten van H.B.S. 5-j. c. of gymnasium, onderwijzers, mannen en vrouwen zonder een bepaalde vooropleiding, maar allen voorzien van één of meer middelbare akten; ingenieurs; officieren en 'onbevoegden'. Men heeft van overal mannen en vrouwen bij elkaar geroepen, de deuren zijn wijd geopend - maar alle

1) Aan de Technische Hoogeschool behoort de wiskunde natuurlijk tot de algemeene vakken; voor den leeraar-ingenieur aan een H.B.S. pour besoin de la cause tot de 'technische'!

2) 'En wanneer men zich aan de eene zijde iemand voorstelt, die in de volle kracht des woords zijn studiën aan de hoogeschool volbracht heeft, en aan de andere zijde een goed geoefend polytechnicus, dan is het onderscheid tusschen beiden in het oog vallend, en, wat algemeene kennis en beschaving betreft, ten voordeele van den eerste.' Woorden v. Thorbecke, aangehaald door G. Bolkestein, Vijftigjarig bestaan van de Wet op het M.O., p. 23.

plaatsen zijn nooit behoorlijk bezet geworden. Volgens het reeds meermalen aangehaalde Verslag van 1918/19 waren er op een totaal van 1923 leeraren aan H.B.S.S. onbevoegd 27; niet bevoegd voor een vijfjarigen cursus, wel voor een driejarigen, 208[1)]; naast het vak, waarin bevoegd, nog een ander vak doceerend, 107. Dat geeft een totaal van on- of half- of gedeeltelijk bevoegden van 342. Dat het tekort op zich zelf niet mag worden geweten aan de vele in de laatste jaren opgerichte scholen, blijkt uit de verslagen van vroegere jaren. Sedert het verschijnen dier overzichten figureert daar altijd een rubriek 'onbevoegden' en sedert 1908/9 wordt ook het aantal half en gedeeltelijk bevoegden opgegeven. Dat tekort is dus het resultaat van het stelsel der zeer gedifferentieerde opleiding der leeraren, door Thorbecke noodgedrongen ingesteld, door zijn opvolgers niet geleidelijk afgeschaft.

Intusschen kreeg Nederland in 1917, als laatste ongeveer in den rij der beschaafde staten, een Minister van Onderwijs. In 1920 werd door dezen Minister de Hooger Onderwijswet herzien. De moderne talen en de aardrijkskunde werden opgenomen onder de aan de Universiteit te doceeren wetenschappen. Het Academisch Statuut van 1921 geeft ruimte en vrijheid in de keuze der vakken voor den aanstaanden leeraar. Leerstoelen voor paedagogiek zijn ingesteld. De Universiteit is eindelijk gereed om *alle* leeraren in de wetenschappelijke vakken als hare leerlingen voor te bereiden tot hun taak: den aanstaanden studenten die kennis en beschaving bij te brengen, welke hen met vrucht de universitaire lessen zal kunnen doen volgen.

Welk gebruik denkt de Minister van Onderwijs volgens het ingediende wetsontwerp van die vernieuwde Universiteit te maken voor de opleiding der leeraren?

III.

Eerst eenige citaten uit de Memorie van Toelichting om de beginselen van den Minister te leeren kennen om daarna te zien hoe die in praktijk worden gebracht.

1) Deze rubriek zal in 1920/21 na de boven gememoreerde herziening der wet verminderen; immers dan zijn K IV en K V bevoegd verklaard voor een vijfjarige cursus.

In de Algemeene beschouwingen treft deze zinsnede: ‘Het stelsel omtrent de bevoegdheid om Middelbaar Onderwijs te geven bleek in de praktijk meer en meer moeilijkheden op te leveren’.

Bij art. 88 wordt gezegd: ‘Hoezeer het wenschelijk zou zijn, dat *alle* docenten voor het Middelbaar Onderwijs met uitzondering wellicht van die voor teekenen en vrouwelijke handwerken aan de Universiteit werden opgeleid, zal dit naar te vreezen is, een practische onmogelijkheid blijken, zelfs bij invoering van een ruim beurzenstelsel’.

De toelichting bij art. 41, 5 luidt: ‘Naast het met goed gevolg afgelegd doctoraal examen zal het bezit van een middelbare acte als bewijs van bekwaamheid dienen te gelden... wijl het zich niet laat aanzien, dat daarvoor althans in de eerste jaren, een voldoend aantal doctorandi zal beschikbaar wezen’.

Uit het aangehaalde blijkt, dat de Minister een voorstander is van een uitsluitend (‘alle’ docenten) academische opleiding, maar gedreven door de vrees voor een tekort aan leeraren de middelbare akten nog wil behouden.

Die vrees van den Minister is begrijpelijk. De Universiteiten hebben tot nu toe nog geen 30% der leeraren aan onze Hoogere Burgerscholen geleverd. Maar hoe begrijpelijk ook, de vrees is ongegrond.

Immers den Universiteiten is nooit de gelegenheid gegeven hare capaciteit voor de aflevering van leeraren te toonen. Zoolang naast de universitaire, andere gemakkelijker en goedkooper opleidingen blijven bestaan, zullen zij die gelegenheid nooit krijgen. De eenige ervaring, waarover de Minister beschikt is die met het stelsel der gedifferentieerde opleiding met verschillende bevoegdheden. Dit systeem heeft, zooals boven is aangetoond, geleid tot een gering percentage academici in het leerarencorps en tot een voortdurend tekort aan bevoegde akte-bezitters. Er bestaat echter alle reden om te verwachten, dat een uitsluitend universitaire opleiding tot betere resultaten zal leiden. Wij hebben toch een voldoend aantal medici, die uitsluitend aan de universiteit gevormd zijn. Er is een bij tijden meer dan voldoend aanbod van juristen en ingenieurs, die eveneens langs één uitsluitend academischen weg hun opleiding hebben genoten. In het

buitenland kunnen de Universiteiten volkomen voorzien in de behoefte aan leeraren voor het Voorbereidend Hooger Onderwijs. Maar daar wordt haar ook geen onzuivere concurrentie aangedaan. Immers waar twee wegen: een lange, kostbare en betrekkelijk moeilijke, naast een korte, goedkoope en gemakkelijker naar éénzelfde doel leiden, daar is het niet twijfelachtig, welke van beide het meest zal worden betreden.

Een voldoend aanbod van leeraren, afkomstig van de Universiteit moet ook in Nederland verkrijgbaar zijn, als maar de Universiteit tot eenig opleidingsinstituut wordt verheven. Dat blijkt uit het aantal juristen en medici, dat de betrokken faculteiten voortdurend kunnen aanvullen en op de gewenschte hoogte houden.

Er zijn in Nederland ongeveer 4000 medici[1]. Het aantal juristen mag zeker wel op 3000 worden geschat[2]. Deze ± 7000 universitair gevormde personen hebben hun opleiding genoten aan vijf universiteiten en zijn geëxamineerd door negen faculteiten (8 openbare en 1 aan de Vrije Universiteit).

In 1918/1919 waren er volgens het reeds meermalen aangehaalde verslag aan Gymnasia, Lycea, Hooger Burgerscholen (driejarige cursussen en middelbare meisjesscholen inbegrepen) 2757 leeraren.

Als negen Faculteiten der Medicijnen en der Rechten in staat zijn ons land voortdurend te voorzien met de ± 7000 noodige doktoren en juristen, dan kan men toch redelijkerwijze verwachten, dat negen Faculteiten der Letteren en Wijsbegeerte en der Wis- en Natuurkunde niet in gebreke zullen blijven om voor onze scholen de gevraagde ± 3000 docenten af te leveren.

Er is voor hem, die zich rekenschap geeft van de oorzaken, die geleid hebben tot de droevige toestanden in het leerarencorps ten onzent, geen reden tot vrees voor een tekort aan docenten, wanneer de taak der opleiding uitsluitend aan de Universiteit wordt opgedragen.

Maar de Minister vreest alleen, ‘dat in de eerste jaren geen voldoend aantal doctorandi zal beschikbaar wezen’. Wanneer hij dus de akte-examens nog handhaaft, dan allicht als een

1) Geneeskundig Jaarboekje voor Nederland, 1920.
2) De ‘Gids voor de Rechterlijke Macht’ telt alleen ± 1700 juristen bij de Rechterlijke Macht en in de Advocatuur. In allerlei andere betrekkingen mag het aantal zeker wel op ± 1300 geschat worden.

tijdelijke instelling? - De voorstanders van een academische opleiding moeten die hoop laten varen. Ook deze Minister, die een uitsluitend academische vorming de meest gewenschte acht, durft met het oude niet te breken. Het ondeugdelijk gebleken stelsel, voortgekomen uit lang verleden toestanden, blijft gehandhaafd. Principieel wordt niets gewijzigd. Slechts eenige veranderingen worden aangebracht.

De aangebrachte veranderingen zijn in hoofdzaak te vinden in Titel VI, art. 84-91 (gewijzigd ontwerp 82-89)[1]. Zij komen op het volgende neer.

'Bevoegd tot het afleggen van de akte-examens zijn alleen zij, die bewijzen hebben geleverd van voldoende algemeene ontwikkeling als voorbereiding voor de beoefening der vakken, waarvoor zij examen wenschen af te leggen'. De akte-examens voor de meeste vakken worden gesplitst in een examen A en een examen B[2]. Het examen B wordt verdeeld in onderdeelen, die afzonderlijk kunnen worden afgelegd. Deze maatregel kan ook voor de A-examens worden vastgesteld.

De B-examens zullen worden afgenomen door de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte en door de Faculteit der Wisen Natuurkunde, afzonderlijk of vereenigd. Van Rijkswege kunnen cursussen worden opgericht tot opleiding voor de akten en kan aan cursussen van particuliere instellingen subsidie worden verleend.

Voor hen, die om welke reden dan ook het instituut der akten, willen behouden, zullen zeker de aangebrachte veranderingen, verbeteringen zijn; vooral de splitsing der akten en de opleidingscursussen. Ook hun zal echter bedenkelijk voorkomen de eisch van vooropleiding: 'voldoende algemeene ontwikkeling voor de beoefening der vakken, waarvoor zij examens wenschen af te leggen'.

Bij deze formuleering schijnt de Minister uit het oog verloren te hebben, dat zij, die voor het examen slagen, later leeraren zullen worden aan een Lyceum, Gymnasium of

1) Met de Memorie van Antwoord van 22 Juni 1922 werd een gewijzigd ontwerp ingediend.
2) Niet gesplitst zullen worden de examens voor staatswetenschap, staathuishoudkunde, teekenen, schoonschrijven, lichamelijke oefening, paedagogiek en vrouwelijke handwerken.

Hoogere Burgerschool. Het is toch niet in de eerste plaats de vraag, of iemand voldoende kennis bezit om het examen-vak te kunnen beoefenen, maar of hij voldoende algemeene ontwikkeling en beschaving bezit om met jongelui uit alle standen der maatschappij, die dikwijls van huis uit een vrij groote ontwikkeling mee brengen, om te gaan. Daarom moet aan aanstaande leeraren de eisch gesteld worden, minstens de school doorloopen te hebben, waaraan zij later les zullen geven en de kennis hebben verkregen, die zij hun leerlingen moeten bijbrengen. Niet alleen om het vergaren van kennis is het bezoeken van die school gewenscht. Het is van belang ook, om door omgang met jongelui uit alle standen toegang te krijgen tot kringen, die anders allicht voor hen gesloten bleven. Dit kan dikwijls meer dan het vermeerderen van kennis, bijdragen tot verruiming van blik. Het geldt bovendien wel als een eerste paedagogische eisch, dat de leeraar in algemeene kennis en ontwikkeling niet sta, of geacht wordt te staan, beneden zijn leerlingen. Bovendien biedt geen diploma een beteren waarborg, dat de candidaat voldoende voor de vakstudie is voorbereid, dan een einddiploma Lyceum, Gymnasium of H.B.S. 5-j. c. De universitaire lessen en examens houden ook rekening met dien grondslag. Zullen de akte-examens eenigszins gelijkwaardig zijn aan de academische, dan moet ook de basis, waarop beide studies voortbouwen, gelijk zijn.

Voor hen, die met den Minister van meening zijn, dat alle docenten voor het Middelbaar Onderwijs aan de Universiteit behooren te worden opgeleid, kunnen de voorstellen, in dit ontwerp neergelegd, niet anders dan een groote teleurstelling zijn. Het instituut der akten toch wordt niet alleen gehandhaafd, het wordt uitgebouwd en door de mogelijkheid der oprichting van rijkscursussen en het voortgaan met subsidieering van particuliere leergangen, zoo onwrikbaar in de wet vastgelegd, dat er in afzienbaren tijd geen sprake van kan zijn, dat alle, zelfs niet de meeste leeraren, een universitaire opleiding zullen erlangen. Het minder goede wordt verbeterd en zal het beste in den weg staan.

Men had van dezen minister mogen verwachten, zoo niet afschaffing in eens, dan toch maatregelen tot geleidelijke

opheffing der akte-examens. Misschien is het voorstel om de examens B door de faculteiten te doen afnemen, als een maatregel in die richting bedoeld.

Zoo'n halve maatregel kan echter niet leiden tot een werkelijk universitaire vorming. Tenzij men van meening is, dat academische vorming verkregen kan worden door het volgen van colleges of cursussen door professoren gegeven. Naast de studie draagt - en dikwijls niet het minst - tot de vorming van den academicus bij de omgang met zijn medestudenten in disputen en andere vereenigingen, aan studententafels, bij festijnen en zoovele andere gelegenheden, waaraan ieder oud-student nog met dankbaarheid en vreugde terugdenkt.

Al wordt nu de akten-studie verbeterd, al krijgt zij zelfs een half-academische tint, zij zal juist door die verbeteringen aan de werkelijk academische studie te grooter afbreuk doen. Zij zal, behalve bij de betrokkenen, nooit den naam krijgen van een academische studie, zooals die van den jurist, den theoloog, den medicus, of zelfs als die van den landbouwkundige, ingenieur of veearts. Het is de bedoeling van den Minister om tot de akten-studie vooral personen uit het lager onderwijs te trekken. De cursussen tot de opleiding van leeraren moeten zooveel mogelijk worden gehouden op Woensdag- en Zaterdagmiddagen, opdat er door onderwijzers gebruik van zal kunnen worden gemaakt. (Mem. v. Toel. art. 88. (gew. 86).

Als de onderwijzerskring de stand zal blijven, waaruit de leeraren voor een groot deel gerecruteerd moeten worden, dan zal de maatschappelijke ‘standing’ van het leeraarsambt voor den academicus niet veel aanlokkelijks krijgen. Hem wacht in de maatschappij dan niet de positie van den jurist, medicus of ingenieur, kortom van den academisch gevormde, maar die van ‘onderwijzer met een middelbare akte’. Wil de minister, dat alle leeraren de universiteit volledig zullen doorloopen, dan dient hij er voor te zorgen, ‘dat het leeraarsambt ook door maatschappelijk aanzien voor kundige mannen van beschaving aantrekkelijk zij’[1]. Die aantrekkelijkheid zal het alleen kunnen verkrijgen, indien de leeraren een geheel academisch opgeleid corps vormen.

1) Rapport van de subcommissie voor Voorbereidend Hooger Onderwijs in het Ineenschakelingsrapport II, blz. 418.

De technici, die èn door vooropleiding en door studie in ontwikkeling de gelijken zijn van de universitair gevormde leeraren, zullen de eenheid van het corps minder schade doen dan de akte-bezitters. Hun studie echter is van den beginne af gericht op een ander doel dan het leeraarsambt. Zij zijn, zooals boven is aangetoond, tegen de bedoeling van den eersten wetgever, door het geregeld tekort aan docenten in het corps gekomen.

Deze wetsherziening biedt de gelegenheid om aan dien onregelmatigen toestand een einde te maken. Zij wordt niet benut. De algemeene maatregel van bestuur, waarbij de bevoegdheden verbonden aan de middelbare akten zullen worden vastgesteld zal ook regelen 'de bevoegdheden tot het geven van middelbaar onderwijs van ingenieurs, officieren, veeartsen en apothekers' (art. 41,6). Het blijkt niet, waarom het recht aan landbouwkundigen ontnomen is.

En zoo blijft in beginsel alles bij het oude. Het leerarencorps blijft een heterogeen gezelschap en zal nooit de eenheid deelachtig worden, die voor den geest in en de samenwerking aan de school zoo gewenscht is. De voornaamste veranderingen bestaan in een betere regeling der middelbare aktenstudie. Daardoor zal zij een krachtiger mededingster worden voor de universitaire opleiding. Voor deze laatste zal de strijd om zich te handhaven moeilijk blijven. Haar blijft van twee kanten een onzuivere concurrentie aangedaan: 1°. van de technici; 2°. van de akten-studie.

De eerste is onzuiver, omdat de technische scholen blijven voorbereiden voor twee maatschappelijke betrekkingen, de universiteit in den regel maar voor één. De tweede is onzuiver omdat zij zal concurreeren door een korter, goedkooper en minder omvangrijke studie. Beide kanalen leiden den stroom af van de hoofdbedding, die volledig voert door de Universiteit. Niet door het verbeteren van de verschillende wegen, die leiden tot het leeraarsambt zal men ooit geraken tot een volledig, wel ontwikkeld, beschaafd, samenwerkend leeraarcorps, maar door het geleidelijk afsluiten van alle bij- en achterwegen en het openhouden van de breede heerbaan die allen leidt door het gemeenschappelijk opleidingsinstituut: de Universiteit. Na de invoering van het nieuwe Academisch Statuut, had het ingediende wetsontwerp de maatregelen

moeten bevatten, waardoor alle niet-universitaire wegen, die Thorbecke in 1863 noodgedrongen moest openen, geleidelijk worden afgesloten.

Het spreekt van zelf, dat de akte-examens niet in eens kunnen verdwijnen. Velen, die reeds jaren studeeren zouden worden teleurgesteld. Door overgangsbepalingen kunnen zij nog voor eenige jaren worden gehandhaafd.

Maar in de wet zelf kan ‘met aanpassing aan bestaande toestanden’ de weg gebaand worden tot een uitsluitend universitaire opleiding door twee maatregelen.

1°. Als eisch van algemeene voorbereiding worde gesteld: eindexamen Gymnasium, Lyceum, H.B.S. 5 j.c. of staatsexamen, dat toegang geeft tot de universitaire examens.

2°. De examens A, zoowel als de examens B worden aan de Universiteit afgelegd.

Van dit laatste is de Minister geen principieel tegenstander. Hij heeft de mogelijkheid overwogen, maar is tot de conclusie gekomen ‘dat zoodanige regeling afstuit op het bezwaar dat zij van de faculteiten te veel tijd zou vorderen’. (M. v. T. bij art. 89). Dit is ook het eenige argument, dat de minister weet aan te voeren tegen ‘sommige leden’ van de Tweede Kamer, die de wenschelijkheid hebben uitgesproken, ‘de examens voor de A-akte aan de universiteit te doen afnemen. (Voorl. Versl. en Mem. v. Antw. bij artt. 86-89).

De minister heeft waarschijnlijk bij zijn met arbeid overladen faculteiten gedacht aan de honderden, die zich jaarlijks aanmelden voor de middelbare examens, met name voor de examens A der moderne talen. Het groote aantal, dat zich tegenwoordig, nu het examen zonder eenige vereischte vooropleiding voor ieder openstaat, aanmeldt, kan echter niet als maatstaf gelden voor het getal, dat zich zou opgeven, indien van hen een eindexamen werd gevraagd en de studie aan de universiteit moest worden volbracht. Er is geen reden om aan te nemen dat het getal der candidaten, dat der juristen of medici zou overtreffen. Bovendien zouden eenige leden der faculteit, die nu met het afnemen der akte-examens belast zijn, door een rationeele regeling dier examens aan de universiteit aanmerkelijk ontlast worden.

Indien de akten blijven bestaan met den eisch van een eind-

examen of staatsexamen, en met examens A en B af te nemen door de faculteiten, dan zal er voor de opleiding der leeraren een toestand ontstaan als er vele jaren bestaan heeft voor de vorming van artsen: tweede natuurkundig en theoretisch geneeskundig- naast candidaats- en doctoraal examen. Evenals deze beide wegen ten slotte één zijn geworden, zou dat - en waarschijnlijk veel vlugger - het geval zijn met de akte-examens naast de candidaats- en doctorale examens in de litteraire en philosophische faculteiten.

Onze tijd roept om bezuiniging en eischt 'efficiency'.

Een uitsluitend academische opleiding zou ook aan die eischen tegemoet komen. Het behoeft eigenlijk geen nader betoog, dat de akte-examens, zooals zij nu zijn ingericht, een grove geldverspilling zijn. Het toelaten tot die examens van allen, die zonder eenige voorbereiding van algemeene ontwikkeling zich aangeven, leidt er toe, dat vijftig of meer percent der candidaten niet slagen[1]. Zoolang voor het toelaten tot die examens een eisch gesteld blijft, lager dan een eindexamen Lyceum enz., zullen zij de toevlucht blijven voor allen, die wegens het niet bezitten van een einddiploma uitgesloten blijven van de academische studie en de hoogere ambten, en die toch een betere positie in de maatschappij zouden willen innemen dan die van onderwijzer of lagere ambtenaar. Deze examenlustigen verlagen de 'standing' van den leeraar, kosten de examencommissies veel tijd, den staat veel geld en staan ten slotte de voorziening onzer scholen met een voldoend aantal ontwikkelde en beschaafde docenten in den weg.

In de faculteiten heeft de regeering 9 examen-commissies, volkomen in staat, desnoods met eenige aanvulling als voor de Delftsche examens, en beschikkend over niet minder tijd dan haar juridische en medische zuster-colleges om die examens af te nemen. Zou het geen aanbeveling verdienen van deze faculteiten als examen-commissies een effectvoller gebruik te maken? Door grooter toevloed van studenten zou ook haar doceerende werkzaamheid dan meer vruchten kunnen dragen.

1) B. v. in 1922 Duitsch A, van de 180 candidaten geslaagd 52; Fransch A, van de 227 candidaten geslaagd 103; Engelsch A, van de 204 candidaten geslaagd 66.

Vóór 1877 werden in Nederland opgeleid medicinae doctores en plattelands heelmeesters. De eersten gevormd aan de universiteit, de anderen op een klinische school. Onder die plattelands heelmeesters zijn zeker verdienstelijke, bekwame mannen geweest. Allicht waren er onder met ‘singuliere gaven’, die de vergelijking met menig medicinae doctor glansrijk konden doorstaan.

Zoo zijn er nu nog twee soorten leeraren: phil. en litt. doctores en doctorandi, en al of niet op cursussen (vgl. klinische school) opgeleide akte-bezitters. Ook onder die laatsten zijn er, die de vergelijking met een doctor glansrijk kunnen doorstaan. Maar, zooals het voor de lichamelijke verzorging van het Nederlandsche volk wenschelijk was *alle* dokters aan de universiteit te vormen, zoo is het een eisch des tijds *alle* docenten bij het Voorbereidend Hooger Onderwijs zelf volledig Hooger Onderwijs te doen genieten.

Ook Minister de Visser wenscht dat.

Door zìjn herziening der wet op het Hooger Onderwijs van 1920 is de Universiteit, anders dan in de dagen van Thorbecke, tot een volledig opleidingsinstituut voor leeraren hervormd.

Waarom tracht Zijne Excellentie zijne theorie dan nu niet in praktijk te brengen?

Groningen.

J. AALBERS.

Kunsthistorische methoden.

Denken en Beelden, door Dr. A. Pit. Encyclopaedie van de Wereldbibliotheek. Amsterdam. 1922.

Dr. Pit is oorspronkelijk uitgegaan van een aangeboren, zeer fijnen en door en door persoonlijken smaak. De smaak noopte hem zich uitvoeriger met de geschiedenis der voortbrengselen, die hij bewonderde, te gaan bezig houden en bracht hem tot de studie van de kunstwetenschap. Als verzamelaar, in den beginne voor zich zelf, vervolgens voor een door hem voortreffelijk beheerd museum, had hij alle gelegenheid zich zijn door smaak geleid weten ten nutte te maken. Daarna kwam - misschien onder invloed van zekere stroomingen in de geestesbeweging in Nederland - de zucht naar een hooger gedachtenleven, het streven naar een wijsgeerige samenvatting van wat in het middelpunt van zijn leven en zijn belangstelling gestaan had. Het ligt op dien weg ‘de ontwikkeling der beeldende kunsten van het begin onzer jaartelling tot heden, in een doorloopend verhaal te schetsen’ en tegelijkertijd ‘de aandacht te vestigen op de gemeenschappelijke ontwikkeling, niet alleen van de kunsten, maar tevens van het aesthetische denken en van het wijsgeerig-religieuse denken’.

Dat dit verhaal, uit den mond van iemand, bij wien de eigenschappen van een ‘kenner’ en een ‘denker’ zoo evenredig verbonden zijn, uitermate belangwekkend - men zou bijna zeggen boeiend - is, behoeven wij nauwelijks te zeggen. Ook moet men niet denken, dat de smaak, dien wij den grondslag van dr. Pit's kunstbeschouwing noemden, door

zijn latere, meer bespiegelende opvatting op den achtergrond geraakt of verdrongen zou zijn. Integendeel, bij alle philosophie, herkennen wij dien smaak toch nog als uitgangspunt van en leiddraad door menigen gedachtengang - en waarlijk, wij zijn de laatsten om te betreuren, dat de kruik hier allerlangst den reuk van 't eerste sap hield. Waarmee wij natuurlijk alweer niet willen zeggen, dat in het boekje veel te vinden is van het al te subjectieve en het eclectische, dat smaak pleegt aan te kleven, maar alleen, dat het bij alle objectiviteit en algemeenheid, een zeer persoonlijk karakter behouden heeft.

Wij zullen het nu aan den lezer overlaten het verhaal, dat als geheel gelezen, als geheel begrepen moet worden, te volgen en van onzen kant slechts in het kort de methode kenteekenen, die door dr. Pit op de kunstgeschiedenis wordt toegepast.

Het eigenaardige van dr. Pit's opvatting karakteriseert hij in het begin van zijn boekje: hij meent de ontwikkeling der kunst in haar geheel te mogen beschouwen ‘als een uiting van de werkelijkheid in de beteekenis van een gedachtengang’ (p. 5). Hij beschrijft een ononderbroken beweging (‘laten wij haar de beweging eener wereldgedachte, of eener goddelijke scheppingsgedachte noemen’ (p. 8) waarin ‘de historische gebeurtenissen, welke wij onderscheiden, vluchtige momenten zijn, overgangen in een anders-worden, die toch, als zoodanig, alle vorige en ook alle volgende momenten inhouden en zich altijd laten gelden’ (p. 5). De taak van den kunsthistoricus bestaat dus in het herkennen van dien gedachtengang, in het juiste kiezen van die artistieke gebeurtenissen, waarin de gedachtengang het duidelijkst wordt uitgedrukt, en in het uitschakelen van ‘bijkomstige stroomingen, die wijzen op mogelijkheden van ontwikkeling, maar niet tot ontwikkeling gekomen zijn’. Als momenten in de voortloopende beweging van de wereldgedachte staan de gebeurtenissen, waarmee de kunsthistoricus zich bezig houdt, evenzeer in noodzakelijken samenhang als de artistieke gebeurtenissen in het leven van den afzonderlijken kunstenaar. Dr. Pit gaat zelfs zoo ver, wat wij bij het individu onder geheugen verstaan, als begrip in de groote ontwikkeling van de kunst in te voeren en er den terugkeer van zekere verschijnselen - b.v.

het weder opleven van het antieke schoonheidsgevoel in de Renaissance - mee te verklaren.

Wij willen over die ‘wereldgedachte’ met bijbehoorend ‘wereldgeheugen’, die even naar de late stoa rieken, niet redetwisten - onze bedoeling is, te doen zien, hoe ernstig dr. Pit het met de continuïteit der historie meent en hoezeer zijn methode van andere in de kunstwetenschap gebruikelijke methodes afwijkt.

De kunstgeschiedenis bedient zich om haar stof te kunnen overzien en te beheerschen van indeelingen, maar de lijnen die zij over haar gebied trekt loopen heel wat minder scherp dan de lengte- en breedte-graden op de globe en wij kunnen niet zooals in de zoologie of in de botanie, uitgaande van zekere kenmerken, allengs soort, familie etc. determineeren.

Een indeeling, die zooveel mogelijk met historische en geographische indeelingen samen viel, scheen oorspronkelijk het veiligste; zij kon van een Grieksche kunst van de 5e eeuw v. C. of van een Fransche kunst van de 18e eeuw n. C. spreken. Inderdaad zijn er kenmerken te vinden, waardoor een op een bepaalde manier geschoold oog een Grieksch kunstwerk uit de 5e eeuw van een uit de 6e of uit de 4e, of een Fransch uit de 18e van een uit de 19e eeuw kan onderscheiden - of ook een Grieksch kunstwerk van een Egyptisch en een Fransch van een Duitsch. Zijn deze verschillen eenmaal vastgesteld, dan kunnen grootere historische of geographische samenvattingen tevens worden overgenomen, en wij kunnen in dien zin van een kunst van de oudheid, van de middeleeuwen, van den nieuwen tijd spreken, of ook van eene Oostersche en een Westersche kunst. Waar de politieke in de beschavingsgeschiedenis overging, poogde de kunstgeschiedenis haar indeelingen te volgen en kenmerken te vinden, waardoor zich een ridderlijke van een stedelijke, een hofkunst van een burgerkunst onderscheidt. Het historisch materialisme vervulde in de kunstgeschiedenis een gastrol, en het heeft ook niet aan pogingen ontbroken, na te gaan hoe overgangen van ‘naturalwirtschaft’ naar ‘geldwirtschaft’ en van ‘geldwirtschaft’ naar ‘kreditwirtschaft’ zich in de kunst spiegelden. Het spreekt van zelf, dat ook betrekkingen en verhoudingen tusschen landen en tijden in die kenmerken worden uitgedrukt en dat men van Byzantijnsche invloeden op de

Duitsche kunst van de 10e eeuw of van Italiaansche invloeden op de Hollandsche van de 16e kan spreken.

Intusschen besefte men, dat door die methode iets wordt verwaarloosd, dat misschien voor het algemeen begrip van kunst niet zonder belang is. Behalve in samenhang met land en volk, kan men de kunst ook als verschijnsel op zich zelf beschouwen en trachten haar zelfstandige ontwikkeling gade te slaan. Het is mogelijk dat wij, wanneer wij al te veel gewicht hechten aan verschillen, die haar tijdelijk of nationaal karakter bepalen, hierdoor overeenkomsten over het hoofd zien, die voor een algemeene waardeering belangrijk zijn. Naast de historisch-geographische indeeling vinden wij nu een rangschikking naar tijdperken van stijl en kennen opeenvolgingen als Byzantijnsch, Romaansch, Gothisch, Renaissance, Barok, Rococo enz. Hier worden kenmerken gezocht, die in de eerste plaats op de kunst op zich zelf betrekking hebben en waardoor wij haar in overzichtelijke, gemakkelijk te herkennen groepen samenvatten. Die kenmerken werden in den beginne aan architecturale vormen ontleend en golden dus eigenlijk voor de bouwkunst. Daar men echter een samenhang tusschen bouwkunst, schilderkunst en beeldhouwkunst meende te kunnen vaststellen, werden zij vervolgens ook op die andere kunsten toegepast - misschien zonder dat men er zich al te zeer rekenschap van gaf, in hoeverre in uitdrukkingen als ‘gothieke schilderkunst’ of ‘rococoskulptuur’ reeds iets overdrachtelijks ligt. Naarmate men meer tot het inzicht kwam, dat in de kunst waargenomen vormen vaststaande uitdrukkingen zijn voor zekere bewegingen van het gedachten- en gevoelsleven, werd met meer ijver naar den dieperen zin dier vormen gezocht en poogde men ze ook in hun buiten-aesthetische beteekenis te verstaan. Opnieuw, maar ditmaal op een ietwat andere wijze, begonnen kunst- en beschavingsgeschiedenis hier ineen te loopen en de ‘Renaissance-mensch’ verscheen aan de kim. Tegelijkertijd ontdekte men aan den eenen kant, dat die stijltijdperken toch weer niet geheel onafhankelijk van de historisch-geographische indeeling konden blijven, en dat men vragen: ‘in hoeverre is de gothieke stijl een voortbrengsel van den Franschen geest?’ of: ‘is de uitdrukking Duitsche renaissance niet een contradictio in adjecto?’ niet geheel kon ontloopen. Aan den anderen kant

verloor men, zoodra men kunstvormen met levensbewegingen in verband bracht, den historischen grond onder de voeten; het was niet te ontkennen, dat ook afgezien van begrijpelijke overgangstijdperken, het begin van een nieuwe stijlperiode niet met het ophouden van een vorige behoefde samen te hangen, laat staan historisch samen te vallen: ‘renaissance’ als gedeeltelijk kunsthistorische begripsbepaling voor zekere beschavingsverschijnselen, is een alleszins bestudeerenswaardig object, maar heeft van haar indeelingswaarde al te veel verloren. Wij weten tot welke moeilijke verwikkelingen dit alles aanleiding gaf en hoe heden ten dage, ieder die zich hiermee bezig houdt, tot over de ooren in onopgeloste problemen zit.

Daar de kunstgeschiedenis zich niet uitsluitend met de voortbrengselen, maar ook ten deele met de voortbrengers van kunst bezig houdt, spiegelen zich die twee methoden ook in de wijze, waarop persoonlijkheden - hetzij men ze op zich zelf, hetzij men ze in onderlingen samenhang behandelt - worden opgevat. De historisch-geographische methode - hier en daar patriottisch geïnspireerd - beschouwt den kunstenaar in de eerste plaats als een zoon van zijn land en tijd; de andere als een vertegenwoordiger van een zekere stijlgroep. Nemen wij de tijdgenooten Rubens, Rembrandt en Caravaggio, dan zal de éen ze als een Zuid-Nederlander, een Noord-Nederlander en een Italiaan, of misschien als een Antwerpenaar, een Amsterdammer en een Romein uit het begin en het midden van de 17e eeuw opvatten, terwijl de ander uit zekere overeenkomstigheden zal aantoonen, dat zij alle drie tot de stijlgroep en de beschavingsperiode van het barok moeten gerekend worden.

Men behoeft nu de beschouwingen van dr. Pit slechts aan deze beide methoden te toetsen en het onderscheid wordt duidelijk: ‘er is, zegt hij, een stage ontwikkeling, of liever een staag anders-worden, waarin nooit iets nieuw is, of alles nieuw is, al naar men het nemen wil, omdat het logische is de eeuwige volledige waarheid in altijd nieuwe vormen’. Chronologische termen worden alleen gemakshalve hier en daar gebruikt. Van het geographische zegt hij:

> ‘Dat elk geographisch midden aan de wijze van uitdrukking der gedachte een eigen karakter geeft, dat, bijvoorbeeld de Fransche kunst van

> de middeneeuwen, die van de 16e, van de 17e en die van de 18e eeuw, niettegenstaande de groote verschillen welke het anders-worden der gedachte meebrengt, toch zekere trekken gemeen hebben, welke men zou kunnen beschouwen als eigenaardigheden van een ras, of als gevolgen van bepaalde luchtgesteldheid, moge merkwaardig genoeg zijn om te worden aangeteekend, het mag toch onze aandacht niet afleiden van het veel grootere belang, dat het wezen zelf der kunst raakt: van de logische beweging, die met nationaliteiten en luchtgesteldheden geen rekening houdt en die maakt, dat in bepaalde tijden de kunst van verschillende volken een zelfde streven openbaart, een zelfde verhouding van mensch tot buitenwereld.'

Het blijkt uit het laatste deel van dezen zin, dat het begrip stijltijdperk niet geheel opgegeven is; de stijltijdperken worden echter niet meer als zoodanig, d.w.z. als afgesloten geheelen opgevat: ook zij zijn in oorzakelijk verband staande, deelen van een ononderbroken groei, en indien het al van belang is hun verschil als verschijningsvormen vast te stellen en te verklaren, de continuïteit wordt door dit verschil geenszins onderbroken.

Men zou uitgaande van een tegenstelling, waarvan dr. Pit reeds in zijn eerste hoofdstuk gebruik maakt, en die als roode draad door zijn boek loopt, het onderscheid tusschen zijn methode en de voorafgaande in het synthetische kunnen zoeken. Dr. Pit is van meening, dat de kunstenaar in de oudheid 'zijn objecten als van dichtbij beschouwt, als het ware met de oogen aftast, alle accidenten er van bestudeert en die in zijn schepping neerlegt', waartegenover de moderne mensch 'de dingen op een afstand bekijkt, zoodoende als van zelf niet de afzonderlijke accidenten ziet, maar de effecten welke deze onderling te weeg brengen'. In hoeverre dit opgaat, laten wij buiten bespreking - maar men kan zeker zeggen, dat ook dr. Pit, in plaats van aftastend, van nabij beschouwend en de accidenten bestudeerend, te werk te gaan, poogt op een afstand te zien en minder op de afzonderlijke accidenten let dan op de effecten die zij onderling te weeg brengen.

Het schijnt ons echter, dat wij door een beeld de verhouding der methoden nog beter kunnen karakteriseeren. Wanneer wij nog eens op onze globe terugkomen, zien wij, hoe hier een samenstel van horizontale en verticale lijnen, een net ontstaat, dat een duidelijke indeeling mogelijk maakt. Verge-

lijkenderwijze kunnen wij zeggen, dat in de historisch-geographische methode het horizontale door de tijden, het verticale door de landen wordt aangeduid. Daar nu in het compositum allengs meer nadruk op de eerste helft gelegd werd, kreeg het historisch-horizontale bij de indeeling, vooral in nieuwere tijden waar de wederzijdsche invloed van de landen zeer sterk is, een overwegende beteekenis. De stijlbepalende methode ging bijna nog meer uitsluitend horizontaal te werk, totdat, zooals wij zagen, de onmogelijkheid begin en einde van een beschavingsperiode te bepalen, haar lijnenstel in de war bracht. Dr. Pit eindelijk zoekt in de eerste plaats een verticale lijn, die door de kunstgeschiedenis als geheel loopt, zooveel mogelijk onafhankelijk van enkel chronologische of geographische verschillen is, en die de stijltijdperken als het ware verbindt. Die lijn moet voor de drie kunsten, bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst gelden, zij teekent in haar beloop den gang van het aesthetische denken, en haar kenmerk bestaat daarin, dat zij evenwijdig met de lijn van wijsgeerig-religieus denken gaat.

Nog eens, wij onthouden ons van ieder oordeel in hoeverre hetgeen dr. Pit zich voorgenomen heeft, ook gelukt is. Wij bepalen er ons toe op het belang van zijn methode te wijzen. In dat verband moeten wij - alweer zeer in het kort en zonder eenige kritiek - aan een andere poging herinneren, die eveneens verticaal zoekend, zoowel onafhankelijk van chronologische en geographische gegevens als van streng te onderscheiden stijlperiodes, tot een indeeling met tijdelooze kenmerken tracht te komen. Ook zij berust op een parallelisme van kunst en wereldbeschouwing, beperkt zich echter in tegenstelling met dr. Pit voorloopig tot één enkele kunst: de schilderkunst.

Dilthey, uitgaande van de exacte studie van de geschiedenis der wijsbegeerte, was tot een morphologie van de wijsgeerige stelsels gekomen; hij had ingezien, dat onder die systemen drie soorten van fundamenteel verschillenden opbouw te vinden waren, die van den beginne af aan naast elkaar staand, in den loop van de geschiedenis, onder invloed van andere denkvoorwaarden, ieder op zichzelf langzamerhand fijner en volmaakter waren uitgewerkt.

> Die Systeme des Naturalismus mit Einschluss des Positivismus, die in der Uebermacht der Aussenwelt und ihrer Gesetzlichkeit wurzeln, die Systeme des objektiven Idealismus, der von der Einheit von Körper und Geist ausgeht und der Welt einen seelischen Zusammenhang gibt, und die Systeme des subjektiven Idealismus oder Idealismus der Freiheit, der die Unabhängigkeit des Geistes von der Natur behauptet und die Welt von der sittlichen Persönlichkeit aus versteht.'

Van Demokritus tot de moderne positivisten, van de Grieksche pantheisten tot Spinoza en Hegel, van Socrates tot Kant trachtte de wijsbegeerte van drie kanten de werkelijkheid te begrijpen en naar dit begrip te leven. En zooals zij telkens van een andere levensverhouding uitging, waarin zich het wezen der werkelijkheid aan haar vertoonde, zoo vond zij drie verschillende werelden, met telkens andere kategorieën en andere idealen. Voor die werelden bestaat geen mogelijkheid het over elkaars gedachten eens te worden, daar het begrip dat voor de éene geldt, voor de andere zonder beteekenis is. Zij kunnen alleen in zichzelf consequent zijn.

Dr. Nohl, Dilthey's leerling, poogde nu wat hier gevonden was op de schilderkunst toe te passen *(Die Weltanschauungen der Malerei* 1908, opnieuw gedrukt in *Stil und Weltanschauung.* 1920). Er van uitgaande, dat ook schilderkunst, door haar verhouding tot de werkelijkheid, een uitdrukking van een 'Weltanschauung' is, zocht hij de drie typen en kwam ook hier tot de slotsom:

> 'der *einen* sichtbaren Welt gegenüber sehen wir die Maler *drei verschiedene Standpunkte* einnehmen, die ihre Wurzel letztlich in einem metaphysischen Realitätsgefühl dreifacher Art haben und zu *drei ganz verschiedenen Bildgestaltungen* führen, von denen jede, bis ins Einzelne anders organisiert, eine eigene Aesthetik hat.'

Hij demonstreerde vervolgens de typen van het naturalisme, van het subjectief en van het objectief idealisme aan een aantal schilders uit den ouden en den nieuwen tijd en vertoonde het verschil in hun opvatting en manier van werken achtereenvolgens in de 'allgemeine Bildinhalt', de 'Bildorganisation' en de 'Bildmittel'. Het is natuurlijk niet gezegd, dat alle drie vormen ten allen tijde gelijkwaardig naast elkaar moeten staan - het is niet uitgesloten dat in zekere perioden een enkel type overheerscht of dat een ander ontbreekt: maar het is zeker, dat zij even als de vormen der wijsgeerige levensbeschouwing van den beginne af aan gegeven zijn, dat

zij alleen in zich zelf consequent kunnen zijn, dat een vermenging van twee tot een eclecticisme voert, dat niet levensvatbaar is, en dat wij ze dus door de geheele geschiedenis elk op zich zelf kunnen vervolgen. Zooals men ziet hebben wij ook hier een methode, waarbij chronologische, geographische en stijlkenmerken van ondergeschikt belang zijn en die onafhankelijk hiervan verticale sneden door de kunstgeschiedenis mogelijk maakt.

Het is duidelijk, dat de beschouwingen van dr. Pit en die van dr. Nohl iets anders beoogen en van andere wijsgeerige gezichtspunten uitgaan. Hier wordt de verhouding tot de werkelijkheid als een enkele ook in haar wisselingen doorloopende beweging, als een gedachtengang, opgevat; daar wordt op drie, op zich zelf onveranderlijke verhoudingen tot de werkelijkheid gewezen, die op een onderscheid in zielestructuur berusten en zich in drie duidelijk te herkennen onvereenigbare vormstelsels uitspreken. Desalniettemin schijnt het ons, dat die twee - methodisch beschouwd - niet in principieele tegenstelling behoeven te staan. Het zou een in menig opzicht dankbare en aantrekkelijke taak zijn ze onderling te vergelijken. Nohl heeft, daar het er hem om te doen was, te bewijzen dat Dilthey's ‘Typen der Weltanschauung’ ‘sich auch auf einem ganz andern Gebiet bewährten’ voorbeelden uit allerlei landen en tijden gezocht en niet gepoogd ze in historisch verband te rangschikken. Het zou echter geenszins onmogelijk zijn de geschiedenis van elk der drie typen te geven en vervolgens te zien in welke verhouding zij tot den ‘gedachtengang’ staan - met andere woorden na te gaan welke rol Nohl's ‘typen’ in Pit's ‘verhaal’ spelen. Op bepaalde punten - b.v. bij Michelangelo - zou men zoo tot eigenaardige conclusies komen.

Doch ook dit laten wij aan kunsthistorici over. Voor ons - of liever voor de methodologie - komt het er op aan het gemeenschappelijke in die pogingen, het verticale in hun richtingen van kunstwetenschappelijk onderzoek aan te toonen. Juist nu een indeeling naar zuiver historisch-geographische kenmerken, waar wij het wezen van de kunst doorgronden willen, van twijfelachtig nut schijnt, en juist nu de op zich zelf zoo belangrijke nasporingen naar de verhouding van de stijlperioden tot de beschavingsgeschiedenis en tot elkaar op aller-

lei moeilijkheden stuiten, komt ons die streng doorgevoerde verticale wijze van beschouwing buitengewoon gelegen. Dat zij de andere methoden overbodig zou maken behoeven wij niet te vreezen. Immers - evenals dr. Pit ten slotte van een diepe en exacte kennis van het historische moest uitgaan om tot zijn samenvatting te komen, zoo richten zich onze gedachten wanneer wij zijn boek hebben uitgelezen van zelf weer naar een vergelijking met die andere indeelingen. Wat wij noodig hebben, is een net. Maar het schijnt ons een groote verdienste zekere lijnen van dit net, die wij slechts vaag voelden, opnieuw scherp en duidelijk te hebben getrokken. Wanneer dr. Pit gelooft, ‘dat de door hem toegepaste methode, het ordenen der verschijnselen naar een gedachtengang afgeleid uit het wezen der kunsten, kan strekken tot verheldering van het aesthetisch inzicht’ - kunnen wij dit volmondig beamen.

ANDRÉ JOLLES.

De schilder Eduard Karsen.

De waardeering voor Eduard Karsen is weinig openbaar. De zuivere aandacht, het liefdevol zich geven, gebeurt zonder woordgeruchten in de kamers van de weinigen, die zijn werk niet meer willen missen. Even zuiver is de daad van eer, even stil van gebeuren, het getuigen van zijn vrienden, die voor korten tijd bijeenbrachten wat gescheiden is, het levenswerk van den schilder, die meer dan zestig jaren nu telt[1)].

Hij is gekomen en maar weinigen voelden dat hij zijn deel aan schoonheid bracht. Hij heeft gegeven en altijd nog blijft het oprecht erkennen op den achtergrond. Gezaghebbende keurders bespraken het stadsgezicht in de schilderkunst. Zij noemden vanzelf de fellen en ook de aangename bedaarden. Breitner, hoe zou zijn naam als een klaroen niet een echo zijn in iedere schilderkunstige essay! Witsen, hoe zou zijne terughoudende aangenaamheid niet doordringen, overal waar nooitzich-zelf-vergetende sentimenten, nooit onvertogen woorden van groot-natuurlijke of brandend-geestelijke drift, de waardeering der wellevendheid vergruizelde?

Dat Karsen veelvuldig en niet op de gangbare eerste-de-beste wijze het stadsgezicht schilderde is te herhaaldelijk vergeten. En werd hij wel eens genoemd, dan was het met gemeen-plaatsen. Want vaststellen dat Karsen schoonheid geeft van schemerende stonden, van dag en seizoenen, dat is niets bepaalds zeggen omtrent zijn eigen aard. Dat is litera-

1) De tentoonstelling bij Fred. Muller, nazomer *1922,* bijeengebracht door Prof. Derkinderen, Mr. Kranenburg, A. Mensing, Mr. Mulder, Nieuwenhuis, Toorop, Verster, Verwey.

tuur maken. Ook voor Tholen geldt dat hij schilder is van de aandoenlijkheid der uren van oud licht. Ook Degouve weet een seizoen oud en zacht te doen leven in een laat uur. Van Daalhoff rangschikt men met stelligheid onder de dichterlijke schilders, waarover niet onbegaafde stylisten gemakkelijk welluidende literatuur schrijven. En het is dankbare werkzaamheid van veel gevoelige naturen te verwoorden, wat door geschilderde gedichten in de herinnering des beschouwers vlottend werd gemaakt.

Maar te pover in deze lyriek is de aanduiding van den eigen aard des schilders. Hoogstens wordt een groep, een soort van menschen aangewezen, die iets met elkander gemeen hebben. Maar iets met elkander gemeen hebben wel alle menschen. En spreken over den mensch in het algemeen of over de algemeenheid van een aantal der menschen is nog geen uiting over het wonder van het wezen en bestaan van één enkelen bepaalden mensch. Voor iederen schilder is een bepaalde wijze-van-zijn in zijne bepaalde schilderwijze uitgedrukt. De Essentie van dien eenen schilder heeft daarin haar ruimtelijk beeld gesteld.

Dat beeld is voor Karsen anders dan voor Degouve; voor elk mensch is dat anders. Niet der menschen aard in het algemeen, maar de algemeene aard van dezen bijzonderen mensch, dezen eenen schilder, bevat de wezenlijkheid, die wij te naderen wenschen, ook bij het beschouwen van schilders.

Bepaalde wijzen van schilderen, bepaalde vormen en middelen kunnen uit het bestaan van vorige schilderwijzen en vorige schilderlevens worden afgeleid. Waarnemen van het verband der kunstwerken voert de kunst-historici tot het stellen van wetten, waaraan de gang van het beeldend-leven voldoet. Maar de ontroerende wezenlijkheid van een schilder is van vorige bestaansvormen niet af te leiden, zij heeft volstrekt eigen bron, is niet onmiddellijk aan te geven, met name te noemen, maar slechts aan te duiden en te vinden door vergelijkend en bezinnend zien.

***

Sommigen meenden in Karsen iets van de z.g. Primitieven en ook iets van de 17de eeuwers, met name Pieter de Hooch,

terug te vinden. Zij noemden Karsen in zijn tijd een eenzame figuur, waartoe de droomerige avondnatuur van zijn werk verleidt. Afgezonderdheid, afkeer van gezelschapsneigingen, werken mede om een mensch te denken, die eigenlijk buiten het tijdsleven, op eigen wijze in stilte werkzaam is.

Maar *Karsen*, en met hem al die droomerig peinzende schilders, staan zeker niet buiten het leven en klaarder zelfs den de actualiteiten najagende, maatschappelijke mensch, weerspiegelen zij in hun werk, door hunne vibreerende gevoeligheid, het leven van eigen tijd. De groote baanbrekende gestalten, die geluid van sterke wind wekken en brekend werkzaam zijn, zij scheppen voor de kleine figuren mogelijkheden van stilte, sferen van gezuiverde lucht, waarin rustig bloeien van edele zielewaarden schoonheid brengt.

Zoo heeft bijvoorbeeld Vincent een hof geopend, waarbinnen rust en stilte vonden, zij, die tot vredige schoonheid brachten stille bloei van een welgeschapen ziel. Zoo zijn de groote Onrustigen brengers van rust voor die na hen komen, met kleineren aanleg.

Vanzelf heeft Karsen verband met tijdgenooten, natuurlijk is de Haagsche school niet vreemd aan zijne vorming. Maar het napluizen van deze filiatie raakt toch nooit den kern van zijn werk.

Ge moet niet trachten de jonge natuur-begeerigheid, de gretigheid naar der dingen detail, eigen aan de Primitieven, terug te vinden in Karsen. Ge moet het binnenhuis van de Hooch niet herkennen in een schilder, die door een min of meer vaag eenheidsgevoel des levens, naar techniek en geest gescheiden is van de tijdgenooten van de Hooch. De Tijd, verhalende aanschouwingsvorm, doet daar sterk mede. Zonder veel moeite en schade kunt ge bij de Hooch, deelen afzonderlijk beschouwen, na-elkander-zien, als waren het ieder voor zich kleine schilderijtjes, terwijl bij Karsen de deelen in veel sterker mate van elkander afhankelijk zijn; afzondering geschiedt niet zonder essentieele schade. Van het geheel zijn de deelen functies; van het sentiment zijn de dingen dienaren; de gestemd-heid is de binding, die het na-elkander, de Tijd, verdringt.

De karakteristiek der dingen wordt secundaire waarde, als de aandacht zich keert van de substantie tot de functie. Wel

treft ge nog een karakteristiek van menschen, boomen, gevels, vensters, straten, maar toch dient het een om hetzelfde te zeggen als het andere. Het gelaten-kijkend venster is verwant aan den koetsier, die voor het deftig grachte-huis wacht. En wat hangt in de boomen-kronen, die over de grachten neigen en aan de gevels dringen, is hetzelfde, wat om den donkeren mensch waart, die zich stil-haastig rept en verlangt en wanhoopt, beide in eenen.

Vergelijkt ge Karsen met Degouve, dan wijst de gansch andere wijze waarop Degouve b.v. boomen ziet, reeds op ander geestelijk bewegen en dus op andere techniek van zien en werken. Zie de boomen van Degouve, die fonteinen zijn, grijsgroen en bleekzilver, in lente-land, dat golft, in dampvlakten, doorschenen van eeuwig maanlicht.

Het Zelfde wordt door ieder leven anders geleefd; alles leeft van het Zelfde, het wezen is een, maar oneindig van tal zijn de uitdrukkingsvormen van het Eene.

***

Karsen is niet schilder van het ruime buiten; hij geeft de volstrekte natuurlijkheid van het landschap niet. Hij is niet schilder van menschen; het portret geeft hij niet. Ook het stilleven niet, want de kamerdingen vinden niet eerende aandacht bij hem. Karsen geeft *landschap en stilleven beide in eenen,* dat wil zeggen: het *stille* stadsgezicht; het landschap met *menschelijke* dingen: het gehucht, de boerenerven, de tuinen met menschelijke huizen: stille peinzers in ruime natuurlijkheid; rustende dorpen verzonken in wijdheid van duin, zee en lucht; rivier-*gezichten,* dat beteekent: de blik van hemel en aarde, waarin de menschelijkheid dringt der dingen; de peillooze natuur-onbewustheid van het water, waarin de schepen der menschen varen.

Landschap en stilleven beide in eenen, dat is de rustig schoone gave van dezen schilder.

Hieraan vooral herkent ge Eduard Karsen. De bijna bewuste kantigheid der menschelijke dingen breekt tegen het hooge schijnen van een natuurlijken lichtvloed.

In al zijn goede schilderijen is prachtige, welhaast precieuze begrenzing der massa's, scherpe silhouetteering tegen vloed

van laat licht. En in de nadrukkelijkheid van deze contrasten ligt een besef aangegeven van namelooze onmetelijkheid der wereld, van ruimte, hoogte van hemellicht, waartegen de stad staat als een coulis, een strak scherm. Al zijn gevelgezichten zijn bouwsels, met verstold leven, waaromheen wijdheid ademt van oneindigheden.

Daar is een verlangen uitgedrukt in zijn werk, een smachten van het leven naar de hooge zuiverheid; een verlangen naar smette-loosheid; een terug willen reiken naar wat kinderen ongeweten aan ongereptheid eigen is.

Karsen geeft zich niet geheel aan de dingen; hij ziet ze aan, maar hij verlangt wat anders, zijn ziel leeft elders; hij verwondert zich dingen te vinden zooals ze zijn. Een huis is hem een vreemd ding soms, zooals het een kind vaak vreemd is; de constructie ontgaat hem voor een deel; en over hem komt, wat over ieder van ons wel komt en wat herhaaldelijk in kinderen is: de bevreemding.

Vreemd al die dingen en menschen, vreemd die huizen, ge kent het leven wel, maar vandaag is het of ge voor het eerst ziet.

Wonderlijk dat zoo de grachten zijn en de bruggen en de menschjes; het is eigenlijk allemaal bedroefd; verlangen dat niet meer hoopt rilt zacht in gindsche boomen; wachten dat het vergeefsche weet is in gene gevels. Wat is het stil over de wereld. Luistert nu alles naar iets dat ver weg is? Maar wat is de schemer nu schoon. De kleuren zijn bijna geen kleuren meer. De kleuren zijn nu als heele oude menschen, die den dood bij zich weten en nog even naar het leven zien. In de wolkjes bloeien ze als heele jonge kinderen. Teeder is nevel in boomen; gesluierd is het park. Wat glanst het water. En de hemel brandt leeg en onophoudelijk vloeit ze weer vol met licht, dat al zachter wordt. De boomen vangen in de toppen den brand. Het is vreemd, daar beneden lijkt alles bedroefd.

***

De stilte is geen vrede in Karsen. Gedruktheid zich heffend tot blijheid, zware droefenis zich vergetend in schoonheid, dat zijn de subjectieve gronden der bewegingen in dit werk. Een

bedroefd zijn en dan later een niet meer begrijpen van die benedendste droefenis.

***

Kenmerk van zijn schildertrant is aandachtige overwogenheid. Een blij groen en blauw is rustig in zijn dagdoeken. Een grisaille-toon, een zuiver schakeeren van grijzen en bruinen is in de schemerdoeken. De teekening is niet overal opgegaan in vorm-gevend schilderen; ze is vaker contour dan teeken van constructie.

Vaak zet hij een horizontale lijn even beneden het midden en daarover de welving van een brugboog, de bocht van een grachtkant. Van uit het midden, schuin opwaarts, naar rechts en links, gaat de massa der gevels of der boomen, waardoor een driehoek van lichte-lucht open komt.

Zoo is dikwijls de eenvoudige verdeeling, de rustige bouw van zijn doeken. Bedaarde vlakken en overzichtelijke hoofdlijnen kenmerken een goed schilderij van Karsen. Niet immer is hij zich gelijk. Eenige doeken bestaan die niet voluit zijn kunnen dragen. Hij werkt niet gemakkelijk, natuurlijk niet; eenige malen kwam niet alles tot uiteindelijke klaarheid van juisten vorm, bleef hij wat steken.

Eenige zeedoekjes en een riviergezicht vereenigen zijn beste waarden. Bouw van driehoeken op een horizontale lijn; strakke silhouetteering tegen een zuivere lichtvloed, uit fijne grijzen, over roerlooze zee; gestemdheid, gespannen uitgedrukt, met het in duin rustend visschersdorpje; het leunen tegen elkander der huisjes; het bij elkander beschutting zoeken; koelheid aangloeiend tot ingetogen warmte in de kleuren. Ziedaar Karsen geheel gaaf; nooit over-drijvend, nooit verzoet, maar innig stil.

Zijn ‘herinnering aan een Vlaamsche stad’ bevat de gelukkige glimlach om schoone beleving, de imaginatie, in zachtbloeiende kleuren glorend, van peinzende huizen, tegen blanken hemel, aan glansend water.

***

Het werk van Karsen ontmoet, en bij die ontmoeting langdurig ondergaan hebben zijn zachte innerlijkheid, beneden

droef, naar boven wassend in sterkte, gepuurd uit schoonheid, dat is bezit gewonnen hebben dat blijft.

De mensch, nu, in drang naar hevige, hartstochtelijke éénkantigheid, wil ons plaatsen in de natuurlijkheid van het onbewuste of in de cultuurlijkheid van het verst-bewuste. Hij tracht terug te dalen in de oerlanden van zijn wezen of omhoog te klimmen met denkconstructies. De beeldende mensch, gelijk Karsen, is meer getemperd van aard.

Hij is een mensch die Stad bewoont, niet zonder verzwegen smachten naar heimelijkheid van velden, die op het land is, niet zonder achtergrond van Stad in zijn schouwen. Deze tweeheid (van natuur en cultuur), niet toegespitst maar peinloos niet steeds, dit balancement, lost hij en de mensch van verwanten aard, op in gevoelsvergetelheid van avondschoon in eenzame uren, waarin weifelt scheiden en scheiden met weifel versmelten in de communie van jongen nachthemel en ouden dag: wier kind bloeiende schemer is.

***

Van de besten van zijn tijdgenooten heeft Karsen steun in eerbiedig begrip en wederzijdsch herkennen van het lidmaatschap van een geestelijken groep. Maar - zonder gaarne dat te beleiden - heeft de schilder zeker levende waarde voor vele jongeren. Niet altijd zijn het de dingen waarover men veel spreekt, die het dichtste bij de harten zijn. Niet altijd zijn het verste weg, de dingen waarvoor men zich schaamt ze eigenlijk verwant te weten en lief te hebben. Dikwijls spookt onder jongeren moeite met wat heet van een vorige generatie te zijn. Maar die moeite, niet altijd is ze waarachtig, niet altijd bewijst ze dat inderdaad de afstand onoverbrugbaar is. Geestelijk egoïsme vernauwt wel eens (tijdelijk) horizonten, verwijdert in schijn wat zeer eigen is. Stilzwijgende afspraken ontstaan deze schrijvers en gene schilders niet toe te laten in het jargon, waarmee de nieuwe richtingen en de nieuwe tijd worden besproken.

In ieder mensch is echter wat met richtingen, generaties en meeningen niets van doen heeft, iets is in ons dat tusschen al ons praten en doen levend zwijgt, als een verborgen bindmiddel en onvatbaar is voor verouderde en nieuwe opvattingen.

Soms ziet ge de menschen alsof ze ‘eeuwig bestonden’, maar dat is een onklare uitdrukking voor wat nooit anders dan vaag kan worden verwoord. Iets van het wezen moet het zijn dat ge in die oogenblikken voelend ziet. Datzelfde Verborgene, dat wij voelen als een *grondelooze* diepte, dat herkent ge in de kunstwerken. En die herkenning stelt geen vragen meer over het van vroeger of nu zijn der dingen, over het substantieele of functioneele denken over het leven. Ge voelt het wezen, het is achter in de oogen die in U zien, het is eigenlijk diep in Uw Zelf.

Die wezens-spanning is ook in het werk van Karsen. Het is daar niet een sterker bewegen dan het bewegen in werk van anderen, maar de aanwezigheid van het zuivere herkent ge zonder aarzelen als de beste waarde.

Zoo geven de menschen de dingen als ze alleen zijn. In de uren waarin niemand ons ziet - wat zijn ze zeldzaam - in die uren welt de Vraag van ons bestaan zuiver naar boven. Onhoorbaar stelt ons bestaan zijn Vraag en het Geheim van ons zijn drukt zich uit aan ons lichaam: het staan, het leunen, het hoofd, hoe het neigt op den hals, de armen, hoe ze hangen, de handen hoe ze gestrekt zijn, de oogen hoe ze sprakeloos schouwen, de mond, hoe die zich geeft. Zelf zult ge dat bijna nooit en een ander kan dat nimmer weten. Want anders zijt ge, als anderen U aanzien, als anderen bij U zijn. Groot en schoon is vaak de openheid tusschen menschen. Maar iets belet de volkomen openheid, iets houdt terug de volledige openbaring van onze wezens-zuiverheid. De diepste wezensverwezenlijking houdt in den nedergang van het bestaan. In de alleene uren breken wij en gaat alles open.

Maar de zuiverheid, noem ze met de beste woorden, nooit noemt ge ze geheel. Voortdurend dringt ons uiten naar schoonheid van klank en kleur. Maar hoe waarachtig gevoeld, hoe ver en sterk ook gedacht, steeds blijft het even beneden de ongereptheid der diepste verborgenheden.

***

Noodig is het, aan het einde van deze woorden over den schilder Karsen, hunne gronden te bekennen. Tweeërlei waren de beweegredenen. Ten eerste: de drang tot erkennen, dat

dit werk open maakte en weer naar boven drong, wat verschoven scheen naar schijn-vergeten eerste vroegte. Geen vergeten bestaat waarachtig.

Ten tweede: de drang te geraken uit de vernauwing, ontstaan door de jacht naar nieuwe verschieten voor het beeldend leven. Noodwendig en zeker is het voortschrijden. Maar even stremmend als een fanatisch conservatisme is het loslaten der verbanden in te blinde vaart naar voren. Velen van ons zijn los-geraakt en grijpen met gestrekte handen naar mistige verten, als verdwaalden, die de gidsen verloren in hartstochtelijke haast naar bereikenis. Schijn-vernieuwing komt van de haastigen. En zoo groot is reeds de haast onder ons, dat velen, zonder verbanden, het levende vertrappen en te vloeken staan in de leegte.

Daar moet gebouwd en gebroken worden. Maar haast bij breken vernielt den breker. Kundig breken alleen helpt.

Erkennen wij het werk, dat naar den tijd gezien achter ons ligt, maar naar den geest voor velen waarachtig leven beteekent. Ook Eduard Karsen vinde dit erkennend waardeeren.

A.M. HAMMACHER.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Een brief over Seillière's Rousseau.

Ernest Seillière blijft met de zekerheid van een doctor irrefragabilis zijn weg vervolgen en zijn requisitoir tegen romantisme, mysticisme en naturisme formuleeren. Na zijn Jean Jacques Rousseau[1)] ligt thans alweder een bijna even lijvig deel over Emile Zola[2)] op onze aandacht te wachten. Wie eenmaal kennis maakte met Seillière's sterke, heldere, gezonde inzichten, dien laat hij niet weer los, ook al vraagt zich de lezer somtijds: maar is dit alles niet al te fraai sluitend, al te eenvoudig, en bovenal voor een belangrijk deel van den modernen geest al te vernietigend? Die twijfel scheen mij zoo treffend uitgedrukt in een brief, dien ik onlangs uit West-Indië ontving van een jonge Hollandsche vrouw, die zich met Rousseau-studiën bezig houdt, dat ik haar verlof vroeg, er het grootste gedeelte van te mogen publiceeren. Hier is het.

‘Aanvankelijk ging het met de studie van Rousseau, bij de drukte van 't gezin en onder de tropenzon natuurlijk niet al te voorspoedig. Onder den indruk van 't nieuwe las ik in den beginne heel andere dingen: boeken over sterrekunde onder andere. Het leven tusschen zee en sterren is heerlijk. Ook hier, op 't dorre eiland, is de zee en de pracht van de sterren in den nacht het alles beheerschende. Alleen al het wonen zóó

1) Bibliothèque d'histoire littéraire et de critique, Paris, Garnier frères, 1921.
2) Politeia, Bibliothèque de pensée et d'action politique, publiée sous la direction de René Gillouin, Paris, Grasset, 1923.

vlak aan zee, dat bij hoog water de branding tegen 't huis aan slaat, is een genot. Soms zie je 't verre vasteland van Venezuela, bij regen. De zon is het vreeselijke; maanden lang in 't felle licht, voel je je afwisselend uitdrogen en versmelten. Het eiland is bijna geheel dor en kaal, een duinlandschap in grooter proporties; je kunt overdag bijna niet naar buiten in de hitte. Maar de avonden zijn heerlijk, altijd waait het en nu hebben we veel regen... De omgeving werkt tot intellectueelen arbeid niet mede. Niet alleen dat er hier op een heel enkele na, die in Holland studeerde of in Amerika, niemand meer dan lager onderwijs heeft gehad, maar in géén opzicht zie je teekenen van kracht, initiatief of meeleven in den tijd - behalve dan met auto en bioscoop. Het eerste woord Papiaments dat je leert: poco-poco - langzaam aan - is symboliek. 't Is een land van rust - met een prachtige haven. En dat is 't eenig vertier hier, het drukke scheepvaartverkeer van allerlei naties, waardoor men hier allerlei doortrekkende vreemden ontmoet. Het 14-daagsch op en neer gaan van de Hollandsche mailbooten is als de adem van Holland. De mail, de Rotterdammer en de Groene zijn verkwikkingen in 't isolement van het “dûshi eilaentjie”. (Papiaments is niet consequent te schrijven)...

... Bovendien ondervond ik met Rousseau, dat mijn belangstelling een tijd lang bezweek. Na het lezen van de Confessions, van brieven, van een karakterschets, was ik hem zoo gaan zien als een psychopaath, dat ik de prikkel kwijt raakte om er verder in door te dringen. Men moet in een bepaalde, zeer vaste gemoedsstemming zijn, om, ook in lectuur, al die kwellende moeilijkheden en dat zelfbeklag te kunnen verzetten.

Misschien was 't ook wel de invloed van Seillière, die zoo zeer de zwakheden van Rousseau aan de kaak stelt.

Het is moeilijk om in de appreciatie van Rousseau vasten grond te krijgen, ook omdat hij zoo ongelijk is. Seillière als inleider heeft zijn gevaren. Ondanks zijn schijnbare of werkelijke koelheid is hij in zijn oordeel verbazend subjectief. Zeker, het is heilzaam tegen een veel verbreide affectieve bewondering, wanneer de nuchtere ontleder zegt: zie hier uw aangebeden, verafgoden heilbrenger in zijn menschen-kleinheid, in zijn ridicule geschipper om zijn lieve lust te vertoonen

als de hooge deugd, en wanneer hij dan analyseert de moraal van de Julie, van den ridderlijken Saint-Preux, - maar het is tegelijk heel onbillijk. Rousseau “ivre d'amour sans objet; cette ivresse fascina mes yeux, cet objet se fixa sur elle; je vis ma Julie en madame d'Houdetot...” (Conf. IX) - het is gemakkelijk, deze situaties te ridiculiseeren; maar de vraag rijst of het iemand die van nature boven al deze zoozeer verbreide menschelijke zwakheden en dwaasheden verheven is, past, daar zoo vernietigend over te oordeelen. Is het edelmoedig om een anders kwalen, die men zelf niet kiest, zoo te bespotten? Een moralist, kan men zeggen, is niet gehouden edelmoedigheid te betrachten, wanneer zijn doel daarover heen reikt. Toch voelt men, zoo gaat 't mij althans, in dezen rechter over de fouten die hij zelf niet te bestrijden heeft gehad, telkens iets onuitstaanbaars, een gebrek aan humaniteit.

Daarbij komt, dat Seillière het beeld verwringt. Hij leidt de loten van den Rousseau-boom langs zijn getimmerte van “mysticisme féminin”, en doet daarmee het organisme geweld aan. Is het niet een spitsvondigheid, om al wat aan Rousseau meer rationeel, overdacht, niet verweekt is, te bepalen als prae-rousseauistisch? De idee van de natuurlijke goedheid b.v. is vóór en rondom Rousseau toch reeds in allerlei geesten aanwezig. Zij wordt elders ook door Seillière zelf aangetoond bij Fénelon, bij de paters missionarissen enz. Ook Masson, dien Seillière zelf veel aanhaalt, leidt den oorsprong er van bij Rousseau tot in zijn jeugd terug. Ik geloof niet dat die scheiding van Rousseau “avant et après le rousseauisme” houdbaar is.

Seillière is een fijne en scherpzinnige, maar zeer koele natuur. Vandaar ook dat hij van Rousseau's onbevredigdheid en zijn vlucht uit de werkelijkheid niet anders dan de zwakheid ziet. Misschien is de beheersching en aanvaarding van de eigen werkelijkheid de edelste levenshouding; toch voelt men ook hier weer een tekort aan verstaan van het maar al te zeer menschelijke. Tegenover den godsdienst is het eigenlijk hetzelfde. De beschouwing blijft formalistisch, soms zou men haast zeggen oppervlakkig. In “Le Péril Mystique” wijdt Seillière een hoofdstukje aan het Rousseau te kwader ure - ten opzichte van S. - ontsnapte “ami de la vertu plutôt que vertueux”. Aanleiding om Rousseau en “nos habitants”

dusdanig over den hekel te halen, dat men het lezende, een hartelijk leedvermaak bijwijlen niet onderdrukt. En toch, o psycholoog Seillière! ik heb dagen lang zitten zinnen, welke bijbelplaats het toch was die hierop paste. Eindelijk heb ik haar gevonden: het is Rom. 7, 18 en vlg. “Want het willen is wel bij mij, maar het goede te doen, dat vind ik niet; want het goede dat ik wil, doe ik niet, maar het kwade dat ik niet wil, dat doe ik”... “Zoo vind ik dan deze wet in mij, als ik het goede wil doen, dat het kwade mij bijligt”. Seillière trekt dan ook vooral te velde tegen het begrip van “de zonde die in mij woont” als een kracht buiten den wil, zooals hij dat in Rousseau meent te diagnostiseeren ('t is zoo'n volkomen medisch te werk gaan). We moeten (dat valt ook telkens op bij 't lezen van zijn groote boek over Madame Guyon en Fénelon) alle mysticisme uit den bijbel maar wegmoffelen zoo goed als 't gaat, en godsdienst en kerk zien als een “hygiène morale” voor de massa, bewonderen haar knapheid om de zwakheden van de menschen te leiden door psychologisch inzicht. Er zit in die heele beschouwing iets irriteerends. Moet dan al wat niet direct rationeel is in den Bijbel, maar alleen literatuur blijven? Gelijk dezelfde gedachten van “vertu” er bij Seillière wel door zullen kunnen, als Racine ze in gladde en fraaie verzen zingt in een van de Cantiques:

> Hélas, en guerre avec moi-même
> Où pourrai-je trouver la paix?
> Je veux, mais n'accomplis jamais.
> Je veux, mais o! misère extrême,
> Je ne fais pas le bien que j'aime,
> Et je fais le mal que je hais.

Maar als Rousseau dit zegt, en doorleeft, krijgt hij er van langs.

Seillière's houding tegenover den godsdienst is mij vreemd en onbegrijpelijk. Het is misschien het gezichtspunt van een zeer liberaal Fransch katholicisme. Oude Hollandsch-protestante traditie accepteert dit niet; gelijk Seillière tenslotte geen vrijheid van geweten accepteert, het criterium in eigen geweten niet erkent dan als een gevaarlijke mogelijkheid van ìndulgentie voor eigen begeerten en zwakheden. Vrijheid moge een fictie wezen, maar wij voelen ons toch ontzaglijk veel vrijer van een aantal tradities dan deze Franschman. Dat

moet ook wel de oorzaak zijn, dat hij het moderne leven en zijn strekkingen zoo anders zal zien dan wij Hollanders in 't algemeen. Toch spijt het me dat ik in Holland zijn lezingen niet meer heb gehoord. Want ik heb zijn boeken toch wel gewaardeerd, en voel zijn kritiek op al het slappe, indulgente, onvaste van dezen tijd als door en door gezond; de grondbegrippen ervan blijven je bij, en vinden telkens weer haar toepassing...'

Inderdaad, dat is de groote kracht van Seillière, dat zijn denkbeelden zelfs hem die ze niet ten volle aanvaardt, zoo onweerstaanbaar tot toepassing dwingen. Het is 'philosophie en action' in den besten zin des woords.

J. HUIZINGA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Jan. 1923.
De Roer.

Ongetwijfeld is het een geluk dat het zoover kwam. Onder Lloyd George zou het niet gebeurd zijn. Hoeveel hij in de politiek der geallieerden sedert 1919 heeft beteekend, wordt nu pas openbaar. Hij vond altijd op het laatste oogenblik een uitweg - naar een terrein waaruit men zes weken later opnieuw een uitweg trachtte te zoeken. Voor het oogenblik scheen dan telkens het ergste voorkomen. Op den duur heeft die politiek van kunstmiddeltjes geen succes gehad. Men is in een kring rondgeleid, en thans ongeveer aan het punt van uitgang terug.

Begaan de Franschen rechtsschennis? Neen, als het tractaat van Versailles recht is. Achter een rechtstitel kunnen de misdadigste overmoed en de ergerlijkste kortzichtigheid schuilen. Men heeft de moeiten van het wereldherstel, dat slechts slagen kan bij samenwerking van allen, aan één volk opgelegd, en beproeft nu dwangmiddelen om iets te bereiken dat in zichzelf onmogelijk is.

Heeft men zelf niet aanhoudend premiën op het lijdelijk verzet van het Duitsche volk betaald? Stap voor stap is men van het tractaat van Versailles afgeweken; steeds heeft men zijn eischen lager gesteld, en evenwel blijven zij niet te vervullen voor een natie wier bestaan men begonnen is met te ontredderen, en wier eergevoel men eerst door overmaat van smaad en onbillijkheid diep gewond heeft. Men heeft Duitschland èn naar zijn economische èn naar zijn zedelijke weerstandskracht gestaan, en nu zou men er zich over verwonderen, dat het geworden is wat het is?

Duitschland had, in alle billijkheid, aan het herstel zijn aandeel, zijn zeer ruim aandeel, moeten dragen. Er is een tijd

geweest waarin het zich hiervan doordrongen voelde en er naar wilde handelen. Hoe heeft men de tegenvoorstellen van Brockdorff-Rantzau bejegend? In 1922 reeds zou men zich zeer tevreden hebben getoond met eenig gegrond uitzicht op de 100 milliard die in 1919 niet in aanmerking werden genomen. Ook voor het moratorium heeft Frankrijk, in de Commissie van Herstel, ten slotte voorwaarden genoemd, voor Duitschland minder bezwarend dan die het eenmaal zelf ter sprake had gebracht.

Toen echter die voorwaarden genoemd werden, waren zij reeds eene farce geworden: een tot mislukking gedoemde poging, om in Europa een goede pers te verkrijgen. Immers reeds op de (geringe) tekortkomingen in andere leveringen dan die in contanten was toen eene straf voltrokken, die men door Duitschland met opzegging van alle medewerking tot afdoening zijner schuld in eenigerlei vorm zag beantwoorden: van het gansche moratorium kon in deze omstandigheden geen sprake meer zijn, en men is nu tot het ultimatum van Londen van 1921 teruggekeerd, - tot een eisch m.a.w., dien men reeds binnen het jaar had ingezien, in de bestaande omstandigheden niet langer te kunnen handhaven.

Is dit eene manoeuvre, alleen bestemd, om Duitschland te spoediger ook ten aanzien der contantenlevering in gebreke te kunnen stellen, ten einde vervolgens tot zeer drastische maatregelen over te gaan?

Alsof het, om aan Duitschland geweld te plegen, reeds thans, vóór 31 Januari, aan eenig voorwendsel ontbreekt! Een door militairen beschermde inlegering van ingenieurs, bestemd er voor te waken, dat Frankrijk verder geen ton kolen te kort komt, wordt met de aanzegging beantwoord: ‘gij zult, zoolang gij aan de Roer staat, in het geheel geen kolen ontvangen’, en Frankrijk steekt dit op! Het eerste gevolg der bezetting is geenszins dat onbezet Duitschland in kolennood gaat verkeeren, maar dat de hoogovens in Lotharingen moeten worden gedoofd.

Tot in de kleinste bijzonderheden heette het succes der onderneming berekend en verzekerd. Het blijkt voor het minst, dat dit ijdele grootspraak is geweest; de reis van Le Trocquer en Weygand had men zich dan immers kunnen sparen. De Duitschers hebben geweten, dat de invallers zich

niet van de middelen hadden voorzien, den arbeid der mijnwerkers hetzij te betalen hetzij te vervangen, en zij hebben naar deze wetenschap durven handelen. Als de Franschen niet verder gaan dan zij tot dusver gedaan hebben, zal het fiasco der onderneming zelfs voor het Fransche publiek geen week langer zijn te bemantelen.

En als zij wèl verder gaan? Als de Roer economisch van Duitschland wordt afgesneden? het passeeren van kolentreinen over een in te stellen douanegrens met geweld belet? Dan zal Frankrijk het gansche leven en bedrijf eener industrieele bevolking van vier millioen zielen moeten organiseeren en financieren, en, bij onwil, de mijnarbeiders door eigen volk moeten kunnen vervangen. Men denke daarover waarlijk niet licht; - Frankrijk, met geen andere hulp dan die van den satelliet België, zal die taak nauwelijks kunnen beproeven, zonder zijn eigen economisch bestaan te ontwrichten.

Want het blijft niet bij de vier millioen inwoners van het Roergebied alleen. Ook de linker Rijnoever zou door de nieuwe economische grens worden ingesloten, en ook daar is in de bevolking een geest gevaren dien Frankrijk er tot dusver niet gekend heeft. Van medewerking der bevolking is ook daar niets meer te verwachten.

Als Frankrijk doorzet gaat het vermoedelijk een mislukking tegemoet, en als het niet doorzet heeft het zich mede groot nadeel berokkend.

Wat helpt het, te betoogen dat in '71 en vervolgens in de bezette departementen de Duitschers strenger zijn opgetreden dan thans de Franschen aan de Roer? Duitschland had toen een bereikbaar doel, het had dit onverbloemd aangewezen, het beheerschte de middelen die het in dienst van dit doel aanwendde. Frankrijk wist waarmede het met den vrede van Frankfort af was. Die wetenschap heeft Duitschland sedert den vrede van Versailles ontbroken, en dat zij haar ontbroken heeft, is de schuld der geallieerden zelven geweest, niet het minst die van Frankrijk, dat, vol *arrière-pensées* als het in '19 was, auteur is van de meeste dubbelzinnigheden van het tractaat. Men leze er het boek van Tardieu maar op na. De geallieerden hebben hun noodzakelijke oneenigheid toen met een statigen mantel omhangen, die thans tot flarden toe is verscheurd.

Europa ziet thans eigen naaktheid aan. Het staat aan het begin òf van een ramp, òf van bezinning. Alleen de vereeniging van aller kracht kan nog iets bereiken. Er is zóóveel gewonnen, dat Europa thans zal moeten uitmaken of het van de Volkenbondsorganisatie partij kan en wil trekken tot hooger dan werken van schijn. Een Volkenbond die van het tractaat van Versailles en zijne onmiddellijke gevolgen moest afblijven, was zijn geld niet waard. Het herstel moet van geallieerden-zaak, gemeenschappelijke zaak van ex-geallieerden, ex-Centralen, ex-neutralen worden. Allen zullen offers moeten brengen aan de redelijkheid, op straffe, van er zwaardere te blijven brengen aan den waanzin. Een wereld-probleem wordt niet opgelost door eenzijdig-patriotsche kabinetspolitiek à la Poincaré, en Frankrijk zal tot het inzicht moeten komen dat het, met die op te geven, zijn eigen herstel het best verzekert. Hoe jammerlijk, immers zonder werkelijk geloof en werkelijke kracht, speelt het den wereldmeester!

Ook voor de gezondwording van Duitschland is het dringend noodig dat dit met Europa te maken krijgt. Eene algemeenheid, waartoe het zelf wordt toegelaten, is de eenige macht, die het zedelijk zal buigen. Het heeft zich tot nog toe verweerd tegen belagers, zooals het maar kon; de middelen waartoe het zijn toevlucht moest nemen, hebben het zelf niet beter gemaakt. Het behoort den dans niet te ontspringen, doch mag verlangen, dat die anders zal worden gepepen.

Voor een aanzienlijk deel is het komende vraagstuk dat van de rentrée van Engeland, en, in ruimeren zin, van de Angelsaksische wereld, in de behandeling van problemen, die zonder haar medewerking onoplosbaar blijven. De wijze waarop die rentrée zal plaats hebben is van zóóveel gewicht, dat men het volkomen begrijpt en goedkeurt, zoo Law niets overhaast, en onderwijl eigen overeenstemming met de Vereenigde Staten zoekt te volmaken. De Franschen alléén, dit is het begin en het eind van het lied, kunnen het nimmer af. Om alleen de zaken van het continent te leiden, behoeft Frankrijk Napoleonswil en Napoleonskracht, en het kwam reeds te smadelijk aan het licht, dat aan de scharrelaars met treinenloop en bankdeposito's in het Roergebied beide ontbreken.

C.

Bibliographie.

In de Engte, door Ina Boudier - Bakker. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De geest, die in bijna alle boeken van Ina Boudier-Bakker - *Armoede, Het Spiegeltje, Aan den Overkant* - leeft, is de geest der resignatie. Hield iemand er een soort hieroglyphenschrift op na, waar aan elk schrijver een eigen beeldteeken was toegekend, hij zou haar kunnen voorstellen door een paar moê-saâmgevouwen handen, een halfverwelkte bloem vasthoudend, uit wier kelk een geur van vrede opwolkt... wanneer de sterren onbereikbaar bleken, glanst nog de zachte lampeschijn over een tafel weldadig, en voor hem wiens orchideeën doodvroren, bloeien nog vele madeliefjes langs de wegen.

Maar door deze laatste vijf vertellingen waait een adem van opstandigheid, en allen klinken zij uit in een toon van verzet. Zij zijn er des te menschelijker om. Hoeveel leven verwordt naar alle kanten in de engte, klachtloos: een perzik, scheefgewrongen tusschen spalier en muur, een paard, met verarmde spieren zich doodsjokkend binnen de benauwenis van een mijngang, elk dier der wildernis achter tralies. Alleen de mensch klaagt, en roept zijn God aan om in de ruimte gesteld te worden.

Bijna vanzelf spreekt het bij deze schrijfster, dat haar langste verhalen tevens verweg de beste uit den bundel zijn. In het schetsmatige komt er over haar fijn waarnemingsvermogen, gewoon alle gevoelsschuilhoeken te doorgroeven, iets onzekers. Haar kracht ligt niet in de scherpkorte momentweergave, waarachter even, meedogenloos belicht, een verschiet van vroegeren levensgroei opflitst, maar in het laten zien van de langzaam tot onverbrekelijke saâmschakeling in elkaar verglijdende gewaarwordingen veler dagen. Zoo is het verhaal *'Een vriendschap',* uiterlijk misschien het knapste van de vijf - in zijn strakken verteltrant doet het vagelijk aan Maupassant denken - innerlijk het schraalst levende gebleven. Sterk doet er zich de atmosfeer aanvoelen: de broeiendheete zomerdag buiten, de koelduffe tuinkamer, de smeulende vijandigheid tusschen de twee oude vrouwen die daar samenzijn, elkaar heimelijk bespiedend. Maar die twee vrouwenfiguren zelf krijgen bij oogenblikken

iets van automaten, - omdat zij op precies eendere manier en met gelijke hevigheid van herinneren, een geval uit beider verleden aankijken, dat toch voor elk van haar er zoo verschillend moet uitzien: voor de steeds eenzaamgeblevene het eenige verborgen felle liefdegebeuren waarop zich al het licht van haar leven concentreert, voor de andere, alleengebleven na een jarenlang gelukkig huwelijk, moeder van vele kinderen, enkel een duistere plek tusschen velerlei vervloeiende schijnsels en schaduwen. - Hoe smartelijk levend daarentegen werd de uitvoeriger vertelling '*Bezit',* waarin toch enkel zichtbaar is gemaakt het verdorren van één vrouwenziel, maar allen in haar omgeving mede een voller eigen leven ontvangen onder den weerschijn van haar tragische bewogenheid: de worsteling dier kinderlooze, om voor haar hongerend moederhart zich een stukje vervulling te veroveren, en haar eindelijk inzicht hoe zij haar verlangen paaide met zachte leugens, en alles in haar leeg voelt als te voren. Eenzelfde scherpe en tevens teedere ontleding werd toegepast in *Parasiet* en *Uitdag* - al opent het eerste veel wijder uitblik naar de algemeenheid - en een zekere verwantschap bindt ook de twee vrouwen samen, wier geheime harteroerselen hier openliggen: twee schamele zwerfkatten, één blazende en één spinnende, en allebei even beklagenswaard.

Navrant is heel het herinneren, dat den lezer bijblijft van al deze in beklemming versmoorde vrouwenlevens, meestal zonder brandende vlam van lijden, in de lauwe hel van het ongeleefde leven. Ja - waarom eigenlijk alleen vrouwenlevens? op hoe schrikkelijke wijze, in de engte, ook een mannenleven kan verschrompelen, toonde W.B. Maxwell met zijn sinisteren roman *In cottonwool.* Lokt het de schrijfster, die eens *Kinderen* gaf, en nu in haar laatste boek vrouwen, niet om de trilogie vol te maken?

K.C. BOXMAN - WINKLER.

De religie in onze moderne literatuur 1880-1920, door Dr. K.F. Proost. Uitgave van J. Ploegsma, Zeist, 1922.

Om te beginnen geeft ons dr. Proost een onvoldoende bepaling van wat hij onder 'religie' en 'religieus' wenscht te verstaan. Hij deelt ons mede, dat hij het woord 'religie' boven het woord 'godsdienst' (dat, nota bene, naar zijn meening 'momenten in de relatie van den mensch tot het hem omringende' uitdrukt) verkiest, omdat het 'nu eenmaal van wijdere strekking is'. Bovendien bezit het, hoewel het met religare niet etymologisch samenhangt, een 'bindings-beteekenis', die weliswaar het woord niet 'volkomen dekt', maar waarmee 'een der meest gevoelde elementen aangewezen' is. Wat gebonden wordt, of hoe wij ons die binding voor moeten stellen, vergeet dr. Proost ons te vertellen.

Hij poogt dan het letterkundige tijdperk, dat hij behandelen wil als een op zich zelf staand verschijnsel te omschrijven door het van het voorafgaande los te maken: 'dat omstreeks '80 onze literatuur zich vernieuwt... is wel van algemeene bekendheid'. Die vernieuwing wordt in verband gebracht met een 'oeconomischen opbloei' uit den zelfden tijd, maar in hoeverre in dit gemeenschappelijke opbloeien gegevens liggen voor

nieuwe of andere religieuze opvattingen, wordt niet vermeld. Vervolgens wordt de letterkunde van '80 in twee groepen gesplitst, waarvan de eene onder den invloed van het Fransche naturalisme, de andere onder dien van de Engelsche dichters Keats en Shelley staat. In plaats nu de verhouding van die twee sferen tot religie te bepalen, wordt een weinig over het Fransche naturalisme in het algemeen gekeuveld en hooren wij over Shelley's verhouding tot het religieuze - waarover waarlijk wel het een en ander valt te zeggen - alweer niets. Wanneer hij daarna eerst uit de min of meer theoretische geschriften en vervolgens uit de werken van ‘eenige tachtigers’ hun oordeel over en hun verhouding tot het religieuze poogt af te leiden, mislukt dit ten eenen male en verdwaalt de schrijver in allerlei vage beschouwingen, omdat hem ten eerste de begripsbepalingen ontbreken en hij ten tweede geen duidelijke voorstelling heeft van de geestesrichtingen, waaraan hij het al of niet religieuze van die schrijvers en hun voortbrengselen zou kunnen toetsen. Zoo gaat het voort, en zoo komt door een algeheel gebrek aan methode van een op zich zelf belangrijke onderzoeking (de onderlinge verhouding van religieuze en artistieke stroomingen in een beschavingstijdperk, waarin kunst en godsdienst sterk schijnen te divergeeren) maar heel weinig terecht.

Gesteld wij zijn nieuwsgierig, waarom de heer X. een kromme neus heeft. Het is duidelijk, dat wij - tenzij wij kunnen bewijzen, dat zijn eigenaar er in zijn jeugd op gevallen is en die neus dientengevolge een uitzondering beteekent - dan niet met den neus van X. kunnen volstaan. Wij moeten onderzoeken of in de familie hetzij van vaders- of moederskant of van beide meer zulke neuzen voorkomen; van de familie begeven wij ons dan weer naar grooter groepen; wij moeten ons met vragen van vergelijkende anatomie, van ras, erfelijkheid en afstamming bezig houden. Kortom - wij moeten iets verder kijken dan onze eigen neus lang is. Doen wij dit, dan komen wij vermoedelijk tot de slotsom, dat de wijze waarop wij oorspronkelijk de vraag formuleerden, al te toevallig en te willekeurig was, en dat wij om haar op te lossen, haar eerst zuiverder en algemeener moeten stellen. In de geschiedenis der letteren is het niet anders, en in het onderhavige geval, waar van de ‘religie in onze moderne litteratuur’ wordt gesproken, zouden wij om te beginnen zekerheid willen hebben, dat het onderdeel: o n z e litteratuur, en de periode: onze m o d e r n e litteratuur (1880-1920), waarvan de onderzoeking uitgaat, niet toevallig en willekeurig gekozen zijn. Die zekerheid geeft ons het boekje van dr. Proost allerminst.

A.J.

Mr. G.A. van Poelje, De Nederlandsche gemeente. Een inleiding tot de kennis van haar bestuur en beheer. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1921.

Een gelukkige vereeniging van verschillende eigenschappen maakte Mr. van Poelje tot den aangewezen man om ons een modern boek te leveren over de Nederlandsche gemeente, het recht waaronder zij functioneert, het recht dat zij zelve voortbrengt en haar taak, naast die van

rechtsvorming, in het tegenwoordige maatschappelijke leven. Reeds zijn in 1914 verschenen dissertatie over ‘Hedendaagsch gemeenterecht’ deed hem kennen èn als zeer belezen in de rijke buitenlandsche litteratuur over het onderwerp èn als bij uitstek begaafd met een scherpen blik op de afwijkingen, die het huidige gemeenterecht van Thorbecke's wet vertoont, in verband waarmede zijn oordeel over de waarde van deze wet voor onzen tijd gansch anders bleek te luiden dan het traditioneele, gevoed vooral door de verschillende drukken van Oppenheim's standaardwerk. Sedert, en naar ik meen tot heden, nam hij zelf dagelijks deel aan de werkzaamheden eerst van ééne onzer middelgroote, daarna van één onzer grootste en best geoutilleerde gemeenten en bleef hij zoodoende in even nauwe aanraking met de praktijk, als zijn studiezin hem vasthield aan de theorie. Eindelijk slaat hij de zich steeds meer uitbreidende taak der gemeente niet slechts met belangstelling gade, hij leeft daar ook met warm hart in mee, getuige de omschrijving, welke hij in dit boek ergens van die taak geeft als ‘streven ter verzekering van geluk, welvaart en gezondheid voor een zoo groot mogelijk deel van haar inwoners’.

Mr. van Poelje's vruchtbare pen heeft aan de verwachting, welke men van haar koesteren mocht, in zooverre voldaan, dat zij ons een boek schonk over de Nederlandsche gemeente, hetwelk in den volsten zin een modern boek mag heeten. Als nieuw studieboek over de geheele stof in haar bovengeschetsten omvang is het echter niet bedoeld; het is een ‘inleiding’ tot de kennis van het gemeentebestuur en -beheer, blijkens het voorbericht vooral bestemd ‘om bij gemeentenaren en gemeenteambtenaren de belangstelling in de zaken der gemeente te vergrooten’ en om ‘aanleiding (te) zijn tot verdere studie en dieper onderzoek’.

Na een beknopte, maar zeer welgeslaagde schets van de ontwikkeling der gemeente, hier en elders, tot wat wij tegenwoordig als zoodanig kennen, behandelt de schrijver in een eerste hoofdstuk de eigenlijke bestuursinrichting van de Nederlandsche gemeenten. Hier komen wij dus in aanraking met het v o o r de gemeenten geschreven recht, zooals dat in de Gemeentewet is neergelegd. Ook in het tweede hoofdstuk, dat over de geldmiddelen en in het negende, dat over de gemeentelijke strafwetgeving handelt, vindt nog een deel dier wet bespreking. Elders, waar de gemeentebedrijven, de zorg voor de volksgezondheid, stadsaanleg en -uitbreiding, de volkshuisvesting, de volksontwikkeling en -opvoeding, enz. ter sprake zijn, treden in haar plaats de talrijke wetten, meest uit den laatsten tijd, bij welker uitvoering de gemeentebesturen vaak in zeer ruime mate zijn betrokken, de werkzaamheid, die de gemeenten in verband hiermede hebben ontplooid en eindelijk al datgene, wat zij uit eigen initiatief zijn gaan doen of.... naar schrijvers inzicht behoorden te gaan doen.

Het streven om zoowel voor belangstellende gemeentenaren als voor gemeente-ambtenaren iets te geven, heeft aan de behandeling van dit tweede gedeelte in geen enkel opzicht schade gedaan. Voor het eerste gedeelte zou ik dit niet met evenveel stelligheid durven zeggen. De twee categorieën van lezers, die de schrijver op het oog had, stellen vooral hier verschillende eischen. Bij de gemeente-ambtenaren toch mag wel zooveel kennis van de Gemeentewet verondersteld worden, dat men voor

hen over den inhoud harer bepalingen schrijven kan, zonder dat het noodig is hun telkens den tekst der artikelen voor oogen te geven; willen zij in dit opzicht hun geheugen opfrisschen, dan hebben zij dien tekst allicht na bij de hand. Met de belangstellende leeken staat dit anders en het zal dus wel voor hen zijn geweest, dat de schrijver begonnen is de wetsartikelen, waarover hij handelt, in extenso aan den voet der bladzijden te doen afdrukken. Zonderling is, dat hij dit systeem na blz. 50 prijsgeeft. Behoudens een enkele uitzondering wordt daarna nog slechts naar de artikelen verwezen, soms zelfs over den wetsinhoud gesproken zonder eenige verwijzing.

Juist het omgekeerde geldt voor Mr. van Poelje's beschouwingen over de kloof, die zich gaandeweg is gaan vormen tusschen het recht der wet en de heerschende praktijk, die hier en daar nieuw recht heeft doen geboren worden. Schrijvers denkbeelden hieromtrent waren bekend voor wie kennis nam van zijn proefschrift en van het praeadvies, in 1918 door hem uitgebracht voor het congres der Vereeniging van Nederlandsche gemeenten. De vervanging van den Raad, die de gemeente regeert, langzaam en ongemerkt, door den controleerenden Raad; de uitbreiding daartegenover van de taak van Burgemeester en Wethouders van het bloot *dagelijksche* bestuur, dat de wet hun opdraagt, tot het volle beheer, voor zoover niet een uitdrukkelijk wetsvoorschrift een beslissing vordert van den Raad en de gereede aanvaarding, in verband daarmede, door B. en W. van althans de moreele verantwoordelijkheid voor het behoorlijk marcheeren der zaken in de gemeente; de arbeidsverdeeling, welke dientengevolge, buiten de wet om, in alle grootere gemeenten tusschen de leden van het college van B. en W. heeft plaats gevonden; de veranderde positie van de hoofdambtenaren der gemeente, in het bijzonder van den secretaris, thans veel meer mede-bestuurder dan penvoerder en hulpe der bestuurders; - dit alles wordt ons hier nog eens weer geschetst en men kan het volkomen billijken, dat de schrijver daaraan een betrekkelijk breede plaats inruimde. Voor gemeente-ambtenaren en in het algemeen voor hen, die met ons wettelijk gemeenterecht eenigszins vertrouwd zijn, acht ik kennisneming van d e z e n kijk op de zaak verfrisschend. Maar of zijn beschouwingen in dit opzicht evenzeer naar waarde geschat kunnen worden door - laat ik maar zeggen - de ontwikkelde leeken, voor wie Mr. van Poelje mede geschreven heeft, betwijfel ik ten sterkste. Daarvoor is een grondiger kennis van het wettelijke recht noodig dan de schrijver zelf bijbrengt, naast eenige notie van den weerstand - lang niet altijd van dezelfde kracht - die bestaande wettelijke bepalingen aan een daartegen-in groeiende praktijk kunnen bieden. Ik vrees nu, dat zulk een ontwikkelde leek, stel een nieuwbakken gemeenteraadslid, dat naar Mr. van Poelje's boek grijpt om in den doolhof van het gemeenterecht eenigszins wegwijs te worden, meermalen nog voor de vraag blijft stilstaan: maar hoe moet het nu ten slotte?

Dit is daarom jammer, omdat ik het tweede, grootere deel van he*t* werk, waarin de taak der gemeente beschreven wordt, juist in de handen van gemeenteraadsleden zoo uitnemend op zijn plaats acht. Zij vinden hier een vlot geschreven, nergens te veel in bijzonderheden afdalend en toch allerminst oppervlakkig overzicht van wat tot de taak eener moderne

gemeente is gaan behooren, hetzij reeds overal, hetzij nog maar hier en daar, in de gemeenten die vooraan plegen te gaan, doch dan toch met de kans, dat navolging elders aanstaande is. De lectuur van het tweede hoofdstuk, waarin op heldere wijze vragen behandeld worden, verband houdend o.a. met de begrooting en begrootingswijzigingen, met de aflossing van geldleeningen en de progressieschaal der plaatselijke inkomstenbelasting zal hen minder vreemd, dan thans vaak het geval pleegt te zijn, doen staan tegenover de zuiver financieele voorstellen, waarover zij mede te beslissen krijgen. Het voortreffelijke hoofdstuk over de gemeentebedrijven zal hen kunnen behoeden voor die averechtsche en toch nog zoo vaak in de gemeenteraden, vooral van den kant der 'zakenmenschen', gesuggereerde opvatting, dat de gestie van een gemeentebedrijf naar denzelfden maatstaf beoordeeld moet worden als die van een particulier bedrijf. Immers zoo terecht wijst de schrijver er op, dat het gemeentebedrijf niet is en nooit wordt een particuliere onderneming, die door een gemeente wordt beheerd, maar in het wezen der zaak altijd nog iets anders en iets meer is dan het particulier bedrijf (blz. 141) en alle krachten der gemeente, ook die van hare bedrijven, moeten worden dienstbaar gemaakt aan de vervulling van haar ideëele taak (blz. 136), waarvan wij boven reeds zagen, hoe Mr. van Poelje deze omschrijft. Dit sluit volstrekt niet uit, dat de bedrijven onder bepaalde omstandigheden eenige winst mogen maken; wel dat het maken van winst bestendig hoofddoel zou zijn. De bedrijfsleider met commercieelen aanleg, dien de gemeenten, volkomen terecht, bij voorkeur aan het hoofd van hun belangrijke bedrijven roepen, moge bij zijn voorstellen vóór alles de gunstige financieele uitkomst op het oog hebben, voor de raadscommissie tot bijstand in het bedrijf - in werkelijkheid ook al weer van andere en grooter beteekenis dan deze wettelijke benaming doet meenen - is dan de taak weggelegd om tegenover zijn argumenten eventueel het volle gewicht in de schaal te leggen van sociale motieven, die naar een andere beslissing heenwijzen.

Bijzonder actueel zijn ook de laatste twee hoofdstukken, waarvan ik de titels nog niet genoemd heb: 'het streven naar bezuiniging' en 'de gemeenten en het personeel in haren dienst'. In het eerste trekt de schrijver te velde tegen de, als zij in het algemeen bedoeld zijn, hoogst onbillijke verwijten van geldverspilling door de gemeentebesturen, maar wijst hij aan den anderen kant op de noodzakelijkheid om ons geheele gemeentebeheer, veel meer nog dan tot dusver geschiedde, op te voeren tot de hoogste eischen van economie, te drenken met een op degelijke studie gebaseerd streven naar 'efficiency', aan de ontwikkeling waarvan in Amerika hij een leerzame bladzijde wijdt. In het slothoofdstuk trekt vooral de aandacht wat de schrijver zegt over het georganiseerd overleg. Kan ik mij over het algemeen met zijn waardeeringen zeer goed vereenigen, vind ik als regel in zijne zienswijze mijn door eigen ervaring in betrekking tot één onzer gemeenten verkregen inzicht terug, het kennelijk welgevallen, waarmede hij het georganiseerd overleg beschouwt in den vorm, waarin zich dit in Amsterdam en Zaandam ontwikkeld heeft, deel ik in geen enkel opzicht. Hier wordt op een weerzinwekkende wijze door de wet heengereden en als Mr. van Poelje mij tegemoet mocht

voeren, dat toch ook naar mijne meening een feitelijk anders handelen gaandeweg recht kan doen geboren worden tegen de wet in, dan zou ik hem willen vragen of hij niet erkent, dat daarvoor naast dat feitelijk anders handelen toch nog een algemeene overtuiging noodig is, dat het anders b e h o o r t en zoo ja, waar, anders dan bij sommige rechtstreeks belanghebbenden, de overtuiging is te vinden, dat ambtenaren en werklieden in overheidsdienst mee b e h o o r e n te beslissen over hun eigen loon, diensttijd, vacantieregeling, enz.? Ik kan in hetgeen in dit opzicht in de genoemde steden is gebrouwen niet anders zien dan het product van een onevenwichtigen tijd, waarin het gemeentelijk personeel plotseling een onevenredig sterke positie innam en de gemeentepolitiek in sommige Raden, naar de eigen uitdrukking van een sociaal-democratisch lid, verworden was tot 'gemeente-werkliedenpolitiek'. En naar mijn stellige overtuiging heeft deze overdreven koestering het georganiseerd overleg, dat eind 1918 nog maar een heel jong plantje was, het tegendeel van goed gedaan. In den vorm, waarin het oorspronkelijk algemeen bepleit werd, had het deze groote waarde, dat het de wenschen en bedenkingen der belanghebbenden langs een normalen weg en op een wijze, die rustige overweging waarborgde, ter kennis bracht van hen, die beslissen moesten. Maar ziende, wat daar in een minimum van tijd uit groeien kon, zijn velen kopschuw geworden en wel verre dan ook van met Mr. van Poelje te meenen, dat het instituut nog in zijn eerste opkomst is, schijnt het mij zijn ontwikkelingskansen voor langen tijd te hebben verspeeld.

Intusschen doet dit verschillend inzicht ten aanzien van ééne kwestie niets af aan mijn waardeering voor het hier besproken boek. Evenmin dat de schrijver een zeer enkele maal ten aanzien van het geldende recht zich, naar het mij voorkomt, minder gelukkig uitdrukt[1]. Kan hij zonder eenigen twijfel over dit zelfde onderwerp ons iets geven, dat uit wetenschappelijk oogpunt nog belangrijk hooger staat, met het hier gebodene mogen wij niettemin ten zeerste tevreden zijn. Het is een belangrijke aanwinst voor onze publiekrechtelijke litteratuur.

C.W. VAN DER POT BZ.

Le droit ouvrier. Tableau de la législation française actuelle, par Georges Scelle, professeur à la faculté de droit de l'Université de Dijon. Paris, Armand Colin, 1922.

Van een aantrekkelijke en aanstekelijke liefde voor het arbeidsrecht blijkt de fransche hoogleeraar bezield: plus heureux que les romanistes qui dissèquent un cadavre, ou les civilistes qui souvent soignent un

1) De laatste alinea van Hoofdstuk I is, zooal niet volstrekt onjuist, dan toch zeker leidend tot misverstand. De gemeentebegrooting te definieeren als 'de verantwoording voor het bestuursbeleid over een afgeloopen tijdvak en een werkplan voor een nieuw dergelijk tijdvak' (blz. 70) is mij, wat het eerste deel dezer omschrijving betreft, wat kras. Eindelijk schijnt mij de schrijver blz. 184 over het hoofd te hebben gezien, dat het uitbreidingsplan eener gemeente t h a n s sanctie vindt in art. 5, tweede lid der Woningwet.

vieillard, nous pouvons étudier le développement d'un adolescent. Nietwaar?; tenzij ge verstokt romanist of civilist zijt, is hiermee uw hart voor het boekje geopend. En het weet het gevangen te houden, want inderdaad lost het zijn belofte in: nous pouvons, en nous penchant attentivement, voir le droit ouvrier vivre comme une institution née spontanément au sein des rapports sociaux.

Een recht in wording, met een geleidelijk zich versterkenden internationalen inslag, maar in hoofdzaak nog nationaal gekleurd en in zijn eigenaardigheden samenhangend met die van het politiek bestel des lands. Men leze (blz. 203 v.) de aardige vergelijking tusschen het fransche, het duitsche en het engelsche recht van den arbeid erop na; of de schets (blz. 50 v.) van het recht op de vakvereenigingen in Frankrijk in zijn 19^{e}- en 20^{e}-eeuwsche ontwikkeling.

Een recht, dat, natuurlijk, menigen trek gemeen heeft met elders gegroeid arbeidsrecht. In zijn blijvende bestanddeelen. Maar ook in zijn mislukte probeersels (de Kamers van Arbeid zijn niet enkel in Nederland van onwaarde gebleken, zie blz. 102).

Een recht, dat zonder kennis van zijn socialen ondergrond niet kan beschreven worden. Herhaaldelijk treft dan ook een rake opmerking, die maar zijdelings op het arbeidsrecht zelf, die onmiddellijk op de maatschappij, welke aan dit recht behoefte had en daarom het schiep, betrekking heeft.

Over het leerlingwezen bijvoorbeeld (blz. 155): C'est une grave question que celle de l'apprentissage, car sa décadence, en apparence irrémédiable, sévit non seulement dans les métiers d'art où la France se spécialise, mais dans ceux même où le travail est le plus divisé et le plus mécanique.... Le problème est sans doute un problème de moeurs, comme l'est celui de la natalité: il cesse en ce cas d'être grave, pour devenir angoissant.

En over het vraagstuk van den werklooze, die (blz. 160) est exposé à peser d'un poids mort sur la Société qui l'assiste.

Het is in een werkje als dit even onvermijdelijk, dat af en toe partij wordt gekozen, als onontbeerlijk, dat dit geschiede zoo weinig mogelijk. Juist een algemeen bevattelijk en niet in bizonderheden afdalend boek van voorlichting en onderwijs mag niet een strijdschrift worden. Om te doen begrijpen, moet het vóór alles trachten zelf te begrijpen; de beoordeeling der behandelde stof komt dan op het tweede plan. Het boek van Scelle voldoet aan dezen eisch, kennelijk doordat de schrijver voldeed aan dezen: tegenover zijn stof te staan niet als criticus in de eerste plaats, maar als belangstellend en deskundig waarnemer.

v. B.

Van haar luister beroofd.

XI.

Wijk-aan-Zee, 20 Augustus.

Wat aan de gasten van dit hotel geprezen wordt als ‘de bibliotheek’ is, lomp tegen de verder ledige wand van een ongezellige donkere kamer, een kast die naar gedroogd zeewier ruikt, waar groote gebonden boeken in staan, die er uitzien als lang op zee geweest. Of zit ikzelf te dicht aan zee, zooals de vale boomen hier die, scheefgewaaid, kruineloos, flarden gelijk zijn? Hù, het is zoo nat aan land en dàn al dat water achter de duinkraag...

Hoe komt zoo'n kast, die daar staat voor de leus, waarvan de betiteling is als een machtspreuk, om gasten bij regenweer zoet te houden; een ding vol jaargangen reisbeschrijving met onderin, op een hoop, romans van juffrouw Marlitt en dergelijke; hoe komt die aan deze ‘Dictionnaire des Gens du Monde’, oud boekje dat karakter heeft, door ‘un jeune hermite’ geschreven? En wat deed mij het boekje opslaan bij de omschrijving van een *jaloux:* ‘homme qui cherche la lumière, et gémit lorsqu'il l'a trouvée’? Bij de hopelooze grijsheid van dit onverbreekbare regenweêr, zoekt men ook zonder afgunst naar licht; maar het onplezierige van zoo'n door het toeval in iemands hersens geworpen bewering is dat zij voor geen grapjes wijkt.

De afgunst heb ik nooit overwonnen. Als schooljongen was ik gestadig jaloersch, zelfs nog uit iets anders dan eigenbelang.

Ik vond dat andere vaders een veel prettiger leven hadden dan de mijne en ik haatte mezelven als eenig-zoontje, wanneer Moeder zacht-zuchtende sprak van een zusje. De nijpender jaloezie van mijn studente-jaren school weg onder zelf-ontevredenheid. Veel schaamte was geen zelf-kritiek, maar een meer willen hebben of zijn dan me toekwam. Tegenwoordig is er het denken aan Maartje, het moeilijk dulden dat ze daarginds is, ook nu ik niets meer hoor over hem en zij als extern' in een ander huis werkt. Ik gun haar dus geen eigen leven, maar toen het tijd was van liefde te spreken, heb ik vol valsche-schaamte flousjes gebazeld.

Hier ben ik jaloersch op iedereen, want alle menschen hebben vacantie, alle menschen genieten ervan en mijn vacantie... is als dat licht. Oom Willem heb ik afgeschreven; De Waal vroeg hartelijk: ‘kom bij ons’ en kreeg een: ‘'t spijt me, 'k heb geen tijd’; en in plaats van naar Amsterdam te gaan om me te overtuigen hoe Maartje het maakt, verknies ik me als een oud-vrijgezel, die evenmin van borrelen houdt als van kaarten of ander gokken: eenzaam te midden van al het opeengedrongen familieleven in een strandhotel bij regen. Aangezien ik, weêr of geen weêr, het water in ga, ben ik beter af dan de meeste logees die aan deze vochtkou hun botten niet wagen, hoewel ze gekomen zijn om te baden; toch slenter ik rond met zelfbeklag.

('s Avonds.) Neen, het is niet louter zelfzucht. De avond is zonder regen gebleven, uren van de prachtigste zee, de lucht één zware majesteit. Tot dicht bij IJmuiden liep ik het strand langs en keerde door het duin terug, in mottig-zachte beslotenheid. 't Was alles te vochtig om er te zitten; ik heb er staande geleund op mijn stok en de zorg van zoo menig nachtuur ontleed. Morgen ga ik naar Amsterdam; het is mijn plicht, haar niet over te laten.

Wijk-aan-Zee, 24 Augustus.

In een open rijtuigje ben ik van Beverwijk naar hier terug gereden. Een oude man die met zijn vrouw zwoegde onder het

omspitten van een ondankbaar brokje verregende veengrond, keek die rijke luiaard afgunstig na. Met de zon is het strand louter kleur en leven. En ik ontvlucht het, volslagen ontwricht. Toch weet ik beter niet te doen, dan de vacantie hier op te maken.

Dan hier weer naar mijn Boek te grijpen, al heeft de voortzetting weinig zin.

Het Ziekenhuis, waar Van Hooren alleenheerscht, is uiterlijk iets als ons land nog niet had. Weliswaar werd het niet voor hem gebouwd, maar dat hij bij de plotselinge dood van Tuylders als remplaçant nummer één geweest is, bewijst... ach neen, het bewijst heel weinig. Ook heb ik hem geen moment benijd. Dat hij, met zulk een ziekenhuis, naar Haarlem was voor een operatie, kan men als blijk van zijn ijver beschouwen; de patiënt mocht misschien niet meer worden vervoerd... Om zeker te zijn, dat hij uit de stad was, ben ik ook nog even getuft naar zijn huis: de voor Cato gehuurde Koninginneweg-woning. Van daar naar Maartje, bleek een afstand. Er bleek ook afstand in andere zin. Voor een protégée van Dr. Van Hooren van Duynhorst was het logies wel zeer bescheiden. Doch iets anders heeft me verschrikt. ‘Juffrouw Baars’ - van ‘Zuster’ geen sprake - ‘onze kostgangster’ was uit de stad. Even heb ik wat ergs gevreesd, hoewel me aan Van Hooren's huis het Haarlemsche telefoon-nummer, waar ik hem kon opbellen, was genoemd. Ik zag in dat mijn schrik geen zin had, daar deze twee menschen te Amsterdam even vrij in hun handelen zijn, als in welke stad van het land. Toch klonk de tijding voldoende ontstellend om, toen de huisdeur eenmaal dicht was, me voor de verzoeking te doen zwichten van nog eens te bellen en te vragen, waar de juffrouw dan toch naar toe was. Wantrouwig keek het mensch van haar trap neer en haar argwaan minderde niet bij de mededeeling, dat ik zelf bij de moeder inwoonde. De vrouw had gelijk: dan moest ik het weten, want de juffrouw was juist naar d'r moeders huis. Mijn plomp en ietwat ruw toerukken van de deur kan het ontzag der hospita voor Maartje's vrienden niet hebben vergroot. Waarlijk ontsteld was ik in het eerst niet. Aan ziek-zijn dacht ik niet

dadelijk, zelf te vol van vacantie-besef. Eerst na de overweging, dat dit gaan naar huis iets plotselings was, daar de Weduwe een week geleden er niets van wist; kwam ik te peinzen: zou ze weer ziek zijn? en nu maakte deze gedachte me angstig. De slechte correspondentie was oorzaak, dat ik De Zwaan kwam binnenstappen, toen de gong klonk voor het diner. - U, Doktur? verbaasde Koos zich met reden. Tot een lachend: - Net op tijd! heb ik de uitlegging van mijn verschijnen beperkt. - Elke kleinigheid van de avond is me nuchter bijgebleven. Ik was in een zonderlinge stemming van betrekkelijke onverschilligheid en vond dat ik ergerlijk dwaas had gehandeld; wat ging het mij aan dat Maartje thuis was? ze zou niet ziek zijn, wat deed ik dan hier? - En toch, en toch, ik was weer thuis, de zon scheen in deze stad waar ik hoorde, te Wijk aan Zee was 't al maar regen... Ik treuzelde bij het handenwasschen in het toilet naast de biljartzaal: waarom nu naar mijn kamer te gaan? Toen de Baas, door Koos gewaarschuwd, bij de deur me stond op te wachten, was mijn éénige willen: laat hij het nu zeggen. Maar hij zei niets en ik zei ook niets dan 't overbodig: - ‘Een dokter, nooit vrij’. Toen zat ik op mijn gewone eetplaats. En eerst nadat de twee ‘gangen’ er waren geweest, de rosbief met ham en de kip met sla, eerst toen, bij het praatje met al de vijf gasten, één voor één, bij mij het laatst, vond hij, terwijl hij achter mijn stoel kwam staan, de vraag gepast:

- Dokter weet toch van Maartje?

- Ze is hier, hè?

Ik gaf aan deze beaming de toon van vriendelijke, opgewekte onverschilligheid.

- Maar Dokter weet niet dat ze verloofd is...

Mijn hoofd wendde impulsief naar hem om. Hij vond die beweging blijkbaar natuurlijk.

- Ja... Máár, Dokter, 't is nog 'n geheim.

En, met een blik naar mijn overbuur - de gast die naast me zat, was al op - lichtte hij zachter sprekend in:

- Met ùw vóórganger, dokter Van Hooren!

- Met dokter Van Hooren, wel, wel, wel...

Ik hoorde mij komedie-spelen in rustig-belangstellende verwondering. Tevens had ik mij opgericht. Het horloge op 't vlak der hand, zei ik juist nog tijd te hebben, voordat ik naar

het Ziekenhuis ging, om de bruid en haar moeder geluk te wenschen.

- De bruid! zei hij spottend, doch niet op de toon van iemand die aan geen bruiloft gelooft. Eenzelfde kalme verzekerdheid trof me in de huiskamer, waar de weduwe met dochter en schoondochter het aanzag, dat Betje de tafel dekte voor de familie-maaltijd die nu ging beginnen. Het plotselinge van mijn terugkomst hield de dames nauwelijks bezig; ik zei vlug iets weer-overbodigs van een onverwachte moeilijkheid in het Ziekenhuis; alle drie hadden zij één naam in het hoofd en voor de moeder wàs Maartje de bruid, hoewel ze begon met bezwaar te maken, dat ik ervan wist, erover sprak: haar zoon had het nog niet mogen vertellen.

- Aan een huisgenoot?

- Nee, Dokter, aan niemand. Van Hooren heeft het me net zoo geschreven: eerst na zijn echtscheiding mag het bekend zijn. Vanzelvers most ik, als moeder zijnde, toestemming geven tot alle verloving. Dáárvoor heeft hij zijn meisje naar huis gestuurd.

- O, is hijzelf nog niet geweest?

- Nee, u begrijpt!

- Hij heeft Moeder twee brieven geschreven, kwam de jonge Mevrouw te hulp.

Mijn blik dorst even naar Maartje dwalen. Ik had haar aangezien bij mijn handdruk; onder haar: - Dank u wel, glansden haar oogen, kleurde blozende blijdschap haar lieve gezicht. Nu stonden die oogen star en mat; toen ze mijn blik ving, rukte ze 't hoofd om.

Ik vroeg verlof, wanneer ik van het Ziekenhuis zou terug zijn, nog een praatje te komen maken en ging daarop in het huis ‘even aan, omdat ik toch in de stad moest zijn’. Toen ben ik de heele Wal omgeloopen. De schemering begon te vallen. De Zijlstraat voorbij komend, heb ik erover gedacht, een bezoek aan Baanders te brengen - maar ik besefte sentimenteel te worden. Mevrouw Verheul zat op haar veranda: ach, ik ben weer een kind geweest. - - Bedroog ik mij toen minder dan nu? - Guus wil dus scheiden om Maartje te trouwen. Dan kwam Cato dáárom terug. Dan heeft zij toen deze liefde ontdekt. Maar hoe deze dwaasheid: de praktische Guus, Streber al in zijn Leidsche groentijd, een der twee

meisjes Van Maalwijck krijgend en, nauwelijks mooi in zijn stand getrouwd, rijk getrouwd, ná tegenwerking, want de oude heeft hem die laten merken, vandaar Guus' spotternijen tot mij; nauwelijks getrouwd-gevestigd, zijn vrouw wegzendend om Maartje Baars, verpleegstertje en hotelhoudersdochter?... Het is immers alles absurditeit! Als Guus met Cato was verloofd geraakt en dan had gemerkt, òf dat hij toch te veel hield van Maartje, òf dat hij zich gebonden voelde, doordat ze zijn minnares geweest was, dan... had juist hij die deftige verloving nog niet verbroken! Maar dat zijn wil pas na het huwelijk bleek! En toch, de feiten zijn er, zijn er: - Maartje hier en twee brieven van hem. Een gewoon engagement, zelfs met een veroveraar als Guus, zou eerst zijn tot stand gekomen na de ontbinding van het eerste huwelijk; maar voor wat inschikkelijkheid van de familie der bruid trouwt een zoon van de Heerlijkheid Duynhorst dan ook een deerntje uit het café waar zijn vader pleegt te stallen. Men kan dit nog wel anders zeggen. Wie ter wereld betwijfelt nu, dat de stille, teruggetrokken Maartje, het meisje dat ‘in haar hoekje’ bleef, als aan een god hem is toegewijd? Zou ze hem, wàt ook, hebben geweigerd? Misschien is zij zijn minnares. Dan doet hij fatsoenlijk met haar te trouwen. Is ze 't niet - en 't lijkt eer: niet - dan blijft zijn huwelijk met de zachte ladylike Cato van Maalwijck iets vreemds en iets wreeds, maar over Maartje kan men hem niets verwijten.

Ik was onwillekeurig de Nieuwe Uitleg doorgewandeld en toen 't Kanaal nog langs gegaan. Bij de Draaibrug sloeg ik af en nam de straatweg van daar terug. Een oogenblik overviel mij weemoed. De zomerpracht van deze avond in een stad, toch maar schaars met natuurschoon gezegend, en vlak hiervóór de kilte van 't strand! Het was om tot zelfbeklag te vervallen. Doch ik herinnerde mij onmiddellijk het juist daar op de regenmorgen meegekregen woord-op-zijn-pas van de ‘jeune hermite’. Met nu te treuren, zou ik jaloersch doen. Zes-en-dertig, *de* leeftijd voor trouwen! Eerst heb ik maanden getreurd om Mea, toen me verliefd geloofd op Maartje en, nu ja, ik heb het kind lief. Maar Guus heeft eenmaal oudere rechten en welk een mooie partij is hij. Daar mag ik niet jaloersch op zijn. Zelf vrij, moet ik elders zoeken.

Ik werd me bewust mijn gedachten te dwingen, als over een realiteit-van-gevoel heen, de weemoed diep in mijn innigste zelf. En 't was als streden er twee in mij, toen ik buiten de boomenrij staan bleef en over die weiën in schemer de lucht zag, de wemeling van goud-getwinkel:

> O de heilige onsterflijke sterren, hoog boven mijn sterfelijk hoofd,
> Waar 't geloof met zijn kindervertrouwen mij een hemel eens had beloofd...

Wat was het ver, dat kindervertrouwen! Moeder wist er niet over te waken. Ach, ik ben vaak onbillijk voor haar. Maar al dat mokken, die ruzies met Vader. Te vroeg stond ik mee in de werkelijkeid. Vader heeft het eens gezegd: - ‘Jij hebt een kinderkamer gemist’. Er was er geen in het doktershuis. Men maakt er geen voor een eenig kind, in mijn eentje zocht ik naar kinderlijkheid. Ik speelde kinderlijkheid, even ijverig als ik doktertje speelde en sprokkelaar en machinist op de stoomtram. Ik speelde jongens en meisjes erbij en ik speelde een tweede zelf; maar ik speelde dat toch wel anders dan wanneer ik Vader nadeed in de tilbury, of Hijl, de joodsche slager, in het karretje met de vleeschmand. Ik bekeek mijn kinderenspel, als was ik nòg iemand - een jong-oud menschje. Had ik de dingen, om de kinderlijkheid mee te vergelijken, niet in de werkelijkheid-om-me-heen? Prettige vergelijkingen mislukten telkens. Al toen ik zes jaar werd en mijn eerste hondje kreeg. Het lag 's morgens in de huiskamer op me te wachten, in een mooi roodgeverfd mandje, rood met sterke zwarte rand en een poffig kussen erin. Dadelijk na het ontbijt zocht ik tusschen mijn vele dierbare boeken naar dat met de prent van het jongetje, dat hoepelend de tuin doordraaft, de hond die meeloopt dicht achter hem aan. Toen nam ik de hoepel en riep de hond, zette de mand op, zoodat hij er uit viel, maar hij verstopte zich onder de kast. In lang had ik niet meer gehoepeld en de hond, ach, hoe viel hij mij tegen - totdat we vrienden zijn geworden, ik hem niet had om mee te spelen, maar hij mijn vriend werd, een prettige vriend, behalve soms, wanneer hij uitbleef, aan 't eten en 's avonds en huilend ik insliep. Nadat hij voorgoed was weggebleven, weigerde ik een andere hond. Vader kocht toen Hec, de herder, die hem op al zijn tochten volgde en die zijn meester heeft overleefd. Met Philos die ik kreeg op mijn dertiende jaar,

was de groote teleurstelling, dat hij nooit wou doen als Hec, dat hij meeliep naar het station, maar niet me 's middags zat te wachten, zooals Hec in bevallingsnachten, wanneer Vader gebood ‘naar huis’ en hij ging, maar 's morgens terugkwam.

Ach, mijn Vader, die vreugd in mijn leven, hoèveel van wat ik probeerde, begeerde, was kinderlijke nabootsing! Zou ik hem hebben nagedaan in de spelen van mijn kinderjaren, in allerhand gedoe als jongen en niet trachten hem te volgen in moeielijke menscheplicht? Wat ik voelde aan zelfvoldoening, 't was immers telkens, dank zijn voorbeeld! Hij zegt me nu dat ik met Maartje moet spreken, ernstig haar vragen: - Ben je gelukkig? en dan oprecht me daarin verheugen.

***

Gelijk ik hierboven die heb beschreven, was werkelijk mijn gezindheid bij het terugkeeren in de stad. Zóózeer voelde ik me verruimd door het besef de druk van lang zelfzuchtig wrokken bij de lichtende herinnering van Vader's goedheid te zijn kwijtgeraakt, dat ik, tusschen de huizen gekomen, wel hun benauwenis om me heen had, maar met luchtige blijdschap voortliep, in de hoop dat ik Maartje er toe zou krijgen, openhartig-ernstig met me te spreken gelijk op nieuwjaar, alleen in mijn kamer.

De armehuisjes rondom de Poort zijn de morsigste krotten van heel de stad; de stank blijft er hangen, al giert er wind. Zij bederven het oude bouwwerk, dat vrijstaand een mooi monument zou zijn, een ware stads-ingang, romantisch-deftig en niet een zijweg-in-ongebruik.

Aan romantiek deed ook Mutsaers denken, toen hij daar plotseling naast me liep en we samen de poort doorgingen. Waar hij vandaan kwam, viel niet te gissen; misschien dook hij op uit één der krotjes, zooals de duiveltjes uit de doosjes. Ik geloof het dan even mogelijk, dat hij er zou zijn binnengeslopen voor eenige ongerechtigheid, als dat hij een arm gezin was gaan weldoen.

Aangezien hij het gansche jaar over kou klaagt, had zijn manteljas niets verwonderlijks. Wellicht heeft hij de laatste weken deze schouder- en lijf-bedekking van vaal geworden waterproof bij alle uitgaan aangetrokken en niet gezien dat

vandaag de zon scheen. Of was het om wat hij er onder droeg en dat hij thuisgekomen wegsloot? Met deze jas en een flambard, gelijk men er droeg in Rumphius' dagen, Rumphius op wie hij lijkt, tastend en loerend alsof ook hij blind was; leverde zijn bruusk verschijnen een even onverwachte als karakteristieke stoffeering van de poort die we naast elkander passeerden; hij had alles om kinderen bang te maken; en toen we uit het Watersteegje in de nuchtere hedendaagschheid van onze deftige Langstraat waren gekomen, door stadslantarens en winkellichten in een glanzende goudschijn gezet, begon de uit zijn goor-flodderig koetsiersgewaad opstekende roofvogelkop zóóveel van een aan de wandel getogen vogelverschrikker weg te hebben, dat ik er op verdacht zou geweest zijn mij te ontslaan van zijn geleide, als hij me niet zoo gauw onthutst had met de schijnbaar onverschillige vraag:

- En wat zegt u van het huwelijk van dokter Van Hooren en Maartje Baars?

De gespeelde verwondering van mijn: - Welk huwelijk zegt u? keurde hij geen aandacht waard. Dus draaide ik bij met de vraag: - Maar hoè weet u?... waarop hij triomfantelijk troefde:

- Van Maartje zelf. Och, u begrijpt, toen die dàt aan me dochter kon zeggen!... Maria kwam haar bij het postkantoor tegen. De billets d'amour bust ze blijkbaar graag zelf.

Wij hadden dezelfde weg te gaan; 'k besefte dat het dom zou geweest zijn voor te wenden dat ik moest afslaan. Hij zweeg, ik zweeg, we vorderden langzaam. Wanneer Mutsaers gegrom laat hooren, houdt een gevoel of gedachte hem bezig en broeien zijn hersens op eenige uitval. Ik was niet onvoorbereid, toen hij vroeg:

- En wat denkt u van dat zaakje?

- Maar meneer Mutsaers... Ik denk zoo weinig.

- Nee, u denkt hierover wel. Zóóveel dat u het hier niet wilt zeggen. Hoeft ook niet. Dáár is mijn huis. Doet u me misschien de eer aan?

Er was iets strijdlustigs, zoo niet vijandigs, meer in de toon nog dan in de vraag. Het was verstandig, geen neen te zeggen.

Toen werd hij plotseling iemand anders. Ach, welk een wrak vol ijdelheid! Ik ben nu niet meer een vreemdeling, ook Mutsaers erkent dat ik hoor tot de stad. Verder ben ik één

van de dokters. En zie, ik trad zijn woning binnen: de apotheek op het uur van sluiten. Achter het hooge lessenaartje bij het venster stond Maria, ze legde de pen neer om me de hand te geven, maar de vader duwde me voort met zijn eene vlerk en weerde haar met de andere af; ik moest de trap naar het Laboratorium op, zijn heiligdom achter de apotheek. Voordat hij een elektrisch knopje deed knippen, borg hij bij het schaarsche licht, dat inviel door de kier der deur, haastig iets van onder zijn mantel weg in een breede lâ aan de grond. Hij was vlug overeind en gooide zijn jas neer, het licht ontgloeide, hij wees me een stoel en sigaren aan en we hebben lang gepraat. Over Guus, zijn broers, zijn ouders, en over Maartje, ‘die vreemde vogel uit een nest, zoo vulgair als De Zwaan’, - beeldspraak, gelijk vanzelf spreekt, van Mutsaers. De rhetoriek was het eenige niet, dat ik me moest laten welgevallen om de inlichting die ik kreeg. Trouwens hoorde zij bij het geheel. Terwijl hij daar bitter filozofeerde: - ‘We spreken maar altijd van samenleving, samenrotting zou juister zijn’; dacht ik even: o man, hou' op met die resten uit Dageraads-dagen. Maar de term keerde in mijn gedachten terug, toen zijn kroniek van de stad naar het eind liep.

Deze kleine stad, die zoo proper er uitziet en waar - hij mocht dan al borduren - zóóveel vuilheid mogelijk was. - Gelooft u mij niet, vraagt er gerust uw collega's naar en noem dan de Stadsapotheek als uw bron. Vraag de gemeentesecretaris. Of onze groote winkeliers...

Om aan een ingeroepen getuigenis van onze brave Bor, gepromoveerd buffer tusschen B. en W. en de Raad en nu al aan zijn derde burgemeester, niet te denken; ik zie ‘de man vol zoetigheid’, onze vrome taartjesbakker Van Zalingen; ik zie de rechtlijnige deftigheid Plaat - noemt men hem niet ‘de distantie-meter’, omdat hij, bij het maatnemen voor jassen en broeken, met woord, gebaar en gelaatsexpressie voortdurend zijn afstand tot de cliënt meet?... Zou hij, zou de slimme Van Zalingen, zou Jan Overleg dat alles niet net zoo goed weten als Mutsaers en zou ieder van hen nochtans in alle hachelijke oogenblikken de onderdanige leverancier hebben gespeeld? - ‘Men speelt niet, men doet naar zijn eigenbelang’: ander aforisme van Mutsaers, die met de ijver

van een apostel mij onderwees in levenswijsheid. - ‘U, die in Indië geweest bent’... Hij noemde mij ‘een kind in de boosheid’, doch bedoelde daar geenszins wat vleiends mee. In het eigenbelang zit al de cohaesie van een samen...leving als hier. Niet is er erkenning van het gezag, maar het eigenbelang aanvaardt gezag. Dit, meende Mutsaers, zou altijd zoo wezen, al hadden we morgen de revolutie. Zij zou het eigenbelang verplaatsen.

Hoe het eigenbelang in de knel kan komen, bewijst de val van Hugo van Maalwijck, slachtoffer van de halsstarrigheid, waarmee zijn dochters allebei een mooie echtgenoot hebben verlangd. Hugo toch kende de jongelui, als echte zonen van hun moeder. Deze mooie barones was de kleindochter van een Russisch generaal, die in ons land heeft rondgespookt ten tijde van Napoleon en wiens dochter, achter Arnhem getrouwd, de bijnaam kreeg van de Circusrijdster. Háár dochter, freule Melanie van Noetich Oltmans, meende de luitenant der cavalerie Guus van Hooren te trouwen, maar toen die, wellicht iets te laat, een plantersdochter van Java verkoos, met wie hij een buiten bij Oosterbeek kreeg, trouwde zij vlug zijn oudste broer - ‘zoo bleef ze ten minste in de familie’. Want zelf van heel bijzondere schoonheid, stelde ze mooie mannen op prijs en knappe jongens waren zoowel de ruiterij-officier, als zijn oudere broer de konijnen-fokker, alsook de jongste van het drietal: - de ergste, die in het krankzinnigengesticht is geëindigd. Melanie had van haar moeder de liefde voor de karwats geërfd. Ook haar verliet dit werktuig nooit, juist doordat zij er waarlijk mee werkte. De cavalerist had het vast al ervaren en misschien ook hierom de dolente Javaansche verkozen. Châtelaine van Duynhorst geworden, lei ze de zweep niet meer uit handen. Ze was, prachtig poppetje, klein van gestalte, ook door haar slankheid bleef ze een kind, maar niet alleen de officieren, alle boeren beefden voor d'r. Het beulshandje trof zoowel dieren als menschen; voor de kennel had ze speciale zweepen, met mes-scherp staal door het leer gevlochten; jankend kropen de honden weg, wanneer zij de hoek van de keuken omkwam, maar zij sleurde ze uit de hokken te voorschijn en genoot zoo ze dorsten bijten: - ‘er vloeide nog wel meer bloed op Duynhorst’. Haar man placht ze in de neus te knijpen; eens deed ze het bij een groot jacht-

diner, zoodat hij bloedend de kamer uit moest. 's Winters logeerde ze lang in Den Haag; Mutsaers wist van duels om haar: tusschen vreemden, wel te verstaan; haar man had genoeg aan haar bloeddorst op Duynhorst, waar hij zijn eigen leventje leidde...

Ik heb het alles aangehoord in eigenaardige verdooving. Soms hunkerde ik als in heimwee naar zee, naar de vorige avond, zelfs naar de regens; en snerpend kwam dan het zelfverwijt en bedacht ik: *zij* is *nu* te minste nog hier.

Het eigenaardige van ons samenzijn, waar het slaan van elven een eind aan maakte, was dat al dit vertellen-aan-mij geen zin had, tenzij Mutsaers aannam dat ik mij voor Maartje en haar beminde in meer dan gewone mate interesseer. Hierover is geen woord gewisseld. Ik zou me willen wijsmaken, dat hij mij afgunstig op mijn voorganger denkt: een afgunst - fel als zijn rancune - die niet om Maartje zou zijn ontstaan. Maar ik ben in mijn ziel overtuigd, dat hij mijn gevoelens raadt of doorziet. Toch - zoo hij dit doet, wat wilde hij dan? Was het sarren, om mij wanhopig te maken? Want terwijl al dat Moskovietisch sadisme moest aantoonen, hoe erfelijkbelast de zonen van Duynhorst zijn, vergat de oude de voorbeelden niet, waaruit kon blijken hoezeer Guus' slachtoffers hem vergoden. Ook daartoe volstond deze ééne avond. Wel zat ik er onnoozel bij! Bijna een jaar woon ik nu hier en van al deze drama's-in-een-kleine-stad was mij werkelijk niets bekend. Ik dacht ze nauwelijks mogelijk. Er wonen hier toch wel meer mooie mannen. Maar al ware ikzelf er een van, ik zou op wat Mutsaers ‘fortuintjes’ noemde, in de engte onzer stadspalen en bij de vele spionnetjes die hier ook symbolisch dienst doen, niet verdacht zijn geweest. Eer bezwaarde het mij dat ik luisterde. Zelfs àls er geen verdichting doorliep, mocht al deze waarheid zoo voortgezegd worden? Ach, dat de menschheid daaraan smult! Mutsaers zelf kwam eens met dit werkwoord, toen hij afgaf op kwaadsprekerij in de soos. Nu... wat wilde hij nu met mij? Wilde hij me doen gelooven aan een onweerstaanbare, mooie dokter, voor wie het een genot is met meisjes- en vrouweharten te spelen? Maar wat wou dàn dat rauwste woord, dat bij het afscheid uit zijn mond viel, als had hij het voor het slot bewaard en dat Guus aan de

Haagsche schandalen verbond, hoewel hij *niet* met zijn broer is genoemd in die steeds nog geïnstrueerde zaak? Maartje zou Guus een ‘alibi’ zijn: - ‘Gelooft u me, niets dan een alibi’...

Als was ik bevreesd dat iemand mij zien kon, zoo ben ik, na het wat stroeve afscheid, de straat doorgevlucht, van Mutsaers' huis weg - niet in de richting van mijn woning, niet daar waar misschien de familie mij wachtte en waar ik eerst hoopte met Maartje te praten, zooals op nieuwjaar alleen in mijn kamer. Te vuil kwam ik de apotheek uit; ik snelde, de Papensteeg door, naar de Wal, onder de donkere hemel vol sterren. Lang heb ik er op een bank gezeten in de loutering der nachtlucht.

Is het verkeerd, dat ik Mutsaers gevolgd ben? Ik dacht aan de benauwenis van een jong meisje dat heeft zitten luisteren naar een kaartlegster. Achteloos, zooals een onverschillig speler de kaarten luchtig neergooit, sprak hij slachtoffersnamen uit en geen ervan trof mij zoo fel als die der in schennend verband genoemde moeder en dochter: mevrouw Verheul en de onlangs getrouwde, twistend in minnenijd om de dokter. Dat was dus de woning vol huiselijkheid, waar oude linden over waakten - gezinsgeluk dat ik dacht voort te zetten? ...

Is de werkelijkheid zóó leelijk?

Maar wat wil Mutsaers' ‘alibi’? Ik heb me laf bij hem gedragen, door me zóóveel te laten vertellen, zonder verzet van verwerping en walging. Maar had ik anders al deze dingen gehoord? Zijn raad van ‘navragen’ zal ik niet volgen! Wel mòet ik meer ervan weten - en spoedig.

XII.

Wijk-aan-Zee, 30 Augustus.

Mijn laatste avond aan zee; morgen keer ik naar huis en overmorgen hervat ik mijn werk; moge het ook mij hervatten.

Wat ik verleden week in dit boek heb geschreven, is een nauwgezet verslag van ervaringen en bevindingen - en hoe barok lijkt het bij de herlezing! Die reis naar huis in mijn vacantie, dat achterna-reizen van Maartje... en - het ergste komt nog: - met géén resultaat.

Want ik heb haar toen niet meer gesproken.

Opzettelijk ben ik laat thuis gekomen. Met haar alleen had ik niet kunnen praten, of het moest het, volkomen oprechte - althàns over Van Hooren oprechte - gesprek geweest zijn, dat wellicht mijn invloed voorgoed had vernietigd. Met haar-in-de-huiskamer dorst ik niet praten: - hoe zou ik mijn weerzin hebben bedwongen bij de zeker aan het licht gekomen verheuging der ijdele moeder?

Door de hulp van de nachtbel kwam ik De Zwaan binnen en ik heb aan mijn moeheid toegegeven, door lang te slapen, echt ‘in vacantie’. Het eerste dat ik de volgende morgen beneden hoorde, was van de dikke tong haars broeders:

- Nou dokter, me zuster ben we weer kwijt, die ging ànders weg as de vorige keer!

De tweede omnibus nam mij mee.

Aan de overkant was-en-bleef alles gesloten. Van Maalwijck is Cato gevolgd en ook de oudste dochter en haar zoon zijn er heen. Het bericht van de verloving, dat natuurlijk van mond tot mond gaat, blijft hun zoo misschien nog bespaard. De geheimhouding, die de moeder mij oplei, heeft Maartje geschonden bij juffrouw Mutsaers! Zou de verheugde hebben vergeten, dat ze de tijding evengoed kon laten omroepen? De schuchtere, teer-gevoelige Maartje, het meisje ‘in een hoekje’, dat er iets uitflapt, waarvan haar verloofde schreef: houd het geheim? En uitflapt, niet aan een zielsvriendin, maar aan *de* vijandin van Guus? Het hotel-personeel wist het trouwens ook al; de bedaarde, goedige Huib begon erover aan het station: dat het zoo'n hooge eer voor De Zwaan was ... Wat kan Guus dan toch bedoelen? Wil hij Cato tot echtscheiding dwingen? Wenscht hij opspraak, om Van Maalwijck te grieven? Of zou dat woord van Mutsaers juist zijn, wordt Maartje geafficheerd als verloofde, opdat hij niet in de Haagsche strafzaak zal worden betrokken? Zij gooit dan haar naam en haar liefde te grabbel - maar als ze daarmee zijn ‘goeie naam’ redt?...

Zoo waren de vragen, de angstige vragen op mijn, weer lange, terugreis naar hier. Telkens zag ik haar starre blik in het oogenblik dat ik sprak met haar moeder, nadat ik haar had gelukgewenscht. Dat was geen oog van jong geluk. Blij was de oppervlakkige, aan mooie schijn zich gevende oude.

Wel blijft gevoel, als leeft in Maartje, ernstig zelfs bij de extaze; maar niet die ernst was in haar oog. Wat moest ik voor haar hopen of vreezen?

***

Het antwoord kreeg ik twee middagen later. Er was, zoo zag ik in, één mensch, die woorden kon spreken van stelliger waarde, woorden die echter hun waarde slechts hielden, indien de klank van zijn mond tot mijn oor kwam. Hierom heb ik klokslag elf mijn kaartje overgereikt aan de portier van Guus' gesticht. Deze statige bracht me een wachtkamer binnen, waar ik graag mijn salon van zou maken. Door het breede, wijd-open venster zag ik glanzig grachtwater, waarop groenteblâren en andere kleurige dingen dreven en aan de overkant een plein, waar markt werd gehouden, ook bloemenmarkt. Waren daar de losse bossen gekocht, schijnbaar achteloos neergelegd in breede aardewerkbakken, blauw en wit, hieuw van vorm als het meubilair?

Ik moest lang wachten. Toen eindelijk de deur zacht week, liet ik een: - Hè?' van verwondering los, want daar kwam Maartje, juist zoo gekleed als ik haar drie dagen te voren in de kamer thuis heb gezien, hetzelfde japonnetje, zwart met wat kant aan de wijde, korte mouwtjes: zwart waar haar blond blij boven uitkomt. Zij had een rozeknop in de corsage. Mijn uitroep beantwoordde ze met een glimlach van begrijpen, doch deed onmiddellijk haar boodschap: 'dokter Van Hooren' speet het wel: nu had hij geen oogenblik tijd, maar als ik nog zoo lang in de stad bleef, zou ik hem groot plezier doen door om vier uur terug te komen. Wat kon ik zeggen dan: - 'Wel, heel graag'; de groeten verzoeken en verdwijnen? Handdrukken hebben wij niet gewisseld. Wij kenden elkander... het leek niet veel meer. Ik kon niet vragen, wat zij hier deed; niet, of 't haar goed ging - niemendal... hoewel ik kwam, nu ja, òm haar. Met iets als weerzin van al de weelde duwde ik de vanzelf weer dichtsuizende corridor-deur met kristal open en de gracht vond ik rommelig, niet langer vroolijk.

Onder mijn drie verwanten te Amsterdam is er geen die me wat kan schelen en ik was allerminst in een stemming om

plotseling méér belangstelling voor hen te voelen. Een vreemde lust drong mij naar Artis. Zelfs besloot ik er heen te loopen. Doch hierbij heb ik mijn orienteerings-vermogen overschat, want ik kwam uit op het Rembrandtsplein. Dicht bij de hoek van deze ruimte las ik boven een winkel van heerenartikelen de naam Bareel, wat me aan collega Bareel deed denken, die ik na de terugkeer uit Indië tweemaal ontmoet heb te Rotterdam. Hij woont hier te Amsterdam: - als ik eens beproefde hem te bezoeken? Maar welke dokter gaf thuis op dit uur! Intusschen was de eenigszins cynische vleug van belangstelling voor apen en nijlpaarden onder het wandelen sterk verminderd. Dus besloot ik hier aan het plein te lunchen, doch vooraf collega Bareel op te bellen. Een vrouwestem stond mij te woord, die bleek aan zijn huishoudster te behooren. Dokter zou niet vóór half twee thuis-zijn, maar waarschijnlijk kon ik hem opbellen in de Groote Club, waar hij tegen half een dagelijks kwam... Ruim een kwartier later zat ik in een deftige zaal tegenover hem. De opgewektheid van een kameraadschappelijke telefoon-groet en de blije vaart van een korte tuftocht langs het zonnige Rokin hadden me al wat opgevroolijkt. De vergelijking van Bareel's dagelijksch ‘koffie-uurtje’ met mijn tweede ontbijt in De Zwaan, was te eervol voor heel de medische stand om me jaloersch te kunnen maken. Amsterdammer van geboorte, hoewel niet uit het winkel-geslacht, heeft Bareel, na voltooide studie te Weenen en te Berlijn, zich als zenuwarts in zijn stad gevestigd, waar hij een aangenaam, niet vermoeiend en interessant doktersbestaan leidt. Zijn kleurige verhalen waren een welkome afleiding. Zoowel het ongewisse zakenleven als de afmatting bij de weelde in een wereldstad gelijk Amsterdam tegenwoordig is, bezorgen hem vele rijke klanten en geven hem een kijk in de zenuwstorende prikkeling van menig benijd beroep. Vanzelf kwam ‘de liefde’ hierbij ter sprake en toen noemde hij collega Van Hooren. Hoe die dat uithield, was hem een raadsel.

- Weet je dat hij weer gaat trouwen?
- Nee! met wie?
- Met een verpleegster.

Voorzichtig vertelde ik iets over Maartje.

- Dus jij bent nu in huis bij die menschen? Dan mag je

de ouders toch wel eens ter dege waarschuwen, want wat is dat nu voor een bevlieging! Toevallig weet ik iets naders van Guus. De mooie vrouw van een rijk advocaat hier is onder zijn behandeling geweest. Haar man heeft me zijn naam niet genoemd, maar wel me gezegd: zij is zenuwziek sedert een operatie, en later hoorde ik zonder uitvragen van haarzelf, dat ze drie weken in Van Hooren's gesticht had gelegen. Meer preciseeren mag ik niet, alleen dit: het was niet dóór de operatie. Van Hooren is de incarnatie van Don-Juan-indoktersvorm. ‘Man's a strange animal, and makes strange use of his own nature’, zegt Byron in zijn ‘Don Juan’ en ik zeg het van Van Hooren. Trouwens, hij was in Leiden al zoo. Als hij zich daar bij jullie in die kleine stad noodgedwongen rustig heeft gehouden, nu haalt hij de scha in, dat verzeker ik je.

- Je weet dat hij nog altijd getrouwd is?

- Getrouwd? En je zegt geëngageerd?

Bareel bleek van het huwelijk niets te weten. Volgens hem had te Amsterdam niemand ooit van een mevrouw Van Hooren gehoord. Maar het engagement werd er iets nog meer ongeloofelijks bij.

- Geloof me, je moet daar wat tegen doen.

En nadat ik hem tot zijn woning aan de Voorburgwal had vergezeld, kreeg ik bij het afscheid-nemen: - Vergeet je niet over Van Hooren te spreken?

***

Met deze opdracht welgeborgen, ben ik na wat ronddolen om de tijd klein te krijgen, voor de tweede maal de achter mij dichtzuigende kristaldeur van het Ziekenhuis doorgegaan. Weer wachtte ik lang in dezelfde kamer, tot eindelijk de portier met indrukwekkend ceremonieel mij verloste en geleidde.

Er is een begrip van moderniteit, dat duurte bijeenbrengt met schijnbare eenvoud, ongewone verfijning met achteloosheid, veel zonderlings met gemak van beweging. Mijn haat tegen Guus, verleider van Maartje - want wat zijn ‘feiten’: haar ziel ìs hem - heeft, heel het uur dat ik bij hem moest doorbrengen, mijn waarnemings-vermogen gescherpt, zoodat

ik op elke kleinigheid lette, al nam ik aldoor mezelven waar, ellendig onbedreven in omgang.

Van wat ik zag, begeer ik niets; maar ik besef, waar het hem toe dient, en hierdoor zag ik het aan met nijd. Nooit is het in me opgekomen, een Don Juan te kunnen zijn; ook verlangde ik nooit het te wezen, daar ik géén geluk zie in zulk bereiken. Maar Don-Juan's-macht houdt Maartje gevangen! Het is stellig, wat ik al vroeger gemeend heb: eenzelfde invloed als uitging van Mea, oefent deze man over Maartje. En hier blijkt verschil tusschen mannen en vrouwen. Was het tevens mijn onwil, of enkel mijn onmacht? nooit is 't mij mogelijk geweest om mee te voelen, mee te willen met al het uiterlijks, Mea dierbaar. Maartje, uit het kleinestads-hotel met reizigers-gasten zooals Kassave en wekelijks stalling voor boere-sjeezen; Maartje paste nu in deze kamers, ze deed er de dokter geen schande aan!

In dit modern-mondain geheel, waar niets aan een ziekenhuis kon doen denken, want ook de bijzondere, breed-diepe stoelen en zelfs de weeke, omvangrijke sofa zouden elders kunnen staan, bewoog zich weinig, lenig-en-loom, een slanke, mooie, jong-blijvende man, every inch a gentleman, inderdaad in alles quite English die, toen men hem iets kwam toefluisteren, uit een zacht-glijende lâ een register nam, dat er wel ziekenhuisachtig uitzag, maar dat ook onmiddellijk weer was verdwenen in het als-niet-geopend bureau, nadat hij even wat had geschreven op een blad van de fraaie bloc' notes, die naar van zelf sprak bij zijn hand lag. Er stonden twee telefoon-toestellen in deze voorste en grootste van de twee kamers, allebei maakten ze een muzikaal-tinkelend geluid en door de eene sprak Van Hooren, zonder dat ik begreep hoe zijn stem werd opgevangen. De andere, bij het raam, was voor Maartje. Eens ging ze er heen, eens werd zij geroepen. Alle dingen gebeurden van zelf. En deze treiterige, want verlegen-makende van-zelf-sprekendheid omwikkelde, omstrikte mij. Mijn bezoek zelf werd iets natuurlijks. Een paar minzame banaliteiten van spijt, omdat ik, kort in Amsterdam, tweemaal moest komen om hem te ontmoeten; niets van een vraag: wat kom je doen? evenmin iets van toeschietelijkheid of integendeel van onvriendelijkheid. Deze hoffelijke man zet de menschen op hun gemak, doordat hij zich overal en

altijd op zijn gemak schijnt te voelen. Vertelde Hugo van Maalwijck niet, hoe doodgewoon Guus bij hem binnenkwam, nadat zijn vrouw naar huis gevlucht was? De hand stak hij toe, of er niets was gebeurd! Dat is de groote macht van die man, bij zijn omgang met alle menschen. Weliswaar is het zijn eenige niet. Van deze karakter-looze gaat een schijn van volkomen harmonie uit. Ook mij hield hij vast met die welgemanierdheid. Ik popelde, zocht naar een woord, een gebaar, en wist slechts dat ik laf en bloo ben. Hij toonde met niets, het aan me te merken. Tijdens mijn bezoek kwamen, na telefonische besprekingen, eerst een assistent en toen een hoofdverpleegster binnen. Uit wat hij hun zei en later aan Maartje, vernam ik dat het om een ernstige zieke te doen was. De melodieuze stem van de directeur wees de verpleegster op een verkeerde handeling van een harer ondergeschikten, zooals hij iemand op een vergissing bij het nakijken van spoortrein-uren of bij het wegen van een te frankeeren brief zou hebben gewezen. Altijd handelt hij kalm en altijd blijft hij hoffelijk, slechts klinkt er geen ziel uit de zachte welluidendheid van zijn stem. Hij laat niet blijken dat iets hem bezorgd maakt, dit zou te veel gemeenzaamheid zijn. Een first rate mechanisch-mensch zou spreken, zou gebaren en zich gedragen als hij. Wel doet hij zoo beminnelijk, dat ik de blos van de hoofdverpleegster begreep, toen hij eenmaal éven opkeek.

Nu, hier, kan ik dit alles neerschrijven in een vorm van gelijkmoedigheid, die uit zijn school is. Daar maakte ik mij aanvankelijk wijs, dat Maartje's tegenwoordigheid mijn houding te zeer bemoeilijkte, doordat ik niets kon zeggen of vragen, zonder het spel bij haar te bederven. Zou ik toch, alles bruuskeerend, spreken, een spiegel hem voorhouden, daar zij bij stond? Maar hoe te beginnen, wat hem te verwijten, dat erger was dan de vlucht van Cato, waarop juist hunne verloving gegrond is? Wat viel er, directs en redelijks, te zeggen tegen het samenzijn van deze menschen, hier, in de directeurskamer, dit bij even kloppen openstaand centrum van een eerste-rangs-ziekenhuis, waarvan de wijde vensters uitzicht gaven op een tuin, in welke ik telkens het grint hoorde knerpen onder de voeten van schuifelende herstellenden met hun verpleegsters? Kon ik meer doen dan hen beleedigen?

Kon ik beschuldigen - waarvan? Ik kon waarschuwen, trachten te overreden, maar zoo ze mij aanhoorden, wat vermocht ik bij haar tegen hem?

Er sloeg een klok: mijn bezoektijd vlood weg... ik was gekomen - ja, waarvoor? Het geheugen ontgleed mij, ik raakte verward: ik wist alleen, dat ik niet wist me te gedragen.

Toen, met diezelfde harmonische kalmte, die hij niet hier zich heeft aangewend, maar wel onloochenbaar ontwikkeld; die geen oogenblik aandoet als pose en die iets levendigs behoudt, doordat ze langzaam van deftigheid is en sierlijk, want van lenige loomheid, begon hij met iets van nadrukkelijkheid, dat echter door de intonatie verlicht werd:

- Je bezoek, mijn waarde, is me te aangenamer, daar ik je gaarne een vraag zou doen. Maar mag ik rekenen op antwoord, even openhartig als mijn woorden zijn? Zou het mogelijk wezen, dat Zuster Maartje bij jou terugkwam?

- ...Zuster Maartje? Bij mij?

- Ja, in haar vroegere positie. Je vindt ons beiden lunatiek? Ik hoor het duidelijk in je toon. En ik begrijp je bevreemding volkomen. Zuster Maartje die niet tot rust komt ... Kijk, ons engagement, waar zooals je begrijpt verwondering de zachtste vorm van afkeuring voor is, moet men beschouwen als het natuurlijke gevolg van gevoelens, die al eenige tijd bestaan. Juist omdat er vreemde praatjes ontstonden, hebben we een betrekkelijke openbaarheid gegeven aan onze verloving, hoewel ik, tegen mijn wil, naar de wet nog ben gebonden. Om de lasterlijke praatjes, die juist hier in dit huis waren gecolporteerd, heeft Maartje het verlaten. Om ze te doen eindigen, heb ik haar, die mijn verloofde is, in de officieele positie van mijn secretaresse terug genomen. Maar bij het stille verzet van voortgezette kwaadsprekerij en dagelijksche kleine beleedigingen, die ik niet straffen en dus niet van haar afweren kan, weet ik maar ééne oplossing: dat zij naar huis gaat ...

- Niet, zonder dat ik werk buitenshuis heb! viel Maartje in met levendigheid.

Van Hooren's blik gleed langs haar heen, alsof haar inmenging hem mishaagde. Immers bedoelde zijn vraag ook niet anders, dan dat ik haar werk verschaffen zou. Hij zweeg

en hield de blik op mij. Hoog stond hij boven de plek waar ik zat. Ik besefte te moeten spreken en in mij was een angst die weerhield, een onmachtige wrevel, een wijde weerzin, een gevoel dat ik nog niet zuiver verklaar. Want werd niet opeens al mijn angst weggenomen, bood Van Hooren zelf niet aan, wat de niet meer gehoopte uitkomst was? Ik wist slechts, dat ik niet verheugd was. De vraag moest me zóózeer hebben verblijd, dat ik in verrassing heel mijn gevoel voor Maartje had kunnen verraden. Nu dorst ik zelfs niet naar haar kijken. Onthutst zag ik vóór mij, het hoofd gebogen, en voelde boven mij zijn blik. Het raasde in mij, dat ik niet vertrouwde, een haat-vol-onmacht tegen de leugen, waarmee hij alles-van-Maartje omstrikt.

Ook nu weet ik niet, wat hij wil. Daar wist ik slechts, dat ik me had te verweren. Dit nijpend weten van gevaar herstelde de helderheid in mijn gedachten en spitste ze tot een beleid van afweer. Zoo gebeurde het, dat ik, nuchter als ging hiervan niets mij ter harte, een praktische kant aan de vraag ontdekte en na maar korte aarzeling antwoordde:

- Ik heb het jammer gevonden, dat Zuster Maartje niet nog wat bij ons is gebleven en, al komen we er nu zonder haar, want met die remplaçant liep het mis, ik zou haar heel graag terug nemen. Ze deed 'r werk goed en ze is jong. Juist jonge helpsters heb ik noodig, want... enfin, je kent onze krachten precies. Maar je weet, Van Hooren, niet ik beslis. En ik ben niet zeker van wat de commissie van het ziekenhuis en wat het stadhuis in dezen zullen zeggen.

- Hoe bedoel je?

- Nu ja, men weet van haar verloving. Haar broer heeft me die in geheim verteld, maar de volgende morgen was het de stad door. Gegeven de macht van meneer Van Maalwijck...

- Mijn waarde vriend, als dat je bezwaar is, ik heb ook nog wel eenige invloed, zelfs na de droevige zaak van me broer. Zoowel door familie- en vrienden-relaties, als door het feit dat ik je voorganger ben geweest, drie jaar lang. De vraag is alleen: jij, als directeur, houdt jij ook haar terugkeer tegen?

- Ik? Maar Van Hooren! Integendeel. Ik heb als directeur met niets anders te maken dan de belangen van het Huis en dat zou bij die terugkeer alleen geen voordeel hebben, als

de vijanden die het Huis om verschillende redenen en in verschillende kringen, van stand en van gezindte, heeft, de verloving van Zuster Maartje misbruikten, om tegen haar en het Huis te stoken.

- Vindt je goed, dat we dit riskeeren? Mag ik ons onderhoud gebruiken in een brief aan de burgemeester?

Hoe innemend kan hij zijn! Zelfs ik ervoer de macht daarvan - ik onderging haar en zag haar aan Maartje. Omdat hij, een stap naar mij toegekomen, de hand toestak als tot een afspraak, rees ik vlug overeind uit de lage fauteuil en keek daarbij onwillekeurig naar haar: in bewondering-vonkende bruinen, die van terzij straf naar hem waren gericht.

Even later, op de gracht, zag mijn geestesoog haar weer zoo, nu in zijn armen, het hoofd achterover - en mijn medelij was voor mijzelf, hoezeer met zelfmishagen doormengd. Ik had me straks vol takt gedacht, terwijl ik le beau rôle gaf aan Van Hooren! Maartje's oogenvuur was eerbied, geestdriftig ontzag voor zijn deftigheid, die ook dit in ons stadje wel klaar zou krijgen, en voor de van niemand afhank'lijke ruimheid, waar hij alle dingen mee afdeed. Van mijne toewijding giste zij niets: ik was de schuwe ondergeschikte, dadelijk bang voor de burgemeester. Hij was de heer, die in alles zijn gang ging.

Ik voelde haar vereering branden en niets kiemde er meer van blijdschap, omdat ik haar terug zou krijgen. Integendeel vond ik mij kinderlijk-dom om al de opwinding, die morgen, toen Mutsaers me had verteld, dat ze thuis was en ik op de Wal naar de tuin der Verheul's keek. Mooi paradijsje van huiselijkheid! Want wat die ap'theker vertelde, was wáár; Bareel gaf hem al gelijk over Guus; ook dat van die mevrouw en d'r dochter... Ik was een ouwe-man en een kind.

En dàn schreide het in me: ‘Maartje!’ en niets zei, hoe ik mòest hebben gehandeld.

XIII.

Het is waarschijnlijk, dat Maartje genadiglijk tot het Ziekenhuis zal worden toegelaten.

Guus heeft zijn invloed overschat. Het gesprek, dat ik met de burgemeester over Maartje's terugkeer moest voeren, was

oer-komiek maar onplezierig. De onaangenaamheid begon met zijn ‘toon’ in de telefoon, de goedgunstigheid dat hijzelf opbelde om alle derden er buiten te houden. Begrijpen kon ik zijn hoog-doen pas, nadat ik Van Hooren's brief had gelezen, waarin weliswaar géén schofterig woord stond, maar die wel een ignobele daad was. Van mijn bezwaar-maken meldde hij niets, slechts dat ik me niet had durven binden, omdat de beslissing aan het stadhuis was. Zoo kreeg Den Dolck het recht te vragen, of ik niet begreep dat de zonderlinge betrekking, waarin dat meisje tot een nog-getrouwd man stond, wiens vrouw thuishoorde hier in de stad, haar onmogelijk maakte voor ons. Nadat ik de mij toegeschreven toestemming tot iets geheel voorwaardelijks had teruggebracht en mijn eventueele bereidvaardigheid gemotiveerd met ‘het belang van het onervaren stadgenootje, te Amsterdam in een scheeve positie geraakt’, vond Edelachtbare er plezier in, zijn veelvermogend stands-besef tot de vakken uit te breiden met een opmerking uit de studentetijd; dat heeren medici onder en voor elkander van vele dingen een eigen opvatting hebben.

Moeilijke weken zijn gevolgd. Goddank hadden de laatste dagen aan zee mij goedgedaan, zoodat ik er dit dagboek heb kunnen aanvullen met een verslag van mijn bezoek aan Van Hooren, dat uit heel wat kalmer gemoedsgesteldheid is ontstaan dan waarin ik te Wijk-aan-Zee terugkeerde. Was het dat oude boekje met die voortreffelijke omschrijving van de domheid der afgunst, of is het de zee geweest, de ruimte, 't aanschouwen van oneindigheid, waarbij zelfs onze misère klein wordt?

Wat minder verhard, iets beter gehard, ben ik thuisgekomen. Wèl had ik een ietsje kloekheid noodig om rustig moeder Baars aan te hooren, vol fierheid over ‘me aanstaande schoonzoon’; en om daags na het eerste onderhoud met de burgemeester deze brief van Bareel te lezen, op dat gesprek wel vreemd een echo der ‘eigen opvatting van heeren medici onder en voor elkander’.

Amsterdam, 10 September.

Amice, Gij hebt mij ondanks de afspraak met geen woord verslag gedaan van uw bezoek aan Guus van Hooren en

evenmin mocht ik vernemen, wat gij bij de verwanten van het meisje hebt bereikt.

Vergeef het den psychiater in mij, zoo ik de mogelijkheid aanneem, dat gij den toestand minder ernstig inziet dan hij is. De wet die veel van ons vergt aan examens, laat verder ons medici schalten und walten. Een raad van toezicht moest beletten, dat iemand als Van Hooren een ziekenhuis bestuurt. Gij bleekt getroffen door de luxe, enkel al van de corridors en van een wachtkamer. Uw eenvoud zal later nog sterker verbaasd zijn. Maar heeft - laat ik zeggen geen ander verlangen dan de nieuwsgierigheid u, op uw reizen naar en van Java, te Parijs of in Italië nooit binnen de verbluffende weelde van sommige lieux de débauche gevoerd? Dit is een insinuatie, zeker, maar die - historisch onbillijk! - gericht is noch tegen de het beste bedoelende stichters, noch tegen de vorige directeur, noch tegen iemand aan of in het ziekenhuis, allerminst ook tegen de beklagenswaardige, die er zich de verloofde waant van Van Hooren, maar uitsluitend tegen hem.

Uit wat gij mij over zijn broeder gezegd hebt, begreep ik dat gij aan analogie dacht. Met u hoop ik, dat de Haagsche justitie ditmaal eens opruiming in veel vuilheid zal houden. Maar al was daar een verwant bij betrokken, met Guus is het ongetwijfeld wat anders. 't Valt minder duidelijk onder de strafwet en kan daardoor gevaarlijker zijn. De erfelijke belasting, waarvan gij reptet toen ge mij van de moeder verhaaldet, acht ik waarschijnlijk, en ik zou louter medelijden voor hem voelen, zoo ik dacht dat hij tegen zijn aandriften streed. Maar uit wat ik wéét van hem, blijkt genoeg het tegendeel, zoodat ik het verder gehoorde niet eens behoef mee te tellen, om eerst te denken aan de patiënten, voordat ik de dokter beklaag.

Uit een opstel van Camille Bos in de ‘Revue Philosophique’ van 1902 ‘du plaisir de la douleur’ herinner ik me een werkelijke verklaring van het geheimzinnige, de gecompliceerdheid, zoo veler verschijnselen bij de ars amandi. Lust en smart zijn beide ingewikkelde gevoelens, resultaten van verscheidene componenten. De smart verleent nieuw leven aan een lust, die òf is afgestompt òf altijd te zwak was: zwakker dan het verlangen dat hij bestaan mocht. De smart is dus een stimulans, zoowel de ondergane als de aangedane

smart. De - zeer primitieve, tot het dierlijke in ons terug te brengen - liefdebeet is als een sleutel van al wat wij sadisme noemen. Er is een definitie van Moll (Die konträre Sexualempfindung), die het sadisme een toestand noemt, ‘in welchem der sexuelle Trieb in der Neigung besteht, die geliebte Person zu misshandeln, zu schlagen und zu demütigen’.

Beperk u tot het laatste woord en de ijver, waarmee Van Hooren dat eenvoudige jonge meisje, wellicht zonder lichamelijke daden, tot een hem toegewijde maakt, wordt even verklaarbaar als zijn huwelijk en als de telkens bruusk afgebroken don-Juannerieën, waarvan ik wéét, dat er binnen het geheel van Moll's definitie te brengen zijn. De verlangens, die men ‘Begleiterscheinungen’ van de geslachtsdrift noemt, blijven bij den normalen man bedwongen. Maar hieraan behoeft niet te worden getwijfeld: de mooie, beminnelijke, rustige Dr. Van Hooren, de chirurg met de niet falende hand, is abnormaal. Bij deze abnormaliteit werkt - behoef ik u erop te wijzen? - zijn ‘fijn-beschaafdheid’ allerminst verzwakkend. En hoe nu het succes te begrijpen, dat mannen als hij gestadig hebben, met al wat ertoe hoort aan jaloezieën, bij vrouwen die niet alleen meer ‘ervaring’ hebben, doch tevens, met alle respect, meer uiterlijke beschaving of bewuster distinctie dan dit hotelhouders-dochtertje? Mijn vriend, ziehier één (suprême) verklaring: mannen, wegens zware vergrijpen tegen lijf of leven veroordeeld, krijgen in de gevangenis en zelfs nog op de galeien liefdesbrieven, niet altijd anoniem, aan welker echtheid niet wordt getwijfeld. Terwijl nu de koorts in die vele, àl meer tot iets gewoons, banaals wordende ‘bonnes fortunes’ vermindert en de beredderingen ervoor even groot blijven of ingewikkelder worden met de toeneming van de jaloezieën der smachtende vrouwen, zal de door zijn Trieb toch nog altijd meedoogenloos voortgejaagde man, in de volslagen verslaving van dit teere meisje, dat nìet pervers was, noch vol ervaring, een nieuwe stimulans hebben gevonden, waar hij misschien met schroom aan toegeeft, doch die bij aarzeling nieuwe bekoring krijgt. Want, slaaf die hij is, hij moet zijn ‘Trieb’ na! ‘Wreedheid is macht’, zegt Millament in *Congreve's Way of the World,* ‘en wie zijn wreedheid er aan geeft, geeft ook zijn macht

op'. Al speelt hij slechts 'katjesspel' met dit meisje: elk muisje kent het gevaar daarvan.

Ongetwijfeld, collega, weet gij dit alles zoo wel als ik en wekt mijn schoolmeesterij uw glimlach. Doch kijk dan ernstig, nu gij den naam Van Hooren leest.

Behoef ik u te verzekeren, dat geen motief van lagere orde tegenover een gevierd ambt- en stadgenoot, doch moreele overwegingen, me tot dit schrijven hebben gezet? Is hij het slachtoffer van een 'Trieb', sterker dan zijn wil, zijn daden zijn hierom niet minder te vreezen en zijn slachtoffers - ik schreef het al - verdienen in elk geval méér deernis dan hij. Dolle honden schiet men dood, krankzinnigen bergt men op. Guus bestuurt een ziekenhuis en verricht dagelijks operaties. Nu gij één van zijn slachtoffers kent, zou het onverantwoordelijk zijn, de verwanten niet te waarschuwen, dat het meisje bij hem in gevaar verkeert.

Een kameraadshand van

KEES BAREEL.

Dezelfde avond nog heb ik geantwoord, dertien zijdjes, die alles zeiden, ook het geheim van mijne liefde. Ik erkende dat elke dag gevaar bracht, doch dat ik, behoudens een vage zinspeling bij de burgemeester, aan niemand hier ìets had onthuld, omdat haar thuiskomst van meer belang is dan iets anders. Toch drukte de waarschuwing mij zwaar. Het toeval scheen mij te hulp te komen, door 'Heeroom' Baars naar zijn moeder te sturen. Ik noodde hem tot een bezoek aan mijn kamer, zoogenaamd om mijn krissen te zien, ik presenteerde een dure sigaar, maar toen ik al gauw over Maartje begon, bleek hij even grof-ongevoelig als zijn broer de waard. Deze voelt, geloof ik, nog meer voor zijn zuster, maar ondergaat de macht van zijn vrouw. Heeroom sprak als man der kerk. Maartje was volslagen afvallig en deze verloving met een getrouwd man, was het ergste dat ze haar familie kon aandoen. Ik zei niet: - 'Uw kerksche moeder spreekt anders!' Ik was dankbaar, omdat deze volslagen uit de toon der familie vallende verontwaardiging mijn vrees versterkte voor De Kerk. Ik duchtte háár macht al te Amsterdam, meer nog dan die van Van Maalwijck. Het onderhoud met de kapelaan heeft me een paar uur wanhopig gemaakt, doordat

ik dacht aan Maartje's zeggen: ‘zonder werkkring ga 'k niet naar huis’. Doch ik besefte dat juist deze woorden me helpen konden bij wie wou begrijpen, wat er voor het arme kind op het spel staat. Hierom schreef ik een briefje aan Pastoor Vlashagens, of het Zijn Eerwaarde zou schikken mij een half uur te woord te staan. En het gevaar van domheid-in-vroomheid heb ik niet voor het eerst beseft. Dat drukt bij roomschen als bij hervormden. Kapelaan Baars is een nog grover mensch dan de kastelein. Ze lijken met de gezichten allebei op de moeder; verder heeft de geestelijke het in de lengte gezocht en de waard in korte rondheid. De vader schijnt ook uiterlijk wel heel anders te zijn geweest, waarschijnlijk aardt de dochter naar hèm; zijn vrouw heeft hem vroeg in het graf gekregen. Ik heb het bij mijn eerste geestelijke adviseur, hoewel hij Maartje's naaste verwant is, dus slecht getroffen; maar welk een fijn man is onze pastoor! Eén enkel slinksch woord scheen er leukweg op te zinspelen, dat het voor mij niet zoo erg onplezierig moest zijn, het gezag dat mijn voorganger hier nog te veel heeft - ook volgens Vlashagens' meening te veel - een beetje te helpen ondermijnen. En niet zijn mond, doch wel zijn oogen vergunden zich nogmaals lichte spot, toen ik me veroorloofde te onderstellen, dat Maartje in haar liefdeleed wellicht troost bij de Kerk zou zoeken. Eerwaarde dacht: laat dat maar aan ons over. Het half-publieke engagement was trouwens in zijn oog niets meer dan onsmakelijk kinderspel van twee volwassen menschen en daar hij vast was overtuigd, dat er van een huwelijk tusschen Maartje Baars en de met een juffrouw Van Maalwijck gehuwde Dr. van Hooren nooit iets zou komen, meende hij me wel te kunnen beloven dat hij zijn invloed zou gebruiken om Maartje's terugkeer niet tegen te houden. Hij wou beginnen met Moeder Baars het onbehoorlijke van hare toestemming te verwijten, doch ik zei hem dat ‘Heeroom me Soon’ dit al had gedaan en dat elke berisping naar Amsterdam Maartje's terugkeer slechts kon vertragen. Nu, dan begreep hij wel wat ik bedoelde en hij moest toch weer eens praten met de burgemeester, die verstandig zich hield boven alle partijen...

Heeft de invloed van Zijn Eerwaarde nochtans eenige brief aan Van Hooren ten gevolge gehad, of zou de burgemeester zich geroepen hebben gevoeld zijn veeljarige vriend te waar-

schuwen? Of is het nòg weer dat vreemde spel, waar Guus de arme Maartje mee foltert? Dit laatste vrees ik en 't is het erge. Het neemt alle waarde aan wat er geschiedt weg. Maartje komt nu wel zeker terug en waarschijnlijk mag ze haar plaatsje in het Ziekenhuis hernemen. Maar het zal een gebroken Maartje zijn, zieker dan ze was in Mei. Want ik durf, ik kan niet aannemen, dat haar diep en waarachtig gevoel zich zou laten leuren, zooals de oppervlakkigheid der ijdele moeder, die waarlijk een traan in d'r oog wist te krijgen, toen ze mij het briefje van Guus deed lezen:

'Beste mevrouw Baars, na strijd en aarzeling hebben Maartje en ik besloten paal en perk te stellen aan al de booze praatjes over onze genegenheid, door bekend te maken dat we niet meer verloofd zijn. Onze betrekking verandert in niets, maar we bukken voor de kwaadsprekerij tot ik mijn echtscheiding er door heb. In goed vertrouwen en eigenlijk ook al om den laster te keeren, hebben wij gemeend, dat we ons geluk niet behoefden te verzwijgen, al staat de wet nog tusschen ons. Mr. van Winsum, mijn advokaat, heeft me in Maartje's tegenwoordigheid de meest mogelijke diligentie beloofd - zoo laat ik Maartje naar u terug gaan met een onbezwaard hart, al valt de scheiding ons beiden moeilijk. Hartelijke groet van Uw U zoo toegenegen Dr. G. v. H. v. D.'

Ik trof het dat de altijd dravende meiden-naloopster een lawaai van vallende borden uit de keuken hoorde, zoo liet ze dit document in mijn handen, dat waarlijk een plaats in mijn dagboek verdient.

Ach, wat zal ik voor Maartje vermogen te zijn!

***

Maartje is hier, en zij is blozend.

Zij twijfelt niet, brengt gelaten een offer.

Wel zie ik soms een plooi bij haar mond, de oogenglans heeft niet meer het vloeiige van vroeger. Aanvankelijk ben ik hiervan ontsteld, doch het zijn geen merken van daarginds, het is de invloed van haar besef dat ze hier vijandschap om zich heen heeft. Mijn gevoel voor haar is eerlijk, nooit zou ik haar iets verwijten. Doch nadat mijn ontsteltenis even stond vóór de mogelijkheid dat zij vrouw kon zijn geworden, ben

ik, overtuigd van het tegendeel, in wat er aan haar expressie verstrakte het beeld gaan zien der verandering die in het meisje komt dat ‘valt’: verandering door gekwetste fierheid, verandering van gedwongen verweer. Ook Maartje voelt zich uitgestooten, de stad vindt: ‘er is wat met haar gebeurd’. De stad, die zoovéél op Cato had te zeggen! Nù is deze Van Hooren's vrouw en dus Maartje mal en ijdel, een burgermeisje dat dwaselijk hoopte in de plaats van Cato van Maalwijck te stappen. Van Hooren's naam héèft wat geleden: wat ráárs, na het erge schandáál met zijn broer. Maartje hoort, of ziet, of merkt dat. Ook de toon van haar moeder is heel wat lager. Een uitlating van ‘de jonge mevrouw’ zei duidelijk, dat de familie niet meer zoo zeker is van een aanstaand huwelijk. - 't Zou wat moois wèzen, mokte de schoonzuster.

Al deze dingen zijn dood-natuurlijk en slechts de kleine kant van de zaak. De gróóte is het verwonderlijke van Maartje's volle overtuigdheid, dat Guus haar wel degelijk vol trouw liefheeft. De groote, de mooie, maar droevige kant!...

***

Toen ik vanochtend De Zwaan zou verlaten om naar het Ziekenhuis te gaan, liep Maartje me in de letterlijke zin van het woord in de weg en zei, zonder ‘goeden morgen’: - Dokter, ik zou u graag willen spreken.

In alle omstandigheden is er het moeilijke van onze scheeve verhouding, of juister van mijn scheeve toestand: ik word weer haar chef en mag niets doen blijken. Tegenover de aanstaande directeur was haar toon onbetamelijk, dus antwoordde ik niet met een uitnoodiging om samen naar boven, naar mijn kamer te gaan. De heele dag heb ik haar agressieve blik vóór oogen gehad en mij gevraagd: wat kan er zijn? Toen ik na het diner een kop koffie dronk in de tuin, heb ik Koos verzocht haar te roepen. Het duurde nog al, voordat ze kwam. Toen, met de strakheid van volledige verwondering:

- Heeft de dokter om mij gevraagd?

- Heeft zuster Maartje niet verzocht, me te spreken?

- O. Ja! - Maar nog het strakke gezicht. Nu, in de schemering, was ze bleek. Ontroering kropte er in mij op met de wanhoopsverzuchting: hoe kan ik je helpen!

Ik schoof een stoel uit, aarzelend nam zij plaats. Zachtweifelend was de toon der vraag:

- Heeft Dokter met Heer Pastoor gesproken?

Maar op mijn ja-knik, fel:

- Waarom?!

- Om te voldoen aan de wensch van dokter Van Hooren.

- Wat had Heer Pastoor daarmee te maken?

- Veel, nog meer dan de Burgemeester, want als Heer Pastoor het niet goed had gevonden, had Zuster Maartje nu geen kans als een thuis gekomen verloren-dochter in het Ziekenhuis te worden verwelkomd.

- Heeft Dokter hem gezegd, dat we nooit zou'en trouwen?

- ...Nee, meisje, dat heb ik niet gezegd.

- O. Ik dacht...

- Wel heeft Heer Pastoor het gezegd.

De handjes wrongen, de wangen vergrauwden en ik zat over haar als beul.

- Maar, Meisje, denk nu'es even na. Je weet toch, wat de roomsche kerk wil. Het huwelijk vindt ze sacramenteel. En nu zou er, of zal er, gesteld dat je als katholiek de hulp van de kerk noodig hadt, wellicht geen bezwaar bestaan na een echtscheiding van Van Hooren, omdat hij bij zijn eerste huwelijk met de roomsche kerk niets heeft te maken gehad; maar voor je goeie naam, als dochter uit een katholieke familie begrijp je toch wel, dat Heer Pastoor van een engagement met een nog getrouwd man niet wou weten en juist omdat ik hem verzocht jullie te helpen door je terugkomst aan het ziekenhuis niet tegen te werken, vond hij vriendelijk-slim deze uitweg erop, dat je heele verloving kinderspel was.

- Nee, 't is geen smoesje, hij meent het ernstig!

- Wie? Wat?

- Dat onze verloving... geen ernst zou zijn.

Dus bedoelde ze Heer Pastoor. Het zinnetje kwam er zoo innig droef uit, de laatste klanken versmolten in tranen. Een kort moment drong er iets als verleiding, om de pastoor gelijk te geven, met zachte nadruk te betoogen, dat het Van Hooren geen ernst kòn zijn. Doch nu ik aan het moment terugdenk, aan al dat zich toen uitend leed, verwijt ik me als een opwel-

ling van onverklaarbaar-grove minnenijd, dat die lust mij kon bekruipen.

Ik deed mijn best haar te doen begrijpen, dat de meening van Heer Pastoor geen andere dan praktische beteekenis had en zijn welwillendheid haar ten goede was gekomen; terwijl de vertoorndheid van haar eigen broer, de kapelaan, aantoonde hoe fel de kerkelijke overheid haar liefde afkeurde.

- Mag ik je een welgemeende raad geven, Maartje, en nu als vriend, niet als directeur?

Onder het doen van de vraag, merkte ik op, haar voor de eerste maal bij de naam te noemen; nog nooit was mijn toon zoo gemeenzaam geweest als deze avond, maar ik zag er geen gevaar in.

In de dieper gevallen schemer keek zij mij nu met volle blik aan.

- Trek je de woorden van Heer Pastoor evenmin als van wie ook aan. We wonen hier in een kleine stad en over de familie Van Hooren heeft men de laatste tijd zóóveel te babbelen gehad, dat jij daar nu nog de restjes van krijgt. Hoor het niet of hoor het met kalmte. Blijf van jou kant vriendelijk en doe je werk met opgewektheid - zoo kom je de tijd heusch het makkelijkst door.

- Dank u, zei ze en stak de hand uit. 'k Was opgestaan, hield die hand even vast. Toen liet ik haar gaan. Alleen gebleven, zag ik sterren fonkelen boven de tuin.

J. DE MEESTER.

(Wordt vervolgd).

Van een lachend kind.

I.

Het lachen van een kind dat nog niet praten kan
en van een mensch, die niet meer spreken kan, de snik:
van al de tusschen 't een en ander oogenblik
dreunende menigten en van de bontgekleurde
beelden, die men aanbidt en schendt, wat komt er, dan
een wiegekind, dat lacht alsof er niets gebeurde?

In deze wereld is dit alles tegelijk
en nooit vervuld; maar ergens in mijzelven wordt
eens Londen, gelijk Babylon, uiteengestort;
dan kom ik strompelend over de puinen later
naar waar ik een kind zie in een klein eeuwig rijk
van ademend gras en van een boom en levend water.

II.

Zoolang ik maar met hem speelde
was mijn heimwee wel vervuld
in zijn wiegekleine weelde,
want hij lachte mij vrij van schuld
vlakbij uit het eeuwige leven
gelijk ook het water lacht:
eerder dan de wereld, even
klinkklaar en vanzelve en zacht:
enkel gelijk water zijnde.

Hoor, het lachen van het kind
voor de wereld, en na haar einde -

van een kleine blinkende wind
vertelt het, die eens uitgezonden
zal worden over trots en pijn,
totdat Babylon en Londen
vergeven en vergeten zijn.

A. ROLAND HOLST.

Zon en aarde.

Zooals 't in bergen wijkt van 't noordlijk dal,
Had zonlicht mij verlaten vóór den tijd,
Maar warmte bleef trots kou in mij verbreid,
Als in het dal de gloed na d'avondval.
Het vruchtbaar dal heeft zonnevuur bewaard,
Schoon d' avondkou den dag te vroeg verving;
Zoo heeft, opdat ik trouw zijn schoon bezing,
Het wereldvuur zijn vloed in mij vergaard,
Zoodat ik bij het springen van zijn wel
Het met mijn liederen het eerst begroet.
Vol ben ik als het dal van zonnegloed:
Liedren ontluik' als bloemen in de del,
En kleurig spieglen zij de vuurge bron,
Die uit de aarde eeuwge glorie won.

H. MOULIJN - HAITSMA MULIER.

Najaar.

Het verre zingen van de avond-stad,
Het tergend roepen van de najaarswinden.
Ik heb uw hart zoo dicht nabij gehad,
Zal ik het nimmer, nimmer wedervinden?

De wolken dringen naar 't verborgen doel,
De horizon ligt in verlaten zwijgen.
Eens wist 'k uw hart, het was zoo zoet gevoel,
Dicht naar het mijne neigen.

Er trilt de huiver van wat is vergaan,
Van 't dorre blad, de doode weeld' der bloemen.
Ziet ook uw hart erinnering thans aan,
Doet ze ons elkanders namen staamlend noemen?

De maan, als een die wederkeert, is zacht
En teeder in de duisternis verschenen.
Nog nimmer wist ik, dat zij met mij wacht
Van dat gij zijt verdwenen.

MIEK JANSSEN.

Het sprookje.

I. Het sprookje in de nieuwe Westersche letterkunde.

6. 1001 Nacht.

Michelet heeft gezegd, dat het gebruik van koffie inderdaad den Franschen geest gewijzigd heeft. Glimlach, zoo gij wilt, over den ietwat paradoxalen vorm, maar erken de diepte van zijn doorzicht en de vermetelheid van zijn gedachte. Wat beteekent die Oostersche invloed, dat opslorpen van den geest en den smaak van een vreemd werelddeel op het eind van de 17e, door heel de 18e en een goed stuk van de 19e eeuw, dat van Frankrijk schijnt uit te gaan, maar in alle landen van het beschaafde Europa gevoeld wordt?

De heer Pierre Martino heeft den invloed van het Oosten op de Fransche letterkunde in een voortreffelijk boek beschreven (*L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe Siècle.* 1906). Die studie heeft één enkele fout: zij houdt te weinig rekening met de overige landen. Maar het speelsche noodlot wil, dat juist door die fout, wat in Frankrijk geschiedt, tot op zekere hoogte onderschat wordt. Welke oorzaken somt Martino voor den Oosterschen invloed, die omstreeks 1660 begint, op? Frankrijk's koloniale aspiraties in de 17e eeuw; politieke en handels-betrekkingen met het Oosten; het oprichten van de Compagnie de la Chine, de Compagnie des Indes orientales en de Compagnie du Levant onder Colbert; berichten van reizigers; de christelijke zending; de studie van de Oostersche taal- en letterkunde. Hoe

nu? - Wij dateeren de nieuwe geschiedenis van de ontdekking van de nieuwe wereld; sedert bijna twee eeuwen hadden Portugeezen en Spanjaarden, Hollanders en Engelschen alle zeeën bevaren, waren door ijs en keerkringshitte om den aardbol gezeild, hadden veroverd, wat hun begeerte prikkelde en de welvaart van hun landen van dit nieuwe bezit afhankelijk gemaakt; waar zij niet veroveren konden, hadden zij handelsbetrekkingen van iedere soort aangeknoopt; Oost- en West-Indische Compagnieën, wij kunnen er in de 17e eeuw van meepraten; wat de christelijke zending betreft: de heilige Franciscus Xaverius en zijn Jezuïeten zaten al sedert 1540 in het verre Oosten. Al die volken hadden dit alles beschreven en bezongen in nuchtere reisverhalen, in stichtelijke brieven, in geestdriftige epen; geleerden hadden hun onderzoekingen tot de flora en de fauna van die streken uitgestrekt; het wemelde van tolken, die de talen kenden. Het Westersche oog had zooveel wonderbaars gezien, dat het Westersche hart er van kon overloopen - en desalniettemin de Westersche beschaving was aan al die andere beschavingen volkomen vreemd gebleven. Lees al die reisbeschrijvingen eens, voeg er de gedichten aan toe, en neem ten slotte Camões' *Lusiadas,* Marlowe's *Tamburlane* en Vondel's *Zunchin,* en gij zult versteld staan, hoe weinig het Westersche brein zich van die volken had toegeëigend, hoe weinig het in staat was zich in anderen in te denken. En nu komt eensklaps in het land, dat aan al die ontdekkingen en avonturen verreweg het minst had deelgenomen, de behoefte op, dat andere in zich op te nemen, het te verwerken, er zich mee te vermengen. Het orientalisme, de wetenschappelijke poging zich met de taal en de wijze van denken van het Oosten te vereenzelvigen, is waarlijk allerminst een oorzaak, maar zeer zeker het gevolg van die behoefte.

Voor wie het van den uiterlijken kant, van den kant van de mode beschouwt, ziet het er bijna als een vastenavond of een gemaskerd bal uit: dames in Turksche schoentjes, met Chineesche theekopjes in de hand of met Japansche waaiers en parasols; op den schoorsteenmantel dikbuikige pagoden, knikkebollende mandarijnen, diepzinnige buddha's; op de kasten vazen, pullen en lange lijzen van echt of nagemaakt Oostersch porselein, Oostersche vormen, Oostersche kleuren;

overal meubels met Oostersche krullen; behangsels met Oostersch patroon en Oostersche tapijten... waar is Roemer om er een liedje op te dichten? In die salons, ‘half Turksch half Chineesch’, lezen de ernstigen elkaar de *Lettres persanes* of *Zadig* voor en de lichtzinnigen vermaken zich met *Angola* of de *Mémoires turcs;* gaan zij naar den schouwburg dan zien zij *Mahomet* of *L'orphelin de la Chine,* op de kermis speelt men *Les pélerins de la Mecque* of *Arléquin sultane favorite.* Menschen, kunst en kunstnijverheid grijpen naar die vreemde vormen als een kind naar speelgoed. Speelgoed inderdaad - waar wij vroeger van het begrip ‘bagatelle’ spraken, schiet ons nu het woord uit de kindertaal ‘bibelot’ te binnen, het speeltje, de snorrepijperij, het voorwerp, dat geen doel en geen beteekenis heeft, niet eens een rariteit is, en ook niet eigenlijk schoon of kunstvaardig gevonden wordt, maar dat men graag schenkt en graag aanneemt en ergens neer zet om zijn oog en zijn verbeeldingskracht met zijn merkwaardige, exotische gestalte te vermaken. Ik geloof niet, dat wij in de kamers van de 17e of de 16e eeuw veel dergelijks vinden en in de inventarissen van de 15e eeuw of in de middeleeuwen schijnen zulke reliekjes zonder heiligheid ook te ontbreken - maar deze tijd is er in ieder opzicht vol van.

Gaat men echter meer van het gedachtenleven dan van dat der vormen uit, dan zien wij hier die vergelijkende wijze van beschouwen opdagen, die in oudere tijden ontbreekt en die den nieuwen tijd eigen is, dat meten met een andere maat, die kritiek met een anderen norm. In welke verhouding staan onze zeden en gebruiken, onze begrippen van recht en godsdienst, onze wijsheid en wijsbegeerte tot die van andere volken, en in hoeverre laat zich uit die verhouding hun waarde bepalen? - zulke vragen kent de tijd van Lodewijk XIV nog niet, maar voor de 18e eeuw zijn zij aan de orde van den dag. Daardoor verdringt het begrip ‘het Oosten’, als het ware, het begrip ‘de Oudheid’. De Israëlieten - de Grieken - de Romeinen - de Christenen: zoo loopt, afgezien van kleine schommelingen, de lijn in de geesten van Augustinus tot Bossuet's *Discours sur l'histoire universelle.* Men kan in verschillenden samenhang op een van die deelen een anderen nadruk laten vallen; men kan den klemtoon op het Oude of op het Nieuwe Testament, op Plato of op Cicero leggen; men

kan naar een piëtisme of naar een humanisme overhellen - maar het blijft bij den ouden stamboom. Wat er buiten valt - Chineezen, Arabieren of Indiërs, Mohammed of Confucius - hoort niet bij de familie, en de Turken zijn in de 17e eeuw, als de Saracenen in de 12e, aartsvijanden van alle geloof en beschaving. Nu heeft - men begint het misschien op het eind van de 17e eeuw te voelen, maar men weet het eerst in de 18e - die 'Oudheid' afgedaan. Niet definitief, niet overal en altijd, maar als het eenige punt van waaruit men het tegenwoordige kan beschouwen. Er stijgt iets op in de hoofden als: 'geef mij een steunpunt en ik zal de wereld optillen' - maar dit steunpunt, en dit teekent de 18e eeuw, mag evenmin buiten den lijn van het aardsche, als binnen dien van de geestelijke voorouders liggen, men is noch van het transcendentale, noch van historische beperking gediend. Zoo komt men op het Oosten. Dat het in geographischen en kultuurhistorischen zin geenszins een ondeelbaar begrip is, behoeven wij niet te zeggen - trouwens de Oudheid was het evenmin -; bovendien heeft Martino er op gewezen, dat na elkaar de Turken, de Perzen, de Chineezen en de Indiërs in het brandpunt van de belangstelling stonden. Maar het blijft een samenhangend begrip, in zooverre men er het middel in ziet den stamboom te verlaten en tot de vergelijking te komen, den maatstaf waaraan zeden, smaak, wijsgeerige, godsdienstige en staatkundige denkbeelden van nu af aan worden gemeten. Zeer terecht heeft Martino op de diepe beteekenis van het laatste hoofdstuk van Voltaire's *Siècle de Louis XIV* gewezen, waar naar aanleiding van den twist over de *Chineesche ceremoniën* - een polemiek niet minder belangrijk dan die over de *Ouden en de nieuwen* - de monarch, die in het middelpunt van het grootste der vier gelukkige tijdvakken had gestaan, ten slotte vergeleken wordt met de Chineesche keizers Cam-hi en Yontching, die hem in verdraagzaamheid overtroffen. Maar juist Voltaire schijnt mij meer dan eenig ander te bewijzen, dat het niet de kennismaking met die vreemde landen, maar veeleer de behoefte aan zulk een middel en zulk een maatstaf was, die den Franschen geest bij de tweede ontdekking van die andere wereld geleid heeft.

Wanneer gij dit nieuwe in het gedachtenleven te zamen met het nieuwe in den vorm en den smaak nauwkeurig wilt

zien, neem dan Montesquieu's *Lettres persanes* nog eens ter hand. De afstandsroman - wij hebben dat begrip elders nauwkeuriger omschreven - kiest hier, in tegenstelling met zijn voorgangers, die van de Oudheid uitgingen, het Oosten, om van uit die vreemde levensbeschouwing zijn eigen tijd te beoordeelen - maar hoe sierlijk en geestig is dat Oostersche met zijn grillige, sprekende kleuren en zijn zinnelijk zoele stemmingen als letterkundige draperie om die gedachten heengeworpen, hoe maakt hier het kleed den man! Montesquieu was niet de eerste: La Bruyère had het spel begonnen en een onbelangrijk maar veel gelezen boek van Marana *L'espion du Grand Seigneur et les relations secrètes envoyées au divan de Constantinople,* was al in 1684 vooraf gegaan; - hij is waarlijk niet de laatste, want wanneer wij een blik werpen op het eind van de eeuw, zien wij, hoe na veel schakeeringen, dit alles moet eindigen bij *Paul et Virginie* en *Atala.* Maar hij blijft een van de fijnste en aantrekkelijkste vertegenwoordigers van de nieuwe richting.

Genoeg, wij moeten terug naar het sprookje, dat men nu eveneens uit het Oosten haalt.

Antoine Galland (geb. 1646) was een arme jongen uit Picardië, de zevende zoon uit een groot gezin, die zijn vader op zijn vierde jaar verloor. Twee geestelijken uit Noyon zorgden voor zijn eerste opvoeding, maar zij stierven, toen hij veertien was. Te voet, zonder geld op zak, vertrok hij naar Parijs, waar hij niemand kende dan een oude bloedverwante, die ergens diende en een priester, dien hij eens te Noyon ontmoet had. Maar hij sloeg zich er door, kwam met dr. Petitpied van de Sorbonne in aanraking, leerde Hebreeuwsch en wat er van Oostersche talen te leeren viel, schreef een *Catalogue des manuscrits orientaux de la Sorbonne* en vertrok in 1670 met den markies de Nointel naar Constantinopel. Hij begeleidde den gezant op zijn reis naar Syrië en Palestina en verzamelde op die reis munten en epigraphisch materiaal. Later stuurde Colbert en de Compagnie des Indes er hem nog eens heen, vooral in het belang van de koninklijke collecties. Onder Louvois kreeg hij den titel Antiquaire du roi, en nu volgde een vlijtig geleerdenleven. Eenvoudig van aard, zonder groote behoeften, exact tot in het schoolmeesterachtige, eerlijk en zonder veel verbeeldings-

kracht, vond hij te Caen bij den Intendant van de Normandie-Basse wat hij zocht: een groote bibliotheek en een belangrijke verzameling munten. In 1701 werd hij lid van de Académie des Inscriptions, in 1706 kwam hij terug naar Parijs en drie jaar later werd hij professor in het Arabisch aan het Collège royal. In 1715 is hij kalm gestorven.

Van zijn niet al te talrijke geschriften - hij had in zijn bescheidenheid, zooals hij zelf zegt, langer gezwegen dan de leerlingen van Pythagoras - zijn de meesten numismatisch, historisch of archaeologisch. Dat hij een buitengewoon scherp oog voor den aard en het karakter der volken had, waarmee hij in aanraking kwam, blijkt eigenlijk niet. Een verzameling: *Paroles remarquables, bons mots et maximes des Orientaux, traduits de leurs ouvrages arabes, persans et turcs* (1694) schijnt niet al te veel opgang gemaakt te hebben. Laat ons, om de schim van Michelet te eeren, vermelden, dat hij ook een tractaat *De l'origine et du progrès du café* uit het Arabisch vertaalde (1699).

Heel anders was het met een vertaling, die tusschen 1704 en 1708 in twaalf deeltjes verscheen, en die hij *Les mille et une nuits, contes arabes traduits en français* noemde. Wat dit boek beteekent, weten wij alle - want wanneer wij in onze jeugd met Oostersche sprookjes kennis maken, is het altijd nog in den vorm dien Galland er in dien tijd aan gegeven heeft. De onovertroffen geschiedenissen van Aladdin en de wonderlamp, Ali Baba en de veertig roovers, Sindbad den zeeman, Den kleinen bultenaar, Den barbier en zijn broeders, De drie calenders en wat dies meer zij - alle te zamen in het raam van Shehrezade, haar zusje en haar wreeden echtgenoot, werden toen over de Westersche wereld uitgestrooid. In ontelbare uitgaven zijn zij sindsdien gedrukt en herdrukt, in alle talen vertaald, door alle volgende geslachten gelezen, verteld en opnieuw gelezen. Ik geloof niet, dat de tijd zoo spoedig zal aanbreken, dat kinderen ophouden *1001 Nacht* te genieten en dat die Oostersche voortbrengselen zullen ophouden hun invloed te doen voelen op de vorming van de Westersche phantasie. Zij zijn een deel van onze opvoeding geworden, een deel van ons geestelijk bezit, zij zullen even lang duren als... de koffie. Kinderkoffie met melk, zwarte mokka; wij lezen ze in onze jeugd in bewerkingen, als vol-

wassenen in vertalingen van Lane, Payne, Burton, Mardrus of Enno Littmann.

Galland had in het Oosten zelf kennis gemaakt met de ‘verwonderlijke hoeveelheid geschiedenissen en fabels, die bij de Turken in omloop zijn’. Hij had, waarschijnlijk vóór 1700, de reizen van Sindbad vertaald, maar niet uitgegeven. Kort na 1700 kwam hij in het bezit van zijn handschrift van *1001 Nacht* en vertaalde het nu op zijn manier. Dat hij hierbij niet geheel op de wijze van de moderne philologie te werk ging, verbaast ons natuurlijk niet. Hij zette, daar het in de publicatie van zijn deeltjes beter te pas kwam, het een en ander om, en schoof de vertaling van Sindbad's reizen, die hij had liggen, er tusschen. Later is hij nog meer afgeweken en heeft vertellingen van een Syrischen christen Hanna, die deze in handschrift bezat, of zelf opgeschreven had, in zijn verzameling opgenomen; zoo heeft hij zelf van Het tooverpaard, Prins Achmed en Pari Banou, Ali Baba en De jaloersche zusters nooit een Arabisch handschrift gehad. Zoo ver het ging, poogde hij letterlijk te vertalen. ‘Ik heb mijn best gedaan’, zegt hij in een voorafgaand *Avertissement,* ‘het karakter te bewaren... en ben slechts dan van den tekst afgeweken, wanneer de welvoeglijkheid niet toeliet al te letterlijk te zijn.’ Wij zien - ook hier is de welvoeglijkheid onontbeerlijk en de vertaler hoopt ‘dat lieden, die Arabisch verstaan en de moeite nemen het oorspronkelijke met de vertaling te vergelijken, zullen toegeven, dat hij de Arabieren met alle omzichtigheid, die de kieschheid van onze taal en onzen tijd eischt, aan de Franschen heeft vertoond’. Zekere staag herhaalde zinswendingen, zooals Dinarzade's ‘Lieve zuster, vertel ons, als gij niet slaapt, een van die geschiedenissen, die gij kent’, waarmee iedere nacht opnieuw begon, heeft hij na den 70sten nacht niet meer gebruikt, omdat ‘plusieurs personnes d'esprit’ er bedenken tegen hadden. Over die ‘personnes d'esprit’ hebben wij de aardige anekdote, hoe eenige vroolijke groep jonge lieden, op een kouden winternacht den ouden geleerde uit zijn bed trommelden, en toen hij bibberend en verkleumd het raam opendeed, riepen: ‘Ach, lieve mijnheer Galland, vertel ons, als gij niet slaapt, een van die schoone geschiedenissen, die gij zoo goed kent’. Ten slotte - en dat hangt ook samen met het opnemen van

verhalen, die niet in het handschrift stonden - heeft hij de indeeling in nachten laten vervallen en de verhalen in hun geheel gegeven, waardoor de samenhang met het raam ietwat verloren ging.

Uit dit alles blijkt, hoe Galland, al had hij natuurlijk geen besef, hoe groot de invloed van zijn werk zou zijn, toch zeer met zijn tijd rekende. In zijn *Avertissement* heeft hij de twee redenen, waarom zijn *1001 Nacht* in den smaak moest vallen, zeer duidelijk uiteengezet. Ten eerste waren het s p r o o k j e s : 'wanneer *contes* aangenaam en vermakelijk zijn door het w o n d e r b a a r l i j k e , dat er in voorkomt, dan moeten deze in het bizonder alle andere, die tot nu toe verschenen zijn, de loef afsteken, want zij zijn vol van verrassende en boeiende gebeurtenissen, die bewijzen, hoezeer de Arabieren in dit soort van verdichtselen de andere naties overtreffen'. - Ten tweede waren zij O o s t e r s c h : 'zij behagen bovendien door de z e d e n e n g e b r u i k e n v a n d e O o s t e r l i n g e n , door godsdienstige ceremonies - zoowel heidensche als mohammedaansche - en men vindt er die dingen scherper omlijnd dan bij schrijvers die erover geschreven, of reizigers, die er bericht van gegeven hebben. Men kan er de verschillende Oosterlingen: Perzen, Tartaren en Indiërs in onderscheiden en zij doen zich, van de vorsten tot de laagste standen, voor zooals zij zijn. Zoo heeft de lezer, zonder de vermoeienis van een reis naar die volken in hun eigen land, hier het genoegen ze te zien handelen en ze te hooren spreken'. Daar hebben wij inderdaad de oorzaken van het welslagen: de tijd wenschte het wonderbaarlijke en was daarbij op de sprookjes gekomen - welnu, hier waren sprookjes van de beste soort; de tijd zocht het Oostersche - hier verscheen het in zijn levende gestalte. Ten slotte kwam ook de moraal tot haar recht. Galland zegt: 'indien lezers van deze *contes* neiging hebben uit de v o o r b e e l d e n v a n d e u g d e n o n d e u g d , die zij hier vinden, profijt te trekken, vinden zij hier een voordeel, dat bij het lezen van andere *contes,* die geschikter zijn de zeden te bederven, dan ze te verbeteren, vaak ontbreekt'.

Het handschrift, dat Galland bewerkte, bestond uit vier deelen; drie er van bestaan nog, het vierde is verloren gegaan, maar wij kunnen den inhoud met eenige zekerheid

vaststellen. De Arabische palaeographie dateert het uit de 14e eeuw. Het bevatte het bekende raam en zeventien groote geschiedenissen, die gedeeltelijk - zooals De kleine bultenaar of De drie vrouwen en de lastdrager - op zich zelf weer raamvertellingen zijn en een aantal kleinere geschiedenissen bevatten. De vorm waarin wij het geheel vinden is ‘Egyptisch’, dat wil zeggen komt uit Kaïro, toen dit onder de heerschappij van de Mamelukken in het middelpunt van de islamitische beschaving stond. Reeds veel vroeger echter - in het midden en tegen het einde van de 10e eeuw - spreken de historieschrijver Masudi en de litteratuurgeschiedenis die men den F i h r i s t pleegt te noemen, van een boek van de ‘Duizend Nachten’ en het blijkt uit hun beschrijving, dat dit boek ten minste hetzelfde raam gehad heeft. Naar het toenmalige beschavingscentrum noemen wij die onbekende lezing de ‘Bagdadsche’ recensie. Hoewel het nu op zich zelf van belang is, vast te stellen, wat in de Egyptische recensie uit die van Bagdad zou kunnen stammen, komt voor ons onderzoek die vraag niet in aanmerking. Evenmin behoeven wij er ons hier om te bekommeren of de verzameling nog een ouderen stamboom heeft en in hoeverre de Arabische letterkunde haar uit de Grieksche, de Perzische of de Indische heeft overgenomen. Zelfs de geestige en aantrekkelijke hypothese (Shehrezade = Esther), die voor meer dan vijfendertig jaar de Goeje in dit tijdschrift (1886) opperde, valt buiten ons bestek. Nog minder gaat het ons aan, hoe sedert Galland het corpus van *1001 Nacht* zich heeft vergroot en waar de vertellingen die in de zoogenaamde ‘tweede Calcutta'sche uitgaaf’ (1839) werden opgenomen en in de vertalingen van Burton, Mardrus, Littmann etc. overgingen, vandaan komen. Wij hebben hier alleen met het handschrift van Galland te maken.

Men heeft die recensie een handboek of een repertoire voor Egyptische vertellers genoemd. Wat een vertelling voor den Oosterling is, weten wij uit 1001 Nacht zelf: ook een booze geest schurkt zich van genoegen, wanneer hij een fraaie geschiedenis hoort. De verteller - zoowel de verteller van beroep als de liefhebber - is een figuur, die in het Oosten nooit ontbroken heeft. Wie hem ergens - hetzij in Constantinopel, in Smyrna of in Kaïro - heeft gehoord, zal hem niet zoo

gauw vergeten, zelfs al moest hij - zooals ik zelf - meer naar het optische dan naar het akustische oordeelen: want ik kon hem niet verstaan en moest dus met behulp van de gefluisterde verklaringen van een vriend, het verhaal van de halfbelichte gezichten van de toehoorders aflezen. Maar zij vertellen niet enkel in kleine kroegjes - in hoeverre het afstammelingen of evenknieën van de oude aoeden of rhapsoden zijn, laten wij daar, maar in ieder geval vinden wij hen - zooals ook alweer uit het boek zelf blijkt - ook aan het hof en bij de aanzienlijken. Ons handschrift schijnt nu zoo iets als een verzameling van vertellingen voor de aanzienlijke kringen in Egypte in de 14e eeuw. Dat neemt echter niet weg, dat het zonder twijfel ook zeer letterkundige hoedanigheden bezit - indien het zelf al niet heelemaal een boek om te lezen is, met leesboeken is het toch zeker verwant en wij kunnen er, naast dien van den verteller, ook den stijl van een of meer schrijvers in herkennen. De verhalen hebben een zeer verschillend karakter. De twee laatste groote stukken: het verhaal van koning Omar al-Numan - een ridderroman, die merkwaardig veel overeenkomst met Westersche epen uit de 16e eeuw, b.v. Tasso, heeft - en het verhaal van koning Bachzad en zijn tien vizieren - dat ook een eigen leven bezit - kunnen wij er buiten laten. Ook in het handschrift dienen zij tot op zekere hoogte als vulsel, zij hooren er niet heelemaal bij en zijn dan ook nooit in, wat wij den ‘kindercanon’ zouden kunnen noemen, opgenomen. Maar ook de andere vertegenwoordigen verschillende genres. Wij vinden een dierengeschiedenis: Stier en ezel; wij vinden vermakelijke geschiedenissen, zooals eenige van de Broeders van den barbier; sommige, zooals die van De drie appels, zijn bijna novellen. Maar het grootste deel en de beroemdste zijn echte sprookjes - en wel: tooversprookjes, of wanneer wij ze naar de wonderlijke wezens, die er in voorkomen, noemen: feeënsprookjes. De Arabieren kenden dit genre. Terwijl de prozavertelling in het algemeen h a d i □ t h heette en de avondvertellingen s a m a r, hebben wij daarnaast de uitdrukking: c h o r ā f a of h a d i □ t h c h o r ā f a voor een prozavertelling waarin djinns of efrieten voorkomen. Die twee staan dus in dezelfde verhouding als *conte* en *conte des fées.* Zooals men in het Westen zegt: dat klinkt als een feeënsprookje, is ook in

het Oosten: hadi□th chorāfa de uitdrukking voor iets onmogelijks. Wij hoeven er alweer niet op in te gaan, in welke verhouding die d j i n n s tot Perzische d e w , of Indische r â k s h a s a staan, of in hoeverre veel van die tooverij nog samenhangt met het land, waar het handschrift ontstond: het oude aan sprookjes, geesten en tooverkunst zoo rijke Egypte. Om al die vragen bekommeren Galland en zijn tijd zich ook niet - voor hen was het genoeg, dat zij hier door toeval of instinct juist dat vonden, wat zij in hun eigen letterkunde hadden pogen te geven, en dat zij het in een Oostersch kleed vonden. Wat dat kleed betreft, heerscht hier weer een merkwaardig parallelisme: Ook de Arabische vertellers hebben soms hun vertellingen naar 'het Oosten' verlegd; de beroemde geschiedenis van Aladdin en de wonderlamp, die met haar toovenaar, haar schatten in onderaardsche holen, haar talisman en haar geesten, zoo volkomen alle kenmerken van het Arabisch-Egyptische sprookje draagt, speelt... in China, en zij is niet de eenige. Genoeg - de chorāfa, de wonderbaarlijke vertelling, was wat men zocht. Het wonderbaarlijke was ook hier levensbehoefte; het was het zoozeer, dat men er zijn leven en dat van anderen mee kon redden. 'Schenk mij het leven, wanneer ik u een geschiedenis vertel, wonderbaarlijker dan deze', is het refrein van den christenkoopman, den keukenmeester, den Joodschen geneesheer en den kleermaker, van de drie calenders en van Shehrezade zelf - de chorāfa staat voortdurend in verband met de halsvertelling. In Frankrijk, in de 18e eeuw, wordt dit niet zoo gevoeld, maar de zucht naar het wonderlijke was niet minder een levensvraag voor menschen en letteren. Geen wonder, dat de meeste verhalen, die niet in het handschrift stonden en die Galland in het corpus van *1001 Nacht* binnensmokkelde, van dezelfde soort waren.

Met den stijl had Galland geen moeilijkheden. Wij spraken er reeds van, dat onder de vertelling van den Arabisch-Egyptischen verteller een letterkundige onderlaag ligt. Hoewel volkomen onbevoegd om de verhouding van die twee te beoordeelen, veroorloof ik mij toch op grond van stilistische kenmerken, die in alle vertalingen zijn aan te wijzen, die onderlaag voor vrij soliede te houden. In ieder geval kon Galland de verhalen, zooals hij ze vond, gemakkelijk in den letterkundigen stijl van zijn tijd omzetten.

Door het verschijnen van *1001 Nacht* heeft het rococosprookje een knak gekregen: het Oosten voorzag in een behoefte, wat het Westen kon geven, begon op een surrogaat te lijken. Maar behalve dat zij uit het Oosten kwamen, bezaten de chorāfa's nog andere eigenschappen, die aan de *contes des fées* ontbraken: bij alle flikkering van de verbeeldingskracht waren zij toch minder buitensporig en evenrediger gebouwd, zij beheerschten door hun eeuwenoude traditie met meer zekerheid de middelen om te boeien en te spannen, te versnellen, te verlangzamen en te verrassen en bewogen zich in de sfeer van het wonderbaarlijke met meer van zelf sprekende bevalligheid. In 1699 had de Comtesse Murat in haar *Voyage de campagne* den triomf van het rococosprookje geschilderd; zij had in een verhaal, dat even aan het raam van den *Decamerone* doet denken, de geestige en beschaafde kringen, waar het sprookje opgang maakte, tegenover de plompe en geaffecteerde kringen gezet, die nog met ouderwetsche modeboeken schermen en het sprookje verachten omdat zij er nog niet aan toe zijn; zij had in haar vertellingen zelf bewezen hoe vruchtbaar het sprookje voor de letterkunde kon zijn en dat de uren die men er mee slijt ‘haast zoo kort zijn als die met een geliefden minnaar’. In 1709 staat de wereld in het teeken van *1001 Nacht* - niet dat het rococosprookje geheel verdwenen is, maar het kwijnt en al wat aanspraak maakt op fijn vernuft drinkt liever Oostersche koffie.

Wij moeten nu, naar aanleiding van Galland's boek, nog twee punten bespreken: ten eerste de andere verhalen van dezelfde soort, die men uit het Oosten haalde; ten tweede den invloed die zij op de overige letterkunde uitoefenden.

Nog vóór de laatste deeltjes van *1001 Nacht* waren verschenen, begon men reeds andere Oostersche verhalen uit te geven. Petis de la Croix, die ook van zijn jeugd af aan - zijn vader was al koninklijke tolk geweest - de Oostersche talen kende, ook in Egypte, Syrië, Perzië en Klein-Azië gereisd had en eveneens later een leerstoel voor Arabisch kreeg, gaf in 1707 zijn *Histoire de la sultane de Perse et des visirs* - de geschiedenis van De zeven vroeden - uit, en kwam in 1710 en de volgende jaren met *Les mille et un jours.* Zij vielen ook in den smaak en eenige hielden ze in dien tijd zelfs voor beter dan *1001 Nacht,* maar toch... Het heet, dat Petis

zijn *1001 Dag* uit Ispahan had meegebracht; een afstammeling van den Profeet, Mocles genaamd, zou hem een handschrift geleend hebben, om het af te schrijven. Dit handschrift moest een aantal vertellingen bevat hebben, die Mocles in zijn jeugd geschreven had, en die bewerkingen waren van een verzameling Indische drama's, die te zamen ‘De vreugde na het leed’ heetten - zij waren in het Perzisch geschreven. Wij bezitten noch het handschrift van Mocles, noch het afschrift van Petis en de heele zaak is nooit volkomen opgehelderd. Bovendien verzocht Petis zijn grooten tijdgenoot Lesage zijn ‘vertalingen’ nog eens over te werken, en de schrijver van *Gil-Blas* schijnt dat grondig gedaan te hebben. Ligt het hieraan, dat zij, hoewel men ze in hun tijd veel las, toch niet op dezelfde manier populair werden als de *1001 Nacht?* Zij zijn van dezelfde soort, bevatten dezelfde motieven en bestanddeelen, eenige ervan, zooals de geschiedenis van Prins Kalaf, hebben invloed op de letterkunde uitgeoefend en niettemin is Farrukhnaz geen mededingster van Shehrezade geworden - welk kind kan mij een van de verhalen noemen, die men de dochter van den koning van Kaschmir vertelde, om haar van haar onwaarschijnlijken afkeer van de mannen te genezen? Is de smaak een grillig verschijnsel of is zij een doelmatig instinct der menigte, dat uit het vele wat haar aangeboden wordt, kiest, wat aan een geestelijke behoefte voldoet? Hoezeer het de taak van de kunstgeschiedenis is, deze vraag te beantwoorden, wij zijn er tot nu toe niet zoo heel ver mee gekomen. Wanneer wij heden de *1001 Dag* naast de *1001 Nacht* leggen, schijnt ons het werk van Petis en Lesage ietwat fletsch en gekunsteld - maar ik zou niet wagen te beslissen in hoeverre dit op traditie berust of een vooroordeel uit mijn kindertijd is. Waarom worden de verwonderlijk schoone verhalen, die een van de geestigste en beminnelijkste vertegenwoordigers van de 18e eeuw, de ‘connaisseur’ en archeoloog graaf de Caylus, vermoedelijk omstreeks 1716 in Constantinopel hoorde en in het Fransch, onder den titel *Contes orientaux* bewerkte, niet meer gelezen? Wij weten het niet - wij kunnen alleen zeggen, dat dit alles in zijn tijd belangrijk geweest is, maar dat alleen Galland's vertellingen dien tijd overleefd hebben en zoowel bij den kindercanon van onze sprookjes als bij ons geestelijk bezit zijn

ingelijfd. Daarom behoeven wij over de *Aventures d'Abdallah fils d'Hanif,* dat Galland's vriend Bignon vertaalde, over de verhalen van Dom Chavis - een Arabier van geboorte - die Cazotte zoo voortreffelijk bewerkte en over veel anders, wat in de 18e eeuw aan slechte en goede vertalingen verscheen, niet veel te zeggen. Voor de geschiedenis van enkele sprookjes zijn dit alles goede, gedeeltelijk nog onbekende bronnen, voor het overige is het in zijn veelvuldigheid alleen als algemeen verschijnsel van belang. Galland had de greep gedaan en de fortuin of een andere goede fee had die greep gezegend.

In de letterkunde dringt het Oostersche sprookje op zeer verschillende manieren. Ten eerste komen al spoedig de nabootsingen. Ook zij zijn legio - maar Gueulette is hier een goed specimen. Thomas Simon Gueulette - hij was procureur du roi en schreef in zijn vrijen tijd - is een van die vlijtige auteurs, niet zonder geest, met een groote belezenheid maar een beperkt talent, die het publiek geven, wat het hebben wil. Zijn eerste boek *Les Soirées bretonnes* (1712) bewijst hoe hij aarzelt tusschen het rococosprookje en het Oostersche sprookje: de ondertitel is ‘nouveaux contes des fées’. Maar het bewijst tevens, dat hij en zijn tijdgenooten een goeden neus hadden: men had buiten de orientalisten om een boek opgediept, dat op het eind van de 16e eeuw een Armeniër te Venetië had uitgegeven - *Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del re di Serendippo* - en Gueulette brengt dit Oostersche raam naar Bretagne. In zijn tweede verzameling laat hij de contes des fées achterwege en de titel bewijst alweer hoe zeer hij op den smaak van het publiek speculeert: *Mille et un quart d'heure, contes tartares* (1715). Het geheel zit in een zeer gecompliceerd raam met bestanddeelen, die nog aan den galant-heroïeken roman van de 17e eeuw herinneren, natuurlijk Oostersch ingekleed. De verhaaltjes zelf komen overal vandaan, wij herkennen oud-Fransche fabliau's, Straparola, novellen uit de 16e eeuw en ook Oostersche verhalen. Hoe en waar hij die allemaal gevonden heeft? - of er ook mondelinge overlevering onder loopt? - dat zijn vragen, die wij graag door een nijver en geleerd zoeker zouden zien opgelost. In elk geval dragen alle heeren tulbanden en alle dames Turksche muiltjes, maar meestal

geen sluiers. Na de Tartaren komen de Chineezen: *Contes chinois, ou les aventures du Mandarin Fum-Hoam* (1723). Hier vinden wij een voorbeeld van een genre, dat weldra zeer gezocht zou worden: de verhaaltjes, die met zielsverhuizingen samenhangen. De mandarijn Fum-Hoam, die zijn vorstin, een Mohammedaansche princes uit Georgië, in de leer van 'Chacabout' moet onderwijzen, vertelt de avonturen, die hij toen zijn ziel door de allerverschillendste lichamen reisde - er waren vlooien, vrouwen en schoothondjes bij - beleefd heeft; van een buddhistische catechisatie heeft het niet veel. Ten slotte komen *Les sultanes de Guzzarate ou les songes des hommes éveillés, contes mogols* en hier bevinden wij ons op den weg naar wat wij het tweede stadium zouden kunnen noemen: de erotische vertelling van de 18e eeuw in Oostersch kleed.

Ook hier moeten wij ons tot enkele figuren beperken. Crébillon fils is hier met *L'écumoire ou Tanzaï et Neardané* (1734), *Le Sopha* (1742) en *Ah, quel conte!* (1751) de beste vertegenwoordiger; de abbé Voisenon met *Le sultan Misapouf* (1746) en meer dergelijks is de aapachtig obscene karikatuur. Dit zijn geen sprookjes meer - de slechte verhalen behooren tot de pornographie, de goede tot die buitengewoon ingewikkelde en verfijnde, vaak schertsende, vaak zeer losbandige, maar toch eigenlijk ernstig bedoelde onderzoekingen op het gebied van de psychologie van de liefde, waaraan de 18e eeuw zoo rijk is. De letterkunde raakt hier aan de proefondervindelijke zielkunde - bijna aan de vivisectie. Marivaux is de klassieke meester op dit gebied. Maar naast hem staat Crébillon: er zijn in zijn boeken stukjes, die het eigenaardigste geven, waartoe de psychologie in de letterkunde in staat is, en die ons, niettegenstaande den lichtzinnigen toon, doen huiveren door de vlijmende nauwkeurigheid, waarmee de ziel hier tot in haar fijnste vezels ontleed is. Waar de groote Marivaux het echter versmaadt een mombakkes te dragen, en wat hij in zijn tijd vindt, in zijn tijd teruggeeft, kiest de kleinere Crébillon het Oosten, dat door den verliefden geur van zijn haremgeschiedenissen, den lezer van den beginne af aan in een erotische stemming brengt, en het sprookje, dat het brutale van de werkelijkheid verzacht en dingen, die hij uitvoerig zou moeten behandelen, weer in een illustratief beeld bondig

samenvat. *Le Sopha* bevat evenmin als Diderot's *Bijoux indiscrets* (1748) werkelijk iets van een Oostersch sprookje - integendeel! - zij verkondigen het oordeel van hun schrijvers over liefde en vrouwen. Maar het ligt niet op den weg van die schrijvers mee te deelen op welke wijze, of door welke ervaringen zij tot dit oordeel gekomen zijn, daarom vervangen zij die uiteenzettingen door schel gekleurde Oostersche sprookjesmotieven: de ziel van den eenen heeft een tijdlang in het requisiet van alle liefdesgeschiedenissen gehuisd, de andere bezit den tooverring waardoor de schuldige of onschuldige bijoux tot spreken gedwongen worden. Hier lost zich het sprookje in de letterkunde op. Wie bovendien ter vergelijking met wat de comtesse Murat in haar *Voyage de Campagne* over de contes des fées gezegd had, het oordeel van tijdgenooten omstreeks vijftig jaar later wil hooren, verwijzen wij naar de *Introduction* van *Le Sopha,* waar ons Schah-Baham, de kleinzoon van Shahriar en Shehrezade, en zijn sultane, die als advocatus diaboli optreedt, voorgesteld worden en waar in een mengsel van spot en ernst de waarde van het genre wordt besproken: ‘alleen waarlijk verlichte menschen, die boven vooroordeelen verheven zijn en het ijdele van alle wetenschap hebben ingezien, begrijpen hoe nuttig dit soort van werk voor de maatschappij is, en hoeveel achting - en zelfs eerbied - men voor lieden moet hebben, die genoeg talent bezitten om ze te schrijven en zich, niettegenstaande hoogmoed en onwetendheid ze voor lichtzinnig houden, aan die taak wijden’.

Wij bevinden ons hier reeds in het derde stadium: het sprookje in zijn verhouding tot wat de 18e eeuw evenzeer als het erotische karakteriseert: het satirische. In de vergelijking van de eigen zeden met die van het Oosten duikt de satire al op. Wie zou willen ontkennen dat de *Lettres persanes* en het laatste hoofdstuk van *Le siècle de Louis XIV* ernstig gemeend zijn en van ethische bedoelingen uitgaan? - maar er speelt iets doorheen van dien achttiend'eeuwschen Aeginetenglimlach, die wij om de lippen van Montesquieu en Voltaire tot die van Beaumarchais toe meenen te zien, die bij Fénelon nog ontbreekt en bij Jean Jacques begint te verdwijnen. Dat het Oostersche sprookje en zijn nabootsingen dit satirische meemaken spreekt van zelf. Het wordt als satire gebruikt; het wordt zelf satirisch behandeld. Evenals het erotische kan de

satire het masker van het vreemde en onwezenlijke goed gebruiken. Wij voelen het, om maar zeer enkele voorbeelden te noemen, in Voltaire's zedekundig capriccio *Zadig* (1748), waar met Oostersche sprookjesmotieven gestoeid wordt; wij voelen het in het dolle boekje van Morlière, *Angola,* de Indische feeëngeschiedenis, die eigenlijk niets anders dan een beschrijving van boudoirs, alkoven, onderkleeding en het bijbehoorend jargon van dien tijd is. Een ietwat eigen plaats nemen de *Contes* van den graaf Antoine Hamilton in, en daar hij een schakel tusschen Frankrijk en Engeland is, kunnen wij nog even bij hem stilstaan. Van Iersche afkomst, is Hamilton, als jongen van veertien jaar met zijn ouders, die de gevluchte Stuarts volgden, naar Frankrijk gekomen, met de Stuarts is hij naar Engeland teruggekeerd, met Jacobus II opnieuw naar Frankrijk verdreven om er in 1720 te sterven. Zijn zuster was met een Fransch edelman, den beruchten chevalier de Grammont getrouwd, en Hamilton is door het schrijven van de *Mémoires* van dien zwager beroemd geworden. Zij verschenen in 1715 en zijn op zichzelf een schakel tusschen de 17e en de 18e eeuw. Naast die *Mémoires* staan zijn *Contes,* die hij voor zijn genoegen en voor zijn naaste omgeving schreef, en die eerst na zijn dood (1730) werden uitgegeven. *Le Bélier* werd geschreven, toen zijn zuster een landgoed, dat Grammont van den koning ten geschenke gekregen had, en dat den niet zeer poëtischen naam Moulineau droeg, in Pontalie wou omdoopen - het verhaaltje in verzen begonnen, en toen hem dit verveelde in proza voortgezet, is zoo iets als een vermakelijke pseudo-kroniek, iets van het sprookje vermengd met een parodie op den ridderroman. Daarna kwamen *Fleur d'Epine* en het vervolg *Les quatre Facardins.* Zij herinneren in stijl aan het proza van La Fontaine en Chapelle en het zijn op zichzelf spotternijen met *1001 Nacht.* Dinarzade neemt, nadat Shehrezade duizend nachten heeft gesproken, op haar beurt het woord en in alles, wat zij zegt, ligt, vooral in den beginne een opzettelijke overdrijving van de gebruikelijke motieven en zinswendingen van het Oostersche sprookje. Zoo heeft prinses Luisante zulke mooie oogen, dat men in haar jeugd 's nachts de kaarsen kan uitblazen en dat de zaal er toch door verlicht is, en dat later ieder, die in haar buurt blijft, er blind van wordt. Zoo

gaat het verder. Men kan niet ontkennen, dat het de bedoeling is, met de mode van den tijd den gek te steken, maar aan den anderen kant is het toch weer niet enkel parodie of satire en ook niet zooals bij Crébillon een middel om dingen van zijn tijd in te kleeden: de schrijver speelt met de gegevens van de Oostersche vertelling en dat spel, nu eens buitensporig, dan weer met dichterlijk behagen, is een vermaak op zich zelf. Het blijft een spel, het eene verhaaltje gaat in het andere over, tot ten slotte... cetera desunt. Zooals nu in de *Mémoires du chevalier de Grammont* eigenlijk veel zit, wat het karakter van den Engelschman uit het begin van de 18e eeuw verraadt, die over zijn Franschen tijdgenoot, die eigenlijk nog tot de 17e eeuw behoort, oordeelt, een zekere practische objectiviteit, die in sterke tegenstelling tot Bussy Rabutin en ook tot Saint-Simon staat, zoo vinden wij ook in de *Contes* iets alsof de schrijver bij het Oostersche niet geheel betrokken is en alsof het van hem afglijdt, en niettegenstaande den zeer Franschen stijl blijft er iets buitenlandsch, iets Engelsch in.

Engeland bezat geen rococosprookje en *1001 Nacht* had in Londen niet denzelfden opgang gemaakt als te Parijs. De man die in Engeland geheel in den geest van de 18e eeuw een phantastisch punt van vergelijking voor zijn eigen tijd zocht, vond iets, wat van oorspronkelijker verbeeldingskracht getuigt dan China of Indië en wat in de wereldlitteratuur nog een trapje hooger staat dan de *Lettres persanes* of *Zadig,* hij vond Lilliput en Brobdignac. Swift's onvergelijkelijke dwergen en reuzen maakten, hoewel ook zij soms een Oostersch kleurtje hebben, dat men het Oosten niet zoo noodig had. Dit neemt echter niet weg, dat ook in Engeland koffie gedronken werd. Addison had al vóor Montesquieu - misschien kende hij Marana's *L'espion du Grand Seigneur* - in den Spectator (1711) de zeden van zijn eigen tijd in het Oostersche gespiegeld. Echte en half-echte djinnensprookjes vinden wij ook aan den anderen kant van het Kanaal, en ten slotte bewijzen Walpole's Letter from Xo Ho, a chinese philosopher at London to his friend Lien Chi at Peking (1757) en Johnson's Rasselas (1759), dat de geest en de vormen, die Montesquieu en Voltaire zochten, ook hier begrepen werden. En nu verschijnt het grootste meesterwerk, dat een Engelschman op het gebied van de Oostersche vertelling leverde,

Vathek, Conte arabe (1784/86). Beckford's boek staat - wij zeiden het reeds elders - op de kentering van twee tijden. Door zijn invloed op Southey en Coleridge, Byron en Shelley en ook omdat het, wat in Frankrijk niet geschied was, in het Oostersche hier en daar het wreede en het sombere zoekt, kiest men het graag als uitgangspunt voor stroomingen, die men romantisch noemt. Daar staat tegenover, dat dit raadselachtig schoone mengsel van ironie en zwaarmoedigheid toch ook weer zeer sterk met het verleden samenhangt, en dit blijkt in de eerste plaats hieruit, dat het... in het Fransch geschreven werd. Beckford kende - zoo zou men het misschien kunnen samenvatten - Voltaire, maar hij kende ook Arabisch; hij was een Engelschman, die bij alle liefde voor Frankrijk en Italië zijn zin voor het werkelijke evenmin verloochende als die practische objectiviteit, waarvan wij bij Hamilton iets bespeurden - dat te zamen maakt, dat hij naast het begrip, wat het Oosten voor zijn eeuw beteekende, ook in zekeren zin tot het besef kwam, wat het Oosten op zichzelf was. Daarom houdt het Oosten hier een oogenblik op te zijn, wat het voor Voltaire was geweest: een punt van vergelijking. Het onderscheid tusschen het sprookje van Madame d'Aulnoy of Madame Murat en de Oostersche vertelling van het midden van de 18e eeuw bestaat daarin, dat het eerste zich meer met gevoelsproblemen bezig hield en aan een litterair aesthetische behoefte voldeed, terwijl de laatste meer een middel was om zedekundige en zielkundige vragen uit den tijd op een bepaalde wijze in het licht te stellen: voor Voltaire begrippen als ‘despotisme’, ‘tolerantie’ etc.; voor Crébillon problemen uit de psychologie van de liefde. Bij Beckford eindelijk voelen wij, hoe hij, voortbouwende op Voltaire, toch meer dan zijn voorgangers het Oosten om zichzelfs wille begint te behandelen, zich daarbij van zijn tijd losmaakt, en in zijn *Conte arabe,* die met alle middelen van het nagebootste Oostersche sprookje werkt, toch nader bij problemen komt, die aan het algemeen menschelijke raken.

Wij zijn echter met *Vathek* aan het einde van ons hoofdstuk aangekomen.

Zooals in de 12e en 13e eeuw de afzonderlijke heiligenlegenden allengs werden verzameld, zoo heeft men tegen het einde van de 18e eeuw de sprookjes, die sedert 1697 waren

verschenen, samengevat in een groot werk *Le Cabinet des fées ou collection choisie des contes des fées et autres contes merveilleux* (1785-89). Men moet een ietwat geroutineerd lezer zijn om zich door dien rijstebrijberg van wonderbaarlijkheid in eenenveertig deelen heen te lezen - maar toch, men komt er doorheen. En dan is men ten eerste verbaasd over den geweldigen honger naar dit soort van spijs, dien de 18e eeuw moet gehad hebben, maar ten tweede over de onverschilligheid waarmee de wetenschap van het sprookje, die in de 19e eeuw opkwam, aan dit volgepakte magazijn van stoffen is voorbijgegaan - eigenlijk lag het meer voor de hand zich eerst eens hierin te verdiepen dan naar Kaffers of Maori te loopen... intusschen, dit is van later zorg.

Het rococosprookje en het Oostersche sprookje staan hier broederlijk naast elkaar, maar wij zien toch duidelijk hoe het eene het andere op den duur verdrongen heeft - ceci tuera celà. Wij zien echter ook, dat de verbindende schakel tusschen die twee - behalve in het wonderbaarlijke zelf - in de buitennaturlijke wezens ligt, die in het meerendeel een rol spelen. *Cabinet des fées* is als naam goed gekozen, ook het Oostersche sprookje blijft, wat wij van den beginne af aan in Frankrijk gevonden hebben, in de eerste plaats een feeënsprookje. Vergelijken wij ze verder, dan vinden wij, dat door de Oostersche sprookjes de voorliefde voor raamvertellingen toeneemt, terwijl de onmiddellijke samenhang met moraal en levenswijsheid hier minder wordt gevoeld.

Om kort te herhalen: in de Westersche beschaving verschijnt kant en klaar een nieuw sprookje uit den vreemde; zelfs oude stoffen, die in het Westen lang bekend, maar half of geheel vergeten waren - De zeven vroeden en veel anders - verschijnen in dit nieuwe kleed. Maar wij zien duidelijk, hoe die verschijning in verbinding staat met een algemeene geestesstrooming - de occupatie met het Oosten - die wij zoowel in den smaak als in de wereldbeschouwing van dien tijd kunnen vervolgen. Een deel - een aantal sprookjes uit *1001 Nacht,* ook die Galland niet in zijn handschrift gevonden had - vindt den weg naar den kindermond en wordt bij het sprookjesbezit ingelijfd. Deze kindercanon behoudt vrijwel zijn oorspronkelijken vorm. De andere Oostersche sprookjes en vertellingen worden veel gelezen, maar behouden het karakter

van letterkundige voortbrengselen. Afgezien van zijn zelfstandig optreden, zien wij hoe het Oostersche sprookje op den geest en den vorm van de litteratuur van invloed is: zoowel in de hoogere kringen - *Zadig, Rasselas, Vathek* - als in de lagere kringen van Gueulette, Hamilton en Crébillon. Ten slotte: het Oostersche sprookje, dat in zijn eigen land zeker nog met de mondelinge overlevering samenhangt, dringt naar het Westen op den letterkundigen weg en wordt door de Westersche litteratuur gedragen.

7. Carlo Gozzi.

Hoort er dit eigenlijk nog bij en moesten wij niet zooals in oude romans hierboven schrijven: ‘een hoofdstuk dat de lezer gerust kan overslaan’? Is het sprookje, wanneer men het op de planken brengt, eigenlijk nog een sprookje? - of wordt het een bastaard van twee letterkundige vormen?

Wij hebben - hoewel wij zijn invloed op andere letterkundige voortbrengselen hier en daar poogden na te gaan - tot nu toe getracht die punten in de geschiedenis van de letterkunde aan te wijzen, waar het sprookje als zoodanig en in een met zijn inhoud zooveel mogelijk strookenden vorm optrad. Dat er naast die zelfstandige verschijningen nog andere met het sprookje samenhangende invloeden in de litteratuur te bespeuren zijn, spreekt van zelf: brokken uit sprookjes, sprookjesmotieven, sprookjesstemmingen kan men in verschillende tijdperken of bij verschillende letterkundige groepen bij de vleet verzamelen. Zoo is het drama - vooral het blijspel - zeer vaak drager van zulke met het sprookje verwante trekken geweest. Dat er een zekere relatie tusschen drama en sprookje of tusschen sprookje en mimus bestaat heeft men vaak genoeg vermoed en wij zullen bij gelegenheid hierop terugkomen. Hier kunnen wij met een enkel voorbeeld volstaan: de p l a y s van Shakespeare en zijn tijdgenooten wemelen van zulke trekken. De p l a y uit den tijd van Elisabeth hangt ten nauwste met de n o v e l l e samen. Terloops gezegd en zonder hun waarde daarmee te bepalen: zoo nauw, dat wij, wanneer wij ernstig pogen het begrip drama te begrenzen en te omschrijven, wel eens een oogenblik aarzelen of de p l a y er niet buiten valt; zooals wij - overigens sans comparaison -

stukken die de cinematograaf vertoont, geen d r a m a 's, maar wel verfilmde of zichtbaar gemaakte r o m a n s noemen, zoo hebben wij ook hier vaak het gevoel alsof de uitdrukking ‘zichtbaar gemaakte n o v e l l e ’ op veel van die stukken beter zou passen. Nu bevatte, zooals wij gezien hebben, de novelle nog altijd eenige aan het sprookje ontleende stoffen en motieven, maar zij waren onder den invloed van de Toscaansche novelle door de zucht naar het waarschijnlijke veranderd en bedwongen. Het is nu alsof in de play's die dwang eensklaps afgeschud en de herinnering aan het sprookje weer levendiger en tastbaarder wordt. Wanneer wij de verhouding van *Winter's tale* tot zijn voorbeeld, Greene's *Pandosto* gadeslaan, treft het ons hoe Shakespeare bij het zichtbaar maken van de novelle haar van uit het herderlijke, bucolische, dat in den tijd van Sidney en d'Urfé lag, in een sprookjesatmosfeer brengt, die ons - alweer in den tijd gezien - bijna vreemd aandoet. Intusschen zouden wij onder alle p l a y 's er geen weten te noemen, die uit de eerste hand op een sprookje berust, en daarom kwamen zij voor ons onderzoek niet in aanmerking.

Ietwat anders is dit in de 18e eeuw en dit geeft ons het recht een kleinen zijsprong te maken. Het Oosten zelf was sedert Molière's *Bourgeois gentilhomme* (1670) en Racine's *Bajazet* (1672) voorgoed op het tooneel gekomen; Voltaire en Lessing maken er op hun manier gebruik van. Maar ook het Oostersche sprookje verschijnt, al is het niet op kothurnen. Het komt voor het eerst in het begin van de 18e eeuw te Parijs ten tooneele bij dat vermakelijke stukje theatergeschiedenis: den strijd tusschen het plechtige tooneel met al zijn privilegies en het kermistooneel met zijn vroolijke vagabonden, tusschen de Comédie française en het théâtre de la foire. Men weet hoe sedert de confrères de la Passion in 1548 in het vervallen Hôtel de Bourgogne waren getrokken, Parijs een vast tooneel bezat en ook wat er in de 17e eeuw uitgroeide. Daarnaast echter ontwikkelt zich in die eeuw op de jaarmarkten van Saint Laurent en vooral van Saint Germain uit koorddansers, honden en apen, gedresseerde muizen, poppenkast en marionetten een nieuw tooneel van spullebazen in kramen, kluchten met zang en dans, maar geestig en oorspronkelijk. Het verloochende zijn afkomst van potsenmakers

niet, maar was toch in zooverre met Molière verwant, dat ook hier de invloed van de Italiaansche commedia dell' arte met Harlekijn, Colombine en Scaramouche gevoeld werd. Toen in 1697 de Comédie italienne op hoog bevel gesloten werd en eenige spelers, maar vooral het publiek naar de markt overliepen kwam de strijd, en in dit duel van den heer met den hoogen hoed met den straatjongen had de Comédie française de overlevering, het gezag en de dienders, maar het théâtre de la foire het publiek en de lachers op zijn hand. Wij hoeven hier niet aan al de guitige middeltjes te herinneren waarmee tusschen 1700 en 1750 dichters en kermisklanten de strenge ordonnanties poogden te ontduiken, hoe zij heele stukken door een enkel persoon laten spelen, of hoe het publiek den door twee als engeltjes verkleede kinderen op een grooten strook papier vertoonden tekst zingt en de spelers er de gebaren bij maken... Voor ons is het van belang hoe hier bij de geboorte van den nieuwen mimus ook al weer het Oostersche sprookje in den smaak valt. Le Sage - hier in de rol van zijn eigen Gil Blas - was een van de groote voorvechters van het kermistooneel en daar hij omstreeks denzelfden tijd de vertaling van Petis de la Croix bewerkte, schenen die stoffen hem buitengewoon geschikt. Van hem en anderen verschijnen na elkaar: *Arlequin, roi de Serendib; Arlequin invisible chez le roi de la Chine; Arlequin grand visir; Arlequin sultane favorite* en hoe ze verder heeten. Het Oosten en het Oostersche sprookje geven ons in dien vorm niet veel nieuws en wij hoeven er dus niet lang bij stil te staan - maar wij kunnen toch niet nalaten op te merken hoe diep de Oostersche stroom in den geest van den tijd gedrongen is en welk een voortreffelijke travesti hij voor zekere gevoelens en meeningen is - hoogere en lagere! En dan liggen hier alweer wortels van de v a u d e v i l l e en de o p é r a c o m i q u e, die op hun beurt dragers van sprookjes en sprookjesmotieven zullen worden.

Nu komt in de tweede helft van de 18e eeuw het sprookje nog eens op de planken en het brengt ons opnieuw naar Venetië. Een heel ander Venetië dan wij bij Straparola verlieten - en een dat wij zeker niet uit de gedenkschriften van dien groven boef Casanova leeren kennen. Lijkt het op een verlepte bloem, op een spokendans - of zit er nog gloed en leven en de kern van iets nieuws in? Wij betreden een weinig

bekend gebied: kunst en letteren in Italië in de 18e eeuw zijn voor de 19e een gesloten boek geweest; eerst bij het laatste hoofdstuk waar Alfieri aan Byron grensde begon de belangstelling weer te ontwaken. Ook wij bladeren er nog vrij onbeholpen in en beginnen pas er ons een klein weinig in thuis te vinden. Geen wonder - er was in Italië zooveel anders, zooveel groots, dat voor de hand lag, waarom zouden wij ons, waar wij Dante en Ariosto hebben, met Maffei, Martelli of Metastasio bezig houden. Toch heeft de wijsbegeerte leeren inzien, dat juist voor geestesstroomingen, die wij tegenwoordig weer meenen te bespeuren, iemand als Giovanbattista Vico van belang is, zij heeft hem naast Shaftesbury en Hemsterhuis gezet, en na haar roert zich ook op ander gebied dat gevoel van verwantschap, dat zoo dikwijls de instinctieve onderlaag voor de historische studie vormt. Het is wel allereerst de muziek, die ons hier den weg moet banen, het is wat tusschen Scarlatti, Porpora en Paësiello ligt, het is de ontwikkeling van de muzikale en muzikaal-dramatische vormen, het zijn mannen als Nicolini en Farinelli, vrouwen als Romanina en Faustina, die ons misschien hierheen moeten leiden. Zoo is het dan nu nog niet gemakkelijk tot een oordeel te komen over Venetië omstreeks 1760, over de broeders Gasparo en Carlo Gozzi, waarvan de een Klopstock vertaalt en het genre van den Engelschen *Spectator* op zijn stad aan de Adria wil toepassen en de andere de f i a b e t e a t r a l i en de *Memorie inutili* schrijft. Voorloopig is dit alles nog zoo vol tegenstrijdigheden, dat wij er nauwelijks wijs uit worden.

Wij zien Carlo Gozzi als voorstander van de c o m m e d i a d e l l' a r t e, het oude, misschien nog met de oudheid samenhangende, spel met de maskers, met Arlequino, Pantalone, Smeraldina, Truffaldino of Beltramo, waarvoor zooveel Italiaansche steden - Bergamo, Ferrara, Napels, Milaan en Venetië - de types en de dialecten geleverd hadden, de improviseerende comedie, die in de 16e eeuw ontstaan, bijna twee eeuwen geleefd, aan alle landen van Europa en aan alle groote blijspeldichters zonder uitzondering van het hare gegeven had - en die nu op haar laatste beenen scheen te loopen. Wij zien hem als tegenstander van de denkbeelden van de Fransche verlichting, van den Franschen invloed, van den Franschen alexandrijn, die door Martelli ingevoerd met

looden klompen door de Italiaansche letterkunde stampte, als tegenstander van Chiari's sentimentaliteit en Goldoni's dartelen zin voor het werkelijke en alledaagsche op het tooneel, dat de maskers dreigde te verdrijven. Zijn dit droomen van een man, die in het verleden leeft, van een afstammeling - van moeders kant - van de Tiepolo's, wier aristocratische naam in het gulden boek stond opgeteekend, van iemand die zich in de stad, die hij liefhad, niet meer thuis voelde? Of verbergt die afkeer van het nieuwe, die zucht naar het oude een kern van iets levends en werkelijks, dat wel tijdelijk kan worden vergeten, maar dat niet sterft? Wij wagen niet het te beslissen. Zooveel is zeker - en voor ons doel is het genoeg - toen na de aardbeving in Lissabon (1755) Giovanni Antonio Sacchi en zijn troep - van ouder tot ouder commedia dell' arte spelers - uit Portugal naar Italië en naar Venetië terugkwam en in den schouwburg San Samuele hun ouderwetsche stukken voor leege zalen speelden, werd Gozzi hun beschermheer en zette zijn polemiek tegen Goldoni en Chiari in de praktijk om. Hij schreef nieuwe stukken, die Venetië in rep en roer brachten en waarmee hij zijn tegenstanders inderdaad tijdelijk uit het veld sloeg. Daartoe koos hij sprookjesstoffen en noemde ze f i a b e . Er is verwantschap tusschen de commedia dell'arte en het sprookje, want zooals de eerste alle mogelijke karakters van hun individueele schakeeringen ontdoet en ze tot enkele vaststaande, door kleedij en masker gekenschetste typen herleidt, zoo zet het tweede al het handelen en gebeuren in een beperkt aantal eveneens duidelijk te herkennen motieven om. In hoeverre Gozzi dit gevoeld of geweten heeft, laten wij daar. Wanneer hij echter in de inleidingen, die hij in de latere uitgaaf (1772) bij de fiabe schreef, telkens kwaad van die stoffen spreekt en de sprookjes herhaaldelijk kinderachtig, dwaas en onwaar noemt, mogen wij dit niet al te ernstig opvatten: het hoort tot zijn knorrige tegenstrijdigheden van wat hij lief heeft verachtelijk te spreken; het staat op één lijn met de knipoogjes die wij vroeger opmerkten; het streelt ten slotte zijn ijdelheid te bewijzen ‘dat, wanneer men een dwazen, kinderachtigen, onwaren inhoud met kunst en bevalligheid opmaakt en rangschikt, men het hart van de toeschouwers winnen, ze boeien en zelfs tot tranen ontroeren kan’.

Wij komen nu dadelijk met de vraag: waar had Gozzi zijn sprookjes vandaan? Om het onderzoek niet al te ingewikkeld te maken kiezen wij van zijn tien fiabe er slechts eenige uit en daar het ons niet om Gozzi's letterkundige ontwikkeling, maar om de beteekenis van zijn stoffen te doen is, behandelen wij ze niet in de chronologische volgorde. Wij beginnen met het bekendste: *Turandot.* Wij hebben hier een sprookje uit de *1001 Dag* van Petis de la Croix en Le Sage: de Geschiedenis van prins Calaf en prinses Tourandocte van China. Wij herkennen de bron duidelijk, er is niet zoo heel veel aan de geschiedenis veranderd. Ook de namen Calaf, Turandot, Timur enz. zijn gebleven. Gozzi kiest maskers, die bij den troep van Sacchi goed vertegenwoordigd waren - Pantalone, Tartaglia, Brighella en Truffaldino - maar zij spelen kleinere rollen en de geïmproviseerde stukken staan meestal naast de eigenlijke handeling. Schiller kon ze bij zijn bewerking er gemakkelijk uitnemen. Het staat vrij dicht bij een gewoon drama en er zijn niet veel changements en betooveringen in. Vervolgens: *Il corvo,* de geschiedenis van Den getrouwen Johannes. Dit is het eenige sprookje waar Gozzi in de inleiding zelf zijn bron noemt: ‘men vertelt zulke geschiedenissen aan kinderen en ik heb den inhoud in dit geval gevonden in een Napolitaansch boek met den titel *Lo cunto delle cunte: trattenemiento per le piccierille* - dus een van de vele latere uitgaven van Basile, die hij ergens gevonden had. Nu voegt hij er weliswaar bij, dat ‘wie het verhaaltje in het boek zelf leest en het met zijn stuk wil vergelijken iets doet wat volkomen onmogelijk is’, maar in werkelijkheid staan het sprookje uit den *Pentamerone* en de fiaba niet zoo heel ver van elkaar - niet verder dan voor een tooneelbewerking noodig was. Behalve de andere maskers hebben wij hier nog Leandro en Smeraldina, maar zij spelen alweer geen hoofdrollen. Dit zijn dus twee sprookjes, die Gozzi uit boeken, uit de letterkunde heeft, die hij met de maskers van de commedia dell' arte combineert en in den stijl van zijn tijd bewerkt, mutatis mutandis niet anders dan Shakespeare het met een novelle uit de 16e eeuw zou hebben gedaan.

Nemen wij nu echter den *Re cervo:* Het stuk begint met een proloog, die door een zekeren Cigolotti - in de lijst van de personen heet hij een ‘marktverteller’ (storico de piazza,

persona imitata) - gesproken wordt. In de inleiding schrijft Gozzi: ‘de fiaba van Koning Hert begon onbeschroomd met een vrij belachelijken proloog. Het was een oude man, die Cigolotti heette en in Venetië algemeen bekend was, een zonderlinge snuiter, die gewoon was op de Piazza San Marco een kring van menschen om zich te verzamelen en het volk de wonderen van de oude riddergeschiedenissen en van de toovenaars te vertellen met een grove stem, een plompe plechtstatigheid, vermengd met een groot aantal ongerijmdheden en in een taaltje, dat Toscaansch moest heeten.’ De tooneelspeler Zanoni, die anders Brighella gaf, speelde de rol en bootste den oude in houding en kleedij, in gebaren, stem en in zijn spreekwijzen uitmuntend na - hij werd onbeschrijfelijk toegejuicht. Gozzi spreekt hier misschien weer met meer geringschatting dan hij voor dat oude, aardige straattype zal gevoeld hebben. In ieder geval hebben wij hier den Westerschen verteller in levenden lijve voor ons en tracht Gozzi het sprookje op de planken in verbinding te brengen met een manier van vertellen, die de Venetianen kenden: Cigolotti komt, neemt zijn muts af, maakt een buiging voor de toehoorders, zet zijn muts weer op, en begint: ‘Kijk eens aan, daar kom ik, hoogvereerde begunstigers, om u groote dingen te vertellen. Het zijn nu al vijf jaren, dat hier in de stad Serendib een geweldig toovenaar en sterrewichelaar vertoeft, die de witte, de zwarte, de groene en de roode magie verstaat, en als ik mij niet vergis ook de pimpelpaarse... enz.’ Gozzi zegt tweemaal, dat Cigolotti riddergeschiedenissen (r o m a n z i) vertelde, en dat zal voor zoover wij den smaak van het Italiaansche publiek voor die stoffen kennen, ook wel het voornaamste bestanddeel van zijn repertoire geweest zijn. Hij spreekt ook van toovenaars, maar n i g r o m a n t i komen ook in ridderhistories voor. Ten slotte spreekt hij echter ook van favole en daaronder kunnen wij misschien sprookjes of iets dergelijks verstaan. Men zou dus op het vermoeden kunnen komen, dat wat nu in Gozzi's fiaba volgt inderdaad een gedramatiseerd vertelsel van Cigolotti was. Laten wij het eens iets nauwkeuriger bekijken. De intrigue, die wij in Koning Hert voor ons hebben, vinden wij in een boek, dat wij al eens genoemd hebben, de *Peregrinaggio di tre figliuoli del re di Serendippo,* dat op het eind van de 16e eeuw

(1557?) te Venetië verschenen was. Een christelijk Armeniër Christophorus, naar zijn zeggen afkomstig uit de stad Tauris, had naar het schijnt drie jaar te Venetië gewoond in een huis, dat door de Republiek ter beschikking van arme vreemdelingen gesteld was, en waar hij geen huur behoefde te betalen - uit dankbaarheid voor de gastvrijheid en voor alles wat hij te Venetië genoten had, vertaalde hij die vertellingen uit zijn vaderland. Het boek was in zijn tijd veel gelezen, er bestaan in de 17e eeuw een aantal uitgaven van en het was bovendien al vroeg vertaald (o.a. in het Duitsch in 1583). Oostersche vertellingen dus vóor den grooten Oosterschen stroom. Het zou nu mogelijk zijn, dat die vertelsels nog in den mond van Cigolotti en zijn voorloopers leefden en door hen bij het volk in omloop waren. Daar staat tegenover, dat dit boek, dat niettegenstaande het in den smaak viel, toch geen noemenswaardigen invloed op de letterkunde van de 17e eeuw had uitgeoefend, in de 18e eeuw, toen alles naar het Oostersche greep, opnieuw ontdekt en telkens weer opnieuw vertaald werd - wij bezitten zelfs een Hollandsche uitgaaf van de *Persiaensche geschiedenissen, of de reize en wonderbare gevallen der drie Prinsen van Serendib* (Leiden 1766). Dat Gueulette het kende hebben wij gezien. Heeft Gozzi nu voor zijn fiaba een vertelsel van Cigolotti gebruikt, of heeft hij het sprookje - zooals *Turandot* en *Il Corvo* - uit Fransche of Italiaansche boeken gehaald? In zijn stuk zijn twee verhalen versmolten, die in de Reis van de Prinsen van Serendib door twee verschillende vertellers - den vijfden en den eersten - verhaald worden: de geschiedenis van den koning, die een beeld bezit, dat lacht, wanneer in zijn nabijheid een leugen gezegd wordt, en de geschiedenis van den koning, die het geheim bezit zijn ziel in het lichaam van een dood dier te doen verhuizen. Het zou natuurlijk kunnen zijn, dat die vertellingen, in den tijd, dat de verhalen van mond tot mond gingen, reeds door de vertellers door elkaar gehaald waren, maar zij zijn in de fiaba zoo duidelijk gescheiden - de eerste in de eerste akte, de tweede in de twee laatste - dat wij den indruk krijgen, dat Gozzi ze afzonderlijk kende en ze hier slechts losjes en niet eens heel handig verbond. Nu is het ook weer niet waarschijnlijk, dat vertellers als Cigolotti een zoo lange en ingewikkelde geschiedenis met een raam en talrijke

invoegsels, waartoe men op de Oostersche manier een aantal avonden noodig had, aan zijn bescheiden toehoorders vertelde. Het schijnt dus, dat Gozzi ook hier van het boek, dat hij òf in een Venetiaansche òf in een Fransche uitgaaf kende bij het ontwerpen van Koning Hert is uitgegaan. Daarmee is echter alweer niet gezegd, dat er heelemaal niets van Cigolotti in is: Serendib - de sprookjesnaam voor Ceylon - kwam in een aantal sprookjes voor - ook in gedramatiseerde, zooals *Arlequin roi de Serendib* (1713) van Le Sage, dat overigens niets met den *Re Cervo* gemeen heeft - misschien speelde het ook in Cigolotti's vertelsels een zekere rol, en de naam van den toovenaar Durandarte, die niets Oostersch heeft, schijnt mij in ieder geval uit een ridderroman afkomstig. Het lijkt er op of Gozzi voor zijn doel den verteller beter dan zijn vertelsels kon gebruiken en dus den eerste van het Marcusplein en de laatste uit boeken haalde.

Nog iets moeilijker wordt het geval bij de eerste fiaba, waarmee Gozzi zijn tegenstanders te lijf ging en waarmee hij al dadelijk opgang maakte: *L'amore delle tre melarance.* Wij hebben van dit stuk alleen een uittreksel - een analisi riflessiva - van Gozzi zelf; waarschijnlijk was er op de manier van de commedia dell' arte niet heel veel meer van opgeschreven. Het zat vol toespelingen en parodieën op de stukken en de persoon van Goldoni en Chiari, en de Italiaansche alexandrijn van Martelli was een bizonder mikpunt voor grappen. Wanneer wij echter bij het verhaaltje blijven, zien wij, dat het in groote trekken op het raam van den *Pentamerone* lijkt, de geschiedenis van een prins - in plaats van een prinses - die niet lachen kan, die eindelijk toch lacht om een oude vrouw, die valt, en die dan door de vloek van het besje - hier de verkleede fee Morgana - avonturen heeft waarbij drie pomeransen - in plaats van noot, hazelnoot en kastanje - in het spel zijn. Gozzi kende, toen hij den *Corvo,* die dadelijk na de *Tre melarance* kwam, schreef, Basile's boek, hij had het dus vermoedelijk al vroeger gelezen. De oude vrouw, die op haar stuitje valt zou dus zeker uit den *Pentamerone* kunnen stammen. Maar er is in De liefde van de drie pomeransen toch veel wat op een sprookje wijst, dat niet alleen in boeken stond, maar bij het volk in omloop was. Reeds de naam moest bekend zijn, anders had hij met *L'amore*

della tre melarance het publiek niet meer naar den schouwburg San Samuele kunnen lokken - ook een overigens apocrief bericht van Gozzi's vriend, den criticus Baretti, schijnt voor het minst te bewijzen, dat iedereen dien naam kende. De geschiedenis van de drie meisjes, die uit de pomeransen komen is anders dan bij Basile, maar geen uitvinding van Gozzi, en om nog een voorbeeld te noemen: de ijzeren schoenen, waarmee de prins op reis gaat om de drie appelen te zoeken zijn zeker uit een sprookje, maar niet uit het raam van Basile. Er zijn nu inderdaad in Italië, vooral in Italiaansch Tirol - Roveredo - nog heden ten dage sprookjes in omloop, die De drie pomeransen en De liefde van de drie Pomeransen heeten, en tot op zekere hoogte met de geschiedenis van Gozzi overeenkomen, en al moeten wij zeer voorzichtig zijn en met de mogelijkheid rekenen, dat die sprookjes van tegenwoordig geheel of ten deele uit de letterkunde komen en op Gozzi, op Basile, of door Gozzi op Basile kunnen berusten - het schijnt ons hier toch zeer waarschijnlijk, dat Gozzi - al had hij Basile er naast - van een sprookje gebruik maakte, dat mondeling in omloop en algemeen bekend was. Of Cigolotti het vertelde of de oude bakers weten wij natuurlijk niet - de fee Morgana schijnt mij weer uit andere bronnen afkomstig, die dichter bij Durandarte en de ridderlijke epiek staan.

Cigolotti treedt nog eens op - hier met een kameraad Capello -, ditmaal heeten zij in de lijst: novellatori della Piazza, er waren er dus meer van dat soort. Het is in de fiaba *L'augellino belverde.* Gozzi noemt dit stuk zelf het stoutste wat uit zijn pen gevloeid is - terecht -; hij zegt bovendien, dat het in zekeren zin met de liefde van de drie pomeransen samenhangt, ‘maar het is van ander merg’ - en ook dit is waar. De fiabe hadden succes gehad, het tooneel zooals Goldoni het gewild had taande, Goldoni zelf had den strijd te Venetië opgegeven en was naar Parijs verhuisd, aanvallen op een persoon waren dus niet meer noodig. Maar er viel nog veel te bestrijden, wat Gozzi voor gevaarlijk hield: in de eerste plaats de leer van de Fransche denkers, van de ‘signori perniziosi Elvezio, Russò e Voltere’ - nu zullen hier figuren ten tooneele gebracht worden, doortrokken met de Fransche philosophie, ‘zij maken met hun systematische zelfzucht en ondankbaarheid de menschheid verachtelijk en

belachelijk; zoolang zij honger hebben, begeeren en prijzen zij de weldaden van liefderijke menschen, maar zoodra zij rijk geworden zijn, begaan zij dwaasheden en verlangen het onmogelijke'. Waarlijk, een stout denkbeeld deze gevolgen van de verlichting, die Gozzi in Helvetius, Rousseau en Voltaire belichaamd ziet, door twee sprookjeskinderen te laten vertoonen! De geschiedenis is die van De jaloersche zusters, een sprookje, dat zeer vaak voorkomt. Wij hebben de letterkundige bronnen voor het kiezen: in het rococosprookje van Madame d'Aulnoy vinden wij het als *La princesse Belle-Étoile et le prince Chéri;* bij Galland staat de geschiedenis van Parizade onder de verhalen, die hij aan het handschrift toevoegde en ten slotte vinden wij het bij Straparola in de *Piacevoli notti* (IV. 3), wat weer de bron voor d'Aulnoy was. Waar heeft Gozzi het nu vandaan? Niet uit de *1001 Nacht,* want hij pleegt bij de Oostersche sprookjes, die hij bewerkt, zonder uitzondering het Oostersche kleed te behouden en dit ontbreekt in *L'augellino.* Ook niet van Madame d'Aulnoy, want zij had, zooals wij vroeger zeiden, Straparola's verhaal met gevoelsmotieven doorspekt en liet bijvoorbeeld niet de broeders uittrekken om het dansende water en den zingenden appel te halen, maar stuurde den Prince Chéri - Gozzi doet dit niet. Dus van Straparola, en hier zou de Venetiaansche slang zich in den staart bijten. Maar het blijft de vraag of Gozzi het in de *Piacevoli notti* gelezen had, of hij het te Venetië uit den mond van den verteller of van iemand anders gehoord had, en eindelijk of hij die twee combineerde? Ook hier schijnt mij de eigenaardige naam *L'augellino belverde* op een sprookje te wijzen, dat bij het publiek bekend was. Hetzelfde sprookje werd weer in den loop van de 19e eeuw in Roveredo opgeteekend maar... met een anderen naam. En zelfs wanneer wij aannemen, dat het sprookje in Gozzi's tijd bij het volk in omloop was, moeten wij verder vragen of het door de *Piacevoli notti* in omloop gekomen was, dan wel of Straparola of een van zijn adelijke vertellers het reeds op straat gehoord hadden - en hier staan wij op de grens van ons weten.

In Het mooie groene vogeltje - evenals in De liefde van de drie pomeransen - spelen de maskers ook hoofdrollen, koningen en prinsen. Een proloog heeft het stuk niet, maar

onder de betooverde beelden, die door het prinsesje verlost worden zijn nu ook de vertellers Cigolotti en Capello. Zoodra Barbarina Cigolotti met de wonderveer heeft aangeraakt, wordt hij levend, neemt kalm een snuifje en begint te vertellen... begint op de oude manier van Basile en anderen met een spreekwoord: ‘die den ouden weg om den nieuwen verzaakt, moet oppassen, dat hij het spoor niet bijster raakt’. Daarna zegt hij, dat wanneer hij het mooie vogeltje gekregen had, hij niet meer zou hebben hoeven te vertellen van Ottavian dal Leone, Re Pepin, la bella Drusiana en Bovo d'Antona. Alweer riddergeschiedenissen. Dan komt Capello aan de beurt en begint blijkbaar op zijn manier een sprookje zonder slot nog zin. Zij zullen dan verder wel geïmproviseerd hebben.

Ziedaar wat wij van Italiaansche vertellers uit de 18e eeuw weten. Wij kunnen er nog bijvoegen, dat Gozzi's fiabe gewoonlijk met de ‘moraal’ eindigen.

ANDRÉ JOLLES.

Aanschouwing en begrip in de wetenschap.

III.

De wiskunde heet de wetenschap te zijn van het zuiver logische denken, waarin de aanschouwing geen rol van eenige beteekenis speelt. Ten onrechte. Er is geen wetenschap, op het gebied waarvan intuïtie en logica als kenbronnen zoo aanhoudend om den voorrang streden als op dat der wiskunde en in onze dagen is het vraagstuk van dien voorrang meer dan ooit aan de orde. Men acht de wiskunde empirisch van oorsprong, geboren uit de behoefte aan tellen en meten. Laat het zoo zijn, het bewijst niets aangaande haar aard. In elk geval heeft zij een eigen karakter. Deze waarheid is door de positivisten Comte en Stuart Mill miskend. Het is niet waar, wat zij beweren, dat zij eenvoudig een natuurwetenschap is, die zich bezig houdt met de studie van het getal en de afmetingen der dingen, dat zij haar begrip van lijnen en vlakken vormt door abstractie van de dikte der zinnelijk waargenomen afmetingen; waar de mathematicus van abstraheeren spreekt en van de zinnelijke voorwerpen als aanleiding daarvoor uitgaat, daar bedoelt hij geheel wat anders: het abstraheeren van alle elementen der voorstelling, die in het object hun bron hebben, om alleen over te houden de geestelijke werkzaamheid zelf, het abstraheeren en tellen. Synthetische constructies van eigen maaksel, niet de zinnelijke voorwerpen zijn de objecten van zijn wetenschap. Gaat hij met Kant mede, dan acht hij die constructies alleen uit de eigen middelen en de eigen aanschouwingsvormen van ruimte en tijd opgebouwd en dan zijn

dus de reken- en meetkundige grondwaarheden oordeelen a priori en daarom van algemeene geldigheid, niet van een beperkte, zooals de genoemde positivisten meenen. Trouwens al staat men niet op het standpunt van Kant, dan acht men toch de algemeene geldigheid der wiskundige stellingen verzekerd, voortvloeiend uit de onveranderlijkheid der begrippen op dat gebied, al zijn zij uit de eigenschappen van bijzondere figuren en uit bijzondere handelingen afgeleid. De bij elke gelijksoortige figuur terugkeerende volkomen gelijkheid van omstandigheden en de gelijkvormigheid van de wetten der getallen maken op dit gebied de logische vormen van abstractie en analogie tot zekere bewijsmiddelen, die aan betrekkingen aan een bijzonder geval ontleend, algemeene geldigheid geven, wat zij in de natuurwetenschap niet kunnen doen.

Intuïtie beteekent dan ook in de wiskunde niet het zinnelijk aanschouwen, maar het zien met het geestelijk oog van die aanschouwelijk geconstrueerde voorstellingen.

De voorliefde voor intuïtief zien of voor logisch bewijsvoeren hangt nauw samen met de persoonlijkheid van den wiskundige. Poincaré verdeelt de laatste in ‘intuitifs’ en ‘logiciens’. En hij licht dit met treffende bijzonderheden toe. ‘C'est la nature même de leur esprit qui les fait logiciens ou intuitifs’[1]. Hij noemt Bertrand en Hermite, die op dezelfde school hun opleiding ontvingen. Bertrand, een ‘intuitif’ is onder het spreken steeds in actie, met een beweging van de hand teekent hij de figuren in de lucht; 't is alsof hij in strijd is met een vijand buiten hem. Hermite, een ‘logicien’, zoekt in zichzelf de visie der waarheid, zijn oogen schijnen de aanraking met de buitenwereld te vermijden. En hij spreekt van Weierstrass, den man van de analyse, die alles tot rekenkunde herleidt en van Riemann, voor wien ieder begrip een beeld wordt. De ‘intuitifs’ zijn de vinders, van de ‘logiciens’ komen de strenge bewijzen. Beiden zijn evenzeer noodig voor den vooruitgang der wetenschap. Weder geeft Poincaré met deze schets kostelijke wenken voor de onderwijzers. Onze leerlingen zijn ‘intuitifs’ of ‘logiciens’ van aanleg. Dat kunnen wij opmerken bij het onderwijzen

1) De aanhalingen van Poincaré, in dit opstel voorkomend, zijn ontleend aan zijn ‘Valeur de la science’, zijn ‘Science et Methode’ en ‘La Science et l'Hypothèse’.

van vakken als stereometrie en vooral van beschrijvende meetkunde, waar alles aankomt op het voorstellingsvermogen. Sommigen valt de studie er van niet zwaar, anderen kunnen er moeilijk mede te recht komen. En de laatsten munten vaak uit in algebra. Onder de eersten zoeke men de toekomstige bouwmeesters en redenaars, onder de laatsten schuilt wellicht een wiskundige of een wijsgeer, die met notaties en abstracte begrippen even gemakkelijk werkt als de eerste met voorstellingen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat in de geschiedenis der wiskunde nu eens de eene richting, dan de andere op den voorgrond kwam. In de Oudheid bestudeerde men de geteekende figuren synthetisch aanschouwelijk. Er was inventie-vermogen noodig, om de vaak onmisbare hulpconstructies aan te brengen en in de figuren de ruimtelijke verhoudingen in het oog te vatten. Als Euclides analytisch te werk ging, betrof het in den regel indirecte bewijzen, een herleiden van de te bewijzen stelling tot een andere, waarvan de waarheid reeds gebleken was. Kon men den gang van het bewijs omkeeren, dat is uit de laatste stelling streng logisch de eerste afleiden, dan verkreeg zij eerst zekerheid en algemeene geldigheid.

Descartes was de eerste, die met zijn analytische meetkunde en zijn genetische methode aan de aanschouwing een deel van haar gebied ontnam. De figuur werd gegeven door een vergelijking, een betrekking tusschen getallen verving die tusschen deelen der ruimte.

De aanschouwelijke voorstelling week bij hem voor het gedachte begrip, het imaginari voor het sola mente concipere en hij drukte zijn stempel op geheel zijn tijd. Trouwens de man van de aangeboren begrippen met zijn ideëelen gedachtenwereld, die meende door denken alleen de raadsels van eigen en vreemd bestaan te kunnen oplossen, hij kon wel niet anders dan het intellect vóór alles stellen, alles herleiden tot het begrip. Toch ging Leibnitz op wiskundig gebied in deze richting nog verder dan hij. Met hem begint de alleenheerschappij der formeele logica op wiskundig gebied; Euler en La Grange volgden hem in hoofdzaak op dien weg. Alleen de zuivere rede geeft heldere en nauwkeurige kennis, aan de empirische ontbreekt elke redelijke grond. Met eigen middelen brengt het verstand alles voort. Op den grondslag van

axioma's en definities wordt het geheele gebouw der wiskunde door analytische oordeelen opgetrokken. Wiskunde is zuivere logica.

Toen kwam Kant en herstelde de van den troon gestooten aanschouwing in haar rechten. Begrippen, zoo luidde het, zijn ons niet aangeboren. Wat wij als organisch aan onzen geest bij de geboorte medebrengen, dat zijn de aanschouwingsvormen der zinnelijkheid, ruimte en tijd en de categorieën van het verstand. Met behulp daarvan construeeren wij de aanschouwelijke voorstellingen, die het voorwerp der wiskunde uitmaken a priori. De buitenwereld moge medewerken om die voorstellingen op te wekken, om onzen geest actief te maken, zij levert op dit gebied geen andere bijdragen voor de constructies. Onder het achtereenvolgens tellend verbinden van tijd en quantiteit, ontstaat het begrip van getal. De grondwaarheden der rekenkunde worden alleen door aanschouwing bewezen. Aanschouwing voegt bij de analytische oordeelen van het wiskundig betoog het element, waardoor het synthetisch wordt, wat gaat inhouden, dat niet gegeven is met het analytische oordeel, dat slechts blootlegt wat in de definitie is uitgesproken.

Juist door deze constructieve werkzaamheid van den geest, waardoor de aanschouwing kan medewerken met het verstand, achtte Kant oordeelen a priori in de wiskunde mogelijk, die hij ontzegde aan de metaphysica. En uit dit a priori vloeiden de noodzakelijkheid en de algemeenheid der wiskundige waarheden voort.

De uitspraken van Kant golden langen tijd voor het laatste woord over dit onderwerp. In de laatste helft der vorige eeuw en in de onze staken evenwel de ‘logiciens’ weder het hoofd op. Zij sluiten zich aan bij Leibnitz en willen de aanschouwing als bewijsmiddel geheel van het gebied dier wetenschap verbannen. Wij noemen hier de namen Cantor en Russel. Poincaré vraagt zich af, of de wiskunde dan inderdaad geen eigen beginsels heeft, of zij geheel kan herleid worden tot logica[1]. ‘Il y a’, schrijft hij, ‘toute une école plein d'ardeur

1) Het volgende stelt het verschil tusschen Kant en de ‘logiciens’ in een helder licht. Volgens Kant is de stelling 7 + 5 = 12 een synthetisch oordeel, omdat in het begrip twaalf dat van vijf en zeven niet opgesloten is. Alleen de aanschouwing kan de waarheid der stelling aantoonen. Anders de ‘logiciens’. Uit de stelling 1 + 1 = 2, volgt dat 1 + 1 + 1 = 2 + 1 = 3 is, 3 + 1 = 4 enz. tot 12 toe. Door analytische oordeelen is men, telkens een eenheid toevoegend, tot 12 gekomen. Van het getal 2 af is dit in orde. Maar een zuiver logische redeneering is het niet. Het waren besluiten bij analogie, die alleen in de wiskunde op grond van de gelijkvormigheid van de wetten der getallen, streng zijn. Maar dit daargelaten en wiskunde en logica vereenzelvigd, dan rijst de vraag: hoe weet men anders dan door aanschouwing, door tellen, dat 1 + 1 = 2 is. De logische optelling der klassen zou aldus moeten geschieden. Stel dat de klassen 3 en 4 zijn op te tellen, dan moet men een klasse zoeken, waarin als termen drie- en viertallen voorkomen. Dit is klaarblijkelijk de klasse der zeventallen. Dus is 3 + 4 = 7. Betreft het nu 1 + 1, dan zou de klasse van het getal 1 voldoen, want daarin komen de ééntallen voor. Dus zou 1 + 1 = 1 zijn. Nu kan men wel zeggen, in dit bijzondere geval moet men voor de ééne een een A, voor de andere een B stellen, maar daarmede wordt de logica niet gered. De ‘logiciens’ beweren, dat zij langs zuiver analytischen weg, d.i. deductief, wel degelijk nieuwe waarheden kunnen ontdekken, die niet in hun praemissen reeds opgesloten zijn. Russel behoort tot de Nieuwrealisten. Hij zegt zelf, dat hij voor zijn wiskunde dat realisme noodig heeft. Dat geeft licht. Waarschijnlijk zal hij aan de werkelijkheid ontleenen wat zijn analytische oordeelen synthetisch maakt. Zie over dit onderwerp: ‘The principles of mathematics’ by B. Russel, 1903.

et de foi, qui s'efforce de l'établir. Elle a son langage spécial où il n'y a plus de mots et où on ne fait usage que de signes'. Uit een bepaald aantal postulaten en definities, leiden zij zuiver analytisch door logische verbinding en gevolgtrekking den geheelen inhoud der wiskunde af. De aanschouwing is geen betrouwbare kenbron. Dit is alleen de streng logische deductie.

Bij Poincaré heet het daarentegen: 'La logique toute pure ne nous mènerait jamais qu'à des tautologies; elle ne pourrait créer du nouveau; ce n'est pas d'elle toute seule qu'aucune science peut sortir'. Er is wat anders noodig en dat andere is de intuïtie, de aanschouwing. Poincaré zoekt naar de plaats in het betoog, waar die 'logiciens' onwillekeurig van die intuïtie gebruik maken en als hij ze niet aanstonds vindt, gaat hij aan zijn eigen scherpzinnigheid twijfelen. Bij gelegenheid van de herdenking van de terugkeer na een eeuw van den datum van Kant's dood, was Couturat de woordvoerder dier 'logiciens à outrance'. Hij prees den grooten vooruitgang der wiskunde in de 19de eeuw, die Kant's theorie heeft afgebroken en Leibnitz in het gelijk gesteld. De groote criticus, heette het, heeft zijn eigen stelsel aangenomen zon-

der kritiek; ‘le colosse d'airain a des pieds d'argile’. De formeele wiskunde is logica. ‘Elle est la véritable logique des sciences de la nature, il n'y a pas de logique en dehors d'elle’.

Niet ten onrechte zegt Poincaré tot hen: ‘Vous ne pouvez vous élever vers votre idéal logique qu'en coupant les liens qui vous rattachent à la réalité. Votre science est impeccable, mais elle ne peut le rester qu'en s'enfermant dans une tour d'ivoire et en s'interdisant tout rapport avec le monde extérieur. Il faudra bien qu'elle en sorte dès qu'elle voudra tenter la moindre application’.

De Euclidische meetkunde, die wij op de school leerden, is in de eerste plaats eveneens een gebouw van de formeele logica, uitgaande van bepaalde postulaten, definities en axioma's. Euclides kwam echter uit zijn ivoren toren en paste ze toe op de ruimte met zijn drie afmetingen van onze aanschouwing en maakte zoo de analytische oordeelen synthetisch door de elementen, die de aanschouwing er aan toevoegde. Hij nam aan, dat zijn postulaten en axioma's juist die waren, welke voor onze ruimte pasten. Men kan het laatste in twijfel trekken, maar niet op grond daarvan de waarheid der logische gevolgtrekkingen. Passen de postulaten niet voor onze ruimte, dan wellicht voor een andere. In het algemeen echter staan in de wiskunde aanschouwing en logica, wat bewijskracht betreft, niet op één lijn. Poincaré geeft dit toe. ‘L'intuition’, zegt hij, ‘ne peut nous donner la rigueur, ni même la certitude, on s'en est aperçu de plus en plus’. Hij geeft voorbeelden. ‘Nous savons qu'il existe des fonctions continues dépourvues de dérivées...’ ‘Nos pères n'auraient pas manqué de dire que toute fonction continue a une dérivée, puisque toute courbe a une tangente’.

Deze tegenspraak tusschen de strenge analyse en de aanschouwing, is begrijpelijk - wij kunnen ons geen volkomen aanschouwelijke voorstelling maken van een lijn zonder dikte - maar zij schokt ons vertrouwen op de intuïtie. De laatste moge in de wiskunde het middel zijn voor het vinden van nieuwe waarheden, de vondsten moeten zich rechtvaardigen voor de rechtbank der logica, evengoed als in de physica de logica voor de rechtbank der aanschouwing moet verschijnen. De laatste stelt ons in staat in de verte te zien, zij 't dan ook niet altijd volkomen scherp, en dit is onmisbaar voor den

vinder, die omtrekken moet zien opdoemen in een nevelig verschiet. Kant en Leibnitz willen niet hetzelfde geven, de eene bedoelt een toegepaste, de andere een zuivere wiskunde. Er valt niets te kiezen. Beiden kunnen gelijk hebben. Poincaré, zich tot de 'logiciens à outrance', Russel en Peano, richtend, zegt terecht: 'Mais que'ils ont définitivement tranché le débat entre Kant et Leibnitz et ruiné la théorie Kantienne, je ne sais si réellement ils ont cru l'avoir fait, mais s'ils l'ont cru, ils se sont trompés'.

De 'logiciens' willen een zuivere geen geometrie toegepast op een bepaalde ruimte. Men kan b.v. aannemen, dat de rechte lijn niet de kortste weg is tusschen twee punten, dat twee evenwijdige lijnen genoegzaam verlengd, elkander snijden en meer van dien aard en dan nagaan wat daaruit door analytische oordeelen is af te leiden. Men verkrijgt dan ook een meetkunde, maar niet de onze, en wel een onbepaald aantal. Elk er van staat op een bepaald stel praemissen en definities. De inhouden er van kunnen wij ons niet voorstellen. Zij ontleenen dus niets aan de aanschouwing. Een kenbron als de intuïtie bestaat voor haar niet. Aan de strengste logische eischen kunnen zij voldoen. Maar alles blijft zuiver analytisch opgesloten in den ivoren toren. Er kan niets meer gegeven worden dan in de definities en praemissen is neergelegd. De wiskunde is een vorm van formeele logica geworden, die niet met woorden maar met notaties werkt. Op haar eigen gebied kan zij niets nieuws vinden, maar zij kan, zooals wij in het voorafgaande reeds opmerkten, vooral als differentiaal- en integraalrekening een machtig hulpmiddel worden bij het natuuronderzoek.

De toegepaste Euclidische meetkunde, die wij op de school leerden, ontleende voortdurend argumenten aan de constructies, aan de aanschouwing, zonder te vragen of dit ook schade deed aan de strengheid der bewijzen. Wij namen in gedachten een driehoek op en legden ze op een anderen, om, als volkomen bedekking mogelijk bleek, de gelijk- en gelijkvormigheid bewezen te achten. Wij bewezen, dat de som der hoeken van een driehoek gelijk is aan twee rechte door het trekken van een hulplijn aan den top evenwijdig aan de basis en op grond van aanschouwing, de gevormde gestrekte hoek gelijk te verklaren aan twee rechte. Het eerste bewijs onderstelt, dat de

gedaante van een figuur door de verplaatsing niet verandert. Op een plat vlak en op een bol kunnen wij een driehoek zonder vormverandering verschuiven, maar niet op het oppervlak van een kegel. Alleen daar kan laatstgenoemde verschuiving plaats vinden, waar het oppervlak overal denzelfden krommingsgraad bezit. Derhalve kan het in gedachten verschuiven van figuren, dat wij op de school deden, alleen dan een streng bewijs opleveren, als de vlakken in onze ruimte, waarover de verschuiving geacht wordt te geschieden, overal geen of dezelfde mate van kromming bezitten. Is dit niet het geval, dan hebben wij daarmede inderdaad niets bewezen. Wij behoeven het niet te betreuren, denkend aan den gulden uitspraak van Poincaré: ‘C'est dans l'exposition des premiers principes qu'il faut éviter trop de subtilité; là elle serait plus rebutante et d'ailleurs inutile’. Elders noemt hij die definitie de beste, welke door de leerlingen begrepen wordt.

De samenvatting van het voorafgaande luidt dus: dat de wiskunde, wil zij een wetenschap zijn, die nieuwe waarheden ontdekt, betrekking hebbende op een werkelijkheid, niet kan volstaan alleen met logische oordeelen, dat dan de aanschouwing voor haar even onmisbaar is als voor elke andere wetenschap der werkelijkheid, dat haar aanschouwing echter geen zinnelijke is, maar gericht op de constructies, die zij a priori of onder den invloed der ervaring[1)] zelf in het leven riep. Keert zij als zuivere wiskunde der aanschouwing geheel den rug toe, wil zij er niets aan ontleenen, dan negeert zij elke werkelijkheid en wordt eenvoudig formeele logica, dan kan zij evenals onze oude logica alleen een hulpmiddel zijn voor een andere wetenschap. Zij is dan geheel buiten het bereik van natuurwetenschappelijke kritiek. Haar glorie is dan te zijn ‘la véritable logique des sciences naturelles’. Wellicht is er nog bij te voegen: ‘il n'y a pas de logique possible hors d'elle’. Dat zou een woord zijn in den geest van Descartes, die het

1) Wundt erkent, dat Kant het synthetische karakter der mathematische stellingen goed heeft ingezien, maar dat hij het a priori der oordeelen over de grondbegrippen niet heeft bewezen. Kant laat de subjectieve elementen ten onrechte aan de objectieve voorafgaan, loochent de begripmatige natuur der zuivere aanschouwing en neemt dus een constructieve werkzaamheid der zuivere verbeeldingskracht aan. Men moet volgens Wundt het ontstaan er van door abstractie en inductie pas voor pas volgen, uitgaande van de ervaring en niet het resultaat maken tot het begin.

reeds uitsprak: ‘Les noms et les qualités, que nous donnons aux choses, nos substantifs, nos adjectifs tout cela n'est que de la langue humaine. La nature ne connaît que l'alphabet mathématique... L'ordre universel est purement logique et mathématique’.

Descartes keerde zich hier tegen de Scholastieken, maar ook tegen Galileï. Den eersten verweet hij, dat zij zuiver menschelijke begrippen, als die van substantie en accident, de beteekenis geven van realiteiten. Galileï stootte hem af, omdat hij bijzondere gevallen inductief onderzocht in plaats van ze deductief uit algemeene beginselen af te leiden (vgl. bladz. 431). Inductie achtte hij onvolledig, een omgekeerde deductie. Descartes, de mathematicus, achtte de analyse het middel, om tot eenvoudige, heldere, evidente begrippen te komen. ‘Il n'y a qu'une étendue essentiellement mobile où le mouvement par les lois nécessaires détermine des figures de toutes sortes’. Dat moest de natuuronderzoeker als uitgangspunt nemen. Er zijn in de natuur geen ‘causes efficientes et finales’, daar is alleen uitgebreidheid en beweging in tallooze vormen. ‘Donnez moi l'étendue et le mouvement, je construirai le monde’. ‘La force c'est le mouvement intestin et invisible d'où le mouvement visible de masse peut sortir sous certaines conditions mathématiques’. Is er dan niets nieuws onder de zon? Het beeld van Einstein rijst voor ons op, die drie eeuwen later het woord ‘zwaartekracht’ uit het boek der wetenschap verwijdert als een overwonnen begrip, die alleen met zijn relatieve bewegingen het universum wil omvatten.

IV.

In het voorafgaande plaatsten wij ons op het standpunt van Bergson en zijn geestverwanten, dat de werkelijkheid een en al beweging en verandering is en dan was het verstand niet bij machte om haar volledig in zijn termen uit te drukken. Dit standpunt is niet het eenig mogelijke. Wij zouden kunnen aannemen, dat de werkelijkheid is een onveranderlijk zijnde en de verandering slechts schijn. Dit was inderdaad de meening der Eleaten. Plato stelde de kennis der veranderlijke wereld, de verschijnselen, het object onzer wetenschap, niet hoog, hoewel hij het bestaan van orde er in niet ontkende. Zij gaf

slechts waarschijnlijke meening *δοξα.* Het bijzondere leerde men kennen door zintuigelijke waarneming, het algemeene door denken. Het laatste gaf meer zekerheid. Maar het denken was voor Plato niet identiek met het zijn. Het gaf de samengevatte en verwerkte waarneming als een stelsel van begrippen. In de dialectische behandeling van de laatste was Socrates een meester. Het kwam er bij hem op aan, om het wezen der dingen scherp in een begrip uit te drukken. Was men in het bezit van een goede definitie, dan kon daaruit alles afgeleid worden, wat er wetenswaardig aan het voorwerp was. Dat was de beroemde Socratische methode, die nog in onze dagen meermalen ter sprake komt.

Maar het denken in begrippen gaf voor Plato niet de hoogste kennis. Hij begreep, dat in die in begrippen uitgedrukte kennis naast elementen aan het waargenomene ontleend, er ook waren, die het subject aan haar had toegevoegd. Dit zullen wij ook bij het bespreken van het moderne natuuronderzoek als het kenmerkende er van leeren kennen. Plato zocht het wezen der dingen, de natuurwetenschap vraagt alleen naar betrekkingen tusschen de uit de verschijnselen gevormde als grootheden voorgestelde begrippen. Zoo was de inhoud onzer wetenschap voor Plato slechts waarschijnlijke meening, althans een kennis van lager orde. Het was geen volledig weten van de absolute werkelijkheid. Zoo ontstond de leer der ideeën, die meer dan begrippen waren, waaraan algemeene geldigheid, volstrekte onveranderlijkheid van inhoud en de meest volkomen werkelijkheid toekwamen. Het waren geen bleeke begrippen, maar volle vormen en gestalten, die in de dingen verwerkelijkt waren. In verband met elkander drukten de ideeën de wetmatigheid en de orde der dingen uit. Maar met de ideeën zouden wij het gebied van de *δοξα*, d.i. van onze wetenschap, verlaten, die thans meer dan ooit het relativisme huldigt en waarop wij ons in dit opstel bewegen. Plato, de denker, werd hier de dichter en de ziener, die het mysterie van het zijn, het leven en de wereld wilde doorgronden. Aan de wetenschap bleef de taak, schitterend begonnen maar nog niet volbracht, om de *δοξα* nader te onderzoeken, om haar meer inhoud en beteekenis te geven dan Plato haar toekende, om de waarschijnlijkheid der meening op te voeren tot een hoogte, die aan zekerheid grensde.

De middeleeuwen, Plato op hare wijze begrijpend, waren vol van den strijd tusschen de realisten, die het begrip het algemeene het werkelijk bestaande achtten, ‘universalia sunt realia’, en de nominalisten, die er alleen een product van het denken in zagen, woorden ‘flatus vocis’. Volgens de eerste bestond in alle paarden het paard in het algemeen, strikt genomen het objectieve idee paard, waaraan door toevoeging van bijzondere kenmerken de individuatie volbracht en zoo een groote verscheidenheid van paarden ontstaan was. Volgens de nominalisten waren er alleen de individueele levensvolle dieren, zooals de zintuigen ze leerden kennen; ‘het paard’ was alleen een subjectief begrip van de soort[1]. Bergson zegt, dat wij allen nog ‘des platoniciens’ zijn. Ten onrechte. Onze wetenschap staat niet op de leer der statische ideeën, maar op het voorwerp der *δοξα*, dat vol leven, verandering en beweging is.

De Eleatische school met haar leer van het ééne onbewogen en onveranderlijke zijnde, vormde een tegenstelling met

1) De strijd tusschen de realisten en de nominalisten werd ook nog in onze dagen gevoerd. Hij betreft een van die problemen, die telkens in een nieuwen vorm aan de orde kunnen komen. Toen Darwin's ‘Origine of species’ verscheen, staken de realisten het hoofd op. Darwin toonde zich in dat boek een overtuigde nominalist. Hij achtte het soortbegrip van subjectieven oorsprong. Het was de samenvatting van kenmerken, die bepaalde groepen van levende wezens met elkander gemeen hadden. De grenslijnen tusschen soort, ras en variatie waren in het algemeen niet scherp te trekken. In de werkelijkheid bestonden slechts de individuen. Als kenmerk van de soort werd aangenomen het onveranderd overbrengen bij de voortplanting van de eigen kenmerken op de nakomelingen ook onder gewijzigde omstandigheden. Bij de planten noemde men dat zaadvastheid. Bij kunstmatig door den mensch door selectie gekweekte rassen treden de oorspronkelijke kenmerken bij de nakomelingen weder op, zoodra de mensch er de hand aftrekt.
De tegenstanders, systeembouwers in de eerste plaats, opgevoed in de leer der Platonische ideeën, achtten de soort een realiteit, in alle individuen naast de bijzondere kenmerken bestaande. De individuen gingen en kwamen, de soort bleef. De wezenheid ‘soort’ verschafte zich bij elk voortplantingsproces nieuwe stof, om als een nieuw individu, een nieuwe drager der soortskenmerken te verschijnen. De Schepper had eens voor al de soorten in bepaald aantal geschapen en in de algemeene onderlinge (trouwens slechts beperkte) onvruchtbaarheid zijn wil uitgedrukt, dat zij als afzonderlijke onveranderlijke wezenheden zouden blijven bestaan. Dat was de gedachtengang der tegenstanders van Darwin, die alleen door Plato's leer te begrijpen is.

Heraclitus en zijn opvatting van het '*παντα □□ι*', alles is in voortdurenden vloed en beweging. Zij bereikte haar hoogtepunt in Parmenides, een metaphysisch talent van den eersten rang en telde Zeno onder haar aanhangers. Wat de Eleaten leerden van het eeuwig onveranderlijke zijn, brachten lateren over op het substraat der verandering de materie en zoo beinvloedde de school nog den modernen tijd.

Het abstracte begrip van het zijn werd verzelfstandigd. Kennis er van verkrijgt men alleen door denken, want zijn en denken zijn identiek. Alleen in de gedachte ligt waarheid. De zintuigelijke wereld, waarop de waarneming zich richt, is bedriegelijk en moet ontkend worden. Zeno, de leerling van Parmenides, was een ijverig verdediger van de eenheidsleer des meesters, hij wilde langs dialectischen weg de onmogelijkheid aantoonen van de veelheid der beweging, de logische tegenstrijdigheid in het licht stellen, die er in gelegen was. Zoo ontstonden de bekende paradoxen van den vliegenden pijl en van den wedloop van Achilles met den schildpad. Hij is daarmede de meest bekende der Eleaten geworden. Bergson laat dan ook niet na op hem te wijzen, waar hij wil doen uitkomen, dat het verstand de beweging niet kan begrijpen.

De meest bekende paradox zullen wij nader in oogenschouw nemen, opdat het blijke, dat de moderne wetenschap er niet door getroffen wordt, dat zij uitnemend in staat is, om vraagstukken, de beweging betreffend, te behandelen. Haar oplossing van het onderhavige vraagstuk is de volgende:

Laat Achilles per seconde 1 en de schildpad ½ meter afleggen en laat de eerste 1 seconde noodig hebben voor den afstand, dien hij in het begin achter is, dan is de tijd, gedurende welke de wedloop beschouwd wordt, gelijk aan de som van de termen van onderstaande reeks:

$$T = 1 + \tfrac{1}{2} + \tfrac{1}{4} + \tfrac{1}{8} + \text{enz.}$$
$$\text{dus } \tfrac{1}{2} T = \tfrac{1}{2} + \tfrac{1}{4} + \tfrac{1}{8} + \text{enz.}$$

Nu is de grenswaarde van de laatste reeks gelijk 1 en dus T = 2. Dit wil zeggen, dat Achilles den schildpad in den tijd van 2 seconden zal inhalen. Zeno verdeelt den tijd van den wedloop in een oneindig aantal stukken en wil dan door een werkelijk uitgevoerde optelling de som er van bepalen. Daarmede komt hij nooit aan een eind en dan zegt hij dat Achilles,

niet hij zelf, het einde - het inhalen van den schildpad - nooit bereikt. Zulk een som van afzonderlijke, elk op zich zelf staande en voltooide bewegingen is geheel wat anders dan de enkele onafgebroken doorloopende beweging, een continuum, van Achilles. De wetenschap vat de zaak anders aan. Het bedrag van een tot in het oneindige deelbaar continuum, wat de beweging is, bepalen door optelling van alle deelen, dat gaat evenzeer boven haar macht als boven die van Zeno. Toch kan zij het vraagstuk, zooals Zeno het stelde, oplossen door het bepalen van de grenswaarde, de limiet, waartoe de som onbepaald nadert en die zij zou bereiken, als de optelling werkelijk uitgevoerd kon worden. Zoo weet de wetenschap met de beweging en de verandering om te gaan. De problemen, die voor den wijsgeer met de begrippen rust, beweging, verandering, bepaaldheid, oneindigheid samenhangen, bestaan feitelijk voor haar niet, omdat zij geen kennis zoekt van het wezen van dingen en verschijnselen, maar ze alleen wenscht te kennen als meetbare grootheden, die in eenheden uitgedrukt, als getallen in de vergelijkingen opgenomen kunnen worden. Zoo worden de berekeningen mogelijk, die de wetenschap noodig heeft om de constante betrekkingen tuschen die grootheden, de natuurwetten, op te sporen. Wat nog niet in getal en maat kan worden uitgedrukt, heeft voor de natuurwetenschap weinig waarde. De quantiteit is voor haar, waar het op aankomt. De paradox van Zeno doet duidelijk uitkomen wat er waar is van dat zoogenaamde onvermogen bij het oplossen van vraagstukken, de beweging betreffend. Daarom moest hier op Zeno's paradox wat nader worden ingegaan.

Zeker, Brunetière heeft gelijk, de wetenschap belet ons niet, om volstrekt onkundig te zijn; dat is onkundig van het volstrekte. Laat de wijsbegeerte ons dan geven wat de wetenschap ons onthoudt. Bergson komt er met zijn doorleven niet. Maar ook de wijsbegeerte zal niet doordringen tot het mysterie van het zijn en het worden; wel kan zij getuigen van den adel van den mensch, die onbevredigd zijn betrekkelijke kennis wil uitbreiden tot een totaliteit, die 't al omvat; die de grenzen der ervaring durft overschrijden, om zijn vlucht te nemen in het transcendente rijk van het in en door zich zelf bestaande. Een groot dichter der Oudheid heeft den mensch reeds als hoog strevend begrepen, maar als daardoor belast

met een tragische schuld. De aan de rots geketende Prometheus kon niet straffeloos trachten aan een god gelijk te worden.

De Eleaten, die de zinnelijk aanschouwelijke wereld slechts schijn achtten, hebben ook in onze dagen nog hun volgers en vereerders. Hamilton was a priori overtuigd van de onveranderlijkheid van het bestaande. In de wereld van den schijn, die van ons allen, wordt de identiteit van het voorwerp met zich zelf verbroken. Als wij de oorzaken der verschijnselen opsporen, doen wij niet anders dan die identiteit herstellen. Ex nihilo nihil fit et in nihilum nil posse reverti, wat schijnbaar ontstaat heeft reeds in een andere gedaante bestaan. Elk ding bestaat in de zinnenwereld achtereenvolgens in verschillende vormen, het ontstaat of vergaat niet, het blijft aan zich zelf gelijk. Maar het laatste openbaart zich alleen aan den denker, niet aan den aanschouwer.

Ook prof. Heymans heeft de Eleatische leer met voorliefde ontwikkeld en toegelicht[1]. Hij meent zelfs, dat in de moderne natuurwetenschap deze opvatting meer en meer gehuldigd wordt. Hij wijst daarbij op de bewegingsleer der mechanica, die een transformatie is van bewegingen in elkander, op de warmte, die als moleculaire trillingen uit de beweging van groote massa's ontstaat en vooral op de leer van het arbeidsvermogen den proteus, die quantitatief aan zich zelf gelijk blijvend, allerlei vormen aanneemt en waartoe al het gebeuren te herleiden is. Prof. v.d. Waals Jr. stelde in het licht, dat deze voorstelling niet opgaat. Heymans, zegt hij, heeft wel aangetoond, dat er te midden der verandering constant blijvende elementen zijn, maar hij laat buiten beschouwing het proces, dat plaats vindt en dat de onveranderlijkheid uitsluit. Zoo is de verandering niet te verklaren[2].

Het grootste bezwaar tegen de Eleatische leer van het onveranderlijk zijnde, is daarin gelegen, dat de schijn zelf een verklaring vereischt. Hoe ontstaat zij? Waarom doet de onveranderlijke wereld zich aan ons voor als onophoudelijke

1) Zie: ‘Schets eener kritische geschiedenis van het causaliteitsbegrip in de nieuwere wijsbegeerte’. Bekroond en uitgegeven door curatoren van het Stolpiaansch legaat van de Universiteit Leiden. 1890.

2) Over de causaliteitstheorie van Hamilton en Heymans door Dr. J.D. v.d. Waals Jr. Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Aug. 1917.

beweging en verandering? Wie draait den wereldfilm af? De vraag wacht nog altijd op antwoord. De natuuronderzoeker bekommert er zich niet om. Laat het schijn zijn; het is het object van zijn onderzoek. Hij kent met Kant aan die verschijnselen, de phenomena, zelfs objectiviteit toe, al weet ook hij, dat die verschijnende wereld niet alleen is opgebouwd uit gegevens die van buiten komen, dat de geest er uit eigen middelen veel aan heeft toegevoegd, niet het minst formeele elementen uit de wiskunde, terwijl de positieve inhoud voortvloeit uit den betrouwbaren kenbron der ervaring. Aan de waarschijnlijke meening heeft de natuurwetenschap een inhoud weten te geven, veel rijker dan Plato kon vermoeden en een graad van waarschijnlijkheid, die aan zekerheid grenst.

Er moest echter nog een lange reeks van eeuwen voorbijgaan, voordat dit wetenschappelijk standpunt werd ingenomen.

Het heet, dat Aristoteles dien weg reeds insloeg. Inderdaad naderde hij de moderne natuurwetenschap door meer aandacht te geven aan het vele, aan de veranderende dingen, de *δοξα* van Plato. Hij staat te boek als de wijsgeer der inductie, die niet alleen het zijn maar ook het worden onderzocht. Maar de oplossing, die hij er van gaf, is als beginsel van natuuronderzoek als werkhypothese waardeloos. Onze wetenschap leert ons den toestand der beweging op elk willekeurig oogenblik er van quantitatief kennen. Aristoteles kiest twee bepaalde momenten, het begin en het einde er van, en deelt ons uitsluitend uit het oogpunt der hoedanigheid er een en ander van mede. Van het proces der beweging zelf, waarom het juist te doen is, vernemen wij niets anders dan de omstandigheden, waaronder het tot stand komt. Er moet daarvoor zijn een stoffelijke oorzaak, een bewegende, een doelstellende en een formeele. Het anthropomorphe van zulk een voorstelling valt duidelijk in het oog. Zal er een standbeeld ontstaan, dan moet er een beeldhouwer zijn, in wiens brein de voorstelling van het beeld bestaat en dan moet die kunstenaar beschikken over spieren, die in staat stellen, om den beitel in den steen te drijven. Het marmer had door de bewerking den vorm aangenomen van het beeld. Elke verandering in de natuur was het verwisselen van een ouden vorm voor een nieuwen. In overoude tijden projecteerde de mensch zijn eigen zieleleven eenvoudig naar buiten. De verschijnselen in zijn omgeving

werden veroorzaakt door geesten, die dachten en gevoelden als hij zelf. De Dajakker op Borneo staat nog voortdurend in gemeenschap met geesten, die hem door teekens waarschuwen en verschrikken. De rijst is bezield en moet door offers en gebeden bevredigd worden, als de korrel aan de aarde wordt toevertrouwd. De tijd van de oude Grieksche mythen en sagen lag in de eeuw van Aristoteles reeds in een ver verleden, maar geheel verdwenen waren de voorstellingen nog niet. De Aristotelische oorzaken van het gebeuren waren verbleekte schimmen van handelende menschen, onpersoonlijk gemaakt en gerationaliseerd. Uit zulk een natuurleer kon geen begrijpen, geen enkele ontdekking voortvloeien. Zij heeft dan ook in de middeleeuwen alleen gediend, om den menschelijken geest te scherpen door de eindelooze disputen over de wijze, waarop de weerbarstige natuur gestoken moest worden in een keurslijf, dat alleen voor den mensch paste.

De Aristotelische opvatting der natuurprocessen heeft den vooruitgang op dit gebied meer vertraagd dan bevorderd. De scholastieke professoren te Pisa trachtten de nieuwe leer van Galileï in de geboorte te smoren. Ware zij niet zoo kerngezond en levenskrachtig geweest en de tijd rijp om haar te ontvangen, dan zou zij zoo al niet bezweken in den strijd met de machtige scholastieke wijsbegeerte, dan toch voor langen tijd onderdrukt zijn.

Aristoteles was echter een ijverig waarnemer en verzamelaar van feiten. Zijn betrekking tot koning Alexander van Macedonië en zijn reizen, stelden hem in staat om veel te zien en te vernemen en hij stelde het nauwkeurig te boek. In hem was de geheele wetenschap van zijn tijd belichaamd. Hij had oog voor inductie, het opklimmen van het bijzondere tot het algemeene. Maar zijn volgers, de middeleeuwsche scholastieken, zagen in hem slechts den meester, die alleen waarde hechtte aan waarheden door logische redeneering uit algemeene gronden afgeleid. Zoo heeft zijn geest de geheele wetenschap der middeleeuwen beheerscht en zich nog in den nieuweren tijd doen gelden. Stellingen als ‘uit niets wordt niets’, ‘tot niets kan niets terugkeeren’ noemde Mayer, de grondvester van de leer van het arbeidsvermogen, de leidende gedachten, die hem tot zijn groote ontdekking brachten. De natuuronderzoekers zouden echter door Mayer niet overtuigd zijn geworden, als

hij er niet bij had gegeven de berekening van het mechanische aequivalent der warmte-eenheid uit proefondervindelijke gegevens. De scholastieke stelling, dat niets zich zelf kan bewegen, dat de beweging een beweger vereischte en dus in een in beweging gebracht, b.v. een voortgeworpen lichaam, een kracht huisde (vis a tergo), die de snelheid onderhield, werd eerst door de traagheidswet van Galileï voorgoed van de baan geschoven. Thomas van Aquino met zijn gematigd realisme maakte de Aristotelische leer pasklaar voor de wetenschap van zijn tijd en de kerkelijke dogma's. Hij gaf er een uitleg aan, die zijn geloofsgenooten in onze dagen in staat stelt er moderne gedachten in te ontdekken. De zinnen geven de stof, het verstand vormt daaruit zijn algemeene begrippen. Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu. De verstandelijke beelden (species intelligibiles) zijn afkomstig van waarnemingsbeelden (phantasmata). De universalia zijn meer dan begrippen, zij hebben geen afzonderlijk, maar als deelen der werkelijkheid wel een zelfstandig bestaan.

Beschouwt men de leer van Aristoteles uit een ruimer wijsgeerig, niet alleen uit een natuurkundig oogpunt, dan kunnen wij er onze waardeering niet aan onthouden, dan moeten wij Aristoteles een plaats geven onder onze groote geestelijke voorouders. Het was een breed opgezet, tot in bijzonderheden afgewerkt stelsel van denkbeelden aangaande het wereldgebeuren. Het gaf het universum als een geordend afgesloten geheel, een wereldbeeld vol van inwendig leven en beweging. Het toeval was er niet geheel uitgesloten, maar speelde slechts een ondergeschikte rol. Alles kende zijn plaats en zijn bestemming. De vallende steen zocht de plaats op, waar hij behoorde. Het geheel paste uitnemend bij de middeleeuwsche beschouwing van een beperkt heelal met mensch en aarde als middelpunt. Het bracht het Christendom in betrekking met de klassieke Oudheid. De geschriften van Aristoteles waren in de middeleeuwen wat de bijbel is voor onzen tijd. De Aristotelische gedachten drongen met de leerstellingen der kerk in het gedachtenleven der vooraan staande denkers; wat er heidensch in was, werd door de kerkvaders gecorrigeerd. Zij hebben eeuwenlang de geesten beheerscht, ze vastzettend in een bepaald schema van denken, onder de leiding van de machtige kerk. Dit alles moet men in het oog houden, als men den

geweldigen strijd wil begrijpen, die de moderne natuurverklaring met Copernicus, Galileï en Giordano Bruno als voorgangers en baanbrekers met de kerkelijke en wereldsche machthebbers had te voeren.

Het aristotelische wereldbeeld gaf niet alleen een zijnde; het hield rekening met worden en veranderen. De materie[1)] die slechts potentieel[2)] bestond, had te harer volmaking tot een werkelijk bestaan den vorm[3)] noodig. Aan de ééne zijde had men het grensbegrip van de zuivere materie, en aan de andere die van den zuiveren vorm, die alleen aan de Godheid toekwam. Daartusschen lagen alle veranderlijke dingen, uit materie en vorm bestaande. De laatste waren wisselbegrippen. Wat materie was in één opzicht kon vorm zijn in een ander. Een baksteen was materie ten opzichte van het steenen huis, maar vorm ten opzichte van de klei. De materie begeert den vorm, gelijk, zooals Aristoteles het uitdrukt, het vrouwelijke het mannelijke. Elke aanleg moest tot werkelijkheid komen, zoo ontstond de voorstelling van eindelooze reeksen van zich realiseerende vormen, van lager tot hooger opklimmende werkelijkheden. Alles bewoog zich der Godheid tegemoet. Maar de Godheid zelf was werkeloos; zij was geheel vorm en had niets meer te verwerkelijken; zij bewoog de wereld niet. Elk ding had zijn doel in zich zelf en trachtte het te bereiken. De leer der immanente doeleinden, waarop Aristoteles den nadruk legde, heeft niet minder dan de zuiver menschelijke gedachten en wilsuitingen, waarmede Aristoteles het heelal doordrong, den overgang tot de mechanische natuuropvatting belemmerd. Naast de mechanische heeft de teleologische op-

1) De materie (□*λη*) is datgene wat de vorm noodig heeft, om een substantie te worden en zoo tot een werkelijk bestaan te komen. Zij bestaat op zich zelf alleen als mogelijkheid (*δ*□*ναμις* = potentie). Zij is het substraat van het worden en als zoodanig niet-geworden en onvergankelijk.
2) Potentieel bestaan is iets tusschen zijn en niet-zijn. Als vorm bestaat het niet. Maar daar de vorm het potentieel bestaande ter completeering tot een substantie behoeft, maakt het een deel der werkelijkheid uit. In het bevruchte kippenei bestaat potentieel de kip, die er uit worden kan, wat met een steen niet het geval is.
3) De vorm van een ding is datgene wat aan het begrip, de definitie er van, beantwoordt, maar het is meer dan het begrip, het is ook het wezen er van, dat waardoor het in zijn eigenaardig zijn bestaat.

vatting der natuur tot op onze dagen haar recht van bestaan behouden, maar de laatste kan de eerste niet vervangen.

V.

Met Galileï begint het moderne natuuronderzoek, het compromis tusschen denken en waarnemen. Galileï paste er als formeele bestanddeelen elementen uit de wiskunde op toe. Dat was een groot nieuw beginsel. Het was het invoeren van het begrip 'quantiteit' en van de functioneele betrekking van afhankelijkheid van grootheden van elkander bij het natuuronderzoek. Door middel van eenheden[1)], centimeters, seconden, snelheden van één centimeter per seconde, kon hij de grootheden, wegen, tijden en snelheden in getallen uitdrukken. Dat was conventioneel, maar doelmatig. Zoo werd de klip omzeild, waarop het verstand zou gestrand zijn, als het eenheden had moeten aannemen, die zelf niet meer deelbaar waren, wat een continuum dan zou eischen. Het laatste was er door onschadelijk gemaakt voor het verstand. Met zulke gedachten begaf Galileï zich aan de studie van den vrijen val der lichamen. Hij onderstelde, dat de snelheid van het lichaam gedurende den val evenredig toenam met de tijden, geteld van het begin van den val af. Nu stelde hij de vraag, welke functioneele betrekking in die onderstelling bestaan moest tusschen de valtijden en de doorloopen wegen. Hij kon die vraag door berekening beantwoorden. Wij zouden het

1) Strikt genomen kunnen alleen lijnen en hoeken gemeten worden en meet de natuuronderzoeker ook niets anders. Grootheden, die zulk een afmeting niet bezitten, b.v. die van den tijd, stelt men dan evenredig met andere, die ze wel hebben. Zoo wordt de astronomische tijd gemeten met den weg van een vaste ster met haar schijnbare, eenparig onderstelde, dagelijksche beweging. Een etmaal beteekent den tijd, waarin onze aarde één wenteling om haar as volbrengt; seconden zijn bepaalde breukdeelen daarvan. Als wij zeggen, dat iets op een bepaald oogenblik gebeurt, beteekent dit, dat het gelijktijdig is met het oogenblik, waarop de ster een bepaald punt van haar baan passeert. Zoo is de tijd feitelijk tot ruimte herleid. Bedenkt men dit, dan wordt het gemakkelijker te begrijpen, als men van den tijd als van een vierde afmeting der ruimte hoort spreken. In elk geval moet men zich een vierde dimensie niet voorstellen als homogeen met de drie, die wij kennen. Een vierdimensionale ruimte zou voor een mogelijke aanschouwing wat nieuws zijn, geheel wat anders dan een driedimensionale, waaraan iets gelijksoortigs is toegevoegd.

nauwkeuriger met integraalrekening kunnen doen. Galileï vond, dat dan de doorloopen wegen evenredig moesten zijn met de vierkanten der valtijden. Nu was het woord aan de waarneming. Het was de vraag of de natuurverschijnselen pasten in het kader van dat wiskundig denken. Toen kwamen de valproeven, waarbij de historie den scheven toren van Pisa ten tooneele voerde. Galileï nam de beslissende proeven met het hellend vlak, waarbij de beweging van denzelfden aard moest zijn als bij het vallen. De uitkomsten bevestigden ten naastenbij de berekening. Galileï begreep, dat de tegenstand der lucht de oorzaak was van de geringe afwijking. Hoe slecht begreep Descartes de beteekenis van deze schijnbaar zoo eenvoudige inderdaad klassieke valproeven, toen hij schreef: 'Il a seulement cherché les raisons de quelques effets particuliers, et ainsi qu'il a bati sans fondements' (vergel. bladz. 419). Het was het positie nemen tegenover de middeleeuwsche Aristotelisch-Thomistische woordenrijke natuurverklaring van de moderne natuurwetenschap met haar nieuwe gedachten, methoden en hulpmiddelen, die ongekende bronnen van welvaart openen en aan de Maatschappij een geheel nieuw aanzien zouden geven; die niet zocht naar definities van het wezen van stof, kracht en beweging, maar naar methoden om ze te meten en in wetmatige betrekking tot elkander te brengen. De mensch was reeds verdrongen uit het middenpunt van het Heelal, waarin hij zich overmoedig geplaatst had. Galileï vond met zijn kijker aan den hemel de bewijzen voor de juistheid van het inzicht van zijn grooten voorganger, dat ook het zijne was. Tycho Brahé als waarnemer en Kepler met zijn logica der wiskunde hadden in den loopbaan van Mars een ellips erkend met de zon in een der brandpunten en daarmede de wetten der planetenbeweging gevonden. Dat alles was van cultuur-historische beteekenis. Een nieuwe tijd brak aan, het oude was voorbij gegaan.

De constante betrekkingen tusschen veranderlijke grootheden uit de verschijnselen zelf gevormd, zooals zij door Galileï en Kepler gezocht en gevonden werden, dat waren de moderne natuurwetten. Dit begrip, deze wijze om de elementen van het logische denken toe te passen bij het natuuronderzoek, was aan de Aristotelische zienswijze geheel vreemd. De Oudheid leverde echter wel aanknoopingspunten voor het

moderne natuuronderzoek. Daarbij denken wij vooral aan Archimedes en aan de Grieksche atomisten. Aan de laatsten heeft onze scheikunde een zijner meest belangrijke grondbegrippen te danken.

Het scheen inderdaad, dat de verschijnselen beantwoorden aan de wetten van het logische denken. Daaruit mogen wij niet met de subjectieve idealisten besluiten, dat de verschijnende wereld een vorm is van het goddelijk denken, dus denken zelf en dit alleen. Vooreerst moet het nog blijken of er ten slotte geen groote alogische rest zal blijven. En al was dit niet het geval, alle twijfel werd eerst onredelijk, als wij de verschijnsels zoo volgens grond en gevolg konden verbinden, dat oorzaak en gevolg tot elkander stonden in de verhouding van praemisse en gevolgtrekking van een syllogisme, zoodat waarneming en ervaring haar beteekenis verloren. Hegel heeft het beproefd en wij weten wat er van terecht kwam. Bij de dialectische natuurphilosophie zweefden de verklarende begrippen, die wezen en verband der verschijnselen heetten uit te drukken, als ledige vormen er boven. Wel mogen wij uit het feit, dat wij met onze logica het verband der verschijnselen kunnen uitdrukken, het besluit trekken, dat er aan de verschijnende wereld een denken ten grondslag moet liggen aan het onze verwant, waarvan het onze wellicht een deel uitmaakt. Zoo brengt de natuurwetenschap ons een Spinozistische gedachte. De beoefening der natuurwetenschap zou materialisme kweeken! Zij is het juist, die denken, dat is geest, brengt in de wereld van de stof der zinnelijke aanschouwing.

Newton vatte de wetten van den vrijen val van Galileï en van de planetenbeweging van Kepler samen in een rationeele wet, die van de algemeene aantrekking der stof, waarin zij als gevolgen opgesloten waren. Hij vormde daarvoor de nieuwe begrippen van massa en kracht. De eerste wordt door de weegschaal bepaald, de laatste door de versnelling, die aan een lichaam van bepaalde massa per seconde werd medegedeeld. Het verleden werkt altijd nog lang na in het heden. De kracht, niet meer dan een mathematische uitdrukking, een functie, werd nog langen tijd beschouwd als een trekkende en stootende realiteit, een onstoffelijke wezenheid, die de beweging veroorzaakt. Met die wet verliet Newton het gebied

der aanschouwing, voerde hij werkingen op afstanden in; het oog had in de ledige ruimte tusschen de planeten niets, waarop het zich richten kon, de wet was een zuivere verhouding van getallen, een formule. Zelfs Descartes had met zijn wervelbewegingen, die nauw aaneensluitend de geheele ruimte innamen, iets gegeven, waarop het oog kon rusten. Zoo kon men in zijn tijd zeggen, dat de hemelruimte, in Londen leeg, te Parijs vol was van aanschouwelijke bewegingen. Later zou Faraday de aanschouwing in haar rechten herstellen met zijn krachtlijnen, die hij met gespannen koorden vergeleek, waardoor de elkaar aantrekkende lichamen verbonden waren, de werking werd overgebracht. Maxwell werkte de voorstelling der krachtlijnen wiskundig uit en verbond zoo weder aanschouwing en begrip. In onzen tijd is het scholastieke spelen met begrippen, waaraan geen werkelijkheid beantwoordt, niet meer mogelijk. Als wij daarmede te ver gingen, zou er een Mach opstaan, die ons toeriep: ‘de wereld is geen gebouw van begrippen of wiskundige uitdrukkingen, zij is een geheel van kleuren, geuren, warmte, drukken, waarvan gijzelf een deel uitmaakt, waarin gij zijt, u beweegt en leeft, waarin al uw belangen liggen. De wetenschap is geen schaakspel, waarbij het voldoende is vernuftig te combineeren en te manoeuvreeren zonder praktisch doel.’ En dan zouden de verdwaalden opschrikken, op hun weg terugkeeren, bij monde van een Planck Mach voor zijn waarschuwing bedanken en voortaan het compromis der moderne wetenschap beter in het oog houden. Dan zoude het weder luiden: ‘Ein philosophischer Niederschlag der unausbleiblichen Entnüchterung war der Machsche Positivismus. Ihm gebürt in vollem Masze das Verdienst, angesichts der drohenden Skepsis den einzig legitimen Ausgangspunkt aller Naturforschung in den Sinnes empfindungen wiedergefunden zu haben.’

Het onafscheidelijk samengaan van aanschouwen en denken is het hoofdkenmerk der natuurkundige methodiek. Geen enkele uitkomst van het wiskundig denken wordt als waarheid aanvaard, voordat de aanschouwing en zoo mogelijk de proef er haar zegel aan hebben gehecht, en omgekeerd zou proefnemen niet meer zijn dan probeeren, als het niet door denken was voorbereid en onder de leiding stond van een onderstelling. Hoe minder een natuurwetenschap is ontwik-

keld, des te meer komen waarneming en proef op den voorgrond. Al kunnen sterrekundigen en beoefenaars der mathematische physica lange reeksen van gedachten en berekeningen aaneenschakelen, ook voor hen komt het oogenblik, waarop de zintuigen moeten onderzoeken of zij den weg hebben ingeslagen, die tot het doel leidt. Meermalen komt het voor, dat de uitdrukking van een betrekking tusschen physische grootheden in wiskundigen vorm gevonden, niet geschikt is voor proefondervindelijke waarmerking. Dan wordt zij vervormd, totdat zij er voor past. Hierbij blijkt vooral de voortreffelijkheid van het wiskundig denken op dit gebied. Zulk een transformatie zou met woorden en syllogismen zeer bezwaarlijk, vaak ondoenlijk zijn.

In onze dagen zullen dan toch de perceptie, het zintuigelijk waarnemen, en de conceptie, het denken in begrippen, die wij bij het natuuronderzoek onafscheidelijk verbonden achtten, van elkander gescheiden worden. Nu Einstein ons heeft binnengeleid in de vierdimensionale wereld, waar onze ruimte en onze tijd als zoodanig niet bestaan, maar slechts van een tijd-ruimte-continuum sprake is, en hij ons wat mededeelt van de wereldpunten en wereldlijnen, die hij ons met zijn differentiaalvergelijkingen leert kennen, nu kan de aanschouwing het begrip niet meer volgen in zijn hooge vlucht en wordt het laatste alleenheerscher, nu hebben de zintuigen afgedaan en houdt elke voorstelling op. Zoolang Einstein uitsluitend met deze begripsconstructies zich bezig houdt, is dit ongetwijfeld het geval. Had Einstein zich bepaald tot zulk een studie van het vierdimensionaal continuum, dan zouden de vakgenooten hem een geniaal mathematicus genoemd, de metaphysici hem een der hunnen gerekend, de eenvoudige leeken gevraagd, of hij zijn tijd niet beter kon besteden en de geletterden gedacht hebben aan ‘Der Metaphysiker’ van Schiller: ‘Wie kamst du Selbst hinauf - und seine kahlen Höhn, wozu sind Sie dir nütz, als in das Thal zu sehn?’ Maar Einstein daalde af in onze aanschouwingswereld. Zijn vergelijkingen stelden hem in staat, om wat mede te deelen aangaande verschijnselen, waarvan de verklaring nog niet voldoende gelukt was en die op onzen tijd en onze ruimte betrekking hadden. De afwijking van de wetten van Kepler van de loopbaan der planeet Mercurius tengevolge van den invloed van andere

planeten, berekende hij nauwkeurig op 43 booggraden en dat was nagenoeg volkomen het bedrag, door de waarneming er voor gevonden[1]. Zijn nieuwe leer van de zwaartekracht, neergelegd in zijn vergelijkingen, bracht hem tot het besluit, dat de lichtstralen van sterren, wier richting dicht langs de zon liep, zich een weinig naar dat hemellichaam moesten ombuigen en de sterren dus voor den waarnemer een weinig verplaatst moesten zijn uit den stand, dien zij innamen, als de zon niet ongeveer op de lijn van waarnemer en ster stond. Einstein berekende het bedrag dier verplaatsing op 1,73 seconden. De waarnemers van de zonsverduistering van Mei 1919 vonden daarvoor gemiddeld nagenoeg hetzelfde. Einstein's vaststelling van de snelheid van het licht onder normale omstandigheden als een constante en zijn opvatting van tijd en ruimte maakten de zoo paradoxale uitkomst van de proef van Michelson begrijpelijk. Zoo bevestigde de waarneming de uitkomsten door Einstein verkregen bij de studie van het vierdimensionale continuum. Hij zag van uit zijn hoogte scherp en nauwkeurig in het dal. De waarneming hernam haar rechten. En nu gevoelde men, dat er uit de hooge sferen met Einstein wat nieuws, wat grootsch in aantocht was. De kritiek zweeg plaatsmakend voor bewondering en vertrouwen. Men wilde alleen nog maar begrijpen. Einstein werd een beroemd man, die op één lijn met Newton werd gesteld. Kan het treffender blijken, dat aanschouwing en begrip in onze natuurwetenschap onafscheidelijk van elkander zijn, altijd samengaan, en dat de eerste de overtuiging geeft, dat de waarheid in het begrip begrepen is. De stem van onze zinnelijke natuur klinkt luider dan die van de verstandelijke.

De wetenschap gaat voort, luisterend naar het getuigenis der zinnen en naar de uitspraken van het verstand. Het laatste gaat altijd vooraan, bepaalt zich nooit tot de rol van zelfregistreerend toestel zonder meer, neemt nog een werkzaam aandeel aan het tot stand komen der percepties door de zinnen. Het gaat als verkenner vooruit, in het onbekende land den weg afbakenend, waarna met behulp der zinnen wordt nagegaan of de goede richting is ingeslagen. Wie aan

1) Zie over Einstein en zijn werk, over de proef van Michelson en alles wat Einstein's relativiteitstheorie betreft, het opstel van prof. Kuenen in *De Gids* van Maart 1917.

de uitkomsten denkt, weet dat het laatste in 't algemeen het geval was, al kwam zij wel eens op een doodloopend pad. Steeds meer omvattend en dieper doordringend in het onbekende kwam de wetenschap aan de grens, waar het land zich bevindt, dat de wijsbegeerte het hare noemt. Nog nooit zijn wijsgeer en natuuronderzoeker elkander zoo dicht genaderd als thans. De philosophia naturalis der middeleeuwen was zuivere wijsbegeerte. Bergson en Einstein staan van aangezicht tot aangezicht tegenover elkander. Als men van weerszijden beseft, dat er toch nog grenzen bestaan, als ieder weet wat op zijn weg ligt en over welke middelen hij kan beschikken, werpen zulke ontmoetingen voordeel af voor beide partijen. Van natuurkundige zijde is bij monde van Einstein alles opgeëischt wat het onderzoek der werkelijkheid betreft, voor zoover dit langs mathematischen en experimenteelen weg kan geschieden. Hij wenscht, dat de wijsgeer zich van bepaalde uitspraken daaromtrent onthoudt. Zou echter Schiller's woord tot de natuuronderzoekers en de transcendentaal-philosophen niet meer gelden, zou de tijd voor het verbond gekomen zijn?

> Feindschaft sei zwischen euch. Noch kommt das Bündnisz zu frühe;
> Wenn ihr im suchen euch trennt, Wird erst die Wahrheit erkannt.

Bergson eerbiedigde de grens niet. Hij bestookte de wetenschap op haar eigen gebied met wapenen aan het zijne ontleend. De wetenschap treft geen verwijt, omdat zij niet alles kan bewijzen en doorgronden tot het absolute toe. De gedachte, dat er in hemel en op aarde meer is dan waarvan onze wijsheid droomt, dat een volkomen doordringen van de werkelijkheid door ons verstand voor een kenvermogen als het onze wel altijd uitgesloten zal blijven, mag niet lijden tot het minachten van de uitkomsten der wetenschap met haar heldere begrippen en ons een toevlucht doen zoeken in een mystiek schouwen, de eenige kenbron, die ons zou overblijven, als wij met Bergson die der wetenschap verwierpen. ‘Une philosophie d'intuition sera la négation de la science’. Maar zulk een wijsbegeerte bestaat er niet. Zij zou zuiver mysticisme zijn. Zij zou beteekenen het wegwerpen van het beste, dat de mensch bezit, van zijn denkvermogen, dat hij niet zou willen ruilen voor ‘l'intuition divinatrice’ van het

dier met zijn instinkmatig doorleven der absolute werkelijkheid.

Maar de wetenschap geeft ons niet alles, wat wij behoeven. Het ‘rêver’, waarvoor Bergson het verstand niet bestemd acht, kunnen wij niet missen. Schilders en dichters en wij allen hebben niet genoeg aan het koude brutale licht op den voorgrond, dat alles onthult, het moet ons stralend uit een Rembrandtiek duister te gemoet komen. Zij en wij allen hebben behoefte aan een achtergrond, aan nevelige verschieten, waarin de verbeelding vrij spel heeft, waar alleen plaats blijft voor vermoeden en gissen, voor verwachten en hopen. Daar ligt de hartader van poëzie en idealisme, waarmede wij niets te kort doen aan de rechten van het verstand.

De gezonde kern van Bergson's wijsbegeerte is zijn oproep tot de daad, waarbij hij terecht wijst op het dier met zijn instinkt, dat nooit aarzelt maar toetast, en de taak, die het leven het oplegt, op de meest volkomen en volledige wijze volbrengt. Ook ons intellect acht hij op handelen aangelegd. Het denken verheft den mensch, maar de daad is het hoogste.

Is de inhoud van een geschrift het voornaamste, ook de vorm, het artistieke element, heeft haar rechten. Wij mogen van Bergson geen afscheid nemen zonder hem hulde te brengen voor de wijze, waarop hij ons gezegd heeft, wat hem op het hart lag, in een taal, tintelend van leven en beweging, vol pittige uitdrukkingen, verrassend pakkende zinswendingen en schoone beelden. Hij doet ons denken aan Descartes en Renan en zoovelen zijner landgenooten, die het geheim van zulk een stijl bezaten. Het is een genot op zich zelf aan zulke schrijvers onze aandacht te geven. En de Fransche taal leent zich zoo bij uitnemendheid zoowel voor het kort en bondig uitdrukken van een logische gedachte als voor liefelijke beeldspraak, die op ons den indruk maakt van welluidende muziek.

Als de toekomst ons brengt een natuurwetenschap in begripsconstructies van de vierdimensionale ruimte-tijd-wereld met een niet-Euclidische meetkunde - een tegenhanger van de zuivere meetkunde - met een hoofdstuk betrekking hebbend op onze driedimensionale ruimte-wereld, dan zal de aanschouwing alleen in het laatste de plaats en de beteekenis behouden, die zij in de klassieke natuurkunde bezat.

Den Haag, Okt. 1922.

J.E. ENKLAAR.

Het Frans in Noord-Amerika en het Nederlands in Zuid-Afrika.

De lotgevallen van het Frans in Amerika, vooral in Canada, lokken uit tot vergelijking met die van onze taal in Afrika, omdat, onder omstandigheden die in menig opzicht gelijk waren, de evolutie der oorspronkelike taal in de twee gevallen belangrijke punten van verschil vertoont.

Ik zal beginnen met enkele opmerkingen over de geschiedenis van Canada; die van Zuid-Afrika mag ik genoegzaam bekend achten.[1)]

In 't begin van de zestiende eeuw heeft de Franse zeevaarder Cartier Terre Neuve ontdekt en in 't midden van die eeuw zijn, o.a. op initiatief van de Coligny, pogingen gedaan om in Canada volksplantingen te stichten, maar zij slaagden niet. Uit de eerste jaren van de zeventiende eeuw dateren blijvende kolonies, zowel in het eigenlike Canada (Québec werd in 1608 gesticht door Champlain), als in Acadië, dat wil zeggen op 't schiereiland dat nu Nieuw-Schotland heet; daar ontstond in 1605 de stad Port-Royal.

Het aantal kolonisten bleef geruime tijd zeer klein; wel

1) Het klassieke boek over de geschiedenis van Canada is F.X. Garneau, *L'Histoire du Canada*; een nieuwe uitgave van dit werk, bezorgd door de kleinzoon van de schrijver en ingeleid door G. Hanoteaux, verschijnt bij Alcan te Parijs, tot heden 2 vol., 1913-1921 (zie *Revue des deux Mondes,* Oktober 1922, blz. 675 vlg.). Mijn gegevens heb ik hoofdzakelik ontleend aan E. Réveillaud, *Histoire du Canada et des Canadiens français,* Parijs 1884. Voor de kennis van de Engelse en Franse bevolking van het land is van grote waarde A. Siegfried, *Le Canada. Les deux races.* Parijs, 2de uitg. 1907. Andere bronnen, speciaal die op de taal betrekking hebbend, zullen later vermeld worden.

kwamen telkens emigranten uit het vaderland, meest in betrekkelik grote groepen, maar zij waren toch niet talrijk genoeg om 't bevolkingscijfer snel te doen stijgen. Dat laatste gebeurde eerst in de tweede helft der zeventiende eeuw, en 't geschiedde vooral door de buitengewone vruchtbaarheid der huweliken. In 1666 bestond de Franse bevolking van Canada uit 3418, in 1679 uit 8500 zielen. Die aanwas ging door, zodat in 1721 Canada 25000 en in 1744 bewoners ten getale van 50,000 telde.[1)] Nadat het land door Engeland was veroverd en vele Fransen het hadden verlaten (1763) bleven er aan de oevers van de Sint Laurens nog ongeveer 63000 over. Alle immigratie uit Frankrijk hield toen op, maar de vruchtbaarheid der huweliken bleef, en tans vormen de ‘habitants’, gelijk de Franse inwoners heten, bijna twee vijfden der gehele bevolking van het reusachtige ‘Dominion of Canada’; rekent men de ‘habitants’ mee die zich in het Noorden der Verenigde Staten hebben gevestigd, dan nadert hun getal de vier millioen.[2)]

De Franse regering heeft zich in de zeventiende en achttiende eeuw weinig bekommerd om Canada en vrijwel alles overgelaten aan de handelskompagnieën, die vooral 't verkrijgen van pelterijen op 't oog hadden, en aan 't partikulier initiatief van landbouwers, die in de nieuwe wereld een beter bestaan hoopten te vinden. Het goevernement waakte vooral voor het instandhouden van 't feodaal systeem, dat van den aanvang der kolonie er gold (en tot in 1854 in wezen bleef), en voor de overheersende macht der geestelikheid; hugenoten, voor wie reeds de Coligny een nieuw vaderland in Amerika had gedroomd, werden geweerd. Toen in 1763, na talrijke oorlogen met Engeland, Canada verloren ging, besefte men in Frankrijk de grootte van dat verlies niet; de meeste landgenoten van Voltaire waren 't met hem eens dat het dwaas was oorlog te voeren ter wille van wat morgens sneeuwland, ‘quelques arpents de neige’, zoals hij zeide.[3)]

1) Voor uitvoeriger en talrijker gegevens over de kolonisten van Canada en Acadië zie men Réveillaud, blz. 62, 65, 86, 90, 104, 112, 117, 129, 138, 169, 185, 198, 207, 280, 283.
2) H. Lorin, in de *Revue des deux Mondes,* van Oktober 1922, blz. 687.
3) Voltaire, *Candide,* ch. 23. Réveillaud (blz. 238) haalt een brief aan, waarin Voltaire dezelfde uitdrukking gebruikt.

Nog zeer veel losser was de band die Acadië verbond met het oude vaderland. Hier was de immigratie ook in de loop van de zeventiende eeuw uiterst gering. De bevolking bereikte eerst in 1671, dus na bijna 70 jaren, 't getal 400; in 1689 was het 1000 (tegen 12000 op dat tijdstip in Canada); pas in de achttiende eeuw steeg het getal belangrijk: in 1713 vond men in Acadië 2000, in 1739 8000 inwoners. Hier deed zo goed als uitsluitend de talrijkheid der gezinnen het cijfer toenemen, de toevoer van buiten was onbetekenend. Onder de Acadiërs waren, en zijn, families met minder dan tien kinderen een uitzondering, de meeste tellen er meer en vele hebben er achttien, ja twintig.[1)]

Die vruchtbaarheid maakte de Engelsen, in 1713 bij de vrede van Utrecht voor goed meester geworden van het land, ongerust. In 1749 zonden zij er 2500 kolonisten heen en veel garnizoen, maar 't baatte niet: Acadië bleef Frans. Toen ging men over tot de wrede maatregel die Longfellow in een van zijn schoonste gedichten, *Evangeline,* voor altijd gebrandmerkt heeft. In 1755 verweet men de Acadiërs dat zij in geheime verstandhouding stonden met Frankrijk en steun verleenden tegen Engeland; nooit is die beschuldiging gestaafd, doch niettemin werd bijna de gehele Franse bevolking uit het land verdreven. Vele families vestigden zich in Nieuw-Brunswijk, op de eilanden in de golf van de Sint Laurens en in 't Noorden van Canada, aan de ‘Baie des Chaleurs’; sommige zijn later naar hun vroegere woonplaats teruggekeerd. Men treft nu Acadiërs aan in Nieuw-Schotland en op de zo even genoemde plaatsen.

Ondanks hun langere scheiding van Frankrijk, de nog veel zwakkere verbinding met het moederland, 't bij hen veelvuldiger voorkomen van huweliken met Indiaanse vrouwen in de zeventiende eeuw[2)], hebben zij even streng als de Canadezen, ja misschien nog strenger, de oude tradities bewaard in hun taal, hun zeden, hun liederen en vooral in hun godsdienst. De Franse Canadezen spreken van ‘nos frères les Acadiens’ en drukken daarmee uit dat zij bij gelijkheid van taal, over-

1) Zie J. Geddes, *Study of an Acadian-French Dialect,* Halle 1908, blz. 3 en Réveillaud, blz. 170. Voor Canada dezelfde getuigenis bij A. Siegfried, blz. 290.
2) J. Geddes, *Study of an Acadian-French Dialect,* blz. 2.

leveringen en geloof toch een zeker verschil gevoelen, voortspruitend uit ongelijkheid van geschiedenis in de laatste eeuw; de Acadiërs leveren een kleiner contingent aan de bevolking der steden en nemen minder deel aan het staatsleven dan de Franse bewoners van Québec en Montréal.

Deze korte herinneringen aan de geschiedenis van Canada en Acadië tonen reeds dadelik grote gelijkenis met de geschiedenis der Afrikaners. In beide gevallen een kleine volksplanting, door handelsgezelschappen gesticht, maar meer en meer tot een landbouwstaat geworden; zij ontvangt weinig steun uit het moederland (Acadië zelfs in 't geheel geen steun), maar weet zich te handhaven door eigen kracht tot zij eindelik het onderspit delft in haar strijd tegen Engeland. Toch blijft zij trouw aan haar verleden.

En hoe opmerkelik is de overeenkomst in zeden. In Amerika en in Afrika dezelfde gehechtheid aan de godsdienst der vaderen, hier zich openbarend in trouw aan 't Calvinisme, ginds aan de Katholieke Kerk; dezelfde patriarchale levenswijze van een fiere, zich sterk vermenigvuldigende boerenbevolking, die baas wil blijven op eigen gebied. In Afrika moge veeteelt 't hoofdbedrijf wezen, in Canada landbouw, de aard van de zelfstandige boer, die tevens jager is[1)], blijft dezelfde; de avontuurlike Afrikaners die reeds in de achttiende eeuw diep in het geheimzinnige binnenland drongen, vinden hun evenbeeld in de ‘coureurs des bois’ of ‘bois-brulés’ die altijd verder, tot in 't uiterste Westen van 't werelddeel trokken, en de voortrekkers van de negentiende eeuw beantwoorden aan de telkens zich dieper in de wildernis vestigende landbouwers van Canada, die ons getekend worden in de zo spoedig wereldberoemd geworden roman van Louis Hémon, *Maria Chapdelaine,* dat meesterstuk van eenvoud en fijn gevoel. Een Nederlander die dat boek leest wordt, ondanks alle verschil van klimaat en godsdienstvorm, onophoudelik herinnerd aan Zuid-Afrika.

Over de taal zal ik straks uitvoeriger spreken; nu reeds wil ik één punt van overeenstemming met het Arikaans noemen, dat tevens, gelijk Schuchardt heeft opgemerkt, aan alle kolo-

1) Dit geldt 't sterkst voor Zuid-Afrika, waar veel gevaarliker roofdieren worden gevonden dan in Canada.

nistentalen eigen is: ik bedoel de talrijkheid van termen die aan de zeevaart zijn ontleend. Voor *terugkeren* vindt men in 't Canadees *revirer;* voor *ze maken zich gereed, ils se grèyent; te paard stijgen* en *in een rijtuig stappen* heet *embarquer;* men zegt *amarrer les pieds* voor *attacher les pieds* en *largue-moi* voor *lâche-moi*[1]. Men vergelijke hiermee Afrikaanse woorden als *kombuis, kombers, kooi* (bed), *puts, rif,* de voorkeur voor de meervoudsuitgang *s*[2] enz.

Ongetwijfeld bestaan er ook punten van verschil. In de tijd waarin het Afrikaans zich gevormd heeft, was Kaapstad een verversingsstation op de weg naar Indië, met een bonte, vrij vlottende bevolking; zeer talrijk waren de slaven die er in dienst van de Compagnie leefden of als arbeiders op de boerenplaatsen. Aanzienlik was ook de bijdrage door Duitsers geleverd tot het ontstaan van een nieuw volk, hoewel deze immigratie eerst haar volle betekenis kreeg na verloop van meer dan een eeuw.[3] Ook Fransen hebben zich, ruim dertig jaar na de stichting van de volksplanting, in Kaapland gevestigd, maar zij zijn spoedig opgegaan in de Nederlandse bevolking en men is het er tans wel over eens dat hun invloed op de taal van heel weinig betekenis geacht moet worden. In Canada kwamen toen geen vreemden.

Hoe weerspiegelt zich nu dit alles, overeenkomst en verschil, in de taal van Canada en van Zuid-Afrika? De afwijkingen van het Nederlands die het Afrikaans vertoont, mag ik bekend onderstellen. Over het Frans van Canada veroorloof ik mij enige biezonderheden mede te delen.

De roman van Hémon, *Maria Chapdelaine,* toont op de vele bladzijden waarin Canadezen sprekend worden ingevoerd, weinig verschil tussen hun Frans en de gemeenlandse taal van het tegenwoordige Frankrijk. Wat ons treft zijn voornamelik bepaalde uitdrukkingen of eigenaardige woorden; ik zal de meest in 't oog loopende noemen: *être en promenade,* uit logeren zijn (vergel. de Afrikaanse betekenis van

1) Deze voorbeelden, en nog enige andere, trof ik aan in *Contes populaires canadiens,* uitgegeven in *The Journal of American Folk-Lore* (XXIX), 1916, blz. 26, 27, 40, 42, 56, 98, 107.
2) Zie D.C. Hesseling, *Het Afrikaansch,* Leiden 1899, blz. 134.
3) H.T. Colenbrander, *De afkomst der Boeren* [z. pl. of d. (1902)], blz. 19.

kuieren); j'aime ça sans raison, ik houd daar buitengewoon veel van; *avoir un beau règne,* een aangenaam leven leiden; *marier,* huwen (niet uithuweliken, dus = *épouser); un adon,* een meevaller; *haïssable,* ondeugend (van een kind); *un homme dépareillé,* een biezonder man, iemand zonder weerga; *il mouille,* het regent enz. Een enkele maal komt verschil in klank te voorschijn, b.v. in *de l'eau frette* (koud water) of wijziging van suffix: *mouver* voor *mouvoir;* eens wordt gewaagd van *la lenteur de diction canadienne.* Laat ik nog vermelden dat kinderen hun ouders niet met *mon père* en *ma mère* aanspreken, maar *son père* en *sa mère* zeggen, een gebruik dat ik zou willen verklaren als een uitvloeisel van eerbied of bescheidenheid: 't vermelden van de *ikheid,* in welke vorm ook, heeft iets vrijmoedigs en kan aanmatigend geacht worden.

Dit alles te zamen is zeker al heel weinig: het zijn bijna uitsluitend verschuivingen van betekenis zoals die binnen de omvang van elke taal dialekties voorkomen. In 't Frans zegt men van een los boekdeel, een ongepaarde handschoen of laars dat hij *dépareillé* is; de afstand is niet groot tot 't bepaalde overdrachtelik gebruik in 't Canadees. Men zou echter verkeerd uitkomen als men uit de voorbeelden die ik aan de roman ontleende een gevolgtrekking wilde maken van verre strekking. Zo luttel wijkt het Canadese Frans niet van het Europese af. Hémon, die geruime tijd in een gezin van kolonisten ten Noorden van het Sint-Jansmeer, aan de Peribonka, heeft doorgebracht, wilde niet meer meedelen van de eigenaardige spreekwijze der bewoners dan nodig was om aan zijn schildering de atmosfeer te geven die haar moest kenmerken. Zijn maathouden, zijn vermijden van al wat te bont en daardoor onduidelik of, naar Franse opvatting, barbaars zou worden, heeft René Bazin geprezen als de uiting van een artistieke geest.[1)] En dan moet men er vooral rekening mee houden dat de gewone schrijfwijze van 't Frans, door Hémon natuurlik gevolgd, alle fonetiese verschillen, en die zijn vrij belangrijk, verbergt.

Een spraakkunst van het in Canada gesproken Frans ken ik niet, maar er bestaat een voortreffelike monografie over de

1) *Revue des deux Mondes* van Oktober 1921.

taal van de Acadiërs die te Carleton aan de Baie des Chaleurs wonen. Dit boek geeft juist wat ik nodig heb. Terwijl in de grote steden van Canada, als Montréal en Québec, ongetwijfeld het Hoger Onderwijs en het streven naar purisme belangrijke invloed op de taal moet hebben, is bij de Acadiërs, die veel langer en veel scherper van Frankrijk afgescheiden waren, het idioom geheel aan zijn eigen ontwikkeling overgelaten. Zeer sterk kan het intussen niet afwijken van de spreekwijze der landbouwende bevolking van Canada, want alle schrijvers zijn het er over eens dat in 't gehele uitgestrekte gebied dat door Fransen bewoond wordt, de taal opmerkelik weinig verschillen vertoont.

Het boek dat ik bedoel is geschreven door James Geddes[1)], professor in de Romaanse talen te Boston. De titel, reeds hierboven (blz. 440 noot) vermeld, luidt volledig: *Study of an Acadian-French Dialect, spoken on the North shore of the Baie-des-Chaleurs*. De gegevens werden verzameld van 1890-1894; 't handschrift werd in 1904 bijgewerkt en zag in 1908 't licht als een kloeke kwartijn van 317 bladzijden.

't Is niet mogelik, en voor mijn doel ook niet nodig, om een overzicht, laat staan een uittreksel, te geven van dit lijvige werk. Voldoende zal het wezen, om uit klankleer en vormleer een paar kenmerkende eigenaardigheden aan te halen.

De *a* in woorden als *pas, bras, gras* enz. enz. heeft de doffe klank die men verkrijgt door *pas* uit te spreken met ronding en vooruitsteking van de lippen; de *e* in *frère, mère, père* klinkt als onze *e* in *meer, peer*[2)]. De schrijfwijze *oi* geeft in 't Acadies een bilabiale *w* plus een open *e* weer, en kan dus *ongeveer* in 't Hollands omschreven worden als *w + è:* haver is *awèn,* hebben *awèr,* drinken *bwèr,* ster *étwèl* enz. In 't Canadees beantwoordt die kombinatie *altijd* aan 't Franse *oi;* daar zegt men dus, juist als Lodewijk XIV: ‘l'état c'est *mwè',* maar in 't Acadies is *oi* in een eindlettergreep *wa.*

1) In de delen V, VI en VIII van K. Vollmöller, *Kritische Jahresberichte über die Fortschritte der romanischen Philologie* gaf Geddes een beredeneerd overzicht van 'tgeen tussen 1890 en 1904 in en over het Frans van Canada is geschreven.

2) Geddes bedient zich van een wetenschappelike, fonetiese schrijfwijze. Om niet, ter wille van de enkele voorbeelden die ik aanhaal, de zetter in verlegenheid te brengen, stel ik mij hier en in 't volgende tevreden met een benaderende aanduiding van de klanken.

Op 't einde van een woord vallen *l* en *r,* indien ze op een medeklinker volgen, weg; dus: *tab, fab* voor *table, fable, pwèv, capab* voor *poivre, capable* enz. In vele zelfstandige naamwoorden en mannelike bijvoegelike naamwoorden wordt aan 't einde van het woord een *t* gehoord, die in 't Frans alleen geschreven wordt: *fwèt* (zweep), *lèt* (melk), *drwèt* (recht), *frwèt* (koud) enz. enz. Bij de adjectiva is die *t* te verklaren door de analogie van de vrouwelike vormen, bij de substantiva als dialektisme. In een aantal woorden is de Franse *j* en ook de Fr. *ch,* soms ook de *h,* vervangen door een klank die vergeleken wordt met de Spaanse *j* in *jefe* en dus gelijkt op de Nederl. *ch* in *chaos, lichaam;* voorbeelden zijn aran*ch*er, dé*ch*euner, *ch*ardin, man*ch*er enz.

Deze laatste biezonderheid is de enige die Geddes niet heeft teruggevonden in Franse dialekten; ook Meyer-Lübke getuigt in zijn aankondiging van Geddes' boek[1] dat de klanken niets onfrans hebben.

In de vormleer is al heel weinig veranderd. Enkele woorden tonen wijziging van geslacht: *été* en *hiver* zijn b.v. vrouwelik geworden. Bij sommige substantieven, die veel in 't meervoud voorkomen, heeft de Pluralisvorm die van de Singularis verdrongen en omgekeerd; men zegt: ‘mes *chvals* sont grands’, en ‘mon *chveau* est rétif’, ‘les *journals’* enz. (cf. in 't Afrikaans *hoender* en *eier* voor *kip* en *ei)*.

't Voornaamwoord *nous* wordt vervangen door *on: on est maître chez soi,* we zijn baas in ons eigen huis. Dit is zeer algemeen ook in 't hedendaagse Frans *(on n'est pas des barbares* enz.); ja, een Franse vriend vertelde mij dat zonder de invloed van de school dit gebruik, naar zijn overtuiging, reeds lang algemeen geworden zou zijn; hij had zijn kinderen moeten waarschuwen om niet altijd dit *on* te zeggen in plaats van *nous.*

Het werkwoord heeft tijden en wijzen juist als in het Frans. Een Passé défini ontbreekt en heeft plaats gemaakt voor een omschrijving, b.v. *j'ai eu donné*[2]*;* ook de met het Passé

1) *Germanisch-Romanische Monatsschrift* I (1909), blz. 133-139.
2) Die zinswending komt ook voor, om iets huiselik-gevoeligs weer te geven, bij Franse schrijvers die zeer keurig zijn op hun taal. Geddes haalt een voorbeeld aan uit Daudet; men vindt een ander bij Renan: ‘quand Dieu m'a eu donné une fille, je l'ai appelée Noémi’ *(Souvenirs d'enfance et de jeunesse)*.

défini samenhangende Subjonctif de l'Imparfait komt niet voor. Men weet dat hetzelfde geldt van de taal die in Frankrijk, behalve in 't Zuiden, gesproken wordt. Wanneer we dan ook lezen dat in 't Canadees wèl een Passé défini wordt aangetroffen, is 't mogelik aan invloed van de school te denken[1].

Een eigenaardigheid die 't Acadies ook aan 't Frans ontleend heeft, is 't vraagwoord *ti,* b.v. *Je suis-ti à temps?* De *t* in vormen als *chante-t-il* (ontstaan naar analogie van *boit-il, doit-il* enz.), verenigd met *il* (dat, gelijk ook *ils,* in gemeenzaam Frans *i* is geworden), is de aanleiding geweest tot dit nieuwe woord[2].

Wat ik hier genoemd heb, is zeker voldoende om 't Acadies tot een dialekt te maken dat ons vreemd in de oren zal klinken en, als 't foneties wordt weergegeven, ziet het er inderdaad vrij zonderling uit. Dat doet trouwens in dezelfde gedaante elke taal. Maar we vinden in het geheel niet bij Acadiërs of Canadezen de sterke afwijkingen van het Afrikaans ten opzichte van het Nederlands: geen ander lidwoord, en, wat verreweg het belangrijkste is, een werkwoord dat geheel met het Franse overeenkomt. Men weet dat in 't Afrikaans van eigenlike vervoeging geen sprake is, dat de sterke werkwoorden (op enkele overblijfsels na) verdwenen zijn, dat Imperfectum en Plusquamperfectum niet meer in de mond van het volk leven, dat de meeste werkwoorden zijn afgeknot.

Ik heb indertijd het hyperanalytiese karakter van 't Afrikaans, dat vooral in 't werkwoord zo duidelik aan den dag treedt, verklaard door de invloed van een vreemde taal waarmee de Nederlandse kolonisten in plotselinge en intieme aanraking kwamen, in casu met het Maleis-Portugees. Tegen die hypothese zijn in hoofdzaak drie bezwaren aangevoerd: men heeft 't bestaan, later 't veel verbreid gebruik van dat gebroken Portugees aan de Kaap ontkend; men heeft gezegd dat niet alleen 't Maleis-Portugees, maar ook andere talen, en deze alleen langs indirekte weg, de verandering in 't leven

1) Daartegen pleit echter dat men in 't Canadees niet *j'aimai* maar *j'aimis* zegt, een vorm die in 't Frans van de veertiende en vijftiende eeuw voorkomt.
2) Voorbeelden en nadere verklaring van 't Franse gebruik geeft b.v. O. Jespersen, *Language, its nature, development and origin,* Londen 1922, blz. 358 vlg.

hebben geroepen; men heeft 't hyperanalytiese en de zeer sterke afslijting der vormen willen verklaren door aan botsing van verschillende Nederlandse dialekten te denken met vereenvoudiging tot resultaat.

Het eerste bezwaar wordt na hetgeen ik later uit boeken als dat van Mentzel heb aangehaald[1)], en vooral na hetgeen in Zuid-Afrika de heer von Wielligh heeft medegedeeld, weinig meer gehoord. Van meer betekenis is het tweede, doch 't raakt voor mij niet de kern van de zaak. Gesteld, voor een ogenblik, dat ik de invloed van andere talen te laag heb geschat, dan zou ik de factor ‘vreemde taal’ te eenzijdig hebben vernoemd door voornamelik van Maleis-Portugees te spreken, en aan die taal direkte, aan andere indirekte invloed toe te kennen, doch de hoofdzaak: *verandering door een begin van kreolisering,* zou daarmee niet zijn ter zijde gesteld. Ook niet wanneer men aanneemt dat 't Maleis-Portugees later dan ik geloof van grote betekenis is geworden.

Veel ernstiger wordt de zaak voor mij als het derde bezwaar geldig is. Men heeft er op gewezen dat in de zeventiende eeuw de dialektiese verschillen groter waren en scherper gevoeld werden dan tans, dat de gemeenlandse taal minder stevig was gevestigd, dat Nederduitsers, Hollanders, Zeeuwen en Vlamingen meer moeite hadden elkander te verstaan dan heden ten dage, en dat hierdoor een middending vereist, verlangd en gevonden werd.

Ik geloof nu, dat op dit punt het Canadees of Acadies mij krachtig te hulp komt. Ook in Frankrijk waren de dialekten in de zeventiende eeuw krachtiger dan tegenwoordig, ook daar was de gemeenlandse taal, hoewel sedert zeer lang tot stand gekomen, toch nog niet zo sterk geconsolideerd als in onze tijd; de kolonisten verkeerden dus in soortgelijke omstandigheden als onze landgenoten, die in 1652 en volgende jaren naar Kaapland togen, - indien ten minste ook die Franse

1) *Africana* II (*Tijdschrift voor Nederl. Taal en Letterkunde,* XXXV), blz. 284-288; deze getuigenissen dateren vooral uit de eerste helft der achttiende eeuw. In *Die Brandwag* VIII (1917), n. 4 en n. 5, heeft de heer von Wielligh gehandeld over 't Maleis-Portugees, dat nog diep in de negentiende eeuw op boerenplaatsen gesproken werd. Hij kon uit eigen ondervinding vaststellen, dat ‘die laaste snikke van Maleis-Portugees aan die Kaap’ in de tweede helft van de negentiende eeuw wegstierven.

kolonisten van verschillende herkomst waren. Dat laatste is nu inderdaad het geval. In Canada beschikt men over uitmuntende kerkelike registers, door de geestelikheid zorgvuldig bijgehouden[1]; men kan dientengevolge vaststellen dat de kolonisten voor een zeer groot deel kwamen uit Normandië en in het algemeen uit het Noorden en Noord-Westen van het land, maar evenzeer uit het Centrum, uit Poitou en, nog Zuideliker, uit Saintonge, aan de mond van de Gironde. Daarmee in overeenstemming heeft de Romanist Geddes kunnen aantonen dat in 't Acadies eigenaardigheden voorkomen die wijzen op 't taaleigen van Saintonge en van Midden-Frankrijk, van Pikardië en van Normandië; het geheel geeft echter de taal weer die 't volk in de zeventiende eeuw te Parijs sprak, waar de gemeenlandse taal was ontstaan[2]. Botsing van sterk afwijkende dialekten deed zich dus in Noord-Amerika zeker in niet minder mate voor dan in Afrika, en wat is de slotsom geweest? Een opmerkelike getrouwheid aan de spraakkunst van het Frans, door alle onderzoekers, zonder een enkele uitzondering, telkens op nieuw vastgesteld.

Daaruit blijkt dunkt mij, voor wie er nog aan twijfelden, voor wie 't nog niet wisten b.v. uit de geschiedenis van 't Grieks na Alexander de Grote, dat botsing van dialekten, van spreekwijzen die nauw verwant zijn, geen aanleiding geeft tot zulk een vereenvoudiging als waarvan 't Afrikaans getuigt; die is alleen 't gevolg van plotselinge nood, door aanraking met een zich opdringende vreemde taal ontstaan.

Wanneer men gewaagt van 't ongewijzigd voortleven van 't Frans in Canada, moet men niet denken aan 't geen in onze tijd een vreemdeling te Parijs pleegt te horen. Niet alleen het geschreven, maar ook 't gesproken Frans der beschaafden

1) Zie Elliott in *The American Journal of Philology* VI (1885), blz. 136.

2) Geddes, t.a.p. blz. 262-279. Verwonderlik is die stand van zaken niet. Ook al waren de Normandiërs de meerderen in getal, dan zullen niettemin kolonisten die een dialekt spraken dat 't minst afweek van de algemene taal, tevens de schrijftaal, dus de kolonisten uit Ile-de-France (zie Elliott in *The American Journal of Philology* VI (1885), blz. 139) groter invloed hebben gehad. Overal leeft de mens in verering van 't geschrevene, nog veel meer van 't gedrukte woord. Om soortgelijke redenen is 't Atties, ondanks het gering getal der inwoners van Attica, niet alleen 't uitgangspunt van de schriftelike, maar ook van de mondelinge Griekse Koine geworden.

heeft sterk de invloed van 't schrift ondervonden, en geeft, b.v. door 't uitspreken van sommige medeklinkers op 't eind van een woord en van een dubbele *m* of *l,* een zeer onjuist beeld van de wijze waarop de taal zich in de mondelinge overlevering heeft ontwikkeld. Geddes heeft dan ook steeds 't Canadees vergeleken met het Frans dat men in 't huiselik leven spreekt. Immers ook de beschaafde en zelfs de zeer ontwikkelde Fransen drukken zich, zowel in de keus van hun woorden als naar hun uitspraak, heel anders uit in 't familieleven dan bij een voordracht, een toast, een deftig bezoek, dus bij alle gelegenheden waarbij vreemdelingen hen gewoonlik ontmoeten[1]. En zeer speciaal heeft Geddes vergeleken de zeventiende-eeuwse volkstaal van Parijs en omstreken, die door de mededelingen van grammatici en boeken als Ch. Nisard's *Etude sur le langage populaire ou patois de Paris* (Parijs, 1872) hem goed bekend is. Aan die populaire, niet door 't schrift en door de salons vervormde taal is 't Canadees zo merkwaardig getrouw gebleven[2].

Men heeft het ongerept bewaren van de oude taal toegeschreven aan de invloed van de geestelikheid, die de traditie handhaafde, telkens nieuwe krachten kreeg uit het moederland, ijverde voor 't onderwijs en 't Frans vereenzelvigde met 't Katholicisme tegenover het Protestantisme van de Engelssprekenden. Zeer zeker is die factor van 't grootste belang geweest, maar leefde in Zuid-Afrika niet een soortgelijke behoudende kracht? Kerk, huisgodsdienst en onderwijs hebben er voor de oude taal gestreden en zij vooral hebben gemaakt dat het proces van kreolisering is gestuit, maar het begin van dat proces hebben die machten daar niet kunnen verhinderen.

1) Men zie hierover J.J. Salverda de Grave, *Spreektaal en Schrijftaal in Frankrijk,* in *Taal en Letteren,* 14de Jaargang.

2) In 't jongste mij bekende geschrift over het Frans in Canada (Louvigny de Montigny, *La langue française au Canada. Son état actuel.* Chez l'auteur, 364 Chapel Street, Ottowa, 1916) komt de schrijver te recht op tegen de bewering dat zijn landgenoten ‘le Français du grand siècle’ spreken. Hij verstaat daar n.l. onder de *litteraire* taal van de zeventiende eeuw, en die hoort men ongetwijfeld niet in Canada. Louvigny de Montigny bepleit aansluiting bij 't Frans van onze tijd; ofschoon goed katholiek, betreurt hij de censuur door de geestelikheid gesteld op alle Franse schrijvers die niet aan de allerstrengste eisen voldoen van wat de Kerk oorbaar acht.

Toch waren zij niet minder sterk, integendeel: de huisgodsdienst vorderde dat iedere boer, ook de op afgelegen plaatsen wonende, de Bijbel kon lezen, de Kerk dat hij Hoog-Hollands begreep. In de roman van Hémon verklaart Samuel Chapdelaine (blz. 166) dat hij niet lezen kan en zijn vrienden roepen uit: ‘Wij ook niet’. We weten dat in Afrika boerenfamilies altijd trachtten door onderwijzers, hoe weinig bekwaam ze vaak waren - gewezen matrozen of soldaten - aan hun kinderen onderricht te geven, veelal door zich te verenigen; en waar ook dit niet mogelik was, leerde de moeder ten minste aan haar kroost de Statenbijbel lezen.

Het belangrijke verschil tussen de lotgevallen van Nederlands en Frans in Afrika en Amerika is gelegen in de vreemde taal waarmee onze voorouders in zeer nauwe aanraking kwamen, in de omstandigheid dat hun kolonisatie een veel bezochte haven tot uitgangspunt had en vooral dat zij in groten getale slaven hielden. In Canada was men omringd van Indianen, maar huisgenoten werden die niet; de moeilikheid en de verscheidenheid van hun talen belemmerde ook 't doordringen van die afwijkende idiomen, hoewel omgang met de volstrekt niet afschrikkende Indiaanse meisjes in de zeventiende eeuw niet zeldzaam was. Indiaanse woorden werden opgenomen, niet eens heel vele (Geddes telt in 't Acadies er 35), maar daar bleef het bij. In *Maria Chapdelaine* is, meen ik, *boucane (rook,* oorspr. *gerookt vlees)* 't enige voorbeeld van zulk een ontlening. De verhouding komt dus overeen met die van 't Afrikaans ten opzichte van 't Hottentots.

Waarschijnlik is het dat de ‘coureurs des bois’, die ver naar 't Westen trokken en met Indiaanse vrouwen trouwden, hun Frans zeer sterk vervormden, maar over hun taal staan mij geen gegevens ten dienste. Ik weet alleen dat in het zeer verre Westen, aan en over de grens van Brits Columbia zich een wonderlik eenvoudige mengeltaal gevormd heeft, 't z.g. ‘Chinook-jargon’, waarin ook heel wat Franse woorden zijn opgenomen, b.v. die voor *brood, meel, jas, hoed, molen, tafel, hoofd, mond, tong, tanden, hand, voet, lopen, zingen, dansen* enz.[1)]

Aan 't verschil van omstandigheden op dit voorname punt

1) H. Hale, *A manual of the Oregon Trade language or Chinook Jargon,* Londen, 1890, blz. 6.

schrijf ik 't verschillend taalverloop toe, niet aan de een of andere inherente eigenschap van 't Frans[1] of 't Canadees. Vraagt men echter daarvan 't bewijs, dan is ook dat in Noord-Amerika te vinden.

Van Canada uit heeft men de loop van de Mississippi onderzocht; toen in de tweede helft der zeventiende eeuw aan de benedenloop, in Louisiana, een Franse volksplanting ontstond, vestigden zich daar een groot getal Canadezen en Acadiërs, die zich voegden bij emigranten uit Zuid-Europa en uit West-Indië. In 't begin van de achttiende eeuw kwam op de plantages van Louisiana een talrijke negerbevolking: 't gevolg was een zeer diep gaande wijziging van 't Frans. Daar kreeg zijn beslag wat in Afrika slechts gedreigd heeft en waarvan men in Canada zelfs geen begin van uitvoering kan waarnemen: 't kreoliseren van de Europese taal. Nog in 1882[2] spraken in vele gezinnen van blanken de kinderen dat Kreools

1) Men kan vragen, en men heeft gevraagd, of 't Frans toch niet beter verdedigd was tegen afknotting dan 't Nederlands, omdat het zijn aksent heeft op de laatste lettergreep der woorden. Doch bij vermenging met elke taal die niet, toevallig, de zelfde aksentuatie had, zou 't aksent wellicht verplaatst zijn. De Franse woorden die in 't Nederlands zijn overgenomen, hebben over 't algemeen hun aksent behouden (J.J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands,* Amsterdam 1906, blz. 127), maar die woorden zijn langzaam, via 't gebruik door tweetaligen, tot het volk gekomen. Bij eigennamen, die onmiddellik doordrongen, ging 't anders; men hoort bij ons *Bóissevain, Bómmezijn* (Bombacin), *Lórrewa* (le Roi), *Sómerwil* (Sommerville), *Váleton, Wijnnobel* (Vignoble) enz. enz. Tweelettergrepige woorden boden meer tegenstand: *Bienfaít* (maar in plat-Amsterdams *Biénefet), Carón, Dozý*, *Sjardín*, enz.; toch kent men ook de uitspraak *Zóla* en *Victor Húgo,* terwijl in kleiner kring bekende schrijvers als Boileau, Molière, Rousseau hun Franse klemtoon houden. Bont is het beeld; volksetymologie en gelijksoortigheid van Nederl. uitgangen verklaart veel.
Ook binnen 't gebied van 't Frans houdt het aksent geen afknotting tegen bij 't vormen van populaire woorden; men denke aan *une auto, un aristo(crate), une dactylo(graphe), un kilo(gramme), le métro(politain), un stylo(graphe).* Te Saint Cyr kent men *la gym(nastique), la chi(mie),* enz. Het argot doet een menigte voorbeelden aan de hand.
En als 't aksent verminking aan 't eind mocht belemmeren, zou 't begin van 't woord des te sterker aan wijziging bloot staan. Vandaar in Frans Kreools veelvuldige apocope en vergroeiing met het lidwoord, enz. enz.

2) J. Harrison, *The Creole Patois of Louisiana,* in *The American Journal of Philology,* 1882, blz. 285 vlg.

tot hun tiende of twaalfde jaar en het was de taal waarin de meesters zich met hun zwarte bedienden en dezen zich onderling onderhielden. Thans schijnt 't gebruik verminderd[1].

Dit Kreools van Louisiana, waarin o.a. fabels en verhaaltjes zijn geschreven, is niet alleen foneties, maar ook door zijn vormleer bijna onverstaanbaar geworden! 't Heeft voorzetsels, voegwoorden, de copula en nog heel wat meer overboord geworpen. Het werkwoord vormt alle tijden (ook Praesens en Imperfectum) door omschrijving of vervangt ze door een Infinitief; ten gevolge van nasalisatie en assimilatie worden vele vormen onverstaanbaar. Een paar losse zinnen zijn voldoende om dit te bewijzen: *Mo sré fumin si mo sré gagnin taba* (je fumerais, si j'avais du tabac); *tan bel zordi, zoza a chanter plice pacé ier* (le temps est beau aujourd'hui, les oiseaux vont chanter plus que (eigenl. passant) hier). Ik eet, gij eet, hij eet enz. luidt: *Mapé dinin, tapé dinin, lapé dinin, napé dinin, vapé dinin, yapé dinin,* dat wil zeggen: *moi après diner* (= aan 't eten; ik verneem dat de Ieren op een dergelijke wijze 't werkwoord verbinden met *after), toi après diner* enz. enz. Van een soortgelijk Kreools gesproken in een uithoek van de staat Michigan, geeft E.E. Brandon een overzicht[2].

Ik heb tot nu toe geen gewag gemaakt van het Engels, dat èn in Afrika èn in Amerika de mededingster is geworden van de taal der oudste kolonisten. In beide gevallen heeft zich de invloed van 't Engels eerst laat, ongeveer anderhalve eeuw na de stichting der volksplanting, op 't spreken van Fransen en Nederlanders doen gelden en op ongeveer dezelfde wijze. Noch in Canada, noch bij de Afrikaners zijn vormen of klanken sterk aangetast door het Engels, maar tal van zegswijzen en zeer veel woorden zijn overgenomen, 't zij in letterlike vertaling, 't zij in de vreemde gedaante, gewijzigd naar 't taaleigen van Fransen of Afrikaners. Voor 't Afrikaans kan ik verwijzen naar de dissertatie van Dr. Boshoff, die een rijke

1) In de hoofdstad, New-Orleans, woont nog een zeer talrijke Franssprekende bevolking. Een Frans weekblad, *La Guèpe,* dat ook in Europa verspreid wordt, en een Franse Opera getuigen van de begeerte om de taal te handhaven. Biezonderheden deelt mede J.G. de Baroncelli-Javon, *Une colonie française en Louisiane,* Nouvelle-Orléans, 1909.

2) *A French colony in Michigan (Modern language Notes,* April 1898). Ik ken dit opstel alleen uit het uittreksel dat Geddes er van geeft in Vollmöller's *Jahresberichte* V, blz. 348.

verzameling voorbeelden heeft bijeengebracht, geschift en besproken[1]. Over 't Canadees zal ik hier iets uitvoeriger zijn. Men zal opmerken dat de houding van de Engelse machthebbers ten opzichte van de taal der overwonnenen in Amerika en Afrika weinig verschilde.

Na 1763, 't tijdstip waarop Canada voor Frankrijk verloren ging, heeft men tien jaren lang alles beproefd om de Franse taal weg te dringen of haar te beperken tot het gebruik in de lagere sferen van 't maatschappelik leven. Naast 't Engels duldde men alleen wat men in Zuid-Afrika een ‘kombuistaal’ noemt. Men hief Franse scholen op, sloot Franssprekende Canadezen uit van alle openbare ambten en liet hun bij procedures geen andere hulp in rechte dan Engelse advokaten[2]. Maar Engeland heeft de dwaasheid van deze dwingelandij ingezien. Toen de Amerikanen zich dreigden los te maken van 't moederland en de Fransen aan hun taal getrouw bleven, kwam het Britse liberalisme tusschenbeide[3]. Men gaf aan de Canadezen hun oude rechten grotendeels terug en voorkwam daardoor dat zij zich aansloten bij de opstandelingen in 't Zuiden. In 1791 kregen Hoog- en Laag-Canada (tegenw. de provincies Ottowa en Québec) ieder een parlement; de vereniging van deze beide tot een enkele vorm van vertegenwoordiging dateert van 1840 en was een voorbereiding tot de stichting van het ‘Dominion’.

Die verzoening met Engeland en 't loyalisme dat Franse en Engelse Canadezen gehandhaafd hebben, deed velen vrezen dat het Frans verloren zou gaan. In 't begin der negentiende eeuw werden de somberste voorspellingen gehoord over 't langzaam verdwijnen van 't Frans. Maar dat is niet geschied, vooral door de steun die de geestelikheid gaf aan het taaie verzet der bevolking. ‘Tans, zegt Elliott, is aan de oevers van de St. Laurens 't Frans even stevig gegrondvest als in 't moederland’, en hij vertelt ook hoe de meer en meer naar

1) S.P.E. Boshoff, *Volk en taal van Suid-Afrika,* Pretoria-Kaapstad, 1921, blz. 407-424.
2) Zie Elliott in *The American Journal of Philology,* VII, blz. 141 vlg. en X, blz. 148.
3) Siegfried, t.a.p. blz. 297 spreekt niet onaardig van ‘le célèbre libéralisme britannique, qui est fait un peu de libéralisme et beaucoup de sage résignation devant les faits irrévocablement accomplis’.

't Noorden en Noord-Westen dringende Franse landbouwers de Engelsen verdrijven of assimileren. Engelse eigennamen worden verfranst, plaatsnamen evenzeer: zo is Somerset Sainte-Morisette, Stamfold Sainte-Folle geworden. Dit geschiedt vooral door de aanwas der Frans sprekende bevolking, waarvan 't geboortecijfer 't dubbele is van dat der Engelsen[1].

Toch zijn reeds in die eerste tijden van de Engelse overheersing een menigte woorden overgenomen. Men heeft de graagte waarmee de Engelse handelstermen werden ontleend in verband gebracht met het praktiese, winstgierige karakter dat men toeschrijft aan de Normandiërs, die in zo groten getale zich indertijd vestigden in Canada. Volgens Elliott, beweren de Bretagners dat een Normandiër niet bidt om geld, maar alleen om geplaatst te worden naast iemand die 't heeft: hij zal dan wel voor 't overige zorgen[2]. Ik laat die grap voor wat ze waard is, maar zeker is 't dat de Fransen landbouwers waren en de Engelse immigranten daarentegen kooplieden en industrieëlen; zo kwamen er honderden handelstermen en namen van moderne artikelen in zwang, meestal naar de vorm voor 't Frans aannemelik geworden. Ik haal aan uit de verbijsterende overvloed: *groceur* (grocer), *manufactureur* (manufacturer), *brokeur* (broker), *chéver* (to shave), *voitures à spring, litousse* (light-house), *tombleur* (tumbler), *slippeurs* (slippers) enz. enz.

En niet alleen zeer veel woorden zijn overgenomen, maar ook zegswijzen[3]. Wederom slechts een paar staaltjes: *tomber en amour avec Betsy* (to fall in love with B.), *moi pour un* (I for one, ik voor mij), *parler au meilleur de sa connaissance* (to the best of his knowledge), *payer une visite* (to pay a visit), *je ne vous chargerai rien pour ce travail* (to charge, in rekening brengen), *on va fêter l'apénouyir* ('t nieuwejaarfeest vieren, d.i. de dag waarop men elkaar *a happy new year* wenst) enz.

1) Daar staat tegenover dat de Verenigde Staten zeer vele Canadezen tot zich trekken en dat ook vele Amerikanen 't Engelssprekende element komen versterken. Zie Siegfried, t.a.p. blz. 156 vlg.
2) In *The American Journal of Philology,* X, blz. 149.
3) Woorden en zinswendingen van hetzelfde kaliber heeft in groot aantal verzameld Louvigny de Montigny (t.a. pl., blz. 22-28 en blz. 51-53).

De invloed van 't Engels is in sommige kringen sterk toegenomen sedert één parlement de beide Canada's verenigt (1840). In de volksvertegenwoordiging mag men zich naar verkiezing van 't Frans of 't Engels bedienen, maar gewoonlik hoort men er Engels. Geen wonder: de Engelsen denken er niet aan om Frans te leren; wie dus door de gehele vergadering begrepen wil worden moet zich van hun taal bedienen[1]. Zo zijn ze machtig zelfs in steden als Montréal en Québec, waar ze zeer verre in de minderheid zijn. Het parlementaire Frans is soms vrij zonderling; van de verschillende voorbeelden die ik aangehaald vond vermeld ik alleen: *je ne puis pas supporter cette mesure* (I cannot support that measure)[2].

Dit grote getal Engelse woorden en uitdrukkingen kan men echter niet zonder meer als tot de taal der Canadezen behorend, rekenen. In de steden vindt men, naast verenigingen die 't misbruik willen keren, sprekers die hun Frans verengelsen, maar in de kleine dorpen, op de afgelegen hoeven bemerkt men weinig van die Britse import. In de roman *Maria Chapdelaine* treft men slechts een paar Engelse woorden aan, b.v. *job, foreman, des gens rough.* En ook waar de Engelse woorden het talrijkst zijn, bepaalt zich, even als in Zuid-Afrika, het vreemde tot vocabularium en phraseologie; de vormen der taal zijn er niet door gewijzigd. Daarvoor was blijkbaar de aanraking te geleidelik en de afwijking der beide talen niet groot genoeg. Men komt wel op vele plaatsen tot bilinguisme[3], nog niet tot een mengeltaal.

Het verschil tussen 't zo weinig gewijzigde Frans van Canada en het Afrikaans, dat een nieuwe taalvorm van het Nederlands is geworden, openbaart zich ook in de letterkunde. Het is bekend dat met de verheffing van het Afrikaans tot litteratuurtaal de bloei van poëzie en proza in Zuid-Afrika is begonnen. Wat daar geschreven is in Hoog-Hollands vindt en verdient veel minder belangstelling; alle pogingen om de taal van het tegenwoordige Nederland als voertuig te ge-

1) Siegfried, t.a.p. blz. 225.
2) Geddes in Vollmöllers *Jahresbericht,* V, blz. 315.
3) Zo b.v. te Carleton (zie Geddes, *Study of an Acadian-French Dialect,* blz. 227).

bruiken van de letterkunde hebben schipbreuk geleden. De kloof was te wijd.

Dat is anders in Canada. Er is daar tans een letterkunde van grote omvang. Niet meer geldt het woord van de Engelse goeverneur die voor tachtig jaar met de Canadezen meende afgerekend te hebben door zijn opmerking: ‘ze zijn geen volk, want ze hebben geen letterkunde’[1]. Doch al die auteurs bedienen zich van de gewone Franse schrijftaal, met nauweliks hier en daar een vreemd woord. Dat is mogelik[2], omdat, behalve dan in de uitspraak, 't onderscheid waarlik weinig betekent. De *Société du Parler français au Canada* waakt tegen 't indringen van afwijkingen. De revue die zij uitgaf van 1902-1918, getiteld *le Parler français,* was voor een belangrijk deel gewijd aan 't bestrijden van onfranse uitdrukkingen; tegen de Anglicismen, waarvan ik er enige aanhaalde, voerde ze een verbitterde strijd. Ik kan niet beoordelen of dit purisme, dat wel eens zijn doel voorbij schoot en als neologisme of barbarisme afkeurde wat later bleek een oude Franse uitdrukking te zijn, *blijvende* invloed heeft gehad op de beschaafde spreektaal, maar op de letterkunde is dat zeker het geval geweest.

Van die letterkunde zal ik weinig kunnen zeggen, daar de gelegenheid om me een zelfstandig oordeel te vormen, mij tot heden heeft ontbroken. De ‘Koninklijke Bibliotheek’ in den Haag, die zulk een rijke verzameling Franse boeken bezit, heeft zo goed als geen specimina van de litteratuur der Canadezen. Persoonlik kon ik mij alleen de twee laatste jaargangen verschaffen van *Le Canada français* (Québec, 1921 en 1922). Het tijdschrift is een voortzetting van *Le Parler français* en wordt uitgegeven door de ‘Université Laval’. Naast populair-wetenschappelike studies, mededelingen over de Univer-

1) Ch. ab der Halden, *Etudes de littérature canadienne française.* Parijs, 1907, p. XIV.

2) Of 't ook wenselik is, valt te betwijfelen. Zulk een hardnekkig weren van a l l e neologismen vervreemdt het volk van de letterkunde en belemmert zijn ontwikkeling. Louvigny de Montigny (t.a.p. blz. 28) begrijpt, meen ik, niet dat er verband bestaat tussen de schoolse schrijftrant en 't euvel dat hij met de volgende woorden vermeldt: ‘il est manifeste que nous manquons de littérateurs populaires: s'entend d'écrivains qui se sont donnés la mission d'instruire le peuple en lui fournissant des livres à sa portée’.

siteit en boekbeoordelingen, bevat het ook bellettrie. Gelijk het onderwijs in al zijn geledingen, ja heel het geestelik leven in de provincie Québec[1)], staat *Le Canada français* onder toezicht van de Katholieke geestelikheid; vele, misschien de meeste bijdragen worden door priesters geleverd.

Wel vond ik in de Haagse boekerij een vrij uitvoerige geschiedenis van de Canadese letterkunde, geschreven door Charles ab der Halden en getiteld *Études de littérature canadienne française,* met een vervolg *Nouvelles études de litterature canadienne française* (beide Parijs, 1907). Mag ik afgaan op het oordeel van deze schrijver, bevestigd door de proeven die hij aanhaalt en door hetgeen ik in 't straks genoemde tijdschrift vond, dan behoeven de Afrikaners de vergelijking met 't werk der Franse Canadezen niet te schromen. Met alle waardering voor het talent der navolgers van Lamartine en Victor Hugo (naar de vorm, wel te verstaan), zou ik de voorkeur geven aan de veel pittiger poëzie van de jongste Afrikaanse dichters. Ik geloof dat het taalverloop hun oorspronkelikheid heeft bevorderd.

Er zijn wel Afrikaners geweest die de sterke afwijking van hun taal als een gebrek beschouwden en beproefd hebben tot het Hollands terug te keren. Tegenwoordig is dat anders. Na de oorlog met Engeland is hun zelfstandigheid ook op taalgebied krachtiger geworden; zij voelen zich een eigen natie en zij zijn bezig zich een eigen letterkunde te scheppen. Wat in de zeventiende eeuw hun taal een nieuwe weg deed inslaan - men noeme dat proces zoals men wil - is in de loop der tijden geworden tot een machtig bolwerk voor hun zelfstandig volksbestaan.

D.C. HESSELING.

1) Siegfried, t.a.p. blz. 12, 158 en elders. Als reactie vindt men in volksverhalen en grappen een geestelike voorgesteld als de onnozele hals die door een slimme leek gefopt wordt, zie *The Journal of American Folk-Lore,* XXIX (1916), N° 21 der aldaar uitgegeven vertelsels.

In het land van Renan.
(Zomer van 1921).

Aan mevrouw Anna van Wijngaarden-Boot.

I.

Niet enkel omdat hij er kwam, de dichter mij lief sinds mijn vijftiende jaar - en na de zestig heet dat trouw; ook om het huis, doch vooral om de plek, ga ik te Parijs bij voorkeur naar het Café de la Régence. Een tafel aan open raam vóór achten, terwijl de veranda dus nog niet vol is, den blik in de richting der Opera, doch met het besef: in mijn rug is het Louvre, weer wijzen wij af de verleiding der koffie en reppen ons na het laatste gerecht onder de oude poort door naar den tuin, telkens nieuw, van de Tuilerieën - waarlijk, men kan niet behagelijker, wat de weelde van den toerist is, de mogelijkheid van verschillend soort leven aan eigen bestaan verwezenlijkt vinden. Bij de Opera wemelt de Boulevard: de Avenue af, wij wentelen mee. Aan deze zijde dier straat als een heirweg, handhaaft de oudheid nog wat van haar rust; kinderspel in het Palais Royal brengt gemoedelijk levendigheid aan de wel waarlijk ‘omsloten’ gaarde van Hugo en Camille Desmoulins; onder de bogen van ‘'t Huis van Molière’ blijft innig Fransche tucht gehandhaafd bij elke geduld-proef van file-maken, dat opgesloten staan in hokken, waar Parijs zich bon enfant toont; en wagen wij, langs het Béeld van Musset, ons door de Rivolistraat en haar herrie, dan overschallen de Louvre-bogen bij het wederwoord hun-

ner verheven gewelven het drenzende knarren der autobussen met een zoo sonoren nadruk, dat het gebouw gaaf staat in zijn eer: - het snauwen of gillen, hoe apoplectisch, dezer plebejische remplaçanten van al die karossen, die kavalkades, wordt immers nauwelijks vernomen... Kwaamt gij de straat als een sluis doorgedreven, welke naar den kardinaal heet en waar Molière (dien Richelieu haatte) behaagziek zijn hovelings-glimlach bewaart; het plein met de springbron gelijkt een oase: - eer dan op eenigen hoek van de stad biedt hier der sprokkelmaand lente-aanwaaien den geur van viooltjes en donzen mimosa.

Doch nu, in den zomer, ten dalenden avond, de Louvre-poort door naar de wijd-open plek, waar oproer een paleis vernield heeft, tot de nuchterheids-moker de resten ruimde en thans pygmeeën van renteniers zetelen op de ijzeren stoeltjes en rooken hun pijpje en lezen hun krant: een vie de province in het hart van de hoofdstad! Echter aanschòuwt men er zons-ondergangen en, schooner nog, schemerval over den tuin, de bruine beuken, het stokrozen-rood, de diepe spiegeling in het bassin, de beminnelijkheid der perken en paden, donker in den licht-wolkigen schemer van zóó een ruime onbebouwdheid.

Hoe kwam 't àlles anders, dien éénen avond? Wat heeft ons van de wijs gebracht, dat niet meer ieder uur een feest bleef? - Het is de Bokswedstrijd geweest, de kamp van Dempsey en Carpentier.

Ik moest er eigenlijk over zwijgen. Over sport heb ik altijd te zwijgen. Het is de smaad mijner knape-jaren, dat ik nooit iets vermocht aan den rekstok en zònder blijdschap een Engelschen jongen den eersten voetbal in 't land zag brengen, of, preciseerend: op onze kostschool. De bokskunst... nog op gevorderden leeftijd, toen ik dus werkelijk buiten gevaar was, ben ik voortgegaan haar te verfoeien. En zie, nu héérschen èn voetbal èn vuist. Verootmoediging ondergaat men, en zwijgt. Noodgedrongen belijd ik schuld, om dien bedorven vacantie-avond, toen Parijs uit haar voegen raakte door een kaakstoot in 't land der Yankees.

Van ons binnentreden af wisten we de Régence veranderd. De zaal verbeidde de marseillaise; men at er, nu ja, doch men wachtte af. Het was een eensgezind tegemoet-zien door cliën-

tèle en bediening. Alleen de drie musici leefden anders; immers, zij waren, die zouden doen. Van hen hing af, hoe de zege zou klinken. Thans moesten zij elk moment bereid-zijn. Spelende zooals avond aan avond, even smachtend, verleidelijk, dartel, behoorden ze zich in staat te houden, in staat te weten om opeens bekorende maten af te breken voor het ceremoniëele 'Allons enfants'. Verwondert het u, dat zij minder verlokten? Wij wenden aan nonchalanter bediening, aan schotels minder verzorgd dan gewoonlijk, aan doofheid bij kelners en zelfs bij den chef. Wat zouden deze geringe ongeriefelijkheden beteekend hebben, zoo zij werkelijk waren voorafgegaan aan wat, met Parijs, het café verwachtte? Nog maakt een goed eind alles goed. Maar ach, die schrik, die minuten die duurden, van niet te ontwarren bedrog of vergissing, van ongeloof en verbijstering, waarin de caissière haar lade verzaakte, bedienden druk gebaarden... op straat, en de chefs zich tusschen de klanten drongen, allen zich oppropten vóór de ramen, om, bukkend, vele halzen rekkend, iets te aanschouwen van dat, heel hoog: een vliegtuig boven het Huis van Molière in den niet gansch verduisterden hemel, waar ballen als sterren, òf zilver òf goud, het eene oogenblik, naar men meende, de zege van den Franschman verkondden en dan die van den Amerikaan!

Had de vlieger zich waarlijk vergist? hadden de tijdingen veeleer gewisseld? de bult die bulletins dorst venten met de glorie van Carpentier, toen iedereen reeds de teleurstelling wist, kòn hij zijn te goeder trouw of was 't een komisch-vermetel bedrieger? de vragen interesseerden slechts even, maar toen dan ook ontstellend hevig.

Door één uit ons trio werd aangevoerd dat, evenals bij paardenrennen, de weddenschappen de koorts verklaarden. Doch reeds de al te felle kastijding, den bochel toegediend op straat, wees op een drift van bijzonderen aard.

Zoo werd mij de avond een epiloog tot wat 's namiddags mij vreemds was ervaren.

Hiermee wenden wij in de richting Renan.

***

Zijn geest gold grootendeels mijn reis. Ik wou naar Bre-

tagne, omdat het zijn land is; naar het land zijner Souvenirs de Jeunesse, die ik dus uit de kast gehaald had, hoewel helaas van niet véél boeken de kenmerkende gedeelten me zóó duidelijk voor den geest staan als van dit. Er was het verhaal van la pétite Noémi, het meisje te mooi om te blijven leven, wier triestig eind Renan ontroerde, zoodat, ‘quand Dieu m'a eu donné une fille, je l'ai appelée Noémi’. Enkele dagen vóór mijn vertrek bracht de post, met een boek, een brief, geteekend Noémi Renan... Het boek bleek saamgesteld door haar: *Pages françaises* van den vader, bloemlezing zonder haar naam gedrukt, die zij mij stuurde op raad van een vriend. De zending gaf aanleiding tot het verzoek, haar te Parijs in het ouderlijk huis te mogen bezoeken en daar ik natuurlijkerwijs voorzag, dat daar over dien bundel zou worden gesproken, las ik hem tijdens de lange reis. Een voorbericht duidt den inhoud aan als te bestaan uit ‘morceaux politiques et sociaux célèbres’, ‘un ensemble touchant les destinées de la France, de l'Europe’... Nu ik wist, wie dit had geschreven, herinnerde ik mij van zelf uit de Noémi-vertelling der *Souvenirs,* den zin over de ontrouw van den knaap Renan aan dat te mooie vriendinnetje: ‘Je laissai ainsi bifurquer mon premier amour, comme plus tard je laissai bifurquer ma politique, de la façon la plus maladroite’. Schreef nu de levende Noémi niet, dat zij geenszins dorst verwachten met den bundel een einde te maken ‘aan de legende van Renan's scepticisme, zoo stevig gevestigd door een oppervlakkige kritiek’? Zijn zin klopt niet met den haren, welke hem volledig ontlast. Maar is, ook, haar tweede keus in den bundel geen brok uit zijne intreerede tot de Académie française (1879) en de derde zijn brief van veertien daag' later aan een vriend gericht in Duitschland, die hem had bericht, dat er aan die zijde van den Rijn vijandschap in de rede gehoord was? Acht jaren na den vrede met Bismarck, legde Renan deze inderdáád on-sceptische verklaring af: ‘La collaboration de la France et de l'Allemagne, ma plus vieille illusion de jeunesse, redevient la conviction de mon âge mûr, et mon espérance est que, si nous arrivons à la vieillesse, si vous survivons à cette génération d'hommes de fer, dédaigneux de tout ce qui n'est pas la force, auxquels vous avez confié vos destinées, nous verrons ce que nous avons rêvé autrefois, la réconcilia-

tion des deux moitiés de l'esprit humain'... Hierover nu met de dochter te spreken! En over de brieven aan David Strauss! Den 13en September 1870, dus onmiddellijk na Sedan, beantwoordde Renan een schrijven van Strauss, dat deze den 18en Augustus in de Augsburger Zeitung, de krant van Heinrich Heine, aan hem had gericht: 'Vos hautes et philosophiques paroles nous sont arrivées à travers ce déchaînement de l'enfer, comme un message de paix; elles nous ont été une grande consolation, à moi surtout qui dois à l'Allemagne ce à quoi je tiens le plus, ma philosophie, je dirai presque ma religion. J'étais au séminaire Saint-Sulpice vers 1843, quand je commençai à connaître l'Allemagne par Goethe et Herder. Je crus entrer dans un temple'... In een tweeden brief van Renan dd. 15 September '71 leest men: 'Je ne crois pas à la durée des choses menées à l'extrême, et je serais bien surpris si une foi aussi absolue en la vertu d'une race que celle que professent M. de Bismarck et M. de Moltke n'aboutissait par à une déconvenue. L'Allemagne, en se livrant aux hommes d'Etat et aux hommes de guerre de la Prusse, a monté un cheval fringant, qui la mènera où elle ne veut pas'.

Ik wist dat Mevrouw Psichari het huis van hare ouders bewoonde, het huis vol van herinneringen aan de Scheffers en de Lamme's. En het antwoord op mijn verzoek om haar een bezoek te mogen brengen was geweest, dat zij mij 'allicht eenige reliek' zou kunnen toonen. Het verwondert u niet, dat ik vol verwachting de stille straten van de benedenhelling der heilige Butte op-tufte, dien Zaterdagnamiddag, tegen vijven, in het bijzonder prettige gezelschap eener landgenoote, wier liefde voor de Fransche beschaving, gedeeltelijk uit afkomst verklaarbaar, decisief wortelt in geestesvorming.

In de wijk, waar ik vroeger zoo vaak met schuchteren eerbied rondom Zola's huis heb gedwaald, zonder dat ik ooit aanbellen dorst, dat rustige deel van den Montmartre-heuvel, numéro 16 rue Chaptal, een poort die bij het mechanische openglijden leidde tot een gang als een straatje, aan het einde waarvan een Bretonsche-met-muts naast een New-Found-lander keek wie er kwam. We liepen het diepe huis in de lengte langs, stonden vóór een stillen tuin, wendden naar een ingang-achter en vonden de huisvrouw op haar 'jour', in wat ééns schilders-atelier, daarna Renan's boekerij geweest is,

bedevaart-plek bij uitnemendheid! Bij een raamdeur een theetafel-hoek: hoek van die waarlijk geweldige ruimte, waar een eeuw geleên in het groot is geschilderd, die later door den ingetrouwden geleerde werd genaast, en die zóó is gebleven, pieus gehandhaafd. Dáár zijn borstbeeld, dáár het portret, welbekend, dat Bonnat heeft geschilderd. Even breekt onze komst een gesprek af, dat drie personen levendig voeren. Ik begrijp niet onmiddellijk waar 't over loopt. Het heeft een patriotschen klank. Maar scherp luisterend, what 's the matter? Groote goden, een bokswedstrijd, een ‘kamp’ vandaag in Amerika. Een Franschman blijkt er de ééne vechter. Zal hij, Carpentier, het wel zeker winnen? Is het mógelijk dat hij verliest? De vrouw des huizes draagt zwart van rouw. Er zijn een tweede dame op leeftijd en een jong vrouwtje, haast nog een meisje. Later komt er een jong-mensch. Er is thee met geroosterd brood en gebakjes. Het is een deftige five-o'clock en men bespreekt *het* feit van den dag: den boksstrijd, *nu* daarginds aan den gang. Werkelijk spreekt men er over niets anders. Met name de gastvrouw denkt aan niets anders. Ik tracht... ik begin met Bonnat's portret. Of de buste niet wel ìets meer zegt? Even glijdt het gesprek Renan langs. Doch gestadig ervaart mijn beduusdheid het sterker: al zit ik nu in het huis van Renan, al is deze ruimte, door de afmeting indrukwekkend gelijk een ridderzaal, in hoogte naar een bedehuis reikend, *zijn* werkplaats, ik stoor vooringenomenheid, zoodra ik beproef het gesprek te leiden naar iemand anders dan den bokser. Ik noem den titel van een boek, door *zijn* kleinzoon, haar zoon, geschreven. Er trekt iets in het bleek gelaat. Zij antwoordt: ‘U weet dat ook die is gesneuveld, mijn beide zoons heb ik verloren’... En ik herinner mij den zin uit de anonieme voorrede der *Pages Choisies,* volgend op dien over het een-einde-stellen aan de legende van Ernest Renan's scepticisme: ‘Il nous suffira de rassembler ces pensées vieilles de plus d'un quart de siècle et auxquelles la mort des deux petits-fils de Renan, tués à l'ennemi en 1914 et 1917, prête un caractère pathétique, pour que les esprits réfléchis y trouvent la réponse à ces banalités’.

Als iets pathetisch' óók, iets tragisch', begrijp ik de belangstelling dezer fijn-beschaafde vrouw-in-rouwkleeding voor den uitslag der ruwheid daarginds. Mijn eerste indruk bij dit

aanhooren van een onderhoud is dus waarlijk juist geweest. Diepst-beproefde vaderlandsliefde ziet in dien bokser die Franschman is, een drager van de Fransche eer! Zóó zwaar heeft de dochter van Ernest Renan aan *de* Zege mee-betaald, dat zij bij 't pogen naar roem van een Franschman de nationale eer op het spel ziet, ook al is het een boksvertooning.

En niet voor 't eerst vroeg ik mij af, of het Fransche volk de zege van 1914 niet moeilijker draagt dan de nederlaag van 1870.

***

Drie weken later reed ik op een tweewielig karretje van Guimiliau naar Lampaul en Landivisiau. Ik zal u gaarne nader vertellen, waarom mijn jongen en ik het bonte strandleven van Paramé (St. Malo) voor de stille landelijkheid dezer dorpen in Finistère na tien uur sporens in boemeltreinen hadden verruild. Des morgens waren wij van St. Thégonnec komen wandelen. Nu, na het overvloedig maal in de opkamer der Auberge des Voyageurs, hadden we de hupsche deerne die na den landwijn de koffie bracht, op ‘le commissionnaire’ afgezonden en de door dezen bedongen prijs was bescheiden, ook zonder het valuta-verschil. Zoo deinden en schokten we over den weg, hoog op de in riemen bengelende plank. De voerman, schrijlings op de voorbank, den stroohoed achter op het hoofd, had ook daarstraks zijn maal genuttigd, was juist als wij in de beste stemming en wist dat het paard tot taak had te draven. De ervaring, den vorigen avond bij de hospita van het ‘Grand-Maison’ te Saint-Thégonnec opgedaan, die op haar gissing: ‘Américains?’ tot bescheid krijgend: ‘Hollandais’, onmiddellijk antwoordde: - ‘Et le Kaisèr?’ en daarna: - ‘A-t-il payé ses impôts?’ deed ons beseffen dat de staatkunde ook voor deze beminnelijke schuilhoeken der... nu ja, der beschaving, dank zij de krant, geen geheimen behoudt. En ik dacht het slim beleid, gegeven de intransigentie der zon en de welgeluimdheid van voerman en paard, beiden blijkbaar doorvoed en doordrenkt, niet aan royalisme te doen, maar op de vraag van ‘le commissionnaire’, of men bij ons namen van Fransche staatslieden kende, Millerand te noemen en Jean Jaurès. Met even zuivere animo zou ik van Clemenceau en van Poincaré hebben ge-

sproken, zelfs, zoo ik vermoeden kon dat dit plezier deed: Rochefort of le brav' général Boulanger hebben herdacht. Doch juist zooals op een warmen middag er plotseling door het luchtruim een schicht gaat die de gedachte brengt aan onweer, flitste er een dreiging door 's voermans oogen en minachtend tartte hij: ‘Zoo! Jaurès! Nou maar... weet u, 't is maar goed dat ze die 'n kogel door de kop hebben gejaagd!’ En daar mijn oog hem nederig aanzag, met een maximum van ondervragende belangstelling, ging hij, na een zweeptik, voort: - ‘De graaf de Mun, dat was een man. Onze graaf Albert de Mun! Een graaf, maar een màn en een vriend van het volk’...

Zoo kwam ik, dien warmen Julimiddag, deinend en hotsend over den heirweg, een prachtig onderhouden weg, net als een montagne russe hoog naar boven en weer omlaag gaand en dit zeker wel twaalf keeren; zoo kwam ik mij den *Kring der Gemeenschap* van professor Quack te herinneren en wat ik daaruit wist van het ‘oeuvre der cercles catholiques’. Hij, die nu gezant in Den Haag is en vroeger onder den schuilnaam Sybil croquis parlementaires schreef in de *Revue des Deux Mondes,* heeft van de Mun's welsprekendheid geschreven: ‘elle était toujours en surplis blanc’. Ook deze vergelijking herinnerde ik mij uit Quack's opstel en hoe zou zij mij niet in de gedachte zijn gekomen, nu ik vluchtig drie dorpjes was afgereisd, om roomsche kerkeschatten te zien, waarbij ook vaandels en kazuifels? Tegen Gambetta's ‘le cléricalisme voilà l'ennemi’ heeft ditzelfde Finistère hem, den graaf, nu bijna een halve eeuw geleden naar de Kamer gestuurd en thans wordt hij nog uitgespeeld tegen mij die, toen we gisteravond te St. Thégonnec aankwamen, niet een dorp in de diepte van het prachtige heuvelland zag liggen, maar een kerk met een rand kleine huizen erom; terwijl ik gereisd was naar ‘'t land *van* Renan’...

De Mun, schrijft Quack, heeft gepoogd ‘het oude Frankrijk met het nieuwe te verzoenen’. ‘De twee klassen in de maatschappij, die de revolutie had gescheiden, en die het socialisme tegen elkander ten strijde aanhitste, moesten worden vereenigd. En ziedaar: de werklieden bedankten op veel plaatsen voor de voogdij der hoogere standen’. En de satanische *Figaro,* werkelijk, de *Figaro!* vroeg: ‘Les ouvriers

chrétiens sont-ils si coupables d'ambitionner une part plus large et une liberté plus entière dans la direction de leurs propres affaires?' Dat venijnig artikel (Mei '97) is nu ook al een kwart-eeuw oud; evenals de enquête van Jules Huret, die toen van Guesde kreeg te hooren, dat heel de sociale werkzaamheid van de Mun niets dan een 'machteloos pogen (was) om een afleiding aan het socialisme te bezorgen'.

Deze revolutionaire zelfverzekerdheid ten spijt, zit ik hier achter een jongen dorper, die gretig, ondanks het zengen der zon, zijn paard voor mij vijf uren ver laat draven, en hoor hem wreed-zijn voor Jaurès en van de Mun: 'dat was een man', nadat ik van den vermoorde dorst reppen, in de meening den kerel plezier te doen.

Het katholieke Bretagne?

Ja...

Nazaat van Helvétius den Encyclopedist, heeft de Mun de Revolutie als een dochter van Encyclopedie en Hervorming bevochten. En de Nederlandsche geschiedschrijver dier dochter van de Revolutie, het Socialisme, heeft, ook al meer dan een kwart-eeuw geleden, zijn opstel over de Mun besloten met te erkennen, dat deze 'op het einde der eeuw in Frankrijk een dergenen (was), die het sterkst (deden) gevoelen, dat het godsdienstig stelsel der katholieke christelijke kerk nog een groote functie heeft te vervullen'.

Men raakt in deze jaren der geen voldoening schenkende oorlogsoverwinning van de juistheid dezer bewering niet alleen in Bretagne overtuigd. De Kerk, meer dan het Fransche volk, heeft baat bij de moeilijke zege gevonden. De dure inspanning werkt zwaar na, ik heb het niet enkel aan die belangstelling eener rouwende moeder voor een bokswedstrijd bespeurd. Poincaré toont het dagelijks. Vandaar dat Renan moest worden... verdedigd met citaten van vaderlandsliefde. Maar heeft hij zich ook niet den moed als een hoogmoed veroorloofd van boven het gewoel te blijven, niet slechts in de meening over Duitschland? Hierin was hij stellig wijsgeer. Met het oordeel van deskundigen over de waarde zijner filozofie, als van heel zijn wetenschappelijk werk, heeft de beteekenis zijner levenshouding niets te maken. Zij had de hoogheid van den wijze. De pelgrim van den Akropolis is blijkens het prozagedicht, zijn Gebed, dat tot het groote proza

hoort van Frankrijk, geknield voor de godin, ‘dont le temple est une leçon éternelle de conscience et de sincérité’. Zijn besef van het goddelijke is vooral een dorst naar volstrekte waarheid: die waarheid, die nooit is de waarheid-voor-velen. Lees, wat hij schreef en drukken liet tijdens en na den verloren oorlog. Lief had hij den Duitschen geest gehad; toen, om dien oorlog, verklaarde hij te zullen zwijgen, daar hij niet wilde prediken haat. Met zulke gezindheid bereikt men het volk niet. Deze zoon uit het volk, wiens uiterlijk Georg Brandes geestig heeft gekenschetst door er zijn eigen ‘la science est roturière’ op toe te passen, was een aristokraat van den geest. Hierdoor behoefde hij thans nog pleidooi, toen men de hulde des volks voor hem vroeg. Mijn Bretonsche voerman zou hem niet lusten.

En toch is Renan zeer innig Bretanjer; al dàcht hij anders dan mijn voerman. Toen deze te Landivisiau paard en wagentje onbewaakt staan liet op het van zonnigheid dorre plein en ondanks de twee-uurs-hitte winkeltjes en gesloten woninkjes met ons afliep om vreemdelingen, van wie hij wist dat ze niet eens roomsch waren, zonder eenige fooibelofte te helpen zoeken naar oude lappen met heiligen-voorstellingen, toonde hij, met Bretonsche vriendelijkheid en tot het zorgelooze gaande opgewektheid, die eigen-belangstelling in al wat reliek is, welke zijn grooten geleerden gewestgenoot naar de heilige Oostersche plekken heeft gedreven. En ik dacht aan den lijdensmoed, waarmee die geleerde, acht-en-dertig jaar oud, in de kleine Syrische woning van Amschit de eerste lezing van het *Vie de Jésus* schreef, met zijn dood-zieke zuster bij zich, zelf door zulke koortsen gekweld, dat hij er bewusteloos neerviel en men zijn blaadjes handschrift vond op de mat die zijn schrijftafel was. Tragisch-ontroerend is daarbij de gedachte aan de engel van toewijding die ‘Ma Soeur Henriëtte’ geweest is. Doch hoeveel eerbied vraagt ook de vrome overgegevenheid-aan-het-Werk van hem, die een goddelooze zou worden gescholden, juist om wat hij dáár volbracht. Het schrijven in dat land, zoo meldde hij aan zijn vriend Berthelot, was moeilijk en vermoeiend, want in heel den Libanon was geen tafel te vinden en niets was akeliger dan te schrijven op de hand of op de knie, zooals men daar de gewoonte had te doen. En dan de schrikkelijke hitte! Toch,

'*ivre de la pensée qui se déroulait devant moi',* doorleefde hij er uren, zóó zalig, dat de eeuwigheid er op mocht gelijken. Niet voorzag hij de smart die hem wachtte. Doch toen hij vele jaren later zich zette tot het voorbericht der *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse,* waarin hij ook zijn zuster herdenkt, begon hij met aan de legende der ondergeloopen Ville d'Is te herinneren: 'Il me semble souvent que j'ai au fond du coeur une ville d'Is qui sonne encore des cloches obstinées à convoquer aux offices sacrés des fidèles qui n'entendent plus'. Dit klokgeluid schonk hij der literatuur: het menschelijke, het dichterlijke van wat geen oceaan verzwelgt.

J. DE MEESTER.

(Slot volgt).

Van keizers en koningen.

> For God's sake let us sit upon the ground, And tell sad stories of the death of kings.
> SHAKESPEARE, *Richard II.* III, 2.

De keizers raken uit den tijd, voor het oogenblik.

In wezen zijn zij wel onvergankelijk, want wie kan zich een toekomst denken die niet, hoe verweg ook, eenmaal ergens zou brengen tot een punt, waar de sterksten weer worden omhooggestooten boven de massa uit, en nieuwe heerschersgeslachten stichten, voorbestemd om op hun beurt eens weer teniet te gaan in de verstarring en het van binnen voortwoekerend verval aller erfelijke macht. Maar voor de laatgekomenen der oude dynastiën is het heden verdonkerd. De laatste der Westersche keizers uit de twintigste eeuw heeft kortgeleden in ballingschap bruiloft gevierd; en schijnt zijn voorbereidselen te willen treffen tot een vreedzaam en genoeglijk levenseinde, een late bloei van geluk als het kan, geluk waar zich toch altijd wel de wrange nasmaak mee zal mengen van verloren grootheid.

Hoe menig vorstenlot moet zijn ten eind geloopen in vereenzaming en ontgoocheling, meestal verzwegen. Wilhelm II zwijgt niet, maar werpt de wereld zijn gedenkschriften toe, - een geduldig aan elkaar geregen kralenketting van kleine verontschuldigingen, kleine aanklachten en kleine betreuringen zonder dat ooit de versmelting tot een vast geheel werd bereikt. Uit den chaos van beelden en herinneringen, die een verbrijzeld verleden om hem heen verstrooid liet liggen, grijpt hij telkens iets beet en tilt het voor eigen oogen en voor die

van zijn lezers omhoog om het snel weer te laten vallen, en zijn hand uit te strekken naar een ander brokstuk van de scherven.

Een groote en zachte deernis, alle oordeel omsluierend, is het wat allermeest nablijft uit de lezing van dit boek, deernis voor den mensch, die door zijn wezensaard gedwongen werd om binnen zoo engen cirkel den naschijn van een voorbijen tijd, en zijn eigen opgang en ondergang daarin, te aanschouwen. Drift of ontroering sleepen hem op geen enkele bladzij mee, en tot welk een gezuiverd hoog inzicht had juist die koele blik hem kunnen verheffen, - maar zijn eenige hartstocht is de hartstocht der retrospectieve verklaring. Nauwkeurig houdt hij boek er van, hoe in de glijding der dagen en jaren de veranderingen elkaar volgden, ernstig naspeurend waar ooit fouten werden begaan of kansen verzuimd, waar soms een onvoorzichtig woord te vroeg of een verzoenende daad te laat kwam. Hoe werd toch het wereldgebeuren tot dien woesten stormloop opgezweept, - en alles tegen hem zich keerend? Neen, drift is er nergens, hoogstens een gemelijk zelfbeklag, dat de soms afmattende optelling van personen en feiten doortrekt. Tusschen de veelheid der gebeurtenissen verschuift langzaam, als een rondedans van statige marionetten, de rij der wisselende rijkskanseliers, allen wijs naar de mate van hun verstand, allen van goeden wille, en allen machteloos om met hun handen een waterval tegen te houden. Zoo vele anderen bewegen nog daarnaast, vreemde vorsten of dwingelanden in het klein aan zijn eigen hof, met ruwe of domme vingers vaak ingrijpend in het wijs bestier van den aan een constitutie gebonden monarch, buiten zijn schuld. En schuld moet er toch bestaan, menschenschuld, - waar valt zij eigenlijk aan te wijzen? Het is een zoeken zonder rust of einde, en gedoemd tot niet-vinden. Als een arm vliegje ziet men hem die zoo zoekt, stuiptrekkend in het web van dien genadeloos voortwerkenden wever, den wereldgeest. En zoo bevangen in eigen wee, zoo vol van de vraag hoe toch dit weefsel hem verstrikte, dat nooit even het reddend uitzicht voor hem opengaat, waarvan men hem zoo graag den troost zou gunnen. Want als de door een spinneweb verlamde vlieg ook maar eenmaal, hoe vluchtig ook, oog krijgen mocht voor het grootsche en wondere samenstel van het moordnet dat

haar omsnoert, zou zij toch voor dat enkele oogenblik boven alle angst en pijn uit zijn.

Maar aan Wilhelm II bleef deze verlossing ontzegd. En achter zijn grijzend hoofd, vol ijver gebogen over de schrijftafel te Doorn, zijn nerveus-bezige handen, in onbewuste hardheid zijn eigen vonnis bedachtzaam overleverend aan het nageslacht, doemen schaduwen op van vroegere keizers en koningen, ook schrijvend maar hoe anders... De nevelige gestalte van een nog jongen man, tenger en huiverig neergehurkt op den naakten grond, met oogen verdwaasd van wanhoop uitstarend in het zwarte ledig - Richard II zooals Shakespeare hem schiep, als kind al tot koning gezalfd, maar zijn leven lang meer overheerscht dan zelf regeerend, voor één eigen fout tienmaal de schuld van anderen boetend, en misschien enkel in het vermogen om te lijden tot een mensch volgroeid. Eigenlijk schrijft hij niet, dadenschuw tot het laatst, alleen zijn verbeelding wenscht zich de geheele aarde om in haar stof met zijn tranen een merkteeken te mogen laten van zijn leed, zooals de regendruppels grillige figuren tikken in het vochte zand. Allengs bevolkt zich het ledig voor zijn oogen, en iets van de kille beklemming, waarmee het hem omhulde, wijkt. Een somberen stoet ziet hij voorbijtrekken van doode koningen, velen gesneuveld in eerlijken strijd, anderen vermoord door open haat of veinzenden liefde-schijn, enkelen gestorven in wilde angsten, opgeschrikt door de spooksels van zelf-begane misdaden. Als een draaikolk waardoor hij zich voelt ingezogen, beweegt daar vóor hem het noodlot van allen die onder een kroon gebukt gaan. Zijn eigen klein koningsleven ziet hij mee verbloeden onder den greep van de algemeene wet, die altijd bevrijding schenkt aan het eind. Elke persoonlijke toekomst is voor hem uitgewischt, en vol gelatenheid is hij bereid de plaats te aanvaarden, die hem wacht tusschen die gekroonde slachtoffers. Onder de eerste dreiging van het onontkoombare, dat hem weldra zal meesleuren, heeft hij even verruimd ademgehaald, en geen latere uren van kleinmoedigheid of krachteloos verzet kunnen de heugenis van dat bevrijdend moment in hem verduisteren.

Duidelijker van omlijning, ook dichterbij in den tijd, verschijnt naast hem de schim van een grijsaard, een uitgemergeld lichaam, vol pijnlijke inspanning rechtzittend op een veldbed,

de oogen nog fel-brandend uit het perkamenten gezichtsmasker, met door ouderdom verkromde en van koorts trillende vingers die twee korte brieven opteekenend voor zijn zoons, die alles zijn wat hij aan zelfgeschreven herinneringen naliet, - Aurangzeeb, niet de edelste, maar zeker een van de geweldigsten onder de Mohammedaansche keizers van Indië, die eerst ruim tweehonderd jaar geleden stierf. Geen onttroonde en geen banneling, maar door wellicht nog onbarmhartiger lot voortgedreven. Bijna negentig jaar oud, na een regeering van haast een halve eeuw, was hij gedurende de laatste twintig jaren van zijn leven, den tijd waarin meestal voor ieder mensch de rust begint, uitgetrokken tot eén langen veroveringstocht, in forten en kampen een steeds opnieuw opgejaagd leven leidend vol ontbering en gevaren, terwijl tegenslag en mislukking meedoogenloos al zijn plannen vervolgen. Niet onvoorbereid greep hem te midden van die wanhopige worsteling de dood. Hij voelt zijn zwarte schaduw over zich saâmtrekken, elken dag hoort hij zijn doffen tred naderbij komen, en in den ouden vechter verheft zich de sterke wil om dezen laatsten tegenstander, over wien hij niet kàn zegevieren, tenminste waardig onder het oog te zien. Onverzeld wil hij hem ontvangen, en met koelen opzet maakt hij het stil en ledig om zich heen. Een vrouw is aldoor met hem geweest die laatste maanden, nooit falend in zorg en trouw, de moeder van zijn jongsten, aan zijn hart dierbaarsten zoon, en zij fluistert dat zij met hem sterven wil... Vermoeid weert hij haar af, - wat zal een vrouw naast hem in de ontzachelijke eenzaamheid waarin hij zich voelt wegzinken? En ook: de dood wacht elk sterveling op het rechte uur, waartoe dan deze misplaatste overhaasting van het onafwendbare? Een andere, jongere vrouw buigt zich over hem, zijn lievelingsdochter, en zij lijkt bitter bedroefd. Maar haar treurende kinderliefde ontroert den stervenden vader weinig, - hem kwelt een twijfel: zijn haar tranen echt? Misschien heeft hij in zijn lang vorstenleven zelf te vaak gehuicheld, om niet achter het veilig masker der smart overal belangzucht of ongeduld te argwanen. En vrouwenharten heeft hij altijd bedrieglijk bevonden. Toch, de vrouwen mogen blijven, en doen wat der vrouwen dienst is bij een doodzieke.

Alleen van mannenvriendschap, de hechte en betrouwbare,

maakt hij zich welberaden los, en neemt hooghartig den dood het werk der verscheuring uit handen. Zij drie nog levende zoons had hij al vroeger van zich gezonden, den oudste, weinig beminde, het eerst en naar de uiterste grens van het rijk. En alle drie zoo ver mogelijk uit elkaar, indachtig waarschijnlijk aan den broedermoord waardoor hij, zelf een jongere zoon, zich indertijd den troon veroverde, en in den wensch, zijn kinderen voor die wroeging te bewaren. Nu is de tijd gekomen dat ook zijn trouwste vriend en veldheer, zijn latere levensbeschrijver Eradat Khan, moet gaan. Hem geeft de keizer een opdracht, die hem weken lang van het kamp zal verwijderd houden, zoodat hij zeker niet kan weerkeeren vóor het einde. Maar in den laten avond vóor den dag dat hij zal reizen, laat Aurangzeeb hem nog eenmaal tot zich roepen in zijn tent, en spreekt woorden van afscheid, zachte, bijna teedere woorden:

'Afwezigheid zal nu tusschen ons zijn, en het is onzeker of wij elkaar ooit zullen weerzien. Vergeef daarom al wat ik met of zonder opzet tegen u misdreven heb, en spreek driemaal uit een oprecht hart de woorden: "ik vergeef". Daar gij mij lang gediend hebt, vergeef ook ik u, wat gij bewust of onbewust tegen mij mocht hebben misdaan.'

Eradat Khan, waar hij dit vertelt, voegt er bij dat de snikken lang zijn keel toesnoerden, eer hij aan het verzoek van zijn gebieder kon voldoen. Dan eindelijk, geheel alleen gebleven, zooals zijn verlangen was, schrijft de keizer-vader twee afscheidsbrieven aan zijn zoons. De oudste zoon, al bijna twintig jaar in halve ongenade levend - kroonprinsenlot ten allen tijde - schijnt ook uit de laatste gedachten en wenschen van zijn vader verbannen, tenminste slechts terloops wordt hij door dezen genoemd. Alleen aan de twee jongeren schrijft hij, en geeft elk van hen, behalve wat praktischen goeden raad, een stuk levensbiecht mee als beste erfdeel. Maar welken vorstenzoon heeft ooit zulk een erfenis gebaat, eer hij zelf de macht dronk en haar droesem? Dit is de eerste brief:

AAN SHAH AZIM SHAH.

Gezondheid en heil. Mijn hart is bij u. De ouderdom is gekomen, zwakheid overmant mij, en de kracht heeft al mijn leden verlaten. Een vreemdeling kwam ik in deze wereld, en een vreemdeling verlaat ik haar.

Ik weet niets van mijzelf, weet niet wat ik ben, noch wat mijn bestemming is. De korte pooze die in heerschappij voorbijging, liet enkel droefheid na. Ik ben niet de wachter en beschermer van het rijk geweest. Mijn kostelijke tijd is in ijdelheid teloor gegaan. Ik had een raadsman in mijn eigen woning, maar zijn klaar licht werd niet gezien door mijn omnevelde oogen. Het leven is niet duurzaam, daar blijft geen spoor van den adem die verging, en alle hoop op de toekomst is verloren. De koorts heeft mij verlaten, maar er is niets van mij over dan vel en been. Mijn zoon Kaum Buksh is niet ver weg, gij mijn zoon, zijt nog dichterbij. De eerwaardige Shah Alum [de latere Bahadoer Shah] is ver weg ... De kampvolgers zijn hulpeloos en verschrikt, vol droefenis evenals ikzelf, en onrustig als kwikzilver. Gescheiden van hun heer, weten zij niet meer of zij een meester hebben of niet.
Ik bracht niets mee in deze wereld, en behalve de kwalen en gebreken der menschen, draag ik niets daaruit mee. Ik ben beangst voor het heil mijner ziel, en voor de martelingen waarmee ik misschien zal worden gestraft. Hoe sterk ook mijn vertrouwen is op Gods genade en goedheid, toch laat de vrees om mijne daden mij niet los. Maar als ik heengegaan zal zijn, is ook de overdenking voorbij. Geschiede dan wat wil, ik heb mijn schip aan de golven toevertrouwd. Hoewel de voorzienigheid het kamp zal beschermen, toch is, voor de uiterlijke dingen, ook de inspanning van mijn zonen onmisbaar. Geef mijn laatste gebeden aan mijn kleinzoon dien ik niet meer zien zal, maar het verlangen is levend in mij. De Begum schijnt bedroefd, maar God alleen kent de harten. De dwaze gedachten der vrouwen brengen enkel teleurstelling. Vaarwel, vaarwel, vaarwel ...

De allerlaatste woorden die hij schrijft, zijn voor den jongsten, meest van al geliefden zoon, zijn zorgenkind tevens, die zelden naar wijzen raad wou luisteren, voor wien hij toch hoopt, dat het hem mag gelukken de anderen te verdringen bij het grissen naar de vrijgeworden kroon... wonderlijk hardnekkige rest van aardsche eerzucht ten bate van een ander in een vorst, die aan zichzelf zoo diep haar onwaarde heeft ervaren en de schijnglorie der macht zoo heeft doorgrond:

AAN PRINS KAUM BUKSH.

Mijn zoon, naaste aan mijn hart. Hoewel ik, op de hoogte mijner macht en door God voorgelicht, u raad gaf en mij vele moeiten voor u getroostte, toch hebt gij, daar zulks niet de goddelijke wil was, niet met de ooren der volgzaamheid geluisterd.
Nu ga ik heen als een vreemdeling, mijn eigen onwaardigheid bejammerend, maar wat baat het? ik draag de vruchten van mijn zonden en ongerechtigheden met mij.
Wondere Voorzienigheid! Eenzaam kwam ik hier, en eenzaam ga ik weg. De leider van de karavaan heeft mij verlaten. De koorts, die mij twaalf dagen lang kwelde, is van mij geweken. Waarheen ik mijn blikken

wend, zie ik de godheid alleen. Mijn vreezen voor het kamp en voor mijn volgelingen zijn groot, maar helaas ik ken mijzelf niet. Mijn rug is gekromd door zwakte, en mijn voeten hebben de macht tot beweging verloren. De adem die omhoog steeg is weg, en liet zelf geen hoop na. Tallooze misdaden bedreef ik, en ik weet niet welke straf mij wacht. Hoewel de Beschermer der menschheid het kamp zal behoeden, toch moeten ook de geloovigen en mijn zonen waakzaam zijn. De voogdij over een volk is de taak, door God mijn zoons opgelegd. Waak er voor dat geen der geloovigen gedood wordt; of hun bloed zal komen over mijn hoofd.
Ik beveel u, uw moeder en uw zoon aan Gods hoede, daar ik zelf heenga. De pijnen des doods naderen haastiglijk. Uw moeder was met mij tijdens mijn ziekte, en wil mij vergezellen in den dood, maar elk ding heeft zijn vastgestelden tijd. - De hovelingen en dienaren, hoe vol bedrog ook, mogen niet hard behandeld worden. Het is noodig uw doeleinden te bereiken door toegeven en sluwheid. Strek uw voeten niet verder uit dan uw rok lang is. De klachten der onbetaalde troepen zijn nog dezelfde.
Ik ga heen. Wat ik gedaan heb, hetzij goed of kwaad, het was voor u. Beoordeel het niet verkeerd, en herdenk het booze niet dat ik u mocht hebben aangedaan; opdat niet hiernamaals rekenschap van mij gevorderd worde. Niemand heeft het heengaan van zijn eigen ziel aanschouwd: maar ik zie dat de mijne heengaat.

'Strek uw voeten niet verder uit dan uw rok lang is...' de stijve, op den grond rustende vrouwenrok, die bij de kleedij der Oostersche vorsten uit dien tijd hoorde. Neen, aan der wereld lusten en listen is hij bij lange na nog niet afgestorven, de vader die in zijn laatste uren dergelijke lessen uitdeelt aan den zoon, dien hij zich in zijn hart zoo vurig tot opvolger wenscht.

Ach, de kortzichtigheid van alle menschelijke voorzorg - in den broederstrijd, die noodwendig na 's keizers dood opvlamde, sneuvelden binnen het jaar zijn beide lievelingszonen. De geminachte oudste, Bahadoer Shah, werd regeerder van het rijk, en - weldadige ironie der geschiedenis - een wijs en rechtvaardig heerscher, voor vier korte jaren.

Een niets-ontziend machtbegeerige, een fanatiek overweldiger en onderdrukker der niet-Islamietische volkeren, een somber wreedaard, - zoo kenschetsen Aurangzeeb zijn eigen daden. Een koudbloedig huichelaar, die reeds als jonge man zijn eerzucht schuilhield achter een mom van valsche vroomheid - zoo is hij vaak door onpartijdigen beoordeeld. Maar doet de overpeinzing van deze brieven zulk een vonnis niet lichtvaardig lijken? Het leven is zoo lang, en de begeerten en

driften der menschen zijn velerlei, en wisselen daarin van kleur als het oppervlak van water onder het licht der verschillende daguren. Er valt toch wel, wat ook in ruim zeventig jaren aan dwingelandij en rooflust daartusschen ligt, een rechte lijn te volgen van den achttienjarigen prins die de wereld wou verzaken, en inderdaad een jaar lang in een uit de rotsen gehouwen cel nabij Kirki de kluizenaarseenzaamheid verdroeg, naar den afgeleefden geweldenaar, die op zijn verlaten kampbed zoo scherp het wezenlooze van alle aardsche macht doorziet, en bij het scheiden van de wereld, vóor het betreden van den weg dien elk mensch alleen moet gaan, zoo zwaar de omklemming voelt van eigen zonde en onwetendheid. En zouden niet zijn levensherinneringen, had hij tijd en lust gevonden om ze te boeken, zijn lezers hebben meegedwongen onder het geweld van een forschen menschengeest, sterk in al het kwade, maar sterk ook in het doorvoelen van de daaraan voor hemzelf inhaerente vergelding? -

Het is maar een dunne, denkbeeldige draad waarmee deze drie vorstengestalten hier aan elkaar werden verbonden. De verschillen liggen overal voor de hand. De geduchte Oostersche despoot, als hij zijn ziel doorzoekt, ziet de onvermurwbare heugenis voor zich oprijzen aan daden van verraad en wreedheid, waarvoor het zachter wezen van den laat-Germaanschen keizer zou zijn teruggedeinsd eer hij ze bedreef, - evenals de strakke waardigheid van den stervenden fatalist voor den in het aangezicht van den dood licht bewogen Westerling iets onbereikbaars blijven moet. En de tragische figuur van Richard II kan men zich kwalijk verbeelden, na zijn onttroning oudwordend als een rustig landedelman, ter verpoozing boomen rooiend in de bosschen rondom Pomfret castle. Maar de lijnen der gelijkenis verliezen zich in het ongeziene. Wie zal zeggen of niet onder het uitwerken van zijn gedenkschriften, Wilhelm II bijwijlen in stille nachten om zich heen de wemeling heeft ontwaard van een schare bloedige koningsschimmen, hem tot zich wenkend als een der hunnen... Ook ligt zijn leven nog niet afgesloten - en zou daarin een late dag kunnen aanbreken, waarop hij twee of drie bladzijden neerschreef, bestemd voor zijn jongsten zoon alleen, maar voor heel de wereld getuigenis afleggend van een zwaar doorleefd menschenlot.

En wie de parallel tot het einde mocht willen doortrekken, kan verder mijmeren: zou wellicht eens nog, over een nieuw Duitschland, een door tegenspoed wijs geworden, zachtmoedig vorst heerschen? De oudste zoon van Aurangzeeb was vieren-zestig jaar, toen hij aan het regeeren toekwam...

K.C. BOXMAN - WINKLER.

Een portret van Vesalius door Titiaan?

Ter gelegenheid van de Vesalius-herdenking in Januari 1915 zijn er in ons land verschillende bijdragen tot de kennis van den grooten anatoom en zijn werk geleverd, en de Heer J.G. de Lint te Gorkum heeft toen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde,* ook een artikel *Over de portretten van Vesalius* gepubliceerd, dat van veel kennis en speurzin getuigde. Toch is, naar ik meen, de schrijver er in die beschouwing niet toe mogen geraken, met voldoende stelligheid een geschilderd portret van Vesalius aan te wijzen. Hijzelf geeft trouwens te verstaan, dat het laatste woord in deze materie nog niet gesproken is. In verscheidene musea vindt men portretten, welke Vesalius heeten voor te stellen, portretten echter, die onderling zulke belangrijke verschillen vertoonen, dat zij onmogelijk een en dezelfde persoon zouden kunnen weergeven. En één onaanvechtbare beeltenis vindt men daaronder niet.

Slechts van één portret, en een niet-geschilderd, zoo stelt de Heer de Lint voorop, staat het onomstootelijk vast, dat het den grondlegger der menschelijke anatomie voorstelt, namelijk datgene, wat gevonden wordt in zijn *Humani corporis fabrica.* Het is een houtsnede, vrijwel zeker door zijn voortreffelijken medewerker, Jan Stephan van Calcar geteekend, en 1542 gedateerd. De Heer de Lint geeft dan de kenmerken van het daarop weergegeven gelaat.

De neus heeft een eigenaardige, dopvormige punt. De mond is fijn besneden en door een smallen knevel beschaduwd. De

oogen staan schrander en geven den indruk van groote wilskracht, wat nog verhoogd wordt door den ietwat hoekigen vorm der wenkbrauwen. Het voorhoofd is hoog en vertoont sprekende knobbels, terwijl de inplanting van het haar aan weerszijden boven de slapen terugwijkt. De baard is vol en vierkant geknipt.

Ik zou hier nog aan toe willen voegen, dat tusschen de knobbels boven de wenkbrauwen een diepe, loodrechte geul ligt, dat de achterschedel ongewoon zwaar geformeerd is, en dat het wit van de oogen opvallend sterk spreekt, als bij iemand die met de oogballen rollen kan.

Verschillende vroegere beschrijvers van dit portret vermelden nog als bizonderheid, dat Vesalius boven het rechteroog er een kleine moedervlek op vertoont. De Heer de Lint echter, wil aan dat zwarte vlekje geen beteekenis gehecht zien. Naar zijn meening moet, ter verklaring hiervan, het karakter van een houtsnede in het oog gehouden worden, ‘waarbij men toch al zoo groote bewondering moet hebben voor de wijze, waarop grootere en kleinere, dikkere en dunnere lijntjes uitgespaard worden, door het omringende hout weg te snijden’. Er kan, zoo meent hij, bij de bewerking licht een harder puntje in het hout blijven staan. En het feit, dat tal van latere gegraveerde Vesalius-portretten, die toch alle naar dit voorbeeld gevolgd werden, het bewuste vlekje niet vertoonen, bewijst volgens hem, dat men aan dit kenteeken geen waarde mag hechten.

De eerste opmerking van den scherpzinnigen schrijver acht ik bedenkelijk. De tweede nog bedenkelijker. Het bedoelde portret is een oorspronkelijk document, dat niet uit latere, willekeurige interpretaties, maar in zijn eigen aard beoordeeld moet worden. Men kan nooit, aan welke transposities ook, meerdere waarde hechten dan aan de geschiedbron zelve. Maar wat de eerste opmerking betreft, het plekje in de houtsnede zou bezwaarlijk een hard plekje in het hout kunnen zijn, dat was blijven staan. Een houtgraveur kiest zich geen houtsoort, waarin zulke harde plekjes voorkomen. En inderdaad is het ook juist technisch niet wel denkbaar, dat midden in een partij wit, die niet met het burijn, maar gewoonlijk met een guds of beitel gulweg weggehakt wordt, een zwart drukkend stukje, dat dan, als het ware, gelijk een zuiltje in een

vallei zou staan, overbleef. Maar buitendien bestaat het zwarte plekje op deze prent uit vijf, met het burijn scherp uitgesneden puntjes, zoodat het wel degelijk met opzet en zorg uitgespaard werd.

Hier komt nog iets bij. Wanneer men het zwarte plekje voor een toevalligheid zou willen of kunnen houden, dan ware het toch ten eenenmale ondenkbaar, dat twee houtsneden, terzelfder tijd uit twee verschillende houtblokken gesneden, tot precies dezelfde toevalligheid aanleiding zouden hebben gegeven. Want iets wat de Heer de Lint schijnt te hebben voorbij gezien, is, dat het kleinere portret van Vesalius, dat in dezelfde eerste uitgave van zijn *Fabrica* voorkomt, waar hij op de groote titelprent een sectie demonstreert, eveneens, al is het op de veel kleinere schaal niet zóó duidelijk, boven de wenkbrauw het zwarte puntje vertoont. En nog sterker: Het schijnt dat de kop van Vesalius in deze prent niet voor sprekend genoeg gehouden is. Althans werd in de tweede uitgave van de *Fabrica* (1555) de titelprent opnieuw gemaakt, en dat wel nog eens in geheel dezelfde compositie, maar met een anderen en veel duidelijker uitkomenden kop van Vesalius er in. Die nieuwe kop nu is *niet* bloot naar de grootere houtsnede genomen, maar hij vertoont, veel nadrukkelijker nog dan op die grootere prent, het merkteeken boven de wenkbrauw. Als er vroeger een of zelfs twee keer een willekeurig zwart plekje in het voorhoofd was gekomen, zou een houtgraveur dat in een nieuw portret niet zoo duidelijk *weder* hebben geaccentueerd. Vesalius leefde nog, toen deze tweede uitgave in het licht ging, hij moet van het verbeterde portret geweten hebben, en er bestaat alle reden, om deze, zoo kennelijk als een correctie aangeboden, afbeelding voor een bizonder nauwkeurig signalement van den schrijver te houden.

Men heeft dus in elk geval te constateeren, dat drie oorspronkelijke portretten van Vesalius, alle bij zijn leven in zijn eigen boek verschenen, hetzelfde kleine herkenningsteeken vertoonen. Hieruit mag wel met stelligheid worden afgeleid, dat Vesalius' gelaat op die plaats een moedervlek, puist, wrat of lidteeken vertoond heeft. Met alle reden dan ook, hebben vroegere schrijvers hierin een vast uitgangspunt voor identificaties gezocht. Geen der geschilderde portretten echter, waarin men op meerderen of minderen grond de trekken van den

anatoom heeft willen onderkennen, vertoonen dit bizondere teeken. En reeds daarom alleen bestaat er reden, hun authenticiteit te wantrouwen.

Onafhankelijk nu van de in deze reeds betreden wegen, ben ik nog eens op zoek gegaan naar een geschilderd portret van Vesalius, dat naar het leven geschilderd zou kunnen zijn. En ik heb daarbij aanvankelijk gebruik gemaakt van de volgende these. De anatoom was, door het samenwerken aan zijn groote boek, van nabij bekend met Jan Stephan van Calcar, die hem dan ook voor de groote houtsnede in zijn boek zal hebben geteekend. Calcar was echter tevens een gevierd portretschilder. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij Vesalius dan ook wel eens in olieverf geconterfeit heeft. Doch hoè naar zulk een portret, indien het bewaard mocht zijn gebleven, te gaan zoeken? Mij dacht, op deze wijze. De portretten van Jan van Calcars hand geleken in schilderwijze veel op die van zijn leermeester Titiaan. Goltzius getuigde reeds, dat hij de portretten van den leerling voor werk van den meester zou houden. Misschien was het een in dien tijd in zwang zijnde soort van lofspraak, maar van Mander vertelt, hoe de schilders te Napels tegen Goltzius zeiden, dat Calcars ‘handelinghe die van Titiaan soo eygentlijck gelick is, datse den Const-verstandigen van der Weerelt niet soude weten t' onderscheyden’. Mogelijk is het dus, dat er nog portretten door van Calcar op Titiaans naam staan. Het portret van Van Calcars hand in het Louvre, dat men vroeger voor een afbeelding van Vesalius hield, maar dat den Keulenaar Melchior von Brauweiler voorstelt, werd ook langen tijd voor een Titiaan gehouden. Het leek daarom wel de moeite waard, eens na te gaan, of er onder de op Titiaans naam staande portretten, niet een beeltenis voorkomt, die aan Vesalius doet denken.

Met dit oogmerk bladerend in het Titiaan-boek van Oscar Fischel uit de bekende, handzame serie *Klassiker der Kunst,* dat eenige honderden afbeeldingen biedt, werd mijn aandacht al spoedig getroffen door een befaamd schilderij in het Weensche Hofmuseum, waarin men reeds op het eerste gezicht een zoon van het Noorden zou zien. En bij nader beschouwing bleek dit stijlvolle conterfeitsel een steeds meer op-

vallende gelijkenis met de, uit de houtsneden bekende, trekken van Vesalius te vertoonen. Het schilderij wordt een portret van Benedetto Varchi genoemd, maar de identiteit staat allerminst vast. Ten eerste heeft de afgebeelde in zijn type niets van een Italiaan en ten tweede was Varchi (geb. 1502) om en bij het midden van de eeuw, toen het portret moet ontstaan zijn, stellig ouder dan de hier voorgestelde, dien men voor een dertiger zou houden. Morelli zegt, dat eerst in 1783 aan Varchi gedacht is. Het vermoeden scheen te berusten op een gravure van Francesco Allegrini (1729-1773), die echter geenszins teruggaat op dit portret van Titiaan, en er overigens maar een zeer vage overeenkomst meê verraadt. Crowe en Cavalcaselle noteeren dan ook: *not proved to be B.V.* Niemand gelooft tegenwoordig eigenlijk, dat men dezen man in het schilderij heeft te zoeken en de verworpen toeschrijving behoeft ons dus niet in den weg te staan.

Maar nu de gelijkenis van het schilderij met Vesalius. Al de kenmerken, die de Heer de Lint in het authentieke houtsneê-portret aanwijst, evenzeer als degenen, die ik er nog bij mocht voegen, vinden wij hier terug. De eigenaardige neus. De fijn besneden, door een dunnen knevel beschaduwde mond. De oogen met het sterk sprekende wit. (Crowe and Cavalcaselle zeggen van het schilderij: ‘The glance of the eye is lively and bold’). De hoekig opgetrokken wenkbrauwen. Het voorhoofd met de sprekende knobbels en de loodrechte geul boven den neuswortel. De volle en vierkant geknipte baard. En vooral ook de sterk geprononceerde achterschedel.

Van belang is tevens nog om op te merken, dat de eigenaardige inplanting van den baard onder den mond, de teekening van het opvallend kleine oor, en de onder den baard zeer vooruitstekende kin hier geheel met de standaard-afbeeldingen in houtsneê overeenstemmen. Wie vooral het, als een gecorrigeerd portret te beschouwen, kopje uit de titelprent van 1555 naast de afbeelding van het Hofmuseum-schilderij legt, moet dadelijk door de onderlinge gelijkenis getroffen worden. Bij een opvallend onderscheid tusschen de houtsnede en een beweerd geschilderd portret van Vesalius heeft E. Turner vroeger eens gepleit: ‘Les deux visages présentent la diffé-

rence énorme, qui ne peut manquer d'exister entre une gravure de bois, faite à la hâte et un tableau minutieusement achevé'. Hier vindt men zulk een verschil tusschen gravure en schilderij in grondtype en bizonderheden niet. Ik heb mij veertig jaar lang met portretten en portret-gelijkenissen beziggehouden, maar ik heb zelden sterker overeenkomst tusschen een kleine houtsneê en een geschilderd portret kunnen constateeren.

Maar nu de plek boven het oog, die de Heer de Lint, naar ik heb aangetoond ten onrechte, als een herkenningsteeken liet vallen, en die op geen der tot nog toe voor een Vesalius-portret gehouden schilderijen voorkomt! Op de beeltenis in het Hofmuseum treft men haar zeer bepaaldelijk aan. In de groote fotografie van Bruckmann ziet men duidelijk, door de schaduw die er over heen wipt, iets wat het meest op een loodrecht lidteeken gelijkt. En toch biedt zich hier, oppervlakkig beschouwd, één bezwaar. Op de houtsneden staat de vlek boven het rechteroog, - hier boven het linker. Echter vervalt dit bezwaar aanstonds wanneer men in aanmerking neemt, dat de koppen waarschijnlijk op de houtblokken zelf naar de natuur of van een naar de natuur gemaakte teekening genomen werden, waardoor zij dan op de afdrukken vanzelf omgekeerd te zien kwamen. Wanneer dus Vesalius, zooals op het bewuste schilderij, een lidteeken boven het linkeroog had, dan kwam zich dat op de afdrukken van de houtsneden aan de verkeerde zijde vertoonen.

Toch ware ook tegen dit laatste nog iets in te brengen, dat ik, al moet deze kwestie dan nog wat omstandig bekeken worden, hier niet onbesproken wil laten.

De geleerde prentenkenner Paul Kristeller heeft indertijd te Stockholm een teekening gevonden, waarin hij bepaaldelijk meent, een eerste ontwerp van Jan van Calcars eigen hand voor de titelprent van de *Fabrica* te kunnen aanwijzen[1)]. En die teekening vertoont de bekende compositie *niet* omgekeerd.

Ik moet evenwel bekennen, dat het betoog van Kristeller mij verwonderlijk zwak lijkt. Met de door hem zelf uitgesproken meening, dat Calcars teekeningen voor deze hout-

1) Mittheilungen der Gesellschaft für venielfältigende Kunst 1908.

sneden waarschijnlijk ‘direkt auf den Stock aufgetragen’ werden, komt hij al dadelijk in conflict. Of zou Calcar een eerste ontwerp zùs en de teekening op het blok dan in spiegelbeeld daarvan hebben gemaakt? Dit is toch waarlijk niet aan te nemen. Verder moet Kristeller, om zijn toeschrijving plausibel te maken, Calcar's wijze van vorm-aanduiden en zijn gansche manier van teekenen *op papier* radicaal doen afwijken van wat van Mander ons over zijn teekentrant vertelt en wij uit zijn verdere werk weten. Ook zijn er bizonderheden in de teekening, die veel meer aan half precies, half heel vrij copieeren van den houtsneê-afdruk dan aan spontaan inventeeren doen denken. Om te staven, dat ik dit geenszins losweg en pour le besoin de la cause beweer, een enkel trekje. Op de houtsnede wordt het onderbeen van de bukkende figuur onder de tafel afgesneden door het daarvóór uitgestrekte been van den zittenden man. Op de teekening is het been van den zittenden man, zooals Kristeller zelf opmerkt, meer naar voren gelegd. En nochtans houdt het onderbeen van den bukker juist zoo midden in de scheen op, alsof het been van den zitter er wèl, evenals op de houtsnede, het onderdeel van bedekt hield. Des bukkers been zweeft nu van onderen met een stompje in de lucht. Dit lijkt mij een zeer sterke aanwijzing, dat de teekening later naar de houtsnede gemaakt moet zijn. Ook is op deze vermeende ontwerpschets de geheele rechtergrens niet, zooals dat juist bij een schets voor een compositie verwacht mag worden, globaal besloten. Zij is zwevend en draagt de kenmerken van in onderdeelen nageteekend te zijn. Verder blijft het over het algemeen opmerkelijk, dat, terwijl de composities van de teekening en de houtsnede op belangrijke punten afwijken, vele onderdeelen, als oversnijdingen van lijnen en detailleering van koppen en kleederplooien, zoo volkomen kloppen. Wanneer de teekening, met de bedoeling er in te veranderen, naar de houtsnede gemaakt werd, is dit alleszins verklaarbaar. Wanneer zij als een eerste ontwerp zou moeten worden beschouwd echter niet. Om deze en andere redenen veroorloof ik mij dus bepaaldelijk de teekening uit Stockholm *niet* als een ontwerp voor het titelblad van de *Fabrica* te beschouwen, maar als een misschien in Holland vervaardigde transpositie er van. Haar waarde als getuige in het geding vervalt hiermede.

Er valt aan het schilderij in het Hofmuseum nòg een bizonderheid op te merken, die met de groote houtsnede zeer wel strookt. Op die prent uit de *Fabrica* namelijk vertoont Vesalius een eigenaardig gebouwde hand, week en kussenachtig en met fijne, ronde vingers, die wat los, als worstjes, aan de middelhand schijnen te zitten. Datzelfde vindt men bij de linkerhand op het schilderij. De wijsvinger zit daar evenzoo met een kneep aan de fijne maar gevulde middelhand vast, als de pink dat op de houtsnede doet. Men kan hierin dus een bevestiging van mijn identificatie zien.

Zou dit portret nu, wanneer het, zooals ik meen, werkelijk Vesalius voorstelt, in plaats van, zooals wordt aangenomen, door Titiaan, om die reden door van Calcar geschilderd moeten zijn? In geenen deele! Ik ben, aan de hand van een bruikbare these, op zoek naar een van Calcar, in het werk van Titiaan gaan snuffelen, omdat ik er niet in de eerste plaats aan gedacht had, dat deze zelf den beroemden anatoom kon hebben geschilderd. Maar nu ik zoodoende een nooit als Titiaan betwijfeld portret heb aangetroffen, dat een markante gelijkenis met Vesalius aanwijst, zou ik er daarom niet aan denken, dit schilderij naar van Calcar te willen duwen. Een relatie trouwens van Vesalius met Titiaan is op zichzelf verre van onwaarschijnlijk. Op allerlei wijze kunnen de twee mannen met elkaar in aanraking gekomen zijn. Zij moèten elkaar bijna gekend hebben.

Toen Vesalius in 1543 in Venetië kwam, om er over anatomie te lezen, ging zijn roep hem daarheen al vooruit. Een kleiner geschrift van zijn hand met zes houtsneden door van Calcar had er reeds in 1538 het licht gezien. Titiaan was in 1543 in de lagunenstad volop in zijn werk en interesseerde zich levendig voor de ontleedkunde. Door die belangstelling van den echten renaissance-schilder in deze wetenschap alleen al, maar tevens door zijn leerling van Calcar zelf, lag een contact met den grooten anatoom voor de hand. En buitendien onderhield hij voortdurende betrekkingen met Nederlanders. Van Mander teekent Titiaan als ‘hebbende eenighe Nederlanders in huys gehouden werckende’. En juist in dat jaar 1543, toen Vesalius zijn intreê als docent

binnen Venetië deed, was de groote schilder bezig, om voor een in Venetië genaturalizeerd Nederlander, den koopman Giovanni d'Anna, een groot werk uit te voeren. Overigens heeft men zich reeds vroeger Titiaan wel als portretteur van Vesalius gedacht. Een bekend schilderij van hem uit de Pitti heet, al zij het dan ook stellig ten onrechte, den anatoom voor te stellen. Het is mogelijk, dat in deze toeschrijving nog een vage traditie meespeelt, die dan alleen het etiket op een verkeerd schilderij het verdwalen.

In het geciteerde opstel van den Heer de Lint zegt deze van de in elk geval authentieke houtsnede: ‘Het portret geeft ons de beeltenis van iemand met een zeer karakteristiek uiterlijk, zoodat men a priori zou zeggen: “van zoo iemand kan geen twijfelachtig portret bestaan; heeft men hem eens gezien, dan herkent men hem terstond”.’ Ik ben dit met den schrijver eens, en toen ik, met de voorstelling van de houtsneden in mijn hoofd, de afbeelding van het Hofmuseumschilderij voor mij kreeg, meende ik dan ook op slag, daarin Vesalius voor oogen te hebben. Toch moet men in zulke dingen niet te snel willen concludeeren. Het is verscheiden jaren geleden, sinds ik dien eersten indruk kreeg, en ik heb bijna gehoopt, dat sedert dien een ander, onafhankelijk van mij, zijn aandacht eens op de zaak mocht laten vallen. Nu dit echter blijkbaar niet gebeurd is, en een weder opnemen van het geval mijn vroegere meening niet heeft kunnen wijzigen, verstout ik mij, met eenig vertrouwen, deze identificatie, benevens het volle relaas van mijn overwegingen, aan het oordeel van belangstellenden voor te leggen.

JAN VETH.

Belegen scherts.

Paul Lehmann, Die Parodie im Mittelalter. München, Drei Masken Verlag, 1922.

Er is nauwelijks iets zoo belangrijk voor het verstaan van een tijd als het komische, dat die tijd voortbracht. Men zou, wat paradoxaal, kunnen zeggen: voor het verstaan van de zestiende eeuw in Frankrijk kan ik eerder Ronsard en Montaigne missen dan Rabelais. Eerst door den toets van scherts en spot leert men den ernst recht proeven.

Van de komische genres der middeleeuwsche litteratuur heeft Paul Lehmann zich tot één onderdeel bepaald: de parodie, dat wil zeggen de formeele nabootsing van een bekend veronderstelden tekst, met een omkeering of verdraaiïng van den zin en een komische bedoeling. Alleen de latijnsche parodie wordt inderdaad behandeld. De schrijver kiest daartoe een streng wetenschappelijken vorm. Hij spreekt minachtend van ‘jene Fanfaren und Reklameplakate, die heute die Mystik und Gotik, morgen die primitive Erzählungskunst und Anekdotenfülle modern, anziehend zu machen suchen’. Hij wil direct werken door de philologisch-kritische behandeling van de stof, en door die stof zelf: in een, nog niet verschenen ‘Textanhang’ wordt de publicatie der voornaamste parodistische stukken beloofd. Dit strenge standpunt is respectabel. Of het doeltreffend is, m.a.w. of zoo het onderwerp duidelijk genoeg wordt blootgelegd voor den breeden kring, die het ware publiek is der historische wetenschap (haar voorrecht en haar gevaar), is een andere vraag. Er zijn middenwegen; men denke slechts aan de even suggestieve als

streng wetenschappelijke verhandelingen van den man, aan wien Lehmann zijn werk opdraagt: Karl Vossler.

Doch dit zij geenszins als een afkeuring bedoeld; wie zich genoegzaam voor de Middeleeuwen interesseert om waard te zijn ze te bestudeeren, zal in dit boek een gids vinden op een buitengewoon moeilijk te bewandelen terrein. Want ook dit moet vooropgesteld worden: er is bijna geen onderwerp, dat zooveel speciale kennis eischt van litteratuur, liturgie, kerkgeschiedenis als dit. Het zou bijna niet mogelijk zijn, het losjes te behandelen, zonder in te gaan op de philologischkritische vragen, die het onderwerp stelt. En er zouden niet velen te vinden zijn, in staat het te behandelen als de leider der Münchensche school van middeleeuwsch-latijnsche philologie.

De parodie in de Middeleeuwen is voor negen tiende van kerkelijken aard. Deze parasiet tiert slechts op heiligen voedingsbodem. De middeleeuwsche parodieën zijn voor het overgroote deel profaneerend, ja blasphemisch in den hoogsten graad. In dit verband mag er wel even op gewezen worden, dat de niet-katholieke schrijver bij dezen arbeid de medewerking heeft genoten van verscheiden katholieke geestelijken, blijkbaar met hem overtuigd: ‘Wer sich an der Profanierung der Bibel stösst, kann das Mittelalter nicht verstehen’ (p. 124). Wie liever niet hoort, hoe de geestelijkheid zelf in de Middeleeuwen werd gesmaad, doet beter, het boekje niet te lezen.

Het heiligste wordt niet ontzien. Daar zijn parodieën van het evangelie, zooals het geldevangelie, dat de hebzucht der curie geeselt, van de mis, zooals de ‘Sauf- und Spielmessen’, van de lijdensgeschiedenis, zooals de weinig bekende satire over den Guldensporenslag: *Passio Francorum secundum Flemingos,* welke toevallig door den Engelschen kroniekschrijver Adam van Usk is overgeleverd, van het Ecce homo, van orde-regelen, van preeken, van litanieën en gebeden, van grafschriften, van pauselijke bullen en decreten. Al deze producten zijn in het latijn geschreven en doorspekt, dikwijls op de kunstigste en geestigste wijze, met bijbelwoorden en wendingen uit de liturgie. Dat wil zeggen, dat zij door geestelijken gemaakt zijn. Wie hiervan schrikt, kan zich aanstonds herinneren, dat het veelal geestelijken waren, die men als de

enfants perdus der Kerk zou kunnen beschouwen: de vaganten of goliarden, de zwervende scholieren der twaalfde eeuw. Doch niet alle middeleeuwsche parodieën van heilige teksten of dingen stammen uit de kringen der goliarden. ‘Viele, zegt Lehmann (p. 174), sind in der Studierstube erdacht und haben zumeist in den Büchern der Gelehrten gelebt’. Er is voor hem, die ongaarne zijn bewondering voor het hecht en algemeen geloof der Middeleeuwers geschokt ziet, een beter en afdoender geruststelling. De middeleeuwsche parodie keert zich met haar smalende of bespottende bedoeling eigenlijk nooit tegen het geloof zelf, hoezeer zij er de termen van door het slijk sleurde. ‘Der mittelalterliche Mensch konnte etwas profanieren und sich damit amüsieren, ohne es zu persiffl ieren. Die Parodisten spielen mehr leichtfertig als schändlich mit Hohem und Heiligem.’ (p. 14). De spelers- en drinkersmissen hekelen de losbandigheid, niet de Kerk. Wel valt men door de parodie de misbruiken der Kerk aan, de hebzucht der curie en der geestelijkheid in de eerste plaats, dan ook het leven der monniken, en dit alles met een felheid en een overdrijving, die voor niets staat.

Daardoor rijst een andere vraag: in hoeverre is de parodie werkelijk komisch te noemen? in hoeverre bedoelt zij den lach te wekken, en niet veeleer den toorn, de verontwaardiging over de ontheiliging, de Kerk door haar onwaardige dienaren aangedaan? - Lehmann bewijst ons, dat de parodieën dikwijls gebruikt werden ter afschrikking: met goed gevolg, beweert een monnik van Sint Gallen. Ernstige predikers bedienden zich van het middel: zoo de Augustijner Gottschalk Hollen († 1481), zoo Bernardino van Siena. In den strijd tegen het schisma werkt Pierre d'Ailly met een zoogenaamden duivelsbrief, een koninklijke boodschap uit het rijk der duisternis, waarin den valschen prelaten dringend, met veel verdraaide bijbelplaatsen, het onderhouden van het schisma gepredikt wordt. Guillaume de Saint Amour, de verdediger van de rechten der wereldlijke geestelijkheid aan de universiteit van Parijs tegen den invloed der bedelorden, heeft zich met een bijtende satire tegen de ‘papelards’, d.w.z. hypocriten, een vergelijking met Rabelais op den hals gehaald. Bij de toenemende rivaliteit der orden onderling werken de Dominicanen met parodieën, die alle andere orden

als des duivels aan de kaak stellen (p. 88, 102). Wanneer wij bedenken, dat de meest extreme theoretici der pauselijke macht, als Alvarez Pelayo, tegelijk de heftigste aanklagers zijn van de financieele misbruiken der curie, wordt het ons duidelijk, dat een satire als het geldevangelie niet alleen niet tegen het geloof, maar zelfs niet tegen het pausdom als zoodanig is gericht.

Er zijn evenwel tal van andere gevallen, waar de bedoeling der profaneerende parodie wel degelijk gelegen schijnt in haar komische werking. En ook daar blijken ernstige geestelijken, van onverdachte zuiverheid in leer en leven, mede genoten te hebben. Hrabanus Maurus heeft een verkorting van de zoogenaamde *Cena Cypriani,* een doorloopend komische beschrijving, geheel uit bijbelsche toespelingen opgebouwd, van een maaltijd, waaraan allerlei figuren uit het Oude en Nieuwe Testament deelnemen, in 855 opgedragen aan koning Lotharius II, ‘ad iocunditatem’. Hier ligt eigenlijk het cultuurhistorisch belangrijkste deel van het thema: wat heeft de middeleeuwsche mensch als komisch genoten, en hoe heeft hij het genoten? - Hier blijkt tevens, hoe moeilijk het is, den lach van een vervlogen tijdperk te begrijpen. Met verbazing wordt men telkens uit Lehmann's boek gewaar, hoe verschillend onderzoekers van den nieuweren tijd de producten in kwestie hebben beoordeeld. Aan de zooeven genoemde *Cena Cypriani* wordt door sommigen een leerzame bedoeling toegekend. W. Meyer vermoedt een opzettelijke en smalende parodieering der klassieke oudheid, waar Lehmann terecht slechts een behagelijk spel met de geliefde mythologische figuren ziet (p. 149). E. Du Méril betoogde van zekere satire op de vrouwen, dat de dichter met vrome bedoeling de bepalingen van de Lateraansynode van 1215 poëtisch had willen sanctioneeren (p. 165). Schmeller plaatste het smaadlied der *Carmina burana* tegen de welgedane slempers, die niets voor een berooiden dichter over hebben, onder de ‘seria’ (p. 212). Hauréau zag ‘une plaisante satire contre l'abus des excommunications’, waar het thema van een kleederdief met een excommunicatie besloten werd (p. 213). Denifle tenslotte geloofde aan de oorspronkelijk ernstige bedoeling van de hoogst merkwaardige Geschiedenis van Niemand, - (die zich vanzelf ontwikkelt, als men overal in

de schrift, de liturgie en de kerkvaders het woord *Nemo* als de benaming van een bepaald persoon opvat) en ergerde zich in het algemeen, dat men zich met beuzelingen als de middeleeuwsche scherts bezig hield (p. 240-244).

Wij kennen den middeleeuwschen mensch toch nog maar slecht, zou men zeggen. Of wel: niet alle geleerden hebben het rechte gevoel voor het komische. In lijnrechte tegenspraak met Denifle's uiting schijnt ons, met Lehmann, de kennis ervan historisch zeer gewichtig.

Bij de vraag: kunnen wij de komische werking van dit of dat stuk nog begrijpen? sluit zich onmiddellijk de vraag aan: in welke gevallen bestaat voor ons die komische kracht nog? In de meeste niet meer. Dikwijls niet, omdat de geparodieerde teksten of de toestanden, waarop de toespelingen slaan, ons niet gemeenzaam genoeg zijn. Soms ook, omdat het latijn wel eens geducht gewrongen en lastig is. Maar veelal ook, omdat de scherts ons te grof, te eentonig, te wreed en onrechtvaardig is. Overigens ook in de Middeleeuwen 'n'est pas parodiste qui veut'. Er zijn graadverschillen, ook op dit gebied, die ons soms weer eenigen moed geven, dat het toch niet geheel aan ons ligt, als wij niet lachen kunnen. Zeer opmerkelijk is hier niet alleen het feit, door Lehmann gesignaleerd, dat in Engeland vroeger dan op het vasteland een nationaal politieke satire aanwezig is (o voorgeslacht van *Punch!),* maar ook dat de humor er vroegtijdig een fijneren klank heeft. Walter Mapes en Giraldus Cambrensis zijn er de voorbeelden van, met den dichter van het *Speculum stultorum.* Toch ontbreekt ook op het vasteland het betere niet, getuige *Ysengrimus,* getuige de stukken, die naar Jean Clopinel zweemen of Rabelais aankondigen. Getuige bovenal de onvergelijkelijke 'Archipoeta'. Welk een verheffing, ook op dit terrein van scherts en spot, als er opeens de taal van een echten, grooten dichter klinkt!

J. HUIZINGA.

Aristoteles
Over de Scheiding van Hemel en Aarde.[1)]

De naam van Aristoteles was groot in zijn eigen dagen; zóó groot, dat Koning Philippos van Makedonië Aristoteles en niemand anders dan hem als leermeester van zijn begaafden zoon Alexandros wou hebben; zóó groot ook, dat de geleerde wijsgeer te Athene een eigen school - het Lykeion - naast de Akademie van Plato kon stichten, en als een bloeiende inrichting aan zijn opvolgers nalaten.

De naam was groot in later eeuwen; in vroege Kristelijke tijden ook; dan bij de Arabieren; daarna in West-Europa bij de Middeleeuwers, die - na een korte verloochening - hem haast ten hemel verhieven, en ook in de tijden der Renaissance en de daarbij aansluitende jaren: Dante wijst op hèm allereerst als ‘den Meester van hen, die weten’, boven Sokrates zelfs en Plato, en nog in 1624 werd in Frankrijk een besluit uitgevaardigd tot verbanning van eenige mannen, wijl zij anders hadden gedacht dan Aristoteles.

De naam was groot, bleef groot en werd *te* groot, ook te midden van zeker verzet, en men kan spreken van een vrijheidsoorlog tegen dien naam, welke in de 17e eeuw vooral gevoerd werd onder leiding van zulke helden als Galileï en Kepler, en welks zegepraal eerst recht behaald in het werk van Newton, die deed aannemen, hoe één zelfde natuurwet de aarde en den hemel beiden beheerschen kan, en als Tycho

1) Dit opstel is nagenoeg geheel een herhaling van een voordracht door den schrijver, als eerste les van een cursus in geschiedenis der chemie, te Utrecht voor studenten in de chemie gehouden, 18 Oct. 1922.

Brahé reeds in 1577 met zijn komeetstudie groot opzien baarde, het was óók wijl daardoor Aristoteles geraakt werd en tegen zijn leer in aan de staartsterren een plaats boven de maan geschonken, in het rijk der andere planeten.

Zijn naam werd *te* groot en een dwingelandij. Doch na den bevrijdingskrijg viel Aristoteles wellicht te zeer bij den welopgevoeden man; hij bleef in herinnering, ja, maar als een schrikbeeld, symbool van een averechtsche, verstikkende natuuropvatting; als een bekrompen schoolmeester, dien men vooral niet volgen moet, zoo men iets van de natuur en het gezonde denken wenscht te verstaan.

Zulk een gerucht bleef bij den beschaafden leek achter van een man, die eenmaal en vele malen de onovertroffen leider scheen in de beschouwing van hemel en aarde, en waar wat hier over zijn chemie te zeggen valt, den lezer wellicht niet tot ander inzicht brengen zal, is het wel een plicht om op eenige lichtpunten in het duistere beeld der overlevering te wijzen.

Aristoteles dacht, leerde en schreef over haast alle gebieden van menschlijke belangstelling. Naar het schijnt gaf hij zich met wiskunde en werktuigkunde weinig af, maar over het stoflijk heelal, de wijsbegeerte en de zedeleer, de staatsinrichting en de kunst, de zielkunde en de denkleer, de doode natuur en de levende schonk hij geschriften, die nog bestaan, en het zijn die geschriften, welke zoovele eeuwen lang de denkende wereld voedden, en nog altijd in menig opzicht voeden kunnen. Doch als men vraagt, wat voor den nieuweren mensch in 't bijzonder hun aanspraak op erkentelijkheid is, dàn meen ik, moet men twee deelen van het reusachtige geheel aanwijzen, en wel de *logika* en de *dierkunde.*

De logika - en hier is de zoogenaamde formeele, analytische logika bedoeld, de leer van begrippen en hun verhoudingen, van het oordeel, van de sluitrede - deze logika, schoon niet meer een vak, dat jong en oud warm maakt, is niettemin een vak, dat er óók zijn moet, en al heeft Aristoteles er lang niet alles van uitgedacht, hij is zeker de stichter van het vak als *vak,* als een stelselmatig geheel van leeringen, dat hij zeker niet tot zulk een machtig geheel heeft opgebouwd, zonder veel eigen vinding aan den inhoud toe te voegen.

Maar de naam *logika als vak* bekoort den nieuweren mensch gewoonlijk maar matig; hèm, die gewoon is zonder zulk een

vak, met zijn natuurlijk gezond denken zich te redden en daarbij wèl te varen; die ook niet ziet, dat anderen iets anders dan dat gezonde verstand gebruiken, en àls hij er eens iets van merkt, zulk vakmatig redeneeren gekunsteld, droog, spitsvondig en allicht bedriegelijk acht; hij heeft ook wel gehoord van een duisteren tijd, toen die vak-logika hoogtij vierde, en als de *scholastiek* de denkende wereld wel is waar bezielde en beheerschte zelfs, maar dan tot vloek der beschaving, waar alle geesteskracht zich verspilde in onvruchtbare uitspinnerij, in redetwisten zonder einde, zonder eenige tastbare winst aan beter inzicht in de natuur en het gemoed, maar integendeel met een verstikking van allen aandrang naar zelfstandig onderzoek van hemel en aarde en ziel.

Zulk een schrikbeeld wekt allicht de logika als vak bij den lezer op, en daar het hier niet de gelegenheid is om over deze meening verder te handelen, verzoek ik hem alleen te willen gelooven, dat er ook in die logika wel wat goeds en ook voor ons nog bruikbaars kan zijn[1)] en dàt dan op het *credit* van Aristoteles te brengen, - en voorts wil ik hem wijzen op de tweede stichting van denzelfden afgod der vroegere tijden, waarin ieder nieuw mensch hem zal kunnen bewonderen, zooals hij zonder bezwaar doen zal, als hij hoort, dat die dorre logikus tevens de vader is van een geheel veld van levend en vrij natuuronderzoek, van de *dierkunde,* bedoel ik. Het doet er hier niet toe, dat hij in deze stichting zeker ook wel aan voorgangers verplichting had; het doet er niet toe, dat deze stichting een zeer onvolkomen werk is en gering naast wat thans dierkunde heet; het doet er niet toe, dat latere eeuwen veel te weinig met zelfstandige verwerking en uitbreiding zijn voortgegaan, maar het doet er wèl toe, dat Aristoteles hier een groot vak maakte, en zeker doet het er óók en zeer veel toe, dat Darwin met haast religieuzen eerbied naar Aristoteles om een zijner dierkundige geschriften opzag.

Stichter van de formeele logika als vak, en van de dierkunde als vak, - moge deze hulde den lezer doen gevoelen, hoe de oude Grieksche denker, wiens gezag inderdaad de wetenschap tè zwaar gedrukt heeft; wiens Kosmos-leer te

1) Niet lang geleden werd hierop gewezen door prof. Holleman in een voordracht voor scheikundigen.

overwinnen inderdaad een zeer verheugende onderneming heeten moet, hoe hij een groot man was, nog altijd als een der weldoeners der beschaving te beschouwen; moge deze hulde hem dat doen gevoelen, deze hulde, verrijkt met de opmerking, hoe in tal van geschriften, ook al kunnen wij met hun besluiten niet meê, niettemin tal van bladzijden voorkomen met scherpzinnige beschouwing, - zooals over de begrippen beweging, tijd, verandering en méér, - die zeker ook nog heden ten dage te overwegen zijn en dan ook nog overwogen worden.

Toont deze hulde Aristoteles als een groot man, thans valt er op een trek van hem te wijzen, sprekend vooral in zijn kosmische leer, en bij een groot man van te voren onverwacht: in die leering toch, naar haar grondslagen beschouwd, denkt hij met den gewonen man meê.

Aristoteles toch is daar zeker niet de geniale intuïtief, die, in opstand geraakt tegen de menigte, met een omwentelende opvatting eeuwenoude duisternis door nieuw licht vervangen wil; integendeel, hij wil de heraut der menigte zijn; hij wil óók wel haar leider wezen, doch een leider dan, die haar daarheen voert, waarheen zij - naar zijn meening - zelve gaan wil en moet. Al zijn verbazende geleerdheid stelt hij in dienst van een betoog, dat de inzichten der menigte, al zuiverend, bevestigen moet; al zijn verbijsterende gave om overal vandaan min of meer rake steungronden te halen - een betoogstijl, dien ik meen zijn *dialektiek* te mogen noemen - gansch dit overvolle tuighuis van bewijswapenen plundert hij met vrijmoedige hand om tot dàt te besluiten, wat in hoofdzaak door de meesten van zijn tijd (niet de filosofen zijn nu bedoeld) toch reeds werd aangenomen, doch dan met een uitkomst, zóó scherp en streng in teekening gebracht, dat de menigte, wier grondopvatting hij deelde, misschien geweldig geschrokken is, en zich heeft afgevraagd, of zij dàt wel ooit bedoeld had: inderdaad was zij hem voor die leiding niet dankbaar. Evenwel, Aristoteles is *men,* zooals indertijd kort en krachtig gezegd is door Dr. Bierens de Haan, en men kan dit *men*-karakter in zijn Kosmosleer eveneens ontwaren. Om maar dadelijk een paar eenvoudige doch groote voorbeelden te geven: de gewone man dacht zich gaarne de Godheid hoog in den hemel, Aristoteles weet *zijn*

Godheid zoo hoog mogelijk boven de aarde en zelfs boven de sterren te plaatsen, en verheugt zich in deze overeenstemming met de overlevering. Het ontbreekt zijn theologie volstrekt niet aan voornaamheid, en zonder twijfel was hij religieus en overtuigd in zijn leering, maar, hoe dan ook, hij denkt hierin met de menigte mede, háár opvatting op schoolsch-geleerde wijze tevens reinigend en het Goddelijke Wezen nòg hoogerop aanwijzend, dan zelfs de gewone man het zich gedroomd had. Buiten den rand van den hoogsten hemel is de Godheid, in een *dáár,* dat geen ruimte is en geen tijd kent, en van daaruit daalt de goddelijke beweegkracht neer, die den hemellichamen hun eeuwigen loop geeft, onveranderlijk, en ook op de aarde de lagere bewegingsvormen brengt, die wij hier kennen - ik bedoel aan de elementen, die de aarde opbouwen: het vuur, dat naar boven, de aardachtige stof, die omlaag streeft -; van uit dat ruimtelooze *dáár* daalt de goddelijke Kracht door gansch den waarneembaren Kosmos. Aristoteles berust blijkbaar bij dit besluit, onbegrijpelijk als het voor zijn tijdgenoot en wellicht voor hem zelf geweest is; hij berust, blijkbaar niet gekweld door de vraag, *hoe* dan de kracht van den Goddelijken *Eersten Beweger,* die geen ruimte heeft, op het ruimtelijke en stoflijke overging. Hij berust; hij kwam tot een besluit, overeenstemmend met den droom van den gewonen man; hij vraagt niet verder, doch verheft zijn besluit tot een wetenschaplijk leerstuk.

Maar de gewone man van die dagen was een wezen van veelgoderij: Aristoteles weet ook daarin met hem meê te gaan. Er zijn ook Goden van lager rang, de sterren en de planeten, wier kringloop eeuwig en onvergankelijk is, wier beweging zich steeds herhaalt en daarmee de bestendigheid van Kosmos verkondigt; ook *zij* zijn goddelijke wezens, en aan het leekengevoel wordt dus ook hier in de wetenschap voldoening verschaft.

Een ander voorbeeld nog. Voor den gewonen man is de aarde in rust, noch door de wereldruimte voortschrijdend, noch om een as draaiend, en zij staat in het middelpunt van het Heelal. Aristoteles denkt er niet aan om dien eenvoudigen mede-mensch hierin te berispen, al neemt hij wel den bolvorm aan, doch hij betoogt met klem hetzelfde: de aarde staat in het midden van het heelal en beweegt op geen enkele wijze. En

meent niet, dat hij, anders leerend, een gansch nieuwe gedachte had moeten baren; neen, de mogelijkheid der aardbeweging was reeds gesteld, - doch hij wil er niets van weten, ook hier mèt den leek denkend.

Met den leek meê-denkend, - hier behoort wel een aanteekening bij, want zóó eenvoudig is de zaak niet geheel. Om de planeten als wetmatig loopende lichamen in een beknopt en sluitend stelsel te plaatsen, moest Aristoteles aankloppen, niet bij *iedereen,* niet bij *men,* doch bij een voorname school van sterrekundigen, die - naar de overlevering op Plato's raad - gezocht had naar een voorstelling over den loop der planeten, bij welke de oogenschijnlijk grillige loop dier *dwaalsterren* tot een eenvoudigen en zuiveren kringloop terug te brengen was. De gewone man wist er niet méér van dan dat die merkwaardige lichamen, hoe grillig zij overigens voortschreden, toch op gezette tijden weer op dezelfde plaats kwamen; doch de sterrekundigen zochten en vonden een meetkundige voorstelling tot opheffing van de grilligheid; de planeten draaiden ieder met een eigene *bolschaal* in den ganschen bol van het Heelal; veel méér kan er hier niet over gezegd worden, maar in den bol van het Heelal wees men *schalen* aan, en in iedere schaal was een planeet (zon en maan behoorden er óók toe), maar iedere schaal had een eigen *as,* waarom zij bewoog. Het is de *sfeerentheorie,* die ik hier aanduid, en het is deze sfeeren-theorie, welke Aristoteles van de geleerden overnam en zelfs met eigen kracht nog verfijnde om beter bij de feiten zich aan te sluiten, en zóo kon hij eenvoudige regelmaat voor de planeten handhaven tot sterker betoog van hun onvergankelijkheid en goddelijkheid.

Daarin dan moest hij tot de geleerden gaan. En meent niet, dat, als hij de aarde stil en in het midden zet, hij zich leiden laat door de platte inbeelding van den gewonen man, die alles voor hèm geschapen en *zijn* woonplaats een uitverkoren plek in het Heelal waant, waarin alles om hèm draaien moet. De aarde is voor Aristoteles zóó weinig een bevoorrecht oord, dat hij juist met de meeste scherpte haar van de hemelsche heerlijkheid afscheidt, en ze tot een gewest van weinig orde verklaart naast de onverganklijke regelmaat der hemelen. Van weinig dingen, helaas, is Aristoteles zóó overtuigd als van *dit* inzicht, dat beneden de maan een rijk van lager waarde be-

staat, en zoo het woord *ondermaansch* wellicht niet regelrecht van hem is, de gedachte is het zeker, want hij zweert er bij, dat de maankring een scherpe en onoverkomelijke scheiding maakt in het Heelal: daarboven is het Goddelijke, met een eigen goddelijke stof en de goddelijke cirkelbewegingen; daar beneden bestaat die goddelijke stof niet meer, noch haar schoone beweging, doch aarde, water, lucht en vuur zijn er met hun povere bewegingen naar boven en naar beneden. Die scheiding, waardoor een sterrenchemie al dadelijk vervalt, is een der hoofdtrekken der Aristotelische kosmologie, en spoedig zal men hier toonen, *hoe* overtuigd Aristoteles ten deze in zijn leer staat. Het Heelal heeft twee streng gescheiden gewesten, ieder met hun eigen aard en beweging, - het is een leerstuk van hem, het bleef een leerstuk na hem, en al beter is thans te begrijpen wat Galileï en Newton te doen hadden, en van wat beteekenis Tycho-Brahé's komeetstudie was.

Indien wij over deze dwinglandij voor de geschiedenis der wetenschap terecht klagen mogen, het past ons echter niet zelfs hier aan Aristoteles onze sympathie geheel te onthouden. Bij alle antieke denkers was de hemel een voorwerp van den hoogsten eerbied; ‘een mensch leeft om de sterren te zien’, zei er zelfs een, maar misschien was geen hunner zóó onder de betoovering van de hemelheerlijkheid als juist Aristoteles. Deze geleerde, deze oogenschijnlijk niets dan nuchtere waarnemer en denker, deze schoolsche stelselbouwer, ik waag het te zeggen, was veel meer gevoelsmensch dan hij zelf dacht. Hij hield zich voor een man door verstand alleen in zijn denken geleid, doch hij bedroog zich; hij grondde dat denken op een inzicht door zijn *gevoel* hem ingegeven, het gevoel voor de pracht van het sterrenrijk, dat, wijl hij het zoo bewonderde, een streng ideaal van orde, en daarmee van goddelijkheid zijn moest. Hij bedroog zich, niet beseffend, hoe zijn *gevoel* hem steeds meetrok en van te voren reeds dàt deed stellen, wat hij eerlijk meende met zijn *verstand* enkel als leerstuk af te leiden en te beredeneeren, - maar het was dan een zelfbedrog, waarvoor iedereen een zekeren eerbied zal hebben, die met hem den sterrenhemel bewondert.

De grondfout van het inzicht is déze, dat hij de waargenomen en overgeleverde vaste regelmaat tot een *volstrekte* onveranderlijkheid verheft, en niet den minsten inbreuk op

die vastheid als mogelijkheid toelaat. Let wèl op, hoe het de regelmaat, de orde, de wetmatigheid van den sterrenhemel is, aan welke hij de leiding van zijn overtuiging geeft. Waarschijnlijk trof hem óók wel de luister der lichtschittering, doch dáárover heeft hij het niet: maar de voortdurende herhaling van zekere eenvoudige bewegingen, *die* is het, welke hem met aanbidding slaat en hem de goddelijkheid der sterren doet leeren. En in die beweging, in dat stelsel van cirkelvormige bewegingen gedoogt hij niet de minste afwijking, maar altijd was het zóó en altijd zal het zóó zijn. En om die regelmaat is de hemel van goddelijken aard èn naar stof èn naar beweging en moet goddelijk ook de kracht zijn, welke die beweging zóó en niet anders doet wezen. Die goddelijke kracht, men zei het reeds, is van de Godheid, die aan gene zijde van den rand des Heelals - want Aristoteles' Heelal is een eindige bol - die aan gene zijde van den rand des Heelals, dáár waar geen tijd is en geen ruimte, dáár bestaat, en, zelve onbewogen, alle deelen van het Al in beweging brengt en onderhoudt. De Godheid, die niets dan Geest, niets dan Denken is, is als zoodanig de Eerste Beweger: het zij herhaald. En gegeven mogen thans zijn enkele der eigen woorden, waarin hij deze overtuiging uitspreekt, nadat hij meent streng rationeel de leer van een eerste, zuivere goddelijke stof voor den hemel te hebben afgeleid, met zuiver kringvormige banen voor die stof.

'En het blijkt wel dat de redeneering voor de hemelfeiten getuigt en de hemelfeiten voor de redeneering. Want alle menschen hebben over de goden dezelfde meening, èn vreemden èn Hellenen, zoovelen het bestaan van goden erkennen, klaarblijkelijk daar zij aan het onsterflijke het onsterflijke hechten: want iets anders is onmogelijk. Indien nu er iets goddelijks is - zooàls er dan is - is ook het gezegde over de eerste stof schóón gezegd. En naar menschlijk inzicht gesproken, blijkt dit alles ook voldoende uit de waarneming. Want in al den verstreken tijd heeft, volgens de overgeleverde heugenis, geen enkele verandering zich getoond, noch in den uitersten hemel als geheel, noch in een van de hem eigene deelen in 't bijzonder.'

Men ziet het, Aristoteles steunt op de waarneming en neemt aan, hoe de waarneming over een *langen* tijd een leer over *allen* tijd waarborgt, aldus een *betreklijk* ervaringsoordeel tot

een *volstrekt* oordeel verheffend, en een reusachtig voorbeeld gevend van wat men thans noemen zou: *empiristische sleur,* van dien geestesdraai, die van een gangbare meening een voor altijd onfeilbaar en onveranderlijk inzicht maakt. En dat alles uit bewondering voor de pracht der sterren, gesteund door de overeenstemming met *men.*

En toch was die overeenstemming, al verheugde *hij* er zich in, voor de *men* zijner dagen niet groot genoeg! De veelgoderij van dien tijd herkende haar geloof niet in dien Eersten Beweger, in de materie van den Hemel en in de sfeeren der schoolastronomen, en zij zag in Aristoteles een vijand van den algemeen erkenden godsdienst. Althans, *men* kon een klacht over *goddeloosheid* gevaarlijk genoeg voor hem maken, dat hij het geraden vond als ruim zestigjarige - één jaar slechts vóór zijn dood - uit Athene te wijken, en den Atheners, naar hij zeide, de gelegenheid te ontnemen om zich, evenals aan Sokrates, wederom aan de wijsbegeerte te vergrijpen.

Inderdaad, het zal wel niet de eenige maal geweest zijn, dat Aristoteles, waar hij met de *men* zijner dagen in hoofdzaak meedacht, door zijn stelselmatige verscherping van zulk een *men*-inzicht tot een uitkomst kwam, die aan de menigte vreemd en vijandig scheen; het is best mogelijk, dat ook zijn leer van de *zonnewarmte* haar zondig voorkwam.

Want het is wel in *die* leer, dat Aristoteles blijkt het zeer ernstig te meenen met zijn scheiding van een ondermaansch en een bovenmaansch gewest in het Heelal, en de lezer kan uit dit voorbeeld sterk gevoelen, waartoe een streng en schoolsch denker zich verplicht, zoo hij eenmaal een zeker inzicht als een volstrekt juiste leering gesteld heeft.

De bovenmaansche hemel dan is goddelijk, voor altijd blijvend wat hij is, en daarin scherp onderscheiden van de aarde met háár sfeer, die bij háár hoort en tot de maan reikt. De aarde en haar sfeer zijn het gewest van het minderwaardige, veranderlijke, en dit verschil openbaart zich allereerst in de *materie* boven en beneden de maan. Beneden de maan zijn de vier elementen, aarde, water, lucht en vuur, de elementen door Empedokles in de wetenschaplijke natuurleer ingevoerd en door Aristoteles, schoon met een groote wijziging, overgegenomen. Maar deze aardsche stoffen komen niet verder dan de maan, en boven dit lichaam, tot den uitersten rand des

Heelals toe, is alles gevuld met een hemelstof, het *eerste element,* zooals Aristoteles ze noemt, den naam *aether* evenwel goedkeurend, en dat *niets* met de aardsche stoffen gemeen heeft. Het is dat eerste element, dat de goddelijke cirkelbeweging heeft, en niet enkel de bovenmaansche ruimte vult, maar ook alle sterren en planeten samenstelt; het is dit eerste element, waaraan die lichamen zijn vastgehecht, ieder in hun eigen hemelschaal - voor de vaste sterren te samen is er één zulk een schaal of sfeer - en dat, door de kracht van den Eersten Beweger gedreven, met een voor iedere schaal eigene snelheid en richting eeuwig ronddraait, de sterren en planeten medesleepend.

Zóó is dit eerste element, deze hemelstof, en als Aristoteles die materie op niets van de aarde gelijkend noemt, gebruikt hij niet een oratorische overdrijving, doch hij meent het volkomen, zooals hij het daar zegt. En vooral komt het hem dáárop aan, dat deze hemelstof geen *vuur* is en niet *warm,* want vuur is een der aardsche elementen, en warmte een eigenschap van aardsche stoffen.

Maar hoe dan met de *zon,* die voor Aristoteles een planeet is en een eigen sfeer heeft; is het dan niet waar, dat de zon hitte naar de aarde zendt? Gaat Aristoteles zoover om dit feit te ontkennen?

Het lijkt er inderdaad wel wat op, maar een volslagen ontkenning is zijn leer niet; de zon blijft de oorzaak van onze warmte, doch zelve is zij niet heet: zij maakt echter, dat aardsche warmte, die vroeger als het ware latent was, wordt *uitgescheiden.* En wel op de volgende wijze.

Dat er warmte door de zon tot ons komt, is een feit, doch het *hoe* eischt verklaring. Die warmte nu, die er eenmaal is, verwekt in den aardbol een *uitdamping,* en wel een *dubbele:* één vochtig en betreklijk koud, en daar naast een tweede, droog en betreklijk warm. De eerste blijft lager hangen, de laatste trekt omhoog en legt zich boven de lucht en het vuur zelfs in den uitersten rand der aardsfeer, als een droge en warme laag, welke onmiddellijk aan het bovenmaansche gewest grenst. Maar dit bovenmaansche gewest, het rijk der goddelijke stof en beweging, is in voortdurende draaing, en schuift en wrijft daarbij tegen die uiterste laag der aardsche sfeer met groote snelheid. Die *schuring* nu haalt de bestand-

deelen der laag uiteen, zoodat de vuurdeelen vrij komen, en die laag zich verwarmt met een hitte, welke neerwaarts wordt gejaagd. Maar van alle sfeeren, aan dit gebeuren medewerkend, is het die der zon vooral en de zon zelve, welke het grootste aandeel heeft, wijl háár beweging snel is en zij zelve niet te ver af staat.

Deze opvatting over het ontstaan van zonnewarmte door *schurende beweging,* heeft nederige aardsche ervaringen tot steun. Want wij nemen waar, dat beweging *hout* doet ontbranden, en dat *steen* en *ijzer* samen vuur geven; ook worden voorwerpen door de lucht geslingerd heet, zoodat looden kogels smelten zelfs en dus moet ook de lucht wel heet geworden zijn; zoo is het dan enkel natuurlijk, dat die hoogste laag door de beweging der zonnesfeer gedwongen wordt zich te verhitten en het meest op die plek, waar de zon in haar sfeer geboeid is, - hoewel toch de zon zelf niet heet is: trouwens, zij vertoont zich aan ons wel schitterend en wit, maar niet gloeiend en vurig. -

Hoe nu zal de *men* dier dagen zich tegen zulk een opvatting verhouden hebben? Men bedenke wel, dat de wijsgeer hier spreekt als een vroom man en een veeleischend redeneerder, die zich strengelijk houdt aan de goddelijkheid der hemelsfeeren en daarom dààr geen vuur, een aardsch bestanddeel, dulden wil. Hij achtte zich waarschijnlijk veel vromer dan Anaxagoras, den tijdgenoot van Perikles, die bijna een eeuw vroeger de hemelstof, den aether, niet alleen voor vuur uitmaakte, doch de zon zelve tot een gloeienden steen en een vuur verklaarde, en daarmee groot misnoegen verwekte. Toch, al was er na Perikles veel in het Atheensche denkleven geschied, best mogelijk is het, dat de overgroote *men*-menigte ook in Aristoteles' tijd volstrekt niet ingenomen was met zijn wijsgeerig-religieuse verklaring, en ze deels te mechanisch, deels te rationeel vond om godsdienstig te heeten naast de volksleer, bij welke de zon kortweg een god was, die licht zond en warmte, zonder nader betoog en mechanisme. Best mogelijk, dat voor haar ook déze leer naar den mutsert rook, en zij ook dáárom aanvechting voelde om zich wederom aan de wijsbegeerte te vergrijpen.

Zóó oordeelde wellicht de *men* dier eeuwen, en de beschaafde man van dèzen tijd...?

Prof. Jaeger gaf nog niet lang geleden een schoon voorbeeld van wijsgeerigheid in houding tegenover oude theorieën. Hij onderzoekt ze, tracht ze te verstaan, doch lacht er niet om en minacht ze niet: zóózeer is hij overtuigd, dat alle theorie verganklijk is, en ook die van onze dagen aan een later geslacht onvolkomen en misschien wel belachlijk schijnen zal. Toch kost het hier wel moeite zijn voorbeeld te volgen. Want het beroep op de *aardsche* ervaring van *hout* en *steen,* die door wrijving *vurig,* en van looden kogels, die door de lucht geslingerd zelfs *smelten* - zoodat dan ook de lucht wel heet geworden moet zijn - lijkt al zeer weinig voornaam redeneerwerk, daar het smelten verkeerd is verstaan, en in al die gevallen wrijving van aardsche stoffen *onderling* plaats heeft, terwijl men daarboven schuring heeft van hemelstof tegen een aardsche uitwaseming en die hemelstof niets met de aardsche gemeen heeft. Ook lijkt het onhelder, hoe de sfeer of schaal der zon tegen die uiterste laag der aardsfeer schuren kan, waar toch de maansfeer tusschen beiden ligt en aan haar de hittevorming beslistelijk ontzegd wordt.

Evenwel, deze onzuiverheden ter zijde gelaten, men ziet, hoeveel Aristoteles over heeft voor zijn afscheiding van het ondermaansche en het bovenmaansche Heelal-deel. En die offervaardigheid toont hij nogmaals, als hij de *kometen* verklaren moet, - en wel als verschijnsels van de *aardsche* sfeer, want tot den goddelijken hemel mogen zij niet behooren.

Waarom niet? Ik vind het bij hem niet gezegd, doch hoogstwaarschijnlijk gaat hij ook hier met *men* mee, en beschouwt hij de kometen als grillig-optredende verschijnsels, aan wie men *om die grilligheid* in het gewest der strenge regelmaat geen plaats geven mag. Overigens legt zijn bericht een lofwaardig getuigenis af van zijn belangstelling in de hemelwaarneming; niemand kan hem hier een te kort in ijver en aandacht van aanschouwen verwijten. Merkwaardig is het bericht ook, wijl het leert, hoe reeds in dien ouden tijd de meening opgeworpen was: een komeet is een planeet, die zich alleen bij lange tusschenpoozen vertoont. Men zal zeggen, het werd Aristoteles gemaklijk gemaakt; hij had enkel een goed beginsel van onzuiverheden in toepassing te reinigen, - maar dat wilde hij nu eenmaal niet: naar de waarne-

mingen dier dagen was het verschijnen der kometen een *te* grillig feit; in den hemel hoorden zij dus niet thuis, in de aardsche sfeer moest men hen brengen en hun optreden dáár verklaren. Het valt Aristoteles niet moeilijk om de andersdenkenden met fouten in hun eigen leer te verslaan, en de verklaring, door hem zelven te geven, vindt hij óók wederom spoedig uit het beginsel der dubbele uitwaseming, van welke de *droog-warme* de bovenlaag der aardsfeer uitmaakt. Die droge uitwaseming kan onder omstandigheden haar vurig bestanddeel door de beweging der hemelsfeeren niet enkel *uitscheiden,* doch ook *verdichten* en op zulk een wijze tot gloeing brengen, dat het noch te snel verbrandt, noch te snel uitdooft, terwijl het door méér uitwaseming, van beneden komend, gevoed wordt en allerlei vormen aannemen kan.

Geen Aristotelisch leerstuk wellicht heeft zich zóó lang gehandhaafd als dèze theorie der kometen, die wederom opgelegd werd door de principieele scheiding tusschen een ondermaansch en bovenmaansch gewest. Daarom wilde men ze den lezer niet onthouden, en wederom en nu ter laatste male, wijst men hem op Tycho Brahé: zijn kometenstudie van 1577 wierp den hemelmuur van Aristoteles het eerst omver, en de ééne wereldruimte met één soort van wetten in al haar deelen lag van toen af voor den onderzoeker open.

Zóó dan was de kosmos-bouw voor den ouden wijsgeer, die de sterren àl te zeer bewonderde, en met dit beknopt overzicht hield men steeds méér voeling met de chemie, dan den lezer wellicht reeds duidelijk werd. Want niet alleen moet het wel zoo zijn, dat er voor Aristoteles geen *zwaarte* in den hoogen hemel bestaat - en inderdaad wil hij daarvan niets weten - maar die eene goddelijke stof, dat eerste element, dat het Al daar hoog opbouwde, het laat een leer over de *samenstelling* bezwaarlijk toe, en zelfs al was er dan zoo iets als samenstelling, met die der aardsche lichamen kon zij niets gemeen hebben, en zij zou ons wel altijd onbekend blijven. Men begrijpt, dat de leering van onzen tijd, met haar inzichten over algemeene gravitatie en de spectraal-analyse, voor Aristoteles volstrekt verwerpelijk zou moeten zijn, en kan daaruit alleen reeds afleiden, hoe een geweldig verschil er moet bestaan tusschen *zijn* chemie en de onze.

Maar er is dan toch een chemie van Aristoteles; er is een leer van hem over elementen en saamgestelde stoffen, al beperkt zij zich tot de aarde, en deze leer is de welbekende der *vier elementen:* aarde, water, lucht en vuur.

De wijsgeer verbeeldt zich geen oogenblik, dat hij deze vier grondstoffen zelf ontdekt heeft; integendeel hij kent ze herhaaldelijk toe aan den Siciliaan Empedokles, Perikles' tijdgenoot. Toch, al noemt hij, en terecht, een bepaalden naam voor een man, die deze vier in de wetenschaplijke natuurbeschouwing invoerde, toch schijnt hij ook hierin met *men* mee te denken, gelijk de Siciliaansche dichter-wijsgeer òòk deed. Zeer waarschijnlijk toch is, dat deze laatste die vier grondstoffen opnam uit de *volksfysika,* die van alles bevatte, zoowel de *ééne stof* voor alles, als de *vier* stoffen, als de *deeltjes* en de *kiemen.* De verdienste der wijsgeeren is hier niet zoo zeer, dat zij een zekere gedachte ontdekten, doch dat zij ze als iets belangrijks verstonden en ze aangrepen om ze uit te werken in stelselmatige toepassing op tal van verschijnselen en liefst op alle. Wat de vier elementen aangaat, men vindt zoo iets bij tal van oude volken, en een ontdekker er van kan bezwaarlijk genoemd worden. En te verwonderen is het waarlijk niet, zoo de Jan-en-Alleman reeds in den aanvang der beschaving zich er aan gewend had om *vaste* stoffen van *vloeibare* te onderscheiden, en in die vloeibare weder de *drupvormige* van de *dampige,* en dan nog eens het *vuur* voor een eigen soort van stof aan te zien. Hoeveel ervaring, alledaagsche ervaring, kan men niet aan deze onderscheiding vastknoopen, en allereerst déze uiterst gewichtige, den bouw van de aardsche wereld als architektonisch geheel. Zee, rivieren, meeren liggen in vasten grond: aarde is dus de onderste laag; en boven het water rijst de veel ijlere lucht en het vuur streeft het meest naar boven. Een groot denker is niet noodig om dit op te merken, maar een krachtig denker is wel noodig om dit besef stelselmatig te bewerken en te verwerken, met een poging om het vol te houden in tal van bijzondere gevallen, waarin het eerst zonder toepassing schijnt te zijn.

Aristoteles dan, die de vier elementen niet uitdacht, doch ze bij Empedokles vond en ook bij zijn eigen leermeester Plato, zoowel als bij het volk, kan ook hierin de filosoof van

men genoemd worden, maar dan met een zeer groot eigen aandeel in de verwerking der gedachte: inderdaad, het is wel Aristoteles door wiens toedoen vooral die leer een leer*stuk* in de wetenschap van den ouden tijd is geworden met een gewicht, dat lang na den ouden tijd ook gedrukt heeft, en met een invloed, in de 18e eeuw in de wetenschap nog voelbaar, en die zelfs heden ten dage in het leekendenken en de poëzie nog nawerkt. Ook hier stelt Aristoteles zich tot taak een *men*-gedachte te verscherpen, door redeneering zoo veel mogelijk vast te leggen, en ze daardoor als het ware voor goed te kanoniseeren.

Allereerst vat hij ze op als een welkome bijdrage tot zijn inzicht van het ondermaansche en den bovenhemel. De lichamen en de onzichtbare stof daar hoog in die goddelijke sfeeren, - het werd al gezegd -, hebben één beweging, den eenvoudigen *kringloop.* Maar de stoffen hier op aarde -, o zeker, men kan een steen omhoog werpen, of langs de aarde of schuin er heen, doch doe niets van dien aard en laat hem enkel naar zijn eigen *natuur* luisteren; raap hem op en laat hem los: hij zal nooit naar boven, nooit horizontaal, nog minder ooit kringvormig bewegen, doch recht omlaag: zijn *natuurlijke* beweging is rechtlijnig en omlaag gericht, even goed als voor de hemelsche stof de cirkelbeweging *natuurlijk* is. En regendruppels vallen recht omlaag, maar damp rijst recht omhoog, vuur eveneens recht omhoog met nog meer aandrang dan damp en lucht: rechtlijnig naar beneden of naar boven is de *natuurlijke* beweging der aardsche stoffen. En terwijl daar boven geen *zwaarte* is, kent men hier de stoffen niet zonder zwaarheid of lichtheid: aarde is zwaarder dan water, en lucht en vuur lichter dan de twee andere: zoo is hun *natuur.*

Dit alles kan Aristoteles zonder bezwaar in zijn kosmologie inlijven, maar de vraag blijft over: zijn die vier elementen der aardsche stoffen wel de *eenigen?* Kan er niet een ander nog zijn, dat steeds aan de ervaring ontging; hoe kan men zich tegen zulk een tekort der waarneming waarborgen? Het menschlijk waarnemingsvermogen is begrensd, en toch verlangen wij een degelijken grondslag voor onzen kosmosbouw; wàt, zoo ineens er een nieuw element gevonden werd, of iemand u kon overtuigen, dat er van die vier één of meer

moesten vallen; inderdaad waren er reeds, die dat wilden: hoe kan men dat gevaar ontgaan?

Hoe? Door strenge redeneering. Plato gaf al iets van dien aard, maar Aristoteles is daarmee niet tevrêe, en zet zich aan de taak om een betere te verstrekken. En het schijnt dienstig, zijn betoog den lezer nagenoeg geheel voor te leggen, om hem te doen gevoelen, *hoe* een gedachte bij den wijsgeer tot een *leerstuk* verwerkt en vastgelegd wordt.

'Daar wij nu de beginselen der waarneembare dingen zoeken, en dezen *tastbaar* zijn, en tastbaar datgene is, waarvan de waarneming de *aanraking* of *tasting* is, is het duidelijk, dat niet alle paren van tegengestelde eigenschappen der materie stofsoorten en beginselen maken, doch alleen zij die voor het *tasten* gelden, want ook deze eigenschappen verschillen onderling naar tegenstelling zoowel, als naar tegenstelling volgens den tastzin. Daarom dan ook maakt noch witheid noch zwartheid, noch zoetheid noch bitterheid, en evenmin een der andere paren van tegengestelde eigenschappen der waarneming een stof tot element... Vooreerst nu moet men in het tastbare onderscheiden, welke de eerste verschillen en tegenstellingsparen zijn. Deze paren nu naar den tastzin zijn de volgenden: warm-koud; droog-nat; zwaarlicht; hard-zacht; kleverig-broos; ruw-glad; dicht-fijn. Van dezen nu zijn zwaar en licht actief noch passief, want zij worden niet daarom aangeslagen voor wat zij zijn, wijl zij op iets anders werken of door iets anders een invloed ondergaan. De elementen echter moeten onderling actief en passief zijn, want zij mengen zich en gaan in elkander over. Warm en koud echter en droog en nat zijn deels actief en deels passief naar ieders meening; *warm* toch is datgene, wat het gelijksoortige vereenigt; immers, wat men *afscheiden* van een stof noemt, en wat door het vuur heet te geschieden, is de vereeniging van het gelijksoortige, want het ongelijksoortige wordt dan weggenomen. De *koude* nu is datgene, wat zoowel het gelijksoortige als het ongelijksoortige samenbrengt. *Vloeibaar* [of *nat*] is dat, wat niet door een eigen grens begrensd wordt, hoewel het begrensbaar is; *droog* [of *vast*], wat een eigen grens heeft, maar moeilijk door iets anders te begrenzen is. Het fijn-poederige en het dichte, het taaie en het broze, het harde en het weeke, en de andere verschillen bestaan uit

de reeds genoemden; daar toch het vermogen om iets te vullen tot het vloeibare behoort, wijl het licht begrensbaar, maar zelf zonder grens zijnde, zich aansluit bij de zaak, waarmee het in aanraking is...; alle verschillen worden teruggebracht tot die eerste vier, en die vier niet tot een geringer aantal; want noch is warm zoo iets als vloeibaar of als vast; noch vloeibaar zoo iets als warm of als koud, noch vallen koud en vast onder elkaar, noch onder warm en vloeibaar, zoodat noodwendig die vier verschillende kenmerken [de eenigen] zijn.

Daar er nu vier grondeigenschappen bestaan, en er van *vier* dingen *zes* koppelingen mogelijk zijn, doch men de leden van een zelfde tegenstellingspaar niet aaneen koppelen mag (want onmogelijk kan het zelfde ding èn warm èn koud zijn, of ook tegelijk vast en vloeibaar), zullen er klaarblijkelijk vier koppelingen van die grondeigenschappen wezen: van warm met vast en van warm met vloeibaar, en anderzijds van koud met vast en van koud met vloeibaar. En dezen vier volgen naar rede de enkelvoudige lichamen der ervaring: vuur en lucht en water en aarde, - want het vuur is heet en droog, de lucht heet en vloeibaar, het water koud en vloeibaar en eindelijk de aarde koud en droog, zoodat redelijkerwijze de grondeigenschappen over de eerste lichamen verdeeld zijn, en het aantal der laatste volgens de rede zoo is.'

Het was van belang den lezer deze gewichtige beschouwing in een zooveel mogelijk getrouwe nabootsing van des wijsgeers eigen woorden te toonen, èn om haar geschiedkundig belang èn als staal van Aristoteles' eigen redeneertrant, al bevat dit brok gegevens, waarop de lezer nog niet voorbereid was. Vooral zal hem getroffen, wellicht zelfs verbijsterd hebben, het optreden van *warmte* en *koude* beiden, en niet als iets bijkomstigs, doch als een hoofdzaak, waarmee de gansche redeneering staat of valt. Het is zeker niet Aristoteles alleen, die naast warmte ook koude als grondeigenschap, of, men zou haast zeggen, natuurkracht zelfstandig aanneemt; de gansche antieke natuurbeschouwing doet zoo, en is zeer geneigd om alle eigenschappen en toestanden, die naar ons zeggen *een graad* toelaten, zich in paren van tegenstellingen te denken, terwijl ieder lid van dat paar als het ware een kracht

is. Niet enkel warm en koud vindt men zoo beschouwd, doch ook snel en langzaam, en zwaar en licht, en zelfs zoet en bitter, en vol en leeg.

Bevreemd heeft het den lezer wellicht óók, dat Aristoteles een afleiding zoekt van de *elementen,* en tevens hun *veranderlijkheid,* hun overgang in elkander, op den voorgrond plaatst. In dit opzicht nu was hij wel niet oorspronkelijk, want ook de gewone man laat vast in vloeibaar overgaan en Plato deed het zelfde, maar moest hij toch rechtuit stelling nemen tegenover den wetenschaplijken stichter der vier-elementen-leer, tegenover Empedokles, die, hoe vreemd het ook schijnen moge, juist *die* zelfde vier elementen *on*veranderlijk achtte. Er kan dáárop hier niet verder worden ingegaan, doch wel valt nog op andere trekken van het voorgedragen brok te wijzen. Dat er een sterk methodisch verlangen achter steekt, is wel terstond duidelijk: de behoefte om door scherp redeneeren een zeker besluit logisch te bereiken, een sterk *formeele* neiging komt in de hoofdlijnen van het betoog wel aan den dag. Doch men kan niet nalaten op te merken, dat in vele bijzonderheden de logika minder ontzien wordt. Want al dadelijk, de redeneering speelt met een woord, dat zoowel voor *vast* als voor *droog* moet dienen, het woord *xêron,* met de zonderlinge uitkomst, dat *aarde* en *vuur* beiden *xêron* zijn, terwijl men toch vuur bezwaarlijk *vast* noemen kan, zelfs al mocht een vlam een eigen grens hebben. Ook lijkt het zelfs in een antiek zonderling om aan *zwaarte* alle activiteit te ontzeggen - de balans reeds leert wel anders -, en al moet men een uitnemend verstand begroeten in de herleiding van zulke eigenschappen als taai en broos, hard en week, tot vast en vloeibaar, wij moeten dat verstand weer vrij onhelder noemen, waar het 't vuur alleen tot een zekere *vereenigende* kracht verklaart, onder de bijvoeging, hoe het vuur de vreemde bestanddeelen wegneemt: het zou dan toch ook *scheidend* moeten zijn, en inderdaad gold in de renaissance-tijden als een stelling der aristotelische school, dat het vuur het gelijksoortige vereenigt en het ongelijksoortige scheidt; deze definitie had ook hier moeten staan en een zekere onhelderheid in denken is dus alweer niet te ontkennen.

Men leert Aristoteles in dit brok als natuurfilosoof en wel als chemisch filosoof van twee kanten kennen: als den man,

vol begeerte om streng methodisch, formeel scherp te redeneeren, maar óók als den gevaarlijken *dialecticus,* voor zijn doel allerlei steunargumenten aangrijpend, die er wel zoo wat op lijken, en het met de zuiverheid dier bijargumenten niet te nauw nemend, - en toch steeds op den toon van een, die van de strengheid zijner betoogen vast overtuigd is.

Alles te samen kan men ook dit brok beschouwen als de schoolsche verscherping van een *men*-gedachte, die zeker een rijke gedachte was, en als eerste greep naar een chemischfysische leer zelfs een vruchtbare gedachte, doch die liever een greep had moeten blijven, en zeker beter dienst deed in den min of meer poëtisch-vagen vorm, door Empedokles haar gegeven; die ook meer nog den aard van een vruchtbare greep behield bij Plato, al wilde ook hij ze op zekere wijze door afleiding vastleggen, - en die liever nooit formeel verscherpt had moeten worden, tenzij dan om het onhoudbare van de greep als streng leerstuk te openbaren.

Maar ook zonder Aristoteles, schijnt het wel, ware dit leerstuk gekanoniseerd. De oudheid is als het ware verliefd geweest op de vier elementen, en hoeveel moeite zij haar ook gaven, hoezeer zij haar denken wringen moest om ze te handhaven, hoezeer zij zelf al behoefte gevoelde om ze met bij-theorieën aan te vullen, - Aristoteles zelf doet daar al aan -, ze loslaten, dat kon zij niet, en gelijk reeds gezegd werd, tot diep in de nieuwere tijden heeft die leer de menschen nog bekoord.

Voor Aristoteles zelven was wellicht echter de grootste verleiding gelegen in haar mogelijkheid om de stofwereld van het ondermaansche nog eens tot een gansch andere dan de heerlijke hemelwereld te doen stempelen.

CH.M. VAN DEVENTER.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Bevolkingsrechten op grond en water in Indië. -

Onder alle middelen tot diskrediteering van het streven ‘autonomie voor Indië’ is géén zoo doeltreffend gebleken als de voorstelling, dat volgens dat streven binnen enkele jaren Indië, staatkundig en economisch, zou worden overgelaten aan de zorg der Indonesiërs alléén. Er was nauwelijks baat bij, te betoogen, dat geen redelijk mensch dit had beoogd of bepleit: het strijdmiddel was uitnemend, want het miste zijn uitwerking nooit.

Onder alle middelen tot diskrediteering van het streven om Indisch adatrecht te doen onderzoeken - vooral te doen onderzoeken, indien het met bestaansmiddelen en maatschappelijke inrichting der bevolking samenhangt - is géén zoo doeltreffend als de voorstelling, dat volgens dat streven de economische en staatsrechtelijke verhoudingen aan het gevonden adatrecht zullen worden overgelaten. Er is nauwelijks baat bij, te betoogen, dat geen redelijk mensch zulk een ongecorrigeerde adatsuprematie beoogt of bepleit: het strijdmiddel is uitnemend, want het mist zijn uitwerking nooit. In de Vragen des Tijds van Februari 1923 wordt het dan ook, als ‘immer neu’, gehanteerd door mr. G.J. Nolst Trenité, jarenlang hoofdadviseur der Indische regeering voor agrarische wetszaken.

De aanleiding laat zich vertellen in twee woorden. In een land van vloeiakkers en vischwateren, als ons Indië is, heeft het water voor de bevolking vanouds een overgroot economisch belang; het watergebruik leidt er tot tal van inheemsche

voorzieningen, tot gedurige inheemsche geschillen. Maar het water heeft er nauwelijks minder belang voor de groote Europeesche cultures: indigo (voorheen), suiker, en zooveel meer. Op zorgvuldige regeling van het Indische waterrecht is dan ook met reden tal van malen, mede in later tijd, in en buiten staten-generaal en volksraad, aangedrongen.

Nu wil het geval, dat naar den inhoud van het Indonesisch waterrecht vanwege de Indische regeering nooit afzonderlijk is gezocht. Vóór 1867 wist men nagenoeg niets van de bevolkingsrechten op grond; omstandige onderzoekingen van 1867 en later, ambtelijke en individueele, brachten een schat van gegevens aan het licht, welker resultaat tegenwoordig een breede rij vult van deelen en artikelen. Geheel anders met het, schaars onderzochte, adatwaterrecht: wát daarvoor geldt, hoe zijn voorzieningen uitvallen, hoe men de geschillen afdoet, komt niet ter sprake dan te hooi en te gras. Ik weet geen materie van adatrecht, waarover ik zóó dikwijls als over waterrecht uit Indië de vraag ontvangen heb: ‘schrijf mij toch eens, waar ik daarover in druk iets vinden kan’. Met het oog nu op deze, misschien laakbare, maar onloochenbare, armoede aan gegevens poogt een Leidsch dissertatietje van December 1922 vooreerst op te sommen wat er voorhanden is aan literatuur over adatwaterrecht, ten andere den inhoud dier literatuur te rangschikken en te resumeeren. Alles zonder voorbarige aanduidingen van een te volgen waterpolitiek; alles onder de nadrukkelijke opmerking, dat kennis van adatwaterrecht te pas moet komen bij de telkens toegezegde regeling ‘van waterrecht in Nederlandsch-Indië’ in zijn geheel, en dat opsomming van het weinige wat men weet aanleiding zou kunnen geven tot onderzoek naar wat men niet weet; alles zonder een greintje pathos. Onschuldiger en nuchterder kon het niet.

Als een oud-hoofdadviseur voor agrarische zaken over zoo iets de pen opneemt, verwacht men één van drieën. Men verwacht liefst, dat hij zal kunnen zeggen: ‘jonge vriend, in uw boeken hebt gij weliswaar niets gevonden, maar onze agrarische inspectie heeft dat alles in haar verslagen en dossiers; het huist in haar hoofd’. Men verwacht subsidiair, dat hij zal zeggen: ‘wij onderzochten, maar vonden niets’. Men verwacht als derde mogelijkheid de mededeeling: ‘wij hebben

nagelaten te onderzoeken, om die en die bepaalde reden'. In elk dier gevallen onderstelt men, dat hij er bij zal voegen: 'uw verzamelwerk intusschen heeft zijn nut'.

Hier niets van dat al. Mr. T. - en zijn houding is belangrijk, omdat zij een tijdlang op de regeeringshouding van invloed is geweest -, mr. T. glimlacht. Hij glimlacht, omdat er maar zoo weinig adatwaterrecht in Indië is (in 1866 zou hij evenzoo geglimlacht hebben, omdat er maar zoo weinig bevolkingsrechten op den grond waren). Hij glimlacht, omdat de schrijver zich over dat schamele beetje zoo druk maakt. Hij glimlacht, omdat niet het adatwaterrecht, maar het waterrecht van geheel Indië, het Indische waterrecht, van belang is. Hij beseft derhalve niet, dat men, om een stuk inlandsch recht te vinden en te kennen, moet beginnen met serieus te zoeken. Hij beseft evenmin, dat alvorens een algemeene regeling te ontwerpen, die ook in het Indonesische economisch leven diep ingrijpt, men moet pogen dit laatste te leeren kennen; zooals een chirurg moet weten wat er zit, voordat hij snijdt. Hij beseft niet, welk een zwakke zijde van zijn voormaligen diensttak hij blootgeeft door dit niet-beseffen zoo opgewekt voor te dragen. Zijn omstandig toegelichte practische slotsom is ook nu, wat zij in 1920 was: wij moeten, rekening houdend met inlandsche belangen, onzen Europeeschen wil aan den landzaat opleggen, en niet zeuren over zijn rechten.

De zaak is van gewicht, omdat de geest van dezen schrijver eenmaal de geest van regeeringsuitingen, regeeringsdaden en regeeringsverordeningen was. Zij is evenzeer van gewicht, omdat hij het bestaan en den inhoud van bevolkingsrechten op water niet thans met zulk een oog zou kunnen bezien, als hij niet jarenlang met denzelfden glimlach had geoordeeld over het bestaan en den inhoud van bevolkingsrechten op grond. De beteekenis van zulke rechten voor de millioenenbevolking, in het kader van háár Indonesisch leven en van háár oostersch rechtsgevoel, blijkt hem niet te treffen. Mij is meer dan eens - met een ridderlijkheid, die siert - gezegd, dat mijn aanval van 1919 op de agrarische heeren onbillijk is geweest, aangezien die heeren de bevolkingsrechten op den grond misschien anders inzagen dan ik, maar ze niet minder ernstig trachtten te verstaan. De jongste schriftuur van mr. T. maakt

het zijn sympathieken verdedigers onmogelijk zijn geestesrichting voortaan in bescherming te nemen.

Gesteld nu, de regeering ging te avond of morgen tot een gezet onderzoek naar adatwaterrecht over (welks bouw wel van een zelfde soort zal zijn als die van b.v. het adatprocesrecht, stellig niet een reeks artikelen zal te zien geven); en gesteld, het bleek daarbij inderdaad, dat de inhoud tegenvalt. Mr. T. zou dan waarschijnlijk triomfeeren. Mij dunkt, ten onrechte. Wie op adatonderzoek, voor welke materie ook, aandringt - hij zij regeering of particulier - voorspelt niet. Het is hem evenmin tot eer indien er veel, als tot oneer indien er weinig gevonden wordt. Hij bepleit slechts, dat men nooit en nergens tot kennis geraakt zonder onderzoek; dat het onverantwoord is op inlandsche rechten en belangen te opereeren zonder kennis; en dat aan een verantwoordelijk man, die nochtans zonder kennis aan het opereeren is geweest, weinig dingen slechter staan dan een glimlach.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Buitenlandsch overzicht.

Turkije. - De Roer. - Het zwijgen van Nederland.

Van de tractaten, die het door de overwinnaars van 1919 gedicteerde recht bevatten, is er al één, dat van Sèvres, door henzelven verscheurd, om voor deze opoffering hunne rust in het Nabije Oosten te koopen. Dit doel is niet bereikt. Nog altijd houdt Angora de concessiën van Lausanne op de keur; het trekt daarbij een zoo donker gezicht, dat Engeland reeds een nieuwen terugtred overweegt, ja er toe besloten schijnt. Er wordt aangekondigd, dat het eerlang Mesopotamië zal ontruimen. Het veelomstreden Mosoel is daarmede aan de Turken uitgeleverd. De begeerde petroleum komt te duur. Er springt nog geen enkele bron. en reeds heeft Engeland in ‘Mespot’ een bedrag van 150 millioen pond moeten nederlaten. De schuldenaar, die zooeven zijn verplichtingen tegenover Amerika erkende en er de kwijting van regelde, kan niet op zulk een voet blijven leven. De petroleum moet dan maar eenmaal ontgonnen worden met goedvinden en op de voorwaarden der Turken; van de bezetting van Mesopotamië ziet men af. Een ander liefhebber voor een ‘mandaat’, dat Engeland inziet niet langer te kunnen torsen, zal er zeker niet wezen; - alweer een pluim, die van het bonte hoedje van den Volkenbond in het slijk nedervalt!

De ontruiming van Mesopotamië zal in Voor-Azië een

geweldigen indruk, en de Turken niet bescheidener maken. Hoe lang zal Frankrijk daarna nog in Syrië zitten of de koning van Hedzjas over Mekka regeeren? Keert zelfs misschien Palestina niet onder het oude gezag terug? Immers om den Turken in Voor-Azië de wet te blijven stellen, heeft Engeland klaarblijkelijk geen oorlog over. En wat de Franschen betreft, zij zitten aan de Roer...

'The unspeakable Turk' heeft zich wel zeer spoedig en zeer radicaal mogen wreken. Een slag voor het aanzien der Big Four van 1919! Of hun rijk in andere opzichten zal mogen duren?

Aan de Roer geen groot nieuws. Na zes weken is Frankrijk daar nu zoover, dat het verkeer met onbezet Duitschland inderdaad grootendeels stilstaat. Hetgeen niet beteekent, dat Frankrijk zelf de kolen krijgt! Daartoe zouden de Duitsche arbeiders en het Duitsche spoorwegpersoneel mede moeten werken, en zij weigeren hardnekkig. Frankrijk en België hebben nu 10.000 man spoorwegarbeiders naar den linker Rijnoever en het Roerdistrict overgebracht, die er in slagen, over een paar gemilitariseerde spoorlijnen wat steenkool naar het Westen te voeren, een belachelijk klein gedeelte van de als onvoldoende voorgestelde hoeveelheid die Frankrijk en België vóór de bezetting plachten te ontvangen. De steenkoolmagnaten onderwijl houden hun arbeiders aan het werk, door hen op groote schaal herstellingsarbeid in de mijnen te doen verrichten; - een arbeid, die in de oorlogs- en opvolgende jaren erg ten achteren was geraakt.

De bezetting bereikt haar aangekondigde doel, Frankrijk de leveringen in natura te verzekeren waartoe Duitschland zich eenmaal verplicht heeft, op geen stukken na. De Franschen kunnen dit niet langer ontkennen, maar spiegelen nu zichzelven en ons voor, dat de Roerbezetting althans hun 'veiligheid' waarborgt.

'Veiligheid' was het motief, dat Frankrijk in 1918 en '19 opgaf voor zijn wensch, het Rijnland van Duitschland af te scheuren. Die eisch werd hun toen, door Wilson en Lloyd George, ontzegd. Denken zij, nu deze beiden van het tooneel verdwenen zijn, de afscheuring toch nog te kunnen door-

drijven? een Rijnsche republiek te kunnen grondvesten? Doch er was onder de leuzen van 1919 ook een zelfbeschikkingsrecht. De uitkomst van een oorlog, die het onrecht van Elzas-Lotharingen moest goedmaken, zou enkel de herhaling van zulk een onrecht, thans ten koste van Duitschland, mogen zijn?

Van eenige medewerking der bevolking van het Rijnland zelf zal nu minder dan ooit sprake wezen. Frankrijk zou er de volle macht van zijn leger voor moeten inzetten; het zou den oorlogstoestand moeten heropenen, en in die misdaad met België alleen staan. Het durft dit niet aan.

Toch blijft het aan de Roer, waar zijn aanwezigheid dus een andere strekking moet hebben. Het verdraagt er inderdaad veel; oneindig meer dan de Duitschers zich in de dagen van hun macht in bezet gebied zouden hebben laten welgevallen, maar tot dusver zonder zichtbare winst. Onbezet Duitschland heeft de mark kunnen doen stijgen, kan zich dus gemakkelijker dan vermoed werd in het bezit van Engelsche kolen stellen, en denkt aan geen capituleeren. Zal het er in slagen, den zet van zijn tegenstander ad absurdum te voeren?

Nog tracht het dit te doen gelooven; maar de toeschouwer vraagt zich af, of het zichzelf niet wonden zal met de wapenen, die het genoodzaakt is, aan te wenden. De in vergelijking met den val sinds 1919 nog uiterst geringe stijging van de mark doet reeds zijn uitvoercapaciteit in bedenkelijke mate slinken, bemoeilijkt m.a.w. Duitschland in het verkrijgen der buitenlandsche deviezen waarover het ook in de toekomst zou moeten beschikken om de mark te schragen. Dezen strijd vol te houden tot Frankrijk zich terugtrekt gaat vermoedelijk boven Duitschlands kracht. Er is te veel voor noodig: Poincaré, of wie op zijn stoel zal zitten, zal niet terug willen, dan uit vrees voor een naderende catastrophe in Frankrijk zelf.

De wenschelijke uitkomst is voorzeker, dat de tegenstanders het geen van beiden ‘winnen’, maar zich tot onderhandelen zien genoopt. Europa, dat bij zulk een oplossing baat heeft, zal daarbij diensten kunnen bewijzen. Doch dit Europa, waar is het? Wie geeft zijn adres? De Volkenbond waagt het niet, zijn orgaan te wezen; Engeland blijft achter met het sein tot tusschenkomst; de neutralen durven zelfs niet te waarschuwen; zij beraden zich niet eens met elkander; Nederland durft zelfs niet overluid te denken. Allen te zamen

zien wij aan, dat de gemeene belangen dom geschonden worden en een volgende Fransch-Duitsche oorlog tot een groote waarschijnlijkheid wordt gemaakt.

Die geen B kan laten volgen houde ook de A binnen, moet Mr. Koolen hebben gedacht, die een interpellatie over de Roerkwestie strijdig met het landsbelang noemde. Zwitserland was minder kleinmoedig, en men ziet tot dusver niet wat het er mede verloren heeft. Het komt er maar op aan, van welk gehalte de A en de B zijn. Moet ieder zwijgen, die niet in staat is, een 'tot hiertoe en niet verder' te laten hooren? Hoe kan, bij zulke opvatting 'een *publieke* opinie van Europa bestaan? Er is een practisch ongeloof aan de waarde van zedelijke factoren in de statensamenleving, dat belang en eer ons gelijkelijk verbieden, te belijden, en ik vrees dat wij in Nederland aan zoo schennende belijdenis ontstellend dicht toe zijn.

Wij zijn niet in staat, en niemand overweegt, in een geschil als dit te zeggen: 'zóó moet het en zoo zal het'. Mogen wij daarom onze meening achterhouden over de mate waarin het voorvallende onze eigen rechten, onze eigen toekomst affecteert? Reeds wordt op den Rijn aan volkomen gerechtvaardigde Nederlandsche belangen brutaal onrecht gedaan. Tijdens den oorlog was het onrecht krasser en het gevaar grooter. Heeft Nederland over Tubantia en de schending der onzijdigheid zijner territoriale wateren bij Bergen gezwegen? Neen. Zijn protesten zijn uitgebracht niet alleen: zij hebben effect gehad.

Leven wij thans op een lager zedelijk peil dan toen? Het valt nauwelijks meer te ontkennen. Buitenlandsche Zaken schijnt ons te willen afschepen met de mededeeling, dat te Parijs en Brussel een beklag is gevoerd, hetwelk met 'bevredigende verklaringen' over de eerbiediging van Nederlandsche belangen in het Roergebied en van het geldend Rijnrecht beantwoord is. De werkelijkheid waarvan wij schier iederen dag kennis kunnen nemen, drijft met den 'vrede' dier verklaringen wreeden spot, en of onze regeering hier al of niet het zwijgen toe doet, schijnen wij niet te mogen vernemen. Een Kamer die hierop niets te zeggen vindt, verzaakt

een nationalen plicht en is tegelijk tegenover de opinie van Europa in grof verzuim; zij veronachtzaamt, in Nederlands eigen, volkomen respectabele zaak, tevens die van allen. Moet het geboekstaafd blijven, dat de Nederlandsche volksvertegenwoordiging in Februari 1923 geen oog had - dan voor de bioscoop?

C.

Bibliographie.

Handboek voor de kennis van Nederland en Koloniën, samengesteld met medewerking van verschillende departementen van algemeen bestuur en uitgegeven door het Departement van Buitenlandsche Zaken (directie van economische zaken); met 19 kaarten en 34 afbeeldingen; 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1922.

Een verzamelwerk als dit, tot stand gekomen, behalve door de medewerking van meer dan één ministerie, waarvan de titel rept, óók door medewerking buiten departementaal verband, eischt tijd van voorbereiding. Hieruit volgt, dat het reeds bij zijn verschijnen op sommige punten niet meer 'bij' zal zijn. Dit is zeker niet een reden om den nuttigen arbeid achterwege te laten, zelfs al leent het werk zich niet voor gestadige aanvulling door supplementen.

Toch is het jammer, dat in hetzelfde jaar, waarin nog van de puien der raadhuizen den volke zou worden kond gedaan dat Nederland niet meer koloniën en bezittingen in andere werelddeelen als een soort eigendom erop nahoudt, maar dat 'het Koninkrijk der Nederlanden omvat het grondgebied van Nederland, Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao', een statig officieel handboek in titel en inhoud de oude terminologie aanhield. Juist in een boek, geboren uit de prijselijke bedoeling van Buitenlandsche Zaken om bij te dragen tot de systematische voorlichting van het buitenland en dit door middel goeddeels van betere voorziening der diplomatieke en consulaire ambtenaren met overzichtelijke gegevens dan voorheen bestond, ware een inprenten van dit 'gegeven' van ons regeerbeleid jegens overzeesch Nederland aan onze vertegenwoordigers in den vreemde van pas geweest, al was dan ook, toen het boek ter perse ging, deze nieuwe trek van ons beleid grondwettelijk nog niet geheel beklonken.

Voor het overige: weinig anders dan lof. Men vindt hier veel en goeds. En het ware onbillijk, te klagen over wat te ruime behandeling van dit, over wat te krappe bespreking van dat onderdeel. Wie ooit deel had aan de samenstelling van dergelijk, aan samenwerking van velen gebonden, coöperatief werk, weet, dat oneffenheden in de wijze van bewerking onmogelijk zijn te ontgaan.

Met één voorbehoud nochtans, en een ernstig. De ‘directie van economische zaken’, die de leiding der onderneming had, heeft het niet de moeite waard geacht, naast al de actueele en historische gegevens die zij liet bijeenbrengen in dit boek van aangename overzichtelijkheid, de nederlandsche handelspolitiek opzettelijk te doen bespreken. Terloops, onder ‘rijksfinanciën’, een paar woorden over onze tariefwetgeving. Uit dit paar woorden is inderdaad op te maken, dat Nederland voert een vrijhandelspolitiek. Maar dit feit is juist voor onze internationale positie van zoo verre draagkracht en de oorzaken van dit feit zijn zóó kenmerkend voor Nederland's economisch-geographisch wezen, dat deze leemte aan de beoogde economische voorlichting van het buitenland ernstig te kort doet.

v. B.

Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië; Nota van Mr. M.W.F. Treub, Voorzitter van den Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië, over de Inkomstenbelasting, de Extrawinstbelasting en de Overwinstbelasting van Naamlooze Vennootschappen, de Productenbelastingen en de Uitvoerrechten op producten van Ondernemingen; 's-Gravenhage, Mouton & Co., 1922.

De Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië wist wat hij deed, toen hij Treub tot ‘voorzitter’ nam. Eén bonk werkkracht, een doordringend verstand, practische en theoretische economische ervarenheid, een vlotte pen, ziehier wat deze organisatie van ondernemingen won met den man, wien natuurlijk heel wat meer dan ‘voorzitten’ was toegedacht.

Deze ‘Nota’ is een boek, dat voortaan meetelt bij de literatuur over het indische belastingwezen.

Toch niet een boek, dat dit onderwerp laat komen tot zijn volle recht.

Het verwerkt een omvangrijk feiten-materiaal en het verwerkt dit knap en critisch. De nota is in haar theoretischen opzet ook volstrekt niet uitsluitend een eenzijdig ondernemers-pleidooi; de indische belastingwetgeving heeft zich waarlijk niet alleen aan critiek van ondernemerszijde blootgesteld! En nu kan men op enkele punten met Treub van meening verschillen (financie- en koloniale specialiteiten als Van Gijn en Kielstra hebben het stuk al eenige veeren doen laten), maar niet in de hoofdlijn van zijn betoog: dat Indië voorshands uit eigen kapitaalkracht zich niet ontwikkelen kan, derhalve uitheemsch kapitaal niet moet afstooten maar lokken en dat het met deze grondwaarheden tot eigen schade ongenoegzaam rekening gehouden heeft en houdt. Men vindt voor dit complex van stellingen een goed geordende reeks van argumenten in de nota bijeen. Men vindt er bovendien middelen tot verbetering aangegeven en uiteengezet.

Het lag niet in de lijn der nota, het onderwerp breeder te bezien. In haar geboortehuis, den Ondernemersraad, kent men andere ondernemingen dan particuliere niet. Van het standpunt dezer particuliere ondernemingen werd het indisch belastingprobleem aangevat en ontleed. Maar dit stand-

punt, het aangewezene voor een ondernemers-organisatie, mag niet dat der landsregeering zijn. Ging ooit deze ertoe over, een nota over hetzelfde onderwerp te doen samenstellen, haar steller zou al spoedig in de nota-Treub een hiaat ontdekken. Dáár, waar de bekende drainage-leer besproken wordt. De nota zegt hiervan (of beter: hiertegen) veel juists; die leer is lek aan vele kanten; maar in haar verwijt, dat Indië door vreemd kapitaal wordt gedraineerd, is toch dit wèl waar - en de nota-Treub erkent deze waarheid ook - dat de afvloeiïng van in Indië gewonnen winsten naar den vreemde een voor Indië pijnlijk ding is. En hiermede ligt een ander probleem ter tafel, niet een belastingprobleem (ook hierom kon deze nota het zwijgen ertoe doen), maar wel een koloniaal-economisch probleem van de eerste orde: of niet aan dit feit de figuur van het gouvernementsbedrijf één bestaansgrond meer ontleent dan waarop zij bijvoorbeeld in het moederland zich beroepen kan.

Het is mogelijk, dat dit koloniale extra-argument het toch nog tegen de contra-argumenten moet afleggen. Dit zij daargelaten. Maar in een breeder verband dan waarin een ondernemers-belasting-nota deze dingen beziet, zou ook deze kant van het vraagstuk tot zijn recht zijn gekomen. Hier bleef hij in volslagen donker. En in zooverre hebben wij hier wèl met eenzijdig werk te doen.

v. B.

De vakvereeniging. Een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis, door Henri Polak. Elzevier's Algemeene Bibliotheek no. 12; 1922.

De lezer leert, dit boekje doornemend, de vakvereeniging (bedoeld is: de arbeiders-vakvereeniging[1]) zien door den bril van Henri Polak. Van dit kijk-instrument wil ik geen kwaad spreken; vele brillen zijn beslagener dan die van den knappen organisator der diamantbewerkers, van den gunstig bekenden vertaler van de boeken der Webbs. Toch past de vraag of het juist voor een man van Polak's gaven niet mogelijk ware geweest, wat meer objectiviteit te betrachten, zijn eigen bril van ‘modern’ vakvereenigingsleider voor een oogenblik aftezetten.

Met deze aanmerking wordt niet miskend, dat het werkje vele objectieve gegevens bevat, zóó gekozen uit de veelheid van gereedliggend materiaal als ook de onpartijdige geschiedschrijver had moeten doen; dat het vele feiten uit het belangwekkend brok jonge maatschappelijke geschiedenis, dat de arbeiders-vakbeweging is, in het geheugen terugroept

1) De opmerking tusschen haakjes is iets meer dan het aangeven van een terminologische verbetering. De werkgevers-vakvereeniging is een instituut van wassende beteekenis en kan in haar opkomst en groei door het feit, dat een sterk toenemende arbeiders-vakbeweging haar voorafging, goeddeels worden verklaard. Zij is in zooverre gevolg van de arbeiders-vakvereeniging en had hierom in dit boekje breeder aandacht verdiend dan dit eraan schenkt.

en vastlegt, waarmee ieder, ook de anders-denkende, zijn voordeel van bevredigde weetgierigheid kan doen.

Met-dit-al draagt het een sterk persoonlijken stempel en telkens weer dringt zich de vraag op of deze omstandigheid niet doet schieten naast het doel. Het was toch de hoop des schrijvers - zie zijn inleiding -, tot ‘zakelijk begrijpen’, zoo niet tot ‘sympathie’, ook dezulken te brengen, ‘die de arbeidersbeweging niet met welwillendheid beoordeelen, wijl zij de oorzaken van den druk der tijdsomstandigheden zoo niet geheel, dan toch hoofdzakelijk toeschrijven aan de eischen der arbeidersklasse’, dezulken die, ‘bevangen in vooroordeel en voorzien van uiterst geringe kennis van zaken’ als zij zijn, ‘de vakvereenigingen als een euvel (beschouwen), in het leven geroepen door opruiers, hetwelk dus uit alle macht bestreden en onderdrukt moet worden’. En nu kan zeker niet worden ontkend, dat het rustig en zakelijk betoog des heeren Polak deze onwetenden tot nadenken, en misschien sommigen van hen tot herziening en aanvulling van wat inderdaad ergerlijk vooroordeel en ongepaste onkunde moet heeten zal kunnen brengen. Ook deze werking zou krachtiger, een algemeener erkenning van de vakbeweging als natuurlijk product van maatschappelijke ontwikkeling en als kracht ten goede bij maatschappelijke hervorming zou waarschijnlijker zijn geweest, indien de schrijver met name tegenover andere schakeeringen in de vakbeweging dan die waaraan zijn hart is verpand minder als veroordeelend criticus dan als begrijpend historicus zich had opgesteld.

Er zit in dit verdienstelijk geschrift een iets te veel aan polemiek. Op zichzelve is ook deze een onmisbaar ding: ons sociale leven ware armer, werd niet af en toe met klem van argumenten meening tegenover meening gesteld. Maar vermengd met zakelijke uiteenzetting wekt zij juist bij die lezers, die de heer Polak zoo gaarne tot bekeerling zou maken, onvermijdelijk twijfel aan de zakelijkheid van zijn betoog.

Te jammerder, omdat zooveel gezond verstand uit de meeste bladzijden spreekt.

De opvallende verschillen tusschen bijv. de engelsche vakbeweging, die een politieke partij is gaan vormen, en de nederlandsche, die naast of achter verschillende politieke partijen is blijven staan, begrijpt hij en weet hij begrijpelijk te maken. Een der beste eigenschappen van zijn werkje. Maar in hetzelfde verband hem de naïeve vraag te zien stellen ‘welke belangen de leden van confessioneele en “neutrale” vakvereenigingen dan toch wel eigenlijk bij het kapitalisme mogen hebben, dat een zoo groote afkeer van het socialisme hen bezielt, of althans heet te bezielen’, stemt ietwat wrevelig. Dat niet ieder arbeider eigenlijk van nature socialist is en dat de nederlandsche vakbeweging - zij trouwens volstrekt niet alleen - gesplitst is naar politiek-godsdienstige lijnen, ook dit zijn feiten, waarvan men in een boek als dit een beredeneerde verklaring veeleer dan herhaalde klachten over het onverstand dezer versnippering zou hebben verwacht.

De allerjongste tijd heeft op het hier door den heer Polak bestreken gebied als zeer opmerkelijk feit gebracht: de groeiende eenheid in de internationale organisatie der vakvereenigingen tegenover de versplintering der oude socialistische politieke ‘Internationale’ in een Tweede, een

Twee-en-een-halfde en een Derde Internationale, met als natuurlijk gevolg dat de eerste, de economische, Internationale aan de tweede, de politieke, werk uit handen gaat nemen. Weer een van die feiten, die de schrijver ons zonder moeite doet vatten. Maar dan verbaast weer zijn verbazing, ja zijn ergernis, over het intern-nederlandsche feit (de natuurlijke weerspiegeling toch van het internationale), dat hier te lande de 'moderne' vakbeweging neiging toont, aan de leiding der politieke partij, waaraan zij het nauwst verwant is, zich te onttrekken, en nu en dan een eigen politieken wil vertoont. De heer Polak hebbe gelijk in zijn critiek op den inhoud van dezen wil, hij staat toch kennelijk te zeer midden-in, te dicht bij de gebeurtenissen binnen onze landsgrenzen om hierover ononderbroken dezelfde bezonnen voorlichting te kunnen geven als - het worde met dankbaarheid vastgesteld - over het algemeen zijn studie siert.

v. B.

[Tweede deel]

Van haar luister beroofd.

XIV.

Maartje heeft het hier toch wel heel moeilijk; ik zie het aan en kan niets doen.

Al die verguizing is grootendeels nijd en nog gemeener is de oorzaak van smaad die niet uit afgunst voortkomt. De jaloerschheid begint en eindigt thuis, doch de heele dag plaagt zij buiten De Zwaan. Ik heb van de omstandigheid, dat Maartje ‘niet langer en toch nog wel’ verloofd is, onder meer gebruik kunnen maken om als haar dokter ad interim voor het aansterken der toekomstige mevrouw Van Hooren enkele maatregelen aan te bevelen; zoo, met succes, beschikbaarstelling van een nooit gebruikt vertrekje, eigenlijk ook al niet meer dan een hok, naast de slaapzaal van de moeder, waarmee het door een binnendeur is verbonden. Helaas moest deze luttele gunst de noodlottige droppel worden, waardoor de emmer jaloezie der schoonzus die Guus eveneens adoreert, over de rand is heengelekt. De vorige keer was er louter glorie, afstralend op het heele gezin; ‘de bruid’ ging toen trouwens ijlings weer weg. Maar nu ze terug kwam, niet eens meer ‘verloofd’, kreeg deze schamperheid vrij spel. Heeroom bracht hier nog de vroomheid bij aan; de moeder werd stil onder zijn bezwaren, de jonge mevrouw luidruchtigkerksch, zóó dat 'r man haar spottend aankeek, een dubbele oneerbiedigheid, waar de aardsche straf stellig snel op gevolgd is en die Maartje slechts kwaad kan hebben gedaan. Ik denk aan het argeloos snoeven van Huib op eer die over De

Zwaan gedaald was, nu de dochter zich zóó voornaam had verloofd. De schoondochter mist naïeveteit; zoo zij al even heeft mee-gepocht en zelfs de oude mevrouw te hulp kwam, toen ik me verbazen dorst dat Guus wegbleef; het kan geen oprechte vreugde geweest zijn, daarvoor stak de jaloerschheid te fel, zelfs indien ze Van Hooren maar half geloofde bij wat hij voorspiegelde in de 'twee brieven'.

Tweemaal heb ik op het punt gestaan, de moeder over Guus in te lichten, bij voorbeeld door haar uit de waarschuwing van Bareel voor te lezen; doch in haar grofheid zou ze dan nog niet begrijpen, wat er voor haar dochter moet worden gedaan. Baars... ach, wat kan zijn zuster hem schelen! Hij is man-van-zijn-vrouw en hij is kastelein en wordt in beide functies gekweld. Want De Zwaan doet als societeit nummer twee dienst en hoeveel gezwets doodt ook hier de verveling! Ik heb er Koos eens naar gevraagd: het was al zoo onder de oude patroon dat - niet de wekelijksche boeren, doch wel de eigensteedsche gasten halfjes Cats of Oranje krijgen die driekwart van een heel glas groot zijn. Zoo geschiedt aan de deftigste leden der soos; zoo hier aan welgezeten burgers die, buiten der stad élite gesloten, in onze Zwaan biljartend en kletsend véél tijd aan hun gezinnen onthouden. Maartje, nu, moet hun gelag betalen, samen met de twee Van Hooren's. En indien men zich al om haar broer in acht neemt, het ontzag voor een kastelein heeft grenzen. Dus raakt de plomperd dubbel geprikkeld, door zijn vinnige vrouw en door acht'looze klanten: - ik zag en hoorde de terugslag. Voorvoelde Maartje die niet bij haar uitval, de kreet waarmee ze de zoo harmonisch-zachte distinctie van Guus' directiekamer verstoorde, dat zij zonder werk buitenshuis niet terug wou? Hoe wordt zij juist in haar vak geplaagd! De gevaren of moeilijkheden van gestadig verkeer tusschen mannen en vrouwen uit nog andere dan de fabrieksstand; dit samenhokken dat aldoor toeneemt, na de scholen in winkels, werkplaatsen en kantoren; zij openbaren zich in het bijeenzijn van geneesheeren en verpleegsters zelden ruw, doch wel vaak pijnlijk; maar de, als een nawerking van haar omgang met Guus te verklaren, gebetenheid van ons viertal op Maartje zou alleen belachelijk wezen, als het meisje er niet zoo smadelijk door werd gekweld. Het gaat bij mijn bedaagde eenden

gelijk in het sprookje van Andersen: mocht jou de kat te pakken krijgen, snateren ze in koor tegen het ééne jonkje. Ze gelóóven dat Maartje niet langer verloofd is, maar iets moet er toch wel met haar geweest zijn en dit succes verkroppen zij niet, daarvoor was Hij heur-vieren te dierbaar. Bij een sneer die Zuster Van Emden zich erover veroorloofde tegen mij, heb ik haar in presentie van twee anderen op haar nommer gezet; maar al houden zij het voor allen gezegd en beginnen ze niet weer direct tot mij, niemand geneert zich om onaangenaam tegen Maartje te zijn daar ik bij sta, en ten eerste kan ik op dergelijke speldeprikken toch al moeilijk reageeren, maar bovendien heeft Maartje mij bezworen te doen, alsof ik ze niet hoor.

Verdedigd heb ik haar tot nu enkel tegenover de jonge Van Maalwijck, de Amsterdamsche Hugo Azn., die het over haar ‘vieze intriguetjes’ had. In wat voor hachelijk parket het arme kind hier is gebracht, heb ik nog niet zóó pijnlijk beseft, als bij het kort maar heftig gesprek, dat ik onverwachts met deze arrogante grootstedeling moest voeren. Hij hield er mij op straat voor aan, met eenzelfde patriciërsgemak als zijn verwant en naamgenoot eigen bleek, toen die me eens ongeveer op dezelfde plek te gemoet kwam en verzocht zijn dochter opnieuw te bezoeken. Zelf heb ik dit jongemensch, nadat hij met Guus de voogdij over Dolf van Hooren was gaan bepraten, op de nieuwe Amsterdamsche mode-dokter hooren afgeven; maar nu kwam hij aangestevend:

- Hé, vertelt u me eens, is dat waar? heeft die vriendin van dokter Van Hooren hier d'r plaatsje in het Ziekenhuis teruggekregen?

Nijdig over zijn ‘die vriendin’, vroeg ik stekelig:

- Mocht dat niet?

En het ‘vieze intriguetje’ kwam. En de maat van mijn professioneele, zoowel als gewoon-menschelijke lankmoedigheid liep even over. Al weer had ik bewijzen gekregen, dat er leden zijn van de ‘élite’, die - ik wil niet zeggen de twee broers Van Hooren vrijpleiten, maar wel de verantwoordelijkheid voor beider ongerechtigheden over nog anderen trachten te verdeelen. O, de achterklap in een kleine stad! Wie de oude Hugo van Maalwijck haat, geeft op medelij'ende toon te kennen, dat met spoken als die man zijn dochters

echtelijke ontrouw vergefelijk wordt. Zooals van zelf spreekt, zocht deze neef naar wat anders. Maartje, die Guus heeft aangehaald, om niet te zeggen, zou hebben verleid! Ik ben zeker dat de brutale kwâjongen bij zijn kornuiten te Amsterdam zoo'n dwaasheid nooit had aangedurfd. Maar al doet hij graag grootsteedsch, nu ademt hij mee de kleine-stads-stank in. Iets dergelijks gaf ik te kennen en liep toen door, te laat bedenkend, dat mijn uitval Maartje kan schaden. Helaas, wat zou haar ergers gebeuren dan de futiele fopperij, het kinderspel-lijkende, maar ernstig-wreede op-sleeptouw-houden door Guus? Ze toont in 't Ziekenhuis veel ijver en ik kreeg gedaan dat ze is gaan biechten, wat haar moeder ontroerd kwam vertellen, niet vermoedend dat ik in die vroomheid de hand heb. 'k Voorzie voor Maartje zóóveel smart dat ze de rugsteun der Kerk kan behoeven. Haar leed zal uitsluitend zijn uit haarzelve, uit de verblinding harer liefde, haar liefde die louter verblinding is. Want al werd de ellendeling nu eens oprecht, al sarde hij: ‘ik heb met je gesold’, nog zou zij smeeken: ‘houd mijn liefde’. Toch, ondanks die kracht van haar hoog gevoel, lijdt ze onder de laagheid rondom haar, 't getreiter thuis en van de verpleegsters. Dat men ook in de stad op haar afgeeft, om Mooie Guus wat schoon te wasschen, heeft ze waarschijnlijk nog niet gemerkt. De bezoekers der Zwaan praten anders: die geven wel degelijk Guus de schuld en vinden Maartje dom èn mal. Maar de deftigheid scheldt haar een intrigantje, uit stands-partijdigheid, Guus tot voordeel en uit dédain voor zoo'n mésalliance. En niemand ziet er katjesspel in, juist ‘dank zij’ de ruchtbaarheid die het geval kreeg, om welke 't Guus wellicht te doen was. Want de zaak van zijn broer bedreigde zijn naam, nadat Cato hem was ontvlucht en nu kon het heeten: hij minde dat meisje.

Intusschen hoort men niets van zijn proces. Guus speelt met Maartje en spot met de stad.

***

Het uur in Guus' directeurskamer met hem en Maartje, meer nog de opheldering die ik haar geven kon van mijn bezoek aan de pastoor, hebben ten gevolge gehad, dat zij onverwachts vertrouwen in mij ging stellen. Zou de heugenis van

mijn dwaze biecht over een eigen voort-durende liefde hebben meegeholpen om me volkomen ongevaarlijk te maken? Zij mijdt mij niet langer, integendeel. In het Ziekenhuis ontwijk ik gesprekken, uit vrees voor jaloerschheid der andere zusters, die in alles bevoorrechting ontdekken. Doch heeft ze vrij, terwijl ik thuis ben, dan klopt ze telkens bij mij aan - en deze momenten geven mij vrede.

Ik weet nu dat ik niet zal trouwen. Mijn kinderjaren hebben te veel huwelijks-teleurstelling gezien, dat heeft een stempel gezet op mijn wezen en Mea heeft me wel doen voelen, wat ik al mis om *de* vrouw te behagen. Mocht ik nog Maartje's trooster worden...

Maar reeds de waarde van deze gesprekjes leert me die hoop uit het hoofd te zetten, opdat ik dit liefelijks niet verlieze, door het kostbaar vertrouwen van haar die ik liefheb te grieven met een beleediging van haar zóó fijn, zóó diep gevoel, als elke toespeling op mijn gevoelens wezen zou.

Het moet zijn ‘de liefde die vriendschap heet’.

> O gij, mijn lief, die nu door 't lieven lijdt,
> Klaag niet in stilte alleen, - maak poëzie
> Van leed, - ach, laat geween en melodie
> Tusschen ons zijn een zoete somberheid.

Deze omgang, een ‘somberheid’, schenkt rust.

Naar nergens elders drijft verlangen en hier weet ik, waar de grens is. Ik mag mij bezighouden met haar. En bij onze omgang past filantropie.

Mijn zorg voor haar beperkt zij stipt. In sommige dingen openhartig, in alles betreffende haar familie, vanzelf ook over het Ziekenhuis, laat zij aangaande Guus niets los en ik pas op nooit wat te vragen. Soms verraden haar oogen, of hare bleekheid. Haar mond zwijgt - maar wat zou hij melden? Ik vrees dat ze juist niets heeft te vertellen en deze teleurstelling van elke morgen en elke avond met al de heldhaftigheid harer wanhoop verbergt.

Is dit de toestand van haar hart, dan blijft er in alle omgang met mij, ook in ons prettig samenwerken, nauwelijks eenige afleiding voor haar. Toch doèt ze en geeft zich aan dat werk. Met name aan het rampzalige gezin Baanders hebben we een klant die meetelt.

Soms betrap - en verwijt ik mij, dat de ellende dier brave

stakkers me tijd laat aan de *droom* te denken, die me daar in de buurt van het Zijlstraatje een dwaze schim van geluk heeft gegeven. Doch dan redt, wat niet sentimenteel is, 't besef te *doen* in de geest van mijn vader.

Merkwaardigerwijs heeft de kwaadsprekerij, die zoo'n eerste rol speelt in het geestesleven der stad, hier nog voedsel vermogen te vinden, daar collega Maasman me aanhield: uit wat voor fonds ik Baanders hielp. Ook Van Emden begon er over: of Maartje soms geld kreeg van Heer Pastoor, maar dat die toch wìst dat Baanders niet roomsch is... Bij zulke vragen leeft Maartje op; dan doorfonkelt de lach het bruin van haar oogen en krult om haar gezonde mond - dan foltert sterk mijn plicht: niet verder.

Verleden week, 's nachts, heb ik dom gedaan, door lang te tobben over de vraag, of misschien àls ik alles haar zei, àls ik haar dit Dagboek liet lezen en ook de brieven van Bareel en ik zond haar desnoods naar Mutsaers, dat die haar vertelde van Guus' verleden; zij zou kùnnen gelooven: het gaat niet; en dan, na het noodige geduld van mijn kant, toch nog zou willen trouwen met mij.

Het is gebeurd na de gewone reactie van gedachte- of verlangens-glimpen op slaap en droom. Bij het volledig ontwaakt-zijn, lijkt die ernst van de nacht iets, dat onmogelijk kan hebben bestaan; maar de gemelijkheid slaat een gat in de dag.

Een waarschuwing was deze dwaasheid wel; nuttig, na Bareel zijn brief.

Ook heb ik hem weer openhartig geantwoord.

XV.

Voordat ik, op dit oogenblik, de eerste woorden tot ‘bijschrijven’ zet, heb ik het laatst-geschrevene gelezen en me afgevraagd, hoe ik zoo rustig, zoo glad over het geluk, het, nu ja, betrekkelijke geluk heb kunnen schrijven in al die weken van omgang met Maartje, dat hulp verleenen aan enkele armen, de lieve gemeenzaamheid onzer gesprekjes.

Opeens is deze rust verstoord.

Maartje werd op eenmaal anders. Haar bleek gelaat stond weer hoekig verstrakt en weer hield ze zich schuw op een

afstand. Nu is aan de welbeproefde regeling van de vrije Zondagen der verpleegsters sedert lang een al onder Van Hooren ontstane onderlinge schikking annex, waarbij de dienst niet wezenlijk lijdt en ten gevolge waarvan de rustdag uitdijt tot iets als een week-end. Oogluikend heb ik dit nòg meer zien worden, toen om der wille van Zuster van Emden, die een broer heeft te Leusden bij Amersfoort, met een beetje inkrimping van nachtdienst de Maandag tot tien uur 's morgens erbij kwam. Gisteren voor een week was het Maartje's beurt. Vrijdag na het eten kwam ik haar tegen in de vestibule van De Zwaan, ze kon me niet ontwijken en groette met een stugge hoofdknik. Zelfs als geneesheerdirecteur had ik haar kunnen verzoeken iets minder karig te zijn in beleefdheidsbetoon. Als vriend... heb ik iets weggeslikt. Dit langs-me-gaan was een symbool. Niets weet of gist ze van mijn gevoelens, de hare kent de gansche stad, maar één mensch is er die zachter oordeelt, althans tegen haar niet onvriendelijk is. Die ééne schonk ze wat vertrouwen, maar plotseling onttrekt ze het hem - dit om geen andere moog'lijke reden dan nieuwe teleurstelling, diepere smart, zoo diep dat ze alles alleen moet verwerken, omdat ze anders uitbarsten zou en erbij neer vallen. Niet dan toevallig werd ik er Zaterdag-ochtend op attent gemaakt, dat Maartje de vrije Zondag zou hebben. 't Gaf me angst en ik liet haar verzoeken bij mij te komen.

- Maartje, heb jij de vrije week?

Ze knikte en mompelde, vrijwel onhoorbaar: - Jawel, Dokter.

- Je denkt misschien, waarom ik dat vraag, maar ik wou niet graag dat je een al is het nog zoo korte vacantie hadt en er een misverstand was tusschen ons. Je bent zoo vreemd, de laatste dagen. Deed ik iets dat je onaangenaam was?

Blauwbleek zag ze mij aan, wantrouwig.

- Begrijp me goed, niet ik ben boos, maar het lijkt me dat jou iets hindert.

Zwak glimlachend was ik opgestaan en stond nu vóór haar; zij boog het hoofd; plotseling wendde ze schielijk zich om en zei op een toon die een zachte schreeuw was: - Ik moet naar Amsterdam! 'k Ga straks! - En had meteen de deur geopend.

In de gang stond de portiersvrouw; ik hield een terugroep

tijdig in. 's Namiddags en de volgende dag heb ik mijn best gedaan aan niemand iets als verstrooidheid te doen blijken. Er was een vrij ernstige zieke in 't Huis, tot na middernacht ben ik gebleven; 's Zondags had ik ook in de stad menig noodig bezoek te doen en lang toefde ik ‘op soos’. Maar slecht heb ik die nacht geslapen, als door een voorgevoel wakker gehouden; en toen tegen elven Van Emden me van het bed der doodelijk-zieke wegwenkte, wist ik dat ze dit zou zeggen: Maartje was nog niet terug.

Terwijl ik me inspande de gedachte te houden bij een dominospel in de soos, werd ik aan de telefoon geroepen: de portier van het Ziekenhuis berichtte, zoo juist te zijn verwittigd uit De Zwaan, dat Maartje met de omnibus van vijf uur was meegekomen, maar met koorts naar bed gegaan. Nadat de leeraar Van Bremelen het spel met negentien punten had gewonnen, heb ik hem en de andere heeren vaarwel gezegd. In het Ziekenhuis vond men me overdreven ijverig dat ik nog weer naar de patient kwam kijken, die de nacht niet zal overleven. En ik verscheen in De Zwaan aan de maaltijd, toen de soep was rondgediend. Juist zooals... hoe weinige weken geleden, de Baas het laatst achter mijn stoel kwam staan om te vertellen dat zijn zuster zich verloofd had met mijn voorganger, verscheen hij nu met tergende kalmte en berichtte dat Maartje ‘niks goed’ was. Gelijk ik de vorige maal uit de eetzaal naar de huiskamer der Baars'en ben gewandeld om geluk te wenschen met het engagement, ben ik nu over Maartje's ziekte gaan praten. Het trof me dat de moeder en zelfs de schoonzuster een voor deze menschen van grove luchthartigheid ongewone bezorgdheid aan de dag legden, tot een woord der oude me dit verklaarde: ze duchtten straf in de vorm van boete, dies getuigde het mensch van fors mesjeur. Moeilijk kon ik pijnlijker worden attent gemaakt op de onmogelijkheid van alle ernstig overleg met deze moeder, die niets ziet, niets vreest, niets voelt, en dacht aan een korting op Maartje's maandgeld, terwijl ze bezorgd moet zijn voor d'r dochter haar leven.

Maartje had inderdaad wat koorts van overspanning en ik heb Huib naar Mutsaers gestuurd met hetzelfde recept, indertijd op naam van Van Maalwijck gezet om Cato in slaap te krijgen.

Inmiddels had de familie gegeten en hoewel de patroon me aankeek met een blik van - ‘Wat hebben we nou?’ 'k verzocht ze alle drie te blijven tot een onderhoud met mij. Bareel's nieuwe brief kwam me prachtig te pas. Ook daarin verwijt hij me dat ik treuzel en dringt er nogmaals op aan, dat ik de familie zal waarschuwen. Al kwam Baars nu met een: - ‘Wat mot die m'enheer van ons?’ al hield de moeder een oogenblik tegen met een verschrikt: - ‘Hij beschuldigt me dochter toch van niks oneerbaars!?’ de voorlezing heeft indruk gemaakt.

- ‘Heel Amsterdam praat over Guus, want heel Amsterdam kent Jaap Hudeman Govaerts, chef van het bankiershuis Govaerts en Hinloopen. Zijn vrouw, die vijf-en-dertig jaar is en moeder van een jongen en twee meisjes, tien, acht en vijf jaar oud, heeft haar man opgebeld op zijn kantoor om hem mee te deelen dat ze niet weer thuis kwam, aangezien ze ging trouwen met dokter Van Hooren’.

Deze niet-alledaagsche mededeeling deed merkwaardigerwijs geen van de drie Baars'en twijfelen aan de geloofwaardigheid van mijn correspondent. Ik had Baars het en-tête van de brief laten kijken, de toon ervan deed het overige. Gelukkig kwam er in wat Bareel nu schreef, geen enkele zinspeling voor op mijn gevoelens voor Maartje.

Baars meende een uitweg aan te wijzen met de opmerking:

- Maar de man van die vrouw kan na zoo'n bekentenis dat huwelijk toch beletten!

- Zeker, zoo antwoordde ik, maar Van Hooren dènkt er natuurlijk ook niet aan die vrouw te trouwen.

Nu stond ik plotseling op glad ijs. Wat dat dan toch alles voor toestanden waren! En wat ik, met het gelooven aan zulke dingen, dan eigenlijk wel dacht van Maartje. In de toon was angst met vijandigheid, was het begrijpelijk verzet tegen inmenging in familie-kwesties. Ik voelde nog meer mogelijkheden, onder anderen van de gedachte dat jaloerschheid op Mooie Guus zijn minder bevoorrechte vakgenooten kon drijven.

Gelukkig lagen de vroegere brieven van Bareel in mijn portefeuille. Met de noodige voorzichtigheid las ik er wat uit voor. Weliswaar begreep het drietal er ongeveer niets van,

doch daartoe bestaat er zoo iets als tekstverklaring. Van deze was de populaire conclusie, dat Guus een gevaarlijk heerschap zou wezen, ziekelijk erop gesteld, meisjes en vrouwen het hoofd op hol te brengen, uitsluitend om ze verliefd te weten. Ten slotte bracht ik Maartje's reis met zijn nieuw avontuur in verband.

- Hoe zij deze laatste ontrouw van haar zoogenaamde stille verloofde is te weten gekomen, zou zij alleen u kunnen zeggen. Maar dat plotseling vertrek en haar terugkeer in zulk een droeve toestand hebben, zooals u begrijpt, een bijzondere reden, en ik vermoed dat het deze is, waar heel Amsterdam nu over praat, zooals dokter Bareel schrijft, en die dus zelfs Van Hooren, hoe moeilijk hij uit het veld is te slaan, waarschijnlijk zóó erg bezig houdt, dat er voor uw arme dochter niets meer van hem overblijft.

- Ik begrijp d'r heelemaal niks van, kwam nu ‘de jonge mevrouw’ op een toon, die te kennen gaf: man, je bazelt. Het zou wat taktloos zijn geweest, anders had ik haar opmerkzaam kunnen maken op de standvastigheid van haar eigen gevoel voor Guus, om haar zijn veroveraarsmacht te toonen. Doch ik herinnerde mij het nieuwjaarsmaal en haar genot in het doen van Kassave. Dies sprak ik van kokette vrouwen, die vaak niet rusten voordat de een of andere man ‘doodelijk’ van ze is, zonder dat ze er ook maar even aan denken, dat gevoel te beantwoorden of te beloonen.

- Dàt in het erg, dàt als een ziekte, dokter Bareel gebruikt het woord ‘Trieb’, een drang, een aandrift, sterk als hartstocht, om vrouwen verliefd op hem te maken. Waartoe hij deze verliefdheid kan brengen, toont het geval van die deftige en rijke bankiersvrouw, moeder van kleine kinderen die, misschien wel door de telefoon in Van Hooren's directeurs-kamer, haar man op diens kantoor zoo iets hondsch' toevoegde òm hem te sarren. Kon Van Hooren zijn macht over vrouwen glorierijker beseffen dan toen hij die vrouw deze onbeschofte dwaasheid hoorde telefoneeren, die geen gevolgen hebben kan, zooals u onmiddellijk heel juist hebt ingezien, meneer Baars, maar die een zweepslag voor de man was, hem door de vrouw waarschijnlijk in presentie van Van Hooren en zeker om die plezier te doen, gegeven. Hebt u nooit gehoord van de mòeder van Guus, hoe die erop los

placht te slaan met de rijzweep, dieren en menschen?... Haar zoon is wreeder. En zijn verfijndste wreedheid treft Maartje. Zoo'n meisjesliefde is iets volkomens. Hoe hij zijn vrouw, Cato van Maalwijck, heeft gebroken, weten we niet. Ze heeft het aan niemand willen vertelllen. Blijkbaar heeft ze zijn wreedheid, ondergaan of niet ondergaan, in elk geval niet verder geduld. Ze heeft beseft dat het wreedheid was. Ze is van hem weggevlucht, als van een monster. Maartje begrijpt niet, kan 't niet of wil 't niet. Ze cijfert zich zonder voorbehoud weg. Misschien heeft ze nu toch begrepen of... heeft hij haar doen begrijpen! Dat hoeft dan nog niet eens zijn láátste wreedheid te zijn geweest. Vóór deze reis geloofde ze hem; ze is in algeheel vertrouwen naar hier teruggekeerd, overtuigd dat hij met haar zou trouwen, zoodra de echtscheiding erdoor was.

- Maar Dokter, 't kos toch ook nie' eer!

De weduwe wil niet begrijpen, nòg niet - het was een te prachtige droom: me schoonzoon de dokter Van Hooren van Duynhorst.

- Mevrouw, die echtscheiding komt nooit. Wat Guus u hierover schreef, was leugen. Ik ben daar altijd van overtuigd geweest, maar ik wist dat u me niet zoudt gelooven. De toestand, waarin Maartje naar huis is gekomen, heeft u hoop ik de oogen geopend.

- En wat wou u da' Moeder nou doen zel?

Nog tegenstand, hoogheid, achterdocht.

- De twee eerste dagen: Maartje verzorgen. Natuurlijk heeft ze ziekteverlof; dóór ziekte kwam ze vandaag te laat. Dokter Van Hooren zal moeten weten, dat de familie niet langer slachtoffer is van zijn looze praatjes, maar dit heeft nog even tijd. Wel raad ik u, Koos en wie daar verder voor zorgen, te gelasten, zijn brieven, als hij nog mocht schrijven, voorloopig aan u af te geven.

- U denk' dus, da' Guus nog wel us zel schrijve'?

Die glimp van hoop en mijn nijdig:

- Zeker.

En het vasthouden met:

- Wat zei u dan, dat ie nie' meer van Maart wil wete?

- Zei ik dàt? Ik bedoelde alleen, dat hij het nu te druk heeft met 'n ander. Maar verder... nee', hij laat uw zachte,

alles duldende schoonzusje niet los! Een meisje, zóó hem toegedaan! Als zij maar nooit iets vraagt van hem.

- Dus bigemie?! ontstelde de weduwe.

In haar toon was niets van het spottend-hautaine, waarmee de schoonzuster mij mepte. Evenmin was er wezenlijk angst in, eer iets van de belangstellende ontzetting, die een boeiend verhaal kan verwekken. De roman nam zóó'n onverwachte wending, dat de prikkeling harer verbeelding meer voor haar scheen te beteekenen dan de teleurstelling van haar eerzucht en, als van zelf spreekt, de angst over Maartje.

Na de waarschuwing te hebben herhaald om eventueele brieven van Van Hooren voorloopig achter te houden, heb ik de huiskamer verlaten. Betje zei me dat Maartje sliep. De enkele poeder had vlug gewerkt. Toch bleef ik vol zorg over haar, al vreesde ik niet dat ze ziek zou worden.

***

Heb ik dom gedaan met niet nog langer te zwijgen, ik, zóó vaak lijdend aan uitstel-ziekte?

Deerlijk overstuur is Maartje thuisgekomen; de hemel weet wat zij heeft uitgehaald; waarschijnlijk niet of haast niet geslapen. Zoo kan ze zich koortsig hebben gevoeld - bovendien, welk een terugkeer: zóó weg van hem, zóó hier naar huis, met die langzame rit in hùn omnibus!... Maar ziek was ze niet en Dinsdags-ochtends is zij om zeven uur opgestaan; ze stuurde Bet naar beneden, ‘of er geen brief was’, en wilde naar het Ziekenhuis. De moeder heeft haar tegengehouden: ik moest eerst goedvinden dat ze gaan zou.

Terwijl ik ontbeet, werd er aan mijn deur geklopt. Gekleed om uit te gaan, smoezelig-bleek, met oogen waar de glans uit was, wachtte ze in de deuropening: of ze me spreken kon. Ik knikte. Iets nader kwam ze: - zij begreep niet; ze meende dat ik haar goedgezind was.

- Heb ik dan iets kwaads gedaan?

Ja, ik had ‘Moeder en de heele familie’ tegen haar opgestookt.

- Máár meisje!

- En van Van Hooren heb' u gezeid...

Vreemd, dit maagdje ‘in haar hoekje’, dit hoteldochtertje

dat zich wist aan te passen aan Guus' distinctie te Amsterdam - in toorn viel zij grof-burgerlijk uit. Ik schijn hierop zacht te hebben geglimlacht.

- En nu lacht u me-n-ook nog uit!

Ach neen, ik voelde wel dat het ernst was.

De kamerdeur had ze open gelaten. Dus stond ik op en nu sloot ik...

- 'k Mot weg, snauwde Maartje.

- Nee, je hebt alle tijd. En ook je directeur heeft tijd. Want nu is hij je directeur en je vriend. Misschien meer dan je gelooft, je vriend. Uit sympathie voor je, met bewondering voor het liefdegevoel dat je in-je-hebt, ben ik, omdat er niemand anders was, met je naastbestaanden over je belang gaan spreken. En ja, in zoover heb je gelijk, met hen had ik dat niet moeten doen, dit blijkt nu al, de morgen erna! Maar als je vriend ben ik erg geschrikt; eerst Zaterdagochtend, bij die schrééuw van je dat je naar Amsterdam moest; daarop gisteren, toen Van Emden kwam zeggen: ze is niet terug. Wat ik aan je moeder verteld heb, moet hetzelfde zijn als wat jou naar Amsterdam heeft gedreven: Mevrouw Hudeman Govaerts. Dokter Van Hooren, die nog getrouwd is, aan wiens echtscheidingsproces naar ik met zekerheid weet, nog altijd niets, nee, niets is gedaan, door hem niet en evenmin door zijn vrouw; die dus altijd nog aan Cato van Maalwijck door het huwelijk is gebonden, even vast en zeker als toen hij met haar wegreed van het stadhuis; heeft jou, goed kind, in opspraak gebracht door je te laten rondstrooien dat hij met je verloofd was; en nu hij je hier weer aan het werk wist, rustig thuis en vol ijver voor allerlei nuttige dingen, brengt hij een moeder van drie kleine kinderen ertoe haar man te telefoneeren: je ziet me niet terug, want ik trouw met dokter Van Hooren.

- Hij wou niet eens, zij drong zich op.

Maartje wrong de woorden eruit en slikte, kuchte, als had ze keelpijn.

- Jullie dringt je allemáál op.

Nu hief ze haar arm op, als tot een dreiging. Uiterlijk rustig, kwam ik naast haar, doch ik waagde het niet, mijn hand over haar schouder te leggen. Hoe graag had ik haar op de stoel geduwd, dicht achter haar! Want ze stond daar als met

haar laatste krachten, ik had het besef dat ze zóó kon neerslaan. Als onbewogen had ze me aangehoord, als iemand die me praten liet. Ik kon 't niet laten zóó te spreken, nù ik sprak, nu het eindelijk daartoe kwam. Roerloos, met aldoor hetzelfde bleek-strakke gezicht, dezelfde oogen die niet zagen, had ze mij de dingen laten zeggen, de mevrouw noemen, Guus beschuldigen dat hij haar de tijding van hun verloving hier deed rondstrooien... tot het eindelijk te veel werd en ze dùs hem verdedigde. Misschien begreep zij mijn antwoord verkeerd? Ik zag dat ze zelfs de adem bedwong. Ikzelf wist een zucht niet in te houden. Doch zachter nu en op warme toon herhaalde ik mijn bewondering voor de kracht van haar trouwe liefde; en daar zij bleef in dezelfde houding, 't gelaat gebogen, met niets reageerend, verzekerde ik haar dat mijn wrange uitval niet tegen haar ging, maar enkel beduidde dat volgens Van Hooren alle vrouwen en meisjes het hèm lastig maakten. Van Hooren wìl, dat het die schijn heeft. Hij is het slachtoffer van de vrouwen, die hem niet met rust kunnen laten. Alleen Cato van Maalwijck dringt zich niet meer op, maar voor die doet het de wet.

- Ik vraag niet: hoe wist jij van die mevrouw? Misschien heeft hij het je zelf geschreven, om je weer 's lekker jaloersch te zien... Ja, zie je wel, zoo is 't gegaan. Je was zoo rustig aan je werk. Mij was je tot een zoo prettige steun. Dat kalme leventje mocht niet duren. Ook Maartje Baars moest rampzalig blijven, aldoor bedroefd van verlangen naar hem! Misschien heeft ie je wel voorgesteld aan mevrouw Govaerts... Je begrijpt, dat hij háár nóóit kan trouwen, nu haar man weet, om wie ze van hem af wil. Maar daarom heeft Van Hooren haar die rare boodschap juist laten doen. Want het is uit zijn kamer, met zijn telefoon geweest, dat zij haar man heeft kunnen zeggen: je kinderen zien me niet terug.

- Kan ik gaan? vroeg Maartje met een stem van de onverschilligste kalmte. En daar ik knikte, nog zacht: - Dag Dokter.

Ik wist dat ik haar vertrouwen kwijt was, dat deze ochtend alles bedierf. Met een vleug van wrok dacht ik aan Bareel, die op doorzetten had aangedrongen. Doch meteen wist ik deze grief ongegrond: ik had gekakeld, besmet door de snaterlust der stad. Wat had ik er de vorige dag niet alles van

geleerde briefuitlegging en andere malligheid bijgehaald tegen de familie en nu tegen haar, als woù ik haar pijn doen, afgunstig op haar liefde voor Guus. En dat tegen eene, die nooit jaloersch is, wier liefde staat boven alles van zelfzucht. Verbijsterd zakte ik op mijn stoel neer. Wat wist dit kind, hoe ze handelen moet! 'k Had haar klein-burgerlijk gevonden bij die verwijten in het begin en koninklijk had ze, na al mijn drukte, de rust getoond van volhardende liefde.

***

Er is iets als een omzichtig-samenspannende tegenstribbeling in de familie Baars tegen mij aan de gang en voor zoover Maartje daar baat bij heeft, kan ik er alleen verblijd over zijn. Zijzelf slaapwandelt de dagen door, ook in het Huis de lange uren en dáár is men allerminst op haar hand. Tweemaal ben ik tusschenbeide gekomen, door haar zoo zacht mogelijk een verzuim onder het oog te brengen. De eerste keer hoorde ze zwijgend aan, de tweede kwam er als booze zucht een: -‘'k Zal d'rom denke’, van iemand die moet berusten in onrecht. En de harpijen luisteren toe. Van Emden, die Maartje blijkbaar haat en wel meer zich veroorlooft brutaal te zijn, heeft al lange tijd geleden vergoelijkend-weg te kennen gegeven, dat als Dokter geen losies in De Zwaan had, Maartje 't hier niet zoo plezierig zou hebben.

Nu is de ongestraft van een escapade weergekeerde, wier gedachten nooit bij haar werk zijn, een aangewezen object van aanstoot voor allen wier harten niet krimpen van meelij bij dit verflensen van jeugd en schoonheid, dit zienderoogen verziekelijken.

Er is een grove fout begaan op de kinderafdeeling met een te heet, haast kokend bad en Maartje is er mee debet aan. Doch de verantwoordelijkheid droeg zuster Soeters, die alle schuld nu schuift op Maartje, wie ze gezegd had, die had geantwoord, maar die natuurlijk weer liep te soezen. 't Is alles heel wel mogelijk zoo. Maartje's eenige verontschuldiging is hare smart en de harpijen spotten daarmee, verkneukelen zich in haar teleurstelling, die ze een gerechte en vanzelfsprekende straf vinden voor malle trots of ijdelheid. Deze op-

vatting is begrijpelijk, even goed als de stille ergernis van Maartje's verwanten over mij. 't Is het gewone antagonisme tusschen het innerlijke en het uiterlijke van de dingen. Maartje *is* een malle meid voor wie de pracht van haar liefde niet het, haar ziel en lijf wegschenkende zelfverzaking. Haar zuchten en lijden is niet om haarzelf, al wat ze vraagt is te mogen geven. Ze leeft in stil klagen, dat dit haar belet wordt.

Zelfs onze vrienden Baanders vergat zij. Hier heb ik 'r openhartig over aangesproken. - ‘Zelfs àls ik je reden moest hebben gegeven om boos op mij te zijn, dan hoeft die arme vrouw Baanders met haar zieke man en twee zieke kinders daar toch niet onder te lijden’. - Zuchtend zweeg ze, doch voelde dit wel en nog gisteravond is ze met een welgevulde mand naar de Zijlstraat getogen.

***

Het Huis ligt vol en in de stad zijn vele zieken, onder wie collega Maasman, zoodat ik ook een gedeelte van zijn praktijk heb waar te nemen. Trouw Boek, jou laat ik toch niet liggen. Bij de omvang en ernst van mijn dagtaak hebben twee briefjes mij dwarsgezeten. Ik herinner mij niet dat de Weduwe Baars, na de twee of drie eerste dagen van mijn verblijf, toen ze telkens kwam ‘of ik alles wel had’, me weer de eer heeft aangedaan mijn kamer te betreden, terwijl ik thuis was. Nu tikte ze bij mijn eerste ontbijt-thee. Tweemaal liet ze zich binnen roepen, doch daarna deed ze zegevierend. Brabantsch-gul in vergevensgezindheid, kwam ze na een beminnelijk - ‘Morrege Doktur’ met volle zwaarte dicht tegen me aan staan en ontvouwde sprakeloos, met handen die beddelakens beter weten uit te vouwen dan papier, een brief, welke zij me letterlijk onder de neus duwde. 'k Had kunnen roepen: - ‘Ik ben niet bijziende’.

Een document hield zij mij voor.

‘Beste Moedertje Baars, Wat is er nu weer met Maartje en mij! Omdat zij mij graag even wou weerzien en weet dat ik aan deze stad en mijn ziekenhuis ben gebonden? Maar “die zaak van mevrouw Goffaars”! Kijk, laat ik beginnen met u den juisten naam en het adres te geven, Mevrouw L.B.J. Hudeman Govaerts-Veldelingh, 335 Keizersgracht. Zij is

wat haar deftige kennissen noemen een geëxalteerde vrouw en haar man is een nuchtere heer van de Beurs. Zulke menschen kibbelen wel eens en van die oneenigheid heeft ze mij lange verhalen gedaan, wanneer zij mij kwam raadplegen over een maagkwaal. Terwijl Maartje hier was, bij mij in de directiekamer, heeft mevrouw Govaerts ook nog weer opgebeld en aangezien er twee gehoorschelpen aan de telefoon zijn heeft uw dochter meegeluisterd naar wat zij zeide. Verleden Vrijdag heb ik een onderhoud met haar echtgenoot gehad. Zijn telefoonnummer is N. 5152. Zoo U nog niet gerust zijt, belt u daar dan maar eens op. Ik moet eindigen, want ik heb het bijzonder volhandig. Zegt u dit ook aan uw dochter. Een vriendelijke groet aan allen van

Dr. Van Hooren.'

- Hadt u hem geschreven? vroeg ik.

Moeder Baars knikte met een stelligheid, als had ik ongeloovige haar gevraagd, of ze nog wel eens gaat biechten.

- O. Juist. En - hebt u meneer Govaerts al opgebeld?

Moeder Baars haalde de schouders op.

- Nee? Juist. Och dat spreekt vanzelf. Van Hooren heeft het ook niet anders bedoeld. Maar... vindt u dat dit briefje veel zegt?

- O vin' u niet? Nou, wij ben d'r content mee.

Opgestaan, m'n ontbijtservetje in de hand, antwoordde ik plechtig:

- Dan rest me slechts u m'n excuses aan te bieden dat ik u ongerust gemaakt heb, maar ik meende dat het me plicht was.

- Me twijfele niet aan uw goeie bedoeling, verzekerde Moeder Baars magnaniem. Maar die vriend van u krijgt de kous op de kop.

- Die vriend van mij?

- Ja die andere dokter. Netuurlek 'n konkerent van Guus.

'k Bleef even van streek, na dit gesprek.

En toen ik, een half uur later, alvorens mijn wezenlijke werk in het Ziekenhuis te beginnen, daar nakeek of er soms ook 'post' was, vond ik een brief, de vorige avond al van het stadhuis gebracht, maar welke de portier verzuimd had

mij te geven of te brengen; slofheid, heilzaam geweest voor mijn nachtrust.

Kees den Dolck mint deftigheid. Wat de burgemeester van Amsterdam misschien lang niet zoo mooi heeft, hij houdt er een prachtige verscheidenheid van brief-materiaal op na. Nu kreeg ik een duur carton, waarop in de linkerhoek gedrukt staat: Cabinet van den Burgemeester. Hij in eigen persoon had hieronder geschreven:

'Weledelzeergeleerde Heer, Van meer dan één kant zijn er opmerkingen en klachten bij mij ingekomen over het gedrag van juffrouw M. Baars, als jongste verpleegster aan het Gemeentelijk Ziekenhuis verbonden, die, reeds meer dan een week geleden, zich aan plichtsverzuim moet hebben schuldig gemaakt in verband met of ten gevolge van een reis naar Amsterdam, welke geen blijk van zedig leven schijnt gegeven te hebben.

Bestond er voor U geen reden om eenigen maatregel tegen haar te nemen, event. der Commissie v.h. Ziekenhuis eenig voorstel te doen?

Den Dolck'.

Na dit epistel viel 't Huiswerk zwaar. Ik heb mij gedwongen af te doen, wat noodzakelijk was en spoedeischend. Toen, zoodra ik mocht onderstellen dat Edelachtbare, nooit vroegtijdig, op het stadhuis zou zijn aangekomen, ben ik per fiets daarheen gesneld.

Het onderhoud was 'onbevredigend', term die Edelachtbare zich aan het slot heeft veroorloofd. Hij *wilde* 'er de commissie in kennen'. Dus heb ik hem een rapport beloofd, dat hij 'al eerder van mij verwacht had' en nu het één uur in de nacht is, nu Maartje evenals de andere tegen mij gestemde huisgenooten slapen, zal ik trachten haar lieve naam schoon te wasschen.

***

Weer is het laat en ben ik door gebruik van de nachtbel binnengekomen. Het is een zeer lange dag geweest van geestelijke en lichamelijke vermoeienis; maar zoo het ooit een bad van de geest was, het pas ervarene te herleven door het hier bijeen te vatten, dan nu, na wat er vandaag is gebeurd.

Van mijn rapport, dat trouwens niet lang werd, had ik het brouillon bewaard voor Maartje. Het afschrift vond Edelachtbare vanochtend; in de loop van de morgen belde hij op, dat hij me tusschen drie en vier uur op het stadhuis wenschte te spreken. Maartje, die vroegdienst heeft gehad, was thuis toen ik kwam koffiedrinken; 'k verzocht haar bij mij met haar moeder, las eerst het briefje van Edelachtbare voor en toen mijn rapport met wat explicatie. Beiden luisterden met eigenaardige kalmte, als boven verwijt en pleidooi verheven.

Doch toen ik een klein uur later De Zwaan zou verlaten, schoot de Baas toe: - Och, Dokter, één oogenblik!

Is gezag zonder traditie een leemen voetstuk, met traditie blijkt het graniet. *De* drie geslachten regeeren nog steeds hier, al kregen twee er een leelijke knauw; ik zie het nu al aan ‘Hugo Azoon’, als hoedanig heel de stad hem kent, en ik hoorde het in dat ‘Burgemeester Den Dolck’, waar Baars de eerbied in kon leggen, die voor het oogenblik aan de gedachtenis van een ‘Burgemeester Van Hooren’ moet worden onthouden. Drie malen kort op elkaar bracht zijn dikke tong de twee-eenheid van dat welkome autoriteitsbegrip ‘Burgemeester Den Dolck’ er uit. Ik had van ‘de Burgemeester’ gesproken; veel méér is ‘Burgemeester Den Dolck’, zoo iets als het ambt mèt den naam moet geweest zijn in het Amsterdam van de Republiek. Al had de Baas niets anders gezegd dan in verband met het briefje dat driemaal herhaalde, ik zou zijn ontsteltenis hebben begrepen.

Hoe groot kunnen de afstanden zijn in een ouderwetsch, klein gat als deze stad! We spotten met de Duitsche vorstjes, de majesteit in Reuss of Lippe. De eerbied hier zit even diep en dankt die geworteldheid aan het verleden; hij is de aanvaarding van patriciaat. Dit op de burgemeesterszetel blijkt dwingender macht voor de kastelein dan de kerk belichaamd in heeroom zijn broer.

Tot zekere hoogte voer ik er wel bij: een ‘beste dank’ klonk welgemeend. Doch dit betrof niet mijn clementie pleitend rapport, maar slechts de ‘buitengewone goedheid’, dat ik - de goeiert zeide het anders, doch bedoelde: had uit de school geklapt. Nu waren zij ‘juist nog bijtijds gewaarschouwd’. Dus: noch de waarschuwingen van de kapelaan en van pastoor Vlashagens, noch het voorgelezene uit de

brieven van Bareel en al wat ik daarbij gepreekt heb, in zelfbedwang sober-ernstig vermaand; hadden eenige merkbare invloed geoefend, tot nu dit korte, domme, Maartje van gemeenheid beschuldigende vodje, door een arrogant man uit de hoogte van kleine-stads-standsbesef lukraak neergeschreven, hunne oogen vermocht te openen!

En tegen die dwaasheid kon ik mij niet verzetten. De moeder hoorde huilend toe en, wat ik in al de tijd van mijn vertoeven onder het dak van De Zwaan nooit had aanschouwd: de jonge mevrouw was het met haar man eens.

Restte Maartje zelve.

Het arme ding zit nu gevangen. Guus heeft haar blijkbaar weggestuurd. Over de brief van hem aan haar moeder is ze in huilen uitgebarsten. Deze tranen waren hare eerste bekentenis, en nog tegen wil en dank, dat ze leed heeft van haar liefde. Ze kan dus niet weg, niet uit huis of stad. Maar wat wordt er van haar ‘zonder werk buitenshuis’! En hoe te vergen dat ze verdraagt, wat haar familie op haar, op Guus, op de mooie schat harer armzalige liefde nu plotseling heeft af te geven? Met een beetje goeie wil kan men ook het drietal in de belachelijkheid hunner teleurstelling beklagen. Het was een korte tijd zoo prachtig, zoo'n feest, iets ongeloofelijks! Wel wrong of dreigde er hapering, wel werd er gespot en geschimpt in de dàt niet aanvaardende stad. Maar maakte dit de hoop niet mooier, die bijna zekere verwachting, dat deze droom zich zou vervullen, Maart een asschepoes-feest in De Zwaan? Wel kraakte er ontwrichting, doch 't moest toch waar zijn: hun Guus, die huisgod van drie schoone jaren en die geschreven had en nog schreef... tòt deze ontnuchtering uit het stadhuis, de overtuigende macht van dit briefje! En niet Van Hooren krijgt nu de schuld. De schoonzuster gaf het wreede parool uit, haar man praat na en de moeder schreit - niet uit meelij met haar dochter, maar omdat ‘dit hùn moest overkomen’.

Hoe ik de zaak nu regelen kon?

't Werd me gevraagd, daar Maartje bij stond, toevallig op dezelfde plek, waar ik haar handje gedrukt heb om haar verloving.

Ik begon met de kamer te sluiten, handeling die, al gebeurde ze met een andere deur, in deze kroniek iets als

symbolische beteekenis krijgt. - Koos en Bet behoeven het niet te hooren, was ditmaal de motiveering. Ik zei, dat ik niets te regelen had, daar er voor mijn besef van Ziekenhuisdirecteur niets was ontstaan om te regelen. Dat de burgemeester mijn opvatting kende en haar nog eens uit mijn rapport had kunnen lezen, maar dat Zijn Edelachtbare ongelukkigerwijs een andere meening was toegedaan en zijn wil waarschijnlijk zou weten door te drijven.

- Ziet u, Mevrouw Baars, u schreit, maar al mìjn meelij gaat naar uw dochter. Die heeft daar niet van willen weten en weigert beklag waarschijnlijk nog. Maar al denken zij en ik anders over de gevoelens van dokter Van Hooren voor haar, ze kan moeilijk mijn medelij weigeren met de toestand, waarin ze nu hier gebracht is. De burgemeester verwijt mij dat ik haar niet heb gestraft; zelfs heb ik haar niets verweten, toen ze die halve dag, die enkele uren te laat terug kwam. Ik heb haar elk verwijt bespaard, omdat ik voor de warmte en de trouw van haar liefde groote bewondering heb, als voor een mooie roekeloosheid. Zij wéét dat wel; u weet het nu ook. Maar ook weet u, dat ik in deze zaak niet heb te beslissen. Wel wil ik er u nog iets over zeggen, dat ik, zooals vanzelf spreekt, in de burgemeesterskamer niet zal kunnen herhalen, omdat het Maartje niets zou baten en mij voorgoed onmogelijk maken. 't Is dit, dat er menschen zijn in de stad, die het niet onplezierig vinden Maartje tot zondenbok te hebben. De joden belaadden dat ongelukkige, onschuldige dier op verzoendag met al de zonden des volks. Welnu, er zijn hier deftige menschen, en één van hen is de burgemeester, die voor hun oud, welgevestigd fatsoen, voor het gezag van hen en hun standgenooten, al wat er met twee Van Hooren's gebeurd is, drommels onplezierig vinden; eerst dat met de eene en juffrouw Van Maalwijck, die het huis van haar man is ontvlucht, en toen met de tweede, de ex-burgemeester. Wie er schuld hebben, doet er nu niets toe: er worden leelijke dingen verteld uit ééne klasse van menschen, de hoogste. Weet men dáár tusschen door wat leelijks van Maartje, dan kan er ook eens iets worden verhaald over iemand uit andere stand. Zóó beschouw ik al de drukte, in de stad over haar en haar verloving gemaakt, sedert die hier is bekend geworden. Ik heb al moeite gehad om gedaan te krijgen dat ze in het Huis mocht terug-

keeren; en niemand minder - dit móógt u weten - dan de jonge Hugo van Maalwijck, die Amsterdammer, een blauwe Maandag hier, heeft me aangehouden op straat, om me zijn misnoegen over die terugkeer kenbaar te maken. De blaag, wat had ie d'r mee te maken! U merkt wel, hoop ik, uit al wat ik zeg, dat ik geheel op Maartje's hand ben. Maar niet ik mag hier beslissen. En daarom bid ik u, hoor' naar me raad. Om drie uur moet ik op het stadhuis zijn. Ik zal mijn best doen Maartje zelfs een berisping te besparen, maar naar ik wel met zekerheid kan zeggen, moet ze uit het Ziekenhuis weg... Och, nee, heusch, het is zoo verschrikkelijk niet, als u een zondenbok in haar wilt zien! Maar wel iets als schande zou haar ontslag zijn, namelijk als het haar wordt gegeven. Wilt u, Mevrouw en Maartje zelf in de eerste plaats, mij, als ik haar niet handhaven kàn, daarom mach-l tigen te verklaren dat zij haar ontslag néémt, mits eervo gegeven?

Had ik de middenstandstrots geraakt? Bleek Maartje staarde verwezen het raam uit. De moeder huilde. Maar Baars? Zijn vrouw?

't Werd waarlijk een komisch-plechtig moment.

- Dokt'r, sprak de dikke tong, nadat ik de keel had hooren schrapen, me danken u, me moeder en me vrouw en ik, en zeker onze zuster ook, voor al uw goede woorden. Me hadde 't al kenne lezen in het report. Me wete nu dat u onze vriend zijt. En me late de zaak aan uw beleid over. Nie'waar, Maart, jij vin' et zoo ook goed?

Er ging een rilling door 't slanke lichaam en terwijl ze nog even struikelde over een bobbel in 't oude karpet, snelde ze de kamer uit.

Toen heb ik even angst gevoeld. Alles scheen mij mogelijk. Doch tevens voelde ik iets als kracht, 't besef dat ik eindelijk overwicht kreeg in wat ik ‘regelen’ wil naar geweten. Met 'n zacht: - Láát u mij, ging ik haar achterna. Bet stond bijkans tegen de deur. Mijn oogen zeiden haar: heb je geluisterd? doch ik vroeg, waar Maartje heen was. Die was naar d'r kamertje. De gangdeur bleek op slot. Doch er is een verbinding met de kamer der moeder. Zacht ging ik hier binnen, deed de tusschendeur open - neen, aan zelfmoord was zij niet toe. Kalm, als was dit binnenkomen iets doodgewoons,

verzocht ik haar in mijn voorstel te berusten, zooals zij al in zooveel berust had.

- Je hèbt me als je vriend beschouwd. Doe het nog of doe het weer. Ik zweer je, dat ik het goed met je voor heb. Als het tot je huwelijk kòmt, wil ik graag getuige zijn. Maar schik je nu in het noodzakelijke. 'k Herinner me, wat je te Amsterdam zei: niet naar huis of werk buitenshuis. Wees moedig, meid, we vinden werk. Er is verpleegsters-taak te over, ik meen als vrije of wijk-verpleegster. Om vijf uur heb je nog dienst in het Huis. Maar àls je daar niet blijven mag, ga je morgen vrouw Baanders helpen. En ik ga voor je naar Heer Pastoor.

Ik had haar gevonden, neergevallen op het smalle, als schrale ijzeren-ledikant, het gelaat in het kussen verborgen. Onder mijn spreken kwam ze, met een kuische duw naar de rokken, half overeind. Langs me heen kijkend, blik ver-weg, hoorde ze mij aan. Toen, bij dat voorstel van vrije verpleging, de gedachte aan wat ze eens ‘ons gezin’ heeft genoemd, veerde ze lenig-vlug overeind en boog zich over mijn hand tot een kus.

***

De rijke, deftige Mr. C. den Dolck en de niet-deftige, evenmin rijke, bij hem vergeleken armoedzaaierige geneesheer-directeur van het Ziekenhuis hebben elkaar in de oogen gekeken en gezien dat zij elkander geringschatten. Gegeven de serviliteit van menschen als Maasman, heb ik mij met de openbaring van mijn opinie een weelde veroorloofd, die misschien boven mijn kracht zal gaan. Op het oogenblik zijn er nog altijd veel zieken en dus doe ik kalm mijn plicht.

Pastoor Vlashagens is een diplomaat, hij maakt om Maartje's recht geen ruzie.

Doch Mutsaers is uit de hoek gekomen, hij wist werk voor ‘mijn protégée’! Met deze bescherming, die wat grove inmenging was, dreigde er ‘een zaak Maartje Baars’ te ontstaan. De Hanekop is er voor naar De Zwaan gekomen en te midden der dagelijksche gasten van het koffiehuis heeft hij Baars ‘bezworen’ het er niet bij te laten. Maartje's vrijwillig weggaan was een lafhartigheid. - ‘Ik had 'um nog nooit in me huis gezien, vertelde de Baas, en nou ging-d-ie zoo teuge

me te keer. Teuge u al weinig minder. Maar het felst teuge dokter Van Hooren’. 's Avonds heb ik tijd gemaakt om naar de Stadsapotheek te gaan en dit keer heb ik niet aldoor gezwegen. Het werd een openhartig gesprek. Hòe vol haat zit deze man door wat hij alleen aan zichzelf heeft te wijten! Slachtoffer van dat ééne moment, toen hij zijn vrijheid heeft prijsgegeven om, geholpen door de vader van het meisje dat hij had onteerd, na de opwindingsjaren voor Vrije Gedachte te Amsterdam een gezeten burger in dit nest te worden, richt hij nu over menschen en dingen; zijn verbeelding bindt toestanden en gebeurtenissen als oorzaken en gevolgen bijeen; en indien veel van wat hij die vorige avond wist te verhalen wel waar schijnt te zijn, hij overdrijft, mist indulgentie voor hen aan wie hij denkt met wrok. Toch heb ik een andere kijk op deze man gekregen. Zijn woordenschat doet ook hemzelven scha. Nadat hij me eens op een niet makkelijk te vergeten morgen verklaard heeft dat Maartje een vlam van hem was, heb ik de cynische en zelfvoldane romanticus dwaas genoeg geloofd om werkelijk met iets als verliefdheid aan een mooi jong meisje te denken, doch zijn bedoeling bleek anders te zijn. Maria, zijn dochter, ‘mag’ Maartje niet, zij staat onder invloed van Zuster Van Emden; hijzelf vindt haar ‘lief en moedig’, al plaatst ze haar liefde ‘krenkend stom’. Van meer beteekenis voor de kennis van Hanekop, is wat hij de volgende morgen in De Zwaan aan Maartje kwam zeggen. - ‘Ik zal je in vertrouwen nemen en zelfs rekenen op je discretie, hoe indiscreet jonge-meisjes ook zijn. Aan de dokter hier mag je 't zeggen, 't zou toch niet lukken je dat te verbieden; maar verder zwijg je... Ik heb vrienden, die wonen in het Watersteegje, ze leveren me kruiden en andere gewassen voor m'n laboratorium en de apotheek en daarvoor dokter ik over hen, want d'r zijn daar telkens zieken en de stad doet buiten het Ziekenhuis niks. Ga jij nou 's naar die menschen toe.’

Ik heb even geïnformeerd: het is er een ongeregelde boel van armoe en onzedelijkheid. Een stoelenmatter, gestadig dronken. Drie dochters, van wie er één half-wijs, uiterlijk stoere deerns, maar sloeries; van die ééne neemt Mutsaers ‘kruiden’ aan, blâren aan een sloot geplukt! Louter deernis? Nog wat anders? Zooals van zelf spreekt, grommelt de laster.

Nu zou de Dageraadsapotheker zeker niets liever wenschen dan dezer stad in mijn persoon iets als een Rooie Dokter te schenken; maar hiertegen heb ik voorloopig bezwaar. Vooral echter omdat het uit moet zijn met al het zwetsen over Maartje, heb ik me aan Heer Pastoor gespiegeld en bij Mutsaers de diplomaat gespeeld, juist zooals de altijd minzame Vlashagens het tegenover mij heeft gedaan. Maartje verricht nu wel iets voor Mutsaers, doch komt niet tè vaak in het Watersteegje, inzonderheid niet bij de stoelenmatter, zoodat Mutsaers zelf de ‘kruiden’ moet halen, die de halve gare onder alle jaargetijden voor hem schijnt te ontdekken. Nog doorzie ik hem niet geheel, doch zeker drijft hier goedhartigheid méé en daarbij helpt Maartje hem zonder gevaar. Ook tot háár voert hem zijn meelij en ook door dit gevoel mengt zich een ander. Gaat het niet vele menschen zoo? Wiens beweegreden is géén legeering! Het eigenaardige bij Mutsaers is niet de samensmelting, zelfs niet het verrassende van ‘de deelen’ zijner motieven, doch de gelijktijdige forschheid erin. Zoo sterk als hij Van Hooren haat, zoo levendig sympathiseert hij met Maartje, ondanks de steken van zijn dochter, wier praat tegen derden Maartje kan schaden.

Intusschen heeft zij bezigheid. Ze ziet er nog altijd ellendig slecht uit. Maar met de afleiding van dat werk, waar ze een kleinigheid mee verdient, zoodat ze haar Moeder niet telkens om geld hoeft te vragen; en in de rustiger stemming thuis, hoop ik dat ze wat kalmte terugkrijgt.

XVI.

- Nou, Dokter?

- Och ja, Mevrouw, wat moet ik zeggen!

Een dialoog als bij menig ziekenbezoek. Welke geneesheer waant zich onfeilbaar! En hier is meer dan ééne zieke. Doch zoo min over Maartje als over de Moeder sprak ‘de jonge mevrouw’ mij aan. 't Geval is erger dan een ziekte. Het heeft eenige dagen mijn geestkracht verlamd, zoodat ik wel niet alle dingen vergat, maar telkens met een als leege kop moest nadenken of ik niet wat had vergeten: mijn denken staarde op dat ééne. Morgen is het drie weken geleden, dat ik in dubbele zin me vleide met de ietwat zelfvoldane verwachting, Maartje onder mijn voogdij met wat vrije-verpleegsters-

werk zoet te houden, te doen vergeten, althans voorloopig tot kalmte te brengen, zoodat haar gestel wat minder leed en zij, al afwachtend, leerde berusten.

Behalve buiten de hardnekkigheid harer hunkerende liefde, had ik buiten de invloeden van het wreede samenleven gerekend. Deze stad is te klein om die te ontwijken en Maartje ging te veel over de tong. Van een zondenbok wil men het bloed zien. ‘Dat vreemde meisje’, niet gestraft maar trotsch uit haar zelf al weggegaan en toen nog door de directeur aan werk als vrije verpleegster geholpen, ergerde Maasman en Kees den Dolck, vond zelfs bij Heer Pastoor geen ontferming. De eerbare naam van de stugge, eenzelvige en ‘als een Fries zoo koppige’ Gelderlander, wie de hoogmogenden dezer gemeente wel het bestuur van het Ziekenhuis wilden toevertrouwen, zou, vooral daar de man ongetrouwd is, wellicht onder de zonderlinge bescherming van Guus' verleidster hebben geleden. Een dokter-gemeenteambtenaar mag zich geene vrijheden veroorloven als een doodgewoon apotheker en reeds de gemeenzaamheid met deze was iets dat, naar Bor me zei, ‘men’ niet graag zag.

Moet ik het Lot dus dankbaar zijn voor wat tien dagen geleden gebeurd is? Ach, als ik het ongeschied kon maken en Maartje 's morgens nog kwam vragen: - ‘Dokter, heb' u wat voor mij?’

Misschien schuilt er afgunst in mijn bezorgdheid. 'k Hàd hoop -- neen, niet op óóit liefde voor mij, hoewel ik die vreemd-rustige dagen, ondanks kleinzielige tegenwerking en 't leed dat Maartje hiervan onderging, van ons samenpraten en -werken genóót, een overleggen als man en vrouw doen, al liep 't over Zijlstraat of Watersteegje. Doch hoofdzaak was de kalmeering van Maartje: strak treuren over verloren illusie, eenmaal misschien in berusten veranderd.

Tot plotseling dit barok gebeuren, door haar en door de familie aanvaard!

Ik was volslagen onvoorbereid. Zoo min als over iets van Guus, sprak Maartje mij over de Van Maalwijck's. Wel lette zij op en speurde, vroeg... Doch hoe zou, ook al wist zij er van, de terugkeer van mevrouw Otto van Hooren met haar zoon, de musicus, bij Maartje verwachtingen hebben verwekt? Ik had aan het sombere blok van de overkant

blinden omhoog en vensters geopend gezien. 't Had geen vermoedens bij me gewekt. Zoo kreeg ik de volle laag der verrassing, toen Baars me riep: - 'Hier is dokter Van Hooren'.

Guus, naast de Weduwe op de sofa; Maartje, bleek, maar met wèlke oogen, en wéér het meisje in haar hoekje, zedig op de punt van een stoel. Ik wist nauwelijks te groeten. Niemand sprak, behalve Guus. Vertelde van zijn begaafde neef. Kalm, als was het doodgewoon, even natuurlijk als interessant, dat moeder Baars en haar kinderen hoorden, wat Mengelberg wel vindt van Dolf. Ter wille van hem kwam zijn moeder terug en zal ze voorloopig hier blijven wonen. Guus, als toeziende voogd, doet zijn best de jongen in het Orkest te krijgen! Nu neemt Dolf te Amsterdam les. 't Werd alles vriendelijk, prettig verteld, als was Dolf neef, ook al van Maartje. Het huis aan de overkant: máár wat een afstand tusschen de deur daar en die van De Zwaan! Het minzame in dit gepraat van Guus was dat hij opdrong noch verbloemde. Als de Weduwe meid was geweest bij Van Maalwijck, had hij juist zoo kunnen vertellen; nu telt zij minder, hier tegenover, en nochtans vertelde Guus haar dat alles. Maar heeft hij niet drie jaar hier in-gewoond? De hospita, met wie hij bevriend is... Het zou inderdaad dit kunnen geweest zijn. Ach, alles zou kunnen, ook Maartje's zitten, schuchter en verheerlijkt beide, onbeweeglijk op haar plaatsje - als er niet was de werkelijkheid, dat deze man hier dorst verschijnen en nu daar gezellig en huiselijk zat, zonder dat iemand hem naar de keel vloog, zonder dat men hem rekenschap vroeg.

- En hòe gaat het jou hier? kwam hij opeens.

- Dank je, goed, bracht ik uit met moeite.

Moeder en schoondochter zagen mij aan. Haar oogen zeiden wat ze dachten. De neetoor, wat zegt ie dat nou weer zuur, na dat hupsche vragen van meheer Guus. Die blik der vrouwen bracht me tot spreken.

- Je hebt natuurlijk gehoord van Maartje, dat ze hier in het Huis niet mocht blijven?

- Ja. Een malle geschiedenis. Ook daarom ben ik zelf gekomen, want, me dunkt, ze moet hier nu maar weg en toevallig weet ik iets goeds voor haar. Daargelaten de moeilijkheden, die zij vindt te Amsterdam, lijkt het me nuttig dat ze

eenige tijd van rustiger buitenleven krijgt. Weliswaar moet ze haar diploma nog halen; ik vind het zeer wenschelijk dat ze dit doet; maar mijn plan geeft daaraan geen wezenlijk uitstel. Collega, herinner jij je Roobol, die met ons te Leiden studeerde? Hij was een speciale vriend van Bareel, die me nog onlangs sprak over jou. Roobol is dood, zooals je weet. Hij is getrouwd geweest met een verpleegster, die een pension, een herstellingshuis voor zwakke kinderen, heeft in de beboschte duinen te Bilthoven. Ook 's winters is dat huis geopend en het is aldoor vol jonge klantjes. Zij schreef me juist of ik niet iemand voor haar wist, een nummer drie na haar en haar zuster. Maartje, is dat niet wat voor jou? Mevrouw Roobol heeft een getrouwde man en vrouw in huis en twee ongehuwde dienstmeisjes. De dames hebben het dus niet zwaar met huishoudelijke arbeid. En jij die zoovéél van kinderen houdt! Ben je er een poos gewend, dan zul je zeker gelegenheid hebben om in Utrecht een cursus te volgen met het oog op je diploma. Lijkt het je wat?... Zeg niet dádelijk nee!

Het laatste was een welkom grapje om haar verlegenheid weg te nemen en moeder en schoonzuster te doen lachen. Prachtig bleef hij in zijn rol van de heer vol vriendelijkheid, ‘niks grootsch’, zooals ik hem vaak hoorde prijzen, en die nu dit weer wist voor Maartje.

Maar naar zijn huwelijk vroeg niemand, naar dat van Maartje evenmin. Mij werd het komediespel te kras. Opstaand, vroeg ik hem:

- Blijf je nog wat? Heb je soms straks nog een oogenblik tijd, voor een bezoek aan je oude kamer?

Maar veerend omhoog, na een blik op zijn pols, bleek hij integendeel weg te moeten om de trein van drie uur te halen. Toen kwam, waar het alles om leek begonnen:

- Maartje, loop je misschien even mee? U vindt het toch goed, me lieve mevrouw? We hebben samen nog wat te bepraten.

De schoonzuster grinnikt, de weduwe ook, het meisje is al naar het voorhuis om er mantel en hoed te krijgen.

Dom sta ik er bij. Hij omvat mijn hand. En als een dwaas droombeeld is hij verdwenen.

***

Maartje's wandeling aan de zijde van Dr. Van Hooren, de Langstraat, en verder door naar het station, kan door honderd menschen gezien zijn en is stellig door duizend menschen bepraat. Wat dat nou was, en wie 't begreep, en hoe de Baas hem had kunnen ontvangen, die broer die doorgaat voor een driftkop, en of die menschen nòg altijd hopen, en dat die Maartje d'r eigen weggooit...

Zij zou hier nu waarlijk onmogelijk worden en dus wèrd *hij* haar redder in nood! Want de plaats te Bilthoven kreeg zij. Dit kinderhuis heeft een goede naam, zij is er prachtig onder dak, en men zou Van Hooren slechts kunnen danken, als ook dit weer niet was... *om* hem. Als Maartje niet zijn marionet was, het slachtoffer van zijn verziekte wellust, van spel dat ernst is, vreemd maar wreed. Is er smartelijker 'op de schopstoel zitten' denkbaar dan met deze liefde, waarvan hij niet gedóógt dat zij eindigt?

Met het verwijtend: - 'Nou, Dokter' van de schoonzuster, heeft de oppervlakkigheid der verwanten uiting gegeven aan de grief tegen mij, die er twijfel dorst zaaien. Weer is het drietal vol verwachting.

- Nou, láát ze klesse, zei de Baas, toen de moeder toch schuchtertjes vroeg, of het wel verstandig was, dat Maartje mee liep naar het station. Bij 't afscheid had ook zij gegrinnikt, dankbaar die deftige handdruk aanvaard.

Weer is het meisje 'onze Maart'.

Ik heb haar niets willen vragen, omdat zijzelf wel degelijk twijfelt. Onlangs heb ik haar beklaagd, toen ze met de omnibus van De Zwaan kwam terugrijden, na dat louter smartelijke verblijf van twee dagen te Amsterdam. Welke marteling paste hij nu toe? Zijn spel, hoe onbegrijpelijk, moet hèm een suprême genieting zijn! 'De door zijn Trieb meedoogenloos voortgejaagde man', zooals Bareel schreef. Alle hartstocht voedt zich door inspanning te eischen. Hoeveel moeite geeft ook hij zich, want Maartje is er maar één onder velen. Hij heeft haar nu niet anders onder vier oogen gesproken dan dat kwartier van de wandeling naar het station, midden door hen nakijkende menschen. Zijn wreedheid was dus dat korte gesprek, de gewaarwording van haar nòg altijd voortdurende overgegevenheid en machteloosheid. Niets dan dat - meer

vraagt hij niet. En daarvoor geeft hij zich al die moeite. En daarvoor pleegt hij al die wreedheid.

Blijft zijn mentaliteit een raadsel, het is of zijn invloed zonderlinge gedragingen veroorzaakt. Want de bereidvaardigheid om hem nog te gelooven van ijdel plebs als Maartje's verwanten, is minder verwonderlijk dan die van grootvader Hugo van Maalwijck, om zijn huisdeur voor hem te doen openen. Of houdt Dolf's moeder den oude onkundig? Ach, deze ‘arme rijken’ toch, die, na wat Guus aan Cato heeft misdaan, hem moesten aanvaarden als voogd over Dolf en zijn bescherming over 's knapen carrière. Ik heb me de weelde gegund, Hugo Azn. verslag te doen van mijn ontmoeting: de deftige dokter uit Amsterdam, die het dochtertje uit het kleine-stads-hotel niet met rust kan laten; de man van Cato, die er op gesteld was met Maartje de halve stad door te loopen, nadat hij in de ouderlijke woning zijner vrouw als voogd met haar zuster geconfereerd had. Hugo Azn. wist geen antwoord. Hij bromde zoo iets van: - Och, die twee zusters. En toen om uit de knel te raken, maakte hij er een grapje op: - Ja, Doktertje, zoo'n Don Juan, daar mogen wij niet-mooie mannen bij toekijken, hè?

Ik verwijt mij inderdaad dat ik toekeek. Maar wat kon ik zeggen of doen tegen Guus? Hij behoeft zich slechts weer te vertoonen en diep vereerd heet ieder hem welkom. Al had ik in aller presentie gezegd, wat ik hem smerigs en wreeds kan verwijten, zijn hooge kalmte behield hij erbij; en hoe zouden nu de verwanten aanvaarden, wat ze weten, doch verwerpen op het eerste vriendelijk woordje van hem? En Maartje, hoe zou ze tegen hem zijn, nu haar broer weer vóór hem is en de schoonzuster blijkbaar jaloersch was op de wandeling naar het station? - ‘Nou, Dokter’... Ach, 't is alles dwaasheid, afgrijs'lijke waan is werkelijkheid! Zijn bezoek deed bij Maartje de hoop *niet* herleven en toch, hoe schitterden die oogen in 't fijne marmer-bleeke vleesch, terwijl z'er roerloos bij mocht zitten, daar hij met zijn ijdele praat bekoorde. - Lokt die schoonheid van haar hem ooit? Wat drijft hem? Geeft hij zich zóóveel moeite, uitsluitend door de Trieb gedreven van het besef: zij is van mij? En Maartje's nooit gestild verlangen? Is dit zijn wellust, haar te weten, smachtend, hunkerend, ondanks haar kuischheid? Het radeloos-

makende grijnst mij toe: geslachtsdrift, fijnst-geslepen wreedheid. O, dit is het tegennatuurlijke: de man die niets wil dan verlangen der vrouw; Guus is veel zondiger dan Otto. Ik voel mijn natuurlijk begeeren in ootmoed, het schrompelt weg bij Maartje's leed, en zoo mij nog hoop wenkt, het is in een nevel van verre toekomst die haar zou bevrijden.

J. DE MEESTER.

(Slot volgt.)

Sonnetten.

I.

'k Geef niet mijn liefde aan uitgedoofde grijzen,
Die, los van 't leven, dood reeds toebehooren,
Die door een God zich voelen uitverkoren
Te erlangen vreugde in verre Paradijzen -
Of voor den kalmen slaap, dien geen kan storen,
De stof, die de aard hun leende, zonder ijzen,
Gewillig ruilen, stil en vroom als wijzen -
Of die bepeinzen: - ‘Word ik weergeboren?’

Hoe zouden zij mijn hart, te jong gebleven,
Vol zongloed nog van 't ondergaande leven,
Mijn nood, mijn angst, mijn twijfel ook begrijpen?

'k Verberg hun spot hoe nog mijn handen beven,
Die 'k hield zoo lang ten levensboom geheven,
Waar nooit voor mij de vrucht der vreugd zou rijpen.

II.

Ik droom nog áltoos van mijn tooverslot.
De Meidag bloeide en straalde zonneblond -
Toen werd mijn slot verzwolgen door den grond.
Een zwarte vogel zong een lied van spot.

Ik weet niet meer hoe lang 'k verlamd daar stond,
Maar 'k weet: elk sprookje heeft een vroolijk slot.
Ik hief de handen en ik smeekte God
Of hij 't slot opbouwde en ik 't wedervond.

En elken Mei nog dool ik rond de plek,
Waar 't blanke slot zijn tinnen trotsch verhief:
Die leege plek bleef me als een grafstêe lief.

En booze knapen schelden mij voor gek,
Tot ik, beroofde, wégsluip als een dief
En sluit mij op in 't veilig droomvertrek.

III.

Ik sta bij 't sterfbed van vervreemd een vrind.
Hij liet mij roepen, die mij éens verkoor.
Dood leent mij wat door Leven ging teloor -
Breng ik hem rust, nu ik hem wedervind?

Ruischt niet alrêe de schellep van zijn oor
Vol zang der Zee van de Eeuwigheid? Is blind
Zijn blik niet voor wie éens hij heeft bemind,
Wijl geesten, wenkend, zweven blank hem voor?

Wat wil hij nog van mij? - Eén enkel woord,
Waarnaar hij éens, in eindeloozen nacht,
Van wroeging handenwringend, heeft gesmacht,
Doch nooit dorst vragen?
    Wie vergeeft den moord
Der vreugde? - Maar ik buig me en fluister zacht.
Zal ooit ik weten of hij 't heeft gehoord?

IV.

Nu wil ik, buigend tot uw bleek gelaat,
Belijden ál wat 'k levenslang verzweeg,
Tot héel mijn leedzwaar hart is licht en leeg
En weer kan zingen - U zal 't doen geen kwaad,
Wijl over u de blanke wijding zeeg
Van 't Eeuwig Leven en gij de aard verlaat.
Maar 'k twijfel zeer of gij mij wel verstaat.
Diep in uw peluw lijkt ge al vreemd en veeg.
Uw ópwaartsche oogen zien reeds de aard niet meer.
'k Vrees dat ik wreed de rust koop van mijn hart,
Zoo 'k u, die morgen stijgt tot reiner sfeer,
De last belemmrend opleg van mijn smart.
'k Wil zwijgend knielen, nu gij weerloos ligt.
Ziel, bid voor mij, wen ge óprijst tot het licht.

V.

Gelijk een pelgrim van het Heilig Land
Naar de eigen hut bracht mee een handvol aard,
Heb 'k héel mijn leven trouw en vroom bewaard
Uit Land-van-Droom, een handvol gouden zand.

't Was ál wat 'k meebracht van mijn bedevaart.
Geen bloem, geen schelp, die bleek de tocht bestand.
Ik zoek er gloed nog in van zomerbrand,
Waar 'k huivrend neerzit bij den winterhaard.

En heimlijk speel 'k er mee en teeder streel
'k De gele korrels, glijdend door mijn hand
Of plet ze glad tot peluw van fluweel,
Waar, kalm en vroom, wenkt Dood, die godsgezant,
'k Mijn hoofd zal vlijen, dankbaar voor mijn deel,
Zoo 'k zoet mag droomen van mijn Heilig Land.

VI.

Ik hoor alom de bange menschen klagen:
- ‘Een droom, een damp is 't arm verganklijk leven!’
Doch hóe voor d' afgrond van den dood zij beven,
De last der uren valt hen zwaar te dragen.

Hoog boven 't kalm berustend dier verheven
Dunkt zich de mensch, die staag, in hijgend jagen,
Naar slaap, dien voorbô van den dood, zijn dagen
Met spel of arbeid listig heeft gedreven.

Doch mij bleef 't land bereikbaar door het sterven,
Al hoopte ik nooit een Hemel te beërven,
't Beloofde Land vol zoet van melk en honing.

En of mij 't Lot sloeg of een God beproefde,
Bleef dood mijn troost wen 't leven mij bedroefde.
Rust in uw rijk is weelde, o Vredekoning!

VII.

De reizende is gereed en héel 't gezin
Zit rond hem stil, verbeidend zijn vertrek.
Geen woord verstoort het zwijgen, in 't vertrek,
Geen luide snik verradend bange zin,
Geen traan, die warm langs bleeke wangen lekk'.
Hij trotst gevaar om weelde van gewin.
Geen schreiend kind, geen teedre vrouwemin,
Die, als weerhoudend, lievende armen strekk'.

Zoo zal het wezen wen 'k aanvaard de reis
Mysterievol, waar 'k al zoo lang op wacht.
Géen zal er weenen en van géen ik eisch
Een liefdewoord, een traan, een zachte klacht.
En 'k weet niet of ik land aan Paradijs
Of eenzaam onderga in zee en nacht.

VIII.

In 't grijze gras, doorblankt van afodillen,
In bleeken schemer, bleeke schimmen glijden.
Vervreemd van liefde en haat en vreugde en lijden,
Slaapwandlend gaan ze, in droom van niets meer willen.

Maar daalt van de aard naar de Elyseesche Weiden
Een nieuwe schim, hoe zwermen ze, in den killen
Lichtloozen nevel, smeekend haar te stillen
De doffe dorst van onbewust verbeiden!

Zal zoo ik zien, wanneer, na 't bange sterven,
Mijn ziel, bevrijd, naar Vredeland wil zweven,
Een volk van schimmen weenend mij omzwerven
En angstig vragen wat ik niet kan geven
En zelf, in wanhoop, moet voor eeuwig derven:
Den gouden zonlach en 't verloren leven?

IX.

Als 't bruine kruipdier, dat zich eindlijk spon
Doodswade en graf en wieg - één toovercel -
Gewiekt verrijst, een goudenen kapel,
En viert zijn feest van honing, liefde en zon;

Zoo spin 'k mijn droomcocon en 'k wilde wel,
Eer 't nieuwe leven, licht en vrij, begon,
In slaap verzinken als in diep een bron,
Om koel te rusten van mijn lijdenshel.

Meer leeft de vlinder in zijn éénen dag
Dan de arme rups, die nooit den hemel zag
Wijl 't moeizaam kruipen vorderde ál zijn tijd!

Doch ik zal ópgaan tot den zonnelach
En wederkeeren, even, zoo ik mag,
Om 't blij getuigen van mijn eeuwigheid.

X.

Ik hief ten hemel smeekelingehanden,
Doch in mijn palmen, weerloos blank en bloot,
Lei Liefde een vlam onbluschbaar - En ik vlood,
Al vonkenstrooiend, door de lentelanden.

De vonken bloeiden, vroolijk goud en rood,
Als tulp en crocus, tooi van lustwaranden.
Maar smartlijk bleef de schoone vlam mij branden,
Die Liefde gaf instêe van mannabrood.

Ik zocht alom, aan strand, door woud en kouter,
Het heilig bosch, den tempel en het outer,
Waar 'k offren kon die vlam van eeuwig vuur.

Ik vond er geen - De vlam rees hoog en louter,
Hulde in haar kleed me en brandde héel mij puur.
Op vlammevleuglen steeg ik naar 't azuur.

HÉLÈNE SWARTH.

Het bezoek.

Ik moet vertellen van den gast,
Die, zwerver langs verweerde wegen,
Door schemering van storm en regen
Mij dezen avond heeft verrast.

Ik had mijn liefste gast verwacht
Want op mijn tafel gloeiden rozen,
Met langbezonnen zorg gekozen
En vóór de open plaats gebracht

Zoo talmde ik bij mijn disch alleen
Eer mij haar dank'bre oogen lachten -
Toen hoorde ik van den niet-verwachte
Den voetstap op het klinkersteen.

Zijn zeek're hand sloeg d'ijzeren klink;
De deur schrok op in de scharnieren
En in mijn huis door alle kieren
Zoog vochtigkille huivering.

Ik stond, mijn lichten tred gestaakt.
Mijn hand betastte enk'le dingen
En hielp een vage vrees bedwingen
Voor onheil, half-vermoed, dat naakt.

Zijn stap kwam door de gang, en luid
Zijn ruige stem vroeg kort en zeker -
Mijn hand stortte in den leegen beker
Een dronk voor de begroeting uit.

De deur joeg open: zijn gelaat
In 't licht van mijn ontruste lampen
Was strak en bleek. Vol klamme dampen
Van ruwe reis was zijn gewaad.

Zijn stem bedwong mijn reeden groet:
‘Waar langgewende vreugden schromen
Aan 't heur bereide feest te komen,
En toch mijn komst niet wordt vermoed,

Daar schijnt mijn plicht een wreede daad,
Te lang geheven waan te scheuren
Voor wie, achter zijn wank'le deuren
Leeft in zijn slecht bewaakt verraad’.

Toen zonk hij aan mijn haard en zweeg.
'k Stond met den barren zin der woorden
Boven het liefste wat mij 'hoorde,
Tot scherven vallend, hoog en leeg.

Toch streed ik voor mijn veeg geluk
Met fel gevloek en schamp're kreten,
Gebeden dan, en trots-vergeten
Gemompel, woord'loos en bedrukt.

Ik zag de dingen om mij heen
Of die mij uit hun midden banden
Verworpen in de droeve schande
Van ruwe woorden en geween.

Boven het blank gerei, vervoerd,
Rechtten mijn rozen in heur vazen
Als kinderen in bang verbazen
Door huiselijken twist ontroerd.

Mijn lampen suisden hoog, verward;
De wind liep hoorbaar om de ruiten,
Zooals een menigte die buiten
Te zaam schoolt voor een huis van smart.

De loome vlammen in mijn haard
Zich rekten in de holle vlagen
Als wie wil vluchten, maar in 't jagen
Zich voelt gegrepen en bezwaard.

De scheem'ren vrede van den wand,
't Vertrouwd geheim der kamerhoeken -
't Lag bloot gebroken onder 't zoeken
En grijpen van der vlammen hand. -

Zoo slopen d'uren als een stoet
Van wie uit zware nêerlaag restten -
Ik zag en dacht, en wist ten leste
Toen ik mijn hoofd boog tot zijn groet:

Nooit had ik 't eind van eenig feest
Met minder moeden lach genoten
Dan die mijn lippen neep gesloten
Toen zwijgend hij ten afscheid rees...

De haardasch plofte een dof geluid;
Mijn lampen slonken neer en walmden;
De wind was stil - een morgen talmde
Aan 't kille glas ... een roos viel uit ...

CHR.A.J. VAN DER LINDEN.

Willem II en de Stuarts.[1)]

I.

In 1641 slaagde Frederik Hendrik erin, gebruik makend van de moeilijkheden waarin Karel I zich toen reeds ging bevinden, om een huwelijk tot stand te brengen tusschen zijn zoon Willem en de oudste dochter van de Engelsche koning, Maria. Hij hoopte dat de luister van zulk een verbintenis hem zou helpen in zijn streven om de politieke positie van zijn geslacht te versterken. Dat op zichzelf wekte al de achterdocht van de Hollandsche regentenstand, maar veel erger was nog, dat de Prins in de volgende jaren gedurig trachtte de Republiek in de Engelsche burgeroorlog partij te doen trekken voor de koning, minder uit dankbaarheid voor het gesloten huwelijk dan wel omdat Marie Henriette, Karel's vrouw, hem nog een tweede huwelijk voorspiegelde, namelijk tusschen de Prins van Wales en zijn eigen dochter Louise Henriette. De onderhandelingen daarover liepen in 1646 op niets uit, toen Karel I in de oorlog definitief het onderspit delfde. Ondertusschen hadden deze dynastieke neigingen van de stadhouder, die samenhingen met zijn politiek van vasthouden aan het Fransch verbond tegen Spanje, meer dan iets anders bijgedragen tot het herleven van de Staatsche oppositie, vooral,

1) Het volgend opstel is het tweede hoofdstuk van een nog niet geheel voltooid boek, waarvan de titel zal luiden *Oranje en Stuart.* Ter inleiding wordt een korte samenvatting gegeven van het eerste hoofdstuk, dat onder de titel *Frederick Henry of Orange and Charles I* in de *English Historical Review* zal verschijnen.

schoon niet alleen, in Holland. Wat dit voor Frederik Hendrik nog bedenkelijker maakte, te meer toen hij de zaak der Stuarts niet voor de ondergang vermocht te redden, was dat in dit geschil tusschen Oranje en de Staten de openbare meening hoofdzakelijk op de hand van de Staten was - een zeldzaam geval in de geschiedenis van onze Republiek. Het handelsbelang was met een Engelsche oorlog niet gediend en de zaak van het Parlement was populair zoowel om staatkundige als om godsdienstige redenen bij libertijnen en Calvinisten. De mislukking van al zijn plannen, de hardnekkige oppositie van de Staten van Holland, vroegtijdige ouderdom en ziekte, ontmoedigden de Prins zoozeer, dat hij eindelijk niet alleen de pogingen om Karel I daadwerkelijke bijstand te verleenen opgaf, maar zich ook neerlegde bij de wensch der Staten, die dreven tot een vrede met Spanje tegen de bepalingen van het verbond met Frankrijk van 1635 in, volgens welke de twee staten niet zonder elkander vrede zouden sluiten.

II.

Willem II had zich niet willen onderwerpen zooals zijn ouders, en toen zijn vader stierf (Maart 1647), kon men meenen, dat hij nog vrij wat zou kunnen uitrichten, want de vrede met Spanje was nog niet gesloten. Inderdaad had hij nog bij het leven van zijn vader in de nauwste verstandhouding met de Fransche gezanten gestaan, die niet hadden nagelaten te werken op zijn eerzucht, hem verstaan gevende, dat zijn grootheid van Frankrijk afhing, dat Frankrijk bereid was alles te doen om hem te handhaven, ja te verheffen. Toen hij stadhouder was geworden, werd die verstandhouding natuurlijkerwijze nog intiemer en de Franschen dreven hem wat zij konden om de verbreking van het verdrag van 1635 te stuiten. Maar ofschoon de jonge Prins een paar pogingen deed, waaruit bleek, dat hij de plannen, die zijn vader moedeloos had opgegeven, nog koesterde, en ze van de ineenstorting van een vrede wou redden, zijn Fransche vrienden toonden zich toch weldra bitter in hem teleurgesteld. Het was duidelijk, dat ‘ce bon petit Prince’, zooals De la Thuillerie de eenentwintigjarige jongen verachtelijk noemt, niet tegen de Staten van Holland op kon, die hem zelfs maanden lang in het

onzekere lieten over de bevestiging van zijn commissie als stadhouder om hem te beter onder de duim te houden. ‘Noch vastberadenheid noch voorzichtigheid’ had hij volgens Servien aan de dag gelegd in zijn voornaamste botsing met de Staten in die eerste tijd. D'Estrades schrijft in Mei 1648 ronduit, dat hij een heel ongunstige opinie over de jonge Prins heeft opgevat: hij schijnt zich niet te bekommeren om de inbreuken der Staten op zijn gezag, verzonken als hij is in vermaak en losbandigheid; goede raad is aan hem verspild, al zijn tijd is in beslag genomen door de jacht en het kaatsspel. En zoo kwam dan in diezelfde dagen de vrede met Spanje tot stand. Maar eigenaardig genoeg, nauwelijks was dit goed en wel geschied, of Willem II scheen zich uit zijn onverschilligheid op te heffen. De 13de Juli 1648 maakt Brasset melding van een vast besluit, twee dagen geleden door de Prins genomen, om zich voortaan ernstig op de zaken toe te leggen en ofschoon men op het eerste gezicht geneigd is om over een met zooveel ophef van te voren aangekondigde verdragsverbetering te glimlachen, het is zeker dat Willem II in de twee jaren levens die hem nog restten, een heel ander figuur maakte. Al zijn er ook uit die laatste periode berichten over zijn losbandigheid, van onverschilligheid, van gebrek aan eerzucht of durf was geen sprake meer. Integendeel, met jeugdige onstuimigheid en onbesuisdheid werkt van nu af Willem II om de vrede weer ongedaan te maken en met Frankrijk niet alleen de plannen tot verdeeling van de Zuidelijke Nederlanden, maar ook die tot herstel van de Stuarts te hervatten.

Er leek voor de Stuarts in 1648 meer hoop te zijn dan in de onmiddellijk voorafgaande jaren. Het toenemen in macht van de partij der Independenten, die beschikten over het leger onder Cromwell en Fairfax en die zich verzetten tegen het invoeren van de steile en onverdraagzame Calvinistische theocratie door het presbyteriaansche parlement, scheen Karel I in zijn gevangenschap een schoone kans te geven. Na eerst met de Independenten gecoquetteerd te hebben sloot hij zich onverhoeds aan bij de Presbyterianen en een nieuwe burgeroorlog brak uit, waarin Presbyterianen en royalisten samengingen. Op een Schotsch leger onder de hertog van Hamilton was hun voornaamste hoop gevestigd, maar ook in het Zuiden van Engeland waren er groote beroeringen. Begin

Juni 1648 verklaarden een aantal schepen van de parlementaire marine zich voor de koning en zochten een schuilplaats aan de reede van Helvoetsluis. Eerst trachtte de jonge hertog van York, die juist uit Engeland gevlucht was, zich van het kommando over die vloot te verzekeren, maar de oneenigheid onder zijn raadgevers stichtte zoo'n verwarring, dat men de Prins van Wales te hulp riep. 21 Juli kwam die in Helvoetsluis aan en maakte aan het admiraalschap van zijn broer, tot diens groote verontwaardiging, een eind. De Prins had twee jaar in Frankrijk doorgebracht, waar zijn moeder steeds nog vergeefs poogde de regeering van Mazarin tot daadwerkelijke hulpverleening te bewegen. Het was er Mazarin vooral om te doen, dat geen partij in Engeland een volledige overwinning zou behalen, die de eenheid en daarmee de macht van Engeland zou herstellen, en hij zou daarom misschien het Independente leger, dat hij het meest vreesde van al, wel wat meer tegenstand hebben willen bezorgen. Maar juist in deze dagen was Frankrijk, deels door de desertie van onze Republiek, deels door de binnenlandsche onlusten van de Fronde, slecht in staat geld of troepen voor een Engelsche expeditie af te zonderen. Alle hoop van de royalisten was opnieuw op een Prins van Oranje gevestigd.

Juist had een afgezant van het Schotsche Committee of Estates, dat toen door de koningsgezinde Presbyteriaansche partij van de hertog van Hamilton werd beheerscht, uit Den Haag moeten rapporteeren, dat de Staten van een verbond met Schotland tegen de Engelsche Independenten niet wilden hooren - geen wonder als men bedenkt, dat naar wij aanstonds zullen zien zelfs trouwe aanhangers van de Prins van Oranje, en terecht! in de macht van de Hamilton-partij geen vertrouwen stelden - en dat Willem II zelf niet tegen zijn positie was opgewassen[1]. Dit was omstreeks de tijd van 's Prinsen besluit om een nieuw leven te beginnen. Het blijkt weldra, dat hij, het pessimisme van de Schot ten spijt, bereid was alle hulp te verleenen, die in zijn macht stond. 't Is waar dat hij de Staten niet kon bewegen en dat hij dit zelfs ronduit aan zijn zwager bekende, hem waarschuwend geen daden te verwachten, die al te rechtstreeks tegen de neutraliteits-

1) *Hamilton Papers* (Gardiner, 1880), blz. 228.

verklaring zouden ingaan en ook niet op een leening vanwege de Staten te rekenen. Het moest hulp zijn zooals zijn vader steeds verleend had, - waarmee die zich bijna had geruïneerd zonder de ondergang der ongelukkige familie te stuiten. Samen met die ietwat verdachte hertog van Lotharingen, op wie ook in Frederik Hendrik's dagen al verwachtingen gebouwd waren, liet de Prins troepen werven, die zoolang op Borcum werden gelegerd, en waarvoor hij in Amsterdam een tweetal schepen liet huren. Die onderneming geschiedde in overleg met de Engelsche royalisten. Tegelijk liet de Prins voor het Schotsche leger ammunitie aankoopen tot een bedrag van 30,000 franc. Het is de eerste zaak waarvoor hij zich na zijn besluit om zijn leven te beteren met hart en ziel inspande en zijn eigen dienaren zagen het met de grootste bekommernis aan. Een man als Heenvliet diende zonder kritiek te oefenen en was tevreden als hij zich de dank der Stuarts verwierf. Maar de brieven waarin de ‘raad van Zijne Hoogheid’ De Wilhem, die met de uitvoering van het werk belast was, zijn bemoeiingen aan zijn zwager Huygens beschrijft, zijn als een lange jammerklacht. De Wilhem waagde het er zijn meester tegen te waarschuwen om ‘zich dieper in het Engelsche labyrinth te begeven’, maar er werd niet op hem gelet. Hij klaagde vooral steen en been over de onbekwaamheid en onhandelbaarheid van de dienaren van de Prins van Wales en over de grenzelooze verwarring die in zijn raad heerschte. Culpepper was de man die in die dagen het meest bij de Prins van Wales had in te brengen, en in 't algemeen heerschte de partij die op het voorgaan van de koningin en haar vertrouwde Jermyn alle heil van de Presbyterianen verwachtte. De echte Episcopalen als Sir Edward Hyde en Sir Edward Nicholas waren al wel door de koning aan zijn zoon toegevoegd, maar konden hun invloed nog weinig doen gelden. Het is wel merkwaardig dat De Wilhem zoo weinig onder de indruk was van die presbyteriaanschgezinde politiek. In ieder geval zag hij juist. Hij wist hoe weinig men staat kon maken op de partij van Hamilton, die in Schotland zelf grond verloor, en hij gispt de onvoorzichtigheid om de Prins van Wales in zulk een hopelooze onderneming bloot te stellen: want na een week of wat vruchteloos met zijn slecht gedisciplineerde vloot op de Engelsche kust te hebben gekruist,

maakte de jonge Karel - hij was toen achttien - zich op zich zelf aan het hoofd van het Schotsche leger te gaan stellen. Maar hij was nog in Den Haag, toen het bericht kwam, dat er geen Schotsch leger meer was: Cromwell had het bij Preston vernietigd (eind Augustus 1648). De 30,000 franc ammunitie, die net afgezonden was, zou nu, meent De Wilhem, ook wel in de handen van de vijand vallen, de troepen op Borcum werden ontbonden en de Prins van Wales bleef met zijn twistende hofstoet - katholiek-, episcopaalsch- en presbyteriaansch-gezinden, Engelsche, Iersche en Schotsche partij - ten laste van zijn zwager van Oranje in Den Haag hangen, zijn vloot door een parlementaire vloot onder Warwick geblokkeerd bij Den Briel en bij gebrek aan geld allengs verloopend. Willem II was zelf een te energieke persoonlijkheid om zich aan de gemakkelijkheid, waarmee de Engelsche prins zich in zijn werkeloosheid schikte, niet te ergeren[1)]. Wat de Staten van Holland betreft, die zouden niet ongaarne gezien hebben, dat de admiraal van het Parlement had doorgetast en de zwakkere royalistische vloot met één stoute slag vernietigd, maar toen hij dat verzuimde, moest men wel de neutraliteit doen eerbiedigen. Weldra werd nu aan het hoofd van die vloot Prins Robert van de Palts gesteld, die met zijn ontembare energie verder verloop wist te voorkomen, ook al kostte het de grootste moeite om geld te vinden en de vloot weer zeilree te maken. Allerlei ambitieuse plannen werden op het bezit van die strijdmacht, de laatste bijna waarop de royalisten volledig konden rekenen, gebouwd, maar vrijwel het eenige wat Prins Robert er ooit mee heeft kunnen doen, nadat hij in het begin van 1649 naar Ierland koers gezet had, was kaapvaart ten

1) Hij was, toen deze beslissingen vielen, in Groningen. Van daaruit schreef hij 15 September aan Heenvliet, dat hij aan de Prinses Royaal een brief had gezonden voor de Admiraliteit van Rotterdam voor het geval de Prins van Wales een schip mocht willen hebben om naar Schotland te gaan. 20 September - blijkbaar had Heenvliet hem in die tusschentijd op de hoogte gebracht van Preston - schreef hij de volgende karakteristieke woorden:
'J'ay receu vos lettres. Je voy que les affaires sont bien incertaines et qu'ils ne savent de quel bois faire flèce. Me semble qu'il vaut toujours mieux un Royaume (versta: één koninkrijk: Schotland) que rien, mais le temps perdu est beaucoup' *(Rawlinson Letters,* Bodleian Library, Oxford).

nadeele van de Engelsche handel, weldra de eenige bron van inkomsten voor de jonge Karel in zijn ballingschap.

De slag bij Preston had het lot van Karel I bezegeld. Schotland behield nog zijn zelfstandigheid: nu de tot Stuart teruggekeerde Presbyterianen onder Hamilton verslagen waren, viel de macht er toe aan de onverzoenlijke Presbyterianen onder Argyle, die niet meer met de Independenten gemeen hadden dan zij, maar voorloopig in bondgenootschap met hen stonden. Maar in Engeland was er nu geen macht meer die Cromwell kon weerstaan. In December zuiverde ‘Pride's purge’ het Parlement van weerbarstige elementen en in Januari verscheen de koning voor zijn rechters.

De Prins van Wales, die aan het pretlievende Haagsche hof met zijn briljante nichten van de Palts-Bohemen en met de mooie zusters van zijn zwager van Oranje zijn politieke bekommernissen in feestvieren had vergeten, werd nu wreed opgeschrikt. De 22ste Januari ontving hij berichten, waaruit men kon opmaken, dat het leven van zijn vader gevaar liep. De volgende dag verscheen hij in de Staten-Generaal, waar Boswell het woord voor hem voerde, o.a. zeggende: ‘j'ai horreur de dire, qu'un Prince d'Angleterre vient requérir intercession pour la vie du Roi son père’. Op voorstel van Holland werd besloten om de oude Joachimi, die met verlof in het land was, en Pauw van Heemstede onverwijld over te zenden. Men begreep, dat men geen aanhangers van Oranje moest zenden om de Independenten te vermurwen. Zonder zich door storm en ijsgang te laten afschrikken haastten zich de gezanten naar Londen. Niet zonder moeite, ofschoon men hen hoffelijk behandelde, verkregen zij audiëntie bij het Parlement, waar hun bede ten gunste van 's konings leven in stilte werd aangehoord. De volgende dag, 30 Januari oude stijl (9 Februari 1649 nieuwe stijl), werd Karel I in Whitehall onthoofd. Dezelfde dag liet het Parlement plechtig afkondigen, dat niemand zich zou vermeten de titel van Koning van Engeland aan te nemen.

De daad maakte bij ons te lande een geweldige indruk. Met afschuw zag het volk, zijn eigen revolutionair verleden zich nog slechts in de bloedelooze traditie bewust, ‘het Helsche Heir in 't Engelsch Rijk zijn troon’ bouwen, zooals Vondel het uitdrukt. Ook zij die totnogtoe, 'tzij om vrijheid 'tzij om

religie, parlementsgezind waren geweest, zelfs de predikanten, die toch weinig met de episcopaalsche en zelfs katholieke tendenties van de Prins van Wales en zijn raad op hadden, detesteerden het Parlement nu. Dit is het getuigenis van Aitzema, en zeker verdient het alle geloof. Strickland, de gezant van het Parlement, durfde zich niet op straat vertoonen. De predikanten vooral waren hevig in hun veroordeeling van ‘het grouwelijk bestaan’, maar zij hadden al lang met de grootste onrust het spook van het Independentisme het hoofd zien verheffen. De Zeeuwsche predikanten, die zich door Spang hadden laten bewerken, en Voetius zelf hadden niet minder fel tegen het Independentisme, dat wil zeggen tegen godsdienstvrijheid, dan tegen Episcopalisme geprotesteerd. De godsdienstige sympathieën van onze Calvinisten waren uitsluitend met de Presbyterianen, die nu in Engeland het onderspit hadden gedolven. Het odium theologicum straalt klaar door in de toespraak, waarmee vier Haagsche predikanten de zoon van de om het leven gebrachte koning aanstonds meenden te moeten condoleeren en vertroosten. Na krachtige betuigingen van afschuw over ‘dien noyt gehoorden Vadermoort, dat vervloeckte ombrengen van het heyligh gesalfde hooft, en die noyt genoech beklaeglijcke slachtingh van dien eenigen Coninck der Gereformeerde belijdenisse’, verklaren de eerwaarde heeren, dat men hieruit zien kan ‘wat het is, te zijn Independent’. Zij kregen voor hun inmenging in de politiek meteen van de wereldlijke overheid de pin op de neus. De Staten van Holland verstonden, dat zij zich voortaan niet en corps tot vreemde machthebbers zouden hebben te richten, dat zij de zaken van Groot-Brittannië niet op de preekstoel zouden brengen, en dat zij geen correspondentie overzee zouden voeren.

Want te midden van de algemeene opwinding hielden de Staten van Holland onwrikbaar vast aan hun richtsnoer, dat men met de Parlementspartij in vrede moest leven, en dat meer dan ooit nu zij het heele land aan zich onderworpen had. Aitzema merkt zuurtjes op, dat de Statenpartij vast besloten was om het te houden met de overwinnaar. Dat was inderdaad een wijze regel, die wij de Fransche regeering al zagen vaststellen als de onomstootelijke ‘raison d'état’, en die voor ons land zoo redelijk was, dat ook het andere handeldrijvende

gewest, Zeeland, waar toch de Prins van Oranje zoo groote invloed had, in deze dagen met Holland samenging, terwijl ook alle andere Europeesche mogendheden met uitzondering van Zweden, waar de ietwat gedesequilibreerde koningin Christina toegaf aan een kortstondige opwelling van edelmoedige verontwaardiging, er zich door lieten leiden. Frankrijk trouwens, waarmee de Prins van Oranje zich zoo graag zou hebben willen verbinden om de Engelsche zaken te herstellen, was juist in deze dagen volstrekt machteloos door zijn eigen woelingen van de Fronde.

Overigens was het wel niet alleen hun zin voor Realpolitik, die de Staten beheerschte. Zij die met de godsdienstige oogmerken der Presbyterianen evenmin wezenlijk sympathiseerden als met hun eigen Calvinistische predikanten, moeten een zekere heimelijke bewondering gekoesterd hebben voor de republikeinsche durf der Independenten. Aitzema zelf kan niet nalaten een opmerking te maken over de dwaasheid der menschen, die nu allen waren ‘ingenomen met compassie over de doodt van den Coninck, één persoon: ende men hadde met drooge oogen aengesien dat sooveel duysent persoonen sedert de Engelsche troublen in Engelandt, Yerlandt ende Schotlandt waren omgekomen’. En hij maakt melding van ‘libertijnen’, die lastige vragen stelden over de redelijkheid der verontwaardiging bij menschen als de Calvinistische predikanten, wier voorgangers zich immers ook gewapenderhand tegen hun wettige koning hadden verzet. Men zei dan wel, dat de Engelsche Republiek gesticht werd door niet dan een klein gedeelte van het Lagerhuis. Maar in de Vereenigde Nederlanden was de verandering begonnen niet eens Staatsgewijze of door een gedeelte van eenig Parlement, maar door eenig canaille te Vlissingen in Zeeland en te Enkhuizen in Holland... En dat er vrijgeesten waren, die zoo durfden spreken, en dat luidop, dat behoeven wij niet op gezag van Aitzema aan te nemen. Een Utrechtsch student, wiens naam nochtans verborgen is gebleven, gaf een tegenschrift in het licht tegen de *Dissertatio de successione et jure primogenitorum* van Professor Boxhorn[1)], waarin die betoogd had, dat onschul-

1) De Latijnsche geschriften, beide in het Nederlandsch vertaald, werden nog door twee wederwoorden in het Nederlandsch gevolgd: Knuttel, 6377 tot 6383.

dige koningszonen een recht tot opvolging hadden dat door de afzetting van hun vaders, schuldig of niet, niet kon worden verlet. De Utrechtenaar vraagt, hoe de professor dat rijmt met zijn trouw aan de staat die hem bezoldigt en die immers ook geen onafhankelijke Republiek zou zijn, als Philips III's rechten niet door de afzwering van zijn vader waren verkort. Hij stelt voorts in het algemeen, dat koningen regeeren niet bij de gratie Gods, een niets-zeggende term, maar bij de gratie van het volk, dat de schrijver zich denkt handelend door Staten, want hij is duidelijk een regentenman. En hij verwondert er zich niet weinig over, dat er in vrije staten en republieken nog menschen gevonden worden, die zoo hoog met het koninklijk gezag wegloopen. Ook Dirk Graswinckel, de bekende jurist, kwam met een werkje uit, of beter gezegd, een ouder werkje van hem werd voor de gelegenheid in het Nederlandsch vertaald, waarin het gezag van de koning tegen dat van het parlement werd verdedigd[1]. Ook daartegen verscheen een pamflet, waarin een blijkbaar ontwikkeld en belezen man een gematigd woord zegt ten gunste van de immers zoo typisch Nederlandsche opvatting - ook hij laat niet na daaraan te herinneren - van een door het volksbelang beperkte vorstelijke macht. Die het goed meenen met de koning, eindigt hij heel verstandig, moesten wenschen, dat hij wat meer naar zijn volk en wat minder naar zijn hof geluisterd had[2]. Men kan er zeker van zijn, dat deze beschouwingen in regentenkringen vrij algemeen gangbaar waren.

Dat neemt niet weg, dat de opkomst der Independenten, en hun indrukwekkend strafgericht aan de koning meer dan iets anders, een groote omkeer in de Nederlandsche publieke opinie ten opzichte van de Engelsche zaken te weeg bracht. De Calvinisten, die tegenover het parlement in strijd met de koning sympathiek hadden gestaan, stonden met bepaalde vijandigheid tegenover de Engelsche Republiek en Willem II kon meenen, dat een politiek van inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van Groot-Brittannië, al was er zeker ook nu nog heel weinig actieve begeerte voor aanwezig,

1) Knuttel, No. 6375: *Korte onderrechtinge raeckende de fundamentale Regeeringhe van Engelandt.*
2) Knuttel No. 6376: *Beduncken op de onderrechtinghe,* enz. (Zonder opgave van plaats, drukker of jaartal.)

minder impopulair zou zijn dan in de dagen van zijn vader, vooral omdat ook de Schotsche Calvinisten of Presbyterianen zich opnieuw tot het koningschap wendden.

Maar er deed zich toch ook voor hem een complicatie voor. De Presbyterianen, verschrikt door het gevaar van het Independentisme, wendden zich tot het koningschap, maar Karel II was er volstrekt niet gretig op om hen tegemoet te komen. Bij de Hamilton-partij had hij zich wel willen aansluiten, ofschoon ook dat zijn Engelsche getrouwen bitter weinig aanstond. Maar de partij van de markies van Argyle, die na de ondergang van Hamilton aan het bewind was gekomen, was nog heel wat aanstootelijker. Zij bestond uit de steilste Presbyterianen, ongeneigd om ook maar de geringste concessie te doen aan de politiek der Stuarts of zelfs om de vervolging van allen, die zich vroeger voor hen gekweten hadden of met episcopaalsche neigingen besmet waren, te staken. Weliswaar had de terechtstelling van Karel I ook in Schotland groote en algemeene verontwaardiging gewekt. Ook had het Schotsche Parlement zijn zoon onmiddellijk na ontvangst van het bericht uit Londen geproclameerd tot koning van Groot-Brittannië en Ierland. Het stelde daarbij echter voorwaarden, die in hoofdzaak hierop neerkwamen, dat Karel II zekere persoonlijke satisfactie op het stuk van religie zou moeten geven en dat hij het Nationale Covenant van Schotland van 1638, dat de Presbyteriaansche kerkorde voor dat rijk vaststelde en strenge vervolging van andersdenkenden voorschreef, en the Solemn League and Covenant van 1643 dat het Presbyterianisme ook voor 's konings andere rijken wilde invoeren, moest bezweren. Met andere woorden, er werd van Karel II verlangd, dat hij de politiek zou omhelzen, die voor zijn vader en al zijn Engelsche getrouwen zoo onaannemelijk was geweest, dat zij het nog liever tot de burgeroorlog hadden laten komen. Geen wonder dat er in 's konings Engelsche raad krachtig verzet werd gevoerd tegen het aannemen van de Schotsche eischen. De ongelukkige uitslag van de vloot-expeditie in Augustus van het vorig jaar had aan de invloed van Culpepper en de andere Presbyteriaanschgezinden veel afbreuk gedaan. De strenge Episcopalen als Hyde en Cottington waren nu aan de beurt. Karel II zelf trouwens die, voorzoover zijn natuur hem toeliet in iets te gelooven, ge-

loofde in het volle royalistische program en in de Episcopaalsche kerk, zag er grootelijks tegen op om onder het Presbyteriaansche juk door te gaan en zich toe te vertrouwen aan de lieden die, zooals het heette in de partijtaal van die dagen, zijn vader aan zijn beulen hadden verkocht. En dat terwijl er een alternatief was.

In Ierland had zich de koninklijke stadhouder, de markies van Ormond, nog steeds staande gehouden niet alleen, maar hij had juist een vrede met de katholieke opstandelingen gesloten en maakte zich sterk dat hij weldra de plaatsen, die in de macht van het Parlement waren, tot de gehoorzaamheid aan de koning zou kunnen terugbrengen en dat hij dan een leger beschikbaar zou hebben om Engeland zelf aan te tasten. In Februari stuurde hij een afgezant naar Den Haag om Karel uit te noodigen naar Ierland te komen en men kan zich voorstellen, welk een bekoring dit denkbeeld voor Karel II moest hebben. Het was eigenlijk een wederopvatten van het oude plan van Karel I en Strafford om de koninklijke macht in Engeland te vestigen met behulp van katholiek Ierland. Als het slaagde, zou de jonge Karel, in plaats van een door de Covenants religieus en politiek gebonden vorst, de autocraat kunnen worden, die zijn vader gedroomd had te zijn. Het groote bezwaar was, dat in weerwil van de verzekeringen van Ormond de toestand in Ierland nog zeer onberekenbaar leek en er waren dan ook verscheiden Engelsche raadslieden, die voor Schotland stemden. Schotten van allerlei richting waren bovendien in Den Haag en rieden tot aanneming van de Schotsche voorwaarden, zelfs verscheiden edelen van de Hamilton-partij, die door de nieuwe regeering waren verbannen. Van de Schotten dreef alleen Montrose, de vertegenwoordiger van puur royalisme, de man die op het vernemen van de terechtstelling van zijn koning in zwijm was gevallen, tot Ierland, en door niemand liet Karel zich zoo graag drijven als door hem, hoe fel de Presbyterianen hem ook haatten. In April pas kwamen de afgezanten van de Schotsche regeering zelf om met ‘de geproclameerde koning’ over zijn toelating te onderhandelen.

Men zou uit de omstandigheden zelf al afleiden, dat de Prins van Oranje zijn zwager veel liever naar Schotland dan naar Ierland moest zien trekken. Voor wie 's konings zaak bij

het Nederlandsche volk wou voorstaan, had dat alles voor. Om een verbond met het vrije, Presbyteriaansche koninkrijk Schotland aan te prijzen was heel iets anders dan om voor steun aan een Episcopaalsche, op Katholiek Ierland drijvende, de autocratie najagende Stuart te pleiten. De kapelaans, waarvan de Schotten wilden dat Karel II zich zou ontdoen, gaven ook aan de Nederlanders aanstoot; een hunner predikte bijvoorbeeld met felheid tegen de Calvinisten in het algemeen. De Schotten zelf rekenden er dan ook vast op, dat Willem II hun zaak bij de koning zou voorstaan en bewerkten hem wat zij konden. Het uitvoerigste en meest authentieke bericht daaromtrent is dat van de Schotsche dominee Spang, hiervóor reeds vermeld, die in Maart op verzoek van zijn vrienden in Schotland uit Veere naar Den Haag ging en een onderhoud van meer dan een uur met de Prins in eigen persoon had[1]. Uit zijn omstandig verslag blijkt, dat de Prins goed van de verwarde toestanden in Engeland en Schotland op de hoogte was, en dat hij, ofschoon natuurlijkerwijze de Presbyteriaansche woordvoerder met sympathie tegemoettredend, toch ook de argumenten van Karel's Engelsche raadslieden klaar had en er een zeker recht aan deed wedervaren. Vooral van de felle onverdraagzaamheid der bovendrijvende partij zag hij de gevaren helder in en hij vreesde ook (en dat zeker met heel wat grond), dat het omhelzen van de Solemn League and Covenant 's konings zaak mocht schaden door Katholieken en Episcopalen in Engeland af te schrikken. Toch eindigde hij met te beloven, dat hij de koning tot het aannemen van beide Covenants zou raden en hij verzekerde Spang de volgende dag, dat hij het gedaan had[2]. Toen de afgezanten der Schotsche regeering begin April zelf aankwamen, konden zij aanstonds melden, dat zij met de hulp van de Prins van Oranje hun eischen ingewilligd hoopten te krijgen. Lord

1) Baillie, *Letters and journals* (uitg. Ballantyne Society), III, blz. 73. Spang wilde Engelsch of Latijn spreken, maar Willem II gaf de voorkeur aan Nederlandsch. - Lord Byron, de afgezant van Ormond, zegt: ‘He understands English very well, though he speak it not, that your Exc. shall not need trouble to write in French’; Carte's *Ormonde Papers,* I, blz. 269.
2) Spang is begrijpelijkerwijze zeer goed over Willem II te spreken: ‘Ye will find our young Prince of Orange one of the hopefullest youths that ever Europe brought forth, and willing to doe all good offices for the cause’; *a.w.,* blz. 83.

Byron, de afgezant van Ormond, meende de Schotschgezindheid van de Prins van Oranje en zijn moeder eerst te moeten toeschrijven aan nieuwe voorspiegelingen van een huwelijk tusschen de koning en een dochter van Frederik Hendrik. Stellige bewijzen dat dat zoo was, zijn mij niet onder de oogen gekomen. Wel dat Amalia van Solms inderdaad de Schotsche afgezanten openlijk steunde[1)], terwijl Sophia van Bohemen (de latere keurvorstin van Hannover) in haar mémoires, een troebele bron echter voor haar Haagsche jaren, verklaart, dat de oude Prinses haar, Sophia's, rechtzinnigheid nog in 1650 bij de Schotten in verdenking bracht, om de geschiktheid van haar eigen dochter voor de waardigheid van koningin van Schotland te beter te doen uitkomen. En het is natuurlijk in het algemeen bekend genoeg, hoezeer de huwelijksvooruitzichten van haar kinderen Amalia's politiek bepaalden. Byron doet echter iets later de ietwat verrassende mededeeling, dat Willem II zich volstrekt niet door de Schotsche lords heeft laten ompraten, maar dat hij zijn, Byron's, lastgever Ormond hooger acht dan een hunner en op goede correspondentie met hem gesteld was. Dit beteekent vermoedelijk slechts, dat de Prins, die een verzoenende en bemiddelende houding wou aannemen, ook de Iersche partij te vriend hield en haar zijn betuigingen niet spaarde. Best mogelijk intusschen, dat hij niet steeds een rechte lijn volgde in deze moeilijke kwestie. Zelfs Marie Henriette en Jermyn, aan wier adviezen Willem II altijd veel hechtte, vonden ditmaal, dat de Schotten te veeleischend waren, en ook de koningin van Bohemen en haar dochters waren met hart en ziel tegen de politiek van onderwerping aan de Covenants, die haar befaamdste zoon Robert, nu met de royalistische vloot op zee, verafschuwde. Hoeveel aantrekkelijker was voor ridderlijke zielen het hooggestemd royalisme van Montrose, of zelfs het onbuigzaam episcopalisme van Hyde! In November schrijft de koningin van Bohemen aan Montrose, dat haar nicht, de Prinses

1) Sophia van Bohemen schreef dit 13 April 1649 aan haar broer Rupert: *Calendar St. P. Dom.,* 1649-50, blz. 85. - Baillie (zelf een van de Schotsche afgezanten) schreef het ook naar huis: '... his Mother ... utro is a wise and religious lady, and promises to hold her son right'; *Letters and journals,* III, blz. 90. - Ook Beverweerd, 'a nobleman treuly pious', was actief Presbyteriaansch-gezind: *ib.,* blz. 73.

Royaal, ‘nog steeds standvastig aan onze kant staat’[1]. Alle Engelsche invloeden aan zijn kosmopolitisch hof en in zijn kosmopolitische familie werkten op de Prins in het nadeel van de Schotten. Toch staat het vast dat in Juni, toen Karel al in Breda was en op het punt stond naar Ierland te trekken, de Prins opnieuw ernstige pressie op de koning oefende tot aanneming van de Schotsche eischen[2].

Groen kon in de Archives geen stukken publiceeren, die eenig licht op deze kwestie werpen, en hij, die eigenaardig genoeg het aan zijn geestelijke voorouders zoo sympathieke Presbyteriaansche régiem in Engeland ‘arbitraire et oppressif’ noemt, schrijft dan ook, dat het niet bewezen is, dat Willem II met zijn raad er toe heeft bijgedragen om Karel tegen zijn geweten in de Covenants te doen aanvaarden[3]. Wij zullen zien, hoe ook bij de hervatte onderhandelingen van het volgend jaar, die anders dan die van 1649 tot een vergelijk tusschen Karel en de Schotten leidden, omtrent 's Prinsen houding geen twijfel kan bestaan. Maar er is geen enkele reden om hem hard te vallen over zijn advies. Hoe men ook sympathiseere met het standpunt der Engelsche royalisten, die zich door de

1) Napier, *Memoirs of Montrose,* blz. 720.
2) 24 Juni 1649 schreef de koningin van Bohemen aan Montrose: ‘I have desired Sir Edward Herbert to let you know how by great chance I have found that the Prince of Orange will again extremely press the king to grant the Commissioners' desires and so ruin him through your sides ... I have had a huge dispute with Beverwert about it. For God 's sake leave not the king as long as he is at Breda’; Napier, *a.w.,* blz. 711.
Nog een aanwijzing dat de Prins in die dagen partij had gekozen voor de Presbyterianen is te vinden in het feit, dat hij het was die de koning (een advies dat opgevolgd werd) adviseerde, om Hyde en Cottington naar Spanje te zenden ten einde te trachten daar geld los te krijgen. Het vermoeden ligt voor de hand, dat het er hem om te doen was de leiders der episcopaalsche partij uit 's konings omgeving te verwijderen. (Gardiner, *Commonwealth,* I, blz. 70). - Een op zichzelf al voldoende bewijs is, dat in September de kanselier van Schotland hem dank betuigt voor ‘the faithfull advyce and counsell which wee understand your Highnes hes given to His Majesty in those things that concerne his honor and happines and the satisfying the desyres of this Kingdome’. (Wynne, *Geschillen over afdanking van het krijgsvolk, W.H.G.,* blz. 98).
3) *Archives,* II, IV, blz. CII. Dit deel van de *Archives* is van 1859. Groen schijnt echter noch Napier's *Montrose* (1856) noch de *Letters and journals* van Baillie (1842) gekend te hebben. Geen onzer historici heeft trouwens deze werken ooit benut.

onderhandelingen met de Presbyterianen diep verongelijkt gevoelden, en waarvan de edelsten er een zedelijke afschuw voor koesterden als voor iets onoprechts en onwaardigs, het is natuurlijk genoeg, en het pleit voor zijn zelfstandigheid, dat Willem II niet in de eerste plaats met Engelsche, maar met Nederlandsche toestanden rekening hield. En dat de Staten (d.i.t.z., de Orangistische Staten-Generaal) een schikking tusschen de koning en Schotland wenschten, dat verklaren alle berichtgevers met de meeste stelligheid. Strickland slaat de spijker op de kop, als hij opmerkt dat de Prins zijn best doet om de koning en Schotland samen te brengen, 'in de hoop dat hij daarmee hier te lande alles met zich zal krijgen'[1].

In 1649 evenwel, toen er nog de keus was tusschen Schotland en Ierland, kon Willem II, hoeveel verplichtingen men ook aan hem had, de koning niet van Ierland terughouden. De Schotten maakten het hem ook zeker niet gemakkelijk. Inwilliging van hun eisch om de Presbyteriaansche kerkorde ook in Engeland en Ierland in te voeren zou de koning op de steun van zijn eenige waarachtige vrienden te staan gekomen zijn. Bovendien ging in Schotland de vervolging van de eigenlijke royalisten haar gang, vooral de terechtstelling van de graaf van Huntly begin April was uitermate kwetsend voor de koning. In diezelfde dagen kwamen de Schotsche afgezanten in Den Haag aan en de eerste eisch die zij stelden, (en dat op de meest aanstootelijke wijze) was dat de koning Montrose uit zijn omgeving zou verbannen. Het is niet aan te nemen, dat de Staten van Holland zich zouden hebben laten overhalen tot daadwerkelijke hulpverleening, als Karel de Presbyteriaansche weg gekozen had. *Zij* waren in ons land de bewonderaars van die kerkorde niet. In ieder geval kreeg de koning, die zich tot de Staten-Generaal wendde met een verzoek om transportschepen en een leening van 20,000 pond sterling voor zijn Iersche expeditie, en die tegelijk uitvoerig uiteenzette waarom hij aan de roepstem van Schotland geen gehoor kon geven, nul op het rekest. De Prins van Oranje steunde het verzoek stellig, ook al was zijn raad in de wind geslagen, maar een politiek die geld kostte, kon bezwaarlijk tegen Holland in worden doorgezet, en Holland wilde niet. Toen de koning

1) '... hopeing by that means to carrie all heere'; *Thurloe State Papers*, I, blz. 115; 9 September 1649.

eindelijk in Juni op zijn Iersche expeditie uittoog, moest Willem II zelf opnieuw in de beurs tasten om te voorkomen, dat zijn schuldeischers hem vasthielden. En alle moeite was voor niets. Het ging met Karel's zaak in Ierland slecht, van het oogenblik af dat Cromwell zich opmaakte om het eiland te onderwerpen. Zelf kwam de koning, na lang oponthoud in Frankrijk, nooit verder dan Jersey, waar hij maanden lang in de meest benarde omstandigheden bleef afwachten en waar hem ten slotte in September en October de berichten van Cromwell's volledige zegepralen bereikten. ‘Het is klaarblijkelijk’, schrijft De Wilhem aan Huygens, ‘dat God hem wil doen begrijpen, dat er geen ander middel is om zich te herstellen dan in Schotland’. Inderdaad, er schoot weinig anders over. Maar de Schotten waren niet schappelijker geworden. Zij wilden wel weer onderhandelen, - zij hadden de koning zelfs op Jersey laten opzoeken -, maar steeds op dezelfde voorwaarden. Er werd nu afgesproken, dat de onderhandelingen te Breda zouden worden hervat onder de bemiddeling van de Prins van Oranje[1].

De koning nam het voorstel van die onderhandelingen de 21ste Januari 1650 (N.S.) aan. De volgende dag schreef hij aan zijn getrouwe Montrose, dat hij daarom niet minder verlangde, dat die met zijn voorgenomen expeditie tegen de Schotsche regeering zou voortgaan. Montrose, de onvoorwaardelijke royalist, was nu Karel's eenig alternatief, maar de wijze waarop hij hem gedurende zijn onderhandelingen niet de Schotsche Presbyterianen tegen hen uitzond, is wel een treffend staaltje van zijn dubbelhartigheid. De positie van de bemiddelaar bij die onderhandelingen was zeker niet gemakkelijk. Begin April kwam Karel, na in Frankrijk met zijn moeder overlegd te hebben, met zijn berooide hofstoet te Breda aan. De vijandige stemming tusschen de Engelsche aanhangers van de koning en de Schotten was er sinds 1649 niet beter op geworden. De Engelschen waren vrij wantrouwig jegens de Prins van Oranje gestemd. Zij wisten, dat de Schotten op zijn voorspraak rekenden en dat een paar van hun woordvoerders heel de winter in Den Haag hadden door-

1) *Letters and Papers illustrating the relations between Charles II and Scotland in 1650,* uitgegeven door Gardiner in 1894.

gebracht om de Prins te bewerken. Volgens een Engelsch republikein, die zich bij het gevolg van Karel II had weten in te dringen, troostte men zich met te bedenken, dat de koning zich toch wel onafhankelijk genoeg zou voelen tegenover zijn zwager, die zich immers in de dienst der Stuarts reeds zoodanig had geruïneerd, dat er weinig financieele steun meer van hem te verwachten was, terwijl hij bovendien in zijn eigen land met ernstige moeilijkheden te worstelen had en niet heel vast in 't zadel zat. Zonder twijfel overigens deed de Prins, evenals in 1649, zijn best om de Schotten wat redelijker te stemmen. Dat erkenden ook de Engelsche royalisten. Volgens de republikeinsche spion gebruikte hij daarbij vooral ook de diensten van de Nederlandsche Calvinisten, van Dr. Rivet (die toen rector van de door Frederik Hendrik opgerichte universiteit te Breda was) en van Voetius zelf. De Nederlandsche Calvinisten toch waren, zooals de Engelschman zegt, ‘nothing so rigid’ als de Schotsche en Voetius zou wel willen meewerken uit complaisance voor de Prins[1)]. Maar voor de Prins was de hoofdzaak toch dat er, hoe dan ook, een overeenkomst tot stand kwam. De Engelsche republikein, die het gedoe te Breda met een sterk gevoel voor de komische zijde ervan beschouwde, geeft gedurig als 's Prinsen voornaamste beweegreden op, dat het onderhoud van de koning en zijn hofstoet geheel ten laste van zijn toch al zoo bezwaard fortuin kwam en dat hij hem dus tot elke prijs wilde kwijt raken. Het is niet onwaarschijnlijk, dat die overweging meetelde, maar zooals ik al heb uitgelegd, een overeenkomst tusschen Karel en de Schotten paste in zijn algemeene politiek; waarvan een samengaan tusschen de Staten-Generaal en Stuart tegen de Engelsche Republiek zulk een voornaam onderdeel was. In ieder geval staat het vast dat de Prins zijn zwager tot aanvaarding van de voornaamste eischen der Schotten heeft geprest: er zijn een paar stukken over, waarin hij de koning zijn denkbeelden over een mogelijk antwoord aan de Schotsche gedelegeerden voorlegt en volgens die moest hij zoowel het Schotsche Covenant als de algemeene League and Covenant bezweren en zich voor zijn persoon in Schotland steeds aan de Presbyteriaansche eeredienst houden.

1) Deze bizonderheden over Voetius, te vinden in Gardiner's *a.w.,* zijn Voetius' biograaf, Dr. Duker, ontsnapt.

En inderdaad eindigden de onderhandelingen met het toegeven van Karel. Hij maakte nog wel eenige reserves, maar de hoofdzaken aanvaardde hij. Montrose en Ormond werden verloochend, en het episcopalisme met hen. Begin Mei teekende hij de overeenkomst. Dr. Rivet, die ook met de Schotsche predikanten raadpleegde over de wijze waarop ingevolge het verdrag de Anglikaansche kapelaans uit 's konings omgeving zouden worden verwijderd, was bij de teekening tegenwoordig. Onbeschrijflijk was de bitterheid waarmee de trouwste royalisten vernamen, dat de koning een godsdienst had aangenomen voor zich en zijn onderdanen, waarin hij zelf niet geloofde, dat hij op zich genomen had allen die zich om hem en om het episcopalisme geruïneerd hadden van zich te stooten, ten einde toegelaten te worden als schijnkoning over de gehate Schotsche oproerlingen. Zijn moeder zelf wierp de verdenking van zich, als zou zij hem ‘aangespoord hebben zijn eer en zijn geweten op te offeren’. De royalisten in Engeland waren ontmoedigd. En nog vóor hij Nederland verliet, ontving Karel een bericht, dat hem de valschheid van de positie, waarin hij zich geplaatst had, vlijmend moest doen gevoelen. Montrose was in handen van de Schotsche regeering gevallen. Men kon betoogen, dat zijn tocht meer kans op slagen gehad zou hebben, als Karel zelf de lust van weifelende Schotten om zich onder hem te scharen niet met zijn onderhandelen met de Covenanters had gesmoord. In ieder geval werd aan Montrose geen genade betoond. Ongeacht de commissie die hij van de koning hield, werd hij als een verrader gehangen en gevierendeeld. Grooter smaad kon Karel niet worden aangedaan. De tijding bereikte hem, terwijl hij bij zijn zuster de Prinses van Oranje vertoefde op Honselaarsdijk, vlak vóor hij zich zou inschepen. Een oogenblik bracht het hem aan 't aarzelen[1]. Wat zou zijn eigen leven waard zijn, als hij zich in de macht van die onverbiddelijke fanatici begaf? Maar het was te laat om terug te keeren. Tegen het midden van Juni scheepte hij zich in op een Nederlandsch oorlogschip, met een gezelschap Presbyte-

1) Zelfs Willem II schreef 13 Juni uit Schoonhoven aan Heenvliet: ‘je croy qu'il cera bien périllieux après avoir attendu cy longtemps de s'embarquer, et il vaudroit mieux remettre l'affaire à une autre fois’: *Rawlinson Letters.* De koning was toen al scheep.

riaanschgezinde Engelschen en gematigde Schotten, dat de echte Presbyterianen kortweg ‘goddeloos’ (prophane) achtten en dat hij bij zijn aankomst (nadat men hem onderweg nog de laatste concessies had afgeperst) aanstonds moest ontslaan. Hij was reddeloos overgeleverd aan de steile, clericale partij, die hem geen vernedering zou sparen.

En had hij nog maar met de Schotten alleen hoeven rekenen! Maar de Engelsche spion, die ik al herhaaldelijk heb geciteerd, schreef in de *‘Briefe Relation’,* zoodra hij afwist van het totstandkomen der overeenkomst, een waarschuwing, dat de royalisten nu hemel en aarde bewegen zouden om vreemde troepen in Schotland binnen te brengen ten einde vandaar, als door een achterdeur, de Engelsche Republiek aan te tasten. ‘Therefore, if you be wise, shut that backdoor this summer, and then you will be safer next’. Een raad, die Cromwell heel wat sneller zou opvolgen, dan Karel aan vreemde hulptroepen kon komen. Want zijn zwager van Oranje, op wie zijn hoop altijd nog voornamelijk gevestigd was, zag wel nog kans om hem aan meer geld te helpen, maar moest met zijn eigen oppositie afrekenen, voor hij eraan denken kon de hulpmiddelen van de Nederlandsche staat ten behoeve van de Stuarts te mobiliseeren.

De geschiedenis van het laatste anderhalf jaar had bewezen, dat de oppositie van Holland in staat was alle politieke actie van de stadhouder te verlammen. Wij moeten, om dat waar te nemen, teruggaan tot het oogenblik dat in Den Haag het nieuws van de terechtstelling van Karel I binnenkwam. Van dat oogenblik (midden Februari 1649) af was, met evenveel felheid als in 1645, een stormloop op de in 1642 vastgestelde neutraliteitspolitiek ondernomen, en van dat oogenblik ook hadden de Staten van Holland zich, met evenveel succes als toen, daartegen schrap gezet. Zij lieten zich door de opwinding over de ‘koningsmoord’ geen oogenblik van streek brengen. Voor en na bleef het voor hen zaak om met de feitelijke machthebbers in Engeland op goede voet te leven. Het was niet in de eerste plaats een gevoel van geestverwantschap met de republikeinsche partij, dat hun houding ingaf. Het was vàor alles een koele appreciatie van de belangen van hun eigen land. 't Is waar dat men zou kunnen betoogen dat die belangen eer geschaad dan gebaat zouden worden met de

onderwerping van Schotland door de Engelsche revolutionairen. De Fransche politiek, naar ik reeds opmerkte, maakte het zich volkomen klaar, dat de verscheuring van het eilandenrijk het best met haar belangen strookte en de uitkomst bewees, hoe gevaarlijk een sterk en vereenigd Groot-Brittannië, hetzij onder Cromwell of onder de Stuarts, juist ook voor ons land kon worden. Zonder twijfel nam dan ook, als steeds, het onmiddellijk handelsbelang in de politieke beschouwingen der Hollandsche partij een groote plaats in, en dat eischte zeker, dat men het Gemeenebest, dat sterk ter zee was, zou ontzien. Er kwam bij, dat de Staten een kwestie die door de dynastieke politiek der Oranjes zoozeer tot een partijkwestie was gemaakt, moeilijk onbevooroordeeld konden aanzien. Als Oranje en zij één waren geweest, zouden zij de Stuarts misschien tegen Engeland hebben kunnen uitspelen - een gevaarlijke politiek zou het altijd geweest zijn! - maar met een Stuart die Oranje te zijner tijd misschien tegen hèn zou willen uitspelen, wilden zij zich natuurlijk liefst niet inlaten[1].

Van de kant der Oranjepartij was intusschen dadelijk een poging gedaan om in de uitroeping der Republiek zelve de aanleiding tot een breuk te nemen. Natuurlijk hoopte zij de Staten-Generaal in haar gevaarlijke politiek te kunnen mee sleepen. Toevallig zat de heer Van Renswoude voor, terwijl men steeds kon rekenen op de griffier Musch, wiens taak het was resoluties te ‘extendeeren’. Samen deden die heeren

1) *Briefe Relation* (Br. M.), Sept. 9, 1650: ‘They (de Hollanders) wish verie well to your affairs in Scotland.’ - Ik weet niet recht, wat men moet maken van het feit, dat Amsterdam in April 1650 aan Willem II 2 miljoen voorschoot op onderpand van landerijen, een kapitaal dat de Prins zeker niet alleen tot delging van oude schulden behoefde, maar waarmee hij tevens Karel II opnieuw te hulp kwam, die zich toen juist opmaakte om naar Schotland te gaan. (Wagenaar, *Amsterdam,* I, blz. 550). Het ziet er uit als een soort herverzekering, een poging om juist toen men Schaep naar Engeland zond (zie hierna blz. 69) zich ook in het andere kamp eenige vriendschap te bereiden. Bij ontstentenis van alle zekere gegevens over hoe de Prins het geld besteedde, is het onmogelijk de juiste beteekenis van dit feit te bepalen. (Dat Heenvliet voor de onderhandelingen gebruikt werd, is bijna een bewijs, dat het voor de Stuarts bestemd was). Zooveel staat natuurlijk vast, dat Willem II, die drie of vier maanden later zijn aanslag op Amsterdam verrichtte, zijn dankbaarheid voor de leening geen invloed op zijn politieke gedragslijn heeft laten oefenen.

hun best om een besluit door te drijven dat men Karel II formeel als koning van Groot-Brittannië zou erkennen. Holland en Zeeland, welk laatste gewest dus weer, door zijn dringend handelsbelang gedreven, aan de controle van Oranje ontsnapte, verzetten zich met hand en tand en wisten ten slotte te bewerken, dat Karel slechts met de titel van koning in het algemeen zou worden toegesproken, een titel waarop hij sinds zijn uitroeping door het Schotsche Parlement natuurlijk onbetwistbaar recht had.

Ook dat de gezanten van de staat, die uitgezonden waren om nog te trachten 's konings leven te redden, ostentatief uit Engeland zouden worden teruggeroepen, wisten de twee gewesten te beletten. De heer Van Heemstede weliswaar moest terugkomen. Hij gaf nog bizondere aanstoot aan de Oranjepartij door te rapporteeren, dat hij door de nieuwe machthebbers in Engeland met de grootste voorkomendheid was bejegend, terwijl men buiten Holland (zijn eigen provincie trouwens) ophitsende berichten verlangde. Maar hij was slechts buitengewoon gezant geweest; waar het op aankwam was, dat Joachimi kon blijven. En inderdaad, waarom zou hij niet blijven? De gezanten van Frankrijk, Portugal, Spanje werden ook niet teruggeroepen, ook al werd voorshands de Engelsche Republiek door geen andere staat erkend. Maar de Republiek was een huis verdeeld tegen zichzelf. De twee partijen konden elk het uitvoeren van de politiek der andere onmogelijk maken, en het gevolg was een volslagen gebrek aan samenhang in de buitenlandsche staatkunde van de Republiek. De Staten-Generaal konden tegen Holland in Joachimi niet terugroepen, maar zij konden wel beletten, dat hij bij de nieuwe regeering geaccrediteerd werd. Op al zijn aandrang om nadere instructie kreeg de gezant slechts ten antwoord, dat hij moest waarnemen en zich niet inlaten met eenige onderhandeling. Die houding wekte natuurlijkerwijze ontstemming bij de nieuwe machthebbers. Toen greep in Den Haag een opzienbarende gebeurtenis plaats. In Mei werd Doreslaer, een Hollander in Engelsche dienst, door het Parlement nevens Strickland tot gezant bij de Staten aangesteld. Een paar dagen na zijn aankomst werd hij door een stuk of wat Schotsche royalisten (uit de omgeving van Montrose) in koelen bloede vermoord. De Staten van Holland deden wat zij konden om

de misdaad, op hun gebied gepleegd, te straffen, maar zonder gevolg en natuurlijk maakte het geval in Engeland diepe indruk. Het Parlement richtte een scherp schrijven tot Joachimi, waarop deze schriftelijk zijn afschuw over het gebeurde betuigde. Dat nu werd hem in de Staten-Generaal kwalijk genomen, omdat het erkenning van het republikeinsch bewind impliceerde. De gezant kon dus geen vinger verroeren en tegelijk volhardden de Staten-Generaal (ook hier kwam uit de tegenstelling een negatieve politiek voort) in hun weigering om Strickland, die zich nu met nieuwe credentialen vanwege de Engelsche Republiek presenteerde, te ontvangen. Op die manier meende men toch, eenvoudig door niets te doen, in staat te zijn de verhouding met Engeland zoodanig te vergiftigen, dat een conflict onvermijdelijk werd.

Inderdaad werd deze kwestie het gevaarlijkst. Holland, gelijk wij reeds zagen, kon gemakkelijk genoeg beletten dat er eenige hulp verleend werd aan Karel II, toen hij naar Ierland trok. Maar ofschoon Holland beletten kon, het kon niet dwingen. En zoo kon Strickland dan met alle aandringen, ten slotte zelfs met de bedreiging dat hij het land zou moeten verlaten, geen toegang tot de Staten-Generaal verkrijgen. Men nam dat in Engeland heel hoog op. Strickland zelf, naar ik opmaak uit zijn brieven in de bekende Thurloe-uitgave, was geneigd genoegen te nemen met de vriendschap van de Staten van Holland, die hem als resident van het Gemeenebest van Engeland in hun midden hadden ontvangen, zoodra hij zich tot hen had gewend. Hij drong er gedurig bij zijn meesters, de Raad van State, op aan, dat men die vriendschap zou onderhouden door de Hollanders genoegdoening te verschaffen in de blokkade-kwesties, die telkens rezen. In dit opzicht wilde men in Engeland soms ook wel tegemoetkomen, maar het dreigement dat men Strickland zou terugroepen en dus de diplomatieke betrekkingen definitief afbreken, was er niet minder ernstig om gemeend. Het bewoog de Staten van Holland, op wie zeker de overwinningen juist in die dagen door Cromwell in Ierland behaald indruk maakten, tot een daad, die groote aanstoot gaf aan de Oranjepartij, maar die Strickland tot een waarlijk geestdriftige dankbaarheid stemde.

Hadden zij totnogtoe getracht de Staten-Generaal tot hun zienswijze over te halen door herhaalde vertoogen bij monde

van versterkte deputaties, nu verzochten de gedeputeerden van Holland aanteekening van een formeel en krachtig protest. Het merkwaardige van dat stuk is, dat er een beschuldiging in lag opgesloten tegen de gedeputeerden der andere gewesten, die men zelden zoo onbewimpeld vindt uitgesproken. Heel het protest is gericht, niet tegen de andere gewesten, maar tegen hun 'gecommitteerden', die de toelating tegenhielden 'met pretext van des niet gelast te sijn'. De gedeputeerden der andere gewesten, met uitzondering van Zeeland evenwel dat nog steeds in heel deze zaken éene lijn trok met Holland, voelden zich dan ook gedrongen om uiting te geven aan hun gekrenktheid dat men hen aanzag 'voor alsulcke Ministers die den wille van de Heeren hare Principalen in soodanige importante ende gewichtige materie van staet wetende, den effecte van dien souden dilayeren sonder denselven ter behoorlijcker tijdt ende plaetse naer de waerheyt trouwelijck in te brengen ende naer te leven'. Dat was misschien meer dan de Hollanders zouden hebben willen verantwoorden. Strickland weet met grooter nauwkeurigheid aan te geven, wat zij bedoelden. Het was er hun vooral om te doen, dat de aandacht van de Staten der andere gewesten, aan wie het protest werd toegezonden, op de kwestie zou worden gericht. Die Staten toch, 'who live remote and know noe more then their deputyes informe them', doorzagen 'the mistery of iniquitye' niet, dat in Den Haag werd afgespeeld. Het is dus de ons reeds bekende voorstelling, dat de gedeputeerden van de kleine gewesten zich door de stadhouder tot diens persoonlijke politiek lieten gebruiken, misschien niet bepaald tegen de zin van hun Staten in, maar in het geruststellend besef dat die te ver waren om hen heel nauwgezet te controleeren; en wij zien hier dat de Hollanders daar vast genoeg in geloofden om van hun protest de uitwerking te verwachten, dat de heeren eens een keer door hun lastgevers tot de orde zouden geroepen worden[1]. Inderdaad wekte volgens Aitzema en Strickland beiden de actie van Holland groote onrust onder de aangevallen gedeputeerden.

1) Een voorbeeld van de wijze waarop Willem II die gedeputeerden aan zich verbond: in 1649 gaf hij een kornetschap aan het zesjarig zoontje van jhr. Boldewijn Jacob Mulert, gecommitteerde voor Overijsel ter Staten-Generaal. De steden van Overijsel waren zoo ontsticht hierover, dat zij besloten de uitbetaling tegen te gaan: Bussemaker, *Geschiedenis van Overijsel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdvak,* I, blz. 15. Diezelfde Mulert werd er later in de Staten van Overijsel om lastig gevallen, dat hij zonder last zijn stem had gegeven aan de beruchte resolutie van 5 Juni 1650: *Brieven aan De Witt (W.H.G.),* I, blz. 33.

Maar de macht van de Prins was ook over de Staten der kleine gewesten groot genoeg om te zorgen dat zij niet gedesavoueerd werden. Het protest van Holland werkte niets uit. Het bleek overtuigend, dat de Prins van Oranje over de Staten-Generaal kon beschikken tot het doorzetten van een politiek, die geen enkel Nederlandsch belang diende, maar die wel zeer duidelijk tegen Nederlandsche belangen indruischte.

Onder die omstandigheden kwamen de Staten van Holland tot een besluit van vrij onberekenbare strekking. Begin December 1649 werd in hun vergadering voorgesteld om een 'commissaris' vanwege de provincie naar Engeland te zenden, en 21 Mei 1650 vertrok inderdaad in die kwaliteit naar Engeland de heer Gerard Schaep, van Amsterdam, met een van 5 Mei gedagteekende instructie. De bedoeling van deze zending, die in de instructie trouwens duidelijk staat uitgedrukt, moet tweeledig geweest zijn. Ten eerste wilde Holland, welks ingezetenen zooveel belangen in Engeland te behartigen hadden, ginds een agent hebben, van wie meer uit kon gaan dan van de bijna negentigjarige Joachimi, wie door de Staten-Generaal naar wij zagen de handen gebonden werden. Dan wilde het ook, vooral nu het gevaar dreigde, dat Strickland zou worden teruggeroepen, een kanaal hebben om voeling met het republikeinsch bewind in Engeland te houden en de ontstemming over het drijven van de Oranjepartij wat te kalmeeren. Het behartigen van handelsbelangen en het tegenwerken van de oorlogspolitiek van Willem II, dat was dus de opdracht van Gerard Schaep. Als Holland zich het dynasticisme van de stadhouderlijke politiek niet gedwee op de hals wilde laten schuiven en het land laten storten in een zinnelooze oorlog, kon een dergelijke stap niet uitblijven, maar dat hij bedenkelijke gevolgen kon hebben voor de eenheid van de staat, ook al was hij niet strijdig met de Unie van Utrecht[1)], behoeft geen betoog. De Prins van Oranje sprak er dan ook

1) Artikel X van de Unie verbood slechts aan de leden om afzonderlijke 'confederatiën ofte verbonden' met andere staten aan te gaan.

met groote onrust over tot de Fransche gezant als over een intrigue, die de volslagen ontbinding van de Unie ten gevolge zou moeten hebben, als ze niet werd tegengegaan.

Bezorgdheid voor de Unie was altijd het schoonklinkende argument, waarmee de Prinsen van Oranje, die met de Staten-Generaal konden doen wat zij wilden, de buitenwereld trachtten te impressioneeren. Inderdaad was het de tegenstand die Holland aan zijn Engelsche politiek bood, wat Willem II niet kon velen. Het is natuurlijk ontegenzeggelijk waar, dat het met de Unie in die dagen slecht geschapen stond. De tegenstelling tusschen Holland en de Oranjepartij ondermijnde de gebrekkige constitutie. Maar uit mijn relaas is, hoop ik, duidelijk gebleken, dat het drijven van de Prins in de Engelsche kwestie, gecombineerd met het weinig representatief, ja corrupt, karakter van de Staten-Generaal, hiervan de voornaamste oorzaak was. De houding van Holland was in de grond verdedigend. In deze zelfde dagen begon het conflict zich te concentreeren om de kwestie van de afdanking van het krijgsvolk. Nu het vrede was, wilde Holland de legerlasten verminderen om zich aan het aflossen van de staatsschuld te kunnen zetten. Hoe gewichtig dat ook op zichzelf was, deze kwestie werd toch van belang vooral in haar verband met het groote geschil over buitenlandsche politiek en wie die zou bepalen. Daarbij kwam de Engelsche kwestie die onder Frederik Hendrik ook al de eerste aanleiding tot het herleven der Staatsche oppositie was geweest, nog steeds het meest naarvoren. Aitzema zegt, na over de moeilijkheden in verband met de toelating van Strickland gesproken te hebben: ‘Dit maeckte hier mettertijdt oock een factie tusschen Hollandt en den Heer Prince, 'twelck vermeerdert wiert door de questie over de menage en reductie’. Men ziet dat ook hij de Engelsche kwestie als grondoorzaak van de verwijdering ziet. En nog veel stelliger liet zich de Spaansche gezant Brun uit, die het verloop van de partijstrijd, waaruit oorlog of vrede ook voor zijn koning moest voortkomen, met bekommernis gadesloeg. ‘Het blijkt’, schreef hij eenige weken nadat de zaken tot de crisis van de beruchte aanslag op Amsterdam waren gekomen[1)], ‘dat het gebeurde in Holland geschied is

1) 16 Aug. 1650: P.L. Muller, *Spanje en de partijen in Nederland in 1650,* in *Nijhoff's Bijdragen,* Nieuwe Reeks, VII, blz. 149. M.i. zeer ten onrechte noemt Muller dit een ‘wel wat zonderlinge uitspraak’. Zijn ongeloof bewijst slechts, hoe lang men de aspecten der buitenlandsche politiek van Frederik Hendrik en Willem II, die ik in deze studie naarvoren breng, verwoorloosd heeft. Ik wil nog opmerken, dat Aitzema en Brun spreken over wat zij voor de ware, innerlijke gevoelens van de Prins houden. Men kan hen beschouwen als getuigen, die het de moeite waard is te hooren over een kwestie als deze, ofschoon men hun geen geloof zou schenken, als hun getuigenis niet zoo wel met de feiten zooals men die van elders kent overeenkwam. Ook Vondel noemt in een doorzichtig ‘*Raadzel’* (Een schaap, in schapenland gezonden door de golven, enz.) de zending van Schaep als de aanleiding tot de aanslag op Amsterdam. Vondel die op verschillende oogenblikken van zijn leven en soms wel eens tegelijkertijd zoo tegenstrijdige politieke hartstochten heeft gekoesterd, zou ik evenwel niet graag aanhalen als een autoriteit ten deze. Zijn vers is slechts een gevolg van de propaganda der Prinsepartij zelf, die met de zending van Schaep de aanslag op Amsterdam zocht te rechtvaardigen. Zie hierna, blz. 73.

als weerwraak daarover dat de Staten een resident naar Engeland hebben gezonden, en niet wegens het krijgsvolk'.

't Is waar dat de Engelsche kwestie niet de eenige was op het gebied van buitenlandsche staatkunde, maar ze hing met de andere onverbrekelijk samen. In 's Prinsen geest was ze reeds lang met de kwestie van de vrede met Spanje en van de verhouding tot Frankrijk verbonden. Zijn plan was - ik stipte het al aan - een ongedaan maken van het werk van Munster, een hernieuwen van het verbond met Frankrijk tot de verdeeling van de Zuidelijke Nederlanden en tot het herstel van de Stuarts op de troon van Engeland[1]. Hij volgde daarin de traditie van zijn vader, maar zonder diens voorzichtigheid. Op zichzelf reeds was zijn complotteeren met Frankrijk geheel buiten de Staten om tot het verbreken van de pas gesloten vrede veel erger dan wat Frederik Hendrik ooit gedaan had. Maar bovendien was de strekking van die geheime onderhandelingen, die Willem II al eind October 1648 door Aerssens van Sommelsdijk de zoon had laten openen, in de hoogste mate bedenkelijk. Geen stuk misschien in de archie-

1) Zooals het zeer scherpe pamflet *Openhertig Discours ... rakende de subite dood van S.H.* (1651; Knuttel No. 7040) het uitdrukt: Willem II had alle gewesten willen knechten; overal wilde hij de onafhankelijke magistraten afzetten en door 'slaafachtige' vervangen 'en dan sou men ons in twee oorlogen tegelijk gesleept hebben, te weten, tegens het Parlement van Engeland, om den koning van Schotland te helpen, ende tegens den koning van Spaignen om de lichtveerdige Fransjes, daar sijn heele hert aan hing, te believen'.

ven van het Huis van Oranje strekt het zoo weinig tot eer als dat van Februari 1649, waarin Willem II in zijn eigen slecht gestyleerd Fransch zijn denkbeelden over zijn samenwerking met Frankrijk heeft neergeschreven als instructie voor een afgezant naar de Fransche regeering. Hij liet verzekeren, dat hij in de zes kleine gewesten invloed genoeg had om op hun stem voor zijn oorlogspolitiek tegen Spanje staat te durven maken. Tegen de oppositie van Holland roept hij zonder omwegen de bijstand van Frankrijk in. Hij stelt zich voor, dat er in de Republiek een scheuring zou uitbreken, waarbij hij met de zes gewesten tegenover een trouwens nog verdeeld Holland zou komen te staan. Als Frankrijk de zes gewesten dan als staat zou willen erkennen en hen helpen met geld, zou hij met het leger Holland wel ten onder kunnen brengen en heel de Republiek in de oorlog voeren. De Staten van Holland kenden dit schandelijk stuk natuurlijk niet, maar zij moeten wel een vermoeden hebben gehad van wat er omging. In meer dan één geval kwamen de bedoelingen van de Prins duidelijk genoeg aan het licht. In December 1649 b.v. wist hij gedaan te krijgen dat Frankrijk zijn troepen in dienst der Republiek niet terugriep, gelijk het op grond van het verdrag van 1630 het recht had te doen. Waarom deed hij dat? Omdat hij voor zijn plannen tegen Holland op Fransche troepen meer kon vertrouwen dan op inheemsche. Om diezelfde reden zouden de Staten van Holland zeker aan het eerste verzoek om terugroeping gretig gehoor hebben gegeven, maar de Fransche regeering wilde de Prins tegen Holland wel ter wille zijn. Trouwens, het ging bij heel de strijd om de afdanking voornamelijk om de buitenlandsche troepen, die de Prins met het oog op zijn dynastieke en anti-nationale politiek tot geen prijs wilde missen.

Vergeleken met de bijna verraderlijke verstandhouding met Frankrijk, waarin Willem II zich had begeven, was in ieder geval de zending van Schaep, de gedurfdste stap die de Staten van Holland zich veroorloofden, uiterst onschuldig. Als die daad van zijn tegenstanders Willem II niettemin meer dan iets anders tot zijn coup d'état van Juli-Augustus 1650 bewoog, was het dus niet om haar constitutioneele ontoelaatbaarheid, maar om haar politieke bedoeling. Toch gebruikte de Prinsepartij het feit om de openbare meening met 's Prinsen geweld-

dadig optreden te verzoenen, maar daarbij oordeelde ze het dan ook wel noodig om de beteekenis ervan te verdraaien. Als de Fransche gezant onmiddellijk na het nieuws vernomen te hebben erbij weet te vertellen, dat het de taak van de commissaris was om een verbond tusschen de provincie Holland en het Engelsche Gemeenebest tot stand te brengen, dan spreekt hij de taal van zijn Orangistische vrienden. Van der Capellen, de Geldersche Oranjeman, maakte ook melding van een praatje, als zouden 'Bicker, De Witt en anderen' door middel van Schaep 'secrete correspondentie met 't Parlement in Engeland' gehad hebben, maar hij moet er zelf aan toevoegen, dat 'daervan niet gebleken' is. Inderdaad werden zulke praatjes voorbedachtelijk rondgestrooid. Omstreeks de tijd van de aanslag verscheen een pamflet, waarin een brief van Schaep, gedagteekend 14 Juli 1650, met een volledig ontwerp-verdrag tusschen Amsterdam en het Engelsche Gemeenebest, dat op zich nam troepen te leveren. Dat stuk is duidelijk verdicht. Het was deel van het komplot tegen de groote stad gesmeed. Het maakte eenige indruk[1)], maar aldra begonnen de menschen te zeggen, dat de Prins met bewijzen moest aankomen[2)].

1) Zie b.v. een pamflet uit 1652, *Ernstig gesprek tusschen drie personen,* Knuttel 7256; daarin zegt de man die door de Staatsgezinde schrijver als slachtoffer van de Orangistische propaganda wordt voorgesteld: 'Ons Land is al aan de Engelsche verkocht geweest, doen onsen laatsten Prins van Oraignen noch leefde, hij dat wetende, ging daarom Amsterdam belegeren, om haar het leveren te beletten'.
2) In *For. St. P.,* Holl., deel 159, bevindt zich een brief van 11 Aug. 1650, uit Utrecht, onderteekend Cha. Ledison, (volgens Hist. Mss Comm., *Ormond Mss,* I, blz. 247, noot, een van de schuilnamen van Sir E. Nicholas) over de aanslag op Amsterdam, waarin geloof wordt geschonken aan die verhalen. 'Its reported that in order to render themselves soveraigns and to curbe the rest of the provinces a factious party in that citty hath by their Agent Monsr. Scape now in England, and other underhand instruments, treated with the Rebells here to send them to Amsterdam by the Tassell 10,000 men whereof 5000 where to have come very speedily being (some say) alreddy levyed and reddy to be shipped under pretence of being sent for Irland, and the other 5000 were to be sent a monthe or 6 weeks after. By their complices in England its easy to make a judgment of their designe and intentions; but I believe untill the English Rebells see the success of their forces now marched into the Northe, they wilbe wary how they send many men into any foreigne partes'. Al dadelijk dus eenige twijfel; en de 15de Augustus schreef dezelfde: 'Methinkes those who are of the Prince of Orenge's counsell should use all possible industry to get proofe of the truth of what is printed concerning the agreement between Scape and the Rebells of England, which is a business of very great importaunce for these States to knowe'.

Natuurlijk lag, waar hun tegenstanders zoo intiem verbonden waren, een samengaan van de republikeinsche partijen in Engeland en Nederland voor de hand. Geen twijfel dan ook, gelijk ik reeds heb aangestipt, of de Hollanders wenschten Cromwell bij zijn krijgsverrichtingen tegen Ieren zoowel als Schotten alle succes toe. Hun begeerte om Engeland te vriend te houden ging zoover, dat de Staten van Holland hun best deden om het schrijven van Saumaise en Graswinckel tegen Milton's *Defensio pro populo Anglicano* tegen te gaan. De correspondent van de Briefe Relation maakt zelfs melding van zeer bedenkelijke uitingen, die hij van Hollanders verneemt: 'If the rest of the provinces will be slaves, they will not. If the bundle of arrows must be unbound, they of Holland know into what quiver to put their arrows with safety and advantage'. Merkwaardige taal, zeker! maar blijkbaar meer uiting van geprikkeldheid en vrees dan de weergave van een verantwoordelijk politiek plan. Want een hoofdtrek van de Hollandsche regenten was hun voorzichtigheid. Hun taktiek had al de zwakheid die aan een defensieve houding eigen pleegt te zijn. Om agressief te kunnen optreden, zouden zij beter georganiseerd hebben moeten zijn onder een algemeen erkend leider. Mannen als de Bickers van Amsterdam en De Witt van Dordt hadden zeker een groot overwicht in de Staten van Holland, maar de eenige post die een waarachtig leider de gelegenheid bood zich ten volle te ontwikkelen, die van de Raadpensionaris, was bezet met door de vreesachtige, buigzame[1)] Cats. De Staten lieten over 't geheel het initiatief aan de tegenpartij, die, wat haar ook ontbrak, het voordeel had van onderworpen te zijn aan een sterke en persoonlijke leiding.

Zoo gebeurde het dan dat eind Juli 1650 de crisis de Statenpartij onverhoeds overviel met een daad van agressie van de kant des Prinsen. Ik behoef hier die overbekende gebeurte-

1) Ghy vrienden, wie je wesen meught,
Weest buyghsaem, 't is een nutte deught.
(Van het riet en den eykenboom).

nissen, de gevangenneming der zes Hollandsche Staten-leden en de aanslag op Amsterdam, alles ondernomen op grond van een vrij onregelmatig genomen en zeer vaag gestelde resolutie van de Staten-Generaal, niet op te halen. Ik wil slechts doen opmerken, dat bij geen botsing tusschen Oranje en de regentenpartij Oranje zoo weinig de sympathie van het volk heeft gehad. De Duitsche ritmeester, die een der gevangen heeren toesnauwde: ‘die 't leger aen de hant heeft, is meester’[1], deed de zaak van Willem II geen onrecht. Het was een geval van militaire overmacht. Het is wel waar, dat de Calvinistische predikanten over 't algemeen voor de Prins werkten en vermoedelijk had de overeenkomst, die de Prins te Breda tusschen Karel II en het Presbyteriaansche Schotland had bemiddeld, hun ijver nog wel versterkt. De handelsstand in ieder geval kan niet anders dan met de grootste ongerustheid hebben tegemoetgezien, dat de Prins van Oranje in staat zou zijn om zijn oorlogsplannen uit te voeren. Wij zagen hoe Zeeland, waar het handelsbelang haast evenzeer overheerschte als in Holland, maar waar tevens de Prins groote persoonlijke invloed bezat, zich in 1649 tegen zijn Engelsche politiek dorst kanten. Dat was in 1650 niet meer zoo. Zeeland schikte zich weer naar de ordewoorden van het hof, maar Aitzema zegt dan ook uitdrukkelijk, dat ‘eenige van de Principaelste’ der Zeeuwsche gedeputeerden ‘sochten na gewoonte den Prince seer te complaceeren om haer particulier interest ende kuyperye daeronder te vinden’. Teekenend vooral is de eensgezindheid, waarmee gedurende het beleg de Amsterdamsche bevolking achter haar regenten stond[2].

Men zou dan ook zeggen, dat het mislukken van de aanslag op Amsterdam aan de Statenpartij een prachtige kans bood om eens terdege met de heerschzuchtige stadhouder af te rekenen. Maar juist daartoe bleek zij niet goed genoeg georganiseerd. Van der Capellen spot, dat hij ‘van de hoochdravende geesten had verwacht meer wysheyt ende courage’. Inderdaad, vooral de verdeeldheid van de Amsterdamsche magistraat, waarvan sommige leden het geval gebruikten om de Bickers de voet te lichten, maakt een treurige indruk. Zoo

1) Pelnits tot Nanning Keyser; *B.M.H.G.,* XVIII,, blz. 356.
2) Zie b.v. Fabio Chigi aan de Kardinaal-Staatssecretaris, *B.M.H.G.,* XXXV, blz. 121.

kreeg in weerwil van zijn aanvankelijke tegenslag, Willem II een schoone gelegenheid om zich niet alleen uit de impasse te werken, maar zijn positie ook bepaald te versterken, en hij maakte daarvan gebruik met meer talent misschien dan hij tot dusver aan den dag had gelegd. Er zijn teekenen te over, dat zijn staatsgreep een zekere angst verwekte onder zijn tegenstanders, die hem een tijd lang vrij spel gaf. De kleine gewesten verkropten hun bezwaren tegen zijn handelwijze[1] en wedijverden met elkaar om hem resoluties van dankbetuiging te brengen. Aitzema verzekert, dat de Staten van Groningen een resolutie hadden genomen strekkende tot toelating van de gezant der Engelsche Republiek, maar dat hun gedeputeerden dat advies niet in de vergadering van de Staten-Generaal durfden uitbrengen. De Engelsche republikein, die in de *'Briefe Relation'* schreef, zag het alles met hevige ergernis aan. 'Er is gebleken', zegt hij begin September, 'hoe rijp deze gewesten zijn voor de slavernij. Voorzeker, van die moedige geest, die hen bezielde, toen zij hun vrijheid tegen de machtigste vorst van Europa verdedigden, is weinig overgebleven, nu zij diezelfde vrijheid gedwee uitleveren aan hun eigen dienaar'. Inderdaad, wat men nog kan waarnemen van de houding zelfs van de Hollanders in het uur van crisis is niet indrukwekkend. De gevangen heeren werden zonder veel verzet in de steek gelaten. Verscheidenen hunner richtten zich dan ook tot de Prins met smeekbrieven, die niet heel waardig aandoen. Ook Gerard Schaep schreef uit Londen aan de secretaris van de Friesche stadhouder, in de hoop dat 'sinistre opinies' die men ten hove van hem koesterde, zouden worden opgegeven.

Toch zou het zeer verkeerd zijn te gelooven dat de crisis Willem II tot een onaantastbare machtspositie had gevoerd. Het is zeker dat hij zich opmaakte tot een forsche poging om zijn buitenlandsche plannen uit te voeren, toen de dood hem verraste. Maar het is even zeker, dat Holland hem al dadelijk weer de voet had dwars gezet, toen (in Augustus nog) de kwestie van oorlog met Spanje weer werd gesteld[2]. De

1) Hoe sterk die waren, blijkt uit een brief aan de Van der Capellen van de *Gedenkschriften* van zijn zoon, gepubliceerd bij Wicquefort, I, blz. 448. Daarin wordt gesproken van de ontstemming van 'de gemeene man' en dat 'de meesten' Zijn Hoogheid ongelijk geven.
2) Fruin, IV, blz. 166 vlgg.

Staten hadden gebukt voor de storm, gebroken waren zij volstrekt niet. Zij waren vermoedelijk nog even slecht in staat om een krachtig initiatief tegen de Prins te nemen, maar zij waren onder hun nieuwe leiders, nu de oude met geweld verwijderd waren, niet minder goed in de taktiek van afweren en tegenhouden[1]. De Engelsche republikein (nu in Leiden) verwachtte, dat de Prins de Staten-Generaal tot een oorlog met het Engelsche Gemeenebest zou kunnen bewegen, als het Cromwell slecht verging in Schotland. Er was een nauw verband tusschen de ontwikkeling der gebeurtenissen daarginds en bij ons te lande. De Schotten zelf verwachtten nog veel van Willem II[2]. MacDowell, als resident van de koning van Schotland, weerde zich geducht en de Hollanders durfden nauwelijks protesteeren tegen de krasse taal, die hij in officieele stukken tegen de Engelsche Republiek voerde. De slag bij Dunbar, waar het Schotsche leger een ernstige nederlaag leed, en die Willem II nog moest beleven (13 September N.S.), was intusschen een nieuwe teleurstelling voor zijn Engelsche politiek. Wel werd de toestand hachelijker dan ooit, toen de Engelsche regeering, die zich nu krachtiger gevoelde, als weerwraak voor het niet toelaten van Strickland, in October Joachimi uit het land wees. Er was toen een feitlijke breuk in de diplomatieke betrekkingen tusschen de twee staten. Maar zonder twijfel verlevendigde Dumbar de moed ook van 's Prinsen Hollandsche tegenstanders. De 24ste September bericht Sir Edward Nicholas, een van de voornaamste royalistische ballingen, uit Den Haag, dat de partijzucht tegen de stadhouder dagelijks toeneemt[3]. Willem II had nog volstrekt niet afgerekend met de oppositie van Holland. De eigenlijke strijd moest nog gestreden worden, als hij het

1) Brun bericht (28 Aug.; Muller, *a.w.,* blz. 166): ‘Mijn vertrouwden uit de Provincie Holland zeggen ... dat met dat al hun Provincie niet ternéergeslagen is, zooals men denkt, maar dat zij even machtig als vroeger blijft en meer van nabij op haar voordeel en veiligheid let dan zij vroeger placht te doen’. 't Is waar dat hij in die betuigingen weinig vertrouwen stelde.
2) Een republikeinsch berichtgever uit Londen schreef 18 Nov. 1650 naar Nederland: ‘La mort de Son Altesse d'Orange fauche les espérances de nos ennemis et nous fera sans doute voir quelque grand changement aux affaires d'Escosse’; *B.M.H.G.,* III (1880), blz. 239.
3) *Nicholas Papers,* I, blz. 198.

oogenblik gekomen achtte om een beslissing af te dwingen op het groote punt van de buitenlandsche politiek. Niemand kan zeggen, wat de afloop van die strijd geweest zou zijn. De 6de November overleed de Prins, toen vierentwintig jaar oud, aan de pokken.

P. GEYL.

Een letterkundige renaissance in China.

Wie speurt naar den eigen aard van een mensch, een gemeenschap, een volk, vindt in zijn taal een onfeilbaren waardemeter. Stijl is de mensch zelf, een taal is gansch het volk, zijn er niet zulke gezegden die een ieder herhaalt? Met reden. Geen spiegel zoo klaar van het innerlijkst wezen der ziel, geen beter graadmeter van de warmte van het bloed. Wie stijl heeft, is zichzelf, wie stijl ontbeert, verraadt dat hij zichzelf nog niet, of niet meer, is. Slechts weinigen hebben altijd stijl, want weinigen zijn steeds zichzelf. Een gemeenschap echter, een volk, dat dien naam verdient, vindt in zijn jargon, zijn taal, zijn stijl, den onmiskenbaren neerslag van wat daarbinnen het meest eigene is.

Daarin heeft wijziging plaats, ontwikkeling. Het Nederlandsche volk van de 20ste eeuw is niet meer hetzelfde als dat van de 17de, noch is het huidige Nederlandsch gelijk aan dat van toen. Die psychologische verschillen taalkundig aan te toonen, ware fijn werk voor een ter zake kundige. Ik wil slechts trachten een hedendaagsch verschijnsel in China te beschrijven en in dit licht te bezien.

Het oude China had stijl. Het was gaaf, het was beheerscht, het was af. Het had rust naar het innerlijk, een schoone vorm naar het uiterlijk. Er was continuïteit. Het heden steunde op het verleden en de toekomst greep niet naar een nieuw ideaal. Er was gemeenschap van denken en voelen, dezelfde vormen konden aan ieders behoeften voldoen, dezelfde woorden uitdrukken wat in ieder leefde. De mensch in China was nog niet

versplinterd tot individu, hij was nog essentieel een deel van de gemeenschap die hem had voortgebracht, die gisteren, en heden, en morgen, dezelfde was en zou blijven.

Stijl was een gemeenschapsgoed, een erfenis. Stijl hebben was het onderduiken in den stroom van geslachten, was het regelen van zijn polsslag naar dien van het voorgeslacht, was het overdenken van gedachten die reeds vóór dien waren gedacht. Stijl hebben was niet: zich zelf zijn, in onderscheiding van allen. Stijl hebben was: zich zelf zijn, in overéénstemming met allen. Stijl hebben was: 'de soort' zijn.

Dit gold, in China, op elk levensgebied; het meest gold het op dat van de taal. De taal was het middel waardoor de beste goederen der ouden waren overgeleverd, het was het zijden koord dat aan de oudheid bond. Zelf bracht zij in directe aanraking met het voorgeslacht; zij was essentieel een ding van het verleden. Het was de taal der oudheid zelve, die men zoo veel mogelijk bewaarde; men cultiveerde den vorm die van zijn inhoud onafscheidelijk scheen. En zooals men zijn denken en doen liet beheerschen door de oude wijsheid, zoo kende de geest geen grooter bevrediging dan zich ook naar buiten te vertoonen in een antiek gewaad, het eenige dat hem kleedde.

Zoo schreef men dan de taal van het verleden, en de Confucianistische literaat vond hierin de stijlvolle uitdrukking van zijn diepste wezen. Doch in de schoone volmaaktheid van den vorm zelve lag de beperking der ontwikkeling van den inhoud. Van den beginne aan rustte op het Chineesche denken het stigma van de slavernij aan het woord, en evenzeer bestond de schoonheid van het Chineesche woord slechts krachtens zijn gebondenheid aan dit denken. Zonder het één was het ander niet mogelijk, beider bestaan berustte op een volkomen symbiose.

Dit vereischt toelichting en een korte uiteenzetting van den aard der Chineesche schrijftaal. Ieder weet, dat zij bestaat uit monosyllaben, die worden voorgesteld door goeddeels ideografische symbolen. Deze monosyllaben zijn onveranderlijk, buigingsvormen zijn onbekend, een scherpe onderscheiding van de woordsoorten bestaat niet. Elk schriftteeken kan in beginsel zoowel als werkwoord, als naamwoord, of als adverbium worden gebruikt. Het duidt niet aan een woord, in één

bepaalde functie, tijd of wijze, doch een geheel begrip, in alle functies, tijden of wijzen die slechts denkbaar zijn. De teekens worden aan elkander gerijd bijna zonder syntactische hulpwoorden, en het is het zinsverband, de plaatsing ten opzichte van het geheel, die beslissend zijn voor de juiste beteekenis en de waarde die een karakter in den zin heeft. Een Chineesche zin is wel eens vergeleken met een algebraïsche formule, waarin de waarde der verschillende letters eerst door berekening kan worden gevonden[1]. Zeer juist, doch om de berekening te kunnen uitvoeren, moet men althans de wet kennen, volgens welke de formule is opgebouwd.

Die wet is de eigenaard van het Chineesche denken. Dit denken is concreet, descriptief, associatief. Als taaltype vertoont het Chineesch merkwaardige overeenkomst met z.g.n. 'primitieve' talen[2]. Het vat niet samen, het ontleedt niet, doch het ziet de dingen elk voor zich in oneindige verscheidenheid; het stapelt op, de eene concrete enkelvoudige voorstelling na de andere, in de volgorde waarin zij zich aan den geest voordoen; het komt niet gemakkelijk tot apperceptieve, samenvattende voorstellingen. Om ze uit te drukken, heeft men samenstellingen noodig; zoo heeft men niet één woord voor het samenvattende begrip 'brengen', doch neemt men zijn toevlucht tot het associatieve 'nemen-komen'.

De concrete inhoud van de woorden wordt verhoogd en vastgehouden door het beeldend karakter van het schrift. Daarin ligt uitgedrukt althans één kant van de beteekenis die sterk opviel en voor uitbeelding vatbaar was. Zoo wordt 'getrouwde vrouw' voorgesteld door: 'een vrouw met een bezem in de hand'; een karakter, samengesteld uit 'rijst' en 'schepel' beteekent: 'meten, wegen, berekenen'; vandaar: 'schatten, gissen, voorzien, zorgdragen voor'; en ook: 'dat wat men meet, materie, materiaal, talent'. Zelfs al duidt een ideogram niet altijd de oorspronkelijke en meest belangrijke

1) De vergelijking is van W. Grube, Geschichte der Chinesischen Literatur, 2te Ausg. 1909, p. 6.

2) Vgl. W. Wundt, Völkerpsychologie, 2ter Band, 2ter Teil, 3te Aufl., Leipzig 1912, p.p. 343 e.v. De daar gegeven analyse van de taal der Boschjesmannen is voor een groot gedeelte op het Chineesch van toepassing. Zie ook Lévy-Bruhl, Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures, 3me éd., Paris 1918, p.p. 159 e.v.

beteekenis van een monosyllabischen wortel aan, toch houdt het in den geest de concrete waarde van het woord levendig, zelfs wanneer men het karakter in afgeleide beteekenis gebruikt. Dit is een belangrijk verschil met onze Westersche talen, waar immers door klankverandering in afleidingen de oorspronkelijke beteekenis van een woord dikwijls niet meer wordt gevoeld.

Waar een schriftteeken een geheel begrip aanduidt, zonder eenige nadere beperking van de categorie, is daarbinnen ruimte voor tal van associaties. Theoretisch beschouwd, zou men het Chineesche karakterschrift den zuiversten vorm kunnen achten voor de uitdrukking van gedachten. Zij geven de gedachte als het ware naakt weer, het beeld zóó uit de werkplaats van den geest, nog niet besmeurd door het stof van tijdelijkheid en ruimte, een kunstwerk van Rodin in ruwe rots. Inderdaad echter zit elk woord met duizend vezelen, met tallooze subtiele aanduidingen vast aan een geheele voorstellingswereld; al zijn associaties zijn bepaald door de richting van den Chineeschen geest, zooals deze in de oude geschriften tot uiting kwam.

Die richting is universistisch[1]. Natuur en menschenwereld zijn onlosmakelijk met elkander verbonden en beïnvloeden elkander wederkeerig. Alles is één groote eenheid, waardoor het wisselend rhythme gaat van Yin en Yang, koude, warmte, vrouwelijk, mannelijk. Alles heeft deel aan bepaalde categorieën, waarin deze éénheid wordt uitgedrukt: de hemelstreken, de jaargetijden, de elementen, de planeten, de kleuren, de smaken, de muzieknoten, de lichaamsdeelen, alles correspondeert met elkander. Wanneer ik zeg: 'Oosten', dan ligt in dat begrip tegelijk de gedachte aan lente, hout, de planeet Jupiter, groen, zuur, de muzieknoot 'chüeh', de gal, en nog meer; wanneer ik zeg 'Zuiden', dan wordt wakker de associatie met zomer, vuur, Mars, rood, bitter, de muzieknoot 'chih', de longen, etc. De inhouden die de begrippen hebben zijn allen sterk gekleurd door deze 'primitieve' voorstellingen. Dingen van de menschenwereld worden onmiddel-

1) Vid. de Groot, Universismus: Berlin 1918, passim, en de belangrijke studies van M. Granet, Fêtes et chansons anciennes de la Chine. Paris 1919, en, De la langue et de la pensée chinoises. Revue philosophique. 45ste jaargang 1920.

lijk zonder overgang in verband gezien met het Universum: de 'Tao' van den mensch correspondeert geheel met de 'Tao' van de natuur, zijn levensweg vindt daar geheel zijn spiegelbeeld. Dit is het wat Graf Hermann Keyserling noemt den humoristischen trek van de Chineesche wijsheid. 'So faszt die chinesische Hieroglyphenschrift den ganzen Kosmos ein, und damit wird aus der mécanique céleste ein Epigramm'[1].

In deze voorstellingswereld, waar alles samenhangt, waar de dingen van het menschenleven hun evenbeeld vinden in het leven van de natuur, waar 'elk ding kan elk ding oproepen', soms op grond van een uiterlijke gelijkheid van klank of vorm, waar overal onzichtbare draden gesponnen zijn tusschen schijnbaar ongelijksoortige begrippen, heeft de Chineesche geest geleerd te denken in analogieën, niet causaal. De ontwikkeling van een gedachte bestaat uit het naast elkander stellen van de zinsdeelen, die de verschillende aspecten van een gedachte beschrijven. Men ontrolt als het ware een serie beelden van een film, en aan het eind gekomen, doet men gaarne de film weer terugloopen en in omgekeerde volgorde trekken nog eens alle opgeroepen beelden aan den geest voorbij. Bij het beginpunt aangeland, is de redeneering gesloten, de cirkel van bewijsvoering compleet. In waarheid geldt van al deze redeneeringen wat in de inleiding van de Chung Yung[2] van dat werk gezegd wordt: 'Het boek spreekt in den aanvang van één beginsel, in het midden breidt het dit uit zoodat het alle dingen wordt, aan het eind keert het terug en vat ze allen weer als één beginsel samen. Afgewikkeld, vult het (beginsel) het universum van Zenith tot Nadir, van Oost tot West, Zuid tot Noord, opgerold, keert het terug en ligt in geheimenis verborgen'. Een klassiek voorbeeld hiervan is de beroemde passage uit de 'Groote Studie'[3]:

'Als de Ouden in het Rijk hun deugd helder wilden doen blinken, brachten zij eerst orde in hun staat. Wenschende orde in hun staat te brengen, regelden zij eerst hun familie.

1) Graf Hermann Keyserling, Das Reisetagebuch eines Philosophen, 4te Aufl. Darmstadt 1920, 2ter Band, p. 442.
2) De Chung Yung 'de Leer van het Midden' is één van de 'Vier Boeken'.
3) Ta Hsüeh, ed. Legge, p.p. 221 e.v. Vgl. voor de geheele passage mijn: 'Een herleefd Chineesch wijsgeer' in de Gids, Maart 1922. p.p. 449, 450.

Wenschende hun familie te regelen, volmaakten zij eerst hun persoon. Wenschende...' enz. tot aan het slot: 'Wenschende hun gedachten oprecht te maken, breidden zij eerst hun kennis uit tot het uiterste. Het uitbreiden van hun kennis tot het uiterste bestond in het onderzoeken van alle dingen.' Dan weer terugwerkende: 'Als de dingen onderzocht waren, dan was hun kennis uitgebreid tot het uiterste. Als hun kennis uitgebreid was tot het uiterste, dan...' enz. tot men weer uitkomt bij het beginpunt: '...dan was er orde in hun staat gebracht. Als er orde in hun staat gebracht was, dan was het geheele Rijk in rust en vrede.'

Wat wij hier in de taal aan het werk zien, is het rhythme. En ziedaar een uiterst belangrijk feit: bijkans het eenige middel van ontwikkeling van een gedachte, is het gebruik van rhythmische, tegenover elkander geplaatste zinnen. Elk woord in ieder daarvan vervult een analogen rol, heeft een analoge waarde, de gedachte in den éénen zin uitgedrukt, wordt gebalanceerd door die van den anderen. Dit rhythmisch samenspel behoort echter naar zijn wezen bij de oer-chineesche conceptie van een harmonisch wereldgeheel waarin mikrokosmos en makrokosmos, alle dingen, tot elkander in een intiem verband staan dat geheel iets anders is dan de eenheid die een 'logisch' denkende geest in het heelal soms vermag te ontdekken[1]. En bij dit geheel behoorde tevens een sociale structuur, waarin alleen plaats was voor den 'groep', niet voor het individu.

Zoo heeft zich de Chineesche gedachte vastgelegd in een spel van woorden. Haar noodlot was dat dit ernstig spel op den duur werd tot vernuftige 'spielerei'.

Want bij de toenemende neiging van den Chineeschen geest, zich te wiegen in het zachte bed van oude, vertrouwde gedachten was er een groote verleiding zich te vermeien in een zekere vaagheid en algebraïsche volzinnen te schrijven waaraan het rekenkundige equivalent ontbrak. De kunst van schrijven ontaardde tot gekunsteldheid; het werd een einde-

1) M. Granet. op. cit. tracht aan te toonen dat de rhythmische parallelle zinnen ontstaan zijn uit beurtzangen van jongens en meisjes bij de groote samenkomsten van lente en herfst. Die beurtzangen zouden zijn neergelegd in de Shih-ching, het Boek der Oden.

loos polijsten van den vorm zonder eenige ware originaliteit van gedachte of uitdrukking. Het werd als een verdienste beschouwd duister te schrijven met zooveel mogelijk toespelingen op klassieke auteurs. Men schuwde een ronden en open schrijftrant, en streefde zoozeer naar beknoptheid, dat het soms scheen alsof een schrijver niet meer dan een enkele aanduiding van zijn bedoeling wilde geven. De wet van symmetrie werd tot een hartstocht, en in plaats van een kostbaar hulpmiddel voor de ontwikkeling van de gedachte, werd het tot een doel in zichzelf.

Het meesterschap over dit taalinstrument viel zwaar te bereiken. Doch hoe meer vlijt en studie het vereischte, hoe meer het op prijs werd gesteld. De kunst van schrijven werd een ware cultus, waarop men zich met alle krachtsinspanning toelegde, tot schade van de ontwikkeling van werkelijke wetenschap en helder denken. Evenals het Latijn in onze middeleeuwen, werd de schrijftaal, die in de oudheid van de spreektaal niet veel kan hebben verschild, tot een doode taal, voor het oor zelfs geheel onverstaanbaar. Het ontbrak haar echter aan de logische helderheid van het Latijn. Bewonderenswaardig is het dat enkele schitterende geesten er in geslaagd zijn de schrijftaal zoo goed te hanteeren en de moeilijkheden van vaagheid en gebrek aan exactheid te boven te komen. Maar zeer velen kwamen niet verder dan het schrijven van rhythmische parallelle zinnen, stijfstaande van klassieke citaten zonder welomschreven beteekenis. Voor hen was het zijden koord een strop, die alle eigen geestesleven versmoorde. En hoe hoog deze kunst werd geschat, blijkt wel uit het feit dat het schrijven van literaire essays van dit genre, de zgn. ‘pa ku wen chang’, langen tijd een der voornaamste eischen van de staatsexamens is geweest. Het was voor ongeïndividualiseerde geesten de hoogste uitdrukking van stijl, waarin men gelijkvormig was aan den erkenden norm en één was met het innerlijkst wezen van de geheele sociale gemeenschap zooals dit zich in de literatuur had geopenbaard.

Het is waarlijk geen wonder dat deze klasse van literaten met minachting elke poging bejegende om een eenvoudiger taal te schrijven die meer in overeenstemming zou zijn met de taal van alledag. De ontwikkeling daarvan had natuurlijk niet stilgestaan. Steeds grooter was de kloof geworden die haar

van de klassieke schrijftaal scheidde. Vooreerst had haar woordenschat zeer sterke wijziging ondergaan, en, door een proces van afslijting steeds armer aan klanken geworden, had zij een groot aantal dubbele uitdrukkingen gevormd, om verwarring ten gevolge van het groote aantal gelijkluidende woorden te voorkomen. Haar monosyllabisch karakter was daardoor zelfs gedeeltelijk verloren gegaan. Tevens was zij in het bezit gekomen van een aantal syntactische hulpwoorden voor de constructie, en zelfs hulpwerkwoorden hadden zich ontwikkeld. Zij stapelde niet meer op, maar verbond zooveel mogelijk zinnen en uitdrukkingen. Onder invloed hiervan ontwikkelde zich een soort zakelijke stijl voor officieele correspondentie, die zich toelegde op grooter duidelijkheid en nauwkeurigheid van uitdrukking, en dit bereikte vooral door het gebruik van meer syntactische hulpwoorden en vaste combinaties van karakters met een welomschreven beteekenis. Doch deze stijl genoot luttel waardeering, tenzij hij doorvlochten was van klassieke toespelingen ter verhooging van de literaire élégance. En merkwaardig genoeg raakte sinds Chu Hsi (1130-1200) in filosofische literatuur een stijl in gebruik, die niet zoo heel ver van de spreektaal afstond. Waarschijnlijk in navolging van de gewoonte van sommige Boeddhistische leermeesters hun gesprekken met hun leerlingen in spreektaal op te teekenen, deden Chu Hsi en zijn volgelingen hetzelfde in hun brieven en aanteekeningen van gesprekken. Doch deze reproducties van filosofische gesprekken verdienen nauwelijks den naam van literatuur, en hun bedoeling van slechts een hulpmiddel te zijn voor de mondelinge overlevering was duidelijk. Hetzelfde was het geval met een ander soort geschriften, die de Chineezen nooit als literatuur beschouwd hebben, n.l. de roman en het tooneel, die zich eerst gedurende de Mongolenheerschappij (1280-1368) vrij begonnen te ontwikkelen, en gedeeltelijk althans, in hun stijl de spreektaal dicht nabijkwamen. Men moet daarbij in het oog houden dat romans oorspronkelijk bestemd waren voor mondelinge voordracht, zooals men nog heden ten dage gedeelten van populaire romans op de markt kan hooren voordragen. Doch hoe geliefd sommige romans ook geworden zijn, zooals de San Kuo Chih yen yi, ‘de Geschiedenis van de drie koninkrijken’, en de Hung Lou Meng, ‘de

Droom van de roode kamer', waarvan zelfs de literaire verdienste niet geheel wordt ontkend, toch is deze tak van literaire werkzaamheid nooit beschouwd als officieele literatuur. Zelfs wordt zij niet eens vermeld in de gewone classificatie der verschillende soorten van literatuur.

En de dichtkunst? vraagt ge. Liggen zelfs niet in het westen in onzen tijd namen als Li T'ai-po (705-762) en Tu-fu (712-770) op ieders lippen? Voorzeker waren zij dichters, wier stijl nog iets meer was dan de neerslag van de gemeenschap. Ja waarlijk, maar ook hùn grootheid heeft de kunst die zij beoefenden onherstelbare schade toegebracht. Ook hun werk werd weer een norm, en de ingewikkelde regels van rijm en rhythme door hen neergelegd werden weer normatief en geldig voor alle tijden. Rijmtabellen werden samengesteld die gezaghebbend bleven ook nadat de uitspraak zich belangrijk gewijzigd had. Het werd een onderdeel van de Confucianistische opvoeding poëzie te leeren schrijven over vaste onderwerpen in een bepaalden stijl en met rijmwoorden, die in het gewone leven een andere uitspraak hadden. Het is dan ook niet te verwonderen, dat na de T'angdynastie (618-936), ondanks een volumineuze productie, en ondanks een groote volmaaktheid van vorm, weinig is voortgebracht dat den naam van poëzie ten volle verdient.

Waartoe dit alles? Slechts om te doen zien, dat het normatieve in China stijl schiep voor de gemeenschap, doch geen ruimte liet voor het leven van den individu. Literatuur werd een zaak van meesterlijke imitatie, als een deel van die maatschappij, die zich ermede tevreden stelde te doen wat reeds Confucius als zijn hoogste doel beschouwd had: 'de oudheid over te leveren'[1]. Van dezen verstarden geestestoestand was de stijl de zuivere weerspiegeling.

Het was onvermijdelijk dat de nieuwe tijd groote verandering zou brengen. Het Westen kwam met zijn techniek, het verbrak de oude sociale gemeenschap, het kwam met nieuwe eischen op elk levensterrein. Wellicht is op geen enkel gebied de revolutie hierdoor veroorzaakt zoo groot geweest als op dat van de taal. Daaruit vooral laat zich raden hoe ingrijpend de veranderingen zijn in het geheele Chineesche denken.

1) Lun Yü VII, 1.

Eerst schenen de veranderingen eenvoudig genoeg. Een behoefte aan nieuwe woorden ontstond om een aantal westersche begrippen uit te drukken met betrekking tot regeering, politiek, filosofie, wetenschap, techniek en ik weet niet wat al. Zij die het eerst begonnen met het vertalen van westersche boeken stonden voor de reusachtige taak equivalente uitdrukkingen in het Chineesch te vinden voor al deze begrippen. Vaak werden oude, echt-Chineesche, half in onbruik geraakte combinaties her-ontdekt, vaak ook werden nieuwe termen gevormd door het maken van samenstellingen. Een groot aantal ook werd kant en klaar overgenomen uit Japan, waar zoo vele Chineesche studenten hun westersche kennis opdeden. Jammer genoeg waren deze laatste vaak slecht Chineesch, omdat het Japansch, al gebruikt het de Chineesche karakters, woorden toch dikwijls in andere beteekenis kent dan de in China gebruikelijke. Slechts zelden werd, gelukkig, het uiterst gebrekkige hulpmiddel van fonetische transscriptie van vreemde woorden aangewend. De verrijking van den woordenschat was op deze wijze enorm. Mannen als Yen Fu, de vertaler van John Stuart Mill, Prof. Ts'ai Yüan-p'ei, schrijver en vertaler van verscheidene filosofische werken, Liang Ch'i-ch'ao, de beroemdste onder de hedendaagsche schrijvers, die essays schreef over tal van onderwerpen van politieken, socialen en cultureelen aard, en zoo vele anderen, hebben in dit opzicht groote verdienste. Een heirleger journalisten over het geheele land verspreid vonden en smeedden oude en nieuwe termen naar gelang van hun dagelijksche behoefte. Velen daarvan bleven vlottende, maar een groot aantal is alreeds gemeen goed geworden. De verrijking van de taal was zoo groot, dat een ouderwetsche literaat groote moeite zou hebben bij het lezen van een moderne courant.

Doch het bleef niet bij nieuwe termen alleen. Ook een nieuwe stijl heeft zich ontwikkeld die zich toelegt op een grooter duidelijkheid en exactheid, meer in overeenstemming met de behoeften van een geest, die geleerd heeft logisch en individueel te denken. Tevens leidde de begeerte van journalisten om door een zoo groot mogelijk publiek te worden begrepen, van zelf tot het schrijven van een eenvoudiger, minder opgesmukten stijl. Het is verwonderlijk te zien hoe goed de schrijftaal het van deze moderne tour de force heeft

afgebracht. Sommige schrijvers, als Liang Ch'i-ch'ao, weten over de meest moderne onderwerpen met het grootste gemak en volkomen beheersching te schrijven in goeden literairen stijl. Maar zelfs de besten onder hen vermogen niet altijd hun penseel te weerhouden van het schrijven van passages, die niet anders zijn dan ‘literatuur’, geheel en al in den traditioneelen trant, en al moge deze diepzittende gewoonte den stijl van een meester niet veel schaden, bij anderen bevordert het slechts de oude gekunsteldheid en duisterheid.

Het is intusschen geen wonder, dat, toen onder westerschen invloed de Chineesche sociale gemeenschap eindelijk was doorbroken en de individu zich daaruit had losgemaakt, deze geen bevrediging kon vinden in een stijl, die hem nog niet geheel vrij liet en nog voor zoo'n aanzienlijk deel vastzat aan de traditie. Voor volkomen individueele zelfexpressie was daarin geen ruimte; het denken bleef staan onder den invloed van beperkingen en associaties waaraan men zich trachtte te ontworstelen. De pas gewonnen individualiteit zocht eigen levende vormen van uitdrukking.

Zoo kwam het, dat, thans ongeveer vijf jaren geleden, een kleine groep van westersch opgevoede jonge intellectueelen begon te schrijven in de zoogenaamde ‘pai-hua’, de spreektaal. Hun orgaan was een maandblad, de ‘Hsin Ch'ing Nien’, waarvan de ondertitel luidde ‘La Jeunesse’, dat werd uitgegeven door enkele jonge professoren aan de Universiteit van Peking. Reeds sedert 1915 bestond dit tijdschrift en het had zich onderscheiden door zijn radicale critiek van sociale en politieke toestanden. Alle artikelen waren echter aanvankelijk, evenals in andere bladen, geschreven in de schrijftaal. In het begin van 1917 nu publiceerde het een artikel van een Chineesch student in Amerika, een zekeren Hu Suh[1)], waarin de stelling werd verdedigd dat men de doode schrijftaal overboord moest werpen en de spreektaal verheffen tot den rang van literaire taal.

De hoofdredacteur van het tijdschrift, Ch'en Tu-hsiu, deken van de literaire faculteit, toonde zich een man van ware visie. Hij zag het belang van de stelling die door Hu Suh werd verdedigd en de volgende maand, Februari 1917, publiceerde

1) Niet lang daarna gepromoveerd en benoemd tot professor in de filosofie aan de Pekingsche Universiteit.

hij een artikel, waarin hij betoogde, dat de oude ‘aristocratische’ literatuur moest worden afgeschaft en een literatuur voor het volk moest worden geschapen, dat het classicisme moest worden vervangen door realisme, en dat men moest komen tot een ‘sociale’ literatuur. Dit alles kon slechts worden bereikt door het schrijven van de spreektaal[1].

Het valt niet moeilijk in bovenstaande formuleeringen den sterken invloed van westersche idealen aan te wijzen. De socialistische tendenzen van Ch'en Tu-hsiu droegen er, naar het schijnt, sterk toe bij hem in deze nieuwe richting te drijven, waarvan hij in het begin wellicht zelf niet de belangrijke consequenties zag. Dat een man van zijn positie een dergelijk standpunt dorst in te nemen, verwekte niet weinig critiek. Doch hoezeer het hem ernst was, toonde hij door in het volgende nummer van La Jeunesse een stuk in spreektaal op te nemen: het was een vertaling door Hu Suh van de Maupassant's ‘De twee visschers’[2].

Van nu af aan volgde het eene stuk het andere op en tal van beschouwingen werden gegeven over de waarde van de spreektaal als literaire taal, over de hervorming der literatuur, de waarde van den roman, het tooneel, enz. Het stoutmoedige tijdschrift was zoo gelukkig reeds spoedig eenige belangrijke figuren te kunnen tellen onder de voorstanders van de nieuwe beweging; van hen moet vooral worden vermeld Ch'ien Hsüan-t'ung, die professor was in Chineesche taal en letterkunde aan de Pekingsche Universiteit en een groote roep van geleerdheid genoot. En de studenten der Universiteit toonden spoedig hun instemming met de nieuwe beweging door de oprichting van een tijdschrift voor spreektaal, Hsin Ch'ao, lett. ‘De nieuwe Vloed’, dat als ondertitel aannam: ‘The Renaissance’.

Het lezen van de verschillende artikelen in den loop der laatste jaren in deze tijdschriften verschenen, laat bijzonder sterk den indruk na, dat het afwerpen der doode schrijftaal als een ware bevrijding gevoeld wordt. Keer op keer wordt betoogd, dat vrijheid van den geest niet mogelijk is zoolang men gedwongen is zich op een dergelijke gekunstelde wijze

1) vid. dr. Ph. de Vargas, Some elements in the Chinese Renaissance. The New China Review, Juni 1922, p. 239.
2) De juiste Fransche titel is mij onbekend.

uit te drukken. Vaagheid, onnatuurlijkheid, gebrek aan originaliteit moeten daarvan het gevolg zijn. Alle werkelijke studie wordt erdoor belemmerd, daar men zijn tijd moet verspillen met het leeren hanteeren van het lastige schrijfinstrument, terwijl de studie van diepgaande boeken uitermate wordt bemoeilijkt, daar reeds de taal waarin zij zijn geschreven ernstige moeilijkheden oplevert. Als voorbeeld worden genoemd de vertalingen door dr. Yen Fu gegeven van Europeesche filosofen, wier werken in het oorspronkelijk eenvoudig zijn van taal en uitdrukking, doch in het Chineesch in een fraaien, literairen, doch daardoor moeilijken stijl zijn vertaald. Helderheid en eenvoud van taal is het waaraan de Chineezen voor alles behoefte hebben. Slechts door den lezer de gedachte in eenvoudigen vorm onder de oogen te brengen, ontdaan van allen literairen opschik, zal hij kunnen leeren dat de inhoud, niet de vorm hoofdzaak is en zich kunnen vrijmaken van de ingewortelde gewoonte halfbegrepen literaire citaten gedachteloos aan te halen.

Sterk wordt gevoeld, dat een levende literatuur slechts mogelijk is wanneer de vorm waarin zij zich kleedt de zelfgevonden uitdrukking is van het geestelijk leven. Het ligt voor de hand, dat, onder den invloed van het Westen, en in aansluiting aan den rol, dien de spreektaal hier reeds in China had gespeeld, veel wordt verwacht van de ontwikkeling van den roman en van het tooneel. Ik zeide reeds, dat deze beide vormen van literatuur bij de echte literaten slechts luttel in tel waren. Het is mede een der opzienbarende trekken van de nieuwe beweging, dat zij zoozeer den nadruk legt op de ontwikkeling hiervan. Er zijn de laatste tientallen jaren reeds verscheidene westersche romans in het Chineesch vertaald, doch in hoofdzaak waren dit verhalen van lichteren aard, detective en avontuurlijke romans, zooals van Conan Doyle en Rider Haggard, en op enkele gunstige uitzonderingen na, hadden ook Chineesche romanschrijvers zich op dergelijke genres toegelegd, zonder daarbij noch wat inhoud, noch wat stijl betreft, een hoog peil te kunnen bereiken. Een enkele vertaler, met name de beroemde Lin Ch'in-nan, vertaalde werken van schrijvers als Dickens en Walter Scott in zeer literair Chineesch. De leiders van de nieuwe beweging nu trachten den serieuzen roman, het ernstige tooneelstuk van Europa in

gewone taal in China bekend te maken en zelf werk van dien aard te produceeren.

Zij geven daarom in de eerste plaats vertalingen en wel van schrijvers die al zeer verwonderd zouden opzien van elkanders gezelschap. Ik doe eenige grepen uit de afleveringen die voor mij liggen: Oscar Wilde, An Ideal Husband, Florence; Toergeniev, Eerste Liefde, Lentewateren; Ibsen (aan wien eens een geheel nummer werd gewijd), Nora, een Poppenhuis, De vijand des volks, Kleine Eyolf, Spoken. Verder vertellingen van Tolstoi, Gorki, Tsjechov, Strindberg, de Maupassant, en anderen. Het blijken vooral het korte verhaal en het tooneelstuk te zijn die hen aantrekken; zelf geven zij verschillende proeven op dit gebied.

Doch al deze nieuwigheden worden bekroond door een daad zóó ongehoord, zóó in strijd met alle traditie, als men nauwelijks voor mogelijk zou hebben gehouden. Sedert het begin van 1918 geeft La Jeunesse ook gedichten in spreektaal! Het getuigt waarlijk van een buitengewone stoutmoedigheid dat men deze consequentie van zijn standpunt aandorst. Het was wederom de reeds genoemde Hu Suh, die de volwaardigheid van de omgangstaal ook in dit opzicht staande hield en de eerste proeven op dit gebied leverde. De breuk met het verleden was hier volkomen. Geen gebondenheid aan de strenge regels van rhythme die door de groote dichters der T'angdynastie zijn neergelegd, geen gebruik van rijmwoorden die bij de hedendaagsche uitspraak volstrekt niet meer op elkander rijmen! Alleen een levende taal, gegoten in een levenden vorm, kan de uitdrukking zijn van de diepste gevoelens die een vers moet vertolken. Geen beperking in de keus van onderwerp: er zijn geen bepaalde ‘dichterlijke’ onderwerpen, alles kan een bron zijn van inspiratie. Aldus Hu Suh, en het duurde niet lang of een kring van medestanders schaarde zich om hem.

De proeven van deze nieuwe dichtkunst die voor en na zijn gepubliceerd zijn bijzonder belangwekkend. Het is een tasten en zoeken op geheel nieuwe wegen. De oude verstechniek, waarin ieder karakter zijn volle waarde had, en waarin het uiterste was bereikt van subtiele aanduiding en suggestie, is bijna geheel onbruikbaar door den zoozeer verschillenden aard van de moderne spreektaal. Men schrijft wel de karakters,

maar het zijn geen gesloten eenheden, het zijn slechts deelen van een combinatie, een uitdrukking, vaak zijn het bijna lettergrepen geworden. Voor de oude regels van rhythme, van parallelie, van rijm, moet men nieuwe kunstmiddelen vinden. Dat men daarin niet ineens slaagt, spreekt wel vanzelf. Veel van het geproduceerde is uiterst gebrekkig. De schrijvers zelf beschouwen hun werk dan ook niet anders dan als experimenten. Hoe zeer de aard van hun onderwerpen vaak afwijkt van alle traditie, blijkt wel uit de titels van een aantal gedichten die ik hier doe volgen:

Duiven, de riksjakoelie, maannacht, de gedachte, de ster, bij het slachten van een schaap, de riksja-deken, naaktheid, hoop, (een vertaling van een passage uit Fitzgerald's bewerking van Omar Khayyam), in den trein tusschen Peking en Moekden, enz.

Sommigen van deze verzen gebruiken den rijm, anderen zijn rijmloos. Soms tellen alle regels een gelijk aantal woorden, soms ook is dit zeer verschillend en volgen zeer korte en zeer lange regels elkander op. Meermalen is er een sterke sociale tendenz te bespeuren, b.v. de riksjakoelie, in wien de dichter zijn broeder ziet. In sommige gedichten ligt de stof niet ver af van de traditie, en tracht men, slechts gedeeltelijk met nieuwe middelen, uitdrukking te geven aan oude, welbekende, echtchineesche stemmingen. Ik laat hier een vertaling volgen van een gedicht van Shen Yin-mo, getiteld ‘Maannacht’, dat mij als een goed type daarvan voorkomt. Ik vertaal zoo letterlijk mogelijk, om den bouw van het oorspronkelijke eenigszins te doen uitkomen:

> ‘De ijzige wind blaast loeiende,
> Het maanlicht schijnt helder,
> Ik sta met een zeer hoogen boom op een rij,
> Doch heb geen stut’.

Wat de dichter wil suggereeren, is het gevoel van eenzaamheid. De vergelijking met den boom wordt slechts even aangeduid, en deze wijze van accentueeren van een stemming is geheel in overeenstemming met de traditie. Karakteristiek is ook, dat het oude middel van antithetisch parallelisme hier is gehandhaafd in de beide eerste regels, ofschoon de syntactische constructie, waarin gebruik wordt gemaakt van verschillende

hulpwoorden[1], geheel en al die van de spreektaal is.

Als voorbeeld van een gedicht dat oneindig veel verder afstaat van de traditie, zoowel naar vorm als naar inhoud, volgt hier ‘De riksja-deken’, van Liu Pan-nung.

(De riksjakoelie spreekt:)

‘Het weer is koud, ik heb wat geld bij elkaar gekregen, en heb een wollen deken gekocht.

Zie eens, als hij over mijn riksja gespreid ligt, hoe netjes! Frisch-roode wilgekatjes loopen vroolijk over een inkt-zwarten ondergrond[2].

Als de heeren in mijn riksja gaan zitten, en zien hoe mooi deze deken is, zullen ze wel twee of drie cent meer geven.

Soms als ik getrokken heb en stilsta en het zweet van mij afloopt, blaast een noordenwind mij tegemoet en dan sterf ik van de kou.

Dan denk ik dat ik zelf den deken wel zou willen omslaan, maar ik ben bang dat de kleeren aan mijn lijf vuil zijn, en ik door mijn lichaam te beschutten mijn deken zou bederven’.

Hier is noch rijm, noch maat te ontdekken, en het aantal woorden in elken regel is geheel verschillend. Alleen de stemming die er in ligt, het navrante van het geval, maakt deze eenvoudige regels tot poëzie. Alle uiterlijke kunstmiddelen zijn versmaad, en toch geloof ik dat de schrijver er in slaagt een zekere stemming te suggereeren. Opmerkelijk is hier het sterke realisme, dat tot nog toe aan Chineesche poëzie geheel vreemd was geweest.

Het gevaar ligt voor de hand, dat deze nieuwe beweging van grootendeels in het buitenland opgevoede jonge intellectueelen zich te veel naar het buitenland zou oriënteeren en anationaal zou worden. Maar een geluk is het voor haar geweest dat van het begin af eenige geleerden met degelijke kennis van de Chineesche literatuur zich voor haar hebben geïnteresseerd. Door hen wordt gezocht naar continuïteit met de historie. Zij leggen er den nadruk op, dat het onderscheid tusschen schrijfen spreektaal oorspronkelijk niet heeft bestaan en slechts een gevolg is van het overdreven classicisme. De Shih-ching, het

1) In de vertaling komt dit uit den aard der zaak niet tot zijn recht.
2) Dit slaat op het patroon van het weefsel.

klassieke Boek der Oden, was in de spreektaal van die dagen geschreven, en alle waarlijk groote dichters en schrijvers uit later tijden danken hun grootheid daaraan dat zij zich vrijmaakten van de traditie en zich aansloten bij de spreektaal. Zoo de groote dichters van de T'angdynastie, die sterk beïnvloed werden door de populaire liederen van dien tijd. Van één van hen, Po Chü-yi (772-846) wordt zelfs verhaald, dat hij uit zijn verzen placht te schrappen alles wat een onopgevoede oude vrouw niet kon begrijpen. De groote essayschrijvers uit die periode, Han Yü (768-824) en Liu Tsung-yüan (773-819) hebben eveneens een stijl geschreven die veel dichter bij de toenmalige spreektaal zou hebben gestaan dan gewoonlijk wordt aangenomen. Ongelukkigerwijze was hun voorbeeld niet gevolgd, maar waren zij in hun stijl weer geïmiteerd door de beroemdheden van de Sungdynastie als Ou-yang Hsiu (1007-1072) en Su Hsün (1009-1066).

Een curieuze autoriteit, die ter verdediging van de nieuwe ideeën ook wordt aangehaald, is Wang Ch'ung, die leefde in de tweede helft der eerste eeuw van onze jaartelling. Wang Ch'ung is misschien wel de meest oorspronkelijke geest dien China heeft voortgebracht: geen scherper criticus van de traditie heeft er ooit geleefd. Door de officieele literaten is hij steeds als een kettersch denker beschouwd, en het is wel kenmerkend dat thans het oordeel van dezen man wordt gezocht. Hij schrijft in het autobiografische hoofdstuk van zijn groote werk, de Lun Heng:

'Bij het spreken komt het aan op duidelijke woorden, bij het schrijven op een doorzichtigen stijl.' En verder:

'De bedoeling van spreken is zijn gedachten duidelijk te maken. Uit vrees dat de woorden verloren zouden gaan, schrijft men ze neer in karakters. Doch de bedoeling van spreken en schrijven is dezelfde; waarom zou men zijn gedachten op een duistere en verborgen wijze aanduiden?' Op een andere plaats heet het weer:

'Wat betreft de literatuur van de klassieken en de woorden van de Wijzen, de taal van voorheen en thans is verschillend en de plaatselijke dialecten zijn ongelijk. Toen die woorden werden gebruikt, was het niet de bedoeling dat zij moeilijk te begrijpen zouden zijn en de beteekenis op een duistere en verborgen wijze zou worden aangeduid'.

Onomwonden wordt hier dus inderdaad uitgesproken dat er tusschen spreek- en schrijftaal geen essentieel onderscheid behoort te bestaan en dat duidelijkheid voor alles gaat. Ongelukkigerwijze is Wang Ch'ung in deze opinie, als in zooveel andere, practisch alleen blijven staan.

De vraag kan worden gesteld of de spreektaal geschikt is voor de groote taak, die haar hier wordt toegedacht. Het wil mij voorkomen, dat, mocht de spreektaal ook minder kernachtig zijn dan de schrijftaal, haar rijkdom aan beeldende uitdrukkingen gunstig afsteekt bij den afgesleten woordenschat van de schrijftaal waaruit alle leven is geweken. Bovendien heeft de spreektaal een buitengewone gemakkelijkheid voor het vormen van nieuwe combinaties. Wat haar ontbreekt aan literaire verfijning, kan haar juist gegeven worden door haar als schrijftaal te gebruiken. In de woorden van dr. Hu Suh: ‘een literatuur in de nationale taal beteekent een literaire nationale taal’.

Granet, in zijn bovenaangehaalde lezenswaardige studie[1)], spreekt er zijn twijfel over uit of de spreektaal vooral als wetenschappelijke taal wel geschikt is. Hij meent dat zij lijdt aan dezelfde euvelen als de schrijftaal, zoolang men haar tracht te schrijven met de ideografische karakters. ‘Tant qu'il s'écrira en caractères, le chinois restera une langue toute concrète et une langue morte’. Het komt mij voor dat hij hier overdrijft. De spreektaal heeft haar monosyllabisch karakter goeddeels verloren en bestaat uit tal van uitdrukkingen die zijn samengesteld uit twee of meer woorden. Weliswaar wordt men bij de weergave hiervan in schriftteekens eraan herinnerd dat deze woorden feitelijk zelfstandige grootheden zijn en niet slechts lettergrepen, doch bij het veelvuldig gebruik, mondeling zoowel als schriftelijk, van deze samenstellingen zal, meen ik, hun eenheid steeds hechter worden en zullen de geschreven teekens steeds meer het karakter van lettergrepenschrift aannemen. De losheid van de samenstellingen kwam juist voort uit het feit dat men in de schrijftaal alle deelen daarvan telkens weer hun volle zelfstandige waarde gaf, waardoor zij werden verhinderd te vergroeien tot letter-

1) De la langue et de la pensée chinoises, p. 190.

grepen. Dat het noodig of mogelijk zou zijn, zooals Granet meent, om de spreektaal eerst zóó te hervormen, door het wegwerken van het groote aantal gelijkluidende woorden, dat zij voor fonetische transscriptie geschikt zou zijn, geloof ik niet.

Granet houdt de spreektaal voor zeer arm, zoowel in woordenschat als in constructiemogelijkheden. Zeer zeker heeft de constructie preciseering, logische uitbouw noodig. Doch dit zal juist kunnen gebeuren, wanneer men, schriftelijk zoowel als mondeling, leert van gedachten te wisselen over levende onderwerpen die den geest bezig houden. Zooals ik reeds opmerkte heeft zij een bijzondere gemakkelijkheid voor het vormen van nieuwe combinaties, en wanneer zij werkelijk in de levende taal overgaan, is er geen bezwaar tegen dat ook aan de schrijftaal bepaalde uitdrukkingen worden ontleend. Vanzelf zullen zij dan een nieuwen inhoud krijgen. En de spreektaal beschikt zeer stellig over een rijk fonds van uitdrukkingen die zelfs de nieuwlichters nog eenigszins aarzelen in zijn vollen rijkdom te exploiteeren.

Het schrijven van de spreektaal kan nog een laatste, belangrijk gevolg hebben. De standaard, die daarvoor is gekozen, is het Mandarijn-Chineesch. Reeds verscheidene jaren werd getracht dit te maken tot de nationale taal, en werd op scholen in de Zuidelijke provinciën, waar andere Chineesche talen worden gesproken, het Mandarijn-Chineesch als voertaal gebruikt. Doch zoolang dit alleen mondeling, en niet schriftelijk, werd overgeleverd, bestond er weinig vastheid van vorm en werd de verspreiding daarvan zeer belemmerd. Van het oogenblik af aan dat er een uitgebreide literatuur in deze taal bestaat, wordt natuurlijk de eenheid ten zeerste bevorderd. Een gevaar ligt in de waarschijnlijkheid, dat allerlei dialectische uitdrukkingen zich daarmede zullen vermengen, maar toch zal zich een gemeenschappelijke taal voor het mondeling en schriftelijk verkeer kunnen ontwikkelen, die van den correcten vorm van het Mandarijn-Chineesch niet ver zal afstaan. Dit alles zal op den duur misschien ten goede komen aan de poging het karakterschrift te vervangen door een systeem van letterteekens, gebaseerd op de uitspraak. Er bestaat zulk een officieel erkend systeem van 40 teekens, die uit begin- en eindklank de woorden fonetisch opbouwen, en de daarvoor

gevoerde propaganda heeft, vooral bij de onontwikkelde klasse, op verschillende plaatsen belangrijk succes gehad. Algemeene invoering daarvan zal echter uit den aard der zaak eerst mogelijk zijn, wanneer het Mandarijn-Chineesch werkelijk de ‘nationale taal’ zal zijn geworden, gesproken en verstaan van Peking tot Canton, van de Chineesche Zee tot de bergreuzen van Tibet.

Dat de leiders van de nieuwe beweging al spoedig aan hoon en spot blootstonden, is niet te verwonderen. Hun bedrijf was erg genoeg om de haren van een klassiek literaat te berge te doen rijzen. Het verzet van dien kant vond zijn protagonist vooral in den bekenden Lin Ch'in-nan of Lin Shu, dien ik reeds noemde als bewerker van verschillende westersche romans. In het voorjaar van 1919 schreef hij een reeks korte novellen in klassieken stijl, waarin hij onder doorzichtige pseudonymen de leiders van de nieuwe beweging belachelijk maakte. In één daarvan was sprake van een reus, die de ketters strafte, een zeer doorzichtige toespeling op een machtige politieke figuur van die dagen, generaal Hsü Shu-cheng, bijgenaamd Kleinen Hsü[1)], wiens leermeester Lin Ch'in-nan was geweest. Zoo werd beproefd den literairen strijd op politiek terrein over te brengen. En niet zonder succes. De leden van de conservatieve Anfu-partij, wier leider Kleine Hsü was, brachten in Maart 1919 in den Senaat de vraag ter sprake, of de Minister van Onderwijs en de rector van de Universiteit niet in staat van beschuldiging moesten worden gesteld omdat zij ‘bedervers van de jeugd’ in een universitaire positie lieten. Men ziet, het oude verwijt aan Socrates heeft zijn kracht nog niet verloren! De Minister, Fu Tsenghsiang, was den hervormers evenwel gunstig gezind en antwoordde droogjes dat de professoren het gewraakte tijdschrift in hun persoonlijke kwaliteit, niet als docent, uitgaven, en dat zij hierin moesten worden vrijgelaten. Hij zag zich echter genoodzaakt een berisping toe te dienen aan de studenten, die verantwoordelijk waren voor de publicatie der ‘Renaissance’. De rector van de Universiteit, prof. Ts'ai Yüan-p'ei, een

1) Vid. mijn ‘China's politieke ontwikkeling’, III, Onze Eeuw, Mei 1922, pagina 173.

man wiens ruime zienswijze reeds meermalen is gebleken, kwam openlijk op voor de vrijheid van den geest in een open brief aan Lin Ch'in-nan, die grooten opgang maakte. Een nieuw artikel van dr. Hu Suh, waarin nogmaals duidelijk de nieuwe beginselen werden uiteengezet, verleende de beweging nog grooter kracht en publiciteit[1].

Doch het zijn merkwaardigerwijze de politieke gebeurtenissen van het jaar 1919, die de beweging een ongekenden invloed en populariteit hebben gegeven. Het is hier niet de plaats daarop diep in te gaan; ik vermeld slechts dat de gedwongen afstand van Tsingtao en zijn achterland aan Japan krachtens het vredestractaat van Versailles, dat China weigerde te onderteekenen, een algemeen verzet uitlokte. Het hevigst kwam dit tot uiting in talrijke manifestaties der studenten door het gansche land en een boycott van Japansche goederen. Bij die manifestaties speelden vooral de studenten van de Pekingsche Universiteit een grooten rol. Zij slaagden erin, na uren lang wachtens, bij den President te worden toegelaten, zij staken den brand in de huizen van eenige zeer pro-Japansche Ministers, kortom, zij bevonden zich in het centrum van den aanval. En het curieuze verschijnsel deed zich voor, dat de politieke belangrijkheid, die zij op deze wijze verwierven, ten goede kwam aan de literaire idealen waarvoor zij stonden. In zeer korten tijd ontstonden overal tijdschriften, couranten, die hun idealen overnamen en schreven in spreektaal. De opgewekte geestdrift, het nieuwe leven dat over de studenten was gekomen, had er behoefte aan zich te uiten in een vrijen, eigen stijl, waarin het niet aan traditioneele uitdrukkingen en wendingen werd vastgenageld. De Pekingsche voormannen hadden het psychologische oogenblik getroffen, en door hun toedoen was de nieuwe vorm gereed die uitdrukking kon geven aan den nieuwen inhoud, die de drager kon zijn van de eigen, individueele uitingen van bewust geworden menschen.

De productie van artikelen, verhalen, gedichten, in spreektaal was spoedig overweldigend. Het aantal nieuwe periodieken is geschat op meer dan vierhonderd[2]. Dat velen

1) de Vargas, l.c.p. 241.
2) cf. dr. Hu Suh, Intellectual China in 1919. Chinese Social and Political Science Review. Dec. 1919, p. 347.

daarvan, als organen van studenten, slechts ephemeer konden zijn, spreekt wel vanzelf, evenzoo dat hun inhoud voor verreweg het grootste gedeelte niet van blijvende waarde is. Doch de beweging heeft vasten voet gewonnen. Verscheidene belangrijke bladen schrijven thans hun hoofdartikelen in spreektaal en vooraanstaande figuren in de literaire wereld zooals de beroemde Liang Ch'i-ch'ao zijn voor de nieuwe gedachte gewonnen. Hoe compleet de overwinning is geweest, blijkt wel uit het feit dat in Januari 1920 de Minister van Onderwijs bepaalde dat de eerste jaren op de lagere scholen voortaan de spreektaal moet worden onderwezen. Ziedaar dan de eens zoo verachte spreektaal in de plaats gekomen van het oude Boek der drie karakters, met zijn onsterfelijken aanhef:

> 'Bij 's menschen begin,
> Goed is zijn aard'.

De Renaissance-beweging, in het Chineesch vaak genoemd Nieuwe Gedachte Vloed of Nieuwe Cultuurbeweging, draagt een naam van goed omen. Het kan niet mijn taak zijn een parallel te trekken met de Italiaansche Renaissance om te toonen in hoe verre de naam gerechtvaardigd is. Slechts moge ik er aan herinneren, dat de ontdekking van het individu door Burckhardt een der essentieele trekken wordt genoemd van dat tijdperk[1)], en dat de verwerping van het Latijn als uitsluitende literaire taal en de verheffing van de nationale talen tot de waardigheid van literair voermiddel een der belangrijke gevolgen daarvan is geweest[2)]. Het is opmerkelijk dat niet de studie der klassieken, maar de invloed van het Westen den nieuwen stimulus heeft gegeven aan den geest.

1) cf. J. Burckhardt, Die Kultur der Renaissance in Italien, 2ter Abschnitt. Ik kan niet nalaten zijn treffende karakteriseering van de Middeleeuwen aan te halen, die bijna woord voor woord op het oude China van toepassing is: 'Im Mittelalter lagen die beiden Seiten des Bewusztseins - nach der Welt hin und nach dem Innern des Menschen selbst - wie unter einem gemeinsamen Schleier träumend oder halbwach. Der Schleier war gewoben aus Glauben, Kindesbefangenheit und Wahn; durch ihn hindurchgesehen erschienen Welt und Geschichte wundersam gefärbt, *der Mensch aber erkannte sich nur als Rasse, Volk, Partei, Korporation, Familie oder sonst in irgendeiner Form des Allgemeinen'*. Op. cit. I. p. 111. Ik cursiveer.

2) cf. op. cit. II. p. 74.

Met het verdwijnen van de klassieke of semi-klasssieke schrijftaal uit het leven zal iets zeer schoons verdwijnen, een eerbiedwaardig reliek uit China's groot verleden. Doch een reliek. En door niets zal China zoozeer toonen, dat het niet meer een museum van oudheden is, dan door het scheppen van een eigen, levenskrachtige taal. Is het wellicht slechts een stuk civilisatie, dat ook hier de ware cultuur verdringt? Ik geloof het niet. Keyserling zegt: 'Ohne zweifel ist es weniger, an zu deuten, als deutlich aus zu sprechen, was man meint'[1]. Aanduiden, op subtiele wijze suggereeren, daarvoor was de oude schrijftaal een volmaakt instrument. De nieuwe taal zal hebben uit te spreken, wat er leeft van een nieuwen geest onder de millioenen, die van een onbewuste sociale gemeenschap bezig zijn te groeien tot een bewuste nationale eenheid. Van groepswezens worden de Chineezen zelfstandige persoonlijkheden, met eigen wil en eigen denken. Daarvan is de nieuwe taal de onmiskenbare uiting. Voor haar zal het zijn weggelegd de weelde te vertolken van menschen die zich zelf vinden, - misschien ook de hopeloosheid van wie alleen zich zelf vinden. Moge de dag verre zijn dat het oogenblik wordt vervloekt waarop in China het individu werd geboren.

Leiden.
J.J.L. DUYVENDAK.

1) op. cit. p. 440.

Internationale volkenkunde.

Mocht bij vorige gelegenheden in dit tijdschrift de aandacht worden gevraagd voor het verband tusschen volkenkunde en koloniale practijk (de Gids 1919 no. 8 blz. 214, 1921 nos. 11 en 12 blz. 254 en 455), thans schijnt er aanleiding te bestaan een nieuw verschijnsel te bespreken, dat zich in den laatsten tijd voordoet: de verbandlegging tusschen ethnologische studiën en de vestiging of uitbreiding van zich als internationaal aandienenden invloed.

De werkers op het volkenkundig terrein hooren in de laatste jaren telkens stemmen tot zich komen, vooral uit Zuidelijke en uit Westelijke richting, welke vragen om medewerking. In dezen vorm, dat zij worden uitgenoodigd ter wille van de wetenschap deel te nemen aan zich internationaal noemende unies, welke echter veelal blijken naar een bepaald punt georiënteerde of naar een zeker centrum trekkende factoren te bevatten.

Het is begrijpelijk, dat de tijd voor het laten klinken van zulke stemmen van over de grenzen gunstig geacht wordt. Vooreerst is door den wereldoorlog de volkenkunde in al haar beteekenis voor ieder duidelijk geworden. De rol, die de natuur- en de halfkultuurvolken in dien oorlog hebben moeten spelen; de geheel andere plaats, die zulke volken daardoor op het wereldtooneel zijn gaan innemen; het gevoel van eigenwaarde, dat daardoor bij hen is gewekt of versterkt; de toenadering in economisch en staatkundig opzicht tusschen in beschaving ver uiteenloopende volken; dat alles heeft de bestudeering van de beschaving en de psyche van al die volken

wenschelijk, zoo niet noodzakelijk doen worden. Daarbij komt de intellectueele samenwerking, die op het programma van den volkenbond staat en in haren, van die zijde georganiseerden vorm in de eerste plaats wel demonstreert hoezeer haar nut van verschillende zijden wordt ingezien. Hier zien wij die samenwerking zich in drie figuren afteekenen: intelletueelen arbeid en eigendom, internationale bibliographie, universitaire coöperatie.

Zoo komen 'Menschheitsgedanken' op den voorgrond, die wel immer zijn aanwezig geweest, doch die zich door de nieuwste geschiedenis duidelijker manifesteerden en om bevrediging vroegen. De bestudeering der Volkenkunde was daarvoor als het ware aangewezen. Zij vroeg veler medewerking in alle streken van de aarde en zij voerde naar alle ontmoetingspunten van belangenspheren en invloedengebieden, waar ter wereld ook.

Waar zoo de behoefte aan wetenschappelijke samenwerking tusschen de volken - wanneer niet *alle* kultuurvolken meedoen, wordt aan waarheid en wetenschap geweld aangedaan, wijl de wetenschap niet anders dan internationaal en interrassiaal wezen wil en wezen kan - gevoed wordt door de neiging tot het vormen van een oordeel over de wereld omvattende vraagstukken, daar moest de weg wel voeren naar het terrein, waarop de jonge volkenkundige wetenschap zoekt naar de kenmerkende beschavingsuitingen in haren evolutionairen groei.

Men vergete niet, dat in den wereldoorlog haast ieder volkenkunde beleefd had: deze door in vreemde landen onder vreemden te verblijven; gene door menschen uit andere wereldstreken in zijn omgeving te herbergen; weer anderen door samen te werken met lieden die zoo ver af gedacht waren dat van ontmoeting (bij het streven naar hetzelfde doel) wel nimmer sprake zou kunnen zijn. Vooroordeel werd opgeruimd; in de bonte verscheidenheid van beschaving werd vergelijkend den weg gezocht en waar dit moeilijk ging, wees men op den wereldblik der Engelschen, volkenkundig geschoold door opvoeding en leven en dus bestemd voor een juist oordeel en voor het treffen van juiste maatregelen met betrekking tot wereldpolitiek en wereldeconomie, die duidelijker dan ooit hadden gewezen op het belang van vrije ver-

keerswegen over de geheele aarde en het nut van tropische koloniën. Bovendien bleek bij hen, dat volkenkunde niet met zich bracht een weeke menschenmin of een philantropisch streven naar gelijkheid van rassen en volken, doch veeleer zelfbewustzijn, ontwikkeling van de persoonlijkheid, hoovaardij desnoods.

Dat met al deze overwegingen voor ooggin, de volkenkunde in de laatste jaren als wetenschap en als middel tot aanraking en invloedsuitbreiding op den voorgrond trad, zal niemand verwonderen.

Als internationaal beoefende wetenschap in de eerste plaats; en wij zien hierbij ons land een goede rol spelen. Toen immers in 1919 ter vervanging van de oude associatie van Akademies van Wetenschappen te Parijs de Union Académique Internationale was gesticht, sloot ook de Koninklijke Akademie van wetenschappen zich daarbij aan en op de uitnoodiging van hare afdeeling Letterkunde ook het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Door de toetreding van deze drie vereenigingen bleek de afdeeling Letterkunde de koloniale Volkenkunde internationaal te willen bevorderen en inderdaad geschiedde dit in 1920, toen het voorstel werd gedaan vanwege de Union te doen publiceeren gegevens over Indonesisch adatrecht in samenwerking tusschen de landen, in wier overzeesche gebieden Indonesiërs wonen, te weten: behalve Nederland, de Vereenigde Staten, Engeland, Frankrijk, Japan en Portugal. Dat Nederland hieromtrent het voorstel deed en ook overigens de leiding nam, was vanzelfsprekend, in verband met de vlucht, die ten onzent de georganiseerde bestudeering van het Indonesische adatrecht onder leiding van professor van Vollenhoven heeft genomen; in verband verder met verreweg het grootste aantal Indonesiërs, dat in Nederlandsch-Indië woont; in verband ten slotte, hiermede, dat Nederland de werkkrachten kon aanbieden van de Commissie voor het adatrecht hier te lande en haar Commissie van bijstand te Batavia. Intusschen stelden zich voor medewerking ook beschikbaar Britsche, Fransche, Amerikaansche en Philippijnsche deskundigen, terwijl ook Japan zich voor de zaak

bleek te interesseeren. Reeds werden als resultaat van de bemoeiïngen van eene commissie uit de Union proeven aangeboden van een soort adatrechtwoordenboek in de Indonesische talen met vertaling: A provisional list of Indonesian words relating to the customary law of Indonesia, zoomede een verzameling Inlandsche teksten van adatoorkonden: A provisional collection of Indonesian documents relating to the customary law of Indonesia.

Ziehier nu eene voorbeeldige samenwerking op wetenschappelijk gebied, waarop zulk eene samenwerking eisch is om tot goede uitkomsten te geraken. De Union Académique Internationale vergaderde de laatste jaren te Brussel, de uitgaven over dit speciale onderwerp zullen in de Engelsche taal verschijnen en wat het beste is: *alle* landen, welke bij dit bijzondere onderzoek betrokken zijn, worden in de gelegenheid gesteld daaraan mede te doen en toonden dan ook neiging hunne medewerking te verleenen. Het bepaalde doel, dat men zich voor oogen stelde schijnt hier naar voren te komen tegen den achtergrond van het niet te gedoogen feit, dat deze wetenschappelijke Union nog de geleerden van sommige landen buitensloot.

Zulk een bepaald doel heeft ook het door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika in handen genomen internationale wetenschappelijke werk in de landen om den Stillen Oceaan. De Panpacific Union, die de goede verstandhouding van de randstaten om de Pacific wil bevorderen, organiseerde de First Panpacific Scientifical Conference te Honolulu (Hawaï) in Augustus 1920. Het doel van deze conferentie was de vaststelling van de wetenschappelijke vraagstukken van het Pacifisch Oceaangebied en het aangeven van de methoden voor hunne oplossing. Deze conferentie behandelde zoowel geographische, geologische, botanische en zoölogische als ethnologische onderwerpen en telde onder de volkenkundige bezoekers mannen van naam uit Amerika, Australië, Japan en de Pacifische eilanden, doch de Nederlanders ontbraken. Referaten werden gehouden over de rasverhoudingen in de Stille Zuidzee; de overeenkomst tusschen Japanners en Polynesiërs; anthropologie van de Philippijnen, Formosa, Polynesië, Hawaiï, Australië; de religieuse beteekenis van het vederwerk der Polynesiërs; de oude tempels op Hawai;

prae-historische vondsten in Japan; de oude versterkingen in Nieuw Zeeland en Fidji. Rapporten werden ingediend over oude reizen van de Spanjaarden, erfelijkheid, eenheid in de anthropologische onderzoekingen enz.

Deze eerste conferentie zou gevolgd worden door andere, met tusschenpoozen van hoogstens drie jaar, daar wel zou zijn gebleken, dat het voor het welzijn der volken in en om de Pacific noodig was, dat samenwerking ontstond ‘of individual institutions and governemental agencies’, weshalve werd besloten, dat er voortaan onderling overleg zou worden gepleegd bij het instellen van wetenschappelijke onderzoekingen. Bovendien werd gewezen op het nut van ruil van leerkrachten in ‘the colleges and universities of the Pacific countries’, op het nut van het uitrusten van expedities na onderling overleg en wat speciaal de volkenkunde betreft werd aanbevolen: ‘That the most prompt and efficient steps be taken to record the data necessary to the understanding of man's development in the Pacific area’. Daarom zou het goed zijn wetenschappelijke centra voor de volkenkunde van de Pacific te stichten ‘with the result that these schools of anthropology shall combine all the essential features of a museum, a research staff, and a graduate school’, en bovendien werd aanbevolen: ‘the establishment of research fellowships in Polynesian anthropology, such endowments being provided that these fellowships will attract the best men available and provide for uninterrupted work during an adequate number of years’.

Zooals wij bij het eerste, door ons medegedeelde voorbeeld van internationale samenwerking op volkenkundig terrein konden aanwijzen als onderwerp van behandeling: het Indonesisch adatrecht, zoo heeft dit tweede voorbeeld wederom betrekking op een concreet geval: de bevolking van de Pacifische landen.

Zooals wij bij het eerste voorbeeld konden wijzen op de stoot, die Nederland gaf, zoo komt bij dit tweede voorbeeld telkens het denkbeeld naar voren, dat wij hier te doen hebben met een impuls uit Amerika. Immers speelde in de volkenkundige sectie een eerste rol Clark Wissler, Curator of Anthropology, American Museum of Natural History New-York City; immers is reeds een volkenkundige expeditie naar

de Pacific uitgezonden ‘on a scale not hither to attempted’ naar het plan van den heer Bayard Dominick, die ‘has provided funds for the initiation of this research under guidance of Yale University and the Bishop Museum. Immers heeft de conferentie de aandacht van de Regeering der Vereenigde Staten gevestigd ‘to the benefits likely to result from providing this expedition with a suitable vessel’.

Immers is sedert het Internationale circumpacifische onderzoek overgedragen aan de National Research Council te Washington, het belangrijkste adviseerende lichaam op wetenschappelijk gebied in Amerika.

En het was deze National Research Council, die bewerkstelligde, dat de Wis- en Natuurkundige afdeeling van de Koninklijke Akademie van wetenschappen hier te lande een Internationale Circumpacifische-Onderzoekcommissie instelde, welke I.C.O. nu ter eerstvolgende Internationaal Circumpacific Scientific Conference in het najaar van 1923 te Sydney, waaraan thans ook Nederlanders zullen deelnemen, een overzicht wil verstrekken van den stand van het wetenschappelijke onderzoek in Nederlandsch-Indië. Met dit doel zijn of worden een aantal brochures samengesteld, n.l. over de botanie, zoölogie, chemie, geographie, geologie, seismologie (klimatologie, metereologie), vulcanologie en de physische anthropologie te samen gevende ‘the history and present state of scientific research in the Dutch East Indies’. De Akademie, die terecht begreep, dat te Honolulu in 1920 onder anthropology verstaan werd, zooals dat onder alle Engelschen het geval is, en ook te Sydney in 1923 het geval zal zijn, zoowel de physische anthropologie als wat wij ethnologie noemen, d.i. de psychische anthropologie, voegde daaraan een negende brochure toe, behandelende den stand van de volkenkundige onderzoekingen en hare uitkomsten in Nederlandsch-Indië.

De Koninklijke Akademie van Wetenschappen, die evenals de National Research Council te Washington deel uitmaakt van de Conseil International des Recherches deed niet alleen haar door internationale hoffelijkheid en wetenschappelijken zin voorgeschreven plicht, zij deed ook een goed werk door te Sydney de Nederlandsche stem te doen hooren, die te Honolulu niet geklonken had en die toch gewagen kon van

behoorlijk wetenschappelijk werk in Nederlandsch-Indië, dat de vergelijking best doorstaan kan met hetgeen elders in de Pacific werd en wordt verricht. Zij zorgde er bovendien voor, dat het belangrijkste deel van de Pacific vertegenwoordigd was, waar zulk eene vertegenwoordiging niet mocht ontbreken.

Maar in het verband van dit opstel moge hier nu de vraag gesteld worden in welk licht wij dit Circumpacific-onderzoek hebben te zien. Vooral, omdat van Amerikaansche zijde zoo de nadruk wordt gelegd op ‘de goede verstandhouding van de randstaten om de Pacific’, ‘het welzijn van de volken in en om de Pacific’ en al dergelijke dingen meer.

Met andere woorden, is hier sprake van volkenkunde als zuivere wetenschap, van practische volkenkunde als koloniaal vak of wordt hier aan de volkenkunde een derde rol toebedeeld, die van na-oorlogsche verkenning, welke men politieke internationale volkenkunde zou kunnen noemen? Het is misschien niet aardig die vraag te stellen, maar zij moet toch gesteld worden, om deze en andere zaken zuiver te benaderen. En dan dient daarop hier te volgen iets, dat ieder weet, namelijk, dat de Stille Zuidzee al sedert tal van jaren uit een meteorologisch oogpunt veranderd is en dat in die wereldzône al sedert lang zware wolken zich samenpakken. Want ondanks het evenwicht in de Pacific, zooals dat is geconstateerd ter Washingtonsche conferentie, is en blijft daar als alles overheerschend vraagstuk niet het welzijn der Pacific-countries, maar de internationale wedstrijd om de handelshegemonie en de politieke machtsuitoefening in de landen rondom den Stillen Oceaan.

De vraag is nu maar, of te Honolulu de politieke oriënteering naast de wetenschappelijke bewust of onbewust een rol heeft gespeeld; of het beraamde wetenschappelijke centrum op Hawai een complement is van de Amerikaansche vlootbasis op dat eiland; of de geleerde verhandelingen te Sydney een bijdrage zullen vormen voor de opleiding van den Amerikaanschen opvoeder van Oost-Azië en of de neiging om die opvoederstaak te volbrengen op den duur zwaarder zal wegen dan de goede verstandhouding met Japan.

Nogmaals, de Nederlandsche aanwezigheid te Sydney wordt, hoe ook het antwoord op die vragen moge luiden, daar

niets meer of minder urgent, daar niets belangrijker of onbelangrijker om. Hoofdzaak is, dat wij daar aanwezig zijn en onze wetenschappelijke beslagenheid toonen ten aanzien van al de onderwerpen, welke aan de orde komen.

Maar wel zou bij een bevestigend antwoord blijken, dat de moderne neiging tot machtsvestiging of -versterking gepaard zou gaan met wetenschappelijke allures, welke dan voor een deel volkenkundige phrasen zouden vergezellen.

Hoe dit zij, dat men hier te doen heeft met machtige wetenschappelijke wereldorganisaties, is al wel gebleken, want de National Research Council, die in de Vereenigde Staten ook de wetenschappelijke Pacifische affaires beheerscht is, het bleek reeds, een onderdeel van de Conseil international des Recherches, die ook verschillende andere nationale 'Councils', Akademies van wetenschappen, e.d. omvat.

En deze Conseil International des Recherches, gaat voort zich verder te organiseeren, gesteund uit Parijs, Londen en Washington, vooral op natuurwetenschappelijk gebied, en zal omvatten een aantal internationale 'Unions', die elk een afzonderlijke wetenschap vertegenwoordigen, waartoe dan kunnen toetreden 'nationale raden' voor die wetenschap. Zoo hebben of krijgen wij in Nederland een chemischen raad, een geographischen raad en wellicht nog andere nationale raden. Nu kan men zich over het tot stand komen van zulk een machtige organisatie verheugen en verblijd zijn over de internationale samenwerking op wetenschappelijk gebied, die er het gevolg van kan zijn. Men mag hopen op schoone vruchten voor de wetenschap en op goede resultaten voor de menschheid van zulk eene samenwerking. Dat alles laat niet weg, dat er op den naam van dezen Conseil International een leelijke vlek rust, n.l. die van den leugen.

Want deze Conseil is niet internationaal, wijl zij alleen omvat de vertegenwoordigers van de Entente-landen en van de neutralen en wijl zij die van de Centrale of niet tot den Volkenbond toegetreden landen buitensluit. Men mag nu over de Centrale landen denken zoo men wil; men mag het persoonlijk optreden van hunne wetenschappelijke mannen in internationale aangelegenheden vóór en tijdens den oorlog beoordeelen naar eigen maatstaf; men mag desnoods zwijgen bij de verschrikkelijke kreet, die de eeuwige haat aan de vijanden

uitgilt. Eén ding mag men niet: de wetenschap, die de waarheid wil, onder valsche vlag doen varen! Nog eens: deze Conseil is niet internationaal, tot schande en schade van de wetenschap, die met politieke afscheidingen niet van doen heeft en staat boven alle menschenhaat en menschenellendigheid.

Ook tot haar schade. Want niemand zal tegenspreken, dat in de Centrale landen voortreffelijk wetenschappelijk werk is en wordt verricht en dat de internationale wetenschap van de voorlichting hunner geleerden ruimschoots heeft geprofiteerd en bij voortduring profiteeren zal. Zoolang zij er niet bij zijn, zullen deze 'Unions' hen missen, al zal men hunne namen niet noemen om de der wetenschap vijandige geesten niet op te roepen.

Eén voorbeeld. Het wordt met Pinksteren twee jaar, dat te Parijs werd gehouden eene vergadering van het Institut Colonial International, sedert den oorlog ontdaan van zijne Duitsche leden. Toen kwam ook weder ter sprake het mestiezenvraagstuk, dat sedert een aantal jaren aan de orde was geweest. En het werd nu van alle kanten bezien: sociaal, koloniaal, moreel, juridisch, ethnologisch, physiologisch. Werd hier niet voorlichting als wenschelijk gevoeld uit het land van Waitz en Ratzel en van de Rassen- und Gesellschaftsbiologie, waar Fischer's Rehoboter Bastards werd geschreven?

Waarom een en ander, nu er sprake is van een 'Conseil International des Recherches' en zijne natuurwetenschappelijke 'Councils' en 'Unions' en 'Raden', hier uiteengezet? Het raakt immers niet de volkenkunde als psychische ethnologie? Zeker doet het dat, want ook ten onzent weerspiegelt zich de geheele opzet van den Conseil in hetgeen wij op volkenkundig gebied hier zien gebeuren.

Want zooals de Conseil in het groot doet, zoo doet sedert 1920 ook het Institut International d'Anthropologie op het ruim getrokken gebied der volkenkunde. Het noemt zich internationaal, het is in wezen Fransch-Belgisch; het heeft in verschillende landen nationale bureaux, het weert de deelneming van personen uit de Centrale landen; het werft naarstig leden in de neutrale rijken; het geeft de Revue Anthropologique uit met een overheerschend Fransch-Belgisch karakter. En zoo is ook in aansluiting daarbij in ons land in 1922 een Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie tot stand

gekomen met sectiën voor physische anthropologie en anthropogeografie, ethnografie en ethnologie, folklore, erfelijkheidsleer en eugenetiek, sociologie en criminologie, praehistorie en archaeologie. Telkens stuit men dus op het zwakke punt: de feitelijke uitsluiting van de wetenschappelijke mannen der Centrale landen, die tot schade van de wetenschap en tot schande van haar internationaal karakter worden geweerd. Zoolang dat zoo is, mag men deze vereenigingen noch wetenschappelijk, noch internationaal noemen en gaan zij eerder gelijken op politieke ententes, die de pénétration scientifique beoogen gedurende den tijd, dat de Centrale landen in de neerlaag zijn.

Vrage, waarom wij Nederlanders telkens worden uitgenoodigd aan deze quasi internationale samenwerking mede te doen? Om der wetenschap wil? Zeker niet, want stond de wetenschap in top, de Centrale landen waren niet buitengesloten. Om den stand onzer valuta? Zeker, wij rekenen met het oog op onze vijftig millioen koloniale medeburgers ten volle mede, maar Polen, Portugal, Monaco, Tsecho-Slowakije, Argentinië, Mexico vraagt men ook! Opdat de Conseil er zoo voltallig mogelijk uitzie en alle landen, die te Parijs fatsoenlijk geacht worden, hun contingent leveren voor de periodieke samenkomsten? Waarschijnlijk wordt de grootst mogelijke volledigheid bedoeld en nagestreefd om de wetenschap en wat daaraan vast zit zooveel mogelijk te bevorderen. Maar waarom, in 's hemels naam, doen wij Nederlanders dan, zij het aarzelend, overvloedig mede aan deze oprichting van Conseils, Unions, Instituts? Is dat geen zwakheid tegenover de misbruikte wetenschap; is dat geen schipperen met de waarheid, is dat geen transigeeren met ons beleedigd rechtsgevoel?

Hoor de Wis- en Natuurkundige afdeeling van de Koninklijke Akademie: (Zij) ‘deed dit na rijp beraad in de overtuiging, dat het eerder gelukken zou alle landen weer bijeen te brengen, dan wanneer zij zich afzijdig hield’...

‘Men meende echter, dat men in deze moeilijke kwestie niets bruskeeren moet, maar dat men vooral veel geduld moet hebben; een dwingen in welken zin ook zou tenslotte de zaak van de toenadering der volken meer kwaad dan goed doen’.

Of hoor het bestuur van het nationaal bureau voor anthro-

pologie: ‘juist door deel uit te maken van de organisatie kunnen wij bij voortduring onze stem laten hooren en bij alle voorkomende gelegenheden, zoo mogelijk in vereeniging met de andere z.g. neutrale landen, aandringen op het wegnemen van dezen hinderpaal’.

Dus: wij willen den leugen achterhalen; wij willen om der wetenschap wil de smet van haar vaandel helpen afwisschen; wij willen tot heil van de menschheid deze zich internationaal noemende organisaties wezenlijk in het internationale spoor brengen; wij willen stut en steun zijn voor de rechten der ‘Centrale’ wetenschap.

En wie zoo iets wil, moet niet van verre staan, maar stem hebben in het kapittel! Wie als bemiddelaar wil optreden tusschen de vijandige kampbewoners moet niet roepen uit de verte, maar toegang hebben tot voorpost en hoofdkwartier. Dat alles is juist; om zulk een mooie rol te spelen, dient men diplomatiek door een gaarne gezien plenipotentiaris vertegenwoordigd te wezen.

Edoch, wat het allerzwaarste belang in de weegschaal schijnt te leggen, is niet dat wij medehelpen om deze ellendige scheur in het wetenschappelijk vaandel te hechten - hoe fraai zulk een rol ons ook staan zal. Maar het is: ons wetenschappelijk eigenbelang en daardoor ook het algemeen wetenschappelijk belang! Wij mogen bij deze organisaties niet ontbreken, omdat de Nederlandsche wetenschap niet bezijden den grooten weg mag staan! Het is eigenlijk in hoofdzaak een negatieve overweging: wij mogen er niet niet-bijzijn; het mag niet, dat wij, die behoorlijke papieren hebben er niet bij te pas komen; het is wetenschappelijk niet toelaatbaar, dat de Nederlandsche wetenschap niet tot zulk eene organisatie zou toetreden.

En daarom, ondanks weerzin en verdrietigheid, met goeden moed medegedaan aan den arbeid, die eens wel weder in waarheid internationaal en daardoor wezenlijk wetenschappelijk zijn zal. En daarom: de Nederlandsche stem gehoord in Conseil en Union, Assemblée en Conference, in Compte rendu en Review.

Tegenover al deze redeneeringen en overwegingen en twijfelingen en besluiten staan drie, eenvoudig te begrijpen en te aanvaarden feiten.

Vooreerst, na al deze drukte een kalme Engelsche stem, welke vraagt om Nederlandsche medewerking voor de Indian Society, die waardeering wekt voor de Hindoe-kultuur en de Hindoekunst van Britsch-Indië, Tibet, Siam, Indo-China, China, Japan, Nederlandsch-Indië. En vervolgens in ons eigen land de in September j.l. te Tilburg gehouden derde Session de la Semaine d'Ethnologie religieuse, toen verscheiden beroemde ethnologen uit allerlei landen bijeenkwamen ter bespreking van ethnologische, sociologische, praehistorische, psychologische en linguistische vraagstukken. Hier waren broederlijk bijeen geleerden uit Duitschland, Spanje, België, Frankrijk, Oostenrijk, Joegoslavië, Italië, Tsjecho-Slowakije, Nederland; en zoowel het rijke programma als de namen der sprekers en hun internationaliteit geven van deze conferentie den besten indruk.

Het derde feit betreft wederom ons land en is te zien in de oprichting te Leiden van het Oostersch Genootschap, dat in 1921 zijn eerste en in 1922 zijn tweede congres hield, waaraan ook buitenlandsche geleerden deelnamen (uit België, Engeland en Duitschland), alsmede vertegenwoordigers der Deensche en Noorsche zustervereenigingen van het genootschap - met wier samenwerking sedert verschenen de Acta Orientalia, die door een gemengde Nederlandsch, Deensch, Noorsche redactie worden verzorgd.

Deze drie gevallen leveren weder rustpunten bij het drukke streven om de moderne samenwerking op volkenkundig gebied te doen uitgaan van bepaalde centra, waarbij politiek met wetenschap wordt vermengd. Zij komen uit de kringen, waar men niet noodig heeft luidruchtig te doen, doch waar de adelbrieven op wetenschappelijk volkenkundig gebied voor zich zelf spreken, te weten, uit het land van de Archaeological Survey, uit het Missiehuis, en uit het Mekka der Orientalisten.

In die kringen brandt voortdurend het rustige vuur, dat de wetenschappelijke pelgrims uit alle landen zonder onderscheid tot zich trekt en dat nog schijnen zal, wanneer alle geforceerd ingestelde Conseils en Unions zullen zijn verloopen en uiteengegaan.

J.C. VAN EERDE.

Wolff en Deken's romans uit haar bloeitijd.

De wisselwerking van strekking en karakteristiek in haar werk en dat van Richardson.
I.

Voor den tegenwoordigen lezer ligt de waarde van den achttiende-eeuwschen zedekundigen roman in het realisme van milieu-schildering en karakteristiek; vooral de innerlijke werkelijkheid der zielsontleding ziet hij als het nieuwe en belangrijke; de strekking en de levensbeschouwing waarop deze berust, worden als verouderd ter zijde geschoven.

Literair-historisch echter is dit geen zuivere maatstaf. Ten eerste ligt het, zeker tot Goethe toe, niet in de bedoeling der schrijvers zelf, zuiver zielkundig werk te geven; Richardson, Rousseau en Wolff en Deken, en zelfs de realist bij uitnemendheid Fielding, zijn moralisten. En, wat van nog meer belang is: zoo eng zijn strekking en zielsontleding in hun werk verbonden, dat een zuivere beoordeeling van de laatste, zonder het dóórdringen tot de eerste niet mogelijk is. De stelling die de achttiende-eeuwsche moralisten, van spectatorschrijvers tot romanschrijvers, hadden leeren begrijpen: dat geen kracht van moraal kon worden geoefend zonder waarheid van karakterteekening, deed zich ook gelden in omgekeerden zin: naarmate van de oorspronkelijkheid en doorleefdheid van de strekking wordt de realiteit der zielsontleding en de levende eenheid in de persoonsuitbeelding verdiept en gezuiverd.

Tot de verwezenlijking van het eerste beperkt zich het bewuste streven der achttiende-eeuwsche schrijvers-moralisten; hun benadering van het laatste is te danken aan de oorspronkelijkheid van hun levensbeschouwing, de kracht van hun persoonlijkheid en hun talent, die hen over de beperktheid van hun bewust streven heenvoeren.

Echter bepaalt vooral het laatste de blijvende waarde van hun werk, omdat dit strekking en zielsontleding doet samenwerken tot de zuivere uitbeelding van een levensgebeuren, een zielestrijd, die zijn levensles in zich draagt, niet 'bedoeld' en uiterlijk aangebracht, maar er mee geboren en erin gegroeid.

Het is dus de waarde van strekking en zielsontleding beide, en de wisselwerking van deze op elkaar, die ook het werk uit Wolff en Deken's bloeitijd zijn plaats geeft in de ontwikkeling van den roman, en die de verhouding van haar werk bepaalt tot den psychologischen roman in zijn hoogsten vorm, die in zuivere levensuitbeelding, levensdiepte, algemeene levenswaarheid besloten houdt.

Wolff en Deken zelf hebben ons een voor de hand liggend materiaal ter vergelijking verstrekt, door haar verhouding als romanschrijfsters tot Richardson. Deze verhouding speelt reeds een rol in de jaren, waarin de samenwerking van den bloeitijd wordt voorbereid; Wolff en Deken's gezamenlijke lectuur van *Clarissa Harlowe,* het werk dat verreweg den diepsten indruk op haar maakt, dateert reeds van ± 1780. Sedert laat haar de gedachte aan dit werk niet meer los; Richardson's voorbeeld zal haar den moed geven, zich tot een nieuw genre te wenden en haar doen inzien dat ook zij het hare te zeggen hebben in den vorm van den zedekundigen roman.

De onafhankelijkheid van Wolff en Deken in de uitwerking, ook waar zij haar uitgangspunt nemen in een karakter, een geval, een verhouding, aan Richardson's werk ontleend, is vroeger reeds aangetoond[1)] en daarnaast gewezen op een wijd gebied van realistische uitbeelding, waarop de Nederlandsche schrijfsters geheel zelfstandig zijn.

1) H.C.H. Moquette *Over de Romans v. W. e. D.* in verband met de romantische scheppingen v. Richardson.

Inderdaad konden Wolff en Deken wel leerlingen, geen navolgsters van hun bewonderden voorganger zijn, en als leerlingen volgden zij, eenmaal op gang, in techniek zoowel als in strekking en zielsontleding haar eigen weg, ook waar zij denzelfden vorm kozen voor de samenstelling, ook waar zij herinneringen aan Richardson verwerkten, omdat er tegenover deze oppervlakkige overeenkomsten, fondamenteele verschillen bestonden in talent en in levensbeschouwing tusschen deze leerlingen en haar leermeester, dus een fondamenteele onafhankelijkheid van hem als schrijfsters en moralisten.

Velerlei waren de redenen, waarom zij door Richardson's werk waren geboeid.

Als den schepper van de Clarissafiguur zien zij hoog tegen hem op; zij vinden deze heldin ‘zo digt aan de volmaaktheid als die ooit door een sterfelijke vrouw kan bereikt worden’;[1)] zij spreken met geringschatting over die menschen, die Richardson's meesterwerk ‘langdraadig’[1)] vinden. In halfsentimenteele, half-stichtelijke ontroering hebben zij zich in Clarissa's geschiedenis verdiept. Hoe zouden zij een aandoenlijkheid wantrouwen, zoo godsdienstig-deugdzaam van strekking? Haar gevoelig hart is getroffen en legt haar kritiek, scherp genoeg waar het de karakteristiek van Lovelace of van den deugdheld Charles Grandison[2)] betreft, het zwijgen op. De schepping van Clarissa Harlowe alleen maakt Richardson in haar oogen tot een genie, dezen roman tot een werk ‘voor de eeuwigheid geschreven’.[3)]

Even warm, en van meer vertrouwelijken aard zijn haar gevoelens voor karakters als Anne Howe, Mrs. Norton (Clarissa's oude min) en Charlotte Grandison, die als levende vriendinnen voor haar zijn. In de schepping dezer figuren stond Richardson veel meer op haar eigen peil, als levensuitbeelder der gewone menschelijke middelmaat; deze karakters zijn haar vertrouwd, zij kunnen de innerlijke waarheid ervan toetsen aan eigen onmiddellijke ervaring; Richardson's ontleedkunst vindt hier de volle waardeering van haar fijnen

1) *Adèle en Theodoor,* 1782-83, Dl. IV, p. 205, noot van de vertaalster B. Wolff.
1) *Adèle en Theodoor,* 1782-83, Dl. IV, p. 205, noot van de vertaalster B. Wolff.
2) *W. Leevend,* V, Voorreden, p. XIII. ‘Is zijn Grandison, vraag ik, het werk van dienzelfden man? Schreef hij Grandison na Clarissa en nog in de kragt van zijn leven!’
3) Ibid. p. XII.

werkelijkheidszin; de oorspronkelijke en gezonde kijk op het leven van een Miss Howe is haar zóó uit het hart gegrepen; een verhouding als de vriendschap tusschen deze en Clarissa moet haar verrukken als de weergave van haar eigen dierbaarste gevoelens.

Last not least spreken mee in de aantrekkingskracht door Richardson geoefend, de denkbeelden en vraagstukken door hem als moralist opgeworpen. Hier was, in het kader van één groot werk geplaatst, en boeiend gemaakt door een romantische inkleeding, een geheel van zedekundig-godsdienstige leering, met doordringende karakterstudie verbonden, en waarin, naast de hoofdstrekking, allerlei denkbeelden en overwegingen van opvoedkundig en maatschappelijk belang een plaats hadden gevonden. Was hier niet een opvatting van schrijversroeping, gelijk die Wolff en Deken in den laatsten tijd steeds duidelijker voor den geest zweefde? Lag niet in deze richting de verwezenlijking van het ideaal, dat Betje Wolff, gesteund door haar vriendin, de laatste jaren meer en meer als haar schrijfsterstaak was gaan zien, en dat zij beiden reeds in haar gezamenlijke uitgaven nastreefden: door haar werk maatschappelijk nuttig te zijn? Hoe hoog zij Richardson als schepper der Clarissa boven zich stelden, als moralist vinden zij hem op haar eigen terrein. Over al de vraagstukken in zijn werk opgeworpen, over huwelijksliefde en vriendschap, over oudermacht en kinderplicht, over deugd en vroomheid, ongeloof en twijfel, lichtzinnigheid en onvoorzichtigheid hebben zij het hare te zeggen, zijn zij door eigen nadenken, door eigen ervaring bevoegd tot een zelfstandig, oorspronkelijk oordeel.

Meer nog dan in de overeenstemming die Wolff en Deken als realisten tusschen Richardson en zichzelf voelden en veel meer dan in de vereering die zij hem als ontroerde lezeressen van *Clarissa Harlowe* toedroegen, moet m.i. in de vergelijking van denkbeelden op moralistisch gebied de oorsprong gezocht worden der bezielende werking door Richardson op Wolff en Deken geoefend.

Is het niet eigenaardig dat noch Fielding, die als realist Betje Wolff veel nader stond, en die zij als geniaal schrijver, ook in den tijd van haar vurigste Clarissa-vereering, naast Richardson stelt; noch Rousseau, wiens invloed in haar

persoonlijke ontwikkeling veel dieper was geweest dan die van den schrijver van *Clarissa Harlowe,* ooit rechtstreeks bezielend op haar als schrijfster hebben gewerkt? Moet dit niet vooral hieruit worden verklaard dat Fielding's overtuiging, die hem de eenige deugd deed vinden in goedheid van hart, voor een opvoedster van zichzelf en anderen gelijk Betje te weinig positief, te weinig opbouwend was; dat Rousseau, hoe hoog zij hem als kenner van het menschelijk hart schatte, in zijn moraal dien in haar oogen onmisbaren grondslag miste: Christelijk geloof?

Nu komt echter, op een zeer gunstig tijdstip, wanneer de jaren van rust en objectiviteit zijn aangebroken en wanneer de gedurige gedachtenwisseling met Deken, haar aandacht in het bijzonder naar eigen levensherinneringen en den groei van eigen levensbeschouwing keert, wanneer het geloof in haar roeping als moraliste en opvoedster is herleefd, en zij zich als prozaïste meer en meer in opvoedkundig-maatschappelijke richting gaat bewegen, de hernieuwde kennismaking met Richardson, en onmiddellijk wordt naast de genietende lezeres en zielsontleedster, de moraliste geboeid en tot vergelijking van eigen opvattingen met die van den Engelschen schrijver geprikkeld.

Teekenend voor deze zelfstandige, kritische houding van Betje Wolff als moraliste, dadelijk na de hernieuwde lectuur van *Clarissa Harlowe,* is een plaats in *Onderwijzend Gesprek,* verschenen kort na het eerste deel van *Brieven over Versch. Ond.* waarin haar lofrede op Richardson een plaats had gevonden.

Bij de behandeling der maatschappelijk-godsdienstige plichten in de vijftiende *Les* komt de huwelijksliefde ter sprake[1)] en als vanzelf vormt hier Clarissa's bewering: ‘Marriage is the highest state of Friendship’ voor den ‘Onderwijzer’ het uitgangspunt. Maar deze stelling wordt niet aanvaard dan onder voorbehoud: ongetwijfeld kan geen ‘ware huwelijksliefde’ bestaan zonder ‘de allervolmaaktste vriendschap’; ‘maar de vriendschap is op zichzelve van eenen anderen aart dan de liefde; zij kent geen sexe... begint zij die te zien, dan is zij niet meer zo zuiver als zij zijn moest, en kan ons doen

1) p. 119.

zondigen’. Men ziet hoezeer Richardson's opvatting en haar eigen meening daarover haar bezighouden: zij werkt haar gedachte uit op een wijze die in het verband van het *Onderwijzend Gesprek* slechts half past, maar die de onmiddellijke kritiek inhoudt, door eigen inzicht gewekt op Richardson's schoonklinkende, doch halfware formule. In kern is hier reeds het verschil van opvatting aanwezig, dat in de romans zich sterk zal doen gelden, niet alleen in de uitgebreider kritiek op deze zelfde stelling, door Daatje Leevend's gezonde en geestige opmerkingen, maar in Wolff en Deken's geheele verhouding tot liefde en huwelijk, die vrijer en oprechter is dan die van Richardson, omdat geen puriteinsche geringschatting der zinnen, haar schichtig maakte om naast het ideëele, het hartstochtelijke element daarin tot zijn recht te doen komen.

Daar nu Wolff en Deken juist in deze jaren van voorbereiding, eigen levensbeschouwing op alle punten scherper in het oog vatten, ligt het voor de hand dat op menig ander punt moest geschieden, wat we hier door een enkel voorbeeld aangaven. Van den beginne af vond aldus een toetsing van eigen denkbeelden aan die van Richardson plaats en deze vergelijking, deels instemmend, deels kritisch, samengaand met toejuiching voor zijn moralistisch streven in het algemeen, moest een sterken prikkel vormen tot het beproeven van eigen krachten in de door Richardson aangegeven richting. Op dit moralistisch terrein was de kloof overbrugd, die Betje Wolff als bewonderende lezeres tusschen zichzelf en den schepper der Clarissafiguur zag, - en daarmee was de weg gebaand voor de gedachte dat zij op eigen wijze iets te zeggen had in den geest van haar grooten voorganger.

Deken, ingewijd in Betje's denkbeelden en vol eerbied voor haar inzicht en menschenkennis moest deze gedachte in haar sterken. Wellicht was het háár praktisch inzicht, dat, gepaard aan de belangstelling waarmee zij iedere levensherinnering van haar vriendin placht te beschouwen, het eerst de mogelijkheid van samenvatting van zulke levensherinneringen tot een romantisch-zedekundig geheel in den geest van Richardson's werk aangaf en daarmee de toevallige, opzichzelfstaande vergelijking van denkbeelden wijzigde tot een stelselmatig bijeenbrengen van eigen beeldend en beschouwend

materiaal, gedeeltelijk in aansluiting met Richardson's personen en denkbeelden, gedeeltelijk geheel vrij, en waarin het bewustzijn van eigen bedoeling, en van eigen talent zich steeds krachtiger deed gelden.

Betje Wolff's eerste kritische beschouwing van Richardson's stelling over het huwelijk; het aanvaarden onder voorbehoud, het stellen van eigen meening ertegenover en het uitwerken van het denkbeeld in eigen, op zelfervaring gegronde, richting, is teekenend voor Wolff en Deken's geheele houding in de romans van haar bloeitijd.

Eigen overtuiging, eigen menschenkennis en werkelijkheidszin zullen daarin steeds den doorslag geven en aldus zal zich, naast de opvallende overeenstemming in den aard der vraagstukken, verhoudingen en karakters in de romans der Nederlandsche schrijfsters en die van Richardson, vooral in *Willem Leevend* en *Clarissa Harlowe,* overeenstemming door haar zelf erkend, de fondamenteele zelfstandigheid vormen in de uitwerking, waaraan op menig punt rechtstreeksche kritiek niet vreemd is. Zelfs waar deze kritiek niet bewust is, daar het helder inzicht in het diepgaand verschil van standpunt wordt vertroebeld door beginnersbescheidenheid of door de herinnering aan het aandoenlijk-stichtelijk genot als lezeressen gesmaakt, blìjft in het werk van haar bloeitijd de zelfstandigheid, en doen de overvloed van eigen denkbeelden en ervaringen, de zekerheid van schrijfstersinzicht, eigen standpunt in de uitwerking overwegen; maakt dit haar dikwijls kritisch *in der daad,* ook waar zij het niet met voorbedachten rade zijn.

Tot op zekere hoogte zijn zij zich het verschil, met name in talent, tusschen zich zelf en den Engelschen romanticus, wel degelijk bewust. De bekende zin uit de Voorrede van *Sara Burgerhart,*[1)] waarin de schrijfsters het eenvoudige, het alledaagsche van menschen en gebeurtenissen in haar boek, stellen tegenover de zware romantiek van buitenlandsche werken, bewijst reeds hoe sterk het bewustzijn van eigen

1) ‘Men vindt in deze Romans geen wandaden, die een Engelschman zelfs met rilling leest; geen zoo overdreven deugden, dat zij voor ons zwakke menschen onbereikbaar zijn ..... Daar wordt in dit geheele werk geen Duël gevochten .... Alles blijft in het natuurlijke; de uitvoering zal alles moeten goed maken.’

talent onder het schrijven van haar eersten roman is geworden. Zij beschouwen dit eenvoudige als het typisch-Nederlandsche van haar roman; dit genre boven dat van haar Engelschen voorganger te plaatsen ligt niet in haar bedoeling; haar bescheidenheid, haar blijvende bewondering voor Richardson beletten haar dit; in dramatische kracht, grootschheid en stoutheid van uitbeelding zullen zij steeds Richardson boven zich voelen. Maar zij zijn daarom niet blind voor zijn zwakheden[1)] en zij weten tevens met groote stelligheid, dat voor haarzelf de gekozen weg de ware is, dat zij een eigen genre hebben gevonden.

Hoe gunstig deze zelfstandigheid werkt zien we al dadelijk aan den uiterlijken vorm: alleen door zichzelf te zijn, hebben de schrijfsters zich in haar eersteling beter samenstelsters getoond dan hun voorbeeld; *Sara Burgerhart* is in dit opzicht niet slechts onafhankelijk, het staat hooger dan één van Richardson's werken: den snellen voortgang, de gemakkelijke ontwikkeling der intrige, de afwisseling in tafreelen en karakters, die toch nooit de groote lijn der ontwikkeling uit het oog doet verliezen, dit alles konden de Nederlandsche schrijfsters kwalijk van Richardson afzien. Vooral niet van zijn *Clarissa,* waarvan de eerste twee deelen (ieder van meer dan driehonderd bladzijden) ons eerst tot het begin der eigenlijke intrige brengen; terwijl gedurende de eindelooze onderhandelingen tusschen Clarissa en haar familie, waarmee deze deelen zijn gevuld, de heldin en haar vriendin Miss Howe zoo goed als alleen de briefwisseling voeren, tot aanmerkelijke schade voor de levendigheid in de karakteristiek der bijpersonen, die altijd indirect geschiedt. Zelfs Lovelace kennen we tot zoover slechts uit de aanhalingen in Clarissa's brieven.

't Is waar, met den bijna novellistischen eenvoud van opzet hadden de Nederlandsche schrijfsters zichzelf een gemakkelijke taak gesteld; wanneer ook zij zich in *Willem Leevend* aan een breeder opzet wagen, zal het blijken dat in haar eersten roman slechts het toevallig volgen van eigen

1) Verg. haar kritiek op Lovelace in deze voorrede en Saartje's verzekering: ‘Ik gelijk omtrent zooveel naar de goddelijke Clarissa Harlowe als mijn schaapshoofd (Cootje Brunier) naar den vervloekten Lovelace’; waarin wel degelijk de bedoeling ligt, haar eigen, levender werkelijkheid tegenover Richardson's uiterste geval te plaatsen.

schrijversinstinct, niet grooter compositietalent, haar als samenstelsters de meerderen van haar voorganger had gemaakt. *Willem Leevend* heeft heel andere maar even duidelijke compositiegebreken als *Clarissa Harlowe;* haar onafhankelijkheid als samenstelsters bewijzen Wolff en Deken ditmaal op even eigenaardige als overtuigende wijze: haar hoofdverdienste en haar hoofdfout zijn tegengesteld aan die van Richardson en het is slechts op eenige, ondergeschikte punten dat zij toonen, in moeilijkheden steun bij hem te hebben gezocht. Het novellistische in Wolff en Deken's talent, het snelle en rake van haar portretkunst, haar instinct voor hoofdzaken, allen eigenschappen, die haar eerste boek tot zulk een gaaf geheel hadden weten te maken, komen haar in dit grooter werk bij den opzet eveneens ten goede en plaatsen de eerste deelen van *Willem Leevend* ver boven die van *Clarissa Harlowe,* met hun voor de belangstelling fnuikende langzaamheid van ontwikkeling. Maar, is Richardson's werkwijze te zwaar voor den aanvang, Wolff en Deken's talent blijkt te licht in de voortzetting. Richardson vindt zijn kracht eerst in het vierde en vijfde deel, wanneer eindelijk alle draden zijn gesponnen en de strijd op leven en dood tusschen heldin en ‘villain’ begint; wanneer hij, ondanks onwaarschijnlijkheid van intrige, ondanks schrijversonhandigheid, ondanks zwaarte van detailleering en traagheid van voortgang, geniaal is in de uitbeelding van Clarissa's wanhopige worsteling.

Op de uitstekende, doch al te snelle ontwikkeling in *Willem Leevend* volgt stilstand; beschouwing treedt inplaats van uitbeelding; hielden niet de bijpersonen de aandacht bezig, reeds met Lotje's dood[1)] zou de belangstelling verflauwen. Dan volgen in de laatste deelen, zoowel bij Richardson als bij Wolff en Deken een gerektheid, een niet te weten eindigen, die verraden dat de stof hun over het hoofd is gegroeid.

Gelijk Richardson te elfder ure bijzonderheden omtrent Lovelace mededeelt, die in den aanvang, en in beeldenden, niet in beschouwenden vorm op hun plaats waren geweest, zoo geven Wolff en Deken achteraf een schets van Willem Leevend's studiën in Leiden, die op dat oogenblik niemand

1) halverwege dl. IV.

meer belang inboezemt, maar die, uitgebeeld inplaats van *bijgevoegd,* ons naast den gevoelskant ook de intellectueele zijde van den held werkelijk had kunnen maken. Nu is er, getuige Willem's ‘kettersch’ gedicht, dat zooveel beroering brengt onder zijn vrienden en verwanten, wel een streven in die richting - bewijs dat Wolff en Deken de behoefte aan volledige karakteristiek van haar held hebben gevoeld -, maar grootendeels laten zij hier haar materiaal onverwerkt.

Nieuwelingen gelijk zoowel de Nederlandsche schrijfsters als hun Engelsche voorganger zijn in de romancompositie, vallen zij terug in de rol van de spectatoriale schrijvers, waaruit zij onmiddellijk zijn voortgekomen, achten verhandeling en uitbeelding voor hun doel gelijkwaardig en bekommeren zich niet om een goede afsluiting van het geheel. Richardson's voorbeeld heeft Wolff en Deken in deze verkeerde opvatting gesterkt, in het laatste deel van *Willem Leevend* hebben zij in de neiging tot uitlegging en verdediging van haar werk duidelijk diens houding aan het slot van Clarissa voor oogen gehad.

Toonen de Nederlandsche schrijfsters dus na de toevallige meerderheid in haar eersten roman, zich als samenstelsters wel zelfstandig in haar hoofdverdiensten en hoofdgebreken, maar niet de meerderen van hun leermeester, op een ander belangrijk punt, den vorm van haar werk betreffend, gaf haar talent haar een werkelijken voorsprong.

Het sprak voor haar vanzelf, dat zij in haar romans den briefvorm van Richardson overnamen: Betje Wolff vooral had in dit opzicht reeds meer vooroefening gehad dan den Engelschen schrijver vóór hij zijn eersten roman begon, en zeker lag haar talent meer in die lijn.

Richardson, hoe vreemd dit ook moge schijnen in een schrijver, die de grondlegger is van den roman in briefvorm en die zijn geheele oeuvre in dien vorm heeft geschreven, heeft zich in dit zelfgekozen genre nooit thuis gevoeld. Zijn gave is meer dramatisch dan epistolair; hij is eerst in zijn kracht, wanneer hij, door voortdurend één persoon aan het woord te laten en de gesprekken te dramatiseeren, de beperkingen, hem door den briefvorm opgelegd verbreekt en overgaat tot den gewonen verhaaltrant, of zelfs den tooneelvorm nadert.

Voor Wolff en Deken is de brief geen uiterlijk hulpmiddel ter inkleeding van het verhaal gelijk bij Richardson; hij is opzichzelf van belang, hij wordt zoo karakteristiek, zoo geestig, zoo levendig mogelijk gemaakt, de schrijfsters zijn er in verdiept evenzeer als in de ontwikkeling van haar 'geval'. Daarin komt haar natuurlijke gave van portretkunst tot zijn recht, daar toonen zij haar echte schrijversvreugd in het teekenachtige woord, de pittige uitdrukking; haar oubollige pret in de woordspeling, de woordverdraaiing; haar hartigen smaak voor de kleurige, sterke volkstaal.

Zoo geheel thuis zijn zij in den briefvorm dat zij van de voordeelen die deze biedt veel beter gebruik maken dan hun voorganger. Zoo toonen zij zich meester in den typeerenden briefstijl, een middel dat Richardson wel kent, maar door het feit zelf dat hij zijn briefwisseling in handen geeft van een klein aantal personen, niet tot zijn recht doet komen. Wolff en Deken's talent werkt hier niet alleen met de grovere effecten der eigenaardige taal, die in *Sara Burgerhart* de 'fijnen' helpt typeeren; zij weten dit middel te verfijnen tot het een onmisbaar onderdeel wordt van de karakterteekening, één der meest levende eigenaardigheden van den fictieven briefsteller. Neem Abraham Blankaart, neem Saartje-zelf; neem, in *Willem Leevend,* Tante Martha, het echtpaar Heftig; Daatje Leevend, en zie of zij niet even scherp getypeerd zijn door de wijze, waarop ze de dingen schrijven, als door datgene wat hun in de pen wordt gegeven. Niet altijd hebben de schrijfsters dit middel zoo gelukkig weten toe te passen; somtijds, in *Willem Leevend* vooral, zijn zij te duidelijk zelf aan het woord; maar vergeleken bij Richardson, die gedurig zijn 'villain' den zedemeester doet spelen, zijn haar tekortkomingen gering en is haar zelfstandige uitbreiding van de mogelijkheid der zelftypeering in den briefstijl, zeer gelukkig.

In nauw verband met haar epistolair talent staat ook Wolff en Deken's belangstelling in de bijpersonen, die de kans op afwisseling in de briefwisseling veel grooter maakt dan bij Richardson, wiens aandacht voor het heldenpaar zoozeer overheerscht dat hij zijn bijfiguren, hoe talrijk ook, zelden zelfstandig leven gunt en nog minder zelfstandige karakterontwikkeling. Zijn niet al Clarissa's verwanten, die haar met zulk een hardnekkigheid vervolgen en kwellen, meer levend-

geworden ondeugden dan menschen? Zij zijn a.h.w. aan deze ééne, slechte zijde overbelicht, omdat de schrijver voor zijn heldin slechts die eene eigenschap behoefde. Zelfs in Miss Howe, aan wie als vriendin en tegenbeeld van Clarissa bijzondere zorg is besteed, moet de zuivere karakterontwikkeling onderdoen voor het belang der hoofdintrige. Vervuld van de trouwste vriendschap voor Clarissa, op spontaan handelen aangelegd, door haar voortvarendheid en gezond verstand weinig geneigd zich aan conventie te storen, laat Anne Howe zich, geheel tegen haar aard, door allerlei gezochte redenen ervan terughouden naar haar rampzalige vriendin te snellen, omdat de schrijver de roerende werking van een eenzaam sterfbed voor zijn heldin van alles overtreffend belang vindt.

Stel daartegenover de zuiverheid, waarmee Wolff en Deken de bijfiguren in hun gansche eigenaardigheid teekenen, zoodat zij èn naast de hoofdkarakters hun zelfstandige bijgroepen vormen, èn in betrekking tot het hoofdgeval het met hun karakter overeenstemmende standpunt innemen. Zie hoe de karakteristiek der ‘fijnen’ in *Sara Burgerhart* de schrijfsters, geheel onafhankelijk van de hoofdintrige, met volle aandacht bezighoudt; hoe echter aan den anderen kant deze episode gemakkelijk en natuurlijk in het verband van het geheel past. In *Willem Leevend,* geven het echtpaar Heftig en Tante Martha met haar man uitstekende, geheel gave karakteristiek; Daatje's karakterontwikkeling in haar huwelijk, naast haar vanzelfsprekende belangstelling voor het hoofdgebeuren is een voorbeeld van zelfstandige en dieper gaande uitwerking van een bijgroep, tegelijk passend in het hoofdverband. In tegenstelling met Richardson geven Wolff en Deken in deze bijgroepen veel van hun beste, hun meest levende scheppingen. Het is haar aangeboren gave van humoristische portretkunst, typisch Hollandsch-realistisch, die zich hier doet gelden, zeer verschillend maar zeker even waardevol als het dramatisch talent van den Engelschen romanticus.

De fictieve briefwisseling gaf vanzelf aanleiding tot het stellen van contrasten in de personen der correspondenten. De tegenstelling van raadvrager en raadgever was een bij alle spectatorschrijvers voor de hand liggende groepeering en

Betje Wolff had deze reeds in haar vroegste spectatoriaal werk toegepast. Richardson gaf in Clarissa en Miss Howe, in Lovelace en Belford, zijn tot inkeer gekomen vriend, correspondenten die op dergelijke wijze tegenover elkander staan. Wolff en Deken maken van deze schikking binnen haar veel vrijere hoofdgroepeering een ruim gebruik; wij zien het in de briefwisseling van Saartje en Anna Willis, Saartje en Abraham Blankaart, Willem Willis en zijn moeder; in *Willem Leevend* in de verhouding van Chrisje Helder tot Coosje Veldenaar, Willem Leevend tot Belcour, Lotje Roulin tot Belcour, Mevrouw van Oldenburg tot Mevrouw Helder, Daatje Leevend tot Christina de Vrij. Van al deze paren zij de eersten actief, de tweeden passief; en zij zijn dit bij Wolff en Deken niet alleen in de gebeurtenissen, maar bijna altijd ook door hun persoonlijkheid. Veel beter dan Richardson houden de Nederlandsche schrijfsters in het oog, wie zij de raadgevende rol toedeelen; zeer dikwijls geven zij die aan oudere personen, die uitteraard daartoe zijn aangewezen, of zij teekenen de raadgevers als kalm en weinig hartstochtelijk, wat hen in overeenstemming brengt met hun meer lijdelijke houding. Daartegenover stellen zij de karakters in wording, de persoonlijkheden in botsing met het leven en zichzelf, door hun ontroeringen meer dan door hun rede, door hun spontanen drang tot handelen meer dan door wijs overleg beheerscht. Dus wordt de tegenstelling geheel innerlijk en is een inconsequente rolverdeeling als die tusschen Clarissa en Miss Howe, waardoor de actieve persoonlijkheid tot werkeloos toezien is gedoemd, uitgesloten. Dit is een vooruitgang die dieper gaat dan de inkleeding, die meer is dan schrijvershandigheid: hij berust op het beginsel dat de karakters in ontwikkeling en die op handelen meer dan op bespiegelen zijn aangelegd, de hoofdpersonen moeten zijn in de uitbeelding van een zielkundig conflict, een beginsel dat Richardson, met zijn a priori deugdzame, onspontane en hartstochtelooze heldinnen en helden meer en meer dreigde te vergeten.

Zoo wijst reeds een vergelijking van den uiterlijken vorm naar een diepergaand verschil van opvatting tusschen Wolff en Deken en hun vereerden voorganger en verbindt zich aan het verschil van talent verschil van zielkundig inzicht, dat bij

een vergelijking naar den inhoud bijzonder gewicht in de schaal zal leggen.

Onder de moralisten der achttiende eeuw staat Richardson aan de conservatieve zijde. Zijn doel was uitdrukkelijk: bevestiging der overgeleverde moraal en zoo hij deze overgeleverde zedekunde nader beschouwde, haar in de uitbeelding van een zielkundigen strijd een levenden inhoud wilde geven, dan was dit alleen opdat aan haar bevestiging een dieper beteekenis zou worden verleend.

Opzichzelf behoefde dit op de zuiverheid van zijn persoonsuitbeelding geen nadeeligen invloed te oefenen, indien slechts deze overtuiging diep en persoonlijk, indien Richardson even oorspronkelijk van geest als van talent was geweest. Maar deze in sommige opzichten geniale schrijver was een conventioneel moralist, een klein-denkend mensch, en de terugslag daarvan doet zich zoo goed op zijn zielsontleding als in zijn strekking gevoelen. De kunstenaar toont zich in een buitengewone opmerkingsgave, een uiterst fijn waarnemingsvermogen van 's menschen gemoedsbewegingen gelijk zij naar buiten treden; eigenschappen die hem in staat stellen tot een in onderdeelen merkwaardig juiste voorstelling der aandoeningen.

Daarbij is zijn talent dramatisch; hij houdt ervan zware conflicten te behandelen; hij stelt gaarne uiterste gevallen en zijn voorstelling heeft sterk-romantische elementen in zich. Pamela ziet haar onschuld belaagd door de brutaalste aanslagen van den man die zij liefheeft en stelt zich door de verdediging van haar eer aan de ergste vernederingen bloot; Clarissa wordt in het nauw gedreven door de onrechtvaardigste dwinglandij van haar familie, omsponnen door de fijnste intriges en onbeschaamdste bedriegerijen van Lovelace en zegeviert over zooveel boosheid eerst in de verheven rust van een vroom sterfbed; strijd tusschen liefde en godsdienst maakt één der hoofdpersonen in *Charles Grandison* krankzinnig.

Voorzeker gegevens die een dóórdringen eischen tot de diepste roerselen van 's menschen ziel, een vermogen zich in te leven in de hevigste zielsconflicten, gelijk een Shakespeare die bezat; die een diepte van zedelijk voelen onderstellen, een

ruimte van inzicht in de werking van 's menschen hartstochten in de botsing met elkander en met de moreele krachten der ziel, zooals slechts den grootsten gegeven is.

In werkelijkheid heeft Richardson van dat alles bitter weinig. Hij kent noch de hartstochten, noch de zedelijke en godsdienstige krachten die hij in beweging zet, anders dan uiterlijk en in hun traditioneele gestalte. Hij mist naast zijn objectieve gave van waarneming en zijn dramatischen zin, de bewogenheid van eigen innerlijk, die het waargenomene verdiept en verfijnt; die het bezielt, het doordringend met het levensinzicht van den ruimdenkenden, fijnvoelenden mensch. 'He was formal, passionless and unsympathetic', zegt een zijner latere critici;[1)] in zijn (Richardson's) eigen beschrijving, hoe hij waarneemt en ontleedt, voelt men het koud-meedoogenlooze van den vivisector. Steeds staat zijn enge menschelijkheid zijn kunstenaarschap in den weg; hem ontbreekt de gave van doorleving, van zelfbeleving, die naast de objectieve waarneming der details, de intuïtieve zekerheid van den kunstenaar bij zijn karakterschepping verwekt en dit is de oorzaak, dat slechts bij uitzondering zijn karakterontleding, karakteropbouw wordt, opvoerend tot de eenheid van een levende persoonlijkheid.

Daarbij beheerscht hem als moralist zijn puriteinsche overtuiging, oprecht, maar conventioneel. Niet doorgloeid met de warmte van een sterk-levende vroomheid, kan zij den kunstenaar niet steunen, hem niet brengen tot dieper levensinzicht; het enghartige, het levensschuwe ervan dwingt hem tot eenzijdigheid in zijn beschouwing van den mensch, dien zijn realistisch talent zuiver en volledig zou kunnen zien, zoowel ten goede als ten kwade.

Het schadelijkst werken Richardson's puriteinsche neigingen op zijn karakteristiek door hun veroordeeling van het hartstochtelijke. Want deze schrijver met zijn zwaar dramatisch talent, wien slechts uiterste gevallen in den strijd tusschen deugd en wellust, tusschen liefde en godsdienst voldoen, erkent in de menschelijke gevoelswereld de hartstochten slechts als de verderfelijke en vernielende krachten, nooit ten goede, steeds ten kwade werkend, en dit formalisme belem-

1) Raleigh, *The English Novel,* p. 146.

mert, vervlakt zijn zielkunde, maakt deze ontoereikend voor de schepping van die diepere eenheid in zijn karakters, waarnaar zijn talent streeft.

Te meer omdat de afkeuring van dezen ontleder der hartstochten niet is de felgloeiende afkeer van den asceet, die zelf hartstocht is, maar slechts de angstige, kille afkeuring van den burgerman, voor wien ‘deugd’ niet beteekent overwinning in strijd, maar afwezigheid van strijd, voor wien de tekst dat er meer vreugd zal zijn in den hemel over één zondaar die zich bekeert dan over negen en negentig rechtvaardigen, nooit eenige beteekenis heeft gehad.

Het spreekt vanzelf dat Richardson, met zijn zedekundige opvattingen, zich bij de redelijkheidsleer, in zijn tijd in volle kracht, gemakkelijk aansluit. De Rede beheerscheres der hartstochten in den deugdzamen mensch, welk axioma was lichter te aanvaarden dan dit, wanneer in het begrip ‘deugdzaam’, dat van hartstochteloos stilzwijgend is vervat?

We zien dit ideaal van ‘beredeneerde deugd’ inderdaad meer en meer op den voorgrond komen in zijn werk, naarmate de moralist daarin bewuster optreedt en zijn talent in zijn vrije werking overheerscht.

Pamela, Clarissa en Charles Grandison vormen een climax van hartstochteloosheid, een climax van ‘beredeneerde deugd’, ergo een climax van niet-menschelijkheid, als deugdvoorbeelden in Richardson's werk. In *Charles Grandison,* waar de zedemeester den kunstenaar geheel overwonnen heeft, leidt dit tot de schepping van een even on*be*staanbaren als on*uit*staanbaren deugdheld; in *Pamela* en *Clarissa Harlowe* is het nagaan van den verderfelijken invloed van Richardson's moralisme op zijn zielsontleding belangwekkender, omdat zijn zedekunde hier nog niet de volstrekte overwinning heeft behaald.

In Pamela, de heldin van zijn eerste werk, is zelfs deugd nog zuiver intuïtie; haar moed in de verdediging van haar onschuld is nog louter aangeboren fierheid. De zedeleeraar wil ons somtijds wel doen gelooven in het gewicht van de godsdienstige voorschriften, Pamela door ouders en meesters ingeprent; maar de kunstenaar behoudt de overhand en redt Pamela uit alle ‘beredeneerde deugdzaamheid’. Pamela is gevoelsmensch in haar deugd gelijk in haar liefde en wint het

daarom verre in natuurlijkheid en menschelijkheid, zoowel als in eenheid van karakter, van Clarissa Harlowe. Toch verraadt ook hier Richardson zijn onmacht om hartstocht en deugd te vereenigen: zoodanig overheerscht Pamela's strijd voor haar reinheid, haar liefde voor Mr. B., dat wij van die liefde vóór den even onverwachten als gunstigen ommekeer in Mr. B.'s bedoelingen, niets bemerken. Eerst daarna doet zich deze gehoorzame aandoening gelden en blijkt dan werkelijk diep en alvervullend.

In *Clarissa Harlowe* wil de moralist hooger streven: Clarissa zal het voorbeeld zijn van de ware zedelijke heldin, wier deugd zich volkomen bewust is geworden, wier vroomheid niet ligt in eenvoud des harten, maar, zedelijk-opbouwend, de rampen van dit leven ten grondslag zal nemen in een streven naar hooger volmaking.

Maar deze Clarisse, die in staat wordt geacht, zich uit de diepste vernedering op te heffen tot de reine hoogten van vroomheid en deugd, is een vrouw, wier flauwe aandoeningen haar nooit de voorzichtigheid uit het oog doen verliezen, die nooit de ‘punctilio’ vergeet, die een jong meisje betaamt en in deze ‘punctilio’ verstrikt raakt, bijna evenzeer als in de listen van Lovelace. Zij kent geen andere dan plichtmatige genegenheden, haar ‘redelijkheid’ is zelfs schichtig voor de warmte van Miss Howe's edelmoedige vriendschap; geen wonder dus, dat begrip voor een hartstocht als die van Lovelace haar geheel ontbreekt, dat zij iedere intuïtie mist om de goede en kwade roerselen daarin te onderscheiden en ertegenover slechts de koelheid van niet-begrijpen, de hardheid van onvoorwaardelijk veroordeelen kan plaatsen, die er zooveel toe bijdragen Lovelace tot het uiterste te drijven. Richardson's realisme dwingt hem soms, half zijns ondanks, tot de erkenning dat deze ‘deugd’, waarin conventie en angstvalligheid zoo sterk meetellen, met Clarissa's vijanden samenspant tot haar ongeluk; de zedemeester in hem bewondert en verdedigt deze koelheid en voorzichtigheid in zijn heldin, tegen beter weten van den kunstenaar.

Het spreekt vanzelf dat de gevoelens van aantrekking, die Clarissa in den beginne voor Lovelace ondervindt, maar weifelend en zwakjes zijn; haar aandoening is dadelijk overstemd door afkeurende ‘redelijke’ overwegingen omtrent

Lovelace's geringere zoo goed als grootere afdwalingen van het rechte pad. Niets heeft zij van de vrouw die liefheeft en dus het beste denkt; kleine achterdocht, angstig wantrouwen en een pedante ijver in het berispen vertoonen zich voortdurend in haar omgang met Lovelace, ook vóór zijn gedrag tegenover haar daartoe aanleiding geeft. Dit is geen liefde die hoog had kunnen opbloeien, indien zij niet door de listen en gemeenheden van een verfoeilijken bedrieger was verstikt, al doet Richardson, wellicht terwille van zijn lezers, die van de kille angstvalligheid der heldin niet gediend bleken, Clarissa tenslotte verzuchten: ‘I could have loved him’. Zulk een liefde past trouwens niet in het kader der ‘beredeneerde deugd’: Clarissa is, gelijk de auteur in zijn narede uiteenzet, in het begin niet ‘in love’ maar ‘in liking only’ en deze placide aandoening die, langs den gewonen weg van verloving en huwelijk, had kunnen aangroeien tot een dieper genegenheid van de vrouw voor haar echtgenoot, is het eenige liefdegevoel dat Richardson aan zijn deugdheldin zou kunnen toestaan.

Het is de bedreiging van haar onschuld die Clarissa, wier deugd tot nu toe meer een hindernis dan een hulp bleek in haar moeilijkheden, uit haar strakheid en gebrek aan daadkracht opheft tot werkelijke aandoening en doortastendheid.

Lovelace's eerste aanslag ontmoet een tegenstand, zoo fier en tegelijk zoo vurig afgesmeekt, dat hij, overweldigd door de kracht van een reinheid die hij zijns ondanks erkennen moet, zich beschaamd terugtrekt. In haar latere, diepe vernedering, van haar eer beroofd door een gemeene list van haar belager, toont zij een zelfbeheersching, een waardigheid, die Lovelace en zijn trawanten doet afdruipen als geslagen honden.

In dit gedeelte is de schrijver in zijn kracht en zijn realistisch talent geeft een soberheid aan deze tooneelen die ze wáár maakt, ondanks de onwaarschijnlijkheid der uiterlijke intrige.

Maar zelfs hier, waar Richardson's streven als moralist op de gelukkigste wijze door zijn talent wordt gesteund, is hier de zedelijke gedachte diep en oorspronkelijk? Clarissa's wanhopig verweer tegen Lovelace is ‘deugd’, zeker, maar deugd in zijn meest elementairen vorm: de instinctieve afschuw van een vrouw voor de brutale aanranding van den man, wiens hartstocht in haar slechts schrik en afkeer wekt. Het element van zelfstrijd, dat dieper waarde had kunnen geven aan

Clarissa's verzet, dat haar werkelijk tot een tragische heldin zou hebben gemaakt, is door Richardson's gelijkstelling van deugd en koelheid, uitgesloten.

Gelijk Clarissa een voorbeeld moet zijn van deugd, moet zij het zijn van godsvrucht: zich door de kracht van haar vroomheid verheffend boven alle smart en vernedering, gelijk boven alle hoop en verlangen in dit leven, zal zij den dood tegemoet zien in verheven kalmte, vergevend al wie haar misdeden. Vinden we nu, op dit zedelijk hoogtepunt van Richardson's werk, waartoe zijn innigste overtuiging van Christelijk moralist hem heeft opgevoerd, de warmte van persoonlijke aandoening, van diep-godsdienstig leven?

Uiterlijk is er ontroering, is er vroomheid genoeg. Belford, de getrouwe verslaggever van Clarissa's doodsvoorbereiding, en de eenvoudige menschen bij wie Clarissa in de laatste weken een veilig onderdak vindt, wedijveren in tranen en bewondering; de door Clarissa zelve bestelde doodkist, op haar aanwijzing met zinrijke teekens voorzien, en in haar kamer opgesteld; de menigvuldige kerkgangen, volgehouden tot haar krachten haar begeven; haar godvruchtige gesprekken; de nauwgezetheid waarmee zij haar testamentaire schikkingen maakt en ieder van haar vervolgers goeden raad en vergiffenis schenkt; al deze dingen werken mee om een atmosfeer van aandoenlijkheid te scheppen, waarvan voor de tijdgenooten, diepe, echte ontroering uitging.

Waarom dan laat ons dit alles koud? Omdat we daarin geen ziel voelen die leeft en lijdt, omdat deze doodsvoorbereiding te koel-methodisch aandoet, het stervensverlangen der uitgeputte zieke te veel tot vrome verdienste is gemaakt, omdat het effectbejag met de als schrijftafel gebruikte doodkist te grof-sentimenteel, de kerkgangen en godsdienstige gesprekken te conventioneel, de posthume brieven te koudvermanend zijn, en bovenal: omdat we in de plichtmatige vergeving, door Clarissa aan Lovelace geschonken, geen waarheid voelen, omdat haar weigering om den wanhopigen zondaar te zien, een angst verraadt voor de verstoring van haar vrome rust, waarin meer egoïsme dan naastenliefde schuilt. Zoo is haar vergeving geheel uiterlijk, blijft zij, ondanks haar herhaalde betuigingen van het tegendeel, tot het einde vol haat en afschuw. Heel begrijpelijk, heel menschelijk

is deze houding; Lovelace's gemeene intriges, de lagen en listen, waardoor hij haar tot zijn slachtoffer heeft gemaakt rechtvaardigen den hevigsten afschuw. Doch Richardson's bedoeling is anders; hij wil ons doen gelooven in Clarissa's vergeving als uiting van bijna engelachtige deugd in zijn heldin; de conventionaliteit echter van zijn Christendom brengt hem niet verder dan tot schijn van vergevende woorden; hij bespeurt zelfs niet dat er meer noodig zou zijn om Clarissa tot de heilige te maken, die zij, minder *mensch* dan *exemple,* volgens zijn plan zijn moet. Gelijk de zedemeester te kort schiet in fijnheid en oorspronkelijkheid van deugdbegrip, zoo schiet hij te kort in innigheid en diepte van persoonlijke vroomheid. Hij had aan de ‘beredeneerde deugd’ van zijn heldin haar menschelijkheid geofferd; thans mist zij in haar godsvrucht die diepte van naastenliefde, die, boven eigen smarten uit, medelijden kan voelen voor den beleediger, hem het slachtoffer weet van eigen boosheid. ‘J'en suis bien faché’, zegt Taine aan het slot van zijn ontleding van Richardson's deugdheldin, ‘mais j'ajoute bien bas, tout bas, que la sublime Clarisse est un petit esprit; sa vertu ressemble à la piété des dévotes, littérale et scrupuleuse’ ...

De mislukking van Richardson's ‘villains’ is te wijten aan dezelfde eenzijdigheid en conventionaliteit als zedeleeraar, die zoo noodlottig werkt op zijn karakteristiek van Clarissa. Ook hier uitstekende detailontleding van den realist, maar geen levende schepping; het zedelijk beginsel waarop de persoonsuitbeelding berust is van buiten aangebracht, de karakterontwikkeling volgt niet de eigen innerlijke consequentie, maar wordt verwrongen naar de eischen, door den zedemeester gesteld. Mr. B., Pamela's belager, is een bruut, met de handtastelijkheden van een polderjongen; woedend over Pamela's weerstand misbruikt hij zijn adeltrots om zijn dienstbode, die in de verdediging van haar onschuld durft toonen mensch te zijn, te hoonen en te beleedigen. Voorts onderschept hij haar brieven, en belastert hij haar bij haar familie, kortom, hij voegt bij zijn overige beminnelijke eigenschappen nog die van koelbloedige intrigant en bedrieger. Een volledige ‘villain’ dus, echter tot dusver aannemelijk in zijn melodramatisch getinte gemeenheid.

Maar wat moeten we van Richardson's realisme in ziels-

ontleding denken als deze bruut, wreedaard en leugenaar zich, door Pamela's deugdzame weerstand overwonnen, plotseling ontpopt als de fijngevoeligste, oprechtste, zachtzinnigste aller minnaars, als de ideaal-echtgenoot, die met eerbiedige liefde de schuwe kuischheid van zijn jonge vrouw ontziet, wiens tact en leiding Pamela de entrée in de groote wereld vergemakkelijken, wiens gezag over haar zich vestigt op de diepere kennis van menschen en toestanden, door beschouwing en nadenken verworven?

Richardson erkent maar één soort hartstocht buiten het huwelijk: de brutaal-zinnelijke, door geweld, of zoo dit niet lukt, door intriges en gemeene listen tot zijn doel strevend; bedrog is de atmosfeer waarin zulk een hartstocht gedijt. Deze opvatting is toereikend, zoolang de ‘villain’ ‘villain’ blijft; zij blijkt echter geheel onvoldoende in geval van een ommekeer als die van Mr. B. Dat voor den adellijken heer en meester een huwelijk met het mooie kameniertje vooreerst ondenkbaar is, dat zijn adeltrots botst tegen haar zachte onverzettelijkheid en zich wreekt met beleedigingen, is uitstekend gezien; doch een hartstocht die groeien kan tot fijngevoelige, eerbiedige liefde moet ook in haar dwalingen eenige sporen van edelmoedigheid vertoonen en past niet in het kader van gemeene lichtmisserij. Het merkwaardigste is, dat deze psychologische onwaarheid zoowel den zedeleeraar als den realist parten speelt; zijns ondanks heeft Richardson in Mr. B.'s ommekeer een welsprekend pleidooi geleverd voor de stelling, dat de bekeerde lichtmis den besten echtgenoot maakt. Te enghartig om iets goeds te erkennen in een liefde, niet behoorlijk gesanctionneerd, heeft de moralist deze klip slechts vermeden om op een veel gevaarlijkere te stranden.

Aan de verspreiding van zulk een bedenkelijke zedeleer zal Richardson zich niet ten tweeden male schuldig maken: de onbekeerbaarheid van Lovelace zal een tegengif leveren voor deze averechte moraal.

Lovelace is een meer uitgewerkte en in het kwaad nog verder afgedwaalde Mr. B. vóór diens metamorphose.

Hartstochtelijk, trotsch, wraakzuchtig, echter met een mogelijkheid in zich tot edelmoedige aandoeningen; onbeheerscht en niemand of niets ontziend; uiterlijk zeer aantrekkelijk, en door een oppervlakkige oprechtheid en beminne-

lijkheid, verbonden met een levendigen geest, geliefd in gezelschap en bij zijn vrienden, die hij door zijn schitterende positie, zijn verfijnde, elegante lichtzinnigheid, zijn durf en zijn wilskracht aan zich hecht en tot zijn werktuigen maakt; in dit alles is Lovelace het type van den lichtmis-charmeur, en deze karakteristiek mist in zijn samengesteldheid noch waarheid noch diepte. De realist in Richardson heeft de fout van een te eenzijdig-ongunstige teekening van den ‘villain’ gezien en dit is de opzet van Lovelace's persoonlijkheid ten goede gekomen.

Maar nu de ontwikkeling. Gelijk in Mr. B. is in Lovelace de lichtmis gekoppeld aan den bedrieger en intrigant en, in verband met het uiterste geval door Richardson gesteld, wordt deze zijde van Lovelace's karakter opgedreven tot in het onwaarschijnlijke. Dit is geen intrigenlust meer, dit is intrigenmanie; geen bedrog, geen laagheid, geen valschheid is hem te gemeen om deze manie bot te vieren. Het is de wilskracht, het zijn de geestesgaven van een veldheer en een staatsman, die Lovelace vergooit aan zijn liefdesintriges, en gelijk deze heeft hij een leger van volmaakt gedrilde dienaren tot zijn beschikking die, zonder uitzondering uitstekende comedianten, hun rollen, op Clarissa's verderf gericht, met bedriegelijke natuurlijkheid spelen. De auteur voelt zich een meester in het ontrafelen van dit warnet van bedriegerijen, hij verstrikt er zijn rampzalige heldin in met een meedogenloos werkende langzaamheid, die den schijn heeft van een onvermijdelijk noodlot. Maar er is een innerlijke holheid in deze fataliteit: waarschijnlijkheid van karakter, zoowel als van omstandigheden zijn op de vlucht. De sfeer van den zedelijken karakterroman heeft plaats gemaakt voor die van den avonturenroman; het beginsel van den zedemeester, dat alle bedrog mogelijk is voor den ondeugenden minnaar, heeft de fantasie van den romanticus gegrepen en hem met zijn voorstelling, met de uitbeelding van Lovelace in de eerste plaats, buiten alle werkelijkheid gebracht.

Past de beheerscht-wreede koelbloedigheid, waarmee Lovelace zijn intriges ten einde spint, al zeer slecht bij zijn onstuimigen, hartstochtelijken aanleg, nog bedenkelijker wordt de karaktereenheid en waarheid van dezen aartslichtmis en -bedrieger wanneer wij te hooren krijgen dat zijn liefde

voor Clarissa geheel iets anders is dan vroegere, door zinnelijken lust of ijdelheid beheerschte avonturen. Van den aanvang af bewondert Lovelace Clarissa om haar deugd, zoowel als om haar schoonheid en hij komt van de eerste al dieper onder den indruk. Hij weet dat deze liefde een liefde voor het leven is; haar reinheid imponeert hem zóó, dat ze hem wekenlang in toom houdt; hij kan meermalen zijn ontroering niet verbergen, wanneer haar een klacht over haar verlatenheid ontsnapt. Houdt daarbij in het oog dat Lovelace volstrekt niet verstoken is van, min of meer sentimenteele, edelmoedigheid, en niet als oorspronkelijk verdorven wordt voorgesteld, maar door het bedrog van een coquette tot zijn losbandigheid is gebracht, en het wordt geheel onbegrijpelijk hoe een haat, die telkens moet worden opgewarmd door de lectuur van Clarissa's en Miss Howe's onderschepte briefwisseling en door de meest gezochte argumenten uit het wetboek der lichtmisserij, meer gezag op hem kan oefenen dan de diepste aandoeningen van het oogenblik.

Doch de realist, die in den opzet van Lovelace's karakter ook de mogelijkheden ten goede had gelegd en die tracht ze zuiver tot ontwikkeling te brengen, ziet zich gedurig gedwarsboomd door den zedeleeraar. Betuigingen van berouw, van eerbied voor Clarissa zijn in Lovelace's brieven legio; zij waren ook den moralist onontbeerlijk ten bewijze van Clarissa's verheven deugd; de consequentie dat deze betuigingen omgekeerd een uitwerking ten goede moeten hebben op den man die ze uitspreekt, *en die meent wat hij zegt,* wordt verwaarloosd terwille van het vooropgestelde plan den lichtmis van alle bekeering uit te sluiten. Het kost werkelijk Richardson den schrijver ongelooflijke moeite, Lovelace zoo slecht te houden als hij volgens Richardson den moralist zijn moet en zijn doel bereikt hij evenmin als bij zijn voorstelling van Mr. B.

Het baat niet, al weet hij op enkele hoogtepunten detailstudie te geven van diepe werkelijkheid en dramatische kracht, gelijk in de uitbeelding van Lovelace's wanhoop, als hij Clarissa voor hem verloren weet, en stervende door zijn schuld; wanhoop die slechts onvruchtbare wroeging is, even onbeheerscht, even halsstarrig, even egoïst als zijn hartstocht. Geen ommekeer is mogelijk, zegt Richardson's gods-

dienstige overtuiging, zonder ‘the grace of God’ en dit zichzelf vergeten, zichzelf overwinnen in berouw is het inderdaad wat aan Lovelace's hartstochtelijk zelfverwijt ontbreekt. Maar tot dit einde heeft de schrijver ons niet noodzakelijk opgeleid, hij heeft opzettelijk Lovelace's goede kansen, in den aanvang zooveel gunstiger dan die van Mr. B., verwaarloosd; de oppervlakkige zedeleeraar heeft niet kunnen erkennen dat in zoo diep-menschelijke aandoeningen als waardoor Lovelace zich heenworstelt, de goddelijke genade zich zoo goed toonen kan als in de schuldelooze beproevingen van een Clarissa.

Zoo is Richardson als zielsontleder en als zedeleeraar in de schildering zijner ‘villains’ te kort geschoten evenzeer als in de karakteristiek van zijn heldinnen en om dezelfde reden: zijn conventioneel puritanisme, het menschelijke wantrouwend, heeft zijn zielkundig inzicht verzwakt en vertroebeld, een zuivere karakterontwikkeling verhinderd, en hem als zedeleeraar belet door te dringen tot de levende kern der moreele begrippen, waarop hij de zielsconflicten in zijn werk had gebouwd.

Er was een terrein waar de strekking van het werk zich minder sterk deed gelden en waarop Richardson als realist de handen dus vrijer had, dan bij de schildering van zijn hoofdpersonen: bij de schepping van die karakters die, een tegenstelling vormend met zijn helden en heldinnen, op het peil der gewone werkelijkheid bleven. Wanneer zijn volle aandacht op zulk een karakter valt, stelt zijn gave van waarneming, van detailontleding hem in staat tot een zoo fijne en rake teekening als die van Miss Howe en Charlotte Grandison, figuren, zóó naar het leven geschetst en veel meer dan zijn helden en heldinnen tot eenheid gegroeid. Levende karakters zijn dit, maar toch ook karakters in stilstand, niet in ontwikkeling. Het eenzijdig-objectieve van Richardson's talent wreekt zich ook hier; het waargenomene zuiver weergeven kan hij; het innerlijk dóórleven, het bezielen, zoodat het fijngeteekende portret, een levend wezen wordt, van binnen uit groeiend en zich ontwikkelend, dat gaat boven zijn macht. Dit is, zoo men wil, meer een beperktheid dan een fout, de karakteristiek is opzichzelf uitstekend; echter kunnen door deze beperktheid ook Richardson's meest levende schep-

pingen niet voldoen aan den hoogeren eisch van den psychologischen roman: het geven van een zieleproces in ontwikkeling.

Eigenaardig is dat zelfs hier, waar de strekking de karakterteekening op zichzelf zoo vrij liet, de moralist de eenige gelegenheid tot een dergelijke ontwikkeling in het werk gegeven, hielp afsluiten door zijn benepen en hard oordeel over mensch en maatschappij.

Richardson is als praktisch zedemeester, als bestrijder van ondeugd en losbandigheid, propagandist voor het huwelijk, maar hij is geen pleitredenaar met overtuiging. De werkelijk goede onder de jongemeisjes, zoo meent hij, zijn te goed voor het huwelijk; hij beveelt het haar echter uit praktische overwegingen aan, als toevluchtsoord tegen de aanslagen der losbandigheid. Maar zoo het huwelijk dus zijn maatschappelijk nut heeft, persoonlijk laat hij haar den ongehuwden staat verkiezen en blijft voor haar het huwelijk niet veel meer dan een noodzakelijk kwaad achten. Aldus laat de schrijver zoowel Miss Howe als Clarissa redeneeren en hij geeft de eerste als eenigen ernstigen huwelijkspretendent den goedigen sukkel Hickman, dien zij plaagt en kwelt zoo hard zij kan, dien zij tenslotte huwt, meer uit eerbied voor Clarissa's laatsten wensch, dan uit persoonlijke voorkeur. Nog daargelaten dat het wel een zeer povere aanbeveling voor het huwelijk is om het aldus als pis-aller voor te stellen, snijdt de schrijver zich hiermee de kans af om Anne Howe, die als levendig, verstandig, voortvarend jong ding, dat in haar vriendschap voor Clarissa toonde hoe trouw ze kon liefhebben, zooveel mogelijkheden voor verdere ontwikkeling bood, tot meer rijpheid en diepte van persoonlijkheid te brengen. Charlotte Grandison, op dergelijke wijze door den onbeduidenden Lord G. geflankeerd, heeft al een even slechte kans. De grond van Richardson's gelijkstelling van ‘goede mannen’ met sukkels en domooren, is weer diezelfde eenzijdigheid in zijn opvatting van het hartstochtelijke die op de voorstelling van zijn helden en heldinnen zoo noodlottig werkte. Zijn realisme zag in de maatschappij om hem heen genoeg wat zijn gelijkstelling van het hartstochtelijke en het kwade kon bevestigen; doch hij vermoedt niet dat deze waarheid slechts een halve waarheid is en dat hij door zich aan deze halve waar-

heid te houden, in het opbouwend deel van zijn werk moet vastloopen. Hier was een idealisme noodig, overtuigd dat dezelfde levenskracht zich evenzeer ten goede als ten kwade kon keeren, een dieper inzicht, begrijpend, dat het negatiefgoede geen tegenbeeld vormt met het positief-kwade en dat het positief-goede zonder een bewogen zieleleven, dat verzoeking en strijd kent, niet te bereiken is.

Wie zich voorneemt de hoogheid van het huwelijk te verdedigen tegen losbandigheid en laaghartig bedrog, en als ideale echtgenooten de keus laat tusschen een bekeerden lichtmis (Mr. B. in *Pamela),* twee onbeduidende goedzakken (Mr. Hickman en Lord G.) en een 'deugdheld' (Charles Grandison), over wien Aagje Deken eens opmerkte, dat zij, indien (zij) nog eens zin in trouwen kreeg, het wel met een man zou kunnen stellen, die 'wat minder volmaakt' was[1)], kan op het succes van zijn poging niet al te veel staat maken. Was het wonder dat Richardson zich beklaagde over de voorkeur, die vele van zijn lezeressen voor Lovelace lieten blijken?

Tegenover zulk een voorstelling hebben beschouwingen over het ideale huwelijk als 'volmaakte vriendschap' geen gewicht en Richardson toont door een dergelijke uitbeelding zijn tekortkomingen als praktisch moralist, gelijk hij in de deugd en de stervensapotheose van Clarissa en in de onbekeerbaarheid van Lovelace het nauwe en weinig doorleefde van zijn opvattingen in de meer verheven sferen van godsdienst en moraal had verraden.

Zoowel op de litteraire als op de zedekundige waarde werkt dit tekort aan menschelijk meevoelen en meeleven, de grond van Richardson's gebreken als moralist en schrijver, even noodlottig.

Ondanks zijn dramatische kracht en het geniale van zijn detailweergave blijven daardoor zijn scheppingen, op een enkele uitzondering na, psychologisch onzuiver, en bereikt hij zelfs in zijn meest levende figuren nooit meer dan karakterontvouwing, geen karakterontwikkeling.

H.C.M. GHIJSEN.

(Slot volgt).

1) *Brief a.e. Overijsselsche daame* aangeh. bij Moquette *Over de romans v. W. en D.,* p. 134.

In het land van Renan.
(Zomer van 1921.)

II.

De Bretanjers gaan prat op den naam Finistère voor een gedeelte van hun gewest, daar ze dit ‘fin des terres’ niet uitleggen als een aanduiding dat er, als wij wel om te smalen zeggen, geen land meer achter ligt, maar dat het ‘l'élan suprême’ van Frankrijk, van heel Europa is naar het Westen. De bekroning van eens werelddeels wedijver met de zee! Pas waar het Bretagne belieft te eindigen, begint het water. Een zee-land dan ook bij uitnemendheid, daar tegen meer dan vier-vijfde der grenzen van dit Armorique, dit Op-de-zee der Galliërs, de golven beukende breken. Welke wonden in zijn flanken, wat een kartelen van den bodem, een fantastisch kepen en kerven! Een kust aan flarden, met van de wijs brengend wenden en keeren, zoodat men nooit weet hoever men gaan moet; een insnijden en uitsparen, rotsen-gekriel dat een chaos in beeld brengt, een vizioen voor de apokalips: dronken reuzen te water gestapt, stand-houdend onder wanhoops-gebaren, tot allen op eenmaal blijken verzwolgen.

Te Paramé moesten we tijdens de eb tien minuten loopen, eer er sprake kon zijn van de badmantels uitdoen; en 's avonds bij den vloed onder maanlicht deinden en klokten en slokten de golven tot meer dan manshoogte tegen den rotsmuur, waarop het hotel met veranda gebouwd staat. Ook in het heerschen over de rotsen wedijvert de mensch met de zee.

De Mont Saint-Michel, mirakel der vroomheid, is een groot

wonder van incrustatie, waarbij men beurtelings de gevaren beseft van het schachten-graven der mijnwerkers en van wijlen Blondin's roekeloosheid boven den bruisings-donder der Niagara; tevens zoowel aan een peer in een flesch denkt als aan verbluffende in- en uitsnijdselen van yade of ivoor door de oude Chineezen. Alleen reeds om een voller indruk van dit op zomermiddagen tot een kijkspel verworden klooster te krijgen, moet ik nogmaals naar Bretagne. Om niet door de spoorreis verstompt te raken, zal ik het land dan zoo dicht mogelijk naderen over zee, en naar den Mont Saint-Michel zal ik elk reismiddel verkiezen boven den auto-mailcoach der badplaatsen met vier passagiers op elke bank. Ook wil ik op de rots overnachten, minder voor zons-op- en -ondergang, dan om zeker te zijn haar te zien bij vloed. Voor den toerist beteekent de ingewikkeldheid van Bretanje's eb-en-vloed nergens iets zoo beslissends als hier. Want deze tot een gebed in steen gemaakte schuilplaats tegen het zeegeweld boet in van haar schoonheid, haar macht tot ontroeren, wanneer men haar nadert en op haar toeft, terwijl ze rijst als een vreemde barschheid uit de schijnbaar-vreedzaamste vlakte, een prachtig toespitsende bouw op rots te midden eener onoogelijkheid van zelfs onder zonneschijn grauwe verzanding.

En toch schijnt voor den Mont Saint-Michel de toekomst ‘droog-legging’ te zijn. Bretagne heeft, met nog enkele andere, het woord polder van ons overgenomen en tevens den lust om leeg te malen. De baai die naar den Mont heet, gelegen op de grens van Normandië en Bretagne, is van Cancale - gij kent de oesters - tot Granville, 22 K.M. breed en gaat er 23 het land in. Schielijk bedekt de vloed de eindelooze vlakten van grijzige ‘tangue’, slijkerig zand, en dringt de monden in der rivieren; even snel trekt het water weg en laat de slibuitgestrektheid liggen. Het Marais de Dol, met den Mont Dol, die eertijds bij vloed door de golven omspoeld werd, is een voorbeeld van welgeslaagde inpoldering. Sedert 1856 wordt het gedeelte van de baai bij den Mont Saint-Michel door eenzelfden ondernemingsgeest bedreigd. De Compagnie des Polders de l'Ouest heeft er ‘polders’ en ‘pres-salés’, dat kostelijk schapenvleesch-land, gevormd en de reisgids, waar ik deze historische-kennis getrouw uit vertaal, waarschuwt naar me dunkt verstandig: van hoeveel beteekenis de belangen

van den landbouw ook zijn, men moet nu het werk der drooglegging staken, anders zou, wat vroeger Mont Saint-Michel au Péril de la Mer heette, den naam verdienen van Saint-Michel au Péril de la Terre.

De kloosterrots doet denken aan zoo'n Japansch sluitdoosje dat, zelf niet groot, er twee of drie of vier van vorm gelijke blijkt te bevatten. Een kerk in een klooster, het klooster in een rand van huizen, en dit ‘dorp’ van zoowat tweehonderd menschen, met nog een klein boschje gevat in het bolwerk, dat op den granietachtigen heuvel gebouwd is, die een omtrek heeft van 900 M.

Van het spoordijkje over ‘la grève’, waar ook onze coach gestopt heeft, waar iedereen uitstapt, vanwaar zelfs de Keizer, als er hier ooit nog een terugkwam, wel te voet zou moeten gaan, voert een houten bruggetje naar wat deftig de Poort van de Wacht heet, één van de niet minder dan zeven der... sterkte. Er beiden ons geen soldeniers, wel grooms, portiers, gidsen en een suffende heks van een bedelares, die mechanisch de hand uitsteekt en intrekt. Zooals vanzelf spreekt, gebeurt hier niets onfatsoenlijks, maar de Nederlander die Amsterdam in de betere dagen gekend heeft, denkt toch dadelijk aan de Nes. Want de ‘Grande Rue’ van den Mont is misschien nog een ietsje smaller en juist als vroeger in Amsterdam's plaisante buurt wordt de bezoeker hier door opdringende uitnoodigingen en aanbiedingen overvallen. Begint ook niet ieder met eten en drinken en wie koopt er geen souvenirs, wie haast zich niet prentkaarten vol te krabben?

Eenzelfde levendigheid bij nauwte is er beneden in Saint-Malo. Let u op het voorzetsel? Te Saint-Malo moet men binnen zijn, eerst dan begint het betere leven, verwonderlijk eigendommelijk. Bij oprechten eerbied voor het vrome werk der bouwers van den Mont Saint-Michel en voor een strengen kloosterbouw, die met den naam van één gedeelte, dat la Merveille heet, wordt gekenschetst; forscher trof mij Saint-Malo, niet geduldig geknutseld maar sterk gebouwd, op rots ingeschroefd tot rotskrachtige woonsteê. Hier werd rots tot fellevend gebruik. Alles ontstond uit steen van den bodem.

Wanneer wij Nederlanders, die te Paramé ‘buiten’ zijn, een andere wandeling willen doen dan met rots-geklauter het

strand langs, weten we lieflijke plekken veraf, maar hoe daar prettig te kuieren op altijd harde wegen of paden en langs nijdig-ommuurde villa's? De indruk van kalklucht en steenigheid dien we, Esschen voorbij, van Noord-België krijgen, ontrooft of bederft ons ook hier het genoegen.

En kijken we den kant uit van Saint-Malo, ach, wat is dat dan poenig en leelijk! Mijn raadsman van straks, Hachette's reisgids, vermocht een ‘magnifique ensemble balnéaire’ te ontdekken, waarvan Paramé dan de rechtervleugel zou zijn. Maar de vreemdeling die na lànge reis uit Parijs aankomt in het uiterste links en, door verdere onvoldoende verkeersmiddelen slecht geholpen, in deze uitgestrektheid den weg zoekt, ziet een van de opzichzelf merkwaardigste stadjes heilloos aan een omgeving verbonden, eenerzijds van slordige fabrieks- en scheepvaart-herrie, en aan den anderen kant van allen stijl, alle karakter missend rijkdoms-vertoon.

Steen als schoonheid toont Saint-Malo zelf, dit is een stad en een stad is steen. Een ‘stad’ is een ‘standplaats’ en zoo Saint-Malo. Gebouwd aan de fiere monding der Rance, ook op een eiland van graniet, havenstad en ‘place de guerre’ - beide nu al hoevele eeuwen -, is Saint-Malo tijdens de invallen der Normandiërs als een vluchtheuvel voor de bewoners der Gallo-Romeinsche stad Aleth begonnen, waar de monnik Malo reeds een klooster gesticht had. Door het vele getwist om de heerschappij, is de rotsige sterkte staâg versterkt. Wel begon al in de dertiende eeuw de engte van het verblijf reeders en kooplieden en zelfs de geestelijkheid te drukken; men waagde het bouwen van pakhuizen en woningen aan de andere zij van het water, op dezelfde onbeveiligde plek, vanwaar bewoners in vroeger tijd naar de rots waren overgevlucht. Wel bleef er veel weelde binnen de stad. De rijkdom ontstond voornamelijk na de ontdekking van Amerika; in 1533 begonnen regelmatige - nog steeds aangehouden - betrekkingen met Canada.

Onder de 19de-eeuwsche spits der van meer dan één eeuw de stijlen toonende Sint-Vincentius-kathedraal, rijzen boven het alles ompersende bolwerk thans nog huizen uit als paleizen, achttiend-eeuwsche reeders-woningen, lichtgrijs achter den donkerder vestingmuur, met hooge leiblauwe daken en breede, uit steenblokken over de zware bekappingen heengebouwde

schoorsteenen. Het is een symfonie van grijs, wanneer men op het plein buiten de dubbele, met wapenborden en het Bretonsche ‘Semper fidelis’ getooide Sint-Vincentius-poort, die gevels achter den walmuur aanschouwt.

Door de poort komt men op het plein dat naar Saint Malo's beroemdsten zoon Chateaubriand heet (in een hotel is de kamer te zien waar hij werd geboren); en daar, als hoeksteen van het bolwerk, is het op ouderen sterkte-bouw gezette - nu tot kazerne dienende - kasteel van hertog Frans II van Bretagne en van zijn dochter de koningin Anne, die tegen den onafhankelijkheidszin van prelaten en burgers zich met twee nieuwe torens verzette, waarvan de eene nog heet Quiquengrogne, naardien zij er op beitelen deed: ‘Qui qu'en grogne, ainsi sera, c'est mon bon plaisir’...

't Is oud en nu kleinsteedsch, maar krachtig. En zoo is ook het volksleven, krachtig, dat men op korten afstand zien kan, in de vischstraat en op de vischmarkt. Hier wordt visch verkocht en gegeten! Wie een sterke maag en nóóit last van zijn neus heeft, kan heel den dag hier verrukkelijk spijzen. 't Begint al in den vroegen voormiddag, onder anderen met boeren. Stel u een pleintje voor met in het midden een kleine rotonde en een straat, zoo nauw als steegjes achter Amsterdam's Jodenbreêstraat. Maar in dit steegje woont de weelde. De vischwinkels zijn ook restaurants, waar men fijn eten kan ‘aan straat’, wat zeggen wil in de benauwenis der oude, dikwijls hooge huizen: een nauwte, waar dag en nacht visch is te ruiken, visch leeft en lijdt, visch neerligt en stuiptrekt en allerafgrijselijkst gekerfd wordt. De oesters uit het naburig Cancale worden hier opgeslurpt in zulke hoeveelheden, dat in een hoek naast een der eethuizen een barrikade ligt van schelpen. Alle visch is hier te krijg en alle gedierten, daarmede verorberd, van de geringste alikruiken tot de prachtigste monsters van zeekreeften toe, die ge in het aanhoudend gedrang van menschen vóór de lage uitstallingen der enge straat soms plotseling de ruimte ziet nemen tusschen minder doortastende kameraden uit en de graaiende vingers bedreigen van een huismoeder die niet oplet.

Hoe gezond men kan blijven in zoo'n atmosfeer, hoe nijver men handel kan drijven in straten die alle nauw zijn en vrij sterk stijgen, en hoe er in deze gedrongenheid plaats rest voor

hoekjes, verbijsterend schoon, het zijn de blijken van het karakter, dat deze omgordelde rotsstad heeft.

En nu, ten slotte, die gordel zelf. Bretagne is rijk aan bouwwerken, door den staat als geschiedkundige monumenten geboekt. Ook deze vestingmuur staat op de lijst. Er is aan gebouwd in verschillende tijden, in de 14e en nog in de 18e eeuw. Men kan er over wandelen. Hachette schonk het uitzicht een sterretje. Inderdaad wéét men niet, waar te kijken! De golfslag van den Oceaan werpt zich over dien van het Kanaal en deze dubbele vloed kan stijgen tot 15 M. boven eb. Juist vóór Quiquengrogne lacht en kleurt eenige uren lang het badleven, en aan een anderen hoek van den muur ziet men den pronk van het dure Dinard. Zeilbootjes als behaagzieke vogels spelen over de blauwe vlakte. Noordwestelijk liggen twee eilandjes, die door verbastering van den naam Grand- en Petit-Bey heeten, wat Bé moet zijn en ‘graf’ beteekent, daar de druiden er hunne dooden begroeven. Hier is het graf van Chateaubriand en de ruïne van een fort. Een ander eiland torst nog een vesting. Van verre lijkt ook die een ruïne. Deze eilandjes zijn zelf als ruïnes. Ze staan daar in zee, gelijk vervallen burchten op bergen. Doch dank zij hun zee-aspect zijn zij veel meer. De juistheid van Hachette's sterretje wordt dan ook bevestigd door ieder mensch en ieder kind uit Saint-Malo. Van de ‘remparts’ blijft niemand weg. Misschien is het leven in deze stad alleen mogelijk, dank zij de versche lucht met wat trappenklimmen hierboven te halen.

Doch de walmuur heeft waarde, niet slechts voor het lichaam! Ik heb, wat die muur voor Saint-Malo beteekent, beseft door de heugenis uit mijn kindsheid van het uitkijken in een veel stiller stadje over... slechts de Zuiderzee. Aan de ‘Brug’ en buiten de Vischpoort stonden mannen, meisjes, jongens, elken morgen en elken avond. Des Zondags uren achtereen. Alleen de kleine kinderen speelden. In alle anderen, geen beweging dan bij het komen en het gaan. Een koe loopt tot het hek van de wei, wanneer ze deze vindt gesloten, en blijft er vóór staan, gaat niet terug. Zóo is mij spottend uitgelegd. Die koe wil kauwen, doch deze menschen - zoo een aantal hunner al kwamen speuren naar mogelijke verschijnselen van hun bedrijf, de oudere mannen, de meisjes vooral - wat dreef er hen, zoo het niet de drang was om uit

te kijken over de ruimte, als dalbewoners op den berg?

***

De zee verveelt niet en maakt rustig. Zij wekt verlangens, die zij bevredigt door het beeld dat zij van de oneindigheid toont. Op het land wordt men altijd dingen gewaar, al is het een enkele boom of een schaap. De zee doet heenschouwen langs de dingen, men let op geen schip, want men tuurt in de ruimte. De zee, de lucht en dan de mensch, wiens gemoed bij het staren een zeebad ontvangt.

Renan zag als kind ‘de zee’ te Tréguier, al ligt die heuvelstad op een afstand. Twee riviertjes stroomen er samen en vormen er een schoonen riviermond, die statig aanzwelt met den vloed, waarover de blik de verten ingaat. Hoog rijst boven der huizen amphitheater de spits der oude kathedraal, een der mooiste gothische van Bretagne, waarachter... de straat, nu ‘Ernest Renan’, de straat waarin hij is geboren. Die verdooping en wellicht meer nog het standbeeld, op het plein dat ook naar hem is genoemd, zijn de oorzaak geweest van een ‘Calvaire Expiatoire’, het eerste (en niet mooie) ding, dat de reiziger, na aankomst per trein, aanschouwt.

Zoowel over de vele breede riviermonden - van meestal onaanzienlijke stroomen, gelijk te Tréguier - als over inhammen der zee, gelijk er een prachtige is te Rothéneuf, boven Paramé, aanschouwt men verbluffende kleur-effecten, zeer sterk en van beperkten duur. Ook die verrassingen doen droomen! Uit de hoogte van het stoffig-steenige dorpje Rothéneuf ziet men plotseling neer op fluweelige diepte, turkooizen water, door bosch omkranst; een ‘meer’, blauwgroen, zacht, rimpelloos; fraai-grillig rondend langs geboomten met huisjes en rots aan den overkant, roodachtig, brons, tot geringe hoogte, met dennen links en rechts een golving van onder azuur sterk-goudgeel graan. Hier heb ik vele uren gelegen en het water veranderen zien, want wat een meer lijkt is een baai en wordt bij eb een slibberig vlak. Was dat turkoois slechts romantiek en realiteit het rimpelig zand, dat daar te parelen lag of het zweette? Ik las er in de *Souvenirs,* 'k genoot van *Le Broyeur de Lin,* zelfs maakte ik daar een tooneelspel uit... als vroegere ongeschreven gebleven.

In Duitschland zal nu menigeen die vertelling met smart begrijpen. Doch ook over Frankrijk viel weer de verarming; en zoowel buiten het protsige Paramé, bijvoorbeeld dicht bij Rothéneuf, als in andere Bretonsche landelijkheid, zag ik het volslagen verval, dat Renan ironisch-gevoelig teekent in die van zijn moeder vernomen vertelling.

In het gasthuis van Tréguier, waar de ziekte, de ouderdom en de armoe onder dak gebracht werden, had hij als schooljongen een melankolieke, halfwijze juffer van tegen de vijftig jaar gezien. Hare geschiedenis heet naar heur vader, een edelman uit de buurt van het stadje.

Hij was een groote sterke grijsaard, ‘historisch’ gekleed en met lange lokken, die een kam in bedwang moest houden; slechts 's Zondags, om het sacrament, trok hij de kam weg en liet het haar vallen. Vóór ieder ander ging hij te communie, na handschoenen die tot den elleboog reikten, bij het koor op een kredenstafeltje te hebben gelegd, dat daar voor hem werd neergezet. Zijn landgoed, zijn ommuurde hofsteê, heette Kermelle: het gaf sedert lang geen voorrechten meer. En hij...

> Kermelle était dans un grand embarras. Sa qualité de noble lui défendait de travailler aux champs; il se tenait renfermé chez lui tout le jour, et s'occupait à huis clos à une besogne qui n'exigeait pas le plein air. Quand le lin a roui, on lui fait subir une sorte de décortication qui ne laisse subsister que la fibre textile. Ce fut le travail auquel le pauvre Kermelle crut pouvoir se livrer sans déroger. Personne ne le voyait, l'honneur était sauf; mais tout le monde le savait et il fut bientôt connu dans le pays sous le nom de broyeur de lin.

Doch bovendien was deze levende aartsvader een wonderdokter voor de streek. Hoofd van zijn geslacht, beschikte hij over de kracht van zijn bloed: dies vermocht hij veel met zijn speeksel en door verzwakten aan te raken. De menschen kwamen tot van twintig mijlen in den omtrek, overtuigd dat voor zulke genezingen ‘il fallait un nombre énorme de quartiers de noblesse’. Ook hijzelf geloofde eraan! Bracht men hem een kind dat maar niet wou leeren loopen, hij bevochtigde een vinger met speeksel en streek daarmede over de heupjes, ernstiglijk en plechtiglijk. Geld nam hij niet aan, doch wel geschenken in natura. ‘Les nobles des villes se moquaient de lui, mais bien à tort: il connaissait de pays, il en était l'âme et l'incarnation’.

Toch volgde hij de edelen van Tréguier, die met de Revolutie overstaken naar Jersey. Toen hij als een van de eersten terugkeerde, bleek niemand aan zijn hofstee te hebben geraakt. Bij de uitbetaling van indemniteiten weigerde hij: daar hij vroeger niets had bezeten, kon hij ook niets verloren hebben.

Op Jersey was zijn vrouw gestorven; hij keerde terug met zijn eenig kind, een mooi, groot meisje. Hoe nu voor haar een man te vinden? De edelen uit het kleine Tréguier wilden van zoo'n onvoordeelig huwelijk niet weten en de adellijke beginselen verboden den vader, haar uit te huwen aan een boer.

Toen verliefde zij op den vicaris. Ik schrijf dit neer in ruwe kortheid. Het wordt in het verhaal dat Renan van zijn moeder kreeg - doch dat hij òns doet - met kiesche omstandigheid meegedeeld. Aangezien de jonge geestelijke de eenige in de parochie was, nam hij ook het meisje de biecht af, doch van hare liefde beleed zij nooit iets. Daar hij in niets veranderde, altijd koel beleefd jegens haar en enkel vol eerbied voor haren vader, wist ze niet waar heur gevoel te bergen en verloor er het verstand bij. Hij had waarschijnlijk niets gemerkt. Ze wou voor hem leven en voor hem doen en verzon er op zijne Martha te worden.

> Elle restait des après-midi entiers immobile, assise en sa chaise, attachée à cette idée fixe. Elle le voyait, s'imaginait être avec lui, l'entourant de soins, gouvernant sa maison, baisant le bas de sa robe. Elle repoussait ces rêves insensés; mais, après s'y être livrée des heures, elle était pâle, à demi morte. Elle n'existait plus pour ceux qui l'entouraient. Son père aurait dû le voir; mais que pouvait le simple vieillard contre un mal dont son âme honnête ne pouvait même concevoir la pensée?

Dit duurde zoo wel een jaar lang voort. De priester zag waarschijnlijk ook niets, priesters leven in vastbesloten nietzien, en deze bewonderenswaardige kuischheid kon slechts de verbeelding branden van 't arme kind dat hem aanbad. Haar liefde werd zuivere exaltatie en hierin vond zij betrekkelijk rust. Nu zocht haar verbeelding onschuldig spel: zij meende wel dat ze voor hem mocht werken, doen voor hem al waar hij zelf niet aan dacht, daar het te laag beneden hem was. Den priester kon en mocht ze niets wezen, doch voor zijn huishouding mocht ze wat zijn. ‘La pauvre fille était faite pour l'union conjugale. Sa folie était une sorte de folie ménagère,

un instinct de ménage contrarié'. De dagen bracht zij voortaan door met linnengoed zoomen, linnengoed merken. 't Was alles voor het huis bestemd, waar zij haar leven had willen v o l b r e n g e n , levende aan de voeten van hem. Lakens, handdoeken, wat niet, merkte zij met zijn initialen en dikwijls mengden zich haar letters als van zelf door de zijne heen.

Toen, op een Kerstnacht, na de mis, bleek in de pastorie het tafellinnen gestolen te zijn, waarmee de huishoudster de tafel gedekt had voor een maal met gasten. De pastorie had verlaten gestaan, doordien ook de huishoudster naar de kerk was. Toen de diefstal te grooter ontsteltenis gaf, daar de vicaris de dorpsnotabelen, zijn gasten, onder wie het meisje was met haar vader, niet zonder maal naar huis wilde laten gaan, bood zij tafelgoed aan van Kermelle.

De kostersvrouw werd verdacht van het misdrijf en weldra weggevoerd tusschen gendarmen. Vrouwen huilden, doch zij bleef kalm - en drie dagen later bleek het ook anders; bij toeval vielen de oogen van den vicaris op de merken van het goed dat hem was geleend, zijne letters èn andere... toch gaf hij zich nog niet wel rekenschap, 'tant les bizarres hallucinations d'une pauvre folle étaient impossibles à deviner'. Doch daar kwam de vader binnen, recht en hoog, bleek als de dood... Nu werd het meisje gearresteerd, vrijspraak volgde, máár de vicaris stelde een eisch. In de kerk des Zondagsmorgens, onder het Credo, moest de jonkvrouw van Kermelle de kostersvrouw halen van bij de kerkdeur en aan de hand voeren naar hare plaats, de eereplaats die de vrouw méér verdiende...

Juist in het Fransch is de geschiedenis van 'den armen edelman' dikwijls verteld en op de romantische consequenties der Revolutie voor den opeens onbevoorrechten adel is o.a. de 'Jonkvrouw de la Seiglière' gebouwd, waar Royaards zoo'n pracht van een hoofdrol in vond. Doch een tooneelstuk, fijn en diep als het verhaal der verwording van een tot geluk en geluk-geven geboren, mooi meisje, is, meen ik, op deze stof niet geweven - en 't is óók van onzen tijd!

Tevens is het innig Bretonsch in zijn ernst. 'Je laissai bifurquer mon premier amour', klaagt Renan, besluiteloos en teergevoelig. Maar was hij als kind al geen uitzondering? Diep zit de liefde bij den Bretanjer. 'C'est une volupté intérieure

qui tue'. De Zuiderling doodt zijn mededinger. 'Le sentiment dont nous parlons ne tue que celui qui l'éprouve, et voilà pourquoi la race bretonne est une race facilement chaste; par son imagination vive et fine, elle se crée un monde aérien qui lui suffit'. Dat doet het staren in de zee!

J. DE MEESTER.

(Slot volgt.)

J.D. van der Waals.

Dat Van der Waals een groot man was weet iedereen, want 't zijn maar enkelen wier naam aan een ‘wet’ verbonden is. Als zoodanig was hij van Japan tot Amerika bekend, beroemd en met eerbewijzen overladen. Maar van al die geleerde akademies en genootschappen, welke hem huldigden, heeft bijna geen enkele Van der Waals gezien, noch iets van zijn grootheid als mensch bespeurd. Als op een eiland, leefde hij teruggetrokken en stil met zijn dochters te Amsterdam in de P.C. Hooftstraat, vlak bij het Vondelpark.

Hij was allerminst de afgetrokken geleerde, dien ge nooit ziet, omdat hij op zijn studeerkamer in de boeken verdiept zit, en die, als ge hem ziet, er toch eigenlijk met zijn gedachten niet bij is; neen, er zullen weinig geleerden zooveel in de huiskamer zijn en deelnemen aan het gezin, vol belangstelling in alle gewone, dagelijksche kleinigheden.

Mijn herinneringen gaan niet verder dan een kleine 20 jaar terug; ik heb hem dus niet in den eersten tijd van zijn professoraat gekend, maar kan me niet denken, dat 't toen heel anders geweest is. Zijn huis was geheel van zijn geest doortrokken; de dierbare herinnering aan zijn vroeggestorven vrouw was er steeds levend, niet als een druk, want deze smart was eenvoudig, vroom aanvaard. Hij had pleizier in de kinderen van zijn overburen, die hij zoo graag plaagde; hij leefde mee met den kleinen kring van vrienden, die bij hem aan huis kwamen. Velen begeerde hij niet, aan velen kon hij zich ook niet geven; in zekeren zin was hij moeilijk in den omgang, hij

sprak weinig, en had heel sterk zijn sympathie of antipathie; maar met wien 't ging, voor dien was hij buitengemeen veel.

Hoezeer de wetenschap voor hem gewijde grond was, omdat ze hem iets deed verstaan van de wetten, die in Gods schepping heerschten - het hoogste was zij voor hem niet, andere goederen waren hem meer waard. Als men daarover redeneert, geven de meesten dat wel toe, maar voor geleerden blijft toch altijd het gevaar dreigen van hypertrophie van het verstand, en 't is voor hen wel uiterst moeilijk om wetenschappelijke menschen niet telkens weer bovenal naar de mate van hun geleerdheid te waardeeren. Bij Van der Waals was dit geheel anders. Ik herinner me, dat hij voor een leerling met buitengewonen aanleg geen vinger wilde uitsteken, omdat deze oneerbiedig over zijn vader sprak.

Bovenaan stond in de schatting van Van der Waals het karakter. Hij had in eigen leven ervaren, hoe onafhankelijk van eigen wil de verstandelijke gaven zijn; ootmoedig stond hij tegenover het geniale, dat hij zich bewust was als iets, dat in hem werkte, dat niet zijn eigendom was, waar hij geen macht over had, dat, zooals hij 't zelf eens zei, ‘zoo in me komt’.

Het persoonlijke leven was hem meer dan de wetenschap.

Toen de colleges weer afgeloopen waren en hij buiten bij Ewijkshoeve wandelde, sprak hij daarover: ‘maar ik speel veel liever met mijn kleinkinderen’ en ik zie nog 't verbaasde gezicht van Prof. Kamerlingh Onnes: ‘meent u dat heusch?’ - de ernst en de scherts lagen bij Van der Waals altijd zoo vlak bij elkaar -, maar toen zei hij heel ernstig ‘ja werkelijk’.

Ook hierin sprak sterk zijn individualisme, dat geen theorie voor hem was, maar een levenspraktijk tot in het uiterste toe - zooals hij in alle dingen sterk en kras was tot in uitersten. Juist hier voelde ik steeds in hem zoo zeer het genie, dat alleen staat, dat in nobelen zin geen naaste heeft en daardoor hard en koud kan lijken, maar 't absoluut niet is. Persoonlijkheid was hij; 't was hem niet te doen om voor een ander iets te zijn, d.w.z. daar werkte hij niet aan, in dit opzicht deed hij niets speciaals, doch was zoo veel door zijn krachtige persoonlijkheid. Daarom: sociale plichten voelde hij niet; aan politiek deed hij niet, stemde nooit, behalve, ik

meen, één, keer, waar hij later veel grappen over had; voor kerkelijke gemeenschap voelde hij evenmin.

Daar lag iets geweldig eenzijdigs in zijn grootheid, maar hoe kan nu zoo iemand anders dan eenzijdig zijn en juist daarin groot? Bij oppervlakkige bekendheid of op het uiterlijke afgaand, zou men zeer weinig van dat bijzondere in zijn persoon bespeurd hebben. Een kleine gestalte, maar met kinderlijke, klaar blauwe oogen; uiterst sober, schijnbaar eentonig in zijn levenswijs. 't Was er thuis altijd alles precies 't zelfde en klokslag op tijd, het wandelen, het eten en het naar bed gaan. 't Leek alles even gewoon; veel mengde hij zich niet in het gesprek en toch was hij steeds het middelpunt, terwijl hij daar zat bij den haard. Of ik denk aan de zomers buiten op Ewijkshoeve bij de Bilt. Hij wandelde veel of speelde billard en 's avonds zijn patiënce; nu en dan verdween hij een poosje naar zijn studeerkamer om wat op te teekenen, want ‘'t werkte in hem door’ ook als hij in de huiskamer zat. En hoeveel scherts en dwaasheid was daar, hoe kon hij kinderlijk genieten bij het ophalen van oude herinneringen.

In dien soberen eenvoud, terwijl er schijnbaar zoo niets bijzonders gebeurde, heb ik de geheimzinnige macht van zijn persoonlijkheid gevoeld; ik heb 't steeds als een voorrecht beschouwd met hem in nadere aanraking te mogen komen.

Was 't, dat ik den ootmoed van het genie voelde, dat ik, dwaas genoeg, iets anders verwacht had en nu getroffen werd door dien eenvoud en soberheid, dat ik geboeid was, omdat hij niettegenstaande zijn roem toch zoo gewoon was?

Neen, het was zijn geest, die zonder veel woorden sprak, die kritisch louterend en verheffend werkte, niet door zijn geleerdheid, maar door zijn zuiverheid en onwereldschheid. La Saussaye zei eens ‘ik ken niemand, die zoo onwereldsch is als Van der Waals’. Door jarenlange vriendschap wist hij, waar de macht van Van der Waals' persoonlijkheid lag, en zou er, zoo hij nog geleefd had, ook stellig nu bij het graf van gesproken hebben. Want het was de wensch, dat alleen la Saussaye daar zou spreken, niet over de wetenschap dus, maar over het meerdere, dat Van der Waals gevonden had, en waardoor hij zoo onwereldsch was.

Daardoor was hij zoo onafhankelijk, zoo los van alle conventie, van wat men doet en vindt; was hij zoo eenvoudig,

kinderlijk zichzelf, misschien wat onhandig in de gewone wereldsche dingen, maar ook zoo zuiver in alles.

Niets haatte hij meer dan aanstellerij en onechtheid; persoonlijke waarachtigheid was voor hem alles. Daarom kon hij niet officieel zijn. Iets te doen wat hij niet meende was voor hem een physieke onmogelijkheid. Toen een lid van de Koninklijke Akademie, dat hem antipathiek was, gestorven was en iemand opmerkte of hij als secretaris niet naar de begrafenis moest, zei hij dadelijk: ‘mòet dat? Als dat moet, kan ik geen secretaris meer zijn’. Maar toen Van Melle begraven werd en ongeveer iedereen op de een of andere manier zich naar het verafgelegen kerkhof liet rijden, wandelde Van der Waals, die toen al tegen de 70 was, heen en terug. Dat was een daad voor hem, die nooit naar plechtigheden ging.

Zoo is 't ook begrijpelijk, dat hij geen rector magnificus wilde zijn, omdat hij 't niet kòn.

Het meerdere, waardoor hij zoo onwereldsch en zuiver kon zijn, lag in zijn geloof; Van der Waals was christen, maar niet in het uiterlijke. In een kerk kwam hij nooit; als over alle diepere dingen sprak hij over zijn geloof weinig. Toen hij later in de commissie van toezicht op de bijzondere Universiteiten zitting had, ging hij steeds meer afstand voelen van lieden, die hij zich eerst als geestverwanten had gedacht; 't was weer de angst voor het uiterlijke en daardoor voor persoonlijke onwaarheid. Ook als christen stond hij alleen, d.w.z. tegenover de buitenwereld, maar geheel één met de zijnen, die steeds met een buitengewone zorg en teerheid hem omringden. Hoe anders was hij hierin dan Bakhuis Rooseboom; die moest getuigen. Van der Waals kon dat niet opzettelijk, slechts ongewild, onwillekeurig door wat hij was.

Een Engelschman sprak er eens met hem over, vertellend van allerlei christelijk werk, dat hij deed, en vroeg: doet u dan niets? Van der Waals antwoordde: ‘ik heb ergens in het Evangelie een gelijkenis gelezen van een farizeër en een tollenaar; ik zou als die tollenaar willen zijn, want ik begeer 't zelfde’.

Zal ik nog iets zeggen van zijn levensavond, hoe de duisternis langzamerhand kwam, hoe hij verlangde naar den dood - nooit morde, maar stil, geduldig en vroom wachtte?

Als men met Van der Waals sprak, was hij nooit lang

ernstig, de humor brak dadelijk door. Hij hield ervan, dat we allerlei uit zijn vroeger leven ophaalden, maar schudde toch lachend het hoofd: ‘allemaal mythen’. Nu ik eerbiedig en dankbaar voor wat hij voor ons geweest is, iets uit dat verleden heb opgehaald, hoor ik 't hem weer zeggen, maar niet wat dat ééne, die tollenaarsbede, betreft.

12 Mrt. 1923.

W. LEENDERTZ.

Bibliographie.

Dr. Is. van Dijk, Socrates. - Volksuniversiteitsbibliotheek No. 19.

Het was een goed denkbeeld van de Redactie van de Volksuniversiteitsbibliotheek een boek over Socrates te vragen van de hand van wijlen Professor van Dijk; dertig jaar geleden had hij een boek over den grooten Griekschen wijsgeer geschreven en sinds dien had hij door voortgezette studie over hem en zijn tijd zijn beeld van Socrates nog gewijzigd en gezuiverd. Socrates - een der allergrootsten, die de menschheid heeft voortgebracht; de man, wiens rijke geest en wonderlijke krachtige persoonlijkheid hun stempel gedrukt hebben op een uitgelezen kring van leerlingen en volgelingen en door hen op de wereld waarin wij nu leven; zooals een bewonderaar het heeft uitgedrukt: Zonder Socrates geen wetenschap; maar ook, zonder Socrates geen Christendom.

Nu zijn er bijzondere gaven noodig om van Socrates een betrouwbaar beeld te teekenen, en Prof. van Dijk bezat die gaven: sympathie en objectiviteit, verbeeldingskracht en zelfbeheersching, bewegelijkheid van geest en bezadigdheid. Want niet alleen de persoonlijkheid van Socrates, maar ook de inhoud van zijn leer zijn omgeven met een dichten sluier van mythen en verdichtselen, en het te voorschijn brengen van de ware kern is een uiterst zwaar werk. Leest men in de Inleiding van het boek Prof. van Dijks opsomming van de problemen die zich bij de reconstructie van Socrates' persoon en leer voordoen, dan lijkt de oplossing een schier bovenmenschelijke taak. Immers bij andere groote denkers of profeten van wie geen letter schrifts over is, vindt men toch wel één enkele volgeling wiens doel het geweest is een historisch juist beeld van den leermeester te ontwerpen en voor het nageslacht te bewaren. Maar hier staat de zaak anders: de voornaamste bronnen waaruit wij Socrates kennen zijn: ‘Socratische gesprekken’; en deze gesprekken zijn misschien al bij Socrates' leven, maar zeker kort na zijn dood, gemaakt tot een litterairen vorm. Men voerde zijn polemieken, men droeg zijn eigen wijsgeerige vindingen voor in den vorm van een gefingeerd gesprek van Socrates met tijdgenooten of leerlingen.

Twee verzamelingen van zulke gesprekken zijn ons bewaard gebleven, die van Plato en van Xenophon; maar waar ligt de maatstaf voor het onderscheiden van waarheid en verdichting? Daarnaast bestaat als teekening van de persoon en het dagelijksch leven en werken van Socrates ‘De Wolken’ van Aristophanes; voegt men hierbij wat Aristoteles vermeldt (dikwijls terloops) als algemeen bekende uitspraken van Socrates, dan heeft men de voornaamste ‘bronnen’ voor zich.

Van deze bronnen geeft Prof. van Dijk een kritisch overzicht, en dit deel van het werk geeft mij aanleiding tot eenige opmerkingen. De vraag doet zich hier namelijk aan mij voor tot welke kategorie lezers de schrijver zich richt. Hij veronderstelt bekendheid met Plato's Apologie, Crito en Phaedo, met Xenophons Memorabilia en Apologie; van 'De Wolken' daarentegen geeft hij een zeer uitvoerig exposé. Hij wijdt een uitgewerkt, trouwens zeer levendig en aardig hoofdstuk aan de karakteristiek van de sophisten, maar spreekt van Antisthenes en andere leerlingen van Socrates alsof zij bekende figuren zijn. Hierdoor heeft de bouw van het boek iets onevenwichtigs, wat op een geheel oningewijden lezer verwarrend zou kunnen werken.

Ik wil mij echter liever niet in gissingen verdiepen of dit te wijten is aan het feit, dat het kleine bestek van de Volksuniversiteitsbibliotheekboekjes voor deze uiterst gecompliceerde stof misschien ontoereikend is; liever wil ik mij voorstellen dat deze ongelijkheid den schrijver niet ontgaan is, maar dat hij met zijn fijn humoristischen glimlach gedacht heeft: 'Dat kan geen kwaad, dat zal de menschen prikkelen zelf te gaan lezen wat hun duister is gebleven en zelf te gaan denken, en dan is mijn doel bereikt'.

Want als held en martelaar van het zuivere denken ziet hij Socrates en predikt hij hem ons. In zijn mooiste hoofdstuk: 'Het levenswerk van Socrates' schetst hij hem: geduldig werkend onder zijn tijdgenooten om hen te leiden tot zuiverheid van begrippen en eenheid van denksamenhang; en daarnaast stelt hij in het helderste licht wat er in de menschelijke ziel schuilt, niet alleen van de Atheners 2500 jaar geleden, maar bij ons allen, aan dogmatisme, eigenwaan en conventionaliteit, wat zich tegen die Socratische zuivering verzet; een verzet dat in diepste wezen de grondoorzaak is geweest van de aanklacht tegen hem en zijn veroordeeling.

Ook andere opvattingen van de Socrates-figuur die van de zijne afwijken laat hij alle recht wedervaren, bijvoorbeeld die van Heinrich Maier, die in Socrates uitsluitend den zede-hervormer en niet den denker ziet; - alleen de uiterste linkerzijde, die den geheelen Socrates tot mythe verklaart, laat hij onbesproken. - Men kan de zuivere objectiviteit waarmee hij de zienswijze van een tegenstander uiteenzet niet genoeg prijzen; het lezen daarvan is een opvoeding tot wetenschappelijken waarheidszin.

Wat echter het sterkst spreekt uit het geheele werk is de bewogenheid van den schrijver tegenover de grootheid van Socrates; de schrijver doet ons voelen dat ook voor ons nog die mensch van gewicht is. Meer nog dan zijn aansporing in de litteratuuropgave tot zelfstandig werken in deze stof, zullen de warmte en de liefde waarmee Socrates geteekend is ons er toe brengen ons in zijn leven en werken te verdiepen. En misschien komen wij eens er toe om het met Stuart Mill van het grootste gewicht te achten ons iederen dag te binnen te brengen, dat er een mensch Socrates geleefd heeft, of met Erasmus te bidden: Sancte Socrates; ora pro nobis.

W. KUENEN.

Scott and his Influence on Dutch Literature, by Dr. H. Vissink (Academisch Proefschrift).

De overgangsbepalingen van het nieuwe Academisch Statuut stellen de bezitters van middelbare taalakten in staat, tot Juli 1924, het doctoraal examen in de Nederlandsche Letterkunde af te leggen; waardoor het hun dus mogelijk is, den doctorsgraad te verkrijgen. Van dit voorrecht wordt veelvuldig gebruik gemaakt en zoo kan men tegenwoordig, van tijd tot tijd, het ongewone verschijnsel zien, van ervaren docenten, sommigen met vijftien en meer dienstjaren, die als jonge studenten, in de aula onzer Universiteiten, hunne proefschriften verdedigen, 'opgedragen aan mijn vrouw en kinderen'. Die proefschriften verschillen soms van de gewone, door blijken van levensinzicht en belezenheid, waarover een jong man onmogelijk kan beschikken en onder de stellingen vindt men er wel, die de praktijk van het onderwijs betreffen, waarvan zoo menige jonge doctor nog de beginselen moet leeren.

De dissertatie van Dr. H. Vissink, Directeur van de Christelijke Hoogere Burgerschool te Zwolle, onder vakgenooten welbekend, zoogoed om zijn beminnelijk en waarlijk bescheiden karakter, als om de deugdelijkheid van zijn eruditie, is een lijvig en rijk gedocumenteerd werkstuk. Het begint met een uitvoerige karakteristiek van Scott als verteller en geschiedkundige, zijn romantiek, karakterteekening, beschrijvingskunst. De laatste helft behandelt, in zes hoofdstukken, Scott's invloed op de Nederlandsche letterkunde, van Mr. D.J. van Lennep's baanbrekende 'Verhandeling' af, tot Adriaan van Oordt's prachtige historische romans.

Vissink's Engelsch, is het Engelsch van den beschaafden Nederlander, overwegend Saksisch, eenvoudig en soepel. Het lijkt evenmin op de zwaarwichtige, abstracte perioden van de essays uit Victoria's tijd (waarmee studenten in de Engelsche letteren voornamelijk zijn opgevoed), als op de sprankelende, vernuftig-metaphorische taal der moderne literaire tijdschriften van Groot-Brittannië. Men moet vele bladzijden van dit proefschrift achtereen lezen, om te bemerken, hoe goed het idioom is en hoe gemakkelijk de zinnen vloeien. Dit boek toont evenzeer, maar zonder het te bedoelen, hoe grondig de samensteller de Engelsche letterkunde, ook voor Scott's tijd, kent en er zijn talrijke verwijzingen van belang naar Duitsche en Fransche schrijvers. Men krijgt bij het doornemen van dit zeer leesbare geschrift, het welbekende, behaaglijke gevoel van geestelijk contact met een denker, die volkomen zichzelf is, nooit lacunen van onkunde tracht te verbergen, nooit wil pralen met kennis en bovenal nooit afwijkt van zijn verstandelijke, systematische geesteshouding, waardoor zijn werk een eenheid werd.

Deze geesteshouding, zoo verschillend van die der Nederlandsche kunstkritiek, is vrijwel algemeen in de letterkundige faculteiten onzer hoogescholen en niemand zal er dan ook aan denken, den heer Vissink te verwijten, dat hij niet heeft gebroken met de traditie van jaren. Toch is het niet overbodig, er op te wijzen, dat zijn verdienstelijk boek ook anders geschreven had kunnen worden.

Scott was, bij al zijn zakelijkheid, een man van waarlijk dichterlijke verbeelding. Hij was bovendien de grootmeester der Engelsche roman-

tiek. Wanneer men van zijn werk een weinig-verfijnde, verstandelijke diagnose levert, loopt men gevaar, dat het wezenlijke en kostbare ons ontgaat, namelijk de gevoelsinhoud: dat uiterst samengesteld en teer weefsel van passie, ontroeringen, stemmingen, waar het den romanticus toch stellig, vóór alles, om te doen was. Het is waar, de heer Vissink spreekt van 'het romantische element der historische beschrijving', van 'atmosfeer', 'locale kleur', 'het pittoreske' - en al deze termen vertegenwoordigen innerlijke ervaringen. Maar wil de studie der letterkunde waarlijk vormende beteekenis hebben, dan moet een artistieke kenschetsing h o o f d z a a k zijn en de gebruikelijke schematische behandeling raakt nooit de diepten van kunstgevoelens. De toekomstige literator zal stellig de analyse veel verder doorvoeren. Hij zal zich met het werk van zijn dichter verzadigen en dan door geduldig ontwarren en benoemen zich rekenschap geven van wat hij in zich heeft beleefd.

FRITS HOPMAN.

Dr J.D. Bierens de Haan, 'Vergezichten'. Studies. Amsterdam, S.L. v. Looy. 1921.

'Ik heb een passie voor het denken en ik denk mij een wereldorde, waarin ik wandel als een geroepene. Ja, in het denken onthul ik voor mijn geest de verborgen harmonie der wereld. Schooner is er niet. In het denken zijnde, heb ik een wereld rondom mij, die beter is dan de uitwendige.'

Door deze zinnen uit de tweede der Studies, die Dr J.D. Bierens de Haan onder den gelukkigen titel 'Vergezichten' heeft verzameld, wordt de geestelijke gesteldheid, die aan deze studies ten grondslag ligt, voortreffelijk gekenschetst. Dit boek is geen lectuur voor uitsluitend wetenschappelijke beoefenaars der kennisleer en der zielkunde. Evenmin zal het sceptici en positivisten bevredigen. Het vermijdt alle polemiek; het draagt geen nieuwe feiten bij; het komt niet met nieuwe vondsten aan; het stelt geen nieuwe problemen en 't geeft geen verbijsterend nieuwe inzichten. Deze Studies zijn niets dan de variaties van een en het zelfde thema, dat reeds in de vorige werken van dezen schrijver werd getoond: 'de mensch is in den grond zijns wezens en bij al zijn scheppend werk een Denker des geheels. Zijn denken is het onbewuste kennen van kosmische harmonie; een eenheidsweten. Dit denkerschap is de inwoning van het Goddelijk Denken in de persoonlijkheid' (blz. 104).

Hoewel dus hij, die het vorige werk van dezen schrijver kent, niets nieuws omtrent diens denkwijze en geestesgesteldheid uit dit boek zal vernemen, toch zal hij moeten toegeven, dat het weer een zeer bijzonder genot is, zich ook in deze studies te verdiepen. Want het is alsof de woordenkeus van den schrijver steeds fijner geschakeerd en genuanceerd wordt en alsof hij een steeds grooter meesterschap in de begripsontleding bereikt. Vooral blijkt de edele verfijning zijner taal, de groote aesthetische bekoring van zijn schrijfwijze in de dialogen, die in den trant van die van Plato gehouden zijn. Tevens zijn zij belangrijk om hun meer persoonlijk karakter. Wie de eigenaardige eenheid van het dichterlijke

en het wijsgeerige in de persoonlijkheid van B. de H. wil leeren kennen, leze de twee eerste dialogen: ‘In het azuur’ en ‘De neutrale zone’. ‘Er is geen geluk dan gelijk aan de voltooide concentratie’, belijdt de schrijver hier geheel in den geest der mystiek. Deze volmaakte concentratie is de bezinning op het wezenlijke, het Goddelijke in ons en is het eeuwige levensdoel, het eenige wat het leven waarde en beteekenis geeft.

Ook in het opstel ‘Het eeuwige oogenblik, een beschouwing over het geluk’ schijnt mij een gave eenheid van dichterlijkheid en bespiegeling te zijn bereikt: hierin ontmoeten elkaar de dichter en de denker op een wijze, die naar 't mij voorkomt in de Nederlandsche letterkunde en wijsbegeerte tot dusverre niet geëvenaard werd. Een diepe levenservaring wordt er in de ontmoeting van de ‘vrouw’ en den ‘dichter’ uitgesproken en nadat het eudaemonisme afgewezen is, wordt het geluk bepaald als de bevinding van het ‘Eeuwige rijk in ons bewustzijn’; het is de ‘doorbraak van den Kosmos in ons bewustzijn’.

Naast deze studie, die tot de schoonste en diepzinnigste behoort, door B. de H. tot dusverre geschreven, moet worden genoemd: de dialoog over den grond der kultuur ‘aandrift en weten’, waarin de romantische en de helleensche als twee onderscheiden kultuurtypen worden beschouwd. Het is natuurlijk de helleensche geestesgesteldheid en wezenheid, die B. de H. als de hoogste uiting der cultuur opvat. De scheppende aandrift, ‘de Idee van beneden-af’, de Idee in haar verkeering tot Levensdrang is de romantische. Het is de psychische voor-faze der helleensche, die als de ‘Idee van boven-af’, als het platonische weten bepaald wordt en waarin het geheim van het Universum ontsluierd wordt.

Ten slotte zij nog gewezen op de studie ‘De schoonheid van het begrip’, die mij een voortreffelijke eerste inleiding tot het wijsgeerig denken lijkt.

Wij hebben, meen ik, alle reden dankbaar te zijn voor de essays van dezen schrijver, die thans in drie bundels voor ons liggen. Naast en na de studie der strengere en meer nuchtere wetenschappelijke wijsbegeerte van onzen tijd, is de lectuur van deze, in den besten zin des woords ‘stichtelijke’ opstellen van dezen dichterlijken denker een zeer bijzonder genot. Het werk van B. de H. doet ons weer beseffen, dat ook deze ‘onwetenschappelijke’ wijsgeerige arbeid reden van bestaan heeft en dat de naar wijsheid strevende en naar waarheid zoekende mensch wellicht in deze studies veel van dat zal vinden wat hij in de hedendaagsche exact wetenschappelijke werken zal missen: een hooggestemd idealisme, dat leven en werkelijkheid weer onder het gezichtspunt der eeuwigheid ziet; een denkwijze, dit naar den geestelijken zin des levens zoekt en waarin zich de onstuimige wil openbaart naar verheldering der getroebelde werkelijkheid door het licht der Idee.

H.W.

J.A. van Praag, La comedia espagnole aux Pays-Bas au XVIIe et au XVIIIe siècle. (Amsterdam, H.J. Paris).

In deze dissertatie ter verkrijging van den graad van D^{r} in de Spaansche Taal- en Letterkunde stelt de schrijver zich als doel ‘la recherche de

l'influence du théâtre espagnol sur le nôtre, aux XVIIe et XVIIIe siècles'. Deze invloed is echter nog niet onderzocht wanneer men een lijst heeft aangelegd van alle stukken die òf direct uit 't Spaansch òf over 't Fransch in het Nederlandsch zijn vertaald. Die invloed begint eigenlijk pas interessant te worden, als men hem kan constateeren bij Hollandsche auteurs, die de methoden en wereldbeschouwing van het Spaansche tooneel overnemen. Hoewel zulk een onderzoek vooral weggelegd is voor een Neerlandicus, citeert de schrijver reeds eenige aardige uitspraken van Jan en Isaac Vos, e.a.

De heer Van Praag gaat in zijn, voor een proefschrift benijdenswaardig smaakvol uitgegeven boek, als volgt te werk. In de Inleiding bespreekt hij het Ndl. tooneel in den aanvang van de 17^{e} eeuw en het repertoire te Amsterdam in dien tijd; hij geeft een overzichtje van de Spaansche tooneellitteratuur in de 17^{e} eeuw en behandelt dan de betrekkingen tusschen de Spaansche niet-dramatische litteratuur en ons tooneel. Hoofdstuk I noemt de auteur, wel wat weidsch, 'Originaux et traducteurs'; in de beide volgende hoofdstukken geeft hij respectievelijk de directe vertalingen van Spaansche stukken en die van *comedias* van Calderón. Hoofdstuk IV gaat over bewerkingen van Spaansche *comedias* over het Fransch en V speciaal wat daarbij Calderón betreft. Het laatste hoofdstuk noemt een aantal werken die vermoedelijk van Spaansche afkomst zijn. Volgt een flinke bibliographie, een lijst van de auteurs en een van de stukken.

Wat de heer Van Praag zegt over deze ongeloofelijk talrijke *comedias* is niet altijd volkomen juist. Zoo zegt hij op p. 24, dat zij meestal uit 'romances' bestaan, terwijl het geval eigenlijk is dat de 'romance' het pas gaat winnen in de 2e periode van de 17e eeuw, die van Calderón. Uit hetgeen we lezen op p. 29 'Pourtant il existe des comedias, publiées sous deux noms, dont on ne sait pas encore à qui il faut les attribuer', zouden we opmaken, dat S. niet wist dat vele en ook de groote Sp. dramaturgen van dien tijd vaak tezamen hun werk maakten. Op p. 23 staat: 'Ce qui fait la beauté du théâtre espagnol, c'est son réalisme, sa vérité; son seul travers, c'est qu'à la fin il devient monotone, mais est-ce que, dans la vie elle-même, tout ne revient pas toujours?' Zulke opmerkingen, waarmee de onderzoeker eens even waardeert en zijn 'onsterfelijke ziel' het woord geeft, zie ik graag in een wetenschappelijk werk. Maar is deze waardeering nu iets meer dan persoonlijk? Laat ik even iets aanhalen niet van een geleerde maar van een kunstenaar van fijnen smaak en groote belezenheid, n.l. 'Azorín' (La voluntad, p. 204): 'Lope maakt een eind aan de eenvoudige, sappige en spontane proza-dramatiek van Timoneda en Rueda; zijn tooneel wijdt de barbaarsche periode in van de gekunstelde en woordenrijke tooneelwerken zonder observatie, zonder waarheid en zonder poëzie van een Calderón, Rojas, Tellez, Moreto. In geen litteratuur bestaat een voorbeeld van een opdringeriger en onuitstaanbaarder tooneel. 't Is een tooneel zonder moeders en zonder kinderen, met eenvormige karakters, met geabstraheerde temperamenten die hun oplossing gevonden hebben in praatzieke juffertjes, lachwekkende vechtersbazen, aartsdomme grappenmakers, in lieden die elk oogenblik over hun eer praten en elk oogenblik duizend laagheden begaan ...' Met een paar andere algemeene opmerkingen over de 'sans-gêne bour-

geois et plat' (p. 123) in onze vertalingen en over de toenmalige kastendistinctie in ons land, 'le pays de la liberté par excellence' (p. 215), zal men eerder accoord kunnen gaan.

Jammer voor een verder onderzoek, van Spaansche zijde b.v., is dat de auteur geen korte analysen geeft van die Holl. stukken wier bron nog niet is aangewezen, b.v. van alle in Hoofdst. VI genoemde. Waarom vertaalt hij op p. 99 den titel van Claude de Grieck's vertaling zoo vrij in het Fransch? Ook kan ik niet instemmen met schrijvers verwijt van 'obscurité' aan het adres van Calderón (p. 101): de aldaar geciteerde verzen zijn niet duister als men zich de 'natuurwetenschappelijke' theorieën van de 17e eeuw eens heeft ingedacht, die Cervantes en Calderón gemeen hebben met Cyrano de Bergerac en met José de la Vega die in 'Confusion de Confusiones' (1688) de Amsterdamsche beursspeculaties uiteenzette. Een bijna grappige fout maakt S. met het woord 'tronie', dat hij voor vulgair houdt, terwijl talrijke plaatsen uit Lucifer, Granida, etc. het tegendeel bewijzen. Ook de bibliographie, hoe uitvoerig ook, vertoont hiaten, zooals wel onvermijdelijk is in ons land waar de studie van het Spaansch eigenlijk nog moet beginnen; zoo missen we verscheidene werken over het Sp. tooneel van Rennert, Schevill, A. Castro, Cotarelo (b.v. vooral diens onderzoekingen in de *Boletín de la Real Academia Española,* 1918 etc.).

Hiertegenover staat dat de auteur voor ons een lijst heeft aangelegd van de voornaamste Fransche imitaties van Sp. *comedias;* dat hij bewezen heeft dat zijn studie voor onze litteratuurgeschiedenis nog wel wat kon opleveren. Immers hij kon aan Worp's lijsten van directe vertalingen toevoegen 4 stukken van Lope de Vega, 3 van Calderón, 1 van Pérez de Montalvan en 1 van Moreto, en toonde aan dat ervan moeten geschrapt worden 3 werken, als zijnde vertalingen uit het Fransch. Maar gelukkig voor 't lot van dit proefschrift heeft Van Praag ook voor de Spaansche litteratuurgeschiedenis eenige goede vondsten gedaan. Een zeer belangrijke is dat hij door de vertalingen van Claude de Grieck (1668) en van A.B. Leeuw (1670) van Calderón's *El mayor encanto Amor* aanwijst wat in Acte I, 2e Scène van het origineel ongeveer moet zijn verloren geraakt. Een tweede aardige vondst is dat de z.g. *Primera parte de El Tejedor de Segovia* reeds in 1668 moet bestaan hebben en toen reeds door den vertaler Heynck als één geheel werd beschouwd met *El Tejador de Segovia* van Alarcón, wiens auteurschap van die *Primera parte* door de moderne critici vrijwel onmogelijk werd geacht (S. Griswold Morley, Studies in Spanish dramatic versification of the *siglo de oro,* Alarcón and Moreto, University of California Publications in Modern Philology, 1918, Vol. VII, N° 3, p. 147-148).

Voor de hispanisten is de oogst wat schraal, temeer daar de heer Van Praag zijn eerste vondst al in Neophilologus VII (1921) gepubliceerd heeft. Hopen we dat een tweede proefschrift voor 't doctoraat-Spaansch wat meer Spaansch moge uitvallen èn in taal èn in stof.

G.J. GEERS.

Van haar luister beroofd.

XVII.
Aan boord van de Tabanan.
Augustus 1912.

Dit is de derde dag der reis. De zee ligt kalm, ik zit hier rustig, meer menschen schrijven ongemoeid. Hetgeen ik in dit schrift ga boeken, zal het één doen zijn met de schat van mijn leed, in de hutkoffer weggesloten en die ik vaak, van eenzaamheid zeker, om niet alleen te zijn ter hand neem, als wat er tastbaars bleef van het jaar, toen ik de liefde èn zag èn gevoelde.

Zooals ik het Dagboek van haar terugkreeg, blijft het, met de vier briefjes van haar - dit schrijven houd ik afzonderlijk. Het boek begon ik om te vergeten. Hoe weinig wezenlijks was dat, al leek het mij toen zóó belangrijk, dat ik doen wou naar Vaders raad.

Mijn liefde bewaart mij voor eenzaamheid, daar de herinnering altijd meereist. Terwijl ik over haar liefde schrijf, zal het worden als was zij in mijn nabijheid.

't Was niet ondankbaar dat ik heenging, daar immers niets en niemand mij vasthield. Geen vriend betreurt mij, ik had kameraden; aan twee verwanten schreef ik een afscheid, dat ook hun wel voldoende geweest is; het Ziekenhuis krijgt ‘een praktischer chef’, zooals de heer Den Dolck al hoopte, toen ik hem zeggen kwam dat ik weg wou. Baanders is dood - misschien een vriend. Mutsaers vond me een rare snijboon,

epitheet dat ik hem volmondig terugschonk, al heb ik hem tevens volledig vergeven en houd ik een grond van sympathie. Het heeft immers alles zoo moeten gaan; de doortastendheid van de apotheker gaf even ontsteltenis, niets ergers; hij wou mij met een zetje helpen!

Maartje heeft het niet lang ontrust. Restte de stad en haar famielje! Gelet op de praatjes kan worden gezegd, dat Mutsaers, zonder dit te willen, mij voor wat zelfs in zoo'n nesterig gat nog heet ‘de openbare meening’, ten slotte onmogelijk heeft gemaakt. Doch is de ergernis niet al begonnen, toen ik de uit het Ziekenhuis gestootene - weliswaar ‘op verzoek’ en ‘eervol’ - aan werk hielp, ik de directeur? De wandeling naar het station werd haar, door geen sterveling werd zij Guus verweten. Zij was ‘een malloot’; hij, ‘nou ja’, maar *‘als een meisje zóó dom wil zijn’*...

Het slachtoffer in haar zag niemand, zelfs mevrouw Roobol onvoldoende. Toch wist deze, hoe over Guus te denken: een aanbeveling, door hem gegeven, en dan van een meisje uit een hotel - zonder Bareel zou zij hebben geweigerd, hoewel zij gevráágd had: weet u ook iemand? Consequent is de jonge weduwe niet: Maartje moest het in meer ondervinden, in ergers dan die weifeling.

Nochtans werd Bilthoven waarlijk een toevlucht. Nergens zou de proef beter gelukt zijn om haar tot iets als berusting te brengen. Hoe haar stemming was, toen zij er heen ging, heb ik nooit precies geweten. Na ‘de wandeling’ wàs zij gedrukt. Sterk viel het contrast in het oog tusschen de lacherigluide voldoening van het drietal familieleden, wie deze glimp van verzoening genoeg was; en Maartje die toen, bij die werkelijkheid, bij zijn gemak om een schijn te bewaren, dat onvervaarde doodgewoon-doen, moet hebben beseft: hij is zonder gevoel. Iets ergers wou ze wellicht niet aanvaarden, niets van bedrog, nog minder wreedheid, daar ze zijn schimp, zijn verguizing duldde, als ze maar wist, dat ze toch hem wat waard was, want dat zijn diepste-ik haar wilde.

Het blijft het mooie geheim van de liefde, dat deze met geloof gemeen heeft: de evidentie is onmachtig. Maartje had smart, doch haar liefde wàs, wàt Guus deed of wat hij naliet, 't ging alles langs die liefde heen; meestal ontstond er het zelfverwijt uit van: was ik maar anders, of: deed ik niet zóó.

Dit drukte haar, maakte haar ziek, minder-mooi, dat haar extaze voor zijn verschijning, voor alles wat er van hem uitging aan flinkheid, sierlijkheid, distinctie, haar neerdrong tot meer nietigheid. Haar liefde wist altijd: ik ben onwaardig; het weinige dat hij 'r gaf, was gunst, een gunst dat hij haar had opgemerkt.

Wilde haar aard zoo? Is Guus moeten komen om in dit meisje de liefde te wekken, waartoe haar natuur 'r had voorbestemd? Haar uiterlijk kon dit doen vermoeden. Zij was het meisje ‘in het hoekje’. Maar is zij altijd zóó geweest? Ik leerde haar kennen, door Guus gevormd. De naar arrogantie neigende slimheid, waarmee ze me naar de nieuwjaarsfuif trok, was flinkheid in de dienst van haar liefde en later sloeg die tot ruwheid over, onder de druk van angst en wanhoop.

Maar te Bilthoven toonde ze geestkracht, zelfs meer dan beide dames duldden! Deze Maartje - hoe zou ze geweest zijn, als zij Van Hooren nooit had gekend?

***

Toen ik dit gisteren had geschreven, ben ik in de zee blijven staren. Uren van samenzijn trokken voorbij: de weinige, en hun groote waarde! Die korte momenten, thuis in mijn kamer: beschikkinkjes voor de familie Baanders, voor menschen in het Watersteegje, gesprekjes over mevrouw Verheul, toen zij die armeziel verpleegde, zonder eenig vermoeden van stormen, door Guus verwekt in een onmoederlijk hart... En 't langere zitten tuschen de sparren, het tuffend voortsuizen naast elkander...

Aan al deze tijden werd ik herinnerd bij die gedachte: ‘àls Maartje nooit’... Hoe vaak is toen dat ‘als’ gebruikt - en nu spookte het nog in mij na.

Als ik forscher mij verzet had, niet getracht met haar mee te voelen, maar ruw gezegd al wat ik wist, de domheid van hare liefde getoond?

Rare snijboon, schold Hanekop; hij bedoelde dat ik niet voor mezelf wist te pleiten.

Zou ik haar liefde hebben bereikt?

***

Wij zijn al ver van het vaderland. Marseille bracht veel nieuwe drukte. Men ging nu letten op mijn ‘geschrijf’ - er staat een wal omheen van boeken; ‘ik moet wat afmaken, voor een tijdschrift’. Zou iemand mij houden voor een geleerde?... Doch iets ergers dan vragen van menschen, heeft me verhinderd voort te gaan. Ik heb geaarzeld, toen weer het ‘als’, de wanhoop van wat misschien anders gekund had, kwam dreigen achter mijn eenzaamheid: donkere vogel die plotseling meevoer, ongemerkt de boot op gevlogen... Want zij en ik beiden, zij en ik samen, we hebben zóóveel met ‘als’ geworsteld, zoo wreed veel riep ons ‘als’ terug - en nu schimde het hier nog om mij.

Dit nieuwe schrift ben ik begonnen met over de schat van mijn leed te schrijven, die in het Dagboek ligt begraven. Zóó moet ik het voelen: een schat, niet anders. De pracht van een meisjesziel heb ik aanschouwd. Gelijk een bloem lag zij vol vóór mij open, gaf zich aan mij volledig in vriendschap, terwijl zij wist wat ik voelde voor haar, wat ik zou hebben gewild van haar, als...

Dat is de schat, waarmee ik terugkeer naar 't land dat ik òm deze schat heb verlaten. Want juist hetzelfde vroeg ik aan Mea, een vraag die zij niet vermocht te begrijpen. Niet de overgaaf van een lichaam. Dit óók niet, door het stadhuis gewettigd! Maar liefde, die mede het lijf omsluit; die ziel-ènlichaam *niets* maakt *èn alles*. Dit geluk kon ik Maartje nooit geven, doordat zij het wou geven aan Guus, die de zaligheid dezer verrukking verwierp. Het is eenvoudig en natuurlijk, als dáár het golven van de zee. Hoe zou het het water anders vergaan? Wat had ons beiden kunnen gebeuren, anders dan wat het lot ons oplei? Ach, kon ik hiermee vrede hebben, dankbaar in voldoend beseffen van wat mij gezegd is, getoond, geleerd, wat me gegeven werd door een ziel, die als een zuster me was genegen!

De uren nachtwaak zijn het wreede. De dagen krijg ik gemakkelijk klein. Van Maartje schreef ik eens in het Dagboek, dat zij de dagen slaapwandelend doorging: ik doe het min of meer, groetend en pratend, aan de maaltijden, op dek, eenzelvig wel, geen ‘zonderling’, daarvoor ben ik te dikwijls ‘gezellig’. - ‘Kunt u wel tegen de zeelucht?’ vroeg iemand, wat wou zeggen: normaal ben je niet! Een tikje

meelij met bevreemding, om iemand die zich graag terugtrekt, maar vriendelijk is en zelfs hulpvaardig. 'k Beleedig niemand, al vinden de dames dat ik te zelden aansluiting zoek. Hetzelfde, als ‘op soos’ daarginds; de grief in gezinnen: men ziet u zoo zelden... tot Mutsaers' praat hun mijn dwaasheid verklaarde!

In Deli moet ik meer mijn best doen. Daar *wil* ik een dokter zijn, zooals Vader. Niets anders, maar dat met mijn hart. Wat blijft mij verder lief te hebben! Zijn menschenliefde hield Vader over, zooals de vriende-troost zei in die brief. Weliswaar had hij ook nog mij. Maar tegenover dit bezit schrijnde gestadig het wreede tekort, te leven met een die zijn liefde vertrapt had. Aan mìjn levende-liefde knaagt géén verwijt!

Indien nu het ‘als’ me maar niet weer foltert. Het kerfde veel in ons-beider gevoel, toen het haar pijnigde en troostte, daar ze niet laten kon te tobben: ‘als *ik* toen’ en ‘als *het* toèn’...

't Is alles gegaan, zooals het moest. Dat zij mijn Credo, ook in dit schrift; de moed, waarmee ik mijn liefde trouw-blijf.

***

Vanochtend heb ik aan Mutsaers geschreven, de brief zal te Colombo worden gepost. Ons afscheid is onvoldoende geweest en ik gaf er mij de schuld van. Ik schreef:

‘U bleeft uzelf gelijk, zoowel bij ons wat rauw vaarwel, als toen u in de koffiekamer van De Zwaan ongevraagd aan Baars gingt vertellen, dat nog een dokter zijn zuster liefhad. Men moet elk nemen, zooals hij is; het spijt me dat dit me bij het laatste bezoek aan de Stadsapotheek niet mogelijk is geweest. Maar ik snakte ernaar, dat alles voorbij was: te diep heeft dat jaar in me leven gevreten; zoo leek het, of er niets anders telde dan het ééne groote gevoel en werd ik op 't einde te licht ongeduldig. Het barsche, eigen aan uw geest, verdroeg ik moeilijk - en vergat, in mijn ontroering, dat dank zij deze uwe, aan niet meer dan een vermoeden uiting gevende onbesuisdheid, Maartje van mijn liefde ooit hoorde.’

Hoe herleef ik ieder moment!

Eerst die wanhoopsbrief van het meisje: of haar naam dan nòg niet genoeg was bezoedeld en wàt ik haar kon verwijten.

Toen mijn drift, begonnen bij Baars; daarna in de Stadsapotheek. En 's nachts de onmachtige haat aan Guus. 't Gevoel van een net dat trekt, àl nauwer - en hij die met satans-voldoening toekijkt. Ik belachelijk, Maartje veel erger, hoewel aan mijn liefde volslagen onschuldig. Met en om alles: de kleine stad, de klets, de klap van de kleine stad, die dwaas gepraat tot een foltering opvoert.

Om Maartje te verdedigen, is de Hanekop voor de eerste keer van zijn leven aan de bittertafel van De Zwaan verschenen. Zijn betoog, dat geen macht ter wereld haar uit het Ziekenhuis kon zetten, heeft alleen tot gevolg gehad, dat hij weliswaar niet aan de drank raakt, maar op zijn oude dag een min of meer trouwe comparant in die koffiekamer is geworden. Twee redenen had hij om zich bij mij te verontschuldigen over zijn onbezonnen bewering, dat zij nog wel een man kon krijgen: eerbied voor Maartje en meelij met mij! Grof gevoel is ook gevoel en zelfs in de sfeer van Cats of Klare doet soms een goede bedoeling zich kond. De mallotigheid van een meisje - en dáárvoor kan uiterste toewijding doorgaan! - vermindert, zoodra dat meisje begeerd wordt! Veroordeeld is de niet-begeerde, die naar de stem der natuur durft hooren. Toen nu dus, in haar eigen huis, vaders van wel-beminde meisjes en andere mannen, ook celibatairs, aan de dagelijksche klandizie van meer dan één borrel het voorrecht ontleenden haar groote liefde als dwaas te smaden, gaf hun de hanekop een mep met te zeggen: - ‘Wat zwets jullie toch, als Maartje wou, was ze of werd ze binnen de maand doktersvrouw.’

Zoo heeft hij verzekerd dat het gegaan is en Baars heeft deze voorstelling van het gebeurde niet tegengesproken.

Omdat men aandrong, noemde hij mij. Toen bleek, hoe dom zijn praat geweest was. Want nu werd het meisje ook voor de meening van deze menschen een nest, dat koketteerde met ‘dokters’, eerst met Van Hooren, later met mij; en 's avonds schreef Baars haar de booze brief, die wellicht was voorgezegd door zijn vrouw.

De roep van mijn dwaasheid repte de stad door en ik kreeg zekerheid, dat ik er weg moest.

***

Thuis gevoeld heb ik mij nooit in het nest. Mijn zelfvoldoening reikt waarlijk niet verder dan menschelijke middelmaat, maar dáár wist ik me boven de menschen. ‘Van zijn schouderen en opwaarts was hij hooger dan al het volk’. Dit? Een Saul, ik?!... Niet in mijn dorp, nog veel minder ooit te Leiden en evenmin onder de planters op Java. Het is iets intuïtiefs geweest, een als vanzelf ontstane aversie, die ik even ben kwijtgeraakt - toen ik er mij getrouwd dacht met Haar. Niet de menschen, de kleinsteedschheid - die ik, versch uit de Oost! als dokter waarnam, hun schaamte over dit of dat, die moeders excuses prevelen deed om een morsige doek bij een doodziek kind. De stad ligt frisch, maar het is er benauwd. Ik adem nu ruimer, schoon Aden voorbij!

Over de vlek op mijn reputatie zou ik deze schouders, hoe zwaar ze vaak lijken, kwiek hebben opgehaald, als Maartje's naam er niet bij was betrokken.

H.B.S.-ers of gymnasiasten blozen bij plagerij met een meisje en verloochenen haar bruusk. Ik heb me dom als zoo'n jongen gevoeld, bij duidelijke geestigheden, schaarsch maar vinnig ‘op soos’ herhaald, tot de tijding van mijn ontslagaanvraag en aanstaande terugkeer naar Indië nog vóór Maartje's dood er een einde aan maakte. Dit was mijn ‘bruusk’-heid, het noodige antwoord.

Maartje heeft niet terstond begrepen, doch zoodra zij dit deed vergeven.

Ach, die vreemde Zondagmorgen! Ondanks het personeel, waarvan ik Van Hooren de opsomming heb hooren geven, toen hij in de huiskamer der Baars'en de betrekking te Bilthoven aanbeval, was er voor Maartje volop werk. De inconsequentie der directrice bleek uit haar beleid tegenover dat personeel, waartoe zeer zeker Maartje behoorde, hoewel mevrouw Roobol, die lunatiek lijkt, het meisje soms schoof vóór haar zuster. Ontstond er gekibbel met een van de meiden, dan werd er zonderling gelaveerd, nu naar de dienstbô, dan naar Maartje, wier rechtschapenheid daaronder leed. Haar geduld, vroeger thuis met Bet, had voldoende inschikkelijkheid getoond, maar geniepigheid drong naar haar keel, ze kon die misschien nog minder verduren, nu hare liefde voor... een gluiper haar slinkschheid in het groot deed dulden... Mevrouw Roobol houdt pension om den broode,

het grieft 'r dat ze de kost moet verdienen, ze voelt zich onvrij - en toont dit dom. Zoo heeft ze al de tijd misbruik gemaakt van Maartje's teruggekeerde onkerkschheid. In het pension bleek nooit iets van vroomheid, maar 's Zondags moest Mevrouw ‘naar kerk’ en meestal ging de zuster mee en Maartje kreeg alleen 's middags wat vrijheid.

Ook toen ik kwam, had zij het druk. Ze was alleen met de knecht en een meid en er lagen drie kinderen ziek. Toen ze de deur van het spreekkamertje opende, dacht zij de vader van een der pensionnaires te zullen zien. Ik, gekomen op haar brief, zag haar vervuld van wat ze doen moest en zegende mevrouw Roobol. Zóó was zij nooit in het Ziekenhuis, althans zeker niet na haar terugkeer.

- U? - Met louter verwondering, niets hartelijks en niets van wrok.

De deur van 't kamertje stond aan, kinder-roezemoes gonsde het huis door, ik zei dat ik kwam ‘voor dat misverstand’ en zag dat ze nadenken moest: wat bedoelt hij?

Telkens heb ik dit waargenomen: nergens kon zij beter zijn; uit De Zwaan weg, was verlossing. Toen ik, nog geen kwartier later, eenigszins ontredderd tusschen al die als bij vergissing in de dorheid van sparren en duinzand neergezette villa'tjes dwaalde, verweet ik mij gebrek aan doorzicht. Om haar weg te hebben bij Guus, had ik haar weer naar huis gehaald, naar 't milieu van het nieuwjaarsmaal. Of... trok ik haar onwillekeurig naar mij? Ik, arme gek, als kon het baten! Eerst Guus begreep, waar zij moest wezen. Ze legde blijk baar weer hart in het werk.

Op de nadere mededeeling, dat ik kwam spreken over die klacht uit haar brief en een dwaasheid van Mutsaers, antwoordde ze met een min of meer afwezig: ‘o, ja!’, doch stemde toe in een wandeling, na ‘de koffie’, om twee uur.

Niet zonder moeite en na een onwelwillende, ontvangst bij Maasman, had ik me ‘wegens familie-aangelegenheden’ tot 's Zondags-avonds vrij gemaakt. Maartje moest om vijf uur weer thuis zijn. Nu verliet ik haar schielijk en doolde wat rond, kwam ten leste weer aan het station en vond er een koffiehuis, waar ik lang neerzat. Zoo wacht een minnaar, wiens meisje ‘dient’... Een zonderlinge beschaamdheid besloop mij. Ik wist dat het valsche schaamte was, toch bleef zij

in mij en werd het zelfs, of de koffiehuis-bediende mij kon aanzien, wat ik verwachtte van de namiddag. Het domme gevoel viel pas van mij af, toen ik na een loome en toch korter dan ik berekend had durende wandeling - het was dezelfde van 's morgens, maar hierbij had ik op tijd niet gelet -, 'Boschzicht' terugzag, vroolijk in zon, met de kleurige bewegelijkheid van kinderen tusschen de perken naast het huis. Meteen kwam gejuich uit de achtertuin en twee meisjes brachten de geblinddoekte Maartje aan. De band mocht af om de vreemde heer - haalde ik haar niet uit afleiding weg? Mevrouw Roobol kwam nader, door de veranda, en terwijl Maartje zich ging kleeden en de kinderen ons omjoelden, tipten wij even aan het verleden, Leiden, haar man en zijn vriend Bareel. Van Hooren's naam werd niet uitgesproken. Glimpte er schalkschheid door de oogen van mevrouw, toen ze ons een plezierige wandeling wenschte? Wat zou zij weten door Bareel? Ik voelde mij onlenig en oud, toen ik het hekje voor Maartje openhield.

Naar de kinderen vroeg ik eerst, of er veel aardige onder waren. Het was discours voor het begin, toch had de vraag een ondergrond die ik natuurlijk onaangeroerd liet; iets, dat ik Maartje nóóit gezegd heb, hoe dicht de gedachte soms kwam bij mijn lippen; iets, dat ik telkens op 'Boschzicht' voelde: Maartje, daar in haar element, waar de met menschen, toestanden, verhoudingen, gebeurtenissen, als een ondeugende jonge prins of god roekeloos spelende Guus haar gebracht had: hij, die juist de kinderzegen voor altijd aan dit hart onthield! Haar behoefte aan toewijding vond hier voldoening. Zij kwam hier uit de dorheid van thuis uit; de moeder, alleen met haar 'Heeroom' vervuld; het kinderloos huwelijk van de broer; een huis van louter materialisme, met ijdel ontzag voor het oordeel der menschen. Maartje, erfgenaam van vader, hart vol liefde, voor het moederschap geboren, hier opeens in haar element, als een klein-meisje tusschen de poppen.

Het werd mijn conclusie der wandeling: dat zij nergens een betere afleiding had kunnen vinden dan in dit kinderhuis, doch dat zij verder *niets* was veranderd, levende op en in hare liefde. Van thuis vroeg of verwachtte zij niets dan dat men haar met rust zou laten, maar helaas, men deed dit niet - nu

was weer het verwijt gekomen, dat ze zich had misdragen met mij, vol behaagzucht, veel te gemeenzaam. 't Stond er niet, doch 't kon beduiden: je dee' met hem al net als met Guus.

Het moeilijke werd nu... mijn biecht. Ik smeekte, dat ze me mocht gelooven. 'k Verzocht verlof, mijn Dagboek te sturen. Toen herinnerde ze zich, het kwam opeens, 't doorschoot haar als een verlossende vleug, dat ik de middag na de brief van de burgemeester, in haar kamertje gezegd had: als je met Guus trouwt, zal ik graag je getuige zijn. Hoe kon ik dat meenen, als ik haar liefhad en niet langer die Indische dame?

Blijkbaar verloor ik wéér haar vertrouwen. Ik was naar Bilthoven gekomen om leed van haar af te nemen, door haar te overtuigen dat het verwijt in de brief van haar broer geen zin had; en ik bracht nieuw of grooter leed, het warnet om haar werd nog dichter.

Het is een droef bezoek geweest. Ook ik werd radeloos, op het eind, len vloekte ‘die verdomde Mutsaers’ en maakte haar daar nog wantrouwiger mee, want Mutsaers' praat had een leugen verbroken, ten minste als ik nu waarheid sprak... Met moeite kreeg ik de vergunning, haar het Dagboek toe te zenden, als aangeteekend, dus voor anderen verzegeld postpakket en... als overtuigingsstuk. - ‘Waarvoor?’ vroeg ze dof, moe in stem en in oogen. Thuis was zij mij dokter blijven noemen, ook bij de grooter genieenzaamheid van samen over armen praten, nadat zij ontslag uit het ziekenhuis had. Nu leek het me dat ze, door scherper nadruk aan haar ‘u’ 's te geven, haar best deed de afstand vooral te houden. En ik, in mijn vrees voor haar, wou die verbreken; bij haar leed wist ik haar tot alles in staat, 't was onmogelijk haar over te laten - ik had haar lief, maar ook was ik haar vriend toch, waarom dan geen vertrouwelijkheid? Ik bad en smeekte: vermijd me niet; doch besefte: ze wil van me af, ik heb te vreemd gedaan, ben lastig - de concurrent van Guus, in haar oog. En toen spookte het zelfverwijt weer: láát haar, jij die 'r kalmte woudt brengen, je ziet toch dat je het tegendeel doet.

Met deze wroeging spoorde ik weg. Hoe kon ze gelooven dat ik oprecht was, wáár met te zeggen: wel heb ik je lief, maar jou liefde heeft niets te vreezen, al sprak ik dikwijls kwaad van Guus - indien jullie trouwt, ben ik je getuige...

Geen vrouw aanvaardt, dat mansliefde uitraakt, zoolang ze zich niet heeft gegeven. Hoe dan nu zij, wier liefde volhardde; die, nog zooveel duldende, hem niet prijsgaf? Hoe zij van mij, die ze vijand van Guus wist?

Ràmramram, ràmramram -, gromde de trein en zwarter werd het warnet om mij, want nu vroeg ik: wàs ik waar, bedroog ik háár niet èn mijzelf, is al mijn vrees voor haar géén begeeren, mijn vriendschap niet verkapte liefde?

De zondagstrein was een klein uur te laat.

- Dokter, ù nog? dorst de portiersvrouw.

Ook de zusters keken ontsteld: ze wisten al niet, waar Dokter bleef.

Ik ging te ruste met het bewustzijn, nu waarlijk mijn ambtsplicht te hebben verzuimd, voor mijn betrekking niet te deugen. Een man die nalatig werd door verliefdheid. Maartje en mezelf zag ik als twee op elkaar lijkende, ongelukkige, domme verliefdheids-menschen. Maar met zooveel ontroerd medelijden als ik dacht aan het bleeke meisje, met zooveel weerzin zag ik mij in al mijn plompe onhandigheid.

XVIII.

De nacht met zelfverwijt had ten gevolge dat de Maandag schielijk voorbijging, doordat ik nauwgezet mijn werk deed, veel zorg aan 't huisbezoek besteedde en in het Ziekenhuis stipt alles nakeek. Mijn afwezigheid had er geen schâ aangericht en eigenlijk ben ik nooit afwezig dan in de bij mijn instructie vastgestelde vacantieweken. Deze gedachte drukte mij: ieder mensch krijgt wel een rustdag - en ik moest nu, ik moest naar Maartje, liefst was ik die Maandag nog 's avonds gegaan! In mijn ontmoediging dacht ik er over, de Hanekop om raad te vragen: misschien dat zijn doortastend beleid 't herstel zag van wat ik dom had bedorven. Maar zelf hem mengen in mijn liefde, die grof zich er ongevraagd mee bemoeid had? ...

De table-d'hôte was geëindigd, met twee of drie gasten meer dan gewoonlijk; de Baas bracht zijn dagelijksch ‘slotfinaal’, zooals de voortref'lijke Koos het noemde, hij maakte zijn praatje, hier en daar - echter, niet achter elke stoel bleef hij staan. Zoo dit te verklaren was uit het grooter aantal van

deze dag, dan trof het me toch, dat hij mij zelfs niet zag. Al eenige dagen bond hij niet aan, maar anders zei hij ten minste: ‘Dag Dokter’. Mutsaers' onthulling had groote gevolgen, des broeders toorn trof niet enkel Maartje! Toevallig bleef mij wat te zeggen, daar ik mijn nota nog moest betalen, wat hij het liefst zag gebeuren aan hem. Dus kneep ik zacht in zijn dikke arm: - ‘Hebt u nù even tijd? De nota’ ... Zakenman wil hij graag blijken te zijn, vooral zoo 't niet veel moeite kost en dociel kwam hij achter mij aan, toen Koos me een brief overreikte met strafport. - ‘Doktur, 'k hep ut maar betaald’. Schoot er schalkschheid door zijn blik? Ook de Baas loenschte naar het couvert, wat de kwestie der strafport begrijpelijk maakte. Doch ook hij moest het handschrift herkennen: de kinderlijke, keurige letters. Kordaat zei ik: - ‘Heé, een brief van uw zuster’. En zachter: - ‘'k Hoop, geen narigheid’ ... - ‘Ze heb niet eens gefrankeerd’, gromde hij; de broederliefde verplichtte hem niet, zich met de strafport te belasten, die kwam dus op mijn volgende nota ... Zij schreef! ... Het was zoo'n volle verrassing, dat dit grappig bedenken mezelf plezier dee'. Rustig wachtte ik naast de lâ, waaruit werkelijk nooit schijnt gestolen te worden, hoe nonchalant Baars is op sluiting, tot de vette patroonsvingers het geld dat me op de bankjes toekwam, hadden uitgeteld. Toen mocht ik naar mijn kamer en lezen.

Het briefje ligt en het hoort in het Dagboek: één van de vier die Maartje mij schreef. De tekst ken ik sedert lang van buiten.

Boschzicht, Zondagavond tien uur.

Beste Dokter, ik zie dat ik geen enkelde postzegel meer heb en geen ander papier dan net als dit met bloemetjes, uit een doos die ik van twee van de meisjes heb gekregen. Maar ik kan de dag niet laten voorbijgaan, zonder u te hebben geschreven. Toen u weg was zag ik mijn ongelijk in. Begrijpen doe ik het eerlijk niet, maar ik weet u mijn vriend is en me vriendelijk beklaagt in de droefheid en alles wilt doen in mijn belang. Dit moest u zeggen

Hoogachtend,

Maartje Baars.

P.S. Mijn getuige zijn zal wel niet hoeven maar ik kan hem nooit vergeten.

Tegen Die dit schreef, schreide 't in me, met onmachtig wraak-verlangen, bleef de ellendeling voortgaan te liegen, dat ze Mevrouw Van Hooren zou worden. Het kind, het meisje van korte tijd schoolgaan, het burger-meisje - het goudenhart.

Haar verraadt hij met wezens als de bankiers-vrouw, hij foltert haar met die aberratie, de gore malheid van dat wijf, te hooren gegeven aan Maartje's kuischheid, òm te wonden, òm te verdelgen de prachtige ziel die de fielt in z'n macht kreeg.

Nee, ik zou nooit getuige zijn, maar ook haar bruidegom zou ik niet worden. Was zij die avond bij mij geweest, ik zou geknield zijn naast haar stoel, ik had haar vermagerde hand genomen en oog in oog haar dat gezegd: we weten het nu, ik bezweer je: vertrouw me, jij, alles-vàn-mij, ik kan wàt vóór je zijn.

Zooals in een huis met beminde zieke, wanneer de verwanten maar eenmaal weten dat herstel is uitgesloten, deze zekerheid van de dood een vreemde, als bleeke ontspanning veroorzaakt, een berustende strakke geestkracht, die de laatste voldoening zoekt in doortastende nauwgezetheid, zoo heb ik toen mijn program gemaakt.

Tegen voorgevoel heb ik weerzin en ook die avond voorzag ik niets. Ik dacht aan geen toestand van korte duur. Integendeel drukte dit smartelijke, dat Maartje weinig meer dan een kind, en ik toch nog geen oude man was en niettemin op geen toekomst er hoop bleef, waarin het geluk voor ons mogelijk werd. Dus restte er enkel het offer van afstand, omdat ik, nooit iemand willend dan haar, haar voor het leven wist gebonden.

In deze geest heb ik 's nachts geschreven. Ik deed het langzaam, met groote letter, om zeker te zijn dat zij kon en zou lezen. Ik schreef een lange brief die ik verscheurde, nadat ik de inhoud had samengevat in een tweede. Later, bij haar wanhoopsdaad, heeft me wel de angst gefolterd, dat zij daar iets had gelezen, waardoor zij kwam op de gedachte. Doch dit is waarlijk niet zoo geweest. Uitgangspunt was: geen ‘getuige’, nooit een huwelijk met Guus; dit voor haar een levenslang leed, waarin mijn vriendschap bleeke troost bleef, maar een steun in de levenspraktijk. Zóó weinig dacht ik aan vroege dood, dat ik bij een beeld van wat we nog als oude

menschen voor elkander zouden kunnen zijn, haar heb herinnerd aan hetgeen ik de Zondagmiddag in de tuin, tusschen het jokken over mijn voortdurende liefde voor Mea door, haar van mijn ouders heb verteld. Hierop deed ik iets volgen als dit: ‘Meer dan mijn ouders, indien mijn vader een hoogere leeftijd had mogen bereiken, voor elkaar hadden kunnen worden, met altijd die wrok om vijandig verleden, stel ik me voor dat wij kunnen wezen, daar er geen bedrog of andere teleurstelling tusschen ons is, nu we vast weten waar we aan toe zijn’.

Voordat ik aan die brief begon, had ik me in het hol van de leeuw gewaagd, door aan de huiskamer te tikken, waar de dames juist aanstalten maakten om naar bed te gaan. Zooals vanzelf spreekt, wisten ze dat ik een brief had gekregen, doch zij waren onkundig van mijn bezoek aan ‘Boschzicht’. 'k Gaf geen détails, zei alleen, dat de plompe praat van Mutsaers, die ik nooit in vertrouwen had genomen, die een louter vermoeden uitsprak, doende alsof hij zekerheid had, mij niet deerde, haar evenmin, doch de oorzaak werd van een misverstand, door mijn bezoek uit de weg geruimd. Ook vertelde ik van het ‘getuige zijn’: waar en wanneer ik haar dit had beloofd, in een oprechtheid, waar zij nu weer op vertrouwde, met de gedachte, blijkens haar briefje, dat ik haar die dienst wel nooit zou bewijzen ...

Luguber hadden beiden me zitten aankijken en, naar de ontspanning op het dikke gezicht duidelijk weergaf, was ‘de jonge mevrouw’ verheugd op mijn laatste woorden een aangenaam bescheid te weten:

- Nou, Dokt'r, misschien datt'r nog us 'en dag komp, dat u niet als getuige d'r na 't stadhuis breng?

- Och ja, vond de moeder en zuchtte ... ontlast.

Ik dankte en we waren weer vrienden. Als remplaçantschoonzoon ben ik aanvaard. Men weet niet met Maartje, men weet niet met Guus: zooals vanzelf spreekt, blijft dat de droom. Maar anders ben ik er dan ook nog. Moeder zal rustig hebben geslapen. Misschien heeft ze eerst nog gauw even gebeden, van de huishouding was zeker alles in orde.

XIX.

De gebenedijde regeling der Nederlandsche spoorwegen inzonderheid op Zondag heeft me, om niet nogmaals ‘collega’ Maasman lastig te vallen, tot het nemen van een auto naar Amsterdam genoodzaakt. Vandaar ben ik gespoord naar Utrecht, van het 2e perron ben ik met beenengevaar struikelend gedraafd naar het 1e en zoo naar wat het buurtstation heet, om, toen ik mijn kaartje zou laten kijken, de trein in de kromming te zien verdwijnen. Toen heb ik me wéér een auto veroorloofd en het plaatsnemen in een tuf is die dag en hij meer bezoeken, de verheuging geweest die Maartje deed lachen. Haar kinderzieltje lachte graag. Het goede van 't Brabantsche school ook in haar: was haar liefde zelf geen blijmoedige gulheid, als tot ruwheid vergrofd de moeder beheerscht? Gul èn blijmoedig, de roekeloosheid om zich van stonden aan weg te geven, volledig, voorgoed aan de Commensaal die, wat er gebeurd mag zijn in het begin, onmogelijk haar, het verstandige meisje, de kloof van de standen ooit kon doen vergeten.

Van mij nam ons tuffen een aarzeling weg, de vraag of ik goed deed met haar te bezoeken. Had ze me noodig? Bracht niet het leven, buiten en met de kinderen om zich, eerder haar onder de druk van het leed uit, als ik niet kwam, dus niet met haar sprak? Zelfs tegenover mevrouw Roobol voelde ik eerst iets, dat leek op bedeesdheid. Blijkbaar had Bareel geklapt, ongetwijfeld met goede bedoeling. Hoewel ze per brief aan Guus gevraagd had, of hij onder zijn personeel misschien iemand wist, geschikt en bereid bij haar te komen, heeft zijn gereede aanbeveling mevrouw Roobol doen aarzelen. Daar de leeperd mij èn Bareel had genoemd, schreef zij aan die vriend van haar man. Zijn antwoord heeft hij mij niet gemeld, alleen zijn blijdschap dat Maartje ging. Ik kende mevrouw niet, mij was niets gevraagd, mijn bezoeken konden zonderling lijken, was er dus nog een tweede dokter met wie dat meisje relatietjes had? ... Zoo peinsde ik tobbende in de trein, op weg van Amsterdam naar Utrecht. Toen, daar, even herrie en aanstoot, even de aarzeling: nog weer een auto? maar nauwelijks wipte ik op de bouten der Vreebrug en gleed dan langzaam over dat water, of ik voelde de zwarig-

heid weg - en deze sensatie van dubbel verlicht zijn, lichamelijk en geestelijk, héeft Maartje telkens met me gedeeld bij onze ‘veel te dure reizen’, zooals zij, bezwaard toch! de ritjes noemde.

't Was goed, dat er iets ‘prettigs’ bij kwam, al dadelijk tijdens dat tweede bezoek. Want met het tobben: ben ik noodig, is 't niet beter dat ik wegblijf? had ik buiten Guus gerekend, buiten dit, dat zij niet van hem af was. 't Was dom van mij, onpsychologisch; wie zóó lang aanhoudt, laat niet los, wie zóóveel moeite doet, sluw overleggend, zijn, spel tot de fijnste wreedheid volmakend, die handelt als slaaf van wat meer dan zijn wil is. Maartje moest van hem blijven lijden. Ze voelde dit; ook, dat ‘het nooit niks werd’. De auto, die biecht van smart als verzachtend, maakte haar ook makkelijker.

Het was, als vaak in een huis met een zieke, die naar een andere kamer verbed is. Wanneer die dag de zon wat meewerkt, of de haard brandt, of er staan bloemen, dan lijkt de verandering beterschap. Soms duurt het niet meer dan een kort moment, en ook de ontspanning der huisgenooten blijkt slechts teweeggebracht door schijn, maar er is even verlichting geweest. Zoo ontstond die, terwijl wij veerende zweefden en van wat we langs vloden slechts onderscheidden hetgeen zich oploste in onze stemming. Hoe luttel kwam het weêr er op aan, nauwelijks wisten we van het seizoen. Hoe weinig hinderden al die huizen, dicht aan de straat of achter geboomte, die accurate ijzeren hekken, of wat bij ons voortsuizen in de weg kwam, dat we als dobberend omgleden. Even wisten we werkelijkheid, wanneer de vaart van ons vluchten gestuit werd, dan zagen we en keken kritisch, zooals ook op de plek waar de auto stilhield, waar we wat dronken en eens véél aten, de andere keeren maar even toefden, daar we een wandeling wenschten te doen, het paadje langs het koffiehuis en zoo het bosch in, of de hei op. Dan zag ik dat men ons voor een paar hield er liep ik iets achter om Maartje te zien, de resoluutheid van haar slankte. Eens had ik even de sensatie, dat zij koket met Guus geweest was, zóó welbewust is meisjesjeugd, zoo als van zelf sprekend houdt ze haar rechten. We pleisterden over de kerk te Raam; er zaten daar officieren dicht bij ons, die met de rijzweepen gesticuleerden. Ze loerden, één keek er om, naar Maartje. Licht-blozend

en met meer glans in de oogen, vertelde ze van de middag te Utrecht, waar Guus een klein uur had zitten wachten, door haar vergissing met de trein, toen hij gekomen was om met haar over lessen te gaan spreken, nog altijd voor dat onzalig diploma.

- Maar kindje!
- Hoe meen' u?
- Hèm zóó laten wachten ...
- Anders had ìk een gróót uur gewacht!

Dat was de Maartje van de oogen, die mij Mea deden vergeten. Jeugd was er nog. Zij was voor Guus. Dit koketteeren ging naar hem, 't wou hem op die officieren wijzen. Zij handelde maar half bewust. Maar had ze zich volkomen begrepen, dan zou het haar begeeren geweest zijn, dat ik Guus dit triomfeeren berichtte.

***

Ik was de vriend, de trouwe broeder; ach, nu de eeuwigheid ons scheidt, kan ik verklaren: ik wilde zoo, mijn angst voor haar drong zelfzucht weg. Meermalen dacht ik aan kapitein Wierdels te Buitenzorg, de mooie man van de mooie vrouw; de vrouw, vol hartstocht tot hem gekomen, ziek binnen het jaar, door ons veroordeeld en die hij wòu in het leven houden, waarom hij haar liefdeverlangen ontweek. Zijn wanhoop toen ze toch bezweek... Hoe klein was mìjn trouw naast een zulke. Evenals hij, hield ik altijd hoop, maar Maartje heeft er niet veel van bemerkt. Werkelijk was ik bang dat zij, bij beduchtheid voor declaraties, haar smart wéér voor mij afsluiten zou, zoodat ik reeds hierdoor mij makkelijk ‘goedhield’. Ook was deze omgang vol liefelijkheid. Mijn Moeder was mij te weinig geweest, ik maak me hier dikwijls verwijten over, maar ach, het vele meelij met Vader bracht het gevoel voor haar van streek. Had ik een zuster mogen bezitten, maar niemand ... en zóóveel teerheid met Maartje, die Guus ‘had’, ja! maar verder óók niemand: - voor al het andere enkel mij.

Toch wreekte zich soms het fyziek verlangen. Het natuurlijk verschil met een zuster bleef. De zuster-alléén staat, in onze beschaving, met de moeder daartegen beveiligd. Mijn ziel genoot en voelde zich rijk door al wat Maartje gaf en

aannam. Maar het lichaam drong om zijn recht, juist op oogenblikken als in die kleurige serre te Baarn, bont door reclame-platen maar fleurig, met planten, bloemen en vol zon, glanzend op blauw en op goud van de ruiters. Ik wist dat niets aan mij bekoorde. Dat ik log was, onlenig, leelijk. Dat ik me nooit heb weten te kleeden. Dat Indië me nog vergrauwd had, iets goor-verflensts gaf aan mijn bleekheid. Dat onregelmatige, donkere tanden bij alle spreken te voorschijn kwamen en dat, wanneer ik 'kelner' riep, de man vlakbij me vaak niet hoorde. En dan het gemak, dáár, dier jolige ruiters, van wie althans twee niet jonger dan ik...

Mea zag - en toonde dat.

Maartje zag niet, nooit zag ze wat van me.

Toen te Baarn was het drie weken dat ze mijn Dagboek had ontvangen. De vorige keer had ik gevraagd: - 'Heb je er soms al eens in gelezen?' Nu zei ze, onder het rijden opeens: - 'Gunst, uw boek, heb' u het noodig, u schrijft d'r ommers alle dag in'...

Dat zwiepte het suizen der tuf niet weg. Maar ik slikte het in, daar ik wist: - 'Jou lijden, meisje, is heel wat grooter'.

Een analoog besef als Wierdels.

XX.

Er bleef tusschen ons, dat ik niet moest vragen. Dat een vraag haar plotseling schichtig maakte. Een vraag over doodgewone dingen, bijvoorbeeld over het eten op 'Boschzicht'. Dan vreesde zij weer eenig onderzoek. 't Bewees, hoezeer ze in spanning leefde. Toch, hòeveel plezier in dit leven met kinders! Bij feestjes deed ze uitgelaten, zoodat Mevrouw haar telkens remde: - 'Bedenk toch, je speelt met herstellenden, Maartje'. Waarschijnlijk ook wat jaloezie, want Maartje werd zeer populair. Dit vertelde zij tijdens een wandeling. Ze begon toen ook, onverwachts, over ons.

- Hoe wist Mutsaers dat toch van u?
- Van mij? wat?
- Nou, dat u voor mij...

Ik zag haar onder het loopen blozen.

- O, pardon. De man wist niets. 't Was gissen, uit wat we wel 's bepraatten.

Ik had haar dit pertinent geschreven, in mijn antwoord op haar verwijtbrief. Zoo kon 'k nu zeggen:

- Mag ik een vraag doen? Eerlijk antwoorden! Léés je me brieven? Kun je ze lezen, 'k bedoel het handschrift, en heb je tijd ervoor en lust?

- Zeker, zei ze. En aarzelend, toen: - Maar dat van Mutsaers was ik vergeten.

De gelegenheid was te mooi.

- In m'n Dagboek las je niet, hè? - Een blos en een glimlachje. - Of maar weinig! 't Hoeft niet, hoor, maar kind: één ding. Je wéét nu wel, dat ik dat toen gejokt heb van mijn liefde voor die mevrouw, omdat ik zoo graag mijn gevoelens wou zeggen, hoe er liefde in me leefde en ik niet zeggen dorst: voor jou... Nee, toe, word nu in gods naam niet bang! Tusschen ons is het niet mogelijk, we hebben dat immers afgepraat. Zoolang die liefde leeft in jou, zouden wij niet gelukkig zijn, samen. Ik zou je jawoord niet mogen aanvaarden, niet willen, zoo min voor jezelf als voor mij. Alleen als je twijfelde, zelf niet meer wist, 'k geloof niet dat het zal gebeuren, maar als je bedroefdheid ontmoediging werd, je daardoor in hem niet méér het geluk zag, dan, kind, wees dan goed en moedig, goed voor mij en onbeschroomd, om, ook voor jou geluk te zeggen, dat je niet zeker meer bent van jezelf. Je moet dan spreken, ik heb er recht op, juist omdat ik nooit meer aandring, maar met je meeleef in je liefde. Recht voor mijn liefde maar ook als de vriend, die zoo vaak je raadsman zijn mocht. Je gelooft toch wel, dat ik eerlijk zou raden, als had ik er heelemaal niets mee te maken, hoewel mijn geluk er door wordt beslist? Je moet het gelooven, want heusch, ook ik weet, geluk zou je mij alleen kunnen geven, als je je vrij voelde om het te geven. Anders blijf ik je oudste broer.

We zaten in sparren, niet ver van ‘Boschzicht’. Het was, in Maart, de eerste warmte, na dagen van guurheid wegwasschende regen. Opeens die rijkdom, warmte, broeiing. Mijn demi-saison was in het pension gebleven, zij had nu haar manteltje uitgetrokken, haar ‘zondagsche’, van zwart cheviot, met ritselige zacht-groene zijden voering; ik had het aan de stomp van een spartak gehangen. Voor wie geen omgang met meisjes gewend is, heeft zulk een kleine daad gewicht. Vrouwenkleeding is zóó anders, ook beteekent ze veel

voor de draagster, véél meer dan hun jas voor de meeste mannen. Beteekenis die de man eerbiedigt, die hij, anders, toegewijd, meevoelt. Ze keek, waar ik met het dingetje bleef. We lachten elkaar daarover toe. O, was ik toen de minnaar geweest! Ik had mijn gezicht erin gedrongen, die levende warmte had ik gesnoven, mijn wang had ik eraan gekoesterd, mijn zinnen had ik erin bedolven. En om het nu iets meer ontkleede meisje: niet meer dan thuis de gansche dag, maar na deze handeling met de mantel geraakt tot grooter gemeenzaamheid, had ik, naast haar gezeten, de armen geslagen.

Nu was er de ontbering van alle onthouding. De dwang tot aldoor volstrekte beperking, even strak als bij een vreemde. Dezelfde oogen, welker fluweelen glanzing, welker gouden tinteling, welker plotseling verdoffen hun spraak, hun spel, onbevreesd, dus ongematigd met me dreven, zouden plotseling dood geweest zijn, had ik een hand naar haar uitgestoken. En zoo mijn verlangen, op niets meer lettend, nabije huizen en menschen niet duchtend, met geweld naar bevrediging had gedrongen, nog vóór het Caïns-gevoel van wroeging had Adam's naaktheidsr-gevoel me ontnuchterd, de schrikkelijke ontgoocheling die het opperst-begeeren ineenploft, zoo de daad niet in liefde wordt ondergaan.

Ik was de vriend die praten mocht, praten ook wel over zichzelf. Ik zei dat ik haar thuis vaak miste, omdat ik zooveel met haar kon bespreken.

- Je weet dat ik eenzelvig ben en werkelijk niemand heb in de stad. Aan soos-vrienden voel ik geen behoefte. 't Is juist het praten met je vrouw, dat me een van de allerheerlijkste dingen in het huwelijk lijkt. Eén mensch, op wie je volkomen aankunt, die je nooit uitlacht, voor wie je doen moogt als een kind en die dan toch weer het liefst jou kind is. Eenzelvige menschen hebben die trouw, die vanzelf steeds vol geduld is, meer dan wat ook noodig. En iets ervan, ik weet: niets anders, maar iets daarvan bestond tusschen ons, met onze armenverzorging en zoo, en 't was op den duur nog wel sterker geworden.

Ze zweeg. Ik keek van terzijde haar aan en vreesde eenig ongeduld uit een als norsche ruk met het hoofd te moeten afleiden. Terwijl ik met sparrenappeltjes mikte naar de rug van haar bloote hand, vroeg ik op de toon van een kind:

- 'k Ben toch niet stout?

Zij lachte niet. Wel bleef zij nog een oogenblik zwijgen, doch zei daarop wat haar bezighield. De gedachte bleek ontstaan, doordat ik over de stad had gesproken.

- Weet je, dat de femilie Van Maalwijck terug is?

In de vorm der vraag school een fijnigheidje. Aan mijn aandrang ‘je’ te zeggen, gaf zij slechts nu en dan gevolg. Hier was geen zweem in van behaagzucht, doch wel iets als een overleg, dat haar ‘je’ een zekere invloed kon hebben, welke op dat moment te pas kwam. Zóó zei ze ‘je’ bij deze vraag, die niet sloeg op wat ik beweerd had.

- Ik wist het niet, nee. Maar hoe weet jij dat?

- Van een kennis, aarzelde zij. - Een van de meisjes, vroeger van naailes, kwam er snel, als een vluchtig verzinsel. Bewéés dit antwoord, dat Guus het gemeld had? Waarom de waarheid niet gezegd? Dat hij bleef schrijven, wist ik wel; zij verzweeg het immers nooit!

- Int'resseert het jou? vroeg ik lachend.

Zonder lach trok zij licht met de schouders.

- As d'r maar weer geen narigheid is.

- Weet je wat?

- Nee... Het kwam gemompeld. En nu begreep ik: zij vreest Cato. Ik tweifelde of ik dit zou zeggen; haar manier van doen was pijnlijk, onnoodig gewichtig of geheimzinnig, zoodat ik maar veinsde het ‘neen’ te gelooven. Er scheen iets tusschen ons gebroken, juist na mijn spreken over vroeger. Doch sterker nog werd ik ontgoocheld, toen zij even later voortging:

- As 'k toe' die avend Merie Mutsaers toch ma'r niet was tegengekomme!

Ach, wel wist ik wat zij bedoelde: de korte ontmoeting bij 't postkantoor, lang genoeg voor Maartje's nieuwtje dat zij verloofd was met dokter Van Hooren. Maar ook wist ik dat zij sprak op instigatie van die ‘verloofde’. Bleek uit de kleinigheid niet treffend, hoe de fielt met het meisje speelde, haar volgens zijn ‘Trieb’ tot een speelpop maakte maar, zich niet daartoe beperkend, haar naam schond òm Cato te kwellen? Ik kòn, met die waarheid, nu niet wreed zijn! Ik zei dus:

- Ja, dat is jammer geweest.

Doch Maartje hield aan: stom had ze gedaan, door die Marie een moment te vertrouwen; van Marie kwam al 't gepraat, door haar was zij nu het Huis en de stad uit, en dàt, nu zij er noodig kon wezen.

- Noodig?

- Netuurlik! Je weet toch nooit. As ik die Keto van Maalwijck toch maar 's eens onder vier oogen kon spreken.

- O kind hou' op, met al je as'en. Eet maar liever dat doosje leeg.

Lachend, op eens weer, deed ze dit en over mijn ergernis vloog verrukking. Nooit was Maartje mooier ‘kindvrouwtje’ dan met een doosje pralines vóór zich. Bloemen bracht ik niet voor haar mee, zelfs geen ruikertje vroege viooltjes, al waren die aan de stations te koop. Bonbons maakten niet belachelijk en hoeveel vreugde verwekte zoo'n doosje! Hoe dartelend kon haar levenslust zijn! Haar liefde voor Guus is daaruit te verklaren: roekeloos aangrijpen van het hoogste. De tijd dat ik haar in het Ziekenhuis zag, drukte deze liefde gestadig, met de plagerij der zusters. Toch wist ze soms ook daar aan zieken iets van haar blijheid mee te geven. Sterk zag ik haar invloed op Baanders, zelf in zijn geloof blijmoedig. Hij leefde in wantrouwen tegen ‘Rome’; ‘maar dit meisje, al was ze dan Roomsch’... En nu de kinderen op ‘Boschzicht’, die telkens iets brachten of kregen van thuis, dat ‘voor de lieve juffrouw’ bestemd was. 't Vergiftte het leven van Rika van Leeuwen, de zuster van mevrouw Roobol. Maartje ontving het met innige vreugd; de hartelijkheid sloot aan bij de hare. Ik heb momenten op ‘Boschzicht’ doorleefd, waarin zij zóózeer de zon van het huis was, zóó zeer wat de Franschman de ‘boute-en-train’ noemt, dat ik drie dingen met zekerheid wist. In de eerste plaats, wat die Rika mankeerde. In de tweede, dat met zóó'n doktersvrouwtje de dokterspraktijk tot een pretje wordt, ook voor de zieken vol verheuging, want de doktersvrouw doktert dan mee en met 'r zonnigheid slaagt ze beter dan manlief vaak met z'n knapste receptjes. In de derde plaats leed het geen twijfel of zij, geluk gevend, vòelde geluk: wat iets anders is dan gelukkig te zijn. Wel hoopte ik, zoo'n moment, op genezing; en smeekte de Hemel dat Guus iemand vond, een Roos, een Camelia, zóó begeerlijk, dat hij dit bosch-viooltje vergat.

Een middag van striemende oostenwind schrikte ik bij de aankomst op ‘Boschzicht’, daar zij met vijf meisjes terzijde achter het huis aan het krokketspelen was - zij en de kinderen blootshoofds, zelfs ook zonder manteltjes.

Het struikgewas beschutte de plek; wel was 't er frisch in 't zonneglanzen; blozend sprongen de kopjes rond en Maartje leek het oudste zusje. Wat een teleurstelling dat zij nu wegging!

Een wandeling leek me beter voor haar dan, warm dat ze was, in het bosch te zitten. We volgden een nieuwe, open weg, waar de wind stond en zij verbleekte. Ze veranderde zienderoogen. Het kon, daar we flink de pas erin zetten, onmogelijk van de wandeling wezen. Er moest iets zijn, waar ze nu weer aan dacht. Ach, 't bleek een niet vervulde belofte: hij zou haar die week zijn komen bezoeken, doch Vrijdags had hij afgeseind, zonder eenig motief te geven; dus was ze twee dagen wanhopig geweest, juist dóórdat ze voelde: het kan zoo niet langer en daarbij wist dat zij ook niet kon breken. Nu was het: - ‘Als hij maar niks beloofd had!’ Zelfs zei ze: - ‘Hij weet niet, hoe dat ie me treitert’. Ik had haar nooit zoo bitter gezien. Het leek opeens een ander meisje. Haar wilskracht en de door Rika's jaloezie nog geprikkelde toewijding aan de kinderen, hadden haar in staat gesteld vroolijk te doen bij het spel in de tuin; terwijl ze blij deed, was ze 't ook; maar 't bleef bij een lach van de oppervlakte; onder alle naar buiten blijkende onbestendigheid van haar impulsieve, jonge natuur, lag haar innerlijk onveranderd. In mijn tegenwoordigheid was zij oprecht, speelde ze ook met zichzelf geen komedie: ik zag steeds, wat er diep-in bleef, al toonde, al had ze kinderlijk pret bij een tuftocht of ander pleziertje.

Vóór het groote koffiehuis, dat een hotel is aan de straatweg, pleisterden we na de kuier. Er stonden zeker wel dertig fietsen. Ze bleken van een Haagsch gezelschap, dames en heeren winkelbedienden.

- Fiets jij hier wel? informeerde ik.

- Me wiel staat thuis.

En daar ik haar het ding wou zenden:

- Dan zou-d-ie gerep'reerd moeten worden. Bijna alles is d'r kapot an. Zóó'n oud-roest!...

Zooals van zelf spreekt, vroeg ik verlof, de fiets in orde te

laten maken. Ik aarzelde met het aanbieden van een nieuwe en deze voorzichtigheid was doeltreffend, want met de eigenaardige oprechtheid die haar van de dingen harer liefde nooit iets uit kieschheid voor mij deed verzwijgen, deelde ze mij een plan van Guus mee, een belofte van vóór haar vertrek naar 'Boschzicht', op de vervulling waarvan zij hoopte, telkens wanneer hij zijn komst berichtte: hij zou in een motor met sidecar haar halen om samen te rijden naar Amsterdam.

Bij het vooruitzicht dier heerlijkheid had ze haar fiets niet mee willen nemen! Wel kroop zij hier met mij in een auto: dat kon, met mij, 't was heel iets anders - nog meer intiem, immers gesloten, maar hoe zou de vastheid van haar gevoel hier ooit het geringste gevaar in zien?

Het samenzitten, die middag, werd stil. Staâg juist om ons tafeltje rumoerden, in vele kringen, de winkelbedienden, sportsmen voor één héële dag. Ik zocht en vond een paar grapjes op hen, maar Maartje kon me maar half verstaan en luider spreken was niet moog'lijk. De vroolijkerds keken toch al naar ons en bleken lichtbereid tot spot, in hun uitbundigheid van velen. Dus stelde ik voor, nu maar weg te gaan, onder voorwendsel dat het hier buiten wat koud werd. Toen we een paar honderd meter ver waren, klonk hoorn-signaal en even later kondigde belgerinkel aan, dat de breede stoet reeds achter ons aan kwam. We konden 'Boschzicht' niet meer bereiken en zoogenaamd om het stof te ontwijken, stelde ik even een zijweg voor. Toen zwermde al die jeugd achter ons langs. Ze konden ons nauwelijks hebben gezien, toch was het als schreeuwden zij eenige spot na. Waren zij niet jong en vroolijk? Wij, somber tweetal, dat géén paar was! Ik voelde me erger dan ooit onbeholpen. Ik kon niet zijn, zooals ik moest zijn. Aldoor zag ik een motor vóór mij en Maartje juichend in de sidecar... Nu liep ze naast mij, benepen zwijgend - ach, ze moest het mij wel aanzien!

- Zullen we teruggaan? vroeg ze.

- Het stof zal wel zijn opgetrokken.

Op deze jokken keerden we om. Mevrouw Roobol gaf thee met een koekje. Daarna moest Maartje gauw aan haar taak. Vroeger dan anders verliet ik het huis. In 't café bij het station dronk ik snel twee glazen port. 's Avonds laat schreef ik

Maartje een brief, die gelukkig onverstuurd bleef - hij had het gebeurde erger gemaakt. Ik sprak er van ‘onze scheeve positie’ - dat was tegen alle beloften in.

Het schrijven gaf me mijn kalmte niet weer, daarvoor had ik te veel geschipperd. Die avond en heel die nacht waren tweestrijd, de werkelijkheid van ‘de scheeve positie’, welke ik haar niet blootleggen mocht, om alles wat mij dierbaar was; maar die ik zoo gauw niet te boven kwam.

In wat, zoo verweet ik mezelven telkens, was ons samenzijn anders geweest dan welke ook van de vorige keeren? In niets. Maar ik was anders geworden. 't Verlangen *overmande* mijn liefde. Het werkwoord bedacht ik tijdens de spoorreis. De eenzaamheid van de terugtocht verwekte telkens onvoldaanheid, zooals er in een verloofde moet zijn, weer op weg naar zijn commensaalshuis, na de verrukking met zijn beminde. Maar hij stelt zich schadeloos in het vooruitzicht van wat hem de bruid en de vrouw zullen geven. Ik voelde niets dan gemelijkheid, hoezeer mij van deze *ontrouw* bewust. Ik, altijd matig, dronk twee glazen port, 'k had eerst jenever willen bestellen. En nu... terwijl de kwelling dezer hallucinaties nog verergerde door het besef dat het goochel-voornemens waren, stelde ik me voor, ik dacht er mij in, 'k gaf toe aan de pijnlijke bekoring, deze verbeelding-van-daad te doorleven, dat ik te Amsterdam zou overblijven en in een bar een vrouw gaan zoeken, gaan kiezen, haar nemen voor heel een nacht. En dan, als iets begeerlijkers, zag ik mij wel wéér de ambtsplicht verzuimen maar nu, het kwam met de tijd net uit, om binnen te stormen bij Van Hooren, in zijn zeker deftige eetzaal, waar hij waarschijnlijk zat met ‘vrienden’, misschien wel met een paar vrouwen erbij, en ik zou er donderen: ‘Nou moet het uit zijn!’ Donderen, ik... Ach, pygmee van een Hamlet! En had ik, juist nu, nog recht tot verwijt? De woorden jankten door mijn hersens, de onvergetelijk-snijdende: ‘Get thee to a nunnery, why would' st thou be a breeder of sinners? I am myself indifferent honest; but yet I could accuse me of such things, that it were better my mother had not borne me’. Ach, wat had ik gemaakt van mijn reis! Maartje in nog maar meer droefheid gelaten, want vriendschap gaf zij mij genoeg om medelijden met me te voelen, misschien er zich een verwijt van te maken dat ze

mijn bezoeken gedoogde... In elk geval, de oude angst weer, in plaats van een raadsman, een steun te hebben...

't Beroeps-werk doen ... en verder niks. Moge dit nu in Deli lukken. In de teleurgesteldheid om Mea, heb ik alles gehoopt van mijn taak aan dat kleine-stadsziekenhuis ... en dagen lang *wist* ik daar niets dan: Maartje. Die Zondagavond! Maar ook de Maandag, toen ik tweemaal mijn brief herlas, voordat ik de zekerheid had en erkende dat hij tot snippers moest worden verscheurd. Toen was de drift ineengeploft. Zeer zeker leefde ik 'abnormaal' en nu nog leef ik abnormaal en aan de praktijk van een normaler leven straks op Deli, naar de trant der andere ongetrouwden, lokt mij voorshands niets. Dit is een overwinning der ziel, zooals de kuischheid *is* overwinning, al wordt zij gelukkig niet steeds zoo gevoeld. Onthouding blijft nù, in mijn droefheid, natuurlijk. Zij was het ook, terwijl Maartje leefde, alleen was zij veel moeielijker bij de uiterst geringe verwachting, dat ooit mijn liefde zou worden beantwoord. Toch *hield ik hoop* en vooral vond ik kracht in mijn angstige deernis met haar. Men redeneert de natuur niet weg, maar o, wanneer ik méévoelde met haar, wel tenger, fijn, doch kerngezond, nerveus alleen door al haar lijden, geboren minnares èn moeder.

De leelijkheid blijft het eeuwige leed. Hoe weinig veredelt de teeltkeus het menschbeeld, die toch zoo gruwelijk wreede teeltkeus, die zóóvele niet-mooie vrouwen uitsluit. Maartje had dit verdriet aldoor naast zich, in het Ziekenhuis aan het viertal harpijen, te Bilthoven aan Rika van Leeuwen. Haar spijt gaf zich lucht in hekel aan Maartje, de mooie, de vroolijke, levenskrachtig doordat geen leelijkheid levenslust dompte. Zelfs om Guus werd zij benijd, ook te Bilthoven, zelfs na haar dood nog, als een schamper gezegde van Rika bewees. Na wat die liefde haar gekost had! Hàd hij geen werk van haar gemaakt, wàs zij althans niet opgemerkt? Ach, 't leed der velen die géén man opmerkt.

Toch is die gewone wreedheid de grove. Erge wreedheid is verfijnd, vol wreedheidsverfijning is heel de natuur. Is sexual perversion insanity? Wàt is het ongezonde aan Guus? Bareel, die eerst zoo pertinent was, geraakte later ook al in twijfel, of men hem moest gelijkstellen met zijn broeder, dan

wel of hij erger afwijking is, ellendiger - en gevaarlijker?

Maar Maartje heeft hij doodgekweld en geen wet treft zulk gemartel. Ach, wij menschjes in de natuur! Echter blijft de mensch onderscheiden ook hierin, dat onder 't schrikkelijk sadisme, waar heel de schoone natuur aan meedoet, bij haast alle dieren het mannetje valt, het wijfje de tirannie-rol speelt; terwijl althans onder ‘beschaafde’ menschen de vrouw in den regel het offer is. Guus' moeder was hierop misschien een exceptie. Hijzelf... zou ooit zijn geweten nog spreken? Héeft een natuur als de zijne zoo'n ding, een ‘ding’ als ik ... maar hoe ben ik zelf, daar zelfs deze korte liefde niet gaaf bleef en Maartje mij onvoldaanheid moest aanzien?

XXI

Het was het leed der bleeke dagen, na dat mislukte voorlaatste bezoek, dat ik mij zoozeer had kunnen vergeten en zij mijn gekweldheid moest hebben gemerkt. Voor de verscheurde oprechte brief zond ik een kattebel over haar fiets, wat grappen hoè het ding er uit zag en sloot hem in een blik van Droste.

Aanvankelijk leek dit ontwijken mij lafheid. Ik wist weer, wat ik in Maartje liefhad, waartoe de liefde de mijne deed groeien. Is dit niet *altijd* de macht der vrouw en *het* geheim van het huwelijk? Toen ik de omvang noch de hoogte van haar liefde voor Guus overzag, heeft haar bekoring me zoo getroffen, dat ik haar als mijn vrouw begeerde. De mooie Oostersche liefdeleer begint met een spreuk van diepe zin. ‘Altijd heeft het voorafgaande het grootste gewicht’. Zoo staat Eroos aan alle begin; der ‘liefde’, als oorzaak van alle dingen, komt de voorrang toe in de kring van gevoelens, zoowel als van plichten, van vrije vreugden en van gebod. En Eroos is in het begin de begeerte. *Worden* kan Eroos verlossende liefde. Dit heb ik mogen beleven aan Maartje. Haar voorbeeld heeft het mij geleerd... Maar hoe ver bleef ik beneden haar!

Nu ik terugdenk aan elk bezoek, en in 't bijzonder aan *die* Zondag, zie ik haar vrij boven alle verzoeking. Ach, niet ik was haar ooit een gevaar! Ze werd mij genegen, aanvaardde mijn vriendschap, wilde, na wat verbaasde twijfel, wel geloo-

ven, dat het tuin-verhaal over mijn liefde voor Mea een voor haar besef onmogelijke, dwaze jokken was en ik nu slaafs verliefd was op haar; ook voelde zij eenige steun aan mij, verlaten dat ze stond van verwanten - doch verder ging haar gevoel voor mij nooit. Zóózeer aan de oppervlakte van die Diepte die haar gevoel was, bleef al haar medeleven met mij, dat ze nooit in mijn Dagboek las! Ook mijn brieven las ze vluchtig, behalve die eene, extra duidelijk geschreven, over 't jokken in de tuin en mijn werkelijke liefde voor haar. Wat ze onthield, wat haar had getroffen, was het aanbod om getuige bij haar huwelijk te zijn. Dit woord heeft haar gerustgesteld, 't volstond voor wat zij noodig had om mij haar vertrouwen te schenken.

Het trof haar niet zoo, dat het ontroerde. Maar moest zij deze bereidvaardigheid niet begrijpelijk vinden, zij die zich gansch had weggecijferd, wier liefde zelfverzaking *was?* Een verwante ziel kon zij in mij gáán zien, een ‘oudere broer’, doch dan toch nog maar zóó, dat de jongste onvoorwaardelijk de sterkste van het tweetal was.

O, waarom is lijden de hoogste schoonheid!

Toen ik, na die leelijke Zondag, eindelijk zelfbeheersching terug had, bleef dit de smart: Deugd, louter in Lijden. Haar liefde stond, een hooge rots. De duur van haar gevoel was zeker. En ik dacht aan geen ander einde. Er viel niet meer te redeneeren: zij wist en zag alles zoo klaar als ik zelf. Guus te bepraten, laat staan hem te dreigen, zou volslagen nutteloos zijn. Zelfs bij zijn dood bleef haar liefde leven.

Met meer strakheid dan te voren aanzag ik deze evidentie.

XXII.

Haar korte antwoord op het briefje dat, in een trommel met flikken verscholen, mijn ontredderdheid onder grapjes over haar ‘oud-roest’ verborg, werd het begin van ons laatste leed.

Nu begreep ik haar zijn van die Zondag. Ook zag ik in, dat zij veel meer doorleefde dan zij ooit aan mij openbaarde. Wantrouwen is dat niet geweest, alleen een verder van mij afstaan dan ik, bij mijn gevoelens, verwachtte. Nog van de naaischool kende ze meisjes, die zij weer tot ‘vriendinnen’

geproclameerd had, om maar te hooren al wat ze wou weten. Dus vernam zij niet alles van Guus. Hij wist wel: hij hoefde zóó weinig te doen om de relatie aan te houden! Eén meisje was op kantoor bij Van Maalwijck en luisterde blijkbaar behendig af en belde dan gauw even Bilthoven op. 'k Vernam dit bij het laatste bezoek, die als door het Noodlot besliste tocht, waarmee ik Maartje in de dood dreef.

Ook haar láátste briefje spelt mijn geheugen.

Bilthoven, Donderdagmorgen vroeg.

Beste Dokter en Lieve Vriend, komt u aanstaande Zondag weer hier? Hoor ik anders toch wat u weet uit wat u wel is ‘het huis aan de overkant’ noemde? Het maakt mij zoo angstig.

Maartje B.

Ik vergat u voor het blik te bedanken, hartelijk dank.

Juist die Donderdag was ik geroepen in de dichtgeslotenheid. En Maartje's briefje lag in mijn kamer, toen ik Vrijdags terugkwam uit Amsterdam, terug van de medische conferentie, bij welke ik Van Hooren moest weerzien. Die Vrijdag is onder zijn geleide de weduwe van Otto van Hooren overgebracht naar Meerenberg. Ik nam aan de laatste beraadslaging deel, gemachtigd door haar vader en zuster.

Dat ik vóór dien van niets gehoord had, bewijst misschien dat ik ‘slaapwandelde’. Toch wist men de zaak ook geheim te houden voor het oor der klappeiende stad. Ditmaal hielpen geen kranteberichtjes om de attentie op te schrikken. De vroege zonde van Dolf van Hooren kreeg niet het gerucht van een zedenschandaal. Nadat het gore gedoe van de jongen hem, ondanks zijn ongewone begaafdheid, de toegang tot het orkest, waar zijn oom hem in hoopte geplaatst te krijgen, had afgesneden, heeft zijn leermeester hem het huis uitgegooid. Hij dacht aan zijn vader die niet tijdig vluchtte, dus repte hij zich de grenzen over. Zijn voogd moest het aan zijn moeder gaan zeggen, die niet geloofde, naar Amsterdam wou - en slechts weinige dagen later werd overgebracht naar het schrikkelijk huis, waaruit de dood haar moog' verlossen.

Tusschen de eerste pertinente beschuldigingen tegen Dolf en het krankzinnig-worden van zijn moeder zijn eenige weken

voorbijgegaan, in welke Hugo van Maalwijck Azn., voorziende wat er al kon gebeuren, naar Wiesbaden is gereisd om de familie terug te halen. Doordien ik met dit heer op gespannen voet sta, dank zij zijn uitlatingen over Maartje, zou ik waarschijnlijk niet naar de overkant zijn geroepen, als Cato van Maalwijck het nu niet gewild had. Háár sympathie was mij gebleven - ach, had ik er anders gebruik van gemaakt!

Maar misschien is het beter zóó. De draagkracht van het leed heeft grenzen: dit toont het lot van Suze van Maalwijck, die harde, tot wreed-zijn geraakte vrouw, die véél verdroeg, maar als moeder bezweek. Over haar man, eens met hartstocht bemind, begeerd met liefde die zich opdrong, heeft zij geen enkele traan meer gestort. Bij de ramp met haar zoon bezweek haar verstand en genezing is uitgesloten.

Maartje... - 'Wat had ze d'r mee te maken?' vermocht de schoonzuster mij te vragen, die Guus drie jaar als commensaal had en, zoo ze nooit overspelig geweest is, dit vast niet dankt aan eigen trouw.

Ja, wat had Maartje er mee te maken? Die *zij* beminde, bleef... dezelfde, hij is en heet stéédS Dokter Van Hooren, *de* directeur van *het* Ziekenhuis. Ik weet niet, *of* zij ermee had te maken: of iets háár Liefde bond aan Vuil.

Maar al haar leed drong naar Cato. Hoe lang zon ze al op dat gesprek, van haar met hare mededingster, dat naar ze hoopte háár weg zou banen en zéker alles helder maken. Die laatste Zondag smeekte zij:

- 'Vraag 'et, zie dat ik haar kan spreken'. Ik had haar alles verteld van de week, de conferentie van vier doktoren, onder wie Guus evenwel als verwant stond, als voogd der beide kinderen; de ontzettende aanblik van deze moeder.

Op dit haar smeeken zei ik de waarheid: dat Cato haar verlangde te spreken, Cato en zelfs de zuster van Dolf, dat felst-gefolterde mooie meisje, dat, nu haar verkindschte grootvader verzorgend, voor zich maar één weg zag: verpleegster. - 'Als ik roomsch was, Dokter, het klooster'. - Het huis, 'als 'n klooster', leek nu een graf.

Ook dit laatste zei ik Maartje, om haar dat groote leed te toonen; zoowel om haar te doen bedenken, dat het leed daar in omvang het hare gelijk was; als om de vijandschap weg te

nemen, waarmee ik wist dat zij naar het huis wou. Andere voorzorg nam ik niet, ander voorgevoel had ik niet. Dankbaar kuste zij mijn hand, zooals ze eens in haar kamertje deed.

Nog al onaangenaam-verwonderd, met spot of ze onze verloving verwachtte, gaf mevrouw Roobol haar één dag vrijaf. Maartje wilde dadelijk 's Maandags, de afspraak werd gesteld op Woensdag, zoo er geen tegenbericht van Cato kwam. Bij thuiskomst uit het Ziekenhuis, zou ik haar dan in De Zwaan ontmoeten. Het leek nu alles heel eenvoudig. Wat had mij aan die bijeenkomst ontrust? 't Vooruitzicht alleen al veranderde Maartje.

***

In het Ziekenhuis, kort vóór vieren.

- Dokter, of u even kom'...

Maar pal vóór mijn deur, in de gang, staat Mutsaers, hij grijpt mijn arm, 'k versta zijn blik - wat kan mij anders zijn gebeurd, dat met deze oogen gezegd wordt? Hij duwt mijn wezenloosheid voort. Er wacht een auto. Wij rijden de Wal om.

- Is ze dood?

Eén knik van zijn hoofd.

- Spreek toch!

- Ja, ze heeft rust gevonden. Laat dat jou troosten. Ze is het te boven.

We vliegen tusschen de voorjaarsboomen. Daar is de tuin van mevrouw Verheul. Achter de weien glanst het kanaal. Mutsaers mompelt wat hij weet. Lot, de half-wijze uit het Watersteegje, heeft de daad op een afstand gezien, terwijl ze voorjaarsgroen plukte voor Mutsaers. Lot heeft gegild, is naar huis gerend en met de strompelende stoelenmatter als leidsman zijn er menschen gedraafd naar het water. De bruggewachter, die dicht bij de plek woont, heeft de politie opgebeld en op verzoek van een zuster van Lot ook Mutsaers. Toen hij hoorde dat Maasman al had geschouwd, heeft hij als een vriend gedacht aan mij. Vlak bij stadsdrukte zelfmoord te plegen op een klaarlichte lentedag, is minder moeilijk dan men zou denken. Nu lag, die ik tien dagen te voren in volle gratie van blozende jeugd zag huppen tusschen krokket-

hoepels, als iets dat zelfs de vrouwen uit het Watersteegje niet dorsten naderen, in het eenige hok van de oude Poort, waar nog wat glas rest achter tralies. Maasman was er nog, met de oudste inspecteur van politie; buiten stond een agent gepost; nu kwam de commissaris met Baars.

Mutsaers liet de auto voor mij stilhouden aan de deur der Van Maalwijck's; ik mòest iets weten, voordat ik háár huis, mìjn huis, kon ingaan. Dreef het gesprek met Cato haar de dood in? Werkelijk is het dat geweest.

- Ik weet niet... weerde de oude meid af.

- Ik moet een van de dames spreken.

Toen leidde het nichtje me in een kamer. Tante kon mij nù niet ontvangen. Ja, Tante wist! Lang had Tante met Maartje gesproken. Het meisje had beloofd, voordat zij naar Bilthoven terugkeerde, nog eens met Tante te komen praten. Die dacht dat zij haar had getroost...

Ik ging 's avonds, in Maartje's plaats. Al mijn gevoel was afgestompt. Nog liet de grofheid Maartje niet los; waar ik kwam, geen van de braven begreep haar, en iedereen, iedereen sprak over haar. Ook in het hotel rumoerige botheid; in de huiskamer, griezeling en angst voor het stadsgekwek, meer dan droefheid over de dochter en zuster. De stilte van rouw vond ik pas bij de Maalwijck's. Lang liet men mij ditmaal wachten. Eindelijk geleidde de huisknecht, hij was de eerste mensch sedert de middag die zweeg, me door de tegelijk beklemmende en rust-schenkende roereloosheid van gangen en trappen naar dezelfde somber-deftige bovenkamer, waar ik eens Cato vóór een theeblad vond zitten, bij het begin van die ‘vierdaagsche veldslag’, die het gaan naar Wiesbaden voorbereidde. Toen leek ze een aangeschoten vogel, beweegloos met verglaasde blik. 't Was toen het bruusk veranderde. Nu bleek het de bestendigheid, niets verzacht, alleen verstrakt, het onveranderlijk-gewone. Al de ontsteltenis over Maartje: dat meisje, van haar weggeloopen om na haar spreken zich te dooden, vermocht niets meer op dat gelaat, de matte vergrauwing van dit ivoor. Haast onmerkbaar boog het hoofd, het waren de doffe oogen die groetten, zwijgend wees zij moe naar een stoel.

Doch nu, als schoot de wil haar stem door, sprak zij, wel zacht, doch regelmatig:

- Dokter, ik weet dat u haar liefhadt; het schijnt dat de heele stad het weet. U hebt u daar zeker niet over te schamen, al doet indiscretie pijn, ik heb dit evenals u ondervonden. Daarom begon ik er over met haar, maar ze verzocht me er van te zwijgen, omdat zij u vereerde als vriend en het juist zoo in u waardeerde, dat u met vriendschap genoegen nam. Niemand had méér voor haar kunnen zijn. Uw liefde bracht het grootste offer, Maartje Baars heeft dat geweten. Ze zei mij: - 'Ik heb niemand dan hem'. Hierom heb ik Paula gezegd, u te verzoeken terug te komen. U begrijpt, het valt me moeilijk...

- Mevrouw, mag ik u ééne vraag doen voor de geruststelling van mijn geweten. Hoe verklaart u Maartje's daad?

- Wat bedoelt u?

- Als gevolg van haar bezoek?

- Ik had er het tegendeel van gehoopt. Ik dacht dat ik haar kon genezen. Daarom heb ik dat meisje onthuld, het woord is waarlijk niet te sterk, wat ik voor iedereen heb verzwegen en wat ik niemand ooit zal zeggen, het is mijn droevigheilig geheim. U alléén zeg ik nog dit: Maartje wist nu; U, òm uw geweten gerust te stellen, zeg ik dit, want ik voeg er dadelijk bij, als een oudere zuster in één en dezelfde smart heb ik mijn mededeeling als omzwachteld met goede raad. Ik heb haar bezworen te luisteren, wel degelijk ook naar mijn woorden van troost, en ze ging vriendelijk van me weg, na vijandige stugheid in het begin; ze kuste mijn hand en ik heb haar omhelsd, als was ze werkelijk mijn zusje. Nù zou ze zijn terugkomen...

- Ja. Maar...

De als vermummiede véérde op, hoog in haar zwart, een schikgodin.

- Het is de vloek van Duynhorst, Dokter! Weet u wie mij sprak over Maartje, me aangespoord heeft met haar te praten? Mijn nog zoo jonge nichtje Paula, in overmaat van eigen droefheid. Haar vader is haar afgod geweest en nu óók Dolf en dit met haar moeder... Paùla noemt het de vloek van Duynhorst, zij is vol angst voor haar voogd, mijn man, en ze griezelt helaas van haar broer. Een jong-meisje voor zùlke dingen! En het kon haar niet worden verzwegen, ze moest het weten, al doodt het haar jeugd. Háár medelijden met

Maartje dreef me. Mijn man is nu ook moordenaar. Ik blijf hem als mijn man beschouwen, van mij heeft hij de ziel gedood, maar ik miste de moed van Maartje, misschien omdat ook ik nog hoopte. Wel bleek nu de waarheid te zwart voor haar liefde, maar zóó diep zat ook bij haar zijn invloed, dat zij toch niet van hem los kon en liever stierf dan voort te leven, nu zij eindelijk wist hoe hij is. Want ik heb het haar gezegd. Met mijn bekentenis bracht ik ten offer, wat me het heilige is van mijn leven, maar het was ook een offer in andere zin, want ik voelde me medeplichtig, zoolang ik Maartje niet had gewaarschuwd. Paula heeft me dat doen begrijpen in haar door niets bevlekte reinheid. Maar, ja, mijn spreken was gevaarlijk, want ook Maartje was háást nog een kind, niet zooals ik een harde vrouw, die met het leven heeft afgerekend.

- Och, Mevrouw! ...

- O, weest u niet bezorgd voor mij! Mijn tijd voor zelfmoord is voorbij. Ik heb er aan gedacht... uw poeders... ik weet niet eens of ze konden dooden, maar ik was er toen te laf toe. Nu heb ik mijn verkindschte vader en Paula, met wie ik moedertje speel. Maartje, Dokter, had enkel u, daarom zei ik haar, wat ze u was, hoevéél geluk zij ù toch nog kon geven.

En bij mijn ontroering:

- *Is* 't zóó niet beter? Nu ze niet kòn... Vindt ù zelfmoord zonde? Toch niet, in wanhoop, zoo'n ren naar de dood? ... Ach, ik, die waarlijk wel weet wat ik zeg, verzeker u: háár bleef véél lijden bespáárd.

***

Hoe ze haar mededingster beoordeelt, heeft de dochter van Hugo van Maalwijck, weliswaar buiten deze arme versufte om, getoond aan een onthutste stad. Méér dan Maartje, heeft zij verbluft! Haar getuigenis werd het antwoord op al de gore kleinzieligheid, waarmee Maartje's prachtige liefde beklad is, terwijl men niet veel van de moordenaar zei. Leugenmotieven hebben belet dat Maartje de plaats kreeg naast haar vader. Een mogelijke verlegging van paden, in verband met een zelfs niet waarschijnlijke, ook niet strikt noodige vergrooting

van het kerkhof, is gebruikt om te verhinderen dat zij die ‘de hand sloeg aan haar leven’, een betere plek kreeg dan in een hoek, tegen de haag, waar nog niemand ligt. Daar is zij vóór negen uur 's morgens gebracht. Haar broeder de kapelaan, al twee dagen in de stad, is gebeden blijven prevelen thuis bij Moeder. Een oom liep naast de kastelein. Bij de ingang gonsde gedrang, Lot stond in het eerste gelid met haar zusters. Op mijn aandrang had Baars de vorige avond zijn nu huilerige vadsigheid overwonnen en was naar het bureau van politie gegaan; de commissaris had orde beloofd. Op het kerkhof zelf bleef het rustig, een schrale stoet in schriele lente.

Maar juist toen er eindelijk voortgang zou komen - en de zon het drietal kransen verguldde - traden uit de woning van de doodgraver twee slanke zwarte gestalten. En toen de baar stond vóór de groeve, boog zich Cato van Maalwijck er over en legde een palm neer met rouwviolen. En toen het alles scheen geëindigd, kwam er die rouwvlinder Paula van Hooren en liet er witte tulpen vallen en strooide lelietjes-van-dalen en durfde spreken: - ‘Máártje, vergéef’. En meer dan twintig menschen verstonden. En 's avonds wist het de gansche stad. En Guus van Hooren héeft het vernomen. En nadat ik hiervan de zekerheid had, heb ik geleerd hem te beklagen, althans meer dan ik hem vloek.

J. DE MEESTER.

Gedichten.

I.

Gij kwaamt met donkerheid en killen regen,
Met zwaar geruisch, o lente, en stormenslag;
Zoo zijt gij goed voor 't hart, dat geenen zegen
Van teed're dagen meer verwachten mag.

Een nieuw getijde vloeit de dingen over,
Der aarde aanschijn wisselt met den wind;
Alleen de mensch weerstaat dien zoeten toover
En schreit in elk seizoen zijn oogen blind.

II.

Teerheid der grijze luchten:
Nog daalt gij over mij
En dempt des harten zuchten
Tot zachte mijmerij.

Van buiten en van binnen
Werd alles stil en grijs,
Daar hangt als een bezinnen
Op oude klank en wijs.

Dit werd mij nog gegeven,
Dit innerlijk gezicht
Van droomend aarz'lend leven
In een getemperd licht.

O troost der grijze dagen,
Die zachtjes binnenvloeit
In 't hart vervuld van klagen
En van zijn leed vermoeid.

Dit is een zoet gebeuren,
Dat diep en ver zich windt,
Alsof een zelfde treuren
Natuur en ziel verbindt.

III.

Een enk'le maal:
Of even zich een deur ontsluit,
En gunt een blinden blik in het gestraal
Van duizend lampen; en een ijl geluid
Breekt door, één golf, die vult de ziel mij gansch;
Is dat een openbaring van Uw glans?

Een enk'le maal:
Of tusschen alles wat verdort,
O Heer, Gij als een oud verhaal
Diep in mijn hart weer levend wordt,
En of aan Uw verborgenheid
De stroom van lust en leed ontspringt,
En of Gij 't stille branden zijt,
Dat mij van binnenuit doordringt.

Een enk'le maal:
Of Uwe voetstap uit de verte nadert
Zoo dreigend, dat ik nauw' nog ademhaal;
Mijn ziel verwacht, dat haar een storm ontbladert,
En naakt en huiv'rend zij voor U zal staan.
Een oogenblik trekt alles naar U saam,
Maar uit de angst, die U schijnt voor te gaan,
Breekt er geen straal en niemand zegt Uw naam.

IV.

Uw adem was in mij, voor ik het wist,
Uw roep klonk in mijn hart, voor ik het hoorde,
En onbewust heb ik Uw beeld vermist
In spieg'ling, die te vluchtig mij bekoorde.

Ik dwaalde door Uw glans, dien ik niet zag,
En zocht aan bleeke schijnsels mij te warmen,
Doch, wijl mijn zinnen U ontweken, lag
Ik als Uw kind te rusten in Uw armen.

V.

En alles wordt herinnering,
Een landschap door de ziel aanschouwd,
Waar, wat zij was en zij ontving,
Zich vreemd en stil voor haar ontvouwt.
Hoe ver, hoe diep ligt dit bestaan
Verwonden in den donk'ren tijd!
En welke stroomen zijn gegaan
Door deze engte! Van hun wijd
Geruisch nog als een echo zingt,
Wier oorsprong lang verloren schijnt,
Een stem, die aan den nacht ontspringt
En in het morgenlicht verdwijnt.
En alles wordt herinnering:
Waar is het einde van dat land?
En zal ook gindsche schemering
Eens wijken voor het klaar verband
Van wat er was en komen zal,
Waarin de ziel zich zelf bezit
En zij geen stijgen en geen val
Meer kent? Want alle smart, die bidt,
Verlangt het eeuwig oogenblik,
Der liefde zoeten wederkeer,
Ontwaken in een zaalgen schrik,
Vervulling die niet eindigt meer.
O nieuwe zuiv're dageraad,
Mijn hart is hong'rend naar uw licht,
Naar elken bloem, die opengaat
En glanst in 't hemelsch vergezicht;
Naar alles, wat op deze aard'
Verloren en gebroken is,
Doch, Heer, in Uwe stille gaard'
Voor eeuwigheid ontloken is.

VI.

Hoe zwaar heeft mij de zoetste lach bedrogen,
Waarin het leven zich te spieg'len scheen;
Waarheen van 't harte alle vreugd tot een
Zalig ontspannen-zijn was uitgetogen!

Mijn blik betooverd in zoo blijde logen
Zag niet de schaduw over 't glanzen heen,
Zag niet de stille nadering van een,
Wiens macht al heimlijk lag op mond en oogen.

Zijn dan zoo diep verstrengeld dood en leven,
Dat zelfs hun bloesems men niet onderscheidt?
Zijn zoo hun trekken in elkaar verweven,
Dat aan den dood een adem schijnt gegeven,
En levens glimlach, levens heerlijkheid
Het offer sieren tot den dood gewijd?

VII.

Van alles, wat ik hier vernam,
Laat mij behouden éénen zang,
Waarin de dood mij nader kwam
En dreef in 't hart den laatsten drang.

Heb ik dat in den slaap gehoord?
Heb ik dat in den droom gezien?
Als een half-uitgesproken woord,
Of teeknen, die de dag deed vliên.

't Was of ik tot den drempel ging
- Van welke deur, in welk een land? -
En daar een donk'ren blik ontving
En zag het wenken van een hand,

En werd ontbonden in geruisch,
Nimmer gehoord en toch gekend,
En wist mij ver van elk tehuis
Onzichtb're lichten toegewend.

Wat is het, dat mij keeren deed?
Waarom vond ik den weg terug?
De glans, dien 'k gindsch verborgen weet,
Maakte de aarde vreemd en stug.

Wat dood mij nam, wat dood mij schonk,
Dwaalt het verdonkerd leven om,
En voor één toon, die nederzonk,
Werden er vele stemmen stom.

VIII.
De Vreemdeling.

Ik heb in hun huizen gewoond
En was aan hun tafels gezeten;
Zij hebben mijn arbeid beloond
En mijn kracht aan de hunne gemeten.

Hun grond werd mij zoet en vertrouwd
Bij 't zwerven langs deinende wegen,
Hun hemel, zoo innig aanschouwd,
Was 's nachts mijn vermoeidheid genegen.

Zij maakten mij deelgenoot
Van hun liefde en haat, van hun droomen.
Ik zag er geboorte en dood,
Licht en donker het leven verstroomen.

Ik leerde den klank van hun ziel
En luisterde naar hun zingen,
Dat klaar in den avond viel
Bij gemeenzaamheid der dingen.

En ééne verloor zich in mij,
Haar blijdschap scheen gansch gevangen
In mijn weemoed, en teeder werd zij
Als een plant, waarom schaduwen hangen.

En 't was, waar zij lachte of sprak,
Als sloeg mij een zalig verblinden,
Tot haar blik in het groote licht brak
En haar adem verging op de winden.

Toen zonk tusschen mij en dat volk
Een stilte vol angsten en vragen,
Mijn vreemdheid werd als een wolk,
Die donkerend dreef door hun dagen;

En ik keerde, van beelden bezwaard,
Naar mijn oude land en zijn menschen,
En vond er mijn jeugd nog bewaard
In de schimmen der vroegere wenschen.

En de uren zijn eenzaam en lang
Voor mijn hart, dat toch niet kan rusten,
Gekweld door een heimlijken zang,
Die roept van de verste kusten.

IX.
Aquarel.

Naar Paul Verlaine.

Met bloem en vrucht, met tak en blad ziet gij mij keeren,
Daarbij mijn hart nog, dat voor u alleene slaat;
Ik bid, dat uwe handen 't niet te diep bezeeren
En uw schoon oog de schaamle gave niet versmaadt.

Nog gansch bedekt van dauw ben ik tot u gekomen,
Zoo vochtig streelde mij de koele morgenwind;
Gedoog, dat mijn vermoeidheid aan uw voeten droome
Van 't zoete uur, waarin zij zich ontspannen vindt.

Laat aan uw jonge borst mijn hoofd nu nederzinken,
Mijn hoofd nog van uw laatste kussen vol en luid;
Laat zoo den milden storm bedaren en verklinken,
En dat ik in uw rust een wijl de oogen sluit'.

H.W.J.M. KEULS.

Seinen.[1)]

Stralsund bij nacht.

's Nachts
staan rompen op,
sluimerend beschonken
van den dood en het verblindend donker
o! de minnenden, hun afgeknotte armen -
leunend in elkanders smartelijke wanden
beuren zij hun monden naar den nacht.

langs de kaden is het werk volbracht.
stormen slapen in de havenarmen.
warme lampen.
nacht.

1) Uit een binnenkort bij J. Ploegsma, Zeist, te verschijnen bundel.

Bazel.

Groen is de slag
van den stroom
door het dal
van den dag

heuvlen van licht
zijn de wallen

de stad is een fort

door de poorten
der bruggen
ligt zon gestort
over de ruggen
der golven

de stad is bedolven
onder het haar
van de zon.

H. MARSMAN.

O droef herdenken .....

O droef herdenken:
dat wij eens ademden de zuivre lucht
en stilte' en ijle stemmen en een zucht
der zaligen die in de lente traden,
een droom van licht en slepende gewaden
en een diep donker in hun aangezicht ...

En in een zomer bogen we ons hoofd
omdat het bloosd' om al heil ons beloofd
en, over ons in gouden pracht ontbonden,
een overdaad die wij niet stelpen konden,
een helle schijn op duisterder gelaat...

Toen werd het herfst en werden wij gehuld
in een stil stralen, armoe en geduld,
waaronder wij de bittre weelde droegen
van bloed en wond' en het verholen wroegen
dat het hart in zijn eenzaamheid doorstond...

Slechts droom en dood bleven der armoe trouw
die om ons dreven hun al-witte rouw
van strakken stroom en sneeuwbevrachte wegen
en heg en tak waarop de bloesems wegen
in welk' een lente stralender ontstak...

O droevig denken
aan dezer keerende getijden tocht,
begin dat zich eens te voleinden zocht
en eind', intwelk het heimwee wordt herboren
te treden in de uitgewischte sporen,
den eersten gang, van ouderdoms begin...

1923.

JOHAN HUIJTS.

Het sprookje.

I. Het sprookje in de nieuwe Westersche letterkunde.

8. Wieland en Musäus.

Wieland's belezenheid grenst aan het fabelachtige - maar zij is nergens chaotisch, zij wordt door een zeer bepaalden smaak geleid en die schiftende smaak berust op zijn beurt weer op een zuiver begrip van zijn tijd. Of hij, ware hij vijftig jaar eerder geboren, met Voltaire schouder aan schouder voor dien smaak zou hebben gestreden? Wij weten het niet - er ligt, afgezien van zijn denkbeelden over staatkunde, in zijn aard iets wat meer naar genietende berusting zweemt, dan naar hartstochtelijke behoefte zijn zin door te zetten. Maar wat hij vroeger zou hebben moeten kweeken, lag nu rijp voor hem, hij was ermee tevreden; hij heeft, waar hij kon, de vruchten geplukt. Zoo kent hij de oudheid - maar zoekt hier eer Lucianus, Lucretius of Horatius dan Aeschylus en Plato; kent hij de 17e eeuw, bewondert Shakespeare, maar geeft aan Cervantes de voorkeur boven Corneille en Racine; Ariosto is de geest, dien hij zich in het verleden het meest verwant voelt; van de mannen van zijn eeuw staan hem Le Sage en Pope, Voltaire en Sterne, en zelfs Hamilton en Crébillon Jr. nader dan Richardson of Jean Jacques. Wat bij die belezenheid de grenzen van het letterkundige mijn en dijn aangaat - men zou wel eens geneigd zijn in zijn werken iets als een spiegel of een echo te zien, wanneer niet overal zijn geestig, beminnelijk, beschaafd en bij al zijn aanpassing toch eigen-

zinnig wezen er achter zat, en zijn sierlijk, zelfstandig talent er den vorm aan gegeven had.

Wat wonder, dat er in zijn tachtigjarig leven niet veel tijdperken en in zijn omvangrijk oeuvre niet veel deelen zijn, waarin hij zich niet met het sprookje bezig gehouden heeft. In zijn jeugd heeft hij er met zijn beweeglijke verbeeldingskracht in gezwelgd, daarna heeft hij er zijn maag aan overladen en is het beu geworden, vervolgens is hij er opnieuw op terug gekomen en heeft er in zijn gedichten en vertellingen, ja zelfs in zijn staatkundige vertoogen telkens weer, telkens anders gebruik van gemaakt - en gedurende al dien tijd heeft hij er zijn gedachten over laten gaan, gepoogd het in zijn beteekenis te begrijpen, er de kenmerken van te formuleeren en aan te geven, welke waarde het voor de letterkunde bezat.

Welk sprookje? Eigenlijk alleen het sprookje van de 18e eeuw, het rococosprookje, het Oostersche, het feeënsprookje. Dat maakt, dat een afzonderlijke opsomming van zijn stoffen even overbodig is als de vraag, waar hij ze vandaan heeft. Wij kunnen - en het is door een vlijtig onderzoeker reeds gedaan - de Fransche en Italiaansche bronnen, waaruit Wieland geput heeft, één voor één opnoemen, en dan zien wij een staalkaart van alles, wat wij reeds besproken hebben. Met zijn voorname gemakzucht heeft hij ook hier genomen, wat zoo ruimschoots voorhanden was, het niet vermeerderd, maar het met zijn eigen specerijen gekruid. Wat hem echter van zijn voorgangers onderscheidt, zijn die bespiegelingen, is zijn oordeel over het sprookje en zijn antwoord op zekere vragen, waaronder die, hoe het sprookje juist in een tijd van verlichting een zoo groote rol had kunnen spelen, niet de minst belangrijke is. Wanneer wij eenige van die bespiegelingen naast elkaar zetten, vormen zij te zamen de historisch-critische samenvatting, die in Frankrijk ontbreekt.

Wij beginnen met *Die Abenteuer des Don Sylvio von Rosalva* - welke strijd hier geschilderd wordt zien wij uit den ondertitel van de eerste uitgaaf: S i e g d e r N a t u r ü b e r d i e S c h w ä r m e r e i. De atmosfeer van *Don Sylvio* is Spaansch; in zijn opbouw volgt Wieland in het algemeen het plan van *Don Quixote,* voor bizonderheden plundert hij vaak de *Novelas exemplares.* Zooals de ingenioso hidalgo

door ridderromans aan het malen raakt, raakt de jonge Sylvio door sprookjes den kluts kwijt. Hierin schuilt een stukje autobiographie, iets van geestestoestanden, die Wieland in zijn jeugd zelf heeft doorgemaakt - maar tegelijkertijd een scherts met den smaak van zijn eeuw. Don Sylvio wordt, nadat zijn vader gestorven is, opgevoed door een oude tante, die hem, om hem tot een volmaakt edelman te maken, geen andere lectuur toestaat dan de geschiedenissen van Karel den Groote en zijn pairs, de ridders van de ronde tafel, Palmerijn van Oliven en daarenboven Pharamond, Clelia en Den grooten Cyrus - dat wil zeggen behalve ridderromans ook de lange romans van de 17e eeuw, van Calprenède en Scudéry. Nu vindt hij op een goeden dag in de bibliotheek sprookjesboeken, die zijn vader vroeger gelezen had. Ook het oordeel van dien vader over de sprookjes wordt meegedeeld en klinkt bijna als een Fransch citaat: 'Don Pedro gaf grif toe, dat het kleine schertsen - Wieland schrijft S c h ä k e r e i e n , wat wel hetzelfde als b a g a t e l l e s beteekent - waren, maar zij verdreven mij, zeide hij, menig vervelend uur.' Die boeken behagen nu den zoon uitermate. 'Het eerste, wat hem beviel was de kortheid van die vertellingen - zoo moede was hij van de dikke folianten, waaruit hij zijn tante dagelijks moest voorlezen.' Maar zij zijn hem meer dan een middel tegen verveling, zij vervullen zijn leven: 'Het was hun buitengewone levendigheid, waardoor zij zich van zijn verbeelding meester maakten; hij las niet, hij zag, hij hoorde, hij voelde! Een schooner en wonderbaarlijker natuur dan die hij tot nu toe gekend had, lag voor hem open, en de vermenging van het wonderbare met den eenvoud van de natuur, waarin het karakter van dit soort verdichtselen bestaat, werd voor hem een onmiskenbaar bewijs van hun waarachtigheid.' Mij dunkt, beter kan het onderscheid met de 17e eeuw, kunnen de kenmerken, de gevaren van het rococosprookje en zijn uitwerking op een jong gemoed niet beschreven worden. Ook welke sprookjes bedoeld waren, wordt uitdrukkelijk gezegd: 'Zelfs de wonderbare hazelnoot van prinses Babiole en het stuk linnen van vierhonderd el, dat de minnaar van de witte poes uit een gerstekorrel pakte en zes maal door het oog van een naald haalde, hadden in zijn oog niets onbegrijpelijks.' Dit zijn toespelingen op Madame d'Aulnoy's *Babiole* en *La chatte*

blanche. Zijn tante betrapt hem en houdt een lang en vervelend betoog over de dwaasheid van die dingen. Maar wat helpt het? - ‘Zij kon zeggen wat zij wilde, de betooveringen, de kasteelen van diamanten en robijnen, de in torens of onderaardsche paleizen opgesloten prinsessen en de teedere minnaars, die door de wonderdadige hulp van de goede feeën aan de listen en lagen van de boozen ontkwamen boeiden zijn phantasie - hij las niets anders, dichtte niets anders, hield zich den heelen dag met niets anders bezig en droomde 's nachts van niets anders.’ Zoo zag het er in veel hoofden uit, in den tijd toen het sprookje zijn intocht deed: ‘in mijn jeugd’, zegt Caylus, ‘las men in voorname kringen niets anders.’ Nu komen de kwade gevolgen; Don Sylvio's bol raakt in de war; hij noemt zijn hond en zijn kat naar figuren van Madame d'Aulnoy; wanneer hij een kikker ziet, die door een ooievaar bedreigd wordt, redt hij het arme diertje in de vaste overtuiging, dat het zoo iets als la grenouille bienfaisante is, verbaast zich, dat het niet dadelijk in een prinses verandert en wat dies meer zij. De geschiedenis loopt nu verder; Don Sylvio gaat met zijn Sancho, die hier Pedrillo heet, de wereld in om een sprookjesprinses te zoeken. Wieland wijkt van Cervantes af in zoover hij niet in de eerste plaats de tegenstelling tusschen de verhitte verbeelding van zijn held en de koude werkelijkheid van het alledaagsche laat voelen - wanneer het verhaal hier aan *Don Quixote* herinnert, is het niet zoozeer aan de windmolens, de schapen of de wijnzakken, dan aan het avontuur van het verkleede meisje uit de Sierra Morena. Hij poogt een beweeglijk spel van zijn verdwaasden held in een aantal avontuurlijke, novellistische gebeurtenissen te geven. Tot hij eindelijk genezen wordt door het sprookje van *Prins Biribinker.* De philosoof Don Gabriel vertelt het, en doet, naar hij zelf zegt, ‘daarbij zijn best met al het valsche vernuft, waarover hij beschikt, het onzinnigste en ongerijmdste wonderverhaal, dat men ooit gehoord heeft, te vertellen’. Inderdaad vinden wij hier een van de dolste parodieën op het sprookje van de 18e eeuw, een wild mozaïek van *1001 Nacht,* Hamilton, Madame d'Aulnoy, Crébillon, Petis de la Croix en nog veel meer; het wonderbaarlijke is verwrongen, belachelijk gemaakt, in het obscene getrokken; de moraal is onderstboven gekeerd.

Nog eens - dit alles is een stukje levens- en een stukje litteratuurgeschiedenis, die Wieland en zijn tijd hadden doorgemaakt. Het was met het sprookje als met Don Sylvio gegaan, als b a g a t e l l e argeloos en eenvoudig begonnen, was het in de mode gekomen, men was er mee opgestaan en mee naar bed gegaan, had het genoten en misbruikt, ermee gedold en gesold en ten slotte konden wijsgeeren en verstandigen er nog slechts homoeopathische karikaturen van maken. Maar beteekende dit, dat het sprookje op zich zelf verwerpelijk was? Geenszins. Zooals Cervantes wel den ontaarden ridderroman bestrijdt, maar toch in Don Quixote het ridderlijke erkent, zoo ziet Wieland geen oogenblik voorbij, wat er goeds in het sprookje schuilt. Wanneer de wijsgeerige Don Gabriel de zotte historie van Biribinker verteld heeft, laat hij er terstond de verdediging van het genre op volgen: ‘Geloof mij, Don Sylvio, wie een feeënsprookje of een wondergeschiedenis maakt, heeft evenmin de bedoeling verstandige lieden iets wijs te maken, als ik het had. Zij willen de verbeeldingskracht bezig houden, en ik voor mij moet bekennen, dat ik een grooter vriend van sprookjes dan van metaphysische systemen ben.’ School in Don Sylvio iets van den jongen Wieland - in Don Gabriel zit hij op middelbaren leeftijd, de wijsgeer, die den dweper geneest, is hijzelf. Dan wordt van geestige, begaafde, ernstige en aanzienlijke mannen gesproken, die in hun vrijen tijd sprookjes geschreven hebben; Ariosto's *Orlando,* ‘wat toch eigenlijk niets anders dan een weefsel van feeënsprookjes is’, wordt aangehaald en de verteller zou ‘wanneer het er op aankwam een lofrede te houden, er nog heel wat goeds van kunnen vertellen’ mits men niet - zooals Don Sylvio - vergete, dat sprookjes... sprookjes zijn.

Don Sylvio werd in 1764, twintig jaar voor het verschijnen van *Le cabinet des fées,* geschreven. Toen zulke verzamelingen ook in Duitschland in zwang kwamen, voegde Wieland tusschen 1786 en '89 ook een aantal sprookjes, door hem en anderen verteld, vertaald of bewerkt, onder den titel *Dschinnistan* te zamen. In de *Vorrede* van het eerste deel spreekt hij weer in het algemeen van het genre. Hij gaat er van uit, dat het genoegen in sprookjes en spookhistories een algemeen menschelijke trek is. ‘Alle leeftijden, geslachten en standen, jong en oud, hoog en laag, geleerd en onwetend, de vlijtigen

en de leegloopers verzamelen zich om den verteller van wonderbaarlijke gebeurtenissen en hooren gaarne wat zij ongeloofelijk vinden'. De sprookjes moeten tot het oudste bezit van de menschheid gerekend worden, 'elk volk heeft zijn mythologie, zijn voorraad overoude sprookjes, die met zijn verbeelding en zijn wijze van leven, zijn geschiedenis, zijn godsdienst, het klimaat en de zedelijke en burgerlijke gesteldheid zoo nauw samenhangen, dat ook de loop des tijds ze niet kon doen verdwijnen'. - 'Fabels waren de eerste vorm van onderwijs, allegorie het oudste kleed van de wijsbegeerte, sprookjes de stof van de oudste en grootste dichters. Hierin komen de Wilden uit Kamschatka en de Grieken, de Perzen en de IJslanders overeen. De letterkunde van de ruwste volken gaat van het sprookje uit en een groot, misschien zelfs het aantrekkelijkste en meest geliefkoosde deel van de litteratuur van de allerbeschaafdsten, bestaat uit sprookjes.' In die twintig jaar is Wieland dus tot een ietwat andere wijze van beschouwen gekomen. Het is geen autobiographie meer - hij beleeft het sprookje niet zelf zooals Don Sylvio, maar hij ziet het als letterkundig wijsgeer meer op een afstand, rustiger, algemeener. Dat Herder's denkbeelden - de *Volkslieder* waren 1778/79 verschenen, de *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* begonnen in 1784 - hier niet zonder invloed waren, is duidelijk, maar tegelijkertijd voelen wij een zekere tegenkanting tegen Herder's afdalen in de diepere lagen van beschaving: het sprookje, ook waar hij het wijsgeerig beschouwt, vertegenwoordigt voor Wieland veel meer een letterkundig dan een kultuurhistorisch vraagstuk. 'Toen Perrault zijn Contes de ma mère l'oye aan de kinderen en het hof van Lodewijk XIV vertelde, deed hij ongeveer hetzelfde als Odysseus bij Homerus, die koning Alcinous, zijn gemalin en zijn vroolijke hofhouding de sprookjes van de schoone Circe, van den boeman Polyphemus, van zijn reis naar Elysium en van zijn verblijf bij de fee Calypso op het toovereiland Ogygia op de mouw speldt'. Ook het oordeel, dat nu volgt, is niet dat van iemand, die in het sprookje overoude resten van beschaving zoekt, maar van een schrijver, die de beteekenis van een letterkundig genre aan zijn oorsprong en zijn uitwerking toetst. 'Het schijnt zonderling, maar het is niet anders: in het wezen en de natuur van den

mensch zijn twee tegenovergestelde neigingen even natuurlijk en even essentieel: de hang naar het wonderbare en de liefde tot de waarheid. Over het h o e en w a a r o m zullen wij hier niet spreken - genoeg, dat het zoo is, dat sprookjes van de wonderbare soort, wanneer zij goed verteld worden, die twee neigingen tot hun recht laten komen, en dat daarin de oorzaak ligt van het eigenaardige genoegen, dat zij hoorders en lezers van iedere soort verschaffen.' De klemtoon ligt hier op: 'wanneer zij goed verteld worden'. Het wonderbaarlijke moet met het natuurlijke zoo versmolten zijn, dat het voor de verbeelding van den toehoorder tot een bedrieglijk geheel wordt. Niettegenstaande het ongeloofwaardige of zelfs het ongerijmde van de gebeurtenissen moeten de lezers deelnemen aan het handelen en lijden van de personen, zij moeten liefde of haat, vrees of hoop voor hen gevoelen en dat in die mate, dat zij 'hoewel overtuigd, dat zij slechts een sprookje lezen, zich toch niet kunnen onthouden in stilte te wenschen en - tenminste zoolang zij lezen - bijna te gelooven, dat het waar is'. Wat den goeden van den slechten verteller onderscheidt, is die uitwerking op zijn hoorders, niet alleen op kinderen en het volk, maar ook op beschaafden en lieden van smaak. Hij spreekt vervolgens over Madame d'Aulnoy, Galland en Madame Murat, even over de paedagogische beteekenis van het sprookje, over zijn keus en de bewerkingen in *Dschinnistan* en herhaalt nog eens met nadruk en niet zonder polemische bedoeling, dat wij hier met litteratuur te doen hebben: 'Voortbrengselen van dit soort moeten werken van smaak zijn, of zij zijn niets. B a k e r s p r o o k j e s , i n d e n t o o n v a n b a k e r s v e r t e l d , m a g d e m o n d e l i n g e o v e r l e v e r i n g v o o r t p l a n t e n , m a a r z i j m o e t e n n i e t g e d r u k t w o r d e n .'

En nu zijn wij weer twintig jaar verder en staan aan het begin van de 19e eeuw, omstreeks 1805. Wieland geeft op zijn ouden dag nog eens vertellingen uit: *Das Hexameron von Rosenhain.* Een gezelschap van beminnelijke en beschaafde heeren en dames is op het landgoed van den heer von P. samengekomen; daar zij de lastigste van alle booze feeën: de verveling, willen verdrijven, besluiten zij op de wijze van Boccaccio en de Koningin van Navarre geschiedenissen te vertellen, en nadat zij het over de keuze van de

stoffen - een aardige kritiek op de tijdgenooten - zijn eens geworden, beginnen de verhalen. Misschien zijn er eenige onder, die Wieland al lang had liggen, maar wij hoeven ons met de vertellingen zelf alweer niet bezig te houden - daarentegen wel met het oordeel van den schrijver over het sprookje. Fräulein Amanda von B*** heeft *Die Entzauberung* ten beste gegeven en wanneer men haar vraagt, waar zij dat sprookje vandaan heeft, antwoordt zij, dat het op een droom berust, dien zij niet lang geleden gehad heeft, en dien zij nu als feeënsprookje heeft ingekleed. ‘Wanneer dat uw gewone droomen zijn’, zegt haar vriendin, ‘hebben de feeën u een benijdenswaardige gave verleend’. En nu neemt alweer de philosoof, de heer M., het woord: ‘Dit bewijst juist, dat mejuffrouw Amanda een natuurlijken aanleg heeft sprookjes te dichten. Het sprookje is een gebeurtenis uit het rijk der verbeelding, de droomwereld, het feeënland, vervlochten met menschen en voorvallen uit de werkelijkheid en die te midden van vijandig tegenwerkende of vriendelijk beschermende onzichtbare machten, langs allerlei hindernissen en dwaalwegen onverhoopt tot een goed einde gebracht wordt. Hoe meer een sprookje in zijn aard en zijn loop in zich heeft van een levendigen, tooverachtigen, om zich zelf kronkelenden, raadselachtigen droom, waarbij men toch het gevoel niet kwijt raakt, dat hij een zekere geheime beteekenis bezit, en hoe vreemder daarin gevolg en oorzaak, doel en middelen tegen elkaar in te druischen schijnen, hoe volmaakter - ten minste naar mijn opvatting - het sprookje is.’ Zeker een ietwat lange begripsbepaling - maar een die meer geeft en dieper is, dan wat wij in de inleiding van *Dschinnistan* vonden en waarin hij op het h o e en w a a r o m, dat hij in 1784 buiten bespreking liet, ingaat. Laat ons echter oppassen - de verwantschap met den droom, die hier aangestipt wordt, beteekent geenszins, zooals de latere wetenschap wel eens gemeend heeft, dat sprookjes in den regel uit droomen zouden ontstaan zijn, zij is slechts een overeenkomst, waarin een eigenaardig kenmerk ligt. Want onmiddellijk daarna wordt het sprookje weer in de letterkunde teruggebracht. Na de definitie van den heer M. zegt juffer Nadine: ‘altijd aangenomen, dat er met dat al zooveel waarheid in schuilt als noodig is om de verbeelding om den tuin te leiden, het hart mede in het spel te doen zijn en het ver-

stand in slaap te wiegen'. - 'Dat is een eisch', antwoordt M., 'dien wij met recht aan iedere soort van verdichtsels mogen stellen, en die wij den sprookjesdichter, die ook in dit opzicht een voorbeeld aan den droom nemen kan, allerminst mogen kwijtschelden. Want hoe tegenstrijdig, onbegrijpelijk of zelfs onmogelijk de verschijnselen, die ons een droom vertoont, ook zijn, zij schijnen toch den droomer zelf natuurlijk, begrijpelijk en geloofwaardig. Op zijn manier doet de dichter nu hetzelfde als de droom, daar hij niet alleen door de vertrouwelijke, onbevangen argeloosheid, waarmee hij de ongeloofelijkste dingen vertelt alsof ze werkelijk gebeurt waren, het verstand van den toehoorder in slaap wiegt - maar ook inderdaad het natuurlijke met zooveel fijnheid en kunst met het onnatuurlijke weet te versmelten, dat men dit laatste als het ware onder de bescherming van het eerste laat doorglippen'. In dit alles ligt weer een bedaarde maar stellige afwijzing van heel wat dingen, die in die dagen aan den gang waren - ditmaal gaat het niet tegen Herder, maar tegen de romantische school, wier scholieren, naar Wieland's meening, juist geen meesters waren in de kunst het onnatuurlijke met het natuurlijke schoon te vermengen. Maar niettemin was de oude man veel te verstandig om niet in te zien, dat er hier weer een nieuwe kant was, waarvan men het kon bekijken.

Die drie uitingen formuleeren volledig de opvatting en het oordeel van de 18e eeuw over het sprookje - zij geven de Duitsche theorie van de Fransche praktijk. Wij kunnen het samenvatten: Het sprookje beantwoordt als letterkundig verschijnsel aan twee tegenovergestelde neigingen van de menschelijke natuur: den hang naar het wonderbare en de liefde tot het ware en natuurlijke; als zoodanig is het in de kunst vergelijkbaar met wat de droom in het leven is. Het is tegelijkertijd een vorm, waarin het tegenstrijdig samengaan van die neigingen wordt uitgedrukt en een middel ze gemeenschappelijk te bevredigen. Zoodra die neigingen niet meer evenredig - d.w.z. in dezelfde verhouding, waarin zij zich in ons binnenste bevinden - gepaard zijn, verliest het zijn bekoring en zijn waarde en wordt dwaas of zelfs gevaarlijk. Als algemeene vorm en uitdrukking is het, daar die twee neigingen van den beginne af aan in de menschheid voorhanden waren, zeer oud - vandaar die schat van sprookjes

bij alle volken. Als middel van bevrediging kan het echter voor een bepaald tijdstip slechts werken, wanneer het vernuft, de smaak en de zeden- en menschenkennis van den kunstenaar het tot een voor dit tijdstip passend voortbrengsel van letterkunde maken. Het doet hierbij niet ter zake of die kunstenaar oude stoffen voor zijn tijd pasklaar maakt of nieuwe van dien aard verzint. Stoffen die in hun ouderwetschen dos door mondelinge overlevering nog voortleven zijn - bakersprookjes.

Tot zoo ver past alles volkomen in het artistiek en wijsgeerig rationalisme van Wieland en zijn tijd. Maar er blijft oog een twijfelachtig punt: het sprookje moet volgens het *Hexameron* op een droom lijken, 'die bij al het raadselachtige ons toch het besef van een dieperen zin geeft'. Ligt die diepere zin enkel daarin, dat tegenstrijdigheden door de kunst waarlijk geëffend schijnen? Of steekt hier meer achter?

Bijna in iederen grooten geest van de 18e eeuw schuilt iets van een school- en een zedenmeester. Ook Wieland is zijn leven lang paedagoog en moralist geweest - dat hij aan het sprookje een zedelijke of opvoedkundige waarde zou toekennen, is te verwachten. Bij de bespreking van *Biribinker* antwoordt Don Eugenio, die het verhaal ironisch verdedigt, op de vraag van Jacinte, wat er dan eigenlijk leerrijks in dien poespas te vinden is: 'Moralisten van professie, die in staat zijn uit een enkele elegie van Tibullus een volledig zedekundig systeem, af te leiden, zouden die vraag beter kunnen beantwoorden dan ik. Maar om mijn stelling ten minste gedeeltelijk te bewijzen: wordt niet de liederlijkheid en het kwaad hier op den duur bestraft? Wordt de onschuld niet in de gedaante van een melkmeisje eindelijk beloond? En is het geheel niet een bevestiging van de zedekundige maxime, dat de nieuwsgierigheid naar ons toekomstig lot, met de bedoeling er ons aan te onttrekken, dwaas en gevaarlijk is?' De overtuiging, dat een sprookje een moraal moet hebben, bestaat dus nog, maar wordt zeer algemeen uitgedrukt. Nog algemeener is de inleiding van *Dschinnistan:* 'Men vond dat geestigheid en luim, ja, wijsbegeerte en zelfs wijsbegeerte van de esoterische soort zich met dien populairen dichtvorm zonder pretenties lieten vereenigen, en dat hij een goed middel was, zekere waarheden, die zich niet graag zonder sluier vertoonen, in de

maatschappij binnen te leiden, of andere, die in een ernstig kleed iets afschrikwekkends hebben, op die manier bevallig en beminnelijk te maken... volgens dit beginsel kon de dichtvorm, waarvan wij spreken, zoo iets als een onderwijsvorm van Socratische wijsheid worden.' Dit staat op één lijn met wat Wieland bij zijn allerernstigste boeken gedaan heeft. Noemt *Le cabinet des fées* het sprookje 'een geschiedenis van het menschelijk hart en een school voor koningen', ook Wieland ging, toen hij omstreeks 1772 zijn vorstenschool - het boek, dat hem het meest met Voltaire en Frederik den Groote verbindt - onder den titel *Der goldene Spiegel* schreef, in den vorm van Crébilion's *Sopha* uit en daardoor indirect van *1001 Nacht* en Shehrezade. Maar dit is zeer algemeen en het sprookjesachtige is ook hier slechts een kleed voor een waarheid, die zich niet graag zonder sluier vertoont - een sprookjeskleed, dat zich in ieder opzicht met het antieke gewaad laat vergelijken, dat hij andere zedekundige romans omhing.

Indien Wieland dus - wat wij sterk betwijfelen - met den 'dieperen zin' dien wij er aan hechten, de moraal van het sprookje bedoeld heeft, was dit een vage herinnering. Dat zich met dit letterkundige genre - zooals ook met andere - iets leerrijks liet verbinden, betwijfelde hij niet, maar hij vatte het toch in de eerste plaats dichterlijk op en uit niets blijkt, dat hij ooit op de gedachte gekomen is, dat ieder sprookje op zich zelf drager van een bepaalde moraal of levenswijsheid geweest was, of dat het als illustratie van een van die twee zou zijn ontstaan. Daar ligt een tastbaar onderscheid tusschen het begin van de 17e en het eind van de 18e eeuw. Wat de stoffen betreft, loopen er lijnen van den *Pentamerone* tot Wieland. Een sprookje - *Peruonto* (I. 3) - dat Basile op zijn manier versierd had, begon met de moraal: 'het goede wordt steeds beloond' en eindigde met het spreekwoord: 'de mensch wikt, God beschikt'. Madame d'Aulnoy had hetzelfde sprookje in *Le dauphin* verteld, maar was van de variant bij Straparola (III, 1) uitgegaan. Nu bracht Tressan's *Bibliothèque universelle des romans* - een onderneming van het slag van *Le cabinet des fées* - in 1777 Basile's verhaal in een uitvoerige bewerking, en naar die bewerking dichtte Wieland *Pervonte oder die Wünsche,* (1778/79). Tressan's Biblio-

thèque had moraal en spreekwoord laten vallen; Wieland begon in zijn eerste uitgaaf met een philosophische - alles behalve moreele - beschouwing, dat het onderscheid tusschen dwazen en wijzen kleiner is dan men denkt, en liet die in de tweede (1785) ook nog weg; het gedicht begon met: 'Er was ereis, te Salerno, geloof ik, een koning...' en eindigde in alle lezingen zonder zedeles of spreekwoord. Dat Herder er niet te min 'het summum van philosophie en levenswijsheid' in zag, belet niet dat de 18e eeuw er wat er vroeger ingezeten had, uit weg liet, er iets volkomen anders van maakte en het in zekeren zin weer dichter bij de novelle bracht.

Maar de diepere zin -? Misschien moeten wij tot een volgend hoofdstuk wachten om de beteekenis van die woorden in het begin van de 19e eeuw te verstaan.

En nu na die al te grijze theorie een vroolijker naspel.

Toen Wieland in 1772 door de groothertogin Anna Amalia - waarlijk zaliger nagedachtenis - tot gouverneur van haar twee zoons Karel August en Constantijn aangesteld werd, vond hij te Weimar nog geen van de mannen, die in het stadje eerst het kleurige vuurwerk van storm en woeling zouden ontsteken om er later den stralenkrans van bezonken kunst en wijsheid aan te geven, maar er leefde een vergenoegd scribent, die, nadat hij zich vroeger - wij zijn in den tijd van *De menuet en de domineespruik* - door een dansje op een bruiloft als achtiend' eeuwsche geestelijke onmogelijk gemaakt had, hier eerst als meester van de pages aan het hof en vervolgens als leeraar aan het gymnasium werk en rust gevonden had: Johann Karl August Musäus. Vrienden zijn zij niet geworden, daartoe was de afstand te groot. Wieland was een groote, Musäus een stille in den lande; de schitterend veelzijdige letterkundige rijkdom en het alomvattende vernuft van den een was bij den ander tot burgerlijk bescheidener afmetingen teruggebracht - maar vijanden waren die twee trouwe kinderen van de 18e eeuw allerminst en er ligt iets bevredigends in, dat de grootere in 1803 met vriendelijke waardeering het werk waaraan de kleinere zijn roem te danken had, zestien jaren na diens dood, heeft uitgegeven.

Moesten wij toegeven, dat bij Wieland de sprookjesstoffen niets nieuws opleverden en dat hij enkel door zijn klaar uitgedrukte gedachten het beeld van het sprookje in zijn tijd leven-

diger en vollediger heeft gemaakt - bij Musäus is het omgekeerd. In oorspronkelijkheid lag weliswaar zijn kracht niet - zijn romans zijn nieuwe borduursels op oud stramien. ‘Feëengeschiedenissen’, schrijft hij kort voor hij zijn boek uitgaf, ‘komen weer erg in zwang, rector Voss en drost Bürger vermoderniseeren om het hardst de *Duizend-en-een-Nacht*, de *Feeënsprookjes* worden van het jaar te Jena op nieuw gedrukt; ik sluit mij bij die bende aan en van mijn draaischijf rolt binnen kort een maaksel onder den titel *Volkssprookjes, een leesboek voor groote en kleine kinderen’*. Maar dit maaksel - het kreeg een anderen naam en heette *Volksmärchen der Deutschen* (1782-89), bevatte toch iets nieuws, iets wat bij Wieland ontbrak, dat als een aanvulsel op hem beschouwd kan worden, dat anders is dan het Rococosprookje met zijn Italiaansch-Franschen achtergrond of het Oostersche sprookje - iets dat uit Duitschland kwam. Misschien was zelfs dit nieuwe niet geheel nieuw. Er waren - Schummel's *Kinderspiele und Gespräche* en eenige andere boekjes bewijzen het - reeds lieden geweest, die in Duitschland naar sprookjes hadden omgekeken, maar de menigte had er weinig acht op geslagen. Dit keer was het anders. Musäus' boek bevatte van de eigenschappen van Wieland's kunst juist zoo veel en zoo weinig als noodig was om een eenvoudiger kring van lezers te boeien en te vermaken, zonder hen voor het hoofd te stooten of te vermoeien; het was onderhoudend zonder diepzinnig te zijn, vertoonde meer goed humeur dan elegantie, was ironisch zonder bijtend te worden - maar bracht bovenal, zonder van de Europeesch letterkundige stijlkenmerken al te veel te verloochenen iets huiselijks, waarbij zich de Duitschers op hun gemak voelden, en dat hen, om een onvertaalbaar woord te gebruiken, ‘anheimelte’. Het droeg rok en pruik en sprak met den woordenschat van den tijd, maar de snit van dat kleedingstuk, de vorm van dat kapsel, de toon van die taal waren van dien aard, dat zijn landslui niet aarzelden er hun eigendom in te herkennen en het - hoewel er later genoeg tegen ingebracht werd - heden ten dage nog doen. Of moeten wij een ander beeld kiezen? Wie Musäus op zijn best wil zien, bladere bij een bezoek aan Weimar eens een half uur in het ‘Gartentagebuch’, dat ongepubliceerd in het Goethe-Schiller archief ligt. Musäus had een tuin, die in de jaren voor

zijn dood zijn lust en zijn leven was, dien hij zelf aangelegd had, waar hij plantte, groef en snoeide, waar hij als het ging 's middags zijn levenselixer, oftewel koffie dronk en als het mooi weer was zijn schrijftafeltje neerzette. Het was een bezienswaardigheid van Weimar, vreemdelingen bezochten hem, de groothertog kwam er naar kijken, Goethe bracht er Lavater naar toe. Over dien tuin schreef hij een dagboek - wat hij erin gedaan had, hoe de wind en hoe het weer was, vroolijk en simpel: ‘na de koffie in den tuin - nog in pels. In de kloven van den Ettersberg ziet men nog sneeuw liggen. Wind Noord-West; bewolkte hemel zonder zon. De wilgenstruiken bloeien. Kerseboompjes en jonge wijnstokken geplant. De kruisbessenstruikjes worden al groen...’ Wanneer wij nu in dien tuin konden wandelen, zooals Musäus hem had aangelegd, zouden wij hem met zijn laantjes en vergezichten misschien ouderwetsch, popperig, achttiend' eeuwsch vinden - en toch zouden wij slechts een blik in het tuindagboek hoeven te doen om te beseffen hoeveel echt Duitsch eenvoudig natuurgevoel met het kweeken van dat eigen plekje grond verbonden was. Is het met de *Volksmärchen* niet eveneens, en wordt dit door litteratuurhistorici, die uitgaande van een andere opvatting van het ‘märchen’, over Musäus den staf breken, niet meestal vergeten?

Eigenlijk zijn er onder de *Volksmärchen* maar drie - De drie zusters, Richelde en Roland's schildknapen - die wij echte sprookjes zouden noemen; de rest zijn sagen, spookhistories of mengsels waarin wij tusschen novellenstoffen sprookjesmotieven, sprookjesstemmingen of sprookjesachtige bestanddeelen vinden, maar door het geheel loopt onder de tierlantijntjes van den stijl een onmiskenbaar begrip van het sprookjeskarakter.

Musäus' opvatting is die van zijn tijd. ‘De hang naar het wonderbaarlijke en buitengewone ligt zoo diep in onze ziel, dat hij zich niet laat uitroeien. De phantasie - hoewel zij slechts tot de geringere vermogens van ons zieleleven behoort - speelt als een mooi dienstmeisje zeer vaak den baas over den heer des huizes: het verstand’. In dit zinnetje spiegelt zich in toon en inhoud zijn verhouding tot Wieland - het is zelfs een tikje rationalistisch, meer behoeven wij er niet van te zeggen.

Waar hij ze vandaan had? Zijn bewering ‘dat het alles inheemsche voortbrengselen waren, van vader op zoon mondeling overgeleverd’, is maar gedeeltelijk waar - hij had zeker het een en ander, misschien zelfs het meeste in boeken gevonden. Maar aan den anderen kant - en daar ligt het onderscheid met Wieland - hoorde hij graag de sprookjes, die het volk vertelde. Zijn pupil Kotzebue geeft een aardig schetsje: ‘hij verzamelde werkelijk een aantal oude vrouwen met spinnewielen om zich heen, zat tusschen hen in en liet zich met vervelende babbelachtigheid voorvertellen, wat hij later zoo bekoorlijk navertelde. Ook kinderen liet hij van de straat komen, werd met hen weer kind, liet zich sprookjes vertellen en betaalde voor ieder sprookje een duit. - Op een avond kwam zijn vrouw van een bezoek terug. Toen zij de kamerdeur opendeed, kwam haar een wolk slechte tabak tegemoet en door den nevel heen werd zij haar man gewaar die bij de kachel zat met een ouden soldaat, die zijn neuswarmertje tusschen de lippen had, er dapper op los smookte en sprookjes vertelde’.

9. De romantische school.

Wanneer wij een lijstje maken van goede Duitsche schrijvers, die tegenwoordig niet meer gelezen worden, krijgt Christoph Martin Wieland een plaatsje bovenaan. Niet, dat de litteratuurgeschiedenis hem verwaarloost - het aantal monographieën over hem en zijn werk is groot genoeg. Maar de huidige Duitsche smaak kan weinig of niets met hem beginnen en laat hem dientengevolge links liggen. Of moeten wij zeggen de Duitsche geest en het Duitsche gemoed. Ook Klopstock en Herder behooren niet tot de dagelijksche kost, maar de beschaafde lezer, die hen alle drie niet of oppervlakkig kent, zal zijn onkunde bij die twee veel minder graag toegeven en bij het noemen van hun namen in ieder geval een heel ander gezicht opzetten dan bij Wieland.

Het klinkt bijna als ironie, wanneer wij er aan herinneren, dat de definitie van het ‘belangelooze welbehagen’ van een Duitscher afkomstig is - in werkelijkheid gaat geen volk bij de beoordeeling van het schoone zoo zelden van enkel aesthetische normen uit. Dat de smaak ook elders door nationale

tendenties geleid wordt, spreekt vanzelf, maar nergens heerscht als in Duitschland - afgezien van zekere klieken en modes - zoo zeer de overtuiging, dat alleen die kunstwerken bewondering verdienen, die tevens - of misschien zelfs in de eerste plaats - dragers zijn van bepaalde trekken, waarin het Duitsche volkskarakter de zijne op hun voordeeligst herkent. Een internationaal eclecticus, die door de wereld rijdt om ieder schoon om zich zelfs wil te bewonderen en die ten slotte als de asinus Buridani niet tusschen twee maar tusschen tallooze hooischelven, schijnbaar alle even fraai, den aesthetischen hongerdood te gemoet gaat, kan zijn Duitschen makker benijden om de overtuiging, waarmee deze, onder vroolijk gebalk, instinctief op dien éénen stapel toeloopt, die zijn maag - en wellicht zijn ijdelheid - het best bekomt. In ernst, het ligt niet in onze bedoeling, die neiging te laken, want al vervalt ze, bij eenige overdrijving wel eens tot ietwat kortzichtige zelfgenoegzaamheid, zij biedt zeker een waarborg voor het gezonde zelfbewustzijn, waaruit zich een nationale kunst moet ontwikkelen.

Het gevaar begint waar de Duitsche smaak in aanraking komt met wat haar oorspronkelijk eigendom niet is. Een aantal Duitschers - en waarlijk niet de slechtste - stellen zich niet op de naïeve wijze, waarop dit in Frankrijk en Engeland vaak geschiedt, tevreden met hun eigen kunst: zij voelen behoefte zich met het vreemde bezig te houden - maar toch kunnen zij dit vreemde slechts dan bewonderen, wanneer het op den omweg van hun eigen taal tot hen komt. Het is een eigenaardig trekje, dat Faust in zijn studeervertrek, wanneer hij naar de openbaring haakt, die nergens waardiger en schooner brandt dan in het Nieuwe Testament, tegelijk de behoefte voelt den heiligen tekst in zijn bemind Duitsch over te brengen. Wie een vergelijkende statistiek van vertalingen bij de groote Europeesche naties maakt, zal in Duitschland tot ontzagwekkende getallen komen - men kan zelfs zeggen, dat de Duitschers onophoudelijk bezig zijn zekere groote dichters te bewerken. Zij bezitten van Dante minstens een dozijn en van Shakespeare een vijfentwintigtal vertalingen, en er is geen reden - tenzij gebrek aan papier - waarom dit zoo spoedig zou ophouden. Beteekent dit, dat de Duitscher geen vreemde talen verstaat? Geenszins. Alweer vergelijkenderwijze is het

onderwijs in talen in Duitschland beter en draagt meer vruchten dan in Engeland of Frankrijk. Wij moeten hierin veeleer een bewijs zien van het mengsel van vlijt en traagheid, dat voor den Duitschen geest karakteristiek is. De Duitscher vereenigt de eigenschappen van de mier en den beer: volhardend tot het uiterste waar het geldt doelmatig bevonden arbeid tot in de fijnste details en de laatste consequenties door te voeren, is hij daarnaast van een dikwijls plompe onbewegelijkheid, waar het er op aankomt zich in de geaardheid van anderen in te denken. Zoo vindt dan ook de neutrale beschouwer in die vertalingen veelal meer een poging den vreemden dichter naar zich toe te halen, dan zich in hem te verplaatsen. Dit voert tot zonderlinge dwalingen. Het is betrekkelijk onschuldig, wanneer men bij iemand, die een zeer positief oordeel over Shakespeare ten beste geeft, ontdekt, dat hij alleen de bewerking van Tieck en Schlegel gelezen heeft; bedenkelijker wordt het, wanneer meer of minder goed verpakt, de meening op de markt gebracht wordt, dat Shakespeare wel beschouwd tot de Duitsche letterkunde moet gerekend worden - en een alles behalve koddige karikatuur is het, wanneer van dichters, waarin de Duitsche geest weinig of niets van zijn gading vindt - wij kunnen Corneille of Victor Hugo noemen - beweerd wordt, dat zij eigenlijk niet zoo heel veel beteekenen, dat het geen ‘dichters’ zijn en dat de geschiedenis van de letterkunde ze gerust kan overslaan.

Maar zelfs wanneer wij de uitwassen er buiten laten - ieder vooroordeel wreekt zich. De op zich zelf verklaarbare en heilzame overtuiging, dat het Duitsche hemd nader is dan de vreemde rok, oefent, wanneer zij er toe verleidt alles uit een Duitsch oogpunt te beschouwen, een hoogst nadeeligen invloed uit op de beoordeeling van personen en kunstwerken die - al zijn ze Duitsch - een uitzondering op den regel vormen. Het klinkt als een paradox, maar het blijft waar, dat voor een aantal Duitschers van de 19e eeuw de beste van hun nationale helden: Frederik de Groote, vrijwel onbegrijpelijk bleef en dat zij hem het liefst opdischten in wat men een Pruisische vertaling door Treitschke zou kunnen noemen. Het is soms van een bedroevende vermakelijkheid te zien op wat voor kronkelpaadjes de kultuurgeschiedenis om *De la littérature allemande* en het cenakel van Sans-souci heenloopt

en hoe men de jeugd met veldslagen en anekdotes paait, waar het er op aan komt dien waarlijk koninklijken geest te leeren verstaan. Zoo is het, al is hij van ander kaliber, ook met Wieland. Toen de oude Gleim in 1785 te Potsdam op audiëntie kwam, vroeg de koning hem, wien hij voor grooter hield: Wieland of Klopstock? Over de vraag en haar bedoeling zou men nationale en letterkundige vertoogen kunnen schrijven. Heeft Gleim geaarzeld haar te beantwoorden - het Duitsche publiek sedert de romantiek niet! Het heeft - of het hem las of niet - Klopstock den voorkeur gegeven. Wieland werd van een van de meest gelezen schrijvers van zijn tijd, een van de minst gelezen van den volgenden, de Duitsche geest herkende in hem niet langer de eigenschappen, die hij voor zijn wezenlijkste en beste hield. Goethe dacht er anders over. Na de korte schermutseling in 1774, waarvan *Götter, Helden und Wieland* de illustratie is, heeft hij vriendschap met Wieland gesloten en beter dan iemand Wieland's waarde begrepen. Toen in 1807 *Tasso* te Weimar werd opgevoerd, zag men, toen het scherm opging, in plaats van de bustes van Virgilius en Ariosto, die de twee Leonore's met kransen moesten tooien, die van den voor twee jaar gestorven Schiller en die van Wieland, die als toeschouwer in de loge van den Groothertog zat. Toen Wieland in 1813 was heengegaan heeft Goethe een herinneringsrede op hem gehouden, die tot het beste hoort, wat wij op dit gebied van hem bezitten. Maar wat hielp het - de Duitsche smaak en de Duitsche wereldbeschouwing stonden nu eenmaal in het teeken van de romantiek.

Waar blijft het sprookje? Geduld, wij zijn er dicht genoeg bij, want met de verandering in het oordeel over Wieland hangt de nieuwe opvatting van het sprookje samen en de eigenaardigheid van den Duitschen smaak, die wij zoo straks bespraken, schijnt mij hierbij een belangrijk symptoom.

Wij kunnen den tijd van den ommekeer en de persoon, die hem veroorzaakte vrij nauwkeurig bepalen. De gebroeders Schlegel, die in den beginne tegen Wieland niet heel veel hadden in te brengen, deden hun antipathie op bij een bezoek aan Ludwig Tieck. Tieck had hen a a n g e s t o k e n . Hoewel ik van meening ben, dat men in de litteratuurgeschiedenis met uitdrukkingen als ‘patient’ of ‘ziekteverschijnsel’ niet

te gul mag zijn, gebruik ik dit woord slechts ten deele als metaphoor: in Tieck's tegenzin tegen Wieland lag - zooals in de geheele kunst van die dagen - iets lichamelijks.

Tieck is al zeer jong overtuigd geweest, dat de verhouding van den kunstenaar tot zijn kunstwerk, zooals die in den tijd van de verlichting en het rationalisme, niet meer strookt met nieuw ontwakende gevoelens. Zij herinnert hem, bij wijze van spreken, te zeer aan kunstnijverheid. Een meubelkunstenaar kan al zijn geest en zijn smaak inspannen om een tafel te maken, maar die tafel moet ten slotte een tafel blijven - en zoo schijnt het hem, dat in de letterkunde van de 18e eeuw een groot deel door het al te formeele en doelmatige zich van het diepste wezen van de kunst verwijdert. Hij slaat nu in het andere uiterste over en verwerpt alles, wat op vorm en doel betrekking schijnt te hebben: de kunstenaar moet zich geheel aan het kunstwerk overgeven, er geheel in opgaan - het kunstwerk moet en mag niets anders zijn dan een drager van de persoonlijkheid van den kunstenaar. Zoo alleen kan bereikt worden, wat kunst bedoelt: een onmetelijken samenhang, waarin de oude tweespalt tusschen eindig en oneindig, natuur en geest, verleden en toekomst, den schepper en het geschapene, is opgeheven. Men houde het ons ten goede, dat wij het probleem, dat natuurlijk dieper ligt, hier van den uiterlijken, den litteratuurhistorischen kant opvatten. Tieck is, al dringt zijn tijd hem vaak in religieuze richting, geen religieuze natuur - maar juist, dat wij hier betrekkelijk onafhankelijk van Hamann en Schleiermacher en zelfs van zijn vriend Wackenroder het vraagstuk van de ‘kunst-vroomheid’, van de mystieke vereeniging, die de romantiek als oorzaak van alle kunst wil beschouwen, kunnen gadeslaan, maakt zijn figuur historisch belangrijk en vertoont ons de vreemde gevolgen.

De heilige Bernardus heeft de mystiek een behartigenswaardigen wenk gegeven: de c o n s e n t i b i l i t a s is het hoogste, wat een vrome ziel, die met brandend verlangen een vereeniging met God begeert, bereiken kan - even ongerijmd als kettersch is het daarentegen naar een c o n s u b s t a n t i a l i t a s te streven. Wie die noodlottige vergissing begaat, staat op de helling die van mystiek naar magie voert en vindt het omgekeerde van wat hij zoekt: inplaats van meevoelend tot

God op te gaan, haalt hij het goddelijke in de aardsche materie naar beneden. Wij kunnen, zonder al te scholastiek te worden, mutatis mutandis hetzelfde van den dichter en zijn in het kunstwerk uitgedrukte dichterlijke bedoeling zeggen. De romantische kunst leidt tusschen 1785 en 1800 - en soms nog later - aan een zonderling streven naar consubstantialiteit, waarbij de gevaarlijke grens van het mystische naar het magische overschreden wordt en waarbij zij in het aesthetische tot resultaten komt, die in omgekeerde verhouding tot haar bedoeling staan. Laten wij aannemen, dat een dichter den roes, de hoogste bedwelming wil verbeelden - faalt hij dan niet, wanneer hij bereikt, dat de lezer bij het zien van die regels den indruk krijgt, dat de kunstenaar toen hij ze schreef, zelf te diep in het glaasje gekeken had? Zou Ophelia nog schoon zijn, wanneer wij bij haar woorden tot de overtuiging kwamen, dat de man, die ze haar in den mond legde, rijp voor het dwangbuis was? Wij kunnen in de romantiek maar al te vaak dat afgrijzen- en angstwekkende, dat geheimzinnige en wonderbaarlijke, ook dat verhevene en verwazende niet als kunst meevoelen en genieten, maar het kruipt en vliegt uit de personen van de schrijvers op ons toe en grijpt ook onzen persoon lichamelijk aan. Wij kennen uit de middeleeuwen - al is het uit het herfsttij - een man, die in Spanje had leeren tooveren en tot inkeer kwam - maar hij moest er lange jaren diep en smartelijk onder lijden, dat hij die kunst niet vergeten kon. Dit lijden heeft de romantiek, zoo vaak zij - men vergeve de woordspeling - tot necromantiek werd, doorgemaakt - want zooals de tooverij van God afsnijdt, verhindert de magie in de kunst de bevrijdende uitwerking op kunstenaar en lezer. Tieck verlangt, dat de kunstenaar zijn kunstwerk geheel zal bezitten en zijn kunst vertoont, vooral in zijn jeugd, alle kenmerken van bezetenheid.

Wij hebben van Wieland's behaaglijk opgaan in de dingen, die hij in alle tijden bewonderde, gesproken - wij noemden het zijn aanpassingsvermogen. Ook bij Tieck ligt een aanpassing, maar het is een omgekeerde. Waar Wieland zijn wezen met wat hij bewondert in overeenstemming tracht te brengen, brengt Tieck alles wat hij zoekt en bewondert in overeenstemming met zijn eigen wezen. Wij mogen hier generaliseeren: die omgekeerde aanpassing is een uitge-

sproken en doorloopend kenmerk van de geheele romantiek - zij schijnt ons nog altijd het beste - al is zij niet het eenige - middel die geheele beweging in haar tallooze vertakkingen en schakeeringen te begrijpen, haar van andere stroomingen af te zonderen. Men kan haar in het religieuze - zoowel in de protestansche als in de katholieke romantiek - en in het wijsgeerige vervolgen; men vindt haar in het historische en het natuurwetenschappelijke en in het dichterlijke. Zij is - al vertoont zij zich in verschillende landen verschillend - internationaal, maar zij bereikt in Duitschland haar hoogtepunt... en Johann Gottlieb Fichte is haar profeet: alles wat bestaat, bestaat voor ons - wat voor ons bestaat kan slechts door ons bestaan: in de werkzaamheid van het Ik ligt al het Zijn besloten, zoowel het zinnelijke als het bovenzinnelijke.

Wij zijn aangekomen bij het punt waarvan wij uitgingen: in den Duitschen smaak liggen een gezond nationaal bewustzijn en een altijd nog zeer sterk romantisch element naast en door elkaar - hij wordt in zekeren zin altijd nog door de omgekeerde aanpassing beheerscht. Voor het begrip sprookje - of wilt gij liever m ä r c h e n - zooals het zich in de 19de eeuw ontwikkeld heeft, is dit van zeer besliste beteekenis geworden.

Wanneer in het zelf-bewustzijn, in den zin, waarin Fichte het wijsgeerig bedoelde en Tieck het litterair voelde, de eenheid ligt van al onze geestesvermogens; de eenheid van de vormen waarin de dingen zich voordoen en van de dingen op zich zelf, die aan die vormen ten grondslag liggen; de eenheid van het stelsel van onze voorstellingen en van onze plichten - dan wordt hierdoor de wereld van het sprookje als het ware verschoven. Die wereld bestaat niet meer als een ver en vrij rijk buiten ons, waar wij ons heen moeten begeven, maar zij ligt binnen in ons. Hadden schrijfsters en schrijvers van het rococo-sprookje de sfeer van het wonderbare ergens in de verte gezocht, en hadden lateren zich zelf met vreugde aan de vreemde wereld van de Oostersche wonderen aangepast - de nieuwe tijd keert het om, zij zoekt en vindt het wonderbare in zich zelf. Nergens is die omkeering zoo duidelijk als in de vroege geschriften van Tieck. Wat de stoffen betreft zijn het overal herinneringen aan het verleden: hij kent

het Oosten en Beckford, hij kent Gozzi, hij kent volksboeken, hij kent Saartje en sprookjes, die in omloop zijn - hij geeft *Almansur, Nadir, Abdallah*, hij geeft *Blaubart, Rotkäppchen, Der gestiefelte Kater*, hij geeft *Die schöne Magelone, Genoveva, Die Schildbürger*, hij geeft *Der blonde Eckbert, Die Elfen* - maar al die gestalten, die een eigen wereld en een eigen wezen schenen te bezitten, bestaan nu slechts voor hem en dientengevolge door hem, in de werkzaamheid van zijn Ik ligt hun Zijn besloten, hij neemt ons niet bij de hand om ons in de verre tuinen van het sprookje te voeren, maar hij slokt ons op als een walvisch om ons te toonen hoe angstwekkend, vroolijk of verheven het er in zijn buik uitziet.

De geschiedenis van de letterkunde is een labyrinth - terwijl dit alles aan den gang is, verschijnt eensklaps in 1795 in Schiller's *Horen* van den man wiens verhouding tot de romantiek in dezen tijd moeilijker dan ooit te bepalen was, aan het slot van de *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten: Das Märchen.*

Goethe liet in de gesprekken van de vertellers eenige beschouwingen over het sprookje voorafgaan: ‘Kunt gij ons, zeide Karl tot den ouden man, niet een of ander sprookje vertellen? De verbeeldingskracht is een schoon vermogen, maar ik houd er niet van wanneer zij, wat werkelijk gebeurd is wil verwerken; de vroolijke gestalten, die zij schept, zijn ons welkom als gestalten van een soort op zich zelf, wanneer zij hen echter met de waarheid in verbinding brengt, worden het gedrochten, die met verstand en rede in tegenspraak staan. Het schijnt mij, dat zij zich niet aan een bepaald onderwerp moet vastklampen en ons geen onderwerp moet willen opdringen - maar dat zij, wanneer zij een kunstwerk voortbrengt, enkel als muziek op ons zelf moet spelen, ons in ons zelf moet ontroeren en dat op een wijze, dat wij vergeten, hoe iets buiten ons die ontroering veroorzaakt’.

Maar zelfs die bepaling schijnt nog te bindend: ‘Gij moet, antwoordde de oude man, de eischen, die gij aan een voortbrengsel van de verbeeldingskracht stelt, niet al te uitvoerig omschrijven. Het behoort immers tot het genot van zulke werken, dat wij ze genieten zonder iets te eischen. Want de verbeeldingskracht zelf kan niet eischen, maar moet afwachten, wat haar geschonken wordt. Zij maakt geen plannen en

kiest geen weg, maar wordt door haar eigen vleugelen geleid en gedragen en terwijl zij heen en weer vliegt, beschrijft zij de zonderlingste banen, die telkens van richting veranderen en weer ergens anders heengaan'. En dan belooft de oude 's avonds een sprookje te zullen vertellen, dat 'aan alles en niets herinnert'.

Wat mogen wij hieruit afleiden? Van de twee neigingen, die Wieland - en de verlichting - in het sprookje als letterkundig genre meende te herkennen, die tot het wonderbaarlijke en die tot het ware en natuurlijke, schijnt Goethe niet veel te willen weten. Hij zoekt enkel verbeeldingskracht, die zonder eenig beletsel haar eigen weg gaat. Maar al komt dit overeen met een eisch, die Tieck en de romantici gesteld hadden, en al is het in bewoordingen vervat, waarvan hij weten kon, dat zij de romantische richting moesten bevallen - en haar zelfs tot op zekere hoogte konden misleiden - het is toch allerminst een romantisch credo. De verbeeldingskracht, waarvan sprake is, is een andere dan de romantische fantasie en hoe vaak men die regels ook doorleest, men zal er niets in vinden, wat op onze omgekeerde aanpassing wijst. Integendeel, wanneer ons een kunstwerk 'moet ontroeren op een wijze, dat wij vergeten, hoe iets buiten ons die ontroering veroorzaakt', ligt in dit zinnetje bijna iets als een kleine satire tegen veel van de romantische theorieën.

Hoe moeten wij Goethe's standpunt dan opvatten? De twee stroomingen, die door de 18e eeuw loopen en die wij voor het gemak het rococo in de verlichting kunnen noemen, slingeren zich zoo dooreen, dat wij ze meestal niet kunnen ontwarren. Het is het eigenaardige in Goethe, dat hij in zijn kunst, soms instinctief, soms bewust, het onderscheid, dat ons zoo moeilijk valt, weet te maken. Hij is overal in het rococo verworteld - hij heeft met de verlichting maar zeer weinig gemeen. Zelfs waar die twee - zooals bij Voltaire en Wieland - geheel verkronkeld schijnen te zijn, stoot toch het een hem af en trekt het andere hem aan. Wij zien dit in *Wilhelm Meisters Lehrjahre;* wij zien het haast nog sterker in het *Märchen.* Goethe verwerpt de verklaring die Wieland van het sprookje gaf en die naar de verlichting riekt - maar hij sluit zich in ieder opzicht bij het rococosprookje aan. Er komt geen motief en geen gebeurtenis in het *Märchen* voor,

die niet op zich zelf aan het rococosprookje zou kunnen ontleend zijn. Wanneer Schiller en zijn vrouw vinden, dat het op Voltaire lijkt, antwoordt hij verheugd ‘dat hij al blij zal zijn, wanneer slechts een enkele van de honderd kobolden van den grijsaard van Ferney er in spookt’. Ook tegen Schiller's bewering, dat het ‘een product van een zeer vroolijke stemming’ is, heeft hij niets in te brengen - kortom, naar vorm en inhoud kan men het de consequentie noemen van de beweging, die omstreeks 1700 bij Madame d'Aulnoy begonnen was. Het is een tegenhanger van *Biribinker*. Zoowel Wieland als Goethe spelen met oude gegevens. Wieland wil echter van de verlichting uit door zijn absurde vertelling aantoonen, dat wanneer niet op evenredige wijze het wonderbaarlijke met het natuurlijke en het gevoel van werkelijkheid vermengd is, het sprookje ongerijmd en gevaarlijk moet worden. Bij Goethe bereikt het rococo en de reactie tegen de Toscaansche novelle haar hoogtepunt - wij staan hier aan het einde van een ontwikkeling. ‘Het komt’, schreven wij vroeger, ‘niet meer op een bizondere gebeurtenis van eenig belang aan, maar op een tijdeloos gebeuren; niet op een indruk van werkelijkheid, maar integendeel op een indruk van het onwerkelijke en wonderbaarlijke - en de nieuwe vertelling poogt met alle middelen haar stoffen aan het tastbare te onttrekken’ - welnu, Goethe gelooft met zijn *Märchen* te bewijzen, dat de verbeeldingskracht, mits zij zich van alle werkelijkheid bevrijdt, mits zij door geen enkelen eisch van verstand of rede gehinderd worde en zelfs bereid is van een onderwerp afstand te doen, tot een vertelling kan voeren, die zich in bekoorlijke arabesken oplost en die evenals de muziek tijdeloos en - zoo men wil - inhoudsloos ‘a a n a l l e s e n n i e t s’ herinnert. Nog eens - hij raakt hier theoretisch aan de uiterste grens van het rococo, dat immers in muziek en arabesken het allerhoogste gegeven had.

Het blijft intusschen de vraag in hoeverre dit ‘alles of niets’ voor de dichtkunst te bereiken is en of de letterkunde altijd weer met ‘iets’ rekent. Vergat Goethe niet toen hij, half overdrachtelijk, het woord muziek bezigde, dat muziek weliswaar geene beletselen uit het rijk der werkelijkheid kent, maar dat zij - zelfs in zoo onschuldige en grillige voortbrengselen als het i m p r o m p t u - aan zeer sterke

wetten van vorm gebonden is, die in de litteratuur ontbreken? Vergat hij niet tevens, dat zijn eigen kunst, waar zij het schoonst is, altijd en overal berust op een omzetting van het werkelijk beleefde - en dat juist de loutere, van alle werkelijkheid losgemaakte verbeeldingskracht de mogelijkheid van het beleven uitsluit? Wij willen best gelooven, dat alle pogingen de allegorische beteekenis van het *Märchen* te doorgronden op misverstand berusten en - zooals Goethe zelf zegt - herinneren aan die van zoekers, die Napoleon in de Apokalypse willen vinden, maar ligt in die tallooze pogingen zelf niet zoo iets als een bewijs, dat Goethe zijn doel niet geheel bereikte? Geen mensch heeft er ooit aan gedacht, achter een sonate van Mozart een allegorische of wijsgeerige beteekenis te zoeken, daar de verbinding van zuivere verbeeldingskracht en muzikalen vorm ons hier volkomen bevredigt. Maar in het *Märchen* vinden wij die bevrediging niet, want indien dit letterkundig kunstwerk zich al aan geen eigenlijk onderwerp vastklampt - het wekt bij den lezer toch zeker den indruk er wel degelijk een te bezitten en het verleidt hem zelfs het op te sporen. Zoo is men al dadelijk - Charlotte Schiller was er nog voor het in de *Horen* verscheen mee begonnen - op den zoek gegaan, wat ‘het rijk van de schoone lelie’ of dat van ‘den jongen koning’, wat ‘de groene slang’ of ‘de schaduw van den reus’ te beduiden konden hebben, en Goethe zelf heeft zich - het blijkt nog uit een brief aan Carlyle van 1830 - niettegenstaande hij beweerde enkel verbeeldingskracht zonder plan en zonder afgebakenden weg te hebben gegeven, tot op zijn ouden dag in die verklaringen verkneukeld. Laat ons dit alles een vroolijk en geestig spel noemen; wij willen toegeven, dat de eenige verklaring van het *Märchen,* het *Märchen* zelf is - maar dan komt ons de vraag op de lippen: of het *Märchen* dan toch niet - dartel kringetje van de Muze - ten slotte juist dat is wat Wieland eenmaal ‘een levendigen, tooverachtigen, om zich zelf kronkelenden, raadselachtigen droom’ genoemd had, ‘waarbij men toch het gevoel niet kwijt raakt, dat hij een geheime beteekenis bezit’. Maar indien dit zoo is - dan bewijst het opnieuw hoe zeer dit eigenaardige voortbrengsel in al zijn vezels met het rococo samenhangt.

Maar juist dit was het., wat het nieuwe geslacht niet kon of

wilde inzien. Zij begrepen de tegenkanting tegen de verlichting; zij herkenden hun eisch: fantasie als scheppende kracht - zij wilden niets liever dan Goethe als een van de hunnen beschouwen. Goethe was er niet rouwig om en had het, daar hij, zonder iets van zijn eigen meening op te geven, een evenwicht tusschen Schiller en de romantiek zocht, in zekeren zin hierop toegelegd. Zoo noemde August Wilhelm Schlegel het *Märchen* in 1796 'het lieflijkste sprookje, dat ooit uit den hemel van de fantasie op de dorre aarde gevallen is'. Hij spreekt twee jaar later van het 'gulden *Märchen,* het sprookje par excellence' - maar in tegenstelling met Schiller, die van de vroolijke stemming gesproken had, meende hij - en dit is karakteristiek genoeg - er 'een zekeren ernst' in te vinden. De eenige die, familiaar gezegd, lont rook - was... Tieck. In de gesprekken uit *Phantasus* kwam hij er op te spreken. Iemand prijst het: 'gij verlangt een zekeren, kalm voortloopenden toon in de vertelling, iets onschuldigs in de manier van voordragen van die verdichtselen, die als zacht fantaseerende muziek zonder luid gedruisch onze ziel boeit... in dit opzicht is het *Märchen* van Goethe zeker een meesterstuk'. Maar daarop antwoordt een anders: 'Zeker, in zoover wij genoegen kunnen nemen met een gedicht, dat geen inhoud heeft. Een werk van de fantasie mag weliswaar geen bitteren nasmaak nalaten maar een naklinken, nagenieten en dit vervliegt en lost zich op als een droom' - daarom houd ik het heerlijke sprookje van Novalis voor veel beter, dat ook alle herinneringen opwekt, maar ons tegelijk roert en bezielt en de lieflijkste geluiden in de ziel nog lang laat naklinken'.

Tieck had de adder in het gras bemerkt, hij voelde, dat de verbeeldingskracht, die Goethe bedoelde iets anders gaf, dan wat de romantiek er onder wenscht te verstaan, maar het zonderlinge is, dat het sprookje van Novalis, waarvan hij spreekt toch weer - ik zeide reeds, dat wij ons in een doolhof bevinden - een navolging van Goethe's *Märchen* is.

Novalis bewonderde Goethe's *Märchen* ten zeerste. Afgezien van een wonderlijke toespeling, die hij er in zijn *Blumen* (1798) op maakt, noemt hij het eens een 'vertelde opera' en bedoelt hiermee de hoogste lofuiting in den zin van Goethe

zelf. Zijn geheele opvatting van het sprookje sluit zich eigenlijk bij Goethe aan.

‘Een sprookje is als een droombeeld zonder samenhang. Een ensemble van wonderbaarlijke dingen en gebeurtenissen, bijvoorbeeld een muzikale fantasie, de harmonische opeenvolgingen van een aeolusharp, de natuur zelf’.

‘In een echt sprookje moet alles wonderbaar, geheimzinnig en samenhangend zijn; alles levend, telkens op andere wijze. De geheele natuur moet wonderlijk met de geheele wereld van geesten vermengd zijn; hier begint de tijd van algemeene anarchie, van wetteloosheid, van vrijheid, de natuurtoestand van de natuur, de tijd vóor de wereld. Die tijd vóor de wereld vertoont als het ware de verstrooide trekken van den tijd nà de wereld, zooals de natuurtoestand een zonderling beeld van het eeuwige rijk is. De wereld van het sprookje is ten eenen male tegenovergesteld aan de wereld van de waarheid en juist daarom gelijkt zij zoo zeer op haar - zooals de chaos op de volbrachte schepping gelijkt’.

‘In de toekomstige wereld is alles zooals in de vroegere en toch alles volkomen anders; de toekomstige wereld is de met rede bedeelde chaos, de chaos, die zich zelf doordrongen heeft en tegelijk in en buiten zich zelf is’.

‘Het echte sprookje moet tegelijk profetische voorstelling, ideale voorstelling, volstrekt noodzakelijke voorstelling zijn. De echte sprookjesdichter is een ziener van het toekomstige’.

‘Het ligt slechts aan de zwakheid van onze organen en aan de aanraking met ons zelf, dat wij ons niet in een feeënwereld kunnen zien. Alle sprookjes zijn slechts droomen van een wereld, die ons eigenlijk thuis is en die zich overal en nergens bevindt. De hoogere machten, die eens als geniën onzen wil zullen ten uitvoer brengen, zijn nu de Muzen, die ons op onze moeitevolle loopbaan met vriendelijke herinneringen verkwikken’.

Wij zijn hier wel ver van Wieland, maar wij begrijpen nu toch, hoe hij er in later jaren toe kwam den droom als vergelijking in de definitie van het sprookje te gebruiken. Wij zeiden dat Goethe de uiterste grens van het rococo bereikt had, maar wij zien hoe die grens aan de andere zijde aan de romantiek raakt. Want wat zijn deze ‘fragmenten’ anders

dan de voorzichtige uitdrukkingen van het aesthetische objectivisme van het rococo, dat wij in de gesprekken voor het *Märchen* vonden, vertaald in de terminologie van het mystische subjectivisme van de romantiek, wat anders dan de vermenging van het ware en het wonderbare, die de verlichting in een letterkundig genre meende te vinden, verlegd in hun hoogste potentie in de ziel van het romantische Ik. De spiraal die voor den één een weelderig om zich zelf draaiend ornament is, kan voor den ander een teeken van oneindigheid worden; het woord wonderbaarlijk, dat in den mond van dezen dichter de klank van iets bekoorlijks, grilligs en veelzijdigs heeft, kan wanneer gindsche het uitspreekt vergezichten van oneindigheid doen opgaan, die den bezielde van zich zelf doen duizelen, al maken zij den nuchtere een weinig zeeziek; het sprookje, dat vandaag een speelsche letterkundige vorm was, waarmee geestige vertellers een op het vreemde belust publiek vermaken, kan morgen het hoogste begrip van al wat dichterlijk is omvatten. - Want ook voor die gevolgtrekking is de ziedende romantiek niet teruggedeinsd: 'het sprookje' - nog altijd spreekt Novalis - 'is als het ware de canon van de poëzie; alles wat dichterlijk is moet als een sprookje zijn'.

Zoo volgt op het *Märchen* van Goethe met een tusschenruimte van slechts eenige jaren Novalis' *Märchen* (1799) uit het tweede deel van *Heinrich von Ofterdingen.* Het een is uit het ander gegroeid. Wie onbevangen oordeelt, bemerkt met eenige verbazing, hoe betrekkelijk gering het onderscheid tusschen die twee is; die verbazing uit zich in een glimlach, wanneer men bedenkt hoe groot het verschil in bedoeling, in levensbeschouwing en in geestelijk samenstel geweest is, dat de kunstenaars, die ze maakten, scheidt. Doet het er zoo heel veel toe, wat de verteller in het sprookje voelde, wat hij er mee wilde - en is de vorm niet in zeker opzicht sterker dan de opzet en de bedoeling van den dichter?

Gemeen hebben die 'sprookjes', dat zij losgemaakt zijn van alle overgeleverde sprookjes - hoe zeer verscheiden, de twee dichters zoeken geen mozaïek, zooals wij het bij de sprookjesvertellers in het begin van de eeuw wel vonden, zij willen volkomen opgaan in wat wij het sprookjesachtige noemden, zij trachten naar een vrije schepping in het genre:

Goethe en Novalis hadden hun sprookjes nergens vandaan, zij wilden ze nergens vandaan hebben dan uit hun eigen verbeeldingskracht. Aarzelen wij van onze eigen opvatting uit dit nog sprookjes te noemen, wij weten aan den anderen kant op de vraag ‘wat het dan zijn?’ geen ander antwoord dan dat het sprookje ook in dit geval een sprookje blijft.

Wij staan op den drempel van een nieuwe eeuw. De romantiek gaat verder, maar in de wijze waarop zij zich met het sprookje bezig houdt, komt een verandering. Waren het tot nu toe - behalve de dragers van de mondelinge overlevering enkel de kunstenaars die er belang in stelden, zoo begint nu te zamen met de kunst, de wetenschap haar taak - en hiermee zou voor ons een nieuw hoofdstuk beginnen.

ANDRÉ JOLLES.

Wolff en Deken's romans uit haar bloeitijd.

De wisselwerking van strekking en karakteristiek in haar werk en dat van Richardson.
II

Wolff en Deken zijn, hoewel moderner dan Richardson - er liggen tusschen hen een aantal, voor de ontwikkeling der ziel- en zedekunde zeer belangrijke, jaren en vooral Betje Wolff heeft deze ontwikkeling aan de hand van haar lectuur meegemaakt - als moralisten evenzeer gematigd als hij. Ook zij zoeken meer te bevestigen dan te kritiseeren, zoowel in haar maatschappelijke bedoeling als in haar verlicht-godsdienstige moraal.

Echter sluit deze gematigdheid bij haar geen conventionaliteit in, haar zedekundige en godsdienstige begrippen zijn doorleefd, haar levensbeschouwing is veel ruimer, veel menschelijker dan die van den Engelschen moralist, en deze breedheid van opvatting komt zoowel haar karakteristiek als haar strekking ten goede; maakt dat zij, met haar beperkter talent van levensuitbeelding, in haar beste scheppingen zuiverder kunst vermogen te geven, dan Richardson met zijn bijnageniaal kunstenaarschap.

Wat de Nederlandsche schrijfsters vooral missen is Richardson's dramatische kracht, zijn vermogen werkelijkheid te brengen, ook in de sterk gekleurde romantiek van zijn heftige conflicten, door het levende van zijn detailleering. Wolff en Deken moeten zich veel dichter houden bij het eigen leven,

innerlijk en uiterlijk, om reëel te blijven; waar zij een enkele maal daarbuiten treden, schiet haar voorstellingsvermogen tekort; zij gaan bedenken waar zij moesten scheppen en het gevolg is een overhelling tot bombastische en holle romantiek. Men vergelijke slechts de werkelijkheid van een sterfbed als dat van Belton of Mrs. Sinclair met het maakwerk van Jambres' berouwvol einde om zich te overtuigen, dat Richardson tegelijk gedurfd en wáár kan zijn als het geldt den mensch in zijn schuldige ellende af te beelden; dat daarentegen het in de uitbeelding van de zachter bewogenheden van leven en sterven zoo zuiver werkende talent van Wolff en Deken tegen deze zwaardere romantiek niet is opgewassen.

In haar bloeitijd echter vergissen de vriendinnen zich slechts zelden in de draagkracht van haar talent. Vroegere en tegenwoordige verhoudingen in eigen leven en dat van haar omgeving, waarvan haar praktische levenswijsheid de innerlijke waarde heeft begrepen, de onmiddellijke werkelijkheid van karakters, gevestigd of in wording, die haar aandacht als schrijfsters en opvoedsters boeien, leveren in ruime mate het materiaal dat haar uitbeeldingskracht ter verwerking aangrijpt, waaruit haar zelf- en menschenkennis de levensles opbouwt, die zij haar lezers willen schenken. In deze wereld, minder bewogen maar even werkelijk, toonen zij zich in haar opmerkingsgave even scherp, in haar zielsontleding dikwijls zuiverder dan Richardson. Haar kostelijke humor, haar zin voor het eigenaardige, voegen bovendien aan haar karakterteekening elementen toe, uit het oogpunt van kunst gelijkwaardig aan Richardson's dramatische kracht.

Het zijn eigenschappen meer de mensch dan de schrijfster betreffend, die Wolff en Deken in haar zielsontleding ten goede komen. Zij bezitten in de eerste plaats naast haar objectieve werkelijkheidszin in hooge mate die bewogenheid van eigen innerlijk die Richardson ontbrak; in haar diepere zielsontleding is haar waarnemingsvermogen voortdurend naar binnen gekeerd. Hieruit ontstaat de fijnheid van ontleding, de diepte van inzicht bij haar uitbeelding van menschelijke aandoeningen; het is aan de veelzijdigheid van aanvoelen van Betje Wolff vooral, dat we de zuiverheid van waarneming en de vastheid van karakteropbouw danken, die haar beste scheppingen doen leven.

Bovendien laat Wolff en Deken's levensbeschouwing haar in de persoonsuitbeelding vrijer en steunt zelfs haar zielkundig inzicht in een voor de zuiverheid van karakteristiek hoogst belangrijk punt. Haar kijk op het leven en den mensch wordt niet vertroebeld door het puriteinsche en levensschuwe van Richardson's opvattingen, haar zeer persoonlijke en vrije geloofsovertuiging houdt geen aasje levensafkeer in, haar vroomheid zelf is met haar wellevenskunst versmolten. In haar beschouwing van den mensch beteekent dit een veel volledige inzicht in de werking en de waarde der zielskrachten.

Want Wolff en Deken's uitbeelding van zielsconflicten moge minder zwaargekleurd zijn, zelfs mag het waar zijn, dat zij, als omzichtige opvoedsters, de heviger botsingen der hartstochten met wat al te veel angstvalligheid vermijden en Richardson's vrijheid in dezen veroordeelen; haar zelf- en menschenkennis, haar werkelijkheidszin ook als moralisten, heeft haar in haar opvatting der aandoeningen veel minder eenzijdig gemaakt dan den schepper van Clarissa Harlowe. Aan Betje Wolff in de eerste plaats had eigen levensstrijd de waarheid geleerd, dat een hartstochtelijke natuur zich niet laat dwingen onder het juk van strenge redelijkheid, maar moet geleid worden volgens haar eigen aard; dat in diezelfde hartstochtelijkheid die haar in strijd en moeilijkheden bracht, zoo goed de bron lag van haar geestkracht, edelmoedigheid en oprechtheid als van haar zwakheden en gebreken. Zoo had zij het eenzijdige, het half-ware in de redelijkheidsleer van haar tijd doorproefd; Rousseau, met zijn gevoelsprediking aan den eenen kant, de materialistische philosophen met hun krachtige, zij het in vele opzichten ontoereikende kritiek op de Redevereering aan den anderen, hadden haar geest in dezelfde richting geleid, waartoe haar aanleg, realistisch tegelijk en gevoelig, haar dreef. Wel blijft in haar praktische wellevenskunst de rede hoog aangeschreven als kracht die de aandoening beteugelen en temperen moet; maar een dieper inzicht in de veelzijdigheid en onberedeneerdheid van 's menschen gevoelsleven doet zich in haar zielsontleding gelden; de macht van hartstochten en aandoeningen als spontane krachten, uit de diepere lagen van de menschelijke ziel geweld, is erkend en daarbij het inzicht gewonnen, dat deze

zedelijk even waardevol kunnen zijn, even onweerstaanbaar ten goede kunnen werken, als ze, in excessen afgedwaald, verderfelijk kunnen worden.

Dit inzicht geeft aan Wolff en Deken - want Deken is in dezen de overtuigde volgelinge van haar vriendin - een belangrijke voorsprong op haar voorganger zoowel in zielsontleding als in moraal. Immers zij staan niet a priori vijandig tegenover een deel der zielskrachten waarvan zij de uitbeelding geven en hebben door de erkenning van de spontane en veelzijdige werking dezer zielskrachten ook in de zedelijke wereld, een grondslag van overeenstemming tusschen karakteristiek en strekking gevonden, die Richardson miste.

Dientengevolge dekken ook dezelfde moralistische termen bij Wolff en Deken geheel andere en veel ruimere begrippen dan bij Richardson. Niet hartstochteloosheid maar zelfbeheersching is het beginsel dat zij prediken; *deugd* beteekent voor haar niet afwezigheid der innerlijke verzoeking, maar kracht om te strijden tegen verzoeking en 'beredeneerde deugd', ook in haar oogen van hooge waarde, is niet als bij Richardson redeneerende koelheid, maar in zelfstrijd en nadenken verkregen *karaktersterkte.*

Voor haar vormen deugd en hartstocht geen onverzoenlijke tegenstelling, integendeel: zonder hartstocht zijn de hoogere vormen van deugd, die zelfoverwinning en zelfopbouw mogelijk maken, niet denkbaar. Aangeboren deugdzaamheid, als gevolg van zwakke hartstochten is een geluk voor den bezitter, maar opzichzelf van geringere waarde in de zedelijke wereld, omdat zij aan geen verzoekingen blootstaat en dus tot de vorming van een sterkere en diepere persoonlijkheid niet bijdraagt. Niet-aangestreden deugd kan op deze wijze zelfs een gevaarlijk bezit worden, gereede aanleiding tot geestelijke hoovaardij, zoo niet zelfwantrouwen en bescheidenheid een gelukkig tegenwicht vormen. Wee den geestelijk-hoogmoedige die tegenover zijn *eigene* verzoeking komt te staan: zijn val is zeker en zijn vernedering diep. Meer dan eens hebben de Nederlandsche schrijfsters de zwakheid van zulk een zelfgenoegzaamheid uitgebeeld: in haar beide romans plaatsen zij een dergelijk karakter tegenover haar hoofdpersoon: Saartje, de luchthartige, maar edelmoedige en met alle ondeugd fijngevoelig-ernstige krijgt Anna Willis naast zich, die in haar

bezadigdheid zich enghartig en ontactvol toont als haar vriendschap op den proef wordt gesteld; Willem Leevend vindt zijn tegenbeeld in Paulus Helder, wiens harde en voorbarige veroordeeling van zijn besten vriend door eigen, jammerlijk bezwijken in een vulgaire intrige tot schaamte wordt gebracht. Slechts de in zelfkennis en levenservaring zich oefenende ‘beredeneerde deugd’, die naar binnen zelfbeheersching, naar buiten levenswijsheid is, is mild en begrijpend in haar oordeel, hoe streng ook in haar idealen; zij heeft geen klein wantrouwen en is in haar meening over de dwalingen en zwakheden van haar medemensch anti-conventioneel, ieder geval opzichzelf en naar gelang van de omstandigheden beschouwend.

Menschenkennis en levenswijsheid moeten de goedheid van hart steunen, opdat deze, ongeoefend, zich niet door den boozen schijn verleiden laat: Abraham Blankaart gelooft ondanks zijn goedhartigheid en zijn mildheid van oordeel, aan den laster hem over Saartje ter oore gekomen, omdat zijn deugden te weinig van dat dieper inzicht vergezeld zijn, dat hem, behalve tot een goed, ook tot een wijs mensch zou maken. Hij zelf voelt dit als een gemis en bewondert vrouwen als Mevrouw Spilgoed en Mevrouw Willis, die goed èn wijs, die ‘eenparig beredeneerd deugdzaam’ zijn.

Zie hoe omzichtig, hoe zachtmoedig in *Willem Leevend* het geval Willem-Lotje beoordeeld wordt door Mevrouw Helder, Chrisje Helder en Coosje Veldenaar, ook als zij het ergste vreezen; hoe menschkundig Daatje Leevend en Christina de Vrij zich erover uitlaten: allen menschen die zich, ieder op haar wijze, in de wellevenskunst hebben geoefend; zie daartegenover de voorbarigheid en hardheid waarmee datzelfde geval door de bekrompen geloofsijver van Ds. Heftig, de zelfgenoegzaamheid van Paulus, de koppige ruwheid van van Oldenburg en de zwakheid van Willem's moeder wordt gevonnist, terwijl Ds. Heftig's rammelende ega, Tante Martha en Oom de Harde, met hun goed hart maar geringe levenswijsheid, het geval een beetje gek aan zitten kijken: een blijk hoe onafscheidelijk voor Wolff en Deken menschlievendheid en ‘beredeneerde deugd’ verbonden zijn. 't Is waar dat ons zooveel wijsheid en menschenkennis uit Coosje's mond wat al te wijs klinken, - aan haar is nu eenmaal de ondank-

bare rol toebedeeld, de spreekbuis van de schrijfsters en niets meer te zijn -; dat daarentegen bij Chrisje nog iets heel anders meespreekt dan naastenliefde in het zachte oordeel der ‘beredeneerde deugd’, bewijst dat ook in deze voorstelling de werkelijkheidszin Wolff en Deken niet in den steek liet.

Zoo is, veel meer dan voor Richardson, voor Wolff en Deken ‘deugd’ een levend, een menschelijk ding, een zielseigenschap, niet theoretisch-star en onveranderlijk, maar groeiend in en met de persoonlijkheid, één met zijn aanleg, zijn gevoelsleven, zijn temperament, en kunnen zij komen tot een begrip van den ‘zedelijken held’, veel ruimer en zielkundig juister dan Richardson ooit bereikt had.

Immers Wolff en Deken durven van den hartstochtelijke den held maken; zij durven vooropstellen dat de mensch ‘met sterke driften gezegend, ons het beste begrip geeft van den God, naar wiens beeld hij geschapen is’, mits hij daarbij de zedelijke kracht bezit ‘zich te ontslaan van de zwakheden, die in zijn aart gegrond zijn’, mits hij ‘heevige verzoekingen weet te bestrijden - te overwinnen’. Wilskracht en gevoel zijn de groote beweegkrachten in zijn ziel, ‘het geheele leven van den zedelijken held is werkzaam, is waakzaam’; zijn hartstochten, ten goede gekeerd, worden tot welzijn van hemzelf en zijn medemensch. Hiermee zijn diezelfde krachten van geest en wil, die Richardson voor zijn ‘villains’ bewaart, met het noodlottig gevolg, dat al zijn ‘goede’ mannen onbeduidende sukkels of onuitstaanbare volkomenheden worden, in eere hersteld en is een veel reëeler grondslag voor zedelijke grootheid verkregen.

Men heeft deze schets van den zedelijken held ‘een doordringen in de ziel van Werther en de kritiek op Werther’[1)] genoemd, en inderdaad stijgt hier Betje Wolff - want het is háár durf die uit dit concept spreekt - boven iedere beperking van opvoedkundigen en moralistischen aard uit, tot een zuiver aanvoelen van wat zich roeren moet in den mensch van meer dan gewoon maaksel, tot het klaar begrip dat dezelfde hevigheid die opbruist in zijn hartstochten, de bron is voor zijn edelste, zijn hoogste mensch-zijn, indien een levenskrachtige en diep-in-moreele wil hem steunt.

1) Dr. J. Prinsen *Het sentimenteele bij Feith*, *Wolff-Deken en Post*, *Gids* 1915 p. 517-517.

En toch grijpt Betje Wolff hier verder dan zij reiken kan, hebben haar woorden een wijder draagkracht dan zij zelf beseft. Zoo het niets afdoet aan de waarde van haar moralistische opvattingen; - het te kort schieten in de uitbeelding van haar zedelijken held, evenzeer, zij het op heel andere wijze dan Richardson, duidt op een zwak punt in haar kunstenaarschap.

Deze zwakheid houdt verband met den praktischen, opbouwend-opvoedkundigen kant van haar werk, die zich bij haar veel sterker dan bij Richardson doet gelden en die somtijds minder ruim blijkt dan den beschouwend-moralistische strekking.

Ook Richardson had *Clarissa Harlowe* geschreven ter waarschuwing van jonge, onschuldige meisjes; maar zijn ijver om de gevaren die haar bedreigen in de donkerste kleuren te schilderen, liet geen ruimte voor opvoedkundige omzichtigheid; hij dacht niet aan bezwaren tegen het al te aangrijpende of prikkelende van hartstochtelijke tooneelen en onregelmatige verhoudingen; de moralist, overtuigd dat ondeugd en bedrog niet te levendig kunnen worden geschetst in hun helsche boosheid, laat hier den romanticus de vrije hand.

Men weet hoe handig vooral Betje Wolff in haar persoonlijke brieven haar jonge vrienden in het werkelijk leven wist aan te pakken, hoe ze niet alleen oordeelde, maar begréép en meeleefde in hun moeilijkheden. Zoo toonen de schrijfsters zich ook in haar werk praktische en menschkundige raadgeefsters, leidend de jonge menschen in den roman, gelijk zij haar jonge vrienden en vriendinnen in het werkelijk leven raad, steun en belangstelling gaven. Men denke slechts aan de ernstige berisping, die Hendrik Veldenaar van zijn moeder ontvangt omdat hij ‘blijft toegeven in eene drift (zijn liefde voor Chrisje Helder), die (hem) vroeg of laat ongelukkig zal maaken’. ‘Gij moet die overwinnen’, schrijft zij: ‘alles vordert dit van U. Mijn stelregel is U bekend: Men kan 't geen men moet... Dat een tedere, zwakke, aandoenlijke Vrouw bezwijke, onder een gestadig strijden met een geliefde drift, in haar gestel ligt mogelijk haar verschooning; maar een man moet zijn hoofd moedig opheffen boven alles wat hij verpligt is te overwinnen’. Hier staan dwaling en geneesmiddel zuiver tegenover elkander; in deze opvoedkunde ligt een stukje werkelijkheid.

Waar echter haar opzet van een karakter grootscher, de uit te beelden zielestrijd heviger en dus de kans van een botsing tusschen individu en maatschappij grooter is, werkt somtijds haar opvoedkunde storend op haar werkelijkheidszin, zoodat zij niet den geheelen zielestrijd, die haar karakteropzet onderstelt, aandurven en dientengevolge de natuurlijke ontwikkeling van zulk een persoonlijkheid in de klem komt.

Deze neiging tot ontijdige beperking van haar realisme is niet eerst ontstaan met Betje Wolff's gevoel van verantwoordelijkheid als opvoedster-schrijfster; we moeten hierin ook niet uitsluitend de werking van Deken's minder veelzijdigmeevoelende en zwaarwichtiger opvattingen zien, al kunnen deze beide invloeden zich mede hebben doen gelden. Een vertrouwelijke ontboezeming, door Betje Wolff aan haar vriend Gallandat Huet eenige jaren terug geschreven[1)], geeft onmiskenbaar deze zelfde tegenstrijdigheid tusschen moreele durf, romantische verbeeldingskracht en praktische omzichtigheid te zien en toont hoe persoonlijk de grond van deze opvoedkundige angstvalligheid is.

Een van Betje's adellijke buurdames, weduwe en schatrijk, heeft het gewaagd ‘een Engelsche rol’ te spelen door een jongen van boerenafkomst, den gouverneur van haar kinderen, te huwen, het verzet van haar familie ten spijt. Wolffje is van het geval vervuld; zij kan haar sympathie, haar bewondering niet onthouden aan wie den moed heeft getoond zoo openlijk de verzenen tegen de prikkels te slaan: ‘Wat is dat een heldin, zij durft gelukkig te zijn’, ontsnapt haar, en dit is wel de hartekreet, haar alleroprechtst, allerpersoonlijkst gevoelen over de vrouw, die haar geluk heeft durven stellen boven alles.

Maar andere, gematigde, verstandige overwegingen moeten daarnaast hun plaatsje vinden: in denzelfden brief noemt zij haar ‘heldin’ van zoo even, ‘zwak’, maar ‘niet ondeugend’, ‘omdat zij zich niet stelt over een hartstocht, die haar niet convenieert en zo onaangenaam is voor haar kinderen’; zij geeft toe ‘'t fatsoen, de Bienséance’ veroordeelen haar ‘ten volle’, en beweert ‘(ik) weet nog niet regt wat mijn

1) Dys *Brieven* p. 135 v. 16 Oct. 1774.

besluit is', terwijl er niet de minste twijfel bestaat dat haar hart en haar verbeelding, ondanks alle 'redelijkheid', hun keus reeds lang hebben gedaan, en dat haar persoonlijk oordeel in 'het wetboek der natuur' genoeg redenen heeft gevonden, om ook van het standpunt van een eerlijke, nietwereldsche moraal de houding van deze romanheldin in het werkelijk leven toe te juichen.

Waarom dan deze aarzeling? Is ze niet oprecht? Daarvoor komt de briefschrijfster te eerlijk voor haar tegenstrijdige gevoelens uit. Verraadt zich dan hier eigen gebrek aan durf, dat de *daad* van verzet afkeurt, al wordt de zedelijke moed in de *bedoeling* erkend?

Eenigszins wel: Betje Wolff was dikwijls in gevoelen, nooit inderdáád een opstandige geweest, waar eigen levensmoeilijkheden haar in botsing hadden gebracht met de gevestigde machten van orde en traditie. Toch school hierin niet voornamelijk gebrek aan moed: tenslotte had de oprechte aanvaarding van haar lot minstens even groote geestkracht geëischt als openlijk verzet er tegen had kunnen vergen. Haar zin voor zedelijke orde, voor rechtschapenheid is werkelijk diepgeworteld en leert haar, hoe scherp zij ook heenziet door den schijn van menige conventie, de vastheid, de noodzakelijkheid en den moreelen steun voelen van die banden, waardoor 'wel onze natuurlijke vrijheid' gehinderd wordt, maar die 'noodzakelijk (zijn) in de maatschappij'; en zoo is zij, terwijl zij in haar beschouwende zedekunde en in haar medegevoel voor menschelijken strijd een zeer ruim standpunt inneemt, in haar praktische moraal in alle oprechtheid conservatief.

Indien dit reeds blijkt uit een vertrouwelijk schrijven, hoeveel te meer moet dit uitkomen in haar romans, waarin zij ten volle haar verantwoordelijkheid als opvoedster voelt. Wel vervult zij als moraliste de plicht, haar lezers zacht oordeel en naastenliefde te prediken ten opzichte van de dwalingen en zwakheden hunner medemenschen en geeft aldus in haar beschouwingen menigmaal blijk van haar begrijpend inzicht in menschelijken strijd, van haar onafhankelijke en ruimdenkende moraal; maar waar het geldt zulk een strijd, zulk een verzoeking *in uitbeelding* te geven, toont zich de oude aarzeling. In *Sara Burgerhart* was zij de klip ontzeild; ze had slechts even in haar Voorrede een geval van dieper mensche-

lijken strijd gesteld[1]; in haar uitbeelding had zij haar geval eenvoudiger genomen en op deze wijze uitstekend werk geleverd. In *Willem Leevend* echter dringt haar zedekundig inzicht, dat wel de volle werkelijkheid onder de oogen durft zien, en haar romantische, dus tegen praktijk en omzichtigheid licht in verzet komende verbeelding, haar in de eene, haar opvoedkundige beginselen in de andere richting. De gedachte aan een heviger conflict dan zij in de uitwerking aandurft ligt in den opzet-zelf van haar held, mengt zich telkens in haar beschouwing; en wanneer dan in de uitwerking toch de paedagoge de keus bepaalt, brengt deze beperking slechts verwarring in de karakteristiek.

Gelijk steeds in Betje's meer uitgewerkte zielsontleding zijn er ook in Willem's karakter sterk-persoonlijke elementen; doch dit stond op zich zelf aan een zuivere uitbeelding niet in den weg: hoewel op dezen grondslag voorzeker geen held van Goethiaansche grootte te scheppen was, een jongen met pit en geestkracht die den strijd met het leven aandurfde, lag toch zeker binnen het bereik van zulke gegevens. Waarom dan laat hier Betje Wolff's gave van zuivere objectiveering haar in den steek?

Oppervlakkig gezien schijnt de verwikkeling die Willem in botsing met zichzelf en het leven moet brengen: zijn verhouding tot Lotje, reëel genoeg. Immers Betje Wolff's eigen herinnering gaf haar deze verhouding in de pen; haar ontleding van Lotje's vriendschapsillusie, van haar liefde en haar leed, bewijst hoe diep doorleefd en tegelijk objectief ze hier werkelijkheid wist te geven. Maar in Willem's geval is de keuze van deze vriendschapsverhouding, die, anders dan bij Lotje, vriendschap blijft, door andere overwegingen bepaald dan die der zuivere karakteristiek. De schrijfsters-zelf gevoelden, dat bij haar opzet van Willem's persoonlijkheid als hartstochtelijken, onbeheerschten, edelmoedigen jongen een andere werkelijkheid behoorde, de volle werkelijkheid van hartstocht, schuld en berouw; zij zelf hadden vooropgesteld

1) Na haar kritiek op Lovelace: ‘daar zijn mogelijk geen “Lovelace's” dan in de denkbeeldige wereld’, vervolgt zij: ‘Maar zij behoeven er niet te zijn. Om onherstelbare rampen voort te brengen zijn veelal tomeloze liefde en nietvooruitziende onvoorzichtigheid meer dan toereikend.’

dat zulk een karakter in zijn botsing met het leven ‘heevige verzoekingen’ te overwinnen zou hebben, waardoor alleen zijn zedelijke kracht zich oefenen kon. Maar hoewel zij het noodzakelijke van zulk een werkelijkheid hebben gezien, zij durven haar slechts in beschouwing, in onderstelling geven; in de uitbeelding houden zij zich aan het halfslachtige van een vriendschapsverhouding, waaruit bovendien het zoo belangrijk element van werkelijkheid, dat Betje Wolff's eigen verhouding tot ‘Vredemond’ had beheerscht: het gebonden zijn aan weerskanten, is vervangen door het schijnbare van Willem's ingebeeld-hopelooze hartstocht voor Chrisje Helder. Zoo trachten de schrijfsters, vèr blijvend van die tooneelen van hartstocht en verleiding, wier uitbeelding haar praktische moraal veroordeelt, den strijd van haar held te geven; doch het zijn op deze wijze slechts halve werkelijkheden, waarmee hij in botsing komt, zijn verzoekingen zijn slechts halve verzoekingen, zijn smarten verbeeldingssmarten; de waarheid die overblijft is genoeg om Willem tot een egoïst-sentimenteelen dweper te maken, allesbehalve ‘moreel’ in zijn exploiteeren van Lotje's teederheid; ze is in geenen deele toereikend om de mogelijkheden in hem gelegd, tot ontwikkeling te brengen.

Het maakt de mislukking nog grooter, dat eigen sentimenteele herinnering de schrijfsters parten speelt, haar zelf meer en meer doet gelooven aan de waarheid van Willem's vriendschappelijke gevoelens, waarin haar werkelijkheidszin toch den zinnelijken onderstroom had erkend, waarop toch haar gezond verstand een geestige en heldere kritiek wist te geven. De grondfout echter ligt in de beperking-zelf van Willem's ‘verzoekingen’ binnen de grenzen van deze vriendschapsverhouding.

Wolff en Deken's held geeft nu slechts het bewijs, dat, wie als realiste en fijne menschenkenster de diepere werkelijkheid weet, niet ongestraft met deze werkelijkheid een compromis kan sluiten, en als opvoedster de groote les niet vergeten mag, dat de ware geestkracht en levenswijsheid eerst hem ten deel valt, die wijs is geworden door schade en schande.

Eenmaal op den verkeerden weg, hebben redenen van persoonlijken aard de zuiverheid van haar inzicht nog meer vertroebeld; de eerste wending uit de volle werkelijkheid echter was door de paedagoge gedaan, die ten onrechte bij de

uitbeelding der realiteit haar omzichtige spreuk: ‘ne quid nimis’ aan de realiste had opgedrongen.

Hoe droevig de mislukking is van haar zedelijken held in de uitbeelding, het begrip ervan blijft niettemin een bewijs van Wolff en Deken's ruim zielkundig inzicht. Waar de opvoedkunde minder belemmerend in den weg treedt, zullen de schrijfsters toonen in de uitbeelding even fijn-realistisch te kunnen zijn als het doorleefde van haar beschouwende zielkunde doet verwachten; dan zal haar strekking, even menschkundig als haar zielsontleding, zich met deze harmonisch vereenigen, en de karakterteekening zal zuiver blijven, al zijn de persoonlijkheden in haar strijd duidelijk de draagsters van een levensles. Dan toonen zij ook in de *uitbeelding* hoe zeer haar dat juister doorzicht in de waarde en werking der zielskrachten ten goede komt, dat haar in haar beschouwende zedekunde en in haar begrip van den zedelijken held zulk een voorsprong gaf op haar Engelschen voorganger.

De ‘bedoeling’ in *Sara Burgerhart* gelegen, is door Wolff en Deken zelf in haar voorrede voor den eersten druk uitvoerig uiteengezet; in haar werk nauwkeurig gevolgd; echter is Saartje's karakteristiek zulk een zuiver stukje werkelijkheid in opzet en ontwikkeling, dat deze het sprekend bewijs levert van de vrije werking van het uitbeeldingsvermogen der schrijfsters, niet beperkt door moralistische theorieën, maar gesteund door fijn inzicht in de ontwikkelingsgang van een levend, jong, menschenkind.

Saartje's wederwaardigheden vinden hun oorsprong in gebrek aan ervaring en te goed vertrouwen in een wereld die zij niet kent, niet in innerlijke tegenstrijdigheid; tot zulk een strijd is ook haar persoonlijkheid van gezond, levenslustig meisje, dat héél goed weet wat zij wil, niet aangelegd.

Elders zullen Wolff en Deken ook in de ontleding van meer ingewikkelden zielestrijd toonen, in staat te zijn tot zuivere uitbeelding.

Chrisje Helder heeft, gelijk men weet, in karakter en omstandigheden zekere familietrekken met Clarissa Harlowe, al zijn de verhoudingen, misschien niet geheel zonder kritische bedoeling der schrijfsters, teruggebracht tot ‘den meridiaan des huiselijken levens’, waarop Wolff en Deken zich thuisgevoelden.

Chrisje is indrukwekkend in haar schoonheid gelijk

Clarissa; zij streeft ernstig en welbewust naar zelfvolmaking gelijk deze; zij is echter, - bewijs van Wolff en Deken's menschkundig en artistiek doorzicht -, daarin minder ver gevorderd en veel minder zelfverzekerd dan Clarissa; zij staat evenals Clarissa voor de keuze tusschen twee huwelijkspretendenten, van wie de ééne haar persoonlijke voorkeur heeft, de andere de voorspraak van haar vader.

Willem Leevend, de man van haar keuze, is geen doortrapt intrigant en lichtmis gelijk Lovelace, maar staat onder sterke verdenking, dat hij zich niet behoorlijk gedraagt; Renting, die door haar vader wordt begunstigd, is in tegenstelling met Mr. Solmes, den hatelijken candidaat Clarissa door haar familie opgedrongen, een flinke nobele jongen, voor wien Chrisje zeer veel sympathie voelt.

Men ziet, het terugbrengen van het uiterst geval door Richardson gesteld tot gewoner verhoudingen, heeft het zielkundig probleem niet vervlakt en de taak der ontleedsters van Chrisje's strijd niet vereenvoudigd.

In de uitbeelding van dezen strijd gaan zij evenzeer haar eigen weg en geven de uiteenrafeling van Chrisje's gevoelens met een fijnheid en zekerheid, die haar meesterschap als zielsontleedsters toonen en - onbedoeld waarschijnlijk, doch daarom niet minder duidelijk, - Richardson's groote zwakheid in zijn ontleding van Clarissa's gevoelens voor Lovelace, aan den dag brengen.

Met al haar wijze redeneeringen en goede voornemens lééft en vòélt Chrisje Helder. Zeker, zij zal haar ouders gehoorzamen, zij zal Willem opgeven als hij haar onwaardig blijkt, maar zij gelooft in het diepst van haar hart niet aan deze onwaardigheid; zij blijft, zelfs als zij meent dat Lotje Roulin de uitverkorene is, Willem liefhebben, al weet zij dit zelf maar half, al gelooft zij heilig dat slechts vriendschap en algemeene menschenliefde haar zoo mild doen oordeelen over den vriend van haar jeugd. Chrisje's genegenheid is zeker niet hartstochtelijk, haar liefde is nog in knop, maar deze knop is vol leven en groeikracht, in zijn spontaneïteit onaantastbaar voor plichtmatige redelijkheid; Chrisje bezit in tegenstelling met Clarissa twee eigenschappen der echte vrouwenliefde in hooge mate, een vast vertrouwen in den geliefde en een zacht oordeel over zijn dwalingen.

Wel gelooven de schrijfsters ook aan de kracht van Chrisje's redelijkheid: hadden de omstandigheden haar gedwongen van Willem afstand te doen, Chrisje zou door wilskracht en plichtsgevoel op den duur haar liefde hebben overwonnen, misschien zelfs na verloop van tijd aan Renting haar hand hebben geschonken - dit is wat Wolff en Deken, strijdsters tegen verslappende gevoelsoverspanning, haar lezers willen voorhouden. Maar zij houden daarbij onafgebroken de grondwaarheid in het oog, dat, zoolang er nog een vleugje hoop is, Chrisje's verstandige redeneeringen vergeefsch zijn, onmachtig tegen haar dieper gevoel; en ze zijn menschkundig genoeg om te laten doorschemeren dat ook op den duur de strijd moeilijk en Willem vergeven zou zijn.

In een minder bewogen wereld hebben de Nederlandsche schrijfsters in Chrisje's liefde en haar vergeefsche pogingen die weg te redeneeren, in de geestkracht waarmee zij het hoofd boven water tracht te houden, waartoe - hoe humoristisch en hoe waar is dit trekje -, zelfbedrog omtrent den waren aard van haar gevoelens even veel bijdraagt, als plichtsgevoel en kinderliefde, een zoo fijn stukje psychologie met haar strekking ineengesmolten, als Richardson in de ontleding van Clarissa's gevoelens tegenover Lovelace nergens bereikt. Men heeft beweerd dat de genegenheid van Clarissa voor Lovelace ‘in menig opzicht weerspiegeld’ wordt in hetgeen in Chrisje's ziel omgaat met betrekking tot Willem Leevend[1)] en tal van plaatsen aangehaald uit Chrisje's brieven om deze uitspraak te staven. Tegenover deze overeenstemming in beider uitingen echter, - zelfs zoo deze overal aan rechtstreeksche herinnering zou zijn toe te schrijven, iets waarop hier en daar wel wat af te dingen is -, blijft het diepgaand verschil in den grondslag. Wolff en Deken hebben inderdaad hetzelfde thema gekozen als Richardson; gelijk zij echter de verwikkeling stelden naar de door haarzelf gekende werkelijkheid, gelijk zij in Chrisje's persoonlijkheid niet een copie maar een zielsverwante teekenden van de Engelsche heldin, een karakter waarvoor eigen omgeving haar de grondstoffen had geleverd[2)], zoo toonen zij zich in de uitwerking van haar

1) H.C.H. Moquette A.W. p. 31.
2) Men vergelijke *Brief a. Cloë* (Mengelpoëzie I 1784) van Betje Wolff aan één van haar jonge vriendinnen, die in haar omstandigheden en zelfs in één van haar gebaren (‘Bekijkt gij weer de toppen van uwe fijne vingeren met neergeslagen oogen?’) veel van Chrisje Helder heeft.

strijd onafhankelijke en zelfs diepere zielsontleedsters dan Richardson, en geven die innerlijk-levende werkelijkheid waarin Richardson tekortschoot.

't Is waar, in Chrisje's innerlijke wederwaardigheden, hoewel meer zelfstrijd gevend dan Saartje's geschiedenis, teekenen de schrijfsters slechts in toom gehouden aandoeningen; ook háár beproevingen blijven ver van de sfeer van diepere tragiek waarin Richardson zijn werk plaatst. Dat echter Wolff en Deken's zielkundig realisme haar een even veilige gids kan zijn, wanneer zij dieper indringen in de gevoelswereld, bewijst haar uitbeelding van Lotje Roulin's liefde en dood. Op haar beurt geven zij, ditmaal geheel onafhankelijk van Richardson, een tragischen strijd en zij geven dien fijnrealistisch, tegelijk zoo diep-doorleefd en zoo objectief-ontleed, dat zij Richardson op eigen terrein verslaan.

Thans, in een geval waar de strekking-zelf haar geheel vrijlaat, ja, de realiteit der gevoelsontleding in de hand werkt, toont zich eerst de volle waarde van haar zielkundige werkelijkheidszin, die de wisselwerkingen van lichaam en ziel, van geestesaanleg en gevoelsleven zuiver tegen elkaar opweegt en in hun ingewikkeldheid doorziet. Zelfbeleving is de grond van deze fijne ontleedzin, maar het subjectieve is gelouterd in den smeltkroes van een diepgaand levensinzicht, een fijngevoelenden, eerlijken kunstzin.

Zoo pompeus als de opzet is van Richardson's heldin, zoo bescheiden is die van Lotje Roulin; Clarissa zal een ‘exemple’ zijn van deugd en vroomheid, Lotje slechts een teer, overgevoelig meisje, wier droeve geschiedenis een waarschuwing vormen moet tegen het toegeven aan al te fijne aandoenlijkheid. Maar Lotje stijgt, niet als ‘zedelijke heldin’, maar als levende schepping, boven alle ‘bedoeling’ der schrijfsters uit; het noodlot van haar liefde en dood, niet met kunst en vliegwerk van fijngesponnen intriges van buiten aangebracht, maar in haar persoonlijkheid, lichamelijk en geestelijk, besloten en zóó geheel innerlijk werkend, is onvermijdelijker en dus in dieperen zin tragisch dan Clarissa's zorgvuldig bereide ondergang.

Wat Richardson ook in de veel gavere karakteristiek van Pamela niet geven kon, omdat voor hem hartstocht en deugd onvereenigbaar zijn; wat ook Rousseau niet bereikt ondanks Julie's veelvuldige redeneeringen over deugd: de werkelijke vereeniging van onschuld en liefde, léét in Lotje.

Julie's eerste brief aan St. Preux brandt van passie, die noodigt en lokt onder de weigerende, straffende woorden; Pamela's liefde wordt eenvoudig door den schrijver verdonkeremaand tot alles veilig en de kaper van de kust is; Clarissa, we weten het al, is 'in liking only' en te kil deugdzaam voor diepere aandoening. Lotje laat argeloos haar liefde in zich opbloeien; - wat een meesterstukje is haar eerste brief aan Belcour als ongeweten bekentenis -, zij spreekt niet over deugd en onschuld, maar deze zijn een deel van haarzelf, even diepgeworteld als haar liefde; en even onwillekeurig als zich deze liefde toont in een gebaar, in een woord van teederheid, even spontaan verzet zich in een enkele beweging, een enkel woord van smartelijke verwondering, haar eergevoel van jong meisje tegen de sentimenteel-zinnelijke vervoeringen van haar 'vriend'. Uit kracht alleen van haar ruimer en reiner menschelijkheid geven Wolff en Deken hier zuiverder karakteristiek; vinden zij zonder moeite de vereeniging van liefdesverlangen en liefdesreinheid, die Richardson zoomin wist te geven als Rousseau: Lotje is reiner dan Julie; ze is even onschuldig als Richardson's heldinnen, en ze is veel meer vrouw dan deze in haar al-vervullende liefde, die geen gedachte heeft voor zichzelf en die toch hartstocht is, door en door menschelijk, en door en door noodlottig in haar verterende kracht.

Hoe fijn is ook het moederlijk-bezorgde in Lotje's teederheid gegeven, hoe lief blijft ze, vol begrijpende zachtheid, ook waar ze Willem's 'vermaanster' is. Hier is geen spoor van die bedilzucht, die in Clarissa's wijze vermaningen ligt. Het gelukte Richardson slechts Clarissa's angstvallige deugd te doen spreken, schichtig en geërgerd over Lovelace's tekortkomingen, klein en groot. Wolff en Deken denken hier aan geen strekking; zij geven eenvoudig de werkelijkheid van een meisjeshart dat liefheeft en waarin mèt haar liefde de neiging geboren is om te zorgen, te helpen en te steunen, zedelijk en lichamelijk, waar het kan.

Even zuiver, even ongewild-tragisch als Lotje's liefde ontwikkelt zich haar ondergang. Hetzelfde realisme, dat in haar verhouding tot Willem vrouwelijke teederheid, moederlijke zorg en hartstocht ineen doet smelten, ontleedt haar stervensverlangen. Een dweepstertje is Lotje; maar wat een zuiver zieltje; hoe echt is haar heele gevoelsleven; nergens mengt zich de opgezweepte verbeelding in haar smart- en geluksgevoel, in haar levensmoeheid en haar doodsverlangen; al wat in de wereld der sentimenteele gevoelsdweperij schijn was, is hier wezenlijk. Harmonisch is haar geheele gevoelsontwikkeling: eerst de stilheid van haar jongemeisjesbestaan, haar aandoenlijkheid gekeerd naar vroom-zwaarmoedige gepeinzen, haar teerheid van lichaam oorzaak van haar gebrek aan spontane levenslust. Dan de snel-groeiende, overweldigende ontroering van haar liefde, waarvan ze doordrongen is, doordrenkt als een bloem van zonlicht, waarin ze even opbloeit in schijn van lichaamskracht en levensvreugd, om, als die liefde hopeloos blijkt, even snel te verkwijnen, weerstandsloos, haar zwakke levenskracht opgeteerd, alle wil om te leven gedood.

Wat vroeger gebrek aan levensvreugd was wordt nu levensmoeheid, wordt doodsverlangen, en in de vaag-peinzende maar zuivere vroomheid van vroeger vindt zij thans de werkelijkheid van stervensmoed en berusting.

Nergens is in deze laatste houding een spoor van die beredeneerdheid, van die methodische zielezorg, waarin zich Clarissa verdiept. Lotje heeft geen enkele gedachte voor zichzelf; haar zachte vroomheid kent geen angstvallig speuren naar zondebesef en verdeemoediging waar geen schuld is; zij kent slechts eenvoudig vertrouwen en geeft in volkomen zelfvergeten haar laatste krachten in zorg en opbeuring aan hen die ze achterlaat. In allen eenvoud is zij in haar sterven meer *heilige*, dan Clarissa met al haar zorgvuldig-overwogen vergevensgezindheid en vrome oefeningen; gelijk zij meer *mensch* is in haar liefde en in haar reinheid.

Tenslotte, hoe aandoenlijk Wolff en Deken Lotje's sterven maken, haar uitbeelding blijft objectief.

Met volkomen aanvoelen van Lotje's persoonlijkheid geven zij deze ontleding, geweld als ze is uit beider diepste beleving, haar innigste zelfervaring; doch haar inzicht blijft zuiver,

haar onderscheidingsvermogen vast; geen oogenblik mengt zich door Lotje's stervensverlangen sentimenteele stervensverheerlijking, geen oogenblik wijkt het gezond levensbegrip der schrijfsters voor stichtelijke aandoenlijkheid.

Te opmerkelijker is dit, omdat de vriendinnen als lezeressen van Clarissa, niet den godsdienstig-sentimenteelen ondergrond in de doodsvoorbereiding der heldin hadden bespeurd: zonder achterdocht hadden zij genoten van de zwaar-sentimenteele, conventioneel-vrome effecten, door Richardson aangewend.

Uitdrukkelijk hadden zij het denkbeeld van de hand gewezen, dat ‘de onvergelijkelijke Clarissa’ zou behooren tot de schadelijke sentimenteele boeken. ‘De Traanen, die men stort over haar rampen verzwakken ons niet, nooit voelt men zoo het vermogen der deugd als in haar zegepraal...’[1)]

Maar Wolff en Deken als ‘aandoenlijke’ lezeressen zijn anderen dan Wolff en Deken in de praktijk van moralisten en schrijfsters, als haar levensbegrip en haar talent op wacht staan, als haar gezonde zedekunde, op geestkracht, op wèlleven gericht, haar gevoeligheid in toom houdt. Juist haar inzicht in de werkelijke gevaren van levensmoeheid en stervensverheerlijking is door eigen aanleg, door eigen ervaringen te diep geworteld, om haar niet scherp de grens te doen trekken, wanneer zij in haar verantwoordelijkheid van schrijfsters en moralisten tegenover die zoo hachelijke onderwerpen komen te staan. In de minder gevaarlijke richtingen der sentimentaliteit, als vriendschapsdweperij en redeneerende gevoelsverheerlijking, kunnen zij soms, âmes sensibles gelijk zij eenmaal zijn, zich te vèr laten meevoeren; ten opzichte van de godsdienstige sentimentaliteit vinden zij in eigen levensbeschouwing een te krachtig tegenwicht.

Voorzeker is haar wellevenskunst in hoogste instantie godsdienstig en speelt daarin het wèlsterven, de verwachting van Dood en Eeuwigheid, zijn rol; maar deze verwachting blijft buiten alle zwaarmoedige dweperij, sluit zich natuurlijk aan bij die prediking van geestkracht en levenslust, die de kern is van haar zedekunst.

Slechts zulk een sterfbed kan in haar oog een treffelijk voorbeeld zijn, dat het waardig slot vormt van een lang en

1) *Willem Leevend* I *Voorreden.*

welbesteed leven, welbesteed zoo goed door het bereiken van innerlijke levenswijsheid als door hulpvaardigheid en naastenliefde, de eerste Christendeugden. Niet in Lotje's sterven maar in de laatste uren van Christina de Vrij, in die van Abraham Blankaart[1)], geven Wolff en Deken haar ideaal van een levenseinde, dat niet de breuk maar de voltooiing van het leven is, en waarvan de weemoed wordt opgeheven in de bewustheid dat hier een leven in wijsheid en goedheid is ten einde geleefd. Al wat in de stervensvoorbereiding van Clarissa geldt als bewijs van verheven deugd en vroomheid, de nauwkeurige en liefdevolle testamentaire beschikkingen, de vermanende, wijze brieven en redenen, de zelfinkeer, ze verschijnen ook bij het sterfbed van Christina de Vrij, maar rustig en eenvoudig blijft dit alles, natuurlijk passend bij het stille, vrome levenseinde van deze wijze, oude vrouw.

Ook deze vroomheid is vrucht van nadenken, van ‘eenparig beredeneerde deugd’, zoo goed als van ontroerde vereering voor den grooten Leermeester, wiens gedachtenis in alle stilte wordt gevierd. Het vast vertrouwen op een beter leven is vooral de vrucht van de bewustheid, zich tot dit hooger bestaan in gedachten en daden te hebben voorbereid. Maar nergens is hier de zedemeester zwaarwichtig aan het woord, en nergens is in de oogenblikken van inniger aandoening deze vroomheid sentimenteel.

Wel moest zulk een levensvoltooiing in Wolff en Deken's zedekunst een hoogtepunt zijn; haar volle aandacht van schrijfsters en moralisten echter keert zich naar het leven zelf, naar de voorbereiding van den jongen mensch tot levenskracht en levensgeluk. Dus wendt zich haar belangstelling naar de machten van vriendschap en huwelijk, die zij als de beste levensscholen in hun maatschappelijke waarde en hun opvoedende kracht hoogstellen: het ideale huwelijk, en de ideale vriendschap zijn die, waarin echtgenooten en vrienden elkander op weten te leiden tot beter en dieper menschzijn.

In haar vriendschapsverhoudingen is voor den modernen lezer wat al te dikwijls de redeneerende gevoeligheid aan het woord, vooral in *Willem Leevend*, en hoewel het gevaarlijk zou zijn de werkelijkheid van een verhouding als die van

1) *Brieven van Abraham Blankaart* 1786 *Voorbericht.*

Coosje Veldenaar en Chrisje Helder daarom te loochenen - de achttiende eeuwsche ‘gevoelige harten’ zijn in haar sentimenteel-zedekundige ontboezemingen nu eenmaal ècht en Wolff en Deken zijn daarin vrouwen van haar tijd -, missen wij hier toch de diepere, algemeen-menschelijke waarheid; te meer omdat in den kalmen levensgang der vriendinnen, de vriendschapswoorden en -ontboezemingen te luid klinken tegenover de daden. In *Sara Burgerhart* is in dit opzicht meer werkelijkheid; Saartje en Anna Willis belèven hun vriendschap inplaats van ze te beredeneeren, gelijk Chrisje en Coosje doen; doch ook hier is weinig gelegenheid tot dieper gaande gevoelsontwikkeling en in 't algemeen is de vriendschapsidee door Wolff en Deken meer in stilstand, in beschouwing ontvouwd, dan levend uitgebeeld.

Veel belangrijker is haar houding ten opzichte van het huwelijksvraagstuk; hier zijn gedurig de levensuitbeeldsters aan het woord; zij toonen daarin haar gezonde en menschkundige opvattingen.

We weten hoe reeds dadelijk na haar hernieuwde kennismaking met Richardson, zijn denkbeelden omtrent huwelijksliefde en vriendschap Betje Wolff's aandacht hadden getrokken en haar kritischen zin hadden gewekt.

In de romans treedt, zoowel in de beschouwing als in de uitbeelding, het verschil van opvatting, toen reeds merkbaar, duidelijk aan den dag en het blijkt zeer diepgaand, in rechtstreeksch verband staande met het verschil tusschen Richardson's puriteinsch-gekleurd pessimisme en haar eigen opgewekte, leven en schoonheid liefhebbende, wereldbeschouwing.

Naar het mij voorkomt is dan ook de overeenstemming die men in Richardson's en Wolff Deken's uitspraken over het huwelijk heeft meenen te zien[1)] niet meer, dan een overeenstemming in hun punt van uitgang. Richardson's stellingen vormen den grondslag, waarop Wolff en Deken voortbouwen, maar haar eigen meening staat vaak duidelijk kritisch tegenover die van den Engelschen moralist. ‘Ja, ja’, zegt de jonge Mevrouw Rijzig, en met haar is Wolff en Deken's gezond realisme aan het woord: ‘ik weet wel dat men de volmaaktste huwelijksliefde de hoogstmogelijke vriendschap

1) H.C.H. Moquette A.W. p. 72.

noemt'; - Richardson's bekende stelling in Clarissa, vroeger door Betje Wolff slechts onder voorbehoud aanvaard, thans nadrukkelijk gekritiseerd. 'Neen, vriendinne van mijn kennis: Huwelijksliefde *gaat over* tot Vriendschap'. Had ook Richardson gesproken van ideale huwelijksliefde die moet 'ripen into Friendschip' welke laatste 'nobler' is dan liefde, een dergelijke voorkeur van vriendschap boven liefde in een huwelijk ligt volstrekt niet in Daatje's bedoeling; gelijk wel daaruit blijkt, dat zij kalmpjes den tijd van dezen overgang van liefde in vriendschap verschuift tot die jaren, wanneer de echtelieden als oude luidjes in 't hoekje van den haard zitten.

Daatje weet het en zij windt er geen doekjes om: 'Een lieve, frissche jongen ziet altoos een meisje als een meisje en een lief schoon kind ziet altoos een jongen (comme il faut) als een jongen' Alle jonge paren zijn bij Wolff en Deken naar behooren verliefd; - Daatje inkluis, al houdt ze zich groot en al lacht ze met verliefde aandoenlijkheden - dit behoort zoo en is normaal en gezond. 'Liefde is meer geschikt voor weezens als wij menschen zijn'; verklaart de philosophe van gezond verstand en levenslust verder: 'vriendschap voegt zo beter voor Engelen. Zodra de liefde te grof, te gewelddaadig wordt voor de kragten der menschelijke natuur en de mensch meer dier dan mensch blijft, meer dan zijn natuurlijke bestemming gedoogt, wordt hij het offer van zijn onmaatigheid. Wordt hij meer Engel dan met zijne menschelijke bestemming hier beneden kan instemmen, dan wordt hij het offer zijner geestelijke aandoeningen'. Zoo maken Wolff en Deken bij monde van Daatje's eerlijke menschelijkheid front, zoo goed tegen angstvallige geringschatting van het normaalzinnelijke in de verhouding der sexen, die Richardson beheerschte en die hem als verdediger van het huwelijk zulk een pover figuur doet slaan, als tegen de uitspattingen der grove zinnelijkheid. Zij stellen, onmiddellijk kritisch tegenover Richardson, de grondwaarheid dat liefde en vriendschap verschillend van natuur zijn en 'niet alleen onderscheidene, maar zelfs elkander uitsluitende neigingen omtrent een en hetzelfde voorwerp'.

Het verandert niets aan deze opvatting, als zij later een van haar personen (Mevrouw Stamhorst) doen schrijven dat het

huwelijk haar altoos is voorgekomen als de volmaaktste vriendschap en dat zij dus haar man onbepaald vertrouwen schenkt. Wolff en Deken zullen de eersten zijn om den noodzakelijkheid en het geluk van zulk een vertrouwelijkheid in het huwelijk hoog te houden, en maken deze in haar werk tot den grondslag van huiselijk geluk. Maar dit doet niets af van haar eerlijke erkenning der sexenliefde als fondamenteel verschillend van vriendschap; men moet m.i. in Daatje's uitspraken de kern van Wolff en Deken's opvattingen zien, en deze behelzen eer een bewuste bestrijding van Richardson's standpunt dan instemming ermee.

Richardson had zijn superieure vrouwen een afkeer van het huwelijk ingeboezemd; in de romans van Wolff en Deken zijn wel is waar de jonge meisjes volstrekt niet trouwlustig, maar we hebben hier met geheel iets anders te doen dan met de positieve voorkeur voor ‘single life’ die Clarissa en Anne Howe vervult, en waarin Richardson's overtuiging doorschemert, dat een werkelijk hoogstaande vrouw te goed is voor het huwelijk.

Haar gezond, bezig leven, haar vriendschappen onder elkaar, haar opgewekte belangstelling en haar levenslust houden bij de jongemeisjes in de Nederlandsche romans alle ontijdige dweperij, alle onvoldaanheid verre; haar geest en hart zijn vervuld; - tot de rechte Jozef komt en zij, met flinken ernst onder haar naar aanleg en karakter min of meer sentimenteele ontroeringen, den grooten stap wagen. De opvoedkundige ondergrond in deze voorstellingswijze is duidelijk genoeg - in Keetje Wildschut met haar wispelturigheid en onvoldaanheid zullen de schrijfsters toonen, dat zij ook de keerzijde van de penning hebben gezien. Maar er is zielkundige waarheid in deze opvoedkunde; zij behoefde niet te botsen met de werkelijkheid omdat zijzelf werkelijkheid inhield.

Hoe normaal en gezond staan ook Wolff en Deken's jonge vrouwen in het huwelijksleven! Zóóver had Richardson de schuwheid voor het zinnelijke in de kuische vrouw uitgestrekt, dat deze schuwheid zelfs haar verhouding tot het moederschap beheerscht. Pamela beantwoordt den wensch van haar man naar een erfgenaam slechts met blozen en de vage verzekering dat al zijn wenschen de hare zijn; van eigen ver-

langen, eigen vreugd geen spoor. Richardson's lichtmissen daarentegen, Lovelace vooraan, toonen zich zeer toegankelijk voor de vreugde en den trots van het vaderschap. Hier is - óók een werkelijkheid misschien -, maar een die, zoo algemeen genomen, een halve, een verdraaide waarheid wordt, leidend tot onnatuur. Men behoeft slechts aan Saartjes kraamkamer, aan Daatje Rijzig in haar moedergeluk te denken om te weten hoe gezond-menschelijk en hoe wáár Wolff en Deken hiertegenover zijn.

Zoo ligt in haar geheele voorstelling van de verhouding der sexen een krachtig streven naar eerlijkheid; haar opvatting van het huwelijk is idealistisch, maar kern-gezond, en haar eenvoudige erkenning van het normale en goede ook in de zinnelijkheid, is heel wat minder prikkelend, vormt een veel vaster ondergrond voor de bestrijding van losbandigheid en lichtmisserij, dan die ‘Strijd tusschen Kuischeyd en Geylheyd’, die zich zoo herhaaldelijk in Richardson's romans afspeelt; al draagt dan de deugd op het laatste oogenblik de zegepraal weg.

De werkelijkheidszin, het menschkundige in Wolff en Deken's denkbeelden omtrent het huwelijk kwam, gelijk vanzelf spreekt, haar uitbeelding ten goede.

't Is waar, dat zij de noodige aandoenlijkheid mengen in de voorstelling van haar verliefde jongelui, - Hendrik Edeling, Hendrik Veldenaar en kolonel van Sytsama konden naar onzen smaak wel wat minder zoetelijk zijn in hun verrukkingen en hun jammerklachten; - maar hieraan is vooral de terminologie van den tijd schuld; - dat een verliefde jongen een sentimenteele jongen is, is toch zeker geen afwijking van de werkelijkheid! In de beide laatste gevallen ligt het trouwens duidelijk in de bedoeling der schrijfsters een te-veel aan gevoeligheid te geven; en Hendrik overwint op den duur zijn liefde voor Chrisje; Sytsama, door zijn wijze Coosje behoorlijk onderhanden genomen over zijn vruchteloos geklaag, laat weldra zijn gejammer varen en zint als praktisch minnaar op middelen om zijn huwelijk mogelijk te maken zonder zijn plichtmatige geliefde van haar familie te scheiden. In Bram Rijzig hebben Wolff en Deken een verbeterde uitgave van Hendrik Edeling gegeven, waarin geen spoor van het braafzoetelijke over is.

Kan men zich een stukje levender werkelijkheid denken dan het huwelijksleven van Daatje Leevend, dan de ervaringen waardoor zij van geestig en goedhartig, maar egoïst en eigenwijs jong ding een verstandige, levenslustige, lieve vrouw wordt? Is niet Bram Rijzig, met zijn rustigen wil, zijn gezond verstand en zijn humor, met zijn half beschaamde, echte gevoeligheid, een man en echtgenoot die er wezen mag, geknipt om Daatje te leiden, en dit doende zonder een spoor van schoolmeesterachtige bedilzucht? Hier is inderdaad een levensles gegeven, die zóó van de werkelijkheid is afgezien, hier is in de wisselwerking van twee persoonlijkheden, strekking en karakteristiek verbonden zonder dat aan één van beiden afbreuk is gedaan.

Daatje is een karakter nauwverwant met Miss Howe en Charlotte Grandison; niettemin is ze een schepping uit Betje Wolff's eigen persoonlijkheid geobjectiveerd; in haar ontwikkeling geven Wolff en Deken méér, dan Richardson, gevangen in zijn engdenkdende moraal, geven kon.

Gelijk Wolff en Deken er in slaagden in Lotje Roulin een tragische zielestrijd volkomen objectief, volkomen werkelijk uit te beelden, binnen de perken door haar strekking bepaald, maar zonder dat deze beperking een oogenblik haar werkelijkheidszin belemmerde, zoo geven zij in Daatje Leevend de ontwikkeling van een gezond, levenslustig menschenkind langs den normalen weg van huwelijk en moederschap, en bereiken kunst die dieper gaat dan portretkunst alleen, dan de weergave eener toevallige werkelijkheid; kunst van zeer zuiver en blijvend gehalte.

Zij hadden deze niet kunnen geven, indien zij niet even oorspronkelijk, even persoonlijk in haar levensbeschouwing waren geweest als in haar talent; in haar beste scheppingen staan wij tegenover het resultaat van een harmonische werking van haar geheele persoonlijkheid: de opvoedsters en moralisten steunen de schrijfsters, die met volle belangstelling en met de liefde van een praktisch idealisme het leven bezien. Zoo konden zij, beter dan Richardson, over de beperktheid van haar streven, over de begrenzing van haar tijd heen, reiken tot een innerlijke werkelijkheid die in zichzelf volledig en die van alle tijden is.

H.C.M. GHIJSEN.

Het belang der klassieke opleiding voor wis- en natuurkundigen.

In de tallooze discussies, die nu reeds gedurende een groot aantal jaren gehouden worden over de plaats, die in het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs[1)] aan de studie der Oude Talen behoort te worden ingeruimd, schijnt het langzamerhand tot een algemeen aanvaarde opvatting te zijn geworden, dat, hoe men ook denken moge over het belang dezer studie voor a.s. juristen en neo-litteratoren, het vanzelf spreekt, dat ze voor den a.s. student in de faculteit van Wis- en Natuurkunde zeer goed volkomen kan worden gemist. In verband daarmee is dan ook voor eenige jaren zonder veel moeite een wetswijziging tot stand gekomen (waaraan de naam van het Kamerlid Limburg verbonden is), die, vooruitloopende op de te verwachten algemeene herziening der onderwijswetgeving, het mogelijk maakt, om zonder kennis van Latijn en Grieksch de examens in die faculteit af te leggen en den doctorstitel te verwerven. Wanneer nog eens een enkele maal een nadere motiveering van de bewering, dat deze kennis voor den wis- en natuurkundige volkomen ontbeerlijk is, wordt noodig geacht, pleegt men er op te wijzen, dat hij in zijn studie nooit gelegenheid heeft, haar toe te passen, dat er tal van voorbeelden zijn van menschen, die zeer belangrijk werk op wetenschappelijk gebied hebben verricht, zonder een klassieke opleiding te hebben ontvangen en

1) Ter wille van de kortheid zal ik in het volgende deze twee gebieden van onderwijs onder den naam van Middelbaar Onderwijs samenvatten.

dat de vele uren, die voor het aanleeren van de twee ‘doode’ talen moeten worden gebruikt, zooveel nuttiger zouden kunnen worden besteed tot steviger een uitgebreider fundeering van de beginselen der later te beoefenen wetenschap. Men gaat zelfs zoover, dat men van een schadelijken invloed van de z.g. klassieke opleiding gewaagt en wellicht zal menig voorstander van de zuivere H.B.S.-opleiding nog thans met graagte de woorden onderschrijven, die Dühring hierover in 1877 schreef:[1)]

> Die Cultur der alten Sprachen wird für den Mathematiker und Physiker sowie überhaupt für Jeden, der in der modernen Welt lebendige, nicht aber todte Angelegenheiten im Auge hat, eine Belastung sein, die theils völlig unnütz bleibt, theils aber, wo sie ausnahmsweise das gelehrte Quellenstudium geschichtlicher Art in irgend einer fruchtbaren Richtung unterstützt, Ergebnisse liefert, die in gar keinem Verhältniss zu der verursachten Mühe stehen. Der ganze Aufwand sogenannter classischer Bildung, der bei so Vielen die schönsten Jugendjahre verzehrt, ist für die exacte Wissenschaft nicht blos ein Verlust, sondern auch eine Hemmung. Die Gewöhnung des Geistes an die griechischen und lateinischen Schulübungen disponirt zum grammatischen Pedantenthum, aber nicht zu jener freien Beweglichkeit des Auffassens und Denkens, wie sie für die Sachwissenschaften erforderlich ist.

Het is mijn bedoeling, in het volgende eenige argumenten te ontwikkelen tot bestrijding van de opvattingen, die met de geciteerde meening verwant zijn en tot verdediging van de volgende stellingen:

I. Kennis van de Oude Talen is voor den a.s. wis- en natuurkundige wenschelijk, met het oog op zijn lateren maatschappelijken werkkring.

II. Deze kennis speelt tot dusver in de academische studie alleen daardoor geen rol, omdat men aan onze universiteiten stelselmatig dat deel van de wis- en natuurkundige wetenschappen pleegt te verwaarloozen, dat vertrouwdheid met de Oude Talen vereischt: de wetenschapsgeschiedenis. De beoefening hiervan zou zoowel op het hooger, als op het middelbaar mathematisch en natuurwetenschappelijk onderwijs een gunstigen invloed kunnen uitoefenen.

1) Dühring, *Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik.* Zweite Auflage; Leipzig, 1877, S. 558-559.

I.

Het meerendeel van de studenten in de Wis- en Natuurkunde is bestemd voor het ambt van leeraar aan Gymnasium of H.B.S. De vraag, in hoeverre het voor hen wenschelijk is, oude talen te kennen, hangt dus ten nauwste samen met de vraag, welke eischen men in het algemeen voor de vervulling van dat ambt moet stellen. Ik zal geen poging wagen, deze gecompliceerde vraag volledig te beantwoorden; laten we onze aandacht hier uitdrukkelijk tot de intellectueele eischen bepalen; de vraag wordt dan: is het voldoende, dat een leeraar zijn eigen vak beheerscht en behoorlijk uiteenzet? Of mag men van hem bovendien een algemeene intellectueele ontwikkeling vergen, die niet blijft beneden het hoogste peil, dat door de leerlingen aan de inrichting, waaraan hij werkzaam is, kan worden bereikt? Wie de eerste vraag bevestigend beantwoordt, zal uit den aard der zaak voor den a.s. leeraar in Wis- en Natuurkunde als zoodanig kennis der oude talen overbodig moeten achten; wanneer hij echter deze opvatting consequent uitbreidt op de intellectueele voorbereiding van alle a.s. beoefenaren der wetenschap, zal hij voor de verschillende groepen van leerlingen op de Middelbare School nog wel heel wat meer uit het leerplan moeten schrappen, waarvan de kennis voor hun latere studie zeer zeker ontbeerlijk is, en wanneer hij dit om practische redenen, met name wegens het nog niet vaststaan der later te kiezen studierichting, onuitvoerbaar acht, zal het toch zijn ideaal moeten zijn, dat iedere leerling op school reeds zooveel mogelijk wordt voorbereid op zijn latere studie en zoo weinig mogelijk wordt ‘lastig gevallen’ met vakken, waaraan hij, zooals de merkwaardige gangbare term luidt, ‘later niets meer heeft’. Dit ideaal lijkt mij een ontstellend troosteloos vooruitzicht: het is de volmaakte verheerlijking der eenzijdigheid; het schept vakgeleerden, die zich blind staren op de belangrijkheid van hun eigen studie. Het is, vooral wanneer het zich aandient met de leuzen van ‘verdeeling van arbeid’ en ‘efficiency’, een industrialiseering der wetenschap, die spot met de belangen der menschen, die ten slotte toch die wetenschap tot bevrediging hunner geestelijke behoeften beoefenen en die geen slaven zijn, die men organiseert tot een zoo snel

mogelijk bereiken van zooveel mogelijk resultaten. Men kan echter niet ontkennen, dat we gaandeweg al een heel eind in de richting van dit moderne opvoedingsideaal zijn gevorderd. Iedere differentiatie in het Middelbaar Onderwijs is een stap op dezen weg: hebben mathematici bij hun studie Grieksch en Latijn noodig? Neen? De wet Limburg schaft deze vakken ten spoedigste af. Komen theologen en klassiek-litteratoren later nog wel eens met Wis- en Natuurkunde in aanraking? Zoo niet, leer er hen zoo weinig mogelijk van. Voorziet een leerling der vierde klasse van een H.B.S., dat hij later 'niets meer aan mechanica zal hebben'? Laat hem dan geen uur verder zijn tijd aan dit vak verknoeien. Is het overdrijving, om deze dingen als symptomen van een op eenzijdigheid gericht streven te beschouwen? Men kan het, dunkt me, nauwelijks volhouden. En men pleegt de richting eener rechte lijn te beoordeelen naar haar punt in het oneindige.

Nu kan het zijn, dat een hervorming van het onderwijs in de aangeduide richting door de z.g. practijk van het leven dringend geboden wordt. Misschien zijn er menschen met uitgesproken α-aanleg, die geen Wis- en Natuurkunde kunnen leeren, anderen met groote technische gaven, voor wie het leeren van een vreemde taal onbegonnen werk is. Het is, hoewel onwaarschijnlijk, mogelijk. Maar, waar men ook met de hooge beginselen der wetenschappelijke opvoeding moge schipperen met het oog op de onvolkomenheid van het leerlingenmateriaal, men schippere niet bij de opleiding der a.s. leeraren en men were onder hen de eenzijdigheid, die slechts oog heeft voor eigen studierichting.

Want zij komen bij de vervulling van hun taak te staan tegenover jonge menschen in een zeer ontvankelijke periode van hun leven, die tegelijk van de beginselen van zeer verschillende vakken kennis nemen en die, wat hun opvatting van het zoo belangrijk deel van het menschelijk geestesleven, dat wetenschap heet, betreft, in de hoogste mate beinvloed worden door de wetenschappelijke persoonlijkheid van hunne docenten. En dat niet alleen, wat de studierichting betreft, die ze later zullen volgen, al oefent vaak een enthousiast docent een ongewilden invloed op de keuze daarvan uit. Men zou zelfs kunnen volhouden, dat eventueele gebreken in het onderwijs, dat iemand in zijn later vak van studie op school

ontvangt, het minst zwaar wegen: er is op dat gebied nog overvloedig gelegenheid tot correctie. Maar in de andere vakken eindigt bij het verlaten van de Middelbare School het systematisch onderwijs en wat iemand later nog op intellectueel gebied zal beteekenen, als men afziet van zijn zuivere vakkennis, hangt in zeer sterke mate af van de grondslagen, die in de schooljaren gelegd zijn: hoevelen kunnen niet, om slechts een voorbeeld te noemen, hun voorliefde voor een der moderne talen, hun geringe vertrouwdheid met een andere, terugbrengen tot de wijze, waarop ze vroeger in die talen onderwezen zijn. Hoe vaak ontmoet men niet bij volwassenen met intellectueelen aanleg een bitteren wrok tegen, op eenig punt onvoldoend, schoolonderwijs, omdat ze daarvan nog steeds den hinder ondervinden.

Zoo is dus de intellectueele persoonlijkheid van iederen docent van belang voor iederen leerling. Alleen uit dat oogpunt behoorde men de eischen te beoordeelen, die men voor de opleiding tot leeraar moet stellen en dan is het duidelijk, dat men ze niet licht te hoog kan opvoeren. Over het algemeen beoordeelen schoolkinderen met rigoureuse exactheid, niet alleen de moreele, maar ook de intellectueele waarde van hunne docenten. En hoeveel waars er ook moge schuilen in Goethe's woord: ‘Zum Schlusse lernt man nur von dem, den man liebt’, niet minder waar is het, dat iedereen graag en gemakkelijk leert van iemand, waar hij op intellectueel gebied tegen op ziet. Daarom is het voor het onderwijs van belang, dat elke docent op elk gebied van wetenschap, in ontwikkeling boven elken leerling staat; dat hij hem door zijn voorbeeld steeds voor oogen kan houden, dat de onvermijdelijke eenzijdigheid, die de latere wetenschappelijke studie of de latere maatschappelijke werkkring met zich mee brengt, slechts dan geen schade aan de persoonlijkheid doet, indien ze opgebouwd is op een zekere basis van algemeene ontwikkeling, die men van ieder als minimum vergen kan.

Niets is natuurlijk gemakkelijker, dan de hier voorgedragen zienswijze bespottelijk te maken, door haar in dien zin op te vatten, dat elke docent op elk gebied minstens de parate kennis zou moeten bezitten, die den leerlingen op school wordt bijgebracht. Die interpretatie zou echter neerkomen op een verwisseling van ontwikkeling en kennis. Een wiskunde-

leeraar op een Gymnasium - om terug te keeren tot het bijzondere onderwerp van onze beschouwing - hoeft niet alle Grieksche onregelmatige werkwoorden van buiten te kennen, maar hij moet, wil hij zich intellectueel de meerdere voelen van zijn leerlingen, den invloed ondergaan hebben van de lectuur van Homerus en Plato, waarin zij nu worden ingewijd. Er ligt ongetwijfeld een groote mate van overdrijving en ongeoorloofde generalisatie in de paradox, waarmede een van mijn vroegere natuurkunde-leeraren zijn medemenschen placht te prikkelen: 'er zijn twee soorten van menschen; de eene soort kent Latijn en Grieksch, de andere soort niet'; maar een kern van waarheid ontbreekt hier niet. De studie van de Oude Talen opent, in hoogere mate dan die van eenig ander leervak, een nieuwe wereld voor den geest, waarin het niet mogelijk is, langs een anderen weg binnen te treden; die wereld bezit, hoe men over hare waarde overigens ook moge oordeelen, al de kenmerken van het helder gedachte begrip, dat Thomas Mann[1)] met het veel misbruikte woord Kultur aanduidt: Geschlossenheit, Stil, Form, Haltung, Geschmack, irgendeine gewisse geistige Organisation der Welt.

Hoe kan men het dan aannemelijk maken, dat het onverschillig zou zijn, of een leeraar aan een inrichting, waar Oude Talen worden gedoceerd, al dan niet klassiek gevormd is?

Het is duidelijk, dat uit de geschetste opvatting zekere consequenties volgen, ook voor a.s. leeraren op andere gebieden dan de Wis- en Natuurkunde. Wat te zeggen van het feit, dat taalleeraren van een H.B.S. vaak geenerlei notie hebben van de vakken, die een zoo groot deel van de gedachten hunner leerlingen in beslag nemen, Wiskunde, Natuurkunde, Chemie; wat van de opleiding der a.s. theologen, die op hunne catechisaties misschien wel hunne leerlingen tegen den funesten invloed van de natuurwetenschappen zullen waarschuwen en zelf daarin geen ontwikkeling bezitten, wat van de klassiek-litteratoren, die altijd vreemd zullen blijven staan tegenover de belangrijke werkzaamheid van den Helleenschen geest op het gebied der Wiskunde en voor wie de natuurwetenschappelijke werken van Aristoteles een bron van verveling moeten blijven, omdat zij den geleidelijken groei van de moderne wetenschap uit zijn werk niet kennen?

1) Thomas Mann, *Gedanken im Kriege,* Berlin 1918, S. 8.

Men behoorde op de Middelbare School er niet naar te vragen, welken kant de a.s. leeraar later uit wil: ziedaar het unzeitgemäsze ideaal, dat ik zou willen stellen tegenover het streven van onzen tijd naar differentiatie en beperking van het leerplan.

De bezwaren, die tegen den eisch van klassieke vorming voor a.s. wis en natuurkundigen plegen te worden ingebracht, zijn mij bekend; voorzoover ze niet de volstrekte nuttelоosheid van die wijze van opleiding betoogen, beroepen ze zich op de, naar het heet, voor vele leerlingen onoverkomelijke, moeilijkheid van een schoolprogramma, dat naast Oude en Nieuwe Talen ook nog Wis- en Natuurkunde zou moeten bevatten; of ze wijzen op de 'kwelling', die het na het doorloopen van H.B.S. nog af te leggen staatsexamen β voor leerlingen met wiskundigen of natuurwetenschappelijken aanleg, vormde, daarbij gebruik makend van den tegenzin, dien men bij zulke leerlingen heeft meenen te constateeren tegen taalstudie in het algemeen en die zelfs aanleiding heeft gegeven tot de vorming van de tegenstelling tusschen wiskunde-aanleg en aanleg voor talen. Steekhoudend lijken mij deze bezwaren geen van alle. De eerste groep komt voort uit den ziekelijken angst voor regelmatigen ingespannen geestelijken arbeid, die tegenwoordig bij alle onderwijsvragen zulk een groote rol speelt; ze ziet bovendien over het hoofd, dat het feit, dat een programma voor een zeker aantal leerlingen te moeilijk blijkt, niets tegen dat programma beteekent; de Middelbare School heeft ten slotte ook een zekere selectieve functie te vervullen. En wat de tweede groep betreft, de bewering van de tegenstelling tusschen mathematischen en taalkundigen aanleg is vooralsnog onbewezen; ze berust alleen op enkele opvallende en dan ongetwijfeld zeer te betreuren gevallen van eenzijdige begaafdheid; in haar algemeenheid is ze echter even ongemotiveerd, als onwaarschijnlijk; het is nauwelijks denkbaar, dat iemand, die een exact mathematisch betoog kan houden, geen Latijnschen zin zou kunnen uiteenrafelen en begrijpen; en als hij de syntactische moeilijkheden der oude talen heeft overwonnen, kunnen de moderne talen hem voor het doel, waarvoor hij ze verreweg het vaakst noodig heeft, nl. om kennis te nemen van de over alle moderne talen verspreide wetenschappelijke litteratuur, geen

groote bezwaren meer in den weg leggen. Ook was de kwelling van het aanvullingsexamen in Latijn en Grieksch, dat vóór de wet-Limburg geeischt werd van de leerlingen, die, van de H.B.S. komende, Wis- en Natuurkunde wilden gaan studeeren, niet steeds zoo helsch en onoverkomelijk, als men het thans graag voorstelt. Prof. Burger[1)] meent zelfs, dat dit examen niets anders dan een heidensche plagerij was en hij gaat waarlijk zoover, dat hij aan de Oude Talen, die de a.s. beoefenaar der natuurwetenschap daarvoor moest bestudeeren, niet alleen alle practische, maar ook alle vormende waarde ontzegt, wat des te merkwaardiger is, omdat hij zich er op verheugt, dat het Lyceum B de kennis van het Latijn onder onze natuur- en geneeskundigen in eere zal herstellen, wat hij, 'zoowel om de vormende waarde dezer taalstudie als om practische redenen', een 'zoete winst' acht. Toch is er voor dergelijke hartstochtelijke ontboezemingen tegen het Staatsexamen, weinig reden; het is niet in te zien, waarom een tijd van een of twee jaar van intense taalstudie, begonnen op het peil van ontwikkeling, dat op de H.B.S. was bereikt, niet goede vruchten zou kunnen voortbrengen en een blijvende winst zou kunnen beteekenen.

Maar een ding is daarvoor noodzakelijk: er moet lust tot de studie der Oude Talen bestaan en die ontbreekt maar al te vaak, zoowel op de Gymnasia als bij de candidaten voor het Staatsexamen. Hier ligt echter de moeilijke, maar mooie taak van de klassiek-litteratoren: door hun eigen enthousiasme voor de klassieke oudheid dien lust te wekken. Wie ooit onder bezielende leiding de klassieke wereld leerde kennen, heeft een schat voor het leven verworven, waarop buitenstaanders kunnen schimpen, maar die zij hem niet kunnen ontnemen. En zoo rust in den thans gevoerden strijd om de Oude Talen de grootste verantwoordelijkheid bij haar beoefenaars zelve: Plato zal niet verbannen kunnen blijven, als zij niet ophouden met de daad zijn waarde te bewijzen.

II.

Men kan niet ontkennen, dat de beoefening van de ge-

1) *De Hervorming van ons Middelbaar Onderwijs en de Klassieke Opleiding,* door Prof. H. Burger, Hoogleeraar te Amsterdam. Haarlem, 1922, pag. 12 en 10.

schiedenis der Wis- en Natuurkunde wetenschappelijk niet zeer hoog in aanzien staat. Zij, die ijverig met den verderen uitbouw dezer wetenschappen bezig zijn, achten het vaak een volkomen onvruchtbare bezigheid, om na te speuren, hoe vroegere generaties gekomen zijn tot de kennis, die nu misschien reeds lang tot de elementaire gebieden wordt gerekend; zij zijn wellicht bereid, de stelling te verdedigen, dat beoefening der geschiedenis òf een symptoom van ouderdom is òf een bewijs van aangeboren wetenschappelijke impotentie. En zij, die leek zijn op het gebied der Wis- en Natuurkunde, ook al zijn ze historicus van professie, vergeten vaak volkomen, dat men onder ‘geschiedenis’ niet alleen de wetenschap hoeft te verstaan, die navorscht, hoe men vroeger oorlog voerde en vrede sloot, leefde en handelde, bouwde, dichtte en schilderde, maar dat het ons toch ook niet volkomen onverschillig kan laten, hoe men vroeger over de natuur dacht. Het is duidelijk, dat een wetenschappelijk opgezette geschiedbeoefening dit gebied van het menschelijk gedachtenleven niet kan en mag verwaarloozen. Zou niet onze tegenwoordige voorraad van natuurwetenschappelijke begrippen in hoogere mate den invloed ondervinden van het denken van Democritos, Plato en Aristoteles, dan onze staatkundige toestanden thans nog de nawerking gevoelen van den slag van Marathon? En staat niet onze heele wis- en natuurkundige wetenschap nog steeds zeer sterk onder den invloed van die klassieke periode, die met Coppernicus begint en met Newton eindigt? Reeds deze enkele overwegingen moesten bij de beoordeeling van de waarde der wetenschapsgeschiedenis (is het niet teekenend, dat dit niet eens, zooals kunstgeschiedenis of litteratuurgeschiedenis een gangbaar woord is?) tot voorzichtigheid manen.

Ik wil, om de onvruchtbaarheid van algemeene beschouwingen te vermijden, in de volgende bladzijden aan een concreet voorbeeld aantoonen, dat de wetenschappelijke beoefening van de geschiedenis der Wis- en Natuurkunde voor het verkrijgen van het juiste inzicht in vele der meest fundamenteele begrippen een, zooal niet onmisbaar, dan toch zeker zeer waardevol hulpmiddel is. Ik ontleen dit voorbeeld aan de mechanica van Newton, welker waarde als zelfstandige wetenschap door de jongste ontwikkeling der Physica niet is

aangetast en die in ieder geval bij het onderwijs in de Mathematische Physica nog wel gedurende afzienbaren tijd haar fundamenteele beteekenis zal behouden.

Zooals bekend is, stelt Newton aan het begin zijner Principia zonder bewijs een drietal Axiomata of Leges Motus op, waaruit dan door mathematische redeneering de mechanische stellingen worden afgeleid[1]. In latere uiteenzettingen der rationeele mechanica is men principieel van deze wijze van doen niet afgeweken, al heeft men soms een ander stel Principes als uitgangspunt genomen en al bestaat er geen volkomen eenstemmigheid over de vraag, welk stel daarvoor het meest aangewezen is. De beteekenis van zulk een systeem van Principes is wellicht als volgt kort te formuleeren.

Naar aanleiding van de ervaring heeft men een wiskunde opgebouwd, waarin naast de begrippen van ruimte en tijd de begrippen kracht en massa zijn ingevoerd. De Principes der Mechanica bepalen de beteekenis en het onderling verband dezer nieuwe begrippen. Uit deze Principes is nu door mathematische redeneering een systeem van stellingen af te leiden, dat in de meeste gevallen zeer geschikt is gebleken, een zeer vereenvoudigd beeld te vormen van de bewegingsverschijnselen, die de natuur ons aanbiedt. De zoo geschapen wetenschap blijft een zelfstandig bestaan voeren, ook indien haar toepasbaarheid op de ervaringswereld blijkt te worden overtroffen door die van een systeem van stellingen, dat uit andere beginselen is afgeleid.

De in het oog vallende overeenkomst van de, door Newton voor het eerst volkomen uitgewerkte, fundeering eener rationeele mechanica met de axiomatiseering der meetkunde door Euclides, mag niet doen vergeten, dat er een belangrijk verschil bestaat tusschen de beweringen, die als onbewezen uitgangspunt voor de elementaire meetkunde genomen worden en de Principes, die Newton als Leges Motus postuleert. Want terwijl de eerste voor het mathematisch nog niet geschoolde verstand een zoo volkomen evidentie bezitten, dat de gedachte aan meetkunden, die op andere beginselen zijn gebouwd, aanvankelijk als ongerijmd van de hand wordt gewezen, hebben de wetten van Newton een zoodanige evidentie

1) *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* auctore Isaaco Newtono. Amstelodami 1714, pag. 12 seq.

allerminst; duidelijk valt dit verschil in het oog, wanneer men bedenkt, op hoe veel jeugdiger leeftijd en met hoeveel minder moeite men Euclidische Meetkunde leert dan Mechanica van Newton. Natuurlijk vervalt dit verschil weer voor het mathematisch geschoolde denken, dat elk van de beide wetenschappen als een uit vele mogelijke beschouwt en de belangrijke plaats, die juist aan deze beide altijd wordt ingeruimd, ziet als het gevolg van het feit, dat zij tot voor korten tijd bij uitsluiting geschikt leken, om de verschijnselen der buitenwereld eenvoudig te beschrijven.

Voordat echter het zich ontwikkelende denken dit standpunt heeft bereikt, moet het eerst de moeilijkheid hebben overwonnen, die het volkomen doorvoelen van de niet evidente beginselen der mechanica van Newton met zich mee brengt en zal het zich uit den aard der zaak de vraag gesteld hebben: hoe is men er toe gekomen, die Principes zoo en niet anders aan te nemen? Het is gebleken, antwoorden de leerboeken, dat men op deze wijze de bewegingsverschijnselen eenvoudig kon beschrijven. Volkomen juist, maar waar en hoe is dit gebleken? Op deze vraag kan slechts één wetenschap het antwoord geven: de geschiedenis.

Zij toont, hoe eerst een eeuwenlang zoeken en tasten gevoerd heeft tot de eenvoudige wetten, die men later met een zonderlinge miskenning van de intellectueele waarde der tallooze generaties, aan wier geestesarbeid wij dien eenvoud danken, als vanzelf sprekend heeft willen voorstellen. We zien de veel gesmade natuurwetenschappelijke opvattingen van Aristoteles als een, harmonisch met de beginselen van zijn wereldomvattend werk samenhangende, leer, waarin de dynamische denkbeelden, later gecondenseerd tot het peripatetisch principe van evenredigheid tusschen kracht en snelheid, hun bijzondere sterkte ontleenen aan de evidente overeenstemming met de meest alledaagsche ervaring. Wanneer dan na eeuwen van stilstand in de 13e eeuw de Statica zich zelfstandig begint te ontwikkelen, terwijl scholastische onderzoekingen langzaam de hulpmiddelen voorbereiden, waarvan in den grooten strijd tegen Aristoteles diens tegenstanders zich zouden bedienen, blijft de peripatetische dynamica onaangetast. Ze blijft het, wanneer door de daad van Coppernicus de vernietiging van het oude wereldbeeld begint; en wanneer in

de fascineerende 17e eeuw, de klassieke periode van onze natuurwetenschap, de groote stormloop tegen Aristoteles losbreekt, blijkt zij een der meest hechte bolwerken. Zelfs Galilei, een der grootsten onder de grondleggers van onze natuurbeschouwing, die, feller dan één ander tegen de heerschappij van Aristoteles gekant, meer dan één ander tot haar overwinning heeft bijgedragen, heeft zich, wat ook de gangbare historische werken ervan mogen zeggen, op de fundamenteele dynamische punten aan die heerschappij niet kunnen ontworstelen. Zijn voortreffelijk kinematisch werk, zijn helder inzicht in het wezen eener mathematische physica hebben weliswaar de schepping der moderne dynamica eerst mogelijk gemaakt, maar in zijn eigen schaarsche dynamische beschouwingen blijkt hij op cardinale punten nog volkomen in de peripatetische denkwijze bevangen te zijn. En nog jaren lang is bij zijn leven en na zijn dood door grooten en minder grooten gewerkt, voor Newton in de Principia de drie Leges Motus heeft kunnen formuleeren. De verdere ontwikkeling der Statica door Stevin, Roberval en Descartes, de indirecte bestrijding van de peripatetische dynamica in haar corollarium, het principe der virtueele snelheden, de moeizame pogingen tot dynamische afleiding der valwetten, in ons land aan Beeckman gelukt, maar waarin Descartes faalde, terwijl Baliani, Torricelli, Gassend en Debeaune eerst in Huijgens den voltooier van hun goed opgezet werk vonden, daarnaast de ontwikkeling der astronomie, de wetten van Kepler, de langzame groei van het gravitatiedenkbeeld onder invloed van de magnetische onderzoekingen van Gilbert, de zeer geleidelijke evolutie van het inertieprincipe en van het inzicht in de toepassingen daarvan, dat alles en meer nog, is noodig geweest, voordat Newton, waarlijk niet compileerend, maar in een geniale synthese van aardsche en hemelsche mechanica zijn onsterfelijk werk kon scheppen[1)]

Voor ons universitair onderwijs bestaat de wetenschap, die deze onderzoekingen verricht, niet. Colleges over historische

1) Ik kan hier natuurlijk het gegeven overzicht niet met bewijsgronden staven. De belangstellende lezer vindt deze in een studie in het tijdschrift Christiaan Huijgens: *Over de ontwikkeling der valwetten.* Wat de ontwikkeling der Statica betreft, zij verwezen naar P. Duhem, *Les Origines de la Statique,* Paris 1905-1906, 2 vol.

onderwerpen behooren tot de hooge uitzonderingen[1)] van het stellen van eenige exameneischen op dit gebied is in het algemeen geen sprake. Misschien is menigeen aan dezen toestand zoo gewend, dat men geneigd is, deze houding vanzelfsprekend te vinden: de overweldigende bloei der wis- en natuurkundige wetenschappen, zal men antwoorden, laat voor dergelijke liefhebberijen geen tijd; laat de sporadisch voorkomende belangstelling in de geschiedenis zich uit eigen kracht bevredigen en val de werkers in de groeiende wetenschap niet lastig met de reeds lang overwonnen dwalingen van hun voorgangers uit een ver verleden; wat er juist was in de klassieke werken is vanzelf overgegaan in het moderne wetenschappelijk bewustzijn; wat deren ons, die nieuwe gebieden in ons wijde land verkennen, de dwaaltochten van hen, die het eerst dat land zochten en vonden?

Bij redeneeringen van deze soort vergeet men twee dingen; ten eerste dat, hoe natuurlijk het ook moge zijn, dat een geest, die vervuld is van de meest dringende problemen van de moderne wetenschap, zich met eenigen wrevel van historische onderzoekingen afwendt, die wrevel geheel misplaatst zou zijn tegenover een belangrijker, aan die onderzoekingen toe te kennen, rol in het universitaire onderwijs. Tenminste, wanneer dit onderwijs zich ten doel stelt: niet het kweeken van zooveel mogelijk in een bepaalde richting geoefende werkers in een of ander onderdeel van hun studievak, maar de vorming van menschen, die een zoo breed mogelijken kijk op hun wetenschap en een zoo diep mogelijke kennis van de grondslagen daarvan bezitten. Die breede kijk kan niet verkregen worden door den blik alleen te richten op onzen eigen tijd en het streven naar diep gaande kennis zal nooit kunnen ontkomen aan de vraag, hoe alles toch zoo geworden is, als we het nu voor ons zien.

In de tweede plaats echter ziet men over het hoofd, dat de belangstelling voor historische onderzoekingen niet zoo sporadisch optreedt, als men wel eens voorgeeft: het succes van vele populair-historische werken, die in groote lijnen de ontwikkeling der natuurwetenschappen schetsen, bewijst het tegendeel. Maar het lijkt wel, of die belangstelling in zeer vele

1) Schrijver dezes gedenkt dankbaar een college over de geschiedenis der chemie, aan de Universiteit te Groningen door Prof. Jaeger gegeven.

gevallen niet voldoende wetenschappelijk georienteerd is. Er is bijna iets komisch in, wanneer men mathematisch geschoolde, dat wil dus zeggen, in de meest wantrouwende en meest exacte aller wetenschappen opgevoede geleerden, zich voor hun historische litteratuur vol goed vertrouwen tevreden ziet stellen met de producten van een maar al te vaak volkomen onexacte geschiedbeoefening. Dat is halfheid; men beoefene de geschiedenis exact of men beoefene haar niet. Kiest men het laatste, dan stake men de in bijna alle landen met zoo ontzaglijke moeite en zoo toegewijde zorg tot stand gebrachte monumentale edities der wetenschappelijke klassieken en men wende, zoo men kan, den blik definitief af van het verleden. Kiest men het eerste, dan drage men zorg, dat het universitaire onderwijs niet alleen methodische voorlichting biedt in de beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen zelve, maar dat het door systematische behandeling van de geschiedenis dezer vakken een einde maakt aan het dilettantisme, dat men op dit gebied nog zoo vaak ontmoet.

Maar daarvoor is kennis der Oude Talen noodig; want men kan, wil men ernst maken met de studie der geschiedenis, eenvoudig den eisch niet afwijzen, dat men, zoolang het maar eenigszins mogelijk is, terug behoort te gaan tot de oorspronkelijke bronnen. Er zijn nu langzamerhand genoeg verzinsels over de ontwikkeling der natuurwetenschappen in omloop, er bestaan, tot zelfs onder het groote publiek, genoeg dwaze verhalen over haar groote beoefenaars, om het duidelijk te maken, dat men zeker niet vertrouwen mag op de vele historische verhandelingen, die, zonder eenige vermelding van bron, er maar lustig op los fantaseeren, alsof de schrijver de kennis van het verleden door zuivere redeneering uit zijn eigen brein te voorschijn toovert[1)] En als het wantrouwen zoo eenmaal gewekt is, zal men er moeilijk toe kunnen komen bij een schrijver, die zijn bronnen wel citeert, maar goedschiks aan te nemen, dat hij de gebruikte passages goed heeft gelezen en vertaald. Men moet dus de oorspronkelijke schrijvers raadplegen en dan blijkt het, dat tot in de 18e eeuw het meerendeel der wetenschappelijke werken op ieder gebied in het Latijn geschreven is, terwijl men natuurlijk voor de

1) Ik beperk mij tot het noemen van twee voorbeelden: Poggendorff en Ostwald.

studie van de geschiedenis der wiskunde en van de oudste phasen der natuurwetenschap Grieksch noodig heeft.

Maar, zal men misschien met het van ouds bekende verleidelijke devies antwoorden, er bestaan toch goede vertalingen. In Ostwald's Klassiker der Exacten Wissenschaften vindt men immers vrijwel alle werken van historisch belang in het Duitsch. Het is natuurlijk mogelijk, dat er onder die vertalingen goede zijn, maar hoe zal men dit constateeren? Toch zeker alleen maar, door het origineel te lezen en met de vertaling te vergelijken, die men dan trouwens niet meer noodig heeft. Of wilt ge op gezag (van wien?) aannemen, dat een vertaling juist is? Neemt men zoo in de wiskunde ook de stellingen aan, die men gebruikt? Bovendien, wie ooit door eigen ervaring heeft kunnen constateeren, hoe volkomen onbetrouwbaar b.v. de vertaling van Galilei's Discorsi in de genoemde serie klassieken is, zal zich de woorden van Descartes herinneren: *Prudentiae erit, nunquam nimis fidere iis*, *qui nos vel semel deceperunt*[1]*;* hij zal vertalingen mijden en tot de bronnen zelve gaan. Daarbij komt nog, dat de principieele moeilijkheid, waarmede iedere exacte vertaling te worstelen heeft: dat de woorden van de eene taal niet hun volkomen aequivalent in de andere vinden, zich hier in bijzondere mate doet gevoelen. Immers men kan niet nalaten, zich van termen, die in het moderne wetenschappelijk spraakgebruik een zeer scherp omschreven beteekenis hebben, te bedienen tot vertaling van Grieksche en Latijnsche uitdrukkingen, die zulk een scherp omschreven beteekenis missen, omdat zij slechts embryonale phases van de moderne begrippen aanduiden. Zoo is het Grieksche *ισχυς* of *δυναμις* geenszins aequivalent met ‘kracht’ in den zin der moderne dynamica, evenmin in de meeste gevallen het Latijnsche *vis*. *Momentum* komt bij Galilei in drie verschillende beteekenissen voor, die geen van drieën samenvallen met die van het woord ‘moment’ in onze mechanica. Reeds deze enkele voorbeelden kunnen doen zien, hoe subtiel hier het vertaalwerk wordt en hoe men, door een vertaling van een ander voetstoots te aanvaarden, zich den weg tot het eigenlijke probleem al afsluit.

Zoo lijkt dus wel, voor wie de geschiedenis ernstig beoefe-

1) Descartes, *Principia Philosophiae*, I, 4. OEuvres ed. Adam et Tannery, Vol. VIII, p. 6.

nen wil, de aangewezen weg, zich in de lectuur der klassieken zelve te verdiepen; hoe rijk is echter de belooning, die hem, na het overwinnen van de moeilijkheden, die hij op dezen weg ruimschoots zal ontmoeten, wacht! 'La lecture des bons livres est comme une conversation avec les plus honnestes gens des siècles passez, que en ont esté les autheurs, mesme une conversation estudiée, en laquelle ils ne nous découvrent que les meilleures de leurs pensées.'[1] Eerst wanneer zoo de groote genieën uit het rijk des geestes, wier namen eerder verdienden aan de jeugd op de schoolbanken te worden ingeprent, dan die van zoo menig veldheer of staatsman, tot wiens bewondering zij thans wordt opgevoed, rechtstreeks tot hem spreken, (en zij kunnen het, omdat zij niet hun landstaal schreven, maar Latijn!) beseft hij ten volle de beteekenis van de simpele zinnetjes, die hij, als samenvatting van hun levenswerk, in zijn studiewerken leest. Geen vooruitgang der wetenschap mag onze bewondering doen verminderen voor de groote historische daden; en het maakt verschil of men in een modern leerboek leest, dat Coppernicus een drievoudige aardbeweging aannam, of dat men hem zelf in zijn hoogen ernst, in volkomen bewustzijn van de beteekenis van zijn daad, zijn theorie hoort uiteenzetten.

En wat zijn eigenlijk de namen der groote onderzoekers nog voor ons, als we hun werken niet meer lezen? Namen! Etiketten, om de eene stelling van de andere, deze theorie van gene te onderscheiden! Is de naam Galilei voor het meerendeel der tegenwoordige generatie eigenlijk nog wel iets anders, dan een klank, die gebruikt wordt, om een transformatie aan te duiden, die met zijn werk geenerlei verband heeft, om er wetten mee te benoemen en om er verzonnen anecdotes over te vertellen?

Is het dan alleen een soort hero-worship, die mij er toe drijft, een grootere aandacht voor de geschiedenis te bepleiten? Geenszins! Ongetwijfeld kan de bewondering, waarmee het onderzoek van het verleden ons vaak vervult, van het hoogste belang zijn, zoowel tot eigen geestelijke verrijking als tot verlevendiging van het onderwijs aan jongeren. Nog steeds zijn Carlyle's woorden waar: 'I say great men are still admirable; I say there is, at bottom, nothing else

1) Descartes, *Discours de la Méthode;* OEuvres, Vol. VI, p. 5.

admirable! No nobler feeling than this of admiration for one higher than himself dwells in the breast of man. It is to this hour, and at all hours, the vivifying influence in man's life'.[1)]

Maar er is meer. De breed opgezette historische studie van de wis- en natuurkundige wetenschappen, waartoe zich immers tal van gebieden zoo bij uitstek leenen, die niet alleen voor de mechanica, maar ook voor de astronomie van ons zonnestelsel, voor de ontwikkeling der verschillende kosmologische systemen, voor de leer van het licht, de atomistiek, de elementenleer, de theorie der electriciteit, de infinitesimaalrekening, de niet-Euclidische meetkunden en tal van andere vakken in hooge mate tot verdieping van het inzicht bijdraagt, is een machtig hulpmiddel, om het juiste midden te leeren behouden tusschen overschatting van het weten van onzen eigen tijd en sceptische minachting daarvan. Laat ik het mogen zeggen met de woorden van den eminenten historicus Pierre Duhem:[2)]

> Seule, d'ailleurs, l'histoire de la Science peut garder le physicien des folles ambitions du Dogmatisme comme des désespoirs du Pyrrhonisme. En lui retraçant la longue série des erreurs et des hésitations qui ont précédé la découverte de chaque principe, elle le met en garde contre les fausses évidences; en lui rappelant les vicissitudes des Écoles cosmologiques, en exhumant de l'oubli où elles gisent les doctrines autrefois triomphantes, elle le fait souvenir que les plus séduisants systèmes ne sont que des représentations provisoires, et non des explications définitives.
> Et d'autre part, en déroulant à ses yeux la tradition continue par laquelle la science de chaque époque est nourrie des systèmes des siècles passés, par laquelle elle est grosse de la Physique de l'avenir; en lui citant les prophéties que la théorie a formulées et que l'expérience a réalisées, elle crée et fortifie en lui cette conviction, que la théorie physique n'est point un système purement artificiel, aujourd'hui commode et demain sans usage; qu'elle est une classification de plus en plus naturelle, un reflet de plus en plus clair des réalités que la méthode expérimentale ne saurait contempler face à face.
> Chaque fois que l'esprit du physicien est sur le point de verser en quelque excès, l'étude de l'histoire le redresse par une correction appropriée; pour définir le rôle qu'elle joue à l'égard du physicien l'histoire pourrait emprunter ce mot de Pascal: 'S'il se vante, je l'abaisse; s'il s'abaisse, je le vante'.[3)] Elle le maintient ainsi en cet état de parfait équilibre d'où il peut sainement apprécier l'objet et la structure de la théorie physique.

1) Carlyle, *On heroes, hero-worship and the heroic in history,* Collins, p. 20
2) P. Duhem, *La Théorie Physique, son objet, sa structure*, deuxième édition. Paris 1914, p. 410-411.
3) Pascal, *Pensées,* ed. Havet, art. 8.

Indien de wetenschapsgeschiedenis werkelijk zulke resultaten oplevert - en het levenswerk van Duhem is daarvoor wel een overtuigend bewijs -, dan is het duidelijk, welke waarde aan hare beoefening in het universitaire onderwijs moet worden toegekend. In deze dagen, nu de steeds verder gaande populariseering der bloeiende natuurwetenschap steeds breedere kringen met haar resultaten in kennis brengt, zonder tegelijkertijd ook het juiste begrip van haar methode en de waarde van haar gevolgtrekkingen te kunnen geven, nu de steeds ruimere plaats, aan die natuurwetenschappen in het middelbaar onderwijs toegekend, voortdurend grootere behoedzaamheid vereischt, om de gevaren af te wenden, die hare behandeling voor het jeugdig intellect, dat maar al te gauw de wetenschap met de techniek verwart, met zich brengt, maar tevens den docent de gelegenheid verschaft, de bewondering voor deze eminente schepping van den menschelijken geest te helpen verbreiden, is het meer dan ooit Noodzakelijk, dat de beoefenaars dier wetenschappen hebben geleerd, zoowel zich rekenschap te geven van de groote intellectueele waarde, die de schijnbaar meest eenvoudige stellingen en begrippen in zich bergen, als zich scherp bewust te zijn van de draagwijdte harer theorieën.

Voor wie overtuigd is, dat de geschiedenis hiertoe kan bijdragen, moet wel iedere beperking van het onderwijs in de Oude Talen een ergernis zijn. Maar de tijdgeest schijnt het nu eenmaal te willen. Hij voelt tegenwoordig in het algemeen niet veel voor de zuivere wetenschap. Het zij zoo. Maar laat onderwerping aan zijn invloed niet tot zijn verheerlijking leiden. Men beschouwe bovenstaande bladzijden als een poging, dat te helpen voorkomen.

Oisterwijk, December 1922.

E.J. DIJKSTERHUIS.

Waarom treuzelt Hamlet?

Het probleem van Hamlet is niet opgelost. Is het onoplosbaar? Wanneer Shakespeare Hamlet als eenheid heeft gezien en hem zoo geschapen heeft - en wie zal het een of andere durven betwijfelen? - moet het probleem op te lossen zijn. Geven we het op. d.w.z. niet voorloopig of voor ons zelf, maar gezamenlijk en voor altijd, dan zou dit beteekenen òf dat Shakespeare Hamlet zelf niet als grijp- en begrijpbare eenheid heeft gezien òf dat deze eenheid in de uitwerking in het drama verbroken is - niet gebroken als de eenheid van het licht in kleuren is, die zich daaruit steeds weer herstelt, maar onherstelbaar voor eens en altijd. Was het laatste waar, dan zou Hamlet allang geen probleem meer zijn; hij boeit ons te zeer dan dat hij niet zou bestaan, hij is te werkelijk dan dat wij hem zouden kunnen opgeven.

Iets anders moeten, en kunnen, we echter wel opgeven: dat is de ideale gestalte die wij aan Hamlet zien; niet omdat het alsnog niet zou kunnen zijn dat deze ideale gestalte de zijne is, maar omdat de vooronderstelling ons hindert in de noodzakelijke vrijheid van denkbeweging. Wij weten niets van Hamlet, niet meer dan het drama ons van hem toont; de oorsprong van het drama is ons onverschillig, wat er over geschreven is, evenzeer. Wij hebben het boek gelezen, bladeren terug en denken: waarom treuzelt Hamlet; toen en toen en toen had hij de voorgenomen daad van wraak en gerechtigheid kunnen volbrengen en hij doet het niet; waarom niet? En wij vragen ons af: wat voor een mensch was Hamlet; wie zou, indien hij Hamlet heette en in dezelfde omstandigheden verkeerde, precies zoo niet-handelen als hij?

Waar zullen wij het antwoord vinden tenzij in den tekst? Welaan, laten we elk woord, dat Hamlet spreekt, lezen en herlezen, wikken en wegen; laten we de uiteenliggende gemoedsstemmingen, de tegengestelde uitingen van drift en bezinning op elkander in laten werken, zien welke verbinding ze aangaan, welk een in zich zelf verdeelde eenheid zij vormen en zijn; laten we ons niet bij de mogelijkheid van tegenstrijdigheid in den persoon, van wien het beroemdste drama van Shakespeare den naam draagt, neerleggen, maar vasthouden aan de stelligheid dat hij één, verstaanbare eenheid is, die weliswaar uit zichzelf treedt in uitersten van gedachte en handeling, maar van wien denken en doen uit en in elkaer verstaanbaar zijn.

Gemakshalve formuleeren we een voorloopige conclusie reeds hier, zonder ons echter in onze overwegingen naar deze conclusie te richten; zij is geen axioma, zij is resultaat en als zoodanig eerst aan het eind van deze beschouwing te aanvaarden of te verwerpen.

Wij zien in Hamlet, onder normale omstandigheden, d.i. buiten de directe betrekkingen, waarin hij in het drama is gesteld, iemand van sterke en heldere denkkracht, zwakke en troebele kracht tot het doen. Door den dood zijns vaders, het te spoedige huwelijk van zijn moeder wordt hij overspannen. Deze overspanning ontlaadt zich naar twee zijden en wisselend in gewilden en ongewilden schijn van krankzinnigheid. In de oogenblikken dat hij een-voudig overspannen is, dat deze overspanning zich noch naar de eene, noch naar de andere zijde te-buiten-gaat, hij dus vrijwel bij-zijn-verstand is, wordt in hem uitgevochten de strijd tusschen wil en daad, de wil die door het denken telkens achterhaald en vervangen wordt, de daad die uit een samengestelde figuur als Hamlet is, niet spontaan kan ontspringen, maar onder de te waaksche controle van het verstand tenslotte aan den wil ontsnapt. Het drama toont aan, hoe iemand als Hamlet noodwendig aan deze samengesteldheid des gemoeds ten onder gaat.

Blijft slechts de vraag of dit alles nu ook uit den voorhanden tekst blijkt. Gaan we daarom de tafereelen langs en staan daar stil waar Hamlet spreekt.

In het tweede tooneel van het eerste bedrijf, als Hamlet tegenover koning en koningin, zijn oom en moeder, staat, die

hem onderhouden over het al of niet gepaste van een zoo diepen en langdurigen rouw als Hamlet over zijn vader draagt, ligt in Hamlet boven de smart over zijns vaders dood als psychisch element en de haast physieke afkeer voor de overhaaste hertrouw zijner moeder. Wat al dadelijk het uitzonderlijke karakter aan zijn optreden in dit tooneel geeft, is deze lichamelijke afkeer voor wat hij vooral als sexueele bevrediging van zijn moeder beschouwt; niet de rouw over zijn vader, dien hij waarschijnlijk dieper in zich, maar uiterlijk niet onderscheiden van anderer dracht gedragen zou hebben. In zijn alleenspraak: O, that this too too solid flesh would melt, verbindt hij de gedachte aan zelfmoord dan ook niet aan den dood van zijn vader, maar aan het 'overspel' zijner moeder. Zijn nu echter deze geestelijke rouw en lichamelijke afkeer de eenige elementen die Hamlet's optreden bepalen? Vlak tegen de oppervlakte van zijn onder-bewustzijn sluimert het wantrouwen tegen zijn oom dat met een woord te wekken is. Als Horatio hem de geest-verschijning zijns vaders verhaald heeft, zegt hij tot hem, Marcellus en Bernardo:

> I pray you all,
> If you have hitherto conceal'd this sight,
> Let it be tenable in your silence still,
> And whatsoever else shall hap to-night,
> Give it an understanding, but no tongue:

en tot zich zelf:

> My father's spirit in arms! all is not well;
> I doubt some foul play: would the night were come!
> Till then sit still, my soul: foul deeds will rise,
> Though all the earth o'ewhelm them, to men's eyes.

Dit zijn sterk onderbewuste leven zal nog eenige malen aan den dag treden. In de groote scène met Ophelia als hij in de vraag: Where's your father? gist-en-weet dat hij beluisterd wordt (Moïssi maakte hier een grove fout: vóór hij de vraag stelde, zag hij achter het gordijn en ontdekte den koning en Polonius. Op zichzelf een vondst, indien niet èn het verdere gesprek met Ophelia èn haar alleenspraak èn het daaropvolgende gesprek tusschen koning en Polonius haar verijdelden). Dan aan het einde van het derde bedrijf, als hij de zending van Rosencrantz en Guildenstern, die hem naar Engeland zullen vergezellen, wantrouwt, en in het tweede tooneel van het

laatste bedrijf, als hij Horatio verhaalt, hoe hij den toeleg hem in Engeland te doen dooden, heeft ontdekt:

> Sir, in my heart there was a kind of fighting,
> That would not let me sleep: methought I lay
> Worse than the mutines in the bilboes. Rashly,
> And prais'd be rashness for it: let us know,
> Our indiscretion sometimes serves us well,
> When our deep plots do pall: ...

Vlak voor zijn duel met Laertes krijgen we het sterkste en schoonste bewijs:

HAMLET:

... But thuo wouldst not think, how ill all's here. abuot my heart: but it is no matter.

HORATIUS:

Nay, good my lord, -

HAMLET:

It is but foolery; but it is such a kind of gain-giving, as would perhaps trouble a woman.

HORATIUS:

If your mind dislike anything, obey it: I will forestall their repair hither, and say you are not fit.

HAMLET:

Not a whit, we defy augury: there is a special providence in the fall of a sparrow. If it be now, 't is not to come; if it be not to come, it will be now; if it be not now, yet it will come: the readiness is all: since no man has aught of what he leaves: what is 't to leave betimes?

Den laatsten keer in het duel, als hij eerst den beker weigert en vervolgens, na gewond te zijn, de degens wisselt, om Laertes met zijn eigen wapen te treffen (Verkade markeerde dit moment, bij Moïssi ging het in het strijdgewoel verloren).

En ten slotte is er in Hamlet óók: de eerzucht. Hamlet, die in zijn gesprek met Rosencrantz en Guildenstern zegt: O God! I could be bounded in a nut-shell, and count myself a king of infinite space, were it not that I have bad dreams, Hamlet eerzuchtig? Toch. De ééne subtiele aanwijzing in dit tweede tooneel van het eerste bedrijf, is deze:

> We'll teach you to drink deep ere you depart.

Maar dit is toch een onbeteekenende scherts? Dat zou het zijn en kunnen zijn, indien in het vierde tooneel van hetzelfde bedrijf Hamlet niet in diepen ernst de losbandigheid ten hove tegenover Horatio en Marcellus laakte:

> The heavy-headed revel, east and west,
> Makes us traduc'd and tax'd of other nations:
> They clepe us drunkards, and with swinish phrase
> Soil our addition; and indeed, it takes
> From our achievements, though perform'd at height,
> The pith and marrow of our attribute.

Weliswaar een in den wijsgeerigen zin des woords opgeheven eerzucht spreekt hier uit, een eerzucht die door het hooge gehalte van haar drager niet naar het eigen, maar algemeene welzijn streeft: maar toch eerzucht. Hoeveel meer beteekent dan ook het spel van Verkade in het laatste tooneel van het geheele drama dan dat van Moïssi: Verkade die, stervend, den troon bestijgt en van daar, als koning, zijn stem geeft aan Fortinbras; Moïssi die ergens op den vloer als een of ander dier ligt te crepeeren!

Maar vervolgen we onzen gang door het drama. De ontmoeting van Hamlet met zijns vaders geestverschijning. Het vierde tooneel van het eerste bedrijf geeft weinig aanleiding tot commentaar. Als Hamlet zegt: My fate cries out, voelen we hoe hier reeds zijn streven zich splitst in de voor-bewuste tweeledigheid van de daad die roept en de gedachte die afhoudt; hoe nu reeds innerlijk verzet in hem rijst tegen datgene wat nog niet als eisch aan hem is gesteld. Opzichzelf zou het een rhetorische wending kunnen heeten en wanneer we het drama voor den eersten keer lezen, loopen we misschien, ja waarschijnlijk, over deze vier woorden achteloos heen, maar hij die den gang door het drama gemaakt heeft en hem herbegint, blijft staan, geboeid door het al-wijde vergezicht in Hamlet's wezen, dat zich in deze woorden reeds voor hem opent: My fate cries out.

Op dezelfde wijze verrassen ons in het volgende tooneel de regels:

> Haste me to know it, that I, with wings as swift
> As meditation, or the thoughts of love,
> May sweep to my revenge.

Rhetoriek, zegt ge. Ja, maar niet om zichzelfs wil toegepast, niet in zichzelve nagestreefd, maar simpel en alleen gebruikt als middel. Middel om met feillooze hand, onaandoenlijk sarcasme den heelen Hamlet te ontleden in schijn en wezen van de vaart zijner gedachten, het talmen van zijn daad. Wie wéét wát er van dit grootsche, oogenblikkelijke voornemen - niet gebeuren zal, hoort achter de leegheid, het ijdele pralen der woorden, den hoon van het innerlijk onvermogen dat zich opdirkt ‘als een hoer’, noemt Hamlet het zelf.

De tweede helft van hetzelfde tooneel, wanneer de geestverschijning verdwenen is, toont ons, wat wij in den aanvang

nog niet konden en mochten vast-stellen, hoe over-spannen Hamlet reeds tevoren was; als een rijpe zweer die doorbreekt bij de geringste aanraking. Want wat is er gebeurd? Er is een geest verschenen, voor welke verschijning opzichzelf Hamlet niet bang is:

> Why, what should be the fear?
> I do not set my life at a pin's fee;
> And, for my soul, what can it do to that,
> Being a thing immortal as itself?

Wat de geest hem zegt, slaat bij hem niet onverwachts als de bliksem in. Hij heeft gissend geweten, wetend gegist: ook in dit tooneel spreekt hij het uit:

> O my prophetic soul! my uncle!

En hoe rageert Hamlet op deze dingen die voor hem opzichzelf niet vreeswekkend en in strikten zin niet nieuw zijn? Zelf noemt hij z'n hoofd hierna een ‘distracted globe’ en wat hij verder zegt logenstraft deze omschrijving niet. Uitbundigverdwaasd zijn z'n woorden, schijn-gek z'n beweringen: een over-laden gemoed ontlast zich op dezelfde, noodwendige, wijze als, laten we het onsmakelijke beeld maar gebruiken, een overladen maag en evenmin als de laatste ziek behoeft te worden voor-ondersteld, hoeven we Hamlet's hersens ziek te noemen. Maar ook hoeven we niet steeds en overal te aanvaarden dat Hamlet, beeldsprakelijk, op de befaamde wijze der oud-Romeinsche smulpapen, zijn geestelijke overspanning breekt. Dàt hij het laatste zich voorneemt te doen en dit voornemen ten uitvoer legt, bewijst dat zijn hersens in zich zelf niet ziek zijn en niet aangestoken worden, maar het sluit niet uit dat te anderer gelegenheid zijn overspanning haar natuurlijken loop neemt. Beurtelings zullen we dan ook reden en aanleiding vinden om de een of andere uiting van eenzelfden overspannen aard aan te wijzen, maar evenmin als we Hamlet ook maar eens gek zullen noemen, zien wij Hamlet als den handigen intrigant, den man, die een rol speelt, in die rol min of meer opgaat, maar in die rol niet is; voor welke rol hij evengoed of beter een andere had kunnen kiezen. De verdubbeling in eigen bestaan, in zooverre Hamlet beurtelings in een gewilde of ongewilde eenzijdigheid zijns levens vervalt, is zelfs voor zoover zij gewild is, nog noodzakelijk uit den

aard van Hamlet's zieletoestand ontstaan; een eigenlijke rol speelt hij nooit, zijn rol is Hamlet.

Waar wij dus, met de gegevens die de tekst ons biedt werkend, aan de geest-verschijning niet die centrale beteekenis voor de ontwikkeling van Hamlet's geestesgesteldheid vermogen toe te kennen die men meestal aan haar hecht - immers de verschijning op zich zelf noch de mededeelingen van den geest kunnen Hamlet vrees aanjagen of ten eenenmale verrassen, daar hij op beide *bedacht* is - kunnen we haar slechts aanvaarden als het critische punt, het punt waarop wat zich tot nu toe onzichtbaar heeft verdicht, schijnbaar opeens, zichtbaar wordt. En daarom ook vindt de uit-zinnigheid van Hamlet nà de geest-verschijning haar verklaring niet in het andere, de verschijning, maar in zichzelf. Thans ook kunnen wij stellen dat de Hamlet van het tweede tooneel niet slechts rouwde om vaders dood en zich afkeerde van moeders hertrouw, maar daarin overspannen was. Deze overspanning, die door een iets, en hier de geestverschijning, maar behoeft te worden aangeraakt om zich te ontladen in hier ongewilden schijn-van-krankzinnigheid. Ook al en juist wanneer Hamlet een verrassend gebrek aan pieteit jegens zijn vader toont, wanneer hij diens geest als ‘oude mol’ bejegent, mag men zich dan ook aan die uitdrukking stooten, ze weglaten niet, zooals Verkade deed den laatsten keer dat wij hem als Hamlet zagen-en-hoorden: want zij typeert den oogenblikkelijken toestand, waarin Hamlet verkeert. Eerst dan keert Hamlet's geest in rustiger banen terug, wanneer hij... uitstelt. Niet als Laertes later om den dood van Polonius, bestormt hij het paleis en doodt zijn oom in ééne drift. Uit de noodwendigheid van zijn natuur, en onherroepelijk stelt - hij - uit. Zijn laatste woorden zijn in dit tooneel:

> O cursed spite,
> that ever I was born to set it right! ...

Tooneel II van het tweede bedrijf zal, veelzijdig als het zelf is, de figuur van Hamlet van vele zijden belichten. Allereerst in zijn gesprek met Polonius. Het laat geen twijfel toe: hier geeft hij zich gewild den schijn van krankzinnigheid, dien hij in andere tooneelen ongewild heeft. Dat het echter niet in dien zin een rol is, dat zij van buitenaf - zij het door zichzelf - is opgelegd, maar dat zij met vezelen des bloeds aan zijn

diepste wezen verbonden is; dat dus deze gewilde schijn van krankzinnigheid van pool tot pool tegengesteld is aan den ongewilden schijn elders, dat beide in tegengestelden zin hetzelfde zijn, wederzijdsche ontlading van een overspannen gemoed, willen we aan twee plaatsen aantoonen. Eens als hij Polonius naar zijn dochter vraagt. Wij lachen als Polonius zelf deze gevolgtrekking maakt, maar zij is daarom niet te minder waar: dat in het uiterlijke woordenspel zich telkens iets van diepere bedoeling weeft, dat ons in zijn 'verkeerde' bewoording toch als deel der werkelijkheid ontroert. En als hij op de vraag: Will you walk out of the air, my lord? antwoordt: Into my grave? en, woordspelend, Polonius' afscheidswoorden aldus beantwoordt: You cannot, sir, take from me anything that I will more willingly part withal; except my life, except my life, except my life, hooren we daarin den diepen, melancholischen toon, die levenspijn en dat verlangen naar den dood, die den opzet van dit gesprek: een houding, schijn te zijn, verloochenen, die Hamlet verraden, waar hij zich verbergen wou. Even later, in zijn gesprek met Rosencrantz en Guildenstern, geeft Hamlet van deze melancholie zelf de beschrijving - in plaats dat hij de reden zegt. Het is alsof hij het heelal niet breed genoeg uit kan meten, om die reden aan hun oog te onttrekken. Als zijn overspanning zich in zichzelve verbergt, als zij noch den uitweg van gewilden, noch van ongewilden schijn-van-krankzinnigheid zoekt, ontveinst hij anderen z'n innerlijken toestand beter, dan wanneer hij, naar eigen overtuiging, geheel vrijwillig en willekeurig de rol van den verdwaasde speelt. Een bewijs temeer dat die gewilde schijn niet zoo vrijwillig en willekeurig is, of hij hangt ten nauwste met de noodwendigheid zijns wezens samen; niet zoo uitwendig, dat hij niet met z'n innerlijke roerselen vervlochten is; evenzeer als, zij het geheim-zinniger dan de ongewilde schijn; meer dan de woorden die hij in normalen, dat is hier toch altoos overspannen, toestand kiest. Maar ook dan zit het hem nog zoo hoog, dat hij in een onverschillig gesprek over den strijd tusschen twee scholen van tooneelspelers, onverhoeds uitvalt en zichzelf verraadt, als hij zegt: 'It is not strange; for my uncle is king of Denmark, and those that would make mows at him while my father lived, give twenty, forty, fifty, a hundred ducats

a piece, for his picture in little'... En zelfs, als hij in gewilden schijn van krankzinnigheid, toch verraadt dat hij niet werkelijk krankzinnig is: 'I am but mad north-north-west: when the wind is southerly, I know a hawk from a handsaw'. Misschien omdat hij de gedachte niet verdragen kan voor gek versleten te worden, zeker omdat hem steeds meer - wij zullen het bewijs nog meermalen kunnen geven - de gedachte beklemt, dat hij afgesloten is, zich zelf afsluit uit de samenleving met menschen en, tevergeefs, tracht het cordon, dat hij zelf om zich getrokken heeft en blijft trekken, te doorbreken. Zoodat hij zelfs den argwaan dien hij, terecht, tegen zijn vroegere makkers voedt, terzijde schuift, vergeet, om niet de gruwbare eenzaamheid te hoeven doorstaan, waarin hij nochtans zichzelf heeft afgezonderd.

Tenslotte staan wij in dit tooneel stil bij de alleenspraak, die begint: Now I am alone. Moge Hamlet in de regels die beginnen met de woorden: I have of late, zijn toestand naar het uiterlijk juist beschreven hebben, hier peilt hij zijn innerlijk met niet minder nauwkeurigheid. Waarlijk voor wie Hamlet als een ideale gestalte ziet, moet hij zichzelf hier wel zeer te kort doen! Maar voor ons, die geen vooropgezette meening hebben, die met de karakterschets van Hamlet niet verder zijn, dan de gang van het drama ons toelaat, lijkt deze zelfbepaling aan zich zelf de volle maat toe te meten - niet alleen naar den inhoud, ook naar den vorm.

> Yet I,
> A dull and muddy-mettled rascal, peak,
> Like John-a-dreams, unpregnant of my cause,
> And can say nothing;

In de edelmoedigheid onzes harten zijn we geneigd Hamlet van deze zelfbeschuldiging te absolveeren. Maar is zij onjuist? Hamlet zou, indien het een ander gegolden had, een beetje al te vierkant voor de waarheid zijn uitgekomen; voor zichzelf is dit zoo erg niet en aan de waarheid geven zijn woorden slechts die scherpte, die zij behoeft om hem te treffen. Eerst in de volgende aantijgingen jegens zichzelf verliest hij de maat; de overdaad zijner woorden dient dan niet meer ter zelfbepaling, maar om zichzelf aan eigen blik te onttrekken; van lafheid beschuldigt hij zich om niet te hoeven inzien dat hij talmt, treuzelt, teut, de lijn trekt, erger is dan laf, onwillig om

de daad, waartoe hij zich verbonden heeft, te volvoeren. En ziet dat even later ook wel in:

> Why what an ass am I! This is most brave,
> That I, the son of a dear father murder'd,
> Prompted to my revenge by heaven and hell
> Must, like a whore, unpack my heart with words,
> And fall a cursing, like a very drab,
> A scullion!

En nu: trekt Hamlet zijn degen, stormt het paleis binnen en doodt zijn oom? Ja dan zou hij werkelijk meer waard zijn dan zijn eigen woorden. Maar het ach en wee over zichzelf is nog niet verstomt, of hij heeft, alweer, een uitvlucht klaar: hij zal een tooneelspel voor zijn oom doen spelen, ‘something like the murder of my father’ en dan kijken hoe zijn oom zich daarbij houdt: ‘if he but blench, I know my course’. En zoover gaat het verraad jegens zijn vader, dat hij aan diens geest-verschijning twijfelen durft:

> The spirit that I have seen
> May be the devil: and the devil hath power
> T'assume a pleasing shape; yea, and perhaps
> Out of my weakness, and my melancholy,
> (As he is very potent with such spirits)
> Abuses me to damn me ...

Frailty, thy name is woman!, maar hier heet zij toch naar een man!

Peinzend over de vraag van zijn of niet-zijn, geeft Hamlet ons zelf den sleutel in handen tot de oplossing van deze innerlijke tweedracht, uiterlijke tegenstrijdigheid:

> Thus conscience does make cowards of us all;
> And thus the native hue of resolution
> Is sicklied o'er with the pale cast of thought;
> And enterprises of great pith and moment,
> With this regard, their currents turn awry,
> And lose the name of action.

Mochten we zooeven geprikkeld zijn door zoo weinig daadkracht, achter zooveel woorden verstoken, nu, nu de noodwendige samenhang van denk- en daadkracht, de afneming van de laatste aan de toeneming van de eerste wordt verklaard, voelen we ons jegens den persoon, in wien zich dit conflict voltrekt, milder gestemd. Wij verwonderen ons niet meer dat een zoo driftige gedachte nimmer tot daad rijpt; wij zien in dat de gedachte zichzelf vruchteloos maakt, dat haar

woorden looze bloesems zijn en in algemeenen zin is hiermede het probleem van Hamlet verklaard. Het probleem zooals het zich in velerlei verscheidenheid voor en na Hamlet gesteld heeft en zich zal blijven stellen door den eindeloozen loop der tijden heen. Het probleem van Hamlet als afzonderlijk geval, feit in de afgetrokken algemeenheid, zal z'n oplossing echter niet ten volle gevonden hebben voor het drama ten einde is.

Over het gesprek van Hamlet en Ophelia behoeven we weinig te zeggen: het verloopt analoog aan dat tusschen Hamlet en Polonius. Het verschil is, dat daar de schijn van krankzinnigheid gewild was, hier ongewild. En met reden: daar stond hij tegenover iemand die hem vreemd was, hier tegenover het liefste van zijn hart. Is het wonder dat ook hier datgene wat het diepst verborgen is in hem, telkens dreigt door te breken en te worden uitgesproken? Door het heele gesprek heen weeft zich de gedachte aan zijn moeder, de gedachte aan zijn oom, de gedachte aan zichzelf, aan elk om de bijzondere zonde die hem aankleeft: het overspel van zijn moeder, de moord van zijn oom, zijn eigen nalatigheid beide te wreken. De structuur is hier, al is zij dichter, geheel gelijk aan die in het gesprek met Polonius: gewilde en ongewilde schijn van krankzinnigheid staan tot zijn innerlijk leven in dezelfde, de een in meer, de ander in minder, beheerschte verhouding.

Thans zijn we genaderd tot het tooneel waarin een spel in het spel gespeeld wordt; het spel der werkelijkheid, dat Hamlet's tot een vermoeden vervaagde zekerheid, dat zijn oom de moordenaar zijns vaders is, moet versterken. Wat in dit tooneel eens en vooral opvalt en een keerpunt is in den gang van het drama is de houding van Hamlet tegenover zijn moeder. We hadden al vroeger gelegenheid er op te wijzen, dat zijn afkeer van het tweede huwelijk zijner moeder zijn houding sterker typeerde dan de rouw over zijns vaders dood. De ontdekking dat zijn oom zijn vader vermoord heeft, dringt alle andere gevoelens een tijdlang weg, maar in het gesprek met Ophelia voelen we voor het eerst weer sterk dat de afkeer van de ‘ontrouw’ zijner moeder nog wel degelijk bestaat. Zij wordt heviger, naar de mate de zekerheid dat zijn oom zijn vader vermoord heeft, verflauwt tot een vermoeden. Hamlet is maar al te graag bereid te gelooven, dat de geest-verschijning

zijns vaders een begoocheling was; beschuldigt zichzelf desnoods van laster. Tegen Horatio zegt hij:

> If his occulted guilt
> Do not itself unkennel in one speech,
> It is a damned ghost that we have seen;
> And my imaginations are as foul
> As Vulcan's stithy.

Daarentegen nemen de toespelingen op het gedrag van zijn moeder hand over hand toe; en in den beginne lijkt het stuk, dat hij voor koning en koningin spelen laat, meer gekozen om de koningin te folteren dan om den koning te ontmaskeren. En zelfs na de vergiftigingsscène, als men zou denken dat Hamlet een en al oog en aandacht voor den koning is, is hij niet zoo verslonden of hij weet nog deze hatelijkheid aan het adres van z'n moeder: You shall see anon, how the murderer gets the love of Gonzago's wife.

Na een, begrijpelijk, oogenblik van ongewilden schijn van krankzinnigheid, ‘beheerscht’ Hamlet zich in zoover, dat hij wat ongewild begonnen is gewild voortzet in zijn gesprek met Guildenstern en Rosencrantz. Hoezeer ook dit gewild-zijn op zichzelf slechts schijn is, hoezeer ook noodwendig uit innerlijke gesteldheid voortkomend en aldus niet los van die innerlijke gesteldheid, toont Shakespeare hier op meesterlijke wijze door den snellen trek waarmee hij Hamlet's innerlijke aandoeningen zich in zijn gewild-gek-doen verwringen laat. Zijn verdenking jegens den koning: Your wisdom should show itself more richer, to signify this to his doctor; for, for me to put him to his purgation would, perhaps, plunge him into more choler. De zelfs voor hem schijnbare werkelijkheid geworden schijn van krankzinnigheid: Sir, I cannot - What, my lord - Make you a wholesome answer; my wit's diseased; but, sir, such answer as I can make, you shall command; or rather, as you say, my mother. Zijn physieke afkeer van het her-huwelijk zijner moeder: O wonderful son, that can so astonish a mother! Toch zijn eerzucht: Sir, I lack advancement. Om de ander zal men deze conclusies moeten aannemen en willen verwerpen. Toespeling op eigen ‘diseased wit’ en gebrek aan vooruitzichten zal men als moedwillige bestendiging van anderer onjuiste meening over hem willen beschouwen. In de woorden zelf ligt de eene beteekenis, zoo

goed als de andere. In het verband met andere, en vooral in verband met den gang van het geheele drama, meenen we echter niet tè willekeurig te handelen, indien we er de aangeduide beteekenis aan schenken.

Want voor Hamlet zelf wordt de spanning van den z.g. gewilden, zichzelf opgelegden schijn van krankzinnigheid onduldbaar. De geestelijke ballingschap, waarin hij zichzelf meent gezonden te hebben - we hebben er telkens op gewezen, dat het vrijwillige van deze beweging problematiek is - kan hij niet uithouden. Zoo langzamerhand zijn we genaderd tot het oogenblik, dat Hamlet's talmen zich aan hemzelf wreekt. Als een opgejaagd beest begint hij in den blinde van zich af te bijten. Hij beweegt zich binnen een vicieuzen cirkel, waaraan geen ontkomen is. Overspannen, heeft zijn geest tweezijdige ont-spanning gevonden door gewilden en ongewilden schijn van krankzinnigheid. Eenerzijds verhindert deze ontspanning dat hij gek wordt; anderzijds dringt de áárd van de ontspanning hem tot gekwordens toe. Tot de eenig ware ontspanning van geestelijke over-spanning: de daad, ontbreekt hem de kracht, door de voortdurend intermitteerende gedachte. De ontspanning, waarin hij zich thans noodwendig uit en anderzijds, ook noodwendig, te uiten zoekt, is van dien aard, dat zij voor tijdelijke verlichting de kwaal heviger te voorschijn roept. Zooals A. Roland Holst het in verzen zegt:

> Elke zeldener keer
> sterft vervoering dronkener;
> elke nieuwe keer
> neemt de wanhoop donkerder
> overhand,
> en hij plant
> op het hart verloren
> de zwarte vlag,
> waar de tijd nacht en dag
> nog in wappert eenzaam om te hooren.

Tot nog toe was deze ontwikkeling, die een verandering in Hamlet's geestelijken toestand is, in het drama niet materieel aanwijsbaar. Thans echter, in het tafereel met de fluit en het daaropvolgende met de wolk wel. En tenslotte schreeuwt Hamlet het zelf uit: They fool me to the top of my bent.

Als hij dan alleen is, hooren we met welke middelen nu reeds Hamlet z'n weer uitdoovende daadkracht moet aan-

wakkeren: nu reeds, nadat zij zooeven toch wel tot haar hoogtepunt gesteigerd mocht zijn, een tweede, nadat hij dat van de geest-verschijning had laten gaan. 'Tis now the very witching time of night, When churchyards yawn; wanneer hij op een zoo kunstmatige manier moet bestendigen, wat innerlijk in hem leeft aan wil en kracht, moet dit wel weinig zijn: want weer, waarom zouden we ons van de beteekenis van verzen als deze afmaken met de nietszeggende platitude: rhetorica? Want ook hier sluit een rhetorische zinswending niet beteekenis voor den gang van het drama uit: om het drama in zijn gang tot het einde en langs alle wendingen te volgen, zonder het ergens den pas af te snijden, zullen we er ons wel voor hoeden aan de grootheid van Shakespeare afbreuk te doen door hem hier of waar ook rhetorica-zondermeer te verwijten. Rhetoriek is hier een voor de hand liggend middel tot zelfbezwering. En wat werkt deze zelfbezwering uit? Hamlet zou heet bloed kunnen drinken, maar vergenoegt er zich mee dolken te gaan spreken tot zijn moeder. Zijn oom schijnt zelfs geheel uit het revier zijner gedachten verbannen: want de moord, dien hij wel zou willen, maar, godlof, niet hoeft te doen, is die op zijn moeder:

> How in my words soever she be shent
> To give them seals never, my soul, consent!

Hoe spitsvondig het verstand kan zijn, dat het er op toelegt een wilsbesluit in zichzelf te verzwakken opdat het niet rijpe tot een daad, leert ons de bidscène - maar ook dat spitsvondigheid een tweesnijdend zwaard is, indien wij het maar aan beide zijden wilden bezigen. Zoo te zien is er weinig tegen Hamlet's logica in te brengen:

> Now might I doit, pat, now he is praying;
> And now I'll do't: - and so he goes to heaven;
> And so am I reveng'd: - that would be scann'd: -
> A villain kills my father; and for that,
> I, his sole son, do this same villain send
> To heaven.
> Why, this is hire and salary, not revenge.

Maar is deze redeneering wel zoo sluitend als zij schijnt; zou Hamlet, die de gedachte zoo meesterlijk hanteert, hier zijn meesterschap niet hebben getoond door een schijn-redeneering zoo schoon, dat zij als sluitrede wordt aanvaard? Zou

Hamlet zelf niet tot de verstandige overweging gekomen zijn, waarin ook de koning de oprechtheid en daarin doeltreffendheid van zijn gebed wikt?

> But, O, what form of prayer
> Can serve my turn? Forgive me my foul murder!
> That cannot be; since I am still possess'd
> Of those effects for which I did the murder,
> My crown, mine own ambition, and my queen.
> May one be pardon'd, and retain th' offence?
> In the corrupted currents of this world,
> Offence's gilded hand may shove by justice,
> And oft 'tis seen, the wicked prize itself
> Buys out the law: but 'tis not so above;
> There is no shuffling, there the action lies
> In his true nature; and we ourselves compell'd
> Even to the teeth and forehead of our fault,
> To give in evidence. What then? What rests?
> Try what repentance can: what can it not?
> Yet what can it, when one can not repent?

Hamlet kon niet weten dat des konings berouw niet oprecht is. Toegegeven. Maar denken kan hij het wel: hem die op het oogenblik dat hij de daad kan doen, tijd en gelegenheid vindt de eene overweging te laten gelden, zal ook de andere niet zijn ontgaan. Maar alleen de eerste komt in zijn kraam te pas, de andere ontveinst hij listiglijk aan eigen inzicht. Voor dat hij aan het voor en tegen van beide overwegingen toe is, grijpt hij haastiglijk de eene aan en bralt: Up sword; and know thou a more horrid bent: etc. Zelfs de uitvlucht van een kind: My mother stays, versmaadt hij niet om zich zelf van de daad te verschoonen:

> This physic het prolongs thy sickly days.

Zijn tegenover zulk hol gepraat, zooveel woorden, de laatste verzen die de koning spreekt, niet van ontroerend-diepe bekoring: klinkt hier niet het metaal des konings echt, van Hamlet valsch, van Hamlet's zelfbegoocheling en van den koning de belijdenis der ziel:

> My words fly up my thoughts remain below:
> Words without thoughts never to heaven go.

Volgen we Hamlet echter naar zijn moeder. En bedenken we wel: Hamlet heeft nu zekerheid, de zekerheid die hij begeerd heeft, dat zijn oom de moordenaar zijns vaders is. Hij zou daar vol van kunnen zijn: in werkelijkheid hebben we

echter gezien dat zelfs dit paardemiddel niet voldoende geweest is om zijn uitgedoofd bedoelen aan te vuren tot een daad. Hij stopt zichzelf vol met frazen; als maar even de roep tot de daad tot hem doordringt, overschreeuwt hij dien; windt zichzelf op om zijn opwinding de baas te worden en komt meer en meer in een staat die, uiterlijk gelijk, innerlijk geheel vervreemd is van zijn gemoedsstemming in de eerste helft van het drama. Hamlet blijft dezelfde overspannene: maar de oorzaak van zijn overspanning verandert. In de eerste helft des dramas is Hamlet overspannen door den dood zijns vaders en vooral door het tweede huwelijk van zijn moeder. De geest-verschijning die hem niet sterk genoeg inspireert om hem meteen wraak en gerechtigheid te doen uitoefenen, baant die overspanning twee uitwegen, die van gewilden en ongewilden schijn van krankzinnigheid. Zoolang de daad echter de overspanning niet opheft, zijn deze ont-spanningen niet duurzaam, overspannen Hamlet nog meer door hun eigen aard die hem afzondert van het menschelijk verkeer, anderzijds de aandacht van zijn omgeving sterker op hem concentreert en zijn positie, in plaats van gemakkelijker, steeds moeilijker maakt. Zoodat tenslotte Hamlet van twee kanten belaagd wordt: uit zichzelf en uit zijn omgeving; uit zichzelf doordat hij, tot de daad geroepen, niet tot de daad komen kan en aldus een eindeloos spel van zelfverblinding te spelen heeft; uit zijn omgeving die door de afzondering waarin hij zichzelf begeeft, zich steeds meer aan hem opdringt zoodat zij naar de mate zij van elkaer vervreemden, vijandiger tegenover elkaar komen te staan. Daardoor is de aard van zijn geestesgesteldheid nog meer gecompliceerd. En de nieuwe vorm van overspanning, dien we aan hem onderscheiden, ontstaat doordat door eigen gedraging die niet gek is als gek behandeld wordt. De symptomen van dezen nieuwen vorm hebben we, onafhankelijk van den aanvankelijken, aangewezen in de tafereelen met fluit en wolk; nu echter gaan we beide vormen zich met elkaar zien mengen, op elkaar inwerken, hier en daar elkaar vervangen; van dit laatste zal de grafscène een getuige zijn.

Het tooneél van Hamlet in gesprek met zijn moeder verspreidt over de nieuwe complicatie velerzijdsch licht. Het heele tooneel toont op verbluffende wijze hoe los Hamlet zich

feitelijk gemaakt heeft van de voorstelling dat zijn oom zijn vader vermoord heeft; dat hij deze al flauwer wordende voorstelling voortdurend moest versterken, zagen we telkens. Nu echter, voor de koningin, blijkt hoeveel scherper hem steeds voor oogen heeft gestaan de afdwaling van zijn moeder: hij die het niet noodig gevonden heeft van de verwarring na het tooneelspel gebruik te maken om zijn oom te dooden, zijn taak toch, vindt het wel noodig zijn moeder tot bloedens toe te pijnigen; wier zonde toch geen andere dan die van overhaasting is geweest. Met welk een, we zouden haast zeggen, wellustige breedsprakigheid meet hij haar die misdaad uit! Hoe is geen woord te dik of vuil genoeg! Waar in het geheele drama gaat hij, al ware het maar in alleenspraak zóó tegen zijn oom te keer als hier tegen zijn moeder? En trouwens, als wij wel bedenken: dadelijk na de geest-verschijning, als Hamlet de alleenspraak houdt: O all you host of heaven! houdt al dan de zonde van zijn moeder in zijn geest de overhand op die van zijn oom:

> O most pernicious woman!
> O villain, villain, smilling, damned villain!

Reeds dan heeft de geest hem gewaarschuwd:

> But howsoever thou pursu'st this act,
> Taint not thy mind, nor let thy soul contrive
> Against thy mother aught: leave her tot heaven,
> And to those thorns that in her bosom lodge,
> To prick and sting her.

Wel spreekt ook hij van het koninklijk bed van Denemarken als ‘a couch for luxury and damned incest’, maar die het schendt is zijn broeder, Hamlet's oom. Hamlet, dien we dadelijk geteekend hebben meer afkeerig van het huwelijk zijner moeder, dan rouwend over den dood zijns vaders, ziet zijn moeder als de overspelige. Daar reeds is het conflict geboren, dat eerst nu, op het einde van het derde bedrijf, behalve voor den zin van Hamlet's gemoedsgesteldheid, beteekenis krijgt voor den gang van het drama. Als een hollend paard breekt hij los van den teugel, dien het woord van den geest hem heeft aangelegd, en loopt onder den voet wat hem in den weg komt. De Hamlet die de eenige daad die hem is opgelegd, niet volbrengt en niet volbrengen kan, ontzint onder den steek van het zelfverwijt en het weinigje daadkracht dat

hij heeft, verspilt hij blindelings aan wat niet van hem is gevraagd. Hij foltert zijn moeder: zeker, dàt hij haar, in deze termen, 'het hart kneedt', pleit niet tegen maar voor de schoone zedelijke harmonie zijner ziel; maar even zeker pleit het niet voor, maar tegen de zelf-beheersching, waarmede hij zijn taak - niet-ten-uitvoer-legt. Want dit zal steeds de spiegel zijn dien we hem voor moeten houden: de hem opgelegde en door hem aanvaarde taak. Alles wat op zichzelf mooi en edel heeten kon, verliest deze bepaling, indien het niet een eigenschap is van de alleen-vereischte daad. Hamlet heeft de taak zijn oom te dooden; zijn moeder aan den hemel en eigen zelfverwijt over te laten: en hij doet geen van de twee; wat hij doen moest laat hij na, wat hij na moest laten doet hij.

Het kort bestek van het geheele drama ligt dan ook wel in de woorden die Hamlet en de op dit oogenblik weer verschijnende geest zijns vaders wisselen:

HAMLET:
Do you not come your tardy son to chide,
That, laps'd in time and passion, lets go by
The important acting of your dread command?
O say!

GHOST:
De not forget: this visitation
Is but to whet thy almost blunted purpose.

En Hamlet? Hamlet laat de gelegenheid tot een uitvlucht niet verloren gaan:

Do not look upon me,
Lest with this piteous action you convert
my stern effects: then, what I have to do.
Will want true colour; tears, perchance, for blood.

Ook hier waardeeren we de schoone gevoelsdiepte, maar de spiegel van de waarheid is meedoogenloos: of Hamlet's gevoel edel of niet edel is, in zijn zwakheid ontzinkt hem de kracht tot de daad. Even bejegent Hamlet z'n moeder milder; weemoedig en toegenegen spreekt hij haar toe, in een zoo treurige saamhoorigheid als van de eerste man en vrouw, na hun verdrijving uit het paradijs. Het bewustzijn van gemeene schuld maakt zijne woorden mild en zwaar-vallend als regen in een zomernacht. Maar ook maar even. Als zijn moeder vraagt: What shall I do? vaart Hamlet weer uit als ware er geen verschijning van den geest zijns vaders geweest:

Not this, by no means, that I bid you do:
Let the bloat king tempt you again to bed:

Pinch wanton in your cheek; call you his mouse;
And let him, for a pair of reechy kisses,
Or paddling in your neck with his damn'd fingers, etc.

Hebben we aldus de voornaamste beteekenis van dit tooneel geschetst als karakteristiek voor de verhouding van Hamlet tot zijn moeder, incidenteel bevestigt het vroegere gezichtspunten en vult andere aan. Daar is ten eerste de moord op Polonius en in betrekking hiertoe de uitspraak van Hamlet:

For this same lord,
I do repent: but heaven hath pleas'd it so,
To punish me with this, and this with me,
That I must be their scourge and minister.

Deze woorden hebben eerst hun volle beteekenis voor wie het geheele drama, en dit dan als vergeldingsdrama in den uitgebreidstenzin, beschouwt; wij die ons de beperkte taak gesteld hebben samenhang te wijzen in de uiteenliggende uitingen van Hamlet's zieleleven en alzoo den waren Hamlet te ontdekken, zullen van deze woorden slechts een onvolledig gebruik behoeven te maken. Voor ons luiden zij in de straf die zich over Hamlet's talmen begint te voltrekken. In zichzelf zagen we hem reeds gestraft worden door de nieuwe faze waarin zijn overspanning getreden is: dat zij niet meer en niet alleen overspanning is, die uit van hem onafhankelijke gebeurtenissen: de dood zijns vaders, het tweede huwelijk zijner moeder, dit laatste vooral, kan worden verklaard; maar dat zij in de, in elk geval méér van hem afhankelijke factoren haar verklaring vindt, die zijn z'n talmen eenerzijds, de tweeledige ont-spanning in gewilden en ongewilden schijn van krankzinnigheid anderzijds. Tracht hij dus zijn aanvankelijk overspannen toestand op de gezegde wijze te beheerschen, de nu andere overspanning ontsnapt aan zijn controle geheel. Konden we tot dusver volstaan met te zeggen dat de intermitteerende gedachte steeds de aandrift tot de daad onderbrak; nu moeten we ons zelf aanvullen en er wel op letten dat, binnen het kader van zijn talmen en door zijn talmen uitgedaagd en overheerscht, de rassche, onberaden daad karakteristiek voor Hamlet wordt. Rassche, onberaden gedachten waren hem niet vreemd; wij hebben ze aangewezen als sarcastische figuren van zijn talmen. Nu is de rassche, onberaden daad een verwilderde figuur van dat zelfde talmen. Hielden de woor-

den nog eenigermate direct verband met de zich aan hem opdringende noodwendigheid van de eenige daad, die van hem wordt verlangd; een daad als de vermoording van Polonius heeft dat verband geheel en al verloren. Als een reactie is zijn vraag: Is it the king; na de daad hoopt hij dat het in hemelsnaam maar die daad, de ééne daad, geweest moge zijn; maar de aanleiding tot de daad ligt niet bij de overweging dat het zijn oom is, die zijn vader vermoord heeft: uit zijn nieuwen toestand van mensch-vervreemding en groeienden argwaan jegens zijn omgeving, deels uitgelokt, deels noodlottig doorsteekt hij den oude: How now, a rat? In de vaart van de daad zelve voegt hij daaraan toe:

> Thou wretched, rash, intruding fool, farewell!
> I took thee, for thy better: take thy fortune;
> Thou find'st to be too busy is some danger. -

Maar in de korte spanne tijds dat hij bezonnen is, dadelijk na de tweede geest-verschijning, belijdt hij de diepste ziel van het drama, de gemeene schuld en de straf die de eene schuldige aan den anderen voltrekt; in woorden die wat voor ons reeds duidelijk is geworden, tot zelfbewustzijn in Hamlet brengt:

> but heaven pleas'd it so,
> To punish me with this, and this with me

En toch, evenals gewilde en ongewilde schijn van krankzinnigheid den overspannen geest verlichtten en desondanks, ja daardoor hem nog wanhopiger verstrikten, is ook deze rassche, onberaden daad voor hem een opluchting, maar eene die niet zal verhinderen dat de zwaarmoedigheid steeds zwaarder op hem neerkomt en hem tenslotte aan wraak en gerechtigheid, aan wie zij hem hielp ontkomen, verraadt.

Welk een tragiek, dien Hamlet, die z'n vader wreken zou, die tot de daad niet komen kon door de intermitteerende gedachte, die gekomen is tot de rassche, onberaden daad, die de hooivork hanteert in plaats van het zwaard, dienzelfden Hamlet, vervreemd van elk hoog opzet en bedoelen, te hooren:

> Let it work;
> For 't is the sport, to have the engineer
> Hoist with his own petard: and it shall go hard,
> But I will delve one yard below their mines,
> And blow them at the moon: O 'tis most sweet,
> When in one line two crafts directly meet.

In welke eene lijn? Die van zijn oom den koning tot hem? Neen, Hamlet neemt zich voor zijn daadkracht te verspillen aan Rosencrantz en Guildenstern. Waarlijk, wel mocht hij van den moord op Polonius zeggen:

> Thus bad begins, and worse remains belind.

Wij hebben lang bij dit tooneel verwijld, zonder het nochtans te hebben uitgeput: het was noodig omdat hier acuut werd en uitgevochten de strijd tusschen twee Hamlets: Hamlet die zijn vader wreken zal en talmt; en Hamlet die heelemaal niet meer van plan is zijn vader te wreken - zijn oom zal hij dooden, maar niet uit deze wraak - Hamlet die alleen maar talmt, en binnen het bestek van dit talmen komt tot de rassche, onberaden daad, die niet den schuldige, maar in verhouding tot dezen onschuldigen verderft en waaraan hij zelf ten gronde gaat. Het heele drama wringt om deze as, om dit conflict in Hamlet's ziel dat hier op het einde van het derde bedrijf, waar de spanning volstrekt moet worden, wil de gang van het drama niet traag en onbelangrijk worden, zijn hoogtepunt bereikt. Wij zullen zien dat de twee laatste bedrijven ons vergunnen, betrekkelijk kort te zijn.

Het tweede en derde tooneel van het vierde bedrijf toont ons Hamlet in een staat van geestelijke en lichamelijke uitputting na de opwinding op het laatst van het vorige bedrijf: het is alsof een intellect geheel geest-loos d.i. innerlijk ledig, maar geestig d.i. uiterlijk schitterend onafhankelijk van herinnering en bewustzijn reageert op wat gezegd wordt: een vaag, afwezig verband met de werkelijkheden van het leven speuren we in zijn woorden na, vluchtig en vergankelijk. Zooals we Hamlet in het tweede tooneel van het eerste bedrijf met woorden hebben hooren spelen, maar daar nadrukkelijker, met hart en ziel, speelt hij ook nu, maar enkel met vernuft. Het is alsof hij telkens naar de gelegenheid grijpt iets terzake te zeggen, maar deze gelegenheid loslaat voor hij ze heeft gebruikt. Nergens is een verband met de werkelijke dingen n i e t , maar ook nergens spreekt het zich uit. Na het hoogtepunt op het eind van het vorige bedrijf, herneemt het drama zijn climax van onderen af: het is alsof één poging om zijn vader te wreken tot het einde van het derde bedrijf is volgehouden en nu een andere poging wordt ingezet, die echter inzichzelf niet

wordt geleid en geen doel heeft, die als een kogelbliksem de wonderlijkste wegen nemen zal om tenslotte, door zijn oom te dooden, te verhinderen dat hij zijn vader wreken zal.

En zoo is ook de alleenspraak die hij houdt, nadat hij van een kapitein van Fortinbras het doel van diens tocht vernomen heeft, mat en beschouwelijk: Hamlet die over Hamlet spreekt, niet Hamlet zelf. Als doceert hij zichzelf aan het jammer van een Hamlet het voorrecht een Fortinbras te mogen zijn.

> Rightly to be great,
> Is not to stir without great argument,
> But greatly to find quarrel in a straw,
> When honour's at the stake

leeraart hij en vraagt zich af:

> How stand I,
> That have a father kill'd, a mother stain'd,
> Excitements of my reason and my blood,
> And let all sleep?

En zijn slotsom is:

> O from this time forth,
> My thoughts be bloody, or be nothing worth!

Arme Hamlet: dat is alles wat hij van zichzelf geleerd heeft: dat zijn *gedachten* bloedig mogen zijn. Maar dat waren ze immers al, we hebben gehoord dat hij ‘heet bloed drinken kon’ en meer dan dat. In z'n gedachten heeft hij z'n oom misschien wel duizendmaal vermoord. En deze Hamlet, wien het aan gedachten niet ontbroken heeft, maar aan de daad, wenscht dit alleen: dat zijn gedachten bloedig mogen zijn en anders niets waard!

Verwondert het ons dat als wij Hamlet weer ontmoeten hij met een doodgraver keuvelt over de aardsche vergankelijkheid; verheven keuvelt, o zeker, maar voor iemand die ernstiger werk omhanden heeft: keuvelt. Shakespeare kan er de bedoeling mee gehad hebben ons het fijne en edele verstand, de nobele en diepe inborst van zijn held te toonen. Hamlet zelf vermorst zijn tijd.

Maar vlak daarop herneemt de gang van het drama zijn onstuimige vaart die ons nu naar het einde voert en oplossing van het probleem. Het is maar even stil in Hamlet en dan breekt de storm vervaarlijker los dan ooit, die tenslotte hem-

zelven velt. Hij hoeft maar even in zijn oude omgeving verplaatst te worden en alles is weer bij het oude: het is als een schijnbaar genezen wonde, die men maar met den vinger hoeft aan te raken om ze opnieuw te doen bloeden. Het is de begrafenis van Ophelia. Indien we nog bevestiging noodig hadden voor de beschrijving van den nieuwen toestand van Hamlet's geest, zooals wij die gegeven hebben, dan zouden wij die hier vinden. Wij hebben in Hamlet onderscheiden een gewilden en ongewilden schijn van krankzinnigheid, maar moesten dien nauw verbinden aan den geestestoestand die geschapen werd door het overhaaste huwelijk van Hamlet's moeder en het vernemen dat zijn oom de moordenaar zijns vaders was. Deze schijn van krankzinnigheid wordt in Hamlet bestendigd zoolang beide factoren aanwezig zijn: hoe de moord op zijn vader gelijkelijk door ‘bestial oblivion’ en ‘some craven scruple of thinking’ in zijn herinnering en bewustzijn verflauwd is, hebben wij aangewezen; de wrok tegen zijn moeder heeft hij op het eind van het derde bedrijf ten volle uitgevierd: in de laatste bedrijven is zijn houding tegenover zijn moeder zoo alsof hij met haar een geheim voor zijn oom heeft, niet alsof hij alleen tegenover beiden staat. Daarnaast hebben we geteekend hoe de consequenties van zijn schijn van krankzinnigheid in en jegens hem een nieuwen overspannen toestand heeft gewekt, die met de andere factoren slechts middellijk verband houdt. Potentieel bleef de moord op zijn vader een element van overspanning, effectueel was hij het ten laatste niet meer: dat de herinnering eraan niet weggewischt was, maakte echter dat zij op elk oogenblik de overspanning, door omstandigheden in zichzelf en door zichzelf uit zijn omgeving gewekt, zou kunnen compliceeren en zooals wij zullen zien ook doet. Hier echter kunnen met allen wil geen der aanvankelijke aanleidingen tot overspanning in haar uitwerking worden onderkend; wel echter een der latere, de bevreemding en vervreemding van zijn omgeving, die allereerst be- en vervreemding van Ophelia was. De drift die Hamlet hier vervoert, ontspringt niet aan de gedachte van wraak over z'n vader, van afkeer voor zijn moeder, zij ontstaat uit de tweede oorzaak die Hamlet zelf geschapen heeft en die zich tweeledig kennen laat als een zich zelf afzonderen en daarnaast, maar ook daardoor zijn omgeving van zich

vervreemden. Deze Hamlet vliegt Laertes naar de keel, in dezelfde verwildering die hem ook Polonius heeft laten dooden, verwildering die hem ieder zal doen dooden die op een ongelegen oogenblik in zijn weg komt. Ging in de eerste drie bedrijven Hamlet ten onder onder de overheersching van de wraakgedachte, daar die hem niet kon voeren tot de daad, maar door het dubbele verderf van gewilden en ongewilden schijn van krankzinnigheid in een nieuwen toestand van overspanning inleidde; in de laatste twee bedrijven zullen we zien hoe de wraakgedachte volledig ten onder gaat aan Hamlet's nieuwe gemoedsgesteldheid; de wraakgedachte voorzoover zij denkt aan wraak over den dood zijns vaders. In de eerste tooneelen van deze bedrijven hebben we de afwezigheid van de nog aanwezige wraakgedachte aangewezen; in dit tooneel, de begrafenis van Ophelia, speelt zij allerdings geen rol. Wat zij nog voor de ontwikkeling van het drama beteekenen zal, zullen we spoedig zien.

Hamlet verhaalt dan aan Horatio zijn zeereis: in de moraal:

> Does it not, think'st thee, stand me now upon -
> He that hath kill'd my king, and whor'd my mother;
> Popp'd in between the election and my hopes;
> Thrown out his angle for my proper life,
> And with such cozenage - is't not perfect conscience,
> To quit him with this arm? and ist not to be damn'd,
> To let this canker of our nature come
> in further evil?

ligt voor ons een voortschrijdend bewijs van onze stelling dat, indien Hamlet z'n oom zal dooden, het niet zal zijn uit wraak over de vermoording van zijn vader. Want welke is de climax? He that hath kill'd my king, and whor'd my mother: wij hebben er steeds op gewezen dat het laatste altijd zwaarder voor hem woog dan het eerste. Popp'd in between the election and my hopes; na dezen versregel zal niemand Hamlet meer eerzucht willen ontzeggen. Thrown out his angle for my proper life, And with such cozenage: dit dus is de druppel die den emmer doet overloopen, dat zijn oom de koning zijn eigen leven heeft belaagd. Op subtiele wijze suggereert Shakespeare ons hier dat als Hamlet den koning doodt, het niet zal zijn uit wraak over den dood zijns vaders, zooals we tot dusver nog mochten verwachten, maar dat juist deze wraak aan zijn *rassche, onberaden* daad ten gronde gaat.

In hetzelfde tooneel bevestigt Hamlet onzen toets van zijn gemoedsgesteldheid bij de begrafenis van Ophelia, zooals trouwens Horatio aan het graf reeds deed met de woorden: Good my lord, be quiet. Hamlet zelf zegt:

> But I am very sorry, good Horatio,
> That to Laertes I forgot myself;
> For, by the image of my cause, I see
> The portraiture of his: I'll count his favours:
> But sure, the bravery of his grief did put me
> Into a towering passion.

Op deze gesteldheid paste noch het deksel van gewilden, noch van ongewilden schijn van krankzinnigheid, welke beide wij alleen kunnen denken opgelegd aan de overspanning, die het gevolg is van het overhaaste huwelijk van zijn moeder en de vermoording zijns vaders. Haar aanleiding houdt met geen van beide verband, maar was ‘the bravery of his (Laertes') grief’, een fout waarin Hamlet zelf zoo op zijn tijd trouwens ook nog wel eens gevallen is.

't Vervolg hierop is in zijn verklaring aan Laertes, die van tamelijk ingewikkelde belangrijkheid is:

> Give me your pardon, sir: I've done you wrong,
> But pardon 't, as you are a gentleman.
> This presence know, and you must needs have heard,
> How I am punish'd with a sore distraction.
> What I have done,
> That might your nature, honour, and exception,
> Roughly awake, I here proclaim was madness.
> Was 't Hamlet wrong'd Laertes? Never Hamlet:
> If Hamlet from himself be ta'en away,
> And, when he's not himself, does wrong Laertes,
> Then Hamlet does it not; Hamlet denies it.
> Who does it, then? His madness: if 't be so,
> Hamlet is of the faction that is wrong'd;
> His madness is poor Hamlet's enemy.
> Sir, in this audience,
> Let my disclaiming from a purpos'd evil
> Free me so far in your most generous thoughts,
> That I have shot mine arrow o'ver the house,
> And hurt my brother.

Bedenken we goed dat hier over elkaer staan twee edelen: van wie de een, Hamlet, den ander edel kent en acht, zooals ons op meer dan een plaats gebleken is; van wie de ander, Laertes, vervoerd door hartstochtelijke smart, van plan is Hamlet arglistig te dooden. Is Hamlet een bedrieger, zal hij

met drogredenen een verzoening tot stand trachten te brengen tusschen zichzelf en iemand dien hij, tot eigen spijt, beleedigd heeft? Maar indien dit zoo ware dan verloor Hamlet voor ons zelfs de zedelijke waarde, die hem tot nog toe in zijn ondergang heeft doen stralen in het licht van een edele ziel. En in plaats van een schoon verlies zouden we een gewonen schurk in hem zien: een schurk bovendien die nog een handvol eigenschappen heeft, die hem voor schurk ongeschikt maken. Is Hamlet dan oprecht, zegt hij tenvolle de waarheid omtrent eigen gemoedsgesteldheid, zoodat we van deze verklaring het geheele drama kunnen overzien? Ook dat niet: Hamlet transigeert tusschen twee uitersten. Naar den inhoud zijn z'n woorden waar, naar den vorm niet waar. Hij wil eerlijk zijn jegens Laertes, zonder zich bloot te geven aan zijn omgeving. En, meester van het woord die hij is, kleedt hij de waarheid van zich zelf in den schijn van krankzinnigheid, dien hij in betrekking tot zijn omgeving door het heele drama gedragen heeft; omgeving die dezen schijn niet in zijn verschillende verschijningen kan differentieeren, omdat zij niet, als wij, telkens de gronden peilen kon en slechts tegen den schijn als werkelijkheid aanzag. Hamlet geeft een zoo kunstige beschrijving van zijn: J'ai vu rouge, dat hij de schijn-verhouding tot zijn omgeving niet door zijn oogenblikkelijke oprechtheid verbreekt. Weliswaar betrekt hij zoodoende Laertes ook in deze schijn-verhouding, maar daar hij zelf de waarheid heeft, die hij in zijn woorden aan anderer oog onttrokken heeft door ze mee te deelen en meegedeeld door ze aan hun oog te onttrekken, is hij voor eigen geweten gedisculpeerd en is er alzoo in geslaagd voor zijn omgeving door waar onwaar te zijn en voor zich zelf door onwaar waar te zijn.

En dan de ontknooping; snel en onherroepelijk als een bliksemflits: de koningin sterft, vergiftigd; Hamlet en Laertes zijn gewond; Laertes bekent den dubbelen toeleg tot vergiftiging van Hamlet. En dan doorsteekt deze den koning, onder den uitroep:

> The point envenom'd too! -
> Then, venom do thy work

en geeft hem den vergiftigden beker te drinken.

> Here thou incestuous, murderous, damned Dane,
> Drink off this potion: - is thy union here?
> Follow my mother.

Ja dan heeft Hamlet zijn oom, den koning gedood. En dan is het maar goed, dat hij ook zelf sterft. Want nu heeft hij zich door een rassche, onberaden daad de gelegenheid ontnomen, zijn taak ooit te volbrengen; den dood zijns vaders op zijn oom te wreken. Want het dooden van den koning op zichzelf is als wraak niet voldoende, dat zei Hamlet immers zelf in de gebedscène:

> A villain kills my father; and for that,
> I, his sole son, do this same villain send
> To heaven.
> Why, this is hire and salary, not revenge.

Zijn taak zou eerst dan volbracht zijn, indien hij zijn oom had gedood, uit wraak over den dood zijns vaders. En nu? Met het dubbele symbool van den aanslag op zijn eigen leven, den vergiftigden degen en beker, heeft hij zichzelf gewroken. En in deze wraakoefening is de wraak, die hij nemen moest, verdorven: de daad is niet volbracht, de daad is onmogelijk gemaakt. Wel mag Hamlet stervend zeggen:

> O good Horatio, what a wounded name,
> Things standing thus unknown, shall live behind me!

Want deze daad heeft in zich zelf geen verklaring en rechtvaardiging: Horatio moet leven om haar recht te zetten. In de daad is de mogelijkheid tot de daad verloren gegaan en alles, al het eindelooze en onvolbrachte, vergeefsche wil en daad, zijn levensverdriet en doodsmart lost zich in zijn laatste woorden op: The rest is silence.

Was onze vooropgestelde conclusie juist? Wij zeiden in Hamlet te zien iemand van, in normale omstandigheden, sterke en heldere daadkracht, zwakke en troebele kracht tot het doen. Door den dood zijns vaders, het te spoedige huwelijk van zijn moeder, raakt hij overspannen. Door en na de geest-verschijning ontlaadt zich deze overspanning, die alleen door de daad ontspannen had kunnen worden, tweeledig in gewilde en ongewilde schijn van krankzinnigheid. In de oogenblikken dat hij eenvoudig overspannen is, dat deze overspanning zich noch naar de eene, noch naar de andere zijde te buiten gaat, hij dus vrijwel bij-zijn-verstand is, wordt

in hem uitgevochten de strijd tusschen wil en daad, de wil die door het denken telkens achterhaald en ondervangen wordt, de daad die uit een samengestelde figuur als Hamlet is, niet spontaan kan ontspringen, maar onder de tè waaksche controle van het verstand tenslotte aan den wil ontsnapt. En het drama zou dan aantoonen dat iemand als Hamlet noodwendig aan deze samengesteldheid des gemoeds ten onder gaat. Wij meenen het oordeel aan den lezer te moeten en mogen overlaten, of deze conclusie, voor zoover zij daar staat, past op ons geheele betoog. Volledig is zij niet en kon zij ook niet zijn: wij stelden haar aanvankelijk om den lezer niet in den blinde in dezen doolhof binnen te leiden. Zij betrekt zich tenslotte alleen op de eerste drie bedrijven en wij zullen haar hier niet voor de beide volgende aanvullen. Wat wij wilden was een dynamische karakterteekening, een bewogen beeld van Hamlet geven, dat in ons heele betoog zijn ontwikkeling vindt: deze beweging ten laatste in een statische karakterteekening te fixeeren was niet onze bedoeling - wij bezagen een drama, geen portret en een dramatische beweging kan niet in een vaststaand beeld worden verstaan. Slechts wie den Hamlet overziet in het groot aantal variaties en combinaties die zijn gemoedsgesteldheid afwisselend vormt, kan hopen Hamlet te leeren begrijpen in zijn wezen en ondergang.

Is Hamlet een ideale gestalte? Wij konden hem niet als zoodanig stellen, voor wij zijn gang door het drama gingen volgen; aan het einde van dien gang zij de vraag gesteld. Als een furie, als een erinys hebben we Hamlet het heele drama door vervolgd met den eisch dat hij de hem opgelegde en door hem aanvaarde taak, zijn vader te wreken, volvoeren zou. Hij heeft dit niet gedaan, door zijn oom ‘uit anderen hoofde’ te dooden heeft hij zich dat onmogelijk gemaakt: hij is met de mogelijkheid tot wraakneming onder onze vervolging bezweken en nu ligt hij stil. Er was in hem geen zonde. Even noodwendig als wij hem moesten vervolgen, even noodwendig moest hij ondergaan. In elk van zijn handelingen en in zijn niet-handelen was adel van den geest, die zich niet kan beperken tot der daad eenzijdigheid en onvolkomene; een doordachte daad konden we van hem niet vergen omdat hij de daad door-dacht tot zij geen daad meer was; en de rassche, onberaden daad was geen daad van Hamlet. Droom en daad

konden zich in hem niet verbinden, want zooals Henriette Roland Holst het zegt:

> In ons hart vloeit de liefde traag en klein;
> daarom, spinnen w' een droom, blijft geen kracht over
> voor daad; drinken we zijn schuimenden wijn
> dan duistert van ons weg het droomgetoover.

De rest is stilte.

JOHAN HUIJTS.

In het land van Renan.
(Zomer van 1921).

III.

Zee - en rots, het armorique, de harde bodem hoog boven het water, die het geweld van den vloed wederstaat, hoe fel, hoe grillig - hoe prachtig geteisterd. Stug tegen het water de steenigheid, die Renan terugvond in 't land van Jezus, ‘cette désolation sans égale’.

In marokijn gebonden, bewaart de nationale boekerij te Parijs het potlood-handschrift, in letters fijn als teekenlijntjes, dat het eerste ontwerp is geweest van wat, ondanks nog zooveel sentimenteels en bij alle waarde der andere werken aan kennis, aan wijsheid of poëzie, voor de menschheid *het* boek van Renan is gebleven, ook veel meer dan de *Souvenirs* 'tgeen ‘populair’ is, uit heel het oeuvre.

In het kleine Syrische huisje te Amschit, dat onlangs bezocht werd door de Tharaud's, heeft hij het onder koorts geschreven, koorts en dan die verzengde luchtstreek, ziek en reeds hevig bezorgd over haar, wier dood hem hulpeloos zou laten. O, de schrikkelijke dagen, toen hij zelf bewusteloos lag en zijn zuster stervende was! Doch daarvóór... ‘Il n'y a pas une table dans tout le Liban; écrire en ce pays est la chose la plus difficile et la plus fatigante même matériellement’, schreef hij aan zijn vriend Berthelot. Toch doorleefde hij ‘heures délicieuses’, ‘ivre de la pensée qui se déroulait 'devant lui’. Wie deze tegenstelling bepeinst, dit aan niets

zinnelijks zijn gebonden, begrijpt twee woorden - waaraan hij daarmee volle waarde toekent - uit het derde hoofdstuk van *Vie de Jésus,* dat handelt over de ‘ordre d'idées au sein duquel se développa Jésus’. Zij staan op bladzij 29 van de volksuitgaaf. Reeds in het eerste hoofdstuk is Nazareth geschetst als zelfs nu nog ‘un délicieux séjour’, misschien het eenige in Palestina, waar het gemoed zich eenigermate ontlast voelt van den druk der ‘désolation sans égale’. Wel heeft ‘le démon de l'islam’, zooals Renan den - hier verarmend genoemden - invloed van het mohammedanisme later bij de beschrijving van Tiberias scheldt, aan Galilea veel kwaad gedaan; doch ‘aux ruines qui restent de son ancienne splendeur, on sent un peuple agricole, nullement doué pour l'art, peu soucieux de luxe, indifférent aux beautés de la forme, *exclusivement idéaliste’.* Drie bladzijden vroeger, in een overzicht van volksleven met opstandigheid, leest men: ‘La Galilée était de la sorte une vaste fournaise, où s'agitaient en ébullition les éléments les plus divers. Un mépris extraordinaire de la vie, ou pour mieux dire une sorte d'appétit de la mort, fut la conséquence de ces agitations. L'expérience ne compte pour rien dans les grands mouvements fanatiques’.

Mag ik u herinneren aan hetgeen Renan in den *Broyeur de lin* over de diepe, *doodende* liefde van den Bretanjer schreef? Hij voelde den somberen ernst in zijn volk, ‘une race facilement chaste’, dat ‘par son imagination vive et fine, se crée un monde aérien qui lui suffit’. En in de menschen van Galilea zag hij lieden, die op schoone vormen niet letten, ‘exclusivement idéalistes’, d.i. voor de gedachte levend, licht tot een ‘appétit de la mort’ gedreven.

Uit den kinderbijbel weet elk, dat de joden zich veertig jaar lang moesten trainen in den woestijnpas, voordat ze een land mochten binnenstappen, dat overvloeide van melk en honig. Renan, van Jezus' tijd vertellend, beschrijft Galilea als ‘un pays très-vert, très-ombragé, très souriant, le vrai pays du cantique des cantiques et des chansons du bien-aimé’. Daarginds, rondom Jeruzalem, daar was het ook toen ‘le plus triste pays du monde’. Maar hier, in Galilea, ‘en aucun pays les montagnes ne se déploient avec plus d'harmonie et n'inspirent de plus hautes pensées. Jésus semble les avoir particulièrement aimées. Les actes les plus importants de sa carrière

divine se passent sur les montagnes; c'est là qu'il était le mieux inspiré'.

De nog-niet-veertigjarige vond 'ces heures délicieuses et trop vite évanouies', waarin hij, 'ivre de la pensée qui se déroulait devant lui', de eerste 'lezing' van zijn boek schreef, van een zulke zaligheid, dat de eeuwigheid op die uren mocht lijken. 'En aucun pays du monde les montagnes ne se déploient avec plus d'harmonie...'

En de bergen achter Tréguier? Palestina lijkt naar ik vermoed niet meer op Bretanje dan de Middellandsche Zee op den Oceaan; doch rots en berg zijn daar en hier, met de droomige verschieten. Hier... Een rand van stuivige steenigheid, waarover de rijweg naar Mont Saint Michel leidt, ook in den zomerglans armelijk-triest; doch daarna onmiddellijk vruchtbaarheid; akkergolving, door groen gebroken. Hoe verscheiden is dit laatste, als ruikers zoo fraai geschikt in de landen. Wel bewijzen de wanhoopsvormen der eiken, dat de zeewind striemt en havent. De boomen passen bij menige hofsteê, die straf-ommuurd haar ouderdom toont: haar deftig verleden als 'manoir', met het karakter van den bodem in het overdadig gebruik van steen. Nòg 'seigneuriaal', de duiventoren!

Weldra, nadat we wat binnendrongen, wordt het landschap oneffener. Op rijzing volgt het romantische dal, waar een smal stroompje glinsterend voorbijritselt over de bedding van rots en kiezel. Er is een plotse verlatenheid om ons, al schuilen de huisjes, de steeën dichtbij, we staan voor onverwachte steilten en wanneer, gelijk aan gene zij der beek van een tot ruïne vervallen watermolen achter de 'havre' van Rothéneuf, een zware boerin in zondagskleeding met een gevulde karbies aan den arm tegen de leirechte rots zich opwringt, door den voet op een uitstekende punt te zetten en zich op te trekken aan een daartoe in den steen geslagen ijzeren bout, verrichting die ze rustig herhaalt totdat er op drie of vier menschlengten hoogte een trechterig gangetje door de rots voert tusschen profusie van planten en struiken; dan weten wij, laaglanders, ons in een bergstreek! Schilfersteen, zandsteen, kwarts, gneis, graniet, de Bretonsche steen stalt elk oogenblik zijn sombere blauw uit, purper-geribd, of zijn zilver-grijs, dat met mica is overlooverd. Overal breekt het

machtige beendergestel van het schiereiland door het aarden ‘vleesch’ heen en deze telkens verrassende afwisseling schenkt onverwachten ernst aan de liefelijkst groene dreven en geeft het gebergte vriendelijkheid. ‘Kein Breiz’ is de Bretonsche benaming van wat met ‘gebergte’ wel hoog wordt geschat: Breiz is een Keltische naam van Bretanje en Kein beteekent rug. Het aspect is dikwijls grootsch, dank zij pieken en ravijnen: dank zij de wemeling der contrasten. Een grond, wel waarlijk vol romantiek! Hier, onder een najaarswindvlaag te dwalen, terwijl de avond daalt, al daalt... Waarachtig, de reuzen verlaten de ‘cairns’.

Bretanje is een land in Frankrijk, doch, het Keltische spreekwoord leert het: ‘Kant bro, kant giz’, honderd landen, honderd manieren, en elke kerktoren is er een land. Even grillig-rijk als de bodem, is de bevolking het aan contrasten, al ligt diep-in een stellige eenheid. Want de mensch is er één met zijn grond; Michelet heeft dit zóó gezegd: ‘sur la terre de granit marche la race primitive, elle-même d'une finesse de caillou’ - en dit ‘finesse’ moest geen ‘dureté’ zijn. Immers, nog gelijk de bodem, waarvan een geoloog verklaard heeft, dat die ‘a moins de chair que de nerfs’. De Bretanjer is mensch van den indruk. Zet naast Renan, Chateaubriand, bij groot verschil hierin gelijk, d.i. in romantiek, lyriek, in volgehouden individualisme: de eigenzinnige, veranderlijke vicomte, thuis op het, nu nog feodaal lijkende kasteel van Combourg, al was 't uit stokvisch-rijkdom gekocht en... al dreef zijn onrust hem nog zoo ver; en de visschers-zoon, die zijn weg vond.

Arm-geboren, welk een trots! - ‘Maman, demandai-je un jour à ma mère, est-ce que vraiment tous ceux de notre famille que vous avez connus étaient aussi réfractaires à la fortune que ceux que j'ai connus moi-même? - Tous pauvres comme Job, me répondit-elle. A quoi penses-tu? Comment veux-tu qu'il en fût autrement? Aucun d'eux ne naquit riche et aucun d'eux n'a pillé ni rançonné personne.’

‘Tout me prédestinait bien réellement au romantisme’, begon Renan het hoofdstuk van dit verhaal en even stellig als Bilderdijk van Teisterbant, als een Schotsche edelman van zijn famieljestam, was Renan overtuigd van zijn afkomst: ‘là (in een groote hoeve) était le centre du clan des Renan,

bonnes gens venues du Cardigan, vers l' an 480. Ils vécurent là treize cents ans d'une vie obscure, faisant des économies de pensées et de sensations, dont le capital accumulé m'est échu. Je sens que je pense pour eux et qu'ils vivent en moi.'

Hoe zij dachten, vertelt hij vijf paginaas vroeger. 'On me conta la façon dont mon père, dans son enfance, fut guéri de la fièvre. Le matin, avant le jour, on le conduisit à la chapelle du saint qui en guérissait. Un forgeron vint en même temps, avec sa forge, ses clous, ses tenailles. Il alluma son fourneau, rougit ses tenailles, et, mettant le fer rouge devant la figure du saint: "Si tu ne tires pas la fièvre à cet enfant, dit-il, je vais te ferrer comme un cheval". Le saint obéit sur-le-champ.'

Geloof van arme visschers, meent gij? - Van wat op het kasteel van Combourg wordt getoond, heeft me in de slaapkamer des schrijvers, die tot museum is geworden, het kleine ijzeren ledikant getroffen, dat uit de sterfkamer te Parijs hierheen is overgebracht. Doch wat er verder indruk maakte? Niet de XIe eeuwsche toren, nog wel 'tour du Maure' genoemd, hoewel een bisschop uit Dol hem liet bouwen; niet de relieken van Du Guesclin of de fresco's van twee ducs de Bretagne. Zelfs niet de tafel, waaraan 'Le Génie du Christianisme' moet geschreven zijn. Doch wel het in diezelfde kasteels-boekerij bewaarde katte-skelet, vertastbaring van het kasteels-geloof, dat een graaf de Combourg, lang geleden gestorven, nu en dan doolt door de gangen en zalen, in de gedaante van een zwarten kater. Sla nu de 'Mémoires d'Outre-Tombe' op.

Hoe prachtig worden al zulke dingen in het hoofdstuk 'Saint Renan' van Renan's *Souvenirs* verklaard. Kapelletjes staan er in zijn land, 'isolées dans les landes, au milieu des rochers, le vent courant sur les bruyères'.

'Ne riez pas de nous autres Celtes. Nous ne ferons pas de Parthénon, le marbre nous manque (het Gebed op den Akropolis gaat hier onmiddellijk aan vooraf); mais nous savons prendre à poignée le coeur et l'âme; nous avons des coups de stylet qui n'apartiennent qu'à nous; nous plongeons les mains dans les entrailles de l'homme, et, comme les sorcières de Macbeth, nous les en retirons pleines des secrets de l'infini.'

Met die 'handen' *ging* Renan naar het Heilige Land. 'La grande profondeur de notre art est de savoir faire de notre

maladie un charme'. Inderdaad! Hoe bekoorlijk geeft hij Galilea! En lees hem over het Meer van Genesareth (bl. 79-81).

> Le lac, l'horizon, les arbustes, les fleurs, voilà donc tout ce qui reste du petit canton de trois ou quatre lieues où Jésus fonda son oeuvre divine. Les arbres ont totalement disparu. Dans ce pays, où la végétation était autrefois si brillante que Josèphe y voyait une sorte de miracle, - la nature, suivant lui, s'étant plu à rapprocher ici côte à côte les plantes des pays froids, les productions des zônes brûlantes, les arbres des climats moyens, chargés toute l'année de fleurs et de fruits; - dans ce pays, dis-je, on calcule maintenant un jour d'avance l'endroit où l'on trouvera le lendemain un peu d'ombre pour son repos. Le lac est devenu désert. Une seule barque, dans le plus misérable état, sillonne aujourd'hui ces flots jadis si riches de vie et de joie. Mais les eaux sont toujours légères et transparentes. La grève, composée de rochers ou de galets, est bien celle d'une petite mer, non celle d'un étang, comme les bords du lac Huleh. Elle est nette, propre, sans vase, toujours battue au même endroit par le léger mouvement des flots. De petits promontoires, couverts de lauriers-roses, de tamaris et de câpriers épineux, s'y dessinent; à deux endroits surtout, à la sortie du Jourdain, près de Tarichée, et au bord de la plaine de Génésareth, il y a d'enivrants parterres, où les vagues viennent s'éteindre en des massifs de gazon et de fleurs. Le ruisseau d'Aïn - Tabiga fait un petit estuaire, plein de jolis coquillages. Des nuées d'oiseaux nageurs couvrent le lac. L'horizon est éblouissant de lumière. Les eaux, d'un azur céleste profondément encaissées entre des roches brûlantes, semblent, quand on les regarde du haut des montagnes de Safed, occuper le fond d'une coupe d'or.

Werd ook hier niet van de 'maladie un charme'?

Een kleine halve eeuw later heeft Dr. A. Kuyper dit meer aanschouwd. 'Heilig noemt èn Jood èn Christen dit kleine kustland aan de Middellandsche Zee, niet in ethischen, maar in gewijden zin'. Echter zag de schrijver 'de beteekenis van den subjectieven factor hier niet voorbij. Het Heilige Land bereizen, is niet voor ieder hetzelfde. Wie geen geloofsband aan het Land der Vaderen heeft, vindt er niets...'

Wat vond onze landgenoot aan dit meer?

> Daar het reeds laat was en Tiberias een tien kilometer ver lag, stapten we zonder verwijl in, en gleden, schier eer we er op verdacht waren, met rythmischen riemslag over het zacht deinende meer. Een kleine twee uur lang stuwden we zoo tegen de donker getinte wateren op en doorsneden het meer, alles stil om ons heen en stil in onze boot. Van een zang der roeiers, als waarop Venetiaansche gondeliers u zouden onthaald hebben, geen klank of toon, en spreken met de manschappen kon

> geen onzer. Zoo gaf een ieder zich, door niets gestoord, aan den indruk over, dien het aangrijpend tafreel op hem maakte; aangrijpend niet om wat het oog zag, maar om het mysterie dat ons omzweefde. Het meer op zichzelf boeit noch door omvang, noch door vorm, noch door tint, en staat èn als bekken èn door zijn omlijsting verre achter bij het meer der Vierwoudsteden bij Luzern, of het meer van Genève. Zelfs het vriendelijke van een zacht-oplooienden oever mist zij hier; bergtoppen ontwaart ge niet aanstonds; er is geen levendigheid van uitgespreide dorpen langs den zoom, geen blijvend plantsoen dat u tegen komt geuren, geen herder die zijn vee drenkt aan de wateren. Er voer niets op dit meer, en 't was al veel, zoo nu en dan een visschersschuit een kreekje uit- of inschoot. De zuider- en oostkust vooral is door een tien meter loodrecht oploopenden rotswand onherbergzaam afgesloten; alleen noordop is er meer hellende vlakte, ook aan de westkust eenig bosch; maar het geheel maakt den indruk van een afgestorven waterhoek, waar geen vogel meer over klapwiekte en waar geen dartelend vischje uit opsprong. Schoon alleen was de hemel, die hoog over het meer gewelfd lag; links de roode vuurbol die daalde, en rechts de glazig-glanzende lichtschijf, die eerst op het land scheen te rusten, en toen zich naar boven verhief. Maar al harmoniseerde dit tooverend luchtspel van zon en maan met het mysterie dat uw zielsoog zocht, toch was het dat mysterie zelf niet. Wat bij die stille vaart ontroerde, kwam van hooger, uit de verborgen wereld der geesten, door wat het heilig verleden in mijn verbeelding deed opleven.

Dit is een begin bij Dr. Kuyper, zooals de reeds door Busken Huet bewonderde bladzijden over Nazareth en Maria's daag'lijkschen gang naar de bron, een begin zijn bij Renan. Hetgeen Dr. Kuyper hier zegt over een heilig verleden en hetgeen daaruit ‘opleefde’ in zijn verbeelding, heeft Renan wel ook warmer gezegd, met die ‘dronkenschap’, door de gedachte welke zich voor hem ontrolde.

En het eigenlijke, het meer: Dr. Kuyper mist er den zang van Venetiaansche gondeliers, een praatje met de manschappen kòn niet. - *‘Zoo’* gaf zich ieder over... waaraan? Aan den indruk, dat het meer van Genesareth verre achter staat bij de Zwitsersche meren, ‘den indruk van een afgestorven waterhoek’ latend.

Zou iemand die, niets van de schrijvers wetend, het Nederlandsch en het Fransch vergeleek, om daarbij, zoomin als Dr. Kuyper, ‘den subjectieven factor voorbij te zien’, den ‘geloofsband aan het Land der Vaderen’ niet veeleer vinden bij den Franschman?

Nochtans is tegen dezen een ‘calvaire expiatoire’ opgericht in zijn geboortestad en de Paus-van-Rome zelf heeft pas

aan aarde en hemel doen weten, welk een zondaar hij ziet in Renan.

***

'Nous ne ferons pas de Parthénon, le marbre nous manque; mais...' we hebben graniet. Ook deze stof is erg rebelsch, doch hoe heeft men er mee gewerkt in Bretanje! Ten bate der middeleeuwsche burchten, waarvan de lang ontmantelde muren nu nog, als rots zelf, in den grond staan. Voor de wallen van oude steden: waar ze niet zijn gesloopt, inderdaad graniet. En, nadat door het huwelijk van 'la petite Brette' het hertogdom Fransche provincie was geworden, voor de kerken, de kapellen, de knekelhuizen en kruisbergen, waar dorpen en zelfs gehuchten nog mee verbazen, als bouw- en kunstwerken volslagen buiten proportie van de beteekenis der plaatsjes. Ik repte al van Saint-Thégonnec en vroeg er u toen nog wat aandacht voor. Menigeen gaat naar de stad Morlaix, als naar een middelpunt van excursies; de trits dorpen Saint-Thégonnec, Guimiliau en Landivisiau is vandaar te bezoeken. Heel Europa praat weer van 'volkskunst': de oude, die hier is, verdient een bezoek. De bevolking deed ons denken aan Zeeland, ook door de bewaarde fraaie kleeding, zoowel met Zeeuwsche als Spaansche détails. De oorlog had ook hier geteisterd en nog waren er zonen verweg, overigens leefde men rustig in welvaart. De eigenares van het 'Grand-Maison' te Saint-Thégonnec had 'eigenlijk het huis al vol', daar ze twee mannen uit Parijs herbergde, glazenmakers, voor de gekleurde ramen der kerk gestuurd. Want dit eind-16de-eeuwsche gebouw staat met de lijk-kapel uit 1675 en den kruisberg op de lijst van Frankrijk's Historische Monumenten. In de kapel is een Graflegging met levensgroote beschilderde houten gestalten. Immers, zoo de Bretanjer de kunst van het steenhouwen heeft verstaan, ook het houtsnijden was hem gemeenzaam, en van het interieur bij den boer zijn de bedsteden met rijk-gesneden deuren en de breede banken ervóór, welke tevens kasten blijken, de voornaamste: - een wáárlijk voorname tooi. Veel belangwekkender dan de houten figuren in de kapel te Saint-Thégonnec, zijn de steenen van den kruisberg. Met de gewone lijdensgestalten, ziet men er den doopvader van het dorp, die pleegt

te worden aangeroepen tot heil van het vee en wiens vertrouwdheid met dit kostbaarst bezit van den boer hier staat verzinnebeeld, daar hij een os meevoert vóór een kar, waarop de steen ligt om den calvarieberg te bouwen!

Nog interessanter, tevens ouder, is de kruisberg te Guimiliau. Een in de eerste helft der zesde eeuw door zijn broer vermoord koning van Cornouaille, Miliau, behoort tot de vleet van heiligen, die eeuwen lang over Bretanje gewaakt heeft. Hoeveel heeft Renan van hen gehouden!

> Au XVIIe siècle, notre Bretagne française fut tout à fait conquise par les habitudes jésuitiques et le genre de piété du reste du monde. Jusque-là, la religion y avait eu un cachet absolument à part.
> C'est surtout par le culte des saints qu'elle était caracterisée. Entre tant de particularités que la Bretagne possède en propre, l'hagiographie locale est sûrement la plus singulière ... Ces saints locaux, que l'on compte par centaines, sont tous du Ve ou du VIe siècle, c'èst-à-dire de l'époque de l'émigration; ce sont des personnages ayant pour la plupart réellement existé, mais que la légende a entourés du plus brillant réseau de fables. Ces fables, d'une naïveté sans pareille, vrai trésor de mythologie celtique et d'imaginations populaires, n'ont jamais été complètement écrites. Loin d'encourager ces vieilles dévotions populaires, le clergé ne fait que les tolérer; s'il le pouvait, il les supprimerait'.

Renan heeft het hier over de heiligen in kleine afzonderlijke kapelletjes, doch ook koning Miliau was één van hen. Over de kerk in het dorp dat zijn naam draagt, heeft een kanunnik uit Quimper, de abbé Abgrall, een geïllustreerd boekje geschreven, waarvan tien jaar geleden al een derde druk is verschenen (Morlaix, Impr. moderne), en waarin het geheel van kerkhof en kerk, met den triomfboog, den klokketoren, knekelhuis, kerkportaal, sacristy, kerk-interieur, orgel, doopkapel, preekstoel, vaandels en kruisberg, omstandig staat beschreven. Ik zal er niet uit overschrijven of vertalen en evenmin eigen wijsheid u bieden. Een vrouw die haar gebeden staakte toen we 't kerkportaal betraden, zat daar om ieder rond te leiden. Het boekje van den heer Abgrall begint met de verzekering, dat jaarlijks duizenden toeristen Guimiliau bezoeken. Wij waren dien middag de eenigen en vonden geen ander spoor van bezoek dan aan de vrouw met haar prentkaarten-tafel. De kerk stond open, er was niemand, in geen der drie dorpen vertoonde zich een geestelijke en de dorpelingen hadden hoofd en handen bij den landbouw. Uit

wat ik van onzen voerman vertelde, weet ge dat de vroomheid er is gebleven. De oude en schoone tooi der kerk verbaasde in deze stilte en eenvoud. Doch de kruisberg was *het* verwonderlijke, hoeveel er in de kerk verraste, o.a. oude vaandels, en vooral de doopkapel, volgens Abgrall het meesterstuk in houtsnijkunst van heel het kerspel, schooner nog dan wat men aan gesneden hout bewondert te Rosegrand bij Quimperlé, te Lambader en te Kerdévot.

Een gedicht in gesneden steen noemt de abbé den kruisberg op het kleine kerkhof. Er is er geen tweede zoo in Bretanje. 'Dans les bourreaux qui entourent Notre-Seigneur aux différentes scènes de la Passion, ne reconnait-on pas réellement la soldatesque du temps de Henri III, les soudards bruteaux, fanfarons, joyeux viveurs, prenant part à une scène carnavalesque, et menant avec leurs tambours et leurs olifants un véritable charivari?' Zoo kenschetst de kanunnik en ik hoef er niet meer van te zeggen. Uit steen van den eigen bodem sneed het volk zelf deze beelden naar wat het kende, gezien had of zag, tot een eigen voorstelling van het Hoogste. Hoeveel mouvement is er in de Kruisdraging, hoeveel natuur, door de houdingen en gelaats-expressies; hoe kostelijk is het natuurlijk-eerwaardige in de gezichten der Evangelisten, met de doctors-barret op het hoofd vóór een lezenaar gezeten, waar zij zullen neerschrijven... al wat wij hier vóór oogen krijgen.

***

De geringe ingenomenheid der geestelijkheid met vele beelden in Bretanje wordt verklaarbaar bij het aanschouwen. Wat zonderlinge dingen ziet men! Maar - tout savoir, c'est tout comprendre. Een kostelijk boekje van den heer Paul Gruyer (Paris, Henri Laurens), heeft mij over *Les Calvaires bretons* ingelicht. Het heidensche Armorique is met en dank zij vele van deze aanbiddings-dingen het christelijke Bretanje geworden. Vroom is het volk hier altijd geweest en aan zijn oude goden gehecht, als onze voerman aan graaf de Mun. De druiden hebben hier geheerscht. Twee woorden die gij in Larousse vindt, *menhir* (lange steen) en *dolmen* (steenen tafel), hebben voor Bretanje een beteekenis, als de Hunnebedden voor Drente. Hoog werden steenen opgezet, met

andere werden zij afgedekt, een aangewezen werk voor reuzen, in een land waar het graniet voor het uithakken lag. Deze dingen zijn van lang vóór de Kelten. Toen de Romeinen hun goden opdrongen, moesten de altaren anders worden. In het park van het Kasteel van Kernuz vindt men een uit Kerdavel in Finistère geroofd menhir, met Mercurius, Jupiter, Mars, Venus en Vulcanus erop. Nadat de Romeinen weg waren, bleven de druiden overwinnend achter, doch toen staken uit het tegenwoordige Engeland nieuwe predikers over en zooals de Romeinsche goden als bij-gegrift waren in druiden-steen, zoo kwamen daar nu weer nieuwe symbolen. Met een kruis op een menhir is het begonnen: een steen van 10 M. hoog te Brignogan is een ‘pierre du Miracle’ geworden, doordat men een kruis bovenop heeft gezet. Te Dol (niet ver van Combourg) is een reusachtig suikerbrood, waarop een houten kruis met Christus eraan, is geplaatst. Te Saint-Duzec is een breede steen, waar de lijdensgeschiedenis in is gesneden. Te Lanrivoaré, ook in Finistère, staat een groot kruis op een klein altaar-vormig bouwwerk, boven acht groote ronde steenen, die fetisjen voor de druiden waren en in even zoovele versteende brooden veranderden, wonder verricht door een heilige, om een bakker te straffen die een aalmoes had geweigerd. Thans nog gaat niemand dit altaar langs, dat terzijde van de kerk staat, of hij trekt eerst eerbiedig de klompen uit...

‘Doen we het zwijgen toe aan de nieuwe kruisbergen, die almaar opnieuw op de kruispunten van Bretonsche wegen verrijzen, mais veillons aux vieux calvaires’, zoo besluit de heer Paul Gruyer. En Renan: ‘Ne riez pas de nous autres Celtes. La religion est la forme sous laquelle les races celtiques dissimulent leur soif d'idéal; mais l'on se trompe tout à fait quand on croît que la religion est pour elles une chaîne. Aucune race n'a le sentiment plus indépendant.’

***

Eenmaal heb ik, in 1888, Renan ontmoet. Het was op een der vier winteravonden, dat professor Réville en zijn vrouw plachten ‘thuis te zijn’, zooals kaarten verkondden. In een salon, te klein voor velen, stond in het midden een rood-fluweelen ronde kanapee, welke uit twee stukken was saamgesteld, die

onder het gebruik iets van elkaar waren geweken, waardoor een bovenop in het midden geplaatste palm was scheefgezakt, zoodat de bladeren nu als een vreemde pluim boven het zware hoofd van den Meester wiegelden elken keer dat hij bewoog. Vóór hem bleef aldoor een weinig ruimte - zoo kon men hem worden voorgesteld. Vriendelijk sprak hij 'Monsieur' tot mij.

Maar meer heb ik hem hooren zeggen, drie Woensdagochtenden achtereen, als eenig luisteraar op de voor ieder toegankelijke galerij van het Collège de France. Hij doceerde over Saul, dien prachtigen oud-testamentischen Hamlet. Van drie talen bediende hij zich, ik verstond wat hij in het Fransch zei. Het vloeide minder dan in zijn geschriften, doch het boeide door eenvoud en geest. Ook van Saul's 'maladie' maakte hij nu 'un charme'. De eigenlijke toehoorders zaten beneden, vóór hem aan een tafel gerijd. Onmiddellijk ontdekte ik onder hen een mager, ietwat stijf oud-heertje, keurig in een zwarte jas, met klein zwart strikje onder hoogen boord. Een gouden potlood diende hem tot het maken van aanteekeningen. Eerst twee jaren later kwam ik te weten, dat ik mij niet had vergist, toen ik in hem een landgenoot-predikant dacht te zien. Hij werd mij als ruim en vrij-zinnig gekenschetst. Daar, louter om het uiterlijke, zag ik in hem *den* dominee, een oordeel, niet over een persoon, maar over een type, waarvan hij den schijn had. De lange jas en de kuif volstonden. Renan was hiervan het tegendeel. En juist dit tegendeel trok mij sterk. Na een jeugd met te veel kalvinisme, zat ik deerlijk verstard in een twijfel, die op zijn minst even nijdig of zuur was. Het woord vol menschelijkheid van Renan, vol levenslust die vergeving vroeg, vol twijfel die vasthield aan poëzie; dat ruime, bijna losse woord, telkens geestig en dichterlijk-fijn, stemde verbolgen tegen wrangheid, wekte twijfel aan den twijfel - en om *dezen* twijfel bleef hij mij lief, ook toen ik veel van hem ging lezen, zonder dat ik het alles begreep, hoewel steeds Fransch, en van het schoonste!

J. DE MEESTER.[1)]

1) Vriendelijke aandacht van iemand die kan weten, wees een vergissing aan in het begin van dit opstel: Renan zelf heeft nooit rue Chaptal gewoond. Waar' er geen bokswedstrijd geweest, aan mijne belangstelling zou deze bijzonderheid bij mijn bezoek waarschijnlijk niet zijn onthouden.

Een leven van Sir William Harcourt.

A.G. Gardiner, The life of Sir William Harcourt, 2 dln. (Constable).

Dit is een van die politieke biografieën, waaraan de Engelsche literatuur zoo rijk is. Het is een zeer typische, en tegelijk een zeer goede. Het type is niet in alle opzichten te prijzen. De dooreenmenging van levensbeschrijving en publicatie van brieven, van politiek en persoonlijke bizonderheden, maakt van zoo'n boek iets vormloos, iets waar men in op en neer bladeren en zoeken moet om er de werkelijk belangrijke dingen uit te halen, iets ook waarin de geschiedenis, die er naast de biografie onvermijdelijk aan te pas komt, bijna altijd verwrongen wordt naar de behandelde persoonlijkheid. Dit moet tegen de Engelsche biografie aangevoerd worden, maar als het gedaan is, wat een redenen blijven er dan nog over om de Engelschen om die soort boeken te benijden. De politiek wordt er levend in. De Engelschman leert er zijn geschiedenis uit kennen en de parlementaire traditie wint er een bij ons onbekende waardigheid bij. Ieder staatsman van beteekenis kan er zeker van zijn, dat hem zulk een monument zal worden gesticht, zeker binnen vijfentwintig of dertig jaar na zijn dood, gewoonlijk veel vroeger. De meeste 'Victoriaansche' biografieën zijn nu binnen. Morley's *Gladstone* kwam al heel spoedig na de dood van de G.O.M. *Disraeli* van Moneypenny en Buckle heeft langer op zich laten wachten. *Devonshire,* die zijn belang rijkste rol heeft gespeeld onder de naam van Hartington, *Granville,* Gladstone's minister van buitenland-

sche zaken, *Forster,* de man van de onderwijswet van 1870 en van de coërcie van Ierland in 1881, *Parnell* zelf, de groote Iersche leider, *Lord Randolph Churchill,* de Tory-democraat, die zijn carrière vergooide door zijn ongedisciplineerd temperament (beschreven door zijn zoon Winston), *Labouchere,* de strijdlustige radicaal, *Dilke,* de vriend van Chamberlain in diens radicale tijd, wiens toekomst vernietigd werd door het ongelukkige echtscheidingsproces in 1886, van al die groote parlementariërs van de jaren 70, 80, 90, zijn levens met brieven verschenen. Van *Lord Salisbury*'s leven, door zijn dochter Lady Gwendolen Cecil, zijn de twee eerste deelen (tot 1880) onlangs in het licht gegeven. Lord Morley, die nog leeft, heeft *Recollections* gepubliceerd met een voldoend aantal onbescheiden dagboekaanteekeningen om ze tot een interessante bijdrage te maken. Nu *Harcourt* verschenen is, ontbreken ons vooral nog Chamberlain en Rosebery om het beeld van de Engelsche politieke geschiedenis tot aan de dood van Victoria te vervolledigen. De levens van Balfour en Campbell-Bannerman zullen te hunner tijd ook veel licht verspreiden, - het laatste trouwens vooral over de volgende jaren, en Asquith, Grey, Haldane begonnen ook allen al mee te tellen. Rosebery en Balfour zijn beiden nog in leven. De biografieën van Chamberlain en Campbell-Bannerman zijn in bewerking: evenals die van Harcourt zijn zij toevertrouwd aan politieke journalisten van de eerste rang: Gardiner is de gewezen hoofdredacteur van de Daily News; J.L. Garvin die over Chamberlain schrijft, is hoofdredacteur van de Observer; A.J. Spender, de biograaf van ‘C.-B.’ is de gewezen hoofdredacteur van de Westminster Gazette.

Gardiner's boek is een zeer belangrijke aanwinst tot deze literatuur. Harcourt heeft, al is het eerste-ministerschap hem ontgaan en al is hij nooit onbestreden leider van de liberale partij geweest, in het middelpunt van de Engelsche politiek gestaan van omstreeks 1870 (of althans van 1885) af tot aan zijn dood in 1904 toe. Hij was daarenboven een interessante persoonlijkheid. Geen van de allereerste grootte, geen die omwentelingen in de politiek heeft aangericht, geen schepper van nieuwe ideeën, geen breker van oude conventies. In zijn eerste periode overschaduwt hem de machtige figuur van Gladstone. Lang vóór die in 1894 voorgoed van het politiek

tooneel verdween, was er de verwarrende, verbijsterende figuur van Chamberlain opgetreden, in ware grootheid zeker met Gladstone niet te vergelijken, maar bezield van een boosaardige energie om te verdeelen en te vernielen. Vechten tegen Chamberlain's invloed werd meer en meer de inhoud van Harcourt's leven, en de groote omkeer van 1906 heeft hij niet meer meegemaakt. Het geeft aan zijn loopbaan iets negatiefs en tevens iets tragisch. Niet dat hijzelf er ongelukkig onder geweest is. Geweldig strijder als hij was, polemisch aangelegd, altijd klaar om zijn tegenstander te lijf te gaan met een weelde van feiten, precedenten, statistieken en een keur van hatelijkheden, hielp zijn blijmoedig temperament hem heen over alle teleurstellingen en door alle tegenspoed. De opgewektheid, de vroolijke geestigheid van de man, die zijn parlementaire welsprekendheid opluisterden, maken ook zijn levensbeschrijving onderhoudende lectuur. Zijn brieven tintelen van levenslust en intelligentie. Klassieke aanhalingen, wijze uitspraken over politiek, geschiedenis en literatuur, guitige scherts, rake schimpscheuten, levendige beschrijvingen - 't was een rijke geest waaruit dat alles voortkwam. Vooral de vertrouwelijke brieven aan Morley uit de laatste periode zijn alleraantrekkelijkst.

Harcourt kwam van een oude Tory-familie, met relaties in de ‘peerage’, in de regeering en in de kerk. Hij was een jongere zoon en moest zich zijn eigen weg maken. Hij begon in de jaren vijftig (geboren 1827) met de rechten en journalisme. Hij was een ontzaglijk werker en vond bij een drukke advokatenpraktijk tijd om zich degelijk in politieke vraagstukken en internationaal recht in te studeeren. Hij zocht pas een plaats in het Parlement, nadat hij zich financieel onafhankelijk had gemaakt - succes aan de balie leidt snel tot een fortuin in Engeland: Harcourt maakte £ 20,000 per jaar. Maar vóor hij in het Parlement kwam, in het liberale Parlement van 1868, had hij al een groote reputatie verworven door zijn brieven in de Times, onderteekend ‘Historicus’, over de kwesties van internationaal recht, die uit de Amerikaansche burgeroorlog rezen, brieven van zeer groote geleerdheid (hij werd spoedig daarop professor in internationaal recht te Oxford) en die dikwijls op de houding van de Engelsche regeering invloed hadden. Hij werd in 1873, kort

voor de val van Gladstone's eerste en vruchtbaarste administratie, ‘Solicitor General’ - vandaar zijn titel, die hij haatte, maar die van dat ambt onafscheidelijk wordt geacht: als een echt Engelsch aristocraat heette hij liever Mr. Harcourt dan Sir William. In het onrustige kabinet van 1880 tot '85 was hij ‘Home Secretary’. Toen in 1886 de scheuring over home-rule kwam - in de kortstondige derde administratie van Gladstone was Harcourt ‘Chancellor of the Exchequer’ -, bleef hij trouw aan Gladstone en de partij. In 1892 trad Gladstone voor de laatste maal op, en Harcourt was weer zijn kanselier en ‘Leader of the House’. De groote teleurstelling van zijn leven kwam bij het aftreden van de oude Gladstone in 1894, toen niet hij, maar Lord Rosebery eerste-minister werd. Na 1895 was het tot zijn dood toe oppositie.

In dit lange leven wil ik twee of drie punten vermelden van kritiek belang. Ten eerste het jaar 1886, het jaar van de noodlottige scheuring in de liberale partij, die home-rule voor Ierland een generatie vertraagde en de onschatbare persoonlijke stuwkracht van Chamberlain op het imperialisme inplaats van op het radicalisme richtte. De brieven in dit boek gepubliceerd versterken de indruk, die ik me al uit de biografieën van Parnell, Dilke en Labouchere en uit Morley's *Recollections* had gevormd, dat Chamberlain's onhandelbaarheid in dat jaar en zijn koppig weerstand bieden aan pogingen tot verzoening in de volgende jaren (‘Round Table Conference’) verklaard moeten worden uit persoonlijke factoren, incompatibiliteit met Gladstone, gekrenkte eerzucht, verstoordheid op Parnell, meer dan uit wezenlijk verschil van overtuiging. In 1885 zou iedereen, afgaand op de opvattingen der politici, verwacht hebben, dat Chamberlain, die al zeer dicht tot Parnell's standpunt genaderd was, zou meegaan als de partij tot home-rule zwenkte, en dat Harcourt zou scheiden. Harcourt had als ‘Home Secretary’ altijd krachtige maatregelen tegen de Fenians voorgestaan. Hij had een grondige hekel aan de Ieren. Hij was volstrekt geen doctrinair geloover in het nationaliteitsbeginsel, in geen enkel opzicht doctrinair trouwens, maar een vereerder van de Whig-traditie. Hij bleef, omdat hij geloofde in de partij als zoodanig. En pas in de zware, hartstochtelijke tijden nà de scheuring, in de tegenspoed van de partij, raakte Harcourt meer en meer onder de

invloed van Gladstone (tegen wie hij in de oppositie-jaren van 1874 tot 1880 het leiderschap van Hartington had gesteund) en van Morley.

Het is een vergissing om te gelooven, dat in de moderne geschiedenis persoonlijkheid geen groote invloed meer op de gang van de politieke gebeurtenissen kan hebben. Het Engelsche partijstelsel in ieder geval kan aan een sterke persoonlijkheid ontzaglijk veel kracht bijzetten. Men kan de geschiedenis van het jaar 1886 niet bestudeeren zonder tot de conclusie te komen, dat Gladstone en Parnell er bij hun eerste aanloop home-rule hadden kunnen doorhalen, als zij Chamberlain wat voorzichtiger hadden behandeld.

Het volgende punt in Harcourt's leven is zijn verhouding tot Rosebery en tot het ‘liberaal imperialisme’. Het was enkel Harcourt's reputatie van hooghartigheid en stekeligheid, wat hem in 1894 de opvolging van zijn oude chef gekost heeft. Rosebery echter, brilliant maar onsoliede, bleek aldra slecht tegen de positie opgewassen. Nog voor de zwakke regeering in het volgend jaar viel had Harcourt bewezen, dat hij verreweg de krachtigste persoonlijkheid en de best onderlegde politicus van de twee was. In oppositie trok Rosebery zich ten halve terug, maar kwam spoedig weer naarvoren als leider van een nieuwe richting in de liberale partij. Onder de invloed van Chamberlain predikte ook hij - dwars tegen de traditie van Midlothian in - imperialisme. Hij maakte daarmee het leiderschap van Harcourt onhoudbaar. Harcourt trad af in 1898, maar zijn opvolger Campbell-Bannerman verging het weinig beter. Een aantal van de bekwaamste jongeren, Asquith, Grey, Haldane, steunden de fronde van Rosebery en vormden een ‘lib.-imp.’ groep, die de noodlottige Zuid-Afrikaansche politiek van Chamberlain en Milner òf niet rechtstreeks bestreed òf zelfs openlijk steunde. Het is merkwaardig om onder de tegenwoordige omstandigheden te lezen over de radelooze verdeeldheid in de liberale partij ook toen, vlak voor de ongekende triomf van 1906, van 1895 tot omstreeks 1903 toe (toen Chamberlain's ‘tariffreform’-beweging haar weer vereenigde). Lloyd George heeft onlangs een toespeling gemaakt op Asquith's houding tegenover de officieele leider van de partij in die dagen. En inderdaad, - heeft Asquith in 1918 zich beroemd te zijn een ‘liberal without

prefix or suffix', in 1900 schreef Harcourt over de verdiensten van 'liberals without adjectives' als Lloyd George! Harcourt - met Morley als secondant - streed ook na zijn aftreden als leider een onvermoeide strijd tegen het nieuwe imperialisme, dat tot de Boerenoorlog leidde en steunde C.-B. wat hij kon. Het was de meest heroïsche strijd uit zijn leven, dwars tegen een overweldigende publieke opinie in. In zekere zin is het ook zijn oorspronkelijkst werk geweest. Het was het hooghouden van Gladstoniaansche beginselen, maar het was heel iets anders geweest om een reactie uit te lokken tegen Disraëli's schetterig en romantisch imperialisme dan om nu met een handjevol getrouwen pal te staan tegen de vloedgolf van Chamberlainisme, die een oogenblik heel de oude Victoriaansche wereld leek weg te vagen.

Over de kwestie van Harcourt's houding bij de Rhodes-Jameson-commissie in 1896/7 brengt de biografie nieuwe gegevens, maar geen nieuwe gezichtspunten. Het wekte indertijd teleurstelling, dat hij niet sterker aandrong op publicatie van de mysterieuze telegrammen. Het is nu duidelijk, dat hij Chamberlain niet van medeplichtigheid aan de 'raid' (ofschoon wel van voorkennis van de voorbereidingen tot opstand in Johannesburg) verdacht en dat hij de telegrammen liet rusten om althans de eenstemmige veroordeeling door het rapport te verkrijgen. Hij was daarna zeer ontsticht, toen 'Joe' in het Parlement die veroordeeling vrijwel verloochende.

Ook dit boek brengt nieuwe brieven van Koningin Victoria en bizonderheden over haar verhouding tot liberale regeeringen. Zij versterken het beeld, dat men al had van haar bizonder inconstitutioneele gewoonte om haar voorkeur voor de conservatieven te doen gevoelen en van haar onvermoeide tegenstand tegen hervormingen en drijven tot jingoïstische politiek.

P. GEYL.

Willem Witsen †
(1860-1923.)

Het was, als ik het wel heb, Claude Bernard, die eens gezegd heeft, dat, als men een persoonlijkheid en den invloed welke deze op zijn tijdgenooten heeft uitgeoefend, goed wil begrijpen, men hem niet waarnemen moet, zooals hij zich aan het einde van zijn loopbaan vertoonde, maar men hem moet toetsen in het begin daarvan, toen zijn opvattingen nog zeer kennelijk van die van anderen verschilden.

Ik moest hieraan denken bij het onlangs weder aandachtig beschouwen van een studie, die ik Witsen in 1882 op de groote schilderklasse der Amsterdamsche Academie heb zien schilderen.

Heel zijn aspiratie als kunstenaar ligt in dit kloeke werkstuk van den tweeëntwintig-jarige, die zoo vastbesloten en deugdelijk met academische routine en goedkoope vaardigheid wist te breken, geopenbaard.

Het is voluit een meesterstuk en ik denk, dat er maar heel zelden op een kunstschool, althans ten onzent, door een zoo jongen man iets zoo uitgesprokens werd gewrocht. De studie geeft in kniestuk een omtrent-tachtigjarigen, broodmageren kerel te zien, rechtop zittend, vlak van voren genomen, met naakt bovenlijf, een witten doek om het hoofd gebonden, en een dunne bruine broek, met gewirwar van een blauw-grijs patroon er in, wijd om heup en beenen gesjord. Een roode streep van een baaie onderbroek zet, als door een gloeienden ring, het donkere onderstel af tegen het vleesch boven den navel. De figuur, tegen een vlakken, diepen fonds van inge-

zogen bruin-zwart genomen, is schrijlings verlicht, zoodat de eene zijde geheel in de schaduw valt, en de hanige hals, de borst als van een geplukte kip, de schonkige schouders en de stakige armen onder dat schamplicht als een écorché uitkomen. Maar terwijl er geen osteologiesch merkteeken, geen trekkende spierbundel, geen pees, geen overkruisende aderlijn, geen magere huidzwelling, geen plooi of kneep of bult of zweet-broei-plek veronachtzaamd werd, is alles uit een breede kwast, massaal, in groote plans, allerminst met gemak, maar met een magistrale stelligheid, strak gespannen gemodeleerd. Enkel uit gele, roode en groenige okers is de tors sprekend gebootst, - vol relief, summier en massief. Maar de bronzige schaduw doet toch transparant, en de lichten zijn welig, en de koele overgangen versoepelen en verrijken de Ribera-achtige rulheid van het mummie-achtige karkas. De schriele, schichtige, berooide oude kerel zit daar voor ons als een grandioze spookverschijning, als een manend monument.

Die studie was de vroege manifestatie van een hoog strevenden geest en van een gespierd en zeer eigen schildervermogen, - zij was, beide, een program en een daad.

De heele Witsen, - de prachtige Witsen van de zwoegende boerenfiguren uit de Vuursche, van de sombere Londensche stadsgezichten, van de slapende Amsterdamsche sneeuwgrachten, van portretten zooals dat van Olga Kapteijn, dezer dagen in Pulchri geëxposeerd, - ligt er in besloten.

16 April '22.

JAN VETH.

Praeludium mortis.

Wellicht roept ons morgen de ondergang: blind en onafwendbaar werd de val dezer wereld, en in den nacht is de vloed van de waatren wild en onverzoenlijk geworden... morgen wellicht gaan wij spoorloos verdwenen in den storm van den dood. Want wanneer wij in den avond met een krampachtige, doch van dag tot dag krimpende hoop de gebieden dezer beschaving verkennen, voltrekt zich in ons - doodelijk gericht tegen den opwaartschen trek onzer harten - de nederbeweging dezer stervende wereld en onze oogen worden oud en somber overschaduwd van den rondom ophanden ondergang: zoo zeer is ons neigen naar vreugde of weemoed met het lot onzer wereld verwant - wat onze woorden bij wijlen ook mogen betoogen. En in dagen, waarin de blinde drang van 't bloed ons niet geboeid houdt in den storm van schoone avonturen, en onze zinnen niet in verrukkingen zijn verdwaald; wanneer vrienden en vrouwen hunne aanwezigheid ruilden voor een herinnering, die niet altijd liever is... overmant ons bij wijlen de dwang der dreunende feitelijkheid, en wij moeten den stroom van ons denken langs de stad dezer wereld leiden - niet enkel ter spiegeling.

En dan zal veelal een vermoeid en schichtig zwevend denken, dat velen onzer allengs eigen werd, het inzicht in de vergankelijkheid en betrekkelijkheid veler dingen, dat ons uit lang omzichtig wikken en wegen nog overschoot, niet in de

laatste plaats betrekken op den gang en den aard der culturen; en wij zullen door dit bespiegelend vergelijken het somber lot onzer eigen beschaving aanvankelijk wellicht in zachtaardige onverschilligheid gaan beschouwen en het ophanden einde aanvaarden als de voltrekking van een natuurlijk verloop, waarover wij niet meer smartelijke verwondering behoeven te gevoelen dan over den val der blaren in den herfst... en een koele berusting kleurt zich wellicht zelfs even tot zweem van verlangen, dat dezen dood als een weldaad begroet.

Maar wanneer wij verder bedenken, hoe in de wordingsgeschiedenis der aarde het tijdperk van alle culturen tezamen een nauwbegonnen schakel is aan een oneindige keten van eeuwen en voortijden, een nauwelijks aanlichtende flits in ondoorgrondelijke alcoven van duisternis, en dat deze ster, waarop dit alles in voor ons besef ontzaggelijke afmetingen en verhoudingen plaats greep, in het heelal nochtans niets is dan een vluchtige, weerlooze stip in duizelende ruimten, en deze ruimten zelve weer, met nevenruimten saamgevoegd tot een enorm bestel, niet dan een notedop, die in razende wervelingen slingert door nog mateloozer sferen - dan rest ons voor den stand van een ondeelbaar nu, een stofatoom, toch niet veel meer dan een zeer smalle glimlach...

Doch anderzijds... de ziel, die zich aan de gemeenschap der velen sinds lang onttrok, voelde ook het verkeer tusschen zich en de enklen verarmen, en week voor wellicht langen tijd naar haar hemelschen oorsprong. In zichzelf en in het bloed verloren sliep het hart met de vrouw dezer wereld... want, al bepalen hart en wereld elkaar wederkeerig, zóo, dat de bewegingen dezer beschaving weerslag wekken in den gang van ons bloed en hare vormen diepe merken slaan in onzen eigen aard, en omgekeerd de wereld zich beweegt en vormt naar de driften en bouw van de menschelijke natuur, - wanneer wij de ziel om de wereld verraden, en het lot onzer harten zoo onherroepelijk afhankelijk maken van het lot dezer wereld, dan voelen wij plotseling, in weerwil van de koele glimlach, die ons bespiegelend denken deze dingen wilde gunnen, ons in wilde overmanning weerloos naar de ontzetting gedreven: zoozeer hebben wij ons hart, dat de ziel naar hare hemelsche gewesten wilde ontvoeren, aan de wereld verknocht, dat wij

het mede voelen storten met den neerval dezer verloren tijden. Zoo voorvoelen wij in het wereldeinde den eigen dood. De stad, de onzalige daad onzer ontzinde handen is almachtig geworden. Doch ontzaggelijk, zonder erbarmen zal haar ondergang zijn in den overmachtigen storm... wind en water zullen haar verdelgen. Alleen de lichtvaardigen en de kinderen (grijze kinderen soms) spreken van wereldlijke paradijzen.

Zoo kan het gebeuren, dat wij naast de verworpenheid dezer wereld (en de gedachte daaraan kan op zichzelf reeds ons bijwijlen volslagen weerloos maken), in de doodsche verlatenheid der nachten ook de nietigheid gaan ervaren van alle leven, en dat ons zelfs de diepste bevindingen, die het hart in het smartelijk verkeer met de ziel vervoeren, ijdel blijven en niet opgewogen tegen het andere. Dan wordt de roep om het dubbele einde van hart en wereld onverzoenlijk en laat geen dag meer af, en weerloos verloren in den storm van den ondergang stoot het wrakke schip op de riffen des doods.

Dan staat een schreeuw op, een gillende vlam in de duisternis; doch een smeken daarin, dat dit hart, in het bloed verloren, samen met de stortende stad dezer wereld, en mèt de aarde, het donkere dal onzer tranen, verzwolgen worde in den laatsten storm, en als een vliegend schip te pletter sla aan den uitersten muur.

Men noemt hen, wier werk ontstond uit een voorvoelen of ervaren van den bizonderen nood dezer tijden - welke gevoelens met name sterk en veelvuldig leefden in germaansch-slavische landen - indien zij die in de vormen van dezen tijd openbaren, met een volmaakt-toevallig woord: expressionisten.

Slechts enkelen hunner vermochten den laatsten kreet te bannen binnen den rand van een strakke contour, hoe wild daarbinnen het bloed ook zwalpte. Zij vonden - raadselachtig - rechtstreeks tegen de algemeene verwildering waaruit ook zij stamden, nochtans de bestendiging huns wezens in den vorm. Daardoor werd hun de snelle dood bespaard van de talloozen, wier stem verwoei met den storm, waarin zij

ontstond. In onzalige tegenstelling met de zeldzamen welke de stad ondergingen als een weliswaar doodziek, maar donker levend organisme, ervoeren deze haar slechts als een ontzield dynamisch spel van kracht en tegenkracht, en vervingen den kreet der ziel veelal door den gil der sirenen....

April 1923.
H. MARSMAN.

Bibliographie.

Dr. Carl Ballhausen. Der erste Englisch-Holländische Seekrieg sowie der Schwedisch-Holländische Seekrieg. - Haag, Martinus Nijhoff, 1923.

Het komt niet alledag voor, dat een boek verschijnt met, vóór den titel, een soort excuus van den uitgever voor de gebreken van den vorm. Als ‘enorme massa materiaal’ heeft de heer Nijhoff dit boek niet onuitgegeven willen laten, ‘hoewel de bewerking niet in alle opzichten overeenkomt met hetgeen men een Nederlandsche opvatting van geschiedschrijving zou kunnen noemen’.

Moet de Duitsche gescheidschrijving zich laten aanleunen, dat dit werk haar staal zou zijn? Er is genoeg voortreffelijks gecomponeerd ook door Duitsche gescheidschrijvers, om haar recht te geven, de attributie af te wijzen.

Wat heeft de schrijver met de ‘spezielle Bearbeitung’, waarvan hij in een te weinig zeggend voorbericht gewaagt, bedoeld? Heeft hij een boek willen geven, of een magazijn? Indien het eerste, dan is de poging volslagen mislukt; men kan dit werk wel naslaan, maar er geen drie bladzijde achtereen van lezen.

Beschouwt men het werk enkel als een magazijn van aanteekeningen, dan kan het dankbaar worden aanvaard, al blijft er aanleiding, te bejammeren, dat het zelfs als zoodanig niet aan strenger critiek, van den schrijver zelf of anderen, is onderworpen geworden eer het ter perse ging, of, voor zooverre dergelijke critiek wèl moge zijn uitgebracht, dat zij in den wind is geslagen.

De heer Ballhausen legt bewijs af van een lectuur waarin onafzienbaar veel is opgenomen; groen en rijp; hier en daar lijkt het haast, groen in overwegende hoeveelheid. Hij teekent er met evenveel vlijt uit aan als hij er in gelezen heeft, zonder zich altijd voldoende rekenschap te geven, in hoever hij het gelezene had begrepen. Indien hij bovendien nog constructieve gave bezit, heeft hij ze bij de bewerking van dit boek buiten dienst weten te stellen.

Gelukkig dat een goed register althans helpt, het als magazijn te gebruiken.

C.

De afspraak.

Er zijn droomen, die nooit vergeten raken, omdat zij, hoe spoorloos dan ook, gebeurd zijn, en soms raakt een gebeuren nooit vergeten, omdat het - zoo afzonderlijk en doordringend ging het toe - wel een droom had kunnen zijn.

Zelfs in het eigen leven verdwijnt op den duur het onderscheid tusschen deze beide wijzen van de herinnering, en hoe zou het anders als ik aan u denk, zooals ik u zag en hoorde spreken, die eenige maal vroeg in mijn leven, dat ik u gezien heb en uw stem hoorde.

Vele jaren moesten verloopen voor ik begon te begrijpen, dat gij iets met mij moet hebben voorgehad, toen gij, nadat allen in dat oude huis zich ter ruste hadden begeven, binnenkwaamt - een geheimzinnig vreemdeling, een sterk en helder man - waar ik, een kind nog, al uren lang wakker lag.

Al sinds geruimen tijd voel ik bijwijlen, steeds dringender en met steeds vreemder heimlijkheid, de behoefte mij nog onmiddelijker tot u te wenden dan ik dat doen kon in al wat ik tot op heden gedrongen werd van uit mijn alleen zijn met mijzelven te schrijven. Het moet wel de bevreemdende nadruk zijn waarmee de herinnering aan dien eenen avond en nacht zich juist den laatsten tijd in mij bepaalde tot een tegelijk donker en waterhelder spiegelbeeld, waarvoor ik, peinzend en verwonderd, steeds weer komt te staan, een geheimzinnige beteekenis, die mij langzaam en onweerstaanbaar dwingt ervan te getuigen als van dat, wat over mijn leven besliste vele jaren voor ik over mijn leven begon te denken. Want wat was ik nog anders dan een kind, pril en alleen, dien verren avond in dat

oud en afgelegen huis, waar mijn vader en ik een korten tijd verbleven als gasten van zijn broeder, die niet lang daarna stierf. Wij hadden in den middag een langen tocht gemaakt door den omtrek, een heuvelrijke weinig bewoonde streek, waarvan ik mij een vergezicht onder stil en eenzaam licht en dan een schemerend en ingekeerd afdalen van een helling onder boomen vaag herinner. Aan den maaltijd, waar ook de andere gasten weer waren, had een luidruchtig en vriendelijk man, die naast mij aanzat, mij tweemaal wijn geschonken. Toen wij van tafel opstonden voelde ik mij verrukt en droombevlogen, en ik zag de grooteren zich voor mij uit bewegen als sterke schoone wezens, die leefden van gevaar en avontuur. Het lijkt wel of wij aan de rand van de wereld zijn, dacht ik, en inderdaad was het of een trotsch en eindelijk ongeduld de vurigen daar had bijeengebracht, of alle toebereidselen getroffen waren en een vreemde groote tocht, waarvan ik al eens gehoord scheen te hebben, nu weldra niet enkel een oud verhaal zou blijken te zijn geweest.

In de hal, waar zij zich verspreidden, scheen de nog laagstaande maan door een groot venster binnen, maar het schijnsel van een breed en lustig brandend vuur hield alle dingen levend en bewegelijk van glansen in het halflicht. Ik zag en hoorde de gedaanten zich daardoor bewegen met donkere en heldere stemmen, die af en aan klonken. Wie, tusschen maan en vuur, zou het teeken geven?

Hem, die mij wijn had geschonken, bemerkte ik, dicht bij mij weer, geleund tegen een tafel. Groot was hij en zwaar gebouwd. Een vrouw met breed en rossig haar sprak met hem. Eindelijk, zich licht voorover neigend, zeide zij snel en gedempt iets, en liep van hem heen naar het venster waarin de maan stond. Ik hoorde hem zuchten, en zag hoe hij zijn voorhoofd langzaam achterover bracht met zijn rechterhand; zijn oogen waren gesloten en zijn lippen glimlachten; maar zijn lichaam sidderde. En ook ik, dit ziende, sidderde, maar van een onbegrijpelijk genot, een vaag al voorzien van diepe onstuimige verten, en waar ik stond, op den drempel nog van het vertrek waar de maaltijd geweest was, bevloog voor het eerst mij dat gevoel, waardoor ik later vaak - en zelfs als mijn hart zich gevangen wilde geven - plotseling en als van buiten af gedwongen werd vrij te zijn. Het is, maar op geheim-

zinnige en huiveringwekkende wijze, een liefde, koud en hartstochtelijk, overal en eenzaam, jubelend en onmeedogend, en die de mensch in mij bang zou maken als angst bestaan kon bij die verrukking van, in een plotseling meeslepend voorbijgaan aan al het gebeurende, zich hier weer een op snellen doortocht zijnde vreemdeling te weten.

Later heb ik mij wel eens afgevraagd of mijn leven ooit in zulk een gevaarlijke mate afhankelijk zou zijn geworden van het verbeiden of herdenken van dat gevoel, indien het niet, onmiddelijk toen dien avond de eerste vlaag ervan mij doorvoer als door een plotseling aanwezige willekeur tot het uiterste ware gedreven, omdat de vrouw met het breede rosse haar begon te zingen naast de maan in het groote venster.

Dat lied heb ik nooit meer gehoord en nooit meer vergeten.

Het was jubelend en eentonig, helder en zonder erbarmen en eeuwig, en ik herinner mij hoe ik een gevoel kreeg, dat er boven ons - doch ik kon mijn blik niet opslaan - niet menschelijke oogen waren gekomen, die over ons heen staarden en straalden. Wat zou er daar en toen niet mogelijk zijn geweest? Waarlijk, op welke verre voortijden, verblindend en onstuimig als de zee aan den einder des winters, worden de ijle grenzen van dit leven opengebrijzeld, en welke onheuchelijke wezens, blinkend en sidderend van een ontembaar heimwee om nog eenmaal hunne hartstochten aan onze landschappen en onze lichamen uit te vieren, komen tot ons midden ingeschreden als, roekeloos omhooggerezen in de pracht des lichaams, een vrouw tusschen de vlammen van het hout en de groote schijnende maan den dood overjubelt? Hoe lang duurde het? IJl en duizelend van haar uit gingen de vlagen van het lied af en aan tusschen die muren; weldra waren eeuwen verstreken, een verrukte koude ving aan de lichamen te overhuiveren, en iets als een groot en langzaam zweven begon merkbaar te worden. Wel was er toen nog een oogenblik, als in haastig omzien, een besef van aan onszelven ontnomen en reddeloos prijsgegeven te zijn aan nauwlijks meer onzichtbare tegenwoordigheden, maar de stem liet niet af, angst verheerlijkte blindelings tot overgave, het machtig deinen van de wateren des doods werd gaande, en nu was het alleen die stem, die vlagende stem, die verhoedde, dat wij,

de gedokenen daarbinnen, dat andere zouden hooren waarna hier niets meer gehoord kan worden.

Waart gij binnengekomen terwijl zij zong? Of daarna, en hadt gij de anderen reeds kunnen begroeten zonder dat ik ervan wist? Wel was het lied al een wijle voorbij - al wist ik niet hoe lang - voor ik, beseffend, dat wij weer aan onszelven overgelaten waren binnen die muren, opkeek. In de mist, nagebleven in mijn nog wijde oogen, ontmoette ik uw oogen, die mij waarnamen, tegelijk peinzend en lichtend. Er was in uw blik zoowel iets, alsof gij, mij herkennend, terugdacht aan dingen die vroeger gebeurden, als een verwachting, speurend of ook ik u niet herkennen zou. Uw blik hield mijn oogen vast, een groot vergeten maakte wijd om mij heen alles leeg, en een oogenblik scheen het mij of ergens vlakbij in die leegte een onuitsprekelijke herinnering, waar alles van af zou hangen, ophanden was, en dat alleen het einde van het lied een ademloos onderbreken had veroorzaakt. Maar uw oogen en uw gelaat, zooals ik het bijzijden het houtvuur nu begon te onderscheiden, maakten het mij onmogelijk een gedachte gaande te houden. Uw blik was op mij, stil en machtig, zooals, het oogenblik voor hij gaat spelen, de hand van een groot harpenaar is op de harp. Toen, langzaam, glimlachte gij. Was het een teeken? Tegelijk vlamde plotseling het vuur hooger op. Een sterke huivering kwam over mij en hield aan. Hulpeloos was ik eronder, met iets als een besef, dat als ik nu maar naar u toe zou komen en mijn hand zou geven in uw hand en alles aan u over zou laten, gij mij nog mee zoudt voeren naar buiten en weg zoudt redden door stilte en maanlicht, heen naar hen, die waarlijk de mijnen zijn, naar het leven waarvan het heimwee dit leven zou benauwend maakt.

Maar een hand werd op mijn schouder gelegd en gij wendde uw hoofd af. Mijn vader, over mij gebogen, zeide met zachte stem, dat ik nu moest gaan slapen: wij zouden den volgenden morgen vroeg vertrekken, en de dag was vermoeiend geweest.

Ik voelde mijzelf overeind komen en wegloopen. Het werd niet opgemerkt door de overigen, alleen meen ik mij te herinneren, dat zij die gezongen had een oogenblik omkeek uit een gesprek en mij toeknikte, maar dat is wellicht omdat het mij goed doet dit te denken. Toen ik langs u kwam bleef uw gelaat zijdelings naar het vuur gewend, en ik liep sneller

en ijlde de trap op met een vage vrees, dat er nog iets zou veranderen.

Ik gevoelde mij pas gerust toen ik in mijn kamer boven alleen stond en de kaarsen had aangestoken. Ik stond er recht en strak, en keek naar het bed, en de groote kast, en de tafel, en de stoelen - de hooge armstoel bij een kleine haard - en hoe dit alles levend en stil was in het schijnsel van de kaarsvlammen, en tintelend wist ik, dat onze afspraak nu vast stond, dat gij dien nacht bij mij binnen zoudt treden en de deur zoudt dicht doen tusschen ons beiden en de anderen, en dat dit nu door niets en niemand meer verhinderd zou worden. Is er een rijker en spannender geheim dan dat, wat de gevangene heeft met een der zijnen, die, onherkend door de bewakers, komt met tijding uit het beminde leven, met belofte misschien? Ik stond, popelend en angstig van verrukking, tusschen de stille beschenen dingen, die klaar leken te staan voor uw binnenkomen.

Een gevoel van grondelooze kracht en geheimzinnig welbehagen, het gevoel van de zee in een golf, deed mij even mijn oogen sluiten. Toen, met de trots van een kind, bedacht ik, dat, eenmaal in dit geheim genomen, ik ook bereid moest zijn. Snel ontkleedde ik mij, blies de kaarsen uit, en legde mij in bed. De gordijnen waren weggeschoven van de rij der drie lage vensters. De maan kon ik daar toen nog niet zien; wel enkele sterren, die stonden in de kleine vensterruiten.

Hoe lang lag ik wakker, helder en ademend in den donker? Ik had zulk een zekerheid van uw komst, dat er in mij geen verloop van den tijd meer kon zijn. Ik lag, langzamerhand klaar en open tot rust gekomen, aan den drempel van de groote geheimzinnige herinnering, zoolang die nog gesloten bleef. Toch moeten er wel enkele uren verloopen zijn voor ik het gerucht en de stemmen hoorde van hen, die nu van beneden kwamen en zich naar hun vertrekken begaven voor den nacht.

Het huis was, kort daarna, volkomen stil.

Toen ging de deur open, en gij kwaamt binnen. Zacht sloot gij de deur weer, en gij liept, langs mijn bed, dwars door de kamer. Het middenvenster deed gij open naar buiten, en zette het vast met de haak. De gouden maan zag ik toen links in de opening. ‘Hier mag niemand in huis van weten’, hoorde ik u zeggen met een koele lachende stem. ‘En nu nog

het vuur', en hurkend bij de kleine haard hieldt gij een vlam onder het rooster. Het begon te rooken en te knappen; weldra woei het vuur omhoog, en snoof ik, verrukt overeind gezeten in het bed, de reuk van brandende takken, de reuk, die mij altijd nog een gevoel geeft alsof het leven een groot verhaal en ikzelf een sterke zwerver daarin ware.

Ik zag u zitten, voorovergebogen tusschen de maan en het houtvuur, beschenen door beiden. Uw oogen keken in de haard, en straalden; toen gij een groot houtblok voorzichtig in het midden der vlammen zette, zag ik hoe lang en sterk uw hand was, een hand zooals in vervlogen tijden zij gehad moeten hebben, wien twee zaken het liefst waren: het zwaard en de harp.

Nu - na hoevele jaren - ben ik gaan weten, dat gij zelfs die simpele dingen deedt met de klare wil in dien eenen nacht een levenlang beslag te leggen op mijn hart. Ik weet niet waar gij zijt, maar als deze woorden tot u komen, weet dan, dat gij gedaan hebt wat gij wilde doen, en dat ik nu weet, dat gij het wilde, en dat - al hebt gij mij vervreemd van veel dat mij lief had kunnen zijn - ik u altijd danken zal. Want zeker lag ik nu zwaar en ontvleugeld in de neerslachtigheid van wie hier leven en die mij zoo vaak benauwt tot wanhoop en onmacht, hadt gij niet, nog voor mijn hart het eerst was aangeraakt, dat onleschbaar heimwee naar een bestaan, waar uw oogen uit straalden en uw stem uit klonk, eens en voor al gesteld tusschen mij en dat, wat hier de werkelijkheid genoemd wordt.

En toch hebt gij mij toen niet verklaard waarom gij dien avond gekomen waart in dat huis, noch wie gij waart of waarom gij mij juist zocht, en toen gij eenmaal bij mij waart kwam het ook niet in mij op daarnaar te vragen. Gij hebt alleen maar verteld met een stem, die zacht en koel en eentonig was en soms langzaam werd en nadrukkelijk. Bijwijlen zweegt gij een poos; dan zat gij voorover gebogen, turend in den gloed en glimlachend in de verzonkenheid van wie, met een herinnering ouder dan hijzelf, de zuivere elementen liefheeft; of uw gelaat lag achterover en gij keekt zijdelings naar buiten in den nacht der sterren; soms hoorde ik dan een ver en ijl fluiten in de kamer, dat denken deed aan water onder maanlicht; of gij rakelde lachend het vuur op, zoodat ik u duidelijker zag. Het is vreemd, dat ik u niet nauwkeuriger zou kunnen beschrijven

en u toch zeker na die vele jaren onmiddelijk herkennen zou. Wel weet ik, dat uw gelaat onbehaard was, omdat ik mij herinner hoe gij vaak met de greep van uw hand langzaam over uw kin streekt, en omdat ik mij uw mond herinner, die lang, sterk en bewegelijk was. Uw oogen lagen diep en schenen donkerder dan zij, geloof ik, waren: oogen, die macht hadden over de dingen, doch er niet van wilden behouden; zulke oogen als den mensch bevreemden en het kind naar zich toe trekken; zooals uw handen deden ook uw oogen denken aan het zwaard en de harp. Gij waart eenvoudig gekleed in een donkere stof, die vooral bij het schijnsel van het vuur ruig en warm leek, en uw schoeisel was zwaar als van wie veel en langdurig te voet gaat door alle wind en weer. Later dacht ik wel eens, dat die anderen dien avond geweest waren als edelen, maar dat gij, sterker en eenvoudiger, waart als een koning uit een ouder verhaal en van een rijk waar tusschen macht en dood nog geen praal was.

Gij hebt mij veel verteld dien nacht. Eigenlijk was al uw spreken enkel vertellend, want gij wist wel, dat uw woorden op die wijze met de jaren meer macht over mij zouden krijgen. Slechts in het begin, toen het vuur nog maar kort en driftig brandde, zeide gij, na mij even nadenkend aan te hebben gezien, plotseling: ‘je zult wel nooit willen vergeten hoe zij vanavond gezongen heeft, nietwaar?’ En toen, nog voor ik kon antwoorden: ‘Ja, ik zag dat wel. Als je groot bent, ga dan wonen ergens waar de zee niet ver vandaan is. Vergeet dat niet. Je zult je dan dat lied beter kunnen herinneren, en ook wat ik je hier vertellen zal’.

Eerst na jaren begon ik ten volle te begrijpen van welke herinnering gij sprak. Op dat oogenblik nam ik mij alleen stellig voor, later te doen zooals gij zeide, en ik keek naar u, wachtend op het vertellen, dat nu weldra begon.

Waren het volledige verhalen of enkel een betooverend mededeelen van vele verschijningen en stemmen uit dat leven, vanwaar gij kwaamt en naar waar mijn verlangen nu is gaan smachten, heerlijker en vlijmender naarmate ik wel beter weet, dat het mijn heimwee is. Veel later, toen ik, door een diepe voorkeur tot het langdurig alleenzijn bij vloeiend water of bewegelijke vlammen of het suizen van den wind, de neiging tot peinzen en inkeer ontwikkelde, die mij zoo vaak herstelde

van bittere schade mijzelven gedaan, kwam ik, steeds verder ingaande tot de ruischende oorsprongen van het eigen wezen, als vanzelf tot het bladeren en mij geleidelijk verdiepen in de boeken, die van de volken, waartoe ik behoor, de oorspronkelijke droomen overleveren, en herkende daarin herhaaldelijk en met heerlijke verwondering vergezichten, verschijningen en geluiden, waarvan gij mij verteld hadt, en zoozeer vereenzelvigde dit alles zich met uw nachtelijke aanwezigheid, dat ik bijwijlen, lezende, mij het verhaal al scheen te herinneren. Was daar niet het zingen van een groote zwerm ongekende vogels, gehoord en gevolgd door wie al wijde lange dagen geleden scheep waren gegaan en sindsdien nergens meer land zagen, dan alleen van heinde en ver de bewogen heuvelen van de zee? Eindelijk bereikten zij een kust, waar zij bleven en zalig waren, tot zij weer heen moesten gaan, zuchtend van droefenis; doch op zee hoorden zij die vogels weer zingen, en zij lachten, vergetend wat achter hen lag. Was daar niet het kleine eiland, eindelijk in zicht gekomen en benaderd, waaromheen een rechte muur van vlammen langzaam rondbewoog, en in die muur vier open steile poorten, waardoor steeds een korte wijl de ontstelde zeevaarders een blik kregen in wat daarbinnen was, ziende de vrouwen der gelukzaligen, staande en roepende tot hen? Het was of ik, terwijl ik luisterend zag naar uw gelaat en dikwijls door u werd aangezien, vanzelf klaar wakker was geworden tot die staat van onheuchelijk en helder geluk, waarheen de tocht dien avond met de vlagende vervoering van haar, die gezongen had, aanving. Vooral toen gij sprak van het glinsterende huis met de zeven open deuren, dat ergens - in welke verte? - gelegen is aan een wijd en helder klinkend water, want was het daar niet, dat een der eeuwig jeugdigen drie nog jonge broeders van onder de menschen heenlokte, en speelde hij er niet in de ronde lichte zaal, zittend in een der open deuren, met het water achter zich, glimlachend op de stralende harpe des doods, tot de drie broeders hun oogen sloten? Als dat het verste huis was in dit leven - en dat denk ik - waar zijn zij dan ontwaakt? Mogelijk wel in het land, waar zij dien sterken grijsaard zouden ontmoeten, die hoog en rustig loopt, dragend een lange zilveren tak met gouden appels; lachend zal hij dien tak schudden en door de ijle lucht

klinkt dan een muziek, waardoor ook zij eindelijk weer zullen lachen en dansen gelijk het klare water lacht, gelijk het klinkklare water danst.

Een enkele maal ging uw stem zwaar en moeizamer; gij stondt op en liept heen en weer langs mijn bed naar de vensters. Toen was het, dat gij sprak van de glazen toren, die ver buiten een norsche noordelijke kust, glinsterend en steil uit de diepe golven staande, gezien kan worden, en uit welker hoogte helder en duizelend gezang klinkt. Toen was het ook, dat ik iets als angst in uw stem hoorde, en in het voorbijgaan naamt gij even mijn hand in uw sterken greep. Want sprak gij niet van den toren, waarheen roekelooze zoekers van geluk zee kiezen en die zij bevechten, tot hij plotseling verdwijnt en zij meenen overwinnaars te zijn? Maar het wordt donker, de zee verheft zich en zij lijden een snelle verlaten schipbreuk, ziende weer, even voor zij verdrinken, bij het licht van een vluchtende maan, dien toren, en hoorend, ondergaande, die stem weer, zingende wild en eenzaam. Hebt gij gezien, dat de steile ontzetting hiervan toen al, hoewel het nog geen beteekenis voor mij kon hebben, mij onweerstaanbaar aantrok en betooverde? Zoozeer, dat ik uw hand greep, en wilde vragen; maar gij wendde u af en stond even voor het venster, uitziende in den stillen open nacht. Terwijl gij naar uw stoel bij het vuur terugging, begon gij weer te spreken van die ronde glinsterende zaal, uitgebouwd in het klinkende water, en gij zeide, dat ik er nooit te veel over moest denken of het ver was daarheen. ‘Er zal een dag zijn, dat je er onverwachts in staat, op het midden van de spiegelende vloer’.

Hoe lang zijt gij toen nog gebleven, voortdurend sprekende van een leven, dat helder en geheimzinnig is, en, gelijk het licht in een kristal dat men in de hand houdt, even vlakbij als ontoegankelijk? Waar blijft, als er een stem vertelt zooals uw stem vertelde, het verschil tusschen tijd en verte; oogenblikkelijk als de verrukking of alom verzwevend als de weemoed is, naar die stem het wil, dan de duur, en een geheel geslacht gaat zingend in het schijnsel van de vlammen voorbij en in de schaduwen teloor voor het bemerkt wordt, dat de maan al lang niet meer in het venster staat.

Ik herinner mij uw heengaan uit de kamer niet. Het laatste was, dat gij op de rand van het bed zat en mijn linkerhand

vasthield, terwijl mijn rechter op uw knie lag; de aanraking van de ruige stof, waarin gij gekleed waart, gaf mij een gevoel van dankbare vertrouwdheid en trotsch bondgenootschap, tegelijk ook de hunkering naar een sterk zwerven aan uw zijde, diepe verten tegen, in den kouden regen lachend, door dit land van wind en weer. Gij hebt toen nog wel iets gezegd, maar ik kon het niet onthouden, want uw oogen waren, mij aanziende, te dichtbij gekomen.

Uit een diepen slaap zonder droomen werd ik wakker in den morgen. Ik voelde mij geheel uitgerust. Het weer was stil gebleven, en nu van zulk een helderheid, dat het scheen alsof wie in den nacht vertrok in de verte nog wel ergens zichtbaar zou moeten zijn. Doch in het vroege licht waren in de kamer de dingen zoo op zichzelf en gewoon, dat het gebeurde in den nacht toch bijna onmogelijk leek. Ik wist wel, dat ik mij niet bedroog, maar ik wilde gelijk hebben tegen den schijn der dingen. Snel ging ik uit bed en naar den haard. Toen ik daar de asch van hout en takken dan ook zag, lachte ik een oogenblik; maar even later, turend ernaar, gingen mijn oogen gloeien; ik was voor het eerst in mijn leven mij bewust geheel alleen te zijn.

Langzaam en nadenkend kleedde ik mij. Beneden vond ik mijn vader, die zoo spoedig mogelijk wilde vertrekken. De overige gasten in het huis waren nog niet op toen mijn oom ons uitgeleide deed. Naar u vragen wilde ik niet, en door de klare morgenlucht liep ik van dat huis, waar ik sindsdien niet meer geweest ben, heen, naast mijn vader, en wist mijzelf den houder van een geheim, stil en onbegrijpelijk rijk.

***

Het is nu meer dan twintig jaren geleden, dat dit gebeurde, maar het is nog slechts zeven jaren geleden, dat de herinnering aan u herleefde en mijn wezen tot zichzelven terugbracht.

Altijd nog bevangt mij een nagevoel van doffe angst bij het herdenken van die tusschenjaren, en alleen de gedachte, dat mijn leven hier in dien tijd toch had kunnen eindigen, schijnt mij soms bloot te stellen aan een doodelijk gevaar, een plotseling teruggaan van den tijd en het alsnog gebeuren van wat ongebeurd voorbij is, van het eenig onherstelbaar onheil: het

sterven ver van zichzelf. Met wrevel en geringschatting herinner ik mij dit wezen, dat mij, meer nog dan om het ontwijken van het hart in een vertier waaraan het bloed geen lust beleefde, onverdragelijk werd om een bijwijlen zoeken van het hart in opzettelijke deugden, die nooit mijn deugden konden zijn omdat zij mijn bloed stremden. Toch moet er gedurende die jaren iets geweest zijn, waardoor een herstel mogelijk bleef. Was dit het mij ingeboren vermogen het leven van het bloed verhoogend voort te zetten in het leven van woorden, het zingende vermogen, dat, al heb ik het in dien tijd ook herhaaldelijk en dwaas misbruikt, toch steeds weer in mij wilde ontwaken? Zeker is het, dat ik nog wel voldoening kan gevoelen over een nawinter, niet lang voor het einde van die jaren der vervreemding, toen ik enkel om der wille van de zuiverheid van dit zingende vermogen mij in afzondering begaf, ingaande tot die westelijke schemering, waar, dwalend in een zangloos en eentonig suizen van wind en wateren dat daar eeuwig gaande is, ik de stilte, tegen welke misdaan werd, kon belijden. Genezen van de woeker met eigen verdriet en eigen blijdschap, en alreeds aanvangend de mogelijkheid te voorvoelen van een deel hebben aan onheuchelijker bewogenheden van weedom en geheimzinnige vreugde, keerde, na die zuivere verarming, ik toen nadenkend terug binnen dezen kring van dagen en van nachten, waar mij, neerhurkend onder den ouden wind van het komen en het gaan der dingen, aanvankelijk nog slechts een eentonig naprevelen van het ritselen van dezen bodem mogelijk was. Deze zoo begonnen genezing van het ontzielde afsterven werd voltooid toen, niet lang daarna, de dood, die de voltrekking is der ziel over het hart, na mij eerst aldus op de wijze der waarheid aandachtig te hebben gemaakt, mij nu bezocht op de wijze die van de schoonheid is, de wijze van het bloed, en mijn lichaam zoo ijl maakte, dat, bij alles wat ik daarmee nog zag en hoorde, het onderscheid tusschen beeld en spiegelbeeld, echo en geluid, voor mij werd opgeheven.

De eerste tijding van het onvergankelijke, die mij toen bereikte, was, op een stillen ochtend ergens uit den omtrek, klein, helder en van eeuwen her, de stem van het water; ik kwam overeind en herinnerde mij, met ingehouden adem luisterende, dat er een blijdschap bestaat, onnoemelijk ouder en

geheimzinniger dan de weemoed waaronder de schemering mij gevangen had gehouden, en langzaam, maar glimlachend en zonder aarzeling, ging ik leven in een richting vanwaar het scheen te klinken. Op deze wijze bewogen bereikte ik een tijd, ouder dan de wereld en jonger dan den ochtend, waarin ik van het verschenen bestaan enkel verkeer zocht met die anders zelden gevonden plekken waar de heldere eenzame dingen hunne geheimen houden en waar de langzaam naderbij gekomen peinzende zich niet alleen aanwezig voelt.

Zoo, mét de herinnering van het bestaan dier geheimzinnige blijdschap en het aandachtig bedenken hoe ik een diergenen bleek te zijn voor wie al van jongs af aan het verlangen heeft ingezet op de melodie van het heimwee, was het dan ook, dat ik in de vroege herinnering aan u weer - en nu voor goed - een beteekenis ontdekte, een afspraak, inderdaad, zoo lang geleden gemaakt met dezelfde heldere voorwereldlijke teekenen, waardoor, herhaald nu als tijdingen, ik tot zulke tranen als het leed niet kent ontroerd kon worden. Want de eerste helderheid van de ziel is ouder en oneindiger dan de droefheid des harten, en ik had er mij, dwalend in mijne stilte niet ver van mijn deur, al wel op voorbereid, dat met eenmaal en vanzelf als een ademhaling de kleine glinsterende waterplas voorbij de wilgen zou kunnen blijken de zee te zijn. Zoo was het dan ook, wachtend bij de rimpeling van een afgelegen water of nagebleven in een koel vertrek en kijkend in den spiegel naar het beeld der weinige wolken buiten, dat het besef van hier een vreemdeling te zijn zich niet door afzonderlijke vervoeringen meer openbaarde, doch mij vervulde als het eenzelvig en onverwonderd beleven van een ballingschap, die, bijna geleden, niet langer meer zwaar valt. Inderdaad moet gij toen wel vaak weifelende bijna aanwezig zijn geweest, en zoozeer werd in het stille licht van zulke dagen van een ijle wereld de werkelijkheid ontvreemd door het spiegelbeeld, dat ik, mijzelven daarin waarnemend, mij soms peinzend verwonderde, dat ik uw gelaat nog niet achter naast het mijne zag komen. Want het was geheel overeenkomstig de wijze waarop ik toen mijzelven nabeleefde, dat ik in deze aandachtige herinnering aan u slechts van uw gelaat de verschijning verbeidde, en zelfs, omdat er toen zoo weinig meer uitgesproken behoefde te worden, van uw gelaat nog slechts uw oogen zocht, den-

kend hoe ik door hen zou worden aangezien met een laatsten blik als van het samen luisteren naar het uitruischen van alreeds losgelaten snaren. Zeker zou ik dan met u verdwenen zijn.

Doch ook waren er dagen, waarin ik in mijn aandacht voor de tijdingen, die mij bereikten, niet stil kon blijven, doch aangegrepen werd door het besef, dat zij, hoe helder en vlakbij ook genaderd, toch van zeer ver achter een duister en bewogen tusschengebied waren doorgekomen. Dan, in eenzame namiddagen, beleefde ik een stormgordel van oude vage droomen tusschen mijn oogen en het kristal aan de overkant van de tafel, waarin van het licht, dat buiten verwoei, een late vlaag raadselachtig vereeuwigd nableef. Diep en onstuimig was het dan daar waar ik mij instortte met de blinde vervoering van den geroepene in de duisternis, die hij de buitenste duisternis weet te zijn, en al meende ik soms de steile glinstering van een glazen toren te hebben gezien, zoodat mijn lichaam - als ware dat de beteekenis - huiverde, machtiger toch bleef de aandrift waarmee ik mij overgaf aan alles wat daar aan mij geschiedde, minnend en bezingend de ondergangen van wat toch in mij niet meegered zou kunnen worden. En als ik mijn oogen, nadat het binnen hen zoo was toegegaan, weer opendeed, scheen het of een zacht en machtig ruischen nog een wijle af en aan ging over het vlak van de tafel, waaraan ik mijn lichaam, duizelig en steeds ijler, dan weer gedoken vond. Maar de lichte tijding was dan niet meer in het kristal, en met het vallen van den avond wist ik, dat de nacht lang zou zijn.

Al te zeer was ik in zulk een vervoering uitsluitend een, aan wien het duistere voltrokken wordt, dan dat mij de herinnering aan u, zoolang dat duurde, bij kon blijven. In dat jaar was het enkel nog maar in de lichte stilte, dat ik uw nabijzijn kon vermoeden, en na zulk een einde van den dag was het nachtelijk denken aan u een waken in de verlatenheid van wie zich vergeten voelt. Maar in den uchtend hervond ik het eindeloos opengespiegelde helder zijn des levens, en als ik dan, terwijl een vroege herfstzon naar mijn oogen scheen, over mijn handen het lichte water deed vloeien, bespeurde ik, nadenkend, in het lichaam nog een vermogen tot groot en schoon verkeer met wat hier gaande is, een toen haast onverklaarbare zekerheid zelfs, dat ook gij het vertrek nog uit wilde stellen om

eerst, hier en met mij, nog een tijd te beleven van steiler vuur en klinkender golfslag.

Toen, onverwacht, werd ik voor de kans gesteld door een duistere spelonk van pijn en lijfsgevaar zulk een tijd te bereiken. Ik aarzelde niet. Zoo stellig en onvergetelijk, zoo verheerlijkt wijd en helder was de belofte geweest van den dood, dat ik van het eenmaal nakomen daarvan te diep verzekerd bleef, om een uitstel in dit leven te vreezen. Ik sloot mijn oogen, mijn zinnen werden gesloten, en ik liet het gevaar aan mij gebeuren. Gekneld in pijn werd ik wakker, maar groot en liefelijk was het licht, dat in de kleine, vreemde kamer binnenkwam, en regelmatig met de duur van de gelijke dagen nam de pijn af. Als zachte lampen kwamen en gingen de gelaten van de mij toegenegenen, en waar zij geweest waren bleven hun bloemen achter als het avond werd. Niet lang daarna, nog zwak en liggend in een tuin in de zachte gouden voormiddagen van een toen vroege lente, sprak ik wel met de dierbaarsten over het lichte leven en hoe eindeloos dat zich nu weer voordeed, maar als zij geen woorden meer hadden en enkel ademend in het zonlicht bij mij zaten, verzweeg ik, in het zalig veinzen van een zelfde sprakeloosheid, hoe ik als een diepe ruischende kracht, een onbetwistbaar vrijgeleide, nu den dood in mij wist opgenomen.

Weldra verliet ik, loopende, dien beschutten tuin, en vond de wereld bloeiende waarheen ik mij ook wendde.

Het was in die lente, gaande dag in dag uit in de lichte eenzelvigheid die hier de deelname is aan de meest wijde gemeenschap, dat zich als geluk en verwachting de mogelijkheid van een laatste meest volkomen wijze van zijn soms deed voorvoelen, een ademlicht alleenzijn van mijn wezen, waarin dit leven tot peinzen wordt en waarin het enkel door den helderen dood, die glinsterende doorbraak van een ander leven, tot zingen kan komen. Doch tegelijk met dit voorgevoel vervulde mij, en met niet minder verwachting noch minder hoewel donkerder geluk, de zekerheid, dat ik door de toegenomen kracht nu ook met het leven van mijn bloed mij zonder voorbehoud zou hebben te wagen in dat onstuimig tusschengebied, waarin ik tot op dien nog slechts met gesloten oogen en gedoken had geleefd. Ik wist het in dat lichte loopen door zon en regen, en vooral als ik bij der wegen sprong soms een

oogenblik bedacht hoe wijd en doelloos nu overigens mijn leven zich voordeed, en ook wist ik het wel als ik in den morgen wakker werd en het bewegen van onbekenden hoorde in een vreemd huis, maar het diepst - en toen met angst ook - heb ik het geweten een ochtend aan een oever, waar het beeld van hooge bloemen bewegelijk was in het water en waar het leven mij bescheen met een zoo ondoorgrondelijke helderheid en nabije warmte, dat ik het toch onmogelijke van daar zoo en tot het einde toe te blijven toen wel moest voelen als een donkeren drang in mijzelven, een heerschzucht, als het ware, van mijn bloed.

Eindelijk, toen het zomer was geworden, kwam ik waar de zee is. Overal voor mij hield een licht en eindeloos zingen aan, en achter mij, waar ik vandaan kwam, was het stil. Het leek wel een voorbeleven te zijn van het einde, want kon zelfs de dood dieper en lichter blijken, en zou dit zoo diep zijn en zoo licht als het de zingende dood niet ware? Vanzelf en bijna weenende legde ik mijn kleeren af, en liep, langzaam en met bijna geloken oogen, die stemmen tegemoet. Toen ik tot hun midden inging werd hun zingen tot een jubelend mij welkom heeten en werd mijn lichaam niet anders dan een klinken des levens, waartegen die anderen fonkelende zich kwamen breken, en dat zelf gebroken werd tot lachen en weenen, tot een neerkomen waar zij neerkwamen en tot een opstaan waar hun nieuwe aantocht riep. Zij speelden met mij, den nameloos en eenzaam en klinkend nu gewordene, een licht oneindig spel van dood en leven, tot zij, eindelijk, mij loslieten zonder zelve heen te gaan, en ik, nafonkelende van de stilte waaruit zij nog zingen bleven, mij legde in de zon, en insliep. Toen eindelijk en nog onwillig mijn oogen begonnen zich weer te openen, voelde ik mijzelven nog neergelegen in vervlogener eeuwen gouden nanevel, die nu optrok omdat de tijd zich aan mij herstelde, maar ergens en als van achter wateren gordijnen hoorde ik het zingen heengaan van de drie broeders uit het glinsterende huis met de zeven open deuren; zij hadden bij mij gezeten in het gouden zand, maar konden nu niet langer blijven. Later liep ik langs de golven naar het zuiden, tot ik een gehucht bereikte, dat daar in de duinen lag.

In den avond zat ik buiten voor de lage herberg op het duin; achter mij, daarbinnen, hoorde ik zwaar en langzaam de stem-

men van twee oude visschers. Het was bijna geheel donker geworden; het ruischen beneden, nu zeer stil, deed aan inslapen denken; het was nog warm. Toen trok er in de verte boven de zee een donker en aarzelend onweeren voorbij; mijn hoofd daalde naar mijn handen en het te groot geluk brak in vele tranen open, toen ik met eenmaal wist, wie gij geweest waart, wist, wie gij zijt. O, mijn grooter, sterker evenbeeld aan die andere zijde van licht en wind, mijn voortijdelijke gelijke van die glinsterende kust, waarheen de ontembaren zingend zijn uitgeweken toen hier de neerslachtigen kwamen, gij, die, zelfs hier, wachtend tot ik weer mee terug zal kunnen gaan, het leven, dat ik slechts kan droomen, leven kunt, gij, die mij niet gunt aan de ongevleugelden, hoe dicht waart gij daar, dien avond, bij mij gekomen. Toen was het niet meer uw gelaat alleen; waar ik gedoken zat en snikte, stond gij achter mij, en op mijn huiverenden rug lag uw sterke hand. Hoe hebt gij het toen kunnen aanzien, dat ik hier bleef? Was het daar niet de rand der wereld en wat zou op dien rand de tijd geweest zijn tegen een oogenblik van uw wil? Waar gij toch weet, hoe ik hier niets vermag dan het ruischen van het heimwee gaande te houden, wat heeft u daar dan bewogen mij weer los te laten en van mij heen te gaan?

Toen ik opzag was de wil van mijn bloed alweer sterker dan de huivering nagebleven waar uw hand gelegen had. Het ver onweeren was overgetrokken, maar in het warme duister vielen de eerste droppen van den regen. Langs mij kwamen, groote logge schaduwen, de beide visschers naar buiten, en daalden af naar het dorp. Weldra stond ik toen zelf ook op, en ging naar de herberg waar ik zou overnachten.

Vanaf dien dag, waarin ik eindelijk volkomen opgenomen was geworden in de oorspronkelijke klinkende eeuwigheid van de slag des waters, de gloed van het licht en de vlaag der lucht, begon als een hoog e blindelingsch verslaven het inwijden des lichaams tot die eerste verrukkingen, waaraan tot op dien enkel nog de ziel zich zonder voorbehoud had kunnen overgeven. Ik beleefde de hooge zin van het genot, dat het deel hebben is van ziel en lichaam aan elkander op de drie wijzen van het stroomende, het brandende en het waaiende, de drie beginselen aller bewogenheden, omdat, voorbij de verste gedaanten aan deze zijde en voor de eerste droomen

aan de overzijde, alle grensovergangen tusschen ziel en lichaam staan in de teekens van wat hier waarneembaar is als de golf, de vlam en de vlaag. Ook bevond ik het eigen wezen als zulk een, dat in licht of in donker het genot wil als zijn eenig openbarende wijze van zijn, en zoozeer bleek, na wat mij dien avond duidelijk was geworden, het openbaren van het eigen wezen een dichterbij komen van u te zijn, dat ik, in plaats van uw naderen af te wachten, in dien tijd, dagelijks sterker bij machte het genot op te roepen, inderdaad vaak al dat gevoel kreeg van elkander tegemoet te gaan, en toen die zomer ten einde liep en de verrukking des najaars begon, kon ik, sterk en zwervend van nog lichte hoogten afgedaald tot een oud al duister dorp, mij soms verwonderen u bij het binnentreden van de herberg nog niet te zien, opstaande van bij het vuur en mij verwelkomend als een gelijke nu.

Groot werd de avond van dat jaar. Verrukt, als in een meeslepend avontuur, begaf ik mij dieper en dieper in tot het roepen van de onstuimige donkerten, die voor een ophanden zegepraal hier ruimer baan schenen te maken, of stond te staren in die dagen, als overal het ijl en windstil licht is van den uittocht der vervoerden, wier oponthoud hier eindelijk verstreek. Tegelijk sterker en dieper gebeurden de dagen mij, en waar het vermogen tot genot, vaak zelfs verhevigd, mij bijbleef in het duistere vergaan van het verschenen leven, behoefde ik niets in te boeten van dat stiller verkeer met den dood, waardoor eens het ijler worden des lichaams mij tot mij zelven terug had gebracht. Soms woei het leege licht den ochtend lang blinkend en oneindig; dan werden het wilde verlaten middagen met een luide zee, een einde, helder en onstuimig. Mij bevloog dan, gelijk zoo lang geleden voor het eerst toen die vrouw zong tusschen vuur en maan, dat tot doodelijke zaligheid meeslepende gevoel van nu niet lang meer te hoeven blijven onder vreemden, van het alreeds achterlaten der laatsten hunner op den snellen doortocht, waartoe plotseling dit leven, dit gedwongen oponthoud, verheerlijkt werd, en ik bereikte, snel en bevlogen, het einde, en gaf mijn lichaam in de wateren prijs aan dezelfde koude, hartstochtelijke liefde, waarmee de ziel mijn hart verrukte. Terugkeerend, met het westelijk neerstormend licht achter mij, loopende snel en in een hoorbaar spreken tot u over de

padenlooze duinen, bereikte ik dan eindelijk een verdoken en al duister geworden gehucht, dat leeg leek, want de kleumenden waren binnenshuis en het donker woei er over lage daken en door de weinige smalle wegen. Dan, in den avond, zwaar van vermoeide kracht, zittend, een vreemdeling, bij het vuur in de herberg, dronk ik diep en langzaam, en dacht soms, starend naar de hand op mijn knie, dat het uw hand zou kunnen zijn en dat gij naast mij zat.

Het was na zulke avonden van peinzende kracht en levend vuur, dat ik, naarmate de dagen korter werden en de gronden der wereld ritselender van vergane bloei, mijn ballingschap ging begrijpen als een binnen dit licht en dezen wind voortdurend stijgen en zwichten overweer van slakende vervoering naar verloren bedwelming, en daartusschen dat peinzen zelve, waar de neerval tot zweven wordt, en waar de woorden en hunne bewegingen zich al van ouds aan mij voordeden. De toegenomen hartstocht des levens echter maakte nu zelfs in dat peinzen een bewogenheid gaande, half donker en als vervuld van een gonzend zingen, die het onbewaakte lichaam omving en, als het ware, ontvreemdde naar andere gebieden, waar - nu door een gelijke toename van het leven der woorden in mij mijn aandacht langer waakzaam kon blijven - ik ontdekte hoe ook daar het leven voortdurend ondergaan wordt door vele gedaanten. Van dat tusschengebied der buitenste duisternis, waarin de vervoering zich van hier uit wagen moet, had ik dat vroeger, toen ik er nog slechts blindelings geweest was, al wel begrepen, doch nu bleek het mij evenzeer in de diepte waar de bedwelming heenvoert, een gebied van schaduwen en somber ruischen, waaruit later als een niet geheel te vergeten droom het opdoemen en voorbijtrekken hêrinnerd kon worden van starende gedaanten, zijdelings aanschouwd, en die daar zichtbaar werden in een vlagend schijnsel of wellicht zelve daaruit bestonden.

Ik begon te vermoeden, dat dit de verlorenen waren, die eenmaal in de hoogte der vervoering het jubelen hoorden van de overzijde des lichts, doch die, omdat zij zich zonder liefde daarheen waagden, ontredderd werden door de droomen des ondergangs in dat ontstuimig tusschengebied, waar toen hun baan teruggedwongen werd, doch neerwaarts naar waar zij voortaan blijven, trotsch en zonder hoop. Anderen hunner,

voorbestemd daar ook eenmaal te komen, werden nog aangetroffen in den stormgordel dier buitenste duisternis, welke zich over hen als een onheil ontketende, te meedogenloozer omdat de sterke jubel, daar nog hoorbaar uit het eerste licht, voor hen geen roep kon zijn, doch een oordeel toornend en helder. Blindelingsche verwarring kwam daar over hun verwoede lichamen, ontzetting over den hoogmoed hunner gelaten, soms in hun oogen haat als der liefde roekeloozen, die daar nog met hen samen waren, maar die zich zingend op den grooten dood beriepen, hen niet meer ziende aan hen voorbijgingen. Want deze, de verkorenen van dood en leven, zagen niet meer, doch zij bewogen zich starend of zelfs met gesloten oogen, zingend of enkel glimlachend, nemend door dezer voortijden verbolgenheid een onbedreigde baan.

Gaandeweg voelde ik het leven der woorden in mij bindend en zingend zich bepalen tot een als het ware verkennen dezer gebieden, sterker zeker toen ik in den oogopslag, de gelaten, de bewegingen van enkelen, die mij in het leven-hier tegenkwamen en aanzagen, een voorbeschikte gelijkenis begon te bespeuren met de in die andere verten en diepten waargenomen gedaanten. Zijdelings zag ik hen aan, onrust en begeerte in mijn hart, en na het voorbijgaan liep ik in angst en verlangen, voelend hoe nu de tijd aan ging breken, dat mijn bloed het leven der ziel tot in de bedwelming zou willen ondergaan, en voorvoelend als een onmiddelijk gevaar zijn nu niet meer te vermijden vervreemding uit dat eenzelvig verkeer met licht en wind en water, waarin het de vervoering had beleefd. Want ook van die anderen was het niet enkel een tegenkomen, doch zij zagen mij aan alsof ook zij van mij wisten, en in den avond, als de behoedzamen binnen waren, gebeurde het eindelijk, dat een angstig en onweerstaanbaar roepen en antwoorden van het bloed den gang van onze lichamen zich deed wenden en wij weer toekwamen tot elkander.

Duister en onverzadigbaar, uit schaduwen onheuchelijk als het licht zelve, zingt de lust, die geen liefde vraagt. Wel was het nog zoet en liefelijk, dat eerste nemen der handen en de woorden der ziel gefluisterd door de sterken over der teederen zwichten, maar als met het gesloten worden der oogen de roode lippen zich open deden, om welke geheimzinnige en

neerwaartsche bochten van den tijd voltrok zich dan niet een spoorloos en onweerstaanbaar ten onder gaan, tesamen verstrengeld en verloren, naar oorden duister en voorwereldlijk ruischende, waar meedogenloos het sterk en ontembaar teeken van roofdier en prooi zijn opstand vierde uit dien val. Wel stonden daarna, weer ontwakend binnen dezen tijd, in de leege gebrandschatte lichamen de oogen dan vervreemd en ontzield naar elkander open en was er een alleen en schichtig de wijk nemen, weenend vaak door wind en avond, dier in hun teederheid geschondenen met een wroegend verlangen naar de lage verlichte vensters, waarachter zorgelijke liefde laat en wachtend opbleef, maar al den volgenden avond ruischte het weer uit die onheuchelijke schaduwen en weer werden zij naar buiten gezongen, langs de smalle wegen en den ronden stillen brink over, wankelend bijna van dat zwaar en bedwelmend verlangen naar een prooi te zijn, naar de angst, de pijn van een dwingende greep, naar het achterover neerwaarts worden gebogen hunner bleeke rankheid, naar het te loor gaan onder de donkere kracht. En die anderen, die donkeren zelve, naar wie de bleeke geroepenen uitliepen, wat waren in hun af en aanschrijdend wachten zij anders dan de eerstbewogenen dier oude gonzende muziek, waardoor ook ik in dien tijd overwonnen werd en die mij vervulde met een dan weer langzaam en hartstochtelijk, dan weer woest en eentonig, dan weer bonzend en bedwelmend aangaan door mijn bloed? Zonder woning en spoorloos maakte het ons, nameloozen voor elkander, die bijwijlen, na gepleegden roof en een toevallig samentreffen in een herberg voor den nacht, dronken diep en laat als schaduwen bij het vuur; doch met het kil aanbreken van den dag ging, zonder afscheid, elk zijns weegs. Waarheen heeft hen die donkere drang des bloeds geleid in dat verloren gaan en verloren doen gaan, langs welke wegen heen en in tot welke menigten?

Hoewel het nadenkend verkeer met woorden ook toen niet geheel ophield, gebeurden mijzelven in dat onomzichtig en al meer verzwervend volgen van een begeerte, die hoe vaker bedwelmd hoe minder verzadigd kon worden, vele nooit plotselinge veranderingen, die, juist omdat zij ternauwernood werden waargenomen, te laat bleken een her en der afdwalen te zijn geweest van de laatste nog bekende omgevingen, tot ik

mij, een leegen grauwen morgen, vermoeid en onverschillig loopende bevond door de gure straten van een voorstad. Ik wist er geen weg, maar eene, die naast mij liep, voerde mij mee. Zijdelings keek ik soms naar haar; zij was niet moe, haar tred was kort en snel, haar lange oogen waren bleek, en dun was haar roode mond. Zij sprak niet; mijn moeheid was te weerloos om haar te vragen waarheen ik ging; voor mij was, overal en onontkoombaar, gonzend en stampend, het aangaan van de stad, en achter mijn meegevoerd voortgaan, scheen een onherroepelijke doffe vergetelheid alles wat van mijn leven was geweest bij zich in te lijven en op een stille vreeselijke wijze ongedaan te maken.

En, nu nog, als ik mij starend buig over het diepe donker van den gevreesden spiegel van dien tijd, is geen der beelden, waarvan ik het opkomen en het overtrekken of weer onderzinken waarneem, een weergave van eenig afzonderlijk voorval, dat ik toen zelf beleefde, doch veeleer zijn het innerlijke gezichten, en zelfs als ik overweeg hoe deze dan toch eerst door wat mij in dien tijd gebeurde in mij ontdekt konden worden, dan nog aarzel ik om in zulke gezichten al te zeer het wezen van de stad ontraadseld te zien, en aan een eenzaam einde van het starend nadenken kom ik er dan wel toe mij af te vragen wat wellicht elkeen, die zich denkend in der dingen spiegelbeeld verdiept, zich vroeg of laat af gaat vragen: of zelfs de luidste en machtigst heerschende waarneembaarheden van dit leven anders zijn dan, binnen dit tijdelijk bestek, de gebroken weerschijnselen van wat verrukt of somber, traag of bevlogen, plaats greep of wellicht nog geschiedt in een leven, waarvan de sterker en volstrekter toedracht, hier onwaarneembaar, dit leven bepaalt. Wat hiervan dan ook moge zijn, zeker is het, dat in het verloop der beelden, die, als droomen in den nachtelijken slaap, uit dier spiegel diepte tot het donker oppervlak omhoog komen, mij de duistere mare bereikt van hoe op een door hen verraden ster steeds dichter menigten van ontvleugelden met de zielskracht van het leven, dat zij ademen, in al norscher en onheilspellender tegenstrijd komen door een zich dreigend en labyrinthisch uitbreidende steenen wereld, waarbinnen zij zich inbouwen. Donker en dreunend van wezen, maar ruw of verraderlijk verlicht en uitgevierd hier en daar tot krijschende of wulpsche muziek:

een wereld van hoovaardij en pijn, waarheen van een uitstervend geloof een ganschen bewoonden omtrek de laatste droomen van het groote heimwee uitlevert, schatting, den zieltogenden afgeperst, om binnen dat steenen labyrinth - die schrijnende dragende wond, geslagen in het groot lichaam van de ster - gezet te worden op den woeker, het zweren, der ontzielde begeerte. En soms, als van lager afstand gezien, daaroverheen, van uit het grondelooze dier spiegel, een snel opzetten van duistere verbolgenheid, breede wolkenwerelden, waarin onheuchelijke blinde of starende aangezichten vermoed worden, en waaruit zwarte regens neerwaaien, geesels en plagen, weerwraak wellicht van oude verloochende droomen; maar daarna, in de erger verschrikking van een weer opklaren, die wereld, opnieuw en dreigender nog te zien, steeds onheilspellender zich ontmaskerend als het oord, als de belichaming inderdaad, waaraan, met de gelijktijdige liefdeloosheid van een verscherpt saamgedrongen genot en een als schandelijke ellende uiteenzwichtende afmatting, dit waargenomen geslacht van ontvleugelde zielsvijanden zich blindelings en verwoed ontzenuwt in wat dit geslacht zelve, maar te laat, ten leste een al wilder, doodelijker zelfbevlekking zal moeten blijken. En eenmaal scheen het, na de vlagende voorteekenen en met het al donker worden van zulk een weer ophanden noodweer, alsof enkele hooge oude gestalten, groote stervenden, wankelend zichtbaar geworden op een steilen westelijken ringmuur, hun armen wolkenwaarts uitgestrekt, de in het noodweer meekomende aangezichten beriepen met uit voortijden overgeleverde maar sinds lang door de menigten vergeten aanroepingen, onheuchelijke woorden, waarmee nu een uiterste vergelding door hen werd afgesmeekt, tot waarlijk in het verbolgen opzetten van den storm een stralen ontstond als uit het ontwaken bovenaardscher oogen en door dier voorwereldlijke aangezichten openende lippen een jubel, wild en eenzaam, uitbrak; starend en luisterend scheen het mij toen zelfs, dat, uit dieper verten nog, een ander dreunender ruischen naderde, als van een zee in aantocht, als van de wateren van het einde komende tegen de wereld, tot, toen dit alles ondergaande in een wilde kolk van wolken en stralen neerwaarts verdween, ik eindelijk in dien spiegel toch mijzelven waarnam, zooals ik geweest was den laatsten dag van

dien tijd, een doodschen grauwen namiddag, toen ik ontwaakte uit een droom, waarin deze gezichten voor het eerst mij hadden bezocht.

De kamer, waarin ik op een bank lag, was toen ik mijn oogen opsloeg al bijna donker geworden. Alleen in het raam was nog licht, een bleek ellendig licht, want de straat was niet breed en de leege fabriek aan den overkant was hoog. Ik dacht aan de groote vuile ramen, die het licht, verraden en onteerd, doorlieten als tot een moordkuil. Toen werd, krakend, het raam van de kamer omhoog geschoven. Zij, die in de schaduw naast het gordijn had gezeten, leunde nu naar buiten. Zijdelings keek ik naar haar, hatend, weerloos, zonder herinnering aan hoop. Zelfs de gedachte hoe lang ik daar al leefde kwam niet in mij op, niets dan een moe zwak besef van zelf vernederd achter te zijn gelaten in den schandelijken kuil van mijn lichaam wrokte in mij na. Achtergelaten... zoo onherstelbaar en zoo lang al her, dat het woord zich als een vonnis enkel nog maar op mijzelven betrok en ook geen onbestemde vraag meer wekte naar wie of wat van mij was heengegaan; doffe rekenschap van een nu geworden zijn aller tijden tot een rondom in versteening uitgebreid verleden, waarin ook de herinnering ergens omkwam; even doffe wanhoop bij het bedenken, dat mijn hart en adem nog teeken bleven geven van iets als een tragen natijd, die - hoe lang nog? - aan mij zou moeten gebeuren. Achter den dunnen wand waartegen ik lag liep iemand op de gang. Stil legde ik mij om, mijn hoofd naar dien wand gekeerd. Ik hoorde het neerzetten van een kan in de steenen waterkom, en dadelijk luid en gauw het volloopen daarvan onder de kraan. Weldra werd de kraan weer afgesloten, en de stap van wie daar geweest was ging door de gang weer heen. Toen riep zij, die uit het raam leunde, naar beneden. De harde stem van een vrouw gaf antwoord uit de straat. Zooals ik lag, mijn rug naar het raam, bleef ik liggen, luisterend enkel naar de stemmen, niet naar de woorden, tot ik haar aan het raam hoorde zeggen: ‘hij slaapt hierbinnen’. Daarna klonk van beneden uit de straat een ruwe spot; beiden lachten toen tegelijk denzelfden korten lach, waarop zij, die buiten stond, verder liep. Terwijl een zware kar oog voorbijging begon zij, bij wie ik woonde, met trage gedachtenlooze stem een gerekte wijs te zingen, die

de groote straatorgels toen vaak speelden, vooral in andere wijken. Ik dacht aan dien eersten ochtend, toen ik met haar meeliep door de leege gure voorstad. Het scheen of die zich toen achter mij dicht had gebouwd. Ik dacht: 'mijn lichaam in de stad, en ik in mijn lichaam', en weer voelde ik dat lichaam als een kuil, een stillen schandelijken kuil, waarin ik lag, vernederd, achtergelaten. 'Er is niets meer aan te doen', fluisterden mijn lippen vanzelf. Het zingen hield op, en het stroeve raam werd dichtgeschoven. Zij hoestte even en ging toen de kamer uit; ik hoorde hoe zij aan het einde van de gang die andere kamer binnenging, waar haar bed stond.

Het was geheel stil en donker geworden waar ik lag.

Toen pas, achter het dunne beschot, hoorde ik het, klein, klinkklaar, regelmatig: druppels, die vielen, helder, voortdurend, in water, dat daar stond. Ik hield mijn oogen dicht; ik durfde mij niet te verroeren. Toen pas gebeurde het in mij. Ik voelde slechts, dat het gebeurde, want er was geen zien en geen hooren dan enkel het kleine heldere watergeluid, dat buiten mij aanhield, en het niet opgaf, en waardoor alles te weeg werd gebracht. Geen noodweer, geen aangezichten in wolken, geen zee in aantocht ook, maar alleen, als behoefde dit alles nu niet meer, werd zonder overgang de tijd uit mijn wanhoop opgeheven, zoodat die harde duisternis, losgelaten, stil en zonder meer uiteenviel. Vanzelf en even stil herstelde zich een prille werkelijkheid, ook nog niet zichtbaar, maar reeds als glinsterend te vermoeden aan een licht trillen der oogleden, en weldra, scheen het, zou ergens daarin een stem gaan zingen, de stem, die eens had gezongen tusschen een maan en een houtvuur, maar nu een ander lied.

Eensklaps, als door een vuist getroffen, schrok ik overeind op de bank: vlak bij, ruw en luid, was in de straat een orgel gaan draaien: een deun, dreunend en schel, brak met zulk een geweld los in die duistere wijk, dat het opgeschrikte leven er op slag bezeten scheen te worden, wild en eentonig, door een meeslepende somberheid, een meedogenlooze vreugde, een starend en roekeloos, een prachtig overstag gaan naar onheilen van genot.

Mijn bloed vloog in mij om; sidderend stond ik in het al scheurend graf van die kamer, sterk en fonkelend van verrukking en vijandschap. En toen hebt gij, die ik zoo lang ver-

geten kon, rechtstreeks den doorslag toegebracht. Ik zag uw oogen stralen aan den wand, ik voelde uw handen op mijn hoofd, dat huiverde, en tot in mijn keel snikte uw lach. Ik stortte de deur uit, de gang op. En daar, geknield, stroomde het water over mijn opgeheven handen, op mijn hoofd, koud en hartstochtelijk, door mijn kleeren, over mijn huid, vlakbij en samen met het wild en eenzaam bloed.

Het ontembaar heimwee vervulde zich. Ik stond op, huiverend, verheerlijkt. Tegenover mij, in de open deur van een verlichte kamer, zag ik toen die vrouw nog staan. Haar oogen kon ik niet zien, maar ik zag hoe zij, ontsteld, zich met haar bleeke armen steunde aan de deurposten, en het was mij of zij iets, een gedaante, zag achter mij, oogen achter mijn oogen. Het water stroomde, woest en eentonig klonk de muziek. Ik deed enkele stappen naar haar toe. Wat bewoog mij? Een late deernis, misschien, nu mijn blijde haat de overwinning zeker wist? Maar zij, snel, deinsde ruggelings de lichte kamer in, en wierp de deur dicht.

Donker bleef de gang. Over den rand van den steenen bak hoorde ik het stroomend water nu loopen; een helder druipen klonk op den vloer. Ik lachte in de duisternis en legde mijn natte handen tegen mijn koud gezicht. Toen werd beneden de buitendeur geopend: zegevierend brak de muziek het schuwe huis binnen, een donker wankelen begon rondom. Ik liep de onverlichte trap haastig af, en vluchtte, juist voor een oude man de deur weer sluiten kon, naar buiten, de straat in.

In het midden van de straat draaide het orgel. Donkere nameloozen dansten daarbij in elkanders armen. IJlings liep ik door hen heen. Ik zag een vrouw, die schreed alsof zij nooit zou sterven. Even dacht ik, dat zij leek op haar, die eenmaal, zingende, stond tusschen dood en leven, tusschen maan en vuur. Ik vluchtte een plein over. Ver achter mij hoorde ik de muziek nog toen ik boven langs een breed water liep; veel lichten spiegelden daarin en donkere schepen lagen er.

's Avonds reed ik in een flauw verlichten, dreunenden wagen. Tegenover mij sliep een zware bleeke man; in den anderen hoek van die bank zat een vrouw, die achter een donkeren omslagdoek haar kind voedde. Buiten was het wijd en duister; in de verdwijnende verte lag de sterke stad te

branden, uitgestrekt, met ontelbare lichten, groot, somber, magnetisch. Maar de snelheid van het rijden nam toe, het dreunen werd minder, een lichte schokkende maat werd het. Van achter het beschot, waartegen ik zat, was een man opgestaan, een lange man met een rooden doek om zijn hals; hij kwam in den doorgang langs de drie afdeelingen staan. In zijn handen hield hij een harmonica. Vluchtig keek hij ons aan; zijn gezicht was verweerd en onbezorgd. Toen begon hij te spelen.

Wij reden snel; de lichten van de stad waren niet meer te zien; met een zachtzwaaiende onbekommerde muziek reden wij in dien flauw verlichten wagen door de wijde duisternis verder, als hadden wij geen bestemming meer. De man tegenover mij was wakker geworden en staarde in de richting van hem, die speelde, met vermoeide nadenkende oogen; de moeder wiegde met het kind langzaam heen en weer. Ik gaf mij verloren in een geheimzinnigen stroom van droevig geluk, een vreemden tocht met ontelbaren tesamen en toch alleen, zonder vanwaar, zonder waarheen, donker en zalig. Mijn lippen gingen woorden fluisteren... het treurspel onstuimig en oud onzer schaduwen onder den wind... Ik huiverde van verwachting en sloot mijn oogen.

Toen, voor het eerst, terwijl ik voelde, onverwonderd, dat gij naast mij waart, wist ik, dat wij broeders zijn, al zijt gij ouder en zooveel sterker, en helderder dan ik.

De man met de harmonica speelde een nieuwe wijs; snel en licht schokte de wagen. Wij werden meegevoerd op deze wonderlijke tocht door den avond, gelukkig, op een donkere wijze, diep en zacht, zonder bestemming, vreemdelingen, onopgemerkt te midden van hen, voor wie het hart zich daar zoo vanzelve had geopend.

***

Weldra zal het in de kamer, waar ik u dit schrijf, al gaan schemeren: laag in het nog gouden westerraam zie ik de uitgestrekte donkere wolkenbank, waarachter in dit land de heldere dagen van het najaar zoo vaak ondergaan, en die den nog donkerder zoom der duinen over de geheele lengte ver-

hoogt tot wat nu wel schijnt het leeg en steil randgebergte te zijn geworden van een voorwereld.

Het is, gelijk gij het mij dien lang geleden nacht zeide, niet ver van de zee, dat ik hier woon. Ik weet nu - en gij wist het al van mij toen ik zelf nog niets weten kon - dat ik zulk een ben, die, na te hebben gezworven en voor hij wellicht weer gaat zwerven, enkel wonen kan waar het wezen van het landschap zijn verkeer bestendigt met dat helder en geheimzinnig heimwee, waarvan hij niet kan vervreemden zonder zelf ten onder te gaan. En wat is voor mij zoolang dit leven duurt het heimwee anders dan die oude afspraak met u?

Er zijn vreemde stille plekken in de duinen hier, vanwaar gij, als ik er kom, juist schijnt te zijn heengegaan. Het is er alsof gij niet ver in den omtrek nog ergens loopt. Dan sta ik, stil en denkend, waar vlak boven mij wolk en duinrand zijn, zooals zij waren voor de wereld was, en voorvoel wel hoe eenmaal heimwee en verlangen zullen blijken altijd hetzelfde te zijn geweest. Dat zal dan, ergens binnen mijn oogen, vanzelf het langverlangde voorgoed vergaan zijn van de wereld, want was het niet enkel en alleen de wereld, die hen gescheiden hield en onvervuld? En zal dat niet het herstel zijn van die helderder staat van leven, waar wij vanzelve weer elkander zijn, gelijk voor ik hier geboren werd: hereenigd, geenzijds de suizende geheimen van vuur en water weer, met de ontembaren in het diepe blinken van een natijd, een bijna eeuwige? Maar zulke plekken in de duinen zijn zoo oud en stil, dat ook zulk een voorgevoel er van zeer ver te komen schijnt, en landwaarts keerend weet ik wel, dat het wachten nog lang zal zijn.

Soms, gaande langs de zee, als mijn stem zich voor alle luisteren beveiligd voelt binnen dat groote ruischen, spreek ik overluid tot u, omdat van uw luisteren het zwijgen dan naast mij mee schijnt te gaan. Zoo kwam ik kort geleden daar waar de duinen lager worden en het gehucht ligt, waar ik eens overnachtte. Ik ging weer naar de lage kleine herberg, waar ik toen in den avond een ver onweeren hoorde boven de zee en waar gij achter mij stond toen ik voor het eerst begrijpen ging, wie gij zijt. Ditmaal bleef ik er niet lang, maar terugkeerend langs de zee, die grijs en eeuwig werd als de vergetelheid, ben ik tot een dieper vermoeden gekomen omtrent

uw wezen en mijn wezen en onzen geheimen omgang met elkander. Het is een nadenkend inzien, dat mijn eenmaal terugkomen geenzijds vuur en water ervan afhangt hoe werkelijk uw tijdelijk omgaan is in dit leven, waaruit zonder uw hulp voor mij geen uitweg is, en dat uw omgaan hier - het bestaan van oogen en handen, die doen denken aan het zwaard en de harp, zoo zichtbaar als toen ik een kind was - weer van mijzelven afhangt, en wel voor alles van de mate waarin ik door licht of door duisternis, stijgend of neerwaarts, strijdend of voortvluchtig, mijzelf verslaaf aan het vermogen om met de woorden van dit leven het gebied te verkennen van de verschijningen tusschen vervoering en bedwelming, dat - voor den eenzelvige althans - het gebied is van het hart. En als het ten langen leste tot het vergaan leidt van het hart in datzelfde oogenblik, waarop de wereld breekt tusschen heimwee en verlangen, zal het dan niet een enkele gebeurtenis zijn, één plotseling brijzelen als van een spiegel, en daarna een lange lichte wijle nog niets dan het jubelen, niet ver en niet luid, dat ik eens hoorde tusschen maan en vuur?

Maar als ik voorvoel hoe, binnen mijn oogen, de wereld, verterend tusschen heimwee en verlangen, en het hart, verterend tusschen vervoering en bedwelming, onherroepelijk gedrongen worden naar dat geheimzinnig oord hunner vereenzelviging en ondergang, en mij de gelijkenis herinner van de gelaten, die mij hier voorbijgingen, met de verschijningen in dat ander gebied, dan weet ik, dat mijn wonen in dezen omtrek van de zee niet vast zal zijn, al ben ik nergens dichter bij u dan hier, en ik ga de kans vermoeden van een terugkeer naar dat dreunende steenen labyrinth, waarbinnen de neerslachtigen zwoegend tot doodelijke macht komen. Want het hart zal niet kunnen vergaan tot de helderheid van het vervulde heimwee zoolang het dat laatste gelijkworden met die wereld uitstelt of ontwijkt, en soms als ik, in deze kamer denkend aan de stad, voel hoe overmachtig de weedom van dat eentonig en onstuimig treurspel zou kunnen worden tusschen mijn bloed en die geheimzinnige zooveel oudere blijdschap, gaat het mij voorkomen alsof ik, afgezonderd uit uw leven, hier geboren werd met een bestemming, een taak als het ware, om in de woorden, waarmee men hier elkander verstaat, maar op uwe wijze, die weedom hoorbaar te maken en

tegelijk daarin verborgen, klein en eeuwig, die heldere blijdschap te doen klinken, gelijk eens in die stad en in dat huis en in die kamer het klinken, klein en eeuwig, gehoord werd van de droppel van het water. Ik weet niet waarom mij dit te doen zou staan, maar als ik denk aan dien middag en aan de kans, dat door mij wellicht eenmaal een enkele dier neerslachtigen overeind zou komen tot de blinkende vijandschap dier liefde, wat zou ik mij dan nog afvragen? Niets immers dan juist die mogelijkheid, dat enkelen uit ons ver en helder leven ontsterven moesten tot een geboorte in deze wereld met behoud van herinnering en bezield van heimwee, opdat zij de hen gelijkenden hier, in wie elke herinnering verloren ging, indachtig zullen maken door in de taal der neerslachtigen een eigen geluid te doen klinken - in hoe weinige woorden vaak! - dat als van ver voor de geboorte schijnt te komen, een teeken, een bericht, dat eensklaps en geheimzinnig doorkomt, een blijde wraak op de vijanden en in hun midden genomen.

Toch, in weerwil van dit heimwee en zelfs van dien herinnerden nacht toen gij tusschen mijn bed en het kleine vuur zat, vrees ik soms, dat ik mij andermaal en dan al te diep en met te donkeren lust zou kunnen verliezen in dien weedom. Hoe vaak werd ik in dezen omtrek en in den natijd van het jaar niet door dagenlang duister en onstuimig weer verrukt tot een geheel vergeten hoe mij de donkere storm toch oorspronkelijk enkel lief was als het teeken van een verwarden doorvlucht en een ophanden zege van het eerste licht! Zou bij een tweede binnengaan in die noodlottige wereld een vergeten van die vóórwereldlijke helderheid niet doodelijk kunnen worden? Zeker is het, dat er in mijn angst voor dien weedom een donkere lust, niet enkel des geestes, aangaat, een duister roepen in het bloed naar wat mijn ondergang zou zijn, en ligt het niet juist in den aard van dit heimwee, dat het, eenmaal zich wagend binnen die wereld, het gevaar van het zwoegen om de ontzielde macht vanzelve ontwijken zal, maar wel blindelings zal vallen in de hinderlagen, waaruit zelfs daar - hoe woest en versomberd dan ook - het ruischen en het suizen nog roepen van de golf en de vlam?

Het voorzien van zulk een gevaar bracht mij in de jaren van dit afgelegen wonen ertoe mij, behalve in de herinnering

aan u ook weer herhaaldelijk en aandachtig te begeven in de wereld dier oude verhalen, die mij steeds aan uw spreken in dien langgeleden nacht doen denken, en eindelijk werd ik in mijzelven een neiging gewaar, enkele van die verhalen weer te geven, te doen herleven zoo mogelijk, binnen die suizende stilte van aandacht en nadenken, waarin ik ook mijzelven het zuiverst ben gaan verstaan. Toegevend aan die neiging had ik, uitsluitender zeker dan ooit tevoren, een gevoel van voor u te schrijven, soms zelfs - als schreden wij langzaam naast elkander onder een diepe ruischende schemering - van tot u te spreken over een wereld waar gij mij het eerst over spraakt, doch op een wijze nu, waardoor gij bemerken zoudt hoe deze dingen zich in mij vervlochten met wat ikzelf hier, in deze late wereld, ondervond. Heb ik op deze wijze wellicht te kort gedaan aan de onmiddelijke waarde dier verhalen? Veeleer komt het mij voor, dat ik, althans voor u en voor mijzelven, geen beter blijk had kunnen geven hoe diep die waarde voor mij is, dan juist door deze poging om die eeuwenverre en altijd jonge gedaanten en hun gaan en komen door hunne landschappen te doen herboren worden - op te roepen inderdaad - uit het ruischende peinzen, dat een aandachtig beschouwen van de gestalten en de landschappen om mij heen in mij naliet. En is het - zoo ga ik mij soms al afvragen - mijn hart in het geheim, terwijl ik schreef, wellicht erom te doen geweest zichzelven tegen later tijd van mogelijke ontaarding althans van een middel te voorzien om het oude heldere heimwee op te roepen in welke donkere beklemming ook: het levend binnen veler woorden bewegen bewaarde suizen en glinsteren van mijn meest innig en eenzelvig verkeer met u.

Ik ben, vaak van uit inkeer aandachtig starend naar het bewegen van water of van vuur, meer en meer gaan bemerken hoe er in een op het eigen wezen gestemde eentonigheid, zichtbaar of hoorbaar, een middel gegeven is om, hoe ontredderd het hart ook moge zijn, altijd weer voor een wijle tot de heldere oorsprongen terug te keeren, en ik verlang ernaar - meer nog als ik bedenk hoe mijn vaster zingen in woorden, eenmaal ontstaan, buiten en zonder wij wil voortleven - later, gewond en in een hinderlaag misschien, in deze verhalen die eentonigheid te kunnen vinden in zulk een mate als

bedwelmend zou zijn tegen het mij dan omgevende en zoo helder in overeenstemming met mijn wezen, dat ik mij erbinnen af zou kunnen zonderen tot wie weet welk eensklaps en laatst alleen zijn, dan en daar, met u. Hoe anders zal dat zijn dan toen gij, een sterk en helder man in den nacht, te vertellen zat tusschen het vuur en het bed waarin een kind wakker lag! Want zelfs als het binnen kort gebeurde zou hij, dien gij lezende vondt in de verhalen voor u en voor zichzelven door hem geschreven, ouder zijn dan gij zijt, ouder in dien zin van het ervaren dezer wereld, die een vervreemden - althans een verwijderen - beteekent van wat helder is en eeuwig. Maar gij zult de sterkere gebleven zijn, en alleen door mij zal alles anders zijn geworden. Want een kind had lang geleden een prachtig en geheimzinnig avontuur, waarvan hij den volgenden ochtend een vaag gevoel overhield, alsof er iets mee bedoeld zou kunnen zijn, maar voor mij zal een levenslang wachten eindelijk in vervulling zijn gegaan, en ik zal u aanzien, mijn leege handen leggend in uw handen, met een onuitsprekelijke vertrouwdheid, die, de lange scheiding ten spijt, door het wachten en den innerlijken omgang is ontstaan. U zien, u weer aanraken, sterkere broeder uit die verte waar het helder is, aan wien ik zooveel gedacht heb en tot wien ik zoo vaak sprak, en die mij dan - verjongend de geschroeide woorden van deze wereld in de diepe koelte van zijn stem - zal kunnen zeggen hoe hij, sinds mijn geboorte hier, altijd bleef in den omtrek van dit leven, opdat hij mij weer af zou kunnen halen zoodra ik klaar zou zijn met wat mij hier te doen stond, en wat ik dan wellicht gedaan zal hebben zooals het moest, alleen omdat het toch niets anders was dan het zingen of het spreken van wat het heimwee mij, onverzwijgbaar, ingaf.

Geheel onzeker blijft mij wanneer het zijn zal en waar, want juist naarmate ik klaarder ben gaan voorvoelen, dát het zijn zal, is een neiging, de loop van het eigen leven zelf te richten, die toch al nooit sterk in mij was, verdwenen, losgelaten bijna, als wat te ijdel en vergeefsch werd om de aandacht te blijven trekken. Wel bleef er een voorkeur, een vragende hoop, iets welhaast als een bede, dat het niet in een grauwe verlatenheid te midden der rondom dreunende menigten zal behoeven te zijn, maar, eerst als ik zelve daaruit weer

heen ben gegaan, in de lichte eenzaamheid van een kamer gelijkend op deze kamer, in den omtrek ook van een kust. Starend in het kristal, dat tegenover mij op de tafel staat, wordt het alsof ik in die kamer van het einde mij zou kunnen bevinden voor een grooten spiegel, waarin ik achter mijn beeld een raam opengezet zie staan op een wijd verschiet onder laat en gouden licht. En als dan met eenmaal het oogenblik aanbreekt, dat een stille neiging om in het spiegelbeeld het leven dieper te zien dan in de verschijning, gelijk krijgt, en ik, als wie even voor de bedwelming plotseling het suizen hoort van het eigen bloed, het verre ruischen van de zee hoor niet meer achter mij, doch voor mij, komend van achter mijn evenbeeld door het raam in den spiegel, hoe kort en licht zullen eeuwen dan uiteenbrijzelen als niet meer dan een glazen scheiding, en hoe zullen wij samen glimlachend wellicht nog even een lichte kamer herdenken waar dat gebeurde en een andere kamer waar in den nacht een kind keek naar een man die vertelde en een hal waar zij, die wij dan weldra weer zullen zien, tusschen vuur en maan den dood overjubelde.

En toch - als de bede, dat het zoo moge gebeuren, eens werkelijk niet anders ware dan een verzwijgen van den angst voor een einde binnen die dreigende steenen koortswereld, binnen het eenige, dat op zijn donkere wijze van macht en weedom zich hier even ontembaar voordoet als het heldere heimwee zelve! Angst, onheilspellend, omdat hij ademt en leeft van een somber hunkeren daarnaar. Een raadselachtig hunkeren, tenzij waarlijk de laatste hoop pas na wanhoop komen kan, want dan ware dit het hunkeren van het heimwee zelve, dat voorvoelt hoe het met den ondergang van de kracht des bloeds in dien weedom pas zal komen tot de eindelijke overmacht, den plotselingen doorslag, van zichzelve te kunnen vervullen. Zou van mijn hier geboren zijn ik in zulke gedachten de beteekenis op het spoor komen? Zou ook in mij de hoop, ontzenuwd, moeten gaan smeken om den hartstocht der wanhoop, en zou ook mijn hart zich verloren moeten geven in het treurspel, onstuimig en oud, dier ongevleugelden, tusschen wie ik mij, krachtens mijn afspraak met u, steeds als een vreemdeling voelde? Hoe anders zal dan de plek van het einde zijn en hoe ver van alle oorden, die mij tot nu toe lief waren!

Maar als het moet zal ik zelfs daar voor u nog vindbaar zijn, dat kan niet anders, en soms, gedoken in zulke voorgevoelens, is het mij of ik, ergens naar waar ik nog in mijn lichaam ben als in een doodloopend duister slop, u een oude smalle trap op hoor komen. Er is daar geen vuur en de woeste roekelooze muziek van de luidere straten komt daar niet. Alleen is in het smal stoffig raam een flauw schijnsel, een zwak licht, oud en geel en als eeuwen te laat, want buiten, waar ver en moe de stad dreunt, vervuilde de sneeuw in donker en dooi. En het is of zelfs uw stap, de trap opkomend, moe is. De deur is achter mij; ik kijk naar het raam, en wacht.

En verder kan ik het niet voorvoelen; het luisteren naar uw stap, die naar boven komt, duurt, moe, langzaam, wachtend; het blijft het laatste.

Op welke wijze zou daar het einde plaats grijpen? Wie, die nog hier leeft, weet waartoe de laatste kracht, die beslissende doorslag, van het heimwee in staat zal zijn? Zou met het open gaan der deur dat smal ellendig raam niet een spiegel kunnen blijken, eensklaps van achter mij door u met uw beeld gebroken, een bres, een inbreuk, stormend, van diep en blinkend licht, en dan een stilte, klein en volkomen, te midden van een blij en oneindig klinken van wijd water, en ziet: aan een licht en ledig uiteinde van alle wind en weer ben ik op het midden van den spiegelenden vloer van het huis met de zeven open deuren, het huis, dat rond en glinsterend zuidwaarts staat uitgebouwd in dat water voorbij de wereld: stil, als een schoone nabloei van overgetrokken onheil, gaat een vaag en groot weerlichten nog af en aan langs het Oosten, en Westelijk, ver achter een hagelen, dat laat en ijl opklaart over het water, is het licht, dat daalde, goud en eeuwig gebleven; en tegenover mij, in den kring dier open deuren als in een kristal stil en levend verschenen tusschen weerlicht en westerlicht, zijt gij, in eindelijk ware gedaante, zittend in het recht stralenkleed van voor den tijd, de lange greep van uw handen klaar bij de snaren al...

Zou het zoo kunnen zijn?

Ik kan het niet weten. Weer zie ik alleen dat raam, en hoor uw stap, de trap - een al te hooge, donkere, smalle trap - opkomend.

Maar, zoo liggend in mijne gedachten, bevangt mij, zelfs denkend aan het luisteren naar uw stap, een gevoel alsof, juist daar en in zulk een verworpenheid, het einde op een of andere wijze een keuze zijn zal tusschen het vervulde heimwee en een afgrondelijke onvervulbare deernis. Ik weet wel hoe ik zal kiezen, want gij zijt de sterkste en voor u bestaat die keuze niet, maar als werkelijk tusschen die deur en dat raam het einde gebeurt, dan zult gij niet de eenige zijn, die de hooge smalle trap opkomt, en als ik denk aan eene, die, uit dooi en donker van de stad zelve, moe en te laat in dat nauw vertrek komt te staan, blijft mij enkel de bede, dat er nog een wijle iets hoorbaar moge zijn, als een ver naklinken en verdwijnend uitruischen, schoon, en helder genoeg om het begrijpelijk, en vergefelijk, te maken, dat ik niet blijven kon.

A. ROLAND HOLST.

Gedichten.

Het Lied.

Weet gij het nog, hòe werd gezongen,
Toen wij het water overvoeren,
In 't mateloos en onbedwongen
Geluk van ons ontroeren?

Het zomerde, om den ranken steven
Vervloot een kabblend kleurgewemel;
Wij waren als een ring omgeven
Door 't blauw van stroom en hemel.

Zoo dreven wij door 't smetloos reine,
Waar slechts de bloem van 't lied in leefde,
Tot flauw een droomland op kwam schijnen,
En de oever naderzweefde ...

Nu echter heeft een god bevolen,
Dat wij in onherbergzame oorden
Langs veld en wegen zouden dolen,
Het aangezicht naar 't Noorden.

Hier glijdt geen boot, blank als een veder,
De spieglend blauwe diepten over;
Maar ruw berooft het najaarsweder
Den boom van zijn laat loover;

En toch, hoewel wij klaar beseffen,
Dat winter nadert, doodsch en duister,
Laat ons dat zelfde lied aanheffen,
Ik zing den toon voor, luister.

Het Graf van den God.

O, simple tijd
Der onbekommerdheid,
Toen zelfs een dunne sprei
Van madelieven in de wei,
Vroeg bloesmen, dat de Aprilwind wekte,
De zerk zoo gansch bedekte,
Dat ik, bij 't wandlen in de zon,
Mijn God vergeten kon.

Nu draagt de Mei
Zijn stralende livrei;
Seringen, gouden regen
Betooveren de wegen,
En langs den waterkant
Blinkt zilverschoon en leeuwentand.
Maar ach, hoe laaiend ook die overdaad
Als vlammen uit de takken slaat,
En van den bodem opwaarts schiet,
Zij maakt slechts naakter, armer,
Den strengen rouw van 't koele marmer,
En overbloeit het niet.

De Gast.

De morgenwind door de open ramen,
De fonkelend gedekte disch,
De koele rust, die niet dan samen
Volkomen te genieten is,

En voor het huis, de zon weerspieglend,
De gulle, groen geverfde bank,
Waarover, op een windzucht wieglend,
De schim zweeft van een wingerd rank,

Wat baat dit zomersch welbehagen,
Wat de gevlochten rozentak,
Die, om den post der deur geslagen,
Zoo graag zijn geurig welkom sprak,

Wanneer de gast, van alle dingen
Het innigst, maar vergeefs verwacht,
Straks niet het roestig hek doet zingen,
En deze volheid tegenlacht?

De Kus.

Niet meer, kiemend jaar,
Snel ik door het veld,
Los het fladdrend haar,
Als een jonge held;

Niet meer snort de pijl
Van mijn zilvren boog
Achter 't stijgend heil
In het blauw omhoog;

Anders werd ik, jeugd
Ging en kwam niet weer;
Vrediger verheugd
Kniel ik, lente, neer,

Tast met schuchtre hand,
Vorst, voor wien ik schroom,
Naar uw kleed, mijn land,
En ik kus den zoom.

Een Vraag.

Wanneer gij kloek en trots den vloed genaakt,
Vanaf de voetzool tot de kruin volmaakt,
Een drang van dans en dichtmaat in de leden,
Met in het lachend hart slechts dèze bede:
O, morgen, zegen mij, want ik ben naakt;

En als U de eerste, schuimgekroonde hoos,
Die zoo de schòonheid tot een speelnoot koos,
Verovert, bruisend meevoert en omstrengelt,
Totdat op Uw gekuste borst zich mengelt
De blos van de appelbloesem en de roos,

Zijt gij dan ooit wel op een wereldsch feest
Zoo zalig van U zelf verlost geweest,
Stoeit niet Uw wijsheid in Uw vingertoppen,
Voelt gij Uw ziel niet in Uw polsen kloppen,
Wordt niet het lichaam meester van den geest?

En denkt ge niet: ik heb U nooit gekend,
Mijn vreemdeling, die naar de zon gewend,
Kalm als een god zich door de golf laat dragen,
En op wiens kracht en moed en zalig wagen
De zee speelt als haar zangrig instrument?

Een Antwoord.

Maar als ik aan het warm bezonde strand,
Van 't bad nog vochtig, neerzit in het zand,
En als dan plotseling die onverwachte,
Doch goddlijkste der gasten, de gedachte,
Mij 't voorhoofd doet bedekken met de hand,

En mij zoo gansch en innig overkomt,
Dat voor mijn oor zelfs 't zeegeruisch verstomt,
Wijl mijn gebogen schouders needrig dragen
Den last van haar beloften, beden, vragen,
Als onder 't zwellende ooft de tak zich kromt,

Dan wordt mijn lichaam, in dit zacht gebaar
Van diepe dienstbaarheid, zoo puur en klaar,
Alsof het eindlijk uit zijn roerloos zwijgen
Niet anders dan gevleugeld op zal stijgen,
Een krans van licht geweven om het haar.

AART VAN DER LEEUW.

Verzen.

Gebed.

Als wind en daglicht in den avond zacht
Geminderd zijn, dan wordt de wereld zeer
Vredig en schoon - maar in den stillen nacht
Vinden zich eindlijk aarde en hemel weer.

De sterren slaan de rustige aarde gâ.
Lichtwoorden ruizlen door het duister heen.
De waatren zeggen hemels schoonheid na
In ster na ster - en zij vergeten geen.

O moog mijn donker aarde-hart zich breiden
Als in den nacht de ademende weiden
Onder Uw hooge zilvren hemelwelven.

En dat ik, als de duistere kanalen,
Uw licht moog spiegelen of voor mijzelven,
En fluisterend, Uw zuiver woord herhalen.

Liedje.

En ergens buiten doofde een licht.
Alle gerucht in huis ging wijken ...
Uw ademhalen kon niet reiken
Tot naar mijn wachtende gezicht.

Maar 'k hoorde teeder dit getij
Verruischen door het diepe duister.
Mijn oogen zochten uwen luister
Onzichtbaar en toch zoo nabij.

Nu leek de kleine kamer wijd
Rondom het wonderlijk bekoren,
Den ban van uw alleen te hooren,
Verdonkerde aanwezigheid.

Maar - was ik aan het zwart gewend
Of werd een verre lamp ontstoken?
De vreemde spanning is gebroken
En 'k heb uw lieflijkheid herkend;

Want eensklaps zag ik door den nacht,
Rakelings naar mij neergebogen,
De wijde ovalen van uw oogen
En uwer haren sombre pracht...

Herfstmorgen aan de Zuiderzee.

Wazig achter 't uiterst gras
Van den zeedijk, dauw-bepereld,
Zie 'k de morgenstille wereld
Als door een beslagen glas.

Op den anders drukken stroom
Glijden nu geen witte zeilen
Door den herfstelijken ijlen,
Zilveren en rozen doom.

Maar één vogel, blanke stern,
Wiekt met puntige, gespreide
Vleuglen door het vage wijde
Als een vaste sneeuwen kern

Door het vormenleeg verschiet -
Zwenkt in gracelijke bogen
Langs mijn droom-verwonderde oogen
Roept en wendt zich om en vliedt ...

Daarmee sterft het laatst gerucht
En het uiterste gebeuren.
Zijn deez perlemoeren meren
Effen wateren of lucht?

Niets lijkt ver meer of nabij ...
Zonder vroeger, zonder later
Hebben tijd en lucht en water
Nimmermeer een overzij ...

Sonnet.

Wel zijn wij menschen al, in onze nauwe steden,
Waar wij tezamen hokken, zwaklijk, buur aan buur,
Ver van het sterk geluk, dat wij eenmaal beleden:
Het rechte leven der ontembare natuur.

Maar enkel in de omhelzing rest het fel verleden,
Machtig en onvernietigbaar - in 't donkre vuur
Der liefdedaad vlamt op, wat wij verschromplen deden;
De wild□loude vreugd keert voor een korten duur.

Daarin is de eenzaamheid der wouden en moerassen,
De herfstwind en de reuk van rosse roofdiervachten,
De schreeuw van de arend, die in wolke' onzichtbaar is,

De gistende onweerhoudbre groeikracht der gewassen.
En, na den blinden angst der starrenlooze nachten,
Der voglen schel geluk om zons herrijzenis ...

P. OTTEN.

Lente-weelde.

De slaap leek zoet en lokte zacht,
Waar ik al suizlend binnengleê;
De drempelwachten van den Nacht
Gunden mij in dien slaap geen vreê.

Een floers van donkren weemoed lag
Over mijn willoos mijmren heen;
Er neurde een deining van beklag,
Als de echo van een vèr geween.

Als 't ruischen van een beek, die stroomt
Door de valleien van den Dood;
Die droefheid was niet uitgedroomd
Vóór de eerste glimp van 't morgenrood.

Bij schemer ben ik opgestaan,
Een stem riep mij naar buiten heen;
De Zon was nauwlijks opgegaan,
Toen zij mij al in de oogen scheen.

Ik hoorde 't vlieten van de bron,
Haar water fluisterde aan mijn voet, -
Het was of zij den dag begon
Met een belofte als morgengroet.

De bleeke lichtboog van de Maan
   Lag peinzend nog aan 't firmament, -
Schùchtere bloemen zag ik staan
   In tinten, die geen middag kent.

Wòlken doorzeilden 't ijle azuur,
   Zoo zorgloos als geen vooglen doen, -
De koele wind van 't morgenuur
   Streek rimplend over 't weidegroen.

Het welig zaad der dingen liep
   Door 't sprankelende jonge hout,
Zoodat de laan gewelven schiep
   Van blaadren, gistren pas ontvouwd.

En in mij welde een teederheid
   Voor al wat ik in 't ronde zag,
Want voor mijn oogen uitgespreid,
   Gloorde de prille lentedag.

Belust op onbekend gewin,
   Verliet ik den betreden weg,
En liep de lichte velden in,
   Waar mijlpaal staat noch scheidingsheg.

Ik zwierf gedwee van wei tot wei,
   Bevangen door den geur van 't gras
En 't zoet, waarmeê de jonge Mei
   De bode voor den zomer was.

Tot ik mij neervlijde in een streek,
   Waar men een groenen heuvel heeft,
Die uitzicht op een kronkelbeek
   Naast bloeiende appelboomen geeft.

De bloesems popelden van jeugd,
   En 't golven van hun blanke pracht
Zong mij van groeiensgrage vreugd, -
   O vreugde, die mij vreeze bracht...

Ik had daar vroeger eens gestaan,
   Toen 't leven mij nog tegenloech,
En in de verte een blijde waan
   Zijn blozende beloften droeg.

Toen leefde er nog in mij de zucht
   Van wie geen schrijning kent of leed,
En ik verlangde naar de vrucht,
   Waarvan ik nu de wrangheid weet.

Ik ken geen waan, ik ken geen wensch,
   Geen heimelijk verlangen meer,
En buiten de overzichtbre grens
   Van 't heden wenkt alleen 't weleer!

Ik voelde 't stremmen van mijn bloed;
   De weelde van die luwe lucht
Viel wreed in mijn vermoeid gemoed,
   En weenend ben ik weggevlucht...

JAN VETH.

Naar Paraguay.

I.
Vertrek.

Om twaalf uur in den middag zal de ‘Orania’ vertrekken. Nu ligt de grijze kolos nog, een gedweeë reus, aan kabeltjes verankerd. Mannetjes, klein als vlooien, dribbelen op de dekken heen en weer; de kranen wentelen het eene net vol koffers na het andere in den gapenden muil, waardoor men in den buik van het schip kan kijken. Ook daar weer mannetjes om met een ‘ho-ho-ho!’ den loggen zwaai te leiden en de lading in porties te verdeelen. De machinekamer is uit haar dommel gewekt; grimmig welt uit een der forsche schoorsteenen inktzwarte rook omhoog - den groezelig-grijzen hemel in.

Op den dag van Zwerver's vertrek dreigt het in Holland namelijk te regenen.

Boven aan de loopplank wachten in frisch gestreken kieltjes vriendelijke boys. Wie zou hen van heimelijke kritiek verdenken? Als Zwerver in gematigden gang met z'n koffers de loopplank opdraaft, schieten ze behulpzaam toe.

In de groote loods staan groepjes landverhuizers. Kerels met gebaarde, half onder hoeden verscholen koppen, kauwen op peren en wisschen zich met den mouw het sap uit den knevel. Tusschen ruzietjes, luidruchtig uitgevochten, lichten kleine scènetjes op, roerend in hun simpelheid: een vader, een kleine Jood, die z'n kindje knuffelt of er een vrucht mee

deelt en dan met een viezen, verrafelden doek het spitse snuitje ‘schoon’ veegt. Een paar ghetto-joggies hebben verhuilde gezichten: vader gaat weg; hij zal baan breken in het verre, vreemde land. Als men hem ziet: zijn pad zal niet over rozen gaan. Hol en moe staan de oogen in het scherpe, afgeleefde lijdensgezicht. Op koffers, met touwen dichtgebonden, zitten vrouwen te staroogen, een levend bundeltje tegen de borst. De haren hangen voor het verlepte gezicht; kleurloos zijn de gelapte rokken. Kindertjes spelen met stukjes steenkool, die ze met hun rappe, tengere, vieze vingertjes van den grond opraapten. Lompen omhullen de mooie lijfjes; in groote, donkere oogen ligt onbewust vermoeden van de ellende, waartoe ze bij geboorte zijn voorbestemd, de dreumesen. Het eerste stoomsignaal, zwaar dreunend door de loods, doet hen opschrikken en naar moeders rokken grijpen. De ghetto-joggies huiveren; dikke tranen biggelen over de bleeke, fijnbesneden kopjes van oerouden adel.

Twaalf uur. De maats halen met een luimig woord de kabels in. Vochtige oogen, handdrukken, omhelzingen, - velen willen zich dapper houden. Kittige sleepbootjes trekken nu puffend en steunend den nog hulpeloozen reus van de kade los. Straks beginnen de schroeven haar forsche wenteling, en de sleepbootjes gaan voldaan huns weegs.

In de sluizen te IJmuiden verlaten de laatste vrienden het schip. Op de kade verzamelt zich Hollandsche jeugd. ‘Mag ik mee, baas?’ vragen ze den koksmaat, die z'n witbemutsten bol door een patrijspoort steekt. ‘Van mijn wel’, is het genadig antwoord, ‘maar van zijn niet!’ En met z'n meelhand wijst hij naar een stokerskop, twee poorten verder. ‘Hij is de kaptein, weet je?’ Maar de jongens zijn ook niet van gisteren. ‘An me pet!’ zegt de geestigste. En een ander voegt er aan toe: ‘Hij mag zich wel 'ns wasschen, die kaptein van jou. 't Lijkent nou net de zwarte knecht van Sunderklaas!’

Zwerver houdt van de Hollandsche bengels: de lust tot varen zit hun nog in het bloed. Zullen ze ons landje weer groot maken? Hollands geest ligt in lessenaren te verschimmelen. Frissche zeewind kan genezen.

We stoomen de haven uit. Als afscheidsgroet krijgen we een weemoedigen motregen na.

Zwerver verlangt naar het zonnige Zuiden.

II.
Engeland.

Uit het vuurschip ‘Maas’ stijgen schorre hoornsignalen op. Rap en fleurig waait een rood-wit-blauw doekje omhoog.

In het salon musiceert men: de allerlaatste fox-trott. Minder muzikale menschen ijsberen over het dek, turen in den nevel, dien de zee nu uitademt. Aan een tafeltje in het rooksalon zitten grimmig zwijgende kaarters: er zijn menschen, die den Mont-Blanc zullen bestijgen om er te whisten. Zwerver dwaalt over het dek, - zou graag een haai of een zeemeeuw zijn om zonder paspoort, inentingsbewijs en douane-visitatie zijn oceaanreis te maken.

Tegen middernacht tintelen in het Westen lichtjes. Zwervers hut is aan stuurboord; zoodoende kan hij den heelen nacht naar die oolijke dingskes kijken.

De morgen is verrukkelijk als alle morgens op zee. Frissche, zoute wind strijkt over het dek, schudt met forsche hand de levenskrachten wakker, die achter de schrijftafel in slaap vielen. Een kop koffie is godendrank.

Om tien uur komt Wight in het zicht. Als grimmige waakhonden liggen forten aan weerszijden van het kanaal. Verderop een eskader Britsche oorlogschepen voor anker. Zwerver vindt het zonde zulke mooie schepen voor oud roest te laten liggen: hij zou ze met een lading jonge menschen, wien de wanden der universiteit te eng werden, de wereld rond willen zenden.

In Southampton nemen we passagiers op. Shawls, geruite pakken, kijkers, groote brillen, wijde reismantels. Flegmatiek, met een blik van zwijgend goedkeuren voor onze Hollandschzindelijke ‘Orania’, wachten ze in het stoombootje tot de loopplank is gelegd. Wij, Hollanders, hangen over de verschansing en vertikken het nu eerst recht om in flegma ook maar voor een duit onder te doen. Boys torsen de onvermijdelijke golfstokhouders.

Een der nieuwe passagiers heeft zijn afscheid met meer whisky gevierd dan zijn beenen verdragen konden. Zijn citybag tegen het dek kwakkend schuift hij den hoed achter

op zijn bol en geeft vol innerlijke genoegzaamheid een dansvoorstelling met zang ten beste, zonder er iets anders dan onze belangstelling voor te vragen. De kleur van zijn passagebiljet verwijst hem naar de derde klasse, waar de hofmeester hem heen leidt.

Om drie uur ratelen de ankerkettingen. We varen westelijk om Wight; bij den laatsten uithoek verlaat ons de loods. Van eenvoudige, reine schoonheid is dat laatste brokje eiland. Grijze en roestkleurige rotsen vallen steil neer in het stille, matgroene water en dragen een grijsgroen kapje met witte huizenvlekjes.

In het Kanaal ontvangt ons een school dolfijnen. Smeuïg duiken de langneuzen van de eene golf de andere in. De kantige rugvin scheert een helder pluimpje water op; het zijn echte ridders in hun glanzend staal en getooid met de witte, wuivende panache. Ze dagen de 'Orania' uit op een spiegelgevecht, dansen lustig lokkend om en onder de kiel.

Maar de logge, fantasie-looze kerel puft door.

Zwerver geneert zich voor de dolfijnen.

III.
De 'Golf'.

Bij duister zijn we in Cherbourg. Uit den nacht duikt een raderbootje op met feestelijke lichtjes. Reeds van verre wordt geroepen; zakdoeken schemeren; wij roepen en zwaaien terug. In zijn haast legt het stoombootje aan den verkeerden kant aan, - moet weer omzwenken. En de loopplank is nog niet gelegd, of alles dringt naar boven; krantenjoggies glippen, als palingen zoo glad, tusschen armen en beenen door en schreeuwen hun 'cris'. Opgewonden tooneeltje, in felle tegenstelling tot het flegma te Southampton.

Als de passagiers eerste en tweede klasse aan boord zijn, gaat zich bij de landverhuizers daar beneden een spannende gebeurtenis afspelen: oogenonderzoek door den dokter. Het is een kleurvol groepje menschen. Jonge kerels met fijne gelaatstrekken, lenige apachengestalten in truien; een er van heeft verwilderde oogen als van een schuw nachtdier in een helverlichte kooi; jonge, knappe, in al haar armoede uitda-

gend gekleede deerntjes; moeders, die vroeg vergane schoonheid verraden. Een kind ligt half over en tusschen ijzeren stangen en schreit. Vader maakt intusschen druk gesticuleerend ruzie met een opgeschoten slungel.

De dokter heeft veel belangstelling. Een voor een moeten allen zich in een stoel neerzetten, het gelaat naar het witte licht der groote, sissende acytheleenlantaren; de dokter licht de oogleden op, en twintig halzen rekken zich om platte nieuwsgierigheid te bevredigen. Als er een kleine dreumes angstig tegenspartelt, zijn vele grove handen bereid het kereltje in bedwang te houden, dat nu de gansche wereld tegen zich gelooft. Met nauw verholen drift neemt de moeder haar kindje weer aan, strijkt opgewonden de kleertjes glad, knuffelt het hartstochtelijk, kust het de oogjes en haat alles wat dokter en gezondheidsvoorschrift heet.

Eindelijk is alles aan boord, en het raderbootje verschimt in het duister. Het laatste wat we zien zijn twee Fransche matrozen, zoo uit ‘Pêcheurs d'Islande’ weggeloopen, die elkaar op het achterdek een vlammetje geven voor de pijp.

De volgende haven zal La Coruña zijn! Kleur, zon, Zuidelijke weelde! Maar om er te komen, eerst de Golf! Stormverhalen, op griezeleffect berekend, doen de ronde. Middeltjes tegen zeeziekte worden aangeprezen en afgeraden. Veel eten en weinig drinken. Niets eten, veel cognac drinken. In bed blijven: niets forceeren. Opstaan, je verzetten tegen je onpasselijkheid: de meeste menschen worden door eigen schuld zeeziek. Niet naar de zee kijken, je stoel met den rug naar de verschansing zetten. Wèl naar de zee kijken: het spel der golven leidt af. Een Engelsch geeestelijke heeft poeders, you know? Met twijfel in het gemoed en weinig gerust op den dag van morgen gaan we naar bed.

Maar een gouden ochtendzon lacht allen hartelijk uit, en met het mooiste weer ter wereld stoomen we het ‘matrozengraf’ door.

Het is de eerste dag, dien we geheel in open zee doorbrengen. Tegen den middag komt een weldadige rust over ons; de wereld zinkt ver, ver terug; we turen over het watervlak, zoo blauw als blauw maar zijn kan; de zon legt zich in haar praalbed te slapen, en langzaam vallen de gordijnen toe.

IV.
Warmte, Zon en Kleuren.

Kleine, witte huizenplekken tegen fleurig-groene bergen, - de Spaansche kust. Zeilbootjes, het zeil hoog uitgespannen, scheren over het strakke water, dat stralend blauw is als de hemel. Rein, gewasschen alle kleuren: rood is rood, en groen is groen. Over alles heen een sluier van zonnegoud. Men ademt diep; de borstkast opent zich.

De baai van La Coruña is wonderlijk mooi; het moet den voorbijzwalkenden zeeman zwaar vallen haar lokking te weerstaan. We varen binnen en zien, na een zwenking, het stadje zelf, - losse, bevallige worp van witte huisjes. Om de haven staan mooie oude gebouwen. Poortgangen en bogen vertellen aarzelend van de Moorsche cultuur. Op een rots, die als een sluitsteen uit een gebroken gordel in de haven ligt, bouwden oude tijden een fort. Kanteelen, torens, schietgaten. Wat een kleuren hebben die bemoste steenen!

Onze boot wordt belegerd door schuitjes met kooplui, die vruchten aanbieden. De felroode appelen en bleeke druiven kleuren goed bij hun warmdonkere huid. Klanken, nog onverstaanbaar voor Zwerver, schallen door de klare lucht. Meisjes gillen in falsettonen.

Gelapt van alle kanten de bootjes. Een vet wijf, in groene japon, onder een knalroode parapluie, zit als een logge kikker. Vóór haar een heerlijk veld van granaatappelen, donkeroranje tomaten, groote meloenen vol knobbels. Door de zwaarte achterin steekt de voorsteven van het bootje uit het water omhoog. Bovenop een joggie met blinkende tanden, dat op z'n roeispanen steunen moet om niet naar beneden te glijden.

In een lustig schommelend bootje, stevig op haar bruine, bloote voeten, een meisje. Een been vooruit, een arm met opgestroopten mouw in de dij, in de andere, hooggestoken hand een prachtig ornament van matte Spaansche druiven, die als groote paarlen glanzen tusschen de gespreide vingers. In weelderigen, vollen wrong het zwarte haar in den chromaatgelen hals. Donker, donker de oogen; ook daarin schemert iets van een volrijpe vrucht.

De zon gaat heen. Met haar de toover der kleuren. Geen nagloeien. Slechts dwarrelt nog wat in de lucht van fijne stofjes kleur. Ook die verstuiven.

Aan den wal fantastisch beweeg van menschengestalten. Wordt straks bij het klepperen der castagnetten de 'jota' gedanst? Verdwaalde klanken strijken over het nu stil geworden water.

De ankerketting ratelt. We varen den sterrennacht in.

V.
Een Koninkrijk voor een Penseel!

La Coruña was hors d'oeuvre geweest, - in Vigo werd de hoofdschotel opgediend.

Het fonkelende water van de baai met de gouden schelpjes der kabbeling, tot lange sierkettingen aaneengeregen. De bonte zeilen der visschersbootjes, als zonderlinge steenen tegen het warm-groen tapijt der wijnbergen. Felroode er bij, - druipend bloed in het water.

Met de 'Carmen' laten we ons aan wal roeien; koperkleurig de kerels, die met forschen ruk de riemen door het water trekken. Op de kade wachten ons oude heksen, prevelend, met opgehouden skeletvingers. Verschrompeld de oude gezichten, waarvoor als losgewaaid spinrag grijze haren hangen. Duizend tinten in haar verrafelde kleeren. Op jichtige voeten schuifelen ze voort. 'Perra chica, señor...!'[1)].

Ook bedeljoggies bij de vleet, een zwarte plok haren door de ondefinieerbare hoofddeksels, 'Perra chica...!' Een Engelsch geestelijke, goudgebrild dienaar Gods, vereert een dezer Garibaldis met een koperstukje. Deze christelijke daad kost hem bijkans de panden van zijn priesterjas.

We dwalen wat rond door steile kronkelstraatjes, waar zwaarbelaste ezeltjes op en af dribbelen, de hoeven bedachtzaam tastend over losse keien. Achter helderwitte muurtjes met roode pannen rijzen boomen op, en door enge poortjes zien we in druivengangen, waar vlinders spelen in het zonnegoud, dat in pijpen en pijpjes door de bladeren schiet.

1) 'Perra chica' ... letterlijk vertaald: kleine teef. Een Spaansche koperen munt.

Het is Zondag; feestelijk bimbamt een torenklok; vogels stooten uit hun ongeschoolde keeltjes lange trillers in de klare lucht. Jonge meisjes, sluier om hoofd en schouders, gaan met lichte schreden ter mis, een luchtig kruis slaand voor de bontgesmukte Madonna's aan den wegkant.

Ineens zijn we op de vischmarkt verdwaald, in vollen gang op den dag des Heeren!

Schilderachtig die markt; groote kabeljauwkoppen overal; de keien zijn glad van de schubben. Magere honden sluipen schuw rond; katten zonnen zich in een vensterbank, blazen en krommen den rug, wanneer hun doodsvijand voorbijgaat. Kleine, halfnaakte toekomstige varensgasten vangen de touwen op, die een binnenzeilende visscher hun toewerpt, en loeren onder de netten om de vangst te zien. Tusschen manden sardines een klein meisje, dat op een nog kleiner zusje past; het als een echt moedertje in haar armen knuffelt.

Al het werk schijnt hier door vrouwen te worden gedaan, die ongeloofelijke lasten op het hoofd balanceeren. De mannen behandelen de politiek, spuwen en rooken sigaretten.

Uit deuren en vensters klinkt guitaargetokkel; in open balkons bewuiven zich donkeroogige schoonen, een kleurige bloem in den hoogen, gitzwarten wrong.

Een kronkelstraatje met verrassende zijsteegjes door, - en we staan voor een kerk. Orgelklanken lokken ons binnen. Achter de deur struikelen we bijkans over de knielende vrouwtjes: de kerk is overvol. In het gouden licht der kaarsen straalt het karmozijnen kleed van den geestelijke; wijd zwaaien knaapjes den kringelenden wierook uit.

‘Gloria in excelsis Deo...’

Binnengetreden uit den vollen dag, het marktvuil nog aan de schoenen, blikken wij, over de devote menigte heen, door de poort van het altaar in een andere wereld. Zooiets moeten de biddende vrouwtjes voelen, temidden van haar koopwaar neergeknield (ze buiten te laten staan zou aan het gebed de ware rust ontnomen hebben!), in de eene hand den bonten doek met het marktgeld, in de andere het psalmboekje, dat op een melkbus of een zak groenten rust. Vooraan, op banken met fluweelen kussens, zitten, behagelijk achterover geleund, de voornamen van het stadje, die hun godsdienstplichten op zoo aangenaam mogelijke wijze vervullen willen. Dames met

hooge, kunstig gesneden ‘peinetons’[1] en mantilla's van de fijnste kant...

Een tenger meisje loopt het zijschip der kerk door en schuift zachtkens een biechtstoel in.

Zwerver verlaat de kerk. Hij ziet niets meer op straat; alles trekt in een nevel aan hem voorbij, - hij kan iets niet vergeten... Ze liep niet, neen, ze zweefde onder de bogen van het zijschip door...! Haar handjes waren van ivoor, - als een ree zette ze haar voetjes neer...

Een woordenstrijd wekt hem uit den dommel: de koperen roeiers der ‘Carmen’ verlangden een peseta meer dan afgesproken was.

VI.
In het Palmenland.

Wat Zwerver, na het groene water van de Taag, het meest opviel, waren de schoenpoetsers op de Canarische eilanden. Nooit zag hij zooveel schoenpoetsers bijeen; het scheen hem toe, dat het overvloedige stof op de wegen in Las Palmas en in de haven, ‘Puerto de la Luz’[2] de voornaamste bestaansbasis in ‘Las Canarias’ legt. Waar ge ook zitten gaat, - slechts met glimmende schoenen zult ge weer opstaan. En terwijl een van die ijverende joggies vol zwier zijn borstel zwaait, zijn tien anderen bij de hand om op het werk van hun bevoorrechten kameraad te smalen en in critische oogentaal, zonder er een Spaansch woord aan te verspillen, hunne meening te wisselen over model en kwaliteit van uw schoeisel.

Zwerver is voor een paar dagen in een hotel getrokken, ontbijt elken morgen in een open binnenplaats, waarin wel veertig kanarievogeltjes z'n somberste buien wegfluiten en waar hij tusschen de palmen boven zijn hoofd den diepblauwen hemel zien kan.

Het glanspunt van het stadje is een winkelstraat, de Triana, waarop iedere Laspalmasser gloeiend trotsch is, en waar Zwerver inderdaad na lang en volhardend zoeken een slechte

1) ‘Peineton’ ... hooge Spaansche kam, uit schildpad of ivoor gesneden.
2) ‘Puerto de la Luz’ ... Haven des lichts.

landkaart van Gran Canaria veroverde. Dan is er natuurlijk een ‘Paseo publico’, een promenade, waar iederen Zondagavond het vast rantsoen muziek verstrekt wordt, waarbuiten geen Laspalmasche ziel leven kan. Uit den geplaveiden vloer rijzen hooge palmen op, en tegen struiken met groote, roode bloemen staan banken, vanwaar men droomend kan blikken over het diepblauwe water van den Atlantischen Oceaan. Op die beroemde Zondagavonden paradeeren de Canarische schoonen in fleurige, oud-modische japonnen, coquetteerend met haar waaier, giechelend als de meisjes ter wereld alle. De jonge heeren zijn ook op hun mooist: in zijn leven zag Zwerver zulke doortrapte dandys niet als in Las Palmas; geparfumeerde gepoederde heertjes met vette lipjes, vele gouden tanden en een krulsnorretje, met een breedgeranden, lichtgrijzen hoed, een fantazie-vest, een gebloemd zijden das met diamanten monsterspeld, een glanzende tafellaken-zakdoek in de kleuren der Spaansche vlag, gestreepte broek, gedurfde sokken, roode schoenen... een badientje met gouden knop de degen, dien hij vol zwier door vijftig meisjesharten steekt. O, Blauwbaard!

Hier wijlt Don Juan's geest. Geen zeventienjarig jonkmannetje, dat al niet enkele gewaagde avonturen achter den rug heeft en u alle nachtlokalen van buiten en van binnen beschrijven kan. Hij heeft daarbij zonder mankeeren zijn ‘novia’, zijn verloofde, aan wier venster hij 's avonds - zonder binnen te mogen gaan! Papa en mama waken! - zwoele liefdewoordjes fluistert. In Las Palmas zijn nog geen wolkenkrabbers, zoodat hij de vingertoppen van zijn aangebedene kussen kan en haar een bloem toewerpen.

Kent ge de taal van den waaier? Wilt ge die leeren, kleed u dan aan alsof ge bereid zijt verliefd te worden en stel u op Zondagavond aan den kant van den Paseo publico op. Een meisje kijkt u aan, - ze laat haar waaier openvallen. Beteekenis: ‘Volg me maar gerust, je bevalt me wel!’ Ge volgt haar dus - wat ze niet merkt - en zet u naast haar neer, wanneer ze plotseling vermoeid op een bank neerzijgt. Ge geeft haar gelegenheid u beter op te nemen, - waarvan ze driester gebruik maakt dan eenig Hollandsch meisje het zou durven. Dan vraagt ge: ‘Hebt u het warm, señorita? Laat mij u wat koelte toewuiven!’ Ze geeft u den waaier... ge-

sloten, - dat beteekent, dat ge haar op den keper beschouwd niet meevalt en gerust weer op kunt wandelen.

Zwerver bracht een avondje in Canarischen familiekring door. In het salon de dames, de jongemeisjes en de oude heeren, welke laatste van hun recht om 'ondeugend' te zijn, rijkelijk gebruik maakten, - in het nevenvertrek de jonge heeren, sigaretten rookend en politizeerend. Daartusschen plaatste hem de allerliefste, beminnelijkste, de meest gevierde gastvrouw van Las Palmas. Een speeldoosje werd opgedraaid, - daar was een dansend mannetje op, dat een halven slag achter de maat aanhuppelde en ons lachen deed. Het ijs was gebroken. Een meisje zong, begeleid door een vriendin op een niet meer jeugdige piano, en vibreerde tot in duizelingwekkende hoogte. Toen zong een bescheiden jonkman, die alle recht op zijn bescheidenheid had. Er was een heer, die 'snelportretjes' van de dames maakte en telkens onder algemeen gejuich een baviaan of een eend toonde; een stoutmoedig jonkman ontvreemdde een kanten meisjeszakdoekje, - terstond bleken ridders bereid het voor haar te heroveren; in den strijd, die ontbrandde, glipten twee verliefde zielen de kamer uit en werden door een vriendin terstond gemist, - dat gaf een schandaaltje 'waarover later nog wel eens gesproken zou worden'...

Prachtig een tochtje naar San Matheo, - met den omnibus, die 's ochtends zeven uur van de Plaza Santa Ana vertrekt, tegenover de Cathedraal. Bergop door steenig terrein met niets dan cactus-vegetatie. Ontstellend scherpe bochten, diepe ravijnen. Langs den weg een beekje, waarin vrouwen en meisjes stonden te wasschen. Door den allergezelligsten, gemoedelijken geest onder de reizenden werd Zwerver verrast. Hij zat naast een blinde, babbelzieke vrouw, lachte tegen haar knap dochtertje, hield zijn knieën opgetrokken om geen dood en verderf te storten over de kippen aan zijn voeten. Voor elke 'fonda' werd halt gemaakt. Men dronk een glaasje wijn, smulde aan 'tunos', (cactusvruchten), snoepte een 'dulce'.

Uitzichten over eindelooze bananentuinen, dan weer over steenwoestenijen met eenzame rotswoningen, dan weer over cactus-aanplantingen. Als dikke vingers stonden de tunos om het vleezige cactusblad, dat geheel den vorm van een handpalm heeft. Tunos smaken heerlijk frisch; - maar wees voor-

zichtig met de haartjes op de dikke schil! Ze blijven u in alle poriën steken en kriebelen geducht.

We reden door palmen-oasen, zagen bijbelsche tafereeltjes: gesluierde, waterdragende vrouwen, of een vrouw met een kindje op een ezel, de man er vóór, het kleine grauwtje leidende.

Het laatste uur van den terugtocht was Zwerver, met nog een paar jonge kerels, Fransche vrienden, te voet, om in de overladen auto plaats te maken voor vrouwtjes, die naar een der dorpjes ter markt waren getogen en nu bepakt en bezakt terugkeerden.

De Franschen zongen in marschtempo:

> Malbrouk s'en va-t-en guerre!

En Zwerver blufte met Valerius:

> Merck toch, hoe sterck nu in 't werk zich al steld,
> Die t'allen tij soo ons vrijheid heeft bestreden! ...

De bergen begonnen rood te gloeien van de ondergaande zon, de hemel werd bloed, de palmen kregen leven...

VII
Camino largo...

Op een helderen avond stapt Zwerver aan boord van de ‘Viera y Clavigo’, om een tocht rondom de Canarische eilanden te maken. We verlaten de haven met haar wemeling van donkere gedaanten, stoomen recht het maanlicht in. Spookachtig danst, vanaf de brug gezien, het schimmige net van masttouwen tegen de zilveren oneindigheid. Geheimzinnig zijn de schuimwezens, door den scherpsnijdenden scheepsboeg uit het diepzwarte water opgezwiept, - zwijmelend tollen ze rond, onopgeloste raadsels, en zinken weer weg.

Het achterdek is propvol. Slapenden, in dekens gewikkeld, kris-kras dooreen: op het dek is het frisscher dan beneden. Kinderkopjes rusten tegen moeders borst; vier of vijf meisjes slapen bijeen, peinzend bespied door een zwijgenden jongen. Griezelige, baardige kerels in lompen zijn aan het kaarten; anderen turen over de verschansing. Met gesloten oogen zingt

in hoogen giltoon een man, de handen in overgave, nerveus gespreid, het gelaat naar het licht geheven. Zijn kameraad begeleidt hem op een oude guitaar met schorren klank: hij zit in groteske houding, de beenen wijd uitgestrekt, het hoofd, schuilgaand onder een zwarten, wijdgeranden hoed, naar zijn instrument gebogen. In de verte, achter aan stuurboordzij, Las Palmas als een lichtende feesttuin.

Een visschersbootje glijdt voorbij; de schijn van de lantaren op de voorplecht rekt en krimpt in het spiegelende water.

Langzaam-aan wordt het stil; de nacht vangt alles in zijn wijde armen.

's Morgens heel vroeg liggen we op de reede van Gran Tarajal, aan de kustplaatsjes van Fuerteventura. Twintig lage, daklooze huisjes tegen kale bergen. Fuerteventura is het armste der Canarische eilanden en het meest troostelooze stuk grond, dat men zich denken kan. Achter een hoekige rots duikt de zon uit het water op, een breeden lichtweg voor zich uit banend. Ze is hier in dit land van droogte een heerscheres zonder erbarmen.

Zwerver neemt een kop zwarte koffie en laat zich aan land roeien... tusschen een lading vuurwerk in, - men schijnt er hier den moed te willen inhouden. Op de steenen kade wachten verbluft en hooghartig kijkende dromedarissen; verderop wat weemoedige langooren. Zwerver loopt op goed geluk het dorpje door, dwaalt een weg op, die het binnenland invoert. Steenachtig is de weg; hopeloos dor zijn de heuvels aan de zijden. Een kwikstaartje heeft schik aan Zwerver; als een kleine lokster fladdert ze voor hem uit, blijft staartwippend zitten en fladdert weer verder. Ook terzijde van den weg wat geloop van vogels: het schijnen een soort patrijzen. Na een kwartier wandelen een ezeltje, dat zich, door zijn staart over den grond te roeren, in een dichte, geelgrijze stofwolk hult, ten einde lastige, vliegende kwelgeesten te verdrijven. In de verte huilt een hond, die de lucht van den eenzamen wandelaar kreeg. Ritselend schuilt een hagedis in een cactus weg. De zon begint te steken; de grond straalt de hitte terug; geen blaadje werpt schaduw.

Ineens: een dromedaris! Een man zit er op zijn hurken bij, den hoed achter in den nek, en tuurt voor zich op den grond. Een waterput: de dromedaris loopt in een kringetje rond,

draait een spil. Zwerver ziet, naderende, dat de dromedaris geblinddoekt is: twee van touw gevlochten slakkenhuisjes voor de oogen. Ook de man heeft zijn oogen dicht, neuriet voor zich uit, in zijn vingers het eenige grassprietje draaiend, dat in den omtrek te ontdekken valt.

Een steentje knarst; de man spalkt zijn oogen wijd open. Zwerver groet; de man stamelt wat terug, onder den indruk van zoo'n geweldige afleiding in zijn woestenij. De dromedaris heeft den vreemden gast al lang geroken, staakt zijn kringloop, steeks Zwerver zijn harigen kop toe.

'Wat is dit?' vroeg Zwerver, om wat te vragen.

'Een waterput', stamelde de man.

Zwerver keek de diepte eens in. Ver omlaag schitterde iets zwarts. Het hout, door den dromedaris rondgetrokken, draait om een spil met kamrad, - daarin grijpt een ander kamrad met spil, welke een band met emmertjes door het water trekt. Het omhooggebrachte water stort zich ter zuivering in een bak met dorre takjes; daarna voert een gootje het weg in een buis, waardoor het verder stroomt. Voor water moet betaald worden in Fuerteventura.

'Loopt die dromedaris den heelen dag?'

'Si, señor. Maar soms moet hij rusten.'

'En jij? Zit jij er den heelen dag bij?'

'Si, señor.'

Een werkkring voor een wijsgeer. 'En waarom is het dier blind gemaakt?'

'Omdat hij anders niet loopt. - Hij begrijpt het niet.'

Inderdaad moet het niet gemakkelijk zijn een dromedaris zoo'n ingewikkeld spillensysteem uit te leggen.

Het uitzicht was hier mooi. Als met roest overdekt de voorste heuvels; daarachter violette bergen, tot in het diepblauw toe. De zon brandde. De dromedaris liep met ijzingwekkende kalmte en potsierlijke statie zijn kringetje rond, wendde ons in het voorbijgaan snuffelend den harigen kop toe.

En de man naast mij wees op het platgetreden kringetje, - sprak in twee woorden de groote gedachte uit, die wekenlang, wellicht jarenlang zittend turen in deze woestenij in hem gewekt had.

'Camino largo', zei hij. 'De weg is lang...'

VIII.
Weer aan Boord.

Na een paar weken in de Canarische eilanden te hebben rondgezworven, pakt Zwerver zijn rugzak weer en stapt aan boord van de 'Flandria', het nieuwste schip van de Hollandsche Lloyd. Hij zet zijn reis naar Zuid-Amerika voort...

Pernambuco. De haven is vroeger door Hollanders aangelegd; zoo ook een oud, verbrokkeld fort, en trouwens de heele stad. Er is kort geleden een nieuwe, forsche havendam gelegd, - weer door Hollanders. De baggerschuiten in de haven dragen den naam van een Hollandsche firma.

Bahia. Hier kunnen we aan land gaan. Verrukkelijk zijn de negerjoggies in hun romeinsche senatorengewaden, uit kolenzakken aaneengenaaid. Prachtig, die kleine, donkere, decoratieve gestalten met de glanzende, ovale kopjes en het vale kroeshaar. Ze lachen altijd; toonen een rij blinkend witte tanden, een roze tong en verhemelte. Negervrouwtjes in wijde, kleurige, bebloemde gewaden zitten op den troittoirrand, verkoopen zoetigheden in een pisangblad gevouwen, juist als in ons Indië.

Rio de Janeiro! Een droom van een baai, misschien wel de mooiste der wereld. De stad doet Europeesch aan: breede boulevards, prachtige gebouwen. Maar Zwerver is geen stadsmensch: hij trok terstond naar buiten, klauterde langs een klaar beekje tegen de rotsen op, waar felkleurige hagedissen zich stillekes zaten te zonnen, en keek een half uur lang naar een groote, blauwe vlinder met zwarte randen om de vleugels. Dat was mooi: een door de zon beschenen plek roode aarde, en daartegen het fel-blauwe wiekenspel van den vlinder, die wel zoo groot als een hand was. Zwerver zag ook grijszwart geteekende vlinders, die geheel gemaskeerd zijn, wanneer ze zich, de vlerken neergeslagen, op een stuk schors zetten. Deze vlinders geven geluid. Al fladderend, met de wieken

koketteerend, vuren ze elkaar met een korten, scherpen lokkreet tot minnespel aan.

Als we Montevideo verlaten hebben en een dag lang den Zilverstroom - breed als een zee! - zijn opgevaren, blinken in het Westen lichtjes. En voor de oogen der opgewonden emigranten, die zich op het voordek verdringen, verrijzen de coulissen van de reuzenstad, waarop de hoop van duizend arme drommels aan boord gevestigd is:

Buenos Aires!

IX.
De Cactusbloem.

Een geestig man vergeleek Buenos Aires met een cactusbloem, - en wie op een der torens klimt van deze stad van fabelachtige luxe en zijn blikken laat dwalen over de kale vlakten rondom, over het bruine water van de ‘Zilverrivier’ - die van daaruit een groote modderbrei schijnt - zal de juistheid voelen van deze vergelijking. Een cactusbloem! Op een kaal, stoffig blad een fijn gele bloem met zachte, zijdige kelkblaadjes; het is, als hoorde de bloem er niet, als waaide ze er toevallig op over.

Welke vreemdeling, die wandelt door Palermo - het Bois de Boulogne der porteños (bewoners van Buenos Aires) -, die in den botanischen tuin zich verlustigt aan bloemenweelde, kan gelooven, dat dit alles uit kalen bodem is getooverd, dat nog niet zoo lang geleden dit alles een woestenij was, waar behalve de ombu, de eenzame, stugge pampa-bewoner, geen boom groeide! Van heinde en ver zijn ze gehaald; de wilgen, palmen, populieren, eucalyptussen, en stuk voor stuk geplant. Uit niets is alles gemaakt.

Waar kwam het geld vandaan, dat het stadsbestuur in staat stelde heele huizencomplexen in het centrum op te koopen, te sloopen en daarmee een Plaza de Mayo, Independencia, Italia, San Martin te scheppen, - pleinen, die zelfs een zeer verwenden reiziger verbluffen? Waar komen nog iederen dag de goudpeso's vandaan, waarmee de eindelooze files luxeauto's, die 's avonds door de Avenido de Mayo jagen, betaald

worden? Hoe is het mogelijk, dat bijna een vierde van de bevolking van dit land zich veroorlooven kan om als tusschenhandelaar, beambte, officier in de hoofdstad te wonen en avond aan avond de tallooze bars, koffiehuizen, bioscopen, concert- en theaterzalen te vullen?

Enorm rijk moet Argentinië zijn - en dat is het ook. Wandel het museum van landbouw eens binnen en zie de zware, vette maïskolven eens, de staaltjes der vruchtenweelde van Mendoza, het wijnland daar ver in het Westen, aan den voet van het Andesgebergte; zie de afbeeldingen van stieren, paarden, Patagonische schapen, grazend in kudden van duizende en nog eens duizende stuks, die het bezit zijn niet van een dorp, maar van een enkelen estanciero, die zijn landerijen bij honderde vierkante kilometers uitmeet en, zijn estancia latend onder toezicht van een vertrouwden ‘mayor domo’, zelf in Buenos Aires een vorstenleven leidt, - als hij niet juist met zijn familie een pleizierreisje maakt naar het oude, achterlijke Europa?

Men hoeft niet lang in Buenos Aires te wonen om glad te vergeten, dat men in Zuid-Amerika zit. Wat zou er iemand aan herinneren? De als een aapje uitgedoste nigger-boy, die hier en daar als attractie voor een bioscoop staat? In Europa weten we van dergelijke laagheden ook mee te praten. Neen, de Buenarenser vergeet het zoo geheel, dat hij niet op de gedachte komt eens het binnenland in te gaan om wat van het werelddeel te zien, waarvan voor ons, Europeanen, zulk een mystiek uitgaat. Zwerver stond verbaasd, toen hij met menschen sprak, die hun leven lang in Buenos Aires hadden gewoond en nooit door den lust waren bekropen om eens een rivier op te varen of met den trein naar de Cordilleras te gaan. Daar was een estanciero bij, die rijk leefde van de opbrengst van zijn land, maar het nooit met eigen oogen had gezien!

Dan weet Zwerver het beter. Veertien dagen na zijn aankomst zat hij op de boot naar Paraguay, het land van de eeuwige revolutie, diep in het hart van het werelddeel.

Hij rustte zich danig uit! Bij de haven zijn van die oude buurtjes, waar de pistolen bij hoopjes achter vieze ruitjes liggen, waar je rijbroeken, lasso's en bola's, stijgbeugels en zweepen koopen kunt. Daar zwerft de ‘peon’, de daglooner,

rond, die voor den oogst overkwam uit Spanje of Italië, - een ongeschoren type met buikriem en zwarten hoed. Op zwarte borden zijn met krijt de werkaanbiedingen geschreven: 50 peso's per maand, bed en eten vrij, 45 peso's per maand, bed en reis en eten vrij... dat lijkt heel aardig: hij zal 45 guldens schoon terzijde kunnen leggen, in een enkele maand. Maar een rechtschapen peon wil nu en dan eens een borrel en een sigaar, en waar peonnen zijn, zijn drankhandelaars, die alles op de pof verkoopen, zoodat geen mensch merkt wat hij uitgeeft, - tot aan het einde van den werktijd de rekening komt!...

Er zijn ook winkeltjes, die bestaan van den peon, die, na een half jaar lang geploeterd en zich alle luxe ontzegd te hebben, nu met vollen buidel terugkeert en gelooft gerechtigd te zijn om althans zijn afscheid flink te vieren voor hij de zee weer oversteekt. Nu, hier kan hij wondermenschen zien met twee hoofden; hier kan hij boksen met een houten neger in wiens borst een krachtmeter is aangebracht; hij kan neuzen naar pikante stereoscoopprentjes. Overal is concert, wordt bij orgel- en harmonicageroezemoes lustig gedanst, - kortom: alles is er op berekend om den muzikalen peon het hoofd glad op hol te brengen en hem ganschelijk te doen vergeten hoe hard hij in de gloeiende zon heeft moeten werken voor de peso's, die hem nu rinkelend den zak uitdansen.

Kostelijk is de markt in Buenos Aires, - bijvoorbeeld die, welke in de Carlos Pellegrini uitkomt. Met alle smaken is rekening gehouden. Men kan inktvisschen koopen, - glibberige, grijze klompen vleesch; in groote bakken kruipen, gracieus wiegelend met den langen hals, decoratief omhooggestoken de fijne voelhorens, moeizaam voortslepend het ronde huisje met de aardige arabesken, slakken dooreen, bij duizende. Kikkers, vet, als een vuist zoo groot, zitten in glazen bakken bijeen, met stomme, starre oogen starend naar de bonte wereld buiten. Garnalen, dik als een duim, hebben hun einde al gevonden: rozig-rood zijn ze als de gebonden pantserkreeften. Gebraden gordeldiertjes, een ‘lekkernij’, gekromd in den strijd met een wreeden dood, verschrompeld het fijne, spitse kopje, als biddend saamgevouwen de hulpelooze schildpadpootjes. Dan zijn er groote, vette, goudkleurige dorado's, andere, grijze visschen met dikke, platte koppen,

levende kippen, in nauwe kooien kibbelend om een graantje, tot een bebloed mes er een eind aan maakt. Konijntjes hebben een dieperen blik in de werkelijke waarde van dit korte leven: door de tralies heen besnuffelen ze elkaar minzaam, - toonend een roerende vriendschap, die - God weet het - geen slachtersmes vernietigen kan. Eenden zijn geboren redenaars, - hoor ze snateren, de platneuzen!

Verderop is de groote slachterij. Daar wandelen gepoederde, welriekende dametjes op hooge hakjes tusschen honderde bloederige kalverlijken met glazige oogen; zij onderhandelen met bevlekte slachtersgezellen, dingen om vijf centavos en zien beknibbelend toe, wanneer zoo'n kerel vol akelige vakkennis zaagt en hakt in koppen en borsten.

Zwerver kocht een fermen Browning, pakte z'n koffertje en voer met de ‘Berna’, een mooi raderbootje, de Zuiderhaven uit. De mbiguá's[1)] klapten met de vleugels, stegen uit het bruine water op en wenschten: goede reis.

X.
Museo de Bellas Artes.

Verward, vermoeid, bedrukt door het auto-geraas om hem heen was Zwerver de kunsthal op de Plaza San Martin binnengeloopen. Daar had hem een milde gastvrouw vriendelijk rondgeleid en al zijn zorgen weggeblazen. Pictura! Tusschen de nauwe museumwanden geleid, had hij ruimer geademd dan in de breedste avenue van Argentinië's hoofdstad; zijn bedompte geest, onder het stadsgerucht ineengedoken als een voor den regen schuilend haantje, had een oogenblik de vleugels uitgespreid en over alle eeuwen en alle landsgrenzen gezweefd.

Nu zit hij op de ‘Berna’, op de Rio Paraná, tuurt naar de snel voorbijglijdende oevers, en zijn gedachten dolen door de zalen en gangen waar hem, nuchteren noorderling, de felle vlam der Spaansche schilderkunst om het gelaat had geslagen.

Zuloaga! Daar zit iets in dit werk, dat geen tegenspraak duldt. Het schijnt in roes geschilderd, zonder aarzeling. Kras, duidelijk staat den kunstenaar voor oogen wat hij scheppen

1) Duikvogels, die sterk aan aalscholvers herinneren.

wil; zonder weifeling, gestuurd door een schildershand van zeldzaam zuiver en krachtig instinct, tast het penseel over het kleurenbord. Is er weifeling in de door de velden tuimelenden Bacchus uit ‘La vuelta de la Vendimia?’[1]. Hoe overweldigend is die ouwe-wijvencompositie: ‘Las Brujas de San Millan’[2].

Een merkwaardige, schijnbare tegenstelling tot Zuloaga, een *schijnbare* tegenstelling, let wel: Valentin de Zubiaurre. Hier een man, die boven den kunstenaarsroes van een Zuloaga wil staan. Een man, die naar loutering, zelfoverwinning streeft, zijn laaienden hartstocht den vrijen teugel niet laten wil, naar een uiting zoekt, welke boven zijn menschelijk voelen ligt. En even, heel even, denkt men bij zijn werk aan den grooten Zwitser met zijn ascetische ziel, aan den man, wiens oog slechts de klare berglucht kende, aan den held, die, wars van vleien, alle vormen van een pestkranke samenleving verloochende: Hodler!

Maar hoe gauw verwerpt men die vergelijking weer. Zubiaurre's ‘loutering’ (het sterkst tot uitdrukking komend in ‘La Partida’[3], blijft een uiterlijke; onder al die ‘ascetische’ lijnen steekt de zinlijke, warmbloedige natuur van den Zuiderling, wiens kunstenaarsvoelen te zeer versmolten is in vleesch en bloed van den mensch om het er van te kunnen abstraheeren.

Gonzalo de Bilbao! Die maakt zich minder zorgen, streeft naar geen nieuwe vormen; hij schildert wat hem bekoort en bij het schilderen vergeet hij, dat hij schildert. Een heerlijk brok werk, waarin de zwoele Spaansche zomeravond broeit, is zijn groot schilderij: ‘Zigeunerfamilie’. Een Zigeunerinnetje, den rug naar ons toegekeerd, wendt lokkend het hoofd om. In den schaduw een grijnzende kerel, in een mantel weggedoken, en een wijf, dat voor elk zaakje waaraan te verdienen valt te vinden zal zijn. Daarbij een gedwee ezeltje met een spelenden dreumes op z'n rug en een schuw loerend jochie. In de verte, tegen diepblauwe bergen, kleine huisjes, gloeiend in de avondzon. Het meiske op den voorgrond is lokaas en ze heeft schik in haar métier. Haar oogen staan schalks; ze is er

1) ‘La vuelta de la vendimia’... De terugkeer van den wijnoogst.
2) ‘Las brujas de San Millan’... De heksen van San Millan.
3) ‘La Partida’..... Het vertrek.

zeker van, dat een man maar een man is, en dat ze alles kan bieden waar brandende oogen om vragen. Een spottend lachende, lokkende mond, bloemen in de gitzwarte haarweelde, de schittering van een half onder een lok verborgen oorbel...

De Franschen! Er zijn er veel. Degas, Cottet, Gaston la Touche, Claude Monet, Aman Jean, Corot, Monticelli, Forain, Fantin Latour, Jules Dupré, Troyon, Pelouse, Rousseau, Ribot, Courbet, Renouard, Carrière...

Carrière. De schilder van de ziel. Ja, niets dan ziel zijn z'n werken. Hij verwerpt elke picturale charme; sober, negeerend allen rijkdom van palet, zoekt hij naar uitdrukking. Als zuchten zijn zijn werken: wanneer ge ervoor staat, strijkt de adem ervan u zachtkens tegen het gelaat. Hier, zijn 'wachtende vrouw', hoe onzegbaar diep dringt deze visie in de vrouwlijke psyche. Die wereld van leed in de oogen, die nerveuse vrouwenhand steunend tegen dat troostelooze brok muur, dat smartelijk verlangen in den mond...

Degas. 'Arlequin danse'. Harlekijn, de bontgesmukte dood, danst met het broze menschvlindertje. Straks zullen de schoone vlinderwieken vernield zijn en verstoven. In dit meesterlijke werkje ligt een zwijgende spanning, trilt een diepe weemoed.

En Argentinië? Heeft geen kunst. Het is er mee als met de geheele cultuur, - ze is uit Europa overgewaaid en verdorde, zooals een tak verdort, dien men van een boom rukt. Een zaal vol Argentijnsche schilderijen geeft een triest beeld van die verdorring.

Wacht eens... daar in dat hoekje? Verbrokkelde, aarden potjes met wonderlijke, zeldzaam naïve versieringen... Indiaansche kunst! Zwerver kijkt er naar, begrijpt zelf niet zoo gauw waarom hij er den blik niet vanaf kan wenden. Hoor! Blijf stil staan, en hoor, hoe die potjes, zachtkens kreunend, in gebroken woorden een beschaving aanklagen, die zóó over de kunst van een land schaafde, dat er niets van overbleef dan wat scherven in een museum...

JOHAN FABRICIUS.

(Wordt vervolgd).

Tijd en ruimte.

Einstein staat nog steeds in het middelpunt der belangstelling. Bij de talrijke beschouwingen over zijn werk wordt hij echter nog veelal te veel op zich zelf beschouwd als een verschijning, die plotseling en onverwacht is gekomen. Daardoor verkrijgt hij - en evenzeer Lorentz - het karakter van een revolutionnair, die onze geheele wereldbeschouwing omverwerpt. In het licht der geschiedenis vertoonen beiden zich anders. Zij hebben het werk voltooid, waaraan talrijke onderzoekers, gedurende meer dan twee eeuwen hun beste krachten hebben besteed. Van Newton tot op onze dagen was het vraagstuk van tijd en ruimte voortdurend aan de orde. Op den achtergrond van het verleden teekenen zich reeds de silhouetten van de groote figuren van Newton en Leibnitz scherp af. In het licht der historie vertoont zich het probleem eerst ten volle in zijn omvang en beteekenis. Kant, die de begrippen absoluut en betrekkelijk, die van objectiviteit en subjectiviteit aan een kritisch onderzoek onderwierp, heeft aan de wijsbegeerte de taak gewezen, die voor haar in dezen strijd der meeningen is weggelegd. Alleen door een juiste bepaling dier begrippen kan de grenslijn tusschen wijsbegeerte en wetenschap scherp worden getrokken.

I.

Onze gewaarwordingen betrekken wij bijna van de geboorte af ten deele op ons zelf, ten deele op een buitenwereld, op een ik en een niet-ik, op een subject en een object. De

eerste, o.a. pijn, honger en dorst, noemen wij subjectief; de andere, de zintuigelijke - o.a. het zien van een boom - plaatsen wij in tijd en ruimte buiten ons, achten ze ook voor anderen aanwezig en noemen ze objectief. In den droom verschijnen ons gebeurtenissen en personen op de wonderlijkste wijze verbonden, verleden en heden worden zonder orde of regel aaneengeschakeld. Bij het ontwaken wordt dat alles onmiddellijk als subjectief erkend. Hoe wisten wij dat zoo snel? Als zeer jonge kinderen verwachtten wij in den nacht van 5 December St. Nicolaas op het dak, luisterden wij met ingespannen aandacht naar het verhaal van Roodkapje en de Wolf. Toen wij wat ouder geworden waren hoorden wij met een veelzeggend lachje zulke verhalen aan. Van waar die verandering? Wij hebben onderwijl ervaring opgedaan. Wij weten nu, dat wat er gebeurt als oorzaak en gevolg samenhangt, in tijd en ruimte is geordend; een orde, die wij den context der ervaring noemen. De inhoud van den droom en die der verdichte verhalen passen daar niet in. Bisschoppen klimmen niet op daken, kunnen niet in één nacht overal tegenwoordig zijn, wolven spreken niet. Als wij, ouder geworden, nog blijven luisteren naar die verhalen, dan is het om de emotie, die ze blijft begeleiden. De voorstelling van tijd wordt in ons opgewekt door het veranderen, door het komen en gaan van dingen en verschijnselen, dat de zintuigen ons leeren kennen. Wij hebben geen afzonderlijk orgaan voor het waarnemen van tijd, maar elke inhoud van ons bewustzijn is met de tijdvoorstelling verbonden. Volgens Mach zouden wij den arbeid, dien wij verrichten, als wij ergens onze aandacht op vestigen, als tijd waarnemen. De tijd, boven bedoeld, is subjectief, bestaat alleen voor het waarnemend subject en heet psychologische tijd of duur. Hij kan alleen doorleefd worden. Als er niets gebeurt, als er geen voorstellingen met bewustheid in ons opkomen, is er ook voor ons geen tijd. In den droomloozen slaap bestaat voor ons de tijd niet, dan is de aangebroken dag de onmiddellijke voortzetting van den voorafgaanden. Wil men den tijd laten stilstaan, dan sluit men den stroom der gebeurtenissen. Dit geschiedt in het sprookje. In het kasteel van de schoone slaapster in het bosch houdt plotseling alle gebeuren op, alle personen blijven in de houding van het oogenblik honderd jaren lang, de kok met opgeheven arm om

den helpenden jongen een oorvijg te geven; alle geluiden verstommen, zelfs aan het vuur in den oven en de spijzen in de pannen verandert niets meer en met alle verandering verdwijnt de tijd voor de prinses en haar omgeving. Als de prins komt en alles ontwaakt, sluit de dag aan bij dien van vóór honderd jaren, toen de stilstand intrad. Zoo ook slaapt keizer Barbarossa in den Kyffhäuser berg en verneemt met de grootste verbazing van Heine, dat de tijd onderwijl voortgang had en de wereld veranderde. Treffend drukt Renan deze gedachte uit: ‘Le temps en effet n'existant que d'une manière toute relative, un sommeil d'un décillon d'années n'est plus long qu'un sommeil d'une heure. Mon petit fils, qui a cinq ans, s'amuse tellement à la campagne qu'il n'a qu'une tristesse, c'est de se coucher. Maman, demande-t-il à sa mère, est ce que la nuit sera longue aujourd'hui? Quand à la présence de la mort nous nous demandons: cette nuit sera-t-elle longue? nous ne sommes pas moins naïfs’.

De tijd is dus geen ding op zich zelf, dat in de werkelijkheid bestaat. Het is een schema, een betrekking tusschen de verschijnselen en ons.

Als wij in een voorstelling den inhoud, de stof, van den vorm onderscheiden, behoort de tijd tot den vorm. Wij kunnen de stof laten wisselen, een andere gebeurtenis in denzelfden tijd plaatsen; maar met een verandering van den tijd verandert ook de stof, de gebeurtenis. Men kan, strikt genomen, niet zeggen, dat de tijd voortgaat; in de verschijnselen is gang. Een oude Fransche dichter had gelijk met de uitspraak: ‘Le temps s'en va, le temps s'en va Madame, Las; le temps non, mais nous nous en allons!’ Plechtiger klinkt ons tegen dat zoo bekende: ‘Uren, dagen, maanden, jaren, vliegen als een schaduw heen. Ach wij vinden, waar wij staren, niets bestendigs hier beneen’. Hier is het echter weder de tijd, die ons voorbij gaat. De taal maakt den tijd tot een wezen, tot een ding, dat op zich zelf objectief bestaat. Wij verzelfstandigen alles. Wij spreken van deugd en moed als van iets, dat wij grijpen en tasten kunnen. Maar er is geen deugd, geen moed als zoodanig. Er zijn alleen deugdzame en moedige menschen. Zoo is er ook geen wezen tijd, maar alleen dingen, die wij in den tijdvorm plaatsen.

De primitieve mensch van den steentijd leefde steeds in het

heden, in het ‘nu’. Elke dag was een nieuw geborene, het geheele leven een som van zulke dagen. Hij zag het lichamelijk bestaan van zijn stamgenooten ophouden, maar dat kon toch het einde niet zijn. Elke dag had een andere tot opvolger. Dat moest zoo voortgaan ook voor de dooden. En zoo rees voor zijn geest een andere wereld op met betere jachtvelden, waarin volgende dagen voor de gestorvenen zouden aanbreken, waarin het leven werd voortgezet. En hij zorgde er voor den doode de wapenen en gereedschappen in zijn graf mede te geven, die hij daar ginds zou behoeven.

Maar aan dat tijdsgevoel, aan dien psychischen tijd, die alleen doorleefd kon worden, had men zoo weinig. Men kon den duur er van zelfs niet met eenige nauwkeurigheid schatten. Wat den een lang toescheen, was voor den ander een kort verloop. Daar alles, ook de geestelijke verschijnselen, in den tijd plaats greep, was deze zoo uitermate geschikt, om orde en regelmaat in het leven te brengen. Maar daarvoor moest men den tijd kunnen meten, hem kunnen beschouwen als een steeds gelijkmatig onafgebroken aangroeiende grootheid, waarin elke gebeurtenis een plaats kon verkrijgen evenals de warmtegraden in een temperatuurschaal. Hoewel tijd noch temperatuur, strikt genomen, grootheden zijn - men kan geen stukken tijd of temperatuur bij elkander optellen - laat het eigenaardige karakter van den tijd een beschouwing er van als grootheid toe. Men kan toch de stof van een voorstelling laten wisselen met behoud van den tijdvorm. Men kan dus de beweging van een lichaam beschouwen als het beeld van den tijd, waarin zij plaats vindt en de maat van de eerste die van den laatsten achten. Men kan m.a.w. den tijd in betrekking brengen met de ruimte en hem in een bijzonder geval daaraan evenredig stellen. Zulk een beweging moet dan onafgebroken doorloopend, continueel en eenparig zijn, stilstand of sprongen mogen er niet in voorkomen. Zulk een beweging heeft men ten naastenbij in water, uit een nauwe opening uit een vat stroomend, waarin de vloeistof-spiegel steeds nauwkeurig op dezelfde hoogte gehouden wordt. De oude Babyloniers hadden dan ook hun wateruurwerken (klepshydren). Met behulp van zulke watervaten bepaalden zij zelfs de schijnbare middellijn der zon: op het oogenblik, waarop zich de bovenrand der zon aan den horizont

vertoonde, maakten zij de opening in het vat vrij. Zij lieten het water, met behoud van het niveau, druppelsgewijze uitvloeien in een vat, totdat de onderste rand der zon den horizont raakte. Dan werd het uitgevloeide water snel verwijderd en gewogen en het uitstroomen voortgezet tot aan het opgaan der zon den volgenden dag. Ook dit water, in een grooter vat opgevangen, werd gewogen. Voor genoemde middellijn werd omstreeks ½ graad gevonden[1].

Er is echter een andere continueele beweging, die zich als van zelf aanbiedt als maat voor den tijd, dien wij den objectieven, den physischen zullen noemen, n.l. de dagelijksche schijnbare beweging der vaste sterren, d.i. de dagelijksche draaiing der aarde om haar as, die men als eenparig aanneemt. De Natuur zelf wijst als 't ware naar den hemel voor het meten van den tijd, dien zij in tijdperken verdeelt. Dag en nacht volgen elkander regelmatig op. De maan volbrengt in ongeveer 29 dagen den cyclus harer schijngestalten, telkens weder met de eerste beginnend. De zon gaat steeds bij de dag- en nachtevening op 21 Maart en 23 September resp. van het Zuidelijke in het Noordelijke hemel-halfrond over en omgekeerd van het tweede in het eerste[2]. Het groote centrale hemellichaam beweegt zich in den tijd van één jaar door alle sterre-

1) Strikt genomen is zulk een uitkomst alleen juist, als de bepaling onder den evenaar gedaan wordt. In het land der Chaldaeërs was men evenwel niet zoo ver van den evenaar verwijderd. Dat de Babyloniërs wel nauwkeurig wisten te meten, bewijst het feit, dat zij voor den omloopstijd der maan 29 d. 12 u. 44 min. 7.5 sec. vaststelden, terwijl in de astronomie van onze dagen daarvoor gemiddeld 29 d. 12 u. 44 min 2.9 sec. berekend wordt.
Galileï gebruikte voor het meten van den tijd bij zijn valproeven nog stroomend water.

2) De zon gedraagt zich dus van 21 Maart tot 23 September als een ster uit het noordelijk, van 23 September tot 21 Maart als een ster uit het zuidelijk halfrond. Op genoemde dagen bevindt de zon zich resp. in het lente- en herfstpunt, in de snijpunten van den equator en de ecliptca - de groote cirkel, die de zon in één jaar (schijnbaar) doorloopt. Van 21 Maart tot 21 Juni komt de zon steeds noordelijker op en gaat zij noordelijker onder. Van 21 Juni-23 September wordt het opkomen en ondergaan steeds zuidelijker. Op 23 September is op- en ondergang als op 21 Maart. Daarna zien wij de zon steeds zuidelijker op- en ondergaan, om 22 December het meest zuidelijk gelegen punt te bereiken, en 21 Maart weer in 't westpunt op- en onder te gaan. Deze zoo opvallende zonnewenden konden den primitieven mensch niet ontgaan. De oude Germanen vierden ze met godsdienstige feesten.

beelden, om dan weder denzelfden kringloop te beginnen. Dat alles kon zelfs den primitieven mensch niet ontgaan. Men heeft dan ook op den wand van een grot een afbeelding uit het steentijdperk gevonden van het sterrebeeld de Groote Beer, waarin het juiste aantal sterren aangegeven is, die voor ons ongewapend oog slechts voor een deel zichtbaar zijn. De hemel moest reeds voor den oermensch de groote klok worden, waarnaar hij zijn leven regelde. De schitterende stralende zon, die dagelijks statig aan zijn oog voorbijtrok, eeuwen lang het voorwerp van goddelijke vereering, moest reeds voor hem een hooger wezen zijn, dat over zijn lot beschikte. Opkomst en ondergang der zon gaf hem een natuurlijke verdeeling van den tijd in dagen, de jaarlijksche omloop van dat hemellichaam deelde zijn tijd in jaren in.

In de oudste cultuurlanden, waarvan wij een betrouwbare kennis bezitten, Babylonië en Egypte, waren de verschijnselen aan den hemel reeds voor een nauwkeurige tijdrekening gebruikt. De zon, de dagvorstin, die in glans de sterren zoo ver overtrof, kwam ook bij hen daarvoor in aanmerking, hoewel het wel bekend was, dat niet de zon maar de vaste sterren steeds op dezelfde plaats aan den horizont opkwamen en ondergingen en wel de sterre-, maar niet de zonnedagen van gelijke lengte waren[1)]. De oude Egyptenaren waren reeds vroegtijdig ijverige waarnemers van den hemel. Te Dendera, Memphis en Heliopolis bezaten zij sterrewachten.

1) Een vaste ster gaat steeds op dezelfde plaats aan den horizon op en onder, wat met de zon niet het geval is (zie de noot op bladz. 409). Een sterredag - de tijd tusschen twee achtereenvolgende doorgangen van de ster door den meridiaan - is dus altijd even lang, terwijl de zonnedagen o.a. ten gevolge van de eigen (schijnbare) jaarlijksche beweging der zon, ongelijk van lengte zijn. Een zonnedag is dan de tijd tusschen twee opeenvolgende doorgangen der zon door den meridiaan. Een zonnedag is ongeveer 4 minuten langer dan een sterredag. De sterredagen geven dus nauwkeurig den tijd aan, die de aarde voor één aswenteling noodig heeft. De astronomen rekenen dan ook met sterredagen. In het dagelijksch leven richt men zich naar de zon. Niet evenwel naar de werkelijke, die met ongelijke snelheid haar baan doorloopt, maar met een denkbeeldige, waarvan men aanneemt, dat zij met eenparige snelheid voortgaat. Men berekent dan de gemiddelde lengte van den dag dier zon. Deze middelbare zonnedagen zijn dan alle even lang en vormen te samen een jaar gelijk van duur als het werkelijke. Maar de werkelijke en de denkbeeldige zon gaan nu niet op denzelfden tijd door den meridiaan. Dit verklaart een verschijnsel, dat ieder opmerkt, het ongelijk lengen en korten van de dagen des morgens en des middags op verschillende tijden van het jaar. In het begin van Januari b.v. gaat de ware zon later door den meridiaan dan de denkbeeldige middelbare. De middag wordt dan verschoven en dus de morgen korter en de middag langer. Men kan nu gemakkelijk nagaan welken invloed deze ongelijkheid in den tijd van het doorgaan van beide zonnen door den meridiaan - voornamelijk een gevolg van de ongelijke (schijnbare) snelheid der zon in haar baan op verschillende tijden van het jaar - moet hebben.
Of de sterredagen inderdaad nauwkeurig gelijke lengte hebben is meermalen betwijfeld en niet zonder reden. De aarde, in het inwendige zeer heet, koelt af, krimpt in en moet daardoor iets sneller gaan draaien, verder wordt haar massa voortdurend vergroot door vallende meteoorsteenen, en eb en vloed veroorzaken wrijving en vertraging. Het bedrag van dat alles kan niet berekend worden. Het onderzoek van Newcomb aangaande de overgangen van Mercurius tusschen de jaren 1677 en 1881 heeft echter geleerd, dat men althans voorloopig de aarde kan beschouwen als met eenparige snelheid ronddraaiend.

In de eerste eeuw n. Chr. kenden zij reeds de sterrebeelden, waardoor de zon haar jaarlijkschen loop volbrengt. Dit was hun jaar, dat zij lieten beginnen, als de ster Sirius te gelijk met de zon opging, wat telkens na verloop van een jaar het geval was; op dien tijd begon ook het wassen van den Nijl. Zij verdeelden dit jaar in 12 maanden, elk van 30 dagen; evenals dat de Assyriërs aanvankelijk deden. Het bleek echter spoedig, dat het jaar zoo te kort was genomen, zoodat de godsdienstige feesten niet meer op de bepaalde tijden plaats vonden. In de oudste tijden werden toen reeds in ieder jaar 5 dagen (schrikkeldagen) geschakeld. Nog had het jaar de juiste lengte niet. In het jaar 238 v. Chr. werd toen vastgesteld, dat elk 4de jaar 366 dagen zou tellen. De verschillen, die toen nog overbleven werden in 46 v. Chr. door Julius Caesar vereffend, toen er niet minder dan 85 dagen aan het jaar te kort kwamen. Caesar stelde het jaar op 365¼ dag en om de 4 jaren een schrikkeljaar van 366 dagen. (Oude stijl). Dat was weder te lang. De Griek Hipparchus ontdekte reeds, dat het jaar - de tijd tusschen twee doorgangen van het middelpunt der zonneschijf door het lentepunt, korter is dan 365¼ dag. Hij bedraagt inderdaad 365.242 middelbare zonnedagen. Naar Caesar's tijdrekening had het concilie van Nicaea het Paaschfeest geregeld. Men bemerkte allengs, dat het aangenomen jaar te lang was. In 1582 ging de zon reeds den 11den Maart door het lentepunt. De feestdagen kwamen in de war. Paus Gregorius XIII bepaalde daarom, dat op den

4den Oktober de 15de zou volgen en beperkte de vierjaarlijksche schrikkeljaren tot die jaren, waarvan het ranggetal door 4 deelbaar is. En dat is nu precies ons jaar. Men ziet dus, hoe vroeg men begonnen is den tijd op de ruimte af te meten, hoezeer dit aangewezen was en welk een zorg er besteed is, om ons een nauwkeurigen kalender te bezorgen.

II.

Wij hebben in het voorafgaande tweederlei tijd leeren kennen. De psychologische, zuiver subjectieve, een gewaarwording, die elke waarneming van verandering begeleidt, tenzij wij ze als een zuiver verschijnsel van het bewustzijn beschouwen, hetzij wij er objectiviteit aan toekennen; een tijd dus dien wij alleen kunnen doorleven, dien wij duur zouden kunnen noemen. De wijsgeeren trachten zijn wezen te bepalen, maar het laatste woord er over is nog niet gesproken. Den physischen tijd, een extensieve grootheid, kennen wij in denzelfden zin een bestaan toe als aan dingen en verschijnselen, waarvan wij ons voorstellen dat zij gelijkmatig continueel voortloopen in één bepaalde richting zonder door iets anders, wat het ook zij, beïnvloed te worden. De laatste is ook de tijd van ons dagelijksch leven, die wij op onze klokken aflezen. Daarbij is geen sprake van een onderzoek naar zijn aard of wezen. Daarbij is het alleen te doen, om hem op doelmatige wijze te meten, zoodat wij hem door een getal kunnen aangeven en, als wij physicus zijn, hem in onze vergelijkingen in te voeren en er de natuurwetten mede te formuleeren.

Zoo heeft Newton het begrip tijd in de natuurwetenschap ingevoerd, en ook aan de ruimte heeft hij zulk een onvoorwaardelijk absoluut karakter gegeven. Als grondslagen der natuurwetenschap gaf hij dus metaphysische beginselen. Hij beschouwde de ruimte als een ding, een deel der werkelijkheid; als een vat, waarin de voorwerpen hun vaste volstrekt bepaalde plaats vonden. Praktisch kwam dit neer op een bepaling van de plaats der lichamen ten opzichte van de vaste sterren. Zulke beginselen aan het hoofd der physica gesteld, hadden ver reikende gevolgen. Men kon nu spreken van *ware* en van *schijnbare bewegingen.* De eerste waren ver-

plaatsingen ten opzichte van de vaste sterren, die dan onbewegelijk geacht werden, de laatste van het eene lichaam ten opzichte van het andere. In het eerste geval was er sprake van een beweging op zich zelf, in het tweede was alles betrekkelijk, was men vrij het eene of het andere lichaam als in beweging te beschouwen. Als wij met een trein voortsnellen, zien wij de telegraafpalen aan den weg zich bewegen in een richting tegengesteld aan de onze. Met welk recht achten wij die beweging schijnbaar? Alleen omdat zij niet past in den context onzer ervaring. Wij zagen op onze wandelingen nooit palen en huizen ons in snelle vaart voorbijschieten.

Toen Copernicus zijn beroemde stelling verkondigde, dat niet de zon zich om de aarde, maar de aarde zich om de zon bewoog, konden de scholastieke tegenstanders met evenveel recht het eerste als de waarheid aannemen. Langen tijd na Copernicus werd dit ook inderdaad gedaan. Burgersdijk, in het begin der 17e eeuw hoogleeraar in de physica en de metaphysica aan de Leidsche Hoogeschool, stond nog op het standpunt van Ptolemaeus, nam althans de leer van Copernicus niet beslist aan (uit hetgeen hij van zijn collega Lansbergen te Franeker mededeelt, zou men opmaken, dat de laatste althans een nieuwlichter was). In een uitgaaf van Burgerdijk's Collegium physicum van 1650, door den schrijver bezorgd, leest men het volgende: ‘Maar het is niet gemakkelijk uit te maken of Ptolemaeus gelijk heeft met zijn stilstaande zon dan wel Copernicus, die de aarde in één jaar laat rondloopen en de vaste sterren met de zon in rust laat blijven’[1]; Burgersdijk vindt voor beide uitspraken goede argumenten aan te voeren. Had men in de wereldruimte alleen de zon en de aarde, dan was er inderdaad geen enkele reden, om de een of de andere in beweging te achten. Op het standpunt van Newton zou men een beslissing mogelijk

1) Utrum autem Ptolemaei hypotheses, solam terram immobilem statuentis, an Copernici veriores sint, terram annuo diurnoque motu moveri, et stellas fixas unà cum sole quiescere afferentis, non est ita facile explicatu. Utrimque enim rationes sunt urgentes’. Collegium physicum. Disputationibus XXXII absolutum. Totam Naturalem Philosophiam compendiosè proponens. Autore M. Francone Burgersdicio, Philosophiae Professore. Editio novissima. Autoris manu aucta. Amstelodami Apud Joannem Janssonium CI□T□CL (1650) p. 113.

vinden, als ook de vaste sterren in de beschouwing worden opgenomen. Waarom heeft men zich allengs beslist vóór de opvatting van Copernicus gaan verklaren? Omdat die opvatting allengs bleek veel beter dan die van Ptolemaeus te passen in den context der ervaring, die steeds rijker werd. Op het standpunt van Copernicus konden tal van verschijnselen aan den hemel op eenvoudige wijze worden verklaard, verkreeg men daarvoor eenvoudige wetmatige betrekkingen. De jaargetijden, de loopbanen der planeten, voor Ptolemaeus zoo grillig en onregelmatig, thans eenvoudige bewegingen langs elliptische banen, het jaarlijksche verschilzicht der vaste sterren, de sterrekundige afdwaling van het licht, de schijngestalten van de planeet Venus, dat alles kon op heliocentrisch standpunt uit de bekende bewegingswetten worden afgeleid, terwijl Ptolemaeus dit alles slechts met behulp van kunstmatige ingewikkelde onderstellingen en constructies kon verklaren.

Al die bewegingen werden dus op het standpunt der klassieke Newtonische natuurwetenschap als ware beschouwd. En dit niet, omdat men het kriterium bezat, om relatieve van absolute beweging te onderscheiden, maar omdat zoo de natuurwetten den meest eenvoudigen vorm en uitdrukking verkregen. Een belangrijk grondbeginsel, hetwelk door Newton voorop gesteld, niet afgeleid of bewezen werd, dat der traagheid, verkreeg eerst op dit standpunt beteekenis. Rechtlijnig en met eenparige snelheid kan een lichaam, waarop geen krachten werken, zich blijven voortbewegen, als de vaste sterren in Newtonischen zin als vast punt van vergelijking genomen worden. Maar het beginsel heeft geen zin uit het oogpunt van de betrekkelijkheid der beweging. Als wij op aarde een lichaam, dat wij aan de werking der zwaartekracht onttrokken achten, een stoot geven, zou het zich ten opzichte van de aarde rechtlijnig kunnen gaan bewegen, maar niet ten opzichte van de zon. Ten opzichte van de laatste zou zijn baan een kromme zijn, samengesteld uit de eigen beweging en uit die der aarde om de zon. De maan beweegt zich ten opzichte van de aarde nagenoeg in een cirkelvormige baan, maar de laatste is een golfvormige kromme ten opzichte van de zon. Het is duidelijk, dat de vorm van den weg van een met eenparige snelheid voortgaand lichaam in het algemeen bepaald

wordt door het punt van vergelijking, dat men kiest. Op het standpunt van een relatieve beweging heeft het traagheidsbeginsel geen beteekenis.

Groot was in de geheele 18de eeuw het gezag van Newton. Zijn opvattingen golden voor beslissend. Zijn denkbeelden over kracht en stof trachtte men overal op physisch gebied toe te passen. Zelfs de wijsbegeerte stond onder zijn invloed. Vertoonde Spinoza's stelsel er de sporen van, in niet mindere mate was dit met dat van Kant het geval. Voltaire kwam te Leiden plaats nemen onder het gehoor van den hoogleeraar 's Gravesande, om leiding te verkrijgen bij zijn studie van Newton's wijsbegeerte, die hij zelf in een uitgebreid werk zou uiteenzetten[1]. Er waren nog wel punten van verschil, waarin de volgelingen van Newton en van Leibnitz uiteengingen, maar de groote lijnen trok men, zooals Newton het had aangegeven.

De 17de en ook nog de 18de eeuw stonden in het teeken der natuurwetenschappen. Er heerschte te haren opzichte, dank zij de schitterende uitkomsten van het onderzoek van een Newton en een Huygens, een geestdrift, te vergelijken met die, waarmede de herleving van de studie der klassieken ten tijde der Renaissance begroet werd. Er werden in de noordelijke landen van Europa geleerde genootschappen opgericht, waarvan de Royal Society te Londen (1624) wel een der voornaamste was. Evenals ten tijde der Renaissance zochten voorname vrouwen het gezelschap van vooraanstaande mannen, nu niet van dichters en schrijvers, maar van natuuronderzoekers. Leibnitz o.a. correspondeerde voortdurend met koningin Sophie Charlotte, wier kleinzoon Frederik de Groote niets onbeproefd liet, om geleerden van naam in zijn omgeving te Berlijn bijeen te brengen. Vooral Newton's naam werd met eerbied genoemd. In één opzicht kon men zich echter niet eenvoudig neerleggen bij de uitspraken van den meester, en dit betrof de grondslagen van zijn stelsel, de absolute beteekenis, die hij aan ruimte en tijd had toegekend. Voor Newton was er een volstrekte ruimte, alleen door zich zelf bepaald, die hij als een werkelijk bestaand ding

1) Voltaire. La métaphysique de Newton, en: Parallèle des sentiments de Newton et de Leibnitz. Amsterdam 1740.

beschouwde, in volkomen rust verkeerend. Wat zich ten opzichte van die ruimte bewoog, was in een waren bewegingstoestand. Daarenboven had men nog verplaatsingen van het eene lichaam ten opzichte van een ander. De tijd, volgens hem eveneens een reëele wezenheid, verliep, onafhankelijk van alles, in ééne richting en was dus evenzeer absoluut. De beweging der aarde om haar as verkreeg zoo een voorrecht boven alle andere als de eenige maatstaf voor de tijden op alle plaatsen, en ook de lengtemaat was overal dezelfde. Er was maar één tijd en één ruimte overal.

Gedurende de geheele 18de eeuw is dit probleem aan de orde. Voor- en tegenstanders zijn voortdurend aan het woord, in tal van geschriften wordt het behandeld, en dit niet alleen door natuuronderzoekers, maar ook door wijsgeeren en theologen. Geen wonder: de groote natuurkundige, de man van de verae causae, had metaphysische beginsels vooropgesteld. Die veelzijdige werkdadige belangstelling was de oorzaak, dat een bevredigende oplossing zoo lang uitbleef. Wat aan de natuuronderzoekers voldeed kon de instemming der wijsgeeren niet verwerven, en omgekeerd. Beider doel was niet hetzelfde en daarenboven was beider gebied nog niet scherp begrensd. De middeleeuwsche philosophia naturalis werkte nog te veel na. De wijsgeeren wilden weten wat ruimte en tijd was, hoe zij gedefinieerd moesten worden; de natuuronderzoekers zagen in beide extensieve grootheden, vatbaar om gemeten en in getallen uitgedrukt te worden, zonder zich om hun aard en wezen te bekommeren. En tusschen beiden stond de groote figuur van Leibnitz, de Aristoteles van zijn tijd, wijsgeer en natuuronderzoeker te gelijk, vooral evenwel het eerste. Newton was in de eerste plaats natuuronderzoeker. De differentiaal- en integraalrekening, beider groote uitvinding, draagt van genoemde verschillen de sporen.

In gedachtenconstructies, die alle aanschouwelijkheid misten, trachtte Leibnitz de werkelijkheid uit te drukken. Het zuiver logische denken stond bij hem op den voorgrond. De niet lichamelijke, niet uitgebreide, niet zinnelijk waarneembare krachten waren voor hem het substantieele, en het kwam er op aan, om er de juiste mathematische uitdrukking voor te vinden. Voor ons is die uitdrukking van gewicht, niet omdat zij iets afzonderlijks in de werkelijkheid vertegenwoordigt, maar

omdat zij goede diensten bewijst bij de beschrijving der natuurverschijnselen. Daarom alleen heeft Lorentz het begrip in de natuurwetenschap weder ingevoerd, waaruit Hertz het verdreven had. De geschiedenis van het krachtbegrip is typeerend voor het verschil van standpunt van wijsgeer en natuuronderzoeker[1]. Werd dit algemeen ingezien, men zou niet telkens hooren van het vinden van nieuwe natuurkrachten die vooral op spiritistisch gebied zulk een rol spelen.

Leibnitz was ingenomen met de analytische meetkunde van Descartes, maar zij was hem niet consequent genoeg. Figuren speelden er nog een rol bij; alles, wat de ruimte betrof moest tot getal en begrip herleid worden. De analytische geometrie vermengde algebraïsche en geometrische elementen met elkander. ‘Nur scheinbar löst sie alle Eigentümlichkeiten der sinnlichen Gestalt in reine Zahlenwerte und Zahlenverhältnisse auf’. De geometrie heeft niet te maken met scheppingen der verbeelding, weinig belangrijk, maar met heldere ideeën, waarvan de inhoud in een definitie vastgehouden kan worden. Op dien grondslag ontwikkelde hij, verder gaande dan Descartes, een nieuwen tak der geometrie, de zoogenaamde ‘Analyse der Lage’ (analysis situs), een zuivere rekening met punten. De ligging der laatste werd alleen bepaald door elementen aan het zuivere denken ontleend[2]. Voor Descartes was de ‘uitgebreidheid’ een op zich zelf bestaande substantie (res extensa), voor Spinoza een goddelijk attribuut, op één lijn gesteld met het denken, voor Leibnitz daarentegen waren ruimte en tijd niet anders dan ideële ordeningen der verschijnsels, dus geen absolute realiteiten. Zij losten zich op in de waarheid der betrekkingen. Ruimte,

1) De strijd over het krachtbegrip tusschen de aanhangers van Cartesius en Leibnitz doet zien, dat men er niet als wij een mathematische uitdrukking in zag voor ervaringsfeiten, maar een reële onstoffelijke wezenheid. Wat Leibnitz kracht noemde, heet bij ons arbeidsvermogen. 't Was bij Leibnitz reeds te doen om de wet van het behoud van het laatste. Leibnitz correspondeerde met onzen 's-Gravesande en met de Volder. Hij kende Huygens en Spinoza. In zijn 5de schrijven aan Clarke (1715) heet het: ‘Ces choses ne consistent que dans la vérité des rapports et nullement dans quelque réalité absolue’.

2) Bij deze analyse werd alles deductief afgeleid. Alle betrekkingen, die de aanschouwing eener figuur kon leeren kennen, werden hier in logischen vorm gegeven. Van quantiteit en meten wordt hier afgezien; alles is qualitatief. Men bepaalt de plaats van een punt op een lijn zonder aan te geven hoe zij de lijn in stukken verdeelt, zoodat de uitkomst waar blijft onverschillig of de lijn een rechte of een willekeurige kromme is. De punten kunnen overgebracht worden op een vlak en door lijnen van willekeurigen vorm vereenigd worden zonder dat met de figuur de uitkomsten der analyse veranderen. Alles wat de aanschouwing eener figuur meer geeft dan de analysis situs, vloeit niet logisch voort uit de innerlijke voorwaarden der constructie, heeft daarin niet zijn toereikenden grond en is onwezenlijk voor het vraagstuk. De analysis situs is later door Riemann en andere groote meetkundigen nader ontwikkeld. Als wij thans Einstein hooren zeggen, dat hij voor zijn berekeningen een vierde dimensie noodig heeft, dan moeten wij aan de toepassing van zulk een analysis situs denken.

tijd, uitgebreidheid, beweging zijn voor hem geen dingen, maar ‘Weisen der Betrachtung (modus considerandi)’. De wisseling der voorstellingen wekt de gedachte aan tijd, dien wij door gelijkvormige gebeurtenissen in de Natuur meten, maar al waren er de laatste niet, toch zoude voor ons de volgorde in den tijd bepaald blijven, evenals de plaats; wij zouden ze op intelligibele gelijkvormige bewegingen betrekken. Onze voorstellingen bezitten nooit een opeenvolging constant genoeg, om met het begrip ‘tijd’ te correspondeeren. Alleen de samenknooping door zuiver intellectueele beginselen waarborgt de waarheid der zinnelijke dingen. Wil men deze in zich zelf geslotene en geordende wereld een droom noemen, dan is het een spelen met woorden. Alle bewegingen in de Natuur acht Leibnitz relatief, afhankelijk van het gekozen punt van vergelijking; alle onderling aequivalent, geen enkele bevoorrecht. Geen enkele heeft de voorkeur van een absolute orde te zijn, die het samenstel der lichamelijke wereld alleen en uitsluitend wedergeeft. Scherp en onophoudelijk bestrijdt hij een absoluut zelfstandig bestaan van ruimte en tijd. Daarmede staat hij lijnrecht tegenover Newton.

Als wij Leibnitz zoo hooren spreken is het ons of Einstein reeds aan het woord is. Den academischen scepticus van de 17de eeuw, Fouché, voegt hij toe: ‘Denn es bedarff auch zwisschen der Welt der Wahrheit und den der Wirklichkeit keine materielle, sondern lediglich eine funktionelle Entsprechung’, d.i. een vaste betrekking punt voor punt in den geest der analysis situs. Maar Leibnitz beschouwde alles in het licht van zijn wijsbegeerte. Hij handhaafde een ideëel wezen van ruimte en tijd ten koste van het actueele bestaan als objecten, waaraan de natuurwetenschap behoefte had.

Newton overwon, omdat hij, zij 't ook op methaphysisch onhoudbare grondslagen, tijd en ruimte gaf in een vorm, waarmede de physici konden werken. Leibnitz kon de overeenstemming tusschen denken en zijn, tusschen het in- en uitwendig gebeuren niet instellen, den weg tusschen beide niet vinden zonder de Godheid met haar Harmonia praeestabilita te hulp te roepen. De monaden hadden geen vensters. Zij waren als klokken, die eenmaal gelijk geregeld, evenwijdig aan elkaar gelijk bleven loopen. Zoo had God het ingesteld[1].

III.

Kon Leibnitz als mathematicus nog natuurwetenschappelijk denken, dit was geenszins het geval met Berkeley, die op Newton's opvatting van ruimte en tijd een aanval richtte[2]. Hij achtte met Newton's ruimteleer den empirischen grondslag der wetenschap bedreigd. Die absolute ledige ruimte en tijd, producten van abstractie, die met een hooger en noodwendig bestaan, aan de voorwerpen der ervaring voorafgaan, ondeelbaar, onbepaald uitgebreid, onbewegelijk, waren voor hem ondingen, een absoluut niets. Het abstraheerend denken had alle mogelijkheid van betrekkingen opgeheven. Newton had kunnen antwoorden: als wijsgeer kunt gij gelijk hebben, maar laat aan ons physici de voorstelling van ruimte en tijd als reëele extensieve grootheden, die wij meten kunnen. Wij laten u volkomen vrij om van hun aard en wezen te denken, wat gij wilt. Laat ons maar begaan. Een, die machtiger is dan gij, de Natuur zelve, zal onze groote criticus zijn; zij zal ons terechtwijzen, als het blijkt, dat wij dwaalwegen inslaan. Maar Leibnitz' volgelingen - de tradities van den meester werden door Wolff voortgezet - gaven zoo spoedig geen kamp. In den eigen kring ontstond echter meer en meer verzet tegen het eenzijdig herleiden van de geheele werkelijkheid tot verschijning, tot een product van het subjectieve logische denken.

1) Tot de belangrijkste wijsgeerige werken van Leibnitz, behooren zijn ‘Nouveaux Essais sur l'Entendement humain’. Zeer belangrijk zijn ook zijn brieven aan de Volder, Huygens, Clarke en Johan Bernouilli. Volgens de gewoonte van dien tijd deelden de geleerden elkander veelal hun gedachten en ontdekkingen in brieven mede. Leibnitz schreef in het Fransch of in het Latijn.
2) In zijn geschrift ‘De motu’ 1721.

Rüdiger[1] betoogde in zijn boek 'De sensu veri et falsi', dat het zuivere begrip nooit de waarborg kon zijn voor het bestaan van een ding, en zijn opvolger Crusius[2] bestreed de Wolff'sche school op soortgelijke gronden. Als het criterium der waarheid van onze kennis alleen gezocht wordt in haar innerlijke overeenstemming, dan wordt voor bloote betrekkingen ten slotte de geheele stoffelijke inhoud van het zijn opgeofferd. Zonder de betrekking op de concrete voorwerpen der ervaring moesten de begrippen in een bodemlooze diepte wegzinken.

Maar niet alleen wijsgeeren en natuuronderzoekers bleven de partijen in den warmen strijd over het groote probleem van ruimte en tijd. Het vraagstuk werd verdiept, verkreeg een achtergrond, die het een ongewonen omvang gaf. De theologen namen het woord. Zij eischten het ook voor zich op. Descartes was de gevreesde vrijdenker en materialist, die stof en ruimte vereenzelvigde. In de ruimteleer van Newton kon een wapen gevonden worden, om de gevaarlijke stellingen te bestrijden. De Engelsche wijsgeer Henry More[3] bond den strijd met Descartes aan en Newton, een religieuze natuur, nam er met belangstelling kennis van. Het bestaan van een oneindige onbewegelijke ruimte was voor More het zekerste en meest aanschouwelijke bewijs voor een hooger geestelijk zijn. De ruimte was geen bloot betrekkingsbegrip, maar de reëele grondslag voor de plaatsbepaling der lichamen. Het werkelijke subject van de absolute ruimte en den absoluten tijd kon alleen de goddelijke substantie zijn, wier onbeperkte werkzaamheid zich hier openbaart in een tweevoudig oneindig zijn. Groot was het aantal schrijvers, die het denkbeeld van een oneindige ruimte en tijd als bewijzen van Gods bestaan en zijn attributen uitwerkten en een Spinozistisch pantheïsme predikten. Wij noemen Cudworth[4], die de ruimte als het ware liet zweven tusschen de wereld

1) Andreas Rüdiger. De sensu veri et falsi, 1709. Editio altera 1722.
2) Chr. August Crusius. Entwurf der nothwendigen Vernunftwahrheiten, wiefern sie den zufälligen entgegengesetzt werden. Dritte Aufl. 1766.
3) Henricus More. Enchiridium metaphysicum sive de rebus incorporeis. 1679.
4) Cudworth. The true intellectual System of the Universe. 1678.

der zinnen en die van de rede, een overgang tusschen beide vormend, en Isaac Watts[1] met zijn boek: 'Enquiry concerning Space', die ten slotte moest bekennen dat dit vraagstuk al onze wijsgeerige stelsels beschaamt. Ook natuuronderzoekers gingen vaak op dien weg mede. Jacob Raphson[2], die een geschiedenis van de fluxie-rekening schreef, liet zich aldus uit: Als de idee van een oneindige ruimte en een onmeetbaren tijd iets positiefs vertegenwoordigt - en hoe ware het anders mogelijk, daar wij beide moeten stellen om van een begrensde lichamelijke wereld te kunnen spreken - dan is ook het eigenlijke en volkomen beeld van beide in Gods eigen zijn te zoeken. Aan God moeten wij een eenvoudige, onbegrensde, continueele, ondeelbare uitbreiding en duur toekennen. Zelfs een Maupertuis[3] wil de theoretische physica tot een bewijs maken voor Gods bestaan. Den meesten invloed hebben de geschriften van Samuel Clarke[4] in deze richting uitgeoefend, vooral zijn 'A Discours concerning the Beïng and Attributes of God'. Van de analyse der grondbegrippen van de natuurkunde, heette het, moeten wij opheldering verwachten aangaande het zijn en de attributen van God. Voltaire verklaarde de strijdschriften, tusschen Clarke en Leibnitz gewisseld, die naar hij zegt in ieders handen waren, voor het schoonste monument van een litterairen strijd, dat hem bekend was. Is het in onze dagen zoo geheel anders? Pasteur verklaarde, dat in het bestaan van het oneindige, dat ieder moest aannemen, meer wonderen lagen, dan in alle wonderen van alle godsdiensten. 'Car la notion de l'infini a ce double caractère de s'imposer et d'être imcompréhensible... La notion de l'infini dans le monde, j'en vois partout l'inévitable expression. Par elle le surnaturel est au fond de tous les coeurs. L'idée de Dieu est une forme

1) Isaac Watts. A fair Enquiry and Debate concerning Space.
2) Raphson. De spatio Reali seu Ente infinito. Conamen Mathemathico-Metaphysicum. 1702.
3) Maupertuis. Examen philosophique de la preuve de l'existence de Dieu. 1756.
4) Samuel Clarke. A Discours concerning the Being and Attributes of God, the obligations of Natural Religion and the Truth and Certainly of the Christian Revelation 1705.

de l'idée de l'infini'[1]. Was het absolutisme voornamelijk aan het woord, ook aan verdedigers van het relativisme ontbrak het geenszins. Law[2], die er een lans voor brak, knoopt aan bij het oneindigheidsbegrip van Locke. Ons idee van een oneindige ruimte en tijd bewijst niet het bestaan er van. De lichamen zijn begrensd in ruimte en tijd. Het is onze rede, die met haar ideeën alle grenzen overschrijdt. Zoo bracht hij het vraagstuk van het terrein der speculatieve theologie weder op dat van het kenvermogen over. Er is, zegt hij, zich op Locke beroepend, geen brug van de voorstelling naar het absolute zijn. Hij brengt het begrip der relativiteit naar voren. Wij hebben hier met maatbegrippen te doen voor de empirische stof. Zij vertegenwoordigen evenmin als die van getal, quantiteit en orde op zichzelf bestaande existenties. Zij zijn ideëel, maar desniettemin voor reële toepassing vatbaar. Hij spreekt van betrekkingsstelsels. Wilt gij, zegt hij, de beweging ten opzichte van een toevalligen waarnemer van die ten opzichte van de zon onderscheiden en de laatste haar ware baan noemen, er is geen bezwaar tegen, als gij maar niet denkt daarmede in logischen zin uit den kring der betrekkelijkheid te zijn gekomen. Lambert, een natuuronderzoeker, die er met Kant over in briefwisseling stond, wees er op, dat wel de ervaring een stem moest hebben in de vraag naar het al of niet bestaan van iets, maar dat men eerst moest uitmaken wat men onder de werkelijkheid van een inhoud moest verstaan en wat ervaring was. Dat waren stemmen, die het probleem stelden, zooals het behoorde.

De beroemde mathematicus van de 18de eeuw, Euler, was in die eeuw de klassieke vertegenwoordiger van de mathematische natuurwetenschap. De differentiaal-rekening brengt hem in aanraking met het oneindigheidsbeginsel. Hij werpt zich vooral met zijn 'Réflexions sur l'espace et le temps'

1) Vgl. ook: Distribution des prix au Collège d'Arbois, le 8 août 1874, présidée par M.L. Pasteur. Membre de l'Institut.

2) Edmund Law. An Enquiry into the ideas of Space, Time, Immensity and Eternity 1734. Talrijk zijn de geschriften, in de 18de eeuw, die handelen over het tijd-ruimte vraagstuk met het oog op het standpunt van Newton en van Leibnitz. Wij noemen nog: Bégnelin, Essai d'une conciliation de la Métaphysique de Leibnitz avec la Physique de Newton. Berl. Akad. 1766.

van 1748 midden in het debat[1]. Hij is de type van den natuurkundige, die, met een op eigen onderzoek en nadenken steunende overtuiging, zich beslist aan de zijde des meesters schaart. Hij aarzelt niet in de keuze tusschen het metaphysische en mathematische waarheidsbegrip. ‘Die Metaphysiker pflegen freilich vom ihrem erhabenen Standpunkt aus geringschätzig auf die eingeschränkte Betrachtungsweise der empirischen Forschung herabzublicken: aber was kann uns denn am Ende Erhabenheit ohne Wahrheit nützen’. De natuurwetenschap behoeft er niet naar te vragen, of men haar voorwerp in kennis-theoretisch opzicht als ‘absoluut’ of als ‘verschijnsel’ kenschetst; zij eischt, een doorloopende overeenstemming tusschen de wereld der mathematische waarheden en der dingen tot stand te brengen. Zij mag zich het begrip van het zijn niet van buiten laten opdringen, zij bepaalt zelf de waarheid van haar object. Dat is de taal van de jonge wetenschap, die reeds haar sporen verdiend heeft, die zich bewust is van haar kracht en haar aanzien. Zoo durft alleen een strijder, die zijn kracht kent, de tegenpartij den handschoen toe te werpen. Op later leeftijd sprak Euler niet zoo forsch en beslist, al bleef hij van meening, dat met het oog op mogelijke overeenstemming de metaphysici hun begrippen over ruimte en tijd moesten veranderen. Eigenaardig en typeerend is het standpunt, dat Euler inneemt. De beginselen der mechanica en der bewegingsleer staan op zoo vasten grondslag, zijn zoo zeker, dat zij het eenige fundament voor al onze oordeelen over de wereld der lichamen moeten vormen, onverschillig of het al of niet gelukt ze uit zoogenaamd hoogere metaphysische stellingen af te leiden. Ieder besluit, dat er mede in strijd is, moet als onwaar verworpen worden. De waarheid van het beginsel der traagheid is boven den strijd der partijen verheven. ‘Nicht was Raum und Zeit an und für sich sind, sondern als was sie in der Aussprache und Formulierung des Trägheitsgesetzes *gebraucht* werden, bildet also die entscheidende Frage. Genügt die Betrachtung der

1) Euler. Réflexions sur l'espace et le temps. Hist. de l'Acad. des Sciences et Belles Lettres 1748.
Mechanica sive motus scientia analytice exposita 1736-42.
Theoria motus corporum solidorum seu rigidorum exprimis nostrae cognitionis principiis stabilita 1765.

relativen Orte und relativen Bewegungen, um den Inhalt des Gesetzes verständlich zu machen, so mögen wir bei ihnen stehen bleiben; zeigt es sich dagegen umgekehrt, dass das Gesetz seinen vollen und klaren Sinn erst erhält, wenn wir über diese Betrachtungsweise fort zu einem absoluten Raume und einer absoluten Zeit hinausgehen, so ist die Notwendigkeit dieser Begriffe erwiesen'[1]. Duidelijker kan het niet gezegd worden. Dat is inderdaad het standpunt van den physicus ook nu nog. Elke onderstelling, elke voorstelling heeft recht van bestaan, zoolang zij de leidsvrouw kan zijn voor het verklaren der bekende feiten en bij het opsporen van nieuwe betrekkingen. De vakgenooten begrepen Euler: niet met woorden, met daden moest van hunne zijde voortaan de strijd gevoerd worden. En zij bleven niet in gebreke. Newton en Huygens verklaarden ieder op zijne wijze ingewikkelde verschijnselen van het licht; het gedrag van vloeistoffen en gassen onder verschillende omstandigheden werd bestudeerd; op het gebied der warmte werden principieele wetten gevonden. Het beginsel der traagheid werd met goed gevolg gebruikt bij de constructie van alle bewegingen in kromlijnige banen en bij de verklaring der middelpuntvlieding. Dit ging zoo voort, totdat Einstein kwam en met nieuwe voorstellingen en onderstellingen verschijnsels wist te verklaren, die op Newton's standpunt onbegrijpelijk gebleven waren, en dat zonder in andere opzichten ook maar iets minder te geven dan de klassieke natuurwetenschap. Toen eerst was de tijd aangebroken om de laatste te herzien. Einstein zag het in en ook, dat hij met zijn nieuwe denkbeelden de tradities der natuurwetenschap in eere hield. De tijd voor hervormingen was gekomen.

Welk een brandend vraagstuk waren die begrippen van ruimte en tijd gedurende de geheele 18de eeuw. Hoe bracht

1) Maclaurin, een Engelsche mathematicus van naam, een tijdgenoot van Euler, sprak niet minder beslist. Maar hij gaf niet zooals Euler een beginsel aan, hij nam onmiddellijk Newton's metaphysische grondbegrippen aan. Van een lichaam in beweging heette het: 'it is not in relative or apparent motion in which it perseveres in consequence of its inertia, but in real and absolute space. The perseverance of a body in a state of rest can only take place with relation to absolute space and can only be intelligible by admitting it'. Het citaat is uit zijn: 'An account of Sir Isaac Newton's philosophical discoveries. London 1748'.

het niet alleen de hoofden, maar ook de gemoederen van vooraanstaande natuuronderzoekers en wijsgeeren en van de dii minores in beweging. Schiller's woord komt ons in de gedachte: ‘Wenn die Könige bauen, haben die Kärrner zu thun’. Newton en Kant waren hier de koningen. Maar het waren niet alleen karrevoerders, die zij handen vol werk gaven. Er waren bouwmeesters onder als een Leibnitz, die het gebouw kritisch in oogenschouw namen en er een ander naast meenden te moeten oprichten op andere fundamenten. Newton had met vaste hand de lijnen getrokken van het projekt voor het moderne gebouw der natuurwetenschap, de grondslagen aangewezen, waarop het moest verrijzen. Men wilde zich niet neerleggen bij zijn uitspraken voor zoover zij metaphysische elementen bevatten. Allengs leerde men echter alles aanvaarden wat de meester had voorgeschreven, voorloopig berustend in logische tegenstrijdigheden, die men niet kon wegnemen. Einstein schudde ons wakker. Hij deed den strijd der 18de eeuw in de 20ste herleven, hij bracht het vraagstuk van tijd en ruimte van de 18de eeuw in de 20ste weer op den voorgrond. Wel trekt het ook thans zeer de aandacht van wijsgeeren en ontwikkelde leeken, maar de strijd der meeningen beweegt zich thans bijna uitsluitend op physisch gebied. Euler had, na zijn leven lang het vraagstuk onder de oogen te hebben gezien, van de wijsgeeren geëischt, dat zij hun begrippen van ruimte en tijd zouden herzien. Zijn wensch werd vervuld. In Kant stond de man op, die de herziening tot stand bracht en daarmede een einde maakte aan den metaphysischen strijd der partijen. Hij nam evenwel onder den invloed van Euler met Newton aan het bestaan van één enkele ruimte en één enkelen tijd. Daarmede behield de draaiing der aarde om haar as het voorrecht de uitsluitende maatstaf te zijn voor den tijd, waarin nog de gedachte schuilde van het absolute, dat Kant overigens in den wortel had aangetast. Had Kant zich bepaald tot het ontleden en blootleggen onzer geestelijke werkzaamheid, als wij de empirische stof in het kader van tijd en ruimte plaatsen, hij zou in geen enkel opzicht hebben blootgestaan aan natuurwetenschappelijke kritiek. Op de vraag of dit ordenen der zintuigelijke indrukken in tijd en ruimte slechts op één enkele wijze kon geschieden of op meerdere, wisselend met de omstandigheden, daarop werd

niet van den wijsgeer maar van den natuuronderzoeker een antwoord verwacht. De proef moest beslissen.

De 18de eeuw zou niet voorbijgaan zonder toenadering der partijen tot elkander, zonder dat men elkander beter had leeren begrijpen. Kant onderscheidde scherp tusschen ‘noemena’ en ‘phenomena’ (verschijnselen). Wij kennen alleen eindige dingen in betrekking tot ons zelf en tot elkander. Het absolute is een grensbegrip, een zuiver voortbrengsel van ons denken, een noemenon, waaraan geen phenomena beantwoorden, een gedachtenconstructie zonder meer. Het is alsof wij nog voortwerken aan het patroon, daar waar het stramien eindigt. Maar het is voortwerken, het hangt niet geheel in de lucht, het voortwerken geschiedt volgens wetten en regels, het verband met het patroon is niet geheel verbroken. Zoo construeerend, de werkelijkheid achter zich latend en geheel uit het oog verliezend, had Newton zijn begrip van de absolute ruimte en den absoluten tijd opgebouwd, waar hem slechts beperkte ruimten en lichamen met afmetingen gegeven waren. De wijsgeer mocht dit doen, geen oogenblik vergetend dat hij den vasten grond der ervaring had verlaten, maar de natuuronderzoeker mocht zich van het gebied der werkelijkheid niet verwijderen. Het absolute beteekent alleen het ontbreken van alle bepaaldheid. Kant gaf er een ander begrip voor in de plaats. Objectief, voor allen werkelijk bestaande was dat, hetwelk paste in den context der ervaring. Het was het wisselbegrip van het subjectieve; subject en object stonden dus op ééne lijn. Wat de natuuronderzoeker en de gemeene man werkelijkheid noemden, dat was het ook voor den wijsgeer. Van een ander zijn, van een andere wereld spreken als die der aanschouwing, had geen zin. De noemena hadden betrekking op de ideeën, de phenomena op de begrippen. De wetenschap mocht niet werken met ideeën, alleen met begrippen. De metaphysische grondslagen van Newton's trotsche gebouw waren volkomen blootgelegd; wilde de wetenschap toch op ideeën steunen, dan zou een nauwkeurig onderzoek leeren, dat het gebouw er inderdaad niet op rustte. Dit zag Mach in, toen hij opmerkte, dat het coördinaten-stelsel van Newton niet in een absolute ruimte maar in de vaste sterren gelegen en dus inderdaad betrekkelijk was.

Na de ‘Kritik der reinen Vernunft’ konden de absolute

ruimte en de absolute tijd in het debat niet meer genoemd worden; als op zich zelf bestaande existenties hadden zij afgedaan. Als de natuurkundige ze als zoodanig bleef beschouwen, dan was dit geen bezwaar, als hij er zich maar rekenschap van gaf wat hij eigenlijk de maatstaf aanlegde, als hij maar inzag, dat het gemetene op de verschijnselen betrekking had. Zoo kon de natuurkundige tijd en ruimte als extensieve grootheden behandelen en tevens van oordeel zijn, dat niemand een betere uitdrukking voor hun aard en wezen gevonden had dan Kant. Tijd en ruimte waren geen voorwerpen maar functies, constructie-middelen, waarmede onze zinnelijkheid en ons verstand het veelvoudige empirische materiaal tot de wetenschappelijke kennis van voorwerpen maken. Het waren beginsels van ordening, waardoor een chaotische massa van indrukken vervormd werden tot een kosmos, tot dingen met afmetingen naast elkander in de ruimte en na elkander in den tijd. Een object der uitwendige ervaring kennen beteekent, het naar de regels der zuivere ruimtelijke synthese uit de zintuigelijke indrukken vormen en dus eerst ruimtelijk voortbrengen. Zulk een constructieve synthetische werkzaamheid acht Kant wel tot de zinnelijkheid te behooren. De grenzen tusschen de laatste en het verstand worden er echter onzeker door; toch moet zulk een werkzaamheid voorafgaan, voordat het verstand zijn begrippen kan vormen; zij verschaft het materiaal voor de laatste meer samengestelde synthese. De absolute ruimte van Newton was voor Kant alleen de bloote mogelijkheid van uitwendige verschijnsels. Zonder de vormen van ruimte en tijd geen aanschouwelijke wereld, maar alleen vormlooze indrukken en gewaarwordingen. Ook Newton had niet genoeg aan de empirische stof, hij behoefde ordenende vormen en beginsels en hij meende ze te vinden in de absolute ruimte en tijd. Kant zocht naar de logische voorwaarden, waaronder de subjectieve ruimte van den enkeling in een objectieve voor allen geldende overging. Kant kende echter maar één tijd en één ruimte, waarin alle waarnemingen en alle verschijnende vormen in een doorloopenden wetmatigen samenhang voorgesteld werden.

Kant sloot zich bij Leibnitz aan in de ideëele opvatting van ruimte en tijd. Maar hij wist ze in verband te brengen met de empirische zinnelijke gegevens, met de wereld der objecten,

die bij Leibnitz geheel op den achtergrond stonden. Vormen en begrippen zonder inhoud waren ledig; zij verkregen eerst een inhoud door de zintuigelijke waarneming. Tijd en ruimte waren op zich zelf zulke ledige vormen. Zij verkregen eerst beteekenis door de toepassing er van op de empirisch gegeven stof. Zij gaven slechts den vorm, niet den inhoud onzer kennis. In de ervaring onafscheidelijk er mede verbonden, kon alleen het abstraheerende denken een scheiding bewerken. Is de vorm subjectief, een uitvloeisel onzer geestelijke organisatie, zij is eveneens objectief. Met de empirische stof vormt zij het wereldbeeld onzer aanschouwing, waaraan krachtens zijn constructie naar logische regels en beginsels algemeenheid en objectiviteit toekomt. Maar de empirische inhoud wordt niet spontaan op de juiste wijze in het schema van tijd en ruimte geplaatst. Is de vorm aangeboren, niet haar verbinding met de stof in de bijzonderheden. Daarvoor is ervaring onmisbaar. De gegeven gewaarwording is nog niet direct de juiste daarbij passende aanschouwing. Vorm en inhoud moeten op bepaalde wijze met elkander in verband staan. Bepaalde verschillen in de gewaarwording moeten correspondeeren met bepaalde verschillen in de ruimtebeelden, en de ervaring moet de aanpassing tot stand brengen. Zoo komt en onze zelfstandige geestelijke werkzaamheid tot haar recht, en onze betrekking tot een buitenwereld, tot gegevens waarover wij niet vrij beschikken, die wij hebben te nemen zooals zij ons aangeboden worden.

Wij zijn buiten op de heide. Een hagedis trekt onze aandacht. Het dier loopt ten opzichte van ons naar rechts, naar links, komt recht op ons toe, klimt op een plant. Onze oogappels zijn steeds in beweging. Wij hebben een reeks innervatie-gewaarwordingen, die wij vastknoopen aan de voorstelling van bewegingen van een voorwerp in de drie genoemde richtingen. Het dier strekt zich in de zon uit, maakt zich breed en begint fraai groen te schitteren. Nieuwe gewaarwordingen, nu zonder die van innervatie, dus daarvan te onderscheiden. Zulke gewaarwordingen associeeren zich aan veranderingen van vorm en hoedanigheid zonder verplaatsing. Een vogel vliegt voor ons op en verdwijnt in de verte naar rechts of naar links. Wij moeten ons geheele lichaam verplaatsen, om zijn beeld op ons netvlies te houden

en hem in zijn vlucht te volgen. Nieuwe reeksen van innervatie-gewaarwordingen, weder van anderen aard. Ook de tastzin geeft haar bijdragen. Wij moeten ons naar de voorwerpen toe begeven. de hand in verschillende richtingen bewegen bij het zoeken van contact.

Zoo verkrijgen wij een omvangrijk stelsel van gewaarwordingen, correspondeerend met een samenstel van voorstellingen op de buitenwereld en ons zelf betrekking hebbend. Al die gewaarwordingen kunnen haar beteekenis vinden in een ruimte van drie afmetingen, en zoo, denken velen, zou de mensch juist aan die drie gekomen zijn. Bij het zien op verschillende afstanden wordt de voorvlakte der kristallens door spierwerking min of meer afgeplat. Poincaré zegt, dat als dit zoogenaamde accomodeeren een nieuwe groep gewaarwordingen had gegeven, verschillend van die, welke het gevolg zijn van het wijzigen van den hoek der oogassen bij het zien in de diepte, wij een ruimte van vier afmetingen zouden aanschouwen, terwijl de ruimte voor ons slechts twee afmetingen zou hebben, als wij beperkt waren tot de indrukken uitsluitend van het netvlies afkomstig. Onze driedimensionale ruimte-aanschouwing zou dus een erfenis zijn van het voorgeslacht, een gevolg van het feit, dat onze geest met drie afmetingen volstaan kan, om zijn ruimtewereld op te bouwen en alle gewaarwordingen, die daarvoor in aanmerking komen, een beteekenis daarin te geven.

Den Haag.
J.E. ENKLAAR.

(Slot volgt).

Pascal en Port-Royal.

Den 19den Juni 1923 zal men den dag herdenken waarop, 300 jaar geleden, Blaise Pascal geboren werd: een welkome aanleiding voor nieuwe studies over dezen denker, in wiens leven en karakter, ten gevolge van allerlei hardnekkige legenden, door fanatische vervolgers of dweepzieke vereerders in omloop gebracht, nog verschillende duistere punten vallen na te vorschen en wiens arbeid, sinds de niet te overtreffen uitgave van Brunschvicg, Boutroux en F. Gazier[1] tot nieuwe onderzoekingen noodt. Dit geldt vooral ook de *Pensées;* de systematische, streng wetenschappelijke wijze waarop zij thans gerangschikt zijn, geeft den lezers beter dan voorheen de gelegenheid tot den grond der Pascaliaansche philosophie door te dringen.

Onafhankelijk van het eeuwfeest, hebben enkele maanden geleden twee, voor de Pascal-literatuur belangrijke geschriften het licht gezien, n.l. een in boekvorm uitgegeven college, dat de heer Jacques Chevalier[2], hoogleeeraar aan de universiteit van Grenoble - reeds bekend o.a. door zijn kort te voren verschenen monographie over Descartes - in den winter van 1920-21 aan Pascal gewijd heeft en de langverwachte geschiedenis van Port-Royal door Augustin Gazier[3]. Ongeveer gelijktijdig met dit werk verscheen hier te lande een beschrijving van hetzelfde klooster door een Nederlandsche schrijf-

1) B. Pascal, *OEuvres*, 14 dl. Paris 1904-'14 *(Les grands Ecrivains de la France)*.
2) *Pascal.* Paris, libr. Plon 1922.
3) *Histoire générale du mouvement janséniste.* Paris, libr. H. Champion 1922; 2 dln.

ster[1]. Zij geeft een prettig geschreven, voornamelijk anecdotisch overzicht van het leven en streven der ‘Solitaires’ en, in het tweede gedeelte, een bespreking van verschillende hunner geschriften.

Hoewel Chevalier's boek geen nieuwe feiten brengt, en het voornamelijk ten doel heeft Pascal voor een wijden kring van lezers te verklaren, is het ook de aandacht van den niet-leek ten volle waardig, door de diepzinnige en tegelijk heldere wijze waarop de schrijver Pascal's ideeën met elkaar in verband brengt en telkens in het licht stelt wat de moderne wetenschap aan den 17den eeuwschen denker is verschuldigd. Van belang is óók dat de heer Chevalier, bij het behandelen van Pascal's wetenschappelijke en philosophische geschriften, voortdurend op de eenheid van gedachten wijst die den natuurkundige met den wijsgeer verbindt. Jammer dat hij, gedreven door chauvinisme van het engste soort, in allerlei dwaze beweringen vervalt zoodra hij over Germaansche wijsbegeerte handelt. In zijn studie over Descartes trof dit nog sterker; de scherpe kritiek die zijn houding toen, zoowel in Frankrijk als in Engeland heeft uitgelokt, is waarschijnlijk de reden dat dit nieuwe boek wat gematigder van toon is. Toch valt het te betreuren dat, ofschoon hij overal elders in zijn studie, oppervlakkigheid angstvallig vermijdt, hij zich niet ontzien heeft om in enkele bladzijden het heele Duitsche idealisme ten bate van Pascal af te breken.

Na Sainte Beuve's standaardwerk lijkt oogenschijnlijk een nieuwe geschiedenis van Port-Royal en het jansenisme overbodig. Dit is echter niet het geval. Aug. Gazier is de eerste om hulde te brengen aan zijn voorganger, den man die, door aan te toonen van hoeveel belang de rol geweest is die het oude klooster in Frankrijk's beschavingsgeschiedenis gespeeld heeft, het voor altijd aan de vergetelheid heeft onttrokken. Maar Sainte Beuve's mentaliteit en karakter waren in alle opzichten verschillend van die der Heeren van Port-Royal. Gedrongen door zijn wetenschappelijken zin en zijn behoefte om zich in den geest van andersdenkenden te verplaatsen, heeft hij er weliswaar voortdurend naar gestreefd den waren geest van het klooster te schetsen, maar toch is hij er niet in geslaagd

1) M. de la Prise, *De Eenzamen van Port Royal.* (Fransche Kunst), Leiden, Sijthoff's Uitgevers Mij. 1922.

en kòn hij er niet in slagen, hun idealen geheel na te voelen. Hij stond als mensch en als denker te ver van hen af: daardoor valt hij telkens uit den toon en verbreekt hij dikwijls, door een spottende opmerking, de stemming die hij bij zijn lezers tracht op te wekken. De lijdensgeschiedenis van die stoere, onkreukbaar-rechtschapen en diepgeloovige mannen en vrouwen, wachtte op een historiograaf die één hunner zou zijn wat geestesrichting betreft en die bovendien gebruik zou kunnen maken van alle bronnen en gegevens betreffende het jansenisme die in den loop der eeuwen zijn bijeengegaard. Zoo een was Aug. Gazier. Zijn geschiedenis van Port-Royal is geen weerlegging, maar een aanvulling, met verschillende belangrijke rectificaties, van Sainte Beuve's geschrift. Bovendien heeft het boek de verdienste de geheele jansenistische beweging, vanaf den oorsprong tot op den huidigen dag, te beschrijven, zoodat de 18de eeuw - waarin deze partij nog een zeer merkwaardige rol heeft gespeeld - en de 19de erin betrokken zijn, terwijl Sainte Beuve's overzicht eindigt met de verwoesting van het klooster. Het is de vrucht van jarenlange onderzoekingen.

De schrijver, de in 1922 overleden buitengewone hoogleeraar aan de Sorbonne, Aug. Gazier[1)], was gedurende veertig jaar de ziel van de Société Saint Augustin, de groep vereerders van Port-Royal, die de in de vallei van Chevreuse, nabij Parijs gelegen ruïnes van het klooster sinds 1868 in eigendom heeft. Vermeldenswaard is het feit, dat de kleine kring der Vrienden van Port-Royal, die zich in 1695 vereenigden om het ondersteunings-fondsje dat de ‘Solitaire’ Nicole aan de aanhangers van Port-Royal vermaakt had, te beheeren, tot heden ten dage is blijven voortbestaan en dat de bijdragen zijner leden de kas gestaag hebben doen groeien, zoodat deze over ruime middelen beschikt om de herinnering aan het klooster levendig te houden. Diezelfde vereeniging is in het bezit van een zeer belangrijke bibliotheek.

In een der oude, schilderachtige straten van Parijs, verscholen in een onaanzienlijk woonhuis, bevindt zich de geheimzinnige jansenistische boekerij. Alleen oprechte vrienden van Port-Royal, en ik genoot het voorrecht hiertoe gerekend te

1) Zie over zijn leven en arbeid: A. Hallays, *Le dernier des Port-Royalistes.* Revue d.d. Mondes, 15 mars 1923.

mogen worden, hebben hier toegang. Voor den boekenvriend is het een onvergetelijk gezicht wanneer men, geleid door Mej. Gazier, de nicht van den overleden hoogleeraar, en die evenals hij haar leven aan de bestudeering van het z.g. jansenisme heeft gewijd, door de reeks armelijk uitziende kamertjes wandelt, aan wier wanden in onafzienbare rijen de merkwaardigste boekwerken prijken. Een genot voor de oogen vormen de menigte 17de en 18de eeuwsche kalfsleeren banden met hun dofgouden ruggen, glanzend in de koestering van een zonnestraal. Met trots toonde de bibliothecaresse mij laden vol kostbare handschriften, gravures en allerlei belangrijke documenten: een verzameling die de Vereeniging, uit vrees voor de jezuïeten, haar *bête noire,* angstvallig voor indringers behoedt. Zoozeer heeft zij haar bezittingen verborgen weten te houden, dat zelfs Sainte Beuve, toen hij de gegevens voor zijn boek verzamelde, niet in die bibliotheek gewerkt heeft, hoewel hij, volgens den heer Gazier, daar tien maal meer schatten zou gevonden hebben, dan hij vond in 1848-'49, toen hij in Utrecht en Amersfoort zijn nasporingen deed.

Ik voelde mij beklemd bij het aanschouwen van zooveel merkwaardigs, opgestapeld in een kleine verdieping, aan alle zijden aan brandgevaar blootgesteld en vroeg de bibliothecaresse of zij niet bevreesd was voor het behoud van hare verzameling. ‘Dieu la protège’, antwoordde zij met een zonnigen glimlach. Dat is de grondgedachte van de weinige aanhangers die het ongelukkige, in den loop der eeuwen vervolgde en vertrapte jansenisme nog telt: ‘Dieu nous protège’. De tijd zal komen, dat de Kerk hun recht zal doen wedervaren. Overtuigd dat de waarheid ten slotte zegeviert, wachten de Vrienden van Port-Royal in wijze berusting; zij polemiseeren niet, tenzij men hen aanvalt, zij trachten geen aanhangers te winnen of op eenigerlei wijze de aandacht op zich te vestigen. Aug. Gazier, die zijn bestaan gewijd heeft aan de studie van het jansenisme, heeft slechts op aandringen van den uitgever Champion zijn navorschingen gepubliceerd. Aan den rand van het graf begon hij zijn werk: achttien maanden, aldus berekende hij, had hij noodig om het te voltooien en hij bad dat hem die tijd vergund mocht worden. Na achttien maanden, toen hij de laatste hand er aan gelegd had en nog de proeven van het eerste deel gecorrigeerd had, nam de dood hem weg.

Zijn geschiedenis van de jansenistische beweging is geenszins bedoeld als een geschiedenis van het jansenisme, want, volgens den schrijver hebben werkelijke jansenisten... nooit bestaan. Het zijn slechts spoken, geschapen door de verhitte verbeelding der jezuïeten. Port-Royal heeft niet anders gedaan dan den strijd voort te zetten, reeds aan het eind van de 16de eeuw, aan de Leuvensche universiteit begonnen, van het orthodoxe Augustinianisme, tegen het kettersche Molinisme. Het heeft er zich uitsluitend toe bepaald de leer van den Heiligen Kerkvader te verdedigen, zooals bisschop Jansenius - aan wiens rechtzinnigheid bij zijn leven nooit getwijfeld is - haar heeft samengevat in zijn lijvig boek, den *Augustinus,* nadat hij tienmaal de complete werken van den Heilige (een veertigtal deelen) en dertig maal diens geschriften over de genade had doorgelezen. Dit boek, dat spoedig de steen des aanstoots zou zijn, werd, toen het in 1640, na den dood van den schrijver, verscheen, door meer dan vijftig doctoren in de godgeleerdheid goedgekeurd. Prat op hun orthodoxie, zijn de hedendaagsche 'Vrienden van Port-Royal', groote tegenstanders der tegenwoordige Nederlandsche jansenisten of, beter gezegd: oud-katholieken, 'la malheureuse église d'Utrecht', zooals Gazier haar geërgerd noemt[1]. Volgens hun zeggen is deze kerk, sinds den dood van den directeur van het Amersfoortsche Seminarie, Karsten, den weg der ketterij ingeslagen.

Gazier ziet ongaarne dat men de Port-Royalisten aanhangers van het jansenisme noemt; hij bedient zich dan ook bij voorkeur van den term 'augustinianisme'. Zijn met diepe overtuiging geschreven pleidooi, dat vooral omdat het steeds in waardigen toon is gehouden, niet nalaat indruk te maken, geeft een uiteenzetting van de leer die het klooster aanhing en van de onmeedoogende vervolgingen, waaraan het, met zijn geloofsgenooten, ten prooi is geweest.

***

De heeren Chevalier en Gazier bespreken natuurlijk beiden Pascal's verhouding tot Port-Royal. De eerste, tegenstander van het klooster en overtuigd katholiek, begeeft zich in een

1) Gazier, a.b. II, 41.

eenigszins verwarrende uiteenzetting, om aan te toonen dat, hoewel de schrijver der *Pensées* de jansenistische opvattingen betreffende de erfzonde en de genade aanhing, zijn geest toch boven deze secte uit zweefde en men hem niet als een eigenlijk jansenist kan beschouwen. Waarop de heer Gazier - had hij dit boek nog kunnen lezen - natuurlijk geantwoord zou hebben dat, aangezien er nooit een jansenistische secte bestaan heeft, dit onderscheid tusschen Pascal's 'geest' en 'overtuigingen' niet gemaakt behoefde te worden. En, inderdaad, men kan niet ontkennen dat de jansenistische en de orthodoxe theorie over de genade, zooals die in de beide werken wordt uiteengezet, wonderveel op elkaar gelijken en dat de beide schrijvers tot dezelfde slotsom komen, die ook die van Bossuet was: God, in zijn opperste wijsheid en goedheid, heeft zijn almacht met des menschen vrijen wil weten te vereenigen. Op wat voor wijze? O, verhevenheid, o diepte, dat de Christen aanbidde en zwijge[1]. Beide schrijvers trekken Pascal naar hun kant. De heer Chevalier onderschrijft een opmerking van E. Janssens[2], naar aanleiding van de 17de en 18de *Lettres provinciales* gemaakt: 'il prête de bonne foi (n.l. in die brieven) aux jansénistes ses propres sentiments, qui sont catholiques'[3]. Deze uitlating brengt echter koren op den molen van den heer Gazier. Immers, de jansenisten beschouwden Pascal als hun geautoriseerden woordvoerder en onderschreven geheel en al de leer, die hij in zijn eerste en laatste *Provinciales* (de middelste zijn, zooals men weet, niet defensief maar offensief) uiteengezet heeft. Aldus dringt het volgend syllogisme zich op: Pascal's standpunt is orthodox; Pascal's standpunt is dat van de jansenisten; conclusie: de jansenisten zijn orthodox. Tenzij men de onhoudbare gevolgtrekking zou willen maken dat de vijanden van Port-Royal beter wisten dan de aanhangers zelven, wat dezen geloofden! Hetzij Pascal zich verbeeldde jansenistisch te denken, hetzij de jansenisten zich verbeeldden Pascaliaansch te denken, het blijkt wel dat de schakeering tusschen beider overtuigingen uiterst gering was. Typeerend voor de geringheid van dat

1) Zie Gazier, a.b. I, 14 e.v. en Chevalier, a.b. 109 e.v.
2) *La Philosophie et l'Apologétique de Pascal.* Louvain et Paris, Alcan 1906.
3) Chevalier, a.b. 131, n. 2.

verschil is voorzeker het feit, dat een rechtzinnig katholiek als Chevalier en een partijgenoot der jansenisten, doorkneed in hun leer als Gazier, ieder voor zich Pascal als aan hun zijde staand beschouwen, hoewel de eerste met dit voorbehoud, dat de schrijver der *Provinciales* en der *Pensées* wat àl te zeer den nadruk legde op de dogma's der voorbeschikking en der erfzonde. Niet alleen onderschrijft de heer Gazier den inhoud der *Provinciales,* maar voortdurend citeert hij teksten en uitspraken, ontleend aan bekende jansenistische geschriften, om daarmee te staven, dat van ketterij geen sprake was en bijv. een steunpilaar der kerk als Bossuet, dien men trouwens óók al voor een jansenist hoort uitmaken[1)], woordelijk dezelfde genadeleer aanhing. Om dit, dan toch in elk geval kleine verschil van opvatting omtrent de verhouding tusschen voorbeschikking en vrijen wil, is het klooster met zijn aanhangers het slachtoffer geworden van bittere vervolgingen en is de Kerk, gedurende de geheele 18de eeuw, door innerlijke twisten zóódanig verscheurd, dat Brunetière en Gazier van meening waren dat deze eeuw, voor hen die werkelijk er van op de hoogte zijn 'niet de eeuw is der *petits maîtres,* der Régence en van de encyclopedisten, maar vóór alles... van de Bul *Unigenitus*'[2)]. Dat deze laatste bewering eenigszins overdreven is, behoeft geen betoog. Al mogen de vijandelijkheden tusschen de jansenisten en de jezuïeten bij de kerkelijke overheid en in het parlement, groote opschudding veroorzaakt hebben, al mogen vele decreten, onrechtvaardige beschuldigingen, ambtelijke schorsingen, kuiperijen, vervolgingen van allerlei aard het land in hevige beroering hebben gebracht, al zijn verschillende belangrijke polemieken aan dien strijd verbonden, de diepe inwerking, die de 18de eeuwsche philosophie op de geesten heeft gehad, de ingrijpende veranderingen in wereldbeschouwing en levensopvatting, die er vanaf het eind der 18de eeuw, zij het dan ook indirect, het gevolg van zijn geweest, kan men toch niet met dat theologische en politieke geharrewar op één lijn stellen, laat staan

1) Gazier, a.b. I, 14. Het is vooral Bossuet's gallicanisme dat hem in de oogen van sommigen tot jansenist gestempeld heeft. De heer Gazier betuigt echter dat jansenisme en gallicanisme geheel te scheiden zaken zijn; Jansenius zelf was trouwens een uitgesproken ultramontaan.
2) a.b. p. 317.

van meer gewicht oordeelen. Maar toch zal de geschiedenis van het jansenisme in de 18de eeuw, zooals Gazier's diepgaande studies die aan 't licht brengen, een openbaring zijn voor velen, die niet wisten hoe belangrijk en wijdvertakt deze beweging nog ten tijde van Voltaire geweest is.

Het spreekt vanzelf dat andere oorzaken dan een schakeering in de opvatting van een dogma ten grondslag lagen aan de vijandschap waaronder Port-Royal en zijn getrouwen in den loop der eeuwen geleden hebben. Slechts het kleinste gedeelte der *Provinciales* - het scherpste zwaard dat de jansenisten tegen hun bestrijders gekeerd hebben - is aan de uiteenzetting der verschillende leerstellingen gewijd, het meerendeel der Brieven bevat een bestrijding van de moraal der jezuïeten. En hiermee raken wij al dadelijk de kern van de zaak. Het jansenisme is vóór alles en volgens Gazier zelfs uitsluitend, een anti-molinistische beweging, een strijd tegen de leerstellingen van den jezuïet Molina en zijn trawanten, zooals die in zijn boek *De concordia liberi arbitrii cum gratiae donis* etc. en in zijn driedeelig werk over de casuïstiek, vervat zijn.

Vanaf den aanvang der hervorming was het dogma van de genade en de moeielijkheid om dit te vereenigen met de vrije keuze tusschen goed en kwaad, een voortdurend punt van theologische disputen geworden. Immers, Augustinus was de Kerkvader dien de Calvinisten bij voorkeur citeerden en wien zij, na den Bijbel, het meeste gezag toekenden. Teneinde de hervormers met hun eigen wapens te bestrijden, verdiepten de katholieken zich, op hun beurt, in de lijvige boekdeelen van den Heilige en haalden er hunne tegenargumenten uit te voorschijn. De bijzondere aandacht, die aan zijn geschriften geschonken werd, had ten gevolge dat weldra in den boezem der Kerk zelve oneenigheid uitbrak. In 1597 had Paus Clemens VIII gehoopt, in een vergadering van de hooge geestelijkheid een eind aan de geschillen te maken, doch tevergeefs. Evenmin gelukte dit aan zijn opvolger. De beroemde theologische faculteit van Leuven was weldra het centrum van Augustiniaansche studiën geworden. Reeds voordat Jansenius en Saint-Cyran haar bezochten, hadden de twisten tusschen Michel de Bay, voorstander van de praedestinatieleer in haar strengsten vorm en den jezuïet Lessius, die de

vrije keuze tusschen goed en kwaad verdedigde, er weerklonken. De moeielijkheid om een oplossing te vinden, die zonder de verantwoordelijkheid van den mensch voor zijne daden te ontkennen, toch de goddelijke almacht ten volle erkende, gaf, zooals voor de hand ligt, tot allerlei theologische haarkloverijen aanleiding. Het was een eindeloos veld van redetwisterij en vernuftige dialectiek: ieder zocht het zijne in het arsenaal van argumenten dat de geschriften van Augustinus inhoudt en vond of meende er in te vinden, wat hij noodig had. Reageerende tegen het door hen gehate calvinisme met zijn strenge voorbeschikkings-leer, neigden verschillende theologen er toe om met méér nadruk de menschelijke vrijheid te verdedigen dan de rechtzinnigheid gedoogde, en van dezen ging de jezuïet Molina (1535-1600) het verst. Hoewel hij als katholiek natuurlijk het dogma van de praedestinatie niet kon of wilde verwerpen, was hij tot een spitsvondige oplossing gekomen, waardoor hij, zonder geheel met den H. Augustinus te breken, het volle gewicht op de menschelijke vrijheid kon doen vallen.

Naar mijn bescheiden meening was het zijn groote sympathie voor Port-Royal en zijn vrees het jansenisme met het calvinisme in verband te zien gebracht, die maakte dat de heer Gazier de jansenistische beweging voorstelt als een louter verweer tegen de, van af de stichting hunner orde, steeds scherper aanvallen der jezuïeten op de genadeleer. Overal in zijn boek herhaalt hij nadrukkelijk dat het z.g. jansenisme, vanaf zijn oorsprong, niets anders is dan een streng orthodoxe weerstand tegen het steeds verder om zich heen grijpende kettersche Molinisme. De feiten toonen echter veeleer aan dat, sinds het ontstaan van het calvinisme en de daaruit voortgekomen bijzondere belangstelling - zoowel van katholieke als van protestantsche zijde - voor de geschriften van Augustinus, de praedestinatie-leer, sterker dan de traditie het gedoogde, op den voorgrond trad, hetgeen als terugslag had dat de jezuïeten - die een te sterk geaccentueerd Augustinianisme als een gevaar voor de geloovigen beschouwden, steeds meer naar een tegenovergestelde richting begonnen over te hellen. Zij zagen in de door hen gewraakte leer - en niet ten onrechte - een belemmering van het doel dat zij beoogden te bereiken. Wat zij in het jansenisme haatten, was niet zoozeer de leer zelve,

dan wel de practische uitwerking er van, de algemeene geestesgesteldheid die er aan gepaard ging. De taak van de jezuïeten was om bovenal voor den uiterlijken bloei van het katholicisme te ijveren: ketters, libertijnen en onverschilligen te bekeeren, van de kerk een uitgestrekte en machtige eenheid te maken, geducht door het wereldlijk gezag, onderworpen aan den Paus, dit was het ideaal van Ignatius de Loyola en zijn volgelingen. Tegenover de halstarrige ketters en vrijdenkers toonden zij zich onmeedoogend, maar zij waren vol tegemoetkoming ten opzichte van hen, die zich aan hun leiding onderwierpen. Zij dwongen om in te gaan, maar zij toonden aan hen, die ingegaan waren, dat zij onder de vleugels der Kerk konden leven zonder dat dit groote offers vroeg. Zij begrepen dat al te strenge eischen velen zouden weerhouden het altaar te naderen, terwijl juist hun streven er op gericht was om over een zoo groot mogelijk aantal geesten macht te krijgen. De hooge eischen nu, die bijv. de jansenist Arnauld in zijn bekend geschrift *De la fréquente Communion* aan den geloovige stelde om aan het Avondmaal te mogen deelnemen, schrikten velen onder de zwakkeren af en hielden hen uit de kerk terug, hetgeen natuurlijk een verslapping van den band tusschen den priester en den geloovige in de hand werkte. De haat die - vóór en na Pascal's beroemde pamfletten - de jansenisten en molinisten scheidde, had een dieperen oorsprong dan alleen, zooals men het gewoonlijk voorstelt, de verontwaardiging van rechtschapen lieden tegenover de verkondigers van een onwaardige moraal. Zij kwam voort uit de tegenstrijdigheid van beider geestesrichting. De misbruiken der casuïstiek waren slechts een verweermiddel waarvan Port-Royal verheugd was gebruik te kunnen maken.

De jezuïeten beschouwden elke menschenziel als een te veroveren koninkrijk. Veel meer dan de jansenisten, stelden zij bij den mensch het persoonlijke op den voorgrond. Elk karakter was voor hen een belangrijk probleem, elke ziel eischte hun zorgvuldige leiding om tot haar rijkste ontwikkeling te komen. Zij hechtten groote waarde aan de ikheid en bestudeerden haar tot in haar diepste verborgenheden met hun fijn-psychologischen blik - niet om, zooals de jansenisten, haar zwakheid en armzaligheid aan te toonen en haar daardoor tot ootmoed te stemmen, maar om haar tot haar schoon-

sten bloei te brengen. Het waren geen beschouwers en wijsgeeren als de Eenzamen van Port-Royal, maar vurige propagandisten, wier taak in de concrete werkelijkheid lag en daaruit sproot voort hun neiging om aan den vrijen wil een groote rol toe te kennen en hun afkeer van het steile Augustinianisme, dat aan hun opvattingen en aan het doel dat zij nastreefden, vijandig was.

De jansenisten daarentegen verachtten de ikheid als de bron van alle kwaad. Hun groote voorganger Saint-Cyran had bij voortduring gepredikt, dat de ware Christen zich van zichzelf af moet keeren, moet 'scheiden van zichzelf', om zich des te meer in God te verliezen. Ieder mensch is zijn eigen vijand, aldus leeraarde hij, en moet er zich rekenschap van geven, dat hij een nietig deeltje is van het groote Geheel, waarvan hij afhangt en dat hij slechts dáárvoor bestaat. 'Als de voet', schrijft Pascal 'er altijd onbewust van was geweest, dat hij tot het lichaam behoorde, en dat er een lichaam was, waarvan hij afhing; als hij slechts zichzelven gekend en lief had gehad en te weten kwam dat hij behoorde aan een lichaam, waarvan hij afhankelijk is, welk een spijt, welk een schaamte over zijn voorbijgegane leven zou hij gevoelen, daar hij het lichaam van geen nut was geweest, dat lichaam, dat hem toch het leven had doen toevloeien en dat hem vernietigd zou hebben, als het hem verworpen en van zich afgescheiden had, gelijk hij er zich van scheidde!... ieder lid moet willen sterven voor het lichaam, dat het eenige is, waarvoor alles bestaat'[1]. 'Alles zoekt zichzelf. Dat is tegen alle orde: wij moeten het algemeene zoeken; en de neiging tot zichzelf is het begin van alle wanorde...'[2] Juist andersom als de jezuïeten, waren de Eenzamen van Port-Royal geen propagandisten: zij wachtten af wie, getrokken door de alleen zaligmakende genade, tot hen kwamen; zij leidden de geesten die zich aan hen onderwierpen, maar streefden er niet naar om volgelingen aan te werven. Het jansenisme was een leer voor enkelingen, zijn moraal was er een voor sterke, groote zielen. Het paste zich te weinig aan bij de eischen van het gewone leven, het was

1) *Gedachten van Pascal,* vertaald door Fenna de Meyier, Wereldbibliotheek, 1919. p. 195, no. 476.
2) *Gedachten van Pascal,* a.b. no. 477.

een *luxe de dévotion,* zooals Molinier[1] het noemt: slechts een geestelijke élite kon geheel overeenkomstig de eischen van het jansenisme leven.

Veel meer dan de jansenisten, hielden de jezuïeten rekening met de menschelijke zwakheid. Zij oordeelden *qu'on trouve avec le ciel des accommodements* en ik zie waarlijk niet in waarom men dit als zulk een schandelijke opvatting beschouwt - afgescheiden natuurlijk van den infamen Tartuffe die haar huldigde. Geen enkele maatschappij, geen industrieele onderneming, geen mensch in de samenleving zou kunnen blijven bestaan, wanneer men geheel overeenkomstig de Christelijke moraal wilde leven en zelfs de heiligste onder de heiligen moet met zijn geweten schipperen, tenzij hij zich in een woestijn terugtrekt: het lijkt mij veel huichelachtiger dit te ontkennen, dan toe te geven. Op zichzelf is, dunkt mij, niets afkeuringswaardigs in de casuïstiek - waarvan Pascal de ergerlijke misbruiken zoo terecht heeft aan de kaak gesteld - mits zij door een rechtschapen man wordt toegepast. Integendeel, het is zulk een algemeen menschelijke leer, dat zij in alle tijden bestaan heeft en zelfs de oudheid haar heeft toegepast[2]. Wat zijn de verzachtende omstandigheden, waarmee de rechtspraak rekening houdt, anders dan leeken-casuïstiek? Brunetière[3] en Molinier[4] noemen verschillende voorbeelden, verwant aan die leer en ontleend aan Cicero, aan den Talmud en elders. Doch wat hoeft men zoo ver te zoeken: leest niet de meest gestrenge moralist met ontroering de wondere geschiedenis van Beatrijs, zooals Boutens schoone verzen die verhalen? Doch wat deed de Moeder Gods anders dan de leer der casuïstiek navolgen, toen zij het zondige nonnetje niet alleen vergaf, maar haar zelfs hielp om haar daad te verbergen?

De beuzelachtige quaesties waarin Escobar zich telkens, in zijn *Liber Theologia moralis* vermijdt, hebben den heer Strowski[5] doen beweren, dat niet zoozeer toegeefelijkheid

1) A. Molinier, *Les Provinciales, avec une Préface.* Paris, Lemerre 1891, 2 dln. Dl. I p. CIII.
2) Thamin, *Un problème moral dans l'antiquité; étude sur la casuïstique stoïcienne.* Paris 1884.
3) In: *Histoire et littérature. Paris*, *1884-1885.*
4) a.b. *Préface.*
5) Fortunat Strowski, *Pascal et son temps.* Paris, libr. Plon 1909-'13. 3 dln. III, 115 e.v.

tegenover zonden, dan wel àl te groote liefhebberij voor juridische haarkloverijen hem tot zijn funeste *distinguo*'s brachten. Tusschen de beruchte schandelijke stellingen, verdiept Escobar zich bijv. in de moeilijkheden of men in de vasten melkchocolade of alleen water-chocolade mag gebruiken en wat voor soort zonden een dokter begaat die meer patienten dan hij verzorgen kan onder zijn behandeling neemt, of een boekverkooper die door buitenlandsche boeken te verkoopen een inheemschen schrijver concurrentie aandoet. Het schijnt een genot voor de casuïsten om de verschillende 'gevallen' te groepeeren en - inplaats van bij elk nieuw geval het gezond verstand alléén te raadplegen - de meest ingewikkelde bijzondere omstandigheden te voorzien. Het herinnert aan de vergezochte vraagstukken waarop sommige middeleeuwsche theologen in hun *disputationes* hun vernuft scherpten. Wij moderne menschen, die hoe langer hoe meer haast en daardoor hoe langer hoe minder tijd tot denken hebben, zijn geneigd de casuïstische muggenzifterijen voor een deel te beschouwen als een overblijfsel uit een tijdperk, toen de geleerden nog zichzelf moesten trachten bezig te houden en er geen overvloed van boeken, vaktijdschriften en kranten was, die beslag op hen kwam leggen. Hoe het ook zij, de verdorvenheid aan te moedigen, was stellig niet de idee die aan de casuïstiek ten grondslag lag, zooals sommige tegenstanders het wilden doen voorkomen. De bestrijders, zoowel als de verdedigers, zijn het er over ééns dat de samenstellers der veelgewraakte geschriften, en Escobar in de eerste plaats, zichzelven op moreel gebied de strengste eischen stelden en hoe inschikkelijk ook ten opzichte van hun medemenschen, zelven als asceten leefden. Dit alles praat echter de laakbaarheid van sommige hunner stelregels geenszins goed en het is Pascal's onsterfelijke roem geweest, dat hij die aan de algemeene verachting heeft prijsgegeven. Toegevendheid kan een bij uitstek christelijke deugd, maar óók een zwarte ondeugd zijn: zoolang de casuïstiek wordt aangewend om zwakkere broeders in het beoefenen der deugd tegemoet te komen en de christelijke moraal met het gewone leven in overeenstemming te brengen, valt er niets in te verwerpen, maar dient zij machtbegeerige jezuïeten tot lokmiddel om een zoo groot mogelijk aantal geloovigen onder hun vaandels te scharen en invloed-

rijke personen aan hun leiding te onderwerpen - waarvan sommige stelregels ten duidelijkste blijk geven - dan zijn geen woorden sterk genoeg om dit te hekelen. Maar zelfs al hadden de molinisten hun leer niet op schandelijke wijze misbruikt, dan toch zouden de jansenisten, onwrikbare geesten, mannen uit één stuk als zij waren, haar vijandig gezind zijn geweest, evenals de jezuïeten niets dan antipathie konden gevoelen voor de stugge, onbuigzame karakters der Eenzamen, wier strenge opvattingen er te weinig rekening mee hielden, dat het niet aan ieder gegeven was om, zooals zij, vèr van de wereld en hare verlokkingen, voor hun geloof alleen te leven. De strijd was niet die van een groep hoogstaande lieden tegen gewetenlooze verleiders der menschheid - zooals de jezuïeten-haters beweren - maar óók niet die van de steunpilaren der Kerk tegen gevaarlijke ketters, zooals de vijanden van Port-Royal doen voorkomen. Neen, naar ik meen aangetoond te hebben, waren twee geheel uiteenloopende geestesrichtingen, die onderlinge waardeering onmogelijk maakten, met elkaar in conflict getreden. De misbruiken der casuïstiek was de Achilles-hiel der jezuïeten; van de wond dien Pascal hun daarin toebracht, genazen zij niet. En het jansenisme ging een langzamen marteldood tegemoet, doordat de macht en het getal niet aan zijn kant stonden en de Kerk, beducht voor alles wat naar een schismatische beweging zweemde en voortdurend aan den invloed der jezuïeten en van de politiek onderworpen, het, niettegenstaande zijn hartstochtelijke protesten, bleef verketteren en vervolgen.

Over de quaestie of Pascal juist of onjuist uit de casuïstische handboeken geciteerd heeft, zijn heel wat pennen in beweging gebracht. Waar twee autoriteiten als Strowski[1)] (een verdediger van Escobar) en Aug. Gazier[2)], die beiden een ernstig onderzoek aan de zaak gewijd hebben, betuigen dat, al zijn sommige van Pascal's vertalingen niet heelemaal letterlijk, of te beknopt, er toch van tekstvervalsching geen sprake is, kan men zich, naar het mij schijnt, bij die uitspraak neerleggen. Chevalier, die den jezuïeten niet vijandig gezind is, zegt zelfs: dat de citaten in de *Provinciales* 'rigoureusement exactes' zijn[3)]. Strowski gaat zoover dat hij bovendien nog en m.i.

1) a.b.
2) *Blaise Pascal et Antoine Escobar.* Paris, libr. anc. H. et E. Champion 1912.
3) a.b. p. 125.

terecht zegt: ‘Il est puéril de se demander si les citations de Pascal sont exactes: un savant de cette valeur ne cite pas à faux; et aussi bien une citation fausse aurait ruiné sa cause.’ Alle afwijkingen van het oorspronkelijke zijn, volgens de ernstige onderzoekers, van luttel belang en het is dwaasheid daarover in vitterijen te vervallen. Men zou hieraan kunnen toevoegen, dat als er onder de vele door Pascal aangehaalde stelregels ook maar één juist was, die reeds voldoende zou zijn om er een strijd tegen aan te gorden.

Niet minder ijverig is het vraagstuk nagepluisd of Pascal zijn jansenistischen vrienden is trouw gebleven, of, zooals een getuigenis meldt, in het aangezicht van den dood Port-Royal heeft afgezworen. Pastoor Beurrier n.l., die Pascal in de laatste weken van zijn leven bijstond, verhaalt in zijn *Mémoires,* dat deze hem ten slotte verklaard zou hebben de halstarrigheid, die het klooster toonde, af te keuren en wat hemzelf betrof, zich geheel aan de uitspraak van den Paus te onderwerpen. Deze uitspraak heeft Beurrier echter later, in een brief aan Pascal's zuster, herroepen. De vraag in hoeverre de eerste getuigenis en de herroeping betrouwbaar zijn, heeft verschillende critici beziggehouden: de bewonderaars van Port-Royal bouwen op de laatste, de vijanden op de *Mémoires.* Gazier heeft reeds eenige jaren geleden een afzonderlijke studie aan dit onderwerp gewijd[1)], waarin hij aantoont, dat Pascal tot het einde van zijn dagen zijn vrienden is trouw gebleven, dat zij hem aan zijn ziekbed omringd en na zijn dood als een hunner trouwste aanhangers vereerd hebben. De heer Chevalier daarentegen, die slechts terloops met de m.i. zeer sterke argumenten van Gazier rekening houdt, betuigt het tegendeel en, zoolang afdoende bewijzen ontbreken, zal het laatste woord wel niet over de zaak gezegd zijn. Of echter, indien nieuwe documenten de meening van den heer Chevalier kwamen bevestigen, een dergelijke plotselinge ommekeer den schrijver der *Pensées* en de Kerk tot eer zou strekken (zooals hij het wil doen voorkomen) staat te betwijfelen. Het is bekend dat Pascal, weinige maanden voor zijn dood, een flauwte kreeg van ergernis, toen de ‘Solitaires’ Arnauld en Nicole aanrieden dat Port-Royal - om een eind aan de vervolgingen te

1) *Les derniers jours de B. Pascal.* Paris, libr. anc. H. Champion 1911.

maken - ten slotte de Verklaring, die de kerkelijke overheid het klooster wilde afdwingen en waarin het zich geheel aan de uitspraak van den Paus onderwierp, zou onderteekenen: een dergelijke zwakheid stuitte den schrijver der *Provinciales* tegen de borst. En nu zou hij zelf afvallig worden! Zulk een algeheele verandering van houding zou niet voor den grooten denker pleiten: als men een Pascal is, verloochent men niet in koelen bloede een zaak, die men luttele maanden tevoren met hartstochtelijke overtuiging verdedigd heeft. En heeft hij, verzwakt door lichamelijk lijden, zich werkelijk, kort voor zijn stervensuur door Beurrier - die trouwens bekend stond als een onpartijdig en rechtschapen geestelijke - laten ompraten, dan is deze houding, in die omstandigheden, van zóó weinig waarde, zoowel voor de Port-Royalisten als voor hun tegenstanders, dat men het beste zou doen er over te zwijgen.

Wanneer men de bladzijden leest, waarin Gilberte Périer, die haren broeder tot het laatst verzorgde en nadrukkelijk zijn afzwering van het jansenisme ontkend heeft, zijn ziekbed en stervensuur beschrijft, dan krijgt men daaruit het beeld van een man, die van al het aardsche tracht los te komen, voor wien alle geschillen zijn opgelost in een hooger weten en die, uitsluitend er mee bezield zijn innerlijk te verrijken en te verdiepen, al zijn wilskracht er op richt om zijn overtuigingen tot in hun uiterste consequentie in praktijk te brengen en de christelijke deugden van liefde, zachtheid en berusting tot haar hoogste ontwikkeling te voeren: de deugden die, waar dogma's hen scheiden, de besten onder de geloovigen, hetzij zij augustinianen, thomisten, jezuïeten of wat dies meer zij heeten, verbinden en tot onderlinge waardeering kunnen brengen.

Dit beeld van Pascal is, zooals ik thans hoop aan te toonen, het eenige dat overeenstemt met zijn geestelijke evolutie, zooals wij die hebben leeren kennen sinds het critisch onderzoek der laatste tijden een eind gemaakt heeft aan eenige legendarische verhalen, die omtrent den schrijver der *Pensées* in omloop waren. Feiten en jaartallen hebben bewezen, ook de heer Chevalier legt hier nadruk op, dat men zich een verkeerd denkbeeld van Pascal's loopbaan maakt, wanneer men zich voorstelt dat hij aanvankelijk zijn leven aan de wetenschap gewijd had, maar na zijn bekeering in den nacht van

23 November 1654, die wetenschap zoozeer leerde verachten, dat hij zich verder uitsluitend aan zijn zieleheil en aan godgeleerde studies wijdde. Weliswaar bracht hem die memorabele nacht, waarin als een plotselinge openbaring een diep geloof in zijn binnenste ontbrandde, een gansch andere levensbeschouwing, maar *gebroken* met de wetenschap heeft hij nimmer: de oplossing van het probleem der *cycloïde* bijv. dagteekent uit zijn laatste levensjaren. Hij beschouwde echter na zijn bekeering, de wetenschap als behoorend tot een andere, een lagere orde, ondergeschikt aan die van een hooger weten. Hij bleef haar eeren als een streven dat de geesten verheft boven de stoffelijke genietingen, doch op haar beurt is zij ondergeschikt aan de hoogste orde: die van de liefde (charitas) en opperste wijsheid. ‘De oneindige afstand van de lichamen tot de geesten teekent den oneindigen afstand van de geesten tot de liefde; want hij is bovennatuurlijk. Al de glans van wereldsche grootheid heeft geen luister voor hen, die zich met naspeuringen des geestes bezighouden. De grootheid der mannen van geest (de geleerden) is onzichtbaar voor koningen, voor rijken, voor legerhoofden, voor al die grooten in het stoffelijke. De grootheid der wijsheid, die niets beteekent, als zij niet is van God, is onzichtbaar voor die aan het stoffelijke hangen en voor de mannen van geest. Het zijn *drie orden* van verschillenden aard. Groote genieën hebben hun gebied, hun luister, hun grootheid, hun overwinning, hun glans en hebben de stoffelijke grootheden niet van noode, waarmede zij niet in betrekking staan. Zij worden gezien, niet met de oogen, maar met den geest, en dat is genoeg. Heiligen hebben hun gebied, hun luister, hun overwinning, hun glans en hebben noch stoffelijke, noch de geestelijke grootheden van noode, waarmede zij niet in betrekking staan, want zij doen er niets bij noch af. Zij worden gezien door God en de engelen en niet door de lichamen, noch door weetgierige geesten: God is hun genoeg’[1)]. Die hoogste orde, die der heiligen, trachtte Pascal steeds dichter te benaderen. Gilberte Périer's beschrijving van zijn laatste ziekbed doet ons beseffen dat hij, in het aangezicht van den dood, die opperste wijsheid deelachtig was en zijn vroeger zoo onstuimige ziel een hoogen vrede had

1) *Gedachten van Pascal,* a.b. p. 343, no. 793.

bereikt. Men begrijpt dat hij, in deze stemming, zich niet meer vóór of tegen Port-Royal heeft uitgesproken, dat hij niet meer verlangde naar ‘de tweede orde’ af te dalen. Teruggetrokken in zijn godvruchtige mijmeringen, was hij ‘der Welt abhanden gekommen’...

Hoe zou men van Pascal kunnen verwachten dat hij de waarde van de wetenschap zou ontkennen, hij die juist door háár tot het diepste inzicht werd gevormd? Zij is voor hem een haltepunt geweest op den weg daarheen. Strowski heeft in een magistraal hoofdstuk[1)] op het nauwe verband gewezen, dat bestaat tusschen Pascal den wiskunstenaar en den godvruchtigen denker en hoe de een uit den ander is voortgekomen. Zoo heeft het wiskunstig beginsel dat hij naar aanleiding van een betoog over het oneindige formuleert: ‘een grootte van een bepaalde orde wordt niet grooter door toevoeging van onverschillig hoeveel grootten van lager orde’, overgebracht in de moraal, hem zijn diepe gedachte over de drie orden ingegeven. In zijn *Traité des puissances numériques* schrijft hij: ‘Een hoeveelheid van lijnen neemt niet méér toe, door de bijvoeging van een hoeveelheid punten, dan een hoeveelheid oppervlakten toeneemt door de bijvoeging van een hoeveelheid lijnen..., men kan altijd de grootheden van mindere orde naast die van een hoogere orde verwaarloozen.’ En in zijn moraal vinden wij dit beginsel terug: ‘Alle lichamen, het hemelgewelf en de sterren, de aarde en haar koninkrijken zijn niet van zooveel beteekenis als de minste der geesten... Alle lichamen tezamen en alle geesten tezamen met al wat zij voortbrachten, zijn nog niet zooveel waard als de minste neiging der liefde. Want die is van een oneindig hooger orde. Uit alle lichamen bij elkander zou men nog niet één kleine gedachte kunnen samenstellen; dat is onmogelijk en van een andere orde. Uit alle lichamen en geesten tezamen zou men nog niet de minste neiging van ware liefde kunnen trekken; dit is onmogelijk en van een andere bovennatuurlijke orde’[2)]. Evenzoo houdt zijn verhandeling *de l'Esprit géométrique* de grondgedachte der *Pensées* in. Hij zet daarin uiteen hoe de beweging, het getal en de ruimte in onderling verband met elkaar staan en zij de wereld in haar geheel bevatten: de

1) A.b. II, Chap. VIII.
2) *Gedachten van Pascal,* a.b. p. 344 e.v., no. 793.

beweging houdt het getal en de ruimte in, ook de tijd is er in begrepen. En zoo hebben alle dingen, ook de mensch, eigenschappen gemeen. Daarvan is de voornaamste de dubbele oneindigheid, die men overal in terugvindt: die van het groote en van het kleine: 'welke beweging, welk getal, welke ruimte, welken tijd men zich ook denke, er is altijd een grootere en een mindere, zoodat zij zich alle staande houden tusschen het niet en het oneindige, daar zij altijd oneindig verwijderd zijn van deze uitersten'. En hieruit trekt Pascal, aan het slot van diezelfde Verhandeling, de volgende leering: 'zij die deze waarheden duidelijk inzien, zullen de grootheid en de macht der natuur kunnen bewonderen in die dubbele oneindigheid, die ons van alle zijden omringt en door deze wonderbare aanschouwing leeren zichzelven te kennen, als zij zich geplaatst zien tusschen een oneindigheid en een niet van uitgebreidheid, tusschen een oneindigheid en een niet van getal, tusschen een oneindigheid en een niet van beweging, tusschen een oneindigheid en een niet van tijd. Waarop men kan leeren zich naar zijn juiste waarde te schatten en zich in overpeinzingen begeven, die meer waard zijn dan al het overige van de wiskunde zelf.' Deze gedachte heeft Pascal uitgewerkt in de met zooveel gloed geschreven *pensée* 72, waar hij, in meeslepende lyriek, den mensch beschrijft, verloren tusschen twee oneindigheden, rampzalig stipje in het Al dat hem omgeeft. Hij doet ons zien hoe die verbijsterende tegenstellingen van het groote en het kleine zich ook in het innerlijk van den mensch openbaren: wij zijn nietig en verdorven, dat is onze ellende, maar wij *weten* dat wij het zijn en het smart ons; dat weten en dat lijden maakt onze grootheid uit.

De wetenschap heeft Pascal de oogen geopend en hem tot wijsheid en vroomheid gebracht. Niet alleen de wiskunstige studiën, waarin hij zich reeds vanaf zijn jeugdjaren verdiepte, maar - en hierop heeft, naar ik meen, de heer Strowski niet genoeg gewezen - vooral ook de ontdekkingen en uitvindingen van zijn tijd, die hem op zulk een aanschouwelijke, men zou kunnen zeggen, dramatische wijze, de twee oneindigheden deed waarnemen, hebben bijgedragen tot de vorming zijner gedachten. Het is niet zonder belang er zich rekenschap van te geven op welke wijze zij op een denker, dien men als een der grootsten van zijn eeuw beschouwt, hebben ingewerkt.

De uitvinding van den microscoop en van den sterrenkijker had eerst kort geleden de geleerden in staat gesteld een blik te slaan in de werelden van het oneindig kleine en van het oneindig groote - van de cel tot het firmament - en men kan zich voorstellen welk een overweldigenden indruk dit op de geesten moest maken. Nadat in *pensée* 72 Pascal op de onmetelijkheid van het heelal gewezen heeft, om ten slotte met ontzetting uit te roepen: 'wat is de mensch in het oneindige!', gaat hij over tot de beschrijving van een ander 'verbazingwekkend wonder': in het lichaam van een nietig wormpje en de nieuwe werelden die zich daarin openbaren. Hij spreekt zijn ontzag uit voor het verschijnsel dat ons lichaam 'eerst nauwelijks merkbaar in het universum en geheel onzichtbaar in het hart van alle dingen, nu een kolos geworden is, een wereld, of liever een Alles, vergeleken bij het Niet, dat wij niet kunnen bereiken. Een ieder', aldus besluit hij, 'die zich zóó beschouwt, zal ontzet zijn over zichzelven; en als hij bedenkt hoe hij daar zweeft in de stof door de natuur aan hem gegeven, tusschen die twee afgronden... dan zal hij sidderen bij het zien van deze wonderdingen; en ik geloof dat, terwijl zijn weetgierigheid in bewondering is veranderd, hij eerder geneigd zal zijn ze in stilte te aanschouwen, dan ze met verwatenheid te willen onderzoeken.'

Opmerkelijk is het dat een natuurkundige van zoo grooten naam als Pascal en die met zulk een belangstelling de uitkomsten der wetenschap volgde, toch in diezelfde *pensée* 72 schrijft: 'dat hij (n.l. de mensch) dat schitterende licht (de zon) aanschouwe, dat als een eeuwige lamp het heelal moet verlichten, dat de aarde hem toeschijne als een stip, vergeleken bij de uitgestrekte baan die dit hemellichaam beschrijft; en dat hij zich dan verbaze hoe die wijde baan van de zon weer niets is dan een fijne stip, vergeleken bij de ontzaggelijke, die de andere hemelbollen in het uitspansel doorloopen.' Pascal stelt dus de zon nog voor als een soort lamp ten dienste van onze planeet en die er met andere sterren omheen draait. Dat hij van Galileï's ontdekkingen op de hoogte was, blijkt o.a. uit een zin in de 18de *Lettre provinciale,* waar hij ironisch betuigt, dat de veroordeeling van diens theorie over de beweging van de aarde, geenszins haren stilstand bewijst en als voortdurende waarnemingen aantoonen dat zij het is, die beweegt,

alle menschen samen haar niet zouden kunnen verhinderen om te draaien, noch hen om met haar mee te draaien. Het is vreemd dat hij van die ontdekking geen partij heeft getrokken, om in het beroemde fragment de nietigheid van de aarde en van den mensch die haar bewoont, nog treffender te maken. Men kan dit bij den schrijver der *Provinciales* voorzeker niet aan vrees voor de kerkelijke overheid toeschrijven. Het is alsof Pascal er nog voor terugdeinsde om die vèrstrekkende theorie in al haren omvang te aanvaarden. En hierin stond hij in zijn tijd, en zelfs nog later, onder de philosophen niet alléén. In het derde deel van zijn *Principes de la Philosophie* (1644) trachtte Descartes, die wèl beducht was voor het kerkelijk gezag, zich op buitengewoon listige wijze uit de moeielijkheid te redden, en de oude opvattingen met de nieuwe te vereenigen. Hij was zijn tijd vooruit door te betoogen - zooals trouwens vóór hem de zoozeer verlichte Montaigne en Charron al gedaan hadden - dat ‘het geenszins waarschijnlijk is dat alle dingen ten behoeve van ons bestaan, zoodat God toen hij ze schiep, geen ander doel voor oogen had.’ Nog in de 18de eeuw betuigden verschillende denkers, dat alles in de natuur slechts om der wille van den mensch, doel en einde van het heelal, bestond. Wat echter de verhouding van de aarde tot de andere hemellichamen betreft, Cartesius zal, zooals hij zelf schrijft, ‘beter dan Copernicus er voor zorgen om geen beweging aan de aarde toe te kennen’. Toch houdt hij rekening met de jongste ontdekkingen en hij vindt een prachtigen uitweg door te beweren, dat de zon stilstaat al beweegt ze zich en dat de aarde beweegt al staat zij stil! Immers, aldus legt hij ons uit, de zonnematerie zelve is zeer bewegelijk, evenals die van een vlam, maar dit houdt niet in dat de zon in haar geheel zich van 't eene gedeelte van den hemel naar het andere zou verplaatsen, en wat de aarde betreft: ‘daar zij door een zeer vloeibaren hemel omringd is, denken (wij) dat zij in rust is en geen neiging tot beweging heeft, aangezien wij die niet in haar opmerken; maar laten wij toch ook niet gelooven, dat dit verhinderen kan dat zij door den loop van den hemel wordt meegenomen en diens beweging volgt, zonder zichzelf echter te bewegen: evenals een schip dat noch door den wind, noch door riemen wordt voortbewogen en ook niet door ankers wordt tegengehouden, in rust blijft middenin de zee, hoewel

misschien de vloed en eb van die groote wateroppervlakte, het ongemerkt met zich meevoert.' Men kan, schrijft hij iets verder, over de beweging der aarde spreken 'op dezelfde manier waarop men soms kan zeggen van hen die slapend in een vaartuig liggen, dat zij toch van Calais naar Dover gaan, omdat het schip hen meeneemt.' Fénelon, die men toch bezwaarlijk van conservatisme kan beschuldigen en die allerlei stoutmoedige denkbeelden durfde verkondigen, kwam in zijn *Traité de l'Existence de Dieu* (1712) wederom met de oude bewering voor den dag, dat de heele natuur alleen voor den mensch bestaat en dit 26 jaar nadat de luchthartige *bel-esprit* Fontenelle, die met groote gedachten zorgeloos speelde als een kind met een balletje, in zijn geestig populair-wetenschappelijk geschrift *Entretiens sur la pluralité des mondes,* in ruimen kring het inzicht verspreid had dat de aarde niets is dan een van de tallooze, misschien eveneens bevolkte werelden, die zich in het luchtruim wentelen. Ja zelfs met de zonnelamp kwam Fénelon weer onverdroten aan: 'Draait zij' (de zon), schrijft hij in de zooeven genoemde Verhandeling, 'niet om ons heen alléén om ons te dienen?' Maar een klein voorbehoud laat hij er toch op volgen: 'En, als die vlam niet draait, maar wij daarentegen om haar heen draaien, dan vraag ik hoe het komt dat zij zoo goed in het midden van de wereld geplaatst is, dat zij de haard of het hart van de heele natuur is?' En nog aan 't eind van de 18de eeuw verzamelt Bernardin de Saint Pierre argumenten om toch maar weer de menschen te overtuigen, dat zij het middelpunt der schepping zijn en de zon om de aarde draait.

Lijkt het niet alsof al die denkers terugschrikten voor de algeheele verandering in hun wereldbeschouwing en levensopvatting, die het juiste besef van de nietigheid der aarde teweeg zou moeten brengen? Het is of zij zich angstvallig vastklemden aan den stroohalm, dat al beweegt de aarde zich misschien, zij ontegenzeggelijk de voornaamste onder de planeten is, hetgeen ons menschen dan toch nog een beetje gewichtigheid geeft. Zij hadden gerust kunnen zijn. De moderne mensch maakt zich geen illusies meer omtrent zijn plaats en zijn behuizing in het heelal, wij kennen onze nietigheid, maar wij bewaren die kennis netjes dichtgevouwen op een der planken van onze geheugenkast, en kijken er verder

niet veel naar om. Wij zijn te anthropocentrisch aangelegd om onze gedachten dikwijls te richten tot de werelden die ons omzweven, en veranderingen in onze gedragingen heeft onze geleerdheid niet gebracht.

Cartesius beredeneerde de nieuwe uitkomsten van de astronomie en knoopte er vernuftige hypotheses aan vast om ze aan zijn theorie over de wervelingen (tourbillons) aan te passen; Fénelon en Bernardin de Saint Pierre trachtten de ontdekkingen weg te smokkelen, Pascal alleen werd zóó diep ontroerd door de vergezichten die de wetenschap opende, dat de *Pensées* - wellicht het grootste kunstwerk van de geheele Fransche literatuur - er haar ontstaan aan te danken hebben. 'Wat is de mensch in het Oneindige?' Op die vraag brengen de *Gedachten* antwoord en zulk een antwoord, dat door de eeuwen heen de menschen dit boek blijven raadplegen en liefhebben. De heer Chevalier, die aan het front heeft meegestreden, vertelt hoe hij en vele makkers het overal met zich meedroegen. Treffend zijn de woorden, die hij daarbij aanhaalt van een jongen Pascal-vereerder, een zekeren Jean Bouvier, die ze in een front-courantje *La Marmite* neerschreef en die ik in vertaling laat volgen: 'Wij weten dat het eindige wegvalt, wanneer het tegenover het oneindige gesteld is en tot zuiver niets wordt, maar ons hoofd blijft opgericht, zonder snoeverij. Wij zijn eindige wezens, omgevormd door een oorzaak die boven ons uit gaat en het absolute, het oneindige bereikt. En verre van te worden vernietigd, groeien wij: alleen de eeuwige dingen raken ons en alles wat eindig is in ons of om ons, boezemt ons geen belangstelling meer in... Vroeger zagen wij slechts naar het leven, soms uit de verte naar den dood en van nog verder weg naar de eeuwigheid. Heden kijken wij van verre naar het leven, van dichtbij naar den dood en van nog dichterbij misschien naar de eeuwigheid. Aldus zijn wij een stap, een grooten stap vooruitgegaan en bevinden wij ons op denzelfden top als gij, o wijze van Port-Royal. En gij zijt onze groote vriend, Pascal, omdat gij ons niet hebt bedrogen en omdat gij ons opwacht op het punt zelf waar wij dit gewenscht zouden hebben en omdat gij aan onze gedachten het voedsel geeft dat zij noodig hebben'[1)].

1) Chevalier a.b., p. 9, 10.

Hoe moeten wij ons Pascal voorstellen, toen hij zelf stond aan den drempel van het groote oneindige, dat wij de eeuwigheid noemen - Pascal, wiens woorden een jongen man sterkten om met zulk een stoere en verheven kracht den dood onder de oogen te zien? Voorzeker niet zooals de vijanden der jansenisten het zoo gaarne gelooven: partij kiezend vóór het pauselijk gezag en tegen Port-Royal. Maar zooals Gilberte Périer hem schildert: los van alle aardsche banden, geheiligd door een langdurig lijden, in waarheid *au dessus de la mêlée;* vóór zijn oogen alleen de Oneindigheid, die reeds hem trok; sterk en eenzaam, bouwend op zijn krachtig godsvertrouwen.

Wèl treurig zou het zijn, wanneer jezuïeten-vrienden of vijanden, jansenisten-haters, of andere fanatici, den derden *centenaire* als een gereede aanleiding beschouwden om oude veeten op te rakelen en de Pascal-herdenking gebruikten om elkaar eens flink in het haar te zitten. Ik zou de twistenden willen voeren naar de kleine bibliotheek, waarvan ik gesproken heb en hen plaatsen voor het afgietsel van Pascal's gelaat, dat na zijn dood gemaakt is en daar als een der kostbaarste bezittingen bewaard wordt. De denkende, in zich zelf gekeerde blik, de stijfgesloten lippen toonen hem als verzonken in plechtige, stille meditatie. Een glans van gewijde vrede rust op zijn trekken en zóó vergeestelijkt is zijn heele wezen, dat het ons schijnt alsof hij van een hooger leven op ons nederziet. Wie zich, verdiept in dit aanschouwen, de woorden herinnert door Pascal in zijn geloofsbelijdenis neergeschreven, moet wel, zij het slechts voor een oogenblik, al wat klein is van zich voelen wegzinken: 'Ik houd mij trouw aan alles om mij heen; ik vergeld het kwaad niet aan hen die het mij aandoen, doch ik wensch hun een toestand gelijk aan den mijnen, waarin men van de menschen geen goed noch kwaad meer ontvangt'[1)]...

Van de menschen kon hij goed noch kwaad meer ontvangen: de trekken van het doodenmasker weerspiegelen deze stemming. Hoe zouden wij den treurigen moed hebben, hem die de hoogste der drie Orden is ingegaan, neer te halen tot ons twistgeschrijf. Het voornaamste, zijn geestelijke nalaten-

1) *Gedachten van Pascal,* a.b. p. 217, no. 550.

schap, kunnen geen strijdenden elkaar ontfutselen. De waarheden in de *Pensées* vervat, zijn voor ieder die aandachtig er naar luisteren wil; ieder, welke overtuiging hij ook aanhange, kan zijn innerlijk leven verrijken uit de schatten die zij inhouden.

April 1923.
C. SERRURIER.

Een geslacht dat voorbijging.

The Forsyte Saga door John Galsworthy.

I.

Een heldendicht. Zoo zou men dit verhaal mogen noemen, ware niet dat wij in den held vooral die kwaliteiten waardeeren: het onzelfzuchtige, de offervaardigheid, de toewijding aan het ras of de menschheid, waarin zeker niet het karakteristieke ligt dat de Forsytes tot hun machtspositie en betrekkelijke grootheid bracht. Den held moet men in deze laatste periode der menschheid waarschijnlijk meer in andere lagen der bevolking zoeken. Want ook als vele en de krachtigste der Forsytes, wier levensloop ons hier door Galsworthy beschreven wordt, zich in het algemeen onderscheiden door zekere eigenschappen, die wij geneigd zijn aan den held toe te schrijven: een groote wilskracht, energie, volharding, vastberadenheid, die edelste aller menschelijke deugden: de zelfopoffering, of juister misschien: de onderschikking van het ego aan den dienst van het geheel, het is een eigenschap die hun vreemd is. Zij is vreemd aan het beginsel, waarin het wezen van hun werkzaamheid en levensbeschouwing wortelt.

Maar zoo het woord heldendicht een wat weidsche kwalificatie mag heeten voor de faits et gestes dezer bourgeois-familie, dit boek geeft ons toch een zeer waardevolle, een schitterende impressie van den lichteren, naar de zon gekeerden kant van het Engelsche leven dezer laatste halve eeuw. Het geeft ons een *kant* van dat leven, den kant die zich vertoont in de hoogere middelklasse, de tot welvaart en macht gekomen klasse, den

kant van het succes. Het is de bovenlaag van weelde en rijkdom en zekerheid van bestaan, die Galsworthy ons te zien geeft en slechts zeer terloops doet hij ons nu en dan een blik werpen op een der onderlagen, waarop die bovenlaag rust. Het is op de sterke, nog overweldigend sterke hoofdstrooming in het maatschappelijk bewegen dier dagen, dat hij ons meevoert - als passagiers op zijn vaartuig, waarop wij genieten van de frissche lucht en menig vergezicht en de aangename conversatie met onze medereizigers - ons nagenoeg onbewust dat er ook onderstroomingen zijn, die den rustigen en gestadigen voortgang dier hoofdstrooming dreigen te verstoren, er op hun beurt naar strevend hoofdstrooming te worden. Eerst in het laatste deel van het boek zien wij uit de donkere, geheimzinnige diepten, die wij bevaren, hier en daar een glimmering van verzet en dreiging opkomen.

Wij zien de Forsytes in hun overdadig vertoon, hun bijna onbegrensde macht en heerlijkheid, maar van de protesten tegen hun régime, protesten in denkbeeld en in daad, vernemen wij slechts nu en dan een enkel woord als een der Forsytes zich minachtend uitlaat over de ‘cranks and fools’, die dat régime ondermijnen.

Die protesten echter waren er en zij groeiden in kracht naarmate hun macht en rijkdommen toenamen.

Wij denken aan Ruskin, hoe hij, teleurgesteld in zijn pleidooien voor meer schoonheid in het leven, de reden daarvan zocht in de maatschappelijke verhoudingen, en in boeken als *A Joy for ever, Unto this Last* e.a. steeds aggressiever daartegen optrad. Hoe hij zich beklaagde dat de vruchtbare dalen en zacht-glooiende heuvelgronden van het Engelsche land zich vulden met fabrieksgebouwen, die hun grauwe rookkolommen uitzonden tegen het hemelsblauw en de lucht verontreinigden met hun walm; dat het heldere water van rivier en beek, een ding van blijdschap, frischheid en zuivering, allengs meer bezoedeld met afval en vuilnis, de uitwerpselen der machinale fabrikage, zich vervormde tot een stinkend, wankleurig riool; dat het handwerk, 't welk een zekere mate van vreugde en vrijheid met het werk verbond, meer en meer plaats maakte voor den eentonigen, slaafschen, mechanischen arbeid van het moderne fabriekswezen; hoe hij zich beklaagde

over de toenemende demoralisatie van het Engelsche volk, zijn achteruitgang in physiek en moreel opzicht onder den dwang van dezen arbeid, verricht in de met stof bezwangerde fabrieksatmosfeer, en het zich ophoopen in de kleurlooze en geestelooze huizenmassa's der steden, die als steenen gedrochten zich uitzetten ten koste van het land en de natuur, van weide en tuinen en bosschen; hoe hij zich beklaagde - het was zijn grootste, àl het overige in zich sluitende grief - dat een materialistische geest, een geest, die de waarde van mensch en ding afmeet naar zijn marktprijs, in alle standen en alle levensverhoudingen met arroganten praal zich een weg baande over innerlijke waarde en schoonheidszin.

Bij de terechtwijzingen en noodkreten van Ruskin bleef het niet.

Van volledigheid kan hier geen sprake zijn en slechts even noemen wij William Morris en de Fabians. Maar wij denken ook - en misschien hooren zijn boeken meer thuis in het verband van dit opstel, omdat zij in eenzelfden vorm gegoten zijn als het werk van Galsworthy - aan een romanschrijver als George Gissing.

Het leven der Forsytes is niet dat waarvan Gissing spreekt in zijn beschrijvingen van het Oost-Einde van Londen. Het is niet dat van *The Nether World* met zijn werkeloosheid en overmatigen arbeid, met zijn onzekerheid van bestaan en uitbuiting; met de grofheid, bitterheid, wreedheid, de ruwe taal en ruwe zeden, de onverschilligheid voor alle hooger levenswaarden; het is niet het leven van verwaarloozing en haveloosheid, van krotten en achterbuurten, waarin de grootste deugd voor mannen en vrouwen beide, de louter negatieve is, dat zij de verlokkingen van de kroeg weten te weerstaan; niet het leven van menschen, die worstelen en worstelen om boven te blijven in een zee van ellende.

Een tobbende, tastende, hopelooze wereld, die van *The Nether World,* tegenover de sterke, zekere, arrogante van de Forsytes der tachtiger jaren.

‘Mijlen van deze gebouwen’, zegt hij ergens van een der groote kazerne-woningen in dat deel der wereldstad, waar de armoede verblijf houdt, ‘welker laag roet den datum van hun oprichting te kennen geeft; millioenen tonnen van baksteenen en cement, die u den geest verpletteren, terwijl ge er op staart.

Kazernen, in waarheid; kazernen voor het leger van het industrialisme, een leger dat met zichzelven vecht, rij tegen rij, man tegen man, opdat de overlevenden genoeg hebben om het bestaan te rekken. Ga er in den vallenden avond voorbij en span uw gedachteleven in om u een beeld te scheppen van die beweeglijke, verwarde massa van menschelijke moeheid, van bestialiteit, van onverdiende smart, van hopelooze hoop, van terneergeslagen overgave, hier saamgeworpen binnen deze grimmige muren'.

Hoe fel is Gissing in zijn minachting voor de beschrijving der Forsytes en hun werken. Bijwijlen wordt het tot een vloek:

'Dit leven, dat gij nu leidt', laat hij een der slachtoffers in een vlaag van waanzin zeggen, 'is dat der verdoemden; deze plaats, waarin gij gevangen zit, is de hel. Daar is geen ontsnappen aan. Van arm zult gij armer worden; hoe ouder ge wordt, des te dieper zult gij zinken in ellende en ontbering; aan het einde wacht u allen, de een en de ander, een dood in verlatenheid en wanhoop. Dit is hel-hel-hel!'

Niet minder bitter, maar meer ironisch valt hij die beschaving aan, waar hij van de tusschen dronkenschap en geheelonthouding wankelende Mrs. Candy zegt: 'De worsteling was te ongelijk tusschen Mrs. Candy met haar beroep op de Voorzienigheid en Mrs. Green (de houdster van een kroeg), gesteund door alle machten der beschaving'.

Van die gekneusde, verziekte, vervallen menschheid, waarop Gissing ons hier een blik doet werpen, kennen de Forsytes nauwelijks het bestaan. Want wat is een Forsyte?

'Een Forsyte houdt er een praktische - men mag zeggen een gezond-verstandige levensbeschouwing op na, en een praktische levensbeschouwing is in haar grondslagen gebazeerd op het eigendomsrecht', zoo zegt de jonge Jolyon Forsyte. En hij voegt er bij, dat zijn oom James het volmaakt model van een Forsyte is. 'Zijn eigendomsgevoel is extreem, terwijl het u' - hij spreekt tot den kunstenaar Bosinney - 'geheel-en-al ontbreekt'.

Het is vooral de tegenstelling tusschen 'the acquisitive and the creative mind', den naar-zich-toehalenden en den scheppenden geest, die wij in de Forsyte-Saga belichaamd vinden.

De Forsytes geven ons de vrucht te zien, beter misschien de winst, eener beschaving, die haar wortel, haar exploitatie-

terrein, in andere lagen heeft, die haar West- en haar Oosteinde heeft.

Zij zijn van het West-einde. Hun huizen staan als schildwachten op bepaalde afstanden om Hydepark, het mooie hart van dat Londen, waar al hun verlangens, al hun belangen mee saamgeweven zijn. Zij wonen in Stanhope Place, Park Lane, Hyde Park Mansions, Montpellier Square, Prince's Gardens - hoe goed klinken die namen - overal waar de voorname wereld der groote stad haar verblijven heeft. Zij waren met veel zorg gekozen, deze woningen, en heel de geest van hun succes was daarin belichaamd. Heel hun onverzettelijke wilskracht en egoïsme. Hun vader, van boeren afkomst, was in het begin der eeuw uit Dorsetshire naar Londen gekomen en had zich daar als aannemer gevestigd. Hij liet hun een aardig sommetje na waarop zij voortbouwden. Zijn dertig duizend pond sterling groeide allengs tot een millioen en meer aan. Maar de tweede generatie der Forsytes, nu om Hyde Park genesteld, voelde dat die vader toch niet iemand was om veel eer mee in te leggen. ‘De eenige aristocratische trek, dien zij in zijn karakter ontdekken konden, was dat hij gewoon was madera te drinken’.

Heel die negentiende eeuw door vermeerderden zij hun bezit. De oude Jolyon sterft in 1892, Roger in 1899, James in 1901, maar Timothy, een van de zes broeders en drie zusters, kinderen van den uit Dorset gekomen Jolyon Forsyte, ‘Superior Dorset’ geheeten, brengt het tot 1920. Met zijn dood eindigt de roman.

Het was de eeuw der industrieele, kapitalistische ontwikkeling; en zij leefden en geloofden in een maatschappij, waarin het privaat bezit en de onbeperkte economische vrijheid als natuurlijke rechten beschouwd werden, als de eenige grondslagen, waarop een maatschappelijke organisatie gebouwd kon worden. Zij zagen daarin de basis van alle beschaving, de noodzakelijke voorwaarde voor allen vooruitgang. In die strijdende wereld der individualistische maatschappij zijn de Forsytes de vertegenwoordigers van het succes.

De ontwikkeling der eeuw leidde ertoe hen te verharden in hunne eens opgevatte meeningen. Sedert Engeland de mogelijkheden van het industrialisme aangetoond had, was

het sterker en sterker geworden. En het geheim van zijn triomf was duidelijk. Het lag in de vrijheid van actie, in de gelegenheid, die het den mensch bood om, hoe dan ook, alle gaven en talenten waarmee hij begiftigd was, alle energie, alle wilskracht, alle egoïstische instinkten en drijfveeren, in eigen dienst te stellen zonder zich af te vragen of er ook beginselen, levensregelen waren, die het gebruik ervan behoorden te beperken.

Welk een schitterende resultaten had die vrijheid van handelen, van maatschappelijk bewegen, gebracht. De uitbreiding van den Britschen handel naar alle landen, de groei van de Britsche scheepvaart, de opkomst van het Britsche banken verzekerings-wezen, in een wereld waarin de Britsche kapitalisten zich in een positie van commercieele overmacht tegenover een minimum van buitenlandsche mededinging bevonden, zij werkten alle samen om een gouden stroom van bijna onbeperkte winsten voorttebrengen, een gouden stroom die den vorm aannam van steeds aanzwellende inkomens der bezittende klassen met de daarmee gepaard gaande behoeften eener weelderige levenswijze, terwijl het surplus een doorloopende belegging vormde in zich steeds uitbreidende, steeds krachtiger productiemiddelen, vanaf het zinken van meer mijnen en de oprichting van grooter fabrieken tot het bouwen van schepen, het aanleggen van spoorwegen, de opening van nieuwe, heel het handelsleven der wereld veroverende markten.

De oudere Forsytes, zij die als kooplieden, notarissen, agenten, tusschenpersonen van allerlei aard, mede schepten uit dien aanzwellenden stroom, die zoo vast en onweerstaanbaar het maatschappelijk leven droeg, zij leven en sterven in de overtuiging dat zijn beweging een natuurlijke, een eeuwige is. Zij konden zich slechts een maatschappij denken, zij vonden die vanzelfsprekend en onvermijdelijk, die aan den eenen kant haar paleizen en millioenairs, aan den anderen kant haar achterbuurten en armenhuizen had. Een dolleman zouden zij hem geacht hebben die hun meegedeeld had dat hun beschaving even vergankelijk was als die van de Egyptenaren of de Grieken, van de Romeinen of de Christelijke middeleeuwers. Hun levensbeschouwing is die van het individueel eigendomsrecht; daarop bouwen zij als een rots. Ook de oude Jolyon, een der mooiste figuren uit het boek, heeft slechts eerbied

voor drie dingen: ‘de schoonheid, een rechtschapen gedrag en het eigendomsrecht’.

Over het algemeen zijn deze Forsytes menschen van gelijke beweging als wij, maar hun denken en voelen beweegt zich binnen den engen kring waarvoor de levensbeschouwing hunner klasse de grenzen gesteld had. Hun praktische werkzaamheid laat zich niet verstoren door theoretische beginselen. De winstgevende bezigheden van het oogenblik zijn hun meer waard dan de geen voordeel brengende speculaties betreffende het verweg liggende.

De kapitalistische maatschappij, die hen baarde en voedde, moge vele deugden in den mensch tot ontwikkeling gebracht hebben: plichtsgevoel en zelfbeheersching, initiatief en volharding, durf en spaarzaamheid, organisatievermogen en vastheid van wezen - deugden, die zich, nu zij haar besten tijd gehad heeft, allengs tegen haar beginnen te keeren - maar één deugd en de grootste deugd, de deugd, in welker kracht het sterkst en meest onmisbaar fundament voor den bouw eener menschwaardige maatschappij, voor de schepping van een dergelijke maatschappij in hoogeren, meer blijvenden vorm, ligt: het eenheidsgevoel, den gemeenschapszin, de menschenliefde, heeft zij niet of slechts in zeer onvoldoende mate gekend. En zeker niet in haar hoofdmotief.

Die oudere geslachten der Forsytes zijn nog geen couponknippende renteniers. Er zit bij hen nog een zeker verband tusschen hun werk en hun rijkdommen; zoo konden zij den eigendom nog als een belooning voor bewezen diensten zien. En zoo bleef het eigendomsrecht, ook toen de werkelijkheid allengs gansch anders werd, zoo bleef de geidealiseerde voorstelling van dat recht, in hun gedachten het beginsel van alle zedelijkheid en orde, een prikkel en stuwkracht en belooning voor heel het maatschappelijk bewegen.

Met de uitbreiding der naamlooze vennootschappen gaat dat levend verband tusschen arbeid en bezit meer en meer verloren. Het lag in den geest van den tijd dat ook de Forsytes ernaar zouden streven hun plaats in te nemen in de rijen van hen, die eigenaars zijn zonder eene aan den eigendom verbonden werkzaamheid, van de aandeelhouders en renteniers, de zoogenaamde ‘leisure class’, welker maatschappelijk kenmerk de vrijstelling van allen nuttigen arbeid is. De jongste

generatie der Forsytes, waarmee de schrijver ons in zijn boek, zij het dan op een minder diepgaande wijze dan met de oudere, de echte Forsytes, doet kenismaken, behoort voor een groot deel tot de soort, die men niet zonder reden maatschappelijke parasieten genoemd heeft.

Tegen dezen maatschappelijken achtergrond, die door den auteur der *Forsyte Saga* slechts hier en daar in zijn eigenaardigheden en bizonderheden aangeduid wordt, ontwikkelt zich het familieleven der Forsytes, het meer huiselijk en persoonlijk leven dat, binnen de grenzen door hun maatschappelijk leven gesteld, binnen de vormen en conventies, de verplichtingen en verlangens die daarmee saamhangen, bepaald wordt door hun individueele eigenschappen. Het is dit meer intiem leven, in den omgang van den mensch met zichzelven, met verwanten en vrienden, van individu met individu, van familielid met familielid, welks weergave de schrijver der Saga zich meer speciaal ten doel gesteld heeft. Want hun maatschappelijk leven is zeer belangrijk, in de eerste plaats voor de gemeenschap, maar toch ook voor de Forsytes zelven, want de sterkste drijfveer van al hun handelen is het eigenbelang, de zelfzucht, het machtsverlangen, is het primitief instinkt, dat hun daden op versterking en vergrooting van hun maatschappelijke positie richt. Maar naast dit algemeen motief, dat aan heel het bewegen van hun klasse, en van alle leden der klasse in meerdere of mindere mate, ten grondslag ligt, vertoont zich dat meer intiem leven van persoonlijken aard, zich uitend in deugden en ondeugden, die menschen van alle klassen, al moge de uitingswijze wat verschillen, gemeen hebben, in erfelijke neigingen, gebreken, verlangens, niet het minst in de machtige werking der sexuëele liefde met haar vreugden en smarten, haar hartstochten en misverstanden, haar verrukkingen en haar wanhoop. En dit leven der persoonlijkheid in engeren zin - het grijpt in, het stuit en dwarsboomt dat streven naar geld en macht, ook van zulk een koele, sterke, zelfbeheerschte klasse als de Forsytes.

Want de Forsytes zijn sterk; zij zijn het vooral, omdat zij het gemeenschapsgevoel nog zoo weinig kennen en in zoo engen kring leven; zij weten zoo zeker wat hun rechten en plichten zijn, vooral hun rechten voortvloeiende uit het bezit

en de conventie. Zij worden niet geplaagd door de gedachte, die aan anderen geen rust laat, dat slechts in een zekere orde, een zekere harmonie wat betreft de instellingen en verhoudingen van hun samenleving, zich allengs uitbreidend over een grooter deel, ja over het geheel der menschheid, die vrede tusschen mensch en mensch te vinden is, waarnaar hun innerlijk wezen hunkert. Neen zoover zien de Forsytes niet, maar toch, het zijn menschen met een eigen, dikwijls zeer aandoenlijk, gevoelsleven en terecht zegt de beschrijver van hun lotgevallen: 'Voor alle menschen van hooger leeftijd, zelfs voor Forsytes, heeft het leven bittere ervaringen gehad. De voorbijganger, die hen gehuld ziet in hun mantels van gewoonte, rijkdom en weelde, kan niet vermoeden welke zwarte schaduwen er ook op hun wegen gevallen zijn. Bij elken mensch van hooger leeftijd is de gedachte aan zelfmoord ten minste eens tegenwoordig geweest in de voorkamer van zijn ziel, op den drempel daarvan, slechts teruggehouden door een toeval, een vage vrees, een pijnlijke hoop'.

Het wordt tijd dat wij wat nader kennismaken met de meest interessante leden der familie Forsyte.

Wij ontmoeten hen het eerst op een *At Home,* door den ouden Jolyon Forsyte gegeven ter eere van het engagement van zijn kleindochter June met den architect Bosinney. Daar is tante Anna, de zes en tachtig jarige, die nu slechts zelden haar hoekje in broeder Timothy's groenen salon verlaat, de statige, eerwaardige dame, met onbuigzamen rug en het kalme oude gelaat, personificatie van de vasthoudendheid der familie. 'Het was haar wereld, deze familie, en zij kende geen andere, had misschien nooit een andere gekend. Al hun kleine geheimen, ziekten, hun verlovingen en huwelijken, hoe zij fortuin maakten in de wereld - het was alles haar bezit, haar leven; daarbuiten lag slechts een vage, schaduwachtige mist van feiten en personen, van geen wezenlijke beteekenis'.

Daar zijn de broeders: Jolyon, James, Swithin, Nicholas, Roger. De oude Jolyon, nu tachtig jaren oud, in het midden van de kamer. Zijn mooi, wit haar, zijn koepelvormig voorhoofd, zijn kleine, donkergrijze oogen, en een enorme witte snor, die uiteenviel over zijn sterke kaak, gaven hem een patriarchaal aanzien; en ondanks zijn magere wangen en de

holten aan zijn slapen, scheen hij een eeuwige jeugd te genieten. Hij stond stijf rechtop en zijn vast-voor-zich-uitblikkende, scherp-spiedende oogen hadden niets van hun helderen glans verloren. Zoo gaf hij een indruk van superioriteit over de twijfelingen en antipathieën van andere menschen. Met zijn broeders heeft hij gemeen het zeer sterke, onwrikbare van de kin.

De jonge Jolyon, vader van June, is natuurlijk niet van de partij, want, zoo vernemen wij, hij heeft zijn leven in de war gestuurd door zijn vrouw en kind te verlaten en er met een buitenlandsche gouvernante van door te gaan. Die heeft hij, nu acht jaar geleden, toen June's moeder stierf, getrouwd. ‘En tante Anna heeft gehoord, dat zij nu twee kinderen hadden’.

Daar zijn de vijf-en-zeventig-jarige tweelingen Swithin en James. Swithin, de dikke, en James, de magere. Swithin, die de duurste sigaren rookt en de beste champagne in zijn kelder heeft - ‘the perfect luxury of his latter days had embedded him like a fly in sugar’; James, de meest typische Forsyte, van wien gezegd wordt - ‘hij was er allengs toe gekomen louter in geldswaarden te denken. Geld was nu zijn licht, het middel waardoor hij de dingen zag, zonder hetwelk hij niet in staat was om te zien, zich werkelijk niet bewust was van de verschijnselen’. Klagend, nerveus, vol vrees en wantrouwen op zijn ouden dag, heeft hij één eigenschap die veel goed maakt en zijn persoon een zekere aantrekkelijkheid verleent: zijn sterke familiezin, de buitengewone gehechtheid aan zijn kinderen en kleinkinderen.

Daar zijn, op die reunie van Forsytes, ook vele leden van de jongere generatie: George, Archibald e.a. Maar verreweg de belangrijkste hunner is Soames, de zoon van James.

Soames, bleek, goed geschoren, donker van haren, de neus in den wind, had in zijn voorkomen een eigenaardige smalende uitdrukking, ‘als minachtte hij een ei, dat hij wist niet te kunnen verteren’. Zoo onberispelijk zag hij eruit, dat men zich hem niet denken kon met een haar, dat niet op de gebruikelijke plaats zat, met een das, die een streep naar rechts of links afweek, met een boord dat niet glom!

En er was reden ditmaal waarom die neus van Soames een smalende uitdrukking vertoonde, een smalende uitdrukking,

die ook de andere Forsytes scheen aangestoken te hebben. Zij roken gevaar. Hun familie-instinkt zei hen, dat zij hier in aanraking gekomen waren met een ding van vreemden, onbetrouwbaren aard.

Daaruit laat zich verklaren dat al deze gezichten, zoo verschillend en zoo gelijk, in den loop van den namiddag eene meer of minder sterke uitdrukking van wantrouwen aangenomen hadden, klaarblijkelijk veroorzaakt door den man wiens kennis zij hier kwamen maken.

Philip Bosinney, de jonge architect, een man zonder fortuin, was de vreemde eend in de bijt der Forsytes. 'Zoo vreemd, lieve, zoo ongewoon', had een der tantes gezegd, toen hij zijn eerste bezoek bij hen gebracht had in een zachten, grijzen hoed in plaats van den gebruikelijken cilinder. Haar tantes hadden er June later een verwijt van gemaakt. 'Dat moest je hem toch niet laten doen, kind!' hadden zij gezegd. Maar June had op haar bruuske, gebiedende wijze geantwoord: 'Och, wat komt het er opaan? Phil weet nooit wat hij op of aan heeft!'

Neen, maar - niemand had dat antwoord geloofd. Een man zou niet weten wat voor kleeren hij droeg!

Geen wonder dat George Forsyte, de humorist van de familie, hem 'the wild Buccaneer' gedoopt had.

Het is op deze receptie dat June, 'the atom with flaming hair', licht van bouw, klein van gestalte, maar met heldere, onbevreesde, blauwe oogen en de sterke onderkaak der Forsytes, haar verloofde Bosinney in kennis brengt met Irene, de vrouw van Soames, een mooie slanke vrouw met groote, donkere oogen en een ernstig, bekoorlijk gelaat, wondermooie, fijn-zinnelijke lippen, gevoelig, vol fascinatie, 'lippen, waaruit warmte en geur scheen te komen, zooals er warmte en geur uit een bloem komen'. Een der leden van de familie heeft haar eens vergeleken met een heidensche godin.

'Irene is my greatest chum', zegt zij tot Bosinney: 'Zorg dat je goede vrienden wordt, jullie beiden!'

Soames was bij dergelijke gelegenheden zelden ver van Irene en men kon opmerken dat hij haar volgde met de oogen, waarin een vreemde uitdrukking van waakzaamheid en verlangen lag. Zijn huwelijk is niet gelukkig. Er loopen vreemde

geruchten op deze receptie: Irene heeft om een aparte slaapkamer gevraagd, maar Soames heeft natuurlijk niet...

Het hier volgend gesprek tusschen Roger en Nicholas geeft ons een staaltje van de conversatie der Forsytes, op deze aangelegenheid betrekking hebbend.

> 'Heron was zijn naam (het geldt Irene's vader), een professor, werd me gezegd'.
> Roger schudde het hoofd.
> 'Daar zit geen geld in', zei hij.
> 'Ik hoorde dat haar moeder's vader in de cement was'.
> Het gezicht van Roger lichtte op.
> 'Maar hij ging bankroet', vervolgde Nicholas.
> 'Ahà' riep Roger uit, 'Soames zal last met haar hebben; let er op, hij zal last met haar hebben - ze ziet er zoo onengelsch uit'.

The Man of Property, het eerste deel van de *Forsyte Saga* behandelt nu in hoofdzaak het verloop der verhouding tusschen deze vier menschen: de verloofden, Bosinney en June, en het echtpaar, Soames en Irene. De verwijdering tusschen deze laatsten wordt steeds grooter.

De diepe, ingehouden weerzin, die Soames in zijn vrouw voelde, was hem volkomen onbegrijpelijk en een bron van verschrikkelijke kwelling. Dat zij zich vergist had en hem niet liefhad, had geprobeerd hem lief te hebben, maar hem niet *kon* liefhebben - het was hem onmogelijk bij een dergelijke verklaring van haar gedrag zich neer te leggen. In haar aantrekkingskracht zag hij een deel van haar waarde als zijn bezit; maar die trek van haar wezen deed hem vermoeden dat zij geven zoowel als ontvangen kon; en zij gaf hem niets.

In een paar mooie zinnen geeft Galsworthy ons de verhouding der Forsytes tot de Liefde:

'In het gevoel van zekerheid, voortgekomen uit veel dagelijksche, gevaarlooze huwelijken, hadden zij vergeten dat de liefde geen broeikasbloem is, maar een wilde plant, geboren in een vochtigen nacht, geboren in een uur van zonneschijn; opgegroeid uit zaad, door een grilligen wilden wind over het land gedreven. Een wilde plant, die als het toeval wil dat zij binnen de heggen onzer tuinen bloeit, een bloem genoemd wordt, en als zij daarbuiten bloeit, onkruid; maar - bloem of onkruid - welker geuren en kleur altijd van wilden aard zijn.

De feiten en omstandigheden van hun eigen leven verhinderen hen deze waarheid te doorzien - het werd door de

Forsytes niet algemeen erkend, dat waar deze wilde plant groeit, mannen en vrouwen slechts vlinders zijn om den bleeken, vlamgelijken bloesem'.

Het huwelijk van Soames en Irene volgde niet de lijnen van het gewone, conventioneele huwelijk der Forsytes. Wij zien er dien grilligen wind, dien verstorenden factor van zuiver persoonlijken aard in bezig, waarmee de koele, redelijke, berekenende Forsyte geen weg weet. Het is, zooals de schrijver in eenige brandende woorden zegt:

> Een ongelukkig huwelijk! Geen slechte behandeling - slechts die niet te definiëeren malaise, die verschrikkelijk plaag, welke doodend werkt op alle vreugde, alle liefelijkheid; en zoo van dag tot dag, van nacht tot nacht, van week tot week, van jaar tot jaar, tot de dood er een einde aan zal maken!

Bosinney en Irene worden meer en meer tot elkander gedreven en June ziet zich haar beminde ontgaan.

Deze June is een der aardigste vrouwefiguren van het boek. Zij heeft den onverzettelijken wil der Forsytes, een wil die zelfs den ouden Jolyon de baas is. Maar in haar edelmoedigheid en offervaardigheid wijkt zij sterk af van het algemeen type der Forsytes. 'Heel die jacht naar geld', roept zij in een bui van verontwaardiging uit, 'is afschuwelijk, terwijl er zooveel genie in de wereld vernietigd wordt omdat het beetje, dat het noodig heeft om van te leven, er aan onthouden wordt... Ik kan dien Soames niet uitstaan, hij spot met ieder, die geen succes heeft.'

Eenige mooie tooneelen dankt het boek aan de beschrijving van haar omgang met den ouden Jolyon, wiens lieveling zij is. Hij, zoo streng en heerschzuchtig, zoo onbuigzaam en hard somtijds waar het zijn verhouding tot andere menschen geldt, is vol van een innig medelijden, een groote teerheid, als June zich verlaten ziet door den man, dien zij met de hardnekkigheid harer ontoombare natuur liefheeft. Vooral van dien avond, dat zij met Bosinney naar het theater geweest is, vooral van dien nacht, waarop zij, zoo laat nog, met den ouden Jolyon op het bal van de familie Rogers verschijnt en al spoedig weer naar huis gaat:

'I must go home, Gran; I feel ill',

weet de schrijver ons een indruk te geven, die blijft naleven in de herinnering.

De attractie door Irene op den man uitgeoefend, is sterker dan die van June. Ook deze figuur van Irene is van een groote fijnheid en aantrekkelijkheid en in haar wezen en handelingen ligt een harmonisch verband, maar zij is wat vaag, wat passief, en dit zal wel liggen aan de opvatting, die haar heeft doen ontstaan. Want in de Inleiding der Forsyte Saga deelt de auteur ons mee, dat hij in Irene eene incarnatie van de Schoonheid heeft willen geven; en de verstorende werking dezer levensmacht op een wereld, gegrondvest op den eigendom. Door deze conceptie als symbool, dit vlekkeloos-idealistischmooie, heeft zij klaarblijkelijk wat van haar levende, realistische kracht ingeboet. Maar haar werking op de voornaamste mannefiguren van het boek heeft de schrijver goed geteekend.

Sterk van emotie is op het einde van *The Man of Property* - en het deed mij denken aan een ongeval van soortgelijken aard in een van Joseph Conrad's boeken *Under Western Eyes,* dat in zijn omstandigheden en voordracht van een nog schrijnender, aangrijpender tragiek is - sterk van emotie is het verhaal van de gebeurtenissen op dien mistigen achtermiddag, volgend op den nacht, waarop Soames ‘zijn rechten als echtgenoot deed gelden en handelde als een man’. Zoo althans meende hij.

Bosinney, ontzet en radeloos, onder den indruk van het hem door Irene meegedeelde, loopt in den dikken Londenschen mist, gevolgd door George Forsyte. Deze heeft hem uit den ‘Underground’ zien springen en zijn wijze van doen treft hem als zeer zonderling. Eerst is hij geamuseerd, denkend dat Bosinney dronken is, maar ziende dat de man onder den invloed van heftige gemoedsaandoeningen verkeert, maakt zijn cynisme plaats voor medelijden en loopt hij hem na.

> ‘Bosinney liep recht de straat in - een groote donkerte waaruit slechts doffe, gedempte klanken kwamen, en waar een mensch geen zes passen vóór zich heen zien kon; waar van alle kanten stemmen of fluiten iemand het spoor bijster maakten; waarin vreemde gevaarten van onzekeren vorm plotseling op iemand toerollen kwamen; en waarin zich nu en dan een licht vertoonde als een schemerig eiland in een oneindig donkere zee’.

Maar na hem geruimen tijd gevolgd en zelfs met hem gesproken te hebben, raakt George Forsyte den door wanhoop voortgedreven Bosinney ten slotte kwijt. In den mist, die hem den dood zal brengen.

Den volgenden dag zitten de echtgenooten, Soames en Irene, tegenover elkaar.

> Zij was teruggekeerd als een doodelijk gewond dier, niet wetend waarheen zij zich wenden zou, niet wetend wat zij deed.
> Haar voorkomen zei genoeg. Hij wist nu zeker dat Bosinney haar minnaar geweest was; hij wist nu dat zij het verslag van zijn dood gezien had.
> En hij verlangde het uit te schreeuwen: 'Neem je hatelijk lichaam, dat ik liefheb, weg uit mijn huis! Neem weg dat erbarmelijk, wit gezicht, zoo wreed en zoo zacht - voor ik het verpletter. Ga uit mijn oogen en laat ik je nooit terugzien!'
> En op deze onuitgesproken woorden, scheen hij haar te zien opstaan en weggaan, als een vrouw in een droom, een droom van verschrikking, dien zij van zich af te schudden trachtte - opstaan en naar buiten gaan, de duisternis en de koude in, zonder een gedachte aan hem, zelfs zonder te weten dat hij daar was!
> Dan riep hij uit, in tegenspraak met wat hij niet uitgesproken had: 'Neen, blijf!' En zich van haar afwendend, zette hij zich op zijn gewone plaats aan den anderen kant van den haard...
> Zoo zaten zij zwijgend, bij het licht van het haardvuur, elk aan een kant daarvan.

Op *The Man of Property* volgt de novelle *Indian Summer of a Forsyte.* De Forsyte, die dezen nazomer beleeft, is de oude Jolyon, zijn laatste jaren doorbrengend op het landgoed Robin Hill. De oude, maar nog verwonderlijk heldere en krachtige man, komt hier in aanraking met Irene, die kort na het tooneel, op een vorige bladzijde gedeeltelijk weergegeven, haar echtgenoot Soames ontvluchtte en sedert met het geven van muzieklessen in haar onderhoud voorziet. Hij komt geheel onder den invloed harer bekoorlijkheden, die hem als met een nieuwe jeugd bezielen. De opwinding daardoor veroorzaakt is slecht voor zijn gezondheid, maar Jolyon, man van enorme wilskracht en een dwingende natuur, heeft ook eigenschappen, die buiten den algemeenen aard van het karakter der Forsytes vallen. Hij heeft schoonheidsliefde en de kunstenaar Bosinney bewonderde hem. Hij heeft ook zijn filosofische buien. En Galsworthy zegt van het enthousiasme zijner laatste dagen, hem tegenover de andere Forsytes stellend:

> 'Hoe behoort een oude man te leven als het niet is, droomend van een goed besteed verleden? Daarin, ten minste, is geen opwindende hitte, niets dan bleeke winterzonneschijn. Het hulsel is nog sterk genoeg om weerstand te bieden aan het zachte stampen van de dynamo's der herinnering. Het tegenwoordige moet hij wantrouwen; de toekomst vermijden. Van onder dichte schaduw, behoort hij het zonlicht gâ te slaan,

> opkruipend naar zijn teenen. Als er zon of zomer is, laat hij er zich niet in begeven, het voor de zon van den nazomer houdend! Zoo misschien zal hij vreedzaam, langzaam, ongemerkt minder worden tot de ongeduldige Natuur hem bij de luchtpijp grijpt en hij op een vroegen ochtend den laatsten adem uitblaast voordat de wereld gelucht is; en men zal op z'n grafsteen zetten: "In de volheid der jaren!" Ja! Als hij zijn beginselen op volmaakte wijze trouw blijft kan een Forsyte nog lang leven, nadat hij eigenlijk reeds dood is.
> De oude Jolyon wist dat alles, maar er was iets in hem dat het Forsytisme te boven ging. Want er staat geschreven dat een Forsyte de schoonheid niet meer liefhebben zal dan het verstand; en zijn eigen verlangens niet meer dan zijn eigen gezondheid'.

Het landgoed Robin Hill, welks schoonheid den auteur in de gelegenheid stelt den lezer telkens weer in een feestelijke aanraking, in een sterkend en verheugend samenleven met de natuur te brengen - wij zullen er later nog een prachtig voorbeeld van geven - dit buiten, een tiental mijlen van Londen gelegen - speelt een groote rol in de Forsyte Saga. Het kostte Soames, die in het jaar 1886 de opdracht voor den bouw aan Bosinney gaf, £ 12,400, over welke kosten hij een uitgebreide correspondentie met den architect voerde, die ten slotte tot een proces leidde. Het werd aangekocht door den ouden Jolyon, die er, zich verzoend hebbend met den jongen Jolyon, woont tot zijn dood in 1892. Hoe natuurlijk en hoe gevoelig, hoe helder en overtuigend van voorstelling geeft de schrijver ons in *The Man of Property* en in deze novelle de verhouding in haar opvolgende stadiën tusschen den ouden en den jongen Jolyon - de vijftienjarige vervreemding, de eerste ontmoeting, het herleven van de oude liefde, de nu door smart gelouterde en een sterk vertrouwen bezielde, gelukkige omgang, ondanks groote verscheidenheid van karakter. De jonge Jolyon, met zijn vrouw en zijn kinderen June, Jolly en Holly, woont er bij den ouden man in en als deze sterft, wordt hij de eigenaar van Robin Hill. Ook deze jonge Jolyon is een der mooie figuren van het boek. 'Zijn gelaatstrekken waren zeker die van een Forsyte, maar de uitdrukking ervan had meer den naar binnen gekeerden blik van een geleerde of wijsgeer.'

In Chancery, het middelste der drie groote romans van de Forsyte Saga, behandelt in hoofdzaak het huwelijk van Soames met de koele, berekenende Française, Annette, en al

wat daaraan vastzat. Na twaalf jaren ongehuwd bestaan, sedert Irene hem verlaten had, voelt hij het verlangen steeds sterker worden ‘to alter his condition from that of the unmarried married man to that of the married man remarried.’ Hij wist niet of Annette deze revolutie in zijn levensuitzicht voortgebracht had of dat het nieuwe uitzicht Annette voortgebracht had, want ‘niet beter dan anderen wist hij waar een cirkel begint’. Maar het feit was dat hij ernstig aan een huwelijk met deze mooie, jonge Française dacht, die voor haar moeder de boeken bijhield in een Soho'sch restaurant. Hij was nu meer dan honderdduizend pond sterling waard en had geen erfgenaam om het aan na te laten - welk doel kon het hebben dezen rijkdom te vermeerderen voor iemand van de beginselen, men mag wel zeggen ‘den godsdienst’ der Forsytes. Maar om met Annette te trouwen, moet hij eerst scheiden van Irene, wat hij totnogtoe niet had willen doen en wat hem nu heel wat moeilijkheden baart. Het werd noodig dat hij er Irene, die hij in al die jaren niet ontmoet had, in persoon over ging spreken. En dadelijk komt hij weer onder haar bekoring en met het domineerend-hebzuchtig instinkt dat hem kenmerkt, eischt hij van haar, dat zij tot hem terugkeeren zal. Wat zij natuurlijk weigert. Na velerlei complicaties en om aan zijn vervolgingen te ontsnappen stelt zij zich ten slotte onder de bescherming van den jongen Jolyon. De nadere kennismaking leidt tot een huwelijk met dezen en Soames keert terug tot Annette.

Het boek *In Chancery* eindigt met de geboorte van een dochter:

‘Ma petite fleur!’ zei Annette zachtjes.

‘Fleur’, herhaalde Soames: ‘Fleur! zoo zullen wij haar noemen’.

Een gevoel van triomf en hernieuwd bezit maakte zich van hem meester.

‘Mijn God! dít - dit wezen behoorde hem toe!’

Een nevenspel in dezen roman *In Chancery,* maar interessant van teekening ook, is de verhouding tusschen Montague Dartie en zijn vrouw Winifred, de zuster van Soames. Deze Montague Dartie, een sport-man en speler, is een doorn in de zijde van den ouden James, zijn schoonvader. Hij leeft met zijn gezin geheel ten koste van den ouden man en gaat er ten

slotte vandoor met een danseres, die hij gelukkig maakt met de juweelen van zijn vrouw. Maar, na eenige maanden in Zuid-Amerika vertoefd te hebben, keert hij met hangende pootjes tot de vetpotten van zijn schoonvader terug. Half komisch, half tragisch is de lakonieke wijze waarop Winifred, een zeer vastberaden dame, volijverige dienaresse in den tempel der mode, het geval opneemt en den berouwvollen Montague weer in genade en haar echtelijke armen ontvangt.

De kleine novelle *Awakening* scheidt *In Chancery* van den derden grooten roman der serie *To Let.* Zij bevat weinig meer dan eenige tooneelen uit het kinderleven van den kleinen Jon, in 1901 geboren uit het huwelijk van den jongen Jolyon en Irene.

Met *To Let* wordt de geschiedenis der Forsytes op meer algemeene wijze voortgezet tot 1920.

Het draagt tot motto eene aanhaling uit Romeo en Juliet:

> 'From out the fatal loins of those two foes
> A pair of star-crossed lovers take their life'.

De 'foes' zijn hier Soames en Irene, de 'star-crossed lovers' Jon en Fleur.

Deze kinderen Fleur en Jon, wier liefdeshistorie hier op zoo aantrekkelijke wijze behandeld wordt, hebben in hun wezen en verhouding een meer dan persoonlijke beteekenis. Op sterke, maar allerminst hinderlijke of doctrinaire wijze, heeft de schrijver in hen de tegenstelling belichaamd tusschen die beide hoofdstroomingen van den tijd der Forsytes, de opkomende en de ondergaande, tusschen het individualisme en den gemeenschapszin. Fleur is nog geheel de oude Forsyte, de zelfgenoegzame, de sterk willende, de naar bezit strevende Forsyte, eigenzinnig, vasthoudend, hardnekkig strevend naar het bezit van Jon, zooals Soames eens de bezitter van Irene meende te zijn. Zij is het echte kind van Soames 'frilled and embroidered by French grace and quickness. Instinctively she conjugated the verb "to have" always with the pronoun I'. In Jon echter leeft reeds met een zeer bewuste kracht het éénheidsgevoel met den medemensch op, het éénheidsgevoel, dat tot verantwoordelijkheidsgevoel leidt, waarin de nieuwe levenshouding van den tijd, de van de Forsyte-natuur zich verwijderende levenshouding, haar kenmerk vindt. Maar welk

een prachtig figuurtje is toch ook die Fleur, met haar grillige beweeglijkheid, haar levendigheid en gratie, haar vlugheid van begrip, haar enorme vitaliteit, haar helder, fonkelend wezen.

Toch, als deze liefdesgeschiedenis tusschen Fleur en Jon het verloop van zooveel 'alte Geschichten' volgt, bejammeren wij dat niet, want Fleur is te zeer de dochter van Soames en de koele, egoïstische Annette om voor den naieven, goedhartigen, edelmoedigen Jon, 'een dichter in knop', de vrouw te zijn, waarmee zijn leven in harmonie kan samenvloeien. Zoo eindigt ook deze verhouding, als zooveel andere bij Galsworthy en in het groote leven, op meer treurige dan vroolijke wijze, met het verlies van een verwachting, een illusie, maar ons vertrouwen in de hoogere gerechtigheid, die het leven beheerscht, ongerept latend.

Die Hooger Gerechtigheid, welke wij wel onderkennen en erkennen kunnen als geheel, als een stemming, als een geloof, met ons dieper wezen, niet in de afzonderlijkheden en begrensde dingen van ons weten, waarnaar wij menschen gewoon zijn te oordeelen.

Het laatste hoofdstuk van den roman *To Let* geeft ons ten slotte de begrafenis van Timothy, den laatsten der oudere Forsytes, meer dan honderd jaren en kindsch geworden, en de meditaties van zijn neef Soames op het kerkhof van Highgate, als hij zich daar een oogenblik neerzet en uitziet over de geweldige huizenmassa's, de spitsen en koepels van de wereldstad.

Soames is nu vijf en zestig en hij heeft wel wat geleerd. Niet zoozeer, dat hij in het dagelijksch leven het dragen van zijn hoogen hoed heeft afgeschaft om de aandacht van die 'Labour chaps' niet op zijn rijkdom te vestigen, maar hij is ook iets beginnen te zien van de groote waarheid - het begrip van den zuiveren Forsyte zoo ver voorbijstrevend - dat het lichaam der schoonheid een spiritueele essence heeft, slechts te winnen door een devotie, die *niet aan zichzelve denkt.*

Maar hij heeft meer geleerd. De stormen, die vanaf 1914 aan het Forsyte régime en de Forsyte religie zulk een schok gegeven hebben, die de daarin opgesloten passiën van naijver

en zelfzucht en machtsverlangen op zoodanige wijze ontketend hebben, dat nog niet te voorzien is in hoeverre en in welke vormen het wankelend gebouw op zijn oude grondvesten terugkeeren zal, zij hebben ook Soames aan het twijfelen gebracht.

Die maatschappij van de winstmaking, van het 'elk voor zich en de duivel hale den achteraankomende', zij scheen zoo vast te staan als een rots, en waar is zij nu?

Hij zal nog wel niet toe zijn - dit mag men uit zijn beschouwingen opmaken - aan de lezing van boeken, die als alarmklokken, als doodsklokken beginnen te luiden over de individualistisch-kapitalistische maatschappij[1)], het is twijfel aan de stabiliteit van de oude, niet verlangen naar een nieuwe, die hem het hart onrustig maakt, maar de warrelstroomen van het geestelijk leven dezer ontzettende dagen dreigen zelfs een zoo goed en koppig zwemmer als Soames uit zijn koers te slingeren.

'Te Huur', peinst hij, op dien prachtigen herfstavond, met de oogen gevestigd op een der meest grootsche vergezichten van de wereld - Londen met zijn worstelende millioenen - 'Te Huur', niet alleen Robin Hill (nu de weduwe van den jongen Jolyon, nu Irene, naar Britsch Columbia vertrokken is om zich daar bij haar zoon Jon, die er is gaan boeren, te voegen), 'Te Huur', niet alleen Robin Hill, dat hij in den trots en de zekerheid van zijn jonger jaren, voor hem zelven en Irene liet bouwen, maar heel die eeuw en die wereldbeschouwing der Forsytes, toen een man nog eigenaar was van zijn ziel, zijn vermogen en zijn vrouw, zonder belemmering en zonder twijfel. 'Nu eigende de Staat zich zijn vermogen toe, nu was de vrouw bezitster van zichzelve, en God weet wie zijn ziel had!' Zoo peinsde Soames. 'Te Huur' - die deugdelijke en eenvoudige en gezond-verstandige leer!

'De wateren der verandering' - het is Galsworthy, die hier zelf spreekt - 'schuimden naar binnen, de belofte met zich brengend van nieuwe vormen als hun vernielende vloed zijn hoogtepunt bereikt zou hebben. Soames zat daar met een

1) Zie o.a. - R.H. Tawney *The Acquisitive Society,* en - Sidney en Beatrice Webb, *The Decay of Capitalist Cirilisation.*

vaag voorgevoel van dat komende-nieuwe, maar met zijn gedachten hardnekkig gericht op het oude - zooals een man een wilden nacht inrijdt met zijn gelaat naar den staart van zijn galoppeerend paard gekeerd. Over de dijken der periode van Victoria rolden de wateren over den eigendom, de zeden en de manieren, over de melodieën en de oude vormen van kunst - en zij hadden een zouten smaak als van bloed, klotsend tegen den voet van Highgate Hill, waar die eeuw van Victoria begraven lag.'

Soames troost er zich mee dat de lust naar bezit, het verlangen naar een vast-verankerd tehuis onuitroeibaar zal blijven leven in den mensch. Soames denkt: 'Het leven van een mensch is toch maar wat zijn bezit was en wat hij trachtte te bezitten. Slechts dwazen denken er anders over - dwazen, en socialisten, en losbandigen.' Maar deze gedachte van jonger jaren moge telkens weer boven komen, Soames is de sterke, de onverzettelijke van vroeger niet meer.

Hij heeft zijn toestemming moeten geven tot het huwelijk van zijn dochter met den jongen aristocraat Michael Mont - 'a sucking baronet', zooals Fleur, verliefd op Jon, hem eens spottend noemde, maar dien zij het jawoord gaf, toen Jon haar kwam te ontvallen. Tegen den wil van Fleur is hij niet opgewassen; het is de zwakke plek in zijn egoïstisch harnas: deze groote liefde voor zijn eenig kind. En, o ironie van den tijd, deze Michael Mont, die met de toekomstige erfgename der millioenen van Soames trouwt, blijkt ook al een soort socialist te zijn.

'Mont laughed.'

'You'll see', he said. 'There's going to be a big change. The possessive principle has got its shutters op.'

'What?' said Soames.

'The house is to let! Good-bye, sir.'

J. DE GRUYTER.

(Slot volgt).

Manzoni's verhaalkunst.
Een herdenking.

De plechtige viering in Italië van Alessandro Manzoni's sterfdag, op 22 Mei, vijftig jaren na zijn dood, moge rechtvaardigen dat in *de Gids,* die in 1880 een voortreffelike studie over hem gaf, opnieuw enkele bladzijden aan hem worden gewijd. Het kan zijn nut hebben, op verschillende tijdstippen vast te stellen hoe latere geslachten staan tegenover werken uit het verleden. Bij het bepalen van wat Manzoni ons nog kan bieden, willen wij ons beperken tot *De Verloofden,* de roman die vóór juist honderd jaren werd geschreven en voor Italië een nationaal monument, voor alle volken een kostbaar document uit vroegere tijd is geworden.

In de achttien maanden die volgden op het verschijnen van dit boek (in 1827), werd het in Italië negen-, in Parijs viermaal herdrukt, en onder de oorzaken die dit succes verklaren, zijn er die hun uitwerking op ons missen; de geestdrift van toen is bedaard, doch als men de recensies leest die reeds onmiddellik in groten getale zijn geschreven[1)], dan blijkt dat het vooral de eigen verdiensten van de roman - die ook ons oordeel bepalen - en niet uiterlike omstandigheden waren die de aandacht trokken. Het is goed hierop de nadruk te leggen: niet alleen de overeenkomst tussen de overheersing van Milaan door de Spanjaarden in de XVIIe eeuw met die der Oostenrijkers in de XIXe heeft *De Verloofden* tot een soort

1) Men vindt ze in de inleiding tot het tweede deel der *Brani inediti,* uitgegeven door G. Sforza (Milaan, 1905).

manifest gemaakt voor Italië's vrijmaking; immers aan de treurige toestanden van vroeger had lang niet alleen de regering van Spanje schuld; evenmin wordt de opgang uitsluitend verklaard door de positie van de schrijver, die zich weinig in de politiek heeft gemengd. Men zou aan zijn werk te kort doen, als men aan bijkomstigheden te veel invloed toeschreef: toen zoals nu, was het in de eerste plaats het boek zelf dat de algemene belangstelling kwam eisen.

Trachten wij Manzoni's kunst als romanschrijver te kenschetsen en het blijvende ervan op de voorgrond te brengen.

I.

De Verloofden is een historiese roman, en dit genre is door niemand scherper veroordeeld dan door Manzoni zelf, in zijn verhandeling *Del romanzo storico,* geschreven drie en twintig jaar later, met die oprechtheid die allerminst eigen werk spaart en die hem zo sympathiek maakt. Ook tans is de ondertitel niet bemoedigend: deze soort litteratuur heeft, volgens velen, afgedaan. Maar al is men het niet eens met Manzoni's verbinden van geschiedenis en verdichting, daarmede is door zijn boek niet een streep gehaald; ten slotte is er een groot verschil tussen *De Verloofden* en, laten wij zeggen, de *Trois Mousquetaires* - waarvan ik trouwens, om niet ondankbaar te worden, geen kwaad zeg.

Ziehier wat Manzoni met zijn verhaal heeft willen geven: een beschrijving van de toestanden in Milaan en omstreken gedurende de jaren 1628 en 1629, geïllustreerd en verlevendigd door de verdichte lotgevallen van twee eenvoudige dorpsbewoners, Renzo en Lucia. Dus in de eerste plaats historicus wilde hij zijn, en de fantazie was slechts een der middelen om het gebeurde van vroeger met grotere juistheid te schilderen. Was hij dupe van zichzelf, en was het misschien de angst om, zoals andere romantici, door zijn verbeelding verder dan hij wilde te worden medegesleept, die hem zichzelf aan banden deed leggen? Met andere woorden, was het scheppen van karakters voor hem niet een krachtiger neiging dan hij zelf wilde erkennen? Dit is zeker dat hij, bij het samenstellen van zijn roman, zich heeft beijverd de historiese feiten geen geweld hoegenaamd aan te doen en voor zijn verdichting

gegevens te gebruiken waarvan hij de juistheid had onderzocht, zodat slechts daar waar het onderzoek leegten liet, de romanschrijver aanvulde.

Die leegten waren vooral voelbaar waar het gold het lagere volk, zijn lijden en zijn dulden. De geschiedschrijvers noemen alleen de groten, die op de gebeurtenissen een directe invloed hebben gehad; de massa bestaat niet voor hen; mensen uit het volk hebben geen biografie, en toch is hun denken en handelen voor de gang van zaken beslissender dan de daden der machthebbers. De door Manzoni geschapen figuren, Renzo, Lucia, Agnese, don Abbondio, behoren tot het volk, dat voor Manzoni oneindig meer belang had dan Z.E. de gouverneur-generaal don Gonzalo Fernandez de Cordova, niet alleen omdat zijn gemoed ontvankeliker was voor medelijden dan voor machtsverering.

'Je fais ce que je puis pour me pénétrer de l'esprit du temps que j'ai à décrire, pour y vivre', schrijft hij aan Fauriel, en zo had hij voor *Adelchi* de lang vervlogen tijd waarin deze tragedie speelt bestudeerd; wat hij, in 1822, terwijl hij aan zijn roman werkt, daarover schrijft, is ook waar voor *De Verloofden:* 'De omstandigheden (wetten, gewoonten, meningen) waaronder de personen hebben geleefd, hun neigingen en hun streven, hun rechtvaardigheid of onrecht, de verlangens, angsten, smarten, de algemene geestestoestand van het overgroot aantal mensen die geen aandeel hadden in de historiese gebeurtenis, maar die er de gevolgen van ondervonden; deze en andere zaken van gelijk, dit is van hoog belang, komen in die feiten niet uit, en toch zijn het noodzakelike gegevens, wil men juist oordelen'. Om deze te ontdekken, moet men in de geschiedverhalen van vroeger zoeken naar tekenende biezonderheden, en de zo gevonden punten moet men met lijnen verbinden, om aldus een geheel te vormen; daarbij nu komt de verbeelding te hulp, maar een die zich niet laat verleiden tot afdwalingen, uit vrees van de weg bijster te worden, en recht op haar doel afgaat. De aldus opgebouwde werkelikheid moet bestaan uit beproefde materialen; de door de noodzakelikheid opgelegde - en betreurde - restauratie moet zoveel mogelik de stenen van de oude ruïne gebruiken, en, waar de schrijver zelf moet ingrijpen, daar moeten de voegen tussen werkelike en verzonnen

feiten verdwijnen, niet door kunstmiddelen, maar door de juistheid waarmede het nieuwe aan het oude wordt gepast; de bouwmeester moet zich in het werk van vroeger indenken, zodat hij het als 't ware opnieuw schept zó als de maker het had geconcipieerd. Wat wil dit zeggen dan dat de personen en hun handelingen, die de schrijver krachtens eigen vinding in het verhaal last, waar moeten zijn?

Men heeft meer dan eens - wat is er al niet over Manzoni gezegd? de stroom van geschriften in dit herdenkingsjaar is niet meer in staat iets nieuws te brengen - men heeft meer dan eens gewezen op de sporen die een gretige lectuur van Walter Scott in *De Verloofden* heeft gelaten. Sedert in 1814 *Waverley* was verschenen, hadden de elkander snel opvolgende romans van de ‘Homerus van de historiese roman’, zoals Manzoni hem noemt, ook in Milaan alle lezers geboeid; deze zelf schijnt er te hebben vertaald; zo ook meer dan één zijner vrienden; anderen volgden ze na in eigen verhalen. Dat Manzoni biezonderheden aan hem heeft ontleend, valt niet te ontkennen; evenmin, dat zijn bezonnen arbeid op een veel hoger plan staat dan de vluchtig geschreven boeken van Scott, zóveel hoger dat diens invloed niet zo beslissend kan zijn geweest als vele critici - waaronder tot mijn verwondering ook de beste, nl. d'Ovidio - hebben beweerd. Liever zou ik deze band willen leggen: in 1804 verschijnt *Les Martyrs* van Chateaubriand, en in 1805 komt Manzoni te Parijs om aldaar vijf jaar te blijven wonen. Hoe verschillend dit ‘poème en prose’ ook is van de sobere vertelling, hierin vertonen zij een treffende overeenkomst dat in beide, niet zoals bij Scott het verhaal, maar het geschiedkundig element voorop wordt gesteld - op deze bedoeling, niet op het rezultaat ervan valle hier de nadruk. Ook zonder te veel waarde te hechten aan Chateaubriand's opsomming van zijn bronnen, het feit dat hij ze opsomt bepaalt het karakter dat hij aan zijn werk heeft willen verlenen; ook Manzoni spreekt uitvoerig over zijn berichtgevers, en de woorden van ‘René’ konden van hem zijn: ‘Je prie donc le lecteur, quand il rencontrera quelque chose qui l'arrêtera, de vouloir bien supposer que cette chose n'est pas de mon invention, et que je n'ai eu d'autre vue que de rappeler un trait de moeurs curieux, un mouvement remarquable, un fait ignoré; quelquefois aussi,

en peignant un personnage de l'époque que j'ai choisie, j'ai fait entrer dans ma peinture un mot, une pensée, tirés des écrits de ce même personnage: non que ce mot et cette pensée fussent dignes d'être cités comme un modèle de beauté et de goût mais parce qu'ils fixent les temps et les caractères'.

Chateaubriand werd door zijn geschiedverhaal in de historiografie een voorloper; zijn machtige geest maakte hem ook hier tot een wegbereider. Wie kent niet de beroemde passage uit de inleiding van de *Récits mérovingiens* van Augustin Thierry, waarin hij beschrijft met welk een geestdrift hij, als schooljongen te Blois, in 1810 de *Martyrs* las: 'ce moment d'enthousiasme fut peut-être décisif pour ma vocation à venir; voilà ma dette envers l'écrivain de génie qui a ouvert et qui domine le nouveau siècle littéraire'. Ook Scott was voor Thierry een meester en een gids: 'Mon admiration pour ce grand écrivain était profonde...', en zo zien wij hoe een Fransman, die gelijktijdig met Manzoni heeft gewerkt en wiens arbeid in zovele opzichten op dat van de Italiaan gelijkt, zonder Walter Scott te verloochenen - verre vandaar - aan Chateaubriand de beslissende invloed op zijn levenstaak toekent.

Dat Manzoni door Thierry tot zijn opvattingen zou zijn gebracht, is niet waarschijnlik: *De Verloofden* zijn geschreven van 1821-23, de studie over het onderwerp van *Adelchi* is van 1822; Thierry publiceerde zijn *Lettres sur l'Histoire de France* voor een deel in 1820, in hun geheel in 1827; zijn *Histoire de la conquête de l'Angleterre* is van 1825, de *Récits mérovingiens* van 1840. Wij moeten dus een parallelle werkzaamheid veronderstellen, en dit maakt de overeenkomst des te merkwaardiger. Men zou kunnen aarzelen of het Manzoni of Thierry is, die zegt: 'de historicus vindt de waarheid niet alleen in data en materiële feiten, maar in de zeden, de hartstochten van de tijd, in alwat de frisheid en beweging van het leven kan mededelen aan het verhaal van wat vroeger geschiedde; hij is kunstenaar en geleerde; hij is dramaturg met behulp van gegevens die berusten op een directe en oprechte studie'. En wie van beiden deelde het meest in de vreugde en droefheid zijner personen, voelde de meeste sympathie juist voor de verdrukten? Zij zijn als broeders van de geest, en het verschil tussen hen beiden bestaat hierin, dat de dosering van het histories en het romanties element bij hen

niet gelijk is: Thierry's plaats is ten slotte onder de historici, Manzoni schreef een roman, of hij wilde of niet; zijn theorie was niet geheel in overeenstemming met zijn aanleg; eerst langzamerhand is hij ‘la folle du logis’ meester geworden, en toen was het uit met zijn letterkundige productie. *De Verloofden* is zijn enige roman.

Indien ik de verwantschap tussen Manzoni's inspiratie en die van twee Franse schrijvers naar voren haal, dan is dat omdat ik zijn kunst te beter kan verklaren, naarmate ik haar in nauwer verband tot Frankrijk breng. Zeker, hij was een Lombardijer, zoals een andere Italiaan, Alfieri, wiens leven en werken ook in enge relatie tot Frankrijk hebben gestaan, Piëmontees was, en de taal maar ook de geest van de bewoners van Noord-Italië staan dicht bij het land waarvan het door de bergen is gescheiden. Maar alleen directe werking van de Franse cultuur, van de Franse letteren, is in staat zóveel te verklaren dat Manzoni tot een geïsoleerde figuur maakt in de litteratuurgeschiedenis van Italië. Velerlei hechtte zijn geest aan Frankrijk: wij vermeldden zijn jarenlang verblijf te Parijs, maar wij noemden nog niet de vriend die zo innig met zijn leven was verbonden, nl. Fauriel. Deze nu is zonder twijfel de schakel geweest tussen Manzoni en de Franse historiografen. Thierry noemt hem ‘le père de la réforme historique, le premier qui ait conçu et voulu faire ce qui s'exécute depuis quelques années, celui qui a donné l'impulsion et, je puis le dire, prêté des idées à moi indigne et à bien d'autres’. En Manzoni van zijn kant, schreef hem in een zijner vele brieven: ‘Qu'il est triste pour moi de ne pouvoir vous consulter, et combien de fois je m'efforce de deviner quel serait votre avis’[1)].

Op zichzelf is de worsteling in Manzoni tussen zijn scheppingsdrang en zijn historiese zin reeds een interessant schouwspel, maar wij willen hier nagaan hoe deze zich in zijn werk openbaart. Het gevaar was groot dat die strijd de eenheid zou verstoren, en er zijn er die oordelen dat hij er niet aan is ontkomen. Ik behoor niet tot hen, en het tweeslachtige dat men zou verwachten, ik vind het niet in *De Verloofden.* Manzoni bezat een zeldzame gave om karakters te scheppen; men heeft

1) Galley, *Claude Fauriel* (1909); Carlotta Giulio, *Il Manzoni e il Fauriel* (1918).

gezegd dat hij, na Dante, de enige Italiaan is die personen in scherpe omtrekken weet te tekenen. Hij heeft een bewonderingswaardig vermogen om in hun wezen door te dringen, hetzij historie of verbeelding hem met hen in aanraking bracht; omdat hijzelf een ‘nature d'élite’ was, valt het hem een enkele maal moeielik verdorven karakters te begrijpen, maar in het vóór onze geest doen leven van eenvoudigen en van hoogstaanden is hij een meester, en daar zijn kunst zowel hen die door de geschiedwerken worden vermeld als de anderen belicht, voelen wij hen niet als verschillend. Groot is hij vooral in de analyse van de stemming ener menigte en verrassend is de bladzijde gewijd aan de oploop, tijdens een hongeroproer te Milaan, vóor de woning van de commissaris der volksvoeding[1]. Het uiterlik der personen wacht hij zich wel nauwkeurig te beschrijven; hij stelt zich tevreden met enkele suggestieve trekken, de haarvlechten van Lucia, de zwarte onrustige ogen der Signora van Monza; hij weet te goed dat wij allen ons toch een eigen voorstelling maken. Zijn mannen en vrouwen leven voor ons door hun daden, want ook hun innerlik bestaan doet hij ons niet kennen door een reeks mededelingen daaromtrent; hij doet hen handelen en, zo nodig, verklaart hij hun optreden. Zij lijken daardoor minder gecompliceerd dan zij zonder twijfel waren, maar wie wij in ons leven ontmoeten, openbaren zij zich niet eveneens door hun handelen duideliker dan wanneer wij de psychologiese ontleding van hun karakter op een fiche vóór ons hadden? Een uurwerk bestaat voor ons als zodanig als wij de slinger zien bewegen, niet wanneer wij de raderen naast elkander vóór ons zien uitgespreid.

Om ons de, tegen haar aanleg, tot geestelike zuster geworden Gertrude, de ‘monaca di Monza’, te doen begrijpen, verhaalt hij ons haar opvoeding en de dwang door haar ouders sedert haar vroegste jeugd op haar geoefend om haar te gewennen aan het vooruitzicht, haar leven in een klooster door te brengen, een bestemming haar opgedrongen ter wille van familieredenen van financiële aard - het vermogen

1) ‘In de dwalingen, en vooral in de dwalingen van velen, schijnt mij het belangrijkst en het nuttigst om te leren kennen, de weg waarlangs zij zijn gegaan, de schijnbeelden waardoor zij in de geesten binnensluipen en ze beheersen’.

moest aan de stamhouder blijven. Zij krijgt, om mede te spelen, poppen als non gekleed, in het klooster waar zij wordt opgevoed wordt zij eerbiedig behandeld, al is zij nog een kind. Maar in datzelfde klooster komt zij in aanraking met andere meisjes, die een leven van werelds genieten wacht, en al het onware van de opgelegde roeping wreekt zich. In het ouderlik huis als in een gevangenis levende, knoopt zij een onschuldige intrigue aan met een page van haar vader; zij wordt gestraft met een strengheid die haar moreel breekt, maar als zij, buigende voor de toorn harer ouders, haar gelofte doet, is haar ziel bezoedeld en is zij een gemakkelike prooi voor de verleider, die haar verder nederhaalt tot de misdaad. Wanneer Lucia haar voor het eerst ziet, dan treft haar het onrustige, vreemde van de blik van de Signora, het ongewone ook van haar gesprekken; de lezer vergeet nooit meer die doordringende ogen, dat bleke gelaat, fraai gevormd maar afstotend, dat trotse en tegelijk onzekere optreden. Fra Cristoforo, de Kapucijner monnik, een door sterke wil onderdrukte heftige natuur, die als hij in zijn jeugd in een duel zijn tegenstander heeft gedood, zich van het wereldse leven heeft afgekeerd, en wiens ogen alleen niets hebben afgeleerd en, in ogenblikken van verontwaardiging, plotseling schitteren, ook hij wordt ons eenvoudig in zijn werken getoond, en het verhaal zijner jonge jaren is niet meer dan een commentaar daarbij. En Lucia! Zoals wij mensen uit onze omgeving eerst langzamerhand beter leren kennen, naarmate wij langer met hen in aanraking komen, zo wordt ook het beeld dat wij ons van haar vormen, naarmate het verhaal voortschrijdt duideliker. In het eerst kan zij wat al te braaf lijken voor een eenvoudig dorpskind, maar later zien wij haar in het kasteel van de Ongenoemde, eerst ineengehurkt in een donkere hoek van het vertrek, zwijgend, geen voedsel aanrakend, daarna in tegenwoordigheid van de man die haar verderf wil; angst, opwinding doen haar verlegenheid wijken, en dan vindt zij om hem te vermurwen woorden, gebaren van een juistheid en een welsprekendheid die ons doen zien dat dit schuchtere meisje een wereld van diep en fijn gevoel in zich droeg, en die ons haar vroegere houding, haar scrupules om de pastoor te misleiden ook al is het om rechtvaardige redenen, en zo meer, volkomen doen begrijpen.

Natuur en waarheid, ziedaar Manzoni's hoge kunst. Zonder twijfel, de gebeurtenissen zijn voor een deel door de schrijver gewild; maar ook het leven arrangeert; waar het op aankomt is dat het volgende uit het voorafgaande voortvloeit. De Ongenoemde bekeert zich gelukkig juist op tijd, maar zijn omkeer was reeds door Manzoni voorbereid, in zekere zin aangekondigd, en zij wordt geprovoceerd door Lucia's onbewust doeltreffende woorden en houding. Dat Renzo tweemaal aan een groot gevaar ontsnapt, zou alleen dan toevallig kunnen lijken als zijn ontkomen niet volkomen natuurlik in zijn werk ging.

Manzoni vermijdt de truc van zovele romanschrijvers, het verhaal ener episode op een spannend ogenblik te onderbreken. Hij doet, zoals hij zelf vertelt, als een jongen die elke avond zijn marmotjes in hun hok wil opsluiten, die ze dan opjaagt, maar telkens ontsnappen ze, totdat hij eindelik besluit ze één voor één op te pakken en binnen de omheining te zetten. Ook hier dus streeft hij ernaar natuurlik te zijn. Wie die niet gevoelt dat, in een kunstwerk als dit, juist de gesprekken het zwakke punt zouden hebben kunnen worden? En inderdaad, hoe moeielik het is de personen te laten praten zó dat het ons is als hoorden wij hen, blijkt wel hieruit dat, als Manzoni ons de maaltijd doet bijwonen ten huize van don Rodrigo, het hem volkomen is mislukt, een schijn van werkelikheid aan het tafelonderhoud te geven. De gasten zijn losbandige jongelieden en vleiers, in één woord mensen van wie hij zich wel zeer verschillend moest gevoelen; hij doet zijn best hen natuurlik voor te stellen, maar hier ontbrak hem de mogelikheid om zich in hun plaats te denken. De aanzittenden schreeuwen door elkander heen - wat hem wel het toppunt van wansmaak moest lijken - en men zou verwachten dat wat zij elkander te zeggen hadden beter verzwegen zou zijn geweest. Integendeel, zij redeneren over politiek, over Wallenstein, over Tasso, over erekwesties. Waarom deed hij hier niet wat hij toepaste bij het onderhoud van de Signora met Lucia: ‘wat zij zei de werd langzamerhand zó vreemd dat wij dit niet zullen weergeven’? Maar tegenover deze mislukking, hoevele malen heeft hij niet de toon juist weten te treffen. Ik denk bijvoorbeeld aan de ontmoeting van de Ongenoemde met Kardinaal Federigo, waarbij deze de woorden vindt die passen aan een hoogstaand

geestelike tegenover een berouwvolle zondaar, die tevens zijn gelijke is in geboorte en in beschaving.

Het wonder, door Manzoni verricht en dat het tegenstrijdige van de opzet der *Verloofden* heeft uitgewist, is te danken aan de oprechtheid van zijn kunst. Hij, de romanticus tegen wil en dank - hij herinnert aan Flaubert, die in vele opzichten zo verschillend van hem is - heeft gestreden en verkregen dat zijn verbeelding, zonder afstand te doen, zich heeft geschikt naar de aanwijzingen der historie. Het leven dat Manzoni aan zijn personen heeft weten te geven, zou zijn werk bewaren voor een later geslacht; maar daartoe was één voorwaarde vereist: dat de wijze waarop dat leven zich openbaarde, dat de vorm van zijn boek ook de tijd kon tarten.

II.

Het verhaal van de verlovingsmaanden van Renzo en Lucia is geschilderd in halftinten, en vale kleuren verbleken minder snel dan scherpe. Het is, niet een werk van hartstocht, maar van nadenken. Manzoni's kunst is wars van woordenpraal, windt niet op door klanken of beelden; zij is bezonnen en bezonken, zij is sober en gedistingeerd. Door zijn bescheiden, welwillende woorden brengt hij ons in een sfeer van gedempte aandoeningen. En deze rustige verhaaltrant, die dikke woorden angstvallig vermijdt, past bij een vertelling die bedoeld is de indruk te maken van werkelik gebeuren; de met inspanning verkregen eenheid is niet het minst te danken aan de volmaakte vorm.

Men heeft Manzoni vaak de brede uitweidingen van geschiedkundige aard (het oproer te Milaan, de pest, het instituut der ‘bravi’, de bibliotheek van don Ferrante, en zo meer) verweten, daar zij het verhaal onderbreken. Goethe vond ze ondragelik en zeide tot Eckermann: ‘Manzoni heeft te veel respect voor de werkelikheid’. Mij dunkt, de vraag is of deze wetenschappelike verhandelingen, waarin bronnen worden genoemd, ja zelfs etymologieën worden voorgesteld, niet nodig waren om de toon van het werk te bepalen en de lezer in de stemming te brengen die hij wenste. Ik stel mij voor dat Manzoni, nauwgezet tot in het uiterste als hij was, het als een soort verraad jegens zijn kunst zou hebben be-

schouwd als hij had weggelaten wat voor hem een noodzakelik bestanddeel ervan uitmaakte. Wèl heeft hij, op raad zijner vrienden en ook uit eigen overtuiging, vele dier passages ingekort - oorspronkelik was de levensgeschiedenis der Signora veel uitvoeriger -; wèl verontschuldigt hij zich hier en daar, half schertsend, tegenover zijn lezer over zijn wijdlopigheid; maar in de tweede, nauwkeurig herziene uitgave heeft hij er geen weggelaten.

Een sterke tegenstelling tot dit langzame tempo van het verhaal, vormt de bondige, vaak puntige stijl, die zich misschien wel niet geheel buiten de invloed van Frankrijk heeft gevormd. Manzoni haatte alwat maar enigszins op bombast geleek. In de inleiding der *Verloofden* heeft hij een proeve gegeven van een pseudo-autentiek verhaal uit de XVIIe eeuw, waarvan het zijne niet anders dan een naar de vorm verjongde kopie zou zijn. Dit zou dan zijn geschreven in de retoriese taal welke in die tijd in de mode was: ‘in de aangrijpendste passages, en overal waar iets wordt medegedeeld dat ons verwondert of doet nadenken, overal in één woord waar een klein weinig retorica wordt vereist, maar een bescheiden retorica, een die de goede smaak niet kwetst, laat onze zeventiende-eeuwer niet na ons te onthalen op tegen elkander botsende tegenstellingen, is hij ruw en geaffecteerd in dezelfde zin, gezwollen, aanmatigend en tegelijk triviaal’. In diezelfde zinsnede verwijt hij de gefingeerde auteur echter eveneens dat hij, waar hij eenvoudig verhaalt, een banale en vervelende taal schrijft. Indien zijn eigen stijl een indruk maakt van natuurlik te zijn, dan is dat zeker niet omdat die slap en alledaags zou zijn; bij hem is de eenvoud der uitdrukking het rezultaat van een worsteling met de taal die eerbied wekt. Hoe lang hij heeft gezocht - naar inhoud zowel als naar vorm; ‘pensarci sù’, altijd eraan denken, deze woorden zijn van hemzelf - hoe moeielik hij was te voldoen, wij weten het doordat in 1840 de beroemde, gevierde schrijver van *De Verloofden* de taal van zijn boek geheel heeft omgewerkt om daaruit te verwijderen alwat er nog conventioneels, onnatuurliks in was. Manzoni's invloed op de vorming der Italiaanse geschreven taal is zeer diep geweest en niet het minst hierdoor is zijn plaats in de geschiedenis der Italiaanse letteren blijvend.

Kenschetsend voor die taal zijn de korte zinnen waarin hij de persoonlike opmerkingen giet, die hij terloops in zijn verhaal plaatst. Hij houdt ervan zo hier en daar uit eigen naam te spreken, al of niet onder het mom van de zogenaamde schrijver; hij is degeen die het verhaal vertoont, de 'explicateur' van de film, en hij kwijt zich van die taak met zijn gewone bescheidenheid. Hij doet mij denken aan een der weinige bioscoopvertoningen die ik heb bijgewoond, en waarbij de verklaarder telkens met een leuke opmerking het gehele publiek in de gewilde stemming bracht. Indien het procédé verouderd is - tegenwoordig vertoont en verklaart de schrijver meestal uitsluitend zichzelf - de wijze waarop het door Manzoni is toegepast verzoent er mede. Er is iets gewild koels in die korte opmerkingen, maar de uitwerking is groot, en wordt groter nog door de ironie die, men kan zeggen, het eigenlike karakter van zijn verhaaltrant bepaalt, een ironie die niet erop uit is te kwetsen, die niet wreed is, maar het wapen van hem die alwat het leven en de wereld leliks hebben diep gevoelt, doch bang is voor eigen hang tot sentimentaliteit en alle heftigheid haat, de ironie ook van de fijne opmerker die geen dupe is van het uiterlik. Wel verre van zich in te spannen om ons afkeer of sympathie voor de persoon in te boezemen, versmaadt hij alle grove middelen om dwang op ons te oefenen. Vandaar iets hooghartigs in zijn toon, dat valt niet te ontkennen; maar daar waar de ironie niet de uiting is van diepe minachting, blijft een heerlike humor, zoals de Italiaanse litteratuur vóór hem nooit had gekend, en die als een zonnestraal door zijn tekening van de nederigen speelt.

Ziehier een kleine bloemlezing. 'Wij doen gaarne wat wij goed doen, en dat niet alleen'. 'Het hof van Madrid, dat met alle geweld de hertog van Nevers wilde uitsluiten van de opvolging in Mantua en daarvoor een reden nodig had (omdat oorlogen zonder reden onrechtvaardig zouden hebben geschenen)...' De commissaris der volksvoeding, wiens leven tijdens het hongeroproer gevaar loopt, sluit zich in zijn kamer op, balt de vuisten... 'voor het overige kan men niet precies weten wat hij deed, daar hij alleen was, en de geschiedenis is dus verplicht ernaar te raden. Gelukkig dat zij daaraan gewoon is.' Als de volksmenigte, tijdens datzelfde oproer, de bakkerijen vernielt en het meel en brood op straat werpt,

merkt Manzoni op: ‘In werkelikheid zijn vernielen van builtroggen en broodkisten, verwoesten van fornuizen en lastigvallen van bakkers niet de meest aangewezen middelen om het brood lang te doen duren; maar dit is een dier metafysiese subtiliteiten, die boven het bereik van een volksmassa zijn’. Een edelman betoont zich vriendelik jegens eenvoudige dorpelingen, nodigt hen te eten en laat een afzonderlike tafel voor hen aanrichten; bij de maaltijd bedient hij hen zelf. ‘Niemand zal, hoop ik, voegt de schrijver hieraan, toe, denken dat het eenvoudiger zou zijn geweest dat hij hen aan zijn eigen dis had doen aanzitten; ik heb u gezegd dat hij nederig was, niet dat hij een wonder van nederigheid was; hij had genoeg daarvan om zich beneden die goede lieden te plaatsen, maar niet om hen met zich gelijk te stellen’. Renzo, van alle kanten omgeven door intrigues die zijn huwelik in de war sturen en zijn geluk bedreigen, vervuld van onmachtige woede, laat zich ontvallen dat er ten slotte toch nog rechtvaardigheid in de wereld is; ‘zó waar is het dat iemand die door smart is overweldigd, niet meer weet wat hij zegt’. En eindelik: Fra Cristoforo, de enige beschermer van Lucia, wordt tengevolge der machinaties van de man die zich van haar wil meester maken, op bevel zijner overheid ver weg gezonden naar een ander klooster. Met angstvallige zorg worden de pogingen van Lucia's vijanden medegedeeld, en op welke wijze druk op Cristoforo's superieuren wordt geoefend; wij weten welk een vreselike slag dit vertrek is voor Lucia en voor de monnik zelf, doch Manzoni denkt er niet aan ons dit omstandig uiteen te zetten; in een enkele zin verhaalt hij dat Cristoforo zijn bundeltje pakt en zich te voet op weg begeeft naar Rimini, ‘hetgeen een mooie wandeling is’.

Die gewilde korte zinnen, die, soms strelend, maar vaker schrijnend, ons altijd treffen, wij vinden ze niet zelden gebruikt tot het oproepen van vergelijkingen die zeldzaam juist zijn. De getabberde kanselier, Antonio Ferrer, baant zich met moeite, en niet zonder angst, een weg door een dreigende oploop, tot het huis waar hij wordt verwacht; men doet hem open, vlug verdwijnt hij door de halfwijde deur, die onmiddellik wordt dichtgeworpen, en zijn toga zou er tussen zijn blijven haken, als hij de sleep ervan niet naar zich had toegehaald, ‘die verdween als de staart van een slang die,

vervolgd wordende, in zijn hol kruipt'. De nadering van fra Cristoforo wordt aangekondigd door het klepperen van zijn pij, 'als van een loshangend zeil waartegen de wind slaat'. Donna Prassede, overtuigd dat Renzo een verdorven wezen is, tracht Lucia daarvan te overtuigen, hoezeer zij haar daarmede ook in haar liefde kwetst; maar - let wel dat donna Prassede een bemoeial en dat Renzo de braafste jongen ter wereld is - als zij gedreven ware door haat voor Renzo, dan zouden misschien Lucia's tranen haar hebben vertederd, doch zij deed het voor het welzijn van het meisje, 'en smeekbeden kunnen wel het wapen van de vijand, maar niet het staal van de chirurgijn tegenhouden'. De daareven genoemde kanselier bepaalde voor het brood de prijs die het zou hebben gekost, als de korenmarkt normaal was geweest; hij deed 'als een vrouw die jong is geweest en tracht enige jaren te schrappen door haar geboorte-akte te veranderen'.

Vatten wij samen. Manzoni's hoge betekenis bestaat hierin: dat zich in zijn geest een werk heeft gevormd waarin geschiedenis is saamgeweven met een verdichting welke de zielkundige waarheid bezit die ook haar tot werkelikheid maakt; dat, door de oprechte en bezonnen kunst waarmede het is uitgevoerd, dit werk tot iets definitiefs is geworden; en eindelik, dat de roman is doordrongen van de humor en de goedheid die wij ook in Manzoni liefhebben, en die voor alle tijden een verkwikking zijn.

Indien, naar aanleiding van de herdenking van 22 Mei, enkelen *De Verloofden* weer eens ter hand mochten nemen, dan zal hun dit niet berouwen. Letterkundige theorieën en opvattingen mogen worden vervangen en een voorwerp van spot of minachting worden voor latere geslachten, dat wat in zijn soort volmaakt is, veroudert niet.

Amsterdam.

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

Vóór de beslissing.

Een ieder, die aanspraak kan maken op beschaving, zal in beginsel pacifist wezen. Vrede tusschen de volken zal hij wenschen en dus nooit voorstander zijn van maatregelen, welke het bereiken van dien idealen toestand bemoeielijken. Wat niet belet in te zien, dat het tijdstip, waarop dit ideaal werkelijkheid zal wezen, nog zeer ver verwijderd is en voor onafzienbaren tijd een volk weerbaar zal moeten zijn, op straffe van onder den voet geloopen te worden; evenals zulks in de samenleving voor den enkelen mensch geldt. De militaire weerbaarheid is wel niet de voornaamste zijde van de algemeene weerbaarheid van een volk, maar toch een zeer belangrijke en verdient dan ook aller belangstelling. Een ernstige behandeling van het onderwerp is echter niet mogelijk, zonder tevens in het bijzonder volle aandacht te wijden aan de financieele en economische zijden der algemeene weerbaarheid. Een sterk gedéprecieerd en weinig stabiel ruilmiddel en slechte financiën, behooren toch tot de allergrootste rampen, welke een volk kunnen treffen. En alleen bij gezonde economische verhoudingen is een goed financiewezen mogelijk. Ontbreken deze, dan is van welvaart en onafhankelijkheid op den duur geen sprake. Militaire weerbaarheid is dan ook moeielijk denkbaar en zal ook geen reden van bestaan hebben, omdat er niets van belang te verdedigen is. Zij zou slechts het kenmerk kunnen wezen van den roofstaat, die in de toekomst steeds weer de beschaafde volken vereenigd tegenover zich zal zien.

Aangezien wij voor Nederland een deugdelijke weermacht onmisbaar achten, scharen wij ons geenszins aan de zijde van hen, die pleiten voor afschaffing van leger en vloot, op grond

van de overweging, dat Nederland toch machteloos is en blijven zal en alle uitgaven voor militaire doeleinden dus als weggeworpen beschouwd moeten worden. Nu is het zeker waar, dat volkomen veiligheid door leger en vloot nooit afdoende gewaarborgd zal zijn, maar op welk gebied wordt ooit het volmaakte bereikt? Op dien zelfden onredelijken grondslag, zal men zich kunnen verzetten tegen alle uitgaven voor politie en justitie. Nergens vermogen deze alle misdaden te voorkomen of zelfs maar te bestraffen. Worden zij daarom overbodig geoordeeld? In beginsel is voor leger en vloot geen andere taak weggelegd dan voor de politie. Het terrein van werkzaamheid is alleen uitgebreider en de machtsmiddelen zijn forscher. Hierom kan de politie de taak van leger en vloot niet op zich nemen. Welke is die taak? Zij behoort nauwkeurig te worden vastgesteld, aangezien zij grondslag zal moeten wezen voor de samenstelling van leger en vloot. Dat dit vaststellen steeds werd verzuimd, is naar onze meening wel de voornaamste reden van den onbevredigenden toestand, waarin de weermacht - in het bijzonder de vloot - vele jaren achtereen heeft verkeerd. Schatten zijn jaar op jaar geofferd - de laatste jaren vooral - zonder dat hierdoor veel bereikt werd en wel eenvoudig, omdat het oog niet blijvend op één doel gericht was. Er werd stuksgewijs gewerkt, steeds opnieuw en het zal ook in de toekomst tot een hoogst onbevredigend resultaat moeten leiden, indien niet afdoende wordt gebroken met zulk stelselloos werken.

Overtuigd, dat een deugdelijke weermacht zonder belangrijke offers niet verkregen kan worden, gevoelen wij niets voor de stelling: geen man en geen cent. Maar zoo mogelijk gevoelen wij nog minder voor het brengen van groote offers om een weermacht te verkrijgen zonder kracht. Een logische gedachtenloop is in het eerste geval tenminste niet te miskennen, al wordt uitgegaan van een onjuiste praemisse, maar een krachtelooze weermacht is een onding. Hier is hoogstens de schijn van macht en het is eenvoudig dwaasheid - gevolg van onkunde of zelfbedrog - met zulk een weermacht genoegen te nemen. Zal het Nederlandsche volk voor deze dwaasheid gespaard blijven, wanneer binnenkort de Vlootwet, waarvan de behandeling in April 1922 werd opgeschort, andermaal bij de Tweede Kamer in openbare behandeling komt? Wij vree-

zen er voor, want sedert geruimen tijd wordt op velerlei wijzen propaganda en reclame gemaakt voor dit wetsontwerp en blijkbaar niet zonder succes. De tegenstanders laten niet veel van zich hooren, ofschoon er - vooral onder de oudere vaklieden - velen zijn, die de militaire waarde van de gedachte vloot niet hoog aanslaan. En groot is het aantal van hen, die op grond van den financieelen toestand de uitvoering van het ontwerp onmogelijk oordeelen; tenminste van het tweede gedeelte. Dan is het toch dwaasheid het eerste deel uit te voeren, omdat volgens de mededeeling van de Regeering zelf eerst na het tweede zesjarig tijdperk het ‘uiterste minimum’ zal zijn verkregen. Maar die eerste helft is er grootendeels reeds, zegt men dan als verschooning; gereed of in aanbouw. Deze redeneering is weinig overtuigend en in ieder geval hangen de nieuwe steunpunten gelukkig nog geheel in de lucht. Hier is het verlaten van den verkeerden weg dus het minst moeielijk. Menschen met eenig economisch besef zullen door de voorgestelde fondsen niet van den juisten weg worden afgebracht. Maar dit boerenbedrog is ergerlijk en dus een onwaardig bedrijf, nu de begrootingen van Nederland en van Nederlandsch-Indië met groote tekorten sluiten.

De innerlijke zwakheid van het ontwerp wordt blijkbaar weinig beseft, maar wel worden er op allerlei verwachtingen gebouwd - men leze slechts de dagbladen - waartoe de Vlootwet zelf allerminst aanleiding geeft en dan ook alleen kunnen worden toegeschreven aan volslagen onbekendheid daarmede. De onkundige massa gaat blijkbaar uit van de onderstelling, dat de Vlootwet aan Nederland een vloot zal geven en hiermede macht ter zee. Niets is minder waar. Aanneming en uitvoering van het wetsontwerp zullen tengevolge hebben, dat weldra van macht ter zee geen sprake meer zal wezen. Wanneer de Volkenbond over eenigen tijd mocht verlangen, dat de zeevarende volken steeds in staat zullen wezen hun aandeel te leveren in een internationale strijdmacht, dan zal Nederland voor dit doel een vloot hebben te bouwen, uit te rusten en te bemannen, aangezien de gedachte vloot aan het verlangen niet te gemoet zal kunnen komen. De ontzettend kostbare Vlootwet zal dan algemeen als een ramp voor het land worden gevoeld. Wat zij intusschen reeds dadelijk zal wezen.

De Memorie van Toelichting, onderteekend door de ministers van Marine, van Koloniën en van Financiën, vermeldt, dat de verdediging zal moeten geschieden met klein materieel, omdat het bouwen, op de hoogte van den tijd houden en bemannen van een vloot van groot materieel onze krachten in elk opzicht verre te boven zou gaan. Men kan met het motief accoord gaan, zonder in te stemmen met het genomen besluit. Bij de gedachte formatie is van slagschepen geen sprake. Aanvankelijk zullen er wezen 2 kruisers van ruim 7000 ton - toch geen kleine schepen! - welk aantal over een 12-tal jaren 4 zal moeten bedragen. In aanmerking nemende, dat wel steeds een van het viertal niet voor den dienst gereed zal wezen, wegens voorziening van den een of anderen aard, zal dus op niet meer dan 3 kruisers gerekend mogen worden. De taak van deze kruisers is in de eerste plaats het verleenen van steun en bescherming aan het kleine materieel. Want zij worden onmisbaar geoordeeld om waarde te geven aan de kern der vloot - als hoedanig de onderzeebooten worden gequalificeerd - en aan het overige lichte materieel (mijnenleggers en vliegtuigen). Aangezien voorheen de artillerieschepen de kern van onze vloot uitmaakten en de offensieve macht hiervan representeerden, worden de verhoudingen volkomen omgekeerd. Die schepen konden zelfstandig optreden, zonder de hulp en bescherming van torpedo-vaartuigen, maar de onderzeebooten kunnen den steun der kruisers en jagers niet ontberen zonder gevaar te loopen, dat hunne werkzaamheden onmogelijk worden gemaakt. (Zie M. v. T. bladz. 2.) Nu is al het bedoelde materieel - ook voor de jagers geldt dit - zeer teer en voldoet in het geheel niet aan den eisch van betrouwbaarheid, welke voorheen terecht aan een oorlogswapen werd gesteld, terwijl de torpedo nog steeds niet meer is dan een gelegenheidswapen. Eenige steun en bescherming is voor de kern der gedachte vloot dus volstrekt geen overdaad. Maar in welk licht vertoont die kern zelf zich dan?

Indien de gedachte vloot niet buiten de kruisers kan, dan volgt hieruit noodzakelijk, dat die kruisers - gezien het geringe aantal - ook niet voor eenige andere taak kunnen worden aangewezen. Immers door afwezigheid der kruisers ontstaat het gevaar, dat de werkzaamheid van de kern der vloot geheel wordt uitgeschakeld. De kruisers zullen den archipel

dus niet mogen verlaten, op straffe van de beteekenis der vloot van klein materieel ongeveer tot nul te reduceeren. Maar zelfs voor diensten binnen het gebied van Nederlandsch-Indië zullen zij niet mogen worden gebruikt, indien daaraan eenig risico verbonden is. Wat toch als regel het geval zal wezen! Immers wordt dan feitelijk de geheele vloot ingezet, terwijl de formatie hiervan toch berust op het vervullen van één taak: het dekken van West-Java. Voor de uitvoering van die taak, zal de vijandelijke landingsvloot op hare tocht naar Java moeten worden aangevallen. Hiertoe gereed, moet het kleine materieel onder alle omstandigheden veilig kunnen vertoeven bij de steunpunten op en nabij Java, welke krachtens de Vlootwet zullen worden opgericht en ingericht. (Zie M. v. T. bladz. 11).

In overeenstemming met de considerans van het wetsontwerp, heeft de gedachte formatie van de zeemacht en het inrichten van steunpunten tot doel, nevens kustverdediging in Nederland, de verdediging van Nederlandsch-Indië. Gevraagd mag nu worden of het gestelde doel op de gedachte wijze bereikt zal kunnen worden en zoo ja, of de overige diensten der zeemacht, afgezien van de kustverdediging in Nederland, niet al te veel in het gedrang komen.

Het wetsontwerp behandelt slechts de formatie voor een zestal jaren, maar aangenomen moet worden, dat ook uitvoering zal worden gegeven aan het plan, ontworpen voor het volgend zesjarig tijdperk. Eerst dan zal immers het ‘uiterste minimum’ zijn verkregen.

Deze uitdrukking is stellig niet bijster gelukkig, maar de bedoeling is toch duidelijk. Men heeft willen zeggen: minder kan het niet. Wat dan in goed Nederlandsch overgebracht beteekent, dat het gevraagde onvoldoende is. Tusschen de uiterste grens van ‘voldoende’ en ‘onvol doende’, bestaat practisch geen verschil en een marge voor onvoorziene tegenvallers moet in militaire zaken toch noodig worden geoordeeld. Dus uitgaande van de sterkte der vloot, zooals deze nà 12 jaar wordt gedacht, kunnen wij vaststellen, dat het niet mogelijk zal wezen hiermede den vijand het doordringen in den archipel langen tijd te beletten. Tenminste wanneer hij, dit doordringen willende, niet komt met betrekkelijk geringe middelen. (Zie M. v. T. bladz. 3). De vloot zal dit niet kun-

nen, omdat zij ontworpen werd om mede te werken aan de verdediging van Java en dus gebonden is aan de verdediging van een bepaald eiland, terwijl zij juist los behoorde te wezen van alle plaatselijke verdediging om overal in den archipel te kunnen optreden.

Maar afgescheiden van deze principieele fout in den opzet, is het materieel voor een andere opdracht dan het opvangen van den eersten stoot, door het doen van een aanval op de transportvloot, ook weinig geschikt; voor een zeer belangrijk deel zelfs geheel ongeschikt. Als actief machts-instrument kunnen alleen beschouwd worden de kruisers, al voeren zij voor bewapening slechts een batterij van middelbaar kaliber (10 kanonnen van 15 cM. no. 6) en - in geval van een zeer weinig krachtigen tegenstander - de jagers. De kruisers maken feitelijk dan ook de kern uit van de gedachte vloot, voorzoover betreft hare beteekenis als ‘zeemacht’. Maar hun aantal is veel te gering om een vijand het meesterschap ter zee langdurig te ontzeggen op een terrein, zóó uitgebreid als een werelddeel; zelfs al waren zij niet gebonden aan de vloot van klein materieel. Dit beperkte aantal zal wel de reden wezen, waarom zij officieel geen kern zijn en de onderzeebooten tot die waardigheid werden verheven.

Een waardigheid intusschen meer titulair dan effectief en onwillekeurig denkt men aan het groote aantal aanvoerders van hoogen rang in menigen Amerikaanschen staat - tenminste voorheen was het geval Amerikaansch - waardoor het gemis aan een voldoend effectief aan manschappen werd gecamoufleerd. Mijnenleggers en mijnen hebben slechts defensieve waarde, terwijl de geringe offensieve beteekenis van onderzeebooten en vliegtuigen, slechts eenigszins vergoed kan worden door een massaal gebruik. Voor de verdediging van Nederlandsch-Indië - een werelddeel! - zou het aantal vele malen grooter moeten wezen dan de Vlootwet aangeeft, waarbij ook rekening te houden is met het feit, dat een deel van dit teere materieel allicht niet gereed zal wezen voor den dienst en dus op een groot percentage ‘niet geschikt voor oorlogsdiensten’ gerekend behoort te worden. Goed uitgeruste en verdedigde reparatie-inrichtingen voor onderzeebooten en jagers en dito vliegkampen voor vliegtuigen, op verscheidene plaatsen van den archipel, zouden onmisbaar

wezen. Om aan deze consequenties te ontkomen, denkt de Vlootwet zich de verdediging van Nederlandsch-Indië geconcentreerd in die van West-Java. (Zie M. v. T. bladz. 11).

De gedachte vlootformatie sluit het daadwerkelijk handhaven van de onzijdigheid overal in den archipel practisch uit, terwijl van afdoende bescherming van en dus van veiligheid voor handel en verkeer, in ernst geen sprake zal wezen. Veel steun zal de vloot aan het binnenlandsch bestuur ook niet kunnen verleenen. Voor het behartigen van Nederlandsche belangen buiten het Nederlandsch gebied, zal de zeemacht van den Staat niets kunnen verrichten. Ja, de in Amerika gelegen gebiedsdeelen zullen eventueel allen steun van de zeemacht moeten ontberen, omdat er geen enkel schip beschikbaar zal wezen om daarheen te zenden. Machtsvertoon is dus zelfs uitgesloten.

De bemanning der gedachte vloot zal te wenschen laten, nu - ook om financieele redenen - gerekend wordt op voorziening in de behoefte door Indië zelf, in de naaste toekomst.

Voor de gedachte vloot zal juist in hooge mate behoefte wezen aan goed geschoold personeel, want de overgroote meerderheid, van de bemanning van het kleine materieel, zal technisch uitstekend onderlegd moeten wezen. Aanvankelijk zal Indië het noodige aantal niet kunnen leveren, maar op den duur misschien wel. Tenminste wat aangeleerde kennis betreft, want aan intellect is bij vele volken van den archipel geen tekort. Geheel anders staat het met weerstandsvermogen, karakter, enz. Ook in dit opzicht zal aan hooge eischen behooren te worden voldaan, maar wij betwijfelen zeer of ooit aan matige eischen zal kunnen worden voldaan. Zelfs bij voldoende bemanning, wat het aantal betreft, zal van de vloot in haar geheel dan ook nooit kunnen worden gezegd, dat zij uitmunt door kennis, voortvarendheid, toewijding, enz. van het daarop dienende personeel. Toch geeft de bemanning eerst waarde aan het doode materieel en hangt juist daarvan de beteekenis der vloot als machts-instrument af. De Memorie van Toelichting erkent, dat gedurende het eerste zesjarig tijdperk niet gerekend zal kunnen worden op een belangrijk contingent uit de Indische maatschappij, omdat de noodige opleidingen nog ontbreken, maar zal de toestand zooveel gunstiger zijn in het volgend zesjarig tijdperk? De gedachte

sterkte van het personeel zal dan tweemaal zoo groot wezen. De M. v. T. heeft in ieder geval slechts het oog op de technische opleiding; over de verdere geschiktheid van den bewoner der tropen wordt gezwegen. Terecht! want de ervaring zal nog uitspraak moeten doen.

Was het weelde, dat sedert onheuchelijke tijden een termijn van 3 jaar als uiterste grens voor het verblijf in Indië werd aangenomen? Zeker niet! Een groot deel der bemanning repatrieerde immers vroeger, om redenen van gezondheid. Vreemde Europeesche naties lieten de bemanningen hunner schepen van oorlog niet zoolang achtereen binnen de keerkringen verblijven. En er is zeker geen reden om aan te nemen, dat de levensvoorwaarden aan boord van het moderne kleine materieel zooveel minder ongunstig zullen blijken dan zij voorheen waren. De ervaring geeft geen aanleiding het weerstandsvermogen der Indische volken hoog aan te slaan en de gedachte bemanning der vloot kan allerlei verrassingen opleveren. Teleurstelling durven wij voorspellen.

De vervulling van de taak, waarvoor met inbegrip der steunpunten de vloot in Indië feitelijk wordt gebouwd, zal er in het gunstigste geval toe leiden, dat het gelukt een meer of minder belangrijk deel van een transportvloot, stoomende naar en in de Javazee ter verovering van Java, groote verliezen toe te brengen, zoodat het leger verzwakt zal zijn nog vóór dat het op Java voet aan wal zet. De bestrijding van het gelande leger zal dan minder zwaar wezen. Wordt met recht aan de zeemacht in Indië zulk een bescheiden taak gesteld en is het geen dwaasheid een zeer kostbare vloot te bouwen en te onderhouden voor een theoretisch denkbaar, maar tamelijk onwaarschijnlijk geval? Zeker oordeelen wij het bereiken van het aangegeven doel veel te duur betaald, nu ter wille daarvan de zeemacht in Indië en daarbuiten hare meest voor de hand liggende functies niet zal kunnen vervullen. En wij denken hierbij wel in de allereerste plaats aan de handhaving der onzijdigheid, overal in den archipel. Tekortkoming hier zal de onmiddellijke aanleiding wezen tot handelend optreden van vreemde grootmachten ter zee. Te minder zullen deze dit mogen nalaten, naarmate het zekerder is, dat Nederland niet in staat is zijn internationale verplichtingen in deze te vervullen. Wat de Vlootwet zelf aangeeft, daar de gedachte vloot

de noodzakelijke machtsmiddelen mist. En voornamelijk ter wille van die vloot, zullen de jaarlijksche uitgaven voor de zeemacht stijgen tot vele malen het bedrag vóór den wereldoorlog ooit aan de zeemacht besteed. Waardoor krachtig wordt medegewerkt aan het ontstaan van een débâcle van de Nederlandsche en de Nederlandsch-Indische financiën. Een débâcle, waarvan allereerst de weermacht de gevolgen zal ondervinden en tot uitdrukking zal kunnen komen nog vóór dat de Vlootwet geheel is uitgevoerd.

In Indië is noodig een vloot, waarvan de kern bestaat uit een niet te gering aantal goed bewapende schepen van middelbare afmeting. Wanneer zij los zijn van de plaatselijke verdediging, zullen zulke schepen alle noodige diensten kunnen verrichten; eventueel ook buiten den archipel. Evenmin als de vloot van klein materieel, zullen zij veel vermogen tegen een grootmacht ter zee, die een machtige vloot zendt ter verovering van Nederlandsch-Indië. Voor de verdediging tegen zulk een aanvaller zal een vloot van groot materieel noodig zijn, maar deze gaat in elk opzicht onze krachten ver te boven, zegt de Regeering. Dit is volkomen juist en hierom zou het logisch gedacht zijn, indien de Regeering dien strijd had uitgeschakeld en zich bij hare voorstellen bepaald tot de machtsmiddelen, noodig voor den strijd tegen goden van minderen rang. Juist het geval, waar de Regeering zich blind op staart, is weinig waarschijnlijk door den Volkenbond, maar de Vlootwet wekt sterk den indruk, dat het lid ‘Nederland’ zich van het bestaan daarvan weinig aantrekt. Wat te betreuren is! Wij mogen toch niet aannemen, dat met de studie van de ontzettende wereldrevolutie en het vaststellen van hare gevolgen, in het Voorhout nog geen aanvang werd gemaakt? Wij geven de hoop nog niet op, dat de Volksvertegenwoordiging juister de behoeften van den Staat zal zien dan de Regeering in deze doet. Er zal dan worden voorkomen, dat Nederland een doelmatig machtsinstrument onthouden en tegelijk jaarlijks een reusachtig aantal millioenen goud ontnomen wordt; ter betaling(?) van een vloot, die geen groote beteekenis kan hebben in het speciale geval, waarvoor zij werd ontworpen en niet voorziet in de meest voor de hand liggende behoeften.

De zeemacht, welke werkelijk noodig is, zal veel bescheidener eischen stellen aan de schatkist - van Nederland en

van Indië - dan de Vlootwet doet. En toch zullen de geraamde bedragen geheel onvoldoende blijken, omdat telkens weêr minimum eischen worden gesteld, zoodat ten slotte ook de kostenberekening geflatteerd is. Misschien minder die van hetgeen gevraagd wordt dan voor zoover de bedragen betreft, noodig ter betaling van het nu nog niet gevraagde, wat in het stelsel van de Vlootwet spoedig onmisbaar zal blijken. Het tegendeel van geheime reserves liggen hier verscholen; reserves die ook niet zouden gepast hebben bij minimum ramingen, maar deze toch wel meer betrouwbaar zouden hebben gemaakt. Wij denken hier - om slechts enkele te noemen - aan de uitrusting der steunpunten, het aanleggen van vliegkampen, het aanschaffen van groote voorraden munitie, het oprichten van fabrieken en werkplaatsen op Java voor den aanmaak daarvan. Dit en veel meer is onvermijdelijk om de gedachte vloot in korten tijd niet geheel waardeloos te maken. De kosten van het personeel zullen tegenvallen; in het bijzonder die tot verkrijgen daarvan... en de pensioenen. Sedert vele jaren vertoont zich jaarlijks een belangrijke stijging van dezen post, maar wij krijgen nu veel hoogere pensioenen, een talrijker personeel en weduwenpensioenen.[1)]

Financieel gaat de Vlootwet onze krachten ver te boven en het resultaat zal dan ook wezen een enorm fiasco. Wat niet wegneemt, dat verdere behandeling van de Vlootwet dringend noodzakelijk is om een principieele uitspraak te verkrijgen van de Volksvertegenwoordiging. De Regeering gaat toch voort te sturen in de richting door de Vlootwet aangegeven en al te gemakkelijk gaat nu de reusachtige verspilling verder... omdat de Vlootwet spoedig in behandeling zal komen. Wat het verlaten van de ongewenschte richting steeds moeielijker maakt. Men wachte zich hierom voor iederen verderen stap op dien heilloozen weg, welke onvermijdelijk uitloopt op zelf-

1) In juist 50 jaar is het aantal gepensionneerde officieren der zeemacht veel meer dan verdrievoudigd, terwijl het pensioen van de thans hiertoe gerechtigden gemiddeld minstens tweemaal zoo groot is als het van die van 1873 was. Dit geeft reeds een ruim zesvoudige verhooging van den post ‘pensioenen’, alleen voor dit deel van het personeel der zeemacht. (Vergelijk de jaarboekjes van de Marine voor de jaren 1873 en 1923).

vernietiging van Neerland's (zeer bescheiden) macht ter zee en het aanzien van het Rijk naar buiten ongunstig zal beïnvloeden.

Uitvoering van de grondgedachte van de Vlootwet - verdediging van Nederlandsch-Indië door een vloot van kleinmaterieel, met een kern van onderzeebooten - zal beteekenen een jaarlijks wederkeerende verspilling van verscheidene tientallen millioenen; een smijten met geld, zooals de crisisjaren zelfs niet hebben te zien gegeven. De weerbaarheid van het Nederlandsche volk eischt, dat aan dit va banque-spel een halt toegeroepen wordt.

In de jongste aflevering van het Marineblad (14 April 1923) is opgenomen een zeer lezenswaard artikel van de hand van den officier van administratie der 1e kl. T. Meijer. De schrijver wijst, in verband met de Vlootwet, op de dubbelzinnige positie van den commandant der zeemacht in Nederlandsch-Indië en komt tot het besluit, dat hierin noodzakelijk verandering moet worden gebracht door dien vlootvoogd te stellen direct onder de bevelen van den minister van marine. Zonder een bevredigende oplossing zal, naar zijne meening, het voortbestaan van een Staatsmarine in de toekomst niet mogelijk wezen, omdat de Volksraad meer en meer de koorden van de beurs in handen zal krijgen. Herhaaldelijk hebben wij op de valsche positie van den commandant der zeemacht gewezen en op de vele bezwaren, welke dientengevolge meer dan een halve eeuw de zeemacht hebben gedrukt. Als eenige gezonde oplossing gaven wij toen aan, dat ook die vlootvoogd rechtstreeks zou staan onder de bevelen van de Kroon en dat alle kosten van de vloot, onverschillig waar eenig deel zich ophield, ten laste der Staatsbegrooting zouden komen. Door Nederlandsch-Indië - in het algemeen door de overzeesche gebiedsdeelen - zou dan jaarlijks een bijdrage worden gegeven, in verhouding tot het belang, dat Nederlandsch-Indië had bij het voortbestaan van de Nederlandsche zeemacht. De Heer Meijer oordeelt dit thans de eenige gezonde oplossing en wij zijn bereid toe te geven, dat wat reeds lang gewenscht moest worden in het belang der zeemacht thans een noodzakelijkheid geworden is. De samenstellers van de Vlootwet, de nadeelen erkennende van den sedert lang bestaanden toestand, hadden de illusie die klip te hebben omzeild, maar juist is dit aller-

minst. Zij brachten wel eenige wijziging aan, maar de principieele fout bleef gehandhaafd en te eerder zal de uitvoering van de Vlootwet op die klip stranden, naarmate de geldelijke lasten der zeemacht voor Indië stijgen.

Om de Vlootwet te begrijpen, schijnt het ons noodig aan te nemen, dat de Regeering - het departement van marine? - een zeer groote vrees heeft voor Japan; zoo in den geest van die der Fransche regeering voor het huidige Duitschland. Ofschoon voor den vreemdeling zeker moeielijk te begrijpen, laat de mentaliteit van de Franschen zich tenminste nog verklaren door de verschrikkingen tijdens den wereldoorlog ondervonden, maar die Japanvrees schijnt al zeer overdreven. Waarop berust zij? Vóór den wereldoorlog heeft de Nederlandsche Regeering zich zeker veel minder zorg gemaakt voor het toch overduidelijke Duitsche gevaar. Is men achteraf hiervan zóó geschrokken, dat nu gespeurd wordt naar mogelijk gevaar elders? Zeker is, dat de Vlootwet duidelijk de Japanvrees doet zien; deze heeft de geesten der samenstellers geheel in beslag genomen. Alles wordt ondergeschikt gemaakt aan dien gedroomden Japanschen aanval, met het uitgesproken doel Nederlandsch-Indië te veroveren. En vrees is altijd een slechte raadgeefster geweest. Wij zien dit in Frankrijk, maar zij is het niet minder in Nederland, waar zij de rampzalige Vlootwet geboren deed worden. Een wet, die, zelfs volgens de voorstanders, slechts een luttele waarborg zal wezen voor de verdediging van Nederlandsch-Indië. Immers van de gedachte vloot wordt niet meer verlangd dan het opvangen van den eersten stoot. Moeten voor zulk een bescheiden taak de jaarlijksche uitgaven voor de zeemacht van *f* 24,000,000 tot *f* 120,000,000 worden opgevoerd, binnen een tijdsverloop van 20 jaar (1914-1934)? Neen! de Vlootwet is niet anders dan een reusachtige geldverspilling. Een actief staat er wel beschouwd niet tegenover, omdat slechts de totale ontreddering van de zeemacht het gevolg er van kan wezen.

***

Onlangs heeft de Vlootwetcommissie haar rapport uitgebracht. Deze Staatscommissie werd in Nov. jl. benoemd om, in verband met de Nederlandsche en Nederlandsch-Indische

financiën, een nader onderzoek in te stellen omtrent het tempo, waarin de aanbouw van de in de Vlootwet voorgestelde vloot zal moeten geschieden. De Commissie verklaart, dat naar hare meening in Indië een gevechtswaardige vloot aanwezig moet zijn, aangezien Nederland zijne internationale verplichtingen moet kunnen nakomen. Zij heeft hierbij in het bijzonder het oog op de handhaving der onzijdigheid, noemt de noodig geoordeelde macht dan ook een 'neutraliteitsvloot' en wijst er op, dat in het bijzonder onderzeebooten en vliegtuigen weinig geschikt zijn voor het handhaven der onzijdigheid. Toch wordt de uitvoering van de Vlootwet aanbevolen, omdat men dan in Indië zal beschikken over een scheepsmacht, welke van reëele beteekenis voor de defensie kan wezen. Wij zouden ons over deze conclusie verwonderen, wanneer in de opdracht aan de Commissie gegeven niet uitdrukkelijk ware bepaald, dat de scheepstypen in het ontwerpvlootwet opgenomen, gehandhaafd moesten blijven. Nu maakt het den indruk, dat de Commissie aldus adviseert om het reeds uitgegeven geld (zie rapport bladz. 13) niet geheel waardeloos te maken. Maar dan wordt eenvoudig voorgesteld goed geld naar kwaad geld te werpen en zal men steeds dieper zinken in het maritiem en financieel moeras. Wij, die in de Vlootwet niet anders zien dan een hopeloos knutselwerk en in die meening door het rapport der vlootwet-commissie nog zijn versterkt, blijven van meening, dat het radicaal breken met de 'vloot van klein materieel' de eenige weg is om de zeemacht weêr op de been te brengen. Het treuren over de vele verdwenen millioenen moge een waarschuwing blijven voor de toekomst, maar dit dure leergeld is nu eenmaal betaald en valt daaraan niet te veranderen.

Verscheidene bladzijden van het rapport bevatten beschouwingen omtrent den toestand der financiëen. Zij worden geacht in uiterst zorgelijken staat te verkeeren en de snelle toeneming der openbare schuld wordt in hooge mate onrustbarend genoemd. Het kan dan ook geen verwondering wekken, dat de Commissie de cijfers der Vlootwet nog eens nauwkeurig heeft nagegaan, maar wij zullen haar op dien weg niet volgen. Te minder omdat zij zelf aan die berekeningen slechts een zeer betrekkelijke waarde toekent (zie rapport bladz. 32). Het eenige wat men op dit punt van de Vlootwet met groote

zekerheid zal kunnen zeggen is, dat zij zal worden ‘une mer à boire’. Maar juist hierom moet de uitvoering noodzakelijk eenmaal vastloopen en is het geboden met dergelijk werk te eindigen, zoodra dit inzicht is gekomen.

De Commissie is tot het besluit gekomen, dat zij er niet in geslaagd is den uitweg uit de moeielijkheden te vinden, dien zij gehoopt had te kunnen aangeven. De schijnbaar voor de hand liggende oplossing - opschorting van de vlootplannen - kan haars inziens niet worden aanvaard. Voor deze meening voert zij verscheidene argumenten aan, welke geen hout snijden. Zoo zal Nederland als koloniale mogendheid niet abdiceeren, wanneer deze vlootwet niet tot stand komt, want juist zij zal Nederland ter zee practisch weerloos maken. Zoo zal de aanschaffing van een flinke politievloot niet beteekenen de geheele afschaffing der zeemacht, want deze zal juist de kern wezen, waaruit de nieuwe zeemacht geleidelijk kan worden opgebouwd. En hierbij is het een zeer gelukkige omstandigheid, dat de staatkundige positie van Nederland thans zooveel gunstiger is dan vóór den wereldoorlog, zoodat die opbouw wel overdacht kan geschieden en zonder groote financieele bezwaren, omdat de kosten allicht minder dan de helft van de voorgestelde vloot van klein materieel zullen bedragen. Een weinig gezond argument is ook, dat eigenlijk de werven bepalen wat en wanneer gebouwd zal worden voor de zeemacht. Het was indertijd een vloek voor de zeemacht, dat de nieuwe aanbouw in hooge mate het karakter droeg van werkverschaffing aan de rijkswerven. En nu deze werven na veel strijd zijn verdwenen, zouden particuliere werven op die wijze gaan teren op de zeemacht! Het mag niet zijn, maar in ieder geval verliest het argument aan beteekenis, naarmate de Regeering minder afhankelijk is van zeer speciale inrichtingen. Zooals met de onderzeebooten in hooge mate het geval is. Het zonderlingste argument is wel, dat onverwijlde aanneming van de Vlootwet noodig is om verder verloop van het personeel en wel speciaal van de zeeofficieren, te voorkomen. Als bakerpraatje hebben wij dit argument wel eens meer vernomen, maar er nooit eenige waarde aan toegekend. Ware het toch ernstig bedoeld, dan zou het wijzen op een bedenkelijken achteruitgang van het gehalte van het personeel; speciaal van het korps zeeofficieren. Het is toch de taak van

deze landsdienaren te werken met de machtsmiddelen, welke de Regeering beschikbaar kan stellen en indien zij dien plicht goed begrijpen, zullen zij daarmede weten te woekeren. Zeeofficieren, die zich niet kunnen verheffen tot dit peil, maar alleen wenschen te dienen bij een zeemacht, welke aan hunne particuliere inzichten voldoet, doen het best de marine te verlaten. Hun vertrek zal geen verlies wezen en er behoeft dus geen vlootwet te worden aangenomen om hen voor den zeedienst te behouden. Zulk een omkeeren van de natuurlijke verhoudingen zou werkelijk al te mal zijn.

De Commissie besluit haar rapport met als haar oordeel uit te spreken, dat aan de verdere tenuitvoerlegging van de vlootplannen niet valt te ontkomen en dat de Regeering niet mag aarzelen te doen wat in haar vermogen is om de aanneming en de dadelijke uitvoering van de Vlootwet te verzekeren. Maar onmiddelijk laat zij hierop volgen, dat daarmede niet kan worden volstaan, omdat het afbouwen, in stand houden, enz. van de vloot toch niet gewaarborgd zal wezen, wanneer niet de financiën grondig worden gereorganiseerd. Nog vóór de behandeling van de Vlootwet komt het der Commissie dan ook noodzakelijk voor, dat de Regeering een duidelijk programma voorlegt om de budgetten op gezonden grondslag te vestigen en dat zij zal staan of vallen in overeenstemming met de beslissing der Volksvertegenwoordiging over dit programma. Hier hebben wij te doen met de zeer gezonde gedachte, volgens welke sedert onheuchelijke tijden door het Britsche Rijk gehandeld wordt. Onder meer zijn op die wijze reeds de Napoleontische oorlogen gefinancierd; later de oorlog in Zuid-Afrika en ook de groote wereldoorlog. Aan zijne gezond gehouden financiën, heeft het Britsche Rijk zeker voor een groot deel zijn wereldpositie te danken en zijn ongeschokt crediet. Maar de belastingen zijn er zeer hoog, hooger dan in eenig land ter wereld waarschijnlijk. Aangezien de Commissie verhooging van belastingen voorloopig uitgesloten acht, wil zij de budgetten in evenwicht zien gebracht langs den weg van bezuiniging.

Aan het rapport zijn afzonderlijke nota's toegevoegd van de leden Mr. R.J.H. Patijn en Mr. L.J.A. Trip. In den grond der zaak loopen beide nota's ongeveer parallel; die van den Heer Trip is alleen meer principieel en hierom bepalen wij

ons tot enkele opmerkingen over deze nota. De Heer Trip kan zich niet vereenigen met het advies der Commissie, omdat hij niet inziet - zeer begrijpelijk! - dat, wat de algemeen noodig geoordeelde bezuiniging betreft, voor de marine een uitzonderingspositie geldt noch dat uitstel van de Vlootwet het abdiceeren van Nederland als koloniale mogendheid zou meêbrengen of dat het voortbestaan als zoodanig afhankelijk zou zijn van de directe verwezenlijking van het vlootplan. De Heer Trip is blijkbaar een te nuchter man, om voor groote woorden op den loop te gaan, al schijnt ook hij helaas! niet te twijfelen aan de deugdelijkheid van de vloot van klein materieel. Hij is immers bereid landspenningen te storten in dit Danaïden-vat, zoodra de financiën in voldoend gunstigen toestand verkeeren om zulk een verspilling uitvoerbaar te maken. Wellicht is deze opvatting ook al gevolg van de beperking aan de Commissie opgelegd met betrekking tot de scheepstypen?

Het rapport der Vlootwet-commissie zal misschien leiden tot uitstel van uitvoering der Vlootwet, zooals de voorzitter in zijn nota in overweging geeft, maar daarmede zal het ontwerp niet van de baan zijn. Hoe zal dan de toestand wezen in de jaren noodig voor het financieel herstel en het in evenwicht brengen der budgetten? Hoe zal het bedrijf worden gaande gehouden en op welke wijze zal in de onmiddellijke behoeften worden voorzien? Wordt de Vlootwet aangenomen, met bepaling dat later omtrent het tijdstip van invoering zal worden beslist, dan zal met het feit der aanneming terecht voortdurend rekening worden gehouden. Wij krijgen dan een partieele uitvoering in zeer vertraagd tempo. Wat zelfs de voorstanders van de Vlootwet vermoedelijk als geldverspilling zullen qualificeeren. Neen, langs dezen weg is de oplossing van het vraagstuk niet te verkrijgen. De Vlootwet moet van de baan, omdat de betaling van een vloot van klein materieel altijd boven onze krachten zal gaan, dus nog afgezien van hare geringe militaire beteekenis. Eerst daarna zal kunnen worden overgegaan tot het in studie nemen van den opbouw van Neerland's zeemacht, op deugdelijken staatkundigen, financieelen en militairen grondslag.

's-Gravenhage, 3 Mei 1923.

J.P. VAN ROSSUM.

Over den dichter Georg Trakl.

Zijn verzen roepen een bronzen zomer voor mij op:

Ik verbleef enkele dagen - maanden te kort! - op een klein eiland in de Oostzee. De zomer was er - in noordelijk water, op schralen grond - niet zoo overdadig-bloeiend en zwaar-verzadigd, dat hij het bloed duizelend zong en loombeschonken, maar diep en helder onze verrukkingen drenkte. Ruim en krachtig stroomde de zoute wind, die bloeide van kruidenreuk, en achter de ruischende heuvlen der waatren waren de hemelen een paarlen schelp. Overdag zeilden wij: wuivende tochten door een diep-blauwe wereld - en door het gedurig onstuimige water trokken wij, zwemmend, den lenigen slag onzer leden, als schietende spoelen, blinkende visschen in zacht kristal...

Een koelen avond, rond middernacht - slaap beving reeds in zacht omarmen de zinnen der andren, minder dan ik met de feesten van zon en aarde vertrouwd - zat ik nog wakker in het bloeiend prieël van den nacht: de kamer was laag, balken streepten somber den zolder, de wanden waren droomend met schaduw bekleed - over de tafel stroomde het goud van de lamp; daarnaast lagen, zag ik, aanschuivend tot lezen, de verzen van Trakl ...

Ik moest ze reeds eerder hebben gehoord, schoot mij in, maar de indruk vervaagde - hoe onverklaarbaar dit ook mij-zelf nu moet schijnen: zoo gaan wellicht werelden onder, zonder dat onze wimpers bewegen... Sindsdien werd mij dit boek een onvervreemdbaar eigendom.

***

Voor mijn gevoel, dat niet in de eerste plaats naar het muzikale neigt, naar ik meen - verschijnt, indien er een enkele maal sprake is van het in elkaar overgaan der kleuren klankwaarden, doordat één dezer nauwverwante gebieden het andere dwingend in zich opneemt, eerder de klank als kleur dan dat de omgekeerde verschuiving zich in mij voltrekt: zoo gevoel ik ook in het werk van Trakl, waarin muziek en kleur innig verweven zijn - een atmosferisch samengaan, een bloedverwantschap zonder weerga - de kleur als het zachtoverheerschende. Doch wellicht moet ik, in dezen bizonderlijk, mijn persoonlijke geaardheid, die wat een ander klank schijnt, lezend misschien in kleur heeft omgezet, voor deze reactie aansprakelijk maken, en erkentelijk zijn: zij verschaft mij immers de mogelijkheid de atmosfeer van dit werk, in een kleuren-beschrijving bij benadering aan te geven, op een wijze, die bij mijn domineerende kleur-gevoeligheid, nauwelijks overdrachtelijk mag heeten.

Deze verzen waren als in dien zelfden tijd geschreven: de zomer droeg daar reeds enkele der kleuren die elders de herfst brengt: wonderlijk-gezuiverd en ontaardscht: zij bewegen zich in het geheimzinnig tusschengebied, waaraan de dubbele schoonheid van het tot de uiterste vervolmaking verklaarde leven en het daarmee diep verweven, helder-schoone sterven, dat schromend aanvangt, een boeiende bekoring verleent. In het vroege najaar kan soms een blad zoo volkomen ontdaan van zijn stoffelijk weefsel verschijnen, zoozeer uit zomers-zatte verf verklaard, alsof het licht-zelf, als een diep-gloeiend vlies, tusschen zijn nerven hing ... Zoo verschijnt - figuurlijk gezegd - heel de vroeg-herfstelijke wereld, uit de verheldering van het zomersche bloed, als een doorschijnend vlies, waarin het licht als kleur geboren wordt: in den herfst is het licht-zelf bloeiend geworden, in den zomer enkel de aarde ...

Vroeg-herfstelijk waren de kleuren rondom: in een blauw venster voltrok een ster haar zilveren ondergang; het oud goud van de lamp besloeg de tafel met een gulden vlies, en zijn zoomen vergingen, als in eigen schaduw, in het verzadigd bruin, dat aan de wanden sliep.

Zoo, of althans zoo-geaard, is de atmosfeer der kleuren, de gekleurde atmosfeer, in de verzen van Trakl - en zoo vloeiden, in mijn diep-verstilden aandachtskring, de werelden van deze verzen en der zichtbare werkelijkheid - opgeheven in het oneindige ruischen dier nacht - diepneigend in elkander over. Zoozeer werd, mèt mijn hart en mijn zinnen, die van den aanvang af waren geboeid en bekoord, mijn geest vervoerd en zelve saamgeweven met de vervloeide wereld, waartoe hij de gebieden der innerlijke en uiterlijke werkelijkheid (die van het lied en die der natuur) in diepe vermenging had opgenomen, tot een schoone drie-eenheid, dat ik niet meer trachtte te onderscheiden zelfs, of deze verzen een spiegeling waren dezer tastbare werkelijkheid, of dat wellicht de voorhanden wereld de weerkaatsing geworden was van dit gedicht. Want ook dit is soms mogelijk: zoo overmachtig en onafhankelijk kan het spiegelbeeld worden, dat, één bliksemschichtend moment, de werkelijkheid de beeltenis wordt van haar eigen weerkaatsing...

Maar toen mijn geest, door de vervoering, tot den staat der hoogste bezinning klom, leek het mij - doch wellicht is dit enkel den lezenden dichter gegeven - dat mijn tot dusver enkel-herscheppende werkzaamheid zelf-creëerend geworden was en de beide werelden der in hun betrekkelijke gescheidenheid herstelde werkelijkheden, de natuur en het lied, de opperste vormen der eigen gedachte ...

***

De beweging dier verzen is dwingend: na enkele maten was ik, met alle beweging rondom, die ze oppermachtig in zich opheft, om haar een zelfstandig bestaan, dat de dingen in hare gestadige wisseling doodelijk wijzigt, geheel te ontzeggen, tot de uitsluitende vestiging en bestendiging van de eigene baan - opgenomen in het peinzend bewegen dier stem. Want de dwingende macht van dit rhythme is niet hoog-heerschend, en niet tyranniek om zichzelfs wil, maar almachtig-beschermend neemt het de warrende veelheid van klein vijandig bewegen rondom in de ingehouden deining van den eigen maatgang op. Daarna, veilig in zichzelf besloten, wordt het

een nadenkend-schromend schrijden, dat nauwelijks gaan durft, vreezend de volmaakte rust van dit in zichzelf gekeerde treden doodelijk te schenden, en elke dreigende versnelling wordt bedwongen tot een door zacht dralen bijna terugloopende beweging. Zoo staat soms een nauw-merkbaar voortgaan, dat schier een zwevend stilstaan is:

> ... und fühl der Stunden Weiser kaum mehr rücken ...[1].
>
> ... vielleicht, dasz diese Stunde stille steht ...

Zoo werd, dien nacht, in dit bewegen, dat allengs de maat der wereld geworden was, de bloeiende boot der aarde meegevoerd naar onzichtbare verten:

> in evenwicht van gulden ruil geheven
> wandelt de wereld vleugelloos te zweven.
>
> (BOUTENS).

***

Zijn in wezen rustige natuur, en zijn eenvoudig hart hadden van den aanvang af een hang naar het vredig schoongekleurde landleven, al zag zijn gevoel voor den duisteren macht der zinnen en den wilden sprong van het bloed deze dingen, blijkens enkele zijner min of meer arcadische verzen, nimmer onnoozel-idyllisch, maar integendeel donker bewogen door zwaar, aardsch bloed.

Die Bauern.

Vorm Fenster tönendes Grün und Rot,
Im schwarzverräucherten, niederen Saal
Sitzen die Knechte und Mägde beim Mahl;
Und sie schenken den Wein und sie brechen das Brot.

Im tiefen Schweigen der Mittagzeit
Fällt bisweilen ein karges Wort.
Die Äcker flimmern in einem fort
Und der Himmel bleiern und weit.

Fratzenhaft flackert im Herd die Glut
Und ein Schwarm von Fliegen summt.
Die Mägde lauschen blöd und verstummt
Und ihre Schläfen hämmert das Blut.

1) Ik koos de enkele citaten voor dit opstel niet uit aesthetische overwegingen, maar uit essayïstische: ter verduidelijking van Trakl's wereld.

Und manchmal treffen sich Blicke voll Gier,
Wenn tierischer Dunst die Stube durchweht.
Eintönig spricht ein Knecht das Gebet
Und ein Hahn kräht unter der Tür.

Und wieder ins Feld. Ein Grauen packt
Sie oft im tosenden Ährengebraus
Und klirrend schwingen ein und aus
Die Sensen geisterhaft im Takt.

In dit deel van zijn werk blijkt, in toon en in bouw, zoowel van den zin (syntaxis) als van het geheel (compositie), een verwantschap met Hölderlin, die wellicht een enkele maal navolging wordt: doch nimmer werd deze afhankelijkheid onderworpen onteigening: zij werkte bevruchtend. Hier en daar echter is deze invloed wel onmiddellijk te noemen:

Freude glänzt nicht allzu ferne (Trakl)

Freundliches Lachen ist auch nicht ferne (Hölderlin).

Maar noch Trakl noch Hölderlin gaven in het arcadische genre de hoogste vormen van hun wezen en hun verbeelding. Het komt mij voor, dat de laatste, hoewel een natuurlijk neigen hem onmiddellijk daarheen wendde, er gaarne verbleef om zich in de dalen der aardsche rust en der heldere luchten, wellicht onbewust, schromend toe te rusten voor de ontzaglijke taak waartoe hij enkele jaren later geroepen zou worden; de zwaarste taak, waartoe bij mijn weten eenig duitsch dichter geroepen werd. Want al heeft Luther de duitsche taal als het ware geschapen, of althans een gesloten aanzijn verschaft, en al wandelde Goethe's wereldomspannende blik door gebieden, van welker omvang en diepte wellicht ook nu nog slechts enklen een helder vermoeden hebben, Hölderlin bouwde in sommige zijner gedichten een zoo wijdsch en grondeloos heelal, dat ik hem - zuiver dichterlijk begrepen - als eén der grootsten vereeren moet. Doch wellicht wint in mijn oog zijn jonge koningsgestalte nog aan kracht en grootheid, doordat zijn rijk in zoo jeugdige jaren gesticht en voleindigd werd - om toen naar de zachte waatren van den waanzin te verzinken, van waar het - een bijwijlen bloeiend eiland - soms naar onze duistere gewesten een lichten groet wuift...

Trakl woonde niet lang in de veiligheid der arcadische dalen: langzaam en gestadig sterker beslopen hem de duistere angsten, die in hem sliepen - zoo overmanden hem, die door den blinden dwang naar den ondergang en door de walgingen, de huiveringwekkende afzichtelijkheid, die soms een vorm van sterven is, voortdurend weerloozer geworden was, de vizioenen van angst en ontzetting, als overmachtig-werkelijke gedaanten, die hem uit een gezicht, helsch-verwrongen, uit een bloem, duivelsch-bezeten, onverhoeds en altoos konden bespringen. Zijn zinnen werden in deze kwellingen - en onder alles bewoog het onuitroeibare lijden van hen, die het leven als een brandende wond in de eeuwigheid voelen - tot een uiterst-kwetsbare ontvankelijkheid voor het onwezenlijke en het gruwelijke afgemarteld ...

O! die bittere Stunde des Untergangs -

Maar anderzijds was hij diep in het leven geworteld: want in zijn lijden werd, mede-lijdend, het leed van alle leven - waarmee het zijne in voortdurend hechter verband kosmisch werd saamgeweven: de ondergang der sterren voltrok zich in zijn herfstelijk bloed - beschaduwend opgenomen in ontfermende goedheid; en tastend schrijden, als door een legende, in gothischen vorm en gothische kleur, hand in hand met de engelen van den angst en den donkeren waanzin de gestalten van de verteedering en van de hemelsche goedheid. -

Rosige Osterglocke im Grabgewölbe der Nacht
Und die Silberstimmen der Sterne,
Dasz in Schauern ein dunkler Wahnsinn von der Stirne des Schläfers sank.

O wie stille ein Gang den blauen Flusz hinab
Vergessenes sinnend, da im grünen Geäst
Die Drossel ein Fremdes in den Untergang rief.

Oder wenn er an der knöchernen Hand des Greisen
Abends vor die verfallene Mauer der Stadt ging
Und jener in schwarzem Mantel ein rosiges Kindlein trug,
Im Schatten des Nuszbaums der Geist des Bösen erschien.

Tasten über die grünen Stufen des Sommers. O wie leise
Verfiel der Garten in der braunen Stille des Herbstes,
Duft und Schwermut des alten Holunders,
Da in Sebastians Schatten die Silberstimme des Engels erstarb.

Maar het gif groef voort, en toen, negen zomers geleden de andere waanzin over dit aarddeel ontboeid werd - doofde zijn hand de wond die dit leven was - en hij verdween over de uiterste heuvlen... Zoo ver hadden angst en ontzetting hem uit het schoone ruischen zijner herfstlijke tuinen gedreven, dat hij, toen het leven-zelf in hem zich nog niet aan den dood durfde toe te vertrouwen, zelf wel gedwongen was het aan den ondergang over te geven.

> April und Mai und Julius sind ferne.
> Ich bin nichts mehr. Ich lebe nicht mehr gerne. (Hölderlin).

April 1923.

H. MARSMAN.

Bibliographie.

Open Zee, door Jo de Wit, schrijfster van Donker Geluk en De Branding. A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. - Leiden.

Het eigenaardig boeiende van het werk van Jo de Wit is dat daardoor zoo klaar te ontwaren valt een kentering in de geestesrichting der Hollandsche schrijfsters van onzen tijd, daar zij toch wel als representatief onder de jongeren kan worden gerekend. Een kentering, waarvan men het bestaan dus zeker ook mag vermoeden binnen den breederen kring van niet-schrijvende vrouwen, en die even zeker haar bedenkelijken kant heeft. Naast de Onafhankelijke Vrouw en de Denkende Vrouw, wier gedenkschriften het laatste tiental jaren ons bracht, zou men de latergeborene Hellen, wier jeugd-tragedie de in 1919 verschenen roman *De Branding* ons laat meeleven, het Vrijgevochten Meisje willen noemen. Oogenschijnlijk beteekent zij allerminst een vooruitgang in de evolutie der moderne vrouw, veeleer een verontrustend tijdsverschijnsel.

De oudere zusters, zoowel de onafhankelijke als de denkende, zijn eerlijker, betrouwbaarder, minder grillig in elkaar gezette menschen, zij beloven steviger levenskameraden te zijn voor een man - àls zij er toe kunnen besluiten hem voorgoed in haar leven op te nemen. Maar zij werden tevens topzwaar van een neerdrukkend intellectualisme, dat haar maar zelden toeliet, boven zichzelf uit te kijken. Zoozeer viert de bewustheid hoogtij in haar, dat voor haar zelfwaarneming (en haast àlle waarneming werd bij haar automatisch getrokken tot de magneet van het Zelf) het instinctieve zoo goed als geheel wegviel. Soms leek het of, voor zoover het haar raakte, de kinderen aan de boomen konden groeien en door de raven gevoederd worden, andere malen voelen zij zich tot een bijna humeurig verzet geprikkeld door het bestaan-zelf van die kinderen, in hun onverzadelijken leefhonger aldoor gevaarlijk voor den geestelijken wezensbloei der moeders.

De jongste zuster haalde alle instincten zegevierend weer binnen - met een vaart die doet rillen en duizelen. Terwijl ook zij begint met vóór alles zichzelf te zoeken, denkt zij daarbij eigenlijk niet zoo heel veel of diep-indringend, en onafhankelijkheid beduidt voor haar alleen het vrijzijn om eigen lusten te volgen. Had zij van haar voorgangsters de formuleerende zelfbespiegeling afgeluisterd, zij zou misschien vertellen hoe in

liefde afhankelijk-zijn van een man haar albeheerschend levensverlangen is, dat zij verwezenlijken wil, ook al vernielt zij er eigen en anderer geluk mee, al moet zij er zich voor in de macht geven der leugen, waarvan toch haar innerlijk wezen afkeerig is. Maar de mijmerende zelfontleding bleef haar vreemd, en als na haar droeve ontgoocheling, een ouder vriend haar redeneerend voorhoudt, hoe liefde en verlangen slechts relatieve waarden zijn in het leven van een mensch, vindt zij tot antwoord enkel den zielekreet: 'Ik ben voor niets anders geboren ...'

En toch draagt deze Hellen in zich een bevrijdend element. Onder haar ijdelen lust aan eigen macht tot bekoren, haar zucht naar avontuur en haar ongebreidelde sensualiteit, gloeit onaangetast als wezenskern een warme moederlijkheid, - het gevoel, dat bij de oudere zusters zoo hopeloos aan het uitdooven leek. Een moederlijk voelen zoo sterk en spontaan, dat het allen die haar naderkomen, binnen de straling van zijn warmte trekt: haar door het leven afgematte moeder, haar ziekelijke, droefgeestige oudere zuster, een spichtig dagmeisje wier kleine verdrietjes zij troost. Maar innigst van al omvangt zij er het moederlooze jongetje mee dat zij verzorgt en koestert, alle zelfzuchtig belang op zij zettend, wiens bazig en fleurig figuurtje als zonneschijn glanst over vele bladzijden.

En een verheuging is het, om dit wijd moederlijk voelen, de losmaking van zichzelf om te gaan tot het wezen van anderen, dat *De Branding* doorflikkerde als een lichtje den mist, weer te vinden in den nieuwsten bundel der schrijfster, *Open Zee,* getemperd tot een bestendiger gloed, die haast al deze verhalen omhult met een sfeer van zachtheid. Onwillekeurig brengt een aandachtig vergelijkend lezen van beide boeken er toe, om ook het eerste aan te zien met ruimer belangstelling en een poging tot begrip. Was niet in dit liefde-verhaal van Hellen het op de spits gedreven zinnelijk verlangen, dat door zijn eenzijdigheid ook nergens heelemaal levenswaar aandeed, te beschouwen als iets bijkomstigs? als het wat vèr doorslaan van den slinger in een beweging, die zich noodwendig moest losmaken van een al te zeer verintellectualiseerd vrouwelijk levensgevoel, dat dreigde met verstarring en dood? Want zulk een beweging kon wel niet anders dan zich wenden naar de andere levens-pool, het instinct. En wellicht nog duidelijker maakt zich die terugslag naar het instinctieve kenbaar door het verschijnsel, dat een goed deel van het klein gebeuren, waarvan *Open Zee* vertelt, zich afspeelt onder het oppervlak der bewustheid. In zekeren zin schijnt zoo dit werk wel mee opgenomen in een der vele stroomingen die richting uit, welke in de laatste jaren zoo machtig kwamen opzetten, maar het bewaarde toch daarin een zeer eigen gehalte. Want zelden werd zoo zuiver als door enkele van deze vertellingen, die alle blijven bewegen binnen den schijn van het vastgegronde en alledaagsche, zonder ophef of nadruk, zonder eenig vernuft-spel met occultisme of Freudisme ook, de overpeinzing bij den lezer levendig, hoe weerloos vaak een mensch de stuwing volgt van machten in zijn binnenste die hij niet kent, veelmin beheerscht.

Nergens legt de auteur zich of anderen problemen voor, schijnbaar vanzelf en onweerhoudbaar worden onder het lezen de vragen in ons losgewoeld. Zij vertelt van een jonge vrouw en moeder, onmachtig om wat het leven van haar eischt en wat zij voor zich zelf verlangen zou, tot een blij geheel saam te smelten, en dan half dapper, half moedeloos een stuk van zichzelf verloochenend - en noemt dat verhaal *Een broze Ziel.*

Maar uit de lezing blijft deze mijmering van vragen: wat is broos, wat sterk? is de kracht grooter, die zich uitviert ten koste van het rondom levende, - of de zwakheid, die niet anders kan dan zich offeren voor wat zij nòg zwakker naast zich weet?

Er is ook nergens een delven naar de oorsprongen van die ondoorgronde krachten der ziel, die haar willen, veelmeer nog dan haar handelen richten, alleen een ontroerd verwonderd staan tegenover hun werkingen. De oude, oude fascinatie van de booze daad, die een mensch dwingt de slechtere dingen te doen terwijl hij de betere zoo eenvoudig voor zich ziet, hoe listig steekt zij het hoofd op in *Vol Getij.* En in heimelijker gangen van leven voert *Het gesloten Boek:* waar huizen in het hart de lage begeerten, te traag om ooit tot daad te ontwaken? en die toch, eenmaal in beroering gebracht, over alle voelen dat ze aanraakten een bezoedeling nalaten als het glinsterspoor van een slak. Maar ook omgekeerd: welke verteederende innerlijke kracht is het, die in beslissende momenten een mensch zachter woorden op de lippen legt, hem drijft tot vriendelijker daden dan zijn koel oordeel zich voornam? Dat deze vraag er belichaamd werd in het doen van een doodgewonen man, nuchter op het harde af, geeft waarde aan de langere vertelling *De Vrienden,* die overigens het zwakst van opzet en samenhang bleef.

De beste zuivere vertelkunst brengt wel *Het gesloten Boek,* dat van verre aan Poe doet denken, met gedempter tinten en stiller gebaar, ook in den slependen, als angstig een onafwendbaar noodlot naderenden verhaalgang, een noodlot dat zich hier enkel in stemmingen voltrekt, en daarmee haast nog huiveringwekkender verschijnt. Maar het meest de volmaking nabij komt de korte schets *De Moeders,* die raakt aan een hoogtepunt van innerlijk beleven: eigen leed, groot genoeg om een heel menschenhart te vullen, eensklaps klein en bleek gezien onder het licht van wijder geluk, dat anderen omschijnt.

Allerprettigst lezen laat zich al dit proza, waarvan het eigenst kenmerk werd een bloeiende rijkdom, een vreugdevol wegschenken, alsof voor de schrijfster het werk zelf genot was, een genot dat zij nu ook haar lezers wil bereiden. Daarin schuilt een gevaar: een al te weelderig uitgroeien van het woord. De overdadige ranken zwieren over menige bladzij: '- de afgronden van haar *diepe, donkere* eenzaamheid ...', 'een *onbegrensde* stilte groeide in haar ziel ... ', '- het leek of hij uitrustte in een *geestelijk* nirwana... ', - in het laatste zinnetje werd een in moderne litteratuur toch al wat wankel staand begrip, totaal verlamd door de daaraan gehangen bepaling. Het versterken van een beteekenis door adjectieven is teêr werk, het gelijkt bellenblazen: eén ademstoot te veel, en glans en kleur verstuiven tot een valen druppel. - Doch de beheerschtheid laat zich aanleeren, en is op haar best maar een schrale deugd. Ook de vlakste beek is binnen een bedding te leiden, maar overbruisen kan een stroom alleen door de kracht van de bron die hem voedt.

K.C BOXMAN-WINKLER.

D.M.G. Koch, Herleving. Oorsprong, Streven en Geschiedenis der Nationalistische Beweging in Britsch-Indië. - Weltevreden, Kolff (voorrede gedagteekend 20 October 1922).

Een boek te juister tijd. Welk probleem komt, in belang voor Nederland, dat der bewustwording van Nederlandsch-Indië thans nabij? Wat kan, ter verheldering van inzicht in dat probleem, nuttiger zijn dan de kennisneming van 't geen voorviel bij eveneens, en reeds eerder, ontwaakte Aziatische volken? De schrijver houdt ons allen, in deze geschiedenis van het nationalisme in Britsch-Indië, een spiegel voor.

Een uitgewerkte vergelijking tusschen de gebeurtenissen in Britsch-Indië en die op Java geeft hij nog niet, doch belooft, deze ‘zoo spoedig mogelijk’ in een afzonderlijk geschrift te doen volgen.

Het is een heuglijk teeken, dat in ons Indië de uitgave van een boek van 500 bladzijden over een onderwerp als dit mogelijk is gebleken. Het toont ten eerste aan, dat althans één boekerij aldaar (die van de Algemeene Secretarie) van de jongste politieke literatuur over Britsch-Indië goed voorzien is; ten tweede, dat lust en bekwaamheid bestonden, zich daarvan te bedienen; ten derde, dat voor de uitkomst van het onderzoek op een belangstellend publiek werd gerekend.

De schrijver (ambtenaar ter Algemeene Secretarie) beklaagt zich in zijn voorrede over gebrek aan tijd. Dit gebrek kan oorzaak zijn, dat de tekst niet voldoende is gerevideerd, zoodat wij op blz. 268 moeten lezen, dat het ongesplitste Bengalen 80,000 inwoners had (lees 80 millioen), en op blz. 355, tweede alinea aan het slot, stuiten op een door misstelling volstrekt onverklaarbaar geworden zin. Dit zijn onvolkomenheden tegen welke bij een volgend werk door correctoren op meer afdoende wijze moge worden gewaakt. Zij verminderen nauwelijks de dankbaarheid voor het feit, dat een der volledigste en best geslaagde voorstellingen van het jongste staatkundig verleden van Britsch-Indië die men ergens aantreffen zal, door feen Nederlander, en te Buitenzorg, werd geschreven.

C.

[Derde deel]

Land voor water[1].

Hoofdstuk I.
Land voor Water.

Tusschen de Paardelaan en het Hemeltje lag voor jaren, jaren een weelderige ondiepe plas; dat weten de mannen van Benschop, die hun zware Pieter-Keur-bijbels niet opgeruimd hebben aan opkoopers, met gewisheid af te lezen van het schutblad binnenin den goudbedrukt-leeren bijbelband.

En de oude daggeldersvrouwen, die zuiver aan hekserij gelooven weten het ook, want in die plassen woonden de kwaaie geesten die de zonen eischen kwamen, zeven maal zeven geslachten onder één hetzelfde dak vandaan, als daar ooit de Duivel ontvangen was.

En de aardmannen, maar ook de goede schuurbouwers woonden in de plassen, die eindelijk volgekrooien en leeggepompt werden. De oude Baron's Vaders Vader, de laatste Ambachtsheer uit het geslacht van Benschop-Snellenburgh die op het Huis gewoond had, dàt was een goed Landheer geweest en die had Duitsche manmenschen laten komen, die bekwaam waren in 't bedijken en 't polderen. Maar 't werk was tegengevallen; daar lag maar kwaaie zure grond onder de rietpartijen en de zwinnen van het Wye, en de Landheer, die met rentevretende hypotheken zijn hofsteê had bezwaard, om al die Duitschers te kunnen betalen, werd arm en verkocht het Ambacht met alle toebehooren aan een vreemden

1) Deel van een onuitgegeven roman: ‘Rijshout en Rozen’.

barren Jonker, die onder Steenwijk nòg een Kasteel had, die jacht en visscherij aan zijn eigen hield, die de huurboeren zware pachten liet betalen en diepvervloekt het graf werd ingedragen.

Zijn eenigste zoon was lam en naar gezegd werd, niet goed wijs, maar die werd bijgestaan door een vreemdsoortigen dominee, die nievers standplaats krijgen kon, omdat hij Gezangen wou laten zingen en een snor droeg.

Onder het beheer van meneer Lafayette, die zooveel als Rentmeester was over 't goed van den gekken Jonker, wier Benschop rijk. De oogsten waren jaar aan jaar goed en prijzig, 't ooft hing rijk aan Gods boomen en 't hooi woog zwaar en geurde zwaar van overdadige vruchtbaarheid.

Maar ‘Land voor Water’ wàs kwa-grond en bleef kwagrond. De heremoes en de rooie zurkel wou er beter gedijen dan gras. En in 't midden van het rechtgetrokken poldertje sloeg op een barren winternacht, een wiel. Het wiel vrat, als het water in de Lek hoog stond en door de lage dijken sijpte en kwelde, gulzig om zich heen en 't drong grillige veuren die slooten werden, scheefschuin door de schieslooten, die bij de inpoldering voor den waterloop uitgespaard waren. De oude mannemenschen van Benschop en daaromtrent kuierden er 's Zondags na kerketijd heen en dan groeiden er onwijze en wijze disputen uit de vraag, wat er 't beste en 't voordeeligste gebouwd kon worden op ‘Land voor Water’. Maar ze wisten het niet, nee' al dochten ze 't allegaar. Biezen kweeken bracht in die dagen de vracht niet op, voor riet lag 't land al te droog en opnieuw de zwaarbetaalde bunders prijsgeven aan 't kwelwater van de Lek, dàt leek een elk te bar en dat was het ook.

Toen in die dagen, liet de Rentmeester een geleerd man komen uit de stad en die keurde den grond net zoolang, tot'ie 't wist.

‘Mesten helpt niet man’, zei Goof Brouwer, die al jarenlang vocht tegen de heremoes, de puinen en 't andere ruigt: ‘'t is goed blommenland mijn land, maar van blommen kan een mensch niet eten’.

‘Niet?’ vroeg de Professor uit de stad.

‘Neeë, dat het bij m'n leven nooit bestaan’.

‘Maar dan heb je 't mis, ditkeer vrind’, wist de ander.

‘Want van de bloemen zal heel je gezin eens eten. Tenminste... als je hier blijft, in dezen polder.’

Maar Goof was een veuls te wijze kerksche mensch om daar wat van te gelooven en hij nam zijn riek, die de vreemdeling van hem gebruikt had mee weerom naar 't huis en zee niet eens gedag. Dat waren ommers maar warrewoorden, moest dáár een ouwe boer die 't land van roei tot roei kent, zijn eigen mee moeien?

Toch ... den Zondag daarop hoorde hij 't al verzeggen, toen hij met Janus uit de kerk kwam; de Rentmeester wou blommen laten kweeken op ‘Land voor Water’.

Toen wier Goof Brouwer inwendig giftig. Hij wist ommers vooruit dat het niks waard was, al dat gehannes en hij trok den anderen dag al z'n trouwpak 'an en liep naar Piet Koedam, den koetsier en tuinman van ‘Snellenburgh’, het Huis.

‘Piet van Rooie Gert Koedam’, zee Goof: ‘is meneer de Rentmeester d'r in?’

‘Ja 't. Waarom? Mot je'm soms hebben?’

Goof knikte barsch.

‘Nou, en als ik niet astrant ben, waarom Goof?’

‘Om de blommen, dat vat je toch zóó. Dink jai, Piet van Rooie Gert Koedam, dat ik met m'n keinderen naar 't armhuis toe wil? Ja, al kaik je nou... Of weet je 't soms niet? Meneer de Rentmeester wil, dat we blommen gaan kweeken op “Land voor Water” en dat beurt bai m'n leve' niet’.

‘Goof’, onderbrak hem Piet Koedam: ‘ga dan eerst maar een jaartje naar huis. Dat van die blommen dat 'beurt nog lange niet en als je d'r eigens teugen bent kan niemand jou dwingen; heb je dan gien pachtbrief?’

Piet van Rooie Gert Koedam ging wijd en zijd door voor een wijs man, waar je een raad aan vragen kon.

‘Wees maar niet bang veur je taid Goof, jai bint de baas op 't land dat je afgehuurd hebt’ zei hij nog.

Neen; Goof die wou en zou den Rentmeester spreken, en daar zat hij dan eindelijk in z'n lakensche slipjas op een trijpstoel wat te schuifelen, in de deftigheid van het Huis. Meneer Lafayette hoorde rustig 't gepraat aan, dat er maar lastig uitkwam, vanwege 't spuugsel, dat de boer hier nergens neer dorst spritsen. En bar, zoo branderig die kees wier, achter zijne kiezen. Eindelijk raakte hij uitgepraat.

De Rentmeester stelde hem gerust met maar enkele vrindelijke woorden, zooals zulk een mensch dat kan. Dat praatje van gedwongen bloemenkweek was maar vrouwenklets. Ja 't was waar, de Landbouwleeraar geloofde er aan, dat het lukken zou, en op een half morgen dat de Jonker in eigen beheer had, zou 't geprobeerd worden, maar er was geen gedachte van, de huurboeren daar ook toe te pressen; - ieder mocht bouwen op zijn huurland wat hem 't beste leek. Ja natuurlijk geen uien of mostaard of iets scherps van dien aard, voor de rest boerde elk maar naar eigen bevinding. -

Alleen, als 't lukte met de bloemenkweek, dan zou het toch zoo dom niet zijn, 't zure land zoo 't reilde en zeilde om te spitten.

'Scheurland, treurland', onderbrak Goof subiet, met een gewisheid waar alle tegenspraak al vooruit in verdaan lag. 'En wat er ook 'beurt, gien blommen op de veertig bunder die ik van den Jonker afhuur. Dat most je toch begrijpen, meneer Lafayette, as Dominee?'

'Hoe?'

'As dominee zee 'k ommers'.

'Ja maar, hoe bedoelt U?'

Toen rees hij stram overeind; de zijden pet stroef in zijn rooie groefhanden. Zoo hij daar stond in de schemerige deftige kamer van het veel te holle huis, geleek Brouwer van 'Land voor Water' een toornend prediker uit de oudheid. Maar z'n magere schonkschouders hingen naar voren, dat kwam van 't mirakels-zware knechtewerk, dat hij als boer op zulken zuren grond verzetten moest. Dat wees op de onderdanigheid die ook was te lezen in de weer nederig neergeslagen oogen. Met een gebaar, dat zijn Vader allicht van diens Vaderen had, versmolt Goof Brouwers gestalte, zijn verdraaide opstandige gestalte van daarnet, tot duldende nietigheid. Hij, Goof Brouwer, die maar huurboer was, en daar tegenover hem de Rentmeester van een Jonker. Hij was haast te manhaftig geweest in het huis van den Landheer.

'Blommen', sprak hij zacht, maar door 't vernemen van zijn eigen wisse stem dorst hij 't ineenze weer voluit zeggen: 'blommen is kweek veur stadsche ijdelheid. Gien blommen in een minsch zijn tuin, maar wel de blommen die naar de stad gaan en waar de ijdelheid zich mee tooit. Een minsch kan gien blommen eten...'

Meer ervan zeggen had hementwege geen doel, en de Rentmeester vroeg niet naar meer uitleg. Die zat strak vooruit te kijken, of hij een onverwachten slag had gekregen.

't Gesprek leek Goof Brouwer aldus afgedaan. ‘Gendag meneer’, zei hij en beende op kousenvoeten naar de deur. Op het tuinrooster stonden z'n klompen. Boven op z'n eenen klomp zat brutaal en parmantig een kaal opgeschoten kuiken, dat raprap wegtooterde, naar 't bleekje. Goof Brouwer liep kopknikkend en nadenkend naar z'n erf terug. Heel het zware boerenjaar van mesten en toemaken en baggeren, van maaien en melken en wat dan nog overschoot, ging door zijn hersenen. - Ja 't is zwaar, 't is slaven, de Rentmeester heeft aan een kant gelijk. - Maar daarbij stond hij niet stil. 't Is zwaar... maar, maar 'k heb er ommers vrede mee, zei hij tegen z'n eigen daarop.

D'r waren geen menschen om ervan te getuigen, maar 't kan best, dat hij 't hardop zei, daar in de alleenigheid op ‘Land voor Water’ aan.

Meneer Lafayette heeft nadien nooit meer over blommenkweek gepraat met hem. En de proef met dien halven morgen mislukte. Dat had Goof Brouwer trouwens vooruit al geweten, dat het zoo 'beuren zou. En daar hoefde hij gansch geen geleerde uit de stad voor te zijn...

Hoofdstuk II.
Het groote kooi-besluit.

Op ‘Land voor Water’ wier tweemaal daags uit den Bijbel gelezen en geboerd naar d' ouden trant, zoo het den Heer welgevallig is. Nieuwigheden kwamen 't huis niet in; de zeden van den Vader waren heilig voor den zoon, zoo had eens de Vader zelve eerbied betuigd aan zijns Vaders doening. Dat weerde de zonde en hield het woekerende ongeloof verre. En al verviel alles rondom in Godslastering, in het huis van Brouwer op ‘Land voor Water’ diende men den Heer bij dag en bij nacht. En de schraalte van den grond wier gedragen als komend van Boven, gepast ootmoedig. Goof zelf werkte hard, werkte als de knechten, werkte mèt de knechten, van den natten ochtend, tot den avondval; rijk werd hij

niet, wel oud en met zijn portie tevreden. Van hertrouwen was nooit wat gekomen; daar waren nievers meiden te vinden die zinnigheid hadden aan een oudachtigen huurboer zonder geld, een huurboer die op zuur land zwaar bouwen moest. En die bovendien van Marregie Maaien, die hij uit Gerverskop weggetrouwd had, twee kinderen tot z'n last had. Wel werkten ze mee, Tonia en Janus, maar wie werd ooit van werken rijk, als 't land niet mee en wil?

Zoo bleef Goof Brouwer zwijgend alleen, ploeterend en wroetend en zijn twee kinders met hem, die zich arm en kaal wisten tusschen de welgestelde dorpsjongens, waarmee ze ter catechisatie gingen. Toch - ze waren voornamer dan daggeldersvolk en bij heurlui sloten zij zich niet aan, dat hoorde niet. Tonia was al aangenomen, al twee jaar was 't geleden en zij wier een stil maar fijngebouwd frommes, blond en hoog op de beenen. Spraakzaam was ze niet, zoomin als Janus; dat lag niet in den aard van de Brouwers en 't wonen zoo diep in het achterland deed daar ook geen goeds aan. Aanspraak had ze dus gering. D'r kwamen vanzelf weinig manmenschen naar de hofsteê van Brouwer op ‘Land voor Water’ en die er kwamen keken wel eens bezijenuit naar Tonia, maar verder kwam het nooit. Als er een jager, een gast van den Baron op 't goed doolde, bleef ze in 't huis; niemand had haar dat geleerd, maar zeker wist ze, Vader daarmee welgevallig te zijn. 't 'Beurde dat Tonia naar de stad wou, en dat ze zelf niet wist waaròm ze naar de stad wou. Uit vele ervaringen, al van jongsaf had ze leeren inzien, dat er nooit iets geschiedde, van wat ze wou en daarvan wier ze stil en ouwelijker dan andere boerendochters van haar jaren. Tonia wist meer, dan wat ze uit de boeken geleerd had, dat kwam altijd uit, als ze met die meisjes praatte, en dat was meestal op de Zondagen uit de kerk. Dominee had ook altijd gezegd dat Tonia bevattelijk was.

Soms dacht ze aan trouwen. De anderen spraken er altijd over. Was ze daarbij, dan gold het als een ding dat geen woorden behoeft, dat zij daar buiten stond, dat die praats haar niet aanbelangde. Ger van Ginkel had er eens mee gelachen, maar dat deden de anderen al niet meer vanwege 't gezag dat Tonia had, door haar zwijgend verwijt.

In de kerk zat ze naast Thera van Kampen wier Moeder

Roomsch was; Thera was door haar Vader Gereformeerd grootgebracht, maar haar Moeder deed nergens meer aan. Dat meisje was fel rood in haar gezicht, rood zooals een sterappel is. Ze wou 't langen tijd zelf niet aannemen, maar ze had de tering.

‘Als ik beter ben, 't volgend jaar, dan wil ik toch gaan trouwen’, fluisterde ze op een keer hijgend Tonia in 't oor. 't Was juist toen het orgel de Psalm inzette.

Tonia dierf in de kerk niet antwoorden en toen ze buiten waren, toen zweeg ze d'r vanzelf van, om reden dat de anderen 't zouden gehoord hebben. Tonia wist wel, dat Thera nooit trouwen zou, 't was of ze dat had hooren aflezen in de kerk, toen ze onder de preek even omhoogkeek naar de kaarsenkroon, en erover nadacht hoe aardig dat wel zijn zou, als daar eens echtig kaarsen in brandden. Maar omdat ze erzelve weet van had, wat het zeggen wilde uitgesloten te zijn, heeft Tonia later, toen ze eens bij van Kampen op Oudervrucht moest wezen, om voor Vaders 't stierengeld te vereffenen, zacht tegen Thera gezegd: ‘volgend jaar ben je vàst beter en als je dan beter bent, ga je zeker wel trouwen hè?’

‘Ja hoor, dat doe ik’, was 't blije wederwoord van Thera. Veel aardigs heeft Tonia nadien van dat rijke zieke meisje ondervonden.

Eens was Thera naar de stad geweest, met het koetswagentje en toen kreeg Tonia een groot stuk lekkere zeep van haar. Dat verborg ze voor Vaders, in haar eigen eiken dienkist, die ze af kon sluiten. Want die zeep rook fel en Vader was altijd erg voor eenvoudigheid.

Als ergens in de contreie een bruiloft wier gevierd, en ze hoorde tot diep in den avond het zingen op die hofsteê, dat door de stilte wijd dringen kon, dan voelde Tonia onrust. Dan vatte ze dat ze uit haar stand zou moeten trouwen, trouwen met een boerenknecht, en dat zou alleman op 't dorp dan weten. En Vader zou haar niet geven aan een knecht, dat stond tenminste te bezien...

Ze wist wel wat de menschen in Benschop aan 't Dorp zeiden; dat wist ze van Thera, die haar op heur beurt getroost had.

- Tonia Brouwer van ‘Land voor Water’ is een veuls te teer meidje voor een boerenzeun -, zeiden ze, maar ze be-

doelden - ze is te arm, ‘Land voor Water’ is te schraal. -

En toch is Tonia nog gaan trouwen. Op een manier, die niemand voorzien had al werd het achteraf als vanzelfsprekend bepraat. Iedereen had het zien aankomen, alleen Tonia niet en dat is toch wel vreemd.

Op een Maandag kwam Bart Brokking de meelmuis, die er genoeg van had muldersknecht te zijn en die sinds jaar en dag stuiverde en spaarde om zelf een windmolen te koopen, achteromrijden met het gespan van Six. Bart Brokking moest maismeel aflaaien.

Die zag Tonia; ze spoelde andivie in de lansing. D'r mooie poezele armen bloot hing ze uit het boenhok. Bart Brokking was een van dat soort, dat verliefd wordt, wanneer er kans van trouwen is. Hij kreeg een schok toen hij Tonia zag; zoo diep het land in, had hij zeker en vast geen jong weelderig en welgebouwd meidje verwacht. Zóó had hij trouwens Tonia nooit gezien. Hij kende haar alleenig in haar bruine gesloten jurk; af en net en kalm wandelend door 't dorp. Hij zei niets, Bart Brok' de meelmuis, tenminste niet tegen Tonia, maar hij zei wat tegen zijn eigen. Als z'n lompe meelwagen niet zoo had gebolderd, dan zou 't wel vernomen zijn in de Benschopsche buurt, dat hij zong. Dat doen de muldersknechts wel meer, want daarvan wordt het paard vurig, maar Bart Brok' was anders een stille, zoo een die alleen zingt als 't hem te vol en te feestelijk wordt van binnen en als hij 't dan zwijgend niet afkan.

En 's Woensdag daarna zat hij al in de pronkkamer tegenover zijn schoonvader, die duzend gulden toezei, om bij 't geld voor den molen te doen. Op den jongen viel niet dàt aan te merken, had Goof overlegd. Janus docht er zoo ook over, maar er moest heel wat 'beuren êer Janus zeggen zou wat hem 't beste leek. Daarin aardde hij Vaders.

Duzend gulden dus; Tonia's kast zat vol kleêr, meer was er niet. 't Goud van heur Moeder zaliger was na 't verscheiden gedeeld, maar nadat Bart Brok' alles allang had goedgevonden, deed Janus zijn mond open en zee: ‘Geef mijn deel ervan Tonia ook maar mee, ik heb handen 'an mijn lijf’. En toen was hij zóó verbaasd, dat hij dat eigenlijk zelf gezegd had, dat hij star voor zich uit ging kijken, verschuivend z'n kees alsof hij heerkouwde. Want het moet gezegd, Janus

had er plezier van dat zijn zuster goed tereeht kwam op 't lest.

Toen ging Goof Brouwer haar maar roepen en hij bleef nog al een tijdje weg. Tonia kwam, met een nieuw blauw gespannen jakje aan de pronkkamer in en lei met strakke oogen haar hand in de zijne. Bart nam ook heur andere hand en trok haar vrindelijk naar zich toe. Janus en Vader dochten hetzelfde en gingen maar zoolang naar de keukenkamer; daarmee vervulden ze ongemerkt de traditie van de streek. Want is het niet een oude spreuk: het eerste vrijen doet een meidje in de pronkkamer thuis en haar huwelijk zal voorspoedig zijn?

Goof Brouwer was d'r tòch van verdaan omdat het zoo subiet was gekomen. Tonia was ommers een best keind geweest voor Vaders.

'Janus', zei hij toen ze stonden op de deel en 't zachte ge praat uit de pronkkamer weer even ophield: 'zulke mannen halen op èèn dag weg, waar jij drieëntwintig jaren met liefdevolle oogen naar gekeken hebt. Ze vragen de hand, maar ze nemen 't heele keind, ja dat doen de lui. 'k Mot er eigenlijk maar mee lachen, 't is ommers 's werelds beloop zoo?'

'Ja, Vader' stemde Janus toe, met evenveel gedachte of 't over een ouwe koei ging, die al wat lange jaren heeft meegeloopen. En de ouwe Goof zweeg toen maar.

Toen Bart Brok' wegging, was alles lang en breed bepraat. Over twee maanden zou 't brulleft zijn in Vianen. Dat was wel tegen de manier in, maar Brok' zijn Moeder was lam, en kon van eigens niet naar 'Land voor Water' komen.

Zoo ging Tonia heen en wier molenarin op den kopmolen aan den Damweg op Oudewater aan. 't Was er de eerste jaren van haar trouwen zwaar me dwerken, maar ze hield van heur kinderen die ze kreeg bij Bart en als Goof Brouwer overkwam, dan zee ze, dat ze gelukkig was. Maar Vader had goed bekeken, dat er 't meisjeswezen gauw af was bij zijn Tonia, en daar moest hij maar nooit lang over tobben, want dat vrat aan zijn hart.

't Huis was stiller, veel leeger geworden sinds Tonia aan den man was. Een ouwe doove meid uit Hagestein, ze heette Aal, deed het boenwerk en wrong met heur lilleke rimpelhanden de kaas. Janus zag naar een rijk frommes uit, en wier

daar alle jaar een jaar ouwer meê. Maar 't was met Janus al net, als met Vaders in zijn tijd; ook hij vond niet. 't Was nog altijd hetzelfde tekort aan geld, dat de meiden weerhield. En ze wisten dat wel, Vader wel en Janus wel. En toch wier d'r nooit van z'n leven over gepraat, al zaten ze ook heel den winter alleen in de keuken. Voor zulke zaken hebben de Brouwers nooit woorden noodig gehad. Toch wist de een hoe de ander d'r over docht, dat zouden ze elk voor zich bezworen hebben.

't Wier lang en lang wachten op ‘Land voor Water’. Was 't Zomer, dan was de wacht op den Herfst, maar in den Herfst dochten ze aan 't aangename van den Winter. De getijen rolden hun wenschen en wachten voorbij, maar de getijen gingen, - de wenschen die niet gezegd wieren, ze bleven.

Toen kwam de vloek over Goof Brouwer zijn huis.

Meneer Lafayette, die eigenwijs was tot in 't bizonderste, zat weer niet stil. De blommenkweek was mislukt; om de oude Ridderhofstad stonden thans wel mooie sierrozen en dubbelde dahlia's, en fijne raarsoortige grassen, helle hortensia's en weelderig zwierig klimt, maar in het renteloos liggende halve morgen wieren rooie rijsstoopen gegraven. Na twee jaar arbeid zonder winst, sneed Piet Koedam de eerste mandenrijs van ‘Land voor Water’. De griend van den baron was klein maar fijn. Dat zeiden de geburen uit Lopik, die tegen ‘Land voor Water’ aanlagen met de kontkaai van hun hooiland en dat moest Brouwer toch tende wel erkennen, al ging hem dat hard af. En door 't geluk van 't eindelijk slagen wier meneer Lafayette in zichzelf vertrouwd en hij peinsde naar nieuw gewin voor 't schrale ‘Land voor Water’. Maar zijn gedachte bleef haken op het wiel. Zoolang nog het water midden in den polder rond zich vrat, viel aan rijke bouwerij niet te denken.

Op een keer voer meneer Lafayette als naar gewoonte, met het jaarvlot de Lek af, op Rotterdam aan. Zoo een tocht duurde dik twee dagen, en onder Schuacht even voor Lekkerkerk werd het vlot verankerd. 's Was een kalme Septemberavond, er hong in de lucht drooge-blaren-reuk en uit de zomerhuizen naast de hofsteê's, onder aan den Dijk dreunden harmoniumliederen die naarstig wieren meegezongen. Late appelaren stonden, half ontbladerd al, te pronken met vleezige

rijpe vruchten, die hingen stil te wachten tot de vlugge plokkers kwamen; ze waren kleurrijk en ze geurden maar.

Dien nacht sliep Lafayette in de eendenkooi van Schuacht, een trotsche zevenpijpsche kooi, die rijk gewin bracht aan kooiker en aan knechten. Zoo vanzelf viel hem in, dat al dukkels een Noorsche eendentrek op het wiel was neergestreken en in zijn geleerd hoofd groeide een vernuftig plan. Hij sprak er gansch niet van met den kooiker, die terecht nadeel zou kunnen vreezen van nòg meer kooien in de contreie, maar hij liet hem vertellen over het teere vak, waar zooveel listigheid bij behoorde.

De kooiker die niet weten kon waarom, verkocht hem een nietig hondenjong, dat al aardig kwiek was afgericht. Lafayette zei, dat hij 't noodig had als schepertje voor de ganzen van den baron.

Toen meneer Lafayette met den postwagen weeromkwam, met het geld van 't jaarvlot in zijn fijn-serge pandjas, toen wier hem 's anderendaags het kittige keffertje nagestuurd per boot. Opnieuw kwam er een geleerde op ‘Land voor Water’ en die bleef wel een week. En zóó was hij weg, de kwaaie geruchten doken weer op.

Goof Brouwer neep zijn lippen op elkaar en trok overnieuws zijn trouwjas aan. Maar deeskeer was meneer Lafayette niet te bepraten.

‘Goof Brouwer’, zei hij: ‘komend jaar loopt je huurbrief af. Heb jij het Wiel gehuurd? Ja - wel het land òm het Wiel, maar 't Wiel zelf is aan den baron gebleven en de landscheiding om er te komen ook. Van 't Wiel maak ik een kooi en als jij mettertijd kooien wilt is 't me goed, maar blijf je halsstarrig, dan ga je van 't land af, komend jaar’.

Stom zat Goof Brouwer. Was dàt meneer de Rentmeester zelf die dat daar zegde? Snel nam hij zijn draai. Dat kloeke besluiten op een uiterste, dat had hij van zijn Vader, zaliger nagedachtenis.

‘Een kooi, dat is me andere praat,’ sprak hij lijzig en gewichtig. ‘Maar gien blommen, blommen is kweek veur ijdelheid; ijdelheid is zonde. En de zonde heeft gien genade bij den Heer. Dat zie je meneer, je blommenkweek leit op zijn gat’.

De Rentmeester had, eerlijk gezegd meer tegenstand bij den taaien Goof verwacht. En omdat hij er nog niet eens zoo

zeker van was, dat die gunstige gestemdheid lang aanduren zou, begon hij maar meteen uit te leggen hoe hij dacht dat het gaan moest.

Poldervolk zou het wiel komen rechten en beschoeien, met hoeprijs en booghouthorren; de dwarsslooten zouden kooipijpen worden en de toeslooten monden.

Vijf pijpen en twee monden kon op deze wijze hun kooi worden, dat toonde meneer Lafayette aan, op een geteekend landkaartje van 't goed, waar 't nieuwe werk op afgebakend stond. Midden in het Wiel was een langwerpig eilandje gedacht, met lijsterbes, braam en ruigt er op. Dat komt allemaal van zelf wel vertelde de Rentmeester vroolijk. Die man zat altijd zoo vol durfplannen. En 't voornaamste kwam bekant aan het eind van 't verhaal; 't was dit: rondom het Wiel, over heel ‘Land voor Water’, op Lopik aan en op 't Hemeltje aan, moest stoophout worden gepoot. Zoo, in een nest van griendgroen, zou de loklijke kooi verborgen liggen voor menschengeruchten en reuk, want Noorsche eenden zijn schuw en ze ruiken fijn.

Goof Brouwer, zijn onmacht inziende, vanwege 't korte jaar dat hem nog restte op zijn huurbrief, stemde in alles toe. Tja, hij zee wel tegen zijn eigen, toen hij alles danig overpraat had met den Rentmeester en weer op de Lopiksche kaai liep, op ‘Land voor Water’ aan, dat'ie 't onder den dwang deed, maar heimelijk had hij er pleizier in; hij zou kooiker zijn, kooiker over een weidsche wielkooi, groot vijf pijpen en twee lokmonden; hij zou, nu hij wat ouwer en strammer wier het zware wrochten bij dag en ontij kunnen gendag groeten voor goed. Daarvoor insteê kwam het aangename kooien met de felle kansen op grof geld verdienen. Meneer Lafayette had het maar mooi en helder uitgeduid.

Het pachtafdragen verviel vanzelf, vanaf Sinte Cathrijn; als zijn huurbrief afliep stond hij, zorgenvrij en gerust, als zetboer te gezeggen over heel ‘Land voor Water’, van kweldijk tot kweldijk. De twee andere hofsteeën binnen den dijk moesten aanstaand jaar met Mei al ontruimd zijn, en dan stond hij, Goof Brouwer gansch alleen over heel het poldertje, dat hij in een nieuw kleed moest helpen steken. En dat alles op de kuur van meneer Lafayette, die geen rust kende zoolang er nievers op het goed van den Baron gemorreld wier.

Nog twee jaren wrochten en heel 't goed zou recht op rijen begriend staan, vanzelf kwamen dan de rijzen en dat wier maar oogsten als het tijd was, al net zoo gemakkelijk als met boomfruit.

- Wie op een griend niet boeren kan, dat wordt nooit van z'n leven een boer - was de spreuke, die hier gold en die spreuke was zuiver. Want griendkweek eischt geen zwaar handenwerk, geen fijn overleg of berekening.

- Wilgenhout is willighout, - 't groeit tegen de verdrukking in en als je 't den vrijen loop laat, dan groeit het als ruigt. Droog jaar, nat jaar, grienden rijzen tòch. Alleen tegen dat de Lente kwam moest er gebusseld worden en de bossen te weeken gezet. Des winters kan een griendboer in zijn schuur op zijn sokken wat stoopen klieven, om komend jaar nieuwe bij te stekken. Dat was andere praat dan 't elken dag weeromkeerende melken, het werk in 't hooiland, het mestkrooien en het toemaken van het kompost over het land.

Een groote griendboer stond hij te worden; in de wintermaanden kwam daar 't kooien bij, daarvan ging zijn oudwordend jagershart kloppen van pleizier. Hij zag ze al afkomen in de klare witte vriesluchten, de honderden de duizenden eendvogels, die moeigevlogen neerstreken in de fijnbeschutte ijsvrije kooi, waar de eendendood loerde.

Dat ging een feest worden, een feest voor de oogen, met honderden slaphangende warme eendenbouten, neerliggend met dooie oogen op de burrie's, rijke vrachten voor Rotterdam en voor de stad van Uitert, waar de poelieren wonen.

En hijzelf, hij bestierde dat in de alleenigheid, achter in een ongenaakbare griend, wijd van de klessende geburen, weggedouwen achter de vele griendreken, enkel en alleen bereikbaar langs een smal gaanpad.

Zoo ging hij, dat mork hij goed, een bezorgden ouwen dag tegemoet. Maar tegen de menschen zee Goof, dat hij 't onder den dwang deed, want zijn huurbrief liep af ...

Hoofdstuk III.
De furie.

Het aanschijn van ‘Land voor Water’ veranderde op slag. Dat was voorzien door Brouwer, maar toch begrootte

hem dat. Het griendwerk was in vollen zet; alle daggelders uit de contreie en de losse koekensjouwers van de fabriek uit Oûwater mierden over zijn schraal huurpoldertje. Ze droegen grauwe vormlooze stoopen, die ze langs spandraden ingroeven, soort bij soort.

De ouwe stramme Goof zag zijn hooiland, dat hem zooveel zorgen had gebracht, dag aan dag slinken en wegduiken onder de nievere handen der spitters. Op de Maandagsche Rotterdamsche markt had hij van zijn veertien sterke, maar magere koeien er dertien verkocht; daarvoor was nogal koopgraag volk geweest. Tonia de Bles had hij voor eigens gehouden, een breede zwartbonte schot, foksel van eigen stal. Ze stond nu in de alleenigheid van het boogerdkamp, in den herfstdag dom de nieuwigheden aan te zien. Zooveel is zeker, dat door het verlies van gezelschap Tonia de Bles sikkeneurig wier, want den lieven dag door stond ze daar maar klagelijk te reutelen en te slijmen, neurend tegen de lucht.

Goof die weeral de doening der mannen op het land had afgeloopen, om te zien, of het geld van den Baron niet onnut besteed wier, was naar den boogerd geblokerd, dwars door het nog kledderige koeihok waar zijn klompen in sponzen bleven. Dat koeihok ging ook verdwijnen, dat groeven ze door, dan werd zijn kamp een eiland tusschen wetering, root en lansing. Tonia hief heur glanzenden kop op en liet zich krauwelen onder de nekke en klessen op de halsflanken.

‘Ja Bles’, mompelde de oude. ‘'t Gaat mijn ook 'an mijn hart. 't Is en het blijft je land, als je er zoo lang op hebt gearbeid. En 't gaat zoo anders worden nou...’

Tonia de Bles kon, van dat ze'n pink was al goed redeneeren met den baas, 't vermogen om wat terug te zeggen ontbrak daaraan, maar in d'r natte wije oogen lee 't antwoord klaar en Goof Brouwer haalde 't er uit. En dukkels op een dag klom Goof over 't boogerdhek - om naar de boomvrucht te gaan kijken - zee hij kwansuis tegen Janus, die met een gezicht alsof hij zich telkens weer vergiste wanneer hij naar 't nieuwe werk keek, over 't erf liep. Maar toen Tonia de Bles de klieverkamp wier opgeheud omdat het koeihek op den boogerd aan, afgegraven ging worden, toen was de ouwe boer weer dag aan dag dáár.

Janus zag dat wel 'an, maar daarover praten lag ook al in

zijn aard niet. Als Vader zinnigheid had om zoo eris naar zijn laatste koei toe te loopen, dan deed 'ie dat maar. 't Groote werk korte noch keerde daarvan, en 't was waar - 't was Vaders laatste koei en 't was toch maar een heele nieuwigheid voor een man van zestig, dat was het.

Toen, zoo voortgaand, de vervaldag van de pacht kwam, de laatste (Tonia stond al bij de geit en de hit op stal, 't weer beestte langs den houten hooitas en de meiden op de hofsteês frunnikten zich op voor de Goudsche Malloot) zat weer de oude Goof bij meneer Lafayette in de kasteelkamer.

De Rentmeester was tevreden over den voortgang van 't werk; dat bleek uit de korting op de groote pacht, die Goof weer mee naar huis dragen mocht. 't Beeld van ‘Land voor Water’ was al gansch anders geworden, in enkele maanden tijd. Waar vroeger de vaalgroene, soms bruingroene hooilandbunders lagen, rezen nu de kantige donkere stoopen, rekegewijs naar waar men keek. En wat voor zoo kort nog een rauwe Wiel was geweest, nu leek het meer op een fijnbeschoeid vijvertje van een kasteeltuin.

Maar 't groote werk aan land en kooi kwam nog met de naaste Lente. In de kooivijver moest een eiland gehoogd worden, de monden uitgediept en ten ende verbreed en de pijpen landwaarts in, drooggedekt met horren en met aard. De eerste teenbeschoeiing moest vastrotten want êer kon er geen paalwerk tegenaan geslagen worden had Klompé, de Meester van het werk gezeid. In zulke bediening was Goof Brouwer een vreemde en liet hij zijn eigen makkelijk wat aanpraten, als 't hem maar goed overleid leek.

Toen kwam snel de winter. ‘M'n koeien staan vroeg droog’ spotte Goof tegen het burenvolk dat naar de nieuwe bouwerij op ‘Land voor Water’ kwam kijken: ‘en d'r zullen er weinig haar kalf verleggen dees reis’. Maar zoo het volk weer weg was en 't uitzicht vanuit het keukenraamt was weer zoo wit, dan zag hij wijd over ‘Land voor Water’ de zwarte stoopenstompen boven de sneeuw uitkomen, als knekelen en dat zicht, zie je dat zicht... daar moest hij nog eerst aan gewennen.

De eerste winter zonder noemenswaard werk ging om, als een doorwaakte slaapstond. En de Lente liet zich danig lang bidden dat jaar. Telkenmaal als Goof Brouwer met ouwe-

boeren-gewisheid tegen zijn eigen zee: - Goof, daar heb je 't veurjaar - dan bleek hij zich weeral verabuseerd te hebben, want dan kwam er overnieuw een ijszoldertje in de slooten, of sneeuwde op een wolkenzwaren windloozen nacht heel 't poldertje een voetdik onder. Hoewel er dus nog nievers Lentegewas groeide, behalve dan wat vastenavondgastjes, toch was er niemand die dacht, dat het nooit of nooit Lente worden zou dat jaar. Alle man weet ommers, dat de zon het tende tòch van den Winter wint, al duurt het dan wat langer. De mannen zaten stil bij elkaar aan 't vuur, met de berusting van varenslui, die zeker weten eens land te zien rijzen aan de kim. Ze wieren alleen maar wat sikkeneurig, want naar wat weldoende warmte, maar meer nog, naar het werk verlangden ze allen. Maar ze wisten dat murmureeren tegen het weer niet baat en daarom bleven ze wachten, verlangend uitziend naar de kale boomtronken en ze vertelden elkaar dat ze al pepelknoppen hadden zien zwellen en dat er schot kwam in de bovenluchten en dat de zon op de middaguren al zoo krachtig wier. Met dat al ontbloeide er nog geen sprietje gras, geen knop borstte uit, geen vogeltje kwam uit de heete landen gevlogen naar Holland weerom.

Totdat ineenze veel klaterend jong groen van hoefblad en speenkruid, gras en crocussen den grond uitborstte op een drogen en nog killen voorjaarsdag.

Op ‘Land voor Water’ was dat een ding van belang. Wat was er al onnut gewacht; wat hadden de groote werkgrage mannemenschen al niet bepraat aan het lekkerruikende takken- en bastenvuur. Totdat ze tegenover alkaar kwamen te zitten als menschen die den praat verleerd hadden. Alles wisten ze bekant van elkander, zelfs het koppig verzwegene; alle kansen van het verjongde ‘Land voor Water’ waren langs alle kanten bekeken en gewikt.

Want er woonden dat jaar veel mannemenschen onder Goof Brouwer zijn dak. Dat waren de drieste poldergravers, die zoolang het winterde op ‘Land voor Water’ den kost voor 't kauwen kregen op gezag van den Rentmeester, die dat zoo bepaald had. Want waar moesten de arme sloebbers anders heen? 't Was sterk, lomp volk, d'r zat niet veel wijzigheid achter, maar voor 't graafwerk waren ze best. Ze verveelden zich, zoo week aan week voortluierend in de

warme keukenkamer op ‘Land voor Water’ en omdat zij zich verveelden verzonnen ze alderhande kwaaiigheid. Ze sloegen godslasterlijke taal uit, brochten hun hardverdiende guldens naar de kroeg van de weduwe Vermaat, halfweg 't Hemeltje en onderling vochten ze zelfs bij tijen. En 't was onnoozele praat over den landbouw waar zij zich aan waagden, maar Goof Brouwer had ze stil laten bedruipen. Janus zijn jongen, was de eenige, die zoo nu en dan eens een behoorlijk woord zei, want wat wisten die overblijvers, die poldergravers nou van 't boerenwerk? - Dat ze bij d'r dammen blijven en een boer bij zijn bouw laten -, had hij willen zeggen, maar om der vrede wille had hij 't opgevreten. Ze wisten tòch wel, schatte hij zoo, die ontaarde zatte lappen hoe hij over heurlui docht.

't Ergste was hem toch wel die godslasterlijke taal van dat volk. Een had er met den Bijbel gelachen, maar dat was hem zuur bekomen. 't Ontzag van zijn groot toornend woord hing nog tusschen het poldervolk, dat om den fijne zich intoomde, tenminste zoolang de mannen nuchter waren.

En tòch, toch... als de ouwe boer het zich echtig afvroeg, dan mocht hij die gravers wel, al waren 't hellekinderen. Ze waren wijdweg geweest, naar stad en naar land, ze brochten praats mee van over de grenzen, en die soort dingen waren nieuw muziek voor hem, den ouwen hokvasten ploeteraar.

Ze waren temet een half jaar onder zijn dak en 't leven achter in 't land, wijd van de winkels en de herbergen begon heurlui bar tegen te staan en dat zag Goof Brouwer groeien. Heel den langen winter door had hij er 't ontzag over gehouden, maar dat lauwde in Februari en 't ontaardde in rebellie toen 't Maart wier in het land en de Lente maar steeds niet afkwam. Des avonds waren ze niet meer aan het vuur te houden, ze trokken veuls te vaak en voor te langen duur naar halfweg 't Hemeltje waar ‘de Zwaan’ uithangt ...

Toen toonde Goof Brouwer dat er een wijs mensch in hem school. Hij die zelf nooit anders dan op een brulleft, of bij een begrafenis drank nam in zijn woning, waarschuwde 't volk eerst nog, maar deed, toen dat niet hielp, stilletjes zijn oogen ervoor dicht en zee bij zijn eigen: ze halen 't uit derluis eigen pottemané en ze verbranden d'r eigen darmen. As 't

jaar om is, zijn ze vertrokken en naar de verdoemenis gaan ze toch.

Maar toch, de boer wilde zelf de baas blijven, daar moesten ze niet aan geraken, of hij stoof op, grommend als een sterk getergd beest. Van een melkknecht of van een maaier zou hij niet verdragen hebben, dat ze onwijs 't erf op kwamen, maar deze mannen hadden een streep voor. Want zij waren tóch maar de wondermannen die het rond-zich-vretende Wiel in een kooi herschiepen, van heurlui hing zijn toekomstig welvaren af.

't Wier Mei. De zekere natuur had heur schaai al ingehaald. De boer keek thans vanuit het keukenraamt over een lichtgroen golvend veld; dat waren de jonge rijzen waaraan de sappige weeke knoppen, dan de trillende teere blaadjes met de glimmende ragfijne nerven praalden, de zilvergrijze katjes bij 't wilgenhout, de breekbare bloemtrosjes bij de roode rijs. Dat was het eerste leven, dat zijn schraal grasgewas kwam vervangen.

Dees jaar viel daar nog geen hoepteen, zelfs geen mandenrijs van te oogsten, maar dat kwam te zijnen laste niet, dat zou de Baron in zijn beuring gewaar worden. Goof Brouwer becijferde dat en staarde het land af. Gunterwijd liep meneer Lafayette met de buks door de reken, en het groen reikte al bekant tot zijn knieën.

Hij schoot weeral niets, maar omdat er zoo'n lekkere reuk van groeiend griendhout hing over ‘Land voor Water’ vond hij dat niet erg. Goof Brouwer liep hem tegemoet en bij de drie zilverabeelen ontmoetten ze elkander.

‘Morrie meneer de Rentmeester. Wat dink'ie van 't was? Aardig hè?’

Meneer Lafayette zoog aan zijn hangpijp en knikte monkelend van ja. Er ontstond geen wederwoord en gelijkop, tusschen twee reken liepen ze op 't Wiel aan.

De gravers waren wijdweg in de stilte hoorbaar, ze riepen hun ‘hur-rie-hup’ bij 't neerheijen der keerplanken eendrachtig, met moeie stemmen. Midden in het Wiel lagen de baggerschouwen gereed om uitgeschept te worden op de plaats waar 't eiland verrijzen moest, als eerst de waterkeering klaar zou zijn. Die bagger kwam uit de afgegraven en uitgediepte monden, die thans trechtervormig op het Wiel

stonden. Deze weg gingen de beide mannen vaak, ze zagen gaarne hoe 't groote werk vorderde.

Een maand of drie wrochtten zes mannemenschen aan dat eiland van bagger, puin, hout en aard; zelfs Janus arbeidde daaraan mee. Hij trok naarstig de leemige darie uit de achterwetering en dàt vulde patent. Eindelijk, nadat ze al dochten dat alles van onder moest zijn weggezakt, wat in die kwaaie diepe wielputten meer is voorgevallen, zagen ze 't eiland boven water rijzen. Ze lieten 't bestijven en smeten er langs de kanten puin en takkenhorren op.

''t Wiel is alzoo niet peilloos', spotte Goof blijde, want zulke praats had jarenlang gegolden in de contreie. 't Wiel, werd verzegd had geen grond en diep, erg diep onder water woonde er een Maar in. Hij voor zich had aan dat bijgeloof nooit meegedaan; toch, als kleine jongen was hij wel akelig geschrokken, toen hij op een keer met den pols geen grond kon peilen in het Wiel. Had Goof toen geweten, dat hij in een windkuil zat met zijn stok, dan was hij toen niet zoo ontdaan geweest.

Nu wist hij 't op het cijfer af, het Wiel was in den midden ruim vier meter diep en dat was toch nog een aardige diepte voor zoo een gat midden in het land. De geheimzinnigheid had daar wel onder geleden, maar op den leeftijd van Goof Brouwer is een mensch niet meer zoo op verhaaltjes belust en denkt hij meer aan 't beste gewin.

Toen 't eiland naar schatting droog genoeg was, er konden al mannen op staan, en 't aardkooien dus naarstig begon, was 't al vroolijk Juni en de boomvrucht was gezet, alle kruid was voluit groen en zomersch.

Meneer Lafayette die van grondig werk hield, had den ringdijk laten inspecteeren, omdat nu 't poldervolk toch eenmaal op het land was. Bij de laatste schouw door de Heemraden, was de dijk naar gewoonte goedgekeurd, maar de eigen keur bracht uit dat er omslachtige reparaties om het kwelwater te keeren, moesten worden uitgevoerd. Trouwens, om 's winters open water in het Wiel te houden, was ook een spui en een inlaatduiker op de Lek noodig, dat moest allemaal maar ineens verricht worden, was 't oordeel van den Rentmeester. Toen liet hij, omdat er spoed achter zat, nog wat gasten komen en daarvoor wier een keet gebouwd achter de

zwarte hooitas. Ze kwamen met hun vrachten van hooge laarzen, pannen, eigen dekens en ander slaapgerief. Ze droegen bepinde trappers, waarmee ze geen stap deden zonder daarbij te vloeken. Voor iedere gemoedsstemming hadden ze een bijzonder soort vloek, ook was 't vaak hetzelfde krachtwoord, liefelijk of barsch uitgesproken, naarmate zoo'n graver gezind was daarbij.

Goof en deze nieuwe gasten, geraakten al dâlijk in oorlog. Hij snauwde ze af, zonder dat ze recht wisten waaraan ze dat verdiend hadden, en hij weigerde 't huis als ze niet ophiewen met heurluis godslasteringen. Maar de arme verbaasde kerels ze wilden wel, ze vloekten gansch niet omdat ze zoo verdorven waren, maar omdat vloeken hun gewoonte was bij 't werk. Dat ging van vader op zoon, en 't bleven altijd eendere vloeken, die hun dierbaar werden om den oud-vertrouwden klank ervan. Maar de boer zag het voor louter satansbezigheid aan en daartegen moest hij oorlogen, in den zin van Engel Gabriël. Maar het kwaad kortte noch keerde.

Toen Brouwer inzag, dat ze zóó verstokt in de zonde waren, dat ze zijn vermaan, ja zelfs zijn woest uitgeroepen verbod niet konden opvolgen (en wieweet hoe zeer zij zich dat hadden voorgenomen) meed hij ze als pestdieren. Als er een om filtreerwater aan de deur kwam, met een goed woord en een kwink, liet hij Aal, de ouwe doove rimpelmeid helpen. Weigeren kon niet over zijn hart, maar zelf kwam hij nooit of nooit voor den draad als er zoo'n ruige poldermof over de deel scharminkelde.

Maar de hevigste plage, dat was de keetmeid. De ouwe Klompé, die hij vanaf den vorigen herfst over den vloer al had en waarmeê hij, al zee hij 't zelf, nogal boeren kon, diezelfde Klompé had een dochter, een haai van een meid, die hij had laten overkomen om de keet te keeren en voor het koken. 't Was een kleine roodachtige furie; in d'r kop stonden helsche oogen; met heur armen sloeg ze 't manvolk van d'r lijf, maar met die heete oogen lokte ze heurlui weerom.

De ouwe Goof had het met één aankijken geweten, die keetmeid was de zonde zelf; tien porties erger was ze dan al die hellekinderen op een hoop. Daarvoor hoefde hij alleen maar heur zingen aan te hooren. De mannemenschen kon hij,

als 't werk op het land en op 't erf verdeeld was en de doening recht marcheerde, in de pronkkamer ontvluchten, naarstig gebogen over 't erfboek, dat van Flavius Josephus; 't zingen van die satansdochter ging ook dáár met hem mee. Als hij alle'man niever aan den arbeid wist, aardkrooiend en zweetend, dan zong gillerig en driest de dochter van Klompé een smerig wereldsch lied, dat Brouwer zoo waarlijk leerde, dat geweten in zijn hoofd kwam te staan van 't vele aanhooren. Hij kende 't wis, zoo hij een psalm behoorde te kennen; betrapte zijn eigen, dat hij het neurde, dat hij 't weer ievers meende te hooren, en dat het in zijn binnenste klonk alleen.

Dat gif woog zwaar op zijn leven, dat kromde zijn rug erger dan het krooiwerk, dat hij nog altijd wel ter hand nam, al wier hij pieperig en stram in de gewrichten.

Goof Brouwer docht toen op een keer: - als mijn kooi moet komen door zóóveel zonden heen, zal daarop dan ooit Gods zegen wel rusten? -

Hoofdstuk IV.
De boer sterft.

De seizoenen weten niet van wachten, al davert het werk en al wrokt een oud man in 't voorhuis over een zingende meid. Ze komen en gaan met afgemeten passen, ze komen onverbiddelijk en wachten niet, de seizoenen.

't Werk was nog niet klaar toen de eerste Septemberstormen het gefatsoeneerde Wiel kwamen beproeven. Maar de beschoeiingen hielden stand, het eiland lee daar als een bonk bazalt, de poldergasten hadden geen halvelings werk geleverd.

En de ouwe Goof Brouwer kreeg de vrede weerom in zijn hart. Sinds enkele dagen al zong de keetmeid niet meer. Hij had er niet zoo goed op gelet wanneer ze daarmee was opgehouden, hem was genoeg dàt ze zweeg. Nooit of nooit stapte hij de werkkeet binnen, de mannen die wat tegen den boer te zeggen hadden konden dat op het werk doen, of anders 's avonds in de keuken als heurlui dat beliefde, want tende had hij ze toch maar ingelaten. Zoo was, nu hij 't zingen niet meer hoorde, alle aanraking tusschen hem en die keetmeid

voorbij. In weken zag hij haar niet, hoogstens haar gestalte, als ze water schepte in het boenhok of over 't erf liep.

Aal was hem komen zeggen, dat de dochter van Klompé haar aangeboden had, te willen helpen op de drukke Zaterdagen, maar daarvan was niks in huis gekomen. ‘Dat soort vrouwvolk komt mijn deel niet op’, had hij barsch geantwoord.

‘Je het gelijk Vader’, zei Janus daarop: ‘je mot altijd voorzichtig zijn met dat volk. Anders toch wel een schappelijke man, heur Vader’.

‘Da's waar Janus, teugen Giel Klompé he 'k niks, dat 's een man waar mee te overleggen valt, maar die Stans van 'em, dat 's een karonje’.

En meneer Lafayette nam 't natuurlijk weer voor dat frommes op; - ‘daar bin je dan ook dominée veur’ - lachte Janus, toen 't zoo eens te pas kwam.

Onderwijl, ... de meid zweeg, de herfst kwam over de boomen. 't Ooft rijpte tusschen de schrompelende blâren, 't vroege ooft tenminste. In de boogerd van Goof Brouwer stond een ranke princesse-noble boom, daaraan rijpte het éérste fijnfruit en telkenjare ging daarvan een schepel of wat naar ‘Snellenburgh’. Dat was een regel van oudsher; Dominée een lap van 't spek, de Jonker z'n fijnfruit. Zelf wier dat behandeld door den boer, zelf plok hij jaar aan jaar den appelboom leeg, zelf zocht hij uit den rijkelijken slachtvoorraad een mooie doorregen reep spek, om naar de Pastorie te dragen.

Ook nu weer, nu de glanzend groene bastjes der lankwerpige nobles gele weerschijn kregen, klom zelf de boer op de leer. Om zijn gelen nek hing het plokschort. Met stijve knieën probeerde Goof, of het van 't jaar nog ging, het werken op de leer. Daar stond hij, zoo ver de sporten reikten, met den wind mee nijgend, goed hoog in de takken. Met den prik haalde hij de wije takken naar zich toe en hij rook de verschheid van de edele appelen en hij rook ook de kruienlucht van 't nieuwe groene hout en de scherpe geur van de dooie takken die al vermulmden. Dat was Goof zoo een bekende reuk bijelkaar, daar wist hij aan, dat het oogsttij was, en de Zomer weeral voorbij. Hij wist niet dat hij 't graag rook, wist niet dat hij 't gansche jaar door ernaar verlangde, zoo hij ook

ongeweten verlangen kon naar de sprudele dagen van April als de knoppen gaan leven van binnen. Dat zijn zoo geen dingen die een boerenmensch erkent, daar zou mee gelachen worden. Wel wist Goof, dat hij met al zijn vezelen van z'n bedrijf hield, dat zijn ziel er naar gegroeid was, zooals die van den Dominée naar 't preeken. Z'n lijf was door de jaren kromgetrokken en verwrongen als een ouwe gesnoeide knoot, daar was het taaie darietrekken niet vreemd aan. Z'n veerkracht en z'n jonkheid had Goof aan 't land geofferd en al had het land niet in weelde teruggegeven, wat de boer zoo trouwmoedig offerde ... toch had hij lief 't bedrijf van boer zijn, toch keek hij met echte boerentrotsch zijn land af, want het was nog altijd het slechtste niet en er werd in gewerkt, dat was al z'n leven er aan te zien geweest.

En als Goof Brouwer aan dat soort dingen docht, al 'beurde dat als hij in een appelenboom stond, of waar 't ook was, dan kon hij alle andere dingen zoo in eens erom vergeten.

Dan keken zijn oogen dwalend heel ‘Land voor Water’ over en dan kwamen drieste plannen in hem op, wat hij doen zou, als hij zelf eens 't zeggen had over gansch het poldertje.

Nu overkeek hij met welgevallen het werk aan het Wiel dat af geraakte. ‘Land voor Water’, waar leek dat op? Als hij 't zoo bekeek vanuit de hoogte, gereed voor de nieuwe doening, dan moest 'ie 't erkennen, het zag er aardig uit al was 't weeral wat nieuws.

Van hieruit hoorde hij alderhande stemmen en geluiden. Het werkvolk bij het eiland, de honden in het Bovenend van Benschop en de koeien achter den kweldijk in 't land van Gijsbert Lekkerkerker zijn naaste gebuur...

Ergens praatte ook Janus, maar waar 't was zag hij niet. 't Kwam toch echtig bezijen de keet vandaan. 't Was toen, dat de ouwe boer voor 't eerst weer de keetmeid hoorde. D'r geluid was ze alzoo niet verloren, 't hellekind. Van daaruit kon hij zelfs bekant hooren waar ze 't over had. Janus kwam toen in 't zicht, het was tusschen de keet en de schiesloot. Toen heeft de ouwe boer nog gezien, dat zijn bloedeigen eenigste zoon, dat zondekind vastgreep en dat hij met zijn verwerkte groote handen haar den mond toehieuw.

Rooie en vuriggroene zonnen zag hij draaien voor zijne

oogen. Omdat hij zoo lucht wier, ging hij vliegen in dat gekleurde licht. En hij deed zijn oogen dicht de boer.

***

Daar lag hij, neergesmakt in den boogerd over het appelschort. Een zilversmid die met zijn hondenkar het erf op kwam, die zag het 'beuren. Tegelijk wist het alleman, en niemand had het uitgesproken. Ze liepen allen hard van 't werk en voeren in de schouwen naar waar de boer lag. Goof lag te slapen met zijn kop in 't donkergroene boogerdgras. Boven zijn oog spoot uit een nietige wond een dunne straal bloed. Ze bonden 't appelschort af en droegen hem eerbiedig in een schouw. Toen ze met den gevallen boer op de deel kwamen, stap voor stap, om niets te verschudden, stond daar Janus stom en bevend, de handen slap langs zijn lijf, op looden beenen.

Ze schoven zwijgend de eettafel bij en daarop leiën ze languit hun last. Alle man van 't werk kwam daar om staan.

Janus vroeg wat, met de handen benauwd voor zich uit en eindelijk stijf voor zijn oogen.

'Niet dood, ben je gek!...' troostte Giel Klompé, die onhandig zijn zakdoek den boer om het bezeerde hoofd wond. 'Je Vader blijft bestig in 't leven. Theunissen is al op den hondenkar om den Rentmeester, hij komt zoo'.

Toen pakten ze nog eenmaal 't bewegenlooze lichaam op en droegen het in de bedsteê van 't opkamertje. 't Vele volk bleef in de keuken of op de deel, Janus en Giel Klompé die bleven achter bij den boer. D'r wier geen stom woord gezegd; 't was of de dood al 't erf betreden had. Janus hing in z'n schouders als een zieke hond en de gewezen huzaar, die zoo eens van bezijen den jongen boer bezag, die docht ... is dat nou de erfopvolger van dien taaien ouwen werkezel, dat slappe bevende, ganschelijk ontdane end mensch? Of was het de ontdaanheid die hem zoo verjufferde?

Ze keken eerst naar buiten, toen naar elkaar, maar ineenze viel Janus woest over de dekens heen, waaronder Vader lei en prevelde wat. Toen keerde Giel Klompé zich af. Op het hoofdkussen ook op de handen van Janus kwamen donkere, kleverige vlekken.

‘Gunterwijd komt iemand, 't is de Rentmeester Janus’, .. riep zacht de poldergast.

Janus rees op, - maar hij keek toen bar vuil, - verklaarde Klompé naderhand. Iemand op schoenen kwam de leemen deel over. De mannen die nog bijeen stonden, om na te praten over het mirakelse voorval, namen murmelend hun petten af. Meneer Lafayette trad vlug maar zachtkens tot voor de bedsteê.

‘Goof, ouwe ziel’ zei hij gedempt: ‘hoor je me? Hier ben ik jòh...’ maar dat kortte niet, er kwam geen wederwoord.

Toen begon Janus te snikken in zijn saamgeknepen handen. Dat was een kwaad ding voor Klompé, die alles verdragen kon, maar geen mannetranen. Tja... hij had den ouwen boer wel gemaggen al was 't een fijne. Verhanseld trok hij 't opkamertje uit. De mannen van 't werk waren dâlijk om hem heen, om te vernemen hoe 't verliep met den boer en van al 't gevraag herkreeg Giel zijn positieven.

‘Niks van te zeggen mannen, 't lijkt anders een kwaaie val op zijn jaren’.

Toen krek kwam meneer Lafayette het bruine trapje af. ‘Span den hit in!’ riep hij hijgend: ‘gauw span in! Wie is in IJsselstein bekend? Jij Klompé? Weet je den dokter, haal hem; Dokter van Hasselt, gauw... span den hit in!!’

Zelf hielp hij al mee. D'een reed de tilbury voor, een ander wierp het hoofdstel over den kop van de bruine knol, want die was 't vlugst. Meneer Lafayette luste de strengen vast en binnen weinig tellen reed Klompé al weg, in zijn blauwe grauwgesleten kiel zoo hij van 't werk kwam. Met wisheid ging het, rakelings de langsvliegende knoten voorbij. Over heel de Lopiksche kaai reed hij nog geen zes minuten. Gunter lag het Huis al, en dat was halverweeg' op den weg van ‘Land voor Water’ naar de stad.

Onderhand liet meneer Lafayette op de boerderij een kaasvat vullen onder de filtreer en stuurde Janus, die al wat over den schrik geraakte, met de sleutels uit Vaders broekzak naar 't kabinet in de pronkkamer om doeken. Daarmee lei hij een stijf, natgemaakt noodverband; daarna wisten ze van eigens niets meer te doen en was de wacht op Dokter van Hasselt.

Die reed met Klompé de werf op, juist toen Goof Brouwer,

vragend waar hij was, waar Tonia was, waar Janus was, reutelend bijkwam.

‘'k Ben moei’, kloeg hij kreunend en sliep weer in. Het natte hoofdverband wier ook al rood. De Dokter van Hasselt uit de stad, neeg over de bedsteê en nam een van de willooze handen van den boer op.

Daarbij bleef Janus staan, weer even beduizeld als daarnet; met smeekend handengebaar vroeg hij hoe 't was met Vader. Geen klank kwam overigens over zijn lippen. Als antwoord wier hij naar beneden gestuurd; de Dokter van Hasselt hiew niet van complimenten. Een knecht liet hij zijn tasch aanreiken, die nog op de tilbury stond. Lang bleef hij toen, samen met meneer Lafayette boven bij den boer. Janus dierf niet meer vragen komen en zweette bekant bloed uit. Hij docht ineens - wat heb ik veel van Vaders gehouwen - maar toen hij daarop doordenken wou, dwaalde hij af. 't Manvolk stond nog op een klit in de keuken; 't werk was vergeten. En over de onderdeur kwam eindelijk de warharige kop van Stans de vurige keetmeid.

Janus verstijfde, toen hij heur zag en hij joeg d'r weg. Maar zij, zij ging maar stilletjes aan. Hij nam zijn loop; in drie stappen was hij aan 't eind van de deel en smeet de onderdeur open. Even stonden ze, als getergde beesten, tegenover elkaar. Hij hief zijn arm op, als voor een fellen slag, maar Klompé was waakzaam als 't zijn kind gold en was hem voor.

‘Janus, as je m'n keind slaat, sla je mijn, verstaan? Wat het dat bloed je gedaan? Schaam je een frommes te slaan!!’

De jonge boer stikte bekant in zijn drift. De gespierde oudhuzaar stond uitdagend voor hem, één pees al pees, gereed den lafaard neer te slaan, die een vinger roeren dorst aan zijn ruig meideke. Dat kind was hem dierbaar; als twee droppels water geleek ze heur Moeder, zoo die vroeger geweest was.

Ze bleven dreigen als kwaadaardige honden.

‘Wat most je eigenlijk van d'r?’ vroeg weer de Vader.

Janus zag, langs den Vader, dat Stans hem vreezend bezag. Hoe weelderig was ze, juist nu, terwijl de sterke borst van heur Vader haar beschermde. Een onneembare vesting. Ja, 't was een heet kreng, 't was een vod, een valsche... maar toch... ja ze was lief... ze was mooi...

‘Ze loech om me, om Vaders val’, loog Janus haperend. En daarbij sloeg hij zijn oogen neer. Maar sluipend hief hij ze weer op, naar de gestalte van 't deerntje.

‘Ben je niet wijs’, suste Klompé, ‘wie zou jou kwellen omdat de boer een ongeluk bekwam? Daarom moet je m'n Stans niet slaan, waar meid?’

Maar Stans loog mee. ‘'k Loech wèl om baas Janus’ zee ze manhaftig, ‘ik loech om 'em, omdat 'ie zoo benauwdachtig keek’.

‘Maar keind nog toe, laat dat dan ook. As ik, je Vader 't nou eens was die daar lag’ vermaande Klompé. ‘Hurt gauw 'an 't werk met je vodden; die heete streken van jou motten d'r maar eens veurgoed worden uitgeslagen’.

Giel, de Vader, joeg haar voor zich heen; lachend hipte ze weg als een veulen. Maar achter de keet, waar ze verborgen was voor alleman, daar liet ze zich neervallen in 't ruigtgras en daar huilde ze lang.

Doch toen de mannen achter elkaar, met plechtige stemmen, in de keet terugkwamen zat ze alweer, of daar niks niemandal gebeurd was, stil voor zich uitkijkend de najaarskriel te schillen, met heur rappe korte vingers. Toen ook lag de rouw over ‘Land voor Water’; de ouwe Goof Brouwer had het begeven en lei met opgetrokken oogen in de pronk-kamer en was al afgelegen volgens de manier.

Meneer Lafayette troostte Janus in het voorhuis. De verweesde jonge boer zat dofkijkend tegenover het schagenbed en sprak tegen zijn eigen. Telkens zei de Rentmeester wat, maar Janus hoorde noch zag hem. Als Janus uit den doezel even opkeek, vingen zijn bange oogen de open blauwe oogen van den ander, maar hij sloeg zijn blik dan neer en viel weer in de starheid terug. Meneer Lafayette liet hem toen maar liever alleen en er wier uit de doodenkamer geen geluid meer vernomen.

Alleman van 't erf en van de geburen onder IJsselstein en Kapel kwam den ouden Goof zien liggen 's anderendaags, in zijn mooie kist, die vanwege het Kasteel bezorgd was. Zelfs kwam voor deze gelegenheid de gekke Jonker zelve, dat 'beurde soms in jaren niet. Bij die gelegenheid kon niemand bemerken dat de Jonker gek was; alleen zei hij wat weinig.

Hij was maar bar eenvoudig gekleed naardat hij zoo rijk was, dat was 't oordeel van ieder. 't Was in de dagen dat het lijk boven aarde stond een geloop in het huis of er een rariteit viel te bezien. De mannen van 't polderwerk kwamen, met de donkere uitgaanskleeren aan, de zijen petten bedeesd in de handen geklemd en keken met diepe plechtstatigheid over den rand van de kist. Alleen de keetmeid kwam niet. Ze liet zich niet verbidden, ze wou den ouwen Goof Brouwer niet zien liggen in zijn kist. Ze kon daar niet tegen, zei ze om ervan af te wezen.

De boer wier uitgedragen naar ouden trant, op een groenen boerenwagen, waarvan de ketting met hooi omwonden was. Meneer Lafayette en Tonia en Janus en Bart Brokking zaten op de kist. Tonia huilde. Ze droeg weeral een kind. Janus huilde al nietmeer, maar meneer Lafayette moest een brok wegslikken toen ze langs de kooi reden.

Aan 't Benschopsche dorp looi Kees Vermeulen de dubbele klokken; ze reden daarop in... de klokken wieren luider en voller, straks zou de kist neerdalen tusschen de touwen...

Niemand uit de contreie had ooit meneer Lafayette hooren preeken voordien, maar op het graf van Goof Brouwer sprak hij mooi. En er kwam wat in voor van dankbaarheid voor het schoone voorbeeld van een onwankelbaar streng en geheiligd werkgemoed. Dat was wat anders dan ze gewoon waren van den Dominée, als die boven een open graf stond. Tonia had nooit geweten, dat meneer Lafayette zóó van Vaders gehouwen had. Ze mork goed dat meneer alles meende, wat hij zoo gloedvol zee van Vaders, 't was bekant of hij zijn eigene Vader uit hoorde looien, zóó ontroerd was de goede man.

‘Familie, vrienden en bekenden worden verzocht, den doodenakker te verlaten en worden bedankt, voor de laatste eer den overledene bewezen...’ dreunde Toon Voormolen, de knekelman af. Bart Brokking en dat was afgesproken, gaf hem aan het hek, waar de treuresch en de booghoutboom staan, een rijksdaalder, Janus en meneer Lafayette gaven een gulden elk.

Ze reden zwijgend naar ‘Land voor Water’ terug; onderweg wieren ze meewarig gegroet, door bekant alle menschen

van Benschop en van 't Boveneind. Het huis liep dâlijk vol van eters uit de geburen. Tonia presenteerde en dat deed ze nog kwiek, al was ze vèr zwaar.

De mannemenschen mochten dees gelegenheid in de pronkkamer komen; ook de poldermoffen. Ze zaten daar allemaal aan twee lange tafels en 't vrouwvolk dat later kwam, langs de wanden op stoelen van de keuken, en in de breede wortelnoten kabinetdeuren, waar de zon net op scheen, waren ze te zien als gladde zwarte poppen, waarvan hoofd en handen alleen bewegen konden. Maar de spiegel hong blind aan den muur.

Tonia wier moei. ‘Waar is Stans?’ vroeg ze aan den ouden Klompé: ‘Stans heeft toch zeker geholpen toen we te begraven waren?’

‘Neeë’, zei de ouwe bot.

‘En waarom niet? Waar is ze nou?’

‘Ze zit in de keet vrouw en ze zit te krijten. We krijgen haar niet eruit, met geen stokken. Ze is koppig, als een wijf maar zijn kan’. Hij vertrok zijn gegroefden kop tot een nijdige grijns.

‘Heb je d'r geslagen?’ vroeg ze angstig, ‘nee' toch zeker?’

‘Wat docht je wel, 't bin geen vrouwebeul...’

Maar Tonia was met dat wederwoord niet gansch en al overtuigd. Ze hielp eerst al die etende mannen en de vrouwmenschen die 't allemaal druk over den ouwen boer hadden en dat het toch zoo'n besten bloed was geweest, al van jongsaf - en ging toen stil, op eigen gelegenheid, naar de keet. Toen ze korzelig terug kwam, begon Hein Stravers, die later aan koudvuur gestorven is, juist vroolijk te worden. De stopflesschen waren leeg, meneer Lafayette zat in elkaar gedoken achteraf op een stoel en staarde nadenkend over de grienden; Janus zag ze niet.

Tonia trok naar de til en zette daar 't koekoekraamt open. In haar stijve witte onderrok ging ze toen zacht huilend, op 't bed van Janus liggen. Langzaam aan liep het huis leeg; alles was op, en de boer was nou toch heen. Met den klaren avond wier ze wild wakker, omdat ze meende dat de klokken van Stad en Benschop tegelijk looiden. Het huis beneden was stil en leeg. Buiten liep een argeloos klaterend geblèr van de

jonge geit door den koelen vochtigen avond. Toen ze door den koekoek keek, was het land één witte willige zee geworden. Op kousenvoeten liep ze de leer af.

Op de deel was niemand en half nog in slaap versuft, met bonzend hoofd en verfrommelde haren liep ze om Janus te zoeken, naar de pronkkamer.

Janus was daar niet en meneer Lafayette zat op hem te wachten tegenover Vaders zorgstoel, die hij peinzend met zijn vingers beroerde. Tonia bloosde, want toen pas zag ze, dat ze in heur onderrok liep.

En Vader was er ook niet meer ... ...

HERMAN DE MAN.

Gedichten.

Oorlogsbegin.

Een blanke hemel welft zich over 't land,
Waar stoere boeren van den arbeid keeren
En knapen zingend loopen hand aan hand.

Vast in den vrede, dien geen angst kon deren,

Verdonkren de gezichten, die zich keeren
Van waar de zon nog flauw in 't Westen brandt
Achter het hooge bergkam-woud, als speren
En bajonetten, dreigend zwart, geplant.

Nu denken die rouw-donkrë aangezichten
Om 't zacht verlichte raam in verre laan,
Om d'avondspijs, zoo vroolijk aangebracht...

Tot bij de dalbocht plots uit vlakte-nacht,
Waar, als bouwvallen, vreemd de huizen staan,
Laayende purpergloed ze komt verlichten.

Augustus 1914. - België.

De morgen grauwt in scheemring door het dal.
Door heete stilte klinkt dag en nacht voort,
Met staâge slage' als donder nooit gehoord,
De wederkaatsende kanonnen-schal.

Diep in den donkren grond gegraven zal,
Wijl 't bommenploffen rund en paard vermoordt,
De troep zijn eigen lieven grond nu voor 't
Laatste verdeedgen tegen d'overval.

O mannen die, in duister vuil vertoevend,
Naast starre vrouwe' en kindren hulpbehoevend,
't Rein harte sterk in 't lijdend lijf behield,

Als louter goud in stik-donkere mijnen,
Kwam uwe kracht mijn kwijnend volk verschijnen,
Gij, die den dood geproefd hadt vóor gij vielt...

Aan een meisje.

(*Bij eene schilderij van V.*).

Diep aangedaan door 's kunstnaars eêl penseelen
Docht u dat hij 't bekorend schoone ding
Slechts in zijn warmen schilders-blik ontving
Om 't ons in gloed van verwen meê te deelen.

Hij zocht niet anders, dacht ge, dan te streelen,
Met teêr gebaar, als zijnen lieveling,
Broos rozen-vaasje, waar zijn denke' aan hing, -
Zoo als een vrouw haar vonklende juweelen.

Toch was 't zoo niet, want bij het innig turen
Is 't voorwerp in des schilders ziel herboren
En vond zijn áller-diepste wézen dáar.

De schoone schíjn ging daardoor niet verloren.
Die bleef 't omgeven, bloemwaas zacht en -klaar,
Waar 't leeft als 't wonder-kind dier liefdë-uren.

Stadsochtend.

De woel'ge stad lag daar toen voor ons open,
Pleinen zon-kleurig, huizen glans-bedropen.

Langs flonkrend raam, op lichte winde-wiek,
Woei deinend aan een blijde dans-muziek.

Boven de stad in blaauw juweelgewemel
Stevenden statig wolken door den hemel,

Sneeuw-witte zwevers, aan wier donzen randen
Zoomen van gloeyend goud-licht kwamen branden.

Op blij gegolf en flonkerende strepen
Wiegelden luchtig glinstrend donkre schepen.

Toen kwam van boven, tinklend uit een toren,
Fijn klokkespel gezongen in onze ooren.

Diep goud-zwart zagen we onze schaduw gaan
Door 't líchte goud van grijze kadebaan.

Burgerhuisje.

Door 't burger-huis op laten middag traden
Wij de open lucht in, waar seringen-geur
Hing over de achterdeur en lente-wind
Stil witte wolken dreef door 't hemelblauw.

Een kleine stadsche tuin, alzijds bemuurd
Door grauwen steen, en waar een enge ring
Groen gras en witte kiezel 't perk
Veelkleurge bloemen, 't éénge, rond omsloot.

Luwte beving ons, zon op achtermuur
Scheen goud, geluid van schelpjes aan de zee
Maakte de kiezel onder 't zachte gaan.

Seringenblaadjes streelden langs ons heen,
Rozen, violen, en purpre papaver
Bloeiden, en ginds in killen schaduwhoek
De schuchtre blanke lelietjes-van-dalen.

Zóó rijk, zóó schoon leefde in dien lutlen tuin
De volle lente, dat ik dralend toef
Voor 'k met een klánk nog de herinnering
Diepst doe herleven: blijde gekwinkel
Van klokkentoren daalde spelend neêr
Langs steile muur, door luwte in 't loof, verzellend
Ons stille spreken. Toren verborgen
Achter de muren, slechts een enklen dag,
Een feestdag, deed gij meerder dan 't gewoon,
Niet meer bespeurde, daaglijks zelfde, tinklen,
En zongt ge, telkens wéêr, dë uren door...

De zoele wind en 't heldre spelen wiegden
Mijn ziel in sluimring, makend zon en bloemen,
Gras-rand en pad tot kleurig droomtafreel.

L. VAN DEYSSEL.

Gedichten.

Oorsprongen.

Vergrauwende winterdood
Bewaart de kleuren,
Die lieflijk in lente-rood
De weeke aard scheuren.

Zwart-welvende wolkenlucht,
Stilte-ontstegen,
Zal breken in klaar gerucht
Van blanken regen.

Uit smart en verlangen groeit
In hartedonker,
Wat goud aan de heem'len bloeit
Met mild geflonker.

In zonde van hoogmoed kiemt
Het rein opstreven,
Dat eigen begeerte striemt,
En buigt voor 't leven.

Verlatenheids heimwee voert
Langs leege paden
Tot waar menschen, vreemd ontroerd,
Elkaêrs leed raden.

Door dalen van eenzaamheid
Gaan stil de stroomen,
Die zee aan hun uitgang beidt
Tot zingend droomen.

Waar lang ziel om deernis riep,
Wanhoop-verloren,
Werd ver in haar grond'loos diep
Een god geboren.

Heengaanden.

Wij drijven langzaam naar droom-donkre dagen
Van breeder schaduwen en bleeker zon.
Elke avond klaagt de wind in doffer vlagen...
De zomervreugden, die ons hart zich won,
Gaan zacht vervagen.

Met trager vingren trachten wij te omsnoeren
De laatste schoven, 't licht is in het West.
Onder ons wanklen de oude, vaste vloeren...
Een zoeler oogenglans is al wat rest
Van veel ontroeren.

Gedoofd ligt in den geest de lust tot strijden:
Uit àlle waarheid vleide een vlam ons mee...
Ons lokt niet langer stroom en storm der tijden,
Maar in de wijde golfgestilde zee
't Wenschloos verglijden.

Niets bleef ons eigen meer... Onze arme handen
Zijn leeg, als toen ons leven 't eerst begon,
Vreemd lijken al de lang-gekende landen
Van vrucht beroofd, wegdrupplend iedre bron
In blind verzanden.

Voór ons de blanke, bloesemlooze wegen
Van de eenzaamheid, die alle zielen wacht...
Wij, die door 't dal der wilde rozen stegen,
En hart aan hart den bloeiend warmen nacht
Zoo teêr doorzwegen.

De zoete, doode lentenachten... Suisde er
Niet soms een ster omlaag in liefdezucht?
Een sterre-droom... Vuurvliegen, die het duister
Doorflitsten der fluweelen schemerlucht
Met schuwen luister.

Geen nieuwe wereld wordt ons weer geboren
Uit aardeschijn, hoe schoon haar opgang blonk.
Wij schouwen in ons zelf... en zien er gloren
De vonk, waaruit heel 't stralenspel ontsprong,
Nog onverloren.

Wij zijn gekomen tot de klare dagen
Van broozer schaduwen en zachter zon.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

Uit Italië.

De welige heuvelen zijn goud en groen, en blauw
de groote ledige Apennijnen in de verte -
Wijd, vaag geluk, ga nu te rade bij mijn harte:
wat is het dat ik tot den dood beminnen zou?

Laat ik mijn zwervende oogen nu gesloten houden
tot de stem van mijn zwakker stem weer in mij spreekt:
het aangaan in den nacht van de Noordzee, die breekt
aan de Hondsbossche Wering die mijn vaderen bouwden.

A. ROLAND HOLST.

Naar Paraguay.

XI.
Op de Papegaaienrivier.

'n Wonderbaarlijke tocht maakte Zwerver! Eerst den ‘Zilverstroom’ op, die met zijn meer dan tweehonderd kilometer breede invaart de wijdste riviermonding ter wereld vormt; dan de rio Paraná met haar moerassige oevers, waar men, tusschen enkele boomen door, de eindelooze Uruguaysche en Argentijnsche ‘pampa’ ziet, - de steppe van Zuid-Amerika. Hier en daar een eenzaam paalhuisje met een paar naakte jochies, ravottend in en om een luttel schuitje. Uit het riet aan den oever vliegen sierlijk, als op een japansch scherm, flamingo's, reigers, ooievaars, mbigua's op, - lange, dunne snavels op lange, dunne halzen. Op de wortels van de vele gevallen boomen staan valken en vischdieven forsch op hun hooge, zware pooten. Boven ons hoofd zwaait in wijden, zuiver getrokken kring een aasgier, - met den gang van het schip het cirkelmiddelpunt wisselend vol rythmisch lijninstinct. Als langs een gespannen koord strijkt over de rivier een vlucht eenden recht op de ondergaande zon toe.

In de verte, vooruit aan stuurboordzij, kleurt zich de hemel rood: brandende pampa. Opzet, om den bodem te bevruchten, of zijn het de revolutionnairen? Volgens de laatste berichten, die ons in Paraná toewaaiden, wordt de strijd daar in het noord-oosten, bij Encarnacion, vol verbittering uitgevochten. In Humaita, rechts van de rivier, dus op Paraguaysch

gebied, komt een vlieger der revolutionnairen aan boord, - jonge, tanige, gebruinde kerel, zoon van Europeanen, door geboorte Paraguayer. Hij brengt andere berichten: het revolutieleger is verslagen, naar alle windzijden verstrooid. Hijzelf is ook gevlucht, gaat nu naar Bermejo, rechts van de rivier, dus aan Argentijnsche zijde, - om zijn vrijheid, waarvoor hij vocht, niet in te boeten.

We zijn nu op de rio Paraguay, de ‘Papegaaienrivier’. Hier varen we vlak langs de oevers, waar zich op zandbanken, in de gloeiende middagzon ‘yacaré's’ (krokodillen) koesteren, - groote, schijnbaar logge beesten, met een huid waar geen Mauserkogel doordringt. Vliegenvangertjes en honigdiefjes, die niet meer dan een stuk of wat veertjes zijn met een naaldfijn snaveltje, duikelen op en neer, buitelen om groote, bonte bloemen. Als een vlam schiet een roode kardinaal in een struik neer.

Wonderschoon zijn avond en nacht. Een halve sikkel aan den met sterren bezaaiden hemel; lugubere boomgestalten, als heksen uit kindersprookjes. Overal dansende vuurvliegjes: die houden bal-champêtre. In de verte plotseling doordringend geschreeuw. Brulapen? Een rund, besprongen door een jaguar? Die sluipt in dit uur rond, zijn zware tijgerklauw geruischloos neerzettend. Weer stilte. Door het water schuift iets donkers, een lichten streep achter zich latend: de yacaré. Met veel wiekengerucht schiet onverwachts schreeuwend een watervogel uit het riet, - tolt verward rond. Een waterwijntje plast ergens aan den kant, dribbelt op hooge pootjes haastig den oever op en verdwijnt knorrend in het manshooge riet.

We babbelen wat. Over den grooten tijd, dat Paraguay nog het voornaamste land in Zuid-Amerika was; over den grooten, vreeselijken ‘Lopez-oorlog’, die van iederen Paraguayer een held maakte, maar na vijf harde jaren het land ten val bracht. We passeeren de plaats waar de Paraguaysche artillerie destijds was opgesteld en waar tenslotte een jong zee-officier de verbonden Braziliaansche, Argentijnsche en Uruguaysche vloot wist te doen doorbreken, 't geen een eind maakte aan Paraguay's macht.

Donker is de rivier. Hoe vindt de janmaat aan het stuur zonder lichtboeien den weg? Den zonderlingsten koers nemen

we soms: recht van den eenen oever naar den anderen, dan weer met een zwenking terug, weer naar het midden... Twee maal loopen we vast: er is weinig water, en de zandbanken wisselen in den loop der maanden gedurig van plaats.

De morgen is heerlijk. Aan den oever bloeiende boomen met weinige, leerachtige bladeren; reuzeboeketten: violette, oranje, stralend witte. Dat zijn tulpboomen met bloemknoppen als een vuist zoo dik.

Overal tieren welig woekerplanten. Woudreuzen worstelen er mee, maar gaan een wissen dood tegemoet. Bij honderden staan ze daar, hooge, trieste, grijsbleeke boomlijken, gewurgd in den verstikkenden greep der slingerplanten.

Is het met heel Paraguay zoo? Was het een sierlijke woekerplant, die den schoonen, forschen boom wurgde?

Uit den blauwen horizont duikt een kegelvormige heuvel op.

'Asunción', zeggen zij, die de reis eerder maakten.

XII.
Aan de oevers van het Ipacaray-Meer.

Als Zwerver in een vreemde stad komt, drijft zijn instinct hem terstond naar de markt.

In Asunción berouwde hem dat niet. Het was vroeg; nog geen zes uur in den morgen. Buiten de ommuurde marktplaats verdrongen zich ossenkarren en ezeltjes, badend in het licht der ochtendzon. Zwerver klopte een grauwtje op de flank, krauwde een ander tusschen de lange ooren en zei hun een enkel woord: 'Pobrecillo...!' Als men in het Spaansch liefkoost, doet men dat graag in medelijdenden vorm...

Overal wippen musschen rond, - musschen met kuifjes, musschen met streepjes, musschen met geelgrijze vlekjes.

In zijn leven zag Zwerver niet zulke mooie meisjes als in de dorpen van Paraguay. De dames in de stad poederen zich; - maar de meisjes op het land! Het gitzwarte haar in lange vlechten op den rug; het gelaat vol en vrouwelijk; warme, donkere oogen met lange wimpers; onberispelijk sierlijke wenkbrauwvorming; strak geteekende lippen en neus; - alles nog sterk verradend den Indiaanschen oorsprong. En dan de houding! Hoe fier dragen ze het kopje op de mooie, gevulde schouders!

Ze rooken, - daar moest Zwerver even aan wennen. Hij zag jonge moedertjes, zelf halve kinderen nog, die - terwijl haar spruiten zich laafden aan de levensbron - aan een dikke, zware sigaar zogen. Op de markt rookten alle vrouwen zonder uitzondering, - en niets dan zwarte sigaren. Een enkel oudje had het meer op een pijp begrepen.

Zwerver drentelde de markt zoo wat rond, deed met moeite afstand van de fantastische gedachte om een paar jonge vossen of nandoes te koopen. Voor vijf cent heeft men hier de zakken vol perziken.

Van Asunción ging het naar San Bernardino, een Duitsche kolonie aan het meer Ipacaray, veertig kilometer Oostelijk van Asunción.

'Doe het niet!' raadden menschen, die het goed met Zwerver voorhadden. 'De revolutionnaire troepen zitten al aan de Zuidpunt van het meer; elken dag kan de treinenloop gestaakt worden, en dan zit je daar opgesloten.'

'Larie', meende Zwerver. 'Als er geen trein gaat, lóóp ik terug. Ik neem geen bagage mee.'

Nú liggen de regeeringstroepen in stellingen om Asunción; er valt over terugkeeren voorloopig niet te denken, daar alle wegen zijn afgesneden; - en Zwerver zit, zonder een enkele verschooning bij zich, aan den oever van het Ipacaray-meer.

Maar mooi is het hier! De zonsondergang aan de andere zijde van het meer is iederen avond opnieuw een wonder. Als hij wandelt door smalle laantjes, donker door het machtig opstijgende woud aan beide zijden, voelt Zwerver zich telkens naar Java verplaatst. Hij moet door netten van lianen kruipen, heeft boven zijn hoofd een plafond van woekerplanten. Orchideeën, kembang spatoe, bruidstranen, clematis, hooge, dunstelige cactussen met witte, rafelige bloemen. Wilde sinaasappelboomen met groote, goudgele vruchten, ananassen met de lak-roode hartbladeren, duizende bloemen en planten, waarvan hij nooit het bestaan vermoedde. Nu en dan een moerassig plekje met vette waterplanten en dikke, paarse, hyacinth-achtige bloemen. Kolibrietjes, als glazemakers, fladderen met schemerende vleugeltjes voor een verleidelijk geopende bloemkelk; lijsters, eksterachtige vogels - zwart met een knobbel op den snavel -, papegaaien, bonte vogels met een kop als een Vlaamsche gaai, nu en dan een volstrekt niet

schuwe sperwer, uitdagend blikkend met z'n vastberaden oogen, - vogels, die in vorm aan een ijsvogel doen denken, spechten...

Ineens staat Zwerver voor het meer. Een aasgier vliegt van een doode meeuw op. Fluks de kleeren van het lijf en een heerlijk bad, - de zon dient voor handdoek. Er liggen wat rotssteenen, - dat zijn prachtige bankjes. Wel tweehonderd meter loopt Zwerver het meer in voor hij den grond onder zijn voeten voelt wegzinken. Hoe heerlijk frisch is het water.

In het Ipacaray-meer wordt soms een longvisch gevangen, die haar gewicht in goud waard is, wanneer de gelukkige visscher haar in leven weet te houden. Een eveneens belangwekkende, maar minder onschuldige bewoner is een soort kolossale rog, wiens giftige, voor ongeneeslijk doorgaande steek speciaal de zenuwen schijnt aan te tasten. Maar om een rog kan men niet van z'n morgenbad afzien!

Zwerver huurde een paard om een tocht naar de ‘Biergrot’ te maken. 'n Rijbroek aan met beenkappen, een gordel met een fermen Browning, - zoo moest zijn meisje hem eens kunnen zien! Zwerver sloot, met behulp van een klontje suiker, vriendschap met zijn rossinant en doopte hem ‘Beyaart’.

Toen ging het er op los! Een vaste, groote weg is er niet, - dus maar met het kompas den koers vinden. Beyaart hielp ook mee: die was al vaker naar de biergrot geweest. Als het kompas rechts gebood en Beyaart meende: links, - dan werd het links.

Er zit in galoppeeren iets opwindends. En zeker wanneer het dwars door een kudde runderen gaat. Naar alle zijden stoven de verschrikte beesten uiteen. Zwerver trok door een stroompje; Beyaart nam een hartigen slok, - verder ging het weer.

Een eenzaam huis achter een grooten sinaasappeltuin. Op het hek het woordje: ‘Waldfrieden’. Vooruit! we zijn in een gastvrij land. Zwerver draafde de oprijlaan op, het hoofd gebukt voor de lage takken, joeg, zonder het te willen, een dozijn schreeuwende biggen voor zich uit, sprong van zijn paard en werd welkom geheeten door een allerhartelijksten ouden heer, die achter een stapeltje boeken zat.

‘Hoe lang ben je al in Paraguay, Zwerver?’

‘Nog niet zoo lang als u!’

‘Dat kan’, meende de bezitter van ‘Waldfrieden’, ‘ik woon hier veertig jaar...’

‘En wat doet u zoo den heelen dag?’

‘Studeeren, studeeren. Nu lees ik David Copperfield...’

Heerlijk schaduwrijk en koel was de tuin. Een papegaai draaide zich om op z'n stokje, - het beest had zich geheel kaalgeplukt. Godendrank was een glas ranja uit den tuin. Zwerver filosofeerde er over wat hij later doen zou, als hij een oude heer geworden was.

Een kwartier later bond Zwerver z'n paard vast in den voorhof van de Biergrot. Daar was, behalve een oude Paraguaysche, een mooi, jong, blond meisje.

‘Ben je een Duitsche?’ vroeg Zwerver, terwijl hij bij vergissing zijn leidsels aan een hark vastbond, inplaats van aan het hek.

‘No, señor...’

‘Inglésa? Engelsche?’

‘Tampoco... Ook niet...’

‘Een Hollandsche toch niet?!’

‘Soy Belgica...’

‘Zijt ge dan 'n Vlaomsch maske?’

Dat verstond ze niet. Moest dus een Waalsche zijn.

‘Ah, monsieur, vous parlez français?’ riep het meisje in vervoering uit.

Zwerver maakte een bescheiden gebaar, - bij zichzelf denkend: ‘Altijd nog zoo goed als een Waal’.

De indruk, dien wij van iets nieuws ontvangen, is van eigen gemoedsstemming zeer afhankelijk: de Biergrot is de mooiste en interessantste grot, die Zwerver in zijn leven zag. Toen hij enkele uren later weer thuis in zijn kamertje zat, herinnerde hij zich vaag iets van een eenzaam kapelletje op de rotsen, van een zwerm krijschend vluchtende, grimmige, roodbruine apen; van tallooze groote, prachtig gekleurde hagedissen met blauwen bek en groene heup, die, hoog op de pooten, den langen staart opgeheven, als vliegmachines vóór het opstijgen, over den weg snelden.

Van wat Zwerver zich verder herinnerde, heel duidelijk zelfs herinnerde, heeft hij beloofd aan niemand ooit een woord te verklappen.

XIII.
El Supremo.

's Avonds komen de kikkers uit het meer en kwaken. Het zijn nachtegalen vergeleken bij hun Hollandsche broeders. ‘Waar zit je, lieve, kleine, snoezige Josefina?’ vraagt er een met een basstem, dien hij een verleidelijken draai tracht te geven. Eerst geen antwoord. Dan hoog, sentimenteel: ‘In het maanlicht, don Ricardo...’ Don Ricardo denkt een oogenblik na. ‘Wáár in het maanlicht, zoetste en geurigste waterbloem van het Ipacaray-meer? Zeg me waar je bent, dan zwem ik naar je toe!’ - ‘Rikketikketikketik!’ giechelt een vriendin van Josefina. ‘Dat zal ze je niet zeggen: ze heeft een afspraakje met don Emilio!’ - ‘Don Emilio...?! Wacht, ik zal 'm...’

Een plons in het water. Algemeen verward gezwets over wat don Ricardo met don Emilio voor heeft...

Op het land zitten kanjers van padden, die er om vragen, tot een keurig damestaschje te worden verwerkt. Met koddige, vaak mislukkende sprongetjes wippen ze op het twijfellicht der straatlantarens af en blijven daar zwijgend naar boven zitten staren tof er een vliegske met verschroeide vleugeltjes omlaag komt tuimelen, hun recht den bek in, - een bek, die zoo breed als het heele lichaam is.

Drie zitten bij het avondeten onder Zwerver's stoel en kijken hem elken hap uit den mond. De eene heet Tobias Hikkenburg, de andere Sancho Panza, en de derde trapte Zwerver per ongeluk op z'n kop. Kleks! zei het beest. Brrrr!

Het begint zoo langzaam-aan tegen volle maan te loopen; de nachten worden helder en zoo verleidelijk mooi, dat Zwerver z'n bed uitspringt, een heerlijk bad neemt in het meer en daarna de landingsbrug afslentert, - waar juist een oude Paraguaysche visscher zijn hulkje losbindt.

‘Buenas noches!’

De man keek op.

‘Te mooie nacht om te gaan slapen, hè?’

‘Si, señor, ik kan bij volle maan nooit slapen. Dan ga ik maar visschen.’

‘Mag ik met je mee?’

‘Mijn boot is de uwe, señor!’ - Dat is de Paraguaysche beleefdheidsvorm.

Zwerver wipt in het bootje, helpt het zeil uitgooien. ‘Zit hier veel visch?’

‘Zeker! Als die lamme yacaré's m'n net maar niet telkens verscheurden!’

‘Krokodillen?? Zijn die hier?!’

‘Oh! Tienduizende! Daar! Daar zwemt er een! Daar nog een! En daar...!’

Zwerver krijgt de kriebel. ‘Wordt er wel eens een bader weggehaald?’ informeert hij zoo losjes.

‘Wat zal ik je zeggen, meneer? Ik ben nou negen-en-vijftig en...’

‘Negen-en-vijftig? Dan heb je dus den López-oorlog nog meegemaakt!’

‘Como no? Hoe zou het anders kunnen?’

‘Vertel me daar eens wat van?’

De oude visscher keek mijmerend over het bladstille water, waarin de Zuidelijke sterrenhemel haar wondere pracht spiegelde, tuurde naar de diepblauwe heuvels aan de andere zijde van het meer. ‘Bueno...’, zei hij, terwijl hij afstootte.

En Zwerver zette zich te luisteren, hoorde in het kleine bootje, dat zachtkens over het meer gleed naar de andere zijde, waar in het riet de netten van den ouden visscher stonden uitgespannen, Paraguya's groote geschiedenis.

Sinds den dag, dat Sebastiaan Gaboto de rio Paraguay opvoer en de vruchtbare oevers voor den Spaanschen koning in bezit nam, kent Paraguay drie groote tijdperken: de theocratie der Jezuieten, de afsluitingstijd onder Dr. Francia en de vijfjarige oorlog onder het despotische bestuur van Francisco Solano López, - een oorlog, die in verschrikking zijn weerga zoekt.

In het begin der zeventiende eeuw stuurde de Spaansche regeering Jezuieten uit om de Indianen aan de oevers van de Paraguay en Alto-Paraná-rivier ‘tot het ware geloof te bekeeren’. Dat lukte boven verwachting: het getal Christen-Indianen steeg tot in de tienduizenden. Maar de vrome paters hielden zich niet aan het handhaven van een uitsluitend geestelijk rijk; hun macht en invloed werden steeds grooter

en dreigden een gevaar te worden voor de Spaansche kroon. Practische en scherpzinnige lieden als zij waren, zagen ze de fout in van de handelwijze der regeering, die blijmoedig Spanje's slechtste elementen loosde in het nieuwverworven gebied. De paters verzetten zich, en werden in 1768 door het Spaansche hof teruggeroepen.

Kort na het uitroepen van de onafhankelijkheid (1811) werd Dr. Francia dictator van de republiek Paraguay. Met ijzeren hand dreef hij een eigenaardig systeem van regeeren door. Zijn streven was, van Paraguay een in zich zelf gesloten staat te maken, geheel onafhankelijk van alle andere. Te dien einde sloot hij de grenzen: in- en uitvoer was verboden; niemand mocht het land binnenkomen, en niemand mocht het verlaten. Tot zijn dood toe, in het jaar 1840 (hij was drie-en-tachtig jaar!) bleef hij aan het hoofd der regeering en leverde in zijn ruim vijf-en-twintigjarig dictatorschap het bewijs, dat zijn streven geen dwaze hersenschim was, zooals zijn vijanden meenden. De binnenlandsche industrie kwam tot ongekende ontwikkeling; men vond eensklaps goud, zilver, ijzer, alle ertsen, die men noodig had. Geneeskrachtige planten werden ontdekt, steenkolen gedolven... Paraguay bleek een ongekenden rijkdom te bezitten.

Een blik op de sterke individualiteit van dezen merkwaardigen, wilskrachtigen man krijgt men, als men weet, dat hij geheel zonder ministers of iets dergelijks (hoe is het mogelijk?) een land bestuurde, dat wellicht twee maal zooveel takken van industrie had als het Holland van die dagen, en waar onze provinciën in verdwijnen als vliegen in een Ipacarayschen paddenbek.

Toen Carlos Antonio López - de vader van den ‘beruchten’ López - bij den dood van Dr. Francia de regeering overnam, haastte hij zich, de grenzen te openen. Dat gaf een verademing voor de ijverige potters, die tienduizende Spaansche daalders in den tuin begraven hadden, wachtend op Francia's dood om een uitstapje naar Spanje en Parijs te maken. Daar vlogen de nieuwste Europeesche snufjes het land binnen, - van spinetten tot vadermoorders en snuifdoozen! Onder López' regeering werd van Asunción uit in Zuid-Oostelijke richting de eerste spoorlijn in Zuid-Amerika gelegd. Het moest niet zwaar vallen een toren te bouwen op

het krachtig fundament, dat Francia had gelegd. Paraguay was nu de machtigste en rijkste staat van Zuid-Amerika.

Toen kwam de woekerplant, die, strevend om omhoog te komen in het licht der wereld, zich hechtte op den forschen Paraguayschen stam en hem den laatsten droppel bloed uitzoog: Francisco Solano López, ‘el Supremo’, - de allerhoogste!

Toen hij in 1862 op zijn vijf-en-dertigste jaar uit Parijs overkwam om de regeering uit de handen van zijn vader over te nemen, leefde diep in hem een onvergetelijke herinnering: de terugkeer der zegevierende Fransche regimenten uit den Krim-oorlog. Zooiets moest hij ook eens beleven!

Is het wonder, dat een eerzuchtig man in de netten raakte van een nog eerzuchtiger avonturierster? Op een bal in de Parijsche opera had de jonge López een jonge vrouw leeren kennen, die hem met haar schoonheid, temperament en intelligentie tot haar speelbal maken zou: Elisa Lynch. En toen hij later maarschalk-president der republiek Paraguay geworden was, oefende zij een demonischen invloed op hem uit.

Op den eersten Mei van het jaar 1865 had López het klaargespeeld, in oorlog te geraken met Brazilië, Argentinië en Uruguay. En de vreeslijkste vijf jaren, welke ooit een land doormaakte, namen een aanvang.

López had in zekeren zin Dr. Francia's regeering tot voorbeeld genomen: ook hij trachtte het land onafhankelijk te maken door het opvoeren van eigen industrie. Zijn methode was anders, - maar daarom nog niet minder practisch. Een schoenmaker, die slecht werk leverde, werd met den dood gestraft, indien hij zich niet haastte, voortaan goed schoeisel te maken en daarenboven het zadelmaken te leeren. Intelligente, krachtige mannen werden gedwongen met meer dan een enkele vrouw te leven, ten einde rasverbetering te bereiken bij het Paraguaysche volk, welks voorvaderen Spaansche drankhandelaars en vrijgelaten tuchthuisboeven waren geweest.

Een hypnotiseerende kracht ging van López' redevoeringen uit: hij wist zijn ‘guarani's’ tot helden te maken. Zelf was hij laf, - zijn geperfectionneerde wreedheid is er het bewijs voor. De soldaten, welke met geheime opdrachten waren belast, werden na het volbrengen hunner taak als ‘hoogverrader’ tegen den muur gesteld.

Kort boven de monding van de Rio Paraguay in de Paraná ligt op een steile hoogte, temidden van moerassen, het fort Curupaity, dat destijds met zwaar geschut bezet was en de vijandelijke vloot beletten moest den stroom op te varen tot Humaitá, - de basis van het Paraguaysche leger. Toen de Argentijnsche generaal Bartholomé Mitre met 18000 man Curupaity bestormde, lagen bij zonsondergang 7000 van zijn mannen verstikt in de moerassen, - tegen 54 dooden aan Paraguaysche zijde. Deze slag verlamde de verbonden legers voor bijna een jaar.

Maar er kwam een binnenlandsche vijand, waartegen doldrieste moed niets kon uitrichten: in 1868 moest Curupaity door een uitgehongerde bezetting worden ontruimd. López voelde, dat zijn heerschappij ten einde liep. Spijt over zijn vergruizelden droom maakte hem wreeder dan ooit. Vrouwen, zusters en ouders van deserteurs werden gefusilleerd. López' eigen moeder en zuster gingen het gevang in; priesters en ministers vonden aan de galg een hooger einde dan ze gedroomd hadden.

Met vurige redevoeringen wist López er bij zijn afgematte soldaten den moed in te houden. Hij liet hun rijkelijk brandewijn schenken; de kerels dansten tot diep in den nacht en brasten naar hartelust. De manlijke bevolking van elf tot vijf-en-zestig jaar werd tot den krijgsdienst geroepen; geestelijken moesten het kruis wisselen voor het zwaard; vrouwen bedienden de kanonnen.

De kerk deed ook het hare. ‘Wie op het slagveld viel, zou in Asunción weer opstaan!’ Zoo werden gewonden door hun geloovige makkers gedood, om de schande te voorkomen dat zij in handen van den vijand vielen. Zouden zij in Asunción niet herrijzen?

Op den eersten Maart van het jaar 1870 tuimelde de adelaar, - met een vijandelijken lansstoot in het hart. En met hem viel het trotsche Paraguay.

Elisa Lynch vluchtte en stierf te Parijs in een mansarde.

Gieren verduisterden de heldere Paraguaysche zon; verlaten waren de wouden; Paraguay werd een land van ruïnes. Van de bevolking was een vijfde over, - vrouwen, kinderen en grijsaards.

Honger en cholera trokken door het land; - maaiden wat er nog te maaien viel.

Een oude, blinde vrouw zat op de steenen voor haar huisje in Asunción en zong:

De eene stierf in Curapaity,
De andere viel en stierf in Humaitú.
Wat rest mij, blinde,
Armste aller moeders,
Anders dan de dood?

XIV.
Doña Juana.

Ineens is Zwerver in Fuerte Olimpo verdwaald, een blokhuizendorp met een tweehonderd inwoners aan de Rio Paraguay, vier dagreizen Noordelijk van Asunción. Het ligt aan den voet van drie altijd groene heuvels, ‘las tres hermanas’, - de drie gezusters.

Toen Zwerver hoorde, dat er weer een trein naar Asunción ging, pakte hij hals-over-kop zijn tandenborstel in en zei het Ipacaray-meer vaarwel. De trein was voor drievierden met krijgsgevangenen gevuld, baardige ‘rebellen’ met groote hoeden en bonte ‘poncho's’[1]. Men had hun de messen en pistolen afgenomen, - gebrek aan stijlgevoel. Zelfs de ouwe baas, dien Zwerver in de kathedraal te Asunción bezig zag kaarsen voor de Madonna aan te steken, had achter in den gordel zoo'n knalding zitten, - en zelfs een vervaarlijk groot! Dat moet men den Paraguayer niet afnemen.

Het waren niet alleen revolutionnairen, - vertelde men. Het land wemelt op het oogenblik van benden, die estancia's overvallen, zelfs dorpen plunderen, welker manlijke bevolking onder de wapenen is. Het woud biedt veilige schuilplaats. Dan is er nog een vierde partij, - namelijk die, welke noch van de regeering, noch van de revolutionnairen iets weten wil, ergens in de wildernis in kleine kolonies leeft van eigen voortbrengselen, en op alles schiet wat zich met hun

1) ‘Poncho’.... het nationale kleedingsstuk in bijna geheel Zuid-Amerika. Het is een deken met een gat er in, waardoor men het hoofd steekt.

kleinen vrijstaat bemoeien wil. Misschien zijn zij de domsten niet.

Van alle zijden hoorde Zwerver, hoe de revolutie het land verarmt en den ijverigen werker dupeert. Vele estancia's hebben door de onveiligheid der wegen geen behoorlijke verbinding meer met de rivier; door het lustig opblazen der spoor- en andere bruggen kan men geen waren transporteeren. Daar beide partijen zich beijveren om de weerbare mannen voor zich in de wacht te sleepen, zijn er werkkrachten te kort. Daarbij nog het requireeren der beide legers, die den estanciero voor zijn maïs en zijn vee waardelooze bonnetjes in de vingers duwen, - en de toch reeds heerschende crisis, die het gevolg is van Europa's verlamde koopkracht... Tienduizende, honderdduizende peso's vliegen in den vorm van kanonskogels en soortgelijke waar de lucht in: de Paraguayer houdt van knallen.

De vaart van Asunción naar Fuerte Olimpo is interessant. Steeds smaller wordt de stroom, en op de oevers ziet men den wonderlijken boomgroei van het oerwoud. Als lucifers naast elkaar liggen de yacaré's (krokodillen) met open muil op de zandbanken. Bevers en otters schuiven stillekes het water in. Heele groepen van boomen schijnen met groote, rose bloemen overdekt; men klapt in de handen, en de bloemen vouwen zich open, - worden flamingo's.

Bijkans een heelen dag bleef de boot op een zandbank zitten, zoodat Zwerver weer een klein weekje op het water woonde. Zoo leerde hij de stoomsignalen kennen. Eén stoot beteekent: ‘Pas op, luidjes, ik leg aan!’ Twee maal: ‘Stuur me een roeibootje! Voor aanleggen heb ik vandaag geen tijd. Spijt me.’ Drie maal: ‘Ik groet je! Bonjour!’

Zwerver had schik als het anker werd uitgeworpen. Ge moet bedenken, dat de komst van de postboot eens in de veertien dagen een groote gebeurtenis is in de havens van den Alto-Paraguay! De dames, rijkelijk gepoederd, komen in haar mooiste japonnen en dansen in het muzieksalon een tango; de heeren, met blinkend gepoetste beenkappen, verschijnen in hun minst versleten rijbroek en steken met innig welbehagen de snor in een pot ijskoud bier. De jonge dames ontbreken het allerminst... In Puerto Pinasco, in Barranco Branco, in Murtinho, Saladero Risso, Casado, Sastre, Puerto Guarani

hebben zij niet veel kans op een vrijer ‘van stand’. Wie weet of er aan boord niet een argeloos jonkman is... Er zijn voorbeelden te over van Alto-Paraguaysche schoonen, die kwamen, zagen en overwonnen!

In Fuerte Olimpo vond Zwerver een goeden vriend, die hem gastvrij ontving, hem rondleidde en gezellig over alles babbelde. Fuerte Olimpo is een dorpje van gaucho's, - ruwe, goedhartige kerels, de cow-boy's van Zuid-Amerika. Overdag vindt men niets dan vrouwen en een zwerm naakte peuters, die met een lasso achter de kippen en parelhoenders aanzitten. De mannen zijn de wildernis in om het losloopende vee op te vangen, dat bij de laatste overstrooming (het dorpje stond ditmaal bijna twee jaar lang onder water) het binnenland invluchtte en verwilderde. 's Avonds, als de zon achter de heuvels wegzinkt, krijgt Fuerte Olimpo leven. Dan breekt men in de ‘straten’ den hals over het vee, dat rustig te herkauwen ligt of wezenloos te droomen staat, of grazend zijn weg zoekt naar de kraal waar het thuishoort. Dan hoort men uit de palmhouten woningen het monotoon getokkel der guitaar, - het instrument, dat iedere gaucho bespeelt. En ver achter de bergen, aan Braziliaansche zijde, aan den anderen kant van de rivier, komt de maan op, trekt een zilveren wegelke over het water.

Gisteren werd Maria's onbevlekte ontvangenis gevierd. Ringsteken te paard! Hei! Hoe stoven me de kerels onder de groenversierde poort door! Nooit zag Zwerver zulke behendige ruiters! En toen er een met den prijs strijken ging: een zijden Paraguaysche vlag (apropos: geheel dezelfde als de onze!) vloog hem alles te paard na om hem den prijs te ontrooven, - het laatste recht van de verslagenen. Daar drong flank tegen flank, daar tuimelden in schilderachtigen chaos de kerels onder en tusschen de paarden.

's Avonds werden in een ossenkar, onder geleide van een ruiterstoet, de dorpsschoonen ten dans gehaald. Knallend vuurwerk, zonnen, voetzoekers, pistoolschoten. Daar kwam de buit: een kar vol bontgesmukte meisjes, met helle bloemen in het glanzend-zwarte haar, met goud in de ooren en goud aan de vingers...

Harp, guitaren, violen, rythmisch handgeklap en voetgestamp. De Santa-Fé wordt gedanst, - de Paraguaysche

nationale dans. Kerels met bonten halsdoek, op den donkeren kop een hoed, een met zilver beslagen rijzweep in de knuist, rinkelende sporen van edel metaal. Vrouwen... met een sigaar tusschen de vingers.

De Santa-Fé is een verleidingsdans. Drie mannen tollen vingerknippend, met opgeheven armen, hun gratie en lenigheid toonend, met voetstampen hun temperament en durf suggereerend, rond drie meisjes, die met neergeslagen oogen de schuchtere, weifelende spelen. Spelen...! De hartstocht ontwaakt, - zich luidruchtig uitend bij de mannen; zich opkroppend bij de vrouwen, die gloeien onder de neergeslagen oogleden.

Doña Juana, een oude heks, koppelaarster als ieder oud wijf hier, koket krijschend met haar vergane stem, loopt rond, moedigt de dansers aan, smoest met kerels, die zwijgend, loerend in een hoek staan; steekt dan een nieuw kaarsje aan voor de Madonna, die temidden van bloemen, kleurige bollen en fijne kantjes pronkt...

Buiten staan in lange rij de paarden. Nu en dan tuimelt een gaucho de herberg uit, zwaait zich in een enkelen sprong op z'n paard, werpt een meisje, dat stil volgde, voor zich in het zadel, drukt de sporen diep in de flanken van het paard en vliegt zonder teugels als een stormwind den zwarten nacht in.

‘Doña Juana en ik kennen mekaar al heel lang!’ zei Zwerver's gastheer. ‘Ik was vrederechter in Voluntad, een negorij hier in de buurt, en Doña Juana zorgde destijds voor het zieleheil der Paraguaysche quebracho-hakkers. Eens in de maand ging ze naar Concepción en kwam met zes of acht meisjes terug, die in de bosschen verdwenen. Je had ze in alle prijzen, naar gelang ze goed of slecht kookten en, naar ziel en lichaam, meer of minder deugden hadden. Eens kwam een hakker bij me met z'n Concepciónsche hartsvriendin en vertelde me, dat Pedro haar op een hinderlijke manier het hof maakte. Maar daar kwam Pedro ook al aanzetten en verklaarde, dat Maria hém beminde, en dat Antonio haar van den vroegen morgen tot den laten avond afranselde. ‘Is dat waar, Antonio?’ - ‘Si, señor, wat doet ze ook naar Pedro te kijken!’ - ‘Ik wil haar koopen!’ zei Pedro. - ‘Wat betaal je?’ vroeg Antonio. - ‘Vijftig pesos Paraguayos.’ - ‘Wát?’ riep Antonio met van verontwaardiging trillende

stem, ‘ik heb de vorige maand honderd en vijftig voor haar betaald!’

Doña Juana kwam er bij en verklaarde, dat ze daarvan eerst zeventig gezien had. (Dat zijn ongeveer drie-en-een-halve Hollandsche gulden.)

De wijze rechter dacht na over dit probleem, een Salomo waardig. ‘Wees logisch, Antonio’, zei hij, ‘vergeet niet, dat ze voor honderd pesos dan een maand lang je geliefde is geweest!’ - ‘En wàt voor een!’ smaalde Antonio. - ‘Bueno’, zei de rechter, ‘heeft ze voor je gekookt?’ - ‘Si, señor, maar...’ - ‘Ten tweede: heeft ze voor je gewasschen?’ - ‘Twee hemden!’ klonk het verachtelijk uit Antonio's mond. - ‘Hij heeft er niet meer’, meende Maria schuchter. - ‘Ten derde!’ ging de rechter door. ‘Is ze in dien tijd...? Heeft ze...? Hm! Heb je, wil ik zeggen, heb je... hm?’ - ‘Natuurlijk! Dat wel!’ haastte Antonio zich den schuchteren rechter uit den brand te helpen. - ‘Wel!’ zei daarop met overtuiging Zijnedelachtbare: ‘dan is voor dat alles honderd pesos Paraguayos waarachtig niet te veel! Pedro, betaal aan Antonio vijftig daalders, - en gaat in vrede heen. Het vonnis is uitgesproken!’

XV.
El Tonto.

Niet ver van den stroom liggen kris-kras dooreen wat half-vergane balken, de rest van een dak, met orchideeën overdekt, en een ladder met gebroken sporten. Het is het armzalig overblijfsel van een grootsch opgezette poging om in Fuerte Olimpo, in het laatste uithoekje van deze ijdele wereld, een huis... *met een verdieping* te doen verrijzen! Tot deze daad, waarmee men zich den spot en de verachting van alle verstandige menschen aan den Alto-Paraguay wel op den hals moest halen, vermat zich ‘el tonto’, - de dwaas! Hij paarde aan een schemering van genialiteit een eeuwig dorstig keelgat, doodsverachting aan vuige lafheid, - naar gelang van zijn hevig stijgend of dalend zelfrespect. Hij was een beul en een kindervriend, sluw en grenzeloos naief. En toen hij stierf, hield men dat voor z'n laatste schavuitenstreek.

Guliermo Piatti, vluchtend voor de gevolgen van een messe-

stekerij, kwam uit het zonnige Sardinië als blinde passagier en zonder een centavo op zak naar Zuid-Amerika over. Weinige maanden nadat hij in Buenos Aires voet aan wal zette, werd hij politie-chef in een Braziliaansche negorij, achter in Mattho Grosso. Toen hij daar z'n zakken zoo volgepropt had, dat het zelfs in Brazilië in de gaten liep, werd hij - ten einde een onvrijwillig verblijf in de strafkolonie Norunha te ontloopen - ‘mozo’, bediende, op het kleinste en smerigste motorbootje, dat ooit min of meer geregeld den Alto-Paraguay bevaren heeft. Hij redde iemands leven, kreeg van de dankbare familie geld en een paar dozijn koeien - zoodat hij zich in Fuerte Olimpo als estanciero vestigde.

Hij schreef een langen, vurigen brief aan zijn liefje, vroeg haar om als zijn vrouw over te komen en bouwde om haar naar waarde te ontvangen het huis met de verdieping, - van hetwelk men van Puerto Casado tot Bahia Negra kwaad sprak.

Was het 't monster van den laster, dat knaagde aan het palmhouten fundament van ‘tonto's’ trotsch gebouw? In den nacht, die voorafging aan den dag, dat zijn geliefde haar intocht in Fuerte Olimpo zou doen, stortte door een fermen Zuidelijken rukwind alles ineen.

Menschen, die het weten konden, zeiden, dat het palmhout niet in den goeden tijd gehakt was: hij had tot na volle maan moeten wachten. Guliermo Piatti zelf zei niets, lag, koppig de lippen opeen geperst, met een gebroken been onder de balken, door hem zelf in den weeken grond gedreven met de haast van iemand, die binnen de maand trouwen gaat.

Er was nog iets ineengestort. Tegelijk met Piatti's jonge bruidje was een officier den Alto-Paraguay opgevaren, en... ze zijn verleiders, de zonen van Mars.

‘El tonto’ lag met een omzwachteld been in bed, keek diep, heel diep in zijn caña-flesch, - zoo diep, tot hij Mars en Venus, die hem tartend voor oogen zweefden, eindelijk niet meer zien kon.

Toen Piatti, genezen, zijn bed uitwaggelde, wendde hij zijn eerste herwonnen krachten aan om zijn vrouw af te ranselen en daarbij zooveel caña in zijn keel te gieten, dat hij onder de tafel tuimelde. Het jonge vrouwtje vond bij den militairen commandant zooveel troost als ze verlangen kon, en Piatti werd in het fort stevig achter slot en grendel gezet. Den avond

dat hij ontslagen werd, loste ‘el tonto’ op zijn medeminnaar vijf Winchesterschoten, die niet troffen, maar hem andermaal deden opsluiten.

Ditmaal zocht Giulietta steun bij den Fuerte Olimpischen vertegenwoordiger van het recht, en ook daar vond ze open armen. Na drie maanden peinzens kwam Piatti uit z'n cel, en hij was zoo mager geworden en had zulke verwilderde oogen gekregen, dat de bruine peuters, die op z'n knie plachten paard te rijden, bang werden als ze hem zagen.

Ook de rechter voelde zich niet zooals het wezen moest wanneer hij ‘tonto's’ blik ontmoette. Hij ontving een anoniemen brief, waarin hij in slecht gesteld Spaansch, doorspekt met veel Italiaansche woorden, werd uitgenoodigd om met een goeden revolver gewapend op een eenzame plek te komen, ‘om eerlijk de zaak uit te vechten’. Aan zulk een verzoek mag een vrederechter allerminst gehoor geven. De rechter vroeg overplaatsing aan, die hem gewerd.

Toen de boot vertrok, stond Piatti aan den wal. ‘Daar gaat er een met de eer van een vrouw vandoor!’ schreeuwde hij; ‘zwaar is ze niet, die eer, want zie: de boot helt nergens over!’ En zijn revolver trekkend en zich tot de grinnikende omstanders wendend, vroeg hij: ‘Is het waar, dat Gerechtigheid blind is? Zoo ja, - waarom zijn haar volgelingen het dan niet? Komaan, ik wil...’ Hij spande den haan van zijn wapen en zocht op het dek vergeefs naar den rechter, die zich haastig uit de voeten had gemaakt. Met een schamperen lach stak ‘el tonto’ zijn revolver weer in den gordel.

In den tijd, dat Piatti zijn lange, lange dagen had gesleten in de trotsche vesting aan den Alto-Paraguay, waren zijn peonnen weggeloopen, - als loon een paar koeien meenemend. Het overige vee was, door honger gedreven, over de palissade gesprongen en de wildernis ingedwaald. Met sparen had onze estanciero zich nooit opgehouden, zoodat hij als een arm man de gevangenis uitkwam. Armoede is een juk, zeker voor iemand, die van caña houdt; - en, tot Piatti's smartelijke verwondering, wilde niemand hem geld leenen. Wie bij hèm vroeger hulp had gezocht, was òf met geld òf met zweepstriemen teruggekeerd: als ‘el tonto’ geld had, gaf hij alles, en had hij niets, dan ranselde hij ieder de deur uit. Stil en treurig zwierf Piatti om het ‘almacen’, waar het kostbare

vocht te koop stond. Maar nu toonde zich de generalissimus van Fuerte Olimpo's krijgsmacht in zijn volle edelmoedigheid. Op een middag legde Giulietta haar verbluften echtgenoot een hoopje peso's voor den neus. ‘Geld?? Waar komt dat vandaan?’ - ‘Van den militairen commandant, ondankbare!’ - Ondankbaar, ja dat was Piatti. Hij greep zijn rijzweep van den wand, ranselde zijn mooi, jong vrouwtje de deur uit en wierp de peso's in de Rio Paraguay. - Maar 's avonds, toen het donker was, zwierf hij langs den oever, waar de yacaré's wezenloos lagen te droomen, wierp zijn kleeren uit, dook naar het gevloekte geld en wankelde ermee de herberg in. ‘Ga eens bij me thuis kijken, Mario’, zei hij tot een gaucho, terwijl hij de caña-flesch aan zijn mond zette. ‘Ik wed, dat de militaire commandant bij m'n vrouw op bezoek is!’

's Nachts vond doña Dominga hem in de modder. Doña Dominga is een oud vrouwtje, dat bij donker in de buurt van de herberg naar gaucho's zoekt, die dronken van hun paard zijn getuimeld. Ze laat de drinkebroers naar haar huisje dragen, waar ze voor berooving behoed zijn en kosteloos op een brits hun roes mogen uitslapen.

Giulietta glimlachte, toen Guliermo den volgenden morgen met verdwaasde oogen thuiskwam. ‘Waar ben je vannacht geweest, rakker?’

‘Geef me geld’, zei el tonto en stak de hand uit.

‘Hier zijn tien peso's’, sprak zijn vrouw kort. ‘Meer krijg je niet.’

‘Het is genoeg’, murmelde Piatti, - streek zorgvuldig de smerige papiertjes glad en koerste met onzekeren gang in de richting van de herberg.

Nu kon de machtige krijgsheer rustig, ongestoord, ja, in het bewustzijn van zijn *recht,* zijn bezoeken afleggen bij het arme vrouwtje van den gewetenloozen dronkaard, die naar niets meer omzag als hij 's middags zijn vast drinkgeld kreeg uitbetaald.

Maar zelfs de beurs van een militairen commandant, die de militaire kas onder zijn beheer heeft, is niet onuitputtelijk. Mars junior dacht na en kwam tot een wijs besluit. Hij moest Piatti een baantje bezorgen, dat behoorlijk geld binnen bracht en tevens onbeperkt tijd tot caña-drinken gaf. Zoo gebeurde het, dat ‘el tonto’ ... vrederechter in Fuerte Olimpo werd.

Voorwaar een goede gedachte! Het laatste half jaar, sinds het vrijwillig heengaan van den vorigen rechter, had zich de behoefte aan een plaatsvervanger nog niet doen gevoelen, - zoodat Piatti rustig zijn dagen in de herberg zou kunnen slijten. Maar het is een oud verschijnsel, dat boeven geen aardigheid aan slechte streken hebben, wanneer er geen rechter is om hen te veroordeelen, geen advocaat om in roerende bewoordingen hun deugden op te sommen, geen pers om hun daden ruchtbaar te maken en voor het nageslacht te bewaren. Justitia's aanwezigheid prikkelt. Nauwelijks was het dan ook bekend, dat Fuerte Olimpo zich weer in het bezit van een rechter verheugde, of links en rechts werd er gestolen.

Piatti begreep niet waaraan hij zijn benoeming te danken had; hield aanvankelijk de heele zaak voor een smakelooze grap. Maar toen hij de verzegelde, officieele stukken om en om gedraaid had en van de echtheid ervan overtuigd was, wierp hij de caña-flesch in een hoek en werd in hetzelfde oogenblik de kranigste rechter, waarop ooit de Alto-Paraguay bogen mocht.

Maar dàt was nu juist niet de bedoeling van Giulietta en haar beschermer, die nu geheel en al zijn bezoeken staken moest, - wilde hij niet met de zweep weer op straat gedreven worden. Wat te doen? Giulietta wist raad, - voelde met fijn vrouwlijk instinct waar ze el tonto treffen moest.

‘Je bent toch wel een aardig heerschap!’ zei ze op een dag. Giuliermo keek vragend op. ‘Ja zeker’, ging Giulietta door. ‘Iemand, die je de betrekking van rechter bezorgt, de deur uitjagen! Met de zweep nog liefst!’

Giuliermo werd vaal als asch. ‘Wie...?’ stamelde hij.

‘Dat vraag je nog? De militaire commandant!’

Een vloek, een vreeselijk gebaar, dat zijn vrouw gillend terug deed stuiven, en ‘el tonto’ snelde de deur uit.

Toen hij diep in den nacht waggelend huiswaarts keerde, zag hij met z'n dronken oogen juist nog, hoe een gedaante snel het achtervenster uitgleed, - de kraal in. Piatti rukte een revolver uit den gordel en schoot drie, vier maal. Het vee begon te loeien, de ganzen gaggelden, varkens schreeuwden, en van alle zijden kwamen de gaucho's aanrennen, - een met een lantaren.

‘Licht!’ riep Piatti. ‘Licht in de kraal!’

Zoo geschiedde, en men zag den militairen commandant bleek, sidderend, met modder overdekt achter een os hurken.

Piatti richtte met onzekere hand en schoot opnieuw. De verschrikte gaucho's wilden hem het wapen ontrukken. ‘Laat me!’ riep el tonto, ‘wie zal me beletten, in een vat schurkenbloed te schieten?!’

Hij werd dien nacht opgesloten. En sindsdien sprak men tot in Mattho Grosso kwaad van den Fuerte Olimpischen rechter, die zijn leven in de herberg sleet en de boeven vrij liet rondloopen.

‘En tòch ben ik de rechter!’ lalde Piatti met dubbele tong. ‘Ik maak er een eind aan!’ Gezegd, gedaan. Voor men er op verdacht was, stak hij den loop van zijn revolver in den mond en drukte af. Een gaucho gaf hem nog net op tijd een slag tegen den arm: zoo kostte het schot hem niet meer dan drie kiezen en een gat in den wang.

Sindsdien trachtte el tonto op verschillende manieren, maar vruchteloos, een eind aan zijn leven te maken. Booze tongen beweerden, dat het niets dan aanstellerij was, - een koketteeren met zijn levensleed, om zijn vrouw terug te winnen.

Een revolutie brak uit, - de zooveelste. Ditmaal werd Fuerte Olimpo bedreigd; de militaire commandant was aan het hoofd van zijn gevreesde troepen naar het Zuiden getrokken - in het regeeringsleger - en, bevreesd voor een overval der revolutionnairen, vluchtte een deel der inwoners naar Barranco Branco, op Braziliaansch gebied.

Toen verzamelde Piatti een stelletje van de meest bandietachtige bandieten, die Zuid-Amerika maar leveren kon, en trachtte in een maanloozen nacht Fuerte Olimpo te overrompelen. Wat hij er mee beoogde? Zijn vrouw bewijzen, dat hij in krijgskunde voor geen militairen commandant hoefde onder te doen? Dan had hij ook nu weer tegenspoed, want de veldtocht mislukte. De overgebleven mannen in Fuerte Olimpo wisten namelijk ook van schieten! De boeven vluchtten in een bootje naar de overzijde der rivier; Piatti hield het langste stand, kwam te laat voor het bootje, vluchtte een eind den oever langs en verborg zich in een ‘camelote’, een drijvend eilandje van waterplanten, - zooals ze hier overal aan den oever liggen. Daar zat hij den halven nacht in, half vermoord door de muskieten en door de kwellende gedachte

aan zijn nederlaag. Tegen het eerste grauwen van den morgen sloop hij het dorp in, wist ongemerkt zijn huis binnen te komen en stortte zich voor zijn vrouw op de knieën, - haar smeekend om vergiffenis.

De arme Giulietta, nog sidderend van den nachtelijken overval, vluchtte gillend naar haar buurman, die, bij afwezigheid van den militairen commandant, tot leider der weerbare manschap was benoemd. Vlug wist Piatti in een koffer te glijden, en toen vlak daarop Giulietta met den gewapenden buurman binnenstoof, was el tonto verdwenen.

De buurman vond dat hij voor zijn bereidwilligheid een kleine belooning verdiende. Zulks deelde hij Giulietta mede, terwijl hij zich vertrouwelijk naast haar op den koffer zette, waarin Piatti was gevlucht. Giulietta viel in haar beschermers armen.

Toen het paar in Piatti's echtelijk bed in een rustigen slaap gedompeld lag, lichtte el tonto het deksel van zijn koffer op, kuste zachtjes het hoofd van zijn vrouw, dat tegen een breeden, forschen schouder gevlijd lag, - nam stillekes al het geld uit buurmans kleeren en sloop de deur uit.

Het schemerde al; - slechts met de grootste omzichtigheid wist Piatti langs struiken en greppels het veld in te vluchten.

Hij liep drie dagen achtereen, half wadend door het water, zonder iets te eten, de rivier af. Daar vond hij een armen drommel, die eenzaam op het land arbeidde. Piatti drukte hem het geld in de vingers en zei: ‘Hier! Reis hiermee naar Sardinië, kus mijn moeder, en zeg dat Giulietta me bedrogen heeft’.

Met stomheid geslagen, staarde de arbeider naar den verwilderden dwaas. Waar Sardinië lag, wist hij niet, maar hij geloofde niet, dat hij met de peso's, die hem in de hand waren geduwd, veel verder dan tot Asunción had kunnen komen. ‘Tonto!’ dacht de brave jongen, en stak schouderophalend de geldpapiertjes in zijn zak.

Piatti liep nog een eindje door, aarzelde wat, waadde de Rio Paraguay in en verdronk zich.

JOHAN FABRICIUS.

(Slot volgt.)

Tijd en ruimte.

IV.

In de 19de eeuw kwam het relativisme meer en meer op den voorgrond. Op het einde der eeuw bestond er een geheele school van bekwame mannen, meerendeels natuuronderzoekers, welke die leer in woord en schrift verkondigden. Wij noemen hier Stallo, Pearson, Clifford en aller leider en voorganger Mach. In Stallo's ‘La matière et la Physique moderne’ lezen wij: ‘Les objets nous sont connus seulement par leurs relations avec d'autres objets... En réalité un objet ne peut être conçu autrement que comme une ensemble complexe de telles relations’. Hij achtte de groote fout van de metaphysica daarin gelegen, dat men elk begrip aequivalent achtte met een realiteit, een bestaand ding, dat men in de orde der logisch uit elkaar voortkomende gedachten ook die der wordende dingen zag en vooral de meening van het bestaan van een ding vóór en onafhankelijk van zijn betrekkingen. Een ding op zich zelf was onbegrijpelijk, kon zelfs geen voorwerp van voorstelling zijn. Denken noch ervaring kenden een andere realiteit dan die der relatie. Wij kennen slechts relatieve bewegingen. ‘Il n'y a pas entre le mouvement et le repos d'autre différence qu'entre un mouvement et un autre’. Stallo ontkent het bestaan als realiteit van een absolute zich onbepaald ver uitstrekkende ruimte zonder betrekking op iets anders. Het is alleen een zuiver product van het abstraheerende denken. Wij hebben te doen met voorwerpen en afgeperkte ruimten, waar tusschen de meetkunde

de betrekkingen leert kennen. De taal, die van alles zelfstandige naamwoorden maakt, brengt ons op een dwaalweg. Zoo handelt zij met de begrippen van ruimte en tijd. Welk een misbruik wordt er niet gemaakt van het woord ‘kracht’, een doelmatige uitdrukking voor bepaalde betrekkingen tusschen bewegingsverschijnselen, die Hertz uit de mechanica verbande, maar door Lorentz als nuttig en bruikbaar weder werd ingevoerd. Theosoof en spiritist spreken van krachten als van entiteiten. Hoeveel misverstand in de wetenschap en in het dagelijksch leven zou er niet vermeden worden, als men het verschil tusschen het vormen van subjectieve begrippen en het stellen van objectieve wezenheden helder inzag.

‘The laws of science’, zegt Pearson, ‘are products of the human mind rather than the factors of the external world... The reality of a thing depends upon the possibility of its occuring in whole or part as a group of immediate sense-impressions... Things in themselves are unknowable things’. 't Is zinloos achter de zinsindrukken ‘shadowy unknowables’ te zoeken. De bewering, dat de natuurwetten gelden tusschen ‘things-in-themselves’, afgescheiden van den menschelijken geest, is de dwaasheid zelf. Een ding sluit een waarnemer in. Duidelijker kan een relativist zich niet uitdrukken. Van wijsgeerige stelsels als die van Berkeley en Hume wil hij niet weten. Hij stelt hun onbewijsbare uitspraken tegenover de korte zinrijke formules der wetenschap, die de betrekking uitdrukken tusschen een groote groep van feiten. Daarmede brengt de mensch zijn eigen rede in de verschijnselen. ‘There is more meaning in the statement that man gives laws to Nature than in its converse that Nature gives laws to man’. Eigenaardig zegt Pearson, dat een hond instinct in de natuur zou vinden, dat reeds zijn percepties anders moeten zijn dan die van den mensch.

De meest bekende van allen was de Weensche hoogleeraar Mach, die het denkbeeld der relativiteit zoo consequent doorzette, die alle bezwaren onder de oogen zag, zoodat Einstein verklaarde in hem zijn eigenlijken voorganger en wegbereider te zien. In meer dan één werk, vooral in zijn mechanica, zette hij zijn denkbeelden uiteen en hij heeft niet voor doove ooren gepredikt. Fel bestreed hij de gedachte, dat de mensch kennis zou kunnen verkrijgen van het absolute, het onvoor-

waardelijke, zooals van een tijd- en ruimtevoorstelling als die van Newton. ‘Kein Standpunkt hat eine absolute Geltung; jeder ist nur wichtig für ein bestimmten Zweck... Die Einzelne kann nichts thun, als die Züge seines Bildes deutlich zeichnen... Und in dem Weltbilde, welches sich der Menschheit zueignet, sind nach längeren Zeit von den Bildern selbst der bedeutensten Menschen nur noch die stärksten Züge kenntlich’. Hij vermoedde niet, dat er spoedig een zou komen, die zijn levenswerk zou voltooien, die zijn zoo warm verdedigde wereldbeschouwing met zulk een nadruk aan de menschheid zou opleggen, ze zoo overtuigend zou documenteeren, dat men ze niet durfde afwijzen. Mach's leven was geen zegetocht geweest als dat van Einstein. Op het einde van zijn leven was hij niet optimistisch gestemd. In de 4de uitgave van zijn merkwaardige mechanica schreef hij, te hopen ‘dasz meine Arbeit nicht verloren sein wird’. Hij was een van die sympathieke persoonlijkheden, die leven voor een idee, dat zij de waarheid achten, zij betreuren het, dat anderen het niet inzien; zij willen de anderen zoo gaarne het voordeel en het genot van het diepere inzicht verschaffen. ‘Woran mag es nun liegen, dasz man dem *philosophischen* Gedanke des Forschers so widerstrebend nachgibt, dessen *naturwissenschaftlichen* Erfolge niemand die freudige Bewunderung versagen kann’. Hij zocht niet eigen naam en roem. Hij wilde van individueele onsterfelijkheid gaarne afstand doen. Zijn levenswerk kon niet verloren gaan. Hij wist het, dat ‘die Bewusstseinsinhalte von allgemeinerer Bedeutung, die trotz der wechselenden Individuen, an die sie gebunden erschienen, gleichsam ein unpersönliches Leben führen, auch bei ihnen über das Grab hinaus fortwirken werden... Dieser Einhalt nicht das Ich is die Hauptsache’. Mach was eerst onder den invloed van Kant, wiens ‘Prolegomena zu einer künftiger Metaphysik’, hij reeds op 15-jarigen leeftijd las. Op later leeftijd bij de kennismaking met ‘die praktische Vernunft’, stuitte hij op ‘Das Ding an sich’ daarin en toen had Kant voor goed bij hem afgedaan[1]. Geen enkele van Mach's

1) Mach, afgeschrikt door het woord absoluut, heeft niet nagegaan welke rol dit begrip in Kant's wijsbegeerte der vrijheid speelt. Hij heeft niet bedacht, dat het niet in de ervaringswetenschap maar in de ethiek bij Kant zijn eigenlijke beteekenis verkrijgt. Er is geen strijd met het causaliteitsbeginsel. Kant heeft in de praktische Vernunft niet teruggenomen wat hij in de Kritik der reinen Vernunft zoo beslist op den voorgrond stelde, wat hij daar zoo duidelijk uitsprak: ‘Der absolute Raum’ heette het daar ‘ist nicht ein Begriff von einem wirklichen Objekt, sondern als eine Idee, welche zur Regel dienen soll, alle Bewegung in ihm bloss als relativ zu betrachten, nothwendig’.
Het is een brandend vraagstuk of de mensch als zedelijk wezen in al zijn doen en denken wel volkomen gedetermineerd is. Hij zou ten deele verschijnsel, ten deele een intelligibel autonoom en spontaan handelend wezen kunnen zijn.

voorgangers had de gelijkwaardigheid van alle bewegingen ten opzichte van elkander en daarmede de algemeene geldigheid van het beginsel der relaviteit kunnen aantoonen. Men kan toch den vallenden steen niet evengoed in rust achten en de aarde hem naderend met eenparig versnelde beweging, als het omgekeerde de nu geldende beschouwing? Bij een draaiende beweging om een as ontstond middelpuntvlieding. Dat was dan toch wel het bewijs voor een werkelijke, een absolute beweging. Hier kon men toch niet evengoed spreken van een rustend lichaam en een er om heen draaiende omgeving. Mach gevoelde, dat hiermede tegen zijn stelsel van denkbeelden bezwaren werden ingebracht zoo ernstig, dat het met het verwerpen er van gelijk stond. Het schokte zijn geloof in de waarheid er van niet. Hij trachtte ze weg te nemen. Hij kon althans het vertrouwen wekken aan de mogelijkheid van een oplossing. Eerst aan Einstein gelukte het die inderdaad op afdoende wijze te geven. Newton meende door een proef met een vat met water te kunnen bewijzen, dat er absolute en relatieve bewegingen bestaan. Mach gaf aan deze uitkomsten een andere beteekenis. Zij zouden aantoonen, dat de wetten der klassieke mechanica alleen gelden voor bewegingen, die betrokken worden op de vaste sterren; dat, wat Newton werkelijk en absoluut noemde, werd zoo voor Mach betrekkelijk. Inderdaad is in deze richting de oplossing gevonden. Einstein heeft ook aan de lichamen, vallend in een zwaarteveld en aan de draaiende bewegingen het karakter van betrekkelijkheid weten te geven, er het begrip van aequivalentie op weten toe te passen en daarmede het relativiteitsbeginsel volstrekt algemeen te maken, waarin Mach niet geslaagd was. Een groote verdienste van Mach is het, dat hij ook in de natuurwetenschap het historisch weten op zijn rechte waarde

wist te schatten. Zijn Mechanica en zijn ‘Wärmelehre’ onderscheiden zich van alle soortgelijke werken, dat zij een historisch-kritische behandeling bevatten van toestellen en methoden van onderzoek op dit gebied. Men aanschouwt de laatste in hun oorspronkelijke eenvoudige vormen om ze geleidelijk te zien verbeteren en ze ten slotte in de meest doelmatige gedaante voor onze oogen te zien brengen. Zoo eerst wordt de kern van alles wat het blijvende bestanddeel er van uitmaakt, volkomen begrepen. Prof. Auerbach zegt in zijn ‘Nachruf’: ‘Wat heb ik veel van Mach geleerd’.

De stemmen van zoovelen, die het evangelie van het relativisme verkondigden, waren teekenen des tijds. De tijd was rijp voor wat nieuws. Hij wachtte op een Groote, die uitdrukking kon geven aan wat er nog te vergeefs naar zocht. Kleine middelen - het was voldoende gebleken - konden niet meer helpen. Nog altijd ontbrak aan het gebouw der klassieke natuurkunde een grondslag, die bij de bouworde paste. Stallo en zijn geestverwanten wezen duidelijk genoeg aan wat ontbrak of ondeugdelijk was, maar zij wisten het niet door wat beters te vervangen. Zelfs een Mach kon niet veel meer dan afbrekende arbeid leveren. Er was een bouwmeester noodig, die het geheel kon herzien, die het gebouw even als ten tijde van Newton op nieuwe grondslagen kon vestigen. Waren de groote lijnen van het bouwplan weer aangegeven, dan konden de gewone werkers weer jaren lang hun kracht besteden, om alle bijzonderheden er mede in overeenstemming te brengen. Ook het groote werk zou het laatste niet zijn. Er zou later weer gevraagd en gezocht moeten worden. Het zoeken trouwens - Lessing sprak het uit in een treffenden vorm - heeft zijn eigenaardige bekoring. Vinden, waarop geen zoeken meer volgt, trekt den denker niet aan. In Lorentz en Einstein zijn in onze dagen de groote bouwmeesters verschenen.

V.

Lorentz wilde de absolute ruimte van Newton vervangen door een stilstaanden wereldether. Men zou dan nog van ware en schijnbare bewegingen kunnen spreken. Getrouw aan de tradities zijner wetenschap gaf hij de beslissing aan het experiment. De proef werd genomen door Michelson en

Morley. Zij bepaalden de snelheid van het licht, 300,000 KM. per seconde, o.a. in de richting der met een vaart van 30 KM. per seconde voortsnellende aarde en in een richting loodrecht daarop. Zij vonden er in beide gevallen dezelfde waarde voor. Niet alleen kon nu de hypothese van een stilstaanden ether niet meer gehandhaafd worden, de uitkomst bewees ook, dat men met de klassieke natuurkunde niet meer kon uitkomen. Op het standpunt van de laatste was zij eenvoudig onbegrijpelijk. Wij raken hier de kern van het vraagstuk van de moderne physische begrippen over ruimte en tijd en van de leer der beperkte relativiteit en moeten daarbij onze aandacht in het bijzonder bepalen.

Menigeen, in een trein op het vertrek wachtend, meende in gang te komen, terwijl inderdaad een trein naast hem vertrok. Eenmaal in vaart meent hij naar buiten ziende, den toestand te kunnen beoordeelen: niet de telegraafpalen maar hij is in beweging. Laat hij de gordijntjes dicht trekken, eventueele schokken niet opmerken en zich opnieuw de vraag voorleggen. Als de beweging iets op zich zelf is, moet hij kunnen uitmaken of hij al of niet in rust is. Hij zoekt te vergeefs naar een kriterium en denkt wellicht aan Jules Verne, die een waarnemer in een gesloten kamertje zonder vensters door een reuzenkanon naar de maan liet schieten, waaromheen hij bleef ronddraaien en, het gezicht naar buiten missend, onmogelijk kon weten of hij al of niet in beweging was.

Als de reiziger in den trein een physicus is, denkt hij aan experimenteeren. Hij zou b.v., als de proef gedaan kon worden, den tijd willen bepalen, dien het geluid van zijn stem noodig heeft, om den weg heen en terug van den achter- tot den voorwand van zijn wagon af te leggen. Hij zou in beide gevallen denzelfden tijd vinden en de uitkomst begrijpen. De lucht, waarin het geluid zich voortplant, wordt door den wagon medegevoerd, de eerste staat feitelijk ten opzichte van den laatsten stil. De proef zou in een stilstaanden wagon dezelfde uitkomst geven. Hij bedenkt een andere inrichting van de proef. Voor- en achterwand van den wagon worden in gedachten weggenomen en de proef herhaald. Nu de lucht niet meegenomen wordt, de wagon er doorheen gaat, worden ongelijke tijden voor den heen- en teruggang gevonden. De vraag is beantwoord en het antwoord begrepen. Hij is in be-

weging. In het ééne geval moest het geluid den wijkenden wand inhalen, in het andere kwam de wand het te gemoet.

Michelson zat in zijn laboratorium op de snel voortgaande aarde de bepaling te doen. Nemen wij aan, dat de aarde den ether, waarin het licht zich voortplant, medevoert, dan is de uitkomst verklaard. Maar zulk een opvatting heeft bezwaren. Fizeau heeft door een proef uitgemaakt, dat licht niet mede genomen wordt door stroomende lucht. Stellen wij ons voor, dat de aarde door den ether heengaat evenals de wagon met verwijderde wanden door de lucht, dan blijft de uitkomst paradoxaal, onbegrijpelijk op het klassieke standpunt[1]. Waarom konden wij de gestelde vraag in den wagon bij de tweede proef beantwoorden? Omdat wij de beweging niet meer op zich zelf als iets absoluuts beschouwden, maar de snelheid van het geluid bepaalden ten opzichte van den wagon, d.i. de beweging relatief maakten, een vergelijkingsraam, coördinaten invoerden. Met het vergelijkingsraam in het stelsel in eenparige beweging verkeerend, de wagon, vonden wij niet dezelfde betrekking tusschen afgelegden weg en tijd bij het geluid. Het gevondene was een waarde voor de betrekking tusschen tijd en het samenstel van beide bewegingen (van geluid en wagon). Men zou bij analogie verwachten, dat de waarde door Michelson gevonden voor de verhouding tusschen tijd en afgelegden weg van het licht een soortgelijk samenstel zou zijn en de uitkomst der bepaling dus in de twee verschillende richtingen verschillend, wat niet het geval was. Dit strookte zeker niet met het denkbeeld van een stilstaanden ether en een Galileï zou er niets van begrepen hebben. De metingen moesten een andere beteekenis verkrijgen, het absolute standpunt der klassieke physica moest verlaten worden. De maten van ruimte en tijd zijn niet onder alle omstandigheden dezelfde; zij zijn afhankelijk van de plaats en van de toestanden van beweging en dit komt bij metingen eerst dan

1) Men zou nog aan waarnemingsfouten kunnen denken. Maar dit is uitgesloten. De bepaling geschiedde door middel van de interferentie van lichtstralen, die wegen doorliepen, gelijk en tegengesteld gericht aan de aardbeweging. De te meten grootheid was 60/300,000^{ste} gedeelte van de lichtsnelheid, dus van de 10-^{4} orde. De proef liet toe een grootheid van de 10-^{6de} orde te bepalen. Later voerde Michelson de nauwkeurigheid der proef zoo hoog op, dat een grootheid van de orde 10-^{8} nauwkeurig gemeten kon worden.

aan het licht, als men te doen heeft met snelheden van de orde van die van het licht, van de electro-magnetische golven en van de kathodestralen. Lorentz relativeerde de ruimte, de lengten. Hij onderstelde, dat de afmetingen van een lichaam niet absolute eens voor altijd te bepalen grootheden zijn onder alle omstandigheden dezelfde, dat zij afhingen van de bewegingstoestanden en wel zoo, dat in de richting der beweging de afmetingen verkort worden[1]. Dit zou voor de middellijn der aarde een verkorting worden van 1/200 000 000, terwijl de andere loodrecht daarop haar gewone lengte zou behouden. Een staaf, voortgaande met de snelheid van het licht, zou tot op de helft van haar lengte inkrimpen. Men moest hier dan denken aan het veld van een kracht, verschillend van alle bekende. Het komt op hetzelfde neer, alsof men bij toenemende snelheid de snelheid van het stelsel (vroeger de wagon, nu de aarde) steeds tot een kleiner bedrag - niet tot het volle, gelijk Galileï deed - in rekening bracht. Lorentz vond, dat zijn vergelijkingen denzelfden vorm bleven behouden, als hij een fictieven tijd invoerde. Einstein nam dit denkbeeld over en relativeerde ook den tijd; maakte ook hem afhankelijk van de beweging. In een snel bewegend stelsel gaan de klokken achterloopen. Nu verloor de uitkomst van Michelson's proef het paradoxale karakter. In de richting van de beweging der aarde werd de weg verkort en liep de klok achter, zoodat de snelheid van voortplanting van het licht - het quotient van weg en tijd - dezelfde kon blijven en in de beide richtingen geen verschillen konden worden gevonden. De onveranderlijke voortplantingssnelheid van het licht, dezelfde of het licht uitstraalde van een in snellen voortgang verkeerende of van een in rust zijnde bron, als hoeksteen van het gebouw door Einstein voorop gesteld, kwam zoo tot haar recht. Bij zulke snelheden kwam de beweging van het stelsel (de aarde hier) niet meer in rekening, wat bij gewone snelheden (als die van den wagon) wel het geval was. Vandaar het nu volkomen be-

1) Men zou allicht denken, dat zulk een verkorting waargenomen zou kunnen worden. Dit is echter niet het geval. Door de beweging worden de afmetingen der lichamen en eveneens de maatstaven op dezelfde wijze verkort, zoodat de verhouding dezelfde blijft. Wij zouden er evenmin iets van kunnen bemerken als wanneer de afmetingen van alle lichamen en alle maatstaven, die van ons eigen lichaam natuurlijk ook, plotseling de dubbele lengte verkregen.

grijpelijke verschil in de uitkomsten. Men heeft dus steeds na te gaan of men te doen heeft met snelheden van Galileï - de gewone der mechanica - of met die van Lorentz - die van licht, electro-magnetisme en kathodestralen. Waar de snelheden groot worden had ook reeds de massa door de proeven van Kaufmann haar karakter van absoluut constant zijn verloren. Het absolute was op physisch gebied uit zijn laatsten schuilhoek verdreven. Trouwens reeds lang was gebleken de veranderlijkheid der natuurwetten, als men, gelijk in den laatsten tijd overal het geval was, experimenteel de grenzen der gewone drukken en temperaturen ver overschreed. Onze natuurwetten zijn slechts de uitdrukking van de betrekking der physische grootheden onder de omstandigheden van het experiment en veranderen met de laatsten. Ook in dit opzicht is alles betrekkelijk.

Tijd en ruimte zijn dus betrekkelijke begrippen, die alleen in verband met elkander nog beteekenis hebben. Een nieuw licht valt nu op het begrip ‘gelijktijdigheid’. Het is zuiver relatief te definieeren, maar alleen vast te stellen voor gebeurtenissen op dezelfde plaats. Elk stelsel heeft zijn eigen tijd. Een opgave van tijd zonder plaats of van plaats zonder tijd heeft geen waarde. Alleen voor een alomtegenwoordig wezen zouden gebeurtenissen op van elkaar verwijderde plaatsen gelijktijdig kunnen zijn. Maar voor een alles gelijktijdig wetend en aanschouwend wezen zou het verleden heden worden en als zoodanig wegvallen.

Een waarnemer op de aarde ontvangt van twee rechtlijnig evenver van hem verwijderde plaatsen lichtsignalen, neemt ze gelijktijdig waar en besluit er uit, dat zij gelijktijdig afgezonden zijn. Een waarnemer op de zon, het oog op zijn collega gericht, ziet alles, ook dat het licht door de beweging der aarde ongelijke wegen doorloopt van den oorsprong tot den waarnemer. Hij concludeert er uit, dat de signalen op ongelijke tijden zijn afgezonden. Zoo is voor den eenen waarnemer gelijktijdig wat voor den anderen het niet is. Wij hadden dat alles reeds vroeger kunnen weten, als wij bij alles maar nadachten. Wat wij met één oogopslag als gelijktijdig waarnemen, is een som van ongelijktijdigheden. De vlekken, die wij op de zon zien verschijnen, waren daar 500 seconden geleden. Waren wij op een ster, waarvan het licht 150 jaren noodig heeft om de aarde

te bereiken - en zoo zijn er - dan zouden wij de gebeurtenissen der Fransche revolutie aanschouwen, als ons gezicht zoo ver reikte. Verwijderen wij ons van de aarde met de snelheid van het licht, dan zou er voor ons niets meer gebeuren, de tijd zou voor ons stilstaan. Wij zouden hem achteruit zien gaan, als wij de snelheid van het licht daarbij konden overtreffen. Dan zou de slag van Waterloo zich zoo aan ons voordoen, dat wij de gevallen strijders weer zagen opstaan, de paarden bestijgen en zich in slagorde scharen, om den slag te beginnen. Met den kinomatograaf zouden wij zulke verschijnselen inderdaad kunnen vertoonen. Het heet, dat men thans in een bepaalden tijd tienmaal zooveel opnamen kan nemen als vroeger. Welnu, met zulk een film, op de gewone wijze afgedraaid, zouden de gebeurtenissen 10 maal langzamer verloopen. Draaiden wij den film in tegengestelde richting af, dan zouden wij van een diner eerst het dessert zien gebruiken, om te eindigen met een tafel, waaraan de gasten zich neerzetten en de bedienden met de eerste schotels kwamen aandragen. Het begrip van gelijktijdigheid heeft niet eerst door Einstein zijn relatief karakter verkregen. Hoe vreemd het ook schijne, men kan zelfs de volgorde in den tijd van gebeurtenissen, op verschillende plaatsen optredend, niet vaststellen, niet bepalen, welke het eerst voorviel. Zelfs het axioma, dat de oorzaak moet komen vóór het gevolg, kan niet altijd de beslissing geven; het is trouwens bezwaarlijk van één oorzaak te spreken, waar feitelijk de geheele voorafgaande toestand de oorzaak is van den volgenden en wij alleen het meer verwijderde mogen verwaarloozen[1)].

1) Poincaré wees er reeds op, dat door de beperkte leer der relativiteit het beginsel van oorzaak en gevolg in het gedrang komt. De oorzaak moet aan het gevolg voorafgaan, maar bij het aanwijzen van hetgeen als oorzaak te beschouwen is, draait men vaak in een vicieuzen cirkel rond. Hij geeft een voorbeeld, waarbij dit bezwaar niet bestaat. Hij schrijft te Parijs een brief aan een vriend te Lyon en verzendt hem. Hij zegt nu zeker te weten, dat het schrijven van den brief voorafging aan het lezen er van door den vriend te Lyon. Zoo zou men dan toch nog de volgorde in den tijd van twee gebeurtenissen op verschillende plaatsen optredend, kunnen bepalen. Inderdaad is dit echter ook hier niet het geval. Poincaré, te Parijs schrijvend, stelt zich voor bij den lezenden vriend te Lyon te zijn, dus op dezelfde plaats. Hij bepaalt alleen iets in de voorstelling. Einstein zou ons kunnen noodzaken het causaliteitsbeginsel op te offeren. Het is in de wetenschap trouwens feitelijk reeds vervangen doordat van een omkeerbare functioneele betrekking.

De vraag rijst onwillekeurig hoe de physici hun wetenschap met zulk een goed gevolg hebben kunnen ontwikkelen, als de grondslagen zoo ondeugdelijk waren. Hoe hebben zij uit vooropgestelde metaphysische beginselen physische waarheden kunnen afleiden? Het antwoord is in het voorafgaande ten deele reeds gegeven. De wetten der klassieke natuurwetenschap waren benaderingen, voldoende nauwkeurig voor de bewegingen, die zij beschouwden. Alleen met snelheden van de orde van die van het licht gaat men van de wereld van Newton over in die van Einstein. Waar er versnellingen bijkwamen, zooals bij de zwaartekracht en de draaiende bewegingen met middelpuntvlieding en waar, zooals bij de traagheidswet, verband bestond met de voorop gestelde grondbeginselen, daar was de verklaring een voorloopige. Men wist het en wachtte op een latere herziening. De Euclidische meetkunde was als hulpwetenschap voldoende. Een groot deel er van heeft de volle waarde behouden, een gedeelte is door Lorentz en Einstein herzien. Dat de laatsten alles omverwierpen, den arbeid van alle voorgangers waardeloos maakten, wat men wel eens hoort beweren, is ten eenenmale onwaar. Zulk een revolutionnair is onze Lorentz niet en evenmin Einstein. De laatste denkt er niet aan alleen met zijn hoogere wiskunde alle geheimen der werkelijkheid te doorgronden. Merkwaardig is te dezen opzichte een uitspraak van hem afkomstig: ‘En tant que les principes mathématiques se rapportent à la réalité, ils ne sont pas certains et en tant qu'ils sont certains, il ne se rapportent pas à la réalité’. Wijst dit niet op een eerbiedig gevoel voor het mysterie, dat werkelijkheid heet, aan ons spiedend oog onttrokken door den sluier van Maya, waarvan wij met ons in den kring der betrekkelijkheid gebannen verstand slechts nu en dan een tip kunnen oplichten?

Wij konden ons met de historische beschouwing van de ontwikkeling der begrippen van ruimte en tijd bepalen tot hetgeen de beperkte leer der relativiteit ons heeft geleerd. De verschijnselen waarbij versnelling optreedt, noodzaken de physici om met vier onafhankelijk veranderlijke grootheden te werken en vereischen een niet-Euclidische meetkunde. Wij snijden de werkelijke wereld met haar vier dimensies - haar boven en onder, rechts en links, voor en achter, vroeger en

later - zoodanig, dat ruimte en tijd zich zoo scheiden, als zij zich aan ons voordoen en die doorsnede alleen was het voorwerp van onderzoek der natuurkunde van Galilei en Newton. Einstein heeft ze ons leeren kennen als een bijzonder geval, als een deel van het universum, als één enkel gezichtspunt er op. Hij vat het geheele universum in het oog en wil ons de beweging van een stoffelijk punt daarin leeren kennen, zooals zij plaats vindt onafhankelijk van elk bijzonder standpunt van elk bijzonder vergelijkingsraam, vrij van die subjectieve elementen, objectief in den strengen zin van het woord. En hij geeft ons zijn wereldpunten (punt-oogenblikken) en wereldlijnen. Onze verbeelding heeft afgedaan, met ons verstand moeten wij trachten hem te volgen. Dat schijnt niet zoo bezwaarlijk, als wij bedenken in het dagelijksch leven steeds dezelfde vier grootheden te gebruiken, om de gebeurtenissen nauwkeurig te bepalen, al kunnen wij ze niet in een enkele aanschouwing samenvatten. De commandant van een duikboot rapporteert een vijandelijken vlieger ontmoet te hebben. Hij geeft de lengte en de breedte aan van de plaats, waar hij zich bevond, de hoogten waarop de vlieger gezien werd en het uur van den dag. Zoo waren alle vier veranderlijke grootheden noodig, om de gebeurtenissen volkomen te doen kennen.

Einstein schijnt zich niet beslist uitgelaten te hebben over de wijsgeerige strekking zijner denkbeelden. Vreesde hij misverstand? De algebra, die dit uitsloot, was zijn taal. Waar hij in woorden spreekt blijft zijn ruimen wijsgeerigen blik niet verborgen. Zijn leerlingen waren in dit opzicht minder terughoudend. Waarschijnlijk spreken zij uit wat in privaat gesprek met den meester behandeld is. Zijn leerling, Schlick, thans ook hoogleeraar, sprak het als zijn overtuiging uit, dat een relativist een goede Kantiaan kan zijn. Dit is niet geheel de meening van een anderen leerling, Ewald Sellien[1)], die evenwel de rechtmatigheid van Kant's standpunt naast dit van het relativisme ook, zij 't op andere wijze, verdedigt. Hij acht de Euclidische meetkunde wel de meest geschikte voor den ruimtevorm van Kant, maar niet noodwendig er bij behoorend. Hij meent, dat de leer der relativiteit kan aanvaard

1) Vgl: Sellien. Die erkenntnisstheoretische Bedeutung der Relativitätstheorie.

worden te gelijk met de wijsbegeerte van Kant. Want de eerste richt zich niet tot het zuiver algemeene en abstracte karakter van de ruimte, maar tot de betrekking tusschen de voorwerpen. Waar Einstein niet met formules maar in woorden zich uitdrukt, komt zijn ware mentaliteit aan het licht, al wordt geen wijsgeerige gedachte met name genoemd. Lorentz doet aan Newton, Einstein aan Leibnitz denken. Soms is het alsof Einstein over de eeuwen heen aan Leibnitz de hand reikt. Beiden zijn typen van het volk, waartoe zij behooren. Lorentz houdt zoo lang mogelijk vast aan de klassieke tradities met zijn ether-hypothese. Zijn onderstelling van het veld van een onbekende kracht, die contractie van lengten kan teweegbrengen, is zuiver physisch. Einstein drukt zijn gedachten bij voorkeur alleen in differentiaalvergelijkingen uit en bekommert zich weinig om de aanschouwelijkheid. Onze v. 't Hoff was tot het einde uitsluitend natuuronderzoeker. De Duitsche chemicus, die 't naast bij hem stond, Ostwald, was in den beginne ook zuiver chemicus, werd echter allengs meer wijsgeer, om ten slotte het physische arbeidsveld geheel vaarwel te zeggen. Naast een schitterende trits van natuuronderzoekers, zooals wij ze thans bezitten, kan Duitschland in een wat verder verleden een onafgebroken reeks wijsgeeren stellen, van Leibnitz tot Eduard von Hartmann, allen van den eersten rang. Wij hebben slechts één wijsgeer voortgebracht van gelijke beteekenis, Spinoza, en hij behoorde nog tot een vreemd ras. Wij gelijken op de Engelschen, niet op de Duitschers. Onze geschiedenis, waarin handel en kolonisatie op den voorgrond stonden, loopt evenwijdig aan die van onze buren aan de overzijde van het Kanaal. De praktijk van het drukke leven liet geen tijd voor bespiegeling. Descartes kwam te Amsterdam in het bezige gewoel van menschen, om alleen te zijn met zijn gedachten. Ieder had zijn private praktische zaken en ging daarin geheel op. Dat alles heeft ons tot positivisten en realisten gemaakt. Onze groote schilders, door geen volk ter wereld te dezen opzichte geëvenaard, laat staan overtroffen, hebben in kleuren en lijnen dat realisme zoo aanschouwelijk voorgesteld, dat niemand meer in twijfel kon verkeeren aangaande den aard van ons volk. Het is geen wonder, dat wij reeds met Christiaan Huygens, Newton's evenknie, vooraan stonden op het gebied van het positieve natuuronderzoek. Ons

volkskarakter maakt ons wellicht minder geschikt dan de wijsgeerige Duitschers, om het standpunt van den natuuronderzoeker te onderscheiden van dat van den wijsgeer. En dit is bij het vraagstuk van ruimte en tijd van het grootste belang. Waar het betreft het ontwerpen van een wereldbeeld, daar is het probleem voor den natuuronderzoeker geheel anders dan voor den wijsgeer en dat in meer dan één opzicht. Is de laatste altijd een in hoofdzaak op zichzelf staand denker, de eerste staat geheel op de schouders van zijn voorgangers. Einstein - het moge uit dit opstel blijken - heeft voortgebouwd op bestaande grondslagen. Ook het nieuwe, dat hij gaf, was voorbereid. Hij trok het gebouw hooger op en moest daarvoor hier en daar de fundamenten verbreeden, hier en daar ze door nieuwe vervangen. In de ontwikkeling der natuurwetenschap ontbreekt nergens de continuïteit. Dat men in onze dagen meer dan vroeger gewicht legt op de geschiedenis er van is een heugelijk feit. Historisch weten is het ware weten. Alleen dat wat men ziet worden wordt volkomen begrepen. De wijsgeer zoekt het wezen der dingen in verband met den oorsprong onzer kennis en den aard van ons kenvermogen. De natuuronderzoeker wil de physische gebeurtenissen voorspellen, hij wil vooraf kunnen zeggen, wat er zal komen.

Daarvoor is het noodig en voldoende, om zijn grootheden uit de verschijnselen te vormen, ze te meten, in getallen uit te drukken en in zijn vergelijkingen in te voeren. Het onderzoek naar den aard en het wezen ervan laat hij aan den wijsgeer over. Met het oog op het ontwerpen van een wereldbeeld is het probleem voor beiden niet hetzelfde. Voor den wijsgeer blijft de belangrijke taak, om te onderzoeken of het physische wereldbeeld in zijn grondslagen en ontwikkeling vrij is van inwendige logische tegenstrijdigheden. Als hij zich onthoudt van bepaalde uitspraken over de werkelijkheid, zal hij den natuuronderzoeker niet op zijn weg ontmoeten. Die onthouding heeft Kant onder den invloed van Newton en Euler niet altijd in het oog gehouden. En alleen in zoover hij dit niet deed, heeft hij geen gezag meer voor den natuurkundige, overigens wordt Kant door Einstein niet weggedrongen, voor beiden is er plaats. Beiden kunnen in hunne volle lengte naast elkander blijven staan. Voor onze aan-

schouwing kunnen ruimte en tijd principieel verschillend zonder wederkeerige betrekking blijven, terwijl voor den physicus voortaan alleen de combinatie ruimte-tijd beteekenis zal hebben. Het absolute is op het gebied der wetenschap nu geheel verdwenen, maar het kan elders een schuilplaats vinden, waar geen natuuronderzoeker het kan aantasten. De wijsgeer zal voortgaan zijn blik te richten op het onvoorwaardelijk bestaande. De godsdienstige mensch zal het woord ‘absoluut’ in zijn woordenboek niet schrappen, al kan hij het met zijn begrip niet omvatten. De geschriften van een Spinoza, die het zijn en worden laat voortvloeien uit de goddelijke substantie, die alles beschouwt in het licht der eeuwigheid, zullen door Einstein's werk niet als verouderd terzijde worden gelegd. Wie elders een kenbron zoekt en meent te vinden voor het absolute, behoeft niet te vreezen, dat de wetenschap ze hem zal ontnemen. De macht der wetenschap ligt alleen en uitsluitend in het rijk der relativiteit. Zij zal in de eerste plaats de waarheid erkennen van Goethe's woord: Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnisz.

Den Haag.
J.E. ENKLAAR.

Een geslacht dat voorbijging.

II.

Wij zeiden het reeds. Galsworthy geeft ons in dit boek geen maatschappelijk volledig beeld van den tijd; hij geeft ons de klasse der Forsytes; hij geeft ons slechts den mooien, den zonnigen kant van den tijd, den kant waar het welvaren en de weelde en de vrijheid liggen, waar dus ook het geluk ligt, voor zoover het afhankelijk is van materieele invloeden, en die invloeden zijn groot. Van dit standpunt gezien is het in zijn maatschappelijke voorstelling éénzijdiger dan b.v. het vroeger verschenen mooie boek *The Freelands.*

The Freelands gaf ons op een zeer artistieke wijze, d.i. nergens den vorm van een politieke of sociale brochure aannemend, de verhoudingen op het land tusschen den Engelschen groot-grondbezitter en den van hem afhankelijken arbeider. Het stelde in een reeks van dramatische tafereelen het leven van ontbering en ontstentenis van rechten van den laatsten tegenover de bijna despotische macht van den eersten, hard en drukkend ook waar deze als een humaan mensch mag beschouwd worden, en het is niet het minst deze voorstelling der maatschappelijke verhoudingen op het land, zoo sterk reageerend op de menschelijke, de psychische verhoudingen, die het tot een voortreffelijk kunstwerk maken. Het gold daar, zooals Felix Freeland het uitdrukte: ‘een strijd van democratie tegen autocratie, van 's menschen recht met zijn leven te doen wat hij wil als hij daarmee anderen niet benadeelt, ‘of the Land against the fetters of the Land’.

Zoo gaf *The Freelands* ons in de tegenstelling harer ele-

menten een kompleetheid, die de Forsyte Saga mist. Galsworthy weet, zoo goed als u of ik, dat er een harder, leelijker kant aan het leven is dan hij ons vertoont in het leven der Forsytes. ‘Poor June!’, zegt hij ergens, ‘was het voor een Forsyte van haar generatie mogelijk te begrijpen hoe ruw en hard en dierlijk het leven is.’ En veel opmerkingen van een dergelijken aard liggen verspreid door zijn werk.

Maar hetzij hij dien kant van het maatschappelijk samenstel, waar de door den vloek van armoede en gebondenheid getroffenen wonen, te leelijk vond, hetzij hij een voldoende kennis daarvan miste en de studie hem niet aantrok, hij heeft ons dien kant niet gegeven. Daarvoor moeten we bij schrijvers als Gissing, Jack London e.d. zijn.

> ‘Als deze kronieken (zoo zegt hij zelf in zijn Inleiding tot de Forsyte Saga) een werkelijk wetenschappelijke studie van den overgang der tijden geweest waren, dan zouden zij waarschijnlijk meer den nadruk gelegd hebben op uitvindingen als het motor-rijwiel en de vliegmachine, de ontwikkeling van een goedkoope dagbladpers; het verval van het leven op het land en den aangroei der steden; de geboorte van de bioscoop. De mensch is feitelijk niet in staat zijn eigen uitvindingen te beheerschen; op z'n best weet hij zich slechts aan te passen bij de nieuwe voorwaarden door die uitvindingen geschapen’.

Dit is waar van de maatschappij der Forsytes en nog meer van de ongeordende, anarchistische maatschappij van heden, een maatschappij die haar doel verloren heeft. Maar het behoeft zoo niet te blijven, want het behoeft zoo niet te *zijn* in een maatschappij, welker hoofdmotief in het algemeen nut in plaats van de individueele winstmaking ligt. Het is waarlijk geen kleinigheid de geweldige kennis en macht op technisch gebied, die de mensch zich veroverd heeft, die hem over het hoofd gegroeid is en in het wilde aan individueele en nationalistische krachten overgelaten, heel zijn kuituur dreigt te vernietigen; het is geen kleinigheid, neen het is het grootste probleem dat de eeuwen ons tot nog toe ter oplossing gegeven hebben, die krachten te toomen en dienstbaar te maken aan de gemeenschap, de wijder internationale gemeenschap. Maar wij mogen niet aannemen dat de mensch die de beslechting van geschillen langs gewelddadigen weg tusschen mensch en mensch, tusschen stad en stad, tusschen gewest en gewest te boven gekomen is, er ten slotte ook niet in slagen zal de betrekkingen tusschen volk en volk op vreedzame wijze te regelen.

Stond de schrijver van het hier besproken boek in zijn gevoel meer actief dan passief, meer verwachting-vol dan sceptisch tegenover het maatschappelijk leven, hij zou waarschijnlijk ook de jonge, vernieuwende, herscheppende krachten, die alom aan het werk zijn en reeds lang waren - onder die domineerende bovenlaag der Forsytes - op zijn verhalende, voortreffelijk-beeldende wijze, meer tot hun recht hebben doen komen. En zijn boek zou aan dramatische, aan tragische kracht, aan weidschheid gewonnen hebben.

Hij heeft dat niet gedaan en wat hij ons gegeven heeft is waarlijk belangwekkend genoeg; het is een groot, voornaam werk, zooals het is. Wij kunnen ook van Galsworthy niet verlangen dat hij al onze idealen van den volmaakten mensch in zich vereenigt. Hij heeft niet dezelfde mate van belangstelling voor het maatschappelijk leven, hij is niet in dezelfde mate maatschappelijk aangelegd als Wells of Shaw; de verhoudingen, waarin hij de menschen in zijn boeken tegenover elkander zet, zijn in het algemeen meer van individueelen dan van maatschappelijken aard. Wij vinden er niet den vluggen, ook wel eens vluchtigen geest, beweeglijk als kwikzilver, het kaleidoscopisch, al-omvattend zien, den wijdschouwenden gemeenschapszin van Wells in en ook niet het verblindend, paradoxaal vernuft, de doordringende, spitsvondige, voor niets terugdeinzende gedachte, den weifelloozen hervormingsdrang van Shaw.

Maar op een misschien beperkter terrein - neen, het is toch meer een kwestie van kwaliteit, dan van kwantiteit, laten wij zeggen: op een *ander* terrein - lijkt hij mij zuiverder, een meer gewetensvol, meer volkomen kunstenaar. Er is een bekoring, een poëzie in zijn woord en voorstelling, die wij bij Shaw en Wells niet in zoodanige mate aantreffen.

Wij vinden hier dus de hoogere Engelsche middelklasse beschreven door iemand, die daartoe zelf behoort, zich er althans mee verwant voelt - men is gencigd, in zeer algemeenen zin gesproken, den schrijver zelf, zijn gedachteleven, zijn gevoelens, min of meer afgebeeld te zien in den jongen Jolyon of in Felix Freeland.

In zijn afbeelding van deze klasse heeft zijn werk ongetwijfeld den universeelen trek, dat deze Forsytes in hun materialisme en hunne in maatschappelijk opzicht zeker te primi-

tieve gevoelens toch niet zoo heel veel verschillen van den mensch in het algemeen en er, in den bloei van hun kracht en heerlijkheid, het meest op den voorgrond tredend instinkt: de zelfzucht, de hebzucht, het eigenbelang, op eene door conventie en zeden gewettigde wijze van representeeren. Het moge waar zijn, dat maatschappelijke hervormingen daarin verandering kunnen en zullen brengen, en in den loop der eeuwen dit herhaaldelijk gedaan hebben, dit zal toch meer zijn door de vormen te wijzigen, waarin dat instinkt zich vertoont of waarop het zich richt, dan dat het zelf verdwijnen zal, en het is wel zeker dat ook de mensch van komende tijden nog zooveel van den ouden Adam in zich hebben zal, dat hij zonder veel hoofdbreken zich herkennen zal in deze met zulk een precisie van observatie en doordringend vermogen ten tooneele gevoerde scheppingen van Galsworthy.

Wij zeiden dat hij ons die klasse van binnen uit beschrijft, als een deelnemer, als een vriend. Als een vriend, moeten wij er dadelijk bijvoegen, die ons onze feilen toont. Want het is er verre van dat hij een onvoorwaardelijk bewonderaar van de Forsytes of hun tijd zou zijn. Integendeel, hem is verweten dat hij de onder dezen naam door hem voorgestelde klasse te ongunstig beoordeelt. Dat zie ik niet in, maar wel zeker is dat hij zeer scherp kan zijn in zijn spot over de leden dier klasse en de klasse als geheel. Zijn ironische behandelingswijze, de superioriteit, waarmee hij zich tegenover deze wereld der Forsytes stelt, geeft hem telkens gelegenheid, zijn eigen opmerkingen en inzichten en beschouwingswijze, zonder onderbreking van het verhaal en daarmee saamgeweven, tegenover de hunne te stellen. Zoo wordt hij niet alleen een beschrijver, maar ook een criticus daarvan. Deze werkwijze, deze ironische manier van beschrijven, maakt het soms moeilijk uittemaken, wat de juiste, de eigenlijke denkbeelden van den schrijver zijn. Hij zal soms een zijner Forsytes laten spreken en in hun woorden meent men zijn eigen ironische opmerkingen te ontdekken, wat wel eens tot onduidelijkheid van karakterisatie leidt. Maar dikwijls ook spreekt zijn eigen kritiek zich zeer duidelijk uit en lang niet malsch.

Van een zeer open, direkten aard is zij b.v. waar hij ons met Mrs. Baynes in kennis brengt, de vrouw van den beroemden architect, die de opmerkelijke rij hooge, karmozijn-

roode huizen in Kensington gebouwd heeft, huizen die met zooveel andere naar den prijs dingen ‘de leelijkste in Londen’ te zijn:

> Deze groote en goede vrouw, die men in kerkelijke kringen (om haar quasi-philantropische bemoeiïngen) zoozeer respecteerde, was een der voornaamste priesteressen in den tempel van het Forsytisme, dag en nacht de heilige vlam van den God des Eigendoms brandend houdend, op wiens altaar de woorden gegraveerd staan: ‘Niets om niets en 'n bitter beetje voor 'n kwartje’.

Maar slechts zelden uit hij zich zoo forsch en onomwonden; zijn ironie is gewoonlijk van een meer gematigde, meer verholen natuur.

Als de oude James tegen den heuvel opzwoegt om toch eens te gaan zien wat er van Robin Hill zal worden, het groote buiten dat Bosinney daar voor Soames aan het bouwen is, zegt de auteur daarvan:

> ‘Hij liep langzaam den heuvel op, zijn hoekige knieën en hooge schouders klagend gebogen, de oogen gevestigd op zijn voeten, maar er toch deftig uitziende, in zijn hoogen hoed en gekleede jas, waarop een vlekkelooze glans lag, de vrucht van een volmaakt toezicht. Emily zorgde daarvoor; d.w.z. ze deed het natuurlijk niet zelf - dames van goeden huize deden dat niet - maar de “butler” deed het’.

Zoo, zelden zich direkt uitsprekend, maar zijn kritiek in de woorden of gedachten van een zijner figuren leggend, hekelt hij den tijd, en meer in het algemeen de menschheid, want elke tijd heeft zijn menschelijke zwakheden en ondeugden.

Hij vindt het misschien niet zoo heel slecht, dat die Forsytes de meesters zijn - den jongen Jolyon laat hij ten minste zeggen, dat zij in Engeland de meerderheid uitmaken, dat zij er de ziel van het maatschappelijk leven zijn en dat hun rijkdom en de door hen geschapen zekerheid van bestaan al het overige: kunst, wetenschap, godsdienst enz. mogelijk maken. Maar ook dit mag men niet te letterlijk opvatten; de jonge Jolyon is in dit gesprek met Bosinney beter dan zijn woord.

Telkens weer, in de correspondentie over Robin Hill tusschen den architect en den eigenaar, in een vergadering van aandeelhouders der New Colliery Company, in de verheven muzikale exploiten eener Francie Forsyte, op honderd andere wijzen dringt het tot ons door hoe kritisch Galsworthy tegenover vele onzer maatschappelijke verhoudingen en toe-

standen staat, hoe, uit het hooger zedelijk standpunt dat hij inneemt, het onwaarachtige, het valsche, het wreede daarvan een onafscheidelijk deel van zijn bewustzijn uitmaakt. Maar zoozeer is de kunstenaarsdrift altijd de overheerschende beweegkracht in zijn werk, dat het geen oogenblik den indruk van moralizeerende of didaktische bedoelingen wekt en dat hij ook de menschen, die in hun gedachte- en zieleleven het verst van hem en van ons afstaan, ons zeer menschelijk doet zien.

Het psychologisch voorstellingsvermogen van dezen schrijver is helder en van een ingehouden kracht. In scherpe omlijning treden zijn figuren voor ons op, van een individueelen aard, een eigen karakteristiek, zoowel innerlijk als uiterlijk.

Zij leven niet met zoo groote emotionaliteit als bij Dostojefski, maar zij staan in een sterker verband met de werkelijkheid van den tijd, de werkelijkheid van het maatschappelijk leven. Het redelijk overleg speelt een veel grooter rol zoowel in het wezen en de handelingen der Forsytes als in die van den auteur zelven; Galsworthy, de Engelschman, ziet zijn menschen heel anders dan Dostojefski, de Rus, en ook die menschen zijn anders. De sfeer van de *Forsyte Saga* is verschillend van die der *Karamazovs* als West is van Oost, als het Engeland der twintigste is van het Rusland der negentiende eeuw. Hier het triomfeerend kapitalisme met zijn expansievermogen en wetenschappelijke motieven, zijn logische en intellectueele krachten, zijn orde en regel en energie, maar ook zijn hardheid en zelfgenoegzaamheid, dáár het despotisch Rusland, met zijn wanorde en corruptie, zijn ongeloof aan de rede en den vooruitgang; zijn warm en uitbundig, maar extreem, chaotisch, ondoordacht en onbeheerscht gevoelsleven.

Er is zulk een drukte van gebaren en zwoelte van leven in die boeken van Dostojefski, zij trillen en schokken van zulk een overspanning en hartstocht; zijn menschen leiden een zoo buitensporig, angstwekkend leven; hun zieleleven gaat met ongekende snelheid door zulk een veelheid van sensaties - het is altijd een wereld van uitersten, van crises, van zinsbegoocheling en hallucinatie meer dan van werkelijkheid, - hoe eng, hoe kalm, hoe vast staat daartegenover het leven der

Forsytes. De helden van Dostojefski doen niets dan zich laten gaan, de Forsytes laten zich nooit gaan, het is al wilskracht en energie bij hen. Maar zij hebben hun huiselijke vreugden en deugden als wij en er zijn er onder wien het, althans bij buien, niet aan edelmoedigheid en het ruimer inzicht ontbreekt! Hoe het zij, wij raken er op vertrouwelijken voet mee, het worden allengs vrienden en bekenden. De Karamazovs zullen ons, uit familiaar oogpunt bezien, wel altijd vreemden blijven.

Het grootst is Dostojefski waar hij ons rondleidt in die donkerder verblijven der ziel, voor welker vreeswekkende mogelijkheden en geheimenissen de mensch terugschrikt. Daar opent hij dikwijls deuren, welker drempel geen schrijver vóór hem, en ook Galsworthy niet, overschreden heeft. Daar is hij ongeëvenaard in zijn psychologische analyse, van een aangrijpende, onovertroffen, overweldigende kracht. Neen, het woord analyse is hier niet juist; het is intuïtie, een uiterst zeldzame intuïtie. Zulke momenten overpeinzend lijkt ons Galsworthy soms wat vlak, wat gewoon, wat normaal. Maar het zijn toch meer tooneelen uit Dostojefski's romans dan het geheel dier romans, welke ons zoo superieur, zoo onovertroffen voorkomen. En zoo Dostojefski meer de kwaliteiten van het verschrikkelijke en tragische, van het hartstochtelijkvervoerende heeft, in Galsworthy vinden wij meer die van het aesthetisch-schoone, het gelijkmatig-schoone, het eenvoudig menschelijk en natuurlijke. Het is werk van een meer gevorderde kultuur en meer harmonischen geest, van een hechter, meer stabielen bouw, meer geconcentreerd en evenwichtig, niet zoo aangrijpend en machtig, het is waar, niet neergeschreven als in profetische bedwelming, niet ons meesleurend langs hoogten en laagten in koortsig bewegen zoodat wij niet op adem en tot nadenken kunnen komen, maar misschien juist daardoor op den duur toch waarschijnlijk meer bevredigend.

Dostojefski is van zulk een overweldigenden ernst, hij heeft zulk een onvoorwaardelijk geloof in zijn voorstelling van deugd en zonde, in de christelijke idealen van nederigheid en goedheid, waarvan hij de eenig-mogelijke regeneratie der wereld verwacht; en hierin, in dit sterk overtuigde, is hij zeker superieur aan Galsworthy, die nooit zoo onvoorwaardelijk,

zoo volkomen ernstig is, die altijd min of meer uit de hoogte op den mensch neerziet en wat sceptisch staat tegenover elk geloof en elke leer, van christenen of van hervormers. Maar dít geeft hem toch ook de voortreffelijke deugd, die den romanschrijver zoozeer te stade komt, dat hij de twee kanten van een zaak, van een geloof, van een leer of wat het zijn moge zoo goed doorziet en naar voren weet te brengen. Hij heeft het begrijpend wetenschappelijk inzicht, dat de laatste vijftig jaren gemeengoed van onze beschaving gemaakt hebben. En omdat hij het leven, in zijn veelkantigheid, zijn overgangen, zijn groei zoo goed doorschouwt, omdat hij dood en leven beide als noodzakelijk en een vorm van ontwikkeling ziet, gaat er van zijn boeken een zoo rustig-sterkenden invloed uit. Het mogen gevoelens van weemoed en peinzing zijn, waarmee wij zijn boeken uit de hand leggen, er is geen bitterheid, geen wanhoop in: een stemming van resignatie. Want zoo het slechte en het verzet daartegen in die boeken niet ontbreken, wel weet hun schrijver dat ten slotte en in hun dieper wezen de bepaling van wat recht en onrecht is in deze onze menschelijke wereld de onbereikbare kennis van zooveel verschillende factoren vereischt, zoo oneindig moeilijk, oneindig ingewikkeld is, dat een beslissend eindoordeel daarover door den individueelen mensch niet te geven is, dat hij slechts tastend en aarzelend, en bewust van zijn onvolmaaktheid zich daarover uitspreken kan. En deze stemming van resignatie, dit gevoel van onze menschelijke kleinheid, brengt ons de verzoening ook waar verstand of hart zich tot rebellie gedreven voelen. Zeer mooi heeft Galsworthy dit o.a. aangetoond in dien zelfmoord der twee gelieven in de novelle *The First and the Last* en ik zou hier meer van willen zeggen, ware het niet dat mijn studie reeds te veel ruimte vraagt.

De bekoring van Galsworthy's boeken ligt vooral in het sterke, zonnige, schoonheids-gevoelige, wijsgeerig-rustige, dat daarin op de beste wijze zijn vertolking vindt; zij heeft haar basis in den sympathieken, denkenden, levensmoedigen geest die dezen schrijver kenmerkt, een geest, die de nederlagen en wonden door het leven geslagen, in nieuwe en hechter kracht weet om te zetten, een geest, die worstelt en - overwint.

Het zuiverst en voortreffelijkst, het meest zeker van zich

zelven lijkt hij ons dan ook als schrijver, waar hij den meer eenvoudigen en vreugdevollen, den huiselijken en redelijken, den vertrouwenden en normalen kant van het leven, in de veelheid en beteekenis van zijn openbaringen, voor ons blootlegt. Daarin, als mensch van bezinning, als geestig waarnemer en beschouwer, meer nog dan als intuïtief, sterk-emotioneel voeler, schept hij zijn eigen belangwekkende sfeer, heeft hij zijn eigen groote waarde.

Er is bij Galsworthy altijd, nu dichtbij dan veraf, maar altijd min of meer, die stemming van Nedda in de Freelands, als zij zich zit te koesteren in de zon op Hampstead Heath. Zij keert haar gezicht naar de zon, zij ziet de witte wolkjes langzaam voorbij zeilen, zij vangt het lied der vogels op in haar ooren. Het is alles zoo vol en zoo mooi - het Leven. En wat er doodgaat maakt het anderen mogelijk om te leven. Altijd door beweegt zich de heilige slinger, met diep geluid en harmonischen zwaai onder den schitterenden hemel, onder de vriendelijke sterren. Het is zoo mooi, het Leven, en - de Liefde.

Dat - jeugd, liefde, schoonheid - dat is het zeer bekorende van Galsworthy. Het bijtende, het schrijnende, het knagende, dat met het verlies van de groote verwachtingen en het groot vertrouwen gepaard gaat, de onderdompeling in de wanhoop, de nadering van den waanzin, de gebrokenheid, de vereenzaming, de sombere en de smartelijke, de tragische levensmomenten - hij doet ze ons meer *zien* dan *voelen;* hij geeft ze ons, wel zuiver, maar te veel van buiten gezien, niet overweldigend, niet doordringend genoeg.

Zijn aard is het licht te zoeken, al *weet* hij - o, heel goed - dat er ook duisternis is.

Een liefdevolle blik voor het natuurlijke gaat in zijn boeken gepaard met een opmerkelijk inzicht in het menschelijke en geestelijke, een inzicht, dat steeds den glimlach der ironie draagt, omdat het de betrekkelijkheid van dit aardsche, van onze verlangens, onze daden, ons wezen heeft leeren kennen, omdat het zich doorloopend bewust is van de vreugde in den tegenspoed en den tegenspoed in de vreugde. Als men met een enkel woord het eigenaardig-aantrekkelijke, dat wat zijn werk van dat van anderen onderscheidt, moest kenmerken, men zou geneigd zijn het charme te noemen, charme, het woord waarmee hij meer dan eens de schoonheid van Irene ken-

merkt - charme van zelfbeheersching en ingetogenheid, van de superieure houding en den onberispelijken vorm, charme van maat en evenwicht en rythme, van het lichte leven der schoonheid, de charme van den welopgevoeden, beschaafden, bezonnen mensch onzer dagen in een bewonderenswaardige volkomenheid.

Het is geen onversneden realisme dat Galsworthy ons geeft en soms voelen wij dat hij ons niet den *geheelen* mensch geeft, dat de meer poëtische trekken, affekten en momenten in het leven zijner figuren betrekkelijk los staan van de donkere driften en krachten, waarin alle psychisch leven, ook het opperste, zijn dieper wortels heeft; soms voelen wij het verband ontbreken tusschen de meerder- en de minderwaardige elementen van ons wezen, het algemeen menschelijk wezen, en schijnen de menschen, die hij ons te zien geeft te zeer veridealiseerd, te salonfähig gemaakt. Doet zich in zijn figuren, afzonderlijk beschouwd, niet eenzelfde verschijnsel voor als in het geheel daarvan, in hun maatschappij, waarvan wij aantoonden dat zij ons slechts den lichteren, den bovendrijvenden kant der werkelijke maatschappij onthult. Die oude Jolyon Forsyte b.v. is een prachtkerel, en wij zijn Galsworthy dankbaar voor deze creatie, maar is hij - in het volledig verband van zijn aard en levensloop gezien - werkelijk zoo mooi, kan hij zoo mooi zijn? En hoeveel sterker dringt zich deze twijfel aan mij op bij de beschouwing eener figuur als ‘The Stoic’.

Er ligt hier een gevaar, dunkt me; iets wat Galsworthy's grootheid in den weg staat. Wat hij van Felix Freeland zegt, zal misschien op zijn eigen opvoeding toepasselijk zijn: ‘In common with his three brothers he had been through the mills of gentility - those unique grinding machines of education only found in his native land’. Hieraan ligt het dan misschien, dat men zich soms oververzadigd voelt van al die wellevendheid en vormelijkheid, die voornaamheid en welgemanierdheid, die atmosfeer van weelde met onvoldoenden geestelijken inhoud, die tot zoetelijkheid wordende matiging en vergoeilijking; dat men verlangt zich ondertedompelen in het ruwer leven van de armoede, den hartstocht, de primitieve instinkten. De sfeer der *Forsyte Saga* is zeker een heel andere dan die van *Germinal* of *the Netherworld* of *Schuld en Boete,*

en zoowel de schrijvers en de beschrevenen hebben hun eigen kwaliteiten, goede en slechte. Laten wij er maar heel in het algemeen van zeggen dat elk dezer waardevolle openbaringen van het menschelijk genie haar eigen grenzen, haar eigen karakter, en daarin haar eigen kennis en kleur en waarheid heeft.

Overal verspreid door de *Forsyte Saga* vindt men interessante opmerkingen over de instellingen en zeden van den tijd, vanaf die over kleinigheden, maar zeer kenmerkende kleinigheden, als de lange nagels van den ouden Jolyon - erfenis der eerste jaren van de periode van Victoria - tot een uitvoerige beschrijving van den beruchten Mafekingnacht, en Soames midden in het gewoel.

De Forsytes waren op hun manier godsdienstig; diep ging het niet, maar de oudere mannelijke leden der familie althans zouden het zeer ongepast gevonden hebben als hun vrouwen en kinderen niet naar de kerk gingen.

Ook aan kunst deden zij, bijna allen. Jolyon, James, Swithin, Soames, zij kochten schilderijen, antieke meubelen, oud porselein en staken elkander gaarne de loef af met hun nieuwe aankoopen.

Soames was allengs eigenaar van een groote collectie schilderijen geworden en bleek ook hierin een goed oog voor de marktwaarde te hebben. Eerst de Barbizons, daarna de Marissen, Israëls en Mauve, nu Gauguin, Matisse en andere modernen, omdat er zooveel misbaar gemaakt werd over die ‘Post-Impressionist chaps’ Maar het was hem nog niet duidelijk wat de liefhebbers erin zagen.

Meer belangwekkend zijn hun opmerkingen over de groote levensproblemen, die men zoo nu en dan aantreft bij de meer wijsgeerig aangelegde Forsytes, den ouden en den jongen Jolyon. Een enkel voorbeeld moge volstaan:

‘Je mocht denken dat je het leven te pakken had, maar het glipte weg naar achter je rug, nam je daar bij den nek, dwong je dan hier en dan daarheen, om ten slotte naar alle waarschijnlijkheid, je dood te drukken. Het zou hem niet verwonderen als het de sterren zelve gebruikte om de menschen bij elkaar te brengen en weer uiteentedrijven; er was geen einde aan zijn streken en grillen. Vijf millioen menschen leefden in deze groote donderbus van een stad, en allen waren

zij overgeleverd aan de genade dier Levenskracht, zooals een hoop kleine gedroogde erwten, rondspringend op een plank waar je met de vuist op slaat. Wel, hijzelf zou wel niet veel langer meer springen - een flinke, lange slaap zou hem goed doen'.

Galsworthy is een denker zoowel als een dichter - als men dit laatste woord in zijn meer uitgebreiden, meer algemeenen zin gebruikt en er voornamelijk het gevoel en de verbeelding in belichaamd wil zien -; maar het is niet rijkdom van denkbeelden, die aan het werk van dezen schrijver zijn speciale waarde verleent. Die ligt in de schoonheid. De Schoonheid in haar veelzijdigheid en alomtegenwoordigheid; de Schoonheid, die geest is, maar de grenzen en het uitdrukkingsvermogen van het materieële leven niet ontberen kan, die vormen en kleuren en maten en geluiden noodig heeft om van mensch tot mensch te gaan. De Schoonheid, die zich in Shelley meer geestelijk, in Keats meer zinnelijk openbaart, maar van ziel en lichaam beide is, die haar hoogste menschelijke scheppingen vertoont in de samensmelting, de kristalliseering tot een harmonisch geheel van beide.

Materie? Wat weten wij er eigenlijk van en waarom zouden wij er met minachting op neerzien? In haar dieper wezen, in de constellatie van haar atomen en electronen, is de zoogenaamde stof even onbegrijpelijk, even onvatbaar, even goddelijk als wàt wij ziel noemen. En wij kunnen ons de eene niet voorstellen zonder de andere.

Er is waarheid in dien dialoog over het spiritisme, dien de jonge Jolyon kort voor zijn dood met zijn dochter Holly houdt.

> 'Spiritisme', merkte Jolyon op, tot ironie zijn toevlucht nemend, 'een raar woord, want, hoe meer ze bewijzen willen, hoe meer ze in de stof terechtkomen'.
> 'Hoe dat?', zei Holly.
> 'Wel! Let eens op die fotografieën van aurische verschijningen. Je moet toch iets stoffelijks hebben waar licht en schaduw zich op kunnen afteekenen, voor je een fotografie kan maken. Neen, het zal er mee eindigen, dat wij alle materie geest noemen of allen geest materie - ik weet het niet!'

De schoonheid werpt haar sluier zoowel over de jonge liefde van Jon en Fleur, van Holly en Val, van Nedda en Derek als over het sterven van Larry en Wanda, van den ouden en van den jongen Jolyon.

En hoe heeft de schrijver zijn liefde voor de natuur daarin op het innigst saamgeweven met zijn liefde voor den mensch.

Wie heeft op zoo rijke, veelzijdige wijze de atmosfeer van het Engelsch landschap weergegeven, in zijn verschillende stemmingen, in zijn variaties van seizoenen en klimaat, in zijn gekultiveerde schoonheid, die toch een groot element van onvormelijkheid en wildheid in zich behouden heeft, die zelden eentonig en stijf wordt; wie heeft dat landschap in de enorme verscheidenheid van zijn planten- en dierenwereld zoo warm, zoo kleurig voor ons doen leven. Er is waarschijnlijk geen andere letterkunde die op zoo vele en prachtige natuurbeschrijvingen kan bogen als de Engelsche, natuurbeschrijvingen, waarin een nauwgezette observatie op de meest menschelijke, liefdevolle wijze verwerkt is en die ook om hun vorm en stijl deel uitmaken van de literatuur: wij denken aan Richard Jefferies, H.W. Hudson, Fiona Macleod - zij zijn niet de eenige. Maar hunne met een breeder kennis en dieper gaanden hartstocht voor het natuurleven geschreven essays gaan voor den leek dikwijls te veel in details om hem eenzelfde genot te geven.

Wij zouden deze prijzende opmerkingen hier met tal van mooie aanhalingen willen staven, maar wij zullen ons tot een enkele moeten bepalen, zij het een lange.

De dood van den ouden Jolyon is een der hoogtepunten van het boek. Hier krijgt het waarlijk veel van de verrukking, het enthousiasme, de glorie van een heldendicht. De heerlijkheid van zon en zomer zetten dit sterven in een aureool van feestelijk natuurleven. De mensch sterft, meer als deel van een blijvende, den dood niet kennende, Schoonheid.

Wij hadden meêgenoten, terwijl wij den ouden Jolyon, met de kleine Holly aan de hand, volgden op zijn dagelijksche wandelingen door den rozentuin, langs den vijver met de waterlelies, langs het jonge koren en het veld met de Alderney koeien, naar het boschje waar hij Irene vond zitten; wij hadden meêgenoten van de vreugden dezer stralende zomerdagen.

> En elk van deze mooie dagen was het hem als een pijn, zoo overmachtigde hem zijn liefde voor dit alles, misschien ook, omdat hij diep in zijn binnenste voelde dat hij er niet zooveel langer meer van genieten zou.

Maar nu kwam het einde, terwijl hij wachtte op Irene, de vrouw van vreemde aantrekkingskracht, met de kroon van amberkleurig haar, met den zwevenden gang en de donkere fluweelen oogen.

> ‘Er was volkomen schaduw onder den boom; de zon kon hem niet bereiken; de zon kon het overig deel der wereld slechts in helderen glans zetten, zoodat hij de Groote Tribune te Epsom daar, verweg, zien kon, en de koeien, die de klaver wegvraten in het weideveld, terwijl zij met hun staarten naar de vliegen sloegen.
> Hij ademde den geur van lindeboomen en lavendel in. O, dat was de reden waarom er zulk een lawaai van bijen hier in de buurt was. Zij waren opgewonden-bezig, zooals zijn hart bezig en opgewonden was. En ze waren ook slaperig, slaperig en bedwelmd van honing en geluk; zooals zijn hart bedwelmd en slaperig was. Zomer - zomer - schenen zij te zeggen; groote bijen en kleine bijen, en de vliegen ook!
> De klok op den stal sloeg vier; over 'n half uur zou ze hier zijn. Hij zou nog net 'n klein dutje kunnen doen, want hij had zoo weinig geslapen deze laatste dagen; en dan zou hij zich weer frisch voelen als zij kwam, frisch voor jeugd en schoonheid; als zij tot hem kwam over het verlicht grasveld - de dame in het grijs! En achteruitleunend in zijn stoel sloot hij de oogen.
> Wat distelpluisjes, meegevoerd op de licht bewogen lucht, zetten zich op zijn snor, nog witter dan deze. Hij wist het niet; maar zijn adem deed ze licht op en neer gaan. Een straal van het zonlicht baande zich een weg door de blaren en viel op zijn laars. Een hommel streek neer en begon een wandeling over den bol van zijn Panamahoed. En de heerlijke golving van den slaap bereikte het brein onder dien hoed, en het hoofd helde naar voren en kwam te rusten op zijn borst. Zomer - zomer! Zoo ging het gegons.
> De stalklok sloeg het kwartier. De hond Balthazar strekte zich uit en keek op naar zijn meester. De distelpluisjes bewogen niet meer. De hond legde zijn kin over den zonverlichten voet. De voet roerde zich niet. De hond trok snel zijn kin terug, en sprong den ouden Jolyon op den schoot, keek hem in het gelaat, jankte; dan, weer naar beneden springend, zette hij zich op zijn achterdeel en keek op. En plotseling uitte hij een lang, lang gehuil.
>
> Maar de distelpluisjes waren stil als de dood, en het gelaat van zijn ouden meester.
> Zomer - zomer - zomer! De klanklooze voetstappen op het gras!’

In deze dagen van overgang, van crisis, van algemeene ontreddering, waarin de vlammen van haat en vrees, van machtsverlangen en hebzucht als een boschbrand door Europa gaan en haar beschaving, haar kultuur met geheelen ondergang bedreigen, voelt de nadenkende mensch zich geneigd zijn aandacht en sympathie bij voorkeur te geven aan schrijvers, die direkt en zonder omwegen, met niet aarzelenden moed, de kracht van hun scherp intellekt op den chauvinis-

tischen Mammon richten, dien grootsten vijand van een hooger leven, nu meer dan ooit.

Wat, vraagt men zich soms af, wat beduidt kunst, wàt moet schoonheid in een tijd, waarin machten sterker dan aardbeving of schipbreuk heel die kunst, onzen zin voor kunst, onze mogelijkheid van kunstschepping, ja ons geestelijk leven tot in zijn basis, dreigen te verzwelgen.

Maar dit zijn uitingen van wanhoop. Wij moeten blijven gelooven dat de wereld eens tot bezinning zal komen, blijven gelooven, niet het minst in de Schoonheid, haar waarde en beteekenis.

En daarmee ook in hen, die de Schoonheid boven al het andere liefhebben, als de bouwende, de sterkende, de harmonische, de vereenigende kracht.

Zulk een schoonheids-enthousiast is Galsworthy. Van een minder actieven, strijdbaren aard, minder scherp geaccentueerd dan een Shaw of Wells of Henriette Roland Holst, heeft hij toch in niet mindere mate onze bewondering. Hij gelijkt zelf een der 'ladies in grey' van de literatuur, de wat schaduwachtige Irene, waarin hij ons een symbool van de Schoonheid gegeven heeft, die geheimzinnige, edele, niet te definieeren Kracht, welker goudnevels in en om het leven hangen, een lust voor de oogen, een heerlijkheid voor den geest - de Kracht, die Natuur en Menschelijkheid beide in hoogsten samenhang vereenigt, leidster en doelwit van het streven der menschheid.

Daarom behoort ook hij tot hen, naar wie wij uitzien voor die hooger vreugden, welke ons het geloof in de menschheid en haar toekomst doen behouden in de zorgvolle en tragische dagen, waarin zij meer dan ooit ten prooi schijnt aan de lagere en onedelmoedige, de vernielende hartstochten.

J. DE GRUYTER.

De ‘alsof’ philosophie en het psychisch monisme.

I.

> Het beste kenteeken van de werkelijkheid der verschijnselen, dat alleen reeds volstaat, is de mogelijkheid om toekomstige verschijnselen uit verledene en tegenwoordige te voorspellen ... ja zelfs, wanneer men zeide, dat het geheele leven niet dan een droom, en de zichtbare wereld niet dan zinsbegoocheling was, zou ik dien droom of die zinsbegoocheling voldoende werkelijk vinden, zoo wij, de rede goed gebruikende, er nooit door bedrogen werden. Leibnitz, Over het onderscheiden van het werkelijke en het denkbeeldige.

Lord X wilde zijne tabaksdoos beschilderd hebben met een gezicht op zijn park; op den voorgrond het hek van de oprijlaan, en daarnaast het hondenhok; met den hond er *in,* als men de doos bekeek, maar zóó dat hij er uit kwam, als men haar in den zak had. De schilder vond het een moeilijk stuk werk, en het zou veel geld kosten; maar hij wilde zijn best doen. Na een tijd kwam hij er mee aan. De lord vroeg: ‘waar is de hond?’ ‘Die zit nu immers in het hok’ zei de schilder; ‘maar zoodra uwe lordschap de doos in den zak heeft, kruipt hij er uit.’ De lord dacht na. ‘Juist’, zei hij, ‘dat is de bedoeling’. En hij betaalde grif de gevraagde honderd pond.

Deze anecdote is niet uitgevonden, ten minste niet in de eerste plaats, om den gek te steken met de domheid van sommige groote heeren; maar zij is bedacht door den een of anderen Berkeleyaan ter bespotting van het vermeend zelfstandig bestaan der stoffelijke dingen. Wat een ‘bestaan’ is, dat zich noch laat gewaarworden, noch voorstellen, m.a.w.

een ‘bestaan buiten (d.i. onafhankelijk van) bewustzijn’, kan niemand zeggen[1]. En daar de menschheid zelve in de uitdrukkingen, die eenen zin hebben, dien zin gelegd heeft, is de uitdrukking ‘bestaan buiten bewustzijn’, waarvan niemand den zin kan zeggen, eene uitdrukking *zonder* zin, anders gezegd *on*zin. Wie aan een bestaan gelooft, dat er alleen zijn zou, als het zich *niet* liet gewaarworden of voorstellen, is niet wijzer - ziedaar de pointe van het verhaal - dan de lord, die geloofde aan het bestaan eener figuur, die er alleen zijn zou, als niemand het merkte.

De ontkenning van bestaan buiten bewustzijn[2], is het eerst door George Berkeley, Anglikaansch bisschop van Cloyne in Ierland - begin 18de eeuw - gedocumenteerd voorgedragen. Men kan er over glimlachen of de schouders ophalen, weerleggen kan men haar niet. Noch heft zij het onderscheid op tusschen het bestaan van het bloot denkbeeldige en van het niet bloot denkbeeldige. Het bloot denkbeeldige bestaat alleen in de voorstelling, het niet bloot denkbeeldige ook in de gewaarwording. En gevolgtrekkingen uit de gewaarwording of voorstelling van iets niet bloot denkbeeldigs gemaakt, *alsof er ook op tijdstippen* (tusschen het begin en het finale ophouden van zijn bestaan) *waar op geen van beide heeft plaats gehad* (resp. *zal plaats hebben)* eene gewaarwording er van of van iets dat er causaal mee samenhangt, *geweest is* (resp. *zijn zal)*, worden, zoo ze logisch zijn, door de uitkomst gehonoreerd. Uit mijne gewaarwording van het, eer ik ter rust ga, behoorlijk opgewonden uurwerk op mijne studeerkamer, maak ik de gevolgtrekking, dat den volgenden morgen de stand der wijzers zóó zal zijn, *alsof* ik er den geheelen nacht naar gekeken had; en dit wordt door de uitkomst bevestigd. Terwijl ik in mijne kamer zit te lezen, hoor ik in een ander vertrek,

1) Meent iemand, dat het de *onbekende oorzaak* is van bewustzijnsverschijnselen, zoo bedenke hij, dat zich niet laat zeggen wat die onbekende oorzaak is. Was zij zelve een onbekend *verschijnsel,* zoo zou zich er, daar *wel* gezegd kan worden, wat een verschijnsel is, de eene of andere van alle trekken, die aan een verschijnsel eigen zijn, van laten voorstellen. Dat is zij, dus *ook niet.* Zegt men: zij is iets wat aan bewustzijnsverschijnselen vooraf moet gaan, zoo kan men toch weer niet zeggen, wat hier van het woordje ‘iets’ de zin is.

2) Niet te verwisselen met haar tegengestelde, de ontkenning van de werkelijkheid der gewaarwordingsinhouden.

waar zich toevallig niemand in bevindt, een plof en een gerinkel van glasscherven; en daaruit opmakende, dat ik den spiegel op den grond zal vinden, juist alsof iemand hem had zien vallen, blijkt het mij, er op toe geloopen, zoo te zijn. Enzv. enzv. M.a.w., het niet bloot denkbeeldige bestaat zóó in het bewustzijn, *alsof* het ook *buiten* alle bewustzijn bestond; dus *alsof* de uitdrukking 'bestaan buiten bewustzijn' *geen* onzin was. Om dit onderscheid aan te duiden tusschen het bloot denkbeeldige en het niet bloot denkbeeldige - een onderscheid, groot genoeg om ons in het dagelijksch gesprek te doen zeggen, dat het bloot denkbeeldige *niet* bestaat - noemt Mill de niet bloot denkbeeldige dingen, *permanent possibilities* of *sensation.*

De beschouwing 'alsof', is eene *fictio per analogiam.* Tusschen 'bestaan in het bewustzijn', eene uitdrukking die *zin,* en 'bestaan buiten bewustzijn', eene uitdrukking die *geen* zin heeft, fingeeren wij in bepaalde gevallen eene niet aanwezige gelijkheid door er analoge gevolgtrekkingen uit te maken. De fictiones per analogiam spelen niet slechts eene rol in de levenspraktijk, maar ook in de wetenschap. Hare toepassing systematisch en kritisch na te gaan is de 'alsof'-philosophie, zooals haar vader, de Duitsche geleerde Vaihinger ze gedoopt heeft[1]. Ficties op aesthetisch gebied, dat der kunst en der volksfantasie, noemt hij *figmenta*[2], ze vallen hier buiten beschouwing. Zoo ook de dwalingen en leugens; die ook ficties zijn, maar ongewettigde[3]. Te recht wijst Vaihinger op het onderscheid tusschen *fictie en hypothese*[4].

1) Hans Vaihinger, die Philosophie des 'Alsob', System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit, auf Grund eines idealistischen Positivismus, [8] Leipzig, Felix Meincr 1922.
2) l.l. p. 129. Occa noemt juist de *wetenschappelijke* ficties, *figmenta* l.l. p. 401.
3) l.l. p. 82, p. 140 vgg.
4) De meeste denkers hebben, tot schade der duidelijkheid, de namen *fictie* en *hypothese* door elkaar gebruikt p. 124 vgg. Snedig merkt Vaihinger op, dat meermalen de fictie, al of niet door het intermedium der hypothese, tot dogma wordt, en omgekeerd het dogma, al of niet door dat intermedium, tot fictie, p. 219 vgg. Gemeenschappelijk aan de fictie met praktische strekking en aan de hypothese is de naam *postulaat,* p. 154. De naam *onderstelling* (bij de ouden 'hypothesis', het eerst bij Xenophon en Plato, p. 242 vgg.) is van nog ruimer beteekenis. Want hij past op alles wat aangenomen wordt om er eene gevolgtrekking uit te maken, zij het ook die van ongerijmdheid.

Deze laatste is een *vermoeden,* eene voorstelling, van welke men meent te kunnen gelooven, op meer of minder goede gronden, dus meer of minder vast, dat zij eene copie is van iets niet denkbeeldigs; de *fictie* is eene *onwaarheid,* die, tenzij dwaling of misleiding, gewettigd wordt door hare *strekking*[1]. Tusschen de *noodzakelijke* ficties, die waartoe de levenspraktijk of de wetenschap zich *gedwongen* ziet, en de nuttige, maar niet noodzakelijke, bestaat uit den aard der zaak geene zuivere grens. Duidelijker is het onderscheid tusschen die, waar eenvoudig geen, niet bloot denkbeeldig, iets aan beantwoordt[2], en die welke eene innerlijke tegenspraak bevatten, m.a.w. logisch ongerijmd zijn.

De fictie, alsof het niet bloot denkbeeldige kan bestaan buiten eenig bewustzijn, is ons wegens den nooit falenden steun, dien haar de ervaring geeft zóó gemeenzaam, dat wij haar geregeld houden voor zelve een ervaringsfeit. Toch is zij voor het dagelijksch leven niet onvoorwaardelijk noodig, als wij maar niet handelen in strijd er mee. De gewaarwording, die ik heb door het opwinden van een wekkeruurwerk, *behoeft* mij, als ik bij ervaring weet, dat een bepaald aantal uren daarna een ratelend geluid gehoord zal worden, niet te binnen te brengen, dat het uurwerk al den tijd, dat ik slaap, dóórloopen zal. En zelfs als het niet afloopt, kan ik het ter reparatie geven zonder eenige andere gedachte dan deze, dat als ik het terug zal zien en opwinden, het geluid er den volgenden morgen weer zijn zal. Als ik, gekletter vernemende in het vertrek naast mij, de gevolgtrekking maak, dat ik gebroken glas op den grond zal vinden, is het niet noodzakelijk, dat ik mij voorstel het te hebben zien vallen. Als ik de waterkraan in mijne badkamer opendraai, weet ik door herhaalde proefneming, dat als ik, weggegaan, een kwartier later terugkom, de badkuip bijna vol zal zijn; de voorstelling, dat het water al dien tijd gestroomd heeft, behoeft niet bij mij op te komen. Als ik in het nabij gelegen bosch wil gaan wandelen, stel ik

1) l.l. p. 143. Eenigzins verwarrend is het, dat Vaihinger deze fictie ook wel eens eene doelmatige of gewettigde *dwaling* noemt, p. 190, p. 193 en op andere plaatsen; ja ook meermalen, eene, van *theoretisch* standpunt, *ong*ewettigde aanname of bewuste valschheid.

2) Deze noemt Vaihinger, misschien minder gelukkig, *semificties* p. 24 p. 123 vgg. p. 172.

mij voor, dat ik het, na een half uur loopen, zien zal; meer is niet noodig. In 't algemeen kunnen wij met de niet bloot denkbeeldige dingen omgaan zonder conclusies over tijdstippen, waarop niemand ze gewaar wordt of zich voorstelt. Maar wanneer wij ons achterna rekenschap geven, zullen wij altijd merken, gehandeld te hebben, als hadden wij ze getrokken, of bloot te hebben gestaan aan onaangename verrassingen. Zooals bijv. iemand, die uit zijne badkamer gaat, en daarna vergeet dat hij de badkraan opendraaide.

De ervaring, die onze gedragslijnen tegenover het niet bloot denkbeeldige bestuurt, bepaalt ook het onderscheid tusschen dit en het bloot denkbeeldige. Aan den eenen kant deed zij in den loop der tijden de menschheid inzien, welke dingen uit hunnen aard niet anders bestonden dan in de voorstelling[1]. Zooals draak en meermin, satyr en nymf. Aan den anderen kant wordt ons elken dag omtrent de dingen, die tot de niet bloot denkbeeldige *kunnen* behooren, door de uitkomst van onze gedragingen aangewezen, of ze het, al dan niet, *doen.* Een enkel voorbeeld. 's Nachts te bed liggende hoor ik een geruisch, dat de voorstelling bij mij wekt van stortregen. Hieruit concludeer ik, dat ik er in den tuin de sporen van zal zien. Maar den volgenden morgen is alles droog; ik begrijp dus, dat de regen, dien ik mij voorstelde, bloot denkbeeldig was. En daar de tuin vol bladeren ligt, zie ik in, dat, zoo het nachtelijk geruisch mij de voorstelling had gegeven van boomen, door den wind geschud, logische conclusies daaruit getrokken door de uitkomst niet zouden zijn gelogenstraft.

Tot het 'alsof'gebied behoort ook ons omgaan met 'begrippen'[2]. Een 'begrip' is het algemeene, dat in of aan verschillende, al of niet denkbeeldige, dingen wordt opge-

1) Volledig is dat inzicht nog niet, getuige het occultisme, 't zij het bestaansrecht heeft of niet.
2) Voor 'begrip' gold voorheen 'idee', een woord thans alleen gebruikelijk in de beteekenis van 'voorstelling' en in die van 'plan'. Ook 'begrip' beduidt in sommige uitdrukkingen *voorstelling;* bijv. 'ik kan er het juiste begrip niet van krijgen'; buitendien *de daad van begrijpen.* Hegel onderscheidt de 'idee' van het 'begrip' en definieert haar als 'den objektiven oder realen Begriff' (Hegels Werke - Duncker und Humblot 1834 - V. Log. II b. p. 237), zie beneden p. 014. Kant gebruikt 'Idee' meermalen in den zin van *fictie.*

merkt[1]. Uitgezonderd wanneer dat algemeene de kleur, klank, reuk, smaak of tastbaarheid van iets is[2]. Want het eigenaardige van een begrip is, dat het niet dan *nominaal* gescheiden ('geabstraheerd') kan worden van datgene, waar het in of aan wordt opgemerkt, m.a.w. dat het, afgescheiden van datgene waar het in of aan wordt opgemerkt, niet *voorstelbaar is tenzij door den begripsnaam.* Van kleur, klank, smaak, reuk of tastbaarheid van iets, geldt die eigenaardigheid niet. Van eenen begripsnaam is de *zin,* het aanwijzen van het algemeene in of aan het bijzondere, dat men gewaar wordt of zich voorstelt. Van het algemeene, afgescheiden van het bijzondere, is een begripsnaam het *symbool,* het plaatsvervangend teeken.

De begrippen zijn voor een deel *soort*begrippen. Deze lijden aan innerlijke tegenstrijdigheid. Bijv. het soortbegrip 'roos' heeft kleur en vorm, want aan alle rozen is kleur en vorm gemeen. Maar het heeft geen enkele kleur of vorm, want geen enkele kleur of vorm is allen rozen gemeen[3]. Begrippen zijn ook alle eigenschappen, - behalve de kleur, klank, reuk, smaak of tastbaarheid van iets - en alle toestanden, behalve de bewustzijnstoestanden. In deze begrippen, tenzij ze *tevens* soortbegrippen zijn[4], is geen innerlijke tegenstrijdigheid;

1) Het algemeene trekt in de gewaarwordingen of voorstellingen, waar het aan gemeen is, van zelf onze aandacht ('Ein Gleichheitszentrum hat eine viel stärkere Attraktionskraft als ein einzelnes Moment.' Vaih. l.l. p. 184). Bijv. bij de gewaarwording of voorstelling eener roos, wordt de aandacht getrokken, door hetgeen zij gemeen heeft met de gewaarwording of het herinneringsbeeld van andere rozen. Zoo herkennen wij *in* eene roos, *de* roos.
2) De bepaalde kleur, klank, smaak, reuk of tastbaarheid *van iets,* is toch eene algemeenheid, want tallooze dingen kunnen dezelfde kleur enzv. hebben.
3) Om een *soort*begrip zich ten minste bij benadering voor te stellen, behelpt men zich met een *type* w.t.w. een concreet iets, waar het algemeene der soort buitengewoon sterk in uitkomt. Bijv.: 'die man is het type van eenen dronkaard', 'dat meisje is het type van eene blondine'. (Ook: 'die man is een typische dronkaard'; 'dat meisje is eene typische blondine'. Maar 'eene typische uiting' is niet *het type van eene uiting,* maar het type van die soort van uitingen die den persoon van wien sprake is, eigen zijn. En zoo meer).
4) Ook kleur, klank, reuk, smaak, tastbaarheid zijn soortbegrippen. En de verschillende kleuren, klanken, reuken, smaken, tastbaarheden ook, *tenzij in de fijnste schakeeringen.* Alleen *deze* zijn inhoud van gewaarwording, zij alleen zijn de *bepaalde* kleur, klank, smaak, reuk, tastbaarheid *van iets.* Die nadere bepaling alleen ontneemt er het karakter van *soortbegrip* aan. In 't algemeen zijn de eigenschappen en toestanden soortbegrippen, als er schakeeringen van vóórkomen; deze toch zijn, schoon ieder op zich zelf iets algemeens, (zie bov. noot 2) tevens het bijzondere, waarin de eigenschap of toestand, waar zij schakeeringen van zijn, wordt opgemerkt. Bijv. de eigenschap 'rood' in alle schakeeringen van rood. Verwarring geeft het, dat wij de schakeeringen zelve wegens hare algemeenheid, gewoonlijk *soorten* noemen. Bijv. soorten van rood, in plaats van: schakeeringen der kleursoort 'rood'. - Soortnamen laten zich ook gebruiken als *verzamelnamen,* sommige met veranderd grammatisch geslacht. Bijv. *het* priesterschap, en *de* priesterschap.

maar toch blijkt bij proefneming terstond, dat ze, tenzij door den begrips*naam,* zich niet laten afscheiden van het al of niet denkbeeldige ding waarvan ze een bestanddeel uitmaken; het ronde, vierkante, schoone, leelijke, enzv., is tenzij nominaal, niet voorstelbaar zonder een rond, vierkant, schoon, leelijk enzv. *ding;* de rust, de beweging, het hangen, het staan, het loopen niet zonder iets dat rust, zich beweegt, hangt, staat, loopt; de oorlog niet zonder oorlogvoerenden, de deugd niet zonder deugdzame menschen of daden. Enzv.

Wij hypostaseeren de begrippen, d.i. wij behandelen de begripsnamen *alsof* ze de namen waren van zelfstandigheden; wij schrijven den begrippen allerlei toe wat hun, als bloot het algemeene, dat in of aan het bijzondere wordt opgemerkt, niet eigen kan zijn. Wij zeggen bijv. 'de liefde werkt wonderen', 'de angst is een slechte raadgever', alsof liefde en angst zelfstandige wezens waren. Wij bedoelen dat menschen door lief te hebben of bemind te worden wonderbare veranderingen kunnen ondergaan en te weeg brengen; dat men door zich te beangstigen, minder in staat wordt, goed te overleggen. Wij zeggen 'de roos is de koningin der bloemen', en wij bedoelen, dat, waar eene roos zich onder andere bloemen vertoont, zij uitblinkt als eene koningin onder de menschen. Wij hypostaseeren de ruimte, d.i. de abstrakte (met terzijdestelling van alle bewegings*oorzaken,* uit gewaar geworden of voorgestelde bewegingen geabstraheerde) bewegings*mogelijkheid*[1], en schrijven haar dimensies toe, en zeggen dat de

1) Ieder ding heeft, om zich te bewegen, behalve eene *oorzaak* der beweging ook dat noodig, wat wij *ruimte* noemen. Waar de mogelijkheid van beweging is, daar is ruimte; en waar ruimte is, daar is in abstracto, mogelijkheid van beweging. Noch kan het woord 'ruimte' ooit *meer* beteekenen. Wij meenen ruimte te *zien,* omdat wij 'stereoskopisch' zien. Maar dat dat niets bewijst, bewijst de stereoskoop. Wij zien nooit iets anders dan stoffelijke dingen naast, onder, boven elkaar. Zelfs als wij niets zien, dan den hemel boven ons, zien wij iets stoffelijks. Naarmate de 'ruimte' wordt *in*genomen (d.i. *weg*genomen) verdwijnt de mogelijkheid van beweging.

dingen ‘er zich in bevinden’. Wij hypostaseeren den tijd d.i. de abstrakte (met ter zijde stelling van alle veranderings*oorzaken,* uit gewaar geworden of voorgestelde veranderingen geabstraheerde) veranderings*mogelijkheid*[1], en schrijven hem maat toe en verloop. Maar als wij de voorwerpen zich ‘in de ruimte’ laten bevinden, bedoelen wij, dat ze, in abstracto, de mogelijkheid bezitten zich te bewegen[2]; als wij aan de ruimte dimensies toekennen, willen wij constateeren, dat alle mogelijke bewegingsrichtingen oplosbaar zijn in zooveel standaardrichtingen als wij dimensies aannemen. En als wij aan den tijd maat en verloop toeschrijven, constateeren wij dat alle mogelijke veranderingen vergeleken kunnen worden met eene, die wij als maatstaf aannemen, en die altijd eene beweging is - als zijnde deze de eenige verandering wier maat aanschouwelijk kan worden gemaakt - bijv. het leegloopen van eenen zandlooper of het verloopen der wijzers van een uurwerk.

Eene bijzondere soort van hypostase is, wat Vaihinger noemt, de summatorische fictie[3]. Zij vertoont zich daarin, dat wij de som der factoren van een verschijnsel, afgescheiden van deze, behandelen als iets op zich zelf bestaands. Zoo beschouwen wij de ‘dingen’ *alsof* zij eigenschappen *hebben,* dus als de *dragers* van eigenschappen; maar van geen ‘ding’ blijft er, als men het al zijne eigenschappen ontneemt, iets over dan de *naam;* ieder ding is het complex der eigenschappen, die het heet te *hebben.* Zoo houden wij de ‘persoonlijkheid’ d.i. het continue ‘ik’[4] voor een wezen, dat

1) Alles heeft om te veranderen, behalve eene *oorzaak* der verandering, ook dat noodig, wat wij ‘tijd’ noemen. Waar tijd is, daar is de abstracte mogelijkheid van verandering, waar mogelijkheid van verandering is, daar is tijd. En het woord *tijd* kan nooit iets *meer* beteekenen. Naarmate de tijd ‘verstrijkt’, verdwijnt de mogelijkheid van verandering.
2) De ‘afstand’ is het minimum van de abstrakte mogelijkheid der beweging van het eene punt naar het andere. Wij *meten* hem aan stoffelijke werktuigen o.a. door tijdmaat.
3) p. 53 vg. p. 376 vgg. p. 412-417.
4) In iederen bewustzijnstoestand is een ‘ik’ (n.l. een *subjekt*) aanwezig. De gezamenlijke ‘iks’ voorzoover door den band der herinnering bijeen gehouden, maken het ‘continue’ ‘ik’, de ‘persoonlijkheid’ uit. Dat heeft Hume ons geleerd.

psychische verschijnselen deels te voorschijn roept, deels ondergaat; hoewel men door die verschijnselen weg te denken, het ook de 'persoonlijkheid' doet. Zoo stellen wij ons den 'wil' voor als de *oorzaak* onzer wilsbesluiten, waar hij toch geheel in *opgaat,* en iedere 'kracht' als de *oorzaak* van qualitatief gelijke veranderingen, hoewel noch *actueele* kracht bestaat buiten de *aanwezigheid* van onveranderlijke successies, noch *latente* kracht buiten de *verwachting* er van[1]. Zoo spreken wij van 'volksziel' en 'massapsychose' *alsof* 'volk' en 'massa' iets meer waren dan verzamelnamen. Enzv. enzv.

Daar de hypostase een omgaan is met woorden naar de *beeltenis* van zelfstandigheden hun ondergeschoven, is de taal waarin het gebeurt, *beeldspraak.* Groot is haar nut, men kan het zelfs *noodzaak* noemen, wijl doodelijk vermoeiende omslachtigheid er door vermeden wordt. Wie beproeft van eenen eenvoudigen zin als dezen: 'handel en industrie namen eene ongekende vlucht', de bedoeling, die ieder begrijpt, letterlijk uit te drukken, ziet dit onmiddelijk in. Immers zij omvat èn, dat het getal handelaren en industrieelen vermeerderde èn tevens, dat hunne methoden zich verbeterden, hun kring van werkzaamheid zich uitbreidde, de levensstandaard rees. En hoe zouden mechanica en astronomie zich kunnen uitdrukken, zonder over 'kracht' te spreken als een zelfstandig iets? Hoe zou de menschheid kunnen leven, zonder de hypostase van ruimte en tijd? Maar er is hier ook een gevaar. Namelijk, dat de beeldspraak haar karakter verloochent, dat zij gebruikt wordt zonder dat er iets is dat aan haar ten grond ligt. Dan

1) 'Par malheur de cette particularité, qui est un rapport, nous faisons, par une fiction de l'esprit, une substance; nous l'appelons d'un nom substantif, force ou pouvoir; nous lui attribuons des qualités, nous disons qu'elle est plus ou moins grande; nous l'employons dans le discours comme un sujet; nous oublions que son être est tout verbal, qu'elle le tient de nous, qu'elle l'a reçu par emprunt, provisoirement, pour la commodité de discours, et qu'en sol il n'est rien, puisqu'il n'est qu'un rapport. Trompés par le language et par l'habitude, qu'il y a là une chose réelle et réfléchissant à faux, nous aggrandissons à chaque pas notre erreur'. Taine, de l'intelligence I p. 376, aangehaald bij Vaihinger p. 376 vg.

gelijkt zij, zooals Vaihinger het uitdrukt[1], op papiergeld, dat niet door goudvoorraad gedekt wordt; dan is zij 'gegenstandlos', zinledig. Wanneer Lachmann[2], Grimm[3], Steinthal[4] de volksziel voorstellen als dichter en sagenverteller, dan vertroebelen zij ieder wetenschappelijk inzicht in het ontstaan van sage en volkslied. Wanneer de medische wetenschap van vroeger dagen de 'levenskracht' gaat aanzien voor de oorzaak der levensfuncties en pronkt met verklaringen, die niet anders zijn dan tautologiën, dan verlamt zij het wetenschappelijk onderzoek en pleegt zelfmoord. Wanneer de jurist 'het Recht' vereert als eene zelfstandige macht, die eischen stelt, waaraan, ondanks alles, voldaan moet worden, dan is hij op weg recht en onrecht te verwarren. Wanneer psychologen en paedagogen zich de 'persoonlijkheid' voorstellen als een wezen op zich zelf, dat in ons werkzaam is, zullen psychologie en opvoedkunde gebrekkig blijven.

Het misbruiken der hypostase, het miskennen van haar beeldsprakig karakter kenmerkt, vanaf Parmenides tot op Hegel, de speculatieve wijsbegeerte. Na Hegel kon zij zich, onbeduidende wijzigingen daargelaten, niet verder ontwikkelen; hij had er alles van gemaakt, wat er van te maken viel. Terwijl ten onzent door Bollands luide stem, de aandacht nog eens op haar gevestigd werd, had zij elders bij de professionals der philosophie, reeds zoo goed als overal afgedaan[5].

Hegel zegt):[6] 'Wenn wir von den Dingen sprechen wollen, so nennen wir die Natur oder das Wesen derselben ihren Begriff'. Dit kan gelden voor de leus der speculatieve wijsbegeerte. Zij meent te kunnen aantoonen, dat gewaarwor-

1) l.l. p. 397.
2) Brief aan Lehrs, aangehaald bij Friedländer, die Hom. Kritik von Wolf bis Grote p. 8.
3) Kleine Schrifte IV p. 10. Aanm. p. 92.
4) Zeitsch. für Völkerpsycholog V. 7.
5) 'Die zweite Hälfte des 19 Jahrhunderts, hat das Gewebe wieder aufgelöst, das in der ersten verfertigt wurde' l.l. p. 390. 'Es liegt nahe ... in der Verachtung der Philosophie (der sie um der Mitte des 19 Jahrhunderts verfallen war) die Reaktion gegen die Selbstüberhebung zu erblicken, mit der die speculative Philosophie und ihre Jünger die wissenschaftliche Forschung nicht minder als den gesunden Menschenverstand beleidigt hatten'. Fr. Paulsen, Einleit. i.d. Philos. ^{26} p. 1.
6) Logik I (Hegels Werke III, Duncker und Humblot 1834) p. 16.

dingsinhouden als zoodanig, geene aanspraak hebben op een ondubbelzinnig ‘zijn’, maar de begrippen alleen daarvoor in aanmerking komen; en hetgeen men gewaar wordt, als bloote verschijning, schijn van het wezen, tegelijk *is* en *niet is*[1]. Aanleiding tot die meening gaf de indruk, bij nadenken verkregen, dat alle ‘zijn’ aan gewaarwordingsinhouden als zoodanig toegekend, met zichzelf in strijd is. Al wat vóór Hegel hieromtrent was aangevoerd, vat hij scherpzinnig samen in de stelling: hetgeen men gewaar wordt is èn ‘dit’ èn ‘niet dit’. Want als bijv. ‘dit’, dat ik hier gewaar word, een huis is, is toch allicht ‘dit’, dat mijn buurman ginds gewaar wordt, of dat ik morgen zal gewaar worden, of gisteren ben gewaar geworden, een boom of iets anders[2]. Maar ‘zijn’ is hier koppelwerkwoord, m.a.w. er is een praedicaat aan toegevoegd. Zonder praedicaat is ‘zijn’ niet anders dan ‘bestaan’, maar als er bijgevoegd wordt, *wat* iets is, geeft het niet slechts het (al of niet denkbeeldig) bestaan van dat iets te kennen, maar tevens, dat het terecht zóó als het praedicaat aanduidt, *genoemd* zal worden. Hegels stelling kan dus niet anders beteekenen dan dit: hetgeen men gewaar wordt zal terecht èn dit, èn ‘niet dit’ genoemd worden. Dat iets, van verschillend standpunt beschouwd, verschillend *genoemd* wordt, i.c. dat het huis, door mij van mijn tegenwoordig standpunt ‘dit’ genoemd, door mijn buurman van zijn standpunt niet ‘dit’ genoemd wordt, maar dat door hem een boom of iets anders ‘dit’ genoemd wordt, en misschien door mij, als ik

1) Log. II b. p. 20/1 (Hegels Werke V): Das abstrahirende Denken ... ist die Reduktion desselben’ (scil. ‘des sinnlichen Stoffes’) ‘als blosser Erscheinung, auf das wesentliche, welches nur im Begriff sich manifestiert’. Log. IIa p. 148 (Hegels Werke IV). ‘Die Erscheinung aber ist die seiende vielfache Verschiedenheit, die sich in unwesentlicher Mannigfaltichkeit herumwirft’, p. 151. Die Erscheinung ist eine Menge näherer Bestimmungen’ (‘verbijzonderingen’) die dem ‘Diesen’, oder dem konkreten angehören’.

2) Phaenomenologie des Geistes (Hegels Werke II) p. 73-84. Het woord ‘dit’ omvat alle namen van dingen, en kan in Hegels stelling door elk daarvan vervangen worden; en de woorden ‘is niet’, zijn toepasselijk op ieder standpunt. Bijv. een huis (dat ik nu hier gewaar wordt) is allicht niet een huis (dat mijn buurman ginds gewaar wordt); iets groens (dat ik gewaar word als de zon schijnt), is niet iets groens (in den donker); het water (dat ik in eene rivier gewaar wordt) stroomt, en het water (dat ik in eenen plas gewaar wordt) stroomt niet. Socrates (dien ik zie zitten) is niet Socrates (dien ik zie staan).

op het standpunt van ‘morgen’ sta, zoo genoemd zal worden, is dus geene tegenspraak in het ‘zijn’, d.i. het ‘bestaan’ van hetgeen men gewaar wordt, maar alleen in het genoemd worden er van[1)], en deze wordt door het verschil van standpunt voldoende opgelost. Hegel zegt, zij lost zich op in het *begrip.* Het *algemeene* ‘dit’, d.i. het *begrip* ‘dit’ of ‘het ding’, dat tegelijk huis en boom enzv. is, is *niet* tegelijk *niet* het algemeene ‘dit’ of ‘het ding’. *Zijn* ‘zijn’ is *niet* tegelijk ‘niet zijn’[2)]. Zeer zeker; tegenover het begrip is geen verschil van standpunt mogelijk. Ook dit is eene oplossing der tegenspraak; maar niet de eenige.

Door te beweren, dat de begrippen het wezen en de natuur der dingen zijn, hypostaseert Hegel met één slag alle begrippen tegelijk. Aan allen kent hij iets toe, wat hun *qua begrippen* niet toe komt. Want het wezen en de natuur van een ding is het *geheel* zijner eigenschappen, waartoe niet slechts behoort het algemeene, dat het met een zeker bepaald aantal andere dingen *gemeen* heeft - zooals bijv. het begrip van een huis, datgene is, wat het gemeen heeft met alle andere huizen - maar tevens het *individueele,* dat het van alle andere dingen onderscheidt. Letterlijk opgevat kan dus de bewering niet juist zijn. Zal ze juist zijn, dan moet het zijn als beeldspraak. Als zoodanig kan ze geen anderen zin hebben dan dezen, dat ‘natuur en wezen’ hier staat voor ‘het voornaamste, waar we op letten’. Zoo opgevat is de bewering zonder twijfel juist. Maar zóó bedoelt de speculatieve philosophie haar niet. Zij beschouwt het begrip niet slechts als het voornaamste waar we op letten in hetgeen wij gewaar worden, maar als het eenige daarin dat *is,* al het overige is schijn. Het

1) ‘Die copula zeigt an 'dass das Prädikat zum Sein des Subjekts gehört’ (Log. II b. p. 69). Laat het zoo zijn, hoewel men het recht heeft, alvorens deze definitie te aanvaarden, tot de vraag, wat ‘zum Sein des Subjekts gehören’ beteekent. Maar laat het zoo zijn, het neemt niet weg, dat, ingeval iets wat *nu, hier* geldt, maar niet *daar* of op *anderen tijd,* tot praedicaat gemaakt wordt, aanvulling met het tegendeel allerminst bewijs is van tegenstrijdigheid in het ‘zijn’ ervan.

2) Zoo is het begrip ‘huis’ niet tevens *niet* het begrip ‘huis’ enzv. Ook het begrip ‘Socrates’ d.i. volgens de speculatieve philosophie, het wezen en de natuur van Socrates, is niet tevens *niet* het begrip ‘Socrates’. (Intusschen is het *begrip* Socrates, zoo men te recht van zulk een begrip spreken kan, niet anders dan het algemeene dat aan alle toestanden, waarin Socrates verkeeren kan, eigen is).

karakter van beeldspraak wordt door die opvatting verloochend, als beeldspraak wordt de bewering er zinledig door.

Hegel, intusschen, redeneert verder. Hij laat het bewustzijn, van af het 'ding' begrip, door 'dialektische beweging', d.i. het voortgezet stellen en oplossen van tegenstrijdigheden, tot steeds hoogere begrippen komen, en zoo zich zelf achtereenvolgens leeren begrijpen als zelfbewustzijn, rede, moraliteit, godsdienst, absoluut 'weten'. Ook hier werkt hij voortdurend met gemisbruikte hypostase[1]. Van zelf is het duidelijk, dat alleen hij, die de begrippen voor de natuur en het wezen der dingen aanziet, van meening kan zijn, dat begripsvorming zonder meer tot 'weten' voert. Dat het denken dikwijls 'dialektisch' te werk gaat, zij gaarne toegestemd.

Het 'absolute weten' heeft, volgens Hegel, tot inhoud de dialektische beweging der 'zich zelf verwerkelijkende Idee', En hare ontplooiïng ('aus sich Heraustreten') als natuur en geschiedenis. Van die ontplooiïng is de dialektische beweging van het bewustzijn het hoogste moment. Dit is dus een weten der Idee van zich zelve, en wel het weten, hoe zij tot absolute Idee geworden is. De dialektische beweging der Idee is het eenige, wat den naam 'logika' verdient; of ook 'meta-physika', want die twee zijn één.

Bij den aanvang harer dialektische beweging is de Idee niet anders dan het 'qualiteitlooze zijn'. Dit is haar embryon. Het is 'niet iets zijn', dus tegelijk het 'zijn' en het 'niets'. De tegenspraak lost zich op in het 'worden', w.t.w. de 'beweging' van *niets* tot *iets* zijn. ('Dasein'). Is dit iets anders dan phrase? Het meest algemeene begrip is het begrip 'zijn'. Maar 'zijn' is noodzakelijkerwijze 'iets' zijn; aan al het zijnde is het '*iets* zijn' gemeen. Verandert men hier 'iets' in 'niet iets', dan is het werkwoord 'zijn' geen symbool meer van iets dat in het zijnde kan opgemerkt worden, het is een woord geworden zonder zin. En met het 'worden' van 'niets' tot 'iets' geeft Hegel niet dan eene schijn-

1) En op verbluffende wijze laat hij de begripsnamen 'chassez-croisez' maken, met behulp van termen als 'an sich sein', 'für sich sein', 'an und für sich sein', 'an Etwas sein', 'für Anderes sein', 'in sich reflektirt sein', 'sich selbst negiren' en dergelijke. Intusschen is dit een scherp wapen in de handen der Hegelianen. De tegenstander, die het niet weet te hanteeren, wordt allicht voor 'zielig' verklaard.

oplossing van de eeuwige crux philosophorum, de vraag naar de eindoorzaak. Dat men het eene begrip uit het andere laat 'worden' kan gezonde beeldspraak zijn[1]. Mits er iets niet beeldsprakigs het voorwerp van zij. Bijv.: 'uit afgewezene liefde wordt dikwijls haat'. Maar hier is zoo iets niet te vinden. Over de eindoorzaak worden wij ook door Hegel niet wijzer.

De dialektische beweging der Idee behoeft verder, zoomin als die van het bewustzijn, hier in bijzonderheden te worden nagegaan. Zij draagt hetzelfde karakter[2]. De 'Idee' definieert Hegel als 'den objektiven oder realen Begriff'[3]. Met reëel begrip bedoelt hij een begrip, dat zich in hetgeen men gewaarwordt manifesteert, een 'verschijnend' begrip, in onderscheiding van die begrippen, die denkbeeldige wezens betreffen, zooals het begrip *sphinx* of *centaur*. '*Het* reëele begrip', d.i. het *soort*begrip 'reëel begrip' omvat alle reëele begrippen en daarmee ook het reëele begrip 'denken'. Zoo is het de 'absolute Idee', 'het zich zelf denkend verwerkelijken van het Algemeene, waarin de eenheid bestaat van leven en begrijpen'. Zie hier een hooge toren van redeneering. Maar met het wegvallen van zijnen grondslag, die een misverstand is, stort hij reddeloos in een.

Natuur en geschiedenis te beschouwen als de 'ontplooiïng der Idee', is dan ook wel uitgesloten. Een dialektische beweging der Idee behoeft daarom niet ontkend te worden. Mits men 'idee' neme in den eenvoudigen zin van 'voorstelling'. De ontwikkeling der menschheid is de ontwikkeling harer voorstellingswereld; en deze kan met den verzamel- en soortnaam 'de idee' worden aangeduid. In hare ontwikkeling vertoont zich dikwijls eene dialektische beweging. Er is vaak strijd tusschen voorstellingscomplexen, die zich daardoor oplosten in een nieuw complex, dat ook factoren bezat van de

1) Ook kan men er mee willen zeggen, dat onder het denken, het eene begrip vanzelf uit het andere voortkomt door associatio idearum. Dat zoo iets hier niet door Hegel bedoeld is, behoeft geen betoog.
2) Het jongleeren met begripsnamen, gaat hier zoo mogelijk nog verder. Een enkel staaltje, voor de hand op gegrepen: 'Das mit sich selbst identische Insichsein bezieht sich so auf sich selbst, als dasselbe negirend, das zugleich Dasein in sich behält, denn es ist in der Realität seines Insichseins'. Log. I p. 140/1.
3) Log. II b. p. 237.

in den strijd overwonnene[1]. Zonder twijfel heeft het inzicht in *deze* dialektische beweging medegewerkt, om Hegel op het denkbeeld der zijne te brengen. Maar meer dan den naam, waar we Hegel dankbaar voor kunnen zijn, heeft zij er niet mee te maken. Want haar oorsprong ligt in de menschelijke natuur en de omstandigheden, niet, zooals die van Hegel, in de 'zelfverwerkelijking' van een hersenschimmig wezen[2].

Het zou volkomen ongepast zijn de coryphaeën der speculatieve wijsbegeerte te minachten, omdat men, ingelicht door eenen Mill, Comte, Spencer, Bain, om geen anderen te noemen, de holheid hunner systemen in kan zien. Het vergankelijke, teleurstellende, raadselachtige, betrekkelijke van de wereld der verschijnselen, moest er den menschelijken geest toe brengen het 'absolute' te willen benaderen, en dat telkens weer te zoeken in de tijdelooze wereld der begrippen. Het tijdelooze der mathesis, waar de wereld der verschijnselen toch accoord mee gaat, moest dit bevorderen. Het is waar; de niet diep denkende meerderheid der menschen had voor onheldere, bizarre, geheimzinnige denkuitingen steeds meer eerbied dan voor duidelijke, eenvoudige, begrijpelijke. Ook daaraan dankt de speculatieve wijsbegeerte haar langdurig succes. Maar de geweldige denkkracht en fantasie harer groote

1) Iets geheel anders is het, wat bij Hegel als eene der phasen geldt van de dialetktische beweging der Idee, dat een begrip in een ander begrip kan 'omslaan' door dat eene *quantitatieve* verandering, als zij eene zekere maat overschrijdt tot eene *qualitatieve* worden kan. Bijv. een zeker aantal korrels verandert als het eene zekere maat te boven gaat in een *hoop* korrels; een aantal hoofdharen beneden eene zekere maat komende, doet 'behaardheid' over gaan in 'kaalhoofdigheid'. 'Im Moralischen in so ferne es in der Sphäre des Seins betrachtet wird, findet derselbe Uebergang des Quantitativen ins Qualitative statt ... Es ist ein Mehr oder Weniger, wodurch das Maass des Leichtsinns übertritten wird und etwas ganz Anderes, Verbrechen, hervortritt, wodurch Recht in Unrecht, Tugend in Laster übergeht' (Log. I p. 451). De juistheid dezer opmerking valt niet te betwijfelen. Maar zij treft alleen de *karakteriseering.* De hoeveelheid korrels wordt er niet anders door of men ze een hoop noemt of niet, enzv. Zij wordt alleen onder een ander begrip gerangschikt. En hoe subjectief en onzeker is die rangschikking.

2) Te vergeefs poogt dan ook Hegel, de historie uit deze te verklaren, waarbij het hem overkomt haar naar dezer patroon te verknippen. Marx gaat verder en voorspelt er uit, wat in de toekomst gebeuren *moet.* Hetgeen gevaarlijk wordt wegens de praktische consekwenties, vooral als ze aanvaard worden door adepten, die er iets van begrijpen, of ook niets.

vertegenwoordigers erkent gewillig, wie ze ernstig bestudeert. Veel doolwegen moet het denken afloopen om in te zien dat het doolwegen zijn. En de geniale dwalingen zijn meestal leerrijker dan de banale waarheden.

Met de fictie van het buiten bewustzijn bestaan der niet bloot denkbeeldige dingen, en met de hypostase, beweegt zich, om zoo te zeggen, de geheele menschheid op het 'alsof'-gebied. Maar de wetenschap dringt er veel verder, en, hoemeer ze zich ontwikkelt, des te verder in door. Talrijk zijn de soorten van ficties, die hier in 't oog vallen.

Ten eerste de kunstmatige klassificatie[1]. Zooals Linnaeus' plantensysteem en andere planten-, dieren- en menschensystemen. En zooals de z.g. kategoriënindeeling: eenheid en veelheid, ding en eigenschappen, innerlijk en uiterlijk, materie en kracht, oorzaak en werking, mogelijkheid en werkelijkheid enzv.[2]. Elk van deze paren is eene fictief in tweeën gesnedene eenheid. Eene kunstmatige klassificatie is ook de begripsvorming.

Ten tweede de schematische en illustratieve ficties. Zooals Thünens nationaaleconomische fictie (begin 19de eeuw) van eene stad, waaromheen in concentrische kringen de streken, die haar met levensmiddelen en andere benoodigdheden voorzien. En zooals de utopische ficties van Th. More, Campanella en zoovelen meer[3].

Dan de fictieve hulplijnen[4]. Zooals de parallelen en meridianen op den wereldbol. En de coördinaten der differentiaalrekening.

Verder de door Vaihinger als abstractieve of neglectieve betitelde[5], wier eigenaardigheid het is, elementen der werkelijkheid te verwaarloozen. Zooals de staatsoeconomische theorie van Bentham, en Adam Smith's oeconomische, (*alsof* alle handelingen der menschen alleen door egoïsme bestuurd

1) l.l. p. 25 vgg. p. 328-341.
2) p. 118, p. 209.
3) p. 36 vgg. p. 423-429.
4) p. 35, p. 260.
5) p. 28 vgg. p. 341-376.

worden)[1], Quetelets ‘homme moyen’, en vele andere ‘Durchschnittsfictionen’. Buitendien, punt, lijn, vlak en lichaam der meetkunde.

Ten vijfde de ‘fictieve generalisaties’[2]. Hiertoe behoort in de eerste plaats het uitgebreide veld der juridische ficties. Bijv. een adoptiefzoon gerekend onder de werkelijke zonen, eene niet bijtijds teruggezonden koopwaar onder de aangenomene, een onwaardige erfgenaam onder de vóór den erflater gestorvene. Enzv.[3] Maar buitendien spelen ze eene rol in de meetkunde. Het brengen van de kromme lijn onder de rechte (als samenstel van oneindig kleine rechte lijnen); van den cirkel onder de ellipsen (met oneindig kleinen afstand tusschen de brandpunten); van de driedimensionale ruimte onder de meer dimensionale. Enzv.

Ten zesde de fictieve logika[4], het vormen van en werken met teekens, die, schoon logisch afgeleid uit zulke, die symbolen zijn van niet bloot denkbeeldige verschijnselen, ten gevolge van hunne samenstelling dat karakter verliezen. Zoo de irrationeele en imaginaire getallen. Bijv. √6 is geen symbool van iets voorstelbaars, schoon het wortelteeken en het getal 6 het op zich zelf wel zijn. En zoo √-1. Enzv. Ook het woord ‘oneindig’ in de beteekenis door de wetenschap er aan gegeven, behoort daartoe[5]. De term ‘oneindige deelbaar-

1) p. 345 ‘Es ist bekannt, das Adam Smith, des Schottische Verfasser der Moralphilosophie und Freund Humes, ausser seiner *Inquiry in wealth of nations,* auch ein Werk, *Theory of moral sentiments* geschrieben hat. Man hat neuerdings nachgewiesen, dass der *wealth of nations* kein streng genommen selbständiges und abgeschlossenes Werk war, sonder nur ein Teil seiner vollständigen Moralphilosophie. Das eine Werk betrachtet den Menschen vom Standpunkte aus des Egoïsmus, das andere von dem der Sympathie’, p. 354 vg. ‘Die historische Frage ob Bentham die Methode mit Bewusstsein angewandt habe, d.h. ob ihm seine Annahme eine Fiction und nicht eine Hypothese gewesen sei, ist dahin zu beantworten dass für Bentham seine Ausführungen allerdings Hypothesen zu sein scheinen, und dass erst seine Nachfolger in dieser als Hypothese falsche Annahme, eine gewichtige und brauchbare Fiktion erkannt haben’.
2) p. 76-86, p. 122, p. 562. Vaihinger noemt ze *abstraktive* Generalisationen.
3) p. 46 vgg., p. 70. Geene fictie, maar eene hypothese is de *praesumtio iuris,* het rechtsvermoeden tegen iemand.
4) p. 80 vgg.
5) In de omgangstaal en in de litteratuur is ‘oneindig’ zonder meer, niet anders dan ‘ontelbaar’ (bijv. ‘oneindige menigte’) of ‘onuitsprekelijk’ (bijv. ‘oneindige teederheid’) en ‘oneindig klein’ zooveel als ‘onmerkbaar’ (bijv. ‘oneindig klein verschil’). In de philosophie zeggen de uitdrukkingen ‘oneindigheid van het heelal’, ‘oneindige ruimte, ‘oneindige tijd’ (‘eeuwigheid’) niet anders dan dat wij er ons geen grenzen van kunnen voorstellen. Ze zijn dus bloot *negatief;* ze duiden geene fictie aan, want hier wordt niets gefingeerd.

heid' is logisch afgeleid uit de aanname van oneindig kleine deelen, maar duidt niets aan, waar iets voorstelbaars aan beantwoordt. En de term 'oneindig klein' zelf evenmin; immers eene oneindig kleine grootheid is in de wiskunde eene zulke, die eerst als *iets* beschouwd wordt, en vervolgens als *niets*[1]. Ook de uitdrukkingen 'oneindig groot' en 'oneindig veel', danken in de wiskunde haar bestaan uitsluitend aan den term 'oneindig klein'. Want als eene breuk oneindig klein is, moet, logisch, haar noemer oneindig groot heeten; en een getal, door zulk een breuk gedeeld, ook. En als eene eindige grootheid aangenomen wordt in oneindig kleine deeltjes verdeeld te zijn, moet zij, logisch, geacht worden, er eene oneindige menigte van te bevatten. Het fictieve, echter, dezer logika verraadt zich daarin, dat uit een oneindig aantal deeltjes nooit eene eindige grootheid worden kan.

Ten zevende de heuristische ficties. Van het Grieksche werkwoord 'heurein', 'vinden', omdat ze dienen om verklaring te zoeken van onbegrepen verschijnsels[2]. Een typisch staal hiervan is de materialistische theorie, dat het bewustzijn eene functie is van bepaalde stoffelijke organen ('causatief materialisme') of een schijn, die bepaalde stoffelijke functies begeleidt ('aequatief materialisme')[3]. Deze

1) 'Des besagte Begriff (das unendlich kleine) muss ein Zwitterding zwischen Etwas und Nichts sein ... Im unendlichen steekt das Nichts und das Etwas zugleich' p. 516. Man nehme an, der Unterschied zwischen x und x+e sei sehr klein. So wäre die Gleichsetzung beinahe richtig ... Setzt man endlich e=o, so wird die Differenz auch =o, Die Grösse e wird, obgleich sie Nichts ist, als ein Etwas fingert, ein Irreales wird ein' geschoben und als real angenommen. Dieses ist auch ein Vorspiel der Differentialrechnung' p. 201.
2) p. 54 vgg. p. 146. De heuristische ficties worden door hare uitvinders meest voor hypothesen gehouden. Doordat zij blijken datgene waarvoor zij uitgevonden zijn niet voldoende te verklaren, of in strijd te geraken met nieuwe verschijnsels, die zich voordoen, wordt haar fictief karakter ingezien. Of zij dan nog *nuttige* ficties blijven, hangt geheel van haren inhoud af. Bijv. het wereldsysteem van Pholemaeus, eerst als hypothese beschouwd, is zelfs geene nuttige fictie meer.
3) p. 379 vgg. Vgl. Heymans Einführ i.d. Metaphys p. 123-141. - Het 'socialistisch materialisme' van Marx, Engels en Dietzgen c.s. verschilt met het gewone causatieve in geen punt van eenig gewicht. De heeren vinden van wel. 'Die Materialisten der alten mechanischen Schule' [streiten] 'was Materie ist: ob nur das tast- und wägbare dazu gehört, oder das sichbare, riechbare, hörbare und schliesslich die ganze Natur Material der Forschung ist, und demnach alles materiell genannt werden darf, sogar der Menschengeist; denn auch dieses Objekt dient der Erkenntnisstheorie als Material. Man sieht, das unterscheidende Merkmal zwischen den mechanischen Materialisten des vorigen Jahrhunderts, und den durch die Schule der Deutschen Idealisten gewitzigten. sozialdemokratischen Materialisten besteht darin, dass letztere den bornierten Begriff der Materie von der nur tastbaren Materie auf alle vorkommenden Materialien erweiteren'. Jozef Dietzgens sämtliche Schrifte II (Streifzüge eines Sozialisten, III Materialismus contra Materialismus) p. 206 'Wenn alle Dinge verwandt, alle, ohne Ausnahme, Spösslinge des Universums sind, so müssen auch der Geist und die Materie zwei Ellen Zeug von einem Stoffe sein'. Dietzgens Schrifte II (l.l.) p. 294. 'Materie und Geist sind nicht Eins, aber sie sind zwei Varietäten einer Art, zwei Individuen einer Gattung'. Dietzgens Schrifte III, (3e Teil, Der Menschengeist ist eine körperliche Eigenschaft) p. 151. Zegt dit alles heel veel? Het inzicht, dat alles behoort tot het Universum, is toch geen zoo diepzinnig iets, dat men recht heeft te meenen, daardoor eene nieuwe school van wijsbegeerte te stichten. Wat wij verlangen te hooren is, in welke verhouding de 'varieteiten' (zie boven) tot elkander staan. En hieromtrent zegt Dietzgen (I, Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit p. 15; en in andere woorden passim) 'Das Produkt' (v.h. denkvermogen) 'ist ein Kind, welches von der *Hirnfunktion* (ik cursiveer, V.) in Gemeinschaft mit irgend einem Objekt gezeugt ist'. Het meest eigenaardige van de 'socialistische materialisten' is hun ongeloofelijke zelfoverschatting, slechts geëvenaard door hun roerende naieveteit.

theorie moet het parallelisme verklaren tusschen bewustzijn en stoffelijke beweging. Dat zij als wetenschappelijk dogma niet alleen, maar ook als hypothese, niet houdbaar is, mag beschouwd worden als uitgemaakt. Niet slechts onderstelt zij in beide vormen, het buiten bewustzijn bestaan der stoffelijke dingen, en laat zij in beide vormen onverklaard, waarom *sommige* stoffelijke organen of functies met bewustzijn in verband staan, andere niet. Maar in den eersten der beide, strijdt zij ook met het wetenschappelijk dogma van het onveranderlijke quantum der stoffelijke energie. Want deze wet handhaaft zich alleen, als men het bewustzijn er buiten laat, en dus *niet* houdt voor eene stoffelijke functie. En in den tweeden vorm beschouwt zij den *schijn* als *niets,* terwijl deze toch ook *iets* is, en dus verklaring behoeft. Maar als fictie is zij voor psycholoog en psychiater onmisbaar. Het feit, door de algemeene levenspraktijk en in 't bijzonder door physiologie, anatomie, vivisectie en geneeskundige operatie gewaarborgd,

dat bepaalde bewustzijnstoestanden op bepaalde lichaamstoestanden onveranderlijk volgen[1)], maakt het onvermijdelijk ze bij het wetenschappelijk onderzoek, en bij de geneeskundige behandeling als door deze veroorzaakt te beschouwen.

Ten slotte de atomenleer[2)]. Wel is waar geldt voor molecule, atoom, elektron, aether evenzeer als voor de niet bloot denkbeeldige dingen, dat logische gevolgtrekkingen uit de voorstelling er van gemaakt, alsof men ze gewaar werd, al is dit niet mogelijk, door de uitkomst (i.c. het wetenschappelijk experiment) bevestigd worden. Maar de niet bloot denkbeeldige dingen kan men *alleen op bepaalde* tijden niet gewaar worden. Molecule, atoom, elektron, aether kan men het *nooit;* ze bestaan dus *nooit* in de gewaarwording, maar uitsluitend in de voorstelling, zijn dus *bloot denkbeeldig.*

Van de verschillende soorten der ficties voegt Vaihinger bij de hier vermelde voorbeelden zeer vele andere. Maar het gegevene volstaat om te doen inzien, dat ons geheele bewustzijnsleven, behalve uit onze gewaarwordingen, benevens die voorstellingen, die er bloote copieën van zijn, en de begrippen, die er in worden opgemerkt, niet slechts uit hypothesen, maar meerendeels uit ficties is samengesteld.

Van Vaihingers groote werk over de 'alsof'philosophie, 790 bladzijden, is de compositie gebrekkig[3)]. Dit blijkt o.a. uit de tallooze herhalingen, gevolg eener minder geschikte

1) Reeds het gewicht en de ingewikkeldheid van den hersenbouw, stijgende en dalende met hooger en lager bewustzijn, wijst hierop. Verder dit, dat lichamelijke uitputting en ziekte, denken en wilskracht verlamt, alkohol en andere stimulantia er invloed op hebben; geen bewustzijn van *zien* meer bestaat, wanneer de achterhoofdskwab, geen bewustzijn van *hooren* wanneer de slaapkwab vernield is; dat bij hersenverweeking (vernieling van de hersenschors) alle affekten, geestelijke zoowel als lichamelijke verloren gaan; dat door vernieling van eene bepaalde soort van hersenvezelen alle associatio idearum onmogelijk wordt. Enzv.
2) p. 101-105 p. 429-451.
3) Vaihinger schreef de eerste helft van zijn werk, die een afgesloten geheel vormt, in 1866/7, maar achtte toen den tijd niet rijp voor publicatie er van. De tweede helft, 'spezielle Ausführungen' van de hoofdgedachten er van, schreef hij in 1877/8. In 1906 besloot hij tot de uitgaaf. Maar onderwijl was hij blind geworden 'Und so kam ich zu der Erkenntniss' zegt hij (Vorrede zur zweiten Auflage p. IV) 'das ich das Werk nicht mehr werde umarbeiten können, dass ich es vielmehr in der Gestalt und Fassung in der es vorlag, werde herausgeben müssen'.

verdeeling der te behandelen stof. Hierdoor verliest het boek volstrekt niet zijne buitengewone belangrijkheid[1)]. Maar op twee punten, hier nog niet aangeroerd, schiet het te kort[2)]. Over godsdienst en moraal predikt het eene theorie, wier onjuistheid zich laat aantoonen. En het miskent een probleem, onafscheidelijk verbonden met de fictie van bestaan buiten bewustzijn.

Volgens Vaihinger berusten ook godsdienst en moraal op noodzakelijke fictie. Religie vindt hij onmisbaar, maar men moet doen *alsof* er een God was, die de wereld bestuurt, de boosheid bestraft en de deugd beloont. En, wat de moraal betreft, moet men doen, *alsof* de mensch wilsvrijheid bezat[3)].

Zonder twijfel is het geene zeldzaamheid, dat iemand, die in godsdienstige voorstellingen werd opgevoed, ze, nadat hij er de onhoudbaarheid van heeft ingezien, toch niet kwijt kan raken en er bij zijne handelingen onwillekeurig rekening mede houdt[4)]. En het is denkbaar, dat, als hij ze kwijt raakt, ook

1) Hiervan getuigt, behalve de inhoud zelf, het getal van *acht* uitgaven van af 1906-1922, waaronder er *vier* zijn van in en na de oorlogsjaren; en de vloed van geschriften pro en contra, die het werk heeft uitgelokt.
2) Buitendien zijn er verschillende plaatsen, waar men, bij volledige instemming met de slotsom van zijn betoog, toch de wijze van voorstelling of de bewijsvoering minder gelukkig kan vinden. Schrijver dezes heeft, daar het hem niet zoozeer te doen was om van Vaihingers werk, als wel om van de 'alsof' philosophie eene schets te geven, de vrijheid genomen, op die plaatsen stilzwijgend zijn eigen inzicht te volgen. De speculatieve wijsbegeerte behandelde hij uitvoeriger, het overige natuurlijk veel beknopter dan Vaihinger. Onaangeroerd liet hij de monographieën over Lange's *geschichte des Materialismus* (p. 753-771), Nietsche's *Wille zum Schein* (p. 772-799) en Forbergs *Apologie seines angeblichen Atheïsmus* (p. (733-752), benevens een hoofdstuk over *de geschiedenis der wetenschappelijke ficties van af de oudheid* (p. 230-286). Over Kant (p. 613-733) slechts zooveel, noot ([4]), als bij het bespreken van Vaihingers opvatting der moraal en van den godsdienst wenschelijk scheen.
3) l.l p. 59-69.
4) Dit is toepasselijk op Kant. In zijn binnenste streden twee machten: zijne kritische wereldbeschouwing en het hem door opvoeding en milieu ingeplant ontzag voor de overgeleverde kerkleer en moraal. Zich er niet van bewust, wat van dat ontzag de diepste grond was, maar wel inziende, dat zijne wereldbeschouwing hem belette de moraal te fundeeren op het godsdienstig geloof, en zich door gene niet verhinderd voelende haar te fundeeren op de rede en de wilsvrijheid, zoo als hij die opvatte, fungeerde hij op haar het geloof, zich voorstellende, dat het logisch uit haar was af te leiden. Intusschen gleed hij af op het 'alsof' gebied. Nog in de *Kritik der reinen Vernunft* (van het jaar 1781) beschouwde hij 's menschen kiesvrijheid als een *ervaringsfeit* (Kr. d.r. V. Kants Werke III p. 521 vgl. ook p. 363/4, waarmede niet strijdt, dat hij op p. 377, na getracht te hebben aan te toonen, dat de vrije wil overeen te brengen is met de natuurnoodzakelijkheid, verklaart, dat *uit die uiteenzetting* niet de werkelijkheid en zelfs niet de mogelijkheid *volgt* van den vrijen wil, want dat daarin alleen over de *idee* van den vrijen wil en die der natuurnoodzakelijkheid gehandeld werd). Maar de 'substantielle Seele und die Persönlichkeit Gottes' zegt hij daarin (p. 533 vgg.) 'sind blosse Ideën ohne einen Gegenstand'. Zij zijn het voorwerp van 't geen hij noemt 'doktrinaler Glaube'. En dit definieert hij aldus: men kan den inhoud er van niet *bewijzen,* en dus niet *weten,* maar men is er toch zoo van overtuigd, *dat men er alles op zou durven verwedden.* In de *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik der Sitten,* (van 1783) noemt hij het Godsbegrip 'eine notwendige Hypothese' (Kants Werke IV p. 358). In de *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (van 1785) is hem de wilsvrijheid geen ervaringsfeit meer. Ook zij is hem tot eene 'Idee' geworden. Maar 'ein jedes Wesen, das nicht anders, als unter der Idee der Freiheit handeln kann, ist eben darum in praktischer Rücksicht wirklich frei' (l.l. p. 448). Kant ziet niet in, dat dit een sophisme is. Zijne bewering geldt voor dengene, die *niet weet,* dat hij slechts onder de macht eener idee zich vrijheid toeschrijft; voor een ander bestaat die macht zelfs niet. In de *Kritik der praktischen Vernunft* (van 1788) begint

verantwoordelijkheidsgevoel en zedelijk bewustzijn bij hem verzwakt worden, omdat ze er zoo vast mee verbonden waren. Maar hoe zal een ander, bij wien die associatie niet aldus is ontstaan, en die nooit godsdienstig geloof bezat, haar bij zich tot stand brengen? Door het te willen in de overtuiging, dat het wenschelijk is? Maar deze zaak is niet van den wil afhankelijk. En waarom zal hij het wenschelijk vinden? Kan dan buiten den godsdienst om, geen verantwoordelijkheidsgevoel en zedelijk bewustzijn worden aangekweekt? De geloovige zal het misschien denken. Maar door den ongeloovige zal het zeker ontkend worden. Buitendien; is de godsdienst niet in de eerste plaats eene zaak van het gemoed? Kunnen troost en kracht worden geput uit eene fictie, waarvan men weet, dat het eene fictie is? Voor ernstige menschen, van anderen is hier geen sprake, geldt, wanneer de verstandsgronden van het godsgeloof in ongerijmdheid verzonken zijn, van tweeën

Kant te onderscheiden tusschen *praktische* en *theoretische 'objektive Realität'*. Slechts in den *eersten* zin 'sind wir gesetzgebende Glieder einer durch Freiheit möglichen, durch praktische Vernunft uns zur Achtung vorgestellten Reiches der Sitten'. Dat het hier gemaakte onderscheid ongerijmd is, behoeft voor den onbevooroordeelde geen betoog. Of men door de praktijk, of door de theorie gebracht wordt tot het aannemen der objektieve realiteit van iets, kan voor die aanname geen verschil maken, er zijn geen *soorten* van *objektieve* realiteit. In Kants latere geschriften treedt het gewaande onderscheid tusschen de beide soorten steeds meer op den voorgrond. Terwijl hij de theoretische objektieve realiteit in zake 'Freireit, Gott und Unsterblichkeit' steeds nadrukkelijker ontkent, verklaart hij de praktische steeds nadrukkelijker voor volstrekt noodzakelijk tot zedelijk handelen, zoo zelfs dat, volgens hem, ieder, die zedelijk handelt, ze alleen reeds daardoor aanneemt. In *die Kritik der Urteilskraft* (van 1793), *die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (van 1194), *zum ewigen Frieden* (van 1795), *von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie* (van 1796), *Streit der Facultäten* (1798), *Anthropologie* (1798), *lose Blätter aus Kants Nachlass* 3 Hefte (tusschen 1789 en 1799) medegedeeld door R. Reicke, worden gaande weg steeds meer dogmata der kerkleer, en ten slotte alle (genadeleer, onbevlekte ontvangenis, rechtvaardiging door het geloof, onsterfelijkheid. Evangelie als blijde boodschap) verdedigd als 'von moralischen Wert'. Ze moeten voor het volk behouden blijven als 'nützliche Einhüllungen'. In Kants *Opus posthumum* heet het: 'es ist ein Gott, ist ein Existenzsatz' en 'dieser Satz vertilgt die Ohngötterei (Atheïsmus) und die Gottesleugmung'. Daarnevens evenwel ook 'das Dasein Gottes ist nicht als einer besonders existierenden Substanz an zu sehen'. En toch: 'die Betrachtungsweise unserer Pflichten als göttliche Pflichtgeboten ist selbst wieder eine Pflicht'. En van den eed: 'es ist ein unentbehrliches Notmittel für die Justiz, dem sich kein Staatsbürger entziehen, darf". En: 'man kann bei Gott schwören, ohne sein Dasein ein zu raümen.' Niet ten onrechte ziet Vaihinger in Kant én eenen tegenstander én eenen bondgenoot, maar vooral eenen bondgenoot. Reeds in Cicero's dagen en nog in de onze hebben philosophen en staatslieden het geloof, dat ze niet bezaten, geautoriseerd, met het oog op de veiligheid der maatschappij en die van hun eigen gezag en prestige.

één. Of hun geloof houden ze vast op grond der eischen van hun gemoed, en zien dan ook in de bevrediging dezer eene voldoende rechtvaardiging dáárvan, of wel, vóór alles eenheid verlangende in hun denken, den godsdienst beschouwende als een begrijpelijk product der menschelijke fantasie, dat in zijn ontstaan en historische ontwikkeling volkomen verklaarbaar is, schrijven zij de bevredigdheid van den geloovige aan autosuggestie toe, zoeken in de eischen des gemoeds te onderscheiden tusschen dat, wat het gevolg is van aangeleerde denkbeelden, en dat, wat in het wezen ligt der menschelijke natuur, zoeken hiervoor bevrediging binnen de grenzen van het begrijpelijke en leeren berusten in onoplosbaarheden.

De fictie der *wilsvrijheid,* zegt Vaihinger, blijft, ook waar zij eene *bewuste* werd, een onmisbaar element in de strafwetgeving. Want zonder vrijen wil geene verantwoordelijkheid,

geene toerekenbaarheid, geene schuld, geene strafbaarheid.

Of deze redeneering juist zou zijn, zoo de wil *niet* vrij *was* om te kiezen tusschen goed en kwaad, kan ons onverschillig laten, daar het mogelijk is aan te toonen, dat hij er *wel* vrij toe is. Intusschen mag ze gedrochtelijk heeten, gesteld dat de strafrechter overtuigd is, dat hij fingeert. Hij zal dan bij zich zelven tot den beklaagde zeggen: ‘gij hebt geen vrijen wil, zijt dus niet verantwoordelijk voor uwe daad of in 't algemeen toerekenbaar; maar ik zal doen, *alsof* gij er wel eenen hadt, en wel verantwoordelijk en in 't algemeen toerekenbaar waart. Want anders kan ik u niet straffen.’

Vaihinger accepteert Kants foutieve definitie van wilsvrijheid. Volgens Kant is de wilsvrijheid het vermogen van den wil, om eenen toestand van zelf aan te vangen. Ieder kan bij zich controleeren, dat Kant ongelijk heeft. Dat namelijk elke door den wil aangevangen toestand, en dus ook de keus tusschen goed en kwaad, bepaald wordt, door eenen aan den wil voorafgaanden wensch[1)], zij het ook alleen maar de wensch, om ten koste van alle andere wenschen iets te bereiken of te vermijden. *Maar dat het vrije kiezen juist bestaat in het volgen van den wensch.* Wie toch zal ooit onvrij kunnen heeten, in datgene, waarin hij naar zijn wenschen handelen kan?[2)] De wilsvrijheid is alles behalve eene fictie. Alleen is zij machteloos tegenover datgene, wat van onzen wensch onafhankelijk is. Maar daartoe behoort *niet,* de keus tusschen goed en kwaad. En daar ieder verantwoordelijk is voor zijn gedrag, wanneer hij, in staat logische gevolgtrekkingen te maken, het, als hij wil veranderen kan, of had kunnen veranderen, zoo hij gewild had, heft de gebondenheid van den wil aan den wensch, de verantwoordelijkheid niet op.

In dezelfde of eenigzins andere woorden herhaalt Vaihinger telkens verschillende definities der ‘werkelijkheid’, die, om

1) Slechts de lijder aan eene dwangvoorstelling wil haar verwezenlijken, al wenscht hij het in geen enkel opzicht.
2) Het is merkwaardig, dat in den strijd om het liberum arbitrium, die, sporadisch, nog altijd gevoerd wordt, de deterministen, bijna zonder uitzondering, hunne zaak van den aanvang af bederven, door Kants definitie van wilsvrijheid klakkeloos over te nemen. Waardoor zij gedwongen worden het bestaan van wilsvrijheid te ontkennen, die toch iedereen bij zich zelven voelt.

eene volledige definitie te zijn, elkaars aanvulling noodig hebben. Aldus (p. 84) ‘das letzte wahre Sein ist ein eigentlich zu denkender Fluss von Successionen und Koexistenzen’[1] (p. 98); ‘Als eigentlich Wirkliches würden wir nur gewisse Empfindungssuccessionen setzen[2] (p. 99); gegeben aber ist uns... die elementäre Qualität der primitiven Empfindungen’ (p. 192). ‘Faktisch haben wir schlechterdings nur Empfindungen, und die unabänderlichen Koexistenzen und Successionen von Phaenomenen’ (p. 268); ‘das Resultat’ [ist] ‘dass das einzig Wirkliche nur die Empfindungssuccessionen seien’ (p. 404); ‘Wirklich sind aber nur die einzelne Phaenomene, die einzeln succedierenden und koexistierenden Phaenomene’[3]. Als volledige definitie krijgen we dus: de werkelijkheid is een stroom van verschijnselen (‘Phaenomene’), bestaande uit onveranderlijke successies en coexistenties.

Met ‘werkelijkheid’ bedoelt Vaihinger het niet bloot denkbeeldige. Want hij stelt haar tegenover de ‘Vorstellungswelt’, die de mensch zich van haar vormt[4]. Echter is ook deze zelf eene werkelijkheid. Immers ook de voorstellingen *bestaan,* zij het niet dan bloot denkbeeldig; en, wat bestaat, behoort tot de werkelijkheid. Intusschen is het spraakgebruik geneigd, de bijvoeging ‘bloot denkbeeldig’ te beschouwen als eene ontkenning van bestaan, en men geeft weinig aanleiding tot misverstand door gemakshalve zoo maar ‘werkelijkheid’ te noemen, wat juister zou heeten: niet bloot denkbeeldige werkelijkheid.

Vaihingers definitie van werkelijkheid is geheel en al die van het positivisme. In zijn boek heeft hij dan ook hier en daar den naam ‘Alsof’ philosophie vervangen door dien van ‘kritisch’ of ‘idealistisch’ positivisme. Men heeft aan het positivisme verweten, dat het tot ‘solipsisme’ leidt[5]. Want dat niemand het bestaan van iets anders dan van *zijn eigen*

1) vgl. p. 376 ‘Wir haben in Wirklichkeit nur Successionen und Koexistenzen’.
2) Vgl. p. 94, p. 96, p. 112.
3) Vgl. p. 115, p. 216, p. 407.
4) p. 94 ‘Das wirklich Reale an diesem Gebilde (“der von uns gebildeten objektiven Vorstellungswelt”) ist nur die in demselben bewahrte Unabänderlichkeit der Successionen und Koexistenzen’.
5) Zie o.a. Heymans, *Einführung in die Metaphysch* p. 206-217.

gewaarwordingen en voorstellingen bevestigen kan. Maar het positivisme wordt door niets verhinderd, absolute betrouwbaarheid toe te kennen aan 'mijn' geloof dat er naast 'mijn' bewustzijn, ook ander bewustzijn is. De voorstelling hiervan is in geen geval ongerijmd. Ik heb geen kiespijn, maar ik kan mij voorstellen, dat ik kiespijn heb; ik wil niet wandelen maar ik kan mij voorstellen, dat wandelen door mij gewild wordt; ik weet mijnen broeder in leven, maar ik kan mij voorstellen, dat hij door mij dood gewaand wordt. En zoo goed als ik mij kan voorstellen, dat ik *zelf* iets voel of wil of geloof, wat ik *niet* voel, *niet* wil, *niet* geloof, even goed kan ik mij voorstellen, dat er buiten mij iets is, dat voelt of wil of gelooft, wat ik niet voel enzv. in een woord, dat er bewustzijn bestaat buiten mijn bewustzijn. Door namelijk die voorstelling te verbinden met een ander lichaam ('complex van eigenschappen') dan het mijne[1]. En die, in geen enkel opzicht ongerijmde voorstelling wordt tot *geloof,* wanneer daarmee gepaard gaat, de bereidheid om voorspellingen te doen, met wier al of niet bewaarheid worden, dat geloof staat of valt. Ik hoor eene stem, die zegt: 'ik heb kiespijn', of 'ik wil wandelen', of 'ik geloof, dat uw broeder dood is', en ik ben bereid om te voorspellen, dat op eene vraag van mij: 'hebt gij kiespijn' enzv. geantwoord zal worden 'ja'. In een woord, dat er bewustzijn buiten *mijn* bewustzijn is. Vergissing en leugen zijn natuurlijk niet uitgesloten; maar ten eerste geeft de taal zelf gelegenheid tot contrôle, ten tweede zijn er behalve woorden, allerlei andere symptomen, die eene controleerbare voorspelling mogelijk maken. Op duizenderlei wijze wordt mijn geloof in bewustzijn buiten mijn bewustzijn bevestigd. Het is eene absoluut betrouwbare hypothese, die voor de praktijk niet verschilt van een ervaringsfeit.

Het positivisme denkt daarbij alleen aan het bewustzijn van menschen of dieren. En Vaihinger ook. Want had hij nog aan

1) 'Der eigene Leib, der zu nächst durch sinnliche Wahrnemung, nicht anders als die andern Körper gegeben ist, gewinnt notwendig eine einzig geartete Stellung schon dadurch dass seine Bewegungen und Berührungen mit andern Körpern zu Willenserregungen und Gefühlen, in einer unmittelbareren Beziehung stehen, als die Bewegungen und Berührungen anderer Körper'. Paulsen Einl. i.d. Philos.[26] (1912 Cotta) p. 404. Uitvoeriger Fechner, Zend Avesta (Leipzig, Vosz, 1861) II p. 369. Zie ook Mill, Examination of sir Hamiltons Phil. 1e Ed, p. 207 vgg.

ander bewustzijn gedacht, hij zou het gezegd hebben, en hebben moeten zeggen; daar hij kon weten, dat het gros zijner lezers er zeker niet aan denken zou. Of het moest dan Goddelijk bewustzijn kunnen zijn. Maar dat is bij Vaihinger uitgesloten, die in het Godsbegrip, zooals boven bleek, eene *fictie* ziet.

De werkelijkheid is dus, ook volgens Vaihinger, de inhoud van menschelijk en dierlijk bewustzijn. De wetenschap, zoo gaat hij voort, heeft met haar alleen te maken in zooverre zij de in de werkelijkheid bemerkbare onveranderlijke successies en coexistenties vaststelt[1]. Dit is niet onjuist, maar door onvolledigheid misleidend. In het geheel der menschelijke en dierlijke bewustzijnsinhouden laten zich onveranderlijke successies en coexistenties opmerken en vaststellen. Maar die successies zijn voor een groot deel *onderbrokene* successies, waarin de b, die onveranderlijk op eene a volgt, er niet *onmiddelijk* op volgt, maar door andere verschijnselen er van gescheiden. Bijv., om van de eindeloos vele, die zich in het leven voordoen, slechts aan enkele (op p. 96 vg. aangegevene) te herinneren; de onveranderlijke successie: wekkeruurwerk opwinden, uren daarna een ratelend geluid hooren; of: waterkraan opendraaien, badkuip na een kwartier gevuld zien; of: eene bepaalde richting inslaan, na zekeren tijd het doel bereiken, wordt in den regel onderbroken door tal van gewaarwordingen en voorstellingen, die er niets mede te maken hebben; zelf wellicht ook eene onveranderlijke, maar dan evenzeer onderbrokene successie vormende, met voorgaande of volgende. De wetenschap intusschen zoekt alle in de werkelijkheid opgemerkte successies terug te brengen tot zulke, die niet alleen *onveranderlijk,* maar ook *ononderbroken* zijn; dit zijn de eenige, die zij *causaalreeksen* noemt. En *voorzooverre zij die in de werkelijkheid niet vindt,* moet zij de toevlucht nemen tot de voorstelling er van. Alleen de logisch ongerijmde fictie van het niet slechts *in* maar ook *buiten* eenig bewustzijn bestaan van gewaarwordingsinhouden, eene fictie die zooals boven (p. 96) werd opgemerkt ook buiten de wetenschap om, in de levenspraktijk voor de hand ligt, alleen deze opent de mogelijkheid om de onderbroken successies aan

1) l.l. p. 94.

te vullen. Want er zullen weinige niet bloot denkbeeldige dingen zijn, die niet op sommige tijdstippen tusschen het begin en het finaal ophouden van hun bestaan, door geen mensch of dier worden gewaar geworden. Van deze zaak zwijgt Vaihinger, maar als hij haar bedacht had, zou hij ze niet hebben mogen verzwijgen, daar ze hem in moeilijkheid brengt, zooals spoedig blijken zal.

Buitendien; ook de *onderbroken* successies leiden, als men ze zoover mogelijk naar achteren voortzet, niet slechts tot hypothesen, maar ten slotte ook tot de fictie bovengenoemd. Niet alleen herinner ik mij, dat het wekkeruurwerk, eer het in mijn bezit kwam, in handen was van den man, die het mij verkocht, maar ik moet ook onderstellen, dat deze, of een ander die het hem leverde, het uit de ingrediënten waar het uit bestaat, heeft samengesteld, en dat deze die ingrediënten heeft gekocht van anderen, die ze vervaardigden uit stoffen, weer door anderen ontnomen aan het planten-, dieren- en delfstoffelijk rijk. Maar deze geheele onderbroken successie, en niet alleen deze, maar iedere mogelijke andere loopt, regressief steeds verder nagegaan, op de fictie uit van eenen toestand der aarde, toen zij nog niet bestond in menschelijk of dierlijk bewustzijn.

In de derde plaats. De wetenschap streeft er niet alleen naar, alle in de werkelijkheid opgemerkte successies te herleiden tot vaste *ononderbroken* successies, maar ook om ze, voor zoover stoffelijke verschijnsels betreffende, te herleiden tot zulke, waarin al het elkaar opvolgende *qualitatief identiek* is, nl. tot *bewegings*successies. Maar dat kan zij niet zonder de fictie der atomistiek. Die, logisch, zoo mogelijk nog ongerijmder is dan die van het buiten bewustzijn bestaan als zoodanig. Want niet schrijft zij aan niet bloot denkbeeldige gewaarwordingsinhouden een bestaan *ook* buiten bewustzijn toe, maar een bestaan *uitsluitend* buiten bewustzijn aan gewaarwordingsinhouden, die, zooals boven (p. 112) werd aangewezen, *niet anders* dan denkbeeldig kunnen zijn.

Intusschen worden logische conclusies, getrokken uit de fictie van het buiten bewustzijn bestaan der niet bloot denkbeeldige dingen en der atomen c.s., door de uitkomst, 'tzij der dagelijksche ervaring, 'tzij van het wetenschappelijk experi-

ment, bevestigd, m.a.w. ze strooken met de werkelijkheid.

Dat dit met conclusies uit eene fictie het geval is, als ze 't fictieve element der fictie maar niet raken, is zeer begrijpelijk. Zoo bij de hulplijnen (meridianen enzv. zie boven p. 108), die niet dan een instrument zijn om de werkelijkheid beter te bekijken. Zoo bij begripshypostase (p. 99 vg.), summatorische fictie (p. 100 vg.), kunstmatige klassificatie (p. 108 vg.), mits 't *feit* der hypostase, der zelfstandigmaking van de som tegenover haar factoren, der fictieve groepeering, bij het trekken der conclusies niet mee doen. Eveneens waar het fictieve element, wel in de conclusies wordt opgenomen, maar bij toepassing op de werkelijkheid geëlimineerd wordt, of zich zelf neutraliseert. Aldus bij de fictieve logica (p. 109)[1)] en bij de fictieve generalisaties (p. 109), uitgezonderd de juridische ficties; bij deze toch wordt het eenvoudig in de praktijk genegeerd. Of waar het fictieve element wordt aangevuld, zooals bij de abstractieve ficties (p. 108).

Al deze ficties dienen ons slechts om ons de werkelijkheid gemakkelijker voor te stellen, de fictieve generalisaties en de fictieve logika in 't bijzonder ten einde nieuwe gezichtspunten op haar te krijgen.

Anders staat het met de illustratieve en schematische (p. 108) en met de heuristische ficties (p. 110 vg.). Gene verlangen geene overeenkomst met de werkelijkheid, zij dienen slechts om haar te toetsen aan een fantasiebeeld. De heuristische ficties hebben ten doel om van stukken der werkelijkheid het nog niet begrepene causaal verband te vinden. Bij wijze van proefneming. Want het spreekt vanzelf dat eene *fictie* de werkelijkheid niet *verklaren* kan. Wel kan dit het geval zijn bij iets, dat men voor eene fictie *hield.* Maar dan *was* het geene fictie. Bij de heuristische fictie tracht men, door het verschil tusschen de logisch uit haar volgende conclusies en de werkelijkheid nauwkeurig na te gaan, haar gaandeweg zóó te wijzigen, dat ze tot eene hypothese, een vermoeden van de werkelijkheid wordt - vandaar de naam er aan gegeven van

1) ‘Und wenn schon die Mathematik gar manches Richtige auf falscher Grundlage berechnet hat, so ist es doch blos in so fern, als diese falschen Grundlagen noch eine Seite des richtigen hatten, die bei der Folgerung nun eben in Betracht kam’. Fechner. Atomenlehre (Leipzig 1864) p. 32.

'werkhypothese' - en ten slotte, dank zij nieuwe experimenten, die haar bevestigen, tot een wetenschappelijk dogma. Intusschen kan reeds lang, voordat het zoo ver is, het bovenbedoelde verschil van dien aard geworden zijn, dat het voor de praktijk weinig of niet hindert. Zoo is het inderdaad met de materialistische wereldbeschouwing ten opzichte van de praktijk der geneeskunde. Zoo de heuristische fictie aanvankelijk eene inwendige tegenstrijdigheid, eene logische ongerijmdheid bevat, is dit natuurlijk geen bezwaar. Slechts moet die er, eer zij tot eene hypothese wordt, uit verdwenen zijn.

En nu het bestaan buiten bewustzijn. Is het voor hem, die inziet dat het eene fictie is, en hare plaats onder de ficties wil bepalen, eene heuristische? Maar dan moeten de conclusies er uit getrokken niet geheel en al kloppen met de werkelijkheid. Het tegendeel is waar; zij kloppen volkomen. Wat onmiddelijk blijkt, als men handelt in strijd er mee. De man, die zijne badkraan opendraaide, wegging en wegbleef, omdat hij vergat te doen, alsof het water zou blijven stroomen, ondervond het tot zijne schade. Daar zullen geen nieuwe ooit nog te ontdekken verschijnselen iets aan kunnen veranderen. Hebben we hier dan geene *heuristische* fictie, maar een van *andere* soort? Allerminst, want geen der andere soorten tracht de werkelijkheid causaal te verklaren. Was het dan ten onrechte dat we haar voor eene *fictie* hielden? Maar dat moet zij wel zijn, want zij is logisch ongerijmd. Hier staan we voor het probleem, dat aan Vaihinger ontgaat. Eene ongerijmde fictie, die de werkelijkheid beheerscht! Want daar van haar de mogelijkheid afhangt, om in de werkelijkheid causaal verband te *leggen,* is deze, zonder haar, iets anders dan zij door haar wordt. En daar eveneens van haar afhangt de mogelijkheid der atomistiek, berust op haar ook de finale identiteit in de causaalreeksen, die betrekking hebben op het stoffelijke.

Mills definitie van bestaan buiten bewustzijn, als 'possibility of sensation'[1)], is niet meer dan eene definitie, het is geene verklaring. Van de overige positivisten verlaten de weinige, die naar eene verklaring getracht hebben, de stelling

1) An Examination of sir Hamiltons Philosophy ch. XI p. 192 vgg.

van Berkeley, die hun grondbeginsel is[1] en worden inconsekwent. Ziehen spreekt, zeer onbegrijpelijk, van ‘reductie bestanddeelen’ in de gewaarwordingen en voorstellingen, die ook werken als ze niet in concrete gewaarwordingen veranderd zijn[2]. Herbert Spencer gelooft, dat alle verschijnselen manifestaties zijn van een ‘unknowable Power’[3]. Zoo doen ook anderen. Geen is er die eigenlijk raad weet.

Bisschop Berkeley zelf, die een vroom man was, zocht zich te helpen met hetgeen *occasionalisme* genoemd wordt. Hij redeneerde (in andere bewoordingen) aldus: ‘Zeker, het bestaan buiten bewustzijn is eene fictie; maar God zorgt er voor, dat zij den mensch bij geene enkele gelegenheid in den steek laat. Als ik mijn wandelstok wil krijgen, dien ik in het vertrek hiernaast heb neergezet, en die dus al den tijd, dat niemand hem zag of aan hem dacht, ook niet bestaan heeft, zorgt God, dat ik hem daar weer zie staan, zoodra ik de kamer binnen kom.’ Enzv. Kant noemde die oplossing ‘höheren Blödsinn’. Bittere verwijtingen heeft Berkeley er over moeten hooren van zijne medevromen. ‘Dus, als ik eenen mensch wil gaan vermoorden’, zoo zeide men hem, ‘en den dolk uit mijne kast wil halen, waar hij niet in bestond, dan zorgt God, dat hij voor mijn misdadig doel gereed ligt. Dat klinkt naar blasphemie!’[4] Hoe dit zij, Berkeley's oplossing kan alleen gelden voor vromen als hij, en dan nog nauwelijks.

Zullen we dan met Leibnitz gelooven aan *harmonia praestabilita?* Dat is, op het onderhavige geval toegepast, de aanname, dat God eenmaal, bij onveranderlijk raadsbesluit heeft vastgesteld, dat nooit de werkelijkheid in staat zou zijn de fictie van het buiten bewustzijn bestaan te logenstraffen. Maar heeft dit iets vóór boven het occasionalisme?

Leibnitz zelf gebruikt de harmonia praestabilita - waarvan hij de uitvinder was - voor zijne *monadenleer.* Het heelal, het ‘universum’ moet, volgens hem, geacht worden te be-

1) ‘Boven den ingang der kennistheorie, is geen ander opschrift mogelijk dan de stellingen van Berkeley’ Ziehen, Erkenntnisstheorie (2 art. i.d. Zeitschr. für Psychol u. Physiol.) p. 5.
2) l.l. p. 35.
3) First Principles 2e Thous. 1863 (Williams a. Norgate) p. 99 vgg.
4) Of het zooveel erger is dan het constateeren, dat eene wijze, liefderijke Almacht, alle gruwelen die menschen aan menschen bedrijven en die de natuur aan velen uitvoert, *toelaat,* mogen anderen beoordeelen.

staan, uit eene oneindige menigte ondeelbare zelfbewuste substanties, die hij *monaden* noemt. 'Zij moeten gedacht worden als krachten, die van af een bepaald centrum, allen invloed weren uit de spheer, waartoe hare werking zich uitbreidt'.[1] 'God heeft van den beginne af de monaden zóó geschapen' - 'zij weten niets van elkaar'[2] - 'dat iedere toch met alle andere voortdurend in overeenstemming is'[3]. En daar dus die monade in iederen mensch, die zijne ziel is, ook niets weet van de monaden, wier aggregaat zijn lichaam uitmaakt[4], kan Leibnitz ook alleen door harmonia praestabilita, de, naar zijne leer, schijnbare, wisselwerking van geest en stof verklaren.

Kant ziet wel het probleem, dat aan Vaihinger ontgaat, maar hij denkt het niet dóór. Hij is in zijne uitlatingen over de 'werkelijkheid' zeer veel minder consekwent en helder dan Berkeley. Eerst stelt hij met nadruk vast, dat zij, voor zooverre 'transcendent' d.i. bestaande buiten het menschelijk en dierlijk bewustzijn, onkenbaar is; later weet hij over de transcendente werkelijkheid allerlei te vertellen[5]. Ten slotte komt zijn betoog hierop neer, dat wij door de denkwetten, waar wij aan gebonden zijn, orde en regelmaat brengen in den 'influxus physicus', d.i. in den stroom onzer gewaarwordingen van de werkelijkheid. Die orde en regelmaat worden dus door ons gefingeerd. Ook hier derhalve eene fictie, die de werkelijkheid beheerscht. 'Het verstand is de wetgever der natuur'. Zoo heeft Kant zelf het uitgedrukt[6]. Maar hoe het dat zijn kan, deelt hij niet mee.

Uitkomst geeft, zeggen de aanhangers er van, het Spino-

1) Spruyt, geschied. d. Wijsbegeerte p. 480.
2) l.l. p. 481.
3) l.l. p. 482.
4) Iedere monade weerspiegelt bewust het universum, maar niet dan 'verward'. Alleen de hoogste monade n.l. God, weerspiegelt het volkomen helder. De monaden, waaruit dat bestaat wat wij 'stof' noemen, doen het verwarder dan de zielmonade. Maar voor zoover het universum zich aan ons als stoffelijk vertoont, ligt dat aan de betrekkelijke verwardheid waarmede het zich afspiegelt in de zielmonade.
5) Slechts in zooverre kan Kant gerekend worden onder de speculatieve wijsgeeren. Maar hierdoor heeft hij dan ook de reeds halfdoode speculatieve philosophie tot nieuw leven opgewekt. Want daardoor heeft hij het uitgangspunt verschaft, van waar Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer, haar op nieuw hebben opgebouwd.
6) Kr. d.r. Vernunft (Kants Werke III Berlin 1904) p. 124, p. 126.

zisme. Spinoza neemt aan, dat de werkelijkheid, door hem *Deus sive substantia* genoemd, twee attributen bezit, die zich aan ons openbaren. Misschien heeft zij er nog vele andere; maar die zijn dan voor ons verborgen. De twee zijn eensdeels onze innerlijke ('geestelijke') bewustzijnsverschijnselen, anderdeels onze bewustzijnsverschijnselen van iets, dat we 'stoffelijk' noemen. Beide openbaringen gehoorzamen aan vaste wetten. Tegen deze aanname strijdt geenzins, zooals van zelve duidelijk is, de ontkenning van bestaan buiten bewustzijn. God is zichzelven bewust, dus zou Spinoza het niet onmogelijk behoeven te achten, dat zijn bestaan het geheel zijner gewaarwordingen en voorstellingen is. Hieruit volgt een *on*onderbroken bestaan der werkelijkheid buiten bewustzijn van mensch of dier. Men zou dus het Spinozisme, zoo er zich verder geen bezwaren tegen voordeden, eene zeer aannemelijke hypothese kunnen achten. Maar de twee attributen, boven genoemd, zijn onafhankelijk van elkaar; dat volgt van zelf uit hunne hoedanigheid van attributen. Hunne onderlinge verhouding is gelijk aan die van twee klokken, die door hetzelfde uurwerk in gang worden gehouden. Waar blijft dan de wisselwerking van stof en geest? Als ik *wil* wandelen en *ga* wandelen, dan zouden de lichaamsbewegingen, waarin het wandelen bestaat, volgens Spinoza's leer evengoed moeten verricht zijn - daar immers de bewustzijnstoestanden waaruit ze zijn opgebouwd hun eigen wetten hebben - in geval ik er niet aan gedacht had te willen wandelen. En als ik pijn gevoel, omdat mij eene wond is toegebracht, zou ik, om bovengenoemde reden, de pijn evenzeer gevoeld hebben, al had ik geene wond ontvangen. Moeten we hier weer onze toevlucht nemen tot harmonia praestabilita?

De reden, die het Spinozisme onaannemelijk maakt, geldt niet voor het philosophisch dualisme van Haeckel[1]. Tegen deze betiteling zijner leer, zou Haeckel zelf zeker heftig geprotesteerd hebben. Hij acht zichzelven *monist* bij uitstek, w.t.w. prediker der leer, dat stof en geest één zijn. En als *monist* is hij steeds bestreden door zijne vele tegenstanders. Ten onrechte.

Haeckel neemt aan, dat ieder atoom en ieder aetherdeeltje

1) *Die Welträthsel* (Volksausgabe, Stuttgart, Kröner 1909).

gevoel van lust en onlust heeft. Wel zeer vaag, en dat men nog geen helder bewustzijn kan noemen, maar dat bij de vereeniging van atomen tot moleculen, van moleculen tot oercellen, van oercellen tot zenuwen en zenuwbundels, van zenuwstof tot hersenen, steeds groeit en levendiger wordt[1]. De wisselwerking van den geest en dat wat wij stof noemen is aldus niet uitgesloten. Wanneer ik iets gewaar wordt, is dat niet, zooals het materialisme aanneemt, eene *stoffelijke* functie mijner hersendeeltjes, of een schijn, die deze begeleidt; het is eene functie van het vereenigd bewustzijn, toebehoorende aan groepen atomen, waaruit mijn lichaam en de wereld daarbuiten is opgebouwd; en de gewaarwording, aanleiding gevende tot voorstelling wensch en wil, is zelf ook in staat op dat bewustzijn in te werken. Het bewustzijn van iedere atomengroep ook op den stoffelijken achtergrond er van. Maar zoo zijn bewustzijn en stof dan toch *twee.* De *naieve* dualistische theorie van het *wonen eener ziel in een lichaam,* wordt hier eenvoudig op het atoom en zijn bewustzijn overgebracht. En zoo valt dan ook Haeckels theorie ten slotte over hetzelfde struikelblok als gene. Want hoewel ieder atoom bewustzijn heeft, *weet* dat bewustzijn toch niets van zijnen stoffelijken drager, gelijk de ziel niets weet van de hersens,

1) l.l. p. 89, b. 'Die beiden Hauptbestandteile der Substanz, Masse und Aether sind nicht todt, und nicht nur durch aüssere Kräfte beweglich, sondern sie besitzen Empfindung und Willen (natürlich niedersten Grades!) sie empfinden Lust hei Verdichtung, Unlust bei Spannung, sie streben nach der Ersteren, und kämpfen gegen Letztere' p. 91, b. 'Wir gründen darauf' ('auf die prinzipiëlle Einheit der Wahlverwancdtschaft in der ganzen Natur') unsere Ueberzeugung dass auch schon den Atomen, die einfachste Form der Empfindung und des Willens innewohnt, oder besser gesagt, der Fühlung (Aisthesis) und der Strebung (Tropesis) als eine universale Seele primitifster Art (noch ohne Bewustsein). Dasselbe gilt aber auch von den Molekeln oder Massenteilchen, welcke aus zwei oder mehreren Atomen sich zusammensetzen. Aus der weiteren Verbindung solcher Molekeln (Molekulen), entstehen dann die einfachen, und weiterhin die zusammengesetzen chemischen Verbindungen in derer Aktion sich dasselbe Spiel in verwickelter Form wiederholt', p. 94 b. Nicht nur das Wachstum und die Ernährung der Pflanzen und Tiere, sondern auch die Funktionen der Empfindung und Bewegung; ihrer Sinnestätigkeit und ihres Seelenlebens beruhen auf die Verwandlung von Spannkraft in lebendige Kraft und umgekehrt. Dieses höchste Gesetz beherrscht auch diejenigen volkommensten Leistungen des Nervensystems, welche man bei den höheren Tieren und beim Menschen als das Geistesleben bezeichnet'.

waarin zij huist, tenzij ze die door zintuigelijke waarneming heeft leeren kennen; daartoe evenwel bestaat bij de atomen zelf geene gelegenheid. Terwijl het lichaam niet *ononderbroken* in het bewustzijn der ziel bestaat, bestaan de atomen *in het geheel* niet in het bewustzijn, waarvan ze stoffelijke dragers zijn. Het bestaan van deze is dus toch weer *een bestaan buiten bewustzijn.* Terwijl bovendien hier evenmin als bij het naieve dualisme of het materialisme de constantie der stoffelijke energie in overeenstemming is te brengen met de werking van het (atoom)bewustzijn op zijnen stoffelijken achtergrond[1)].

Dus maakt ook Haeckels leer de *fictie* van bestaan buiten bewustzijn niet onnoodig. Noch verklaart zij die. Zullen we dan de overeenstemming dier fictie met de werkelijkheid *toeval* noemen?, iets dat geene oorzaak heeft? Zeer zeker; al vinden wij voor haar eene oorzaak, dan zal die oorzaak zelf toch op eene toevalligheid rusten. Dat het heelal er is, en dat het is, zooals het is, is toeval en niet anders. Alle toevalligheden, die wij in het samentreffen van causaalreeksen tegenkomen, hebben daarin haren oorsprong. Of wij als oorzaak den scheppenden wil der Godheid aannemen, brengt hier geene verandering in, daar ook *haar* bestaan eene toevalligheid is[2)]. Voor de totaliteit der oorzaken, blijft geene oorzaak over. Maar het menschelijk denken wil niet rusten, eer het op

1) Verwant aan Haeckels opvatting is die van von Nägeli (Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre, München und Leipzig 1884, p. 590-602, p. 666-680). Ook volgens hem heeft ieder atoom bewustzijn. Maar waar hij komt te spreken over de verhouding van stof en geest, is hij geheel en al aequatief materialist; 'Die Empfindung' zegt hij (p. 667) 'welche die Peripherie des Nervensystems durch einen Reiz erhält, pflantzt sich durch die Nervenstränge auf das Centralorgan fort, durchsetzt dasselbe, und geht als motorischer Strom durch die Nerven wieder nach der Periferie, wo dieselbe bei hinreichen' der Stärke als Bewegung sichtbar wird. *Im Gehirn erscheint aber das Empfinden nicht unverändert als solche, sondern als dessen Bild, als Erscheinung'* (Ik cursiveer, V.). Hoe ontstaat dat 'beeld', die 'verschijning'? Niet uit de 'Empfindung'. Want, dan zou zij het resultaat er van zijn. Maar dat is zij niet want de 'Empfindung' verschijnt 'nicht unverändert'. De verandering wordt niet gemotiveerd; het 'beeld' is een wezenlooze schijn. Van de 'Empfindung' zelve blijkt niet of er 'gewaarwording', dan wel 'aandoening' onder te verstaan is.

2) De bewering, dat iemand of iets 'zijne eigene oorzaak' is, of 'zijne oorzaak in zich zelf' heeft, is een contradictio in adiecto.

de toevalligheid, die aan alles ten grond ligt, gestuit is. Met andere toevalligheden, kan het geen vrede hebben, eenmaal door de werkelijkheid èn gebracht op het denkbeeld van oorzaak èn daarin bevestigd.

Nog werd ééne wereldbeschouwing buiten rekening gelaten, het *psychisch monisme.* Ook dit verdient gehoord te worden.

MATTHÉE VALETON.

(Slot volgt).

Twee leuzen van den dag.[1)]

D. & H., ook onder U zal het woord wel bekend zijn, waarmeê, tijdens hare opkomst, de wijsbegeerte van het ‘positivisme’ de hoofdwaarde van weten achtte te mogen omschrijven: ‘savoir (c'est) prévoir’. Gelijk wel menig krachtwoord heeft ook dit niet altijd zich bevestigd. Hoe ingewikkelder het voorwerp eener wetenschap, des te hachelijker te zijnen aanzien het wetenschappelijke voorspellen. Het zal wel haast twee jaren zijn geleden, dat ik in het park van Kultaranta, midden in den rotsenarchipel, die de Finsche aartsbisschop-stad Abo als beschermt tegen de Oostzee, kennis maakte met den Heer Albert Thomas, vermaard onder wie in den Volkenbond belang stellen, als de apostel van éenheid in arbeidswetgeving. Zijn eerste woord was teekenrachtig. ‘Professor’, vroeg hij mij, ‘wat dunkt U van de ‘naaste politieke toekomst, die Europa te wachten staat?’ Minder niet! Mijn antwoord nogtans kwam even prompt als de vraag verbijsterend was geweest. ‘Daarop’, zoo luidde het, ‘heb ik geen kijk hoegenaamd’. ‘En trouwens’, dus liet ik daarna volgen, ‘als morgen, bij zijn wakker worden, Lloyd George zich de vraag stelt, hoe het, bij zijn naar bed gaan, er in Europa zal uitzien? kan hij dan op zijne eigene vraag bescheid doen met meer redenen van wetenschap, dan ik op de Uwe?’ Mijn nieuwe bekende bleek het daarmeê aandoenlijk éens. Althans zijn wederwoord klonk verrassend. Hier hebt Ge het: ‘Daar kondt Ge wel eens gelijk in

1) Afscheidscollege, gehouden 1 Juni 1923.

hebben', zeide hij, 'want een paar dagen geleden werd mij in juist denzelfden geest bescheid gedaan op juist dezelfde vraag door niemand minder dan Lloyd George in persoon'.

Inderdaad waarborgt het nauwkeurigste weten aangaande gisteren en heden zelfs benaderende kennis van ons samenleven in de naaste toekomst niet. Is echter daarmeê gezegd, dat de genoemde leuze der positivisten álle aanwendbaarheid bij de studie der menschenwereld mist? Wel zeker zoo góed als alle op het stuk díer vragen, waar men met gissend voorzeggen het mildste pleegt te zijn: over oorlog, of vrede, en over wie het bij oorlog winnen zal. Daar schijnt het veld te liggen der verrassingen bij uitnemendheid. Doch nu: het ínnerlijke leven van een bepaald volk, of volkeren-gehéel, zou dat voor benaderende verwachting even ontoegankelijk wezen? Zoo iets ware te veel beweerd. Er is te dier zake, naast het voorspellen van feiten, nog wat anders: het opmerken van stroomingen en van daarin zich aankondigende mogelijkheden. Zulke stroomingen kunnen worden afgeleid, zelfs gestuit. Zulke mogelijkheden worden wellicht ten slotte niet verwezenlijkt. Doch zoo, op dàt gebied, onze wetenschap aan haar gezichtseinder' slechts eene kàns toont, die, mits niet door tegenwerkende invloeden verijdeld, kwalijk missen kan, al voortgaande, te groeien, is het 'prévoir', waartoe zulk 'savoir' een venster opent, het moge dan voorwaardelijk zijn, licht een van toenemende klaarheid en scherpte.

Het dusver gezegde wilde U inleiden tot een woord over twee merkwaardige verschijnselen in het geestesleven onzer dagen, twee teekenen des tijds: de hoog uitlaaiende geestdrift voor studie van oud-Hellas, en de veelszins merkbare ontgoocheling wegens de ervaringen, opgedaan met middellijk en rechtstreeksch volks- of liever meerderheids-bewind. Het verband dezer dingen zal U aanvankelijk nog wel ontgaan. Maar is niet dóel van érnstig- en lóon voor geslaagd betoog veelal het onthullen van een' samenhang, die niet terstond was in het oog gevallen?

Voor studie, om daarmeê te beginnen, van het classieke Hellas ijvert hij, die de wetenschap der samenleving beoefent, in anderen zin, dan wie zich verdiept in de geschiedenis van dicht en ondicht, of van de beeldende kunsten. De laatste waardeert Helleensche woord-, bouw- en beeldhouwkunst,

als voorbeelden ter nàstreving. De ander zal, is hij critisch aangelegd, vooral van Athéensche staatswijsheid en regeerkunst bij toeneming met geméngde bevindingen kennis nemen. Dat is niet altijd zoo gevoeld. Eérst het overwicht van de studie der taal en der letteren, toen het leerstuk der onovertroffen heerlijkheid van 's volks eigen wilsbepaling, zij hebben tot niet lang geleden het vooroordeel gevoed en gehandhaafd, als zou het Athene van Perikles evenzeer een voorbeeldig kunstwerk zijn geweest voor de leiders der beschaafde volkeren in alle toekomst, als ‘Prometheus gebonden’ voor de treurspeldichters, het ‘Theseion’ voor de bouwmeesters, de ruiteroptocht van Pheidias voor de beeldhouwers. Wat dan nog nà dien glanstijd was gekomen, het was als de doodstrijd, door Sparta's ijverzucht en de soldatenkoningen van Macedonië den volksstaat opgelegd, het sombere einde, niet van binnen uit aan begin en midden van Athene's leven oorzakelijk verknocht, maar komende van buiten af, als een noodlot, onverdiend. Dus paste zich, bijvoorbeeld, in zulke betoogen als Lorenz von Stein's werkplan voor eene rechts- en staatsleer op de samenlevingswetenschap gegrond, of als Kurt Breysig's wijsgeerig bijéenvatten van het verleden der historische volkeren, de indeeling van Attika's levensloop onberispelijk aan bij de veelal gangbare splitsing eiker volledige volksgeschiedenis in drieën: ordening des volks naar grondbezittende geslachten onder een heldenkoningshuis, adelsheerschappij bij beginnend stadswezen, voluitgegroeide, burgerlijk zich geneerende en regeerende samenleving ten besluite. Totdat van liever lede de oogen opengingen voor een verlengstuk, een -, dat juist in den levensgang der Helleensche volksstaten met nergens elders overtroffen klaarheid aan de driedeelige ontwikkeling, die ik noemde, ten slotte zich heeft toegevoegd; een-, dat, hoe vreemd het klinke, dien levensgang, als het ware, afrondt tot een nog heel wat meer voltóoid geheel, dan zélfs de dusver doorloopene - der meest vooruitgeschredene volkeren in onze oudere en onze nieuwe wereld. Kortom: tenzij wij hier te doen hebben met een gezichtsbedrog, staan West- en Middel-Europa, staan ook de van daar gekoloniseerde brokstukken der andere werelddeelen pas aan het begín van een groeitijdperk in hun maatschappelijk leven, dat, vóor zijn einde oud-Hellas al veel volledi-
ger

had doorschreden. Doch dan ook is de studie van dat verlengstuk, als kennisneming van hetgeen onder zekere voorwaarden óns vroeg of laat kan te wachten staan, niets minder leerzaam, zij het dan op eene zwakkere geestdrift wekkende manier, dan de vroegere geschiedbeschouwing, die hare eigene waarde meer in het teekenen van iets als een modelvolk zocht.

Gij begrijpt: onder het 'verlengstuk', waarvan daar sprake was, versta ik het dusgenaamde 'hellenisme'. Laat mij zijne sprekendste trekken even mogen teekenen met behulp bovenal van het, door Max Wundt vóor eenige jaren geschetste, beeld[1)].

Misschien heeft niet één tijdgenoot dier avondstemming haar karakter gelukkiger omschreven dan, blijkens een overgeleverd woord uit een zijner blijspelen, Philemon het deed in dezer voege: 'opzet heeft vanzelfheid vervangen'. In waarheid is niets overlaten, alles persoonlijk wikken en beschikken, als de lijfspreuk van den hellenistischen mensch.

Dat geldt, om te beginnen, van strict-geestelijk leven. 'Zich te laten gaan' op den stroom der eigen voorstellingen wordt daar allengs zeldzamer. Bezonnenheid en bezonkenheid verdringt er aandrift. Nadenken over bevindingen, gedachten (hetzij vreemd, hetzij eigen) van weléer, dát krijgt de vóorkeur. Zoo worden wijsheid, weten bij toeneming geléerdheid. De letter schuift zich tusschen den weetgierige en het weetbare, de díngen bedekkend voor het zoekende oog. Niet langer baant een iegelijk zelf zich een' weg ter ontraadseling der wondere werkelijkheid. Elk neemt veel liever kennis van de stelsels des tijds (mythologieën, philosophieën), om dan te kiezen, soms ook sáam te lezen, wat hem smaakt, of ook om, onder het motto 'alle zijn elkander waard', zoo'n keuze laatdunkend af te wijzen.

Niet veel anders staat het met Hellenistische kúnst, béeldende- en wóordkunst. Daar alweêr houden gaandeweg óp de

1) Wegens het karakter dezer rede en de gelegenheid, waarbij zij werd uitgesproken, docht het mij eigenaardig, de nu volgende kern van het betoog (de kenschetsing van het hellenisme) over te nemen uit een college, dat ik kort na het verschijnen der tweede helft van Wundt's geschiedenis der Grieksche ethiek heb gegeven. Daaruit verklaart zich, dat ik van latere beschrijvingen derzelfde beweging niet heb gebruik gemaakt.

scheppingen, die men niet laten kan, ‘het lied, dat uit de keel dringt’. Talent wil tenslotte het meeste gelden, talent, dat zich invoelt in gekozen aandoeningen, om deze, vaak met knappen ‘slag’, te verbeelden, of te verklanken. Dus wordt gracie manier, streven naar natuur platheid, hartstocht gezwollenheid, taalgevoel mooidoenerij. Vondsten zijn uitzondering. Of liever: niets wordt gevonden, wat niet eerst (en blijkbaar) is gezocht. Bovenal is deze kunst allengs zwaarder van kennis, de beeldende - hier en daar eene boekerij in marmer, de woordkunst vol zinspelingen, die slechts een rijk belezene verstaat. Gevoelvolle eenvoud, daarentegen, wie waardeert dat? De bloeitijd kwam voor de kunstsoort, die zich met gevoelloosheid het best verdraagt: de caricatuur.

Gekenmerkt bovenál is het tijdvak, hier ter sprake, door den bloei der afzonderlijke wetenschappen, van wiskunde, van doorvorsching der onbezielde en der levende natuur, van inzicht in bouw en verrichtingen onzer lichaamsdeelen. Ook de aardrijkskunde kwam in eere. Niet te vergeten vooral critiek van Homerische teksten. De voorwaarden voor schoonheid in dicht en proza werden, echt hellenistisch, een vak van kennis apart. Naast en uit de staatkundige geschiedenis, die reeds aan Thoukudides zoo veel had te danken, ontlook belangstelling in vragen van staatsbestuur, volkswelvaart en openbaar geldbeheer.

De opkomst der laatstgenoemde studievakken was, trouwens, niet vrucht van belangelooze weetgierigheid zonder meer. Ook practische behóeften speelden er hare rol. Wij betreden hier de brug, die, terwijl wij de leerzaamste, immers de meest nieuwerwetsche gestalte van oud-Helléensch leven nog niet verlaten, toch tegelijk ons inleidt tot nadere beschouwing van ons tweede onderwerp: het verval van geloof in volksbewind. Dat verschijnsel, immers, is niét van ónzen tijd alléen. Het heeft zich al meer vertoond. En het eerst en het sprekendst, voor zoover wij weten, juist in dezelfde wereld van het Hellenisme. Want, hóe hardnekkig het tegendeel ons zij ingeprent, het is niet het bloote feit der meerderheidsheerschappij, afgezien van de ondermijning der idee in het helleensche gemóed, waarvan de vierde en volgende eeuwen in zuid-oost Europa de eclips aanschouwden; het was in de eerste plaats het gelóof in dien vorm van openbaar leven, het

was de geest van Perikles en zijne napraters, welks toenemende weêrzinwekking, gelijk wij haar in het klein ook thans om zich heen zien grijpen, die eclips in de féiten heeft vóorbereid.

De Menigte had het, trouwens, er naar gemaakt. Deel te nemen aan het ontluisterde staatsleven trok den man van beschaving sinds lang niet meer aan. De uitzonderingen waren geminacht onder hunne gelijken. Hoofdzakelijk het gepeupel bezocht nog, ter wille van het loon, de volksgerichten en de volksvergaderingen. De iets verder zienden onder de massa hadden bovendien ongaarne de gelegenheid gemist om door hunne stem de weinige weigestelden te helpen vermorzelen met den geldelijken druk der 'vrije' giften voor tooneel en vloot, of ook der aanbrengerijen. Zoo toonde reeds het volk, door Demosthenes toegesproken, heel wat grover tronie, dan dat éens Perikles had omjubeld. Politiek was ongeregelde kostwinning geworden, en... eene der minst fatsoenlijke.

In zulk een' tijd verscheen, vóorgegaan door een tal van 'condottieri', Dionusios van Syracuse, Iason van Pherae, die in de gewichtigste grenssteden van groot Hellas den Helleenschen geest, trots Harmodios en Aristogeitoon, al aanvankelijk met eene wedergeboorte der één-mans-heerschappij hadden verzoend, de vóorchristelijke Hohenzollerndynastie, het Macedonische koningshuis met zijne strijdbare jonkers en hunne stoere onderhoorigen ten tooneele als (in veler oogen) eene uitredding. Sinds de ontaarding van het getal-bewind hoop op herstel niet meer toeliet, scheen nog slechts heil te kunnen komen van boven af. Dát verwachtte men van Philippos, - van Alexander, en, sinds zijn sterven, - van de 'diadochen'. Kortom: verlicht éenhoofdig gezag, verlicht, omdat elk der nieuwe-rijken-stichters, als onderbevelhebber van den wereldveroveraar, zich vakman had betoond in krijgskunst- en regeervermogen, verlicht, bovendien, omdat de koning op den duur den bijstand zoeken en verkrijgen zou van beambten, ieder in zijne bijzondere taak doorkneed, daarnaar ging meer en meer het verlangen van het gehelleniseerde oosten uit.

Zoo werd, met náme in het openbáre leven, (en weêr echthellenistisch), zaakkennis, geóefendheid dé hóofdeisch. Moest dan niet een staatsbestel, in dien bestaansgrond gewor-

teld, nog áfgezien van oorlogvoeren, zijn voornaamste taak zoeken in toerusting zijner onderdanen, hoofd voor hoofd, tot het bijzondere wèrk dat ieder wachtte? Meer dan tot dusver één Helleensche stadstaat, gedroegen zich inzonderheid Egypte en Pergamon als echte ‘cultuurstaten’. Verbreiding van kennis, algeméene- en vákkennis, dáaraan bij vóorkeur lieten zij zich gelegen zijn. En bezít van dat kostbare goed stempelde den bezitter tot een' bevóorrechte. Onderwijs dan ook, zorg voor zíjne hulpmiddelen, voor boekeríjen bovenál, dat werd er dé regeeringszaak. Waar, voorts, zelfs kúnstbeoefening haren getrouwen zeer hooge eischen van geleerdheid begon te stellen, daar paarde zich aan koninklijke bevordering der wetenschappen van zelf de Maecenas-rol. De eisch van vákopleiding werd, natuurlijk, in de eerste plaats bedoeld als toerusting tot regeerings- en bestuursambten. Volksstemming zou niet langer de ambtenaren aanwijzen. Nog minder het blinde lot. Bekwaamheid alleen moest de toetssteen zijn. Te hooger voorts gespannen werden de vorderingen, sinds in de regeerings- en bestuurs-bureelen meer en meer doordrong ‘sociale’ geest. En náast de ámbtenaarswereld vond zich, in die ‘diadochen’-landen, óok de kring der beroepen en bedrijven op toenemende schaal aangehecht bij het veld der overheidsbemoeienis. Ambachtsgilden, sinds de 4de eeuw, als vrije plaatselijke genootschappen, hier en ginds ontloken, trachtten van lieverlede naar samensmelting tot gewestelijke-, eerlang tot gemeene-lánds-verbanden. Een pogen echter, dat slechts slagen kon op kosten hunner onderschikking in gehoorzaamheid jegens den albedillenden koningsstaat. En híer nog éens maakte de regeering haar medezeggenschap vóor alles dienstbaar aan vákonderricht, aan regeling van het leerlingwezen.

Steeds verdere deeling van geschoolden arbeid, op dat richtpunt stuurde dus de regeerpractijk der ‘diadochen’ aan. Maar dan, slechts één stap verder, kwam de onverschilligheid, de verveling, die tot het uiterste verbijzonderden arbeid begeleidt, als zijne schaduw. Door ambts-, noch beroepswerk geboeid, zocht voortaan de fijner beschaafde naar bestaansvulling, deels in gezellig huislijk leven, deels in verstróoiing búitenshuis. Het opbloeien van gezinswaardeering is onder de gelaatstrekken van dien herfsttijd wel de beminnelijkste.

Daarnaast, intusschen, tierden even welig de gelegenheden tot, ten deele gróve, verstrooiing élders. Wel zeer getrouw weêrspiegelde zich het algeméene karakter des tijds in zulke verpoozingen, die, leerzame tijdbesteding in paaienden schíjn, metterdaad slechts tijddóodend ‘gelíefhebber’ mochten heeten. Ja, zeker, schijnwetenschappelijk liefhebberen, dat is van hellenistisch gezelschapsleven de gróndtrek. Liefhebberen in letterkunst door het genot van dicht en ondicht, dat bóven alles onderhoúdend wilde zijn; deels van wijdloopige, maar prikkelende romans; deels van puntdichten, pakkend juist in hunne kortheid. Liefhebberen in schouwburgbezoek, voornamelijk sinds de ‘variété’ het érnstige tooneelspel verving. Liefhebberen in béeldende kunst, waartoe de stichting van openbare verzamelingen voor het eerst de lieden van smaak lokt en noodigt. Liefhebberen ook in wétenschap: in land en volkenkunde door het rondneuzen van pleizier-reizigers, vooral door studiën op den zelfkant der wetenschap: droomuitlegging, sterrewichelarij, tooverkunst. Liefhebberen in wijsbegeerte, waaruit zich de vruchtbaarheid des tijds verklaart in handleidingen voor oningewijden. Liefhebberen in zedekunde door het naloopen van de leekepreêken der gevierde verhandelaars. Liefhebberen eindelijk in godsdienst, zich voedend met de weelde van openbare vermakelijkheden onder voorwendsel der Zeus-, Sarapis-, of Apollo-vereering. Kortom: de dweperij met zaakkundigheid, grondtrek dezer gansche beweging, onthult op het einde zich (en niet het minst kenmerkend) in het groot doen van den áap des zaakkundigen, den ‘dilettant’.

Daar hebt Ge het ‘hellenisme’, zooals het sinds den aanvang der derde eeuw vóor onze jaartelling éerst zich verspreidde over de brokstukken van Alexander's wereldrijk, om ten slotte zich meê te deelen aan Rome. Wat dunkt U? Zijn hier, al dan niet, in de gelaatstrekken van die laatste wisselgestalte der classieke wereld, sommige, die, zonder ons heden te kunnen stempelen tot den volúitgegroeiden tegenhanger van het hellenistische verleden, toch wél ons treffen, door eene gelijkenis met dat heden, als die naast den nog pas wórdenden jongeling de volwassen mán vertoont? Ongetwijfeld! er zijn diepgaande verschillen. Het evangelie, dit sta voorop, kon pas na een kwart-duizendtal jaren voor het

gehelleniseerde Oosten iets gaan beteekenen. Van de vondsten onzer natuurstudie, laat staan dan van de wonderen, die, sinds Watt tot Marconi, hare tóepassing zou werken, had niemand een vermoeden. Ook was de meestal ongeloonde slavernij dier dagen nog wel wat anders dan de al zeer oneigenlijk dusgenaamde ‘loonslavernij’ van thans. Te opmerkelijker, niet waar? dat, trots die ongelijkheden, wel menige trek uit het bestaan van vergriekscht Egypte en Klein-Azië terugkeert in dézen tijd. Of doen zij niet nieuwerwets ons aan, de verbijzondering en verbreiding, maar dan ook de vervlakking en verprofijtelijking, de verschoolsching en verwerktuiglijking veler toenmalige studie? het wijsgeerig nadenken zelfs ontadeld tot geheugen-werk? de dweperij met ‘mooie dingen’, doch mits zwaar van geleerdheid? het geliefhebber in schijn-kennis, schijn-smáak, schijn-lévensernst, ja, eindelijk schijn-gelóof, als stof, hoofdzakelijk, voor gezelligen kout? Bij ruime waardeering van wat nog altijd deugdelijkers daarnáast staat, ja, van menig pogen om tegen die strooming ín te gaan, is daar niet veel onder óns precies als destíjds? Waar echter wel voornámelijk de gelijkenis tusschen toen en nu ons treft, dat is juist ter zake van die sterke terugstrooming in het openbáre leven, dien groeienden argwaan met opzicht tot den geest der (in Nietzsche's spraakgebruik) ‘al te velen’, hunne blikruimte, hun gemeenschapsbesef, hun' rechtszin, de argwaan, kortom, die sinds den aanvang dezer rede vermeld werd naast de herlevende belangstelling in oud-Hellas. Ons volksbewind met zijne vertegenwoordigende lichamen moge verre afwijken van de zich zelve de wet stellende burgerij in een' Helleenschen stadstaat met zijne gemeente-dagvaart en zijne volksgerichten, zooveel te minder valt juist bíj dat onderscheid het gewicht te miskennen van verschijnselen ten bewijze, hoe thans wederom léer én léven aanstalten maken om van die lang verheerlijkte ‘idee’ der allemansregeering zich weg te wenden. ‘Léer en leven’. Spreekt het niet boekdeelen, dat, vijf jaar geleden, blijkens zijn' mislukten staatsgreep te Rotterdam, de zegevierende held in den pas gewonnen strijd voor getalsdictatuur het plotseling noodig vond, op zijn eigen beginsel het bekende Jacobijnsche vóorbehoud te maken: ‘König Demos absolut, falls er meinen Willen thut’? En zegt, zoo mogelijk, niet

nòg meer eene onverbloemde verloochening van 's volks, naar het heet, ‘natuurlijk’ eigen meesterschap, als waarmeê drie jaar daarna, de gewezen eerste dienaar van Woodrow Wilson ons verraste? Het valt wel kwalijk te ontkennen: onwraakbare aanvulling der gedachte van zelfbewind elker natie in bínnenlandsch beleid is de ‘idee’ der zoogenaamde zelfbeschikking in buitenlandsche verhoudingen. Wilson's redeneerkunst liet te dier zake niet de ruimte van een speldepunt open. Doch ziet, daar kwam in 1921 de kort vóor den president afgetreden Secretary of State Robert Lansing te berde met een artikel over die stoffe, waar hij de aanspraak der natiën één voor één op volkenrechtelijke eigenlotsbepaling in Wilson's zin niet slechts loochende met bijna Oost-Elbische jonkerbeslistheid, maar zelfs kennelijk ongevoelig bleek voor den kaakslag, dien hij daarmeê den heiligsten herinneringen van zijn gemeenebest toebracht[1]. Nu van de bespiegeling naar de practijk. Daar zijn de teekenen, dat velen het staatsleven met parlementsoverwicht moede worden, wel nauwelijks minder talrijk. Gezwegen worde over het Latijnsche Zuideuropa: over het nog onvergeten Boulanger-avontuur, zelfs over den onverholen afkeer van woordenheldenbewind, die zoo plotseling zich heeft ontladen in Italië. Het geboorteland van Caesar, het Frankrijk ook, dat Napoleon als zoon aannam en onderging als heer, geen dier twee is ooit in de geschiedschrijving der dusgenoemde ‘staatkundige vrijheid’ geprezen, dan om de leerzaamheid, waarmeê het sinds vijfkwart eeuw dat van elders afgeziene ‘goed’ gepoogd heeft na te volgen. Neen, maar gaat naar den moeder-bodem der parlementen, het Angelsaksische ras. Herinnert U een' onverdenkbaren uitverkorene van de ‘democraten’ der Unie, als Grover Cleveland, die, tijdens zijn' eersten vierjarigen termijn in het Witte Huis (tusschen 1885 en 1889) het aantal ‘veto's’, dat hij deed regenen over congresbesluiten, bracht tot het achtenswaardige cijfer van 301. Denkt aan de nieuwe beweging, wier leuzen Woodrow Wilson hielpen aan zijne herkiezing, het toekomstprogram, bij voorbeeld, van den veel gelezen J.T. Young[2], dat, én in zijne pleidooien voor ‘the

1) R. Lansing ‘Self-Determination’ in ‘The Saturday Evening Post’. Philadelphia. April 1921 No. 41.
2) ‘The new American government and its work’ (1915).

‘strong president’ én in zijne verheerlijking van ‘the professional city-manager’, den echten stads-‘caesar’ (natuurlijk zonder sabel, maar met rok en cylinderhoed) de kiezersmeerderheid ten slotte slechts de taak laat, haar' uitverkoren méester aan te wijzen. Of sterker nog! Neemt de onderwijzeres der wereld in middellijke zelfbepaling van de grootere getalshelft door het overwicht harer volkskamer, neemt Groot-Brittannië, en laat U door een' zijner beste kenners, Lawrence Lowell, vertellen, hoe er het zwaartepunt van gedachteverkeer tusschen natie en leiders bezig is zich te verplaatsen van ‘the Commons’ naar ‘the platform’[1]. In het licht dier feiten krijgen zelfs min doordachte uitingen onzer Mussolini's-in-knop eene beteekenis, aanvankelijk niet vermoed. Zonder als dáden veel te beduiden, geven zij als teekenen te denken. Ook schijnt de toenemende wrevel wegens het lijsten-stelsel in onze nieuwe kiespractijk naar wel wat meer heen te duiden dan een' misgreep in de keuze der manier, waaróp. Men vergete toch niet, dat het àndere-, het districten-meerderheids-systeem, waarvoor men thans zich warm maakt, sinds vele jaren is gewogen en... om allerlei bezwaar veroordeeld. Hier zijn dus twee methoden en beide keurde ervaring te licht. Is dat geheel zonder beteekenis voor de verdere levensvatbaarheid van het gansche ding?

Misduidt mij niet, D. & H.! Het gezegde is allerminst bedoeld als aanloop tot den wensch naar een' ‘dix-huit brumaire’. De geschiedenis herhaalt zich op zulke punten geenszins in bijzondere trekken. Geniale persoonlijkheden spreken haar krachtig woord erin meê, elk naar zijn' geest en aard. Waarom zou niet, in onze naaste toekomst, een Nederlandsche evenknie van Benjamin Disraëli erin kunnen slagen, door een verrassenden greep het roer der openbare meening om te werpen met, in het vizier, een herleven der parlementaire idee, waarop de geestestoestand des oogenbliks zoo weinig kans schijnt te bieden? ‘Men kan’ in zulke dingen ‘nooit weten’. Het éenige, wat laatstelijk hier werd onderstreept, was dit, dat men óok de onmogelijkheid van een verder doorgaan naar het ándere eindpunt, de ongerijmdheid eener voortschrijding van de gedachte-lijn der parlements-

1) The Government ‘of England’. I (1908) blz. 432.

overmacht àf, ‘nimmer weten kan’. Merkwaardig, dat zelfs de helderste geesten in het duiden van de richting, waarin zich thans en hier hun eigen tijd, ja hun persoonlijk werk beweegt, soms deerlijk kunnen mistasten. Bij de grondwetsherziening van 1917 gaf de leidende staatsman, wiens verdíensten staan boven mijn lóf, maar wiens ínzichten níet staan boven mijne critíek, uiting aan zijne verzekerdheid, dat het ondernomen werk zou strekken tot versterking van den volksinvloed op kosten van de macht der kroon. Dat woord was, dunkt mij, volkomen waar, behalve dat het krek andersóm moest zijn gedacht. Reeds dít klonk als ironie, dat het werd gesproken door den formeerder van een echt koninklijk ministerie, naast het cabinet-Van Tienhoven het zuiverste van dien aard, dat Nederland sinds 1848 heeft bezeten. Maar dubbel ironisch luidt ons de genoemde stelling in het oor naast de gedachte juist aan dat evenredigheidsdenkbeeld bij verkiezingen, waardoor op den duur, in crisisdagen, de keuze-in-vrijheid van den kabinetsformeerder door de kroon alle kans heeft, eene nog vrijere te worden. Intusschen: die mogelijkheid (meer dan dat is er ook in déze richting niet) verschrikt mij geen oogenblik. Gaat het op den duur ook in Nederland ten slotte den omgekeerden weg uit van die versterking der Staten Generaal, waarop de voorlaatste bijwerker onzer grondwet rekende, met Oranje, zoo lang het ons blijft, zijn wij veilig. Waaraan toch kan versterkt éenhoofdig gezag ten onzent geruster worden toevertrouwd, dan aan een nazaat van hem, wiens ideaal-dienst in staatsbeleid onovertroffen is vertolkt in de, hem toegeschreven, uitspraak: ‘Point n'est besoin d'espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer’? En zoo zij dit van mijn getuigen aan deze Universiteit het laatste woord: ‘Waardeert Oranje en houdt het hoog’.

Het ga U allen, het ga Leiden, het ga ons Nederland wel.

W. VAN DER VLUGT.

Gedachten over handelspolitiek en bedrijfsleven.

De aarde, in haar geheel beschouwd, is een gesloten economische eenheid. De wereldhuishouding kent de concurrentie niet; zij kent slechts de problemen van het grootste nuttig effect, van de meest juiste voorziening voor de naaste toekomst.

Zooals een individu kan sparen en het overschot zijner verdiensten een vordering blijft op de diensten van anderen, zoo kan ook elke, niet het geheel omvattende, gemeenschap van individuen sparen en vorderingen accumuleeren op de diensten van anderen. Slechts het menschdom in zijn geheel is in zichzelf een economisch gesloten kring, voor welke geen vorderingen op anderen denkbaar zijn. Besparing in den gebruikelijken zin als uitgestelde koopkracht, als beschikkingsrecht over anderer arbeidsprestatie, beheerscht de verhouding van individuen en groepen van individuen onderling, doch is niet bestaanbaar in het economisch verband, dat het menschenras in zijn geheel omvat.

Zooals een individu kan sparen, zoo kan een volk sparen, doch wat de groepen kunnen, kan het geheel niet. Sparen in den gebruikelijken zin is relatief koopkrachtiger worden ten opzichte van anderen; tegenover elke relatieve vooruitgang eenerzijds staat relatieve achteruitgang anderzijds. In het allen omvattend verband valt alle betrekkelijkheid tot anderen weg. De gemeenschap van volkeren als een geheel genomen, kan dienstbaar maken niet de menschen doch de schatten en de machten van de natuur. Voor haar is besparing niet het

tribuutplichtig maken van soortgenooten, doch ontginning van natuurschatten, beheersching van natuurkrachten, verhooging van het arbeidseffect, beperking der goederenvermorsing; in het kort: aanwas van productief vermogen, opdat de vermeerderde wereldvraag van het volgend oogenblik bevredigd zal kunnen worden.

Terwijl voor elk individu de eerste wijsheid is zijn verteringen te houden beneden het peil zijner verdiensten, is voor de menschelijke samenleving als één geheel beschouwd, slechts dan de ontwikkelingsgang geleidelijk, indien productie en consumptie in onverbroken evenwicht verkeeren.

Voor de menschelijke samenleving als één geheel beschouwd, is elke rijkdom verschuiving tusschen de individuen onderling, onverschillig, schadelijk of nuttig, al naar gelang van den invloed, dien deze heeft voor het eenig economisch doel: vermeerdering van de stoffelijke (en geestelijke) rijkdommen ten bate van het grootste aantal.

Mij komt het voor, dat het inzicht in deze algemeenheden voor de beoordeeling van menig economisch vraagstuk en inzonderheid ook voor de beoordeeling van de handelspolitiek tusschen de volkeren onderling, onontbeerlijk is. Want onbewust, zijn wij belast en beladen met de economische wijsheid van den enkeling, staan wij met beide beenen op den zoo soliden grondslag van het concurrentie-motief, weten wij aan den lijve, dat het hemd nader is dan de rok. Deze allemanswijsheid, toegepast op de verhouding tusschen individuen, loopt geen gevaar te schande te komen, zoolang de rijkdomsverschuiving volgens de beproefde regels mogelijk blijft. Doch menigeen stelt de wijsheid, die voor hem geldt, eenvoudig als richtsnoer voor de staatsmanswijsheid van zijn regeerders. Als echter de economische groepen niet langer bij millioenen gezinnen, doch nog slechts bij tientallen staten te tellen zijn, dan begint het beeld de eenvoudiger proporties te vertoonen, die het welhaast mogelijk maken de onderlinge afhankelijkheid te onderscheiden.

En op deze werpt de vrijhandelaar zijn helder licht. Wereldhuishoudkundig gedacht is de vrijhandel als beginsel onaanvechtbaar, de vrijhandel, waardoor elk volk op den duur datgene zal produceeren, waartoe de natuur hem relatief

het best heeft toegerust dat hij derhalve het maklijkst en het best leveren kan.

De Volkerenbond is nog een bleeke schim in het gedachtenrijk, waarin de staten vereenigd zijn tot één grooten bondstaat, waarin de volkeren als broeders samenwonen, onderworpen aan de eenige staatkundige souvereiniteit, die van den wereldstaat.

Nog staan de staten, en in Europa eerst terecht, binnen hun enge grenzen, als wakers van hun eigen souvereiniteit. Vrees voor anderer machtsontwikkeling, pijnlijke zorg voor de handhaving en uitbreiding van eigen beschikkingsmacht, zijn de richtsnoeren der buitenlandsche politiek.

De macht van elken staat is evenredig met de welvaart en het aantal zijner burgers van wier inkomens de belastingen geheven worden. De winst van den burger is de grondslag voor de staatsmacht; het is de zorg van den staat te waken en te bevorderen dat zijn burgers verdienen, zoo mooglijk meer dan anderen, dat hun wassend aantal werkgelegenheid vinde binnen de grenzen van zijn gebied.

De Statenhuishouding staat in het teeken van den concurrentiestrijd, zoo goed als dit met de privaathuishouding van elk burger het geval is. En in dezen concurrentiestrijd is afzet en productie de inzet; uitvoer van producten of van menschen voor de meeste landen van Europa het dilemma. Zoo komen de staten er toe datgene te doen, wat voor het samenstel der staten schadelijk is, den ruil belemmeren, de internationale arbeidsverdeeling beperken.

Niet als wereldeconomisch, doch als nationaal economisch recept zal het vrijhandelsbeginsel deugdelijk moeten blijken, wil het in dezen tijd practische waarde hebben.

Men kan met Camphuysen verzuchten: ‘ach waren alle menschen wijs en wilden daarbij wel’, doch dit helpt ons niet de moeilijkheden oplossen, die de zuiver eigenbaat nastrevende handelspolitiek der volkeren ook aan ons stelt. Het vraagstuk van vrijhandel of bescherming als actueel vraagstuk is er een van nationale economie. Welke handelspolitiek is op dit oogenblik voor een bepaald land onder bestaande omstandigheden de meest wenschelijke? Het is een vraag, die door

verschillende landen verschillend kan worden beantwoord.

Het bedrijfsleven kan door Overheidsmaatregelen op velerlei wijzen hetzij begunstigd of benadeeld worden. Het veld, waarover de Overheidsbemoeiing t.a.v. het bedrijfsleven zich uitstrekt, heeft een belangrijke uitbreiding ondergaan. De Overheid als kooper, als verkooper, als credietgever, als wetgever, als belastingheffer, als werkverschaffer, vervult thans een rol van veel ingrijpender beteekenis voor het bedrijfsleven dan in vóóroorlogsche jaren. Hoezeer ook de invloed, dien de Overheid in al deze functies op het bedrijfsleven uitoefent, van verschillende zijden verschillend beoordeeld wordt, de scheidingslijn tusschen voor- en tegenstanders valt niet samen met die tusschen vrijhandelaars en protectionisten. Een essentieel kenmerk van verschil tusschen de welvaartstheorieën dezer beide groepen, ligt derhalve op dit gebied der Overheidsbemoeiing niet.

De Overheid handelt als regel in al deze bovengenoemde functies, in bedoeling althans, als de behartiger van het algemeen belang. Zij discrimineert niet tusschen de bedrijven onderling. Zij treft maatregelen van socialen aard, die weliswaar vaak groote economische gevolgen hebben, doch zij wordt niet geleid door bedrijfs-economische inzichten. Zij kent de bedrijven niet en poogt ze ook niet te analyseeren, hetgeen voor de toepassing van steunverleenende maatregelen evenwel een premisse behoort te zijn. De protectionist heeft het bedrijf in het focus zijner beschouwingen, hij wenscht analyseering van de bedrijven en zoo noodig ondersteuning volgens een nationaal economisch plan. De vrijhandelaar beziet het bedrijfsvraagstuk als een marktvraagstuk. Voor hem beslecht de prijs, hij verlangt vrijdom van verkeersbelemmeringen en onthouding van elke bewuste bevordering van bepaalde bedrijven.

Zoolang de bevordering van bepaalde bedrijven de nationale markt niet direct beïnvloedt, is ook de vrijhandelaar soms mee te krijgen. Subsidies aan jonge ondernemingen van algemeen (lees nationaal) belang, zijn ook door den vrijhandelsgezinden wetgever gevoteerd; exportcredieten worden ook in ons land verleend. Van gelijken aard, schoon in ons land niet gebruikelijk, zijn de in het buitenland veelvuldig

voorkomende belastingontheffingen en productiepremies, die aan bepaalde ondernemingen worden toegekend. In deze categorie vallen ook de uiterst lage vrachttarieven, ten einde het verkeer van goederen over bepaalde havens te leiden. Altemaal begunstigingen, die beoogen bepaalde nationale prestaties te bevorderen, doch die zoolang ze de nationale markt niet direct beïnvloeden, menigmaal ook door den vrijhandelaar oogluikend worden geduld.

Trouwens, consequente volgelingen van Norman Angell zijn ook in ons land schaarsch te vinden. Norman Angell, het prototype van den wereldburger, die er niet voor terugdeinst het bezit van koloniën, de saamhoorigheid van het Britsche wereldrijk, de machtsfeer over grondstoffen en markten als hersenschimmen aan de kaak te stellen; Norman Angell is geen leider, die door 'the man in the street' licht begrepen wordt. De individueele wijsheid van sparen en bezitten zit den meesten in het bloed en wat voor hen als enkeling betrouwbaar is, achten zij ook voor hun land nuttig en voordeelig. Een populaire wetenschappelijkheid ook in ons land ziet gaarne in het wereldgebeuren een strijd van staten om de economische overmacht, waarbij het bezit van petroleum, kolen of ertsvelden de inzet is. Norman Angell moge in dit alles de misleiding zien van menschelijk onverstand, voor den gemiddelden Nederlander, hetzij vrijhandelaar of protectionist, is dit de realiteit der dingen. Waarmee ik wil zeggen, dat het begrip van volkeren-saamhoorigheid niet kan blijven staan bij den onbeperkten goederenruil, doch eveneens omvatten moet al die andere problemen zooals het militaire, het koloniale, het bevolkingsprobleem; problemen, die feitelijk alle te herleiden zijn tot de centrale kern, de staatssouvereiniteit.

Het ligt allerminst in mijn bedoeling, de theorieën van den vrijhandel en de argumenten voor de bescherming hier weer te geven, te minder waar de laatsten naar mijn meening zoo vele dissonanten te hooren geven.

Eenige kenmerkende beschouwingen voor den vrijhandel, voorzien van enkele kantteekeningen mijnerzijds, wil ik echter naar voren brengen.

De theorie van den vrijhandel is een logische, principieele gedachtengang, in talrijke geschriften met groote helderheid voorgedragen. Als het buitenland bereid is, zoo redeneert de vrijhandelaar, bepaalde goederen te leveren voor een prijs, waarvoor ze in het binnenland niet kunnen worden vervaardigd, dan ware het dwaasheid de productie dier goederen ter hand te nemen en den invoer daarvan te belemmeren; immers klaarblijkelijk zou daardoor een arbeid worden verricht, die de volle inspanning niet waard was. Men zou een verlies voor de nationale welvaart veroorzaken, dat gelijk zou zijn aan het verschil tusschen den arbeid en het kapitaal, benoodigd voor de vervaardiging van het beschermde artikel en den arbeid en het kapitaal, benoodigd voor de vervaardiging van die voorwerpen, waarmee het beschermde artikel in het buitenland kan worden gekocht. De theorie van bescherming, zoo spot niet ten onrechte de vrijhandelaar, is dat het een nationaal voordeel is om voorwerpen te koopen, die in het binnenland vervaardigd zijn, daarentegen een nationaal verlies om voorwerpen uit het buitenland te betrekken. Dat evenwel tusschen invoer en uitvoer een onverbrekelijk verband bestaat, wordt hierbij zelfs zoo zeer over het hoofd gezien, dat vaak uitvoerpremies worden toegestaan en een gedeelte van den kostprijs uit belastingen wordt betaald, ten einde in het buitenland een kunstmatige goedkoopte te verwekken voor de eigen vervaardigde artikelen.

Deze en dergelijke deducties geven mij, niettegenstaande hun helderheid, geen volledige voldoening. Houden zij wel voldoende rekening met het feit, dat volstrekt niet altijd natuurlijke voordeelen de oorzaak zijn, waarom bepaalde artikelen in het buitenland goedkooper worden vervaardigd dan in het eigen land, doch dat menigmaal de organisatie, de uitrusting, de vakkennis, vooral de verzekerde afzet ontbreken om die artikelen in het eigen land even goedkoop te kunnen produceeren? Houden zij wel voldoende rekening met den aanloopweerstand, dien elk jong bedrijf te overwinnen heeft en in bijzondere gevallen niet zonder steun overwinnen kan? Niet naar het onmiddellijk gevolg, doch naar het effect, dat in de toekomst sorteeren zal, moet elke maatregel, die beoogt een bepaald bedrijf te bevorderen, worden beoordeeld. De vrijhandelaar ziet het effect als een

verzwaring der gemeenschappelijke lasten met den nadeeligen weerslag daarvan voor den export; wie voor steun in bijzondere gevallen opkomt, meent dat dit onmiddellijk nadeel gecompenseerd zal worden door grooter gewin in verderen toekomst. In eerste instantie werkt bescherming door middel van het tarief prijsverhoogend (ofschoon niet in dien zin, dat de prijs van het artikel eenvoudig met de volle hoogte van het invoerrecht zal stijgen); slaagt de maatregel echter, komt het beschermd bedrijf tot ontwikkeling, dan doet zich weldra min of meer krachtig een prijsverlagende tendens op de beschermde markt gevoelen. In het gunstigste geval zullen de geldelijke lasten op den duur vrijwel geheel kunnen verdwijnen. Alsdan heeft de bescherming zuiver opkweekend gewerkt en zou zij, zonder het bedrijf te schaden, weer kunnen worden opgeheven. Een nauwkeurige, in hoofdzaak technisch-commercieele analyseering van het bedrijf is noodzakelijk, daar het resultaat, dat van bescherming door middel van invoerrechten te verwachten is voor verschillende bedrijven zeer verschillend zal zijn.

De vrijhandelaar zegt: een der meest opvallende fouten in het pleidooi voor bescherming is, dat bescherming werkgelegenheid zou verschaffen voor de eigen burgers in het inheemsche bedrijf instede van de buitenlandsche werkgelegenheid te bevorderen.

Neen, zegt de vrijhandelaar, het alternatief is niet: hetzij de landgenoot of de vreemdeling aan het werk te zetten, doch bescherming leidt altijd tot begunstiging van de werkgelegenheid in bepaalde bedrijven ten nadeele van andere, eveneens inheemsche bedrijven.

Ook hier neem ik de vrijheid een korte kantteekening aan te brengen. Een tariefspolitiek beoogt richting te geven aan de productieve werkzaamheid, ten einde bepaalde prestaties te bevorderen. Een conceptie van de ontwikkeling van het bedrijfsleven, zooals die voor den Staat het meest wenschelijk wordt geacht, moet dus aan een tariefspolitiek ten grondslag liggen. In het algemeen nu wordt de protectionist geleid door de opvatting, dat een zoover mooglijk doorgevoerde bewerking van de ruwe grondstof tot afgewerkt product, in het belang van de staatsgemeenschap moet worden nagestreefd. Laat de grondstoffen vrij binnen, doch laat ze in het productie-

proces den langst mooglijken weg doorloopen, opdat ze de grootst mooglijke toegevoegde waarde verkrijgen, alvorens ze weer als afgewerkt product aan het buitenland worden afgestaan. Op deze wijze verzekert men binnen de landsgrenzen werkgelegenheid voor de wassende bevolking. De waarde en beteekenis der productieve werkzaamheid moeten niet naar de breedte, doch naar de diepte, naar de intensiteit worden afgemeten. Ik meen, dat aldus gesteld het motief van den protectionist zuiverder wordt gegeven dan door, zooals meestal geschiedt, het voor te stellen alsof de protectionist partout zijn land onafhankelijk wil maken van het buitenland. Deze wensch moge uit overwegingen van landsveiligheid een rol en vaak een groote rol spelen, doch zelfs een protectionist is niet zoo dwaas, dat hij meenen zou dat zijn eigen land zou kunnen deelnemen aan het ruilverkeer zonder van het buitenland producten en dienstprestaties in ontvangst te nemen voor de dienstprestaties en goederenleveringen, die het zelf aan dit buitenland verricht.

Steunverleening is een vraagstuk van opportuniteit. Reeds herhaaldelijk en van vele zijden is in het licht gesteld, dat voor ons land een protektionistische handelspolitiek als systeem niet deugt. Ik sluit mij bij die opvatting aan en wel niet alleen op grond van de meest gebruikelijke argumenten (kleine markt, noodzakelijke export, handelsbelangen, enz.) doch ook op grond van het algemeen karakter onzer industrie. De Nederlandsche industrie is in haar opkomst en heeft nog groote ontwikkelingsmogelijkheden voor zich. Voor de Ned. industrie zou derhalve bescherming gewenscht kunnen zijn. Ik meen evenwel, dat een algemeene analyse van het karakter dier industrie het tegendeel kan bewijzen.

In ons land, arm aan grondstoffen, heeft zich een industrie ontwikkeld, die niet op de primaire grondstoffen steunt, doch die haar bestaan te danken heeft aan de speciale, gedifferentieerde vraag, welke uit de markt zelf naar voren komt. Indien wij landbouw en veeteelt en scheepvaart als de primaire bedrijfstakken beschouwen, die hier uit den aard van het land en zijn historie inheemsch zijn, dan zien wij nagenoeg onze geheele nijverheid als afgeleide functies daaromheen gegroepeerd.

Sommige bedrijfstakken, zooals onze scheepsbouw, onze zuivelindustrie, zijn vrijwel onmiddellijk van de primaire bedrijven afgeleid; bij andere is het verband minder direct of wel - en dat is van groot gewicht - min of meer verloren gegaan door de ontwikkeling, welke die bedrijven verkregen, waardoor ze hun aanvankelijk verband ontgroeiden. Zoo is o.a. onze textielindustrie, van huis uit een 'bodenständig' bedrijf, tot een aanzienlijke exportindustrie uitgegroeid, die vrijwel geheel is los gekomen van de inheemsche grondstoffen en die de binnenlandsche markt is ontgroeid.

Ook de metaalnijverheid, ofschoon die in hoofdzaak nog te beschouwen is als een werkplaats, door de Nederlandsche (en de koloniale) markt groot geworden en voor deze werkende, begint zich reeds op talrijke punten tot een export-industrie te ontwikkelen. Waarop het nu aankomt, is dìt feit, dat de Nederlandsche industrie in hoofdzaak *niet* is aangevangen bij de verwerking van het ruwe product, doch onmiddellijk begonnen is als verder verwerkende industrie een laatste hand te leggen aan een halfbewerkt product, ten einde dit voor de bijzondere behoeften van de markt gereed te maken. Eerst bij de verdere ontwikkeling wordt meer en meer een vroeger stadium in het verwerkingsproces van ruwproduct tot afgewerkt artikel binnen de industrieele werkzaamheid betrokken. Katoendrukkerijen waren er in ons land lang vóór de spinnerijen en weverijen en ook thans nog zijn de weverijen voor een aanzienlijk deel van hun garens op import aangewezen. De geheele metaalnijverheid is afhankelijk van ingevoerd, halfafgewerkt materiaal; eerst sinds kort kan ook staal (en binnenkort zal ook ruwijzer) in ons land vervaardigd worden. In stede van een industrieele structuur, die breed gevestigd op het ruwe product, allengs bij verdere ontwikkeling zich verbijzondert, toont juist ons land een industrieel gebouw, waarvan de bovenste étages het eerst werden ingericht. De verdere voortschrijding op den weg der ontwikkeling brengt vroegere stadia van het fabricage-proces binnen den kring onzer industrieele werkzaamheid, brengt ons nader tot het ruwe product instede van ons daarvan verder te verwijderen. Wijl nu in het algemeen gesproken, elk vroeger stadium van het fabricageproces, elk grondstoffenbedrijf, een grooter productie-capaciteit vereischt dan een afwerkend-bedrijf, is het duidelijk dat

een vrij aanzienlijke ontwikkeling bereikt moet zijn alvorens zonder al te groot risico een schrede nader tot de grondstof kan worden gezet; terwijl omgekeerd de opname van een grondstoffenbedrijf binnen de industrieele werkzaamheid de afwerkende bedrijven stimuleert tot een vermeerdering hunner productie, tot een verovering van andere afzetgebieden dan de eigen binnenlandsche markt. In ons land derhalve is de industrieele ontwikkeling niet logisch op het ruwproduct opgetrokken en het systeem van invoerbelemmering der fabricaten en vrijdom voor de grondstoffen zou cultiveeren wat reeds tot ontwikkeling kwam onder den impuls, die van de diverse behoeften van de markt zelf uitging en onbeschermd laten wat nog veroverd moet worden. Bovendien, juist bij een industrieele ontwikkeling als in ons land (als gevolg ook der handelspolitiek van de laatste 60 jaren) is het eindproduct van het eene bedrijf de grondstof van het andere en het systeem van bescherming door invoerrechten zou nergens logisch kunnen worden ingezet zonder de nog verder verwerkende industrietakken te schaden.

Betrekkelijk nuttig kan bescherming werken zoo zij beoogt de industrieele ontwikkeling een schrede verder te brengen op den weg der ‘Verfeinerung’; in Nederland echter ligt de tendens der ontwikkeling juist in de tegenovergestelde richting. Een systeem van bescherming, door middel van invoerrechten, kan deze ontwikkeling niet bevorderen zonder ernstige bedreiging voor onze industrie, zooals die nu eenmaal gegroeid is.

Dat trouwens gelijksoortige moeilijkheden ook in andere landen ondervonden worden, bewijst wel het feit dat een logisch systeem van bescherming nergens bestaat. Weliswaar uit zich in de meeste tarieven een progressieve tendens naarmate de beschermde artikelen een hoogeren trap van afwerking bereikt hebben; per saldo echter heffen de rechten zich over en weer grootendeels op. Het recht op het eene artikel met zijn wisselwerking op prijzen en loonen, schept vanzelf de noodzakelijkheid tot het heffen van rechten op andere artikelen, die opnieuw op prijzen en loonen inwerken en het eerst nagestreefde effect grootendeels te niet doen. Het meest opvallend is in deze wisselwerking de strijd tusschen agrarische

en industrieele belangen. Bismarck, de vader van het neoprotectionisme na de 70er jaren, werd meer nog bewogen door de belangen der agrariërs dan door die der industrie. De belangenstrijd tusschen beide groepen leidde tot absoluut hooge invoerrechten, doch niet de absolute hoogte, maar de relatieve hoogte der invoerrechten op eenig artikel in vergelijking met de rechten op andere artikelen bepaalt de mate van bescherming, die het eerste artikel geniet. Bescherming, ofschoon gemunt op buitenlandsche concurrentie en derhalve door protectionisten verdedigd met een beroep op de noodzakelijkheid om den eigen arbeidskrachten werk te verschaffen inplaats van den buitenlandschen, heeft steeds tot gevolg, dat nieuwe krachtlijnen in het eigen land ontstaan, volgens welke het bedrijfsleven zich richt. Het effect van bescherming voor het eigen land is derhalve, dat de eene soort van arbeid wordt aangekweekt ten koste van de andere. Bescherming moet dus onderscheiden; doet zij dit niet (en doorgaans gaat onder den druk van tegenstrijdige belangen een logisch systeem verloren), dan verdwijnt het beoogde effect om aan de bedrijfswerkzaamheid richting te geven. Voor een groot deel hebben de beschermende tarieven dit effect dan ook verloren, en in de mate waarin dat geschied is, blijft de beteekenis der tarieven nog slechts fiscaal als een indirecte belasting, doch niet langer economisch als een bepalende factor voor de richting, die het bedrijfsleven zal inslaan. Het is dit feit, dat m.i. een der voornaamste oorzaken is, waarom elke poging om onmiskenbaar aan de hand van de feitelijke gegevens te bewijzen dat het beschermend systeem voor een land voordeelen of nadeelen brengt of gebracht heeft, voor zoover mij bekend, nog nooit tot eenig overtuigend resultaat heeft geleid. Voor zoover het effect van het systeem door innerlijke tegenstrijdigheden wordt genivelleerd, is het practisch meer een belastingvraagstuk dan een bedrijfsvraagstuk geworden. Als zoodanig moge het zeer interessant zijn, doch voor het bedrijf en zijn mooglijkheid tot concurreeren ook op de buitenlandsche markt is de totale belasting per capita gewichtiger dan de wijze, waarop deze belasting geheven wordt. En de totale belasting per hoofd der bevolking hangt van andere factoren af.

Ondanks den invloed der tarieven is feitelijk een arbeidsverdeeling tot stand gekomen, die naar alle waarschijnlijkheid (te reconstrueeren is zoo iets nooit) zeer weinig afwijkt van de arbeidsverdeeling, welke de resultante zou zijn geweest eener vrije goederenruil.

De impuls, dien tarieven beoogen te geven in eenige bepaalde richting, is slechts van korten duur en slechts door middel van voortdurende tariefswijziging kan steeds opnieuw op het bedrijfsleven worden ingewerkt. Het is dan ook veel minder de feitelijke hoogte der tarieven dan wel hun bruuske wijziging, die het bedrijfsleven beïnvloedt.

Voor Nederland, naar mijn vaste overtuiging, is een behoorlijke mate van loonende, intelligente, intensieve arbeid weggelegd in den kring der volkeren, niettegenstaande deze zich over en weer door tariefsmuren beschermd wanen. Elke bruuske wijziging echter, welke in de tarieven wordt aangebracht, veroorzaakt als een aardschok een tijdelijke evenwichtsverstoring en voor ons land dat, naar ik hoop, nimmer het protectionisme als systeem zal aanhangen, is de actueele vraag van dit oogenblik of zijn bedrijfsleven aan talrijke en krachtige evenwichtsverstoringen in de naaste toekomst zal zijn blootgesteld en of het deze zal moeten dulden, alsof het natuurverschijnselen waren. Voor de stelselmatige, gezonde ontwikkeling van het bedrijf is een eerste vereischte een vrij groote mate van bestendigheid t.a.v. de levensvoorwaarden van dat bedrijf. Niet alleen dat plotselinge schokken noodzakelijk de arbeiders met ellende treffen, doch ook de technische vervolmaking van het bedrijf eischt bestendige verhoudingen. De kans op plotselinge ontwrichtingen houdt eenerzijds af van kostbare technische verbeteringen, werkt anderzijds overhaaste, ondoordachte ‘Neugründungen’ in de hand.

Hoè ingrijpend de schokken zijn, die ons bedrijfsleven ondervindt, heeft de geschiedenis der laatste jaren aangetoond. Velen van deze hebben elementaire kracht en moeten, zooals dat heet, ‘uitgeziekt’ worden; andere daarentegen zijn in oorzaak en gevolg na te gaan en kunnen gedeeltelijk verholpen worden.

Het is wel degelijk een taak van Regeeringsbeleid, telkens en telkens opnieuw te overwegen of de van buiten komende

bruuske schokken, die ons bedrijfsleven doen sidderen, niet moeten worden opgevangen, opdat zij niet met volle kracht neerkomen op bepaalde bedrijfstakken.

Zulk ingrijpen kost geld aan de samenleving, doch houdt welvaartsbronnen intact. Het is wellicht niet in overeenstemming te brengen met de beproefde theorieën van vrijhandel en arbeidsverdeeling, maar wat zwaarst is, moet zwaarst wegen en de praktijk des levens eischt soms maatregelen, die niet regelrecht aan de beginselen ontleend zijn.

Wij vleien ons sinds eenigen tijd met de hoop (against reason), dat de langste tijd van ontwrichting achter ons ligt. Wij vleien ons met de verwachting, dat een redelijke regeling voor schadevergoeding, oorlogsschulden, valutastabilisatie niet lang meer kan uitblijven, daarbij grootendeels geleid door het gevoelen, dat het niet slechter kan worden en dus wel beteren zal. Wij meenen een latente vraag op te merken, die alleen daarom geen baan breekt, wijl het vertrouwen nog niet kan weerkeeren; wij peilen echter nog niet de economische gevolgen der schaderegeling.

Naar mijn meening zal aan de regeling met Duitschland annex zijn de aanwijzing van inkomstbronnen ten dienste der schadevergoeding en heffing van rechten zoowel op den invoer van bepaalde artikelen als op den uitvoer of de productie van de hoofdstapelproducten: kolen, staalproducten, chemicaliën en kali. Ik waag het niet te overzien, welke de economische gevolgen zullen zijn der schaderegeling, noch welke de repercussie zijn zal op de handelspolitiek der, thans legio, staten en staatjes van Europa. Ik vrees evenwel een nog langdurige periode van steeds nieuwe maatregelen op het gebied van den goederenruil en zag Holland gaarne in dien storm staan, voldoende vrij, om naar omstandigheden bruuske slagen, die het treffen zullen, op te vangen of zoo het kan, af te weren.

Nog leven wij naar mijn overtuiging in een tijd van afwachting wat de dag van morgen ons brengen zal. Micawber's wijsheid ‘something may turn up’ is de wijsheid geworden van de groote massa. Paraat te zijn voor de wisselingen der tijden is echter de wijsheid van den staatsman.

G.A. KESSLER.

G.H. Breitner.

De kunst van Breitner is tegelijkertijd de voortzetting van en een reactie tegen de kunst der groote Haagsche landschapschilders geweest. Breitner kwam vooral in zooverre uit hen voort, als hij op hun breed en smijdig schilderen in verzadigden kleur-toon vruchtbaar heeft voortgebouwd. De grondslag van zijn palet was die van het palet der Marissen. Evenals zij het deden greep hij naar sonore accoorden. Ook hij was vóór alles een zwaar gestemd harmonist. Zoo goed als die meesters gaf hij de vormen in picturale aanduiding en was zijn gansche behandeling onbenepen, summier en weidsch. Maar zijn kunst was een reactie tegen die der Hagenaars, in zooverre hij hun mild getemperden gevoelstoon geheel verzaakte, met de door hen verworven evenmatigheid van besloten bouw welbewust kwam te breken, hun bijna bespiegelend aanschouwen inruilde voor het ruiger attaqueeren van een robuuster werkelijkheid, - in zooverre hij haakte naar levendiger beweging, naar heviger accent, naar jachtiger samenstel, naar dreigender dracht.

Minder statig-intiem, maar uitbundiger, van wilder bloed dan Jacob Maris, - minder lyriesch, maar van grootscher structuur dan Willem, - minder melodieus, maar van uitdagender koperen klaroentoon dan Mauve, heeft hij met nieuwe, meer gemouvementeerde motieven, met verrassender mise-en-cadre en met stouter levensgreep, verder gereikt dan een van hen het gedaan had. *Ge*reikt, - want misschien heeft elk dier ouderen oogenblikken gekend van een relatief volkomener *be*reiken.

Breitner was in het Hollandsche kader de groote schilder van het onstuimige, maar dan ook wel zeer bepaald van het beheerscht-onstuimige. Want achter zijn schijnbaar koortsachtig élan schuilden een zeldzame zelfbeheersching en een verbazingwekkend kunnen. Hij schilderde, zoo meent men, in een soort van roes. Maar die koninklijke roes dan, peilde dieper en speurde omzichtiger, en beschikte over een stelliger beeldend vermogen dan anderer bezonnenheid het vermag te doen. Soms kon het lijken, alsof een aquarel, alsof een schilderij van hem, bijna buiten den maker om, zóó van het palet uit de kwast geloopen was. Maar men kan er van opaan, dat de wonderlijk wakkere hersenen achter die koel turende kleine oogen hun functie van waarnemen en schiften en bouwen en treffen niet hadden verzuimd, vóór de gespannen gedachte kristal schoot op papier of doek, vóór het geheele beeld welgeschapen kon verrijzen uit de zware branding van zijn vrijgelaten vizioenen. Makkelijk werken heeft deze van eigen schoonheid bezetene nooit gekund en van een virtuoos had hij minder weg dan eenig schilder ter wereld. Toch was zijner wel waarlijk de genade van het *heitre Wissen*, het *holde Können*, waarvan Heine spreekt.

Wat Breitner van Hollands zichtbare wereld heeft weergegeven was niet het vervluchtigen der vormen in de ijle atmosfeer, niet het plechtige samenstemmen van gesmoord gloeiende tinten. Wat hij uitdrukte was het stoute silhouëtteeren van ruige massa's, het wild opspoken van suggestieve vormen, het prachtige gewirwar van felle kleurvlekken, het zwiepen en zwieren van lichtvegen en kleurflitsen en toonversomberingen, zóó dat het al, zonder merkbaar souligneeren, men weet niet door welke vinnige raakheid van worp, door welk wonderlijk overstemmend accent, door welke geheime duiding van schampende penseel-arabesken, door welke welsprekende weglatingen, door welk trotsch laten contrasteeren en stug doen accordeeren, door welk grimmig bij de keel grijpen eigenlijk van het wezen zelf, een ondefinieerbaar tragische allure erlangt.

Zijn picturale beschaafdheid vertoonde nergens, zooals veelal bij anderen, eenige verslapping. Het was een innerlijke beschaafdheid, waarin de smaak beproefd, de wil gespannen,

de kracht gestaald, het elementaire enkel gezuiverd bleek. Het was een beschaafdheid, die de edele nerf nog duidelijker blootlegde, en, wel verre van naar het vrouwelijke over te hellen, bloedrijk en pootig bleef, en ongedeerd wist te zwelgen in den luister van weelde en weligheid en overdaad. Het was een beschaafdheid, die aan vitaliteit niets inboette, noch het sidderen van de primaire aandoening inderdaad verloren gaf.

Het water, waar hij zijn penseel in doopte, leek vermengd met een most van wijn, die nagistte in de fanfares van zijn verfijnd-brutale aquarellen. En zijn oliën schenen wel van een geheimzinnig brouwsel te zijn, dat een eigen vigueur bijzette aan de diepe kleuren, die in verbijsterende slagorde neerdaverden uit zijn dwingende verfkwast.

Het moeielijke leven van dezen in den grond eenzaam gebleven en waarlijk genialen vrijbuiter van zoozeer bruisend bloed, is het voorbeeld geweest van een demoniesch vervulde, die totdat, - te lang, helaas, reeds vóór zijn dood - zijn eigenlijke levenskracht hem begaf, niet afliet, heldhaftig te worstelen om den prijs van groote overwinningen.

Zijn wijd gespannen werk zal blijven als een schitterend monument van een stoutmoedig, geen moeielijkheden omzeilend, recht op den man afgaand, gezond-zinnelijk schilderen van grandioze gevallen.

De kunst van zijn land heeft hij op glorieuze wijze verrijkt met de verovering van nieuwe en vruchtbare schoonheidsprovinciën, waarvan geen zijner voorgangers ooit nog had gedroomd.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

27 Juni 1923.

Welke beteekenis de vervanging van Bonar Law door Sidney Baldwin voor de oplossing der Roerkwestie kan hebben, is nog de vraag. Hij is minder aan het Engelsche Januarivoorstel gebonden dan Law het zou zijn geweest; - tegenover het geheele vraagstuk der verhouding tot Frankrijk staat hij vrijer. Het door hem geïnspireerde nieuwe Duitsche voorstel wil Frankrijk niet beantwoord hebben, eer Duitschland het 'lijdelijk verzet' aan de Roer zal hebben opgegeven; Engeland weigert dezen eisch mede te stellen, tenzij er tegenoversta dat de bezetting de eigenschap der 'onzichtbaarheid', die haar volgens de oorspronkelijke Fransche verklaringen zou kenmerken, weder aanneme. Over die voorwaarde zegt Frankrijk zich met België te moeten beraden, maar inmiddels wordt het Belgische kabinet demissionair, en de crisis daar blijkt van langen duur. Aan zichtbare pogingen van Engeland, om met Italië en België tegen Frankrijk een vast diplomatiek front te maken, blijft het tot dusver ontbreken. Om de meerderheid te verkrijgen behoort België er bij, en dit van Frankrijk af te willen trekken beduidt voor Engeland, het met Frankrijk op haren en snaren te zetten, waartoe het blijkbaar niet is besloten. Ook Lausanne bewijst, een hoe behoedzame politiek Engeland zich voorgeschreven acht. Engeland bevindt zich, mede ten gevolge der Roergeschiedenis en den daardoor verzekerden afzet van zijn steenkool, op den weg naar het economisch herstel; het tilt zwaar aan de verantwoordelijk-

heid, dat herstel door een buitenlandsche staatkunde die op conflict uitloopen kan, te doorbreken. Te doorbreken op een oogenblik, dat het zich zijn militaire minderheid tegenover Frankrijk innig bewust is. Het is nu echter tot het inzicht gekomen, deze militaire minderheid onder geen beding te mogen laten voortduren. Baldwin in het Lager-, Lord Curzon in het Hoogerhuis hebben daareven betoogd, dat de Engelsche luchtvloot minstens zoo sterk moet zijn als de sterkste van eenig land, aan welks aanvallen Engeland kan blootstaan. In het begin van dit jaar was de verhouding der Engelsche luchtvloot voor 'home service' tot de Fransche als die van één tot acht; zijn de thans aangekondigde plannen uitgevoerd, dan zal (in 1926) Engeland over 624 vliegtuigen beschikken, terwijl Frankrijk krachtens reeds aangenomen regelingen in dat jaar er 1530 zal hebben. Een eerste flinke schrede dus naar de beoogde gelijkheid, maar zelfs na drie jaar deze nog lang niet verwezenlijkt.

Ook de bladen der oppositie, *Westminster Gazette, Daily News, Manchester Guardian,* achten den maatregel noodzakelijk, die dus zeker genomen zal worden, tenzij Frankrijk luistert naar Baldwin's aanbod, het over beteugeling van den nieuwen wapeningswedloop onderling eens te worden. Zijn juiste woorden waren: 'Overeenkomstig onze verplichtingen, voortvloeiend uit het statuut van den Volkenbond, zou de Engelsche regeering gaarne samenwerken met andere regeeringen ter beperking der luchtstrijdkrachten op een grondslag gelijk aan dien welken bij het verdrag van Washington voor de vloten is aangenomen, en het is onnoodig te zeggen, dat een dergelijke schikking invloed zou hebben op de regeeringsplannen ten aanzien der uitbreiding van de luchtvloot'.

Het geval wil dat er een 'luchtcongres' te Londen bijeen is, en dat de luchtminister, Sir Samuel Hoare, des avonds na Baldwin's mededeeling in het Lagerhuis een door de Engelsche regeering aan de vreemde gedelegeerden aangeboden gastmaal had te presideeren. Hij sloeg natuurlijk den toon aan: 'geen bedreiging voor iemand'. - 'Wij gaan er uitsluitend toe over, omdat wij meenen dat in de wereld zooals die nu bestaat, *elk land voor eigen verdediging heeft te zorgen.* - Juist zooals wij het onzen vrienden en naburen

overlaten, *zonder onze inmenging* te bepalen wat hunne nationale verdediging vereischt, ben ik overtuigd, dat zij ook ons de beoordeeling zullen overlaten van den voet waarop wij de onze hebben in te richten'.

Hoe uit den treure hebben wij dien deun vóór 1914 gehoord, en waarop is alles uitgeloopen? Hoe zwak de Volkenbondsgedachte reeds geworden is, blijkt uit weinig dingen scherper dan uit deze woorden van een Engelsch regeeringspersoon. 'Het gaat niemand aan' wil sedert de oprichting van den Volkenbond immers zeggen: 'het gaat allen aan, maar die allen vinden den moed niet, zich door een kloek besluit van de noodzaak te ontslaan der medeplichtigheid aan *eene rampzalige dwaasheid, waartoe geen enkel land in staat behoorde te zijn'.* De cursief gedrukte woorden - zijn van de *Times.*

Even een lichtgloor: de jongste tusschentijdsche kamerverkiezing in Seine en Oise, waar links aan het nationale blok een nederlaag toebracht. Maar de algemeene verkiezing in Frankrijk heeft eerst in 1924 plaats. Voor het oogenblik is het belangrijker wat in België staat te gebeuren, waar Theunis nog altijd naar de formule zoekt, die hem een - uiterst geringe - meerderheid in het parlement kan verzekeren. Ten aanzien van het hoogeschoolvraagstuk, heet het, is die formule nu gevonden. Ook ten aanzien van het militaire vraagstuk? Hoe nauw dit met de toekomst der Roerbezetting samenhangt, weet ieder. Zal de meerderheid van een paar stemmen, die bereid schijnt het laatst geventileerde knoeiplan voor Gent te aanvaarden, stand houden bij eene stemming over de beginselen van het Belgisch buitenlandsch beleid?

Voor den *Matin* is de hardnekkigheid der Belgische crisis een gevolg van 'den financieelen steun, door de City aan sommigen Vlamingen verleend'. Eerst moest het Duitsch goud zijn, dat de Vlamingen tot Vlamingen maakte, spot de (Brusselsche) *Standaard,* daarna wrocht Hollandsch goud dit wonder, en nu zijn het de sovereigns; - 'ligt in deze tegenstrijdigheid niet het beste bewijs onzer zelfstandigheid besloten?'

België voelt zich in eene politiek medegesleept, waarvan het dagelijks onzekerder wordt, hoe lang Frankrijk ze zal kunnen en willen volhouden. 'Frankrijk', besluit de *Manchester Guardian* zijn luchtvlootartikel, 'heeft een over-

weldigende overmacht op militair gebied op het vasteland, *zonder te beschikken over het geld of het normale aantal menschen om die strijdkrachten op peil te houden'*. Een verleiding tot misdadig bedrijf, zoo lang men over het niet te onderhouden wapen nog beschikt. Zal Frankrijk voor die verleiding bezwijken? Of zal het nog te elfder ure inzien, dat een eerst gewurgde schuldenaar niet betaalt?

Het is zeer donker geworden boven onze Europeesche wereld; de ontlading dreigt, en de bliksemafleiders zijn in slechten staat...

C.

Naar Paraguay.

XVI.
Naar de Indianen.

In een oogenblik van onnadenkendheid nam Zwerver een ticket voor de ‘Criollo’ - een rivierboot, die de Alto-Paraguay opstoomt tot in oneindige verten, waar de muskieten ongelooflijke afmetingen aannemen en waar men elkander met pistoolschoten goeden morgen wenscht. Op een der wonderlijk mooie avonden, die we hier gewoon zijn, drukte hij zijn Fuerte-Olimpische vrienden de hand en stapte aan boord van het trotsche rivierkasteel.

Na het slaapsalon eerste klasse gezien en ... geroken te hebben, sleepte hij haastig zijn matras aan dek en vleide zich neer temidden van andere rustenden; temidden ook van kippen, honden, parkieten, jonge uilen, snippen, papegaaien, eenden, parelhoenderen, duiven, kalkoenen ... geen rechtgeaard Paraguayer, die zonder pluimvee reist.

Er was zoo weinig plaats meer over, dat Zwerver zijn beenen tusschen de spijlen van een Singer-trapmachine steken moest en zijn hoofd tusschen de beenen van een gaucho, die ferme knevels had en zeer bewegelijk van aard bleek te zijn, hartgrondig geeuwde, zich daarbij energiek uitstrekte en argeloos zijn grooten teen in Zwervers mond stopte.

De Fuerte-Olimpische gastvrouw van onzen vriend, zijn zwak radend, had hem een doos eetbare waren meegegeven, die hij thans naast zijn hoofd plaatste - aan de andere zijde

van gaucho's beenen, het eenige plekje, dat hij er nog voor vinden kon. Daar weer naast stond een kooi met kippen, die listiglijk haar koppen tusschen de plankjes door wurgden en in de doos pikten. Nu zou niets makkelijker zijn geweest dan de ijverige dieren daarvan af te brengen, door ze stilzwijgend den hals om te draaien. Maar daar Zwerver mild van natuur is, volstond hij er mee beschermend zijn hand op de doos te leggen, - wat tot gevolg had, dat de kippetjes met meer kracht dan men zoo denken zou in zijn duim en vingers pikten.

De maan stond in ongerepte schoonheid boven ons hoofd. Wonderlijk waren de schimmen van den oever, die geruischloos voorbijgleed. Na verloop van tijd kreeg Zwerver overal kriebel, - dat kwam uit de matras. Nu, hij kon toch al niet slapen door het gerucht van een paar zwaargespoorde gauchos, die met een soepele, donkeroogige schoone om het hardst rookten en spuwden. Dat spuwen ... daar zat 't 'm in. Er was weinig plaats om te spuwen; de lui mikken hier anders goed, maar soms wijzigde een windvlaag de richting.

Zoo verging de nacht, - tot een haan met schor geluid het eerste morgengloren aankondigde, en Zwerver in Voluntad, de plaats zijner voorloopige bestemming, aanlandde. Zal ik u verdrieten door u te vertellen, dat hij, tegelijk met het morgengebed van Chantecler, een scheut kokend water over zijn wang kreeg? Dat lag 'm aan dat beroerde maté-drinken, - daar morsen ze altijd bij. Yerba-maté is de Paraguaysche thee, die door een zoo niet zilveren dan toch zilverkleurig buisje, dat onderaan in een zeefje eindigt en ‘bombilla’ genoemd wordt, uit een gedroogde, holle kurbis, de ‘maté’, gezogen wordt. Wie gedronken heeft, vult kokend water bij en reikt den drank aan zijn buurman, die onversaagd weer zijn lippen aan het brandend heete buisje zet.

Als ge bedenkt, dat Zwerver, na eenigszins van zijn schrik over de onverwachte douche bekomen te zijn, ontdekte, dat van zijn doos met eetbare waren nog slechts het touwtje restte, en hij daarenboven, nog slaapdronken, bijkans zijn hoed beschadigd kreeg door het onvoorzichtig paffen van een gaucho, die met zijn monsterpistool de onschuldige, stomme yacaré's aan den oever te lijf ging, zult ge begrijpen in welken gemoedstoestand hij zich aan wal liet roeien.

Maar och, de zon is hier zoo helder: wie drommel zal daarbij z'n humeur verliezen.

Voluntad is een quebracho-hakkerij. Quebracho, ‘quebra hacha’, ‘de bijl breekt ...’ Het hout is te hard om te verwerken; in zware, ruwe stronken ligt het aan den oever gereed om naar de fabriek, ver in het Zuiden, vervoerd te worden. Daar wordt het tot poeder gemalen (ge moet die messen eens zien!) en uit dat poeder wordt een dikke stroop getrokken, die bij het afkoelen stolt en voor het leerlooien wordt gebruikt. Als ge eens voor die trotsche, ‘onverwoestbare’ oerwoudreuzen hebt gestaan, doet het u later leed, als ge ze zoo in pakjes gestolten stroop in de boot ziet laden.

Zwerver wilde de Indiaansche hakkers eens aan het werk zien en reed op een schoonen morgen met een gaucho den ‘Chaco’, de ondoorvorschte wildernis, in.

In de vroege schemering werden tandenborstel en moskitero, galletas (kleine, ronde broodjes, zoo groot en zoo hard als een steenen legei) en wat koffieboonen achter het zadel gebonden, - en daar gaat het heen! In fikschen draf door struikgewas waaruit wolken muskieten opstuiven; dan, het hoofd diep over den hals van het paard, door smalle laantjes, waar zwermen bloeddorstige steekvliegen de arme rijdieren tot dollen ren drijven. Twijgen en lianen zwiepen over de schouders.

We komen open plekken voorbij, waar de grond met groote, roze boeketten van wilde rozen is bedekt. In de boomen duikelen ‘lorritos’, parkieten, papegaaien en een enkele fel-roode of blauwe arara, die voor louter genoegen met z'n geweldigen snavel een vingerdik takje doorbijt. Dan wemelt het hier van ‘carancho's’, een klein soort adelaar, van bruine en grijze valken, wilde kalkoenen, kardinaaltjes, eksters, lijsters en een krijtwit vogeltje met een smal zwart randje aan de vleugels en aan het uiteinde van den staart.

Een enkele maal rijdt men door een dicht spinrag; de spinnen leven hier in kolonies, spannen op onbegrijpelijke wijze de hoofdstraten van hun ‘dorp’ van den eenen boomtop naar den anderen, en in meetkundig strakke lijnen in schuinsche richting omlaag. Daar zit architectuur in: het zou de moeite loonen het bouwen van zoo'n spinnendorp en het leven erin eens te bestudeeren. Het spijt Zwerver telkens

wanneer de weg gebiedt, er door te breken. Overhaast vluchten de spinnen naar alle zijden; sommige trachten in de vlucht nog wat van hun provisie te redden. De ruiters worden grijs van het fijne rag, - je kunt het kleverige goed haast niet meer van je kleeren krijgen.

We plukken een takje en verdrijven daarmee zoo goed het gaat de groote steekvliegen, die de paarden zoo steken, dat het bloed aan alle kanten langs de huid druipt. De zon stijgt boven den morgennevel uit en toovert goud tusschen en over en achter de bladeren. In alle boomen sjirpt het: dat zijn kevers met zoo'n krachtig geluid, dat ge ze voor vogels houdt. Omgekeerd houdt ge de kolibrietjes, die, zonder zich te hechten, voor de open kelken der orchideeën staan, op het eerste gezicht vaak voor libellen. De vleugeltjes suizen zoo snel, dat men er niets van ziet dan een wazigen omtrek.

De weg voor de ossenkarren met de hooge, hooge wielen is vrijwel onbegaanbaar, staat geheel blank. Smakkend en smokkend komen de hoeven uit den modder, - we zoeken een anderen weg. Die is niet veel beter: het is hier bijkans alles op moeras met als eenigen boomgroei de palmen. Soms gaan we een uur lang tot aan de knieën door het water; het paard baant zich met de borst een weg door de waterplanten. Zwerver steekt allerhand zonderlinge moerasbloempjes op z'n hoed. We waden door smalle stroompjes waar van ros en ruiter weinig meer dan de hals boven water blijft. Nu, daarvoor hebben we hier de zon! Die droogt alles weer op. We willen het water drinken, maar spuwen het weer uit: het is zout. Dat is met haast alle riviertjes in den Chaco het geval, - daarom zijn expedities zoo gevaarlijk: men verdorst onderweg. Krokodillen van allerlei kaliber loeren wantrouwend boven het water uit, of verdwijnen stiekum, met een lichte roering van den gekartelden staart. Hier zijn weer andere vogels van allerlei soort: witte en grijze reigers, ‘curucao's’, ibissen, ‘ujuju's’, een kolossale vogel, wit met een zwart-rooden band om den hals: hij doet in gedaante aan een maraboe denken. Verder strijken over het water lepelaars, eenden, flamingo's en prachtige bruine vogeltjes met oranje buik en geelgrijze, lange pootjes, stellig een soort snippen.

Een enkele maal komen we langs een palmhouten woning, een ‘rancho’, waar een gaucho woont met zijn hartsvriendin

en overvloedig kroost. Onvermijdelijk hangt aan touwtjes vleesch te drogen, in kleine stukjes gehakt en door een merkwaardige wijze van bewerking tot lange snoeren geworden, - de ‘charque’. Ergens in een hoek ligt een zadel met een lasso er overheen.

Natuurlijk wordt in elken rancho afgestegen. Men biedt ons maté aan. Het goedje smaakt bitter, maar men mag niet weigeren, - dat wordt als een beleediging opgevat. Prettig is hier in dit land de algemeene gastvrijheid. Komt ge, door het kamp trekkend, op etenstijd langs een rancho, - ge zult u steeds hooren toeroepen: ‘Al buen tiempo!’ ‘Ge komt op een goed oogenblik!’ Men zit aan en eet zonder plichtpleging mee. Nu, duur is het eten hier niet: vleesch kost in den haven twintig cent het kilo, ‘patatas’, zoete aardappelen, zoowat heelemaal niets. Dan nog wat manioca, en het diner is gereed. Groente kent men hier nauwelijks.

Voor ge het kamp ingaat, moet ge de kampgewoonten een weinig kennen! Komt ge tegen middagtijd aan een rancho en zegt ge, van uw paard springend, ‘Buenos dias!’ ‘Goeden dag!’ dan beteekent dat, dat ge nog niet gegeten hebt, en geen Paraguaysche huisvrouw, die u onverzadigd laat verdertrekken. Zegt ge echter ‘Buenos tardes!’ ‘Goeden middag!’, dan geeft ge daarmee te kennen, dat ge reeds gegeten hebt of op het eten in de rancho waar ge afstapt niet gesteld zijt, - en niemand biedt u iets aan. Hetzelfde hebt ge 's avonds met ‘Buenas tardes!’ en ‘Buenas noches!’ ‘Goeden avond!’ - Men moet het maar weten.

De rancho's zijn alle uit palmhout gemaakt, - dat is overal voor niets te krijgen in milden overvloed. Het dak, de omheining van de kraal, - alles palmhout. Nu staan de palmen in bloei; in sierlijke bogen staan de bloemranken, - het is hier lente.

De gaucho houdt er niet van, meer te werken dan strikt noodig is, neemt minstens vier, vijf uren per dag voor maté-drinken, tuurt daarbij in droomelarijen verzonken over zijn potrero heen in den muur van wuivende palmen, grijpt een enkele maal tegen het avonduur naar zijn guitaar en zingt in hoogen giltoon van donkeroogige meisjes en van wilde stieren, die zich met al hun jonge kracht verweerden, toen men ze ter castreering uit de kraal wilde sleepen. Het zingen

gaat niet zonder caña-drinken, dit niet zonder messetrekken, - ze kunnen mekaar met hun ‘machetes’ geducht toetakelen.

Maar ge moet den gaucho niet thuis, ge moet hem te paard zien. Ge moet hem zien lasseeren, ge moet hem de ossen uit de kraal zien sleuren, ten val brengen of voor de karren spannen. Hoe weten ze met die kolossen om te gaan! Ge moet zien hoe ze als katten op hun paarden en hun ‘mula's’ zitten, ge moet zien hoe goed ook die dieren hun taak verstaan en zich schrap zetten zoodra de lasso om de horens gevallen is. De gaucho is zijn paard niet dankbaar. Hij heeft er, in tegenstelling met den Arabier en den Kozak, weinig hart voor, en gaat onbarmhartig met zweep en sporen om. Duur zijn ze hier niet, de paarden. Voor vijftig gulden hebt ge al een goed rijdier.

Zwerver reed met zijn gaucho acht legua's, dat zijn veertig kilometers, den Chaco in. Daar kwam hij aan de grens van bekend en onbekend terrein. Daar, achter dien wand van planten en boomen, zette nog geen blanke zijn voeten; daar sluimert, in tropischen droom, het mysterie. Maar langzaam breekt men zich baan, hakt elken quebracho- en palo santoboom, die de moeite loont, om en bouwt zijn rancho's steeds verder het woud in.

Aan den boschrand liggen de ‘toldo's’, de tenten der Indianen. De ‘cassique’, het dorpshoofd, een eerwaardig heer, loopt in Adamscostuum, met een vliegenmatje in de hand, gillend van opwinding op ons af; zijn oogen zijn groot van verrassing over dit vreemde bezoek; hij heeft de galletas achter ons zadel terstond in de gaten, bevoelt den zak vreugdevol met de handen. Voor hem uit stoof reeds een bende schurftige, jankende honden, botmagere scharminkels, die we met de rijzweep op een afstand moeten houden, wanneer we niet willen, dat ze ons de broek aan flarden scheuren. Naakte, donkere peuters vluchten achter naakte moeders, - het is hier alles nog in paradijs-toestand.

Zwerver neemt afscheid van den gaucho, die hem geleidde, - wil hier een weekje blijven, dan zal hij weer door zijn metgezel worden opgehaald.

Het is Zwerver's eigen wil geweest, maar het wordt hem nu toch wat zonderling te moede, als hij zijn makker vriendelijk grijnzend met de twee paarden ziet wegrijden en met

een ironisch klinkend ‘hasta luego!’, ‘tot weerziens!’ tusschen de boomen ziet verdwijnen ...

Courage! Hij volgt het nog steeds opgewonden schreeuwend dorpshoofd, dat zich, ijverig, over den zak galletas ontfermd heeft en met groote, lenige sprongen van heuveltje op heuveltje springt om met droge voeten weer zijn ‘toldo’ te bereiken.

XVII.
Heksenjacht.

Zoo zit Zwerver dan op eens als eenige blanke in een dorpje van spiernaakte Chamacoco-Indianen. Dat is te zeggen: er is een ‘almacen’, een opslagplaats van alles wat een Indiaansche ziel maar kan verlangen, en dat almacen wordt beheerd door een Paraguayer, die den wijdschen naam Sartorio draagt en een buik heeft als een Chineesch godenbeeld. Zwerver herinnert zich slechts eenmaal tevoren een levend mensch met zóó'n buik te hebben gezien: dat was een Bataviaansche bami-Chineesch op Glodok, die, het geweldig vette bovenlichaam naakt, met een golok vet te hakken stond.

Sartorio staat, tegen een nogal ruime vergoeding, aan Zwerver een ‘catre’, een rustbank, af en ziet genadig toe, dat hij zijn moskitero in den hof uitspant. Hij is de incarnatie van zelfbeheersching, zit den heelen dag in pasja-houding op zijn catre, spuwt met meesterschap tusschen de charque-snoeren door en heeft z'n zware rijzweep met zilveren knop bij zich om de kippen te verjagen, die tegen etenstijd op de tafel fladderen met de duidelijke bedoeling een patata weg te pikken.

‘Olah!’ schreeuwt hij dan met krachtig geluid, ‘Olah carrrramba!’ - net zoo lang tot de hoentjes angstig de vlucht nemen. Een hond van twijfelachtige afkomst, maar zoo vet, dat de bottige schobbejakken der Indianen bij zijn waggelende nadering beschaamd uitwijken, ligt uren lang op Sartorio's gevulde dijen en laat zich stil genietend vlooien.

In de keuken zijn twee vrouwen aan het prutsen: allerlei luchtjes komen van dien kant. Nu en dan begint een heftig gekrakeel, waarbij men afwisselend een oude, krijschende

en een jonge, niet minder energieke stem verneemt. Gewoonlijk eindigt het ermee, dat de jongste aan het gillen en kermen slaat. Dan richt Sartorio zich in volle statie op, rinkelt met zijn monstersporen, klapt met z'n zweep en schreeuwt: ‘Carrrrramba!!’ En de hond laat zich omzichtig van de bank glijden en waggelt keffend naar de keuken.

Tot nu toe heeft Zwerver van Sartorio's dienaressen alleen nog maar de oude gezien, die om de paar minuten het heete water voor de maté brengt. Van de jongste vangt hij weinig meer op dan een paar tersluiks geworpen, vurige blikken. Sartorio, die tegen de vijftig loopt, bevreesd stellig voor de ontstuimige jeugd van zijn gast, verbiedt haar de keuken te verlaten. Tegen de duisternis ziet Zwerver haar schim sluipend verdwijnen in zijns gastheeren slaapvertrek; dan begint Sartorio te geeuwen en verontschuldigt zich. En terwijl Zwerver op jacht is naar muskieten, die op onbegrijpelijke wijze tot onder zijn moskitero zijn doorgedrongen, hoort hij een nieuw krakeel, waar Sartorio's rollende Carrramba's en sporengerinkel nauwelijks boven uitkomen.

's Ochtends zit Zwerver bij de Indianen. Het eerst is hij een bezoek verschuldigd aan Orpah, het dorpshoofd, die in diepe gedachten uit een kolossale pijp smookt, of met een gezicht, waarin het bewustzijn van het vergankelijke aller dingen ligt, met een halssieraad speelt, dat uit hertetanden, de nagels van het gordeldier en een toekansnavel is saamgesteld. Orpah is niet jong meer; hij heeft al een lang voorhoofd; zijn grijs haar hangt hem tot op de schouders. Hij heeft een lievelingszoon, of kleinzoon, of achterkleinzoon, met wien hij alle vreugden deelt en dien hij elken dag trouw het haar doorzoekt. Orpah's vrouw is trotsch op haar gebieder, bedelt Zwerver een das voor hem af, die hij vastberaden om zijn buik knoopt. In ruil leert zijn gemalin den jongen vreemdeling Chamacoco, duidt op al haar lichaamsdeelen en noemt er, al onze wetten van welvoegelijkheid verachtend, den naam van.

Als Zwerver bij Orpah zijn compliment heeft gemaakt, wordt hij van de eene tent in de andere gelokt. De mannen zijn haast allen den ‘monte’, het woud, in, - gaan al voor zonsondergang op pad. De vrouwen weven nu jachtzakken, poncho's, hangmatten, die Sartorio van haar opkoopt. Als

weefstof worden cactusvezels gebruikt. Vele vrouwen maken voor Zwerver's komst toilet, - dat wil zeggen: smeren zich wangen, neus, kin en voorhoofd met een roode verfstof in en trachten van het gelaat van hun gast af te lezen welken indruk dat op hem maakt.

Zwerver heeft een bijzondere vriendin, een eenzame, oude vrouw, die steeds met den rug naar het dorp zit en, de handen in den schoot, voor zich uit tuurt. Als Zwerver bij haar komt en haar vriendelijk groet, krijgen haar groote oogen een vochtigen glans, en al spoedig biggelen dikke tranen haar over de wangen. Ze is weduwe en weet niet meer voor wien ze een jachtzak weven moet. Ze brandt voor haar gescheurde tent geen bijennesten meer om de muskieten, steekvliegen en polvorinos te verdrijven; in koken heeft ze ook geen lust meer; ze zou verhongeren als de andere dorpelingen haar geen eten brachten. Ze heeft een zoon, die naar Bahia Negra gegaan is om daar hout te hakken voor een andere fabriek, omdat Sartorio hem met de uitbetaling bedroog. Zal ze hem nog terugzien? Daarover peinst ze. Dag-in, dag-uit...

‘'t Is te hopen, dat de kar morgen komt!’ zegt Sartorio op een middag.

‘Welke kar?’

‘Nou, de kar voor het almacen. Die komt elken Woensdag. Maar soms wordt het Donderdag. En eenmaal ...’ Sartorio zucht diep, ‘...eenmaal is ze pas Zaterdag gekomen’.

‘Wat zit er in die kar?’ informeert Zwerver, die al aardig op weg is, Sartorio's ziel tot in diepste diepten te doorvorschen.

‘Wat er in zit?’ vraagt Sartorio met de voorzichtigheid van een Hollandsch boertje. ‘Van alles zit er in. Galletas voor het almacen, meel, petroleum en ... en zoo allerhande. Alles voor het almacen’.

Daarmee eindigde het voorloopig. Zwerver sprong op een der beide mula's van zijn gastheer en dreef het koppige dier met moeite den ‘monte’ in, waar de Indianen aan het hakken waren. Sartorio betaalt hun voor elken gekapten en ‘schoongemaakten’ quebracho-stam een bedragje, vervoert de stammen naar de opslagplaats van de fabriek en ontvangt daar op zijn beurt hak- en vervoerloon.

Een smal weggetje, waarin een vochtige damp vol orchi deeëngeur hing en wolken muskieten dansten, voerde naar de plaats waar het geluid van zware bijlslagen dof weerklonk. Stammen lagen kris-kras over het pad, dat door de dichte, doornachtige bladstruiken der wilde ananas voor andere dan Indiaansche voeten niet begaanbaar was; spaarzame pijltjes zonnegoud schoten op de paarse en roze kelken der slingerplanten, die zich in sierlijken zwaai wentelden om de stammen der palo santo's (heilig hout), palo borracho's (dronken hout), palo para todo's (hout voor alles), der palmen, wilde sinaasappel- en citroenboomen.

De Indianen hadden juist een ratelslang doodgeslagen.

Samen met zijn poedelnaakte makkers gaat hij weer huiswaarts; een jonge Indiaan loopt naast het muildier en zingt als een vogel. ‘Ompah!’ zegt Zwerver in het zuiverste Chamacoco, dat ooit een Hollander sprak, ‘mooi!’ De zanger, door dien lof gestreeld, zet de longen uit en zingt in krachtig, kort rythme steeds dezelfde klanken ‘Aboea! Aboea ...!’

Zwijgend volgen de anderen, de oogen wezenloos voor zich uit gericht.

Orpah, de vrouwen en de kinderen hebben het gezang gehoord en staan met open mond van verrassing ons op te wachten. Ook Sartorio staat voor zijn woning en ziet uit, in droomerijen verzonken. Afwezig beantwoordt hij Zwervers groet, - dan gaat hij zwijgend met zijn gast naar binnen.

Sartorio is vanavond de rechte niet; Zwerver maakt een babbeltje over dit en een babbeltje over dat, maar weet Sartorio's belangstelling niet te wekken. Tenslotte vaart de geest der tegenspraak in onzen almacenhouder; hij ontkent, dat de paarden in Zuid-Amerika zijn ingevoerd en dat Columbus Amerika ontdekt heeft. Zoo stokt het gesprek.

Buiten vieren de Indianen feest: de honden hebben een grooten mierenbeer doodgebeten; die is nu aan het spit gebraden; de honden vechten grommend en grauwend om de ingewanden. En Orpah danst en zingt, zwaait een grooten, uitgeholden, gedroogden kurbis met hertetanden er in boven het hoofd, windt zich bij het gonzend geratel steeds meer op tot zijn oogen uit de kassen puilen, en gilt lang en klagend den sterrenhemel in.

‘Het is te hopen, dat de kar morgen komt...’ verzucht Sartorio onverwachts.

‘Voor het almacen’, zegt Zwerver.

Daarmee gaan we naar bed.

De kar kwam. Krakend, wiegelewaggelend.

We waren juist in een ethisch gesprek gewikkeld; Sartorio had vuur gevat, verklaarde, dat in caña de levende duivel stak... Toen stokte hij, richtte zich half van zijn catre op, spitste het oor.

‘De kar...!’ fluisterde hij. Met een energieke beweging werd zijn niets vermoedende hond van den schoot geworpen, zoodat het verschrikte dier in een snijdenden gil zijn verbazing en teleurstelling uitte; Sartorio liep met haastige, opgewonden schreden door den wand van charque-snoeren heen naar buiten, - de kar tegemoet.

‘Hou maar stil’, zei hij den voerman, ‘hou maar stil!’ En met bevende handen wierp hij alles in de kar onderstboven tot hij vanonder zakken en manden een groote kan had opgediept. ‘Zet alles maar in het almacen: ik zal het later wel nakijken!’ stelde hij den voerman gerust. En hij verdween met de kan in zijn sérail, grendelde de deur van binnen en schoof er ten overvloede een kist voor.

Terwijl Zwerver samen met den voerman van de kar in het almacen aan het werk toog, begon het gekrakeel in de keuken weer. En toen Sartorio's jongste dienares aan het gillen sloeg, en vanuit het slaapvertrek van den heer en meester in huis zware Carrrramba's dreunden, snelde de oude de keuken uit en bonsde verwoed met haar knokige knuisten op de deur van waarachter de woorden van gezag opstegen, en ze gilde: ‘Hier met de caña! Zul je alles alleen opdrinken? Zul je straks alles weer kort en klein slaan? Hier! De helft voor mij! Eén slok maar voor mij! Een enkel slokje...!’ Haar stem smoorde in tranen.

Sartorio zweeg. En de deur hield het uit.

Er was er maar één, die Sartorio zou kunnen bewegen, vrijwillig zijn vesting te verlaten. Dat was... dat was...

Een uur nadien - de kar was alweer vertrokken, krakend en piepend en knarsend en schok-bonkend van den eenen

kuil in den anderen, zoodat den voerman, die op de bok maté zoog, het kokend water uit den horen over de handen vloog - kwam hijgend, met zweet overdekt, Molino op zijn muilezel aanhobbelen, Molino, die een paar legua's dichter bij de rivier woont en dus reeds eenige uren vroeger door de kar ‘voor het almacen’ bezocht was. Het vette drinkebroersgelaat vuurrood, waggelde hij zonder aarzeling en met iets in de oogen van positief weten op Sartorio's slaapkamer af, bonsde met z'n zware, kwabberige vuisten op de deur, dat er een spleet in schoot, en bracht stootend een enkelen klank uit: ‘La Bruja!’ De heks!

‘Ca-ca-carrrrramba!’

Daar kwam sporengerinkel; de kist werd weggesleurd, de deur viel half naar binnen - wat een nieuw Carrrramba tot gevolg had - en Sartorio zwaaide naar buiten. Verwilderd stonden zijn oogen; z'n handen beefden, terwijl hij zijn vijfpondsrevolver uit den gordel haalde en zich ervan overtuigde, dat hij geladen was.

‘Asunción!’ schreeuwde Sartorio, ‘zadel de mula's!’

Asuncion... Hemelvaart! dat was de naam van de oudste der twee gemalinnen...

Terwijl Hemelvaart de mula's zadelde, bevreesd voor de leeren rijzweep met zilveren knop, en terwijl de mannen in opgewonden strijd waren, wie in den kortst mogelijken tijd de meeste scheldwoorden aan het adres van La Bruja zenden kon, trachtte Zwerver van Sartorio's jongste liefje te weten te komen, wie die ‘heks’ nu wel was, - oorzaak van zooveel verontwaardiging.

‘La bruja?’ vroeg de lieftallige keukenprinses, zichtbaar vereerd door Zwervers bezoek. ‘Die verkoopt in het bosch caña aan de Indianen; dan werken ze niet, en daar heeft Sartorio natuurlijk schade bij. Ze durft ook alleen te komen als de kar gekomen is... de kar voor het almacen. Want dan is Sartorio...’

‘Begrijp ik’, verzekerde Zwerver.

Het meisje sloeg de oogen neer en zuchtte. ‘Ik heet Angelica’... zei ze zachtjes, zonder aan die ontboezeming verder een verklaring te geven.

‘Och...?’ was Zwervers belangstellend antwoord.

En beiden zwegen.

‘Zijn... (hik!) zijn de mula's nog niet klaar?!’ schreeuwde Sartorio.

‘Si, ya están!’ antwoordde Hemelvaart. En krijschend verzekerde ze er achteraan, dat Sartorio nu wel te dronken zou zijn om op zijn ezel te blijven zitten, dat hijzelf een ezel was, en dat ze 't wel gedacht had, met die eeuwige caña...!

‘Ouwewijvenpraat!’ verklaarde Sartorio kort en krachtig aan Molino, terwijl hij zich zwaar op z'n muiltje wierp. En Molino krabbelde weer op z'n eigen rossinant, en Zwerver, die begreep, dat Sartorio op zijn meegaan rekende, wipte eveneens in den zadel, in spanning wat er nu zou gebeuren.

‘Viejo!’ riep Sartorio zijn hond, ‘Busca! Busca! La bruja!’ - ‘Zie je?’ wendde hij zich tot Molino, toen Viejo keffend, zoo haastig als zijn waterzuchtige pooten hem dragen konden, kwam aantollen. ‘Zie je? Gewoonlijk is ie niet vlug, ma-maar op la bruja is ie... (hik!) is ie happig!’

‘Carrrramba!’ schreeuwde nu ook Molino opgewonden, ‘Carrramba!’

Toen snerpten de zware rijzwepen door de lucht, de sporen werden de rijdieren diep in de zijden gedrukt, en in groote, bokkige muilezelsprongen galoppeerden we weg. Molino voorop, - die zou den weg wijzen.

Pats! daar lag Sartorio in den modder te spartelen. En hij weet zijn ongeluk aan duizend booze machten, toen hij, na met moeite overeind gekrabbeld te zijn, bij een nieuwe poging om zijn muiltje te bestijgen, door het schichtig geworden dier voor de tweede maal werd afgeworpen. Maar eindelijk kwam hij toch weer in het zadel te hangen, van slijk overdekt en met beloopen oogen. ‘Eén slok caña, en ik zou weer heelemaal de oude zijn! Als ik niet zeker wist, dat Asunción intusschen alles heeft opgedronken, zou ik nog omkeeren en even een hartigen slok nemen!’ verklaarde de zandruiter, terwijl hij de karwats door de lucht deed suizen en in dollen ren achter Molino aanstoof, - zoodat Zwerver, die hèm weer volgde en aan den weinig elastischen galop van een Paraguayschen muilezel nog even wennen moest, bijkans dezelfde halsbrekende vertooning ten beste gaf als onze vriend Sartorio daareven.

De vette tong uit den kwijlenden bek, volgde ons Viejo.

Zoo reden we tot duister toe, kris-kras heen en weer door palmenbosschen en bloeiende struiken en riviertjes en moerassen. La bruja was nog nergens te bespeuren.

'Die vervloekte heks!' schold Molino. 'Ik zal haar met haar pruik aan den staart van m'n mula vastbinden!'

'Ik hak haar tot charque!' verzekerde Sartorio. 'En haar huid geef ik aan de Indianen, want die is me geen halve centavo waard; ze kunnen er mee doen wat ze willen! - Nou, waar is ze nou, de oude heks!'

'Ze moet hier zijn!' meende Molino. 'Ik bezweer je, dat ze hier ergens zitten moet!'

'Wel, als ze hier moet zijn', vroeg Sartorio, 'dan moet ze hier toch ook zijn? Als ze hier is, waarom is ze hier dan niet!'

'De duivel zal het weten!' schreeuwde Molino. 'Als ze niet op een vacaré in de hel gevlogen is met haar smerig caña-bocht, dan is ze toch stellig in een giftslang veranderd en kruipt ze hier ergens in den modder rond. Wie weet of ze zich niet in een uil veranderd heeft, dan spijker ik haar als een gemeene vampier tegen den muur!'

'Ja!' schreeuwde Sartorio in vreugdevolle opwinding, 'en dan drinken we... (hik!) dan drinken we... (hik!) dan drinken we eerst haar flesch caña leeg!'

'Claro!' bevestigde Molino. 'En dan... weet fe wat we dan doen? Dan spuwen we haar in het gezicht!'

'Ja! In het gezicht! Zóó!' En Sartorio spuwde Viejo vlak op den kop. 'Zóó, zie je? En de flesch ranselen we op haar heksenschedel aan stukken!'

'Aan stukken!' echode Molino. 'En ik voor mijn deel...!' Molino stokte, rukte plots zijn revolver uit den gordel. 'Daar! Daar gáát ze...!'

'Hel en weerlicht!' fluisterde Sartorio.

En terwijl Zwerver volgde, met twijfel in het gemoed hoe de zaak zou afloopen, spoorden de beide getrouwen hun mula's tot een woesten ren aan en zonden, behalve een lading kernachtige verwenschingen, een waren regen van vliegend lood achter een oud, verschrompeld vrouwtje aan, dat, met een groote kan in de hand en hoog opgehouden rokken, op haar magere, kromme beenen een laantje inholde. Ook Viejo kwam in actie, sukkelde achter de muiltjes aan en gilde van opwinding.

Ineens was het vrouwtje verdwenen; het laantje maakte een bocht, en toen Molino, die vooraan reed, de bocht bereikt had, zag hij de caña-verkoopster in geen velden of wegen meer. ‘Carrrramba!?’ schreeuwde hij, ten deele ook omdat Sartorio hem juist in het achterstut van zijn hoog Braziliaansch zadel schoot, zoodat het versplinterde hout links en rechts vloog. ‘Carrramba! Ze is naar den duivel!’

‘Viejo!’ brulde Sartorio, terwijl Molino met z'n muiltje in het lage, doornige gewas trachtte door te dringen, ‘Viejo! Busca! La bruja! Kssss!’

‘Wauw!’ gilde Viejo, die hijgend kwam aansukkelen en nu ijverig te snuffelen begon..Maar hij bleek een slechte politiehond, want... Zwerver zat als versteend op z'n mula, staarde, zonder zijn blik te kunnen afwenden, in schuinsche richting, waar, krampachtig geklemd tusschen een paar zware takken, een oude heksgedaante half hing, half leunde, kleurlooze, verrafelde lompen om het lijf. Twee schelle oogen als van een kat, waarin tegelijkertijd waanzinnige angst en doodelijke haat lagen uitgedrukt, vingen Zwervers blik op.

‘De caña!’ schreeuwde Molino, terwijl hij een flesch uit het struikgewas sleurde.

‘Hier er mee!’ bulderde Sartorio.

‘Om de beurt!’ luidde Molino's beslissing. En zoo reikten de beide boezemvrienden elkaar beurtelings aarzelend de flesch en zagen angstig toe, wanneer de ander haar aan de lippen zette en met verzuchtingen van welbehagen het kostelijke, gele vocht in het keelgat borrelen liet.

‘Ca-carrramba! Ze is leeg’, zuchtte Sartorio. ‘De duivel zal haar halen, de ouwe heks! - Wacht... daar...!’ Sartorio's oogen werden groot’, daar beweegt iets! Wacht...!’ En een schot knalde.

Maar met een doffen slag ontviel het wapen aan Sartorio's krachtloos geworden vingers, toen een doordringend wanhoopsgehuil hem verkondde, dat hij zich vergist had, dat hij den ijverig speurenden Viejo voor de booze caña-verkoopster gehouden had, en dat het moordend lood - bedoeld voor zijn doodsvijandin, de hoop van zijn leven getroffen had, zijn Viejo. En de tranen biggelden hem over de paars gezwollen wangen, terwijl hij stamelde: ‘Viejo! Viejo mio! Pobrecito...’

Viejo was dood. Morsdood. Gebroken was de van onbe-

grensde trouw getuigende hondeblik, toen Sartorio zijn lieveling uit de struiken tilde en weenend aan het hart drukte. ‘La bruja heeft me behekst!’ kermde hij. ‘En Viejo heeft ze behekst en m'n mula heeft ze behekst, en de caña in m'n maag heeft ze behekst, ik brand van binnen, en het bosch heeft ze behekst, de takken en de stammen dansen dooreen, en... daar! Zie!!’ Sartorio werd bleek als een doek, sidderde over het gansche lichaam, ‘daar hangt ze... daar hàngt ze...!!’

Met een snijdenden gil liet la bruja zich als een stakig gedrocht neerploffen in de doornstruiken.

En, bijna ontnuchterd, een doffen vloek tusschen de tanden, wierp Sartorio zich in het zadel - Molino had reeds het hazenpad gekozen - en stoof weg.

Zwerver aarzelde wat hij doen zou. La bruja, die hem daar van tusschen de struiken nog steeds met haar schelle oogen vol angst en fellen haat aanstaarde, scheen op zijn attenties weinig gesteld te zullen zijn, - zou dan ook stellig haar eigen weg wel vinden. Zoo moederziel alleen in de hem onbekende wildernis tegenover een oude heks geplaatst, beving Zwerver dezelfde angst, die hem, als kind, na het lezen van sprookjes booze nachten bezorgde. Daarbij joeg de gedachte: de anderen niet meer te zullen inhalen en in deze wilde moerasstreek, weg noch steg kennend, den nacht te moeten doorbrengen, Zwerver een koortsige huivering door de leden.

En z'n mula de sporen gevend, vloog hij de anderen na.

XVIII.
Het souper van el Baron.

Thuisgekomen, was Sartorio, na zich van zijn mula te hebben laten zakken, naar zijn catre gewankeld, had het gelaat in de handen geborgen en luidruchtig en klagend geweend om het verlies van Viejo, die aan zijn beheksing gestorven was. Molino was naast hem op de catre gaan zitten, half tegen hem aangeleund, en had uit kameraadschap meegehuild. En toen Zwerver de drie muiltjes had afgezadeld en van het bit bevrijd, zoodat ze vrij konden grazen, vond hij de beide heksenjagers snurkend in elkaars armen.

Angelica was te voorschijn gekomen, het olielampje uit de

keuken in de hand, en vroeg Zwerver of ze licht zou maken.

‘Goed, maak maar licht!’ zei Zwerver, ietwat verward door haar plotseling en onverwacht verschijnen. Maar aarzelend bleef ze staan, het lampje in de hand. ‘Het licht trekt de muskieten zoo aan’, meende ze. En ze glimlachte.

‘Dan maar geen licht!’ zei Zwerver.

Floep! Daar had ze het lampje uitgeblazen.

Zwerver kreeg het benauwd. ‘Laten we naar buiten gaan’, stelde hij voor. ‘Het is hier donker’. En hij tapte het erf op.

Angelica volgde met een pruilend mondje.

‘Waar is Hemelvaart?’ vroeg Zwerver.

‘Slaapt!’ antwoordde Angelica geruststellend. ‘Ze is net zoo dronken als Sartorio’.

‘Drink jij niet?’

‘Neen, ik lust dat goed niet. Ik...’ Ze stokte, wachtte op een aanmoediging om door te gaan.

Zwerver keek naar de sterren, en Angelica keek naar den grond.

‘Daar komt een Indiaan aan!’ zei ze plots met iets onwilligs in haar stem.

De Indiaan, die naderde, liep niet naakt, zooals Zwervers vrienden hier, - hij droeg een verrafeld hemd en een hoed, die levendig aan het hoofddeksel van een Baverischen Oberförster herinnerde. Hij keek stomverbaasd naar den vreemdeling in Sartorio's woning, hield met een weifeling een groote... citybag omhoog en zei, als lag in die woorden de verklaring van de zonderlinge combinatie: ‘El baron!’

‘Zet den boel maar binnen op tafel!’ beval Angelica. En Zwerver legde ze uit: ‘Dat is de mayor-domo del monte! De woudopzichter!’

‘Als hij dien hoed niet droeg, zou je 't niet aan hem zeggen!’ meende Zwerver.

Angelica lachte lieftallig. Zwerver viel haar toch weer mee.

‘Ik bedoel dien Indiaan natuurlijk niet!’ zei ze. ‘Hij is z'n paardenknecht. Maar zoometeen komt de mayor-domo zelf’.

‘Wat komt hij doen?’ vroeg Zwerver, oprecht onnoozel.

Angelica keek eens, of onze vriend werkelijk zoo argeloos was als zijn woorden deden vermoeden. ‘Hij komt hier eten’, zei ze na een weifeling.

‘Eten??’

‘Ja, eten en... Hij komt wel eens vaker. Dan stuurt hij allerlei lekkernijen vooruit, - die moet ik voor hem klaarmaken. Soms helpt ie zelf ook bij het koken. 't Is hem nooit heelemaal naar den zin... 'k Wou, dat ie vanavond maar wegbleef!’

‘Zoo...?’ vroeg Zwerver, ondanks zichzelf gevleid.

‘Het is een echte lekkerbek!’ verzekerde Angelica. ‘Ja... een echte ouwe snoeper! Hij komt altijd als de kar gekomen is... de kar voor het almacen’.

Zwervers scherpzinnigheid begon flauw te ontwaken.

Angelica bloosde toen Zwerver niets meer vroeg. ‘Ja!’ zei ze, als was haar om verdere verklaring gevraagd, ‘dan is Sartorio dronken. En Asunción ook. En wij... nou, eerst eten we. Allerlei fijne dingen. O, 't is zoo'n lekkerbek!’ Angelica rekte zich, en het viel Zwerver nu op, wat een fijne leest zij had.

‘Je hebt een aardig figuurtje’, zei hij.

Angelica boog het hoofd. ‘Nu’, zei ze plots met een zwaren zucht, ‘laten we dan het licht maar aansteken!’ En ze trippelde weg, klom op een kist en stak de hanglamp aan. ‘Vava’! viel ze vinnig uit tegen den Indiaan, die den inhoud van het valies op tafel had tentoongesteld, ‘ga jij nu maar weg!’

‘Wacht eens!’ riep Zwerver hem terug, ‘wat heeft hij daar op z'n hemd zitten? Een kroon??’

‘Van den baron’, lichtte Angelica haar gast in, ‘t is een oud hemd van den baron’.

‘Baron?? Woont hier een...??’

‘De mayor-domo del monte!’

‘Die zoometeen hier komt?’

‘Dezelfde. Hij woont zes legua's naar de rivier toe’. En Angelica nam een paar pakjes van tafel op en verdween er mee in de keuken.

Zwerver bekende zichzelf ronduit, dat hij nieuwsgierig was...

Zijn Hoogedelgeboren kwam. Een vijftiger met blozend gelaat, keurig verzorgde krulsnorretjes, gemsleeren handschoenen, bloem in het knoopgat, decoratief badientje in de

hand; - Zwerver kon hem ongestoord bewonderen, toen hij, op de door de maan verlichte potrero aangekomen, de teugels inhield en spiedend naar Sartorio's woning keek, zonder onder den zwarten schaduw van het dak iets te kunnen onderscheiden. ‘Angelica, mi vida!’ riep hij met heldere stem.

‘Estoy acá, hier ben ik!’ klonk het uit de keuken.

‘Bueno’, antwoordde de ruiter. ‘Blijf maar, engeltje, ik zal m'n peerd zelf wel onderbrengen’.

Hij zat ferm in den zadel, met de losheid van den geboren ruiter. En, bij den stal gekomen, sprong hij fiks van zijn mooien schimmelhengst.

Zwerver kwam naar buiten om te helpen.

‘El baron’ zette oogen op, bleef verwonderd staan. ‘Grüss Gott...!’ stamelde hij, van zijn stuk gebracht.

‘Grüss Gott!’

‘Das ist aber 'ne Ueberraschung! Mag ik vragen... waar komt u vandaan en wat komt u hier doen??’

Zwerver lichtte hem in.

‘El baron’ bond intusschen zijn paard aan, klopte het op den hals en diepte uit zijn zak een paar klontjes op. ‘Alles waarop ik gerekend heb, maar toch zeker niet hier in deze wildernis een jongen Hollander te vinden, kersversch uit Europa!’

‘Vergeef me, baron’, zei Zwerver, ‘U is hier ook een merkwaardige verschijning!’

‘Ik?? Ik zit hier al zoo lang! Ik ben al een halve Indiaan geworden! Ik heb me van de Chamacocos al een paar echte keelklanken eigen gemaakt, - wilt u ze eens hooren? Ja, u lacht, maar het was een heele studie! Voor enkele heb ik weken lang moeten oefenen. Och, tijd genoeg, hè? Ik zit den heelen dag in den zadel en onderweg studeer ik. Soms denk ik wel eens: zoo zouden je vrienden in Weenen je eens moeten zien! Ze zouden zich hoofdschuddend afvragen wat er van vriend Vukowitz geworden is’.

‘Von Vukowitz?? Dan heb ik in Asunción al van u gehoord! U hebt uw landgoed in Oostenrijk verkocht en is hier naar toe gekomen om...’

‘Om van de jacht te leven! Jawel! Daar hebben ze zich hier allen den buik om vastgehouden. Was ook belachelijk’.

‘Maar er valt hier toch genoeg te jagen?’

‘Zeker! Herten, jaguars, poema's, tapirs... In Hülle und Fülle. Maar jagen is hier geen sport, jagen is hier werken, - ik had van te voren kunnen bedenken, dat dat m'n jagersgemoed beleedigen zou. Op de Russische grens heb ik gejaagd! Mit seiner Majestät! Daar kwamen foto's van in de maandschriften; je stuurde herteboutjes aan je vrinden en maakte de dames je opwachting in je schneidigst Nimrodpakje. Toen ik hier kwam, ben ik den Pilcomayo opgegaan en daar den Chaco ingetrokken om reigers te jagen. Kom mee naar binnen, dan zal ik je vertellen hoe ik me als een tapir in de modder gewenteld heb tot ik óók een harde koek om m'n body had, waar geen muskiet doorheen kon steken. Brrr! In het begin had ik pech; de paar reigers, die ik schoot, waren de staartveeren al kwijt. Op het laatst vond ik een meertje met hooge boomen er omheen, waar 's avonds heele vluchten reigers in neerstreken; men hoefde niets anders te doen dan 's morgens onder de boomen naar veeren te zoeken. Zoo verzamelde ik heel wat’.

‘En waar leefde u in dien tijd van?’

‘Van alles wat ik onder schot kreeg: gordeldieren, duiven... Soms drie gangen! Ik durfde het meertje niet te verlaten, uit angst het niet weer terug te zullen vinden’.

‘Vondt u overal drinkwater?’

‘Waarachtig niet! Vaak genoeg dorst geleden. Maar je haalt zulke grappen natuurlijk niet in den drogen tijd uit. - Gruwelijk waren de nachten: ik heb een paar maal een vlaag van waanzin gehad. Dan wist ik niet meer of m'n heele jachtpartij daar in den Chaco geen booze droom was, of het bestaan van Europa misschien louter fantasie. Dan bekeek ik het maaksel van m'n geweer om mezelf te overtuigen, dat ik het onmogelijk had kunnen maken, - dat het dus ergens anders vandaan moest komen. Dan las ik de letters J.K., Josef Kaiser uit Innsbruck, - van wien ik het gekocht had. J.K., zei ik dan, dat is Josef Kaiser uit Innsbruck, van wien je dit geweer gekocht hebt. Maar jawel, redeneer eens met een gek; ik had destijds waarschijnlijk al tchu-tchu onder de leden. Pas jij ook maar op met die smerige malaria. Eens heb ik die vervloekte veeren, waarvoor ik de wildernis was ingetrokken, weggegooid en ben er hard vandoorgehold, alsof de duivel me op de hielen zat. Later heb ik ze natuurlijk weer

gezocht, grienend van angst, dat ik ze niet weer zou terugvinden. Toen ik weer aan den Pilcomayo kwam, verkocht ik ze, en het geld, dat ik er voor kreeg, heb ik denzelfden avond verspeeld, - blij, dat ik het smerige goed weer kwijt was'.

'Hadt u niet met een ander samen kunnen gaan?' vroeg Zwerver.

'Zeker, - dat doen de meesten. Maar gewoonlijk komt er maar een van terug; ze krijgen daar in de wildernis ruzie over den buit... en politie is er niet. De dames in Europa weten niet hoeveel bloed er aan die smettelooze veertjes kleeft.'

'En wat hebt u toen gedaan?'

'Yerba-maté geplant. Maar dat duurde me te lang: je moet vier, vijf jaar wachten voor je oogst hebt. Een vrind van me, die juist voor z'n oogst zat, vier harde jaren van ontbering had meegemaakt, levend van manioco en nog wat rommel, dien hij zelf plantte, vroeg me eens zijn aanplant te komen bekijken, en juist, toen we tusschen al die jonge boomen wandelden, streken de sprinkhanen op zijn tuin neer. Het waren kerels, groot als een pink. Dat knetterde en knitserde alsof alles in brand stond, en gaandeweg zag je al dat mooie jonge groen voor je oogen verdwijnen. M'n vrind stonden de tranen in de oogen. - Dat zal mij niet gebeuren! dacht ik, en ik verkocht m'n aanplant. Nou... en nou zit ik hier'.

'Alleen?'

'Alleen. Met een ouwe heks, die verrukkelijk kookt, sinds ik het haar geleerd heb'. En Zwerver plots recht in het gezicht kijkend: 'je weet natuurlijk voor wie ik hier kom'.

'Voor Hemelvaart?' vroeg Zwerver.

El baron was even van zijn stuk gebracht. 'Neen, niet voor Hemelvaart', zei hij. 'Ik kom altijd als de kar gekomen is... de kar voor het almacen'.

'Juist als la bruja', merkte Zwerver op.

Een glimlach teekende zich op el baron's gelaat af. 'Juist als la bruja. Sartorio kent beide gevaren en neemt zich, als hij zijn roes heeft uitgeslapen, steeds weer opnieuw voor om geen druppel caña meer door z'n keel te spoelen. Maar als het tegen Woensdag loopt, storten al zijn goede voornemens ineen. Alsjeblieft, daar ligt hij! Wien heeft hij in zijn armen? Is het Molino niet? En Hemelvaart zal haar deel ook wel hebben!'

‘Wilt u me komen helpen?’ vroeg Angelica, terwijl ze half om de keukendeur keek.

‘Wie zou zoo'n schatje iets weigeren!’ antwoordde el baron. ‘Ik kom, duifje!’ En tegen Zwerver: ‘Ga maar eens mee, jongeman, dan kun je leeren hoe Vukowitz een souper toebereidt!’

Er lag weifeling in Angelica's houding, toen beide mannen binnenkwamen, blijkbaar al goede maatjes en zich onderhoudende in een taal waar ze niets van verstond.

‘Ziezoo’, zei el baron, ‘eerst maken we sla. Zelf geplant. Snij jij die eieren eens in schijfjes, Angelica, - ze zijn al gekookt. Zeven minuten. Hier heb ik een blikje kreeft, dat kun je met den sleutel openen, - een mooi werkje voor jou, jongeman. In dit fleschje moet azijn zitten, ja, ik ruik het al, en de olie heb ik in dat vierkante fleschje gedaan. Je ziet, kameraad, ik kom hier niet om onzen braven Sartorio te berooven, integendeel: uitgaande van de beproefde stelling, dat man en vrouw één zijn, vergast ik hem nog op een souper, zooals hij het niet alle dagen krijgt. De schijfjes niet te dun, lieve Angelica, dan gaat de smaak verloren en bovendien proef je het mes. In dat pak moet boter zitten, alsjeblieft: èchte boter, die zul je hier wel niet vaak hebben gezien, m'n waarde. Als de sla klaar is, maken we beefsteak, - dat kan niemand beter dan ik. M'n ziel draait me in het lijf rond, als ik zie en proef, hoe alle huisvrouwen die heerlijke schijven vleesch verknoeien. Je hebt er, die ze al aan beide kanten met peper en zout bestrooien nog vóór ze de pan ingaan! Stel je voor! Kijk, zóó moet het! Ik neem de schijfjes niet dikker dan m'n middenvinger... wat zie je er weer hemelsch uit, Angelica!... ik heb daar juist Cyrano gelezen, dat doe ik altijd om in de goede stemming te komen voor ik naar m'n wekelijksch feestje tijg...

> Un baiser, un point rose, qu'on met sur l'i du verbe aimer;
> C'est un secret, qui prend la bouche pour oreille,
> Un instant d'infini qui fait un bruit d'abeille,
> Une communion ayant un goût de fleur,
> Une façon d'un peu se respirer le coeur,
> Et d'un peu se goûter, au bord des lèvres, l'âme!

Nu de boter in de pan! Laat mij zoometeen den wijn maar even opentrekken, dat is voor jouw vingertjes geen werk,

Ophelia. De lui vergeten altijd de beefsteak murw te kloppen voor ze de pan ingaat, en toch is dat de hoofdzaak! Ziezoo, de boter is gesmolten, nu aan één kant zout en peper en dan wachten tot de bovenkant gaat zweeten. En dan omkeeren... in heel Europa wordt geen betere beefsteak gebraden dan in deze godverlaten moeraswoestenij. Waar is het blik met erwtjes? Je bent onhandig, jongeman, je zou een tijdje onder mijn leiding moeten werken. Heb je een ferm zakmes? Snij je niet in je vingers, als je dat blikje openpeutert: we hebben hier geen verband of zooiets. De vorige mayor-domo heeft hier z'n been gebroken, - het moest worden afgezet, ze kwamen er te laat bij. Als je hier wat breken wilt, breek dan in 's hemelsnaam ineens je nek. Vruchten-compôte na. Daar gooien we wat wijn door... Angelica, dek de tafel met het laken uit m'n tasch, we hebben nu een servet te weinig, - dat is jammer. En je hebt toch voor een paar bloemetjes gezorgd? Zet die op tafel in een glas. Wacht, ik heb de flesschen in een servet gewikkeld, - dat kan voor meneer den Hollander dienen...'

Een uur later zaten we aan tafel. Angelica tusschen ons in, een bloem in het glanzend-zwarte haar, met neergeslagen oogen op haar boezem kijkend.

El baron bediende. 'Angelica, schoone fee', vroeg hij, 'naar wien van ons beiden gaat je liefde?'

'Mucho calor...!' zuchtte Angelica, 'het is erg warm'.

'In dit wezentje', zei el baron, 'is alles vergaard wat de vrouw tot het sieraad der schepping maakt; zij paart maagdelijke schuchterheid aan driest liefdebegeeren. Voor mij is ze elke week een andere. Lees ik Petrarca, dan wordt ze Laura voor mij; Boccaccio toovert haar in Fiametta om. Voor ik hier kom, snuffel ik even in mijn bibliotheekje, - ik heb een met smaak samengestelde verzameling van klassieke liefdeliteratuur. Voel ik me oud en futloos, dan grijp ik naar de laatste gedurfde avonturen van den grijzen Casanova; voel ik me jong en tot dweepzieke liefde in staat, dan sla ik Romeo op en reciteer onderweg voor het palmen-auditorium: The brightness of her cheek would shame the stars, as daylight doth a lamp. Wil je wel gelooven, dat ik niet weet wie 's Woensdags het hardst naar de kar uitkijkt, Sartorio of ik?

En komt de kar, dan haal ik er m'n wekelijksche twee fleschjes Moezel uit, m'n groenten- en vruchtenblikjes voor het souper; dan verkleed ik me, kam m'n snor uit, poets m'n kappen, en als ik vermoed, dat Sartorio over z'n eerste nuchterheid heen is, stuur ik m'n paardenjongen in groot tenue vooruit. En dan kom ikzelf! Als Casanova, of als Othello met z'n blanke ziel, als Mephistopheles of als de verjongde Faust, - en ik leef m'n wekelijksch avontuur! Of is dit soms geen avontuur? Fonkelen de glazen niet? Ligt er geen feestelijke glans over de borden en het tafelzilver? Is het laken niet witgesteven als de lakens op een Oostenrijksch landgoed? En zij, mijn Angelica, is altijd weer anders, altijd weer nieuw. Is ze niet goddelijk?'

'Ik vrees ditmaal een onverwachte schaduw te zijn in uw maanlichtavontuur', meende Zwerver. 'Ik zal maar een wandeling gaan maken...'

'Das fehlte noch! U is een avontuur op zichzelf! Hebt u een idee, hoe blij ik ben, hier weer eens een mensch, een mensch! te ontmoeten? Straks, na de vruchtencompôte gaat u met me mee naar huis; het is vandaag de drie-en-twintigste; morgen vieren we samen Heiligen Abend!'

'Maar hoe kan ik met u meegaan? Ik heb niet eens een rijdier!'

'Dan neem je de mula van onzen vriend Molino, - die woont toch dien kant uit. Hij zal morgen wel loopen, als hij ziet, dat zijn langoor er vandoor is. Ik wil met jou eens over Weenen praten, ja, niet over het Weenen, dat jij gezien hebt, maar over het Weenen, dat ik gezien heb. Ik ken de maîtressen van den heelen adel intiem. En jij moet uit jouw leven vertellen. Van meisjes, - heeren interesseeren me niet. Je bent toch wel een paar maal verliefd geweest? Vertel me daarvan. En van clubfauteuils en kristallen luchters; van licht, goud en fonkeling, tot ik het gezoem van die smerige muskieten hier vergeet. - Vergeef me, Angelica, nu praten we weer met jou, hoor! Kom, laat me je beefsteak in stukjes snijden, in fijne stukjes en dwars op den draad. Hier, onhandige Hollander, schenk haar wijn in. Kus me, Angelica, kus me op mijn wang, terwijl ik je vleesch snijd; - dit is een vriendschapskus, jonge vriend, wees er niet jaloersch op. Angelica, Angelica, je lippen zijn zacht als satijn... ja, leg dit

engelachtige wezentje nu eens uit wat satijn is! Als ik bedenk, dat Sartorio, dat waggelend gedrocht, die klomp nutteloos vet, die daar te snurken ligt...! Zeg, dat je 'm haat, Angelica van mij, dan daalt er weer rust in mijn ziel. - Ja, junger Mann, ik zou haar als mijn liefje mee naar huis kunnen nemen; Sartorio kan niet de minste aanspraak op haar maken; ze is zijn vrouw niet en mag volgen wien ze wil. Maar waar bleef mijn wekelijksch avontuur? Waar bleef de poëzie van mijn Woensdagavond? Angelicatje, mi corazon, zeg, hoe heb ik het vleesch gesneden? Leg je hoofdje tegen m'n schouder, - hier, stijve stok van een Hollander, bedien haar, steek haar de stukjes in den mond en drink wat wijn om Schwung te krijgen. - Wien, wien reik je de bloem van je liefde, Angelica? Dien stijven kaasboer daar met z'n blonden kop, die in het minnespel al even onervaren is als in beefsteakbereiding - dat zie je zoo wel aan z'n gezicht - of aan mij, die je wenschen van de lippen leest wier uitspraak voor jezelf een openbaring zijn zou? Weet jij hoeveel vrouwen ik al in mijn armen heb gehad? Ik spreek van mooie vrouwen, zooals jij, - de andere tellen niet mee. Honderd! Duizend misschien! In Weenen... in Weenen... daar, die stokvisch is er ook geweest, maar heeft even weinig uit zijn oogen gekeken als een Engelschman, die van een land, dat hij doorreist, niet meer ziet dan er in zijn gids staat. Neen, minder nog heeft hij gezien. Hij is in Weenen geweest zooals de schelvisschen op de markt, die met hun glazige schelvischoogen in den hemel staren. Maar ik... ik kom hier in Paraguay en vind in deze woestenij een bloem, een Chaco-bloem, een bloem zoo schoon en welriekend, dat ze in een koningstuin thuis hoort. Een konings...! Heb je wel eens een koning gezien, Angelica van mij? Toen ik Europa verliet, werden ze gemaaid. Gouden kronen vielen als gele aren onder den sikkelslag'. El baron scheen een diepe bekentenis uit te spreken toen hij plotseling uitviel: 'Dáárom ben ik gevlucht, daarom heb ik m'n landgoed verlaten; het maakte me gek, links en rechts de aren te zien vallen. Na den oogst... wordt er gedorscht! dacht ik. - Maar hier, in den stillen Chaco, hoort en ziet men niets. Hier suizen geen sikkels door de lucht, hier snerpen geen vlegels. Hier worden in mijn verbeelding weer keizers getroond, hier schiet het koren weer

op, dat ik in Europa gemaaid zag. Alles wat voorbij is, voorbij, wordt hier weer leven. Hier staat de groote Frederik weer op, Casanova, Napoleon; - ik, ik ben Napoleon! En jij, Angelica, bent Josephine...'

Twee eenzame ruiters in den Chaco-nacht.

De hoeven plassen in het water.

Muskieten zoemen hun enerveerenden toon. Kikkers kwaken alom hun onbegrepen klanken. Vuurvliegjes dragen dwalend hun lantarentjes door het duister. Onzichtbare geesten, wier vreemde stemmen zwak als zuchten zijn, sluipen tusschen de boomen en roepen elkaar met bladgeruisch. 'Wie - gaan - daar?' vragen ze fluisterend. 'Twee indringers...'

Ineens...! Daar strijkt een kil-bedauwde mantel den ruiters tegen het gelaat.

'Spinrag', zegt de oudste.

XIX.
Onweer.

Voor ons uit licht tusschen de stammen der boomen een rozeroode klaarte op: de morgen.

Een snerpende papegaaiengil. Van uit de verte apengekrijsch, echoënd in het woud. Ergens rammelt een vroege specht. Er druppelt wat dauw van de boomen.

We komen aan een rancho met buiten een beschilderd bord: 'Sanssouci'.

'Hier zijn we er!' zegt el baron. En terwijl we uit den zadel springen, roept hij: 'Vieja! Venga!'

Even wachten we; dan zien we een oude feeks te voorschijn komen, de grijze haren verward, lange sprieten voor de oogen. Ze loopt alsof ze nog slaapdronken is, werpt een wantrouwenden blik naar den vreemden gast, neemt zonder te groeten werktuigelijk de teugels aan, die el baron haar reikt, en gaat met de rijdieren naar den stal.

'Voor zonsopgang is ze niet te spreken', licht el baron toe, 'ik zal haar zoometeen een borreltje geven, dat krijgt ze altijd als ik thuiskom, en als ik het vergeet, laat ze uit wraak wat

aanbranden. Kom, jongeman, volg mij nu in mijn kasteel! Zooals je ziet: van buiten alles eenvoudig, in landelijken stijl opgetrokken - pas op, stoot je hoofd niet! -, van binnen alles marmer, brons, kristal. Veeg je voeten, wenn ich bitten darf, anders maak je me vlekken in m'n Perzische tapijten. We zullen beginnen met de kroonluchters te ontsteken! Wat weerga, waar is de lamp nou? O, dat is waar ook; gisteren natuurlijk in de keuken laten staan. Hola, daar diep ik uit m'n zak een stukje kaars op! Ziezoo, - bewonder nu! Daar hangt een guitaar. Speel je guitaar? Ik niet, ik weet niet hoe je zoo'n ding stemmen moet. Aan den wand doet ze aardig, romantisch. Dit is een plaat, die een vossenjacht voorstelt. Bekijk ze buiten maar eens, ze verdient het, maar denk er om: de lijst hangt half uit mekaar. En hier m'n bibliotheek! Decamerone, Casanova in zes banden, Napoleon en de vrouwen, Hamlet, Dante's hel en paradijs, Conan Doyle, Don Quijote, maar in het Spaansch; dat valt niet mee! Hier heb ik een werkje met schunnige plaatjes; daar ben je nog te jong voor. Speel je schaak? Daar hunker ik naar! Ik heb geprobeerd het mijn paardenjongen te leeren; de regels kent hij nu, maar hij heeft geen stijl in zijn spel. Kom, ik ga de stukken eens opdiepen. 'k Heb in geen jaren een behoorlijk partijtje gespeeld'.

'Vergeef me, baron, maar ik val om van den slaap'.

'Dan slaap je eerst! Claro! Daar staat een ledikant in zuiveren Chaco-stijl. Voor troonhemel en gordijnen is het in dit land te heet. Wacht, ik zal de dekens onder m'n zadel weghalen, - dat slaapt zachter'.

'Wekt u me over een uurtje, baron? Dan zal ik me wel frisch genoeg voelen voor ons schaakpartijtje'.

'Bueno! Ik zal intusschen de stukken vast opstellen, want werkelijk, ik hunker... Hoor m'n armen Caesar eens janken! De vorige week, toen ik thuiskwam, had ie al drie dagen lang een doorn in z'n linker-voorpoot. Geen mensch was op de gedachte gekomen hem daarvan te bevrijden. Mein Gott, wat het stomme dier me dankbaar was! 'k Zal 'm even begroeten. Een hertje heb ik ook! En een macaquito! En een tammen vischotter, - je moet eens zien wat een vlugge gast dat is! En een pels zoo zacht... strijk er maar eens over, maar wees voorzichtig met z'n tanden! Er vliegt hier ook een

mak uiltje rond. Alles moet hier maar voor eigen kost zorgen, gewoonlijk gappen ze me de helft van het vleesch uit de keuken. - Nu, ik zal de dekens halen. Je excuseert, dat ik je even in het duister laat? Zoometeen kom ik met de lamp. Want ik hunker, ik hunker...'

Zwerver tastte met z'n handen in de richting waar hij het 'ledikant' gezien had. Toen hij den rand van een catre te pakken had, trok hij z'n jas uit, maakte er een kussentje van om er het hoofd op te leggen, rukte zijn beenkappen open en sliep. Sliep...!

Zwerver voelde iets zwaars op hem drukken, en toen hij het met den arm wilde wegwerken, merkte hij, dat hij z'n arm niet meer kon opheffen. Dat was vreemd! Hij zocht in zijn herinnering, of dat vroeger ook het geval was geweest. Was een arm zoo zwaar, dat je hem zelf niet tillen kon? Waarvoor diende een arm dan? Plotseling schoot Zwerver door den geest, hoe hij aan het Piave-front eens samen met den dokter een doode had weggedragen, - die was ook zoo ongelooflijk zwaar geweest. Was Zwerver nu zelf dood? En wat op hem drukte... de grafsteen? Belachelijk! Hij dàcht toch nog? Hij redeneerde toch logisch? Of kon een doode ook denken? Kom, hij wilde eens hardop lachen... Maar Zwervers mond zat ook vast! En z'n oogen... wilden ook niet open! Als twee stalen kleppen sloten de oogen over elkaar. Drommels, ergens zou natuurlijk een electrisch knopje zijn, daar hoefde je maar op te drukken, en knips! open sprongen ze! Hoe dat knopje te vinden?

Het was doodsstil. Wacht eens, daar haalde iemand adem, zwaar adem, als een slapende. Sartorio natuurlijk, - de vetzak! Wat een manier van doen om bovenop iemand te gaan liggen! Een stomp zou hij moeten hebben, een fermen stomp, waarvan de vent ineens wakker schrikte, - beroerd, dat je handen als vastgeschroefd zaten, je kon er niets mee beginnen. Wacht, toch eens probeeren! Hei-he-he-hei! - Daar viel Sartorio met een daverenden slag op den grond. Je ooren suisden ervan.

Daar opeens: Angelica! Ze rijst voor Zwerver's catre op, blijft rechtop en roerloos staan met neergeslagen oogen. Dan, zwijgend, in langzame, stijlvolle beweging, ontknoopt ze heur

wrong, zoodat het glanzend zwarte haar over de schouders valt. Nu strijkt het Zwerver langs de wangen; zijn bloed begint onder die zachte kitteling te bonzen. Ai! La bruja! La bruja, hangend tusschen de takken, haar groene, stekende heksenoogen vol doodelijken haat op den weerloozen Zwerver gericht. De wind blaast haar in de rokken; de loshangende beenen schommelen. Steeds sterker schommelt het oude, knokige heksenlichaam, - Zwerver wil vluchten; elk oogenblik kan het bovenop hem vallen. Hoor den wind gillen en razen; hoor de oude heks krijschen; hoor het zwiepen der takken! Daat zet, dof rommelend als honderd pauken, het orkest in, daar schalt een hooge horen:

'Jo-ho-hoe! Jo-ho-hoe! Ho-ho-hoe! Jo-hoe!'

Het duizelt Zwerver. Zijn geest zoekt: Tschaikowsky? Dvorak? Ah! Vliegende Hollander!

Jo-ho-hoe! Jo-ho-hoe! Ho-ho-hoe! Jo-hoe!
Blutrot die Segel, schwarz der Mast!
Auf hohem Bord der bleiche Mann ...!
Hui! Wie saust der Wind!
Hui! Wie pfeift's im Tau!
Hui! Wie ein Pfeil fliegt es hin ...

Toen kwam de rat.

Het orkest verstomde.

Pootje voor pootje koerste de vette kerel recht op Zwervers catre af, bleef zitten op een door magisch licht beschenen plek en legde z'n poverbehaarde rattestaart in den vorm van een vraagteeken. 'M'n naam is Polonius!' zei hij. 'Jij bent zeker een vreemdeling in den lande? Een Grigno?'

Het angstzweet parelde Zwerver op het gelaat. Daar alles volslagen donker was rondom de lichtplek waar Polonius zat, vond Zwerver niets waartegen hij de grootte van zijn gast meten kon. Hij dacht eerst met een jaguar te doen te hebben, toen met een muis, daarna met een tot leven geworden fossiel, en ten slotte weer met een rat. Plotseling voelde hij in zijn hand een Browning liggen, - goddank! 'Scheer je weg, of...!' dreigde Zwerver.

'Woorden, woorden', zei Polonius. Ernstig stonden zijn kleine rattenoogen; daar sluimerde iets van wereldwijsheid in, iets dat Zwerver imponeerde. En terwijl Polonius in diep

nadenken vervolgde, luisterde Zwerver met plots heel scherpe zinnen toe: ‘Vijfhonderd rattengeslachten zagen het levenslicht sinds mijn Urahn met een lading koren uit het oude, kranke Europa overzeilde. Van den Chaco-Paraguayo tot den Alto-Paraná, van den Papegaaienstroom tot de Sierra Mbaracayo woont m'n familie, de familie der Spekslepers, - nooit van gehoord? Mijn voorvaderen heerschten in de stoffige studeervertrekken der Jezuieten, werden decadent bij het verteren van heilige boeken, bloeiden weer op in de volle voorraadkamers van den dollen López...’ Polonius' stem werd weemoedig. ‘Dat waren me tijden! Als ik m'n moei gelooven mag, hadden we in die jaren provisiekamers te kort, en m'n voorvaderen waren te vet om nog behoorlijk door een oogkas te kunnen kruipen. Ik zou je gangen kunnen wijzen, rattegangen, waar een kater op z'n gemak door zou kunnen sluipen. Als... als ratten stierven de menschen onder López' bewind. Kaalstaart vergeve me de vergelijking...’

‘Wie is Kaalstaart?’

‘Een van onze heiligen, die het voorrecht had López' linkeroor en twee teenen op te knabbelen. - Ben je een Engelschman? Niet? Als je een Engelschman was, zou ik je de plaats wijzen waar de botjes van López' twee teenen nog liggen’.

‘Ik ben Hollander’, zei Zwerver.

‘Ah! Jenever. Wat doe je hier eigenlijk in Paraguay? Kun je behoorlijk revolutie maken? Maar kom, ik verpraat m'n tijd; laat ik jou liever eens van een stuk van je neus bevrijden. Bij Engelschen en Hollanders is de neus gewoonlijk het smakelijkst, en bovendien: de jouwe is te lang; je zou hem overal insteken, - dat is gevaarlijk in Paraguay. Kom hier met je neus...!’

‘Pak je weg, of ik schiet!’ hijgde Zwerver.

‘Schiet maar, menschje!’ noodigde Polonius uit. ‘Als je er lust in hebt! Je raakt me toch niet, want hoepla! nu ben ik in het donker!’

‘Weg’ gilde Zwerver. ‘Weg, of ik schiet! Ik knijp je strot dicht, ik vermorzel je!’

‘Hoe kan ik bij je komen? Die pooten van je catre zijn zoo glad!’ klaagde Polonius.

Daar...! Zwerver zag een vagen omtrek... Een vinger

spande zich krampachtig om een trekker... Pats! Boem!

Het schot reet een diepen kloof in de stilte.

‘Mispoes!’ giechelde Polonius. ‘Wacht, daar heb ik al een aardig laddertje, ik kom, ik kom bij je...’

Op dit critieke oogenblik rukte iemand Zwerver aan den arm, en onze vriend keek in het gelaat van el baron. ‘Wat schreeuw je?’ vroeg deze. ‘Heb je tschu-tschu? Het zweet staat je in knikkers op het voorhoofd’.

‘Waar ben ik??’

‘In mijn woning. In Sanssouci. Het schaakbord staat al een paar uur te wachten. Of voel je je nog slaperig?’

‘Ik heb allerellendigst gedroomd’.

‘Je moet hier overdag ook niet slapen, - dat maakt altijd koortsig’.

‘Hoe laat is het?’ vroeg Zwerver.

‘Vijf uur mas o menos’.

‘In den middag?’

‘Wat dacht je dan? Je hebt het wijzertje rond geslapen. Ik heb al twintig maal voor je catre gestaan om je te wekken, want ik zit nog altijd naar ons schaakpartij te hunkeren. Maar telkens dacht ik: hij is jong, - laat 'm maffen’.

‘Wat is dat voor een geratel? Regen?’

‘Die Englein regnen vom Himmel herunter. Bliksem en donder, enfin, net wat je maar wilt. Het was drukkend in de lucht, - dat zal je slaap ook wel onrustig hebben gemaakt’.

Ineens stond het schemerige vertrekje in fel licht.

Een knetterslag, dat hooren en zien vergingen.

‘Kom mee’, noodigde al baron uit. ‘'t Schaakbord wacht. En je zult oogen opzetten! Een kerstboom heb ik! Zelf gemaakt!’

Zwerver ging zich wasschen, hield zijn hoofd onder een straal heerlijk frisch water, dat van het dag stroomde. Lange bliksemschichten scheurden het hemelgewelf in grillige brokken; de grond daverde, dreunde onder de slagen, die haast tegelijk met het weerlicht neerstriemden. Bij elken slag klonk door het regengeweld heen het krijschen van verontruste papegaaien.

Eindelijk kalmeert het. De lucht is heerlijk licht en frisch. De grond wasemt nieuwe levenskrachten uit.

Avond. Kerstavond.

In Sanssouci, onder het lage afdakje, waar de regen nog afdruipt, staat op een primitief tafeltje een palm in een kistje, en aan de stengels van den palm zijn drie kaartjes vastgebonden. Schuw, ineengedoken zit in een hoek el baron's tamme uiltje te knipoogen.

Aan het tafeltje, waarop de palm met de kaarsjes prijkt, zitten onder het licht van den Kerstboom twee mannen tegenover elkaar, in diepe gedachten voorover gebogen, te schaken.

XX.
Aan boord van ‘de Paraguaysche Zon’.

Op een schoonen dag moest Zwerver Paraguay vaarwel zeggen.

Hij zakte de rivier af met een klein, knus bootje, dat tot achter in Mattho Grosso de Rio Paraguay opvaart om ruilhandel te drijven in reigerveeren, Indiaansche nijverheidsproducten, poema- en jaguarvellen.

Al gauw werd Zwerver goede maatjes met den kapitein en de bemanning (we hadden een kok, een olieman en twee matrozen aan boord!), en zoo kwamen er allergenoegelijkste dagen. Overdag vingen we visch, die we 's avonds opaten. Als de zon onderging, legden we ‘El sol Paraguayo’, ‘de Paraguaysche zon’, aan den kant, en bij het eerste morgenschemeren stond de olieman op, prutste wat aan de machine; de matrozen gooiden de touwen los waarmee we aan den oever gemeerd lagen en stuurden ons drijvend kasteel naar het midden van de rivier.

Met den dag leerde Zwerver de Rio Paraguay meer liefhebben. Hij zag er iederen avond de zon in ondergaan, en de lucht was er zoo frisch en verkwikkend wanneer de roode ochtendgloed door de nevelen brak, die op het water hingen. Wij meden zooveel mogelijk den hoofdstroom, voeren met voorliefde de zijtakken door. Ze waren zooveel intiemer; het was zoo allerhuishoudelijkst gezellig om daar in de koelte van den vooravond te koken en te prutsen, een hemd uit te wasschen en daarbij over het leven te filosofeeren. De olieman lag op het houten dakje zwijgend met een buks op voor-

bijtrekkende eenden te loeren; hij raakte nooit wat, maar dat deed aan z'n ijver geen afbreuk. De matrozen waren in het dichtstbijzijnde dorpje op avontuur uit en hadden, naar Zwerver's overtuiging, meer succès dan de zwijgende eendenjager. El capitano had een echt jagersoog, zag telkens wat in het riet fladderen. ‘Daar! Een snip!’ Of: ‘Hier met je geweer: ik zie een waterzwijntje!’ En de olieman, die het nu ook zag, schoot, schoot mis, en een martin-pescador - een prachtige blauwe vischdief met een witten bef en een bruine kuif - spalkte verbaasd den geduchten snavel open en liet het vischje weer in het water spetten, dat hij juist gekaapt had. El capitano hoonde den olieman en demonstreerde zijn vaardigheid in het hanteeren van vuurwapenen door met zijn pistool een voorbijzwemmenden krokodil een oog uit te schieten.

Het was jammer, dat we niet baden konden. Niet vanwege de krokodillen: die zijn te lui en te veel verwend om naar zoo'n flauw smakend menscheboutje van deze degeneratieeeuw te talen. Maar de piraña's zaten ons dwars: ‘die bijten je een teen af’, verzekerde de olieman, ‘voor je tijd hebt om op je horloge te kijken’. 't Zit vol van die mormels: je hebt maar een stukje vleesch aan een haak uit te gooien, en er zit er een aan. Ze zijn niet veel grooter dan een ferme blei, maar ze hebben een onbehoorlijk grooten bek met naaldscherpe tandjes: hou je vinger er maar eens tusschen!

We hebben er iets op gevonden om tòch van het water te profiteeren. Achter de ‘Sol Paraguayo’ dobbert een nòg kleiner bootje, - daar gaan we in zitten en gieten met een emmertje het heerlijk frissche water over onze body. Soms, bevangen door den wellust van het baden, schep je maar door, en plotseling merk je, dat de schuit onder je voeten wegzinkt, en je zwemmen moet, wanneer je geen lust gevoelt om te verdrinken. Daarom is het zaak nu en dan eens te hozen.

We hadden een winkeltje aan boord, dat ook al door el capitano gedreven werd. Een winkeltje van kralen, lapjes, broches, schoentjes en de drommel zal weten wat meer. En als de meisjes kwamen kijken, alleen maar om te kijken, niet om te koopen, hemeltje nee! (wanneer ze later tòch iets kochten, deden ze het alleen omdat het werkelijk zoo spot-

goedkoop was, omdat ze het tòch moesten hebben, zoo al niet vandaag, dan toch zeker morgen, èn omdat anders een vriendin het misschien zou wegkoopen), als dus die aardige Paraguaysche meisjes kwamen kijken en, alleen maar om te kijken, in den voorraad snuffelden en giechelend een broche op de kleurige blouse staken om te zien hoe het stond, en het dan onverwachts uitproestten van het lachen, oefende Zwerver, die op het achterbankje visch te schrappen zat, zijn Spaansch.

'Vertel me eens, hartjes', vroeg hij, 'zijn in Paraguay alle meisjes zoo mooi als jullie?'

'Meneer is hier nog vreemd', lichtte el capitano toe.

'Als ze hier allemáál zoo zijn', verklaarde Zwerver, vuur vattend, 'ga ik hier nooit weer weg!'

De deerntjes hadden onbedaarlijke pret. 'Wij danken u wel!' zei het knapste ding onder het giechelende stelletje, (in Paraguay schrijft de wellevendheid voor, een compliment in dank te aanvaarden, en die dank ook uit te spreken!) 'Wij danken u wel, pero estamos muy feas... maar we zijn erg leelijk'.

Zwerver wond er zich over op, dat de schepseltjes zich zoo te kort deden. 'Wie waagt het te zeggen, dat jullie niet mooi zouden zijn?!'

'Onze spiegel', zei het knappe ding.

'Sla den bedrieger in scherven!' raadde Zwerver.

'En koop bij mij een betere!' voegde el capitano er aan toe, terwijl hij, handig koopman, uit een la een paar spiegeltjes opdiepte. 'Ja, kijk er maar gerust in: kijken kost geen geld!'

'We komen ook alleen om te kijken', zeiden de meisjes.

'Natuurlijk! Jullie zijn altijd welkom!'

Voor de mannen hadden we pistolen aan boord, sapperloot: Buffalo Bill-model, en sporen zoo groot als rijksdaalders, en kogelriemen en rijzweepen en beenkappen en zijden zakdoeken om bij het dansen van den Santa-Fé om den hals te binden en er de meisjes het hoofd mee op hol te brengen.

Wanneer er een pistool werd aangekocht, had de gaucho, die tot dit gewichtige besluit gekomen was, een schare vrienden bij zich om bij den aankoop aanwezig te zijn en het wapen te keuren. En allen voelen het als hun recht, het pistool

gratis een paar maal op de proef te stellen. Schieten ze mis, dan deugt het ding niet, en de koopman kan z'n spullen weer inpakken, zonder dat een der gaucho's er aan denkt, hem als schadevergoeding voor de vijftig verbruikte kogels iets anders dan een dracht schimp te geven, wijl hij met zóó'n allermiserabelst pistool de Alto-Paraguay durft op te varen.

Maar gewoonlijk is het wapen puik; de gaucho's schieten goed, te meer, omdat ze voor deze gewichtige proef een extra borrel genomen hebben. En zoo bijten er een paar onschuldige yacaré's in het oeverzand, werpen in een krampachtigen zwaai het logge lichaam op en plonsen slap neer. Wat zijn ze zwaar! Zwerver probeerde er een den staart op te tillen, en toen hij hem goed te pakken had, kwam er onverwachts leven in, en een gaucho, die er bij stond te kijken, kreeg een klap om z'n beenkappen, dat hij op z'n Zondagsche broek terecht kwam.

Vol weemoed was het afscheid van de Rio Paraguay. Dag, mooie, fantastische stroom, glinsterend waterbed, waarop Zwerver zooveel wonderschoone nachten versliep! 's Ochtends ben je een roze droom, 's middags een symfonie van blauw en goud, 's avonds een roodglanzend tapijt, waarop Zwerver's gedachten zachtkens wandelen gaan. Dag, Papegaaienstroom, Zwerver gaat weer naar z'n klompenlandje terug! Hij zal van jou vertellen, van je woudrijke oevers, van je zonnige menschenkinderen. Van je trouwhartige, onversaagde gaucho's met hun knevels en rijzweepen, van je meiskes met hun kinderlijken oogopslag, in het minnespel zoo gracieus, zoo dartel, zoo geraffineerd en onbedorven tegelijk.

Zwerver sluit zijn oogen. Hij hoort guitaargetokkel, vaag handgeklap; twee meisjes, een in het wit en een in het blauw, zwieren voor zijn oogen rond: de Santa Fé...!

Noordzee. Voor IJmuiden. Mist.

In de verte galmt een horen, klagend, eindeloos droefgeestig.

Als de loods ons na lang zoeken gevonden heeft in het grauwe doolhof van den vochtigen mist, stoomen we langzaam de haven binnen. De bootsman staat al in z'n goeie blauwe pak op de plecht.

Zachtkens, om niet tegen den kant te stooten, varen we de

sluizen door. ‘Kwatta, heeren!’ Twee blozende deerntjes met stroovlechtjes en klompen.

Het Noordzee-kanaal in. Aardige, kraaknette huisjes, keurig rechte wegen, vlakke, strak-omlijnde weiden. Zwerver voelt het diep: dat is *zijn* land.

De zon zit in den nevel vast. Regent het?

En dan staat Zwerver op de kade.

‘Kerel, wat ben je verbrand!’

‘Alleen van buiten’, zegt Zwerver.

‘'t Was er zeker erg warm, hè? - Heb je ook apen gezien? - En Indianen, zijn die er ook nog? - Wat heb je daar? Bananen?’

‘Uit Las Palmas’, licht Zwerver in.

‘Waar ligt dat?’ vraagt Zwerver's tante.

‘In Brazilië!’ helpt oom. ‘Doe toch niet zulke domme vragen! Kom, hier met dien koffer! Is dat alles wat je hebt?’

‘Nee, hier is nog een kistje. Denk er om: breekbare waar!’

‘Wat zit er in?’

‘Van alles. Negerbakjes, uit een holle vrucht gemaakt, een gros echte scarabeeën en een gordeldier...’

‘Hu!’ zegt tante. ‘Toch dood, wil ik hopen?’

‘Stokke-dood’, stelt Zwerver gerust. ‘Maar ik heb een levend aapje gehad, - dat is in den storm voor Lissabon doodgegaan’.

‘Jammer’, zegt oom.

‘En wat zit er in die kooi?’ vraagt tante wantrouwend.

‘Een papegaai voor tante Kalle. Pas op: haal het kleedje er niet af: dat is te koud voor hem’.

‘'t Beest komt uit Brazilië, moet je bedenken!’ zei oom.

‘En hij bijt gemeen’, lichtte Zwerver toe.

Tante trok haar hand terug. ‘We zullen hem straks wel zien’ zei ze.

‘Heb je nog méér Zuid-Amerikaansche beesten bij je?’ vroeg oom zoo hard, dat alle menschen het hooren konden.

‘Een jonge yacaré’, zei Zwerver.

‘Zeker ook een vogel?’ vroeg oom.

‘Nee, oom. Een krokodil’.

Oom werd bleek om z'n neus, terwijl hij tante steunde, die in onmacht dreigde te vallen. ‘Dood, nietwaar?’ vroeg hij met iets dreigends in zijn stem.

‘Dood en opgezet, oom. En dan heb ik nog gedroogde schedeltjes bij me van een mbigua en een martin-pescador, en een ratel van een ratelslang, daar wordt je rijk mee, en een stukje doorschijnend Braziliaansch hout en een Boliviaanschen boog met pijlen, en Indianenschoentjes en een maté en een bombilla...’

‘Schei uit met al die vreeselijke beesten’, verzuchtte tante. ‘Ik sta te rillen op m'n beenen. Ik begrijp niet hoe je nog heelhuids bent teruggekomen. Zuid-Amerika zou voor *mij* niets wezen, dat weet ik wel!’

‘Och...’, weifelde oom.

Belast en beladen rolde een taxi over de Amsterdamsche keien. Bovenop prijkte goudglanzend de tros bananen.

JOHAN FABRICIUS.

Gedichten.

Nachten.

I.

Ik staar in 't goud der kleine stralenbron
Van 't flakkrend nachtlicht. Als een last van leed
Drukt mij herinnring. Donker hangt mijn kleed,
In strenge lijnen: 't lijkt een zwarte non.

Ik wacht niet meer op slaap, die mij vergeet.
'k Wou dat een roodborstje, in dien boom, begon
Te kwettren, blij om 't opgaan van de zon.
Neen, na de nachtwake is de dag mij wreed.

Het zware jaar met ál zijn dagen ligt,
Mijn moed verplettrend, op mijn moede ziel.
En 'k hef niet langer hoopvol 't aangezicht,
Een vonk te ontvangen van het noodlotswiel.
't Is of op mij, die lijdlijk wacht op licht,
De smartenvracht van ál mijn jaren viel.

II.

Wanneer een vrouw, gedreven door den drang
Naar dood, die zacht leek, bed van zwart fluweel,
Voelt als een ijsring klemmen rond haar keel
En in haar dringen als een kille slang
Het worgend water, ziet ze als één geheel
Haar leven weer en ze is noch droef noch bang.
In enkle tellen - maar 't lijkt uren lang -
Doemt, klaar belicht, tafreel op na tafreel.

Doch ik, aleer ik weerloos onderga
In 't weeke water van den slaap, herleef
In flitsen fel, mijn leven, elken nacht.

En 'k vraag van dood geen grootere genâ
Dan dat geen enkel heugnisbeeld mij bleef,
In eeuwgen slaap of leven, dat mij wacht.

III.

Besneeuwd van maan, droomt blank de lentenacht.
Azaaljen geuren, nachtegalen zingen.
Ik speur violen, meidoorn en seringen.
En beef, als één die op een wonder wacht
En laat mij vroom door d' adem Gods doordringen,
Die streelt en zegent, teeder, welig zacht.
En, zwijgt ten lest der galen liefdeklacht,
Heel 't vogelvolkje al rept én keeltje én zwingen.

Ik wil niet sluimren, 't leven is nu zoet.
'k Verweet mij slaap, verzuimde ik één seconde.
'k Voel weer een kind mij, rein van leed en zonde.
'k Lig héel verzonken in dien weeldevloed
En adem stil, tot in het goudbezonde
Goû-regenboschje een tortel droef roekoet.

IV.

De honinggeur van roode rozen drong,
Als de adem van den zomer, in mijn cel.
Daar hoorde ik 't zoete zoemen van een cel,
Het donker dreunen van een bronzen gong,
IJl-tinklend harpe- en teêr violenspel
En, wat verwondring meest tot luistren dwong,
Een koor van stemmen, dat mij zalig zong.
Ik vroeg: - Vanwaar die melodieënwel?
't Is geen muziek van droomen, die ik hoor.
Is 't harmonie der sferen? Zou dat koor
De reizang van bevrijde zielen zijn? -
Dan neemt mij mee, met hem, dien ik verloor,
Met hem, die mij, met hem, dien ik verkoor,
Verlost voor eeuwig van de levenspijn.

V.

Ik hef de handen, in den blanken schijn,
Vol teêr mysterie, van de lentemaan
En voel mij glanzend in mijn aura staan
En duizel, dronken van den manewijn.

O nam een heemling in genâ mij aan!
O vatte een hand als die van de Englen zijn,
Mijn handen zacht en hief mij óp in 't rein
Doorzilverd nachtblauw, boven levens waan!

O daal tot mij! Alleen ontbreekt mij kracht
Om óp te zweven in den blanken nacht.
En hoort niet één mij, die mij helpen wil?

Van ál de zielen, die me ontnam de dood,
Zal één niet komen voór het morgenrood?
Ik roep u aan - De nacht is heilig stil.

VI.

Ik hoorde een stem, in blauwen Meienacht:
- ‘Zie áan de sterren eer zij ondergaan!
Gij zult niet lang meer duizlend gadeslaan
De gouden vonken van hun verre pracht’.

Vroom rees ik óp en zag den hemel aan,
Maar op mijn lippen trilde een stille klacht:
- ‘Na 't leedvol leven laat dezelfde Macht,
Die schiep de sterren, mij verloren gaan’.

Doch weder sprak een zachte stem tot mij:
- ‘Uw aardeleven weldra is voorbij.
't Versleten kleed zal vallen van u af.

‘En als een vlam stijgt óp tot reiner sfeer,
Waar klemt geen angst, waar kwelt geen lijden meer
Uw ziel, bevrijd, hoog boven 't aardegraf ’.

VII.

Voór 't raam, wijd open, schrijf ik, - géen, die 't weet! -
In gouden lamplicht, linden suizlen, zacht
Omzoelt mij de adem van den zomernacht.
Mijn oogen schrijnen en mijn hand is heet
Van 't rustloos reppen. Trotsch verbijt ik klacht
Om 't heimlijk branden van mijn harteleed.
Eer blauwt de dag moet de arbeid zijn gereed,
Mij toevertrouwd door hem. Ik waak, hij wacht.

En blad na blad met blijde woorden vult,
Ontcijfrend vlug 't hem zelf onleesbaar schrift,
- Arm slavewerk! - mijn liefdevol geduld.

Hoe scherp en diep bleef in mijn ziel gegrift
't Beeld van dien nacht, mijn verren vriend gewijd,
Dien zomernacht van liefde en eenzaamheid.

VIII.

Ik waak bij Vader. Bleek en roerloos ligt
Hij op den grens van dood en leven. Tijd
Bestaat voor hem niet meer. Reeds leeft, bevrijd,
Zijn blanke ziel in sfeer van eeuwig licht.
En 't kranke lichaam is den dood gewijd.
Hij voelt mijn kus niet op zijn aangezicht.
Hem wekkend laven lijkt mij wrange plicht,
Als riep ik hem terug uit de Eeuwigheid.

Ik waak alleen - De nacht is koud en lang
En lijkt een doodewake en droef en bang
Doorbeeft mij 't weten dat ik hem verloor.

Veel donkre jaren zal hij, stil van pijn,
Zichzelf vervreemd, nog in ons midden zijn,
Verwonderd zien hem kind en vrouw gaan voor.

IX.

De laanlantaren, wachter voór het huis,
Spreidt geel een lichtvak over 't bleek behang.
En schrijnend fel verrijzen, breed en lang,
De zwarte lijnen van het ramekruis.

Als aan een zachte levenswarme wang
Vlij 'k de oogen aan mijn peluw - Veilig thuis,
Nu droomend luistren naar vertrouwd geruisch
Der vestelinden, zoet van windezang!

O Lijdenskoning, die mij laat geen rust!
Den boozen geest, die mij met waanzin dreigt,
Bant, elken avond, uw symbool van smart.

Stil tot mijn lippen, die geen mond meer kust,
Zie 'k hoe uw aanschijn droef en teeder nijgt
En 'k voel uw tranen branden op mijn hart.

X.

Een klok slaat, ik schrik wakker. Wild en bang
Fladdert mijn hart, een vogel in zijn kooi.
Een droomendrom ten machteloozen prooi,
Lag ik in slaap, als in een zwart gevang.

Loei, woeste wind en, harde hagel, strooi
Uw parelregen over 't veld! 'k Verlang
Niet meer naar 't lentefeest van merelzang
En hemelblauw en blad- en bloesemtooi.

'k Sluit de oogen weer, maar grijnzend dreigt de stoet
Van donkre droomen. - En mij rest geen moed
Voor 't wreed beleven weer van dézen dag,
Dien 'k toch gedwee en stil doorlijden moet,
Wijl ik nog niet, hoe moede ook, sterven mag.
'k Wil roerloos blijven: zoo is 't kalm en goed.

HÉLÈNE SWARTH.

De 'alsof'philosophie en het psychisch monisme.

II.

> 'Die Körperwelt ist Erscheinung, das, was in ihr erscheint, ist ein unserm Innenleben Verwandtes.' Paulsen, Einleitung in die Philosophie.

Daar niemand kan zeggen, wat 'bestaan buiten bewustzijn' beteekent, blijkt het eene uitdrukking te zijn, waarin de menschheid geenen zin gelegd heeft; dus eene uitdrukking zonder zin, alias onzin. Maar wanneer we die uitdrukking beperken door de bijvoeging 'behalve het *eigen* bewustzijn', is zij geen onzin. Want het bestaan in eigen bewustzijn, kan men bij zich zelven gewaarworden, en daar buiten gelooven[1]. Bestaat dat, wat wij het stoffelijke noemen, alleen in het bewustzijn van mensch en dier, dan wordt het bestaan er van afgebroken op tijdstippen, waarop geen mensch of dier er zich bewust van is, en dan moeten wij, om in het geheel der verschijnselen de regelmaat te vinden, waar wij niet zonder kunnen, ons gedragen volgens de logisch ongerijmde fictie, *alsof* de niet bloot denkbeeldige dingen bestaan buiten alle bewustzijn om. Maar indien dat, wat wij stoffelijk noemen ook in *eigen* bewustzijn bestaat, dan is de regelmaat niet meer van fictie afhankelijk, dan is de causaliteit niet meer noodzakelijkerwijs eene schepping van het menschelijk denken, maar eene mogelijke eigenschap der werkelijkheid. Want dan is de werkelijkheid niet meer alleen datgene, wat verschijnt in

1) Zie het Julinummer van de Gids p. 117 vg.

het bewustzijn van mensch of dier, maar ook datgene wat verschijnt in het bewustzijn van al wat wij het stoffelijke noemen. De impasse, waarin Vaihinger met het positivisme geraakt is, heeft zijn ontstaan te danken aan het voorbijzien van de mogelijkheid hiervan.

Het spreekt van zelf, dat het toeschrijven van bestaan in eigen bewustzijn aan datgene, wat wij het stoffelijke noemen, nooit meer kan zijn dan eene hypothese, eene voorstelling, die vermoed wordt eene copie te zijn der werkelijkheid. Maar als zij niet ongerijmd is - en dat zij dat niet is blijkt daaruit, dat ieder zich bewustzijn kan voorstellen buiten zijn eigen bewustzijn - dan is zij de oplossing eener groote moeilijkheid, en mag betrouwbaar geacht worden. Dat zich in het stoffelijke als zoodanig geen bewustzijn rechtstreeks aan ons openbaart, is, naar van zelf spreekt, geen bewijs er tegen. En er vóór spreekt, ten eerste, dat alle organismen, waarin zich bewustzijn openbaart, opgebouwd zijn uit anorganische elementen, elementen waarin het zich niet rechtstreeks openbaart; ten tweede dat alle van binnen, d.i. van algemeen erkend bewustzijn uitgaande, bewegingen evenzeer, voor zoover kan worden nagegaan, aan wetten onderworpen zijn, als de aan hetgeen wij stoffelijk noemen, van buiten opgedrongene. Beide omstandigheden wettigen het vermoeden, dat één innerlijk wezen aan 't geen wij geest en 't geen wij stof noemen, eigen is.

Wat in eenig bewustzijn bestaat, noemen wij *psychisch.* Dus moet dat, wat wij, zooals het zich aan het bewustzijn van mensch en dier openbaart, *stoffelijk* noemen, indien het ook in eigen bewustzijn bestaat, iets psychischs zijn, dat zich in iets ander psychischs afspiegelt. Daarom geeft zich de leer, die dat aanneemt, de leer derhalve, dat al wat bestaat *alleen* (gr. ‘monon’) psychisch is, den naam van psychisch monisme. Zij vult de leemte aan, waar niet in voorzien kon worden, zoolang men slechts aan menschelijk en dierlijk bewustzijn denkt.

Maar deze winst, van hoeveel waarde ook, zou met te groot offer betaald zijn, zoo om harentwille het onderscheid moest worden opgegeven tusschen organisch en anorganisch, hoogere organismen en lagere. Daartoe is evenwel, zooals blijken zal, geen reden.

De psychologie vermoedt, dat ieder menschelijk bewustzijn, behalve zijn hoofdcentrum, zooals het heet, ondergeschikte centra bezit. Meer eigenlijk uitgedrukt - want ‘centrum’ is een naam aan het stoffelijke ontleend - beteekent dit, dat de aanwezigheid bij een bewust wezen, van zeer heldere bewustzijnsinhouden, niet uitsluit het bij dat wezen al of niet gelijktijdig, bestaan van flauwere, niet slechts tot zeer flauw toe, maar ook volkomen er voor onmerkbaar; en die men zich alleen kan voorstellen; en aannemen als de oorzaak van wel bemerkbare. Er is natuurlijk geen reden om de kortere termen ‘hoofdcentrum’ en ‘ondergeschikte centra’ en de uitdrukkingen ‘het centrum bereiken’ of zooals ook gezegd wordt, ‘in het blikpunt komen der opmerkzaamheid’ d.w.z. ‘volkomen helder worden’ niet te bezigen, mits men er geene voorstellingen aan verbindt, die uitsluitend op het stoffelijke toepasselijk zijn.

De psychologie komt tot bovengenoemd vermoeden, omdat zij weet, dat menige bewustzijnsinhoud, kort gezegd ‘indruk’, eenmaal verkregen, nooit in het leven verloren gaat en, schoon uit het hoofdcentrum verdwenen, daarin kan terugkeeren, 't zij onder den druk van wensch of wil, 't zij van zelf, in 't bijzonder door associatio idearum, n.l. het vermogen van nieuwe indrukken, aan de verdwenene analoog of tegenovergesteld, of causaal er mee verbonden, of onder analoge omstandigheden ontvangen, om gene op te roepen[1]. Hier komt bij - en vooral schoon niet uitsluitend, de psychanalyse heeft het aan het licht gebracht - dat ook indrukken die nooit weer, wellicht nooit, in het hoofdbewustzijn verschijnen, maar naar het heet ‘onder den drempel’ of ‘onderbewust’ blijven, eenen geweldigen invloed uitoefenen op onze bewuste stemmingen en handelingen, op de vorming van ons karakter. De psychologie begrijpt, dat we de in tweederangscentra bewaarde indrukken zoo weinig bemerken, omdat, zooals een groot licht kleine lichten in zijne

1) De tijger herinnert ons aan de kat, dorst aan drinken; een reukindruk roept de voorstelling op der omgeving, waaronder wij hem vroeger kregen; het terugzien van bekende plaatsen doet ons denken aan allerlei wat wij dáár, van bekende menschen aan allerlei, wat wij met hen doorleefd hebben; iemands slecht uitzien roept ons zijn leed te binnen of zijne ongesteldheid, die we vergeten waren.

omgeving zoo goed als onmerkbaar maakt, het hoofdbewustzijn ze geheel overheerscht. Het is bekend, dat in den droom en in pathologische toestanden, het 'ik'-bewustzijn, dat van alle bewustzijnsinhouden deel uitmaakt, zich splitsen kan[1]. De psychologie vermoedt, dat er dan storing in den samenhang tusschen hoofdcentrum en tweederangscentra heeft plaats gehad, waardoor genoemde overheersching verzwakt of verbroken is.

Dat ons bewustzijn niet één ondeelbaar iets is, geeft van zelf aanleiding tot de onderstelling, dat ook de bewustzijnscentra samengestelde grootheden zijn. De onderstelde elementen er van kan men 'bewustzijnsenkelvoudigheden', de vorming van centra 'concentratie' noemen; 'in het centrum komen' is dan zooveel als 'zich concentreeren'. Dat vele schijnbaar ondeelbare bewustzijnsinhouden bij ontleding zeer samengesteld blijken, is voor het aannemen van concentratie gunstig[2]. En bij de opvatting van het stoffelijke als afgespiegeld bewustzijn, mag ook de zoo ontzaggelijk ver zich uitstrekkende deelbaarheid der stof gerekend worden te pleiten voor de samengesteldheid der bewustzijnscentra. Ook merken wij soms iets van de concentratie als zoodanig, door een gevoel van inspanning bij sterk denken of heftig gevoelen, vooral door 't gevoel van uitputting, dat er soms op volgt. Dat we van de afzonderlijke bewustzijnsenkelvoudigheden niets bemerken, verhindert niet te gelooven, dat ze zich zelve be-

1) 'Und endlich kann die hiermit gegebene Spaltung der Persönlichkeit unter ungünstigen Bedingungen sich zu jenen pathologischen Erscheinungen der "Verdoppelung des Ichs", oder des "Wechsels der Iche" steigern bei welchem tatsächlich für die eine, zwei verschiedene, sich als fremde gegenüberstehende und als fremde mit oder von einander redende individuelle Bewusstseinskonzentrationen an die Stelle getreten sind; übrigens eine Erscheinung, welche sich auch normal bei jedem Traum, in welchem man sich mit anderen Menschen zu unterhalten glaubt, feststellen lässt'. Heymans Einf. i.d. Metaphys 2 p. 319 v.g. Zie verder Schroeder v.d. Kolk, over zielsleven (1873), Dessoir, das Doppel-Ich (1889).

2) 'Wenn etwas, so beweist die tatsächliche Zusammengesetztheit dessen, was wir einfache Empfindung nennen, wie komplizierte gleichzeitige psychische Erregungen in unserm Bewusstsein den Eindruck der Einfachheit und Ursprünglichkeit hervor zu bringen vermögen, der ihnen an sich in keiner Weise zukommt'. Arthur Drews, das Ich als Grundproblem der Metaphysik (Freiburg i. B, Leipzig und Tübingen, J.C.B. Mohr) p. 168.

merken, zonder hetwelk ze geen enkelvoudigheden van *bewustzijn* zouden zijn. We kunnen ze ons bij benadering voorstellen als hetgeen er van iemands bewustzijn overblijft, wanneer hij, bijna verdoofd, een vaag besef heeft van zich zelf, zonder lust of onlust en zonder besef van zijne omgeving. Slechts moeten we daar in dat geval toch altijd eene hoeveelheid en eenige concentratie er van in het spel is, de afzonderlijke nog veel flauwer denken.

Dat er daar, waar geene concentratie plaats heeft, ook geen sprake kan zijn van bewuste wezens, - tenzij men ook de bewustzijnsenkelvoudigheden zoo noemen wil, wat duidelijkshalve niet is aan te raden - behoeft na al het gezegde geen betoog. Dat de concentratie in een hoofdcentrum van bewustzijn parallel gaat met, d.i. volgens het psychisch monisme, afgespiegeld wordt door, beweging in hersendeeltjes, mag naar den huldigen stand der psychophysische (d.i. genoemde parallelie betreffende) onderzoekingen voor uitgemaakt gelden. Maar is het met concentratie in tweederangscentra ook steeds zoo gesteld? Wat betreft mensch en dier dient die vraag vooralsnog in 't midden te worden gelaten[1)]. Maar als wij letten, eenerzijds op het verschil tusschen hetgeen zich als levend en als levenloos afspiegelt, andrerzijds op het verschil tusschen hetgeen zich afspiegelt als dieren- (incl. menschen-) en plantenleven, vinden wij reden genoeg om aan den bewustzijnsachtergrond der gewassen ook concentratie toe te kennen, maar bij hun onvermogen om bewustzijn te toonen, in 't bijzonder om zich in hun geheel van binnen uit te bewegen, o.a. om hunne standplaats te verlaten, en bij de betrekkelijke zelfstandigheid hunner organen, alleen concentratie in verschillende centra, niet in een hoofdbewustzijn. Met deze opvatting strookt tevens de omstandigheid, dat ook die bewegingen in onzen bewustzijnsachtergrond, die zich stoffelijk afspiegelen als de zenuwprikkelingen en spierspanningen, waaruit onze lagere levensfuncties, ademhaling, hartslag, bloedsomloop, spijsvertering

1) Zeker heeft er in alle geval wisselwerking plaats tusschen hoofdcentrum en tweederangscentra. Of zij c.q. *alle* tweederangscentra aangaat, en of *alle* bewustzijnsenkelvoudigheden, waar een levend wezen uit bestaat aan eventueele concentratie deelnemen, zijn eveneens vragen, waarop nog wel geen antwoord kan gegeven worden.

enzv. bestaan, wel tot tweederangsconcentratie worden, zich ons openbarende als ‘algemeen’ of ‘organisch’ gevoel, maar niet, tenzij dat gevoel door bijzondere omstandigheden tot lust of onlust wordt, tot concentratie in ons bewustzijnshoofdcentrum. Dat concentratie in zake de gewassen, onmogelijk zou blijken uit hun gemis aan zenuwen- en spierenstelsel, wordt daardoor weerlegd, dat dit ook ontbreekt bij verschillende der laagste diersoorten. Of er bij de gewassen in hunne bewustzijnscentra vatbaarheid is voor lust en onlust, kan onmogelijk worden uitgemaakt. Wellicht is instinkt in zijn meest primitieven vorm hun niet vreemd. Misschien gaat dit ook bij menschen en dieren buiten het hoofdcentrum van bewustzijn om, en openbaart zich het laatstgenoemde alleen in het gevoelsleven en in het, bij de hoogere dieren in geringe mate, bij den mensch in volle mate aanwezige, gemoeds- en geestesleven, waarin het bewustzijn tot zelfbewustzijn wordt[1]. Dat de concentratie in een hoofdbewustzijn des te sterker is naarmate er sterker gedacht en gevoeld wordt, spreekt van zelf. En hoe sterker daardoor het licht is - om op eene boven gemaakte vergelijking terug te komen -, dat in het ‘blikpunt’ brandt, des te donkerder en flauwer is, zooals ieder bij zich zelven na kan gaan, het bewustzijn, dat buiten den kring er van overblijft. Tot de sterkste concentratie behoort zonder twijfel het vormen en abstraheeren van begrippen. Slechts het menschelijk bewustzijn is in hooge mate daartoe vatbaar; van de dieren schijnen alleen de hoogst begaafde, en niet dan in geringe mate, het algemeene in het bijzondere te kunnen opmerken.

Alleen aan de levenlooze natuur moet, zoo ook de gewassen hun centra van bewustzijn hebben, *alle* concentratie ontzegd worden. Daar intusschen toch alles, wat daarin waargenomen wordt, vaste stoffen, vloeistoffen, gassen, aether, deels bijeendeels uiteengehouden wordt, door dat, waaraan de natuurkundige den naam geeft van aantrekkings- en afstootingskracht der atomen, moet door hem, die gene beschouwt als

1) Leibnitz heeft het eerst met nadruk gewezen op het onderscheid tusschen *perceptio* en *apperceptio.* Iets gewaarworden is *perceptio,* zich rekenschap geven, dat men het gewaar wordt, dus zelfbewustzijn in den ruimsten zin des woords, is *apperceptio.* Maar dat toch reeds ‘ik’ bewustzijn in iedere *perceptio* is, leert de inhoud van iedere *apperceptio.*

afspiegeling van bewustzijn, ook die kracht beschouwd worden, als afspiegeling van iets, dat zich ook niet anders dan ‘kracht’ laat noemen, dat de bewustzijnsenkelvoudigheden, waarvan het stoffelijke de afspiegeling is deels bijeen- deels uiteenhoudt. Ook in die complexen van bewustzijnsenkelvoudigheden, die zich stoffelijk afspiegelen als levende wezens, zal die kracht geacht moeten worden aanwezig te zijn nevens het concentratievermogen. Alle veranderingen in de onderlinge verhoudingen der bewustzijnsenkelvoudigheden, 't zij ze door concentratie tot psychische processen worden, 't zij ze alleen aan die kracht te danken zijn, kunnen, wederom met een woord aan het stoffelijke ontleend ‘bewegingen’ genoemd worden.

Het onderscheid tusschen het al of niet aanwezig zijn van concentratievermogen kan natuurlijk gezocht worden in een qualitatief verschil tusschen de bewustzijnsenkelvoudigheden. Eveneens kan men van het oneindig groote onderscheid tusschen de mogelijke bewustzijnsinhouden, dit verschil als medeoorzaak beschouwen. Maar men kan ook alle bewustzijnsenkelvoudigheden voor qualitatief gelijk houden, en het tweevoudige onderscheid alleen toeschrijven aan hare verschillende wijzen van samenhang en, daardoor bepaalde, bewegingen. Deze voorstelling strookt beter met het wetenschappelijk dogma van de finale identiteit der stoffelijke verschijnselen. En slechts aldus kan verklaard worden het ontstaan van leven uit hetgeen wij de onbezielde stof noemen, n.l. als zijnde een ontstaan van concentratie. Wat intusschen dat ontstaan zelf niet verklaart, maar het - wat ten slotte geldt van alle verklaringen - terugbrengt tot dat ééne groote raadsel, waarom het heelal zóó is als het is.

Hoe stelt zich het psychisch monisme de stoffelijke afspiegeling van bewustzijn voor? In de eerste plaats zij opgemerkt, dat we uit den aard der zaak alleen van afspiegeling in het bewustzijn van mensch en dier iets weten kunnen. En in de tweede plaats dat, daar ze plaats grijpt door het medium van beweging in bewustzijnsenkelvoudigheden, die we in hare stoffelijke afspiegeling, het functionneeren van zintuigelijke organen en hunne verbinding met de hersens noemen, het niet te verwonderen is, zoo de afspiegeling van bewustzijn in

bewustzijn een geheel ander beeld vertoont, dan de zelfopenbaring van het afgespiegelde bewustzijn; dat het zich *alleen door de afspiegeling*, als iets wat wij stoffelijk noemen voordoet aan dat, waar het zich in afspiegelt. Ik gevoel lust of onlust, ik vorm eene voorstelling, ik koester eenen wensch, ik neem een wilsbesluit. Zie hier onmiddelijke openbaring van psychische processen, waaraan niets stoffelijks is, dus ook niets plaatselijks, ruimtelijks, uitgebreids. Maar zij spiegelen zich af in het bewustzijn van eenen denkbeeldigen waarnemer, die ze door zijne zintuigelijke organen in mij kon zien ontstaan, als verschillende uiterst samengestelde bewegingen in mijne hersendeeltjes. Ik hoor, proef, ruik, zie iets of raak iets aan. Ook hier openbaren zich onmiddelijk psychische processen, die zich op dergelijke wijs als de vorige zouden kunnen afspiegelen. Maar deze psychische processen, die bestaan in het hooren, zien, proeven, ruiken, aanraken van iets, en dus in mijn bewustzijn stoffelijke verschijnselen zijn, zijn zelve de afspiegeling van bewustzijn buiten het mijne, n.l. van bewegende bewustzijnsenkelvoudigheden buiten mij, die door het medium van die welker afspiegeling ik mijne functionneerende zintuigen en hunne verbinding met mijne hersenen noem, concentratie in mijn bewustzijn veroorzaken.

Thans volge, ter toelichting, de beschrijving der afspiegelingen, die zich voordoen bij een hoogst eenvoudig geval uit het dagelijksch gebeuren, zooals er tallooze ter bespreking voor de hand liggen. Uit geene echter zou, voor het hier gestelde doel, iets specifiek anders blijken dan uit dit.

Stel, dat een persoon A huizen en boomen ziet en, naar aanleiding daarvan gedachten bij zich voelt opkomen. Deze zouden, ten eerste, herinneringen kunnen zijn, die krachtens associatio idearum bij hem opdoken, en vervolgens oordeelvellingen hierdoor uitgelokt, of ook voorstellingen van toekomende mogelijkheden. Stel, dat hij dien ten gevolge gevoel van lust of onlust heeft, en daaruit voortvloeiende wenschen opvat, waarvan de sterkste tot aandrift om te handelen, d.i. tot wilsbesluit wordt. In dat alles hebben we bij A eene reeks bewustzijnsconcentraties, die bij eenen persoon B, zoo hij met bovenmenschelijk gescherpt gezichtsorgaan A's hersenen doorzag, zich zouden afspiegelen als zijn oog treffende, buitengewoon ingewikkelde bewegingen in kleurvlakken, die

hij in verband met onderbewuste voorstellingen van bewegings- en tastgevoel[1], eene brijachtige massa zou noemen, bestaande uit eene grijze onder- en eene witte bovenlaag, doorwerkt met roode streepen. Dat zien dat B doet zou concentratie zijn in B's bewustzijn.

Intusschen zou die concentratie bij B slechts plaats vinden door het medium der beweging van bewustzijnsenkelvoudigheden, wier complexen zich in het bewustzijn van eenen persoon C, dien we ons in staat denken eenen blik te slaan in B's zenuwen- en spierenstelsel, zouden afspiegelen als zijn oog treffende bewegende kleurvlakken, die hij wederom in verband met dergelijke onderbewuste herinneringsvoorstellingen als bovengenoemd, B's functionneerend gezichtsapparaat en de verbinding daarvan met de hersenen zou noemen. De afspiegeling bij C zou eene concentratie zijn in C's bewustzijn en zij zou daarin tot stand komen langs denzelfden weg als de afspiegeling van A's bewustzijn in dat van B; en zij zou zich in het bewustzijn van eenen vierden persoon D afspiegelen als beweging in C's hersenmassa, en wel bij D langs dergelijken weg. En de reeks afspiegelingen zou zich herhalen, zoolang er waarnemende personen waren. Ook zou bij ieder hunner de afspiegeling aanleiding kunnen geven, tot het opkomen van gedachten enzv., die zich zelf ook weer zouden kunnen afspiegelen als bewegingen van hersendeeltjes.

Intusschen zou die bewustzijnsconcentratie bij A, die zich hem openbaart, als het zien van boomen en huizen, veroorzaakt worden door eene beweging van bewustzijnsenkelvoudigheden buiten A, wier complexen zich bij hem zouden afspiegelen als min of meer heldere zijn oog treffende kleurvlakken, die hij, wederom in verband met meergenoemde herinneringsvoorstellingen, boomen en huizen, den grond daarvóór en de lucht daarbóven zou noemen. En die afspiegeling zou weer geschieden door het medium van bewegende bewustzijnsenkelvoudigheden, die zich bij eenen in A's zenuwen- en spierenstelsel kijkenden waarnemer E zouden afspiegelen als A's functionneerend gezichtsapparaat enzv. Die afspiegeling zou bij E eene concentratie zijn, analoog aan

1) Dáárdoor alleen meenen wij omvang, hardheid, weekheid, gladheid, ruigheid, en ook afstand (zie Julinummer van De Gids p. 100 noot 2) te *zien*.

die van C, en er zouden dezelfde beschouwingen aan kunnen worden vastgeknoopt als daaraan.

Voorts zouden handelingen door A's wil veroorzaakt, bijv. het afloopen van den weg naar een der huizen, die hij zag, het opendoen van deuren, het doorloopen van eene gang, het binnentreden van een vertrek, het aannemen van een geschrift, hem daar aangeboden, het vestigen van zijnen blik er op, het spreken tot personen, daar door hem aangetroffen, dit alles eene nieuwe reeks van concentraties zijn in zijn bewustzijn, zich hem openbarende als bewegingsgevoel van afwisselend verschillenden aard, zich in B's bewustzijn weer afspiegelend, als beweging in A's hersens en tot stand gebracht door bemiddeling van beweging in bewustzijnsenkelvoudigheden, die zich bij E zouden afspiegelen als prikkeling van motorische zenuwen bij A, gevolgd door spanning van spieren. En wat A hoorde of zag of door aanraking voelde, de gedachten, die bij hem oprezen, de lust of onlust, die hij daarbij ondervond, de wenschen die daardoor bij hem opkwamen, de wilsbesluiten die daaruit voortvloeiden, zouden ook concentraties zijn van zijn bewustzijn, zich hem openbarende tusschen de eerstgenoemde in, deels, voor zoover het namelijk wilsbesluiten waren, de oorzaak er van, deels er door veroorzaakt. In zooverre ze echter door eerstgenoemde veroorzaakt waren, zouden deze er niet de volledige, maar slechts de gedeeltelijke oorzaak van zijn. Om te zien welke personen in het vertrek waren, moest A het binnentreden, om den inhoud van het hem aangeboden geschrift te leeren kennen, moest hij het ter hand nemen, en er den blik op vestigen, om antwoorden te hooren moest hij spreken. Maar er moest ook beweging zijn in een aantal complexen van bewustzijnsenkelvoudigheden deels tot hem behoorende, deels buiten hem; eensdeels als hem treffende, overigens al of niet bewegende kleurvlakken, die hij in verband met onderbewuste herinneringsvoorstellingen zijn bewegend lichaam, den weg dien hij afliep, de deuren die hij opendeed, de wanden en den grond van gang en vertrek, benevens de zaken en personen die hij daar aantrof, zou noemen; anderdeels als geluiden waarvan hij er sommige zou noemen de stemmen van sprekende menschen. De in zijn bewustzijn komende kleurvlakken, die hij de letters van het hem aangeboden geschrift

zou noemen, zouden, hem treffende, in verband met herinneringsvoorstellingen, die voorstellingen bij hem te weeg brengen, die hij zou noemen den zin of inhoud van het geschrift. En van de personen, die hij zag of hoorde, zou hij zich min of meer in overeenstemming met de werkelijkheid, de gedachten en gevoelens voorstellen, ze uit hun woorden, gebaren en gelaatsuitdrukking per analogiam met de wijze waarop hij zelf zijne gedachten en gevoelens zou uiten, krachtens onderbewuste herinneringsvoorstellingen opmakende.

Ten slotte. In geval aan A eene wond werd toegebracht door slag of stoot - laat ons zeggen boven in zijnen schedel - zoo zou dat eerst eene beweging zijn in bewustzijnsenkelvoudigheden buiten hem, die zich in zijn bewustzijn zouden afspiegelen, als het naar hem toe gezwaaid worden van een stomp of scherp werktuig; vervolgens mede in bewustzijnsenkelvoudigheden, die tot hem behoorden. En dit laatste deel der beweging, zou in 't bewustzijn van eenen waarnemer F, voor wien A's schedelhuid en hersenpan doorzichtig waren, zich afspiegelen als een, met bloeduitstorting gepaard, kwetsend botsen tegen of indringen binnen A's schedelhuid, wellicht ook binnen zijne hersenpan en in zijne hersendeeltjes, van het werktuig. In het bewustzijn van A zelf zou dat tweede deel der beweging eene concentratie ten gevolge hebben, zich hem openbarende als hevige pijn. Maar buitendien zouden er afgezien van die concentratie, verdere bewegingen in A's bewustzijnsenkelvoudigheden uit voortvloeien, hem al of niet bewust m.a.w. al of niet concentratie meevoerende, deels ook wellicht tijdelijk of voorgoed, verdere concentratie onmogelijk makende m.a.w. bewusteloosheid veroorzakende, die, afgespiegeld in het bewustzijn van zich daartoe in staat bevindende waarnemers, storingen zouden heeten in de functies, niet alleen van A's hersens, maar ook in die van verschillende andere zijner lichamelijke organen. Was de wond doodelijk, dan zouden deze bewegingen eindigen met het uiteenvallen der bewustzijnsenkelvoudigheden, waaruit A bestond; eerst in die mate, dat daardoor ophield, wat wij het leven noemen, vervolgens langzamerhand steeds verder. In het bewustzijn van waarnemers, niet slechts zulke, die in A's lichaam konden kijken, maar ook van zulke, die hem alleen van buiten beschouwden, zouden die uiteenval-

lingen zich afspiegelen als het sterven van A (het ophouden van hartslag en ademhaling) en op den duur, de ontbinding van zijn lijk.

Het hier uiteengezette doet zien, dat het psychisch monisme de verhouding tusschen stoffelijke en geestelijke functies voldoende verklaren kan. Geen ander wijsgeerig stelsel vermag het. Daargelaten de fantasiën der speculatieve philosophie, laten zich slechts vier voorstellingen denken. De beide soorten van functies zijn ten opzichte van elkaar heterogeen en werken al of niet op elkaar, of de geestelijke functies zijn een bijzonder soort van stoffelijke (resp. een schijn, die deze begeleidt), of de stoffelijke zijn de geestelijke zelf, op bijzondere wijs waargenomen. De derde dezer voorstellingen, die van het materialisme, bleek ons reeds vroeger[1)] onvereenigbaar met de wet van het energiebehoud. De eerste, die van het dualisme (ziel wonende in een lichaam) is het, naar van zelf spreekt, eveneens. Voor de tweede, die van 't Spinozisme, bleek de schijnbare wisselwerking van stof en geest onverklaarbaar[2)]. En wie de vierde aanvaardt, is in beginsel psychomonist.

Wanneer intusschen de psychomonist zich, zonder meer, uitlaat, alsof er toch tusschen stof en geest wisselwerking plaats greep, begaat hij niet dan eene zeer geoorloofde onnauwkeurigheid. Hij moest zeggen, dat wel is waar alleen inwerking geschiedt van bewustzijn op bewustzijn, maar deze ons dikwijls slechts blijkt in de stoffelijke afspiegeling, het zij van datgene waarop wordt ingewerkt, het zij van het daarop inwerkende. Als ik *wil* gaan wandelen of met mijne handen iets *wil* verrichten, openbaren de bewustzijnsconcentraties, waarin die wilsbesluiten bestaan, zich mij rechtstreeks; maar als dien overeenkomstig mijne handen of beenen in beweging komen, is dat eene beweging van bewustzijnsenkelvoudigheden, die slechts stoffelijk afgespiegeld zichtbaar worden. En wanneer ik eenen boom zie, of eene wond ontvang, zoo dank ik aan bewustzijnsenkelvoudigheden, die slechts afgespiegeld worden waargenomen, de mij rechtstreeks bewuste

1) Zie het eerste deel dezer verhandeling in het Julinummer van De Gids pagina 110 vg.
2) l.l. p. 124 vg.

kleurindrukken of pijngevoelens. Voor het psychisch monisme is dus, goed begrepen, de uitdrukking, dat geest en stof op elkaar werken, volkomen toelaatbaar. Zelfs het zeggen, dat ons lichaam het stoffelijk omhulsel is van onzen geest, kan het, als nu eenmaal gangbaar zijnde, verdragelijk achten; mits daarmee niet méér bedoeld wordt, dan dat ons lichaam een met concentratie bedeeld complex is van bewustzijnsenkelvoudigheden.

De materialistische beschouwing, dat geestelijke functies, alias de psychische processen, 't zij stoffelijke functies zijn, 't zij een schijn die deze begeleidt, en dat dus alle ziekteverschijnselen in gene, uitingen zijn van ziektetoestanden in deze, is voor de geneeskundige behandeling, schoon eene fictie, in den regel onschadelijk, en in vele gevallen voor als nog noodzakelijk. Onschadelijk, voor zoover men door op de stoffelijke afspiegeling te werken, op den geestelijken achtergrond werkt. Schadelijk alleen wanneer men verzuimt, wat geen psychiater doen zal, rechtstreeks op dezen te werken, waar hij bereikbaar is. Noodzakelijk, waar hij *niet* bereikbaar is.

Voor *iedereen* noodzakelijk blijft de logisch ongerijmde fictie van het buiten bewustzijn bestaan der stoffelijke dingen. Wanneer ik mijnen wandelstok in de kamer hier naast, waar niemand is, heb neergezet en wegga, verdwijnt daarmee het bestaan van den stok en van het geheele vertrek met alles, wat erin is, tenzij het wellicht nog een tijd lang, bloot denkbeeldig, namelijk in mijne voorstelling overblijft. Maar het bestaan der bewustzijnsenkelvoudigheden, waarvan dat alles de afspiegeling was, is *niet* verdwenen; en zoodra er maar weer gelegenheid tot afspiegeling wordt gegeven, is dat alles er ook weer. Wanneer ik de kraan mijner badkuip open draai en uit de kamer ga, is er geen water meer dat stroomt, maar de beweging van bewustzijnsenkelvoudigheden, die zich als stroomend water in mijn bewustzijn afspiegelde, gaat door; en het resultaat is dus, zoodra het afspiegelen weer geschiedt, hetzelfde, alsof het stroomen was doorgegaan. Daar dus het bestaan van het stoffelijke van twee voorwaarden afhangt, zijnde de aanwezigheid van bewustzijnsenkelvoudigheden, en de aanwezigheid van bewustzijn, waarin ze zich afspiegelen, en het, zoodra de eerste voorwaarde vervuld is, zoo te zeggen van ons zelf afhangt, om, zoo we iets stoffelijks noodig heb-

ben, de tweede te vervullen; daar m.a.w. wel is waar niet het stoffelijke, maar wel, datgene waarvan het de afspiegeling is, een continu bestaan heeft, hindert het voor de praktijk volstrekt niet of men, tegelijk met de vervulling der eerste voorwaarde, ook de tweede vervuld denkt m.a.w. of men ook aan de stof een continu bestaan toeschrijft. En het zou ons zelfs in de praktijk onmogelijk zijn steeds - geheel zonder nut! - het bestaan der *twee* voorwaarden in 't oog te houden, en in den omgang uit te drukken. Zoodat het psychisch monisme volstrekt niet bedoelt, anders dan theoretisch, op te komen tegen de fictie van 't naïeve 'gezond verstand', dat het stoffelijke bestaat buiten het bewustzijn om. Dit is nu, evenals de materialistische fictie, er eene geworden, die de strekking heeft ons den omgang met de werkelijkheid, te vergemakkelijken, om niet te zeggen mogelijk te maken.

Zoo staat het ook met de atomenleer. Er is natuurlijk niets tegen, om de kleinste stofdeeltjes, waarmede de wetenschap werkt, te vereenzelvigen met bewustzijnsenkelvoudigheden in afspiegeling. Dat ontneemt aan die stofdeeltjes niet hun fictief karakter. Want van afzonderlijke bewustzijnsenkelvoudigheden heeft, in het menschelijk en dierlijk bewustzijn, de afspiegeling *nooit* plaats. Maar waarom stelt men zich die stofdeeltjes dan zóó voor, als men ze zich voorstelt? Omdat, voorzoover de ervaring reikt, alleen de gevolgtrekkingen, uit *die* voorstelling gemaakt, gehonoreerd worden door de werkelijkheid. Men kan zich daarbij denken - wat evenwel voor de wetenschap onverschillig is - dat bij wezens in wier bewustzijn genoemde afspiegeling *wel* mogelijk was, zij geschieden zou overeenkomstig de voorstelling die de wetenschap zich van de kleinste stofdeeltjes gemaakt heeft. En daar de bewustzijnsenkelvoudigheden, die er dan den achtergrond van zouden uitmaken, in alle geval *wel* bestaan, zou het eene belachelijke aanmatiging zijn den natuurkundige te willen verbieden, ook van de kleinste stofdeeltjes te spreken als werkelijk bestaande. Overigens past hetgeen van deze is opgemerkt ook op het bestaan van den stoffelijken aardbol eer daar op leven werd aangetroffen. En op alle deelen van den aardbol of van het heelal die zich aan waarneming onttrekken.

Verder dient niet vergeten te worden, dat ook de stoffe-

lijke afspiegeling krachtens welke wij spreken van hersenprocessen, zenuwprikkeling, spierspanning, grootendeels, vooral wat de eerste betreft, niets dan fictie is. Van een levend mensch kunnen de hersenen hoogst zelden, en niet dan zeer oppervlakkig bekeken worden, vele der binnenste lichaamsdeelen slechts zelden. Bij levende dieren, kan het onderzoek, door vivisectie, verder gaan, echter evenmin eenigzins volledig zijn. Maar de logische gevolgtrekkingen uit die gevallen, waarin bovengenoemde afspiegeling mogelijk is, in verband gebracht, eensdeels met anatomische onderzoekingen op doode lichamen, anderdeels met de uiterlijke levensverschijnselen, strooken met de overige zichtbare werkelijkheid. We hebben hier een volstrekt niet geheel fictief, maar toch minder algemeen, stoffelijk bestaan, dan dat is van de dingen, die tijdelijk voor aller oogen liggen; in alle geval een nog minder continu bestaan. Maar de onderscheiding tusschen geheel en meer of minder continu, en fictief bestaan, doet er voor de praktijk volstrekt niet toe, daar de fictie in dezen volkomen gelijkwaardig is met eene door ervaring verkregen wetenschap.

Ten slotte zij opgemerkt, dat Godsgeloof en onsterfelijkheidsgeloof door het psychisch monisme evenmin worden verhinderd als bevestigd. Wat het *deïsme* aangaat, het geloof, dat God, na het heelal te hebben geschapen, het overlaat aan de wetten, waar hij het aan onderwierp, spreekt dit van zelf. Voor het *theïsme,* het geloof, dat God van tijd tot tijd in het wereldgebeuren ingrijpt, blijft geene plaats bij het aannemen van onvoorwaardelijke causaliteit. Maar ziet iemand eene kans om dááraan te tornen, dan zal het psychisch monisme hem die niet ontnemen. Slechts kan het uit zijn aard niet, wat zooveel ontwikkelden doen, haar op stoffelijk gebied aannemen en op geestelijk gebied verwerpen. Wat het onsterfelijkheidsgeloof betreft bedenke men, hoezeer alle bewijs ontbreekt, dat *alle* bewustzijn voor afspiegeling vatbaar is. Gesteld, dat 's menschen lichaam niet de afspiegeling geeft van alle bewustzijnsenkelvoudigheden, die zijn geheele bewustzijn, in 't bijzonder niet van alle, die zijn hoofdcentrum van bewustzijn vormen, dan behoeft zijn dood en het vergaan van zijn lijk niet te beteekenen het uiteenvallen van die alle. Het zou kunnen zijn dat een deel, voldoende om een hoofd-

centrum van bewustzijn in wezen te houden, te samen bleef. Zoo zou in letterlijken zin bewaarheid worden het woord van den ouden dichter: ‘non omnis moriar’. Voor het onsterfelijkheidsgeloof hangt evenzeer als voor het Godsgeloof de vraag, of men wetenschappelijke gronden heeft om het te verwerpen, geheel en al af van argumenten te ontleenen aan biologie, psychologie, historie. Het psychisch monisme staat daar buiten.

Het psychisch monisme heeft zijne wortels in de oudheid. Op zich zelf staat het brahmaïsme met zijn ‘Atman’, het levensbeginsel, dat alleen werkelijkheid heeft, verborgen in de zinnenwereld, die er niet dan de uiterlijke verschijning van is. Op zich zelf ook staat de wijsheid van den Griek Anaxagoras, begin 5de eeuw, over den ‘Noes’, het ‘Verstand’ dat den Chaos tot eenen Kosmos maakte door het ongelijksoortige te scheiden en het ongelijksoortige te vereenigen, en niet slechts in de hoogere levende wezens, maar ook in de planten voortdurend aanwezig is. In Socrates en Plato werkte deze voorstelling slechts in 't algemeen, niet in de bijzonderheden na.

Met het Hellenisme kregen verwante denkbeelden eenen meer duurzamen invloed. In de 3e eeuw voor Chr. leerde de Aziaat Chrysippos, te Athene in de ‘beschilderde stoa’, het gebouw, waar zijn voorganger, de Cypriër Zeno eene school van wijsbegeerte gesticht had, dat de Godheid, een vurige adem, de stof, door haar geschapen, overal en altijd doordringt, vormen knedend en leven scheppend. Bij de latere Stoïcijnen traden, ongeveer sedert het begin onzer jaartelling, deze denkbeelden op den achtergrond, zedekunde en levenskunst uitsluitend op den voorgrond. Maar in de 3e eeuw na Chr. leerde de Aegyptenaar Plotinus, de eerste en voornaamste der Neoplatonici, dat het ‘Oerwezen’ door ‘uitstraling’ den ‘geest’ d.i. ‘het denken’ schiep en dit de ‘wereldziel’; deze wederom de materie waarin zij altijd aanwezig is.

Aan de Neoplatonici ontleenden de Joodsche philosophen der 11de eeuw, niet slechts de ‘Kabbalisten’,[1)] die het

1) De Kabbala is eene geheime leer van onzekeren oorsprong. Volgens de sage te danken aan Abraham, volgens eene meer wetenschappelijke opvatting bedacht door Rabbi Akiba (+ 135).

Neoplatonisme (waaraan bij Plotinus' opvolgers de magie niet vreemd was) vermengden met Pythagoreïsche bespiegelingen over de geheime kracht der getallen[1)], maar ook hunne tegenstanders, een Ibn Gebirol (Avicebron) van Saragossa, een Jehuda ben Halevy, een Maimonides uit Cordova, hunne leer over God, die zij verbonden met eene allegorische uitlegging van het scheppingsverhaal.

De Christelijke mystici der 13de eeuw[2)] namen de leer van Plotinus over, omgezet in Christelijke bewoordingen. Ten minste voor zoover zij theoriseerden, en niet slechts, zooals de meeste der volgende eeuw, alleen de levenspraktijk bespiegelden, berusting en zelfverloochening predikende. Onder den invloed van Plotinus stond zelfs in de 16de eeuw de akademie van Florence. Ficinus, die Plato in het Latijn vertaalde, stelde hem zeer hoog. Reuchlin, die een tijd te Florence doorbracht, voelde veel voor de Kabbala.

Nader bij het psychisch monisme kwam de geniale warhoofd Giordano Bruno, te Rome verbrand in 1600, door zijne monadenleer de voorlooper van Leibnitz. Van de zich als het stoffelijke voordoende afspiegeling der monaden, door Leibnitz geleerd, is echter bij hem nog geen sprake. Leibnitz zou men den eersten psychomonist kunnen noemen, ware het niet, dat de hoofdinhoud zijner monadenleer uit voorstellingen bestaat, die met het psychisch monisme geen verband houden, er zelfs mee strijden.

Zuiver psychomonist is ook Gustav Theodoor Fechner nog niet[3)]. Want hij houdt stof en geest voor de beide ‘kanten’

1) Pythagoras van Samos (6e eeuw v. Chr.) heeft niets schriftelijke nagelaten. Het meeste, wat hem wordt toegeschreven zal op rekening zijn te stellen van zijne school, in 't bijzonder van den Thebaan Philolaus 5e eeuw voor Chr.

2) Bij de christelijke mystici ging de oude beteekenis van mystiek, als de voor niet ingewijden ontoegankelijke wijze van godsdienstoefening, geleidelijk over in die van het geloof aan innerlijke openbaring der goddelijke waarheden, meestal gepaard met ‘extase’, ‘verrukking’, die door overpeinzing en onthouding werd uitgelokt.

3) Fechner (1801-1887) wijdde zich van af zijn dertigste levensjaar aan de philosophie, na reeds talrijke geschriften over chemische en physische onderwerpen te hebben in 't licht gegeven. Zijne philosophische werken zijn: Büchlein von Leben nach dem Tode (1836), Ueber das höchste Gut (1846), Nanna, oder das Seelenleben der Pflanzen (1848), Zend Avesta (1851), Elemente der Psychophysik (1860), Ueber die Seelenfrage (1861), Ueber die phys. u. philos. Atomenlehre (1864).

van een onbekend ‘Grundwesen’, dat overal moet worden aangenomen, waar zich 't zij stof 't zij geest vertoont[1]. Maar hij komt daardoor toch in zijne uitgewerkte wereldbeschouwing tot eene albezieling, die met het psychisch monisme overeenkomst heeft.

Wat aan zich zelf verschijnt, zegt hij, is geest, wat aan iets anders verschijnt, is stof[2]. Wel is waar verschijnt altijd, wanneer ik mij van iets bewust ben, rechtstreeks mijn ‘Grundwesen’ uitsluitend aan zich zelf. ‘Aber dies hindert nicht an zu erkennen, ja das Gefühl davon drängt sich von selbst auf, das gewisse Bestimmungen unserer Selbsterscheinung durch etwas ausser uns angeregt sind, und diese Bestimmungen dienen uns zur Charakteristik der leiblichen körperlichen Beschaffenheit des Objekts, was sie anregt’[3]. Noch behoeft datgene, wat mij als aan iets anders dan het zelf is, verschijnt altijd een ander lichaam dan het mijne te zijn ‘Derselbe Mensch kann auch einen Teil, der zu ihm selbst gehört, mittelst eines andern Teils der zu ihm gehört, eines Sinnesorgans, als leiblichen erkennen’[4]. Buitendien ‘kann die leibliche Erscheinung eines Andern allerdings auch als aüsseres kennzeichen, als Aüsserung der geistigen Selbsterscheinung des Andern dienen’[5]. ‘Die sinnliche Selbsterscheinung, die in mir durch ein Andres erregt wird, verrät mir zugleich das Dasein und Wirken dieses Andern, und gilt mir eben in sofern als dessen aüsserliche Erscheinung’. Wat[6]

1) ‘Alle Untersuchungen, die wir über das gebiet der Existenz anstellen mögen, reichen blos bis zur geistigen und materiellen Erscheinungs weise derselben, vom Grundwesen selbst, was beiden Erscheinungsweisen in Eins unterliegt, lässt sich nichts weiter sagen, als das es eben nur Eins ist’. Zend Avesta I p. 414. ‘In so fern hat das selbe Wesen zwei Seiten, eine geistige psychische, in so fern es sich selbst, eine materielle, leibliche, in so fern es einem Andern als sich selbst, in anderer Form zu erscheinen vermag’ l.l. II p. 322. ‘Ich sage nach Allem nicht, dass indem wir das Geistige als Selbsterscheinung dem Materiellen, als das was Anderm als sich selbst erscheint, gegenüber stellen, wir damit auch das identische Grundwesen selbst, was ihrer beiderseitigen Erscheinung unterliegt, erfasst haben l.l. II p. 367.
2) l.l. I p. 414 vg. II p. 322, 367.
3) l.l. I p. 415 II p. 322.
4) I p. 415/6. Over de middelen om een ander lichaam te onderscheiden van het eigene: II p. 369.
5) I p. 413.
6) II p. 322.

overigens de verschijning van iets aan iets anders betreft, m.a.w. wat betreft de verschijning der stof, ziet Fechner natuurlijk wel in dat zij lang niet altijd eene feitelijke is, bijv. wat aangaat het binnenste van het menschelijk lichaam, in 't bijzonder de hersenen, en wat aangaat de samenstelling van het stoffelijke uit atomen. Maar ‘wir rechnen das hypothetische oder erschlossene Physische und Psychische dem Wirklichen oder Erfahrbaren gleich’, mits het ‘doch aus dem Zusammenhange des Erfahrnen und nach Regeln, die sich in der Erfahrung bewähren, erschlossen’[1].

Dat hetgeen aan iets anders verschijnt, altijd iets is wat wij stoffelijk noemen lijdt geene tegenspraak. Maar daar Fechner, anders dan het psychisch monisme, de stof voor ‘den anderen kant’ houdt, van datgene waarvan de geest de ‘eene kant’ is, kan voor hem de stof niet zelf geest zijn. Nu is het waar, dat het spraakgebruik, evenals Fechner, zich alleen dan van het woord ‘geest’ bedient, wanneer het iets ‘denkends’ aan wil duiden, nl. om met het psychisch monisme te spreken, eene tot denken geworden concentratie van bewustzijnsenkelvoudigheden. Duidelijkheidshalve zal men daarom deze laatste, daar, waar geen concentratie plaats grijpt, liever niet ‘geest’ moeten noemen, maar als ‘iets psychische’ moeten aanduiden. Maar bij Fechner kan het natuurlijk niet opkomen dit onderscheid te maken, en waar hij implicite ontkent, dat stof geest is, stof toch voor iets psychisch te houden.

Langs welken weg kwam Fechner tot zijne stelling, dat geest en stof de beide kanten van een ‘Grundwesen’ zijn? Wanneer ik, zegt hij, er over nadenk met welke lichamen ik eenen geest heb te verbinden, kom ik tot het besluit, dat ook de planten er een hebben, dit toch leert mij de analogie van haar organisme met dat van menschen en dieren, benevens de omstandigheid, dat ik tusschen planten en dieren geene grens kan trekken[2]. Tusschen planten echter en de levenlooze natuur kan ik het ook niet. Niet dat ik daarom aan ieder levenloos voorwerp eene ziel zou willen toekennen. Maar wanneer ik onzen aardbol in zijn geheel beschouw, met zijn in eb en vloed zich bewegende zeëen, zijne atmospheer,

1) II p. 327 vgl. I p. 424, Atomenlehre p. 33.
2) Nanna; ook het grootste deel van ‘Ueber die Seelenfrage’ handelt hierover.

zijne stroomen en waterscheidingen, zijne verschillende klimaten, de voortdurende differentiatie aller gedeelten van zijn oppervlak, zoo meen ik ook daarin iets te moeten zien, wat organisme mag heeten, en mij hem verbonden te moeten denken aan eenen aardbolgeest, welks bewustzijn bestaat uit het gezamenlijk bewustzijn van alle bewuste aardbewoners plus een centraal bewustzijn, dat ze alle vereenigt[1)], iets, dat aan zich zelf verschijnt en waar alles aan verschijnt, wat wij het stoffelijke noemen. En als ik eenen geest der aarde aanneem, moet ik ook eenen geest aannemen van ieder der andere hemellichamen[2)], en kan niet betwijfelen, dat de som der hemellichaamgeesten, wederom samen met een centraal bewustzijn, den Goddelijken geest uitmaakt. Het stoffelijk heelal is dus de verschijning aan den Goddelijken geest, van iets anders dan die geest zelf is, en maakt samen daarmee de Godheid uit[3)], zooals geest en stof samen den mensch, het dier, de plant, de hemelwezens uitmaken. En daar hieruit blijkt, dat stof en geest, zonder hetzelfde te zijn, altijd verbonden zijn, moet men ze beschouwen als de beide kanten van een zelfde 'Grundwesen'. Waar intusschen blijkt, dat het stoffelijke den mensch niet anders verschijnen kan dan door middel van organen, moeten we van de hemelwezens en van de Godheid hetzelfde aannemen, schoon we van die organen niet anders kennen dan de zintuigelijke organen van mensch en dier[4)]; en die eigenaardigheden van onzen aardbol, die we vermoeden zintuigelijke organen te zijn van den aardbolgeest.

Uitvoerig betoogt Fechner, dat door God het kwaad niet gewild, maar van den aanvang af bij hem aanwezig, door hem bestreden wordt, en, bij voortgaande evolutie van het

1) Zend Avesta I p. 2 - p. 318, II p. 104 - p. 207.
2) l.l. I p. 319 - p. 337. Fechner wijst (l.l. II p. 82) ook op de hiermee overeenkomende voorstellingen van wijsgeeren der oudheid in 't bijzonder de Stoïcynen.
3) l.l. I p. 327 vgg. Men ziet, ook wederom door Fechner zelf opgemerkt (l.l. p. 337), de overeenkomst met Spinoza. Het verschil is, dat bij Spinoza stof en geest van elkaar *onafhankelijke,* aan *eigen* wetten gehoorzamende, *attributen* der godheid zijn.
4) 'Ohne das sich Geschöpie, oder sonst Organe objektiver Wahrnehmung in ihm individualisurten, gäbe es so wenig eine Erscheinung aüsserer materieller Leiblichkeit für Gott, als ohne Sinnesorgane für uns' l.l. I p. 418 vgl. p. 422.

heelal, ten slotte zal verdwijnen[1]. Voorts, dat 's menschen geest individueel onsterfelijk is. Want, dat gedurende zijn aardsche leven zijne bewustzijnsinhouden niet vernietigd worden, doordat ze verdwijnen. Dat dus door den dood het geheel dier inhouden evenmin behoeft vernietigd te worden, maar veeleer ieder menschelijk bewustzijnsgeheel zich individueel zal handhaven als deel van het bewustzijn der Godheid[2].

Door stof en geest te verklaren voor de beide kanten van een zelfde 'Grundwesen', redt Fechner wel is waar het continu bestaan der stof, maar heeft daarvoor noodig een bovennatuurlijk gegeven. Daar de Goddelijke geest continu bestaat schijnt onmiddelijk te volgen, dat de stof, die samen daarmee de Godheid uitmaakt, het ook doet. Maar zonder dat gegeven blijkt het er *niet* uit. Want daar bij deze opvatting de stof iets anders is dan de geest, en deze er zich, volgens Fechner niet bewust van is, tenzij door stoffelijke organen, dient gevraagd te worden of die stoffelijke organen, en in 't algemeen de stof, alleen in het bewustzijn van dien geest bestaan of ook onafhankelijk daarvan. Daar dit laatste eene logische ongerijmdheid is, blijft alleen het eerste over. En het is dus volstrekt noodzakelijk, aan te nemen, *dat de stof door het Goddelijk bewustzijn geschapen wordt.* Ziedaar het bedoelde bovennatuurlijke gegeven.

In de tweede plaats kan Fechners wereldbeschouwing onmogelijk uitleg geven van de schijnbare wisselwerking tusschen stof en geest. Nadrukkelijk ontkent Fechner de *werkelijkheid* dier werking[3]. Zeer terecht. Maar wanneer iemand eene wond ontvangt, door welke psychische intermedia bezorgt dan de wil van zijnen aanvaller hem het gevoel van pijn? Zij moeten volgens Fechners praemissen den eenen kant uitmaken van datgene, waarvan het zwaaien met den arm en het indringen van den dolk de andere zijn. Wat betreft den arm en het zwaaien er van, kan het volgens Fechner de andere kant zijn van datgene, waarvan het 'algemeene', het 'organische' gevoel van den aanvaller de zelf verschijning

1) l.l. I p. 390 - p. 408.
2) l.l. III p. 1 - p. 399.
3) l.l. II p. 346 vg. Buitendien rust het geheele betoog van p. 322 - p. 368 hier op.

is, en dat aan hem als iets anders dan zijn 'Grundwesen' is, verschijnt. Maar de dolk? Hier kan die andere kant niet anders zijn dan iets wat deel uitmaakt van het bewustzijn van den aardbolgeest en dus ten slotte van den Goddelijken geest. Fechner heeft geen ander psychisch intermedium beschikbaar. En verder, de gewonde lijdt niet alleen pijn, maar zijn 'Grundwesen' wordt beschadigd. Hoe is dat 'Grundwesen' te bereiken? Langs psychischen weg of langs stoffelijken? Blijkbaar langs geen van beide. Want het is niet alleen geest noch alleen stof. Men ziet hoe hier alles fout loopt. En wanneer ik eenen indruk krijg van kleur of geluid of reuk of smaak of tastbaarheid of temperatuur, door welk psychisch intermedium moet die komen tot mijn 'Grundwesen', en van welk psychisch uitgangspunt? Ook hier heeft men den Goddelijken geest bij noodig en ziet dan nog niet in, hoe mijn 'Grundwesen' er door wordt aangedaan. Fechner zegt ergens[1)], dat de geest zeer veel eenvoudiger is dan de stof, dat aan een enkelvoudig geestelijk iets, eene zeer samengestelde beweging van stofdeeltjes kan beantwoorden. Maar dit alles, duister op zich zelf, gaat om de kwestie heen. Fechner zegt elders[2)]. 'Ein Nadelstich, ein Lichtstrahl im Auge regt nicht Empfindung, sondern materielle Nervenprozesse, die immerhin Empfindung tragen mögen, aber weil nur auf dem Standpunkte der Selbsterscheinung solche wahrgenommen werden kann, geht uns diese auf diesem Standpunkte nichts an, wo wir uns ausserhalb der Sache stellen', en 'Wenn mich eine Nadel sticht, so stehe ich ja von Natur gegen meine Empfindung auf innerm, gegen die Nadel und der ganzen Natur in der sie inbegriffen ist, auf äusserm Standpunkt'[3)]. Laat het zoo zijn, hoewel het niet duidelijk is. Maar hoe vereenigt zich hetgeen men op ieder der beide standpunten bemerkt? Dat gaat ons wel aan; maar het blijkt niet.

Beter dan de juist besproken punten is te verdedigen Fechners geloof aan eenen aardbolgeest, aan hemellichaamgeesten, en aan eenen heelalgeest. Fechner schrijft aan genoemde geesten een centraal bewustzijn toe, dat de lagere bewustzijns-[4)]

1) l.l. p. 416 vg. II p. 323, p. 328, p. 368.
2) l.l. II p. 330 vgg.
3) l.l. II p. 330, vgg.
4) l.l. II p. 349.

geheelen, die er door omvat worden, vereenigt. Vat Fechners term ‘centraal bewustzijn’ in dezen op als bedoelende een concentratievermogen, waardoor het geheel der bewustzijnsenkelvoudigheden zich concentreerende een centraal bewustzijn vormt, zoo is er niets, dat tegen en veel dat vóór zijne opvatting pleit. Zoo samenhangende bewustzijnsenkelvoudigheden zich kunnen concentreeren tot individueele bewustzijnscentra, laat zich hooren dat het gezamenlijk bewustzijn, waarvan onze stoffelijke aardbol en al wat er op wordt waargenomen de afspiegeling is, het eveneens kan. Dan is het ook niet meer dan consekwent dit tevens aan te nemen voor de bewustzijnsgeheelen, waarvan de overige hemellichamen de stoffelijke afspiegeling zijn, en verder in eene algemeene concentratie te gelooven, waarin de gezamenlijke bijzondere concentraties deelnemen. Zij vormt dan het centrale bewustzijn van het heelal. Dat het individueel bewustzijn van mensch en dier niets van die meer algemeene concentraties bemerkt, is geen bezwaar, daar ook van de partieele concentraties de bewustzijnsenkelvoudigheden die er aan deel nemen, niet geacht behoeven te worden iets te bemerken. En vóór Fechners aanname pleit zonder twijfel de voortdurende evolutie van het geheel, dat zich als onze aardbol afspiegelt, in samenhang met de evolutie der menschheid, die ons de geschiedenis leert[1)]. Die samenhang schijnt te wijzen op eene eenheid.

Het ligt voor de hand, aan het Wereldbewustzijn, dat zich afspiegelt als stoffelijk heelal den naam ‘God’ te geven. Maar in anderen zin, dan waarin hem de Godsdiensten gebruiken. Want zij alle zonder uitzondering, schrijven aan God menschelijke eigenschappen toe, zonder hetwelk hij voor de levenspraktijk van geen beteekenis is en er van Gods*dienst* geen sprake kan zijn. Maar schoon ook tal van pantheïsten het gedaan hebben, en ook Fechner het doet, het is geene logische gevolgtrekking: het pantheïsme als zoodanig is geen godsdienst. En wanneer Fechner, evenals Leibnitz, schoon op andere wijze, zich waagt aan eene theodicee, eene rechtvaardiging der Godheid in zake het bestaande kwaad, en[2)]

1) l.l. II p. 353.
2) Van de evolutie der aarde en der menschheid, heeft niemand uitvoeriger en overtuigender beschrijving gegeven dan Herbert Spencer, first Principles. Part. II en III.

waar hij, op de wijze, boven vermeld, de persoonlijke onsterfelijkheid ons zoekt te waarborgen, begeeft hij zich op het gebied der fantasie.

Deze beschouwingen over God en onsterfelijkheid daargelaten, die hij niet vermeldt, sluit zich in alle hoofdzaken bij Fechner de populaire wijsgeer Friedrich Paulsen aan[1]. Slechts is hij in zijne uitlatingen over de verhouding van 's menschen geest tot de anorganische natuur nog vager[2]. Op dezelfde wijze Wilh. Wundt[3]. Eveneens Möbius, die[4] 'den Geist für die Substanz der Welt und die materielle Welt für sein Kleid' houdt. Intusschen ook reeds verklaart, dat men het recht heeft aan iedere 'Zelle' eene 'Seelenmannigfaltigkeit' toe te schrijven.

Tusschen Fechner en Paulsen staat Rud. Herm. Lotze[5] in. Wat zijn leeftijd betreft. Zijne denkbeelden gelijken meer op die van Leibnitz, deels ook op die van Spinoza. Hij motiveert ze met fantastische speculaties. Atomen zijn voor hem, wat de monaden zijn voor Leibnitz, 'übersinnliche Wesen, die von bestimmten Punkten des Raumes aus, durch ihre Kräfte ein bestimmtes Mass der Ausdehnung beherrschen ohne es doch im eigentliche Sinne zu erfüllen... grössere Zusammenhaufungen derselben gewähren durch ihren Widerstand gegen eindringende Gewalt, die Erscheinung einer greifbaren Körperlichkeit'[6]. Zij hebben 'ein inneres Leben psychischer Art'[7], omdat zij deelen der Godheid zijn[8]. De menschelijke ziel is eene éénheid, die met de

1) Einleitung i.d. Philosophie (Stuttgart & Berlin, Cotta 1912) p. 105, vgg. p. 111 vgg., p. 149, p. 155, p. 262, p. 267.
2) p. 157 vgg.
3) Syst. der Philos. (Leipz. Engelmann 1889) p. 432 '(Die Vernunftidee) erweckt die Ueberzeugung dass der kosmische Mechanismus nur die aüssere Hülle ist, hinter der sich ein geistiges Wirken und Schaffen, ein Streben und Fühlen verbirgt, dem gleichend, das wir in uns selber erleben.
4) R.J. Möbius, die Hoffnunglosigkeit aller Psychologie (Halle, Marhold 1907) p. 62 vgg.
5) Zijne philosophische geschriften zijn: Medizinische Psychologie (1852), Mikrokosmos (1856-64), System der Philosophie I Logik (1874), II Metaphysik (1879).
6) Mikrokosm. I p. 40 vg.
7) Mediz. Psych. p. 52.
8) Zie de geheele Metaphysik, ook verschillende plaatsen in den Mikrokosmos en de Med. psych.

atomen in wisselwerking staat. Waarschijnlijk heeft zij haren zetel in ‘Partieen ungefaserter Substanz’ der hersenen bijv. in de ‘pons Varolii’[1]. Eene wonderlijke vermenging heeft hier plaats van het psychische met het stoffelijke, in 't bijzonder met het uit de stof geabstraheerde begrip ‘ruimte’.

Zeer veel belangrijker is het werk van den Amerikaan, prof. Strong, getiteld ‘Why the mind has a body’[2]. Strongs ‘psychophysical Idealism’ is slechts een andere term voor het psychisch monisme. Strongs opvatting van de betrekking tusschen psychische processen en hersenprocessen is geheel psychomonistisch. Hij gebruikt niet het woord ‘afspiegeling’, maar de uitdrukkingen, die hij gebruikt ‘consciousness is a reality, and the brain process a phenomenon, a perception in another mind’[3], ‘one of the two series’ (die der psychische processen en die der hersenprocessen) ‘is a shadow cast by one consciousness on another’[4] bedoelen hetzelfde, en ‘what really intervenes and enables the consciousness to act on another’ bestaat ook volgens hem in datgene, wat zich stoffelijk vertoont als ‘lightrays passing through te microscope’ (Strong onderstelt iemand, die zijns buurmans hersenen door eene mikroskoop bekijkt) ‘and into the observers eye and nerve currents passing from his eye to the brain’[5].

Maar Strong werkt zijne psychomonistische theorie niet geheel af. Want hoewel hij niet betwijfelt, dat de werkelijkheid, ook voor zoover zij buiten de zichtbaar bewuste wezens omgaat, ‘mental in nature’ is[6], komt hij er nog niet toe, zich nader over die natuur uit te laten. ‘Investigation of consciousness as it appears from within’ (d.w.z. afgezien van de wijze waarop ze zich aan bewuste wezens vertoont) ‘would take to long... I propose to reserve it for another book’. Dit zijn zijne laatste woorden, het andere boek is nog niet verschenen.

1) o.a. Med. Psych. p. 119.
2) Why ne mind has a body by C.A. Strong, professor of psychology in Columbia University, New York & London, Maçmillan & Co. 1903.
3) l.l. p. 337.
4) p. 343.
5) p. 341.
6) p. 353.

Strong bereikt het psychische monisme langs eenen geheel anderen weg, dan die door schrijver dezes gevolgd is. Hij begint met eene schets der verhouding tusschen psychische processen en hersenprocessen, zooals ze wordt voorgesteld 1° door het 'interactionism' (de leer der wisselwerking), 2° het 'autonomism' (d.i. het materialisme), 3° het 'parallelism' (d.i. - bij Strong - de vaststelling van het gelijkloopen der twee zonder werking van, welke der beide ook, op de andere[1]). Van ieder der drie theoriën eischt hij de beantwoording van 'two distinct questions', 1° 'whether the objects we immediately see and touch, exist independently of our minds, or only as modifications of our minds', 2° 'assuming the latter to be the case, whether these modifications stand for real existences, external to our minds'[2]). Hij weerlegt zeer uitvoerig de meening dat genoemde 'objects', iets meer dan 'modifications of the mind' zouden zijn[3]). Maar even uitvoerig die, dat ze niet tot achtergrond zouden hebben 'real existences external to the mind'. Deze meening noemt hij 'phenomenalism', de tegengestelde 'idealistic or critical realism'. De 'real existences' noemt hij 'things in themselves'[4]).

Dat Strong in zijn betoog over 'modifications of the mind' m.a.w. in zijne weerlegging van het naïeve realisme, gelijk heeft, behoeft geen betoog. Eenigzins anders staat het met zijne weerlegging van het 'phenomalism'. Hij begint met aan te toonen, dat ons bewustzijn behoort tot de 'things in themselves', en niet, 't zij eene ziel, 't zij, zooals Kant wil, een 'Ego' of 'Subjekt' tot *uitsluitend werkelijk bestaanden achtergrond* heeft, waarvan het dan de onwerkelijke verschijning zou zijn. Wel is in iederen bewustzijnstoestand een 'ego', een 'subjekt' *aanwezig,* maar niet is er een, dat er achter schuilgaat[5]). Tegen Strongshierop betrekkelijk betoog laat zich niets inbrengen. Kants 'transcendent' (d.i. van bewustzijn onafhankelijk) 'Subjekt' of 'Ego' is niet anders, om met Vaihinger te spreken, dan eene 'summatorische

1) p. 1-p. 160.
2) p. 165.
3) p. 167-p. 193.
4) p. 166.
5) p. 194-p. 210.

fictie'. Maar daarop gaat Strong het 'thorough going phenomenalism', anders gezegd het *positivisme,* bestrijden. Hij is overtuigd, dat het tot *solipsisme* voert, omdat het geene werkelijkheid aanneemt, dan die der verschijnselen[1]. Maar het positivisme verbiedt niet ook *hypothetische* verschijnselen aan te nemen, verschijnselen, waarvan ik op betrouwbare gronden vermoed, dat ze zich vertoonen aan bewustzijn buiten het mijne; het verbiedt alleen iets als bestaande aan te nemen wat *in geen enkel bewustzijn* verschijnt[2]. Wij hebben, zegt Strong, eene 'undisputable knowledge of other minds'[3]. Zonder twijfel, maar dat is met het positivisme niet in strijd.

Vervolgens betoogt Strong de *'possibility* of things in themselves'. Onze 'perceptions', schoon 'modifications of our minds', zijn niet alleen *feitelijk,* maar ook *potentieel;* anders zou het ons niet mogelijk zijn, aan dingen buiten ons een continu bestaan toe te schrijven of, als het zulke zijn, die we nooit gewaarworden, bijv. de onwaarneembare deelen der aarde, de atomen enzv., er in 't geheel een bestaan aan toe te kennen. Hij meent, dat we van het potentieele eene empirische kennis hebben, evenzeer als van onze feitelijke gewaarwordingen[4]. Hij ziet niet in, dat *deze* 'empirische' kennis eene logisch ongerijmde, schoon voor levenspraktijk en wetenschap noodzakelijke, fictie is.

Daarna weerlegt hij de argumenten, die men heeft ingebracht tegen het *bestaan* van 'things in themselves'[5]. De voornaamste reden, waarom men het ontkent, is dat men ze voor 'unknowable' houdt. Dit doet ook Kant, hoewel hij ze *niet* ontkent, en zelfs hunne onkenbaarheid niet consekwent volhoudt. Kants eerste argument: 'dat wij ze niet gewaarworden' bestrijdt Strong met te zeggen, dat wij onze potentieele gewaarwordingsinhouden ook niet gewaar worden, terwijl toch Kant niet tusschen feitelijke en potentieele gewaarwordingen onderscheidt. Dat het dan ook volstrekt niet

1) p. 211-p. 229.
2) Zie het nadere hierover Julinummer van De Gids p. 117 vg.
3) Strong toont in verband hiermee aan, (p. 221-p. 228) dat de kennis van vele onzer eigene bewustzijnsinhouden, ook op hypothese berust. Want wanneer wij ons iets herinneren is het vroegere bestaan van den betreffenden bewustzijnsinhoud hypothetisch.
4) p. 229-p. 232.
5) p. 232-p. 250.

ondenkbaar is dat 'things in themselves' *hypothetisch* gekend worden. Kants tweede argument was dit, dat wij geen recht hebben de causaliteit als zijnde zelf een verschijnsel, buiten de wereld der verschijnselen uit te strekken. Hiertegen merkt Strong op, dat potentieele gewaarwordingsinhouden geen oorzaken kunnen zijn, als zijnde niet anders dan verwachtingen. Dat dus het er uit opgemaakte continu bestaan der dingen een onding is, als die verwachtingen geen 'things in themselves' tot oorzaak hebben. Dat buitendien zonder 'extramental existences' er geen eenheid in het heelal zou zijn, het zou bestaan uit eene 'plurality of minds', die ten opzichte van elkaar, afgesloten 'monaden' waren, waarvan men niet zonder harmonia praestabilita zou kunnen begrijpen waarom hun 'modifications' in elkaar zouden passen en elkaar completeeren, waarom de huizen de boomen, de zon de sterren van den een, identiek zouden zijn met die van den ander[1)]. Dat er voorts noch voor eenig psychisch proces begeleid door 'brainevents due to nervecurrents' noch voor vernietiging van bewustzijn volgende op beschadiging der hersens, noch voor evolutie van bewustzijn uit anorganische gegevens, eenige oorzaak zou overblijven, zoo niet de modifications of our mind (i.c. de nervecurrents, de beschadiging der hersens, de anorganische gegevens) teekens waren van bovengenoemde existences[2)]. Dit is alles zeer juist, maar neemt niet weg dat Strong het recht niet heeft in de aanname dier 'existences' meer dan eene logisch ongerijmde fictie te zien, zoo lang hij niet bewustzijn *ook buiten het menschelijke en dierlijke* aanneemt.

En daar komt hij dan ook ten slotte toe. Hij ziet in, dat de 'things in themselves' die aan het stoffelijke ten grond liggen, niet de eigenschappen kunnen hebben van het stoffelijke, juist omdat die eigenschappen 'modifications of our mind' zijn. En dat, daar alle consciousness behoort tot de things in themselves, ondersteld moet worden, dat alle werkelijkheid 'consciousness' is, en ook voor zoover zij 'extra mental' is in den zin van external to *our minds*, toch 'mental in its nature' is, 'and that, if we conceive things in themselves as

1) p. 251-p. 259.
2) p. 259-p. 274.

realities, we are bound to conceive them as having that kind of nature'[1].

Na dit vastgesteld te hebben, vraagt hij, wat moeten we nu kiezen: automatisme, parallelisme of interactionisme? En bereikt na wederom zeer breedvoerige uiteenzettingen dit resultaat, dat autonomisme (materialisme) in geen geval deugt, daar het niet anders dan òf naief realistisch òf phenomenalistisch kan worden opgevat. Dat parallelisme toelaatbaar is mits men de parallelie van psychische processen en hersenprocessen als identiteit opvat. Maar dat het dan ook niet strijdt met interactionisme, mits men dit niet opvat als wisselwerking tusschen stof en geest, maar tusschen de individueele consciousness en de werkelijkheid external to our minds. De vereeniging van aldus opgevat parallelisme en interactionisme heeft 'at bottom' het 'psychophysical idealism'[2].

Geheel zelfstandig en oorspronkelijk in voorstellingswijze en betoogtrant; bondiger, puntiger en volledi ger dan Strong, maar in gedachtengang met hem verwant, en in resultaat met hem eenstemmig, heeft ten slotte prof. Heymans de superioriteit van het psychisch monisme boven alle andere wereldtheoriën in helder licht gesteld[3]. En den naam 'psychisch monisme' uitgedacht, die zeker treffender en eenvoudiger is, dan die van 'psychophysical idealism'.

De heer Heymans geeft allereerst kritiek op het naieve dualisme (dat aan het stoffelijke, zooals wij het gewaarworden, en aan den geest, het uit de 'iks' der bewustzijnstoestanden geabstraheerde begrip, nevens elkaar zelfstandig bestaan toekent), op het materialisme, en op het Spinozisme. Van alle drie toont hij de onhoudbaarheid aan[4]. Vervolgens zet hij uiteen, dat een onderzoek naar onze kennis van transcendent bestaan ondubbelzinnig leert, dat die kennis ons ontbreekt. Wel kan de op ervaring berustende wetenschap het qualitatief verschil der stoffelijke verschijnselen herleiden

1) p. 275-p. 295.
2) p. 296-p. 348.
3) Einführung in die Metaphysik^2. (Leipzig Barth, 1911); Het Psychisch Monisme (uit Zenuw- en Zieleleven, Hollandia Drukkerij, Baarn 1915).
4) Einführung p. 32-p. 161.

tot een quantitatief verschil, en aldus een wereldbeeld opbouwen, waarin alle verandering beweging is. Maar daarmee krijgt ze geen kennis van eene transcendente werkelijkheid. Want wat iets bewegends is, leert men door gewaarwording. Wat het is onafhankelijk van de gewaarwording leert men dus nooit. En beweging aannemende, die men niet gewaarwordt, onderstelt men toch, dat een ideale waarnemer, wiens zintuigen voor geen enkele bewegingswaarneming te kort schoten, haar gewaar worden zou[1)].

Intusschen verhindert dit ons niet, zoo vervolgt de heer Heymans, onze gedachten, emoties, wenschen en wilsbesluiten, voor een ons *onmiddellijk* verschijnend deel der werkelijkheid te houden, dat tevens door middel van zintuigelijke organen zich ons vertoont, of ten minste aan eenen idealen waarnemer zich zou vertoonen als hersenprocessen; en onze gewaarwordingen van zien, hooren, ruiken, proeven, voelen te houden voor een ons verschijnend deel der werkelijkheid, dat ook via zintuigelijke organen zich als hersenprocessen vertoonen kan, *niet* echter ons *onmiddellijk* verschijnt, maar altijd *zelf via zintuigelijke organen* en wel als eene wereld (waartoe ook de zintuigelijke organen en de hersenen behooren), die zich hypothetisch laat terugbrengen tot eene wereld van enkel beweging, maar wier wezen ons onbekend is[2)].

Bij deze opvatting, zoo gaat de heer Heymans verder, heeft men slechts met twee gegevens te doen en niet, zooals het Spinozisme met drie, n.l. het bekende (onmiddelijk verschijnende) en het onbekende (niet dan door het intermedium van organen verschijnende) deel der werkelijkheid. Hij noemt deze voorstelling: *die Lehre vom Unbekannten Andern.* Maar ook door haar, ontkomen wij niet, zoo merkt hij op, aan den impasse, waarin het Spinozisme vastloopt. Immers het onbekende deel der werkelijkheid gaat zijnen afgeslotenen gang; daartoe behooren de wilsbesluiten niet, hoe zullen die er dan invloed op kunnen uitoefenen, m.a.w. waar blijft de causaliteit van den wil?[3)].

Het schijnt dus, dat wij de onbekende werkelijkheid geheel zullen moeten opgeven. Tot nog toe namen wij haar aan als

1) l.l. p. 162-p. 200.
2) p. 201-p. 203.
3) p. 203-p. 209.

de van zelf sprekende oorzaak der verschijnselen. Maar als wij de ervaring raadplegen, vinden we alleen oorzakelijk verband *tusschen* verschijnselen. Het schijnt dus geraden, dat wij ons bepalen tot de gegeven bewustzijnsverschijnselen, en wat logisch daaruit volgt. Dit nu doet het positivisme[1].

Het positivisme echter, meent, eenstemmig met Strong, de heer Heymans, voert tot *solipsisme* d.i. tot *algeheele scepsis,* d.i. tot absurditeit[2]. Wat tegen die meening valt in te brengen is bij de bespreking van Strongs boek hier uiteengezet[3]. Dat het positivisme aan de causaliteit geen recht kan doen werd ook hier vroeger in 't licht gesteld[4]. Op welke gronden Strong eene van (menschelijk en dierlijk) bewustzijn onafhankelijke causaliteit meent te kunnen handhaven werd boven, p. 234 vg.) vermeld. Heymans neemt tot uitgangspunt de ‘zwingende Evidenz des Causalitätsprinzips’ en is overtuigd, dat wij op grond daarvan, eene ‘ausserbewusstliche Realität’ in blanco moeten aannemen[5]. Laat ons die ‘zwingende Evidenz’ aanvaarden, hoewel tegen hare *onvoorwaardelijkheid* zich wel 't een en ander zeggen laat[6]. Voor den weten-

1) p. 209-p. 211.
2) p. 211-p. 220.
3) Hier slechts dit: Volgens de eigen woorden van den heer Heymans (l.l. p. 216) leert het positivisme ‘dass wir zwar die Existenz dieses Gegebenen’ (nl. de wereld der verschijnselen) *‘und was sich daraus rein logisch ableiten lässt’* (ik cursiveer, V.) neben diesem aber nichts anderes als wahr oder wahrscheinlich gelten lassen dürfen’. Welnu, uit mijne voorstelling van bewustzijn, dat niet mijn bewustzijn is (bijv. ik heb geen kiespijn, maar ik kan mij voorstellen, dat ik kiespijn heb) leid ik op ervaringsgronden logisch af, dat er bewustzijn bestaat buiten mijn bewustzijn.
4) Julinummer p. 118 vg. p. 122 vg.
5) p. 220-p. 230.
6) Voor minder ontwikkelden wordt zij tegengewerkt: 1° door de tallooze *toevallige* coïncidenties; 2° door de spontaneïteit der levensfuncties: het ‘groeien’ en het ‘verouderen’ schijnt ‘van zelf’ te gaan, de inhoud der droomen schijnt van ‘toevalligen’ aard; 3° doordat de levenspraktijk slechts in beperkte mate het besef van causaliteit volstrekt noodig heeft. - De heer Heymans beschouwt het causaliteitsprincipe als een axioma. Maar van hetgeen den inhoud van een axioma uitmaakt, is altijd het tegenovergestelde *onvoorstelbaar.* Daarentegen, al druischt het tegen alle ervaring in, toch laat zich wel *voorstellen* dat van een bepaalde a onder gelijke omstandigheden verschilende b's volgen. - Het kind, dat zich verheugt, causaal verband ontdekt te hebben, vraagt van alles naar het waarom?’ Maar als datgene, waarvan men de reden niet kan of wil noemen, gezegd wordt ‘van zelf’ te gebeuren, is het tevreden.

schappelijken mensch is zij in alle geval onloochenbaar. Dat er zonder het geloof in algemeene causaliteit geen wetenschap bestaan kan, werd ook in deze verhandeling erkend. En dat zij slechts mogelijk is in eene realiteit, van menschelijk en dierlijk bewustzijn onafhankelijk. Maar Heymans rekent evenmin als Strong met het feit, dat zij, ten zij men het 'Ausserbewusste' beperkt tot het bewustzijn van mensch en dier, op eene logisch ongerijmde fictie berust; en men dus, bereid tot het aanvaarden van *haar*, bereid is tot het aanvaarden van *deze.* En derhalve door die bereidvaardigheid geene oplossing krijgt, maar te staan komt voor eene antinomie.

Intusschen wijzigt zich ten slotte, zooals nauwelijks vermeld behoeft te worden, bij Heymans evenals bij Strong, die aanvaarding door de invoering van genoemde beperking zoodanig, dat de antinomie verdwijnt. Heymans toont aan[1)], dat de hersenprocessen niet anders behoeven te zijn, dan de psychische processen, op bijzondere wijs waargenomen; dat in deze zich evenzeer eene ononderbrokene causaliteit laat aannemen als in de stoffelijke wereld, en wel op dezelfde wijs nl. door hypothetische aanvulling, in casu door tusschen de psychische processen, waar van men zich bewust is andere te denken, waarvan men zich niet bewust is; dat men voorts alle recht heeft om per analogiam nevens zijn eigen geestelijk leven ander, daarbuiten, aan te nemen, in verband met andere lichamen; dat er zelfs in de ons omringende natuur geen grens van te trekken is, dat er bij de planten zelfs positieve aanwijzingen van zijn; dat ten slotte het geloof in *al*bezieling, bevestigd wordt door de wisselwerking tusschen de psychische processen van bewuste wezens en de 'ausserbewusstliche Realität', zoodat deze, hoewel er natuurlijk zeer verschillende graden zijn van 'Bewusstseinseinheit' ('Idividuation'), alleen 'ausserbewusstlich' is ten opzichte van het bewustzijn van bewuste wezens. Dat 'das Zustande kommen und Zugrundegehen, das Sichbefestigen und das Erschlaffen der Bewusstseinskonzentration - het eene bij ingespannen opmerkzaamheid en nadenken, het andere ook pathologisch, zooals bij "Verdoppelung des Ichs oder Wech-

1) p. 230-p. 335.

sels der Iche" - überall durch die grössere oder geringere Innigkeit der Wechselwirkung bedingt wäre, in welcher bestimmte psychische Elemente, mit Ausschliessung aller andere, zu einander stehen'.

De heer Heymans gaat verder dan Strong in zooverre hij de 'stoffelijke afspiegeling' breedvoerig op wetenschappelijke wijze demonstreert[1]. Hij spreekt niet van 'bewustzijnsenkelvoudigheden', maar bepaalt zich tot de meer algemeene uitdrukking 'psychische elementen'. Maar hij bedoelt daarmee hetzelfde[2]. Met Fechner is hij het eens, dat men in hetgeen wij onzen aardbol en de overige hemellichamen noemen, bewuste wezens mag zien, iets waarvan hier reeds vroeger werd opgemerkt, dat het niets tegen en veel vóór zich heeft. Maar eene *concentratie* van het aardwezenbewustzijn, en in 't algemeen van het wereldbewustzijn meent hij dat nog pas in wording is[3]. Persoonlijke onsterfelijkheid meent hij uit de door Fechner daarvoor bijgebrachte gegevens niet te mogen opmaken, wel dat de 'individuell menschliche Bewusstseinen... bestimmt sind nach dem Tode allmählich sich miteinander zu vermischen, und schliesslich in umfassendere Komplexe sich zu verlieren, innerhalt deren alles Bessere und Höhere, welches sie in sich enthielten für die Zukunft aufgehoben bleibt'. Het heelal 'God' te noemen ontraadt hij uit vrees voor misleidende verwarring met eenen anthropomorphischen God. Hij betoogt dat het beste wat de ethische en religieuse gevoelens verschaffen kunnen, daaronder niet behoeft te lijden[4].

Voor hen, die zooals schrijver dezes het jaren lang deed, moeizaam en vergeefs geworsteld hebben om te komen tot eene definitie van 'bestaan', die aan geest en stof beide recht doet, kon de kennismaking met het psychisch monisme niet minder zijn dan eene openbaring. In de eerste plaats omdat ze daardoor eindelijk eenheid konden bereiken in hun denken,

1) p. 249-p. 285.
2) 'Dat Heymans' "idealer Beobachter" een bewustzijnsinhoud zou hebben: trillende atomen, wijst er m.i. op, dat ook het psychisch monisme absoluut enkelvoudige' (psychische) 'wereldfactoren moet aannemen'. Der Mouw. Kritische Studiën p. 69, noot. Zie boven p. 211, pagina 221.
3) p. 323-p. 335.
4) p. 356-p. 362.

en in de tweede plaats omdat ze terstond moesten gevoelen, dat de weg voor verdere ontwikkeling der wijsbegeerte, die overal elders dood liep, hier open bleef. Doordat nu eerst de mogelijkheid werd geschapen voor vruchtbare samenwerking van psychologisch en physiologisch onderzoek. Reeds in zijne 'Einführung in die Metaphysik' sprak de heer Heymans[1)] van de mogelijkheid, door het psychisch monisme geopend, om 'bei unverminderter Anerkennung der qualitativen Verschiedenheit' (van het 'seelische Geschehen') 'die qualitative Veränderung aus zu scheiden, und anderseits vielleicht auch den zurückbleibenden Wechsel in der Verteilung der psychischen Energie quantitativen Erhaltungsprinzipiën unter zu ordnen'. En in een geschrift van voor eenige jaren[2)] heeft hij daartoe de eerste voorbereidende pogingen gedaan. De inhoud daarvan komt in hoofdzaken, kort geschetst, op het volgende neer.

Een sterke bewustzijnsinhoud b.v. een hevige knal bereikt zeer veel sneller volkomene duidelijkheid, het z.g. 'blikpunt' dan een zwakke bijv. een gevoel van lust of onlust, ontstaan door de som van vele kleine verdrietelijkheden. Daarom kan men, figuurlijker wijs, spreken van eenen weg naar het blikpunt. En aan de kracht door een bewustzijnsinhoud gebruikt om hem af te leggen maal de kracht, waarmee hij in het blikpunt verschijnt, den naam geven van 'afstandsenergie'.

Maar een bewustzijnsinhoud, die het blikpunt bereikt heeft, kan zich slechts kort handhaven, tenzij hij versterkt wordt door associaties. Wanneer ik, in mijn werk verdiept, door een knal op straat opschrik, maar terstond bedenk, dat hij door 't springen van een fietsband zal zijn veroorzaakt, is het denkbaar, dat daardoor een gevoel van medelijden met den fietser bij mij opgeroepen wordt. Maar 't is even denkbaar dat geen associatie bij mij gewekt wordt. Dan zal de knal terstond uit mijne herinnering verdwijnen, en de gedachten, die mij te voren bezig hielden, zullen terugkeeren. Men kan dit zoo uitdrukken: de bewustzijnsinhoud die het blikpunt bereikte, heeft al zijne afstandsenergie gebruikt om daar te komen, d.w.z., om de bewustzijnsinhouden, die er zich in be-

1) l.l. p. 261.
2) 'Ueber die Anwendbarkeit des Energiebegriffes in der Psychologie', Leipzig, Barth 1921.

vonden, te verdringen, hij heeft hun dus zijne afstandsenergie overgedaan, dit toch blijkt doordat ze van hunnen kant hem verdringen.

Maar wordt een bewustzijnsinhoud door associatie versterkt, dan kan het niet zijn, dat hij zijne geheele energie verbruikt had bij het naderen van het blikpunt. Van waar anders zijne kracht om gedachten of gevoelens op te roepen? Hij moet een surplus overgehouden hebben. Dit kan men niveau energie noemen. Psychische energie wordt dus òf van den eenen bewustzijnsinhoud op den anderen, òf van den eenen vorm op den anderen overgedragen, maar verloren gaat hij niet. De niveau-energie toont overeenkomst met de chemische energie. Zooals het in de natuur ligt van waterstof zich onder gunstige omstandigheden met zuurstof te verbinden, zoo ligt het in de natuur van bepaalde voorstellingen om zich onder gunstige voorwaarden te verbinden met een lustgevoel en aldus tot wensch te worden.

Ook is er reden om een vorm van psychische energie aan te nemen, die een analogon vertoont met het traagheidsprincipe en het onafhankelijkheidsprincipe der stof; en die men bewegingsenergie kan noemen. Zij openbaart zich o.a. daarin, dat een naam dien we ons te vergeefs pogen te binnen brengen ons, als we over iets anders gaan denken, na een tijd dikwijls ‘invalt’.

De afstandsenergie toont, evenals de warmte-energie, de neiging zich te egaliseeren. Wanneer niet telkens door indrukken van buiten, het verschil van energie tusschen onze bewustzijnsinhouden wordt levendig gehouden, bijv. wanneer wij ons in nachtelijk donker en nachtelijke stilte bevinden, zinken ze alle tot een gelijk laag peil. Met ééne uitzondering. Evenals waar verschillende stoffen van zeer ongelijke temperatuur vermengd worden, in het mengsel, aan zich zelf overgelaten, wel is waar in den regel eene overal gelijke temperatuur zal ontstaan, maar toch mogelijkerwijs, eenige der stoffen, eer de gelijkheid tot stand is gebracht, juist die temperatuur bereikt zullen hebben, die tot hare verbinding noodig is, en er daardoor in het mengsel op bepaalde plaatsen nieuwe warmte, en daarmede een allicht weder groot verschil van temperatuur zal ontstaan, kan het ook gebeuren, dat twee voorstellingen, die op denzelfden afstand van het blik-

punt zijn, zich verbinden en daardoor vruchtbare denkbeelden of sterke gevoelens te voorschijn roepen.

De verschijning van het voldragen psychisch monisme is een evenement in de geschiedenis der wijsbegeerte. Verre van algemeen werd dit tot nog toe erkend. In ons land minder dan elders. Het merkwaardige boek van Strong vindt men in *geen een* onzer openbare bibliotheken. *Geen enkele onzer wijsgeeren* heeft het in openbaren geschrifte besproken of zelfs vermeld, behalve Heymans. Van de 'Einführung in die Metaphysik' verscheen in de 'Gids' van Juni 1905 eene afwijzende kritiek[1)], grootendeels berustende op vooroordeel en wanbegrip. Uitvoerig en scherpzinnig besprak wijlen dr. Dér Mouw het werk in zijn, 'Kritische studiën'[2)]. Maar ongelukkigerwijze ging zich de heer Dér Mouw verdiepen in beschouwingen over het 'transcendente Ik', naar aanleiding der speculaties van E.v. Hartmann en van A. Drews, die, in aansluiting bij dezen, het empirische 'ik' dat van iederen bewustzijnsinhoud deel uitmaakt, voor de verschijning houdt van dat andere 'transcendente', dat, naar hij meent, als 'unbewusster Wille' en begaafd met het vermogen om 'onbewuste voorstellingen' te vormen, de voorstellingselementen, die er zich aan voordoen, tot voorstellingen samenstelt, ze 'produceert'. De heer Dér Mouw zou zich misschien buiten deze fantasiën gehouden hebben, zoo hij Vaihingers opmerkingen over de 'summatorische fictie' gekend had; hij zou wellicht hebben ingezien dat beschouwingen als de zijne, reeds van te voren door Heymans (in zijn hoofdstuk over 'die immaterielle Seele') waren krachteloos gemaakt[3)]. Wijlen de oud-hoogleeraar dr. W. Koster gaf als zijne meening ten beste[4)], dat Heymans psychisch monisme 'zich niet op afdoende wijze van het Spinozisme onderscheidt' (sic!) En 'dat de leer "vom unbekannten Andern" de voorkeur verdient' (sic!). De heer F. Roels, aanhanger van den psycho-

1) Van prof. A. Bruining 'Wetenschappelijke Metaphysica' p. 310-p. 333.
2) Leiden, Sijthoff (zonder jaartal).
3) Zooals ook Strong reeds gedaan had l.l. p. 203-p. 209.
4) Kants noumenale wereld (Tjeenk Willink, Haarlem 1906) p. 56, p. 66, Subjekt en Objekt (Tj. W.H. 1907) p. 99.

loog en speculatieven wijsgeer W. Stern, sloot zich aan[1)] bij Dér Mouws bezwaren tegen Heymans methode. Eene waardeerende bespreking van de 'Einführung' gaf alleen prof. van der Wijck[2)], die, het psychisch monisme (vergeleken met andere theoriën) onomwonden 'de meest aannemelijke hypothese' noemt. Slechts zou men kunnen wenschen dat nadrukkelijker door hem gewezen was op het nieuwe 'nie Dagewesene' er van. Bij deze besprekingen blijft het. Verder niets. Niets in het 'Tijdschrift voor Wijsbegeerte', tenzij Heymans' eigen repliek op Dér Mouws beoordeeling[3)].

De bijzondere invloeden, die ten onzent de belangstelling in het psychisch monisme tegenwerkten, voelt schrijver dezes geen lust hier te bespreken. De algemeene oorzaken der weinige waardeering er van liggen ook dieper. In de natuurwetenschappen heeft men het experiment. Zoodra zich daar nieuwe denkbeelden doen hooren, staat eene schare van deskundigen gereed om te verifieeren. Voor het experiment wijken de vooroordeelen betrekkelijk spoedig. Of het nieuwe iets, dan wel niets beteekent, wordt onderzocht met onpartijdige gestrengheid. En wat de vuurproef doorstaan kan, wordt met de belangeloosheid der wetenschap toegejuicht. Anders op het gebied der wijsbegeerte. Veel fijner onderscheidingsvermogen wordt hier vereischt, om hen die nauwkeurig en volledig waarnemen en zuiver redeneeren, te onderkennen van hen, die het tegenovergestelde doen. En hier juist is het niet zoozeer de stem van deskundigen, als wel der 'algemeen ontwikkelden en belangstellenden', die de ranglijst der reputaties regelt. Terwijl hier eene beeldrijke taal en een gebruik van woorden, wier klank emoties oproept, bij den daarvoor gevoeligen en niet zeer kritischen lezer het besef voorkómt, dat hij gevoed wordt met 'verb'átque voces et praeterea nil'. Slechts op den duur heeft ook hier toch de waarheid de beste kansen. Want van vooroordeel, onverstand en onkunde zijn in elk bijzonder geval de oorzaken tijdelijk en plaatselijk; de kracht der waarheid is blijvend en algemeen.

1) De toekomst der Psychologie (Teulings, 's Hertogenbosch 1918) pagina 14.
2) Onze Eeuw 5e deel IV p. 129-p. 157.
3) Eerste jaargang (1907) p. 329-p. 342.

De heer Heymans is ongetwijfeld te veel philosooph, om dit niet alles te bedenken, en er zijne opgewektheid niet bij te behouden. Hij weet dat het psychisch monisme voldoet aan de voorwaarden eener toekomst. Ook nu heeft het aanhangers in alle landen, zelfs in Nederland. Het zal eene geestelijke macht worden, die ten slotte zegeviert. Zijnen stichters een ‘monumentum aere perennius’.

MATTHÉE VALETON.

Nieuws over het Rolandslied.

P. Boissonnade: Du nouveau sur la chanson de Roland. Paris, Champion, 1923.

Wanneer wij het boek van den heer Boissonnade doorlezen, krijgen wij het gevoel, alsof een even geleerd als welgemanierd man onze kamer binnen komt en ons met een aangename stem, zonder opdringend of aanmatigend te zijn, van dingen vertelt, die ons op zich zelf belang inboezemen en die door de wijze, waarop hij ze voordraagt, nog een bizondere waarde verkrijgen. De stijl - wij bedoelen niet alleen den stijl van schrijven, maar ook de manier waarop de stof is ingedeeld, de verhouding waarin de deelen tot het geheel staan, kortom alles, wat een oude bouwmeester onder 'ordinantie' zou hebben verstaan - is in één woord meesterlijk. Hij is bovendien een teeken des tijds - er is heel wat veranderd, sedert men over heldendichten als het *Rolandslied* met romantische bezieling plag te schrijven, maar ook heel wat sedert men boeken als ongeordende pakhuizen van wetenswaardigheden beschouwde. Wij vinden hier scherpzinnige onderzoekingen en gewichtige ontdekkingen in een klaren overzichtelijken vorm; een uitvoerigheid, die nergens langdradig wordt; een vernuft, dat niet met geestige invallen koketteert; volledigheid zonder overlading; een woordkeus van rustigen eenvoud, waaraan bevalligheid niet ontbreekt.

I.

Het historische uitgangspunt van de onderzoekingen van den heer Boissonnade zijn de kruistochten op het einde van

de 11e en in het begin van de 12e eeuw tegen de Saracenen in Spanje. Het litteratuurhistorische doel van die onderzoekingen is, licht te verspreiden over een van de grootste kunstwerken van de middeleeuwen: het *Rolandslied.*

Het wetenschappelijk uitgangspunt zijn de stellingen, die door Joseph Bédier in het derde deel van zijn *Légendes épiques* in 1912 werden opgeworpen. Bédier's opvattingen zijn tegenwoordig algemeen bezit van wetenschap en beschaafden - zoozeer, dat wij gaarne glimlachen, wanneer iemand van een ‘volksepos’ spreekt en de schouders ophalen, wanneer wij het woord ‘cantilenae’ hooren. Wat hij over het *Rolandslied* gezegd heeft werd door den heer Salverda de Grave in dit tijdschrift (1914) verklaard en samengevat. Wij kunnen - te meer daar wij er hier en daar nog wel eens op terug zullen komen - voorloopig dus met enkele zinnetjes volstaan.

‘L'idée qu'il faut rapprocher’, zegt Bédier, ‘la *Chanson de Roland* de ces croisades me paraît simple, légitime et presque nécessaire.’ En elders: ‘La *Chanson de Roland* n'étant rien qu'un épisode d'une guerre sainte en Espagne, à quelle époque naît l'idée de guerre sainte? Est-ce au temps de Charlemagne? Non; ce n'est ni de son temps, ni au IXe siècle, ni au Xe; mais bien au XIe, dans la période qui précède immédiatement l'apparition de la *Chanson de Roland.’*

Wat Bédier van die kruistochten weten wilde vond hij voor het grootste deel in de werken van onzen landsman Dozy: *Histoire des musulmans d'Espagne* en *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne au Moyen Age* en in het deel van de groote *Histoire de France* van Lavisse, dat door Luchaire is bewerkt. Maar dit beeld - het lag in den aard der zaak - was niet geheel volledig. De heer Boissonnade heeft nu met vlijt en scherpzinnigheid dit hoofdstuk uitgewerkt. Hij heeft al wat er omtrent die kruistochten - hij telt er 34, waarvan 14 in de 11e, 15 in de 12e en 5 in de 13e eeuw vallen - in oude bronnen van iedere soort te vinden was, opnieuw of voor het eerst bestudeerd en alles in samenhang wedergegeven. Om zich van zijn belezenheid een denkbeeld te maken, doorbladere men zijn Table bibliographique, die, eng gedrukt, meer dan twintig bladzijden beslaat en evenveel rubrieken omvat.

Twee punten - geen van beide nieuw, maar beide door den

schrijver toch nog scherper dan door zijn voorgangers geaccentueerd - komen hier op den voorgrond: ten eerste het begrip ‘kruistocht’, ten tweede het overwegend aandeel, dat de Fransche adel aan die kruistochten gehad heeft.

De benden van Musa, die in het begin van de 8ste eeuw bij Gibraltar naar Europa overstaken, vonden op het Iberische schiereiland weinig, wat op een volk met iets als een nationaal bewustzijn leek. Dientengevolge weinig tegenstand. Nauwelijks kwamen zij in hun stormloop aan gene zijde van de Pyreneën of het blaadje was gekeerd. In het Frankenrijk van Karel Martel zag het er anders uit dan in het West-Gothenrijk van Witiza. Wij leeren in onze schoolboeken, hoe van Asturië, het eenige punt in het Noordwesten van Spanje, dat zich onder Pelagius dapper verweerd had, langzamerhand het verzet tegen de Arabieren uitgaat, en hoe als het ware om het graf van den apostel Jacobus het Christendom stand houdt. Omstreeks den tijd, dat de Omaijaden zwakker werden en hun rijk zich in kleine rijkjes oploste, verschenen in het Noorden - in de streek, die door de Berbervolken, die hem van de Arabieren gekregen hadden, door hongersnood al vroeger verlaten was - nieuwe christelijke rijken. In den loop van de 11e en 12e eeuw ontstaan onder de mannelijke en vrouwelijke nakomelingen van Sancho den Groote - Ferdinand, Alphonsus, Ramiro, Sancho Ramirez, Pedro en hoe zij verder heeten - Arragon, Castilië en Portugal, die in tallooze oorlogen Spanje op de Arabieren en de opnieuw uit Marokko gekomen Almoraviden veroveren - tot in de eerste helft van de 13e eeuw de Saracenen voorgoed onderworpen waren.

Die oorlogen - eigenlijk die geheele beweging - wordt nu onder het begrip ‘kruistochten’ gebracht. In het groot en in het klein. In het groot, door ze in verband te brengen met den geest die de heilige oorlogen bezielt, die in denzelfden tijd door het geheele Westelijke Europa tegen den Islam op verschillende punten gevoerd worden: ook hier is het de geestelijkheid - de Cluniacensers - die vooral den aanstoot geeft; ook hier zijn het pausen - als Alexander II en Gregorius VII - die den strijd doen prediken; ook hier die verbinding van ridderplicht en christenplicht, de bevrijding van zonden als loon voor moed in het gevecht tegen ongeloovigen. In het klein, door ze om zoo te zeggen in factoren

te ontbinden, ze te zien als een reeks van afzonderlijke, chronologisch begrensde expedities, op dezelfde wijze uitgerust, volgens dezelfde strategie gevoerd als die waarbij Jeruzalem of het Heilige land had moeten veroverd worden - ja, van ervaringen in andere kruistochten opgedaan wordt hier partij getrokken, oude kennissen uit Syrië en Palestina vinden wij hier terug.

Hierdoor wordt - en dat is nooit overbodig - een ietwat naïeve wijze van beschouwing uit den weg geruimd: wat oorzaak scheen, wordt gevolg. Wij hebben geen oorlog voor ons, waarin een aantal Noord-Spaansche vorsten hun ‘vaderland’ van vreemde smetten vrij pogen te maken, maar dat ‘vaderland’ ontstaat eerst, doordat de Europeesch-christelijke adel in den algemeenen en ook elders gevoerden heiligen strijd tegen een vreemd ras en een vreemden godsdienst op deze plek zegeviert. Wat ons een nationale zaak scheen wordt een internationaal christelijk-feodaal belang. Bovendien vergroot iedere nauwkeurige onderzoeking van een schakel ons inzicht in het samenstel van den ketting - en het is geenszins een onbelangrijk onderdeel, wat hier aan het groote complex van de kruistochten wordt toegevoegd. Zoo wordt ons, om slechts eenige voorbeelden te noemen, hier weer bizonder duidelijk hoezeer de kruistochten een mengsel zijn van wat Boissonnade's landsman Seillière ‘mysticisme’ en ‘imperialisme’ zou noemen, en op andere oogenblikken voelen wij, hoe sterk de samenhang in de bewegingen der Europeesche volken gedurende de middeleeuwen is en hoe ‘volksverhuizing’, ‘kruistochten’ en ‘ontdekkingsreizen’ een gemeenschappelijke kern bezitten en bijna logisch uit elkaar voortvloeien. Daarnaast valt door vergelijking met het nieuwe altijd weer ander licht op wat iets beter bekend was en kunnen wij - het is maar weer een enkel voorbeeld - feiten en omstandigheden uit den strijd, die later door de ridders van de Duitsche Orde in het Noordoosten gevoerd werd, beter verklaren wanneer wij ze vergelijken met wat hier in het Zuidwesten gebeurt.

De schrijver heeft intusschen met opzet noch van dit soort vergezichten, noch van die evenwijdigheden gebruik gemaakt - hij stuurt recht op zijn doel aan: het *Rolandslied.* Maar daarvoor was het noodig het tweede punt wat wij noemden te accentueeren: het aandeel van de Fransche ridderschap.

Al was het rijk van de Omaijaden versnipperd, de Arabieren bezaten nog altijd het beste deel van Spanje: Cordova, Sevilla, Toledo, Granada, Valencia, Saragossa... en al had Karel Martel hun een lesje gegeven, zij blijven een gevaar. Navarre, Provence en Languedoc waren voortdurend bedreigd en hadden onder strooptochten te lijden. Ook ter zee - laten wij de etymologie van het woord 'admiraal' niet vergeten en ook niet, dat Pisa in het begin van de 11e eeuw tweemaal door de Saracenen volkomen verwoest werd. De muren van het buurhuis waren warm genoeg om Frankrijk van het 'tua res agitur' te overtuigen. De hoogere en lagere adel in Frankrijk - niet enkel die in het Zuiden - was met den Noord-Spaanschen adel verwant en vermaagschapt en had reden, zwagers, schoonvaders en neven in hun benauwde vesten te hulp te komen. De Fransche geestelijkheid was er aan gelegen den invloed van den Islam te beperken en zijn eigen invloed op een nieuw gebied uit te breiden - de strijd tegen de ongeloovigen was zoowel een politiek als een godsdienstig kolfje naar de hand van de vrome broeders van Cluny. En dan... er viel te verdienen naar lichaam en ziel. 'Geef mij mannen en vazallen', zegt Robert de Fries in zijn jeugd tegen vader Boudewijn, 'en ik zal in Spanje een leen veroveren'; Gregorius VII had de ridders het land, dat zij op de heidenen zouden veroveren, beloofd. Er waren rijke steden die geplunderd konden worden; er was, wat voor een middeleeuwsch gemoed even aangenaam is, gelegenheid zonden te boeten en zonden te begaan; voor wie sneuvelde beteekende dit de eeuwige zaligheid en een warm plekje in het paradijs.

Alle reden, dat Frankrijk mee deed - en zoo laat de schrijver de Fransche ridders met hun mooie namen in een schitterenden optocht aan ons voorbij marcheeren, waaruit wij er slechts eenige kunnen noemen. Wij zien, wanneer het met die tochten tusschen 1053 en 1104 ernst wordt, Gwij-Godfried, den hertog van Aquitanië, die in 1064 Barbastro verovert - nieuw bewijs hoezeer het kruistochten waren: de stad viel het volgend jaar, daar de bezetting te klein was, opnieuw in de hand der Arabieren. Wij zien Ebles de Roucy, den schoonzoon van Robert Guiscard, en Hugo van Bourgondië; wanneer in 1086 de Almoraviden komen en Alphonsus VI bij Zalacca verslaan, zien wij - blijkbaar met de bedoeling ditmaal Bel-

zebub met den duivel uit te drijven - Hugo van Lusignan, bijgenaamd ‘le diable’. Wij zien dien raren snoeshaan Willem van Melun, ‘le Charpentier’, die bij de belegering van Antiochië in 1098 een zoo treurige rol zou spelen, hier voor het eerst opduiken. Wij zien hoe met hulp van die heeren en anderen Huesca wordt ingenomen (1096), Barbastro heroverd (1101) en hoe macht en gebied van de christenheid groeit en toeneemt. Dan komt tusschen 1104 en 1120 het hoogtepunt. De Almoraviden - niet altijd ten voordeele van de Arabieren - dringen voorwaarts, heroveren een deel van het gebied, bedreigen Barcelona; de nood is aan den man; de pausen verklaren den oorlog in Spanje voor niet minder gewichtig dan die in het Heilige land, zij beloven voor wie meestrijdt niet enkel vergeving van zonden maar ook moratorium van schulden - en weer komen de Fransche ridders: Aiméri van Narbonne, de Normandiër Rotrou de la Perche, Gaston van Béarn... en zij nemen na veel wisseling en veel verwarring Tudela (1114) in, en eindelijk Saragossa (1118). Omstreeks 1120 is Arragon tot over de Ebro bevrijd en de grond voor nieuwe veroveringen is gelegd. Hier zwijgt de spreker stil - want dit is het jaartal, dat voor zijn onderzoekingen van belang is.

Wij hebben het lijstje van data en namen meer dan geoorloofd was verkort - maar al geeft het noch een denkbeeld van de ingewikkelde gebeurtenissen, noch van de naarstigheid en nauwgezetheid waarmee zij zijn onderzocht, het toont de richting en het kan bewijzen, hoezeer in die voorstelling het zwaartepunt naar de Fransche kant wordt verlegd.

Lijdt echter de historische objectiviteit niet een weinig schade en onttrekt die pralende optocht niet zekere feiten aan ons oog? Wanneer wij den strijd van een te naïef nationaal standpunt in het internationale gebracht hebben, hem onder de kategorie ‘kruistochten’ brengen en daarmee bewijzen, dat hij op een algemeen belang en een algemeene geestesrichting van adel en christendom berust - komen wij dan door die accentueering van het Fransche niet door een achterdeurtje toch weer bij het nationale terecht en gaat van de beteekenis van het begrip ‘kruistocht’ niet iets te loor, wanneer het inkrimpt tot ‘Fransche kruistocht’? Wij zouden met de beantwoording van die vraag nog even willen wachten. Wanneer het er den

heer Boissonnade om te doen geweest was - zooals Dozy - een geschiedenis van Noord-Spanje in de laatste helft van de 11e en het begin van de 12e eeuw te geven, zouden wij zonder twijfel, wat het territoriale betreft, een duidelijker beeld hebben gekregen, en de Alphonso's, Pedro's, Sancho's van Arragon en Castilië zouden er beter afgekomen zijn. Maar dit was zijn bedoeling niet: hij had zich tot taak gesteld het ontstaan en de beteekenis van een Fransch kunstwerk te verklaren.

II

Die taak wordt nu in het volgende onderdeel - het vruchtbaarste en uitvoerigste van het geheele boek - voortgezet. Het heet: *'La gé00E9;ographie de l'Espagne, de l'Europe septentrionale et orientale, de l'Afrique et de l'Orient dans la Chanson de Roland et le problème des origines du poème.* Dit belooft veel - en het houdt het. Om te beginnen wordt door middel van de aardrijkskundige namen van het *Rolandsied* bewezen, hoezeer de dichter met de landstreken, waar de Spaansche kruistochten en hun overwinningen speelden, bekend was. Hierbij stijgt voor het eerst iets van een beeld van dien dichter op. Turold is van de leer, 'in der Beschränkung zeigt sich erst der Meister':

> 'Il s'efforce visiblement d'obtenir, par la sobriété, la clarté et la précision de ses tableaux et de ses narrations épiques l'unité d'impression. Il ne disperse pas l'intérêt sur une foule de lieux et de personnages; il le concentre sur un nombre restreint de héros, qu'il fait mouvoir sur quelques points choisis dans le vaste territoire de l'Espagne musulmane' (p. 71).

Waar anderen, zooals de *Gids voor Pelgrims* van den Pseudo-Turpijn driehonderd namen om zich strooit, heeft Turold aan vijftig genoeg.

> 'Sa vision a parfois amplifié les événements, raccourci les distances, atténué les obstacles. Elle ne l'a presque jamais entraîné au delà des limites du vraisemblable, sur ces chemins où s'égarèrent les auteurs des romans bretons ou de l'épopée renouvelée de l'antique, et des amateurs des féeries ou des enchantements qui séduisirent la période postérieure. Elle a grossi les faits à l'ocasion et simplifié le cadre; elle ne les a point dénaturés. Le grand trouvé;re a su maintenir un juste

> équilibre entre l'idéalisme du poéte et le réalisme pénétrant de l'observateur' (p. 74).

Misschien zou men met ietwat meer eerbied van Chrétien de Troyes kunnen spreken, maar wat de schrijver bedoelt is duidelijk: Turold staat op een ander standpunt.

Stuk voor stuk worden nu de localiteiten, die in het *Rolandslied* voorkomen, bepaald en telkens wordt opnieuw bewezen, dat het plaatsen en wegen zijn die de kruisvaarders omstreeks 1120 kenden en die voor hen van belang waren. Hieruit blijkt ten eerste, dat Turold het tooneel van zijn handeling beperkt heeft tot een deel van de Pyreneën en het Ebrodal; hij toont hier een nauwgezetheid en een waarheidsliefde, die gunstig bij die van andere dichters van chansons de geste afsteekt. Ten tweede zien wij, dat het zijn doel was de groote daden van zijn eigen tijd te verheerlijken. Ten slotte is hiermee een mogelijkheid gegeven het gedicht te dateeren, want die streken zijn in het algemeen tusschen 1070 en het eerste kwart van de 12e eeuw, voor het meerendeel zelfs tusschen 1110 en 1120 het terrein geweest, waarop zich de expedities met hun overwinningen afspeelden. Hierdoor wordt de dateering van Baist, Tavernier, Becker en Bédier bevestigd en de gevolgtrekking is niet te gewaagd, dat wij hier het verhaal hebben van een man, die als ooggetuige dat land gezien heeft, die van die roemruchtige tochten juist de gewichtigste heeft beleefd.

Vervolgens komt, wat Turold van de aardrijkskunde van de streken wist, waar zich de andere kruistochten afspeelden - en alweer wordt de bedoeling van den dichter nauwkeuriger omschreven: Turold wilde niet zooals sommige geschiedschrijvers slechts een deel van een kruistocht beschrijven; wat hij over de Spaansche tochten zegt, is eigenlijk zelfs secundair - evenzeer vermijdt hij phantastische berichten:

> 'Au contraire, le trouvère de la Chanson de Roland élevant son sujet à la hauteur de ces grandes entreprises, s'est proposé de donner le tableau de la *croisade*, mais non celui d'une *croisade.* C'est pourquoi il a synthétisé en quelque sorte toutes les expéditions de son temps, dirigeés contre les infidèles du nord et du sud, de l'est et de l'ouest.' (p. 153).

Hier heerscht dezelfde beperking. Naast het vijftigtal namen, dat betrekking heeft op het Noorden van Spanje, komen er ongeveer acht uit Afrika, tien uit het Noorden en

tien uit het Oosten van Europa en misschien veertig, die op het eigenlijke gebied van de groote kruistochten op het heilige land betrekking hebben. In die namen ligt het beeld van de geheele beweging.

> ‘Leur mention est la preuve indéniable de l'impression profonde que le poète a ressentie, au beau spectacle du monde chrétien en lutte, pour le triomphe de la Croix contre le monde des infidèles, qu'il confond sous le terme générique de païens...
> La conception vraiment épique, qui apparaît dans le chef-d'oeuvre de Turold, est donc née, non d'une légende ancienne perdue dans le recul de trois siècles, réduite à quelques traits à demi-périmés, mais bien du spectacle de la Croisade universelle, conduite depuis les dernières années du XIe siècle et les vingt premières du siècle suivant, par la chevalerie chrétienne, surtout par celle de France, au nord contre les païens de la Baltique, au Sud contre les Sarrasins d'Espagne, d'Afrique et de Sicile, à l'est contre les populations suspectes de païenie des régions danubiennes et balkaniques, au levant enfin, contre les musulmans d'Egypte, d'Arabie, d'Asie-Mineure, de Syrië, de l'Euphrate et du Turkestan. Cette conception grandiose lui a permis d'éliminer les épisodes inutiles, les exposés prolixes, où se complairont les poètes épiques des *Chansons des Croisades*, ainsi que ceux des *Chansons de geste* des cycles postérieurs. Elle lui a inspiré cette idée, où l'on reconnaît déjà un ancêtre des classiques, celle de l'unité de lieu et presque celle de l'unité d'action.’ (p. 233/34).

Want ook dit, moeten wij terloops vermelden, is volgens den heer Boissonnade een van de eigenschappen van Turold, dat hij de voorlooper is van wat de Franschen hun ‘klassieken’ noemen:

> ‘Le génie du trouvère se manifeste pleinement ici, avec ce goût de la précision, de la sobriété, de la clarté, de la raison, modératrice de l'imagination, qui fait de lui le premier de nos grands classiques’ (p. 150).

Ik wil echter nog eens herhalen: dit hoofdstuk is een historisch-philologische prestatie van de allerbeste soort. Zeker - Baist en Tavernier hadden den weg gewezen, maar Boissonnade is op dien weg een heel stuk verder doorgedrongen dan iemand te voren.

Wat dan komt heet: *Le reflet du monde contemporain.* Het wordt ingeleid door twee hoofdstukken, waarvan het eerste: ‘les institutions, les idées et les sentiments du monde musulman de l'époque des premières croisades d'Occident et d'Orient dans l'action, les tableaux et l'esprit de la *Chanson*

de Roland' schildert en het volgende ditzelfde voor 'le monde chrétien occidental et français' doet. De schrijver komt hier tot hetzelfde resultaat; wat Turold geeft, weerkaatst zijn eigen tijd: staatsinstellingen, zeden en gebruiken, leger en vloot, tot het krijgsgeschreeuw, de vaandels, de wapenen toe, zijn wat hij kende, wat hij als ooggetuige gezien had. Wat wij bij het aardrijkskundige zijn beperking noemden, vinden wij hier in een eenigzins anderen vorm; hij trekt wat in werkelijkheid verstrooid was samen; hij ziet twee werelden en twee wereldbeschouwingen: christendom en heidendom. Zijn kennis omtrent die twee, waarvan de eene zijn eigen is, is niet dezelfde; hij houdt, zooals zijn meeste tijdgenooten, de Mohammedanen voor afgodendienaars, hij schrijft hun begrippen toe en instellingen, die bij het leenstelsel en de toestanden van zijn eigen volk behoorden; maar waar hij uit ervaring spreekt is hij nauwkeurig en - dit is waar het op aankomt - hij poogt nooit te archaïseeren, nergens een beeld van het verleden te geven:

> 'Quand on examine de près cette épopée, ce n'est donc point une sorte de reconstruction savante d'un passé aboli, semblable à l'*Enéïde* de Virgile, qu'on a sous les yeux. C'est un poème tout pénétré de la vie d'une époque, pleine d'une passion frémissante et d'une activité débordante, tel que l'*Iliade* d'Homère. En effet, action, tableaux, idées, sentiments, tout décèle, non pas le pénible effort de résurrection d'une société dlsparue depuis trois siècles, mais bien l'oeuvre d'un grand peintre, qui a su choisir, dans l'ensemble d'une période héroïque récente, les traits distinctifs grâce auxquels il a tracé l'imagé d' une ère vibrante de foi d'ardeur mystique et d'exaltation chevaleresque' (p. 238).

Wij kunnen bij die vergelijking tusschen Virgilius en Homerus een vraagteeken - een vrij dik! - zetten, maar wat de schrijver bedoelt is alweer duidelijk.

Die hoofdstukken vormen den overgang naar de eigenlijke kern van dit onderdeel: het vaststellen van de personen - 'traditions anciennes et réalités contemporains dans les personnages du premier plan de la *Chanson de Roland'* - d a a r n a - ik leg eenigen nadruk op dit woord - ook van de personen op het tweede plan.

De scherpzinnige lezer heeft al begrepen waar dit heen moet: de oude tradities wijken voor de gelijktijdige werkelijkheid. De dichter:

> ‘a voulu, en usant du privilège de la poésie, dans un cadre ancien, à l'aide de quelques personnages, dont les noms seuls et quelques traits sons empruntés à la réalité ou à la fiction anciennes, faire revivre les hommes de toute une époque réelle et héroïque, dont il a été le témoin. Il n'a pris du passé qu'un petit nombre de figures ou de faits légendaires .... Il a ressuscité ces morts; il leur a rendu une nouvelle âme, en les mêlant à la foule des vivants, ses contemporains’ (p. 304).

Dientengevolge moeten ook die personen te herkennen zijn, en zooals de geographische en ethnographische namen geïdentificeerd werden, wordt nu voor alle personen een of meer historische voorbeelden gezocht - naast nauwkeurig geschilderde wegen en landschappen moet ons het *Rolandslied* een museum van portretten van tijdgenooten bieden. Ook hier hadden Tavernier en anderen een begin gemaakt, maar ook hier gaat de heer Boissonnade veel verder. Dat wij weer uitstekend historisch werk krijgen - wie zou het betwijfelen: de vondst, die ons het prototype van Gualter de l'Hum brengt, is het beste bewijs.

Maar toch... het schijnt mij, dat wij hier bij het gevaarlijke punt in het boek van den heer Boissonnade zijn aangekomen.

Wij hebben al eenige zinnetjes geciteerd, waaruit blijkt hoezeer de schrijver van meening is, dat de eigen tijd van Turold en wat hem in de kruistochten wedervoer het eigenlijk - bijna het eenig - uitgangspunt van zijn epos geweest is. Wij kunnen dit ten overvloede met eenige aanhalingen uit zijn *Conclusion* nog aanvullen:

> ‘L'origine principale, la plus importante de toutes les sources d'inspiration du poème de Turold doit être cherchée, comme nous l'avons démontré, dans les événements des croisades d'Espagne et dans l'impression profonde qu'elles ont excercée sur l'esprit de toute une génération, celle de la seconde moitié du XIe siècle et du premier tiers du XIIe’ (p. 487).

En verder:

> ‘Viviflant par une conception originale le souvenir à demi effacé d'un mince épisode de l'histoire carolingienne, c'est en Espagne, au bruit de la lutte furieuse engagée avec l'Islam, qu'il plaça le centre du conflit qui mettait aux prises à son époque la Croix avec le Croissant. En même temps lui arrivaient d'Orient les échos des victoires remportées par d'autres croisés sur les tenants de Mahomet. C'est alors

> que, par une conception géniale le trouvère eut l'idée de tracer le tableau de cette lutte engagée par la France, mandataire de Dieu, contre les ennemis du Christ, et que, dans une puissante synthèse, il groupa sur les champs de bataille de la région de l'Ebre les forces de la chrétienté d'un côté et celles de la païenie de l'autre' (p. 487/88).

En weer iets verder:

> 'En même temps, à l'aide des données de la légende historique ou monastique, vivifiée par le spectacle de la réalité contemporaine, il formait cette galerie admirable de personnages, dont les principaux représentent chacun l'un des types idéalisés de la société chevaleresque des croisades, dont les autres sont les symboles de chacune des nationalités provinciales qui composaient la France' (p. 488).

Indien wij die beweringen zoo letterlijk nemen als het mij voorkomt dat de heer Boissonnade ze bedoelt, dan volgt van zelf de vraag: waarom heeft Turold, wanneer het er hem vooral om te doen was, den strijd van christendom en heidendom af te beelden, zooals hij hem beleefde, dit niet gedaan? Waarom had hij een 'cadre ancien', een 'mince épisode de l'histoire carolingienne', of 'des données de la légende historique ou monastique' noodig? En wanneer hij de helden van die tochten oprecht bewonderde, waarom vertoonde hij ze in 'symboles' en niet in levenden lijve? Antwoordt iemand hierop, dat zoo iets niet in den geest van den tijd lag, en dat de beschrijving van werkelijke personen en gebeurtenissen wel tot de taak van den kroniekschrijver maar niet tot die van den trouvère of den clerc jongleur behoorde - dan moeten wij er op wijzen, dat wij uit dienzelfden tijd - vermoedelijk geen twintig jaar later - en uit hetzelfde land een gedicht bezitten, dat wel degelijk een epische behandeling van een tijdgenoot en gelijktijdige gebeurtenissen geeft: een tijdgenoot, die juist vanuit dit gedicht in de Elyzeesche velden van het episch heldendom is opgenomen en er vermoedelijk naast Roland de vreugde smaakt alle gedichten, die op aarde op hem gemaakt zijn, te lezen en te herlezen. Wij bedoelen den Cid. Waarom kon de Normandiër Turold voor Rotrou de la Perche of Gaston de Béarn niet doen, wat de dichter van het *Poema del Cid* voor Ruy Diaz van Bibar gedaan heeft?

Of was het juist zijn zin voor het algemeene, het feit, dat hij niet é e n kruistocht, maar d e kruistochten wilde bezingen, die Turold hiervan terughield? Dan vragen wij verder.

Indien ik mij wel herinner werd de slag bij Austerlitz gewonnen door de onwrikbaarheid waarmee Davoust en de rechtervleugel van de Franschen tegen de overmacht van Russen en Oostenrijkers stand hield en de behendigheid waarmee Soult de heuvels van Pratze bezette. Gesteld nu wij bezaten een heldendicht, dat in het algemeen de glorie van Napoleon's oorlogen wou bezingen en waarvoor in het bizonder - op de manier waarop de heer Boissonnade dit bedoelt - de groote generalen model gezeten hadden. In dit heldendicht lieten voorts de aardrijkskundige namen vermoeden, dat de voornaamste slag in verband met Austerlitz moest gebracht worden... Zouden wij dan niet groote oogen opzetten, wanneer de dichter juist de helden, waarvan Soult en Davoust de prototypen moesten zijn, liet sneuvelen - wat zeg ik? wanneer hij de geheele generale staf, door verraad van één enkele - laten wij zeggen Murat - in de pan liet hakken? En zou het denkbeeld niet bij ons opkomen, dat hier toch nog iets anders dan enkel glorie en Austerlitz moest bedoeld zijn?

Op 8 December 1118 werd bij het door de Christenen belegerde Saragossa de groote slag geleverd, waarbij de tot ontzet aangerukte Heidenen verslagen werden, ‘la fameuse bataille, qui a sans doute inspiré le poète de la *Chanson de Roland* (p. 48). Elf dagen later bestormden de Bearners onder den dapperen bisschop van Pampeluna de bres. De stad gaf zich over. Aan wien hadden de kruisvaarders dit te danken? Aan Gaston van Béarn, den groote belegeringskunstenaar, den Poliorketes, die reeds voor Jeruzalem de evenhoogen en katapulten had ontworpen en aan den ongeëvenaarden Rotrou de la Perche - kortom aan de twee veldheeren die de Roland van het *Rolandslied* volgens den heer Boissonnade ‘a dû avoir surtout pour prototypes’ (p. 321). Er zal bij die overwinning menig braaf ridder in het zand gebeten hebben - maar geen van de aanvoerders had zij het leven gekost. Een zegepraal, waard te bezingen en die den triomf van het Christendom kon symboliseeren, want ook het koninkrijk Jeruzalem stond bij den dood van Boudewijn I en in de eerste jaren van Boudewijn II in vollen bloei. Maar is het toch niet een weinig zonderling, dat de dichter van dien zegezang, juist de overwinnaars op zeer bedroevende wijze aan hun eind laat komen. Of zou de heer Boissonnade van meening zijn, dat in de wraak

van Karel en niet in het sneuvelen van Roland en de pairs, de eigenlijke inhoud van het Rolandslied bestaat? In dat geval zouden echter Gaston en Rotrou geen prototypes van Roland maar van Karel zijn.

Inderdaad, de schrijver, die voor alle aardrijkskundige namen in het gedicht een plekje op de kaart wist te vinden en voor alle personen afzonderlijk een voorbeeld in de kronieken van dien tijd zocht, heeft vergeten ons een geschiedkundige gebeurtenis te vertoonen, die er den zanger van de kruistochten in de dagen van het zegevierend Christendom toe bracht, het jammerlijk uiteinde van Roland en Olivier, van Turpijn en de andere pairs, het verraad van Ganeloen en de droefenis van Karel te bezingen. Zoolang hij dat niet doet, zullen wij ons veroorloven in die stof en dat conflict nog iets anders te zien dan een uitgangspunt voor het gelijktijdige of ook ‘le souvenir à demi effacé d'un mince épisode de l'histoire carolingienne’.

III.

Vergissen wij ons niet, dan heeft de heer Boissonnade hier een methodische fout begaan.

Zooals ik reeds zeide, werden e e r s t de personen ‘du premier plan’, v e r v o l g e n s die van ‘le second plan’ besproken. Daarmee is de schrijver van de organische volgorde in zijn onderzoek afgeweken. Nadat hij zijn historisch hoofdstuk had afgesloten, was hij bij de onderzoeking van het gedicht zelf uitgegaan van de aardrijkskundige gegevens - dat wil zeggen van gegevens, die tot de eigenlijke handeling van het gedicht slechts in verwijderd verband staan. Hij was vervolgens tot instellingen, gebruiken, wapenen enz. overgegaan, waarmee hij iets nader aan de personen kwam. Bij die personen zelf aangekomen, had hij nu weer moeten beginnen met de figuren, die van de handeling het verst af staan, met die van ‘le second plan’; vervolgens had hij de hoofdpersonen moeten bespreken; ten slotte had hij de handeling zelf kunnen nemen. Had hij dien weg gekozen, dan zou hij vermoedelijk ontdekt hebben, dat zijn afbeeldingen en portretten minder begonnen te gelijken, al naar mate hij dichter bij de hoofdpersonen en aan de handeling zelf toe kwam. In het geographische gaat de vergelijking met een gelijktijdige

werkelijkheid op; bij de zeden en gewoonten bevinden wij ons bij de tijdgenooten; voor personen van den tweeden rang tot aan Gualter de l'Hum kan men prototypes uit de omgeving van den dichter vinden; bij personen als den bischop Turpijn en Olivier begint de gelijkenis te vervagen; bij Roland en vooral bij koning Karel is van een vastomlijnd voorbeeld uit die dagen nauwelijks meer sprake; in de handeling zelf ontbreekt een gelijktijdig voorbeeld, waarvan Turold had kunnen uitgaan, ten eenen male.

Er schijnt dus aan de stelling van den heer Boissonnade iets te haperen.

Om intusschen nauwkeurig te bepalen, waaraan dit naar onze meening ligt, moeten wij den stand van het vraagstuk nog even samenvatten.

De voorgangers van Bédier hadden zich het ontstaan van het *Rolandslied* - in samenhang met het ontstaan van andere epen - ongeveer zoo voorgesteld: in het jaar 778 wordt de achterhoede van het leger, waarmee Karel naar Spanje getrokken was, in de buurt van Roncevaux door vijanden - al waren het geen Saracenen - vernietigd; op de tijdgenooten maakt dit feit diepen indruk; epische of lyrisch-epische verhalen of liederen ontstaan; zij zijn niet zoozeer het werk van bepaalde dichters als een onwillekeurig voortbrengsel uit de menigte, een ‘stem van het volk’ in den zin, waarin Herder en na hem de romantiek zich dit voorstelde; die liederen worden gezegd en gezongen en na een eeuw of drie groeien zij samen tot het *Rolandslied.*

Daartegenover meent Bédier: op het laatst van de elfde eeuw trekken honderden van pelgrims naar St. Jacob van Compostella en andere bedevaartplaatsen; aan de wegen die zij volgen liggen kloosters, die gaarne hun bezoekers merkwaardigheden, relieken, herinneringen van allerlei soort laten kijken, en er belang bij hebben op hun eerwaardige oudheid, hun onafhankelijkheid, of op beroemde personen te wijzen, die ze gesticht hebben, door wier giften zij rijk geworden zijn, die er begraven liggen; om hun oudheid en bezienswaardigheid in het oog te doen springen, worden rariteiten en documenten uit de oude doos en overal vandaan gehaald - zoo noodig in vroom bedrog vervalscht -, geleerden schrijven kronieken en gidsen voor bedevaartgangers, dichters dichten, wat Bédier

met een zoo voortreffelijk woord ‘l é g e n d e s é p i q u e s noemt. In dit geval loopt de weg over de kloosters van Vezelay, Saint-Gilles, Saint-Romain de Blaye, Saint-Seurin de Bordeaux, Saint-Jean de Sorde en Roncevaux; aan dien weg liggen bovendien enkele herinneringen aan den tijd, toen voor een eeuw of drie Karel de Groote hier op een niet al te belangrijke expeditie voorbij kwam en een deel van zijn achterhoede verloor, waarbij zich ‘Hrodlandus, Britannici limitis praefectus’, bevond; behalve door bedevaartgangers wordt die weg ook nog begaan door Fransche ridders, die de heilige oorlog naar Spanje drijft, om op hun beurt tegen de ongeloovigen te strijden; het is de tijd dat zoowel door kloosterlingen als door kruisvaarders koning Karel opnieuw als het model van een christelijk koning, die zijn zwaard in dienst van de Kerk stelt, wordt beschouwd; men begint in oude boeken te bladeren en vindt in Einhard's *Vita Caroli* de eigenlijke geschiedenis van Roland... en uit dit alles te zamen maakt een Normandisch dichter Turold, die in Spanje woont, het *Rolandslied,* dat dus geenszins op verloren cantilenae berust, maar een spontaan en persoonlijk voortbrengsel is, van dien tijd, die omstandigheden en die omgeving afhangt, en alleen hieruit verklaard en begrepen kan worden.

Ik geloof niet, dat er op het oogenblik nog veel geleerden of beschaafden te vinden zijn, die er aan twijfelen, dat Bédier het bij het rechte einde heeft, of die niet toegeven, dat hij het bewijs voor zijn stellingen op alle punten heeft geleverd. Maar er blijft een onderscheid, ook in draagwijdte, tusschen wat wij bij hem en wat wij bij Jacob Grimm - ik noem hem slechts als vertegenwoordiger van een richting, die tot Gaston Paris loopt - vinden. Grimm gaat van het algemeene uit - Bédier van een bepaald geval; Grimm wil het ontstaan van een vorm, dien wij als ‘epische volkskunst’ kunnen samenvatten, in zijn geheel verklaren - Bédier weerlegt die verklaring, door te bewijzen, dat zij op een zeer gewichtig punt geen steek houdt; Grimm zoekt wetten - Bédier geeft historische feiten, waaruit blijkt, dat die wetten voor een zeker gebied niet gelden en maakt, dat wij ze daardoor ook elders beginnen te betwijfelen. De twee tegenstanders staan dus niet diametraal tegenover elkaar, maar zij gaan van andere methoden, van andere gezichtspunten uit. Het zou dwaasheid zijn, te ontkennen, dat

Bédier een litteratuurhistoricus van de bovenste plank is - zijn bladzijden over de eenheid van compositie in het *Rolandslied* behooren tot het beste wat op dat gebied gegeven is - zij zijn onsterfelijk... maar toch, wanneer wij die beiden 'litteratuurhistorici' noemen, ligt bij Grimm meer nadruk op de eerste, bij Bédier meer nadruk op de tweede helft van de samenstelling. Daarin schuilt gevaar - want de wetenschap van de letterkunde is, hoeveel zij ook aan de historische te danken heeft, toch in beginsel van haar onafhankelijk, en even zeker als een te vroeg litteratuurwetenschappelijk generaliseeren tot een verkeerde slotsom leidt, even zeker voert het onderzoek, dat uitsluitend van het historische in een bepaalden tijd of bij een bepaald kunstenaar uitgaat, op een dwaalspoor. Wij mogen er Bédier geen verwijt van maken, dat hij in die fout vervallen is; integendeel, hij heeft de grens tusschen het historische en het letterkundige telkens gevoeld - maar desalniettemin was het zijn historische methode, die er den heer Boissonnade toe verleid heeft plus bédiériste que Bédier te worden en hem uit het oog deed verliezen, dat het er bij het wetenschappelijk onderzoek van een dichtwerk in de eerste plaats op aankomt, de wetten, waaraan het als letterkundige vorm in het algemeen onderworpen is, te bestudeeren.

Het is niet anders: wij hebben een historisch volkomen gedetermineerd gedicht voor ons; plaats, tijd en omstandigheden zijn vastgelegd op een wijze, dat er niet meer aan te wrikken is - misschien ook de dichter - maar nu komen nieuwe vragen. Turold kiest te midden van de Fransch-Spaansche kruistochten, omstreeks 1120, te Tudela een stof uit de Karolingische geschiedenis, gaat dus uit van personen, die voor driehonderd jaar geleefd, van gebeurtenissen, die voor drie honderd jaar plaats gegrepen hebben en hij kleedt dit verhaal in gegevens van zijn eigen tijd, landschappen en volken die hij kent, zeden en gebruiken uit zijn eigen dagen, gewaad en zelfs portretten van tijdgenooten. Wat was hierbij zijn bedoeling?

Was die stof slechts een voorwendsel, hem misschien door kloosterlijke behoeften en kruisvaarderidealen opgedrongen, dat hij aangreep, maar alleen om het naar zijn eigen zin te behandelen en om er in de eerste plaats zijn eigen tijd mee te verheerlijken?

Of was die stof juist datgene wat hem als dichter prikkelde, en hulde hij die, ten deele uit naïeveteit, ten deele om haar voor zijn toehoorders bevattelijker te maken en hem meer leven in te blazen, in een gelijktijdige werkelijkheid, waarvan ieder vervuld was?

Voor Bédier lagen die vragen buiten zijn bestek. De heer Boissonnade heeft gemeend de eerste bevestigend te kunnen beantwoorden, maar al zijn argumenten liggen in het historische. Zij zijn daarom waardeloos en het wordt tijd dat wij het probleem van uit de letterkunde zelf bekijken.

Een van de niet al te talrijke voorbeelden, die de heer Boissonnade voor deze wijze van dichten uit de geschiedenis van de letterkunde aanhaalt, is niet gelukkig:

> ‘Ce travail de résurrection, d'adaptation, de transformation, analogue à celui qu'exécutent nos grands classiques du XVIIe siècle dans leur galerie de figures gréco-romaines d'apparence, si humaines et si françaises en réalité, Turold l'a accompli, à l'égard des cinq personnages de premier plan, qu'il emprunte à la légende carolingienne et monastique.’ (p. 307).

Wanneer wij dit zinnetje hardop voorlezen, draaien Corneille en Racine zich in hun graf om. Het zou waarlijk niet moeilijk zijn met citaten uit den tijd te bewijzen, dat het er de dichters van het barok-drama allerminst om te doen was ‘figures d'apparence gréco-romaines’ te scheppen. Zeker - zij leefden in hun tijd, maar de grootheid van dien tijd bestond volgens hen juist daarin, dat hij, in tegenstelling met andere tijden, een regelrechte voortzetting van de Oudheid was - de tegenstelling tusschen ‘français’ en ‘gréco-romain’ is onhoudbaar, daar Fransch voor hen niets anders beteekende dan wat waard is naast de Oudheid genoemd te worden. ‘Wij bootsen 't oude Rome na in 't klein’ is hun leus, en Boileau sprong bijna uit zijn vel toen hij hoorde, hoe iemand het waagde dien eigen tijd boven de Oudheid te stellen. Dat die dichters iets gaven, wat niet ‘humain’ was, willen wij niet beweren, maar het was in de eerste plaats humanistisch.

In de 11e en 12e eeuw hebben wij geen getuigenissen over dichterlijke bedoelingen. Wij moeten dus van de dichtwerken zelf uitgaan. En alweer heeft Bédier het aanknoopingspunt gegeven door zijn formuleering: légendes épiques.

Wij kunnen het inderdaad zoo formuleeren, dat het *Rolandslied* wat den letterkundigen vorm betreft een l e g e n d e , wat den dichterlijken vorm betreft een e p o s is.

Letterkundige vormen - wij noemen ze letterkundig, omdat de taal hun middel van uitdrukking is - zijn vormen, waarin zich zekere geestelijke occupaties vertoonen. Bij de legende ligt de occupatie in het religieuze en wanneer wij dit meer willen beperken, kunnen wij het begrip i m i t a t i o kiezen. De legende houdt zich in de Westelijke litteratuur in de middeleeuwen bezig met den h e i l i g e en het w o n d e r .

Zekere personen en met hen samenhangende gebeurtenissen geven bepaalde tijden en groepen de zeer stellige en concrete gewaarwording van iets, wat zij in het godsdienstige zelf meenen te moeten doen of wenschen te ondervinden. Die personen zijn in hun wezen en hun handelingen dus onnavolgbare voorbeelden ter navolging, die gebeurtenissen zijn van die navolgenswaardigheid en onnavolgbaarheid de bevestiging, het tastbaar bewijs, de proef op de som. Zoo lang de tijd of de groep van de aanwezigheid van zulke personen overtuigd is, blijft de religieuze ervaring levend - zoodra dit niet het geval is, zoekt zij vergoeding in het historische. Daar wij echter het verleden niet als werkelijkheid ondervinden kunnen, blijft al het historische objectief en is daardoor niet geheel in overeenstemming met de subjectieve behoefte aan stellige en concrete gewaarwording. Dientengevolge moeten wij om aan het historische een vorm te geven, waarin het ons voor die levende gewaarwording schadeloos stelt, het in zijn objectiviteit verbrijzelen en het uit zijn bestanddeelen subjectief opnieuw opbouwen. Dit geschiedt in de legende.

Zoo lang men - zooals in de middeleeuwen telkens - van de aanwezigheid van een heilige en het geschieden van wonderen overtuigd is, is het voorwerp van de imitatio gegeven en de legende overbodig. Zoodra dit niet het geval is, vervangt de geschiedenis de levende ervaring. Geeft men nu echter het leven van dien heilige met de gebeurtenissen in hun tijdelijke en oorzakelijke volgorde, ontwikkeling en samenhang, dan wordt het historisch objectief, in zijn objectiviteit inimitabel, het vervangt de godsdienstige ervaring niet en voldoet niet aan de behoefte. Niets staat verder van een heiligenleven dan de *Confessiones* van Augustinus. Neemt

men het daarentegen uit elkaar, toetst de bestanddeelen aan de subjectieve behoefte, en zet het, terwijl men hun waarde als zoodanig in acht neemt, weer ineen, dan behoudt het zijn volle historische kracht en geeft ons tevens de bevrediging die wij zoeken. De katholieke kerk heeft, wat hier in den geest geschiedt, verwerkelijkt; het rechtsgeding van de heiligverklaring vervult met zijn rechters, zijn getuigen, zijn advocatus diaboli de twee vereischten: ten eerste wordt de onomstootelijke historische waarheid van het leven van den heilige en de evidente wonderen vastgesteld; ten tweede wordt een figuur geschapen die aan de religieuze behoefte voldoet, die als onnavolgbaar voorbeeld nageleefd kan worden, middelaar kan zijn en wat dies meer zij. Het canonisatie-proces is de hierarchische parallel van wat zich bij de legendarisatie in den persoonlijken geest toedraagt, de plechtige omzetting van het historische tot wat de imitatieve behoefte er in zoekt.

De reliquie zou men een illustratieve aanvulling op de legende kunnen noemen. Iedere concrete herinnering, van welken aard ook, is voor den eenvoudigen geest een tastbaar en historisch overtuigend bewijs van een verleden werkelijkheid. ‘Hoe kan men beweren, dat koning Arthur niet bestaan heeft, daar wij toch in de kerk te Glastonbury zijn graf zien?’ vraagt nog op het einde van de 15e eeuw de humanistische drukker Caxton. Wie onzer, die in het tuintje van den heiligen Franciscus te Portiuncula van de rozen zonder dorens een blaadje plukte, voelt niet iets dergelijks! De reliquie draagt de historische en de religieuze eigenschappen van den heilige verder - ook zij is een tastbaar bewijs, te klemmender, daar in haar de proef op de som van zijn heiligheid: het wonder, nog voortduurt. Onnoodig te zeggen, dat in wat wij met een onnoozel woord reliquieënvereering noemen nog andere religieuze elementen te vinden zijn - er bestaan op dit gebied geen eenvoudige verschijnselen - maar voor ons komt het er op aan den samenhang met het legendarische en daardoor met de imitatio duidelijk te doen voelen. Een aantal feiten, die ons in den beginne vreemd aandoen - dat grissen naar splintertjes van martelwerktuigen, naar vodjes van een heilig kleed, naar botjes van een Sint, dat gesjacher, dat zelfs wel eens op diefstal uitloopt - zien wij in een heel ander licht, wanneer wij het in verband brengen met die brandende

begeerte naar het historische als voorwaarde van een religieuze ervaring.

Geen wonder, dat de kloosters reliquieën, die met hun ontstaan en hun verleden samenhingen, wenschten te bezitten, dat de pelgrims ze wenschten te zien. Want ook de bedevaart hoort tot dezelfde sfeer. De weg naar het graf van een heilige is te vergelijken met den ‘kruisweg’, waar in veertien staties ieder afzonderlijk moment van den lijdensweg persoonlijk wordt nageleefd of geïmiteerd. Ook de bedevaartganger wil bij ieder klooster het historische bewijs vinden, dat hij op een weg van heiligheid wandelt, hij zoekt tastbare daadwerkelijkheden, overblijfselen, documenten, die hem van zijn imitatio overtuigen - en de monniken blijven niet in gebreke ze hem te geven.

Van dit alles zijn de kruistochten alweer de allerhoogste spanning. Het spreekt van zelf dat men ze ook anders kan beschouwen, maar van hieruit gezien, zijn die van mislukte bedevaarten uitgaande tochten op zich zelf gewapende bedevaarten op groote schaal. Het imitatieve is hier categorisch: ‘wie zijn kruis niet opneemt en mij niet navolgt is mijner niet waardig’. Daarenboven zijn zij een reusachtige poging weer in het bezit te komen van dat grootste aller relieken, het Heilige Graf, om hierdoor de gewaarwording van het allerheiligste historisch te beleven. Als zoodanig zijn zij alleen van uit den gedachtenkring van het legendarische te begrijpen. Wie op zijn beurt de uitwerking van dien gedachtenkring op het werkelijk gebeuren wil gadeslaan, leze de geschiedenis van het vinden van de lans van Longinus in het belegerde Antiochië met al haar peripetieën nog eens na.

Bédier heeft er op gewezen, dat de legende van Karel den Groote zich in de 11e eeuw, en wel hoofdzakelijk in de tweede helft, in Frankrijk en in verband met de kruistochten ontwikkeld heeft. Van dit laatste ben ik niet zoo zeker, want het schijnt mij, dat wij in Duitschland vóór de kruistochten al vrij duidelijke sporen van die legendarisatie bezitten, en dat Bédier zich van het bezoek van Otto III aan het graf te Aken en vooral van Notker's *De gestis Caroli magni* ietwat met den Franschen slag - in dubbelen zin - afmaakt. Maar voor ons betoog doet er dit minder toe, daar wij het met hem eens zijn, dat die legende tijdens de kruistochten een bizondere

beteekenis krijgt. Dat wil dus zeggen, dat men, wat de historie van den Frankenkoning vertelt, niet in onzen zin geschiedkundig opvat, maar in legendarisch-historischen zin: Karel wordt in den geest van kloosters, pelgrims en kruisvaarders een heilige - waarbij het er natuurlijk niet op aankomt of en wanneer de kerk hem gecanoniseerd heeft. 'Nostrum est secundum auxilium divinae pietatis sanctam Christi ecclesiam ab incursu paganorum et ab infidelium devastatione armis defendere foris et intus catholicae fidei agnitione munire', had de koning aan den paus geschreven, en de gewaarwording, die de imitatio van dien tijd zocht, kon in zijn persoon des te beter gevonden worden, daar de Fransche koningen uit de dagen van den eersten kruistocht het legendarische geen houvast gaven. Om hem als heilige historisch-concreet te vatten, moesten er overblijfselen zijn: een steen waarop hij gezeten en geweend had, een weg waar langs hij getrokken was en die zijn naam droeg of iets dergelijks. Zulke zaken waren er van oudsher in de Pyreneën en Noord-Spanje en al naarmate de legende sterker werd, kwamen er meer.

Maar naast de figuur van den heldhaftigen heilige zien wij een tweede. De kruistochten naar Spanje waren veel meer met politische bestanddeelen vermengd dan die naar Palestina; het doel liet zich van uit het legendarische minder begrijpen: er viel geen Heilig Graf te veroveren. Toch moesten het kruistochten zijn - en daarom verschijnt een heilige, die op dien grond voor de goede zaak zijn leven gegeven had, een martelaar, wiens bloed het zaad der kerke was. Men zocht hem - men vond hem. Lees de episode in Einhard's *Vita Caroli* eens met historische oogen en poog haar vervolgens in den geest van de 12e eeuw te lezen, gij zult zien hoe het beeld verspringt. Roland wordt martelaar - het is Bédier, altijd Bédier, die dit heeft vastgesteld. Weldra duiken de tastbare bewijzen van zijn historische werkelijkheid en zijn heiligheid op: een graf, zijn hoorn, een rotsblok dat hij met zijn zwaard gespleten had...

In dien martelaar, wiens ziel de engelen 'portent en pareïs' en dezen held-heilige, die zonder ophouden voort moet strijden, al ontglipt hem de zucht: 'Deus si penuse est ma vïe!' heeft de imitatieve behoefte alles, wat zij verlangt: de dood en de overwinning; op zijn bedevaart beziet en betast

de pelgrim de onomstootelijke bewijzen van hun historische werkelijkheid.

Dit is de grondslag van het *Rolandslied,* dat wat wij zijn letterkundigen vorm noemden.

Maar is hiermee niet tevens bewezen, dat wij de handeling van het *Rolandslied* niet mogen beschouwen als: 'un mince épisode' en Karel en Roland niet als figuren, die den dichter slechts als voorwendsel gediend hebben om portretten van zijn tijdgenooten te kunnen geven? Men miskent een van de eigenaardigste karaktertrekken van de kruistochten, wanneer men ze buiten den gedachtengang der imitatio beschouwt - men ontneemt aan het *Rolandslied* zijn legendarische waarde, wanneer men het in de eerste plaats als een verheerlijking van zijn eigen tijd opvat.

Wanneer men zegt: 'à l'aide des données de la légende historique ou monastique, vivifiée par le spectacle de la réalité contemporaine, il formait cette galérie admirable de personnages, dont les principaux représentent chacun l'un des types idéalisés de la société chevaleresque des croisades etc.' draait men het *Rolandslied* onderst boven - integendeel: met behulp van gegevens en beelden uit zijn eigen tijd heeft de dichter de legende gegeven die het denken en handelen van zijn tijd beheerschte.

Het kan misschien als verzachtende omstandigheid gelden, dat er voor een goed historicus - en dat is de heer Boissonnade - niets moeilijker is dan zich in het gedachtenproces van de legendarisatie in te denken - immers het druischt in tegen alles waarnaar iedere exact historische methode streeft. Maar juist daarom wordt het, zooals wij reeds zeiden, zeer bedenkelijk van een zuiver historisch onderzoek uit, verschijnselen van kunsthistorischen aard te willen verklaren. Gesteld, de heer Boissonnade herkende op een schilderij, dat, laten wij maar zeggen een Kruisdraging voorstelt, in de harnassen van de soldaten, de wambuizen van de beulen, de hoeden van de burgers, de kleederdracht van de 15e eeuw; het landschap hoort aan den Boven-Rijn thuis - hij zou daaruit zeker gevolgtrekkingen mogen maken over de plaats en den tijd waarop dit schilderij ontstaan is. Hij gaat verder en het gelukt hem met behulp van zekere munten en portretten, onder de koppen van die burgers conterfeitsels van bekende tijdge-

nooten op te sporen - alweer wordt hierdoor de kring waaruit het schilderij stamt nauwkeuriger bepaald. Maar wanneer hij vervolgens uit dit alles afleidt, dat die schilder met behulp van legendarische gegevens eigenlijk een beeld van zijn eigen tijd wilde geven en dat de Christus vermoedelijk ook wel zoo iets als een portret zou zijn... dan zou hij heel wat verder bezijden de waarheid zijn dan wanneer hij ingezien had, dat het met doornen gekroonde hoofd juist een karakteristieke uitzondering onder al die portretten is; dat het de smadelijke behandeling van den Heilige is, die de voorstelling van den schilder beheerscht - en dat daartegenover die kleeren en conterfeitsels van tijdgenooten niets anders beteekenen dan de behoefte van heden uit de imitatieve sfeer, zich zelf in de nabijheid van het navolgenswaardige te brengen.

Misschien is er nog iets wat aanleiding gegeven heeft tot de vergissing van den heer Boissonnade, en wel: de kunstvorm waarmee zich hier de letterkundige vorm verbindt.

Kunstvormen staan tot de letterkundige vormen niet in een vaste en berekenbare verhouding. Al schijnen zekere kunstvormen en zekere letterkundige vormen elkaar wederzijds aan te trekken, het is niet mogelijk te zeggen, dat de een zich uit den ander ontwikkelt. Zij liggen, zoo men wil, in een ander vlak en die vlakken kunnen elkaar op zeer verschillende wijze snijden. Bovendien - men vergeve de gewaagde beeldspraak - bevindt zich de stof, die zich in die vormen vertoont, bij de groep der letterkundige vormen in een anderen aggregatietoestand dan bij die der kunstvormen. In het *Rolandslied* hebben wij het op zich zelf geenszins noodzakelijke, maar in dien tijd vaak voorkomende geval dat de legendenvorm en de eposvorm elkaar treffen.

Het zou wat ver voeren, nauwkeurig te bepalen wat wij onder den kunstvorm van het epos verstaan - het is ook niet noodig. Laten wij er ons toe bepalen te zeggen, dat een hoofdkenmerk van het epos in zijn definitieve kracht ligt. De wijze waarop de kunst van het epos zijn personen voorstelt, laat zich vergelijken met de wijze, waarop in het wijsgeerige de logica door de definitio de kenmerken van een begrip in hun onderling verband nauwkeurig poogt samen te vatten en het daardoor van alle andere begrippen scheidt en onafhan-

kelijk maakt. Odysseus, Hagen en Reinaert zijn in zekeren zin artistieke ‘Realdefinitionen’. Hoe nauwkeuriger de kunstenaar zijn personen bepaalt, hoe bepaalder zij op ons werken; hoe scherper de epische definitie, hoe definitiever wij ze zien.

Ten eerste onttrekken zich de figuren daardoor aan alles, wat typisch is; zij hebben met anderen niets gemeen; het zijn enkelingen; zij vertegenwoordigen geen herkenbare algemeene eigenschappen of karakters. Gij kunt in uw omgeving een Tartuffe vinden - ik tart u ergens een Odysseus te zien: het onbepaalde lidwoord is in tegenspraak met dien naam. Gij kunt een roman ‘Don Abbondio II’ noemen en ieder die Manzoni kent, begrijpt, wat gij bedoelt, maar gij gevoelt terstond, dat het even absurd als onbegrijpelijk zou zijn, wanneer gij een roman ‘Hagen II’ zoudt willen doopen. Gij vindt in Harpagon een geweldige vermenschelijking van het begrip gierigheid, maar zeg mij eens waarvan Reinaert de personificatie is - en wanneer u hier iets voor den geest zweeft, moet gij toegeven, dat gij hier omgekeerd te werk gaat en dat de ‘reinaerdie’ niet de hoedanigheid is, die Reinaert vertegenwoordigt, maar veel eer een karakter, dat gij uit Reinaert hebt afgeleid.

Vervolgens krijgen door de kracht van het definitieve de figuren een zekere objectiviteit, die hen van de handeling, de gebeurtenissen, de omstandigheden in zekeren zin onafhankelijk maakt. Het is natuurlijk niet onverschillig, wat er in een bepaald epos gebeurt, maar onze belangstelling wordt toch slechts ten deele door die gebeurtenissen en in de eerste plaats door de personen, die ze beleven, geboeid. Wij zien het gebeuren van hen uit. Omgekeerd in het drama. Het spreekt van zelf, dat wij Hamlet als een volkomen zelfstandig individu zien, maar wij herkennen zijn individualiteit uit de wijze, waarop hij op den samenloop van omstandigheden en gebeurtenissen reageert; wij houden het zelfs niet voor geheel onmogelijk, dat hij zich onder andere omstandigheden anders zou hebben ontwikkeld. Odysseus moet onder alle omstandigheden overal en altijd Odysseus blijven. Het tragische ligt bij de Hamlet-figuur ook dáarin, dat hij niet definitief is - omgekeerd ligt het epische bij de Odysseus-figuur ook dáarin, dat de goddelijke dulder, al heeft hij nog zoo veel uit te staan,

ons door zijn definitiefheid nooit tragisch aandoet. Het epos was voor de Oudheid de kunstvorm van het ethos.

De schrandere lezer heeft nu de vraag al op de lippen: of de kunstvorm en de letterkundige vorm hier niet tot op zekere hoogte in tegenspraak zijn en of het eigen leven, dat personen in de legende hebben, in overeenstemming kan worden gebracht met dat in het epos? Aan den eenen kant zoekt men den heilige, waaraan door zijn legendarisch-historische werkelijkheid de subjectieve behoefte der imitatio zich kan vastklampen - aan den anderen den enkeling, die in zijn objectieve bepaaldheid het imitatieve schijnt uit te sluiten. Inderdaad - die tegenstrijdigheid bestaat en men kan haar in vele chansons de geste duidelijk voelen. De verhouding waarin echter die twee vormen tot elkaar staan, is niet overal dezelfde - of liever, zij is in het *Rolandslied* anders dan in een aantal chansons uit denzelfden tijd of iets later, bij voorbeeld de meeste gedichten uit den cyclus van Guillaume d'Orange. Men kan zich door een klein experiment hiervan overtuigen: noem mij tien groote epen uit de wereldlitteratuur - het *Rolandslied* zal er bij zijn; noem er mij twintig en *Les Aliscans*, dat zich, wat de stof betreft, zeer goed met het *Rolandslied* laat vergelijken, is er nog altijd niet bij. Dit komt, omdat in het Rolandslied het epos overweegt, terwijl in *Les Aliscans* en anderen de legende sterker doorslaat. Daarom past voor die anderen de uitdrukking l é g e n d e é p i q u e zoo uitstekend, terwijl wij bij het *Rolandslied* wel eens aarzelen of wij het niet liever é p o p é e zouden noemen.

Want de gestalten van Turold zijn wel zeer gedefinieerd en definitief en de epische kracht van dezen dichter hoort tot het onweerstaanbaarste, wat wij op dit gebied na de Grieken kennen. Indien ik in één enkele regel een voorbeeld van een epische definitie zou moeten geven - ik zou het:

Rollanz est proz et Oliviers est sages

kiezen. Maar ook de anderen, Turpijn of Marsile, Naimes en Walter de l'Hum - wat hebben zij een onaantastbare bepaaldheid, hoe vrij en zeker staan zij voor ons, omgeven door die kristalheldere atmosfeer van het epos, die ons de figuren zoo scherp afgeteekend doet zien. En Ganelon... Ganelon en Hagen zijn de twee grootste gedenkteekenen van de middel-

eeuwsche epiek - juist alweer omdat in karakters als de hunne de legendarische ondergrond ontbreekt.

Geen wonder, dat iemand, die uit het geschiedkundige komt, die zich zoo in een tijd heeft verdiept, dat nu de werkelijke personen hun historisch beddeken opnemen en beginnen te wandelen, gelooft, dat het die personen moeten zijn, die het masker van het verleden hebben aangenomen; dat hij die vastomlijnde gestalten, die ten overvloede historisch gestoffeerd zijn, voor werkelijkheden gaat houden. Maar desalniettemin blijft het een optisch bedrog van uit het historische en het letterkundig onderzoek van den vorm, dat ons de lagen zooals zij op en door elkaar liggen laat herkennen, bewijst, dat de grondslag van het geheel de handeling is, en dat die handeling noch van uit het epische, noch van uit het historische, zooals de heer Boissonnade dit bedoelt - maar alleen van uit het legendarische kan begrepen worden.

Nog eens, de schrijver had die vergissing kunnen vermijden, wanneer hij van de lagere personen methodisch tot de hoogere was opgeklommen. Hij zou dan het punt gevonden hebben, waar - ook afgezien van de handeling - in de personen zelf de legende de bovenhand heeft. Dit punt is de koning. In Roland heeft het epos de legende overwonnen - zoozeer, dat wij slechts hier en daar door kleine trekken, die ons als onwillekeurige herinneringen aandoen, in hem den martelaar herkennen: slechts eenmaal, wanneer hij sterft, komen engelen om zijn ziel ten hemel te dragen. Maar de koning... maar Carles li reis - hij kan op zijn gebed als Gideon de zon doen stilstaan; wanneer zijn krachten hem begeven, staat Gabriël achter hem; hij is een figuur uit het legendarische gebleven: een heilige, die wonderen doet. Tusschen al die epische definities staat hij alleen; hij behoort in een anderen gedachtenkring; hij wekt andere gewaarwordingen bij ons op; hij bezit de eigenschappen van een anderen vorm; waar - om bij ons beeld van zoo straks te blijven - de anderen door het epos in vasten toestand gebracht zijn, bevindt zich Charlemagne nog in het vloeibare, in de hoogere temperatuur van de legende.

Stoort ons die tegenstrijdigheid bij het lezen? Dit is misschien een kwestie van smaak en geen vraag waarop wij hier wenschen in te gaan. Alleen dit: het ligt zeker niet in het

wezen van de letterkunde zulke tegenstrijdigheden te vermijden - integendeel zij ontleent vaak een veelzijdige schoonheid aan de oplossing en verbinding van een tweeledigheid.

Voor de geschiedenis van de letterkunde echter is het vaststellen van die tweeledigheid van belang - want het schijnt mij niet twijfelachtig, dat de werkzaamheid van het individu, het persoonlijk aandeel van den dichter bij wat wij den letterkundigen vorm noemden, geheel anders is dan bij den kunstvorm en mij dunkt, dat dit een nieuw gezichtspunt oplevert in de controverse Grimm-Bédier en bij de kernvraag: 'hoe ontstaan gedichten als het *Rolandslied* of het *Nibelungenlied?'*

ANDRÉ JOLLES.

Wladimir Korolenko (1853-1921) en de jongste Russiese geschiedenis.[1)]

De 25. Desember 1921 stierf te Poltawa de Russiese schrijver Wladimir Korolenko, en de pers der gehele wereld gewaagde van de hulde, die de Russiese samenleving en ook de bolsjewistiese regering brachten aan zijn nagedachtenis. Die hulde betrof niet alleen de schrijver, doch in niet mindere mate de mens en de maatschappelike werker. In West-Europa kent men vooral de schrijver, de novellist Korolenko, en in veel mindere mate heeft men kennis gekregen van zijn talrijke opstellen over kwesties van de dag, van zijn verhandeling over de doodstraf, van zijn herinneringen aan het 'hongerjaar' 1892, toen Korolenko in het gouvernement van Nizjnij Nowgorod een krachtige aktie voerde tot leniging van de ellende. Maar reeds de novellen alleen zijn voldoende, om ons te doen begrijpen, dat deze auteur een sterke sociale belangstelling moet hebben. Ik noem slechts een paar van zijn meest bekende werken: 'de Blinde Musicus', een artistiek-psychologiese studie, gewijd aan de wisselwerking tussen natuur en mensewereld enerzijds, de blindgeborene, reeds daardoor alleen niet-normale mens anderzijds, - 'Zonder taal', het relaas van de ervaringen van een onbedorven plattelander uit de Oekraine, die plotseling alleen staat in de business-wereld van de Verenigde Staten, - 'Jasjka', een herinnering uit de gevangenis te Toboljsk, waar eenmaal Korolenko als cel-buurman een sektant-maniak had, Jasjka

1) Naar aanleiding van postume geschriften van Korolenko.

genaamd, die steeds maar klopte en trapte tegen de deur van zijn cel, menende zodoende ‘op te komen voor God, voor de grote Keizer, voor de wet van Christus, voor de heilige doop, het hele vaderland en alle mensen’. Deze drie sujetten geven een idee van de veelzijdigheid van Korolenko's werk, doch met al zijn bontheid draagt het onveranderlik het stempel van de humane geest des schrijvers, die elke menselike handeling analyseert en poogt te verklaren; Korolenko is geen onbewogen toeschouwer, hij kritiseert eerlik nu eens het individu dan weer het sociale milieu of zelfs de hele maatschappij, en men voelt, dat deze man ook in het praktiese leven bereid zal zijn het op te nemen voor de verongelijkte, de verblinde een gezondere blik op het leven te suggereren, de strijd aan te binden tegen vooroordeel en waan en tegen onrecht. Daarbij komt nog, dat weinigen zo in de gelegenheid zijn geweest, velerlei mensen en toestanden te leren kennen als Korolenko. Hij zelf zegt ergens, dat hij gevrijwaard is gebleven voor een vergoding 't zij van de Russiese boer 't zij van de arbeider-proletarieër, voor de eenzijdigheid zowel van de zgn. ‘narodniki’[1] of van Leo Tolstoj als van de marxisten, en dan gaat hij verder: ‘Misschien komt dat wel daardoor, dat het leven mij op zo'n grillige wijze van de ene kant naar de andere heeft gegooid, dat ik in de gelegenheid was om alle lagen van het Russiese volk te zien en, wat meer is, ze aan te voelen, vanaf de halfwilde Jakoeten of de bewoners van die bossige uithoeken van Noord-Europa, waar men zelfs geen wagens kent, tot de arbeiders in de steden toe’.

Dit citaat is genomen uit de verhandeling: ‘Land, land!’[2], een der drie postume geschriften van Korolenko, die mij tans aanleiding geven om over deze te schrijven. De twee andere zijn: ‘de Geschiedenis van mijn Tijdgenoot’ en: ‘Zes brieven aan Loenatsjarskij’.

Van de autobiografiese ‘Geschiedenis van mijn Tijdgenoot’ was al vroeger, tijdens des schrijvers leven, een deel verschenen, waarin de jongensjaren in Zuid-Rusland, de reis

1) Dit is de naam voor verschillende groepen van Russiese intellectuëlen, die zich in het biezonder aangetrokken voelden tot de Russiese boeren, veelal met agraries-socialistiese tendenties.
2) Hoofdstuk XI. Dit werk verscheen in 1922/23 in de Parijse ‘Sowremennyja Zapiski’ (‘Annales Contemporaines’), afl. 11-14.

naar Petersburg en de eerste indrukken van hoofdstad en studenteleven beschreven waren. Deze jeugdherinneringen zijn tans herdrukt; zij vullen anderhalf der vijf delen van de nieuwe uitgave; dan volgt in drie-en-een-half deel de verdere levensgeschiedenis tot de terugkeer naar Europa in 't einde van 1884: eerst de studentetijd in Petersburg, een periode van grote armoede en ontbering (1870/71), dan de in materiëel opzicht onbezorgde jaren aan de landbouwakademie nabij Moskou (1872-1874); in 1874 overhandigt Korolenko met twee vrienden een collectief verzoekschrift der studenten; dat heeft arrestatie en verbanning tengevolge, doch weldra wordt hem toegestaan, bij zijn moeder in Kroonstad te wonen. Vandaar verhuist men later naar Petersburg. Het zijn juist die troebele jaren, voorafgaande aan de moord op Alexander II: de vrij onschuldige beweging van ‘onder het volk gaan’ der jonge ‘intelligenten’ wordt door de regering beantwoord met het beruchte ‘proces der 193’ en allerlei administratieve repressie-maatregelen. Het geselen van een politieke gevangene heeft de moordaanslag van Wera Zasoelitsj op de chef der Petersburgse politie Trepow tengevolge; daarmee begint de periode van terroristiese aanslagen. In deze troebele tijd wordt ook Wladimir Korolenko gearresteerd. De gehele sfeer, waarin hij leefde, gold voor verdacht, maar hij zelf had zich aan geen bepaald vergrijp schuldig gemaakt. Administratieve willekeur en toeval beslisten over het lot der verdachten. Aan puur toeval is het toe te schrijven, dat Korolenko's oudste broeder ontslagen werd uit de gevangenis, hijzelf evenwel verbannen naar een uithoek van het gouvernement van Wjatka. In 1880 wordt hij van hier overgebracht naar een soort doorgangshuis voor gevangenen en vandaar zendt men hem naar Siberië, alleen op grond van een leugenachtig rapport van Wjatka-se ambtenaren. In Siberië eerst hoort hij toevallig van de reden zijner verbanning. Intussen is blijkbaar ook in Petersburg het bedrog aan 't licht gekomen; Korolenko wordt teruggebracht naar Europa, en als woonplaats wordt hem Permj aangewezen. In 1881 weigert hij de eed aan de nieuwe keizer Alexander III; weldra volgt een nieuwe verbanning, en enige jaren moet Korolenko doorbrengen in 't noorden van Siberië, 300 K.M. achter Jakoetsk. Eerst in 1884 mag hij naar Europa terugkeren en dan vestigt hij zich in

Nizjnij Nowgorod. Tot aan dit moment in zijn leven brengt ons de autobiografie.

Een merkwaardig boek! Literair behoort het tot Korolenko's minste geschriften[1]. De wijze van vertellen is droog, soms zelfs mat, - ten dele wellicht door een merkbare tegenzin tegen een mooi-schrijverij, die op ijdelheid zou kunnen gelijken. Niet alle personen leven voor ons, en het komt voor, dat men, in een nieuw ballingsoord oude kennissen terugvindend, zich afvraagt: hé, wie was dat ook weer? Maar toch zijn wij geboeid van begin tot eind, en elk hoofdstuk verdiept ons inzicht in toestanden en stromingen. De beschrijving van het leven in 't gouvernement van Wjatka is ethnografies merkwaardig en literair wellicht het best geslaagd, maar voor de kennis der Russiese ‘intelligentie’ zijn vooral de in vlakke, weinig verzorgde stijl geschreven hoofdstukken over Petersburg en allerlei gevangenissen een interessante geschiedbron, - evenals dat voor een vroeger periode de brillante mémoires van Herzen zijn. De bezonkenheid en eerlikheid van dit boek maken ons de schrijver en zijn werk sympathiek. Men heeft van Dostojewskij getuigd, dat hij over de keizer, die hem onschuldig verbannen had, sprak met de ‘souvereine zachtmoedigheid van een heilige’[2]. In niet mindere mate dan Dostojewskij weet Korolenko over de machten, die hem onschuldig tot martelaar gemaakt hebben, met volkomen objektieve gelijkmoedigheid te spreken; alle persoonlike wrok is hem vreemd. Maar daarin wijkt hij af van Dostojewskij, dat hij de tsaar en zijn helpers verantwoordelik stelt voor een groot deel van het ongeluk des volks; zijn boek is één aanklacht tegen de onrechtvaardigheid der machthebbers.

‘De hervormingsaktie van Alexander II maakte in het hele land de beste impulsen wakker en bracht veel frisse krachten naar voren, die streefden naar een verdere vernieuwing des levens. Zonder overdrijving kan men zeggen, dat in die tijd de bereidvaardigheid om tegen eenvoudige misbruiken te strijden samenging met de gedachte aan Belinskij, Dobroljoebow

1) Ik heb hier speciaal het postume deel op 't oog, niet de veel vroeger geschreven jeugdherinneringen.
2) O.J. Bierbaum. [Dostojewski. Drei Essays von H. Bahr, D. Mereschkowski, O.J. Bierbaum, 3 Aufl. pag. 99].

en Tsjernysjewskij[1] en zodoende politiek verdacht werd. En omgekeerd ging de officiële welgezindheid samen met de oude traditie van omkoperij en misbruiken of altans met een tolerante houding ten opzichte daarvan ... Indien men te rechter tijd begrip had gehad voor deze tragiese contradictie, voor deze stem van de eenvoudigste waarheidszin, welke een zij 't ook geleidelike, maar toch zeker krachtige verdere levensvernieuwing verlangde, dan ware de regering van Alexander II geëindigd zoals zij begonnen was en zij had een der roemvolste regeringen der geschiedenis kunnen worden. Maar daarvoor waren een groter geest en een groter karakter nodig, - zoals Alexander II niet bezat. Zo komt het, dat hij, na begonnen te zijn met fier zijn volk op te roepen tot de vrijheid, eindigde met de komiek-stumperige vermaningen, gesproken 'van de hoogte des troons': 'Huisbazen, let op uw dworniks'[2].

A. Koni heeft ergens gewezen op de ongerijmdheid der reactionnaire regeringstaktiek, gevolgd op de aanslag van Karakozow in 1866: immers, bijna de hele samenleving veroordeelde de aanslag, daardoor was de positie der regering eer versterkt dan verzwakt en voor vrees bestond geen gegronde aanleiding. Op een dergelijke wijze wijst Korolenko op het ongevaarlik karakter der beweging van 'onder het volk gaan'. Deze jeugdige idealisten, zonder levenservaring en zonder kennis van het volksleven, konden bij de boeren geen sympathie verwachten voor hun romanties streven naar samenvloeiing der standen en gemeenschappelike arbeid. Hoogstens konden zij, door teleurstellingen wijs geworden, geleidelik zichzelf opvoeden tot een ander soort van arbeid, op realistieser levensbeschouwing gebaseerd, in rijper jaren; en dan zouden zij de welkome bondgenoten zijn van elke welmenende regering. Door deze jongelieden te vervolgen, en dat nog wel met verkrachting der wetten die zij zelf gegeven had, maakt de regering zich het beste deel der natie tot vijand. Tientallen jaren na zijn eigen arrestatie vraagt

1) Drie publicisten, die alle drie een sterk radikalisme verenigden met een sereniteit van geest, die hun de sympathie der jonge generaties verschafte.
2) Geschiedenis van mijn Tijdgenoot, hoofdstuk LXIX. - De dwornik moet aan de politie opgave doen van ieder, die in het huis overnacht.

Korolenko zich af, in hoeverre hij in die lang vervlogen tijd een misdadiger genoemd kon worden. Hij had vage ideën over een gewenste reorganisatie der samenleving, en die ideën hingen samen met eigen plannen voor het verdere leven. Had men hem op vrije voeten gelaten, hij zou wellicht als schoenmaker 'onder het volk' zijn gegaan, maar dan zou hij waarschijnlik gemerkt hebben, 'dat het leven des volks een ware oseaan is, welker bewegingen niet zo gemakkelik te leiden zijn als wij meenden'; hij zou verder hebben begrepen, meer te deugen voor beschouwend kunstenaar dan voor aktief revolutionnair. 'In één woord, de graad van mijn misdadigheid bepaalde zich toen, zelfs naar onze begrippen, van het standpunt zelfs van onze wetten, hoogstens tot plannen en veronderstellingen, die bezwaarlik aan straf onderhevig zijn'[1]. Reeds veel vroeger, in zijn eerste Petersburgse tijd, was de jonge Korolenko op een bijeenkomst geweest, waar niets biezonders gezegd was en die eenvoudigweg vervelend was, - toch werd die avond gevolgd door huiszoekingen en politiemaatregelen; - en wanneer de landbouwstudenten geheel ongevaarlike en zeer voor de hand liggende wensen kenbaar maken, dan wordt dat door hoogwaardigheidsbeklederes beantwoord eerst met een onlogiese en zenuwachtige toespraak, daarna met listige verhoren, tenslotte met woordbreuk. De afzonderlike kwesties, welke in die jaren misverstanden veroorzaakten, waren vaak onbeduidend, maar de ondergrond was dieper: 'het volledige ontbreken van eerbied voor de fundamenten der samenleving, dat is de oorzaak, die periodieke schokken teweegbrengt in het leven onzer jongelingschap. De jeugd is onbaatzuchtig en grootmoedig. Nog niet gebonden door de boeien van de praktijk des levens en door persoonlike belangen, aarzelt zij, staande aan de drempel van het leven, om haar krachten in dienst te stellen van een maatschappelike organisatie, waaronder zij leugen als het fundament voelt'[2].

Het leven eist compromissen. De rechte lijn, waarlangs de Rus zo gaarne voortsnelt zonder een blik naar links of rechts te werpen[3], doet hem ten slotte met het hoofd tegen de muur

1) t.a.p. LXXVII.
2) t.a.p. LXVI.
3) Voor deze eigenaardigheid van de Russiese natuur heeft de taal een apart woord, dat letterlik 'rechtlijnigheid' betekent.

lopen; maar men moet levenservaring hebben om dat te erkennen. Ook Korolenko heeft zijn romantiese jaren gehad, voordat hij realist werd, en de woorden van levenswijsheid, die ik tans ga vertalen, zijn niet alleen doordacht, maar doorleefd. ‘Het leven is er op gericht om van ons, na de voltooiing onzer opleiding, grondbezitters of ambtenaren of ingenieurs te maken, kortom mensen, die een bepaald soort van maatschappij dienen. Maar nu staat juist die maatschappij zelf in een al te sterke tegenstelling tot datgene, wat door eerlik en verlicht denken in onze ziel geboren wordt. Zo komt het, dat bij ons de zoon van een landeigenaar vaak het recht op partikulier bezit van de bodem loochent, en de zoon van een ambtenaar veracht en haat het ambtenaarschap. Vandaar een voortdurende disharmonie tussen denken en leven. Denken is het begin van handelen, en het denken trekt de jongelieden naar de ene kant, het leven en de praktiese eisen van eigen voordeel naar de andere. In de meeste gevallen laat het leven zijn rechten gelden en het merendeel der beschaafde jongelui betreedt na een onstuimige periode van jeugdig najagen van idealen de gebaande weg en raakt daaraan geleidelik gewend. Maar in hun ziel blijft voor altijd, als de allerbeste levensherinnering, een spoor over van jonge en naïeve “vergissingen der jeugd”, vol van onervarenheid, maar zonder smet en baatzucht en zonder kastegeest’[1)].

Dit geldt tot zekere hoogte van alle landen en volken, maar het geldt van geen natie in die mate als van de Russen. Nergens elders in Europa vinden wij zulke krasse protesten van de zijde der jonge lieden tegen de bestaande orde van zaken als in Rusland. Immers, de geest van dit volk neigt tot maximalisme, - getuige Lenin en Peter de Grote, Tolstoj en Dostojewskij. En: nergens elders stuitte het naïeve idealisme der jongeren op zulke een cyniese bejegening van de zijde der machthebbers als in het tsaristiese Rusland. Vandaar dat in dit land het lam tot tijger werd[2)], dat hier Wera Zasoelitsj na haar aanslag op Trepow kon worden vrijgesproken door de jury, de spiegel van het volksgeweten, en dat Korolenko de stemming van Alexander II's laatste regeringstijd niet beter meent te kunnen weergeven, dan door een herhaling

1) ‘Land, land!’, hoofdstuk XI.
2) Zie T.G. Masaryk, Russland und Europa. I. 2, 129.

van hetgeen Lawrow eenmaal aan deze keizer schreef: ‘Gij loopt soms op straat. Wanneer gij een beschaafd jongmens tegenkomt met een schrander gezicht en een open blik, weet dan: dat is een vijand van U’[1].

Korolenko is zelf door de praktijk des levens spoedig bekeerd van alle maximalisme; hij keurt het af in de bolsjewieken, hij bestrijdt het in zijn gesprekken met Leo Tolstoj[2]. Maar over het, zij 't ook vage, maximalisme van zijn eigen jeugd heeft hij geen berouw gehad.

Wanneer men weet, hoe groot in brede kringen van ontwikkelde Russen reeds vóór tientallen jaren de tegenzin tegen het tsarisme geweest is, dan kan de vraag opkomen: hoe komt het, dat de revolutionnaire beweging zo lang geen succes heeft gehad? De boerestand, verreweg het grootste deel van Ruslands bevolking, leefde ook na de afschaffing der slavernij in 1861 in een droevige materiële toestand: te weinig land, steeds toenemende schulden, te weinig medewerking van regering en landadel, soms zelfs systematiese tegenwerking. En toch houdt de boerestand zich rustig, zelfs in jaren van misoogst en honger. Hoe komt dat? Het komt voor een groot deel door het ongemotiveerde, maar desniettemin ongeschokte geloof aan de keizer; de boer was overtuigd, dat de keizer op zijn hand was en niet op die der grondbezitters; hij zal aan dezen het land afnemen en het geven aan wie het toekomt, aan de boeren. Deze legende van de goede keizer heeft enige tientallen jaren een centrale plaats ingenomen in Korolenko's overdenkingen van het ‘Russiese probleem’.

De overtuiging der boeren, dat het land hun behoort en niet aan de heren, is histories gerechtvaardigd. De oude Russiese keizers gaven aan de edelen het land niet als persoonlik bezit, doch slechts tot tijdelike exploitatie, als loon voor hun dienen van de staat. Wie niet in staatsdienst was, had geen recht noch op de vruchten van de bodem noch op de arbeid der boeren. Welnu, toen in 1762, tijdens de kortstondige regering van Peter III, de edelen werden vrijgesteld van de verplichte staatsdienst, had daaruit logies moeten voortvloeien: de teruggave van het land aan de boeren.

1) Gesch. v.m. tijdg. LXXVII. K. citeert uit het hoofd. Ik kan de plaats niet controleren.
2) Zie ‘Land, land!’, hoofdstuk XI.

Dat is echter niet geschied. En de landtoekenning in 1861 was een halve maatregel. Maar bij de boeren was nog blijven leven en leeft nog tot heden voort de overtuiging, dat het land hun behoort en niet aan de heren. De juridiese basis van dit recht is hun niet meer goed bekend en met deze vage rechtsoverlevering zijn allerlei gevoelsfaktoren, een gevolg van uitbuiting en mishandeling van de zijde der landheren, samengegroeid tot een vrij ingewikkeld psychies conglomeraat. Er waren veel gunstige uitzonderingen, maar in het algemeen hadden de landheren het zeer bont gemaakt; doch de regering, bevreesd voor haar eigen volk, protegeerde hen, door allerlei maatregelen de boeren steeds meer onder hun contrôle stellend[1]. En intussen leefde de legende rustig voort van de goede keizer, die slechts behoeft te horen van de noden zijner onderdanen, en dan zal hij de macht der heren breidelen en het land aan de oorspronkelike bezitters teruggeven. Korolenko heeft kunnen nagaan, hoe deze legende geleidelik wegsterft. En daardoor is de mogelikheid geschapen voor een revolutionnering van bredere volkslagen en voor de aktieve dan wel passieve medewerking der boeren bij de strijd tegen het tsarisme.

Toen Korolenko omstreeks 1880 in 't gouvernement van Wjatka woonde, was daar onder de ballingen een Kleinrussiese boer, die Bogdan heette. Hij behoorde tot die zeldzame personen, die er in geslaagd waren, de wensen van hun dorp persoonlik ter allerhoogste plaatse kenbaar te maken. Eerst had hij zich in Moskou op de knieën geworpen vóór het paard des keizers, en, al was de keizer ook langs hem heen gereden, een adjudant had zijn verzoekschrift aangenomen. Maar daar hij zonder ontvangstbewijs niet in zijn dorp wilde terugkomen, reisde hij door naar Petersburg, waar hij zich aanmeldde bij het comité voor landzaken; juist toevallig was grootvorst Konstantijn daar aanwezig; hij nam persoonlik een tweede verzoekschrift in ontvangst. Maar daarop volgde weldra arrestatie; want de goeverneur van zijn provincie, wetende van het doel van Bogdan's reis, had zijn aanhouding en terugzending verzocht. Onder militair geleide kwam hij thuis, maar het schriftelik bewijs, dat hij het dokument overhandigd

1) Ook nog na de afschaffing der slavernij (1861). Vooral de instelling van de zemskie natsjaljniki (land-chefs) in 1889 is een gewichtig moment.

had, bracht hij mee; dat gaf hem een groot aanzien in de ogen van zijn dorpsgenoten, maar de naburige grondbezitter haatte hem om zijn reis naar de hoofdsteden en zijn opkomen voor de gemeentebelangen. En in dit land van willekeur is de boer tegenover de heer rechteloos. Zodoende wordt Bogdan administratief vervolgd, men voert hem weg uit zijn dorp, sleept hem van gevangenis naar gevangenis, en eindelik belandt hij in het hoge noorden, in de onherbergzaamste uithoek van het gouvernement van Wjatka, en daar was het, dat Korolenko hem zijn levensgeschiedenis hoorde vertellen. Daarbij waren andere ballingen tegenwoordig, die eveneens voor het recht van hun gemeente waren opgekomen, maar zonder tot keizer of grootvorsten door te dringen. ‘En zie, nu vertelt Bogdan, met wat voor listen en inspanning hij ten slotte de tsaar bereikt heeft en hem in zijn eigen handen de “waarheid der boeren” heeft gegeven ... En ziedaar de resultaten’. Uit boeremond hoort Korolenko hier 's keizers gedrag laken, en als hij later aan die dag terugdenkt, is het hem, alsof hij toen ‘tegenwoordig was bij het onmerkbaar doorsijpelen van een klein waterstraaltje van die overstroming, die in onze dagen de troon der Romanows heeft weggevaagd’[1].

Intussen zou het nog enige tijd duren, voordat in brede kringen des volks het geloof aan de keizer verzwakte. Bij zijn hulpaktie in de hongerdistrikten in 1892 constateerde Korolenko de tegenwerking, die particuliere philanthropiese arbeid ondervond van de zijde van landeigenaars niet alleen, maar ook van de overheid; nochtans bleef de boer geloven aan de keizerlike bescherming. Daarin komt verandering na de troonwisseling van 1894, al bestond er dan ook tussen de taktiek van Alexander III en Nikolaas II geen werkelik verschil. Alexander III was ‘de alleronbeweeglikste der Romanows ... Zijn vader had hervormingen ingevoerd en was op tragiese wijze omgekomen. “Beweeg U niet, Sire”, zeiden wijze raadgevers. Hij bewoog zich geen stap buiten zijn autokratiese tovercirkel en verscheidde vredig in zijn Krims paleis. Deze tegenstelling tussen het lot van vader en grootvader bepaalde het programma van de nieuwe keizer.

1) Gesch. v.m. tijdg., hoofdstuk XCV.

Nikolaas II verkondigde dadelik in een gedenkwaardige rede, dat alle hoop op hervormingen "zinloze fantasie" was, en daarna leek het, alsof de autokratie voor lange tijd duurzaam verstarde ... Wat het boeren-Rusland aangaat, dit leek als voorheen duister, onbeweeglik en gehoorzaam. En Nikolaas II herhaalde zijn vaders woorden, dat het dorp op generlei "prirezki" [toewijzing van land] behoefde te hopen. - En plotseling weerklonk juist uit het dorp een dof ondergronds gerommel in de vorm van de agrariese beweging van 1902'[1]. Het eerste symptoom der veranderde houding van de boeren was hun sympathie voor de studenten. Omstreeks 1875 hadden de dorpen de idealistiese intellectuëlen, die zich hun lot aantrokken, als verdachte elementen aan de politie uitgeleverd; tans vormt zich een legende van de student, onafscheidbaar verbonden aan de legende van de keizer. De nieuwe keizer, zegt men, houdt het met de heren en niet met het volk; de student heeft dat het eerst gemerkt. Toevallig reist Korolenko, die toen in Poltawa woonde, met een student, een gewone, niet revolutionnaire student; die jonge man vertelt hem, hoe onbehaaglik hij zich had gevoeld op de bazaar te Mirgorod, waar hij en zijn vrienden het middelpunt der algemene belangstelling waren geweest; een boerejongen had zelfs zijn hoed afgenomen en hun betiteld als 'onze beschermers'.

De veranderde houding van het dorp tegenover zijn onderdrukkers uit zich, zoals het bij een dom gehouden massa voor de hand ligt, in brandstichting en plundering; en de regering, die 'ogen heeft om niet te zien en oren om niet te horen', bestrijdt niet de misstanden, die de agrariese troebelen hebben mogelik gemaakt, doch erkent nog steeds 'het oude middel - ranselen - als doelmatig en afdoend. Maar ranselen moet men zonder nodeloze gevoeligheid'[2]. Evenmin als de regering heeft de dorpsbevolking een klaar idee van de situatie. Zo komt het, dat dezelfde boeren, die naar de eerste doema kadetten (constitutioneel-demokraten, met een voor die tijd radikaal agraries program) hebben afgevaardigd, bij volgende verkiezingen rechts stemmen, gehoorzamend aan het advies van de popen. Korolenko zelf was en bleef een voorstander van het kadetten-programma: aan de heren worde

1) 'Land, Land!', hoofdstuk VI.
2) t.a.p. VIII.

het land afgenomen, maar tegen betaling. De socialistiese groepen waren voor onteigening zonder vergoeding, maar, zegt Korolenko, zij hielden niet voldoende rekening met de ingewikkeldheid der bestaande toestanden. Histories ware een dergelijke maatregel tot zekere hoogte verdedigbaar: immers, sedert de landbezitters niet meer de verplichting hebben, in rijksdienst te treden, hebben zij daardoor het recht op de bodem verloren. Maar hoe nu te handelen, wanneer een stuk land door koop is overgegaan in de handen van een ander, die de koopsom door eerlike arbeid had verdiend? Juist in de streek van Poltawa kende Korolenko talrijke lieden, die door lange jaren van zuinigheid en van een spartaanse levenswijze eindelik in staat waren gesteld zich een stuk land te verwerven. Moet men hun dat nu zo maar afnemen? Eens hoorde Korolenko een jonge redenaar fulmineren tegen de landedelen; hij werkte op het gevoel der toehoorders, door te gewagen van de cyniese wijze, waarop Katarina II land en mensen placht cadeau te geven aan haar minnaars; tans dient zulk land aan zijn rechtmatige bezitters terug te komen, zonder schadeloosstelling der edelen. Bij de debatten maakt iemand de opmerking, dat het grootste deel der landgoederen verhypothekeerd is: moeten nu de bezitters van hypotheken hun geld ook niet terugkrijgen? Zij moeten worden schadeloos gesteld, zegt de redenaar, die zelf bankambtenaar is en onmiddellik de onmogelikheid begrijpt van een streep te halen door hypothecaire schulden, waarbij veel geld van buitenlandse banken betrokken is. Het publiek begon te lachen; men voelde, dat dan ook de landonteigening zonder betaling onmogelik is; geen soort van kapitaal bestaat buiten verband met andere soorten; en 't is onmogelik een soort van bezit af te schaffen, de andere intakt latend. En aan een algehele opheffing van alle kapitaal dacht toen nog niemand. ‘Tans’, zegt Korolenko, ‘nu ik deze regels schrijf, heeft het bolsjewisme de vraag beantwoord. Het heeft op alle gebied het geld gelijkelik genivelleerd. Dat is logies: met logiese noodzakelikheid moest op de landonteigening zonder schadeloosstelling een verdere stap volgen: de onteigening van het industrie-kapitaal en het communisme. Het bolsjewisme deinst niet terug voor de vernietiging van het kapitaal. En daar het ook hier gemakkeliker is te vernietigen

dan op te bouwen, zo zien wij dan ook, dat overal in Rusland de produktie is opgehouden en in haar plaats zien wij een gapende kloof van doodse leegheid, inplaats van het verwachte communistiese paradijs'[1].

Tot het einde toe bleef Korolenko trouw aan het kadettenprogramma. In het revolutiejaar 1917 had de gehele boerewereld veel radikalere wensen; toch waagde Korolenko het, op een meeting de afkoop van het grootgrondbezit te bepleiten. Een soldaat zei hem, dat hij het er aan het front na zo'n rede bezwaarlik levend zou hebben afgebracht, waarop Korolenko ontwoordde: 'Ik weet niet, of ik bij jullie aan het front, waar men blijkbaar niet de kunst verstaat om te luisteren, gelegenheid zou hebben gehad om te spreken. Maar als ik er had moeten spreken, had ik niets anders kunnen zeggen'[2]. En intussen ontwikkelde zich het histories gebeuren met grote snelheid. Speciaal in de Oekraine wisselden de regeringsystemen elkaar snel af en die veranderingen van regime bepaalden de bewegingen van 'de slinger der klassewraak'. De beste elementen der bevolking zwijgen en berusten. Ten slotte komt het bolsjewisme: 'dit is de laatste bladzijde ener revolutie, welke de superioriteit van het klassebelang boven de hoogste principes van rechtvaardigheid, menselikheid en recht huldigt. Met het bolsjewisme betreedt onze revolutie een donkere doolhof, waaruit men voorlopig geen uitweg ziet'[3].

Men ziet: Korolenko is een tegenstander van het bolsjewisme. Hij is dit echter niet, omdat het bolsjewisme communistiese idealen nastreeft. 'Mijn overtuigingen', zei hij in 1917 tot een vermogende, conservatieve boer, 'staan dicht bij het socialisme; in mijn ogen is de eigendom heilig en onaantastbaar in dezelfde mate als de overige inzettingen der mensen, d.w.z. zolang, totdat de gehele samenleving, in de vorm van een demokratiese staat, het nodig zal oordelen om hem af te schaffen'[4]. Wat hem hindert in het bolsjewisme, dat is de achterstelling van humaniteit, van algemeen-menselik zedelik bewustzijn bij een bekrompen klasse-moraal, benevens

1) t.a.p. XII.
2) t.a.p. XVII.
3) t.a.p. XVIII.
4) t.a.p. XVIII.

het maximalisme; klasse-moraal is immoreel, maximalisme is onverstandig.

Het uitvoerigst heeft Korolenko zijn mening over het bolsjewisme uitgesproken in zijn brieven aan de volkscommissaris voor volksbeschaving, Anatolij Loenatsjarskij. Deze had Korolenko in Poltawa een bezoek gebracht en hem beloofd, dat hij de brieven, die Korolenko hem zou schrijven, in de 'Prawda' zou publiceren; daar zijn deze brieven evenwel nooit verschenen; eerst na des schrijvers dood werden zij in de Parijse 'Sowremennyja Zapiski' (Annales Contemporaines) gedrukt. Soms herinneren ons deze brieven aan de artikelen van Gorjkij van eind 1917 en begin 1918, maar zij tonen ons tegelijk het verschillend temperament en de verschillende ontwikkelingsgraad der beide schrijvers. Gorjkij is een impressionabele dilettant; het verloop der revolutie heeft hem verrast, en, impulsief als hij is, reageert hij op elke nieuwe indruk. Korolenko echter toetst in een rustig betoog de bolsjewistiese methoden aan een geleidelik gegroeide, tans bezonken levensopvatting, welke wortelt in de dubbele overtuiging, dat het ethies gevoel de hoogste norm is, waarover de mens beschikt, en dat geen maatschappij deugdelik is, welke niet uit zedelik en verstandelik hoogstaande mensen bestaat. Korolenko schreef zijii brieven in 1920, maar wij mogen aannemen, dat hij er geen letter van had teruggenomen, ook al had hij nog tientallen jaren geleefd. Gorjkij echter heeft het mogelik geacht, in de loop van 1918 een snelle zwenking naar links te maken en de bolsjewieken zijn medewerking aan te bieden. Hij behoort tot dat zeer gewone type van Russen, die zich telkens blootstellen aan de verdenking van oneerlike beginselloosheid; dat is echter slechts half waar: een persoon als Gorjkij moge geen vaste principes hebben, oneerlik is hij niet, alleen maar in hoge mate impulsief, - al te impulsief helaas, om op de duur een nuttig maatschappelik werker te zijn. Het type Korolenko komt wellicht minder in Rusland voor, maar zulk een 'justus ac tenax propositi vir' betekent vaak veel meer voor de Russiese samenleving dan zijn Westeuropese broeder voor de onze.

De tegenwerpingen van Korolenko tegen het bolsjewisme in deze brieven stemmen ten dele overeen met hetgeen ik reeds citeerde uit 'Land, land!', maar de brieven bevatten

veel meer. Ik noem enige punten op: de geringschatting van het leven van de naaste is onzedelik, onmenswaardig; - het communisme is, ook volgens de mening der vaders van 't moderne socialisme, slechts mogelik in een door langdurige, organiese ontwikkeling daartoe voorbereide samenleving; - ‘gijlieden zijt schematici, maximalisten, zij [de Europese socialisten, die het bolsjewisme verwerpen] zoeken naar de maat van de revolutionnaire mogelikheden’; - communistiese experimenten in Rusland herinneren aan de fantasieën der slavofielen of aan het sprookje van Iwanoesjka, die zonder studie alles wist en zonder arbeid alles kon; - werkend op de slechte instinkten van de mens, vergeet gij, dat de loochening van het bezit bij de denkende filosoof op geheel andere principes berust dan bij de dief; - waarom de organiese wisselwerking tussen stad en platteland te niet gedaan? nu moet gij die kunstmatig, met militaire dwang, weer invoeren! Ik geef één citaat: ‘een volk, dat nog niet geleerd heeft het verkiezingsapparaat te hanteren, dat niet in staat is om een mening, die in zijn midden de boventoon heeft, te formuleren, dat de sociale rechtvaardigheid gaat organiseren door individuële plundering (uw leus: roof het geroofde!), dat de heerschappij der gerechtigheid aanvangt met het dulden van massale executies zonder rechtspraak, die reeds jaren duren, - zulk een volk is er nog ver van af om zich aan het hoofd te stellen van de beste aspiraties der mensheid. Het moet zelf nog leren en niet anderen onderwijzen.’[1)]

Intussen is het feit, dat een man als Korolenko het bolsjewisme verwerpt, nog belangrijker dan de motieven, waarop hij dat doet. En wanneer een goed waarnemer als hij, daarbij iemand die nooit liegt, een vermeerderend isolement der Russiese bolsjewieken constateert, doordat vele arbeiders hen verlaten, ‘om nog niet te spreken van de besliste haat van het dorp tegen uw communisme’, dan zijn dat feiten en geen fantasie. ‘Misschien hebt gij nog macht genoeg om een nieuwe weg in te slaan. Gij moet ronduit uw fouten erkennen, welke gij samen met uw volk begaan hebt. En de voornaamste daarvan is deze, dat gij veel uit de kapitalistiese maatschappij ontijdig op zij hebt gezet, en: dat voor de maximum

1) Sowrem. Zapiski IX, 46.

hoeveelheid socialisme plaats is alleen in een vrij land.'[1] Hoe juist Korolenko gezien heeft, blijkt uit de sedert dien noodzakelik gebleken 'nieuwe ekonomiese politiek'. Maar een 'vrij land' zou Korolenko denkelik, als hij nog leefde, het Rusland van heden niet noemen.

Wanneer Korolenko het bolsjewisme veroordeelt, dan wil dat niet zeggen, dat hij het verantwoordelik stelt voor al de rampen, die Rusland getroffen hebben; dat is een simplistiese opvatting, die in zekere emigranten-kringen haar aanhangers heeft en veelal berust op een blindheid voor de balk in het eigen oog. De oorzaken van Ruslands verval liggen in het verleden; dit is meer schuldig aan de heerschappij der bolsjewieken dan de bolsjewieken zelf. Wat was de regering der laatste Romanows, wier troon geschraagd werd door een 'adelstand', die het volk uitzoog, terwijl 'een vrije bespreking van de agrariese kwestie voor gevaarlik werd verklaard'? Was ook dat niet 'een onrechtvaardige klasse-diktatuur'? 'Dit boek', schrijft Korolenko in het laatste hoofdstuk van 'Land, land!' 'heeft ten doel om aan te tonen, hoe die zware zonde van ons verleden, die tientallen jaren heeft voortgeduurd, ten langen leste onze revolutie veroorzaakt heeft met al haar excessen. De diktatuur van enige tientallen jaren stilstand verwekte een dof kreunen (dat toen in het onmondig zwijgende Rusland niet hoorbaar was) van die totaal verarmde Doebrowka's, Pralewka's, Poletajewka's[2] en verdere ontelbare dorpen en dorpjes, verspreid over ons hele vaderland. Dat dof gekreun, die onzichtbare tranen welden op als een gif in het hart van het volk en condenseerden zich tot een onweerswolk, die zich ontlastte boven ons vaderland. De oude leugen en ongerechtigheid duurden tientallen jaren, de revolutie een paar jaar, daarom zijn haar zonden opvallender en cruër.'

Korolenko's postume werken zijn een scherpe veroordeling van het Rusland der laatste tsaren. Dit Rusland is verantwoordelik voor het heden. Aan raadgevingen of veronderstellingen betreffende de toekomst heeft Korolenko geen apart hoofdstuk gewijd; maar wel vinden wij hier en daar een vinger-

1) t.a.p. 49.
2) Dorpen, waar K. zelf de uiterste ellende gezien heeft. Zie: 'In het Hongerjaar'.

wijzing. Laat het bolsjewisme van zijn diktatuur en terreur afstand doen en zijn maximalisties programma matigen: in die geest schrijft Korolenko aan Loenatsjarskij. Maar dat is niet het enige: de Russiese mens heeft neiging, te gauw te berusten in datgene, wat hij niet kan goedkeuren; hij is te slap van karakter. In het hoofdstuk over ‘de slinger der klassewraak’ lezen wij, dat inderdaad het Russiese volk een goede inborst heeft, maar de geschiedenis heeft dodend gewerkt op de moed om tegen welke stroming ook, die een sterk geprononceerd karakter heeft, in te gaan. Wanneer dit een gevolg is van de geschiedenis, m.a.w. van een slechte leerschool, die de natie heeft doorgemaakt, dan is de hoop niet buitengesloten, dat een betere leerschool in de toekomst aan het Russiese karakter meer vastheid en moed zal geven. Maar wanneer begint die nieuwe leerschool?

Korolenko is geheel vrij van die romantiese bewondering voor de Russiese volksnatuur, die voor zovele Russen een soort van wondergeloof geworden is, maar in zoverre gaat hij mee met de grote volksvrienden van het verleden, zoals Tolstoj en Dostojewskij, dat hij als de hoofdconditie voor een goede en gelukkige maatschappij de ethiese voortreffelikheid van het individu beschouwt: de mens is het primaire, de mensewereld het secundaire verschijnsel. Een biezondere betekenis heeft in Korolenko's postume oeuvre het hoofdstukje over de student Gortynskij uit ‘de Geschiedenis van mijn Tijdgenoot’[1]. Korolenko leerde hem kennen, toen hij als bibliothecaris der landbouwstudenten aan Gortynskij een slawofiel boek uitleende en daar de opmerking bijvoegde, dat dat boek eenzijdig was. ‘Kijk, daarom neem ik het juist’, zei Gortynskij, ‘om zelf niet eenzijdig te zijn.’ Enige tijd later vertelde een vriend aan Korolenko van deze student het volgende. In een gezelschap werd de vraag opgeworpen, of het doel de middelen heiligt. Algemeen was men van oordeel: neen; diefstal bijvoorbeeld ten bate van een goede zaak is niet geoorloofd. Doch nu stelt iemand het concrete geval: er is een rijke, halfwijze vrek. Hoeveel hij heeft, weet hij zelf niet en zijn bezit komt aan niemand en niets ten goede. Deze gierigaard heeft een radikaal voelende kleinzoon, die voor de goede zaak enig

1) Hoofdstuk LIX.

geld dringend gewenst acht. Als grootvader even de kamer uit is, staat de jongeling voor het dilemma: wegnemen of niet? De verschillende aanwezigen verklaren een voor een, hoewel sommigen aarzelend: in zo'n geval is diefstal gerechtvaardigd. De beurt komt aan Gortynskij; hij denkt eerst na en dan zegt hij: 'Ja, ik zie het: je zoudt het moeten nemen. Maar voor mij persoonlik moet ik zeggen: ik zou het niet kunnen. Mijn hand zou zich niet laten uitsteken.' En dan gaat Korolenko voort: 'Reeds toen maakte dit antwoord een sterke indruk op mij, en later kwam dat "Mijn hand laat zich niet uitsteken" menigmaal in mijn gedachte. Rusland moest zijn revolutie doormaken, en daarvoor was een onverschrokkenheid à-la-Bazarow[1)] nodig bij het herzien van tradities, en een niet-terugschrikken voor menige conclusie. Maar dikwels dacht ik, dat heel veel anders bij ons zou wezen, als wij meer hadden van die onbewuste, onlogiese, maar diepgewortelde zedelike beschaving, welke aan sommige onzer gevoelsneigingen verbiedt om al te gemakkelik, bijna zonder tegenstand, mee te gaan met Raskoljnikow-formules[2)]. Die woorden: "Mijn hand laat zich niet uitsteken" hebben in het vervolg een belangrijke rol in mijn leven gespeeld in gevallen van tweestrijd... Ja, - Russiese handen lieten en laten zich nog maar al te gemakkelik uitsteken voor veel handelingen, die niet behoorden te gebeuren.'

Wat het toekomstige Rusland in de eerste plaats nodig heeft, dat is: zedelike rechtschapenheid en karaktersterkte. Men zou kunnen zeggen: dat is een waarheid als een koe, en wij hebben geen Korolenko nodig om ons die te openbaren. Ja, zeker, maar het is toch een waarheid, welker overdenking men aan de jonge Russiese generatie niet krachtig genoeg kan aanbevelen. Vooral onder emigranten vindt men nog al te veel het simplistiese idee, dat al het kwaad, waaraan Rusland schijnt te gronde te gaan, afkomstig is van de bolsjewieken. Dat is niet zo: de onzedelike klassepolitiek van adel en regering, de zwakheid van karakter der grote menigte, die in

1) Bazarow, die geen eerbied heeft voor enig principe of enige traditie, is de held van I. Toergenew's roman 'Vaders en Kinderen'.
2) Raskoljnikow, die voor een zekere groep van mensen geen algemene zedelikheidswet erkent en alles geoorloofd acht, is de held van Dostojewskij's roman 'Misdaad en Straf'.

het kwaad berustte, deze twee faktoren hebben de grote problemen van het Russiese leven, in de eerste plaats het agrariese, onopgelost gelaten en daardoor de revolutie met al haar excessen tot een noodzakelikheid gemaakt. De zonden van het verleden mogen een les zijn voor de toekomst!

Ziedaar de hoofdstrekking van Korolenko's postume werken. Wat evenwel deze geschriften zo aantrekkelik maakt, dat is vooral de persoonlikheid van de schrijver, die te grootser zich aftekent door het ontbreken van alle pose en zelfingenomenheid. Rechtschapenheid, sterkte van karakter, onverschrokkenheid, en daarbij een kritiese blik en gematigdheid, dat zijn de eigenschappen, die Korolenko tot een der grootste figuren van het jongste Russiese verleden gemaakt hebben, - het zijn tegelijk die eigenschappen, die de Russen der naaste toekomst van node hebben, opdat de nieuwe Russiese wereld beter zij dan de oude.

N. VAN WIJK.

De ontwikkeling van de meetkunde tot wetenschap bij de Grieken.

De Indiërs noemden dvija, ‘tweemaal-geborene’ den wijze, die uit het gewone leven ontwaakte tot het hoogere bewustzijn, die boven aardsche belangen zich verhief en kwam tot paññа, ‘het weten’ en dan tot vimutti, ‘de bevrijding’. In dien zin zou men de wiskunde dvija kunnen noemen, want eeuwen lang reeds werden enkele van haar stellingen in de praktijk toegepast vóór ze zich haar bestaan bewust werd en zich begon te ontwikkelen tot wat wij nu wiskunde noemen.

Wanneer men bedenkt dat het Griekenland was, waar de sophoi, de practisch-wijzen, die hun kennen verstonden om te zetten tot een kunnen op het gebied van politiek en eigenbelang, met der tijd plaats moesten maken voor de philosophoi, voor hen wie belangelooze liefde tot de wijsheid dreef, bij wie de wijsheid zich zelf tot doel was, dan zal men niet verwonderd zijn te bemerken, hoe ook de wiskunde aan den Griekschen geest haar tweede geboorte dankt.

Over deze periode, waarin deze omvorming van een aantal nuttige handgrepen met behulp van lijn en hoeken tot één hecht systeem tot stand kwam, laat zich meer vermoeden dan aanwijzen, zooals te verwachten is, waar het een proces betreft dat onbewust verliep en dus eerst beseft kon worden toen het voltooid was. Maar toen het zoover was, waren met den loop der eeuwen de meeste gegevens over die vroegere stadia reeds verloren gegaan.

Toch lijkt uit wat behouden bleef de afgelegde weg nog weer te vinden. Wanneer hij begint valt moeilijk aan te wijzen, want

al waren er enkele van de bouwstoffen, de wiskunde was er nog niet. Oorspronkelijk werd naar bewijzen in het geheel niet gevraagd; de werkmethoden met koord en maatstok ontleenden haar bestaansrecht alleen aan het feit, dat het voorgeslacht hen had erkend en hieraan dat ze, zelf kinderen der ervaring, door nieuwe ervaringen steeds weer ten naaste bij bevestigd werden. Langzamerhand is toen gemerkt dat, in sommige gevallen, ze door het bewustzijn behalve gekend ook eenigszins begrepen konden worden, dat er dus iets vanzelfsprekends in hen viel aan te wijzen, dat als tweede bevestiging een - nog heel kleine - plaats vroeg naast wat we het drastische bewijs konden noemen. Hier begint de lange ontwikkeling, die de sanctie door de werkelijkheid meer en meer tot tweede argument maakt en ten slotte zelfs ook daar waar de ervaring zich schijnbaar verzet, haar theoretisch bewijs handhaaft en wijst op de slechts betrekkelijke juistheid van onze waarneming.

In Egypte is het bij het beginstadium gebleven, waarin een overpeinzing over hoeken en lijnen nog bezijden het directe nut voor tempelgrondafbakening en dergelijke, een lichte voldoening aan het verstand gaf over het logisch bevredigende der motiveeringen. Zooals het lang duurde eer de philosophie besefte dat het niet aanging het denkvermogen zoo maar aan te wenden op een philosophischen inhoud, zonder eerst de werkwijze van dat denken te hebben onderzocht, zoo had men ook op wiskundig gebied reeds verschillende resultaten bereikt zonder nog een vaag idee te hebben van de eischen waaraan een bewijs behoort te voldoen.

Uit Egypte is één boek bewaard gebleven, het rekenboek van Ahmes uit de 19de eeuw voor Christus, dat volgens eigen ondertitel geschreven is naar voorbeeld van geschriften uit de dagen van Amenemhat III. Dit boek tot maatstaf stellen van de kennis dier dagen mogen we niet, want wat Ahmes' bedoeling was is onduidelijk. Immers, wat te denken van een werk dat wetenschappelijk aldus begint: ‘Voorschrift om te geraken tot kennis van alle duistere dingen, alle geheimen die in de dingen liggen opgesloten’, en dat eindigt met de aansporing: ‘Vang ongedierte, muizen, levend onkruid, talrijke spinnen. Bid Ra om warmte, wind en hoog water.’ Dat lijkt weinig op onze opvatting van een leerboek, maar een boeren-

almanak kan het evenmin geweest zijn, daar er naast enkele werkelijk landelijke sommen over voer voor koeien en ganzen toch ook echte rekenkundige vergelijkingen, lijnverhoudingen bij piramiden en zelfs geometrische reeksen behandeld worden. Maar toch toont het boek wat men in dien tijd in ieder geval aan stellingen kende en ook wat men - ten onrechte - meende te kennen. In hoofdzaak komt het neer op een oplossing voor de cirkelquadratuur waarbij πr^2 aan $(16/9\ r)^2$ gelijk werd gesteld. Verder de seqt-rekening, dat is de becijfering van wat wij de cosinus en tangens zouden noemen van enkele, bij de piramide voorkomende hoeken en waarvan de uitkomst bij meting bleek te kloppen met de overeenkomstige verhoudingen bij een twaalftal piramiden.

Daartegenover stond echter - een typisch bewijs hoe de wiskundige resultaten der Egyptenaren op benadering door waarneming berustten - een foutieve formule voor de oppervlakte van driehoeken nl. O = basis × halve som der opstaande zijden en evenzoo voor het gelijkbeenig trapezium O = een opstaande zijde × de halve som der evenwijdige zijden; terwijl bovendien hun onkunde zich verraadt, waar ze een eenigszins groot gelijkbeenig trapezium door nieuwe evenwijdige lijnen in deelen snijden en van deze elk afzonderlijk het oppervlak berekenen, alsof dit een ander, minder onjuist resultaat zou opleveren. Dat deze fouten niet onder den naam van vergissing bij de heel vele verdere vergissingen van Ahmes mogen geboekt worden bewijst de tempelinscriptie van Edfu, 1800 jaar na Ahmes ingegrift, waar het oppervlak van de meest willekeurig vierhoekige stukken land gelijk gesteld wordt aan het product van de halve sommen der overstaande zijden! En dat, terwijl toen reeds tweehonderd jaar te voren Euclides de Elementa geschreven had, en wel geschreven in Alexandrië!

Dit alles wijst er op dat het in Egypte bij het onnauwkeurig beschouwen der figuren is gebleven; iets wat, hoe weinig ook op een bewijs lijkt zoekt men in Ahmes' rekenboek tevergeefs. Op aanschouwing uitsluitend berust dan ook hun systeem om een wand door elkaar loodrecht snijdende lijnen in vierkanten te verdeelen voor het gemak bij het vergrooten van het model volgens welk de muur versierd moest worden. Van een coördinatenstelsel is hier geen sprake.

Het hierboven gezegde geeft, meen ik, een anderen zin aan de vraag in hoeverre de eerste vondsten, die op naam van Grieken staan, ontleeningen uit Egyptische kennis zijn. Gewoonlijk antwoordt men hierop alsof een stelling, die reeds bij de Egyptenaren bekend schijnt, zoo zonder meer door de Grieken is overgenomen. Anderzijds geeft men toe, dat de wiskunde eerst in handen van de Grieken een wetenschap is geworden, doch bedenkt niet dat dit beteekent dat de wiskunde geheel van de Grieken is, want een onwetenschappelijke wiskunde is ondenkbaar en het was nog allerminst wiskunde wanneer in Egypte de harpedonapten, om hun tempel rechte hoeken te geven, een ring van koord, waarin op gelijke afstanden twaalf knoopen waren gelegd, zoo spanden, dat er een (rechthoekige) driehoek uit ontstond met de lengten drie, vier en vijf als zijden. Zoo moet de vraag dus eer deze zijn: hoe is bij de Grieken de behoefte van het denken aan argumenteering voor het begríp zoo sterk geworden dat iets geheel nieuws: het wetenschappelijk bewijs, zich bij hen heeft ontwikkeld en dat juist aan een stof, welke, omdat ze practisch nuttig was en oplossingen gaf wier onnauwkeurigheid geen hinderlijke onjuistheden schiep (fouten die men bovendien ook aan de onvolmaaktheid der meetinstrumenten kan hebben toegeschreven) zoo weinig aanleiding tot theoretische beschouwing scheen te geven?

Gaan we nu in het kort de eerste Grieksche mathematici in volgorde langs:

Thales ontdekte de gelijkheid van de overstaande hoeken bij twee elkaar snijdende lijnen; de gelijkheid der basishoeken bij den gelijkbeenigen driehoek; de gelijkheid der twee deelen waarin een middellijn een cirkeloppervlak verdeelt. Niet tegen onze verwachting bij dezen eersten overgang van Egyptische kunde-door-aanschouwing naar Grieksch weten-door-begrip, voegt Proclus, een commentator van Euclides uit de vijfde eeuw onzer jaartelling, hier aan toe, dat de eerste dier drie stellingen door Thales gevonden maar eerst door Euclides bewezen is, terwijl op datzelfde aflezen uit de teekening lijkt te wijzen dat Thales bij zijn formuleering der gelijke basishoeken in de tweede stelling, deze homoia, ‘van gelijke gedaante’ noemt, waar lateren bij hoeken steeds van isa ‘van gelijke grootte’ spreken.

Het komt dus hierop neer, dat Thales' vondsten alle reeds voor het oog waarschijnlijk, daarom misschien door de Egyptenaren onbewust en dus ongenoemd toegepast zijn, zoodat zijn verdienste hierin ligt dat hij het eerst den wetenschappelijken eisch stelde ook het vanzelfsprekende met name te noemen. Zoo wordt ook een andere opmerking van Proclus begrijpelijk: ‘Thales vond veel zelf, tot veel andere dingen wees hij bovendien den weg aan wie na hem kwamen door ze deels algemeener, deels helderder voor oogen te stellen.’ Van andere, hoogstbetrouwbare zijde worden we gewaarschuwd dat ‘algemeener stellen’ niet al te ruim op te vatten daar ‘de oude wiskundigen bijvoorbeeld voor elken vorm van driehoek een afzonderlijk bewijs betreffende de grootte van de som der hoeken hadden.

Na Thales wordt eerst van Pythagoras weer iets zakelijks op wiskundig gebied bericht. Maar, wat hij en wat zijn leerlingen ontdekten onderscheidt de overlevering niet. Eerbied deed zijn jongeren zwijgend hun vondsten met 's meesters naam verbinden en hier vermocht geen onbescheiden speurzin van het nageslacht aan het daglicht te brengen wat zíj wilden dat verborgen zou blijven.

Wat dan op zijn naam staat is, voorzoover het dit onderzoek aangaat, het volgende: Pythagoras spreekt met nadruk uit dat de wiskunde iets hoogers is dan hulpmiddel voor de praktijk; hij maakt het tot een belangrijk onderdeel van de opvoeding; hij ook is de eerste die zich philosophos noemt. Volgens Iamblichus veranderde hij den naam geometrie - landmeetkunde - in historia - onderzoek - wat, gezien de aan practisch nut herinnerende oude benaming geenszins ongeloofwaardig klinkt. Pythagoras verder hoorde in de wiskunde de taal der goden waarmee deze symbolisch hun wezen openbaarden aan hem die dit zelfstandig gedachtenspel, dat zich in hem ontwikkelde maar waar zijn wil geen invloed op had, als stille toeschouwer vermocht te vatten. Naast een helder besef van het ordenend vermogen van de wiskunde, dat hem het materiaal van deze wetenschap zulk een belangrijke plaats in de wereldorde deed toekennen, begreep hij, hoe de wiskunde zelf ook streng geordend diende te worden. Vandaar de indeeling naar hun eigenschappen van lijnen, hoeken, figuren en getallen in vele groepen, waarvan enkele

op den duur onvruchtbaar bleken en in onbruik geraakten, al vinden we ze tot het einde harer dagen in de neo-Pythagoreesche mystiek terug.

Een gevolg van dit ordenen was, dat Pythagoras het eerst het belang van definities inzag. Jammer, dat ons geen enkele van zijn definities is bewaard gebleven. Waarschijnlijk zouden we er een sterk steunen op de aanschouwing in hebben weergevonden; want zelfs nog Plato definieert de rechte lijn als die lijn, waarvan het tusschenliggende aan het begin- en eindpunt in den weg staat (of: in het licht staat).

De befaamde stelling van Pythagoras, die de ontdekking van het irrationeele beteekent zal in ander verband nog ter sprake komen.

De uitbreiding en systematiseering door Pythagoras van wat men aan wiskundige kennis bezat, had twee groote gevolgen: dat men boven de voor het oog terstond evidente stellingen uitkwam en dus aan het abstracte bewijs steeds strenger eischen stelde én dat men merkte geen eigenlijk beginpunt te hebben. Vandaar een onderzoek naar de grondslagen, wier ontdekking en nauwkeuriger bestudeering uit der aard gelijken tred hield met de ontdekking en daarna verfijning van de bewijsmethode. Vooral het pas ontwaakte besef, dat men ook het vanzelfsprekende uitdrukkelijk stellen moest met daarop volgend de gewaarwording dat die vanzelfsprekendheid veelal slechts schijnbaar was, moet veel hebben bijgedragen tot een aldoor dieper afdalen in de beginselen tot men eindelijk gedwongen was een aantal axioma's op te stellen, de niet bevredigende, doch niet verder te herleiden, beweringen, die men dan maar, uit gebrek aan beter, als punt van uitgang voor het systeem nam, wel bewust dat het een concessie van de zijde van den leerling was, als hij op het axioma, de ‘vordering’ van zijn leermeester, deze beweringen zonder meer te laten gelden, inging.

Verliest dus de vraag, wat de Grieken in wetenschappelijk opzicht aan Egypte dankten haar belang, veel meer op den voorgrond komt nu het onderzoek of er naast den anderen aanleg der Grieken nog verdere factoren zijn geweest, welke de Grieken het mogelijk maakten, zoo snel tot een hooge wetenschap te vervormen wat in Egypte eenige duizenden jaren lang een onveranderlijken vorm had gehad. Mij nu

lijkt, dat het in teekening brengen van de meetkundige vragen hierbij een zeer belangrijke factor is geweest en dit reeds dadelijk om twee redenen:

Ten eerste omdat we zien hoe bij de Egyptenaren de teekening uiterst primitief is. Zoo wordt bij het vraagstuk van de cirkelquadratuur nevenstaande onbeholpen teekening gevoegd, met in het midden het Egyptische cijfer voor negen, welke eerst duidelijk wordt als men er de redeneering, die bij een ander cirkeloppervlak-vraagstuk staat, naast legt, n.l.: 'Neem af 1/9 van 9, dat is 1, rest 8, vermenigvuldig het getal 8 met 8, dat is 64', m.a.w. de teekening geeft weer wat men krijgt als men over den cirkel een vierkant aanbrengt, welks zijden 8/9 van de middellijn tot lengte hebben. De vier cirkelsegmenten die buiten dit vierkant uitsteken zijn achterwege gelaten; de teekening dient alleen om het oog te overtuigen (!) dat het weggelatene in oppervlak nabij zal komen aan de vier

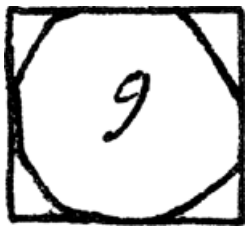

Fig. I.

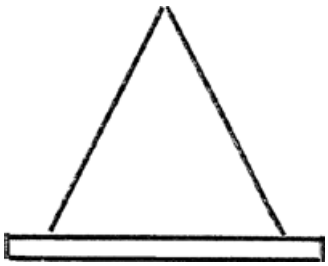

Fig. II.

stukken, welke het quadraat grooter is dan de gemutileerde cirkel.

Waarom de teekening alleen weinig aan de ontwikkeling der Egyptische meetkunde kon meehelpen, toont de reeds genoemde seqt-rekening nog veel duidelijker. Hier wordt de verhouding berekend tusschen de lengten van een opstaande rib (bij Ahmes pir-em-us d.i.: 'het uitkomen uit de zaagsnede' genaamd, een naam welke, overgegaan op het geheel, de oorsprong werd van ons woord piramide) en van de lijn die het voetpunt van die ribbe met het middelpunt van het grondvlak verbindt, dus de helft is van een diagonaal van dat grondvlak. Dit is natuurlijk alleen met behulp van het perspectief duidelijk weer te geven. Maar hier gaat de Egyptenaar niet toe over. Hij brengt de piramide in teekening (Fig. II) zuiver van terzij gezien maar op een basis, die naar weerszij uitsteekt. Dat het meetkundige denken, dat juist in zijn begin zoozeer behoefte er aan heeft zich de figuur te

kunnen voorstellen, over de zoo geschapen moeilijkheden niet heen heeft kunnen komen, is begrijpelijk.

De tweede reden, waarom ik de teekening zulk een belangrijke rol in de ontwikkeling der meetkunde toeschrijf is het feit, dat bij de Grieken, ondanks hun aanleg tot abstractie en daarmee tot generaliseeren, toch nooit de algebra bewust is uitgewerkt. Bij Euclides vindt men alle formules weer van de lagere algebra, doch meetkundig uitgedrukt en bewezen. Evenredigheden zijn hem altijd verhoudingen van lengten en oppervlakken geweest.

Welk een groote plaats de figuur in nam, vinden we voor de oudste tijden terug o.a. in het vele spreken over het merkwaardige verschijnsel, dat er drie regelmatige figuren (gelijkzijdige driehoek, vierkant en regelmatige zeshoek) bestaan, die de ruimte rond een punt geheel vullen. Voor later tijd leert het het woordgebruik, de benamingen die op een oorspronkelijke bijgedachte aan een teekening wijzen. Zoo wordt er geregeld gesproken van driehoeksgetallen, vierhoeksgetallen etc., quadraat en kubus, veelhoekige- en piramidale getallen.

Typisch komt het ook uit in het lijfwoord der Pythagoreërs: ‘schama kai bama all' ou schama kai triobolon’, ‘een nieuwe stelling beteekent een stap vooruit maar niet een geldelijk voordeel’, de oudste triumphkreet van de wijsheid om de wijsheid, waarin een stelling eenvoudig een ‘figuur’ genoemd wordt. Toen dan ook de Pythagoreërs tot de ontdekking kwamen van het irrationeele, d.i. bemerkten dat er geen gemeenschappelijke maat ten grondslag lag aan rechthoekzijde en hypotenusa, de lengte van de een dus niet in die van de ander was uit te drukken en daarmee de oude opvatting, als zou een quantiteit een som van eenheden zijn, op zij zette, toen heeft deze vondst zulk een indruk gemaakt op het van de behoefte aan aanschouwelijkheid nog niet vrij geworden denken, dat velen in de Eleatische leer de wanhoopsdaad zien van het verstand, dat zich door het irrationeele gedwongen ziet zich zelf te weerspreken en nu den noodstap doet naar ontkenning van veelheid en beweging. En van hem, die deze vondst had bekend gemaakt en zoo het eerst het gebod van zwijgen der Pythagoreërs, gesymboliseerd in het verbod zegelringen met godenbeeltenis te dragen, dat is: zijn opvatting en kennis betreffende de goden niet openlijk met zich te

dragen noch ook haar onder de menigte te brengen, van hem dan die dit gebod vergeten had heette het, dat hij tot straf door een schipbreuk ellendig was omgekomen.

Als een eindpunt en hoogtepunt in het zuivere denken staat dan Aristoteles, die... ook al van de aanschouwelijkheid niet los kan komen in zijn pogen, de ruimte als iets anders dan het ledige aan te toonen, waar hij omgekeerd moet erkennen, dat als de ruimte dan dus wél íets is en wanneer alles wat is, ruimte inneemt er dan ook een ruimte moet zijn die door de ruimte wordt ingenomen en zoo voort tot in het oneindige. Voorts bedenke men hoe Aristoteles nog spreekt van de zes dimensies: omhoog, omlaag, naar voren, naar achteren, rechts, links, terwijl hij het peil der kennis zijner tijdgenooten die hij tot hoorders en lezers had, verraadt, waar hij het noodig acht er den nadruk op te leggen dat de wiskundige het niet heeft over de figuren zelf, die hij teekent, doch dat ze hem altijd symbool zijn.

Ook het terugschrikken der ouden voor het invoeren van het begrip der oneindigheid lijkt gedeeltelijk gevolg van het nog niet vrij zijn van de behoefte aan voorstelbaarheid.

Voorts denke men aan den loculus Archimedius, een soort legwerk, door Archimedes bedacht, waarvan de figuren tot een quadraat en verschillende andere figuren kon worden gelegd, vrucht dus van pogingen van Archimedes, om regelmatige figuren te snijden in kleinere waarin andere figuren zich eveneens lieten verdeelen, iets wat sterk aan Plato's fantasieën over den bouw van het heelal uit driehoeken doet denken.

Van groot belang zou het daarom zijn wanneer we van den beginne af aan de ontwikkeling van de meetkundige teekening konden nagaan. De reeds weergegeven uitlating van Proclus, dat Thales den weg tot verschillende bewijzen aanwees door ze helderder voor oogen te stellen (aisthetikoteron) wijst op den invloed, welke deze wijze op dit gebied gehad heeft. Enkele aanwijzingen geeft verder de bestudeering van de cirkelindeeling in den loop der tijden. Zoolang de beschaving nog op laag pijl staat vindt men de deeling in vieren door twee onderling loodrechte middellijnen (behalve in ornamenten het duidelijkst te zien in wagenafbeeldingen met vier-spakige wielen). Bij de Etrusken vindt men nagenoeg niets anders,

evenzoo op de oudste Grieksche vazen met wagenafbeeldingen, de François-vaas bijvoorbeeld. Alleen op Melisch vaatwerk komt het zesspakige wiel voor, welke te teekenen geen meetkundige kennis vereischt en berust op de ontdekking, dat men de straal juist zes keer als koorde op den omtrek kan afzetten.

In Babylonië verwacht men de zes-deelige als de gewone, immers uit Mesopotamië is de deeling van den cirkel in 360 graden tot ons gekomen; daar ook noemen de kleitabletten getallen in het zestigtallig stelsel. Daarom verrast het, daar meest de deeling in achten te vinden Zoo is het zonnesymbool in acht sectoren verdeeld, evenveel armen telt het oud-Babylonische spijkerschriftteeken voor ‘god’.

Bij koning Ashurnasirpal is echter de dertien-deeling op armbanden en hoofdsieraad regel, evenzoo op rosetten uit den tijd van Salmanassar, tezamen met het achtspakige wiel. Deze dertien-deeling is heel wonderlijk, daar ze neerkomt op een indeeling in hoeken van ongeveer 27⅔ graad, wat alleen met een gradenboog te vinden is. Mogelijk is deze hoek bij benadering ontleend aan de sterren, want 28 graden is ongeveer de verplaatsing, die men voor elke ster vindt bij twee waarnemingen op hetzelfde oogenblik van den nacht, doch met als tijdsverschil den tijd die tusschen twee nieuwe-maansnachten verloopt. Meer waarschijnlijk is het dat men, naar bepaalde lengteverhoudingen der zijden onderling, driehoeken construeerende, toevallig een hoek gevonden heeft die, dertien keer rond één hoekpunt uitgezet, de ruimte om dat punt ten naastebij bleek te vullen. Aan de gezochte grootte komt zeer nabij de helft der grootste van de beide scherpe hoeken der beroemde rechthoekige driehoek met de zijden: drie, vier en vijf. Deze hoek is n.l. slechts ruim één graad kleiner dan de gezochte. Maar nog veel geringer wordt de fout, minder zelfs dan een halve graad, wanneer men de helft neemt van den grootsten scherpen hoek van een rechthoekigen driehoek, waarvan de eene rechthoekzijde anderhalf maal de lengte der andere heeft.

Meer gegevens over de ontwikkeling van het wiskundig teekenen zouden misschien de handschriften kunnen brengen. Het is bekend dat de monniken bij het copiëeren van oude handschriften de illustratie's - ik denk hier in het bijzonder

aan de Latijnsche comedie - meest nauwkeurig nateekenden. Ditzelfde is. ook van wiskundige figuren niet onmogelijk. Voor ons onderzoek zou dit van belang zijn wanneer we afschriften van de oudere wiskundige werken bezaten. Tot nog toe is dit niet het geval, maar wellicht bevatten de palimpsesten er nog enkele. Het schijnt wel dat, wanneer zuinigheid de monniken er toe bracht een oud geschrift met puimsteen af te schuren om het voor nieuw gebruik geschikt te maken, hun hand het eerst naar de plank bestemd voor de exacte wetenschappen greep. Zoo is een palimpsest het door Heiberg in 1906 bij Constantinopel gevonden geschrift van Archimedes dat, door hem voor zoover doenlijk ontcijferd, een uiterst belangrijk document is geworden, daar het bewees dat Archimedes reeds systematisch integraalrekening toepaste, een werkwijze sindsdien verloren gegaan en eerst door Newton en Leibnitz opnieuw ontdekt. Maar de tekst en vooral de teekeningen hebben door het uitwisschen zwaar geleden. Voor deze en andere palimpsesten kan dan ook van groote waarde worden een methode, door een Italiaansch geleerde, Prof. Perugi het vorig najaar ontdekt, om de oudste hand weer leesbaar te maken. Reeds te voren had een uitvinding op dit gebied door Kögel goede resultaten gegeven, maar de bestraling van het handschrift met ultraviolette stralen, hiertoe noodzakelijk, bracht aan het stuk groote schade toe en was tevens niet voor herhaling vatbaar, zoodat een hernieuwde bestudeering voor goed onmogelijk werd. Nu is het groote voordeel der nieuwe vinding, dat Prof. Perugi voldoende heeft aan een goede negatieve foto van het handschrift. Uit deze haalt hij de beide teksten in afzonderlijke positieve afdrukken zonder het oorspronkelijke perkament in handen te hebben gehad. Zijn werkwijze komt dus neer op het afdrukken volgens een nieuwe manier van een gewoon negatief[1]. De

1) Dit maakt begrijpelijk dat de beteekenis er van zich niet tot palimpsesten beperkt: ook Röntgen-foto's zijn door hem zoodanig verscherpt, dat in enkele gevallen geneeskundigen er hun diagnose juister door stellen konden.
Ook van volkomen onleesbaar geworden handschriften zijn door hem op deze wijze goed leesbare afdrukken gemaakt. Zoo behoorden tot de eerste resultaten enkele tot op dien dag onbekende pagina's uit Gaius. Reeds gaf hij uit de zoo verscherpte palimpsest van de Fasti Consulares uit Verona en het geschrift: De Trinitate van St. Hilarius uit de Vaticaan-Bibliotheek.

dag waarop een wiskundig werk aan deze behandeling onderworpen wordt, kan een zijn van groot belang niet alleen voor de geschiedenis dezer wetenschap maar voor heel ons begrijpen van de eerste ontwikkeling van het wetenschappelijk denken in het algemeen.

H.M.J. OLDEWELT.

's Lands internationaal beleid.

I.

De brief over een algemeen waarborgverdrag, op 23 Juni 1923 door onze regeering gericht tot den volkenbond, volhardt bij een behoedzaam afwachten ten aanzien van het netelige hoofdpunt, doch uit zich nogal beslist over twee belangrijke bijpunten. Wel niemand zal der regeering verwijten, dat zij zich ter zake van den onderlingen militairen waarborg reserveert; voor het slaan van spijkers met koppen is het waarborgprobleem te saamgesteld, de gezindheid der mogendheden te verdacht, de volkenbondsresolutie van September 1922 te vaag, het tweetal sindsdien uitgewerkte voorstellen - het voorstel-Cecil en het voorstel-Requin - te rijk aan angels en klemmen. Des te dankbaarder intusschen zal men den nadruk vernemen, waarmee de brief aandringt op internationale ‘rechtswaarborgen’ als onmisbaar bij ieder stelsel van militaire samenwerking tusschen staten (dat collectieve optreden ter handhaving van internationale verplichtingen, hetwelk het volkenbondsverdrag in het midden plaatst), en de stelligheid te hooren, waarmee de regeering een onderlingen waarborg tegen rechtsaantasting tusschen staten ‘een der hoofdelementen van het Volkenbondverdrag’ en voorwaarde voor wapendrukbeperking noemt, daaraan toevoegend dat Nederland ‘niet liever (verlangt) dan om in dezen zin mede te werken aan de oplossing van het probleem, opdat de vermindering van bewapening, voorzien in het Volkenbondverdrag, verwezenlijkt zal kunnen worden’. Invoering en versterking van internatio-

nale rechtswaarborgen aan den eenen kant, practische voorbereiding van gemeenschappelijke sancties aan de andere zijde, inderdaad schijnt, naast economisch herstel, dit de weg om het oude Europa terug te leiden van den afgrond.

Evenwel laat de regeeringsbrief onzekerheid bestaan ter zake van den geest der uitlatingen. Heeft de Nederlandsche regeering zich haar opmerkingen enkel als negatie gedacht, enkel als motief tot afkeuring en afweer van wat anderen voorstellen, of beteekenen zij het einde van dat stadium van aarzelend stilzitten, waarin - niet ons buitenlandsch beleid, maar - ons internationaal beleid (het beleid in zake duurzame volkenorganisatie) nu al vijf jaar lang, sinds 1918, verkeert? Heeft men in den thans aangeslagen toon al dan niet iets anders te hooren dan de woorden, woorden, woorden, die de regeering in Maart 1921 in een witboek neerschreef over Nederlands recht en plicht in zake 'rechtskundige ordening en associatie der internationale betrekkingen', of in welke zij, bij de begroeting van het internationaal gerechtshof op 15 Februari 1922, onze natie afmaalde als, bij deze plechtigheid in het vredespaleis, doorhuiverd van 'une émotion profonde' en 'remuée dans le fond de son être'?

II.

Uit wat van 1918 tot nu van Nederlandsche zijde is gedaan voor rechtskundige ordening van en rechtswaarborgen voor het statenleven, valt, zoo men afziet van het in zich zelf lofwaardig streven om den Haag gastvrouw of zetel te doen zijn van internationale conferenties en organen, niet veel anders af te lezen dan negatie. Men houde voor oogen, dat elk afzonderlijk rechtsinstituut veelal van weinig invloed is, doch dat zij, te zamen genomen, een anarchisch stelsel vervangen door een rechtsstelsel; men houde voor oogen, dat om uit het statenverkeer eigenmachtig wapengeweld eenmaal te kunnen bannen de geleidelijke groei van een gansch apparaat van rechtsinstituten niet kan worden gemist.

Bryan-verdragen. In Maart 1919 was van het onderhoud der neutralen met lord Cecil te Parijs de verzekering meegebracht, dat verdragen van onderzoek en verzoening, zooals minister Loudon er in 1913 een met Amerika had gesloten

(om den oorlog ongeratificeerd gebleven) en door welke het gevaar van partijdige tusschenkomst van den volkenbondsraad kon worden getemperd of bezworen, beschouwd werden als strookend met het volkenbondsverdrag. Is daarna onzerzijds bij eenig land eenige poging gedaan om inderdaad een verzoeningsverdrag tot stand te brengen, gelijk bij voorbeeld is gelukt aan Zweden, Zwitserland, Duitschland, Chili? In September 1922 te Genève is, mede door scherpzinnige critiek van Nederland, te recht gedisqualificeerd een slordig concept-verzoeningsverdrag, dat men de volkenbondsvergadering aan haar leden had willen doen aanbevelen, doch dat men nu diende los te laten; aan de aanstaande vergadering van September 1923 zou derhalve een welkome dienst zijn bewezen, als op de basis dier Nederlandsche critiek een of meer Nederlandsche Bryan-verdragen gesloten waren, die de gewraakte feilen misten en die als volkenbondsmodel wél konden zijn aanvaard. Heeft Nederland iets hiervan verricht of beproefd?

Internationaal gerechtshof. Geen grooter belang voor de rechtsordening der wereld op dit oogenblik, dan dat de competentie van dit hof zoo ruim mogelijk worde gevestigd. Nederland nu heeft 's hofs dwingende bevoegdheid voor zich vastgelegd in zoodanigen vorm, dat onze kans om ooit voor het hof te verschijnen hetzij miniem is, hetzij beperkt tot een ongerijmd geval. Wij bedongen toch, dat het hof onbevoegd zou wezen ingeval onze arbitrageverdragen een anderen rechter aanwezen, doch lieten na onze arbitrageverdragen met het oog op den nieuwen toestand te herzien. Eerste gevolg: met Denemarken en China, die evenals wij het hof als dwingenden rechter erkennen, doch met elk van welke beiden wij een verdrag hebben dat al onze rechtsgeschillen zonder uitzondering toewijst aan het Haagsche arbitragehof (den zwakkeren voorlooper en metgezel van het nieuwe gerechtshof), zullen wij in geval van rechtsstrijd niet - gelijk men verwachten zou - *altoos*, maar juist *nooit* voor het gerechtshof kunnen komen, want als alle twistgedingen ter kennisneming van het arbitragehof staan, blijft er niets over voor het vaste gerechtshof. Tweede gevolg: met landen als Portugal, Engeland, Frankrijk enz. zullen wij, indien zij de bevoegdheid van het nieuwe gerechtshof aanvaard hebben of

aanvaarden, onze normale rechtszaken alweer voor het arbitragehof hebben uit te vechten, terwijl alleen die abnormale, welke levensbelangen, onafhankelijkheid, nationale eer (of eigenmeesterschap) raken en welke men aan beslechting door buitenstanders geheel heeft willen onttrekken, voor het gerechtshof zullen komen, indien althans de wederpartij dan niet aanvoert, dat zulks vierkant tegen de bedoeling van het geldende arbitrageverdrag ingaat.

Algemeene arbitrageverdragen. Zoolang de competentie van het internationaal gerechtshof nog niet universeel is erkend, blijven algemeene arbitrageverdragen het aangewezen middel om te verzekeren, dat geschillen anders worden afgedaan dan door wapengeweld. Na onze onbeperkte arbitrageverdragen met Denemarken (1904) en Italië (1910) is het zelfs tijdens den oorlog aan minister Loudon gelukt een onbeperkt verdrag tot stand te brengen (1915) met China. Nergens is gebleken, dat na 1918 in deze richting is voortgewerkt; evenmin schijnt geijverd voor de arbitrageclausule in onze bijzondere verdragen; evenmin is gebleken van overtuigde en volhardende pogingen om de paar rechtsgeschillen, die tusschen ons en enkele andere mogendheden hangende zijn, voor een der twee Haagsche hoven te brengen bij compromis.

Grondwet. Dat de krachtige uitspraak der grondwet van 1922 ten gunste van oplossing van internationale geschillen door ‘rechtspraak en andere vreedzame middelen’ allerminst aan de regeering te danken is, ligt nog versch in de herinnering. Dat de regeering dit grondwetsartikel voor meer dan een paradevoorschrift houdt, zou men uit het reeds vermelde niet zeggen. Ook buiten het grondwetsgebod valt voor ‘een op het recht gebouwde samenleving der volken’ bescheiden, maar nuttig werk te doen: bij herhaling is van gezaghebbende zijde, destijds al door Asser zelf, gewezen op de behoefte om, naast een internationaal hof voor geschillen tusschen staten, een of andere internationale instantie te hebben boven den hoogen raad der diverse staten voor zekere beslissingen nopens internationaal privaatrecht of voor privaatrechtelijke vorderingen tegen een vreemd gouvernement.

's Hofs statuut bevat elastische termen, die ons land ten nauwste raken, zooals de bepaling nopens diplomatieke

voorrechten die aan 's hofs leden toekomen wanneer zij in functie zijn. Preciseering van de desbetreffende twijfelpunten, over welke de wanden van het departement van buitenlandsche zaken wel iets weten te vertellen, bij een zorgvuldig voorbereide wet zou allicht den indruk hebben gegeven, dat het ons met afwerking van de Haagsche instellingen ernst is.

Men zou voorts willen vragen, hoe de Nederlandsche gezantschappen geïnstrueerd worden ten aanzien van Nederlands ‘recht en plicht’ om het internationale rechtsleven te volmaken. Vermoedelijk zal die onderrichting niet veel verschillen van een blad wit papier.

Het hier aangevoerde wordt niet geopperd of herinnerd om grieven te uiten over het verleden. Men kan zich gereedelijk voorstellen, dat het gewone buitenlandsch beleid de regeering dermate heeft geabsorbeerd, dat voor 's lands internationaal beleid niet veel aandacht overschoot. Doch wel is het van belang te weten, of de brief van 23 Juni 1923 te dezen een keerpunt stelt en een nieuwen koers belooft - een koers, in Februari en Maart 1920 in elke der kamers bij motie aangeprezen en door de regeering binnen de grenzen van het volvoerbare toegezegd -, dan of ons land in de Geneefsche samenkomst van September 1923 over het gebrekkige der internationale rechtsorganisatie zal medeklagen zonder zich op verbetering anders te hebben bevlijtigd dan door zwier van woorden.

III.

In wat de brief van 23 Juni 1923 zegt over de andere helft van het internationale vraagstuk, over die onderlinge bescherming tegen rechtsschennis welke ‘het wezen’ van den volkenbond heet te raken, ligt het negatieve uitgedrukt in heel anderen vorm. De regeering, voorgelicht door haar commissie voor volkenrechtelijke vraagstukken, zegt buiten kijf een aantal goede dingen over het gevaar, dat van een onvolmaakte inrichting van internationale sancties juist ook voor ons valt te duchten. Geen Nederlander, wien dat niet uit het hart gegrepen zal zijn; verheugend, schoon niet verrassend, was dan ook de eenparigheid van instemming, die het betoog van den brief over dit punt in den lande heeft

ontmoet. Maar het schijnt wel, alsof de regeering aan ons en aan zich zelve voorstelt dit vraagstuk nu verder te laten rusten, totdat de universaliteit van den volkenbond, voorwaarde voor een afdoende regeling van internationale waarborgen, zal zijn geworden tot werkelijkheid.

Mocht dit inderdaad het, alweer negatieve, gezichtspunt der regeering zijn, dan behoeft nauwelijks herinnerd, dat de toetreding van Duitschland en andere staten tot den volkenbond toch nooit meer kan doen dan een mogelijkheid scheppen. De ontzaglijke moeilijkheden van het vraagstuk zijn goeddeels van technischen aard; zij zullen ten dage van Duitschlands toetreding technisch even lastig zijn als nu. Met het verdagen van die moeilijkheden wint men niets. Veeleer lijdt men daardoor verlies; want de kans op het aanvaarden van een algemeen en wederkeerig stelsel van militairen waarborg ter zee, ter lucht en te land zou in niet geringe mate stijgen, als een aannemelijk, redelijk, uitvoerbaar systeem van bepalingen ter tafel lag. De regeering begeert rechtswaarborgen ter verzekering, dat gemeenschappelijke sanctie en collectieve actie alleen het recht, nimmer het onrecht of de eigenbaat dient: wil zij het internationaal gerechtshof in die oordeelvelling betrokken zien, of nieuwe internationale organen zien geschapen? De regeering verlangt blijkbaar een scherp en objectief criterium voor de omstandigheid, die de sancties in werking zal doen treden: meent zij, dat dit criterium de in het volkenbondsverdrag genoemde gevallen niet mag uitbreiden, of erkent zij, dat een criterium van wijder strekking - verbod van elken geweldsoorlog en omschrijving daarvan - de oplossing eer verlichten dan verzwaren zal? De minister van buitenlandsche zaken onderstelde op 19 Februari 1920 in de tweede kamer een gemeenschappelijke militaire actie, die eerst *na* de geweldsdaad en *na* het overleg van den volkenbondsraad ‘georganiseerd, gesystematiseerd en gepreciseerd zal moeten worden’: staat de regeering nog steeds op dit standpunt, of is zij overtuigd geraakt, dat de waarborg geen gevoelens van gerustheid kan wekken, tenware de samenwerking al in tijd van vollen vrede wierd voorbereid, overdacht en ineengezet? Het algemeene van een internationale samenwerking tot sanctie mag, wil zij practisch zijn, niet uitsluiten, dat de verplichting tot feitelijke

deelneming naar omstandigheden kan zijn beperkt, zoodat voor een optreden tegen Venezuela of Siam niet de gansche wereld in het geweer hoeft te komen, en al evenmin zal de vorm, waarin de landen gehouden zullen zijn hun aandeel in den gemeenen waarborg te dragen, te strak en te eenvormig mogen worden geregeld: heeft den Haag daarover zijn denkbeelden? Zoo kan men met het stellen van technische vragen, welker oplossing voor het welslagen beslissend is, voortgaan. Zonder noodzaak mag men niet onderstellen, dat de regeering het aanvatten van dit probleem zou willen verdagen, totdat de rechtsinstituten der wereld den hoogsten graad van volledigheid en volmaaktheid zullen hebben bereikt; veeleer mag men van haar practischen zin verwachten, dat zij, den omvang van het werk overrekenend, den bouw liefst aangevat ziet van verschillende kanten te gelijk. Hoe, trouwens, zou het mogelijk zijn om - gelijk zij op 6 Juni 1919 en 13 November 1919 bepleitte en nooit herriep - de militaire kwesties, die België en ons verdeeld houden, tot oplossing te brengen ‘in het kader van den Volkerenbond’, wanneer over waarborgen en sancties dat kader niets bevatten ging dan vraagteekens en gedachtestreepjes? De macht van den volkenbond zal ongetwijfeld zijn rechtsorganisatie niet mogen vooruitijlen; maar niets belet, dat men, te gelijk met den groei der rechtsorganisatie, ook den onmisbaren machtsgroei van den bond in beraad en studie neemt.

Loopt, zonder dat, de regeering niet gevaar zich de vraag te hooren stellen, die zij zelf op 7 Juni 1923 (bij de Rijnvaartakte) zoo triomfant tot mr. Dresselhuys richtte: wat haar alternatief is? Weet zij uit de misère van thans een anderen uitweg dan dien, welken ook minister Cort van der Linden op 28 November 1917 voor oogen had, toen hij voor Nederland een doeltreffend verbond der volken ‘in den vollen zin des woords een levensbelang’ noemde en het streven daarnaar ‘in overeenstemming met onze nationale traditie’? Ziet zij voor haar vlootpolitiek, haar legerpolitiek, haar budgetpolitiek een alternatief, dat op iets anders neerkomt dan op een algemeenen, behoorlijk georganiseerden, wederkeerigen waarborg van het recht aller staten? Zoo neen; hangt van het welslagen van een onpartijdig stelsel van internationale sancties ook de oplossing van onze nationale

problemen af; verdient dán het - in den regeeringsbrief niet overgenomen - advies der volkenrechtscommissie geen aanbeveling, '*onvermoeid* er naar te streven de redenen weg te nemen of te verminderen, die aan een krachtige Bondsgarantie in den weg staan'? Zulk streven erlangt alleen waarde, indien men de aan het vraagstuk inhaerente moeilijkheden zóó tijdig en zóó zakelijk doordenkt, dat het waarborgsysteem in hoofdtrek gereed ligt op den tijd, die gunstig is voor zijn geboorte. Dit juist zou van behandeling van de ontwerpen-Cecil en -Requin het voordeel kunnen wezen, dat men daarbij de technische zwarigheden technisch onder het oog moet zien en bevrijd raakt uit de sonore praatjes der Viviani's; het is teekenend, dat de regeeringsbrief van Juni met geen woord rept van het nagezonden schrijven van den volkenbondsraad van April 1923 (een schrijven, aan de commissie voor volkenrechtelijke vraagstukken tijdens haar overleggingen onbekend, en waarnaar op 26 April 1923, blijkens een uiting in de eerste kamer, de regeering verlangend uitzag), bij welken brief juist ter preciseering het jongste ontwerp van Cecil voor kennisgeving werd aangeboden.

Ook hier dus is het van belang te weten, of onze brief van 23 Juni 1923 een nieuwen koers toezegt: een koers, niet van dilatoire excepties alleen, maar van voorbereidend werk. De partij, die steeds maar afwacht, totdat de tegenpartij uitgewerkte denkbeelden aandraagt op welker beginsel zich dan kwalijk laat amendeeren, komt moedwillig zwak te staan.

IV.

's Lands internationaal beleid is tot dusver niet als een opbouwend beleid aan den dag getreden; Nederland remt, of zwijgt. Zoo dreigt het ook nu te zullen gaan. Hetgeen in het aan Cecils ontwerp gewijde manifest der eenentwintig heeren van 18 Mei 1923 (professor Anema c.s.) negatief luidde vindt in den regeeringsbrief zijn pendant; wat in dat manifest aansporend en positief luidde - zijn kern en hoofddoel - is aan den regeeringsbrief vreemd. Men voelt zich telkens herinnerd aan wat De Groot in 1644 van zekere Nederlandsche gezanten zijner dagen schreef, dat hun lastbrief schroomvalliger luidde dan noodig was en dat zij een

groote gelegenheid gingen verzuimen: videntur Legati Batavi mandata habere timidiora quam res exigat, magnam amittunt occasionem. Het zou niet te vroeg zijn, indien in September 1923 mocht blijken, dat 's lands internationaal beleid iets anders wil dan al deze negatie.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Democratie.

Het spraakgebruik is uiterst vaag geworden. Meest verbreid is de oude terminologie, die onder democratie verstaat de politieke democratie, d.w.z. de door de rechtsorde erkende heerschappij van het volk in en over den Staat. Later is de term ‘sociale’ of ‘economische democratie’ opgekomen, bedoeld als de macht der arbeiders over de productiemiddelen of in ondernemingen, en in de verte herinnerend aan Aristoteles, voor wie de heerschappij van de meerderheid, juist der arme burgers, een element van democratie was (Politica 1290 b). Daarnevens verkreeg het woord een reeks afgeleide beteekenissen. Zoo worden democratisch genoemd maatregelen of instellingen, die men als noodzakelijke hulpmiddelen voor de werking der politieke democratie beschouwt: meerderheidsgezag, openbaarheid, evenredige vertegenwoordiging en parlementair stelsel, pers- en vereenigingsvrijheid. Dan heeft het in den term liggend moment van negeering van ander gezag er toe geleid om al wat strekt tot onttrekking van individuen of groepen aan een dwang of gezag, zelfs aan het gezag van den demos, democratisch te noemen. Fixeering van het gelijkheidselement betitelt alles als democratie, waardoor in eenig opzicht gelijkheid erkend of bevorderd wordt. Analogie uit de achter het woord liggende idee van volksbelang stempelt als democratisch alle maatregelen, die men in het belang van de arbeiders acht, zelfs al hebben zij met heerschappij niet of slechts middellijk te maken.

Bij deze zwevende terminologie is het verklaarbaar, dat b.v. het referendum met het oog op onderstelde resultaten

wel eens ondemocratisch wordt genoemd, dat de parlementaire partij-regeering als zeer democratisch wordt verdedigd in vergelijking met monarchaal of dictatoriaal machtsoverwicht, maar als ondemocratisch wordt gesmaad door hen, die meenen, dat zij de vrijheid van den individueelen kiezer te veel belemmert of niet radicaal genoeg voor het volksbelang werkzaam is. Zoo kan het gebeuren, dat de Amsterdamsche regeling van het georganiseerd overleg, die aan de gemeentewerklieden belangrijke medezeggenschap geeft voor de regeling hunner arbeidsvoorwaarden met verzwakking van de positie van den Gemeenteraad, door hen, die letten op den Raad en het geheele kiezerscorps, van ondemocratie beticht wordt, doch door diegenen, die alleen de werkliedengroep op het oog hebben als het summum van democratie wordt geprezen. Eenzijdige accentueering van het moment der bevrijding van gezag is er zelfs toe gekomen om als de eenige ware democratie aan te wijzen de absolute geestes-aristocratie, waarin de mensch met beheersching van alle, het zuiver ethische en religieuse belemmerende, neigingen geheel leeft voor de Waarheid en alle menschen slechts in hun waarde tegenover de Waarheid beoordeelt. (Walt Whitman in zijn 'Democratic Vistas').

Uit zulk een onzekerheid van terminologie valt slechts deze gevolgtrekking te maken, dat men beter doet niet te redetwisten over het al of niet democratische van een maatregel, maar zich te bepalen tot zijn innerlijke waarde en zijn practische uitvoerbaarheid.

De waardeering van de politieke democratie heeft in onzen tijd wijziging ondergaan. Zij is in breede kringen ook van hen, die naar hun geestelijke afstamming haar steunpilaren zijn, niet meer een heilig huisje, een doel op zich zelf, maar middel voor een doel: verwezenlijking van bepaalde rechtsverhoudingen, geworden en wordt daar ook als zoodanig beoordeeld. Zonder twijfel zijn, met uitzondering van het vrouwenkiesrecht, tal van groote hervormingen in de politiek-democratische richting steeds bewust gestuwd door de belangen, tot welker behartiging zij het middel konden zijn, maar wanneer een strijd lang wordt gevoerd voor een bepaald instituut, dat op zich zelf slechts middel is, dreigt het middel op den duur als doel op zich zelf gecanoniseerd te worden. De ontgoo-

cheling over het gebrek aan pacifisme der democratie, over gemis aan offervaardigheid, ook waar verstandig eigenbelang die eischt, het inzicht dat de democratie, gebonden aan de gemeenschap, niet meer economische, ethische en intellectueele goederen kan produceeren dan waarover de gemeenschap beschikt, heeft ook bij onverdacht politieke-democraten een kritische houding tegenover deze democratie doen ontstaan.

Goed beschouwd is zelfs de term politieke-democratie niet heel helder. Hij duidt meer een tendens, een *graad*, van volksheerschappij aan dan een afgerond, scherp bepaalbaar verschijnsel. Immers, men kan wel zeggen, dat er formeel meer democratie is, waar alle burgers dan waar een deel hunner tot medezeggenschap geroepen worden; dat de democratie intensiever is, naar mate meer organen van wetgeving en bestuur (staatshoofd, bestuursambtenaren, rechters) worden gekozen en naar mate hun zittingsduur korter is; dat de ware democratie eerst begint, wanneer de burgers niet enkel de gezagsorganen kiezen, maar ook over concrete maatregelen te besluiten hebben (referendum, volksinitiatief, ontbinding van de vertegenwoordiging; referendum over het in staat van beschuldiging stellen van ministers gelijk in Bulgarije; schervengericht; afzetting van ambtenaren). Wil echter de democratie behalve praten, ook rustig overleggen en handelen, dan is zij verplicht zich te onderwerpen aan alle beperkingen, die overleg en handelen, en dus organisatie en arbeidsverdeeling en het aanwijzen van verantwoordelijke personen, mogelijk maken; dan moet er een bepaalde zittingsduur en betrekkelijke onafhankelijkheid van vertegenwoordigers, bestuursambtenaren en rechters zijn; dan moet haar weermacht streng hiërarchisch en disciplinair georganiseerd wezen. Dan bindt zij zich aan stemmings- en vergaderingstechniek, die in verband met onvoltalligheid van vergaderingen besluiten mogelijk moeten maken door een meerderheid der vergadering, welke niet de meerderheid van het college, laat staan van het gansche kiezerscorps is; er worden in Zwitserland zelfs bij referendum beslissingen genomen, waar, wegens de thuisblijvers, de minderheid van het geheel der kiezers den doorslag geeft.

Daar komt nog bij, dat al te veel democratie zich zelf opheft.

Worden de kiezers te vaak ter stembus opgeroepen, dan verslapt de belangstelling en ontaardt de democratie gemakkelijk in een oligarchie van beroeps-politiekers, gelijk Amerika te aanschouwen geeft. ‘Man soll ein edles Ross nicht tot reiten’, zegt men in Zwitserland met het oog op een te frequent gebruik van volksinitiatief en referendum.

Aldus eischt de politieke democratie uit zich zelf remmen, die haar zuivere realiseering uitsluiten. Heeft trouwens niet reeds Rousseau in ‘Du Contrat Social’ (Bk. III, hfd. IV) opgemerkt: ‘A prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n'a jamais existé de véritable démocratie, et il n'en existera jamais’? En op zijn voetspoor dacht Kant 33 jaar later bij ‘democratie’ aan een volksregeering, waar niet een van de wetgevende macht gescheiden uitvoerende macht is. (Zum ewigen Frieden. Pr. Acad. VIII, blz. 352). Waar men de grenzen tusschen het politiek-democratische element en de eischen van deugdelijkheid van wetgeving, rechtspraak en bestuur moet trekken, is een zaak van practijk, daarvan afhangende, in hoeverre een volk uit wantrouwen tegen het overheidsgezag geneigd is tot permanente ontevredenheid en roerigheid, indien het zelf niet rechtstreeks mag beslissen.

Dat de politieke democratie, waarover men meestal spreekt als over een zuiver bepaalbaar begrip, slechts een tendens aangeeft, is niet de eenige klove tusschen haar theorie en haar practijk. Veel gewichtiger is nog die tusschen haar theoretisch uitgangspunt, den weloverwogen, goeden wil der individuen, en haar realiteit: de vaagheid van den volkswil en de overwegende beteekenis van een kleine minderheid, de leiders. Voor de leiders zijn de kiezers slechts het materiaal, waaruit zij voor hun denkbeelden of idealen aanhangers trachten te winnen door overreding, waarbij ieder naar zijn verstand en karakter gebruik kan maken van het geheele arsenaal daartoe dienstige middelen; een arsenaal, dat de giftigste en de edelste wapenen omvat, vanaf den steekpenning, den borrel, de leugen en den laster, den rechtstreekschen geestelijken of economischen dwang, tot het goede voorbeeld en het martelaarschap toe. De afgrond tusschen theorie en practijk kan haast niet naïever blijken dan uit de practijk van een der uiterste, en in abstracto zelfs volkomen juiste, consequen-

ties der zuivere theorie: het evenredig kiesrecht, op aandrang der politici ingevoerd, terwijl nog niet eens een honderste der kiezers wist wat dit beteekende, laat staan het ernstig begeerde. De felle strijd in den boezem der partijen over de methode der candidaatstelling en daarbuiten over de regeling der voorkeurstemmen zou er niet zijn, zoo alle kiezers even energiek en weloverwogen hun wil wenschten te verklaren, en de volgzaamheid der aangesloten partijgenooten kan niet krachtiger onderstreept worden dan door hen, die reeds een advies van de partijleiding een onbehoorlijke gezagsaanmatiging achten! En zelfs waar het wildste referendum de candidatenlijst heeft vastgesteld, is het toch slechts een minderheid van de geestverwanten - n.l. de contribueerende partijgenooten - die de kiezers noodzaakte hun stem te beperken tot de aangewezen candidaten.

Zoo dwingt het practische leven der democratie zelve om niet alleen te letten op den omtrek van het staatkundig bedrijf: de individueele kiezers, maar ook op het centrum: de leiders, hun middelen en werking.

Inderdaad hebben zeer weinig menschen het vermogen om uit eigen energie, gemoed, intellect en ervaring volkomen zelfstandige denkbeelden te vormen omtrent hetgeen de georganiseerde gemeenschap, de Staat of provincie en gemeente vermag en behoort te doen en te laten; welke haar machtsmiddelen zijn en hoe zij die zooal kan gebruiken. Ja zelfs het élan, waarmede zij hun eischen stellen, de gevoelstoon, opgewektheid of bitterheid, waarmede zij optreden, zijn vaak van uitwendigen invloed afhankelijk.

De in vorm gebrachte meeningen en oordeelen, de leuzen, welke in het openbare leven een rol zullen spelen en die de massa diergenen, welke zich voor het openbare leven interesseeren, aanvaardt, gaan uit van een beperkt, afwisselend, doch van een blijvende kern voorzien, aantal, in allerlei graden van afhankelijkheid en zelfstandigheid arbeidende, leiders; personen, die in omvang en degelijkheid van kennis, verantwoordelijkheidsgevoel, innerlijke sterkte, objectiviteit en karakter zeer verschillen. Er zijn leiders, die het heele staatsbestuur omvamen - bij uitstek de politieke leiders en de groote staatslieden -; er zijn er, die slechts enkele onderwerpen beheerschen.

Natuurlijk staat tegenover hen de volksmassa niet als een onbeschreven blad papier. Dit blijkt al daaruit, dat telkens leiders uit de massa opduiken met duidelijke wenschen, die er niet zouden zijn, zoo het volk die niet spontaan gevoelde. Het temperament des volks, zijn algemeen intellectueel en moreel peil, moed en zelfbeheersching, de algemeene drang om het voor zich en zijn familie beter te willen hebben, het religieuse besef, de kracht van het zelfbewustzijn, de mate van leidbaarheid, lichtgeloovigheid en een geneigdheid, die van den tegenstander 'het ergste liefst gelooft' - dit alles te zamen met den economischen toestand - zijn de factoren, die bepalen, welken invloed de leider op het volk kan hebben. In dien zin beschouwd levert de massa het grove materiaal van wenschen, waaraan de leiders vorm en inhoud geven. En niet slechts inhoud en vorm der maatregelen, welke van den Staat verlangd worden, geven de leiders aan, maar ook de mogelijkheid hunner aanvaarding door den Staat. En evenzeer gaat matiging van de eischen van de leiders uit, wanneer hun b.v. gebleken is, dat de financiëele omstandigheden der gemeenschap verwerkelijking in den weg staan.

Niet weinigen klagen over dezen toestand van betrekkelijke onmondigheid des volks en zouden het liefst het gansche volk opvoeden tot zoodanige kennis en helderheid van inzicht, dat ieder kiezer zich met volle zelfstandigheid en oordeel voor alle onderwerpen van staatkunde en -bestuur zou interesseeren. Maar zou dit de juiste weg zijn? Laat hen, die zoo spreken eens bedenken, in hoeverre zij zelf over maatregelen, die toevallig niet hen, maar anderen wèl interesseeren, een volkomen zelfstandig oordeel hebben. Hoeveel tijd het iemand zou kosten om nevens zijn beroepswerkzaamheid en de uren, die hij voor gezin en voor innerlijke vorming noodig heeft, zich geheel in te werken in het politieke leven en zich een oordeel mogelijk te maken over al wat daar te beslissen staat. Het zal hem spoedig blijken, dat ook op staatkundig gebied arbeidsverdeeling noodig is, die sommigen tot algeheele levenswijding oproept, anderen beperkt tot minder arbeid en van de groote massa alleen vertrouwen vraagt. Men zie ook niet voorbij, dat de mogelijkheid om leider te worden bij de politieke democratie voor ieder open ligt, ook voor de malcontenten, en dat het leiderschap niet een zoo absoluut begrip

is: ook de beste en zelfstandigste leiders steunen voor tal van onderwerpen met vertrouwen op anderen, die voor die zaken beter kenners zijn dan zij; in de volksvertegenwoordiging zelve is een door vertrouwen gedragen arbeidsverdeeling onder de leden noodig.

Doch er is meer - en hier komt een merkwaardige, of tragische, antinomie der democratie naar voren. Eenerzijds onderstelt en vordert democratie van de burgers levendige deelneming in en belangstelling voor het openbare leven. Maar anderzijds is de met democratie onvermijdelijk verbonden meerderheidsregeering alleen dan mogelijk, als men zich gewillig voegt naar de besluiten der werkelijke of althans formeele meerderheid. En dit kan, zooals de mensch nu eenmaal is, op den duur slechts dan, indien de algemeene belangstelling niet zoo permanent en intens is, dat zij tot voortdurende ontevredenheid over een meerderheidsbesluit leidt. M.a.w. in het totale complex der levensverhoudingen des volks moet het politieke leven niet de allereerste rol spelen. De erkenning, dat een meerderheidsbeslissing op zich zelf niet noodzakelijk bevrediging geeft, als het om diep ingrijpende zaken gaat, vindt men in de voor zulke gevallen vaak voorgeschreven bijzonder groote meerderheid, in uitstel van wetsuitvoering of in voorzichtige uitvoering van een met hevige oppositie aangenomen wet. Zij ligt ook in de bij beschaafde volken dikwijls zeer groote tegemoetkoming der meerderheid in het doen van concessies aan een ernstige tegenpartij. En hoe weinig zedelijk gezag de meerderheid heeft, wanneer de politieke belangstelling en energie des volks zeer intens is geworden, doordat een meerderheid reeksen van beslissingen neemt, die een blijvende minderheid diep grieven, blijkt in de landen met onderdrukte nationale minderheden.

Men stelt het dikwijls voor alsof de leiders zich opdringen. Dit moge in niet weinig gevallen waar zijn - men vergete ook niet, dat het volk in al zijn kringen leiding vraagt. Hoevelen worden niet dikwijls uitgenoodigd om het initiatief tot een of ander te nemen, een brochure te schrijven enz.? En wat is de door vele hoog ontwikkelden vaak geslaakte klacht over het ontbreken van een eminenten, alles beheerschenden, staatsman anders dan uiting van heimwee naar krachtige leiding?

De groote waarde van de leiding is, dat zij de, in theorie mogelijk eindelooze, verscheidenheid van meeningen over practische onderwerpen beperkt tot slechts enkele. En het is de beteekenis van de het meest gehoonde leiders, de politici, dat zij de door allerlei intellectueele leiders reeds gezeefde meeningen weten te kanaliseeren en de rangorde van behandeling doen bepalen - omstandigheid waardoor de practische afdoening van zaken eerst mogelijk wordt. De kanaliseering wordt versterkt door de partij-organisatie. Het geheele complex van leiders van de meeningen en wenschen inzake staatsbeleid culmineert ten slotte bij hen, die de leiders zijn der partijen of groepen en die òf zelf in regeering of vertegenwoordiging zetelen òf daar hun geestverwanten hebben. Terecht is wel opgemerkt, dat de kiezer bij het uitbrengen van zijn stem slechts over enkele maatregelen, waarover zijn partij een concreet oordeel heeft, stemt, en bij den geweldigen omvang der staatsbemoeiïng geheel gesloten wordt buiten hetgeen zijn vertegenwoordigers zullen doen op ander gebied dan met het oog waarop zij gekozen zijn. Maar uit het bovenstaande volgt reeds, dat het volstrekt geen ethische eisch geacht wordt, dat de kiezer over dit alles een paraat oordeel heeft. Zoo beschouwd komt dan ook de politieke democratie, voorzoover zij beperkt is tot de keuze der volksvertegenwoordigers, neer op het aanwijzen van de vertrouwensmannen aan wier wereldlijk gezag men zich tijdelijk wil onderwerpen. Van strikt persoonlijken aard is dit vertrouwen in den regel niet; het wordt voor een groot deel bepaald door de verwachting, hoe de gekozene over een of meer belangrijke onderwerpen zal stemmen, maar stellig voor een niet minder groot deel door diens algemeene geestesrichting en door de persoonlijke bekendheid, of althans gemeenzaamheid, die gekweekt wordt door het leven in hetzelfde politiek of kerkelijk verband, of in dezelfde sfeer van dagbladlitteratuur.

De democratie, die, met haar gelijk kiesrecht voor allen, uiterst ver verwijderd is van het hoofdbeginsel, dat voor allen belangrijken menschenarbeid moet gelden: dat die arbeid het best gedaan wordt door hen, die daartoe het best geschikt zijn - herstelt die fout ten deele, door het element van het leiderschap en de volgzaamheid der burgers en door de ontwikkelingsmogelijkheid, welke in het politieke leven, wanneer

dit goed geleid wordt, gelegen is. Een herstel door beperking van het kiesrecht tot hen, die inderdaad de besten zouden zijn in kennis, rechtsovertuiging en karakter en tegelijk het vertrouwen des volks zouden genieten, is niet mogelijk; elke andere beperking zal ethisch bedenkelijk en, tenzij krachtens vergankelijk geweld, practisch onmogelijk zijn. Een meervoudig stemrecht, dat aan den rijpsten en krachtigsten leeftijd een zeker overwicht geeft, zou nog het minst partijdig werken. Misschien ligt in de toenemende organiseering van het maatschappelijk leven de mogelijkheid voor den groei van een Eerste Kamer, waarin de onderscheiden organismen vertegenwoordiging zouden kunnen vinden, in verband met hun maatschappelijke beteekenis; de kerkgenootschappen en universiteiten b.v. evenzeer als de vakvereenigingen.

Het practische leven geeft intusschen nog een andere correctie. De complexiteit der overheidsbemoeiing eischt voortdurend bij het voorbereiden van maatregelen advies en bij uitvoering hulp en medewerking van deskundigen en belanghebbenden; langs dien weg wordt aan tal van degelijke karakters en bekwame geesten, die geen lust hebben als leiders van het politieke leven op te treden, een niet geringen invloed gegeven op den gang van zaken.

Het ligt in den aard der democratie, dat het bevorderen van een hoog peil van het staatkundig leven slechts mogelijk is door behoud en opvoering van het beste in het geheele volk. Om goede leiders te waarborgen moeten onderwijs en opvoeding en de heele signatuur van het openbare leven er op gericht zijn een élite te kweeken van grondige kennis en zedelijken ernst. Om het volk tegen slechte leiders te beschermen is bevordering van een kritischen, nuchteren blik en zelfbeheersching en niet minder diepe moraliteit vereischt en evenzeer intellectueele ontwikkeling, die weerloosheid tegen valsche voorstellingen en dolle ophitsing voorkomt.

Op twee groote vergissingen, waartoe ons openbaar leven kan leiden, valt nog in het bijzonder te wijzen. Vooreerst moet ieder, die practisch ten goede wil werken, zich hoeden voor de onjuiste voorstelling, alsof de zin voor het algemeen belang en volle naastenliefde de eenige krachten zijn, die de samenleving in stand en het staatsleven in werking houden; ten andere mag de erkenning, dat in het politieke leven de

quantiteit, de macht, vaak meer telt dan de waarheid en dat het economische en sociale leven grootendeels wordt bijeengehouden door weloverwogen eigenbelang en een verstandige wederkeerigheid (mutualisme), niet voeren tot een deze toestanden blijmoedig aanvaardend cynisme of tot een verbittering, waardoor weleens idealisten de felste aanvuurders der lagere hartstochten zijn geworden.

Het grootsche organisatieleven in al zijn vormen op economisch en sociaal gebied, het gewaad van het recht, waarin het collectief georganiseerde eigenbelang zich vaak hult, het feit zelf, dat het eigenbelang, waarvoor een groep optreedt, niet zelden ook inderdaad door de objectieve rechtvaardigheid als haar gerechtvaardigd belang erkend moet worden - dit alles wekt den valschen moreelen schijn, alsof alle medestrijders ook innerlijk geheel van objectieve rechtvaardigheid vervuld zijn. Zoodra zij, die de rechtsidee voor zich inriepen, hun belangen bevredigd zien, blijken zij tegenover de rechten van anderen maar al te dikwijls in zuiver egoïstische houding te staan. Daarbij komt het verschijnsel, dat leiders of bestuurders van collectiviteiten, wier functie tevens een broodwinning of levenswijding is, de zeer natuurlijke neiging hebben den bloei van hun gemeenschap te bevorderen in een richting, die hun functie meerwaardig maakt. En elke collectiviteit, egoïstisch, mutualistisch of zelfs altruïstisch arbeidende, heeft den drang van alle levende organismen om zich zelf uit te breiden, te gedijen ten nadeele van andere personen, groepen of belangen. Daartegenover mag men niet het oog sluiten voor het tot zelfbeheersching en samenwerking opvoedend element, dat in het ernstige deelnemen aan en leiden van een krachtig organisme gelegen is; tot dusver zijn bij het Nederlandsche volk groote karakters en met toewijding en volle overgave werkende mannen en vrouwen allerwege aan te wijzen en gelukkig zijn het bij ons ook zulke personen, aan wie tot nog toe in vele staatspartijen het meeste moreel gezag wordt toegekend.

Het grootste gevaar voor de democratie is intusschen de eindelooze verscheidenheid van willen en begeeren, gepaard aan toeneming van het individueele zelfgevoel en een verloren gaan van geloof aan absolute waarheden. Het sedert de Renaissance aangevangen streven tot geestelijke bevrijding van den mensch en de diepere kennis van natuur en samenleving

dreigen geleidelijk te ontaarden in een geestelijke anarchie en een onderwerping van den mensch aan hetgeen hij door natuurkennis en sociale organisatie heeft gewrocht: aan de oppervlakkigheid en eenzijdigheid van leven, die de verkeersmiddelen, hun technisch-geestelijk product - de drukpers - en de arbeidsspecialisatie hem opleggen. Daarnevens werken een oppervlakkig eudaemonisme, een algemeene genotzucht en sensatiebehoefte. En ook zij, die de eeuwige waarheden hebben leeren kennen en belijden, verliezen het vermogen om deze in hun alledaagsche leven te doen doordringen. Het hooge beginsel, dat de mensch de waarheid niet op uitwendig gezag, maar door de getuigenis des Geestes moet erkennen, wordt vervlakt tot een in den platsten zin gehuldigd: de mensch de maat van alle dingen. Dit is het begin der geestelijke atomiseering, die langzaam maar zeker alle samenhang van hoogere orde vernietigt. En daarmede gaat ook te loor alle echt levensgeluk, dat duurzaam slechts bestaanbaar is door het bewustzijn van een nauw verband met het Eeuwige.

Er is geen ander heil voor de menschheid dan de terugkeer tot het oude, door de kerkgenootschappen en enkele wijsgeeren en in het Oosten nog bewaarde, vertrouwen, dat eerst in de erkenning van en doordringing door het Eeuwige en Absolute, rust en richtsnoer voor den mensch te verkrijgen is. Dat ons leven slechts waarde heeft, naarmate wij daarin het inzicht in en de eischen van de eeuwige waarheid kunnen realiseeren, dat wij ons leven niet hebben te leven zonder meer, doch het moeten volmaken als een voortdurende getuigenis van eeuwigheidsbesef, dat het leven ons niet enkel is gegeven, maar als taak is *op*gegeven. Voorzeker, alom wordt met bescheidenheid erkend, dat de mensch als een stofje is tegenover de eeuwige krachten van geest en natuur - maar in zoodanige erkenning blijft het individu met zijn verlangens en eischen nog hard en ondoordringbaar tegenover de eeuwigheid staan; deze erkenning is bloot intellectueel. Zij is ook niet vrij van sceptisch agnosticisme en verwaarloost, dat in dit stofje dat mensch heet, het eeuwigheidsbesef kan worden geboren. Eerst wanneer het individueele verbroken is, wanneer niet met een ook nog aan subjectieve hardheid lijdend fatalisme, maar in blijmoedige, door den ootmoed heengegane overgave, de Geest over den mensch gekomen is, breekt het inzicht in de Waarheid zich

baan. Het is de geesteshouding, die met volle overtuiging uitroept: Uw wil is onze Vrede. Zij is de bron van de zuivere naastenliefde. Wanneer de innerlijke tegenstelling tusschen individu en Waarheid is opgeheven, wanneer de mensch in zuivere Godsaanschouwing leeft, is ook de breuk tusschen 'ik' en 'gij' weggevallen. Dan vraagt men bij eigen geluk: waarom ik dit voorrecht en niet hij! Dan brengt anderer leed de vraag: waarom niet ik, die het zooveel beter kan dragen! Het is een verhouding, die als ethische stemming thans weleens tusschen echtgenooten en in den regel bij ouders tegenover kinderen wordt aangetroffen. In deze sfeer staat men niet met rechten tegenover elkaar, maar gevoelt ieder slechts plichten van zich zelf tegenover het Goddelijke.

Is daarmede niet arbeidslooze contemplatie en wereldverachting als hoogste ideaal erkend? In geenen deele. Zeker, het kan noodig zijn, dat men om zijn hooger Ik en de Waarheid te herwinnen zich tijdelijk moet terugtrekken uit het gewoel der wereld, maar, of men de ware levenshouding heeft en de lagere neigingen werkelijk beheerscht en door het hoogere geheel doorlicht is, kan eerst blijken in voortdurende oefening, die de tallooze conflicten van het dagelijksche leven opleveren. 'Es bildet ein Talent sich in der Stille, Sich ein Charakter in dem Strom der Welt'. Broos is voorwaar de overtuiging van hem, die om haar te bewaren de eenzaamheid en afzondering zoekt! En reeds de naastenliefde dwingt om het inzicht, dat men verwierf, aan anderen te brengen en zoo aan den gemeenschapsarbeid deel te nemen.

Vreemd aan onze menschheid is dit alles niet. In de hoogste sferen van het religieuse leven wordt het genoten en op de toppen van wijsheid, wetenschap en kunst wordt het ook doorleefd. Het is niet onwaarschijnlijk, dat er ontvankelijkheid voor het eeuwigheidsbesef ligt in talloos velen, maar door de koude en grove eischen van het practische leven of door verkeerde opvoeding, vertrapt, verfrommeld en weggestopt in een hoek van hun gemoed; op enkele oogenblikken van hun leven kan het Hoogere opflikkeren: in de kerk, bij een tocht in het hooggebergte, aan de zeekust, bij een Bachconcert, bij een zonsondergang, aan een sterfbed - om dan weer neer te zinken onder den stortvloed der alledaagschheid. Zonder aanhoudende oefening en opwekking wordt de Waarheid alleen

door enkele begenadigden verkregen; voor onderwijs en opvoeding ligt hier een zware taak.

Eerst wanneer algemeen het besef zal zijn doorgedrongen, dat bezit van geld en goed slechts middel kan zijn voor hoogere opvoering van het leven naar den innerlijken vrede, is er geen vrees meer voor de toekomst der menschheid. Het uiterlijk leven zal er geen schittering aan ontleenen; misschien veel verliezen van hetgeen er nu nog pracht en praal aan geeft, maar de dagelijksche arbeid zal door geestelijk licht worden omglansd en dan zullen waar worden Stephan George's woorden:

'Und heilig nüchtern hebt der Taglauf an'.

J.J. BOASSON.

Overheidszorg voor de schoonheid van het land.

Wie den lijvigen jaargang 1922 van ons Staatsblad doorbladerde, om te zien wat daar uit bestuursrechtelijk oogpunt aandacht verdiende, zal allicht bij Nr. 477 een oogenblik verrast hebben stilgehouden. Het nummer gaf hem een Koninklijk besluit te lezen tot vernietiging wegens strijd met het algemeen belang van een raadsbesluit en wel van een besluit van den gemeenteraad van Hedikhuizen, strekkende tot vervreemding of slooping van den gemeentetoren aldaar. Op zichzelf kon hem dit ingrijpen van het centraal gezag in het eigen-meesterschap van een gemeenteraad, anders dan op grond van uitdrukkelijken strijd met de wet, bezwaarlijk treffen als iets ongewoons. De praktijk der laatste drie ministeries vertoonde daartoe van zulk een ingrijpen reeds een te lange reeks van voorbeelden. Ook kwam deze aan het behoud van eenig uit geschied- of bouwkundig oogpunt merkwaardig bouwwerk reeds een enkele maal eerder ten goede, zooals o.a. de raad van Amersfoort ondervond, toen hij in 1915 en nu onlangs opnieuw den slooper wilde afsturen op de fraaie torentjes van de Kamperbinnenpoort, en in zoover dan ook het bovenbedoelde Koninklijk besluit overwoog, dat de Hedikhuizensche toren ‘uit architectuur-geschiedkundig oogpunt... van groote beteekenis is’, omdat het benedengedeelte dateert uit de XIIde eeuw en is opgetrokken in tufsteen, het bovengedeelte daarentegen vermoedelijk dagteekent uit de XIVde eeuw, terwijl overblijfselen van Romaansche bouwkunst in ons land en in het bijzonder in

Noordbrabant zeldzaam zijn, kon van dit lesje dankbaar akte worden genomen, zonder dat hierin echter het inslaan van een nieuwen weg viel te bespeuren.

Maar de genoemde overweging was niet de eenige, die tot de vernietiging van het raadsbesluit aanleiding gaf. Zij komt in het vernietigingsbesluit eerst op de tweede plaats. Er aan vooraf gaat deze andere: ‘dat bedoelde toren èn door zijn schilderachtige ligging èn door zijn bouwkunstige schoonheid van zóó ongemeene bekoring is, dat zijn verdwijnen ernstig zou zijn te betreuren voor de schoonheid van het land’. En hier nu werd een toon aangeslagen, die in regeeringsstukken tot dusver nimmer klonk. De ‘schoonheid van het land’ wordt er zeer officieel erkend als een belang, waarvoor andere belangen onder bepaalde omstandigheden gedwongen moeten worden te wijken. Wat waarde had in de oogen van velen, - toenemende waarde, mag men ongetwijfeld wel zeggen, in de oogen van voortdurend meerderen -, dat blijkt op éénmaal *rechts*waarde te hebben bekomen.

Of is dit ‘op éénmaal’ wat te sterk en zal 1922 later toch niet als het jaar kunnen gelden, waarin een opmerkelijke kentering plaats vond in de waardeering door 's lands bestuur van een groep dier talrijke belangenconflicten, die voortdurend aan zijn oogen voorbijgaan? Het zou geen verwondering behoeven te wekken, als de zoo duidelijke uitspraak, die daareven werd vermeld, een enkelen voorlooper had, waarin hetzelfde zwakker, met meer aarzeling werd gezegd. En evenmin als, op ander terrein dan dat van het vernietigingsrecht der Kroon, in ongeveer denzelfden tijd verwante verschijnselen vielen waar te nemen. Het schijnt mij wel van belang bij het een en het ander een oogenblik stil te staan.

Den voorlooper van het besluit van 1922 vinden we inderdaad in het nog onder verantwoordelijkheid van minister Cort van der Linden genomen Kon. besluit van 19 April 1917 Stbl. 295, waarbij de accijnshuisjes nabij de Groote Houtbrug te Haarlem van een door den gemeenteraad voorgenomen slooping werden gered. In dit besluit gaat de overweging omtrent de bouwkundige waarde der gebouwtjes voorop. Wij leeren, dat zij in 1826 zijn gezet naar een ontwerp van den Zuid-Nederlandschen architect T.F. Suys en als beeld van den bouwstijl uit het begin der 19de eeuw hunne waarde

hebben. Maar dan volgt nog: ‘dat zij door hunne plaatsing ter weerzijden van de brug, met het eigenaardige hek en genoemde brug een schilderachtig geheel vormen en op karakteristieke wijze den zuidelijken toegang tot de stad Haarlem versieren; dat door afbraak van deze huisjes de welstand en het stadsschoon daar ter plaatse belangrijk zou worden geschaad’. Hier zien we dus ook het aesthetisch naast het kunsthistorisch belang in de gegeven omstandigheden als van hoogere waarde erkend dan de verkeersbelangen, die de gemeente Haarlem door het sloopen der gebouwtjes had willen dienen.

Toch lijkt mij dit besluit van 1917 minder belangrijk dan dat van 1922. Niet omdat hetgeen waarop het aankomt er lang niet zoo pakkend in wordt gezegd. En ook zou ik geen overdreven gewicht willen hechten aan het feit, dat hier nog het kunsthistorisch motief aan het andere voorafgaat. Maar wat vooral treft in het besluit van 1922 is de plaats, waarop hier de aandacht der Regeering viel: niet een hoofdtoegang tot één der meest bezochte steden in het hart des lands, doch een vergeten dorpje aan de Maas, ver van de pensions en de centra van het Nederlandsche vreemdelingenverkeer. Ik wil volstrekt niet zeggen, dat aan het besluit van '17 ten grondslag zou hebben gelegen de zucht om ter wille van Haarlem's belangen als touristenstad het teloorgaan van een stukje van zijn stadsschoon te voorkomen. De bewoordingen van het besluit geven daar niet de minste aanleiding toe. Maar het beteekent toch nog heel iets anders, of de Regeering ter vermijding van ontsiering op een zóó algemeen in den lande bekende plek als de Haarlemsche Houtbrug de verbiedende hand opheft, dan of zij ook reeds tusschen beiden meent te mogen komen ter wille van een dorpstorentje in het Land van Heusden. Dit laatste bewijst, dat zij het behoud der schoonheid van geheel ons land, niet enkel van de druk bezochte oorden, beschouwt als ‘een onderwerp van aanhoudende zorg’. En dit is het verrassende en het verblijdende. Dat wij op moeten passen met het Gooi, met Delft, met den Veluwezoom, dat daar niets meer aan schoonheid bedorven mag worden, als niet een allerdringendste noodzakelijkheid het vordert, dat wisten wij allemaal reeds lang. Wanneer dáár de overheid, als het even kan, ontsiering voorkomt, volgt zij een in den laatsten tijd

met snelheid gegroeide en nu reeds bijna algemeen geworden overtuiging. Maar als zij zich bekommert om den toren van Hedikhuizen, als zij voor het behoud van dien eenen toren met een vernietigingsbesluit in de bres springt, omdat 'zijn verdwijnen *ernstig* zou zijn te betreuren voor de schoonheid van het land', dan is zij bij een min of meer algemeene overtuiging, dat dit werkelijk zoo behoort, ettelijke mijlen vooruit. Men beoordeelt den gemiddelden Nederlander, geloof ik, niet verkeerd, als men aanneemt, dat hij dit thans nog 'overdreven' vindt. Maar zal de tijd niet spoedig komen, dat hij er dankbaar voor is?

Nu is het zeer wel mogelijk, dat door plaatselijke bekendheid van één harer adviseurs de aandacht der Regeering op dit ééne geval is getrokken. Waarschijnlijker nog is het, dat het geenszins op zichzelf staat. De vernietiging van een raadsbesluit komt in den regel niet opeens uit de lucht vallen. Meestal gaat een waarschuwing vooraf, van Gedeputeerde Staten of van de Regeering, dat, als zeker besluit niet wordt ingetrokken, een voordracht tot vernietiging zal volgen en meestal legt de Raad dan het hoofd in den schoot. En zoo zal een dergelijk optreden ook op dit gebied vermoedelijk in menig geval succes hebben gehad, waardoor een vernietiging onnoodig werd. Eén voorbeeld heb ik althans bij de hand: het terugkeeren van den Raad van Franeker op de dwalingen zijns weegs, toen hij in Januari 1918 na verzet van Gedeputeerde Staten van Friesland zijn besluit tot afgraving van het bolwerk, waaraan het stadje een gedeelte van zijn schoonheid dankt, weder introk.

Noch door de mogelijkheid, dat het toeval eenig aandeel in het besluit betreffende Hedikhuizen heeft gehad, noch door de waarschijnlijkheid, dat in andere dergelijke gevallen door correspondentie hetzelfde doel reeds werd bereikt, verliest het gesignaleerde besluit echter iets van zijn merkwaardigheid. Hier pas werd de strijd der belangen uitgevochten en door een besluit der landsregeering de beslissing gebracht. Dit eerst toonde zonneklaar aan geheel Nederland, dat voor een zoo zuiver ideëel motief, als waarom het hier ging, in den Haag gevoeld wordt. Het zegt tot ieder, die de streek lief heeft waar hij woont: wanneer daar in Uw dorp door wanbegrip van Uw eigen plaatselijke overheid verloren dreigt te

gaan wat de dagelijksche lust is Uwer oogen, wend U dan tot Binnenlandsche Zaken en zoo Uw gevoel althans niet àl te persoonlijk is en zoo niet zeer dringende belangen tegen het behoud kunnen worden aangevoerd, hebt ge goede kans daar een geopend oor te vinden.

Door wanbegrip van de eigen plaatselijke overheid. Hierin ligt de gewichtige restrictie, ten gevolge waarvan, ondanks alle diligentie van wie voor behoud van het natuurschoon gevoelen, toch nog enorm veel bedorven worden kan en schier dagelijks bedorven wordt. Immers onze overheid treedt thans wel, zoo noodig dwingend, op tegen de lagere besturen, als deze aan de schoonheid van het land de hand mochten willen slaan, maar particulieren laat zij over het algemeen vrij. Wij kennen geen wetten als de Pruisische van 1902 en 1907 ‘gegen die Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden’ en evenmin, als in Frankrijk sinds de wet van 1906, de gelegenheid om van staatswege onroerende goederen te classeeren, ten gevolge waarvan de vrijheid van den eigenaar verschillende beperkingen ondergaat. Men mag dan aan het belang van het behoud van natuurschoon rechtswaarde hebben toegekend, zóó hoog heeft men die waarde nog niet aangeslagen, dat het vrije beschikkingsrecht van den eigenaar er voor zou hebben te wijken. Slechts in beperkte mate is daarvan althans tot heden sprake.

Zoo is tegen ontsierende reclames de provinciale wetgever hier en daar opgetreden. Noordholland nam hier een prijzenswaardig initiatief en Zuidholland volgde spoedig. Bedrieg ik mij niet, dan is het hierbij tot dusver gebleven. In Utrecht althans triomfeerde de ongebonden eigenaar en de reiziger bemerkt het dan ook terstond aan de langs de spoorlijn geschaarde cacaokoppen, borrelflesschen enz., dat hij de grens dezer provincie heeft overschreden. Behalve in sommige steden heeft verder ook nog in zeer enkele plattelandsgemeenten de plaatselijke autoriteit èn door het weren van leelijke reclames èn door beoordeeling van bouwplannen ook uit aesthetisch oogpunt het verder voortschrijden van de in den regel reeds zekeren omvang aangenomen hebbende ontsiering trachten tegen te houden. De rijkswetgever deed in de allerlaatste jaren iets voor het behoud van bosschen. Laat ons nagaan, waarin dit iets bestaat.

Het eerst zien wij wederom in 1917 een schrede zetten op dezen weg bij het nu vervallen art. 1 van de Noodboschwet.

Toen in den zomer van 1917 de prijzen van werk- en brandhout met geweldige sprongen omhoog gingen, meende de Regeering te moeten ingrijpen ter voorkoming vooral, dat weldra voor doeleinden van publiek belang geen hout meer beschikbaar zou zijn. Zij diende daartoe het ontwerp-Noodboschwet in, dat eenerzijds beoogde onder buitengewone tijdsomstandigheden een eenvoudigere en snellere procedure te scheppen voor de onteigening van 'bosschen en andere houtopstanden', als het doel was voorziening in de behoeften aan brandstoffen, mijnhout, heipalen of werkhout, anderzijds den Minister van Landbouw machtigde tot het leggen van kapverbod in het belang van de voorziening in deze zelfde behoeften en voorts ter voorkoming van het vellen van onrijp hout en 'tot bewaring van het natuurschoon'.

Vergis ik mij niet, dan deed hier het natuurschoon voor het eerst zijn intrede in ons Parlement. Dat het er dadelijk een hartelijke ontvangst genoot, kan moeilijk beweerd worden. Tal van leden stonden op, die van een kapverbod voor dit doel niet wilden weten. Het paste niet in het kader der wet. Het was in de hoogste mate onbillijk tegenover de eigenaars van bosschen. Zoolang hadden dezen geen behoorlijke rente kunnen maken, dat men hun, nu eindelijk eens loonende prijzen vielen te bedingen, het vellen van hun rijpe bosschen niet mocht verbieden. Gebeurde dit om de behoeften der gemeenschap aan brandstoffen, enz., zoo was het wat anders. Dan toch was het kapverbod niet anders dan de inleiding tot de onteigeningsprocedure, die weldra den eigenaar aan een behoorlijke vergoeding voor het hem ontnomen hout zou helpen. Hem echter te dwingen zijn bosch te laten staan ter wille van het natuurschoon, was het opofferen van zijn volkomen rechtmatige belangen aan... ja waaraan eigenlijk? Eén lid sprak van enkele wandelaars, een ander van 'het publiek', maar met de kennelijke bijgedachte aan dagjesmenschen met boterhammenmanden. Er waren er onder de tegenstanders natuurlijk ook, die volgens hun zeggen heel veel voor het natuurschoon gevoelden, maar - en wij hooren het zoo iemand uit de stervende Kamer van vóór 1918 betoogen - 'de vraag (was) of dat natuurschoon moet bevoor-

deeld (sic) worden ten koste van de billijkheid en van het economisch belang van het land'. Aan de Engelsche landeigenaars was het zoo kwalijk genomen, dat zij hun gronden niet ontgonnen ter wille van het jachtvermaak, maar hier werd precies hetzelfde gedaan 'om het genot van een mooi landschap'. De eenige, die een warm woord vóór de bepaling sprak, was de tegenwoordige Minister van Onderwijs. Anderen echter aanvaardden haar, omdat het nu eenmaal een noodwet was, bestemd om slechts tijdelijk te werken en die, naar men na de verdediging van den minister mocht verwachten, wel niet al te rigoureus zou worden toegepast. Het tegen de inlassching van het natuurschoon gerichte amendement werd ten slotte met 50 tegen 13 stemmen verworpen.

De kapverboden zijn gekomen, op bosschen, op lanen, op op zichzelf staande boomgroepen, en het is buiten twijfel dat langs dezen weg heel wat natuurschoon is gespaard gebleven. Aan den anderen kant is heel wat verbittering gewekt bij de belanghebbende eigenaren, van denzelfden aard als de ergernis, die de Huurwetten gaven aan de eigenaren van huizen. Of altijd met den noodigen tact is opgetreden, of men de benadeeling van de eigenaren wel altijd, zoover als in verband met het gestelde doel mogelijk was, heeft trachten te beperken, waag ik niet te beoordeelen. Het heeft trouwens te minder zin om ons nog daarin te verdiepen, nu art. 1 van de Noodboschwet met het in werking treden van de Boschwet, d.i. op 1 Augustus 1922, is vervallen en één jaar later alle dan nog bestaande kapverboden, die uit kracht van de Noodboschwet zijn uitgevaardigd, ophouden te gelden. Met 1 Augustus 1923 is dus het hek van den dam. Zal dan toch gebeuren, wat men door de noodwet heeft zoeken te verijdelen, ook al is dan het inlandsche hout niet zóó hoog in prijs meer als in 1917?

Het is een eigenaardige reden, waarom, naar het schijnt, de Boschwet de bevoegdheid tot het leggen van een kapverbod ook op particuliere bosschen[1)] niet uit de Noodboschwet heeft overgenomen. De steller van de Memorie van Toelich-

1) Wel kan nog een kapverbod gelegd worden op bosschen en andere houtopstanden van publiekrechtelijke lichamen en van vereenigingen en stichtingen van algemeen nut, met uitzondering van die, welke juist de bevordering van het natuurschoon ten doel hebben en waaraan dus de vrije hand kon worden gelaten.

ting was er blijkbaar in beginsel toe bereid. Na verklaard te hebben, dat bij het behoud van het natuurschoon een groot algemeen belang is betrokken en door de werking van de Noodboschwet het nut van het nemen van maatregelen in bedoelden zin, zij het ook voor abnormale tijden, voldoende was aangetoond, laat hij volgen, dat de beperking, den boscheigenaar in het algemeen belang opgelegd, in beginsel gerechtvaardigd schijnt. Het eigendomsrecht, lezen wij verder, is een samenstel van rechten en plichten, welke laatste samenhangen met de eischen, die volgens het inzicht des wetgevers in het algemeen belang behooren te worden gesteld. En dan volgt deze zinsnede, die ik als uiting van een omstreeks 1922 verworven inzicht naast het Hedikhuizensche besluit voor vergetelheid zou willen behoeden: ‘Als vaststaand mag wel worden aangenomen, dat de bewaring van het natuurschoon onder deze plichten kan worden gerangschikt’.

De minister van IJsselsteijn liet zich bij de mondelinge verdediging van de wet in geheel denzelfden zin uit. Hij achtte het ‘uit ethische overwegingen van zeer groot belang’, dat de betrekkelijk weinige bosschen, welke ons land heeft, niet verloren gaan en zoo volkomen terecht voegde hij er bij, dat het hier niet alleen ging om de groote bosschen, maar ook om die verschillende ‘houtopstanden’, die een sieraad zijn van ons land. De bevoegdheid om kapverbod te leggen was echter afgestuit op juridische moeilijkheden. ‘Ik heb getracht constructies te maken’, aldus de minister, ‘waardoor een kapverbod zou kunnen worden gelegd op particuliere bezittingen, maar het is gebleken, dat zoo iets feitelijk niet in elkander is te zetten’. De Kamerleden, die het verdwijnen van het kapverbod betreurden, hebben niet beproefd de ambtenaren aan het Departement van Landbouw in juridisch constructievermogen te overtreffen. Blijkbaar hoopten zij, dat wat de nieuwe wet aan maatregelen tot behoud van bosschen bevatte, niet al te zeer onder zou doen voor hetgeen men prijs gaf.

Dit nieuwe komt hierop neer, dat ‘bewaring van natuurschoon, gevormd door bosschen en andere houtopstanden’ uitdrukkelijk erkend is als doel, waarvoor onteigening kan plaats vinden, een onteigening, die dan volgens van de gewone eenigszins afwijkende regelen verloopt. Bestaat het

voornemen tot onteigening, dan kan de minister beginnen met een kapverbod te leggen, dat vervalt als niet binnen een jaar de eigendomsovergang is gevolgd, tenzij het eigenlijke geding tot onteigening dan aanhangig is. Deze zeer beperkte bevoegdheid kon uiteraard niet worden gemist, zou niet een voorgenomen onteigening in vele gevallen een wassen neus worden. Het is intusschen de vraag of niet de gansche regeling vrijwel een wassen neus is, nu bij den nood der publieke kassen van onteigening van bosschen voor staats- of gemeenterekening voorloopig wel niet veel komen zal. Waar is, dat de wet ook onteigening toelaat ten name van vereenigingen en stichtingen, uitsluitend in het belang van het natuurschoon werkzaam, mits zij aan zekere voorwaarden voldoen, maar de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten, waaraan hierbij wel voornamelijk zal zijn gedacht, ondervindt nog niet voldoenden steun om haar boschbezit, dat na weinige jaren reeds ± 1800 H.A. beslaat, voortdurend verder uit te breiden. En zal haar zoo gelukkig initiatief niet juist de kapstok zijn, waaraan men pogingen, om van de overheidsorganen iets gedaan te krijgen, met welbehagen ophangt? Bovendien, zal men er licht den ganschen omslag van een onteigening voor over hebben, als het niet gaat om een bosch maar enkel om het behoud van een schoonen ‘houtopstand’, - om nog eens het woord te gebruiken, dat van Dale niet kent, maar onze wetgever geijkt heeft?

Neen, het schijnt mij zeer te betreuren, dat het met die ‘constructies’ aan het Departement van Landbouw niet wilde vlotten. Begrijp ik de enkele uitlatingen daaromtrent goed, dan was de moeilijkheid deze. Men oordeelde dat, nu het niet meer ging om een noodmaatregel, maar om een wet bestemd voor normale tijden, den eigenaar, dien een kapverbod trof, een schadeloosstelling niet mocht worden onthouden. Een schadeloosstelling dus voor gedorven vruchten, waartegenover dan de Staat deze vruchten trekken zou. Welk recht moest dan daartoe aan den Staat worden verleend? Een eigendomsrecht op de boomen, terwijl de eigenaar eigenaar bleef van den grond, achtte men in strijd met de grondbeginselen van ons burgerlijk recht. Een minder recht heeft men nergens goed thuis kunnen brengen. Ook zat men verlegen met de regeling der schadeloosstelling.

Wanneer ik hiermede den gedachtengang juist weergeef, dan is mij inderdaad de moeilijkheid niet duidelijk. Voor een geheel ander doel heeft al in 1918 de wetgever de mogelijkheid erkend van het vestigen bij overeenkomst van een zakelijk recht, dat ons Burgerlijk Wetboek niet kent. Maar in geen geval is in te zien, waarom niet bij wet een zakelijke last op gronden gelegd zou kunnen worden, waarvan de inhoud zich precies bepaalt tot wat die wet zegt. Met zulk een last behoeft volstrekt niet een subjectief recht van den Staat of van wien ook gepaard te gaan. Dit is tot handhaving van den last onnoodig en wil mij ook om geen andere reden doelmatig lijken. De Staat moet geen private rechten verkrijgen in het bosch van een ander. De Staat heeft aan het publieke recht genoeg. De Staat moet voortgaan in de lijn, die hij deels onbewust al zoo langen tijd volgt, de lijn van organisatie van het private eigendomsrecht. In die organisatie maakt de erkenning eener nieuwe waarde als rechtswaarde een nieuwe verfijning noodzakelijk.

De eigenaar van het bosch blijve uit privaatrechtelijk oogpunt volledig gerechtigde, maar in één inderdaad voornaam opzicht worde zijn vrij genot door regelen van publiek recht beperkt: de exploitatie geschiede nl. onder waarborgen, dat ook met andere belangen dan alleen het financieel belang van den eigenaar wordt rekening gehouden. Misschien was het kapverbod daartoe een wel wat plomp middel. Maar aan den anderen kant zal het afwegen der verschillende belangen uiteraard niet aan den eigenaar alleen mogen worden toevertrouwd. Hier rijst dan het schrikbeeld van onze dagen: uitbreiding van ambtelijke bemoeiingen. Maar de vraag is gewettigd of langs den weg, dien de minister in beginsel eigenlijk wel op wilde, den weg van het trekken van private rechten aan den Staat, dit gevaar niet heel wat sterker dreigde. Gelijk ik het mij voorstel, zou wellicht uitnemend met niet- of halfambtelijke organen kunnen worden volstaan.

En nu de schadeloosstelling. Men schijnt gedacht te hebben, dat deze alleen te rechtvaardigen was, als aan den anderen kant de Staat eenig privaat recht verwierf. Toch is dit onjuist. Ook al is, waar de overheid met haar zoogenaamd politierecht, dus ter bescherming van rechtsgoederen, eigendomsrecht ontneemt of beperkt, het toekennen van schadeloos-

stelling uitzondering, principieel uitgesloten is deze allerminst en voorbeelden, dat zij wel gegeven wordt, ontbreken dan ook in de moderne wetgeving niet.

Mij schijnt schadeloosstelling voor eigenaren van onder een Boschwet, gelijk ik die wenschen zou, gebrachte bosschen in het algemeen volkomen gerechtvaardigd. De vraag is alleen of deze in concreto moet worden bepaald of generaal zou kunnen worden geregeld. In het laatste geval zou allereerst in aanmerking komen een geheel andere regeling van de belasting van boschbezit in vergelijking met die van andere vermogensobjecten.

Over dit onderwerp is al herhaaldelijk gesproken, maar tot daden kwam het tot dusver niet. Meestal werd een meer gematigde greep van den fiscus alleen bepleit voor bosschen, die voor het publiek toegankelijk zijn. Men zag er dan een prikkel in voor de boscheigenaren om hun bosschen te gaan of te blijven openstellen. Ik geloof echter, dat men deze beperking moet laten varen. De lasten, verbonden aan toegankelijkheid voor het publiek, zijn onvergelijkelijk veel zwaarder in de nabijheid der groote steden, dan bijv. in het Oosten des lands. Zulks op uniforme wijze, door lagere belasting, te beloonen, gaat niet aan. Maar bovendien, als men erkent dat het behoud der meeste bosschen op zichzelf van waarde is voor de gemeenschap, vooral in de aan bosschen armste provinciën, waar zij in den regel klein en niet toegankelijk zijn en toch aan het landschap een groot deel van zijn bekoring verleenen, dan is het billijk dat de fiscus zich anders stelt tegenover den eigenaar van zulk een goed dan tegenover dengene, die zijn inkomsten put uit cultuurgrond of effecten. Ook de heer Schaper was blijkbaar deze meening toegedaan, toen hij bij de behandeling der Boschwet zich ter loops bereid verklaarde mede te werken aan een milde wijze van belastingheffing van eigenaren, die hun bosschen intact laten.

Op het oogenblik is de toestand deze, dat ons belastingrecht het behoud van bosschen eer tegenhoudt dan bevordert. Niet alleen toch worden zij voor hun volle verkoopwaarde in de vermogensbelasting betrokken, maar de Hooge Raad heeft bovendien bij arrest van 29 Maart 1917 uitgemaakt en sindsdien bij verschillende latere beslissingen bevestigd, dat de waardevermeerdering, die een bosch in den loop van een jaar

ondergaat, na aftrek der onkosten geldt als een opbrengst uit bedrijf, waarvoor inkomstenbelasting moet worden betaald. Deze waardevermeerdering kan een gevolg zijn van twee omstandigheden, van den aangroei van het bosch en van de prijsstijging van het hout. De jurisprudentie maakt hiertusschen geen onderscheid en heeft zoodoende ten gevolge, dat inkomstenbelasting ook betaald moet worden voor wat niets anders is dan toeneming van kapitaalwaarde, hetgeen in geen enkel ander geval gebeurt, maar ook als men alleen met den aangroei rekening houdt, is er iets voor de hand liggend onbillijks in, den boscheigenaar belasting te laten betalen, omdat zijn boomen dikker zijn geworden, van baten derhalve, die hij eerst over geruimen tijd geniet.

De Tweede Kamer toonde reeds drie jaar geleden, die onbillijkheid volkomen te gevoelen. Toen zij toch een wijziging van de wet op de inkomstenbelasting te behandelen kreeg, volgens welke, in verband met het zooeven vermelde arrest en ter voorkoming van bezwaarlijke schattingen, de jaarlijksche aanwas van een bosch gesteld werd op een vast percentage, wist zij den toenmaligen Minister van Financiën te brengen tot overneming van een amendement, waarbij de opbrengst van opgaande bosschen geheel aan de inkomstenbelasting werd onttrokken. De bedoeling was, dat in de plaats daarvan dan een kaprecht zou worden geheven van geveld hout, op het oogenblik dus dat de eigenaar de vruchten van zijn bosch plukt, en in verband hiermede werd de datum van in werking treding der wetswijziging aan een nadere wet overgelaten. Het ontwerp bereikte de Eerste Kamer en deze bracht er een Voorloopig Verslag over uit, aan het slot waarvan, natuurlijk volkomen terecht maar ook onnoodig, geconstateerd werd, dat de wijziging aan den bestaanden toestand voorloopig niets zou veranderen. Of hiervan een ontmoedigende werking is uitgegaan, vermeldt de geschiedenis niet, maar het Voorloopig Verslag bleef tot heden onbeantwoord en van de rationeele oplossing, waarover de vorige Minister van Financiën en de groote meerderheid der Tweede Kamer het eens schenen, kwam tot dusver niets.

Verbetering op dit punt schijnt mij urgent; daarnaast een aanmerkelijk lagere aanslag van het in bosch belegd vermogen in de vermogensbelasting in hooge mate wenschelijk.

Misschien zou dan bovendien nog plaats zijn voor een bijzondere schadeloosstelling in gevallen waarin men, ter wille van het natuurschoon, den eigenaar meer dan normale beperkingen in zijn vrijheid van exploitatie oplegt. Ik erken dat deze regeling niet gemakkelijk zijn zal en zie ook de bezwaren niet over het hoofd van een ingrijpen van staatswege, in dezen tijd, waaraan niet onbelangrijke offers onvermijdelijk verbonden zijn. De vraag is echter of het nageslacht er tevreden mee zal wezen, dat wij wel de hooge waarde van het belang, dat hier ter sprake is, hebben erkend, maar voor een lastige regeling en het brengen van offers zijn teruggedeinsd en zoodoende onherstelbaar hebben laten verloren gaan veel van wat tot de schoonheid van het land in zoo bijzondere mate bijdroeg.

Het gaat trouwens niet alleen om bosschen. Voor andere ‘natuurmonumenten’ dreigt eveneens telkens gevaar - gisteren voor het Naardermeer, vandaag voor den St. Pietersberg, morgen misschien voor een gansch brok der Veluwe - en zonder een wet, die zulke gevaren te rechter tijd keeren kan, komt men er op den duur niet. Ook voor de nog overgebleven molens bijv. dient in de bres te worden gesprongen. De voorzitter van den Oudheidkundigen Bond heeft het bij de opening van de voorlaatste jaarvergadering terecht gezegd: een molen, die niet meer maalt, is een paskwil. Maar hij gaf tevens de richting aan, waarin hier de oplossing moet worden gezocht: het den molenaar mogelijk maken om te blijven leven, allereerst door zoodanige wijziging van de Arbeidswet, dat hij goedkoopen wind en duren electrischen stroom naast elkaar gebruiken kan. Waar blijft die wijziging, die toegezegd heette?

Nog eens: de plotselinge stijging in de officieele waardeering van het belang, gelegen in het behoud van de schoonheid van ons land, is er en in den allerjongsten tijd is zij bij herhaling en in voor ieder duidelijke taal tot uiting gekomen[1)]. Maar zal behouden blijven wat nog te behouden is, dan zal onze Regeering in nog sterkere mate moeten *handelen* naar haar eigen, zoo verblijdende woorden. Zij heeft oprechte

1) Ik wijs nog op het in 1921 in de Onteigeningswet gebrachte art. 129 en op het ontwerp van wet op de ruilverkaveling.

vrienden van het natuurschoon in haar midden en aan drang tot handelen ontbreekt het haar waarlijk niet. Moge zij te midden van haar vele beslommeringen op materieel gebied in de werkelijke bescherming van dit ideële goed verpoozing vinden en voldoening.

C.W. VAN DER POT BZ.

Louis Couperus †.

Valkenburg, 18 Juli.

Met enkele uren tusschenruimte brengen een 's morgens aankomend avond- en een ochtendblad de tijdingen van Couperus' ziekte en van zijn dood. Juist had ik de lektuur geëindigd van Dr. Doucet's dissertatie over Zola en de botheid der ongevallen welke aan beider levens een abrupt einde maakten, plaatst twee menschen naast elkander, die op de ontwikkeling van het roman-schrijven in Nederland sterken invloed hebben geoefend. Een verre-gaand verschil tusschen hen, als tusschen den sterken kop met de prachtige droefgeestige oogen van den Franschman en het door nervositeit vertrokkene in de fatterigheid van Couperus. Geen ‘J'accuse’, ook, bij het vele levenswerk van dezen en toch, voor ònze Letteren, in hem een (schijnbaar-nonchalante!) doortastendheid, die, als vanzelfsprekend verzet, een uiting was van driesten moed.

Uit hetgeen Netscher daarover onlangs heeft gepubliceerd, kent men Couperus' aanvankelijk ontzag voor Potgieter, dat zich echter beperkte tot de taalverzorging door den beginner, die dacht gedichten te zullen schrijven. Ongetwijfeld is Ten Brink's liefde voor den Franschen Roman den aanstaanden - hoe jongen - schrijver van *Eline Vere* ten goede gekomen. Ten Brink die Zola als een Herkules prees... Ach, hoe vlug gaan veertig jaren, wanneer men aan dat boek terugdenkt! In '76 was *L'Assommoir* verschenen in een dagblad; in '79 verborg ik het onder de boeken van mijn Geldersche registra-

tiekantoor; te Amsterdam en in Den Haag waren zelfs de zestienjarigen zooals Couperus toen al veel beter ingelicht: Flaubert's klacht ‘l'anatomie du coeur humain n'est pas encore faite’, was trouwens juist twintig jaar oud.

Die ontleding bracht hier *Eline Vere;* het is geen ondankbaarheid aan Emants, al ging diens *Banier*-werk denzelfden kant op, den coup-de-maître van den jongen Couperus onzen eersten modernen roman te noemen.

Het geniale in hem is door dezen eersteling vastgesteld: in een omgeving vol schittering, o.a. dank zij het kinderleven, staat er gaaf de hoofd-gestalte, met een verbijsterend zenuwleven, als nooit ten onzent te boek was gesteld. Doch het typisch-moderne beteekende meer, was èn in de compositie van het verhaal, waarbij ‘inlichting’ door den schrijver voor den lezer overbodig bleek en onze aandacht met alle gestalten vertrouwd raakte, zonder dat we nog iets van hen wisten; èn in de zeer verzorgde, doch hòe volkomen bij tijd en milieu en omstandigheden passende taal; het was er in het determinisme dat het boek beheerschte, het was er in de hiertoe noodige stoutmoedige openhartigheid.

Al spoedig na *Eline Vere* is Couperus zijn ‘noodlots’- opvatting, ook van niet-clericalen kant verweten. Niet slechts was men ten onzent weinig vrijmoedigheid gewend, er waren auteurs, onder wie De Genestet, die ons kleine land er ongeschikt voor achtten, zooals de autoriteiten van Doetinchem of Oudewater hun gemeenten te braaf vinden voor Amsterdamsche of Haagsche japonnen. Toen bracht Couperus met *Majesteit* en *Wereldvrede* een ‘modernisme’, dat iets van profetische beteekenis zou blijken te hebben, doch waarvoor de gezaghebbende nieuwere kritiek ten onzent, verrukt over *Extaze* en *Eline Vere*, het tegendeel van eerbied toonde. Heeft hij zich ooit laten influenceeren? Uit *Metamorfoze* is gebleken, dat hij wel degelijk gegriefd werd. Nochtans ging hij onvervaard voort; ook na de breuk met de toenmalige mederedacteuren van dit tijdschrift, wier bezwaren weer uit den tegenovergestelden hoek gekomen waren, als die van de spotters met *Majesteit.*

En dit nooit afgebroken *doen* kenmerkt zijn bewonderenswaardig bestaan het meest. Hij was een begenadigd verteller; hij kon niet anders, vertellen moest hij. Op een oogenblik

van ontgoocheling, daar hij twijfelde aan de toekomst van den roman, zette hij zich tot een luchtig causeeren, dat een door niemand geëvenaard vertellen ‘van zichzelf en anderen’ was. Hier steeg zijn ironie het hoogst: bleek zij duidelijker dan elders de ventilatie-klep voor wat deze driest-openhartige met zich-zelf had te stellen en vond dat leven, waarvan hij de banaliteit in het alledaagsche al even moeilijk duldde als zijn meester-bij-uitnemendheid Flaubert. Hoezeer leven en vertellen één voor hem waren, toonde ten slotte *Het Snoer der Ontferming*, dat het dichterlijke resultaat is van een betrekkelijk kort en door ziekte gestoord verblijf in Japan: - zijn laatste werk, zoover men weet. Juist als bij Zola, viel plots de pen -- en eerst de toekomst zal duidelijk zien, *hoe hoog* hij in onze Letteren staat.

J. DE MEESTER.

Binnenlandsch overzicht.

Kabinetscrisis.
24 Juli 1923.

Kabinetscrisis; niet ‘crisis aan Financiën’ alleen, want wat er voorvalt, betreft de geheele regeering en haar gemis aan een vaste staatkunde.

Het komt zich wreken, dat het kabinet in 1922 is blijven zitten, zonder zich voor de toen reeds met zekerheid te verwachten toekomst behoorlijk uit te rusten. De heer Ruys had toen òf terug moeten treden, òf den weg naar de sluitende begrooting afgebakend vóór zich zien. Beslissingen betreffende onderdeelen van staatsbeleid, de defensie van Indië inbegrepen, behoorden van de centrale beslissing afhankelijk te zijn gemaakt, en niet omgekeerd. Eerste vraag was, hoe Nederland voortaan financieel zou kunnen bestaan. Eerst daarna kon aan de orde komen, hoe het in financieel evenwicht herstelde land, zonder het herwonnen evenwicht aanstonds weder te verliezen, in verschillende zich aankondigende behoeften had te voorzien. Welke maatregelen het herstelde Nederland zou kunnen nemen om Indië's neutraliteit te verzekeren was zeker belangrijk; maar eerst moest er een hersteld Nederland zijn. Een ander toch dan het herstelde Nederland zou geen oogenblik zekerheid hebben, in hoeverre maatregelen, die het ontwierp, zouden kunnen worden uitgevoerd. Eene vloot die op papier blijft, zal de onzijdigheid der Indische zeeën nimmer beschermen.

Het was dus goed gezien van den heer Nolens, dat hij begin '22 de behandeling der vlootwet deed opschorten; slecht gezien van den heer Ruys en van de rechterzijde, bij welke hij zijn dictaat haalde, dat de troonrede van 1922, nadat te voren eerst eene vlootwet ingediend en vervolgens in uitstel van

behandeling berust was, het geheele door deze gebeurtenissen gestelde vlootwetvraagstuk ontweek. De heer de Geer deelt thans mede, zich toen volledige vrijheid ten aanzien van dat vraagstuk te hebben voorbehouden. Dit had ten gevolge moeten hebben, dat de formateur ten opzichte der vlootwet voor het geheele kabinet eene gedragslijn vaststelde; dat hij òf den heer de Geer niet in de regeering opnam, òf, zoo diens betoog indruk maakte en hij gevoelde hem niet te kunnen missen, het geheele ontwerp van de baan zou blijven tot het financieel evenwicht zou zijn hersteld. Wat kon toch de aanneming eener vlootwet beteekenen, als aanstonds blijken kon dat er geen geld was, haar uit te voeren?

Heeft nu de heer de Geer de zich voorbehouden vrijheid ingeboet door toe te laten de opdracht van November 1922 aan de commissie-Patijn?[1)] De *Standaard* gaf dit te kennen; de minister loochent het, in een interview, opgenomen in de *Nieuwe Rotterd. Courant* van 20 Juli avondblad, ten stelligste. 'Twijfel rees, in hoeverre de opdracht impliceerde, dat de commissie zou mogen komen met een voorstel tot uitstel van het begin van aanbouw. Vóór de installatie heeft de voorzitter der commissie daaromtrent bij den minister van marine inlichtingen ingewonnen, en er zich van overtuigd, dat een voorstel tot verschuiving van den begin-datum niet in strijd zou zijn met de aan de commissie verstrekte opdracht.' Dezelfde vrijheid, die de commissie genoot, behield uit den aard der zaak de regeering. Zij schreef dan ook in de kamerstukken (Mem. v. Antw. hoofdst. X der Staatsbegrooting) getroost de verzekering neer: 'afdoening van het ontwerpvlootwet moet uit financieele overwegingen wachten'.

Wat is er sedert veranderd? In Mei leeren wij het rapport kennen der commissie-Patijn; haar meerderheid bepleit urgentie van aanbouw, doch erkent tevens haar onmogelijkheid zoolang het budget niet in evenwicht is; zij sommeert dus de regeering, onmiddellijk tot gezondmaking der financiën over te gaan, om daarop aanneming en uitvoering der vlootwet dadelijk te kunnen doen volgen.

Onmiddellijk herstel van het financieel evenwicht, in het

1) 'De regeering te dienen van advies in zake het tempo waarin de vloot moest worden aangebouwd; en zulks met handhaving der scheepstypen en van den termijn van aanbouw van 6 jaar.'

voorjaar van 1923 als eisch gesteld, beteekende: aanbieding eener sluitende begrooting voor 1924. In Juli, eer omtrent die begrooting iets bekend is, besluit de ministerraad in grootst mogelijke meerderheid, de vlootwet onmiddellijk na het reces, en dus vóór de begrooting, te doen behandelen, en haar, bij aanneming, 1 Januari 1924 in te voeren. De minister van financiën vraagt ontslag.

Wat te denken van eene Tweede Kamer, die de heele maand Juni 1923 bijeen is, en niet informeert wat de regeering naar aanleiding van het rapport der commissie-Patijn denkt te doen? De rechterzijde, voor het bestaan van het kabinet-Ruys aansprakelijk, laat de zaken aan het toeval over, en de uitkomst is nu eene crisis terwijl de Koningin zich in Engeland bevindt en de Kamerleden wijd en zijd verspreid zijn; eene crisis die alle kans heeft zich tot September te zullen voortslepen. Wat er in deze omstandigheden van de begrooting-1924 worden moet?

Het is ongeveer de onredelijkste en jammerlijkste loop van zaken die men zich kan voorstellen; bewijs van verregaande onbekwaamheid der regeering als geheel; bewijs ook van innerlijk verval der coalitie waarop zij steunt.

Welk groot motief heeft den ministerraad het besluit, dat den heer de Geer tot ontslagaanvraag noopte, ingegeven? Wij mogen er naar raden. De *Nederlander*, die den christelijkhistorischen minister loslaat, acht het antwoord ‘zoo klaar als de helderste zomerdag’: ‘Gelijk de Duitsche generale staf in 1914, zonder Nederlands mobilisatie tot verdediging zijner neutraliteit, gedwongen ware geweest ons grondgebied te bezetten, zoo zal, bij den komenden strijd in den Stillen Oceaan, één der oorlogvoerenden vaste punten van ons Indisch eilandenrijk moeten bezetten, tenzij Nederland zelf maatregelen neme tot handhaving zijner onzijdigheid’. Eilieve, gold dit alles ook niet, toen Nolens sprak, toen kabinet en rechterzijde in September 1922 niet konden of durfden zeggen wat zij met de vlootwet voorhadden, toen de minister van marine in November '22 zijn geruststellende verzekering gaf aan den heer Patijn, toen de regeering hare Memorie van Antwoord schreef op hoofdstuk X der Staatsbegrooting? De helderste zomerdag van den *Nederlander* is voor anderen niets dan dikke duisternis.

Iets meer zegt *Koningin en Vaderland*, een weekblad onder hoofdredactie van het christelijk-historisch Kamerlid den heer Snoeck Henkemans. ‘Er zal oorlog komen en hij zal uitgevochten worden in den Stillen Oceaan; ...ons eilandenrijk moet daarbij ernstig bewijzen zijne neutraliteit te willen handhaven. Doet het dit niet, dan moet Engeland onze eilanden opnemen in zijn plan van aanval en verdediging...’

Is dus het besluit van den ministerraad een gevolg van dat der Engelsche regeering tot uitrusting (in een tempo van tien jaar) eener vlootbasis te Singapore? Naar een ander ‘novum’ dat onze ministers zenuwachtig kan hebben gemaakt zoekt men te vergeefs. Maar wat is het besluit omtrent Singapore anders dan het natuurlijk gevolg der overeenkomst van Washington, die Engeland verhindert zich in de toekomst van Hongkong als basis te bedienen? Een rijk dat èn Britsch-Indië èn de Straits Settlements èn Australië èn Hongkong omvat, denkt natuurlijkerwijs met zorg aan de contrôle op zekere waterverbindingen in oorlogstijd, en zal zich die contrôle zelf wenschen te verschaffen, voor zoover het vreezen moet dat die anders in handen van den vijand zou overgaan. Dit alleen reeds legt het rijk der Nederlanden den onafwijsbaren plicht op, de neutraliteit zijner zeeën in Indië te kunnen verdedigen. Doch hoe het zijne daartoe strekkende maatregelen op het doeltreffendst zal inrichten, hangt af van de wetenschap over welke financieele middelen het beschikt, en die wetenschap bestaat thans niet. In deze omstandigheden kunnen technisch goed ontworpen maatregelen toch het rijk verzwakken in stede van het te bevestigen, in zoover zij namelijk zóó kostbaar zijn dat zij, ingevoerd, 's rijks financieel herstel zouden verijdelen, bedreigen of althans verlangzamen.

Ik nam hier nu voor een oogenblik aan, dat de vlootwet, op zichzelf beschouwd, inderdaad het aangewezen middel is tot het doel: de mogelijkheid te scheppen tot verdediging van de neutraliteit der Indische zeeën. Men weet, dat aan deze beweerde deugdelijkheid van het middel door verschillende deskundigen ten ernstigste getwijfeld wordt, en hunne bezwaren willen mij zeer sterk voorkomen. Het ontwerp is in wezen afkomstig uit de gedachte aan afweer van een rechtstreekschen maritiemen aanval op West-Java, en de beschikbare middelen uitsluitend tot zulk een doel te gaan bestemmen

lijkt mij een groote fout. Een geïsoleerde aanval van een der Pacific-mogendheden op Nederlandsch-Indië alléén lijkt niet denkbaar meer; àls Nederlandsch-Indië gevaar loopt, zal dit het gevaar zijn van in een wereldconflict betrokken te raken. *Koningin en Vaderland* bedoelt met zijn 'Er zal oorlog komen' blijkbaar niet: 'er zal door eene zeemogendheid X of Y, terwijl de rest van de wereld in rust blijft, eene landing op West-Java worden beproefd', immers het blad voegt er aan toe: 'de oorlog zal worden uitgevochten in den Stillen Oceaan; ons eilandenrijk moet daarbij zijne neutraliteit kunnen handhaven.' Er is dus een wereldconflict bedoeld; voor het minst, een Pacific-conflict. Of het gerechtvaardigd, of het verstandig is, zoo kort na Washington, op orakeltoon te gaan verkondigen dat een Pacific-conflict op het uitbreken staat, wekt mijn twijfel; - maar àls het conflict mocht uitbreken zal onze veiligheid meer behoefte hebben aan bewegelijke dan aan vastgeklonken middelen. Er is dan ook m.i. niet zonder grond beweerd, dat een ontwerp dat zóózeer als de aanhangige vlootwet het doet, den nadruk legt op de verijdeling eener landing, de onschendbaarheid der zeeën inderdaad onverzekerd laat en dus in gevaar stelt; immers, mocht het wet worden, blijken zal de middelen, die wellicht ter handhaving dier onschendbaarheid zouden hebben kunnen worden ter beschikking gesteld, voor een ander, onwezenlijker doel te hebben opgevreten.

De plichten van Nederland als Pacific-mogendheid zullen zich beter laten vaststellen na een ietwat langere practijk der regelingen van Washington. Voor zoover thans te zien is, zullen die plichten juist niet van zoodanigen aard worden dat zij door de maritieme bevestiging van West-Java in het bijzonder het best zouden worden gediend; vooral niet, zoo die bevestiging wegens haar kostbaarheid het aanwenden van andere middelen tot neutraliteitshandhaving feitelijk onmogelijk maakt. Middelen, bij de eerste schending der neutraliteit van het Nederlandsch-Indisch zeegebied aangewend, kunnen, en zullen hoogstwaarschijnlijk, een politiek effect hebben waarbij het gewicht van een al of niet stand houden in een aangevallen West-Java in het niet verzinkt. Het finale lot van Java in een Pacific-conflict wordt elders dan op de hoogvlakte van Bandoeng beslist. België is in den wereldoorlog in stand

gebleven omdat het zich niet willoos liet omverloopen, zich bij de eerste aanranding zijner grenzen, hoe zwak dan ook, te weer kon stellen, en nog in een uithoek van het land zijne verdediging volhield ten einde toe; dat intusschen Antwerpen was gevallen heeft op den einduitslag niet het minste effect gehad.

Wij doen dus onverstandig, ons geld, voor zoover wij het zullen blijken te hebben, weg te smijten aan het creëeren van een Indische 'stelling van Antwerpen'. Wèl moeten wij in staat zijn, onmiddellijk een onmiskenbare, zij het voor het oogenblik hopelooze verdediging te voeren in een Indisch Luik; - en verder, onder eigen vlag, zoo sterk en zoo waardig mogelijk gerepresenteerd te blijven aan een Indischen IJser, die zelfs buiten het gebied van Nederlandsch-Indië zou kunnen liggen, en tòch onze IJser wezen. Zóó eischen het, dunkt mij, juist begrip der Pacific-verhoudingen van thans en juist vermoeden der Pacific-verhoudingen van morgen; maar de aanhangige vlootwet verzekert dit doel allerminst.

Zouden dus politieke en daarvan afhankelijke technischmaritieme overwegingen (want deze behooren nooit te overheerschen, maar aan de politieke overwegingen ondergeschikt te zijn) de Kamer ernstig kunnen doen twijfelen of het aanhangig ontwerp aanneming verdient, de behandeling en invoering daarvan door te drijven op een oogenblik dat Nederlands financieel voortbestaan nog een probleem is, immers nog niet vaststaat, of men de middelen om dat voortbestaan te verzekeren, onderkend heeft en toepassen durft, is ten eenen male onverantwoord. Het interview dat minister de Geer aan het *Handelsblad* toestond schijnt ons onwederlegbaar en bewijst dat deze bewindsman, hij moge in '22 zich niet krachtig genoeg hebben doen gelden, den weg naar het betere althans vóór zich ziet. 'De minister zette uiteen, dat naar zijn overtuiging het budget niet in voldoend evenwicht kan worden gebracht *zonder bezuiniging over de geheele linie*... De bezuinigingslust wordt bij allen wier belangen en idealen door de bezuiniging worden gedeerd, in hooge mate versterkt, [*lees:* de weerstand die elke bijzondere bezuiniging opwekt wordt alleen overwonnen] wanneer haar universeel karakter de bittere noodzakelijkheid ervan doet uitkomen [wanneer zij het karakter van bijzonderheid verliest]...

Weliswaar zal door invoering van de vlootwet de marinebegrooting van Nederland (in tegenstelling tot die van Indië) niet aanzienlijk stijgen, *maar zij maakt verlaging onmogelijk* en dat wel voor jaren, want zij zal de maritieme begrootingscijfers tot *wettelijke* uitgaven stempelen, en het zijn juist de wettelijke uitgaven die de meeste zorg baren [immers geen uitzicht laten dan op de reeds berucht geworden bezuinigingen *in perspectief*]... Men moet voorts niet vergeten, dat de in de vlootwet ontworpen fondsvorming de buitengewone uitgaven ook voor ons eigen land opnieuw zal doen toenemen. *Juist de vlottende schuld vormde de laatste jaren het bedenkelijkste punt in onze financieele positie.* Sinds eenigen tijd is daarin een lichte neiging tot beterschap te bespeuren. Men moet die niet in gevaar brengen...'

Men kan hieraan nog toevoegen, dat het verleden, aan het Duitsche voorbeeld, getoond heeft hoe gevaarlijk vlootwetten, septennaten en dergelijke regelingen kunnen zijn, door den valschen schijn van veiligheid dien zij wekken; door de voorkeur die zij doen hechten aan op het oogenblik dat zij worden betaald, reeds verouderde defensiemiddelen. De dure Duitsche vlootwet heeft eene vloot geschapen waar men op het oogenblik der beslissing niets aan had, omdat de politieke constellatie een andere bleek dan men in 1898 had voorzien. De Nederlandsche vlootwet, in wezen reeds lang geleden uitgedacht, miskent bijvoorbeeld de op het oogenblik harer indiening reeds gebleken en aan andere mogendheden blijkens hare handelingen met den dag duidelijker wordende beteekenis van het luchtwapen.

Minister de Geer verdient het veld te behouden, omdat aan zijn aanblijven het succes der bezuinigingspolitiek verbonden schijnt. Als de Koningin hem laat gaan, zal zij hem òf weldra den heer Ruys achterna moeten zenden, òf zal deze alleen kunnen blijven zitten ten gevolge van een politieken handel, waarbij de katholieke staatspartij, om een protectie-minister te verkrijgen, aan de haar overigens ongevallige vlootwet haar stem zal hebben toegezegd. Onheilspellend althans klinkt het geluid van *De Tijd,* die reeds de baan schoon ziet voor een man, die 'de nationale industrie' zóó zal durven 'steunen', 'dat uit deze oude bron *de staatsinkomsten opnieuw ruimer vloeien*'. Alsof het dáárom te doen was!

Het zijn wel zeer beangstigende politieke omstandigheden waaronder aanstonds het jubilé der Koningin zal worden gevierd. Het bewind in handen van staatslieden die het *gouverner c'est prévoir* niet voor zich geschreven schenen te achten, en nu uit de eigen regeeringsmeerderheid te hooren krijgen: ‘We zien den man nog niet, die onder de bestaande omstandigheden zijn lot aan dat van het kabinet zal willen verbinden... Het is te hopen dat de heer Ruys er in slagen zal een zoodanige sfeer van vertrouwen in het leven te roepen in het politiek vermogen van zich en de zijnen, dat het gekruk der laatste jaren een eind neme’. Slaagt hij daar niet in, meent het blad dat dit schrijft (de (anti-revolutionnaire) *Nieuwe Haagsche Courant)*, dan wijke hij voor ‘jongere krachten’ van rechts, die beproeven kunnen, ‘de paarden voor den wagen [der rechterzijde] weer gelijkelijk te laten trekken’... Is ook het jongere geslacht daartoe onmachtig, ‘dan grijpe [rechts] niet langer naar een taak, die boven zijn geestelijk kunnen uitreikt’.

Wij wisten niet, dat de leden van het kabinet-Ruys in het gemeen onder den last der jaren gebukt gingen, en dat bekende politici van rechts, die buiten dit kabinet bleven, over het geheel zooveel jonger zouden zijn dan de nog zittende ministers, bleef ons mede verborgen. Of zijn het (nog) *on*bekende politici van rechts, waarop de Koningin een beroep zal hebben te doen? Dat de man van kracht en inzicht dien wij als leider behoeven onder hen schuile, is mogelijk; maar hoe hem voor den dag te halen als hij zichzelven niet bekend maakt in Kamer of in pers? Van alle geluiden, die uit het gezelschap van rechts dezer dagen tot de natie doordrongen, leek ons alleen dat van den heer de Geer het aanhooren waard. Zal van hem niet mogen worden getuigd, dat hij op elk oogenblik van zijn ministerieel leven zijne politiek met de verbeten kracht die vereischt was heeft voorgestaan, het is althans nu gebleken, dat hij eene aan reëele behoeften ontsproten en op reëel effect berekende algemeene bezuinigingspolitiek *gehad* heeft. Dit verzekert hem, en - tot dusver - van zijn ambtgenooten hem alleen, een plaats in de waardeerende herinnering van het Nederlandsche volk.

C.

Buitenlandsch overzicht.

25 Juli 1923.
In bang verbeiden.

Met groote behoedzaamheid heeft Baldwin Engeland's actie ingezet; maar behoedzaamheid behoeft geen vastberadenheid uit te sluiten.

Bedenkelijk schijnt de belofte, door Frankrijk geëischt, dat omtrent den inhoud van het Britsche ontwerp-antwoord aan Duitschland, zoolang Frankrijk er zich niet over heeft uitgelaten, aan het Lagerhuis niets zal worden medegedeeld. Baldwin heeft in dien eisch bewilligd; in hoeverre hij voor de ontvangst der Fransche verklaring daarbij een termijn gesteld heeft, is niet bekend geworden. In ieder geval gevoelt Poincaré zich onbezwaard, voor en na redevoeringen te houden die de Fransche opvatting verdedigen, terwijl in Engeland een Roer-debat, dat tegen Donderdag 26 Juli was aangekondigd, wordt afgelast, omdat de premier ‘nog geen nieuwe gezichtspunten zal kunnen openen’.

Brussel liet zich omtrent het Britsch ontwerp eerst niet onvriendelijk uit, maar Herbette kwam in de weer en heeft daareven aan den Belgischen minister van buitenlandsche zaken ‘het Fransche standpunt uiteengezet’, en vervolgens wordt uit de omgeving van den Quai d'Orsay de volgende voorspelling geopenbaard *(Telegraaf* 25 Juli ochtendblad):

‘Het is zeker, dat de Fransche en Belgische regeeringen geen besprekingen met Duitschland zullen aanvangen, voordat het lijdelijk verzet in het Roergebied heeft opgehouden, en dat dit gebied slechts naar gelang van de gedane betalingen zal worden ontruimd. Frankrijk eischt aan schadeloosstelling

alles wat het toekomt van de 50 milliard goudmark der obligatiën A en B. Wat betreft de obligatiën C, is het bereid af te zien van hetgeen het moet krijgen, en wel tegen annuleering der schulden, welke het tijdens den oorlog heeft aangegaan in Engeland en Amerika. De schulden aan België moet Duitschland terugbetalen aan degenen, die aan België hebben geleend'.

Merkwaardig is deze voorspelling zoowel om wat er wel, als wegens 't geen er niet in staat. Niets omtrent het onderzoek naar Duitschlands huidig betalingsvermogen; niets omtrent het 'onzichtbaar maken' der Roerbezetting. De vraag, of Duitschland ooit de 50 milliard zal kunnen opbrengen zoolang het Roergebied bezet blijft, wordt zelfs niet aangeroerd. Men ontziet zich te Parijs niet, aan het vermoeden dat Frankrijk liever Duitschland vernietigd dan zichzelf door Duitschland voldaan ziet, opnieuw voet te geven. Beteekent dit, dat men de dadelijke breuk met Engeland aandurft? Of alleen dat men begint met veel te overvragen, om de onderhandeling zóó lang te kunnen rekken dat de catastrophe in Duitschland onderwijl losbreekt, een catastrophe die Frankrijk misschien eene nieuwe gelegenheid opent, de Rijnrepubliek tot stand te brengen? Dan loopt het, op het eind, toch op breuk met Engeland uit, maar het conflict is dan verschoven tot Frankrijk zijn winst vast in de hand heeft...

Het is wel hoog spel, dat van Poincaré. Hij rekent op grooten schroom bij Engeland, om de resultaten van haar verstandige financieele staatkunde door eene buitenlandsche politiek, welke tot oorlog voeren kan, in gevaar te brengen. Engeland is gebonden door zijn zich reeds herstellende welvaart, terwijl de precaire toestand der Fransche financiën dit land avontuurlijk doet blijven. Sedert het eerste vredesjaar zijn in Engeland de uitgaven teruggebracht van 2 milliard tot ruim 880 millioen pond sterling, is de geconsolideerde schuld met 450 millioen pond verminderd, en de vlottende, die bij den wapenstilstand 1500 millioen pond bedroeg, gehalveerd. (Voor Nederland om van te watertanden). De posterijen, die bij ons nog steeds te kort komen, lieten in Engeland in het afgeloopen jaar een overschot van 5½ millioen pond, niettegenstaande de meeste Engelsche porti lager zijn dan de onze.

Aan zijn met meesterschap toegepaste bezuinigingspolitiek heeft Engeland offers gebracht niet het minst op het gebied der buitenlandsche staatkunde. Maar er bestaat in de politiek ook nog zoo iets als een *reculer pour mieux sauter.* Op den duur zal Engeland nimmer een Fransche hegemonie over het continent verdragen, en op den duur zal het zeker, dank zij de tegenwoordige behoedzame politiek, de mogendheid zijn die aan zijn wil of onwil de meeste kracht zal kunnen bijzetten.

Liever dan te worden afbetaald, wenscht Frankrijk zijn veiligheid te verzekeren door Duitschland te verbrokkelen. Het Duitsche territoir brokkelt nog niet af, maar Duitschland als natie doet dit dagelijks. Een toestand als de huidige, waarbij een geheel volk op de voortgaande depreciatie van zijn eigen betaalmiddel speculeert, opent, als hij nog eenigen tijd voortduurt, de jammerlijkste mogelijkheden. Reeds verneemt men van communistische onlusten te Breslau, die, wegens haar ten deele antisemietisch karakter, het vermoeden doen rijzen van medeplichtigheid der uiterste rechterzijde. Terwijl de persen biljetten afleveren bij billioenen, biljetten die iedereen van zich werpt om er, zoo hij eenigszins kan, dollars, huizen, auto's voor te koopen, zijn de gouddeposito's die een Stinnes en consorten zich in het buitenland weten te verschaffen, voor de Duitsche regeering onbereikbaar. Van zulk een toestand, waarbij het ijdel is eene oogenblikkelijke betalingscapaciteit van Duitschland te willen vaststellen, zijn de wrange vruchten Frankrijk welkom; - Engeland daarentegen wil, door Europeesche, als het kan Europeesch-Amerikaansche inmenging en contrôle, dien toestand opheffen en vervolgens het niet verscheurde maar vast in de hand gehouden Duitschland tot werkelijke betaling noodzaken. Het legt er zeer sterk den nadruk op, niet te zullen dulden dat Duitschland, dat zich door de vernietiging der markwaarde van zijn binnenlandsche schulden feitelijk bevrijdde, zich bovendien nog van zijn buitenlandsche schulden zal kunnen ontslaan. Het wil den debiteur solvent hebben en solvent houden, terwijl de Fransche politiek slechts zijn uitplundering ten gevolge kan hebben. Zij aast op een dergelijke demoralisatie van het Duitsche volk, dat het ‘lijdelijk verzet’ aan de Roer eindelijk van zelf ophoudt, en men, om rust en voedsel te hebben, in 's hemels naam maar over zich zal laten

beschikken. De minister van openbare werken, Le Trocquer, zooeven van de Roer terug, rapporteert, een ‘duidelijke ontspanning’ bij de bevolking aldaar te hebben waargenomen, en de stad Essen krijgt, bij genade der Franschen, 600 man gewapende politie terug. Het zal weldra zoover zijn, dat de Duitsche regeering het lijdelijk verzet niet langer zal kunnen betalen; hongeroproer staat dan voor de deur, en het Fransche gezag hoopt zich dan als eenig mogelijken handhaver der openbare rust en burgerlijke orde te kunnen aanbevelen. Zal Engeland Poincaré toestaan, langer op zulk een toekomst te blijven speculeeren?

De middelen om Duitschland te behouden liggen in den vorm van credieten van Duitsche onderdanen bij buitenlandsche banken vermoedelijk wel gereed, maar slechts in samenwerking met en onder toezicht van de geheele wereld, ex-belligerenten, ex-neutralen en Vereenigde Staten, zijn die middelen in de daartoe vereischte kanalen te leiden. Vandaar het Engelsche voorstel; vandaar ook Frankrijks weerzin tegen dat voorstel, want het heeft zijn particuliere oogmerken in zijn hart niet aan het gemeen belang ondergeschikt gemaakt, en ziet de hand, die het tot zoodanige onderschikking zou moeten nopen, nog niet dreigend tegen zich opgeheven. Het zal nog wel eenigen, misschien geruimen tijd, in zijn voor Europa noodlottige politiek kunnen volharden, maar daagt daarmede krachten uit die zullen eindigen met het te overwinnen. Bedriegen de teekenen niet, dan zal de zijn woorden wegende Baldwin eerlang een gevaarlijker tegenstander der Fransche staatkunde blijken dan de loslippige Lloyd George het ooit is geweest. Nu ‘Europa’ voorshands een aardrijkskundig begrip blijft, een wezen zonder hart, longen of handen, zal de eindoplossing vermoedelijk merkbaar Angelsaksisch van smaak zijn; het is niet anders. Voor het geheel, voor Nederland niet in de laatste plaats, ware zeker de Fransche oplossing bedenkelijker.

C.

Bibliographie.

Wilhelm Dibelius, England. - Zwei Halbbände. - Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart, Leipzig und Berlin 1923.

Duitschland heeft sedert November 1918 zooveel innig treurigs, onnoozels, laags te zien gegeven, dat elk teeken van ongedoofd hooger leven, hetwelk tot over de grenzen zichtbaar wordt, den vriend van Europa buitengemeen welkom wezen moet. Het werk nu waarvan ik den titel uitschreef, schijnt mij hooge achting, ja bewondering te verdienen.

Het inzicht, dat Engeland bij Duitschlands ondergang geen belang heeft, ja dat Engelands belang Duitschlands ondergang verbiedt, heeft den schrijver een onderzoek doen instellen naar de eigenschappen van de staatkundige, maatschappelijke en zedelijke persoon, waarmede de wereld in Engeland te maken heeft; eigenschappen die het Duitschland van 1914, zijn geleerdheid ten spijt, en tot zijn schade en schande, zoo gruwelijk heeft misverstaan.

Een boek van een Duitscher over Engeland, vrij van alle laatdunkendheid en evenmin in botte admiratie vervallend; - meer aan het heden ontsprongen dan Lawrence Lowell, even goed leesbaar als Sidney Low, en van nog veel ruimer bestek dan deze beide terecht vermaarde geschriften over Engelschen regeeringsvorm en regeeringspractijk. Men kan er wezenlijk nieuws uit leeren over Engeland en tegelijk (als men aan Duitschlands geestelijk behoud gewanhoopt mocht hebben) over een land, waar enkelingen den druk der tijdsomstandigheden in die mate weten te overwinnen, als voor het concipieeren en schrijven van een boek van koele luciditeit en edelen bouw daar thans moet noodig zijn.

Het is mij een aangename taak, het aan Nederlandsche staatslieden en geschiedkundigen aldus in het kort te signaleeren.

C.

Emil Kimpen, Die Ausbreitungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika. - Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart-Berlin, 1923.

Een knap boek; niet geheel op het hooge geestelijk niveau van dat van Dibelius over Engeland, maar van uitmuntende zakelijke informatie blijk gevend. Het verdeelt zijn onderwerp in: transcontinentale expansie

(1776-1848), ‘amerikanisch-britische Golfgegnerschaft’ (1848-1897; in wezen de tijd tusschen Clayton-Bulwer en Hay-Pauncefote verdrag) en ‘amerikanische Golfausbreitung’ (1897 tot heden), een minder gelukkig gekozen titel voor een tijdvak dat naast de ‘Golfausbreitung’ door zoo gewichtige zaken als de Pacific-, de Oost-Azië-politiek en de deelneming aan den wereldoorlog wordt gekenmerkt. De lectuur is nuttig in twee opzichten: de schrijver mist de zalving waarmede de meeste Amerikaansche geschiedschrijvers over de expansie hunner eigen natie plegen te spreken (zoo is al dadelijk de voorstelling en waardeering der krachten die den onafhankelijkheidsoorlog bewerkten buitengemeen leerrijk, in zoover zij ook de motieven der loyalisten goed doet begrijpen), en hij behandelt met veel grooter relatieve uitvoerigheid dan de Amerikaansche schrijvers het plegen te doen het terugdringen der Roodhuiden, in zijn voor den blanke dikwijls zoo weinig eervolle bijzonderheden. Ondanks den ietwat dorren, kroniekmatigen stijl en de mindere voortreffelijkheid van het derde hoofdstuk (dat behalve in betiteling, ook in ordonnantie wel wat te kort schiet) een boek waarmede de Duitsche historiografie eer inlegt. Het is verwonderlijk, dat onder omstandigheden als de Duitsche van heden nog zoo grondige en voor de geheele wereld nuttige boeken daar het licht kunnen zien.

C.

Francesco Nitti, Het Verval van Europa. De Wegen naar het Herstel. - Nederlandsche vertaling door Jan J. Bruna. - Leiden, Sijthoff [1923].

Deze uitgave van zijn boek is door den schrijver van een bijzonder voorbericht voor Nederland voorzien, waarin wij, met eenige vleiende woorden aan ons adres, worden opgewekt, het in bijzondere mate ter harte te nemen. Ik kan echter niet zien, dat het uitmunt in klaar betoog van de wijze, waarop staten als Nederland zich voorshands in de door den schrijver gewenschte richting met eenige kans op goeden uitslag zouden kunnen bewegen. De behandeling van het Duitsche vraagstuk zou daartoe eerst naar de sfeer van den Volkenbond moeten zijn overgebracht. Engeland wenscht zeker niets liever, maar het is niet te denken dat Engeland, als aanstonds de vierde Volkenbondsvergadering bijeenkomt, zijn doel reeds kan hebben bereikt; en hoe wij *thans* de pogingen van Engeland actief kunnen ondersteunen wordt noch in het boek zelf, noch in de voorrede, duidelijk gemaakt. Zelfs de actieve hulp van Italië zegt schrijver minder toe, dan dat hij Frankrijk aanvalt. De motieven die invloedrijke Fransche kringen er toe drijven, Duitschlands algeheelen ondergang te willen bewerken, worden niet zonder geluk en zeggingskracht ontleed; aan waardeering der tegenwichten, die Frankrijk voor algeheele overgave aan de politiek zijner groot-industrieelen gedurig (op het kantje) hebben behoed, en de eindelijke zegepraal dier staatkunde nog altijd problematiek doen schijnen, ontbreekt het wel eenigszins; ook aan het besef, dat het een *algemeene* verdwazing der geallieerden is geweest, waaraan wij het

verdrag van Versailles te wijten hebben. Dat de verdwazing in Frankrijk het hardnekkigst blijkt, veegt Italië's lei niet schoon. Onder leiding van Nitti zelven heeft Italië niet getoond van een aantal der hier met veel overtuiging verkondigde waarheden buitengemeen diep doordrongen te zijn, en het valt moeilijk dit bij de lezing van dit op veel plaatsen van Zuidelijke warmte en exuberantie gloeiende werk aanhoudend te vergeten. Aan den indruk, dat het, behalve welsprekend, ook eenigermate geforceerd is, kan de Nederlandsche lezer zich moeilijk onttrekken. Met name wordt die indruk gevestigd door de eenzijdigheid der voorstelling van de geschiedenis der jaren, die aan den wereldoorlog zijn voorafgegaan. ‘Hoe is het mogelijk geweest’, vraagt de argelooze lezer, ‘dat Italië ooit die brave Duitschers is kunnen afvallen?’ De eenzijdigheid is hier zóó groot, dat deze gedeelten van het boek op onpartijdige Europeanen, die den tijd vóór 1914 met bewustheid mee doorleefd hebben, een onbedoeld-komische uitwerking hebben. Hetgeen jammer is, want in het boek staan veel voortreffelijke wenken, die, al zullen zij in Nederland weinigen als nieuw kunnen opvallen, zoolang ‘Europa’ er geen gevolg aan heeft kunnen geven, de gedurige herhaling waard blijven.

C.

Jubilé.

De vijf-en-twintigste jaardag der regeering van Koningin Wilhelmina wordt niet onder opwekkende omstandigheden gevierd. Ware de wereldoorlog niet uitgebroken, Nederland zou vermoedelijk veel reden hebben gehad, op de gansche kwart-eeuw, sedert 1898 verloopen, met voldoening terug te zien. Dat dit thans het geval niet kan zijn, is niet aan de Koningin te wijten. Het Nederlandsche volk is redelijk genoeg, de moeilijkheden, die het sedert 1914 ondervond, niet op haar rekening te stellen. Integendeel, het werd gewaar en gedenkt, dat Hare Majesteit in benarde oogenblikken met de natie leed en leefde. In wat van eene constitutioneele vorstin uit het huis van Oranje mocht worden verwacht, is Wilhelmina nimmer te kort geschoten. Zij vervulde hare taak als hoogste vertegenwoordigster van het Nederlandsche volk met plichtsbetrachting en niet zonder waardigheid, en er zijn oogenblikken geweest dat zij meer en edeler deed dan dit. Dank zij hare Moeder en haar zelve, is de plaats van het koningschap in Nederland, in vergelijking van 1890 en daarvóór, bevestigd, en dat in een tijd, die veel tronen heeft zien vallen. De nuchterste waarheidsliefde zal dit erkennen, en mengt haar eigen geluid in het heden opstijgend, veelstemmig koor. Overigens zal zij den gedenkdag bij voorkeur in bepeinzing willen doorbrengen.

Hoeveel in Nederlands vooruitgang tot 1914 was het gevolg van gunstige uiterlijke omstandigheden, hoeveel het loon van eigen verdienste? Er is het een en ander, dat zou kunnen waarschuwen, de verdienste niet te hoog te schatten. Veronderstelt men voortreffelijke volkseigenschappen, die tot den

bloei van Nederland vóór den wereldoorlog sterk zouden hebben bijgedragen, dan is men tevens de vraag nabij, of er in onzen volksaard ook niet bestanddeelen moeten zijn, die het geringer succes van Nederland na 1918 helpen verklaren. Dat de gevolgen van den oorlog Nederland hard troffen was onvermijdelijk; - hebben wij genoegzaam getoond, ons lot naar vermogen te willen bestrijden? De Nederlandsche democratie, wier rechten en verantwoordelijkheid juist tijdens den oorlog volkomen werden, zag zich aanstonds voor een buitengemeen moeilijke taak geplaatst. Dat zij in de vervulling daarvan meesterschap heeft getoond, zal men niet kunnen beweren. De personen die zij voortbracht onderscheidden zich niet door wil en kracht tot ingrijpen; zij lieten zich op den stroom afdrijven. De oorlog zelf en November '18 in het bijzonder gaven een stoot in eene richting waarvan de gevaren laat zijn onderkend. In 1922 waren zij zóó zichtbaar geworden, dat een kloek besluit eisch van den dag was. Het kloeke besluit bleef uit, en 1923 reeds komt dit bitter wreken.

Niet minder dan tijdens den oorlog, verkeeren wij thans in buitengewone omstandigheden. Zij vorderen buitengewoons in degenen die in die omstandigheden te handelen hebben. Taai te zijn en koel, hetgeen tijdens den oorlog van ons werd gevergd, gaat den Nederlander beter af dan ras te zijn en kloek; zich aan een ingenomen plaats vast te klampen, beter, dan den sprong te wagen naar een nieuwe plaats. Zonder die proef van durf en spierkracht te hebben afgelegd, komen wij uit de verstrikking der sleur niet los. Wij hebben spoedig te toonen wie wij zijn, of wij zullen onze plaats in de samenleving der volkeren bevinden een lagere te wezen, dan waarmede gunstig schijnende omstandigheden uit het verleden den Nederlander geleerd hadden zich te vleien.

In dit vooruitzicht is beangstigends slechts voor hem, die niet meer in zichzelf gelooft. Daartoe mag het met ons niet komen. Besluiten wij den dag in den vasten wil, geen kleineering te doen aan ons zelf - en aan de Koningin, die òns nimmer verliet, en er recht op verwierf, dat men haar een tweede, van spontaner blijdschap sprankelend jubilé beschoren wenscht.

H.T. COLENBRANDER.

De jeugd van Francesco Campana.[1)]

Eerste hoofdstuk.

I.

Het werd al laat; een bleeke gloed maakte het luchtblauw stiller en zachter boven den hoogen rotskam met het nog onzichtbare dorp, waar hij heen steeg. Maar Francesco haastte zich niet. Zijn droomende en tegelijk vorschende, jonge wezen scheen een zuiver bloeisel van de rust en de gestadige kracht van gansch deze grootsche en ongerepte natuur.

- En oom Cesare had opnieuw om zijn bijen-was gevraagd, peinsde hij, - morgen wéér met de late boot...

Hij bleef staan en onbewust haalde hij diep de weldaad op der al koelere September-lucht... Over het parelmoerigbevloeide, teeder-blauwe meer stonden de verhevene bergketenen violet in den ademloozen avond.

Luchtig in ongeweten geluk klouterde Francesco verder. Zijn aandachtige jongensgezicht, met de turende zachtbruine oogen onder het rankgevormde voorhoofd, werd wonderlijk verhelderd door de lichtende westerlucht, waarheen het zich al stijgend hief. Zijn hoedje en zijn schooltasch had hij onder den arm.

Hij dacht: waar zou grootvader zijn als ik thuis kom? Hij

1) Dit is het eerste deel eener trilogie van zeer nauw samenhangende boeken, van welke het tweede getiteld zal zijn: 'Het duistere leven' en het derde wellicht: 'De extazen van Francesco Campana'.
Enkele zakelijke ophelderingen vindt men achteraan.

zag het begloeide gelaat van den ouden man, gebogen bij het houtvuur, waarover hun soep te koken hing... Gemoedelijk praatte hij tegen de blokken, die zijn dik-beaderde handen bedachtzaam verlegden: ‘Kom, ouwe jongen, jij een eindje eronder... dat bevalt je, hè? Rooster je ouwe knoesten maar...’

Francesco glimlachte. - Nooit was grootvader zóó grappig, als wanneer hij gesprekken hield met zijn ‘kameraad’, - zijn vuurtje!

- Hij zou 't grootvader dadelijk zeggen, van de bijen-was voor oom Cesare... Morgen wéér met de late boot!

Elken morgen, vóór zevenen al, galoppeerden zij met hun drieën de steile treden en bochten van het rotspad omlaag, naar de aanlegplaats aan het meer, om vandaar de stoomboot te nemen naar Solano, waar hun ‘technische school’ was. ‘De drie wijzen’ of ‘de geleerde vrienden’, zoo noemde men in het dorp de drie jongens, die, een phenomeen onder de primitieve landsbevolking, bij de ‘eerwaarde zusters’ nòg niet genoeg hadden gelezen en geschreven, en nu in de stad tot meerdere wijsheid gedijen moesten. Doch, zoo de twee anderen ook vrienden waren in werkelijkheid, Francesco deelde weinig in die vriendschap. De oudste, Mario, had een immer smeulende jalouzie tegen den jongere, die in alles bij het leeren uitblonk boven hem. En daar de jongste der drie met zijn lauwen aard gemakkelijk beïnvloedbaar was, en Francesco ook tot hem zich maar matig aangetrokken voelde, had de oudste vrij spel, hem heimelijk zijn ergernis in te steken.

Die geringe warmte in hun kameraadschap hinderde echter den jongen nauwlijks. Bezig altijd in zichzelf met velerlei overleggingen, merkte hij soms ternauwernood het onoprechte in Mario's loftuitingen, noch de aanloopjes tot plagerij en spot, waaronder, om Mario te behagen, Paolino's weifelende toeneiging schuil ging. - Hij was die hij was, van nature sterk in zijn innerlijke vervuldheid, en van zijn kant, eenmaal met hen samen, een argeloos-genoegelijke makker.

Doch het was geen louter dienstvaardigheid - dàt wist hij heel goed - als hij met aandrang vaak zijn grootvader vroeg, of die nog geen boodschap had af te geven in Solano... Om

het bezoek-zelf aan zijn treuzelenden oud-oom was het hem zeker óók niet te doen... Het was om de latere boot, die hij dan nemen moest, en den vrijen terugklim, alleen in den avond. -

Soms waren er lieden uit hun landstreek boven, uit Trebianozelf of de dorpen daarachter, die hij, talmend, ver liet vooruitgaan. Soms ook was daar het bijna verheven genot, dat voor hèm alléén het groote waterkasteel aanlei, de kabel om de paal geworpen werd, en de breede loopplank neergelaten naar het verloren plekje oever in de holte der mijlenlang loodrechtrijzende rotswanden. Nooit liep hij zoo luchtig de deinende ribbelbrug over als dan! Tastbaar voelde hij de vreugde, in het koele gekabbel ijl onder hem, en in den lichtenden avond rond hem heen. - En nadat hij zelf het zware touw terug had mogen slingeren - de oude Battista slofte al weg naar zijn eenzaam hokje - bleef hij achter, trotsch en zelfbewust, op dat luttele hoekje strand en zag, in een woeling van bruisend schuim, de hooge blanke boot weer afsteken en verder varen in avondlijke glorie, over de glanzende wiegelvlakte van het meer.

Hij stond op zijn gladde kiezel-strandje, daar als een vreemde vergissing gevat tusschen die ruig-bewassene, starre steilten. En vaak had het hem gevleid, wanneer van vreemden aan boord hem de verwonderde blik was opgevallen, zooals zij, leunende over de verschansing, naar hem keken, zich afvragend blijkbaar wat hij daar doen moest, jongen van veertien jaar, door het scheepsvolk als op een onbewoond eiland neergezet. Want vanaf de boot, zelfs zoo die reeds gemeerd lag, kon men pad noch trappenweg, noch zelfs het hachelijkste klipgeiten-klautertje ontdekken, dat van die eenzame zandplaat de rotsen zou op voeren of in. Gansch onbestijgbaar leken deze vaalroode, barre bergmuren. - Dan, als de boot genoeg was achteruit gestoomd om te wenden, was daar, onvermijdelijk, het armgebaar van dezen of genen der langs de verschansing geschaarden, het wijzen naar boven, dat de hoofden rondom deed opkijken: - vanaf een zeker punt, dat wist hij, kon men voor korten tijd, hoog op den hemel-afgrond, het torentje van hun dorp en twee of drie huizen zien opduiken van tusschen de vooruitspringende rotskartelingen en den overhangenden plantengroei.

Lang behaagde het hem, het kleiner en kleiner wordend gevaarte na te oogen... De boot leek ten leste een witte watervogel, die niet meer bewoog in het kleiner worden, of wel een kleine, witte pauw, met achter zich, als een statig slepende staart, de wijd-uitdeinende waterbaan van haar afgelegden weg, in parelmoeren reven verglijdend tot voor zijn voeten... En nog even verlengde de boot zich, wanneer zij eindelijk met een flauwe boog de bocht van Limone binnenvoer, om daar als in de rotsen zelve te verdwijnen...

Van een guldene verlatenheid werd dan het duizelwijde meer. En vaak, op luwe Juni-avonden, vóór de vacantie, als nog het late zomerlicht hem toestond te toeven, had hij zich neergezet op den steen onder het baldakijnvormig rotsstuk, dat daar naar voren stak, en was blijven droomen en staren het water over. En later in zijn leven, als hij dit onontraadselbaar bestaan binnen vorschte, beving hem immer weer het gevoel, te turen vanuit zijn avondlijke droomgrot, daar aan die hemelsche watervloer.

De verre, groen-glooiende over-oever toonde in de avondzon zijn dorpjes als van rozig-begloord ivoor. Ongenaakbaar stond daarboven de purperen burcht van den Monte-Baldo, doorploegd van zwaar-blauwe schaduwvoren. - Ergens in het struweel hamerde een specht eentonige tikken op week-weergalmend hout. Vage echo's welden op van andere geluiden. Het wazig-blauwe meer, teederlijk barnsteenkleurig doorwiegeld, fluisterde aan den oever zijn doorschijnend geheim. Een goudgloeiende blauwe tor haastte zich in een rechte lijn de gladde zand-glanzing over en verdween onder de struiken. Op eenzelfde plek in het nauw bewegend water kwam telkens een opengesperd visschensnoetje boven, en verdook weer, terwijl drie of vier zilveren parels opstegen in het bleek-groen vervloeiend kristal...

Doch dezen avond, laat in September, had hij al spoedig zijn tocht naar boven moeten aanvangen, om nog vóór donker thuis te zijn. - Achter een warrig-vooruitgeschoven braambosch verborgen zich de eerste klauterstappen van den weg: vier in de rots gehouwen treden leidden naar links, vier andere naar rechts; en plotseling opent zich, achterlangs het gestruikte, het smalle spoor, dat in lange, ras-stijgende wendingen tot aan den drempel van het dorp Trebiano voert.

Na een tijd, alsof de wandelaar al gaande den rotswand in tweeën heeft doen splijten, blijkt hij opeens door een steil en eng ravijn schuin landwaarts in te loopen; hij keert, en keert nog eens; het uitzicht over het meer blijft versperd; nauwe berg-perspectieven, naar de andere zijde opwaarts, scheuren zich open; tot eensklaps, bij een volgenden omdraai, vanaf tweehonderd meter hooger, opnieuw de gansche meervlakte openligt.

Hier eerst zette Francesco zich nog een oogenblik te rusten. Doch een oogenblik ook slechts. 't Begon te schemeren, en de helft van den tocht was pas afgelegd. Zijn grootvader zou ongerust worden, zoo hij niet thuis was, vóor de nacht inviel. Ook zag hij, hoe een dunne nevel langzaam het meer ontsteeg, en watervlakte en berghellingen in eenerlei grijsheid versmelten ging. De Monte Baldo verhief daarboven zijn grauw-verbleekt gelaat. - Een verre vogel stiet van uit die avondlijke geheimenissen zijn langgerekten, schorren schrei... Een havik! - Wat zei grootvader laatst ook weer, van den havikschreeuw in den mist? ...

En plotseling, met dat hij opstond om verder te gaan, had hij een vreemd-helder inzicht in zijn leven, alsof 't het leven was van een vreemden jongen met deze zelfde bruine handen, een jongen die Francesco heette, zóó in negen letters geschreven, Francesco Campana, en die woonde bij een grootvader. Alle jongens hadden hun ouders, of hun moeder, en broers en zusters; maar deze jongen was bij een eenzamen, ouden man.

‘En toch zou ik met de meesten niet graag ruilen!’, dacht hij met een heftige bewustwording van de werkelijkheid, die opeens weer vlakbij kwam. Hij zag het krachtig en innig gelaat van dien boven alles geliefden grootvader, den eenige, die ‘van hem’ was, sinds dien maar vaag hem bijgebleven dag, dat zijn vader in witte onderkleeren gestrekt lag in een nauwe kist tusschen twee brandende kaarsen. Sterk rook hij een geur, den geur van versch hout, maar zoeter. Dien nacht had hij geslapen in het huis van grootvader. Dat was zoo heugelijk en nieuw geweest, dat hij alle verwarring en verdriet er voor vergeten had; en hij was bij grootvader gebleven, - grootvader, die veel meer zich met hem bemoeide, dan zijn vader ooit had kunnen doen; zijn moeder was enkele jaren na zijn

geboorte gestorven. En slechts wanneer hij dacht aan die moeder, wanneer hij haar weemoedige trekken beschouwde op de gelig-verbleekte photographie aan den muur, - dat smal gelaat, dat alles scheen te weten -, dan kon hem soms een wild verlangen aanvaren, waar hij geen weg mee wist.

II.

Toen Francesco door de straatdeur de groote lage keuken binnenkwam, was die donker en leeg. Het vuurtje smeulde op de haardsteenen, en de zwarte soepketel, aan zijn ketting boven de paar rookende blokken, zag er verlaten uit. Waar was grootvader?

'Grootvader!' riep hij. En nog eens: 'Grootvader!'

Eensklaps klonk ergens ver in het huis grootvaders stooterige oude-mannetjes-lach, maar verstolen alsof hij verstoppertje speelde... De jongen luisterde, onderscheidde niet aanstonds, vanwaar het geluid kwam. Dan, aangestoken door den mallen klank en het grappige van 't geval, schoot hij zelf in een luiden lach, luisterde weer. Door de stilte van het holle huis ging, gedempt, een eentonig rakelen van hout op hout. En opnieuw, van dienzelfden kant, lachte grootvaders kwajongensachtige verkneutering.

Plotseling liep Francesco toe op de kelderdeur, die aanstond; de breede, lage treden gingen duister de duistere diepte in, doch de flauwe wending voorbij, zag hij in den uitersten kelderhoek een roodgeel schijnsel tegen de verwulven opkleuren.

'O!' zei Francesco vermaakt: - Grootvader was tòch zijn tweeduizendlitervat aan 't schoonmaken gegaan.

In de weerkaatsing van de flakkeringen aan het grauwe gewelf, donkerde de geweldige ronding van het wijnfust, en uit de diepte, waarbinnen het schrapen ophield, klonk hol grootvaders stem, die boos wou doen:

'Alweer laat thuiskomen, drommel nog toe! En je grootvader niet te waarschuwen...'

Ras beklom Francesco het leertje, dat, zes treden hoog, tegen het vat opstond, en over den rand leunend, keek hij naar

binnen. Op den bodem, naast een tweede laddertje en de kaars in zijn tinnen kandelaar, zat als in een kamertje de oude. Zijn knoestige handen, zijn vaalblauwe werksloof, tot zijn bleeke gezicht toe, waren purper besmeurd door den verdroogden wijnmoer, dien hij bezig was uit te krabben. Hij staakte zijn werk, keek, de hand voor het onrustige vlammetje, omhoog; en door het bewegelijke licht van onderop beschenen, leek zijn rood-beveegde gelaat dwaas en vervaard als van een clown.

'We hadden afgesproken', zei Francesco, bestraffend op zijn beurt, 'dat jij van 't jaar niet meer in de ton zou klauteren. 't Wordt nou mijn werk. Acht en zestig! Je zou je beenen kunnen breken...'

'Dat is te zeggen, afgesproken...' sputterde de oude man, 'jij was het, die zei...'

'Wie niet tegenspreekt, stemt toe', besliste de jongen lakoniek. Dan, met een zwaai zich over den fustrand heenwerkend, hing hij even, de beenen bengelend naar binnen, en, of hij het leertje niet zag, sprong hij lenig omlaag en hurkte naast zijn grootvader neer.

'Daar zitten we', zei hij, 'twee Diogenessen in één ton!', - en hij schudde uitbundig den oude bij den schouder. Die verweerde zich, lachte niet onvoldaan toch:

'Ja, ja, branie! dat gaat jou vlugger af dan mij!'

En zich wat verschikkend op het versleten matje, dat een deel van den bodem bedekte, de handen om de opgetrokken knieën, zei hij met zijn stille, tastende stem, die steeds scheen te zoeken naar een verrassend uitzicht:

'Ze zeggen wel, dat tweemaal twee vier is, maar ik wou, dat twee ouwe beenen maal twee jonge beenen vier jonge beenen waren...'

Francesco, genoegelijk tegen den tonwand geleund, dacht een oogenblik na. 'Met algebra weet ik 't nog niet', aarzelde hij, 'maar als je *mij* de ton laat schoonmaken, hèb je er immers twee jonge beenen in, - en je houdt jouw twee ouwe nog op den koop toe, om over den rand te komen kijken, wat ik uitvoer...' 'Zeg, grootvader', bedacht hij zich opeens het gekke en tegelijk verheugende feit, 'oom Cesare wil morgen wéér nieuwe bijenwas...'

'Alweer?' verwonderde zich zachtjes de grootvader.

‘Begrijp jij, wat oom Cesare iedere week met nieuwe bijenwas uitvoert?’

‘Nee’, zei Francesco droogjes, ‘maar een ouwe man moet je zijn zin geven.’

‘Rakker!’ dreigde de grootvader.

Zij zaten en keken hun kamertje rond, naar wat er nog af te krabben viel, alvorens, in October, de nieuwe wijn werd te gisten gezet.

En terwijl zij daar zoo nog zaten en keken, stak er boven hen in de keuken plotseling een groot geraas op; holle stooten als met een geweerkolf op den bodem, stappen met spijkerlaarzen en een ongeduldig roepen:

‘Volk! Hei! Hola! Mino! Minuccio! Hei, Cechino!’

‘Hierzoo!’ had de grootvader al geroepen. Maar Francesco drong - sst! - tot stilte. En als hij de zware stappen op de kelderdeur meende te hooren toekomen, blies hij, in een plotseling opflakkerend jongenskattekwaad, de kaars uit.

‘Sst!’ fluisterde hij nog eens, als grootvader wou gaan mopperen, geen lucifers te hebben, - ‘sst!’

Spijkers krasten op de keldertreden, een licht geelde langs de zoldering, een basstem bromde onverstaanbare klanken; dan verdween alles weer.

Toen barstten de twee, binnen hun ton, in een geweldig lachen uit: ‘Uberto! eh Uberto! Signor Uberto! Help! Help!’

Een zware bolderlach antwoordde van boven. De stappen keerden terug, het licht klaarde weer op.

‘Wat een beesten! wat een bruten!’ grolde de zonnige bromstem, ‘kom er eens gauw te voorschijn, malle kwasten!’ En weer rolde de zware schaterlach, als bij het hooggehouden kaarslicht eerst het grappige, rood-besmeurde gezicht van den grootvader boven het wijnfust uitkwam, dan het innig-vergenoegde van den jongen.

De bezoeker was een robuste kerel met een zwarten, even grijzenden krulbaard, en onder zijn groen tyroler hoedje, twee kleine, koolzwarte, vroolijke oogen in zijn gebruinde tronie. Wijdbeens, met zijn spijkerlaarzen op den rotsigen keldergrond, de blaker in zijn harige knuist, stond hij daar, een ongemakkelijk heerschap; - doch toen hij zag, welk een moeite Mino had, zijn beenen vàn den binnenladder over den

rand te tillen, om dan op dien erbuiten te geraken, zette hij ijlings het licht neer en schoot te hulp met gebaren van een verwonderlijke, bijna teedere zorgzaamheid.

III.

Een uur later zat Francesco bij het kaarsje in den tinnen kandelaar zijn huiswerk te maken aan de tafel bij het raam, die voor hem was ingeruimd; en grootvader en Uberto praatten bij het vuur.

Uberto was *de* jager van Trebiano. Hij was een man van welhaast grootvaders leeftijd, maar zoo stoer en onvermoeibaar, dat hij zeker tien jaar jonger leek. Francesco bewonderde buitengewoon dezen krachtigen ouderdom; zoo wou hijzelf ook worden, later, dacht hij vaak, zoo stoer en zoo goed tegelijk. Grootvader was nog liever, en zeker niet minder goed; maar bij diens zachte, wijze, oolijke wezen sprak dat meer van zelf dan bij de rumoerige kracht van den ander. En graag zat hij erbij, als die twee hun avonden samen sleten, grootvader met zijn tenger gezicht vol fijn-beheerschte guitigheid, die een diepe innerlijke vastheid en peinzenden ernst gemakkelijk verrieden; Uberto een en al roodheid en rondheid en ruw vertoon, waaronder zulk een warme teerhartigheid schuil ging; - grootvader op het bankje *binnen* de schouw, Uberto breed in den ouden houten leunstoel recht tegenover het vuur, de beenen gestrekt over de haardsteenen.

De jager praatte het meest, vertelde, - vertelde, dat zijn pijp ervan uitging; en terwijl hij opnieuw het vuur erin zoog en de wolken dampten om zijn rood-bevlamden kop, - plaatste grootvader, in diepzinnige scherts, de moraal achter de verhalen van den ander.

De jager praatte vooral over de merkwaardige dingen, die hij op zijn lange tochten gezien had, of beweerde gezien te hebben; wat den jongen òf boeide, òf deed uitbarsten in een lach. Maar over hetgeen hij schoot of ving, sprak Uberto zelden. Soms had hij een wild konijntje over den schouder of een korhoen, en gooide het verlegen brommend op tafel... En grootvader was al even verlegen ermee; hij hield niet van

den smaak van wild en wist het niet toe te bereiden. ‘Dank je, Uberto’, zei hij beschaamd. Gewoonlijk liet hij het, den volgenden dag, Francesco brengen bij de eerwaarde zusters, of bij den pastoor: ‘wat niet door het oor ingaat, dat spreekt misschien nog tot de maag’, meesmuilde hij, want Uberto, hoewel niet ongeloovig, en zelfs bijgeloovig genoeg, ging zelden ter kerk, en biechtte nooit.

Vroeger placht de oude man de dieren eerst te plukken of te villen, doch sinds (Cechino was toen een jaar of acht) hij er den jongen mee stuurde, en die daar stond, bleek, met het verminkt en blauwig cadaver in zijn kleine hand, deed grootvader hem de dieren brengen zooals hij ze gekregen had. ‘Het arme ding maakt ook nog beter figuur in zijn pelsje’, had hij gezegd.

Dien avond was het gesprek begonnen met een zwaren, diepen zucht van den jager, terwijl hij zich neerliet in den leunstoel en zijn korte kaplaars-beenen strekte naar den vlammengloed. - En nog een even diepe en zware zucht volgde.

‘Nou ben ik dan toch moe, per Baco, zeker zestig mijlen geloopen...’

Francesco keek op van zijn geschiedenis-boek, maakte een knipoog naar zijn grootvader in de schouw.

‘Waarom geen honderd?’ vroeg die bij den neus weg.

‘Zestig mijlen, bij Diana! Zestig mijlen, zeg ik, en eer méér dan minder! Vijf mijlen loop ik per uur, klimmen en dalen door elkaar genomen. Van morgen om zes uur ging ik uit, en nog geen vijf minuten gerust, tot ik om zes uur van avond thuiskwam!’

‘Ja, twaalf maal vijf is zestig’, kwam grootvader gedwee.

‘Maar wat een dag, bij Bacchus, wat een vermaledijde dag! Uren verdaan, voor niets, in dat bosch van Albonago... Ik was eigenlijk op weg om te jagen achter Pregasio; de kolenbranders van daar hadden mij gezegd, dat de hazen tusschen de pooten van hun muildieren doorschoten. Als je maar zorgde je honden nièt te raken, zeien ze, dan was je zeker van je schot. - En even voorbij Pregasio, daar komt de pastoor aangewandeld... Ik ben toen afgeslagen, den weg in, onderlangs het bosch van Albonago. Maar wat ik dáár zag, die varen-helling op, tusschen de sparren...’

Hij hield op, keek grootvader aan, keek Francesco aan, die dan elkaar aankeken.

'Wat ik dáár zag!' Hij bezon zich een oogenblik. 'Een hert!' Hij bezon zich nog een oogenblik. 'Een hert, zooals wij drieën er zeker nooit een gezien hebben. Een wit hert! Nee, lachen jullie niet... een hert, zoo wit als een schimmel... en nog veel witter! ... Snééuwwit... Het draafde voor mij uit. En plotseling stond het stil... Ik zag het, zoo dichtbij als Cechino van ons afzit... Een prachtige hertebok, heelemaal zuiver wit, met een zwart glanzend gewei en groote, zwart glanzende oogen. De hond was zoo van zijn stukken, dat hij, de staart tusschen de pooten, achter mij liep. Het hert trilde op zijn dunne beenen en keek me recht aan... Hu, wat een trotsche, vervaarlijke oogen! Op een open plek tusschen de varens stond hij, rillend en snuivend... En je weet 't dan best, op wit wild mag je niet schieten, bloed op wit wild brengt onheil, - maar voor ik het zelf wou, had ik al aangelegd. Nou kennen jullie me, misschieten doe ik nooit... het dier was nog geen drie meter van mij weg... En toch is nauwelijks het schot afgegaan, of het draaft ongedeerd met geweldige sprongen verder, de varens in! Ik wist niet, wat ik zag... Het zijn daar varens, hooger dan een mensch, en zoo dicht... als de golven van het meer. Ik ransel ze opzij met mijn geweerkolf, ik worstel er doorheen... ik hoor den hertebok draven, maar ik zie niets meer. En plotseling, een heel eind hooger, daar schiet hij achter de rotsblokken voorbij, als een schim. Mijn hond slaat aan 't huilen. Ik er achteraan, zoo gauw mijn ouwe botten maar kunnen. En weer leg ik aan... Een schot! Alles is weg! - Nou heb ik hem toch geraakt, denk ik. Ik worstel weer vooruit, of mijn leven ervan afhing! Maar ineens valt er een bangheid op me. Ik denk: nou ligt daar dat witte beest te bloeden achter de struiken... zoo meteen kijkt hij me aan met die groote, zwarte oogen... Ik was net zoo lief terug gegaan. Maar ik moest verder, of ik wou of niet... Ik sluip naderbij. Ik luister of ik niets hoor... Ik kom bij het rotsblok, waar ik hem heb zien verdwijnen. Ik buig de struiken uit elkaar... Niets! heelemaal niets... Een leege plek mos...'

'Dát geloof ik!' zei de grootvader met een fijn lachje.

Hoewel hij en Francesco dadelijk begrepen hadden, dat de jager, gelijk hij zoo dikwijls deed, op fantasieën aan het jagen

was, waren zij niettemin, als altijd, geboeid geweest. Nu, bij dit besluit, waarheidlievender dan hij bedoelde, moesten zij toch lachen; en voor dien glimlach was het, of Uberto's verbeeldingskracht versmolt...

‘Ja’, zei hij, ‘dat geloof je nou niet, maar 't moet betooverd zijn geweest...’

Ook dit klonk niet bijster overtuigd. Hij begon zelf te lachen en kreeg een kleur.

‘En wat nou het gekste was’, zette hij zich met een ruk over die zwakheid heen, - ‘en wat me nou nóóit gebeurt, ik was verdwaald, heelemaal verdwaald! Ik meende uit te komen een uur ongeveer boven Pregasio, - en ik was weer vlak bij Albonago, daar bij die drie populieren...’

‘En de populieren klapten in hun handen’, zei de grootvader en glimlachte nog fijner door.

‘Hè?’ kwam Uberto en fronste vervaarlijk.

‘Natuurlijk! En àlle de boomen des velds klapten in hunne handen, - dat zegt de profeet Jesaja’, zei grootvader, alsof dit de gewoonste zaak ter wereld was.

Uberto gromde, vermaakt toch wel. Doch Francesco zweeg en zag naar den oude met bewonderende oogen.

Het was inderdaad een zeer ongewone, een ongehóórde zaak in het land van Trebiano: de oude Mino las den Heiligen Bijbel. En de pastoor, met een scherts die toch een afkeuring inhield, had meer dan eens gezegd: als de ketterij niet al in 1500 was uitgevonden, zou hij 't zeker nù nog doen... Uberto, van zijn kant, was gewend aan de zonderlinge liefhebberij van zijn vriend. Hij keurde ze niet af, al vond hij ze een beetje dwaas; zoo goed als dat leeren van die jongens, die ‘drie wijzen’ van dertien en veertien jaar! Doch hij zei er maar nooit iets van; hij wist: Mino was nòch af te brengen van die geleerdheid van zijn kleinzoon, nòch van zijn eigen verboden lectuur. Hoè hij aan dien Bijbel der Waldenzer Kerk gekomen was - hij had hem eenvoudig gekocht aan een stalletje op de markt van Solano - dat wist niemand uit hem te krijgen. ‘Een present van den Duivel’, placht hij te zeggen, - ‘om meer van de Mis te profiteeren’. En geen Zondag sloeg hij die over.

Uberto had een nieuwe pijp moeten stoppen, hetgeen hij met zoo zorgvuldige gebaren deed, alsof dat stoppen op zich-

zelf reeds een groot genot voor hem beteekende. En onderwijl schenen zijn gedachten ver afgedwaald van het daar pas gedane verhaal. Al trekkend aan zijn versche pijp, tuurde hij in de verte eener herinnering.

'Graven! ... graven, dat zoo'n beestje doet', zei hij opeens, nadenkend. 'Fijne beestjes trouwens...! Alles aan hem trilde, tot heel zijn lange staart toe...'

'Ik wist niet, dat witte herten lange staarten hadden', zeide grootvader, terwijl hij omzichtig een paar blokken verschikte op het vuur, - de avonden werden al koud, daarboven.

'Een hermelijn!' viel Uberto driftig uit, 'ik kan toch wel een hert en een hermelijn op één dag zien?'

'En was dat óók in het bosch van Albonago, Signor Uberto?' klonk het uit den kamerhoek.

'Ja, dat was óók in het bosch van Albonago!' antwoordde de jager nog dreigender, maar zijn kleine, goedlachsche oogen, onder de uitborstelende brauwen, twinkelden van plezier.

'Dat was dus het bosch van de witte wonderbeesten', besloot de grootvader op voorzichtigen toon.

Uberto haalde de schouders op. Heel zijn gezicht lachte mee.

'Tja...' zei hij alleen met een koddige gelatenheid, - ''t Hermelijn trouwens, begòn pas wit te worden...'

'Maar een prachtig beestje toch', vervolgde hij na een oogenblik, rustiger wordend in het latere uur, - 'op een open weitje tusschen de sparren was het een hol aan 't graven, zijn kop erin neer, het ruggetje met de staart omhoog! En aan die staart was het heftige graven evengoed te zien als aan de jakkerende pootjes-zelf; hij groef zich in binnen een walletje van aarde; je zag ten leste alleen meer zijn kleine oortjes en het zwarte kwastje van die trillende staart... en telkens sprong het kopje te kijken of er geen onraad was, gluurde fel rond, en alles verdween weer, op het driftige trillen van oortjes en staartpunt na...'

''k Had 't zóó onder schot kunnen nemen', besloot Uberto, 'maar daar was geen aardigheid aan... En wit wild...'

'Francesco zou in staat zijn, een heelen middag de wacht te houden, om te zien hoe dat in zijn werk ging...' zei Mino.

De jager keek naar Francesco. 'Zoo zijn er misschien méér', zei hij zacht. En Francesco had een verstandhoude-

lijken blik naar hem. Opeens begreep hij, dat ook Uberto daar zijn tijd had verloren, en zich daarover schamend, het verhaal van zijn witte hert had uitgevonden... Even verwonderde de jongen er zich over, dat het hem nooit kon schelen, of de verhalen van Uberto waar gebeurd waren of niet. Hij hield van allebei, omdat zij allebei zoo echt van Uberto waren.

'En toch', peinsde de jager voort, 'compassie hoef je er anders niet mee te hebben, want diezelfde fijne, lieve beestjes zijn je verraderlijkste roofdieren... Je moest dat vinnige kopje gezien hebben en dat puntige, witte gebit... Daarmee bijten ze dieren dood, veel grooter dan zijzelf...'

'Dat wist ik', zei Francesco, 'hazen...'

'Juist; hazen. En weet je ook, hoe ze die hazen aanvallen?'

'Ze bespringen ze van achter', zei Francesco's blanke jongensstem, 'en dan bijten ze ze dood.'

'Zeker', zei de jager weer, 'en dat doen ze, als de hazen sneeuwblind zijn... Ja, de natuur is listig, en dat het hermelijn wit wordt in den winter, dat is niet voor de aardigheid; 't is om onzichtbaar te zijn voor hun prooi. De verraderlijkheid ligt in de bedoeling...'

Een poos was het stil. Dan hervatte Uberto:

'Ik heb 't eens gezien, jaren geleden... 't was om en bij Kerstmis... ik had een paar konijnen geschoten in de buurt van Vesio, en opeens zie ik een haas achter de struiken... maar hij vlúchtte niet, hij kroop over den grond... Ik begreep niet wat het was, en toen ik voorzichtig door de sneeuw naderbij sloop, zag ik wat ik eerst niet had opgemerkt: de haas was bijna dood, hij sleepte zich voort, - en wit als de sneeuw zat op zijn rug vastgeklemd een hermelijn, de scherpe klauwtjes vastgehaakt in zijn bloedende zijen, het kopje vastgebeten achter in zijn nek. Het was net of hij daar aan 't graven was met zijn tandjes, telkens met een ruk dieper, hij híjgde van het gulzige slurpen, en heel dat lange lijf, op den haas geklampt als een handvat, golfde en sidderde van het genot. Dat stumperd van een beest had al zijn lange tanden bloot, net of hij lachte. Zijn oogen stonden bol van angst... Het donkere bloed droppelde van zijn saamgekleefde haar in de sneeuw... En als 't niet zoo gemeen was geweest, hadt je nog kunnen lachen, zoo mal als hij met zijn slappe ooren naar achteren flapte...'

‘Met een slag van m'n geweerkolf sloeg ik naar 't hermelijn, en ik moèt hem geraakt hebben, maar toch niet goed genoeg, want vliegensvlug glipte hij weg tusschen de struiken... De haas bleef liggen. Het bloed gulpte uit zijn wond, een wond zoo groot als mijn nagel... Ik heb 't arme beest een kogel door zijn kop gejaagd... Wat ìs er, Cechino?’

De jongen zat met wijd-open oogen in zijn strak gezicht. Hij lachte flauwtjes.

‘Nìets’, zei hij alleen, en boog zich haastig over zijn boeken.

Tweede hoofdstuk.

I.

Het was op een dier warme zonnemorgens in het begin van October, dat het blauw des hemels het diepst is van gansch het jaar, gelouterd van de zomersche hittewalmen, en nog niet betogen met de nevel-huiveringen van den herfst; stralendst hoogtij, vol weemoed om zijn vergankelijkheid, en nochtans, in dien weemoed, jubel-vroolijk om de goddelijke klaarte, waarin men, voor enkele vluchtige dagen, het eeuwige binnen ziet.

Francesco, dien vroegen Zondagmorgen, zat op den hoogsten top van de rots, die hoorde bij zijns grootvaders hooischuur. Hij zat daar, vierhonderd meter recht-boven het meer, op een dier kartelingen, welke men, vanaf de landingsplaats, tegen den hemel aan ziet staan. En zooals hij hier zat, voelde hij zich zitten hoog in het midden van de wereld.

In de diepte lag het donker-fonkelende meer als van vloeibaren blauwen edelsteen, die tot hel smaragd werd aan den voet van den Monte Baldo, waarvan de grijze rotsgevaarten zich in den zonnigen ochtend verhieven, titanische bouwselen, al steiler en steiler stijgend tot hun schilfer-fijne spitsen.

En als zijn blik die zuivere grootschheid volgde naar het Noorden, dan zag hij de ijle, goud-witte verrijzenis der sneeuwtoppen van Tyrol; en gleed zijn turen terug naar het Zuiden, dan zag hij, in een smal verschiet, wat minnelijke

heuveltjes langs teeder blank-blauw water, en de verre vlakte van Lombardije, een vaag-groene strook, met daarop de allerfijnste silhouetjes van een cypres, een torentje... Maar keerde hij zich gansch en al òm, dan lag daar in vasten zonnegloed vlak voor hem uit de volle bergwereld van achter en boven hun eigen dorp: - de zeventien dorpen en gehuchten, die van hoogte tot hoogere hoogte zich verhieven en wegweken, de velerlei wendende wegen langs, tot in het verst doorschouwde dal.

Zoo zat daar op zijn rots die jongen, Francesco, hoog in het midden der stralende wereld. Hij zat er stilletjes rond te kijken, een half uur, een uur... De pure zonnelucht was ijl en zoel te ademen, en de dauw in het grijze citroenkruid streek koel langs zijn wiegelende bloote voeten. Zijn handen, steunend de palmen te weerszijden, voelden het ruige gesteente warm. Een zuivere gelukzaligheid doortintelde zijn leden, en een bloode trots drong in hem omhoog, dat de wereld zóó schoon was.

Hij kende dat gevoel, die vreemde, trotsche vreugde; en graag, op zulke zonnige dagen, zat hij op deze rots achter grootvaders hooischuur, hoog in het midden van zijn overschoon heelal.

En opeens, boven hem, hoorde de jongen een zoevend suizen, en omhoogziende zag hij op zich aanvaren, staande als een teeder kruis op de lucht, een tooverachtig insect: goudachtig-gazen vleugels, duizelsnel trillend aan een blauw- en purper-fluweelen lijf, rank als een allerrankst gebogen bootje.

Het gebeurde in één oogwenk, en zoo verbijsterend van pracht, dat Francesco niet opzij schrok. Nu zat de verwonderlijke libel, de regenboog-glanzige vleugels ragteeder tezaamgevouwen, zacht wiegend het purper-fluweelen achterlijf, op den halm naast zijn hand. Zij zat als ademend te wiegen, een goudig-glinsterende, ongeloofelijk-broze schoonheid in den volmaakt-schoonen dag. En Francesco, ademloos, verroerde zich niet; zijn hart voelde hij bonzen. Tot even plotseling, met suizend gesnor, de purper-gouden nimf weer opvoer en verdween voor zijn verrukte oogen in het blindende licht van de zon zelve.

Wat later kwam Francesco de rotshoogte afgestapt, de

glooiende weide langs, die naar hun wingerdplateau leidde. - Zoodra zij uit de Hoogmis kwamen, zou hij 't grootvader vertellen wat hij gezien had. Een soort glazenmaker was het, dat wist hij zeker, maar dat deze niet stond in zijn dierkundeboek, wist hij ook. Hij zou 't Dinsdag den leeraar vragen... Jammer dat hij hem niet gevangen had. Hij had er in 't geheel niet aan gedacht... Het was zoo prachtig!

'Wat wàs het prachtig!' zei hij nog eens in zichzelf, een oogenblik later.

En terwijl hij napeinzend voortslenterde, kwam Bettina, hun geit, aan haar strekkende touw zacht blatend op hem toegeloopen. Bettina was al een oude geit; ze hadden haar zoo lang het hem heugen kon. Vragend zagen haar groote, zwartglanzende oogen van onder het ruige kop-haar hem tegemoet, met een smeulend, smachtend verlangen.

- 'Net of ze uit een gevangenis keken', dacht Francesco, en hij ervoer met een lichten schrik, dat ze elkaar aanzagen, zooals menschen elkaar kunnen aanzien. Onwillekeurig wendde hij zijn blik af, en zachtjes, zooals hij wist dat het dier het graag had, gaf hij het kleine klopjes op de bolle flanken. 't Was al een zoo oude vriendschap, die hem aan Bettina bond. Doch dezen morgen, plotseling, was er een wonderlijke behoefte in hem, of hij Bettina troosten moest. Maar troosten, waarover? Wat lag er in die hulpeloos starende oogen voor eenzaamheid en onverklaarbaar verdriet?

En hij wist zelf niet, waarom hij eensklaps kwam te denken aan het verhaal van Uberto, dat toch niets met Bettina te maken had, het verhaal over het hermelijn en de doodbloedende haas...

- Wat zei Uberto toch ook weer over verraderlijkheid? - 'De verraderlijkheid lag in de bedoeling'... Maar wat voor verraderlijkheid?... en wat voor bedoeling?

Als de geit met haar warmen adem begon te snuffelen aan zijn handen, trok hij een pluk gras uit den grond en deed haar vreten met het tevreden malen der scheef-bewegende lippen.

- De verraderlijkheid van het hermelijn? Maar dat kon toch niet helpen, dat het wit werd? Hoe dan, de bedoeling? - Gód had den haas en het hermelijn geschapen... Maar God was toch niet...

Francesco schrok van zijn eigen gedachte. 't Was een groote

zonde, wat hij aan 't overleggen was. De schepping was Gods volmaakte werk. Daar kon van geen verraderlijkheid sprake zijn... En toch wàs het verraderlijk, dat het hermelijn wit werd, om onzichtbaar te zijn in de sneeuw, - Uberto had gelijk... Hoe wàs het toch?

Hij dwong zichzelf, terug te denken aan zoo-even, aan die schoone wereld daarboven, en aan de wonderschoone libel, zoo tooverachtig van teerheid, als een stralend kruis op de stralende lucht... Het leek hem plotseling veraf en vreemd, bijna niet te gelooven... Dan zag hij het groote insect weer wiegen, vlak naast zijn hand.

- Zonderling, peinsde hij, dat je van zooiets wondermoois nooit zou kunnen hóuden...

De donkere smart in Bettina's oogen had het ongerept vizioen verduisterd voor zijn gedachten. Stil streelde hij het dier langs den toegebogen nek. En vol kwellende verwarring ging hij verder, het wingerland door naar huis.

In den groentenhof naast de hooischuur zag hij grootvader bezig aan het omspitten van de pas leeggeplukte boonenbedden. Grootvader had zijn zwarte pak al aan, werkte in zijn hemdsmouwen. Wat was die toch altijd ijverig! Vlak voor de Zondagmorgen-mis nog te staan ploeteren! Waarom had hij grootvader niet liever geholpen, inplaats van zondige bedenksels uit te spinnen?

Beschaamd ging Francesco de keuken binnen, bijna blij dat grootvader hem niet zag.

II.

Dien namiddag zat de oude Mino op de steenen bank van het terrasje voor zijn huis, in de zonnige schaduw van den grooten, kronkel-knoestigen moerbei-boom. En alle vier, de herfstelijke moerbei, het terras van verweerde en gebarsten rotsplaten, vanwaar drie treden in de dorpsstraat nedervoerden, het lage huis en de breede, granieten bank achter de breede granieten tafel, zij waren zeker een eeuw nog wel ouder dan Mino-zelf.

Hij zat, in zijn roze-katoenen hemdsmouwen, blootshoofds, en las zijn krantje. Het was er heerlijk zitten op dat uur, want de zon, van de landzijde, getemperd door het gelende loof,

bescheen het terras en den muur waartegen hij zat; terwijl van de meerzijde de koele middagwind, uit den afgrond der schaduwravijnen het lage walletje overspoelend, een stalende verfrissching bracht. Dat was het veel-bepleite voordeel van zijn huis op den rand der rotsen: dat dit terras, open op meer en dorp, zulk een onvergelijkelijken doortocht bood aan de ‘ora’, den meerwind, die opsteekt op het heetst van den dag en eerst gaat liggen met de schemering.

Recht tegenover hem, langs de donkere hooischuur, wrong zich een oude wingerd omhoog en spreidde de dartelheid zijner blauwgroene bladeren tot over het dak tegen de lucht.

En terwijl hij daar zoo zat en politiek studeerde in zijn krantje, kwam de pastoor langs gewandeld.

De pastoor was een man van een vijftigtal jaren; zijn regelmatig gelaat, bleek en sterk, met blauwe kaken en intelligente bruine oogen, zou mooi zijn geweest, ware het niet ontsierd door een ongewoon groote, platte wrat naast den schoongevormden, vastbesloten mond. De stijve koormuts achter op den schedel geschoven, zette hij zijn blank en hoog voorhoofd te luchten in den vredigen namiddag.

‘Nieuws onder de zon, Mino?’ vroeg zijn doordringende, donkere stem.

De oude keek op.

‘Nieuws onder de zon, Signor Curato?’ zei hij, en nam zijn stalen knijpbrilletje af, - ‘nieuws onder de zon, dat moeten ze nog uitvinden... Ik was de politieke sterrenhemel eens aan 't bekijken...’

‘Tot je er bijna bij in slaap viel, wed ik’, plaagde de pastoor, en zijn toon was wat scherp. - ‘Die politieke sterrenkijkerij, je hebt het keurig uitgedrukt... nachtwerk, Mino, werken der duisternis!’

‘Je zit daar ondertusschen maar lekker’, leidde hij dan af, ‘als een prins op zijn erfgoed.’

Maar Mino liet zich zoo niet vangen. Voorzichtig en oolijk zei hij:

‘De Schepping begon ook met nachtwerk, meneer pastoor, - anders had het licht niet behoeven geschapen te worden... En om het licht is het toch maar te doen...’

De oogen van den pastoor waren zwart geworden van misnoegen. Hij mocht dezen oude wel, maar zijn eigenzinnige

spitsvondigheden en veel te vrije opvattingen kon hij niet goed zetten. Hij vond ze bijna een gevaar voor de parochie, en de systeemlooze opvoeding van zijn kleinzoon docht hem bepaald verkeerd, - voor den jongen zelf in de eerste plaats. Intusschen was hij sinds lang tot de conclusie gekomen, dat hier met machtspreuken niets te bereiken viel, en dus zei hij in een goedmoedigen ernst: 'Natuurlijk, licht moet er zijn... En geniet jij dus maar van het zonnetje, dat er is... niet door òns toedoen, zou ik meenen.'

'Maar wat er wèl door jouw toedoen is', maakte hij de kleine berisping weer goed, en keek met bewondering naar den schoonen moerbei, 'je kunt heel de streek afloopen, vóór je er zóó een vindt... met al z'n blâren nog... Verkoop je ze niet?' Want dat deed iedereen in het land: wie moerbeiboomen had, verkocht soms tweemaal per jaar de bladeren, tot voedsel van de zijdewormen, die huis aan huis welhaast werden gekweekt.

'Ze hebben me meer dan eens tien Lire geboden', zei de oude, - 'en voor die tien Lire koop *ik* me mijn schaduw, heel den zomer lang! Maar komt u toch zitten, meneer pastoor. Ik haal u een glaasje muskaatwijn, als ik mag...?'

De pastoor bedankte. - Nee, zitten ging hij deze maal niet; hij had zich, vóór de vesper, een wandelingetje beloofd.

'En onze geleerde op bloote voeten?' vroeg hij nog. 'Ik zag hem daareven op het kerkplein met kornuiten, kopergeld gooien, kop of krans! Zooiets gebeurt ook niet vaak... Maar, om je de waarheid te zeggen, dat zie 'k hem nog liever doen, dan zijn veertienjarige neus in de geleerdheid steken...'

Doch nu werd Mino op zijn beurt ernstig.

'Dat kan ik zoo gauw nog niet toegeven', zei hij, 'wat Cechino leert, dat leert hij met het grootste gemak. Het is zijn lust en zijn leven. En de jeugd is de tijd om te leeren.'

'Zeker', beaamde weer, schijnbaar meegaand, de pastoor, 'zeker...'

- Francesco wàs een bizondere jongen, een zéér bizondere jongen, maar hij zou dat hier niet willen bekennen; teminder sinds hij een tijdje geleden eens gepolst had over pastoor worden, zonder eenigen weerklank te vinden.

'Het is alleen maar de vraag', vervolgde hij, 'of die vracht geleerdheid gelukkiger maakt. Wat zal hij later moeten

aanvangen met al die wetenschap? Als hij weet, wat ieder weet: hoe hij kopersulfaat op zijn druiven moet spuiten, en hoe zijn moestuin en zijn vee verzorgen, - wat doet hij dan met al dien verderen ballast in zijn hoofd?'

'Veel weten', wedervoer peinzend de grootvader, 'veel weten is rijkdom... Ik heb maar zoo eens 't een en ander gelezen, wat ik krijgen kon of eris koopen... Dikwijls begrijp ik het niet, of half... Ik ben maar een oude domoor... Maar dàt ben ik dan toch te weten gekomen: hoe mooi 't zijn moet, dat alles wèl te weten en te begrijpen. *Ik* kijk maar door een kiertje van de deur... Daarachter! - En daarachter zal mijn Cechino alles zien wat er te zien valt.'

Ook de pastoor was zeer ernstig geworden. Hij stond tegen het terrasje geleund en dacht na.

'Weten is misschien een rijkdom', zei hij ten leste, 'maar ook deze rijkdom maakt al evenmin gelukkig als de rijkdom aan geld... Zooals jij daar zit onder je mooie moerbeiboom, dat is geluk, - zelfs zonder je krant. Je hebt een lieve, verstandige vrouw gehad, dat zeggen ze allemaal; de twee kinderen, die je overhieldt, zijn goed getrouwd; je hebt je huis, je land, je hebt je wingerd, je bijenkorven, zorgen ken je niet. En je liefste kleinzoon verzoet je ouderdom... Wat begeer je meer? En wat begeer je meer voor hèm, dan een even gelukkig leven? - Wie alles bezit wat hij noodig heeft, en daarbij voor zijn ziel de genade der Kerk, wat wil die nog anders? Ben je nooit bang voor die wetenschap, die met zijn zoogenaamde licht zooveel hoofden verduisterd heeft?'

En naar voren leunend over de steenen borstwering, vroeg hij opeens, op den man af:

'Wat zijn toch eigenlijk je plannen, Mino, voor de toekomst van den jongen?'

Met het onontwijkbare van zijn herderlijke autoriteit vorschten de donkere oogen diep de zachte blauwe van den grootvader binnen. Die leek plotseling in het nauw gedreven.

'Zijn toekomst? ... Zoover zijn we nog niet, meneer pastoor... daar denken we later over...' wimpelde hij haastig af; 'Francesco moet nog vijftien worden... daar hebben we nog den tijd mee!'

'Een verstandig mensch volgt anders een van te voren bepaalden weg bij de opvoeding van een jongen, - vooral als

die opvoeding zoo ver afwijkt van wat in zijn geval aangewezen zou zijn', drong de pastoor nog.

't Was of Mino verlegen werd onder dat indringende rekenschap-vragen. Met een verontschuldigend lachje zei hij:

'Als ik naar Rome wil, dan kan ik er toch geen kwaad mee, maar vast naar de aanlegplaats beneden te wandelen, en de boot te nemen, en in Malescia de treinen na te kijken...?'

'Dus als hij 't volgend zomer met zijn school klaar is, wil je hem dan ook nog de "hoogere technische" laten afloopen?'

'Ik hoop, dat het zal kunnen', zei Mino ontwijkend, en twee hooge kleurtjes kwamen gloeien onder zijn heete oogen.

'Zoo, zoo...', zei de pastoor wat zuurzoet, 'óók de hoogere technische... Ja, dan hoeven we niet over kopersulfaat en zijwurmen te praten. Dan kan hij naar de universiteit, en van de universiteit kan hij ingenieur worden, of advocaat...'

Maar nu was het Mino, die een verschrikt handgebaar maakte, alsof hij des anderen hoogvliegendheid te kalmeeren had.

'Advocaat... ingenieur!' lachte hij, 'nee, zoover hebben wijzelf nog nooit gedacht... De eer van 't spel, dat is voorloopig...'

'De ouders van Paolino zijn dan toch wel een beetje zakelijker', viel de pastoor hem geërgerd in de rede; 'die zeggen: de technische, en dan naar een kantoor. Zoo maar wat leeren in het wilde, wat heeft de jongen daaraan?'

Toen had hij opeens een schoone ingeving. - Hoe had onlangs die pater Franciskaner in de 'Settimana religiosa' toch ook weer de verjaging uit den hof van Eden geïnterpreteerd? Juist, hij was er! Dat zou hij dien eigenzinnigen bijbellezer eens voorhouden! En terwijl hij het feit, waaraan niets te veranderen bleek, en dat hij afkeurde, nooit uit zichzelf zou aanroeren, zei hij nu haastig en overredend:

'Jij die den Heiligen Bijbel leest, heb je wel eens *begrepen* wat het zeggen wil, dat de eerste menschen, door het eten van de verboden vruchten van den Boom der *Kennis, verdreven zijn uit het paradijs,* - het paradijs, dat, vóór den val, *deze aarde was?'*

De donkere, indringende stem had Mino wèl getroffen,

maar getroffen op een andere wijze dan de pastoor vermoedde. Het leek of er een vonk gevallen was in een gereedliggend rijzenvuur, dat nu plotseling zacht en ruim aan het branden ging. Al de schoonheid en de vrede, die deze oude man gevonden had in de vele stille avond-uren, dat hij dwaalde, soms blind en tastend, maar vaak ook gelukkig met een verlossend woord, door de doolwegen van het Boek der Boeken, stonden op eenmaal voor hem, schemerduister, grootsch en liefelijk. Hij lette nauwlijks op wat de pastoor daar zeide. Die had hem alleen tot den Bijbel teruggevoerd, en daarin zag hij, als in een welgekende verte, het goudene glanzen van een uitspraak, die hem zoo vaak had toegelachen bij de opvoeding, voor Francesco gekozen, en door Francesco met zulk een gretigheid aanvaard.

Hij zag den pastoor lang aan; en deze, eerst in zijn schik, dat hij den oude dan nu toch blijkbaar geraakt had, begon allengs onrustig te worden door de innige verzekerdheid in die kinderlijke, blauwe oogen. Eindelijk zei Mino:

'Meneer de pastoor zal het wel beter weten dan ik, maar de profeet Daniel zegt: "Zij die vele dingen begrepen zullen hebben, zullen blinken als de glans des uitspansels"...'

De pastoor ontroerde meer dan hij zich bekennen wilde; niet zoozeer door den tekst zelf - hij las zelden in den Bijbel, en te minder kon hij deze ketter-vertaling in het Italiaansch verdragen -; het was de wonderlijke stem die hem ontroerde, de teedere klaarte die streek over dat oud, bezield gelaat. Het verwarde hem, deze kinderlijke, verheven vroomheid; hij had niet dadelijk een wederwoord.

'Zeker', zei hij, 'ja, dat is mooi; het heilig evangelie is onvergelijkelijk...'

'Maar', kwam hij na een korte stilte, en zijn stem, hoewel milder, herwon haar vastheid, 'niet iedere leek verstaat het... Ik zal dat nog eens naslaan, in het Latijn...'

Na enkele oogenblikken nam hij vluchtig afscheid en keerde den weg naar de kerk terug.

III.

Toen om vijf uur Francesco thuis kwam, vergulde de late zon de kruin van den moerbeiboom; en daaronder, in den nog

zoelen schemer, zat grootvader en sliep, het krantje op de knieën.

Stil ging Francesco tegenover hem zitten op de tweede steenen bank, aan de overzijde der steenen tafel. Hij had zoo'n plezier in grootvader, als die zijn dutje deed: het smalle hoofd met het grijze kuifje opzij geleund, de gerimpelde oogleden neer boven de roode ader-koonen, en van onder de grijze plukjes snor, na iederen ademhaal, een koddig pufje tusschen de dichte lippen uit. Hij zag ook zoo proper met zijn versch-roze hemd en zijn versch-geschoren kaken, waarop een paar schrammetjes, want grootvader jaapte zich altijd! Herhaaldelijk trok er een lichte beweging over het sluimerend gelaat, alsof een gedachte of een droom er zichtbaar achterlangs ging in een zweem van een glimlach. En Francesco glimlachte mee.

- Wat zou grootvader droomen? peinsde hij vermaakt. Dan bedacht hij, dat men, met te strak kijken, een slaper wekken kan. Hij stond zachtjes op en hing een poos over het walletje van het terras naar buiten uit te zien.

Onder hem gaapte de geweldige afgrond van woeste rotskloven en ravijnen, één duizelingwekkende, onherbergzame holte van grauwe schaduw, wat dezen morgen àl trotsche zonnigheid was. Het meer, in de diepte, had een harde, leiblauwe golfslag, en de koele middagwind voer nog telkens met flakkerende rukken omhoog. Vrij plotseling verkalmde dan het water, werd zachter van kleur, en in den afgrond groeide de schemering.

Als hij zich omwendde, was de zon uit den moerbeiboom heengegleden, doch heel de westerlucht wemelde diep van zonnig licht. De avond bleef zoel op het terrasje, en grootvader werd nog niet wakker.

Stil stond Francesco rond te kijken. Het aandachtige jongensgezicht met de turende, bruine oogen onder het rankgebogen voorhoofd, werd wonderlijk verklaard in den avond.

‘'t Zal morgen wéér een mooie dag zijn’, dacht hij, want hij zag, tegen de verre purper-beschenen hellingen van den Monte Baldo, den zwierigen zweefdans der muggen boven het walletje stijgen en dalen. De lange, draaddunne pooten in de ijlte neergestrekt, zweefden zij, trillend, als van héél ver zingende, doorzichtig en wichtloos op de lucht, omhoog en omlaag, en rond elkander heen.

‘Waar komen ze opeens vandaan?’ verwonderde Francesco zich. Er waren er honderden! Ze weefden hun ragge dansfiguren boven het ravijn, ze dreven in eentonig neuren onder den moerbeiboom... Francesco zag er dichtbij grootvader aarzelen, toevaren op zijn gezicht als een zwevend bootje dat landen wil, en weer de lucht in veeren, door een onzichtbaren schrik opgejaagd, en weder terugstreven naar het niet vergeten doel... Het spel boeide hem. Zóó doorschijnend, zóó dun waren die muggen, dat men zich afvroeg waar hun organen, hun instinct, hun verfijnde giftuigen wel weggegoocheld moesten zijn.

Grootvader dutte stilletjes door, trok mal zijn linkerwang in rimpels tegen het nader-neurend gevaar, dan het voorhoofd... En eindelijk was er zoo'n tengere langbeen, die heel voorzichtig, op de punten van zijn teenen, tastend tegen grootvaders gezicht aanveerde, en ten leste, heel voorzichtig, er zitten bleef.

Een klap. Grootvader was wakker geworden, terwijl hij tegelijk zich op de linkerwang een klinkende mep gaf.

‘Díe is er geweest’, bromde hij voldaan bij zichzelf, ‘een christen heeft wat te stellen met die duivels van beesten!’

Francesco was geschrokken en moest lachen tegelijk.

‘Zoo, kerel’, ontdekte hem dan de oude, ‘kon jij je luie grootvader niet eris wekken?’

De jongen schoof naast hem op de bank.

En opeens zag hij, tegen het strakke vel van grootvaders blauw-bëaderde slaap, de natte, roode vlek kleven...

‘Grootvader’, zei hij, met iets wonderlijks in zijn stem, dat de oude man niet verstond: ‘Grootvader... je hebt bloed op je gezicht.’

Derde hoofdstuk.

I.

De druivenoogst brak aan, en gansch Trebiano was één ongedurige afwachting, want het weer, dat jaar, werkte niet mee. Dag in dag uit was heel het land van lauwe wolken

doortogen. Men zag de snelle damp de huizen langs drijven, de vensters binnen-stoomen, zich saamwoelen om de kerk. Geen berg, geen meer viel langer te onderkennen in de algeheele grijsheid. Dan werd het nog donkerder en stroomden de stortbuien een middag lang neer; tot de nevelen geler werden en dunner, er plots een stekende zon doorkwam, en in aller ijl, van tusschen het druipende gebladerte, binnen enkele ongewisse uren het overrijpe ooft moest worden geplukt.

Dat doffe talmen en wachten, en dan de overhaaste arbeid in den doorweekten wijngaard, ontnam alle feestelijkheid aan die gewoonlijk zoo blijde dagen. En de twee neven uit Malescia, evenals de jaren tevoren overgekomen om te helpen, hadden al spijt van hun mislukte reis. Gewend aan hun roezige leven in het stadje waar zij woonden, was er maar weinig dat hen trok naar het boersche bergdorp, tenzij de vroolijke drukte van de ‘vendemmia’. Op hun neefje Francesco, dien vreemden en eenkennigen jongen, waren zij nooit erg gesteld geweest.

En Francesco wàs stil dat jaar en gedrukt. En het was niet alleen het verregend getij en de geschonden oogst, die hem zoo stil maakten; er was iets geschonden aan het klare geluk van zijn jeugd. Een argwaan was in hem ontwaakt, die zijn kinderlijke overgegevenheid aan het leven rondom hem, ondermijnde. Velerlei verontrustende vragen, de eene geboren uit de andere, begonnen zijn geest te benarren en brachten hem in innerlijke verwarring en onvreê. En deze schrille wijnoogst werd geen verlossende vreugde.

Wel was er, de vorige jaren, ook al iets geweest in dit heugelijk en zonnig vertier, waarover hij heimelijk spijt had gehad: dat die lichtende muskadellen, die zij den zomer door vol popelende verwachting hadden zien groeien, - dat die, na het eindelijke, heerlijke plukken, onmiddellijk kapot moesten worden gestampt en als een onoogelijke moes in de kuipen te gisten gezet. Ze waren zoo mooi geweest, hun druivenlanden! Dag aan dag had de heete zon de vruchten doorschenen, tot ze waren gedijd en gerijpt en rijkelijk dropen in lange trossen uit het welig bladfestoen: de bewaasd groen-goudene druppelen met den verlokkenden lonk van hun sappigheid binnenin...

Doch eenmaal de bedrijvigheid van den pluk begonnen, was hij er altijd vol mee in opgegaan. Met elk bizonder prachtstuk van een tros, onder het zware loof ontdekt, was hij op zijn grootvader of op Uberto toegedraafd; van elke volle brenta had hij het edel-groene, muskaatgeurige sap bij handjesvol gedronken; en het feestrumoer van heel het wijnoogstend dorp was in het eind tot een roes van geluk gestegen door hem heen.

Dit jaar echter, nu alle feestelijkheid verregende, was de onbestemde spijt van vroeger bewuster in hem geworden. Naast hen woonde de Sindaco; die bezat vele druivenlanden en kon daarom niet zoo zorgvuldig en precies zijn wijnmakerij behandelen als grootvader dat deed. Niet werd er de propere brenta, voorzichtig op den rug, het huis ingedragen, - dáár, reed, door de ossen getrokken, de zware wijnkar tot vóór de keldertrap. En hij zag, hoe uit een platte bak de verbrijzelde druiven, als waren ze draf voor de varkens, met een bezem werden geveegd op een houten schop en zoo in het groote vat geschept. Hij had dat vroeger meer gezien, zonder er iets bij te denken. Nu kwetste hem de aanblik als van bijna een booze daad. En tot laat in den nacht hield hem het knarsend en ronkend wringen van de groote wijnpers wakker, dat door de muren omhoog dreunde uit de kelderverwulven naast-onder hun huis. Het was, in het holle nachtzwart, een monsterachtig ijzer-geweld, alsof daar een duister misdrijf voltrokken werd.

Natuurlijk, hij wist het best, de wijn moest gemaakt worden, en het werk kon niet wachten. Als je 'ns géén wijn maakte van dien druiven-overvloed, je zou er je ziek aan eten. En, natuurlijk, de wijn was ook noodig... hoe wou je eten zonder wijn? - Drinken was geen zonde, zei grootvader altijd, als hij zich onder tafel nog een kwartlitertje uit het fust ging tappen...

Het was alles heel gewoon, het scheen alles zoo en niet anders te moeten, - en toch begreep hij het niet, - gelijk hij van zoovele dingen niet meer begreep, waarom zij zoo wezen moesten.

En alsof zijn bewust wordend wezen nu ook plotseling van alle kanten de kwellende waarheden tot zich trok, zoo gebeurde er in die dagen nog iets, dat hem innerlijk heftig aangreep.

Wat op de dorpen zelden een geheim is voor de jeugd, daar

zij leeft temidden der vruchtbaarheden van vee en huisdieren, dat wist Francesco zoolang als zijn herinnering ging; en geraakten de gesprekken met Mario en Paolino dien kant uit, dan was het meestal in een soort grappen, waarvan de rare gezochtheden alleen maar een beluste nieuwsgierigheid in hem wekten, die hem ten slotte een vagen weerzin gaf tegen den verteller. Er waren ook wel eens gezegden, die hij niet begreep en die grinnekende Paolino wèl scheen te begrijpen; doch een uitleg vragen deed hij niet, uit schaamte, óók over zijn onwetendheid. Hij lachte flauwtjes mee, en er was niets, wat hij minder van zichzelven kon uitstaan.

Doch in die onwennige wijnoogst-dagen, vol leegten van wachten en verveling, kwam een somber bederf zijn jeugd bedreigen. De neven uit de stad waren een paar jaar ouder dan hij; Pietro was zeventien, Gherardo bijna zestien, en het was onbegrijpelijk dat ze zoo weinig in leeftijd verschilden, want Pietro, een korte, stoere baas met een blakend gezonden kop, leek welhaast een man; terwijl Gherardo, langer dan zijn broer, nog een bleeke slungel was, wat gemelijk en onwillig. - ‘Gherardo was vorige jaren veel aardiger’, had grootvader al gezegd.

En op een middag, dat de oude man met Pietro wat in den kelder aan het bedisselen was, had Gherardo, een vreemde blos rond de heete oogen, zijn neefje meegetroond naar de hooischuur; en wat hij hem daar had ingefluisterd en van hem gewild, had een zoo weëe ontsteltenis en verschrikking in Francesco gaande gemaakt, dat die, vele dagen door, hem niet meer verlieten.

Het was door deze gebeurtenis, dat wat hem altijd iets heel gewoons had toegeschenen in de voortplanting van menschen en dieren, op eenmaal een bedwelmend en diep hem doorwoelend geheim was geworden, een schande bijna.

Nog weken lang, nadat Pietro en Gherardo weer vertrokken waren, bleef een bang beklemmende en vernederende begeerte hem folteren, en hij kwam pas tot zichzelven, als hij tegenover grootvader aan hun avondmaal zat of later op den avond zijn werk maakte, terwijl grootvader op zijn haardbank in de schouw, knijpbrilletje op den neus, zijn krantje las.

Het was of de goedheid rond dien ouden man alle bekommernissen versmolt. In grootvaders nabijheid werd alle duis-

tere verschrikking onwezenlijk. Grootvader scheen de goede werkelijkheid, rustig en vanzelfsprekend, en al het andere een kwade droom.

II.

Een gezonde natuur vindt onbewust haar eigen tegenwichten. Zooals langs geheime wegen het lichaam de wijze weet, waarop het een toegebrachte wond weer heelen moet, - zoo voert de gezonde geest, intuïtief, de gedachten aan, die de verscheurde gemoedsrust weer gladstrijken en effenen.

Francesco dacht aan zijn ouders, hij dacht aan grootvader; eens beschouwde hij langen tijd het lief en even bedroefd gelaat zijner moeder. Toen werd het heel stil in hem.

Hij dacht: hoe kon er achter lieve, goede menschen ooit iets schandelijks schuilen? Zijn primitieve logica zeide hem, dat alles goed moest zijn, gelijk het was. - En Gherardo was een ellendeling, aan wien hij niet langer denken wilde.

Het werd een prachtige late-herfst. Lange weken bleef het weder van een smettelooze helderheid. Stralende doorgloeide de zon de zuiver-koele atmosfeer. De morgens waren rozigblond van verdampende dauw, de vroege avonden vroom en ademloos-stil van vurig heel den hemel overbloeiende zonsondergangen.

En weer was het een Zondag-morgen, dat hij eenzaam gezeten was op zijn rots te-midden der weidsch-verkleurende wereld... Na den zwaren regentijd waren lager en dichter besneeuwd de roze-witte alpen van Tyrol, en de 's zomers donkergroen beboschte bergen achter hun dorp waren nu één teedere glorie van wazig purper en wijnrood en bruinig goud. - Over het pauwoog-blauwe meer kwam zacht met den zuidwind aangevaren één bol-geblazen oranje zeil...

En toen hij daar een half uur, een uur, gezeten had, kwam hij droomerig de weide-helling omlaag en langzaam ging hij den nog goudgeel bebladerden wijngaard door, waar trillend de dauwdruppen hingen te flonken, rood als het ijle rood van vuur, en groen als het groen van een regenboog...

Wat wàs het prachtig, dacht Francesco, - en zomersch warm nog! Bettina kon eigenlijk best nog buiten... Maar

grootvader zei: geiten waren gevoelig als een jong meisje, - en na 15 October hield hij het dier in den stal.

Francesco betrad de hooge hooischuur, die, met zijn twee vierkante pijlers op een laag borstwering-muurtje, een soort rustieke en reusachtige loggia was, wijd-open op het afgrondelijk ravijn, waardoor men, bijna loodrecht in de diepte, het meer ontwaarde. Achterin deze open hal lag grootvaders hooi opgetast. Maar wat Francesco bizonderlijk deed houden van deze schuur, dat was, boven den bleek-groenen hooitas, de levende smaragden weerschijn, uit de diepte van het gloedrijk water opgekaatst, wiegelend als een tastbaar, glanzend-groen tooverwaas aan de geheimzinnige balken-zoldering.

De jongen zette zich op de borstwering, met den rug tegen een der pilaren. En terwijl hij zoo zat te soezen, glipte onhoorbaar een hagedis uit een spleet van het muurtje en bleef zitten in de zon. Francesco was verzot op hagedissen, en bewegingloos zag hij toe, hoe het verwonderlijk-fijne dier, in de sierlijkste bocht verstild, zijn leven zichtbaar maakte in den bevenden klop onder het teeder-geteekende leder van zijn huid. De glimmende oogjes tuurden, onbewegelijk.

‘Wat heeft hij 't lekker in de zon’, dacht Francesco, - ‘en die vlieg al niet minder...’

Een eindje verder op de borstwering koesterde zich een blauw-glinsterende vlieg; en haar welbehagen was evenzeer te zien aan het genietend verschikken der ragfijn dooraderde vleugels, als aan het tevreden elkander bestrijken der vezeldunne, harige voorpootjes...

‘Kijk hij zich in zijn handen wrijven’, zei Francesco zachtjes, ‘geen beter leven dan een goed leven, zou grootvader zeggen...’

Dan zag hij ook een bladzijde uit zijn dierkunde-boek: het oog van de vlieg, met zijn duizenden facet-oogjes; heel het buizen-net van zijn ademhaling... Een wonder van samenstel was zoo'n vlieg...

En plotseling was het gebeurd. Met een onbegrijpelijke snelheid was de hagedis vooruit geschoten, had in één flits van zijn vlijmende tong en zijn glimlachend bekje de vlieg verslonden, en zat weer, met den bevenden klop onder zijn weeke huid, in een sierlijke bocht verstild, een teeder en verschrikkelijk geheim...

En Francesco, den adem gestokt in de keel, had het roerloos aanschouwd, bleef roerloos zitten. - Daar hadt je het weer, het monsterachtige, dacht hij in een starre ontzetting.

- Of... monsterachtig? bezon hij zich even later, - het was immers iets heel gewoons? Hij had het geleerd: hagedissen waren nuttige dieren, hagedissen aten insecten...

- En toch was het monsterachtig, zei hij opnieuw bij zichzelf. Een scherpe pijn kromp zijn hersens saam. Dit was geen verdriet. Het was erger dan verdriet. Het was of een verschrikkelijk doorzicht plotseling voor hem openscheurde.

- Maar wat deedt je dan zelf? Met de hak van je laars trapte je wel een spin te pletter! En grootvader goot petroleum op een mierenloop en stak die in brand... Was dat nog niet veel wreeder? Toch, grootvader was er zoo kalm bij en opgeruimd, of er wel niets ergs aan kon wezen...

- Niets ergs aan wezen...!? Ook voor de verstikte en vermorzelde dieren niet? - Natuurlijk, het moest... het was alles heel gewoon... Een hagedis ging dood, als hij geen vliegen at... Maar juist daarom, dát het moest... en dat het zoo gewoon was...

En opnieuw dacht Francesco aan het verhaal van Uberto, over het hermelijn en de zieltogende haas, - en aan wat Uberto zei: de verraderlijkheid lag in de bedoeling... Was de schepping dan toch verraderlijk? En wat was God dan?

Weer schrok hij voor zichzelf. Zulke verbijsterende gedachten, hoe kwam hij eraan? Hij zou ze moeten biechten. Maar hij wist, dat hij daartoe den moed nooit zou hebben. En grootvader? ... Nee, aan grootvader zou hij zooiets ook nooit vertellen kunnen.

- De verraderlijkheid làg in de bedoeling, er was geen ontkomen aan; en de schepping was gluiperig wreed, de schepping was gruwelijk... En God... Wat was God? ... God, dien hij lief moest hebben... God, die zoo heerlijk en verheven in zijn gedachten had gestaan, toen hij zijn communie deed, toen hij koorknaap was bij den vorigen, lieven, ouden pastoor... Hoe kòn God zoo zijn? Hoe was het toch?

In een groote ontredderdheid van gevoel zat hij daar te midden van de smaragden schijnselen...

III.

‘Hoor je dat, Paolino? Wat is dat?’ vroeg Francesco, toen ze met hun tweeën op een avond zich spoedden naar de aanlegplaats van Solano. Sedert den eersten November ging Mario niet meer op hun school. Mario werkte op een kassierskantoor in Limone, bij een broer van den pastoor; en de oude Mino had er zich boos over gemaakt, want onmiddellijk begreep hij, welke invloed den vader had overgehaald, Francesco's knapsten kameraad te doen ophouden met ‘de geleerdheid’. Maar de jongens zelf, zonder dat zij er zich rekenschap van gaven, hadden het er prettiger door. Paolino, niet langer door Mario's naijver bestookt, voelde onbelemmerd nu zijn aanhankelijke bewondering voor Francesco toenemen; en ook Francesco, van zijn kant, kreeg een vertrouwder gevoel van beschermende genegenheid jegens den jongeren makker.

‘Hóór toch, Paolino!’ zei Francesco opnieuw, en zij liepen nog harder de kade langs in de richting vanwaar de vreemde neuriënde neusklank tot hen doordrong. Toen, bij de boot gekomen, zagen zij vóór op het tweede-klasse-dek drie donkere mannen staan.

De oudste had een vaalroode, vilten muts laag over zijn grijze borstelbrauwen; zijn bruin-verbrand rimpelgezicht was tot ver op de wangen ruig bewassen met het witte haar van een geitachtige baard. En middenuit die ruigheid tuitte de blaasmond rond een zwartig-bruine houten pijp, waaraan puilde een geheimzinnige zak, die in zijn armen hing als een donker dier. Hij blies aan zijn pijp, en aldoor kreunde de donkere zak met een zacht gedreun, dat klonk als het droevig, eentonig gebulk van een rund.

En op de zwaarmoedige grondtonen van den oude peep schel een jongere man zijn eentonig-neuzelende melodie; en ook dat doordringend geluid, telkens weer inzettend als met een smartelijken gil, had al het felle en treurige van een dier, dat lijdt...

Het was een prachtige kerel die speelde. Onder zijn zwarte, lage hoedje was zijn hoovaardig gelaat glanzend-bruin als van geboend hout; zijn lange oogen smeulden zwart, en glanzendzwart ook hing zijn snorretje over de blauwig-blazende

lippen. Evenals de oude was hij gekleed in aardkleurige kleeren, vuil en bestoven.

De derde leek nog maar een jongen van een jaar of achttien. Niettegenstaande den al koelen Novembermiddag stond zijn hemd open op zijn magere, bruine borst, en over dat hemd had hij veelkleurige bretels. Er was iets droomerigs aan zijn gezicht, dat even bloosde door de teeder-bruine huid. En in zijn arm droeg hij een houten kooi, waarin een groote grasgroene vogel.

Als dan de boot afvoer en de mannen met hun diep gekreun en den fellen treurtoon daarbovenuit, een nieuwe wijze te neuren begonnen, ging de jongste zitten op de bank, en Francesco, hevig geboeid, zette zich naast hem. Paolino, een klein beetje bang, hield zich achter Francesco schuil.

En eensklaps deed de vogel - een prachtige, groene vogel met een verstandig en vroolijk gezicht - het doosje van zijn kromme snavel open, en een zwart-leeren tongetje bewoog binnenin, terwijl hij met een zakelijke kraakstem, op zijn Napolitaansch, ‘macarona’ zei.

‘'t Is een papegaai, hè?’ vroeg Francesco, die plotseling begrepen had; hij was zóó zeer vervuld van al het vreemde dat hij hoorde en zag, dat hij niet eens had moeten lachen. Maar de jongen uit het Zuiden antwoordde alleen met een flauwen glimlach en een smeuling in zijn melankolieke oogen; bleekbruine pupillen, kwijnend in blauwig wit... Net de oogen van Bettina, dacht Francesco.

En aldoor, terwijl de dikke, vlugge vingers langs de gaatjes glipten, neuzelde schel de trillende droefheid der clarinet op het doordringende gesteun uit de harige buil van den oude. Het ging Francesco door zijn diepste ingewanden; smartelijk leek die muziek; maar, het was zoo vreemd, die smartelijkheid werd tot iets heerlijks in hem, tot een donkere vreugde, die opkroop rond zijn hart en hem drong, hem drong... hij wist zelf niet hoe. Hij had wel willen huilen en zingen tegelijk. Hij voelde iets van verre landen; een leven zooals hij het niet kende, en iets van een rampzaligheid, die toch begeerlijk was.

De jongen met den papegaai haalde een bronzen bakje te voorschijn en ging rond, met een vraag die zoo smachtend klonk en gerekt, als Francesco nog nooit had hooren spreken.

Een man naast hen zei, dat het Sicilianen waren, en dat het een doedelzak was, die de oude bespeelde.

Toen de muziek een oogenblik zweeg, kwam er van de eerste klasse een lange, blonde meneer - een Engelschman, vermoedde Francesco - en die sprak met de vreemde spelers. Totdat de jongere zeer hooghartig, maar toch niet zonder ingenomenheid, van ja knikte. En aanstonds zong de donkerkreunende toon van de doedelzak aan, waarop met zijn schelle voorslag, als een kréét, de clarinet aan het neuzelen ging, al sneller en feller, al hooger en gejaagder, met een opschokkend rhythme als van een dans.

'De tarantella' - hoorde Francesco zeggen. Hij wist dat de tarantella een dans uit het Zuiden was.

En weer de wilde gil van den voorslag, en weer het jagen, jagen, jagen, tot het was als een wervelwind van tartenddartele tonen op het sonore loeien van den doedelzak. Met uitdagend-geheven hoofd stond de klarinetspeler te blazen; zijn zwarte blikken gloeiden in zijn strakke minachtende masker. De ruig-overschaduwde oogen van den oude schenen te schouwen in een verren droom...

En opeens, naast Francesco, begon met een teedere basstem de jongste te zingen, een smachtend-eentonige melodie onder den woesten rit van den dans:

> Ik wil gaan aan de bron voorbij,
> Waar de vrouwen haar linnen spoelen;
> Daar wil ik kiezen de schoonste voor mij,
> En altijd wil ik haar naast mij voelen.
> En iedereen zegt me: 'hoe zedig en mooi!
> Waar heb je gejaagd die koninklijke reê?'
> Midden in Iskia greep ik mijn prooi!
> Róndom beukt ons de bruisende zee!

Francesco had het niet alles verstaan. Doch als een wilde vloed was door hem heen geslagen de jacht van het rhythme, het doordringende doedelzak-gedreun, de smeulende gloed van de donkere, fluweelen jongens-stem. Hij huiverde, hij zag heel bleek. Hij voelde zich overrompeld door een onbekende macht. Het was of hij iets herkende, iets sombers en iets wreeds, maar dat heerlijk was en vervoerend boven alles wat hij ooit had gehoord of geweten, en hij begreep het niet.

De muziek zweeg. De clarinetspeler zag vaag rond zich heen met een hatende hooghartigheid. Dan keerde hij zijn speeltuig om, sloeg het uit, en gaf een wenk aan den jongen-met-den-papegaai, die nu voor de tweede maal zijn ommegang deed.

Opeens bemerkte Francesco, dat reeds de boot, onderlangs de hooge rotsen, op de aanlegplaats van Trebiano afvoer. Over het effen water spiegelde de paarse weerschijn van een hemel vol vurige veeren.

Werktuigelijk ging hij aan wal. En als hij, achter den ouden Battista aan, dadelijk door wilde loopen, begon het scheepsvolk te schreeuwen: Hei! het touw, per Baco, het touw! Moesten ze, bij de liefde Gods, dan zelf aan land springen?

Toen eerst kwam Francesco tot zichzelf, en terwijl de boot weer afvoer, zag hij de drie Sicilianen staan, de gelaten naar hem toegekeerd, koperrood in den gloed der ondergaande zon.

Lang nog, terwijl zij de rotsen beklommen, hoorde Francesco zachter en zachter over het stille avondwater het neuriën van den doedelzak.

Enkele dagen later - het was op zijn vrijen Donderdag, 's middags tegen een uur of vier - had juist Francesco Bettina gemolken, toen hij, de staldeur achter zich sluitend, langs den weg van Premeno een groepje sjofele zwervers nader zag komen. Op hetzelfde oogenblik had hij, met een blijden schrik, de drie Sicilianen herkend. De beide speelmannen gingen voorop; de jongen met de kooi drentelde achteraan. Hij zag ze stilhouden, om, voor zij het dorp intogen, zich het stof van de kleeren te kloppen. Dan zetten zij zich weer in beweging, en nauwelijks waren zij verdwenen achter de eerste dorpshuizen, of de welgekende schelle neurietoon begon te pijpen boven het geheimzinnig geronk uit de dierlijke zak van den oude.

Francesco voelde zijn hart bonzen van ontroering; hij holde de hooischuur door, het terrasje over, en, de trappen af, door hun straatje naar het dorpsplein, waar de menschen al uitliepen op het geluid der ongewone muziek.

In een dichten kring dromden weldra de dorpelingen te hoop rond de drie Sicilianen. Francesco stond vooraan in een groote bewogenheid. En hij ervoer een vreugdigen trots, alsof

die drie van hèm waren, want de jongen met de papegaai, in een glimlach die een groet was, had hem herkend. Dan zag hij grootvader staan, in zijn werksloof uit het wijnland geloopen, een lieve nieuwsgierigheid over zijn gezicht. Zachtjes drong Francesco zich door de omstanders tot bij den oude, en zachtjes moest hij hem alles uitleggen en wijzen wat hij dien eersten avond hem met een eindelooze uitvoerigheid verteld had. Zóó opgewonden had Mino den jongen nog nooit gezien.

'Als ze nou maar de tarantella spelen', dacht hij, 'àls ze maar de tarantella spelen!'

Maar ze speelden de tarantella niet, en Francesco dorst er niet om vragen. Hij ondervond een lichte teleurstelling, - op de boot, dacht hij, speelden ze toch mooier... En in zijn onverzadigd verlangen bleef hij onafscheidelijk van zijn doedelzak-spelers, tot de avond inviel en ze de herberg van Teresina binnengingen, waar hij ze nog een poos lang zitten zag, achterin de gelagkamer bij het vuur...

Den volgenden morgen, nog vóór hij op weg toog naar de boot, waren ze uit hun dorp verdwenen.

C. en M. SCHARTEN-ANTINK.

(Wordt vervolgd.)

O p h e l d e r i n g e n . 1. De 'technische (school)' (scuola tecnica) is te vergelijken met de H.B.S. met 3-jarigen cursus, en wordt aangevuld door 4 klassen Istituto Tecnico, hier, ten einde het onjuist begrip 'instituut' te vermijden, als 'hoogere technische' aangeduid.

2. Cechino (spr. uit Tsjeekíno) is het gebruikelijk verkleinwoord van Francesco (Frantsjesko).

Cesare (Tsjézaree) - Mariuccia (Marioetsja).

Javaansche beeldjes.

I.
De Slendang.

‘Kraait gij nog, kindje, laat ze kraaien,
Uw kreetjes zoet;
Naar wie uw wondre handjes graaien,
Haar is 't hier goed;
Of vader ons verliet, op 't matje
Ter schemerige rustbank ligt
Toch gij, mijn schatje,
Mijn mollig wicht!’

Mèt dat ze in 't gouden deurgat traden
En onder 't groen
Van arènpalm en pisangbladen,
Had ze in 't katoen
Van 't bloemig slendangdoek, gedegen
Om rug en schouder heengeleid,
't Bruin diertje tegen
Zich aangevleid.

‘Nu glariet maar, groot-open oogjes,
Zoo goed, zoo stil!
Zie, 't bamboepoortje rondt zijn boogjes;
Een duivetil
Rust aan den zijwand van dit huisjen;
En o, die bloote beentjes vlug,
Ginds onder 't buisjen
Om 's ventjes rug!’

Ze ging van onder de assemboomen
Langs de oude baan
Op d' in onmeetlijkheid volkomen
Waringin aan;
En uit de volte, onder de luiflen
Van zijnen doorgang diep en koel,
Verdween ze in 't schuiflen
Van 't marktgewoel.

‘Mag u die kleurigheid bekoren?
Dien geur, dien gloed,
Dit wriemlen hebt ge nooit tevoren,
Klein duifje, ontmoet!
Drie zilvren vischjes, lombok, uitjes,
Een partje klappernoot voor mij
Én voor mijn duitjes,
Een pisang gij!’

Dan neigde ze, aan de poort gezeten,
Op 't bankje, daar
De marktbezoekers saté eten,
Den tepel naar
't Geschoren kopje en glimrend toetjen,
En klokkend van onstuimgen dorst
Groef hij zijn snoetjen
In moeders borst.

‘Dat vader mij niet, maar ons beiden
Luchthartig liet,
Zich met blanketsel liet verleiden
En u niet ziet!
Geen toch is zooveel zoets gegeven
Als wie, mijn dreumesje, mijn goud,
Uw dierbaar leven
Werd toebetrouwd.’

II.
Om éénen Blik.

‘In 't licht waarop de pajongs dreven
Een lach, een nik,
En 'k ving het lot van dood en leven
Uit éénen blik:
Ik zag hem, god, het hoofd gebogen,
Mijn armoê zeegnen met zijn oogen ...
Och hoe ik ril,
Mijn hart staat stil!

Ik kòn niet spreken daar ze aan 't water,
In d' uchtendstond,
Bij 't slaan van 't waschgoed en 't getater
Van tong en mond,
Al gekkend van zijn stoet verhaalden:
Haar oogen loenschten en bestraalden
Mij vol verraad!
Vanwaar die smaad?

Hoe wisten zij - och of ze weten?
Ik weet alleen
Dien éénen blik die, nooit vergeten,
Mij nauw verscheen.
Zoo sierlijk zij den kreukel mijden
Zag ik de grooten statig schrijden
In 't bloemig blauw -
Hem zag ik nauw!

Of van zijn pajong 't goud verblindde?
Hoe viel het, dat
Al 't licht zijn lichtend bijzijn minde?
Ja, 't pisangblad

Bij 't dessapoortje, groen doorschenen,
Neigde zijn goudglans tot hem henen. -
Om éénen blik!
Ai wie ben ik?

Ben ik uit eedler bloed gesproten,
Och arme, die
'k Daareven tusschen mijn genooten
Nog torsen zie
Den kleinen last ten tengren hoofde
Naar 't beekje, dat den bergwand kloofde
En treê na tred
Ons de enkels net'?

Den ouden sarong spande ik mede
Om heup en borst,
Maar och, niet ik was schertsensreede,
En plagend dorst
Men onder 't beuken op de steenen
Mij al die heimlijkheden leenen,
Waarbij, o troost,
Slechts de onschuld bloost.

Maar 't is voorbij, en ik hurk eenzaam
Nog aan den vloed:
Het murmlend nat is mij gemeenzaam,
De schaduw goed;
Mijn bundel ligt nog ongevouwen ...
o Heugenis, o hem te aanschouwen,
Hoe duizel ik
In zijnen blik!'

III.
De Onverschillige.

In iedren knokkel een scharnier;
Twee schuifelvoeten;
En 't heupstel wieglend zonder zwier ...
Lauw vloeit haar bloed en
Traag streelt haar bezem 't vuil, dat hort
En hoekig vordrend, uit den schemer
In 't goudgewemer
Naar buiten stort.

‘Wie heeft geleden en geklaagd
En ondertusschen
Zich aan een vijfden man gewaagd?
Haar letten kussen
Van minnaar, echtgenoot noch kind,
Die in de pakkist nog een sarong
En aan de warong
Nog sirih vindt.’

Daarbinnen loech de snelle vlam
Van 't fosforstekje;
En zoo ze in smook gedrenteld kwam
Naar 't bamboehekje,
Doorvloeid van 't zonlicht, groen en warm,
Deed zij, het strootje in de ijle vingren,
Den elboog slingren
Van haren arm.

‘Bewaar mijn ziel! Dat zoo een kat,
Die vlucht, doet schrikken!
Zóó zweepte 't bonzend bloed zijn pad
In de oogenblikken,

(Hoe onbeduidend bleek de loop
Dier daagsche dingen op een ende!)
Wen 't onbekende
Me 't hart besloop.'

Neerhurkend, rug en lende stijf,
In dor genieten,
Zag zij 't eentonig dorpsbedrijf
Daarhenen vlieten;
En 't eendelijk: 'Waartoe?' - 'Waarheen?',
Zoo 't mèt den smook door de ijlte zweefde,
Beloech, beleefde
De stilte alleen ...

IV.
De Ronggèng.

‘Haàr wil ik zien, haàr wil ik volgen ...
Want al mijn hoop,
Mijn leven ligt in haàr verzwolgen!
Och om den loop
Dier leên, die wieglend van den voet
Naar 't ijle kopjen opwaart ranken;
Och om die klanken,
Zoo schel, zoo zoet!’

‘Waar of de baan gaat, die zich de slang zoekt?
Uit het rijstveld daalt ze in de beek af.
Waar of de baan gaat, die zich de min zoekt?
Uit het oogenpaar daalt ze in het hart af.’

‘Een vloeibaar vuur ontwelt hare oogen ...
Och of uw borst,
Zoo sierlijk overzij gebogen,
Iets van den dorst,
Die in mijn longen d' adem droogt,
Naar 't hijgend samenzijn mocht voelen!
Ai! of ge uw boelen
In mij bedroogt?’

‘Haast u, haast u, rank scheepjen, haast u,
Haast u, haast u, naar Soerabaja:
Vergeet uw sarong, vergeet uw baadje,
Maar vergeet mij, uw liefje, niet.’

‘Als vuurge tongen aan uw handen
Uw vingren, die
Ik langzaam onder 't slanglend branden
Vervluchtgen zie:
Wat zal dan ik den ruwen ploeg
Nog door het morsig rijstveld sturen?
Mij zijn geen uren
Meer lang genoeg!’

‘De maan is helder, de stroom is helder,
De krokodil drijft als dood in 't water:
Meisjes, vertrouwt toch der mannen mond niet;
Al die durft zweren vreest voor den dood.’

‘Maar ik, die zwere, zàl niet sterven ...
o Zwijmeling, -
Durf ik om uwe zoetheid werven,
Die in den ring
Mee tandak met een blooden moed
Rondom uw melodieuse leden,
Zoo zij me als 't heden
Al 't leven goed!’

FRANK GERICKE.

De vriend.[1)]

I.
De Tocht.

Neen, Leentje had nooit geweten dat zóo lang een winter duren kon! Want het was al winter toen Moeder ziek werd, nu ja, niet echt ziek, dat ze aldoor op bed moest liggen, maar toch telkens eens een dagje, of een morgen, een avond. En als ze in de keuken was bezig geweest of een tijdlang had zitten naaien, dan was ze moe en zoo wit. Dan ging ze maar stil wat liggen op de canapé onder den grooten reisdeken van Vader. Toen had Vader gezegd: ‘Jongens, als het voorjaar wordt, dan brengen we Moeder naar buiten en ze komt er niet weer in voordat de blaren vallen.’ Moeder had maar zachtjes haar hoofd geschud en gezegd: ‘Hoe kan dat nou? Jullie allemaal alleen laten? En wie zal er dan voor jullie zorgen?’ Maar Vader had gelachen en gezegd dat ze allemaal wel voor zichzelf zorgen konden. Ze hadden Moeder niet noodig. Nu ja, natuurlijk was dat niet waar, dat wist je allemaal wel, maar als Moeder weg moest, dan mòest 't. En nu was 't dan zoo ver, eindelijk, na dien langen winter. Hoe had die toch zoo lang geschenen? Doordat er almaar achtereen sneeuw en vorst en donkere luchten waren geweest? Of doordat er zooveel gebeurd was? Want als er in een tijd veel gebeurd was, dan leek het, als je terugkeek, altijd zoo'n lang stuk en wanneer ze nu terugdacht aan toen de blaren nog moesten afvallen, dan scheen het wel of alles anders was geworden.

1) Gedeelte van een onuitgegeven roman: ‘Droomenland’.

Want toen was Moeder nog gewoon en liep door het huis als altijd, en toen ging Dolly nog op de gewone school en niet, zooals nu, op de huishoudschool, waar ze koken leerde, en het huishouden doen en naaien, zoodat ze opeens net een groot mensch was en toen droeg Hugo nog geen lange broek... Hugo wàs nu wel een groot mensch, volgenden zomer deed hij eindexamen, maar eigenlijk kon je soms wel denken dat hij dat altijd was geweest... hij kon je soms een standje geven, net of hij wat over je te zeggen had en zulke grootemenschige dingen kon hij zeggen, soms, als hij met Vader praatte...

Van over het weiland, waarlangs Leentje, leunend op het tuinhekje, uittuurde, kwam een windje aangestreken. Hoe zacht was dat, warm bijna, en de lucht werd blauwer en blauwer... alle wolken dreven weg en je zag niet waar ze bleven... Ja, voorjaar was 't nu... het voorjaar, waarop Moeder had gewacht. Te denken dat Moeder nu gìng vandaag, voor zoo lang, voor heel den zomer! ‘Niet te ver weg wil ik’, had ze gezegd en daarom ging ze dan maar naar Oom Bram en Tante Janna. Daar konden ze haar allemaal opzoeken zoo nu en dan. Je ging met het treintje en dan een eind wandelen, maar Moeder hoefde niet in den trein, ze werd met het wagentje gehaald, hetzelfde wagentje, waarmee zijzelf en Dolly en Frans en Vader waren thuis gebracht, op dien zomeravond, toen zij voor 't eerst heel de lucht vol sterren had gezien. Zou dít nu ook weer zoo heerlijk worden? Wat eenig toch dat ze mee mocht! Vader kon niet thuisblijven en Hugo en Frans, nou ja, dat waren maar jongens, wat had Moeder dáaraan?... maar Dolly zou wel mee gemogen hebben, zelfs nog eerder dan zij, want die was ouder. Wat een geluk, dat ze nu juist zoo verkouden moest zijn, dat ze niet uit mocht! Want nu ging zìj, alleen met Moeder, in dat leuke wagentje, over de wegen waar de zon scheen, tusschen de landen door, en waar je telkens wat anders zag, boomen, een watertje, huizen in de verte... al wat ze niet had kùnnen zien, dien avond, omdat 't toen donker was met alleen maar sterren. En straks, als de dag om was, dan ging ze in het wagentje alleén terug... alleen rijden... was het niet te wonderlijk om waar te zijn?

Leentje zuchtte diep, terwijl ze zich langzaam omkeerde en

slofvoetend naar huis drentelde. Voor de tuindeuren, die nog open stonden, woeien zachtjes de dunne gordijnen heen en weer en binnen stond de ontbijttafel gedekt. Nu alleen nog ontbijten en dan ging het gebeuren, het heerlijke; alles was klaar, Moeder's koffer stond gepakt, die ging mee in 't wagentje.

Ja, nu voelde je dat het begon: daar gingen Frans en Hugo weg. Moeder omhelsde ze een voor een en dan nog eens opnieuw... huilde Moeder nu een beetje? Maar ze lachte toch; ‘kom maar gauw eens op de fiets... en weest niet lastig voor Dolly en voor Maart.’ Vader knipte Moeder's valiesje dicht, waar hij nog gauw wat had in gedaan. ‘'t Zal een model huishouden zijn hoor! Maak je maar geen zorg.’ Vader keek zoo jolig; zou hij 't nu heelemaal niet erg vinden dat Moeder wegging? Nu stak hij een groote zwarte sigaar op en gooide de afgebrande lucifer op een leeg havermoutbord, waarvan Leentje even griezelen moest. Maar Moeder lachte niet; ze keek de kamer eens rond en snuffelde dan wat in haar naaimandje, dat nog op het gewone plaatsje stond.

Leentje wachtte; nu moest het gauw komen. Hoorde ze het paardengetrappel nog niet en de wielen van het wagentje over het stille plein? Zij zat stilletjes op een stoel bij de tafel, Moeder's valiesje op haar kniëen, haar handen eroverheen.

Ja, het was hetzelfde wagentje nog van toen dien zomeravond... en hetzelfde paard ook nog, zoo bruin en blinkend. Het krabde met een hoef over de steenen en keek eens om naar wat er achter hem gebeurde. Leentje stond maar stil, het valies in haar twee handen, en keek naar de wielen. Hoe hard zou het wel gaan, aanstonds? Zwaar was dat wagentje vast niet en het paard zag zoo lekker dik en sterk. Hoe heerlijk moest het zijn om hàrd te rijden, nu, over de stille wegen waar de zon scheen!

‘Kom droomster!’, commandeerde daar eensklaps Vader's stem, ‘moet jij soms achterblijven hier op de stoep? Vooruit, het leven is er om geleefd te worden! Kruip maar gauw bij je moeder in den wagen!’ En licht en hoog, of ze heelemaal geen gewicht had, zwaaiden Vader's sterke armen Leentje op het achterbankje. En het paard trappelde al, de koetsier riep hup! en ze reden... ze kon bijna niet eens meer goeien dag

zeggen aan Vader, die daar midden op de straat stond, aan Maartje, die nog wuifde in de open deur...

Wat leken de straten maar kort en weinig als je er, rijende, zoo gauw doorheen was. Dit waren al de laatste kleine huisjes, allemaal met een tuintje ervoor, dan kwamen er, een heel stuk, geen huizen meer, hier was al de speeltuin... dat was 't allerlaatste. Nu waren ze buiten. Hup! zei weer de koetsier, ineens was daar een ruk aan het wagentje, dat je ervan tuimelde en daar gingen ze, wel tweemaal zoo hard als daarnet.

Leentje zat rechtop en doodstil, maar haar oogen keken! Daar waren links de landen, zoo ver als je maar kijken kon; soms zag je in de verte iets van een huisje, een boom. Héel ver weg een kerktorentje. En juist daarboven dreef in de lichtblauwe lucht een klein wit wolkje. Maar rechts stonden, achter de sloot waar de zon op flikkerde, lage knoestige wilgeboomen en daarachter, met tuinen er omheen, en boomen, stonden de boerderijen. Sommige groot en mooi, als een huis in de stad, andere klein en wat armoedig, maar toch zoo verschrikkelijk aardig met hun knusse venstertjes en hun groote dak. En wat een viooltjes bloeiden er! Als je daar eens plukken mocht! De hekjes waren meest wit geschilderd, soms hingen er klompen omgekeerd op de punten, groote en kleintjes. Telkens was er een klein withouten trapje naar beneden aan den slootkant en dan gebeurde het wel dat daar een vrouw gehurkt zat, of een meisje, en goed spoelde in het water. O, daar te wonen, achter die leuke kleine raampjes en de viooltjes te mogen plukken en 's zomers kersen, of appelen, en goed te mogen spoelen in die blinkende breede sloot!...

Maar nu sloegen ze een hoek om, het wegje was smal en had boomen aan elken kant. Een laantje was dit, een heusch laantje, als in een bosch! Wat was hier het rijden heerlijk! De schaduwen van de boomen zwaaiden over je heen, zwiep! zwiep! zwiep! Of ze je aaiden! Je vóelde het. Haast jammer eigenlijk dat ze zoo hard gingen; hoe gauw zouden ze er al niet zijn!... Leentje zuchtte.

En ze keek eens naar Moeder die tegenover haar zat. Moeder was goed ingepakt, dat ze geen kou zou vatten en ook reed ze achteruit. Nu lachte ze eens even en ze knikte, zooals ze dat thuis wel deed, als ze lang stil bij mekaar hadden

gezeten. ‘Vindt je 't prettig om zoo te rijden?’ ‘Nou!’ fluisterde Leentje, met een gevoel of haar stem anders was geworden na zoo lange stilte. ‘Maar nu zijn we er toch al gauw,’ zei Moeder nog.

Ach ja, ze herkende het wel, dit laatste stukje van den weg! En ging het paard nu niet almaar harder loopen? Maar hoe heerlijk was toch dit vlugge rijden! Ze hield nu haar oogen dicht, die voelden de warmte van de zon en langs haar wangen aaide zacht een zoel wintje. Kon het maar duren zóo, nog lang... lang...

Maar het was gedaan. Daar zag ze het al, het huis van Oom Bram en Tante Janna met de hooge boomen eromheen. 't Was of het paard het al wist en vanzelf het smalle wegje insloeg naar het breede hek. En daar kwam Oom Bram al en deed het hek open, het paard stapte nu langzaam, onder de wielen knarsten de kiezelsteentjes... ze stónden, voor de deur.

‘Ja ja,’ zei Oom Bram, toen in de huiskamer, waar de zon naarbinnen scheen, Tante Janna Moeder uit haar doeken en sjaals hielp, ‘je hebt 't maar keurig uitgezocht. Het voorjaar heb je meegebracht. Kijk eens naar buiten, 't is haast zomer, en dat is het in een, twee dagen geworden!’ Hij schoof zijn kleine jagershoedje, dat hij altijd ophield, wat naar achteren, zijn korte grijze baardje, wipte zoo plezierig.

‘Ben je koud geworden van 't rijden?’ vroeg Tante Janna bezorgd. ‘Je ziet zoo wit.’

‘Welnee,’ lachte Moeder, ‘een beetje moe... maar dat is niets bizonders.’

‘Wacht maar!’ riep Oom Bram. ‘We zullen je hier wel opknappen! Lui en dom leven maar! Eten, drinken, slapen. Dan wordt je zooals wij! O zoo!’ En hij klopte op zijn buikje, waaromheen zijn vest strak gespannen zat.

Nu zat Moeder voor het raam en zag uit over de lekkere groene weien, waar de zon scheen. En haar oogen keken net of ze wel zóo weg wou loopen... Ja, Moeder zàg wit, en zoo smalletjes... wat leek ze ver weg, als ze zoo stil van je vandaan zat te kijken...

‘Vanmiddag een lekker dutje doen,’ zei Tante Janna, ‘en dat iederen middag.’ Moeder knikte maar.

‘En waarom zit jij niet op school vandaag?’ vroeg met

een groote stem Oom Bram. Leentje schrikte op en ze wist meteen wat er al een pooslang was, maar wat ze nu ineens pas voelde: dat het niet prettig meer was...

‘'k Hoefde niet,’ zei ze fronsend, ‘ik mocht Moeder wegbrengen.’

‘Zoo-zoo,’ bromde Oom Bram, en hij krauwde eens in zijn grijze baardje, terwijl hij op Leentje neerzag. ‘En wanneer ben jij nou volleerd? Hoe oud ben je al?’

‘Elf,’ zei Leentje, ‘van den zomer ga ik naar de zesde.’

‘Zoo'n alikruuk!’ schaterde Oom Bram.

Leentje voelde zich rood worden; boos stotterde ze:

‘'k Ben... heelemaal geen... ali... kruuk! 'k Ben juist zoo hard gegroeid den laatsten tijd!’

Moeder hielp haar:

‘Ze is lang voor haar leeftijd... ze is haast even groot als Frans, die dertien is.’

Dicht bij Moeder hing Leentje tegen de vensterbank geleund. Oom Bram liep in den tuin, je kon hem hierbinnen hooren stappen; Tante Janna was in de keuken bezig.

‘Moeke,’ fluisterde Leentje, haar oogen naar Moeder's oogen, ‘gaat u heusch vanmiddag slapen?’

Moeder trok haar dichter bij zich, hield haar vingers vast.

‘Ik denk het wel vrouwtje... Moeder is zoo moe. En ze komt hier toch om beter te worden...’

‘Maar dan ben ik zoo alleen,’ fluisterde Leentje en ze beet haastig op haar onderlip die wou gaan beven.

‘Zullen we samen slapen gaan?’ wist Moeder dan.

‘O ja!’ zuchtte Leentje verlicht.

Het was in de kamer waar Leentje dien zomernamiddag haar dutje had gedaan en wakend gedroomd had van het belegerde kasteel, dezelfde kamer was het nog, en hetzelfde bed met den hoogen hemel en de gebloemde gordijnen en dezelfde groote hangklok tikte er nog, zwaar en langzaam, tik-tak, tik-tak... Dit werd nu Moeder's kamer. Klaar wakker, maar muisstil lag Leentje op het bed naast Moeder rond te kijken; alleen haar oogen bewogen. Hoe stil was 't in zoo'n kamer waar een klok almaar zoo zwaar en langzaam tiktakte! Buiten hoorde je wel wat, want het raam stond open, al waren de groene blinden op 'n kier, het sjilpen van vogels, het kakelen van kippen... soms, heel verweg, een fluit; dat

deden de booten, die hierachter over het riviertje vaarden... maar aan de stilte in de kamer veranderde dat allemaal niets...

Van het slapen had Moeder een klein kleurtje gekregen; ze leek zoo moe niet meer nu. Zij stootte de groene luiken open en schoof het raam wat hooger. ‘Wat 'n uitzicht hè?’ zei ze met een lachje, ‘'t zou toch dom zijn om hier niet gezond te worden!’ Samen pakten ze de koffer uit en het valiesje en Leentje hielp alles opbergen wat eruit kwam. ‘Ziezoo,’ lachte Moeder, ‘nu ben ik thuis.’ Zuchtte ze? Leentje wist het niet.

En nu was 't bijna voorbij. Leentje at met trage tanden van het vleesch dat zij niet lustte, van de groente, die wèl lekker was, maar die ze nu ook niet lustte. Aanstonds kwam het wagentje, dan ging ze weg, alleen. Moeder was hier nu thuis, Moeder hoorde hier, bij Oom Bram en Tante Janna... gek was dat, bij Oom Bram en Tante Janna, die zoo anders waren, zoo rond en dik en met rooie wangen en luide stemmen... maar toch niet daardoor alleen anders waren... Buiten scheen de zon, als die nu straks onder was, dan zat ze thuis en Moeder zou er niet zijn... Alleen ging ze terug in het wagentje, waarin Moeder daarstraks ook had gezeten. Wat een vreeselijke dag was dit! Had ze zich daar nu zoo op verheugd, al dagen lang, dat het niet gauw genoeg leek te kunnen komen? Hoe kwam dat toch? Hoe kon dat?

Over de tafel heen knikte Moeder haar zachtjes toe, eigenlijk alleen maar met haar oogen. Oom Bram en Tante Janna zagen het niet. En Leentje wou wel terugknikken, maar ze had niet anders dan een lachje, dat eigenlijk geen lachje was.

‘Zal je bijtijds naar bed gaan? En je pap opeten 's morgens?’ fluisterde Moeder, terwijl zij de knoopen van Leentje's manteltje vastmaakte; buiten, voor de deur stond het wagentje.

‘Ja...’ fluisterde Leentje terug.

‘En zal je dikwijls denken aan Zondag 'n week... dan kom je met Vader en Dolly naar hier toe...’

Leentje knikte nu alleen maar. En nog zachter zei Moeder:

‘Je bent toch Moeder's eigen kind? We hooren toch bij mekaar al zijn we niet bij elkander!’

Leentje zoende Moeder sprakeloos; haar oogen keken strak en knipten niet.

Nu zat ze op het bankje waar vanmorgen Moeder zat. Nu trilde het wagentje en boog door naar één kant: de koetsier klom op den bok. Ploef! Daar zat hij; langzaam draaiden ze, het hek door, waar Oom Bram stond. In de deur, naast Moeder, stond Tante Janna, maar Leentje zag eigenlijk Moeder alleen; zij wuifden beiden, Leentje wuifde weerom; maar het was Moeder alleen maar die zij groette.

Het was stil op den weg en over de landen; de zon zag je niet meer, al scheen het licht ervan nog tusschen de boomen door, die lange lange schaduwen hadden en de hemel was hoog en blauw, zonder één wolkje. Wat was je hier alleen, zonder iemand die iets tegen je zei, zonder iemand, bij wie je hoorde. Nu werd het almaar grooter, almaar grooter het stuk tusschen Moeder en haar... en almaar kleiner het stuk tusschen haar en thuis. Thuis... daar waren Vader en Dolly en de jongens en Maart, alles zou er gewoon zijn, maar Moeder was er niet. En dat moest nu zooveel maanden duren... hoeveel weken waren dat wel? Wat zouden alle dagen nu akelig zijn, alle morgens en middagen, alle avonden... Alles was anders geworden, leeg en donker. Leentje voelde haar keel dik als ze slikte, ze zou nu wel willen huilen, maar de koetsier zou omkijken en wat zeggen. Maar een traan rolde opeens langs haar neus, Leentje likte hem haastig weg, ze ademde eens diep en veegde haar oogen af.

Ze reden nu langs de boerderijen waar zij vanmorgen vrouwen goed had zien spoelen in de sloot. Er waren nu haast geen schaduwen meer, het licht werd àl bleeker, recht vooruit was de lucht zoo diep blauw dat het avond scheen.

Leentje liet zich wat onderuitzakken, loom leunde ze in het hoekje, zooals ze op school wel zat, wanneer ze zat te droomen onder de les. Op school, hoe zou dat nu zijn? Zou ze 't daar òok merken dat Moeder er niet was? Maakte 't, als je niet bij mekaar was, wel wat uit of er een groote afstand was of 'n kleine? Wat zei Moeder daarstraks: ze hoorden toch bij elkaar, al waren ze niet samen... Ja... maar daar dacht je niet altijd aan, dat vergat je. Moeder en zij... hoorden zij bij elkaar? Vader en Dolly en de jongens, die waren blond allemaal, en zij en Moeder hadden zwart haar en

zwarte oogen. En was Dolly er nu wel zoo bedroefd over dat Moeder weg was? Vader en Dolly en de jongens... dat was nu iets dat bijeen hoorde... en ginds was Moeder alleen en hier was zij alleen... maar zij hoorden samen. Daarom moest 't ook zoo wezen dat zìj vandaag Moeder wegbracht en het langste bij haar bleef... Leentje tuurde over de landen, waar het zoo licht en vredig zag; een warm gevoel kroop in haar op. Ze zou nu zachtjes kunnen huilen en toch was dit anders dan verdriet.

Nu was ze er bijna, dadelijk zou ze thuis zijn, waar alles zoo veranderd was. Wat hinderde het eigenlijk? Ze hoorden toch bij elkaar, Moeder en zij... Als je van mekaar hield... dat was er wel altijd en je wist het ook wel. Maar meest dacht je er niet aan, je voelde 't niet... maar soms, een enkele keer, dan voelde je 't opeens en dan was 't zoo groot en zoo heerlijk...

En zoo 'n keer was 't nu, vandaag, dezen vreemden dag...

II.
De verloren Zoon.

Gebogen onder het lamplicht dat over de tafel uitscheen, haar warme handen ineengeklemd in haar schoot, tuurde Leentje weg over haar boek, de leege kamer in. Wat een wonderlijke Zaterdagavond was dit, nu zij hier alleen zat! Dolly en Frans waren naar dansles, Hugo zat boven te werken, en Vader, ja, dat was 't juist, Vader was hiernaast bij Mijnheer Walehoven.

Sinds vanmiddag wist ze het pas: Leo Walehoven kwam terug. Onder het koffiedrinken was Hugo erover begonnen, tegen Vader; je kon merken dat ze er al meer over hadden gepraat, en ook Dolly scheen ervan te weten, maar zìj hoorde 't voor 't eerst. Dolly had ook meegepraat, of ze er heel wat van af wist, maar zìj had niets gezegd en alleen maar geluisterd. Ze zou niets hebben dúrven vragen, want hoe vreemd leek het allemaal, hoe geheimzinnig. Vader deed telkens net of hij wel meer wou zeggen tegen Hugo, maar het niet deed omdat Dolly en Frans en zij erbij zaten.

Wat er toch wel allemaal gebeurd zou zijn? Dàt kwam ze

natuurlijk niet te weten, maar erg was 't vast wel: ‘En ze hebben hem dan ook dadelijk op straat gezet,’ vertelde Hugo. Hij had iemand gesproken die er een heeleboel van scheen te weten. ‘Niet voor 't eerst!’ zei Vader spottend, met opgetrokken wenkbrauwen. ‘'t Is altijd een schooier van een knul geweest, wist Hugo nog en hoe minachtend en hard keken zijn grijze oogen, ‘Piet Nijkerk heeft met hem in de klas gezeten, hoewel Leo twee jaar ouder was, want hij was nog stom en lui ook, maar diè wist even staaltjes te vertellen. Nou!’ En terwijl hij het puntje van zijn groote zwarte sigaar afbeet, bromde Vader: ‘Zijn vader en moeder zijn te gek met hem geweest, dat is 't!’ Toen keek hij de tafel eens rond, en Leentje wist niet zeker of ze 't in zijn oogen had zien lachen, maar zijn gezicht was toch zoo ernstig - je wist dat met Vader nooit precies - en hij zei: ‘Maar dàt zeg ik jeluì, dames en heeren, als iemand van jullie 't in 't hoofd krijgt om dienzelfden weg te bewandelen, dan sla ik hem of haar de beenen stuk!’ Frans had gegrinnikt, maar Hugo zei: ‘Ik zou me schamen’, en hij trok zijn lippen, die toch al zoo dun en zoo bleek waren, samen tot een streep, waardoor zijn wit gezicht zoo akelig groot en kaal werd. ‘Goed zoo mijn zoon,’ zei Vader toen en zijn wenkbrauwen trokken weer in de hoogte.

Leentje schoof haar boek een eindje weg en leunde wat gemakkelijker op de tafel. Lezen, hoe heerlijk was het anders, vooral als je zoo alleen zat in de stille kamer, onder de lamp, maar als er binnenin je zooveel gebeurde, dan kon je niet lezen. Aan van alles moest ze nu tegelijk denken: dat van Leo, sinds ze het gehoord had was 't niet meer uit haar weg geweest, maar ook dat andere: dat morgen Moeder weer thuis kwam. Tot vanmorgen toe had ze alleen dáar maar aan gedacht, iederen dag wat meer en iederen dag wat blijer, omdat het iederen dag wat dichter bij kwam. Hoe onmogelijk om door te komen had 't eerst geschenen, al die weken, en nu wàs die tijd voorbij... dit was de laatste avond. Die moest nu eigenlijk heel langzaam voorbij gaan, want het was zoo heerlijk om je te verheugen op wat kwam...

Zou Leo nu ook blij zijn omdat hij weer bij zijn vader en moeder terugkwam? Of gaf iemand die slechte dingen deed daar niet meer om? En zouden zijn vader en moeder blij

zijn... of niet... omdat hij toch een slechte jongen was? Meer dan vier jaar was hij weg geweest... wat 'n tijd! Toen hij ging was hij zeventien, zoo oud als Hugo nu, dan was hij nu een man... Neen, Leentje wist zich niet goed meer te herinneren hoe hij eruit had gezien, die vier jaren geleden... hij was ergens in een andere stad op een school geweest, en had ze wel ooit op hem gelet als hij thuis was? En hoe zou hij nu zijn? Hoe zag iemand eruit die slecht was?... Aan hun oogen zag je 't, die keken gemeen, dat je er bang van werd...

De deur ging open en Leentje schrok boven haar boek waarin ze niet las. Het was Maartje maar, in een schoone katoenen japon en witte schort met de ruit-vouwen er nog in, omdat het Zaterdagavond was en al het werk gedaan. Wat een heerlijke avond toch, de Zaterdagavond, het aller-aller-prettigste van heel de week! Maartje zette de vuile theekopjes in elkaar en zij blies het lichtje uit, dat nog altijd brandde onder de theepot. ‘Och schapie,’ zei ze, ‘zit je maar zoo alleen!’ Leentje bladerde wat in haar boek of ze zeggen wou: ik zit te lezen.

‘Ja ja,’ praatte Maartje, ‘dat is het laatste avondje, morgen is je moe weer thuis.’

‘Fijn,’ zei Leentje met een diepen zucht en zij rekte zich eens behaaglijk uit, want ze was stijf van het zoolang doodstil in elkaar gedoken zitten.

Nu bukte Maart zich over de tafel om op te ruimen; hoe wit leek zoo onder het licht haar grijze haar met het strakke toetje! Ze hadden allemaal rommel gemaakt, Vader liet zijn kranten altijd maar slingeren, al die groote slappe vellen, van Dolly lag er een boek en van Frans een schrift met postzegels. Anders zei Vader nog wel eens: ‘Toe vooruit, ruim jelui je rommel eens op!’ en daar hoorden dan ook zijn eigen kranten toe, maar nu was hij zoo op eens maar weggeloopen, naar Mijnheer Walehoven toe...

Zwijgend keek Leentje naar Maartje, die al maar bezig was en ook niets zei. Zou Maart ervan afweten, van Leo Walehoven? Met Vader of met Hugo zou ze er niet over durven praten en eigenlijk zelfs niet met Dolly, die altijd zoo snibbig deed en zoo vanuit de hoogte, omdat ze haast vier jaar ouder was... maar met Maart wel.

‘Zeg...’ begon Leentje langzaam en voorzichtig, ‘morgen komt Leo Walehoven thuis...’

‘Ja,’ zei Maart kortaf en ze keek niet op.

Zie je, Maart wist er alles van; aan haar stem kon je wel hooren, dat 't erg was. Leentje zweeg, wat beduusd, want ze wist nu niet hoe ze verder moest. Er was nu in de stilte niet anders dan het geritsel van de krantenvellen, die Maartje opvouwde en op een net stapeltje legde. Maar toen keek die ineens op - en hoe donker zagen haar oogen - en ze zei barsch:

‘'t Was maar beter as die vort gebleven was!’

Een bang gevoel klopte in Leentje, als de angst voor iets ergs. En dit was toch niet tegen haarzelf... Maar zoo dachten de menschen en zoo boos déden ze tegen je als je slecht was... Maar toch... allemaal toch misschien niet... Schuchtertjes waagde ze:

‘Maar denk je... zijn vader en zijn moeder... zouden die 't dan niet prettig vinden om hem weer terug te zien?...

‘Vaders en moeders!’ snoof Maart minachtend, terwijl ze de theeboel bijeen schoof op het blad om het mee te nemen. ‘Die zijn nou eenmaal niet wijzer... hoewel, as 't mìjn anging, dan weet ik nog zoo net niet... maar de meesten, nou, die nemen zelfs zoo'n boevejong maar weer met liefde op, en dan heet 't nog de verloren zoon, waar het gemeste kalf voor geslacht wordt! Nou ze motten 't zelf weten, maar bij mìjn kwam ie d'r niet meer in.’

Met het volle theeblad in haar twee handen keerde Maartje zich nu naar de deur, maar eerst keek ze de kamer nog eens rond of alles nu wel netjes was. Leentje keek haar na, met bange oogen, en een bonzend hart.

‘Doe de deur maar eens voor me open!’ commandeerde Maart. ‘En dan zal ik je je melk brengen, dan kan je naar bed.’

Hoe erg was nu dat gevoel of er iets was om bang voor te zijn. Kwam dat door wat Maart gezegd had? En ze was ook zoo alleen! Maar morgen... morgen was Moeder er weer! Hoe heerlijk!... Dan kon er niets bangs of ergs meer wezen...

En was Moeder niet even blij als zij? Leentje moest er Moeder almaar op aanzien nu ze daar weer, als die vorige

maal - hoe lang leek dat geleden nu! - langs de zonnige wegen reden. Dolly zat naast Moeder en zij ertegenover. Moeder had een kleurtje gekregen, een bruinig kleurtje, en wat straalden haar oogen! Of ze beter was? Maar natuurlijk, dat zag je zóo wel! Toch had Vader genoeg gebromd, dat ze al naar huis kwam, omdat het najaarsweer nog zoo mooi was. Maar Moeder had gezegd: ‘Nou ben ik niet meer te houden! Ik wil de rozen in ons eigen tuintje toch ook nog zien en de kastanjes op ons plein als ze geel worden.’ Hoe blij zag alles nu en hoe verrukkelijk was nu het rijden! En hoe verrukkelijk zou het zijn om thuis te komen! Eénig was het altijd om het plein op te rijden - dan ging het al wat langzamer - onder de boomen door die dan zoo laag boven je leken! Ze wérden al geel, vooral die voor hún huis, die leek al verder dan die daarnaast voor het huis van Mijnheer Walehoven. Hoe zou Leo het alles vinden nu hij zoolang was weg geweest? Zou hij den weg nog weten en iedereen nog kennen?... En wat zou hij nu gaan doen? Leentje keek eens naar Moeder, die maar glimlachend om zich heen zat te zien; nu en dan probeerde ze eens vooruit te kijken: ‘Hoe ver zijn we?’ vroeg ze dan. ‘Zien jelui den toren nog niet?’ Zou Moeder het weten van Leo? En zou hij er al zijn, zoo meteen?...

Leentje's oogen spiedden, toen zij, na Dolly en Moeder, uit het wagentje stapte, dringend en toch schuw langs de groote zwarte horren in de donkere voorkamer van Mijnheer Walehoven. Niets was er te zien, boven ook niet en de voordeur was dicht. Misschien was hij er nog niet...

En de huiskamer, weer met Moeder erin! Nu was alles weer goed en gewoon... nee, veel heerlijker dan gewoon, want nu vóelde je pas hoe heerlijk het was... hoe erg het was geweest al dien tijd zonder Moeder.

‘En nou geen kuren meer hoor!’ zei Vader met een barsche stem, terwijl bij op Moeder neerkeek, maar zijn oogen lachten. O jé, wat was Moeder toch klein en smal naast Vader, die zoo hoog en breed was! ‘Denk erom, het is nu bewezen dat we 't zonder je kunnen, dus je laat je maar door je kroost bedienen, het is ervoor!’ Moeder zei niets en lachte maar en keek rond naar alles of er niets veranderd was, en Vader stak een extra groote sigaar op met een bandje erom-

heen van wel twee vingers breed. ‘Een dure,’ zei hij, ‘voor de feestelijke gelegenheid.’

Maar toen Leentje in den vooravond van de brievenbus terug het stille plein kwam opgestapt, gebeurde het opeens. En juist nu dacht ze er niet aan. Want er was een zacht ruischen in de bruinige kastanjes boven haar hoofd en tusschen de blaren door en boven de huizen zag ze de avondlucht die groenig leek en zoo hoog... Zij liep voorzichtig want het was zoo stil en mooi en er schuifelden al wat blaren voor haar voeten en toen, ineens, zij schrok en zij begreep nog niet eens waarvan... de deur bij Mijnheer Walehoven ging open en een lange man kwam daar naar buiten... of een jongen... Hij sloeg de deur achter zich dicht en kwam het plein oversteken, vlak langs haar heen kwam hij, maar hij lette niet op haar. Hij droeg geen hoed, zijn haar leek lang en zijn gezicht bruin. Hij stak zijn hoofd omhoog of hij weten wou hoe het geurde in den avond en toen begon hij te fluiten, opeens, en het klonk of er een vogel floot...

Met een paar sprongen was Leentje bij de deur, haar hart bonsde tegen haar keel. Was dàt nou? ...

Maar voor zij naar de bel greep zag zij, voor het raam bij de buren, naast de donkere hor in de kamerschemer, een gezicht... dat was zijn moeder... zij keek hem na...

Door de al donkere gang liep Leentje naar binnen, stil; een wonderlijk warm gevoel kroop in haar op, een blijdschap die zij zelf niet begreep, of er iets moois, iets heel gelukkigs was gebeurd.

III.
Gebeurtenissen.

Het luiden van de verre kerkklok buiten was gedaan; nu was het weer zoo stil als het alleen maar Zondags zijn kon. Ook in huis klonk geen geluid, behalve Leentje en Moeder was iedereen uit, zelfs Maart, die naar de kerk was.

Op het plekje waar Leentje zat, het houten afstapje naar den tuin, rook zij den geur van de rozen die nog volop bloeiden, voelde zij telkens de korte windvleugjes die warm

langs haar wangen streken, of 't nog zomer was. Als je 't niet wist zou je 't niet gelooven, dat het al gauw October worden ging!

Achter haar, vlak voor de open deuren lag Moeder op haar rustbank. Soms hoorde Leentje haar ademhaling, nu en dan het gerucht van een beweging. Maar Moeder zei niets, Moeder stoorde je nooit wanneer je zat te lezen.

Leentje lichtte het hoofd op en tuurde weg over den tuin en het verre rustige weiland. Maar zij besefte niet veel van wat haar oogen zagen, want wat zij ìn zich zag waren zulke heel andere dingen. Daar was de boot die de Mississippi afvoer met de slaven aan boord, daar was het koele ruime huis der St. Clare's, daar was dat engelachtige meisje Evangeline, dat haar ondeugend negerslavinnetje Topsy zoo lief en gedwee maakte... Maar vooral... die arme slaven, die werken, werken moesten, al waren ze moe en ziek en oud... die almaar bukkende katoen plukten, manden vol, onder de brandende gloeiende zon... en die niet genoeg had kreeg zweepslagen... en hun kleine kindertjes werden hun afgenomen... waar haalde Elisa den moed vandaan om met haar jongetje te vluchten over het kruiende ijs van de rivier... springend van schots op schots?... Leentje wreef haar warme handen langs haar jurk en ademde diep. Had ze ooit zoo'n heerlijk boek gelezen? En toch, nog heerlijker dan het lezen was het erover te peinzen, te droomen dat je zelf leefde in dien tijd, in dat wonderlijke verre land, en meemaakte wat er gebeurde... O, ze zou... van avond in bed zou ze lang wakker blijven en dan verzinnen... denken... ja! zij zou ze bevrijden, de slaven... rijk was ze, schatrijk... ze zou ze loskoopen, allemaal... en dan... Nee! Nú niet! Vanavond, als 't donker was... als iedereen sliep...

En nu moest ze het boek uitlezen, want morgen moest Henriëtje Brouwer het hebben. Ze hadden het nu al zoowat allemaal gelezen, daardoor zàg het er zoo schandalig uit, gescheurd en vol losse blaren; maar het was toch wel 'n oùd boek ook, want hoe geel zag het niet en het rook zoo duf en raar. Zou ze ermee klaar komen? Leentje mat de dikte van wat nog kwam. Gelukkig wel... en toch, hoe spijtig was het ook. 't Zou om te huilen zijn als ze het morgen weer moest afgeven. Ze had nog nooit zoo gauw een boek uitgelezen,

gisterenmiddag, na haar werk, was ze er ook dadelijk aan begonnen. En eigenlijk had ze die geschiedenisles maar half geleerd... En die Fransche thema?... Wàs die werkelijk zoo slordig als ze 't zich nu herinnerde? Maar ze had ook zoo'n slechte pen gehad en geen tijd om een andere te krijgen. Nu ja, als er maar geen fouten in waren... Of tenminste: niet tevéel... Leentje zuchtte wat benauwd en onzeker. Kom, maar niet aan denken, nú niet!

Maar toen zij zich over haar boek boog, kwam daar, als begon opeens een stem te zingen, vioolmuziek, langzaam en zacht, of het dreef op den wind. Leentje wist: dat deed Leo. Gisteren had hij ook gespeeld, heel even maar. Hugo had spottend gezegd: 'Hij schijnt toch iets te kunnen!' en toen was 't opeens stil geworden. Maar Hugo kon dìt dan toch maar niet, al was hij knap op school! Zij had Leo nu tweemaal gezien, deze week dat hij thuis was, na die eerste keer dien Zondagavond, eens op de stoep en toen had hij gevraagd: 'En ben jij die kleine Leen, die vroeger altijd in een blauwe jurk liep en met een staartje op haar rug?' Ze had maar ja gezegd, hoewel ze van die blauwe jurken toch niets meer afwist. 'Dan ben je gegroeid hoor!' zei hij toen. 'Hoe oud ben je nu? Twaalf?' En toen ze antwoordde 'elf', zei hij: 'Dan voorloopig maar niet meer in verticale richting groeien, Pijpesteeltje!' De andere keer was gisteren; toen kwam hij juist de deur uit toen zij naar binnen ging, hij wuifde met zijn hand en groette: 'Dag Pijpesteeltje!' En hij lachte. Hij leek wel altijd te lachen of tenminste altijd blij te zijn.

Wonderlijk was 't... nooit had ze kunnen denken dat hij er zóo uit zou zien... iemand die dan toch slecht was... Leentje beet aandachtig op haar rechterduim en tuurde de zon-lichte lucht in. Wat zou hij toch gedaan hebben? Misschien dàchten de menschen maar dat hij slecht was...

Leentje legde haar boek naast zich op het houten treedje en wandelde den tuin in. Er lispelde een zacht windje in de heesters, maar de vioolmuziek was stil. Onder haar voeten knerpten de kiezelsteentjes, zonde van de stilte; ze ging op den grasrand loopen, hoewel dat eigenlijk niet mocht. Dan kroop ze door het houten hekje heen en stond op het weiland. Wat bloeiden er nog een madelieven! Ze zou er plukken

voor Moeder's vaasje; mooi zou dat zijn, die witte sterretjes in het blauwe glas.

Zwaar lag de zonnewarmte op haar blooten gebukten hals; ze ging heelemaal gloeien van het bukken. Wat moesten die arme slaven het heet gehad hebben, daarginds, waar de zon zooveel brandender was, en die zoo voortgejaagd werden!... O, hoe zou zij ze willen helpen... ze was jong en sterk... zij was niet gauw moe... Hier, nog een hand... nòg een handvol... in de mand van die arme oue vrouw, die eigenlijk te oud was om nog te werken... maar als ze niet genoeg meebracht straks, dan werd ze geslagen... Gauw, reppen moest ze zich... plukken voor twee...

Bijna tuimelde Leentje voorover, verwezen hief zij haar warm hoofd, dat bonsde... was 't van het bukken... of van den schrik?... Want wie riep daar... wie?... Over het tuinhek van de buren boog een blond hoofd waar de zon op scheen, lachend... Leo.

'Zal ik een mand voor je halen?'

Leentje zag neer op den bloemenvoorraad in haar handen, tuurde dan vervaard en zwijgend naar wie daar tot haar sprak.

'Wat ben je van plan, Pijpesteeltje? Ga je de buurt versieren?'

Leentje deed een stapje terug, in de richting van haar eigen tuinhekje. 'Voor Moeder's vaasje zijn ze,' legde ze ernstig uit.

'Ach wat een voorbeeldig-brave dochter! Ben je altijd zoo?'

Boven haar donkere oogen fronsten zich Leentjes wenkbrauwen. 'Dat weet ik niet hoor!' zei ze flink. Braaf!... wie was er nou bràaf?

Leo zat nu boven op het hekje, waarop hij zich met zijn hakken in evenwicht hield. En Leentje zag onder zijn blauwe broekspijpen paarse sokken. Hugo droeg nooit anders dan zwarte sokken en Vader grijze, van die dikke gebreide...

'Kijk je altijd zoo ernstig Pijpesteeltje? Je bent zeker wel erg knap op school?'

'Ik!' riep Leentje verschrikt. 'Heelemaal niet!'

'O foei!' zei Leo, en zag lachend op haar neer.

Zij zwegen beiden. Wat verder zong een vogel in de zon-

nige stilte. Leentje voelde de madelieven slap worden in haar heete handen. Ze wou nu wel weg, naar huis, maar dralend bleèf ze nog. Zou hij nu denken dat ze dòm was op school? Dom zijn was iets akeligs...

'Zie je,' legde ze voorzichtig uit, 'ik zit zoo dikwijls te suffen in de les... ik bedoel, dan denk ik aan allerlei dingen... En dan mis ik natuurlijk als ik een beurt krijg.'

'Maar Pijpesteeltje! Wie doet dat nou ook! En aan wat voor dingen denk je dan?'

'Aan... ja dat weet ik niet... wat er zooal in je opkomt.. van alles. Ook wel dingen uit een boek...'

'En wat in boeken staat zijn immers maar leugens.'

'Leugens!' kreet Leentje. Ze dacht aan dat heerlijke boek van de slaven. Zouden dàt leugens zijn! Maar ze zag zijn oogen lachen; o, hij plaagde maar... Ze zweeg en lachte eens, met een zacht-blij gevoel.

'Hou je veel van boeken?' vroeg Leo, en zijn gezicht was heel anders nu.

'Ja,' zuchtte Leentje, 'lezen is zalig.' Zij wachtte even, en terwijl het zachtjes klopte in kaar keel en haar warm gezicht nog wat warmer werd, vertelde ze: 'Ik lees 'de Negerhut'.

Leo sloeg zich op z'n knie en riep: 'Die dierbare ouwe Negerhut! Hoe kom je daaraan?'

'Te leen,' vertelde Leentje en dringend, haar oogen in die van Leo, vroeg ze: 'Vindt je 't dan geen prachtig boek? En vindt je 't dan niet vreeselijk van die slaven?'

'Jazeker,' zei Leo zacht.

Leentje zag om zich heen. De vogel die gezongen had was stil. De boomtoppen wuifden tegen het luchtblauw; langs heur haar streek wind met geur van bloemen en warm land. Hoe gelukkig zag alles... hoe gelukkig was 't te mogen leven waar het zoo goed en veilig was en niemand je kwaad kon doen. Als in een zuchtje zei ze:

'Wat heerlijk dat dat niet meer kan, hè!'

Er was een klein lachje om Leo's mond, maar zijn oogen lachten niet.

'Dat er geen slaven meer zijn? Ach, je bent nog maar een dom klein diertje. De wereld is nog vol met slaven. Dat snap je niet?... Trek maar zoo'n lang gezicht niet, wees maar blij. De tijd komt wel dat je het begrijpt...'

Wàren er nog slaven? Waar woonden die dan en aan wie behoorden ze? Aldoor moest ze eraan denken, terwijl ze het heerlijke boek uitlas, en onder het eten, en 's avonds terwijl ze zich uitkleedde. Ze kon er haast niet van opschieten. Dolly lag al in bed en zìj stond nog in haar onderjurk.

'Schiet toch op! Jìj had er al een uur in moeten liggen!' bromde snibbig Dolly, die toch al kwaad was omdat zij dien avond gelijk naar bed gingen, wat anders ook nooit gebeurde. 'Je loopt weer te suffen den heelen dag! Waar denk je toch aldoor over?'

'Dat zal ik jòu vertellen! Stel je voor!' zei Leentje fel.

'Nou bedaar! 't Zal me de moeite wezen!'

En in bed, wakker in het donker, dat koel en zacht was aan de oogen, voelde Leentje alles weer komen van dien dag. Zoo duidelijk of ze het opnieuw beleefde en toch leek het nu al zoo ver weg. Hoe warm was het geweest op het weiland, of 't nog zomer was... de slappe madeliefjes waren allemaal weer bijgekomen in het water... wat een bruin gezicht had Leo... hij lachte toch niet toen hij dat zei van die slaven die er nog zijn... wat zou hij toch bedoelen? Nooit kon het zoo erg zijn als van de slaven in het boek... Nu was het uit, morgen moest ze het afgeven... 't Was een vreemd gevoel... precies of ze ergens heen was geweest, of ze lang weg geweest was en nu teruggekomen. Nu was 't voorbij... en de Zondag was om, ze moest gaan slapen en morgen was het Maandag, ze kende haar geschiedenisles niet en die Fransche thema... Ze had ook zoo laat moeten lezen om het boek uit te hebben... Leentje keerde zich eens om en zuchtte benauwd. Nee, nog maar niet aan denken; als je bang voor iets was dan viel het immers mee.

Maar ze was zeker niet bang genoeg geweest... want het viel niet mee, o nee, veel erger was het dan ze had gedacht!

Je moest ook wel schrikkelijk ongelukkig zijn om, als je een les maar zoo half had geleerd, juist het eerst een beurt te krijgen, en dan later nog een, omdat je die eerste keer bijna niets had geweten. De juffrouw vroeg nog: 'Heb je soms een verkeerde les geleerd?' Leentje schudde zwijgend nee, met strakke oogen en opeengeklemde lippen. Maar net doen of 't je niet schelen kon, dat was 't beste. Als 't maar niet ineens zoo akelig stil was in de klas, zooals altijd wanneer er iets

ergs gebeurde. Tweemaal overschrijven moest ze die les... het waren twee bladzijden, dat werden er dus vier. Leentje zuchtte, terwijl ze strak en onbeweeglijk tuurde naar de inktspatten op de lessenaar om het glazen inktpotje heen.

Was nu het erge voorbij of kwam het eigenlijk nog pas, nu, dit laatste uur van den middag, nu in de les de thema's werden nagezien? Terwijl ze langzaam voortschoven, zin na zin, die ze volgde in het schrift van wie naast haar zat, zag ze naast zich, in hàar schrift, de streepjes groeien. Weer een... weer een... hoeveel werden er dat wel? Maar niet meer naar kijken, niet aan denken... kon 't haar nog wel iets schelen; 't was immers toch haast voorbij!...

Maar o, had wel ooit iemand een standje gehad zooals zij toen ze om vier uur wachten moest in de leege klas? Wat er allemaal gezegd werd? Ze hoorde maar zoo nu en dan een zin, een woord... Iemand die van den zomer examen wil doen... ja, dat was zij... en dan zùlk werk... lui... ja, en onattent... dat was zij allemaal... en dat ze dan nog zoo verstokt en onverschillig daartegenin was... O, maar dàt was ze immers nièt! Maar je mòest immers wel doen of 't je niets schelen kon... je kon toch niet huilen waar iedereen bij was... en als je niet aldoor je lippen stijf op mekaar hield en strak in de verte bleef kijken, dan huilde je vast en zeker... Op haar rug kneep Leentje haar heete handen zoo stijf ineen, dat haar vingers pijn deden. Nu moest ze denken aan dat heerlijke, lieve boek, waardoor al deze narigheid gekomen was, maar dan moest ze werkelijk huilen. Maar nu was ze toch bijna buiten, ze had haar hoed al op, eén arm in een mantelmouw, terwijl ze de bordestreden aftuimelde. Stil was 't buiten langs het grachtje en zoo zacht-licht; daar werd je almaar treuriger van vanbinnen. Thuis zouden ze wel alles moeten weten door haar behuild gezicht. Maar dat kon toch niet anders met al dat strafwerk.

Hoe Vader nu juist zoo vroeg thuis was vandaag! Hij stond bij de tuindeuren een krant te lezen, die hij heelemaal breeduitgespreid voor zich hield. De rook van zijn sigaar krinkelde erbovenuit. Maar hij keek eroverheen toen zij binnenkwam en toen hij haar zag liet hij het krantenvel nog wat lager zakken en keek haar aan met één oog, omdat hij het andere dichtkneep voor de rook van zijn sigaar. En hij vroeg:

‘Wel mijn dochter, waarmee heeft de wereld je zoo onheusch bejegend dat je er je kostbare tranen om vergiet?’

Ja, nòu dee Vader nog grappig, maar zoo meteen... Leentje zuchtte zwaar en morrelde wat aan haar boekentasch. Zoo gewoon mogelijk probeerde ze te vertellen:

‘'k Heb strafwerk...’ en omdat het zoo stil bleef en er toch nog iets gezegd moest worden: ‘omdat ik mijn geschiedenisles niet kende... en e...’

‘En?’ vroeg Vader, ‘'k Vind dít anders al volmaakt genóeg!’

Ja, dat vond Leentje ook. En toch moest ze ook dat andere nog zeggen, het ergste...

Nee, nu praatte Vader niet grappig meer. Als een stormwind hoorde en voelde Leentje al de harde woorden over zich heengaan, zoo hard en erg dat het was of je geslagen werd... En tòch was dit zoo schrikkelijk niet om te verdragen als Moeder's gezicht, dat zoo wit en bedroefd naar buiten keek...

Dit was het waar ze aldoor nog maar aan denken moest en aldoor nog wel stil om huilen kon, zelfs nog toen ze, na het eten, van een boodschap in de buurt het stille Kastanjeplein overstak naar huis toe. Boven haar blonk de lucht nog groenig-helder achter de al zoo dunne kastanjes, maar beneden was het schemerig en er liep geen mensch. Maar tegen het bankje tegenover hun huis leunde een man... een jongen, en floot... En het was Leo. Leentje draalde; dat ze hem nù ontmoeten moest met haar rooie dikke oogen! Kon ze in huis komen zonder dat hij haar bemerkte? Hoe klonk dat fluiten... 't leek of er een vogel floot in den avond... nu was hij stil... hij wuifde met zijn hand...

‘Hoe loopt de jonkvrouw zoo te dwalen als de avond valt?’

Er trok een verlegen lachje om Leentje's mond, ze kon ook wel schreien, en een antwoord wist ze niet. Ze bleef staan een eindje van hem af; was ze nu maar weg... en toch... bij Leo was het prettig, zijn stem had zoo'n diepen klank en zijn oogen waren zoo helder en zijn woorden leken altijd anders dan die van andere menschen...

‘Liep je te droomen van verre kasteelen op toppen van bergen, van witte paleizen aan een blauwe zee?’

‘Nee,’ zei Leentje, een stapje dichter bij, ‘nu liep ik niet te droomen.’

‘Heb je dan de zon zien ondergaan, Pijpesteeltje? Gloeiend rood en goud boven de weilanden.’

‘Nee,’ fluisterde Leentje beschaamd, met een gevoel of ze een verzuim bekende. En ze keek haastig omlaag, want hoe brandden nog haar oogen! Boven hun hoofd ruischte het in de boomen; dan was 't weer stil.

‘Wat scheelt eraan Poeleke?’ vroeg Leo, en hoe anders was opeens zijn stem.

‘Niks!’ zei Leentje bot en ze schopte tegen den ijzeren poot van de bank. Maar nu moest ze toch haar lippen weer opeenklemmen en haar handen stijf in elkaar knijpen.

‘Waarom zien je oogen dan zoo rood als je niet eens in den gloed van de ondergaande zon gekeken hebt?’

‘'t Is allemaal akelig!’ nokte Leentje, ‘maar 't kan me toch lekker niks meer schelen.’ Ze ademde eens heel diep, nu kon ze pas weer praten en ze vertelde van al het erge van dien dag, op school en thuis nog eens... of één standje niet genoeg was... en dan zoo'n hoop strafwerk... En vaag voelde ze dat het prettig was, dit vertellen.

‘Huil er niet om Poeleke. Morgen ben je het vergeten.’

Leentje zuchtte en tuurde onder het lage boomendak langs de huizengevels, waar wat laat licht nog hing.

‘Geloof je het niet?’ vroeg Leo, en hij boog zich naar haar toe. Er was een glimlachje om zijn mond en toch leek hij wel ernstig. ‘Heusch Poeleke, de dingen zijn niet waard dat we erom huilen; ze gaan allemaal voorbij.’

‘'k Weet niet...’ aarzelde Leentje.

‘Heb je nooit eens wat naars beleefd, Pijpesteeltje? Zooals dit, of erger nog?’

‘O ja!’ zei Leentje haastig, en ze dacht aan die keer toen ze op school Annie Kogels had geslagen en een brief meekreeg naar huis... verschrikkelijk was dat toen.. maar hoe ver leek dat nu al weg...

‘En denk je daar nog wel aan? Kan je dat nu nog schelen?’

‘Natuurlijk niet!’ zei Leentje met overtuiging. ‘Geen zier!’

‘Nu dan zie je het zelf! Waarom zou je je dan zoo bedroefd maken?’

‘Maar dan gaan de prettige dingen ook zoo voorbij...’ peinsde Leentje met een klein zuchtje.

‘Niet heelemaal, want die hou je binnenin je vast; die blijven altijd nog een beetje bij je.’

Leentje dacht aan het heerlijke boek dat ze pas gelezen had en waar al die narigheid van gekomen was. Het was nog heelemaal levend in haar, nog precies als gisteren, het was nog even heerlijk om aan te denken en over te droomen... en dat zou het morgen ook nog wel zijn, en overmorgen... en nog lang...

‘Ja...’ mijmerde ze met een klein lachje.

Een plotse koele windvlaag woei de blaren voor hun voeten op; ineens leek het avond en koud.

‘Kom,’ zei Leo, ‘we gaan naar huis.’ Maar terwijl ze stil naast hem liep hoorde Leentje opeens hem zeggen - en het was of er een ander sprak -:

‘Sinds dezen morgen, jonge dame, is wie hier naast je gaat een solied kantoorbediende.’

Leentje zag naar hem op; hij liep daar zoo recht overeind, zijn hoofd omhoog, zijn handen in zijn zakken. En hij lachte, zijn oogen blonken. Maar toch... was hij nu blij? Hoorde hij niet veelmeer ergens buiten, waar de wind woei en de zon scheen, met zijn bruine gezicht en zijn losse haar?... Beklemd fluisterde ze:

‘Vindt je 't prettig?’

‘Waarom niet Poeleke? Dit gaat ook voorbij. Hierna komt weer wat anders.’

Stil liep Leentje door de gang en stil zette zij zich aan de tafel met haar boeken en haar schriften. Nu had ze wel voor den heelen avond werk, tot ze naar bed zou gaan. Erg had ze dit gevonden, dat afschuwelijke overschrijfwerk; nu leek het bijna prettig: zoo rustig, niemand zou iets tegen haar zeggen. En het was het laatste restje van de narigheid, morgen was het voorbij, over een poosje dacht niemand er meer aan, zijzelf ook niet. En dan zou ze niet meer begrijpen waarom ze er vandaag zoo om gehuild had.

Even nog gingen haar gedachten naar Leo. Hij was anders dan alle andere menschen die ze kende, maar hoe dat kwam

zou ze toch niet precies kunnen zeggen. Hij praatte met haar zooals verder niemand deed... maar dat was 't toch niet alleen...

Leentje zette zich eens gemakkelijker en vouwde het schrift plat-open. En met rustige, aandachtige oogen betuurde ze het witte papier, waarop zij met nette kleine lettertjes de gehavende Fransche thema ging overschrijven.

MARIE SCHMITZ.

(Slot volgt).

Zuiderzee-nieuws.

Meester Allan, die een zestig jaar geleden over haast al onze Zuider- en Noordzee-eilanden aardige boekjes schreef, waarvan dat over Wieringen in 1911 nog een herdruk beleefde[1)], is er niet in geslaagd, blijvende belangstelling te wekken voor dit mooi glooiende eiland met zijn natuurlijke uitkijk-hoogten, zijn tufsteen-torenspitsen en zijn zomersch porcelein-op-stal.

In hoofdzaak uit onzuivere nieuwsgierigheid naar één bewoner moge de laatste jaren de belangstelling wat zijn verlevendigd; daarnaast mogen af en toe aardkundigen naar het diluviale keileem zijn komen zien, waaraan het eiland zijn welving te danken heeft; maar bij dit soort bezoekers is het vrijwel gebleven. En wat er thans het belangrijkst is trok opvallend weinig.

De Zuiderzee-werken in hun jonge jaren, aan den westkant onzichtbaar nog, de beteugeling-onder-water van het Amsteldiep, maar aan den oostkant bij Den Oever ook voor den leek bevattelijk en bij machte hem te imponeeren - hoevele Nederlanders kwamen er hoogte van nemen en hun hart eraan ophalen? Het is of Wieringen een onbereikbaar oord is.

Gelukkig, dat deze koelheid jegens den uiterlijk zichtbaren vorm der Zuiderzeewerken een onjuiste maatstaf is zoo goed voor het belang, dat Nederland heeft bij dit werk, als voor het belang, dat in den lande erin gesteld wordt. Een belang-

1) Bij Mostert en Minnes op Wieringen.

stelling, die eer klimt dan taant, ongewild gevolg wellicht van de sinds eenige jaren ertegen opgekomen oppositie.

Men kan niet zeggen, dat de behandeling van het wetsontwerp tot afsluiting en drooglegging in de twee Kamers in 1917 en '18 on-ernstig is geweest. Maar ietwat eenzijdig wèl. De aanneming, in beide takken der vertegenwoordiging, zonder hoofdelijke stemming flatteerde het beeld der openbare meening. De verdedigers van het ontwerp stonden tegenover in onderdeelen ietwat anders willende mede-verdedigers; tegenover een principieele oppositie, die hen aan den tand voelde en hen dwong, alle kracht ter verdediging bijeenterapen, hebben zij niet gestaan. En hierdoor zijn enkele onderdeelen, belangrijke nochtans, destijds niet tot hun recht gekomen.

Ware dit anders geloopen, het wetsontwerp zou toch het Staatsblad hebben gehaald, zij het met achterlating van onverzoende minderheden aan weerskanten van het Binnenhof.

Thans is na de vlotte aanneming de iets minder vlotte gang van zaken deze geweest, dat, na werkzaamheden van voorbereiding, met de beteugeling van het Amsteldiep het eigenlijk werk in 1920 werd aangevangen en sedert werd doorgezet, evenwel reeds sinds 1921 in een langzamer dan het aanvankelijk bedoelde tempo, gevolg van den benarden stand van 's Lands middelen. Een op ditzelfde financieel motief, benevens op den hoogen rentestand, zich inspireerende oppositie zet middelerwijl in 1920 in en haar geluid, schoon sterk veranderd sinds we het 't eerst vernamen, klinkt nog door bij de jongste Tweede-Kamer-debatten op 27 April en 3 Mei dezes jaars over de Zuiderzeefonds-begrooting voor 1923.

Het zou al te gewaagd en jegens den ernst der oppositie onbillijk zijn, staande te houden, dat bij volledíger behandeling in 1918 dit verzet van sinds 1920 zou zijn uitgebleven. Wèl echter heeft die onvolledigheid het pad ervoor geëffend.

Tot recht begrip van een en ander een korte blik achterwaarts.

Het Zuiderzee-plan is een twee-eenheid: het beoogt afdamming van de Zuiderzee door den dijk Noordholland-Wieringen en den dijk Wieringen-Friesland; het beoogt verder het maken van inpolderingen bezuiden den afsluit-

dijk. En in dit zijn dubbel karakter schuilen zijn groote kracht en aantrekkelijkheid. Het vereenigt de landaanwinning met de schepping van een zoetwatermeer, dat de aan- en achtergelegen landen, de nieuwe polders zoowel als het oude land, tegen dijkbreuk, tegen waterbezwaar en watergebrek en tegen verzilting beveiligen zal.

Het Zuiderzee-plan is niet steeds tweeledig geweest. De twee denkbeelden, dat der afsluiting en dat der landwinning, hebben in de oudere ontwerpen lang om den voorrang gestreden. Tot Lely erin slaagde, ze te maken tot één, eerst als ingenieur der Zuiderzee-vereeniging, ten slotte als de minister, die in 1918 zoo makkelijk gewonnen spel kreeg.

De twee-eenheid is in de eerste plaats technisch, waterbouwkundig. Maar haar economische draagkracht reikt ver en onttrekt zich aan precieze becijfering. Niet echter aan elke poging tot raming van haar beloop.

Indien nu in 1918 het Zuiderzee-ontwerp een harderen dobber had gehad, indien dr. Lely alle hens aan dek had moeten roepen om zijn schip boven water te houden en veilig het Staatsblad binnen te loodsen, hij zou denkelijk aan zijn technischen opzet der samenvoeging van afsluiting en bedijkingen meer economischen steun voor zijn plannen hebben weten te ontleenen dan toen, bij zoo onbeduidende oppositie, noodzakelijk leek. Ook reeds destijds immers ontbraken hiertoe bruikbare gegevens niet.

Als evenwel in het voorloopig verslag der Tweede Kamer een vraag in deze richting gesteld wordt, dan antwoordt de regeering kortaf, zonder verder betoog of toetsing dier gegevens, dat de kosten van den haars inziens onmisbaren afsluitdijk zoo hoog zijn, dat de van den dijk te wachten indirecte baten deze kosten niet kunnen goedmaken en dus inpoldering met afsluiting zal moeten samengaan.

Het is begrijpelijk, dat het bij deze embryonale discussie toen gebleven is. Voorstanders van afsluiting zonder inpoldering waren er in de Kamer niet; met geheel ander doel dan om deze te bepleiten was de vraag gesteld; gevaar liep het ontwerp niet; en zoo bleef in de wordingsgeschiedenis der wet van '18 deze leemte, dat niet ernstig is gepoogd, de economische beteekenis van afsluitdijk en zoetwatermeer, voorzoover dit dan gaan zou, onder cijfers te brengen en de

in de Zuiderzee-literatuur hierover reeds voorhanden gegevens critisch te toetsen en aantevullen.

Het is echter evenzeer begrijpelijk, dat deze omstandigheid het optreden, een paar jaar later, van de oppositie tegen het inmiddels wet geworden en in uitvoering gebrachte Zuiderzeeplan heeft vergemakkelijkt. De stelling, waartegen de stormloop werd ingezet, was door haar bouwmeesters van minder afweermiddelen voorzien dan gekund had.

En ten derde is hierom begrijpelijk, dat thans deze afweermiddelen alsnog zijn aangebracht.

De 17 April ll. ingezonden memorie van antwoord van minister Van Swaay op de begrooting 1923 van het Zuiderzeefonds heeft nl. voor het eerst van regeeringswege verklaard: ‘de onderstelling schijnt... niet gewaagd, dat de afsluiting een op zich zelf productief werk zal blijken te zijn, zoowel rechtstreeks als indirect...’

De regeering heeft hiermede een standpunt aanvaard, door haar voorgangsters nog niet, wèl reeds eerder door anderen ingenomen[1)].

Zij heeft dit wat laat, maar terecht gedaan. Aan het plan in zijn geheel is hiermede een reserve verschaft, ter goedmaking van tegenvallers voorzoover deze niet uit anderen hoofde compensatie vinden.

Zij heeft dit terecht gedaan. In de memorie van antwoord zelve zoowel als bij het mondeling debat zijn door den minister en met name door de Kamerleden Albarda en Van der Waerden de voordeelen, die de afsluitdijk, afgezien van de inpolderingen, zal opleveren, andermaal onder woorden en, ten deele, nieuw onder cijfers gebracht. Voor den kenner van het Zuiderzee-vraagstuk weinig nieuws. Maar niet overbodig in dezen stand van het geding.

De cijfers: zoodra zoetwater uit het IJselmeer zal kunnen worden betrokken, zal, naar een schatting uit 1922 door een commissie uit de Vereeniging tot ontwikkeling van den landbouw in Hollands Noorderkwartier, alleen reeds Holland benoorden het IJ een voordeel, in verhoogde productiviteit van bestaande cultuurgronden, van ruim *f* 2 millioen 's jaars genieten; in den drogen zomer van 1921 is de in Friesland door

1) O.m. in *De Gids* van April 1917 bl. 157 v.

lagen waterstand en gebrek aan zoet water geleden schade op ten minste *f* 2 millioen begroot door de Friesche Maatschappij van Landbouw; dit is samen ruim *f* 4 millioen; met de te wachten besparing op onderhoud van dijken, die van zeedijk meerdijk of slaper worden, kwam de minister dan tot een totale jaarwinst van bijna *f* 7 millioen, na gereedkomst van afsluitdijk en zoetwatermeer.

Nauwkeurig vergelijkbaar met oudere becijferingen zijn deze bedragen niet; deels waren deze meer gedetailleerd, deels betroffen zij andere posten. Het totaalcijfer van tennaastebij *f* 7 millioen is hooger dan ten tijde der totstandkoming van Lely's wet van '18 wel is besomd; maar de waardedaling van het geld speelt hierin natuurlijk mede. Overigens staat het cijfer voor Friesland nog wat wankel, is het minder definitief dan dat voor Noordholland. Toch is het verdedigbaar, ermee te werken, omdat het hoogstwaarschijnlijk aan den lagen kant ligt; want al is bekend, dat droge zomers voor Friesland schadelijker dan te natte plegen te zijn en al is dit cijfer aan een zomer met te lagen waterstand ontleend en schijnbaar dus hooger dan een in dit geding alleen toelaatbaar gemiddelde, men kent uit den tijd der hoogere geldswaarde wel schaderamingen van een grooter aantal toenmalige guldens.

Kapitaliseert men dan deze kleine *f* 7 millioen naar een rente van 5 pCt., het cijfer der oppositie in het jongste Kamerdebat, dan verkrijgt men een kapitaalswaarde van tegen de *f* 140 millioen.

Hoe verhouden zich hiertegenover de kosten van den afsluitdijk?

Nieuwe berekeningen, hieromtrent gemaakt, zijn zoover gevorderd, dat de cijfers, ook doordat zij opzettelijk ruim zijn gehouden, vrij betrouwbaar zijn.

Rente op rente rekenende en zijn ‘best (doende) om de kosten van den afsluitdijk met alles wat er bij kan komen zoo ongunstig mogelijk voor te stellen’, kwam de heer Van Swaay op *f* 156 millioen[1]. Het cijfer is inderdaad het tegendeel van

1) Hierin zit *f* 4 millioen afsluiting Amsteldiep, *f* 70 millioen dijk Wieringen-Friesland, *f* 36 millioen sluizencomplexen, verder de kosten voor de verbetering van het Zwolsche Diep (waarvoor de Minister geen cijfer noemde) en *f* 12 millioen voor schadevergoeding aan de Zuiderzeevisschers.

geflatteerd; ten laste van den afsluitdijk immers zijn hierin mede *f* 12 millioen gebracht tot schadevergoeding aan de Zuiderzee-visschers, wier in 't algemeen trouwens deerlijk kwijnend bedrijf ook reeds door de voorgenomen inpolderingen alleen, in zijn tegenwoordigen vorm, ten doode zou zijn opgeschreven; eerst later zal zich een nieuwe zoetwatervisscherij kunnen ontwikkelen.

Men ziet, de onvolledige schatting van *f* 140 millioen aan baten en de te volledige van *f* 156 millioen aan kosten dekken elkander nagenoeg.

Laat men nu, na deze becijferingen, nog eens alle van den afsluitdijk te wachten voordeel, het becijferde, het nog niet becijferde en het niet of kwalijk becijferbare, het oog voorbijgaan: de watervoorziening, de waterloozing en de ontzilting van alle aan- en achtergelegen landen van het toekomstig meer, de later mogelijke zoetwatervisscherij in het meer en in de nieuwe polders, deze polders vrij van zoutwaterkwel en met lichtere dijken, de besparing op onderhoud van zeeweringen en havenwerken, de verbeterde scheepvaartgelegenheden, de kortere treinverbinding van Holland met het noordoosten des lands - dan staat de indruk, dat de tegenwoordige minister van Waterstaat niet lichtvaardig gesproken heeft, wel stevig geheid.

De oorspronkelijke opzet van minister Lely bij het ontwerp van '16, dat, in hoofdzaak onveranderd, de wet van '18 werd, was aldus: afsluiting en inpolderingen samen zullen uit de opbrengst der nieuw te winnen gronden kunnen worden betaald, mits de pacht niet lager kome dan *f* 80. - per hectare en mits niet geleend behoeve te worden boven de 4½ pCt. In dezen opzet waren dus de batige gevolgen van de afsluiting-op-zichzelve reserve voor tegenvallers.

De cijfers van '16 zijn niet langer bruikbaar; alles is veranderd: land- en huurprijzen ten voordeele, rente, loonen en materiaal-prijzen ten nadeele der Zuiderzee-begrooting. En geheel gereed is het nieuwe cijfer-stel nog niet.

Het meest opvallend verschil tusschen '16 en '23 is nu dit, dat minister Van Swaay de reserve onder de wapenen heeft geroepen. Nog niet: ze in het vuur heeft gebracht. Misschien dat haar dit lot, in weer een verder stadium der Zuiderzee-geschiedenis, nog wacht. Zij kan - voorloopig en onvolledig

en hierom zeker te krap op een *f* 140,000,000 berekend - vele stooten lijden.

Hij bracht ze - men houde dit wel in het oog - nog niet in het vuur. Want ook een voorloopig door hem op grondslag der in bewerking zijnde uitvoerige nieuwe ramingen opgezette rekening sluit nog zonder haar.

Zonder renteberekening zal het gansche werk (afsluitdijk plus polders) kosten *f* 500 millioen; de Wieringermeer-polder van 18000 hectaren (op zichzelf rendabel, mits tevens de afsluitdijk er kome) neemt hiervan *f* 50 millioen; rest voor het overige *f* 450 millioen, waarvoor nog 207,000 hectaren zullen worden gewonnen, die, verpacht tegen *f* 150. - per hectare, een jaarlijksche netto-opbrengst van *f* 31,050,000 zullen leveren, wat à 5 pCt. gekapitaliseerd een kapitaalswaarde van *f* 621 millioen vertegenwoordigt; het rente-op-rente bedrag, waarmee dus de te verwerken som van *f* 450 millioen mag klimmen terwijl toch nog het werk rendabel blijft (en zonder dat nog de reserve van *f* 140 millioen wordt aangesproken!), is het verschil tusschen *f* 621 en *f* 450, zijnde *f* 171 millioen; wat kàn, zoo men erin slaagt in 15 jaar afsluitdijk en inpolderingen gereed te krijgen; en ‘die 15 jaar - zeide de minister - lijkt mij bij de voortdurende verbetering van de hulpmiddelen volstrekt geen gek cijfer’.

Men ziet: de reserve ligt nog achter het front.

Toch is het denkbaar, dat zij eens frontdienst zal moeten doen. Of het waarschijnlijk is, kan niemand zeggen. Hiervóór pleit, dat de 15 jaar te kort gemeten kunnen blijken; dat de rente kan komen boven de 5 pCt., waarop dit debat haar stelde op introductie van mr. Van Gijn's oppositie, die van dit cijfer uitging; dat de gemiddelde waarde der hectare kan vallen beneden de *f* 3000. -, die in bovenstaande berekeningen is ondersteld. Maar ertegen pleit, dat - en niet pas onder Van Swaay, reeds gedurende de voorbereiding van het ontwerp '16 - bij de Zuiderzeeramingen scherp en voorzichtig en met mogelijkheid van tegenvallers gerekend wordt en dat, mochten de landprijzen beteekenend en blijvend dalen, er méér zal dalen: ook de loonen en de materialenprijzen, wat weer de kostenrekening verlagen zal.

De ver-reikende beteekenis, toetekennen aan de licht voorwaartsche beweging, die nu de minister zijn reserve heeft

laten maken, is dan ook niet uitsluitend, dat hierdoor het Zuiderzeeplan in zijn geheel sterker is komen te staan, al is dit ongetwijfeld het geval en was het wellicht ook de voornaamste toeleg der manoeuvre, doch is mede hierin te zoeken: men kan thans aan den afsluitdijk doorwerken met rustigen spoed; dit werk immers zal zichzelf betalen; en achter den afsluitdijk heeft men de handen vrijer dan voorheen, in omvang, tempo en gedaante der inpolderingen, wellicht ook - tot beoordeeling is schrijver dezes stellig onbevoegd - ter toetsing van de denkbeelden van het Kamerlid Bongaerts om niet aanstonds de drie of vier groote polders, maar eerst kleinere randpolders onder handen te nemen.

Behalve de voordeelen van den afsluitdijk is nog iets uit verleden (en naar het een tijdlang scheen ietwat verlegen) Zuiderzee-literatuur in het Kamerdebat frisch naar voren gekomen, iets dat mede in de dagen van '16 tot '18 niet de volle aandacht had: plannen tot aparte financiering. In onmiddellijk verband met voornemens tot versnelling van het tempo der uitvoering, waarvan reeds de memorie van antwoord repte maar met bijvoeging, dat zij zich nog niet bevinden in een stadium, voor publicatie geschikt; die plannen, waaraan de heer Van Swaay zal hebben gedacht toen hij zijn gelijktijdige afwerking van afsluitdijk, Wieringermeer en andere polders in 15 jaar lanceerde.

In nauw verband nl. hiermede deed hij een andere belangrijke mededeeling: dat hij zint op een middel om de Zuiderzeewerken geheel afzonderlijk te financieren en reeds met ‘vooraanstaande financiers en technici’ deze zaak in overleg heeft, dat hij hoopt zoowat tegelijk met de uitwerking van dit denkbeeld de nieuwe begrooting van werken (bij den dienst der Zuiderzeewerken in voorbereiding) en de nieuwe raming van baten en inkomsten (waaraan een commissie-Lovink werkt) te ontvangen, met welk samenstel van denkbeelden en plannen het hem verheugen zou, spoedig bij de Kamer te kunnen komen.

Het vermoeden ligt voor de hand, dat aan mr. G. Vissering's oude denkbeelden van een afzonderlijke Zuiderzeebank met matig rentende, maar bij koop of huur van Zuiderzeegrond

faciliteiten biedende Zuiderzee-brieven hiermede hun eerlijke kans geboden wordt.[1)]

Zij is hun van harte gegund. Jegens deze denkbeelden past noch goedkoope scepsis, noch afwijzing bij voorbaat; zij gaan uit van enkele praemissen, thans zeker niet minder juist, eer klemmender nog, dan toen zij ten eersten male in het financie-verband der Zuiderzeeplannen dienst deden: dat een jaarlijks groeiend aantal jonge boeren in Nederland schreeuwt om grond; dat saamvoeging van kleine bedragen groote kapitalen scheppen kan, ook bij matige rente; en, combinatie van deze twee, dat een bekwaam bestuurde Zuiderzeebank, die den weg weet te vinden ook naar die kleine luyden, uit wie of wier kroost binnen afzienbaren tijd de Zuiderzeeboeren moeten worden gerecruteerd, den staat zal kunnen helpen, een periode van duur geld door te komen, en tienduizenden boerengezinnen aan grond.

In het Kamerdebat zijn deze punten, die deels ook eerst in een laat stadium werden gepreciseerd, niet het meest op den voorgrond gekomen. Het debat werd beheerscht door de eerste redevoering, die van den opposant mr. Van Gijn. Voor of tegen zijn denkbeeld om voorshands tot drooglegging van de Wieringermeer zich te beperken?, over deze vraag liep wel in hoofdzaak de beraadslaging, welke, op zichzelve belangrijk, toch achteraf door de perspectieven, die de Minister van Waterstaat opende, in belangrijkheid geslagen is.

Slaagt prof. Van Swaay erin, zijn denkbeelden te concretiseeren en te verwezenlijken, zijn bewind zal mee-tellen in de historie der Zuiderzee-vermeestering. En niet hierin alleen. Meer nog dan in tijden van opgewektheid en bloei heeft een volk in perioden van rampspoed en terugslag vergezichten noodig om veerkrachtig overeind te blijven. Als mismoedigheid ons ertoe brengt, geen andere taak te zien dan den dag van morgen te halen, dan verleeren wij het zien in de verte, zonder welke eigenschap ons zeebouwend en zeebevechtend Nederland nooit zou zijn geworden tot wat het, ook nu nog, is.

1) Zie bl. 73 van de bekende uitgaaf der Zuiderzee-Vereeniging ‘De economische beteekenis van de afsluiting en drooglegging der Zuiderzee’ door H.C. van der Houven van Oordt en Mr. G. Vissering; tweede druk, 1901.

Geen beter geschenk kan ons ten deel vallen dan de opgaaf van een tegelijk grootsche en bereikbare taak.

Als goede kant van de oppositie-Van Gijn werd genoemd, dat zij de aandacht des lands naar de Zuiderzee heeft getrokken.

Er is meer goeds van haar te zeggen. Voor tegenspraak onvatbaar, volmondig dan ook beaamd door het Kamerlid Albarda, Van Gijn's sterksten bestrijder, en door de voorloopige openlegging van minister Van Swaay's versnellingsdenkbeelden ook van de regeeringstafel half toegegeven, is deze stelling van den opposant (niet nu voor het eerst, reeds den 9den November van het vorig jaar in de Tweede Kamer, door hem verdedigd): ‘een groot werk wordt geen klein, maar een reusachtig werk als men het langzaam uitvoert’; gedurende deste langeren tijd immers stapelt dan een toch al hoogere rente zich op rente, voert de kosten op en bemoeilijkt het bereiken van evenwicht met de dan ook verderaf liggende later te verwachten baten.

Uit deze praemis trok de heer Van Gijn de slotsom: beperken we ons voorloopig tot de Wieringermeer. Hiertegenover was de minister gelukkig in zijn betoog, dat dit werk op zichzelf (ook wijl reeds een stuk van den afsluitdijk, deels onder, deels boven water, aanwezig is) van zeer twijfelachtige rentabiliteit zou zijn.

Het bleef schemerig, wat de heer Van Gijn daarná begeerde.

Stopzetten en betere tijden afwachten? Of, doch eerst na drooglegging en verkaveling van het land tusschen Wieringen en Westfriesland, niet gelijktijdig ermee, den afsluitdijk afbouwen en de verdere indijkingen aanvatten?

De heer Albarda had hem tegemoet gevoerd: terecht betoogdet gij, dat men zoo'n werk niet over langen tijd moet uitstrekken, dat men hoe eer hoe beter de baten te voorschijn moet doen komen; maar juist in uw stelsel komen de grootste baten (die van den afsluitdijk en die van de latere inpolderingen) tien jaren later te voorschijn dan bij de werkwijze, welke de regeering wil volgen. (De heer Albarda sprak eer de minister een tip van zijn sluier had opgelicht).

Het antwoord van mr. Van Gijn was: gij vergeet het ver-

schil tusschen langzamer uitvoering en uitstel van een geheel werk gedurende ‘een aantal jaren’; in het laatste geval stelt men weliswaar de inkomsten, die het werk, gereed, zal opleveren, uit, doch tevens de kosten...; ‘wanneer wij... een werk een eeuw uitstellen, wordt het niet duurder, althans niet door de rente, omdat men zoowel de kosten als de baten een eeuw uitstelt’.

Het ‘een aantal jaren’ in deze repliek laat ruimte voor de onderstelling, dat de opposant geneigd was, genoegen te nemen met concentratie op de Wieringermeer eerst, op dijk en andere polders daarna; de ‘eeuw’ daarentegen, misschien meer strookend met des sprekers intiemste gedachten, heet in gewoon Nederlandsch niet uitstel maar afstel.

Van deze onduidelijkheid afgezien, de repliek was in haar kern niet onjuist, maar wèl onvolledig.

Niet onjuist. Wanneer men althans óók wil afzien van de complicatie, dat in het uitstel-stelsel het reeds aanwezig deel van den afsluitdijk in zijn onvoltooiden staat van de straks op *ƒ* 140,000,000 geschatte voordeelen van dijk plus zoetwatermeer nog geen gulden praesteeren kan, derhalve de rente van zijn kostenbedrag voorshands nergens zal kunnen vinden dan in Wieringermeer-pachten, maar, voorzoover dit niet lukt, dit kostenbedrag voortdurend middels samengestelden interest zal zien aanzwellen.

Niet onjuist voor het overige, omdat inderdaad kosten, die niet gemaakt worden, compenseerende baten niet behoeven. In zooverre kan mr. Van Gijn's bezwaar tegen verlangzaamde afwerking niet als argument tegen zijn eigen uitstel-systeem worden gebezigd.

Maar aldus is toch het vraagstuk onvolledig en hierdoor onzuiver gesteld.

Wat wordt verwacht van de Zuiderzee-onderneming? Niet bloot baten, die de offers zullen compenseeren. Een batig saldo wordt verwacht, hetzij men dit enkel in stoffelijk, hetzij men dit mede in ideëel gewin gelegen acht. En het laat ons allerminst onverschillig, of dit saldo zoo spoedig als gezonde techniek het toelaat, of eerst een aantal jaren later, dan wel pas na een eeuw zal worden geïnd. Bij een man, zóó bedreven als mr. Van Gijn in de moderne waarde- en rentetheorieën met haar leer van het opgeld, dat tegenwoordig goed boven toe-

komstig en nabij-toekomstig goed boven ver-toekomstig doet, laat onverschilligheid op dit stuk zich alleen verklaren uit onverschilligheid of twijfel aangaande dat batig saldo zelf.

Over de waarde van mogelijke gronden tot twijfel valt na het voorgaande niet veel meer te zeggen. Er kan nog aan herinnerd worden, dat behalve de voordeelen van afsluitdijk en zoetwatermeer, behalve de schepping van een nieuw gewest ter grootte van Utrecht of Zeeland, waar een paar honderdduizend Nederlanders behoorlijk hun brood zullen verdienen, als ideëel voordeel nog de trots op deze schepping en als materiëele winst het hiermee geschapen nieuw afzetgebied voor onze nijverheid, nieuw veld van actie tevens voor ons verkeer en onzen handel, te noemen is.

Ook onverschilligheid kan tot verklaring dienen. Zij kwam op pijnlijk verrassende wijze in de oppositie-rede uit. ‘Het begrip landhonger - sprak de heer Van Gijn - heeft op mij nooit zoo'n diepen indruk gemaakt, omdat ik het gevoel heb, dat wij naar alles hongeren, dat de natuur ons niet in zoo ruime mate geeft als wij zouden wenschen op het oogenblik, waarop wij het meest ontevreden zijn.’

Zeker, uit overwegingen als deze, ontleend aan het aldoor hunkeren der menschheid naar meer dan waarover zij beschikt, is een zekere wijsgeerige troost te putten.

Maar voor het levende feit, dat er in Nederland een heel wat bedenkelijker soort landhonger bestaat dan een van welgezeten boeren, die toch elk uit algemeen-menschelijke onbevredigdheid nog wel akker aan akker willen trekken; dat de landhonger, waaraan denkt wie de Zuiderzee wil droogleggen, dat veel erger kwaad is, waardoor een deel van ons landvolk met proletarisatie wordt bedreigd, voor dit feit en zijn funeste beteekenis moet een economist van Van Gijn's statuur toch toegankelijk zijn.

D. VAN BLOM.

Het Vlootwet-ontwerp.

Het rapport van de staatscommissie-Patijn (vlootwetcommissie), dat den 7en April j.l. aan H.M. de Koningin werd aangeboden, heeft het wetsontwerp, dat bij de Tweede Kamer aanhangig is, voorshands niet in een nieuwe faze gebracht. De openbare behandeling, die sedert den 6en April 1922 geschorst was, werd nog niet voortgezet. De commissie was tot de slotsom gekomen, dat de vlootwet moet worden aangenomen en dat men aan haar uitvoering zoo spoedig mogelijk moet beginnen; echter niet dan nadat onafwijsbare maatregelen, vereischt om de budgetten van Nederland en van Indië weder op een gezonden grondslag te vestigen, in een gespecificeerd en duidelijk programma aan de Staten-Generaal zouden zijn overgelegd. Die eisch is hoogst belangrijk en klemmend; hij staat echter tot de vlootwet niet in een nader verband dan tot andere wetten, die in de laatste jaren een duurzaam en belangrijk obligo op de huishouding van den staat hebben gelegd. Voor wat de maatregelen voor de maritieme defensie van het moederland betreft, heeft de commissie-Patijn zich met de zienswijze der regeering vereenigd. Ook voor Indië maakte deze commissie de meening der regeering tot de hare. In haar conclusiën is o.m. uitgesproken dat zij, ondanks alle financieele moeilijkheden, geen vrijheid kan vinden voor een advies om de behandeling en de aanneming der vlootwet uit te stellen; dat aan de verdere tenuitvoerlegging van de vlootplannen niet valt te ontkomen en dat de regeering niet mag aarzelen te doen, wat in haar vermogen is om de aanneming en de dadelijke uitvoering van de vlootwet te verzekeren.

Aangaande het deugdelijke van de voorstellen schijnt bij de militaire deskundigen meer eensgezindheid te zijn dan gewoonlijk bij defensie-vragen aan den dag treedt. Wel is waar heeft men bij de marine-officieren ook principieel afwijkende standpunten, maar nergens is naar buiten, op militaire gronden, de meening gewekt, dat aan de goedkeuring der vlootwet zou kunnen getwijfeld worden. Nu een tweede staatscommissie aan de plannen haar adhaesie schonk, is het gezag van de voorstellen opnieuw verhoogd. Er behoort voor een niet deskundige in marine-zaken, die met de militaire regelingen van het vlootwet-ontwerp maar matig instemt, eenige vrijmoedigheid, om zijn bezwaren openbaar te maken. Nu de voortgezette schorsing van de behandeling der wet, onvoorzien, daarvoor nog een gelegenheid biedt, wil ik de taak ondernemen. Hetzij de regeering zich beraadt op 'onafwijsbare' maatregelen, die paardemiddelen zullen moeten zijn, dan wel, slechts als hommage aan het rapport een bedenktijd inschakelt, een gelegenheid tot nog eenige kritiek wordt ervan verkregen. Verontschuldiging behoeft de poging niet. Zooals zal blijken, neem ik een plaats in, die door de meer bevoegden is ledig gelaten.

I.

Het is noodig bij de wordingsgeschiedenis van het vlootwetontwerp een wijle stil te staan. Het standpunt dat de regeering nopens de te volgen marine-politiek heeft ingenomen, vindt men in eenige stellingen aangegeven in de memorie van antwoord op het voorloopig verslag van de Eerste Kamer betreffende een verhooging van het VIe hoofdstuk der staatsbegrooting voor den dienst voor 1920. In de toelichting van het vlootontwerp zijn die mededeelingen in extenso aangehaald. Zij komen, afgezien van hetgeen over het personeel gezegd wordt, op het navolgende neer:

1°. Wij moeten hebben een staatsmarine; een scheiding tusschen een nederlandsche en een koloniale marine zou strijden met de staatkundige verhoudingen tusschen Nederland en zijn koloniën.
2°. Het bouwen, bemannen en in stand houden van een vloot van groot materieel gaat in elk opzicht aan onze krachten te boven; uit dien hoofde moet zoowel in het moederland als in de koloniën de verdediging te water geschieden met zoogenaamd klein materieel;

3°. Voor het moederland, waar de verdediging te water een onderdeel vormt van de kustverdediging, wordt aan een buitengaats offensief niet gedacht; men kan daar in hoofdzaak volstaan met mijnenleggers, onderzeebooten, bewakingsvaartuigen en vliegtuigen;
4°. In de koloniën komt het, naast verkenning van den vijand, er op aan zijn doordringen in den archipel zoo lang mogelijk te vertragen, hem te beletten met een geringe macht zijn heerschappij in de indische wateren te vestigen, zijn transportvloot naar vermogen verliezen toe te brengen en zijn verbindingen te bedreigen. Hiertoe zijn naast onderzeebooten, mijnenleggers en vliegtuigen, ook jagers en enkele lichte kruisers noodig;
5°. Er moet worden getracht de koopvaardijvloot, voor zoover haar schepen steeds in de indische wateren aanwezig zijn, en zooveel mogelijk ook de gouvernementsmarine, aan de verkenning dienstbaar te maken;
6°. Voor het laatstgenoemde doel zal ook een goedwerkende kustwacht moeten worden ingesteld.

Voor een toelichting dezer stellingen, die dikwijls uitvoerigheid en veel tijd zou hebben gevorderd, was een memorie van antwoord uiteraard niet de plaats. De memorie zeide, dat in de mededeelingen de richtlijnen waren getrokken voor de samenstelling van de vloot; zij legde er nadruk op, dat het geheele kabinet omtrent die samenstelling van eenstemmige gedachte is. In de richtlijnen wordt nog niet over een vlootbasis en over steunpunten gesproken. Mededeeling wordt gedaan van een voornemen om een interdepartementale commissie werkzaam te stellen, die voor de eerstvolgende jaren een plan van aanbouw zal moeten opmaken. Voorbedachtelijk zal door het kabinet naar een beperkte doelstelling worden gestreefd:

> ‘Door zich alzoo, ten aanzien van hetgeen voor de reconstructie der vloot gedaan zal worden, te bepalen tot hetgeen in de naaste toekomst bereikbaar is, gelooft de ondergeteekende, dat een meer vruchtdragende arbeid verricht zal worden, dan door het maken van meer weidsche plannen, waarvan de uitvoering geruimen tijd zou vorderen en waarbij dus geen rekening wordt gehouden met in dien tijd wellicht geheel gewijzigde omstandigheden’.

Het gevaar van het, qui trop embrasse mal étreint, wordt in het daarop gevolgde debat over de verhooging der marinebegrooting met de Eerste Kamer, op 27 Mei 1920 door de regeering nog nader toegelicht en in het bijzonder op den voorgrond gesteld, dat een wettelijke regeling voor een vlootplan geen gelukkige gedachte zou zijn:

> Heeft de regeering nu willen ontwerpen een vlootplan, dat belichaamd zou moeten worden in een vlootwet, een systeem dat zou moeten werken

> over een lange reeks van jaren? Dat zou geen gelukkig standpunt zijn geweest, want de tijden veranderen en de omstandigheden daarmede; men zou vooruit werken in een verre toekomst, zonder dat men de zekerheid had, dat de eischen aan de vloot te stellen dezelfde blijven. Noodig was een korte uiteenzetting van hetgeen de regeering noodzakelijk acht voor de eerste jaren. In de memorie van antwoord is gezegd, dat er zal worden ingesteld een commissie, die zal nagaan wat, in verband met hetgeen voorhanden en in aanbouw is, zal moeten worden bijgevoegd om een logisch geheel te krijgen.

De opdracht, die op 29 Mei, dus twee dagen na het Kamerdebat, aan de op dien datum benoemde interdepartementale commissie verstrekt is, was in overeenstemming met deze verklaringen opgesteld. Zij bepaalde zich tot een enkele vraag, die, op zich zelf, ongetwijfeld groot gewicht heeft. De commissie moest, zoo luidde het, ‘voor de eerstvolgende jaren een plan opmaken voor het materieel, dat nog voor aanbouw in aanmerking zal moeten komen, om met hetgeen voorhanden en in aanbouw is, te geraken tot de vorming van een logisch samenstel der vloot.’

Het is noodig aan de beperkte strekking van de opdracht indachtig te blijven, aangezien men zelfs in het voorloopig verslag over de wet in de Tweede Kamer de voorstelling heeft gegeven, dat aan de commissie was opgedragen: ‘een vlootplan te ontwerpen’. Dit laatste zou vragen van doel en gebruik der vloot hebben op den voorgrond gesteld. Het ‘opnieuw beschouwen der zaken’ had de regeering voorbedachtelijk willen uitsluiten.

Ook aan de werkwijze der commissie waren beperkingen aangelegd, die naar het schijnt alleen bij een interdepartementale samenstelling kunnen voorkomen. De beschikking, welke aan de commissie het aanzijn gaf, bepaalde namelijk, dat de twee leden der landmacht daarin zitting zouden nemen ‘ten einde van advies te kunnen dienen omtrent den aanbouw voor Nederland’, de twee leden van het koloniale leger ‘om advies uit te brengen omtrent den aanbouw voor Nederlandsch Oost-Indië’, en twee andere leden, om te kunnen adviseeren ‘omtrent de financieele zijde van het programma’. Het is niet openbaar geworden hoe de commissie gewerkt heeft. De opdracht zou feitelijk vier adviezen gevorderd hebben. Eén voor den aanbouw voor Nederland, één voor dien ten behoeve van Indië, één advies betreffende de financieele zijde van de

plannen en één meer algemeen advies betreffende het personeel en eenige andere zaken. Voor ieder dezer adviezen zou slechts een bepaalde groepeering der leden competent zijn geweest. Het uitgebracht rapport is door alle leden geteekend en maakt nergens den indruk niet door de geheele commissie behandeld te zijn. Stellig is nochtans, dat een afwijkende meening van de zes ambtenaren, niet tot het departement van marine behoorende, op een punt waarvoor zij geen zitting hadden gekregen, buiten aanmerking zou moeten zijn gebleven. Alleen de drie leden marine-officieren hebben voor het geheele rapport een volle bevoegdheid gehad. Of de voorzitter ook als lid is opgetreden is een open vraag gebleven.

De interdepartementale commissie heeft met spoed gewerkt. Na nauwelijks drie maanden was zij met haar kostbaar advies, betreffende het onderdeel: materieel, vlootbasis en steunpunten gereed. Den 8en September werd dit aan de regeering aangeboden. Den 12en Januari was het geheele advies samengesteld.

Bij de behandeling van de marinebegrooting voor 1921 in de Tweede Kamer, stelde de heer van der Voort van Zijp over ‘de richtlijnen’, die men volgen zou, deze vraag: Kan de minister meedeelen ‘of de commissie zich naar de regeering of de regeering zich naar de commissie richt? Een van beide is mogelijk.’ Het antwoord was:

> Vraagt men nu: volgt die commissie de politiek der regeering, dan zeg ik: ja zeker, want, wanneer men een commissie had ingesteld, die eerst weder de zaken moest gaan beschouwen, plannen moest maken, misschien plannen, die niet in overeenstemming zouden zijn met hetgeen de regeering als haar marinepolitiek heeft aangenomen, dan zou dit alles weer werk voor niets zijn; daarom juist is het noodig, dat die commissie de richtlijnen volgt en uitwerkt, zooals de regeering die aangegeven heeft.

Het ontoereikende van de bestaande materieel-uitrusting zou worden aangevuld:

> door het programma uit te voeren, dat de regeering voor haar marinepolitiek heeft opgesteld. Daarvoor is ingesteld een interdepartementale commissie, die het programma van de regeering zal uitwerken en dat in tastbaren vorm zal brengen, zoodat men daarop de verschillende aanvragen zal kunnen baseeren.

De interdepartementale commissie heeft zich o.m. voor de materieel-soorten in de hoofdzaken aan de richtlijnen der regeering gehouden. Zij heeft echter haar advies ongevraagd

met tal van punten uitgebreid, waarover in het volgende enkele opmerkingen zullen noodig zijn. Het willekeurig uitbreiden van de opdracht is voor iedere commissie een delicate zaak, omdat het altijd onzeker is of voor eenig advies, buiten de opdracht, de samenstelling der commissie niet anders zou zijn geweest. Een der punten van advies waarmede de commissie buiten de opdracht is gegaan, betreft de wettelijke regeling. In de slotbeschouwingen van het rapport is betoogd, dat een wettelijke regeling van een plan van aanbouw en van de samenstelling der vloot 'in de huidige omstandigheden zeer gewenscht' is. Uiteraard heeft deze 'werkcommissie' zich ervan onthouden om met de hooger vermelde motieven tégen een vlootwet, zooals de regeering die had uiteengezet, in een polemiek te treden. Mij schijnen laatstbedoelde motieven, buiten ieder beding, de sterkste. Het betreft hier een vraagstuk op zich zelf, dat sedert van het theoretische veld in de practische politiek is overgegaan. Men weet, dat de regeering aan alle adviezen van het interdepartementaal rapport haar instemming heeft gegeven. Het rapport van 12 Januari 1921 is onverkort en ongewijzigd als grondslag genomen voor het wetsontwerp, dat bij boodschap van 3 November 1921 bij de Tweede Kamer is aanhangig gemaakt.

De samenstelling der vloot en hetgeen daar omheen is geplaatst, zouden dan tòch het voorwerp van een wettelijke regeling zijn. De wettige vorm, zoo verstaat men uit § 2 der memorie van toelichting, wordt in overweging gegeven, om aan de ten uitvoerlegging van de beginselen meer vastheid te geven en deze minder afhankelijk te stellen van de wisselende inzichten van het oogenblik. De regeering verwijst overigens voor veel, van wat zij in de memorie van toelichting niet heeft opgenomen, naar een extract uit het interdepartementaal rapport, dat bij het vlootwet-ontwerp aan de leden der Staten-Generaal is overgelegd. Onder de argumenten vóor een regeling bij de wet vermeldt het extract dat 'de koninklijke marine (thans) een samenvoeging is van heterogene bestanddeelen'. De commissie schrijft dit toe aan den zeer grooten invloed, dien de persoonlijke inzichten van opvolgende ministers op den aanbouw van materieel steeds hadden. 'Alleen een wettelijke regeling van den aanbouw voor een bepaald tijdvak, zoo meent het rapport, kan eenigen waarborg opleveren voor een

geheel, dat ook in zijn onderdeelen logisch is opgebouwd.' Gelet op de toelichting ter zake van het ontwerp schijnt de regeering ook met die zienswijze te hebben ingestemd. Heel overtuigend is de overweging niet. Ook voor de uitvoering van een wettelijk plan van aanbouw zal immers veel aan de inzichten van de opvolgende marine-ministers moeten overgelaten blijven. De taktiek stelt te dikwijls nieuwe eischen en op het gebied van aanbouw staat de militaire techniek nimmer stil. Het heterogene van het materieel schijnt dan ook beter verklaard uit de zeer uiteenloopende geboorte-datums der bestanddeelen, dan dat men het mag wijten aan een ongewenschten invloed, dien opvolgende ministers daarop hebben gehad. De zienswijzen van de verantwoordelijke ministers zullen overigens wel meestentijds hebben overeengestemd met de meeningen van den marinestaf en het kan niet de bedoeling der commissie zijn geweest met een vlootwet de taak en den invloed van den marine-staf in te perken.

Een niet onbelangrijke vraag in de wordingsgeschiedenis van het ontwerp is, wàt men gepoogd heeft in de wet, voor den invloed van de opvolgende marine-ministers, in de plaats te stellen. Voor hetgeen de leidende beginselen en de materieel-typen betreft, zullen dat de hiervoren vermelde stellingen zijn in de memorie van 21 Mei 1920. Deze memorie heeft de onderteekening van den interimairen marine-minister W.F. Pop. Het groote gewicht, dat voor de toekomst aan die stellingen staat te worden toegekend, maakt het belangwekkend te onderscheiden, hoe zij zijn ontstaan. In de memorie van 21 Mei 1920 is te kennen gegeven, dat de inzichten der regeering, ten aanzien van de voor de marine te volgen politiek en de richtlijnen voor de samenstelling der vloot, reeds te voren door de regeering waren opgesteld en dat minister Pop, bij het aanvaarden van het marine-bewind, zich daarmee vereenigd had. Een en ander wist men trouwens al uit de memorie van antwoord aan de Tweede Kamer, naar aanleiding van de marinebegrooting voor 1921 en eveneens uit een redevoering van den heer van der Voort van Zijp, bij de openbare behandeling dier begrooting op den 21 December 1920.

Dat het bewind, juist in deze dagen de behoefte had gevoeld aan een programma en daarmee, vóór het optreden van minister Pop, gereed was gekomen, is verklaarbaar. Men

herinnert zich de woelige debatten, telkens als voortbouw, ombouw, afwerking of verkoop aan de orde was van de op stapel staande kruisers Java en Sumatra. Alleszins verklaarbaar, dat de regeering zich gedocumenteerd had. Uit de stukken kan worden afgeleid, dat het plan moet zijn ontworpen in de marine-periode van minister van IJsselsteijn. Waar het uitgesloten mag heeten, dat deze bewindsman persoonlijk de richtlijnen voor het materieel en voor het te volgen marinebeleid zou hebben uitgezet, gaat men vrij zeker met aan te nemen, dat dit in hoofdzaak geschied is door den daarvoor aangewezen raadsman der regeering, den chef van den marine-staf. De stellingen zijn bij de voorbereidingen der vlootwet uitgangspunt geweest; bij de marine-begrootingen is er sedert herhaaldelijk naar verwezen. Overal echter zijn het stellingen gebleven, nergens is een deductie beproefd, die er de juistheid en de toepasselijkheid van zou hebben aangetoond. In de memorie van toelichting van de vlootwet vindt men het programma in extenso aangehaald. Eveneens in het rapport van de interdepartementale commissie. Men weet, dat de chef van den marine-staf voorzitter is geweest dier commissie. Onwillekeurig denkt men aan dien samenloop, als men in het rapport, onmiddellijk volgende op het uitgeschreven marineprogramma, leest:

> Waar de regeering haar standpunt op zoo duidelijke wijze had aangegeven, heeft de commissie het noch noodig, noch gewenscht geacht, daarover in beschouwing te treden.

Beschouwingen over het regeeringsstandpunt zal vermoedelijk niemand van een interdepartementale commissie verwacht hebben. Het ambtelijk karakter der commissie moest dit uitsluiten. Op punten, waarvan het bekend kon zijn, dat bij de regeering een gevestigde meening bestaat, - niet het minst indien deze reeds als zoodanig aan de Staten-Generaal was bekend gemaakt, - behoorde de commissie zich naar die meeningen te schikken. Onmiddellijk op de aanhaling van zooeven, vervolgt het rapport:

> Zij heeft bij de uitwerking van haar advies de richtlijnen steeds gevolgd en er zich toe bepaald de zienswijze der regeering in concrete voorstellen te belichamen.

Dat de commissie zich daartoe maar in zeer weinig opzichten heeft bepaald, is uit het vorenstaande reeds gebleken. Minister

Pop, die de commissie ingesteld en geïnstrueerd had, wenschte ‘geen weidsche plannen, waarvan de uitvoering geruimen tijd zou vorderen en waarbij dus geen rekening wordt gehouden met in dien tijd geheel gewijzigde omstandigheden’; hij oordeelde een wettelijke regeling ‘een niet gelukkig standpunt’; wilde ‘geen commissie, die eerst weder de zaken moest gaan beschouwen’; vandaar vermoedelijk de partieele en beperkte functiën van de niet tot de marine behoorende leden; minister Pop verwachtte ‘een korte uiteenzetting’ van hetgeen noodzakelijk was te achten ‘voor de eerste jaren’. De commissie heeft al die wenschen van haar lastgever in den wind geslagen. Ik moet er helaas aan toevoegen, dat zij door het verloop, dat het vlootvraagstuk verder heeft gekregen, vormelijk althans, ontlast is. Van minister Pop is het zwak geweest een rapport te aanvaarden, dat zijn inzichten - en men mag zeggen zijn betere inzichten - zoozeer had onder den voet geloopen.

Wanneer een minister in een vraag van beleid van deze portée tegenover de ambtenaren zich niet laat gelden, waar blijft dàn het gezag? In zulke dubieuze verhoudingen is het niet meer geheel onverstaanbaar, dat ambtenaren in commissie aan hun regeering rapporteeren, dat een hoofdgebrek van de vloot te wijten is aan den zeer grooten persoonlijken invloed van opvolgende ministers van marine.

Nadat minister Pop het rapport van de interdepartementale commissie aanvaard had en besloten was met de adviezen op alle punten mee te gaan, is weldra de geheele regeering omtrent het rapport eenstemmig van gedachte geworden. Acht maanden na ontvangst van het rapport, werd het ontwerp voor een wet van minister van Dijk, die inmiddels den heer Pop in het kabinet had vervangen, openbaar. In de memorie van toelichting van het ontwerp worden de ramingen niet voorgecijferd. De memorie verwijst aan het slot van haar inleiding o.m. voor de financieele toelichtingen naar het interdepartementaal rapport, dat voor de geheele wetsvoordracht tot onderbouw gediend heeft.

Hoe informeel het in de wording van het ontwerp is toegegaan, zoo behoeft dit op zich zelf nog niet twijfel te wekken aan het deugdelijke van de voordracht. Het zou op de militairtechnische punten zelfs een aanbeveling kunnen blijken te zijn,

dat in alle instanties der voorbereiding, een zelfde deskundige, onverkort en met beslistheid, de leiding heeft kunnen nemen.

Niet onwaarschijnlijk is, dat de regeering toen zij, in rade vereenigd, voor een beslissing zat, evenzoo geoordeeld heeft. Aangaande de regeling van het vlootplan bij de wet had zij echter m.i. haar beter inzicht moeten handhaven. Want een wettelijke regeling is, op haar eigen gronden, principieel verwerpelijk. Te dezer zake had de marine-kern van de interdepartementale commissie aan haar voorstel een draagkracht toegekend, die het bij lange na niet heeft. Men beseft dit als men het antwoord overweegt, dat op een hiervoren geopperde vraag nog nader moet worden gegeven. De vraag was: wat in de wettelijke regeling voor den zeer grooten invloed, dien opvolgende marine-ministers op den aanbouw hadden gehad, zou worden in de plaats gesteld; waarop het antwoord is: eenige, als dwingend 'regeeringsstandpunt' vooropgezette, echter op het stuk van haar juistheid en toepasselijkheid in geenen deele toegelichte stellingen van den chef van den marinestaf van het voorjaar van 1921. De stellingen onder 1°, 3° en 4° genoemd, hebben op de vlootvoorstellen in het bijzonder invloed gehad.

II.

Het zou de moeite loonen en tot opheldering van de eischen eener maritieme voorbereiding voor Nederland en Indië kunnen bijdragen, indien de aphorismen, waaruit het regeeringsstandpunt is samengesteld, in elk der belangrijke onderdeelen, alsnog in het openbaar nauwkeurig bekeken en getoetst werden. De ruimte daarvoor benoodigd kan geen tijdschrift beschikbaar stellen. Drie onderwerpen zouden vooral de aandacht moeten hebben. Ik moet mij er toe bepalen ze aan te duiden en het belang er eenigszins van te doen gevoelen.

Vooreerst de stelling, dat een staatsmarine voor Nederland onontbeerlijk is. Een verdeeling van de koninklijke marine in een indische en een nederlandsche acht de regeering in strijd met de bestaande staatkundige verhoudingen tusschen Nederland en zijn koloniën. Aangenomen dat dit zoo is, dan zou het, voor het gewichtige vraagpunt, toch niet beslissend kunnen zijn. In de bedoelde staatkundige verhoudingen is, indien dit nuttig werd geoordeeld, immers meermalen verandering ge-

bracht. Het punt is van bijzonder gewicht indien men de defensie van het moederland stevig en economisch zou willen regelen; het regeeringsstandpunt staat daaraan ernstig in den weg.

Het tweede onderwerp betreft de stelling, dat voor de defensie van Nederland mijnenleggers, onderzeebooten, bewakingsvaartuigen en vliegtuigen noodig zijn. Hier zou, behalve de bestemming van de opgesomde materieelsoorten, een toetsing in het licht moeten plaatsen, hoe deze stelling, wat de aantallen zee- en luchtschepen betreft, in het wetsontwerp is uitgewerkt. Van eenig overleg met de landmacht blijkt uit de stukken niets. Het vlootwet-ontwerp is niet medeonderteekend door den minister van oorlog. In de defensie van het moederland staat, sedert den grooten oorlog, veel op losse schroeven, ook vooral ten aanzien van het zeefront. De regeering heeft na de demobilisatie, toen nog niet één der voorgenomen voorzieningen was gereed gekomen, de uitvoeringen doen schorsen en zulks in weerwil dat voor deze verbeteringen een kustfonds was ingesteld. Nu zal, volgens het maritieme regeeringsprogram, het materieel voor de verdediging te water van het moederland een onderdeel uitmaken van de kustdefensie. Kan het dan in dit stadium van onzekerheid ten opzichte van deze laatste, verstandig zijn het marinematerieel daarvoor in een wet vast te leggen? Volgens de plannen van aanbouw zou voorshands voor het moederland nog niets op stapel worden gezet. Gelukkig. Maar pleit dan, bij de wisselvalligheid of de strijdmiddelen van nu, over eenige jaren nog up to date zullen zijn, er niet alles tegen, om dit materieel thans bij een wet vast te stellen?

Het derde onderwerp, dat een uitvoerige behandeling van het regeeringsstandpunt zou vorderen, betreft de mededeeling, dat voor de indische defensie noodig zijn: ‘naast onderzeebooten, mijnenleggers en vliegtuigen, ook jagers en enkele lichte kruisers’, en dat de actie van de marine in de koloniën vordert: ‘naast verkenning van den vijand, zijn doordringen in den archipel zoo lang mogelijk te vertragen, hem te beletten met een geringe macht zijn heerschappij in de indische wateren te vestigen, zijn transportvloot naar vermogen verliezen toe te brengen en zijn verbindingen te bedreigen.’

Het is dit directief, dat het groot aantal millioenen opvordert. Dat de regeering zoo nadrukkelijk en buiten twijfel voor Indië

de noodzakelijkheid vooropzet van lichte kruisers, heeft zeker verband gehouden met de faze, waarin haar inzicht, omtrent de kruisers, dat zoo zeer aan wisseling is onderhevig geweest, op dat tijdstip verkeerde.

Ook de vlootwetcommissie heeft, blijkens de 28ste van de in haar rapport doorloopend genummerde alinea's, zich de voorstelling gemaakt, dat

> 'Het streven van den bevelhebber der vloot - wil hij eenig resultaat van zijn actie verwachten - er steeds op gericht (zal) dienen te zijn zijn hoofdmacht i.c. bestaande uit onderzeebooten, tot een geconcentreerden aanval te brengen op 's vijands, in onzen archipel verschijnende, strijdkrachten.'

Deze zienswijze is echter allengs minder juist geworden. Zij schijnt, voor het huidige, in hooge mate betwistbaar. Met een bravoure-taktiek kan een vlootvoogd van heden zijn land niet meer dienen. Er wordt bedachtzamer, langduriger en zwaarder werk van hem gevraagd.

Het zal onze stelregel moeten zijn, met de maritieme middelen, uit eigen beweging, nimmer een actie aan te gaan, die onze toerusting te water tot inzet zou hebben en waarvan het ook zoo goed als zeker zou zijn, dat men haar een tweede maal niet meer zou kunnen herhalen. Een aanvaller, die onze koloniën met veroveringsplannen binnendringt, zal maritiem en ook plaatselijk wel altijd overmachtig zijn. Zijn toeleg is overweldigen. Daartegenover zou een kleine vloot, met een offensief, de dreigende situatie, maar bij toevallige uitzondering, te haren gunste kunnen keeren. In plaats van een gelegenheid te verkrijgen voor een succesvol offensief, zal zij, als regel, veeleer zelf geteisterd en aangevallen worden. Men stelt zich den toestand niet goed voor, indien men aanneemt, dat bij een treffen met een veroveringspoging, het initiatief bij onze hoofdmacht zou wezen. Aan dat vlootplan der regeering ligt die voorstelling nochtans ten grondslag. Uit deze reden kan met die voorstellen, hoeveel logika er in technischen zin in te waardeeren moge zijn, niet worden ingestemd. Wanneer men de 28ste alinea van het rapport der vlootwetcommissie verder leest en overweegt, wat, ten behoeve van een opperbevelhebber, die zich voor een aanval met de geconcentreerde scheepsmacht zou voorbereiden, aan middelen voor verkenning vereischt wordt, dan moet dit den indruk nog verdiepen,

dat men met deze voorstellen op een verkeerden weg is. In het interdepartementale rapport wordt op blz. 10 op het belang der ‘verkenning’ gewezen en gerechtvaardigd genoemd een betrekkelijk groot deel der weermacht voor dit doel aan te wijzen. Het schijnt, ook al moet ik mij ten zeerste beperken, hoog noodig uit de becijferingen in het rapport eens bijeen te brengen, welke kosten op de zoogenaamde hoofdmacht en welke op de verkenning vallen. Men zal stellig opzien van de bedragen; bij een vergelijking onderling ook van het onevenwichtige. De interdepartementale commissie heeft voor de proportie, die ten deze in de organisatie moet bestaan, aandacht gehad en meent, dat zij, door ‘de verkenning’ te beperken, zooals geschiedde, ‘de logische verhouding’ heeft in acht genomen, die tusschen het materieel voor de hoofdmacht en dat voor den verkenningsdienst, anders allicht zou zijn verloren gegaan. Voor de hoofdmacht zal men, nadat de wet zou zijn uitgevoerd, een aankoop- of stichtingswaarde en dus een onderhoudszorg hebben als volgt:

1 kruiser	18.3	millioen gulden
6 jagers	30	millioen gulden
18 onderzeebooten	77	millioen gulden
2 onderzee-mijnenleggers	22	millioen gulden
18 gevechtsvliegtuigen	0.83	millioen gulden
2 flotille-vaartuigen	7	millioen gulden
2 mijnenleggers (type Siboga)	0.16	millioen gulden
1 groote mijnenlegger	3.5	millioen gulden
12 verkenningsvliegtuigen	0.55	millioen gulden
6 jachtvliegtuigen	0.28	millioen gulden
Inrichting van Tandjong Priok	62.015	millioen gulden
Totaal	221.635	millioen gulden

De verkenning zal een aankoop- of stichtingswaarde en dus een onderhoudszorg hebben als volgt:

3 kruisers	54.9	millioen gulden
18 jagers	90	millioen gulden
14 onderzeebooten	59.92	millioen gulden

24 verkenningsvliegtuigen (west)	1.11	millioen gulden
6 verkenningsvliegtuigen}	0.55	millioen gulden
6 jachtvliegtuigen}	0.55	millioen gulden
de Pelikaan	5.00	millioen gulden
18 verkenningsvliegtuigen (oost)	0.83	millioen gulden
Kosten van inrichting van Soerabaja	17.48	millioen gulden
Kosten van inrichting van Riouw	14.621	millioen gulden
Kosten van inrichting van Makassar	2.42	millioen gulden
Totaal	246.831	millioen gulden

In de memorie van toelichting der vlootwet was van ‘de verkenning’ geenerlei melding gemaakt. Volgens het voorloopig verslag der Tweede Kamer had deze omstandigheid aan sommige leden aanleiding gegeven tot de vraag: ‘of de regeering medegaat met de dienaangaande door de commissie in haar rapport gegeven beschouwingen’. Minister van Dijk is in zijn memorie van antwoord de vraag voorbijgegaan; naar aanleiding ervan vond men aangeteekend: ‘De verkenning is in de memorie van toelichting niet afzonderlijk genoemd, omdat die verrichting een onafscheidelijk onderdeel vormt van de actie ter zee’. Deze mededeeling aangaande ‘de verrichting’, verdient, in het licht van de 246 millioen, waarover de vraag liep, historisch te worden. Zij is voorshands schuil gegaan achter het gebruikelijk eindverslag aan de Kamer van de commissie van rapporteurs, dat met het antwoord van de regeering, de openbare behandeling van het wetsontwerp geacht kon worden voldoende te hebben voorbereid.

Wanneer men de bestanddeelen in de opsommingen voor ‘de hoofdmacht’ en ‘de verkenning’ nagaat en in aanmerking neemt, dat voor Nederland de verbetering der kustdefensie, waarvoor nog ± 8 millioen zou moeten verwerkt worden, al sedert eenige jaren is stopgezet, dan treft het gemis van consequentie, dat voor kustbatterijen in de vlootwet voor ruim 56 millioen is uitgetrokken. Oorlog voor Indië zal toch immers ook oorlog voor Nederland beteekenen en groote kansen in het leven roepen voor molest van de havens, zeegaten en kusten hier te lande.

Met het vorenstaande kan van dit derde onderwerp van het regeeringsstandpunt worden afgestapt. Ik heb er niet dan een vluchtige beoordeeling van gegeven. Het bijgebrachte kan volstaan om dit directief weinig toepasselijk te noemen. Hoewel het hier ter plaatse uitgesloten is andere beginselen van organisatie voor het regeeringsdirectief in de plaats te stellen, kan, met een enkele aanteekening daaromtrent, toch een gedachte daarover eenigermate aangegeven worden.

In de voorstellen der regeering is voor het vaderlandsche als voor het indische vlootdeel als hoofdstrijdmiddel de onderzeeboot gedacht. Maar het voor Indië voorgenomen strategische gebruik, met name het offensief optreden met deze booten in een hoofdmacht, vordert voor verkenning en

steun zooveel bijkomstig materieel, dat dit laatste, uit een oogpunt van voorbereiding, kosten en onderhoud, feitelijk tot de hoofdzaak is gemaakt. Wanneer de indische vloot zou zijn tot stand gekomen, zou men aan onderzeebooten hebben:

32 booten à 4.28 millioen	= 136.96 millioen gulden
4 onderzee-mijnenleggers à 5.5 millioen	= 22.00 millioen gulden
Totaal	158.96 millioen gulden
aan bijkomstig grooter materieel:	
4 kruisers à 18.3 millioen gulden	= 73.20 millioen gulden
24 jagers à 5 millioen gulden	= 120.00 millioen gulden
Totaal	193.20 millioen gulden

Laat men het overige bijkomstige materieel, als flotillescheepjes en dergelijke, buiten beschouwing, dan kan voor de veiligheid en de bescherming in den indischen archipel met ± 120 onderzeeërs: strijders, mijnenleggers en moederschepen, meer nuttig effect worden verkregen. Het aantal booten bepaalt slechts eenigermate de gedachte. Het zal slechts voor de helft tot een derde gelijktijdig in dienst kunnen zijn. De onderzeeërs zouden voor het meerendeel niet grooter dan ± 600 ton moeten genomen worden. Tegen een organisatie in dezen geest uit onderzeebooten samengesteld, is meermalen kritiek uitgesproken. Ik heb daar alle aandacht voor gehad. Was het afkeurend oordeel eenigszins gemotiveerd, dan is het mij echter altijd voorgekomen, dat de argumenten gezocht en zwak waren.

De beschouwing in het interdepartementaal rapport tot aanprijzing van de onderzeeboot voor Nederland, schijnt in gelijke mate een aanprijzing voor Indië. Men leest daar:

> ‘de aanwezigheid van maritieme weermiddelen (zal) den vijand dwingen tot betrekkelijk groote krachtsinspanning en tot vele preventieve maatregelen. Dit laatste geldt in het bijzonder ten aanzien van onze onderzeebooten; een vijand toch, die weet dat wij in het bezit zijn van een onderzeeboot-vloot, zal zeer uitgebreide voorzorgen moeten nemen om den overtocht van een landingsleger - de meest gevaarlijke bedreiging, die ons te wachten staat - veilig te kunnen ondernemen. Uit den laatstelijk gevoerden grooten oorlog is wel gebleken, hoeveel materieel daarvoor noodig is en het kan zelfs zijn dat, in verband met onze onderzeebooten, zulk een praestatie, gelet op de verzorging van belangen op andere deelen van het oorlogstooneel, boven 's vijands krachten gaat. In dat geval is dus de preventieve werking onzer onderzeeboot-vloot al zeer groot.’

Mij dunkt, dat het op de preventieve werking voor de indische wateren, minstens in dezelfde mate aankomt, als dit

voor de veiligheid van onze vaderlandsche kusten het geval is. De afstand, dien een vijandelijke macht moet afleggen om, toegerust en beschermd als de commissie dit omschreef, in den archipel aan te komen, is belangrijk grooter. En met den afstand moet de praestatie omvangrijker zijn en vermenigvuldigen zich de gevaren, die de onderneming kunnen dwars zitten.

De onderzeebooten zouden, in combinatie met verkenningsvliegtuigen en in groepen optredende, zich moeten oriënteeren op een, naar gelang van de situatie, over belangrijke punten van den archipel verspreide, hinderlaag-taktiek. Het vliegtuig kan, in samenwerking met den onderzeeër, er in hooge mate toe bijdragen om den enerveerenden dienst van de duikboot-bemanningen te verlichten. Men kan 100 verkenningsvliegtuigen aanschaffen voor den prijs van één jager. De vliegtuigen moeten dan twee- à driemaal vernieuwd worden, als ze alle in gebruik zouden zijn en men den levensduur van een jager als grondslag neemt. Stelt men 35 vliegtuigen te hebben voor één jager dan kan men het effect aan gelijktijdig verkende ruimte op het 120 à 150-voud van den jager stellen. Het gevaar van waterstrijdmiddelen, op de geschetste wijze toegepast, is zeer groot en zal in die mate preventief werken, dat het voor de booten maar zelden tot een aanvallende actie zal komen. De zeeën van den archipel zullen overal onbetrouwbaar zijn, zij zullen een indringenden vijand in voortdurend gevaar en spanning houden. De dure ‘verkenning’ van de vlootwet bepaalt zich tot het waarnemen van de toegangen tot de Java-zee. Een organisatie van uitsluitend klein materieel zal heel wat meer kunnen praesteeren. Zij zal met draadlooze stations aan den wal, met mobiele werkplaatsen, geheime wacht- en ontspanningsplaatsen, kustwacht-organisatiën, opslagen van behoeften en materialen, enz. moeten worden aangevuld en zal ook, in onze meerdere terreinkennis, een grooten steun kunnen hebben. In haar voordeel pleit bovendien, dat men haar in een veel geringer aantal jaren kan tot stand brengen.

III.

In de memorie van toelichting van het vlootwet-ontwerp wordt voor de technische en strategische beschouwingen be-

treffende de samenstelling en de aanwending der vloot en voor de inrichting der steunpunten naar het extract uit het rapport verwezen der interdepartementale commissie. Ook als men zich het geheele rapport in de memorie denkt opgenomen, blijft er in de toelichting van het ontwerp een leemte. Het ontbrekende is in het rapport der vlootwetcommissie overzichtelijk en helder behandeld. Dit rapport is echter achterna gekomen en heeft dus op den inhoud van het ontwerp geen invloed kunnen hebben. Ik heb op het oog de paragraaf van dat rapport, getiteld: 'Noodzakelijkheid van het bezit van een vloot'. De toelichting der vlootwet neemt de motieven als vanzelfsprekend aan; zij heeft in de plaats daarvan een stuk geschiedenis opgenomen, waaruit blijkt, dat de poging in 1912, om een wettelijke regeling voor de indische defensie voor te bereiden, onder meer door de oorlogsomstandigheden, zonder gevolg is gebleven. In die voorbereidingen waren toen ook de noodige regelingen voor de landmacht begrepen. De thans hernieuwde poging laat de landmacht buiten de regeling. Als gevolg daarvan, - het is van belang dit mee te deelen - zullen met de vlootvoorstellen in weinig opzichten gereede resultaten worden verkregen. Het is niet genoeg onder het oog gezien, dat indien de vlootbasis bij Tandjong Priok en de verbetering van Soerabaja, volgens de plannen zullen zijn tot stand gekomen, men aan de landzijde dier positiën stellingen heeft, die, zoolang ze onversterkt en open blijven, de 79.5 millioen aan de kustfronten ten koste gelegd, van twijfelachtig effect zullen doen zijn. Er zullen, om op die punten, en ook bij Riouw en Makassar, een evenwichtig geheel te verkrijgen, aan de versterking van den landkant eveneens aanzienlijke sommen moeten besteed worden. Dit echter slechts in het voorbijgaan.

De eerste paragraaf van het rapport der vlootwetcommissie geeft een overzicht betreffende de internationale verhoudingen, belangen, mogelijke storingen en tegenstellingen in het verre oosten en leidt daaruit de kansen en eenigermate den graad van waarschijnlijkheid af van eventualiteiten, die voor ons in den indischen archipel militaire voorzorgen noodzakelijk kunnen maken. Ook zij beschouwt alleen de maritieme defensie en laat de landmacht er buiten. Haar aldus afgeleide punten van uitgang hebben als toetssteenen voor hetgeen de

interdepartementale commissie ten behoeve van de indische maritieme defensie ontworpen heeft, een bijzondere beteekenis.

Het eerste vastgestelde punt zet de onwaarschijnlijkheid voorop, dat wij in den archipel, met het doel om ons gebied of een deel daarvan te veroveren, een aanranding zouden krijgen door een andere natie.

> ‘Hoewel de mogelijkheid niet geheel kan uitgeschakeld worden, zoo mag (een op verovering gerichte aanval) toch onder de huidige politieke omstandigheden onwaarschijnlijk worden geacht.’

Een eventualiteit daarentegen met dreigende gevaren, is, dat wij in een conflict worden betrokken, dat tusschen andere volken woedt en:

> ‘er is bij een conflict in of bij den Grooten Oceaan haast geen geval denkbaar, waarin niet de kans groot is, dat ook de nederlandsch-indische wateren het tooneel van den strijd worden of waarin althans de handelsoorlog niet in of nabij die wateren wordt gevoerd.

Het gevaar is dan, wegens de bijzondere geografische en strategische positie van den archipel, niet gering, ‘dat een dier oorlogvoerenden, hetzij bewust dan wel toevallig, de neutraliteit van ons gebied schendt en aldus Nederland tegen zijn wil in den strijd wikkelt’.

> ‘Het is allereerst met het oog op die eventualiteit, dat de commissie een vloot in de indische wateren noodig acht. Zij ziet dan ook in de vloot, voorgesteld in het ontwerp van wet 1922, voornamelijk wat zij zou willen noemen een “neutraliteitsvloot”, in staat om daadwerkelijk op te treden ter handhaving van de neutraliteit in geval van een conflict in den Grooten Oceaan.’

Deze beschouwingswijze van de ontworpen vloot verklaart, dat de vlootwetcommissie aan de regeeringsvoorstellen haar adhaesie heeft geschonken. Het is jammer dat zij niet meer consequent er aan indachtig is gebleven, dat van haar ‘geen advies in vraagstukken van technischen aard, de oorlogsmarine betreffende, verlangd was’. Want haar adhaesie kan twijfel wekken of zij van de voorstellen, met name van het rapport der interdepartementale commissie, wel een genoegzame studie heeft gemaakt. De deductie waarmede de vlootwetcommissie de voorstellen der regeering aanprijst is ook hierom zwak, omdat overal het materieel van die voorstellen geplaatst wordt tegenover in het geheel geen voorzorgen. Zoo in alinea 14. ‘Wetende dat hij (de vijand)

geenerlei tegenstand ter zee van onze zijde te wachten heeft, zal hij een coup de main kunnen wagen, zelfs met verouderd materieel'. Zoo in alinea 16: 'Beschikken wij over een en ander, dan is de kans, dat wij buiten het conflict zullen blijven, veel grooter, dan indien wij ter zee actief en passief weerloos zijn'. Zou men op het rapport der vlootwetcommissie afgaan, dan ware een wapening ter zee, voor ons per se een wapening volgens de regeeringsvoorstellen. Wellicht dat men voor de eenzijdigheid en de vluchtigheid, die hier onmiskenbaar aan den dag treden, eenige verklaring kan vinden in het feit, dat de voorzitter en twee leden der interdepartementale commissie tevens leden zijn geweest van de commissie-Patijn. Het is mogelijk, dat deze laatste, voor wat het militair-technische van de vraagstukken betreft, in haar oordeel op het gezag dier leden is afgegaan. In dat geval zouden de technische meeningen der vlootwetcommissie slechts een doublure vormen, zonder nieuw gezag. Het is mogelijk, dat zij, waar in haar rapport van een 'neutraliteitsvloot' gesproken wordt, alleen de hoofdbestemming heeft willen typeeren; in dit geval heeft zij vermoedelijk niet aan de al of niet geëigende inrichting voor die bestemming gedacht.

Door de interdepartementale commissie is bij het ontwerpen van een maritieme weermacht voor Indië van het geval uitgegaan, waarvan de vlootwetcommissie, onder de huidige politieke omstandigheden, de onwaarschijnlijkheid vooropzette. Men oordeele hoe de opsomming van hetgeen noodig is in het interdepartementaal rapport wordt ingeleid.

> De meest gevaarlijke bedreiging voor onze koloniën bestaat in een rechtstreekschen aanval, ondernomen met het doel om Java te veroveren, of deelen daarvan - zij het ook wellicht slechts tijdelijk - te bezetten. Zulk een aanval moet dus als uitgangspunt worden genomen om te geraken tot den logischen opbouw onzer weermacht ter zee.
> Is een macht geschapen, in staat bij zulk een aanval de taak te vervullen, haar door de regeering toegedacht, dan is zij ook krachtig genoeg om in andere gevallen de opdrachten uit te voeren, waartoe zij alsdan geroepen zal kunnen worden. Uit het bovenstaande volgt, dat onze vloot altijd organisatorisch een geheel moet vormen; een macht dus, die op zich zelf ageeren kan. Tegen een aanval uit de meest gevaarlijke richtingen zullen in de eerste plaats onze maatregelen getroffen moeten worden; het hiervoor noodige materieel zal dus allereerst aanwezig moeten zijn. Is dit het geval, dan zal deze scheepsmacht ook in staat zijn om op te treden tegen eventueele aanvallen uit andere richtingen. Bij een aanval bestaat de taak onzer vloot in de eerste plaats in het zoo

> spoedig mogelijk verkennen van den vijand, in de tweede plaats in het hem toebrengen van verliezen, in het bijzonder aan zijn transportvloot, gedurende den opmarsch. Enz.

Het komt in deze inleidende motiveeringen wel zeer duidelijk uit, hoezeer de leemte, die in het rapport en in de toelichting der vlootwet moest worden aangewezen, voor de voorstellen een principieele beteekenis heeft. Een voorafgaande onderscheiding van hetgeen in den politieken toestand van deze tijdsperiode niet waarschijnlijk is en de eventualiteit anderzijds, waarop het voor de toebereidingen thans nagenoeg uitsluitend aankomt, zou stellig tot meer actueele en minder kostbare plannen geleid hebben. Het strikt noodige, dat moest worden nagestreefd, zou een ander aanzien hebben gekregen. Waarschijnlijk waren er in de vlootvoorstellen noch van een vlootbasis of van steunpunten, noch van een hoofdmacht en een verkenning sprake geweest. Want al deze kostbare elementen hangen ten nauwste samen met den, door de interdepartementale commissie gevreesden en vooropgezetten aanval tot verovering, waaraan men dan, zooals nog nader verduidelijkt zal worden, nog de beperking zou moeten toevoegen, dat de oorlog ons van uit de verte zou verklaard zijn. Het is nu de vraag of de middelen, welke in de vlootvoorstellen voor een poging zijn ontworpen, tot het offensief verijdelen van een op verovering gerichten aanval, ook nuttig en toereikend kunnen zijn voor een bewaking en bescherming onzer neutraliteit, of - zoo men in de omschrijving zich liever op het standpunt van de constitutie van den volkenbond plaatst - tot waarborg van een ongehinderd voortgezette zelfstandigheidspolitiek.

Over de hoofdmacht en haar offensieve taak schijnt in het voorafgaande genoeg gezegd. Aan de vlootbasis, die met de hoofdmacht in de voorstellen in een oorzakelijk verband staat, zal aan het slot dezer kritiek nog eenige aandacht worden gewijd. Het onderzoek of de middelen, die de vlootwet zal in het leven roepen, ook dienen kunnen voor de gevaarlijke eventualiteit eener neutraliteitshandhaving in den archipel, betreft voornamelijk ‘de verkenning’. Allereerst rijst de vraag, wáár ‘de verkenning’ zal werken. Volgens een overweging in het interdepartementaal rapport, waarmede men kan instemmen, zou dat zoover mogelijk naar buiten, aan de

uiterste grenzen van den archipel moeten zijn. Het rapport laat echter volgen:

> Nu toont een oppervlakkige studie reeds aan, dat voor een goeden verkenningsdienst in de vele toegangen tot ons uitgebreid bezit een hoeveelheid materieel noodig zou zijn, die waarschijnlijk onze krachten te boven gaat; in ieder geval zou voor die verkenning zooveel oorlogsmaterieel vereischt worden, dat de logische verhouding (waarvan te voren reeds sprake was) zou verloren gaan. Het oorlogsmaterieel (voor de verkenning aan de uiterste grenzen zoo zeer verspreid) zou ‘voor den eigenlijken aanval op 's vijands transportvloot te laat komen.’
> Waar de commissie van oordeel is, dat Java en daarvan vooral het westelijk gedeelte, het object van den vijand zal zijn (vermoedelijk denkt men nu niet aan de transportvloot, maar aan de strijdmacht die, als er van een transportvloot sprake is, bestemd zal zijn om een aanval op het transport te verhinderen), heeft zij gemeend, dat die verkenningslijnen niet op alle plaatsen aan de uiterste grenzen van den archipel behoeven te liggen, doch op sommige gedeelten meer naar binnen verplaatst kunnen worden.

Als vaste stations voor de verkenningswerkzaamheid vindt men dan voorgesteld: Riouw, Soerabaja en Makassar. Men beoogt aldaar lijnen en zones in te richten ter afsluiting tegen ongemerkt doordringen. Men zal in die lijnen de gegevens omtrent den naderenden vijand verzamelen, hem in die nadering met het materieel der verkenning zoo mogelijk afbreuk doen en met het aldaar ingerichte steunpunt of hulpsteunpunt trachten vertraging te veroorzaken. Een en ander tot adstructie en tijdwinst voor de hoofdmacht. Voor een neutraliteits-bewaking heeft de geschetste organisatie weinig nut en weinig zin. Men zal in geval van neutraliteitsbescherming het in de verkenning ingedeelde mobiele materieel op gansch andere wijze moeten aanwenden. De gekozen sferen zouden als centra en uitgangspunten voor surveillance, al naar gelang van de situatie, ook in een neutraliteitstoestand nuttig kunnen zijn. Men kan evenwel met een tot die sferen beperkten waarnemingsdienst in een neutraliteitsgeval niet volstaan. Er zullen aan de oorlogvoerenden, ook in de grenszônes van den archipel, eenige waarborgen tegen het schenden van ons gebied door de tegenpartij moeten worden gegeven. Hoe meer, hoe beter, al spreekt het van zelf, dat in een zoo reusachtig gebied, in het redelijke, niet overal afdoende waarborgen kunnen geëischt worden. Ook zelfs een groote mogendheid zal in een uitgestrekte kolonie niet overal tot

afdoende voorzorgen bij machte zijn. Met klein en dienvolgens talrijk gevechtsmaterieel zullen wij op de plaatsen waar een schending niet onwaarschijnlijk is, tot eenige preventieve zorg het best en het meest in staat zijn. Uit dit oogpunt is voor de handhaving der neutraliteit het materieel van het vlootwet-ontwerp stellig niet het meest geëigende. Aangezien dit materieel in hoofdzaak is ontworpen en te samen gevoegd voor een aanvallend zeegevecht, kan de mindere geschiktheid om er op vele plaatsen van den archipel gelijktijdig en langdurig acte de présence mede te maken, weinig verwonderen. Nog eens, voor de neutraliteit in den archipel is vooral het aantal strijdmiddelen een factor van belang. Tal van toegangen, landingsplaatsen, havens en reeden zullen dan duurzaam bewaakt moeten zijn. Voor de prijzen van een kruiser en een jager zullen heel wat kleine onderzeeërs kunnen worden aangeschaft. Men kan het grootekans-geval, dat de vlootwetcommissie bedoelde, niet beter verzorgen, dan met het aanschaffen van klein materieel. Men zal daarmede de exploitatie-kosten der vloot eveneens aanzienlijk ingeperkt hebben. Het nog voorhanden en in aanbouw zijnde grootere materieel zal men in een neutraliteitstoestand kunnen benuttigen, tegen eventueele inbreuken op plaatsen, die niet voortdurend bewaakt zijn. In de vlootvoorstellen is aan de thans nog in Indië aanwezige jagers en torpedobooten geen bestemming als strijdmiddel meer toegedacht. Waar de voorstellen zich uitsluitend op het zeegevecht georiënteerd hadden, is dit ook wel aannemelijk. Het schijnt mij echter toe, dat onze jagers en torpedobooten, bij de handhaving der neutraliteit, nog een alleszins nuttige aanwending zullen kunnen hebben. Het komt dan, in onze politiek althans, in de eerste plaats op inlichten, waarschuwen en voorkomen aan.

Met welk materieel dat geschiedt, is niet van primair belang. Doet zich een voortgezette schending voor, dan zullen wij, als de omstandigheden dit eischen en toelaten, naar vermogen verijdelen moeten dat van de schending vruchten worden getrokken, wat het zekerst en het duurzaamst kan geschieden met onderzeeërs en vliegtuigen.

Uit het bijgebrachte mag de conclusie worden getrokken dat de tegen een aanval op onze koloniën georganiseerde ‘verkenning’, weinig bruikbaar mag heeten in het geval

van neutraliteitshandhaving. Het zou echter kunnen zijn, dat ‘de verkenning’ van waarde werd, indien uit een neutraliteitstoestand voor Nederland, in den archipel de oorlogstoestand zou intreden. Ik heb bij tegenstelling op dit geval gedoeld, toen bij den oorlogstoestand, welke de interdepartementale commissie als grondslag van haar onderzoek en als motief van haar voorstellen heeft aangenomen, werd aangeteekend, dat de oorlog ons met een verklaring van uit de verte zou zijn aangedaan. Een toestand derhalve, dat er in den archipel nog geen vreemde strijdkrachten zich voor een oorlogsdoel bevinden. Of en in hoever de voorstellen ook nuttig en toepasselijk kunnen zijn voor een oorlogstoestand, die in den archipel uit een neutraliteitstoestand ontstaan zou, moet nog worden onderzocht. Men heeft begrepen, dat het hier uitdrukkelijk gaat om hetgeen de vlootwetcommissie in haar rapport ‘het groote gevaar’ heeft genoemd, dat Indië bedreigt en dat dienvolgens, naar mijn gevoelen althans, voor een organisatie der defensie te water van den archipel, bepalend en regelend als grondslag had moeten zijn genomen.

In de commissoriale rapporten heeft het punt in quaestie geen aandacht gehad. In het interdepartementale niet, omdat in de voorstellen van een van buiten af dreigenden veroveringsaanval is uitgegaan, met het vooropgezette sustenu, dat dit een toetsing aan andere gevallen overbodig maakte, omdat, na een macht te hebben geschapen ‘in staat bij zulk een aanval de taak te vervullen, haar door de regeering toegedacht’, men ook in staat zou zijn, ‘om in andere gevallen de opdrachten uit te voeren’. In het rapport der vlootwetcommissie is aan het punt geen aandacht gewijd, vermits dit rapport, zooals reeds gezegd, eenzijdig, de meeningen der regeering tot de zijne heeft gemaakt. Laatstgenoemd rapport levert echter voor het onderzoek waardevolle bouwstof. In de 10de alinea leest men:

> er is bij een conflict in of bij den Grooten Oceaan, haast geen geval denkbaar, waarin niet de kans groot is, dat ook de nederlandsch-indische wateren het tooneel van den strijd worden.

In de 12e alinea wordt het andermaal ‘zeer waarschijnlijk’ genoemd, dat bij een toekomstig gewapend conflict in den Grooten Oceaan ‘het terrein van den strijd zich tot onzen

archipel zal uitbreiden'. Uit deze kansen wordt in de 10e alinea het besluit getrokken:

> Met het oog op de uitgestrektheid van den nederlandsch-indischen archipel zal men in (voor?) dat geval hooge eischen aan de vloot moeten stellen om haar in staat te doen zijn, te waken tegen elke handeling, die een directe neutraliteitsschending inhoudt en als zoodanig door een der strijdende partijen zou kunnen worden beschouwd.

In de 14e alinea vindt men nader toegelicht, dat er, voor in den archipel oorlogvoerende vloten, allicht een zakelijk motief kan zijn om onze neutraliteit niet te eerbiedigen. Een der partijen kan zich het bezit van een steunpunt in den archipel willen verzekeren, of willen beschikken over waardevolle grondstoffen, waarover zij in eigen gebied of uit aanvoer van buiten, niet in voldoende hoeveelheid beschikt, b.v. brandstofolie.

Men zal, - ook indachtig gebleven aan de regeeringsvoorstellen omtrent Riouw, Soerabaja en Makassar - de zich eenigszins opdringende gevolgtrekking reeds gemaakt hebben. De kostbare 'verkenning' zal ons, in het geschetste geval, bitter weinig baat kunnen geven. De oorlogvoerenden zullen dan reeds in den archipel aanwezig zijn. Van een tegenhouden in de officieele verkenningslijnen is dan uiteraard geen sprake. Van waarnemingen uit een of meer dier lijnen en van een gebruik van het ingewikkelde en groote apparaat, dat daarvoor in de vlootvoorstellen is opgenomen, evenmin. Het is zelfs zoo goed als zeker, dat het gansche complex van toebereidingen, dat 'de verkenning' heet, bij een neutraliteitshandhaving gedurende een oorlogvoering in den archipel, buiten bedrijf gelaten zal worden. Men zal het niet ter plaatse brengen en liever voor een latere bestemming in reserve willen hebben. Met de vaste inrichtingen gaat dit echter niet. Waren er, in het geschetste geval, bij Riouw en Makassar geen steunpunten, dan zou een oorlogspartij niet de begeerte kunnen voeden om er bezit van te nemen. Er zou dan een gewichtige aanleiding minder zijn, dat voor ons, in den archipel 'het dreigende gevaar' tot een werkelijkheid wordt.

De kwade kans dat die werkelijkheid intreedt, moet in het licht van de vlootvoorstellen nog nader worden onder het oog gezien. Uit den zooeven onderstelden casus kan gebleken

zijn, dat de indische wateren voor oorlogvoerende vloten het tooneel der operatiën kunnen worden, zonder dat dit eo ipso aan een neutraliteitstoestand van Nederland een einde zal hebben gemaakt. De uitdrukkingen ‘onze archipel’ en ‘onze nederlandsch-indische wateren’ en dergelijken zijn in de rapporten zeer gangbaar, zij kunnen, hoewel zij niet bepaald onjuist zijn, toch gemakkelijk worden misverstaan. Dit is nog meer het geval, indien van één ‘uitgestrekt gebied’ wordt gesproken, waarin Nederland een schending zijner onzijdigheid zou moeten tegengaan, vooral wanneer, zooals in de 12de alinea van het rapport der vlootwetcommissie geschiedt, daaraan is toegevoegd, dat dit gebied ‘van Sabang tot Nieuw-Guinea, over een afstand van meer dan 3000 zeemijlen zich uitstrekt’. Men moet in het oog houden, dat van de, in alle richtingen zeer uitgestrekte zeegebieden van ‘onzen archipel’, alleen de smalle strooken en inhammen, die men de territoriale wateren pleegt te noemen, tot het rechtsgebied van Nederland behooren. In de, in alle richtingen uitgestrekte, overige zeegebieden van Indië, die duizende malen grooter zijn, kan Nederland geen vloten en transporten van andere staten en zelfs geen oorlogshandelingen weren. Die gebieden kunnen door de oorlogspartijen met mijnen gevaarlijk worden gemaakt en elke schade, die onze militaire of handelsmarine, bij het varen of verwijlen in die gebieden mochten beloopen, komt voor eigen risico en op eigen rekening.

De onderscheiding ten deze stelt nog eens in het bijzonder in het licht, dat ‘de verkenning’, die tegenover een aanvallenden vijand georganiseerd is, niet toepasselijk kan zijn bij het handhaven der neutraliteit. Want met ‘de verkenning’ treedt men in zee-zônes op, zonder er acht op te slaan of de bewaakte toegangen al of niet ten deele buiten de territoriale wateren liggen, terwijl een neutraliteitsvoorziening in het gebruik der strijdmiddelen uiteraard beperkt zal zijn tot ons territoriaal watergebied. Zij behoort voor de neutraliteitswaarborgen bovendien verder te gaan en zal zich naar omstandigheden ook moeten uitstrekken tot de Banda-, Molukken-, Sunda-, Timor- en Celebes-zeeën, al zou de waarneming zich aldaar tot enkele gewichtige punten en overigens tot periodieke patrouilleliensten moeten bepalen.

De onderscheiding is bovendien van bijzonder belang voor

alle gevallen, dat eenige zeemogendheid, buiten den archipel ageerende, naar binnen zal willen komen. Vooreerst als dit geschieden zou om in den archipel veroveringen te maken. Het geval dus, dat als basis is genomen voor de vlootvoorstellen der regeering. Het rapport waarin die voorstellen hun deductie hebben, zet uiteen wat men tegenover den naderenden vijand zal moeten overstellen en hoe men hem bij zijn voortdringen in den archipel wil te lijf gaan. Is het echter zoo geheel zeker, dat een staat, die veroveringen op het oog zou hebben, ons bij provisie met een oorlogsverklaring daarvan zal verwittigen? Is het zelfs niet meer aannemelijk, dat hij al reeds in den archipel zal zijn opgestoomd, nog vóór hij oorlogspartij is en dus nog vóór hij als zoodanig door ons zou kunnen bejegend worden? Men ziet, zelfs tegenover een beslisten toeleg om ons aan te vallen en gebied te veroveren, voldoet, in toch alleszins reëele en misschien de meest waarschijnlijke gevallen, de aangenomen grondslag van de vlootvoorstellen niet.

Het binnenvaren van een smaldeel in den archipel kan ook plaats hebben onder omstandigheden, dat in de nabijheid daarvan een actie wordt gevoerd en met het doel een steunpunt te bemachtigen. In dat geval kan de schender onzer neutraliteit opstoomen langs wegen, die onze territoriale wateren vermijden. Ook voor die situatie is de gemaakte onderscheiding van belang en geeft het vlootplan der regeering niet de meest geëigende middelen.

De onderstelde oorlogvoering van vreemde vloten in den indischen archipel leidde er toe, in overeenstemming met de vlootwetcommissie, het geval te beschouwen, dat een der partijen in ons rechtsgebied een steunpunt of een bepaalde hulpbron zou willen bemachtigen. Het gevaar, dat voor onze neutraliteit daarin gelegen is, accentueert zich nog duidelijker en nog dreigender, indien men bedenkt, dat het niet minder plausiebel is, dat beide oorlogvoerenden dien toeleg in hun schild voeren. Al kan men niet aannemen, dat er voor twee partijen in een zelfde mate een aanleiding toe zou bestaan en twee partijen in een zelfde mate voordeel zullen trekken van de opzettelijke schending, - de partij, voor welke aan een steunpunt of hulpbron het minst gelegen is, zal er toch immer

veel belang bij hebben, haar wederpartij met een beslag op een of ander vóór te zijn. Aan deze situatie moge een opmerking worden vastgeknoopt, welke een gewichtig punt van regeeringsbeleid raakt. Men moet daaromtrent à priori tot een meening zijn gekomen, niet het minst, omdat het waarschijnlijk is, dat men in Indië door de feiten tot een beslissing op korten termijn zou worden verplicht en er kansen zijn, dat alsdan de verbindingen met het moederland falen.

Ik kan toegeven, dat de constructie van twee opzettelijke schenders er weinig reëel uitziet. Eén zal altijd de eerste zijn en tegenover dezen zou men zich, voor zijn gedragslijn, te verzamelen hebben. Het was mij vooral te doen om het toevallige te laten uitkomen, waarvan het kan afhangen, aan welken kant van een wapenconflict in den archipel, wij zouden komen. In het rapport der vlootwetcommissie worden de gevolgen van een schending ietwat peremptoir afgedaan. De gevallen worden niet opzettelijk bekeken. Ze komen maar terloops ter sprake. Aan het slot der 10e alinea is het gevaar vermeld en wordt dit niet gering geacht, ‘dat een der oorlogvoerenden, hetzij bewust, dan wel toevallig, de neutraliteit van ons gebied schendt en aldus Nederland tegen zijn wil in den strijd wikkelt.’ Van een toevallige schending zal dit wel niet het gevolg behoeven te wezen. In de 15e alinea wijst het rapport erop, dat van een opzettelijke schending het gevolg *kan* zijn, ‘dat men ons in de armen der tegenpartij zou drijven’. Het komt mij voor, dat à priori moet vaststaan, dat dit tot het uiterste zal dienen verijdeld en afgeweerd te worden. Aan elk regeeringsorgaan, zoo hier te lande als in Indië, moet m.i. scherp voor den geest staan, dat wij ons nimmer tot partijkiezen willen laten drijven. Zoodra men bondgenoot zou zijn geworden van een der strijdende volken, zouden niet alleen onze strijdmiddelen, maar al dra ook ons crediet en onze voorraden in snel-verbruik geraken. Men weet hoe weinig daar na den oorlog van terecht komt. Veel verstandiger schijnt, zich voor te nemen, afzijdig te blijven, en, ondanks dreigende onheilen, zich te bepalen tot, des noodig naar twee zijden gerichte, protesten. Zelfs indien een der partijen ons inmiddels den oorlog mocht verklaren, zouden wij er ons toch van moeten onthouden bondgenoot van de andere te zijn. Nu is er geen beter voorbehoedmiddel tegen een oorlogsverklaring van een,

reeds in een strijd met anderen gewikkelden, staat, dan het bezit van middelen, die tot een onuitputtelijk initiatief in staat stellen en waarmede men een belager aan alle kanten gevaren kan bereiden. Talrijke onderzeeërs kunnen ons als préservatief van aanzienlijk meer nut zijn dan de voorgestelde jagers en kruisers. In de voorstellen heet het, dat de onderzeeër het hoofdwapen der organisatie zal uitmaken, maar hoe dit verstaan moet worden blijkt, indien men overweegt, dat voor Nederland 18 en voor het groote zeegebied van Indië 32 onderzeeërs worden voorgesteld.

Wanneer gedurende een wapen-conflict, in of nabij den archipel, door ons, onuitgesproken, een beleid van beslisten onwil gevolgd wordt, om zich in den strijd te laten wikkelen of zich daarin te mengen, bestaat er geen beter vrijwaring voor een oorlogsverklaring, dan een ruim aantal, voor een aanvallende actie beschikbare, kleine onderzeeërs.

Met eenige aanteekeningen betreffende de vlootbasis moge deze kritiek worden besloten. Met vlootbasis wordt verstaan de voorgestelde bevestiging aan de zeezijde van de haven van Tandjong-Priok en van de Baai van Batavia. In de vlootplannen is aldus geredeneerd: Voor de verdedigingsmaatregelen, ten behoeve van onze koloniën, moet ‘de meest gevaarlijke bedreiging’ het uitgangspunt zijn. Als zoodanig is te beschouwen ‘een rechtstreeksche aanval, ondernomen met het doel om Java te veroveren’; ‘Java en daarvan vooral het westelijk gedeelte’. Dit laatste zal ‘het hoofdobject van den vijand zijn’. Uit dezen hoofde moeten de defensie-maatregelen zich toespitsen op het sterk maken van Java's westelijk territoir. De defensie te water behoort aan het doel bij te dragen met een hoofdmacht, die aan een doorgezetten aanval zooveel mogelijk nadeel zal toebrengen en ‘zoodanig gestationeerd’ zal moeten zijn, dat zij immer ‘in staat is, het hoofdobject West-Java te dekken’. Van een verdediging van West-Java overigens is dan verder geen sprake. In verband met de, voor de hoofdmacht ‘gewenschte, dislocatie’ is voor de marine ‘een steunpunt in het westelijk deel der Java-zee noodzakelijk’. Voorgesteld wordt de haven van Tandjong-Priok en de Baai van Batavia als steunpunt voor de vloot in te richten. De verdediging van het steunpunt moet ‘zoover naar

voren geschoven worden, dat de aldaar gestationeerde hoofdmacht niet van uit zee onder vuur genomen kan worden'. De hoofdmacht zal als regel 'in de nabijheid van haar steunpunt' vertoeven. Maar ze kan ook afwezig zijn; daarom moet voor de verdediging van het steunpunt, 'niet op de hulp der hoofdmacht gerekend worden'.

Ik had reeds gelegenheid er op opmerkzaam te maken, dat het steunpunt-Priok geheel open ligt in den rug en dus ook na het tot stand komen der voorgestelde inrichtingen en organisatiën nog in geenen deele aan de eischen voor een eenigszins duurzame verdediging voldoet. Hoeveel personeel van de landmacht voor het bezetten van het zeefront zal noodig zijn, is in de voorstellen in het midden gelaten. Bij het toedeelen van vliegtuigen aan dit steunpunt, rekent het rapport er op, dat bij een grooten lucht-aanval op Priok hulp van vliegtuigen van de landmacht zal worden verkregen. Omdat men van zoo'n aanval niet dagen te voren kennis heeft, beteekent deze eisch, dat het aantal uitgetrokken vliegtuigen tegen een luchtaanval te gering wordt geacht en dus nog uitgebreid zou moeten worden.

Uit het bijgebrachte blijkt, dat het plan der vlootwet uitgaat van de voorstelling, dat de verdediging der kolonie zich, wat de hoofdzaak betreft, op westelijk Java behoort te concentreeren, omdat men als stellig aanneemt, dat op dit gedeelte van den archipel een eventueele aanval zal gericht zijn. In het westelijk gedeelte van Java heeft men zich een kringpositie gedacht, die met de middelen der permanente versterkingskunst op zijn krachtigst ingericht zal zijn en waarvan het volgens de voorstellen versterkte Priok het zeefront zal uitmaken. In de brochure 'Vestingstelsel en verdedigingsplan' was er een aanleiding voor een uiteenzetting, dat de verdediging van een kringstelling, ook als aan haar inrichting en bezetting geen kosten zijn gespaard, ingevolge de ervaringen in den vierjarigen oorlog, met de moderne middelen van aanval, in weinig tijd kan worden gebroken. Met die leering voor oogen, is er geen perspectief van zekerheid in, indien voor de verdediging der kolonie, in West-Java een permanente stelling zou worden tot stand gebracht. De meening dat deze moet gemaakt worden is het uitgangspunt van de vlootvoorstellen, maar geeft daaraan geen vastheid. Zij schijnt veeleer volstrekt ver-

werpelijk te zijn. Voor moderne kustversterkingen hebben de oorlogvoerende admiraliteiten het ontoereikende van beton- en ijzerconstructies tijdig ingezien. Vandaar de uitgestrekte mijnversperringen vóór de blootgestelde havens en zeegaten. Waar te voren, als aanvulling van de zware batterijen, waarmede de toegangen uit zee waren afgesloten, tientallen van mijnen werden gebezigd, zijn daar velden van honderden voor in de plaats gekomen. Met die ervaring heeft de interdepartementale commissie zeer zeker ook gerekend. Voor een versperring van de baai van Batavia o.a., heeft zij niet minder dan circa 3000 mijnen uitgetrokken; d.i. voor een waarde van ongeveer 12 millioen gulden. Als men het plan voor de inrichting van dit kustfront overigens nagaat, moet men wel tot het besluit komen, dat het toepassen van een mijnveld, op plaatsen waar men vroeger met een kleine versperring kon volstaan, maar half is begrepen. Het voorstel is de mijnen bij Priok te verdedigen met middelbare batterijen op de eilanden Edam en Hoorn. Omdat deze batterijen op haar beurt weder blootgesteld zullen liggen aan vuur op tamelijk korte afstanden van uit zee, is tot dekking van de middelbare kanonnen op Edam een zware kustbatterij ontworpen van 4 kanons van 35 cM. Terwijl eindelijk de artillerie op Edam, zoomede de buitenrand van het mijnveld volgens het plan van inrichting, nog bewaakt en eenigszins beveiligd zullen worden door enkele pantserbooten.

De kosten van het front zullen veel hooger zijn dan de specificatiën aanwijzen. Er zijn in de vlootvoorstellen ± 60 millioen uitgetrokken voor de aanschaffing van, aan den vasten wal te bezigen, artillerie-materieel en voor den bouw van batterijen. Deze batterijen zullen, uitgezonderd die bij Makassar, door de landmacht moeten bediend worden. Met de bedrijfskosten, welke daarvan voor het budget der landmacht voortvloeien, is in het ontwerp niet gerekend. Zou men aan de landzijde van het steunpunt een fortificatorische inrichting willen geven, die eenigermate in overeenstemming ware met die van het zeefront, dan zou dit voor de houdbaarheid van de positie weinig baten, maar ontstellend hooge kosten vorderen. In het rapport trekken de lakonieke aanwijzingen, welke de interdepartementale commissie voor de bezetting van de landfronten van Soerabaja en Riouw aan de landmacht

geeft, de aandacht; de landbevestiging van het hoofdsteunpunt gaat het rapport in volmaakt stilzwijgen voorbij.

Ik sprak tot dusverre van Priok als steunpunt en kom nu tot de bestemming van de positie als vlootbasis. Men vervalt met dit onderwerp gemakkelijk in uitvoerigheid. Ik bepaal mij daarom tot een paar opmerkingen en een vraag. Alleszins verklaarbaar is, dat een maritieme hoofdmacht aan welke een taak zal zijn opgedragen, waarvan de gelegenheid en het tijdstip der uitvoering afhankelijk zijn van de komst van den vijand, voor haar paraatheid behoefte heeft aan een basis. Al zou het maar een met mijnen en duikbooten gedekte baai of inham zijn, iets van dien aard is voor een smaldeel, zoo al niet onontbeerlijk, dan toch van bijzondere waarde. Een tweede opmerking is, dat wanneer in een groot eilandenrijk van een verdedigingsplan wordt uitgegaan, o.m. met een versterkt centraal punt als hoofdobject van weerstand, en dus dit punt door een aanvaller over zee genaderd zal moeten worden, het eveneens verklaarbaar is, dat het als een aangewezen taak voor de marine beschouwd wordt, het hoofdobject te dekken.

Maar, zoo wilde ik vragen, kan zij dit met haar vlootbasis doen; dan wel, is het goede strategie, indien zij het hoofdobject tot haar vlootbasis maakt? Mij dunkt, de vraag te stellen staat gelijk met haar ontkennend te beantwoorden.

Een paar zinnen nog om aan te stippen waarom het verdedigingsplan van den indischen archipel, dat de departementale commissie heeft voor den geest gestaan, niet meer van dezen tijd kan zijn. Het plan onderstelt een centraal hoofdobject, dat krachtig versterkt is en met welks verdediging het gezag en het bestuur over de kolonie zou staan en vallen. Tegenover de nieuwere technische middelen, zoowel van uit de zee, uit de lucht als over land, kan dat maar een kortstondig perspectief geven. De vlootvoorstellen gaan van de praemisse uit, dat West-Java voor den ganschen duur van een verdedigingsoorlog de kern der defensie en het hoofdobject van den aanvaller zal zijn. Uit dit gegeven zijn de eischen voor de organisatie der vloot afgeleid. Haar verdienste is te hooger aangeslagen, naarmate de maritieme macht aan het dekken van West-Java krachtiger zal kunnen bijdragen. Wanneer echter de indische regeering en de volks-

raad, door de feiten van den oorlog daartoe genoopt, of wel als voorzorgsmaatregel en uit eigen inzicht, naar elders in den archipel zich verplaatsen, kan het gebeuren, dat de verdediging dientengevolge met een nieuw centrum voor te treffen maatregelen te rekenen krijgt. Dan behoort een maritieme organisatie met volle kracht te kunnen aanpassen en zal men van haar moeten vergen, dat zij, op korten termijn, de verplaatsing voorbereiden, zoo noodig, ook begeleiden en dekken kan. De organisatie zal daartoe eenvoudig, mobiel en plooibaar moeten zijn en uit een voldoend aantal kleine eenheden moeten bestaan; van onderzeeërs en vliegtuigen zal men, waar ook het centrum van weerstand mag gevestigd zijn, het veelzijdigst en het langdurigst en het nuttigst effect kunnen verwachten. Ook voor de civiele regeering moet de toe te passen mobiele taktiek voorbereid zijn. Een aantal gewestelijke hoofdplaatsen in de buitenbezittingen zal men o.m. wat de communicatiën betreft, voor de genoemde eventualiteit geschikt moeten maken.

L.M.A. VON SCHMID.

Den Haag, Juni 1923.

Radio en luchtoorlog op de Haagsche juristen-conferentie.

In *De Gids* van Februari 1922 heb ik eenige beschouwingen gewijd aan de van October 1921 af te Washington gehouden conferentie inzake ontwapening, voor zoover de daar genomen besluiten betrekking hadden op het duikbootvraagstuk.

In deze zelfde conferentie werd op 4 Februari 1922 het besluit genomen dat door de vijf groote mogendheden, t.w. de Vereenigde Staten, het Britsche Rijk, Frankrijk, Italië en Japan een nieuwe conferentie zou worden belegd ter bespreking van de vraag of wijzigingen noodig waren in het volkenrecht, in verband met nieuwe methodes van aanval of verdediging voortvloeiende uit de invoering of ontwikkeling sinds de tweede Haagsche vredesconferentie van 1907, van nieuwe strijdmiddelen.

Bedoelde vijf groote mogendheden hebben het noodig geacht door een nadere resolutie den arbeid der komende juristenconferentie nog in dier voege te beperken, dat deze zich niet zou bezighouden met de regels betreffende duikbooten en het gebruik van vergiftige gassen en chemische stoffen.

Vóór de juristenconferentie bijeenkwam, werden nog twee besluiten, haar betreffende, door de vijf mogendheden genomen.

Het eerste was dat de Nederlandsche Regeering zou worden aangezocht om aan het werk der conferentie deel te nemen, een eer welke ons land ongetwijfeld te danken had aan het plan om in Den Haag te vergaderen. Het is gebleken, dat Nederland, toen het de uitnoodiging aanvaardde, deze niet als een sinecure heeft beschouwd, integendeel dat onze dele-

gatie een hoogst belangrijke functie ter conferentie heeft vervuld. Dit was vooral hieraan toe te schrijven dat, ofschoon met name in het luchtrecht een aantal belangrijke regels zijn geformuleerd nopens de rechten en plichten van oorlogvoerenden onderling, toch het gewichtigste deel van het werk der conferentie bestond in de afbakening van de verhouding tusschen belligerenten eenerzijds en neutralen anderzijds. Welnu, de vijf groote mogendheden hadden juist den oorlog achter zich, en leefden nog in de stemming van den belligerent die graag zijn bevoegdheden tegenover neutralen zoo ver mogelijk wil uitstrekken; het is te vreezen dat zij ook de kans dat zij in den eerstvolgenden oorlog partij zullen zijn grooter hebben geschat dan de mogelijkheid dat zij daarin de rol van onzijdigen zouden vervullen. Juist daarom vormde de Nederlandsche delegatie een onmisbaar element; zij vertegenwoordigde die staten, welke geen andere eerzucht hebben dan in den wereldstrijd wanneer deze weder moet uitbreken, onpartijdig te blijven en die aan den lijve hebben ondervonden hoe moeilijk de positie van den onpartijdige zijn kan. Door de medewerking onzer delegatie zijn de rechten, die de groote staten den belligerent wilden toekennen, zooveel mogelijk binnen de perken gehouden. Hiertoe werd van de Nederlandsche delegatie een groote krachtsinspanning gevorderd; van elk punt moest door haar een diepgaande studie worden gemaakt, want men verwachtte van haar, dat zij bij elk punt hare meening zou te kennen geven. Had Nederland tegen een voorstel bezwaar dan werd naar iets anders gezocht; voerden wij geen oppositie, dan werd er geen discussie gevoerd en ging het artikel er met vlag en wimpel door. Onze delegatie heeft zich door haar onvermoeiden arbeid verdienstelijk gemaakt, niet alleen voor ons land, niet alleen voor de neutralen maar voor de geheele wereld.

Een tweede nadere overeenkomst tusschen de vijf mogendheden hield in dat de reeds onmiddellijk beperkte opdracht aan de commissie gegeven nog verder zou worden ingekrompen; uitdrukkelijk werden de beraadslagingen gelimiteerd tot den luchtoorlog en tot het gebruik van draadlooze telegrafie in tijd van oorlog.

Ongetwijfeld had onze technische gedelegeerde, schout bij

nacht Surie, gelijk, toen hij in een voordracht op 26 Mei 1923 gehouden in de Nederlandsche Vereeniging voor Internationaal Recht verklaarde dat in de beperking van het programma kan worden berust, omdat de overgebleven stof reeds omvangrijk genoeg was. Dit neemt niet weg dat er talrijke onderwerpen zijn, die thans werden uitgesloten en die dringend behandeling eischen. Hieronder valt zeker te noemen het *mijnenvraagstuk.* Ons land heeft in den oorlog moeten ondervinden hoe de ver doorgevoerde toepassing van de verankerde contactmijn, ondanks de goedbedoelde bepalingen van de Haagsche mijnen-conventie van 1907, vrijwel de geheele Noordzee voor onze scheepvaart had afgesloten; honderden van onze zeelieden hebben het leven verloren en voor millioenen guldens aan waarde is voor ons teniet gegaan, zonder dat hij die de schadetoebrengende mijn gelegd had ter verantwoording kon worden geroepen. De nadere regeling waarom deze materie luide roept, is echter bewaard voor een volgende conferentie. Even zoo zijn buiten behandeling gebleven de bewapening van handelsschepen, de bevoegdheid van belligerenten tot het nemen van represailles, en vele andere vraagstukken meer.

Op 11 December 1922 kwam de conferentie, bestaande uit twee juristen van ieder der zes deelnemende mogendheden, in het Vredespaleis bijeen. Vertegenwoordigers van ons land op deze conferentie waren de professoren Struycken en Van Eysinga. De juristen-afgevaardigden der verschillende landen werden bijgestaan door technici.

In de tweede vergadering werd de eerste afgevaardigde der Vereenigde Staten ‘the Honourable’ John Bassett Moore tot president der conferentie gekozen. Er volgde nu een ingespannen arbeid, die in afwijking van den gang van zaken bij het meerendeel van dergelijke conferenties, slechts weinig door feestelijkheden werd onderbroken. Omtrent de radio-telegrafie lag een Amerikaansch, omtrent den luchtoorlog een Amerikaansch en een Britsch voorontwerp ter tafel. Ten slotte werd men het op 19 Februari 1923 eens, althans grootendeels, over een tweetal ontwerp-conventies; die, betreffende de radiotelegrafie omvat twaalf artikelen, die aangaande den luchtoorlog niet minder dan twee en zestig.

Aanvankelijk geheim gehouden, werd het rapport der conferentie op 4 Juli j.l. door den Minister van Buitenlandsche Zaken aan de Staten-Generaal medegedeeld.

Het spreekt van zelf dat in het kader van dit tijdschrift, een artikelsgewijze behandeling der ontwerpen niet zou passen. Wij zullen ons tot enkele onderwerpen uit deze interessante documenten beperken.

De *radio-conventie* bouwt voort op wat reeds was geregeld in eenige bepalingen der Haagsche Conventies van 1907, in de Londensche conventie van 1912 betreffende radio-telegrafie in tijd van vrede, benevens in art. 45 en 46 van de niet-geratificeerde Londensche Zeerechts-declaratie van 1909.

Als grondbeginsel van de ontworpen regeling kan worden beschouwd de bepaling van art. 1, dat ook in oorlogstijd de werking van draadlooze stations zoo zal worden georganiseerd, dat de dienst van andere stations hierdoor niet gestoord wordt. De zegeningen van deze wonderbaarlijke uitvinding moeten ook gedurende een oorlog zooveel mogelijk voor het menschdom bewaard blijven. ‘Business as usual’ moet waar het kan het motto zijn. Het spreekt vanzelf dat niet aan de tegenover elkaar staande belligerenten de verplichting mag worden opgelegd om elkanders stations te respecteeren.

Daarnaast blijft de regel gehandhaafd dat ieder, belligerent of neutraal, baas is in eigen huis en het gebruik van draadlooze stations binnen zijn jurisdictie naar verkiezing mag regelen of desnoods verbieden. (Art. 2.)

De *verplichtingen* van den neutralen staat binnen zijn jurisdictie tegenover draadlooze stations van een belligerent worden geregeld in de artikelen 3 en 5. Hij is gehouden de inrichting en exploitatie van deze stations geheel te beletten; overtreding van dit verbod maakt uit een schending van neutraliteit, zoowel aan de zijde van den neutraal als aan die van den belligerent die het verbod overtreedt. Komt een schip, luchtschip of voertuig, met een draadloos station binnen de neutrale jurisdictie, dan moet het gebruik hiervan op alle manieren worden belet.

Anders staat de neutrale staat tegenover niet-belligerente draadlooze stations, alzoo toebehoorende aan eigen onder-

danen of andere neutralen binnen zijn jurisdictie. Hoofdregel is dat de neutraal deze mag laten voortwerken, met dien verstande echter dat hij heeft te beletten dat bedoelde stations worden gebruikt voor spionnage-doeleinden, t.w. voor overbrenging van berichten, bestemd voor een belligerent en betreffende militaire strijdkrachten of militaire operaties. Beperkingen uit dezen of anderen hoofde door een neutraal opgelegd, moeten natuurlijk onpartijdig ten aanzien van alle belligerenten worden toegepast. (Art. 4.)

Tot dusverre zijn deze bepalingen tamelijk van zelfsprekend, ongetwijfeld zal een regeering die het met hare neutraliteit ernstig neemt ook zonder conventie in dezen zin werkzaam zijn, gelijk de Nederlandsche Regeering in den afgeloopen oorlog reeds heeft gedaan; al ligt het voor de hand, dat met name het overbrengen van militaire informaties niet altijd met evenveel succes kan worden tegengegaan. Anders staat het echter met een tweetal bepalingen die thans komen. (Artt. 6 en 7.)

Hier worden bevoegdheden gegeven aan den belligerent tot het tegengaan van draadlooze telegrafie door neutralen in volle zee. Art. 6 richt zich in de eerste plaats tegen het verstrekken van draadlooze militaire informaties door neutrale schepen (of luchtschepen) aan den tegenstander. Indien deze berichten bestemd zijn voor onmiddellijk gebruik (b.v. door te waarschuwen dat op een bepaalde plaats de vijand is te vinden) wordt dit beschouwd als een vijandelijke daad, welke onmiddellijke beschieting rechtvaardigt. Voorts is ieder schip of luchtschip dat zich hieraan schuldig maakt gedurende het jaar daarna vatbaar voor inbeslagneming en verbeurdverklaring.

Ziehier een buitengewoon ernstige uitbreiding van de macht van den belligerent over de neutrale zeevaart. Tot dusverre was het overbrengen van berichten aan den vijand alleen dan een grond tot confiscatie indien het schip speciaal daartoe varende was. (Art. 45, 1° en 46, 4° Declaratie van Londen.) Thans kan de individueele handeling van een ontrouwen of onvoorzichtigen marconist en ook de zenuwen van een belligerenten marconist, het leven van alle opvarenden van een neutraal schíp in gevaar brengen! De Nederlandsche delegatie heeft zich voorts met het artikel niet kunnen vereenigen,

omdat zij geen voldoende vertrouwen had in de wijze waarop de nationale prijsgerechten deze moeilijke bewijskwesties tot een billijke oplossing zouden brengen; onze delegatie meende dat in elk geval hooger beroep bij een internationale instantie moest openstaan.

Nog drukkender schijnt de bepaling van art. 7, waarin aan een belligerenten commandant zelfs de bevoegdheid wordt gegeven om in bepaalde gevallen bezwaar te maken tegen de bloote en onschuldige aanwezigheid van een neutraal schip voorzien van draadlooze telegrafie op Grotius' vrije zee! Niet alleen uit vrees voor spionnage maar ook om storingen van de belligerente draadlooze tegen te gaan, geeft de ontwerp-conventie een commandant die bevoegdheid wanneer hij oordeelt dat de onmiddellijke nabijheid van zoodanig neutraal schip of het gebruik van deszelfs toestellen het succes van de operaties van den belligerent in gevaar zou kunnen brengen. Denken wij ons terug in den grooten oorlog, dan spreekt het vanzelf dat vrijwel ieder neutraal schip dat de Noordzee passeerde bij beide partijen in de termen van dit artikel zou kunnen vallen; immers een Duitsche duikboot kan bezwaar maken tegen een neutraal draadloos station, omdat dit de geallieerde duikbootjagers zou kunnen waarschuwen; omgekeerd zouden deze laatste bang kunnen zijn voor waarschuwingen aan Duitsche duikbooten.

De bevoegdheden die de belligerent in deze gevallen krijgt zijn al evenmin te onderschatten. Hij mag het neutrale schip of luchtschip bevelen te veranderen van route, zoodat het zijn strijdmachten niet nadert, of wel, hij mag het bevelen het draadlooze station niet te gebruiken zoolang het in de onmiddellijke nabijheid is. De straf op de overtreding dezer bevelen is wederom zeer streng: onmiddellijke bevoegdheid tot beschieting en naar omstandigheden verbeurdverklaring.

De beide aangehaalde bepalingen zijn helaas wederom te beschouwen als een nieuwe uiting van de opvatting dat, wanneer een oorlog is uitgebroken, de eenmaal vrije zee moet worden beschouwd als speciaal gereserveerd voor heeren belligerenten om er hunne krachten te meten; neutralen doen dan beter maar thuis te blijven, en wanneer zij onvoorzichtig genoeg zijn om de leer van het ‘navigare necesse est’ te huldigen, doen zij dat op hun eigen risico en hebben zij ook het

tweede deel van dit adagium te accepteeren. Wij vreezen dat indien een volgende zeeoorlog mocht uitbreken onder gelijke omstandigheden als de afgeloopene, vele neutrale schepen in vredesnaam hun draadlooze telegrafie maar liever thuis zullen laten, ten einde althans aan de draconische bepalingen van deze conventie te ontkomen.

Van de overige bepalingen noemen wij nog de interessante regel van art. 12, dat marconisten geen persoonlijke verantwoordelijkheid dragen voor het enkele feit dat zij de hun gegeven bevelen bij de uitoefening van hun ambt nakomen. Men is hier op het gebied van de belangrijke strijdvraag van de persoonlijke strafbaarheid van den oorlogsdelinquent, een vraag die zooals men zich zal herinneren bij de processen voor het Reichsgericht te Leipzig veel stof heeft doen opwaaien.

Ten slotte merken wij op dat in de conventie nergens gesproken wordt van draadlooze telefonie. Men moet blijkens de officieele toelichting aannemen, dat deze onder draadlooze telegrafie is begrepen.

Van waarschijnlijk nog oneindig veel grooter belang, een belang dat naar men mag bidden nooit in de werkelijkheid zal worden gedemonstreerd, zijn de bepalingen omtrent den *luchtoorlog.*

Ook hier maken o.i. een belangrijk deel der tot stand gebrachte regels uit die welke de rechtsverhouding regelen van de neutrale regeering tegenover de belligerente strijdmachten. Wanneer eenmaal een luchtoorlog is uitgebroken, is het van het hoogste gewicht dat de neutraal precies weet waaraan hij zich te houden heeft, indien hij niet in den oorlog meegesleept wenscht te worden. Indien omtrent een zeker punt geen richtsnoer bestaat, moet hij zelf op het oogenblik dat de moeilijkheid rijst zijn weg bepalen en het gevaar is zeer groot dat hij dan althans één der partijen zal ontstemmen. Men mag dan ook aannemen, dat het juist dit gedeelte van het werk der conferentie zijn zal dat, geratificeerd of niet, bestemd is in den eventueelen luchtoorlog de meest minutieuse toepassing te vinden.

Minder zeker is de naleving van de regels voorgeschreven voor den luchtstrijd tusschen de belligerenten. Toch bevatten

ook deze regels naar ons voorkomt buitengewoon waardevolle elementen, en wel om de navolgende reden.

Gelijk schrijver dezes reeds vroeger in dit tijdschrift heeft betoogd, is het hoofddoel van den oorlog niet om zooveel mogelijk goederen of menschenlevens van den tegenstander te vernietigen, maar om dezen weerloos te maken. Wanneer een oorlogvoerende een weg zou kunnen vinden om het laatstgemelde doel te bereiken zonder bloedvergieten, mag men verzekerd zijn dat hij dien weg onmiddellijk inslaat; juist omdat die weg bij gebreke aan een bindende internationale rechtspraak en politie niet bestaat, wordt de oorlog gevoerd; en zoo dikwijls het volkenrecht een middel aan de hand weet te doen waarmede zoowel de kool der militaire officieren als de geit der humaniteit worden gespaard, zal men de belligerenten zooveel mogelijk dit middel zien hanteeren. Immers in vele gevallen komt humaniteit uitstekend in zijn kraam te pas. Geen enkele belligerent b.v. doodt, als hij het kan vermijden, weerlooze grijsaards en kinderen; integendeel hij zal deze juist gaarne zooveel mogelijk sparen, omdat ze gevoed moeten worden en derhalve de levensmiddelenvoorraad van zijn tegenstander doen verminderen zonder zijn werkkracht te versterken. In het algemeen mag men aannemen, dat een belligerent er op uit is om het militaire deel, zulks in zeer ruimen zin genomen, van zijn tegenpartij te vernietigen en daarentegen het niet-militaire deel zooveel mogelijk te sparen.

Er zijn dus gevallen waarin militairisme en humaniteit hand in hand kunnen gaan en het zal een van de meest vruchtbare gedeelten van het oorlogsrecht zijn om deze twee met elkander in overeenstemming te brengen. Gevaar dat de oorlog al te humaan zal worden en daardoor zijn afschrikkende werking zal verliezen, behoeft men voorloopig niet te duchten.

In de onderhavige conventie valt te dien aanzien speciaal op art. 26 dat op Italiaansch voorstel is aangenomen en waarin de mogelijkheid wordt opengesteld van het afkondigen van *'aires de protection'* (zones of protection') rondom monumenten van groote historische waarde, waaronder blijkens de officieele toelichting, ook begrepen zijn 'tous les monuments qui, en raison de leur grande valeur artistique, sont appelés à entrer dans l'histoire'. Het systeem is facul-

tatief, geen enkele staat is verplicht het te aanvaarden, maar heeft men eenmaal een dergelijke zone afgekondigd, dan moet men daarvan ook de gevolgen aanvaarden. Deze gevolgen bestaan in ‘s'abstenir de se servir des monuments historiques et de la zone qui les entoure pour des buts militaires, ou au profit de son organisation militaire de quelque façon que ce soit, et de s'abstenir également d'accomplir à l'intérieur de ce monument ou de cette zone tout acte ayant un but militaire’. De aldus geneutraliseerde gebieden omvatten het terrein waarop de historische monumenten zich bevinden en een omringende strook van ten hoogste vijfhonderd meter breedte. Dit gebied zal ook bij nacht door duidelijk uit de lucht zichtbare kenmerken worden aangegeven, en mag dan niet worden gebombardeerd. Misbruik dezer kenmerken zal worden beschouwd als een ‘acte de perfidie’.

Een speciale commissie bestaande uit drie bij den betrokken belligerent geaccrediteerde vertegenwoordigers van neutrale mogendheden, waakt tegen misbruik der zones voor militaire doeleinden; een van de leden der commissie zal zijn de diplomaat aan wien de behartiging van de belangen van den anderen belligerent is toevertrouwd.

Het wil ons voorkomen, dat een bepaling als deze volkomen ligt in de lijn van de ontwikkeling van het oorlogsrecht zooals zich dit in den afgeloopen oorlog heeft voorgedaan. Men herinnert zich de polemieken, die er geweest zijn over het bombardement van de kathedraal van Rheims en andere monumenten; hoe Frankrijk deze beschieting uitbuitte als propaganda-materiaal tegen Duitschland en hoe dit zich trachtte te verontschuldigen door te beweren, dat de Franschen dit godshuis als observatiepost hadden gebezigd. Het is te verwachten, dat in een volgenden oorlog op groote schaal van de regeling van art. 26 zal worden gebruik gemaakt en dat dientengevolge werkelijk menig historisch monument een anders gewissen ondergang zal ontgaan. Een bijkomend gevolg zal ongetwijfeld zijn dat plaatsen als Pompeï, Veere en dergelijke, geliefkoosde woonplaatsen zullen worden voor rustige burgers en dat de molestverzekeringen in de 500 meter zones zich door een geringe premie zullen kenmerken!

Minder verwachten wij van de verdere regeling van het bombardement, hoofdzakelijk vervat in de bepalingen dat dit

niet mag plaats hebben met het doel de burgerlijke bevolking te terroriseeren, privaat eigendom zonder militair karakter te vernietigen of te beschadigen of om non-combattanten te kwetsen; voorts is bombardement slechts gewettigd als het zich richt tegen een militair doel, d.w.z. een doel waarvan de vernietiging voor den belligerent een duidelijk militair voordeel beteekent. Hiervan wordt nog een vrij gedetailleerde beschrijving gegeven, doch het schijnt overbodig die hier te vermelden. Wanneer men denkt aan de Wolff-berichten over het bombardement door Zeppelins van gewichtige militaire steunpunten in Engeland, terwijl achteraf bleek dat alleen aan de burgerbevolking schade was toegebracht, schijnt het duidelijk dat men zich van de uitwerking van dergelijke verboden geen te groote illusies moet maken. Ondanks al deze voorschriften zal een groote luchtoorlog, wanneer hij komt, een zoo afgrijselijk bloedbad zijn, dat zelfs de afgeloopen strijd daarbij nog menschelijk zal schijnen.

Een punt dat vervolgens in deze regeling de aandacht trekt is de groote overeenkomst die bestaat tusschen lucht-[1)] en zeeschepen. Beide hebben een bepaalde nationaliteit, moeten zekere papieren aan boord hebben (art. 54), zij kunnen in bepaalde gevallen, zooals contrabande-vervoer en blokkadebreuk, worden buitgemaakt (art. 53), terwijl de buitmaking onderworpen wordt aan het oordeel van een prijsgerecht (art. 55). Geen dezer bijzonderheden treft men aan bij landvervoermiddelen, hoewel iets dergelijks bij treinen of automobielen zeer goed denkbaar zou zijn.

Hebben de samenstellers van de conventie zich in allen deele rekenschap gegeven van de cardinale verschillen die bij alle overeenkomst toch ongetwijfeld tusschen lucht- en zeeschip bestaan? Het luchtschip is en blijft een *amphibie;* doet het zich het eene oogenblik voor als een wezen van de zee, het volgende moment zweeft het boven het land, strijkt daarop neer en is weinig anders dan een bijzonder soort automobiel. Kan ook een aldus op het droge aangetroffen vliegtuig voor een prijsrechter worden gebracht, komt het ook in aanmerking voor vervolging wegens contrabandevervoer

1) Onder luchtschip wordt verstaan ieder vliegtuig, hetzij lichter of zwaarder dan de lucht (Art. 1 der Conventie).

of blokkadebreuk? Men kan hier voor merkwaardige consequenties komen te staan. Immers art. 62 blijft als algemeenen regel stellen dat in de eerste plaats niet het zeeoorlogsrecht, maar het landoorlogsrecht van toepassing is. Het zou zeer gewenscht zijn indien de volkenrechtswetenschap zooveel mogelijk de verschillende gevallen, die zich kunnen voordoen en waarin de conventie niet uitdrukkelijk voorziet, onderzocht.

Tengevolge van de analogie tusschen lucht- en zeeoorlogsrecht is het geenszins onmogelijk dat beginselen die in deze conventie voor de luchtvaart zijn aangenomen, beschouwd kunnen worden als indicaties hoe het zeerecht zich vermoedelijk zal ontwikkelen. Zoo bevat art. 16 het volstrekte verbod van *bewapening* voor particuliere luchtvaartuigen buiten de jurisdictie van hun eigen land. De officieele toelichting motiveert dit door de navolgende zinsneden: ‘Les immunités dont un non-combattant jouit à l'égard d'un belligérent imposent au non-combattant l'obligation correspondante de ne pas prendre part aux hostilités’. ‘S'il y a lieu d'établir une distinction entre les aéronefs militaires et les autres, cette distinction doit être observée de part et d'autre et les aéronefs non-militaires ne doivent pas essayer de prendre part aux hostilités sous quelque forme que ce soit’. Het merkwaardige is dat deze redeneering mutatis mutandis volkomen toepasselijk is op de zeevaart, terwijl daar toch als vaststaande kan worden beschouwd n'en déplaise de tegenspraak van Duitsche auteurs, dat bewapening van handelsschepen volkomen geoorloofd is. Deze was van oudsher zoo gewoon dat ons Wetboek van Koophandel het oorlogstuig opsomt als een der regelmatige accessoiren van een handelsschip en het de gevolgen regelt van verwonding van schepelingen in een gevecht met den vijand. De toelichting van art. 16 tracht deze tegenstrijdigheid weg te redeneeren door de opmerking ‘Il est vrai que pendant ces dernières années certains Etats jugèrent nécessaire d'armer des navires de commerce pour leur propre protection; mais les conditions de la guerre aérienne sont si différentes qu il n'a pas paru nécessaire de permettre ce procédé à un aéronef’. Het eerste is veel te zwak; het slot is hoogst twijfelachtig. Wat de toelichting hier nog aan toevoegt, dat een enkel vuurwapen toch niets helpt, omdat het al te laat kan zijn voor men het kan

gebruiken, geldt evengoed voor de bewapening van oorlogsvliegtuigen; evenmin wordt het onderscheid gemotiveerd door het ten slotte voorkomend betoog dat bewapening van handelsvliegtuigen aanleiding zou kunnen geven tot perfide krijgslisten. Alle argumenten ten gunste van ontwapening van handelsvliegtuigen gelden evenzeer voor handelsschepen, doch de geschiedenis veroorlooft wapening dezer laatste uitdrukkelijk. Nu men het echter met medewerking van Engeland bij de luchtvaart eens is geworden, zal men bij zeevaart wellicht dezelfde consequentie onder oogen willen zien.

Op de regels omtrent visite, aanhouding en verbeurdverklaring voorkomende in het Zevende Hoofdstuk, zullen wij niet uitvoerig ingaan. Deze bepalingen zijn in dier mate draconisch dat, indien zij werkelijk tot volkenrecht worden verheven, de neutrale luchtvaart in oorlogstijd buitengewoon gevaarlijk wordt, zoo gevaarlijk, dat zij waarschijnlijk wel zal moeten worden stopgezet. De Nederlandsche delegatie heeft dan ook haar stem aan dit hoofdstuk onthouden.

Alleen vermelden wij nog dat er een uitvoerige discussie is gevoerd over de vraag of een luchtschip bevoegd is om aan een handelsschip te bevelen zich ter onderzoek naar een bepaalde haven te begeven. Overeenstemming hieromtrent werd niet verkregen; het spreekt vanzelf dat onze delegatie zich met hand en tand tegen een dergelijke funeste machtspositie van het luchtschip heeft verzet. Hoogst merkwaardig dat hierbij tot uiting kwam een flagrant verschil van meening over de beteekenis van de zoo juist te Washington geformuleerde regels over den duikbootoorlog. Drie der delegaties immers, te weten de Engelsche, Fransche en Italiaansche, meenden dat met de Washingtonsche regels te vereenigen was een soortgelijke bevoegdheid als men thans getracht heeft aan het luchtschip te geven, n.l. om een handelsschip naar een haven te dirigeeren. Het stemt weinig hoopvol ten aanzien van het nut van het opstellen van conventies, dat over een zoo buitengewoon belangrijk punt al dadelijk tusschen de opstellers zoo volmaakt verschillende lezingen om den voorrang strijden.

Het document dat thans te 's-Gravenhage is opgesteld, is nog slechts een voorontwerp van een conventie. Het is

technisch-juridisch van nog minder beteekenis dan de Declaratie van Londen, die nog slechts ratificatie behoefde om tusschen de deelnemende mogendheden bindend gezag te verkrijgen. Gelijk men weet heeft de Declaratie van Londen het nooit tot ratificatie kunnen brengen, en het is zeer twijfelachtig of aan de onderhavige conventie een beter lot beschoren is. Toch moet men het belang van het verrichte werk geenszins onderschatten. Als de groote ramp over Europa mocht komen dat de wereldbrand opnieuw en dan in verband met de ontwikkeling der techniek nog veel verschrikkelijker uitbreekt, is de verwachting gerechtvaardigd dat de belligerenten, liever dan geheel eigen regels te publiceeren, zich van dit document zullen bedienen, dat in elk geval het gezag heeft van de eminente juristen die het hebben samengesteld; en dat zij dus zullen proclameeren dat zij zich, al of niet met enkele wijzigingen, zullen gedragen naar de regelen dezer ontwerpen. Hetzelfde hebben wij in 1914 gezien met de niet-geratificeerde Declaratie van Londen.

Het lijdt geen twijfel of het is de innige wensch van allen die aan het totstandkomen der conventie hebben meegewerkt, dat de vreeselijke eventualiteiten die de ontwerpen voorzien, zich nooit zullen opdoen, zoodat deze in portefeuille kunnen blijven tot den dag dat de wereldvrede die eenmaal komen moet, een werkelijkheid is geworden, en zooals Tennyson het uitdrukt: ‘the earth shall slumber, lapt in universal law’.

Amsterdam, 20 Juli 1923.

K. JANSMA.

Naschrift.

Het bovenstaande was reeds voltooid toen het reeds lang gevreesde bericht kwam dat de man is overleden, die aan de juristenconferentie zulk een groot aandeel had gehad, onze eminente Struycken. Welk een groot verlies zijn dood beteekent is aan zijn graf op treffende wijze door Prof. Van Hamel geschetst. Het zij een oud-leerling echter vergund hier ter plaatse een weemoedig woord van hulde te brengen aan de nagedachtenis van dezen schitterenden docent, grooten geleerde en edelen mensch.

K.J.

Een jeugdroman van Ingres.

Toen Charles Blanc, de latere biograaf van Ingres, den toen al hoogbejaarden meester eens in zijn appartement aan den Quai Voltaire bezocht, liet deze hem, onder het vele aan de wanden opgehangen werk van zijn eigen hand, met blijkbare voldoening ook een portret-compositie in potlood zien, die hij in de jaren zijner jeugd uitgevoerd had. Er werd nogal wat over de opmerkelijke teekening gepraat, maar Blanc schijnt toen uit den mond van den, wat intiemer zaken betreft, maar matig mededeelzamen ouden heer, de historie, die er aan het kunstwerk vast was, toch niet vernomen te hebben.

De bedoelde teekening, waarvan Henry Lapauze een repliek bezit, berust thans in het Louvre. Een aantal later gevonden brieven, door denzelfden Lapauze gepubliceerd, doen ons de omstandigheden kennen, onder welke zij ontstond, en werpen een verrassend licht op een belangwekkend tijdperk in het leven van den nog altoos raadselachtigen man, die Ingres geweest is.

Bekijken wij eerst de teekening zelve. Het is een familie-tafereel. Aan onze rechterhand zien wij, op een eenvoudigen stoel gezeten, een omstreeks-vijftiger, den rechter Forestier. Hij is met zorg, maar voor den empire-tijd lichtelijk ancienrégime, gekleed. Zijn beenen keurig gepozeerd, een boekje onder den arm en een snuifdoos in de hand, zit hij, den mond even geopend, alsof hij terwijl iets zegt, met innig welgevallen naar de hoofdfiguur van het tafereel, zijn dochter, te kijken, die middenin op den voorgrond staat, met de linkerhand over de toetsen van een piano glijdend, de hangende rechter met een zakdoek er in. Het is het eenige kind van de Forestiers,

de zeventienjarige Julie, doch die men voor ouder houden zou. Mooi kan men haar in het geheel niet noemen, maar de oogen zijn sprekend en warm en de heele uitdrukking van haar wat breed gezicht dikteert betrouwbaarheid en goedheid. Zij is vroeg rijp in haar lichaamsvormen, zooals zij blijkbaar vroeg rijp in haar geestesontwikkeling was. Leerlinge van David evenals Ingres zelf, had zij reeds twee jaar tevoren, op haar vijftiende jaar, in den salon een Minerva geëxposeerd. Daarbij was zij een goede musicienne. De belangstelling van het gezin concentreert zich kennelijk op het inderdaad aantrekkelijke meisje. Zelfs het hondje vleit zich tegen den zoom van haar japon aan.

Schuins achter Julie zit, half lachend en ietwat verlegen met haar figuur in de vertooning, de handen over elkaar in den schoot, de nog jonge en knappe moeder, het gelaat in de schaduw van een overstekenden hoed. Verder naar links, de beenen over elkaar geslagen, als een bezoeker, die zich op zijn gemak voelt, haar broer, Julie's oom dus. Links in den hoek, omkijkend in de deur, staat de aardige jonge dienstbode, Clotilde.

Ingres was vijfentwintig toen hij deze voortreffelijke teekening maakte.

De jonge meester kwam veel aan huis bij deze familie Forestier, die aan den Quai Malaquais woonde, waar hij, uitstekend violist, 's avonds geregeld muziek kwam maken. In het voorjaar van 1806 verloofde hij zich in stilte met Julie. Het meisje voelde zich door het heimelijke van het engagement bezwaard, en drong er in een touchant briefje tegenover haar minnaar op aan, stappen bij haar ouders te doen. Van haar moeder is zij tamelijk zeker. Haar vader zal, meent zij, niet al te lang talmen met het geven zijner toestemming.

In zijn antwoord beroept Ingres zich op zijn verlegenheid. Maar hij doet nu in allen vorm aanzoek. De ouders van Julie staan echter op nakoming van de patriarchale gebruiken, - de oude Heer Ingres, die te Montauban woont, moet acces vragen bij papa Forestier. Intusschen diende er op één ding gewezen te worden. De jonge schilder had al in 1800 den tweeden, in 1801 den eersten *Prix de Rome* gekregen. Maar de tijdsomstandigheden hadden hem tot nog toe belet, de Italiaansche reis te aanvaarden. Nu, in 1806, zou hij eindelijk

gaan. Zijn verloving mocht dit niet tegenhouden. Vader Ingres liet dan ook in zijn brief aan den rechter nadrukkelijk uitkomen, dat, wanneer hij thans voor zijn zoon om de hand van Julie vroeg, het huwelijk eerst zou kunnen worden voltrokken, wanneer de jonge Ingres, 'Ingrou' zooals hij hem noemt, uit Rome zou terugkeeren, 'et cela pour acquérir plus de gloire, afin de se rendre encore plus digne de votre aimable demoiselle', zooals hij zich in zijn fraai epistel uitdrukt.

Ware de voor ons liggende geschiedenis een fictief verhaal in stede van een relaas van het werkelijk gebeurde, dan zou men willen opmerken, dat de auteur in deze bizonderheid reeds kunstig op de ontknooping anticipeert, - want de moeielijkheden, die zich allengs zouden opdoen, hebben hun voornaamsten ondergrond gevonden in dezen, Ingres' bepaalden en alleszins begrijpelijken wensch, om de reis naar Rome niet door het voorgenomen huwelijk te laten schaden.

De Forestiers gaven hun toestemming, - wat het uitstel van het huwelijk betreft, eenigszins à contre-coeur. Het latere verloop der historie doet het althans vermoeden. Dit was in Juni. In September vertrok Ingres naar Italië, ter expositie in den Salon vijf portretten achterlatende, - van keizer Napoleon, van Monsieur, Madame en Mademoiselle Rivière, en van zichzelf. De tentoonstelling opende nadien hij reeds op reis was en hij verkeert daarginds in gespannen verwachting, wat men in Parijs wel van zijn werk zal zeggen. Behalve een brief van Forestier, onderweg ontvangen, en een enkel heimelijk briefje van Julie, - heimelijk, want naar de strenge opvattingen der Fransche étiquette, mocht de verloofde met zijn fiançée zelfs niet correspondeeren, - hoort hij niets uit Parijs, en intusschen worden hem nu vrij spoedig slechte kritieken toegezonden. Deze grieven hem ontzettend en in een hartstochtelijken brief doet hij zijn beklag bij zijn aanstaanden schoonvader. 'Le Salon est donc le théâtre de ma honte? Je suis victime de l'ignorance, la mauvaise foi, la calomnie, et je n'ai de vous aucune consolation.' Hij voelt zich vervolgd door belagers in den rug, zich aan zijn lot overgelaten door wie hem het naast staan, en hij kan zich niet verdedigen.

De toestand, waarin de jonge, zwaar dragende en hoogst ambitieuze kunstenaar verkeerde, is niet onbegrijpelijk. Wij kennen dien scherpen wrevel tegen het achter den rug uit-

gesproken oordeel van degenen, die gemakkelijk thuisbleven. Wij kennen die onrust van den zichzelf half een balling voelende, die voor het eerst den steun, de vriendschap en het meevoelen van kameraden moet missen. Wij hebben er een sprekend voorbeeld van in onze eigen literatuur. Wij bezitten de wonder-levende bekentenis van een Hollandschen Prix de Rome van 1884, die zich in den vreemde eenzaam voelde, wiens reiswerk thuis geëxposeerd was, en die daar dan een brief over krijgt van een ouden makker, - dien brief, die als een slag op zijn hoofd viel, en hem zulk een huilend verdriet bracht, en waarvan hij de bitterheid bleef herkauwen, heele dagen lang, onder het werken door. Wat moest dan de zooveel vuriger en eerzuchtiger aangelegde Franschman in zulk een toestand niet lijden?

Hoe waren nu, zoo vragen wij ons vanzelve af, die in den Salon van 1806 geëxposeerde, en zoo heftig aangevallen schilderijen van Ingres?

Zij zijn alle vijf bewaard gebleven. Vier er van zijn beroemd geworden. En hun jeugdige maker had inderdaad alle reden, om trotsch te wezen op dit zijn werk. Het waren zeer stellige producten van een machtigen ‘apporteur de neuf’.

Ingres had reeds als leerling van David in verbinding gestaan met een groep van jonge artiesten, die zich *penseurs* of *primitifs* noemden, en die vervuld waren van verlangens, niet ongelijk aan die van hen, welke men later in Duitschland Nazareners, of van degenen, die men nog weer later in Engeland Prerafaëlieten zou noemen. Zij zagen het ontbindende element, dat de rijpere Renaissance in zich had gedragen en wilden terugkeeren tot de vrome aanschouwing van den zuiveren vorm en tot dieper expressie. In dat streven bracht Ingres een ontzachlijk kunnen meê. De compositie, waar hij in 1801 den Prix de Rome meê gewonnen had, was reeds van zulk een dwingende beteekenis geweest, dat Flaxman al vóór 1806 het schilderij het beste werk verklaarde te zijn, dat hij in Parijs gezien had. Voor dienzelfden Prix de Rome schilderde hij een tors, in het Musée-Ingres te Montauban bewaard, die thans nog onze eerbiedige bewondering afdwingt. De schilderijen, welke hij op dien Salon van 1806 inzond, doen dat in nog veel hoogere mate.

In de eerste plaats zijn eigen portret, waar hij voor den ezel

staat, en met een lap iets op het schilderdoek uitwischt. Het zou bezwaarlijk zijn, dit schilderij beter te beschrijven dan Théophile Gautier het reeds voor jaren gedaan heeft. Ik geef hier dus de vertaling van de passage uit het niet zoo algemeen bekende artikel, dat Gautier in 1857 in *l'Artiste* geschreven heeft.

'De trekken zijn, in weerwil van hun jeugd - de schilder was toen vierentwintig - zeer sterk geaccentueerd; men ziet de haren, die van een sprekend zwart zijn, op het voorhoofd gescheiden in weerbarstige krullen. De bruine oogen hebben een schier woesten glans; welig bloed kleurt de lippen, en de gelaatskleur, als aangeblazen door een inwendig vuur, doet aan die geamberd rossige schakeering denken, die Giorgione beminde: een omgeslagen hemdkraag helpt met een breede witte streek dien warmen toon van het vleesch nog meer spreken. De achtergrond is uit die neutrale tint, waarmeê men de wanden van schildersateliers bestrijkt.

Er schuilt in dit portret een wonderlijke kracht van leven: het machtige jeugdsap schuimt er in, maar wordt reeds beheerscht door den wil. De meester reikt boven den leerling uit. Degenen, die Ingres van koelheid beschuldigen, hebben zeker deze beeltenis nooit gezien, die zoo levend, zoo kras, zoo pootig is, en die u met haar donkeren, onverschrokken, diepen blik schijnt te vervolgen. Het is een van die onrustbarende portretten, waarmeê men niet graag alleen in een kamer is; want door de gaten heen van hun sombere oogappels is het alsof een ziel u bespiedt... Verruil dien jas voor een monnikskap, en gij hebt een Italiaanschen monnik uit de Middeleeuwen voor u, een van die monniken, die kardinaal of paus worden, omdat zij de kracht in zich dragen om heel hun leven lang één enkele gedachte te volgen.'

En dan was er in dien Salon van 1806 het portret van Madame Philibert Rivière, dat nu in het Louvre troont. Het behoort inderdaad tot de wonderen der portretkunst.

Madame Rivière zit, in een groot ovaal als kniestuk gecomponeerd, met een witte, laag uitgesneden japon aan, tegen een donkerbruin fond, in een bijna odalisk-achtige houding, op een empire-canapé, overzij geleund, met de allerzuiverst geteekende linkerarm opgetrokken over een azuren kussen, de neerhangende rechterarm onder een roomige shawl met ge-

kleurde bordures verborgen. Uit het kort-en-breede, ietwat Creoolsch geretrousseerde, verre van klassiek regelmatige gezicht kijken, van onder fraai gefriseerde gitzwarte lokken, waar vanachter een prachtig geteekende teere sluier van af golft, groote, donkere oogen, vèr-droomend langs ons heen. In wenkbrauwen, neus, mond, neusbouw en wangvormen is elke spelende afwijking van de norm vlijmscherp nagespeurd en toch is die geciseleerde schildering bijna ornamentaalstrak, groot en gebonden. Onbegrijpelijk is het, hoe bij zooveel nijpende subtiliteit en ingetogenheid van penseelkunst het geheel van een geurige sensualiteit doortrokken is en een waarlijk weidsche allure erlangt. Noch primitieven, noch vroeg-renaissancisten hebben ooit een kop, een figuur, een droombeeld zoo verrukkelijk waarachtig en schooner afgewogen, of voldongener op een tafereel gebracht.

De discipel van David, die van zijn meester geleerd had, hoe men een kop op de schouders zet, en ‘une figure sur les pieds’, had zich van den beginne af aan van de parade-oudheid geëmancipeerd en zich vergeestelijkt tot een onbegrijpelijk scherp aanschouwer van de teerste spanningen der menschelijke structuur en van de gelaatsuitdrukking, die hij, na ze tot op de nerf ontrafeld te hebben, in een schoone synthese wist weer te geven. Zeker, ook van David bestaan er beeltenissen, die van een zeldzame koenheid getuigen. Maar toch, Ingres is altoos nog veel fijner geslepen, doordringender, wonderbaarlijker. De portretten van David doen in hun dikwijls gracieuze driestheid nog den eind-achttiende-eeuwer voelen, die de groote revolutie en de opkomst van Napoleon had meegemaakt. Maar het jaar 1806, waarin Ingres naar Rome trok, was het sterfjaar van Fragonard. De achttiende eeuw had uitgeleefd. Men was een nieuwe aera ingetreden, en Ingres schijnt een jonger negentiende-eeuwsch Frankrijk te vertegenwoordigen, dat de groote veldtochten naar Italië, naar Egypte, en naar Syrië achter den rug had. En bijna zou men kunnen meenen, dat een explorateur uit Bonapartes heirscharen een zaadkorrel van de scherpste aspiraties der Oostersche kunst had overgedragen, die in den door David omgeploegden Franschen kunstbodem als een wondere plant kon opschieten, om er de kunst van Ingres te doen ontbloeien.

In dezen nieuweling gloeide de niet te stillen ‘trouble d'artiste’ van de zeer grooten, die een eigen wereld in zich dragen. Hij was verliefd op het zuiverst grijpbare van den absoluten omtrek, dien hij levenswarm zag en vol adem, - verliefd op het subtiel verloop van verrassende lijn-arabesken, - verliefd op sterke spanning van strak volgehouden rhytmen, zooals die zich manifesteeren in de vreemde golvingen van zich soepel in elkaar oplossende, voller en slanker lichaamsvormen, - verliefd ook op de snerpende kleuring, gelijk men die vindt in Perzische of Indische miniaturen, welker schema hij herschiep tot zuivere begeleidingen van zijn edel getourmenteerde composities.

Den jongen reus, die dit alles in zich omdroeg, was het, dat een conventioneele kritiek met burgerlijke vinnigheid te lijf ging. Had zùlk een kunstenaar niet alle reden om zich miskend te voelen? De kritiek noemde zijn opvattingen eenvoudig bizar, zijn behandeling droog en hard, zijn aspecten onaangenaam maanlichtachtig, - en wat in die dagen als de ergste hoon bedoeld werd, zijn richting gothiek.

Gebouleverseerd als hij zich onder dit alles voelt, haat hij in den beginne het Rome, dat hem trouwens verbijstert, zooals het dit iederen jongen kunstenaar, die er pas binnenkomt, heeft gedaan. Maar van lieverlede komt hij nu onder de bekoring der Eeuwige Stad. Hij krijgt de beschikking over een behoorlijk atelier, en ofschoon hij nog bitter mokt tegen de wijze, waarop hij zich in Parijs beoordeeld weet, en hij zich ganschelijk vereenzaamd voelt, begint hij werkplannen te maken en zet hij een groot schilderij op.

Terwijl Ingres lange epistels over dit alles aan de Forestiers schrijft, ontvangt hij brieven van den rechter en van Julie met verwijten over zijn nalatigheid, zijn ondankbaarheid en zijn egoïsme. Hij antwoordt, door bemiddeling van de dienstmaagd Clotilde, in een brief aan zijn verloofde met de verzekering, dat hij om harentwille den roem wil verwerven, die hen beiden onafhankelijk zal maken. Men ziet hem vastbesloten, om in Parijs niet anders terug te keeren dan met de stellige bewijzen van zijn beteekenis als kunstenaar en met den eeresabel van den werkelijken verjonger der Fransche kunst.

De brieven van Forestiers hand, die niet tot ons gekomen zijn, moeten van een soort geweest zijn, welke Ingres uiter-

mate prikkelde. Het blijkt ons uit zijn wel deemoedige antwoorden, maar waar men toch aldoor een toon van verdediging en van verholen verzet in onderkent. Het is duidelijk, dat men op allerlei manieren aan hem trekt en van zijn bittere teleurstelling evenals van zijn hartstochtelijke toewijding aan de kunst in den grond droevig weinig begrijpt.

En weder schrijft hij heimelijk aan Julie. Hij zegt haar nu, besloten te zijn, zoo spoedig mogelijk uit Rome terug te keeren, als hij maar eerst het schilderij gereed zal hebben 'qui achève de classer mon talent'. Want zijn miskend worden blijft de spil, waar voor hem alles om draait. Ook tegenover papa Forestier komt hij er weer op terug, wanneer hij schrijft: 'On ne peut entendre dire de sang-froid et lire: "que la génération présente jouit, en les voyant, des immenses progrès que la peinture a faits depuis cette époque jusqu'à nos jours". Le cher Dumet a parfaitement répondu à cela. Oui, l'art aurait bien besoin qu'on le réforme et je voudrais bien être ce révolutionaire-là.' Zijn eerzucht in die richting wordt geenszins verheeld. 'L'ambition me dévore, vous le savez, et je ne veux tout ou rien,' bekent hij zonder schroom. Caesar of niets. En het besef van de onafhankelijkheid, die alleen een gevestigde reputatie hem kan bezorgen telt daarin, door alles heen, ook meê. In een volgenden brief pleit hij tegen Julie: 'que la gloire doit être la compagne de votre ami, qu'elle est nécessaire à notre état, notre bonheur commun et qu'elle peut me rendre indépendant des besoins de la vie. N'être à charge de personne et vous rendre la vie la plus douce et la plus honorable! Je voudrais vous rendre plus heureuse qu'une reine heureuse, et pour cela faire, il faut un tableau d'abord, et puis d'autres...'

Het is duidelijk, dat de brieven van papa Forestier agressief bleven en zij brachten Ingres in een toestand van groote gejaagdheid. De rechter, die hem ten slotte nooit iets vriendelijks meê te deelen heeft, schrijft hem ook over schulden, die hij in Parijs zou hebben achtergelaten. Aangaande zekeren Simon antwoordt Ingres: 'Je crois, en partant, avoir tout payé et ne me doute pas comment je puis encore lui devoir.' Forestier verwijt Ingres dan weer, dat hij zich tegenover Senator Lucien, die te Rome vertoefde, onvriendelijk zou

hebben gedragen. Ook hieromtrent intusschen weet hij zich afdoende te verantwoorden. Maar door de welvoegelijkheid van zijn toon heen, ontsnapt hem dan toch even deze verzuchting: ‘Je suis las des conseils qu'on me donne.’ Hetgeen begrijpelijk is. En telkens komt hij weer terug op de ongunstige beoordeelingen van zijn werk, die hij als een gruwelijke onrechtvaardigheid aan den lijve blijft voelen. Zij zijn hem als een obsessie. ‘Avec leur gothique, les insensés! Ils appellent ainsi ce qui porte le vrai caractère; il n'est pas possible qu'en un seul jour je sois devenu gothique! C'est plutôt la comparaison du voisinage de leur peinture flasque et lâche, qui a pu mettre, même ceux qui s'y connaissent, dans l'erreur sur mes ouvrages et prendre pour gothique ce qui est sévère et noble. Oui, c'est ainsi que je parle de mes ouvrages. J'ai beau me les rappeler, je n'y vois rien de gothique et il n'y manque que la perfection de ce qu'ils appellent gothique pour les rendre parfaits.’

Daarbij kritizeert hij wel degelijk zijn eigen geesteshouding, en hij bekent ronduit: ‘Une extrême sensibilité et un désir insatiable de gloire me tourmentent’. Maar, voegt hij er dan aan toe: ‘Ce que j'éprouve depuis quatre mois n'est guère propre à me donner le courage nécessaire pour surmonter tout cela.’

Hij vat nu het plan op, om in Rome een schilderij van kleiner omvang te maken. ‘Raphaël a fait ainsi de petits tableaux qui ne sont pas moins estimés que ses grands. Je serais sûr, en outre de le bien vendre à Rome ou à Paris.’ Zijn *tableau de réputation* wil hij dan, als Forestier het wenscht, inderdaad in Parijs komen maken. Dit is bedoeld als een concessie tegenover het aanhoudende gesoebat van den rechter, om toch terug te komen. Aan Julie schrijft hij op 20 Februari 1807 nog: ‘je suis résolu à sortir le plus promptement possible de ce pays, pardonnez-moi, ma Julie, d'avoir jamais pu penser de faire ici un grand tableau, il est seulement nécessaire et pour mon art et pour mes affaires, que je fasse ici ce petit tableau’.

Intusschen blijkt uit alles, dat het bestaan zelf in Rome voor hem aantrekkelijker wordt. Toch leeft hij nog altoos, terwijl hij nu al een half jaar in Rome is, in onzekerheid omtrent het schilderij, dat hij maken zal. Eerst denkt hij aan een Jupiter

en Thétis, dan weer aan een Antiochus en Stratonice. Eindelijk zet hij zijn zinnen op een Hercules en de Pygmeeën. Dit sujet voelt hij bepaald ook symboliesch. Hijzelf zal Hercules zijn en zijn belagers zijn de Pygmeeën. Tegen Forestier zegt hij het duidelijk: ‘Puissai-je ainsi un jour, nouvel Hercule, tenir et mettre dans ma peau de lion, mes émules, mes détracteurs et mes envieux.’

Maar de Hercules werd weer opgegeven voor een Venus Anadyomene.

Vriendelijkheden op zijn gezindheid tot concessies of eenige instemming met zijn plannen blijven uit. Men merkt wel, dat het niet anders dan ten slotte brom- of bedilbrieven zijn, die hij krijgt. En een crisis nadert. Ingres is en blijft vervuld van zijn kunst en van zijn toekomst. Maar al wat hij daarover schrijft is kolen vuurs stapelen op het hoofd van de Forestiers, die maar één nabijliggenden wensch kennen, dat hij zoo spoedig mogelijk zal terugkomen, om Julie te trouwen. Het wordt den jongen man allengs duidelijk, dat het zóó op den duur niet kan doorgaan. Zijn liefde voor Julie is oprecht, maar de prijs, dien men van hem vergt om haar definitief te verwerven, is al te hoog. Den roem, dien hij met zijn kunst denkt te bereiken, - den roem, voor den echten Franschman zulk een begeerlijk goed, - kan en wil hij niet opgeven. En Rome, het Rome der kunst, vervult hem meer en meer. In een brief van 29 Mei 1807 laat hij zijn aanhoudende pleitredenen eindelijk los, werpt hij alle zachtmoedigheid van zich af, en ziet men hem aan Forestier ronduit schrijven: ‘J'ai eu beau me cacher et vous écrire que je ne tenais plus à cette vaine gloire, mais je reviens et sens qu'on ne fait rien de beau sans elle et c'est en toutes choses. Me voilà donc encore une fois remonté et plus inspiré que jamais de mon art, et d'ailleurs par tous les chefs-d'oeuvre que je vois tous les jours ici, qui m'enflamment et me donnent des remords de n'avoir plus fait à mon âge, que la nature m'a fait peintre et non autre chose; il y a trop longtemps que mes moyens sont rétrécis et que je suis comme lié et en prison. Ici, à Rome, j'ai l'occasion de produire, comme jamais je ne peux la désirer plus belle.’ Rome en de kunst, de kunst en Rome hebben hem nu vast onder hun greep, en zij zullen hem niet meer loslaten. En wat Julie betreft: ‘Je ne peux supporter

l'idée de ne pouvoir la rendre complètement heureuse, ce qu'elle mérite tant à tous égards. Qu'est-ce que vous penseriez, et elle, de me voir arriver sans moyens, et ne lui apporter pour dot que les éspérances?' Een brief van een maand later is nog afdoender. Klaarblijkelijk geeft Forestier niets toe, en heeft de jonge man al maar weer verwijten moeten hooren. Men meent den rechter voor zich te zien, zooals men hem uit de teekening van het familietafereel kent. Wanneer de gelaatkunde en Ingres' potlood ons niet al te zeer bedriegen, was hij een te weinig groot aangelegd, zelfgenoegzaam, eigenzinnig heertje. Hij kijkt alleen naar Julie en begrijpt niets van de pijnen en de machtige aandriften van den grooten kunstenaar, die niets anders wil dan zijn vleugels te kunnen uitslaan. Maar Ingres voegt hem nu andere taal toe: 'J'ai Paris en horreur, il est le théâtre de ma misère... Or donc, je désire ne plus y retourner.' En denkend aan Julie schrijft hij eindelijk bruusk-weg: 'Mlle Forestier mérite un autre époux que moi ou du moins plus heureux, et, quoiqu'il en coûte à mon coeur d'un pareil aveu, j'aime encore mieux la perdre que de faire son malheur' - 'Si j'étais capable d'oublier que je suis né peintre... je quitterais la peinture.'

Forestier zal in zijn wederwoord wel niet malsch geweest zijn. En we zien den hardnekkigen Ingres dan weer terugkomen op het begin van al zijn misère: 'Si j'avais eu le bonheur de ne point exposer au Salon, la source de mes maux, et de rester à Paris constamment, j'aurais, je croix, évité de vous causer jamais aucun chagrin.' En verder, openhartig genoeg: 'Mon coeur, je l'avoue à ma honte, n'a pu subir l'épreuve imposée naturellement par ce fatal voyage.' En dan ten slotte, nog haast openhartiger, omdat hij nu ook Forestier zelf de waarheid in het gezicht zegt: 'Si on m'avait laissé libre de faire mon temps et non me le prescire, au moment où je respirais un peu et que le goût naturel qui me porte a mon art s'emparait de moi.'

Hierop kwam het einde. De teerling was geworpen. Forestier heeft op dezen brief niet meer geantwoord. Van dit oogenblik af kan de verloving als verbroken beschouwd worden.

Mag men Ingres verwijten, dat hij tegenover zijn verloofde ontrouw is geworden? Bij oppervlakkige lezing van het verhaal-in-brieven zullen velen geneigd zijn het te doen. Stellig ten onrechte, zou ik meenen. Een andere vrouw is er in geen geval in het spel geweest. De liefdesbetuigingen, die men in de geheime brieven aan Julie vindt opgeschreven, maken den indruk van volmaakte trouwhartigheid. Maar van Parijs uit scheen wel alles in het werk gesteld te worden, om hem een huwelijk in deze albedillende familie tot een schrikbeeld te maken. En waar men er zoo gauw bij was, hem van ondankbaarheid en egoïsme te beschuldigen, rijst de vraag of het niet billijker zou zijn, deze verwijten tot de beschuldigers zelf te richten. Ondankbaarheid toonden de Forestiers tegenover den jongen kolos, aan wien zij, toen zijn gesternte gunstig scheen, de hand van hun dochter hadden beloofd, omdat zij in hem een waardigen schoonzoon hadden gezien, maar dien zij het tegenovergestelde van sympathie en steun brachten, zoodra hij aangevallen en zelfs belasterd werd. En zelfzucht, tot willekeur voerende zelfzucht was het welbeschouwd, dat zij, tegen alles in, hun dochter zoo spoedig mogelijk getrouwd wenschten te zien aan een kunstenaar, wiens vader toch bij het huwelijksaanzoek voor zijn zoon nadrukkelijk had doen uitkomen, hoe deze het zich tot plicht rekende ‘à faire le voyage de Rome, avant même d'être uni à Mlle Forestier, et cela pour acquérir plus de gloire, afin de se rendre encore plus digne de la main de votre aimable demoiselle.’ Niet Ingres dus was achterna met gewijzigde eischen gekomen, maar de Forestiers lieten niet na, af te dingen op een gesloten overeenkomst. En wat het best voor den kunstenaar zelf was, daar schenen zij geen oogenblik aan te denken.

Dat Ingres' reputatie, na zijn vertrek naar Italië, te Parijs bedreigd werd, was iets waardoor alleen gebrek aan vertrouwen in den hooggezinden jongen man zich kon laten influenceeren. En het moet den kunstenaar en den mensch in hem als iets smadelijks zijn voorgekomen, dat de Forestiers, in plaats van hem onder die omstandigheden dubbele hartelijkheid en des te meer vertrouwen te betoonen, zich nu half tegen hem schenen te keeren. ‘Je n'ai de vous aucune consolation’ had men hem in den beginne inderdaad al hooren klagen.

Het was in dat voor hem zoo gewichtige jaar 1806 de eerste keer, dat de kunst van Ingres in het publiek werd aangevallen en het wondde hem tot in het hart. Nadien is de roem van den meester aan die fortuinswisselingen gewend geraakt. En al zal zijn edel gespannen kunst voor het artistieke plebs in den grond wel altoos onbereikbaar blijven, weinigen zeker zijn later, en dat door mannen van de meest uiteenloopende gezindheid, zoo hoog vereerd, en tot een voorman aangewezen, als met hem het geval is geweest. Telkens, in het onrustige verloop van een eeuw, heeft men zijn roep schrikkelijk zien tanen, maar enkel om zich die even zoovele malen weer op breeder linie des te zekerder te zien verheffen.

Wat zijn jeugdroman betreft, waarvan wij hier een kort relaas hebben gegeven, - de Geschiedenis pleegt met zulke episodes korte metten te maken, en de groote lijnen winnen het op den duur van alle kleiner gekrieuw. Waar Ingres in werkelijkheid gedurende dien eersten Romeinschen tijd geheel van vervuld was, en wat hij toen in zijn ransel droeg, daar heeft zijn kunst zelve ons op de meest schitterende manier de bewijzen van gegeven. Zijn heerlijk portret van den schilder Granet is evenals zijn onsterfelijke beeltenis van Madame Devauçay van 1807. De klassieke Oedipus en de fameuse Baigneuse met het rood betikte badmutsje, die thans tot de meesterwerken van alle tijden in het Louvre worden gerekend, zijn van 1808. Waarlijk, wanneer hij na de teleurstellingen met zijn inzending van 1806 getuigde, dat hij iets wilde maken ‘qui achève de classer son talent’ dan heeft hij daarop woord gehouden. Zijn ‘tableaux de réputation’ heeft hij wel degelijk, en dat onverwacht spoedig, tot stand gebracht.

De Forestiers hebben het Ingres in zijn begintijd in Rome verre van makkelijk gemaakt, ja hem vaak tot vertwijfeling weten te brengen. Maar zijn kunst hebben zij ten slotte niet geschaad. Zonder het bestaan van Ingres zouden deze tegenover den kunstenaar zoo gewichtig optredende vertegenwoordigers van de toenmalige *bourgeoisie de la robe* totaal vergeten zijn geweest, en het toevallig weer aan den dag komen van een pakje brieven alleen bracht hun bestaan nog weder

eens aan het licht. Het kleine beetje onsterfelijkheid, dat hun beschoren werd, blijft daarin gelegen, dat zij een bescheiden plaatsje verwierven in de schaduw van Ingres' hooge figuur, van wier werkelijke grootheid intusschen zij maar al te weinig hebben verstaan.

JAN VETH.

Stedenschennis?

De vraagstukken, welke de moderne verkeers-eischen in onze mooie, met zooveel begrip aangelegde, oude steden, herhaaldelijk opwerpen, zijn en blijven zeer moeielijk op te lossen. Elk ingrijpen in een organisch gegroeid stadsplan loopt groot gevaar, analoog te worden aan wat een staatsman onlangs het zetten van een pennemes in een uurwerk heeft genoemd. Zeer zelden biedt zich de kans tot een operatie, waardoor de grondslag van het bestaande geëerbiedigd blijft. En in gevallen, waarbij dit werkelijk het geval schijnt te zijn, worden toch vaak alle konsekwenties van het ingrijpen nog niet genoegzaam vooruit overzien.

Het thans in Leiden aanhangige denkbeeld, om de Mare te dempen biedt een sprekend voorbeeld van algeheele onbezonnenheid, omdat er wel veel meê bedorven, maar feitelijk geen doorloopende verkeersader meê verkregen zou worden.

Bij wat zich thans in Amsterdam voordoet, is de zaak anders gelegen.

Tegen de verbreeding van de Vijzelstraat zijn bij voorbaat geen overwegende bezwaren gerezen. Er moest, schijnt het, een ruimer verkeersader naar het Zuiden gemaakt worden, en uit een oogpunt van stedenschoon bood een amotie van den eenen kant dezer straat geen al te groot verlies. De lijnen van het oorspronkelijke stadsplan werden niet verlegd. Alleen werd een bestaande hoofdlijn breeder getraceerd. Ik was indertijd verheugd, toen deze oplossing aanvaard werd. Eenige dwaze plannen, waaronder het dempen van de Reguliersgracht, en zekere schuine doorbraken, van de soort zooals

men die in den Haag toepast, kwamen er ten minste voorgoed meê van de baan. Toch heb ik mij toen al wel eens afgevraagd, of het komen te kruisen van de grachten met een heel breede, in plaats van met een smalle straat, geen aesthetische conflicten kon meebrengen.

Maar er lagen ook andere gevolgen voor de hand, die vooruit, naar ik meen, te weinig onder de oogen gezien zijn.

Aan een zoo breeden weg als de verruimde Vijzelstraat, zouden vanzelf geen huizen van de vroegere hoogte of liever laagte komen, ook al omdat er, juist in het midden van de stad, behoefte aan grootere gebouwen gevoeld wordt. Er werd een weg van 22 Meter getraceerd; en daaruit volgde, krachtens de bouwverordening, dat de toelaatbare hoogte voor den opgetrokken muur 21 Meter werd, terwijl de daknok daar dan nog vrijwel ongelimiteerd bovenuit kon gaan.

Wat nu het groote gebouw van de Handelmaatschappij betreft, dat aan de Westzijde van de straat werd opgetrokken, en waarover thans heel Amsterdam spreekt, de opgaande gevel tot de gootlijst hiervan zou in het oorspronkelijke project de maximum-hoogte bereikt hebben. Het werd echter al spoedig duidelijk, dat het volume van het gebouw alleen dan voldoende zou worden, wanneer nog een paar huizen aan Heeren- en Keizersgracht er bijgetrokken konden worden, die evenwel niet verkrijgbaar bleken te zijn. In verband hiermede werd bij het Gemeentebestuur een tweede plan ingediend, dat aan de Vijzelstraat en aan de zijde der grachten een gevelhoogte van ± 25 Meter bereikte, - waarop bouwvergunning werd verkregen. Hierbij moet echter dadelijk worden opgemerkt, dat dit gebouw van de Handelmaatschappij een platte bedekking biedt, waardoor de totale hoogte van het blok metterdaad niet hooger reikt, dan de nok van een gebouw met een opgaanden gevel van 21 Meter, maar met bovendien een schuin oploopend dak, dit zou hebben gedaan. De massa van de grachtenzijde uit gezien, werd dus inderdaad niet hooger dan bij deze straatbreedte onder normale omstandigheden pleegt te gelden.

Nu komen er plotseling allerlei beminnaars van het oude Stadsschoon in het geweer, die zich tegen dit hooge gebouw, zooals het zich van de Leidschestraat-zijde vertoont, verzetten. Dat men hier toch intusschen met eenvoudige consequen-

ties van de vrij algemeen toegejuichte verbreeding van de Vijzelstraat te doen heeft, wordt wel zeer voorbijgezien.

Maar er is meer.

Men hoort thans vrij algemeen het bezwaar opperen, dat de schoonheid van de zich strekkende rij der grachtenhuizen van de Leidsche-straat-zijde gezien, door het hooge gebouw daarachter finaal bedorven wordt.

Tegen deze zienswijze zou ik mij toch willen veroorloven te waarschuwen. In den stedenbouw kunnen effecten bereikt worden door eenwezigheid en door tegenstellingen. Tot nu toe boden de in één bedoeling ontstane grachtenlijnen een rustige harmonie. Zij komen nu nog op andere wijze te spreken, door dat achter de horizontale strekking een in de hoogte oprijzend blok verschijnt. De onbewuste gewoonte-aesthetiek van vele Amsterdammers komt hiertegen in opstand. Maar ik acht het niet onmogelijk, ja niet onwaarschijnlijk, dat men binnen niet al te langen tijd in het contrast van dat liggende met het oprijzende motief juist een eigenaardige voldoening zal vinden en er de grachten geenszins ontluisterd door zal achten, omdat hun horizontale lijn door de tegenstelling met een staand blok nog sterker uitkomt.

Een historisch voorbeeld moge ons hierbij tot nadenken stemmen.

Toen het groote Raadhuis van van Campen midden in de toenmalige stad van lage huizen gezet werd, hebben stellig een aantal Amsterdammers dit als een beleediging van het bestaande beschouwd. Het kon een plompe sta-in-de-weg in het liefelijke centrum der stad genoemd worden. De gewoonte-aesthetiek moet toen in opstand zijn gekomen. Toch zouden wij thans het vorstelijke gebouw, dat juist door het sterke contrast het karakter der omgeving des te duidelijker tot haar recht deed komen, niet gaarne meer willen missen. En het is juist een kardinale fout geweest, dat men in den laatsten tijd de andere wanden van het Damplein met in het massale concurreerende gebouwen heeft volgezet.

Mijn conclusie is tweeledig.

Ten eerste blijkt het weder, hoe er bij elke verandering in een stadsplan, van den beginne af aan, alle doorzicht vereischt wordt, en hoe alle gevolgen deugdelijk behooren te worden

afgewogen, opdat men niet later terecht of ten onrechte meene, onherstelbare schadeposten te moeten boeken.

Ten tweede behoort, meen ik, meer dan gewoonlijk geschiedt, in het oog te worden gehouden, hoe de groei van een stad, door de tijden heen, niet altoos in een en denzelfden geest zal kunnen geschieden, maar dat evengoed als in rustige aaneensluiting, in sprekende contrasten, schoonheidselementen naar voren kunnen komen. Ik zou niet gaarne zien, dat uit deze opmerking een stelling werd gemaakt, en geloof vast, dat de plaats-waar en de wijze-waarop altoos en overal hoofdpunten in de overweging zullen moeten blijven. Maar de noodzaak zelve *kan* inderdaad tot architectonisch waardeerbare motieven leiden, waar de voortgezette traditie ons nooit toe zou hebben gebracht.

Wat nu in het bizonder het gebouw van de Handelmaatschappij betreft, reeds thans kunnen wij tevreden zijn, dat de uitvoering er van aan een architect is toevertrouwd, die zich door rustig overdenken van de hem gestelde problemen en door een streven naar stemmige grootheid, van velen zijner kunstbroeders onderscheidt. Waar het thans echter eerst in zijn geraamte staat opgetrokken, zal het gepast zijn, een eindoordeel over het gebouw en het effekt dat het zal maken, op te schorten totdat het inderdaad voltooid voor onze oogen zal staan.

J.V.

Een vergetene.
Emile Deschamps.

Pascal doet ergens in zijn *Pensées* een merkwaardige bekentenis; hij wil niet dat men van hem zegge: ‘il est mathématicien’, noch ‘prédicateur’, noch ‘éloquent’, maar ‘il est honnête homme’. ‘Cette qualité universelle’, voegt hij er bij, ‘me plaît seule.’

Voor Pascal dus, de man die in de volle en luisterrijke ontplooiing van zijn veelzijdig genie en in de kracht zijner jaren zich terugtrok in de ‘petites maisons’ van Port-Royal om daar de rest van zijn leven door te brengen in zelfkastijding en vrome overpeinzingen, voor hem worden alle menselike deugden samengevat in het woord ‘honnête homme’[1].

Zo men al verrast is, een dergelijke uiting in de geschriften van een anachoreet aan te treffen, bij het volk waar sedert eeuwen het onderling verkeer rijk en sierlik en intens geweest is, meer dan ergens anders ter wereld, behoeft het niet te verwonderen dat men het *summum bonum* zoekt in de volmaakte geschiktheid voor het maatschappelik leven, in evenwicht, in redelikheid en harmonie. Het woord van Pascal is ons een volmaakte garantie, dat wij in de uitdrukking ‘honnête homme’ niet met een samenvatting te doen hebben

1) Het is wellicht niet overbodig hier op te merken dat, in afwijking met het tegenwoordig spraakgebruik, ‘honnête homme’ in de 17e en 18e eeuw de betekenis had van deftig, wellevend, in de volle zin des woords. Bekend is het woord van Ninon de Lenclos die beweerde heel wat liever ‘honnête homme’ dan ‘honnête femme’ te zijn.

van enkele sociale eigenschappen die in de beschaafde wereld goed te pas komen, maar met een waarachtig christelik en cultureel ideaal.

In zeker opzicht brengt de ‘honnête homme’ een offer. Als hij zijn energie, zijn scheppende kracht had toegewend naar een beperkt doel, wellicht zou zijn werk, zijn naam met de luister der onsterfelikheid omgeven zijn; maar min of meer wèlbewust deelt hij de warmte van zijn goddelike gloed geheel mede aan zijn omgeving, die met hem vergaan zal, en snijdt zich aldus de kans op roem bij het nageslacht af.

Omgekeerd geeft zijn drang om alles voor allen te zijn voldoeningen, waarvan degene, wiens aard tot specialisering drijft, hoogst zelden de zoete genieting leert kennen. Hij smaakt de gunst, de liefde, de achting van de velen die hij aan zich verplicht. Zal de nagedachtenis des anderen op de engelenwieken der onsterfelikheid worden gedragen door nacht en dood, hij behoort tot degenen die het goede in hun leven genieten. En, van ons aards standpunt bezien, blijft het waar, wat Salomo eens krachtig maar cynies neerschreef: een levende hond is beter dan een dode leeuw.

Het is goed dat, in het algemeen, de mens het niet voor het kiezen heeft maar dat hij door de duistere kracht van vóorbestemming *wordt* gedreven óf in de richting van het dilettantisme óf in die van de specialisatie.

***

Emile Deschamps is een dergenen geweest, die zichzelve hebben gegeven in de dienst van al wat goed en schoon en liefelik is en wèl luidt, die zich, eigener beweging, hebben achtergesteld bij de meerderen in gaven en huns gelijken hebben gediend met zulk een overgave van zichzelf, dat zij verzuimd hebben zich een *monumentum aere perennius* op te richten.

Hij was, wat men wel eens noemt, een zondagskind van de Fortuin: De tachtig jaren, die het hem gegeven was grotendeels in gezondheid door te brengen, gaven hem een der belangwekkendste momenten van het letterkundig leven in Frankrijk te aanschouwen. In het salon van zijn vader wordt Chénier ‘ontdekt’. Verder luistert men er met welbehagen

naar het zoetvloeiende gebeuzel van Millevoye en met heilig beven naar de betoverende stem van Chateaubriand. Maar dan, kort daarop, aanschouwt Emile Deschamps het opschieten van de wonderboom der lyriek van Lamartine, Hugo, de Vigny, Gautier, de Musset. Hij neemt aktief deel aan de stormloop op de vergane kasematten waarachter de natuurvrees, de eenvormigheid, de abstrakties, de *nubes et inania* van het pseudo-classicisme zich veilig waanden, en deelt ook in de vreugde van de volkomen overwinning. De heerlikheid van Delacroix' penseel, de glorie van Berlioz' klankenwereld stralen ook op hem af. In zijn ouderdom ziet hij de dageraad gloren van nieuwe idealen van kunst en schoonheid. De Parnassiens nemen hem met evenveel vreugde in hun kring op als de eerste romantiekers dat hadden gedaan.

Doordat hij een behoorlike betrekking bij de belastingen bekleedt en enig fortuin heeft, kan hij zich de weelde veroorloven van gedurende jaren een zeer druk bezocht letterkundig salon te houden, waar zijn goede en beminnelike vrouw de honneurs waarneemt. Allen, jong en oud, beroemd of nietberoemd, hebben hem lief en tonen hem hun achting, ook als hij een oud en bouwvallig man is geworden. Hugo, de Vigny spreken hem aan als huns gelijke, Gautier als zijn meerdere, Lamartine beschouwt hem als degene die ‘la poésie’ in hem redden wil, als zijn ‘vrai Pylade’, Sainte-Beuve raadpleegt hem bij het samenstellen van zijn letterkundige kritieken, Goethe, die hem noemt de beste discipel van Madame de Staël, schrijft hem een eerbiedige brief, Leconte de Lisle, de Banville zoeken zijn vriendschap, Coppée vraagt hem de oplegging der handen ter wijding tot het dichter-ambt, voor Stéphane Mallarmé, voor Verlaine, voor Richard Wagner is hij de patriarch, wien het een eerste plicht is eerbiedig hulde te brengen. Met Berlioz, Meyerbeer, Niedermeyer werkt hij voortdurend samen en hij verschaft hun buitengewoon gewaardeerde opera-libretti. Hij is een der beste vertalers van Shakespeare, van Schiller, van Goethe die de Franse letterwereld kan noemen. Zijn *Macbeth* geniet de eer van honderd en twintig opvoeringen. Zijn werk inspireert Delacroix en De Musset, zijn fijne kritieken en zijn beschouwingen over prosodie en verskunst zijn ‘baanbrekend’. Hij is de man, wiens uitnemende intelligentie alles begrijpt, altijd wakker,

altijd jong: zijn vroegtijdige bewondering voor Balzac kost hem waarschijnlik zijn mede-redacteurschap aan de *Revue des Deux Mondes* en hij is in zijn ouderdom een der eersten om de totaal nieuwe kunstnormen van Baudelaire te waarderen. Zo kon de Vigny volkomen terecht van hem zeggen, dat hij was ‘libre des préjugés et des formes affectées de toutes les écoles’ en Gautier hem vergelijken bij de Vestaalse maagd, die het heilig vuur van ‘l'esprit français’ nooit heeft doen uitgaan.

Wat is er van al deze litteraire heerlikheid overgebleven? Een naam en een kwart of achtste kolom in handboeken voor letterkunde en encyclopaedieën, niets meer. Het is fnuikend voor de hoogmoed dergenen die menen dat ze iets betekenen, te bedenken dat deze talentvolle man, wiens zeer gedistingeerd werk nog te zamen zes vrij dikke boeken vult en die zulk een grote plaats heeft ingenomen in de harten van velen, na nog geen eeuw, vergeten is.

Want dat is de naakte waarheid. Zeker, zijn naam blijft onafscheidelik verbonden aan de eerste *Cénacle* der romantiekers, aan de *Muse française,* aan de *Nouveau Parnasse,* aan de geschiedenis van Shakespeare in Frankrijk, maar geen bloemlezing neemt iets van zijn dichtwerk meer in zich op, niemand leest hem, niemand citeert hem en de bescheiden plaats, die hem wordt toegewezen in de handboeken moet hij nog delen met zijn geniale maar ongelukkige broeder Antoni, de vertaler van Dante.

O, wrede wereld, waarop alles verzinkt in de lichtloze, geluidloze, bewegingloze diepte van de zee der vergetelheid. Villon drukte deze troosteloosheid uit met al de juistheid van zijn kunstenaarsvizie, toen hij in de *Ballade des Dames du temps jadis,* met opzet eentonig, liet weerkeren de vraag waar toch de sneeuw van het vorige jaar gebleven was:

Mais où sont les neiges d'antan!

***

Promoties aan de Sorbonne zijn betrekkelik zeldzaam. Ik bedoel promoties tot wat men in Frankrijk gewoon is te noemen *le grand doctorat* of *le doctorat d'Etat.* Er zijn twee proefschriften voor nodig, *la thèse principale* en *la thèse com-*

plémentaire. De aankondiging van zulk een promotie vindt geregeld in de grote dagbladen plaats. Mij is niet bekend of er voorschriften bestaan voor de afmetingen dezer *thèses,* maar zooveel is zeker dat de *thèse principale* altijd een groot octavo is van 500 tot 1000 bladzijden[1]. Meestal zijn het enorme werken, vrucht van jaren- en jarenlange studie; in tegenstelling met wat bij Nederlanders en Duitsers het geval is, zijn de promovendi in Frankrijk maar zelden beneden de veertig jaar.

Twee jaren geleden is aan de Sorbonne gepromoveerd de heer Henri Girard, bibliothecaris aan de Bibliothèque Nationale, met als 'thèse principale' *Emile Deschamps* (1791-1871) en als 'thèse complémentaire' *Emile Deschamps dilettante, relations d'un poète romantique avec les peintres, les sculpteurs et les musiciens de son temps.* Beide werken dragen de verzameltitel: *Un bourgeois dilettante à l'époque romantique.* (Paris, Edouard Champion, 1921). Het eerste telt 622 en het andere 140 bladzijden. Het werk is opgenomen in de *Bibliothèque* van de *Revue de littérature comparée,* dat is het een tiental jaren geleden door M.M. Baldensperger en Hazard opgerichte tijdschrift ter beoefening van de vergelijkende studie der vreemde letterkunden. In deze bibliotheek is ook verschenen het proefschrift van de vroegere Amsterdamse hoogleeraar M. Gustave Cohen.

Het werk van Mr. Henri Girard is in onderscheiden opzichten zeer belangrijk. Het geeft ons in de eerste plaats een, ondanks de overstelpende hoeveelheid bizonderheden, heel duidelik beeld van 'la bataille romantique'. Er zijn tal van boeken over de litteraire - of liever artistieke - revolutie die Frankrijk omstreeks 1830 beroerd heeft. Men denkt daarbij natuurlik aan het zo suggestieve maar in den grond lasterlike *Romantisme français* van Pierre Lasserre. Maar het werk van M. Girard heeft dit voor boven vele andere van dien aard, dat het ons de Romantiek doet zien niet dwars door het kleurend en stralenbrekend prisma van een geëxalteerd tem-

1) De enkele Hollanders die tot nu toe in Parijs gepromoveerd zijn, dongen naar het *doctorat de l'Université de Paris.* Hiervoor wordt één proefschrift vereist van de afmetingen die Nederlandse dissertaties meestal hebben.

perament, maar door het klare spiegelglas van een bezadigde geest, de geest van een volmaakt evenwichtig man, van ‘l'honnête homme’ Emile Deschamps. Wel geeft de studie van M. Girard geen nieuwe formules, maar ze laat haar licht soms op verrassende wijze vallen op bijna vergeten konkluzies of lang verwaarloosde feiten. Zo is het uitermate belangwekkend als de schrijver ons door middel van Emile Deschamps doet zien dat de geweldige beeldenstormers, die de Romantiekers schenen te zijn, per slot van rekening niet anders zijn geweest dan echte traditionalisten, dat ze in de grond van hun wezen vóór alles hadden een stevig fonds van gehechtheid aan de sedert Richelieu ontstane idealen van centralisatie, van harmonie en evenwichtigheid. Shakespeare was wel erg in de mode[1)] maar, volgens Deschamps, moet men hem van rupsen zuiveren. ‘Il faut l'écheniller’, zei hij. Het ideaal blijft bijvoorbeeld voor Lamartine - en niets toont meer aan hoever deze van ‘le grand Will’ af staat - ‘Shakespeare écrit par Racine!’ Een van de meest belangwekkende passages uit het boek van M. Girard zijn de bladzijden waarin hij Deschamps een paar timide opmerkingen doet maken over *Hernani.* ‘Quelle heure est-il?’ vindt Deschamps, na de lyriese ontboezeming die eraan voorafgaat, veel te gemeenzaam; hij vergeet dat het Hugo's uitgesproken bedoeling was, alle genres door elkaar te werpen. Het zo schilderachtige werkwoord *muer* (ruien) bij *un amour* vindt Deschamps bedenkelik. Overigens raadt hij Hugo aan in de befaamde ‘scène des portraits’, twee portretten weg te doen. Hij beweert, dat hij dit offer voornamelik vraagt, omdat de acteur Michelot deze verzen niet mooi genoeg zegt, maar iedereen leest tussen de regels de bezorgdheid van een bezadigd man voor de ongebreidelde lyriek van een onstuimig dichter. Door een zeer gedetailleerde vergelijking tussen het *Lied von der Glocke* en de vertaling van Deschamps komt de schrijver tot de, ook uit andere waarnemingen alleszins gerechtvaardigde slotsom dat, in tegenstelling met de Duitse romantiek, ‘le romantisme français n'a rien de mystique et que l'on serait

1) Een weinig later dan de periode waarover wij spreken, zal Banville het mensdom onderscheiden in twee grote kategoriën: ‘Il y a les mouchards et puis il y a ceux qui aiment Shakespeare’.

la dupe des apparences si on lui attribuait une véritable valeur philosophique; il est avant tout littéraire et formel.' Natuurlik is M. Girard de eerste te erkennen, dat de romantiek in Frankrijk gebracht heeft een verlegging van het aksent. In plaats van *la raison* der klassieken krijgt nu *le sentiment* de overhand. Maar dit is een kwestie van graad. In een goed werk van vóór 1820 hebben noch *la raison* noch *le sentiment* ontbroken. De enige *blijvende* aanwinst van de romantiek die Frankrijk heeft te boeken, is de *coupe ternaire* van de alexandrijn. De historiese roman, het dwepen met de middeleeuwen, het romantiese drama à la Dumas père of à la Hugo, ze hebben hun tijd gehad. Wat *le sentiment de la nature* of de verering van de gothiek aangaat, die waren ver vóor 1820 reeds in de wereld der Franse letterkunde geïmporteerd.

Zo is het dan niet te verwonderen, en de schrijver constateert het met en na zovele anderen dat, als de stormenperiode van 1820-1830 voorbij is, langzamerhand het felle onderscheid tusschen klassiek en romantiek verdwijnt. Heel het geschil wordt teruggebracht, zooals M. Girard het Emile Deschamps laat zeggen, tot 'une querelle des esprits poétiques et des esprits prosaïques' en alleen het ordinaire valt buiten de kunst: 'Le commun seul est mortel.' Deschamps zegt het als volmaakt gentleman keurig netjes. Naderhand zal Jean Moréas hetzelfde verdict formuleren, als Maurice Barrès hem op zijn sterfbed een bezoek brengt, maar dan klinkt het wat meer hoekig en stroef: 'Il n'y a pas de classiques, il n'y a pas de romantiques; tout cela, c'est des bêtises.'

De studie van M. Girard is hierom ook zo kostbaar dat zij de lezer in aanraking brengt met een massa onuitgegeven geschriften, of, gelijk men dat ginds noemt, 'de l'inédit'. Grote kollekties brieven van en aan Emile Deschamps (collections Paignard), van Lamartine, van Hugo zijn door hem geraadpleegd. Men moet ze lezen om te kunnen weten, welk een intieme vriendschap bestaan heeft tussen Deschamps en de grote mannen van die dagen. Overigens vindt men de physionomie der dichters, zoals we die in hun werken zien, erin terug. Opmerkelik is in de brieven die Hugo van uit zijn verbanningsoord aan Deschamps schrijft, de neiging tot de hyperbool en de antithese waaronder zijn later dichtwerk begraven zal worden.

‘Cher Emile, mon rocher remercie votre Versailles’[1)]

en verder:

> ‘Je viens de lire à haute voix vos vers en me promenant sur la plage, à l'Océan, mon autre vieil ami! Il doit avoir du goût, étant si grand, et il a dû les trouver beaux. Je vous envoie ses bravos qu'il m'a rugis entre deux rafales et mes applaudissements.
> Senescens sed bonus,
> VICTOR.

Een andere brief tekent hij, in 't Spaans: *el vuestro amigo.* Ondertussen trekt M. Girard zeer in twijfel of V. Hugo deze taal voldoende machtig is geweest. Ik geloof, ten onrechte: uit de aanwezigheid van een paar fouten: *afectionado* voor *aficionado* en *respectuoso* voor *respetuoso,* ook al komen die voor op het titelblad van een boek, mag men niet konkluderen dat een groot man, die een aanzienlik gedeelte van zijn jeugd in Spanje heeft doorgebracht, moeite zou hebben gehad, zelfs met het lezen van Spaans.

De studie van M. Girard over Emile Deschamps is geworden tot een encyclopaedie van de Franse romantiek. Ze bevat een schat van bibliografiese gegevens, die een ieder met eerbiedige bewondering vervullen zal en die met sukses door allen, die dat buitengewoon belangwekkende tijdstip bestuderen, gebruikt zal worden. Soms echter hebben de bibliografiese aantekeningen aan de voet der bladzijden iets van ‘la bibliothèque renversée’, met welke uitdrukking de heer Gallas de al te uitbundige manier van annoteren kenschetst. Wanneer bijvoorbeeld de schrijver op p. 250 spreekt over *le Dernier des Abencérages* van Chateaubriand, citeert hij een boek van Ginès Perez de Hita, dat Chateaubriand en velen met hem ijverig hebben benut. In verband met het onderwerp is het goed, dat M. Girard de volledige titel geeft met uitgever, jaartal en formaat. Maar waartoe dient het, vraagt men zich af, in een studie die, per slot van rekening, gewijd is aan

1) Een dergelijke regel herinnert onweerstaanbaar aan de ontelbare pastiches die er van Hugo meer dan van iemand anders in omloop zijn, zoals de volgende b.v.: ‘Confrère mon couchant salue votre aurore. Vous commencez à gravir le Golgotha de l'Idée, moi je descends. Je suis votre ascension. Mon déclin sourit à votre montée. Continuez. Vous êtes un rayon de ce grand tout obscur. Je serre vos deux mains de poète. Ex imo V.H.’

Deschamps, aan deze mededeling toe te voegen de oorspronkelike titel van dat boek en de lotgevallen van het werk in Spanje? En dit voorbeeld kan met vele andere worden vermeerderd.

***

Ofschoon in zekere mate een ‘encyclopédie du romantisme’, is de studie van M. Girard toch niet van dien aard, dat haar hoofdobjekt in 't gedrang komt. Integendeel, de beminnelike figuur van Emile Deschamps treedt in duidelik relief naar voren. De schrijver wijdt met elkander een vijftigtal bladzijden aan de beschrijving van het niet-litteraire leven van zijn held, 'twelk eenvoudig en vlak vervloten is. Hij schetst ons hem in zijn verhouding tot zijn vader, tot zijn vrouw, tot zijn met vlagen van waanzin bezochte broeder Antoni; hij schetst hem in zijn leven te Parijs, in de provincie en in zijn door rouw en ziekte versomberde levensavond te Versailles. Maar het overgrote deel der biografie betreft Deschamps als litterator. De naam van Deschamps is onafscheidelik verbonden aan *la Muse française,* een kleine revue in een blauwe kaft, die het geen jaar heeft uitgehouden. Buloz heeft eens gezegd: ‘fonder une revue est vraiment une chose passionnante, mais les trente premières années sont perdues’. Het ongeluk van de *Muse française* is bepaald geweest, dat ze geen Buloz heeft gehad, die haar de eerste dertig jaren van geduld oefenen heeft helpen doorbrengen. Hoe het ook zij, Deschamps is van dit ephemere tijdschrift de ziel en de voornaamste medewerker geweest en het letterkundig bijvoegsel van de Nieuwe Rotterdammer Courant had onlangs op één kalenderblad het eeuwfeest van zijn verdwijnen even goed als van zijn ontstaan kunnen herdenken. Een groot deel van het boek van M. Girard analyseert Deschamps' werken, de *Etudes françaises et étrangères,* die hun auteur een eerste plaats gaven onder de critici van zijn tijd en wier sukses dat van *la Préface de Cromwell* evenaardt, een paar blijspelen *Selmours de Florian* en *Le Tour de faveur,* verder zijn vertalingen van Shakespeare, Schiller, Goethe, Schubert en dan nog een groot aantal novellen, kleinere gedichten, waaronder vele gelegenheidsverzen. Overal bijna heeft M. Girard ge-

legenheid te laten uitkomen, dat Emile Deschamps, ondanks zijn werkzaam aandeel in de 'bataille romantique', een auteur is die met hart en ziel het oude ideaal der ware klassieken aanhangt, dat hij, uit een litterair oogpunt, veel meer een discipel is van Voltaire dan van Rousseau.

De liefde voor Deschamps doet M. Girard een enkele keer iets neerschrijven dat ernstig bedoeld is klaarblijkelik, maar dat op de kalme lezer de indruk maakt van een in studentikoze dolheid uitgebrachte paradox. Hij beweert namelik verscheidene keren (o.a. op p. 186 en p. 424) dat het een bewijs is van oorspronkelikheid bij de Franse romantici, dat ze de Duitse romantiekers, die ze navolgden, nochtans niet begrepen hebben. Op die manier geredeneerd is iemand ook oorspronkelik die beweert dat twee maal vier negen is. Overigens is het gehele lijvige boek met navolgenswaardige onpartijdigheid geschreven. Ook met bijna feilloze nauwkeurigheid. Bij *Causeries littéraires et morales sur quelques femmes célèbres* staat een kleine fout (p. 552); drukfouten zijn er bijna niet. Wel vraag ik me af, hoe zulk een belezen man als M. Henri Girard het bekende spreekwoord 'Je prends mon bien où je le trouve' aan Molière toeschrijven kan (p. XXXVI). Overigens heb ik diep ontzag voor de akribrie waarmede de auteur de uitgebreide stof heeft behandeld.

Wat betreft de voornaamste konkluzie waartoe de schrijver komt aangaande Emile Deschamps, in hoofdzaak deel ik die, maar toch maak ik enig voorbehoud. M. Girard definieert hem aldus: 'Un artiste auquel il manqua pour être un grand poète le parti-pris de solitude, la volonté de recueillement des âmes profondes'.

Is dat wel helemaal juist? Iemand wiens gezamenlike werken zes delen beslaan heeft toch momenten genoeg gehad om geheel tot zichzelf in te keren. Emile Deschamps heeft zich gegeven om de zaak der schoonheid te dienen. Hij heeft dat gedaan op zijn wijze, n.l. door alles te zijn voor zijn omgeving, door minder acht te slaan op zichzelf dan op degenen die hij onmiddellik gevoelde zijn meerderen te zijn, door zich bezig te houden met genres, waarin iemand maar hoogst zelden enige kans krijgt op onsterfelikheid. De overleggingen van zijn hart zowel als zijn geaardheid hebben hem die richting uitgedreven. Hij heeft het offer gebracht, maar glim-

lachend in het zalige besef dat hem het aandeel dat hij miste in de onsterfelikheid ruimschoots vergoed werd in de liefde van hen die hij diende. Overigens is het volkomen waar wat Sainte-Beuve zegt, sprekend over de Banville:

‘En poésie, on peut lancer et perdre bien des flèches: il suffit pour la gloire de l'artiste que quelques-unes donnent en plein dans le but, et fassent résonner tout l'arbre prophétique, le chêne de Dodone, en s'y enfonçant.’

En dan blijkt het dat, hoe onbillik en ongemotiveerd de nalatigheid ook is, waarmede men het werk van Deschamps bejegent, hem de zekerheid van blik en de vastheid van hand ontbroken hebben, waaraan de overwinnende boogschutter zich kennen doet.

Amsterdam.

J.W. MARMELSTEIN.

Twee proefschriften.

André Gide et l'âme moderne par S. Braak. (Amsterdam, H.J. Paris). *L'esthétique de Zola et son application à la critique* par F. Doucet. (Den Haag, Nederlandsche Boek- en Steendrukkerij).

Wie de voorrede van den heer Braak heeft gelezen en de opdracht van het boek aan zijn vrouw, heeft geen sterke verbeelding noodig om zich met sympathie voor te stellen, hoe deze studie is kunnen ontstaan. Iemand die gierig moest zijn op zijn tijd, heeft onder de stâge belangstelling zijner echtgenoote, wat hij, bij de vele lessen, aan uurtjes of halve-uurtjes uitsparen kon, als bijeengegaard tot het tegendeel van snipperuurtjes; en nog zou zijn ‘amour des lettres françaises’, ook bij de belangstelling en de raadgevingen, hem van meer dan één kant geworden, zich niet in de boeiende kenschets van een vereerd tijdgenoot hebben geuit, ware niet sedert twee jaar bij koninklijk besluit de mogelijkheid geopend, met iets van Fransch' te promoveeren, en zelfs, niet slechts een Rotrou of Laharpe, maar Gide of Zola te behandelen.

Deze twee boeken in de vacantietasch: ik kon het waarlijk niet prettiger treffen. Twee studies *over* Fransche schrijvers, dus literatuur op een afstand bekeken, door een ander als voor mij herlezen - en dan moderne Fransche kunst... Zijn wij allen, Nederlanders die ons bezighouden met schrijverij, van Fransche boeken niet staâg vervuld? En nu een dubbel défilé! Er is iets van pepton aan zulk beschouwen: juist wat men in de vacantie behoeft.

Doch ik moet mij haasten, u te belijden, dat ik, daarnet van

'herlezen' sprekend, mij knapper heb voorgedaan dan ik ben. Gide toch heeft veel geschreven en ik ken maar weinig van hem. Jaren geleden heeft een vriend mij *Le Voyage d'Urien* gestuurd, ik ben er laaghartig in blijven steken. Verleden jaar heb ik de *Caves du Vatican* met moeite tot het einde doorwandeld. Hier tusschen-in, o wel zeker, ik las. Doch staat gij iets onredelijks toe? Nooit wordt er over Gide geschreven, of Goethe wordt althans éénmaal genoemd. Het is de schuld van Remy de Gourmont, die dadelijk na de *Cahiers d'André Walter* verklaard heeft: 'c'est un esprit romanesque et philosophique de la lignée de Goethe'. Nu wilde ik indiscreet u vragen: hebben we - na de schooljaren van *Götz*- en *Werther*-dweperij - niet allen telkens *in* Goethe gelezen, bijvoorbeeld dikwijls in *Wilhelm Meister* en vele studiën *over* Goethe, zonder dat we, de hand op het hart, met waarachtige zekerheid kunnen verklaren, juist die *Lehrjahre* en nog meer, van a tot z te hebben gevolgd? In dezen zin 'de la lignée', is André Gide mij altijd geweest. Hij is een hoogst belangwekkend mensch: ik wist het, voordat ik Braak's boek las, nu zie ik het nog duidelijker. Zelf zegt onze landgenoot ook uitstekende dingen; b.v.: 'à mesure que nous avançons dans la vie, nous éprouvons le besoin de soumettre à une révision complète notre échelle des valeurs'. Wanneer ik, dit beseffend, bedenk, dat *L'Immoraliste* zoowel als *La Porte étroite* mij tot mijn ergernis, omdat ik het werkelijk anders wenschte, onvoldaan deden nederzitten, doordat ik er aldoor het probleem zag en niet het leven, met daarin problemen; dan vind ik, bijna onmiddellijk na den zooeven overgeschreven zin, deze tweede beschamende waarheid van Braak: 'croyant juger en toute liberté d'esprit, nous jugeons mal, parce que le plus souvent nous subissons l'influence de ce que contient notre esprit'.

Helaas is het nu Gide zelf weer, die mijn obstinatie begrijpend verdedigt. 'Tout ce qui est conforme à mon être et à ma conscience, voilà le bien; ce qui contrarie ma nature intime, voilà le mal'. Inderdaad, als dit zoo zijn mag, of liever schrijf ik: als dit zoo zijn mocht. De criticus-in-me maakt deze restrictie! Hem mag en kan dat woord niet waar zijn, al hecht Dr. Braak er dit zegel aan: 'Emerson et Nietzsche se rencontrent ici pour donner raison à Gide'. Een criticus héeft

geen eigen natuur. Hij houdt een weegschaal, is zelf weegschaal, zijn wegen *moet* zijn objectief. Doch thans heeft Criticus vacantie; hij zit in een hotel-veranda en leest twee boeken *over* schrijvers en *deze* boeken, met Braak te beginnen: hoe boeit de nadruk van dit betoog, hoe gretig volgt men veel fijne ontleding: ‘pour goûter la saveur un peu amère de ses livres (van Gide), il faut les avoir vécus’.

Diezelfde *Voyage d'Urien,* dien ik indertijd niet heb kunnen uit-krijgen, doet Dr. Braak schrijven:

> Si ces marins, partis pour les plus grands projets, s'épuisent en tentatives vaines, s'ils se privent des voluptés offertes pour mieux accomplir de hautes actions, il leur apparaît à la fin que la lutte et l'effort sont en soi un but suffisant, et que l'homme est fait pour se surpasser soi-même. Que l'action avorte ou soit couronnée de succès, ce n'est pas l'essentiel. L'important est l'action elle-même; la joie réside dans l'action.
> ... Ainsi Gide prêche la ferveur et l'exaltation et se révèle dans ce livre un excellent professeur d'énergie.
> Il n'est pas sans intérêt de constater que cette attitude, déjà légèrement teintée de nietzchéisme chez Gide, s'accuse également dans les trois romans idéologiques de M. Barrès.
> M. Barrès, lui aussi, croit que l'âme ne demeure intense qu'à s'affirmer et à s'exagérer toujours. Ce qui fait la différence entre Gide et M. Barrès, c'est que l'exaltation du premier a toujours je ne sais quoi de gratuit, de désintéressé, tandis que chez le second on prévoit qu'elle n'est qu'un moyen de le distraire de sa stérilité et de son orgueil, espèce de romantisme d'une âme qui aspire à rentrer dans l'ordre.

Twee bedoelingen heeft dit citaat. In de eerste plaats moge Dr. Braak's welsprekende kenschets van hetgeen *Le Voyage d'Urien* beoogt, mijn kwaadsprekerij-zonder-meer over het onleesbare van den roman doen vergeten. Doch tevens - en eigenlijk was het mij hierom te doen - hebbe de bondige vergelijking van Gide en Barrès uwe volle attentie. Zet men den schrijver der *Nourritures terrestres* naast dien Franschen d'Annunzio, ja, dan wordt hij wel héél sympathiek! Is er gelijkenis? Neen. En toch, wat mij tegenstaat in Gide, was ook al in den zeven jaar ouderen schrijver van *Le Jardin de Bérénice.* Ik meen: wat mij in de boeken hindert, zoowel in opzet als in schrijftrant. Braak had het oog op meer, op de menschen.

Voor den mensch of de menschesoort van Gide aanvaard ik zelfs die door de Gourmont zoo schielijk ontdekte ‘lignée de Goethe’. En den mensch als ernstigen strijder, toont deze studie van Dr. Braak. Wat er leeft achter of onder boeken,

waarvan heel-de-vorm mij moeilijk voldoet. En zeker is er wat waar in de bewering, waarvan Dr. Braak een van zijn ‘stellingen’ heeft gemaakt (nr. VII): ‘André Gide's ideeën over geestelijke bevrijding en persoonlijkheid kunnen alleen in landen van overwegend protestantsche cultuur ten volle naar waarde worden geschat’. - Of de VIIIe stelling niet eenigszins bij deze VIIe in de klem komt?... Doch hier loopt juist de grens van ons beider waardeering: ik zie niet, dat ‘de kunstenaar in Gide zich vrijelijk heeft ontwikkeld’.

***

Het boek van Dr. Doucet heeft me het oude besef gegeven, dat de kunstenaar in Zola zich wel vrijelijk heeft ontwikkeld.

Lees ik verwondering op uw gelaat? Wellicht gaat uw herinnering ver. Gij denkt aan de voorrede, na al het verzet tegen ‘la littérature putride’, noodig geworden bij den tweeden druk van *Thérèse Raquin* (1869): ‘Mon but a été un but scientifique avant tout... J'ai simplement fait sur deux corps vivants le travail analytique que les chirurgiens font sur des cadavres’. - Ja, in dien geest heeft hij vaak beweerd! Ook blijft u veel stelligs van hem, te vinden b.v. in den bundel *Mes Haines,* doch Dr. Doucet verkleint den indruk: ‘Zola n'est qu'un critique d'occasion; c'est la dure nécessité de chaque jour qui, pendant des années, l'a contraint de demander l'hospitalité aux colonnes des journaux; il serait par suite fort injuste d'exiger de lui l'esprit de suite, la cohésion dans les idées, que l'on peut exiger de tous ceux qui ont fait de la critique le but principal ou même unique de leurs travaux. Ne voyons dans Zola critique que l'homme de travail qui de temps à autre a précisé ses idées et ses théories en les confiant à divers journaux de France et de l'étranger.’

Zooals uit den titel kan blijken, heeft Dr. Doucet zijn omvangrijk werk gesplitst: ‘formation de l'esthétique de Zola’ en ‘application de l'esthétique de Zola à son oeuvre critique’. Ik had dit liever anders gehad, doch erken dankbaar de veelheid van materiaal die het totale boek geeft. In het uitvoerige verhaal van Zola's ontwikkeling is een helder ‘aperçu des sciences et des arts de 1848 à 1860’, dus van het realisme, ingelascht; en we zien den jongen Zola als iemand

die van alles geleerd heeft, doch helaas niets goed geleerd, maar die zich kunstenaar, schrijver weet, en nu in kranten schrijft om den broode. Drift en geestdrift ontbraken nooit. De vele citaten uit ‘lettres de jeunesse’ toonen hem in volle actie en alleen reeds wat men daaruit hier vindt, zou volstaan om hen die nog over hem denken als de vijanden tijdens zijn leven deden, tot een gunstiger meening te brengen. Het begrip ‘waarheid’ is hem zéér lief, doch zijn temperament dringt naar romantiek; voelt hij zich aangetrokken tot de conceptie eener menschheid, van wetenschappelijken grondslag af beschouwd, er blijft iets in hem dat elders heendrijft: hem gebeurt, wat Hugo overkwam omstreeks 1824, toen hij zich meer en meer van het klassicisme verwijderde, maar er nog tegenop zag zich romanticus te noemen.

Ziehier wat Zola, twintig jaar oud, schreef aan zijn makker Baille:

> Je ne puis devenir réaliste dans le sens que tu donnais à ce mot, et me faisant une loi des nécessités matérielles, étouffer tous les nobles plans de la création. Mais, comme je ne cessais de te le répéter, je me suis souvent heurté à la réalité, je la connais, et si tu désires, je puis te la montrer, quitte à te parler ensuite du ciel et à te decouvrir une étoile à chaque bourbier que je sonderai... Je détourne les yeux du fumier pour les porter sur les roses, non pas que je nie l'utilité du fumier qui fait éclore mes belles fleurs, mais parce que je préfère les roses, si peu utiles pourtant. Tel je me montre à l'égard de la réalité et de l'idéal. J'accepte l'une comme nécessaire, je m'y soumets selon la nature; mais dès que je puis m'échapper de cette ornière commune, je cours à l'autre et je m'égare dans mes prairies bien-aimées. Nous avons nos rayons et nos ombres, nous, pauvres humains. Nos ombres sont ces biens matériels et vitaux qui nous attachent à la terre; nos rayons, ces ailes qui nous emportent aux cieux.

Ik erken volmondig, dat de eenige beteekenis dezer levenswijsheid van een twintigjarige is dat zij komt van den jongen Zola; doch wij hebben haar ook slechts noodig om er den aard van den ouderen Zola in terug te vinden: ondanks andere theorie en ondanks een praktijk van felheid, waarheen óók zijn temperament hem voerde: de obstinatie van zijn wil en tevens de tijd waarin hij leefde.

Zola en Daudet zijn, een aantal jaren, de meest gelezen Fransche romanschrijvers in Nederland geweest. Het is belangwekkend, hierbij Anatole France te noemen die, slechts vier jaren jonger dan zij, veel later (in 1881 met *Sylvestre*

Bonnard) tot het groote publiek is gekomen en nòg weer veel later bekend werd bij ons. France had een prettiger jeugd gehad; Zola en Daudet hebben beiden moeten vechten om uit de armoe uit te komen; men bespeurt het, hoewel op verschillende wijze, in beider werk, aan beider deernis; ook bij Zola is de menschenliefde grondslag der kunst.

Het meelij, mèt de behoefte aan strijd. Dokter Toulouse, die zooals men weet hem nauwlettend heeft bekeken, getuigde bij Zola's vergeefsche pogingen om lid van de Académie te worden: 'S'il entrait à l'Académie, il en serait problablement fâché au fond, en ce qu'il n'aurait plus cette lutte à soutenir.' De boutade is juist; Zola is eerzuchtig, doch vooral is hij een *lutteur* - zooals hij óók was in de Dreyfus-zaak, welke tevens zijn goedheid toonde, wéér de deernis, de drang om te helpen, als waarmee hij jaren te voren Manet had verdedigd: 'J'ai défendu M. Manet comme je défendrai dans ma vie toute individualité franche qui sera attaquée.'

Door deze zucht om 'bij te springen', mengde zich zijn geestdrift voor 'l'effort humain', verklaarbaar ten deele uit eigen eerzucht, doch tevens uit zijn besef der natuur en van de plaats die de mensch daarin heeft. 'La créer à nouveau' is zijn lievelingsterm, waarmee hij ten allen tijde schermde, ook toen hij nog geen 'evangeliën' schreef, den fellen (en schoonsten) tijd van *La Terre,* de jaren der 'b e l l e i n t o l é r a n c e'. - Schreef hij toen niet óók *Le Rêve?*

Aan deze twee, dat 'land' en dien 'droom', aan *Germinal* en aan den geweldigen schok dien *L'assommoir'* me heeft gegeven, heb ik terug-gepeinsd, telkens weer, nadat ik vacantie-uren gevuld had met het genot van dit rijke 'proefschrift'.

J. DE MEESTER.

[Vierde deel]

De jeugd van Francesco Campana.

Vierde hoofdstuk.

I.

Een der dingen, die Francesco het meest in zijn grootvader bewonderde, dat was de wijze waarop hij zich over alle kleine of zelfs grootere tegenspoeden in zijn leven wist heen te zetten. - Toen Uberto, de jager, eens door een wonde aan het been genoodzaakt was geweest, zes weken thuis te blijven, was hij, zei grootvader, zoo ‘onmogelijk’ geworden, dat grootvader maar niet meer naar hem toe was gegaan. Doch ook om de kleinste dingen kon hij in een kregele stemming geraken. Dan zei grootvader: ‘Zeker een schot gemist vandaag, Uberto?’ - ‘'k Mìs geen schot!’ antwoordde de barribal zoo bits, dat grootvader, met een lonkje naar hèm, er maar verder het zwijgen toe deed. Drie dagen later kregen ze wat ze hadden verwacht: het gemiste schot, verwerkt in een of andere fantastische historie. En als dan grootvader - wat hij met geen mogelijkheid kon laten - het schande-feit van drie dagen her daaruit los pelde, dan had wel Uberto zijn kostelijken lach terug, maar onderwijl waren zij eerst dagen lang op zijn korzeligheid onthaald geworden. - En oom Cesare was nog vrijwat erger! Die bromde niet, die klaagde! Die klaagde eigenlijk altijd. Francesco lette op, dat zijn hooge, uitschietende stem zich een bepaalden, klagelijken val had aangewend, die één eeuwige verongelijking beteekende.

Maar grootvaders gelijkmoedigheid was tegen veel bestand. Mislukte hem wat, of bleek hij 't een of ander verkeerd te hebben gedaan, dan keek hij even nadenkend, had een koddig verlegen lachje of hij ergens op betrapt werd, trok met een gelaten gebaar de schouders op, en zei niets. Of àls hij iets zei, was het altijd iets wat je tijden later nog onthouden had. Pas nog, bij den half verregenden druivenpluk: grootvader keek eerst wel bezorgd, doch den volgenden dag had hij gezegd: ‘tja... onze lieve Heer vindt wijn-met-water mooi genoeg voor ons, van 't jaar.’ 't Was om zulke gezegden, dat de vorige pastoor vaak verklaarde, dat grootvader een wijsgeer was, en Francesco had dat altijd best begrepen. Doch zag hij tegen grootvader op om zijn ‘wijsgeerige’ woorden, bij dat verlegen lachje kon hij grootvader zóó lief vinden, dat hij plotseling zijn arm om hem heen sloeg en hem kuste op zijn koele, oude wang.

Hoe opgeruimd echter grootvader altijd mocht zijn, tegen één ding kon hij niet: dat was, als het langen tijd achtereen triest weer bleef. Kletterde eens, een dag door, de najaarsregen op hun dak of stoof de sneeuw langs hun ramen, dan mocht grootvader zoo genoeglijk met een van zijn lijfboeken in het verste hoekje van de schouw kruipen, lezen, en wat nadenken, en weer lezen, en eens praten met zijn blokkenvuur, zachtjes, om Francesco niet te storen bij zijn leeren. Doch wanneer, na een week van al maar druilige mistluchten, ook de Zondag nog geen verlossend zonnetje had gebracht, dan wist hij soms zelfs bij zijn boeken geen troost meer te vinden en begon ongeduldig te zeggen: ‘Porca miseria! 't is of we in de gevangenis zitten; zoo kunnen ze me net zoo lief naar Siberië verbannen.’ En kwam op zulk een dag Uberto of een andere kennis uit het dorp en trachtte hem over te halen: ‘Kom, Mino, een kommetje wijn en een spelletje taroc bij Giovanella?’, - dan bezweek de oude, haalde zijn wijde omslagmantel en zijn flambard uit de kast, en na zich vergewist te hebben, dat de jongen zijn bezigheden had, zei hij, ietwat beschaamd, omdat hij anders zoo zelden in herbergen kwam: ‘me jongen, - voor van avond eens een spelletje taroc en een kommetje wijn bij Giovanella.’

Vijf minuten achter het dorp, in een ravijn-bocht, waarheen

een verrassend boschpad afdaalde, stond Giovanella's wonderlijke ‘grotto dei cacciatori’, de jagers-taveern. Het was maar een onaanzienlijk huis, waarvan de smalle voorkant, tusschen twee kleine tralie-ramen, bijna geheel werd ingenomen door de dubbele, zwart-verweerde deuren met hun geweldig ijzer-beslag van scharnieren en sloten als van een vesting-poort. De zij-muren gingen schuil onder lange, vuilgele balcons, en het gansche gedoente was door den eigenaar zoo jagerachtig mogelijk toegetakeld.

Op het door ouderdom diep ingekorven hout der beide deurhelften zaten met wijdgespreide vleugels twee sperwers gespijkerd; erboven spalkte een reusachtig hertegewei. Onder het frontbalkon bungelden aan touwtjes een paar opgezette bunzingen, en de verkleurde papieren guirlanden van een langgeleden schietwedstrijd wapperden van den breeden dakluifel.

Op een berm naast het huis was onder de olmen de kaatsbaan, waarheen een steenen trapje omhoogvoerde. En weerszijden de poortdeur, onder de tralievensters, zaten rond twee steenen tafels bij mooi weer de gasten.

En zonder mankeeren, onverstoorbaar vroolijk, en geheimzinnig stilzwijgend tegelijk, kuierde Giovanella rond, klein, zwaargebouwd, zijn dikke, roode kop onder den eeuwigen, vermiljoen-vilten punthoed gedoken, en achter zich het zachtzinnige schaap, dat hem volgde als een hondje, - terwijl over alle balcons hingen, schreeuwden, schreiden of lachten, een paar der vele pronkstukken van kinders tusschen de twee en twaalf, die de kerel kans had gezien, in dat boschhol om het jaar zoowat te fokken en zoo kerngezond groot te krijgen.

En altijd was het er vol, niet alleen als men er 's zomers de koelte van beek en woudschaduw zocht, maar het gansche jaar door. Was het de ligging van het huis, zoo eenzaam en toch nauwelijks vijf minuten van het dorp verwijderd, of was het de originaliteit van den waard en diens stilzwijgende uitbundigheid, die de mannen van Trebiano naar dezen ‘grotto’ trok? Geen herberg in het land, waar bij dag en bij avond, doordeweeks of des Zondags, een dergelijke drukte rumoerde.

Vooral de Zondag-middagen groeide die drukte tot bijna een feest. Rond de beide steenen tafels oreerden de mannen boven hun pinten en kannetjes wijn; jonge kerels bolderden en

tierden op de kaatsbaan; kinderen joelden bij elken worp, vanaf de balconnen, hun bewondering of hun spotgelach; een paar brakken speelden er krijgertje over de takken der olmen.

En in de open deur, vóór het duisterende verschiet van den verwulfden kelder, een spelonk gelijk, waar als een voorwereldlijke kolossus het vervaarlijk wijnfust schemerde, - zat op zijn leege tonnetje, breed en bloedrijk onder zijn vermiljoenen suikerbrood, Giovanella. Het schaap stond geduldig naast hem; en terwijl zijn zware, roodbruine handen rustig op zijn knieën uitlagen, vlogen met een tartenden moedwil zijn rakkerachtige blikken van den eenen prater naar den anderen: 't was of, om een nòg ondeugender glimp van die drommelsche oogen, de eene drinker, boven zijn wijnkom, den ander de loef poogde af te steken... Alle grappen waren zijdelings voor Giovanella bedoeld, en hijzelf zei zoo goed als niets. Soms, in een stilte, gooide hij plots, na een diepe zucht, een paar woorden van droogkoddige berusting: ‘èh, wat zal je d'r aan doen?’ of ‘pazienza!’ Soms stond hij op, om een nieuwen kan wijn te halen; ofwel hij verdween achterin het huis, en men hoorde dáár zijn donkere stem onder de roezemoezige bende woeden, terwijl op een sukkeldrafje het schaap achter hem aan druste. Dan zat hij weer laconiek op zijn leege ton, en hoorde toe...

Een enkele maal, op zoo'n Zondagmiddag, had Mino ook den jongen meegenomen naar den ‘grotto dei Cacciatori’: er waren daar dan altijd wel een paar kornuiten op de kaatsbaan. Doch Francesco had er niet veel tier. Voor het balspel ontbrak hem de ware handigheid, en zijn anders volstrekt niet eerzuchtige aard had het misschien best kunnen verdragen, het op dit punt nu eens af te leggen, hadden de dorpsjongens hem niet zoo gedurig met zijn altijd-verliezen geplaagd.

En Giovanella scheen iets tegen hem te hebben. Hij voelde 't in zijn spottend zwijgen; en zei hij iets, dan betrok hij Francesco plotseling in een gesprek van de ouderen, met de vraag ‘wat meneer de geleerde ervan dacht’.

Zelfs Uberto maakte hem verlegen, door uit hartelijkheid iets vertrouwelijks over een vorigen avond te zeggen, zoodat dan eensklaps iedereen op hem lette. Ja, ook Uberto's verhalen gaven hem hier een vage teleurstelling, daar ze niet

heelemaal meer dezelfde leken als de verhalen bij hen thuis aan den vlammenden haard...

En voluit prettig vond hij het er eigenlijk alleen, als Antonio van Pietro en Riccardo en Eugenio er waren met mandoline en gitaar. Riccardo gooide zoo lekker gemakkelijk die hooge noten eruit, en Eugenio, met zijn donkere stem, verzon daaronder een tweede partij. - Dan genoot de jongen.

Eens, op een storm-avond tegen het eind van November - het was stikkedonker, de regen, uren lang, had gegudst tegen de keukenruiten - gebeurde er iets zonderlings. Op eenmaal kwam grootvader overeind van zijn haardbank, keek om zich heen, liep op de kast af, greep omslagmantel en flambard en zei: 'Vooruit, Cechino, we gaan naar Giovanella!'

- Wat mankeert grootvader? dacht Francesco, maar anders, hij zei niet nee! Het avontuurlijke van dien plotselingen uitgang bij nacht en ontij leek hem zoo'n kostelijke inval, dat hij het zitten bij Giovanella graag op den koop toe nam; 's avonds bij lamplicht was het er trouwens wel een jolige boel... Gauw pakte hij, onder de cape, zijn Aardrijkskunde mee, want nog niet eens was hij klaar met zijn lessen voor den volgenden dag. - En zoo togen zij erop uit, door het van regen stróómende dorp, waar elke hellende straat een snellende beek was, zoodat bij het schaarsche lantarenlicht de doorwaadbare plaatsen, de oever-repen en de eilanden met wijde stappen gezocht moesten worden. En maar aldoor was Francesco in één lachbui om grootvaders grappige voorzichtigheid en schuinsche passen de plassen over; tot zij buiten het dorp geraakten, en op het duistere boschpad, waar het geboomte loeide van den wind, Francesco grootvader stevig om den schouder vatte, dat hij niet uitglijden zou.

Met doornatte mantels kwamen zij in de herberg aan. Het was er vol als altijd, in den grotto-kelder, en nog benauwder dan gewoonlijk, want rond het verhittend houtskoolkomfoor steeg een zware damp uit al de aard- en zweet-reukige kleeren die er te drogen hingen. Een tabakswalm van pijpen en zwarte toscaners dreef in gele en grijze lagen boven de kaartenden en morra-spelers, roodig-verduisterend de vlam der groote petroleumlamp, die hing in het midden van het zwartberookt verwulf; en door de poort van het trapje naar den dieper gelegen pers-kelder, waar ook licht was, drong een

sterk benevelende moer-geur omhoog en een galmend stemmen-lawaai bij het knarsen en wringen van de wijnpers.

'Ha Mino! Ha Cechino!' riep vol donkere hartelijkheid Uberto vanuit zijn hoek: - Mino kwam juist van pas, om hun partij taroc vol te maken. Hier, gauw, oude jongen, er was geen oogenblik te verliezen! Had hij het niet gezegd: regen of geen regen, je zal zien, dat Mino komt!?

Francesco zette zich aan het eind van een der lange tafels, waar hij juist, door het poortje, den perskelder in kon zien.

'Giovanella heeft hem om', hoorde hij iemand wat bedenkelijk zeggen. Giovanella was niet dikwijls dronken, - misschien omdat hij het niet gauw werd -, doch had hij een enkele maal te veel op, dan kon hij gevaarlijk zijn, dat wist iedereen.

Bij het licht van de ééne getraliede lantaarn, aan den muur van het lage kelderhol, zag de jongen hoe Giovanella, de breede teenen-voeten en zwart-behaarde kuiten purper besmeurd, door het verplette druiven-gestrengelte waggelde, terwijl Alfonso, het oudste zoontje, en een man, dien hij niet thuis kon brengen, verder-zwoegden rond de perspaal, die jankte in zijn scharnieren. Met heel het geweld van hun lichaam voorover duwden zij en wrikten zij den dwarsboom voort, gestoken door die van jaren wrijving uitgegroefde spil, ten einde al vaster en veelvuldiger het touw daarrond áán te snoeren.

'Kracht!' schreeuwde Giovanella, 'zèt kracht! - Zèt dan toch kracht! Porca Madonna!'

En ruw stootte hij Alfonso bij den schouder naar voren. Dan gleed hij uit in den bloederig lijkenden modder, tuimelde bijna voorover, en begon nog giftiger de twee anderen uit te vloeken. Zot stond de verschoven punthoed hem over de eene slaap gezakt. Maar er viel niet om te lachen; de kerel zag er zoo somber-dreigend uit, of hij elk oogenblik een ongeluk kon begaan. Als een getergde duivel draste hij met zijn purperen teenen-voeten door het purper-geplette druiven-draf over den leemen keldergrond; de opgestroopte broek hing hem op de harige kuiten gezakt, en met minachtende blikken volgde hij het afbeulend werk der twee, rond de steeds stroever en stroever om te wrikken paal.

'Waarom denk ik aldoor: folter-paal?' dacht Francesco.

En opeens zag de jongen een morgen in den vroegen herfst, als onder het welig kartel-loof de rijp-voldragen trossen prangen der wazig donkerblauwe en licht-doorfonkelde, goudgroene druiven... Hij plukte er een, en nog een, en proefde het pure, zoetgeurige sap van het goddelijk ooft...

'Dàt was de hemel', gevoelde hij in een plotselingen licht-val van gedachte, - 'en dit was de hel'. Hij herinnerde zich een plaatje uit zijn geschiedenisboek: een kerker met allerlei oude marteltuigen, die aangeschroefd of omgewrikt, de ledematen braken of ontvleeschden.

Maar aan de tafel naast hem was een groot rumoer gaande geraakt. De 'gek' van het taroc-spel was door Uberto zoo prachtig ongemerkt achtergehouden, dat de tegenpartij er geheel van haar stukken door was. Van andere tafels draaide men bij om te kijken... 'Giovanella!' werd er geroepen, 'Giovanella!'

En Giovanella, die zijn naam hoorde, kwam log het trapje opgestrompeld. Maar Francesco, lachend nog om grootvaders koddige verbouwereerdheid, zag dat de beschonken kerel hem in het oog had gekregen; zijn zwarte blikken broeiden van kwaadwilligheid; hij grinnikte, bleef strak Francesco aanzien; zoo stond hij even, wankelde lichtelijk, nam zijn vermiljoenen suikerbrood af en hoonde met een overslaande stem:

'Goeienavond, Excellentie!'

Francesco voelde zich verbleeken.

'Goeienavond, Excellentie!' grolde Giovanella vervaarlijker, 'antwoordt je niet?'

'De professore studeert!' hielp een dertigjarige sladood, die graag bij Giovanella voor geestig doorging.

'Giovanella...' waarschuwde grootvader dringend, maar Giovanella hoorde 't niet.

Van alle zijden zag men naar Francesco om.

'Aha!' grijnsde de dronken kerel, hij helde tegen de tafel aan, - 'ahahaha! de pro... de proferentie studeert... studeert, ahahaha! Nou dan... pof!' - en opeens had hij den punthoed weer van zijn kop getrokken en hem Francesco over de oogen gedrukt.

De jongen was opgesprongen, rukte zich het klamme vilt van zijn hoofd en smeet het van zich af over de tafel op den grond. Hij zag wit van drift en ontsteltenis.

Maar Giovanella, het natte, zwarte krulhaar over zijn lage voorhoofd geplakt, was in een kolder van woede ontstoken, en terwijl Francesco vluchtte achter de tafel langs, zocht de beschonkene hem te grijpen en zich los te worstelen van een paar mannen, die sussend tusschenbeide kwamen.

Doch doodsbleek ook hij, hoewel uiterlijk kalm, was de oude Mino overeind gerezen, raapte den punthoed van den vloer, en stond voor Giovanella:

'Zet jij je bisschopsmuts maar weer op, makker', zei hij rustig en indringend, al beefde zijn stem.

En plotseling was Giovanella gekalmeerd. Hij plantte zijn vermiljoenen suikerbrood op zijn massieven kop, draaide iedereen zijn ronden rug toe, stapte tastend het trapje weer af naar den perskelder, en ging zitten op de onderste tree.

Francesco, hevig ontdaan, had moeite zijn tranen te bedwingen; maar hij hield zich goed.

'Kom, me-jongen, gaan we naar huis?' kwam Mino.

'Welnee, grootvader', zei Francesco met een nog ijle stem, 'je bent er pas, ik zit hier best, hoor!'

Hij zat nu op de lange bank, alleen, aan den achterwand; dan sloeg hij zijn boek open en bladerde afwezig de platen langs van verre landen en vreemd-betorende steden...

Er was een zacht stemmetje naast hem:

'Ben je erg geschrokken?'

Francesco keek op. Een meisje kwam hem terzij geschoven, dat hij niet kende; maar hij herinnerde zich, dat hij daarstraks, juist op het oogenblik dat Giovanella tegenover hem stond, haar beangste gezichtje gezien had in de open achterdeur. Hij had toen niet meer op haar gelet. - Wat een lief meisje was het! En wat vroeg ze dat lief!

'Wie ben je?' zei hij.

'Ik?' Ze begon te lachen. 'Een nichtje van oom Giovanella. Maar ik vind 'm niets aardig! 't Is net of hij iedereen altijd voor den gek houdt, en hij zegt tegen niemand iets... En nu hij dronken is...'

Ze had haar oogleden neer gedaan, en haar vochtig-roode mondje trok zich pruilend tezaam tusschen de zachte, even bebloosde wangen. Rond haar gaaf-blank voorhoofd lagen de gescheiden donkere haren, achter langs de rozige oortjes, naar twee zware vlechten toe.

Dan sloeg ze eensklaps de oogen weer op, heel zachte bruine oogen, die vertrouwelijk hem aankeken.

‘Jij heet Cechino’, zei ze nadenkend, ‘dat hoorde ik er een zeggen...’

‘En jij?’ vroeg Francesco.

‘Ik heet Agata. Ik ben met vader meegekomen. Vader helpt bij het persen en de volgende week bij het stoken van den brandewijn. Maar vader is veel te goed, vind ik. Hij zegt, als oom Giovanella dronken is, dan laat hij hem maar razen...’

Francesco antwoordde niets. Hij had ook nauwelijks geluisterd naar haar woorden. Hij zag alleen het zachte, ernstige gezichtje daar naast hem, dat dadelijk in één zoeten fluistertoon hem dat alles vertelde, telkens de bezorgde oogen naar hem opslaand.

‘En blijf jij ook, al dien tijd?’ vroeg hij eindelijk, zacht.

Het meisje knikte, zag opnieuw hem een oogenblik nadenkend aan. Dan lachte ze weer, en twee kuiltjes groefden zich in haar wangen: ‘Oom Giovanella is ook wel vreeselijk gek, hè?’

‘Dat weet ik niet’, zei wat stroef Francesco, die daar een lof in hoorde. Hij haatte Giovanella. Hij keek in zijn boek, waar het open lag, las onder het plaatje dat hij al zoodikwijls had gezien: ‘Het Noorderlicht’.

Het was een plaatje van de poolzee, een verschiet van fantastische ijsbergen, doorschenen van een borealen gloed, die daalde uit verwonderlijk-neerplooiende, lichtende wolk-voorhangen. Het meisje boog zich naar hem toe, om ook te zien.

‘Wat is dat?’ zei ze.

‘Het Noorderlicht’, wees Francesco, ‘dat is allemaal van ijs, en zoo is het er een half jaar lang. Mooi, hè?’

‘Ja, mooi’, peinsde Agata, ‘hoe prachtig verzonnen toch!’

Weer kwamen de kuiltjes in haar wangen, en lief lachte ze uit haar overbuigende houding naar hem op.

Francesco werd zoo bevangen door die zachte nabijheid, dat hij heel en al vergat haar te vertellen, hoe dit geen sprookje was, maar een natuurverschijnsel.

‘Zijn er nog meer?’ verlangde het meisje.

Haastig bladerde Francesco in zijn boek, om nog iets veel zeldzamers te vinden. De Eskimo's in hun hol, de rare Lappen, het rendier, de eland, - niets leek hem mooi genoeg. Wacht, de gekleurde plaat vóórin zou hij haar laten zien...

‘Is dat een regenboog?’ vroeg ze. En na een oogenblik, droomerig: ‘Verleden zomer heb ik er een gezien... die zoo gróót was... Hij stond in het dal, vóór de bergen langs, en dan heelemaal door de lucht, en dan langs de bergen weer neer... En hij was heelemaal doorzichtig... je zag de bosschen erachter rood en geel gekleurd... en weet je wat zoo gek was? - weer lachte ze even - op een andere manier groen dan ze zelf waren! - het was prachtig!... En hij stond heelemaal los in het dal... Net een boog, waar je zóó onderdoor zou hebben kunnen wandelen...’

Francesco staarde voor zich heen. Hij was in 't geheel niet verbaasd, dat dit meisje zoo iets zei; het leek àlles een wonder. Een verwarring drong in hem omhoog en benam hem bijna den adem.

Terwijl zij weer in het boek keek, voelde hij 'r hoofdje even zijn schouder langs-strijken. Hij zat roerloos, zijn hand trilde die het blad ophield met den hardkleurigen regenboog. Hij verwenschte zijn boek, dat het geen mooiere, tienmaal, honderdmaal mooiere platen had.

Nu kwam haar kleine, roodachtige hand bij de zijne, om meê verder te bladeren... Vulkanen, de Hymalaya, een straat in Bombay, - zij vond het alles mooi. Met een vreemde gewaarwording keek hij naar dat ruwe, lieve handje, zoo vlak naast zijn hand.

En aldoor, aan de tafels der spelenden, ging er een zwaar geraas van spreken, lachen, schreeuwen; als het luwde, hoorde men soms, hoe de kletsregen tegen de ruitjes sloeg; tot weer een nieuwe stemmen-verwarring aanklaterde door het hoe langer hoe heeter en benauwder verwulf. Onophoudelijk drong uit de kelder-diepte het knarsen en janken van de wijnpers door.

En Francesco voelde zich zitten met het meisje in een wijde eenzaamheid. Nog keek zij naar al de vreemde dingen in het boek. Zij zei niets meer. Francesco zag het fijne glinsteren over haar donker haar. Hij rook de zoele, frissche geur van haar schortje. Een wonderlijk teer gevoel beving hem, een wonderlijke beschroomdheid.

‘Waar komen jullie vandaan?’ vroeg hij eindelijk. Het meisje noemde een oord, dat Francesco vaag wist aan den zuidkant van het meer te zijn.

‘Ik ga in Solano op de technische’, vertelde hij.

‘Ik had wel gezien, dat je geen gewone boerenjongen ben’, zei Agata bewonderend, met haar zoeten kuiltjes-lach. En even daarna: ‘Waarom ga je op die vreemde school?’

‘Om later leeraar te worden’, zei Francesco, ‘of iets anders... Grootvader weet 't nog niet...’

‘Agata!!’ werd er opeens geroepen. Het was de vrouw van Giovanella, die om den hoek der achterdeur keek. Francesco had haar zelden gezien (Giovanella deed gewoonlijk alles zelf in de herberg), maar tegelijk ontdekte hij: dat bruine gezicht met de donkere haarslierten langs de wangen, mooi, al was het niet jong meer, het had dezelfde warme zachtheid als Agata's gezichtje.

Het meisje was opgesprongen. ‘Goeie nacht!’ zei ze met haar lief lachje achterom, en tezaam met haar tante verdween ze.

Francesco bleef zitten boven zijn boek, in een groote verwondering. De kelder van Giovanella, vol stank en rook en lawaai, de tafels met spelende en drinkende mannen, niets bestond meer. Gansch zijn jonge wezen was van één zoete vreugde doortogen.

Een geweldige schaterlach deed hem opkijken. Rond de keldertrap - de wijnpers knarste niet meer - stonden de mannen en schaterden; zelfs grootvader kwam lachend kijken over den schouder van Uberto, die schaterde. En vooraan stond meesmuilend Agata's vader met dien rakker van een Alfonso, die 't hardste schaterde van allen. Francesco was er al bij... Op de onderste trede zat Giovanella, alleen achtergebleven in den kelder, en achter hem neergezet, stond zijn vermiljoenen punthoed. Hij had er zitten slapen, werd juist mompelend half wakker, tastte naar zijn hoofd, vond zijn suikerbrood niet, krabde langzaam zijn vette krullen, zei ‘pazienza’, en dutte weer door.

Alfonso proestte! ‘'t Staat achter zijn rug, 'k heb 't 'm stilletjes van zijn kop getild! 't Staat vlàk achter 'm!’ Hij sloeg zich op de knieën van pret.

De mannen keerden naar hun tafels. Maar Mino vond het nu laat genoeg voor hen beiden. Zij sloegen hun warmgedroogde mantels om en vertrokken. De oude vertelde wat; Francesco, aan zijn arm, ging als binnen een lichtenden droom, en in zijn hart een teederheid zonder naam...

II.

De oude Mino begreep niets meer van zijn jongen. Nu was het Francesco, die avond aan avond polste: ‘Grootvader, gaan we nog niet eris naar Giovanella?’ - ‘Grootvader, zei Uberto gisteren niet, dat hij je wachtte voor het taroc?’ -

‘Het schijnt je te bevallen bij Giovanella’, spotte Mino, ‘'t is waar, 't gebeurt niet iederen dag dat ze je excellentie noemen!’

Even later zei hij opeens:

‘Zeg 's, Cechino, dat nichtje van Giovanella...’

Gelukkig bukte zich grootvader juist over zijn blokkenvuur, want Francesco voelde zich een kleur krijgen, die gloeide tot achter zijn ooren.

‘Hoezoo, nichtje...’ kwam hij onnoozel, terwijl hij nog dieper over zijn huiswerk boog.

‘Nou, dat meisje, dat er toen 's avonds was...’

‘O, Agata, uit San Felice...?’

‘Ah! heet ze Agata?’ vroeg grootvader, schijnbaar peinzend... Francesco hoorde de fijne oolijkheid in dat peinzende toontje. - Met grooten ijver schreef hij voort...

Den volgenden avond zei grootvader: ‘Jongelief, wat denk je van een uurtje bij Giovanella?’

Weer dat gevoel, of grootvader hem aanstak met een lucifer, en hij dadelijk in lichtelaaie stond.

‘Goed, grootvader’, zei hij droog, en moest noodzakelijk nog even iets naslaan.

Maar bij Giovanella kwam, dien avond, Agata niet te zien. Onrustig zat Francesco te kijken bij de kaarters. Hij dorst niet naar haar te vragen. Hij had geen boek meegenomen. Giovanella kuierde rond als gewoonlijk en scheen niet op hem te letten.

En vlak bij hem, aan de tweede tafel, zat Agata's vader. Het was een stille man, wat sluik van haar en van houding; zijn aschblonde snorretje hing neer om zijn mondhoeken; maar boven de magere wangen, licht behaard op de jukbeenen, keken de zachtblauwe oogen uit, schroomvallig en oprecht.

- Agata, bruin-oogig en bruin van haar, leek niets op haar

vader, dacht Francesco. En toch voelde hij een diepe gelijkenis in de enkele uitdrukking dier oogen. Telkens moest hij zien naar dat bedachtzame, zachte gelaat. ‘Andrea’ noemde hem Giovanella, ‘Buzzi’ zeiden de anderen. Tot er aan die tafel een goede grap werd verteld en hij meelachte, meer met zijn oogen dan met luidruchtig vertoon.

Doch de jongen had nog iets anders gezien: het groefje in zijn strakke wang, dat Agata's kuiltje was. En Francesco bemerkte, dat hij hield van dezen man.

Dan, terwijl hij nog op hem keek, vervuld van deze zachte gedachte, scheen de ander dien blik te voelen, want hij wendde het hoofd, glimlachte, en knikte vaag den jongen toe, goedig en als beschaamd.

Het meisje echter verscheen niet dien avond.

Den Zondag daarop - grootvader voelde zich niet al te goed en bleef thuis - ging Francesco alleen naar den ‘grotto dei Cacciatori’. Het was een blauwe begin-December-dag, en in het bladerlooze bosch lag zonnig de herberg, feestelijk overstrepeld door den schaduw-wirwar der twijgen. De beek, gezwollen van de laatste regens, stroedelde vroolijk schuimend en bruisend van waterval tot waterval. Maar zoo zacht was het najaar geweest, dat reeds in de beschutste hoekjes aan den berm, onder een boomstronk, of tegen een oud stukje muur vol fijne varentjes, de grasgroene primula-pollen met hun eerste vochtig-opengeploken bloemen-rozetjes prijkten.

En toen Francesco naderkwam door den verheugelijken dag, met in zijn hart het zoelste geluk en een popelend verlangen, hoorde hij reeds het fijn gepinkel en teer accoordgerucht van mandoline en gitaar... Aan de voorste tafel zaten Riccardo en Eugenio en Antonio van Pietro, en algauw begonnen zij te zingen, op het licht en vluchtig snarenspel, de liederen die hij kende: ‘Als in de Meimaand de kersen rijp zijn’, of ‘Lieve moeder, ik ga in het klooster’, of ‘Wanneer Rosina van de bergen komt’, ofwel dat treurige ‘Ik wil naar Amerika...’

Maar terwijl anders Francesco zeker bij de zingenden gebleven zou zijn, klom hij nu naar de bocciabaan, waar de oudere mannen een partij aan 't spelen waren; daar zette hij zich wat terzijde en keek uit...

Alles leek hem heerlijk en heugelijk dien dag: de zon, de muziek, de bloemen in den zóó vroeg al voorjaarachtigen winter; en zelfs de behendige worp der ballen, die, vanuit hun hoogen boog, neerploften precies waar zij wezen moesten en nog juist de matige vaart hadden om te loopen over den vasten, vocht-zwarten grond tot aan het kleine balletje, dat zij ontmoetten met een vriendelijk-raak tikje zonder geweld. Dan kwam de gemoedelijke bewondering der anderen los, en de tegenstander, met een rustige berekening in zijn oogen, nam zijn aanloop...

Daar zag hij Alfonso, den twaalfjarigen oudste van Giovanella.

‘Is je oom er nog?’ vroeg hij losjes, maar het klonk zoo raar, dat Alfonso hem vorschend aankeek.

‘Ja’, zei hij, ‘die is er nog; wat moet je van 'm?’

‘Niets’, antwoordde Francesco, ‘ik vroeg 't zoo maar...’

‘O!’ zei Alfonso, ‘ik dacht anders, dat het je meer te doen was om mijn nicht dan om mijn oom. Ik heb jullie wel zien zitten...’

‘Opzij! Porca Miseria!’ schreeuwde een der spelers, die met den zwaren houten kogel zijn aanloop nam; rakelings weken zij uit.

‘Alfonso!’ riep Giovanella om den hoek. Er was dien middag zulk een vertier, dat hij het alleen niet af kon.

Toen voor de zooveelste maal Francesco uitkeek naar het huis, zag hij opeens Agata haastig naderbij komen, een blad met glazen in de eene hand, een karaf wijn in de andere. Als zij de mannen had ingeschonken, werd zij Francesco gewaar en kwam dadelijk verheugd op hem toe:

‘'t Is zoo drùk vandaag!’ lachte ze, ‘maar 't is ook net zomer, vin je niet?’

Haar verschijnen al had hem een blijden schok gegeven; doch nu, tegenover haar vertrouwelijk gezichtje, bloeiend van vreugde, overweldigde hem een tè sterke vlaag van gevoelens. Hij vond eerst niets om te zeggen. Zijn antwoord was zijn verrukte gezicht.

‘Ik ben blij dat je er nog bent’, zei hij eindelijk, en rillend van binnen: ‘kom je straks nog een poosje buiten...?’

Agata bloosde.

‘Ik zal niet veel tijd hebben vanmiddag’, zei ze bedrukt.

‘Hoeveel dagen blijf je nog?’

‘Aan 't eind van de week gaan we naar huis, zegt vader.’

Agata zei 't heel zacht. Peinzend, met een wonderlijk lachje, keek ze hem even aan.

‘Maar dan zie ik je toch nog’, vroeg Francesco gespannen, ‘ben je er Donderdag nog? Dan heb ik vrij...’

‘Ik denk van wel’, zei Agata. Weer bloosde ze. Dan: ‘ik moet weg’, en met over haar schouder een ‘tot strakjes’, liep ze haastig, haar leege karaf in de hand, naar binnen.

Francesco bleef geduldig wachten. Hij keek naar het balspel, lachte bij een misworp, riep ‘bràvo’ bij een knappen treffer, alsof het spel hem geheel in beslag nam; maar onderwijl ging aldoor hunkerend zijn fel-gespannen verwachting naar de kleine zijdeur onder de buitentrap van het balkon, waar hij het meisje had zien verdwijnen. Dan slenterde hij bij de muziek te luisteren, zijdelings uitspiedend naar boven... Tot juist vanuit den grotto-kelder tweemaal barsch werd geroepen ‘Agata’! - Een stemmenlawaai loste zich op in een luid gelach.

Francesco, geschrokken, luisterde... Maar dadelijk erop kwam wat schichtig het meisje de voordeur uit, zette drie glazen neer op het tafeltje met de mandoline-spelers en schonk in...

En aanstonds weer hadden haar warme oogen hem gevonden. Zij bloosde opnieuw, wou ijlings teruggaan naar binnen, keerde en liep toch nog even, gehaast, op hem toe.

‘Kòm je dan Donderdag?’ vroeg ze. En meenende dat hij wel iets gehoord zou hebben, zei ze nog met dat lieve pruilmondje: ‘ze plagen me binnen, omdat ze zeggen, dat ik bang ben voor die griezelige vogels’, en ze keek om naar de twee sperwers, uitgespalkt over de beide deurhelften. ‘'t Is wel erg dom’, lachte ze, ‘want ik weet best dat ze opgezet zijn, maar die zielige pooten, net of ze nog leven... Wat heeft oom Giovanella er aan?’

Toen werd er opnieuw uit het huis geroepen: ‘Agata!’

‘Dat 's waar!’ schrok het meisje, ‘tante moet even uit, en ik zou op 't kleintje passen... Kòm je dan?’

In een heftige bewogenheid bleef Francesco achter. Werktuigelijk ging hij het boschpad af. Tweemaal wilde hij terugkeeren. - Ik ben gek, dacht hij, ze was misschien nog wel

buiten gekomen, later... Maar hij liep toch door, alsof hij gedwongen werd door te loopen. En zijn droomerige verteedering van de vorige dagen werd een schrijnend verdriet en een grenzenlooze kwellende zoetheid van gevoel tegelijkertijd.

En weer, in den laten zonne-middag, zat hij op de rots achter hun hooischuur, zijn hoofd bedolven in zijn handen.

'Dus dàt is het', zei hij maar stil in zichzelf, 'dus dàt is het...'

Toen hij opkeek, stond de Monte Baldo warm-paars in den pozenden zonneschijn, en voorbij de dampige rots-silhouetten verderop, lila alsof ze doorzichtig waren, gloeiden rozen-rood met teer-blauwe schaduwen, de sneeuwtoppen van Tyrol.

Alleen stond de jongen, hoog in het midden van de wereld. Het was ademloos stil. En langzaam, achter den bergrug, zakte de vurige zonnebol weg, al lager en lager, tot hij plotseling verzonken was als met een snik van licht.

'Agata', stamelde Francesco, 'Agata...'

III.

Mino, bij het vuur, voelde zich ziekig, doch hij zei niets. Wat zou hij zijn jongen met klachten lastig vallen? Hij was duizelig en hield zich maar stil op zijn haardbank. En Francesco zat tegenover hem, vreemd bewogen, bijna pijnlijk vervuld van den drang zijner nieuwe gevoelens. Hij keek voor zich uit, keek grootvader aan, keek in het vuur, en wist geen weg met zichzelven. Hij kon niets uitbrengen.

'Waarom ben je zoo stil, Cechino?' vroeg grootvader nogmaals.

Francesco antwoordde niet. Eindelijk ging hij maar wat leeren, maar wat hij las, waren reeksen woorden zonder zin.

Vroeger dan anders opperde grootvader, dat zij naar bed zouden gaan. Doch Francesco dacht er niet over te slapen. Hij zag aldoor dat lieve hoofdje, dien zachten oogopslag; hij zag ook het moedervlekje, dat hij geen van beide ontmoetingen bewust had opgelet en toch had gezien, het donkere spikje boven aan haar wang bij het oog, waar het blozende weer blank werd...

En met zijn twee ruwe, vrome jongenshanden omvatte hij, in het zwarte ledig van den nacht, dat liefelijk gezicht.

Dan ontspanden zich zijne gedachten en dreven vager in hem om. Hij voelde alleen een knagende kwelling, of ergens, hij wist niet waar, een kwetsuur door-bijtend pijn deed en of die pijn heerlijk was om te verduren.

En uit die heerlijke, langzaam verdoovende pijn verrees iets wonderlijks: hij hoorde in zijn hoofd, of het heel in de verte was, een eentonige muziek aan-neuriën en kreunen, en koperrood in de avondzon zag hij drie donkere mannen staan, de turende oude, en de somber-trotsche, en de tengere jonge met de smeulende oogen; en almaar hoorde hij, zacht en onontkoombaar, de felle doordringende melodie op het zware steunen als uit een bedrongen hart, de smartelijke vreugde van den doedelzak...

Midden in den nacht ontwaakte hij met een plotselinge gedachte: - en als ze nu Donderdag eens vertrokken bleek... Klaar wakker lag hij bij dien fellen, leegen schrik. Allerlei plannen togen hem voorbij. Hij zou van school blijven, morgen, het 's avonds alles aan grootvader zeggen. Of neen, hij zou morgen-avond met grootvader naar Giovanella gaan, en het vragen aan haar vader, hoelang hij nog bleef. Maar grootvader zou morgen-avond nog niet beter zijn; en zou hij durven, - het vragen aan haar vader, waar iedereen bij was? Eindelijk besloot hij, heel in de vroegte, vóór hij weg moest met de boot, naar den grotto te gaan; misschien dat hij Agata zag, of haar vader, en als ze Donderdag vertrokken zouden zijn, dan zou hij Dinsdag of Woensdag van school blijven...

Voor dag en dauw sloop hij op zijn kousen het huis uit, dat grootvader hem niet hooren zou. De morgen was zoo kil, dat hij liep te rillen in zijn overjasje. In het bosch droop de nachtmist nog van de twijgen, en vogels repten zich schichtig in de eikestruiken, alsof hij de eerste was dien morgen, die hen kwam opschrikken.

Het was kwart over zevenen. Hij had nog een half uur. Als Agata eens juist buiten kwam! Ze zouden, in den winter, toch allicht om zeven uur opstaan...

Maar bij Giovanella zat alles dicht. Toen hij het huis omliep, hoorde hij aan den achterkant, vanuit zijn stal, het schaap blaten. Geen raam of deur op al de balcons, of de gele

luiken waren gesloten, en geen geluid verried iets. Hij liep de kolfbaan op, naar de plek waar hij den vorigen middag met haar was samen geweest. Hij had er de lucht wel willen liefkoozen, als dat gekund had. Een oogenblik zat hij op het walletje, doch de grond was zoo koud en vochtig, dat hij aanstonds weer op moest staan. Hij dorst noch roepen noch zijn aanwezigheid door wat ook verraden. Hij waagde een tweeden rondgang om het dichtgesloten huis... Er was iemand buitengekomen, die zich waschte bij de bron, - een granieten trog, waarin uit een looden pijpje, met wisselvallige sprongen, dag en nacht het helle bergwater klaterde... En wie daar zijn hoofd bukte bij den straal, dat was Agata's vader.

Francesco bleef staan waar hij stond. - Zou hij 't durven vragen? Maar moest de ander zijn vraag niet vreemd vinden? Zou hij niet zeggen: waarom moet je weten, wanneer ik wegga?

De man echter, proestend in zijn plensende handen, bemerkte hem niet, ging door met zich te wasschen, totdat hij, zijn gezicht drogend in een groote, roode zakdoek, het huis binnen ging.

Francesco sloop weg, doch zoodra de herberg uit het gezicht was, stapte hij aan zoo hard als hij kon, of iemand hem op de hielen zat.

En bij den uitgang van het bosch was het of zijn hart stilstond van schrik: daar kwam, den rooden punthoed op, en zijn langen knuppelstok onder den arm, Giovanella vanuit het dorp naar zijn huis. Francesco kon terug noch opzij; hij kon niet anders dan doorloopen. Wat moest Giovanella van hem denken? Het pad had maar één doel, de herberg; het liep daar dood. Wat zou hij hem vragen? Maar de kerel, met een fonkel in zijn zwarte oogen, ging langs, en zei niets.

En toen hij dien Donderdag-middag - het regende zachtjes - aarzelend door de dorpsstraat slenterde, niet wetend of hij nu-dadelijk of later zou gaan, - zag hij, onder haar bleekgroene paraplu, zooals de boeren die hebben in dat land, een mandje dicht tegen zich houdend, Agata aankomen.

‘'k Heb expres gevraagd, boodschappen te mogen doen’, begon ze dadelijk trouwhartig, ‘want oom Giovanella zegt

zulke nare woorden over je, en als je gekomen was, zou hij zeker nog naarder zijn geweest.'

Haar gezichtje, groenig beschenen, leek nog blanker dan anders, en haar vochte mond, zoetjes vooruit gestoken als ze zich beklaagde, was als een roode vrucht. Klein onder het groote regenscherm keek ze naar hem op; hij stond er, inwendig rillend, buiten, een verlegen slungel.

'Wil je onze rots eens zien?' zei hij, ''t is het mooiste plekje van de wereld, - wil je er met me naar toe gaan, al regent het?'

'Maar me mandje?' vroeg Agata.

'Dat laten we wel thuis', zei Francesco.

En zoo gingen ze samen de nauwe straat door en hun terras over, dat blank stond...

Wat keek grootvader verwonderd, maar tegelijk heel lief, en gelukkig volstrekt niet spottend.

'Maar me-jongen', zei hij, 'er is niet veel te zien vandaag op de rots, met dien regen...'

'Dat geeft niets', drong Francesco, 'ze kan het zich toch voorstellen...?'

'Da's waar', gaf grootvader toe, 'stel het je dan maar héél mooi voor!'

Zij liepen het wingerdland door, klommen langs de klamme rotsblokken naar boven, - Francesco vooruit, Agata, onder haar paraplu, vlak achter hem. Dan stonden ze daar, twee warme kinderen, met een onuitsprekelijke liefheid voor elkander in hun harten, hoog in het midden der grijze wereld.

Rondom, ver en vaag, weken de grijze silhouetten der bergen, waarlangs de witte nevels dreven, en diep beneden hen bewogen de bolle, witte wolken, die gansch het meer verhulden. En aldoor regende het.

Hij had haar willen vertellen van zijn wonderschoone wereld en van de wonderlijk schoone libel; nu keek hij neer op haar zachte gestalte, zooals zij daar stond, de klippers met de roode leertjes over de wreef, haar blauwe, beregende schort, waarom beschuttend het roodwollen doekje, en daarboven dat frissche ronde gezichtje met de vocht-roode, sprakelooze lippen, en de warm-bruine oogen zacht naar hem heen. Haar donkere vlechten glinsterden van regen, of ze bedauwd waren.

En Francesco dacht, hoe oneindig mooier en liever dit meisje was dan het allerschoonste, wat hij tot dien tijd had aanschouwd.

En hij zei niets.

‘Je kunt wel zien, dat 't hier prachtig kan wezen’, zei Agata lief.

‘O zoo prachtig’, zei Francesco, en hij legde haar uit wat er dìen kant heen te zien was, en wat dáár. Dan, bevangen, zweeg hij weer.

‘Agata’, zei hij opeens heel zacht, ‘hou jij ook zooveel van *mij...?’*

‘Ja’, zei ze en keek hem aan, ‘dat spreekt toch vanzelf?’

Zoo stonden ze nog een kleine poos, zij onder haar groene paraplu, en Francesco daarnaast.

Plotseling ging hij zitten, zijn hoofd voorover in zijn handen. Even later stond hij weer op.

‘Willen we gaan?’ zei hij dof. Langzaam klauterden de kinderen de rots weer af, liepen achter elkander aan het wingerdland door. En bij de schuur gekomen, stond Francesco stil.

‘Mag ik je een kus geven?’ fluisterde hij, en hij boog zich onder de paraplu, en kuste haar op haar zachte wang, moeilijk, want hij stootte zijn hoofd tegen de baleinen.

En Agata sloeg haar andere arm om zijn hals en kuste hem voluit, vlak bij zijn mond.

Een ontzaglijke ontroering gudste door hem heen. Hij verbleekte. Hij pakte haar ruw-roode, zacht-gevormde handje vast in de zijne.

‘O, waarom moet je wèg, morgen...’ kreunde hij.

Hulpeloos keek ze hem aan.

‘En wannéér gaan jullie?’

‘Morgenochtend om tien uur. Vader wil loopen naar Limone en daar de boot nemen, die ineens doorgaat.’

Francesco knikte bedrukt. Het hielp zelfs niet, als hij thuis bleef van school.

‘Ik moet nu naar huis’, kwam ze verdrietig, ‘tante zou vragen, waar ik gezeten had.’

Francesco ging haar mandje halen. Grootvader keek het aan in de deur. Vriendelijk knikte hij het meisje toe.

De jongen bracht haar tot aan het eind van de dorpsstraat. Nog tweemaal keek ze achterom.

Langzaam keerde hij naar huis terug, smartelijk vervuld van dit groote en heerlijke, en van de pijn, haar niet meer te zullen zien.

Vele dagen bleef Francesco stil. Lang zat hij dien Zondag boven op hun rots, op de plek waar zij samen hadden gestaan, en staarde in een nijpend heimwee het omnevelde meer-verschiet af, waar hij ver, ver in de diepte, ergens het oord wist waar Agata woonde.

En grootvader die, in een fijn vermoeden, begrepen had wat er was met den jongen, probeerde met een goedige opgewektheid hem weer op streek te brengen.

Vijfde hoofdstuk.

I.

Francesco, de handen in de zakken van zijn jasje, en zijn Uberto-achtige kaplaarzen aan, kwam in een uitgelaten vroolijkheid door de onder-gesneeuwde dorpsstraat teruggestoven naar huis.

Hij had het dien morgen in zijn bed al gehoord, aan het ‘angelus’, dat klonk, eenzaam en gedempt als door een tastbare afsluiting van stilte: - sneeuw, en voor het eerst dat jaar! Vroeg was hij opgestaan, en in de anders nog morgengrauwe keuken hing de blanke schemer die alles feestelijk maakt! Buiten lagen de raamkozijnen broos en bol toegedekt; alle takken en twijgjes van den ouden moerbei stonden witbelijnd in de nog fijntjes sneeuwende roze-grijze lucht; en het dak van de hooischuur was één zuivere teekening van blauwgeschaduwde witte pannen. En dadelijk na hun kop morgen-koffie was hij erop uitgetogen. Op den weg, langs de eerste karresporen, tjoepten en kriepten de rulle randen. 't Moest nog vriezen! Sneeuw en vorst den dag voor Kerstmis! Mooier kon je het niet hebben! Hij voelde zijn wangen blaken van warmte en kou tegelijk. Wat was kou ook heerlijk, als je vingers tintelden, en de adem kwam zoo dicht en warm uit je mond!

Hij was den hoogen weg naar Vesio opgeloopen, een kwartier wel, en weer terug; óver hun dorp, een nietige samenscholing van wit-toegedekte daakjes, weggedoken bij het helder torentje, stond de Monte Baldo uitgerezen, een gebergte uit een vreemden droom, waarin de ijle, grijze rotsen, als door een onbegrijpelijk licht, met de schilferende en kartelende lijntjes eener wìtte schaduw waren aangestreken.

Dan was hij den weg naar Castello ingeslagen, die, alvorens te klimmen naar dit hooggelegen en burchtgelijke dorp, eerst nog steiler afdaalt in het beboschte ravijn van de beek. Wat het daar stil was in die ongerepte, witte woud-schemering! Langen tijd stond hij er te luisteren: een klein geklater in de diepte der dicht-besneeuwde afgronden was het eenig geluid in heel die blanke schemersproke.

En terwijl hij weer terugklom, kwam de zon door en zie, die witte wereld vloot vol gouden licht en ijlblauwe schaduw en tintelend geschitter. Hij was nu het pad door de vlakke landen naar Albonago opgegaan: één smettelooze glooiing van sneeuw. Rondom waren de beboschte bergen als bezet met rozig-blanke koralen.

En op den terugweg was hij Uberto tegengekomen. Die, het geweer van den schouder bungelend, zijn bontgevoerden, leeren jachtjekker open op den breeden gordel vol vroolijk roodgehulsde patronen, zijn rosse pelsmuts tot op de lustig glimmende oogjes, leek danig in zijn schik, er den lieven langen dag op uit te trekken. Zijn twee honden snoven en snuffelden in de versche sneeuw, draafden in wijde bochten achter elkaar aan het veld rond, dat het glinster-fijne poeder hun rond de behaarde pooten stoof; dan wentelde de een zich her en der op den rug; zijn prachtig witte buikvacht leek groezel in de uiterste zuiverheid van het land rondom; de ander, met korte kefjes, stond er kwispelstaartend bij te kijken. Francesco mikte sneeuwballen naar de honden, mikte verder het veld in; en de dieren, waaksch en dartel, joegen dadelijk blaffend en dollend achter de blinkende kogels aan, rolden over elkaar heen op de plaats waar een klein, zwart gat in het wit was gevallen, beten in het ijle sneeuwpulver, schudden het van hun bekken en draafden weer, hijgend en blaffend, een nieuwen worp achteraan.

Tusschen die onstuimig uitlaaiende vroolijkheid voelde

Francesco zijn eigen blijdschap tot een uitbundige vreugde steigeren; uren had hij met de dieren kunnen ravotten. Maar Uberto, na een poos, riep ze tot de orde: te woeste honden gaf een slechte jacht. Doch tegelijkertijd keek hij met welgevallen naar den jongen en zijn tintelende gezicht.

Dan herinnerde Francesco zich opeens den kerstavond: - Signor Uberto kwam toch wel, voor het kerstmaal?

- Per Baco! en òf hij kwam! Om acht uur precies! Sneeuw en vorst en nog tien uur jacht voor den boeg... 't Zou me een hongertje geven dat hij meebracht! Maar voor al te veel fourrage hoefden ze anders niet te zorgen. Op een meter Salame, en een panetone zoo groot als het Castel Sant Angelo in Rome, konden ze voor zijn part rekenen, alles pas uit Solano gekomen! En Fido en Diana waren van-avond ook van de partij, dat wist grootvader. Met kerstavond liet hij zijn twee getrouwen niet in de steek.

Francesco knikte verheugd. Zeker, zoo was het alles bij de vorige kerstviering ook geweest. Met een warmen blik keek hij Uberto in de kleine, nauwe sprankel-oogen. Zonder Uberto zou kerstmis geen echt kerstmis zijn, dat voelde hij duidelijk.

Uberto, met zijn kort, gebiedend fluitje, had opnieuw de twee uit den band gesprongen dieren achter zich gecommandeerd. Dan, nog wat brommend in zijn krulbaard, maar met een bijna jongensachtige voortvarendheid, ging hij verder op stap. De twee lenige dieren, in nauw bedwongen uitgelatenheid en met dwaas ingehouden staartkwispelingen, volgden hem op den voet.

Francesco had ze nagekeken, tot zij de bocht waren omgegaan. Dan had hij luid-op gelachen, zoo maar, uit louter plezier.

II.

Toen hij thuis kwam, was juist Mariuccia bezig de keukenvloer te kuischen voor den kerstmis. Mariuccia was de oude vrouw, die iederen morgen het huiswerk deed en daarna hun middagmaal toebereidde. Met groote bezemhalen stond zij het rondgestrooide houtzaagsel weer saam te vegen, en driftig sloeg zij aan het mopperen, toen zij Francesco aan de deur verschijnen zag.

- Hei! hei! een christenmensch had mooi alles proper maken, als iedereen met zijn sneeuwvoeten dadelijk maar weer binnen liep...!

Uit het achterhuis klonk stooterig grootvaders vergoelijkend lachje. Francesco sprong nog net bijtijds terug, krabde ijverig zijn schoenen met de bespijkerde zolen schoon op den scherpen steenrand van den buitendrempel.

'Een christenmensch; een christenmensch!' verweet grootvader zachtjes, en zijn lief bleek gezicht met de heldere blauwe oogen kwam om de tusschendeur kijken: 'als de herders voor de stal zoo goed hun sneeuwvoeten hebben geveegd als Cechino daar nu buiten staat te doen...'

Mariuccia had nooit veel bescheid op wat grootvader vaak voor onverwachte dingen zeggen kon. Zij keek dan met haar water-grijze oogjes zóó onrustig onderzoekend, dat de oude man gewoonlijk maar gauw weer te hulp schoot. Goedig kwam hij ook nu met Francesco's houten huisklippers aandragen.

'Eerbied voor den arbeid, Cechino', zei hij bestraffend, en een heel klein beetje schijnheilig tegelijk.

Francesco moest geweldig lachen om zijn malle gezicht. Hij begreep, dat de oude man zich even te voren aan dezelfde zonde moest hebben schuldig gemaakt, als hij daar bijna bedreven had!

'Met de eerste sneeuw zijn Cechino en ik aan elkaar gewaagd, Mariuccia', zei grootvader dan ook, 'wij zijn bij die gelegenheid samen niet veel ouder dan... twintig jaar misschien!'

En tegen Francesco verontschuldigde hij: 'Mariuccia houdt niet zóó van de sneeuw als wij, Cechino; daarom kan zij onze onbesuisdheid ook niet begrijpen...'

Daarop sloot hij geheimzinnig de deur van het achtervertrek, waar de jongen wilde binnengaan, en deed hem naast zich op de haardbank zitten.

Het vrouwtje, een tien jaar jonger nog dan grootvader, maar veel ouder lijkend met haar tandeloozen mond, haar laag-breede heupenstel - ze had nog negen kinderen in leven -, en haar ruggetje gebocheld van het werken, bezemde geduldig en nauwgezet voor de tweede maal heel het keukenvertrek rond en verdween dan, al bezemende, in de achtergang.

Buiten begon het opnieuw te sneeuwen. Het werd donkerder en tegelijk blanker in de schemerige keuken, alsof die nu nog stiller van de buitenwereld afgescheiden was. En grootvader verschoof de smeulende stukken boomstam wat inniger over elkaar, zoodat opeens het haardvuur helder opvlamde.

Francesco vertelde van zijn ontmoeting met Uberto, van den meter Salame, den panetone, en de honden, die ook meekwamen.

‘Best, best’, zei grootvader, maar hij zei 't afgetrokken; dan, droomerig, alsof hij de laatste paar minuten daar al voortdurend in zijn gedachten mee bezig was geweest, begon hij opeens:

‘Acht jaar geleden was dat ook zoo, de eerste sneeuw vlak voor kerstmis... Oom Tito en je tante Savina waren toen over, met hun twee kleine jongens... Die sliepen op jouw kamertje, en oom en tante op de groote achterkamer... Wat die kleine Pietro zijn oogen uitkeek! Hij had nog nooit sneeuw gezien daar beneden... Aardig, rond kereltje, net een appel... En jij was er natuurlijk den heelen dag, weet je dat nog?, je was toen een jaar of zes...’

Francesco's oogen gloeiden zacht. Ja, hij herinnerde het zich nog goed. ‘Ze trokken me op een plankje door de sneeuw’, zei hij, ‘en daarna speelden we lotto...’

En plotseling begon Mino te lachen: ‘en weet je nog, wie er 's middags kwam?’

‘Nee’, zei Francesco, ‘wie kwam er 's middags?’

‘Oom Cesare... En oom Cesare had zóó'n groot pak “torrone”[1)] meegebracht, in zilverpapier... Maar niemand kon er zijn mes doorkrijgen, zoo hard was dat smeuige goedje geworden... Hij had het nog liggen van een vorig jaar... Ten minste, dat maakten wij ervan!’

Wat later zei Mino peinzend:

‘Je vader leefde toen nog, Cechino.’

Zoo ging dat altijd omstreeks kerstmis en nieuwjaar. 't Was of in de ontroerde stemming dier dagen de geheimste schuilhoeken van zijn herinnering opengingen. Het eene verhaal kwam soms na het andere. Dat was voor Francesco nog een bizondere bekoring, die rond deze dagen gloorde.

1) Zachte, witte noga met vruchten en amandelen erin.

‘Moeder hield zeker niet van sneeuw?’ vroeg hij opeens.

‘Waarom niet?’ verwonderde zich grootvader.

‘Zoo maar’, zei Francesco beschaamd. ‘Moeder was niet sterk... en als je toch niet sterk bent...’ Zijn oogen bedelden om een bescheid.

‘'k Herinner me’, zei grootvader, ‘dat ze eens hier aan datzelfde venster stond, op een morgen, dat de dikke vlokken vielen. 't Was in den tijd, dat jij op komst was. Aldoor keek ze, of haar oogen telkens een vlok volgden, tot die uitdoofde in den grond, en dan weer omhoog zochten naar een andere, die ze konden begeleiden... Aldoor wapperden haar blikken op en neer... En ik herinner me nog goed, dat ik was weggegaan, om de beide geiten te melken die wij destijds hadden; en toen ik terugkwam, stond ze er nog net zoo, maar stil voor zich uit starend; zóó stil, of ze zelf niet wist, dat zij er stond...’

Francesco zei niets. Strak droomde zijn kijken zich weg in de vensternis, of hij het beeld niet los kon laten, dat door het verhaaltje heen hem daar verschenen was. - Wat moest zijn moeder lief zijn geweest! Hij zag de oogen van het portretje; hij zag die groote oogen ‘wapperen op en neer’ zooals grootvader zei... En wat was grootvader toch een engel van een man, dat hij zich zooiets zóó goed herinnerde. Hij had graag zijn hoofd op grootvaders schouder gelegd. Een diepe behoefte aan teederheid was in zijn hart.

En ineens bloeide daaruit op de verschijning van Agata... Agata, zooals ze naast hem was komen zitten dien avond bij Giovanella... Agata, zooals zij tegenover hem stond op de kolfbaan... Agata zooals zij, onder haar groene paraplu, lief uitkeek in de wereld van nevelen rondom en het mooi wou vinden... Agata, zooals hij haar het laatst gezien had, omkijkend nog tot tweemaal toe... Een wijde weemoed vervulde hem. Zou Agata ook niet zijn als zijn moeder, later, zoo lief, zoo zacht?

‘Ja’, zei grootvader na een poos, ‘ik hield van je moeder misschien nog meer dan van mijn eigen zoon.’

‘Maar - 't kon zijn, dat ze er niet veel voor voelde, door de sneeuw zelf te baggeren... daar kon je wel gelijk aan hebben’, kwam hij dan plotseling losjesweg achterna. En om den morgen geen triesten plooi te geven, wou hij juist nog

iets grappigs gaan vertellen over een ontmoeting tusschen Uberto en oom Cesare, toen haastig, een zwarte doek om haar hoofd, de postvrouw langs het raam kwam. Francesco was al bij de deur; grootvader ook... De postvrouw stampte eerst haar schoenen af, want er was een pakket - grootvader moest afteekenen - natuurlijk: het pakket van tante Letizia, en twee brieven, van tante Savina uit Malescia, en - van oom Cesare.

'Als je over den Duivel spreekt...', meesmuilde grootvader, en dat bracht Francesco onbedaarlijk aan 't lachen: het idee van die saaie, zure oom Cesare, die je op zijn staart zou kunnen trappen! En wat een klaagliederen hij dán aan zou heffen! Zijn briefje noch dat van tante Savina werd vooreerst gëopend. Verlangend, alsof hij zelf nog een jongen was, begon grootvader dadelijk de touwtjes los te peuteren van het pakket zijner jongste en liefste dochter, die door haar huwelijk heelemaal in de buurt van Spezzia was verzeild geraakt. Den grooten afdoener, dien de oudste met kerstmis te zenden placht, het wijd-geschreven epistel vol ophemeling van hun materieelen welstand, kenden zij al van buiten. En ook oom Cesare's calligraphie zagen zij vóór zich, en dat er om te lachen zou vallen, wisten zij eveneens, hoewel niet precies hoe. - Maar wat zou er deze keer in het pakket van tante Letizia zitten? Toen de touwtjes niet gauw genoeg los wilden, sneed grootvader ze door. En als dan de vele goede zaken op tafel lagen uitgestald: de wingerdrood-gloeiende goudreinetten, de geurige mandarijntjes, en vooral de eigengemaakte macaroni-schulpjes, gefarceerd met fijngekruid vleesch, en de groote, eigengebakken amandeltaart, - dan, op den bodem van den trommel, vond grootvader het briefje, en, knijpbrilletje opgezet, las hij het voor, die onbeholpen zinnetjes, maar even hartelijk als al haar hartelijke gaven. Daarop kwam tante Savina aan de beurt, en eindelijk oom Cesare, het deftig in elkaar gedraaid epistel met veel overdreven dank voor het potje honing, door Francesco den laatsten schooldag gebracht, en veel spitsvondige verontschuldigingen, dat hijzelf niet meer de jaren had om kerstgeschenken te bedenken, noch ze in te pakken en te verzegelen, noch ze weg te brengen en te verzenden volgens de menigvuldige formaliteiten, welke de post tegenwoordig eischte...

‘Als hij dan nog maar de jaren houdt, om mijn potjes honing te verschalken...’ zei grootvader.

‘De twee sinaasappels, die deze keer ter belooning klaar lagen, hadden hun jaren anders nog niet’, lachte Francesco, ‘zoo zuur als die waren!’

‘Broer Cesare is een guit’, zei grootvader, ‘daar gaat niets van af...’

En toen zij alles gelezen hadden en de feestgaven uit Spezzia weggeborgen, terwijl Mariuccia, om te koken, bezit had genomen van het houtvuur, wonk grootvader Francesco mee naar het geheimzinnig afgesloten achtervertrek, en toonde hem daar *zijn* verrassing: de nieuwe kalender voor het jaar dat ging aanbreken.

Stil in de vreugde, die heel den dag drenkte, bekeek de jongen het fleurige schild met zijn verguld-aangestreken lijntjes hier en daar, en onderaan, op het blok, het vergulde jaartal: 1898. Dan trok opeens een eigenaardigheid al zijn gedachten tot zich.

‘Heb jij 't ook al gezien, grootvader?’ vroeg hij, ‘wat er voor zonderlings is met die teekening?’

‘Dat is te zeggen’, aarzelde de oude man, die niet graag een gemis aan snuggerheid tegenover Francesco bloot gaf, en, knijpbrilletje op den neus, knipperden zijn oude oogen boven het kalender-schild, - ‘dat is te zeggen...’

Hij had juist dit exemplaar van den colporteur gekocht, omdat hij zoo aardig had gevonden de voorstelling van die kamer, waarin een blonde krullebol op de teenen stond om een blaadje af te trekken van den kalender aan den muur dier kamer; en dat kalendertje was weer *deze kalender zelf,* met heel klein hetzelfde op zijn teenen staande jongetje...

‘Je bedoelt’, zei hij, ‘dat daar opzij...’

‘Nee grootvader, dat die teekening niet af is!’

‘Hoezoo?’, verwarde zich grootvader.

‘En dat het zelfs onmogelijk is, om ze af te maken...’

‘Je bedoelt’, zei grootvader weer, ‘dat dat kleinste baasje te klein is, om...’

‘Welnee, grootvader, want op dat kleine kalendertje hangt wel wéér een kalendertje aan den muur, maar daar staat niets op, terwijl daar óók een jongetje op zijn teenen moest staan

die bij een nòg weer kleiner kalendertje reikte, en op dat nòg weer kleiner kalendertje moest je opnieuw het jongetje zien en opnieuw een kalendertje, en...'

Nu wàs grootvader er.

'En gelukkig maar, dat de teekenaar daar niet aan gedacht heeft', zei hij, 'want anders hadden wij den kalender niet; dan zat hij nòg te teekenen...'

'Ja, juist', zei Francesco, 'als je maar klein genoeg kon teekenen, zou je tot in alle eeuwigheid door kunnen teekenen, en nóóit zou de kalender af zijn... over drie eeuwen niet... en over honderd eeuwen nòg niet...'

Nadenkend, over zijn knijpbrilletje heen, keek grootvader zijn kleinzoon aan, en Francesco keek grootvader aan: een oogenblik doordrong hun ooglicht elkanders oogen, en Francesco had een duizelig gevoel, alsof hij binnen zag in een eindeloos lichtend en ontzaglijk geheim, en of hijzelf een vreemde werd voor zichzelf...

'O, grootvader', zei hij, 'wat is het wonderlijk... die kalender...'

'Ja, grappig...', zei grootvader, die toch de diepste bedoeling van zijn jongen niet begrepen had.

En 's middags kwam de postvrouw nog eens, en bracht een kaart. In een groot, onregelmatig schrift was zij gëadresseerd 'Aan Francesco Campana, bij zijn grootvader, te Trebiano'. Het was een prachtige kaart; een mosroosje van roode zij lag dik op het glimmende papier, en aan den linkerkant stond, in gouden druk, 'Gelukkig' en aan den rechterkant 'Feest'. Maar eronder was geschreven in voorzichtige lettertjes, uitgegleden over het gladde karton: 'Vele groeten van Agata'.

Een ongekende vreugde bloeide uit die kaart in Francesco omhoog. Opeens besefte hij, hoe dat lieflijke wezen daar in de verte lééfde, en aan hem dacht, en aan hem denkende die mooie kaart had uitgezocht, en zacht erover gebogen dat alles geschreven had. Grootvader stond achter hem, maar zoo gonzend was zijn blijdschap, dat hij niet hoorde, wat grootvader erover zei. Stil ging hij ze wegbergen op zijn kamertje, en staande bij zijn kleine venster, waar de sneeuw tegen de ruitjes was gestoven, bezag hij nogmaals, onder die roodzijden

roos, dit schrift dat háár schrift was, en met een brandende teederheid legde hij de kaart tegen zijn wang.

Wat later op den middag, heerlijk door de versch-vlokkende sneeuwbuien, met die warme glorie binnen in hem, ging Francesco naar het winkeltje van zout en tabak, om een kerstkaart voor Agata te koopen.

III.

Vóór des avonds Uberto kwam, gingen Mino en zijn kleinzoon naar boven met den bedwarmer. Grootvader kon daar niet buiten; zijn oude hagedissenbloed, zei hij altijd, was te koud om op zijn eentje warm te kunnen worden. Francesco droeg den kandelaar en den spanen koepel, en grootvader het koperen vuurmandje. Het was geducht koud; de kleine ruitjes, dichtgestoven van de aldoor nog neer-striemende vriessneeuw, schoten van binnen vol fijn-bekruifde ijs-lijntjes.

Grootvader hing den koperen scaldino binnen in den spanen koepel aan zijn haak; dan sloeg hij zijn dek op en schoof het gevaarte er onder. Francesco was van kind af verzot op dit toch zoo gewone gebeuren, om het geheimzinnige van die ronde, blanke grot met de houten binten, waar nu, ongezien, het warme, roode licht zou schijnen van de gloeiende houtskool in den scaldino; kierde er een reetje, het was net een venster van een feestzaal, voor wie buiten staat.

'Mejongen', zei grootvader, 'als je oud bent zul je pas begrijpen, wat dat voor ouwe botten een paradijs is...'

Francesco hoorde dat altijd weer met hetzelfde diepe genoegen, en genoeglijk, hij met de kaars vooraan, daalden ze naar de keuken af. En nog hadden ze zich niet geschikt bij den haard, waar de soep al over het vuur hing, of daar was Uberto met zijn dadelijk naar binnen ploffende en zich de sneeuw van rug en ooren schuddende honden.

- Sapperloot, dat was me een sneeuwstorm! de sneeuw lag al zoo hoog als zijn kaplaarzen, maar zoo licht en zoo fijn als bevroren lucht! Ha! wat een dag! en wat een avond! Hoe meer sneeuw buiten, hoe meer feest binnen!

En zoodra hij in zijn houten leunstoel het zich behagelijk

had gemaakt, liet grootvader hem den kalender zien en moest hem uitleggen Francesco's vernuftige vondst.

'Ja, ja', zei Uberto vaag. Hij begreep het niet recht. Je hoefde toch niet langer te teekenen als je wou. Zijn dikke, blakende kop zat vol sneeuwkou en heete vermoeienis, en zijn kleine, vakerige oogjes knipperden tegen het blokkenvuur, waarnaast dadelijk de twee honden zich elk in zijn hoekje hadden gedraaid. De marche van acht uur door de sneeuw zat Uberto stevig in de beenen. Hij keek Francesco maar eens aan en bromde iets over geleerde snuiters. Eerst toen ze aan tafel waren gegaan, en het hartige bord bouillon - waarin appetijtelijk de 'tortelli' van tante Letizia dreven - hem geurig dampte onder den neus, begon Uberto te ontdooien, en na het tweede glas wijn herwon hij al zijn gewone tierigheid. Trouwens, àls hij eens bij hen aan een maaltijd aanzat, leek hij de eerste tien minuten altijd een beetje op visite, lichtelijk bevangen door het ongewone van tafellaken en servetten, en hij deed dan zijn best, een keurig gast te wezen, wat een lichtelijk koddig effect maakte.

Maar hoe zou ook iemand niet op zijn verhaal komen onder grootvaders gastheerschap? Bij geen maaltijd als bij dit kerstmaal was grootvader zóó op dreef. Zijn gezicht was van een zachte opgetogenheid en hij was bizonder spraakzaam. Uberto leefde er heelemaal van op. De kwinkslagen waren niet van de lucht; gul klonk grootvaders lach, voller door zijn innerlijke voldaanheid.

En tusschen de twee mannen zat, een beetje stil, Francesco, maar zoo gelukkig, dat beurtelings grootvader en Uberto glimlachend naar hem kijken moesten, - het gelaat wat geheven zooals hij dat veel placht te houden, het ranke voorhoofd glanzend onder het licht, de zachtbruine oogen groot en innig van vreugde. Hij genoot van al de feestelijke gerechten; hij genoot nog meer van het daar zoo zitten, en luisteren, en kijken... Dit was nu kerstmis weer... Vreemd, scheen het niet, of verleden jaar kerstmis nog geen maand geleden was? Was er wel een tijd tusschen? Was het niet hetzelfde kerstmis? Nee, toch niet hetzelfde kerstmis. Hij zag in een onduidelijk perspectief, hoe hij door allerlei bëangstigende raadselen was gegaan, sinds verleden jaar, en door allerlei onbekende levens-schemeringen, en hoe van dat alles veel

vreemd donker en licht in zijn hart was achtergebleven. Zij zaten hier wel weer net zoo, maar hij was een andere jongen geworden, al was hij toch dezelfde jongen.

Even verwonderde hij zich ook, hoe ver kerstmis van kerstmis was weggedwaald. Wat was kerstmis? - een feestmaal, brieven, geschenken, een blanke schemering in den sneeuwnacht buiten, en binnen een blanke blijheid als nooit anders in heel het jaar? Of kwam dat alles tòch van het eigenlijke kerstfeest, ook al dacht je er niet aan? Een vleug van zoet verlangen trok door zijn hart, zooals hij dat met vroegere kerstmissen ook gekend had, een vroomheid, die hij had behouden uit den stillen glorietijd zijner communie en uit het eene jaar daarna, dat hij koorknaap was geweest bij den vorigen pastoor. Zijn moeder was ook vroom geweest; en grootvader dan, als hij hem wel eens voorlas uit het evangelie. Het vorige jaar, 's morgens, had grootvader het kerstverhaal gelezen met dat prachtige engelengezang: ‘Eere zij God in de hoogste hemelen!’ - Die vroomheid, die hem zoo gelukkig had gemaakt, tijden lang was zij dit jaar niet bij hem opgekomen; er was zooveel, dat zijn gedachten in beslag nam. En in den laatsten tijd... Even herproefde hij de bitterheid van zijn twijfel aan Gods liefde; maar snel verjoeg hij die zwarte ingeving; hij wilde nu niet anders dan dat van jongs af bekende, doordringend-teedere en wijde gevoel. Dat mòest immers het eenig ware zijn? Hij hoorde weer grootvaders zachte leesstem: ‘want ziet, ik verkondig u groote vreugde...’ Straks gingen zij naar de nachtelijke mis; dat sloeg ook grootvader nooit over. Door het stille sneeuwland zouden zij gaan. De kerk zou zoel doorwalmd zijn van een feestelijke heerlijkheid... het altaar één glans van blankgouden licht... ‘en de heerlijkheid des Heeren omscheen hen’... Zij bleven altijd achter in de kerk, dat alles gedrenkt zou zijn in een geheimzinnige glorie: de herders zagen immers ook in de verte de engelen-koren...

En daar zat nu grootvader, en daar zat Uberto. De vergenoegdheid glom uit zijn nauwe oogen, met telkens daarvan uitwaaierend de rimpeltjes van den lach. En grootvader, van louter ijver en zorgzaamheid, had vuurroode kleurtjes, die zijn vroolijke oogen nog blauwer maakten. Wat was het heerlijk, zooals ze hier samen zaten, met hun drieën. De

honden, die hun lekkere schotelsvol hadden leeggegeten, wachtten, verzadigd, nog op een laatste toegift. Diana had haar kop op Uberto's knie gelegd, Fido zat tusschen hem en grootvader. Gunderend keek hij hen beurtelings aan, verzette ongeduldig een poot, begon telkens een nieuwe staartkwispeling, doch hield weer in, en bleef zitten in gespannen afwachten. - Straks zou Uberto de honden naar huis brengen, en dan grootvader en hem weer tegemoetkomen, want in den kerstnacht ging ook Uberto mee naar de kerk.

Francesco zuchtte diep uit. Hij had wel eens gedacht - al mocht je het niet denken -: de hemelsche zaligheid, altijd maar door, jaar in jaar uit, en eeuw na eeuw, of dat niet... Maar als hij nu zóó altijd eens zou kunnen blijven zitten, zoo met zijn drieën, met zijn vijven... in dit geluk... altijd zoo zitten...

- En plakjes salame eten met brood en wijn, dacht hij plotseling en lachte luidop; zoodat grootvader en Uberto, die ook den zucht hadden gehoord, nieuwsgierig hem aankijkend, mee moesten lachen, of ze wilden of niet; 'tgeen Francesco aan 't blozen bracht en de algemeene vroolijkheid nog een graadje deed stijgen.

Toen eindelijk de schalen met Letizia's amandeltaart en Uberto's panetone op tafel waren gezet, en de schaal met goudreinetten en laatst-bewaarde muskaat-druiven, hief grootvader zijn glas.

Maar waarom was grootvader opeens zoo ontroerd? Waarom beefde het roode vijvertje, of het zoo den rand overstorten zou? En waarom beefde grootvader's stem, terwijl hij toch enkel maar den gewoonlijken heilwensch uitte: ‘een gelukkig feest, en nog vele na dit!’

Ook Uberto had het gezien, en hij zei, even bevangen:

‘Dat we hier 't volgend jaar weer net zoo zitten mogen, Mino.’

Een oogenblik was het stil. En eensklaps, ver in den nacht, begon het feestelijk-speelsche klokke-geklepel, dat de geboorte aankondigde van het Goddelijk Kind.

‘De vreugde-klokjes’, zei grootvader zacht.

‘Elf uur’, zei Uberto.

Rein en klein klonk het vroolijk gehuppel der toontjes... Francesco luisterde scherp: - Zou 't niet meer sneeuwen? Hij stond op en opende de buitendeur...

‘O grootvader!’ riep hij, ‘Signor Uberto! Kom eens kijken, hoe prachtig! De maan! de sterren!’

En in het maanlicht, dat uit den besneeuwden nacht als een blauwe lichtdamp door de rossig-duistere keuken vloeide, zagen de mannen den jongen staan, blank en eenzaam zijn omhoog geheven gezicht.

C. en M. SCHARTEN-ANTINK.

(Slot van het eerste deel volgt.)

Onvervuld.

Ik wiegde, mijmernachten lang,
Op spelingen van maat en zang,
  Maar kon het woord niet grijpen,
Waardoor het wankele refrein,
Tot klanken, klaar als kristallijn,
  En rijker zin zou rijpen.

Ik zag in menig droomgebeur
Vizioen van bandelooze kleur,
  Maar zonder de gestalte,
Waardoor het wervlen van dien schijn
Een beelding won van buitenlijn,
  En vast en vol gehalte.

Ik dacht mij soms een levensbaan,
Die in gewijder licht zou staan,
  Maar zocht vergeefs de draden,
Waardoor de ziel in 't labyrinth
De wegen der verlossing vindt
  En de eindpaal der genade.

JAN VETH.

Rust.

Hoe ben ik nu opeens zoo stil?
Hoe heb ik nu opeens gevonden
De zuiverheid der ziel, ontbonden
Der strenge teugels van mijn wil?

Ik vlood den weemoed van mijn leed,
De diepe leegheid mijner dagen;
Ik kon mijn eenzaamheid niet dragen,
Terwijl ik doelloos verder schreed.

Ik had het overal gezocht;
Ik had geleefd en ook... gelezen;
Ik zocht verteed'ring in een wezen,
Dat zelf voor eigen vrede vocht!...

Met deernen streed ik om wat lust,
Met vrienden om wat woorden-streelen;
Ik liet het leven mij bespelen,
En vond ook daarbij nooit de rust...

Nu ligt een meêlij in mijn hand,
Een mededoogen in mijn oogen;
Wachtende sta ik gebogen
Bij 't vuur, dat in mijn binnenst brandt.

Zoo is het goed, dit leven, wild,
Wanneer het in mij ligt verzonken,
En zachtheid in de lust-spelonken
Begeer'ge driften leidt en stilt.

Zoo is het goed; nu kan ik zijn
Een door het leven zelf verkoren
Mensch, die den weedom heeft verloren
Van 't heden in wat zonneschijn!

JAN J. ZELDENTHUIS.

Hooggebergte.

God, ben ik U nabij? Uw kind?
God, werd ik ziende, of werd ik blind
van witten doom,
die in de rotsspelonken dwaalt
waaruit de Stilte ademhaalt...?
Ik droom... ik droom...

Ik ga in nevelen gehuld,
maar 't is als werd mijn ziel gevuld
met groeiend licht,
een statig door den dichten damp
gedaalden gloed der groote Lamp:
Uw Aangezicht.

Ik tast mij door Uw Stilten heen...
ik ween geruchteloos, ik ween
mij stil en sterk -
Maar 't kloppen van mijn hart is luid
wanneer ik nader, als een bruid,
Uw sneeuwen Kerk.

JENNY MOLLINGER.

De vriend.[1)]

IV.
Verlangen.

Hoe wonderlijk was dat toch, weken en maanden lang kon je tegen iets aankijken en dan leek het zóó ver weg of 't niet nader kwam. Maar toch kwam het dichter bij, almaar dichter; op eens wás 't er, en dan, voorbij was 't alweer ook. Hoeveel maanden hadden ze niet uitgezien naar het examen en ervoor gewerkt, veel extra werk en veel extra uren... en nu was het voorbij, na de vacantie ging ze naar de H.B.S. voor meisjes... hoe vreemd voelde dat, zoo leeg, of je iets verloren had... maar heerlijk was 't, zoo zalig licht... of enkel prettige dingen er nu kwamen, de lange lange vacantie en geen werk... elken dag precies doen waar je zin in had en het horloge dat ze pas gekregen had, zoo'n snoeperig kleintje van zilver... en ze zou nog wel uit de stad gaan met Dolly, maar eerst - en dat was alleen voor haar examen - een dag met Vader uit. Een groote stad, een echte groote stad zou ze zien, en dat was voor 't eerst. Te denken: daar gingen de menschen 's avonds laat nog uit, om tien uur, elf uur, wanneer een ander naar zijn bed ging. Dan was 't hier allang stil in alle straten, en donker overal.

‘'t Is alleen maar den buitenkant dien je te zien krijgt Poeleke,’ waarschuwde Leo, wien ze het vertelde in den vooravond, achter in den tuin bij het hekje. ‘En die is altijd mooi. Wat daaronder zit is zoo mooi niet.’

1) Gedeelte van een onuitgegeven roman: ‘Droomenland.’

‘Kan me niks schelen,’ zei Leentje koppig. ‘Ik vind 't toch zalig om te gaan.’

‘Dat is 't ook,’ zei Leo, en Leentje hoorde hoe diep zijn stem klonk, ‘ieder nieuw stukje van de wereld is een zaligheid.’

Ach, als nu Moeder maar wat beter was geweest! Ziek lag ze niet, maar ze zag weer precies zoo smalletjes en wit als verleden jaar voor ze naar buiten ging, naar Oom Bram en Tante Janna. En dit jaar wilde ze niet naar buiten. ‘Ik blijf bij jullie allemaal,’ zei ze. ‘Als ik hier niet beter kan worden, dan word ik het nergens.’ En ze slikte de poeiertjes en de drankjes van den dokter en lag uren stil op de groote canapé. Maart en Dolly deden meest het huishouden. Maar Dolly was nu ook al bijna zeventien. Zou Moeder nu altijd zoo blijven?... Nooit meer heelemaal gezond en flink worden?...

Maar nee, nu wilde ze daar niet aan denken, aan niets dat naar was wilde ze denken vandaag, nu ze uitging, met Vader, twee dagen zoo verrukkelijk uit... morgenavond laat zouden ze pas thuis komen en vannacht zou ze slapen in een hotel, alleen in een vreemde kamer, in zoo'n groot vreemd huis, vol vreemde menschen... Leentje voelde haar hart hoog opbonzen, zálig was 't... maar angstig toch ook.

‘Zóo als je uit het station komt sta je midden in de drukte,’ had Leo gezegd. ‘Zorg maar dat je niet onder een auto komt, Pijpesteeltje! Laat Vader je maar aan een hand houden.’

En met kloppend hart, maar op lichte voeten stapte Leentje naast Vader, tusschen de menschenstroom uit, het groote plein op, waar de kleine zwarte auto's in een lange rij naast elkaar stonden te wachten, waar de groote glimmend-lichte trams in bochten en slingers snel gleden langs en achter elkaar, waar menschen riepen en draafden... Ho! een auto! Wat handig en vlug die draaide tusschen alle drukte door! En hoe wijd en ruim was dat hier allemaal, en wat hooge geweldige huizen! Leentje moest er eens heel diep van ademhalen, maar dàt voelde ze wel: om bang te zijn was dit alles niet, het was alleen maar heerlijk, zoo feestelijk-blij en heerlijk. Ze stak haar arm door dien van Vader; die had een sigaar opgestoken en hij liep zoo gezellig-gewoon of hij hier alle dagen was. Leentje zag van hem naar zichzelf, naar

Vader's schouder, die niet eens zoo heel hoog boven den haren uitstak: ‘Ik ben háast even groot als u, Vader,’ lachte ze. Hoe eenig om zoo samen uit te zijn!

Wat wel 't heerlijkst was van alles?... De tramrit waaraan geen eind scheen te komen, door wijken, ruim als pleinen, door straatjes, nauw, met smalle winkelhuizen, die half in den grond verdwenen, of het park daarna met de breede lanen en het groote witte restaurant? Of het eten, knus samen aan een tafeltje, niet ver van het raam, zoodat je het eten haast vergat, zoo lekker als 't was, door alles wat je zag? En morgen zouden ze naar den dierentuin gaan... 't leek bijna teveel heerlijks, alles bij elkaar. ‘En wat wenscht mijn dochter vanavond te genieten?’ had Vader gevraagd. ‘Bioscoop?’ Maar Leentje had wel stellig geweten: nee, dat niet. Niet omdat bioscoop niet prettig kon zijn, maar met wat je daar zag ging je ergens anders heen, vreemde landen soms, dikwijls ver en mooi, maar nu wilde ze dat niet. Hier was het heerlijk, hier zijn wilde ze en anders niet. ‘Goed, wat rondloopen dus,’ had Vader gezegd. ‘En dan ergens gaan zitten.’

En hoe anders was nu alles dan het vanmorgen en vanmiddag was geweest! Langs de grachten was 't nu stil en donker onder de hooge boomen - hoe geheimzinnig flonkerend donker glee 't water onder de hooggewelfde bruggen door - maar toch hóorde je hier al het geraas van ginds, heerlijk, dadelijk wàren ze er weer, in de drukte... een straathoek om... als een golf spoelde het avondlicht om haar heen. Leentje zuchtte van verrukking, zonder woorden liet ze zich aan Vader's arm meevoeren. Wat een licht... wat ontzettend veel licht... alle winkels, al waren ze gesloten... en bioscopen en theaters, die hadden zelfs gekleurd licht... en bewegend licht... Maar o de menschen, waren dit geen àndere menschen dan ze thuis gewend was?... Ze liepen anders en ze praatten anders... en hun kleeren... zou iemand thuis, in hun klein stadje, zulke kleeren durven dragen?... en hun gezichten, hun oogen... 't was of iedereen maar verweg wou kijken over de andere menschen heen... Hadden die nu allemaal gewoon hun huis en hun bed en hun dagelijksche werk?... Ach ja natuurlijk wel, hoe kon het anders... maar je begreep 't niet, het leek zoo anders

dan al het gewone, net of dit geen werkelijkheid was...

Ze was er waarlijk een beetje moe van, vreemd droomerig moe-van-binnen, nu ze tegenover Vader aan een tafeltje zat in het groote café, waar almaar menschen in- en uitliepen door de open- en dichtflappende groote glazen deuren, waar wel duizend lampjes brandden, boven, langs de wanden, op de tafeltjes, en waar muziek speelde, vioolmuziek, je wist niet waarvandaan 't kwam... Je hoorde alle stemmen door elkaar, het was een plezierig warm gezoem en buiten, langs de ramen, trokken de menschenstroomen almaar voorbij... een naar links en een naar rechts... Maar nu was 't prettiger om binnen te kijken, naar de telkens andere gezichten die kwamen en langs trokken... Een tafeltje, dicht bij 't hunne, raakte leeg, maar daar waren al dadelijk weer andere menschen, een dame en een heer... hoe beeldig was die dame... ze droeg een heel klein hoedje dat wel van enkel roosjes scheen, met een zwart fluweelen lint onder haar kin, ze had een heel wit gezicht en donkere randen om haar oogen en een héel klein vuurrood mondje. En hoeveel ringen droeg ze wel en wat 'n witte handen had ze!... Maar ze was toch niet zoo jong als ze eerst wel leek, toen ze aan kwam loopen. De meneer was veel jonger, zooiets als Leo... zoo mooi als hij zag Leo er nooit uit... maar Leo was toch veel aardiger om te zien...

Stil zat Leentje in haar grooten rieten stoel, een beetje onderuitgezakt, haar lange beenen in de zwarte schoolkousen, met de lage veterschoenen ver voor zich uit, de handen in haar schoot. Almaar weer moest ze kijken naar die vreemde vrouw, en zien hoe ze lachte en met haar witte vingers speelde en praatte en dronk, uit een héel klein glaasje... Maar hoe vreemd waren haar oogen, die lachten niet, die keken aldoor maar strak weg, of ze niets zagen...

En overal zaten menschen en lachten en praatten en dronken... waarom was dat zoo, dat die nu allemaal hier waren? Die waren toch niet uit, zooals Vader en zij... En als ze straks thuiskwamen vonden ze dan een gezellige huiskamer met een lamp boven de tafel en iemand die rustig zat te lezen of kousen te stoppen?...

En hoe bont waren de wanden... en dan al dat licht... en de menschen buiten, gingen die ook nooit naar huis? Leentje

zuchtte, het voelde beklemd in haar of er iets in haar dichtkneep... daarstraks was toch alles zoo blij geweest en feestelijk... Vader rookte en keek naar buiten, hoe anders leek hij hier dan thuis onder de lamp, als hij zijn krant zat te lezen!

'Wat is er meiske?' vroeg Vader nu. Leentje schrok ervan; ze had toch niets gezegd! 'Zullen we ons nachtverblijf eens opzoeken?'

Ze liepen langzaam, arm in arm; druk was 't nog.

'En hoe is mijn groote dochter dezen dag stadsleven bekomen? Is de weelde niet te zwaar voor haar jonge beenen?'

'Een beetje wel, geloof ik,' bekende Leentje met een schuchter lachje. 'Maar,' zei ze dan, 'nu is 't avond en ik ben wat moe... maar morgen...'

'Welzeker,' lachte Vader monter, 'altijd maar met lust opnieuw beginnen! De slaap is er goed voor.'

Maar de slaap kwam niet gauw, dien avond, in het vreemde bed, in die vreemde donkere kamer, waar het stil was en je toch vanalles hoorde, voetstappen over de gangen en stemmen en het gedreun van een tram die langs reed, dat het trilde door het bed heen... En hoe zwaar was het donker! Of het op je woog! En almaardoor was 't nog of de trams langs je heen snorden en de auto's... en almaar liep je nog in een menschenstroom... en daarnaast een tweede menschenstroom naar den anderen kant... ze liepen, liepen... ze praatten en lachten, maar hun oogen waren strak in hun witte gezichten, alsof ze niets zagen, of ze keken in de verte, als zochten ze daar iets. O hoe benauwd was 't hier, in dat zware zware donker... er was maar een heel klein raam dat uitkwam op een soort luchtkoker. Heel heel hoog daarboven was de lucht, maar die zag je niet... Thuis sliep ze bij een open raam... soms hoorde je het ruischen van den wind in den tuin beneden... en daarachter waren de weien en over alles heen de hemel... Hoe goed deed 't om nu daaraan te denken, hoe goed! En Leentje voelde opeens hoe uit haar ooghoeken twee tranen naar het kussen drupten.

Maar den anderen morgen was alles frisch en nieuw, een regentje had de stoffige straten schoongewasschen; het was nog wel druk in de winkelstraten, maar nu met menschen die bedrijvig ergens heen liepen, mannen met koopwaar, dienst-

meisjes of knechten, die met water plasten aan de winkelpuien. 't Leek alles wel gewoon nu en vertrouwd. Dat van den vorigen avond leek lang en ver voorbij.

En de middag was als een boek vol levende platen, die Leentje zwijgend en met wijde oogen bekeek: een beklemmend-bang verhaal de hokken met de vreemde groote beesten, als dood liggend, of rusteloos loopend van wand tot wand, een had gebruld dat het trilde langs de wanden; een kleurig vroolijk sprookje de bonte wonderlijke vogels met hun scherpe stemmen; een prachtige ijle droom de glazen waterhokken, waar in groenig-schemerig water de kleurige vreemdsoortige visschen loom zweefden of plots uitschoten van tusschen varenachtig groen.

En toen was het plotseling uit geweest. Want het was later geworden dan ze gedacht hadden, ze moesten haastig eten en kwamen maar juist op tijd voor hun trein.

Daar lag nu de stad met haar wijde straten en pleinen, met de reuze-groote magazijnen, waar van boven tot beneden licht brandde, met de nauwe hel verlichte winkelstraten, waar de menschen maar liepen, liepen in lange dichte rijen, met de café's waar de menschen lachten en praatten en zoo feestelijkvroolijk leken en toch met strakke oogen in de verte tuurden... Hoe vreemd was dat alles, en toch... o ze zou nog willen blijven, nog ééns daarin zijn en begrijpen hoe dat allemaal zoo was... Nu verdween het langzaamaan... de lichten brandden al... aanstonds ging het weer beginnen dat vreemde leven... maar boven de torens blonk de lucht nog klaar en licht van den dag...

En terwijl zij in den wiegenden wagen zat uit te kijken over de landen, waarop het duister ál zwaarder werd onder de lichte lucht, voelde Leentje zich of ze uit een wonderlijk heerlijk leven terugreed naar het gewone, waar zij naar dat andere wel altijd zou moeten verlangen.

Hun kleine stille stadje scheen er anders door geworden. Hoe nauw en stil waren de straten, hoe knus en laag hun eigen lieve Kastanjepleintje onder het lage blarendak! Of ze lang was weg geweest... Zelfs de slaapkamer van haar en Dolly leek anders geworden, of ze daar niet heelemaal meer hoorde.

‘Zou jij,’ vroeg Leentje, treuzelend voor 't slapen gaan, aan Dolly, ‘wel in een groote stad willen wonen?’

Nu was het avond, zij dacht aan dat leven daarginds in de straten, achter de muren; wat kon daar allemaal gebeuren? Hoe anders was 't dan hier, in de stilte, de gewoonheid...

‘O ja,’ zei Dolly prompt; ‘maar ik zou dan rijk willen zijn, in een mooi huis wonen... Een leuk makkelijk leven hebben, zie je. En van alles genieten.’

‘Nee,’ schudde Leentje peinzend het hoofd, ‘zoo bedoel ik het niet... Hier gebèurt nooit wat... maar daar... Ik zou van alles willen beleven... zooals in boeken...’

‘Wat 'n onzin!’ snibde Dolly kribbig, ‘in een boek beleven de menschen altijd akeligheid. Ik heb dan maar liever een fijn gezellig leventje!... Wat zou je dan willen beleven?!’

‘Weet niet...’ bromde Leentje boos, en verdrietig ook. Waarom was ze hierover toch begonnen?...

Nee, ze wist het zelf niet precies en ze zou 't onmogelijk kunnen zeggen, maar aldoor voelde ze 't in zich, als een zacht verlangen naar iets dat ver weg was.

Maar toen zij den volgenden dag, het werd al avond, Leo's fluiten hoorde achter in den tuin, leek 't of het nader kwam en duidelijker werd. Ze moest er heen, dichtbij wilde ze luisteren en ze sloop over de grasranden, opdat hij haar niet hooren zou, naar het hek bij het weiland. Het was warm, geen windje woei, het lichtgouden avondlicht lag zacht op haar oogen. Over het hekje geleund luisterde ze. Soms waren het blije kleine wijsjes, die ze zóo had kunnen meezingen, dan was 't als een marsch of een zeemanslied... en soms was 't treurig opeens... Leo floot alsof hij op een fluit blies, en toch waren het alleen zijn lippen maar. Maar soms floot hij zooals vogels fluiten en dan was 't nog mooier dan een wijsje... Hoe goéd was nu alles zóo: het rustige weiland in den avond en dat fluiten... En toch zou ze nu haar handen voor haar gezicht kunnen slaan en huilen, huilen...

‘Wil de wereldreizigster ons needrig weiland nog wel aanzien?’

Leo zat nu op het hekje van zijn eigen tuin; zijn bovenlijf stak boven de lage heesters uit.

‘O ja,’ fluisterde Leentje in een zucht. Hoe raar was haar stem in haar keel.

Leo brak een tak uit het groen, onder hem kraakte even

het hekje. Dan floot hij weer. Leentje zuchtte diep en tuurde, met saamgeknepen handen, het weiland over, haar lippen vast opeen. Maar opeens, voor ze het verhoeden kon, waren daar haar oogen vol tranen, als ze knipten vielen ze over de randjes heen.

‘Er komt dauw op het land, zie je wel?’

‘Ja...’ fluisterde Leentje weer, onbeweeglijk.

‘Nu zie je het avond worden... dàar staat al een ster!’

‘Waar?’ vroeg Leentje zonder op te zien en ze hoorde den bibberigen klank van haar stem.

‘Nee, niet daar in het gras waar jij kijkt...’ Hoe warm en hoe dichtbij was nu zijn stem. ‘Wat is er Pijpesteeltje? Waarom huil je?’

‘'k Huil heelemaal niet! Verbeeld je!’ verweerde Leentje zich ferm.

‘Waar heb jij zoo schandelijk liegen geleerd? Kijk me eens aan als je durft.’

Nee, Leentje hoorde 't wel, hij lachte niet. Ze blies een zuchtje uit, als een snik en mompelde: ‘Ik verlang ook zoo...’

‘Naar wat dan, Poeleke?’

‘Dat weet ik niet...’

Ja, ze wist 't toch wel, nu wel, maar het was zoo moeilijk om te zeggen... Als je 't zei werd 't anders...

‘Heb je heimwee naar de wijde wereld nu je er een stukje van hebt gezien?’

Was 't dàt?... Was 't dàt?... De wijde wereld... in die woorden hóorde je 't... Leentje zuchtte diep en glimlachte flauwtjes door haar tranen heen.

‘Ik vond 't daarginds niet eens heelemáal prettig... terwijl ik er wàs... ik bedoel... soms was 't, 's avonds vooral... of ik er bang van werd... dan leken de menschen zoo vreemd... of er van alles gebeurde, zonder dat ik 't zag... En toch... nú moet ik er almaar naar terugverlangen... ik bedoel niet naar de stád precies... maar zooveel... er is nog zooveel... mooie en verre dingen... en landen... Hier gebeurt er nooit wat, hier is alles zoo gewoon...’

‘Och Poeleke, ze komen niet voor ieder mensch, die mooie verre dingen, maar áls ze komen, dan vindt je ze toch

ook weer gewoon... alleen maar doordat ze dan zoo dichtbij zijn.'

'Maar...' Leentje's oogen werden wijd, terwijl ze opzag naar Leo's bruin gezicht boven de heesters, 'is er dan nooit... kunnen we dan nooit iets echt heerlijks hebben?'

Hij lachte zachtjes, van zijn hoogte op haar neerziend:

'Ervan droomen, Pijpesteeltje! Dan wordt het nooit leelijk of gewoon en dan kan niemand het ons afnemen.'

Droomen... zooals ze 's avonds deed in bed, als Dolly al lang sliep, over van alles dat ze wel zou willen beleven... of op school in de les... maar dat mócht niet, de menschen zeien: dan was je een suffert. En nu zei Leo dat dat juist het echt heerlijke was... de eenige manier om iets heerlijks te beleven... Leentje dacht aan de narigheden op school, wanneer ze had zitten peinzen en niet geluisterd had en met een schok herinnerde zij zich dat versje, dat hatelijke versje voorin haar geschiedenisschrift, waarin stond dat men droomers in een hoek schuift.

'Op school,' vertelde ze langzaam, 'krijg ik er standjes voor, daar zeggen ze dat ik een suffert ben...'

'Maar je moet ook niet droomen als je wat anders hebt te doen!'

'Maar 't zijn draken op school,' verklaarde Leentje heftig. 'En eigenlijk alle menschen!'

'Foei Pijpesteeltje! Vanwaar die menschenhaat?' Hij sloeg lachend naar haar met zijn groene tak. 'Je moet de menschen niet haten, want dan leer je nooit het leven heerlijk vinden.'

Leentje zag aarzelend tot hem op. Schuchter vroeg ze:

'Is dan... het leven heerlijk?'

'O Poeleke, je bent nu nog maar een baby, al stap je op een paar lange beenen rond, maar ééns zal je 't wel weten hoé heerlijk 't is.' Het klonk Leentje als zong er iets in zijn stem, zij wachtte stil, ademloos. Hoe blonken nu zijn oogen, heel zijn gezicht... Zachter zei hij: 'Heerlijk ís 't ondanks "draken" van menschen en muffe kantoren en zielloos werk en... álle beroerdigheden van de wereld... maar dat is nog maar onverstaanbare praat voor kleine meisjes...'

Dien avond, toen zij naar bed ging, tegelijk met Dolly, omdat het vacantie en zoo warm was, had Leentje wel uren

willen talmen, de lamp uit. Buiten, boven het weiland, bleef de lucht maar licht, of het geen nacht kon worden... Maar Dolly werd al ongeduldig, die hield niet van getreuzel.

Maar in bed was 't ook goed, zoo onbewegelijk wakker liggend, onder het koele laken, met het donker op je oogen. Telkens rook ze de nachtlucht die door het open venster binnen kwam. Nee, ze hoefde nu niet aan iets te denken, niet over iets te droomen... het was zóo al goed... het was zoo blij in haar, zoo stil gelukkig, of ze iets had gekregen, iets heél heerlijks... dat voor altijd van haar was, dat niemand haar kon afnemen...

V.
De laatste Blâren.

'Maart, is Moeder nog boven?'

'Je Moe slaapt nog wat. Laat haar maar liggen. En Dolly zal dadelijk wel thuiskomen, ze had even een boodschap.'

Leentje sloot de keukendeur, zacht, dat Moeder het boven niet zou hooren. Moeder sliep... ja... of Moeder lag te rusten... zoo was het haast altijd tegenwoordig. Loom liep zij de gang door en hing haar natte kleeren aan den kapstok; binnen, waar de koffietafel stond gedekt, was niemand. Wat Dolly nu uit te loopen had, juist om twaalf uur, als iedereen thuis kwam! Wat was het donker vandaag! Je zou zóo de lamp willen aansteken, al was 't amper middag. De ruiten van de tuindeuren waren dik beslagen, grijs daarachter, de boomen in den tuin zag je alleen als donkere bewegende vlekken. Bah, hoe afschuwelijk was alles, of er geen prettigs meer in de wereld was en ook nooit meer komen zou. Leentje wreef een plek schoon in den natten aanslag op het glas, de zwarte tuin lag vol plassen, in een driftigen wind zwiepten en kromden zich de boomen. Ze kon zich nu heelemaal niet voorstellen dat ze daar wel in trillend-warm zomerlicht over het hekje had geleund en gepraat met Leo. Nú zag ze hem zoo dikwijls niet, het werd winter, de deuren bleven dicht. 's Winters kwam je ook zooveel niet buiten als 's zomers.

Zou Moeder straks ook nog boven zijn, om vier uur als ze uit school kwam? Dat was nóg naarder dan tusschen den

middag, hoewel dat uurtje voor het eten toch al niet zoo heerlijk meer was als vroeger, toen Dolly nog school ging. En nu was 't nog maar najaar en Moeder was al zóo; hoe zou ze dan wel zijn als eindelijk die lange booze winter voorbij was? Daar durfde je niet aan denken.

Met haar boek, dat nog van den vorigen avond op de piano lag, kroop Leentje weg in Moeder's stoel. Er was toch nog niemand thuis. Wat een geluk dat je tenminste lezen kon, alle akelige dingen een poos vergeten, ergens anders zijn. Het was stil in de kamer, alleen schudde de wind nu en dan aan de deuren.

Maar het duurde niet lang. Eerst kwam Frans thuis, maar die liep dadelijk door naar boven, dan, even daarna, Dolly. Ze deed druk en haastig, natuurlijk, doordat ze te laat was; ze gooide een paar pakjes op tafel en stak het gas aan onder den melkkoker die op het stelletje stond. Leentje fronste haar wenkbrauwen, maar zij las door, haar beenen opgetrokken, haar handen onder haar gebogen hoofd.

'Zeg, doe jij even het rookvleesch op een schaaltje... en let dan op de melk, dat die niet overkookt!'

'Ja... dadelijk...' mompelde Leentje zonder aandacht voor zich heen. Dolly ging weer de kamer uit, de stilte hing als tevoren. Nog even, deze bladzij... dan zou ze... het duurde niet lang meer... Dieper boog Leentje's hoofd over het boek op haar schoot; daar was niets dan de stilte, zij zuchtte diep en liet zich wegglijden...

Maar opeens, of iets haar wegtrok van waar ze was... iets... een geluid... een geruisch... gesis... Zij hief het hoofd op... hoe raar was 't om je heen als je met je gedachten ergens anders vandaan kwam... en zag de stille kamer rond. Wat was er dat... o! help... Het boek tuimelde met een slag, want ze stónd al... de melk! Het was de melk die overkookte... allemaal wit, vlossig, borrelend schuim... Met schichtige vingers tastte ze naar het kraantje... draaide... En het schuim zakte terug... vloeide weg... maar o, wat was er veel al uitgekookt, langs het gasstel, op den grond!... Waarmee kon ze dat opvegen?... Met je zakdoek ging dat toch niet... Leentje keek rond met bange smeekende oogen. Hoe onnoozel stonden al die domme dingen om je heen, zonder iets dat je hielp!

En daar ging de deur al open: ach! Dolly, en achter haar Vader... haar slappe hulpelooze armen langs haar lijf omlaag, stond Leentje naast de verraderlijke getuigenis van haar tekortkoming.

‘Onmogelijk kind!’ schimpte Dolly, die haar een duw gaf, ‘kan je dan nooit wat!’

Vader wreef zijn handen, die koud-rood zagen als zijn gezicht.

‘Welke snoode handen hebben zoo met het goede der aarde gemorst?’

Hij hield zijn uitgespreide vingers bij de kachel, maar nu, dichter bij, kreeg hij de akelige lucht van de verbrande melk in zijn neus en trok zijn voorhoofd in rimpels.

‘'t Komt doordat ze altijd zit te lezen!’ kreet Dolly en ze rammelde driftig met bordjes op de koffietafel. ‘Nooit doet ze 's wat en àls ze iets doet dan loopt 't nog verkeerd!’

Leentje raapte zwijgend haar boek op dat met gekneusde blaren nog op den grond lag. Wat een naar gezicht was dat, zoo'n mishandeld boek!

‘Dat eeuwige gelees van jou,’ pruttelde Vader, die al was gaan zitten, ‘dat moet maar eens een beetje uit zijn als je er andere dingen om verwaarloost. En wat nut heb je ervan? Je hoofd volproppen met nonsens waar je niets aan hebt!’

Er ging een groot bonzen door Leentje heenkloppen, met donkere oogen staarde zij strak naar Vader. Daar had je 't alweer: nut... nut... daar hadden de menschen 't altijd maar over!... Dan bedoelden ze of je er geld mee kon verdienen of niet. Dat iemand zóoiets zeggen kon van lezen, het heerlijkste dat er bestond!... En Vader zat daar maar zoo gewoon... en hij zei dat maar zoo gewoon, of hij gezegd had... snij mij maar eens een boterham... Fel-brutaal zei ze:

‘'t Kan mij niks schelen of 't nuttig is of niet... dan is 't lekker maar niet nuttig! Ik vind 't veel mooier en heerlijker dan al die gekke akelige dingen van school... of van 'n huishouen!’

‘Zóó...’ zei Vader gewoontjes, maar hij trok zijn wenkbrauwen op, wat altoos iets ergs beduidde, ‘wordt de jeugd opstandig? Geef mij dat boek eens hier, meisje.’ Hij legde het naast zijn bord, zonder ernaar te kijken. ‘Dat zullen we

maar eens een poosje opbergen totdat je 't in een wat rustiger gemoedsstemming genieten kunt.'

Leentje neep haar lippen opeen. Ze moest haar best doen om stil te zitten, want in haar hijgde en bonsde 't zóo, dat ze er heelemaal van trillen ging. Maar huilen wou ze niet en zou ze niet! Verbeeld je!... Laten zien, dat je verdriet had als iemand je zóo iets had aangedaan!

Zie je wel dat dit een afschuwelijke dag was! En hij was pas op de helft! Moeder zou ook wel niet meer beneden komen vandaag!

Maar toen ze om vier uur thuiskwam - hoe donker was 't al en hoe zwart-nat glommen de straten in de flakkerende lantaarnlichten! - vond ze Moeder in de huiskamer, waar de lamp al brandde. Dolly speelde piano. Het was prettig warm en stil. Werd de dag nu toch nog goed op 't eind?...

Vroeg was Vader thuis vanavond... dat gebeurde nooit! En hoe vreemd stond zijn gezicht... of er iets was dat hij nog niet vertelde. Hij gaf Moeder een zoen, stond stil rechtop, wijdbeens, zooals hij dat altijd deed, alsof hij luisterde naar wat Dolly speelde. En je moest almaar kijken naar zijn gezicht... en je begreep 't niet, maar toch werd je bang...

'Nou...' zei hij dan hard opeens, dat ze er allemaal van schrokken, 'dat lieve vogeltje is gevlogen!'

Dolly schee met spelen uit en draaide zich om op het krukje.

Wat was dit? Kwam nu het erge dat je in Vader's gezicht zag? Maar wat was 't... wat?...

Leo!... Wat... wát zei Vader van Leo? O, dat schoot heet en brandend door je heen, met een schok, dat je heelemaal ging gloeien. Was Leo weg?... Hoe weg? Wat bedoelde Vader?... Iets dat erg was... vreeselijk... En geld is er ook weg... Had Leo...? O wat prikte 't over haar heele lijf... en haar handen voelden nat en tòch koud... heelemáal werd ze koud... Leo weg... weggeloopen beteekende dat... maar dat geld... had hij dat...? En waar was hij dan?... En waarom?...

'Ja ja, van dat manneke beleven zijn ouders wèl plezier!' Hoe hoog waren nu Vader's wenkbrauwen getrokken en hoe leelijk lachte zijn mond.

'Wat 'n gemeene jongen!' zei Dolly met een klein geknepen mondje, '...'n dief! ...'

Een dief... een dief!... Was Leo dat?... Dat waren slechte menschen... misdadigers... Maar Leo... O nee! O nee! Dat kon immers allemaal niet... O hoe was dit alles opeens zoo donker... zoo benauwd dat je haast geen adem kon halen...

Moeder schudde droevig het hoofd. Zij zei niets... zìj zei tenminste niets leelijks van Leo...

Was 't nu waar... kòn 't nu waar zijn, dat alles gewoon zijn gang ging... dat ze aten als alle dagen... dat ze nu haar werk zat te maken?... De klok tikte en het was heel stil; Vader was uitgegaan en Frans zat boven. Wat een geluk dat Hugo niet meer thuis was!... Wat zou Hugo wel van dit gezegd hebben, welke vreeselijke dingen die je haast niet aan kon hooren? Moeder breide een beetje en Dolly las. Zoo was 't meestal... maar hoe kon 't dan nú zoo wezen, nu er zooiets ergs was? Als ze nu eens het plein opliep, onder de kale donkere boomen door, en ze zag hem dan opeens daar aankomen! Of als ze luisterde, boven aan het slaapkamerraam en ze hoorde hem dan fluiten, als zoo dikwijls! Gebeurde dat nou niet meer?

Voor het naar bed gaan luisterde Leentje aan het dichte venster. Daar tikte alleen de regen, de eindelooze regen van heel den dag. Donker was 't, maar als je een poos gekeken had dan zag je toch haast alles. Hoe schudden de boomen in den wind... die arme laatste blaadjes die er nog aan zaten en die zoo hun best deden om zich nog vast te houden. De winter zou gauw komen... dit was het einde van het prettige jaargetij... einde, wat klonk dat droef... er eindigde iets... nòg iets... wat was 't?

Stil en troosteloos schreide Leentje in haar donkere bed.

VI.
Adieu!

Hoe verschrikkelijk was nu alles in dezen verschrikkelijken winter! En als je 't maar begreep! Maar dat was 't juist; je kòn 't niet begrijpen! Gisteren nog zag ze zijn moeder, ze schrok ervan en keek maar gauw voor zich, want natuurlijk dacht je allebei tegelijk aan hetzelfde en dan kon

je mekaar niet aankijken, als dat zoo iets ergs was. Wat had Maart gezegd? ‘Zijn arme Moeder huilt zich de oogen uit’. Hoe vreeselijk klonk dat. Zijn Vader heeft het geld terugbetaald... wie weet wat 'n moeite hem dat gekost heeft... en hij is toch al zoo oud... Zei Maart 't niet?... ‘Daar kan die stakker nou op z'n ouwen dag nog hard voor werken.’

Zou Leo daar nu niets van weten of begrijpen? Maar dat kon toch niet? Maar hoe had hij 't dan kunnen doen... dat kon toch ook niet: je Vader en Moeder, als ze al zoo oud waren en zooveel van je hielden zooveel verdriet aandoen! En waarom? Daar had je 't nu juist, waaròm? Waarom was hij dan weg gegaan en waar naar toe? En hoe kon hij... dat geld...

Langzaam stak Leentje het donkere plein over, de tasch met boeken hing zwaar in haar arm. Hoe dikwijls had ze hier met Leo gepraat, als de zomeravonden lang en warm waren, naar hem geluisterd als hij floot onder de boomen. Als Leo floot dan klonk 't als van een vogel en hoe licht waren zijn oogen, alsof er iets in schéen... en wat hij zei... zoo goed en zacht... zoo anders dan wat andere menschen zeiden...

‘Zoo,’ zei Maart die haar de voordeur open deed, ‘ben jij daar. Veeg goed je voeten asjeblieft... 't bennen me de wegen wel.’

Leentje veegde, veegde zonder aandacht voor wat ze deed. Ze tuurde de lange gang af, daarnaast was net zoo'n gang, hoe dikwijls had hij die niet doorgeloopen... en nu...

‘Nou nou, je zoolen hoeven er niet af!’ bromde Maart. ‘Nou is 't mooi.’ Ze liep al voor Leentje uit naar de keuken, maar vóor ze daar binnenslofte, keerde ze zich half naar Leentje om en met een kromgebogen duim over haar schouder naar het buurhuis wijzend, zei ze, met een luid neus-ophalen:

‘Die-daar is ook weer terug.’

Leentje's mond viel open, haar oogen werden wijd. En ze wou wel wat zeggen... vragen... maar haar stem zat vast. Maar Maart zou de keuken al binnengaan; Leentje sprong op haar toe en hield haar tegen:

‘Maart... is... is Leo terug?... Is hij terug?... Is hij, dan... heeft hij?...’

‘Wat-ie is en wat ie heeft dat weet ik niet! Maar as ìk z'n vader was dan gaf ik hem geen dag langer te eten. Bij mìjn was ie d'r niet meer ingekomen!’

De keukendeur sloeg dicht; Leentje stond alleen in de leege gang en glimlachte. Hoe schoten nu ineens haar oogen vol, of ze zóo wel schreien kon... maar het was allemaal zoo licht en heerlijk! Het zong in haar... ja, zingen kon ze... en haar beenen voelden of ze van den grond werd opgetild...

O gelukkig gelukkig, dat ze er onder 't eten niet veel over praatten! Even maar, Dolly zei iets... maar 't leek of Vader en Moeder er opzettelijk niet op doorgingen. 't Was zoo akelig als menschen praatten over iets, dat zoo diep in je zat, waar je zoo heelemaal vol van was... dat eigenlijk iets was van jezelf alleen... En van Leo zeiden ze zulke erge dingen... ze hadden nog nooit anders dan leelijks van hem gezegd... hoe kon Hugo niet, toen hij nog thuis was, op Leo afgeven... Hugo, die was altijd knap... en ijverig... die dee nooit iets dat niet mocht... Maart zei: ‘een jongen waarop niks viel an te merken’... Maar Leo zei geen leelijke dingen van andere menschen en hij was niet geniept en niet plagerig... Wat zeiden de menschen dan voor leelijks van hem... wat wisten ze ervan? Maar dat geld! Ineens, met een bons, vloog het door Leentje heen, die akelige gedachte. Ja, hoe was dat nou? Zou hij... had hij dat dan nu weer mee terug gebracht?... Als dat waar was! Dan was alles weer goed... dan was er niets meer over van dat erge... dan hoefde zijn arme oue vader er geen zorg meer over te hebben... en dan was Leo... dan kon niemand meer wat leelijks van hem zeggen!

Als ze 't nu maar wist! Als ze 't nu allemaal maar wist... of 't in orde was met dat geld... en waaròm hij dan toch was weg geweest... En wie anders kon ze het vragen dan hemzelf? Ach, als het maar zomer was, dan zag je mekaar wel driemaal op een dag!... Maar als ze nu vanavond het plein opliep, zou ze hem dan niet ontmoeten ? Was dat niet dikwijls gebeurd? Ze kon een boodschap verzinnen, of anders zoomaar uitgaan, stil, dat niemand het merkte, vanavond nog! Ze kon toch niet wachten tot ze hem bij toeval eens zag, ze moest het nu weten, ze kon aan niets anders meer denken...

Met bonzend hart sloop Leentje de gang door, binnen speelde Dolly piano, ze zouden haar daar niet hooren.. Maar Maart, in de keuken... als die 't merkte, dan riep ze en dan... gauw, gauw! Frans z'n cape van den kapstok... die zou ze buiten wel omgooien... zacht nu met 't slot... daar woei de wind langs haar wangen, buiten! Voorzichtig nu met de deur, hoe kwam ze er straks weer in?... dan zou ze moeten bellen! Wat gaf 't? Wat gaf 't? Ze was weg! Ze vlóog het plein over... uit het gezicht van thuis! Om den hoek van het nauwe straatje schuins-over stond zij stil, zij hijgde diep uit... wat trilden nu haar beenen! Maar ze lachte, trok de cape warm om zich heen... en nu...

Met zoekende oogen tuurde Leentje rond. Het was stil, dat was het hier altijd en 's avonds vooral. Toch liepen er wel enkele menschen, een vrouw met een meisje, ze droegen een waschmand tusschen zich in, twee mannen... daar verder nog iemand... nu kwam een man het plein oversteken, maar Leo was er niet... In de stille straten klonken de voetstappen tusschen de muren.

Wat was dat raar, zoo te staan wachten buiten, op een straathoek, koud werd je ook, vooral je beenen, maar dat was het ergste niet. Hè wat schrok ze daar! Zoo'n bons ineens! Had iemand hard een raam dichtgesmeten? Hoe wonderlijk leek nu alles om je heen, niet alleen anders dan overdag, maar ook anders dan gewone avonden, wanneer je gewòon hier liep. Nù mocht eigenlijk niemand je zien en 't was griezelig als er iemand vlak langs je kwam en je aankeek. Dan leek 't of hij vroeg: waarom sta jij hier zoo? Wat voer je hier uit? O... en als ze hier nu eens voor niemendal stond? Als Leo eens niet kwam? Kon dat dan? Ze had toch zoo vast, zoo vást geweten dat hij komen zou... ja, dat ze hem wel dadelijk zien zou, zóo als ze buiten kwam. Maar dàt was alvast niet gebeurd. En hoe lang stond ze hier nu al niet? Ze kon hier toch niet blijven staan! Je werd bang van jezelf, iemand die daar maar stil op een hoek stond en almaar loerde, loerde...

Moest ze nu naar huis? Ja ze mòest wel, ze durfde nu toch heusch niet langer. Op loome voeten ging ze, op het plein nam de wind haar te pakken, woei de rokken flapperend voor haar uit.

Maar o! een deur ging open, licht schoot uit over de donkere steenen, werd weer weggeveegd, de deur bonsde dicht... Leo?... Toch nog... toch! Leentje stond stil en kneep haar vingers samen in de plooien van de cape. Maar hij sloeg rechtsaf, juist van haar weg.

O, nu loopen! loopen!

'Leo! Leo!'

Ze had 't maar hijgend gefluisterd, maar hij keerde zich al om. O gelukkig, nu wàs ze er... nu kon ze vragen... nu zou ze weten... en dan werd alles weer goed en gewoon en rustig...

'Maar Pijpesteeltje, hoe loop jij zoo in nacht en ontij buiten?'

'Zoomaar...' fluisterde Leentje.

Daar liep ze nu naast hem en ineens voelde haar keel zoo dik en daarbinnen bonsde het zoo zwaar... en al de woorden, die ze daarnet nog zoo duidelijk in zich hoorde, waren weg. En waarom zei Leo nu ook niets meer? Wat werd dat benauwd, dat je er haast niet van ademen kon; als ze nu maar praten kon! als 't nog éven langer duurde dan ging ze huilen.

Maar nu had ze 't ineens gezegd, vóor ze er zelf op bedacht was:

'Leo... waarom was je toch weggegaan?'

Leo floot eens tusschen zijn tanden en lachte. 'Oh la-la...'

Hoe bonsde 't nu in haar borst en tegen haar keel, nù zou ze zeker niets kunnen zeggen...

'Sinds wanneer mogen kleine meisjes zulke onbescheiden vragen doen?'

Leentje kneep haar vingers samen en keek bang naar hem op en weer neer. Werd hij nu boos?... Vond hij nu dat ze zich bemoeide met dingen die haar niet aangingen? Ach, maar zoo wàs 't toch niet, ze...

'Kijk maar zoo sip niet Pijpesteeltje. Jij mag je vriend nog wel naar de waarheid vragen. Ik moest er eens uit... het kooitje werd me te nauw, begrijp je? Toen ben ik door de tralies heengekropen en weggevlogen.'

Luisterend liep ze naast hem op voorzichtige voeten en met bijna ingehouden adem. Ze gingen nu juist voorbij een klein

winkeltje van groenten en klompen, waar nogal helder licht brandde. Wat was er in zijn gezicht veranderd?... Waren 't zijn oogen?... Bedroefd... nee, dat was 't niet... en toch... Was 't om dat erge?...

‘Leo,’ fluisterde ze bibberend, ‘maar waarom heb je dan dat andere... ik bedoel... van dat geld...?’

‘Och jij naïf diertje! Een mensch kan toch niet met leege handen de wereld intrekken! Maar stel je hartje maar gerust, ik heb mijn schuld terugbetaald hoor. Geen mensch komt meer wat te kort aan den zwerfvogel.’

‘Oh!’ fluisterde Leentje, in een diepen, langen zucht. Dus toch, toch! Wat een geluk, wat een ontzaggelijk geluk! Het was weer goed, niemand hoefde meer verdriet over hem te hebben, niemand kon meer tegen hem morren of wat slechts van hem zeggen. Hij had het goed gemaakt. Het was wèg, dat vreeselijke... uitgewischt... zooals je een som, die fout was, uitwischte... Het bestond niet meer.

‘W... wat ben ik... blij...’ hakkelde ze en zij veegde haar tranen weg met een slip van de cape.

‘Ben je daar zoo blij om Poeleke? Hoe komt dat?’

‘Ik vond 't zoo erg, nee, zoo... lèelijk...’

‘Ach Poeleke, als dàt alles was... Ik heb van mijn leven wel erger dingen gedaan.’

Maar nee, dat kon niet, dat geloofde je vanzelf niet. Zijn stem was nu weer zoo diep en zacht... of er iets zong binnenin. En iedereen zei wel eens iets leelijks van zichzelf.

Ze waren nu zoowat aan het einde van de lange straat; door een zijstraat kwam de wind in rukken aangeschoven. Leo hield zijn passen in.

‘Kom Poeleke, ga naar huis, het is al laat. Je bent al een groot meisje... een jongedame van lieverlee. Die moet op haar goeden naam passen en die zou je gauw kwijt zijn met een zwart schaap als ik.’

‘Kan mìj dat schelen!’ zei Leentje fel. ‘Geef ik niks om, wat de menschen zeggen!’

‘Poeleke Poeleke...’ lachte hij zachtjes. ‘Wat heb je een slechts bij me geleerd! 't Is maar goed dat ik weg ga!’

Wegga... Wat zei hij?... Wat bedoelde hij daarmee?

‘Wèg?...’

‘Wie wil me hier nog langer hebben Pijpesteeltje? Ik ben

maar gekomen om afscheid te nemen en schuld af te doen. Volgende week neemt de “Blitar” me mee in het ruime sop. Dan heeft er niemand meer verdriet van den deugniet!’

Werd nu alles donker opeens, de huizen en de steenen en zelfs de lichten van de lantaarns en de winkels? En hoe zwaar werden haar beenen en haar armen... en zoo koud...

‘Waarom... ga je... weg?’

‘Waarom zou ik blijven Poeleke? De menschen hebben toch maar verdriet van me.’ Even lachte hij zachtjes. ‘Ga je mee? Je zou een aardig matroosje zijn! Maar nee, je moet leeren, knap worden en een braaf meisje zijn. Denk eraan, Pijpesteeltje: groei in deugd en in dikte! Laat ik je geen Pijpesteeltje meer kunnen noemen als ik nog eens weerom kom!’

En nu holde ze op snelle voeten de lange straat terug, daar was alweer de donkerte van hun plein. Nu moest ze bellen... en ze zouden vragen en tekeer gaan. Wat kwam 't er nog opaan? Kwam nu nog ièts eropaan? Hij ging weg omdat de menschen hem niet langer hebben wilden, dat had hij immers zelf gezegd, omdat ze toch maar verdriet van hem hadden. Maar waaròm dan toch? O wat was dat vreeselijk als iemand zoó weg moest!

‘Wat mankeert jou? Waar heb jij gezeten?’ kreet Maart, die haar de deur open deed. Gaat je niks an! wou Leentje zeggen, maar ze zei het niet omdat ze niets kòn zeggen op 't oogenblik. Ze hing de cape aan den kapstok en rilde. ‘Nou, 't is je geluk, juffertje, dat je Pa nog uitgegaan is.’

Had ze ooit een avond beleefd die zoó verschrikkelijk was? Als ze maar dadelijk in bed had kunnen kruipen en niemand meer had hoeven te zien! 't Was alles even erg wat ze zeiden - alleen Moeder zei niet veel - en je moest maar aanhooren en kon niet weg.

Maar nu begon het toch wel minder vreeselijk te worden, nu ging het verdwijnen zachtjes-aan, doordat 't al een eindje achter haar raakte. Zei Leo 't niet: ‘Alle dingen gaan voorbij. Ze zijn niet waard dat we om ze huilen.’ Ze zou maar altijd probeeren daar goed aan te denken, het duidelijk te begrijpen; dan hielp 't wel een heel klein beetje.

't Was nu anders wel schrikkelijk moeilijk, want het was nu wel heelemaal winter geworden en zoo donker en triest. En stormen deed 't al dagen en dagen, al bijna al die weken

dat Leo weg was. Een gemeene kwaadaardige wind, die verraderlijk aan de boomen rukte, die als een scherp mes langs je wangen sneed, die zware zwarte wolken laag over de huizen voortjoeg, wolken die stroomen regen brachten en kletterenden hagel tegen de ruiten en nu zelfs al sneeuw, maar die smolt dadelijk weer weg. Soms lag 's morgens het plein vol afgewaaide takken; ach hoe triest en naakt en hulpeloos stonden daar die arme boomen toch! Dat ze 't overleefden en gewoon maar weer blaadjes en bloesems kregen als het voorjaar werd!

En hoe 't nu buiten wel zou zijn, op zee? Je kon je dat heelemaal niet voorstellen. Ze had eens een plaat gezien van een stormzee, niets dan golven, grauw-zwarte, akelig-hooge golven en een zwarte dreigende lucht laag daarboven... daar vaarde nu de ‘Blitar’... wat een wonderlijke naam dat toch was, eigenlijk een nare naam, om bang van te zijn; hij klonk zoo hard, net een klank als van scherp metaal, zoo koud... zoo... ja zoo was 't: zoo meedoogenloos. Je kon nooit precies zeggen waarom dat zoo was, je voelde 't alleen maar. Zou Leo bang zijn? Och nee, dat zou wel niet, bang zijn was niets voor Leo; maar als je daar toch zoo zwierf op zoo'n woeste zee, op zoo'n... meedoogenloos schip, dan moest je toch wel eens denken aan je huis en aan je bed, waar het zoo goed en zoo veilig was.

En toen, ineens, was daar het vreeselijke en het was net of ze het al dien tijd geweten en toch niet begrepen had, of het al die weken zachtjes aan was naderbij geslopen. Voelde ze het al niet toen ze het plein op kwam, dien Vrijdagmorgen, van school? Alsof het ineens stil en leeg en donker werd om haar heen. En toch had ze toen nog niet eens gezien dat bij Mijnheer Walehoven al de gordijnen gezakt waren en toèn ze het zag, dacht ze nòg nieteens dàaraan... Mijnheer Walehoven was ook al zoo oud en zoo ziekelijk; het zou heelemaal niet vreemd zijn om te hooren dat hij dood was.

Maar binnen wist ze 't opeens. Het was er ongewoon, vreemd-stil, heel anders dan andere dagen. Vader was al thuis, wat nooit gebeurde, hij praatte met Moeder die bleek zag en zachtjes schreide: ‘Z'n arme vader en moeder,’ mompelde ze. Maar Vader zei: ‘Gekheid, we moeten niet sentimenteel zijn. Ik noem het een wijze bestiering van het

lot om op te ruimen wat nutteloos en ondeugdelijk is.'

Aan de tafel zat ze, onbeweeglijk, haar ijskoude handen in den schoot, en staarde van d'een naar d'ander. Niemand had haar nog iets gezegd, maar ze wist het al... ze wist het immers al lang... 't Was niet meer noodig dat Dolly het nu nog zei:

'De "Blitar" is vergaan. Mijnheer Walehoven heeft bericht gehad van de Maatschappij... met man en muis zeggen ze. Waar ook weer, Pa?'

Waar? In die zwarte zee... in die golven die tegen de zwarte wolken leken aan te slaan... daar kon niets tegen op als het boos werd, geen mensch, geen schip... daar kon niemand je uit helpen. En het gaf niet of je moedig was en niet bang... en het gaf niet of je wel graag nog wou blijven leven...

Nu leken alle gewone dingen van iederen dag een droom; je deed ze en merkte het zelf niet eens. Nee, huilen hoefde ze niet, het voelde zoo vreemd-leeg en licht in haar hoofd. En wat de menschen zeiden leek van zoo ver te komen of het niet voor je was, of je ergens alleen stond. Maar in je was al dat verschrikkelijke, dat liet je niet los, van den morgen tot den avond, en als je wakker werd, 's morgens vroeg, als er nog geen licht door de gordijnkieren scheen, dan was 't het eerste dat je wist.

Was 't eens zomer geweest en hadden ze gepraat achter in den tuin en op het weiland, toen er de madelieven bloeiden? Wat waren zijn wangen bruin en hoe straalden zijn oogen! Wat hadden ze allemaal gepraat? Hij had zooveel gezegd, dingen die andere menschen niet zeiden... Wat ook weer?... Was ze 't nu allemaal vergeten? Maar zijn stem was ze niet vergeten, die klonk immers net of er iets zong binnenin... en ook niet zijn fluiten, wanneer hij het plein overstak, en dat was of er een vogel floot... En dat was er nu allemaal niet meer, weg... net of je iets moois had... een mooie vaas... en je liet hem stuk vallen... in duizend scherven... die werd nooit meer heel... en dat wat nu voorbij was kwam nooit weerom... Het was al ver weg.. en iederen dag ging het weer wat verder... Je kon er alleen nog maar aan denken... je herinneren hoe het geweest was, hoe mooi en goed...

MARIE SCHMITZ.

Vergeten jubilé's.

Soms doet een enkel feit een groot stuk verleden in onze herinnering opdoemen, zóó dat wij het als opnieuw beleven en dat al de emoties, die eraan verbonden waren, zich onverzwakt voor ons herhalen. En dan kan het gebeuren, dat die emoties uit het verleden in het heden versterkende prikkels ontmoeten, die ons onweerstaanbaar nopen ervan te getuigen.

Zoo ging het mij, toen de post mij 1 Juli 1923 een brief uit Mekka bezorgde, met een keurig getikt Nederlandsch adres in Latijnsch schrift, met de aanduiding: ‘naar Europa’ in het Arabisch in den rechterbovenhoek van het couvert, met een postzegel van het in den oorlog ontstane koninkrijk, dat Mekka tot hoofdplaats heeft, en op de keerzijde naam en adres van den afzender: ‘*Moh. Arsad*, *Sje'eb 'Ali*, (het kwartier, waarin de overlevering de woning van den Profeet plaatst), *Mekka*’. Het couvert bevatte een Arabischen brief van den afzender aan mij, waarbij ingesloten een Arabisch briefje van mij aan hem, gedateerd: Garoet 20 November 1889, en een photographisch portret van Moehamad Arsad (of Arsjad) met aan iedere zijde een volwassen zoon. De gevoelige plaat, waarop eene reeks van gebeurtenissen, die ik tusschen 1884 en 1889 beleefd had, onzichtbaar vastgelegd was, werd opeens met een krachtigen ontwikkelaar overgoten; de chronometer van mijn leven werd bijna vier decenniën achteruitgezet; de oude indrukken herwonnen hunne kracht en lieten mij niet meer los.

***

Wie was en wie is Moehamad Arsjad? Ik leerde hem kennen in het jaar 1884, gedurende mijn verblijf in de Heilige Stad van den Islam, waar hij een notabel lid was van de kolonie der ‘Djawah’, der Indonesiërs, die zich voor geruimen tijd te Mekka vestigen om er in de gewijde wetenschappen te studeeren, of zich aan vrome bespiegeling over te geven. Onder de destijds aldus te Mekka vertoevende bewoners van Nederlandsch-Indië waren van dit gebied de meeste gewesten, waar de Islam beleden wordt, min of meer vertegenwoordigd. Bijzonder talrijk waren jonge mannen uit Banten (Bantam). De voornaamsten van hen heb ik in het aan de ‘Djawah’ gewijde hoofdstuk van mijn ‘*Mekka*’ besproken. Ook over Moehamad Arsjad komen daar een paar bijzonderheden voor. Hij hield zich zoowel met doceeren als met studeeren bezig en bewees ook wel beloonde diensten aan de jaarlijks uit zijn vaderland naar Arabië reizende bedevaartgangers, aan de Bantensche hadji's. Naar schatting was hij toen ver in de dertig; hij had reeds een vroeger verblijf te Mekka achter den rug, gevolgd door terugkeer naar Banten, waar hij korten tijd lid van den zoogenaamden ‘priesterraad’ te Sérang was geweest. Niet lang na mijn vertrek uit Arabië, vernam ik, dat hij ten tweeden male gerepatrieerd en nu hoofdpanghoeloe te Sérang geworden was: directeur dus van het moskeepersoneel, rechter in de zaken, die volgens de wet van den Islam berecht worden, en adviseur bij den landraad.

Moehamad Arsjad had onder zijne landgenooten een goeden naam. Zonder voor een wonder van geleerdheid te gelden, werd hij gewaardeerd om zijne vriendelijke wijze van mededeeling der door hem vergaarde kennis aan anderen. In zaken van het practische leven was hij een gezocht raadsman, en men schreef hem zelfs intuïtieve eigenschappen toe, die voor velen aan zijne adviezen eene hoogere waarde gaven dan die van op eenvoudige levenservaring berustenden raad.

Voor mij was hij gedurende mijn verblijf in Arabië een trouw en behulpzaam vriend. Dat hij wars was van bekrompen fanatisme, konden zij, die hem niet van nabij persoonlijk kenden, afleiden uit zijn optreden als priesterraadslid tusschen zijne beide verblijven in Arabië en als hoofdpanghoeloe te Sérang na zijn definitieven terugkeer. Het aanvaarden van

zulke ambten wordt en werd vooral destijds nog door de ‘fijnen’ als een verwerpelijk transigeeren met de booze wereld beschouwd; overal, maar het meest nog in een land, waar het hoogste gezag niet in Mohammedaansche handen berust.

***

Vier jaren na onze laatste ontmoeting in Arabië zag ik Moehamad Arsjad terug, enkele dagen na mijn aankomst te Batavia, in 1889. Hij bevond zich toen, met nog eenige van zijn landgenooten, in de gevangenis aldaar, in afwachting van een besluit van den Gouverneur-Generaal, waarbij hem eene plaats in Nederlandsch-Indië tot verblijf zou zijn aangewezen. De Gouverneur-Generaal is namelijk bevoegd, in het belang der openbare rust en orde, in overeenstemming met den Raad van Indië, aan personen, die in Nederlandsch-Indië geboren zijn, eene bepaalde plaats binnen dat gebied tot verblijf aan te wijzen; deze maatregel, door Prof. Ph. Kleintjes terecht een *buitengewoon harde genoemd*, heet in het officieele spraakgebruik politieke interneering. De toepassing ervan onderstelt bij hen, die tot het nemen van zulk een besluit medewerken, een bijzonder hoog ontwikkeld besef van verantwoordelijkheid. Anders wordt voor een bestuurder de verleiding groot om personen, die hem bijzonder onwelgevallig zijn, die hem om eene of andere reden verdacht voorkomen, maar die hij niet met gewenscht gevolg voor den strafrechter kan brengen, voor interneering voor te dragen in termen, die geschikt zijn om den Raad van Indië en den Gouverneur-Generaal te overtuigen. Geen straf heet zulk eene interneering, alleen een middel tot afwending van politiek gevaar. De practijk heeft ze tot eene der zwaarste straffen gemaakt, te zwaarder omdat het bij de toepassing ontbreekt aan ernstige waarborgen tegen willekeur en de duur der verbanning onbepaald blijft. Men denke zich eens even den toestand van een Inlandsch ambtenaar op West-Java, die vooreerst omdat hij het vertrouwen van zijn Europeeschen chef verloren heeft, uit zijn ambt is ontslagen, maar die nu verder voor onbepaalten tijd wordt overgebracht naar een eiland in het Oosten van den Archipel, waar menschen wonen, die eene hem vreemde

taal spreken, een hem vreemden godsdienst belijden en van hem verschillen in zeden. De ‘geïnterneerde’, die al zijne inkomsten verloren heeft, ontvangt in zijn ballingsoord aanvankelijk voor zes maanden een maandgeld, dat hem hoogstens voor den hongerdood kan behoeden, met aanzegging, dat hij zich met bekwamen spoed op het verwerven van eigen middelen van bestaan heeft toe te leggen, daar hem op den duur zulk een onderstand niet kan worden verleend. Verder moet hij zich op geregelde tijden bij de politie van het ballingsoord vertoonen om deze zonder eigen inspanning in staat te stellen tot het constateeren van zijne voortdurende aanwezigheid. Zelfs voor iemand, die door het interneeringsbesluit juist bijtijds verhinderd werd in de uitvoering van plannen tot omverwerping van het Europeesch gezag, kan men zulk een exiel eene behoorlijke straf noemen. Maar hoe, wanneer de bestuurder, die het besluit provoceerde, zich - te goeder trouw - in zijn oordeel of zijne vermoedens heeft vergist, wellicht misleid door vijanden van den geïnterneerde of beïnvloed door eene onder buitengewone omstandigheden ontstane paniek of andere psychose van het publiek? Niet onderstellender wijs is dit gezegd; al te rijkelijk vloeien, helaas, bronnen van ervaring omtrent zulk misverstand.

***

Hoe was men er nu toe gekomen om op Moehamad Arsjad den ‘buitengewoon harden maatregel’ tot bewaring van rust en orde, toe te passen?

Hier moeten wij herinneren aan den opstand tegen het Nederlandsch gezag, die in Juli 1888 in Tjilegon, de hoofdplaats der vroeger Anjar genaamde afdeeling van de residentie Banten (Bantam) was uitgebroken, aan de ‘Tjilegonsche gruwelen’, waarover men ruim dertig jaar geleden in dagbladen, tijdschriften en brochures nooit uitgesproken scheen te zullen raken en waarvan reeds nu de jongere generatie nauwelijks meer heeft hooren gewagen, zoodat zelfs de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië ze in haar artikel ‘Tjilegon’ in een verkeerd jaar heeft geplaatst.

Welke waren de diepste oorzaken van die voor de Europeesche wereld in Indië geheel onverwachte, barbaarsche

uiting van woede der Inlandsche bevolking tegen hare overheerschers, waaraan bijna alle te Tjilegon aanwezige Europeanen en ook eenige aan het Nederlandsch gezag verknochte Inlanders op dien noodlottigen Julidag ten offer vielen? Nagenoeg alle denkbare antwoorden zijn op die vraag gegeven in de eerste jaren na dien dag der verschrikking. Men heeft gewezen op den vaak in fanatisme ontaardenden Mohammedaanschen geloofsijver, die nergens op Java zich in die mate deed gelden als in het vroegere sultansrijk Banten, waar het wemelde van *hadji's* (Mekkagangers) met hunne witte tabbaarden (*djoebbah's)* en veelkleurige tulbanden, waar de mystieke broederschappen bloeiden, waar de godsdienstoefeningen en de vasten getrouwer dan elders gehouden werden en waar elke tegen de 'Compagnie' gerichte beweging van ouds het karakter van *prang sabil*, van godsdienstoorlog, aannam. Men heeft anderzijds herinnerd aan de onvergelijkelijke reeks van rampen, die juist in de jaren vóór 1888 de bevolking van Banten bezocht hebben; noemen wij slechts de vulkanische uitbarsting in 1883 van Krakatau, waarbij heele dorpen met hunne bevolking door de zee werden opgezwolgen, de veepest in daarop volgende jaren, en de in hare gevolgen niet minder rampzalige onverstandige maatregelen der Regeering tot hare bestrijding, zware koortsepidemieën onder de menschen, de vooral in het tijdperk Sprenger van Eyk - Van Rees tot het uiterste gedreven fiskale uitpersing, die overal bloedarmoede bracht, maar nergens meer dan in het aan ressources zoo arme Banten. Men heeft de aandacht gevestigd, ook op allerlei bijzondere misgrepen van het bestuur, die de stemming der geteisterde bevolking sterker prikkelden dan de fanatiekste propaganda zou hebben vermocht.

Aan wanbestuur was ongetwijfeld het voornaamste deel der schuld toe te schrijven. Het scheen wel, alsof alle feilen, waaraan ons koloniaal beleid der 19de eeuw leed, in Banten samengewerkt hadden om het Nederlandsche gezag voor dat gewest, in plaats van tot een zegen, tot een vloek te maken. In den tijd der zuivere exploitatie-methode leverde dit veelszins misdeelde land niet de resultaten, die dwangcultuur en landrente elders opbrachten, en moesten de duimschroeven geweldig worden aangezet om Banten niet geheel een finan-

tieele lastpost te doen zijn. Voor particuliere ondernemers had het gewest nooit veel aantrekkelijks. De Europeesche bestuursambtenaren beschouwden eene plaatsing in deze geïsoleerde residentie als eene straf, en de besten wisten zich daarvan te verschoonen. De inheemsche ambtenaren en de bevolking waren hier wat stugger en minder serviel dan in het overige Java. Dit vonden de hier geplaatste Europeesche bestuurders ondragelijk lastig, en zij trachtten het euvel te verhelpen door geleidelijken invoer van meer gedweeë prijaji's van elders. Het natuurlijke gevolg hiervan was ontstemming bij de lieden van het land, gebrek aan samenwerking, wantrouwen, intrigue van allerlei aard. Schokken als die der 'Tjilegonsche gruwelen' openden wel veler oogen voor de oorzaken van al deze misstanden, maar het was er verre van daan, dat men nu ook kloekmoedig een anderen koers nam. Men bleef verbetering zoeken in kleine middelen, die slechts schijnbare uitwerking hadden.

In Banten op zijn ergst, maar overal op Java was de grondfout, dat een in aantal steeds toenemend corps van Europeesche bestuurders alles zelf wilde regelen en doen naar van huis meegebrachte begrippen. Wat zou er van de gamelanmuziek terechtkomen, wanneer men de leiding dier orkesten aan redelijk bruikbare Nederlandsche muziekdirecteuren, wat van het wajangtheater, als men de hervorming daarvan aan kweekelingen eener Nederlandsche tooneelschool ging opdragen, wat van de danskunst der serimpi's en bedaja's, als men hare verdere ontwikkeling overleverde aan een Westerschen professeur de danse? Bestuur der bevolking door de eigen hoofden stond wel op het programma, maar de Europeesche ambtenaren, die daarbij leidend en ontwikkelend moesten optreden, kozen den meer gemakkelijken weg, stelden zich in de plaats van de hun aangewezen discipelen en maakten van dezen ledepoppen, ontwikkelden bij hen oogendienarij, serviliteit, volgzaamheid tot in het ongerijmde.

Tusschen bestuurders en bestuurden ontbrak op die wijze alle reëele contact en wemelde het van misverstanden. Met grooten ijver soms, dikwijls ook met sceptische indolentie van routine, werden hooge gebouwen opgetrokken op lossen zandgrond, met zachten dwang geneesmiddelen toegediend, die erger waren dan de kwalen, fraaie sleutels stuk gedraaid

in sloten, waarop zij niet pasten, tijd en kracht verspild aan Danaïdenwerk. Of zulk een de Inlandsche ambtenaren tot instrumenten verlagend bestuursbeleid het doelmatigst geacht moet worden, zoolang men de bestuurde inheemsche bevolking eenvoudig dienstbaar wil maken aan de belangen van den besturenden Europeeschen staat, hierover kan men van meening verschillen. Maar stellig is het onbruikbaar, zoodra de ontwikkeling dier bevolking beoogd en de arbeid der regeering gericht wordt op hare opvoeding tot zelfstandigheid. Eene andere dan deze laatste opvatting der regeertaak is nu reeds onmogelijk geworden, en zelfs zij, die verklaren te walgen van wat zij minachtend ethisch gedoe noemen, wagen het toch niet meer, de exploitatie-politiek te verdedigen. Zij verzekeren, dat zij hetzelfde einddoel nastreven als die lastige ethische femelaars, maar zij haasten zich, aan die verzekering allerlei voorbehoud toe te voegen, voornamelijk gegrond op de nog-niet-rijpheid der bevolking voor het juiste gebruik van de haar in eene onafzienbare toekomst toegedachte autonomie; zij stellen aldus tegenover ‘ethische femalerij’ hunne materialistische huichelarij.

Onmogelijk is het openlijk belijden der voor dertig, veertig jaren nog door vele gros bonnets met warmte verdedigde exploitatie-politiek geworden, vooral doordien de inlandsche wereld geleerd heeft, zich te uiten, en men dus niet meer, als vroeger, allerlei oudgasten-onzin voor het inzicht van ‘den Inlander’ kan uitgeven. Sedert ongeveer twintig jaren is de ‘Indische beweging’ aan den gang en weet zij zich in voor de Europeesche wereld verstaanbaren vorm te manifesteeren. Zij doet dit niet altijd met voorzichtig beleid, en, o zeker, men kan haar een lang zondenregister voorhouden om daaruit in den zin der daareven gesignaleerde hypocrisie hare onbevoegdheid tot medespreken af te leiden. De organen der Inlandsche beweging lijden vaak aan zelfoverschatting, zij nemen voor hun doel geheel ongeschikte Europeesche leuzen over, zij bootsen, helaas, niet zelden den ruwen, onbeschaafden toon van sommige Europeesche pershelden na, de geldelijke administratie der door hen gestichte vereenigingen is dikwijls bedroevend, en zoo nog meer. Maar niet dáárom is het, dat de verkapte vertegenwoordigers van het oude régime hen hoonen, en juichen, wanneer de Regeering aarzelt om

hare beloften van ontvoogding gestand te doen; hetgeen hen prikkelt tot bestrijding der Indische beweging met alle levende en doode strijdkrachten, die men koopen kan, dat is het besef, dat zij tegenover de kern dezer beweging machteloos staan, dat is de wensch om door op onrijpheidsbetoogen berustende maatregelen van onderdrukking de executie zoo lang mogelijk uit te stellen, de stroomen van nieuw leven te keeren, al moet dan ook een komende generatie ten gevolge daarvan een zondvloed doorstaan. Niet de feilen en de valsche bijmengselen der beweging wekken hunne ergernis, maar de waarheid harer motieven.

De 'beweging' is zoo jong als de ontwikkeling, in de inlandsche maatschappij, van intellectueele krachten, die zich ook buiten de inheemsche sfeer kunnen doen gelden; zij kon eerst komen toen er Inlanders waren, die eene volledige Westersche opvoeding hadden genoten. Maar oud zijn de feilen van het koloniaal bestuur, en ook vóór de 'beweging' werden de gevolgen dier tekortkomingen in de inlandsche wereld zeer pijnlijk gevoeld, al wist zij er toen nog niet op voor de Europeanen verstaanbare wijze op te reageeren. Het heele bestuursstelsel was er trouwens op ingericht om elke poging tot reageeren in de kiem te smoren. Maar het kon te erg worden, en dan, ja dan sprongen de onderdrukten den onderdrukkers en met hen gelijkgestelden naar de keel, dan grepen zij naar de ruwste verweermiddelen en begingen in hunne eindelijk ontketende woede barbaarsche daden, die schreeuwden om wraak.

Want niet alleen in Banten kwamen gebeurtenissen voor zooals de Tjilegonsche van Juli 1888. Wie iets van onze koloniale geschiedenis weet en iets van de jaarlijksche koloniale verslagen verneemt, herinnert zich soortgelijke voorvallen uit het geheele gebied van afschuwelijk misverstand tusschen bestuurders en bestuurden. Zulke 'gruwelen' waren, zoolang het inheemsche intellect nog niet geoutilleerd was voor de uiting van inheemsche bezwaren, de natuurlijke uitingen van opgekropte ergernis en lang onderdrukten weerstand tegen de botte poging om volken te besturen zonder zich van hunne wenschen en belangen ernstig rekenschap te geven en die tot richtsnoer te nemen. Zooals thans groote kringen van inlanders steeds gereed staan om zich openlijk te

scharen achter een hunner eigen intellectueelen, van wien zij gevoelen, dat hij hun belang voorstaat, ook al zijn zij ‘nog niet rijp’ om al zijne theorieën te doorgronden, zoo waren zij tevoren vaak toegankelijk voor de lokstem van leiders, die hun langs geheime wegen en door geheimzinnige middelen te verwerven verlossing beloofden, of die in 't geheim een leger wierven om daarmee heiligen oorlog tegen de ongeloovigen te voeren zoodra de gelegenheid gunstig zou zijn. De ijdelheid van zulke pogingen om zich met geheel ontoereikende middelen ruimte te verschaffen, konden zij niet inzien, en zoo scheen ieder, die hun een *ratoe adil*, een *mahdî*, een rechtvaardig bestuur in uitzicht stelde, een profeet. Onontbeerlijke levensvoorwaarden, die de natuur, de normale orde der dingen, de overheersching door vreemden hun schenen te onthouden, zochten zij te veroveren langs bovennatuurlijken weg van magie of door wanhopige bestorming der overweldigers, in vertrouwen op de hulp des Hemels.

***

Tot vermindering der tallooze misverstanden, die de volledige overheersching door menschen van andere cultuur en ras medebracht, droegen die chronisch zich herhalende vulkanische uitbarstingen niet bij. Nooit leidden zij regeering en bestuur tot zelfbezinning en zelfherziening. Steeds bleef men bij secundaire oorzaken van plaatselijken aard staan en bestreed die, na eerst de uiterlijke orde met machtsmiddelen te hebben hersteld, op volstrekt ondoelmatige wijze. Dit herstel der openbare rust geschiedde in den regel met meer ruwheid dan beleid. De Europeesche maatschappij in Indië, die in hare overgroote meerderheid naast, maar geheel buiten de inlandsche leeft, pleegt van die onverwachte barbaarsche reactie tegen tyrannie geweldig op te schrikken. Zij wordt dan opeens vervuld van wraakzucht, van generaliseerend wantrouwen tegen de geheele wereld der inlanders, die zij zich gewend had te beschouwen als eene kudde makke schapen, maar waarvan zij nu een aantal zag optreden als dolle wolven. De aldus ontstane raspsychose beïnvloedt de militairen, die het verzet onderdrukken, de rechters, die de opstandelingen

vonnissen, de bestuurders, die maatregelen nemen of voorstellen tot verzekering der orde in de naaste toekomst.

Zoo ging het ook in 1888-89 na de ‘Tjilegonsche gruwelen’.

Eerst kwamen de militairen, die er dadelijk in slaagden, angst en schrik in te boezemen aan de geheele bevolking, ook aan de slecht georganiseerde muiters, die door overmaat van wreedheid getracht hadden hun totaal gebrek aan beleid te compenseeren. De patrouilles slaagden er spoedig in, de aanleggers van het verzet in hunne laatste schuilhoeken op te sporen en neer te schieten. Dat bij die vervolgingen ook menig onschuldig offer viel, werd als onvermijdelijk en vanzelfsprekend beschouwd. De meeste soldaten zagen voorts in iederen Bantenner een vijand, maar vooral in de *hadji's*, die dadelijk kenbaar plegen te zijn aan de Mekkaansche kleederdracht, welke zij na vervulling hunner bedevaart plegen te blijven dragen; immers was de hoofdaanlegger van den opstand *hadji* Wasid en onder zijne volgelingen traden verscheidene tulbanddragers op den voorgrond. De *hadji's* nu, in Banten talrijker dan in eenig ander deel van Java, stonden voortdurend aan ernstige molestatie door hen ontmoetende soldaten bloot, ook al behoorden zij tot de gehoorzaamste werktuigen van het gezag. Niet alleen in Banten kwam destijds zulk een anti-hadji-fanatisme aan den dag; het werd epidemisch onder de lagere militairen. Te Batavia en te Meester-Cornelis vonden verscheidene *hadji's* het geraden, hun Arabisch gewaad tijdelijk weer voor de gewone inheemsche kleeding te verwisselen. Op dezulken paste de Inlandsche gemeente den eenigszins grappigen naam toe van ‘weer Mohammedaan geworden hadji’ (*hadji masok selám*), welke uitdrukking de gedachte zou kunnen wekken, dat *hadji's* heidenen zijn, waarbij men echter bedenken moet, dat het locale spraakgebruik *orang selám*, d.i. Mohammedaan, ter aanduiding van ‘Inlanders’ pleegt te gebruiken, terwijl de Mekkagangers - juist wijl zij geacht worden, strengere Mohammedanen te zijn dan de menigte - altijd met den eerenaam *hadji* van de gewone *orang selám* worden onderscheiden.

Nadat met geweer en zwaard de ruwe voorbereidende schoonmaak was gehouden, kwam de rechter aan het woord.

Krachtens vonnissen van den landraad werden ongeveer een dozijn menschen opgehangen en een veel grooter aantal veroordeeld tot een aantal jaren dwangarbeid.

Wij denken ons zoo gaarne onze rechtsbedeeling verheven boven allen hartstocht, boven alle consideraties van individu of ras. Aan den voorgevel van het Stadhuis te Batavia bevindt zich het beeld der geblinddoekte Justitia met hare weegschaal. Eene gangbare Inlandsch-Arabische verklaring dezer voorstelling, als zou zij beteekenen, dat de rechters vaak de oogen moedwillig sluiten voor de werkelijkheid, heb ik meermalen in gesprekken trachten te vervangen door die der rechtspraak zonder aanzien des persoons. Intusschen zijn en blijven onze strafwetboeken feilbaar menschenwerk, en de rechters, die ze toepassen, feilbare menschen. De samenwerking van al die feilen heeft de practijk van strafvordering en strafrecht voor Inlanders zoo gemaakt, dat het als een privilege voor hooggeplaatsten onder hen geldt, eraan onttrokken te zijn, en dat niemand onzer zich eraan onderworpen zou willen zien. Is het dan wonder, dat Inlanders wel eens van rassenjustitie spreken?

Onder den verschen indruk der ‘Tjilegonsche gruwelen’ eischte het Europeesche publiek met luider stem van den landraadsvoorzitter, die de beschuldigden voor zich zou zien verschijnen, streng en onmeedoogend recht. De Inlandsche leden van den landraad, meestal zwichtend voor het moreele overwicht van den Europeeschen president, hadden in dit geval bijzondere redenen om zich te onthouden van oppositie tegen schuldigverklaring van wien ook: zij wisten zeker, dat zulk eene houding hen verdacht zou maken en de ernstigste gevolgen voor hen zou kunnen hebben. Eene zeer belangrijke getuige à charge was eene vrouw van Europeesche afkomst, die door de muiters gevangen genomen, maar op grond van hare ijlings voltrokken bekeering tot den Islam niet gedood was. Toen de soldaten aanrukten, was het haar gelukt, in de verwarring te ontsnappen; zij was nu eene der weinigen, die als ooggetuige kon verhalen, van hetgeen er 9 Juli 1888 en volgende dagen te Tjilegon had plaats gegrepen. Of hare verbeelding door de sterke emoties van streek was geraakt dan of andere invloeden op haar werkten, zij wist den rechter zóóvele bijzonderheden te vertellen of door anderen verhaalde

te bevestigen, zij herkende zóóvele verdachten, dat nuchtere Inlandsche waarnemers aan de objectieve waarde harer getuigenissen ernstig begonnen te twijfelen. Enkele Inlandsche ambtenaren namen eene proef: zij brachten op een avond een der hunnen, als koeli verkleed en geboeid, bij de vrouw der getuigenissen en vraagden haar, of zij ook dezen *brandal* (oproerling) in de gruweldagen gezien had. Onmiddellijk herkende zij hem en gaf een verhaal omtrent zijne wanbedrijven ten beste. Zonder het te weten, leverde zij aldus aan de prijaji's, ook aan de landraadsleden, het bewijs van de zeer relatieve waarde der getuigenbewijzen, die menigen verdachte op een zwaar vonnis waren komen te staan. Maar niemand waagde het, aan de Europeesche ambtenaren twijfel te openbaren of van de genomen steekproef verslag te doen.

Men kan aan die Inlandsche ambtenaren verwijten, dat zij zoo geheel den moed hunner overtuiging misten, dat niemand hunner voor de slachtoffers van afschuwelijk misverstand in de bres sprong. Hij, die weet, hoezeer het geheele bestuursstelsel van zulke misverstanden aaneenhing, die inziet, dat deze prijaji's wel onberekenbare schade voor zichzelf, maar geen enkel gunstig gevolg voor de verongelijkten van hun protest konden verwachten, die begrijpt hunne berusting en onthoudt zich van steenenwerpen. Zal een despotisch bestuur heilzaam werken, dan moet het gegrond zijn op eene diep doordringende bekendheid met de stoffelijke levensvoorwaarden, maar vooral ook met de roerselen van het zieleleven zijner geadministreerden. Waar deze vertrouwdheid ontbreekt, kweekt de vreemde overheersching onwaarheid op elk gebied, oogendienarij, intrigues en spionnage. Daar worden zelfs de goede bedoelingen van den overheerscher verijdeld door de inblazingen der onbetrouwbaarste elementen uit de geregeerden, omdat het stelsel alleen aan dezulken gereed gehoor verschaft.

Zulk door niemand bewust gewild, maar aan het verfoeielijke systeem fataal verbonden onrecht zou zich in het Bantensche drama misschien wel het sterkst openbaren in de derde reeks van maatregelen tot herstel van orde en rust: de politieke interneeringen. De Inlandsche ambtenaren in Banten plachten de offers der drie achtereenvolgens toegepaste methoden van ordeherstel aan te duiden met de termen: 1°.

di-pasang (doodgeschoten), 2°. *di-hoekoem* (veroordeeld, tot den strop of tot dwangarbeid), 3°. *di-politik* (politiek geïnterneerd). Op de schoonmaak door het leger en die door den rechter volgde die door het bestuur, dat de interneeringsbesluiten provoceerde. De voorstellen tot interneering werden voor een belangrijk deel geïnspireerd door eene kleine vereeniging van boeven - zoo mag ik ze noemen, daar de meesten hunner enkele jaren later wegens misdrijven door den rechter veroordeeld zijn - die het lucratieve bedrijf van bestuursspion uitoefenden. Lucratief was dit niet alleen door de belooningen, die zij voor het aanbrengen van gevaarlijk te achten personen ontvingen, maar meer nog door hetgeen onbeschaamde chantage hun opleverde. De spionnenkongsi oefende maandenlang een echt terrorisme uit. Wie van onaangename buren verlost wilde zijn, kon bij hen terecht. Mannen, die als vrome Mohammedanen bekend stonden en zich in zekere mate van welstand verheugden, gevoelden zich niet veilig voordat zij wisten, dat de *delatores* door hunne offeranden bevredigd waren; zij spiegelden zich aan de voorbeelden van vrienden, die in dezelfde omstandigheden verkeerden en die, hoewel hun leven lang wars gebleven van iedere gedachte aan politieke omwenteling, opeens van het tooneel verdwenen.

De bestuursambtenaren waren intusschen heilig overtuigd, niet lichtvaardig te werk te gaan. Eerst wanneer van twee of drie zijden dezelfde persoon op dezelfde wijze gesignaleerd was, kwam deze voor interneering in aanmerking; dat de spionnen samenwerkten, ontging aan hunne aandacht, en toen later aan den dag kwam, welke schurken hier den inlichtingendienst van gegevens hadden voorzien, heeft men vergeten, de geïnterneerden van deze ontdekking te laten profiteeren. De verhooren, die den verdachten werden afgenomen, waren caricatuurachtig. Van A werd aangenomen, dat hij met de moordenaars geheuld had, op den feitelijken grond, dat hij een door het muiterhoofd Hadji Wasid een jaar tevoren gegeven besnijdenisfeest had bijgewoond, zooals hijzelf erkende. B, van wien hetzelfde gold, maar die door het voorbeeld van A geleerd, ontkende aan het bedoelde feestmaal te hebben deelgenomen, werd als nog gevaarlijker beschouwd, daar hij zijne ‘schuld’ door ontkentenis trachtte te verbergen. Niet

alle bestuursambtenaren waren onkundig van het gebruik van gegoede menschen als Hadji Wasid om de uitnoodigingen tot een familiefeest zeer ver uit te strekken, en van de gewoonte der uitgenoodigden om zulke smulgelegenheden bij te wonen zonder dat daaruit politieke geestverwantschap met den gastheer mocht worden afgeleid. Maar de aanbrengers zorgden voor eene toelichting, die het onbeduidende stellige feit in eene aanwijzing van politiek gevaar omschiep. Op zulke fictieve gronden berustte ook het voorstel tot interneering van Moehamad Arsjad. Het Europeesche publiek gevoelde zich telkens geruster, wanneer het weder een Bantenner onder behoorlijk geleide naar Batavia zag vertrekken om van daar verder naar het Oosten van den Archipel geëxpedieerd te worden. Zoo werden in den loop van 1889 eenigen tientallen Bantenners door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Indië, in het belang der openbare rust en orde, bepaalde plaatsen binnen het gebied van Nederlandsch-Indië tot verblijf aangewezen. Geen straf, alleen een middel tot afwending van politiek gevaar.

***

Ruim tien maanden na den dag der Tjilegonsche gruwelen kwam ik op Java aan, 11 Mei 1889. Mijne kennismaking met Indië door eigen aanschouwing nam toen eerst een aanvang. De laatste jaren tevoren had Indië echter het centrale object mijner studie gevormd. Gedurende mijn verblijf in Arabië in 1884-85 had ik heel het Mohammedaansche Indië van zeer nabij leeren kennen op eene wijze, waartoe Nederlandsch-Indië zelf nergens de gelegenheid biedt. Vóór mijne uitzending ter plaatselijke bestudeering van de beteekenis van den Islam voor zijne Indonesische belijders werd ik in de gelegenheid gesteld kennis te nemen van allerlei in het archief van het Ministerie van Koloniën aanwezige stukken, waaronder ook die betreffende de toen meest recente onlusten op Java. Uit deze laatste was mij reeds duidelijk gebleken, dat de Tjilegonsche muiterij niet alleen aan eene kleine groep daar gevestigde Europeanen het leven, maar aan een veel belangrijker aantal Europeanen in Indië een deel van de normale werking van het verstand gekost had.

Hoewel dus niet geheel onvoorbereid op het vernemen van verdere verrassende bijzonderheden, trof mij toch de tijding, dat Moehamad Arsjad bin Alwân op de nominatie stond om met verbanning gestraft, of neen: tot afwending van politiek gevaar uit zijn vaderland verwijderd te worden meer dan ik zelfs nu nog zeggen kan. Dat deze bedaarde en tot rust geneigde man, die de Regeering diende in een bezoldigd ambt, die de wereld genoeg kende om de ijdelheid van een te Tjilegon beraamden *prang sabil* volkomen in te zien, ook maar zijdelings betrokken zou zijn bij het komplot van Hadji Wasid, had denzelfden graad van waarschijnlijkheid als een verstandig mensch in onze dagen zou toekennen aan het bericht, dat Mr. Treub naar Indië was gereisd om de leiding der communisten op zich te nemen of dat Minister De Graaff benoemd zou zijn tot eere-voorzitter der Indische Partij. Maar de groote barrière, die het gros der Europeesche maatschappij in Indië van het leven en denken der inheemsche bevolking scheidt, was oorzaak, dat ook het absurde tot in de hoogste kringen, ja misschien vooral daar, als waarschijnlijk en zelfs als vaststaand kon gelden.

Weldra na mijne aankomst bezocht ik mijn trouwen vriend in de gevangenis en vernam daar van hem, dat een aantal zijner landgenooten met hetzelfde doel als hij in denzelfden kerker vertoefden, dat anderen hem reeds naar Oostelijke eilanden waren voorgegaan en nog anderen op het punt stonden hem te volgen. Onder de door hem genoemden waren mij onbekende personen, voorts eenige, die ik te oppervlakkig kende om iets betreffende hunne houding ten opzichte der muiterij vast te stellen, maar een aantal ook, omtrent wie ik met stelligheid hetzelfde kon getuigen als omtrent Moehamad Arsjad zelf.

De Regeering droeg mij dadelijk op, over Mohammedaansche zaken van advies te dienen, en zij wenschte in het bijzonder ook van mijne intieme bekendheid met vele Bantenners gebruik te maken om haar inzicht in de motieven der Tjilegonsche opstandelingen te verhelderen. Bovendien stonden mij vele wegen open om de zaken met invloedrijke personen te bespreken. Natuurlijk maakte ik van die officieele en officieuze gelegenheden ook gebruik om met allen nadruk te waarschuwen tegen het grove onrecht, dat men deels reeds

had begaan, deels op het punt stond aan te doen aan menschen, voor wier politieke ongevaarlijkheid ik zoo volstrekt mogelijk kon instaan. Mijne vertoogen over die politieke interneeringen vonden hier en daar gehoor. Ik verheugde mij aanvankelijk bijzonder over de instemming o.a. van twee leden van den Raad van Indië. Weldra bleek mij, dat deze beide heeren om redenen, die niets met de Bantensche onlusten te maken hadden, buiten de gratie van het Opperbestuur waren geraakt en dat zij nu dientengevolge ook allen invloed op den gang der zaken hadden verloren. Samensprekingen met een aantal hoofdambtenaren gaven mij de overtuiging, dat ik een half jaar tevoren op Java had moeten komen om althans eenige der ergste gevolgen van de Tjilegonpsychose met succes te bestrijden. Menigeen zou dàn geluisterd hebben naar woorden van gezond verstand, die nú ongeneigd bleek, eenmaal ingediende voorstellen terug te nemen, eenmaal genomen besluiten te herzien. Dezelfde ambtenaren, die in dienzelfden tijd een kwistig gebruik maakten van hunne bevoegdheid om mijn advies in te winnen over zaken van denzelfden aard, bestreden mijne pogingen om het mede door hun toedoen begane onrecht te herstellen met het goedkoope, licht inslaande argument van mijn gebrek aan plaatselijke ervaring.

***

De Gouverneur-Generaal wees dan in den loop van het jaar 1889 aan een aantal eerzame Bantenners, niet als straf maar als maatregel van orde, verblijfplaatsen aan op diverse eilanden in het Oosten van den Archipel, zóó gekozen, dat zij daar geene hun sympathieke omgeving vonden en dat de communicatie met hun vaderland niet te druk kon worden. Moehamad Arsjad werd onder behoorlijk geleide, evenals een gevangene, naar Timoer Koepang gebracht en daar aan het toezicht der politie opgedragen. De gewezen directeur der moskee te Sérang, tevens rechter in de zaken, die naar de Mohammedaansche wet berecht worden en adviseur van den landraad, kreeg hier gedurende de eerste zes maanden tien gulden per maand voor levensonderhoud en de opdracht om te zorgen, dat hij daarna eene eigen kostwinning had. Zijne

vrouw, die hem in de ballingschap gevolgd is, bezat eene zekere vaardigheid in de bereiding van gebakjes, en van den verkoop dier zoetigheden, deels misschien ook van hetgeen medelijdende landgenooten hun deden toekomen, heeft de familie de vele jaren der vreemdelingschap, die nog komen zouden, geleefd.

Kort nadat Moehamad Arsjad zijne nieuwe omgeving eenigszins verkend had, schreef hij mij een brief, waaruit eene voor den Westerling in zulke omstandigheden ondenkbare berusting sprak, maar waarin toch een roerend beroep werd gedaan op mijne medewerking tot opheldering van het misverstand, waarvan hij en vele lotgenooten de slachtoffers waren geworden. Hoe bitter het mij ook viel, ik kon hem in een antwoord, dat ik hem 20 November 1889 uit Garoet deed toekomen, slechts aanraden, in zijne berusting te volharden, hem plechtig belovend, dat ik hem niet zou vergeten en de eerste gunstige gelegenheid zou gebruiken om voor hem de vergunning tot terugkeer naar zijn vaderland te bewerken.

Die belofte heb ik gehouden; althans ben ik mij niet bewust, iets te hebben nagelaten, dat tot dit doel scheen te kunnen leiden. Maar het is niet gemakkelijk zulk een doel te bereiken in eene door en door bureaucratisch geregeerde kolonie, waar de inheemsche bevolking de vreemde regeerders evenmin begrijpt als dezen haar, en waar het dier bevolking ontbreekt aan organen om hare rechtmatige wenschen en grieven zoo luid en zoo lang uit te krijten, dat zelfs bureaucratische ooren ernaar moeten luisteren. Waarbij nog komt, dat de hooger geplaatste Europeesche ambtenaren zoo vaak en zoo snel wisselen, dat zelfs het meest klemmende betoog omtrent eene eenvoudige zaak vaak geen tijd vindt om op hen te werken.

Om nu maar bij ons concrete geval te blijven: het was niet moeielijk, eenen landvoogd ervan te overtuigen, dat er naar aanleiding der Tjilegonsche gruwelen veel militair, juridisch en administratief onrecht was gepleegd, en dat dit laatste zijne nawerking nog liet gevoelen in interneeringen als die van Moehamad Arsjad. Maar zij, die met veelszins despotisch gezag bekleed op den Buitenzorgschen troon zetelen, zouden begaafd moeten zijn met eene hoogere verlichting dan hun meestal is toebedeeld, om nu ook geheel eigener autoriteit aan

zulk onrecht een eind te durven maken. Zoolang niet de resident van Banten het voorstel deed om zekere geïnterneerden te doen terugkeeren, en het bestuurshoofd van het ballingsoord niet verzekerde, dat zijns inziens de geïnterneerde niet meer als gevaarlijk was te beschouwen, zoo lang bleef de kans op bevrijding voor lieden als Moehamad Arsjad bijzonder gering, want in Indië zijn wel velen van goede intentie, maar is toch ieder, de landvoogd incluis, gaarne bij elke handeling aan alle kanten gedekt. En dan, nog eens, de kreten om verlossing, de betoogingen van verontwaardiging, de interpellaties der regeering, die in een Westersch land het onafscheidelijk gevolg geweest zouden zijn van zulke fouten, bleven hier uit. Zelfs waren de Inlandsche ambtenaren zwak in hun pogen om de achtereenvolgende gewestelijke bestuurshoofden van Banten van de wenschelijkheid van den terugkeer der ballingen te overtuigen.

Toen ik Indië na zeventienjarig onafgebroken verblijf verliet, waren mijne vertoogen nog altijd vruchteloos gebleven, en kon ik slechts mijnen ambtsopvolger op het gemoed drukken, de Bantensche ballingen niet te vergeten. Het jammerjaar 1914 was tevens dat, waarin de ongelukkigen op verschillende datums de volheid van de kwarteeuw hunner verbanning konden herdenken. Deze jubilé's zijn zelfs in onzen toch zoo druk en zoo gaarne jubileerenden tijd vergeten; vergeten evenals de grijsaards geworden mannen, die uit misverstand aan voor hen onherbergzame kusten waren neergezet. Nog vijf jaren meer moesten verloopen, voordat een landvoogd bewogen werd om zich hun lot aan te trekken: in 1919 mochten de nog niet in de vreemdelingschap gestorvenen de plek terugzien, waar hunne schommelwieg gehangen had, maar waar intusschen zoovelen gegaan en gekomen waren, dat zij zich er nauwelijks meer thuis gevoelden.

***

Moehamad Arsjad keerde ook naar zijn vaderland terug, dankbaar aan allen, die tot zijne bevrijding iets bijgedragen hadden. Na eenigen tijd van verblijf in Banten verlangde hij weer naar de heilige stad om daar in vrede zijne laatste levensdagen te slijten. Zijn hart drong hem om mij vandaar te

schrijven, om mij de beeltenis te zenden van zijne grijsheid en van zijne beide nu volwassen zoons, die zijne vrouw hem in de Timoer-Koepangsche ballingschap schonk, en tevens het geheel vergeelde Arabische briefje, dat ik hem in November 1889 uit Garoet had doen toekomen en dat door hem steeds als een amulet der trouwe vriendschap was bewaard.

***

Gedurende mijn verblijf in Indië heb ik vele dossiers kunnen bestudeeren van in vroegere jaren gevreesde of werkelijk voorgekomen vulkanische uitbarstingen, die tot de categorie der Tjilegonsche gerekend kunnen worden, al waren zij zelden zóó heftig geweest. In bijna al die gevallen waren ook een aantal interneeringsbesluiten op de min of meer gewettigde vrees voor onrust, op de min of meer ernstige opstanden gevolgd. Meestal kon men zelfs reeds uit de stukken alleen allerlei daarbij voorgekomen misverstand reconstrueeren en vaststellen, dat gedurende de geheele negentiende eeuw de lotgenooten van Moehamad Arsjad talrijk waren geweest.

Wat erger is: de onbevangen waarneming onzer bestuurspractijk in Indië komt, wanneer men steeds ernstig let op de rechten der inheemsche bevolking, tot het ontstellende resultaat, dat de geschiedenis van ons bestuur eene aaneenschakeling van gruwelijke misverstanden oplevert, niet alleen en vooral wat betreft de interneeringen, maar letterlijk op elk gebied. Toch zijn de Nederlanders, die daar in het leger, in de rechterlijke macht, bij het bestuur of in andere diensttakken werkzaam zijn, menschen van gelijke beweging als wij allen, en menschelijke feilen zijn onder hen niet anders verdeeld dan onder ons. De meesten brengen het ook daar slechts tot routine, zonder het volle gevoel der verantwoordelijkheid voor hetgeen zij ambtelijk verrichten. Eene minderheid heeft wel zulk besef, maar voelt het allengs afslijten onder den druk van een verderfelijk stelsel, dat dagelijks ten hemel schreiend onrecht baart. Teekenend voor de wijze, waarop het menschelijk gemoed voor den indruk van anderer lijden in zulk eene omgeving kan afstompen, was voor mij dikwijls de wijze, waarop gebeurtenissen als de hierboven bedoelde besproken werden door Europeesche vrouwen met een overigens fijn-

besnaarde ziel. Zij dachten blijkbaar alleen aan de Tjilegonsche moordenaars en vonden de zekerheid, dat vele onschuldigen na den opstand neergeschoten of verbannen, de waarschijnlijkheid, dat enkelen bij vergissing opgehangen waren, van weinig gewicht en juichten de krasse en ruwe maatregelen tot herstel der orde hartelijk toe. Zoo werkt het contagium van een bestuurssysteem, dat op de wegcijfering van den wil der bevolking, op de lang verjaarde inbeelding der volstrekte superioriteit van het eigen ras, berust.

Enkelen blijven van dit contagium vrij. Men vindt ze onder degenen, wier werkkring hen verre houdt van de bureaucratie en hen daarentegen in dagelijksche intieme aanraking brengt met de inheemsche maatschappij. Als verkwikkend voorbeeld citeer ik drie uitspraken uit eene brochure[1)] van een in den dienst der missie vergrijsd katholiek priester:

'De groep der Indische Nederlanders, althans de groote meerderheid, die gewoon zijn geraakt aan hun bevoorrechte positie,.... zal tegen elk pogen in de richting van gelijkmaking zich verzetten. Zij zal steeds argumenten zoeken of naar voren brengen om de gelijkstelling met de Inlanders te voorkomen.'

'Maar het kost moeite, verwende werkgevers, zooals de Nederlanders in Indië zijn, te brengen tot de ware wijsheid, die hierin bestaat, dat zij de zaken naar haar juiste waarde leeren schatten.'

'Iedereen weet nu, dat wij missionarissen als bemiddelaars wenschen op te treden; maar ook dat, mocht het onverhoopt komen tot een breuk en wij gedwongen zijn partij te kiezen, (wij) staan zullen aan den kant der Inlanders.

Wij Nederlanders toonen dikwijls een hoog ontwikkeld rechtsgevoel. Wij kunnen onze, schoon machtelooze, verontwaardiging niet bedwingen over onrecht, aangedaan aan de Finnen, de Zuid-Afrikaanders, Dreyfus, de Belgen, de Rijnlanders. Zouden er geen termen gevonden kunnen worden om een deel van dat rechtsgevoel ter beschikking te stellen van de vijfenveertig millioen Nederlandsche onderdanen in

1) F. van Lith, S.J., *'De politiek van Nederland ten opzichte van Nederlandsch-Indië'*, L.C.G. Malmberg, 's Hertogenbosch-Antwerpen, blzz. 28, 29, 39.

het Verre Oosten? Tegenover door hen geleden onrecht staan wij niet machteloos, ja wij zijn er gezamenlijk mede verantwoordelijk voor.

Indien de Indonesiërs het hun toekomende deel van de Nederlandsche belangstelling in de handhaving van het recht genoten, dan werden zij anders geregeerd dan nu het geval is, en dan zou de Indische beweging niet gedrongen worden tot het inslaan van anti-Nederlandsche wegen.

De tijd is meer dan rijp voor eene krachtige hervorming der staatsinrichting van Nederlandsch-Indië, waarbij in den kortst mogelijken tijd aan de inheemsche bevolking de grootst mogelijke mate van autonomie verleend wordt. Nergens ter wereld heeft eene politieke of sociale hervorming het tijdstip afgewacht, waarop de belanghebbenden naar het oordeel dergenen, die er privilegiën bij verliezen, rijp zouden zijn om ervan te genieten. Een waarlijk en niet in schijn vertegenwoordigend lichaam, waarin alle klassen der bevolking gelegenheid vinden, zich onbelemmerd te uiten, moet de wetgeving kunnen leiden in nieuwe banen. Voor alle takken van staatsdienst moet het grootst mogelijke aantal Inlandsche werkkrachten gevormd en gebruikt worden. De Regeering moet zich aan het hoofd der beweging stellen om te leiden, niet om te remmen en zoo allengs het vertrouwen der Inlandsche maatschappij winnen. Door de hervorming in woorden te aanvaarden, maar hare verwezenlijking metterdaad tegen te houden, zou zij alle aanspraak op dat vertrouwen verbeuren en haar voornaamsten plicht verzaken. En dan zou de groote vraag voor de naaste toekomst der verhouding van Nederland en Indië deze worden: zullen Nederlanders of zullen Indonesiërs de Regeering dwingen, eindelijk haren plicht te doen?

C. SNOUCK HURGRONJE.

De economische en financieele toestand van ons land.[1)]

Het huidig oogenblik eigent zich om meer dan een reden voor een korten terugblik. Het economisch leven bevindt zich reeds geruimen tijd in een periode van geleidelijk doch onmiskenbaar evenwichtsherstel, welk proces door de internationaalpolitieke verhoudingen van het oogenblik wel vertraagd en verwrongen doch niet in zijn wezen aangetast kan worden. De staatshuishouding, welke zich, tot den prijs van toenemende spanning, tot dusver aan dit proces heeft trachten te onttrekken, staat, indien de teekenen niet bedriegen, thans eveneens aan het begin der onvermijdelijke aanpassing.

De opmerkingen, die hieronder volgen, zullen achtereenvolgens aan deze beide zijden van ons maatschappelijk leven zijn gewijd.

I.

De economische verschijnselen, die Nederland gedurende den oorlog en de eerste jaren daarna heeft te zien gegeven, wijken in het algemeen niet af van die der meeste kleine, neutraal gebleven landen van Europa.

De oorlog bracht verlies en winst. Voor een deel betee-

1) De hieronder volgende beschouwingen vormen - met enkele aanvullingen en wijzigingen in verband met het verschil in publiek en datum - den hoofdinhoud van een tweetal voordrachten door schrijver dezes in de maand Augustus van dit jaar voor den zomercursus van de universiteit van Genève gehouden.

kenden deze verlies en winst niets dan inkomens- en vermogensverschuivingen tusschen verschillende groepen van de bevolking onderling. Tegenover het verlies van hen, die bij de stijgende prijzen hun inkomen niet evenredig zagen toenemen, stond de winst van producenten en handelaren in die artikelen. Er was echter ook verlies en winst voor de bevolking als geheel genomen; verlies op het vreemde fondsenbezit, met name op het Russische, dat met *f* 1 milliard de voornaamste post van het buitenlandsche effectenbezit van Nederland uitmaakte, winst doordat tal van Nederlandsche producten op uitermate gunstige voorwaarden aan het oorlogvoerende buitenland konden worden geleverd. Hieruit vloeide voort naast een belangrijk nieuw bezit aan buitenlandsche vorderingen (dat thans evenwel ook voor een zeker deel zijn waarde weder geheel verloren heeft) een groote toeneming van den goudvoorraad bij de Nederlandsche Bank. Als tijdelijke verliespost van deze periode, zij het van anderen aard, moet voorts stellig ook worden aangemerkt een zekere achteruitgang in de goede zeden van den handel, met name in den welig tierenden nieuw opgekomen gelegenheidshandel. Ook op de levensgewoonten van verschillende groepen der bevolking had het oorlogswinstverschijnsel een weinig juisten invloed.

Dan komt 1918. De ergste oorlogsschaarschte is spoedig verdwenen. Na een korte weifeling gaan echter de groothandelsprijzen weder omhoog om tot eind 1920 te blijven stijgen. Vooral deze periode is voor de normale economische ontwikkeling van ons land uitermate storend geweest. Het feit, dat de prijsstijging aanhield, niettegenstaande de ergste schaarschte van het oorlogstijdperk verdwenen was, deed velen dezen toestand als een normalen aanzien. Naast de bedrijven reeds gedurende den oorlog ontstaan, ontwikkelde zich een nieuwe industriëele expansie, te sterker nu de noodige materialen weder te bekomen waren en tegelijk het angstgevoel van den oorlog verdwenen was. Bankcrediet was uitermate gemakkelijk te verkrijgen. Waar de credietgever een waarschuwend halt had moeten spreken, werd dikwijls nog extra aangemoedigd. Hiervan achteraf het bankwezen, dat in zijn modernen vorm ongetwijfeld in de eerste plaats tot taak heeft op te treden als regulator van het tempo der indus-

triëele expansie, een verwijt te maken is thans even gemakkelijk, als het toenmaals moeilijk was zich aan de algemeene psychose te onttrekken. Bovendien moet niet vergeten worden, dat juist in deze periode de massale toevoer valt van vreemde saldi, in de eerste plaats uit de centrale landen van Europa, waardoor bij de banken een ongekende geldruimte ontstond, die deze instellingen als het ware dwong op zoek te gaan naar belegging. Het gevolg is geweest, dat de expansie, die zich vrijwel in alle richtingen heeft voorgedaan, in de industrie zoo goed als in den scheepsbouw, de scheepvaart en den eigenlijken goederenhandel, bovendien gekenmerkt is geweest door een zekere luxe van outillage en opzet, sterk afstekend bij de soberheid, die voorheen het Nederlandsche bedrijfsleven steeds gekenmerkt heeft.

Het kon niet anders, of deze expansie moest allerlei tijdelijke monopolie-elementen in het leven roepen. Doordat het verschijnsel internationaal was, kwam dit monopolie-element in de eerste plaats naar voren in de wereldpositie van verschillende groepen van artikelen, waarnaar de vraag sterk steeg, zonder dat op korten termijn een evenredige uitbreiding der productiecapaciteit mogelijk was. Ook in de positie der arbeidende bevolking vertoonde hetzelfde verschijnsel zich in tal van landen, nog in de hand gewerkt door verschillende maatregelen van overheidswege. In de eerste plaats geldt dit van de achturenwet, of gelijk in Nederland, de 45-urige werkweek, waarvan alleen onder deze abnormale omstandigheden de invoering zonder min of meer ernstige schade voor het levenspeil der arbeidende bevolking mogelijk was. Wat Nederland betreft kwam in de tweede plaats een zeer ver gaand stelsel van subsidieering van den woningbouw de toch reeds extra sterke vraag naar arbeiders in het bouwvak nog belangrijk vergrooten. Het gevolg was, dat niettegenstaande den verkorten werktijd, de weekloonen, uitgedrukt in werkelijke koopkracht, de loonen van vóór den oorlog belangrijk begonnen te overschrijden en dat tusschen de loonen in verschillende bedrijven en met name tusschen die in de bouwvakken en in andere bedrijven, een dispariteit ontstond, die volkomen abnormaal was. Karakteristiek was ook de naar verhouding belangrijk hoogere stijging van de loonen voor ongeschoolden arbeid boven die voor geschoolden arbeid. Het verschil in

belooning tusschen beide groepen werd hierdoor veel geringer dan voorheen, viel in enkele bedrijven zelfs bijna geheel weg. In overeenstemming hiermede was de verlaging van den leeftijd, waarop het volledige loon werd bereikt.

Gegeven de volstrekt kunstmatige en onnatuurlijke voortgaande prijsstijging, die den producenten abnormaal groote winsten in den schoot wierp, waardoor het voor het bedrijf alleszins mogelijk was, deze verhoogde loonuitgaven te dragen, was het op zichzelf zeker niet onbillijk, dat ook de arbeiders hun deel van deze verhoogde opbrengst ontvingen, al werd door het feit zelf en door de versterkte prijsstijging, die er de weerslag van was, de tegenstelling met andere bevolkingsgroepen des te sterker.

Met dat al was de toestand, als gezegd, in den grond der zaak volstrekt kunstmatig. Voortdurend voortgaande prijsstijging toch was van dit alles de onmisbare voorwaarde. Toen dan ook eind 1920 de prijsstijging eindigde en zelfs voor een prijsdaling plaats maakte, bleek al spoedig hoe velen op drijfzand hadden gebouwd en was onvermijdelijk dat veel, wat gezond en krachtig scheen, ineenstortte.

Op de vraag, wat van dezen merkwaardigen prijsomslag, die een volstrekt internationaal verschijnsel is geweest, de oorzaak was, zal ik thans niet dieper ingaan. Sommigen meenen het in de eerste plaats te moeten zien als een zuiver conjunctuurverschijnsel, een opvoering der productie tot ver boven de huidige reëele consumtie, wat onvermijdelijk tot een breuk aanleiding moest geven, anderen zien er in de eerste plaats in een resultaat van de in verschillende landen en met name door den Federal Reserve Board in de Vereenigde Staten gevolgde geld- en bankpolitiek, weer anderen geven aan beide factoren hun plaats in het gebeuren.

Voor ons is het voldoende vast te stellen, dat beide verschijnselen, zoowel de prijsstijging als de opvolgende prijsdaling zich in de betrokken landen gelijktijdig en gelijkelijk hebben voorgedaan, met het gevolg, dat het zooeven geteekende beeld dan ook niet alleen op ons land van toepassing is maar met de noodige retouches op alle landen, wier ruilmiddel vrijwel of geheel op goudpariteit is gebleven, voor de Vereenigde Staten en Engeland zoo goed als voor de overige kleine staten van West-Europa. Wat ons dus hier in de eerste

plaats interesseeren moet, is niet de geschetste ontwikkeling zelve, maar veeleer de mate, waarin ieder land eraan heeft deelgenomen en met name de weerstand en het fonds van reservekrachten, die het in het tijdperk van den omslag heeft getoond te bezitten.

Beziet men het gebeuren in Nederland na den omslag van 1920 met dit oog, dan zijn er ook ditmaal licht- en schaduwzijden. Niet te voorkomen was, dat een aantal bedrijven op industriëel gebied, scheepvaartgebied etc. hun werkzaamheden moesten staken. Daar staat evenwel tegenover, dat de oude en gevestigde ondernemingen over het algemeen hun technische outillage belangrijk hebben kunnen verbeteren. In de scheepvaart b.v. mogen de groote reserves in en na den oorlog gemaakt, grootendeels weder verdwenen zijn, aan den anderen kant beschikken de krachtige reederijen thans over een vloot, die in omvang, qualiteit en bruikbaarheid die van voor den oorlog belangrijk overtreft, en die, wanneer in de zeevrachten weder een zekere evenwichtstoestand zal zijn bereikt, aan het bedrijf ten goede zal komen.

Een gedecideerd lichtpunt, vergeleken met landen als Noorwegen en Denemarken, is, dat het Nederlandsche credietorganisme den schok over het algemeen goed doorstaan heeft. Het bankwezen in zijn modernen vorm is ten onzent van jeugdigen datum en hetzelfde geldt van de ontwikkeling van Nederland in moderne industriëele richting. Des te gelukkiger is het, dat van een ernstige ontwrichting van het credietorganisme geen moment quaestie is geweest. Dit neemt niet weg, dat vermoedelijk alle instellingen wel gevoelige verliezen hebben geleden. De meeste en met name de groote banken hebben deze verliezen echter zonder gevaar voor hun positie kunnen dragen. Alleen de twee jongste en kleinste onder de zeven groote banken hebben den schok niet kunnen weerstaan. Eén van deze - Marx & Co.'s Bank - is in het begin van 1922 in liquidatie getreden, de andere - de Bank-Associatie - is aan een belangrijke reorganisatie onderworpen geworden. In beide gevallen heeft de Nederlandsche Bank hare medewerking verleend. Dat de lucht nog niet geheel gezuiverd is, blijkt uit het feit, dat korten tijd geleden enkele Katholieke middenstandbanken surséance hebben moeten aanvragen. Het is dus misschien nog te vroeg om over het weer-

standsvermogen van het Nederlandsche bankwezen in al zijn geledingen sedert den omslag van 1920 een definitief oordeel te vellen. Wat de groote banken betreft wordt, naast een belangrijke en heilzame inkrimping hunner debet- en creditposities, het huidig tijdperk met name gekenmerkt door een groote liquiditeit. Als steeds in depressietijdperken zijn de liquide gelden ruim en zij zouden dit nog meer zijn, indien de staat niet voor zijn kasbehoeften op een belangrijk deel beslag legde.

Een aanwijzing van beteekenis voor de wijze, waarop het Nederlandsche bedrijfsleven op den omslag van 1920 gereageerd heeft, is voorts te vinden in het verloop der werkloosheidscijfers. Internationale vergelijking is hier moeilijk. De basis toch, waarop in de verschillende landen de cijfers worden opgemaakt, verschilt zoozeer, dat het stellig niet geoorloofd is uit de absolute cijfers in de verschillende landen vergelijkende conclusies te trekken. Wel echter is het geoorloofd het relatief verloop der cijfers in ieder der landen afzonderlijk met elkander te vergelijken. Doet men zulks, dan blijkt inderdaad het verloop in Nederland een sterke afwijking te vertoonen van dat in vrijwel alle andere landen.

Bijna overal heeft zich al spoedig na den omslag van 1920 een ernstige, in sommige landen zelfs buitengewoon ernstige werkloosheid geopenbaard, die over het algemeen in het einde van 1921 en de eerste helft van 1922 haar hoogtepunt bereikte. De hoogste percentages gaf Zweden te zien, waar dit zelfs boven de 30% steeg. Ook de Zwitsersche cijfers - een verhoudingscijfer wordt hier niet gepubliceerd - waren buitengewoon hoog. Engeland, dat de meest uitgebreide statistiek bezit, publiceerde in die periode een percentage van 16 en 17, overeenkomend met een werkloosheid van bijna 2 millioen arbeiders. Sedertdien zijn deze cijfers echter overal gedaald. In Zweden staat men thans voor percentages belangrijk beneden 20%, in Zwitserland is het totaal aantal werkloozen van 80 à 90,000 op 50,000 gedaald, in Engeland bedraagt het percentage thans 11 en daar beneden.

In Nederland is het verloop daarentegen geheel anders geweest. Elimineert men de normale seizoenwerkloosheid, die in Nederland in de cijfers zeer sterk tot uitdrukking komt, dan zijn aanvankelijk de cijfers na den omslag van 1920 niet hoog en dalen zij in den zomer van 1921 zelfs weder tot

beneden de 7%. In 1922 daarentegen blijven zij voortdurend boven de 9% en op het oogenblik is de toestand nog eenigszins ongunstiger dan in 1922. In den aanvang dus een toestand, die ongetwijfeld belangrijk gunstiger was dan in de andere landen met stabiele valuta, daarna echter een gebrek aan elasticiteit, een toeneming zelfs in plaats van een afneming, die den voorsprong grootendeels ongedaan maakt en, voorzoover te beoordeelen, den toestand in Nederland thans niet of slechts weinig gunstiger doet zijn dan in de andere genoemde landen.

De vraag mag dus worden gesteld: wat is de oorzaak van dit inderdaad sterk afwijkend verloop?

Voor een deel zal de verklaring gezocht moeten worden in het bijzonder karakter der Nederlandsche industrie. Een gespecialiseerde verder verwerkende industrie pleegt op geheel andere wijze door een conjunctuuromslag getroffen te worden dan de groote industrieën van grondstoffen en halffabrikaten elders. Terwijl de ijzer- en staalbedrijven overal direct de depressie ten volle gevoelden, heeft b.v. de Nederlandsche scheepsbouw eerst later, nadat de loopende en nog uitstaande bestellingen, voorzoover niet met groote offers geannuleerd, voltooid waren, den terugslag ondervonden.

Moet de verklaring ook gezocht worden in de houding in Nederland ingenomen tegen de zgn. valutadumping? Wanneer er twee landen zijn, die in dit opzicht, onder overigens vergelijkbare omstandigheden, een volstrekt tegengestelde politiek hebben gevoerd, dan zijn het wel Zwitserland en Nederland. Zwitserland, dat met een stelsel van invoerverboden en beperkte invoercontingenten en met een algemeene verhooging van het tarief dezen invoer en zijn gevolgen op het binnenlandsch prijsniveau zooveel mogelijk heeft willen tegengaan, Nederland, dat dezen invoer, uit Duitschland, Oostenrijk, Tsjechië etc. volkomen vrij heeft gelaten, zijn algemeen vrijzinnig tarief niet gewijzigd heeft doch alleen enkele maanden geleden een maatregel genomen heeft, die den schoeninvoer uit de genoemde landen eenigszins aan banden bedoelt te leggen, terwijl volledigheidshalve in dit verband ook nog een zekere verhooging van het als aequivalent eener binnenlandsche tabaksbelasting nieuw vastgestelde invoerrecht op sigaren en cigaretten dient te worden genoemd.

Al is het natuurlijk uitermate moeilijk te zeggen, hoe het verloop der werkloosheidscijfers in Holland geweest zou zijn, indien tegen dezen valuta-invoer, die ongetwijfeld voor een aantal artikelen groote beteekenis gehad heeft en tot zekere hoogte nog heeft, wèl maatregelen waren genomen, zoo moet toch worden vastgesteld, dat juist toen deze invoer op zijn hoogtepunt was, d.i. in 1921, het werkloosheidscijfer van Nederland betrekkelijk zeer gunstig was, terwijl het werkloosheidscijfer hier te lande juist toegenomen is, toen de omvang en in het bijzonder de prijsdrukkende werking van dezen valuta-invoer in het algemeen verminderde. Hier is dus geen correlatie, doch veeleer een tegenstelling, die ook door het feit, dat als gevolg van de daling van de Belgische franc in de laatste maanden een zekere valuta-invoer uit België valt aan te wijzen, niet wordt opgeheven.

Ik geloof dan ook, dat, wie onbevooroordeeld en los van speciale groepsbelangen zich in dezen een meening tracht te vormen tot de conclusie moet komen, dat alles samengenomen, het Nederlandsche volk door dezen invoer en zijn heilzamen invloed op het binnenlandsche prijsniveau alsmede door de nieuwe hiermede gelegde handelsbanden meer is gebaat geworden dan de schade aldus aan enkele speciale producentengroepen toegebracht beloopt.

Wanneer dan ook aan de ontwikkeling der dingen in Duitschland een invloed van beteekenis op het Nederlandsche werkloosheidscijfer moet worden toegekend, dan is dit, naar het schijnt, veeleer in dezen zin het geval dat de toenemende ontwrichting daar te lande eensdeels den directen uitvoer van Nederland naar dat land verre beneden dien van vóór den oorlog heeft doen blijven en anderdeels den doorvoer door Nederland van en naar Duitschland in beide richtingen[1)] zeer

1) In één opzicht dient hierop een uitzondering te worden gemaakt. Na den oorlog toch is er een nieuwe export van fabrikaten via Nederland ontstaan, die zijn oorsprong vond in een begrijpelijk streven van Duitschland om tusschen zich zelf en een groot deel zijner buitenlandsche afnemers een neutraal land als tusschenpersoon te stellen. Dit verkeer, dat hier te lande als in- en uitvoer wordt geregistreerd doch in het wezen der zaak doorvoer is, heeft voor den omvang onzer werkloosheid weinig beteekenis. Wel echter heeft het een sterk vitiëerenden invloed op onze invoercijfers uit Duitschland en op onze uitvoercijfers, waaruit dientengevolge voor een aantal artikelen slechts onder groot voorbehoud conclusies mogen worden getrokken.

heeft doen verminderen. Dat dit laatste door de jongste gebeurtenissen en met name door de Roerbezetting nog sterk is geaccentueerd, behoeft geen nadere toelichting. Vooral de Rotterdamsche haven, die toch reeds door de hoogere havenkosten sterk tegenover Hamburg en Antwerpen aan het verliezen was, gevoelt hiervan den onmiddellijken terugslag.

Zijn in het bovenstaande reeds enkele factoren aangegeven, die op het merkwaardige verloop der Nederlandsche werkloosheidscijfers zekeren invloed kunnen hebben uitgeoefend, een volledige verklaring vormen zij zeker niet. Het is dan ook, naar ik geloof, in de eerste plaats in de verhoudingen in onze economische volksgemeenschap zelve, dat men de verklaring van het aangewezen gebrek aan elasticiteit zoeken moet.

Ik wees er zooeven op, dat in het tijdperk van prijsstijging vóór eind 1920 in de meeste industrietakken het loon tot zoodanige cijfers gestegen was, dat het in koopkracht dat van vóór den oorlog niet onbelangrijk overtrof, een toestand, waarvoor in dat tijdperk stellig een argument van billijkheid viel aan te voeren. Een feit is echter, dat deze toestand ook thans nog bestaat. Immers, wel is waar zijn in een aantal bedrijven, en met name ook in het bouwbedrijf, de loonen niet onbelangrijk verlaagd, daar staat tegenover, dat ook de kosten van levensonderhoud gedaald zijn. Het gevolg is, dat, zooals voor enkele maanden door den Minister van Arbeid in het Parlement werd medegedeeld, ook thans nog in de groote meerderheid der industriëele bedrijven het weekloon meer dan tweemaal zoo hoog is als vóór den oorlog, terwijl de kosten van levensonderhoud zich ongeveer verhouden als 1,7:1. Neemt men de verkorting van den arbeidstijd in aanmerking, dan wil dit zeggen dat in al deze bedrijven het reëele loon per arbeidspraestatie thans 40 à 50% hooger is dan vóór den oorlog.

Ook hier is het uitermate moeilijk cijfers te geven van preciese internationale vergelijkbaarheid. Maakt men echter tusschen de Nederlandsche cijfers en de Engelsche een ruwe vergelijking, dan blijkt duidelijk, dat de Engelsche loonen over het algemeen belangrijk meer gedaald zijn dan totdusver met de Nederlandsche het geval is geweest, en dat zelfs in verschillende bedrijfstakken het absolute loon in Nederland thans dat van Engeland overtreft.

Tegen dezen toestand zal niemand, voorzoover hij economisch houdbaar is, bezwaar hebben. Integendeel, iedereen zou het toejuichen, indien voor de bedoelde bevolkingsgroepen blijvend een hoogere levensstandaard mogelijk ware. Er is echter slechts één weg, waarlangs dit blijvend bereikt kan worden en dat is langs den weg van verbetering der techniek. Alleen aldus toch kan tegenover een gelijk of zelfs verminderd arbeidsquantum blijvend een grootere behoeftebevrediging staan dan voorheen. Wat techniekverbetering in dit opzicht vermag, heeft de afgeloopen eeuw afdoende bewezen. Het blijft echter steeds een geleidelijk proces, dat zich noch dwingen noch versnellen laat.

Met onvermijdelijkheid volgt hieruit, dat, wanneer desniettemin een bevolkingsgroep van beteekenis in vergelijking met voor den oorlog niet onbelangrijk in koopkracht is vooruitgegaan, dit slechts mogelijk is ten koste van andere groepen der bevolking of tot den prijs van intering op het volksvermogen. Beide is, naar het schijnt, op het oogenblik het geval.

Voor een goed begrip van een en ander is het noodig den huidigen toestand eenigszins nader te bezien.

In de eerste plaats dient opgemerkt te worden, dat het verschijnsel niet voor alle loontrekkenden geldt, doch zich beperkt tot het bedrijfsleven - industrie, verkeerswezen etc. - in tegenstelling tot den landbouw. Immers de loonen der landarbeiders en niet minder de bedrijfsinkomsten der grondgebruikers zijn vrijwel overal in den lande weder gedaald tot de koopkracht van vóór den oorlog, voor een deel zelfs daarbeneden.

Dit verschil in belooning tusschen deze beide groote maatschappelijke groepen is tot zekere hoogte een internationaal verschijnsel. Ook daar, waar de industriëele loonen sterker gedaald zijn dan in Nederland, doet het zich voor. Het wordt in de kringen der betrokkenen gevoeld als een groot sociaal onrecht en heeft in landen als de Vereenigde Staten en Canada, waar het agrarisch element een grooter macht ontwikkelt dan in het meerendeel der geïndustrialiseerde landen van West-Europa, geleid tot een reeks maatregelen, die echter slechts gering succes hebben gehad, aangezien zij de eigenlijke oorzaak, de zooveel grootere daling in de wereldprijzen der

massale agrarische producten - in de eerste plaats de verschillende graansoorten - vergeleken met die der industriëele producten, niet of nauwelijks vermochten te beïnvloeden.

Niet alleen deze grootere prijsdaling der landbouwproducten is evenwel oorzaak van het verschil in loonvoet, hier komt bij - en dit voert ons speciaal tot ons land terug - dat over het algemeen de landbouw voor het internationaal prijsverloop veel gevoeliger is dan een belangrijk deel van het bedrijfsleven, met name het in plaatselijken kring arbeidend of afzet vindend bedrijf en tal van diensten, w.o. het binnenlandsch vervoer.

Voor al deze bedrijven vormen de verhoudingen in den binnenlandschen kringloop den beheerschenden factor, zoodat, wanneer in dien kringloop sterkere traagheidsmomenten zich voordoen dan op de wereldmarkt, loonen en prijzen uit een vorige periode zich langer kunnen handhaven en afwijkingen van beteekenis kunnen doen ontstaan.

Inderdaad zijn hier te lande deze traagheidsverschijnselen bijzonder groot en verklaren zij veel van de oogenblikkelijke abnormale verhouding in de verdeeling der inkomens en de prijzen van tal van goederen en diensten.

Intusschen een dergelijk afwijkend verloop moet, zelfs daar, waar men zich in zijn loon- en prijsbepaling het meest onafhankelijk waant, leiden tot spanningen en onvoorziene consequenties.

De maatschappelijke groepen, wier koopkracht niet gestegen is, verweren zich door inkrimping van verbruik, export wordt voortdurend moeilijker, met het gevolg, dat, zoolang niet op een meer natuurlijk loonniveau een nieuw evenwicht van prijzen is ontstaan, het bedrijf in vele gevallen verlies geeft, wat in het particuliere leven al spoedig vermindering van werkgelegenheid beteekent.

Hiermede zijn wij tot ons uitgangspunt teruggekeerd. Inderdaad is van het merkwaardige en nog geenerlei teekenen van verbetering vertoonende verloop van het werkloosheidscijfer dit vertraagde tempo van aanpassing in het binnenlandsche bedrijfsleven een der voorname, zoo niet de voornaamste oorzaak.

Het verschijnsel is ernstig, niet alleen omdat de totale productie van het Nederlandsche volk hierdoor geringer is

dan zij kon zijn, maar ook omdat het noodwendig moet leiden tot kapitaal-intering.

Over dit verschijnsel van kapitaal-intering, dat wij hier voor het eerst ontmoeten en dat mij, wat ons land betreft, een der meest wezenlijke en tevens meest ernstige kenmerken schijnt van het huidig tijdvak, zal ik hier niets meer zeggen. Straks zullen wij het nog verschillende malen aantreffen en er zal dan gelegenheid zijn er iets dieper op in te gaan.

De vraag ligt voor de hand, hoe het mogelijk is, dat het contractueele loon, niettegenstaande de vermeerderde werkloosheid, die er het gevolg van is, op het geschetste peil gehandhaafd blijft. Moet ook niet hier de natuurlijke werking van de wet van vraag en aanbod - zoo zou men vragen - tenslotte leiden tot het juiste evenwicht?

Twee redenen zijn er voor aan te voeren, waarom dit niet zoo is. In de eerste plaats wordt de automatische werking van de wet van vraag en aanbod voor een deel uitgeschakeld door de regeling der werkloosheidsuitkeeringen, waarvan de overheid een zeer belangrijk deel voor zijn rekening neemt. De drang van het niet bevredigde arbeidsaanbod is door deze uitkeeringen, wier zegenrijke werking overigens slechts weinigen ontkennen zullen, uiteraard belangrijk minder groot, terwijl bovendien het door vele arbeidsbeurzen ingenomen standpunt, slechts bemiddeling te verleenen op basis van het tot dusver geldende loon, hier remmend werkt.

Er is echter nog een andere reden, een psychologische, één, die in zekeren zin kenmerkend is voor dezen geheelen tijd. Ik doel hierbij niet in de eerste plaats op het feit, dat in de verhouding tusschen werkgever en werknemer te dikwijls elementen van wantrouwen zijn binnengedrongen, die een eerlijk overleg van weerszijden in den weg staan. Ook los hiervan zien wij, dat herhaaldelijk van arbeiderszijde met alle macht getracht wordt een loonniveau te handhaven ook dan, wanneer de daaruit voortvloeiende vermindering der arbeidsgelegenheid voor de betrokken groep een grooter verlies beteekent, de werkloosheidsuitkeering medegerekend, dan bij verlaging van het loon de totale achteruitgang in inkomen zou hebben bedragen.

Moet men deze arbeidersgroepen, of liever hun leiders, hierover lastig vallen? In den grond genomen is dit hetzelfde,

wat de middenstander doet, die vóór alles zijn gestegen winstmarge tracht te handhaven, zelfs wanneer dit zijn omzet zoozeer doet achteruitgaan, dat bij geringer marge zijn totale winst stellig grooter zou zijn. En handelen vele industriëelen en kooplieden anders? Hoeveel energie en inspanning zouden in deze jaren nuttiger zijn besteed, wanneer zij op uitbreiding en verbetering van productie en omzet gericht waren geweest inplaats van op een benepen handhaving van marges uit een tijdperk, dat voorgoed tot het verleden behoort.

Ook in dit opzicht staat Nederland niet alleen. In tal van landen van Europa - anders dan in Amerika - staan dergelijke verschijnselen van verstarring, voortspruitend uit een mentaliteit, die, onder het abnormale gebeuren der oorlogsen na-oorlogsperiode het juiste spoor is bijster geraakt, het herstel in den weg.

Ook hier zal duurgekochte nieuwe ervaring den juisten weg moeten doen hervinden. Er zijn symptomen, dat dit zuiveringsproces reeds vorderingen heeft gemaakt. Dit geldt ook van den wetgever, in tegenstelling totdusver tot den Staat, bestierder van het eigen huishouden. De 45-urige werkweek is omgezet in een 48-urige met vermeerderde mogelijkheid van dispensatie en gebroken is met het funeste stelsel van toeslagen op woningbouw, welk stelsel in de afgeloopen periode honderden millioenen verslonden heeft.

Het proces is echter langzaam, langzaam als alle psychologische processen van deze soort. Dat het speciaal hier te lande zoo langzaam kon en kan zijn, wijst er wellicht op, dat Nederland naar verhouding over grooter reserves te beschikken had dan andere landen. Direct en indirect speelt Indië hierbij vermoedelijk een rol van grooter beteekenis, dan op het eerste gezicht lijkt.

Toch is het ook voor ons land van het grootste belang, dat deze psychologische hindernissen op den weg naar het natuurlijk evenwichtsherstel zoo spoedig mogelijk verdwijnen. Te midden van de voortgaande ontwrichting van ons werelddeel wordt het toch voor de kleine landen steeds moeilijker het economisch weerstandsvermogen op peil te houden.

II.

Richten wij thans onzen blik op de financieele positie van ons land en in het bijzonder op onze staatshuishouding. Als uitgangspunt diene hierbij het verloop der wisselkoersen.

Op den eersten oogopslag schijnen deze zich voor internationale vergelijking beter te eigenen, dan de werkloosheidscijfers, die wij zooeven aanhaalden. In groote lijnen is dit ook stellig het geval en enkele ruwe conclusies zijn er zonder twijfel uit te trekken. Meer echter ook niet. Staan de wisselkoersen van een land thans nog geheel of vrijwel geheel op goudpeil, dan mag hieruit b.v. met stelligheid worden afgeleid, dat inflatie in den meest bruten vorm van geforceerde opvoering der bankbiljettencirculatie zich niet of nauwelijks heeft voorgedaan. Aan den anderen kant kunnen zich echter belangrijke veranderingen ten goede doch ook ten kwade in de algemeene financieele positie van een land voltrokken hebben, die geheel of vrijwel geheel buiten den stand der wisselkoersen omgaan. Zooals blijken zal, is dit met Nederland het geval.

Raadpleegt men de wisselkoersen, dan staat inderdaad Nederland op het oogenblik in Europa er goed voor. Alleen de koersen van Zweden, die nu reeds meer dan een jaar geheel of vrijwel geheel op goudpeil staan, zijn doorloopend beter. Zwitserland daarentegen is in dit jaar, na aanvankelijk eveneens op goudpeil te hebben gestaan, eenigszins afgezakt en noteert op het oogenblik een disagio van 5% en meer. Het is daarmede beneden Nederland gekomen, dat in het laatste jaar steeds met schommelingen van 1-3% beneden den dollar is gebleven.

Vergelijkenderwijs is deze toestand dus voor ons land stellig bevredigend. Toch blijkt er een zeker gebrek aan kracht uit om den laatsten stap te doen en tevens een zekere gevoeligheid, die wijst op zwakke plekken ook en met name in onze internationaal-financiëele positie.

Deze zwakke plekken laten zich gemakkelijk aanwijzen, wanneer men de positie van thans legt naast dien van vóór den oorlog.

Vóór 1914 was de internationaal-financiëele positie van ons land in alle opzichten gunstig. De eigen kapitaalvorming was

niet alleen ten volle voldoende om in de eigen behoeften te voorzien, maar liet jaarlijks een belangrijk overschot. Nederland was hierdoor in staat in een belangrijk deel van de dikwijls groote kapitaalbehoeften van Indië te voorzien en had daarnaast allengs een geheel van kapitaalsvorderingen op andere landen opgebouwd, waarvan, zooals reeds werd opgemerkt, het *f* 1 milliard aan Russische effecten de voornaamste post uitmaakte. De rentevoet in het binnenland was mitsdien steeds laag en van belegging uit den vreemde binnen de Nederlandsche grenzen waren nauwelijks eenige voorbeelden te vinden. De positie was dus inderdaad zeer gunstig. Tegenover een totaal aan kapitaalsvorderingen op den vreemde, dat per hoofd van bevolking vermoedelijk alleen door Engeland, Frankrijk en wellicht België werd overtroffen, stond volstrekt geen schuld.

Legt men hiernaast de positie van thans, dan is de toestand inderdaad niet onbelangrijk veranderd. Aan den kant der vorderingen is het Russische bezit thans waardeloos en het nieuwe gedurende en na den oorlog gecreëerde markenbezit eveneens voor een belangrijk deel. Ook het bezit aan Amerikaansche fondsen is, al staan sedert den oorlog tegenover den verkoop weder aankoopen van beteekenis, niettemin per saldo belangrijk geslonken. Het groote lichtpunt blijft het Indische bezit, dat niet alleen in quantiteit, maar ook in waarde en vooral gedurende de afgeloopen jaren in opbrengst toenam. Feitelijk moet hier tenslotte ook de toeneming van den goudvoorraad der Nederlandsche Bank ad *f* 450 millioen worden medegeteld.

Aan den kant der schulden stonden wij, als gezegd, in 1914 blanco.

Hoe de positie thans is, is op geen *f* 100 millioen nauwkeurig te ramen. Een jaar en langer geleden werden omtrent de bekende Duitsche saldi, die de voornaamste post dezer schulden uitmaken, schattingen gehoord van *f* 500 à *f* 600 millioen, doch het is moeilijk te zeggen in hoeverre deze bedragen sedertdien vermeerderd of verminderd zijn. Velen achten dit laatste het geval, doch meenen, dat weder van elders nieuwe saldi zijn toegevloeid. Naar het schijnt hebben deze saldi, die aanvankelijk hoofdzakelijk op korten termijn bij een aantal Nederlandsche bankinstellingen waren ondergebracht, allengs

voor een belangrijk deel door tusschenkomst van nieuw opgerichte Duitsche instellingen en filialen emplooi gevonden in een min of meer regelmatig bankbedrijf en hebben zij verder, naar het schijnt, ook voor zeer belangrijke bedragen deelgenomen in Nederlandsche staatsleeningen op langen termijn. Dit heeft aan den eenen kant deze saldi eenigszins vaster aan ons land gebonden doch maakt aan den anderen kant dat liquidatie op eenigszins ruime schaal voor ons bezwaarlijke gevolgen zou hebben. Tot de schulden behoort voorts het nog in den vreemde uitstaande deel van de door den staat, gemeenten en enkele vennootschappen in het buitenland uitstaande leeningen. Met name van de staatsleeningen is evenwel, naar het schijnt, een belangrijk bedrag weder in Nederland teruggekeerd.

Naast dit alles staat een vooral in den laatsten tijd toenemende export van Nederlandsch bankpapier naar Duitschland, wat eveneens een dadelijk opvorderbare schuld op ons land representeert van wellicht *f* 200 à 300 millioen. Het spreekt vanzelf, dat een land, dat in een dergelijke internationaal-financiëele positie verkeert, niet meer zoo stevig staat als voorheen en, bij het nog steeds belangrijk bedrag aan schulden op korten termijn, gepaard aan het feit, dat een voor belegging in het buitenland overblijvend saldo op het oogenblik vermoedelijk niet meer aanwezig is, zijn wisselkoers eenige gevoeligheid ziet vertoonen, los nog van directe of indirecte inflatorische momenten in het binnenland.

Uit wat ik zeide is gebleken, dat een deel van de plaats gehad hebbende verandering in positie het gevolg is van geleden verliezen. Een ander belangrijk deel is echter zuivere kapitaal-intering en de vraag, die ons thans in de eerste plaats moet bezighouden, is deze: hoe is het mogelijk, dat in dit opzicht de positie dermate gewijzigd is. Ook hierin staat Nederland niet alleen. Wel echter is vermoedelijk de verandering in den toestand hier te lande naar verhouding grooter dan elders.

De verklaring moet in de eerste en voornaamste plaats worden gezocht in de financiëele politiek van den Staat. Niet uitsluitend. Ook andere overheidsorganen, met name de gemeenten, moeten hier worden genoemd. Het zou te ver voeren op hun positie dieper in te gaan. Gevaarlijk zou het

echter zijn uit de belastingverlagingen der beide laatste jaren definitieve conclusies te willen trekken. Integendeel, de zooeven gepubliceerde begrootingen voor 1924 van de groote steden wijzen erop, dat in de naaste toekomst voor vele gemeenten het financieele vraagstuk weder een acuut karakter zal vertoonen.

In de eerste plaats gaat het echter om den Staat. Ook hier vallen de beslissende gebeurtenissen niet in het oorlogstijdperk doch daarna.

Natuurlijk heeft ook het oorlogstijdperk den staat belangrijke offers gekost. De steeds volgehouden mobilisatie, de verzorging van de materiëele belangen der bevolking, waarvoor bij een aantal artikelen een stelsel van overheidsdistributie met belangrijke bijslagen uit de schatkist gekozen werd, hebben groote sommen in beslag genomen. Hiertegenover stond evenwel de opbrengst uit de oorlogswinstbelasting en enkele andere inkomstbronnen, zoodat per saldo de crisisdienst bij haar liquidatie geen andere gevolgen heeft gehad dan dat de staatsschuld met ruim een milliard toenam, in welk offer het Nederlandsche volk zich, gezien de belangen, die op het spel stonden, zonder veel morren schikt.

Daarentegen is de gewone dienst, waar het uiteraard in de eerste plaats op aankomt, in deze periode niet zoo heel veel meer toegenomen dan op grond van het gestegen prijsniveau te verwachten was. In 1913 bedroeg de totale gewone dienst 197 millioen, in 1918 330 millioen.

De groote sprong komt, als gezegd, na 1918. Hetzelfde tijdperk, dat het sein heeft gegeven voor de abnormale expansie van het bedrijfsleven, is ook oorzaak geweest van een enorme aanzwelling der overheidsuitgaven. Ook hier is men niet minder het spoor bijster geraakt, is schijn voor werkelijkheid genomen en heerschte het fatale besef, dat thans alles mogelijk was. Zoo zien wij dan ook in deze jaren voor tal van politieke en sociale desiderata de schatkist geopend, in de eerste plaats op het gebied van het onderwijs en van de sociale verzorging en verzekering. En des te ernstiger was dit alles omdat, wat in het bedrijfsleven in den regel den vorm aannam van éénmalige kapitaalsuitgaven, bij den staat geschiedde in den vorm van nieuwe wettelijke maatregelen, die het budget blijvend met ontzaglijke jaarlijks terugkeerende

uitgaven belastten en het ambtenarencorps buiten verhouding deden aanzwellen.

Ook bij den staat deed zich bij de onvermijdelijke verhooging der salarissen het verschijnsel voor, dat de lagere loonen veel sneller stegen dan de hoogere. Onlangs ingestelde onderzoekingen hebben aangetoond, dat dit bij het huidige peil van kosten voor levensonderhoud voor de laagst geplaatsten een vooruitgang in koopkracht beteekent van 40% en meer, voor de hoogst betaalden daarentegen een achteruitgang van 25%. Het bekende art. 40 van het Bezoldigingsbesluit, waarbij voor de in dienst zijnde ambtenaren de nieuwe salarissen ook voor de toekomst op dit peil werden vastgelegd, is wel de meest sprekende en fatale uiting van den toenmaals heerschenden geest.

In cijfers uitgedrukt, zien wij de gewone uitgaven, die als gezegd van 1913 op 1918 van 197 millioen op 330 millioen gestegen waren, in 1919 komen op 444 millioen, in 1920 op 613 millioen, in 1921 op 621 millioen en in 1922 op 630 millioen.

De raming voor het loopende jaar was eenigszins lager: 615 millioen, doch die voor 1924 bedraagt volgens de millioenen-nota van gisteren 647 millioen. Komt er geen verandering in allerlei reeds aangenomen en bekrachtigde wetten, de begrooting zou, gelijk de Vlootwetcommissie berekende, in de allernaaste toekomst tot boven de 700 millioen moeten stijgen.

Deze cijfers zijn inderdaad exorbitant. De begrooting van het Departement van Onderwijs alleen reeds blijkt thans tot *f* 157 millioen gestegen, terwijl in het laatste jaar vóór den oorlog de geheele staatsbegrooting *f* 197 millioen beliep.

Het onvermijdelijk gevolg is geweest, dat niettegenstaande eene zeer sterke verhooging der belastingen het in de laatste jaren niet mogelijk is geweest den gewonen dienst sluitend te maken. De tekorten zijn totdusver nog niet groot geweest. Zij stijgen echter snel. Over 1920 nog een overschot van zes ton; over 1921 een tekort van 13, over 1922 een van 49 millioen, terwijl over 1923 een tekort van 50 millioen te wachten is en er over 1924 een geraamd wordt van 98 millioen, dat evenwel ‘geen juist beeld geeft van den financiëelen toestand’, en zonder verschuiving van verplichte annuïteiten 116 millioen

zou moeten bedragen, terwijl de daling der middelen minister Colijn doet voorzien, dat voor 1925 een tekort van 140 millioen zal zijn te ‘overbruggen’. De berekening der Vlootwetcommissie, dat het totaal der uitgaven met niet minder dan 26% zou moeten worden verlaagd, wilde bij den tegenwoordigen stand der belastingen evenwicht op het budget mogelijk zijn, blijkt hierdoor reeds weder te laag te zijn.

En dit is nog niet alles. Tegenover de verhooging van uitgaven heeft een zeer belangrijke verhooging van belastingen gestaan, hoofdzakelijk gevonden door het verzwaren van inkomsten- en vermogensbelastingen, welke hierdoor in het centrum van het Nederlandsche belastingstelsel zijn komen te staan.

De toestand is thans zoo, dat deze belastingen met de gemeentelijke opcenten op het oogenblik hier te lande voor de hoogere inkomens in tal van gemeenten stijgen tot boven 50% van het inkomen, terwijl de eveneens zeer verhoogde successiebelastingen in de zijlijn al spoedig een percentage van 30 tot zelfs 47% bereiken.

Bovendien is bij beide groepen van belastingen de progressie snel stijgende, veel sneller b.v. dan in Engeland, met het gevolg dat speciaal de middelsoort inkomens in Nederland uitermate zwaar belast zijn, zwaarder dan in vrijwel alle andere landen. Hierbij komt, dat uit een oogpunt van belasting-eerlijkheid en scherpte van contrôle - zij het dat deze contrôle steeds haar zwakke en zeer zwakke zijden behoudt - Nederland op het oogenblik met Engeland op één lijn kan worden gesteld en dus vermoedelijk staat aan den top van den Europeeschen ladder.

Nu het tijdperk der oorlogs- en vredeswinsten achter den rug is, treedt meer en meer aan den dag, dat deze belastingen hooger zijn dan met het oog op de voor de volksgemeenschap noodzakelijke kapitaalvorming is overeen te brengen. Ik kom op dit punt, wellicht het meest belangrijke op het thans besproken gebied, straks nog terug. Belastingverhooging leidt uiteraard bij velen tot versobering van levensstaat. Het behoeft echter geen nader betoog, dat belastingen, die tot 50% en meer van het inkomen stijgen, vooral bij de hoogere inkomens, noodwendigerwijs grootendeels betaald worden uit dat deel van het inkomen, dat anders belegd zou zijn ge-

worden, en dus voor dit deel de nieuwe kapitaalvorming direct tegengaan. Gezegd kan worden, dat de geheele middengroep der bevolking, die vóór den oorlog voor een niet onbelangrijk deel tot de totale besparingen bijdroeg, thans zijn surplus, niettegenstaande inkrimping van den levensstandaard, voor een groot deel door de belastingen weggenomen ziet.

Het beeld is hiermede nog niet compleet. Voor de hand toch ligt, dat door de evengenoemde oorzaken niet alleen de gewone uitgaven, doch ook de buitengewone door leening te dekken uitgaven sterk zijn toegenomen. Het onvermijdelijk gevolg was, dat én door deze op consolidatie door leening aangewezen uitgaven én door de tekorten op den gewonen dienst én het vertraagd binnenkomen der belastingen, de staat voor buitengewoon groote kastekorten kwam te staan.

Hier vooral hebben de reeds genoemde vreemde saldi hun fatale werking doen gevoelen.

Hoe was het vóór den oorlog. De geldmarkt, waarop de Regeering voor de dekking harer kastekorten aangewezen was, kon in haar ganschen omvang op ongeveer *f* 350 à 400 millioen worden geschat. Liep de emissie van schatkistpapier op tot *f* 40 à *f* 50 millioen, dan werd er al spoedig op gewezen, dat dit de capaciteit der geldmarkt te boven ging en dat in het belang van het bedrijfsleven consolidatie noodzakelijk was.

In en na den oorlog kon evenwel dit schatkistpapier tot ongekende bedragen aanzwellen, zonder dat dit de geldmarkt desorganiseerde. In den loop van 1922 werd zelfs een hoogste cijfer van meer dan *f* 900 millioen bereikt. Door verschillende leeningen is dit bedrag sedert belangrijk gedaald, doch ook thans beloopt het nog ongeveer *f* 450 millioen.

Dat deze exorbitante bedragen zonder bezwaar opgenomen konden en kunnen worden, is zonder twijfel in de eerste plaats toe te schrijven aan de reeds meer genoemde buitenlandsche saldi. Hun fatale werking kon niet beter worden geïllustreerd. Deze ligt nog niet zoozeer in het feit, dat de schatkisttekorten niet gevonden werden uit eigen doch uit vreemd geld, als wel in het feit, dat het aldus voor den Staat mogelijk is geweest op zijn weg voort te gaan zonder vast te loopen op zijn kas - de beste en dikwijls eenige rem voor verkwisters. Immers had de Staat niet over deze abnormale verbreeding der geldmarkt

de beschikking gehad dan was hij reeds jaren geleden door de macht der feiten geplaatst voor het onvermijdelijk dilemma: óf overgaan tot de meest brute vorm van inflatie, nl. geforceerde vermeerdering der biljettencirculatie, óf vermindering van uitgaven. Immers het derde alternatief: consolidatie in redelijk tempo van deze belangrijke bijdragen bij wege van zuiver Nederlandsche besparingen zou stellig niet mogelijk zijn geweest.

Wij komen hiermede tot het laatste en sluitstuk van den keten: de ontwikkeling der geconsolideerde schuld. Ook in dit opzicht is de financiëele politiek van Nederland vóór 1914 een uiterst soliede geweest. Zwaar belast, voor een deel uit den Republiektijd en voor een ander deel door de langdurige verwikkelingen met België, was de financiëele positie van Nederland omstreeks 1840 verre van mooi. De staatsschuld bedroeg toen het voor dien tijd zeer hooge bedrag van ruim 1.3 milliard. Sedert is de bevolking meer dan verdubbeld, is een omvangrijk spoorweg- en kanalennet aangelegd en zijn tal van andere productieve werken ontstaan. Niettemin was in 1914 de schuld teruggebracht tot één milliard.

Ook in dit opzicht is het beeld wel zeer veranderd. Na de nog noodige consolidaties toch zal binnenkort de totale schuld meer dan 3 milliard bedragen, terwijl bovendien de Staat met een op een contante waarde van *f* 1 milliard te stellen annuïteitsgewijze reeks van uitkeeringen aan de Rijksverzekeringsbank is belast. Is het wonder, dat de nieuwe kapitaalbehoeften van den Staat de eigen kapitaalvorming te boven gingen en dat, niettegenstaande, gelijk reeds werd opgemerkt, aan de in het binnenland uitgegeven leeningen ook door de houders der vreemde saldi flink is deelgenomen, een belangrijk bedrag, vaak tegen zeer onereuze voorwaarden, die een werkelijken rentevoet van 7% naderden, in het buitenland moest worden geplaatst? Een nieuwe en zeer belangrijke last van rente en aflossing aan den vreemdeling is, niettegenstaande de meer genoemde terugkoopen voor Nederlandsche rekening, aldus alles samengenomen op het nageslacht gelegd.

Hiermede is niet alleen het verband verklaard tusschen de plaats gehad hebbende kapitaalintering en de financiën van den Staat, maar is tevens een element blootgelegd, dat aan den huldigen koers van den Nederlandschen gulden eeniger-

mate een kunstmatig karakter geeft. Immers de Staat pleegt het provenu der in het buitenland geplaatste leeningen in handen te stellen van de Nederlandsche Bank, die daarna geleidelijk de bedragen naar Nederland overbrengt. Hierdoor heeft de Nederlandsche Bank in de laatste anderhalf jaar voortdurend saldi op den vreemde afgegeven, die mitsdien onvermijdelijk tot steun hebben gestrekt van den guldenkoers. Men kan er op wijzen, dat tegelijk een deel dier leeningen door het Nederlandsche publiek is teruggekocht en dat voorts een deel der leeningen strekte tot overneming van tevoren door Nederland aan Indië verstrekte korte credieten, dit neemt niet weg, dat voor het overige het aangewezen feit bestaan blijft.

Zooeven zeide ik op het verband tusschen de huidige belastingen en de kapitaalvorming der bevolking nader te zullen terugkomen. Het is thans het oogenblik hiertoe.

De Nederlandsche bevolking - het behoeft hier niet nader te worden aangeduid - overtreft verre het aantal personen, dat van eigen bodem zou kunnen worden gevoed. Zij dient zich haar levensonderhoud dus te verwerven door het ruilen van de producten harer arbeid tegen een overschot aan levensbehoeften elders. De arbeid, dien het surplus van de bevolking aan de wereld kan bieden, is in hoofdzaak industrieele arbeid. Deze arbeid kan slechts geschieden met steun van kapitaal. Dit kapitaal is volstrekt noodig. Staat men voor een toenemende bevolking, dan is dus een hieraan evenredige te werkstelling van nieuw kapitaal noodig. Is dit kapitaal niet uit eigen bron beschikbaar of op redelijke voorwaarden in den vreemde te verkrijgen, dan is de eenige oplossing: werkloosheid of emigratie.

De kapitaalvorming ontstaat door besparing. Voor den sparende is het een vrije daad, voor de volksgemeenschap in haar geheel daarentegen een noodzakelijkheid. Door wie de besparingen geschieden doet er niet toe, waar het op aankomt is, dat zij geschieden.

Tot nu toe hebben de vooraanstaande landen van Europa steeds volledig in hun eigen kapitaalbehoeften kunnen voorzien. En meer dan dat. Hun kenmerk was een geregeld kapitaalsurplus, dat voor belegging elders kon worden benut. Deze belegging schijnt een overdaad van kracht. Vergeten

moet echter niet worden, dat het landen zijn, die in het levensonderhoud der eigen bevolking niet kunnen voorzien. Een zeker quantum aan vaste rentevorderingen op den vreemdeling, toenemend met de groeiende eigen bevolking, is onder deze omstandigheden geen overdaad, doch een essentieele voorwaarde voor handhaving van het bestaande levenspeil.

Gelijk ik reeds zeide voldeed Nederland vóór den oorlog aan bovenstaande eischen. Thans echter is door de verhoogde belastingdruk de surplusvorming noodwendigerwijs dermate verminderd, dat voorshands een overschot voor belegging in het buitenland vermoedelijk niet meer aanwezig zal zijn en het zelfs zeer quaestieus zal wezen, of in de eigen kapitaalbehoefte geheel zal kunnen worden voorzien.

De bevolkingstoeneming bedraagt in Nederland 80-100, 000 zielen per jaar. Aannemende, dat dit een aanwas van de - in hoofdzaak mannelijke - arbeidende bevolking met 30, 000 beteekent, dan is hiervoor thans, ruw geschat, *f* 500 millioen per jaar aan nieuw kapitaal noodig. Ik blijf met deze cijfers beneden de schattingen van Keynes, die kortgeleden bij de tegenwoordige prijzen voor Engeland zelfs tot £ 2000 per arbeider kwam.

Weet men nu, dat voor den oorlog het geheele voor belegging in het buitenland beschikbare overschot per jaar ongeveer *f* 50 millioen bedroeg, terwijl daarnaast de opbrengst der directe belastingen van nog geen *f* 150 millioen in 1914 tot ver boven de *f* 500 millioen is gestegen, dan is het duidelijk dat de vraag, of Nederland in de toekomst nog in staat zal zijn in eigen kapitaalbehoeften te voorzien, met groote nadruk mag worden gesteld.

Op het oogenblik is de proef op de som nog niet daar. De vraag naar nieuw kapitaal van de zijde van het bedrijfsleven staat in dezen tijd van depressie geheel stil. Een aanwijzing is echter, dat het desniettemin zelfs niet mogelijk is in de kapitaalbehoeften van den Staat, zij mogen dan abnormaal groot zijn, geheel in Nederland te voorzien.

Het vraagstuk, dat ik hier aanroer, is er niet één, dat op korten termijn zijn invloed zal doen gevoelen. De soberheid van het voorgeslacht doet ons land nog steeds beschikken over een flinke reserve aan vorderingen op den vreemde. Deze reserve is echter, ik herhaal het, geen luxe, doch voor

de overbevolkte landen van West-Europa een essentiëel bezit tot handhaving van het huidige welvaartspeil. En teert men in, dan treedt spoedig het fatale cumulatieve karakter van dit proces aan den dag.

Dit alles maakt het noodzakelijk den toestand met ernst onder de oogen te zien. Hopeloos is hij allerminst. Integendeel de weerstand, dien het economisch organisme van ons land in de afgeloopen jaren tegenover de uiteengezette destructieve krachten getoond heeft, mag met volle recht doen verwachten, dat, wordt ook onze staatshuishouding weder tot haar juisten omvang teruggebracht, de positie zich betrekkelijk spoedig weder zal consolideeren.

Niettemin hebben de afgeloopen jaren hun uitwerking niet gemist en dubbel noodzakelijk is het hierom, dat als eerste maatregel zoo spoedig mogelijk althans het evenwicht op den gewonen dienst wordt hersteld. De plannen van den Minister Colijn zijn thans bekend. Veel strijd zullen zij ongetwijfeld ontketenen. Noodzakelijk zal het echter zijn, dat bij alle verschil van meening over den modus quo, het doel, de bezuiniging zelve, volstrekt op den voorgrond blijft staan. Immers dat het verzwakte organisme tekorten van zoodanigen omvang als anders voor de deur zouden staan, zonder schade voor de waardevastheid van het ruilmiddel zou kunnen dragen, is in hooge mate twijfelachtig.

Is herstel van evenwicht op den gewonen dienst dus het naastliggende doel, niet minder noodzakelijk is, dan binnen afzienbaren tijd belastingverlaging volgt. Ook dit toch is onvermijdelijk, wil de nieuwe kapitaalvorming weer kunnen worden opgevoerd tot het voor onze groeiende volksgemeenschap noodzakelijke peil.

Tot besluit over dit laatste punt nog een opmerking van meer algemeenen aard. Ook dit verschijnsel toch beperkt zich niet alleen tot Nederland noch zou het juist zijn de veelzijdige ontwrichting van het oorlogs- en na-oorlogstijdperk uitsluitend ervoor verantwoordelijk te stellen.

In de geschiedenis der menschheid is het de bourgeois geweest, die het eerst als klasse in massale hoeveelheid kapitaal heeft gevormd in den modernen zin. Op de laatste anderhalve eeuw heeft hij zijn stempel gedrukt, op het maatschappelijk leven zoo goed als op het bestuur van den staat. Zijn

soberheid is het geweest, die het Malthusiaansche spook tijdelijk verdreven heeft, die het de economie, de ‘science pessimiste’ uit de eerste helft der vorige eeuw, mogelijk gemaakt heeft een optimistisch geluid te doen hooren en haar het recht gaf trotsch te zijn op een in de wereldgeschiedenis ongekenden vooruitgang van levensstandaard voor alle klassen der maatschappij.

Tegelijkertijd is deze maatschappij echter hoe langer hoe topzwaarder uitgegroeid. Op den solieden bodem der agrarische gemeenschap is een toren van industrialisme gebouwd, die voor het geheele bevolkingssurplus ruimte had te bieden, die steeds grooter kapitaalbedragen opeischte en tegelijkertijd in de bevolking de klasse der afhankelijke loonarbeiders steeds talrijker deed worden, die klasse, die in veel geringer mate dan de bourgeois, de boer en de middenstander in zijn dagelijksch leven gewend is met kapitaal om te gaan en te staan voor de keus en de plicht van besparing. Deze verschuiving in de samenstelling der bevolking weerspiegelt zich in de samenstelling der regeeringen. Vandaar, dat de volksgemeenschap bij iedere verdere toeneming van haar aantal aan den eenen kant steeds meer kapitaal behoeft, en aan den anderen kant in hare leiding het inzicht in de noodzakelijkheid van de daartegenover staande besparing - hetzij individueel of corporatief - ziet verzwakken. Dit is een der meest wezenlijke intieme conflicten van den modernen staat, conflict des te acuter naarmate het land dichter bevolkt is en sneller in bevolking toeneemt, en naarmate zekere elementen, dikwijls met den naam van democratisch betiteld - doch ten onrechte, aangezien ook de democratie, wil zij meer zijn dan een vluchtige verschijning, met de komende geslachten evenzeer rekening zal hebben te houden als andere regeeringsvormen - sterker in de leiding van den staat naar voren komen. In de kleinere landen van Europa is voor dit laatste meer gelegenheid dan in de grootere, vandaar dat het conflict zich vooral in deze kleinere landen vertoont.

Is er reden uit dezen hoofde de toekomst met zorg tegemoet te zien?

Het antwoord hierop zal voor een belangrijk deel afhangen van de mate, waarin bij de maatschappelijke groepen, die thans hun rechtmatig aandeel in het bestuur van den staat

hebben verworven, en bij hunne leiders het inzicht in het wezen onzer moderne samenleving zich verder zal ontwikkelen en zij, waar het de blijvende belangen onzer volksgemeenschap betreft, het heden zullen gaan zien in zijn juiste maat tegenover verleden en toekomst.

Voor diegenen, wier eigen leven in den regel zoozeer op de onmiddellijke belangen van het heden is geconcentreerd, is vooral deze laatste eisch een niet gemakkelijke. De erkenning hiervan behoeft intusschen niet te doen wanhopen. Integendeel, hij die zich te binnen brengt, hoe ontzaglijk groot de vooruitgang in kennis en inzicht bij deze groepen in nauwelijks één menschenleeftijd reeds is geweest, zal ten slotte ook in dit opzicht de toekomst met vertrouwen tegemoet blijven zien. Zwaar en verantwoordelijk is echter de taak van hen, die hier tot het geven van voorlichting geroepen zijn.

G.W.J. BRUINS.

19 Sept. 1923.

Economische historie en historische economie.

De strijd die zoo lang gevoerd is tusschen de klassieke economie en die der historische school is wel tot rust gekomen, doch niet eigenlijk uitgevochten. Beide scholen hebben elkander bekampt, nu eens met alle overredingskracht, die van een kalme uiteenzetting der beginselen kan uitgaan, dan weer met een felheid, die aan den toon der Middeleeuwsche scholastici deed denken; elkander overtuigd hebben zij nooit. Dat kon ook wel niet anders, want daarvoor was beider punt van uitgang te verschillend.

Beide groepen gingen uit van geheel verschillende opvattingen. Die fundamentale opvattingen waren - juist omdat zij onuitgesproken en veelal onbewust aan ieders stelsel ten grondslag lagen - niet voor discussie vatbaar.

Eerst nadat beide partijen zich waren bewust geworden van deze vroeger als van zelf sprekend aanvaarde waarheden, was de mogelijkheid tot wederzijdsch begrijpen geopend. Dit begrijpen kon tot waardeering groeien en deze waardeering wederom tot herziening van eigen standpunt. Eerst toen ontstond de mogelijkheid, *niet* van een volledige overwinning, doch van een synthese, die wat er juist en waardevols school in beider opvattingen wist te vereenigen in een nieuw stelsel, dat de grondslag zou worden van een nieuwe economie, welke de vroegere tegenstelling in een hoogere eenheid oploste.

Hoewel wij thans gewoon zijn de klassieke economie te onderscheiden van die der physiocraten, behooren beide stelsels toch tot een en dezelfde geestelijke familie. Adam

Smith en de school van Quesnay staan op denzelfden grondslag. Zij zochten naar de ‘natuurlijke’ economische organisatie en trachtten de ‘natuurlijke’ wetten van het economisch leven op te sporen, in denzelfden geest als de juristen van dien tijd het natuurrecht verkondigden. Tegenover de ordelooze verscheidenheid van plaatselijk verschillend recht en de onredelijk geworden privileges van bepaalde maatschappelijke groepen beriepen de juristen zich op de rechtsregelen, die in een samenleving van vrije menschen vanzelf zouden moeten ontstaan uit het allen menschen gelijkelijk ingeschapen rechtsbewustzijn.

Op dezelfde wijze zochten de physiocraten naar de eeuwige wetten, die naar zij meenden de menschelijke samenleving beheerschen, de ‘ordre naturel’ door een ‘wijze en goedertieren voorzienigheid’ aan zijn schepping ten grondslag gelegd en die de volken slechts behoefden te kennen om volgens zijn wetten te leven. ‘Want’, zegt Quesnay, ‘het is ondenkbaar, dat iemand zijn wezenlijk belang kennende, niet zijn handelingen dienovereenkomstig inricht’. Evenals de leeraren van het natuurrecht beschouwen ook zij het ingrijpen door den wetgever in de economische ordening slechts als een gevolg van onkunde of tyrannie.

Slechts waar de wetgever zich bepaalt tot het handhaven der natuurlijke wetten, bestaat een ‘gouvernement économique’. Een der bekende aphorismen van Quesnay luidt: ‘Ex natura jus et leges, ex homine arbitrium, regimen coër citio’. En op geheel dezelfde wijze spreekt Adam Smith van ‘the obvious and simple system of natural liberty, (which) establishes itself of its own accord’, als maar alle kunstmatig, onnatuurlijke en tyrannieke ‘systems of preference or restraint’ zijn weggenomen.

Ook al verdween met de achttiende eeuw het elegante optimisme, dat het uitgangspunt der physiocratische school was, haar geloof in een natuurlijke orde welke zich van zelf zou vestigen, indien de mensch, door zijn rede geleid, slechts bekend werd gemaakt met zijn ‘welbegrepen’ eigenbelang, bleef heerschen. Immers ook de utilitaristen maakten dit welbegrepen eigenbelang tot den grondslag van hun moraal en verdedigden dat door een beroep op Mandevilles woord: ‘private vices, public benefits’, terwijl ten slotte de evolutie-

leer kwam leeren dat de struggle for life de grondwet (‘wet’ genomen zoowel als norm als in den zin van het overal voorkomende) was van alle bestaan en dat the survival of the fittest het spoedigst bereikt werd, waar de strijd het minst gehinderd werd door ‘kunstmatige’ remmen en tegenwichten.

Het is begrijpelijk, dat de economisten in deze gedachtensfeer levende, zich uitsluitend bezig hielden met het opsporen der wetten, waardoor volgens hunne opvatting te allen tijde het economische leven was en werd beheerscht.

Evenmin is er reden voor verwondering, dat zij, ten einde deze wetten te vinden, de wereld der economische verschijnselen terugbrachten tot haar allereenvoudigst schema, om dan na te gaan welke verschijnselen in deze fictieve wereld, opgebouwd met behulp van het geringst mogelijke aantal onderstellingen, door de werking van het eigenbelang zouden worden te voorschijn geroepen. Ook is begrijpelijk, dat zij de verklaring van een individueel historisch verschijnsel buiten, ja beneden, de taak van de ware economie achtten te liggen. De historische uiteenzettingen die bij Smith nog wel voorkomen, werden door zijn discipelen slechts als exempels beschouwd, bestemd om de algemeene theorie te verduidelijken.

Het denkbeeld om het historisch relatieve wegens zijn eigen belangrijkheid tot voorwerp van onderzoek te maken, lag geheel buiten het gedachteleven der klassieke school. Het kon immers nooit iets anders zijn dan hetzij een exempel van de juistheid der deductief gevonden waarheden, hetzij een daarvan afwijkend verschijnsel, dat alleen bestaanbaar was, omdat de ongehinderde werking der economische wetten nog door onkunde, onwil of andere wrijvingsweerstanden werd belet.

Juist op de verklaring der individueele historische verschijnselen concentreerde zich echter de aandacht der historische school. Was de leer der physiocraten ten nauwste verwant geweest aan die van het natuurrecht, de historische school in de economie was een beweging, die hier en daar in bewuste navolging parallel liep aan de machtige beweging, welke Savigny op het gebied der rechtsgeleerdheid ontketend had.

Het historische gewordene in zijn eigenaardigheid stond bij deze scholen in het middelpunt der belangstelling.

De historische school wilde niet de verscheidenheid der verschijnselen reduceeren tot het eenvoudigst mogelijke schema om dan deductief op de wijze der mechanica te berekenen, welke verschuivingen in de opstelling der constitueerende deelen zou plaats hebben onder de werking van het eigenbelang - die zwaartekracht der economie - doch ging uit van de veelheid der verschijnselen. Zij wilde juist de verscheidenheid in ontwikkeling verklaren, die uit een zelfde kiem gegroeide instellingen te zien gaven. Als zij generaliseerde was het om in één formule samen te vatten, waarin het economische leven van het eene volk, zich onderscheidde van dat zijner naburen, om te doen uitkomen hoe een zelfde economische beweging in twee verschillende landen zeer verschillende gevolgen had of om te laten zien, hoe een bepaald economisch verschijnsel, als b.v. het geld, in de verschillende ontwikkelingsperioden, die het economisch leven heeft doorloopen een zeer verschillende beteekenis heeft gehad en een zeer verschillende rol heeft gespeeld. Wanneer de historische school samenvatte en abstraheerde, dan was het niet om het *gemeenschappelijke* doch om het *verschil* tusschen twee verschijnselen te doen uitkomen. En bij zulke samenvattingen interesseerde het haar weinig, of de aldus gevonden abstractie de fundamenteele componenten van het economisch leven der beschreven groep weergaf.

Het was er haar in de eerste plaats om te doen om een formule te vinden, waarin werd samengevat datgene, wat het kenmerkend verschil uitmaakte tusschen overigens gelijksoortige en nauw verwante verschijnselen. Duidelijk zal het zijn, dat deze romantische voorliefde voor het bijzondere moest leiden tot afkeer voor het formuleeren van economische wetten, de taak die de klassieke economisten juist als hun allereerste plicht beschouwden. Indien de historische school in de economische verschijnselen wetmatigheid zoekt en vindt, dan is het die der veranderlijkheid. De wetten, welke zij opstelt zijn *ontwikkelingswetten.* Tegenover de altijd en overal geldende economische wetten der klassieke economie stelt de historische school geen andere wetten op dan die der veranderlijkheid.

Kort na haar ontstaan kwam de historische school in nauwe verbinding te staan tot de ethische richting in de economie.

Dit kan verwondering wekken. Verklaren en begrijpen van historische verschijnselen is geheel iets anders dan beoordeelen en hervormen. Vooral indien het verklaren en begrijpen leidde, zooals het ook bij de Savigny en zijn leerlingen was gegaan, tot eerbied voor het bestaande, juist *omdat* het historisch geworden was. Doch de 'sociale kwestie', die inmiddels een steeds grooter plaats in het economische en politieke leven was gaan innemen, was de oorzaak dat de economisten zich, al dan niet huns ondanks, gedwongen voelden zich meer op de economische politiek toe te leggen. En waar kon de historische school daarvoor beter terecht, dan bij de ethici, die met haar een van zin waren in de bestrijding der klassieke economie.

Deze eenheid van opvatting kwam vooral tot uiting met de bespreking van het vraagstuk der wenschelijkheid van staatsinmenging in het economisch leven.

Zoowel de historische school als de ethische richting stonden krachtens hun grondbeginselen in deze kwestie lijnrecht tegenover de klassici. Aan een 'ordre naturel' geloofden zij geen van beiden, zij het dat bij de eene groep meer historische bij de andere ethische argumenten den doorslag gaven. Eenzelfde afwijzende houding namen beide ook aan tegen het bezigen van het eigenbelang als de eenige in economische dingen werkzame kracht.

Bij de ethische richting was dit het natuurlijk gevolg van haren grondslag, die de economie opvatte als de wetenschap van het aan zedelijke beoordeeling onderworpen menschelijke handelen ter bevrediging zijner stoffelijke behoeften; de historische school kwam tot hetzelfde resultaat krachtens de haar van nature eigene neiging tot inductie, welke ook de economisch relevante handelingen analyseerde en de verschillende drijfkrachten opspoorde.

Dat bij een zoo groot verschil in grondslag en praktijk geen overeenstemming mogelijk was, tusschen de 'klassici' en de 'historici' behoeft geen betoog. Gedurende eenigen tijd kon het schijnen, dat de klassieke economie geheel van het terrein zou worden verdrongen.

Haar ijle abstracties, die gaandeweg alle verband met de werkelijkheid verloren en haar onmacht om een economische politiek te ontdekken, die bij de behandeling der steeds meer

de aandacht vragende ‘sociale quaestie’ tot leiddraad kon strekken, deden het getal harer aanhangers aanzienlijk slinken. Doch aan de overzijde verviel men in andere uitersten. De economie op historischen grondslag ging meer en meer op in de studie van op zich zelf staande historische verschijnselen en overschreed de grens die de historie van de economie scheidt.

Voor de algemeene leerstukken der economie bleef men aangewezen op de uiteenzettingen der gesmade tegenstanders. Het gevolg was, dat men ook op het gebied der sociale politiek niet sterk stond, en dat ook in de gelederen der Duitsche economen bij den aanvang der twintigsten eeuw ‘Zurück zur Theorie’ als leus begon te weerklinken.

Deze wederzijdsche ontevredenheid kon tot samenwerking leiden, wijl tevens aan ieder der beide groepen gaandeweg de levensbeschouwing was ontglipt, waarin te voren hare opvatting van de economie rotsvast was geworteld.

Het geloof aan de natuurlijke harmonie, die een alwijze voorzienigheid aan alle dingen heeft ten grondslag gelegd volgens een vast en onveranderlijk wereldplan, was verdwenen. En wat de evolutietheorie betreft: van een albeheerschende wereldmacht werd zij meer en meer een wetenschappelijke werkhypothese, waarover een hartstochtlooze gedachtewisseling mogelijk is. Doch evenzeer was aan een later geslacht ontvallen de door de romantiek gekoesterde voorkeur voor het bijzondere en vreemde. Sterker werd verder de drang om te kennen wat allen gemeen is, dan wat de individuen scheidt. En het is waarlijk niet de opkomst der natuurwetenschappen alleen, die er telkens en telkens weer toe heeft geleid ook op het gebied der historie naar wetmatigheid te zoeken. Doch bij het vaststellen van dergelijke regelmatigheden wenscht men, anders dan de klassieke economie deed, wel degelijk deze te zien in hun historische relativiteit, wenscht men goed in het oog te houden welke voorwaarden aanwezig moeten zijn, zullen bepaalde andere verschijnselen regelmatig optreden.

Ook de opvatting van den mensch veranderde. De menschheid, die de uit een Goddelijk wereldplan voortvloeiende economische gedragregels slechts behoefde te kennen, om deze uit eigen beweging te gaan naleven, is naar het rijk der

verbeelding verwezen. Evenmin gelooven wij in den mensch, die, met economen en moralisten overtuigd van het samengaan van algemeen welzijn en ‘welbegrepen eigenbelang’, zoo vaak onmiddellijk voordeel opoffert om daardoor het verderaf liggende te dienen.

Eén zoo intellectualistische opvatting van den menschelijken aard ligt achter ons. Aan het emotioneele leven werd steeds grooter beteekenis toegekend. En bij alle beteekenis die de menschelijke zelfzucht als overheerschende factor van zijn economisch handelen blijft behouden, wordt ten volle den invloed van andere factoren, dan de logische redeneering, op dat handelen, erkend.

Op den bodem dezer nieuwe opvattingen aan de economie een nieuwen weg te wijzen is tot dusverre, naar mij voorkomt, het best gelukt aan den vroegeren Heidelbergschen hoogleeraar Max Weber.

Ging de klassieke economie onbewust uit van de maatschappelijke verhoudingen, welke zij in het Engeland van omstreeks 1800 en de daarop volgende halve eeuw aantrof, Weber is zich van de historische relativiteit der maatschappelijke verschijnselen zeer wel bewust.

Ook hij onderzocht welke krachten in een bepaald historisch millieu werkzaam worden aangetroffen, doch om na te gaan waartoe de werkzaamheid dier krachten moet leiden, isoleert hij zijn object en ziet hij welbewust af van alle storende invloeden en remmen, die volledige doorwerking van deze krachten zouden kunnen belemmeren. Hij kweekt als het ware een reincultuur en gaat dan daarin na tot welke verschijnselen de onbelemmerde werking van deze krachten leiden moet. Dat het zoo verkregen resultaat met de werkelijkheid niet meer overeenstemt, deert hem niet. Het is hem er om te doen, hoe het zou wezen, indien alleen deze ééne kracht in die onderstelde maatschappelijke groep heerschte, op dezelfde wijze als een physicus om de werking van een natuurkracht na te gaan zooveel mogelijk isoleerend te werk gaat, wel wetend dat in de natuur de werking van iedere kracht doorkruisd, belemmerd ja soms opgeheven wordt door die van andere krachten. In zijn bekende opstellen, waarin hij den invloed nagaat die de protestantsche moraal op het economisch leven moest hebben, zegt hij dan ook ergens, dat hij

evengoed de vraag omgekeerd had kunnen stellen en den invloed van het bedrijfsleven op de protestantsche moraal had kunnen nagaan.

Men kan aldus weder tot het opstellen van economische wetten in den geest der klassieke economie komen, doch kan dan tevens den nadruk leggen op het historisch relatieve van deze wetten, die alleen opgaan, hun invloed althans alleen doen gevoelen, in de bepaalde historische constellatie waarvan men uitgaat. Zoo kan men economische wetten opstellen voor een maatschappij, waarin de eigen productie door den verbruiker overheerscht, andere voor eene samenleving, opgebouwd op onderstellingen die het handwerk tot den leidenden bedrijfsvorm maken en weer andere, die zouden gelden in een maatschappij waarin het kapitalisme de drijfkracht is. Natuurlijk kan men ook nog verder détailleeren, want er kan een groot verschil bestaan tusschen een kapitalistische maatschappij, waarin talrijke kleine vermogens worden aangetroffen en eene waarin enkele reuzenvermogens een groot deel van het totale kapitaalbezit omvatten, of tusschen eene waar vrije concurrentie feitelijk bestaat en eene andere, waarin, door welke omstandigheden ook, deze vrije concurrentie is vernietigd. De hoofdzaak is dat men zich bewust is van de gebondenheid dezer wetten aan de onderstellingen, waarvan men uitgaat. Want dat schijnt mij juist het onderscheid met vroegere schrijvers. Ook daaronder treft men er verscheidene aan, die zich het hypothetische karakter hunner deducties bewust waren. Doch hun haperde het aan het besef, dat de samenleving, waarover zij schreven, slechts een veelal onbewust aangenomen hypothese was, berustend op gegevens, die ontleend waren aan slechts één der vele vormen van samenleving, welke de historie heeft gekend. Omgekeerd ging het hen, die uit de historische school afkomstig waren. Zij konden van de historie niet loskomen. Zoo heeft Bücher steeds te kampen gehad met historici, die aan zijn theorieën aanstoot namen, omdat zij niet met de historische werkelijkheid klopten. Zijn in den grond volkomen juist verweer, dat hij economie en geen historie schreef, werd veelal niet begrepen en hij had daaraan zelf schuld, doordat hij inderdaad in zijn geschriften de in zijn antikritieken zoo juist doch te kort aangegeven onderscheiding telkens uit het oog had verloren

en zelf den indruk had gewekt, dat hij niet een historisch type doch een historisch beeld gaf. Eerst nadat Weber in een belangrijk opstel, waarmede hij als redacteur van het Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik optrad, de beginselen en aard zijner methode had uiteengezet en verdedigd, en nadat hij zelf op schitterende wijze de waarde zijner theorie had bewezen in zijn helaas niet afgemaakte opstellen over het verband tusschen de protestantsche ethiek en den 'geest van het kapitalisme' is ook in de kringen der historici waardeering voor deze werkwijze ontstaan, en is men duidelijker dan te voren gaan begrijpen, dat, indien de historicus onderzoekt 'wie es recht eigentlich gewesen ist' de economist nagaat, hoe een complex verschijnselen door den invloed van een bepaalde maatschappelijke kracht zich zal ontwikkelen.

Von Below, die te voren een der scherpste bestrijders van Bücher was geweest, heeft sedert met zoovele woorden zijn waardeering voor Webers methode uitgesproken. En Pirenne, die Bücher's uiteenzettingen historisch onjuist acht, erkent tegelijkertijd, dat van het standpunt van den economist, diens werkwijze zeer wel te verdedigen is[1)].

Zoo is het. Historie en economie mogen zich met dezelfde verschijnselen bezig houden, zij behouden daarom toch ieder hun eigen gebied. Het onderscheid tusschen beide ligt niet in hun object, doch in de wijze waarop zij het beschouwen. In een periode waarin de historici zich meer met de maatschappelijke verschijnselen gaan bezig houden en waarin tegelijkertijd de economen zich beijveren het historisch relatieve van het economische leven aan te toonen, kunnen zij elkander zeer dicht naderen en kan het schijnen, dat een fusie zal plaats vinden. Toch komt weer een oogenblik waarin zij zich ieder van hen eigen roeping bewust worden. Dit oogenblik treedt veelal in als de eerste vreugderoes over de ontdekking van een nieuw arbeidsveld, waar men hoopt geheel onbekende

1) H. Pirenne, Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme in het Bulletin de l'Académie Royale de Belgique 1914, een uitbreiding en omwerking van een voordracht op het Historisch congres te Londen in 1912 gehouden; in zijn oorspronkelijken vorm opgenomen in de American Historical Review van 1914.

vondsten te doen, is bezonken en als ook het daarop volgende kalmere stadium van zorgvuldig materiaalverzamelen achter den rug is.

Het jeugdige enthousiasme van het eerste, de noeste dagelijksche arbeid van het tweede tijdperk, waren ieder op zich zelf een vervulling voor den geest. Doch als dan daarna, niet zelden het eerst door belangstellende buitenstaanders, de vraag wordt gedaan, wat men nu aan al dat verzamelde materiaal heeft, dan werpt de ijverige zoeker spade en houweel weg en begint de rangschikking van het materiaal naar meer algemeene gezichtspunten. Dan gaat men zich meer afvragen: met welk doel hebben wij eigenlijk gezocht; welke behoefte van den menschelijken geest was het, die ons drong en welke vragen waren het die ons geen rust lieten, doch ons drongen dit werk te ondernemen. En dan blijkt al spoedig, dat, al kan hetzelfde materiaal voor historici zoowel als voor economen bruikbaar zijn, het toch voor beiden niet hetzelfde beteekent. Bij alle erkenning van het historisch relatieve blijft de econoom vragen naar een helderder inzicht in economische toestanden en samenhangen. Blijken deze in verschillende perioden verschillend te zijn, speelt een economisch verschijnsel - men neme b.v. het geld, d.w.z. het als ruilmiddel dienende metaal - of wel het kapitaal, onder verschillende economische toestanden een zeer ongelijke rol, dan begroet hij die ontdekking met vreugde, doch gebruikt haar juist om aan te toonen dat en waarom dat zoo is. De vergelijking der verschillende ontwikkelingsstadia dient hem om zijn inzicht in den aard van het ‘geld’ als algemeen verschijnsel te verdiepen.

Voor een historisch geïnteresseerden geest is het juist andersom. Hij aanvaardt en gebruikt de uitkomsten der economie, doch alleen om zich de verhoudingen in een bepaalde periode en in een bepaalde samenleving juister voor oogen te kunnen stellen. Niet het wezen van ruilmiddel op zich zelf zelf interesseert hem, doch hij gebruikt deze gegevens ter verklaring van historische verschijnselen, die hem anders onvoldoende duidelijk zouden blijven.

Zoo heeft de studie der economische verschijnselen in verleden en heden onberekenbaar nut gedaan aan historie en economie beide. Doch tot versmelting dezer twee in wezen

verschillende wetenschappen, heeft zij niet geleid en kan zij ook niet leiden.

Integendeel, naarmate het verworven materiaal beter wordt gekend en gebruikt, blijkt dat wel beide daarvan voordeel trekken, doch ook dat beide wetenschappen dit doen ieder op eigen wijze.

S. VAN BRAKEL.

De godsvrede in het verre Oosten.

Toen in het Frankrijk der Middeleeuwen de vechterij tusschen de grooten ondragelijk was geworden, schiep men, als voorloopigen uitweg, den Trève de Dieu. En nu in onzen tijd de staten-vechterij ondragelijk geworden is, en een deel der wereld zieltogend ter neer ligt, heeft men wederom zijn toevlucht genomen tot een godsvrede, die redden moet van bloed en vuur en rookdamp, wat nog staande is gebleven in het heerschende Armageddon.

Geen duizendjarig rijk wordt hiermede aangekondigd. Voor het afgemeten span van slechts tien jaren hebben de grands seigneurs onder de Staten er in toegestemd elkander met open vizier en ongewapende hand tegemoet te treden. En voorzeker is het beter zoo. Van eeuwigen vrede is er genoeg gedroomd, en hoe grooter de beloften, hoe minder de trouw. Tien jaren rust en ontspanning in het Verre Oosten is reeds veel gewonnen.

Wat Washington bracht, is daarom iets zeer belangrijks. Er is, in dezen, beide critiek en toejuiching geweest. De eerste lof hield niet stand voor den blaam die haar volgde, doch deze werd achterhaald door een achterafsche algemeene voldoening. Maar wie gaarne wereldwijs is, blijft met gefronst voorhoofd en betoogenden vinger staan tegenover deze reeks verdragen en afspraken. Openlijk spreekt men zijn tevredenheid uit, maar in vertrouwden kring geeft men te verstaan, dat men het spel doorziet. En vooral, - in zijn handelingen blijft men liefst bouwen op de oude methoden, al faalden die duizendmaal.

Men vreest kwade trouw. Wie, die de historie kent, zal ontkennen dat in het verkeer der naties tot dusver schurkerij regel, mannetrouw uitzondering was? En wie, met den toestand der wereld voor oogen, durft hopen dat van stonde aan het omgekeerde zal geschieden? Maar ook wie durft zich in te denken waarheen de wereld gaat, wanneer volk zich tegen volk blijft wapenen? Voor men de nieuwe wegen verwerpt, mag men zich wel afvragen of ook zij zóó zeker ten afgrond leiden, of het risico van den vrede wel even groot is als het risico van den oorlog.

Zoolang daarom de verdragen van Washington eenige hoop geven, hoe weinig ook, dat de conflicten in het Verre Oosten niet met roemlooze moordenarij zullen worden uitgevochten, is het plicht zich aan geest en letter daarvan met de uiterste nauwgezetheid te houden. Wie vloten bouwt, of versterkt, handelt trouweloos, - al was hij technisch geen partij bij het verdrag, - want hij verzwakt daarmede het vertrouwen in het woord van den tegenstander en hijzelf werkt ertoe mede de bezworen oorkonde te maken tot een ‘vodje papier’. Het bestaan van België's leger gaf eenige rechtvaardiging aan Duitschlands misdadigen inval, want het bewees dat België zelf geen vertrouwen had gesteld in haar garantieverdragen. Engeland's versterken van Singapore - al is het daartoe gerechtigd, - verschoont van te voren eenige Japansche overtreding van de beloften van Washington. Waar geen vertrouwen wordt getoond, kan geen vertrouwen worden gevraagd. En het bouwen van een vloot in Nederlandsch-Indië ontneemt de waarde aan de toenemende verzekeringen van hechte vriendschap tusschen Nederland en Japan.

Critici van de verdragen van Washington, die zich realisten noemen[1)], toonen gaarne met een cynischen lach aan dat het niet alles idealisme was dat de conferentiebesluiten bezielde, of dat Amerika bracht tot den ‘beau geste’ van het offer van een deel harer vloot. Zij, en een ieder, offerde immers slechts wat zij kwijt wilde zijn! De capaciteit van het Panamakanaal was de maat waaraan de geofferde schepen werden gemeten, zoo heet het. De Filippijnen waren toch geheel onverdedig-

1) Zoo b.v.J.O.P. Bland in The Edinburgh Review, October 1922, in een artikel getiteld: The Washington Conference and the Far East.

baar en ondeugdelijk als vlootbasis, vandaar de zoo nobel schijnende bereidwilligheid bewesten Pearl Harbour geen versterkingen aan te leggen, zoo zegt men. Inderdaad, het is vernuftig bedacht, wellicht ook is het waar, bijna zou ik zeggen: mocht het slechts waar zijn! Want welke hals meende ooit dat eigenbelang in Washington geen rol heeft gespeeld? Het beste waarop men hopen mag, is dat het althans welbegrepen eigenbelang is geweest, dat de waarheid erkent van de Groote Illusie. En wat steviger basis voor den vrede dan het nuchtere belang, zooals het wordt begrepen door den koopman van grooten stijl, die kleine verliesposten gaarne boekt? De bezielende kracht van een vredesbeweging zal van hem niet uitgaan, maar met het cement van nuchtere berekening zal hij een hechter bouwwerk optrekken dan zou worden gebouwd door zuiver idealisme, dat het verwijt niet ontgaat, slechts Ossa op Pelion te willen stapelen.

De eenige vraag die ter zake dient, en van welker beantwoording alles afhangt, is deze: is, al dan niet, door de Conferentie van Washington het oorlogsgevaar verminderd?

Voor den oorlog zijn twee partijen noodig. Washington liet er slechts één. Dit wordt tandenknersend erkend door militairen, die de conferentie een Amerikaansche onnoozelheid achten[1]. Zij toonen u aan, hoe het Westen zichzelf ontwapende en Japan in het Oosten vrij spel liet. Zij rekenen u voor, dat de nominale vlootverhouding van Japan, Amerika, Groot-Brittannië van respectievelijk 3, 5, 5, in werkelijkheid voor Japan veel gunstiger is. Ten gevolge van den grooten afstand van haar basis zou de sterkte der Amerikaansche vloot in het Verre Oosten hoogstens op 4 gesteld kunnen worden. Engeland, dat in geval van nood te hulp zou komen, zou toch nooit haar geheele vloot kunnen zenden en zoo haar uitgebreide gebieden over de geheele wereld ontblooten. In het allergunstigste geval zou het wellicht □ daarvan beschikbaar kunnen stellen. Japan zou dan komen te staan in een verhouding 3-7. Een overmacht, meent gij? Volstrekt niet, zeggen de deskundigen. De geografische ligging van Japan maakt het strategisch buitengewoon sterk; dat ondervond de rampzalige admiraal Rodsjeswensky in den Russisch-Japan-

1) Vgl. The problem of the Pacific in the twentieth century. By General N. Golovin and Admiral A.D. Bubnov. Londen, 1922.

schen oorlog. Een landing is uitgesloten, een blokkade op korten afstand te gevaarlijk, slechts een blokkade op langen afstand zou Japansche successen op zee althans kunnen beletten. Dan echter zou Japan zich met volle kracht op China werpen, en in een landoorlog met een zwakkeren vijand zijn machteloosheid ter zee meer dan goed maken. Alleen een verbond met een landmogendheid, in casu Rusland, zou derhalve, volgens de hier geciteerde schrijvers, een effectieve combinatie mogen geacht worden tegen Japan.

Die conclusie laat ik daar. Doch vaststaat dit: aanvallend optreden in het Verre Oosten is voor Amerika en Engeland beide buitengewoon moeilijk geworden, zoolang de beperking van bewapening geldt.

Apostels van het evangelie van de overheersching van het blanke ras betreuren dit. Gekleurde rassen bestaan voor hen alleen als werkezels en verbruikers. Hun waarde wordt uitgedrukt in de tonnenmaat van in- en uitvoer. Elke verzwakking van de aanvalsmacht der blanken verwekt daarom bij hen paniekgeschreeuw, geheel in den trant van het beruchte: Volken van Europa, verdedigt Uwe heiligste goederen. Doch hoe veelvuldig deze houding nog voorkomt, zij is hopeloos geantiqueerd. De feiten hebben haar allang achterhaald en het geheele Oosten is opgestaan om te toonen dat het, behalve tonnenmaat, ook geestelijken inhoud heeft. Het ware hypocritisch te doen alsof de Westersche mogendheden van hun overheerschende militaire positie in het Oosten nooit misbruik hadden gemaakt, of dat zij die thans uitsluitend voor politiedoeleinden tegen Japan, ten bate van de zwakkere landen, zouden aanwenden. Het tijdperk van Westersche agressie in het Oosten is nu eenmaal voorbij. Het zal er hoogstens nog om gaan, te behouden wat men heeft.

Is dan thans de Japansche samoerai in het Verre Oosten oppermachtig geworden? Gaf Washington hem, die zich ook reeds vaak misdroeg, een vrijbrief om te handelen naar eigen belang en naar eigen begeerte?

Men heeft opgemerkt hoe benepen baron Kato Washington betrad, hoe welvoldaan zijn gelaat glansde toen hij het verliet. Was er zooveel reden tot voldoening over de behaalde resultaten? Wat Japan verwierf was inderdaad niet weinig: in plaats van ter verantwoording te worden geroepen over

een duister verleden, kon het volstaan, evenals de anderen, met een belofte van braafheid in de toekomst. De scherpste critiek wist het buiten de officieele vergaderingen te houden, zoodat het zich in zijdelingsche besprekingen met China grootmoedig kon toonen en zoo den blaam ontgaan van dwarsboomerij die op de Franschen viel. Doch bovenal: de werkelijk gevoelde vrees voor de militaire bedreiging van Amerika werd weggenomen door het voorstel van Hughes tot beperking van de vloot en de vlootbases. Toen het van die twee dingen zeker was, dat de status quo niet zou worden besproken en dat het oude Amerikaansche vlootplan verviel, haalde het ruimer adem en was het volkomen bereid zich eenige, grootendeels schijnbare, offers te getroosten om den gegriefden Chinees in het gevlei te komen. Met begeerige vork had het gedurende den oorlog, slechts van verre bespied, te veel hooi opgestoken, bijkans meer dan in zijn schuren kon worden opgetast. Waarom zou men de overgeschoten schelfjes den eigenaar niet teruggeven? De rijke oogst die bleef kon men, bij het wegvallen van de millitaire bedreiging van afgunstige vreemden, rustigjes bergen en verbruiken.

Dat men in Tokio tegen de Conferentie van Washington heeft opgezien staat vast. En geen wonder. Wat men zich gedurende den oorlog in China had veroorloofd, was berekend geweest op een geheel anderen uitslag van den oorlog dan de verrassing die 1918 bracht. Men had gewed òf op dubbel mat òf op een volstrekte overwinning van Duitschland. In beide gevallen zou er na het sluiten van den vrede in het Verre Oosten niemand zijn geweest die Japan in zijn ambities had kunnen stuiten, niemand die de macht en den moed zou hebben gehad rekenschap te vragen van wat het in de oorlogsjaren had gedaan. Die overweging gaf het de schaamteloosheid, noodig voor het stellen van de 21 eischen; die overweging deed het in Siberië post vatten. De volkomen overwinning van zijn bondgenooten was de onaangenaamste verrassing die het had kunnen treffen, en met schrik zag het de plotseling ontwikkelde, geweldige militaire macht van Amerika, te land als ter zee, aan den overkant van het water opdoemen.

Men nam in Washington genoegen met een belofte van

beterschap voor de toekomst, zonder al te nauw te vragen naar het verleden. En toch, meen ik, zooals voor de Westersche mogendheden sinds Washington de aanvalsmogelijkheden in het Verre Oosten zijn verminderd, zoo is ook eenigermate een waarborg geschapen tegen een agressief imperialisme van Japan.

Ik bedoel hiermede niet dat de Japansche vloot uiteraard niets van belang zou kunnen ondernemen tegen Amerika zelf. Er zijn kwetsbare plekken genoeg in het Oosten; ik noem slechts de Filippijnen. Ook bedoel ik niet rechtstreeks het Viervoudig Verbond, waarbij de Mogendheden verklaren elkanders bezittingen te zullen respecteeren, noch het Negenvoudig, waarbij ieder belooft de deur van het Chineesche Rijk beleefdelijk voor den ander te zullen openhouden. De waarborg dien ik meen is vooral negatief: het niet-meer-zijn van het Britsch-Japansch verbond. Zoolang dit niet bestond, voelde Japan zich veilig tegenover Engeland, deelde het in het prestige van Engeland, ondermijnde het straffeloos de positie van Engeland, en veroorzaakte het een geprikkelde stemming tusschen Engeland en de Vereenigde Staten. Bij de laatste vernieuwing van het verbond, in 1911, mocht dan al een bepaling zijn opgenomen dat het verbond niet zou gelden tegen een mogendheid waarmede een algemeen arbitrageverdrag was gesloten, het ongelukkige feit, dat het juist toen met de Vereenigde Staten gesloten Knox-arbitrage-tractaat niet door den Senaat was geratificeerd, maakte het toch twijfelachtig, of Amerika wel geheel veilig was voor eventueele gevolgen van dit verbond. Bovendien zaaide het tweedracht tusschen het moederland en de Dominions: het is bekend genoeg hoe eerst op de Imperial Conference in Juni 1921 vooral op aandrang van den Canadeeschen premier de beslissing over de vernieuwing van het verbond werd uitgesteld.

Thans is het Britsche Rijk deze doorn uit het vleesch getrokken. En Japan weet, dat het Britsche Rijk, en dat wil hier, naast het moederland, zeer nadrukkelijk zeggen Canada en Australië, van nu af aan met Amerika zal samengaan, wanneer het zou gelden Japan te beletten de grenzen van wat oorbaar wordt geacht te overschrijden. En, tesamen genomen, zelfs met een dreigend Frankrijk op den achtergrond, beschikken deze landen over machtsmiddelen en mogelijk-

heden, waarmede Japan zich niet dan in de uiterste noodzaak zou willen meten. De vrijwillige beperking, die beide landen zich thans hebben opgelegd, zou Japan in dat geval weliswaar een tijdelijken voorsprong geven, doch het onuitputtelijk uithoudingsvermogen reeds van de Vereenigde Staten alleen in vergelijking met Japan zou, naar het mij voorkomt, elk duurzaam succes van Japan uitsluiten.

De nationalistische en imperialistische tendenzen van Japan zijn ongetwijfeld sterk. Doch zij worden sterker naarmate het zich meer bedreigd voelt, zwakker wanneer het weet niets te vreezen te hebben. Wat het in werkelijkheid zoekt zijn afvoerwegen voor zijn overbevolking, die zich verdringt, ruwe grondstoffen en voedingsmiddelen, die het ontbeert, afzetgebied voor zijn industrie, die een levensbelang is. Drie problemen die ten nauwste samenhangen; in de volgorde waarin hun oplossing wordt beproefd, toont zich de Japansche staatsmanswijsheid.

Simplistische staatslieden hebben getracht het paard achter den wagen te spannen en op directe wijze ruimte voor de overbevolking te vinden. Gevolg: scherpe emigratiepolitiek en territoriale expansie. Het eerste leidde tot moeilijkheden met Amerika, het tweede - wanneer ik een oogenblik andere factoren mag verwaarloozen, - tot oorlog met China en Rusland. En het faalde door den aard van den Japanner. De Japanner is geen geboren kolonist, hij vestigt zich niet voor goed in het land zijner vreemdelingschap. Hij is niet taai als de Zuidelijke Chinees of robuust als de Noordelijke, maar hij is delicaat van constitutie en verdraagt vooral de koude slecht. Daarom blijft het noordelijke eiland van Japan zelf, Jesso, zoo dun bevolkt, daarom vreest hij de ijskoude winters van Mandsjoerije en Mongolië. En hij is niet een landbouwer in merg en nieren zooals de Chinees of de Koreaan; tegen beide legt hij het op dit gebied af. De Japansche kolonisten zijn daarom geen boeren; het zijn neringdoenden en barbiers, prostituées en apothekers, tuiniers en handwerkslieden. Hun aantal is niet zeer groot: in 1918 beliep het nog geen half millioen alles tesamen. En dat terwijl de jaarlijksche vermeerdering der bevolking 750.000 bedraagt!

Wijzer inzicht heeft begrepen dat een moderne staat andere dan deze aller-simpelste wegen tot zijn beschikking

heeft wanneer overbevolking dreigt. Van een primitieven landbouwstaat is Japan bezig een moderne industriestaat te worden. Het kan zichzelf niet meer voeden, in toenemende mate behoeft het import van levensmiddelen, doch zijn industrie verschaft het de mogelijkheid van levensonderhoud voor een veel grooter bevolking dan toen ieder zijn minimaal lapje grond bewerkte. In plaats van eenvoudige territoriale expansie begeert het dus beheersching van de streken waar zijn levensmiddelen en grondstoffen worden voortgebracht, of, althans, redelijke zekerheid dat in zijn behoeften ongestoord kan worden voorzien.

Dat ook deze politiek zeer agressief zijn kan, heeft de historie der Japansch-Chineesche betrekkingen der laatste jaren bewezen. Door politieke dominatie is getracht die zekerheid te verwerven. Slechts met tijdelijk succes. Aan den eenen kant maakte de afloop van den oorlog en het weder verschijnen op het Ver-oostersch tooneel der Angel-Saksische landen voortzetten van dit spel te gevaarlijk, aan den anderen kant bleek duidelijk dat men bezig was over zijn doel heen te mikken. De haat tegen Japan die zich in China samenpakte, de herhaalde en lang volgehouden boycott, deed begrijpen dat beheersching van de gewesten waar de grondstoffen worden geproduceerd nog geen afzetgebied voor de industrie verzekerde.

En hier is mijn tweede zakelijke waarborg tegen de volvoering van imperialistische Japansche droomen: Japan kan niet buiten den goeden wil van China, zijn voornaamsten afnemer. Het Chineesche nationale bewustzijn is groeiende, men voelt zich diep gegriefd door elke daad van Japansche agressie, en de Chineezen hebben een bijzonder talent voor het organiseeren van lijdelijk verzet in den vorm van een boycott. Hoe groot ook Japans invloed op de corrupte Chineesche politici moge zijn, het kan toch een zekere grens niet meer overschrijden en het weet dit. Ziet hoe lijdzaam het de laatste maanden een felle boycott verdraagt!

Dit is de werkelijkheid die ten grondslag ligt aan het fraaie negen-mogendheden-tractaat waarin China's deur zoo wijd wordt geopend. Dit zijn de beide remmen die de laatste jaren de Japansche vaart reeds hebben vertraagd en die haar voor de toekomst zullen vertragen. Dit is de feitelijke inhoud van

de afspraken van Washington. Daarom hebben zij waarde, daarom hebben die waanwijzen ongelijk, die schouderophalend wijzen op de vele verdragen die in de historie zijn geschonden.

Er zijn er die altijd weer de Japansch-Amerikaansche tegenstellingen naar voren halen en concludeeren dat daaruit automatisch een oorlog moet voortvloeien. Zulke fatalisten hebben van de Conferentie van Washington niets geleerd. Met opzet, welbewust, heeft men zich daar gekortwiekt, om te voorkomen dat men 'vanzelf' elkander zou aanvliegen en de oogen uitpikken. Dat dit mogelijk is geweest stemt hoopvol. Welbegrepen eigenbelang schaart zich in deze zaak aan de zijde van idealistisch streven.

Deze weinige bladzijden roeren uiteraard alleen de kern van het vraagstuk aan. Doch ik heb die genoeg blootgelegd, meen ik, om te doen zien dat hieruit niet noodzakelijk een kwade vrucht behoeft te rijpen, indien de teere plant slechts zorgvuldig wordt opgekweekt en verzorgd. Ik zeg niet dat er in het geheel geen gevaren overblijven. Maar ik zeg dat de gevaren worden overdreven, en dat er voor een paniekstemming allerminst aanleiding bestaat. De vrede in het Verre Oosten is voor jaren beter gewaarborgd dan hij in lang was.

Leiden, Augustus 1923.
J.J.L. DUYVENDAK.

De sage.

Märchen und Sage. Bemerkungen über ihr gegenseitiges Verhältnis mit besonderer Rücksicht auf die Sigfridsagen, von dr. H.W. Rutgers, Groningen 1923.

Het proefschrift van dr. Rutgers over de wederzijdsche verhouding van sprookje en sage houdt zich in de eerste plaats bezig met de theorieën van Friedrich Panzer.

Panzer heeft in zijn inaugureele rede te Frankfort (1905) zijn meening over *Märchen*, *Sage und Dichtung* uiteengezet. Hij was tot die meening gekomen bij de studie van voortbrengselen, die hij Germaansche sagen - in de eerste plaats 'heldensagen' - noemde en die wij uit de letterkunde van de middeleeuwen, uit Germaansche heldenliederen, epen, saga's enz. kennen. Wat hij bedoelde heeft hij vervolgens in grootere boeken, *Studien zur germanischen Sagengeschichte* 1910/12, gedemonstreerd - men zou ze commentaren bij zijn intreerede kunnen noemen. Sindsdien heeft hij over deze vragen in het algemeen gezwegen.

Volgens Panzer zijn sprookje, sage, gedicht stadiën op een weg van ontwikkeling. 'Im Märchen dürfen wir einen Nachklang der Urpoesie des Menschengeschlechtes erkennen.' Het ontstaat uit een vroege behoefte, voor onze wereld, die volgens een diep ingeworteld gevoel niet de eigenlijke, ware wereld kan zijn, een andere, hoogere in de plaats te stellen. De gedaanten, die op die wijze ontstaan, krijgen een nieuwe werkelijkheid, die voor den mensch door droom en dood, door honderd andere verschijnselen van het lichamelijke en het zieleleven tot zekerheid moet worden. 'Diese Auffassung einer

primitiven Zeit findet ihren Ausdruck im Märchen, das die Grenzen zwischen Idee und Wirklichkeit so unbehaglich verfliessen lässt wie ein Panoramagemälde, das Gegenständliches mit brutaler Täuschung ins Bild überführen möchte'.

Op het sprookje volgt de sage: 'auch sie hält an der Realität jener übersinnlichen Welt noch fest, aber zieht doch scharf und bewusst die Grenze und bleibt selbst auf dem Boden des Menschlichen stehen'. Maar de eigenlijke bevrijding brengt de kunst, 'die wohl recht eigentlich als Ablösung der in Märchen und Sage lebendigen Triebe, ja aller Mythenund primitiven Religionsbildung begriffen werden könnte. Sie bedarf des Uebersinnlichen, des Mythischen immer weniger, je mehr sie mächtig wird die Idee als im Realen lebendig zu erweisen. Mehr und mehr kann ihr die tatsächliche Wirklichkeit so alleiniger Ausgangspunkt und Vorwurf werden und je besser sie in die Tiefe baut, um so mehr kann und muss sie stofflich sich einengen, vom Mythischen herabsteigen zum Wunderbaren und Ausserordentlichen um endlich im Alltäglichen sich zu genügen.'

Zoo komen wij ten slotte van het oersprookje met sprongen en zigzagwegen over het epos eindelijk bij den huidigen roman, die enkel het leven in zijn werkelijkheid geeft: 'und die Künstler zeigen uns, wie die grosse Idee der Menschheit auch hier in allen engsten Schranken so lebendig ist wie auf ungebundener Höhe und lassen sie in tausend Formen je nach den ästhetischen, politischen, sozialen Interessen wechselnder Zeiten vielgestaltig sich entfalten'.

Die ontwikkelingsgedachten verbinden Panzer met andere geleerden, die zich met verschijnselen als mythe, sprookje en sage hebben bezig gehouden. Ook voor de gebroeders Grimm aan den eenen en Wilhelm Wundt aan den anderen kant - al zijn hun verklaringen, die in het boekje van dr. Rutgers uitstekend gerefereerd worden, zeer verschillend - kan het eene genre uit het andere voortkomen. Soms is de mythe het oudst en de mythe kan sage, de sage sprookje, of ook de mythe zonder overgang sprookje worden. Of het is: in den beginne was het sprookje en het sprookje werd sage of zelfs novelle. Maar overal vinden wij een evolutie, een met de ontwikkeling van het menschelijk denken, voelen en kunnen voortschrijdend overgaan van het een in het ander.

Doet dr. Rutgers een aanval op die theorie?

Misschien. In ieder geval heeft hij met ijver en scherpzinnigheid bewezen, dat zekere sprookjes, waarvan Panzer wilde uitgaan, niet onmiddellijk en niet eigenlijk tot de sagen in den vorm waarin zij voor ons liggen hebben kunnen leiden - en daarmee is een goed werk gedaan. Maar van onzen kant zouden wij dien aanval nog heel wat vinniger wenschen.

Om te weten hoe wij ons de onderlinge verhouding van twee vormen hebben voor te stellen, moeten wij beginnen duidelijk te zeggen wat wij onder die vormen verstaan... Dat klinkt heel eenvoudig, maar het wordt toch nog al eens vergeten en het schijnt ons, dat juist door die overtuiging, dat men een ontwikkelingsreeks voor zich heeft, door die pogingen het een uit het ander af te leiden, de begrippen die wij met de vormen sprookje, sage enz. verbinden, vervaagd en verbrokkeld zijn; het schijnt ons, dat, wanneer wij Panzer en anderen willen weerleggen, wij moeten beginnen er ons weer nauwkeurig rekenschap van te geven, wat die begrippen beteekend hebben en nog beteekenen. Want - en dit is het punt waarin wij principieel van onze voorgangers verschillen - wij gelooven niet dat wij die vormen, al treden zij niet ten allen tijde evenzeer op den voorgrond, in het algemeen in een vroeger stadium van menschheid of kindsheid mogen plaatsen, dat de volwassen maatschappij of de volwassen mensch achter zich heeft; wij gelooven niet, dat wij ons, waar wij ze lezen en genieten, in een vervlogen tijd terug droomen. Wij gelooven, dat sprookje en sage evenals spreekwoord en raadsel nog altijd elk op zichzelf wijzen van uitdrukking zijn, die ieder voor een zeker gebied van onzen geest of ons gemoedsleven bindende kracht bezitten - en wij gelooven, dat het, voor wij van hun onderlinge verhouding spreken, in de eerste plaats onze taak is voor ieder afzonderlijk dit gebied te bepalen.

Een van de kenmerken, waardoor men sedert de gebroeders Grimm meent het sprookje van de sage te kunnen onderscheiden, maar tegelijkertijd de mogelijkheid open houdt het een uit het ander af te leiden, bestaat daarin, dat het sprookje plaatsloos en tijdeloos is, de sage daarentegen met historische personen en localiteiten verbonden is. ‘Das Märchen’, zegt Erich Bethe in een geestig en dichterlijk boekje, ‘erzählt von

“einem König”, die Sage dagegen von dem König Gunther und dem König Priamos; das Märchen weiss von “einem Schlosse”, die Sage von Worms und Ilion. Diese Scheidung ist so einfach und klar, so greifbar und einleuchtend ist die durch die Bindung bedingte Verschiedenheit, dass sie allgemein und mit Recht angenommen und festgehalten wird. Wir treten vom Märchen zur Sage in einen andern Kreis. Die Gleichgültigkeit gegen Individualitäten und gegen die Vergangenheit weicht hier der Fragelust und Erklärungsfreude, dem Interesse an bestimmten Persönlichkeiten und ihren Schicksalen. Der geschichtliche Sinn beginnt sich zu regen und sucht auf einfachste Weise Befriedigung, die Ueberlieferung hält Namen und Gestalten fest. Sage ist Anfang der Geschichte.’

Bethe kiest dan als eerste voorbeeld het sprookje waarin arme, brave kinderen van dwergen, Frau Holle of een goede fee goud of rijkdom ontvangen. Daarnaast vertelt men dat in 1605 onder Hertog Hendrik Julius van Brunswijk een arm boerenmeisje uit de buurt van Quedlinburg, dat uitging om hout te sprokkelen, door een in het wit gekleed mannetje naar een plaats gebracht werd, waar zilver uit de aarde opborrelde en op die manier een mand vol zilver thuis bracht - de Hertog zelf liet er een pond van halen en ook een burger van Halberstadt, N. Everkan, kreeg er een pond van. ‘So nimmt ein frei schwebendes Märchen plötzlich Besitz von einem Ort.’

Daar wij nu van dit sprookje inderdaad varianten kennen, die ouder zijn dan de 17e eeuw, moet, indien hier het een in het ander is overgegaan, het sprookje sage geworden zijn.

Maar is dit werkelijk het geval? Wanneer wij de beteekenis van de twee vertelsels met elkaar vergelijken en een bepaald sprookje uitkiezen, b.v. Grimm's *Sternthaler*, zien wij dat zij er heel anders uitzien. In het eene geval hebben wij een arm, braaf meisje, dat haar brood, haar mutsje, haar keursje, haar rokje en eindelijk zelfs haar hemdje weggegeven heeft en nu tot belooning een schat krijgt en een nieuw hemdje op den koop toe. In het andere geval is het meisje alleen arm, dat zij goed is, wordt niet gezegd; wel, dat zij niet heel verstandig is, want, wanneer het witte dwergje haar aanraadt ook de draagmand, die zij met dor hout op den rug heeft, leeg te maken, doet zij dit niet en het manneke moet zelf haar hengselmand,

die zij gevuld in de hand draagt, uitschudden - zij krijgt dus minder dan zij had kunnen krijgen. En dan het einde, waar vermeld wordt, waar een deel van het zilver nog te vinden is! Is mijnheer N. Everkan nu werkelijk ‘Anfang der Geschichte?’ Of is het vertelsel nog heel anders gelocaliseerd dan Bethe vermoedt en zou het niet eigenlijk verklaren, hoe de familie Everkan aan een zekere hoeveelheid zilver gekomen was?

Die twee behandelen dus hetzelfde geval, maar zij behandelen het op een heel andere manier - zij geven ons aandoeningen, die op een verschillend gebied liggen. Het sprookje spreekt tot ons gevoel van medelijden en gerechtigheid: wie bij al zijn armoe nog gul en vriendelijk voor anderen is, dien moet het goed gaan, er valt een schat voor hem uit de lucht. De sage laat ons gemoed koud, maar zij bevredigt onze nieuwsgierigheid in zooverre zij ons meedeelt, op hoe wonderlijke wijze een familie in Halberstadt aan zeker bezit gekomen is.

Is nu het een in het ander overgegaan? Voelen wij iets van een ontwikkeling, een tijdelijke opeenvolging: eerst moet het zóo, toen zóo geweest zijn? Ik voor mij voel niets van dien aard, gelijkwaardig staan die twee naast elkaar; de inhoud vertoont zekere uiterlijke gelijkenis, maar geheel onafhankelijk van elkaar kiest elk een vorm, waarin een duidelijk verschil in beteekenis ligt uitgedrukt. Wie mij zou willen bewijzen, dat het sprookje sage geworden is, zou er niet mee mogen volstaan op de schijnbare gelijksoortigheid van het verhaalde geval te wijzen en vast te stellen, dat het een hier toevallig ouder dan het andere is, maar hij zou moeten aantoonen, dat ons gevoel van rechtvaardigheid en meelij kan overgaan in een belangstelling voor zekere plaatselijke gebeurtenissen of voor familiebezit.

De woorden sage en sprookje (of märchen) zeggen etymologisch beschouwd vrijwel hetzelfde - zij geven beide iets wat gezegd of verteld wordt. Maar wij verbinden hieraan de beteekenis van iets, wat de spreker of de verteller niet uit zichzelf heeft, iets, wat hij niet bedenkt of beweert, maar wat hij in een overgeleverden vorm in zich heeft opgenomen en wat hij herzegt of oververtelt. Vanuit het tegenwoordige en het negatieve kunnen wij er bijvoegen, dat dit ‘iets’ evenmin tot het wijsgeerig beredeneerde als tot het wetenschappelijk bewijsbare of

tot het historisch uitgevorschte behoort. Niettegenstaande zij dit alles gemeen hebben, zijn die woorden voor niemand synoniem - dat wil zeggen, dat ieder, die ze gebruikt met elk afzonderlijk een bepaald begrip verbindt, en al is dit gebruik niet overal geheel hetzelfde, men blijft overtuigd, dat die woorden niet met elkaar mogen verwisseld worden.

Wij plegen nu te denken, dat de begripsonderscheiding, die wij aanvaarden, op zekere trekken berust, die wij in een sage of een sprookje onmiddellijk waarnemen - wij gelooven dus het verschil naar uiterlijke kenmerken te kunnen bepalen. Om bij ons voorbeeld te blijven: wij zeggen dat het kenmerk van een sprookje in het vrije en ongebondene ligt, dat van de sage in haar verbinding met personen en plaatsen. Van die kenmerken uit pogen wij dan verder te determineeren. Dit is een vergissing. Dat wij die begrippen onderscheiden ligt dieper en is van die kenmerken onafhankelijk. Wij bepalen sprookje en sage niet als vreemde planten, maar wij herkennen ze, omdat zij in ons liggen als bepaalde vormen waarin een bepaalde bezigheid van onzen geest wordt uitgedrukt. Wij kunnen dit gemakkelijk bewijzen, wanneer wij ergens aan een punt komen, waar de kenmerken naar den eenen, ons gevoel voor het begrip echter naar den anderen kant wijst. Zoo is bijvoorbeeld de geschiedenis van Den lastdrager en de drie dames in *1001 Nacht* - waar de geschiedenis van de Drie kalenders doorheen gevlochten is - gelocaliseerd en met bepaalde personen verbonden: zij speelt te Bagdad, er komen historische personen als Haroen al Raschid in voor, een van de meisjes blijkt getrouwd te zijn met Haroen's zoon en latere opvolger Al-Amin. Noemen wij het daarom een sage? In het minst niet - wij blijven er bij, dat het een sprookje, niets dan een sprookje is, evenals de geschiedenis van den eersten kalender, die ongelocaliseerd begint: ‘Mijn vader was een koning, hij had een broeder, die ook een koning was.’ Wij hebben zelfs geen oogenblik behoefte, te zeggen, dat hier de sage in het sprookje overgaat. Ditzelfde geldt voor sprookjes van Straparola.

Wij worden dus geleid door een innerlijk onderscheidingsvermogen en niet door uiterlijke kenmerken. En dat is maar goed ook, want wanneer wij die vormen in hun eigen leven willen begrijpen, moeten wij van hun inwendigen bouw uitgaan.

Anders loopen wij gevaar tot een slotsom te komen als die van het kind, dat de overeenkomst tusschen een olifant en een trekpot in den langen snuit vindt, of indien men een plechtiger vergelijking wenscht, wij vervallen in de fouten van de etymologie waar zij de semantiek verwaarloost.

Daarmee willen wij natuurlijk niet zeggen, dat wij ons enkel op ons gevoel moeten verlaten of dat een onderzoek, naar hetgeen wij onder die vormen verstaan, onmogelijk zou zijn. Integendeel, het is juist onze taak, uitgaande van dit innerlijke onderscheidingsvermogen, ons het verschil tot bewustzijn te brengen.

Wij hebben onlangs gepoogd op die wijze de legendenvorm te verklaren. Wij zouden hier hetzelfde met de sage willen beproeven.

Ook de sage is een letterkundige vorm, een vorm dus waarbij de taal het middel van uitdrukking is en waarin zich een geestelijke occupatie vertoont. Die occupatie is hier niet zoo gemakkelijk te herkennen - het begrip s a g e spreekt minder duidelijk tot ons gevoel dan l e g e n d e en ook dan s p r o o k j e. S a g e en s a g e n h a f t hebben in het Duitsch en dientengevolge in het Nederlandsch iets vloeiends en rekbaars gekregen; men spreekt van ‘volksoverlevering, dichterlijke bewerking eener gebeurtenis waarvan men de juiste historische toedracht niet weet’ enz.

Het woordenboek van Grimm geeft, nadat het twee andere beteekenissen - ‘Fähigkeit zu sprechen’ en ‘das was gesagt wird’ - vermeld heeft, als derde: ‘auf mündlichem Wege verbreiteter Bericht über etwas, Kunde von etwas’ en het voegt er bij: ‘leicht verbindet sich mit s a g e die Vorstellung des Unsicheren, Unglaubwürdigen etc.’ Ten slotte zien wij: ‘mit der wachsenden Kraft der Kritik entwickelt sich der moderne Begriff von s a g e als Kunde von Ereignissen der Vergangenheit, welche einer historischen Beglaubigung entbehrt; dieser Begriff... wird nachher ausgebildet als der naiver Geschichtserzählung und Ueberlieferung, die bei ihrer Wanderung von Geschlecht zu Geschlecht durch das dichterische Vermögen des Volksgemütes umgestaltet wurde, freier Schöpfung der Volksphantasie, welche ihre Gebilde an bedeutsame Ereignisse, Personen, Stätten anknüpfte; eine strenge Scheidung gegen die Begriffe m y t h u s und m ä r -

c h e n ist dem Sprachgebrauche fremd'. Een citaat uit Wilhelm Grimm illustreert die bepaling: 'Die Sage folgt der Entwicklung des menschlichen Geistes... in diesem Fortgange kann sie alles, was ein Volk geistig besitzt, Himmlisches wie Irdisches berühren'.

Het begrip is hier dus zeer ruim genomen. Ik geloof intusschen, dat ons onderscheidend gevoel voor vormen hier exclusiever te werk gaat dan de schrijvers, die het woord in die zeer algemeene beteekenis gebruiken en dan het woordenboek. Om dit aan te toonen kunnen wij op andere talen wijzen. Het Noorsch kent een woord s a g n , dat ongeveer met het Duitsche s a g e , zooals Grimm het gebruikt, overeenkomt en daarnaast het woord s a g a , dat 'die gesprochene Geschichtserzählung im Gegensatz zum gesungenen historischen Liede, dann auch die fest gefügte litterarisch verbreitete Erzählung' beteekent - in het kort, de familiegeschiedenis zooals wij ze uit de IJslandsche s a g a 's kennen. Het Engelsch heeft dit woord s a g a overgenomen. De Oxford Dictionary spreekt van: 'A narrative having the (real or supposed) characteristics of the Icelandic sagas'. Zij noemt dan vervolgens - en dat is van belang - 'in incorrect uses (partly as the equivalent of the cognate German s a g e): a story, popularly believed to be matter of fact, which has been developed by gradual accretions in the course of ages, and has been handed down by oral tradition; historical or heroic legend, as distinguished both from authentic history and from intentional fiction'. Het Engelsche taalgebruik wijst dus het te algemeene gebruik van het Duitsche woord s a g e van de hand, en gaat van de IJslandsche s a g a uit. In dien zin heeft het in de laatste jaren ook John Galsworthy opgevat, toen hij in een cyclus van verhalen, van een familie uitgaande, het beeld van een tijd gaf en het geheel *The Forsyte saga* noemde. Wij behoeven er niet aan te twijfelen, dat hij aan IJslandsche saga's dacht - misschien in de eerste plaats aan de *Laxdoela-saga*, maar toch ook aan Snorri en den wijzen Njal.

Het schijnt mij, dat wij bij de bepaling van den letterkundigen vorm s a g e uit de Noorsche woorden s a g n en s a g a een keus moeten doen, en dat die keus ten gunste van s a g a uitvalt. Inderdaad, de IJslandsche s ö g u r - van de boeren aan de Zalmrivier tot aan Grettir, den zoon van Asmund, en

den zanger Egil, den zoon van Grimm met den kalen kop - zijn de voortbrengselen waarin ons begrip s a g e het zuiverst bewaard is. Indien dit het geval is, dan spreken wij niet te boud wanneer wij zeggen, dat de geestelijke occupatie, waarvan de sage de letterkundige vorm vertoont, die met de familie in den zin van stam en afstamming is.

Hoe het komt, dat die beteekenis in Duitschland vervaagd is? Wij zullen daar later eens op terug komen - hier alleen dit: de geestesbeweging van de romantiek heeft van uit het algemeene begrip 'Volksdichtung' de afzonderlijke begrippen 'Sage' en 'Märchen' geforceerd en ze naar elkaar toe geperst, zij hebben er hun kracht van beteekenis bij ingeboet en hun noodzakelijke begrensdheid verloren; daarentegen kent Engeland de romantiek niet in dien zin, het was bovendien arm aan sprookjes en zoo bleef het vormgevoel ongerept en kon het met het vreemde woord het begrip onvermengd overnemen.

Dat men in den gedachtenkring van de sage iets historisch erkent is dus juist. Maar wanneer wij dit nader bepalen hangt deze niet samen met de geestelijke occupatie, die voert tot wat wij 'algemeene' of tot wat wij 'nationale' geschiedenis noemen, maar met de historie van het geslacht. Binnen dien kring vallen dus niet de toestanden en lotgevallen van een natie, de daden van vorsten en helden in zooverre zij die toestanden en lotgevallen veroorzaken, maar hij omvat toestanden en lotgevallen in zooverre zij samenhangen met hetgeen den grondslag van stam en familie vormt. Dus geen begrippen als: verovering, nederlaag, onderdrukking en bevrijding, politiek en wetgeving, maar begrippen als: bloedverwantschap, huwelijk, maagschap, erfelijkheid en erfenis. Twist en strijd berusten niet op nationaal besef, zelfs in zijn primitiefsten en beperktsten vorm, maar op familieveete en bloedwraak; recht en plicht niet op wat in het burgerlijk belang van samenleving en gemeenebest is, maar op familiebelang en op wat banden van verwantschap eischen; bezit niet op wat vrij verworven of verleend wordt, maar in de eerste plaats op wat geërfd wordt en wat van ouder tot ouder aan den stam behoort. De vorst is in de sage niet de leider van het volk, maar de zoon van zijn vader, de vader van zijn zoon, de vertegenwoordiger van het geslacht.

Zoo opgevat krijgt het woord ‘heldensage’ een andere beteekenis. Het is niet, wat het algemeene Duitsche begrip een sage noemt - dus een overlevering van iets waarvan men de eigenlijke historische toedracht niet weet -, maar die nu met een of andere historische persoon in verbinding gebracht wordt; het is evenmin de geschiedenis van een willekeurige historische persoon, die met ‘sagenhafte’ gegevens versierd wordt - maar het is de overlevering omtrent den heroïschen drager van de groote eigenschappen van een bepaald geslacht.

Die gedachtenkring heeft natuurlijk een eigenaardige uitwerking op de opvatting van het geschiedkundige. Wij zeiden, dat de legende, om in de behoefte van de imitatio te voorzien, het historische en zijn objectiviteit verbrijzelde, om het uit zijn bestanddeelen subjectief opnieuw op te bouwen. De sage daarentegen maakt het historische voortdurend afhankelijk van de banden, die wij in erfelijkheid en bloedverwantschap voelen. Het houdt daardoor op, een reeks min of meer op zich zelf staande gebeurtenissen of daden te zijn, waarvoor iemand de vrije verantwoording kan dragen. De historische causaliteit wordt hier als het ware door de teeltkeus bepaalt. Die gedachtensfeer voelt in de geschiedenis zonden van de vaderen, die aan zonen vergolden worden; zij herkent gelijkenissen die springen in den loop der afstamming; zij let op kenmerken, die zich van geslacht tot geslacht voortplanten. Maar aan den anderen kant is zij in staat den voorvaderlijken trots van den stamboom te geven; door de gelijkheid van bloed, dat kruipt, waar het niet kan gaan, deelen de vaderen in den roem van de zonen - daardoor is geen groote daad en geen noodlot geheel eigendom van een persoon, maar veeleer eigendom van de familie, daardoor bedekt de laaghartige niet zich zelf met schande, maar alle generaties die voorafgaan en volgen.

En het eigenaardige van den gedachtengang is alweer in den vorm zelf uitgedrukt. Het historische in de legende is in scherp gescheiden episodes uit elkaar genomen, die wij telkens op zich zelf herkennen. Daarentegen is het voortloopende, het verbindende van de erfelijkheid en het dooreenvlechtende en verwikkelende van het huwelijk iets wat de sage onomlijnd doet schijnen. Zij kan eigenlijk slechts eindigen met den onder gang van een geslacht; zij begint met een grondvester die in de schaduw van het onbekende of in den glans van het godde-

lijke schuil gaat. Ook, dat wij het begin en het einde van al die draden zoo zelden bespeuren, geeft haar iets dat tegelijkertijd geheimzinnig is en aan de natuur herinnert.

Laten wij nu het *Nibelungenlied* en wat er mee samenhangt eens naast het *Rolandslied* zetten. In den beginne vinden wij veel, wat men vergelijken kan. Siegfried en Roland, de machtige strijders, die den dood vinden door verraad; de trouw aan den koning, den leenheer en wat dies meer zij. Al spoedig blijkt echter, dat veel van dit gemeenschappelijke in den kunstvorm ligt. Want ook het *Nibelungenlied* is in zijn jongste gedaante een epos. De figuren zijn door de kracht van het definitieve bepaald, zij zijn zelfstandig geworden en komen daardoor dichter bij die van het *Rolandslied.* Meer nog: het zijn beide epen in den ridderlijk-aristocratischen stijl van het feodale tijdperk en ook dit leidt tot grooter overeenkomst. Maar wanneer wij van den kunstvorm afzien - en hoe dieper wij in de Nibelungensage doordringen, hoe beter dit gaat - zien wij de letterkundige vormen met hun verschillenden gedachtenkring naast elkaar liggen. Hier twee legers - daar twee geslachten; hier hoogverraad - daar familieverraad. Wij zagen de figuur van Roland in de sfeer van het legendarische, hij is oorspronkelijk een heilige, een martelaar. Van het imitatieve vinden wij bij Siegfried, bij Gunther, Gernot, Giselher niets - zij hebben met legende en heiligheid niets van doen. Daarentegen zijn zij vol van herinneringen aan de stamoverleveringen van de sage, het zijn in de eerste plaats vertegenwoordigers van een geslacht. Spreekt de tegenstelling van de namen *Der Nibelunge Not; Der Nibelunge Lied* en *Le chanson de Roland* niet duidelijk? Zij zijn het in al de vormen waarin wij ze vinden. Of het fraaie gebouw, dat Heusler *(Nibelungensage und Nibelungenlied* 1921) heeft opgetrokken, inderdaad zoo hecht is als hij gelooft, laten wij in het midden, maar het zijn altijd en overal Gibichungen, Walisungen, Völsungar, Burgunden, Nibelungen, deelen uit een stamboom, leden van een familie. Olivier en Turpijn hebben ternauwernood vaders en geen kinderen - in de Nibelungensage krijgen de helden niet alleen zonen maar ook vaders en moeders. In het heele *Rolandslied* is van verwantschap nauwelijks sprake; het feit dat Ganeloen de ‘parâtre’ van

Roland is - dat even aan een sage herinnert - speelt voor den dichter een ondergeschikte rol; hij werkt die verhouding geenszins tot een motief uit. Het *Nibelungenlied* met bijbehooren is op familieverhoudingen gebouwd, het zijn alles broeders, echtgenooten en zonen en zij gaan te gronde omdat zij het zijn. Wat is in Etzel nog van den nationalen vijand, van den 'flagellum Dei' te vinden? Hetzij hij, zooals in de Noordsche overlevering, belust is op den schat, hetzij hij onder Kriemhild's pantoffel zit, hij blijft een echtgenoot. Men heeft wel eens beweerd, dat het *Nibelungenlied* ergens moet ontstaan zijn, waar het volk niet onder de Hunnen geleden had, daar het gedicht hen zoo onpartijdig beoordeelt. Zou het niet veeleer zoo zijn, dat de Hunnen in deze sage in het geheel geen volk vertegenwoordigen, maar een familie zooals de Burgunden of de Nibelungen? Het is terecht gezegd, dat nergens in een groot kunstwerk zoo reëel, met zooveel diepte, zoo aandoenlijk het leven van een leger is bezongen dan in het *Rolandslied* - daartegenover zijn nergens de hartstochten van een familie en stam zoo geweldig geschilderd als in de *Nibelungen*gedichten met hun familiebezit en familietwist, met hun huwelijk en huwelijksbedrog, hun jaloerschheid en vrouwengekijf, hun bloedwraak en zwagermoord, hun zwaren walm van bloedverwantschap en bijslaap. Daarin liggen - en dat is bekend genoeg - twee historische atmosferen: die van de kruistochten met hun heiligen strijd tegen de ongeloovigen, en die van de volksverhuizing met haar dwalende stammen, die elkaar vinden en met elkaar in strijd komen, onder elkaar trouwen en elkaar vernietigen, - maar in de eene lucht gedijt de legende, in de andere de sage.

Nog eens, wij plegen dit alles van uit het epos te zien, wij beschouwen de helden en daden in hun afzonderlijkheid, wij oordeelen naar figuren als Ruediger en Volker, die de epische behoefte er aan toevoegde, maar onder of naast den kunstvorm ligt de letterkundige vorm, de gedachtengang van de sage, die minder op de personen let dan op de noodlottige verwikkelingen der verwantschap, waaraan een geslacht te gronde gaat - en eigenlijk is het dat, wat ons boeit.

Het zou kunnen schijnen alsof wij de sfeer van de sage al te zeer uit een enkel voorbeeld hadden afgeleid, dat misschien op zich zelf staat. Ik geloof dat dit niet het geval is en dat wij

integendeel wanneer wij naar de Grieken of naar Indië wilden kijken, de gedachtengangen, waarvan de sage de vorm is, nog veel duidelijker en tastbaarder zouden kunnen aantoonen. Eveneens wanneer wij den kring van het Indogermaansche verlaten en tot het Oude Testament overgaan. Wij zouden daar telkens een andere schakeering vinden, maar de geestelijke occupatie waarvan wij spraken, vertoont zich bij den heros eponymos, daar waar de vader letterlijk alleen in den zoon kan voortleven, en eindelijk bij de aartsvaderen toch telkens in een vorm, dien wij zonder ons gevoel geweld aan te doen, sage kunnen noemen.

En nog een vraag. Voert de occupatie, die zich niet met de familie maar met het volk als zoodanig, met de natie of het gemeenebest bezig houdt, niet ook tot een bepaalden herkenbaren vorm? Zonder twijfel - maar die vorm is meer spontaan, meer aan het oogenblik gebonden, zij kiest niet in de eerste plaats de taal als middel van uitdrukking, maar uit zich in een gemeenschappelijke handeling - wij denken hier bijvoorbeeld aan het feest. Zoodra zij zich met het verleden verbindt wordt het beeld anders. Wij willen niet in het evolutionistische vervallen en wij gelooven geenszins, dat het begrip s t a a t zich uit het begrip f a m i l i e heeft kunnen ontwikkelen - maar wij kunnen wel zeggen, dat zoodra zich een volk als volk terugdenkt, onwillekeurig de begrippen f a m i l i e en v o o r v a d e r e n weer opduiken, en dat het zich dientengevolge het verleden toch weer als stamboom voorstelt. De gevolgtrekking ligt voor de hand: het is dit familiegevoel, dat het historische tot sage maakt, en wanneer het woordenboek spreekt van ‘een bericht van gebeurtenissen in het verleden, waaraan historische bekrachtiging ontbreekt’, dan moeten wij erbij voegen: ‘maar dat door gevoelens van verwantschap geleid en gevormd wordt’.

De sage heeft het vaak hard te verantwoorden. Het zou te bezien staan wat er van menige legende geworden zou zijn, wanneer haar samenhang met een in het religieuze liggende occupatie van onzen geest niet tegelijkertijd een samenhang met de religieuze organisaties - in het Westen de kerkelijke overheid - veroorzaakt had. De kerk heeft de legende ontzien en gekweekt; alleen in het individualistische gaande

godsdienstige stroomingen, die de waarde der imitatio ontkenden, hebben haar met opzet verworpen. Maar de kerk had geen reden tot zachtzinnigheid met de sage; integendeel, er was in het familiegevoel veel met het godsdienstige in strijd en wat eerst door het sacrament moest gelouterd worden. Aan den anderen kant was alles, wat naar objectieve geschiedkunde zweemt er op uit haar te verjagen en op leven en dood te bevechten. De sage had geen anderen beschermer dan de familie zelf en kon - tenzij de kunstvorm haar vasthield - met de familie te gronde gaan. Kon - maar behoefde niet, want letterkundige vormen zijn taai en hebben een eigen leven. Intusschen is ook dit een van de oorzaken, waarom wij haar vaak zoo moeilijk herkennen en hoe meer het geslacht waarin zij thuis hoort verborgen is, hoe sterker zij verweerd en gehavend is.

Want wat in de sage van een beroemd geslacht zit, vinden wij in kleinere afmetingen in een stille familie terug. Om nog eens op ons punt van uitgang te komen, het zilver, dat in de familie Everkan te Halberstadt te vinden was en dat een boerenmeisje door bemiddeling van een wit manneke gekregen had, lijkt, dunkt mij, heel wat meer op den schat van de Nibelungen, die ook van dwergen afkomstig was en die nu ergens in den Rijn bedolven ligt, dan op de sterredaalders - het is alle twee familiebezit.

Hier ligt de overgang naar wat men de ‘plaatselijke sage’ genoemd heeft, die alweer geen sage is, die zich aan een willekeurige plek gehecht heeft, maar die de verbinding van het locale met het familie-gevoel beteekent, het verhaal dus, waar de sfeer van de sage niet enkel met personen, maar ook met localiteiten in aanraking komt.

Het spreekt van zelf dat die sfeer zich ook met voorwerpen verbinden kan en dat die voorwerpen dan symbolisch of materieel dragers van de verwantschap worden en van al de draden en banden die wij voorheen bespraken. De legende heeft haar reliek, het van den heilige afkomstige en zijn historische werkelijkheid bewijzende voorwerp; de sage heeft het erfstuk, dat kinderen met de ouders verbindt, het zwaard van den vader, het kleinood der moeder, de schat... Ieder erfstuk is een ei, dat de sage kan uitbroeden. Van het voorwerp naar de plaats is slechts een stap, te meer daar in de

familie het voorwerp vaak de plaats is die de traditie draagt: het slot, de boerenhoeve, het vaderlijke erfbezit. Maar zooals de heilige wanneer hij gecanoniseerd is, opgenomen wordt in den kalender, in den ritus, in de Acta sanctorum, en de reliek een bedje van rood fluweel en een gouden schrijn vindt, krijgt de plaats in de legende een kapelletje of ten minste een kruis - de sage ontbeert dit: erfstukken worden verkocht, gaan verloren en de familieplek is dikwijls het eenige waaraan de rafels van de sage nog hangen. Dat het alweer moeilijk is ze hier te herkennen - zeker, maar ik geloof, dat ook hier ons schiftend vermogen bij eenige oefening den rechten weg vindt.

En nu... zouden wij dr. Rutgers om verschooning moeten vragen, dat wij te weinig van zijn boekje gezegd hebben; nu zou, om de verhouding van sprookje en sage te bepalen, de definitie van het sprookje moeten volgen. Doch die zullen wij tot later uitstellen.

ANDRÉ JOLLES.

De Universiteit van Nederlandsch-Indië.

Een Universiteit voor Nederlandsch Indië! De tijden zijn rijp en de roep is luide geworden. Wie aan het denkbeeld vorm en leven zullen hebben te schenken, staan voor een cultuurtaak in den hoogsten zin des woords. Zullen zij ervoor berekend blijken? Het gevaar schuilt in zeker gebrek aan voorstellingsvermogen, dat bij het scheppen van nieuwe organismen dikwijls te angstvallig de toevlucht doet nemen tot het navolgen van bekende voorbeelden. Wie de positieve mogelijkheden niet voor zich ziet, vreest onbekende gevaren, en noemt die vrees behoedzaamheid. Maar de voorzichtigheid van heden is wel eens de wijsheid van gisteren, en de ware en heilzame behoudendheid vraagt, wat behouden zal kunnen blijven in de toekomst.

Wat thans te duchten staat is, dat men zich bij het inrichten van het hooger onderwijs in Indië niet zal kunnen losmaken van de bestaande modellen en de Nederlandsche instellingen eenvoudig zal copieeren. In die fout verviel de Nederlandsche regeering, toen zij in 1905 en 1918 de hoogescholen hier te lande schoeide op de leest der universiteiten, zich nauwelijks afvragende, noch of het model in zich zelf deugde, noch of het bruikbaar was voor afwijkende behoeften. In die richting werd ook in Indië de eerste stap reeds gedaan door de oprichting van de Technische hoogeschool te Bandoeng, en tot den volgenden stap is het been reeds opgeheven: er is een juristenschool in de maak, welke een copie zal geven van de opleiding der voor Indië bestemde juristen

te Leiden. Zal de derde stap zijn, dat men de Nederlandsche rijksuniversiteit als confectiegoed in Indië importeert?

Ieder die zich zoo iets eenigermate kan voorstellen begrijpt terstond, dat Indië de Nederlandsche universiteit, zelfs gewijzigd, niet gebruiken kan, er veel te veel aan zou hebben en lang niet genoeg. Wat Indië noodig heeft is een lichaam geschikt om centraal orgaan te zijn voor het geheele hoogerwetenschappelijke leven, in staat om alle aspiraties van cultuurbevordering door wetenschap in zich op te nemen en te behartigen.

Hoe zou zulk een lichaam er uit kunnen zien? Ik geloof, dat het niet zoo heel moeilijk is, het beeld te ontwerpen van een inrichting, die eenerzijds rekening zou houden met het reeds bestaande en voldoen zou aan de onmiddellijke vereischten van nu, anderzijds ruimte zou bieden voor ontwikkeling en groei. Zij zoude eenigermate het karakter moeten dragen van een goedberaamd plan van stadsuitbreiding, uit te voeren al naar behoefte en middelen zullen meebrengen.

Denk U eerst even de ontwikkeling, die bij een ondoordachte nabootsing der Nederlandsche modellen in het verschiet zou komen te liggen. Een Universiteit, laat ons zeggen te Batavia. Straks als Indië zal zijn voortgeschreden in bloei en beschaving (wie daarop niet zijn plan baseert kan het net zoo goed laten) een tweede te Menado. En vervolgens... enfin, het is nog tijd genoeg om te overwegen, of de Keieilanden er ook een moeten hebben. Naast de universiteiten een aantal hoogescholen, alles zonder eenig onderling verband, concurreerend, ‘overlapping’, kostbaar en onelastisch. Is het een aantrekkelijk beeld?

De gevolgtrekking ligt voor de hand: de Universiteit van Nederlandsch Indië moet een eenheid zijn, die het geheele eilandenrijk omvat en niet voor al haar functies en organen aan één plaats gebonden is. Voorloopig dus een ideëele eenheid. Maar die terstond met realiteit te vullen is. De onmiddellijke behoefte is natuurlijk die aan instellingen voor hoogere en wetenschappelijke vakopleiding: hoogescholen dus naar ons spraakgebruik. De Technische is er al, de medische bijna en een juridische is in de maak. Goed, men bouwe de Universiteit op *uit* deze hoogescholen: de Univer-

siteit zij het ideëel verband, de hoogescholen zijn haar wezenlijke deelen. Een universiteit gevormd door verschillende hoogescholen, het klinkt ons misschien vreemd. Toch niet zoo vreemd voor wie denkt aan het Engelsch-Amerikaansche college-systeem of aan de Napoleontische 'Université'. De hoogescholen zouden uit de verte te vergelijken zijn met de 'colleges' van een Engelsche universiteit, zeer uit de verte en niet in alle opzichten. Zij zouden de vakscholen zijn van die faculteiten welke een direct maatschappelijk-praktische beteekenis hebben, zij zouden wetenschappelijk vormen tot den hoogeren staats- en gemeenschapsdienst. Hun getal zou vatbaar zijn voor uitbreiding, naarmate nieuwe behoeften zich voordeden.

Een combinatie van vakscholen evenwel, hoe wetenschappelijk de opleiding er ook zijn moge, kan op zich zelf nog niet een universiteit vormen. Om dien naam te dragen, heeft zij nog iets meer noodig, volstrekt niet alleen uit een wetenschappelijk-ideëel oogpunt, maar evenzeer uit dat van praktisch nut.

Voor elk der hoogere vakopleidingen: technisch, medisch en juridisch, is voorstudie noodig van zuiver wetenschappelijken aard. De ingenieur en de medicus kunnen niet zonder de natuurwetenschappen, de rechterlijke en civiele ambtenaren hebben taalkundige, historische en economische kennis noodig. Nu kan men natuurlijk al deze vakken desnoods onderbrengen bij elk der hoogescholen in het bijzonder: vele schrale plantjes van cultuur- en natuurwetenschap, kwijnend onder de schaduw der toegepaste vakstudie. Veel economischer en tevens veel vruchtbaarder zal het zijn, den geheelen onmisbaren onderbouw te grondvesten in den vorm van een litterarisch-natuurphilosofische hoogeschool, die zoodoende de breede basis zou opleveren van de geheele universiteit Men zou daarmede iets krijgen wat merkwaardig veel geleek op de oude faculteit der 'artes', beginperk en onderbouw der oude Europeesche universiteiten, gelijk die voortleeft in de ongescheiden philosofische faculteit der Duitsche landen. Doch waartoe, zal iemand vragen, die oude vereeniging van humaniora en natuurwetenschap hier te handhaven, terwijl toch niemand berouwt, dat Nederland in 1815 de Fransche scheiding in twee faculteiten: letteren en wis- en natuurkunde

heeft gevolgd? - Om praktische redenen. Voor de hoogere vakopleiding van iedere soort: technisch, medisch en bestuurlijk, zal in Indië een groote beteekenis gelegen zijn in voorstudie op het gebied van een groep van wetenschappen, die behooren deels tot het gebied der natuur-, deels tot dat der cultuurwetenschap: te weten de aardrijks- en volkenkunde in den ruimsten zin des woords. Verdeelt men ze over verschillende instellingen, dan bemoeilijkt men een grondige en veelzijdige voorstudie. Het groote belang van deze groep van wetenschappen versterkt bovendien het zoo even reeds opgeworpen argument, om ze niet bij elk der vak-hoogescholen in het bijzonder te vestigen. Een behoorlijke hoogeschool voor rechterlijke en bestuursopleiding dient eenigermate geoutilleerd te zijn op het gebied van aardrijkskunde, volkenkunde, taalkunde, geschiedenis van den archipel, islamwetenschap, hindoesche oudheidkunde. Sommige van die studiën kunnen evenmin straffeloos gemist worden aan de technische of de medische hoogeschool. Wat is dan natuurlijker dan ze alle te concentreeren in een eigen milieu, waar ze behoorlijk kunnen gedijen, waar de vruchtbare aanraking wordt teweeggebracht tusschen studenten van verschillende richting, die straks uiteen zullen gaan, en waar elk der vak-hoogescholen er zooveel van kan profiteeren als zij noodig heeft?

Totzoover sprak ik enkel van het praktisch belang eener litterarisch-natuurwetenschappelijke hoogeschool, en noemde daarbij nog niet eens haar taak om leeraren, oudheidkundige en taalkundige ambtenaren op te leiden. Er is evenwel nog een ander belang in gelegen. Zulk een hoogeschool kan groeien tot de centrale instelling voor wetenschappelijk onderzoek in den ruimsten zin. Vanzelve kom ik hier van den algemeenen bouw der Universiteit van Nederlandsch Indië op enkele bijzondere trekken.

Vooreerst een punt, dat nog den vorm betreft. Wanneer de Universiteit in Indië zich enkel beperkt tot de functies van een doceerend en examineerend lichaam, dan mist zij een belangrijk deel van haar roeping. Zij moet tevens het centraal orgaan zijn, dat de beoefening der wetenschap over geheel Indonesië bijeenhoudt en bevordert. Zij moet met andere woorden tegelijk de rol vervullen van een Akademie van wetenschappen. Een rechter in het binnenland, een medicus,

een taalkundig ambtenaar in de buitengewesten, een zendeling, die zich tot wetenschappelijke studie aangetrokken voelen, moeten in eenig verband kunnen staan tot de Universiteit, zoo dat zij haar steun genieten bij hun werk, en, op de plaats van een harer scholen vertoevend, daar gelegenheid vinden, iets van hun studiën bekend te maken. Men kan zulk een contact op een afstand zonder bezwaar een lidmaatschap der Universiteit noemen; wij hebben dien term vroeger hier te lande ook gekend. Zoodoende wordt het mogelijk, het geheele wetenschappelijk leven in Indië te oriënteeren op de Universiteit, en doordat deze, hetzij in haar centrum, hetzij in haar hoogescholen, beschikt over laboratoria, bibliotheken, tijdschriften en auditoria kan men het gevaar van zekere steriliteit, dat wel eens den Akademiën van wetenschappen aankleeft, ontgaan.

Het thans volgende punt betreft niet meer den vorm maar den inhoud. Op het gebied der litterarische studiën valt in Indië iets te scheppen, wat geheel nieuw zal zijn, namelijk een studie van humaniora gebaseerd niet op de kennis der grieksche en romeinsche, maar op die der hindoesche en moslimsche cultuur. Het spreekt van zelf, dat aan de Universiteit van Nederlandsch Indië, is zij eenmaal volledig uitgerust, ook de mogelijkheid moet bestaan, het grieksch en het latijn te beoefenen. Maar zal zij beantwoorden aan haar roeping van de plaats te zijn, waar de volken van Indië zelf zich waarlijk kunnen ontwikkelen in de lijn van hun eigen beschaving, dan moet men aanvaarden, dat hun geestelijk verleden niet Hellas en Rome heet. Twee andere hooge culturen hebben den bodem bevrucht, waarop hun geestesleven is gegroeid: die van den islam en het hindoeïsme. Nergens elders vindt het dualisme Griekenland en Rome zoozeer zijn parallel als in ons Indië. Want in Voor-Indië staan moslimsche en hindoesche cultuur vijandig naast elkander; in Indonesië alleen is een beschaving uit beiden samen opgegroeid. De taak der oriëntalisten aan de Indische universiteit zal in de eerste plaats moeten zijn, den Indonesiërs te leeren, hoeveel rijker nog dan zij wisten die beide groote beschavingen zijn geweest, waarop de hunne is gebouwd.

Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat de Nederlander zich ten aanzien van alles wat den islam als godsdienst

betreft, met de uiterste kieschheid zal hebben te gedragen. Van moslimsche theologie zal natuurlijk aan de universiteit evenmin sprake kunnen zijn als van christelijke. Ook bij de historisch-philologische behandeling der arabische humaniora zal op den voorgrond moeten staan een geest van piëteit jegens het geloof van de overgroote meerderheid der Indische bevolking. Die schroom mag aan den anderen kant het wetenschappelijk karakter van dit deel van het onderwijs niet schaden, zelfs al zal dit niet geheel te berekenen invloed hebben op de geloofsvoorstellingen. Wie Indië rijp acht voor een universiteit moet ook de consequenties aandurven.

De tot zoover geschetste denkbeelden zouden terecht luchtkasteelen kunnen worden gescholden (zij zullen dit toch wel niet ontgaan), wanneer niet althans een poging werd gedaan, de lijnen van een denkbare uitvoering tevens aan te geven. Het leidend beginsel bij zulk een uitvoering zou moeten zijn: niet afbreken wat reeds tot stand kwam, en niet alles ineens willen doen. Men ga eenvoudig voort, allereerst de vakhoogescholen, waaraan behoefte bestaat, in te richten, doch onder het gezichtspunt, *dat zij deelen zijn van de Universiteit van Nederlandsch-Indië.* Men kome, nu het nog tijd is, wat de Technische hoogeschool te Bandoeng betreft, terug op de te slaafsche nabootsing van het Nederlandsche model. Elk der hoogescholen dient zoo zelfstandig mogelijk te zijn, en zoo eenvoudig mogelijk van bestuursvorm. Een eenvoudige bestuursvorm is uitvoerbaar, omdat het oppertoezicht, berustend in de Universiteit als algemeen lichaam boven de hoogescholen, centraal georganiseerd zal kunnen zijn. De hoogeschool voor zich, heeft slechts een dagelijksch bestuur met wijdstrekkende bevoegdheid noodig. Een hoogleeraardirecteur, voor een reeks van jaren benoemd, met een college uit twee docenten en twee niet-docenten bestaande, en met een vasten secretaris, schijnt volkomen genoeg. Den titel rector magnificus beware men om er de eenheid der Universiteit mee uit te drukken. Dit hevig ouderwetsch en klassiek ornament staat reeds onzen Nederlandschen hoogescholen even gek als de plooikraag van Oldenbarnevelt het een Minister van landbouw, nijverheid en handel zou doen. De rector van Bandoeng zal zich thans nog deze *deminutio capitis*

misschien laten welgevallen. Rector magnificus zou dus moeten worden een waardigheid van tijdelijk hoofd der geheele universiteit, bij tourbeurt bekleed door de hoogleeraren-directeuren der verschillende hoogescholen, en overgedragen met een algemeene jaarlijksche solemniteit.

Waarin zou zich behalve in deze plechtigheid de eenheid der Universiteit verder manifesteeren? In een welingericht centraal bureau, in een goed en praktisch functioneerend curatorium. En verder in een centrale bibliotheek en andere verzamelingen op oudheidkundig, ethnografisch, aardrijkskundig en biologisch gebied. De plaats waar deze gevestigd worden, zou ook de aangewezen plaats zijn voor de litterarisch-natuurphilosofische hoogeschool.

Twee vragen knoopen zich aan het bovenstaande vast. Zou men de indeeling in faculteiten moeten behouden? Feitelijk zou de indeeling in hoogescholen haar doorkruisen en onbeteekenend maken; aan den anderen kant zou een aanhouden van de oude traditie in dit opzicht weinig schaden en wellicht soms nut afwerpen. Van overwegend belang is deze theoretische vraag niet.

Geheel praktisch is de andere vraag: zou het noodig zijn, de litterarisch-philosofische hoogeschool terstond volledig te equipeeren? Het antwoord kan luiden: neen. Mits men een ruim en rekbaar kader scheppe, waarbinnen deze belangrijke afdeeling der universiteit groeien kan, zou men voorloopig kunnen volstaan met het bezetten van die leerstoelen, die tot de vooropleiding voor de technische, juridische en medische studiën geen oogenblik kunnen worden gemist. Maar de opzet van het geheel dient te blijven, dat op den duur een bloeiende litterarisch-natuurphilosofische school, eensdeels als onderbouw voor de vakstudiën, anderdeels als instelling voor wetenschappelijk onderzoek haar eigen bestaan leide.

Tal van belangrijke vragen blijven nog over. Hoe zullen de studiën zijn ingericht en welke bevoegdheid zal er aan de graden verbonden zijn? Welke zal de verhouding zijn tot de Nederlandsche universiteiten en hoogescholen? - Wanneer men in het algemeen uitgaat van den eisch, dat voor onderlinge gelijkstelling van Indische en Nederlandsche graden een werkelijke gelijkwaardigheid, niet gelijk- en gelijkvormigheid, der bestudeerde vakken aanwezig moet zijn, zal de regeling

der studieprogramma's en examen. niet de daaruit voortvloeiende bevoegdheden geen bijzondere moeilijkheid opleveren en zich bij de behoeften der praktijk kunnen aansluiten.

Van veel gewicht is de wijze, waarop men studeert aan een universiteit, en bij het inrichten van hooger onderwijs voor een bevolking, die nog niet door oude traditie zekere vertrouwdheid met academische studie verworven heeft, klemt de eisch dubbel, dat men zich deugdelijk rekenschap geve van de te verwachten psychologische verhouding tusschen docenten en studenten. Aan de Nederlandsche universiteiten zelf laat juist deze kant veel te wenschen over. Zonder meer de Nederlandsche vormen en gewoonten te verplanten zou het hooger onderwijs in Indië met volkomen onvruchtbaarheid bedreigen. Wat noodig is, is een intermediair orgaan tusschen professoren en studenten. Noem het assistentenstudieleiders en laat het zijn veredelde en erkende repetitoren, ontdaan van het vernederend karakter van africhters, samenwerkend met de hoogleeraren zelf. Zij zullen trekken gemeen hebben met den Engelschen tutor. Hier ligt meteen de mogelijkheid, om een gezonde aansluiting te vinden tusschen het Europeesche en het Indonesische element in het hooger onderwijs. Want deze assistenten-studieleiders zullen spoedig in vele gevallen Indonesiërs kunnen zijn, van wie er allicht weldra meer dan een zich een professoraat waardig zou maken. Het contact met de universiteiten en hoogescholen in Nederland zou bevorderd kunnen worden door tijdelijken ruil van docenten. Tenslotte is er nog iets waarbij men liever niet het Nederlandsche model tot voorbeeld zou moeten nemen. Ik bedoel de studentencorpsen. Het Nederlandsche studentencorps is in zijn goede eigenschappen een onnavolgbaar ding. In zijn kwade is het gemakkelijk na te bootsen. In hun uiterlijke gedaante overgeplant naar Indië, waar de voorwaarden voor een goede functie die hun de Nederlandsche tradities bieden, ontbreken, zouden zij daar hoogstwaarschijnlijk direct cultuurverstorend werken. Misschien kan men door het bevorderen van de oprichting van disputen en sportgezelschappen het opkomen van corpsen nog in de kiem weren.

J. HUIZINGA.

Nieuwe Nederlandsche vertelling.

I.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde heeft nu al drie keeren achter elkander het voorrecht een jaarlijkschen prijs van *f* 1000. - toe te kennen, aan een vergissing te danken gehad. Want iets anders was het niet, toen de directie der *Haagsche Post* met deze som beloonen wilde al wie in onze lage landen bekwaam zou blijken tot het schrijven van een zoo niet kort, dan toch allerminst lang-vallend verhaal, naar den trant der detective- en verdere avonturen-romans. Toen daar heusch niemand voor bleek te vinden, niemand, wiens werk het bekronen waard was, heeft de heer Van Oss om vooral niet den naam te krijgen prijzen voor de leus uit te loven, het geld dat hij had afgezonderd, ter verdeeling afgestaan aan de genoemde Maatschappij, die aan de keus van de 'beste vertelling' slechts een leeftijdsgrens voor den maker verbond, welke grens eens nog verwijd is.

Men heeft mij verzekerd, dat de bestuurder van het genoemde weekblad plezier in dit doen zou hebben gekregen en bereid zou zijn ermee voort te gaan, doch met althans gedeeltelijke handhaving van zijn idee. Het zouden weder auteurs van niet ouder dan vijf-en-dertig moeten zijn en beloond zoude worden wat stipt is: vertelling; geen schets, geen roman, doch een zuivere novelle.

Paul Bourget heeft in een studie over Mérimée een uitmuntende bladzij geschreven over het verschil tusschen novelle en

roman. Bij Mérimée heeft ‘l'habitude du contrôle intérieur’ den werktrant aangewezen. Als dichter zou hij het sonnet, als tooneelschrijver het stukje in één bedrijf hebben verkozen. Verteller, nam hij de novelle, inbindend met eenzelfde voldoening, als Scott en de oude Dumas bij het uitweiden vonden, ‘La Nouvelle, on ne saurait trop le répéter, n'est pas un court Roman. Essayez en esprit d'allonger l'un et de raccourcir l'autre. Vous les dénaturez. La matière de l'un et de l'autre est trop différente. Celle de la Nouvelle est un épisode, celle du Roman une suite d'épisodes. Cet épisode, que la Nouvelle se propose de peindre, elle le détache, elle l'isole. Ces épisodes dont la suite fait l'objet du Roman, il les agglutine, il les relie. Il procède par développement, la Nouvelle par concentration. Les épisodes du Roman peuvent être tout menus, insignifiants presque. L'épisode traité par la Nouvelle doit être intensément significatif.’

Kunst als die van Mérimée was dergelijk theoretizeeren waard! Zien, trouwens, niet al te velen ten onzent op dergelijk ‘technisch geleuter’ neer? We zijn nu eenmaal een volk van geuzen... Hield Breero zich aan technische eischen? Gisteren kwam in de uitgaaf van Dr. J.A.N. Knuttel (Van Looy) de *Spaansche Brabander* en vanavond bericht de courant, dat Jan Musch met de zijnen dit spel gaat vertoonen. Zullen we dan niet allen genieten? En toch, nietwaar, ‘géén schoon *geheel’!* Alsof dit ons zou kunnen deren! Alsof we aan Breitner de eischen stellen, die er over de compozitie van schilderijen zijn gedoceerd!... Wat aan die eischen zelf niets afdoet: den enkelen blijken ze geen beletsel, aan velen kunnen ze tot hulp zijn. Bij voorbeeld aan den heer Herman de Man... zoo hij er zich niet te hoog voor acht.

Over de belangstelling na zijn *Aardebanden*, heeft deze jonge auteur niet te klagen gehad. Bleek al niet iedereen tevreden, ik heb, als tegenstelling tot onvoldaanheid, een diepzinnige ontvouwing van levensleer onder de oogen gehad, die de criticus aan De Man had te danken. Zeer zeker was daar wel wat compozitie, bij alle natuurlijk-aandoende vlotheid. Die herberg-dochter kon men plaatsen, figuurtje dat hierbij iets eigens behield, in een lange rij zulker gestalten. Toch was het voornaamste de land-beschrijving, de sterke karakteristiek van polders.

Deze, nu, is ook in *Weideweelde*[1]. Zelfs lijkt de titel van dit boek geschikt tot een kenschets van het gebied, dat Herman de Man het best bestrijkt. Na Craandijk en Van der Ven zou men hem als een voorbeeldig 'wandelaar' door Nederland, althans door rivier-land uit Utrecht en Holland, kunnen eeren, als hij, kind van zijn tijd, niet het fietsen verkoos. Deze vertelling verhaalt een fiets-reis. Een dorps-onderwijzertje heeft gespaard. Zoo iets is (of het was?) niets onmogelijks meer. Sander Goegebuur spaarde geld voor een fiets en negentig gulden aan muntjes bijeen en na een kort verblijf te Maarsen in de woning zijner moeder, trekt hij er voor zijn vacantie op uit en heeft een tweetal ontmoetingen. Hier zijn twee deeltjes mee gevuld, na inleidende hoofdstukken over den laatsten dag op de volksschool te Beesd en het begin der vacantie thuis; welke hoofdstukjes voorbereiden op een roman, doch ons verder van geenerlei nut blijken, doordien het verhaal tot den fietstocht beperkt blijft: - tot een zeer kort verblijf in een dwaas gezin, zóó ongelooflijk-zonderling dat de verregaande gastvrijheid, het fietsend onderwijzertje zoowel door den zwetsenden heer des huizes als door zijn minzieke dochter verleend, er nog wel bij kon; en tot de ontmoeting met een iets ernstiger meisje, dat ondanks haar ernst zich in één dag verlooft en 't onderwijzertje zelfs mee naar huis neemt, waar hij een jonger zusje omhelst.

Het rijwiel, symbool van losser zeden?... Hoe verlossend door verfrissching het fietsen kan zijn, heeft verleden jaar in frissche, persoonlijke, zuivere taal Henriette Mooij getoond. Zij gaf een waarlijke fietstocht-beschrijving, doch daarin meisjesleven met vrijheid. Herman de Man, echter, overdrijft, wanneer hij een plichtgetrouwe beredderaarster van de nering harer verwanten als Carlientje zoo snel bereid tot vrijen zet. Met dat avontuur bij zijn 'tante' moge de uit ongebondenheid gesproten Sander tot losbandigheid voorbeschikt lijken, voor die dubbele gastvrijheid, eerst bij Vieveen, dan bij de goede mevrouw Den Dool, heeft het schoolmeestertje extra hulp noodig van Herman de Man en zij blijkt tot schâ van ons lezers verleend, want wij worden tot onze spijt géén dupe.

1) Weideweelde, een vertelling uit het leven van Sander Goegebuur, door Herman de Man. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

't Verblijf bij de familie Vieveen, den praatzieken vader, het minzieke kroost, is een waarlijk te makkelijke spot met Gooische vrijgevochtenheid van uit den band gesprongen dilettanten; en de tweedaagsche vrijerij met verloving tot slot van Carlientje, doet ook als lichtvaardig verzinsel aan.

Dit bedoelt geen ethische grief tegen *Weideweelde* te zijn. Zoo 't hem lustte, mocht de heer De Man ons vóór veel erger toestanden zetten, als zijn verteltrant maar niet het onberadene der lichtzinnigheid had. Ook *Aardebanden* deed nu en dan den lezer vragen: is dit alles ernst of kortswijl? De verteller in *Weideweelde* maakt gestadig den indruk van een virtuoos, die er maar op los-fantazeert, met de gave der makers van jagerslatijn, met een verbluffende woordenkraam, als hij er leent aan vader Vieveen, en met één ernstigen kant aan zijn doen: met groote liefde voor 't Hollandsche landschap. Het schoolmeestertje op de fiets door de Vechtstreek, dat is Herman de Man op zijn best. Met den vrijheidszin in zijn beide boeken, heeft hij reeds bij *Aardebanden*, (ook door het gebruik van Vlaamsche woorden) den invloed van *Pallieter* getoond. Doch Hollandsch is zijn gevoel voor de polders. En Hollandsch, niet Vlaamsch, het schromelijk gemis van tucht, van alle zelfbedwang bij het vertellen. Waartoe het hoofdstuk van den laatsten schooldag, waartoe ons ingeleid in het gezinsleven te Maarsen, daar van geen van beide eenige terugslag komt in wat ons verder wordt verhaald? ‘Een vertelling uit het leven van Sander Goegebuur’: hoe zulk een episode zijn moet, vindt men hierboven door Bourget duidelijk aangeduid. Is *Weideweelde* een begin, krijgen we later meer over Sander? Dan moest dat toch ergens vermeld staan, op of achter in het boek! Nu voelen we ons in de maling genomen, als waren we mee uit fietsen gegaan en liet De Man ons alleen in een polder, door weg te spurten of over te zwemmen met achterlating van zijn rijwiel...

***

Onze tijd van jachten, jachten, nu niemand meer wandelt, en iedereen fietst en de lijkkoets-door-de-lucht het eenige voertuig is, dat nog ontbreekt.

Toen mevrouw Van Ammers - Küller haar tooneel-roman

deed verschijnen, vermeldde zij eronder dat het verdere leven der hoofdfiguur in een tweeden roman zou worden verhaald. Deze is in dit najaar te wachten. Zullen de twee niet één 'boek' blijken? Ontbrak niet aan dien eersten roman méér over haar, die toch hoofdpersoon was, wier wezen en leven is *het* gegeven, wat *niet* is al 't verder gedoe van tooneel? En zal de schrijfster dan niet goed-doen, in een definitieve uitgaaf van twee romans er één te maken - wat wijzen zou op voorbarige uitgaaf van het eerste 'gedeelte' als af? Haar arbeid staat ver boven dien van De Man, doch een knaap van talent is deze genieter-in-weideweelde ongetwijfeld, dus is de vraag hier het stellen waard, want niet alleen 'de tijd' heeft schuld - ook de Hollandsche afkeer van 'componeeren'. De hulp die men heeft van geregeld-werken blijkt in het hier onlangs aangekondigde proefschrift van Dr. Doucet over Zola: toch óók wel een schrijver met temperament.

Als om te waarschuwen tegen generalizeeren, ligt het tweede boek vóór me van Jaarsma's roman[2]. Mag ik schrijven: het tweede deel? Na het eerste hoorde men tweeërlei twijfel. Een gepromoveerde Fries, juist als Thiss uit een geslacht van vermogende landbouwers geboortig, verzekerde: zoo is de Friesche boer niet! Andere wankelmoedigen bleven staren op het plan: 'Eén mensch "verteld" in twaalf boeken? Is 't alles klaar? Niet? Dan komt het nooit af...' Zoo schragen tijdgenooten moed!

Toch vond de schrijver ook veel waardeering en zelfs van confessioneelen kant. Wel vielen niet alle kerkschen bij! De literaire-bewondering bij onze roomsche en protestantsche landgenooten aanvaardt literaire verdienste nog altijd onder benefice. Dit is hun recht, mits er gebruik van gemaakt wordt met oprechtheid - wat slechts bij uitzondering gebeurt. Ik denk bij dit verwijt niet aan een bij het jubileum der koningin verschenen kalvinistisch gedenkboek, waar enkele zinnetjes uit de hoogte de literatuur der tachtigers en van die na de voormannen kwamen, afdeden en hierna werk van geestverwanten werd geprezen als had heel veel ervan literaire waarde, wat h e l a a s nog altijd niet het geval is. Neen, ik

2) D.Th. Jaarsma. Thiss, deel II. Dageraad. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

bedoel de kritiek van den dag. Er zijn recensenten, die naar het voorbeeld van G. Schrijver, literaire waarde ten volle erkennen en hierna, of hierbij, hunne confessioneele bezwaren ontvouwen. Doch de meerderheid doet niet zoo. Haar oordeel hangt af van den 'geest' van een boek: het niet-kerksche is (literair) slecht! De vroomheid, nu, van den jeugdigen Thiss héét de geestdrift van kerkschen gewekt, wat anderen angstig waarschuwen deed, die waarschijnlijk gelijk zullen krijgen!...

Want men had slechts het in doelbewustheid voortreffelijkbondige overzicht te lezen, dat op het omslag van het eerste boek het gansche plan heeft ontvouwd, om twee dingen zeker te weten: dat de schrijver vast wist, waar *het* heen zou en dat de jonge boer Thiss niet wist, waar *hij* heen zou, doch kwijt zou raken een gewisheid en door strijd tot andere zekerheid raken. M.a.w. door zou maken, wat Friezen en niet-Friezen van vroegeren en van dezen tijd hebben doorgemaakt en wat wellicht ook Jaarsma heeft moeten doorlijden.

Dit, immers, bleek van den aanvang af helder en had ook den gepromoveerden gewestgenoot moeten treffen, die zoo zeker wist: zóó *is* géén Friesche boer - hier werd geschreven naar het leven. Slechts bleef de vraag, wat men daaronder verstaat, wat ook kan gezegd worden: *òf* men verstaat; of men beseft, dat het leven nóóit uniform is, doordat het is, zooals het zich voordoet, d.w.z. weerspiegeld in ons gemoed.

Twee Nederlandsche auteurs, die beiden als zoodanig het tegendeel van voorbarig blijken, zijn, toen zij zoo iets van veertig jaar oud geworden waren, met de publicatie van werkelijk groot proza-werk begonnen. Van beiden bracht *De Gids* het debuut. Joost Mendes' *Geslacht der Santeljano's* kan weldra compleet zijn, Jaarsma is nog aan het begin. Het is mogelijk, dat zij door Romain Rolland òf geïnspireerd, òf zijn aangemoedigd. Overeenkomst is er zeker. Zou het mogelijk wezen, een arbeid als *Jean Christophe* op te zetten (om van de voltooiing niet eens te reppen), zonder zich zelf te willen geven, zonder 'zich uit te schrijven', meer of meer uitsluitend, dan ieder ernstig schrijver doet? Uit een interview van Is. Querido kan de Nederlandsche nieuwsgierige sinds lang weten, dat diens broeder Em. Querido (pseudo-

niem Joost Mendes) met de Santeljano's *het gezin* geeft, waaruit hij geboortig is. Hoever de Dichtung, hoever de Wahrheit gaat in het boek over *één mensch* van Jaarsma, zal de geschiedenis der literatuur op den duur trachten uit te pluizen. Voor ons, zijn lezers, is het genoeg, dat hij zeer zeker achter Thiss staat, achter Thiss' jonkheid, zijn eigen jeugd - in Thiss' gemoedsleven, dat van hem, al mag Mevrouw Jaarsma, vrouw en moeder, het werken aan 't boek in gezondheid aanschouwen.

Volledig en onomstootelijk Jaarsma, is de ‘geest’ van het boek, de vizie op Thiss. La nature vue à travers un tempérament, nietwaar?! Dus ‘het temperament’ van Jaarsma, zijn moed, zijn hoogmoed, de fierheid van zijn levenslust: een ‘Friesche Kop’ in vast bewustzijn. Een optimist. Want zoo zeer zeker niet alle naturalisme uit pessimisme geboortig en een wereldbeeld der droefgeestigheid zijn wil, Jaarsma's drang was, bij vasten kijk op de Realiteit, in plaats van neerdrukkend, omhoog te rukken: een ‘boven-werkelijkheid’ te geven.

Bij den behouden sterken indruk van de gedragen Bijbeltaal, stemden uitingswijs en bedoeling vanzelf overeen. 't Gewijde Leven, gewijde taal. In het eerste boek duurde dit voort als natuurlijk. *Dageraad* begint, enkele maanden na den dood der in het kraambed gestorven blinde, die met dit droevig gebrek niets van haar schoonheid voor Thiss had verloren, die waarlijk mooi was en groot geluk gaf.

Met haar is het kindje gestorven. ‘Hij was alleen gebleven, een eenzaam man, 't kort geluk was voorbij. En toch! Hunkerend, nog immer, zag hij om naar het doorleefd verleden. Helaas, 't was afgeknapt... Dan boog hij zich weder tot den arbeid. Niet klagen. Hij wilde 't niet. 't Was de aardsche mensch. Deze was het, die deed omzien, steeds opnieuw, naar 't geen voorbij was, en die het hart opstandig zijn deed. Betrouwen. De geestelijke mensch betrouwde.’

Met deze zinnen der derde bladzij heeft men een groot gedeelte van den inhoud van dit tweede deel. ‘Thiss had als in een droom geleefd. Nu rijpt hij tot een werkelijkheid. Door de droefheid des aangezichts wordt het hart gebeterd - hoe verstond hij het nu. En 't eind was als immer: ‘betrouwen’. Uiterlijk gebeurt er weinig. Een jonge huishoudster heeft de

plaats van Titia ingenomen: ingenomen in het huis. Thiss wil alleen blijven, met de gedachte aan de doode. Toch merkt zijn oog soms Tiny, het jonge-meisje, op; zelfs dringt haar wezen door tot zijn zinnen. Hij verzet zich en verhardt. En zij, volkomen in onschuld, waarschuwt: ‘- Thiss, er is een God, die regeert. Eeuwig ben je in opstand’. Hoe zou hij zich staande houden ‘in zijn jammerlijke alleenheid’? - ‘Had hij zich tegen God verhard, en moest nu zwichten voor Zijne bestraffing? Wat, in hem, was er geweest, waarin hij dan niet trouw bevonden was? God wist toch zijn hart, kende de minste zijner overleggingen, ook zijn leed, ook zijne nooden - hoe weinig was hem gebleven! Zooals eene rivier uitdroogt en verdort, was zijn leven geworden tot eene droogte - wat meer had hij gevraagd dan nog de droom van 't oud geluk?’ Dan ziet hij in, ‘toch te zijn van deze aarde’. En nu denkt hij opeens aan Tiny: dat ze blijven moest, hier niet weggaan, ‘slechts het goede had ze gedaan, ze had ook geduld en verdragen’.

Wij hebben niet veel meer dan een vierde der tweehonderd bladzijden gehad. Uiteraard gaat hier niets ineens. In de fragmenten is fijne levendigheid: die ziekte van oom Jacob, 't weer op dat erf zijn, de heugenissen van Titia's kindertijd, een verstandige wenk van dominee Croll... toch aarzelt Thiss nog, terug bij Tiny: en deze strijd is, ook fijn, het zéér schoone, het meisje dat nu hem ontwijkt: 't verleden tusschen hen als een muur.

> 's Avonds, nadat hij gegeten had, zat hij buiten, in den voortuin. En laat, toen 't dienstvolk reeds sliep, kwam Tiny nog even bij hem. Ze zette zich naast hem, en ze zwegen. Er was eene groote verinniging in den avond. 't Was alom ten diepste stil. Hoog en klaar stond de hemel met de fijngepunte witte sterren, de krekels sjirpten in het gras. De verre kikkers kwaakten. Er was een rust-en-vrede zóó volkomen, dat al wat leefde er van doortrokken werd, 't leven scheen verlost.

Op dàt moment zien beiden: den muur. We zijn vijftig bladzijden verder. Tiny gaat weg en de eerste dagen is dat Thiss tot een bevrijding. Doch wanneer hij een brief van haar krijgt, die niets dan een vriendelijk praatje is, ziet en voelt en weet hij beter. Het leven om hem doet zich gelden, zijn erf òf een ander, wordt dwingende vraag; doch dan wordt de afstand tusschen Tiny en hem een veel erger gevaar dan vroeger ooit de nabijheid was, nu dreigt er waarlijk verwijde-

ring... Weer zijn we vijftig pagina's later... doch nu valt er iets tusschen hem en haar, iets gansch anders, iets heel ergs - waarbij het vroegere nietig wordt, niets; en dat hen hereenigt, althans in den geest. Tiny blijkt ziek, ze heeft geleden, ook was ze minder sterk dan ze leek, haar linker longtop is aangetast. Van Thiss' geld, zonder dat zij dit weet, wordt ze naar Zwitserland gezonden. Hij geleidt haar tot Arnhem, vanwaar een verpleegster haar vergezellen zal naar Arosa.

> En dit was het wonder nu, dat er in Thiss geen vertwijfeling, dat er in hem geen heftig woelen en verscheuren der smart was... En op straat dan plots, in de menigte - waardoor was het dat hij wel bijna zingen kon? Zingen, en lachen ook? O, het geloof, 't onwankelbaar geloof nu!

Het ‘betrouwen’ is gebleven, en het leven: de bedreiging van Tiny's bestaan, heeft hem aan de werkelijkheid teruggegeven.

***

‘La matière de la Nouvelle est un épisode’: een episode vertelt Toussaint van Boelaere[3)]! In den vorm van een ontmoeting, welke als korten epiloog het bijwonen van een begrafenis krijgt, heeft hij een leven, een mensch geteekend, het lijden dat mismaaktheid geeft, doch achter dit lijden toch nog iets anders. Werkend metterdaad ‘par concentration’ heeft hij niet alleen kans gezien het oord waar het gesprek plaats heeft, een tingeltangel, te schetsen met al wat daar gebeurt, doch door het gesprek te doen voortduren tusschen de nummers van het program en telkens te laten afbreken door die muzikale verrichtingen, heeft hij een contrastwerking verkregen, in welke tevens een eenheid bloot komt: - het recht, het voorrecht van den humor, die echter hopeloos zou zijn geschonden, zoo de verkregen tegenstellingen aan gezochtheid of andere grofheid leden.

De *cocasse* toestand is zoo. De verteller, op een Zondagavond den tingeltangel Tractoria binnengeloopen, heeft in de kwalijk riekende volte nog twee leege stoelen tegenover

3) F.V. Toussaint van Boelaere. Het gesprek in Tractoria. Met houtsneden van Henri van Straten. Antwerpen, De Sikkel; Santpoort, C.A. Mees.

elkander gevonden, waarvan hij met moeite er een in beslag nam. Daar komt een reus van een man te zitten, die eenmaal gezeten grooter scheen dan een rechtstaand man. Doch vooral was hij breed en zwaar. Een jong paar, achter hem, zag niets meer van het jongleeren van een Japanner. Door in de pauze het program van den verteller ter inzage te vragen, kwam de reus met dezen in gesprek. De dikkerd bleek in dienst te zijn (en daarvoor nu ook hier te wezen) van een bond ter bestrijding van zedeloosheid, doch meer dan subaltern was hij niet - factotum slechts van den door margarine rijk geworden boterkoopman, die het voorzitterschap van het plaatselijk comiteit vervulde. Het baantje had de dikkerd wel moeten aanvaarden, nadat de lachwekkendheid van zijn gestalte hem voor alle andere betrekkingen onmogelijk had gemaakt. En wel was het een wreed spel van het Lot, dat nu juist hij tot het opsporen der onzedelijkheid moest werkzaam zijn; want, alweer door zijn corpulentie, was hem elke geslachtelijke voldoening zijn leven lang ontzegd gebleven. Echter had hij een schadeloosstelling gevonden in het aanleggen van heel een verzameling pornografie. Hierover te spreken, schonk hem voldoening; doch zelfs terwijl hij in het opsommen van titels welbehagen had, bleek hij lichamelijk te lijden... en plotseling slaat hij ook neer op den grond, onder het slotnummer van het program. De verteller woont zijn begrafenis bij, waar de met een Leopoldsorde getooide boter-vervalscher den doode om zijn braafheid prijst en vanwaar de verteller peinzende heengaat.

Want, ik behoef het nauw te zeggen, in dit gepeins en in hetgeen de reus hem klagelijks heeft toevertrouwd, ligt de eigenlijke inhoud, niet in het gebeurends van deze vertelling. Hoe smartelijker den dikkerd moest blijken, dat het spel der hartstochten hem bleef onthouden, hoe sterker de folklore van de zeden hem trof; en voor zijne, trouwens mislukte promotie had hij den Priapus-dienst tot thesis gekozen. Alles in dit onderaardsche is immers symbool? En zijn de genoegens der volupteit meer dan vluchtigheid, dan waan? Zij vermoeien in desillusie, zij verstompen onzen geest; wie ze derft, kan door ongebruik boven de hartstochten rijzen, als deze reus deed met beeldjes en prentjes en een kast vol wellustige boeken...

Ik heb, verklaart de geestige schrijver in een woord vooraf,

na de verschijning van *Landelijk Minnespel* dit ‘gesprek’ in 1911 geschreven en 't gelegd in een portefeuille, die zoowat als vergeetboek dienst doet. In 1914 het nog eens overlezend, heb ik het plan gevormd het in een klein aantal exemplaren te laten uitgeven en sedert heb ik veel geaarzeld, doch voor den wensch van een uitgever ben ik gezwicht: van oude eenmaal geliefde dingen gaat immers bekoring uit?

Ook voor den lezer heeft deze literaire fantazie zeer zeker bekoring: gedistingeerde verteltrant overwint het barokke en laat den indruk van iets als deernis onder al den fijnen spot.

J. DE MEESTER.

16 September.

Binnenlandsch overzicht.

26 Sept. 1923.

De jubileumsfeesten, nu zij afgeloopen zijn, doen als een ietwat ijl intermezzo aan tusschen gruwelijk-ernstige dingen: het stellen van de vraag naar Nederlands financieel behoud (vacature-de Geer), en de aanvankelijke beantwoording die de troonrede - niet gaf doch die Colijn's millioenennota bleek te bevatten.

Er is in dat antwoord bemoedigends en teleurstellends. De vrees, dat voor de vlootwet en daarmede voor de regeering stemmen zouden zijn geworven door toezeggingen in protectionistischen geest - men herinnert zich dat katholieke bladen die hadden verlangd - is niet bewaarheid. Teleurstellend is het ontbreken eener aankondiging van beraamde herziening der onderwijswet-de Visser, en het niet-vermelden der militaire uitgaven als mede-object van bezuiniging.

Wij zijn nog niet verder, dan dat de ellendige toestand van 's lands financiën voor het eerst in een staatsstuk geheel is onthuld zonder poging om een te gunstigen indruk te wekken van de vooruitzichten voor het op het begrootingsjaar volgende jaar. De vorige millioenennota wilde ons met 1924 wat al te gemakkelijk verzoenen. De tegenwoordige vermaant dat 1925 er nog veel droeviger zal uitzien dan 1924, tenzij onverwijld met de bijl op de staatsuitgaven worde ingehakt. De vijl zal niet meer helpen; het moet de bijl wezen.

De heer Colijn wil drie houwen toebrengen, die hij alle drie even noodig noemt en waarvan hij zegt er ons geen te zullen

sparen. Inkrimping van staatsdiensten ten effecte dat eene besparing wordt verkregen van 50 millioen; andere financiering der sociale verzekering; de vermindering van den *totalen last* der salarissen en loonen (hetgeen niet behoeft en volgens de nota niet behoort te beteekenen vermindering van elk salaris) met □. Daarnaast 30 millioen aan nieuwe (indirecte) lasten.

Het oordeel over 's heeren Colijn's beleid zal ten zeerste afhankelijk zijn van de uitwerking die hij aan dit alles te geven weet. Misschien staat zij hem reeds in bijzonderheden voor oogen; misschien ook niet. Welke de nieuwe lasten zijn die ons zullen worden opgelegd vernemen wij nog slechts bij geruchte: op tabak, thee, bier, rijwielen. De wetsontwerpen zullen ‘binnen enkele weken’ worden ingediend. Ten aanzien der bejegening van ambtenaren en staatswerklieden bracht de week, sedert de indiening der milioenennota verloopen, reeds twee nova: van de in die nota aangekondigde stopzetting der periodieke verhoogingen is afgezien, en van art. 40 bezoldigingsbesluit zal de regeering zich niet ontslaan bij besluit doch bij de wet. Het advies omtrent de stopzetting der verhoogingen dat de regeering thans blijkt te willen volgen, was haar reeds eenigen tijd vóór de indiening der millioenennota uitgebracht; de vastheid van denkbeelden schijnt bij den minister van financiën dus nog niet volkomen te wezen. Omtrent de wijziging der verzekeringswetgeving en de reorganisatie en inkrimping der staatsdiensten weten wij nog niets concreets; de laatste is aan den secretaris-generaal in algemeenen dienst en aan den thesaurier-generaal in studie gegeven. Zal hun onderzoek ook onderwijs en defensie omvatten? Zoo ja, dan komt de geforceerde behandeling der vlootwet er dubbel vreemd tusschen.

Die behandeling is in strijd met de algemeene financieele politiek der millioenen-nota, in strijd tevens met den gezonden zin der begrootingsrede-Colijn van najaar 1922. Den heer Colijn is voor zijn ministerschap een hooge prijs gevraagd, en hij heeft dien bewilligd. Nog vóór het nationale werk, waaraan hij zijn naam wenscht te verbinden, ik zeg niet zijn beslag heeft, doch zelfs in tastbaren opzet vóór ons staat, zal er over een aangelegen punt van defensie- (en tevens van financieel) beleid een hevige parlementaire strijd ontbranden, die, hoe hij

afloope, het nationale karakter van het andere werk in gevaar moet stellen. Men had thans zoo gaarne geadviseerd, de handen inéén te slaan. Het mag niet. Elke in October 1923 doorgedreven vlootwet, maar *deze* in het bijzonder, is een te ernstige fout.

De Gids heeft dit meermalen en op onderscheiden wijs willen doen opmerken, en zoo dit voor het oogenblik zonder gevolg mocht blijven, en de neuzen der edelgrootachtbaren reeds geteld zijn - het zal haar nimmer berouwen, haar lezers te hebben uitgenoodigd, verder te zien dan hun eigene lang waren.

Men moge voor den heer de Geer een krachtiger minister van financiën hebben ingeruild, het is er een die nimmer zoo zuiver kan staan als hij. Het besef hiervan werpt voor ons over dit eerste optreden van den heer Colijn een zeer donkere schaduw. Hoeveel wellicht van hem te wachten ware geweest, allereerst zal men zich tegen de regeering waarvan hij deel uitmaakt, en dus ook tegen hem, hardnekkig moeten verzetten. Hij mede heeft zich vastgemaakt aan een wetsontwerp waarvan de behandelng in de bestaande omstandigheden in ieder geval onredelijk is, maar dat bovendien in zichzelf verouderd blijkt en voor de toekomst van Indische financiën en Indische defensie gelijkelijk een gevaar. De linkerzijde schrome het oordeel der nakomelingschap niet, zoo zij weigert, voor het door den heer Colijn aangegaan obligo op zich te laten trekken. Ook zoodanigen van links, die niets liever gewenscht hadden dan hem in zuiveringswerk dat dien naam verdienen zou te mogen bijstaan, zal hij in October vierkant tegen zich vinden. Hetgeen veel bederven kan voor later. Niet wij hebben het gewild.

C.

Buitenlandsch overzicht.

26 Sept. 1923.

Duitschland kan het lijdelijk verzet niet langer betalen, hetgeen eerlang Frankrijk, zoo het iets uit de Roer trekken wil, in het geval stelt de onvrijwillige medewerking der bevolking zelf te zullen moeten financieren. Wellicht dat dan de Roeropbrengst iets minder ver achterblijft bij wat Frankrijk vóór Januari 1923 verkreeg zonder er een centime voor uit te geven. Een mager resultaat, en dat dan nog is behaald tot den prijs der insolvabiliteit van Duitschland beoosten de Roer. Het eind zal zijn de noodzaak der moratoriumspolitiek die Frankrijk eerst verworpen had en waarvoor het pandneming in de plaats stelde.

Het alternatief is, de ‘reparatie’ te laten voor wat zij is, doch de ‘veiligheid’ te verzekeren, en daartoe te bevorderen dat na Duitschland's welvaart ook zijn territoir stukspringt. In sommige zijner Zondagsche redevoeringen koketteerde Poincaré ook met *die* gedachte. Meer dan koketteeren was het niet, of het weder-aanknoopen met Baldwin zou achterwege zijn gebleven. Want voor medeplichtigheid aan scheurplannen is Engeland nu noch ooit, onder welk bewind ook, te vinden.

Er is van Baldwin verwachting geweest in Europa; of hij ze nog vervullen zal? Na zich een lange inactiviteit te hebben opgelegd, ziet hij zich nu weer eens kans geopend.

Met horten en stooten zal het naar de eenig redelijke toekomst gaan: Duitschland niet onder de hiel van Poincaré, maar aan de strenge hand van Europa. Het land zelf is tot eigen uitredding machteloos; Europa - Amerika tot nuttige

hulp misschien nog juist in staat, doch gratis kan en mag die niet worden verleend. Duitschland zal ondervinden dat ook de helpende hand knellen kan.

De Volkenbond mag over dit centrale vraagstuk van Europeesch herstel nog niet spreken, laat staan beslissen, en dit geeft aan zijn geheele bestaan iets onwezenlijks en voorloopigs. Wat hij vermag, is zich te conserveeren voor een betere toekomst, en dit is al moeilijk genoeg.

Intusschen, het niet meer te vermijden besluit der Duitsche regeering zuivert eenigermate den dampkring. De belijdenis van machteloosheid, door Duitschland afgelegd, moet en zal het verantwoordelijkheidsgevoel der omstanders scherpen.

Tot die omstanders behoort Nederland. Duidt de buitenlandsche-zaken-passus der troonrede een beginnende verlevendiging van ons verantwoordelijkheidsbesef aan? Het ware te hopen. Aan Nederland's medegevoel was sinds lang geen twijfel, maar dit artikel heeft eerst koers, nadat en naarmate het tot gevoel van mede-verantwoordelijkheid veredeld is. In het verkeer der kleinen onderling en in de vertegenwoordiging der kleinen bij de grooten kan Nederland, krachtens ligging, volksgetal, betrekkingen, grooter plaats vullen dan het tot nog toe verkoos in te nemen. Is de regeering hiervan overtuigd en gaat zij eerlang naar die overtuiging te werk, dan zal de paragraaf in herinnering blijven als de belangrijkste der troonrede, gelijk zij anders een der zinledigste zou moeten heeten.

C.

Bibliographie.

Pierre Gibon, Deux Consciences françaises. - Paris, Victorion frères, 1923.

‘Ik meende tot dusver’, merkt Charles in deze gefingeerde briefwisseling op, ‘dat nationalisme en internationalisme in onverzoenlijke tegenstelling waren’. Waarop Jean (wien de auteur het laatste woord gunt):

‘Le problème ne comporte évidemment de solution que si, par delà les communautés d'âme qui font les nations, la nature humaine est susceptible de percevoir et de ressentir un sentiment plus vaste s'appliquant à la totalité des hommes’. Fusie der volken is daartoe niet noodig; juist de voltooiing hunner kristallisatie doet nut:

‘Ce n'est point par le mélange et la dilution des moeurs et des usages mais par leur spécification qu'il deviendra possible *de faire des nations des individualités indéformables*, aptes à coexister dans une société humaine organisée pour la paix.... Plusieurs nations, parmi les plus anciennes, les plus riches et les plus fortes, l'ont déjà reconnu tacitement’.

Tacitement. Men wordt herinnerd aan Hardenberg te Weenen: ‘Le droit public? cela va sans dire’; en aan Talleyrand's bescheid: ‘si cela va sans dire, cela ira encore mieux en le disant’.

Ook in den heer Gibon ware het moediger geweest, de conclusie ten aanzien der Roer- en Rijnpolitiek, waartoe zijne ‘vriendencorrespondentie’ leidt, openlijk uit te spreken.

C.

De dramatische Kunst en ons Tooneel, door Gabrielle van Loenen. Elsevier's Algemeene Bibliotheek. Amsterdam.

Dit boekje zou een dissertatie kunnen zijn, of een van het podium uit te spreken rede. En als zoodanig zouden wij het werk - de verdediging van sommige, door de haastig-gebarende en zwaar-theoretizeerende ‘jongeren’ van onzen tijd opgeworpen stellingen - kunnen prijzen.

Verschenen als boekdeel, dus bestemd om mede de geschiedenis te maken van ons hedendaagsch tooneel, komt het mij te vluchtig voor, machteloos ingrijpend in het dramatisch raderwerk, en onrechtvaardig ten opzichte van de geleidelijke evolutie, die het tooneel in Nederland in de laatste kwarteeuw, praktisch, doormaakte. Juist omdat er op dit gebied ten onzent - in tegenstelling tot wat er aan theaterphilosofie in Duitschland verschijnt - weinig substantieels geschreven wordt, had de schrijfster daar, waar zij uit de wolken van het klassiek, maar daarom nog niet aan alle problemen van het moderne tooneel aan te passen ideaal neerdaalt, haar mede-verantwoordelijkheid dieper kunnen beseffen en ruimte moeten scheppen, in plaats af te bakenen door elke vordering in andere richting dan de hare te ontkennen. Idealisme, dat altijd weer beginnen moet met de radicale afbraak van het onvoltooid gebouw, (Sluit de schouwburgen! Het tooneel is dood. Leve Jacques Copeau en zijn edel pessimisme!) het mag op zichzelf gewaardeerd worden als een kind der heilige onvoldaanheid met al wat menschenwerk is, aan de groote zaak van het tooneel, met haar duizenderlei facetten, doet verdachtmaking, die tot hoe langer hoe meer verdeeldheid leidt, geen dienst. Op dit onoverzienelijk terrein, waar welbeschouwd geen eerlijke poging: iets bij te brengen tot verhooging van het plan, vijandig behoeft te staan tegenover een andere, kan men m.i. alles beter doen dan voedsel geven aan het populair misverstand, dat, speculeerend op ‘de groote Mimen’, zich kant tegen al wat, met en om deze uitverkorenen, zou kunnen medewerken tot de verheffing van het harmonisch droombeeld.

‘Alle poëten en theaterhervormers nu, die het tooneel als een vizioenaire kunst beschouwden, beleden de dwaling dat zij het tooneel rangschikten bij die andere groep kunst, waartoe de schilderkunst behoort.’ Belijdt ook Gabrielle van Loenen hier niet een dwaling waar zij de dramatische kracht der dingen (zie Strindberg) uitschakelt en onder den indruk wellicht van vlak spel - generalizeerend - het hedendaagsch tooneel ‘een sprekend schilderij in beweging’ noemt, zonder er bij aan te teekenen, dat machtige spelers - niet één, die het stuk uit zijn verband rukt, maar een groep sterke spelers - ten allen tijde dit schilderij zouden kunnen verdiepen en bezielen? Moge de hemel hen zenden!

Intusschen blijft het verklaarbaar, dat de jongere generatie na, of feitelijk nog middenin een periode, waarin het tooneel-als-geheel de belangstelling trok en het persoonlijk speeltalent zich minder gemakkelijk op den voorgrond zag geplaatst, weder voor het zoogenaamd ‘ras-talent’ opkomt en louter uit reactie terug verlangt naar de een of andere verkapte romantiek. Na Hamlet: Fortinbras. De balans is nu eenmaal moeilijk te houden en ‘Der Kampf ums Theater’ zou wellicht te spoedig beslecht zijn indien niet elke partij op haar beurt een beetje overdreef. Gabrielle van Loenen erkent zelve aan het einde van haar arbeid gekomen, wel wat ‘eenzijdig’ te werk te zijn gegaan en pour le besoin de la cause zekere argumenten sterk te hebben aangezet. Op rekening daarvan mogen we dan gewis de veronderstelling schrijven, dat het onvolprezen ‘ras-talent’ slechts zou kunnen gedijen in een achtelooze omgeving? ‘Boven de troostelooze leelijkheid van vroeger kon het zich gemakkelijker verheffen dan boven schoonheid, die niet de zijne is, meent zij. Wij ‘anderen’ houden dan nog maar hoop, dat hij er zich

langzamerhand in zal leeren schikken; voor de troostelooze leelijkheid gaan we ten slotte toch ook niet naar den schouwburg.

Meer voldoening dan deze betrekkelijke, en in de praktijk in de vraag: talent of geen talent? doodloopende ‘richtlijnen’, zal de algemeene gedachtengang van dit boekje wekken waar schrijfster Sophokles en Aischylos tot onaantastbaar voorbeeld stelt, Euripides aansprakelijk acht voor alle dwalingen des tooneels, en uit doet komen hoe alleen die kunst waarlijk groot te noemen is, die den mensch klein toont tegenover het Mysterie, zijn wil: werktuig. Dat in dit conflict elke dramatische handeling haar oorsprong vindt, en dat het op deze ‘handeling’ in de eerste plaats aankomt, kan ieder onderschrijven. Ik geloof alleen, dat men ook hier weer te ver gaat door van dit van-zelf-sprekende en ook bij schijnbaar laag-bij-den-grondschen opzet niet uitgesloten contact met de goddelijke geheimenissen, een bepaalde demonstratie te maken, en vrees, in onzen film-tijd, de theatrale actie overal waar zij niet natuurlijk voortvloeit uit de, óók psychologisch verantwoorde stemming van het oogenblik.

Tot besluit biedt ‘De dramatische Kunst en ons Tooneel’ enkele dramatische gegevens, ontleend aan novellen van o.a. Dostojewsky en Guy de Maupassant, welke, uitgewerkt, naar 'schrijfsters hoop en verwachting, het tooneel zouden kunnen terugvoeren in de richting van het door haar voorgestaan ideaal. Maar die uitwerking zouden we dan eerst moeten zien. De stelling der ‘tachtigers’, als zou het onderwerp in het geheel geen gewicht in de schaal leggen, is thans voldoende bestreden, doch ook het andere ‘uiterste’, waarbij een, in vijf minuten verteld ‘mooi onderwerp’ in de verbeelding, hocus-pocus, als een drama in drie bedrijven op de planken staat, heeft zijn hachelijke zijden.

Zoo kon dit boekje, met zijn veel belovenden titel, vooralsnog niet veel anders worden dan een reeks persoonlijke indrukken en opwellingen van een in tooneelkunst-belangstellende, van waarde in een land waar de belangstelling in dramatische kunst zoo bitter gering is. Warm en vlot geschreven, houdt het de aandacht levendig en de ietwat formidabele uitspraken zijn zoo onmiddellijk aanvechtbaar en met tegen-voorbeelden te weerleggen, dat de veelal afbrekende houding, die G.v.L. tegenover ons tooneel en zijn gewonnen waarden aanneemt, aan den stillen, naar omstandigheden vorderenden bouw niet schaden kan.

Een werk, dat inderdaad richting geeft, stel dat het te schrijven is - m.i. wordt de richting bepaald door de kunstenaarsdaad alleen - kon ook niet worden ondergebracht in het bestek van een uitgebreide brochure, en dan blijft het immers nog de vraag of Elsevier's Bibliotheek deze studietjes uitgeeft met het doel iets bij te dragen tot den groei en bloei van ons nationaal tooneel, dan wel als causerie over een onderwerp van den dag.

T.N.

Martin Albers. Aanvaarding (Arnhem. Van Loghum Slaterus en Visser, 1920).

Het wezen van de poëzie van Martin Albers lijkt mij het conflict te zijn, dat het wezen van welhaast alle moderne dichters uitmaakt: de breuk tusschen wereld en verlangen, tusschen daad en droom, geheven

tegen den achtergrond van den droom, gezien als de essence des levens, en ten slotte toch aanvaard. (Men zie bijv. de gedichten Nachtwake, pag. 10 en Zomernacht, pag. 48). Maar - het is reeds meer opgemerkt - de poëzie is ten slotte niets anders dan een onbeperkt aantal variaties op een zeer beperkt aantal thema's. En de wijze, waarop Albers dit oude conflict weer verbeeldt, is van dien aard, dat de weinige aandacht, die zijn boekje gevonden heeft, voor de zooveelste maal het ontbreken - sedert Verwey zweeg - van een betrouwbare poëzie-kritiek in Nederland doet gevoelen. Hiermee wil ik natuurlijk niet zeggen, dat ik 'Aanvaarding' een vlekkelooze - trouwens welk een eisch ware dat! - bundel vind. Er zijn nog verscheidene verzen in, die een te jeugdige gemakkelijkheid verraden, vooral de liederen, zooals bijv. Een meisken zong een liedekijn. (pag. 15). De molens (pag. 18). Een voorjaarsavond, bloesemdronken (pag. 20). Men denkt onwillekeurig aan Jan Prins en realiseert weer eens, welk een onnavolgbaar meesterschap uit diens schijnbare eenvoud spreekt.

In techniek met de liederen verwant, maar in alle opzichten veel hooger staande, zijn de rhapsodieën, die het midden van den bundel uitmaken: Aan den vader, Veni Creator Spiritus, Kyrie Eleison en Kerstnacht (pag. 24 e.v.). Wellicht is het hierin, dat Albers zijn wezen het vrijste uitspreekt: een grootsch visioen van een aarde van liefde en deernis en lijden, waaromheen de storm der eeuwigheid woedt.

De gedichten, waar ik persoonlijk het meest van houd, omdat zij, zelfs nog meer dan de laatstgenoemde, vrij van faciliteit en rhetoriek zijn, zijn echter de verzen in meer gebonden maten, zooals de twee reeds genoemde: Nachtwake en Zomernacht, en Schemering (pag. 11), Avond (pag. 12), Voorstad bij laten avond (pag. 13) en Nacht (pag. 14). Hoewel verbijzonderder dan de rhapsodische gedichten ontbreekt het kosmische accent, dat hier en daar aan de meesterlijke sonnetten van Albert Besnard, (waarover later) herinnert, er geenszins aan. (Nacht). En ten slotte lossen de verschillende klanken en tegenklanken van deze poëzie zich op in een sfeer van 'aanvaarding', waarvan het gedicht 'Zomernacht' op zoo aangrijpende wijze getuigt.

J.C. BLOEM.

Mea Mees - Verwey. Golfslag. (Santpoort. C.A. Mees, 1921).

Het is altijd een hachelijk bestaan, het kind van een beroemd man te zijn, en zelf zich ook te wagen in het perk, waar deze zijn lauweren won. Het dichterschap is nu eenmaal - en ik geloof eigenlijk: gelukkig maar, want het tegendeel ware onmenschelijk - niet zóó absoluut van de dagelijksche persoonlijkheid te abstraheeren, dat de gemeenschap van het bloed, ten aanzien van de gemeenschap van het vers, volkomen te negeeren zou zijn. De vraag naar den invloed van de poëzie van Albert Verwey op die van zijn dochter is misschien te onderdrukken, maar geheel te vermijden niet. Nu maakt mevrouw Mees het den lezer gemakkelijk: die invloed is zoo evident (men leze bijv. eens de gedichten: Spreuk (pag. 19) en Het Wonder (pag. 27) die van Verwey zelf hadden kunnen zijn), dat - men zich afvraagt, of het woord 'invloed' in dezen eigen-

lijk wel geheel juist is, en of men niet eerder van verwantschap moet spreken.

Die verwantschap is trouwens veel dieper en raakt de kern van Mea Mees' poëzie. Ook in de verzen, waarin niets feitelijks aan de poëzie van haar vader herinnert, treft het, dat zoowel de deugden als de gebreken van beider gedichten dezelfde zijn: een mannelijke ernst, een soms eigenzinnige stroefheid, die liever de schoonheid opoffert dan de gedachte - bovenal, dat de gedichten meer uitingen over dan van het leven zijn. Dit heeft zijn nadeelen, zoowel als zijn voordeden. Aan den eenen kant missen wij daardoor te vaak de sidderende woorden, waarin het leven zelf uit zijn donkerste diepten schijnt open te breken en in een bliksemend schijnsel een ondeelbaar oogenblik zijn geheimen zoo niet te onthullen, dan toch te verbeelden. Maar evenzeer zijn wij verschoond van de nietszeggende uitingen eener onbenullige lyriek-zonder-meer, die den eenvoudigen van geest nog altijd wordt voorgehouden als de ware ‘natuurlijke’ poëzie. En ontroerend wordt de stem dezer dichteres als, door de onversierde en bijna stugge eenvoud van het vers, de stem gaat spreken, die onmiddellijk van het hart komt, zooals in ‘Zang van vroeger’, het laatste vers van den bundel.

J.C.B.

Marie Cremers. Nieuwe Loten. (Maastricht. De Trajectum-ad-Mosam pers 1923).

De verzen van Marie Cremers zijn van een wonderlijke bekoring. Op het eerste gezicht hebben zij iets schijnbaar-onhandigs en epigrammatisch; 't is alsof de dichteres de haar invallende fragmenten los-weg op het papier heeft gegooid, met de gedachte: misschien kan ik daar later eens een vers van maken. Maar bij nadere lezing, en vooral als men ze tot een bundel vereenigd ziet, merkt men op overtuigende wijze, hoezeer die als 't ware haastige en abrupte vorm de eenig-mogelijke voor deze uitingen is, en hoezeer die uitingen even in zich besloten en geheel voltooide gedichten zijn als bijv. menig distichon van Angelus Silezius of kwartrijn van Françis Jammes.

Een andere merkwaardigheid van deze poëzie is haar tegelijk hoogst persoonlijk en tevens (enkele zuiver-lyrische gedichten zooals: In Memoriam en Herinnering aan Hildesheim daargelaten) onpersoonlijk karakter. Een algemeene (ik bedoel hiermee natuurlijk volstrekt niet: algemeen-voorkomende, maar: algemeen-geldige) levensinhoud spreekt zich uit in een zeer subjectieven dichtvorm. En het resultaat van deze tegenstellingen is een wonderlijke harmonie, die trouwens het kenmerk van al Marie Cremers' eigenschappen is. Immers haar poëzie is tegelijk onstuimig en bedachtzaam, krachtig en teeder, onregelmatig en gebonden. spontaan en wijs. Een hart en een geest, die het leven in zijn geheel aanvaarden, zonder het leed te verdoezelen of de vreugd te vermateloozen, wetend dat het een niet zonder het ander is, die natuur en mensch gelijkelijk kunnen liefhebben, zonder aan den een te vragen wat slechts de andere kan geven, een dichteres, die precies weet wat zij geven kan en wat niet, en wat zij geven kan dan ook onverschrokken en zonder

terughouding geeft - waarlijk, is dit niet meer dan genoeg om haar voor altijd haar eigen plaats in ons hart en onze herinnering te bewaren?

J.C.B.

Maurits Uyldert. Het lied van de zeven hemelen. (Santpoort. C.A. Mees, 1923).

De naam Maurits Uyldert voert de gedachten onmiddellijk en als vanzelf terug naar Albert Verwey en de Beweging. Met Gutteling was hij de trouwste en onvoorwaardelijkste adept van beiden, en de invloed ervan is, ook in zijn laatste bundel, onmiskenbaar gebleven. Hij heeft daarom van zijn eerste optreden af aan vaak grievend-persoonlijke en partijdige kritieken blootgestaan, en aan den anderen kant aan een even onoordeelkundige lof van zijn leider. Uyldert is ongetwijfeld wel een dichter. Uit zijn eerste bundel was dit ternauwernood te merken, maar in zijn tweede stonden enkele zeer fraaie gedichten: Het Vioolconcert en de Gestalten, die o.a. ook in zijn en Gutteling's destijds fel-omstreden bloemlezing werden herdrukt.

Vergeleken bij die tweede bundel is ‘Het lied van de zeven hemelen’ een achteruitgang. De totale indruk ervan is die van een woordenrijke machteloosheid. De meeste verzen moeten - dat is juist het pijnlijke - den indruk van hevig-erotisch en daemonisch maken, maar wat is deze zinnelijkheid van alle hartstocht gespeend. Nergens vindt men - en juist hier was dat geboden - die sidderende, simpele woorden, zooals waarlijk niet alleen groote dichters als Swinburne en Patmore (juist om hun tegenstelling noem ik die twee), maar zoovele andere dichters van minderen rang, maar van den echten stempel, ze slaken - woorden, waarvan men direct en voorgoed weet, dat zij in dat geheim verband der waarlijke poëzie de eenig-mogelijke zijn. Het is alles zoo ongeveer; de epitheta zijn zoo niets-dan-ornantia, er zweeft wel een vage schijn van poëzie, maar nooit slaat de bliksem er eens in.

In enkele gedichten komt Uyldert weliswaar wat boven de middelmaat uit: een paar in blank verse, maar vooral die, waarin een toon is, die - in de verte natuurlijk - aan Stalpaert doet denken. Wie hem op zijn best wil zien leze bijv. De boetelinge (pag. 72) en De verdwaalde engel (pag. 79).

J.C.B.

Albert Besnard. De bloei en enkele andere gedichten (Arnhem. Hijman, Stenfert Kroese en van der Zande. 1923 - Voor ‘Palladium’ uitgegeven).

Is de kritiek er ten onzent, sinds de Nieuwe Gids en daarmee onze moderne literatuur begon, erop vooruitgegaan of niet? Die vraag stel ik mij dikwijls, en waarschijnlijk doen velen dat met mij. Dat de letterkunde als geheel op een hooger plan is geraakt, vergeleken bij wat aan den Nieuwen Gids voorafging, zal wel niemand ontkennen. De beste kritiek heeft daarmee ongetwijfeld gelijken tred gehouden (die van Verwey bijv.)

maar in de lagere regionen heerschen buiten eenige kijf nog altijd hetzelfde gebrek aan inzicht, gehoor, gevoel en verbeelding - gezwegen nog van het oordeel vertroebelende persoonlijke elementen - als vroeger. (Vele bloemlezingen bijv. kunnen daarvan getuigenis afleggen). Het beste blijft weggestopt totdat een snobisme zich ervan bemachtigt.

Deze opmerkingen werden mij in de pen gegeven door de enkele verzen - door Palladium in het licht gegeven - van Albert Besnard, die zoowel een van onze allerbeste als een van onze onbekendste dichters is. Maar ik geef direct toe, dat ik van het laatste onzen critici slechts ten deele een verwijt mag maken. Besnard's eerste plaquette toch verscheen eenige jaren geleden in 75 exemplaren, en dit tweede is in een dubbel aantal gedrukt. Waar de 'officieele' kritiek bovendien over het algemeen geen recensie-exemplaren kreeg toegezonden, is zij, althans gedeeltelijk, gedisculpeerd voor het doodzwijgen van deze allerbelangrijkste poëzie - ik zeg opzettelijk: gedeeltelijk, omdat de ware kritiek geen lijdelijken rol speelt en desnoods ook dichters moet weten te 'ontdekken'. (Zij zal het daarmee trouwens niet overmatig druk hebben: de meesten timmeren niet zoo ver van den weg der openbaarheid af).

Hoe dit ook zij, het is te hopen, dat er spoedig een algemeen-verkrijgbare bundel van Besnard zal verschijnen, die zijn vorige boekje en dit nieuwe - die volmaakt bijeen hooren - vereenigt. In afwachting daarvan moge een enkele losse opmerking mijn bewondering voor Besnard's poëzie trachten te motiveeren.

Wanneer men de opvallendste eigenschap dier poëzie in een woord zou willen samenvatten, kan dit niet anders dan 'kosmisch' zijn. Maar dit woord is zoo vaag en - waarschijnlijk daarom - zoo misbruikt. Het suggereert dadelijk een verbijsterende rataplan van hemelsche voorwerpen en begrippen, waarvan het eene al diepzinniger en ongrijpbaarder is dan het andere. En de poëzie van Besnard is juist het tegengestelde van vaag. Zij is soms wat moeilijk te begrijpen door het gedurfde der overgangen, de stoutheid der visie. Maar het is bewonderenswaardig, hoe in deze verzen het grootste nog concreet, het kleinste nog belangrijk blijft. De wereld, en de menschen en steden daarop, en die wereld weer temidden van het heelal - dat is het onderwerp van vrijwel alle gedichten van Besnard. Mensch, aarde, heelal, steeds in het licht van elkaar gezien: het kleine steeds in verband met het grootere, maar het groote ook steeds doordrongen van het kleinere - een verbijsterend grootsch drama, waarin allen en alles meespelen, en niets te groot of te klein is voor de inhaerente tragiek dezer poëzie.

De tragiek. Want - kan het anders? - de grondtoon dezer poëzie is tragisch. Niet droevig, niet weemoedig, maar in den volsten zin van het woord: tragisch. De angstkreet van Pascal tegenover de eeuwige stilte van de oneindige ruimte klinkt ook door deze gedichten. Bij het worden en vergaan valt de nadruk op het laatste en de dichter vindt aangrijpende accenten om het afschuwelijke van de ontbinding te verbeelden. De bloei is een bedreigd oogenblik, een schijn van troost, immers voorbereiding voor het verval. Steden en sterren zijn grootsche, gruwlijke natuurverschijnselen, de menschen onder een doem staande spelers, beklagenswaardige comedianten in het zotte treurspel. Tusschen geliefden alleen is er één stormstil oogenblik van respijt, hoewel men gevoelt, dat ook zij dadelijk zullen worden meegesleurd.

Dit zijn eenige indrukken van een poëzie, waarover zonder twijfel nog heel wat meer te zeggen ware. Moge dit weinige er de aandacht op vestigen, die zij - te over - verdient.

J.C.B.

Ravijnen, verzen van Mathias Kemp, herziene herdruk van Het Wijnroode Uur, Naar Den Uchtend en De Vreemde Vogel. Van Munster's Uitgeversmaatschappij - Amsterdam (zonder jaartal).

Ik heb, in een bespreking van De Zeven Broeders (De Gids, April 1922), een der gedichten uit Het Wijnroode Uur, dat afzonderlijk (en grootscheeps) werd uitgegeven met slechte houtsneden van Henri Jonas en goed-verzorgd door Leiter-Nijpels, te Maastricht, in '21, o.a. het zoogeheeten (en zoo-geprezen) epische karakter van dit werk aangetast; ik maakte - gevaarlijk! - ten deele den aard (en den omvang) van Kemp's land voor de mislukking, als episch gedicht, als gehèèl, van dit werk, verantwoordelijk; (in wezen, natuurlijk, hem-zelf). En toch: ik zou, als Homerus-zelf zijn knuppel niet tusschen mijn theoretische spaken stak, het epos slechts willen zoeken in een wijd, onmetelijk laagland, in een eindlooze vlakte; want een epos is uit een landschap evenzeer als uit een volk gegroeid, en is bréédd. Dus heeft, temeer zoo de landstreek hem tegenwerkt, het persoonlijke ‘landschap’, het eigen karakter van den epischen dichter, als grondslag, bréédd te zijn; dan kan de bovenbouw irrationeel-barok, veelvormig-bewogen, uitgelaten worden: zoo is de Ilias, de Odyssee een rijk-exotisch-bloeiende archipel met springende klippen en deinende kusten in den rustigen schoot van de zee... Gij werpt mij tegen, wellicht: Kemp schreef geen epos, maar klein-episch werk. Goed; maar dan gelden, in beperkter verhouding, de eischen toch nog: breedheid, en rust, als grondslag. Die mist hij, zeer stellig. Hij heeft kracht, maar een korte (schoon heldere) kracht; hij heeft spanning, maar die is bekrompen; hij neemt een kleine, vurige aanloop, maar springt niet ver. (etc. etc.) Daardoor kon hij De Zeven Broeders en andere romantischvolks-epische stukken niet redden; hij ondermijnt, als het ware, zichzelf: zijn driftig-opgetrokken bouwwerk staat van minuut tot minuut op tuimelen.

Maar: fragmenten eruit zijn prachtig: bij alle brandende kleurigheid, bij alle mildheid, atmosferisch en plastisch volkomen zuiver. Zijn sentiment is, in wezen, mild en simpel, (primitief, zoo ge wilt, maar propageer dat niet, in onze dagen: gij en uw slachtoffer zouden bewierookt worden), maar zijn oog is wild en veelvervig (want hij ziet de natuur zoo) en zijn bloed is snel. Begrijpt, hoezeer de hervatte lectuur van zijn werk, uit een krachtig, mild temperament geboren (naar ik aangaf, zoo juist) u dubbele deugd doet: want, al kent en erkent ge de fouten van Kemp, gelijk ik, zijn dicht werd in hol-land geschreven, in het hol-land van nu (les pays-aussi-bas-que-vous-voulez); en krijgt een gezicht hier niet scherper relief, waar het zich afteekent tegen een fond (een achtergrond waarlijk, waarin ge de physionomieën vermoedt, of flauw onderscheidt van te velen dan dat ik ze noem, hier? Kemp is oorspronkelijk.

Ik kan natuurlijk de enkele nog onbezorgd-impressionistische dingen (goddank zijn ze zeldzaam, bij hem) het minste genieten; ik heb onver-

zwakt mijn algemeene en bij Kemp bizondere bezwaren tegen 't probleemgedicht. (hier: De Zoeker, b.v.): een vers gaat niet uit van een stelling, het gaat zelfs niet uit van een gedachte, in philosophisch-schematischen zin; een vers gaat uit... ja, van waar? ziet ge: zoo twijfelachtig is de oorsprong, (de niet-oorsprongen zijn niet-twijfelachtig); een dichtwerk bloeit, ontbloeit o.a. ook in en aan gedachten, werpt werelden af, idee na idee; het kan, als rank, zelfs opgeklommen zijn aan het latwerk van een centrale idee, maar deze was nimmer de stam. Neen, zeg niet, dat Hamlet de belichaming is van de twijfel-idee, Hamlet is allereerst een gestalte, een vrucht, een plant, een ster; even natuurlijk, even onpeilbaar, even vreemd, even klaar... Hamlet is niet vooral gedacht, noch minder gesteld; dat Shakespsaere van een probleem uitging kiemt alleen in de hoofden van simplistische essayisten, (die in ‘psychologie’ gelooven, als een boekhouder in zijn journaal), de aasvogels rond het kadaver van den geest.

Een probleem-gedicht is een problematisch gedicht.

Maar terug: Kemp stelde buitendien de ‘problemen’ wat te gemakkelijk, hij dacht - erfzonde van hoeveel geslachten? - te simplistisch, te ‘psychologisch’, maar waar hij, in kortere verzen, zijn sentiment liet raden wat menschen en dingen zijn, z'n oog deed speuren in het geheim der kleuren en der vlakken van zijn land, waar zijn stem de avondlijke mildheid won van de beek, en den wind, en het late licht, waar zijn adem deint, en zijn bloed zacht gaat, daar schreef hij enkele verzen, die afgezien van alle vergelijk met zwakzinnige muze-belagers, en ondanks het gebrek, dat veel van het andere eigen werk heeft geschaad (de slordigheid niet het minst) van een zeer eigene bekoring werden, en langen tijd van een bizondere schoonheid zullen zijn.

H.M.

Hoofdstukken over Vondel en zijn kring met prenten en facsimile's, verzameld door Dr. J.F.M. Sterck. - Amsterdam, S.L. van Looy. 1923.

Wie tegen dit boek zekere vooringenomenheid zou opvatten, op grond van de ietwat overtollige vermelding van 's auteurs ambt en eere-ambt in den titel, zou zich buitengewoon vergissen. Want dat deze studietjes zoo prettig lezen, dat er zelfs bekoring van uit kan gaan, komt vooral door den eenvoud waarmee zij geschreven zijn, zonder eenige praal of pretentie, maar met de rustige zekerheid van wie werkelijk wat te zeggen heeft. En doordat de heer Sterck voor zijn onderwerpen zoo warm voelt, is er geen kilheid in zijn zakelijke mededeelingen en geen droogheid in zijn kunstloos betoog. Maar het komt ook doordat bijna elk hoofdstuk wel iets verrassends heeft, nieuwe dingen leert, nieuwe gezichtspunten opent. Niet steeds zullen de figuren uit Vondels omgeving ons om hun zelfs wil veel belang inboezemen, doch wat de schrijver over hen gevonden heeft, verrijkt onzen kijk op de zeventiende eeuw altijd wel zooveel, dat we ons de lezing niet zullen beklagen. Bepaald verrassend is het beeld dat het derde stukje van ‘Over drie hekeldichten van Vondel’ voor ons doet verrijzen: de wel wat al te verheven dichter als trouw bezoeker van het bierhuis van Roemer Visscher's tweede dochter en zelfs (terecht of ten onrechte) nagewezen als mededinger van Samuel Coster naar de gunsten

der waardin, vrouw van den onderschout. En Coster die nergens crediet had en op een slinksche wijze aan een trouwring voor zijn tweede vrouw kwam!

Hoe goed gedocumenteerd de mededeelingen en betoogen van den schrijver ook zijn, men hoeft het daarom nog niet in alles met hem eens te wezen. De verklaring die hij van den titel Geusevesper geeft, heeft minstens zooveel kans de juiste te zijn als eenige vroegere, maar overtuigend is zij al evenmin. Eenigszins wonderlijk doet het aan, dat de heer Sterck, na getoornd te hebben op Meinsma, die durfde onderstellen dat Franciscus van den Enden aan de leer der alleenzaligmakende kerk was gaan twijfelen, aan het eind van zijn studie aanneemt dat Spinoza's wijsbegeerte dezen wellicht aan het wankelen had gebracht. Zeer zeker heeft hij het mis, wanneer hij in de ‘lapis philosophorum van die soort... daer Keijser Karel de lieden in haer deur wou voor uijt den diepten o Heere doen zingen’, een toespeling op Spinozistische ketterij wil zien. Er wordt gedoeld op een bankroet:

> Als dese Koop-luy doen, diemen naa 's Keysers kuer
> Souw hanghen by de keel, dat in haar eyghen duer
> (Moortje 521; ook Sp. Brabander 360).

Hoe de schrijver uit Tuyter No. 9 kan concludeeren dat Roemer Visscher ook na zijn huwelijk nog geen ernstig man is geworden, begrijp ik niet. Tenzij hij aan een ernstig man zeer vreemde eischen stelt, moet ik aannemen dat hij deze vrijmoedige ontboezeming van de meest exclusieve huwelijksliefde misverstaat.

Wellicht zouden aan deze twijfelachtigheden en misvattingen nog enkele zijn toe te voegen, maar aan de verdienste van den onvermoeiden speurder doen zij niet af. Moge hij nog meer bundels van even rijken inhoud laten volgen.

J.A.N. KNUTTEL.

De jeugd van Francesco Campana.

Zesde hoofdstuk.

I.

Onder zijn baldakijnvormig uitstekend rotsblok, een eindje boven de aanlegplaats, zat Francesco uit te staren in den blonden lente-avond. Zoel was het en ademloos-stil aan den wijden, effen spiegel van het meer.

Het was zoo laat al licht, hij behoefde zich niet te haasten; en nu Paolino ziek was of heette - die jongen bleef thuis voor niets - genoot hij van zijn eenzaamheid. En zoo tuurde hij, tuurde vanuit zijn avondlijke droomgrot, daar, boven die hemelsche watervloer.

Vreemd, dacht hij, - een poos tevoren was hij er ook al eens over aan 't denken geweest - vreemd, dat zoo'n onafzienbaar oppervlak toch in 't geheel geen ruimte inneemt; want dat vlak is enkel maar de grens tusschen het water en de lucht, en díe nemen de ruimte in...

Hij had het verleden jaar geleerd: het vlak was de grens van een lichaam, en de lijn was de grens van het vlak, en het punt de grens van de lijn, en geen van drieën namen ze ruìmte in. Eerst de derde afmeting deed de ruimte ontstaan.

Maar verbeeld je nu, droomde hij verder, dat je een vlak schuin overeind zet uìt het water, doorschijnend, onstoffelijk grensvlak tusschen twee ruimtes van lucht, en je laat het hellen zoo naar den top van den Monte Baldo toe, drieduizend meter hoog, en daar voorbij het heelal in, tot voorbij de zon

en de planeten, en tot voorbij de verste sterren, een etherisch vlak van onmetelijke afmetingen, - toch zou dat vlak, omdat het geen ruimte inneemt, nog kleiner zijn dan een speldeknop... Wat wàs het vreemd!

En dat was nog niet het vreemdste... Hij had nog iets veel gekkers ontdekt. - Dat elke lijn, kort of lang, tot in het oneindige deelbaar was. Werkelijk tot in het *oneindige,* want al verdeel je nou zoo'n lijn in honderd stukjes, en die stukjes nog weer elk in duizend stukjes, tot ver voorbij alle microscopische zichtbaarheid, - zelfs de billioenste onderverdeeling van het kleinste lijntje heeft altijd nog een afmeting, en al verdeel je dat billioenste deeltje nog weer in een billioen onderdeelen, dan ben je er nòg niet, want zelfs het allerallerkleinste deeltje blijft houden een allerallerkleinste afmeting, tot in het oneindige deelbaar, want altijd nog grooter dan het punt, dat *geen* afmeting heeft. Dus elk lijntje was eigenlijk eeuwig, omdat je, het almaar kleiner verdeelend, nog in geen jaar, en in geen eeuw en in geen honderd eeuwen, het afmetingloos onderdeel bereiken kon...

Maar nou het gekste! Omdat dus elke lijn, kort of lang, uit een eindeloos aantal lijntjes bestaat, was dus een korte lijn eigenlijk even lang als een lange lijn, want eindeloos is eindeloos, en afmetingen zijn dus feitelijk onzin...

Salvati had laatst ook zooiets. Hoe kwam hij daar toch ook weer bij? Want noch met dierkunde noch met botanie had het iets te maken. Maar dat was juist het prettige: het genoegelijke praten met dien aardigste hunner leeraren over allerlei dingen, die je niet begreep. Soms praatten ze wel een kwartier, voor de les begon. En hoe heerlijk waren die lessen zelf: toen hij in het begin van dat jaar het leven der planten behandelde... hoe prachtig en wonderbaarlijk was dat alles, hoe teer en geheimzinnig... Om het goed uit te kunnen leggen, hoe het in zijn werk ging, had hij hun de eerste beginselen van natuurkunde en van chemie erbij geleerd, van de moleculen en van de atomen...

Maar wat was het nu ook weer van die buis? - O ja: stel, dat je een buis heb, en die verleng je tot in het oneindige, dan omvat de buis ook een oneindige ruimte. Werkelijk oneindig, want als hij nog niet genoeg bevat naar je zin, dan verleng je hem maar het heelal door, en ver buiten het heelal, en nooit

behoeft de ruimte te eindigen, die je door je buis omvatten liet. Die buis bevatte dus een oneindigheid; een heel klein deel van de ruimte kon dus even oneindig zijn als de oneindige ruimte zelve. Want oneindig is oneindig; in het oneindige zijn geen graden; en was de eene oneindigheid minder oneindig dan de andere, dan was de eerste oneindigheid in 't geheel niet oneindig! Wat bewees dat? zei Salvati; - dat ruimte schijn moest wezen en het oneindige of eeuwige het eenig werkelijke. Je kon er niet bij... Elken keer moest hij het weer opnieuw door-verzinnen, en elken keer was het, of hem iets uit de redeneering ontsnapte... Hij moest alles nu toch weer eens opschrijven in zijn boekje...

Starende zat hij op zijn steen onder het beschuttende rotsblok en zag, half maar bewust, het water koeler blauwen, terwijl aan den overkant de groene glooiingen aan den voet van den Monte Baldo juist inniger fluweelig gloeiden in hunne laatste stonde, voor het afscheid van de zon. Uit een wat hooger gelegen dorpje weerflonkte brandend rood een ruit het zinkende zonnevuur.

Hij stond op; hij had nog zijn half uur te klimmen... En al klimmende, verweet hij zich, weer zooveel tijd verdaan te hebben. Zijn laatste rapporten waren niet zóó mooi geweest als die van de vorige jaren. Grootvader had niets gezegd, maar hij had wel teleurgesteld gekeken: waarom waren drie andere jongens knapper geweest dan zijn Cechino? - Francesco wist het best: omdat die al hun ijver saamtrokken op het precies noodzakelijke, en niet, zooals hij vaak, hun uren verdroomden.

Inderdaad waren de meeste zijner leeraren van oordeel, en zij deden er soms zeer bezwaarlijk over in apartjes voor of na de lessen, dat een Francesco Campana veel beter zou kunnen. Zijn ‘gefantaseer’ maakte hun ongeduld gaande. Francesco wist nog niet, wat specialiteiten zijn, en hoe zij niets méér schuwen dan het algemeene en de synthese. En er was dan ook maar één leeraar die den jongen begreep, en hem in stilte gadesloeg met een liefdevolle bewondering.

Na Paschen was Francesco met de beste voornemens begonnen. Grootvader had zooveel voor hèm over, en hij zou zorgen, al was het alleen maar voor grootvader, dat hij met Juli nummer één haalde bij het eind-examen. Hij was toch al

een jaar ouder dan hij in zijn klasse moest wezen, omdat hij in Trebiano eerst zulk slecht onderwijs had gehad bij de nonnen. Maar hij zou nu voortaan zijn lessen leeren tot hij ze van buiten kende, en in de schooluren zou hij geen minuut meer afdwalen. Voet bij stuk zou hij houden. - Maar bij een van de eerste wiskunde-lessen was hij alweer aan het piekeren gegaan. Net als de repeteerende breuken van vroeger, en als het getal π, waren de logarithmen weer eigenlijk oneindig, al vergenoegde je je met 5 of 7 decimalen. Het getal π was oneindig. Oneindig! En de logarithmen waren oneindig. Al rekende iemand zijn leven lang, en al rekenden twintig geslachten van vader op zoon hun leven lang, nooit zouden zij kunnen bereiken het einde in de eindelooze verte van één dier getallen... Hij was daarover gaan vragen, was met het gekke feit van den kalender komen aanzetten... 'Hoor eens, vriendje', had de leeraar wat sarcastisch gezegd, 'we doen hier niet aan spelletjes, en met die kalender van je grootvader hebben we niets te maken. Er is een eind aan alle dwaasheid en ook aan dat geteeken van jou. Let maar liever goed op, want je begrijpt blijkbaar nog niets van wat ik hier in jullie stomme koppen sta te stampen.'

Francesco was hevig gegriefd geweest. - Stomme koppen? en niets begrijpen? Ricci zelf begreep niets van dien kalender! Want als je nu toch een schilderij had, dat een kamer verbeeldde, waarin dat schilderij-zelf weer aan den muur hing, dan moest dat kleine schilderij toch weer diezelfde kamer verbeelden, want anders wàs 't het schilderij-zelf niet; en diezelfde kamer wàs niet diezelfde kamer, als niet wéér hetzelfde schilderij er aan den muur hing, en zoo door... Daar kwam immers nooit een eind aan? En er hòefde ook nooit een eind aan te komen, omdat je immers altijd een oneindige deelbaarheid verwijderd bleef van het afmetingloos punt?

Een oogenblik stond Francesco stil. Een duizelingwekkend verschiet ging plotseling voor hem open... Dus je leefde tusschen twee eeuwigheden... Boven over hem heen was het nimmer eindend heelal, want wat kon er achter het zichtbaar heelal anders zijn dan nieuwe oneindigheden tot in eeuwigheid? Maar binnen in zijn jongenslichaam, binnen in die struik, binnen in die steen, was de niet minder oneindige eeuwigheid van het tot in eeuwigheid oneindig deelbare,

de peillooze eeuwigheid in de diepten van het kleine...

Francesco hoorde zijn hart bonzen. Hij ging zitten, voorover, het voorhoofd in zijn handen. Zijn boeken en zijn hoedje lagen naast hem.

'God! God!' stamelde hij verbijsterd.

Hij kwam weer overeind, pakte hoed en boeken, en klauterde verder.

'De eeuwigheid'... herhaalde hij in zichzelf, 'de peillooze eeuwigheid binnen in me...'

II.

Op een Zondagmorgen in Mei was de oude Mino met zijn bijen in de weer. Het was achter de schuur bij den geitenstal, waar vóór de wijngaarden nog een kleine bloemen- en groentenhof was met een paar vruchtboomen. Op een lage bank onder het overhellend schuurdak stonden daar zijn vier korven. Een ervan was leeg en schoongemaakt voor een nieuwen zwerm, wat later in het jaar. Voor de anderen, rond de kleine poortjes aan den onderrand, was het in- en uitgevlieg der kleine, goudbruine bijtjes in vollen gang. Soms, in een redelooze opwinding, krioelden zij een korte wijl dooreen op het plankje voor de opening, pijlden dan plotseling als een losbarstend vuurwerk de bloesemdoorgeurde lentelucht in. Binnen in het duister der korven gonsde een gestadig zoemen.

Grootvader, zijn oude stroohoedje achter op het bleeke voorhoofd, stond er met al zijn verstand naar te kijken.

De bijenhouders uit het land hadden bij overlevering een vaststaand stel uitleggingen over al het doen en laten van het bijenvolk. Zag je ze in het voorjaar driftiger bedrijvig dan anders en prikkelbaar, dan beteekende dat een heete zomer; draalden ze doelloos rond de korf, dan was er weersverandering op til. Maar grootvader moest van dat alles niets hebben; soms kwam het uit, een andere keer weer niet. Wat er precies in die kleine hersens omging, daar zouden de menschen wel nooit achter komen; maar verstand hàdden ze, en zeker meer dan Mariuccia, misschien wel meer dan hijzelf.

'Ik kan niet de eene bij van de andere onderscheiden', zei hij tegen Francesco, 'maar zij kennen elkaar, en ze kennen ons. Mij tenminste kennen ze, en mij zullen ze nooit kwaad doen.'

Voorzichtig scheerde hij een van de twee kleine vliegers, die op den mouw van zijn grijs linnen jasje waren neergestreken, met de open linker weg, sloot de hand, opende ze weer. Rustig bleef het gouden bijtje zitten in de bleeke palm. En opnieuw sloot grootvader luchtig de vingers, hield die een tijdje zoo, heel aandachtig, of hij voelend luisterde wat daar binnen gebeurde. Dan begon hij zachtjes te praten als tegen een kind: wij zijn goeie maatjes, zeker; best bijtje, hoor; braaf bijtje van je ouwe baas...' Als hij eindelijk de hand weer opende, zat even roerloos nog het insect, spalkte de gazen vleugels en nam rustig zijn vlucht door de zoelte van den hof...

'Grootvader', vroeg Francesco, 'doet de bij je geen kwaad omdat ze het zelf niet wil, of omdat jij het niet wil?'

'Natuurlijk...', stak grootvader dadelijk van wal, - onderbrak zich dan. De vraag opende een inzicht, waartoe hij nog nooit gekomen was.

'Wat bedoel je?' vroeg hij.

'Dat weet ik eigenlijk ook niet', zei Francesco, 'maar terwijl je daar zoo stond met de bij in je hand, was het of je heele gezicht zei: ik wil niet, dat ze mij steken zal...'

'Wel', zei grootvader vermaakt, ''t is zeker dat ik heelemaal niet van plan was, dat te denken... maar nu je het zoo zegt, kan het toch best wezen, dat ik zooiets gedacht héb.'

En de twee keken elkaar aan met den verstandhoudelijken blik dien ze vaak hadden, alsof ze luisterden in elkanders ziel. Samen zaten ze dan op het bankje onder den bloeienden kerseboom.

'Grootvader...' aarzelde Francesco opeens.

Grootvader moedigde aan van ja, enkel met zijn zachten glimlach.

'Toen je van morgen de muizenval onder water zette, en die dieren zoo radeloos tegen de tralies drongen en verdronken, vondt je dat niet vreeselijk?'

'Prettig zeker niet', zei grootvader, 'maar als je 't niet doet...'

'Ja, 'k weet het wel, het moet...', peinsde Francesco, 'maar, grootvader, je zag er toch ook uit, alsof je in je schik was met de vangst? Natuurlijk', vervolgde hij dadelijk, 'als je eenmaal noodig vindt, de val te zetten, ben je ook blij als

er wat inzit... Maar de doodsangst van die ronde oogjes...'

'Ik begrijp je best, me jongen', zei grootvader, 'maar zoo is 't nu eenmaal... het zelfbehoud... Jij trapt toch ook een schorpioen dood, die je op je kamertje ziet. En wat doe je met een mug, die je zit te steken?'

'Jawel', peinsde de jongen door, 'maar waarom moèt alles zoo gruwelijk toegaan? - Want, natuurlijk, dat het moèt, dat begrijp ik ook wel, grootvader... Maar waaròm moet het? Het is toch verschrikkelijk als je je er in denkt: vermoord, vermorzeld te worden op zoo'n ontzettende manier... Want weet je, grootvader, de heele schepping hangt er eigenlijk van aan elkaar... Ik heb 't laatst eens bedacht: een kip pikt een worm, als ze er een krijgen kan; ze rukt en scheurt de pier doormidden met 'r snavel; maar de vos wurgt de kip en bijt 'r dood; en de mensch draait de kip den hals om en schiet de vos neer, om zijn vel; en als de mensch dood is, eten hem de wurmen weer op... Alle dieren leven van den dood van andere dieren...'

'En Bettina dan? en een paard? en een koe?' kwam grootvader.

'Nou ja', zei Francesco wat hij sinds lang bedacht had, 'maar die eten planten, en planten dat is nou wel niet zóó erg, maar 't zijn toch ook levende wezens, die niet zóó prachtig ingericht kunnen zijn, om plotseling uitgetrokken of afgevreten of afgesneden te worden... Weet je wel, grootvader, hóe prachtig het leven van een plant is ingericht?

Grootvader antwoordde niet.

'Tja', zei hij dan, 'tja...' Hij wist er geen weg mee. Zijn knappe jongen had wel gelijk. En toch; je mocht toch niet denken dat het alles verkeerd zou zijn? De schepping was Gods werk... Het was vreemd... Maar het zou alles wel ergens goed voor wezen... Natuurlijk, de mensch kon nu eenmaal niet alles begrijpen...

Gedachteloos scheerde hij weer een bij van zijn jasje en hield het insect zachtjes omsloten. En opeens viel hem een schoone gedachte in. Was het niet of Godzelf hem een klein bewijs in de handpalm lei? Hij opende de vingers. Teer zat daar het goudene bijtje en voelhorende fijn voor zich uit...

'De heele schepping, zeg je... en hij dan?' - Mino's oogen schenen blauwer van naïeve vreugde, - 'hij leeft ten

koste van géén ander beest; hij zamelt de zoetigheid die de bloemen voor hem bereiden, en tot belooning vervoert hij hun stuifmeel. En zóóveel honing sparen ze op, dat voor de menschen heerlijke raten vol overblijven, zonder dat er één bij om hoeft te sterven. Is dat niet prachtig? Is dat niet volmaakt?'

Francesco keek verrast naar den gelukkig kijkenden oude; het goudbruine bijtje wandelde in zijn hand... Dan bedacht de jongen, dat zelfs dit niet zóó prachtig was als grootvader zei: waarvoor hadden de bijen hun giftigen angel? Om zich te verdedigen tegen de menschen en tegen andere dieren, op honing belust. Beren hielden immers zoo van honing? En of de bijen het wel zoo heerlijk vonden, om hun honing aan de menschen af te staan? Trouwens, ook zij kenden de wreedheid en den moord. Vochten de jonge koninginnen niet zoolang hun giftig gevecht, tot de allersterkste alleen overbleef? Het stond in zijn dierkunde-boek. En was er ook niet iets verschrikkelijks met de darren? Daar had de leeraar maar vaag iets van gezegd...

'Nou?' zei grootvader.

Francesco knikte. Hij wou maar liever dat verrukte gezicht van daareven niet betrekken zien. - Het was al gebeurd, want Mino had zelf begrepen wat Francesco bezig hield.

'Ja', zei hij, 't is waar, ze steken; een dier heeft niet voor niets een angel. *Strijd* schijnt er te moeten zijn. Het zal wel ergens goed voor wezen... God heeft toch ten slotte het goede met ons voor...'

Het bijtje in zijn hand spalkte de vleugels en voer omhoog in den bloeienden kerseboom.

'Maar, grootvader', zei de jongen dringend, 'waarom zijn dan de menschen slechter dan de bijen? Want wij, wij leven niet ànders dan van vermoorde dieren en vernielde planten, elken dag weer aan!'

Grootvader keek onthutst. - Slechter dan de bijen? Dan herwon hij zich; de jongen overdreef... 'Nou, nou, slechter', suste hij, 'wij moeten toch eten? De koebeesten zijn er toch om geslacht te worden, en het koren is er toch, om brood van te bakken?'

'Dat zeg ik ook niet', zei Francesco bedrukt; 'ik zeg alleen, dat wij, ons heele leven lang, niet anders kùnnen

leven, dan door dagelijks aan dieren en planten het leven te benemen.'

'En trouwens', zei grootvader, maar het klonk als een dooddoener, die den jongen in 't geheel niet bevredigde, 'God zelf immers heeft het zoo ingesteld, je leest het in het verhaal van Noach... hoe staat het er ook weer? ...: 'al wat zich roert, dat levend is, zij u tot spijze'... Wat wil je dàn?'

De vreugde was ganschelijk weggestorven uit zijn kommerlijke gezicht. En Francesco bleef zwijgen. Een groote onvoldaanheid knaagde aan zijn hunkerende ziel.

III.

Enkele dagen later, in de lâ van Francesco's werktafel naar een potlood zoekend, vond Mino daarin een notitieboekje, dat hij nog nooit van den jongen gezien had. Hij keek erin, wat verbaasd, en sterk bevangen ook plotseling.

Het begon met een aanhaling uit Dante's Vagevuur:

'Come le pecorelle escon' del chiuso
ad una, a due, a tre, e l'altre stanno
timidette atterrando l'occhio e 'l muso;
e ciò che fa la prima, e l'altre fanno,
addossandosi a lei, s'ella s'arresta,
semplici e quete, e lo 'mperchè non sanno...'[1)]

Ja, Francesco had verleden jaar, voor de zomervacantie, Dante in de taalles gehad, dat wist Mino. Maar wat vreemd, zoo'n jongen, die daaruit in stilte schatten dolf en ze vroom bewaarde, en niets daarvan zei aan zijn ouden grootvader; zij waren toch zóó vertrouwelijk samen...

In het lommer van den moerbij zat hij dan voor het huis op de steenen bank, knijpbrilletje op den neus, het boekje in de hand...

- Nog een paar stukjes uit Dante volgden... Dan leek het ook een dagboek...

'6 Aug. Heel in de vroegte op weg gegaan met Uberto.

1) Zooals de schapen uit de schaapskooi komen
bij tweeën en bij drie, en d'anderen staan
schroomvallig met den kop naar d'aarde toe
en waar het eerste gaat ook d'anderen gaan,
tegen haar aan zich drukkend als het toeft,
simpel en stil, en van 't waarom weet geen...'

De zon was nog niet op. Gebracht tot Vesio. Wat is de morgen heerlijk! Elk halmpje leek wel een rozekrans van dauwdruppen. Ze hingen over van de zwaarte. Op den terugweg wilde frambozen gevonden. Bij honderden!'

'25 Sept. Diana heeft jongen. Wat een vermakelijke dingen! Die jonge katjes, bij Paolino laatst, waren ook zoo koddig. Gek, waarom hebben jonge dieren altijd plezier in hun leven, den heelen dag door, terwijl jonge kinderen altijd schreeuwen?'

- Malle jongen, mompelde Mino, hoe komt hij erbij?

'2 Oct. De wonderlibel.'

- Hé, verwonderde zich de oude... Maar ja, dat was waar ook, dat had Cechino hem verteld, op een Zondagmorgen, toen hij uit de mis kwam...

Doch wat stond daar allemaal? Mino, haastig, las het nog eens:

'11 Oct. Grootvader las voor uit den Heiligen Bijbel: "Bid en u zal gegeven worden, zoekt en gij zult vinden, klopt en u zal opengedaan worden." Mooi is het; en bidden is iets heerlijks. 't Is of je 't al krijgt, terwijl je bidt.'

'Maar eigenlijk is bidden toch iets vreemds ook. God is alwetend en geeft mij wat goed voor mij is. Waarom zal ik om die dingen ook nog bidden? En als ik om iets anders bid, kan God het onmogelijk doen. Dus is bidden feitelijk onzin.

Aan den pastoor biecht ik 't niet eens.'

'12 Oct. Danken, dat is iets anders.

God, ik dank U, dat ik grootvader heb.'

Mino was geschrokken eerst, dan ontroerd. Hardop herlas hij het:

'God, ik dank U, dat ik grootvader heb...'

Dan, plotseling, schrok hij nog feller.

'17 Oct. Maar hoe kan ik danken voor het monsterachtige in de schepping? Ik moest het aan grootvader vragen, maar ik kan het niet.

Ik haat Gherardo.'

Wat was dat? Wat betéékende dat alles? Angstig las de oude man voort:

'4 Nov. (in het prachtigste schoonschrift:)

De volmaakt schoone schepping
De schoone en afschuwlijke schepping

(in gewone lettertjes:)

> God verraderlijk? Hoe kan het?'

Mino liet het boekje zinken. Hij voelde zijn hart hameren met een duizelig gevoel. - Wat ging er in dien jongen om? Opeens dacht hij aan een middag, het moest in diezelfde dagen geweest zijn, dat de pastoor gezegd had: 'ben je nooit bang voor die wetenschap, die zooveel hoofden verduisterd heeft?' -

'Wat haalt die jongen toch in zijn hoofd?' fluisterde hij in zichzelf. Gejaagd keek hij verder...

'5 Nov. Ik begrijp iets niet. Waarom denk ik aan de wijnmakerij als aan iets leelijks en schuldigs, en waarom is het eten van druiven iets heerlijks? Is dàt soms niet een verbrijzelen met je tanden en vermorsen in je keelgat?'

Mino moest lachen: 'vermorsen in je keelgat!' Hij tuurde voor zich uit. 'Wat meent de jongen? Iets schuldigs?' Hij vatte het niet.

'8 Nov. De tarantella gehoord. Muziek is ontzettend en prachtig.'

- De doedelzakspelers, dacht Mino.

'15 Nov. De schepping is toch vol wonderen. S. behandelt het leven der planten. ("Wie is S?" vroeg Mino zich af; - die leeraar Salvati waarschijnlijk!) De opstijgende vochten, met precies díe stoffen uit de aarde, die elke plant voor zijn fijnste eigenaardigheden, voor zijn kleuren, voor zijn bizondere geur, noodig heeft. Wat is 't verwonderlijk! Je hebt een zaadje van deze bloem, en een zaadje van die. En in elk zaadje ligt de geest besloten, die onfeilbaar weet, ja, werkelijk schijnt te *weten,* wat hij moet gaan doen, wat hij worden gaat, wat hij noodig heeft... Wonderlijk, wonderlijk!'

Op 28 Nov. las Mino het verhaal van den avond bij Giovanella, toen die dronken was... Wacht, nu begreep hij opeens iets van wat Cechino wilde met die 'schuldige' wijnmakerij... De jongen was toch wel overdreven...

En daar (een zonnige lach gleed over Mino's oud gelaat) dáár was *het* meisje!

'...Ze zat vlak naast me. Haar hand raakte aan de mijne. Ze heet Agata.'

En zonder datum, wat lager:

> 'Agata, bloem der bloemen.'

En ‘Zondag 3 Dec. De liefde is het prachtigste op de wereld.’

‘4 Dec. Nu heb ik toch gebeden vannacht. Dat Agata nog blijven mocht tot na Donderdag. Maar ik heb 't gedaan aan Maria, want Maria is geloof ik veel liever dan God, en doet misschien wel eens wat voor je, zonder dat God het weet.’

- Wat een grappenmaker, glimlachte Mino. Hij veegde een traan weg, die over zijn wang kwam gerold.

‘8 Dec. Agata vertrokken. Ik kuste haar; en zij kuste mij. En nog tweemaal keek ze om.’

‘26 Dec. De eeuwigheids-kalender. Kaart van Agata. Heerlijke avond.’

‘29 Dec. Hoe kan ik zóó houden van Uberto, die toch niets anders doet dan dieren dooden? Een jager is eigenlijk een monster. En toch is Uberto de goedheid in persoon. Hoe kan dat?’

‘1 Jan. 1898. Gisterenavond las grootvader voor uit Mattheus, den Evangelist, die gelijkenis van den zaaier, en dan zegt Jezus, dat hij in gelijkenissen spreekt, *om niet verstaan te worden.* Grootvader begrijpt dat ook niet, maar hij zei: het eeuwige licht zou ons misschien verblinden; daarom sluiert het zich, als het op aarde verschijnt.’

‘3 Jan. Ik droomde dat ik wakker werd in mijn kamertje. Maar er was iets vreemds toch, de sperwers van Giovanella zaten op de deur gespijkerd. Toen werd ik echt wakker. Het was echt mijn kamertje, en er zat een groote schorpioen vlak bij mijn hoofd op den muur. Ik kon me niet verroeren. Ik probeerde te schreeuwen, de schorpioen kwam nog dichterbij, ik lag machteloos, ik schreeuwde nog eens, - en tóen werd ik pas wèrkelijk wakker, en grootvader stond voor mijn bed met zijn lieve, zorgelijke gezicht om te vragen wat ik had.

Zou zoo het leven ook een benauwde droom kunnen zijn, waaruit je wakker werdt in de eeuwige waarheid, en God over je heen gebogen?’

‘Prachtig’, zei grootvader zacht, ‘wat een prachtige gedachte.’

‘17 Jan. “De wonderbare reis” - een verhaal als van Dante, in terzinen, een reis in een gevleugeld bootje, van ster tot ster. Galileï is mijn gids. En geland op het gouden strand van de allerverste ster, zien mijn leidsman en ik, dat nóg een heelal vol verdere en altijd verdere sterren altijd verder wenkt.’

Weer liet Mino het boekje zinken. Hij was zeer ontroerd. O, hij behoefde niet bang te wezen voor die booze, sombere waarschuwing van den pastoor. En zilverig zong door zijn hoofd zijn geliefkoosde text uit Daniel: ‘Zij, die vele dingen begrepen zullen hebben, zullen blinken als de glans des uitspansels...’ - Zoú er niet werkelijk iets groots uit zijn Cechino groeien? Zijn geniale jongen...

‘28 Jan. Ik heb gisteravond liggen staren, of ik niet eens een vizioen kon krijgen, van Maria, of van Christus.

Wat vreemd, dat plaatje in Dierkunde, de slang die een duif opslokt. Want de duif is de Heilige Geest. De booze geest, die de heilige geest hypnotiseert en betoovert en verzwelgt.’

‘8 Febr. 1898. S. zegt dat het menschelijk oor niet alle geluiden op kan vangen; niet onder de zooveel trillingen en niet boven de zóóveel. We begrijpen dat later wel, zegt hij, op de hoogere technische, bij natuurkunde. Maar het schijnt dat erge lage en erge hooge tonen onwaarneembaar zijn voor ons.

Verbeeld je dat de bloemen misschien liederen zingen, of dat de stijgende vochten in de steelen jubelen als engelenkoren, zóó hoog en licht en fijn, dat wij het niet hooren!’

Heel langzaam zat Mino te lezen, alsof hij een zoete wijn in lange teugen dronk, en poogde te begrijpen.

‘9 Febr. Nog drie maanden, dan is de school gedaan. Ik werk hard voor het examen. En dan de hoogere technische... Vier jaar nog. En dan? Grootvader zei laatst, dat hij niet wist, of hij dan nog verder 't betalen kon... de academie! Maar toch zei grootvader laatst ook, of ik soms leeraar zou worden, net als Gino. - Ik zou wel willen. In Natuurlijke Historie, als Salvati! - Of misschien, misschien nog liever sterrekundige of ingenieur! - Wat zou grootvader doen?’

‘Lieve jongen’, kwam Mino peinzend, ‘maar sterrekundige? ingenieur...?’

Het duizelde hem. Dubbend bleef hij zitten.

‘Zoo iets zal dan toch maar moeten’, besloot hij na een oogenblik. ‘De anderen hebben alles in overvloed. En wàt heeft deze jongen, als ze later deelen gaan...? Het zal dan maar moeten...’

Nog na-denkend hervatte hij de lectuur.

‘9 Mei. Opstand in Milaan. Barrikaden. De courant van Solano noemt de leiders misdadigers, maar ik begrijp

niets van de toedracht, zooals die beschreven wordt.'

'Wat begrijpt hij niet?' dacht Mino. - En wat bedoelde hij híer nu weer mee?

'15 Mei 1898. Een buis verlengd tot in eeuwigheid. Deel van eeuwigheid. En toch = eeuwigheid. Dus die ruimteafscheidingen onzin, zegt S.'

'21 Mei. De mensch is slechter dan de bijen. Want hij leeft van moord, en de bijen van weldoen... God heeft het zoo ingesteld, dat de menschen leven zouden van al wat leeft, dus van moord. Maar als de mensch dat afschuwelijk vindt, dan zou hij dus beter zijn dan God.

Slechter dan de bijen en beter dan God. Hoe kan dat?'

Dit was de laatste aanteekening. Mino staarde op die woorden: 'slechter dan de bijen en beter dan God'. Hij herinnerde zich hun gesprek bij de bijenkorven, dat toen niet tot een oplossing was gekomen. Het was of hij in een afgrond zag, en weer hoorde hij het bitter dreigement: 'die zooveel hoofden verduisterd heeft'. Verduisterd? 't was maar al te helder geredeneerd... Doch als redeneeren je tot zulke zondige gedachten bracht... En nee, het was natuurlijk ook nìet goed geredeneerd... zóó kòn het niet wezen. Met een golf kwam over hem al wat hij ooit gelezen had en gevoeld van Christus' matelooze liefde. God was liefde...

- Toch, het geloof wàs moeilijk. Hijzelf, toen zijn Rosa stierf, niettegenstaande zijn smeeken om haar behoud... Ja, bidden, dat leerde het leven je wel, en soms hardhandig genoeg. Maar als het dan niet verhoord werd, als eerst je vrouw stierf, en dan je dochter, en dan je zoon... Hijzelf had het ook wel te kwaad gehad met zijn geloof. 'Mijne wegen zijn niet uwe wegen, zegt de Heer'...

Nogmaals, langzaam, herlas hij die verbijsterende zinnen: 'De mensch is slechter dan de bijen... Want hij leeft van moord, en de bijen van wel-doen... God heeft het zoo ingesteld, dat de menschen leven zouden van al wat leeft... dus van moord. Maar als de mensch dat afschuwelijk vindt... dan zou hij dus beter zijn dan God. - Slechter dan de bijen... en beter... dan God...'

Er scheen geen ontkomen aan... Vol zorg schudde hij het hoofd. Hoe was dat toch? Wie kon hem daar klaarheid in

geven? Hij had het willen bespreken met den pastoor; als de vorige er nog maar geweest was... Van dezen wist hij immers al vooruit de koele berisping uit de hoogte...

Nadenkend vouwde Mino het boekje dicht. Zacht streelde hij het in een smartelijke liefde. Wat zou er van zijn Cechino worden? Want wel was het verwonderlijk, en ook zoo lief vaak, wat hij gelezen had, maar toch vol zwarte somberheid...

Bewegingloos zat hij een poos voor zich heen te kijken.

Met een zucht stond hij op, en ging het boekje wegleggen waar hij het had gevonden. - Hij zou over dat alles nog eens rijpelijk moeten nadenken, voor hij erover spreken ging met den jongen.

IV.

En andermaal was de Meimorgen blauw en zoel over de wereld, en Francesco lag voorover in het gras, aandachtig een orchideetje bekijkend, dat hij al wel kende van vroegere jaren (het stond er vol van in hun weiland), maar dat hij nog nooit zóó gezien had als nu.

Het was een verwonderlijk mooie soort, één enkele bloem op ranken stengel: violet het sierlijk-gespreide lipje en de slanke spoor; robijnrood daarboven de overhuivende ridderhelm met zijn beide hooge vleugelen; en vleugelen en helm overdauwd met een zoet-pure glinstering als van smeltende vonkjes juweel. Hij hield het orchideetje tegen het licht: aan het zuiver azuur leek het van helderroode zijde, geweven uit doorschijnende robijnen-tinteling.

Opeens dacht hij: als het eens een sprookje was, en ik werd zoo klein, zoo klein... zoo klein als een doperwt, en nog honderdmaal kleiner... en ik liep hier dan door dit mos als door een woud... dichte bosschen van mos en tórenhooge zwaarden daaruit van de grassprieten... en dan zag ik op eenmaal, aan hémelhooge zuilen, die geweldig groote bloemen hangen, net roode wonder-paleizen... Wat zou dat prachtig zijn!... Op den rug van een kevertje kon ik naar boven vliegen en ik kon mij laten afzetten bij dat wonderpaleis, op het violette voorplein met zijn uitstraling van robijnroode wegen... Wat een geheimzinnige glans aan het eind daarvan! - in de goudgele bloeme-keel de vochtig-gloeiende

stempel en daarboven de donkere stuifmeeldrager... Het lijkt een altaar in kleurige schemering, want hóóg eroverheen welft, doorschijnend, de karmozijnen nis: een toovergrot! En aan weerszijden, als klaarroode vlammen, als twee karmozijndoorglansde aartsengelen, verrijzen vervaarlijk de beide vleugelbladen!

En nog veel, veel kleiner maak ik me; een uur duurt mijn bedevaart over het onmetelijke lila voorplein, langs de breede, vurige wegen, van louter robijnen schitterend... Tot ik eindelijk aankom bij het ronde, goud-gloeiende altaar, waarop ontzaglijk de donker-fluweelige stuifmeeldrager omhoog-rijst onder het transparante koorgewelf, doordrenkt van ontelbare roze-roode flonkeringen.

Hoe zou ik daar staan onder die verbijsterende pracht, en wat zou ik er misschien nog zíen, met mijn duizendmaal verfijnd gezichtsvermogen, waar mijn menschelijke oogen niet bij kunnen... En wie weet welke cantieken je er hoort, onder dien lichtenden koepel... Misschien zijn er ook voor-ons-onwaarneembare levende wezens daar... Stil! ik weet een prachtige wonder-reis, net als die met Galileï naar de nooit bereikbare, verste ster... Een onzichtbare geleider, een bloeme-geest, komt me tegemoet gewaaid...

'Wil je naar den schat der zoetheid?' fluistert hij, en neemt me bij de hand. En terzijde langs het altaar gaan we een uren-diepe zaal - de spoor - binnen, geheel van het teederste lila gespannen. En in een oneindige verte wenkt, wazig als dauw, het honing-bergend, goudachtig weefsel. Een pure nektar-geur wuift uit de verte aan...

- O, wacht... 'Wil je drinken daarginder?' vraagt mijn leidsgeest, 'of wil je de geheimenissen van een onzer cellen zien?' - 'Dan keeren we terug', zegt hij, 'want de robijnkleurige cellen zijn de mooiste.'

En zoo gaan we naar een der vleugelbladen, oneindig hoog vlammend boven onze hoofden; en we zijn zóó licht dat we door den wand van een dier cellen gemakkelijk heenglijden...

Het is een wereld waar we in binnenkomen...! We wandelen over wolken van protoplasma, als door een dageraad beschenen, totdat we komen aan een stralend robijnrooden vijver.

‘Dit is een vacuole’, fluistert de bloemegeest.

Het is of ik dronken ben van vervoering. De toovervijver welft zich zoet-vloeiend boven mijn hoofd, waar ik op de wolken sta... O, te duiken in de rozig-fonkelende diepten van dit hemel-meer!

‘Addio, bloemegeest, vaarwel!’

En al kleiner en kleiner doe ik me slinken, doorpeilend de ijlroode vochtigheid, totdat ik opeens, glanzend en tintelend rondom mij, aan alle kanten de duizenden en duizenden moleculen zie beven... Het zijn net bessen, die moleculen, kleine, kleine roode blaasjes... Ik probeer er een beet te pakken, maar ik kan hem haast niet vasthouden, zoo luchtig is mijn molecuul... wacht, ik ga er boven op zitten, ik maak me nog tienmaal kleiner, en nu zak ik gemakkelijk naar binnen; het is net een balonnetje van onnoemelijk fijn satijn, maar ik ben niet langer alleen, want daar heb je de twee atomen van het ééne element, en de ééne atoom van het andere... Zoo zitten, we gezellig met zijn vieren binnen in de celvocht-molecuul, de drie atomen en ik...

- Nee, Cechino, niet lachen, jongen, want is het niet een ontzaglijk wonder? Oneindig ver ben je weg van het begin van het lila voorplein, nu je zóóklein bent geworden, en lange, lange jaren van huis bij grootvader. Onafzienbaar en peilloos diep is de afgrond van het kleine... En maak je nu nog weer duizendmaal kleiner, en verzink in de laatste kleinheid, het atoom... en verklein je nòg eens duizend malen... en nòg eens duizend malen...

- God! waarom denk ik nu aan God?... O, God! het atoom is een onmetelijke koepeling rondom mij, het atoom is een rozerood heelal, en flonkerende robijn-roode sterren wentelen er in de eeuwige verten, die nooit en nooit een einde nemen, want de deelbaarheid en de diepte van het kleine zijn eindeloos en eeuwig...

Zoo zat daar in het gras die jongen, Francesco Campana, blindelings starend in zijn eerste extaze, het orchideetje naast zijn neergezonken hand.

Zevende hoofdstuk.

I.

Francesco, sinds een uur al, stond op den uitkijk onder hun moerbeiboom. De dokter uit Vesio moest komen, want grootvader was ziek. 't Was de eerste maal, zoover hij zich herinneren kon, dat het noodig bleek, den dokter te halen.

- Een geluk maar, dat net de vacantie begonnen was. Maar waarom zoo laat dit jaar? Ware dat examen drie dagen eerder geweest, dan zou er niets gebeurd zijn! Juist den voorlaatsten dag, eergisteren, was deze heerlijke zomer onderbroken door regen en guren wind. Op het hooggebergte, en ook op den Monte Baldo, was sneeuw gevallen, en dan kon je 't hebben, zelfs in Juli en Augustus, dat er door den langen trechter van het meer een ijzige tocht zoog, zoo koud dat het wel winter leek; zoo koud dat een houtvuur goed deed. - Midden in den nacht was de wind opgestoken; ze hadden hem hooren blazen en zoeven door het geboomte aan de helling onder hun huis, en het deurtje van Bettina's stal had elke vijf minuten met felle rukken geklepperd, of een brutale hand het gewelddadig uit zijn scharnieren zocht te slaan.

‘Neem je jekker mee, me jongen, voor op de boot zoo in de vroegte’, had grootvader vol zorg geraden, ‘je hebt zoo laat zitten werken...’

Francesco was nog gauw een paar planken uit de hooischuur gaan halen en had daarmee het wrakke staldeurtje vast gezet. Zoodra hij weer boven was, zou hij er verder voor zorgen. Tot tweemaal toe had hij het gezegd. En toch, toen hij om zeven uur thuis kwam, bleek 't werk gedaan.

Een uur zeker had grootvader daar staan timmeren in dien wind, die je door al je kleeren heen blies. O, die koppigheid van grootvader...!

‘Jij hadt wel wat anders aan je hoofd, me jongen... En Bettina kon toch ook niet blijven tot den avond met die deur, die in en uit tochtte...’

‘Die verraderlijke wind stond er pal op’, had hij zich opnieuw verdedigd, - en geiten waren zoo gevoelig... Bettina was ook al niet zoo jong meer...

- Bettina, goed! Maar was het dan beter, dat grootvader zelf kou vatte?

- Als je je duffelsche vestje onder je jas aantrok... je hadt het eerder te warm dan te koud van 't werken in dien wind... je ging er bijna van zweeten. -

'Jawel, natuurlijk!' zei Francesco boos. - 't Was weer net als met 't schoonmaken van het groote wijnfust, 't vorig najaar. Herhaaldelijk was het toen ook gezegd: hij, Francesco, zou voortaan op zijn vrije dagen dat karwei opknappen. En, een middag van school komend, daar hadt je 't: grootvader was tòch weer, met zijn stramme beenen van bijna zeventig jaar, in zijn ton gekropen.

Toen had Uberto er hem nog heelhuids weer uit gekregen. Maar deze maal was de stijfhoofdigheid hem leelijker te staan gekomen. Aan 't avondeten had hij al geen honger, en dien nacht, hoesten geen gebrek! 's Morgens was grootvader blijven liggen. Doch Francesco moèst naar school: 't was de laatste examen-morgen, en 's middags uitslag! Hij had grootvader laten beloven, Mariuccia den heelen dag te houden. Grootvader wilde er eerst niet van hooren: hij had immers niets noodig?, maar ten slotte gaf hij toch toe.

Die laatste dag van het examen had Francesco dusdanig in spanning gehouden, dat hij maar nu en dan even aan grootvaders ziekte dacht. Omtrent allerlei vakken was hij in het onzekere. En toen hij 's middags toch als No. 2 de school bleek te verlaten, viel het hem nog geweldig mee.

Thuis, was hij dadelijk naar boven gevlogen, om het grootvader te vertellen. En hoe lief-opgetogen was de oude man geweest, terwijl het hem eigenlijk wel even tegenviel... Maar overigens leek hij tamelijk goed; hij zag er zelfs best uit, zoodat Francesco hem nog eens flink bebromd had over zijn onvoorzichtigheid. Het was altijd zoo prettig om te brommen op grootvader... Hij keek dan zoo schuldbewust; en hij lag daar zoo lekker in zijn warme bed, dat zijn oude konen ervan geroosterd leken.

'Ja, me jongen', had hij gezegd, 'wat haal je ook aan met zoo'n ouwe weerspanneling? Nu zullen we hier op de slaapkamer feest moeten vieren...'

En heel den avond, alle de wisselvallige kansen van het examen vertellend, had hij aan grootvaders bed gezeten. En

grootvader hield niet op te verklaren, dat hij alweer zóóveel, maar zóóveel beter was dan vanmorgen. Alleen die vervelende hoest...

Francesco had nog een frisch glaasje suikerwater neergezet en was toen welgemoed zelf onder de wol gekropen.

Maar van morgen had hij grootvader gevonden, plotseling veel ouder lijkend, moe en klam in zijn verwoelde dekens... Als Cechino misschien den dokter uit Vesio eens vroeg langs te komen? had de zieke zelf gëopperd. Francesco zag het opeens: grootvader was werkelijk zìek. Allereerst was hij naar Uberto geloopen, dien zij eerst dien avond hadden verwacht. Uberto, op het punt om uit te trekken, had de honden weer vastgelegd, zijn geweer achter de deur gehangen, en was dadelijk met hem mee teruggegaan. Voor grootvaders bed staande, had hij zich herhaaldelijk door zijn stugge grijze haar gestreken en hij had den zieke zóó bezorgd aangezien, dat het Francesco plotseling heel wonderlijk te moede werd. Maar - had hij zich opgefleurd - Uberto was immers zoo zwaartillend altijd... en wat zou grootvader nu opeens voor ergs mankeeren? Liet hij maar liever zorgen, zoo vroeg mogelijk in Vesio te zijn, om den dokter nog te treffen, vóór die zijn dagelijkschen tocht, de vele dorpen rond, aanving.

En nu stond hij te wachten op het terras onder den moerbeiboom. - Om en bij tweeën, had de knecht hem gezegd. Het was al over drieën. Waarom kwam de dokter nu niet...? En hoe langer hij wachtte, hoe meer zijn onrust toenam; - àls grootvader toch eens èrnstig ziek was...

Een hoefslag klonk van het dorpsplein, en even later, op zijn hooge, zwarte, voorzichtig-stappende paard, kwam de dokter den hoek van hun bergstraatje om en hield in bij hun terras. Francesco had hem meermalen gezien zoo, in het dorp, doch gesproken had hij den dokter nog nooit. 't Was een tamelijk jonge man met een prettig, zonverbrand gezicht, dat klaar en blozend onder zijn stroohoed uitkeek. Met een vluggen sprong stond hij naast zijn rijbeest, en Francesco haastte zich te helpen bij het vastbinden van de leidsels. - Waarom, dacht hij, keek de dokter hem met die nieuwsgierige opmerkzaamheid aan? Dan hoorde hij de wat ruw-gewende beveelstem: ‘Wat is hier aan de hand?’

‘Grootvader heeft kou gevat, toen hij de staldeur van de geit...’ begon de jongen uit te leggen.

Maar reeds verscheen Mariuccia in de huisdeur, en zonder verder naar hem te luisteren, stapte de dokter binnen en, achter de oude aan, naar boven. Als Francesco volgen wilde, gaf de ander hem te verstaan, dat hij in de keuken kon wachten.

Hij ging zitten in de schouw; boven hoorde hij de stem van Mariuccia, de stem van den dokter, en dan, zachter, de stem van grootvader. Hij stond op, luisterde aan de trap, maar kon niet onderscheiden wat er gezegd werd. Hij nam een van grootvaders lijfboeken ter hand: de ‘Telemaco’ uit het Fransch van Fénelon, een ouderwetsch boekje in een blauwig-gemarmerd karton en een leeren rug met gouden lettertjes. Het was voor het eerst, al kende hij het boekje ook nog zoo goed, dat Francesco keek in die vergeelde blaadjes, doorgeloopen van vocht. Over de helft was er een blad, of het boek opnieuw begon: ‘Verhandeling over het bestaan van God’ stond daar... Onwillekeurig las hij de eerste zinnen: ‘Ik kan de oogen niet opslaan zonder het kunstvolle te bewonderen, dat in de geheele natuur zich openbaart: de minste blik is voldoende om de hand te herkennen, die alles gemaakt heeft...’ Hij schrok op, als er boven een deur werd opengedaan en de slofpasjes van Mariuccia naar de gangkast haastten en weer terug naar de kamer. Buiten, eentonig in den stralenden zonnedag, vonkte telkens de klinkende hoefstamp van het paard.

Dan daalde opeens de stem van den dokter nader, - onderbroken door de zenuwachtige verzekeringen van Mariuccia... ‘En veel versche lucht’, hoorde hij, ‘enkel wat melk en bouillon... en zien, wat boschbessen te krijgen...’

Francesco was opgesprongen; de dokter kwam de keuken binnen.

‘Grootvader is toch niet èrg ziek?’ vroeg hij met een plotselingen angst, in geen verhouding tot de eenvoudige dingen, die hij had hooren zeggen.

De dokter keek hem aan met een vreemden blik, opmerkzaam als straks, maar met een zachtheid, die den jongen van zijn stukken bracht.

‘Nou, èrg...’ zijn stem klonk weifelend, ‘geen zorgen

voor den tijd, vent. Als jij vanmiddag tegen zessen om de medicijnen komt, en je grootvader neemt trouw in, dan zullen we morgen eens zien...'

'Wat was je daar aan 't lezen? Laat eens kijken... Fénelon, hoe kom je dáár aan?'

'Dat is een boek van grootvader', zei de jongen, niet zonder trotsch. -

'De jeugd van Telemaco', las de dokter, 'ik herinner me dien titel... En jij bent zoo aan de studie?'

''k Ben juist door mijn examen van de technische school.'

De dokter zweeg. Maar waarom keek hij zoo vreemd?

'Je wou ingenieur worden, hè?'

'Grootvader dacht leeraar', zei Francesco, 'leeraar in wiskunde of natuurlijke historie, dat zou ik óók graag...'

'Ik houd het bij ingenieur, hoor!' kwam lachend de dokter. 'Natuurlijk, 't is denzelfden kant uit...'

'Weet je', vroeg hij opeens, 'dat 't een kwestie is van een jaar of acht, negen? Vier jaar hoogere technische, en dan nog vier of vijf jaar academie?'

Francesco knikte onzeker:

'Dat zien we later wel, zegt grootvader altijd...'

De dokter keek naar den grond, sloeg met zijn rottinkje tegen zijn kaplaarzen.

Dan stroopte hij haastig zijn handschoenen aan. 'Dus om zes uur de medicijnen halen, en trouw ingeven... nog twee poeiers van avond, een om zeven en een om negen uur, en één morgenochtend.

Een vluchtige knik, en hij was de deur al uit, had in een oogwenk zijn rijbeest losgemaakt en was opgesprongen. Francesco bleef peinzend hem nakijken in de deur. Toen ontwaakte hij tot de werkelijkheid en holde naar boven, naar grootvaders slaapkamer.

Grootvader lag met gesloten oogen, als uitgeput door de vermoeienis van het bezoek. Of keek grootvader verdrietig, omdat hij niet dadelijk was boven gekomen? Maar als de zieke de oogen opsloeg, waren zij een en al vriendelijkheid, en monterder dan te voren klonk zijn stem, toen hij zwakjes zei:

'De dokters zijn er, om je gerust te stellen, me jongen.'

Francesco herademde. Maar wat was Mariuccia daar in den

hoek, op den grond, bezig te doen?... een bed aan het opmaken?

‘Nacht-curateele’, zei grootvader met een zachten lach, trachtend er een grapje van te maken. ‘Van nacht Mariuccia, morgennacht jij.’

‘'k Zal je oppassen als een zuster uit een ziekenhuis’, zei Francesco met overtuiging.

En al gauw kwam Uberto opdagen, om te hooren wat de dokter had gezegd. Hij zat voor grootvaders bed; hij zat daar nog, toen Francesco met zijn medicijnen uit Vesio terugkeerde.

Doch bij zijn binnenkomen merkte de jongen, dat een gesprek plotseling werd afgebroken. Uberto's gezicht stond zoo ernstig als hij 't nog nooit had gezien; grootvader had een hoogroode kleur, en er was over zijn afgetobde trekken een pijnlijke uitdrukking, die Francesco niet peilen kon. Het leek een uitdrukking van angst; of was het de benauwdheid van de korte, moeilijke hoestbuien?

‘Wanneer moet hij innemen?’ vroeg Uberto.

Francesco ging kijken op grootvaders horloge. ‘Over tien minuten’, zei hij.

‘Rosa had ook poeiers’, kwam Mino peinzend, en het klonk of die overeenkomst hem goed deed. Rosa was Mino's vrouw geweest. Zij was al meer dan twintig jaren dood.

Allengs effende zich zijn gelaat, doch de hooge kleur nam niet af. Hij begon met een heesche fluisterstem te vertellen van die lange ziekte, die hem, zoo vroeg al, weduwnaar had gemaakt.

‘En toen zij dood was’, besloot hij, ‘toen hadt je haar moeten zien, zoo bleek als marmer, en zoo liefelijk als een bloem, als een engel die stil te slapen zou liggen. Zoo mooi had niemand haar ooit gezien in heel haar leven, - en zooveel jonger opeens... Ja, als Gods adem over ons gaat...’

Een korte, stikkende hoestbui verstomde hem een oogenblik; pijn deed het hoesten, zei grootvader; en heesch en hoog, zooals hij nooit gesproken had, vertelde hij verder, gejaagd, of de gedachten zich verdrongen achter zijn rood gespannen voorhoofd; hij vertelde van een droom, dien hij gehad had, kort na Rosa's dood: hij droomde, dat het opnieuw de dag van haar begrafenis was; alle gasten waren er; en toen

kwam zij zelve de kamer binnen, in haar zwarte, Zondagsche kleeren, het zwarte sluiertje over haar hoofd, en vlak achter haar kwam zij nòg eens zelve binnen, maar in een witte japon uit haar jeugd, bleek was 'r gezicht of ze ziek was geweest en ze glimlachte zoo lief... het was mooi, het was mooi...

Uberto luisterde stil toe. Nog nooit had Francesco hem met zoo innige aandacht zien luisteren naar alles wat grootvader zei. En hijzelf moest telkens weer naar dat verhitte, strakke, prachtige voorhoofd kijken. - Waar had hij toch eens iets gelezen over een ‘blinkend’ voorhoofd? 't Was of grootvaders gloeiende voorhoofd blonk! O, wat zou hij graag alle gedachten weten, die daarachter dagelijks rondgingen, al het wijze en al de liefde, die daar woonden.

Toen Uberto eindelijk stil weg was gegaan, lag grootvader langen tijd met dichte oogen, en alleen uit zijn pijnlijken hoest nu en dan, bleek het, dat hij niet sliep.

Na een wijle sloeg hij de oogen weer op; zij zagen moe, en toch fonkelend als nooit.

‘Me jongen’, zei hij, ‘ik bedacht daarnet... ik wou...’

‘Wat, grootvader?’ vroeg Francesco, en hij boog zich over hem.

‘Nee’, weerde Mino af, ‘ik heb niets noodig... niets... stil... Laatst heb ik in den bijbel... Heb je niet 's gezegd, dat de menschen, hoe was 't toch ook weer?... de menschen leefden van... van 't dooden van dieren en planten... en dat God... wat zei je toch?... Maar zoo heeft God 't niet gewild... me jongen... En zoo kan 't ook niet geweest zijn... in het begin... Want zoek eens op... haal den bijbel eens... daar, op de lakast onder de couranten... ligt hij... Zoek eens Jesaja, Jesaja 10 of 11, een hoofdstuk dat begint...

Francesco was eral: ‘Wee dengenen, die ongerechte...’

‘Nee’, kwam Mino, ‘nee, dan is het...’

‘Want er zal een Rijsje voortkomen’, las Francesco weer.

‘Juist’, haastte grootvader, ‘juist... En nou wat verder, in dat hoofdstuk... “En de wolf”...’

‘O, ja’, zei de jongen, ‘En de wolf...’

‘Gelukkig’, zuchtte de oude, ‘lees, me jongen, lees voor...’

En Francesco las, zijn stem beefde, en hoe langer hoe vreemder werd hij getroffen, door wàt hij las:

‘En de wolf zal met het lam wonen, en de luipaard bij den geitebok nederliggen; en het kalf, en de jonge leeuw, en het gemeste vee al te zamen, en een klein jongetje zal ze drijven.

De koe en de beerin zullen te zamen weiden; hare jongen zullen te zamen nederliggen, en de leeuw zal hooi eten, gelijk de os.

En een zoogkind zal zich vermaken bij het hol van een adder; en een gespeend kind zal zijne hand uitsteken in den kuil van den basilisk.

Men zal nergens leed doen noch verderven op den ganschen berg Mijner heiligheid; want de aarde zal vol van de kennis des Heeren zijn, gelijk de wateren de afgronden der zee vervullen.’

‘Zie je?’ fluisterde grootvader, ‘zie je 't? Men zal nergens leed doen noch verderven op de gansche aarde... op den ganschen berg Mijner heiligheid... Zóó zal het worden... zóó wil God het... en zoo zal alles geweest zijn... in het Paradijs... Denk erom, Cechino, zóó is God... God is liefde...’

‘Ja, grootvader’, antwoordde Francesco stil. Hij rilde of hijzelf koorts had. Als een vreemde schilderij was het vizioen voor hem opengegaan. Hij zag dien groenen berg van Gods Heiligheid in den gloed van grootvaders bezieling oprijzen. En hij zag grootvader, het gezicht naar hem heengekeerd; maar eigenlijk zag hij alleen die oogen, stralend als blauw vuur. Leek grootvader zelf niet een Heilige?

Dan rekte de oude man zijn murwvermoeide leden en sloot de oogen weer.

Stil zat Francesco voor het bed.

Na een poosje merkte hij, dat grootvader sliep. Bezwaarlijk ging zijn ademhaling; als de hoest opkwam, kreunde hij, doch werd niet wakker...

II.

En den volgenden middag, in een radeloozen angst, stond Francesco opnieuw te wachten onder den moerbeiboom. Grootvader was veel erger! In den aanschemerenden morgen was hij wakker geworden door het schrille geluid van groot

vaders stem, die toch grootvaders stem niet was, hol verklinkend door het nachtstille huis. Mariuccia was op, hoorde hij. En als hij verschrikt kwam vragen, wat er toch gebeurde, zei die al even verschrikt: ‘de koorts, het ijlen van de koorts’. Het was soms of grootvader sliep, dan of hij wakker lag, maar de weggezonken, troebele oogen schenen niets te zien, terwijl de dor-verdroogde lippen al maar mompelden en praatten met telkens uitschietende stukken van zinnen.

En zoo was het den morgen door gebleven: bijwijlen een loome slaap, die hem scheen te vermoeien meer dan te verkwikken, een plotseling hevige hoestbui, en het zinnelooze gemompel of het felle geredekavel van de koorts.

‘Negen minuten?... Welnee, minuten... negen minuten! Madonna Santa... Moeilijk... moeilijk... Er is genoeg... genoeg... voor Uberto... Nee, nee... geld genoeg... Vincenzo dokter... Ja, goed, ga je gang maar... wacht, wacht eens even... Niet zoo gauw...’

Bleek van een diepe ontsteltenis, en schaamachtig bijna, zat de jongen bij het bed, en trachtte te begrijpen wat toch die woorden en woorden beteekenden, die maar al zoo onwerkelijk over de vreemd zich bewegende lippen van den zieke kwamen. Hij had nog nooit zieken bijgewoond... Wat wilden die moeizaam draaiende gedachten rond de zieligste en ongerijmdste dingen? - Zijn vader dokter...? Een heel enkele keer noemde grootvader, bij vergissing, hem wel eens Vincenzo...

‘Wat zeg je?’, ijlde grootvader, en een oogenblik kwam er een spannende angst in zijn stem, ‘verduisterd? wat zeg je van verduisterd?... ja, ja, dat kleine plaatje is mooier... mooier...’ Het praten bezweek in een pijnlijk gekreun. - Was dat grootvader, die den avond te voren hun zooveel mooie dingen had gezegd? Hoe kon opeens grootvaders geest zoo gebroken worden? - Weerloos, met zijn vlammerig rood gezicht, nat van zweet, de ingezonken oogen dicht, lag de zieke en stamelde al onverstaanbaarder klanken.

Plotseling kon Francesco het niet meer harden voor het bed, zat beneden, het gezicht in zijn handen, te schreien in een zenuwachtig verweer.

En dan wurgde hem opeens de angst: áls het toch eens een ziekte was, waar grootvader in blijven moest... Maar hij kon

niet léven zonder grootvader...? Grootvader was àlles voor hem... Wat zou hij kunnen doen?... Kòn hij wat doen?

- Maar grootvader hoefde toch nog niet dood te gaan? Grootvader was nog zóó flink... hij was niet eens oud! Wat was 69 jaar? Er waren menschen van 80 en 90 jaar in Trebiano, die nog flink waren... Grootvader kon nog jaren leven immers?

- Hij, Francesco, zonder grootvader, dat was een verschrikking zoo zwart, dat hij ervoor duizelde. Hij schreide niet meer.

Dan ging hij maar weer naar boven, trachtte wat in te stoppen aan het bed, liep te vragen bij Mariuccia: moest grootvader zijn bouillon niet drinken, zijn warme melk?

Van één uur af stond hij telkens op den uitkijk onder den moerbeiboom.

'Kom, kom... vrind!' zei de dokter, als hij den jongen daar met zijn vervaarde en behuilde gezicht zag staan, hunkerend naar zijn komst.

Doch toen, na een eindeloos lijkend bezoek, de dokter weer beneden kwam, stond zijn eigen gezicht al niet minder bezorgd.

'Wij zullen ons best doen, Francesco', zei hij bedrukt maar hartelijk, en lei den jongen de hand op den schouder.

En twee dagen later kon geen dokter meer redding brengen. Francesco was ontzind van verdriet; zijn verbijsterde hersens leken leeg-gebrand. En nog weer twee dagen later, met brandende oogen, droog en hel, liep hij vooraan in den begrafenisstoet, achter de zwarte baar. Het was een vreeselijke droom. Hij zag de zes dragers, zes oude mannen van grootvaders broederschap, in hun lange witte jassen, en daar, ònder dat zwarte kleed met de witte kwasten, binnen die voor altijd dichtgespijkerde kist... 'Waarom word ik niet gek?' dacht hij, 'waarom word ik niet gèk?'

'Het heele dorp is meegetrokken', hoorde hij naast zich oom Tito zeggen, die bij den hoek van het kerkplein omzag. Het klonk gevleid. Maar Francesco's smart was te groot, zelfs om het anders dan vaag te hooren. - Het sprak immers vanzelf, dat het heele dorp meeging... Wie zou er van grootvader niet gehouden hebben? En opnieuw, met een verstik-

kende vlaag, joeg het wilde verdriet achter zijn keel, achter zijn oogen op...

Wezenloos doorleefde hij de plechtigheid van zwart, zwart, kaarsen en wierook, in de benauwde kerk, - de dorre plechtigheid op het schroeiend-helle kerkhof; tot het genadelooze oogenblik, dat de doodgraver de eerste schop aarde plofte op het doffe hout, bovenaan de kist, als een verschrikkelijke kaakslag aan grootvaders doode gezicht. Het was of zijn hart, zijn hersens, uiteen barstten.

En een uur later zat hij alleen in de schemerduistere kamer, die grootvaders kamer was geweest. Beneden waren oom Tito, sinds twee dagen bij hen, en tante Letizia, die eerst den vorigen avond uit San Terenzo was aangekomen. Hij was hun gezelschap ontvlucht, en zij hadden hem laten gaan.

- 'Waarom toch? waarom toch?' zoo pijnigde hij maar zijn ontredderde denken af. Het wreede raadsel van den dood had geheel zijn jonge wezen ontwricht. - 'Bidden, Francesco, bidden', had de pastoor geboden, bij grootvaders ziekbed staande. Hij hàd gebeden, ja, hij had weer gebeden, hartstochtelijk gebeden, zooals hij na zijn communie nooit meer gebeden had. En tòch was grootvader gestorven, - waarom toch, waarom? Want het had niet gehoefd; het had niet gehoefd! Als grootvader die ééne onvoorzichtigheid niet had gedaan... uit goedheid voor Bettina, uit goedheid voor hèm eigenlijk... Eén onvoorzichtig oogenblik, en een zoo lief leven, nu was het weg van hem, voor altijd weg, of het geen waarde had, niets was... Met een innerlijke ijskou, die hem rillen deed tot in het diepst van zijn wezen, of bij hemzelf alle leven wegvloot, hervond hij telkens weer dat eene ontzettende oogenblik, dat grootvader nog leefde, dat zijn trekken nog moeilijk bewogen, zijn oogen nog poogden zich te openen, - en dat hij plotseling zoo vreemd werd, de kleur langzaam wegtrok uit zijn klamme wangen, die inzonken. - 'Grootvader!' had hij geroepen; luid galmde zijn stem. Maar de non had zachtjes vermaand: 'stil, jongen', en zij had zich gekruist, harder prevelend als in een aanzwellenden schrik.

En hij had begrepen, hij had begrepen, en weer had hij geschreeuwd 'grootvader! o! grootvader!', in een ademloozen angst, als kon hij grootvader terùghouden, bij zich houden, door het luide bevel van zijn nood.

Toen was hij neergevallen op zijn knieën voor het bed, in zijn radelooze verdriet.

's Middags was oom Tito gekomen.

- O, dacht hij dan weer, als hij nu nog ééns één uur, één enkel maar, met grootvader praten kon, als op dien avond toen hij met Uberto aan zijn ziekbed zat. Dat was de laatste avond geweest, en hij had het niet geweten. O, àls hij het geweten had, hoeveel beter nog zou hij naar grootvader geluisterd hebben! Elk woord wist hij, maar nog tienmaal dieper zou hij het hebben willen hooren en ontvangen, het allerlaatste, dat grootvader had gezegd. Want nauwlijks was grootvader weer wakker geworden nadien, uit al de verwarde droomen, die de koorts hem gaf. Niet meer dan een herkennen bij wijlen, en een enkel hulpeloos woord, dat hem zoo zielsbedroefd had gemaakt.

En telkens weer doorleefde Francesco de drie vreeselijke dagen, die de laatste van grootvaders leven waren geweest, met al hun kleine, vreemde, ontstellende gebeurtenissen. De non, die was gekomen; die met haar dik-roode handen kruiselings over de wijde, grijze mouwen, en het kleine, roode gezicht als gespannen tusschen al de witte doeken van haar huif, voor grootvaders bed had gezeten, zoodat hij zelf doelloos door de kamer omzwierf, en doelloos door het leege huis, terwijl de angst en de ellende hem aldoor kropten in de keel.

- En de zielige bezoekjes van Signor Uberto, twee, driemaal per dag soms, Signor Uberto, die niet meer boven mocht gelaten worden; die maar een kwartiertje in hun schouw zat en moedeloos weer heen ging. Den laatsten dag had hij nog twee jonge boschduifjes gebracht, die de non, haar wijde mouwen opgebonden, zelf was gaan braden. Maar grootvader had er niet meer van kunnen eten. De non had ook den bijbel, van het beddetafeltje, weggelegd in de kast. - En de briefjes, die hij had moeten schrijven, naar oom Cesare, naar Malescia, naar San Terenzo; de noodlottige velletjes postpapier, waarop hijzelf het maar niet bevatbare neer te zetten had: dat grootvader gevaarlijk ziek was, dat de dokter het ernstigste vreesde, of ze overkomen wilden. Aan oom Cesare had hij het bijna niet kunnen schrijven, omdat hij immers vooruit wist, dat die toch niet komen zou. - En hoe hijzelf het nog maar al niet had kunnen gelooven, tot in den avond van den tweeden dag

de non plotseling hem naar den pastoor had gezonden, voor het laatste oliesel.

De pastoor had dadelijk zijn koorhemd gehaald, en de stola en het fleschje in de paarse zak gedaan. Zijn koorhemd sloeg hij over den arm, dat het niet kreuken zou. Francesco droeg hun oude lantaarn. Hij wist alle bizonderheden zoo scherp helder, of zijn ziel verbrand was geweest van verdriet en zijn felle oogen alles zagen.

Als zij thuiskwamen, stond hun crucifix tusschen twee kaarsen op de tafel, gedekt met een schoone servet; de pastoor had zijn koorhemd en zijn stola omgedaan, en dadelijk, onder het dof-gemompeld latijn, was hij aangevangen grootvader met de heilige olie te bekruisen, eerst zijn ooren, dan zijn hooge, klamme voorhoofd, dan zijn blauwig-geloken oogen, dan zijn neusgaten, dan zijn verdorde mond, dan zijn machtelooze handen, en eindelijk zijn voeten, waar de non het dek van had weggetrokken. Nog zag hij die arme voeten met het kruisje groenige olie op hunne magerheid. Toen had de pastoor, voorzichtig, zijn stola daarover gelegd.

Het was de eerste maal dat Francesco hem, brengende het vreemde heil van deze laatste olie die grootvader behoefde, gevoeld had als een uitkomst, en als iemand om van te houden.

Grootvader, een paar keer, had even bewogen, doch was niet wakker geworden. Naast de non, bij het voeteneind, lag hijzelf geknield; het was alsof hij verteerde van binnen. En Mariuccia, hardop prevelende, knielde achterin de kamer, bij de open deur.

En toen was de pastoor gaan bidden: dat grootvader de aarde verlaten zou in den naam van den Vader, en van den Zoon en van den Heiligen Geest, en in den naam van alle Engelen en Aartsengelen, Tronen en Machten, Vorstendommen en Heerschappijen, Cherubijnen en Serafijnen, en in den naam van de Patriarchen en Profeten, Apostelen en Evangelisten, Martelaren en Belijders, en in den naam van de Heilige Maagd en van alle de Heiligen Gods, en dat zijn woonplaats zijn zou in den vrede, en zijn huis in het heilige Sion...

En het was Francesco geweest of hij den hemel zag opengaan en grootvaders ziel stralende daarin opvaren...

Nadat de pastoor vertrokken was, had grootvader even de loome oogleden geheven, maar er was geen herkenning meer geweest in dien troebelen blik.

O, en toen had opnieuw de heftige begeerte hem gegrepen, dat grootvader toch zou blijven leven, dat de ziekte toch nog zou mogen zwichten, een keer nemen... En opnieuw had hij gesmeekt, gesmeekt... Maar geen klacht ter wereld had grootvader meer behouden kunnen. Waarom toch niet? Waarom niet? Wat moest hij beginnen zonder grootvader? Waarom was hij zelf maar niet liever dood gegaan? Weer brak hij uit in een stil, hartstochtelijk geschrei.

Een zachte stap was op de trap; behoedzaam kwam tante Letizia binnen en stond bij hem aan het raam.

'Arme jongen', zei ze. Francesco had zich hersteld, droogde zijn oogen. Aarzelend zag hij haar aan.

Zij was een wat vermoeid en onaanzienlijk uitziende vrouw, met simpel naar achter gestreken, donker haar, boven een hoog, effen voorhoofd, en met schuchtere, lichtbruine oogen. Omdat zij grootvaders liefste dochter was, deze tante, die hij bij zijn weten nooit zag, had Francesco zich altijd voorgesteld, dat ze ook op grootvader lijken moest en veel van hem hebben. De eerste ontmoeting was hem erg vreemd geweest.

Zij kwam nu afscheid van hem nemen... Over een uur ging de boot. Ze zag verdrietig en bezorgd. Ook zij had geschreid.

En ze zei een paar matte zinnetjes, dat het wel heel gauw was, dat ze weer terug moest... maar oom lag met zijn vrachtschip in Napels, de twee meisjes waren pas twaalf en veertien jaar... die had ze met den kleinen jongen alleen thuis moeten laten... ze dorst niet langer weg te blijven, zooals het er thuis toe lei...

Francesco knikte mat terug. Hij had het den vorigen avond al tweemaal gehoord: haar man lag in Napels met zijn vrachtschip, en ze had haar twee dochtertjes van veertien en twaalf alleen moeten laten met het jongste kind.

'En dat ik vader niet meer in leven vond', zuchtte ze mistroostig. Zij was nog moe van de lange reis van den vorigen dag en van al de treurigheid, en zij zag op tegen de lange trieste reis terug, die haar nog wachtte. En Francesco, zoo stil en teruggetrokken, maakte haar verlegen.

Toch draalde zij nog. - 't Speet haar, dien jongen hier achter te moeten laten... al was het met haar zwager. Hij had in zijn grootvader zooveel meer verloren dan de anderen. Maar alle zakelijke dingen waren afgesproken met Tito, den vorigen avond al, en haar plicht riep haar thuis.

'Je hebt het altijd zoo goed met je grootvader kunnen vinden... 't zal nog een heele verandering voor je geven', zei ze met een onzekere stem, als menschen doen die moeilijk een besluit nemen.

Francesco keek haar wat warmer aan, en alsof hij iets van haar verwachtte. Dat bracht haar opnieuw in verwarring; ze zei haastig:

'Als je soms denkt, dat wij je met iets helpen kunnen... dan heb je maar te schrijven...!'

Toen kuste ze hem op het voorhoofd, beschaamd, omdat zij dacht: wat zou ik ooit voor hem doen kùnnen?

Juist kwam Mariuccia zeggen, dat Signor Tito beneden wachtte, om haar naar de boot te brengen.

Zij was al wel een half uur vertrokken, voor Francesco, in zijn algeheele afsterving van het oogenblik, op het denkbeeld kwam, dat hij misschien mee had dienen te gaan naar de boot. Hij vond tante Letizia wel lief en goed, - maar tòch was ze hem tegengevallen. Het had hem gekrenkt, dat zij, boven haar verdriet over grootvaders sterven, zoo duidelijk haar zorgen voor het eigen thuis had getoond.

En terwijl hij daar nog al maar toefde bij het kleine, doffe venster, kwam van beneden een gedurig heftiger gesprek tot hem doorgedrongen. Het waren twee donkere stemmen, die hij niet van elkaar onderscheidde, en de stem van Uberto. Hij hoorde herhaaldelijk zijn eigen naam noemen. Het was de stem van Uberto die al dringender en grommender oppraatte. En dan plotseling zweeg. De twee donkere stemmen spraken door elkander voort...

En eensklaps, onder aan de trap, werd hij geroepen.

Toen Francesco de keuken binnen kwam, verbleekte hij. Recht tegenover de schouw, de voeten op de haardsteenen, gelijk zoo menigen avond te voren, zat Uberto; rechts van hem, in de schouw, zat oom Tito; en links, op grootvaders plaats, op het haardbankje waar altijd grootvaders lieve hoofd,

zóó, tegen het donker houten beschot afscheen, was de pastoor gezeten, strak rechtop de zwarte gestalte, met het bleeke, strenge gelaat.

De pastoor gaf hem een wenk en liet hem naast zich neerzitten.

'Wij hebben, mijn beste jongen, een beetje familie... en vrienden-raad gehouden', zoo leidde hij met zijn diepe, doordringende stem het gesprek in. 'Je hebt in je goeden grootvader zeker veel verloren, maar de gedachte moet ons troosten, dat hij is heengegaan, gesterkt door de genademiddelen der Heilige Kerk, en gelukkig in het weten, hoe jij met nummer 2 de technische school verlaten hebt. Hij heeft de kroon op zijn werk gezien. En voor jou is het heerlijk, dat je niet alléén achterblijft, dat je twee tantes hebt, en twee ooms, die je grootvaders plaats willen innemen.'

Francesco keek verward naar hem op: met zoo warme vriendelijkheid had hij den pastoor nog nooit hooren spreken; en toch maakte die vriendelijkheid, hij wist zelf niet waarom, hem achterdochtig. En van vlak nabij zag hij de blauwe kaken, de donkerbruine oogen, en naast den bleeken, mooi sprekenden mond, de groote, platte wrat.

Oom Tito, zenuwachtig, verschoof op zijn bank, kuchte, en stak dan van wal, wat plechtig, wat omslachtig, als was hetgeen hij zeggen ging niet zoo vanzelf sprekend als hij het wilde doen voorkomen. Hij begon met zich te verontschuldigen dat hij, zoo dadelijk na de treurige plechtigheid van dien morgen, zich gedwongen zag tot zakelijke besprekingen. Maar de omstandigheden waren hier zeer dringend. Hijzelf kon geen dag langer dan hoog noodig was zijn zaken in Malescia alleen laten - alles kwam nu op tante Savina neer! - en evenmin kon zijn beste neef, die toch nog maar een jongen van veertien jaar was, alleen achterblijven in het huis, waar pas een doode was uitgedragen.

'O, wat dat betreft...', verweerde zich haastig en beslist Francesco.

En Uberto, heftig, viel uit:

'Ik heb daar straks...'

Maar oom Tito overpraatte hen beiden met den zwaren gang van zijn wel-overwogen zinnen: - hij had er de vorige dagen al meer dan eens op gezinspeeld, en Francesco, zoo'n

verstandige jongen, zou dat ook zelf gevoelen, - er zouden in zijn leven groote veranderingen moeten plaats grijpen. Hij, oom Tito, als echtgenoot van de oudste dochter van grootvader, zou het voogdijschap te aanvaarden hebben... Hij was dat alles dien middag met tante Letizia overeengekomen... En in die waardigheid...

Plotseling brak Uberto zich een oogenblik vrij baan tusschen den klemmenden gang der argumenten. Hij praatte rechtstreeks tegen Francesco:

'Ik heb aangeboden, dat je bij mij kon blijven; dat je van hier uit, zooals het plan was, die hoogere technische, of hoe heet die school, in Solano zou kunnen bezoeken; dat we konden voortzetten wat je grootvader...'

Onheilspellend trok de pastoor de zwarte brauwen samen, en zwaarwichtiger nog, maar zeer koel, viel oom Tito hem nogmaals in de rede: - dat hij, evenals daar straks, het hartelijk aanbod waardeerde, en er als hoofd van de familie hem dankbaar voor bleef, maar dat het toch beter was, wanneer de zaken hun normalen loop namen. En de normale loop van zaken was, dat Francesco bij eene van zijn twee eigene tantes in huis kwam. Hij had over dat alles met opzet gezwegen, tot hij met zijn schoonzuster had kunnen beraadslagen. En in overleg met schoonzuster Letizia was daarvoor hùn huishouden als het meest geschikte aangewezen. Bij hen was altijd het vaderlijk toezicht aanwezig, en er waren twee zoons van ongeveer denzelfden leeftijd, die voor Francesco geen vreemden meer waren...

'Je oom heeft het best met je voor, Francesco', zei de pastoor.

De jongen, met een gesloten gezicht, keek ontzet voor zich neer. Hij voelde zich als iemand, die begint te bemerken, hoe hij met een zoet lijntje gevangen is genomen.

'En wat moet er dan met het huis hier gebeuren?' barstte hij plotseling uit, 'en met grootvaders wijnland, en met Bettina?'

'Tja...' wou nog oom Tito ontwijken.

Maar de pastoor zei:

'Beste jongen, laat nou een oogenblik je eigen gezonde verstand je bescheid geven! Je grootvaders huis en wijnland zijn toch niet van jou alleen? En heb jij den leeftijd, ze te

beheeren? Het spreekt toch immers vanzelf dat er...'

Francesco was zeer bleek getrokken, keek met hartstochtelijk vragende oogen beurtelings de drie mannen aan.

'Nu ja, nu ja...', zei oom Tito luchtig, 'dat alles zijn dingen van later zorg. Wij zullen daar thuis met je tante op ons gemak over praten. De zaak is nu maar: *jij* kunt hier niet alleen blijven, en *ik* moet straks' - hij keek op zijn horloge - 'ik heb nog twintig minuten, naar huis terug. Mijnheer de pastoor is zoo vriendelijk geweest, aan te bieden, dat je dezen nacht bij hem kunt slapen; hij wil je morgenochtend ook helpen met het uitzoeken en inpakken van al je persoonlijke dingen en met het sluiten hier.'

'Zoodat', besloot hij met een zakelijke beslistheid, 'wij je dan met de boot van drieën bij ons thuis verwachten.'

Een donkerrood was Francesco naar de wangen gevlogen. Nooit had grootvader op dien toon van gezag tegen hem gesproken. Die vreemde man daar, welke macht had die plotseling over hem? Hij zag het lage voorhoofd onder het zwarte borstelhaar, en het wel goedmoedige maar grove, welgedane gezicht met de sterke, lichte oogen en de dikke, opgestreken knevels boven den onzeker-lachenden mond. Zijn trots steigerde geweldig.

Fluisterend bijna, zoo heesch was zijn stem, zei hij:

'Ik wil den laatsten nacht blijven in het huis van grootvader... en als ik er niet alleen mag blijven, zal Signor Uberto wel bij mij komen slapen.'

'Zooals je wilt, vrind', zei de pastoor gebelgd.

En ook oom Tito zwichtte voor de beslistheid van den jongen.

Om half acht, toen oom Tito vertrokken was, kwam Pietrino, hun buurman, Bettina halen: - de signore uit Malescia had het gezegd.

'Ja', zei Francesco, 'dat weet ik; maar laat Bettina hier blijven tot morgen ochtend.'

En als de man was heengegaan, molk hij het dier voor de laatste maal. Hij kon zijn arme Bettina geen kwaad hart toedragen, al was zij de oorzaak van zijn rampzaligheid. Langen tijd bleef hij daar toeven, en zachtjes streelde hij haar ruigen hals. Het beest aanzien kon hij niet.

Het was hem zoo wonderlijk in dezen milden zomeravond, waarin alles vrede leek, en geluk, en rust. Diep, diep was het groen van het weiland, en diep het oneindig-zoete luchtblauw, met daartusschen de ontastbare goudwaseming der ondergaande zon.

En hier stond hij bij Bettina, alsof het van lang vooruit bepaald was, dat hij hier zoo zou staan; en daar, onder de donkere kerseboomen door, in den kwijnenden avondgloed, stonden de goud-omgonsde bijenkorven, - die morgen óók werden weggehaald. Want hij zag dit alles voor het allerlaatst, en in het leege huis wachtte grootvader niet meer.

Weer drongen de tranen hem in de brandende oogen. Hij trok de ijzeren pin uit de aarde, wikkelde het touw errond, en met den melkemmer in de andere hand, bracht hij Bettina naar den stal.

Toen hij het deurtje achter haar gesloten had, bleef hij nogmaals staan en streek met zijn hand langs die trieste planken van grootvaders laatsten ijver.

III.

Dien avond zaten Uberto en Francesco aan de keukentafel, hun oude tafel van altijd, en die toch een andere geworden was. Zij zaten er onwennig en als verlegen voor elkaar, hoe warm ook het gevoel was dat hen verbond.

Eindelijk zei Uberto: ‘Dat hadden we met kerstmis niet gedacht, jongen... Maar *hij* had er een voorgevoel van...’

‘Ja’, zei Francesco, ‘op het laatst... toen we klonken...’

Hij voelde een droevig geluk in het zitten met Uberto zoo, - in de bescherming dezer zachte vertrouwelijkheid. - Wat een goedheid was er in dat verweerde gezicht, dat hij vroeger bijna altijd guitig of schijn-barsch had gezien, of fantastisch verlicht door zijn jachtverhalen, en dat nu zoo vol teederheid was.

‘...Als Gods adem over ons gaat’, hoorde hij weer grootvader zeggen, dien eenen ziekte-avond. Was het ook niet Gods adem, die nu Uberto's trekken zoo wonderlijk maakte en om nooit te vergeten.

Dan scheen er een donkere wolk Uberto's gedachten te versomberen. En Francesco eveneens, in de wijdheid zijner

groote smart, voelde een nieuw verdriet doorbreken: dat dit de laatste avond was, en dat hij ook Uberto verliezen ging.

Toen eindelijk de jager te bedde was getogen, pakte Francesco op zijn kamer grootvaders oude koffertje. Hij vouwde er zijn zomer- en winterkleeren in, en zocht dan door het nachtstille huis alles bijeen wat hij meenemen wilde: zijn boeken, en het portretje van zijn moeder, dat achter hing. Ook den kalender en de kaart van Agata gaf hij een goed hoekje.

Op grootvaders kamer ging hij den bijbel halen, doch die was verdwenen. Hij vond alleen, in de nis van het keukenvenster, de twee andere boeken waarin grootvader veel las: ‘Mijne Gevangenissen’ van Silvio Pellico en de ‘Telemaco’ van Fénelon; opeens zag hij, in het bleeke kaarslicht, het stalen knijpbrilletje liggen, half uit de koperen hoes. Dan nam hij uit de tafellâ nog zijn eigen opschrijfboekje. Naar grootvaders zilveren horloge zocht hij tevergeefs; de kast waarin grootvader zijn brieven en papieren borg, was gesloten, en de sleutel was er niet.

Zoo was dan zijn schamele have volledig. Het sloeg elf uur op den toren. Uitgeput van smart en vermoeienis ging hij naar bed en viel onmiddellijk in een dof doorschrijnden slaap.

Hij stond bij de gedekte keukentafel. De buitendeur ging open, en in zijn zwarte, Zondagsche pak kwam grootvader binnen. In een geweldige vreugde wou hij op grootvader toegaan, maar treurig knikte die van nee en liep langzaam door naar de achterkamer. Er was iets vreemds aan hem.

- Maar grootvader was toch... dacht de jongen verward... ‘Grootvader!’ wilde hij roepen, angstig.

Doch opnieuw ging de buitendeur open, en die open latende op den zonnigen dag, kwam de oude man opnieuw binnen, zijn bruine werkbroek aan en, zonder jasje, in zijn werkhemd. Grootvader keek opgeruimd, maar wat had hij in de hand?

Op hetzelfde oogenblik zag Francesco, hoe de spanen koepel op tafel stond, waarmee men de bedden warmt.

Grootvader zat naast hem in de schouw.

‘Kijk me jongen’, zei hij, en hij reikte hem het groflinnen zakje, ‘hier is alles in.’

Dan, gehaast, alsof er geen oogenblik te verliezen was, - en ook in den jongen kwam het besef, dat hij moest zien, zíen dit lief gezicht, waarin de gelijkenis snel vervaagde: ‘En denk erom, Cechino, God is...’

Toen zag Francesco hem akelig-grauw verbleeken, achterover... Met een benauwden schreeuw werd hij wakker.

Rechtop in bed zat de jongen, verwilderd in zijn verdriet. De vroege dag schemerde aan de ruitjes.

Lang zat hij zoo. Hij kwam tot zichzelf in een groote verwondering. Had hij van grootvader niet bijna hetzelfde gedroomd wat die gedroomd had na den dood van grootmoeder? - Eerst in het zwart, en toen in zijn witte werkhemd... En grootvader gaf hem het sleutelzakje, waar hij zoo naar gezocht had. O! maar waarom had grootvader niet uìt kunnen spreken? Waarom was hij opnieuw gestorven in zijn droom? Waarom had hij niet nóg eens kunnen zeggen, dat God liefde was?

- Wàs God liefde? Of was God tòch verraderlijk? Wàs deze droom niet wreed en verraderlijk? O! waarom moest alles zoo verschrikkelijk zijn?

Dan dacht hij aan Uberto, die in de kamer daarnaast lag te slapen. Dat was een veilig gevoel. Maar Uberto, - dat was óók uit...

Vandaag moest hij naar Malescia, naar tante Savina...

En opeens kwam hem de gedachte aan Agata als een klein, zacht lichtje schijnen. San Felice was dichter bij Malescia dan bij Trebiano. Je liep er wel heen in een halven dag... Een poos lang bleef hij verwijlen bij die zoete herinnering... Ja, hij wou nog eens naar die plek in het bosch...

Hij stond op, en net als dien winter, liep hij vóór dag en dauw naar Giovanella's herberg.

Hij dacht aan den wonderlijken avond, dat hij hier met grootvader in den regenstorm liep... Hoe lang, hoe lang leek dat nu geleden. - Een wereld lag ertusschen... een wereld van drie dagen!

Op Giovanella's erf, waar hij in geen maanden meer gekomen was, herzag hij met bijna verwonderde oogen de plekken, die hem aan Agata herinnerden... Hier had zij gestaan; dáár was zij op hem toegekomen, het blaadje en de ledige karaf in de hand... de kleine Agata!

Hij zat op het bankje aan de kolfbaan, hij zat er een geruimen tijd...

- De kleine Agata... dacht hij nog eens.

In een hoe onwezenlijk verre verte begon alles weg te deinzen!

Toen hij binnen gerucht hoorde, sloop hij haastig weg. Het was hem of hij opnieuw een kostbaar bezit verloren had.

Nog eenmaal ging hij, zooals hij dat meer placht te doen, de drie wegen uit, die van hun dorp het land invoerden. Hij drónk de uitzichten in... 't was of elke boom, elk huisje aan de hellingen hem dierbaar was. Wanneer zou hij dat alles terug zien?

Hij meed het pad, dat achter de kerk om naar het kerkhof voert. Grootvaders graf, het was een tè hartverscheurend gezicht.

Hij keerde, ging toch. Maar hij vond het hek op slot.

Langzaam liep hij terug naar het dorp. Wat was de morgen luchtig en zoel en mooi... Zou grootvader het zien kunnen? Op hun rots zou het goddelijk zijn. Hij wilde er niet heen.

Bij den bakker, bij de postvrouw, en bij Paolino ook, drukte hij handen. Hij was kalm, en hij hoorde zich zeggen, bijna als iets prettigs, dat hij vanmiddag naar Malescia vertrok.

Thuisgekomen was hij van een zichzelf bedwelmende bereddering. Toen het koffertje te zwaar bleek, om het naar de boot te brengen, maakte hij een afzonderlijk pak van de boeken; dan konden Uberto en hij ieder wàt dragen.

- En als ik nog eens niet ging? vroeg de jongen zich af, in een opwelling van verzet. Hij voelde onverbrekelijk zich omknellen door het gezag, den dwang, de noodzaak. Als een vernedering wist hij in zijn zak de enkele zilverstukken, die oom Tito hem gegeven had voor de bootreis.

En welstaanshalve ging hij op het laatst van den morgen ook afscheid nemen bij den pastoor.

Hij vond hem, gezeten aan de nog gedekte tafel van zijn beëindigd middagmaal - de pastoor at om elf uur - bezig zijn koffie te drinken. Zijn huishoudster, aan een puntje van de tafel, dronk de hare.

Toen de pastoor Francesco in de gang hoorde, rees hij overeind en kwam hem tot aan de kamerdeur tegemoet. Hij noodigde hem niet tot zitten.

Met een herderlijk vertoon van hartelijkheid zei hij eenige toepasselijkheden.

Nauwlijks hoorde Francesco wat de pastoor zei. Op een tafeltje bij het raam, naast de groote schrijftafel, zag hij grootvaders bijbel liggen. Hij dorst er niet om vragen, al bevloog hem een heftig verlangen, dat dierbare stuk te bezitten.

Toen ging de pastoor op een muurkast toe, nam er een klein wit boekje uit:

'Francesco', zei hij met een bizondere vriendelijkheid, 'ik wou je een aandenken meegeven. Zie: "Een kwartier voor het Allerheiligst Sacrament en tien minuten voor de Madonna". Onze Verlosser en de Heilige Maagd worden er sprekend ingevoerd. Lees de eerste woorden van Jezus Christus maar eens', - en hij wilde het boekje aan den jongen geven, doch las toen toch zelve voor, langzaam en indringend:

'Mijn zoon, het is niet noodig veel te weten om Mij te behagen; het is genoeg, Mij zeer lief te hebben.'

Dan gaf hij hem het boekje, en dwingend zijn scherpen blik in de ontwijkende oogen daar voor hem, zei hij, dreigend bijna:

'Een groot kerkvader, Francesco, heeft gezegd: "Wacht u voor den hoogmoed des geestes".'

Met nog een enkel afscheidswoord en een flauwen vingerdruk deed hij den jongen heengaan.

In een onontwarbare mengeling van indrukken: van een machtige, milde ontferming, en van een wreede somberheid, ging hij naar huis.

Zij aten haastig, Uberto en hij. Dan kwam nog, met een schrille strakheid, het afscheid van Mariuccia, die hem kuste op beide wangen. Eén overwegend gevoel was in hem: moeheid. Hij was bijna te moe om verdriet te hebben.

Stilzwijgend torsend hun vrachten, deed hij met Uberto voor 't laatst den zoo vaak geganen gang van hun dorp naar de boot. Samen zaten zij uit te rusten onder het baldakijnachtig overstekend rotsblok en keken uit over het water.

Toen zei Uberto, - en 't viel Francesco op, dat hij bijna woordelijk zei, wat tante Letizia gezegd had:

'Als je denkt, dat ik je met iets helpen kan, wanneer ook, dan heb je maar te schrijven...'

En even later:

'Beloof je, te zullen schrijven, Cechino?'

Francesco beloofde.

Statig over het middagklare water kwam in een wijde bocht de boot geschoven en zette koers naar hun aanlegplaats. Stil keken Francesco en Uberto toe, zagen het watergevaarte naderen, naderen...

'En tien dagen geleden was hij nog zoo gezond als jij en ik, Signor Uberto', barstte plotseling de jongen uit met een hartstochtelijk verkropten snik.

Maar de bootslui schreeuwden al. Het kabeltouw vloog over naar den wal. De oude Battista meerde het vast. En torsend beiden hun last, zwoegden de jongen en Uberto achter elkaar de loopplank over.

'Gauw wat', haastte het ongeduldige bootsvolk, en Uberto moest nog maken, dat hij terugkwam.

Schuttend zijn zwarte knipperoogen tegen het licht, stond hij op de oeverplaat het wegstoomend schip na te kijken: - waar was de jongen gebleven in de volte van het wemelend dek?

Eindelijk zag hij hem, een kleine figuur al, opzij van de tweede klasse tegen de verschansing staan. Dan brak van weerskanten hun trieste laatste wuiven los.

- Daar ging die arme, flinke jongen! Daar ging hij het hachelijke leven in, dat niet zou wezen zooals zijn grootvader het had gewild. Zou hij hem ooit weerzien?

Door een verschietend tranenwaas zag die ruige jager water en boot vervloeien en wegdeinzen in de zonnelucht. Een oogenblik wuifde hij in 't blinde weg, probeerde nog te zien, te onderscheiden... kòn al niet meer onderscheiden op de snel zich verwijderende boot, toefde nog, keek nog, wuifde nog...

Dan, zoo duister bedroefd, of nu voortaan ook alle fleur uit zijn leven zou verdwenen zijn, begon hij, langzaam, den steilen klim naar hun Trebiano terug.

C. en M. SCHARTEN-ANTINK.

Drie broeders.

De Verlatene.

De wind en het grauwe weer gaan over mijn hart,
en ergens over een dak waar ik heb bemind;
de winter wordt koud en de struiken zijn al zwart;
over een plek waar mijn graf zal zijn gaat de wind.

Ik zou vuur maken als zij hier weer bij mij kwam
als eens in dat oud verhaal van haar en van mij;
maar nu sta ik, stil en denkende, bij het raam:
de winter wordt koud; de jaren gingen voorbij.

De Zwerver.

Wat is gebleven
van dit oud leven,
dat leeg en vlagend is,
dan soms - in een mist
tusschen zee en land -
over een strand
gaande verlaten
luid alleen praten
uit een gevoel
wild, zonder doel:
grootspraak verheven
over een leven
dat ik nooit kende
tot een beminde
die ik nergens vond,
en soms op den grond
hurkend, gevallen,
tot haar en allen
die ik niet vinden kan
een mompelen; en dan
- later - beluister ik
der menschen geluk
aan de ramen van hun woningen...

maar gedroomde koningen
roepen mij her en der
door de wereld verder.

De Eenzelvige.

Laat in een middag van het najaar en gebogen
zit hij; dan schrikt hij op en blijft hij staren in
een hel kristal tusschen de ramen en zijn oogen,
tot hij zichzelf benaderd voelt, en aangezien,

en een geheime tijding - nergens ondervangen
in 't alom eeuwenoud beleg van wind en weer -
doorkomt tot in dat huis van heimwee en verlangen:
een geest, die prevelende met hem samenzweert

tegen de woorden van de wereld, en het duister
maakt in de kamer, en dán, suizende, een hand
uitsteekt, en hem aanraakt, en spreekt, dat hij weer luistere
naar de taal die hij zélf sprak, eens, in een ander land

A. ROLAND HOLST.

Uit mijn gedenkschriften.
Kindertijd. - Hilversum, 1864-1870.

Soms kwam er visite op ‘Heuvelrust’[1]. De buren eens in den zomer. Kennissen en vrienden kwamen eten of aan een zeer uitvoerig en zeer langdurig mij dan schijnend ‘koffiedrinken’. Ik was er niet bij. Dat was mijn ‘wereld’ niet. Mijn wereld was die van speelgoed en insecten, vriendjes en kindermeid. Heel aardig is een mug voor een klein kind. Wat maakt hij een lieve muziek. Als een uiterst klein mugkleurig feetje, dat altijd haar steltjes bij zich heeft, beweegt hij puur fantastisch en zonder eenige redelijkheid door de luchtruimtetjes, als een ragfijn wezen uit een wereld nog aanmerkelijk veel kleiner dan de levenswereld van kinderen, en zet zich op je pols. Later is daar een zacht rood nieuw iets op het blanke veldje. Het jeukt. Jeuk, heel bizonder en duidelijk afzonderlijk iets in het kinderleven. Niet de, vreeselijke, pijn. Maar iets, dat bijna aardig is. Jeuk, wat een intimiteit in het woord! Soms vergaderen de muggen in ongeloofelijk grooten getale en geven in den teêren bleeken, heel bleek rood doortinten, avond-zonneschijn, een wemelend muggenbal.

Als je visite krijgt van een mug op je pols, dan kijk je er naar. Als je dan maar niets doet, dan gaat hij soms weêr heen zonder iets gedaan te hebben.

De meest geschikte plaats om met een bal te spelen alleen, is op het straatje achter het huis. Je hebt een bal, hij is middel-

1) Een klein Buiten aan den 's Gravelandschen Weg te Hilversum, toebehoorend aan Prof. Dr. J.A. Alberdingk Thijm.

soort van grootte, hij is dofgrijs. Je gaat, op een kleinen afstand, met je gezicht naar den gevel staan. Daar is een effen, door niets bezette, plek van den blauw-grijzen muur. Nu is de zaak deze, dat je den bal tegen den muur gooit, in de hoogte, en weêr opvangt in je handen, en terwijl hij uit je handen is in je handen klapt. Den eersten keer één maal. Den tweeden keer twee maal. En zoo door, tot zooveel mogelijk malen. Het klappen gaat dan natuurlijk telkens gauwer. Eens had ik het, ofschoon het maar zoo'n lage hoogte was, waartegen ik gooide, tot twintig maal gebracht. En als je er geen malen meer bij kunt krijgen, dan is het het geschikte oogenblik om uit te scheiden. Je hoofd gaat dan niet meer schuin op om te kijken tegen den muur. Maar blijft gewoon recht en je draait je dralend af, nog heen en weêr doend met den ronden bal, die als een zachte groote knikker is, in de neêrgestrekte bakjes van je licht-roode warme handen. En je draait je héélemaal af en ziet dan iets anders in de oprijlaan. Achter het jasmijnenboschje op de hoogte van de groote groote regenwaterton beweegt iets lichterkleurigs. Het is het paars katoentje van Mietje van der Vliet[1]. De stoeptreden af, naar haar toe. ‘Hè, Mie, wille we nog even met den bal doen?’ - ‘Nee, ik mot werreke... nou, eve dan.’ Nu wordt het ernstiger, inspannender, en ook veel prettiger. Als je met je tweeën of meer bent, komt er altijd iets moeilijkers en daarom naars bij; maar het geheel van wat er dan is is toch prettiger.

In het breede pad naar het bergje bij het Florabeeld gaan wij staan. En de bal wordt gegooid over en weêr. Eerst met flauwe bochten, en dan hoe langer hoe hooger. Mietje staat in de zon. Dicht bij haar is een rij zonnebloemen. Groen en met glansjes zijn haar kleine ronde oogjes, zwart zijn de plakjes haar aan haar kort en laag voorhoofdje onder het madelief-achtige tulle kroontje van de muts, bruin is haar gezichtje, zoo als van een hondje is haar neusje, breed zijn haar korte lipjes, groot en eerlijk de dikwijls te zien komende tanden in hun rijtjes. Om dat je nog héél klein bent, buigt zij wat voorover en gooit langzaam den bal, mikkend om je gemakkelijk te doen vangen en om niet je hoofd te raken, terwijl uit haar bruin gezichtje, waaraan je ziet, dat het warm is, haar groene oogjes naar je kijken en

1) De kindermeid.

haar wezentje in het gezichtje op een aardige manier bloeit doordat daar in kleurige vormen komt de zorgzaamheid van haar mikken en haar weten, dat je haar en die zorgzaamheid ziet. Soms komt er een kleine jonge windstoot en doet aan de andere zijde de paarsche japonkelk naar terzijde gaan, strak zich spannend om de witte kousenvoeten aan den windkant.

Als je grooter wordt, kun je al gauw met den bal spelen zonder muur. Je gooit hem dan op uit je handen en vangt hem weêr. Hoe grooter je wordt, hoe hooger je 't kunt. Eindelijk gaat hij zoo hoog, tot hij, terwijl je hem met je handen-klappen terug roept, onzichtbaar schijnt te worden in het wemelend en tintelend, donzig en wat-achtig, zilver-grauw wolkenwit.

Dát zou ik nu het liefst willen: altijd maar door schrijven over de wolken in Hilversum, en over de terughuiverende en andere windbewegingen van de gebladerten van de boomen. Niet over menschen. En nog liever over wolken alleen dan over wolken en windvlagen. Ik zie ook wel graag bloemen in de verbeelding; maar zoo gaarne als wolken zie ik ze niet. Ik zie ook wel graag luchten zonder wolken. Maar toch wolken het liefst. De lucht zóo, dat je niets dan wolken ziet, of de lucht met luchtplekken, groote en kleine, en kleine en groote wolken daarnaast. Zoodra bij mijn schrijven een wolk zich in den geest doet zien, is het of een zalig iets zich daar voordoet, waar ik altijd, in voorstelling-spelen, die alleen met mij zouden eindigen, over door zou kunnen gaan. Dat heb ik daar zeker het eerst gezien, dat ik was onder een ontzachlijke rondende hoogte, met een schijn zooals die van een naar mij gericht liefheid en mededoogen uitschijnend menschenoog er in. En dat in die rondende hoogte waren heel groote witte vormen en die daar bewogen.

Ik denk, dat daar voor het eerst, toen ik eens op mijn rug lag, of staande naar een vogel moest kijken, ik gezien heb van niets omgeven te zijn dan van een ontzachlijke ronde hoogte met, door klaar en schitterend goud, door licht, van goud doortrokken, blauw, waarin laag op de aarde de groene boomen stonden; dat dit mij even heeft aangeraakt van binnen met wat men later het onuitsprekelijke, of on-bewustmaakbare zou noemen; en dat ik tóén gezien heb, dat voor die hooge stille ronding van prachtig licht er een beweging was van zachte stille en heel licht gekleurde groote dingen.

Want die wolken bewégen. Voor het alom in zijn rondende vlakte onbewegelijk tintelende blauwe licht, voor dat vaste licht, zijn de wolken en rijzen daar, en dalen daar, en vlieden daar teêr zwevend heen. Door het blauwe lichtveld gudst een val van louter goud, dat licht is. Om dien lichtval heen is het blauw zooals wit gloeyend geworden teêr metaal, en dáaromheen wordt het blauw weder blauwer en blauwer.

Ik was daar geboren en leefde heel beneden in het altijd zeker wel, maar sóms gòed te ziene, tot den aardbodem neêrgedaalde blauwe. Ik was een kind met ziende oogjes en oortjes aan het hoofd, die hoorden, en ik at al wat heerlijk was.

Wat is er toch aan de lucht en waarom is dat het mooiste? Waarom is het mooyer dan Kerkdiensten, als spelen van juweelen, en dan Hoffeesten in zijde en brokaat van de diepste kleuren? Of, mooyer niet misschien, maar waarom denk ik er het liefste aan? En waarom wel het áller-liefst misschien aan die bewolkte luchten, wanneer het blauw geheel is ondervangen door een onder-zoldering van licht zwart-witte, teeder grijze en heel licht grauwe wolking, waardoor het licht weer overal doorheen zich toont zonder in stralen dóor te schijnen?

Het is niet omdat men alles ziet, nietwaar, maar omdat men alles te véel ziet, en daarom in de Kerk en aan het Hof, en daarom in het innigst samenzijn met éene vrouw alleen, het nimmer is wat het zoû moeten zijn. In de Kerk, aan het Hof, en in de afzondering met eene vrouw, ziet men nooit het goede duren. Even is het goed; maar al spoedig ziet men in de oogen het leelijke gebeuren. Zoo is niet de lucht. De lucht, die is altijd, zooals men zoude wenschen, dat zij ware.

Verscheidenheid van gemoedsbeweging, maar voor een achtergrond van altijd blijvende toe-genegenheid, zooals een enkele maal een kind bij zijn vader of moeder een tijd lang ziet, zóo is de lucht.

Op een middag kwamen de jongetjes Gompertz[1)] 'koffie-drinken', waarna wij zouden wandelen gaan. Onze eetkamer, gelegen tusschen de kinderkamer rechts en het rieten kabinetje

1) Zoons van de Weduwe Gompertz, geb. Greeve, later hertrouwd met Mr. Meckman, wier buiten achter *Heuvelrust* lag, hoek Melkpad en Hooge Naarderweg.

links, was gemeubeld met kastanjebruin mahoniehout om donkergroen leder. De tafel, in het midden van de kamer, was gedekt. Op een nikkelen spiritus-komfoor stond een heerlijk stuk ossenvleesch met jus eromheen, in het midden, een schotel met kleine geele worteltjes en doperwtjes op een blank rieten matje er aan de eene zijde naast, geflankeerd door twee of drie dingen, die gewoon koud zijn, waarbij een bizonder schoteltje, een worst in dunne plakjes, die men zelden zag.

De dof grijsachtig witte kamerdeur ging open, moeder zat er achter toen hij open ging, op een der aan weêrszijde van de deur daar zijnde kleine groenleêren canapé's.

Eerst kwam Henri, als de oudste, binnen, met zijn mondje als een samengedrongen klaproos, rood maar niet zóo rood, en zijn wat schuin opkrullend kuifje, en een uitdrukking van waardigen ernst. Achter hem kwam Eugène, glad van gezichtje, óolijk van gemoed, van lip wat minder rood. Achter hem kwam Felix, met een gezichtje meer als een geheeltje dan zijn broêrs het hadden, ernstig ook als Henri, niet met een geheel gelaatje als een voor altijd daar bevroren lach zooals Eugène, maar met bedaarde fatsoenlijkheid, niet met de aangezette waardigheid van Henri. Hij was de jongste, en wist het wel, maar was daar niet coquet meê. Hij had ook niet dat geleiïg geconfijte van een voortdurend aangehaald en met vertroetelingen overladen éénig kind; maar was een fijn en keurig knaapje, dat zich zelf net door het leven droeg.

Moeder, in haar donker paarsch en met het witte kraagje, nam een voor een hun handjes aan, en zij bleven met hun drieën een tijdje bij haar staan.

Ik was ver weg gebleven, om niet vlak bij de plechtige ontvangst te zijn. Ik stond in den hoek bij het verste venster, toen zij binnen zouden komen, te kijken naar den weg, waar niets te zien was. Terwijl zij binnen kwamen, keerde ik mij langzaam naar de plaats van de kleine gebeurtenis toe. En toen zij bij moeder bleven staan, draalde ik langzaam nader. Verschrikkelijk ernstig, en bleek, gaf ik ze toen ook alle drie, bijna nurksch, een hand, terwijl zij heel gewoon zich daarbij even omdraaiden en toen mij weêr hun rug toewendden, - ofschoon wij een half uur geleden nog in den tuin aan het ravotten waren.

Moeder's donker paarsch verhief zich van het sopha-groen,

waardoor zij boven de jongens uit kwam te staan, die een enkel stapje achter-uit weken.

'Henri, kom jij hier?' zei moeder toen, en plaatste hem aan haar eenen, haar rechter, kant (den oudsten gast!) en Eugène aan den anderen; naast Eugène ik, omdat men altijd orde-leerend en opvoedkundig moest te werk gaan en ik naast Felix te veel wanorde zou maken. Felix kwam naast Henri. Verder bleef de tafel onbezet. Heel alleen, aan 't andere smalle einde, tegenover moeder, Mietje van der Vliet. Zij was er om op mij te passen, om eens op te staan en bordjes te verwisselen.

Terwijl wij baden, kwam ik intusschen reeds ontzachlijk in aanraking met Felix. Niet met een stootje van den voet, maar door een stukje op mijn stoel af te glijden, zóo, dat ik met mijn twee teenengroepen, schuin uit-gereikt, juist zijn kuit kon pakken. Met de oogen dicht voor het gebedje, proestte Felix zichtbaar, schoon onhoorbaar, en zigzagde wat achteruit. Aan moeder zag men niets. Zij zat met de oogjes dicht, precies nog zóo, als zij dit als heel jong kind, in zeer groote vreeze Gods, het eerst deed, - toen zij dacht: o, moet ik mijn oogen sluiten? Als ik ze nu sluit, zoo erg dat het niet erger kan, en ze zoo doodstil laat, kan Hij mij niets doen - zóo dicht als geen ijzeren vensterluik dichter is, zonder eenige knip-verwikking in het volkomen onbeweeglijk boven-ooglid, waaronder het onder-ooglid geheel was weggedrukt. Heel kleine weeke vel-rimpelingetjes onder aan de lidjes. Het zag er uit als bij nacht gesloten bloemen en de uitdrukking was, dat zij het aardsche totaal had afgesloten om in het boven-aardsche te zijn. Dit was een van moeders mooiste uitdrukkingen. Door die oogsluiting gaf het geheele gezicht de afwezigheid uit het aardsche aan. Maar om het zóo te kunnen moet men de ooglidjes zóo glad en effen hebben en zóo blank. Want als men er vouwtjes in heeft of rooderige plekjes is het lang niet zoo'n lief kinderlijk van het aardsche afgestorven zijn. Die ooglidjes waren moeders blankste gezichtsplekjes. Ook zoo kóel als bloembladen waren zij, zooals ik merkte in het groote oogenblik van het nachtzoenen.

Maar Mietje vàn der Vliet maakte tot mijn verbazing haar oogjes open gedurende het gebed; nam boven het neusje een paar opgaande snij-rimpeltjes aan en verroerde, vermanend

neen!-doend, even het hoofdje, terwijl de oogjes zwart waren geworden, maar goedig in hun zwartheid.

De kindertjes waren het eerst klaar met bidden en zonden oogappeltjes naar het hoekje onder het neêrhangend ooglid aan den kant van moeder. Zij hielden de handenpaartjes nog onbeweeglijk samengevouwen op de bid-manier, terwijl Eugène alleen met den rechter wijsvinger even wreef dicht bij den linker wijsvingerknokkel, die nu vlak-bij was, alsof er een heel lichte jeuk was, ofschoon die er niet was.

Moeder deed nu langzaam de handjes van elkaêr, het teeken des Kruises makend. Heel gauw deden de kinderen en Mietje van der Vliet het ook. En allen waren weêr met oogen glansend en uitkijkend en met de gezichten vol lachschetsjes maar nog zonder veel geluid. De lijfjes, de armen bewogen lichtelijk.

- 'Mietje, snij jíj het vleesch?' zei moeder.

En moeder, over-zíend, en de jongetjes belang-stellend, en Felix zijn handen van tafel doend en tegen elkaâr aan tusschen de beenen geklemd, met schuin naar voren komend lijfje, kinnetje aan het bord, en bengelende kuiten, keken naar den schotel, nu op Mietjes plaats en waarbij deze nu was gaan stáan.

De jongens gaven de bordjes áan en Mietje belegde ze met een plak en jus. Daarna ging zij naast moeder staan, die zelf een plakje nám. En toen deed zij ook groente op de bordjes van de jongens en sneed bij Felix en bij mij nu vlak naast ons staande het vleesch klein op de bordjes.

Voor de vensters hingen de lange neteldoeksche gordijnen en de groene overgordijnen tot aan den grond, in het midden weggehouden door hun embrasses. Op den weg ging een hondenwagen voorbij, waarvan de man niet vermoedde wat hier te doen was en er zelfs niet aan dácht.

Want zoo'n koffie-drinken was iets erg bizonders. Héél iets anders dan het spelen en de tochten, héel iets anders nog dan als moeder de jongens in den tuin ontmoette of ik mevrouw Gompertz in den hunnen. Dit waren twee verschillende wereldjes van familiariteit waarvan het vreemd, heerlijk en angstig was, dat zij in elkaâr gedreven waren.

In de kamer stond een licht als opgelost metaal. Daar onder in bewoog het week blanke elkaâr wel kennende, goed kennende, een gezélschapje, al was het nog zoo klein. Met die

kamer had men verder niet te maken; die was leeg en stil Wie wist iets van gordijnen of een plafond! Maar vríendjes, móeder, en Mietje van der Vliet. Telkens kijken naar elkaâr of het niet vreemd en aardig was. Bijna prettig èn óok iets, dat meer was dan wat prettig is. Nú dít, iets half als een les bij Naatje, de schoolmeestersdochter, een les met heerlijkheden er in; maar stráks!

Plotseling kwam de deur een eindje schuin naar binnen en boog Geertje Gielen[1)], met haar kornet en aangezicht met groezeligen huid en ontzachlijke groen-zwarte tandenrijen, als een reuzinne-achtige verschijning uit de poppenkast, er half om heen, omdat op dit daarvoor vreemd uur er een nog nooit geziene man met buiten-gewoon mooye kersen was gekomen.

Moeder had juist een hapje genomen, zoodat Geertje even, juist zoo half achter de deur en schuin toegebogen blijvend, wachten moest tot moeders mondje vrij was. Moeder had geslikt en antwoordde eenvoudig en gemakkelijk als een mevrouw, wier aanspraken op dien titel niet worden betwist.

Dat Geertje zoo stilzwijgend schuin daar even wachtte, was reden genoeg voor de jongetjes om bij herhaling te proesten, Eugène en Felix gauw even telkens omziend en dan weêr vóor zich aan het stiekeme pleizier.

Om te drinken was er roode bessensap met bruine suiker, door moeder zelf op een klein tafeltje naast haar plaats klaar gemaakt toen Mietje aan 't vleesch snijden was. Ieder-een wilde van de warme schotel nog een tweede portie behalve moeder. Na het vleesch was er nog lekkers, afkomstig uit den glazen en doorsuikerden winkel van De Man in de Kerkstraat. En eerst kon ieder-een nog een boterhammetje met worst of zoo iets krijgen.

Nu werd er gedankt. De stoelen schoven af en bleven leeg, terwijl de servetjes van de halsjes, die Henri en Eugène zelf hadden los gemaakt, over het stoelen-zitting-groen weg gleden. Henri zeide dag mevrouw, zijn broêrtjes, al bijna weg, dachten er toen aan, en zeiden het ook.

- ‘Krijg ik geen hand van jullie? Ik zie jullie misschien vandaag niet meer.’

1) De keukenmeid.

Teruggehuppeld en weêr naar de deur gedraafd. In een ommezien was toen de kamer leeg. Alleen moeder was er nog. Met haar zilverige handjes als van een kleinen bisschop, leî zij haar vingerdoekje op-zij en ging in het rieten kabinet, de voeten op een rieten voetenbankje, een half uur lezen in de Herinneringen van Sainte Chantal, om tegen het einde van die lectuur, geöorloofd en goed voor een gezondheid, die maar teêr was, stilletjes in te slapen. Haar horlogekettinkje, van kantige zwarte gitjes met een purper-rood binnengloedje, als je ze vóor het licht zag, hing met een bochtje neêr en op. Daaraan was het kleine gouden horloge, het kijken waarop haar nog telkens even veel pleizier deed, - het heele leven door, naar zij, reeds in de zestig zijnde, nog erkende - als toen zij, op de kostschool het gekregen hebbend, voor het eerst er op gekeken had.

In den tuin waren de jongens uitgelaten aan 't spelen nog wat, vóor de wandeling begon. Weêr in den tuin en ná het erg bizondere, waren zij door een inniger en feller dan de gewone blijdschap aangetast, terwijl ik als de gastheer mij hun aller meerdere gevoelde en, anders dan anders, alles wat ik zei ook dadelijk gedaan werd.

Tusschen de boomen van den tuin was het blauwe luchtveld, waardoor kleine wolkenpruikjes zich spoedden. Mietje van der Vliet kwam buiten met het wandelgerei en een grooten witten vlieger, waar een geel zonnegezicht met zilveren manesikkel en zilveren sterretjes op stonden. Hij was aan een kruis van smalle latten en een verbazend groote touwkluw was er bij.

Eerst droeg Mietje den vlieger. Wij speelden langs den weg nog door terwijl het het dorp in ging. Het was gewoon krijgertje. Soms, in de Langstraat, waar het erfjes op en een enkele maal héelemaal huisjes óm ging, had zij ons uit het gezicht verloren. O, bij de bocht van de straat waar doctor Moll woonde en aan het venster zat, - met zijn brilletje van goud, met zijn haartjes rood, met zijn voorhoofdje hoog, met zijn kalm en degelijk snoetje -, toen wij omdraaiden om naar Mietje te kijken, - wat kwam zij daar toen, vreeselijk armzalig alleen, heel in de verte aan! Zij liep er niet gauwer om! Dat zoû ook niks gegeven hebben. Want wij draafden en holden en steigerden, hè? Zij liep kalm en regelmatig aan, met vrij groote stappen, over haar rechterarm regenjasjes en

-dingen, in die hand een kruiwagentje en schop, en in haar linkerhand de groote vlieger, waarvan de touwkluw in de losse witte zijzak onder het zak-split van haar katoentje telkens bij haar linker stappen als een groote bobbel uitkwam.

Het ging nu naar de heide aan den kant van Utrecht. Daar had je de verre tol, waar wij zelden kwamen. De weg splitste zich daar. Rechts die naar Utrecht en links die naar Soestdijk. Elk met zijn oud-witten slagboom van de tol. Iets vreemds, zoo'n tol, een afsluiting naar andere gebieden. Maar wit en wel vertrouwbaar.

Aan den laatsten weg vóor de tol, zag je rechts reeds overal de wijdheid. Rechts was reeds hei, van vlak achter de wegboomen af. Maar nog laatste dorpshuizen binnen boomengroepen, en in de verte het bosch met het huis van Hoornboeg, dus niet zoo echt. Maar voor je uit, links van den weg naar Utrecht, tusschen door de witte berken van den weg, zag je het witte zand en bruine grondgewas van de hobbelige wijde heide, met haar kuilen en hoogtetjes en niets dan wat lage struikenboschjes in de verte, die daar horizon maakten. Er naar toe, er naar toe. En reeds bij de wegberken was alles zoo vlak en leêg, alsof je op een strand met een paar daar vreemd staande open bopmenrijen was.

De tolbaas had aan zijn deur gestaan. Die man, die lachte niet. Neen, maar hij kon ook niet lachen tegen ieder-een, die de tol door kwam. Neen, maar hij lachte ook tegen warme jongetjes, met roode gezichtjes en bruine en grijs-blauwe gloedjes van oogen niet. Het was toch jammer dat hij niet even lachte.

Heerlijk is het oude wit van oude tol-slagboomen, - hetzelfde, dat ook tafels en banken op oude wat verschoten buitenplaatsen hebben. Het lijkt véél op het berkenwit. Berken zijn gladder en minder dof, maar juist om die ingekerfde en afgeschilferde plekken van grauwgrijs, die beide in hun oude witheid hebben, gelijkt het héel veel op het berkenwit.

En nu de hei op. Bij den eersten stap daar op, woû Felix hu den vlieger hebben. Maar het was den mijnen en Mietje keek mij aan. Maar ik vond het goed. En hij liep er een oogenblik meê, zooals achter een ridderschild, dat grooter was dan hij zelf.

Nu de hei op, en ver, ver van den weg, om waarlijk op de hei te zijn; en ver om waarlijk op de heide ver te zijn. Jongens, het waait. Jongens, wat waait het hier! Waait het niet al te veel voor een vlieger? Neen, dat is juist goed. Dan gaat hij prachtig. Het waait niet te veel voor een vlieger.

Maar Felix gaf den vlieger terug aan Mietje. Dat groote ding voor je lijf! Hij zoû nog scheuren!

Wij waren moe van al het spelen, al-door dóor van Heuvelrust tot heelemaal hier aan toe, en moesten eigenlijk eerst wat rusten. Henri liet zich dan ook al vallen op het greppelhellinkje bij de wegberken; maar hij was warm en hij was verstandig, dus stond hij dadelijk weêr op. En de andere drie waren toen al vooruit. Mietje achter hen. Het woei hier zoo, dat drie lange haren van Mietje, ieder geheel alleen, zooals zij anders nooit waren, van voor aan de plat gestreken haarbaantjes boven aan het gezichtje eenvoudig langzaam opwoeien, met dezelfde langzaamheid en kronkeling als een vrouwesluier bij het weenend náturen van een schip op zee. Die enkele haren waren, ook door den wind, eerst vóor haar aangezichtje geweest, en daarom werd het nu zoo overgegeven open toen het groote heidelicht van alle zijden in de rondte het verlichtte. Glans van blijheid over een door oogenkleur en -vorm versteven vlaag van droefheid, weemoed in het klein gelaat van Mietje nu ook zij over de wijde heide keek.

Nu vooruit en altijd verder. Wij waren al een beetje ver. Ruig is de grond hier. Je voeten verdwijnen onder de heidetakjes. Je loopt als reuzen door dat woud. Hij bloeit nu niet. Elk takje is als een narrenstok met bellen. Nu zijn die heele kleine lichtpaarsche klokjes dor en bruin. Waar loop je heen? Je loopt naar nergens heen dan naar ver op de hei.

En nu maar met den vlieger. Wie het eerst? Henri het eerst, die is de oudste. Neen, ik het eerst! Hij ís van míjn.

In de rondte aan de kimmen waren, zooals een muur van sneeuw zoude zijn, lange drommen kleine witte wolkenkopjes en wolkenlijfjes. En de kinderen baadden zonder het te weten in het licht. Lichter, veel lichter dan in een kamer, lichter dan in een boomentuin, lichter dan op weide of heide, waar links en rechts bosch is, waren hun kleêren en hun gezichten. Zoo

glansend waren de haren en de gezichten, dat de oogen dat niet veel erger waren.

- Hij is van mijn. Maar ik wil niet het eerst. Maar ik mag zeggen wie het eerst mag. Daar! Felix mag het eerst.

Mietje had het touw aan den vlieger al in orde gemaakt en, naar haar toe gaand, even struikelend, nam ik behoedzaam bij de latten den vlieger aan en gaf hem Felix.

- Kijk, daar zijn nog andere jongens riep Han (zooals Henri genoemd werd, Eugène was Noes en Felix Fik). Daar, nog veel verder dan wij waren, stonden de jongens van Povel in een diepe kuil.

Maar nu moest iemand anders den vlieger houden. Ik? Neen, ik was te klein. Kom, Henri, jij. Maar Henri woû eerst niet, omdat hij niet het eerst gemagd had. Maar hij deed het dan toen maar.

Henri ging op een afstand staan, met den vlieger en zijn gezicht naar den wind, terwijl de staart van den vlieger met de lidjes vormende dwarshoutjes, als een getemde en nu slaafsche slang op den grond een kring maakte.

Niet te ver met zoo'n grooten vlieger! riep Henri.

De wind blies het vliegerlinnen naar achteren aan weêrszijden van de midden-lat.

Los! riep Noes. Neen, nog even! riep Felix. Hij wond wat van het touw van het kluwhout in zijn linker hand af, terwijl hij tusschen linker hand en rechter een bocht touw sleepen liet.

Vooruit! Henri liet den vlieger schieten. Deze rees even, toen Felix begon te draven, maar hij deed een nare zwenking en kwam te liggen, met de zon, de maan en sterren tegen den grond. Het trektouw was te laag vastgemaakt geweest. Trouwens, Mietje zou het nu maar eerst doen. Zij kon óok nog loopen. Zij had ook nog jonge beenen.

De vlieger ging de lucht in. Allerlei haren en haartjes bij Mietje woeien nu, ook in haar groezelig blank-bruin halsje, waar dat welbekende ronde vleeschknopje zat. Een wratje was het niet, want het was niet bruin en zonder haren. Een pukkeltje, dat tijdelijk was, ook niet. Een puisje, o jakkes, neen, dat was het heelemaal niet. Het was toch een soort van wratje.

Toen de vlieger eenmaal in de lucht stond, namen de

jongens hem van Mietje en een voor een toen van elkander over. Hij kwam telkens hooger. De zon, de maan en sterren kon men niet meer onderscheiden. Met een buigzame en bocht makende spanning hing het touw.

Aller-bizonderst is zoo'n vlieger in de lucht, als een dun en licht uithangbord, als een voorwerp van beneden, daar dichtbij de parelmoeren lucht, die er uitziet zoo als een schelp van binnen, waarin je de zee hoort suizen.

Als de vlieger stáat, kun je er best even bij gaan zitten. Kijk die staart zwieren! Ja, die móet wel meê.

- 'In beweging blijven, jongens', zeide Mietje, want wij waren nog zoo warm en het woei zoo.
- 'Kijk kijk kijk, zwaluwen bij den vlieger. Maar zij durven niet. Kijk, zij zijn al weg.'
- 'Nu jongens, eerst den vlieger inhalen en dan gaan we de kersen eten.'
- 'Hè! mag ik hem niet nog eens oplaten', vroeg Noes.
- 'Nou, zoo met-een misschien. Maar eerst gaan we naar het bosch bij den weg daar ginter. Kom Felix, haal nou in. Kom, Henri, help jij hem nu eens.'
- 'Kijk, daar komen de jongens van Povel aan.'

's Avonds in mijn bedje, in de witte hansop, plotseling half wakker wordend uit het aller-eerst begin van 't slapen, wist ik niet of dat droomen of wakker-zijn was. En door de halfdichte oogen zag ik in de kamer, die in een vreemd, een droom-licht stond, Mietje bewegen. Om nu zekerheid te krijgen, omdat het móést, riep ik opdat mijn roepen door zoû dringen heel hard, en 't was mij of ik uit een diepe warme put riep:

- 'Mietje, Mietje, wat is dát?'
- 'Dat? Dat is de nachtegaal!'

Buiten was de tuin in maneschijn, die door de groene warande, waaraan de kamer lag, ook in de kamer was gekomen. De tuin stond in een lichtwaas van zilverstof-kleurig licht. Het donker-groene hout van de warande, met schuine ruitvormpjes makende bovenlijsten en enkele paaltjes op de stoepsteenvloer, - en de klimop, waarmede het begroeid was, stonden in maneschijn, die op de gladde bladen als op vijverwater-golfjes blonk. Door de warande heen was het licht

schuin in de kamer gekomen. Naast den helderen lichtbaan, zette het de kamer in een lichtwaas zooals in den tuin. Hierin bewoog Mietje van der Vliet in haar paarsch katoentje.

- 'Waar is de nachtegaal?' - 'De nachtegaal is vlak bij, hoor. Hij is vlak boven de warande in de spar daar.'

Later in het leven zoû men, bij het hooren van het woord nachtegaal, altijd een zilver verlichten nacht zien en een geluid hooren, dat vreemd daarmede, alsof het een zilveren stroom van geluid was, één zoude schijnen te zijn.

Het is soms of het meest eigenlijke in het leven zulke dingen zijn als zoo'n halswratje, vrij blank en zonder haren, van Mietje van der Vliet. Men heeft zijn arbeid, zijn positie, zijn gedachten, zijn relaties, zijn familie, zijn handschoenen en kleêren, zijn gewoonten en zijn wijn, maar het meest eigenlijke is als er een een ander, als een kind de kindermeid, bekijkt, hoe het vel is, hoe de oogjes met de appels en het wit, hoe de ooghaartjes, warm ademend precies, en met een opgezette toeneiging, die stil drukt in de keel. Het meest belangrijk zijn dan een schoonheidsvlekje en een pukkeltje, het héel bizondere, en daar toch waarlijk zijnde, dat ís aan het geheel.

Het bekijken van een kindermeid door een kind en zoo ook bijvoorbeeld in later levensjaren het bekijken van de handen van eene voor wie men in den een of anderen graad liefde schijnt te hebben, duurt nooit lang. Het kan nooit lang duren. Het heeft een tijd. Als het langer aanhoudt dwaalt de gevoelsgedacftte af en wordt koel, naar het lacherige toe, of anatomisch, òf verwazigt de gedachte. Datgene, het warme massieve, dat er was, lost zich dan op en voltrekt als ware het in wolkvorm zijne vervluchtiging.

Het heeft een tijd, dit vertoeven in onze nadering van het buiten den tijd zijnde. Trouwens, dit was maar iets als een vastere wolk van de geheele atmospheer in de kamer of buiten, waarin men dan weêr komt en die ook uit eene algemeene, maar luchtigere, zaligheid bestaat.

Men moet nooit trachten, ook een bewonderd kunstwerk niet, langer te bekijken dan het ons behaagt. Als de aandacht verflauwt, gaat men verder, naar andere zaken, die dan in de

gedachte komen, om er na betrekkelijk langen tijd weder voor terug te keeren. Men kan dan weer kijken met welbehagen en vindt er nieuwe opmerkelijkheden aan.

Geertje Gielen stond in de keuken aardappelen te schillen. Het gold toen nog voor iets leelijks bij een meid zich bij zoo iets neêr te zetten. Geene, die aan zoo iets dan ook ooit zelfs maar dácht, of 't moest zijn als zij zíek was. In een mand op de rechtbank lagen de aardappelen vóor haar, die zij schilde met het aardappelmes en dan in een groote heerlijk koele pot, van bruin-rooden steen gebakken, uit éen stuk met zijn ooren, en half-vol water, die naast haar op den grond stond, neêr liet ploffen. Zij was niet neutraal maar buiten-gewoon leelijk, volkomen goed van karakter en haar gezicht was altijd vol vriendelijkheid. De rechtbank was langs de keukenvensters en gedurende dit werk, bij het opgrabbelen van een nieuwe aardappel uit den voorraad, keek Geertje met haar kleine nederige oogjes, die naast het gore en óok zelfs besproette neusje waren, eens naar de groen gekleurde vele vormpjes der heesterperkjes buiten aan de helling langs de oprijlaan. Boven die heesters waren de breede lage blader-torens der kastanjeboomen, met hun neêrveêrende bladeren en opstaande bloesem-kandelaartjes, als steile Boro-boedoeren, groen van kleur. Een heel enkele maal glipte ik in de keuken en stond laag naast Geertje. Vreemd waren hare handen. Veel meer werkhanden nog dan die van Mietje. Dat was nog een heel verschil. Als je wel eens de handen van een smid of zoo gezien hebt, nou, dan zijn díe alleen nog erger. Geertje was niet erg aanhalerig, maar zei na een tijdje:

- ‘Zoo!... Wil je een wortel?’ En zij leî het, apart daarvoor zijnde, kort en vreemd en niet met het denkbeeld mes over-een-komend, bruin besproet aardappelmesje in den mand, en kreeg een wortel uit een mand op tafel, waar die als groote oranje-geele pieken aan hun weelderig krullend frisch en donkergroen van kleur zijnd loof daar lagen.

Een zeer groote wortel kwam en werd afgeschraapt. Afgeschraapt, maar met den slappen loofpluim nog er aan, ging ik, regelmatig huppelend, telkens op éen voet stil, en de wortel aan den mond als een trompetter, er den tuin meê in.

Eerst zoo lang mogelijk heel houden; maar dat hebben van

zoo'n wortel in de hand begon lastig te worden. Eerst werd de punt met het belachlijk draad-sliertje, dat de wortel van de wortel is, er dan maar afgebeten, en allengs werd de wortel, bij kleine beetjes en afknabbelingen, heelemaal opgepeuzeld.

Mietje kon in een wortel een brug met kaden en een boot, die onder de brug door ging, en een mannetje, die op de brug liep, snijden. Maar zij déed het niet gauw. Toen de wortel op was, ging ik in de speelgoedschuur. Daar lag mijn trompet, mijn fluit, en stond mijn trommel. Ik nam mijn trompet. Het was niet zoo'n heel klein trompetje, want er waren twee ronde platte dingetjes aan, waar je op drukte om twee, verschillende, toonen te krijgen. Het was niet veel; maar toch aardiger dan één. Met die trompet liep ik alleen het bergje op; maar ik ging het achterdekje, achter het bergje, door, en stond op den weg, op het kruispunt van Hooge Naarder Weg en Melkpad, met de verlenging van het Melkpad tusschen ons en Alewijn.

De staldeur van Gompertz, daar juist tegenover, ging open. Dat zag ik. Maar wie kwam er door? In een scheut van blijheid van beneden naar boven in mij, zag ik, dat het Felix was. Het was heel vreemd, want de staldeur ging nóoit open dan om de bokkenwagens door te laten, en hij moest toch toe zijn. Hoe kreeg Felix hem nu weêr dicht. Maar Félix was het en hij zag mij en drentelde dadelijk naar mij heen en wij spraken samen. Hij woû dadelijk mijn trompetter. Tóen hij blies, stoven er tjilpend musschen uit den tuinheg van De Cocq op.

Schouder aan schouder met Felix liep ik regelmatig en van hoofd tot hoofd sprekend een eind den met zwarte aarde en hier en daar modder bevloerden Hoogen Naarder Weg op. En toen het tot een vertetje van huis geweest was, weder terug, alsof wij naar een doel geweest waren. En ik ging meê in zijn tuin, waar wij in een afgelegen grasveld ons nederlegden. Sprinkhanen waren daar. Een, twee, drie, víer, o, vélen, nóg meer. In een leeg lucifersdoosje werd er een gevangen en toen weêr vrij gelaten.

Wij lagen op onze buikjes in het gras, soms een héelen tijd met de hoofdjes gesteund op den rechter voor-arm, die stond op den elleboog. Ik had toen nog geen verstand van ellebogen en het woord was nauwelijks tot mij doorgedrongen. Later, op de jongensschool in Amsterdam, ging dat beter. Dan stroopte

de een de mouw van zijn wit- en blauw gestreepte kiel op en wees aan den ander een rooderigen kring aan de armbuiging en daarin een blank en kinvormig stukje van den arm en leerde hem, dat dát je elleboog was.

Maar wij lagen er dan nu toch al op een en de grassprieten en de halmpjes aaiden langs onze gezichten. De gezichten en de oogen zóó vlak bij dat gras! Je kon de punten van de grasjes tegen je voorhoofd laten pieken. Torren ijverden en hooiwagens verplaatsten zich, malle magere heerschappen, door de prairie, en, aan een mevrouwtje in een heraldische japon een Alp beklimmend gelijk, toog het zuivere zeer gekleurde vormpje van een ons-lieve-Heers-haantje een grasspriet op. Oranje, rood, fel wit-bespikkeld zwart door het zijïge, er alsof het malsch ware uitziende, grasgroen. Een bij vloog aan, - die kwam van de boekweitvelden van het Melkpad, geenzijds den tuinheg, en rustte een wijltje op een paardebloem.

Ja, langs den tuin van Gompertz was inderdaad het Melkpad. Het was werkelijk toen een pad van harden Gooischen grond en bevond zich tusschen de uiterste Hilversumsche dorpsstraat-daar, een zich rondende straat, èn, zoo ver weg, als ware het een geheele andere streek, den Hoogen Naarder Weg. Wat was het lang en wat was het goed! Er was geen enkel huis aan gelegen. Achter den tuin van Hartsen[1)] was het heen, waarvan je het huis niet zag, en dan langs den tuin van Gompertz, dat je tusschen de hooge doornheg-takjes door zag. En langs en achter nog andere tuinen. Maar aan den ánderen kant van het Melkpad, dáar waren geen heggen of hekken, dáar waren de akkers, die zoo-maar begonnen vlak aan ‘het pad’! Dat waren aardappel-akkers, die bloeiden met een even leelijk licht-paarsch, met geele hartjes, als het paarsch van de bloeiende heide; maar dat waren voorál koorn- en nog meer vóor-ál waren dat boekweitakkers. Lange lange boekweitakkers - warm en zoet in de zon stijgt de honinggeur er uit op -. Die boekweitakkers hadden een tijd, en een langen tijd, dat zij bloeiden! De boekweit bloeide dan

1) De Hr. en Mevr. Hartsen - van Lennep. Hun zoon Willem, later gehuwd met mej. 's Jacob, en onlangs overleden te Brussel, was een vriend van mijn broêr Frank, wien hij zoo geleek, dat een enkele maal de een voor den ander werd gehouden.

en was wit als hij bloeide. Tot aan den horizon, zoo ver je zien kon, in zachte glooying naar den Trompenberg, waren de witte boekweitvelden daar, lichtelijk afwaards strekkend, in een luchtige en losse enorme even lager rondende laag, en dan weêr op, in zeer zachte verhooging naar het neder-rondend horizonblauw. Aan bleek rood en bleek groene stengels, die geen sterk bepaalden smaak hebben, maar waaraan de kindermond den bloei proeft, iets van een ander rijk, het plantenrijk, vermengd met den bloeismaak van later een kus op vrouwenmond, - aan die weeke, gladde en zachte stengels zijn de witte vele kleine leliebladachtig en wat meer korrelig van gehalte zijnde boekweit-bloemen. Alle staan zij daar, wit op, met het zichtbare bleeke rood en bleeke groen er tusschen onder het zonlicht, dat hun wit witter maakt, en bewegen slechts zeer weinig in den wind, omdat zij stevig als boompjes uit een Japansch speelgoed-rijkje en laag bij den grond zijn. Vol van een sappig week en glad leven zijn zij naast het hooge drooge koorn daar aan hun zij.

Ofschoon het koorn zóó mooi is, het koorn met de koornaren, die vol felle bleeke buigzame naaldjes zijn, waartusschen de ovale brood-goede, warm-witte zachte graankorrels liggen, die ook een smakeloosheid hebben, welke het wint van den vruchtensmaak in een jongetjesmond, - en in weêrwil nog méér van de blauwe koornbloemen en roode klaprozen tusschen het koorn, die zoo blij kleurig, zoo frisch en zoo poëtisch zijn, klaprozen als dunne fèl roode cactus, met het zeer eenvoudige zwarte hart, en koornbloemen met hun dof, geláten blauw, - ondanks al dat teêr neiging verschalkende van het koorn, was mijn kinderhart voor de boekweit in een hem zelf nooit ontraadselde heimelijkheid van voorkeur. Het rood van de klaproos, daar in al het wit-geele van het koorn, zie je in eens als een plotseling sterk pleizier voor je zien, en doet je dán langdurig door zijn felheid, alsof je voor rust die felheid behoefde, weldadig aan; maar het wit van de boekweit, altijd door en altijd verder en meer die vlakte van zeker, zacht, warm wit, waarbij wit zand onwit wordt en witte kiezel zoo hard, dat in de wijdheid uit liggende onder het gelijke blauw van de lucht, is beter.

Het is warm boven den boekweitakker. Terwijl nevelach-

tigheid, die de kleur heeft van zeer verwaterde Oost-Indische inkt, onder het hemelblauw begint, is er, onder het kindergezichtje, een wolkje van warmte in en boven het wit, waarin een, twee, drie bijen speurend slenteren. De geheele ruimte tusschen de akkersvlakte en het bovenblauw wordt gevuld met dien waterdampkleurigen nevel, en nu verschijnt de wind. Boven den nevel trekt de lucht vol loodkleurige dikke bewolking, waarvoor grijs-witte wolkenkoppen een groep maken, en op eens schiet een streep vuurlicht neêr door het zachte loodkleurige, aan den gezichteinder.

- 'Het is onweêr, jongens, naar huis.'

Moeder strikte, toen ik in de kamer was gekomen, mijn dasje weêr, dat door het hollen uit den strik was gegaan. Hare handen waren een en al ròze van wit-zilverigheid. Iets van schelpen, iets van zilver-witte vogelborstjes, iets van den heel licht rooden tint onder aan sommig oeverriet.

Haar effen trouwring, haar ring met zichtbaar haar, nog enkele andere kleine ringen aan de vingers, gouden bandjes om het blanke, om het tulpenblad-, stil glanzend, gladde.

Aardig ook die nestjes, die strandspoor-vormpjes aan de knokkels. Niet als een groot-mensch soms even, maar omdat ik een kind was, bleef ik met mijn oogen aldoor vlak-bij die kleine handen als ik bij haar stond. Ik pakte zoo'n hand dan met mijn beide zeer kleine en gaf druk-kussen, die lang duurden, op de knokkelrimpeltjesfiguren van een vinger, een voor een.

Moet ik deze gedachte, waarmeê ik in mijn hoofd, na zoo veel levenstijd nu moeder zie, weder verlaten, nu men daardoor toch weêr bij haar is? Waar zoû men beter met de gedachte zijn? Langen tijd, een jaar lang zoude men met de gedachte bij moeder willen blijven. Dan zoû het immers zijn alsof men nog bij haar leefde. Want als men bij haar leeft, is het toch meest met de gedachte. Men ziet, men hoort, men voelt met de handen, met de lippen, en met het heele lijfje als men tegen haar aan staat, maar men dènkt dit alles dan er bij, en als men van haar weg is, maar in het zelfde huis, dènkt het kind aan zijne moeder. Het beseft haar met een weten, dat door je heelemaal heen is. En als ik nu aan haar denk, lijkt wat gebeurt, erg op dat vroegere, dat was toen ik een kind was en zij nog leefde. Moeder is de eenige, die

ooit trotsch op mij geweest is, op die manier trotsch op je, waarbij geen minder of meer geheel geméénd, en minder of meer om deze of gene reden gedáan, prijzen in je van deze of die eigenschap of dit of dat vermogen later halen kan. Eens in het geheele leven is zij gebleken trotsch op mij te zijn, ééns maar wás zij trotsch, of eens maar kwam een stille trotschheid uit, - toen ik eens vóor haar liep. Er was een plekje, waar ik haar bijzonder gaarne kuste, aan de slaap. Wáarom juist dat eene blanke effen baantje?

Dat duurt maar kort in het leven van een mensch. Met den jongens-schooltijd is het al voorbij. Dan wordt je al opgenomen in een andere gemeenschap. Dan vervult iets anders dan de enkele huisgenooten, met wie je aldoor bent, je zien en denken. Vader zie je weinig en blijft vreemd. Hij neemt na tafel je wel soms op zijn knie, als je zijn horlogeketting aanraakt, en hij je laat paardje rijden of het verhaal doet van de Vier Heemskinderen. Maar het blijft een extratje en een beetje vreemd. Maar moeders schoot en moeders knie, waaraan je staat en al gauw toch maar toe overgaat op te klimmen. Moeders knie, glansplek, of hij doffer of met meer licht van zij is, altijd zoo vertrouwd en zeker, zíj alleen in het geheele leven, gehéél zonder dien ánderen kant der menschen, zonder belang bij je dan je zelf, en je zelf, al was je nog zoo leelijk, alleen om dat je haar kind bent.

Blijf in mij, warmte, die mij mooi aan haar kan denken doen. Vervluchtig niet zoo gauw. Laat het leven gewoon door gaan, maar blijf gij altijd daar achter in mij, zoo, dat ik u altijd naar voren mag voelen komen.

Als moeder nu door de deur zoû binnen komen, zoû dat zóó heel anders zijn dan nu haar zich in gedachte voor te stellen? En zoû ik dat verlangen?

Neen, niet waarlijk. Want het zou mijn moeder niet zijn van toen ik het Hilversumsche kind was en ik ware niet dat kind. En ware het mijn moeder van toen en ik dat kind, dan zoû ik niet zoo, hetzij ziende en denkend, of denkend alleen, haar in mij hebben zoo als nu. Ik heb nú niet den wensch, dat zij zoû binnen komen. Maar die wensch zoû dagen als ik op haar, in al hare verschillende vormen, door bleef denken, waarbij ook de tijdstippen, dat de genegenheid bijzonder opschoot, zich weêr zouden vertoonen.

Nu heb ik, terwijl het suist in mijn ooren en het om mijn oogen warm is, moeder zichtbaar in mijn hoofd. Met mijn handen kan ik haar niet raken en met mijn oogen niet buiten mij zien; maar ik denk toch niet alleen aan haar, ik zie haar. Ik zíe haar ook toen zij, in later jaren, zoo ernstig en verdrietig was. Ik dénk aan haar en zíe haar, en wat ís het betasten en het hooren zonder de gedachte daaraan daarbij? De gedachte is ook dán de hoofdzaak.

Ik kan zoo slecht scheiden van Hilversum! Het is ook daar, dat ik den eekhoorn leerde kennen, het fijne scherpe levende halsbontje, met zijn rood-bruine kleur, die geen ander bruin gelijkt, die met zijn stekelig-gitten oogjes, die felle zwarte speldenknoppen, op een drafje de hooge boomtakken beloopt en een enkele maal zelfs op den boschgrond wordt gezien, als er geroepen wordt: ‘jongens, een eekhoorn!’ het kleine lijfje met zijn lange, lange staart, veel langer dan hij zelf en geheel een wezenlijke pluim.

Het is ook daar, dat men de aardigste dingen van zijn handjes leerde maken: een dominé-in-een-preekstoel, door de beide saâm te strengelen en een duim in 't midden los bewegend er uit komend; een brug, door de middenvingers naast elkaâr plat te leggen, en de wijsvingers en duimen, de ringvingers en pinken, aan weêrszijde schuin tegen elkaâr op. De handjes zijn heel wat voor een kind. Zijn gezicht ziet hij niet, maar de handjes ziet hij en het zijn bewegelijke voorwerpen, levende speelgoed-dingen, waar wat meê te doen is en die aan hem zelf vast zijn. Het duurt wel heel lang voor je met duim en middenvinger een zachten klapklank kunt geven zoo als dat bij grooten broêr een wezenlijke zweepslagknal is, en voor je tusschen de laagste vingerleden van midden- en wijsvinger van de linker hand, den rechter wijsvinger en middenvinger daar op gelegd, dien wijsvinger van den middenvinger kunt laten afjoepen in de gleuf, zoo, dat het een fiksch klapje geeft.

Je had ook wel heerlijk vuurwerk, daar, voetzoekers, zevenklappers, donderbussen, zonnen, en Bengaalsch vuur. In het donker is ook al aardig, en mooi daarbij, een klein kartonnetje, waaraan vele malen na elkaar een sterrenbeeld

in 't klein ontspringt. Oppassen moet je daafbij, want je kunt je makkelijk branden.

's Avonds, op een verjaardag, als broêr Frank over was, werd er groot vuurwerk afgestoken in den tuin. Wat een plechtige stilte dan vóór dat het eerste stuk ontstoken was. De geheimzinnige stellages zag je in de licht-grauwe donkerte in een dichtbije verte voor je. De groote menschen zaten in de warande, de kinderen stonden in het gras. Het was vreemd, dat de groote-menschen nog gewoon spraken. De kinderen fluisterden, maar als het lang duurde proestte of giechelde er toch weêr een. Alles was heel bijzonder. Anders lag je al lang in bed. Nooit stond je daar zoo laat in den avond in den tuin. Het was al opmerkelijk, dat de tuin, die er overdag was, ook nu er wás. Maar hij was in zijn mist-achtige, donkere nacht-japon. Wat stonden de menschen vreemd in dien tuin, die Mietje en Frank. Onhoorbaar en maar half zichtbaar gingen zij over het gras. Als de kindertjes van de bewaarschool, - waar ik toen wás - dít nu eens wisten! Hoe groot en voornaam werd je door dit avontuur, waar zij zelfs niet aan dáchten! Morgen kwam je op school, en dan keken ze allemaal totaal gewoon en wisten niet, vermoedden geen oogenblik, dat dít gebeurd was! Het was om je te verkneuteren, dat is voor over gebogen en met je rug naar achteren, je handen langzaam tegen elkaâr wrijvend tusschen je beenen, te rillen van een innig genoegentje.

3 Juni was moeder jarig. Wij waren dan reeds een week of drie, vier, in Hilversum. Vader was dien dag altijd over. En dan had je de drie kinderen. Vader had altijd een gedicht gemaakt en zelf prachtig gecalligraphieërd, een lied, en wíj hadden allemaal cadeautjes. Vóor het ontbijt waren wij in de groote kamer samen. Mietje van der Vliet had prachtig den versierden stoel gemaakt. Allemaal donker groen glansend sparrengroen en allerlei bloemen daar tusschen gestoken. Vooral het sparrengroen róók, frisch met iets bitters, heerlijk in de kamer. Overal stonden groote boeketten. Het was om te tintelen door je heele lijfje en wat duizelig te zijn in het hoofd. Mietje, flink, maar daarin met een krachtige gejaagdheid en met een ontroering, die nog inwendig bleef, liep heen en weêr te verschikken. Op het tafelservet, wit met zijn héel licht zilveren door het daglicht omschenenheid, stonden

bizondere dingen, brosse koekjesachtigheden, broodjes met krenten, je wist niet wát ál en keek er nauwelijks naar. Mietje was nu even weg, en kwam binnen met een zekere rust over alles wat in haar was heen, omdat het nu beslist was. Zij sprak zacht tegen vader. Ook háar boezelaar was hard en kraak-helderder dan ooit. Haar haar en gezicht bizónder gewasschen. Vader nam nu een boeket, zoo'n ouderwetsche met een dunne papieren kokersteel, van glansend geglaceerd carton, en met een fijnen kanten kraag, waarin, als in een klein tafelperkje de bloemen samengedrongen een rondend vlaktetje van de teêrste kleuren en geuren waren. Vaders oogen stonden al lichtelijk rood. Vader verliet de kamer. Dán was er een volstrekte stilte. Frank zat voor de piano. Catharine stond naast hem, met een rol in haar hand. Ik stond ook met een kleinen boeket en een rol, met rood lintje er om, in mijn handen, die het versje was, dat ik op zoû zeggen.

De deur ging open, zoo, dat de lankwerpige deur-opening geheel te zien was, en daardoor heen, door den gang, je het groen van den tuin zag van achter het huis, door de voordeur, die ook open stond. Het was zomerweêr, buítengewoon warm en stil.

Vader kwam binnen, met ledige handen. Hij liep geärmd met moeder, die nu de boeket droeg, waarmeê hij was heen gegaan. Geen van beiden sprak. Moeder keek heel ernstig en men zoû zeggen schroomvallig.

Frank was al begonnen te spelen, moeder knikte heel even en ging zitten op den groenen stoel. Mietje was heen gegaan. Cathrina zong nu het lied, nadat zij zwijgend aan moeder de rol had gegeven. Moeder las de prachtig geteekende woorden, die Cathrina zong.

Moeder begon zachtjes aan te schreyen. Haar oogjes werden rood en een kleine traan daalde uit het eene, een tijdje later ook een uit het andere. Zij deed daar eerst niets aan en bleef langzaam lezen. Na langzaam op de verhooginkjes te zijn gekomen, gleden de traantjes, een voor een, over de ronde helling der kleine wangen naar beneden en vielen af op de japon. Er kwamen toen nieuwe en nu nam zij het schoone feeststuk in de eene hand alleen en kreeg met de andere een los en kantig zakdoekpropje, zeer rein, uit haar taschje, en betastte daarmeê haar gezicht.

Het ochtend-lied, het lied van den ochtend als een Zondagmiddag, was geëindigd. En nu geschiedden de omhelzingen, waarbij de geprevelde woorden, de levende geluidsvorm van de altijd zelfde gelukwenschen, ten deele verstierven in de drukkingen van lippen tegen wang. Váder kuste moeder ook op het voorhoofd. De geschenken waren nog niet aan de beurt. Eerst moest ik met mijn vers komen. Terwijl de anderen nog stonden en moeder alleen gezeten was, zei ik, los staande, maar vlak bij haar knieën, het versje zonder hapering gelukkig, en gaf haar daarop het schaartje, waarvan in het versje stond.

Moeder omhelsde mij weêr, mij bij de schouders aanvattend en drukkend hare kussen op mijn beide wangen, terwijl ik mij vast hield door op ieder harer knieën een handje uit te leggen.

Daarna week ik terug tusschen de hooge gestalten, die naderden met de geschenken.

Na dat de geschenken bekeken, besproken, en sommige, van de toegezondene, ontpakt waren maar toch zonder vrijer waardeering dan die der aanwezigen waren geprezen, verschenen Mietje en Geertje, van wie moeder en wij handdrukken en gelukwenschen ontvingen.

Daarna het ontbijt. Warm waren de hoofden. De raamdeuren stonden open, maar men wist niet of zij open of gesloten waren. Bij zachte, langzame vlagen ging telkens de zomerwind over het padkiezel voorbij, en hij ruischte stil en was als een groote mantel van lucht, die sleepte over den grond. De eerste hapjes waren moeilijk te eten, moeders handen beefden, de mijne namen iets op en ik vroeg Frank: ‘wat is dat?’ - vaders handen op tafel bewogen niet meer dan gewoonlijk, zoo maar even aan het vingerdoekjesringetje of aan zijn vork komend, maar zijn oogen stonden groot en rood, terwijl hij zweeg zoo als anders nooit.

Daarna de drank in de kopjes, de spijzen. - Dank je..., ja, dank je... Twee groote boeketten stonden op tafel.

De heele dag was buitengewoon bizonder. Den heelen dag hing door den tuin uit de boomen een vreemde goud-groene schijn.

Moeder zat daar in de kamer met bloemen en des namid-

dags kwamen de buurdames feliciteeren. Als zij alleen was ging je wel naar haar schoot; maar er was iets van eene vreemde in haar verschijning gekomen. Het was moeder, maar het was of het zachte, het voor jóu zijnde fluweelige, weg was, veranderd was in iets plechtigers en verder-op, iets ver-af van de gemeenzaamheid met je binnenste. Zij was nu als een heilige of moeder-Gods of priester in misgewaad in de kerk. Zij had ook iets in de kleine bewegingen in gezicht en van hoofd en handen en gaan, en weêr zitten gaan, alsof dat ook werkelijk met haar zelf zoo was, en zij het wel wist.

Maar de dag ging voorbij zooals alle dagen doen. Ja, de dag ging voorbij als een hooge koningin van licht, die ergens langzaam voorbij gaat over de aarde en waarvan je den afschijn van licht en van lucht en van kleuren ziet en daarna de langzame schaduwen, die achter haar gaan.

Boven de wolken en het luchtblauw zat nu ergens God-de-Vader, met zijn zacht zich rondend wit baardje en zijn kroon en om hem heen in een kring engeltjes en andere hemelingen, en die waren nu over moeder aan 't praten, zoo, dat er een bijna angst gevende verbinding van rechte regenvormige gouden stralen, die elk oogenblik zichtbaar konden worden, tusschen dat hemelhoekje en moeder was.

Zoo ging de dag aan je oogen voorbij. Des avonds waren er weêr die onhoorbaar geschiedende vormveranderingen in de ròse en gouden en rooden luchtkaleidoscoop en wemelde van de andere zijde de duisternis aan.

Maar ook den volgenden dag was moeder nog niet weêr de oude. Zulke dingen duren in je zoo lang de boeketten even frisch als den dag zelf in de kamer staan. Eerst op de laatste dagen der boeketten komt het oude goed terug. Het is dan, dat je na langen tijd met ze samen te zijn geweest de boeketten pas weêr in de kamer zíet. Hier en daar is dan iets dors gekomen in de kleurenteederheid.

Het wasschen des ochtends en het wasschen als je vuil bent over-dag en al het verdere zoo, zijn dingen van het leven, maar de hoogere levensvormen zijn in de ontroeringen en in dat wat er is van voorhoofd tot voorhoofd tusschen moeder

en jou en vader en jou en Mietje en jou. De verjaardag is de dag, waarop de diepe wel, waaruit alle kleine ontroeringen, het in de gemoederen vlottende en vliedende van de samenleving met elkaâr, voortkomen, zelf opstijgt en het leven een hoogeren vorm aanneemt. Wat het samenleven is, wat er ís tusschen ouders en hun kinderen en het besef van de grondelooze diepte, waar boven men gaat, en van de ontzachlijke hoogte daarboven, vervult ons en doet de aangezichten bleek zijn en de oogen rood.

Het geheele jaar heeft men met elkaâr geleefd, de vier jaargetijden door, alle Zondagen en de weekdagen alle, en nu die vier jaargetijden, die het jaar tot een volledige eenheid maken, om zijn, nu weder een volgend jaar zal beginnen, nu treden wij buiten onze omsluyerde levensvormen en zinken de hoofden der eenen aan de borsten der anderen met gesloten oogen, met hijgenden adem en onder tranenvloed, nu breekt uit ons bloed en onze spieren, uit onze lichamen zelf, de plechtigheid van ons leven uit en staan wij overweldigd door het besef van wat wij samen waren en samen zijn.

Onder de zeer hooge boomen van den weg heeft dat plaats. Die staan, dood stil met hun stammen onder de ruischende gebladerten. De luchten lichten met lichte kleuren en trekkende wolken daarboven voort. Terwijl daar beneden de menschen, die elkaâr toe-genegen waren en naar elkaâr leefden, samen zinken in een onuitsprekelijk beseffen.

Het is het beseffen van het leven, dat ons gegeven is in diepe ontroering te doen. Wij weten het nooit, maar heden weten wij het. Heden weten wij, dat het gaan door het huis, de ontmoetingen van elkaâr, het ontwaken in den ochtend en voor de ontmoeting van elkaâr zich toebereiden, en dan het naar elkaâr toe leven, met de stille bewegingen in de gezichten en lichamen, even stil als het bewegen der luchthemel-deelen op een windloozen dag, en dan het weder slapen gaan onder in den ontzachlijken nacht met zijn sterrengoud, het weder slapen gaan samen onder ééne overhuiving, tot de dag weder breekt met zijn eerste licht-aarzeling en dan met zijn schittering door het teedere duister, iets meers is dan de duizenden kleinigheden, die aan de oppervlakte worden gezien. Gij zijt het, gij zijt moeder, en ik heb uw handen gevat, ik heb in uw oogen het bewegen van uw denken gezien.

Denken over mij zooals later in het leven wel nooit iemand meer over mij denken zoû. Of was het niet zoo anders, of waren er in dit denken even zeer tot wat men noemt zelfzucht of eigenbelang terug te brengen neigingen, als later bij vriendschappen en andere genegenheden zouden blijken? U hield niet van mij, zóo als later vader heeft gedaan, man van hartstochtelijke toegeneigdheden en van de teederste en felste ontroeringen. Uw reine, zachte, kalme aard hield de mogelijkheid van koortsachtige liefde voor een kind niet in. Ik kan mij nu herinneren vele gebeurtenisjes van samenzijn, als tijdjes, heerlijk in mijn herinnering, waarin uw lieve rustigheid en de intieme aanrakingen er waren, ik kan mij herinneren hoe veel ik van u hield, - als klein kind voor mij zelf verborgen, als achtjarigen en tienjarigen schooljongen meer aan mij zelf bekend. Maar buitengewone toegenegenheid van u, weet ik wel, dat er niet was. En dit is goed omdat de gewone toegenegenheid, zoo heerlijk en zoo volkomen is. De rustige, van zelf en lijdelijk levende, liefde van de moeder, en de lichtende en schreyende, zoo als brandende zonnestralen nederkomende, als een hooge verheffing van vurigheid en weenen in de gestalte opstortende, liefde van den vader, - dat is misschien het best. Wel weet ik, dat, al kan ik nu van u mij niet te binnen brengen, dat wij samen ergens stonden of gezeten waren en het u te machtig werd, - al weet ik alleen van uw stille vreugden en stille verdrieten, die mij golden, - toch in het bij elkaâr behooren, in het naderen en wijken van elkaâr, in dat geheel zekere en van zelf geschiedende, een der diepste levens-schatten verborgen was, waarvan het nauwlijks een enkele maal even doorlichten iets liet doorkomen, waarvan het aanvoelen alleen reeds zoo veel meer waard was dan het dóorvoelen van zoo vele latere verbindingen. Ik zoû moeder, moeder roepen, als ik in nood was, en dan zoude, en dan kon u toch wellicht mij niet daadwerkelijk helpen; maar dan hielp mij het aan uw schoot te zijn. Vlak bij u te zijn, u ieder oogenblik te kunnen aanraken, en u aan te raken, uw oogen en het kijken naar mij uwer oogen zeer dicht aan mij nabij, uw adem te voelen, - dat maakte alle verdere hulp onnoodig. Alle angsten waren dan weg en niets kon mij gebeuren dan dat groote handen aan mijn schoudertjes zouden komen en mij wegvoeren van u. O,

als ik na een angst aan uw knieën stond, hoe stond dan de Hilversumsche hemel in zijn groote wijdheid om ons heen, met de boomen zoo stil, met de lucht, die geheel grauw was geweest en waar nu aan de horizonten in de rondte lucht-wit, licht lucht-groen en licht lucht-blauw was, waarboven de rafelen van het verscheurde grauw bewogen.

Soms stond ik aan moeder's knie en keek op, of ik op haar schoot mocht komen. Dat was nog niet dadelijk zoo zeker. - 'Nee, jongetje, nu niet.' Moeder moest dan juist opstaan of zoo. - Maar dan keek ik maar weêr smeekend. Het was vooral omdat het van dat smeekend kijken niet de eerste keer was, dat het zoo iets erg goeds voor ons beiden was. Wij wisten beiden, dat áls ik maar zoo smeekend keek, met het hoofdje zoo'n beetje op-zij en met weeke en als iets aantrekkende oogen, dát het dan tóch zéker gebeurde. - 'Nu, éven dan!' En met haar armen, met de kleine moederhanden aan de dofglanzend zwarte kleed-armen, nam moeder mij aan en trok mij op haar schoot. Dan was ik stil en heerlijk. Mijn voeten staken aan den kant over haar schoot uit en mijn hoofd werd eerst recht-op gehouden om eerst weer overwinnend en onbewegelijk na de verovering te zijn. Ik keek eerst vooruit, maar dan op-zij naar moeder met een inwendig stil lachen, dat zich van buiten afteekende. Dan zag ik haar in zachten lach staande gezicht; maar dan de sterren-plooitjes vol heel zachte schaduw, boven tusschen arm en schouder, als nestjes in haar. Mijn hoofd ging dan op-zij en legde zich tegen moeder's schouder tegen het zachte aan, waaruit nu een lichte warmte kwam. Als ik die warmte voelde, dan deed ik weer mijn oogen dicht. Moeders wang kwam tegen mijn voorhoofd aan. Zij voelde dit en deed dan haar wang, drukkend met innigheid, vaster tegen mijn hoofdje aan. Dan deed ik mijn oogen weêr open. Een gloedwaasje was om onze gezichten. Wij keken zeer ernstig en zacht en wij slikten om dat er in onze monden nu iets was alsof die zelf heerlijk waren. Dan, met een weeke, zachte langzaamheid, nam ik een vinger van moeder's hand, terwijl zij den anderen arm om mij heen hield. Ik keek, met een blik als een zacht waasbaantje, naar dien vinger, en hield hem tusschen mijn er langs op glijdende wijsvinger en duim, en daarna boog ik het bovenste lid eens om, en daarna pakte ik moeders ringvinger in mijn vuistje. En zij

drukte met haar anderen arm mij met een innig drukje telkens tegen zich aan. Dan speelde ik met haar horlogeketting en met het gitten dwars-stokje, voor door het knoopsgat, daarvan. Wij keken elkaâr dan niet aan maar zagen onze oogen dof en innig schijnen. Dan knuffelde zij mij en had daarvoor haar bovenoogleedjes geheel gesloten, met een massa korte knuffelzoentjes op mijn slaap. Dit was met-een het afscheid. Dan bewogen haar armen weêr en lieten mij van haar schoot afglijden, terwijl zij zeide: ‘zware jongen!’.

Moeder droeg veel een zwarten hoed met keele-banden en een voile. Eens zag ik voor het eerst, dat zij die voile opsloeg. Hoe wit, en met een schijn als van ijl zilverlicht, van blankheid, was toen haar gezicht!

***

Als ik denk aan alles, waarvan ik afscheid moet nemen, denk ik het eerst aan boomgaarden, die bloeyen. O, moeder, kon ik staan op een weg, op een weg van het oude goede harde Hilversumsche zand, en dan door de heg-opening, en overal vóor mij boven de heg uit, den bloeyenden boomgaard zien, en daarin zien gaan, eerst dicht bij mij, onder het teedere dak van al dat ròsene en witte, uw zachte, zacht-zwarte, gestalte. Zij is dan eerst geheel te zien en gaat zoo zachtjes den boomgaard in, over den grond, bevloerd met al dat kleine ròsene en witte. Tusschen de eerste, gekronkelde en als onder hun lieve vracht schuin gebogen, kleine stammen, gaat zij, en dan komt zij al achter een bloesemschat en zie ik nog maar een deel van het zachte zwart. En dan beweegt zij al verder weg en wordt ombloesemd meer en meer en eensklaps zie ik haar heel en al niet meer. Maar dan weér even wèl, een kleine zwarte plek, langzaam aan verdwijnend tusschen de daar verder lage en al lagere ròse en witte bloeyingen.

En dan, terwijl het warm weêr is en de wolken-lucht voor het oog gelijk licht grijs dons, u nagaan en u zoeken in den boomgaard gaan, moeder, moeder! roepend, zóo, dat het door de donzige lucht als den weemoedigen roep van een zwervenden vogel klinkt, die door het zachte daglicht, onder het lage luchtgrijs, dat wemelt zoo, alsof er vele tranenpaarlen

braken, in lange bochten langzaam fladderend zweeft van bloesembosch tot bloesembosch.

En dan niets zien dan leêgte om de stammen onder de licht roode, witte en groene bloeyende priëelen, tot eindelijk in de verte weêr, over den grond-bloesem sleepend, zoo dat blaadjes opspringen en omvallen onder den zachten sleep, een kleine plek van uw zwarte kleed. En dan daarhenen spoeden terwijl gij mij telkens zijt verdwenen als ik reeds gedacht had u te hebben, om dat gij ook voorwaarts gaat, tot ik eindelijk mij klamp aan uw vertrouwde kleed.

Boomgaarden, die bloeyen, is het mooiste wat er buiten is. Denk maar aan de sneeuwvelden, denk maar aan de koornakkers, denk maar aan de boekweitakkers, denk maar aan de boomgaarden in vruchtentijd. Mooi toch, die bronskleurige peeren, mooi, die appelen met het geel en het soms sterke rood, in het groen der boomen onder blauwe of wit-en-grauwe wolkenlucht. Ja, maar mooyer, ja, maar mooi zoo dat het hart u opengaat, de gebladerten der vruchtenboomen in de lente, wit en ròse, heuvelvormige boeketten, witte en ròse duinenrijen aan een onzichtbare zee, waarop vlinders, wit als bloesembladen, bewegen, heel dichtbij en overal en in die verte, waar het rond dakende blauwe tot het heuvelende witte en ròse veld is neêrgekomen.

Stil, onhoorbaar, niet te hooren zoo als de kleinste vogel te hooren is, fladderen de kapellen, in heel teeder spelen door het leven van de eene rijk zich rankende bloesemtwijgen naar de andere. Als een groote blauwe parel is de lucht er boven. Niets aan u vragen, niets van u verkrijgen, moeder, maar bij U zijn. Bij U zijn in den avond, in het bij den boomgaard staande huis, als daar buiten in het donker dat naast-bije witte, waar men weet dat zoo veel wits nog achter is, als iets wits in donker is te zien, en, in de kamer, de stille gouden stralen van het éene lichtje alleen tusschen de oogen en het lichtje gaan, en zwakke gouden schijnsels over de muren en de meubels waren. Een lentewindje dartelt deinend binnen en schaduwen, zoo als zachte vlagen lentenacht, dwalen onaanvatbaar over uw gestalte. Liefkoozingen zijn het van den nacht. Waarom is uw hoofdje zoo gebogen? Waaraan denkt U nu, nu even door het vlieden van de schaduw den ernst van uw neer turende oogjes wordt verlicht?

Wilt U nog buiten wandelen gaan? Wilt U nog buiten den tuin in gaan, in den zoelen wind, in den zwoelen wind, in den avondwind. Buiten is het lichte duister, het luchtig duister van de lente. Buiten zijn de witte bloesemboomen van den boomgaard, laag op onze aarde, onder den hemelhoogen, starren, in onze oogen nederstralenden sterrenluchtschijn:

Kom, moeder, wij zullen langs den boomgaard gaan. De koelte van den avond zal aan onze wangen en voorhoofden zijn. Het goud van de sterren zal in het zwart azuur boven onze hoofden zijn en bloesembladen zullen den takken ontvallen en in den zoelen adem van den wind zich aan onze schouders en borsten hechten.

O, kom, met uw gezicht overtogen van den wit-zilveren schijn, zoo als het was, toen gij voor het eerst voor mij de zwarte voile had opgeslagen, dien schijn, die, zoo als dons om perzik, alleen om uw gezicht was, niet daar boven, en niet daar onder, omdat hij was het licht door het dons uwer wangen gevangen.

Kom fluisterend met mij spreken bij den witten boomgaardschijn. Beweeg stil voort uwe zachte voeten. Zet uwe zachte voeten een voor een over de witte en ròse bloesembladen, die nu in duister zijn. Voelt gij den wind? Ziet gij de sterren? Ziet gij den witten bloesemschijn? Zijt gij het, die daar naast mij gaat, hebt gij mij gemaakt, hebt gij mij het leven gegeven, zoo dat ik nu naast u kan schrijden in den nacht, in den zachten, met zwart het gekleurde bedekkenden, lentenacht, waardoor windgolven gaan, die van de bloeyende boomen komen, zoele golven van lucht, die komen van den kant van den witten schijn? Daar is, in onze nabijheid, iets zeer schoons, iets zeer groots en schoons, dat bloeit daar omgeven van duister.

In het wit, in het duister, bloeit het daar ook ròse en licht rood. Het is bijna niet te onderscheiden. Het ròse en licht rood is in het duister alleen donkerder dan het wit. Alleen als men heel dicht-bij komt, vlak bij de laag hangende bloesemtakken, ziet men onder het ijle wemelende duister het nu donkere ròse en het donkere licht-rood. Maar ginds, waar

die lichtschijn ligt, bloeit midden in het duister het ròse en licht rood kleuriger dan over-dag, in die gouden teederheid.

Ik ben het, moeder. Moeder, moeder, ik ben het, uw zoon, uw jongste kind. Ik ben het, die jongen in het kieltje, het boordje en den korten broek zooals die toen waren; maar met mijn oogen en mijn hart en met u in mijn geest, zoo als de oogen en de harten en de moeders in den geest bij kinderen ook waren vóor twee duizend jaar. Ik ben het. Gij waart toch mijn moeder. Hoort gij, hoort gij den nachtegaal slaan? Die geeft ook zijn helle geluid in nachten, dat de maan niet schijnt, onder den sterrenschijn. Wat heb ik niet te spreken tot u, zacht te spreken met mijn lippen aan uw zachten arm, zoo dat die stem met haar woorden langs uw gestalte stijgt en die klanken komen tot uw oor als ontbloeying van het duister daar tot stil geluid. Moeder, moeder, ik wil bij u zijn, ik wil bij u blíjven, en voelen het schuiven van de zachte stof om uw warmen arm dan, en dan nog eens, aan mijn hoofd.

Over den boomgaard wil ik met u spreken. Die bloeit nu, die bloeit eens in 't jaar, tot de lentestormen komen en de zomer over den boomgaard komt. Dan komen de vruchten langzaam aan, de appelen en de peren, die worden al grooter en grooter en inniger van kleur. En in de herfst zullen die genomen worden van de boomen en zal de boomgaard leeg waayen van bladeren en ledig zijn, maar met de takken, teêr gekronkeld, die altijd tot bloeyen staan zoo als de armen van arme moeders met doode kinderen, die naar het dragen en vertroetelen van kinderen nog doen.

Boven den witten boomgaard, die daar staat als een gebergte van kleine bergjes met besneeuwde koppen, is de ruimte van den nacht tot aan het ronde dak van sterren. Boomgaard, nacht en sterren in den nacht, zijn dingen op de aarde, die dichterlijk zijn. Wat een prachtige sterrenlucht. Hij is nu niet van zwart azuur met teer fonkelende sterrenpunten, maar hij is wit, bleek wit in het bleek-blauwe duister. Met den melkweg, die is gelijk de bedding van een hemelrivier, waarin de duizenden gouden menigten saàmgedrongen staan om te aanschouwen dat, wat te aanschouwen ze zoo verheerlijkt doet zijn. Met de bleek-witte schijnen, aan de

kimmen en overal, die komen men weet niet van waar, en die als berg-vormige ijle gewaden onbewegelijk tusschen den hemel en de bloeyende aarde zijn.

Kom, moeder, dit is de lucht en de nacht en de golf van zoelen wind, die aansleept als naar strand en dan zoetjes breekt aan onze hoofden en handen. Klein te zijn en bij u te zijn, zachte zwarte gestalte in den nacht. Uw voorhoofd in den nacht heeft de kleur van den sterrenschijn. Wij zijn alleen. Geen andere stem komt tusschen ons beide. Geen ander oor kan onze woorden hooren. Moeder, van u ben ik voortgekomen...

O, moeder, ik ben zoo klein en ik spreek tot u. Ik ben een groot mensch en ergens gezeten met over schrift gebogen hoofd; maar ik verbeeld mij nog zoo klein te zijn en naast u te gaan in den zomernacht. Ik ben dat kleine jongentje, dat naast u gaat. In mijn geest is het zoo. In mijn geest wil ik u blijven zien, moeder, ik wil u niet verlaten, die zijt in mijn geest.

Wat is het groot om ons heen! Hoe hoog is de ruimte boven onze hoofden! Hoe hoog is de ruimte tusschen den witten boomgaardschijn laag bij de aarde en den zilver-witten sterrenschijn, hoe stil zijn in de ruimte de witte schijnsels, als ijle hooge mantels van den melkweg tot de kim!

Voelt gij den zomernachtwind aan onze slapen? De witte boomgaardboomen zijn voor het oog gelijk aan scharen witte vogels, die, met de kopjes ingetrokken en de vleugels van den een over de vleugels van den ander heen, zijn slapen gegaan, onbewegelijk nu, terwijl een enkel buitenveêrtje soms door den wind naar boven wordt bewogen.

Verbeeld ik mij zoo klein te zijn en naast u te gaan, of ben ik nog naast u zoo als ik het zie in mijn geest? Ieder oogenblik is dadelijk voorbij; maar ieder oogenblik blijft ook voor altijd. Ieder oogenblik is altijd nog aanwezig. Alles wat gebeurd is na dat ik zoo naast u ging, is uiterlijkheid, die is alsof

zij niet ware geweest. Alles wat gebeurd is na dat ik zoo naast u ging, zie ik als huizenhooge golven van een bonte en grauwe zee wegslaan en verdwijnen, terwijl niets overblijft dan dat uur, waarop ik naast u ga in den avond laat. Dat uur is er ook niet geweest. Ik weet niet of zulk een uur er is geweest. Ik herinner mij niet ooit gegaan te zijn met u langs een boomgaard in den avond. Maar is wat ik mij herinner dat er werkelijk is geweest, er werkelijker geweest dan wat ik mij denk, dat er zoû zijn geweest? Ik voel zoo duidelijk de onwezenlijkheid van wat er heet te zijn geweest en ik besef zoo innig den zomeravond, waarin ik met u ging.

O moeder, klein en goed vrouwelijk wezen, dat over de aarde gingt. In uw zijn tot mij was iets zuivers, dat geen andere vrouw mij heeft gegeven. Gij ook waart niet, wat men noemt belangeloos; maar uw belang bij mij was het belang van de moeder. De moeder! Ik, ik zelf was u, moeder. Was ik niet een deel van u? Was ik niet in u en uit u voortgekomen een deel van u? Welke verhouding is inniger dan die tot vader en tot moeder. Tot den vader meer voor den kern van het wezen; maar tot de moeder! O, heel het moederwezen heeft met de zorgen van het moeder-lichaam aan het kind geärbeid, heeft het zoetjes aan opgebouwd, heeft het gemaakt, toen te gelijker tijd haar geest over dat menschenleven dacht en het koesterde met zijne mijmeringen. Gij zaat voor het venster, uw oogjes keken naar de boomen en na afloop dáárvan eens naar de lucht, uw oogjes keken naar het kiezelpad, het gras, en naar de bloemen, terwijl gij dacht aan dat, waarboven niets u was in innigheid. O, dit is een zekerheid, dat geene gedachte al dien tijd u nader was. Kon ik nog zóo zijn en het wetèn! Ik denk aan een kleine afbeelding, waar ik, toen nog niet lang geleden geboren, uit uw lichaam voortgekomen, nog in de dagen en de nachten aan uw lichaam zijnde, een heel klein kind, zit op uw schoot, en gij daarboven zoo blijde kijkt, blijde met wat voor u een schat was, blij met mij! Dát wéét ik. Dát is eens zoo geweest. Zóó blijde is een lieve, maagdelijke, vrouw geweest met mij. Ik kijk daar met groote, donkere oogen, vurig en overwinningszeker...

Lieve moeder, hier is de witte boomgaard onder het licht der verre sterren. Dit is de nacht. Hier bij ons zijn de hooge boomen. Dit is de zachte zoele zomernachtwind. Dit is de zachte, zoele zomernachtwind, die koel luwt tegen uw gezicht en daar over, met koele zoele luchtgolfjes zoo als hij het deed over uw ouder jong gezicht zoo dikwijls al, elk jaar. Heel stil zweven de enkele losse haren bezijden uw voorhoofd op, uw oogen lichten opziend op, en onder die opgezweefde haren komt uw gezicht met een helderder zilverigen tint, terwijl met den wind het leven u aanraakt en gij het heerlijk vindt.

Mijn vader kwam in uw leven. Daarna zijn uwe kinderen gekomen.

Steeds gingen de dagen op en gingen weder onder in gestadig bewegen. De boomen ruischten en de wolken dreven en de zonnestralen kwamen elken zonnedag ver uit het Oosten als voortdurende stille en gouden schoten, en daarna hooger uit het blauw en dichter bij. In 't midden van den zomer was de zon wel bijna recht boven het huis en vielen als uit het licht goud gloeyend hart van het warm lichtend lieve blauwe de korte stralen tot heete schijnsels neêr. Dan trok de zon allengs naar 't Westen toe, de stralen werden langer en langer en hun goud verzilverde zich lichtelijk als ten laatste zij uit het licht ròze en donker roode van den avondhemel lange blikken en mondafschijningen van scheidende gezichten, die niet scheiden kunnen, naar de aarde waren.

Toen ik twintig jaar was en in het wilde leven van die jeugd, heb ik u nog wel eens bemind. Dan viel door al het bonte en helle, dat stormend en gillend in en om mij was, de gedachte aan uw zachte zwarte gestalte eens in mij neêr en een milde regen van verdriet en weemoed overstroomde mijn starre bestaan. Dat was schuwe opleving van diep verzonken liggenden vroegeren levenstijd. Maar zoo schoon als die stil en vast bloeiende eerste kinderliefde was dat niet meer, moeder.

Het kind is meer in den vader dan in de moeder; maar de vader weet het niet. De kern van het wezen, dat het kind en de mensch zal zijn, is in den vader; de vrouw heeft niet de kiem der menschheid in zich. Maar het kind is de moeder zelf, het kind is een deel zelf van de moeder.

Een zee van gedachten is mijn leven geweest, waarop, gelijk aan zeeslagen, gelijk aan vloot-parades, gelijk aan smaldeel-tochten, en gelijk aan het eenzame stoomen en zeilen van de schepen, die alleen zijn, de kleurige gebeurtenissen fonkelend en schitterend zich voltrokken.

Zoo als de zoele zomernachtwind, die aangolft met scheutjes van de eene zijde; maar dan ook luw aanspoelt van den anderen kant, als was hij door de boomenstammen weder spelend naar u teruggestooten, zoo wil mijn gedachte u omspelen, moeder.

Uw haren, lang-uit langs het hoofd over de dunne witte mantel hangend, soepel, zijig en nu, alleen op heel geringen afstand bespeurbaar, welriekend door den geur der haren zelve, samen met den als die zelfde geur in hoogere ontbloeying zijnde geur der donkere-roode-rozen-roode olie, werden opgenomen door uw eigen zilverig blanke, en licht rood en ròze in de kuiltjes zijnde, handjes, eerst die rechts ter zijde hingen. Tot vlechten strengelde U dan de harenbundels om elkaâr. De bovenste gedeelten der dradengordijnen, die de haren waren, werden ongevlochten zacht en breed-uit over de voorhoofdzijden gelegd, en, met de elleboogjes in de kamerruimte naast het zoo lief opgebouwd wordend hoofd, bracht U de vlechten in een dubbelen kring tegen het achterhoofd. Wat een mooi voorwerp, dat een zacht leven had, was dan uw hoofdje geworden. Het bewoog, als u het wendde, om, naar den rechter kant, naar dat, wat rechts van u was, met uwe oogjes te kijken. Juist als dát zoo was, dacht U tusschenbeide aan iets, dat links was, en uw geheele hoofdje keerde zich een weinig naar den linker kant. Maar behalve dat, en het stille knikken van ja en van neen, was er het leven van de ademhaling, van het ruiken, hooren, spreken, kijken en van uw lach.

Teederheid, leef op in mij, laat mij denken, dat wij gaan langs hoog geleide Oost-Indische kers, waarvan de in de ruimte wijkende takken met hun tenger kronkelenden zwier, en waarvan de kleine bijtakjes, die bloemen hebben, lenig opstaan in de zelfde zwierige bochten, zoetjes heen en weder waaien in de golven van lauwe lucht, in den zoelen zomerschen nachtlijken wind. Verder dan de boomgaard zijn die

roode en geele beweeglijke bloemen, verder dan de boomgaard, die nu achter ons licht met zijn witten meidoorn-schijn.

Onder een lucht van licht loodkleurige zachte wolkjes, zoo als een net van donzen kussens gelegd tegen het blauwe, waarvan de plekken om en om met de wolkjes zich toonden, was ‘Heuvelrust’ in den dag. Moeder trad door een der lankwerpige deurvenster-openingen, mij reeds bij de hand houdend, naar buiten. De weg, de tuin en het huis waren altijd minder mooi dan de groote weg-boomen en dan de lucht. Waarom moesten wij nog minder mooi zijn dan de weg, de tuin, en het huis?

Nìets is zoo mooi als de lucht. Daarna komen de groote boomen. Daarna de tuin en daarna het huis. Niets is zoo mooi als de lucht.

Naar niets kijk ik met meer ongerept vertrouwen dan naar de lucht, vertrouwen, dat hetgene, waarnaar ik kijk, mij niet zal kwetsen. Altijd veranderend of veranderd heeft de lucht mij lief in haar lijdelijkheid. Zij bewijst mij de grootste weldaad, door mij nooit zeer te doen. Heel als kind, als héél klein kind, dacht ik, dat de hemel boven de lucht was, dat de lucht dus vlak bij den hemel en bijna de hemel was. Altijd bij wat je las en hoorde, kwam de lucht met de zon en de lucht met de maan en met de sterren als het beste, edelste, meest verhevene voor. Een nachtelijk feest op aarde, een beek in een gebergte, zijn wel dichterlijk, maar in de hoog boven ons zijnde verre lucht is iets meer verhevens en heerlijkers toch. De lucht heeft niet het bezielde van vader en van moeder in den tijd, dat zij met liefde naar mij keken; maar de lucht heeft niet het zeer doende van de tijden, dat zij met iets anders dan de toegenegenheid in de verscheidenheid harer uitloopers naar mij keken. Een bloem herinnert aan plaatsen, die in andere tijden om dergelijke bloemen heen waren en aan wat daar voor zeer doends gebeurde. De lucht herinnert niet aan het zeer doende, dat eens onder dergelijke luchten geschiedde.

Door al deze oorzaken houd ik het meest van de lucht. Als mijn oogappels zich naar de lucht richten, voel ik in hun houding altijd, dat zij gewaar worden de aantrekking van een gelukzalig tehuis.

***

Vóor ik sterf zoû ik zoo gaarne moeder met mijn gedachten teekenen. Moeder was voor mij grootendeels hare kleederen. Alleen haar gelaat en handen waren onbekleed. Toen in Hilversum droeg zij nog lichter en donkerder paarsch, ook een licht geele, blank geele kleed. In later tijd alleen zwart en wit. Witte kraagjes en manchetten. Zwarte japonnen met witte moesjes, met witte spikkeltjes. Dunne stoffen des zomers en dikkere in den winter. Mousseline en lustre, laken en alpacca.

Hoe heerlijk, dat ik mij moeder nog herinner van toen zij nog in den laten zomer en in de herfst van haar leven was, toen er nog lichtere kleuren aan haar gestalte waren en in de hals-kraagjes en onder bij de handen nog meer bloemen- en twijgen-vormen. Later kwam rouwtijd na rouwtijd en de winter van haar eigen leven.

De met zachte, dof glansend zwarte, stof geschoeide voeten waren op den grond stil aanwezig. Daarop stond de onderrand van het goede kleed, dat bedekkend en beschermend zich afwaards had gestrekt en nu opstond als een rond soepel schut, dat in zijn hellingen en plooyengleuven met zwarte schaduw was en waarover aan den lichtkant fijne stil zilverende glans met het zwart was doorsprenkeld. Soms hangen plooyen als smalle kokers op wier ronding een zeer stille lichtglans is en die in een bocht achterwaards een groote schaduwgift naast hunnen bocht afwerpend, in eenen vlakken vorm eindigen gaan. Als waterriet is dan zoo'n plooi, in zwierige ronding opstaand uit zwarten zomerpoel tegen een zilverig nachtverschiet.

Zoo deed het daglicht tegen moeder's japon.

Boven aan de ronde weeke schutting was een breede band van de zelfde dof zwarte stof overal waar die in het daglicht was met glans, zoo als alsof hij met mat zilverzand was doortrokken. Deze band was versierd met een lijst om het lange band-vlak van smal zwart koord in kleine lang reikende en zich strekkende twijg- en bloemlijnen, die, eene rondte makend, in elkaâr overgingen en moeder omvatten.

Over dezen band was aan de voorzijde het gitten snoertje in een hangende bocht van water-zuivere zwarte korrels.

Boven den band was het zeer teeder van plooisterren in het donker en zwartheidjes onder weeke overhuiving, onder de

kleine zachte glooyinkjes hooger-op, waar een dauw van het fijnste licht een zilverschemering maakte.

Van de armen in hun mouwenkleed was er een soms afwaards, met de hand als een wit-zilverig ròse, bleek-blauw en blank gewas vóor de opstaande zwarte vlakte, in den zelfden tijd, dat de andere van de twee voor bij de gitten rustte en de vingers daaraan bewogen om niets.

Boven-aan de armen en de zachte borstglooyinkjes begonnen, en waren dan, de schoudertjes van moeder. Niet een tot het uiterste, tot zilverstof, verteederd licht als op de glooyinkjes vóor-aan, maar eene inniger goedaardigheid was in de mat zilverig zwarte gebogenheden der schouders. Zij waren waar de gestalte daar niet hooger ging maar afwaarts aan drie zijden; en hun ronding was het in zich zelf voltooid en goed zijn, het in tevreden gebogenheid aanzitten aan het leven.

Hooger dan de schouders, in het midden der gestalte, was moeders hoofd.

Als nachtkleurige gordijnen die voor het venster in bochten naar twee zijden opgenomen worden en de aanwezigheid van den aangedrongen dagochtend ontblooten, waren moeders zwarte haren, die schuin over het voorhoofd en halverwege de slapen lagen. Tusschen die gordijnen stond moeders aangezicht in lieve rust gericht naar het leven. Van tusschen de bescherming der lidjes als rozebladen zagen de oogen naar de dingen, die er waren en wat men al zoo over de dingen denken moest, ook over die heele andere, waaraan je denkt terwijl je ziet de zaken van de kamer of van den tuin. Onderwijl ademde zij onhoorbaar en regelmatig de levenslucht in. Haar gezicht stond niet meer open naar het leven zoo als toen zij een meisje was, maar in het leven nu, bekend nu met de dingen en samen met ze zoo als zíj het leven levend.

***

Achter het gebladerte van een hoogen boom, groen zoo als emmers groen zijn, die van binnen rood zijn, was een groote licht-witte wolk. Van achter dit gebladerte steeg deze wolk langzaam in het blauw van de lucht. Achter den boom zag men de wolk zijn. Door de bewegende bladerenmassa heen, waarin

het telkens overal tot openingetjes kwam, zag men de witte wolk. Terwijl deze wolk opsteeg, naderde daarnaast een andere blauw-witte wolk. Als men de oogen opslaat naar boven, wanneer de oogappels naar boven stijgen in het blauwige oogenwit, en zij zien het blauw van de lucht met de stijgende witte en blauw-witte wolken, komt bijna altijd en altijd dadelijk eene, zij het geringe maar die er toch eene is, gelukzaligheid, in den geest. Zijn de blikken dan weder gedaald en gaan zij weder halverwege op om niet weêr geheel te stijgen maar recht voor-uit te zien, dan slaat wel eens zeer zacht juist op dat oogenblik een schijn van het zonnelicht neder op de aarde. Oogen die niet vast zijn van stand en van richting, en veranderend van kleur, gelijken soms, in hun beweging en uitdrukking samen, zwervende en in hun zwerving even stil gebleven gelukkige engelen in hun wit azuur.

Kinder-engelen gelijken zij, die in zoo iets als wat onze gedachte gevoelt in het woord hemel den lichtsten dans hebben gedaan en nu onbewegelijk rusten. Het ongelijke in hun stand doet hun rust een deel hunner darteling-zelve zijn, en geheel los in het hemelsche te verwijlen lijken zij.

Een kind staat aan de knie zijner moeder en kan haar lang bekijken zonder dat het wezenloos wordt of hij iets ziet alsof het een stof of glas en moeder niet ware. Moeders oogen met de vouwen der oogleden van boven het oog en met die van er onder. Op de randen der ooglidjes staan de oogharen geplant. Kijk, zij zijn maar kort. Kijk, zij staan op afstandjes van elkaâr. En daar tusschen is moeder, die kijkt. In het zwart van haar bruine oogappels is moeder. Dat zwart, staande en toch alsof het vloeibaar waar', daaruit komt dat, dat naar het kind toe gaat, als hij dichtbij haar staat. Bijna nooit is datgene, dat moeders oogen uitkijken, zoo onpartijdig als het is naar een mevrouw of naar Geertje Gielen, wanneer zij kijkt naar haar kind.

Ik had een Jan-Klaassen-pop, van plat hout, zoo dun als een paar speelkaarten op elkaâr. Hij had een slappe puntige roode muts op het hoofd met een bel er aan. Hij had een breeden rooden gegolfd lachenden mond, waardoor zijn opgetrokken wangen zoo als roode ronde appelkanten waren, en hel blauwe leeg-lichte groote open oogen. Hij was verder in een roode buis en broek, met heele groote groenig geele

knoopen. Terwijl ik aan de dunne koordjes trok, zoo dat zijn armen en beenen dansten, en heel klein daarmeê liep op het melkpad, was het grijs, dat de lucht bedekte, aan den horizon op-getrokken, zoo dat daar, tot een kleine hoogte boven den grond, een zeer bleeke blauwe lucht, achter het grijs was te voorschijn gekomen, dat met pluizen, zoo als van een gordijnrand, daarvoor af hing.

Ik had ook een Katrijn, die ontzachlijk geleek op onze schoonmaakster Lammetje de Wit. Voor Jan Klaassen was je niet bang om dat die, hoe akelig misschien, toch ook zoo lacherig was; maar voor Katrijn was je bang, om dat die met onvermurwbaar dreigenden ernst in de groote groote blauwpaarl-grijze oogen was. En eens op een avond, toen er iets aan-de-hand was van spoken in den tuin, en Frank aan het angst-wekken hard had mede gedaan, dacht ik, toen wij kijken gingen, dat Katrijn daar aan kwam, in de gedaante van Lammetje de Wit.

Hè, heerlijk, de lucht aan je hoofd en altijd maar, altijd maar nachten en dagen, die rijzen en dalen, de nacht achter het sparrenbosch in den tuin, zwart, zwarter nog door de sparren, en van boven tusschen de sparren de glinsterend gouden punten aan de lucht, het fijne vaste sterretjes-goud. En de dag, die met weinig licht overal en met nog niet aangezette kleuren opkomt aan den anderen kant over de blijder kleurige, de weder groen van kleur te zijn blijken zullende, gewóne boomen.

Alleen van nachten en dagen zoû ik willen weten. Duizenden nachten en dagen, allemaal anders, met hun luchtigen wind en hun stormen, met hun schijnen van licht en alleen maar stil zíjn van het licht zoû ik willen beschrijven. Alleen maar de winden en stormen, de duizenden bewegingen van de lucht en de duizenden bewegingen van het licht, die ik heb gekend, zonder de zichtbare lucht, zonder wolken, maan en zon, zonder heide en boomen, alleen maar de lucht, die wij ademen, in hare windbeweging, alleen maar het licht in zijn versterking en vermindering, met zijn zeer fijne schaduwschijnen van wanneer er geen zonneschijn is; die alleen zoú ik altijd door in de gedachte willen hebben. Zoo als duikers in de zee zijn wij onder in de lucht en het licht, die ons zalig omspelen met hunne fijnste wademing.

Maar ik moet naar de vrouwen en mannen, naar het krioelende menschenwereldje. Ach, wat gaan mij hun innerlijken en hun uiterlijken aan! Geen is er mooi, geen is er goed, geen is er zuiver zooals de lucht en het licht, die zijn zoo als de hemel zoude zijn en waar wij midden in zijn. Proeft de lucht met uw adem halen. Is die frischheid niet beter dan alle smaken? Ziet het licht, ja, ziet het licht. Het ís niet te zien? Alles wat gij ziet, is het licht, met de door hem geworden kleuren. Al die verscheidenheden van glans en van schemerende schaduwing aan de dingen, is het licht. Het staat tot aan uw oogen en uw oogen zijn er in. Dat wat is tusschen u en het tastbare voorwerp, - daar is toch iets tusschen, iets dat máákt dat gij het ziet, - dát is het licht. De blik uwer oogen schijnt er in uit.

Ook de regen is mooi, de dunne zilveren regenpijlen, die, terwijl het tot daar-aan toe donkerder is in de ruimte onder het zware boomenloover van den weg, neêrvallen in de gindsche kleine door het daglicht klaar verlichte open plek tusschen en voor het verdere groen. De eerste druppels, die, even, grauw-paarsche, ronde plekjes maken bij het vallen op het licht-grauwe zand van den weg. Ziet het zware daglichtdonker om de groene boomen onder de donker lood-kleurige lage lucht, ziet het gras fel groen opkleuren in de tuintjes bij de zwart ijzeren hekkenboogjes. Eerst begint de regen, en wacht dan even, en regent dan weêr door, de uren door. De regendruppelen vallen op de horizontale ròse en roode geraniumblaadjes, die wijken en weêr recht staan bij elk der eerste tikjes. De rozen worden, zoo als of het dauw ware, getooid met de regendruppelen aan hun lichtzinnige wit en licht ròse dunne wangetjes. Wij hadden rozenperken in den tuin, thee-rozen, maandrozen, hoe heeten ze allemaal! Aan de dunne taaye, bruine twijgjes met de doornen, hangen de rozen, op en ter zijde, zoo als achter-over-neigende oud-tijdsche jongevrouwen, die op het bal den danser wachten. Dit zijn de ròse-en-witte. De thee-rozen doen zoo niet. Die staan meer recht, hun wit is groenig, en zij geuren. Bij tijden vallen de bladen af, de buitenste het eerst en maken een vloer van rozenbladen in het perk. Rozen staan buiten ons, zij zijn in knop en zij ontbloeyen en geuren. Ook komen zij veel voor

in onzen geest; wáar wij maar iets kleins en moois met iets vergelijken willen, verschijnen de afbeeldinkjes van rozen in onzen geest. Als wij ter neder liggen in den slaap, komen de bloemen in onze droomen. Zij zijn dan een voorteeken van een dood. Wij gelooven daar niet aan, maar de gedachte speelt toch door ons heen en wij coquetteeren met den ernst er van. Wij weten niet of wij er aan gelooven, Als een vlinder over bloemen, zwerft onze twijfel, licht en prettig, over het voor en tegen van deze geheimzinnigheid.

Bloemen zijn zooals de liefde en de natuurbeschrijving. Daar doen wij niet meer aan. Die zijn er al te veel geweest. Zoudt gij werkelijk meenen! Zijn die niet zoo als de natuur zelve en zullen wij er niet altijd over schrijven en aan doen, even zeer als men tuinen zal maken zoo lang de aarde bestaat?

Moeder was de dochter van Kolonel Kerst. Zij was opgevoed door diens zuster, mevrouw Royer, geboren Kerst, die tusschen 1864 en 1870, den tijd, waarover ik nu schrijf, in Den Haag woonde. Zij was op kostschool geweest te Gent. Ik heb nog bij haar albumbladen een blad, waar op de aan het meisje uit Holland gewijdde gedachtetjes en verzen en teekeningen van die Vlaamsche freuletjes verzameld zijn. Als zij des avonds slapen ging, bergde zij de kleine voorwerpen, die zij bij zich droeg, en haar vingerringen, in een doosje dof bruin hout. Als zij haar toilet maakte des avonds en des ochtends werd het stof van de zilvrig witte randen harer glansend ròse nagels opgevangen in de vouwen van een witten toilet-doek.

Des ochtends, wanneer zij, gevormd voor den dag en rein, het droog en fijn rieten sleutelmandje in de hand, de glansen en het zwart gitten horlogeketting over de voorzijde der gestalte, beneden kwam, in de helder door den dag verlichte, door alle portretten, die er hingen, zeer kleurige kamer, waar het ontbijt stond, was zij rustig en te vrede. Over het oude vruchtendons harer wangen was een doffe glans, over het blanke voorhoofd, waar de zwarte, wit-doordraadde bandeaus als opgehouden gordijntjes waren, was een lichtere glans. De bruine oogjes in hun blauwig amandelvormig wit keken helder de kamer in. Zij had boven reeds gebeden, op

de slaapkamer, geknield op den donker-rooden prie-Dieu, die naast het groote donker-groene ledikant met zijn vierkanten hemel stond.

Na het ontbijt moest de lei gedaan worden. De tafel was opgeruimd en achtergebleven, alleen met het rood-bruine zeil met zijn franje bekleed. Uit het handwerk-kastje werd door de kraak-zindelijke, wit-en-paarsche, linnenmeid het lessenaartje, van bruin hout met groen-bekleedden deksel, geheven en op de tafel geplaatst. Het donker steen-roode geldmandje er naast. De huishoudboekjes, duodecimo, met blauwe horizontale en roode verticale sterke, lijnen. Het slagersboekje, het kruideniersboekje. Dan kwam Geertje de keukenmeid met de lei van den dag. De lei-opgaven werden overgenomen in het huishoudboekje. Er werd afgerekend. De groote ronde zilveren rijksdaalders, de kleine ronde zilveren guldens, de nog kleiner ronde zilveren kwartjes, de heele kleine ronde zilveren dubbeltjes, en soms een meer dan klein rond zilveren stuivertje, de toen nog kóperen centen, de halve-centen, werden op de lei gelegd, als rijen prinsen op een blauw-zwart meer.

Door het ontbijt was een stille dagwarmte in moeder gekomen. Maar de gebogenheid boven boekjes en lei en het nauwkeurig rekenen waren altijd wat inspánnend. Ernstig en aandachtig was men daar bij; maar anders dan bij het gebed.

De inspanning was in de trekken, een lichte aanzetting van de slapen- en voorhoofd-zij-adertjes. Iets moews als een schaduwwaas over het gezicht.

Na dat dit klaar is, komt de meid het lessenaartje weêr bergen en moeder gaat naar boven, om op de slaapkamer nog wat te ordenen. Ook bidt zij daar weêr. Lieve moeder, moeder, die lief zijt, ik had wel eens in uw geestje willen kijken, hoe gij daar God, God-de-zoon, de heilige Maria en al de heiligjes zaagt en aan ze dacht, als uw gezichtje zoo heel kinderlijk ernstig stond, uw ouder geworden gezichtje van meisje van acht of tien jaar.

L. VAN DEYSSEL.

Over Werner Sombart en zijn opus magnum.

Sombarts ‘der Moderne Kapitalismus’, gepubliceerd in 1902, kan men beschouwen als kenmerkend voor den latenten toestand van begripsverwarring, waarin economen en historici beiden leefden, vóór Webers opstel over de ‘idealtypische’ methode een verfrisschende opklaring te weeg bracht[1]. Het lijvige werk werd weinig gunstig ontvangen. De kritiek was veelal scherp, vaak onheusch en afbrekend. Voor een niet gering deel had Sombart dat aan zichzelf te wijten. De luide toon, waarop hij sprak, en de laatdunkende wijze, waarop hij zich over vele tijdgenooten uitliet, maakten het den critici niet gemakkelijk het boek sine ira et studio te lezen.

Daarbij kwam, dat Sombart, die de kunst der zelfbeperking slecht verstaat en in dit werk zoo ongeveer de geheele economische geschiedenis overhoop haalde, daartoe van heinde en ver bewijsplaatsen aandroeg, die hij niet altijd nauwkeurig bleek te hebben bestudeerd.

Hier vond de kritiek een vrij schootsveld. Op vele punten bleken deze historische uiteenzettingen tegen een zaakkundig onderzoek niet bestand en kwam aan het licht, dat zijn bewijsplaatsen òf geheel verkeerd waren verstaan of àl te onkritisch gelezen.

De voornaamste reden echter, waarom het boek - ik

1) Over deze en andere theoretische vragen, die in dit opstel hier en daar moeten worden aangeroerd, doch niet kunnen worden besproken, zij eens en vooral verwezen naar mijn opstel ‘Economische historie en historische economie’, opgenomen in de October-aflevering van dit tijdschrift.

spreek nu nog van den eersten druk - aan veel bestrijding bloot stond was m.i. gelegen in den dubbelzinnigen opzet. Sombart was econoom, opgevoed in de historische school. Doch de detailstudie van meer of minder belangrijke feiten uit de economische geschiedenis voldeed hem niet. Daartoe was hij ook ongeschikt. Zijn aanleg dreef hem naar de synthese en groote vereenvoudigde samenvattingen. Dat hij zich zoodoende afkeerde van het gangbare 'historisme' voelde hij wel. Den eigenlijken aard der tusschen hem en zijn tijdgenooten bestaande tegenstelling was hij zich echter amper bewust. Hoewel hij vaak lange uiteenzettingen geeft over de grondslagen zijner wetenschap e.d. ligt zijn talent toch niet op het gebied der methodologische onderzoekingen. Het onderscheid tusschen historische economie en economische historie, gelijk Weber dat zou formuleeren, was hem zeker nog niet duidelijk. Het ging hem dientengevolge als Bücher, wiens volgeling hij zich ook noemt. Het besef dat bij Bücher en Sombart slechts vaag en onduidelijk aanwezig was, ontbrak bij hunne voornamelijk historisch georienteerde beoordeelaars in nog sterker mate. Voor hen waren de historische blunders van den toen nog jongen man, die het nog niet tot een 'ordinariaat' had gebracht, genoeg om hem te veroordeelen. Hij zelf - ik zeide het reeds - gaf daartoe maar al te veel aanleiding. Niet alleen waren zijn historische 'bewijzen' gebrekkig, doch ook het gebruik, dat hij er van maakte, gaf tot misverstand aanleiding. Niet exempli gratia wees hij er op, om aan te toonen, dat - een bepaalde maatschappelijke samenhang als gegeven aangenomen - ook die bepaalde verschijnselen als gevolg zouden optreden, doch Sombart zelf scheen het telkens te willen doen voorkomen alsof door deze bewijzen werd aangetoond, dat in het verleden inderdaad de groote ontwikkelingslijnen volgens zijn onderstellingen verloopen waren. Zelf erkent hij dan ook in de voorrede tot den tweeden druk, dat niets zooveel tot de verheldering van zijn eigen inzichten heeft bijgedragen als de gesprekken, die hij later met Weber over deze onderwerpen heeft gehad. Omgekeerd heeft deze zelf aan Sombarts hypothese aangaande het ontstaan van den burgerlijken rijkdom in de middeleeuwsche steden zijn eigen denkbeelden geëxemplificeerd, door er op te wijzen, dat ook al zou deze stelling in vele opzichten

historisch bestrijdbaar zijn, zij niettemin zeer wel *economisch* juist kon blijken, daar zij - *de juistheid der praemissen aangenomen* - met juistheid aantoonde, hoe in dat geval de ontwikkeling moest verloopen. Zelfs indien zou blijken, dat nooit en nergens de zaken zoo lagen, als Sombart het had voorgesteld, dan zouden deze uiteenzettingen toch voor den econoom hun waarde kunnen behouden, daar zij lieten zien tot welke gevolgen de onderstelde economische constellatie moest leiden, en zouden zij zelfs voor historici niet te versmaden zijn ter verklaring van sommige historische gebeurtenissen, naar welker oorzaken men te voren vergeefs had gezocht.

Ondanks alle fouten, ondanks het misverstand over des schrijvers bedoelingen, dat bij de kritici bestond en ondanks het gemis aan helderheid dat op dit punt den auteur zelf belemmerde, moest door een ieder worden erkend, dat ‘der Moderne Kapitalismus’ geen onbeteekenend werk was. Alle kritiek ten spijt heeft het vele geesten beheerscht en vele pennen in beweging gebracht. Talrijke onderzoekingen verschenen om Sombarts hypothesen en constructies aan de feiten der historie te toetsen. Reeds deze door zijn bestrijders huns ondanks aan het werk bewezen eer, toont aan welken diepen indruk het heeft gemaakt.

Toen in 1917 een tweede druk verscheen, bleek het boek geheel te zijn omgewerkt, ja grootendeels nieuw geschreven[1)]. In de inleiding duidt de auteur de vijftien jaren, die sedert de eerste uitgave verliepen, aan als ‘ein halbes Menschenalter’. De uitdrukking typeert zijn liefde voor rhetoriek. Doch ook de wijze van omwerking is karakteristiek, zoowel voor de lichtzijden als de leemten in Sombarts talent. Ook thans staat er in het boek een massa, dat nieuw is en origineel. Sombart heeft een steeds wakkere belangstelling en een levendige, plastische verbeelding. Telkens opnieuw treft de lectuur van een vergeten ouden auteur zijn beweeglijken geest of slaat de waarneming van een of ander maatschappelijk feit, dat anderen zonder belangstelling voorbijgingen, een vonk uit zijn vernuft. Doch telkens verdringt ook weer een nieuw beeld het voorgaande. Hij laat gedurende een kort oogenblik een

1) De sedert verschenen derde druk is een letterlijke nadruk van den tweeden.

beeld zien, doch reeds voor wij het nog aandachtig hebben kunnen bezien, is het weer door een ander vervangen. Beschrijven doet hij eigenlijk niet. En het innerlijke verband, dat tusschen deze afwisselende voorstellingen moet bestaan, blijkt ook lang niet altijd. Hij ontvouwt ons eigenlijk niet een ontwikkelingsgang, hij geeft geen oorzakelijke verklaring doch toont een resultaat.

Vaak weet hij van ouds bekende verschijnselen in een nieuw licht te zetten, niet zelden ook blaast een in pakkenden vorm geuit aphorisme aan een afgesleten gemeenplaats nieuw leven in. Maar zijn betoogen doen bij den lezer vaak meer vragen rijzen dan zij beantwoorden. Zij prikkelen en wekken op tot twijfel en onderzoek; doch ondanks de stelligheid waarmede zijn uitspraken worden voorgedragen, geven zij zelden of nooit de rust van een bevredigend antwoord. Somtijds krijgt men den indruk, dat Sombarts tekst niet anders is dan een klakkeloos opgeschreven improvisatie; een improvisatie, die zeker talentvol is en onderhoudend, hier en daar zelfs meesleepend, maar waarbij de spreker ook menigmaal zich op zijn eigen welsprekendheid verlaat om het gemis of de zwakheid zijner argumenten te bemantelen. Zoo wijst hij (deel I hoofdstuk 29) op het verschijnsel, dat in de 16e en 17e eeuw een zoo groot aantal goudzoekers en andere uitvinders van min of meer fantastische apparitie opstaan, hoewel het economische leven - volgens Sombarts meening - aan deze uitvindingen nog volstrekt geen behoefte had. Hij geeft van deze lieden en hun werk een aardige beschrijving en stelt ten slotte de vraag, welke omstandigheden het ontstaan van dit verschijnsel veroorzaakten. Ook de aandachtige lezer is benieuwd naar de verklaring. Doch ik geloof niet, dat velen zich bevredigd zullen gevoelen, door het antwoord, dat in de eerste plaats het verschijnsel het gevolg is van ‘den Faustischen Zug der Zeit’. Dat klinkt nu wel zeer Goetheaansch, doch is evenmin een verklaring als ‘der Drang nach dem Golde’, die als tweede ‘oorzaak’ wordt genoemd, ook al worden beide ‘verklaringen’ cursief gedrukt.

Nog mooier maakt hij het (I blz. 59), als de algemeene verbreiding der ‘Grundherrschaft’ in de verschillende landen van West- en Middel-Europa en bij volken van verschillend ras

wordt verklaard uit de ‘Natur der Sache’, ook al tracht hij deze zelfs voor een zeer weinig kritisch aangelegden lezer toch wel wat bedenkelijke argumentatie een schijn van wetenschappelijkheid om te hangen door ons met een ernstig gezicht te verzekeren, dat hij als ‘Natur der Sache’ beschouwt ‘den Tatbestand, dass Erscheinungen, wie die hier betrachteten, sich unter bestimmten[1)] Bedingungen mit einer gewissen Notwendigkeit einstellen müssen’.

Onwillekeurig denkt men aan den dokter uit Molières blijspel, die op de vraag, waarom opium doet slapen, onversaagd antwoordt: ‘quia est in eo virtus dormitiva’.

Zulke passages zijn inderdaad slechts te begrijpen, indien men ze beschouwt als uitingen van een improvisator, die zich eens ‘laat gaan’, door zijn gemakkelijk redenaarstalent wordt medegenomen. Zijn talent voor pakkende beeldspraak stempelt iedere invallende gedachte tot een aforisme. Doch de tijd ontbreekt hem om het gehalte te bepalen der aldus in omloop gebrachte munt.

Dat zoo'n man niet geschikt is om zijn eigen boeken om te werken, zijn redeneeringen nauwkeurig te controleeren, zijn bedoelingen te verduidelijken, zijn bewijzen te versterken, behoeft na het voorgaande wel geen betoog. Een nieuw boek schrijven over dezelfde vraagstukken valt hem veel gemakkelijker. Zoo deed hij dan ook. De beide uitgaven hebben met elkander weinig meer gemeen dan den titel. En zoozeer is deze tweede druk in Sombarts eigen oog een nieuw boek geworden, dat meermalen naar den eersten druk wordt verwezen als naar een bron waaraan de mededeelingen des auteurs zijn ontleend. Eigenaardig is, dat ook waar de inhoud van de beide uitgaven hetzelfde gebied bestrijkt, des schrijvers opvattingen geheel veranderd blijken te zijn. Als voorbeeld wijs ik op zijn uiteenzettingen over het economisch karakter der middeleeuwsche stad. Van de befaamde grondrentetheorie uit den eersten druk - die door de bestrijders m.i. wel eens al te gauw ‘weerlegd’ is genoemd - hooren wij niets meer. Daarvoor in de plaats is gekomen een theorie over de beteekenis der klasse van rijke consumenten voor het ontstaan der steden. En het merkwaardigste is, dat evenmin

1) Doch niet door hem genoemde.

als een poging wordt gedaan om zijn vroegere theorieën te verdedigen en te adstrueeren, wordt getracht uiteen te zetten, waarom de vroegere voorstelling van zaken door den auteur is opgegeven en door eene andere vervangen. Het valt hem gemakkelijker een spiksplinternieuwe theorie op te bouwen, dan een oude te herzien.

Hoewel hij zegt zich bijzondere moeite te hebben gegeven om door scherper contrôle te waken tegen de wonderlijke historische onnauwkeurigheden en onjuistheden, die in den eersten druk hier en daar aan zijn pen ontglipten, vrees ik dat Sombart in dat deel van zijn arbeid niet is geslaagd. Niet op dat gebied ligt zijn eigenlijk talent. Ik zal niet trachten de Duitsche geleerden te volgen, die den eersten druk kritiseerden en daarbij nuttig achtten geheele reeksen van dergelijke feilen aan te toonen. Want in een boek van dezen omvang en opzet, zijn vergissingen onvermijdelijk, doch vaak ook niet van belang. Exempli gratia en niet minder om der wille van de curiositeit wil ik echter den Nederlandschen lezer één staaltje uit Sombarts bewijsvoering niet onthouden. Onder de steden, wier ontstaan het gevolg zou zijn van de vestiging van rijke consumenten in vroeger geheel landelijke dorpen noemt Sombart - ongetwijfeld tot verbazing van iederen Nederlandschen historicus - ook Amsterdam, wijl daar volgens Sombart ‘de Bisschop en de Heeren van Amstel’ hun hof hielden. Waar Sombart dezen Bisschop (van Utrecht?) vandaan haalt wordt niet toegelicht. Zoo de Utrechtsche Bisschop ooit eenig gezag in Amsterdam heeft gehad, wat te betwijfelen valt, er geresideerd heeft hij er zeker nooit. Aangaande de Heeren van Amstel is Sombart mededeelzamer en licht hij ons in, dat ter Gouw van Gijsbrecht III van Amstel zegt: ‘Hem komt met regt de eertitel toe: Stichter van Amsterdam’ (!) Op haar volle waarde gaat men deze bewijsvoering echter eerst schatten, als men er ter Gouw zelf eens op naslaat. Men kan dan deze uitspraak werkelijk vinden. Wel staat zij niet op de door Sombart aangehaalde plaats, doch een veertigtal bladzijden verder in een geheel ander hoofdstuk, maar zij is er dan toch. Evenwel blijkt dan tevens, dat ter Gouw dezen eeretitel aan Gijsbrecht III toedacht, *niet* omdat hij het ‘huis te Amsterdam’ heeft gesticht - dat deed zijn vader - doch omdat hij volgens ter Gouws meening

den dam in den Amstel heeft doen leggen. En leest men dan bovendien nog na, wat er over de politiek van dezen Gijsbrecht III op de door Sombart aangehaalde plaats wèl staat, dan verneemt men, dat hij in tegenstelling met zijn voorgangers het zwaartepunt van zijn politiek naar den Amstel verlegde, omdat daar inmiddels (dus buiten toedoen der Heeren van Amstel) een belangrijke handelsplaats was ontstaan, zoodat 'uit de bronnen, die hier de koophandel opende, ook de middelen konden vloeijen tot verheffing zijner magt'. Juist het omgekeerde dus van wat Sombart ons wil doen gelooven.

Dergelijke ongelukjes zijn schokkend voor des lezers vertrouwen in Sombarts nauwgezetheid. Men blijft daarna wantrouwend tegenover zijn historische uiteenzettingen, en dat is van belang wijl Sombart zelf zijn boek als tweeledig van opzet karakteriseert. Het wil niet alleen zijn een ontleding van het economisch leven in verschillende stadia, doch tevens 'ein erster Versuch einer gesammt-Europäischen Wirtschaftsgeschichte auf genetisch-systematischer Grundlage'. Wat hij eigenlijk bedoelt met dezen tweeledigen opzet, die moeilijk te vereenigen schijnt met de door hem zoo hoog geprezen denkbeelden van Max Weber, is niet recht duidelijk. In ieder geval is het jammer, dat hij zelf op het historisch karakter van zijn arbeid zoo den nadruk legt. Want niet op historisch gebied kunnen zijn talenten tot hun recht komen. Toch hangt, als ik wel zie, deze historische pretentie samen met een der talenten die Sombart wèl bezit. Zijn schrijftrant en wijze van voorstellen is meer beeldend dan betoogend. Hij begint vaak met de samenvatting, die wij anders aan het slot van een betoog verwachten. En deze samenvatting geeft een totaalbeeld, van buitenaf gezien, zonder dat ons het inwendige mechanisme wordt getoond, waardoor het wordt bewogen. Het is duidelijk, dat deze wijze van voordragen eerder op haar plaats schijnt in een werk dat - althans mede - als een exacte beschrijving van het historisch gebeuren wil doorgaan, dan in een, waarbij uitsluitend het van min of meer hypothetische verhoudingen uitgaand spel van economische krachten zou worden nagegaan. Haast onbewust wordt Sombart aldus tot deze historische beschrijvingen gedrongen; zij dienen hem als rechtvaardiging voor zijn wijze van schrijven.

Ook in zijn beschrijving van economische tijdvakken begint

hij gaarne met het geven van een synthetische samenvatting. Hij definieert de door hem aangenomen tijdperken als ieder door een eigen 'Prinzip' beheerscht. De latere middeleeuwen, den tijd van het handwerk, worden volgens Sombart beheerscht door het 'Bedarfdeckungsprinzip', den tijd van het kapitalisme door het 'Erwerbsprinzip'[1]. Doch het is een der eigenaardigheden van Sombarts opvatting, dat hij deze 'Prinzipien' niet, althans niet alleen, beschouwt als een begripsmatige samenvatting, door hem zelf opgesteld om ons een aantal eigenaardigheden van elk tijdvak vanuit een bepaald gezichtspunt te doen bezien, doch aanneemt, dat zij in die tijdvakken als gedragsregels werden erkend en gevolgd.

Ik geloof althans Sombart geen onrecht te doen door zijn denkbeelden aldus weer te geven. Dezelfde opvatting, hoewel minder scherp geformuleerd en meer in het onderbewuste werkzaam, is trouwens te vinden in zijn eersten druk, bijzonderlijk in de bekende exegese, welke hij - terecht of ten onrechte, dat blijve hier buiten bespreking - daar geeft van Jakob Fuggers verklaring, dat hij zich na het verwerven van voldoende rijkdommen niet uit zaken wilde terug trekken, doch 'wollte gewinnen, dieweil er konnte'. En overtuigend schijnt op dit punt ten slotte de inleiding van zijn hoofdstuk over de 'Kapitalistische Wirtschaftsgesinnung', waarin hij als eenig voorganger op den door hem ingeslagen weg wijst op Weber en diens artikelen over 'die Protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus'.

Deze, het geheele economische leven beheerschende principes, dragen dus een ethisch karakter. Zij worden daardoor echter tevens, en deze conclusie trekt Sombart ook zeer beslist, tot de causa movens van elke levensuiting, ook op economisch gebied. De eigenlijke historie wordt aldus eigenlijk tot zedengeschiedenis. En hoezeer het ook dan nog van belang moge blijven de werking van het alles beheerschende principe tot in zijn verste uitloopers na te gaan, de voornaamste vraag,

1) Er zou nog heel wat te zeggen zijn over de vraag of en in hoeverre deze uitdrukkingen inderdaad tegenstellingen aanduiden. Men kan er b.v. op wijzen, dat de eerste den nadruk legt op het doel der economische werkzaamheid, de tweede op de wijze waarop men een in deze definitie niet begrepen doel tracht te bereiken. Logische tegenstellingen zijn het zeker niet.

die wij bij aanvaarding dezer opvatting den geschiedschrijver gaan stellen wordt dan deze, waaraan de bijzondere heerscherskracht dezer principes in elk bijzonder tijdperk valt toe te schrijven en wat de oorzaken zijn, die bewerken dat elk dezer principes op zijn beurt wordt verzwakt, ondermijnd en door een ander vervangen.

Dat zoodoende de economische geschiedenis als zelfstandig vak eigenlijk verdwijnt, althans afhankelijk wordt van de zedengeschiedenis, zal duidelijk zijn voor ieder, die zich ooit met economische geschiedenis heeft ingelaten. Twijfel en bevreemding bevangen ons dan ook, wanneer wij het op dezen grondslag opgebouwde werk als 'der erste Versuch einer Gesammt-Europäische Wirtschaftsgeschichte' zien aangekondigd. Mij ten minste komt het voor, dat Sombart zich, juist door dezen opzet, het bereiken van dit doel, het schrijven eener economische geschiedenis van (West-) Europa, geheel onmogelijk heeft gemaakt.

Ik vraag mij af, of de door hem zoo hooggeschatte omgang met Weber niet in dit opzicht noodlottig op Sombart heeft gewerkt. In den eersten druk van zijn boek had hij getoond een open oog te hebben voor het onderscheid, dat in de verschillende economische tijdperken in het geestelijk leven bestond en zich in allerlei schakeering in de instellingen, gewoonten, opvattingen van dien tijd openbaarde, alsmede voor de wisselwerking die eenerzijds de economische omstandigheden op dit geestelijk leven, en omgekeerd deze opvattingen op de economische constellatie moet uitoefenen.

Doch dit is geheel iets anders dan hij thans doet.

De beroemde artikelen van Weber hebben hem m.i. uit den koers geslagen. Weber zelf heeft er op gewezen, dat hij in deze opstellen een bewust eenzijdige voorstelling van zaken geeft en zelfs uitdrukkelijk uitgesproken dat een uitwerking van de omgekeerde onderstelling, een onderzoek dus van den invloed door het kapitalisme op het protestantisme, evenveel reden van bestaan zou hebben, als het onderzoek dat hij zelf met zooveel talent heeft ingesteld. Ook voor hem vormde het economisch en het geestelijk en zedelijk leven niet slechts van een persoon, doch van een geheel tijdvak, in zóóverre een eenheid, dat hij den onderlingen invloed en afhankelijkheid van al deze levengebieden erkende. Slechts om als het ware

proefondervindelijk elks beteekenis aan te toonen ging hij den invloed van het een op het ander na, alsof er geen wisselwerking en geen storende invloeden bestonden. Dat men echter verkeerd zou doen het een als het uitsluitend beweging gevende, het ander als het door invloed van buitenaf bewogene aan te zien, wist hij zeer wel. Er is een wisselwerking, die wanneer gedurende eenigen tijd van weerszijden dezelfde krachten op elkaar hebben ingewerkt, tot een evenwichtstoestand leidt, die eerst weer verbroken wordt wanneer aan een der zijden plotseling of langzamerhand een nieuwe kracht zich doet gelden. In zooverre kan men zeggen, dat bij iedere economische periode ook een bepaalde geestesgesteldheid behoort en daarmede samengaat.

Sombart heeft nu echter niet Webers grondgedachte overgenomen, doch wèl de wijze waarop deze in de meer genoemde opstellen was toegepast. Ook hij gaat van het geestelijk leven uit, doch heeft niet bemerkt, dat wat bij Webers opzet volkomen gerechtvaardigd was, in zijn eigen - Sombarts - werk tot een mislukking moest leiden. Want ondanks dezen opzet wilde hij *niet* een werk schrijven over den invloed der verschillende godsdienstige en ethische opvattingen op het economisch leven, doch een economische geschiedenis, en tevens een handboek voor de economie op historischen grondslag. En in werken van dezen aard, waarbij men economische perioden analyseert en aantoont hoe de eene in de andere overging, kan men zeer wel Webers abstraheerende methode toepassen, doch op straffe van nietigheid alleen zóó, dat men het economische leven als een in zich zelf gesloten geheel opvat, waarin men allereerst met economische gegevens experimenteert en krachten van anderen aard eerst te hulp roept, indien langs dezen weg geen oplossing te vinden blijkt.

Wel neemt Sombart soms den schijn aan, aldus te werk te gaan, doch meer dan schijn is het niet. Zoo betoogt hij, vragende naar de ‘leitende Idee der Eigenwirtschaft’, dat de bevolkingstoeneming tot eene verdeeling van den grond tusschen de families leidde, die wel in de verschillende landen van West-Europa aan zeer verschillende ‘Siedelungsweisen’ het aanschijn gaf, doch overal dit eigenaardige vertoonde, dat aan iedere familie een stuk grond werd toebedeeld, groot genoeg

om aan een gezin het ‘gebruikelijke’ onderhoud te verschaffen, doch niet grooter dan met de arbeidskrachten van één gezin bewerkt kan worden. Door in deze verklaring reeds aanstonds aan het ‘gebruikelijke’ onderhoud een normatieve plaats te verschaffen, wordt van den aanvang af de ‘Idee der Nahrung’ en het ‘Bedarfdeckungsprinzip’ aan dit betoog ten grondslag gelegd en is het geen wonder, dat het betoog weder op deze begrippen als de kern der gezochte ‘leitende Idee’ uitloopt. Wat schijnbaar het resultaat is van het leven en werken in de onderstelde verhoudingen, blijkt bij wat nader beschouwing reeds van den aanvang af als oorzaak te zijn gepostuleerd.

Als men uit deze redeneering wegneemt de stelling, dat een gezin een stuk land kreeg, groot genoeg, maar ook niet grooter dan noodig was om aan een gezin het ‘gebruikelijke’ bestaan te verschaffen, dan is het restant geheel onvoldoende om het bestaan der ‘Nahrungsidee’ als leidend beginsel te bewijzen. Dan blijft er niets over dan dat ieder niet meer kreeg, dan hij met zijn gezin bewerken kon. En deze beperking was niet het uitvloeisel van eenige ethische overweging, doch van het in de - onderstelde - omstandigheden gelegen feit, dat men met een grootere hoeveelheid land toch niets zou hebben weten aan te vangen. Wat zou een boer in die omstandigheden met dat meerdere hebben moeten doen? Men gaat immers uit van de onderstelling, dat iedere volksgenoot grond ter bewerking kon krijgen. Niemand wilde dus bij een ander als arbeider werken. Den grond verkoopen of verpachten was eveneens uitgesloten. Want ieder kon immers zooveel grond krijgen als hij wilde, d.w.z. bewerken kon. Wie zou dus grond koopen of pachten? De kooper zou er al even weinig aan hebben als de verkooper. *Dat* het dus zoo ging, of - beter gezegd - in de onderstelde omstandigheden gegaan zou zijn, als Sombart aangeeft, was een gevolg dier omstandigheden zelf en tot verklaring van dit verschijnsel behoeft men waarlijk niet naar ethische richtsnoeren om te zien. Dit ‘Nahrungsprinzip’ als ethisch beginsel schijnt mij dan ook pure fictie. Of gelooft Sombartwerkelijk, dat indien in de onderstelde maatschappij, b.v. door een intensievere cultuur, de productie bleek te kunnen opgevoerd, zoodat een deel van den grond niet meer noodig bleek om in de behoeften van

den eigenaar te voorzien en toevallig ook juist aan een inmiddels gevestigd klooster kon worden verkocht, of er geregeld op een overschot boven de behoeften des eigenaars kon worden gerekend, dat aan een in de nabijheid verrezen koningspalts kon worden geleverd, men het den eigenaar kwalijk zou hebben genomen als hij van die gelegenheid gebruik maakte? Of dat die eigenaar zelf deze mogelijkheid als strijdig met de heilige 'Nahrungsidee' verontwaardigd van de hand zou hebben gewezen? Ik geloof het geen oogenblik. Doch dan moet men ook van die 'Nahrungsidee' geen ethisch principe maken, noch haar uitgeven voor meer dan zij is. Zulke uitdrukkingen zijn, *kunnen* althans zijn, zeer bruikbare samenvattingen van een reeks verschijnselen, welke men in een bepaalde periode waarneemt. Maar die verschijnselen behoeven geenszins het gevolg te zijn van een bewust streven der tijdgenooten en evenmin van een bij deze tijdgenooten bestaanden wensch om dit verschijnsel inderdaad tot stand te brengen. Ook als dit laatste wèl het geval is, kan deze wensch het uitvloeisel zijn hetzij van doelmatigheidsinzicht, hetzij van ethische overwegingen. Doch dit zijn onderscheidingen, waarvan het belang door Sombart wordt miskend. Of indien hij het theoretisch wellicht erkent, brengt hij het in de praktijk toch niet in rekening. Duidelijk blijkt dit weer in het hoofdstuk van het tweede deel dat beschrijft, wat Sombart als 'den romantischen Zug im frühkapitalistischen Geiste' aanduidt. Tot bewijs van het bestaan van dezen karaktertrek beroept hij zich o.m. op het zeerooverskarakter, dat vele ontdekkingsreizen aankleefde, op den naam 'merchant adventurers', op het bedrijf der groote handelscompagnieën. Hoe vreemd sommige dezer voorbeelden ook schijnen, over de juistheid zijner exempels zal ik niet twisten. Doch zeker is, dunkt mij, dat indien deze voorbeelden het bestaan van een romantisch element in het bedrijfsleven van dien tijd bewijzen, daaruit nog geenszins voortvloeit dat dit de exponent zoude zijn van een bijzondere romantische geestesgesteldheid bij het toen levende geslacht. Toch wordt dit laatste als blijkbaar de eenig mogelijke en tevens als de vanzelf sprekende verklaring aangenomen. En als wij nu ook dit laatste op Sombarts voetspoor eens voor een oogenblik doen, dan rijst bij ons toch onmiddellijk de vraag

hoe die romantische trek in het toenmalige geestesleven juist toen, in tegenstelling met vroegere en latere, ontstond. Wel vinden wij in een volgend hoofdstuk terloops de opmerking geplaatst, dat deze romantische geestesgesteldheid is voortgekomen uit de 'mittelalterlich-zünftige Idee des Gemeinschaftshandels' en uit de 'Herrenidee des Beuterechts', doch deze proeve van sociale genetica wordt niet verder uitgewerkt en is voor mij althans niet veel meer dan geleerde hokus-pokus. Indien Sombart echter zich eens de moeite had gegeven wat fijner te onderscheiden, indien hij bij het opmerken van dit verschijnsel niet onmiddellijk aan een veranderde geestesgesteldheid had gedacht, doch zich eens had afgevraagd *of* hier inderdaad een veranderde geestesgesteldheid haar invloed deed gelden, dan wel of er ook andere verklaringen mogelijk waren, dan zou hij, naar ik meen, reeds spoedig tot de overtuiging zijn gekomen, dat niet een of andere toen - in tegenstelling met vroegere en latere perioden - bijzonder werkzame drang naar avontuur de menschen bewoog nieuwe waagstukken uit te denken en te ondernemen, doch dat de veranderde omstandigheden - dat wil in dit geval zeggen: de ontdekking van groote onbekende landen, waar groote buit te behalen scheen, - een nieuw en ruimer arbeidsveld beloofde voor alle avontuurlijk aangelegde lieden. Deze op avontuur beluste lieden waren er te voren evengoed als daarna. Doch niet steeds zijn de omstandigheden hun gunstig. In een maatschappij, waarin traditie en gewoonte heerschen of waar een krachtig openbaar gezag iedere afwijking van den norm weerstaat, vinden hunne talenten geen emplooi en hunne neigingen geen bevrediging. Doch een tijd als de 16e eeuw biedt hun een ongedachte kans. In geheimzinnige werelddeelen, pas half ontdekt en nog geenszins bekend, wenken allerlei mogelijkheden, ook die om in korten tijd groote schatten te vermeesteren. Is het dan wonder dat in zoo'n tijdperk deze avonturiers een eerste plaats innamen voor het wereldvoetlicht? En behoeft men dan ter verklaring van dit verschijnsel zijn toevlucht te nemen tot de onderstelling van een romantische windvlaag, die plotseling de geesten zou hebben doorwaaid?

Iets dergelijks vinden wij in Sombarts beschouwingen over

den middeleeuwschen handel. Zijn uit den eersten druk reeds bekend geworden kenschetsing van dezen handel als: ‘Nahrung’ was m.i. een vruchtbare gedachte. Zij gaf een in vele gevallen treffend juiste omschrijving van het bedrijf eens koopmans, die zelf moest ‘emballeeren, mesureeren, transporteeren en détailleeren’, in tegenstelling met den koopman uit het kapitalistische tijdperk, wiens werkzaamheid vooral bestaat in ‘disponeeren, organiseeren, kalkuleeren, spekuleeren’. Ongeveer dezelfde tegenstelling kan men trouwens ook thans nog aantreffen tusschen den in een landstadje gevestigden winkelier en den leider eener wereldonderneming. Ook als de eerste, zooals nog vaak voorkomt, tevens grossier is voor het omringende platteland, kan men hem met een pijp in den mond en de pet op het hoofd op zijn stoep zien staan om toe te zien op het inpakken en verzenden der bescheiden hoeveelheden, die hij ‘in het groot’ levert aan de kleine dorpswinkeltjes in de omgeving; de ander maakt een maandenlange reis om een nieuw afzetgebied te bestudeeren en sluit zich na zijn terugkomst eenige weken in zijn studeerkamer op, om zijn plannen te overdenken en uit te werken. Waarschijnlijk mag men ook wel aannemen, dat de eerste een geheel ander man is met andere opvattingen en idealen dan de laatste. Doch wat ik sterk betwijfel is of men deze andere mentaliteit als het primaire en deze andere wijze van zakendoen als het secundaire mag beschouwen. Voorzoover inderdaad de middeleeuwsche koopman - in tegenstelling met den hypothetischen modernen bedrijfsleider - tevreden was als zijn zaak hem een ‘goed burgerbestaan’ opleverde, dan was die mentaliteit m.i. eerder een gevolg van de omstandigheden waarin de man leefde. Natuurlijk was zoo'n koopman minder ‘rechnerisch’. Niet alles had overal een marktwaarde. Het gebrek aan technische kennis leidde vanzelf tot traditioneele beoordeeling en behandeling van de waren. Er was geen geldmarkt en geen gemiddelde rentevoet. Het geld zelf was nog in hoofdzaak ruilmiddel. De mogelijkheid tot belegging op andere wijze dan in grondbezit was beperkt. Al had in den handel het kapitaal meer beteekenis dan in het handwerk, het bleef ook in handelszaken, volgens de juiste omschrijving van Cunningham: ‘stock in trade... but not capital’. Het bleef een - onontbeerlijk - hulpmiddel bij de uitoefening van een

beroep, doch had zich nog niet tot een zelfstandig optredende economische macht ontwikkeld. De koopman rekende dus ook niet uit, *kon* ook niet uitrekenen, of het in zijn zaak gestoken 'kapitaal' wel een behoorlijke rente afwierp, om het, bij een ontkennend antwoord, op andere wijze te beleggen. Hij kon zich hoogstens afvragen of deze werkzaamheid hem veel of weinig deed verdienen en hij was derhalve reeds tevreden als deze werkzaamheid hem zooveel opbracht, dat hij met zijn gezin kon leven en zijn zaken voortzetten. Want de persoonlijke werkzaamheid was de factor die het meest in het oog bleef vallen. De geringe ontwikkeling van het kapitaal maakte dat men den warenvoorraad bleef beschouwen als een hulpmiddel *bij* en de winst als een belooning *van* deze werkzaamheid. Daarom meen ik ook hier de vraag te mogen stellen of de 'traditionalistische Gesinning', waarover Sombart spreekt, ook in dit geval niet veeleer het gevolg is van de omstandigheden waaronder het bedrijf werd uitgeoefend, dan de oorzaak die tot het traditionalisme in het economisch leven leidde. En zeker behoeft men van deze gezindheid ook hier geen ethisch beginsel te maken. Natuurlijk kan het langdurig voortleven in deze toestanden er toe leiden, dat deze gewoonten allengs door de moraal worden gesanctioneerd en tot een ethisch gebod verheven, doch ook dan schijnt deze moraal mij eerder product dan oorzaak van de verhoudingen in het bedrijfsleven en zet men m.i. de zaken op hun kop, ja snijdt men zich de mogelijkheid af tot het schrijven van economische geschiedenis zoo goed als van historische economie, indien men deze opvattingen der moralisten tot uitgangspunt neemt en daaruit verklaren wil, wat hierboven, al te kort en zeer schetsmatig, is beschreven als resultaat der inwerking van de toenmalige economische omstandigheden op den mensch, die door elementaire menschelijke hartstochten beheerscht, te midden dier omstandigheden leefde en werkte.

***

En toch! In weerwil van al deze bezwaren werkt Sombarts boek verfrisschend en fascineerend. Ondanks den soms hinderlijk egocentrischen toon en de naieve voorliefde voor klinkende frazen en sonore beeldspraak, ondanks de onrustige

betoogtrant en het gebrek aan overzichtelijkheid, dat de schrijver zelf in zijn inleiding meer karakteriseert dan verontschuldigt door te spreken van de ‘recht verwickelte Stimmführung’, welke volgens hem noodig was om het boek als geheel tot een ‘auf strenger kontrapuntischer Behandlung beruhende Symphonie’ te maken, ondanks eindelijk de slordigheid en lichtvaardigheid, waarmede historische ‘bewijzen’ worden bijeengebracht, ondanks dat alles pakt het boek telkens weer door nieuwe gezichtspunten, door theorieën, die al roepen ze reeds aanstonds eenig wantrouwen bij den lezer wakker, toch prikkelen tot nieuwen zelfstandigen arbeid of den stoot geven tot vernieuwd nadenken over hetgeen te voren als vrijwel uitgemaakt gold.

Sombart verwijst meer dan eens naar zijn vroegere werken ‘Der Bourgeois’ en ‘Die Juden und das Wirtschaftsleben’, waarin hij beurtelings de burgerij en de joden als de leiders van den ontwikkelingsgang van het kapitalisme heeft geteekend. Dat die werken niet steeds met elkander in harmonie zijn en zelfs op fundamenteele punten elkander schijnen tegen te spreken, geeft Sombart grif toe. Ter verklaring wijst hij er op, dat hij in die boeken telkens een reincultuur van zijn object heeft willen geven en desbewust heeft afgezien van den invloed dien andere factoren kunnen hebben gehad. Hij noemt dat zijn ‘zoeklichtmethode’. Eén punt wordt fel belicht, de rest in het duister gelaten. Deze kenschets past echter niet alleen op de beide genoemde werken, doch op alles wat van zijn hand komt, ook op zijn Modern Kapitalisme. Zij kenmerkt ook Sombarts geest, steeds fascineerend doch ook steeds verspringend. Een enkel stukje van het panorama wordt fel belicht. In het onnatuurlijke schijnsel van het zoeklicht zien wij dan de dingen anders dan in koelere daglicht. Ons vallen bijzonderheden op, die wij te voren niet hadden gezien, althans niet opgemerkt. Doch als de lichtbundel zich verplaatst, is de te voren verlichte terreinstrook in zwarte duisternis gehuld. Een overgang of verband tusschen de beide visioenen bestaat niet. De samenhang tusschen de beelden ontbreekt en het is de vraag of wij ook bij het nuchterder daglicht, als wij de verschillende deelen van het landschap met elkander in verband zien, daarin nog wel terug zullen vinden,

wat wij meenden, dat ons in een oogenblik van felle en ongewone verlichting daarin was geopenbaard.

Werden vele boeken naar dezen trant geschreven, de wetenschap zou spoedig tot een hallucinatie worden. Doch als tusschen de nuchtere en degelijke werken, die dagelijks verschijnen, een enkele maal een boek van dezen aard afwisseling brengt, dan is dat een gebeurtenis, die voor jaren bevruchtend kan werken. Niet zoozeer om den inhoud als om de uitwerking die ze kunnen hebben, dienen zulke boeken met vreugde begroet.

S. VAN BRAKEL.

Vondel als rederijker.

'Zwak intusschen waren de eerste vruchten van Vondels brein', oordeelt van Lennep, en waarlijk, wie de kleine groep van gedichten tusschen 1605 en 1607, die Vondel met *Liefde verwinnet al* onderteekende, doorleest, krijgt weinig lust uit te roepen: 'een nieuwe lente en een nieuw geluid'.

Het zijn rederijkersgedichten van het zuiverste water.

Maar juist omdat het rederijkersgedichten zijn, die als zoodanig moeten beoordeeld worden, geven zij ons een goeden kijk op een van de groote stroomen, die door Vondel's dichterlijk leven loopen. Vondel heeft zijn afkomst van de rederijkers nooit verloochend - hij is in meer dan een zin, maar ook in de schoonste beteekenis van het woord zijn leven lang een rederijker gebleven.

I.

Wij zouden van het eerste gedicht, het *Schriftuerlijk Bruylofts Reffereyn* (Juni 1605) willen uitgaan.

Vondel was nog geen achttien jaar, toen hij kort na het huwelijk van den uit Keulen afkomstigen, maar in Hamburg wonenden koopman Jacob Haesbaert en zijn buurmeisje uit de Warmoesstraat Claerken van Tongerloo dit refrein 'componeerde'.

Zooals van Lennep het uit het 'album afkomstig uit de familie Haesbaert, en thands het eigendom van mijn hooggeachten vriend, Jhr. Mr. E.A. Ridder van Rappard enz.' afschreef en zooals het in de uitgave van Unger werd opge-

nomen, schijnt er een fout ingeslopen. Terwijl de 2e, 3e, 4e en 5e strophe ieder vijftien regels lang zijn, heeft de 1e strophe er maar veertien. Het rijmschema der laatste strophen is:

1 a 2 b 3 a 4 b 5 b 6 c 7 b 8 c 9 c 10 d 11 c 12 d 13 d 14 e 15 e

dat van de eerste:

1 a 2 b 3 a 4 b 5 b 6 c 7 b 8 c 9 c 10 d 11 d 12 d 13 e 14 e

Daar de rederijkers hun strophen nauwkeurig bouwden, mogen wij aannemen, dat de 11e regel van de 1e strophe weggevallen is. Wij moeten dus ook met het overige voorzichtig zijn.

Behoudens zekere verschillen zou dit gedicht ook vijfenzeventig of misschien honderd jaar vroeger gemaakt kunnen zijn. Over die verschillen een woord vooraf. Ten eerste berusten zij op zekere veranderingen, die de taal in de 16e eeuw had ondergaan. Dat kunnen wij er buiten laten. Vervolgens vinden wij een verschil in vorm: het is niet meer gedicht in het beweeglijk rythme van de eerste helft van de 16e eeuw, maar het is in regelmatige wisseling ingedeeld in regels van 12 en 13 lettergrepen, die wij ‘alexandrijnen’ noemen; het is niet meer ‘oud-Casteleynsch’, maar in den ‘franschen’ trant. Hoe die nieuwigheid ontstaan is en wat zij beteekent, weten wij uit de studie van Van der Elst: *De hervorming van de Nederlandsche versbouw*, *1550-1625* en uit het in ieder opzicht voortreffelijke boek van Fr. Kossmann: *Nederlandsch Versrythme.* Juist de eerste jaren van de 17e eeuw zijn voor die hervorming als algemeen verschijnsel van belang. De rederijkerskamers zijn in die dagen op dit punt nog onzeker en verdeeld, maar de Nederlandsche dichtkunst gaat - wij zijn er dr. Kossmann dankbaar voor, dat hij met nadruk hierop heeft gewezen - onafhankelijk van de rederijkerskamers, maar ook onafhankelijk van bepaalde dichters haar eigen weg. Haar ontwikkeling staat onder den invloed van de theorie van het humanisme en van de praktijk van het fransche vers; men zou kunnen zeggen van wat de Leidsche Hooge School op dichterlijk gebied voorschreef en van wat de Pléiade gegeven had. Nauwkeurig aan te geven, wat van die twee in den tijd voor gewichtiger gehouden werd en wat in werkelijkheid den doorslag gaf, is bij de buitengewoon ingewikkelde geestesbeweging op het eind van de 16e eeuw

niet goed mogelijk - en misschien overbodig. In ieder geval moest door het karakter van de Nederlandsche taal voor het getelde vers, zooals het uit Frankrijk kwam, langzaam maar zeker het alterneerende vers in de plaats komen. Ook dit was koren op den molen van het nederlandsch humanisme, daar het in de deelen, waaruit dit vers is samengesteld, iets meende te mogen herkennen dat aan het antieke begrip ‘jambus’ beantwoordde. Ook wij zullen voor het gemak voor dat regelmatig alterneeren het woord ‘jambisch’ blijven gebruiken.

Vondel behoorde tot degenen, die begonnen ‘acht te slaan op de beteekenis der afzonderlijke lettergreep in den zin en in het tijdsverloop’ - maar hij was tevens al vroeg onder hen, die aan een regelmatige alternatie een zekere waarde hechtten. In den loop van zijn leven is hij in dit opzicht veel orthodoxer, veel strenger jambisch geworden. Regels waarin men van een zwevend accent of in Hooft's terminologie van een ‘verandering’ zou kunnen spreken, zooals:

8. Sijdt well'com int ghemeen, weest gegróet hier present

17. Hoe hy óvervloedt schanck en 't water gants verdrooght

18. Sónder yemants bedwangh bethoond' zoo vremde dinghen

en vooral:

41. Bálsemd' u zoeten rueck, bóven ál waart verheven

zal men uit zijn later werk allengs zien verdwijnen. Zij bewijzen, hoe zijn jeugd met een oudere periode samenhangt en hoe hij nog aan het zoeken is.

Wanneer wij echter van deze verschijnselen van den nieuwen tijd afzien, die ons in dit gedicht haast bijkomstig lijken, blijft er iets over, dat wij door het eigenaardig gebruik van het binnenrijm, den bouw van de strophe en het logogryphisch spelen met de namen van het bruidspaar niet anders kunnen noemen dan - wij herhalen het - een rederijkersrefrein van het zuiverste water.

II.

Voor eenige jaren heeft dr. Knuttel in dit tijdschrift een begin gemaakt met het ‘eerherstel’ der rederijkers. Inderdaad, het werd tijd, en zijn verontwaardiging over hen, die het belang van dit hoofdstuk van onze letterkunde niet konden of

wilden inzien, was alleszins gerechtvaardigd. Al was het alleen maar, dat wij in elk van onze groote dichters van de 17e eeuw - zonder uitzondering - een element vinden, dat tot de kunst van de rederijkers terug te brengen is, dan zou dat al reden genoeg zijn om ons ernstiger met die kunst bezig te houden dan tot nu toe geschied is. Maar er is meer - niet enkel de dichtkunst, maar een belangrijk deel van de beschaving van het baroktijdperk kan alleen verklaard worden, wanneer wij het in verband brengen met de cultuur van een vorigen tijd, en van die cultuur waren de rederijkers - dragers en erfgenamen van wat Bourgondië had gegeven - stellig niet de slechtste vertegenwoordigers.

Maar ook wanneer wij dit alles daarlaten - ook op zich zelf en afgezien van haar invloed, schijnt ons die beweging waarlijk wel de moeite waard. Begrijpt gij, wat het zeggen wil, wanneer een goed - een zeer goed - deel van alle beschaafden zich stelselmatig met een kunst - en een kunst in strenge vormen - bezig houdt? Wij zijn niet verzot op statistiek, maar het lust ons, even een paar getallen te laten spreken. In den loop van de 16e eeuw bestonden er in Noorden Zuid-Nederland door de bank 200 rederijkerskamers te gelijkertijd - laten wij zeggen 150. Er waren er met 12, er waren er met 60 leden - nemen wij gemiddeld 15. In het geheel dus gemiddeld 2250 rederijkers. Zij vergaderden iederen Zondag - ‘uytgeseyt die vier hoochtijden’ - en oefenden; het is dus niet te veel, wanneer wij voor ieder rederijker een gedicht of tien in het jaar rekenen - dat wil zeggen in het geheel 22500 gedichten jaarlijks, of in een halve eeuw tusschen 1525 en 1575 één en een kwart millioen dichterlijke voortbrengselen, om nog niet eens te spreken van het ‘rondeel oft twee regelen dicht’, waarmee zij ‘op verbeurte van een deut’ het gezelschap moesten groeten. De lezer slaakt een zucht van verlichting, dat er negenennegentig percent van dit alles verloren gegaan is en zegt aarzelend: ‘maar indien dit nu slechte poëzie is?’ Wij zouden kunnen antwoorden met Mallarmé: ‘des vers - c'est toujours sympathique’. Doch in ernst, wij willen liever ook zonder groote getallen herhalen, dat zelfs wanneer die gedichten gedeeltelijk niet veel om het lijf hadden, het toch waarlijk niet zonder uitwerking kon zijn, dat in iedere stad en in het geheele land een

aantal van de beste vrije burgers - in Amsterdam tusschen 1585 en 1600, met uitzondering van de geestelijken, eigenlijk ieder die wat beteekende - zich in dichtkunst oefende, over dichtkunst nadacht en mee kon spreken en dichtkunst als een bewijs van eruditie beschouwde. Of er daardoor meer groote dichters geboren worden? Misschien niet - maar wanneer zij komen, hebben zij ten eerste zoo iets als een goede school en ten tweede kans bij hun toehoorders een geoefend oor en waardeering te vinden. Zoowel het een als het ander was in de 17e eeuw het geval.

Daarbij gaan wij nu nog altijd uit van het populaire bijgeloof, dat die dichtkunst, als geheel genomen, niet veel deugde. Dr. Knuttel heeft er reeds op gewezen, hoe onwaarschijnlijk het is 'dat de tijd, zeg van 1450-1600, in haar meest op den voorgrond tredende literaire uitingen, het aanzijn zou geschonken hebben aan een school van muffe malheden, van doodsche, bekrompen bedenksels'. 'Is daar', vraagt hij 'het leven van den tijd naar, daarnaar wat ze aan plastische schoonheid heeft nagelaten?' Ook wij kunnen niet gelooven, dat mannen als Cornelis Pieterszn. Hooft of Laurens Jacob Reael louter zot gerijmel te berde gebracht zouden hebben en verkiezen liever hun werk in de rederijkerskamer, in wier bestuur zij zitting hadden, te vergelijken met de kamermuziek, die wij in menig burgerhuis hoorden en die, zonder aanspraak op den naam groote kunst te maken, toch een bewijs van zeer goeden smaak was. Ten overvloede: die dichters van de 17e eeuw, die wij wel meenen te verstaan en die wij in ieder geval oprecht bewonderen, hebben geenszins ons minachtend oordeel over de rederijkers gedeeld; zij hebben zeker niet alles goedgekeurd, maar toch nog minder het gevoel gehad, dat zij een dichterlijke revolutie moesten maken of dat zij gekomen waren om dien ouden rommel op te ruimen - integendeel, zij hebben, voor zoo ver wij kunnen nagaan, zeer goed geweten, wat zij aan de rederijkers te danken hadden en hun verdiensten nooit ontkend.

Zou het er niet veel meer aan liggen, dat wij, wat wij van die kunst nog bezitten slechts ten deele verstaan en ons tot nu toe weinig moeite gegeven hebben er een beter begrip van te krijgen?

Met recht heeft dr. Knuttel in zijn opstel vooral den nadruk gelegd op dramatisch werk van de rederijkers. Het landjuweel met al wat er aan vast is, heeft voor de cultuur- en kunstgeschiedenis zeker grooter belang. Daar wij hier echter van den dichter van het *Schriftuerlijk Bruylofts Reffereijn* en niet van den dichter van het *Pascha* spreken, zouden wij van onzen kant willen pogen aan te toonen wat wij eigenlijk onder het 'refrein' of liever onder de rederijkersstrophe hebben te verstaan en daarmee de eigenschappen, die wij in Vondel's eerste gedicht vonden - tevens eigenschappen van zijn later dichtwerk - te verklaren.

De rederijkersstrophe is een schakel in een lyrische ketting, die wij door een aantal landen van Europa kunnen vervolgen. Zij komt onmiddellijk uit de bourgondische lyriek en hangt door haar weer samen met oudere lyrische bewegingen.

Die lyriek volkomen te begrijpen is zeker geen gemakkelijke taak.

Lyriek heeft met humor gemeen, dat haar karakter zeer sterk aan plaatselijke en tijdelijke grenzen gebonden is - dat zij derhalve in haar volle uitwerking slechts door hen, die zich binnen die grenzen bevinden, kan gewaardeerd worden en door menschen, die daar buiten staan, licht anders wordt opgevat. Dat de grieksche lyriek voor de Grieken iets anders beduid heeft dan voor ons, is te bekend om het nog te durven herhalen - maar ook fransche, duitsche en engelsche lyriek uit denzelfden tijd kan zoo verschillend zijn, dat wij begrijpen, hoe iemand, die te midden van de eene leeft, de andere nauwelijks kan meevoelen.

Een algemeen kenmerk van lyriek is - zooals de Grieken in hun onderscheidend vermogen reeds in het woord gelegd hebben - haar samenhang met muziek. Die samenhang berust op een verwantschap van aard. Wij bespeuren dit, wanneer wij zeggen, dat ook de lyriek in de eerste plaats stemming - gemoedsstemming, natuurstemming enz. - wil geven. Zeer vaak is zij concreet met muziek verbonden: het grootste deel van alle lyriek is inderdaad gezongen of met instrumenten begeleid. Nog Goethe's lyriek is op muziek berekend; men denke aan zijn verhouding tot Zelter en hoe deze hem de *Marienbader Elegie* voorzingt. De meeste menschen hebben hun kennis van de duitsche lyriek aan Schubert,

Schumann of Hugo Wolf te danken; eenige zeer goede lyrische gedichten - Rückert's *Du bist die Ruh',* Wilhelm Müller's *Winterreise* - zijn alleen op die wijze bekend geworden. Maar ook wanneer muziek en lyriek tijdelijk gescheiden zijn, oefent zoowel door die verwantschap als door een gemeenschappelijke techniek uit vroeger tijden van samengaan de eene kunst invloed op de andere uit. De derde in het verbond, de dans blijft hier buiten bespreking. Wij zullen dus in een aantal lyrische vormen het muzikale, in een aantal muzikale vormen sporen van de dichtkunst kunnen aanwijzen en vaak moeite genoeg hebben ze scherp uit elkaar te houden. Aan den anderen kant wordt hierdoor onze waardeering van een lyrisch gedicht bepaald; het treft ons niet enkel door zijn letterkundige, maar ook door zijn muzikale eigenschappen en daar de scheiding van vorm en inhoud hier minder dan ooit steek houdt en de muziek nu eenmaal over volkomen andere middelen beschikt, om een gedachte uit te drukken, dan de letterkunde, berust hier ons oordeel op zeer ingewikkelde sensaties. Wij zouden nu gaarne den wijzen raad van Albert Verwey volgen: ‘men moet een gedicht als in het voorbijgaan lezen en zonder opzettelijk nadenken’ - maar dat helpt slechts dan, wanneer zoowel de letterkunde als de muziek, waaraan zij haar hoedanigheden ontleent, tot ons geestelijk bezit behooren.

Met de muziek van de latere middeleeuwen en de renaissance is dit niet het geval. Ons weten is hier gering, ons gevoel nog geringer. Dit blijkt wanneer wij die muziek met de gelijktijdige schilderkunst vergelijken. Tot de ontwikkeling van het gecompliceerde orgaan, dat wij onzen smaak noemen, heeft het in ons opnemen van de italiaansche schilderkunst van Giotto of Michelangelo en de bourgondische van Van Eyck bijgedragen. Wij willen hiermee zeggen, dat die kunst, hoe wij haar ook opvatten, zoozeer met onze geestelijke structuur is samengegroeid, dat zij - ook zonder dat wij het weten of willen - op ons oordeel over andere kunstwerken van invloed is: onze waardebepaling van schilderkunst in het algemeen berust ten deele op ons gevoel voor deze - zij behoort in zekeren zin tot onze grondbegrippen. Met de muziek is dat anders; wij kennen haar slechts oppervlakkig. Oppervlakkig in zoover wij er - niettegenstaande het vele, wat Riemann of Johannes Wolf

en het bekend worden van een deel der laatbourgondische muziek gegeven hebben - nog weinig van weten; oppervlakkig ook in den zin, dat zij geenszins tot onze grondbegrippen behoort, niet onmiddellijk tot de vorming van onzen smaak heeft bijgedragen en dat wij haar dus niet eigenlijk tot ons geestelijk bezit mogen rekenen. Integendeel, wanneer wij haar beoordeelen, plegen wij van andere grondbegrippen uit te gaan, waaraan wij haar op haar beurt toetsen.

Nochtans - wij moeten die vreemde lyriek om haar te begrijpen in verband brengen met die oppervlakkig gekende muziek en er schiet niets anders over dan, gebruik makend van het weinige, wat wij weten, steunend op een algemeen gevoel voor muziek en letterkunde en soms uitgaande van zekere analogieën uit tijdperken, die ons nader staan, te pogen tot een waardeering te komen - of althans te trachten ons van zekere vooroordeelen te ontdoen. Bij dit laatste behulpzaam te zijn is niet de ondankbaarste taak van de geschiedenis der letterkunde.

Wij willen met een klein voorbeeld beginnen. Men heeft opgemerkt, dat bij een aantal lyrische gedichten uit de middeleeuwen de eerste strophe ons meer zegt dan al de overige. Wij noemen haar dus ‘beter’ en maken de gevolgtrekking, dat de dichter eigenlijk niet meer te zeggen had dan dat begin, dat zijn bezieling vervolgens verslapte en dat die andere strophen er eigenlijk maar bijgelapt zijn. Een van de beste kenners van die kunst heeft dit verschijnsel omschreven: ‘Maar daarom ook vertoont deze poëzie zoo bijzonder dikwijls die eigenschap, welke zoowel in muziek als poëzie alle tijdperken kenmerkt, waarin de inspiratie uitsluitend op de enkele visie van een oogenblik berust: het thema is zuiver en sterk, het lied begint in een klaar en vast geluid, als een merelslag, maar reeds na de eerste strofe heeft de dichter of toondichter zijn gegeven uitgezegd; de stemming zakt er uit weg en de uitwerking verloopt in zwakke rhetoriek. Het is de eeuwige teleurstelling, die bijna alle dichters der vijftiende eeuw u bereiden.’

Dat dit verschijnsel bestaat, ontkennen wij geenszins - maar juist omdat het ‘de eeuwige teleurstelling’ is en bij ‘bijna alle dichters’ van een zekeren tijd voorkomt, wagen wij niet, er een kenteeken van verslapping in te zien. Wij

zouden ook van de muziek uit - en zelfs van het begrip t h e m a - op een analogie in onze eigen kunst willen wijzen. Zou het niet kunnen zijn, dat iemand, die met een ander oor hoort - een beschaafd Chinees uit het jaar 2023 of een Marsbewoner - wanneer men hem de v a r i a t i e s in Beethoven's *Sonate in as-dur* voorspeelde, of ook andere V a r i a t i o n e n, bijna dezelfde woorden gebruikte, die wij zooeven weergaven? Dat hij zich verwonderd afvroeg, of het 'klaar en vast geluid' in het praegnante thema niet eigenlijk het belangrijkste deel was en waarom al dat andere, dat niets nieuws, maar enkel veranderingen en versieringen brengt, er eigenlijk aan toegevoegd is? Voor ons ligt de schoonheid juist daarin, dat wij onder al die figuraties, al die veranderingen van toonaard, maat en rythme telkens het thema in zijn eerste beteekenis opnieuw herkennen.

Hebben wij bij de gelaakte gedichten niet iets dergelijks? Wij lezen ze op onze moderne manier, wij beschouwen iedere strophe als een gelijkwaardig deel van het geheel; wij laten hen in tijdelijke volgorde na elkaar komen en beoordeelen ze daarbij wel in verband met het geheele gedicht, maar toch ieder afzonderlijk. Er bestaat een andere mogelijkheid. Niet dat wij hen als variaties op een thema mogen opvatten, maar misschien kunnen wij van muzikale begrippen uitgaan, die beter bij hun tijd passen, van de begrippen: i m i t a t i e en c a n o n.

Een van de kenmerken van de muziek van de renaissance is haar canonisch karakter - als een van de treffende nieuwe vormen van de florentijnsche 'ars nova' pleegt men de c a c c i a te noemen. De c a c c i a heeft, zooals haar naam zegt, meestal een eenvoudig jachtlied tot tekst; muzikaal is zij een vorm van den canon, dat wil zeggen van den strengsten vorm van muzikale nabootsing, waarbij twee of meer stemmen niet tegelijkertijd maar na elkaar dezelfde beweging uitvoeren. De caccia is dus een tweestemmige canon in samenklank, waarbij de tweede stem op een afstand van acht of meer maten de eerste volgt; er kan een fundamenteerende basstem bij komen en het gezongene kan door instrumentaal voor-, tusschen- of naspel afgewisseld worden. Een technisch kenmerk van de canonische compositie ligt hierin, dat zij niet uitgaat van een 'cantus primus factus' waaraan de andere

stemmen toegevoegd worden, maar dat de verschillende stemmen noodzakelijk tegelijkertijd moeten ontstaan.

Meerstemmigheid is, zooals van zelf spreekt, in de dichtkunst onmogelijk - maar niettemin schijnt het ons, dat de canonische meerstemmigheid niet zonder invloed op onze lyriek geweest is. In het muziekstuk zet de eerste stem in, zij bepaalt den stemmegang; vervolgens - midden in den tekst zet de tweede stem in, begeleidt imiteerend de eerste en klinkt als herhaling uit. Wij kunnen nu met eenige oefening een deel der lyrische dichtkunst als het ware canonisch lezen. De eerste strophe, die ons het meest getroffen heeft, behouden wij juist door haar sterkte en zuiverheid in het oor, zij klinkt in onze gedachten door en bepaalt de beweging, den stemmegang van het geheel. Lezen wij nu vervolgens de verdere strophen niet als gecoördineerd, maar als gesubordineerd, dan worden zij zoo iets als een imiteerende begeleiding, waar de eerste strophe voortdurend doorheen klinkt - er ontstaat iets als een canonische tweestemmigheid, die vergoedt, wat er bij de eerste al te letterkundige of te verstandelijke manier van lezen aan scheen te ontbreken.

Indien wij het hierin bij het rechte eind hebben - dan is het geen paradox, wanneer wij de stelling omkeeren en zeggen, dat zoo gelezen, in een goed lyrisch gedicht in dien trant de eerste strophe sterker en indrukwekkender zijn m o e t : niet alleen omdat zij ons den uiterlijken vorm, het schema van metrum en rijm, dat de dichter als drager van zijn gevoelens koos, van den beginne af aan heeft in te prenten, maar ook omdat zij als gedachte - zoo men wil, als innerlijke vorm - door de overige, imiteerende strophen moet heenklinken.

Wij weten, dat er in die eeuwen met den canon heel wat geëxperimenteerd, maar ook bereikt is, en wij zouden nog slechts op een enkelen vorm willen wijzen, omdat hij, waar wij hem in de dichtkunst vinden, gewoonlijk als een buitengewoon sterk bewijs van het overtollig geknutsel der rederijkers wordt aangehaald. Wij kennen den kreeftcanon, den c a n o n c a n c r i c a n s , die daarin bestaat, dat de tweede stem den stemmegang van achteren naar voren weergeeft. Er behoort een ietwat geschoold oor toe hem te volgen - maar er bestaat geen reden hem in de muziek niet au sérieux te

nemen. Wanneer wij nu bij de bourgondische dichters, bij Cretin en Molinet of bij Anna Bijns gedichten vinden, die men zoowel van voren naar achteren als van achteren naar voren kan lezen, wordt het zeer waarschijnlijk, dat zij onder den invloed van den canon cancricans zijn ontstaan en dat wij ze derhalve weer in zekeren zin canonisch moeten lezen: dus niet als een min of meer gelukt, maar nutteloos kunststukje, maar als een gedicht, dat door zijn dubbele beweging op ons werkt. Wil iemand hiervan de proef nemen, hij kieze het 11e gedicht uit het 3e boek van Anna Bijns. Het is een ABC-gedicht uit 1529, iedere strophe begint met een letter van het alphabet en het bevat een slot met een dubbel acrostichon op den naam ‘Anna’. Wij geven er twee strophen van in hun ebbe en vloed:

I{ **N**aect trect mij tuwaert, crachtich Adamant,
I{ Triumphant Salomon, wijs en volmaect,
I{ Welgespraect doctoor, vierichste predicant,
I{ Playsant lief, amoreuselijc mij ontschaect.
II{ Ontschaect mij amoreuselijc, lief playsant,
II{ Predicant vierichste, doctoor welgespraect.
II{ Volmaect en wijs Salomon, triumphant
II{ Adamant, crachtich tuwaert mij trect **N**aect

I{ **O**vervloeyt fonteyne, uutstort u genaden,
I{ Baden wilt mij schoone en onduecht afsnoeyt.
I{ Vermoeyt sijn wij, och ons wilt ontladen,
I{ Ghebraeden Paeslam, Roseboom gebloeyt.
II{ Ghebloeyt Rooseboom, Paeslam gebraden,
II{ Ontladen wilt ons; och wij sijn vermoeyt.
II{ Afsnoeyt onduecht en schoone mij wilt baden,
II{ Ghenaden u uutstort, Fonteyne **O**vervloeyt.

Op de kleine veranderingen, die wij ons bij de omzetting in de spelling veroorloofden, hopen wij terug te komen. Men ziet echter, hoe door een licht verspringen van de interpunctie, de retrogade, de kreeftstrophe een anderen zwaai krijgt en ruggelings loopend naar de letter, waarvan zij uitgaat, haast nog beter vloeit. Ook die letter van het A B C is van een andere soort dan in het ‘A is een aapje’, waarmede latere amtgenooten van Anna Bijns hun discipels onderwezen. Er is iets emblematisch, dat tot het karakter van den tijd hoort, in dit laten dienen van de letters tot een heilig en een dichterlijk doel, maar tegelijkertijd weer iets muzikaals,

iets van een gamma, van het doorloopen van een schaal van opeenvolgende klankwaarden.

Ten slotte kunt gij het nog *boustrophedon* lezen, waardoor de gelijke rijmen aan één kant komen:

> Naect trect mij tuwaert, crachtich Adamant,
> Volmaect en wijs Salomon, triumphant
> Welgespraect doctoor, vierichste predicant.
> Ontschaeckt mij amoreuselijc, lief playsant. enz. enz.

Overdrijven wij bij onze verdediging? Wij kunnen, dunkt ons, niet te ver gaan, wanneer wij eerlijk pogen een vreemde kunst te benaderen, en wij mogen niet terugschrikken voor de slotsom, dat een andere tijd een ander - en wellicht een fijner - oor heeft bezeten dan wij.

III.

Ons voorbeeld beoogde niets anders dan tot voorzichtigheid te manen bij het lezen van de middeleeuwsche lyriek, van rederijkersgedichten en dus ook van Vondel's eersteling. Het moge tevens bewijzen, dat wij, wanneer wij theoretisch de vraag stellen: van welk gezichtspunt - het woord gehoorspunt zou hier een vergefelijk neologisme zijn - moeten wij uitgaan om te begrijpen, hoe een gedicht als het rederijkersrefrein bedoeld is? - of de praktische: hoe moeten wij het lezen? - maar weinig kans hebben op een antwoord, dat ons volkomen bevredigt. Er zal nog heel wat onderzocht en gewerkt moeten worden, eer wij in den geest van die lyriek zijn doorgedrongen en eer wij - om slechts een enkel punt te noemen - ons een oordeel mogen aanmatigen over wat hier ‘spontaan’ of ‘natuurlijk’ en wat hier ‘gekunsteld’ is. Voorloopig kunnen wij echter den weg zoeken en moeten, om misverstand te voorkomen, vooraf verklaren, dat wij hierbij niet op psycho-physiologische gegevens steunen, zooals zij in de laatste jaren wel verzameld werden, maar uitgaande van de ontwikkeling van zekere vormen - wanneer men om een woord verlegen is, kan men zeggen: historisch-morphologisch - zekere stilistische hoedanigheden trachten te bepalen.

De strophe van het rederijkersrefrein is ontstaan uit gedichten van een of meer strophen, die wij in de fransch-bourgondische kunst vinden - rondeau, virelai, ballade enz. -; die strophe wordt gebonden door het rijm.

Het is te betreuren, dat de studie van het rijm sedert Herder, Goethe en de romantische school niet is voortgezet. Na Wilhelm Grimm's groote verhandeling *Zur Geschichte des Reims* zijn er weinig samenvattende en in het geheel geen baanbrekende studies op dit gebied meer verschenen. De opstellen en boekjes, die te hooi en te gras verschenen, hebben - zelfs wanneer zij zooals die van Poggel of Ehrenfeld geestigs en goeds gaven - niets nieuws gebracht. Waar men zich in den laatsten tijd zoo vaak en zoo ernstig met het wezen van metrum en rhythmus bezig houdt, zou nu het rijm weer eens aan de beurt moeten komen. Juist voor de studie van Vondel zou dit van het grootste belang zijn.

Het optreden van het rijm in de dichtkunst kan niet onmiddellijk met de muziek in verband gebracht worden. In de oudheid wordt het, zooals men pleegt te zeggen, wel eens als stijlmiddel gebruikt, maar niet om vers-complexen te binden. In hoeverre dit antieke rijm op de latere ontwikkeling en op de westersche kunst van invloed geweest is, blijft nog altijd een onopgeloste vraag. Wij kunnen intusschen ook dit stijlrijm niet anders omschrijven dan dat hier begrippen langs den weg van het gehoor verbonden worden, of dat, uitgaande van een overeenkomst in klank, woorden van verschillende beteekenis tot elkaar in een zekere verhouding komen te staan. Hiermee is het dualistisch karakter, de letterkundig-muzikale tweeledigheid van het rijm reeds uitgedrukt.

Die tweeledigheid blijft en wordt overal gevoeld, waar het rijm optreedt. Hetzij het in spreuk, gezegde of spreekwoord twee uiteenloopende begrippen samenkoppelt; hetzij het in een doorloopenden vorm door accentueering van zekere eenvoudige parallelismen den rhythmischen gang van het geheel helpt bepalen; hetzij het eindelijk een middel wordt om ingewikkelder vormsels aaneen te schakelen en hun een waarneembare gedaante verleent - het werkt voortdurend naar twee kanten: waar het afzonderlijke woordvormen als geluid verbindt, suggereert het ons tegelijkertijd een verhouding van woordbeteekenissen; waar het in woordenreeksen de verstandelijke syntaxis doorbreekt, suggereert het ons nieuwe, door den klank in het bewustzijn dringende voorstellingen.

Een tweeledigheid, die ons bij uitstek lyrisch schijnt te zijn! Ja, van hieruit gezien, schijnt het bijna alsof het rijm de op-

lossing is, die de nieuwe dichtkunst voor het lyrische probleem gevondend heeft. Een samenvoegen van begrippen naar de geluidsverwantschap der woorden; een zinsbouw, waarbij niet in de eerste plaats de afhankelijkheid der zinsdeelen van elkaar den uitslag geeft, maar die veeleer door klankverhoudingen bepaald wordt... zweemt dit niet naar een definitie van onze lyriek in het algemeen? Hoe dit zij, - het rijm als bepalend en bouwend element is aan den eenen kant het kenmerk van den grooten lyrischen stroom, die door de middeleeuwen naar den nieuwen tijd gaat, het rijm is aan den anderen kant het bewijs, hoezeer de lyriek alle andere soorten dichtkunst gaat beheerschen. In hoeverre rijm - ook alliteratie en assonantie - in het westersch epos van den beginne af aan op een lyrische behoefte berust, kunnen wij alweer in het midden laten, maar het is duidelijk, hoe sedert het begin van de 13e eeuw - Wolfram's *Titurel,* 1215 - een sterker lyrisch element, kenbaar aan ingewikkelder strophen, in het epos dringt, hoe het in Italië Dante aan zijn episch-lyrische terzine helpt, hoe het oppermachtig wordt in Boccaccio's ottaverime, die tot Ariosto en Tasso - zoo men wil tot Byron - loopen.

De 13e eeuw - altijd het raadselachtige dugento! - is ook op dit gebied de eeuw van bewust vormvermogen. Alle lyrische vormen zijn in hun kiem in de 12e eeuw bij troubadours en minnesänger te vinden, maar zij vertoonen iets zwevends en beweeglijks, iets naïefs en toevalligs - wanneer wij hun latere vaste gedaante niet kenden, zouden wij ze vaak ter nauwernood als zoodanig begrijpen. Het is of de 13e eeuw voor het eerst de taal in haar rijmhoedanigheden, het rijm in zijn meervoudige functie begint te onderzoeken en in zijn bindende geluidskracht, maar ook in zijn beteekeniswaarde aanwendt. In Italië is het de stap van de Siciliaansche school naar den dolce stil nuovo; in Frankrijk is het de veelzijdige Adam de la Halle; in Duitschland zijn het de zoogenaamde epigonen, vooral Konrad von Würzburg, die dit werk bewust uitvoeren. Juist de laatsten zijn, omdat zij op de ontwikkeling van de fransch-bourgondische kunst geen onmiddellijken invloed gehad hebben, maar toch verschijnselen vertoonen, die er evenwijdig mee loopen, van belang. Konrad von Würzburg krijgt in de oudere litteratuurgeschiedenis de

zelfde scheldwoorden naar het hoofd als de bourgondiërs en de rederijkers: nakomertje, kunstenmaker en wat dies meer zij. Een jonger geslacht begint hem beter te begrijpen. In de epiek hangt hij zeker nog met zijn meester, Gottfried von Strassburg, samen - hoewel ook hier misschien minder dan men denkt. Maar in de lyriek is hij nieuw, en zijn verhouding tot de minnesänger is hier dezelfde als die van Guido Guinizelli tot de provençalen. Men neme het volgende:

Mînen muot
hât diu minne sêre enzunt:
als ein gluot
ich enbrinne zaller stunt -
ungewinne
sint mir inne worden kunt.
küniginne,
mîne sinne tuo gesunt!
hôher fröiden funt
sende in mînes herzen grunt;
ich bin in den tôt verwunt:
daz tet mir dîn röter munt. enz.

Wat den inhoud betreft enkel ‘minnesang’; wat den vorm betreft, ook hier een ‘dolce stil nuovo’. Of wel:

Gar	bar	lît	wît	walt,			
kalt	snê	wê	tuot:	gluot	sî	bî	mir.
gras	was	ê,	klê	spranc			
blanc	bluot	guot	schein:	ein	hac	pflac	ir.
schoene	doene	klungen	jungen	liuten			
triuten	inne	minne	mêrte:				
sunder	wunder-	baere	swaere	wilden			
bilden	heide	weide	rêrte,				
dô	frô	sâzen	die,				
der	ger	lâzen	spil	wil	hie.		

Men kan hier, indien men wil, aan evenwijdige verschijnselen uit de arabische dichtkunst denken, of aan de gelijktijdige latijnsche lyriek - *Dies irae* etc. - in ieder geval is het een doorwoelen van de taal naar het gelijkluidende. Het etymon van het woord wordt in den klank gezocht en naar den klank verlegd; de bouw van een complex wordt naar den klank bepaald en ontleent hieraan volgorde en beteekenis.

Jârlanc wil diu linde	vom winde	sich velwen
diu sich vor dem walde	ze balde	kan selwen;
trûren ûf der heide	mit leide	man üebet:
sus hât mir diu minne	die sinne	betrüebet.

Konrad is gestorven in het zelfde jaar als Adam de la Halle (1287).

IV.

Of en hoe een lied met het ingewikkelde rijm van Konrad gezongen werd, weten wij niet.

Het concrete samengaan met de muziek is in dezen tijd niet in alle landen gelijk. Zijn de troubadours en de minnesänger zonder dit samengaan ondenkbaar en kan men hier met zeer weinig uitzonderingen van dichter-componisten spreken - in Italië maakt zich reeds de lyriek van de Siciliaansche school tot op zekere hoogte van de muziek onafhankelijk; wij kunnen in het ontstaan van het sonnet hiervoor een bewijs vinden. De dolce stil nuovo en de ars nova hebben een zekere familiegelijkenis, zij oefenen wederzijds invloed op elkaar uit, maar zij staan toch naast elkaar, zij blijven gescheiden. In een schoone vertelling uit den *Decamerone* laat - ten tijde van Peter van Arragon - de zanger en speelman Minuccio van Arezzo door den dichter Mico van Siena, bij wat hij wil zingen een tekst maken, en aan den anderen kant spreekt het van zelf, dat iets later strophische gedichten, zooals Boccaccio aan het einde van iederen dag geeft, gecomponeerd en met instrumentaal accompagnement gezongen werden. Bij Petrarca is van muziek weinig sprake. Gedurende al dien tijd staat in Italië het gesprokene en zelfs het gelezen gedicht naast het gezongene.

In Frankrijk daarentegen blijft, zoowel voor als na het verschijnen der ars nova, het gedicht in samenhang met de muziek. Adam de la Halle zet op een nieuwe wijze voort, wat de troubadours hadden begonnen. Dit loopt tot in de 14e eeuw, tot in het fransch-bourgondische tijdperk. Guillaume de Machaut (gest. 1377), die met Philippe de Vitry de nieuwe muziek naar Frankrijk gebracht had, componeert nog zelf zijn gedichten; wij vinden zijn naam evenzeer in de muziekgeschiedenis als in die der letterkunde. Eustache Deschamps (gest. 1405?) liet zijn poëzie door anderen op muziek zetten. Sedert omstreeks 1400 heeft de gesproken lyriek naast de gezongene een onafhankelijk bestaan. Maar die nauwe en langdurige verbinding oefent ook nu en later

nog een sterken invloed op den vorm van de fransche lyriek uit - men behoeft slechts een strophisch gedicht van Eustache Deschamps naast een van Petrarca te zetten, om het onderscheid te voelen. Die invloed loopt door de geheele 15e tot in de 16e eeuw. Aan den anderen kant gaat de invloed van de letterkunde op de muziek misschien nog veel verder: wij herkennen in het r o n d o van de 18e en de 19e eeuw altijd nog de verwantschap met het r o n d e a u en zouden - met de noodige voorzichtigheid! - willen verklaren, dat die eigenaardige muzikale vorm het meest letterkundige is, wat wij in de instrumentale muziek kennen.

In die reeks hoort het rederijkersrefrein - het is gesproken lyriek, maar het hangt zoo nauw met de fransch-bourgondische vormen samen, dat wij er een aantal met de muziek verwante hoedanigheden in kunnen herkennen. Hiertoe hoort op zich zelf al het refrein, het keerrijm, de herhaling van den laatsten regel. Men neemt aan, dat dit keerrijm - zooals het reeds bij troubadours en minnesänger voorkomt - met de zoogenaamde volksmuziek en volksliederen - ook met dans en beweging - samenhangt en oorspronkelijk berust op een invallen van het koor na het zingen van een solist. Het refrein is dan klanknabootsend, een uitroep van vreugde of smart, of ook een herhaling van een of meer regels van den solist, die de stemming uitdrukken. Dit kan zoo zijn - maar in de fransch-bourgondische lyriek, waar de herhaling van regels zoowel in het midden als aan het einde van het rondeau, de virelai en zooveel andere vormen telkens voorkomt, heeft het eigenlijk niet meer het karakter van een koor, het is geen met klemtoon samenvatten maar een gelijkluidend of licht genuanceerd herhalen, het is dus veeleer te vergelijken bij wat wij in de muziek *reprise* noemen. De reprise is een van de artistieke middelen, waarbij ons door een herhaald en gelijkmatig terugkeeren zekere vormen - en een van hen niet te scheiden inhoud - tot bewustzijn gebracht worden, en die evenwijdig loopen met verschijnselen in de architectuur en de ornamentiek. Ook het refrein bij de rederijkers is - afgezien daarvan, dat het als thema dienst doet - als vocaal middel veel meer een reprise dan een koor. Zooals in rondeau en virelai een enkele strophe door de reprise van een regel gebonden wordt

en er haar muzikale figuur aan ontleent, worden in het rederijkersgedicht een aantal strophen erdoor in verbinding gebracht.

In de strophe zelf gebruiken de rederijkers bijna zonder uitzondering het kettingrijm, zooals wij het o.a. uit de ballade kennen. Men vindt dus - en dit is een nieuw bewijs voor den romaanschen invloed - niet zooals bij de minnesänger de twee 'stollen' en den 'abgesang', maar uit het eene onderdeel van de strophe springt telkens een rijm naar het andere over. De eenvoudigste vorm van den rederijkersketting - wij kiezen voorbeelden van voor of omstreeks 1530 - is dus b.v. Anna Byns: *O doot hoe bitter is u ghedincken* = a b a b | b c b c | c d c d | d e d e, of met een ander slot, Stijevoort: *Hoe sout dan qualick in die werlt gaen* = a b a b | b c b c | c d c d | d e e. Hierbij is echter op te merken, dat, waar twee onderdeelen aan elkaar sluiten en dus twee gelijke rijmen (b b, c c enz.) op elkaar volgen, zij vermoedelijk niet als gelijkwaardig beschouwd en dientengevolge anders betoond worden. Wij maken dit op uit het gebruik van de hoofdletters aan het begin der regels in het berlijnsche handschrift, waaruit ons prof. de Vooys de refreinen van Stijevoort c.s. mededeelde. Die hoofdletters hebben meestal geen betrekking op den zinsbouw, zij keeren op regelmatige plaatsen terug en wijzen op het rijm, zij noteeren als het ware de muzikale of strophische syntaxis. Zoo opgevat bewijzen zij, dat wij hoofdrijm en bijrijm - waarschijnlijk met verschillende betoning - moeten onderscheiden, die in de verschillende onderdeelen wisselen - b.v.:

I{A. Men seyt die werlt wort lancx soe bosere
I{b. en ic seg neen en dat by desen
I{A. Al seydmen tvolc wert lanx soe losere
I{b. contrarie wert u van my bewesen
II{B. Want ic en vinde in ghenen lande gepresen
II{c. onder princen ridders jonckers noch heeren.
II{B. Dan gerechtige vaste trouwe gheresen
II{c. niemant verdringhende by enich verseren
III{C. Mer si willen der ondersaten goet vermeeren
III{d. niet scatten noch quellen weduen noch weesen
III{C. Dan rechtverdich recht doen naeder scriften leeren
III{d. want sy den hemel winnen ende die helle vresen
IV{D. Die geestelicheit en wilt plucken noch teesen
IV{e. den ghemeynen volc wat sy bestaen
IV{e. hoe sout dan qualick in die werlt gaen

Men ziet reeds in het eerste onderdeel (I), dat de hoofdletter van de interpunctie onafhankelijk is - ook de ‘stock’ heeft geen hoofdletter. Gelezen of gesproken wordt dus A b A b | Bc Bc| C d C d | D e e. In de uitgaven van Anna Bijns ontbreekt het hulpmiddel der noteering (ook in de handschriften?) - wij kunnen echter haar gedichten zonder moeite op die wijze lezen.

Naast het eenvoudig kettingrijm gebruiken de rederijkers met voorliefde ingewikkelder figuren, met herhalingen of beperkingen van het rijm, waarbij de onderdeelen van de strophe ongelijk van lengte worden. Ook hier wijst de noteering vaak op een eigenaardig onderscheid in de rijmwaarde. Zoo luidt Stijevoort, *Al lachende wordick myns gheldekens quyte* (fol. 307) A A b A A b | B c B B c | C d C d. Daarentegen Stijevoort, *Langhe gheborcht en is niet quyt ghescouwen* A a b A a b | B c B c | C d C d. Er is dus vermoedelijk verschil in A A b en A a b. Wij kunnen dus Anna Byns' *Gheen pijne en gelijct bij die helsche pijne* lezen: A b A b | B c B B c | C d C C d | D e D e, of ook A b A b | B c B b c | C d C c d | D e D e. Eveneens Anna Byns' *Tsijn eertsce duvels*, *die de menschen quellen:* A A b A A b | B B c B B c | C d C d, of ook A a b A a b | B b c | B b c | C d C d.

Wanneer wij ze zoo indeelen, op het springen en de afwisseling van hoofdrijm en bijrijm letten en, waar het noodig is, het binnenrijm er bij nemen, kunnen wij ons waarlijk niet meer beklagen, dat die strophe ‘ellenlang’ is - zij wordt door haar indeeling tot een overzichtelijke figuur; dr. Knuttel had gelijk: het komt er op aan ‘dat de gekozen maar vaste vorm overeenstemt met wat de dichter te zeggen heeft’.

Daar komt, naar het ons schijnt, nog iets bij. De rederijkersstrophe is naar het aantal van de rijmen en de beweging van den ketting soms in twee of vijf, maar meestal in drie of vier onderdeelen te splitsen. Er schijnt echter een zekere voorliefde te bestaan, om het eenvoudige kettingschema te verlaten voor de indeeling in drieën. Riemann nu heeft aangetoond dat de indeeling van rondeau en virelai op een muzikale figuratie in drie deelen berust. Het eenvoudigste schema van een rondeau in acht regels is dus:

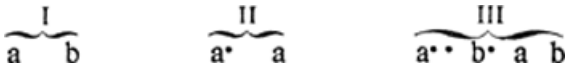

Hierbij hebben de regels a hetzelfde aantal lettergrepen en hetzelfde rijm en worden naar dezelfde melodie gezongen, evenzoo de regels b. De puntjes · en ·· beteekenen andere woorden maar hetzelfde rijm; a in II en III is dus volkomen gelijk aan a in I. Uit die eenvoudige strophe kunnen door herhaling en invoeging gecompliceerdere ontstaan, die echter driedeelig blijven:

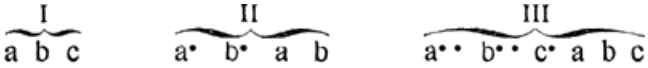

Dit is dus iets anders dan het kettingrijm. Het schijnt evenwel dat in de gecompliceerde rederijkersstrophe die muzikale driedeeling nog gevoeld wordt. Ook waar het kettingrijm vierdeelig is. De twee soorten van indeeling door elkaar geven soms een eigenaardige bekoring. Zoo kan men reeds een eenvoudig, vierdeelig kettingrijm als Anna Byns' *O doot hoe bitter is u ghedincken* ook zoo lezen:

Wij kiezen een driedeelig voorbeeld en zetten aan den eenen kant de indeeling naar het rijmschema, aan den anderen de muzikale:

I{A. O sterre der zee alderclaerst van lichte }I
I{a. Abigail die Davids gramscap swichte }I
I{A. Mijnen simpelen lof die ic hier dichte }I
I{b. Neemt doch in dancke. }I
I{A. Schoon Rachel edel reyn Davids nichte }II
I{a. Wilt op ons slaen u minlyc ghesichte }II
I{A. Bescermt ons slichte van sviants schichte }II
I{b. Wij arme crancke }II
II{B. Even kinderen roepen met groote gejancke }II
II{B. Reyn lichaem bewaert van sondigen stancke }II
II{c. Ghij hebt gedraghen }II
II{B. De druve wiens wijn aldersoetste van drancke }II
II{B. Pharao versoende o vruchtbaar rancke }II
II{c. Aenhoert ons daghen. }II
III{C. Cedrus die de helsce slangen condt verjagen }III
III{c. Ghij verbidt de plagen die in onsen dagen }III
III{d. U kint soude opte werelt sinden }III
III{C. Dus seggic stoutelyc sonder versaghen }III
III{d. Die troost aen u soect die sal troost vinden. }III

Hier gaan de indeeling naar het rijm en de muzikale indeeling door elkaar - de eerste wordt door den loop van den

ketting, de tweede door den zinsbouw bepaald; het geheel is een letterkundig muziekstuk, dat wij moeten leeren spelen.

V.

'Iedere associatie op grond van eenigerlei gelijkheid kan zich onmiddellijk omzetten in het besef van een wezenlijk en mystisch verband' - wanneer wij met Huizinga op die wijze een zekere denkorde omschrijven, die ook in de middeleeuwen gegolden heeft, plegen wij dan niet bij dat woord g e l i j k h e i d in de eerste plaats aan een visueele gelijkheid te denken? Maar wanneer wij dit doen - doen wij dan de latere middeleeuwen, die een lyrisch-muzikale leerschool - en welk een leerschool! - van een eeuw of drie achter zich hadden, niet in menig opzicht tekort? Moet, waar het gold een wezenlijk verband vast te stellen tusschen dingen, die één essentieele eigenschap gemeen hebben, niet juist het muzikale denken - wij verstaan hieronder het ontstaan van voorstellingen uit de apperceptie van tonen - van overwegend belang geweest zijn? Te meer, daar dit muzikale denken in de middeleeuwen, door een minder scherpe scheiding van instrumentale muziek en gezang, door een inniger samengaan van gezang en dichtkunst en door een meer onmiddellijken samenhang van beiden met de hoogste sferen, waartoe zich het gemoed kon verheffen, universeeler en van wijder draagkracht was dan nu. Moest men in de muzikale associatie, in den samenklank van tegen elkaar verstaanbare tonen niet ook de symboliek van het hoogere zien - zooals ook nu nog harmonie een hooger beteekenis heeft? En verbindt een samenklank van woorden niet ook de begrippen tot een hooger eenheid, is het rijm niet een 'superior expression of meaning'?

'De grondtrek van den laatmiddeleeuwschen geest is zijn overmatig visueel karakter' - een gevaarlijke bewering voor een tijd, die ons van de ars nova tot Okeghem, Obrecht en Josquin en verder naar Lassus en Palestrina voert-gevaarlijk omdat zij tot misverstand aanleiding kan geven.

Wij vatten een rebus als een beeld op, wij herleiden dit beeld tot een woordbeeld en herkennen er de beteekenis in - het is voor ons een soort schrijfschrift en wij lezen het; een moderne rebus kent zelfs letterteekens. Maar geef eens zoo'n rebus

zonder letterteekens aan een verstandig man, die niet lezen kan en voor wien het woordbeeld zijn beteekenis verliest. Ook hij zal hem oplossen - maar enkel door het gehoor, voor hem is het geen schrijfschrift maar een begrijpelijk noten- of tonenschrift - het geziene wekt klankvoorstellingen, eerst de klankvoorstellingen begrippen bij hem op. Voeg daarbij de overtuiging, dat ook klankverband het symbolisch bewijs van een samenvloeien in een hooger waarde is en gij hebt zoo iets als een beeld van den laat-middeleeuwschen geest. Ook van een vroegeren: is de dolfijn op de munten van Delphi, en veel dergelijks niet eer akoustisch dan enkel visueel op te vatten?

Jean Lemaire - een van de groote voorbeelden van de rederijkers - laat zijn *Couronne margaritique* naar het model van tien nymphen schilderen, die elkaar de hand geven; die tien nymphen dragen de namen van tien deugden, zij hebben tien edelsteenen op het voorhoofd, die de tien deugden symboliseeren, zij worden vergeleken met tien beroemde vrouwen uit de geschiedenis, bij uitnemendheid draagsters van die deugden. Hoe wordt dit alles samengehouden? Door de tien letters van den naam M A R G U E R I T E . Die letters zijn niet louter schriftteekens, zij voeren ons in het rijk van klank en tonen, zij worden gehoord, zij verbinden oog en oor. Zeker, het visueele is hier het punt van uitgang, maar het begrip volgt niet onmiddellijk uit het geziene, maar kiest den weg van den klank.

Dit geldt voor veel - voor zeer veel - in de emblematiek van dien tijd; ook zij wordt ten deele niet gelezen maar gehoord, ook zij is vaak iets als een rijm. Wie hier het akoustische, wij aarzelen niet te zeggen: het lyrische element verwaarloost, begrijpt haar slechts onvolkomen. Wanneer in een rederijkersoptocht een nar een vaandel draagt, waarop een Christus, een voet en eenige narrenkoppen zijn afgebeeld, ziet het volk dit, maar ziende hoort het: ‘God voedt veel narren’, hoort het met hetzelfde oor waarmee het een refrein volgt en begrijpt het naar beide richtingen.

Dit geldt in niet mindere mate voor de woordspeling - voor ons hoofdzakelijk een spel van begrippen, is het in dien tijd in de eerste plaats een spel van klanken en die klanken geven haar een recht van bestaan, dat haar bij onze opvatting meestal ontbreekt. Wanneer Cretin dicht:

Atropos a trop os âpre aux pots à propos is dit voor ons niets anders dan een schamele calembourg. Of het voor de tijdgenooten iets meer was? in ieder geval hoorden zij er een vaardigheid van klank in, die hen in beter gedichten bekoorde, en die bij Jean Lemaire ook voor ons nog van waarde is. 'Jene Dichter haben alle Gegenstände gegenwärtig und beziehen die entferntesten Dinge leicht auf einander; daher nähern sie sich auch dem was wir Witz nennen', zegt Goethe van zekere oostersche poëten - voor onze rederijkers kan men er bij voegen, dat het middel van die betrekking altijd weer in het muzikale ligt.

Zullen wij nu het *Schriftuerlyck Reffereyn,* met zijn rijm, zijn strophe en zijn woordspeling op Haas-baart en Claar-ken nog eens lezen? Wij gelooven dit aan onze lezers te kunnen overlaten.

ANDRÉ JOLLES.

De staatsrechtelijke beteekenis van den tegenwoordigen ministerraad en het beleid der buitenlandsche betrekkingen.

In de zesde uitgave van Sybenga's *Grondwet* wordt over het fundamenteele vraagstuk, dat ons in dit opstel bezighoudt, geen nader licht verspreid. Ik vind dit jammer, omdat, naar ik geloof, juist onder den invloed van de gebeurtenissen der laatste jaren, dit vraagstuk meer dan ooit in het brandpunt der politieke en publiekrechtelijke belangstelling moet komen te staan. Vóór het jaar van den wereldoorlog zag men in de instelling van den ministerraad bovenal een aangelegenheid van inwendige, nationale organisatie; sindsdien is het er een van hoogere orde geworden. Men kan er niet meer mee volstaan de argumenten, ter kenschetsing van aard en karakter van dien raad te ontleenen alleen aan de inwendige constructie van de staatsrechtelijke nationale idee. In verband met de internationale strekking, welke het vraagstuk van den ministerraad onder den invloed der buitengewone omstandigheden gekregen heeft - gevolg van de gewijzigde positie van ons land, ook als lid van den volkenbond - zijn interne argumenten niet adaequaat meer aan het veelomvattende der stof, welker behandeling wij ons in deze bladzijden voor oogen hebben gesteld. Die argumenten plachten te zijn ontleend aan den tekst van grondwet of wet, zelfs aan den tekst van het reglement van orde voor den Raad van Ministers, en zij bleven beperkt tot wat binnen de grenspalen op het vaderlandsche erf, ‘overeenkomstig de positie van dien raad en goede constitu-

tioneele gebruiken'[1], zich afspeelde. Zelfs waar een internationale kant aan verschillende vraagstukken niet te ontzeggen viel - ik doel hier met name op de organisatie van de militaire en maritieme weerkracht der natie, - heeft men kans gezien, met een beroep op specifiek technische argumenten, het betrokken vraagstuk terug te brengen tot een zuiver inwendige, departementale aangelegenheid, waarmede de ministerraad als zoodanig niet rechtstreeks en onvoorwaardelijk betrokken was. Het loslaten van de verschillende ministers van oorlog en van marine, zooals men dit gedurende het bewind van den tegenwoordigen premier meermalen heeft kunnen constateeren, zonder dat dit het voortbestaan van het ministerie in zijn geheel ook maar eenigszins scheen te hinderen, is hiervan een sprekend voorbeeld.

Uit de langzamerhand bedompt geworden nationale sfeer, waarbinnen het vraagstuk tot nu toe was bevangen, moet het worden overgebracht op het ruimere terrein der buitenlandsche betrekkingen.

In de vergadering der Eerste Kamer van 26 April 1923 zeide de Minister van Buitenlandsche Zaken, dat 'het vraagstuk van de correlatie van de bewapening en de garantieverdragen voor Nederland van buitengewoon belang is, maar van even groot belang voor den Volkenbond zelf. *Nederland komt politiek te staan met dat vraagstuk op een tweesprong...*

'Wanneer Nederland met betrekking tot deze vraagstukken in Genève zich zal moeten uitspreken, dan *is het noodzakelijk, dat de Nederlandsche delegatie de Nederlandsche publieke opinie achter zich weet.* Want wat is het dilemna? Nederland, gaat het niet mede, zou kunnen krijgen het odium, dat het de vermindering van bewapening in den weg staat, en, gaat het wel mee, dan wordt het, wat zijn eigen politieke positie betreft, een anderen koers uitgedreven, die door de Nederlandsche publieke opinie dunkt mij onder de oogen moet worden gezien. Het oogenblik is echter nog niet gekomen om een speciale uitspraak te doen.'[2]

De oorsprong van deze verklaring, die nauw verband houdt

1) Vgl. Mr. H. Dooyeweerd, De Ministerraad in het Nederlandsche Staatsrecht, blz. 191.
2) Handelingen 1922-1923, I, blz. 689.
Ook Prof. Mr. A.A.H. Struycken in zijn 'De Hoofdtrekken van Nederlands buitenlandsch beleid', schrijft dat 'het Nederlandsche volk heeft te beslissen', 'het heeft nu te kiezen.' 'Wil men den beslissenden stap zetten? De minister van buitenlandsche zaken heeft verklaard zijn oordeel nog niet te hebben gevormd. Wij begrijpen, dat hij aarzelt.' (blz. 34-36).

met ‘de zelfstandigheidspolitiek, de politiek van Nederland te midden van andere landen’, waarop de minister in het vervolg van zijn rede meer uitvoerig is teruggekomen, ligt voor mij psychologisch in de Neutraliteitsproclamatie, door onze regeering in 1914 uitgevaardigd, en staatsrechtelijk in de benoeming van den opperbevelhebber van land- en zeemacht, gecontrasigneerd niet door de ministers van oorlog en marine, maar wel door den toenmalig nog tijdelijken voorzitter van den raad van ministers, Cort van der Linden.

Minister van Karnebeek verklaarde, dat ‘door hem niet werd ingeluid een nieuwe politiek, maar dat door hem werd gezocht naar een juiste benaming van de politiek, die voor Nederland was weggelegd’ -, met dat al wordt dan toch voor Nederland een taak in uitzicht gesteld, hemelsbreed verschillende van de politieke afzijdigheid op internationaal terrein, tot den dag van heden vrijwel door natie en vertegenwoordiging gehuldigd[1)]. De doorvoering van de zelfstandigheidsgedachte in de buitenlandsche politiek, die meebrengt dat ‘Nederland zichzelf zij, dat Nederland in zijn optreden in de Statensamenleving sta op eigen beenen en niet leune naar rechts of naar links’, moet m.i. gepaard gaan met een wijziging van de positie van den ministerraad in het Nederlandsche staatsbestel zelve, een wijziging, die zich heeft te voltrekken, zelfs reeds feitelijk voor een deel voltrokken is, in de sfeer van de zelfstandigheid ook voor dit college.

Er bestaat een principieel verschil in de functionneering van den staat, zooals deze werkt naar binnen dan wel naar buiten. Naar binnen treedt de staat tegen hem gesubordineerde machten en personen op, die desnoods op gronden van staatsrechtelijken aard kunnen betwisten, dat de autoriteit, die hunne aangelegenheid behandelde, naar den geest van onze publiekrechtelijke organisatie de ter zake bevoegde was, maar die zich

1) Vgl. Prof. Mr. A.A.H. Struycken, Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen, blz. 55.

op stuk van zaken hebben neer te leggen zoowel bij de wijze van afdoening als bij die afdoening zelve. Wanneer een rijksambtenaren- of een rijkswerkliedenbond, omvattende personeel werkzaam onder alle departementen, zich bijv. wendt tot den ministerraad met een adres, waarin de herziening van de arbeidsvoorwaarden van dat personeel verzocht wordt, kan men twisten over de vraag, welk college de 'bevoegde macht' is in den zin van art. 8 der Grondwet, met name over de vraag dus, of afdoening van adressen door den raad van ministers in strijd is met de staatsrechtelijke positie van dien raad - de beslissing zooals die gegeven wordt, hetzij dan door den raad van ministers voor het geheele personeel, hetzij dan door den individueelen minister voor dat deel van het personeel, hetwelk onder zijn departement ressorteert, is in deze materie het laatstgesproken woord.

Tegenover andere staten, rechtens zijn gelijken, feitelijk vaak zijn meerderen, treedt de staat op als een in zichzelf gesloten eenheid, in wier belang het belang van elk harer leden culmineert, maar met wier innerlijke opbouw de partij ter andere zijde geen rekening heeft te houden. De Koning, tezamen met den minister van Buitenlandsche Zaken, is in het internationaal verkeer de openbaringsvorm, de 'verstoffelijking' van de nationale idee; met dezen uiterlijk waarneembaren verschijningsvorm wordt op het gebied van het beleid der buitenlandsche betrekkingen de staatsidee in haar ganschen omvang vereenzelvigd, in dit staatsrechtelijk instrument legt die idee internationaal de volheid van haar geheele wezen neer. Voor de vraag, welke autoriteit in het geregeld verkeer der staten de bevoegde is, is hier geen plaats, en argumenten van inwendig staatsrechtelijken aard zijn irrelevant[1)].

1) Deze argumentatie is formeel staatsrechtelijk doordacht; ik aanvaard intusschen volkomen de op doelmatigheidsoverwegingen gebaseerde reserve van Prof. Strucyken, die 'niet spreekt van de mogelijkheid, dat onkunde of ijdelheid te eeniger tijd een minister van buitenlandsche zaken zoude verleiden tot internationale avonturen, die onze positie als zelfstandige, onzijdige mogendheid in gevaar zouden brengen. Er zijn daarvan voorbeelden in het verleden, en ook in de toekomst zijn wij daartegen niet gewaarborgd. Wij hebben dan evenwel alle kans te verwachten, dat een spoedige en krachtige reactie van de publieke opinie het gevaar bezweert en het gebeurde tot een minder gelukkig incident terugbrengt, dat geen blijvende gevolgen achterlaat.'
(De Hoofdtrekken van Nederlands buitenlandsch beleid, blz. 26).

Sydney Low vestigt op dit punt de aandacht, waar hij in zijn 'The governance of England', bij de beschouwing van 'The Monarchical Position', schrijft dat 'during the period between the accession of George IV and the death of Queen Victoria, international politics, though at times exciting enough, were on the whole less absorbing than domestic legislation. This is the special sphere of Parliament and of parliamentary Cabinet. It is a region from which the Crown must keep clear, for fear of becoming entangled in party politics. *But foreign policy is the concern of a nation as a whole.*'[1)]

Zooals de staatsmacht zich practisch in algemeenen zin doet gelden door middel van den drager van het staatsambt, en in de uitoefening van dit staatsambt zich steeds weerspiegelt de inwendige constellatie der staatsidee, zoo functionneert daarentegen in het buitenlandsch bestuur de geserreerde staatseenheid als in zichzelf gesloten en zichzelf genoegzame idee, wier eenige openbaringsvorm, wier eenige verstoffelijking is het departement van buitenlandsche zaken: de innerlijke waarde dier idee blijft daar echter buiten debat[2)].

Dit verschil in aard der verhouding tegenover de partij ter andere zijde brengt, waar het beleid der buitenlandsche betrekkingen zich meer dan vroeger beweegt in de richting eener zelfstandigheidspolitiek, een wijziging in de inwendige staatsrechtelijke verhoudingen van ons land zelf mee. Terwijl vroeger het staatkundig oog vooral, misschien zelfs wel uitsluitend gericht was op de organisatie der eigen Nederlandsche volksgemeenschap als rechtsgemeenschap, zoodat 'de Kamer in stille avondvergaderingen niet de minste aandacht meer wijdde aan de behandeling van Hoofdstuk III der Staatsbegrooting'[3)], heeft minister van Karnebeek 'een taak voor

1) Blz. 289, ook aangehaald door Mr. E. van Raalte, De Minister-President, blz. 66.
2) Het p o l i t i e k e verschil, dat bestaat tusschen het binnenlandsche beleid en het buitenlandsche beleid, schetst Struycken als volgt:
'De functie van de binnenlandsche staatszorg is de verwezenlijking der gemeenschappelijke belangen in den kring der volksgenooten op den grondslag der in het volk levende rechts- en cultuurgedachten, de functie van de buitenlandsche staatkunde is in haar wezen nog steeds de verzorging van de belangen der volksgemeenschap t e g e n o v e r die van andere volken op den grondslag van het eigen belang.' (Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen, blz. 42).
3) Struycken, Het Bestuur, enz., blz. 60.

Nederland geschetst, die voor dat land meer eigenaardig is weggelegd geworden, n.l. van medewerking aan den uitbouw van de rechtskundige ordening in de Statensamenleving en van het doen gelden door die rechtskundige ordening van invloed op de machtsverhoudingen in de wereld en op de machtspolitiek der Staten'[1].

Maar dit beteekent dan niets meer of minder dan dat de persoonlijkheid van den minister van buitenlandsche zaken, gegeven het stekelige van dit terrein en de verre strekking van zijn handelingen, ik wil nog niet zeggen tot *de* leidende, maar dan toch zeker tot een der voornaamste van de leidende krachten in ons staatsbestel is geworden: in hem en in hem alleen, tezamen met den Koning, culmineert de Nederlandsche staatsrechtsgedachte op het gebied der buitenlandsche verhoudingen. Onder den invloed van de buitengewone omstandigheden is deze stelling, tot nu toe een staatsrechtelijke stelling zonder meer, een werkelijkheid geworden, waarvan wij ons de gevolgen in de verste verte zelfs nog niet kunnen denken.

'Het moet zoo worden', zeide in zijn aangehaalde rede minister van Karnebeek, 'dat iedere Regeering wete en ervan overtuigd zij, dat wanneer men met Nederland te maken heeft, men met Nederland alleen te doen heeft; dat men bij Nederland kan komen met een exposé van overwegingen zonder voorbehoud te maken, met het oog op de mogelijkheid dat Nederland in de politieke belangensfeer van anderen is opgenomen'.

Zelfs meent hij reeds, 'dat Nederland zich langzamerhand die positie heeft weten te verwerven. Hetgeen Nederland ten deel gevallen is op het gebied eener rechtskundige ordening in de Statensamenleving is niet onbelangrijk geweest. Nederland is op het oogenblik de plaats, waar zeer belangrijke rechtsinstituten zijn gevestigd geworden, en het treft dat, wanneer in of buiten den Volkenbond commissies in het leven worden geroepen of maatregelen worden genomen, die op het gebied van de rechtskundige ordening der Statensamenleving van belang zijn, men gaarne zijn toevlucht neemt tot iemand uit Nederland, omdat men wel weet, dat de medewerking van Nederland is een onbevangene'.

1) Handelingen 1922-1923, I, blz. 690.

De minister van buitenlandsche zaken, in den vervolge in den geest van minister van Karnebeek optredende, doet dit niet meer als technisch hoofd van een bepaald departement, maar als vertegenwoordiger van de natie in haar geheel en op elk gebied, maritiem, koloniaal, krijgskundig, financieel, intellectueel, moreel, waarop zij haar werkzaamheid vertoont[1]. Doch dit is alleen mogelijk, wanneer met deze gewijzigde buitenlandsche politiek zich voltrekt een wijziging der eigen staatsrechtelijke verhoudingen in de richting van de zelfstandigheid van den ministerraad, zoodat men voortaan in den minister van buitenlandsche zaken minder een kabinetshoofd dan wel den vertegenwoordiger van de regeering in haar vollen omvang zal hebben te zien. Eerst dan, wanneer die ministerraad is geworden een staatsrechtelijk college met eigen fundeering en eigen sfeer, kan de minister van buitenlandsche zaken, de Nederlandsche publieke opinie achter zich wetende (wat staatsrechtelijk niets anders beteekent dan dat de minister zich onvoorwaardelijk door den ganschen ministerraad gedekt weet) het uitwendig staatsbeleid voeren als 'the concern of the nation as a whole'[2].

In de eerste plaats is daartoe noodig, dat de raad van ministers neme de minderheid bindende besluiten, dat het college zij een noodzakelijk orgaan van staatsbestuur, welks staatsrechtelijk karakter, gelijk in Engeland en Frankrijk, boven allen twijfel is gesteld. Het is daarom jammer, dat in het Reglement van Orde voor den Raad van Ministers, zooals dit in 1905 is herzien, artikel 3 is vervallen, hetwelk voorscheef, dat 'behalve ingevolge wettelijke bepalingen, de besluiten van den Raad niet naar buiten werken dan voor zoo-

1) Mr. Marchant doelt op deze tegenstelling, waar hij in zijn artikel 'Een propagandageschrift voor de vlootwet', in 'De Opbouw' van 15 April 1923 spreekt van den formeelen en den materieelen kant van de buitenlandsche politiek.

2) Hoe sterk deze gedachte leeft in het Engelsche volk, blijkt uit het feit dat de diplomatieke medewerker van de *Daily Telegraph,* naar aanleiding van het optreden van Baldwin als eerste minister, zegt, dat men zich te Berlijn, Parijs en elders zou vergissen, indien men van deze benoeming een wijziging in de buitenlandsche politiek zou verwachten. *Die politiek is niet die eener partij, doch die van de geheele natie.* (N.R.C. 23 Mei 1923, Avondblad).

veel de minister, wien de zaak in het bijzonder aangaat, de uitvoering daarvan op zich neemt'[1].

Als eisch der *staatkundige* inwendige machtsverschuiving, aangevangen met de grondwetsherziening van 1840 en geconsolideerd door Thorbecke in 1848, is door het Koninklijk Besluit van 1842 de ministerraad ingevoerd aanvankelijk op formeel onjuiste wijze, later in verbeterden vorm[2], maar waarbij nog steeds ruimte werd overgelaten voor de vraag of die ministerraad een bijzonder staatscollege dan wel een huishoudelijke aangelegenheid der regeering was; - als eisch der *feitelijke* uitwendige machtsverschuiving, zooals deze zich sedert het jaar van den wereldoorlog heeft doen gevoelen, en welke zich openbaart in een meer zelfbewust optreden van ons land waar het betreft de vestiging van 'de heerschappij van het recht ten koste van de rechtelooze politiek der belangen en aspiraties'[3], erkenne men expressis verbis de zelfstandigheid van een college, als welks orgaan en samenstellend bestanddeel tevens de minister van buitenlandsche zaken heeft te ageeren.

In den vervolge onderscheide men dan ook scherp tusschen den minister van buitenlandsche zaken, lid van den Raad van Ministers en als zoodanig leider van de buitenlandsche politiek, gelijk deze door dien Raad als geheel wordt vastgesteld, tegenover den minister van buitenlandsche zaken, chef van zijn departement, waar slechts zaken van meer technischen aard worden behandeld, die hem alleen als 'chef der diplomatieke agenten'[4] aangaan.

In dit verband treft een tweede wijziging van het reglement

1) De bewerker van de 6e uitgave van Sybenga's Grondwet schrijft in een noot op blz. 494, dat 'bij gebreke van eenige toelichting of debat hij geen reden vindt, uit het vervallen van art. 3 af te leiden, dat het reglement daarmede zijn karakter van huishoudelijk reglement zou hebben verloren'; deze argumentatie lijkt mij te vreemder, omdat op blz. 170 de bewerker, juist met een beroep op het toenmalige nieuwe artikel 3 schrijft, dat 'het hem niet betwistbaar schijnt, dat het reglement voor den ministerraad de beteekenis heeft eener huishoudelijke regeling.'

   De bewerker begaat de fout, de beteekenis van den ministerraad af te leiden uit zijn reglement van orde, inplaats van omgekeerd het reglement van orde te baseeren op de beteekenis van den ministerraad.
2) Zie Dooyeweerd, t.a.p., blz. 195.
3) Struyken, De hoofdtrekken, enz., blz. 25.
4) Aldus Marchant, t.a.p. blz. 742.

van orde voor den Raad van Ministers, ook in 1905 aangebracht; in art. 1, onder c, staat nu geschreven dat de Raad van Ministers in het bijzonder beraadslaagt en besluit:

over de verdragen met buitenlandsche mogendheden, over gewichtige aan de gezanten te verstrekken instructiën, en over andere belangrijke onderwerpen het buitenlandsch beleid betreffende.

Volgens de redactie van art. 1, sub c, zooals deze in 1901 was vastgesteld, beraadslaagde en besloot de Raad van Ministers in het bijzonder:

over de verdragen met buitenlandsche mogendheden, over belangrijke te haren aanzien te nemen maatregelen, en over gewichtige aan de gezanten te verstrekken instructiën.

De ruimere opvatting van 1905 springt onmiddellijk in het oog: in plaats dat alleen belangrijke, ten aanzien der buitenlandsche mogendheden te nemen *maatregelen* een punt van bespreking van den ministerraad uitmaakten, worden nu ook andere belangrijke *onderwerpen het buitenlandsch beleid betreffende,* binnen diens bemoeiingsfeer getrokken; in deze veel meer omvattende redactie straalt m.i. reeds de opvatting door, volgens welke men in den minister van buitenlandsche zaken als leider der buitenlandsche politiek, den vertegenwoordiger der natie als geheel heeft te zien, en zeker allerminst een mechanisch-werkend departementshoofd, chef van een administratie zonder meer[1].

In tijden, waarin de politieke spanning het hoogst is, breekt vaak ineens door, wat reeds in het onderbewustzijn der betrokken staatslieden zich gevormd had, zonder evenwel

1) In denzelfden zin Struycken. Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen, blz. 19: ‘Terwijl de andere Departementen alleen verplicht zijn in den Raad (van Ministers) te brengen ontwerpen van wet en van algemeene maatregelen van bestuur en de voordrachten tot benoeming en ontslag van enkele hooge ambtenaren, mag van het buitenlandsche bestuur niets belangrijks, in welken vorm het ook tot openbaring zal komen, buiten den Ministerraad om zijn beslag krijgen. Alles schijnt dus in deze ervoor gedaan om te verzekeren, dat het buitenlandsch bestuur niet gereserveerd zal blijven voor den Koning en den Minister van Buitenlandsche Zaken, maar voortdurend onder de leiding zal blijven van het geheele Ministerie, dat daarvan aan de Volksvertegenwoordiging verantwoording heeft te doen.’

tot dat oogenblik de gelegenheid te hebben gehad zich in een concreet staatsrechtelijk feit te manifesteeren: ik bedoel de benoeming in Augustus 1914 van den opperbevelhebber van land- en zeemacht, gecontrasigneerd niet door een of meer ministers individueel, maar door den toenmaals nog tijdelijken voorzitter van den raad van ministers, Cort van der Linden. Staatsrechtelijk komt hier tot openbaring het beginsel, dat de ministerraad het college is, dat als zoodanig onbeperkt verantwoordelijk is voor deze ééne bepaalde handeling met al haar gevolgen, en krachtens dit beginsel werd de gestie van den hoogsten landsdienaar, van wiens bekwaamheid en inzicht het wel en wee van de natie als geheel afhankelijk is, zeer nadrukkelijk onttrokken aan den departementalen invloedssfeer van welken bijzonderen minister ook. Het juridisch karakter van den ministerraad treedt in dit geval duidelijk aan het licht, n.l. van niet slechts een staatscollege naar den vorm, maar ook naar zijn feitelijken, zelfs staatsrechtelijk bepaalden werkkring te zijn.

Trouwens, hoe zou men zich de regeling van deze vitale questie anders kunnen voorstellen? De opperbevelhebber is instrument der regeering in haar geheelen omvang, zijn taak is het de politiek dier regeering te doen slagen, en van haar zal hij zijn instructie ontvangen, waarin zijn verhouding tegenover het geheele kabinet is omschreven: de ministerraad is het lichaam, dat staatsrechtelijk verantwoordelijk is zoowel voor het doel, dat gesteld wordt, als voor de keuze der personen, door wier medewerking dat doel bereikt moet worden. Dit doel nu *concerns the nation as a whole.* Van een speciale verantwoordelijkheid tegenover individueele ministers, met name die van oorlog en van marine, kan geen sprake zijn, al ware het alleen reeds hierom, dat deze niet beschikken over de gegevens, die noodig zijn om het beleid van den opperbevelhebber als instrument, als orgaan der regeering in haar geheel, te beoordeelen. Dit kan alleen plaats hebben in den ministerraad, die dan ook als college bevoegd en geroepen is, in hoogste ressort dit beleid aan bespreking te onderwerpen[1].

1) Men vergelijke hierbij de Instructie voor den opperbevelhebber van land- en zeemacht, waarin - naast zijn administratieve betrekking tot de ministers van oorlog en van marine - telkens zijne verhouding bovenal tegenover de regeering wordt vastgelegd:
Art. 4. De opperbevelhebber ontvangt bij de aanvaarding van zijn functie van de regeering alle inlichtingen, die voor de kennis van den politieken toestand noodig zijn.
De regeering zal de opperbevelhebber ook verder op de hoogte houden van den politieken toestand en van de wijzigingen daarin.
Art. 5. De opperbevelhebber draagt zorg, dat de regeering te allen tijde wete, waar hij zich ophoudt en waar het algemeen hoofdkwartier is gevestigd.
Art. 6. De opperbevelhebber is voor zijn krijgsbeleid en voor de wijze, waarop hij zijn gezag uitoefent, verantwoordelijk aan de regeering.

Nu is het mij bekend, dat deze staatsrechtelijke constructie van des opperbevelhebber's positie niet allerwege gewaardeerd wordt: gedurende de mobilisatie-jaren zijn in de Tweede Kamer telkens stemmen opgegaan, die een constitutioneele ondergeschiktheid van de hoogste militaire autoriteit aan de ministers van oorlog en marine bepleitten. Zoo lezen wij in het Voorloopig Verslag op het VIIIste Hoofdstuk der staatsbegrooting voor het dienstjaar 1916:

'Sommige ervaringen zouden aanleiding kunnen geven tot de opvatting, als ware de opperbevelhebber voor zijn beleid - althans wat de landmacht betreft - niet verantwoordelijk aan den Minister van Oorlog, maar aan het Kabinet in zijn geheel. Mocht inderdaad de Regeering de positie van den opperbevelhebber aldus hebben beschouwd en in dien zin geregeld -, ten aanzien van de grondwettelijke verantwoordelijkheid van den Minister tegenover de Kamer zou zulk een regeling nimmer consequenties kunnen hebben. Voor alles wat voorvalt op het gebied der landsverdediging, *ook de daden en gedragingen van den opperbevelhebber,* is door de Kamer de Minister van Oorlog, niet de tijdelijke voorzitter van den ministerraad, ter verantwoording te roepen. Met betrekking tot de verdediging ter zee, ten aanzien waarvan de opperbevelhebber dezelfde positie inneemt als ten opzichte van de landmacht, is de juistheid van deze opvatting nooit betwijfeld en de minister van marine steeds de eenige rechtstreeks verantwoordelijke bewindsman geoordeeld'.

De innerlijke zwakheid van deze redeneering blijkt al onmiddellijk, wanneer men bedenkt, dat in dit betoog de noodzakelijke eenheid van krijgsbeleid te land en ter zee over het hoofd wordt gezien: de steller van dit gedeelte van het voorloopig verslag schijnt te meenen, dat het krijgsbeleid van

den opperbevelhebber *van land- en zeemacht* bestaat uit op zichzelf staande militaire verrichtingen, die dan onderscheiden zouden kunnen worden in een actie te land en eene ter zee. Inderdaad echter staan opstelling en gebruik van het leger in het nauwste verband met de groepeering der marinestrijdkrachten. Maar bovendien, het krijgsbeleid is geen op zichzelf staande militaire verrichting. Het is het uiterste middel, ter bereiking van het door de regeering als geheel gestelde politieke einddoel, en staat als zoodanig in het nauwste verband met het, door den ministerraad vastgestelde buitenlandsche beleid. Zelfs wanneer wij een minister van landsverdediging hadden, belast met de portefeuilles van oorlog en marine beide, zou de oorlogstaak van den opperbevelhebber niet binnen de bemoeiingssfeer van deze administratieve autoriteit getrokken kunnen worden, omdat dit krijgsbeleid opgetrokken is binnen het kader van de, den opperbevelhebber door de geheele regeering gestelde algemeene politieke gedragslijn. De regeering, het kabinet in ganschen omvang, niet één minister of enkele ministers tezamen, geven het doel aan, hetwelk bereikt moet worden: de vraag of onze weermacht in actie moet komen, hetzij tot verdediging van het grondgebied van den staat, hetzij tot handhaving der neutraliteit, staat in het nauwste verband met de internationale omstandigheden en binnen het raam van dit plan moet het beleid van den opperbevelhebber, instrument der regeering in den ruimsten zin des woords, worden beoordeeld. Deze taak behoort tot de competentie van den Ministerraad.

Had de Tweede Kamer zich de consequentie van dezen gedachtengang scherper voor oogen gesteld, dan had zij haar kritiek op het beleid van het algemeene hoofdkwartier gehouden binnen de sfeer, waar deze thuis behoort, n.l. bij de behandeling van Hoofdstuk I der staatsbegrooting. Door haar uit te oefenen telkens en voortdurend bij de bespreking van het beleid van den minister van oorlog, is die kritiek in banen geleid waarop zij dood moest loopen.

In de zesde bewerking van Sybenga's *Grondwet* wordt van het exceptioneele karakter der functie van de hoogste legerautoriteit niet eens melding gemaakt, er staat alleen, dat ‘de opperbevelhebber het verlangen der Regeering behoort op te

volgen en vooral dat van den in de eerste plaats verantwoordelijken minister onder wien hij is gesteld'[1]. Evenals in de bespreking van de functioneering van den Ministerraad is de bewerker ook ten aanzien van de behandeling van dit fundamenteel novum in ons staatsrecht in gebreke gebleven.

Wat er verder moge zijn van de publiekrechtelijke plaatsbepaling van den opperbevelhebber van land- en zeemacht, vraagstuk waarin ten slotte alle gezagsverhoudingen culmineeren[2], voor het onderwerp, dat mij in dit opstel bezighoudt, is het voldoende te constateeren, dat de facto, onder den drang der omstandigheden, de raad van ministers geworden is, wat hij worden *moest,* een college *sui juris,* dat voor bepaalde gedragingen en verzuimen rechtstreeks en volledig ter verantwoording kan worden geroepen. Verklaarbaar is, dat de noodzakelijkheid van deze ontwikkeling zich gemanifesteerd heeft op het gebied van het buitenlandsche beleid, zoowel in oorlogs- als in vredestijd, omdat hier (in tegenstelling met het binnenlandsche beleid, waar de partijstrijd de politieke plaats van het ministerie bepaalt, en men dus steeds rekening te houden heeft met de belangen van een meerderheid en een minderheid tevens) de natie als één geheel optreedt, wier staatsrechtelijke vertegenwoordiger is de raad van ministers, en wier volkenrechtelijke vertegenwoordiger, wier denkend, leidend hoofd is de Koning met den minister van buitenlandsche zaken.

Ten slotte een woord over den politieken omvang en de beteekenis van onze buitenlandsche staatkunde, zooals deze in de Eerste Kamer, in hare vergadering van 26 April van dit jaar, door Minister van Karnebeek is geschetst.

Ik meen te kunnen vaststellen, dat de denkbeelden van Minister van Karnebeek en Prof. Struycken elkaar niet ver ontloopen, zoowel wat betreft de algemeene, theoretische omschrijving van het buitenlandsche beleid, als ook wat aangaat

1) Zie blz. 128.
2) Belangstellenden verwijs ik naar mijn artikel in *De Gids* van 1918, 'De staatsrechtelijke positie van den opperbevelhebber van land- en zeemacht'; merkwaardig is intusschen, dat het ontslag van deze autoriteit heeft plaats gehad bij Koninklijk besluit, gecontrasigneerd door de ministers van oorlog en marine.

de practische doorvoering van deze idee door middel van ons lidmaatschap van den Volkenbond, in meer algemeenen zin door onze directe deelneming aan statutair vastgelegde of vast te leggen internationale garantieverdragen.

Als hoofdelementen van ons buitenlandsch beleid noemt Struycken 'bescheidenheid, afzijdigheid, waar het geldt de politieke verwikkelingen, die de volken verdeeld houden, krachtige medewerking, waar het gaat om de versterking van de rechts- en de humanitaire gedachte en de economische solidariteit in het internationale leven';[1] Minister van Karnebeek omschrijft de taak van Nederland, als die van een zoo consequent mogelijk doorgevoerde medewerking aan den uitbouw van de rechtskundige ordening in de Statensamenleving. 'Voor Nederland is het daarom van zooveel belang zijn zelfstandigheidspolitiek te volgen, wijl het daardoor deelachtig kan worden een vertrouwenspositie, die het in staat stelt, om zich op het gebied van rechtskundige ontwikkeling des te beter te doen gelden'[2].

Hier wordt een *rechtstaak* voor Nederland opgeeischt, die indruischt tegen de opvatting, dat 'niet alleen in de samenleving van de Staten, maar ook in de maatschappij zelf de kracht, de macht, de factor is, waarmede het meest wordt rekening gehouden' - aldus Minister van Karnebeek[3] -, een *rechtstaak* die, naar de woorden van Struycken, 'de heerschappij van het recht ten koste van de rechtelooze politiek der belangen en aspiraties steeds meer uitbreidt'[4].

Het moeilijke punt zien beiden in onze deelneming aan den Volkenbond, wiens macht nog zeer gering is (Struycken), en waarvan het bezwaar is, dat de idee, die daaraan ten grondslag ligt, nog niet geheel weerspiegeld wordt in den geest, die de volkeren vervult (van Karnebeek).

De Amsterdamsche oud-hoogleeraar meent zelfs, dat 'de perspectieven voor een principieele verandering onzer politiek hier zijn gelegen', omdat wij 'als lid van den Volkenbond *ipso jure* gemengd zijn in de algemeene wereldpoli-

1) De hoofdtrekken, enz., blz. 25.
2) Handelingen 1922-1923, I, blz. 690.
3) Handelingen, t.a.p., blz. 691.
4) De hoofdtrekken, enz., blz. 25.

tiek... Er bestaat geen twijfel, dat wij als lid van de nieuwe volkengemeenschap plotseling kunnen gemengd worden in de oplossing van groote internationale geschillen, die ver liggen buiten de grenzen van onze onmiddellijke belangen en verantwoordelijkheid en ons, in strijd met onze traditie, kunnen meesleepen in den draaikolk der groote politieke verwikkelingen, waaraan wij ons steeds zoo zorgvuldig hebben onttrokken gehouden.

'Wie dit met ons beschouwt als een ernstig gevaar, dat ons volk, zonder aan zijne verplichtingen als een goed Lid van dien Bond te willen te kort doen, zoo eenigszins mogelijk moet zien te voorkomen en te vermijden, begrijpt tevens, met hoe groote voorzichtigheid onze politiek in den Volkenbond moet worden geleid. Overeenkomstig onze tradities en ons nationale karakter hebben wij ervoor te waken, dat wij, ook als Lid van den Volkenbond, niet gemengd worden in eenige internationale machtspolitiek, *tenzij en voorzoover volstrekte zekerheid bestaat, dat zij onder de hoede van betrouwbare rechtsgaranties wordt gevoerd'*[1].

Ook minister van Karnebeek schijnt het toe, alsof 'tegenwoordig in het algemeen voor het recht minder gevoeld wordt, en alsof men ook in het zuiver staatkundige meer vraagt naar de macht, die een maatschappelijk element kan uitoefenen, dan naar het recht, dat zou moeten gelden.

'Dit verschijnsel, dat in de Staten zelf te onderkennen is, doet zich ook voor in de Statensamenleving; vooral tegenwoordig. Het zal een zeer moeilijke taak zijn, om door uitbreiding, verdieping van de zedelijke en rechtskundige ordeningen op internationaal gebied te komen tot het opwerpen van een bolwerk tegenover machtspolitiek. *De Volkenbond is een poging daartoe.* Toen men den Volkenbond in het leven riep, stelde men zich althans in zekere kringen voor, dat de oorlog zou worden gevolgd door een soort ethisch réveil, waarin de Volkenbond zou passen. Dat réveil is uitgebleven en dat heeft de positie van den Volkenbond moeilijk gemaakt. Het is dan ook niet te verwachten, dat men aanstonds in zijn pogingen om tot dien verderen uitbouw te geraken, zal slagen in dien zin, dat men dat bolwerk tegenover de machts-

1) De hoofdtrekken, enz., blz. 27 en 28, cursiveering van mij.

politiek met succes zal kunnen opwerpen. *In geen geval evenwel zou ik ertoe willen medewerken, dat door het treden, uit een meer in het bijzonder voor Nederland weggelegde taak, op het gebied van de algemeene internationale politiek, Nederland in moeilijkheden zou worden meegesleept, welke het zichzelf had kunnen besparen.*'[1)]

Nederland vergete dus niet, dat 'de Volkenbond, die voorloopig misschien niet heel veel meer kan zijn dan de grootste gemeene deeler van hetgeen in de verschillende landen leeft, nog niet geheel beantwoordt aan de verwachtingen van diegenen, die ontwikkeling van de internationale verhoudingen bezien van een hoog rechts- en ethisch standpunt'.

Het groote gevaar voor Nederland is nu dat, binnen de sfeer van den Volkenbond, machtsvraagstukken zullen ter tafel worden gebracht als rechtsvraagstukken, aan wier oplossing dan elk lid der nieuwe volkengemeenschap verplicht zal zijn medewerking te verleenen: ons land, als kleine onder de vele grooten, zal nu zelfstandig hebben te beoordeelen of wat zich als recht aandient, ook inderdaad recht is. En wanneer men dan bovendien 'denkt aan den afstand, die er ligt in geest, in traditie en in ontwikkeling tusschen de verschillende Staten, die den Volkenbond vormen', dan kan men eerst recht de opvatting van minister van Karnebeek waardeeren, dat 'in deze phase (van ontwikkeling van den Volkenbond) elementen aanwezig zijn, die verdienen niet onopgemerkt te blijven, en die, naar zijn overtuiging, het betrachten van groote voorzichtigheid dubbel rechtvaardigen'.

Door lid te worden van den Volkenbond, zijn wij dus lid geworden van een rechtsorganisatie, die nog niet over de middelen beschikt aan de deelnemers op te leggen, wat zij als recht opvat. Het vraagstuk der ontwapening, door Struycken omschreven als 'onmisbare voorwaarde om de volken te ontlasten van den onzaligen bewapeningswedstrijd, die met het einde van den oorlog, helaas, niet heeft opgehouden', komt ons aldus uitermate scherp verlicht voor den geest te staan.

De waarborgen, die een staat met reden mag stellen tegen zijn opneming in de politieke belangensfeer van anderen, kunnen wij niet uit handen geven, zoolang niet, inplaats van en machtspolitiek, een algemeene internationale rechtspolitiek

1) Handelingen 1922-1923, I, blz. 691.

gevolgd wordt. Nederland heeft zich opgelegd een internationale rechtstaak, maar de vervulling van die rechtstaak is niet verzekerd. De juridische constructie van den Volkenbond, ‘een instelling, die geen zelfstandig bestaan heeft, die niet leeft uit eigen kracht en macht, maar een lichaam is, waarin georganiseerd samenkomen vertegenwoordigers van meer dan 50 Regeeringen’, die anderzijds echter tevens is gebouwd op de verbinding van garantie en beperking van bewapening, levert gevaar op, dat, wat eigenlijk een machtsvraagstuk is, als rechtsvraagstuk wordt geïntroduceerd en als zoodanig behandeld, met alle gevolgen van dien.

In het bijzonder klemt deze moeilijkheid, wanneer men denkt aan de te Genève aangenomen uitwerking der motie van lord Robert Cecil, dat n.l. de garantieverdragen zullen worden gebouwd op den grondslag van een *plan préétabli,* m.a.w. er zal een militair plan moeten worden gemaakt en in dit plan zal aan iedere partij bij het algemeene, regionale of partieele verdrag zijn aandeel worden toebedeeld. Stelt men zich voor den geest, dat bovendien speciale verplichtingen van militairen aard zullen worden opgelegd aan die Staten, die in de nabijheid zijn van een land, dat terecht of ten onrechte vermeent aan bijzondere gevaren te zijn blootgesteld, dan is de kans al buitengemeen groot, dat ook op dit nieuwe gebied der statensamenleving de macht gaat heerschen over het recht, en dat de Volkenbond, opgezet als rechtsinstituut, verwordt tot machtsapparaat[1].

Wij raken hier m.i. een zwak punt aan van het artikel van Mr. Marchant, hetwelk hij onder den titel ‘Een propagandageschrift voor de vlootwet’[2], tegen de beschouwingen van Struycken heeft gelanceerd.

Mr. Marchant's geheele beschouwing is opgetrokken op het denkbeeld, dat er nu reeds, althans voor Nederland, een recht zou bestaan zonder macht, een gedachtengang, die culmineert in de voorstelling, dat ‘in het internationale verkeer voor Nederland slechts één woord tot de grooten mogelijk is: ondanks onze weerloosheid blijft gij van ons af’[3].

Er gaat van een dergelijke hooggestemde idee voor een

1) Vgl. Struycken, De hoofdtrekken enz., blz. 35.
2) Zie ‘De Opbouw’ van 15 April 1923.
3) Blz. 750.

ieder, en zeer zeker voor mij, bekoring uit: de vaan van het Recht geheschen over de geheele wereld; elk mensch, hij zij diplomaat of niet, buige eerbiedig, maar bovenal vrijwillig, het hoofd voor deze verheven idee. Had Mr. Marchant zijne beschouwingen in deze sfeer gehouden, dan had men hem, terecht of ten onrechte, een onpractischen idealist kunnen achten, maar hij had dan toch in elk geval een gesloten, zuiver betoog geleverd. Doch het geval ligt anders. Dat hooge rechtswoord, op welks gebied geen halfheid kan worden geduld, spreken wij uit, niet omdat wij van zijn heiligheid doordrongen zijn, maar omdat 'de slotsom zich onafwijsbaar opdringt: een kleine mogendheid moet, op straffe van ondergang, reeds in vredestijd, afzien van elke poging, om zijn handhaving en beveiliging te zoeken in militair verweer'.

Een feitelijke impotentie dus, welke grijpt naar het schoone gebaar: 'het volk van De Groot en van Bijnkershoek moet wel, of het wil of niet, van wapening tegen groote weermachten ontbloot staan met een beroep op het *recht*'[1]. (Lees dus eigenlijk: op zijn onmacht).

Marchant's betoog is in zijn hoofdstrekking onwerkelijk: 'de stem van onze vertegenwoordigers moet overal en onophoudelijk hetzelfde geluid laten hooren tegen de machtigen: gij kunt ons knechten, zoo gij wilt, gij kunt ons met uw krijgsmacht overheerschen, gij kunt ons tot Roergebied maken, maar wij verbieden het u in naam van het *recht*'[1]. (Lees weer: van onze zwakheid.)

In elk geval beteekent een dergelijk beroep, in het huidige stadium van ontwikkeling der volkenbondsidee, aanvaarding van het risico dat wij treden uit de ons zelf opgelegde rechtstaak, een taak, die alleen door *sterken* kan worden verwezenlijkt, om speelbal te worden van de machtspolitiek van anderen.

De Minister van Buitenlandsche Zaken meent, dat met betrekking tot het voorgedragen garantie-ontwapeningsstelsel door Nederland de grootste voorzichtigheid moet worden betracht, en wel om verschillende redenen, ook omdat het voor hem nog zoo zeker niet is, dat het systeem van garantieverdragen tot de door het pact geëischte vermindering van bewapening zal voeren; Mr. Marchant schrijft kortweg, dat 'wij hebben af te zien van een weermacht tegen aanvallen

1) Cursiveering van mij.

1) Cursiveering van mij.

van een buitenlandschen vijand, niet "om zoogenaamd het goede voorbeeld te geven", maar omdat wij het, als het meer zal zijn dan niets, niet kunnen betalen'[1].

Maar als wij het dan *wel* konden betalen? Hier laat Mr. Marchant zich geheel in de kaart zien: het ontwapeningsvraagstuk is voor hem niet een rechts-, het is zuiver en alleen een financieel machtsvraagstuk, hetwelk hij wil oplossen met een beroep op argumenten, ontleend aan de rechtsidee. De bewijsvoering past niet op het gestelde uitgangspunt en daarmee is de innerlijke holheid van Marchant's betoog aangetoond.

Het gevaar, dat de machtigen en grooten het rechtsinstituut van den Volkenbond zullen misbruiken om hun belangenpolitiek als rechtspolitiek voor te dragen, is hier in zijn tegendeel omgeslagen inzooverre een machtelooze, maar ook weer met een beroep op het rechtselement, bovenal van den Volkenbond verlangt, 'met rust te worden gelaten'[2]. Waar nu reeds een zoodanige sfeer van groote en kleine belangen geschapen wordt om het instituut, dat in embryo gedacht wordt als de rechtskundige ordening der statensamenleving, valt inderdaad zeer ernstig te vreezen dat, bij het eerstvolgend principieele conflict, de Volkenbond hulpeloos de handen zal moeten vouwen, zoo hij ten minste niet tezelfder tijd uiteenspat.

Minister van Karnebeek heeft verklaard, dat het oogenblik nog niet is gekomen om inzake de vermindering van bewapening een speciale uitspraak te geven; ontwijfelbaar staat voor mij in elk geval vast, dat de oplossing, die Mr. Marchant geeft, onzuiver geconstrueerd en onlogisch doordacht als zij is, ons geen stap verder brengt naar het ideaal, ordening der staten- en volkengemeenschap op den grondslag van het recht; - eerder de door Struycken en van Karnebeek aan de kaak gestelde machtspolitiek een kans te meer geeft, door geheele gebieden, open en bloot als zij zijn komen te liggen, tot object voor haar invloed aan te bieden.

'International alliances and arrangements are not merely an affair of protocols. They derive their force from public sentiment'; aldus Sydney Low[3].

1) Zie blz. 759.
2) Aldus Marchant, t.a.p., blz. 759.
3) The Governance of England, blz. 288.

Publiekrechtelijk kan deze voorstelling alleen tot uiting komen door expressis verbis in ons staatsbestel den ministerraad te introduceeren als zelfstandig staatscollege, waarin de Nederlandsche volks- en rechtsgemeenschap inzonderheid op het gebied van het buitenlandsch beleid haar hoogste uitdrukking vindt.

J.A. EIGEMAN.

Naschrift.

De ontwikkeling der gebeurtenissen op internationaal gebied versterkt in mij de gedachte, dat het zwaartepunt onzer politiek zich met den dag meer verplaatst naar het buitenlandsch beleid: wie kennis genomen heeft van de mededeeling van Jhr. Mr. van Karnebeek aan den Voorzitter der Tweede Kamer van den door hem aan den Secretaris-Generaal van den Volkenbond gezonden brief (waarin het oordeel van de Nederlandsche regeering kenbaar gemaakt wordt over de beginselen, neergelegd in de resolutie, welke is aangenomen door de derde vergadering van den Volkenbond in zake het verband tusschen vermindering van bewapening en de mogelijkheid van een wederzijdsch garantieverdrag) moet getroffen zijn door de vèrreikende strekking van deze mededeeling. Geheel ons staatsbestel, zoowel in zijn fundamenteelen opzet als in zijne functioneering naar binnen en naar buiten, staat hier als inzet van een hoog spel: de minister van buitenlandsche zaken vervult de leidende rol, sprekende namens ons land als eenheid, als in zich zelf gesloten geheel, en de premier wordt in zijn functie als voorzitter van den ministerraad feitelijk op zijde geschoven door het hoofd van het departement van buitenlandsche zaken.

'De Nederlandsche regeering' - deze qualificatie is schering en inslag in het betrokken staatsstuk - bedient zich van een ander orgaan in haar binnenlandsch dan in haar buitenlandsch beleid. Waar de hierbovenvermelde verklaring een aangelegenheid betreft, die zich verre verheft boven de sfeer van het buitenlandsch beleid, integendeel de natie in haar geheel, in al hare geledingen en in al haar levensuitingen

rechtstreeks en onvoorwaardelijk aangaat, daar had de voorzitter van den ministerraad op zijn post moeten zijn.

Ons volk is er nog ver van af, in zijn gedachten het premierschap te combineeren met de leiding van het departement van buitenlandsche zaken: de teekenen des tijds wijzen er echter m.i. op, dat er krachten aan het werk zijn, die ons staatsrechtelijk bestel, men mag het toejuichen of niet, in die richting zullen stuwen.

J.A.E.

Marcellus Emants †.

Eigenaardig strengelen zich gedachteweefsels door elkander, wanneer men peinst over Emants' dood, zóó schielijk op dien van Couperus gevolgd. Onjuist zou het zijn, in hen beiden de Hagenaars te zien en daarmede hen af te scheiden van der hoofdstad *Nieuwe-Gids*-bent. Immers waren Netscher en Arij Prins evenmin Amsterdammers. Wel zijn zij de twee voornaamsten, aan wie men denkt bij de verzekering in Prinsen's *Handboek:* 'Men doet verkeerd bij de eindelijke herleving onzer kunst den blik uitsluitend te vestigen op de *Nieuwe-Gids*-groep'. Die twee voornaamsten zijn zij in het vertellende proza gebleven.

Met gelijkenis in het maatschappelijke, hebben zij een deterministischen trek gemeen, een invloed van denken-en-voelen uit Frankrijk: wat twintig jaar lang *het* nieuwe was, na de romantische smartelijkheid uit vroeger tijdperk. Beiden durfden, vroeg en veel. Doch verder blijkt er slechts verschil, en hierin het diepe onderscheid van hun aard. Couperus vindt het in de breedte eener overstelpende verscheidenheid van motieven, die hij aandorst en aankon voor de vertelling; kunstenaar, wien de arbeid spel leek. Emants gaat de diepte in, mensch die zich uitspreekt in verhalen. Weliswaar deed hij ook anders. Wellicht zijn mondain-maatschappelijke betrekkingen de aanleiding geweest tot een als-populaire uitbreiding van zijn tooneel-werkzaamheid, tot jaarlijksche redevoeringen in het Verbond en tot het afgeven van stukken, die als van een tweeden Emants waren. Toch bleek ook in dit verlangen kracht en we danken er zoowel het vaak-gespeelde en veel-

gewaardeerde *Domheidsmacht* aan, als het miskende *Adolf van Gelder,* dat onder de grauwheid van Emants' ernst ligt, gelijk zijn vertellingen en zijn romans.

Deze omvatten een tijdvak van ongeveer een halve eeuw werkens. Van lezen; van reizen om het oordeel te vormen en in het kritisch beschrijven zich te oefenen; van schrijven, langzaam en nauwgezet, met hardnekkig verzet tegen allen schijn, ook dien van elk bekoringsmiddel. De oprechtheid die de grond en het wezen dezer kunst was, kon onmogelijk anders dan zoeken tot het gevonden hebben naar het eenig juiste woord voor de volledig juiste, volkomen duidelijke voorstelling of gedachte. Hij wil het onverbiddelijke. Hij weet het onder woorden te brengen. Hij vermag zich te handhaven in deze strenge kunst-beoefening. Van ‘hersenschimmen’ had hij een afkeer; wat hij eronder verstond, heeft hij in meer dan één ‘pro domo’, hetzij inleiding of tijdschrift-artikel, uiteengezet. Zijn onverzettelijkheid hierin mocht aan oppervlakkig oordeel den indruk van onverzoenlijkheid geven, de eigenlijke onverzoenlijken waren zij, die de *Nagelaten Bekentenis* tot stapels lieten groeien op de boekenstalletjes, die het treffende hierin niet konden, het voor ons land nieuwe hiervan, als vroeger van *Lilith* en *Godenschemering,* niet wilden zien.

Toen hij nogmaals gelegenheid kreeg, in een van die op het nuchtere af koele, máár steekhoudende betoogen, in welke hij zijn volle maat gaf, den *Gids*-lezers uiteen te zetten (November 1898), tot hoever de rechten gaan der kritiek, tot hoever de rechten van elken schrijver, schreef hij niets meer dan zijn overtuiging, doch wie zijn schrijvers-ervaringen kenden, wisten dat hij pleitte voor eigen zaak, daar hij voor dit *‘zijn* geloof’ had geleden.

J. DE MEESTER.

Naschrift op ‘Vergeten jubilé's.’[1)]

De Heer B.L. van Bijlevelt, die in Juni 1916 tot resident van Banten werd benoemd, heeft tegen den inhoud van ‘Vergeten Jubilé's’ eenige bedenkingen geopperd, aan welke ik gaarne recht doe wedervaren door drieërlei aan te teekenen.

1°. De Heer v.B. wijst er op, dat niet eerst in 1919, doch ‘reeds’ in 1912, op initiatief van den Landvoogd het vraagstuk van den terugkeer der Bantensche ballingen van 1889 aan de orde kwam en dat ‘reeds’ toen *in beginsel* besloten werd, de ongeveer veertig mannen, die in de vreemdelingschap in leven waren gebleven, naar hun vaderland te doen terugkeeren. De toepassing van dit beginsel zou echter hierin bestaan, dat telken jare aan vijf à zes ballingen vergunning tot

1) *Noot der redactie:* De Heer B.L. van Bijlevelt, oud-resident van Bantam, verzocht naar aanleiding van het opstel van Prof. Snouck Hurgronje in de vorige *Gids*-aflevering de aandacht der redactie voor de volgende punten:

1°. ‘Reeds’ in 1912 werd, op initiatief van den toenmaligen landvoogd, tot terugvoering der Bantamsche ballingen van 1889 ‘in beginsel’ besloten.

2°. In 1912 waren nog ongeveer veertig dier ballingen in leven. Zij zijn niet tegelijk, doch, jaar voor jaar, in groepen van vijf à zes teruggevoerd, ‘daar het inlandsch bestuur, met het oog op den politieken toestand van het gewest, bezwaar maakte, om voor allen tegelijk het verbanningsbesluit op te heffen’. In de eerste plaats werden de minst gevaarlijke teruggevoerd; uit het feit, dat Moehamad Arsjad het allerlaatst in aanmerking werd gebracht, ‘blijkt dat hij door het gewestelijk bestuur van 1889 als een buitengewoon gevaarlijk man werd beschouwd.’ Wat hij en anderen misdreven hadden, staat in de archieven van het gewest nauwkeurig opgeteekend; de Heer van Bijlevelt, ‘die [thans] niet de beschikking over de betrekkelijke stukken heeft’, herinnert zich hun schuld niet in bijzonderheden.

3°. ‘Het is mogelijk, zelfs niet geheel onwaarschijnlijk, dat onder den indruk van de vreeselijke gebeurtenis onschuldigen zijn gestraft, ja misschien gedood. De soldaten, uit Batavia gezonden om het oproer te onderdrukken, zijn niet zachtzinnig opgetreden, maar het is niet aan te nemen, dat de doodvonnissen en vrijheidsstraffen door den Landraad - destijds nog Rechtbank van Omgang genoemd - opgelegd, op losse gronden zouden zijn uitgesproken. Dat er onder de geïnterneerden wellicht enkelen zich hebben bevonden, die op aanwijzing van eene boevenvereeniging, zooals Prof. Snouck Hurgronje het noemt, dus onschuldig, zijn verbannen, is mogelijk, maar om ze allen of bijna allen als schuldelooze lammeren voor te stellen, gaat te ver’. Nu de mannen, in 1889 geroepen om over de Tjilegonsche gruwelen recht te doen, zich niet meer kunnen verdedigen, acht de Heer van Bijlevelt, ‘die zich dertig jaar later, onder zooveel rustiger omstandigheden, ter plaatse bevond, het zijn plicht hunne nagedachtenis te zuiveren van den blaam van onrechtvaardigheid en partijdigheid, door den schrijver van “Vergeten Jubilé's” daarop geworpen’.
De redactie stelde Prof. Snouck Hurgronje van de ingebrachte bezwaren in kennis. Tengevolge daarvan verschijnt dit naschrift.

terugkeer zou worden verleend. Zoo vormden derhalve de in 1919 teruggekeerden, van wie in mijn artikel sprake was, de laatste van zeven groepen. M.a.w.: drieentwintig jaren na de verbanning is met de opheffing van den maatregel van orde een aanvang gemaakt, en van de veertig door den dood gespaarden hebben tien à twaalf niet eens het kwarteeuw-jubilé hunner ballingschap kunnen vieren.

2°. De zonderlinge toepassing van het in 1912 aanvaarde beginsel, waardoor een aantal ballingen nog één à zeven jaren van bewegingsvrijheid verstoken bleven, is volgens den Heer v.B. hieraan toe te schrijven, dat *het inlandsch bestuur* bezwaar maakte, met het oog op den politieken toestand van het gewest, om voor allen tegelijk het verbanningsbesluit op te heffen.

Het is zeer verklaarbaar, dat de Heer v.B., die eerst 28 jaren na het Tjilegondrama iets van een naspel bijwoonde en die thans geene daarover handelende stukken kon raadplegen, op dit punt door zijn geheugen in den steek gelaten werd. Inderdaad heeft het inlandsch bestuur zich - in Augustus 1912 - geheel anders geuit. Het heeft een openhartig vertoog geleverd over het doorgaand gebrek aan vertrouwen der Europeesche ambtenaren in de inheemsche bestuurders, waardoor hartelijke samenwerking onmogelijk werd gemaakt, en waaruit allerlei gevaarlijk misverstand geboren werd, mis-

verstand, dat o.a. uitbarstingen als die van 1888 tot indirect gevolg kon hebben. De ervaring van zulk wantrouwen noopte het inlandsch bestuur, zich te onthouden van advies, onder uitdrukkelijke verklaring, dat het tegen den onmiddellijken terugkeer van alle ballingen niet het geringste bezwaar zou hebben, indien de betreurde wanverhouding tusschen Europeesch en Inlandsch bestuur plaats had gemaakt voor eene eerlijke en oprechte verstandhouding. Alleen onder die vooralsnog onvervulde voorwaarde meende het, verantwoordelijkheid, om het even van welken aard, te kunnen aanvaarden. Slechts zelden wagen Inlandsche ambtenaren het, zoo rondborstig de wondeplek aan te wijzen als hier juist in 1912 geschiedde, en nog zeldzamer is het, dat zulke wenken behartiging vinden. Ook in dit geval is zulk effect uitgebleven.

3°. De Heer v.B. meende vooral ook op te moeten komen tegen de blaam, in 'Vergeten Jubilé's' geworpen op de nagedachtenis van hen, die indertijd geroepen waren om volgens hun beste weten recht te doen over de aanstichters der Tjilegonsche gruwelen. Deze verdediging is volstrekt overbodig. In mijn artikel werd van de Europeesche militairen, rechters en bestuurders, geen enkele naam genoemd; niemands reputatie kwam in het gedrang, en uitdrukkelijk werd herinnerd, dat die landsdienaren in den regel menschen waren van gelijke beweging als wij. Het verfoeielijke *bestuursstelsel,* dat berust op miskenning van het eigen leven der inheemsche bevolking, dat nog altijd despotisch, maar zonder de noodige verlichting, werkt, dat is het, waartegen in mijn artikel geprotesteerd werd. Van de doorsneê dienaren van dat stelsel geldt in de meeste gevallen ten volle: 'zij weten niet, wat zij doen'.

C. SNOUCK HURGRONJE.

Binnenlandsch overzicht.

28 Oct. 1923.

Het kabinet-Ruys ligt ter aarde; door eigen hand geveld.

De wonderman Colijn heeft het niet kunnen redden. Hij is beneden de verwachting gebleven. De valsche positie waarin hij zich begaf, heeft hem verlamd. Hij kon, na zijn bij de vlootwet gehouden rede, niet anders meer dan een nederlaag tegemoetloopen. Sloeg die rede niet in, dan moest hij met de vlootwet vallen; deed zij het wèl, dan moest dit hem bij de bezuiniging opbreken. In en uit te praten is nu eenmaal niet mogelijk zonder levensgevaar voor het zedelijk gezag waarvan regeeringen bestaan moeten.

Niet minder dan de heer Colijn met de vooruitzichten der Nederlandsche, goochelde de heer de Graaff met die der Indische financiën, de heer Westerveld met militaire doelstelling en beteekenis van de helft van het ‘uiterste minimum’, de heer Ruys met het bindend karakter der wet. En hoe zwakker de openlijke verdediging der wet tegen de parlementaire vijanden, des te sterker de geheime pressie op de parlementaire vrienden. En na de ontdekking van het geheim is de houding van den heer Ruys pitoyabel geweest.

Wij zien dit kabinet zonder leedwezen heengaan. Werkelijke leiding heeft het nimmer gegeven. In 1921 al wankel, heeft het de uitspraak der stembus van 1922 bovendien nog geheel misverstaan. De 60 tegen 40 boden een laatste kans aan een kabinet-Ruys, dat het roer om durfde werpen en voortaan slechts bezuinigingskabinet wilde zijn. Dit niet te hebben kunnen of willen begrijpen drukt dit kabinet het teeken

der onbekwaamheid op. De heer Colijn scheen althans nog een reserve. Zijn houding in 1922 legde hem den plicht op, den bezuinigingsonwil te blijven bestrijden. Hij had mogen inspringen voor een de Geer die niet krachtig genoeg bezuinigen wilde of kon; - hij heeft het durven doen voor een anderen de Geer, met het gevolg dat hij nu zelf den hals heeft gebroken.

Het kabinet heeft niet slechts zichzelf vermoord, het heeft bovendien het optreden van een nieuw coalitiekabinet onmogelijk gemaakt. Wat heeft den heer Ruys tot zijne waarschuwing aan de katholieke pers bewogen? De heeren Schokking en Rutgers hebben zoo stellig mogelijk verklaard dat hunne fracties het dreigement, waarop de premier had durven zinspelen, niet hebben geuit. Op welke 'gegevens' deze zich dan wèl beroepen kon, heeft hij niet willen zeggen. De zaak is leerrijk voor de kennis der mate en van den aard der volgzaamheid die men aannemen moet dat een katholiek leider tot dusver meende van zijn partij te mogen verwachten. Zij maakt het niet-omvallen der tien tot een heuglijk merkteeken in de geschiedenis der politieke zelfopvoeding van het katholieke deel van het Nederlandsche volk.

De oplossing der crisis zal niet gemakkelijk vallen, wanneer men ze in de Kamer en hare verdeeling in vóór- en tegenstemmers op 26 October 1923 alleen zoekt. Maar 1913 heeft geleerd, dat het ook anders kan.

De verdediging der vlootwet is zoo ellendig zwak, de standvastigheid der tien katholieken zoo groot geweest, omdat de ministers de natie niet, de tien daarentegen hun kiezers wèl achter zich wisten. Men moet de conclusie aandurven dat eene regeering, die met het financieel herstel ernst maakt, de zittende Kamer met het ontbindingsspook voldoende in bedwang zal kunnen houden om in hare taak te slagen. Een felle partijkleur behoeven de aanstaande ministers niet te vertoonen; evenmin behoeven zij in de veertien dagen die achter ons liggen in de Kamer bij de bestrijding der vlootwet op den voorgrond te zijn getreden. Een anti-vlootwetministerie te vormen ware een even groote dwaasheid als het kabinet-Ruys er een beging met vlootwetministerie te worden. Het moet nu zijn het ministerie van financieel herstel en niets anders. Een kabinet-

Troelstra kan natuurlijk alleen opkomen in het brein van wie, als de *Standaard,* het leedvermaak van het nieuwe kabinet zoo spoedig mogelijk te zien kelderen, boven alles stelt. Het zou, door opneming van den heer Marchant, een parlementaire basis kunnen verkrijgen van... 25 op de 100! De heer Troelstra behoort eerder tot degenen die door den bezuinigingswil van de natie zullen moeten worden betoomd, dan tot hen die dien wil tot de gelukkigste uitdrukking kunnen brengen en hem leiden. Er zullen, als de begrooting eerlang sluitend zal worden gemaakt, heel wat heilige huisjes van de sociaal-democratie moeten vallen.

Van de sociaal-democratie, doch van haar niet alleen. Ook van bewapeningsfanatici, van onderwijsfantasten, van subsidieplukkers zonder tal; - en, misschien noodigst van al, de bureauhelden wier onaandoenlijkheid klachten als die van de Rekenkamer en van de commissie-Rink bij voortduring mogelijk heeft doen blijven, moeten onder hun zitvlak de stoelen voelen gaan beven. Weg met de neuzentellerij, die zou willen decreteeren of in verband met de stemming van 26 October en met de debatten daarvóór een kabinet-Troelstra dan wel Troelstra - Marchant dan wel Dresselhuys - van Schaik dan wel de combinatie dezer vier is ‘aangewezen’. Zóó komt men tot iets kunstmatigs en gebrekkigs, dat geen jaar leven kan hebben. Men zoeke niet de Kamer, maar het land af, als in 1913.

De heer de Geer? De positie van iemand dien zijne partij heeft uitgestooten zonder dat hij vrijheid vond tot een andere over te gaan, is altijd hachelijk. Hij zal minder vrij staan dan een outsider. Gaat hij tegen zijn vroegere partij in, het zal deze buitengemeen verbitteren; is hij het bij andere gelegenheid met haar eens, het zal heeten dat hij niet voldoende losgescheurd is uit vroeger verband. Om deze bezwaren te boven te komen zouden noodig zijn groote lenigheid en groote durf, zich vereenigend in groote gouvernementeele kracht. Aan de louterheid zijner overtuiging twijfelt na Juli niemand, zijn inzicht is bevestigd; - maar is dit thans genoeg? Een man van doorzettende kracht bleek sinds zijn optreden in 1921 ook hij niet, en aan zulk een man is behoefte. Tevens moet het iemand zijn die zich te hoeden weet voor de fout van Colijn, en geen onvereenigbare opdrachten tegelijk aanvaardt. Strenge

beperking in de keus, en vasten wil in de bevordering van het doel; - vertrouwen ook, dat een dergelijk gedrag het vertrouwen, niet van deze of gene politieke onderneming, maar van de Kamer boven club-verdeeldheid zal weten te winnen.

Het is gemakkelijk en eigenlijk wat goedkoop, de eischen zoo op te sommen. Verantwoordelijker taak is het, den man te kiezen die geacht mag worden er het best aan te voldoen.

Moge de vinger die de aanwijzing van een extra-parlementair premier verricht, even gelukkig als in 1913 bestierd blijken.

C.

Buitenlandsch overzicht.

28 Oct. 1923.

Het is merkwaardig, dat Baldwin de eerste aanzegging eener krachtiger Britsche politiek in zake het vergoedingsvraagstuk aan een koloniaal premier heeft overgelaten. Ook, dat de Fransche pers tegen Smuts een toon durfde voeren, die niet door Poincaré wordt overgenomen nu deze weet dat hij met het Britsche Rijk *plus Amerika* te doen heeft. Italië en Japan gaan met het conferentieplan grif mede; men zou verwachten, het België niet minder hartelijk te zien doen - maar dan kent men de volle maat van België's zwakte niet.

België wantrouwt de Fransche Rijnpolitiek heviglijk. Even gevaarlijk als een Duitsche omklemming, gevolg van blijvend Duitsch bezit van Luik, Antwerpen en de Vlaamsche kust, of zelfs van den overheerschenden invloed aldaar, indertijd Nederland is toegeschenen, moet thans België eene Fransche omklemming voorkomen. Engeland wil die verhinderen, en België's plaats is dus aan de zijde van Engeland. Maar het durft die plaats niet innemen. Het ligt aan den band eener geheime overeenkomst met Frankrijk, indertijd gesloten uit vrees, en waaruit het niet den moed vindt, zich los te wikkelen. Het heeft de illusie op het lot der Rijnlanders eenigen invloed te zullen behouden, als het daar maar mede door een (voor zijn krachten) aanzienlijke bezetting vertegenwoordigd blijft. In die bezetting evenwel leeft de geest der militaire conventie met Frankrijk en het zijn geen Belgische belangen meer waarnaar zij zich gedraagt. Er is een schrijnende wanverhouding tusschen den toon van het belangrijkste deel der

Belgische pers, toon waarvan de uitlatingen van Belgische regeeringspersonen een zwakke herhaling, maar dan toch een herhaling vormen, en de verrichtingen of oogluikingen der Belgische bevelvoerders in het Rijnland. En niemand schijnt te Brussel moed te vatten, hen van contrarie bevelen van genoegzame duidelijkheid en kracht te voorzien.

Wat Frankrijk betreft, dit laat zijn booze hoop ten opzichte van Rijn en Roer onmiskenbaar uitschijnen, en durft toch niet toetasten nu het doel iets dichter dan vroeger binnen de mogelijkheid van bereik ligt. Zijn maatregelen zijn mephistophelisch van aard, maar zij zijn het niet genoeg om doel te treffen. Past eindelijk niet eens Poincaré de woorden

> Nichts Abgeschmackters find' ich auf der Welt
> Als einen Teufel, der verzweifelt

op zijne Rijnstaatkunde toe? Laat hij het na, het is te vreezen dat aanhoudend meer anderen het zullen doen, ten slotte ook in Frankrijk zelf.

Duitschland in stukken te laten vallen en van Duitschland te trekken sluit elkander uit. Hoe lang zal Frankrijk de bewuste keus tusschen deze twee nog kunnen uitstellen?

Dat, onder Coolidge, Amerika werkelijk doen gaat waartoe het onder Harding weer begon te neigen, is heuglijk en heeft onmiddellijk invloed op Poincaré gehad. Voor Frankrijks volstrekte isolement schrikt hij terug. Bij elk gemeenschappelijk overleg dat dien naam verdient zal hij offers moeten brengen. Men spare ze hem niet, in de zekerheid dat hij het alternatief

> Muss wieder recht den Teufel spielen

voor de tweede maal zelf niet aandurft. In Januari '23 liet men het hem doen, en wat heeft het Frankrijk gebaat? Niets hoegenaamd; het heeft alleen Duitschland dusdanig in de neêr gebracht, dat de omstanders zich aan de problemen, welke zijn geheele ontbinding aan de wereld zou stellen, niet langer kunnen noch willen onttrekken.

Duitschland kan, als het streng doch redelijk behandeld wordt, wellicht nog thans uit zijn stuipen worden verlost. Zonder uitbranding der smet in zijn midden blijft heel Europa

met ziekte en verval van krachten bedreigd, en Amerika gevoelt nu eindelijk dat herstel van Europa's koopkracht een op geld waardeerbaar Yankee-belang is geworden. Wij zijn, dunkt mij, de kentering in het afgrijselijk proces van domheid en wraakzucht nog niet zoo nabij geweest als thans.

C.

Bibliographie.

A Morel-Fatio, La comedia espagnole du XVIIe siècle. 2me édition revue (Champion, Paris 1923).

Deze 2e herziene druk van een ‘Leçon d'ouverture’ van 1884 aan het ‘Collège de France’ is een nuttige introductie tot de studie van de *comedia*, het drama van Spaansche vinding, met zijn vermenging van tragisch en komisch, zijn verwaarloozing van den regel der eenheden, zijn matig realisme in taal en costuums. De bekwame hispanist geeft als hoofdschotel een bespreking van Lope de Vega's redevoering ‘Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo’ (1608), waarbij hij gelegenheid vindt den naam *comedia*, het aantal acten, den omvang, versificatie, etc. en de internationale beteekenis der *comedia* te behandelen. De bezwaren van M.-F. tegen dit drama als kunstwerk zal men in 't algemeen kunnen onderschrijven. Gezocht daarentegen lijkt het daarnaast nog aan te komen met de z.g. nationale eigenschappen van Spaansche auteurs. Ook zijn betoog dat eigenlijk het oude Griekenland, Frankrijk, en Spanje alleen op een nationaal drama kunnen bogen, omdat alleen bij deze volken één soort drama lang heeft voortgeleefd, mist diepte: het ‘stilstaan’ dus b.v. van het officiëele Frankrijk van ± 1650-± 1830 en van Spanje van 1600-1830 zou deze landen een nationaal tooneel geven.

In 't algemeen missen we in deze studie ook te veel het diepere inzicht in de cultuurgeschiedenis, vooral in het wezen van de Renaissance in de verschillende landen. Hoeveel b.v. wordt in de Spaansche litteratuurgeschiedenis niet verklaard door het enkele feit dat Spanje geen eigenlijke krachtige Renaissance heeft gehad, de Renaissance dan gezien als een cultuurbeweging uitgaande vooral van de burgerij en gericht op meer individualiteit en bevrijding uit de feodale ideologie.

Dat M.-F. weigert de *comedia* invloed als voorbeeld voor andere landen toe te kennen is zeker voor Nederland maar ook voor Frankrijk niet overeenkomstig het getuigenis der feiten.

Met dat al blijft deze brochure aanbevelenswaardige lectuur.

G.J. GEERS.

Erich Wichman. Idealisten I. Uitgeversmaatschappij ‘De Hooge Brug’, Amsterdam 1923.

Wichman meende zichzelf, zijn verleden althans, met het boek Erich Wichman tot 1920 een veilige groeve te delven. Wellicht ook rust (?) hij (zijn verleden, natuurlijk) in het familiegraf der daemonische dwazen en querulanten (ruim genomen), waarin, ònder anderen, Uilenspiegel sluimert en Van Gogh. Met hetzelfde boek; Erich Wichman tot 1920, zette hij, bedoeld of niet, een gedenksteen (als een vogelverschrikker!) op de grafzerk, met het opschrift: hic jacet factotum musarum... Intusschen (we schrijven 1923) werd dit graf, blijkens deze Idealisten een teenen korf, ongemerkt, een wieg! (en Wichman-zelf, volgens andere idealisten, sindsdien lithomaan-) of... was zijn: verleden slechts schijndood begraven? en sprong, zoo noodig met eerbied gezegd, hetzelfde duveltje uit het(zelfde) doosje, ietwat verkleurd, ver-legen, uitteraard? ...

Niets is inderdaad zoo'n veilige doodkist (zeker: Sarg und Leichentuch!) als de min of meer definitieve uitgaaf van het werk eener vergane periode, en niets is tevens zoo'n bevrijdende uitvaart (ik wensch mijnen vrienden dien laatsten gang tot een wekelijksche wandeling): op deze begrafenis dient alles dronken en vroolijk te zijn, zooals op die van Walt Whitman, vertelde Cendrars. Niettemin vergaat niet alle verleden... er is een continuïteit der persoonlijkheid, er is zelfs een kern, die vaker dan andere kernen de kern is; bij Wichman is dat: de tegendraadsche. Ze was dat in de geschriften van zijn vorige boek, ze is dat nu, als de vader (of moeder) van deze litho-caricaturen, de Idealisten.

Wellicht is het strijdbare, het polemische niet de bron bij uitnemendheid voor een kunstwerk. Niet, natuurlijk, lieve aesthetici, omdat de haat minder waard zou zijn dan het andere van de haat (het beslissende ligt achter al deze noembare menschelijkheden: zie het hatelijk-grijnzende zelfportret van den ouden Rembrandt, in München), maar omdat de kans bestaat, dat een rebelsch, rusteloos-onrustig, splijtend en bijtend temperament zichzèlf bijt - en splijt. Wichman loopt deze kans; een kans, die herhaalde malen werkelijkheid wordt, en zijn werk bederft, ook in de Idealisten; maar: enkele andere keeren zijn alle tegendraadsche elementen (en dat zegt wat!) in hem niet in staat het ééne atoom van de overzij naar de (andere) overzijde te helpen, en dan ontstaat, ook onder deze Idealisten, een kunstwerk. Ik grijp even terug: herinneren deze litho's niet aan de (destijds volgens W.-zelf onverschillige) houtsnee-caricaturen: de Comediant, de Hollandsche Maeceen... en verder: aan de latere litho's (van '18 en '19, ongeveer)? zouden deze beide elementen zelfs de samenstellende factoren niet zijn geweest van de Idealisten, en de maker, van nu dus tòch hetzelfde duveltje uit hetzelfde doosje...

Onbegrijplijkerwijs ontbreekt in deze map het zelfportret van den schilder. Of is iemand, die van Holland

> nicht diesen Mund voll Luft
> (nur dieses Glas voll Schnaps
> und diese Hand voll Geld)

wil hebben, en nochtans deze uitgave... waagt, niet de onpractische practische-Idealist bij uitnemendheid? Het zou echter voor Holland niet oneervol zijn, indien het deze cheque (deze goed-verzorgde portefeuille...)

verzilverde - wellicht wordt het dan (in Idealisten II en: Uit de Akastacroniek, die: nòg beter zijn - maar daarover làter...!) nog giftiger beklad en bespat!

H.M.

La décision de la société des nations concernant les îles d'Aland. Academisch proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de rechtswetenschap, op 15 October 1923 verdedigd aan de 'Vrije Universiteit' te Amsterdam door Hendrikus Antonie Colijn (Drukkerij Holland. Amsterdam).

Men pleegt, en terecht, den schrijvers van academische proefschriften zware eischen niet te stellen. Hoofddoel van hun werk is, den vakmannenkring te toonen, in hoe ver zij den doctors-titel verdienen. Dat zij, zakelijk, met iets nieuws in zulk werk voor den dag komen, kan niet en zal ook door de meesten niet worden verlangd. Des te levendiger mag voor dezen leerling van Prof. Anema de voldoening wezen, dat zijn, bij de rijke documenteering, bovendien vlot bewerkte proefstuk, behalve die deugden, nog deze andere bezit, een tot dus ver weinig of niet vernomen geluid te doen hooren over eene vraag, waaromtrent de wereld scheen uitgepraat. In zijne slotsom n.l.: oefent de Heer Colijn op de veel geprezen rol, door den 'Volkenbond' in het Aland-vraagstuk vervuld, deze dubbele critiek: dat de bond vooreerst het geschil, te dezer zake gerezen tusschen Finland en Zweden, moest hebben geoordeeld eene vraag te betreffen, die het volkenrecht overliet aan de uitsluitende bevoegdheid van Finland zelf; maar daarenboven, dat, naast de erkenning van Finland's souvereiniteit, de belasting van den souverein met waarborgen van de rechtvaardigheid der, over de eilandengroep te voeren, regeering en met een bestendig bonds-toezicht den indruk maakt van een onverdedigbaar hinken op twee gedachten. Vooral tegen de tweede aanmerking zal het den heeren van Genève moeilijk vallen, hunne beslissing afdoend te verdedigen, indien zij het mochten beproeven.

Nu het oudere geslacht van Finland's vrienden ten onzent op jaren komt en minder slagvaardig wordt, kan het den leidenden mannen van het land der duizend meren tot bemoediging strekken, dat onder de jongere rechtsgeleerden tusschen Eems en Schelde, op het hoekje gronds, aan welks openbare meening men ginds veel hecht, een jongere voor het voetlicht is gekomen, wiens wetenschappelijke eersteling de hoop wettigt, dat hij, des noodig, bereid zou kunnen zijn voor het volk van Lönnrot en Mechelin den handschoen op te nemen, die den bejaarderen zachtjes aan ontglijdt.

Oegstgeest 20/X '23.

W. VAN DER VLUGT.

Het latere werk van Henriette Roland Holst.

Eigenaardig ontmoedigend is de ervaring, hoe moeielijk het valt over het werk van Henriette Roland Holst te schrijven, zonder te vervagen in algemeenheid van eerbiedige bewondering. Meesleepend wordt het luisteren naar het zware geluid van haar verzen, de dreuning gelijkend van orgelklanken door een hooge ruimte, met soms daartusschen dat wonderlijk hortende als bij een mensch wiens stem breekt onder den te koortsigen drang van zijn voelen, andere malen die trage verflauwingen van polsslag als stokte eensklaps de aandrijvende kracht van het bloed.

Maar veel innerlijker boeiend voelt men alras den geweldigen vloed van gedachten en verbeeldingen die daaronder stormt, en worstelt om zich een vrije baan te breken naar buiten. Stoute, vaak ontstellende verbeeldingen, en gedachten die wel eens stemmen tot verwondering, maar meestal ook tot een onzekeren schroom om te raken aan haar werk als aan dat van anderen, een aarzelende vrees voor het ontoereikende van eigen begrip. En onafwijsbaar ontzag wekt de volheid van haar geloof in de mogelijkheden van het menschelijk hart, een geloof, dikwijls voerend langs zulke hooge paden, dat de gestalte der dichteres in nevelen verwaast voor de oogen van wie uit het dal haar gangen tracht te volgen, en het bijna gebrek aan eerbied lijkt om naar de toppen, waarover zij zoo vreesloos heenschrijdt, het eng-omgrensde zoeklicht uit te zenden der twijfelingen. Elke beschouwing over iemands werk draagt nu eenmaal een hatelijken schijn van oordeelen, en er is iets in

het nooit-wankelend levensvertrouwen van deze dichteres, in haar onvervaard reiken naar het allerhoogste, onbekommerd om teleurstelling of mislukking, dat boven alle oordeel uitstijgt.

In de laatste vijf jaren verschenen van hare hand drie boeken: *Verzonken Grenzen,* geschreven nog tijdens den wereldstrijd, *Het Offer* en *De Kinderen,* beide voortgekomen uit de vreugdelooze vredesjaren die daarna volgden. De eerste bundel is lyriek, en van de zuiverste die zij ooit schreef. In geen van haar vroegere gedichten - ook de weerlooze innigheden van *De Vrouw in het Woud* en *Opwaartsche Wegen* niet uitgezonderd - ontvouwde de dichteres met zoo hooghartige onbevangenheid de kern van eigen geestelijk wezen. Een heel innig verband houdt dezen bundel met de twee latere samen, en voor veel denken en voelen, dat in gedramatiseerden vorm tot beelding kwam door *Het Offer* en *De Kinderen,* zal men de grondlijn terugvinden in de peinzende, soms extatische bespiegelingen van *Verzonken Grenzen.*

'Een feestelijk Spel in Verzen', zoo luidt de ondertitel van het laatstverschenen werk *De Kinderen.* En vaag als in een droomspel blijven er de aanduidingen over tijd en plaats van het gebeuren. 'De Lichte Steden', 'de Zwarte Landen', - nergens een stelliger omlijning van plaats. Over den tijd verluidt heelemaal niets. Men mag, om innerlijke analogieën, wel veilig aannemen dat het jaar der bitterste honger-ellende in Rusland wordt bedoeld, - maar aan den anderen kant ligt er in de onduidelijk gehouden voorstelling der toestanden iets waardoor men, zonder schade voor den zin, het werk enkele tientallen jaren zou kunnen terugzetten. De wijze van aanschouwing doet, al is de vorm heel anders, hier en daar denken aan het *Feest der Gedachtenis,* maar op vele bladzijden rijst het hoog daarbovenuit, omdat in *De Kinderen* de kilschematische regelmaat is doorbroken, waarmee in die vroegere toekomstfantazie aan elk mensch, naar zijn aard en aanleg, plaats en werk werd toebedeeld in het welgeordend levensplan voor allen. Een warmer strooming, door menschelijker leed en vreugd bewogen, doorvloeit het latere werk.

Van een eigenlijk dramatischen bouw valt heel weinig te bemerken. Er is alleen de aanblik van het lijden der kinderen, verteederend en ontstellend, daarachter de verstrakte wanhoop der ouders, hun wankelmoed bij de marteling der weerloozen,

en hoog boven iedere zwakheid uit, de machtige liefde der makkerschap die redding brengt. Dit alles trekt langs den lezer heen, deels in lange verklarende samenspraken, deels in plechtige zangen en tegenzangen. Smartelijk aangrijpend is op meer dan één plaats het klagen der moê-gestredenen, die haast aan het eind van hun kracht zijn:

> Zwaar zijn de dagen
> en wij zwak hen te tillen.

en dit diep versomberde:

> 'k heb hoop zien krimpen en vertrouwen mindren
> zooals een groote wind zijn vleugels vouwt.

of wanneer tegen den fellen strijdroep in, die eindigt met den eisch:

> Laat de eenling opgaan in het geheel.

de teere enkele vrouwestem treurt:

> Ons breekt dit leed: de kinderen kwijnen,
> de bloesems des levens verwelken, vergaan.

In een hooge en statige blijheid daarentegen bewegen zich de vrouwen der Lichte Steden, waar zij bezig zijn de ontvangst voor te bereiden van die kleine berooide ballingen uit de Zwarte Landen, - met straling van helle kleuren en overvloed van de vreugden die kinderzinnen streelen, met liefde bovenal. Maar terwijl haar zangen vanzelf openbloeien tot volle innigheid wanneer het àllen geldt:

> Onze teerheid zal die teeren omranden
> als een nestje, een nestje gevoerd veerzacht.

dalen zij andere malen tot een vlak en mat gestamel. En juist daàr, waar zij tot het heimelijkst verlangen van elk eenzaam kinderhart willen doordringen:

> en dan krijgt in zijn witte bedje elk
> zoet kind een kusje tot belooning
> dat vader en moeder in het Zwarte Land
> hebben gegrepen onze hand.

Van Alphen toonde meer bescheidenheid en wijzer inzicht toen hij ‘ter belooning’ een kusje of twee verlangde in plaats van ze te beloven. En in dit veel meer dan een eeuw jongere werk blijven de vier aangehaalde zelfgenoegzame regels wel

ver beneden de streeling der schuwe teederheid, die de van huis verdreven kinderen wilde koesteren als uit het nest gevallen vogels. Deze inzinking intusschen, waar de warmte van hart tot hart spreekt, buiten den algemeenen band der makkerschap om, is allerminst toevallig. Voor de gevoels-sfeer waaruit *De Kinderen* geboren werd, ligt de zuiverste bron van alle liefde-ontroeren niet in de harts-bewogenheid van den enkele, maar in het broederlijk voelen van allen. En bij monde der in liefde voor de kinderen van vreemden haar beste krachten offerende vrouwen wordt in welluidende zangen de natuurlijke drang van het levende menschenhart verworpen, zoo niet als geheel onwaardig, dan toch als zwak en ongelouterd van wezen. Liefde draagt en bezielt allen, maar het is:

> Liefde, niet de blinde, oeroude
> die leven droeg door de tijden heen,
> niet drift van 't moederdier voor haar jong
> maar liefde de vrucht van veel denken en droomen,
>
> Liefde de ziende, de menschgemaakte...

Edel van klank als van zin zijn deze woorden. Toch wordt het bijwijlen den lezer, als hoorde hij daartegenin een stem fluisteren: de mensch, zoolang hij leeft in de daad, zal zich niet losmaken van zijn oorsprongen, en waar hem dit schijnbaar gelukt, zal hij verschrompelen als een afgescheurde tak. Er behoort maar weinig verbeeldingskracht toe, om in die feestelijk-versierde lichte zaal, achter den zwerm der zorgende, zingende vrouwengestalten, een hooge zwijgende schaduw te zien oprijzen: de ‘blinde, oeroude’ liefde van vrouw tot man, van moeder tot kind, luisterend met geloken oogen en zachtheid om de lippen naar den smaad die haar wordt aangedaan, rustig bepeinzend hoe zij de moeder blijft, wijs en machtig in haar blindheid, en hoe ook ‘Liefde de ziende, de menschgemaakte’ niet meer dan haar kind is. En zonder moeite kan zij zacht en toegeeflijk iedere vernedering aanhooren, wel wetend dat wanneer eenmaal vele eeuwen van ‘denken en droomen’ met alle vruchten die zij brachten, zullen zijn verzonken om weer plaats te maken voor een tijdperk der onbewuste daad, zijzelve, de eeuwige moeder, er nog zijn zal, steeds nieuw leven barend dat opkomt en vergaat in haar onsterfelijk wezen.

Maar altijd heeft Henriette Roland Holst in zichzelve het vizioen aanschouwd van een liefde die, hoog boven begeerte en teederheid van den enkelen mensch uit, heel de menschheid zou omvangen. In haar allereersten verzenbundel eindigt een der meestbekende sonnetten met den regel:

> En ik zag Liefde als de levenswet.

Daar was deze wet alleen nog maar door het verstand gezien en erkend, haar eerste weten leefde er als een kleine vlam, ten deele van geleend licht. Maar door haar geheele levenswerk heen wint dit vuur gestadig aan kracht en eigen gloed. De macht, wier verwezenlijking door het leven zij bewonderend van verre aanzag als noodwendig en goed, was reeds tot een warm en dierbaar bezit gegroeid in *De Vrouw in het Woud:*

> Toen alles mij ontzonk, zonk liefde niet.

de gevende liefde van anderen, die troost en lafenis brengt in lijden. Zij brak eindelijk open als de levende kern van eigen wezen in den zachten aanhef van *Verzonken Grenzen:*

> Het voelen van de Liefde is het beste
> voor mij; het heeft de groote veiligheden
> in deze wateren-oneindigheden,
> deze oceanenwijdheid zonder kusten.

Een lange tijd van leven ligt er tusschen de eerste en de laatste aanroeping van de macht, die de dichteres als de alvervullende heeft ervaren, - vele jaren, waarin vriendelijk-vage droombeelden zich verstrakten tot vaak hartbeklemmende werkelijkheid. Maar onafwendbaar in éenzelfde verlangen gericht bleef haar voelen, en zoo werd dan de groote lijn die door haar levenswerk loopt, een hijgend zoeken naar liefde, naar verbroedering, naar het brengen van éenheid tusschen de tallooze op elkaar botsende vijandigheden der menschen. Ook het eindwoord van *De Kinderen* is Liefde, en die klank dwaalt over de allerlaatste bladzijde als het langzaam uitluiden van een klok door de avondlucht. Late niemand evenwel zich door dat lieflijk geluid misleiden. Want de grondtoon van dit ‘feestelijk spel’ is niet zachtheid, integendeel. Drie andere regels, kort voor het slot van het tweede bedrijf, verklanken zuiverder en vaster den geest van het geheel. Wanneer de

strijd beslist is, en de zege werd bevochten door de arbeiders, stroomen deze van alle kanten tot elkaar om te vieren:

> 't blinkend feest van den vrede.

Maar hij die daartoe komt nooden, spreekt tevens:

> Onze mannen verlangen met u samen
> onder te duiken in nieuw strijdberamen
> de kern van alle feestelijk verzâmen.

En hoezeer het strijdbare, door geen twijfel te besluipen en door geen teleurstelling te verlammen, het eigenst kenmerk is van den geest die *De Kinderen* schiep, openbaarde zich reeds door de rede van den grijsaard uit het eerste bedrijf:

> ik kan uw hoop niet in mij zingen hooren
> en uw verwachting maakt mijn hart niet warm,
> maar mij heugen de dagen van mijn jeugd,
> ik voel ze opstaan door het kille bloed,
> en daarom zeg ik u: er is eén deugd
> en eén heil en eén wijsheid en eén goed:
> Overwinning.

Als geheel brengt deze toespraak een der sterkste brokstukken van een werk, dat uitderaard op vele plaatsen tot kleurloosheid moest verflauwen, doordat zijn opzet in een onzekeren bodem is gegrond, en de ontroering er telkens staat vastgewrongen tusschen het ijzer van starre begrippen. De liefde, die hier haar triomfen viert, zoekt als haar einddoel de verlossing der menschheid, maar de zachtmoedigheid bleef haar veelal vreemd, zelfs is zij maar bij uitzondering teeder te noemen. De kiem waaruit zij ontbloeide, sprong reeds zichtbaar open in *Verzonken Grenzen,* in den sonnetten-cyclus *Met nieuwe Oogen:*

> als onze liefde telkens komt neerdalen
> naar 't veld der daden om haar prooi te binden
> en mee te voeren...

Deze liefde is de tweelingzuster van den strijdlust. Waar die forschere broeder openlijk naar voren treedt, en zijn koperen stem de wankelmoedigen aanvuurt tot daad en volharding, daar ontstonden de innigst levende bladzijden van dit feestelijk spel. Want ondanks de verteedering die vele malen als een vlam omhoogvaart uit de droeve moederklachten, verschijnt te dikwijls deze verbeelding verschraald en verbleekt naast

een werkelijkheid, waaraan men haar toch op onnaspeurbare wijze voelt vastgebonden.

Wordt niet elk begrip van lijden naar omlaag gehaald door het vóor alles en onmiddelijk te willen saamkoppelen met menschelijke schuld? De werkelijkheid gaf hier: ontzettend lijden, het wreedste en meest tot verzet prikkelend van al, omdat de slachtoffers kinderen zijn. Naar den begrippengang, die deze dramatische schets beheerscht, moet er dus schuld worden gezocht bij menschen, en kunnen deze geen andere zijn dan:

> de heere' in hun sterke burchten,

spottend met het mateloos leed dat zij onschuldigen doen ondergaan.

Schuld, - het woord weegt zoo zwaar, waar de mensch het over zijn evenmensch uitspreekt. Hoor de aanklacht:

> zoo komen de kindren die de wreedheid der heeren
> heeft verdreven van hunner moeders schoot.

maar zij stuit tegen de weifelende vraag: wèlke ‘heeren’ zijn hier de aangeklaagden? de vroegere despoten in Rusland, nu meerendeels zelf vermoord of verbannen? òf de Sowjetheerschers? òf het in gedwongen lijdelijkheid toeziend Europa? of gaat het sprookjes-spel ver buiten die allen om, gebeurend in een vaag verleden? In zulk onzeker vragen vertroebelt de indruk van het geheel, die al verzwakt werd door het zonderling wegdoezelen van elke tijdsaanwijzing.

Terecht zal men tegen deze bezwaren kunnen aanvoeren dat *De Kinderen* ook geenszins bedoeld werd als een weergave van huidige Russische levensontreddering. Immers, het stuk zwenkt aan het eind scherp van het heden af en brengt een oplossing, een vreugdevol vredefeest in verbroedering, waarvan de werkelijkheid nergens nog voorboden vertoont. Maar juist om deze zelfde reden ook kon het werk evengoed vijf-en-twintig jaar geleden zijn geschreven, als de dichterlijkrevolutionaire uitbeelding eener staking, die door nood en honger heen een zegevierend einde bereikt - binnen den kleinen kring waarin zij zich afspeelde. En waar dit kleine drama van het lijden der kinderen tevens in menig opzicht zoo bedrieglijk de weerspiegeling gelijkt van een al te nabij en

gruwelijk wereldgebeuren, verkleint het ongewild zijn eigen werking.

In *Het Offer* is de atmosfeer ijler en scherper, maar ook zuiverder. De lijnen van tijd en plaats staan er zichtbaar vastgezet: 'Sowjet-Rusland, in den eersten winter der revolutie'. Ditmaal is het de strijdlust zelf die heerschappij voert, zonder sluiers of verzachting, - al zal vóor het einde het ongewacht en ontroerend schouwspel opengaan, dat de door hem bezielde leiders, in naam der makkerschap die àllen saambindt, terugdeinzen voor daden van begeerde en rechtmatige wraak, die mogelijk hun een zegepraal zouden hebben bezorgd, maar ten koste van die wereldverbroedering, waarvan het verre heil hun steeds voor oogen zweeft. Flauwe omtrekken van dat droombeeld duiken hier en daar voor den lezer op: broederschap die allen wil omvatten in haar armen, vol begrijpende deernis voor wie afdwaalden van haar wet, en zachte vergiffenis voor de zwakken die door onwetendheid zich tegen haar bezondigden. Het is een sterke, in leed en strijd gewonnen zachtheid, veel vooruitziend en niets vreezend, die uit de laatste bladzijden van dit werk spreekt.

Evenals in *De Kinderen* komen ook hier telkens, als bloesems uit een grauwen knoestigen boomstam, de enkele naamlooze stemmen die elkaar tegenzingen, na den breedplechtigen woordenval waarin de leiders hun doel verklaren, en aanvuren tot de daad of de geestdrift dempen tot berusting. Maar deze stemmen dragen ditmaal zwaarder klank, en zeggen verborgener zin:

> Er is een geboorte.
> Wie wordt geboren?
> Een moeder van daden.
> Wat zegt haar gezicht?
> Broederlijke liefde.
> Waar rijst haar gloren?
> Tusschen de gesmaden.
> Welkom in het licht.

Daarnaast klinkt ook die zoo merkwaardige wisselzang tusschen den 'strijdvaardigen' en den 'vredelievenden' arbeider, waarbij de diepste en wreedste vraagpunten worden aangeroerd, en moedig in de oogen geschouwd, al blijft ook het zoeken naar een verzoenende oplossing vruchteloos. Dan

valt, na zooveel onverzoenbare verschillen, voor het eerst dat zware woord dat de ziel van het werk onthult:

> Misschien ontbloeit het heil uit d' offersfeer.

Zoo bindt *Het Offer* onze aandacht door levender menschenbewegen, en opener stroomingen van voelen en begeeren. Het heeft ook dramatischer gang, - er is handeling, minder in den zin van wisselend gebeuren dat zich voor de oogen van den lezer voltrekt, maar de handeling die leeft door den heimelijken groei der geesten. Het drama, zooals het zich hier vertoont, wil niet in de eerste plaats geven den zielestrijd van den enkelen mensch, zelfs niet van den enkeling die, in stormtijden op de golventoppen geheven, zich feller voelt bewogen door de machtige deining die hem draagt, dan door eigen hartstocht. Het poogt te weerspiegelen de worsteling der massa om te geraken tot een inzicht in eigen wil, - den loggen en geduchten wil der massa, traag te richten en trager nog te wenden, onbewust van zichzelf voortgroeiend. Aldus spreekt over het volk Vera, die men wel mag zien als een symbool der zachte, door leed verlichte menschenwijsheid:

> Hun wil is voor henzelven als een grot
> die nog niet kent haar eigen schoonheid,
> haar ruime zalen niet en hooge zuilenpracht.
> De toortsvlam moet haar aan haarzelf ontdekken:
> zoo wachten deze op de vlam der daad.

Die vlam te ontsteken op het rechte oogenblik, dat is het zwaar verantwoordelijke werk der groote Leiders. Hun wezen en hun taak blijven voor den lezer raadselachtig. Want hij die zijn gedachten met ernst laat stilstaan bij de waarschijnlijke vormen van wat eenmaal het vaste bouwsel zijn zal dier blijverwachte menschengemeenschap, waarvoor *Het Offer* de vage grondlijnen aangeeft, hij zal al gauw tot zijn verbazing ontwaren dat de geestelijke sfeer, waarbinnen deze verbeelding van mildbloeiend menschengeluk het leven ontving, allerminst democratisch mag heeten. In de handen toch van die Leiders, die door ‘de vlam der daad’ de onbewusten moeten doen ontwaken tot besef hunner eigen schoonheid, zal een ontzachlijke, haast onbeperkte macht worden neergelegd. Een macht, geweldiger dan met woorden ergens in het stuk staat uitgesproken. Want alle aanduidingen daarover zijn schraal en onzeker, veel wordt overgelaten aan de fantasie van den

aandachtigen lezer. Zoo verdwaalt deze dan allicht op zijpaden, en het kan gebeuren dat, terwijl hij zijn best doet zich een beeld te vormen van die machtdragers en een duidelijke voorstelling van wat op den duur hun taak voor de wereld zal beteekenen, hij ongeroepen verschijningen ziet opdoemen, door een veel ongelooviger geest een halve eeuw geleden geschapen. De verschijningen van die grootsche en sombere gestalten, door Renan in een bekenden toekomstdroom aanschouwd als de geestelijke overheerschers der komende menschengeslachten, de halfgoden wier stalen strengheid, hoog in het onpersoonlijke geheven, de menschheid zal sturen langs de wegen die zij tot eigen heil moet gaan. Het is waar, dat in de vernieuwde wereld, als welker Leiders zij werden gedacht, de oppermacht zal zijn toebedeeld aan het Intellect, in die wereld daarentegen, waarheen *Het Offer* omhoog wijst, aan de Liefde. Maar deze Liefde ‘geboren uit veel denken en droomen’ schijnt van al te nabij aan het Intellect verwant, om heelemaal gerust te zijn op haar menschelijkheid.

Toch, terwijl de wijsgeerige scepticus, nadat hij zichzelf dwong de innerlijke gevaren eener machtsconcentratie, gelijk zij hem voorzweefde, door te denken, de verzuchting slaakt: ‘Je n'ai jamais dit que l'avenir fût gai, qui sait si la vérité n'est pas triste?’ kan de dichteres geen andere dan blijde vergezichten aan den einder zien glanzen. Welk een hooge, en benijdbaar gelukkige geest is het, die in zichzelf dit wondere vizioen mocht aanschouwen: de menschheid als een eindelooze vlucht van donzen sneeuwvlokken, samen neervallend

> in altijd-doore stille makkerschap

zacht en talloos, in durende aanraking zonder ooit elkaar te deren. Maar van wolken overfloersd liggen de wegen waarlangs eenmaal die zachte eenheid zal worden bereikt, en nergens bespeurt men een plek waar hun duister te doorboren is. En in het heden is harde deernislooze strijd, van onafzienbaren duur, het eerste waartoe de Leiders oproepen.

De groote eisch, door Renan aan zijn geestelijke aanvoerders gesteld, willen zij niet verwilderen tot de onduldbaarste tyrannen die ooit de aarde droeg, was dat zij zouden vrij-zijn van eigen zelfzucht niet alleen, maar ook van klasse-egoïsme. In *Het Offer* nu werd wel de persoonlijke zelfzucht edelmoedig

bedwongen, wel zijn allen, voorgangers zoogoed als te nauwernood tot bewustheid ontwaakte volgelingen, bereid ieder oogenblik eigen leven weg te werpen in den dienst der makkerschap, wel voelt men achter de gespannen strakheid van hun spreken den sterken wil om voor het heil der komende menschheid zichzelf, en als het moet ook wie hun het liefst zijn, te offeren... Het klasse-egoïsme echter, dat scherp en diep de voor trekt, waardoor men ‘makkers’ scheidt van ‘heeren’, en aan den anderen kant der grenslijn enkel ziet het doemwaardige, buiten de menschheid vallend en rijp tot uitroeiing, - deze veel geweldiger vlam van zelfzucht laait ook in de Leiders met onverminderde felheid omhoog.

Dat haat hun handelen mòet richten, is verklaarbaar genoeg, omdat zij nog niet zijn geklommen tot dat rustig vlak van macht, waar heerschers zich de geestelijke weelde mogen gunnen van niets-buitensluitende gerechtigheid. Maar leeft zelfs het beginsel van dat hooge recht wel in de harten der Leiders? Vol milde belofte klinkt het bij den aanvang:

> Verbroedring vliegt door alle aardezalen
> als het licht vliegt door een stad van huis tot huis...

maar geen drie regels later volgt daarop:

> En dan weer strijdgeroep en weer geklikklak van zwaarden:
> 't is onze strijd, die begint, de heilige strijd...

Het blijft een verbroedering binnen eng getrokken grenzen, die in onwrikbaar wantrouwen altijd weer een deel der menschheid zal uitwerpen, niet enkel omdat de harde eischen der werkelijkheid daartoe dwingen, maar ook om de heimelijke vreugde, die ligt verscholen in den haat:

> De heeren te haten is voor het hart goed.

Het is een der beroofde moeders die dien vloek uitschreeuwt, doch onmiskenbaar leeft de weerklank er in van vele woorden der Leiders. En zeer nadenkend stemt dit den lezer, die tracht met zijn verbeelding iets te aanschouwen van de wijze, waarop eenmaal hun geest de wereld zal regeeren. Niet de onverbiddelijke noodzaak tot strijden zelf schrikt hem af, maar de verholen lust aan den strijd bij hen, in wier handen de opperste leiding zal berusten. Wie zal voorspellen of het niet ten slotte nog vrijer en veiliger ademhalen zou zijn onder den kil-rechtvaardigen, gelijkmatigen druk der

heerschers krachtens het Intellect, dan onder de uitverkiezing zonder genade dezer door Liefde gedreven Leiders-genooten?

En toch, ondanks het goed recht van zulk een twijfel, straalt uit *Het Offer* een warmte van waarachtiger liefde ons tegen dan uit *De Kinderen.* Zooals in dit laatste de Liefde niet vermocht zich los te maken van haar somberen broeder den Strijdlust, zoo is het thans deze zelf die de zachtere zuster wel van zich zou willen wegstooten, maar het trekken van den onzichtbaren band met de verre makkers machtiger voelt dan eigen bewusten wil. Want het mooist en meest levend menschelijk is dit werk in de wending tot zachtheid voor de verdoolde kameraden, die tweemaal terugkeert. De eerste maal, wanneer de vrijgemaakte arbeiders besluiten om zonder wapenen, in weerloos goed-vertrouwen, tot de weifelmoedige soldaten der vreemde legers te gaan, wel wetend welke gevaren daar dreigen, maar ze rustig aanvaardend terwille der te winnen broederschap. En dan later weer, als door verraad of zwakheid van den kant dier anderen, de edelsten onder hen die uittrokken gevallen zijn, en aldus het Offer werd volbracht. Na de doffe klaagtonen:

> De dag gaat onder, het licht wordt zwart,
> geloof-in-makkers sterft in het hart.

breekt schril de natuurlijke hartekreet los der treurenden om wraak:

> Hij is mijn vijand en ik wil hem dooden
> 'k wil over hem heen buigen om te hooren
> zijn doodsgerochel; 'k wil hem zacht jamm'ren hooren
> om moeder, geliefde... maar zij komen niet...

Dan is het de groote leider Oestoichyw, gesteund door Vera, de in lijden gerijpte, wiens wijsheid terughoudt van den weg der bloedwraak. Alle menschelijk begeeren naar wreede vergelding voor het lijden van geliefden, slaat hij neer met dien éenen strengen eisch:

> bij iedere daad altijd te bedenken
> of zij de eenheid der verdrukten dient.

Bewonderenswaardig is de rechte, straffe gedachte-lijn, die op deze plaats *Het Offer* aan *De Kinderen* vasthecht. Luister naar deze waarschuwing aan de wraakgierigen:

> Donkere stem van het bloed roept voor u
> oerdrift die ook de dieren kennen.

Gelijkt zij niet een echo van den zang der vrouwen in het tweede bedrijf van *De Kinderen?* Zooals eenmaal aan de Liefde, zoo wordt hier ook aan den Haat dit hoogste gebod gesteld: de natuurlijke aandrift van het hart altijd te wantrouwen, en haar te onderdrukken in den dienst van hooger belangen.

Rustig, bijna geresigneerd is de sfeer die het einde van dit drama omgeeft: een terugtreden uit den kamp, maar enkel tot het verzamelen van nieuwe kracht, een ondergang, verslagen maar ongebroken. En onder het wreed-kille erkennen, hoe lang en meedoogenloos de strijd zal zijn die weer wacht, gloeit ongedoofd de trouw der makkerschap, ook voor de afvalligen.

Bleef uit *De Kinderen,* ondanks zoo vele afzonderlijke schoonheden, de bijna pijnlijke indruk na van een al te hoog reiken, van een poging krachteloos gemaakt door de schaduw van een tragisch wereldnoodlot, dat zij niet vermocht te omvatten en waarvan zij zich toch ook niet vrij kon maken, *Het Offer* laat een veel edeler herdenkingsbeeld: de heugenis een sombere maar verheven worsteling te hebben meegeleefd, de innerlijke verscheuring van een geest, die terzelfdertijd ontwaart èn het onontkoombare èn het ontoereikende van den strijd, waaraan hij zich met al zijn krachten en begeerten weet verknocht.

Verzonken Grenzen brengt de vreugde, de dichteres weer te vinden in wat toch haar eigenst element blijft: de bespiegelende lyriek. Opener dan ooit te voren toont zij in dezen bundel het geslingerd-zijn tusschen een altijd-door zachtlokkend heimwee naar rust, en de telkens weerkeerende ruwe verstoring van den waan die rust te hebben bereikt. Want wel trekt oogenschijnlijk door al haar werk dat zoo heel zeldzame in onzen rafelenden tijd: een onwankelbaar willen, recht op één doel gericht, maar met hoe bevende aarzelingen en afwijkingen menigmaal, - iets van dat wankele, waardoor elk, mensch toch eerst ten volle menschelijk nabij aan anderen wordt gevoeld.

In dezen dichtbundel stelt zij zich van aangezicht tot aangezicht met de Smart, met den Dood en met Zichzelve. En deze drie aspecten vloeien noodwendig vaak in elkander over. Tot

de diepste eenheid werd zulk een samenstrooming in den sonnettencyclus *Met Nieuwe Oogen,* die aanheft met een verteederden terugblik op eigen vroeger wezen, dan langs de menschheid en haar nooden gaat vol deernis en eerbied, een vizioen van vrede aanschouwt in het troostend geloof aan den stil-gestadigen groei van het Al-eenig goddelijke ook in den mensch, om aan het eind tot zichzelf weer te keeren. Maar op hoe edele wijze. Zonder voorbehoud behoort Henriette Roland Holst tot die sterken onder de stervelingen, die zich bewust gedreven en gedragen voelen door een innerlijke roeping, door niets te dooden of te verzwakken. En misschien werd nooit een moment van zulke bewustwording zoo eenvoudig en ootmoedig uitgesproken als in de eindregels van het laatste sonnet uit dezen cyclus:

> Ik ga, o Stem, als een kind aan de hand
> van moeder gaat: in gewillig vertrouwen
> en zonder omzien, vast in uw genâ.
>
> Ach levensplannen, die van 't klein verstand
> maar maaksels zijt... d'oneindigheden bouwen
> en wij zijn de steenen... ik ga, ik ga.

bewustwording, die in een later gedicht zich zal neerbuigen tot nog blanker deemoed in drie regels, die enkel nog maar gelaten overgave zijn:

> Ik denk niet, ik vraag niet, zie niet vooruit,
> ik weet niet of leven mij uitverkoor
> al heb ik mij in levens hand gegeven.

Het moeilijkst te volgen, van een vaak ongedurigen gedachtengang, die vreemd afsteekt bij de gedragenheid van taal en rhythme in deze verzen, is de dichteres daar waar zij zich wendt tot de smart. Er schuilt in hare houding tegenover het lijden een prikkelbare argwaan, iets bijna toornig afwerends, - de smart dunkt haar een levenswaarde, wier zware en niet weg te dringen beteekenis voor den mensch zij wel telkens noodgedwongen erkent, maar even dikwijls ook weer hoogmoedig ver van zich werpt. Soms heeft het haast den schijn, alsof zij liefst het lijden geheel zou willen opheffen, daar zijn druk belemmerend werkt op de vrije uitstraling van het licht dier Liefde, waarvan wij laatgeborenen dezer donkere tijden nog pas weifelend een bleeken weerglans in en om ons waar-

nemen, maar dat eenmaal de verjongde menschheid zal omvloeien met

> de purperen kleuring
> eener Liefde ongerept door smart en strijd.

Waarlijk, de meesten der nu-levenden zijn te lang door de schaduwen bevangen geweest om in dien purperen gloed te staren zonder zich verblind te voelen. En voor die velen zal het zijn, als konden zij evengoed een verhaal aanhooren over een kind ‘ongerept’ door melk en moederliefde, omdat hun het leven smart en strijd leerde kennen als de blinde machten die de liefde doen groeien. Zij kenden nog niet anders dan de liefde die eerst aan den strijd zich eigen kracht bewust wordt, en alleen door de smart tot volle zelfverwezenlijking komt.

Ook Henriette Roland Holst kan dit geheimzinnig levenen krachtwekkend vermogen van het lijden niet blijvend loochenen, en wat zij dus ten slotte enkel wil uitdrijven, zijn de lagere elementen die voor haar gevoel de smart ontheiligen. Daartoe begint zij het wezen van alle menschenwee te ontleden in twee sonnetten, die wellicht niet de allermooiste, maar stellig de klaarste en eenvoudigste zijn uit den cyclus *Opgang*. Eerst het weeke inzetten der stem:

> 't Hongeren der harten is op aard het groote
> verdriet...

dan haar tastend strijken langs alle gronden waaruit leed ontbloeit, en haar wegtreuren in den troostloozen eindregel:

> en verzinkt moede in het groote wee.

Tot een vreemde deernis stemt de overdenking, hoe welhaast elke vorm van menschelijke smart, door deze verzen voor den geest opgeroepen, in wezen onheelbaar blijkt. Zij klagen om het leed der onbegeerde en om dat der kinderlooze vrouw, van den eenzamen man, om alle droefheid waarmee durend gemis of herinnering aan verloren liefs het hart neerbuigt. Wie is er die gelooft, dat ooit een van déze smarten kan worden weggenomen of ook maar verzacht door de warmer sfeer, die om de menschen staan zal, wanneer eenmaal een sterker, wijder liefde allen saamhoudt?

Intusschen, moede en moedeloos verzinken kan nooit de laatste daad zijn van den mensch in zijn worsteling met het Lijden, - een diepe zee, maar die toch nog iets meer is dan

enkel een alverzwelgende duistere kolk, wier wateren ook dragen naar onbekende kusten. Van hier begint dan ook de eigenlijke Opgang, die een hoogtepunt bereikt in Sonnet XII:

> Wij onvolkomen aardekindren wonen
> elk zoo gescheiden als in enge kluis
> gevange' elk in zijn eigen levenszone
> waarin de liefde brandt met dof gesuis.
>
> een lage vlam. Maar eens zal sterke schoone
> drang brijzelen die scheidingen tot gruis
> en al die vlammen zulle', een zee van tonen
> een gloed van licht, stijgen door 't wereldhuis.

De terzinen voeren de verbeelding nog hooger op, en zingen van de zaligheid die aller deel zal zijn, wanneer eens die wereldbrand van liefde is ontvlamd, die niets zal vernielen, maar het leven heffen tot een staat van heiliging:

> als alle harte' in Liefde's volheid baden.

Wondervolle uitzichten laat dit gedicht openblinken naar een toekomst die wel niet te verwachten schijnt op deze aarde, met haar onoverschrijdbare begrenzingen tusschen menschenharten, en haar wreed gebod van steeds vreemd leven verterend leven. De horizon blijft van lichte nevelen omwaasd, maar wie zou het anders wenschen? Het land der schoone onbereikbaarheden hield ten allen tijde zijn zachte toevlucht open voor droomen, die in lager luchtstreek geen vervulling konden vinden. De dan volgende sonnetten brengen een vaster omlijning, maar een daling tevens. Een zoo wijd uitlaaiende brand van liefde deed zich toch voorvoelen als nog iets meer omvangend in zijn gloed dan enkel ‘d'oneindge menschgetallen’, er ligt een vage teleurstelling in die beperking. En nog veel sterker in deze onbestemde belofte:

> dat het hongeren van allen,
> dat aller lijden, 't onverzadigd zijn
> der harten, zal verdwijne' in een festijn
> van Liefde...

want zij kan niet anders dan den lezer ongeloovig laten, die nog den naklank in zich hoort van die twee vroegere sonnetten, waarin werd verklaard uit welke diepwonende nooden van het hart dit hongeren van allen ontsprong. En het ongeloof wil niet van hem wijken, ook dan niet wanneer veel later, in den cyclus *Met Nieuwe Oogen*, hij aan de smart de nederige

plaats ziet toegewezen, waarmee zij zich tevreden zal moeten stellen in het komende wereldbeeld: met tot het uiterste ingekrompen machtsgebied, maar bevrijd van al het onreine dat haar aankleefde. Zoo blijft dan, gezuiverd van wezen, de sombere figuur der smart bestaan ook in het vizioen der levensstijging van het Al, die in den enkeling medegebeurt, en daarom elken mensch met eerbied voor alle anderen zou moeten doordringen. De klacht, dat deze eerbied, hoewel zonder moeite met woorden erkend, toch niet vermag de daden der menschen tegen elkaar in te toomen, leidt tot een van die bevreemdende gedachten, waarvoor het begrijpen aarzelt:

> Het is niet zwaar te bekennen met woorden
> dat in elken mensch een god slaapt, bevangen
> van droom, niet zwaar het oneindig verlangen
> te duide' als geprevel door hem gezonden
> omhoog. Maar het is zwaar om niet te wonden
> god-in-den-mensch met de begeer'ge tangen
> van hebzucht en van heerschzucht...

Nu kan de mensch welhaast alles kwetsen, ja zelfs dooden en vernielen in zijn medeschepselen, maar de god in den mensch is wel het eeuwig onaantastbare, dat vrees en kwetsbaarheid ver beneden zich laat. Elke poging om voor hem deernis op te wekken schijnt daarom van te voren reeds tot falen veroordeeld.

Eén waarheid omtrent het wezen der smart was door de dichteres aanvaard: dat haar wortel onvernietigbaar is, en in eindeloozen wisselgang bloesem en vrucht zal blijven voortbrengen. Voor altijd met dien wortel saâmvergroeid is ook het ongelijk-zijn der menschen. Maar evenals een deel der ongelijkheid door menschenwet werd ingesteld, zoo kunnen ook die vruchten van smart, uit deze wet gegroeid, door menschenhanden worden weggesneden:

> Wij willen 't groote wenschen
> dat nu weg kruipt langs 't pad der nood, beladen
> met vrees, verlosse, opdat langs nieuwe paden
> het stijge, licht, en vrij van lage trensen...

O, de vele vraagteekens... Zou in een mensch de drang der innerlijke levensstijging waarlijk worden verlamd, indien het lot hem dwingt te gaan ‘langs 't pad der nood beladen met vrees?’ Is het niet veeleer de nood, de heilige ontbering zelf, waaruit steeds weer door ellende en doodsangst heen,

het leven zich omhoog worstelt naar het licht? en loert niet in den afgrond van elk menschenhart de vrees, een gluipend monster dat elken dag opnieuw moet worden overwonnen? de scherpe toetssteen van alle kracht, en die dus niet vernietigd worden kan, zonder de groeikracht van het leven-zelf in gevaar te brengen. En is er niet één zijde van het leven, waarvan de dichteres al te hardnekkig haar oogen houdt afgewend? Dat donkere raadsel, dat voor zoovele menschenzielen den slaap van menigen nacht heeft vermoord, de vraag naar den oorsprong van het kwaad, het bestaat niet voor haar. Of liever, de oplossing lijkt haar zoo eenvoudig, dat elk die er zich door laat kwellen, bij haar haast onder de verdenking vallen moet van zelfgewilde blindheid.

Door geen twijfel aan te randen is haar vertrouwen dat menschelijke begeerte en boosheid groeien uit averechtsche levensverhoudingen, niet omgekeerd of in ondoorgronde wisselwerking. Met onuitroeibare neigingen ten kwade in het menschenwezen weigert haar geloof te rekenen: de kern van het menschenhart is goed en rein, het kwaad dat daaraan inhaerent mag schijnen, is in waarheid slechts een van buiten aangebrachte smetstof, welig kiemend in den ongezonden bodem der gemeenschap. Een ziekte die door eeuwen heen heeft voortgewoekerd tot steeds giftiger ontaarding, maar die snel en voorgoed genezen zal zoodra de grond der samenleving gezuiverd is. - Zoo onbevlekt van eenigen twijfel straalt dit geloof ons tegen uit al de latere werken der dichteres, dat men bij oogenblikken de neiging voelt op haarzelve de woorden toe te passen, in *Het Offer* tot Vera gericht:

> Uw eigen hart is een ster
> die zijn licht in andre harten kaatsend
> de wereld ziet, overtogen van gloed.

Maar voor donkerder harten, en oogen die door nevelen heen moeizaam het zien moesten leeren, kan die schitterende weerkaatsing niet duurzaam zijn. Er leven velen onder de menschen van het heden die, hòe zij zich een lateren gang der menschheid ook pogen voor te stellen, dien niet anders kunnen verwachten dan onder spelingen van licht en schaduw, in wisseling van wicht en tegenwicht. Met bewondering zullen ook zij die regels vol hoog vertrouwen herlezen:

O als de geslotenheden openspringen
en de vlammen der liefde elkaar doordringen
en alle harte' in Liefde's volheid baden -

O 't vlammensuizen en het vlammenzingen
dat dan begint, d'oneind'ge koesteringen
die elk zullen ge worde' uit haar genade.

Maar zal zich daaruit aan sommigen onder hen niet een ander gezicht openbaren, dan Henriette Roland Holst hun wil doen aanschouwen? Wat in dit gedicht als komend aardeheil voor allen wordt herheerlijkt, is een wit-vlammend vuur waarin alle aarde-leven zou vergaan, een ongebroken licht dat de menschenziel zich alleen maar kan verbeelden binnen een sfeer, waar het te-niet-gaan van alle individueel leven, het willig verlies van de Ikheid, niet slechts als einddoel maar alreeds als eerste voorwaarde aan den ingang staat. En wonderlijk onzeker voelt zich de lezer temoede, wanneer hij door een veel later gedicht één oogwenk schijnbaar tot aan de grens van dat geestelijk gebied zich voelt geleid, en onverhoeds weer teruggetrokken:

En gij, o Smart, die als de ziener zeide
zijt 't snelste dier dat tot het doel ons voert...

aldus, zeer schoone herinneringen wakker roepend, luidt de aanhef van een sonnet, schijnbaar brekend met den eisch, als zou de smart zelve loutering behoeven om de menschheid waardig te dienen. Vlak daarop evenwel volgt een belofte aan de smart dat zij den mensch eerst in waarheid opwaarts zal mogen geleiden:

als niet meer voor uw trekken 't masker loert
van lage pijn...

en voorts:

Ook om u te verlossen, Louteraar
is 't dat wij onze strijdgedachten slijpen.

Geen twee geesten, beiden de waarheid zoekend, gingen ooit langs wijder gescheiden wegen dan die van deze dichteres en van den ziener, wiens getuigenis zij aanroept. De schim van Meister Eckhart, indien die hooge en zachtmoedige ziel tot iets als wrevel kon afdalen, zou er zich zeker tegen verweren dat de Volkomenheid, waarheen hij het lijden den kortsten weg doet vinden, één werd gedacht met een door

strijd en geweld te veroveren massa-geluk, met dit onbestemde, maar stellig ten nauwste aan het aardsch samenleven van menschen verbonden heil waarheen *Verzonken Grenzen* wijst, - in een toekomst wanneer andere heelalbewoners:

> zich reppen zien met gezichten die blinken
> der aarde vrije dochteren en zonen
> omhoog langs 't pad dat vervolmaking heet.

De teedere mysticus stelde voorwaarden noch beperkingen aan de Smart, toen hij haar erkende als naast God het edelste op aarde. Hier ligt het fundamenteele verschil, en de geheime reden van de innerlijke scheur die door de twee aangehaalde sonnetten gaat.

Uit de goede wereld die komen gaat, zij het ook eerst na eeuwen, die wereld der getemperde smart, zal de dood met zijn traagvoetige volgelinge de rouw, niet zijn verdwenen. Hij blijft heerschen als voorheen; en troost te brengen aan de door hem beroofden en vereenzaamden, zal ook te midden van een gelukkiger menschheid, het eerste werk zijn dat de Liefde zoekt:

> opdat ook in rouw
> elk hart altijd liefde-gebed zal slapen.

Een enkele maal wordt wel weer die teedere troostgestalte - ook aan de menschheid van het duistere heden warmvertrouwd - met ongeduldig gebaar op zij geschoven als een onvolkomen, schrale verschijning van Liefde:

> O Troosteresse als die g'ons verschijnt
> met uw oneindig-mild blikkende oogen
> hoe zult ge laatren schijnen arm van bloed...

Maar toch zullen ook die lateren haar steun vaak behoeven, al zal zich over hen de volheid der liefde hebben uitgestort. Want tegen den dood kan ook zij niet beschermen. Hij behield zijn onverzettelijk wezen, straffer van macht dan de smart, minder dan zij te vervormen door menschenwil. En om deze onverstoorbaarheid zelve ziet de dichteres hem met rustiger oogen aan dan zij het de smart vermocht te doen. Onder zijn vele wisselende gestalten beschouwt zij hem, steeds vol aandachtigen eerbied, soms in verrukking, maar nooit met hunkering en altijd onbevreesd. Meer rechtstreeks ook wendt zij zich tot den Dood dan tot het Lijden, al is overigens de tien bladzijden lange zang *Aan den Dood,* in het

begin van den bundel, minder belangrijk dan vele van de latere verzen, die zijn verschijning bepeinzen of verheerlijken. Wel leeft er in die hymne een hooge rust, een wijde verdraagzaamheid die haar ruimte openstelt voor elk geloof en nietgeloof. Maar als geheel laat zij desondanks een indruk na van doellooze droomerij, deze opsomming van de onderscheiden wijzen waarop menschen zich een beeld scheppen van die keerzijde van het lichte leven, door geen hunner ooit gezien, en trachten woorden te spinnen om dat onuitsprekelijke dat zij voorgevoelen over de grens van het aardezijn. Niet klaar genoeg om te boeien als wijsgeerige mijmering, te weinig klankvol om zuiver als kunstwerk genot te geven, staat *Aan den Dood* eenigszins stroef op zichzelf te midden van bewogener gedichten.

Want van veel warmer leven doorstroomd zijn die latere zangen, waarin Henriette Roland Holst niet langer het abstracte wezen van den dood overdenkt, en vorscht of anderen laat vorschen naar de geheimen die hij achter zijn schaduwen mag bergen, maar enkel vol verteedering waarneemt hoe hij tot de menschen komt, en hoe zij hem verwachten. Met alomvangend meevoelen ontwaart zij hoe zijn nadering de harten beurtelings vervult met wrevel en afschrik of met wijze rust. Ontroerendst van al werden de enkele verzen, saamgebracht onder den titel *De vredige Dood.* Ze zijn van een zoo klare diepte dat men er in kan staren als in ochtendluchten waar langzaam het licht groeit, en van een zoo zachte openheid dat ook de eenvoudigste ziel er haar deel van bemoediging en vrede in vinden zal. Van welk een milde en veelbegrijpende deernis getuigt haar weergave van verzet of berusting in menschenzielen, wanneer zij den zwarten wiekslag over zich voelen strijken. En hoe schoon wordt ook het geluid van haar verzen dan:

> O dit is droef als begeerte nog rooft
> den zielen rust en hongerige handen
> grijpen naar roem, goud, macht, genot tot 't branden
> der oogen Dood, die groote domper, dooft.
> O dit is droef, wanneer de ziel voor hem
> opsteigert, als een paard uitspringt ter zijde
> voor een schaduw, die wil maar niet kan mijden
> niet hoort het sussen van zijn meesters stem.

Maar er zijn anderen die rustig voelen
zijn schaduw naar hen groeien, hun gebaren
worden langzamer alsof het vergaren
niet langer is hun zaak noch hun bedoelen;
hun woorden schaars of zij zich voorbereiden
van het lange zwijgen de les te leeren
en hun oogen verstillen gelijk meeren
waarover nooit meer luide winden rijden.

Het slot van *De vredige Dood* blijft niet overal op gelijke hoogte hiermede. Er valt wel geen sterker voorbeeld aan te halen van de manier waarop soms in het werk van de dichteres een grillige gedachten-zwenking den lezer komt vervaren, dan de volgende strophe:

dat mijn ziel van het eigen zin'lijk leven
los als Novemberblad van 't moede hout
zich vallen late in d'eeuwigheid, gebouwd
uit talloozer geslachten nederzweven.

Na de stille schoonheid van den tweeden regel, waar gevoel en woorden saamvloeiden tot volmaakt eenzijn, welk een vertroebeling in de eindregels. Geen menschengeest kan het begrip ‘eeuwigheid’ ook maar van verre benaderen, doch dat het onzegbare waaromheen die klank dwaalt, en waarvan alle denken steeds weer in gebroken golfslag terugvalt, zou zijn *gebouwd* uit het nederzweven van geslachten, al zijn die dan ook talloos, zulk een voorstelling werkt toch verbijsterend. Deze enkele bedenking deert natuurlijk in het minst niet de bewondering voor de onvergankelijke waarde van het geheel.

Veel minder harmonisch in hun felheid zijn de laatste aan den dood gewijde zangen. *De stralende Dood,* die den bundel besluiten. Hier werd den dood eensklaps een ander aangezicht gegeven: verheerlijkt hoog boven alle angst en lijden uit, maar van zijn onaantastbare strakheid beroofd. Iets van zijn in zichzelf berustende macht raakt er aan het wankelen, - indien de mensch zijn greep al niet kan afweren, hij vermag wel hem zijn hulp af te dwingen:

Ik zie u als een licht, o Dood,
ik zie u als een licht door mensche' ontstoken
over den afgrond leven...

De mensch blijft machteloos om het leven te behoeden voor den dood, maar over het leven naar eigen willekeur de

krachten van den dood te ontketenen, dat staat in zijn vermogen:

> O goede Dood, die nu aan einders lacht
> vruchtbare dood, levenwekkende dood,
> naar blanke vredesoevers snelle boot, -
> wij hebben u verwekt door liefde's kracht.

Van de twee onderling strijdige aandoeningen, die het bewustzijn, over een zoo ondoorgronde macht te gebieden, in den mensch kunnen wekken: hoogmoed en gevoel van onwaardigheid grenzend aan schuldbesef, vond hier alleen de hoogmoed een stem. Deze eenzijdigheid verengt de gevoelssfeer van het gedicht, zoodat er een beklemming uit nablijft, die niet wordt weggenomen door den uitbundigen juichklank er van, eerder versterkt.

In enkele van deze verzen herkent men hetzelfde halfmystieke voelen, waarvan *Het Offer* is doorgloeid:

> De moeder van het leven is de dood
> maar d'offerdood de moeder van het leven
> dat opwaarts stijgt...

Wel weinigen zullen de mogelijkheid willen ontkennen, dat de zedelijke hoogheid van het geofferde leven zich zal omzetten in vruchtbare levenswaarden voor latere geslachten. Alleen maar kan men juist bij dit geloof zich niet losmaken van de intuïtieve overtuiging, dat om een levenskrachtige kiem van hooger Zijn te dragen, het offer van eigen leven vrijwillig moet worden gebracht. Wat dan van de talloozen, wier wil niet meesprak toen zij ten offerdood werden gedreven, wat zal voor hen zijn beteekenis zijn? en welke onbekende noodlottige vrucht voor de menschheid der toekomst zal wellicht rijpen uit hun bloed?

De klare lucht van het eenvoudig menschelijk voelen, waarvan *De vredige Dood* was omvloten, moest in *De stralende Dood* wijken voor den storm eener extase, die de vlammende zekerheid mist, welke alle vragen zou doen verstommen en waardoor haar goddelijke oorsprong zich vanzelf zou openbaren.

In het midden van den bundel, als het hart van het werk, staat één gedicht, dat het loutere in gericht gaan der ziel met zichzelf geeft, los van elke andere bekommernis: *Verandering*

en Eenheid, *een Mijmerlied.* Zeker, ook *Droom en Daad* en *In het milde Licht* zijn voor een deel bepeinzingen van eigen wezen en wording in het leven. Wellicht zelfs brengen zij op enkele plaatsen de hoogste schoonheden van zelfopenbaring. Maar zij bleven daarnaast doorvloeid van vele andere elementen: nog eenmaal de aanvoeling van den Dood, in teerder innigheid dan ergens in de aan hem gewijde verzen werd bereikt, en de klacht om den onverwinbaren wanklank tusschen droom en daad óok in den groei der menschheid. *Verandering en Eenheid* laat voor het herdenken alleen een vizioen van zee en aarde onder zonneschijn, en een ziel tot zichzelve ingekeerd. Ongetwijfeld zijn er door menschen sterker zelfbekentenissen neergeschreven, maar misschien nooit eene die met zoo rustig van de wereld afgewende onbevangenheid enkel poogde tot klaarheid over zichzelf te komen, en die in een reiner wezen schouwde. Korte aanhalingen kunnen uitderaard maar een zwak beeld geven van een gedicht dat zijn grootste schoonheid dankt aan zijn effen, nergens verbroken of versnelde strooming, doorzichtig boven een ondergrond van aldoor verschietende vormen en kleuren. Gelijk aan de golven der zee waarop zij staart, ziet de dichteres dagen en jaren van eigen innerlijk beleven nog eenmaal aanvloeien, breken en vergaan, en zoekt diep in zichzelf de nauw zichtbare rimpeling die van elke golf bleef. Nauwelijks waarneembaar en toch zooveel vervormend. Ook het geringste gebeuren vergaat niet spoorloos in den mensch dien het eenmaal aanraakte:

> de tijd
> is niet als een leege schaal,
> duur is een waarachtig verhaal,
> dat zijn inhoud verder spint
> en aldoor nieuwe inhoud wint
> maar nimmer opnieuw begint.

En laat niemand zijn eigen ziel veilig wanen voor de wisselende krachten die haar omstroomen, ook al voelt hij haar innerlijk sterk en onveranderbaar:

> en gij ook zijt door de straten
> geschreden mijn ziel der dagen:
> in u ook heeft achtergelaten
> 't geschieden zijn fijne lagen,
> aan u ook, aan u ook wrocht de duur
> als een rustlooze zee aan kusten...

Onder iederen nieuwen schijn dien het leven aandroeg, hervindt de peinzende ziel wel altijd weer haar oude wezen, maar om die vaste kern heen, hoeveel slibde er aan, hoeveel ook werd er weggeslagen. Het aarzellooze van haar voelen en willen is niet geweken, omdat dit haar wezenlijken aard uitmaakt en de kracht er van. Alleen de onbegrensde stralende verwachting heeft zich teruggetrokken binnen enger kring en staat in stiller licht. Een enkele maal fluistert de gelaten erkenning van al wat brak en wegzonk. Uit den bewogen vloed der jaren bleef haar als winst een ongekende zachtheid:

> Nu is de kleurige logen
> die u maakte vast en hard
> gewasschen van uw oogen
> en gedropen van uw hart.

Zij doorleeft nog eenmaal de verrukkingen van den opgang tot een phase van innerlijk leven, die haar wezen schijnbaar losbond van al het aardsche:

> Gij ziet de dingen nu staan
> in het licht der eeuwigheid
> gij kunt niet langer ingaan
> tot den wisselglans van den tijd.

Maar ook hier brengt het verder-leven de ontgoocheling van elk vergankelijk bevonden geluk, omdat de ziel na een vluchtigen waan van vrij-zijn zich weer voelt omsnoerd door een onverbrekelijken band van aardsche vreugden en verlangens:

> O bedrieg u niet weer mijn hart,
> mijn ziel raak niet verward
> in het jonge verlangen in
> een nieuw zwak schemerbegin,
> Neen ge zijt nog niet los:
> ge zijt nog een druif aan den tros...

En wanneer zij tot het vroegere Zelf zich terugwendt, en gelooft zijn krachten en verrukkingen onverzwakt weer te vinden, dan ontglipt ook daar aan machtelooze handen wat eens het eigenst bezit leek:

> gij ook kunt niet vasthouden
> uw oud zelf, uw oud verlangen
> uw oud lied, niets van het oude
>
> gij kunt het geschieden niet dwingen
> weerom langs de oude straat...

Onverstoord tusschen alle wankelingen staat de sterkte van haar geloof in het Leven, en aan de volmaakte oplossing van al zijn wanklanken, die eenmaal wacht. Als een belofte, wier trouw niet kàn falen, ziet zij dat licht voor zich uit:

> Ruisch voort mijn leven ruisch voort:
> Zoek van akkoord tot akkoord
> naar de eindlijke harmonie
> die moet liggen gedoken die
> moet hange' in den levensboom...

En daarnaast vertroost haar een bijna kinderlijke geluksverwachting, die zeker weet dat uit elke goede ervaring de mensch, boven het herinneren, ook een stukje onvervreemdbare vreugd voor latere jaren zal behouden. Als leugen had de ziel onverbiddelijk van zich weggestooten den waan, in het licht der eeuwigheid opgeheven te zijn boven het tijdelijke, voorgoed vrij van aardsch geluk en leed. Toch troost zij later weer zichzelve:

> ge hebt u aangevleid
> tegen de oneindigheid.
> Verkruimelt opnieuw nu uw werk
> dan weet ge: onaangerand
> blijft eene waarachtige kerk
> en ge vlucht naar dat vaderland.

Met bijna angstige verwondering vervult dit schaduwloos vertrouwen op een duurzaam geestelijk bezit. Onaanrandbaar en eeuwig dezelfde is de oneindigheid, daarentegen is er bijna geen wisselvalliger goed denkbaar dan het verband dat de enkele menschenziel met haar voelt. De oneindigheid is geen vluchtheuvel voor die oogenblikken, wanneer het oversteken van de levenspleinen moeielijk valt. Klagen niet zelfs de heiligen over den duisteren nacht van het door God verlatenzijn? Komen er niet ook in elk gewoner zieleleven tijden, waarin alle bruggen met het eeuwige schijnen afgebroken? wanneer de mensch, in stede van het lichte uitzicht naar ‘dat vaderland’, niets dan een blinden zwarten muur ziet, een muur onder wiens schaduw de bloeiende werkelijkheid verkwijnt, en zonder ergens een ingang. Is dan niet de streelende voorstelling bedrieglijk, als zou de mensch kunnen vluchten binnen die ‘waarachtige kerk’ op zulke momenten, als door het instorten van andere vastheden hij die wijkplaats het meest van noode heeft? Moeten wij niet veeleer ons buigen voor de

waarheid, dat van deze kerk de bronzen deuren al te vaak onvermurwbaar gesloten blijven, zelfs voor hem die haar eenmaal binnentrad en later vol heimwee terugzoekt?

Een nog weemoediger twijfel wekken enkele regels van het korte Interludium *In het milde Licht,* omdat het verlangen, dat daarin uiting vond, zoozeer tot teleurstelling schijnt voorbestemd:

> Ik wilde dat aleer mijn leven gaat
> te neigen achter de donkere hagen
> een sfeer om mij kon weze' als het gelaat
> der aarde mild in late zomerdagen...
>
> Zoo wenschte ik in mij de atmosfeer
> des geestes amberklaar en honingmild
> van liefde die door wijsheid wordt gezeefd.

Is niet de zielesfeer van elken mensch, de schil der uiterlijke levensomstandigheden er afgetrokken, het blijvende en wezenlijke aan hem? datgene wat hij door al de jaren van zijn leven heen, meer en meer om zich verdicht, terwijl de levensstadieën met hun wisselende kleuring enkel het toevallig langstrekkende vormen, waardoor wel die sfeer zich in meerder of minder klaarheid zal toonen, maar nooit haar aard zich kan wijzigen. Uitzichtloos schijnt daarom elke wensch eener ziel om in een bepaald levenstijdperk een sfeer om zich heen te voelen, waarvan zij de schoonheid juist voor het neergaande leven wel beseft, maar die de hare niet is, en dus nooit kan worden. De zielesfeer van Henriette Roland Holst is nu eenmaal niet die van het niet-begeeren en van den milden vrede. Veeleer schijnt de louterste waarheid die zij over zichzelve vond, neergelegd in dat woord van koninklijke eerlijkheid uit *Droom en Daad:*

> 'k Dacht in mijn stilten dat ik was bereid
> te spreke' enkel woorden die opwaarts dragen
> dat op mijn tong de toon der aandacht lag;
>
> toen ik kwam in den luiden schellen slag
> verzonk het liefst bezit naar dieper lagen:
> ik vond geen woord dan het oude van strijd.

Maar zijn ook de tot den strijd geroepenen, wier hart den vrede begeert, geen uitverkorenen?

Strijd om strijdswille alleen kan niet anders dan doodloopen in verwarring en vernieling. Van elken vruchtbaren strijdlust

zal daarom een verlangen naar vrede het waarachtig levensbeginsel zijn. Een verlangen, dat haast altijd ver van zijn vervulling blijven zal. De groote strijdnaturen, die het heimwee naar vrede in zich dragen, staan gelijk Mozes tegenover het beloofde land: zij zullen daarheen niet overgaan.

Hun ook blijft de troost dat zij het met hunne oogen hebben gezien, en dat zij anderen een schrede verder er heen hebben mogen leiden.

De aanmerking zou redelijk en onweerlegbaar zijn, dat in bovenstaand opstel al te eenzijdig licht viel op het profetische in deze dichterfiguur, beurtelings boetgezante en zieneres van een stralende toekomst; op de gedachten en verlangens die haar werk bezielen, terwijl haar beteekenis als dichteres in halfschaduw bleef. Maar die wereld van verlangende gedachten beheerscht zoo oppermachtig heel het werk, zij is daarbij zoo onweerstaanbaar belangwekkend.

Moge een beterbevoegde aan de kunstenares in Henriette Roland Holst nog eens ten volle recht laten wedervaren.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

Droomen.

I.

Ik zag, in droom, haar weer, in Gods landouwen.
Meewarig streelde, in 't blinkend bruin der haren,
Mijn hand een zilverlok. Haar oogen waren
Zeer droef, 't gelaat doorgroefden wanhoops klauwen.

Zij, die zoo rein ten hemel is gevaren,
Zoo lang geleên - haar trekken reeds verflauwen -
Waarom, in droom, mag ik haar niet aanschouwen
Verheerlijkt, juichend, brengend hemelmaren?

O teeder kind, verwonderd om het leven,
Van wie me alleen de erinnring is gebleven
Aan d'engel weemoed van uw reeënoogen!

O hart vol liefde, zieltje zonder zonde,
Waarom zie 'k droef als op uw foltersponde
Uw lief gelaat, tot 'k ween van mededoogen?

II.

Ik voelde een hand meewarig op mijn haren,
Als, lang geleên, mij één te streelen placht,
Als zegen plechtig en zoo troostrijk zacht
Als zomerwind in zilvren korenâren.

Doch wakker werd ik, in den zwarten nacht.
Nog even bleef mijn sponde een geest omwaren
- Ik weet niet wie - toen is hij heengevaren
En héel mijn weelde smolt in droeve klacht.

Nu sta ik weer in staalgrauw winterleven.
Maar, héel den dag, voel 'k heimlijk mij doorbeven
Een stil verlangen naar den avond weer.

En 'k bid, de handen vouwende als de vromen,
Dat tot mijn slaap die hand moog wederkomen
En 't moede hoofd mij streelen, warm en teêr.

III.

Tot goudgewelf doorstrengeld, zondoorglansd,
Zijn hoog de bogen van de najaarslaan.
En 'k voel, verwonderd, nu 'k naast háar mag gaan,
Hoe jong mijn tred, hoe blij mijn hartklop danst.

Doch vóor een poort, aan d'einder, blijf ik staan,
Wijl vreemde vrees mijn bevend hart doorlanst.
De poort is groen, met paars gebloemte omkransd.
Ik sta en weifel - En ik klop niet aan.

Dan spreekt haar lieve lang verloren stem:
- ‘Klop! als die poort gaat open, ziet gij hem,
Die was uw hoop, uw vreugde, uw liefde, uw Al.’

En 't heugt mij plots: hij, die mij liet alleen,
Toog door de Poort des Doods, zóo lang geleên
Dat ík hem wel, hij míj niet kennen zal.

IV.

Ik vond je, in straatgrauw, vóor een winkelruit,
Waar, rouwpaars, bloeiden kransen voor een graf.
Onstuimig wierp ik 't mijmren van mij af
En ijlde tot je en strekte de armen uit.

'k Hoor nog den juichkreet, dien mijn vreugde gaf,
Als van een kind, naïef en veel te luid -
Nu weet, nu weet ik wat die droom beduidt:
Reeds wenkte Dood je met zijn donkren staf.

'k Zou nooit meer, veilig in je kamersfeer,
Verkalmen voelen 't vlijmend levensleed,
Je milde liefde er vinden, warm en teêr,
Tot stelpen van mijn tranen trouw gereed.
Nooit zou je me aanzien als je vroeger deedt,
Weemoedig lief en troostvol, nooit, nooit meer.

V.

Zij wenkte blij. Ik volgde zonder vraag.
Haar aanschijn blonk van bovenaardsche vreê,
Verengeld. Zilt en zacht woei wind van zee,
Die zong van ver met heimweezoet geklaag.

Door 't blanke landhuis toog ik met haar mee.
In 't eerst vertrek, vol schemer, koel en laag,
Donkerde een bronzen open sarkofaag,
Die leek me een bad, waar 'k rein mij spoel van wee.

De leege tuin lag lentezonnegeel.
Alleen twee tulpen rezen, boos en rood.
Al hooger laaiden ze in het fel azuur,
Geen bloemen - vlammen! Angst omgreep mijn keel.
Ik zag het huis bedreigd door stijgend vuur.

Toen werd ik wakker en wist weer: ze is dood.

VI.

Ik zag een donkren monstermuil, die dicht
En open sloeg en, in dien muil, een vrouw
Met aschgrauw haar, in dofzwart kleed van rouw.
Ik zag de wanhoop van haar aangezicht.

Fluweelig, spelend, had de monsterklauw
Haar uit haar leven onverhoeds gelicht.
En zij, die leerde: - ‘Leed is vrouweplicht’,
Boog, bleek, het hoofd en wederstreefde nauw.

De muil was dreigend, donker als een graf.
Verschrikt en huivrend, wendde ik de oogen af,
Om niet te zien hoe 't monster haar verslond.

De tanden blonken, blank in duisternis -
Zij wachtte als één voor wie geen redding is.

En 'k lag verlamd, wijl ik dien droom verstond.

VII.

Ik zag, in droom, het eiland van mijn droomen,
Bevolkt alleen door vogelen en hinden.
Wij landden blij: - Hier kan geen oog ons vinden,
Geen menschewoord ons heil ontwijden komen.

Reeds dronken wij, die rein elkander minden,
Vergetelheid en vrede uit blauwe stroomen,
Omgeurd van bloemen, overwelfd van boomen,
Gewiegd door ruischloof, leeuwrik, zee en winden.

Nirwâna-heil, na levens avonturen,
Zoo diep verkalmde ons dat wij onbewogen
Ons wrak ontwaarden, schommlende op de golven.

Tot, als een arend, neerstreek uit d'azuren
Hemel een vliegboot - Stemmen weer en oogen!
Eén sprong - Wij dreven, in de zee bedolven.

VIII.

Hij sloeg aan puin de hooge duiventil
En, angstig fladdrend, zwierven duiven rond.
En 'k zag hem storten op den steenen grond
En 'k hoorde een noodroep in zijn bangen gil.

Toen zag ik hoe ik bij de sponde stond,
Waar hij lag neder, machtloos, droef en stil,
Verlamd als één, die overtrad Gods wil.
- 'Ik ben gebroken', sprak zijn bleeke mond.

Veel jaren vloden - Toen bevroedde ik pas
Dat, in profetisch beeldend droomgezicht,
Die duiventil het huis van liefde was,
Door hem voor mij, door mij voor hem gesticht,
Van teederheid en schoonheid blij bezield
En door één slag van boozen wil vernield.

IX.

Ik had gepleegd een vloekbaar zwart verraad
En lag verschroeid, verpletterd door berouw.
'k Dorst niet meer ópzien naar het hemelblauw.
- ‘Al zou God zelf vergeven mij die daad,
'k Vergaf mijzelf niet! Nimmermeer vertrouw
'k Mijn eigen hart, waar sliep die slang van kwaad.
En hoe 'k mijzelf veracht en straf en haat,
'k Heb God verbeurd, dien 'k nimmermeer aanschouw.’

Toen kraaide een haan mij wakker. 't Was een droom.
De handen vouwde ik, dankbaar, licht en vroom,
Wijl deze last bevrijdend ván mij viel
En prees mijn donker, droef en eenzaam lot,
Wijl liever lijdt dan pleegt verraad mijn ziel
En zonde alleen vervreemdt mijn ziel van God.

X.

Ik zag mijn Vader, in een vreemden droom.
'k Stond vóor een afgrond, banger dan alleen:
Vijandig bergvolk grijnsde rond mij heen.
En 'k móest naar 't land aan de overzij. Aroom
Van bloemen lokte. Maar, in bed van steen,
Schuimbekkend wild, eischte óp zijn buit de stroom.
En duizlend boog ik over d'afgrondzoom
En speurde naar een brug, doch vond er geen.

Toen nam mijn Vader me in zijn armen zacht.
'k Hoor nog den streelklank van zijn lieve stem.
'k Voel nog hoe veilig 'k over 't sneeuwvlak gleed.

Zou hij 't nu weten, hoe 'k verlangend dacht:
- 'k Wou weer zijn klein blond meisje zijn? - O klem
Mij vast! Draag me over d'afgrond van mijn leed!

HÉLÈNE SWARTH.

Verzen.

Ruischende boomen.

Daarbuiten ruischt in zoele avondlucht
het breed gevederte der iepeboomen;
ook door mijn hart woei even 'n zoet gerucht,
een blij gevoel, als ging je morgen komen.

Vervlogen... doch, gelijk een drenkeling
in enkle tellen schouwt zijn gansche leven,
zoo heeft aan mijne ziel herinnering
één oogenblik 't verleden weergegeven:

Ik zie mijzelve door ons huis weer gaan,
het vreugdevol, het bijna vroom bereiden;
want begenadigd is de mensch, die aan
wie hij zeer liefheeft, zorgend zich mag wijden.

En als in alles wat je zal omringen
gelegd is zooveel liefde als ik vermag,
is 't mij alsof de levenlooze dingen
den glans weerkaatsen van je warmen lach.

Eindelijk, eindelijk zal je dan komen;
ik zet mij neer, alleen, waar ik de gracht
kan overzien. Het ruischen van de boomen
verbreekt de stilte telken maal - ik wacht...

Tot aan je komst wil ik mijn hart beluistren,
er hooren vreugde's naderenden tred,
doch plotsling voel ik mijn gezicht verduistren,
mijn handen samengaan als in gebed;
mij grijpt de werklijkheid: je ligt gebed
waar de avondwind nu ruischt door hooge boomen,
en nooit, o nooit meer zal je bij ons komen.

Leven.

Schoon is het om den morgen van het leven
op ranke, glanz'ge schouderen te dragen,
het fiere jonge hoofd rechtop geheven,
vooruit te schrijden tusschen rozenhagen.

't Is schoon, den vollen lichtdag te beleven,
de hand beraden aan den ploeg geslagen,
met stoeren zin dat zuiver zij gedreven
het levensspoor door aarde's zware lagen.

En, komt des menschen avond vrijheid schenken
den werker: rustig zijn gedachten denken, -
door oogen die de verten klaarder zien
dan 't eerst nabije, 't leven te bestaren, -
iets van zijn heiligenden zin te ontwaren, -
dat is het allerschoonste nog, misschien.

Liederen.

Liederen zijn de zacht deinende booten
die over de lichtende wateren gaan.
Aan haar boord is plaats voor vele genooten.

Uit nevelige verten glijden ze aan;
haar werf lag waar de rhythmen van het leven
als fijne haamren in de polsen slaan.

Naar lichte ruimten wenden zij den steven,
de vlugge golven zijn haar welgezind;
de stuurman voelt langs strak gespannen reven
den grooten adem van den wereldwind.

Liederen zijn de zacht deinende booten
die over de lichtende wateren gaan.

Najaar.

De zomer stierf in 't vlammengoud der boomen
den schoonen dood.
In 't stille woud
ten avond is hij uitgevaren;
vereenzaamd waren
nog enkle vogelroepen door het hout.

Vorstlijk bekleed staat de aarde nu te droomen
in goud en rood.
Doch ijler wordt
het weefsel dat de takken spreiden,
en langzaam glijden
omlaag de blaadren, ritslend en verdord.

En witte nevelen als waden komen.
't Westen ontsloot
zijn breede poort:
de winden tuimlen aan, zij gieren
op 't takkenspel hun wilde wijze' en zwieren
en huilen
en jagen voort.

Maar in de veilge holen schuilen zachte dieren.

Zandwegen.

Waar de stilte houdt de wake, waar in de valleien
lang vergeten droomen slapen onder bloemenspreien,
waar in 't kruid als honingdropp'len hangen gouden bijen,
daar ontglijden
breede, droomerige wegen aan de heide.

Langs de wijde, wijde velden en de eenzame hoeven
gaat hun ruige, rust'ge schoonheid, dienend het behoeven
van wie onder zwaren arbeid winnen 't brood van heden,
maar die de ochtendluchten kennen en den avondvrede.

Als een krachtige ademteuge gaan zij door het woud,
storten tusschen donk're dennen stroomen zonnegoud.
Blank en zuiver liggen zij als 't maanlicht komt gegleden,
lijk de melk der schoone dieren die hen daags betreden.

Stil verdroomd ten zomermiddag rusten ze op het land,
als de hitte trillend waas van zilvergazen spant;
maar in strenge winterdagen gaat hun stage moed
tusschen strakke, stugge lijnen d'einder te gemoet.
En wanneer dan de avondwolken roode wieken spreiden,
vleugt langs hen een zachte gloed,
die droomen doet
van purpren zomerheide.

Tuin bij Maanlicht.

Manesikkel snijdt daarboven
oogst van zilvren stralen;
in den tuin kwam eene smalle schoove
nederdalen.

Waar de halmen vielen, gingen
schijnselen opbloeien.
Willen deze zachte hemelingen
ook hier groeien?

Aan de schaduwen ontstijgen
blanke, stralende aren;
en de tuin omvangt in roerloos zwijgen
't wonderbare,

zacht lichtende koorn, gegleden
uit de hemelschuren.
In de stille gaarde droomen vredevol
dë uren.

Luisteren naar den Wind.

Uit den regenavond is de wind geloopen;
om de stille huizen waarin rustig openbloeien
de avonduren, kreunt zijn klacht.
Boven verre blauwe zee werd hij geboren,
tegen grauwe regens brak zijn kracht, verloren
gaat hij sterven uit den regennacht.

Door het dicht getralie der gudsende stralen
met al flauwer stooten schokt zijn ademhalen,
en men zegt: de wind zal liggen gaan.
Doch een enkele blijft in den nacht, den duistren,
naar des grooten Zwerver's stem hunkerend luistren
om haar stervend rhythme te verstaan.

Herinnering.

't Verlangen naar verleden, lieve dingen,
het leed om dierbaren die van ons gingen,
wij willen 't niet ontheiligen door klachten,
begraven niet in duistre zieleschachten,

maar 't opwaarts voeren met eerbiedig zachte
beweging naar de hoogten der gedachte,
tot waar door nevelen ten hemel dringen
de blanke toppen der herinneringen.

En als de smart ons hart dreigt te bevangen
bij 't moeilijk stijgen van ons zielsverlangen
naar uitzichtsvelden boven droefenis,

dan zullen wij gaan tot de klare stroomen
die van de hooge, lichte verten komen
en aan hun waatren drinken lafenis.

De eigen gekozen namen...

De eigen gekozen namen die wij geven
aan wie ons dierbaar boven allen zijn,
klanken van groote teederheid, of klein
speelsch woord, waarin toch hartetonen beven,

zijn onzer lippen lichte vreugden, zwevende
als blanke vleugelslag door zonneschijn...
totdat aan onzen mond een scherpe lijn,
een smartelijke, ze afspert van het leven.

Stil wordt het in ons, o hoe stil! als zij
gaan rusten in de diepe hartegronden,
door allerteerst gedenken zacht omwonden.

Maar 't lieve woord, dat gaarne tot ons zeide
een dierbre stem, sterft niet. Door haar gedragen
klinkt het van verre zacht door onze dagen
....tot stervens-tij.

Toen de kindren slapen gingen.

Toen, spelensmoe, de kindren slapen gingen,
omgaven hen al de vertrouwde dingen,
de vriendelijk gezinde, van den dag.
Er hingen klanken nog van spel en lach
in den grijsdonzen avond, die zich breidde
boven de moede lijfjes en de als zijde
zoo zachte kruintjes, donker, bruin en blond.
Stil werd het. Om de rust der kindren wond
zich als een heiliging de snoer der zangen,
waarmede wij uitbidden ons verlangen
in lichten woordenval, gedempt refrein,
dat zoet de slaap der kindren moge zijn.

Doch nu de menschen slapen gaan, is 't nacht.

O, om te mogen vinden zang zoo zacht
en rustvol, dat de slaap kome gegleden
over het trillen van der oogen leden!
Erbarmen van den nacht schenkt duisternis
en stilt', doch slaap den mensch van noodë is.
O, 't blanke lied van 't warme mededoogen,
opdat alle vermoeiden slapen mogen!

ELIZE VAN KAATHOVEN.

De betrekkingen met Turkije.

I.

Ten gevolge van de volledige herstelling van het Turksche regeeringsgezag over Constantinopel dreigen te dier plaatse onbevredigende toestanden te ontstaan. Niet het minst sombere vooruitzicht biedt de omstandigheid, dat onder de Europeesche kolonies in deze groote handelsplaats de neiging blijkt te bestaan naar elders te verhuizen, waarmede een voor de internationale handelspositie der stad zeer ernstige achteruitgang gepaard zoude gaan. Want nog steeds is de Turk van nature geen koopman - al is daarmede niet gezegd, dat hij het nooit zal worden - en wanneer nu ontijdig een zoo gewichtig element als de Europeanen zich uit het handelsleven gaan terugtrekken, moet de Turksche regeering met recht vreezen, dat het economisch leven van het land daarvan noodlottige gevolgen zal ondervinden.

Schijnbaar hebben de op 24 Juli, tegelijk met het vredesverdrag door de entente-mogendheden en Turkije te Lausanne onderteekende handels- en vestigingsconventies nu juist den weg gebaand tot een normale ontwikkeling van het internationale verkeer met den nieuwen Turkschen staat. Want zij zijn gevestigd op de basis van het algemeen internationaal recht, waarvoor de Turken ter conferentie zoo hardnekkig gestreden hebben. Maar de vraag is of de praktijk rijp was voor zulk een diepgaande verandering. Was Turkije, welks economisch leven tot dusver voor zulk een groot gedeelte gedreven werd, eenerzijds door Grieksche en Joodsche koop-

lieden en bankiers en anderzijds door Europeesche handelshuizen, rijp voor een dusdanige algeheele gelijkstelling? De toekomst zal deze netelige vraag nog moeten beantwoorden, maar als men nagaat hoe de Turksche bewindslieden zich haar oplossing schijnen te denken, dan is er nog niet veel reden tot optimisme. Immers in haar streven om aan het Turksche element een overwegende plaats te doen innemen in de handelswereld, moet de regeering van Angora noodzakelijkerwijze de niet-Turksche elementen juist afschrikken. Zij beproeft zich van dat niet-Turksche element als een brug te bedienen om tot haar doel te komen. Een dezer pogingen is bijvoorbeeld de in voorbereiding zijnde wet, die verplicht gebruik der Turksche taal voorschrijft in de administratie der in Turkije gevestigde handelsvennootschappen en banken, van welke nationaliteit zij ook zijn. Want, zoo redeneert de regeering, dan zullen die instellingen genoodzaakt zijn jeugdige Turken in dienst te nemen, dezen zullen zoodoende den handel grondig leeren kennen en op den duur over den rug hunner werkgevers zich de plaats veroveren, die het nationale zelfgevoel hun toedenkt.

Een ietwat gewaagde speculatie voorwaar, waartoe bovendien de bestaande handelshuizen zich wel niet zoo gemakkelijk zullen leenen.

Laten wij intusschen de Turksche handelspolitiek het haar toekomende succes toewenschen en nagaan hoe de Nederlandsche belangen op het oogenblik staan tegenover den geschetsten toestand.

In Constantinopel en Smyrna zijn verschillende Nederlandsche handelshuizen gevestigd, in Constantinopel zelfs sedert een viertal jaren een Nederlandsche bankinstelling; Nederlandsche firma's voeren uit en in (uitvoer van tabak, invoer van landbouwproducten, enz.) en meer dan één Nederlandsche stoomvaartlijn vaart op de Turksche havens. Maar is er nog wel een handelsverdrag, dat op het oogenblik de betrekkingen tusschen de beide landen regelt?

Men zou dan moeten vasthouden aan de capitulatie van 1680, die tot 1914 feitelijk is nageleefd. In September van dat jaar heeft Nederland nog, evenals de andere mogendheden, geprotesteerd tegen het afschaffen der capitulaties. Doch nu de groote mogendheden te Lausanne hun capitulaire

rechten hebben laten varen en bovendien Nederland tijdens de eerste Conferentie aldaar implicite heeft te kennen gegeven zich evenmin meer op het oude standpunt te willen stellen, mag men zich afvragen wat het nut is eener capitulatie, waarvan de naleving bovendien bezwaarlijk meer te verkrijgen ware.

Ter historische toelichting hiervan diene het volgende.

II.

Een capitulatie was, gelijk bekend, een Turksch staatsstuk, waarbij de Turksche sultan bepaalde faciliteiten en privileges toezegde aan den handel en de scheepvaart van een bepaalde natie. Dit wilde niet zeggen, dat het anders volstrekt verboden was voor vreemde kooplieden om handel te drijven op den Levant, maar zij stonden daar niettemin met hun schepen en goederen buiten wet en recht; de Turksche overheden achtten zich in 't algemeen bevoegd door de bij hen geldende godsdienstige tradities om de vreemdelingen naar willekeur te behandelen. Het heeft lang geduurd, voordat de Turksche machthebbers inzagen, dat ook voor het door hen bestuurde rijk de handel met West-Europa zijn voordeelige zijde had. Vandaar, dat zij de capitulaties bij wijze van gunst wegschonken en wel juist op oogenblikken, waarop het hun om andere, politieke, redenen raadzaam voorkwam.

Zulks was het geval, toen omstreeks 1530 de Fransche koning Frans I de hulp van Suleiman den Groote inriep in zijn strijd tegen den Duitschen keizer Karel V. Na langdurige onderhandelingen kwam eindelijk een soort offensief verbond tot stand, waarvan de tekst nochtans niet voorhanden is, maar tegelijkertijd (1535) verkreeg de Fransche gezant ook een capitulatie, waarin alleen maar sprake was van de behandeling van de Fransche kooplieden met hun waren en schepen en van hun rechtspositie tegenover de Turksche autoriteiten, welke o.a. niet bevoegd waren meer rechten te heffen van de Franschen dan die welke in het stuk met name genoemd waren. De inhoud was dus die van een zuiver handelstractaat en alle de capitulaties in den volgenden tijd aan Frankrijk en andere mogendheden verleend, dragen hetzelfde karakter. En ten einde de bescherming van de belangen der vreemdelingen

te waarborgen geven de capitulaties tevens het recht om in bepaalde havens Fransche consuls aan te stellen.

Als noodzakelijk complement voor de economische en fiscale bepalingen moest ook min of meer uitvoerig geregeld worden de rechtspositie, die de vreemde kooplieden zouden hebben ten opzichte van de Turksche rechtsbedeeling. Overeenkomstig de reeds sedert eeuwen in de Levant geheerscht hebbende tradities van middeleeuwsch jus gentium, was het beginsel, dat daarbij voorzat, dat de vreemdelingen zooveel mogelijk hun eigen zaken moesten bedisselen; hun consuls waren hun natuurlijk aangewezen rechters. In geval van rechtszaken, waarin ook Turken waren betrokken, zou wel is waar een Turksche rechterlijke autoriteit bevoegd zijn, maar de consul of zijn drogman mochten hun landgenooten bijstaan.

De laatstgenoemde voorzieningen waren wat men gewoonlijk noemt het juridische deel der capitulaties, in tegenstelling met het andere, economische gedeelte, dat aanvankelijk ook het gewichtigste deel was. Maar ten tijde van het verleenen der capitulaties werd tusschen die beide deelen niet zulk een groot verschil gevoeld. Immers de consulaire rechtspraak en de drogmansbijstand, later dikwijls gekenschetst als de exterritoriale rechten der vreemdelingen, werden als privileges op één lijn gesteld met de andere, zuiver administratieve en fiscale privileges. De traditie en de rechtsopvattingen in het Oosten brachten het zoo mede, dat men hierin niet een ongeoorloofden inbreuk zag op de souvereiniteit van het Turksche staatsgezag. De Ottomaansche rechtspraak was in handen van in 't algemeen afzetbare ambtenaren en dezen waren in wezen veel meer de gelijken van havenmeesters en belastingambtenaren, dan zulks naar tegenwoordige rechtsopvattingen toelaatbaar is. Er was niet zulk een groot onderscheid tusschen een bepaling, die bijv. een vreemden koopman aan een belastingheffing der doeanebeambten onttrok en een andere, die hem vrij stelde van de bemoeiingen der rechtsprekende ambtenaren.

Zooveel over den inhoud dier oude handelsverdragen.

Ook Nederland heeft aan bepaalde gunstige politieke omstandigheden te danken, dat het zijn capitulaties van 1612 en 1680 van de Hooge Porte verkreeg. Het was het beleid onzer gezanten, gepaard aan de telkens bestaande politieke constel-

latie, welke ons reeds betrekkelijk vroeg handelsvoorrechten in het Ottomaansche Rijk deden deelachtig worden.

Het buitengewone succes der onderhandeling van Cornelis Haga in 1612 was een gevolg van de rivaliteit tusschen Frankrijk en Engeland. Frankrijk had reeds sedert 1535 zijn politiek bekroond en beloond gezien met een viertal opeenvolgende telkens hernieuwde capitulaties (1569, 1581, 1597 en 1604) en deed sindsdien al het mogelijke om voor zich en zijn consuls uitsluitend te handhaven het recht tot bescherming van de kolonies en kooplieden der staten, die van de Porte nog geen capitulatie hadden verkregen, en daardoor zijn politieken invloed te vergrooten. Aan dat Fransche voogdijrecht, hetwelk in de capitulatie van 1581 zelfs uitdrukkelijk werd bevestigd, waren alleen onttrokken de Venetianen, die in 1540 een capitulatie hadden verkregen.

Intusschen had Engeland, ondanks de Fransche tegenwerking, door geld en goede woorden kans gezien in 1583 een eigen capitulatie te verkrijgen en daarmede het recht om eigen vertegenwoordigers te hebben, die de Britsche belangen konden verdedigen. Maar Engeland wenschte nog meer. Het wilde Frankrijk overvleugelen en wendde alle pogingen aan om, waar zulks mogelijk was, ook *zijn* bescherming over den handel der niet-capitulatiebezittende mogendheden uit te breiden. Hevig protest van Frankrijk, dat zelfs nog in 1607 zich bij Keizerlijk Decreet het monopolie van protectie der vreemde kooplieden zag toegekend. Ook hier, gelijk men ziet, niets nieuws onder de zon: eenzelfde schouwspel van Fransch-Engelsche rivaliteit heeft de voorgeschiedenis van het verdrag van Lausanne te zien gegeven.

Toen nu onze eerste orateur (gezant) Cornelis Haga - o.a. in verband met besprekingen over de Barbarijsche zeeroovers - in Constantinopel verscheen en over een capitulatie ging onderhandelen heeft hij van den geschetsten toestand een handig gebruik kunnen maken om in betrekkelijk korten tijd zijn doel bereikt te zien. Tegen de Britsche pogingen tot invloedsuitbreiding moest Frankrijk natuurlijk altijd nog veel meer bezwaar hebben dan tegen de minder gevaarlijk schijnende aanspraken der jonge republiek - in rechte nog nauwelijks als soeverein erkend. Althans zagen de Franschen liever, dat de Hollanders met hun uitgebreide vrachtvaart

onder eigen vlag toegang hadden tot de Levanthavens dan onder Engelsche en zoo verzetten zij zich niet te sterk tegen de Hollandsche eischen.

Dit heeft niet verhinderd, dat de Britsche capitulatie van 1675 een artikel bevatte, waardoor de Hollanders weer onder Britsche vlag en bescherming worden gesteld. Maar deze tijdelijke zegepraal der Engelsche politiek werd in 1680 weer te niet gedaan, doordat onze gezant Justinus Colyer in dat jaar onze tweede, in menig opzicht uitgebreide rechten toekennende capitulatie verkreeg.

Justinus Colyer, evenals zijn zoon Jacobus, die hem in 1686 als gezant opvolgde, was in de gelegenheid aan de Porte meermalen gewichtige politieke diensten te bewijzen, in overeenstemming met de belangrijke rol die de Republiek te dien tijde in Europa speelde; in 1680 schonken de staten hem zelfs den titel van Ambassadeur, ten einde hem op gelijken rang te doen staan met den Franschen en den Engelschen gezant. Ook later blijkt bij verschillende gelegenheden welk een belangrijke positie onze vertegenwoordigers in de 17de en 18e eeuw te Constantinopel innamen. Nog in 1774 bij het Turksch-Russische tractaat van Kutsjuk Kainartsji bedong Catharina II: ‘Le Ministre russe suivra immédiatement l'Ambassadeur de Hollande et en son absence celui de Venise’. Met dat aanzien in overeenstemming was de ontwikkeling van onzen Levanthandel, ook dank zij het initiatief in het moederland, zooals de oprichting in 1625 te Amsterdam van de ‘Kamer van Directeuren der Levantsche handel en navigatie in de Middellandsche Zee’.

Na 1680 hebben wij geen nieuwe capitulatie meer gesloten. Onze handelsvoorrechten bleven gewaarborgd, eerlang nog gesteund en versterkt door de capitulaire bepalingen, die in de 18de eeuw aan vrijwel alle West-Europeesche staten werden toegekend.

Er trad namelijk op den duur een belangrijke verandering in de politieke beteekenis der capitulaties in. Immers nadat in de 17de en 18de eeuw alle Europeesche handeldrijvende mogendheden op dezelfde voorwaarden als Venetië, Frankrijk, Engeland en Nederland en op grond van gelijksoortige documenten zich den handel op den Levant hadden verzekerd, verdwenen Frankrijk en Engelands aanspraken op protectie

van den vreemden handel vanzelf. Tevens verdween de naijver, welke aanvankelijk genoemde landen te dien opzichte had bezield, om eerlang plaats te maken voor een gevoel van solidariteit tusschen de capitulatiebezittende mogendheden. Dit hing samen met de omstandigheid, dat een politiek van enkel handelsconcurrentie op den duur niet voldoende bleek om aan de verschillende Christelijke Europeesche staten het ongemoeid handeldrijven op de onder Mohammedaansch gezag staande Levanthavens te verzekeren. Voor Turkije, dat in het algemeen geen economische belangen in het buitenland nastreefde, was het ten slotte vrij onverschillig aan welken staat het zijn gunsten uitdeelde. Het stond toen in de volheid van zijn macht en ontzag zich niet eens, eenmaal verleende rechten weer in te trekken, uitdrukkelijk of stilzwijgend. Aan vreemd kapitaal had het nog geen behoefte. En anderzijds, hoe zeer ook de groote politiek der Europeesche staten uiteen mocht loopen, waar het de waarborging van de handelsbelangen gold in de landen van den traditioneelen vijand van het christelijk Europa (pays hors chrétienté), ontmoetten zij elkander weder.

De Sultans en hun viziers hebben aanvankelijk geen acht geslagen op de verandering, die zich voltrok; eerst toen de decadentie van het Ottomaansche Rijk begon, na de botsing met Oostenrijk en den teleurstellenden vrede van Carlowitz (1699), zullen zij gaandeweg tot het besef zijn gekomen, dat de Europeesche invloed in hun staten meer *au sérieux* diende te worden genomen. Maar toen was het reeds te laat en was het Europeesche economische eenheidsfront tegen de landen der Porte reeds gevestigd.

Het gevoel van solidariteit van de bij den handel op de Turksche staten belang hebbende mogendheden was dus sterker geworden dan hun uit den concurrentiestrijd geboren onderlinge tegenwerking. En zoodoende werden ook de capitulatiën - oorspronkelijk handelsverdragen - in zekeren zin verpolitizeerd. Waren zij aanvankelijk documenten geweest, die door de fortuinlijke bezitters tegen elkander werden uitgespeeld, eerlang maakte men even gaarne gebruik van de capitulatie van een anderen staat om tegenover de Porte zijn rechten te handhaven. Dat kon men doen, daar alle capitulatiën in den een of anderen vorm de meest-begunstigings-

clausule bevatten. Met name de beroemde capitulatie, die Frankrijk in 1740 verkreeg en die buitengewoon volledig was, heeft altijd, ook voor andere staten, dienst gedaan bij de bewijsvoeringen, waartoe hun talrijke meeningsverschillen met de Ottomaansche Regeering aanleiding gaven. Ook kwam het wel voor, dat bijv. een artikel in de Nederlandsche capitulatie een ruimer of duidelijker omschreven bevoegdheid toekende, dan zulks in andere capitulaties het geval was.

Naarmate de macht der Turksche regeering afnam, werd omgekeerd de muur, die gevormd werd door de samenvoeging der capitulaire rechten en privileges, steeds hechter. Van eenzijdige afschaffing door de Porte was wegens de machtspositie geen sprake meer; integendeel matigden de vreemde gezanten en consuls zich sedert de 18de eeuw allerlei rechten aan, die maar zeer zwakken steun vonden in de capitulatieteksten.

In de 20-ger en 30-ger jaren der negentiende eeuw hebben nog verschillende staten (Portugal, Amerika, Hanzesteden, België) met de Porte formeele handelsverdragen in tractaatvorm gesloten, waarin wederom in hoofdzaak dezelfde onderwerpen op dezelfde wijze werden geregeld als in de oudere capitulatiën, ja, waarin zelfs sommige bevoegdheden, samenhangende met de consulaire rechtspraak, werden uitgebreid (n.l. de bevoegdheid der consuls om door Turksche rechtbanken over de vreemdelingen uitgesproken strafvonnissen zelve ten uitvoer te leggen). Op deze wijze werd het reeds hechte gebouw van het capitulaire stelsel nog steviger gevestigd; alle andere capitulaire mogendheden konden zich nu ook beroepen op den tekst der nieuwere verdragen om voor zichzelf dezelfde rechten op te eischen.

Geen mogendheid, die er aan dacht zijn eens verkregen rechten prijs te geven. De Porte zelve bleek te zwak (en ook nog niet voldoende van haar eigen belang overtuigd) om hiertoe te nopen, en was ook niet in staat een eventueele prijsgeving der exorbitante rechten door eenige andere concessie te compenseeren. Slechts in één opzicht bleven tot betrekkelijk laten tijd vreemdelingen achtergesteld bij Turksche onderdanen: zij konden geen onroerend goed bezitten in Turksch gebied. Het oorspronkelijk karakter der capitulaties bleef ten minste hierin zichzelve gelijk.

Het is goed zich rekenschap te geven van het feit, dat het

collectief karakter van alle capitulatie-teksten voor de verschillende staten geen mogelijkheid open liet, er tegenover Turkije een eigen handelspolitiek op na te houden. Iedere capitulatiemogendheid moest op dezelfde wijze meedoen en aangezien de verleende privileges zich niet uitsluitend tot den handel beperkten, maar evenzeer ruime voorrechten en vrijdommen verleenden aan de vreemdelingen in het algemeen en in het bijzonder aan hun consuls, ontstond in de 19de eeuw in het Turksche Rijk en vooral in de groote havenplaatsen die eigenaardige toestand, bij welke vreemdelingen zich in een oneindig veel gunstiger positie bevonden dan de onderzaten der Sultans zelve. Zij behoefden niet méér invoerrecht te betalen voor hun waren dan een bepaald, in de capitulatiën vastgesteld percentage; zij waren vrijgesteld van alle directe belastingen (daar deze pas waren ingevoerd op een tijdstip na het verleenen der capitulaties, die uitdrukkelijk de lasten opsomden, waaraan de vreemdelingen uitsluitend zouden zijn onderworpen), ja zelfs was geen enkele Turksche wet op hen van toepassing, die niet van te voren de goedkeuring der vreemde missies had verkregen (en dit geschiedde zelden). Bovendien genoten zij een zoo goed als volledige immuniteit van de Turksche rechtspraak. Want ook in die rechtsgedingen, die volgens de capitulaties ter kennisname van den Turkschen rechter stonden, wisten de consulaire autoriteiten door te drijven, dat de door hen of door hun drogmans gegeven goedkeuring van het vonnis noodig was om het in hun oogen geldig te doen zijn en uitvoerbaar te maken. Geen wonder dat tal van bewoners dier streken, vooral Christenen, er naar streefden het onderdaanschap te erlangen van een capitulatiemogendheid, waardoor zij automatisch een even geprivilegieerde positie als de buitenlanders verkregen. Of zoo er al geen mogelijkheid was tot nationaliteitsverwisseling, dan trachtten zij toch het attribuut van ‘protégé’ der vreemde mogendheid te verkrijgen, dat hun bijkans dezelfde exterritoriale rechten gaf.

Het is van dit instituut der protectie, dat in den loop der tijden misschien wel het meeste misbruik is gemaakt. Vooral de groote mogendheden, in de eerste plaats Rusland, waren er op uit om, door kwistig verleende en veelal erfelijke protectie, hun eigen invloed te vergrooten. Eerst in 1863 is het de Porte gelukt het protectiestelsel met goedkeuring der Mogendheden

te beperken. Maar de talrijke protégés en hun afstammelingen, die te dien tijde reeds bestonden, bleven hun bevoorrechte positie tot het laatste toe behouden.

Nederlands vertegenwoordiging heeft in de 19de eeuw te Constantinopel niet meer die gewichtige plaats bekleed, die haar in vorige eeuwen toekwam. Doch, terwijl wij eenerzijds niet van het capitulatiestelsel een middel maakten om, zooals de groote mogendheden, een buitensporig grooten invloed te verkrijgen op de inwendige aangelegenheden der Turksche politiek, hebben wij ons anderzijds niet kunnen en willen onttrekken aan de consequenties die de eenmaal geworden toestand met zich medebracht. Mét de andere mogendheden werkten wij steeds samen waar het gold collectieve nota's te richten tot de Porte nopens de uitlegging van capitulatiebepalingen, mét de mogendheden namen wij deel aan onderhandelingen over Turksche voorstellen tot verhooging van doeanerechten en in verschillende commissies tot onderzoek van capitulaire aangelegenheden hadden steeds onze vertegenwoordigers mét die der andere mogendheden zitting. Een en ander geheel in overeenstemming met wat Prof. Struycken in ‘De Hoofdtrekken van Nederlands buitenlandsch beleid’ als kenschetsing van onze politiek sedert 1813 aanvoert.

Toch was het natuurlijk niet te vermijden, dat wij, mét alle andere mogendheden, in de oogen der Turken het odium op ons laadden van mede te werken aan een politiek van uitbuiting van het Ottomaansche Rijk. Waar, tot in den allerlaatsten tijd toe, in de oogen der minder ontwikkelde Turken alle Westerlingen min of meer over één kam geschoren werden, moest ook in hun oogen Nederland wel medeaansprakelijk zijn voor de machtspolitiek, die Europa tegenover de Porte volgde.

En inderdaad mag niet ontkend worden, dat, vooral uit ethisch oogpunt, deze politiek menigmaal zijn bedenkelijke zijde had. Doch haasten wij ons daaraan toe te voegen, dat de ontwikkeling der toestanden voor een andere politiek geen plaats liet. Evenals wij door de samenwerking aan de stappen der groote Mogendheden kracht bijzetten, zoo ook kwam deze samenwerking onze eigen belangen zeer ten goede. Vrijwillig afstand doen van capitulaire rechten ware een groote benadeeling van eigen belang en waardigheid geweest, waarmede wij

ons ook in het oog der Turken zelf geen goed hadden gedaan.

Het is in 1907 voorgekomen, dat wij genoodzaakt zijn geweest van de Turksche Regeering formeel een erkenning te eischen van ons recht om mede toestemming te geven voor een verhooging der doeanerechten, in een geval, waarin de groote mogendheden die toestemming reeds gegeven hadden en de Porte meende de kleine staten nu wel over het hoofd te kunnen zien. En dank zij de medewerking der groote mogendheden is het ons toen ook gelukt ons recht erkend te zien.

Maar aan den anderen kant hebben wij ons nooit op een overdreven principieel standpunt gesteld. Toen na het uitbreken van den oorlog de Porte eigenmachtig een wet uitvaardigde, die alle vreemdelingen aan de patentbelasting onderwierp (waarvan zij krachtens de capitulatiën waren vrij gesteld), hebben wij niet, gelijk andere staten deden, daartegen geprotesteerd, omdat wij mét de andere mogendheden reeds eenigen tijd geleden in beginsel vergunning tot het heffen dier belasting hadden gegeven.

Wel hebben wij in Augustus 1914 geprotesteerd tegen de afschaffing der capitulaties zelve door de Porte. Evenals alle andere mogendheden, zoowel die der Entente en de Centralen, hebben wij ons toen op het standpunt gesteld, dat de capitulaties, als zijnde een tweezijdige verbintenis, niet door een éénzijdige daad van de Porte konden worden opgeheven verklaard.

De onderscheiden argumenten latende rusten, waarmede in den loop der tijden het karakter van tweezijdige verbintenis der capitulaties is verdedigd en bestreden, moge hier even herinnerd worden aan de pogingen door de Porte aangewend om zich van den steeds ondraaglijker wordenden last van dat rechtsinstituut te ontdoen.

In 1856, tijdens het Congres van Parijs, dat den Krimoorlog besloot, heeft de Turksche gedelegeerde, gebruik makend van de welwillende gezindheid, die toen in Europa ten opzichte van Turkije heerschte, betoogd, dat het voor een nieuwe voorspoedige ontwikkeling van het handelsverkeer met West-Europa noodig was, dat de capitulaties werden vervangen, daar de rechtspraak door vreemde ambtenaren op Turksch gebied een ‘multiplicité de gouvernements dans le gouvernement’ beteekent en dus een hindernis vormt voor

alle verbeteringen. De mogendheden hebben zich er toen echter mede vergenoegd in beginsel hun instemming met deze woorden uit te spreken, maar zij hebben hun toestemming tot veranderingen in het stelsel afhankelijk gesteld van de mate, waarin in Turkije administratieve hervormingen zouden worden ingevoerd.

Het was toen dus vooral de juridische zijde der capitulaties, welke de Turken begon te hinderen naarmate ook zij er toe overgingen de Westeuropeesche rechtsopvattingen nopens de soevereiniteit van staatsgezag en grondgebied te huldigen. Toch zullen zelfs toen die modernere denkbeelden nog niet heel diep zijn doorgedrongen, wanneer men bedenkt, dat nog in 1855 bij verdrag aan het pas vrijgevochten Griekenland dezelfde buitengewone rechten en immuniteiten werden verleend, die ook de andere christelijke staten bezaten.

In ieder geval is er toen niets van de opheffing van het capitulatie-stelsel gekomen. Wel heeft de Porte na haar officieele opneming in het Europeesch concert in de 60-ger jaren met bijna alle Europeesche staten handelsverdragen gesloten, daarmede als het ware getuigende van Turkije's nieuwe internationale positie. Maar deze handelsverdragen hebben de vroegere rechten uitdrukkelijk bevestigd. Dit doet ook art. 1 van het Nederlandsch-Turksche Handels- en Scheepvaartverdrag van 25 Februari 1862 (welk verdrag in 1883 is opgezegd, maar feitelijk nog werd nageleefd tot den oorlog).

Een tiental jaren later heeft de Turksche Regeering nog een andere bres in het capitulatiestelsel kunnen slaan. Zij heeft toen aan vreemdelingen het recht toegekend in Turkije onroerend goed te bezitten, op voorwaarde, dat zij ten aanzien van alle rechten en verplichtingen, die met het grondbezit samenhangen, dus zoowel ten aanzien van de belastingen als van de rechtspraak, aan de Turksche wetten en autoriteiten zouden zijn onderworpen. Achtereenvolgens hebben de mogendheden daarin toegestemd, Nederland bij protokol van 6 Aug. 1873.

Ook heeft de Porte verschillende malen vergunning der vreemde missies weten te krijgen voor verhooging der doeane-rechten, die in 1914 op 11% ad valorem zijn gebracht, terwijl toen in beginsel al een verhooging tot 15% was toegezegd. Bij de onderhandelingen over de 11%, in 1907,

heeft zich het reeds vermelde geval voorgedaan, waarbij Nederland heeft moeten opkomen voor zijn rechten om als capitulatiemogendheid te worden geraadpleegd.

Dit is zoo ongeveer alles wat de Porte in zake haar internationale emancipatie had kunnen bereiken, toen de oorlog haar de gelegenheid schonk, eens vooral met het capitulaire stelsel te breken.

III.

Een in felheid toenemende haat tegen het stelsel der capitulaties had gaandeweg de Turksche bevolking doordrongen. Bewust streefde de Jong-Turksche regeering naar principieele gelijkstelling van het Ottomaansche Rijk met andere staten ten opzichte van het internationale recht. De diplomatieke discussies tusschen de gezantschappen en de Porte over allerlei détails werden in het oneindige gerekt, maar de macht was toen nog bij de Mogendheden. Ook toen reeds bezaten de Turksche staatslieden de gave om op alle mogelijke voorstellen met een onverbiddelijk ‘neen’ te antwoorden, zooals zij dat in Lausanne hebben getoond. Maar het baatte hun niet veel.

Anders was het, toen de oorlog was begonnen beslag te leggen op de machtsmiddelen der mogendheden, eertijds door de Turken zoozeer geducht. In een tot alle Gezantschappen gerichte identieke nota deelde in September 1914 de Porte mede, dat zij besloten had de op de capitulaties berustende exterritoriale voorrechten der vreemdelingen met ingang van 1 Oct. op te heffen en dat zij overtuigd was, dat de mogendheden met sympathie zouden staan tegenover deze poging tot volkomen modernizeering van het Rijk. Reeds was eenige weken te voren daaraan een aanbod der Entente-mogendheden voorafgegaan om, voor het geval Turkije een stricte neutraliteit zou bewaren (d.w.z. de Duitsche bemanningen van Goeben en Breslau naar huis zenden) zij hunnerzijds zich zouden verstaan over het terugtrekken hunner exterritoriale rechtspraak, mits dan ook de Turksche rechterlijke administratie geheel op modernen leest zou worden geschoeid. De Turksche regeering is, althans schriftelijk, niet op dit voorstel ingegaan, maar heeft met den ‘coup d'Etat’ van eenzijdige afschaffing geantwoord. Het is niet twijfelachtig, dat zoo van

het Geallieerde voorstel iets gekomen ware, er geen sprake van zou zijn geweest, dat de kleine staten eenigen invloed op de verandering zouden hebben gehad. Er blijkt uit, dat in den aanvang van den oorlog het capitulaire eenheidsfront feitelijk reeds verbroken was, en wel door de omstandigheid, dat ditmaal Turkije in staat was tegenover de opheffing der capitulaties een concessie te doen die voor bepaalde mogendheden van grooter belang was dan handhaving van het systeem.

Maar de bruuske handelwijze der Turken had voor de laatste maal nog zulk een solidaire manifestatie van alle capitulatiebezittende staten tengevolge: zij allen protesteerden, ook Duitschland en Oostenrijk, ofschoon het begrijpelijk ware geweest, indien deze beide mogendheden als reeds halve bondgenooten een meer verzoenlijke houding hadden aangenomen.

Inderdaad zijn ook met Duitschland, zij het na lange en moeilijke onderhandelingen, op 11 Januari 1917 een aantal conventies tot stand gekomen, waarbij voor de Turksch-Duitsche betrekkingen de capitulaties werden vervangen door op het moderne internationale recht berustende regelen nopens consulaire aangelegenheden, rechtsbedeeling en vestiging. Gelijke onderhandelingen met Oostenrijk-Hongarije zijn onvoleindigd gebleven.

De Turksche regeering heeft zich gehaast haar in 1914 aangenomen houding zoo consequent mogelijk door te voeren. Een wet werd uitgevaardigd nopens het rechtsregime der vreemdelingen, die nu natuurlijk volledig onder Ottomaansche jurisdictie zouden komen te staan. Tevens begon men terstond ook van vreemdelingen de bedrijfs-belasting (temettu) te heffen, waarvan hierboven reeds sprake was, en in 1916 werd een nieuw doeane-tarief ingevoerd, een specifiek tarief, tegenover het oude en verouderde ‘ad valorem’-stelsel. Verder wijzigde de Porte de termen van de aan nieuw benoemde vreemde consuls uit te reiken ‘exequatur’s in dien zin, dat deze documenten uitdrukkelijk een afstand doen van de capitulaire rechten postuleerden. Ook weigerde zij ambtenaren met den titel van drogman te erkennen.

Voor de neutrale staten, zooals Nederland, werd de toestand nu uiterst moeilijk. Aan het niet erkennen van de afschaffing moest worden vastgehouden, maar onzerzijds moest er tegen worden gewaakt, dat een scherp conflict betreurenswaardige

gevolgen zou hebben. En aan het uit eigen beweging prijs geven der capitulaties viel niet te denken, zoolang de politieke toestand nog in oorlogsonzekerheid verkeerde.

Doordat intusschen het aantal Nederlanders niet zoo groot was en overal met beleid werd opgetreden, is het mogelijk geweest groote moeilijkheden te vermijden, hoewel af en toe niet kon worden nagelaten uitdrukkelijk onze rechten voor te behouden.

Voor de Nederlandsche vertegenwoordigers in het Turksche Rijk ontstond nog een zeer bijzonder moeilijke positie, nadat zij in April 1917 zich hadden belast gezien met de protectie van de Fransche, Britsche en Russische belangen. Deze waren uit den aard der zaak buitengewoon talrijk en ingewikkeld. Wel is waar kon men ten aanzien van Frankrijk, Engeland en Rusland de theorie huldigen, dat door den oorlogstoestand tusschen die landen en Turkije alle verdragen, dus ook de capitulaties opgeheven moesten worden beschouwd, maar toch werden af en toe door de onderdanen dier staten onze consuls verzocht bevoegdheden uit te oefenen, waartoe zij, altijd in de hoedanigheid van Nederlandsche consuls, slechts krachtens de capitulaties bevoegd waren, met name rechterlijke bevoegdheden. Gelukkig is de oplossing dezer netelige juridische vraag in het algemeen ontweken kunnen worden.

Terloops zij opgemerkt, dat het capitulatierecht bescherming van onderdanen van vreemde staten wel toeliet, zooals reeds bleek uit de bespreking der eerste Fransche capitulaties. Zoo hebben de Zwitsers, die nooit een capitulatie hebben bezeten, vóór den oorlog steeds van de Fransche en Duitsche bescherming kunnen gebruik maken en zoo hebben ook zij exterritoriale rechten genoten. Maar voor onderdanen van met de Porte in oorlogstoestand verkeerende staten was het wat anders, te meer waar de Ottomaansche Regeering haar erkenning van de Nederlandsche bescherming dier vreemde belangen ondergeschikt had gemaakt aan het niet uitoefenen wan capitulaire rechten.

Van consulaire rechtspraak over vreemde onderdanen is het gedurende den oorlog dus niet gekomen; bovendien ware zoo iets ook technisch onuitvoerbaar geweest, waar eenerzijds alle macht ontbrak om eventueele vonnissen ten uitvoer te leggen en anderzijds het noodige personeel niet aanwezig was.

Men had bovendien tot de zonderlinge consequentie kunnen komen, dat de Rechtbank te Amsterdam als hoogere consulaire rechter uitspraak moest doen in een zaak voorgevallen bijv. tusschen twee Russen ergens in Turkije.

Na den wapenstilstand van Moedros (30 Oct. 1918) werd de toestand nog moeilijker voor de neutralen. Hoewel de Geallieerden de capitulaties niet weer als zoodanig instelden, stoorden zij zich evenmin aan de Turksche autoriteiten, aan wie zelfs verboden werd kennis te nemen van processen, waarin Entente-onderdanen waren betrokken. De bajonetten der bezettingstroepen en de vuurmonden der geallieerde vloot in den Bosporus waren natuurlijk voldoende om deze bevelen te doen naleven. De geallieerde consuls openden ook weer hun rechtbanken, waarnaast ook nog geallieerde politierechtbanken optraden, die Turksche onderdanen konden berechten, zoodat het in dien tijd, vooral te Constantinopel, een zeldzame toestand van rechtspraakaccumulatie was, in welker competentieregeling de bekwaamste jurist het spoor bijster raakte.

Men meene evenwel niet, dat in deze na-oorlog periode Nederland en de andere neutralen hun capitulatierechten weer konden doen herleven. De civiele en militaire vertegenwoordigers der Entente-mogendheden hadden er niet meer het minste belang bij ons daarin te helpen. Ieder handelde nu voor zich en dus was er geen middel om te beletten, dat de Turksche autoriteiten voortgingen met op de neutralen die maatregelen van belastingheffing en rechtspraak toe te passen, die zij voor goed hielden. Het was een van de weinige daden van soevereiniteit tegenover vreemdelingen, die zij nog ongestraft konden uitoefenen. Natuurlijk was het voor de neutralen evenmin doenbaar in bepaalde gevallen geallieerde hulp in te roepen; tegenover de Turken ware dit een zeer on-neutrale daad geweest. En bovendien zou men zich aan een zeker échec hebben blootgesteld, allerminst bevorderlijk voor de nationale waardigheid.

Feitelijk was de toestand deze, dat de neutraten, hoewel gedurende den oorlog steeds goede betrekkingen met de Porte hebbende onderhouden, in een veel minder gunstige positie stonden dan de vroegere vijanden.

Er zijn hierover door belanghebbenden wel eens klachten

geuit, maar toch is daar niet zoo heel veel reden voor gebleken te bestaan. De Turken hebben tegenover ons nooit vergeten, dat zij niet met vijanden te doen hadden en zij hebben zelfs in die ook voor hen zoo moeilijke en vernederende periode steeds veel tact en tegemoetkomendheid getoond. Ook is kort na den oorlog de Nederlandsche scheepvaart op Constantinopel en andere Turksche havens weer begonnen en deze is even vrij en ongemoeid geweest als voorheen.

De laatste poging tot herleving der capitulaties of van iets wat daarop geleek is het verdrag van Sèvres geweest, hetwelk de capitulaties weder instelde, maar een commissie voorzag, die zes maanden na de ratificatie van dat verdrag zou samenkomen om een nieuwe regeling voor te bereiden. In die commissie zouden de neutralen ook vertegenwoordigd zijn. Deze bepaling herinnerde dus aan de oude solidariteit der mogendheden.

Nu komt het laatste stadium, dat der conferenties van Lausanne. Hier had men niet meer te doen met het Ottomaansche Turkije, maar met het Turkije der Groote Nationale Vergadering, het nationalistische Turkije, dat het woord capitulatie zelfs niet kon hooren, laat staan er over praten. Het ging vrede sluiten met de Entente-mogendheden en Griekenland en er zou natuurlijk gesproken moeten worden over de oude verdragen en over de toekomstige rechtsverhoudingen. Het was te voorzien, dat ditmaal van het capitulatiestelsel wel niet veel meer terecht zou komen; hoogstens kon men verwachten, dat te Lausanne een nieuw systeem van vreemdelingenregime zou worden uitgewerkt. Zouden de neutralen mede van zulk een systeem gebruik kunnen maken?

Maar de Conferentie was slechts een bijeenkomst van de Turken en hun vroegere vijanden. En het was denkbaar, dat deze ten opzichte van de juridische en fiscale positie der vreemdelingen van de Turken grootere waarborgen zouden verkrijgen, dan sedert den oorlog de neutralen genoten hadden. En zouden dezen dan even gemakkelijk diezelfde waarborgen ook voor zich van de Turksche regeering kunnen bekomen?

Nu was wel is waar het gevaar niet zoo groot, dat er een te belangrijk onderscheid in rechtspositie zou komen te ontstaan tusschen neutralen en geallieerden, doch het was ook niet aan

te raden in 't geheel niets te doen en werkeloos toe te zien, aangezien uit ons stilzitten allerlei niet bedoelde consequenties zouden kunnen worden getrokken, zooals bijv. dat wij van ons traditioneel recht om met alle andere mogendheden geraadpleegd te worden nopens veranderingen in het capitulatiestelsel zonder meer hadden afgezien.

Het was dus zaak om op een of andere wijze deel te nemen, althans op de hoogte te zijn van de besprekingen, die tusschen Turken en geallieerden zouden worden gevoerd. Eenerzijds zouden wij tijdig weten wat het lot van het capitulatiestelsel zou worden en anderzijds konden wij, indien noodig, onze eigen zienswijze doen hooren. En indien een nieuw algemeen systeem zou worden uitgewerkt, zouden wij in de gelegenheid zijn aan de totstandkoming daarvan mede te werken.

Daar voor de andere neutrale staten juist dezelfde overwegingen golden, wist de Nederlandsche regeering, met die van Spanje, Zweden, Denemarken en Noorwegen, van de groote Entente-mogendheden de toezegging te verkrijgen, dat zij ter Conferentie zich zouden kunnen doen vertegenwoordigen. Hoever die vertegenwoordiging zich zou uitstrekken, kon van te voren niemand zeggen. De Entente had echter het billijke van den eisch der neutralen begrepen. De oude traditie van samenwerking speelde hier natuurlijk een rol, maar evenzeer de hoop, dat wellicht ditmaal weder die samenwerking tusschen Entente en neutralen op de Turksche onderhandelaars indruk zou maken.

Maar in deze laatste overweging lag nu juist weer een element, dat met de positie der neutralen minder strookte. Versterking van het blok der Entente tegen de Turken was zeer weinig neutraal. Zulks bleek ook terstond ter conferentie, waar de Turken aanvankelijk groot bezwaar toonden tegen onze deelneming. Wij wisten echter door een formeele verklaring te doen uitkomen, dat wij bereid waren ook onzerzijds aan alle billijke eischen der Turken tegemoet te komen en volstrekt niet enghartig wilden vasthouden aan een verouderd stelsel, maar daartegenover gaarne medewerken aan een nieuwe regeling der ons interesseerende aangelegenheden. De andere neutralen lieten zich in ongeveer gelijken geest uit.

Met deze verklaring herwonnen wij het vertrouwen der Turken, evenzeer als wij vermoedelijk eventueele verwach-

tingen der Entente-gedelegeerden teleurstelden. Maar onze positie was nu zuiver; wij hadden een onafhankelijk standpunt ingenomen.

Zoo hebben de neutrale gedelegeerden, zonder bezwaar voor zich, kunnen gebruik maken van het voorrecht om den arbeid van twee subcommissies der eerste Conferentie te Lausanne bij te wonen, n.l. van die voor de rechtspositie der vreemdelingen en vreemde instellingen en die voor de fiscale positie.

Het bleek als spoedig, dat er van het oude stelsel niet veel terecht zou komen. Trouwens de voorstellen der Geallieerden gaven er ook niet blijk van, dat dezen zelf dat beoogden. Wel stelden zij zich op het standpunt, dat, zoolang de afschaffing der capitulaties niet door hen was erkend, zij zich alle rechten voorbehielden. Zulks maakte echter weinig indruk op de Turken, evenmin als de talrijke argumenten, die de geallieerden bijbrachten voor het eischen van bepaalde waarborgen van Turksche zijde voor een behoorlijke administratie ten opzichte der vreemdelingen.

Kort samengevat kwamen de onderhandelingen hierop neer.

Ten aanzien van vestigingsvrijheid, handelsvrijheid, recht om onroerend goed te bezitten, was men het over de hoofdlijnen eens, daar deze in overeenstemming waren met het door de Turken overal ingeroepen algemeen geldend internationaal recht. Alleen op betrekkelijke detailpunten bestonden kleine meeningsverschillen, daar de Turken in bepaalde opzichten aan hun eigen onderdanen zekere rechten wilden voorbehouden.

Wat de rechtspraak betreft, bleek het vrij gemakkelijk de instemming der Turken te verkrijgen met het beginsel, dat alle rechtsvragen, die het persoonlijk statuut der vreemdelingen betroffen (huwelijk, minderjarigheid, erfrecht enz.) ter berechting van den rechter van den betreffenden vreemdeling zouden blijven. Maar de Turksche delegatie wilde er niets van weten, dat dit de consulaire rechter zou zijn; geen vreemde rechtspraak meer op Turksch gebied; zij stemden er in toe, dat deze materie aan den Turkschen rechter zou zijn onttrokken, doch dan moest de berechting geschieden door rechterlijke autoriteiten in het land van den vreemdeling zelve.

Daarentegen bleek het onmogelijk van de Turken eenige concessie te verkrijgen ten opzichte van de niet onder de juist genoemde categorie vallende rechtspraak. De Geallieerden hunnerzijds toonden zich zeer verzoenlijk door in beginsel de bevoegdheid der Turksche rechtspraak te erkennen, mits zekere bijzondere waarborgen voor de goede administratie daarvan werden gesteld, waarvan de voornaamste was, dat Turkije voor bepaalden tijd in zijn rechterlijke macht rechtsgeleerden zou opnemen, te kiezen uit een door het Hof van Internationale Justitie op te maken voordracht. Maar de Turken beschouwden zulks altijd nog als een inbreuk op hun soevereiniteitsrecht, hoezeer ook gemaskeerd door het internationaal apparaat. Bovendien verzekerden zij, dat de Turksche wetgeving zelve en het moreele en intellectueele peil der Turksche rechters reeds op zichzelf een voldoende waarborg konden worden geacht. Maar de geallieerden namen hiermede geen genoegen.

Dit is het eenige principieele punt waarover gedurende de geheele eerste Conferentie van Lausanne verschil van meening heeft geheerscht van al de onderwerpen, die tot het oude capitulatierecht hadden behoord. Want de ondercommissie voor de fiscale rechten der vreemdelingen heeft toen wel veelvuldig vergaderd, doch ook hier was van den aanvang af een overeenstemming ten opzichte der beginselen, te weten, dat de vreemdelingen in het algemeen aan dezelfde fiscale lasten zouden zijn onderworpen als de Turksche onderdanen. De langdurige discussies over de toepassing van requisitiemaatregelen en van bijzondere voorrechten te verleenen aan den Turkschen handel en industrie, gaven verder geen blijk van onverzoenlijke meeningsverschillen.

De kwestie van de Turksche rechtbanken heeft dan ook behoord tot de klippen, waarop de eerste Conferentie op 5 Februari 1923 is gestrand. Wel waren de Geallieerden toen reeds veel meer aan de Turksche eischen tegemoet gekomen door erin toe te stemmen, dat de vreemde rechterlijke ambtenaren niet lid der Turksche rechtscolleges zouden behoeven te zijn en slechts toezicht op de rechtspraak zouden uitoefenen en de Turken hadden zich zelfs hiermede wel kunnen vereenigen, doch toen dezen nu bovendien wilden stipuleeren, dat die vreemde ambtenaren zouden moeten behooren tot

landen, waarmede Turkije niet in oorlog was geweest, meenden de Geallieerden, dat de grens was overschreden. En, mede naar aanleiding van deze zaak, werd de Conferentie geschorst.

Voor de neutrale vertegenwoordigers was het van groot voordeel de ontwikkeling van den loop der zaken te hebben kunnen gadeslaan. Het bleek hun, dat er van herleving der capitulaties of iets wat daarnaar leek niets meer zou komen en zij konden nu dienovereenkomstig hun houding bepalen. Reeds vóór het eenigszins onverwachte slot der onderhandelingen verzochten zij de Geallieerden zoo mogelijk in het verdrag de bepaling te willen doen opnemen, dat de neutralen de bevoegdheid hadden toe te treden tot die gedeelten, die betrekking hadden op de juridische en fiscale positie der vreemdelingen en vreemde instellingen. Dit kon des te gemakkelijker geschieden, aangezien deze onderwerpen in afzonderlijke conventies waren gebracht, bestemd om tegelijkertijd met het eigenlijke vredesverdrag onderteekend te worden. Alleen de Turksche-rechtspraak-aangelegenheid zou geregeld worden in een afzonderlijke door de Turken af te leggen verklaring.

Het genoemde verzoek der neutralen sproot voort uit overwegingen van opportuniteit. Door tot de conventies toe te treden zou men vanzelf in dezelfde verdragsverhouding tot Turkije komen te staan als de Geallieerden.

Maar de Turken gaven te kennen, dat een dergelijke toetreding niet hun instemming had. Reeds in de nota van September 1914, toen zij de Capitulaties opzeiden, hadden zij verklaard bereid te zijn met ons een tractaat te sluiten ‘sur la base des principes généraux du droit international public’. Ook tijdens de Conferentie hadden zij deze bereidheid verschillende malen doen blijken, daaraan toevoegende, dat zij het vanzelfsprekend beschouwden, dat Nederland en de andere neutralen dezelfde voorwaarden van vestiging en handel zouden verkrijgen als de Geallieerden. Ook was toen reeds bekend, dat Amerika het voornemen koesterde om, zoodra met de andere mogendheden tot overeenstemming was gekomen, een afzonderlijk tractaat met Turkije te sluiten. En de Turken hadden een afkeer van collectieve verdragen, die hun maar al te veel het collectieve karakter van het capitulatiestelsel in het geheugen riepen.

Men ziet dus, dat voor ons toen reeds verschillende wegen openstonden om met Turkije tot een nieuwe overeenstemming te geraken. Bovendien toonde de eisch der Turken, dat de vreemde, met toezicht op hun rechtspraak belaste, rechterlijke ambtenaren tot de neutrale landen moesten behooren, dat zij in 't bijzonder in deze landen groot vertrouwen stelden.

Het plotselinge einde der eerste conferentie heeft intusschen ook de besprekingen met de neutralen doen ophouden. Ook hun toetreding tot de conventies met de Geallieerden was van de baan.

Wat Nederland en de andere ter eerste conferentie vertegenwoordigde neutrale staten betreft, is de toestand zoo gebleven. Tot deelneming aan de tweede Conferentie van Lausanne was geen aanleiding meer, aangezien wij op de eerste hadden gezegd, wat wij te zeggen hadden en ons op de hoogte hadden kunnen stellen in welke richting de liquidatie van het capitulatiestelsel zich bewoog. Er was eigenlijk geen aanleiding meer om ons te doen prijs stellen op de samenwerking met de Entente-mogendheden in deze materie en voor het komen tot een overeenstemming met de Regeering van Angora bleken in 't algemeen geen bezwaren aanwezig.

De vrede van Lausanne is nu een voldongen feit geworden De rechtspositie der vreemdelingen is in een afzonderlijke conventie geregeld op de wijze, zooals die is aangegeven bij de bespreking van de eerste conferentie; bovendien hebben de Turken bereikt, dat de vreemde rechtsgeleerden inderdaad tot de neutralen zullen behooren; de periode hunner werkzaamheid zal niet minder dan 5 jaren bedragen. Voorts is een handels- en scheepvaart-conventie tot stand gekomen van beperkten duur, waarin in beginsel de vrijheid van Turkije om haar invoerrechten vast te stellen is erkend.

Ook de Vereenigde Staten en Polen hebben te Lausanne handels- en vestigingsverdragen gesloten van ongeveer gelijken inhoud. Turkije kan in alle opzichten met tevredenheid op de verkregen resultaten terugzien; ook de wensch om met andere staten afzonderlijke tractaten te sluiten is verwezenlijkt.

Onder de neutrale staten is ons land door de oudste tradities van handel en goede verstandhouding met het Turksche Rijk verbonden. Talrijk zijn de diensten door Nederlandsche vertegenwoordigers en Nederlandsche onderdanen in den loop

der tijden aan de Turken bewezen; tegenover ons hebben de Turken steeds vriendschap en vertrouwen, zoowel in handelsaangelegenheden als andere aan den dag gelegd. Er is dan ook geen reden, waarom Nederland niet eveneens spoedig zijn capitulatie door een nieuwe formeele regeling zou vervangen, waar goede betrekkingen zich steeds onveranderlijk hebben gehandhaafd. Evenals voorheen kunnen Nederlandsche kooplieden, ingenieurs, enz. in Turkije een dankbaar arbeidsveld vinden. Het is niet waarschijnlijk, dat juist Nederlanders in botsing zouden komen met de nationalistische politiek der nieuwe regeering, die wel is waar al het mogelijke doet om het Turksche element te verheffen en een overwegende rol te doen spelen in het politieke en economische leven, maar toch niet zoo verblind is om hulp af te wijzen van een zijde, welker politieke bedoelingen voor haar onverdacht zijn.

Nog op één element in de Nederlandsch-Turksche betrekkingen moet de aandacht worden gevestigd, n.l. Nederlands positie als Mohammedaansche mogendheid. Er zijn in den laatsten tijd in Turkije altijd kringen geweest, die ook ons land mede betrokken in hun panislamitischen haat tegen regeerders van Mohammedaansche bevolkingen. Het is intusschen niet gebleken, dat de tegenwoordige regeering van Angora onder den invloed van die kringen staat; haar politiek ten aanzien van het Kalifaat versterkt die meening, daar de Turken zelve het Kalifaat bewust van zijn wereldlijke macht hebben ontdaan. Goede betrekkingen met Turkije zullen er toe bijdragen, de Turken van de ware bedoelingen onzer koloniale politiek te overtuigen.

J.H. KRAMERS.

Max Brod.

Ik wil trachten uit Brod's werk den schrijver, zooals ik denk dat hij er geestelijk ongeveer uit moet zien, te voorschijn te roepen. Dit lijkt mij belangrijk, omdat als wij Brod kennen, wij den modernen mensch, den modernen kunstenaar en den modernen Jood tevens kennen. Brod is tegelijk Zionist en socialist, religieus en sceptisch; hij is een wanhopige, sombere, diepe denker en een vroolijk, gezellig causeur. Hij is een droomer en een scherp opmerker. Hij is dichter en musicus, geleerde en ambtenaar. Zijn een e bekwaamheid is niet, zooals bij zooveel 'veelzijdige genieën', een vermindering van een andere bekwaamheid. Zijn hoedanigheden vallen niet tegen elkaar weg, doch vermenigvuldigen zich met elkaar.

In een opstel dat, in het boek *Juden in der Deutschen Literatur*, Manfred Georg aan Brod wijdt, spreekt hij over de voortdurende ontwikkeling van Brod die zich in diens boeken zou afspiegelen. Hij ziet dat mijns inziens fout. In Brod's eerste werken reeds lagen de kiemen van alles wat hij later tot afzonderlijk leven zou brengen. Zijn eerste boek *Schloss Nornepygge*, is te beschouwen als een knop gevormd door jonge in elkaar sluitende blaadjes. Langzamerhand gaat de knop open en ieder jong blaadje wordt vrij. Ieder blaadje afzonderlijk bekeken, vormt een 'later boek' van Brod. Zijn 'dynamische toestand' is niet te zien als een reeks van nieuwe, doch uit elkaar achtereenvolgens voortgekomen levensinzichten. Zijn geheele dynamische ontwikkeling is in werkelijkheid in zijn geheel aanwezig in iederen statischen toestand, op welk tijdstip van zijn leven men dien ook beziet. Zijn statische toestand is echter een dichtgeklapte

waaier. Bij ieder nieuw boek van hem is het, of hij die waaier weer even ten deele opgeslagen heeft, zoodat enkele vakjes geheel open liggen nu, en de rest van de waaier nog dicht is. In elk boek van Brod is hij aanwezig met zijn geheel denkerverleden en zijn geheele denkerstoekomst. Toch heeft ieder nieuw boek van hem een nieuw accent en duidelijk kan men waarnemen, dat hij schrijft onder den drang eener reactiebehoefte op Voorafgaande actie. Op het negatief pessimistische *Schloss Nornepygge* volgt het positief optimistische *Jüdinnen;* op zijn ernstige ethische bevestiging *Heidenium, Christentum, Judentum* volgt zijn sceptisch spottend vragenboek *Franzi;* op boeken die eindigen met een uitroepteeken volgen er die eindigen met een vraagteeken.

Ik geloof dat voor Brod een neergeschreven waarheid te ‘zeker’ is en dat hij vanuit die verkregen zekerheid weer naar de onzekerheid verlangt, zooals hij natuurlijk wanneer hij weer in het onzekere verkeert tot iets zekers en tastbaars komen wil. Ten slotte maken wij zelf onze zekerheid, zoowel als onze onzekerheid en wij kunnen een zekerheid, die wij zelf opgebouwd hebben, weer langs den zelfden weg, en in tegenovergestelde richting afbreken. Brod is gauw moe en gedegouteerd als hij een van zijn geestestuinen met uitsluiting der andere, bewandeld heeft; dan keert hij haastig weer terug en slaat een andere richting in. Zijn geestesdomein is heel groot, en als een goed beheerder, wil hij het geheel kennen en beheeren.

I.

In zijn Romans is het Brod het beste gelukt zich met zijn geestelijke volheid uit te spreken.

Doch ook hier moet ik hulplijnen trekken. De drie groote denkromans zijn: *Schloss Nornepygge, Tycho Brahe's Weg zu Gott, Das grosse Wagnis*. Zijn realistische zedenroman is *Jüdinnen; Franzi*, zijn laatste roman, houdt het midden tusschen de ‘denk-roman’ en de zedenroman.

Van zijn drie denkromans zijn *Schloss Nornepygge* en *Das grosse Wagnis* romans, waarin de werkelijkheid en het symbool tot een huwelijk gekomen zijn, terwijl *Tycho Brahe's Weg zu Gott* een historische roman is.

Walder Nornepygge, de hoofdpersoon uit *Schloss Nornepygge*, is half 'mensch', half 'symbool' van een vermoeiden decadenten jongen man uit onzen tijd. Walder Nornepygge weet niet, hoe hij leven moet, en als het zoover met een mensch gekomen is, als hij niet 'van zelf leeft', maar zich een 'levensmodus' uitzoeken moet, dan is zijn leven nog maar smeulen. Walder Nornepygge is geen pessimist, zooals de Prediker, hij benijdt niet hen, die nooit geboren werden, hij is geen afstammeling der Weltschmerz-menschen, doch hij is als een jongentje, die alles lust, die van z'n vader een dubbeltje meegekregen heeft en nu voor een banketbakkerswinkel niet tot een keus kan komen tusschen al die koekjes en taartjes, omdat hij alles even lekker vindt en uit wanhoop hierover niets koopt. Walder Nornepygge vindt alles even mooi en werkelijk mooi, deed alles even graag en werkelijk graag, en nadat hij tevergeefs beproefd heeft, telkens op een bepaalde manier, met uitsluiting der andere manieren te leven, als decadent-epicurist, als huisvader, als Don Juan, als askeet, doch telkens weer ziet, dat dit hem niet bevredigt, ontneemt hij zich het leven, niet uit wanhoop, dat het te weinig voor een mensch biedt, doch uit verdriet, dat het te overvloedig voor een mensch is. Walder Nornepygge is de *indifferente mensch.*

Als wij leven, heeft er een verbinding plaats van tweeërlei speciale vormen, van onzen innerlijken mensch met het leven daarbuiten. De normale innerlijke mensch moet een bepaalde onregelmatige vorm hebben, moet gietvorm zijn met uitsteekstels en inzinkingen, opdat het er invloeiend uiterlijk leven stolt in de vorm, die de individualiteit van den ontvangenden mensch eischt. De ontvangende mensch is actief in zijn passiviteit, doordat hij onder het ontvangen van dit uiterlijk leven, dit leven een bepaalde vorm opdringt. Het individu dwingt het leven, dat hij absorbeert, de vorm van zijn geestelijk-nog-te-vullen-holte op. Onze vriend Walder Nornepygge is echter innerlijk effen. Wel is hij levensdorstig geboren. Alles in het leven trekt hem aan, wordt opgezogen, doch vindt een effen, dus onindividueele 'zielsholte' om aan te vullen. Er is nu te veel te absorbeeren. Absorbatiebehoefte is grooter dan absorbatiekracht. Hij wordt gesmoord in eigen zwelgen. Walder Nornepygge kent niet

‘de voorkeur’. Nu kan een mensch zonder ‘voorkeur’ niet leven, want voorkeur hebben beteekent, iets verkiezen boven iets anders, dat men laat liggen. Veel in het leven moet een mensch laten liggen, niet de moeite waard vinden, anders consommeert hij te veel en moet sterven.

Walder Nornepygge heeft niet begrepen dat het den mensch niet gegeven is eenzijdig te leven. Wat hij denkt dat zijn kwaal is, dat hij alles even mooi en aantrekkelijk vindt, en dat hij niet op ééne wijze met uitsluiting van alle andere wijzen leven wil; dat hij ‘leven’ als een castreering van alle mogelijkheden, om der wille van één mogelijkheid ziet; dat is zijn kwaal niet! Zijn kwaal is, dat hij denkt dat eenzijdig leven, normaal leven is, en dat hij abnormaal is en niet levensvatbaar, doordat hij die meerdere malen geprobeerd heeft ‘eenzijdig’ te leven, gezien heeft dat hij hiertoe niet in staat is. Integendeel te leven als zuiver askeet, als zuiver wellusteling, als zuiver ‘burgerhuisvader’, dat is abnormaal. En als Nornepygge al die levensmogelijkheden die hij zag niet tot in het abstracte had vervolgd, als hij zich tevreden had gesteld met de gecompliceerdheid van eigen ziel, die iets asketisch, iets wellustigs, iets burgerlijks tegelijkertijd had, en dus uit meerdere monden drinken kon, had hij wel kunnen leven. Zijn ziekte is voornamelijk, dat hij zichzelf ziek vond, terwijl hij niet begreep, dat een menschenziel samengesteld is, maar niet er op ingericht om uit elkaar gehaald te worden, ten einde uit de ééne duizendvoudigheid, duizend enkelvoudigheden te verkrijgen. Men kan niet anders dan met zijn samengesteld karakter een samengestelde wereld absorbeeren, en het is ondoenlijk, met één factor uit eigen karakter gelicht, zich te paren met een daarop passende factor, uit de buitenwereld geabstraheerd. Een mensch is harmonisch als compositum, hij is een wangedrocht als ‘enkelvoudigheid’. Leeft een mensch op één eigenschap, dan is zijn leven zoo fragiel en naakt als een viool met één snaar. Ieder oogenblik kan hij springen. Als in een bloem, bedekken en beschutten al onze eigenschappen elkander, doch tracht men met iedere eigenschap afzonderlijk op het leven te reageeren, dan stort het geheele ‘karakter’ uit elkander en men sterft. Daarom mislukken alle ‘uitlevers’ omdat zij vereenvoudigers zijn, waar niet te vereenvoudigen

valt. Vereenvoudigers in de complicatie der maatschappelijke krachten. Men moet rekening houden met wat is... en zoo kom ik tot Max Brod's tweede 'denkroman' *Das grosse Wagnis* waar weer het probleem behandeld wordt van hen, die trachten hun ziel en de wereld te vervormen naar een abstract ideaal, zonder rekening te houden met de materie die tot die 'ideaalvorming' dienen moet. Hier komt Brod tot dat groote woord '*Let op dat wat voorhanden is*'. Wat is er aanwezig? Wat in het aanwezige is geschikt om te dienen tot veredeling van het aanwezige?: 'Das Vorhandene, das Vorhandene, Wehe, wenn wir es mit Vernünftgrunden übertäuben. Nicht, was wir uns ausdenken, macht die Welt! Es gibt eine höhere Welt, die in Eins hineinreicht, vor der wir uns widerstandslos auf die Knie zu werfen haben! Es gibt die durch keine Disputation ersetzbaren Nahrungskammern unserer Instinkte.'

'Das grosze Wagnis' is in hoofdzaak een roman, die zich bezig houdt met de hernieuwde vraagstelling van het sociale probleem, terwijl tevens het ethische, en speciaal het erotisch-ethische op den voorgrond treed. Het boek behandelt het ontstaan, het leven en de dood van een 'Utopia', Liberia geheeten. Onder de slagvelden, open gewoeld door de loopgraven van den oorlog, heeft een mathematischbezielde groot-politikus een stad vervaardigd op communistischen grondslag. Brod laat zien hoe die nieuwe samenstelling langzamerhand weer ziek wordt en te gronde gaat aan de oude kwalen, die in het heelal, zoowel in de mensch als in de overige natuur, als in de verhouding tusschen dezen aanwezig zijn. Het 'ongeluk' is in de zelfstandigheden en hun onderlinge verhoudingen noodzakelijk, en dus goddelijk; het is niet weg te nemen. Misschien zelfs is dit 'ongeluk' juist de samensmeltende kracht zelve, het wezen der biologische adhesie. 'Es muss also Unglück in der Welt geben, nicht etwa weil Gott die Welt hie und da im Stiche liesse, sondern gerade deshalb, weil er sie liebt. Keine richtige Liebe ohne Misverständnisse, ohne Qual und ohne Verbluten.' Brod is noch pessimistisch, noch optimistisch.

'*Mensch sein, genügt das nicht? Es ist genau soviel und so wenig*, *wie wir ertragen können*'.

Het is des menschen ongeluk, dat hij die het goede weet,

liefheeft en zoekt, toch moet zondigen en niet goed kan zijn: '*Sündigen müssen* und nicht etwa: leiden müssen ist das traurigste Stigma unseres irdischen Wandels'.

De hoofdpersoon uit *Das grosse Wagnis*, die de wereld en zich zelven wil leeren kennen, kent geen van beiden. Zichzelf kent hij niet, omdat hij zijn 'toestand' voor zijn 'wezen' houdt, in de geweldige slingeringen zijner stemmingen kan hij onmogelijk, zijn 'ik' herkennen, zooals het als nooit veranderende, gelijke kern van alle tijdelijke toestanden toch bestaan moet. Daar hij zijn 'ik' niet kent, kent hij ook de wereld niet: als de hand van den operateur beeft, kan hij geen juiste sectie verrichten. Zijn gezonde liefde voor Ruth, de jonge zionistische jodin, werkt hij innerlijk om tot een zieke, niet te genezen zielsbegeerte. Zijn eigen gevoel, dat als ieder gevoel eenvoudig gebaard werd, snijdt en versnijdt hij, dat het tot een gecompliceerd monster wordt, waarin hij zelf geen weg meer weet. Normale gebeurtenissen beziet hij als 'wonderen' en het is dan ook als wonderlijke en uitzonderlijke gebeurtenissen, dat deze hun invloed op hem doen gelden. Ruth belichaamt voor hem de frissche, eeuwig jonge waarheid, veelvormig, doch ongecompliceerd.

De derde groote denkroman van Brod, en tevens zijn meest bekende werk is de historische roman *Tycho Brahe's Weg zu Gott.* Deze roman behandelt de geestesgeschiedenis van den grooten Deenschen astronoom Tycho Brahe vanaf het samengaan van Brahe met den Duitschen geleerde, Kepler. Deze twee mannen zijn algeheele tegenstellingen, wat betreft hun karakter en Brahe geeft zich hier rekenschap van, en is soms verdrietig niet over zijn zichzelf minderwaardig vinden, vergeleken bij Kepler, doch omdat die minderwaardigheid hem doet denken, dat hij nu nooit het geluk der zielsrust kan deelachtig worden; een andere keer vindt hij zichzelf boven Kepler verheven en is dan trotsch. Gaan wij het verschil tuschen die twee mannen eens na! Tycho Brahe is een echt geesteskind van Max Brod. Hij is een overbewuste. Iemand, bij wie de gedachte bliksemsnel opschiet, achter ieder gevoel of iedere daad, iedere wil of iedere stemming, om deze naar haar geboorte, haar be-

staansreden, haar verhouding tot het andere te vragen. Hij is een man, die zich de waarheid als een eenvoudige, enkelvoudige eenheid denkt en niet beseffen kan, dat de waarheid een veeleenheid is. Iedere stemming doet hem een nieuwe waarheid ontwaren, doch inplaats, dat hij deze aanziet, voor wat zij is, als een facet van het onmetelijke slijpsel, denkt hij dat dìt nu alleen, enkelvoudig de waarheid is, en dat al het vroeger ontdekte slechts schijn was.

Brahe is een kind van Brod, een waarheidszoeker, een waarheidsvinder, doch een exclusivist, die telkens weer voor één nieuwe waarheid, alle oude waarheden ongeldig verklaart. Brahe is kunstenaar, zooals hij wetenschappelijk is. Hij heeft een zoekend, belangenstellend, met hartstocht bezitnemend temperament. Het gescheidene stemt hem tot onrust en hij wil het hereenigen. Zoo wil hij met de hemel en haar sterren, met de aarde en haar planten, met zijn ziel en haar stemmingen, met alles, dat hij bemind, bestudeerd, gevonden heeft, God maken. De eenheid is niet uit de veelheid te construeeren, doch in de veelheid te zien, en als men die zienersgave bij geboorte niet medegekregen heeft, dan moet men hierin berusten. Een hartstochtelijke als Brahe, die naar God verlangt zonder hem te kunnen zien, is natuurlijk een ongelukkig mensch. Hij behoort tot die gevloekte profeten, die geboren worden met profetenroeping, doch zonder profetenkracht. Menschen met opdracht geboren, zonder dat hun de weg gewezen wordt. Tycho Brahe is een vergelijker; ook een hoedanigheid die haar bezitter, zoo hij een edel en verstandig mensch is, ongelukkig maken moet. Met iedereen vergelijkt hij zich en in het licht van een ander ziet hij zich soms boos en zondig, doch soms weer dieper, moediger, beter, dan hij, met wien hij zich vergelijkt, om dan weer, zijn eigen trots hierover verachtend, in zelfonderschatting te vervallen. Hij denkt zooveel over zich zelf na, dat hij er niet meer uit wijs wordt. Dat komt, omdat hij uit de vergelijking van zichzelf met anderen tot zelfkennis wil komen, terwijl zelfkennis alleen verkregen wordt door eigen innerlijke verhoudingen te bestudeeren. Brahe ziet in menschen òf vrienden òf vijanden, wezens draaiend om zijn persoon, en hij stelt belang er in, hoe en wat men over hem denkt, en als men hem, die zich zelf als goed kent, niet als goed

beschouwt, maakt hem dit ongelukkig. Hij is een strijder, die naar liefde snakt; één van de ongelukkigste menschen, die men zich denken kan, een Abel, die zich verdedigd zou hebben tegen Kaïn en die in verdediging bij toeval Kaïn vermoord zou hebben. Om den duivel te bestrijden, wordt hij zelf tot duivel en zoo triompheert deze, en overwint zijn tegenstander op eigen grond.

Brahe ziet in de wereld een onvolkomenheid, die hij tot volmaking heeft te brengen. Niets is zoo het zijn moet, doch alles kan het worden door 's menschen kracht. Zoo wordt zijn leven een leven van eeuwigen strijd, slechts nuttig daar waar inderdaad met menschelijke kracht een ongeschiktheid geschikt gemaakt kan worden, doch onnuttig, èn als hij strijdt tegen dat wat door geen menschenhand veranderd kan worden, èn als hij strijdt tegen dat wat door de natuur al ‘geschikt’ gemaakt was, zonder dat Brahe er zich rekenschap van gaf.

En nu Kepler. Als Kepler denkt en analiseert, is hij ontevreden met zichzelf en de wereld. Doch Kepler analiseert bijna nooit; hij leeft als een kind, als een eenvoudige, hij mint of is onverschillig, doch denkt nooit na over zijn liefde of haat; hij kan menschelijk-onlogisch zijn, zonder er zich rekenschap van te geven en af en toe kwaad doen, zooals hij goed doet, geheel instinctief. Buiten zijn vak is hij een eenvoudig man, die klaar en ongecompliceerd denkt en handelt en in een onbewuste greep ‘het ware’ vindt, waartoe iemand als Brahe na lange ervaringen en overdenkingen, moe van 't pijnzen, ook geraakt. Hij is slechts gelukkig in de uitoefening van zijn wetenschap, en wandelt in dit domein geheel naakt en maagdelijk van denken, bereid iedere waarheid aan te durven zonder sentimenteele wetenschappelijke voorkeuren of afkeuren, zooals Brahe en niet boeleerend met de aantrekkelijke, zoo romantische sterrenwichelarij, zooals Brahe dat ook nog doet. Om een groote waarheid in zijn vak, geeft hij duizend kleine gegevens prijs, terwijl Brahe van geen enkele ‘kleinigheid’ afscheid kan nemen. Als Kepler geen harmonie ziet in de geconstateerde feiten, concludeert hij moedig, dat een systeem niet deugt. Brahe heeft liefde voor een eens verkregen systeem en zou liever de feiten met geweld in overeenstemming brengen.

Toch is Kepler noch inferieur, noch superieur aan Brahe.

Beiden zijn mooie menschelijke verschijningen; Kepler mooi door eenvoudigheid, en instinctieve zekerheid, mooi door geluk. Brahe mooi door samengesteldheid, door knagende onzekerheid, door wanhopige kracht en bovenmenschelijk lijden. Zoo zij elkaar eigenlijk niet begrijpen, beminnen ze elkaar toch, omdat onder de schijnbewustheid door, twee edele geesten tot elkaar stroomen.

Tycho Brahe's Weg zu Gott is meer psychologische roman dan de vroeger behandelde, in dien zin, dat zij zich speciaal met de ziel van haar hoofdpersonen bezig houdt en niet naar algemeene psychologische en ethische *formules* zoekt.

Ook een psychologische roman, die tevens een zedenroman is, en denkroman, doordat hij begint met een vraagteeken op erotisch-ethisch gebied, een vraagteeken, waarop de roman niet het antwoord zal zijn, doch slechts een verklaring omtrent het gerechtigd zijn der vraagstelling, is Brod's laatste roman, *Franzi.*

Georg leert Mariannah kennen, een rijke getrouwde vrouw. Weldra houdt hij van haar. Mariannah houdt ook van Georg, wil echter in waarheid leven, vertelt haar man van haar gevoelens en gaat naar Weenen om zich daar te laten scheiden. Zij huldigt een soort liefdesleer en eischt van Georg diens algeheele liefde en denkkracht. Zij is een exclusiviste. Georg moet zijn zieken broer, die Mariannah antipathiek is, links laten liggen. Mariannah van haar kant offert alles - doch als zij ziet dat Georg aarzelt tusschen haar en zijn zieken broer, dat hij tracht deze beiden te verzoenen, gaat zij hem minachten, breekt met hem en zoekt haar man weer op. Georg maakt kennis met Franzi, een gezellige lieftallige lichte jonge vrouw, en bij haar leert hij, die zichzelf ‘overzedelijk’ vond, die het leven als een drukkenden bundel plichten, geladen op te zwakke schouders, had leeren bezien, weer het geluk kennen en de zon waardeeren. Doordat hij, Georg, volgens de algemeene gehuldigde moraal ‘zondigt’ door zijn concubinaat met de luchtige, medelijdende en toch ook weer wreede Franzi, waarvoor hij zelfs steelt, wordt hij gelukkig. Zijn geluk stemt hem mild en doet hem geheel spontaan weldoen jegens allen, die gedurende dien tijd met hem in aanraking komen. Hij wordt vervolgd door die vraag: Toen ik ‘goed’

wilde zijn, was ik ongelukkig en maakte mijn omgeving bedroefd. Nu ik mij overgeef aan mijn lusten en mijn eerste opwellingen, nu voel ik mij vreugdevol, en doe goed aan wie mij maar ontmoet. Zou men door 'kwaad' te zijn, het goede voortbrengen kunnen? Zou men in de kluisters eener strenge moraal door eigen ongeluk anderen ongelukkig maken, en door je maar te laten leven op de golfjes van je grillen, gelukkig kunnen zijn en geluk kunnen brengen? Georg weet het niet meer. Hij kan niet ja zeggen. Een vroeger bestaande bevestiging is echter opengereten en als rauw vleesch ligt de 'vraag' weer lillend voor ons. Dat is kunst van Max Brod. Wat lang zeker was, wat de gebakken korst van eeuwen 'bevestiging' met zijn droogte bedekte, open te maken en er opnieuw de 'vraag' voor in de plaats te stellen. Brod voelt zich op den duur niet thuis, noch bij bevestiging noch bij ontkenning en toont ons dat beide eigenlijk 'wat voorbarig' zijn.

Ik wil de serie der even door mij afzonderlijk besproken romans van Max Brod sluiten door zijn boek *Jüdinnen* te noemen.

Dit is geen speciale denkroman meer, doch een allerfijnste psychologische zedenroman uit de moderne Joodsche wereld. Als kern heeft hij twee liefdesanalyses, die van een jong scholier, met dichterlijke begaafdheid en gevoeligheid, die algeheel tot 'liefde' bereid is in het algemeen, doch die nog niet tot liefde van individu tot individu in staat is. Daarom, om aan een tendenz vorm te geven, wordt hij verliefd op ieder meisje dat hij ziet, op deze omdat zij interessant is, op gene, omdat zij mooi is. Brod toont ons het 'episodische' in zoo'n onrustigen toestand, die de lente der puberteit in fijn besnaarde naturen met zich brengt. Hij stelt ons echter gerust: 'Dat groeit wel weer bij, die wond heelt zich zelf'. De tweede liefdesanalyse is die van een ouder meisje, wat oud zelfs reeds, die verzuurd is, omdat zij niet 'gewaardeerd' wordt. Haar aangeboren intelligentie zet zich nu om in sarcasme tegen alle menschen uit haar omgeving. Zij wil zijn wat Brod elders noemt een 'gedifferencieerde' iemand, die zich innerlijk onderscheiden weet van allen (en zich superieur denkt aan allen), die dit echter uiterlijk door niets wil laten blijken, omdat ze dit 'vulgair' vindt (eigenlijk misschien, omdat zoo

veel ‘gedifferencieerden’ uiterlijk dit toonen, zoodat deze samen reeds een ‘genre’ vormen en het dus nog gedifferencieerder wordt, niet tot dit nieuwe genre te behooren).

Ten slotte vindt zij echter een goeden man, dien zij, voordat zij wist dat hij ‘vues’ op haar had, ook duchtig geknauwd had in haar conversatie, en als zij zich dan verloven gaat en later trouwt, wordt zij weer een heel goede meid, opgeruimd, niet ‘zurig’ meer, die heel veel van haar man houdt en zich een warm home bouwt. Het is een vriendelijke roman, dat *Jüdinnen*, en Brod zegt hierdoor: ‘wij moeten ons tijdelijk verdriet niet te veel au sérieux nemen, geen stemming voor een wereldbeschouwing aanzien, en weten dat onze ziel, zoowel als ons lichaam, voor eigen gezondheid vecht en gereed is, iedere wond in eigen substantie zelf te heelen’.

II.

Van die literatuur, waarin Brod zuiver zijn gedachten heeft neergelegd, zonder deze door een vertelling te omkleeden of in dichtvorm te brengen, noem ik zijn ‘Bekenntnisbuch’ *Heidentum - Christentum - Judentum* en zijn werkjes *Im Kampf um das Judentum* en *Socialismus und Zionismus*, waarvan ik het eerste alleen even in het bijzonder wil bespreken.

Heidentum - Christentum - Judentum. In dit boek tracht Brod het wezen der menschen te leeren kennen uit hun godsdiensten en hierdoor zijn eigen innerlijk tot meerdere klaarheid te brengen.

Brod is Jood en vindt het Jodendom de eenig mogelijke ware verhouding die er tusschen God, mensch en de buiten het individu gelegen wereld kan bestaan. Het Heidendom, dat deel der heerschende levensbeschouwing waaraan Brod de minste woorden wijdt en dat hij hierdoor het oppervlakkigst behandelt, heeft alleen oog op het leven hier op aarde, ziet het niet in verbinding met de eeuwigheid, en vindt dat het leven zelf de waarden draagt die het de moeite waard maken geleefd te worden. Niet alleen de oude heidenen natuurlijk, doch ook de moderne epicuristen beschouwen het leven in dit licht. Zij zijn ‘lebensbejahend’. Het Christendom is ‘lebensverneinend’, de mensch komt gevloekt op aarde en slechts

door een bijzondere Goddelijke genade, als bij toeval weggeschonken, kan hij opstijgen tot het eeuwige leven. Het leven hier op aarde is 'positief' waardeloos en krijgt slechts waarde als beproeving, als strafterrein voor den mensch, om hierdoor het werkelijke, waarachtige, hemelsche leven deelachtig te worden.

Het Jodendom nu, waarin Brod zijn individueel levensinzicht weerspiegeld vindt, is noch eenvoudig 'lebensbejahend' noch eenvoudig 'lebensverneinend' te noemen. Het aardsche en het hemelsche leven is één, alles is even heilig, daar het door God geschapen is en door God goedgekeurd. Niet om der wille van de aarde zelf, doch om der wille van het Goddelijke, het hemelsche in de aarde, is het leven heilig en dient geloofd te worden.

Het z.g. 'Diesseitswunder' vormt voor Brod het centrale punt van het Jodendom. De mensch, die het ijdele der dingen is gaan begrijpen, komt tot God, tot het Vormloos-Vormgevende, en zoekt zijn toevlucht in aanbidding van het Opperwezen.

Terwijl dit stadium, het volkomen opgaan in de beschouwing van God voor den vromen Christen het hoogste menschelijke geestesverblijf vormt, is dit voor den vromen Jood slechts het uitgangsstadium. Als deze zijn 'hevel-havalim' (ijdelheid der ijdelheden) heeft geroepen en zich van de aarde tot den hemel heeft gekeerd, wordt hem uit den hemel geantwoord: 'Gij dwaalt, keer tot de aarde terug en bezie haar nu weer met de oogen, die in de extaze van Uw gebed nog gevuld zijn met het licht des hemels.' Nu wordt deze Jood ten tweede male de aarde geopenbaard; deze ziet hij nu als iets waardevols en incompleets, een onvolkomenheid, waar hij in naam van God en vóór God aan te werken heeft, opdat door de mensch de schepping zich voltooie. Dienaren te zijn van God, door in zichzelf, Gods mooie werk, 'de menschelijke ziel' en buiten zichzelf, Gods mooie aarde, te bewaken en te voltooien. Gods grootst geschenk aan den mensch is, dat hij den mensch tot zijn medewerker heeft uitverkoren. Om der wille van God opnieuw tot de nieuwe, in het Goddelijk licht aanschouwde aarde, te keeren, dat is het 'Diesseitswunder' waarop het Jodendom rust.

Dit idee der medeverantwoordelijkheid des menschen,

van dit recht en van deze plicht om God te helpen in zijn werk, vindt men terug in de sociale ethika van Brod.

Brod is religieus en socialist. In het leven moet de denkende lijden. Hij lijdt aan het ongeluk, dat op aarde is. Hoe moet zijn houding zijn tegenover dat ongeluk, dat hij in zich zelf en rondom zich ziet en voelt? Op aarde is tweeledig ongeluk; ongeluk, dat in het wezen der dingen rust (waarover Brod al in zijn *Das grosse Wagnis sprak*) wat dus de onoverkomenlijke noodzakelijkheid in de schepping was, waarzonder men geen 'geluk' had kunnen scheppen. Dat ongeluk is Goddelijk 'edel' en niet 'hebbar', niet ophefbaar, omdat dit ongeluk de scheiding maakt tusschen God en mensch, tusschen afzonderlijkheid en algeheelheid. Hierin moet de mensch berusten, hij kan het niet opheffen, en juist door het volkomen te aanvaarden, het volkomen te beleven, gaat hij zichzelf en zijn verhouding tot God begrijpen en nadert den hemel. Dat is het 'louterend leed' dat Christendom zoowel als Jodendom kent. Alle leed, die den mensch bevangt als hij dat wat hij mint en eeuwig zou willen, slechts tijdelijk weet, is edel ongeluk. Er is echter ook 'onedel ongeluk' dat op te heffen is, en dat slechts daar is, omdat de menschen niet genoeg gewerkt hebben en daardoor hun goddelijken vader niet genoeg gediend hebben. Dit ongeluk wordt voornamelijk op 'sociaal' gebied gevonden. Oorlog, kapitalisme, enz, is dergelijk ongeluk.

Let wel, er is een plaats waar 'edel' en 'onedel' ongeluk in elkaar vloeien. Kapitalisme b.v. moet en kan opgeheven worden; de kapitalistische, egoistische neiging in den mensch echter is een biologisch niet ophefbaar ongeluk, zoo min als het voortdurend weer geboren worden van den 'homo kapitalisticus' van den voor zichzelf en eigen materieel genot levenden mensch.

De 'kwade' mensch wordt steeds weer geboren, doch taak des menschen is het, dat niet het kwaad van den kwaden mensch hoogtij viert en den goede knecht, doch dat het 'goed' van den goeden mensch, den kwade onderwerpt. Natuurlijk behoort het tot het 'edele ongeluk' dat de heilstaat nooit bestaan zal, doch op den weg naar den heilstaat is zeer veel 'onedel', ophefbaar ongeluk, daarom dient die weg bewandeld te worden. De mensch dient steeds den weg,

die naar den Heilstaat leidt, te banen dwars door de zieke maatschappij, waarin hij leeft; zijn maatschappij is ziek, doordat hij mensch is (edel ongeluk) en doordat hij zijn mogelijke plicht niet doet (onedel ongeluk). Uit Brod's Jodendom, uit zijn geloof aan het 'Diesseitswunder' en de medeverantwoordelijkheid en medezeggingschap van den mensch, komt van zelf zijn Joodsch-messianisme als '*geloof*' en zijn socialisme als 'werkprocedé' voort. Ook aan de genade, die zoowel Christendom als Jodendom erkennen, gelooft Max Brod, doch die genade is niet een toegangsbewijs voor het Olam haba (toekomstig leven), die den mensch reeds bij geboorte in het 'olam hazeh' (aardsche leven) medegegeven wordt, doch die genade is een ethische genade; de genade ligt in de gelukkige constellatie van het menschelijke karakter om het goede dat God van hem verwacht op aarde te verwezenlijken. Er zijn menschen, die goed doen, omdat zij daarvoor een goddelijke belooning verwachten. Deze menschen zijn klein en hun 'goedheid' is er een van den derden rang ('der dritten Ebene'). Er zijn menschen die het 'goede' willen doen, die echter in zichzelf tegenneigingen hebben te overwinnen. Deze doen hun plicht, doch hun werk is uit strijd en niet uit vrede geboren. Eindelijk zijn er menschen, die het goede doen, geheel natuurlijk zonder strijd, uit onmiddellijke, onbestredene aandrift. Hun goedheid wordt in vrede gebaard. Deze menschen nu, die de zuivere dienaren zijn van God, zijn begenadigden.

Ik meen nu de centrale punten van het rijke werk *Heidentum - Christentum - Judentum* besproken te hebben. Deze centrale punten zijn religieus-ethische punten. Ik wil nog noemen de diepe studies over Kierkegaard, Dante, Jezus en Paulus, die in dit werk voorkomen, alsook de meesterlijke vertaling van het Hooglied en de besprekingen over het leven, de plichten, de toekomst van Israël onder de volkeren, alsmede het slotartikel, dat aan den Talmoed gewijd is, waarin Brod weer is gaan studeeren, 'lernen', als een Jeschiwa bagor (talmoedschool-student uit het Oosten) en waar hij wijsheid uit put.

Noch Brod's dramatische werk, noch zijn dichterwerk, noch zijn kleinere novellen, heb ik hier in het bijzonder willen bespreken, doch in de algemeene bespreking, die volgen

gaat en waarin ik trachten zal, Brod als mensch, als Jood, als denker en als kunstenaar eenigszins te omlijnen, zal ik ook van dit deel van zijn werk gebruik maken.

III.

Wij hebben gezien, dat Brod uit innerlijke neiging, nadat hij zich heeft beschouwd en het leven heeft beschouwd en de verhouding tusschen ziel en de buiten deze staande wereld, gekomen is tot het religieuse Jodendom, en tot het maatschappelijk socialisme, (zonder historisch-materialist te zijn). Brod denkt zich echter nooit weg in één levensbeschouwing, en nadat hij praktisch gehuwd is met bestaande geformuleerde levensopvattingen is hij nog net zoo vrij, als hij het voor dien was. In de praktijk is hij een dienaar van de beweging, waar hij zich bij heeft aangesloten. In zijn denken echter wandelt hij slechts paralel met deze bewegingen, zoolang zijn geestesstappen hem natuurlijk daar laten wandelen; gaat zijn denken een anderen weg op, dan is hem dat goed.

Brod zoekt om der wille van eigen zoekersdrang, om der wille van het waarheidsresultaat, dat hij voor zichzelf hoopt te vinden, om der wille van het geluk, dat hij daardoor zijn medemenschen hoopt te kunnen schenken. Brod is een ethisch zoeker. Hij werkt met een doel voor zichzelf (religieus) en voor anderen (sociaal).

Brod tracht door zijn romans, waarin hij psychologische werkelijkheid bestudeert, en opspoort hoe er, gegeven die werkelijkheid, het meest mogelijke geluk bereikt kan worden, pionierswerk voor zijn medemenschen te doen. Hij gelooft dat er te verbeteren valt, hij gelooft en hij vindt de menschen de moeite waard, om voor hen te zoeken en voor hen te lijden.

Brod heeft het sceptische in zich, dat vele moderne en oude Joodsche schrijvers, van den dichter van ‘de Prediker’ af tot Heine toe kenmerkt, en toch, hij houdt niet van die eigenschap in zichzelven. De twijfel bevalt hem niet, schijnt hem geen eindstadium, hij wil zich door haar doorgraven, totdat hij opnieuw in 't land der waarheid, der zekerheid komt, waar hij dan echter niet ademen kan en tot nieuwe onzekerheid zijn toevlucht neemt. ‘Le doute est un mol

oreiller' zei Montaigne. Anatole France zal ook wel zacht slapen op dat kussen van den twijfel; de Prediker, die alles ijdel vind, haat echter eigen wijsheid, die twijfel baart, en ook Max Brod bijt om zich heen, als hem het net van den twijfel over zijn overtuiging geworpen wordt.

Zijn twijfel ondermijnt echter niet het 'zijn' der dingen, verwerpt niet de aanvaarde reden voor der dingen bestaan. Ook zijn twijfel, zijn ongerustheid is van ethischen aard. Hoe moet ik leven? Waarom noemt men dit goed en dat slecht? Waarom moet ik goed leven? Hoe kan ik goed leven? Dit zijn de vragen die steeds door Brod's werk om antwoord roepen. Zijn 'waarom moet ik goed leven' knoopt Brod's ethica aan den godsdienst vast, zijn 'hoe kan ik goed leven' verbindt zijn ethica aan zijn realistisch-sociologisch-psychologische ervaringen omtrent mensch en maatschappij. Brod, de schepper der 'indifferente' typen, is zelf in het allerminst een 'indifferent', iemand die alles even mooi en goed vindt. Brod is een man met sterken afkeer en sterke voorkeur. Zoo haat hij de zuiver contemplatieve levenshouding, en wil hij geen kunstenaar zijn, die slechts voor zijn kunst leeft. Ook en in de eerste plaats in het politiek-maatschappelijk leven moet de kunstenaar, die toch zeker geen mindere plichten mag hebben dan zijn medeburgers, zijn best doen, om de maatschappij te verbeteren, daar waar dat kan. Neen, 'indifferent' is hij niet. Dat is een geestestendenz, natuurlijk wel in hem aanwezig, welke echter door zijn geweten 'schaakmat' gezet is. Brod is allerminst 'dilettant'. De dilettant, vooral als literair type in de Fransche literatuur zoo dikwijls beschreven, en die door Paul Bourget in zijn 'Essays de psychologie contemporaine' vlijmscherp ontleed wordt, lijkt zeker op Brod's 'indifferent', met dit verschil, dat den dilettant alles interesseert en dat hij alles begrijpt, terwijl de 'indifferent' alles mooi vindt en de moeite waard en graag alles te gelijk zou willen zijn, waardoor hij niets kan zijn. De 'indifferent' kijkt niet in zichzelf en vraagt zich af 'hoe moet ik doen', doch kijkt naar allen buiten hem, en denkt 'hoe zal ik nu eens zijn', en dan vindt hij het leven van alle 'menschen-typen', van den weldoener tot den vrek, van den kluizenaar tot den Don Juan, benijdenswaar-

dig en weet niet, wat te kiezen. De dilettant wil niets zijn, wil echter alles beschouwen. Hij heeft een ‘modus vivendi’: zijn dilettantisme, waar hij mee tevreden is. Brod zelf is allerminst, hoewel hem ook alles interesseert en hij alles begrijpt, een ‘dilettant’, omdat hij ‘beschouwing’ slechts een onderdeel der taak van den werkelijk levenden mensch vindt.

Brod is als kunstenaar groot, omdat hij zich altijd en steeds opnieuw verbaast over het leven en zijn verschijnselen; als mensch, omdat hij over dat ‘nieuwe’ dat hij steeds ziet, nadenkt en zich dan als ‘ethisch-utilarist’ afvraagt, of dat wat hij nu aanschouwd en begrepen heeft van waarde kan zijn voor zijn medemenschen. Zijn medemenschen zondigen aan zich zelf, maken zich ongelukkiger dan noodig zou zijn, uit eeuwige misverstanden. Misschien kan hij, niet door ‘waarheid’ te laten zien, doch door dwalingen uit den weg te ruimen, hen helpen. Vooral, ook al hebben zij te strijden tegen ‘den bösen Trieb’, moeten zij trachten goed te zijn.

> Wenn du, Mensch, dich gut zu sein, entscheidest,
> Wirst den Weltenlauf du umgebären.
> Fabel war es, dass du sinnlos leidest.
> Gib dein Herz; - dir geben sich die Sphären.
> (Kosmos uit Das gelobte Land).

Hier zien wij duidelijk Brod's Joodsche godsdienstigheid. Zoowel in de Joodsche geschriften verkondigd, als geworteld in het denkleven der Joodsche individuën, leeft het geloof, dat de mensch veel aan zich zelf en aan zijn maatschappij kan veredelen, en het weten, dat indien hij zijn plicht doet, het hem en zijn medemenschen goed zal gaan. Tegenover de ‘oerzonde’ van het Christendom, het geloof in de ‘nuttelоosheid’ der menschelijke poging van het Calvinisme, het geloof in de godgeheiligdheid der bestaande orde van het Catholicisme, denkt de Jood en de talmoedschrijver, dat door zijn gedrag het wereldgebeuren beïnvloed, zoo niet bepaald wordt. Handelt de mensch algeheel goed, dan verwezenlijkt hij God op de aarde, dan is de tijd van den Messias gekomen.

Hierdoor verwacht de Jood met eeuwige hoop het resultaat van zijn goede handeling, niet als persoonlijk geluk in het hiernamaals, doch als heiligheid op aarde voor hem en

zijn broeders, en is zijn houding niet een berustende in het weten, dat, al handelt hij goed, het de wereld niet verder helpen zal. Spinoza's opvatting, dat de deugd in zich zelf zijn belooning vindt, is slechts half Joodsch, omdat naast deze belooning de deugd van het individu in den loop der tijden ook zijn loon zal vinden in het geluk der aardsche maatschappij, die in de toekomst het Messianische rijk als eindresultaat zal hebben. De Jood gelooft dus aan een zekere suprematie der ethica op de metaphysica, in ieder geval aan de macht van de menschelijke zedelijkheid over de maatschappij, die toch in laatste instantie een kosmisch verschijnsel is. De Elzasser Joodsche schrijver Alexander Weill (1811-1899) ging zelfs zoover, (hij dacht diep, doch uiterst eenzijdig tot het belachelijke toe) dat hij het heele wereldgebeuren als volkomen gedetermineerd beschouwde door het gedrag van de menschen, een 'déterminisme spirituel'. Natuurlijk gaat de nooit fanatische Brod niet zoo ver in zijn geloof aan de kracht der menschelijke moraal, en wij hebben reeds gezien hoe hij in zijn *Heidentum Christentum*, *Judentum*, een groot stuk van het leven, de sfeer van het 'edles Unglück' afzonderde, een sfeer, waarin de mensch geen verandering kan brengen, een zedelijke onvolkomenheid, die hij met eigen zedelijke middelen niet kan bestrijden; een sfeer waarin de mensch zelf ook ondergeschikt is aan een hoogere harmonie, waarvan hij slechts onderdeel is, en die dient gehandhaafd te blijven; deze hoogere harmonie is de kosmische harmonie, terwille waarvan den mensch leed wordt berokkend. Hier kan hij niet meer werken. Groot blijft het terrein, waar hij werken kàn en moet. Deze gegevens, 1° de onheiligheid der niet door God gewilde bestaande sociale verhoudingen, 2° de menschelijke plicht om ze te veredelen, 3° de menschelijke kracht om dit te doen, 4° het weten, dat slechts menschelijke zedelijkheid dit doen kan, het zijn Joodsche voorschriften uit de Joodsche boeken, en tendenzen, telkens weer geboren in Joodsche denkwerelden. Brod zag ze ontstaan in eigen brein, constateerde dat ze overeenkomstig waren aan de leerstellingen van het Joodsche geloof en begreep dus dat *hij* Jood gebleven was.

Brod is uit vrijen wil zoon van het Joodsche volk, en geboren als typisch Joodsche denker.

Dat Max Brod Joodsch denkt, meen ik reeds aangetoond te hebben. Ook voelt hij zich zoon van het Joodsche volk, en daar hij zich nooit tevreden stelt met een liefde, die zich niet in daden uit, is hij een daadwerkelijk dienaar van zijn volk. Als ijverig Zionist was hij lid der Joodsch-nationale fractie in Praag. Over zijn Zionisme en zijn bewust Joodsche gevoelens zal ik hier niet spreken, daar dit een onderwerp is van intern-Joodsch politiek en nationaal belang.

IV.

Ik wil mijn bespreking van Max Brod besluiten met hem te beschouwen als kunstenaar; de techniek van zijn taal, en die van zijn gevoel.

Het is zeker niet door zijn ‘techniek’ van boekenschrijven dat Brod zoo'n groot kunstenaar is. Hij is een mensch, die niet geneigd is, iets van zijn gedachten, noch iets van zijn gevoelens op te offeren, om der wille van een woord, een zin, of de geheele compositie van een werk. Valt hem een interesant denkbeeld in, dan onderbreekt hij een verhaal. Hierdoor komt het, dat in zijn romans, waar hij een probleem tracht te belichten, hij kleiner artist is dan in die, waarin hij een sfeer tracht te herscheppen.

Stylistisch is zijn zedenroman *Jüdinnen* de beste van zijn werken. Ik zou geneigd zijn te zeggen, dat gemis aan compositie-gevoel Brod's grootste en groote artistieke fout is, indien Brod ons niet in enkele novellen ware meesterstukjes van compositie geschonken had, waaruit men dus kan afleiden, dat, zoo hij in romans als *Das grosse Wagnis* b.v. gebrekkige verhouding aanbrengt, dit uit vrijen wil is. Hij deed dit, niet omdat hij het niet anders *kán*, doch omdat hij het niet anders *wìl*. En mag ik iets, dat mij een fout lijkt, doch dat voor hem, dien ik bespreek, geen onbewuste noodzakelijkheid, doch een bewuste keus was, nog een fout noemen?

Ik durf hier hoedanigheden aan te wijzen, doch geen ‘fouten’, en meen slechts te mogen zeggen dat Brod soms ‘onesthetisch’ *wil*, hoewel hij esthetisch *kan*.

Wat Brod inderdaad niet kan, is sferisch ‘natuur’ beschrijven. Hij heeft een uitmuntend schildersoog, ziet scherp, en ziet veel en dit ook in de natuur. Doch nooit, al zegt hij

met schoone woorden juiste waarnemingen, kan hij een landschap doen herleven. Dit is wel eigenaardig, deze ongeschiktheid tot sferische natuurbeschrijving, omdat hij een meester is, daar waar het geldt, milieus en steden te doen leven, juist door zijn groote gave van sfeerschepping. Ik sprak reeds over zijn novellen, waarvan de beste verzameld zijn in de twee boeken *Weiberwirtschaft* en *Einsamen. Ein Tschechisches Dienstmädchen* is kunst, zooals Flaubert er van droomde; het gebeurt zoo sterk, zoo eenvoudig, zoo waar, alsof het aan je zelf gebeurde; de geschiedenis van een jongen man, die volledig geluk put uit de capricieuze 'liefdesaanvalletjes' van een bekoorlijk hef en onbesuisd dienstmeisje.

Verwijd doch niet verdiept en als probleem gesteld, heeft Brod dit onderwerp in zijn laatste roman *Franzi* nog eens behandeld, wel een bewijs voor wat ik in het begin van mijn studie opmerkte, dat in lederen statischen toestand zijn geheele dynamische ontwikkeling aanwezig is. Brod is zoo wijs, dat hij nooit verder komt: zijn denken is zonder begin en zonder einde.

Weiberwirtschaft is ook onverbeterlijk goed geschreven. Het vertelt ons van drie mondaine vrouwen, die zich behalve in het 'essentieele' als demi-mondaines gedragen en die te samen een modistezaak commanditeeren. Hoe die zaak te gronde gaat, hoe de hoeden door de eigenaressen in buien van overdreven lievigheid aan 'nieuwe vriendinnen' weggeschonken worden, en in buien van krijschende ruzies dan weer teruggeëischt, hoe de hoeden tot in de keukenkast liggen, het wordt ons verteld, alsof onze zuster het onze moeder vertelt, zoo heftig geïnteresseerd. Lange aanhalingen tracht ik te vermijden, maar men leze de bladzijde, waar Brod ons de slanke modiste toont als zij voor den spiegel de dames laat poseeren. Ieder gebaar wordt genoemd en 'met effect' genoemd; de manier, waarop de modiste de hoeden liefkoost, haar vragend belangstellende oogen als twee vriendinnen elkaar over een hoed raadplegen, en de verkoopster steeds de spreekster met wetensgrage oogen aanstaart.

Zooals Brod de menschen van de stad, hun typische miheus beschrijft, algeheel waar en als van persoonlijk be-

lang voor den lezer, zoo teekent hij ons de stad, en vooral zijn stad, Praag. Via Brod's werk, krijgt men de stad lief. Een schetsje als *Die Stadt der Mittellosen*, waarin de geestige schrijver ons de stad toont in den zomer, wanneer al de rijke menschen naar buiten getrokken zijn en zij bewoond wordt door armen en kleine burgers, door dienstbaren en 'Stellvertretern', is zoo boeiend als een rijtocht in open rijtuig door een charmante stad. De diepe ellende der gebeurtenis contrasteert wreed hiermede: een meisje, de betaalde maîtresse van een meneer, leeft nu met diens 'Procurist'; als de meneer terugkomt, verdrinkt zij zich, omdat zij den 'Stellvertreter', die haar nu weer wil en moet afstaan, liefgekregen heeft. Slecht en misschien uit eigen verlangen, (welke kritikus vermag te scheiden tusschen willen en kunnen van een genialen schrijver) slecht compositor van de meeste zijner groote romans, is dus Brod ook in technischen zin een meesterlijk novellist. Zijn romans zijn 'esthetisch' zonder kern, het zijn verhalen zonder klimax in de romantische handeling. Hun centrum ligt in een problematische vraag. Soms echter, zooals in *Tycho Brahe's Weg zu Gott* is er een klimax in de gebeurtenis en een kern in den gedachtengang; zij vallen echter niet samen. Mijns inziens zou het ideaal van een roman, zooals Brod die schrijft, van een 'denkroman' dus, gelegen zijn in een boek, waarin de zuivere kern van het probleem samenviel met den top der gebeurtenis, waarin dus de gang van de gedachte en die van het verhaal esthetisch parallel gingen en hun klimax in hun einde vonden.

Men kan natuurlijk zelfs zonder groot compositor te zijn, groot artist zijn. Afgescheiden van zijn denkgave, die niet een 'kunstenaars-noodzakelijkheid' in engeren zin is, is Max Brod een breed en diep psycholoog... wat wel een artistieke noodzakelijkheid is. Want hierdoor komt in het verhaal datgene wat in het gemoed van den lezer de 'waarheidsemotie' wakker roept. Een letterkundige 'emotie' is noch alleen vorm- of klankontroering, noch alleen gevoelsontroering, die medeleven en medelijden opwekt, doch ook ontroering omdat een bestaande, door den lezer steeds geconstateerde, doch niet gestolde waarheid, plotseling omlijnd wordt. Dat is de oorzaak van het succes der realistische,

naturalistische kunst en van de volmaaktheid dier kunstrichting, als zij tevens psychologisch is, zooals b.v. bij Flaubert. Een afzonderlijke waarheid, opgeheven uit de van uit de verte vormloos schijnende massa der werkelijkheidsverschijnselen en in relief gebracht door een kunstenaar, ontroert. Brod ontroert door psychologische en physiologische waarheid. Hij is psychologisch en physiologisch naturalist. Hij is ook symbolist. Als symbolist is hij echter zeer zwak en als sommige lezers zijn romans 'leelijk' vinden, komt dit door de symboliek, die hij vastbindt aan zijn realisme. Die symboliek is log, en doet meer denken aan de dikke allegorie van een middeleeuwsche vertelling, dan aan een gratievol symbool.

Als symbolisch schrijver uiterst plomp, als realist uiterst talentvol, is Brod ook romanticus te noemen. Door zijn groote veelzijdigheid kan ik geen passend literair uniform voor hem vinden. Alle groote afzonderlijke zielsgesteldheden, die de negentiende-eeuwsche schrijvers in het bijzonder vertoonden, vinden wij in hem vereenigd. Ja, uitgaande van de werkelijkheid, steigert zijn verbeelding, die zeer groot is, en hij bedenkt allergrilligste gebeurtenissen. Ook als romanticus is Brod klein. Dit komt omdat hij, wijkt hij van de gewone levensgebeurtenissen af om vreemdsoortige gekronkelde verhalen te bedenken, hij aan de werkelijkheid niet meer genoeg heeft en dingen schrijft, die niet meer gebeuren kunnen; dan laat hij wonderen plaats vinden. Zoo gaat hij dan van uit realisme gedreven door romantischen drang over tot symbolische verhalen, die hem slecht afgaan. Een dialoog als *Tod den Toten*, beginnend in het reëele, is ook belangwekkend in zijn begin, doch opgeblazen en grof in zijn zwaar romantisch einde. Hoe komt het, dat de groote realist, Max Brod, zoo'n bedroevend grove symbolist, zoo'n ouderwetsch-onmogelijke romanticus is? Er is een natuurlijk gebrek in zijn verbeeldingskracht. Hij heeft kracht van verbeelden en behoefte tot verbeelden, doch hij mist het talent het werkelijke en het mogelijke te verwerken en te varieeren, en om zijn behoefte aan eigenaardige vreemdsoortige gebeurtenissen te stillen, construeert hij met de mogelijkheden van het onmogelijke gebeurtenissen boven den grond, daar waar het werkelijke geen wetten meer heeft.

Ouderwetsche romantiek en middeleeuwsche allegorie, die

dan als ‘symbolisme’ geldt, zijn de groote ziekten, waaraan de geniale psychologische realist Max Brod lijdt.

Max Brod is zoowel een kenner als een fijn uitbeelder van vrouwen als van mannen, doch het is eigenaardig, dat hij bij voorkeur gecompliceerde, denkende mannentypen analyseert en beeldt, en grillige onbewuste of halfbewuste vrouwennaturen. Hij teekent graag vrouwen, die met hun natuurlijkheid de denkziekten der mannen genezen; zoo de gezonde, liefdevolle, ontwikkelde Ruth den hoofdpersoon uit *Das grosse Wagnis;* zoo de onbesuisde, onbewust onzedelijke Franzi den ziek-gedachten Georg. Brod's milieuschilderingen ontleent hij aan het leven der ‘artistieke’ en ‘intellectueele’ of der burgerlijke ‘bourgeoisie’ (dit niet pleonastisch bedoeld), en van het volk beschrijft hij slechts diegenen, welke met die bourgeoisie in aanraking komen, b.v. dienstmeisjes, kelners, demi-mondaines.

Tot slot eenige woorden over Max Brod's taal.

Hij is geen woordkunstenaar; zijn zin mist muzikale bekoring en is niet rythmisch. Ook is zijn zin niet sterk beeldend, hoewel de schrijver zich moeite geeft het met de oogen waargenomene òf door een metaphoor òf door een passend frisch woord, zoo juist als de taal dit toelaat, weer te geven. Meestal zijn zijn vergelijkingen jong en levendig en zij slaan in. Dat geeft aan Brod's taal, die dus noch muzikaal, noch pittoresk is, iets hartigs, iets sappigs. Brod's taal is sferisch. Het is vooral wanneer Brod, wat hij vaak doet, in dialoog of meer nog in monoloog laat spreken, dat zijn taal de gezellige, bekoorlijke eenvoud van een geanimeerde conversatie heeft. Wanneer Brod tot ons spreekt alsof hij ons persoonlijk iets vertelt, is zijn taal verrukkelijk en wanneer hij ons dan over typische, meestal mondaine stadsmilieus onderhoudt, vindt hij dezelfde luchtige en tevens pakkende taal van een Schnitzler in diens Anatole-verhaaltjes. Brod is iets minder chiek, iets meer onrustig, iets minder licht, iets meer donker in zijn psychologische stadstafereeltjes dan Schnitzler. Een kwestie van nuances. Gaat echter Brod den directen verteltoon van persoon tot persoon verlaten, om in den meer gespannen literairen zin zijn vertelling te vervolgen, dan verliest zijn taal haar jonge levendige bekoring en dan wordt deze

schrijver tot een middelmatig literair stylist, die door geen persoonlijk zinsrythme zich onderscheidt.

In de directe rede vindt Max Brod èn den juisten zin èn het juiste woord; in de indirecte rede vindt hij dikwijls nog het juiste woord; den muzikaal juisten zin vindt hij hier echter niet terug.

Wel eigenaardig is het dat Max Brod, die zelf musicus is en veel over muziek geschreven heeft, juist muzikaal-literair van minder beteekenis is.

Max Brod zien wij als een goed willend, edel denkend mensch, als een diep denkend man, wien slechts de inspanning van het denken rust, en zekerheid onrust schenkt. Brod is een typisch Joodsch denker en een bewust nationaal Jood. Hij is een werker aan de verbetering van het menschenlot en daadkrachtig socialist. Hij is een uitmuntend realist, een fijn wijsgeer, een scherp psycholoog. Als romantisch verteller is hij veel kleiner dan als realistisch verteller. Van machtige uiterlijke tooneelen is hij niet een groot schilder. Machtige innerlijke zielsgebeurtenissen geeft hij smartelijk en levend weer. Alle voorvallen van het dagelijksch leven, in hun diepte en in hun oppervlakte, vinden in Brod een scherp observator en eenig weergever. In alles en allen stelt Brod belang. Alles vindt hij de moeite waard om te aanschouwen en om er over te denken. De sfeer van een Prager salon, de ziel van een veil vrouwtje boezemt hem belang in; ook in de Godsidee verdiept hij zich. De laatste vertakkingen van het bijzondere, zoowel als de oneindige wijdte van het algemeene, worden door hem bezien en overdacht. Al deze eigenschappen, die dus behoeften zijn, welke de kracht hebben zich zelf te bevredigen, maken hun drager tot een groot mensch en een groot kunstenaar.

Brod weet te onderscheiden tusschen de dingen en toch alles te omhelzen. Hij is een groot mensch, omdat hij van alles houdt, van het goede en van het kwade, van het mooie en van het leelijke, doch meer van het goede dan van het kwade, meer van het mooie dan van het leelijke. Liefde en voorkeur: dat is Brod's kracht. Als eens Izak, houdt hij èn van Jacob èn van Esau, doch het is Jacob, dien hij zegent.

SIEGFRIED VAN PRAAG.

Duitsche denkers.

Die deutsche Phiiosophie der Gegenwart in Seibstdarstelluogen, herausgegeben von Dr. Raymund Schmidt, 3 Bde. Leipzig, Felix Meiner.

Verrassend eenvoudig en juist is het denkbeeld, waaruit dit mooie boek is ontstaan. Niemand kent den geestelijken groei van een denkersleven beter dan de denker zelf, en de wording van een gedachtenbouw is eigenlijk alleen in al zijn stadiën aan den scheppenden bouwmeester bekend. Wij moeten dus iederen denker van beteekenis vragen, hoe hij zelf de ontwikkeling van zijn denken en den samenhang van zijn levenswerk ziet.

Dat is de binnenzijde van het denkbeeld, de naar de persoonlijkheid van den denker toegekeerde kant. En die is opzichzelf al belangrijk genoeg. Want meer dan in eenigen anderen wetenschappelijken geestesarbeid spreekt de persoonlijke geestesaanleg en karaktergesteldheid zich uit in de problemen die een wijsgeer zich stelt, in de oplossing die hem bevredigt, en in het groot complex van gedachten waarin zijn hoogste leven zich heeft geopenbaard. Maar ook de grootste en meest oorspronkelijke filosoof is kind van zijn tijd. Hij speelt mede in het concert der geesten van zijn eeuw. Daar ligt de buitenzijde van hetzelfde denkbeeld, dat ook van dien kant bezien verrassend juist en eenvoudig is. Niemand weet beter dan de denker zelf, welke stem in het groote koor hij heeft willen doen klinken, waarom hij zóo en niet anders zijn stem verhief en of hij haar al of niet in harmonie met den tijdgeest heeft gehoord. Wij moeten dus weer aan hemzelven vragen, in welk verband of in welke tegenstelling met de

geestelijke wereld om hem heen hij zijn eigen denken heeft verstaan.

Wij danken dit nieuw en belangrijk denkbeeld, naar ik meen, aan Dr. Raymond Schmidt, den begaafden medewerker van den bekenden Kant-commentator en grondlegger der veel bestreden Als-ob-filosofie, Vaihinger. En wij danken aan het denkbeeld een mooi en interessant boek, dat de uitgever, trots de rampzalige verarming van het mishandelde Duitschland, zeker niet zonder enorme kosten in vooroorlogsch degelijken vorm, met fraaie portretten gesierd, aan de geleerde wereld heeft aangeboden, als een bewijs, hoezeer dit volk zijn denkers eert en hoe onverzwakt zijn geestkracht is.

Duitschland is zijn filosofen waard. Het heeft sinds de 17de eeuw tot heden toe een onafgebroken reeks wijsgeeren van den eersten rang voortgebracht. Dat het in alle andere wetenschappen de wereld aan zich heeft verplicht, zal wel weer dankbaar worden erkend, als eenmaal de oorlogspsychose genezen is. Maar de macht van zijn geestesleven heeft zich misschien nergens bewonderenswaardiger in geopenbaard dan in het genie van zijn wijsgeeren en van zijn toondichters. Het vereert beiden dan ook met liefde en trots. Dat is zijn recht, en niets minder dan een deugd. Opmerkelijker nog: Duitschlands filosofen blijken een moreele kracht in deze tijden van steeds toenemenden nood. Welk volk zou zich bij zijn rampen troosten en verkwikken door te denken aan zijn denkers? Wanneer een fijne geest als Volkelt staart op de ‘Umstürzen der Gegenwart’ en de dreigende proletariseering van het geestesleven ziet, dan herinnert hij zich de ‘Grosstaten deutschen Geistes’ en uit de ‘unausschöpfbaren Tiefen zu denen deutsches Denken und Fühlen hinabgedrungen ist’ put hij den moed om te gelooven in de toekomst van zijn volk. Een Engelschman zou het waarschijnlijk rustiger, een Franschman met meer gratieuze oratorie, een Hollander in het geheel niet gezegd hebben. Maar 's lands wijs is niet altijd 's lands eer. En wij behooren er, meen ik, ieder volk om te prijzen, dat het niet slechts roemt op zijn verleden, maar zich bewust is van een blijvend geestelijk bezit, waaraan het voor het heden draagkracht, voor het morgen wils- en werkkracht ontleent.

Wij noemden in een adem Duitschlands denkers en componisten. Er moet een verband zijn tusschen die twee uitingen van hooger geestesleven. Telkens hooren wij deze wijsgeeren hun groote voorliefde uiten voor de muziek. Sommigen (Natorp) zijn zelfs toonkunstenaars. In Duitschland zijn de tijden die groote denkers hebben voortgebracht, ook rijk geweest aan groote toondichters. De lijn die van Leibniz af over Kant, Fichte, Schelling, Herbart, Hegel, Schopenhauer, Fechner, Lotze doorloopt tot Nietzche, Hartmann, Wundt, loopt parallel met de lijn, die van Bach en Haendel over Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Schumann, Mendelsohn tot Wagner, Brahms en Mahler komt. In menig groot gedachtenbouwsel is de wijsbegeerte de meest artistieke van alle wetenschappen gebleken. Groote muziekale scheppingen hebben vaak iets van een denkwerk. De architektonische bouw van een denkstelsel doet ons beurtelings aan als de polyphonie van een fuga en het harmonisch melodieënweefsel van een symphonie. De beste muziek klinkt als een stroom van gezongen overpeinzingen of van met elkander worstelende gedachten. Hier ligt het gevaar van gekunstelde vergelijkingen voor de hand, maar de psychologie van het individu en van de massa zal wel de gronden van den samenhang kunnen naspeuren, die zich niet bij een enkele persoonlijkheid alleen, maar in de volksziel van een begaafde natie vertoont. Is onze gezichtskring niet te beperkt geworden door den walm der slagvelden en ons oordeel niet al te zeer verblind door sympathieën en antipathieën, dan zal men dankbaar erkennen, hoeveel in beide opzichten de Duitsch sprekende volkeren hebben bijgedragen tot de hoogste goederen, die de menschheid bezit.

Die erkenning sluit echter geenszins rechtvaardiging in van het pochen op de ‘Deutsche Kultur’, waaraan men zich bij enkele denkers stoot. Hetzelfde verschijnsel kan men bij andere volken vinden. De oratorische zelfverheffing van Franschen op grond van de allesovertreffende ‘culture Française’ is precies even aanstootelijk. Welbeschouwd zijn dergelijke termen een wanbegrip, waarin niet het gezonde, maar het ziekelijk overspannen en moreel ongerechtvaardigde zelfbewustzijn van een volk tot uiting komt. Wie van cultuur of van beschaving spreekt, denkt niet aan iets dat aan een

enkel volk behoort, maar aan het geestelijk bezit, dat de menschheid zich als vrucht harer historische ontwikkeling heeft verworven. Het is de meest algemeene verzamelnaam voor de geestelijke goederen, die de rijkdom zijn geworden van het menschelijk geslacht. Wat het geestesleven van een of ander volk daartoe heeft bijgedragen, is menschheidsbezit geworden en eerst als zoodanig element van cultuur, bestanddeel der wereldbeschaving. Om de volstrekte algemeenheid van wat er mede wordt aangewezen verdraagt het begrip geen enkele beperking. Spreekt men nu van Fransche, Duitsche, Engelsche cultuur, dan heeft de uitdrukking goeden zin, wanneer men bedoelt de wijze waarop, of de mate waarin de beschaving der menschheid zich bij een dier volken vertoont. Men kan er ook nog bij denken aan het bijzonder karakter, dat de algemeene beschaving binnen de grenzen van een natie, ras of taalgebied ontleent aan een kenmerkenden geestelijken aanleg. Men vergelijkt dan min of meer bewust den beschavingstoestand van een enkel volk met de algemeene wereldbeschaving, zooals wij die hebben leeren kennen en als maatstaf aanleggen ter beoordeeling van de hoogte der geestelijke ontwikkeling eener menschengemeenschap. Daar is niets tegen. Maar nu lette men er eens op: waar men Duitschers, Franschen, Engelschen hoort roemen op hun nationale cultuur, bedoelen zij iets anders, en wel niet meer of minder dan dit: dat de ware, fijnste, rijkste, hoogste beschaving de Duitsche, Fransche of Engelsche is, niet alleen van oorsprong, maar ook van inhoud en van karakter, dus dat aan gene of aan deze zijde van den Rijn of van den oceaan, en eigenlijk daar alleen en nergens in die mate, de beschaving woont, het ware hoogtepunt der menschelijkheid is bereikt, waarnaar met eerbiedige jaloerschheid de rest van het menschdom heeft op te zien. Zoo bedoeld, is de veelgeroemde Duitsche, Fransche, Engelsche cultuur een wanbegrip. Men voegt dan twee begrippen samen, die elkander uitsluiten, het begrip van iets universeels, dat geen beperking kent of verdraagt, en het begrip van iets particuliers, dat niets dan een willekeurige beperking is. Het is er mede alsof iemand eerst denkt aan den oceaan als de alle landen omspannende en verbindende zee en dan wilde zeggen dat een enkel land een groot gebied van dien oceaan beheerscht, of dat hij van zijn kusten uit ge-

zien zoo bijzonder mooi is, en nu ging spreken met nationalen trots van zijn Engelschen, Franschen of Amerikaanschen oceaan. De beschaving evenals de oceaan behoort aan de menschheid, en behoort die menschheid niet te verdeelen maar te verbinden. Ieder volk heeft zich op zijne wijze de geestelijke goederen der menschen toegeëigend, en draagt er op zijne wijze toe bij, zooals de groote zee alle kusten bespoelt, uit haar wolken alle landen drenkt, en omgekeerd door alle stroomen weer wordt gevoed. Maar de menschheid is meer dan de som der naast elkander wonende volkeren, en de beschaving meer dan de som der geestelijke krachten en geestelijke veroveringen van afzonderlijke menschengroepen. De menschheid is een organisch geheel, en de volkeren en rassen zijn er de levende organen van. Voorts, beschaving blijkt juist uit de bewustwording van ons organisch levensverband en uit het ontgroeien aan den waan, dat een volk, een ras op zichzelf en voor zichzelf bestaat. De toenemende differentiatie van volkeren en rassen, die de historie ons laat zien, is de eene pool van de mysterieuse levensstrooming der cultuur op onze planeet, de toenemende organisatie of samengroei in gemeenschappelijke geestesontwikkeling, in al fijner, verwikkelder, rijker wisselwerking, de tegenpool. Ieder stellen van een eigen nationaal-beperkte beschaving naast, tegenover, boven andere, iedere isoleering van het eigen geestelijk bestaan en bezit van het gemeenschappelijke geestesleven der menschheid, is een gebrek aan hooger menschheidsbesef. De misleidende zelfverheffing van een volk op zijn eigen beschaving is een bewijs van nog betrekkelijke onbeschaafdheid, immers òf van een nog niet verstaan of van een verloochening dier ware humaniteit, die van alle volken is, maar boven alle volken staat, aller deel voorzoover zij is aller doel. Vandaar dan ook dat uit dat niet-verstaan en uit de moedwillige verloochening van zijn verantwoordelijkheid voor de heele menschheid, het valsche zelfbewustzijn der natiën voorkomt, dat vandaag alleen zich verheft op zijn ingebeelde beschaving, morgen met zijn eerzucht zijn heerschzucht voedt, straks met zijn brutaal egoïsme de heele wereld opoffert aan zijn hebzucht, zijn wraakzucht, zijn haat, zijn kortzichtige politiek, zijn volksverblinding. Dit is de ontgoochelende ondekking onzer donkere tijden: hoe arm nog alle

cultuurvolken zijn aan de menschheidsbeschaving, waarop zij allen roemen.

Gezond is het zelfgevoel der volkeren alleen, als het berust op het bewustzijn van een krachtige deelname aan het groote cultuurleven, gezond het zelfvertrouwen ook in de zwaarste tijden, als het gedragen wordt door den arbeid zijner geestelijke leidslieden. Dit boek met zelfbeschouwingen van de Duitsche denkers van onzen tijd spreekt van het eene en steunt het andere.

Richten wij nu nog even onzen blik op dien bijzonderen geestelijken arbeid, de wetenschappelijke wijsbegeerte, waaraan het is gewijd, dan valt nog een en ander over de denkers en over een paar interessante verschijnselen op te merken. In de drie deelen die tot nu toe zijn verschenen, schetsen 23 filosofen hun arbeid en hun leven. Bij slechts enkelen neemt het persoonlijke een te groote plaats in. Bij de meesten treedt het geheel op den achtergrond tegenover het werk waarvoor zij leven. Op een paar Oostenrijkers en een Hollander na, zijn alleen Duitsche wijsgeeren aan het woord. Het boek geeft dan ook niet, zooals de rugtitel luidt, een beeld van de 'Philosophie der Gegenwart', maar zeer bepaald de Duitsche wijsbegeerte van onzen tijd, gelijk de titelbladzijde vermeldt. Dat men daarbij, behalve de Oostenrijkers, ook onzen Heijmans uitgenoodigd heeft, is begrijpelijk, omdat hij zijn hoofdwerken in het Duitsch heeft geschreven. Wij danken er een prachtige schets van zijn rijken levensarbeid aan en een blik op den samenhang van heel zijn denken, klaarder en leerzamer dan iemand anders het ons zou kunnen schenken. Een dank die ons niet belet er ons over te verheugen, dat een der eerste en grootste Duitsche denkers van onzen tijd een Hollander is.

Een paar van de mannen die ons hun denkwerk teekenden, zijn reeds heengegaan. De geestige, pittige Mauthner die de eerste Kritik der Sprache en de eerste Geschichte des Atheismus im Abendlande gaf, stierf onlangs. Iets eerder stierf de voortreffelijke wijsgeerig-historische theoloog Troeltsch, wiens Sociallehren der Chr. Kirchen und Gruppen de geniale combinatie is van grondige historiekennis en diep wijsgeerig inzicht, terwijl heel wat geschiedenisfilosofie aan de historie te kort doet en aan de wijsbegeerte niet toekomt. Als tempera-

mentvol verdediger van het religieuze denken heb ik hem nog pas een jaar geleden in de Kant-Gesellschaft bewonderd bij een onvergetelijk debat met den scherp-helderen, positivistischen Ziehen. Hij was onze Voorzitter in het Curatorium der Internationale Akademie für Philosophie te Erlangen, de mooie stichting van het Kant-genootschap, die ook voor Hollanders openstaat. Een vriend dien wij zullen missen, al krijgen wij in Driesch een waardigen opvolger. Het boek dat ons zijn zelfportret gaf, is er ons te kostbaarder om. Moge een volgend deel ons spoedig de studiën geven, die de nu nog ontbrekende denkers van beteekenis ons kunnen schenken. Eucken, Rickert, Lasson, Liebert, Scholz, Ziehen hebben nog niet gesproken en er zouden meer zijn te noemen die aandacht verdienen. Maar dit alles betreft de personen en is dus het belangrijkste niet. Van meer gewicht zijn nog een paar trekken, die het Duitsche denken van onzen tijd kenmerken.

De geweldige invloed van Kant blijkt, bijna twee eeuwen nadat hij werd geboren, nog niet verminderd. Geen wijsgeer die zich niet genoodzaakt ziet mei hem af te rekenen en zijn standpunt te bepalen tegenover de problemen door hem gesteld. Kennis-theoretische vragen zijn en blijven uitgangspunt, kennisleer grondslag van wetenschappelijke wijsbegeerte. Tientallen jaren geleden werd dat dermate gevoeld, dat menig denkersleven daarin opging. Dat men daarbij aan de ware wijsbegeerte niet toekwam en zijn uitgangspunt tot eindpunt maakte, is vijftig jaar geleden al door Fechner veroordeeld, toen hij spotte met de philosophie die aldoor bezig was om nog een philosophie te baren, maar niets meer bereikte dan dat ze ledig en uitgeput werd; en door Lotze, die zijn Metaphysiek besloot met de verklaring, dat hij een bespiegelende wereldbeschouwing toch het hoogste en volstrekt niet geheel onbereikbare doel der wetenschap achtte, omdat zij het wereldgebeuren niet alleen maar had te berekenen, maar bovenal te begrijpen. Ziedaar in 't kort de richting aangewezen, die de ontwikkeling heeft genomen.

Een stroeve theoreticus als Meinong bevredigt evenmin als de overleden Marburgsche Neo-Kantiaan Cohen en ik betwijfel of zijn naamgenoot Cohn met zijn filosofeeren over de Waardefilosofie en zijn theorie der dialektiek ons veel

verder zal brengen. De andere Marburger Kantiaan, de fijne Natorp, staat al anders tegenover kennisleer en logica. Zij wordt hem methode en grondslag voor een nieuwe logos-leer. Of die nu klaar genoeg is en bevredigend, kan hier onbesproken blijven. Dat het kritische denken hier van den aanvang af op een wereldtheorie doelt en even welbewust als Fechner het deed op den breeden grondslag van het empirisch-exacte weten trapsgewijze opstijgt tot den 'scheinbar logikfremdesten Gipfel des Geistigen', ja zoo zelfs komt tot een theorie over het oer-universeele en oer-individueele Opperwezen, waarin hij de logische grondgedachte der religie terugvindt, dat is een wending van het denken, waar de Kantvolgers der oude school het hoofd bij schudden en het kritische positivisme van andere Kantianen als Vaihinger niets dan een fictief denken, een 'alsof' in ziet, maar waaruit, om met Driesch te spreken, blijkt dat de wijsbegeerte zich bewust is meer te zijn dan psychologie zonder psyche en kennistheorie zonder kennis. Geen wonder dat een ander uitnemend Kantiaan als Adickes zich op een zeker oogenblik losmaakt van het starre formalisme van Kants kritieken en, juist als Fechner lang vóór hem had gedaan, met den sterk realistischen drang zijner persoonlijkheid rustig overstapt van het kennis-theoretisch idealisme naar een metaphysisch realisme, dat de wijsbegeerte weer tot taak geeft, niet een gedroomde wereld uit hare begrippen te construeeren, maar eenheid en samenhang der werkelijke wereld te reconstrueeren. Zoo komt zijn filosofie tot een krachtig doorleefd religieus monisme met deels aan Leibniz, anderdeels aan Fechner herinnerende trekken. Ook bij anderen valt een dergelijk proces aan te wijzen. De metaphysische steriliteit der wijsbegeerte is overwonnen.

Vraagt men nu naar het wereldbeeld dat deze denkers ons teekenen, dan raakt men natuurlijk aan de punten van verschil. Daar staat onze Heijmans met zijn groot gedacht, sterk gefundeerd psychisch monisme, met een kritisch gerechtvaardigde empirische methode, die hem op ieder gebied van het denken boven het empirisme uitvoert en tot een wereldhypothese brengt, welke nauw aan die van Fechner verwant is, maar niet als bij dezen een aan fantasie overrijk gedicht van gedachten blijft, veeleer een vast en breed gebouw is geworden,

dat bij hem vóór alles de wetenschap dienen wil, terwijl Fechner's filosofie zich ophief tot religie. En naast hem Driesch met zijn ‘gewissenhafte intellektuelle Selbstzucht’, met angstvallige scheidingen en onderscheidingen, die hem een nieuw soort causaliteit doet aannemen voor de organische wereld, de ‘Ganzheitscausalität’, met voorbijzien van de gedachte dat al het niet-organische deel zou kunnen uitmaken van een organisch systeem van hooger orde, en wiens ‘Naturlogik’ uitloopt op een vernieuwd vitalisme, maar ook steken blijft in een kosmisch dualisme dat slechts uit de verte naar een ‘ordnungsmonistisches Ideal’ blijft uitzien. Daar staat Becher, die bij het eeuwige probleem van den samenhang der stoffelijke en der geestelijke wereld tot een soort tusschenhypothese, het psychovitalisme, komt, naast Rehmke, die, voor alles bevreesd dat filosofie een soort romanschrijverij zou worden, zich scherp kant tegen het natuurwetenschappelijk monisme, (O, die verwarrende gelijkenis van namen voor twee diametraal tegenover elkaar staande gedachtenbouwsels!), die alle ding-voorstelling terecht aan het psychische ontneemt, alle dualisme wegtuchtigt met zijn rusteloos bestrijden van het wanbegrip dat er een ding genaamd ziel in een ding genaamd lichaam woont, zich keert tegen allerlei schijn-idealisme dat niets is dan vermomd materialisme, en in een scherpgedachte bewustzijnsleer die oude tegenstelling tracht te boven te komen. En naast en tegenover alle dezen en vele anderen Vaihinger, de zeer scherpzinnige Kant-commentator, die het opgeeft te zoeken naar een rationeele betrekking tusschen de twee sfeeren der werkelijkheid, in het denken slechts ziet een biologische functie, een middel tot zelfbehoud, waarbij het middel is uitgegroeid boven het doel, en als theoretisch denker zich een reeks uitzichts-, of eigenlijk inzichtslooze vragen stelt en daarbij telkens van fictieve, bewust-onjuiste voorstellingen en begrippen zich bedient, in een irreëele wereld leeft en zijn bloot ‘alsof’ voor de ware werkelijkheid aanziet. Daarmede ontdekte hij ongetwijfeld van hoevele ficties men zich onbewust in alle mogelijke wetenschap bedient, trachtte een brug te slaan tusschen positivisme en idealisme, maar kon met zijn theorie van bewuste ficties nooit van den eenen oever den anderen bereiken en vond natuurlijk de arbeiders aan beide oevers tegenover

zich. En intusschen werken zij door en bouwen, en naderen elkander misschien dichter dan zij zelven zien.

Dat voert mij ten slotte tot het allerbelangrijkste, dat ik vond in de zelfbeschouwingen dezer rusteloos zoekende, met al hun geestelijken rijkdom midden in een wereld van strijd en nood onverschrokken aan de geestelijke verrijking en verzoening voortarbeidende denkers. Twee dingen treffen mij bij ongeveer allen: de ondergang van het materialisme in de wetenschappelijke wereld, en daarmede de geheel gewijzigde houding der denkers tegenover de religie.

De denkers mogen meer kritisch of meer speculatief zijn aangelegd, aan kennistheorie, zielkunde, aesthetiek of ethiek, geschiedenis der filosofie of filosofie der geschiedenis hun voornaamste krachten wijden, het materialisme, dat bij bijna een heel menschengeslacht de wortelen des religieusen levens heeft afgesneden tot er niets dan een quasi natuurwetenschappelijke en wijsgeerige schijnreligie, Haeckels Monisme met zijn God van het ware, goede en schoone, van overbleef, - het heeft afgedaan. Men moet, zooals ik, den bloeitijd dezer holle populairfilosofie in zijn jeugd hebben beleefd, die doordrong in alle kringen der samenleving; men moet het hebben gezien, hoe haar woordvoerders eerst in de universiteiten, toen bij het middelbaar, allengs vooral bij het lager onderwijs waren te vinden, en nu alleen nog in vrijdenkers en sommige arbeiderskringen gerucht maken, omgekeerd evenredig aan hun invloed; men moet een tiental jaren van zijn leven naast ambts- en studiewerk hebben gewijd aan tallooze lezingen, debatten, cursussen, die ik in wel 40 van de grootste plaatsen van ons land heb gehouden om den waan te helpen verstoren, dat hier het eind der menschelijke wijsheid lag, en geestverwant en tegenstander te doordringen van het inzicht, dat Materialisme niets is dan een tot slechte filosofie misbruikte natuurwetenschap, - om ten volle de voldoening te genieten, die er ligt in het feit waarop ik wees. Aan den Protestantenbond van toen alle eer, dat men de behoefte des tijds begreep en overal cursussen organiseerde voor de brandende vraag van denken en gelooven, waarnaar meest in stampvolle zalen godsdienstigen en vrijdenkers, roomsch en onroomsch van allerlei kleur, de man van studie en de arbeider kwam luisteren. Toen heb ik leeren inzien van hoeveel

belang voor wetenschap en godsdienst beiden dat studievak was, dat wijsbegeerte van den godsdienst heet, dat een kortzichtige wet onlangs uit de theologische vakstudie verwijderde, - mits het meer gaf dan godsdienstpsychologie en meer was dan een wijsgeerig verlengstuk der godsdienstgeschiedenis, maar in een metaphysisch deel den stand der wetenschappelijk-wijsgeerige wereldbeschouwing met het oog op de religie onderzocht. Theologische oogen gaan soms langzaam open, dat bleek mij toen. En nu zijn ze onder zekere invloeden van rechts weer wat naar het dogmatische denken, of van links naar het sociaal-politieke gericht. Alles heeft zoo zijn tijd, en onder de zoogenaamde geestelijke leidslieden zijn er jongeren genoeg, die zich haasten geleid te worden, desnoods bij den neus, naar voorbijgaande kwesties en bewegingen van den dag. Daarachter echter liggen, daarboven blijven staan de eeuwige problemen van den menschelijken geest en zijn eeuwige worsteling om de hoogste waarheden voor het denken en de diepste overtuigingen des gemoeds. Daar waar wetenschap en wijsbegeerte in hun laatste en hoogste gedachten het religieus-moreel bewustzijn in zijn opperste waarheidsbesef raken, hetzij dan om het te steunen of om het te vernietigen, daar ligt het hoogtepunt van alle geestelijk leven, waar een der grooten, die er ons heenwees, ons geleerd heeft al het bloot tijdelijke en bloot menschelijke *sub specie aeternitatis* te zien

Het Duitsche volk blijkt nog altijd rijk aan geesten, die dat hebben verstaan. Nu moge het een gistende ketel zijn, waar zijn erfvijand zijn wraak onder verstookt en met zijn sabel in roert op hoop van zegen, al bedreigen de dampen en ontploffingen de halve wereld, dat alles zal eenmaal uitgezied en uitgedoofd zijn. Wie weet, of een volk met zoo rijken aanleg van denkkracht en religie niet, door den nood gelouterd en gesterkt, bestemd is weder met denkers en kunstenaars, religieuze en maatschappelijke hervormers van eerste grootte de wereldbeschaving te verrijken, gelijk het zoovaak heeft gedaan. Alles wijst er op, dat de wijsbegeerte een cultuurtaak te vervullen heeft van de hoogste beteekenis. Te helpen bouwen aan een geestelijk tehuis, waarin ons rijke, maar verbrokkelde weten hecht is samengevoegd, zoodat ons denken er zekerheid vindt en rust, het gemoed zijn blijdschap en zijn

vrede, en ons willen een vaste richting ziet en een bemoedigend uitzicht voor zijn streven, is de wereld te helpen verlossen uit haar diepsten en meest algemeenen nood. En waarschijnlijk zullen het eerst door de aanraking en de samenwerking der wetenschappelijke denkers van alle landen, die beter dan de massa weten, hoezeer men elkander noodig en hoeveel men aan anderen te danken heeft, de wel diep gescheurde en geschonden, maar nog niet verscheurde en onverbrekelijke banden van ons hoogere geestesleven weder worden opgenomen en hersteld. Iedere ernstige arbeid aan de groote vragen van ons denken en gelooven is een verovering voor de geheele wereld, een overwinning niet voor een, maar voor alle volkeren, een hernieuwing van het verzwakte bewustzijn der ware beschaving, het bewustzijn dat wij meer dan een hoop wedijverende en strijdende natiën, dat wij een menschheid zijn.

H.Y. GROENEWEGEN.

Naschrift.

Dit opstel was reeds afgedrukt, toen van de *Philosophie der Gegenwart* het vierde deel verscheen. Het is even fraai uitgevoerd en belangrijk van inhoud als de eerste drie deelen. De beperking tot de Duitsche denkers is reeds in het tweede deel opgeheven. Nu wordt het woord gegeven aan den Italiaan Benedetto Croce en den Deen Höffding. De laatste heeft trouwens veel van zijn werken in het Duitsch geschreven. Zijn zelfbeschouwing is zeer belangrijk. Die van den Roomschen denker Gutberlet, fijn scholasticus en toch weer te veel modern wijsgeer om tot het zuivere dogmatisme van zijn kerk te komen, niet minder. Broederlijk staan daarnaast de biografieën van Ostwald en Ziehen en Ziegler. Keyserling kreeg daar ook een plaats, vermoedelijk meer om zijn invloed als wijsgeerig schrijver dan als wetenschappelijk denker. Maar zoo laat het mooie boek ons al de richtingen zien, waarin het Duitsche denkleven voortgaat zich te ontwikkelen. Voortgaat? Als ten minste zijn sterke levenskracht en werkkracht niet gebroken wordt door hongersnood en armoede, die te midden der politieke en sociale verwarring vooral het intellect bedreigt. In dat geval zou de noodlottige staatkunde van één volk gewroken worden op de welvaart niet alleen, maar op de beschaving der geheele wereld.

G.

Nieuwe Nederlandsche vertelling.

II.

Het schijnt eenvoudig en natuurlijk, dat vogeltjes zingen zooals ze gebekt zijn, elk diertjen op zijn eigen wijs, maar vanzelfsprekend blijkt het toch niet. Daar hebt ge den heer A.H. van der Feen, den auteur van *Mijnheer de Rector.* Knap is deze vertelling gebouwd, met overleg, dat door het gevoel ging; dat voorzichtig en fijn heeft gemetseld om een in soberheid treffend geheel te verkrijgen. De ‘ik’, als mede-commensaal van den roomschen geestelijke, is welgeplaatst om, zonder iets ergers dan fatsoenlijke belangstelling, alle bijzonderheden waar te nemen aan de... zoo gij wilt geringe, doch na de lectuur gelijk een roerlooze herfstimpressie in u hangen blijvende intrigue van dit verhaal, waarvan de verteltrant aandoet als volkomen natuurlijk. Ook geeft gij u zonder verzet gevangen. Het past bij de sfeer, de inrichting van dit ouderwetsch-roomsche huis, u van oude engelekopjes te spreken, nog voordat de ‘ik’ en de rector op hetzelfde chapiter komen; en wanneer het onderhoud ertoe leidt u het zestienjarige nichtje van den huize als een ‘vleesch-en-bloed-geworden’ bidprentje aan te wijzen, glimlacht gij vergenoegd en dankbaar en hoort, zonder u te verwonderen, den ‘ik’ ook met mijnheer den rector over Lippo Memmi en diens kopjes praten en Malvine met een van deze vergelijken.

Toch is dit niet anders dan een slinksche voorbereiding

op wat u later zal worden verteld, o, zoo eenvoudig en zacht en sober: van een gevoel dat moest worden verdrongen, een heel even 'neigen', dat gansch het verhaal is...

Maar het heeft in *De Gids* gestaan: het moet u geboeid hebben en bekoord; nu werd het de middenmoot van een bundel[1)], inderdaad het kostelijkst brok, hoewel ook *Een Gunst* en *De laatste Robber* proeven van goede vertelkunst zijn.

Het zou niet alleen onbescheiden zijn en ondankbaar, het zou van ons beiden een domheid wezen, te overleggen, waarom de heer Van der Feen niet vaker zulke vertellingen schrijft. Doch niet kan hij het kwalijk nemen, zoo we ons erover verbazen, dat hij wèl vele Sinclairtjes schrijft. Want ja, de mensch, die in dit drietal voor ons zingt gelijk een vogel, even natuurlijk, dus even mooi, heeft er een onverklaarbaar genoegen in, zich aan te stellen als 'F. de Sinclair'. Ongetwijfeld behaagt hem dat doen, anders hield hij het niet zoo lang vol. Of bekoort hem het gretige lezend-gnuiven eener schrokkige bent, die in grofheid leeft en dus slechts grove lectuur verduwt? Of... luistert ook hij naar de velerlei stemmen, die wat niet goed is, verkieslijk noemen?

Dit gebeurt wel uitsluitend in zake lectuur! Geen bioscoop die smaalt op tooneel. Geen potpourri, waarvoor reclame gemaakt wordt door op Beethoven te schimpen. Geen charlatan die rept van dokters, anders dan wanneer er een zoo onvoorzichtig is geweest, iets goeds in zijn prulgoed te willen ontdekken. Maar wel hebben wij 'recensenten', die de kwakzalverij in de Nederlandsche vertelling aanmoedigen, door af te geven op goed werk, als naar zij beweren eentonig, vervelend, fantazieloos en... egocentrisch, en dan buitenlanders te noemen, die het knap-doen, zùs en zóó. Zij weten de eigenwijsheid van het groote publiek te vleien en daar zij dikwijls de bitterheid nog in zich hebben van eigen mislukking, doen zij tegelijk zichzelf plezier. Den smaak te verbeteren der lieden die het met hen eens zijn, zou zwaarder taak zijn dan den moriaan te schuren; dus kan hun gebazel niet heel veel kwaad... tenzij er naar hen wordt geluisterd door

1) A.H. van der Feen, 'Een Gunst' en andere verhalen. Amsterdam U.M. Elsevier.

menschen als den heer Van der Feen. Niet iedereen schrijft wekelijks een Falklandje en daar tusschen door *Schakels* of *Op Hoop van Zegen.* Hebben we thans niet iemand die er van heeft gedroomd een dichter te zijn en sedert eenigen tijd in Hollandsch detective-namaaksel handelt? Men onderschatte de verleiding evenmin als het karakter dergenen die voor haar bezwijken. Wàt al dingen die wij Hollandsche lezers 'missen' - aldoor tengevolge der geborneerdheid van onze schrijvers - en die *het* succes in het buitenland zijn! The best sellers!

Ook aan deze vergroving, deze verslapping van dien literairen ernst, dien Tachtig getracht heeft in ons land te brengen, hebben de oorlog en de na-oorlogs-ellende mee schuld en niet uitsluitend het gebrek dat onder schrijvers wordt geleden. De ziekte van de groote-leuzen woedt immers ook in de belletrie. Moet ik u een slachtoffer toonen?

***

De heer Ed. Goeoraads[1)] is geenszins de eerste de beste. In dit *Fakkeldragers* zijn fragmenten, welke niet slechts door heetgebakerde betweters aan ernstige schrijvers die hun best doen als voorbeelden kunnen voorgelegd worden, doch waarvan de vertellende of beschrijvende kracht door geen dezer plichtbeseffende werkers zal worden geloochend. Maar hoogmoed kwam ook hier voor den val. Wij Nederlanders hebben van de ellende dezer tijden minder geleden, dan wie ook onzer naaste buren. Zou onze geest hierdoor den waan dezer tijden niet vermogen te bevatten?! We lezen immers allemaal kranten en wie las nooit iets van Dostojefski!!... Neem een mensch waar een steek aan los is, begin met hem in zijn zwakheid te toonen, dit is *het* Russische recept, naar den tekst van 'de minsten de meesten'. Doch doe van te voren uw lezers beseffen, dat zij hoog de lucht met u in gaan. Niet slechts hebt gij dan onmiddellijk de contrast-werking, die het begin is der romantiek, maar in onze chaotische dagen plaatst gij gezegde lezers onder den doem van 'het Betrekkelijke der Dingen'.

1) Ed. Coenraads. 'Fakkeldragers'. Amsterdam, Maatsch. v. Goede en Goedkoope Lectuur.

‘Het geloof nu is een vaste grond der dingen die men hoopt en een bewijs der zaken die men niet ziet’. Gij herinnert u, hoe Paulus dit soustenu in den brief aan de Hebreeën heeft uitgewerkt. Het begint met Abel's geloof, het gaat tot dat van Sara. Dan komt de prachtige dichterlijkheid van die in het geloof zijn gestorven, ‘de beloften niet verkregen hebbende, maar hebben dezelven van verre gezien’... Er is er ééne onder ons, die zóó krachtig in háár geloof staat, dat zij woorden als dezen bij de helden en heldinnen die haar verbeelding laat leven, zou kunnen te pas brengen. Zij, Henriette Roland Holst, zou er eenheid mede verkrijgen.

Doch we hadden het over romantisch contrast. Zeg, beter nog, bioskopisch contrast. Dat geeft dit Bijbel-citaat met Marti er achter, met dat romansbegin op Java. Doch laat ik liever ernstig blijven; of, ernstig! nuchterheid is hier gepast. Niet enkel in tafelklets met een dischgenoot, ook in het mijmeren er na, houdt een jonge man het beeld eener ‘felheid tegen heel deze vuile koloniale traankokerij’ bij zich; en Marti, die 't heeft opgeroepen, jonge Zwitser, één jaar als bediende op een kantoor, toen tweede redacteur op dubbel salaris bij de ‘Semrang Express’, nu daar ontslagen als te democratisch - Marti begeeft zich intusschen naar de woning van een kameraad die hem gastvrijheid verleent en krijgt, daar zijn gastheer op dienstreis is, diens inlandsche bij zich onder de klamboe. Terwijl hij rustig zijn kennis bedriegt, mijmert hij met vlot gevoel over het lot van stakkertjes als zijn bedgenoote. Daags daarop verlaat hij de Oost, door den omgang met een Hollandsch meisje aan boord ‘wint hij zijn gulle openheid terug’; hier aangekomen, haast hij zich weg naar zijn ouders in Zwitserland en al toont hij ook hun ‘gevoel’, bij een man als zijn vader houdt hij het niet lang uit en de noordergrens steekt hij over. ‘Lafheid? Laf in het kleine? En hoe moest dat dan in het groote gaan? Sinzheim’... We hebben 71 van de 363 bladzijden gehad: ze waren de inleiding tot het meedoen van dezen vijf-en-twintigjarigen Zwitser aan een Duitsche revolutie.

Hoe, dus vraagt men zich, komt zulk een inleiding, een dergelijke opzet van een roman te ontstaan? De schrijver blijkt Indië te kennen: wilde hij literair partij trekken van die

ervaring? Een Zwitser laat hij na een jaar werkens op eenig business-kantoor, voldoende Hollandsch kennen om tweede redacteur van een krant te worden; en... daar le journalisme mène à tout, brengt dezelfde Zwitser het nu in een minimum van tijd tot bestuurslid van het revolutionaire gezag in Sinzheim. Aangezien niets onmogelijk is, kan men Marti's journalistieke promotie in Indië evenmin als zoodanig verwerpen als zijn vliegensvlugge carrière onder de opstandelingen. Doch wel zou men, door vertelling erover, eerst dat kleine in Indië als een veelbelovend begin, later het groote in Sinzheim *verklaard* willen zien. De heer Coenraads vond een verklaring niet noodig. Hij zet Marti midden in de revolutie en daarmee basta, voor Marti en ons.

Of... middenin? Als dat zoo was! Als we den heelen Marti vergaten, slechts met het verhaal van den opstand vervuld. Helaas wordt dit ons niet mogelijk. Zooals ik zei, zijn er beschrijvende fragmenten, episoden, met wel iets van de levendigheid in het koortsig gedoe waar ons van verteld wordt. Doch de roman blijft een verhaal van gestalten: Marti en eenige anderen, die hoofdfiguren voor ons worden.

Wordt onze aandacht ooit warm voor hen? Over het wezen der belangstelling vinden we een paragraaf in het hoofdstuk, dat van Marti's vertoef bij zijn ouders in Zwitserland verhaalt. Eigenaardigerwijs neemt de auteur hier zelf het woord om Marti even terecht te wijzen.

> De gelegenheid om wat meer van de wereld te zien, had Vader niet gehad; hij kon dat niet helpen. Maar was dat een reden - zo moest Heinrich Marti telkens denken - om dan ook maar bot en boers tegenover heel het wereldgebeuren te gaan staan?
> Marti miste het besef, dat het één samenhing met het ander. Hij zag het bekrompene in zijns vaders denken, maar het ontging hem, dat haast niemand er toe kàn komen, zich diep een wereld in te denken, die hij nimmer heeft gezien en nooit langer dan wellicht enkele dagen zàl aanschouwen. Meevoelen met vreemde volkeren of rassen, is mogelijk voor één die land en volk heeft leeren kennen, en dan tuis het geziene overdenkt, zijn opnamen ontwikkelt met hulp van anderen. De belangstelling van hen die steeds tuis moesten blijven, is gedoemd in één te schrompelen tot huis en haard; kleiner en kleiner wordt hun wereld...

Inderdaad, dit zegt, dit is de schrijver zelf. Uit een gelijksoortig gevoel als Marti's ergernis over den ‘bekrompen’ vader, is Coenraad's verlangen naar een roman als dezen geboren; uit het ‘meevoelen’ van den mensch die wat

heeft gereisd, ‘en dan tuis het geziene overdenkt, zijn opnamen ontwikkelt met hulp van anderen’, de roman zelf.

Ons dat mee te doen voelen, vraagt meer, vooral bij gebeurtenissen als hier worden beschreven. Te vaak schiet onze heugenis van kranten-berichten, kranten-beschrijvingen, er tusschen door; de ‘opnamen’ zijn ook door den heer Coenraads blijkbaar ‘ontwikkeld met hulp van anderen’.

Lééfden er nu gestalten vóór ons! Dééd dit met name Marti! Doch ik wees u al op wat er ontbreekt in het boek om zijn dubbele carrière te doen begrijpen. ‘De meesten vroegen tegenwoordig maar direct naar kameraad Marti’, lezen we op bladzijde 140, d.w.z. minder dan 70 pagina's na het besluit van den Zwitser-ex-Hollandsch-krantenmanin-Indië om zijn ouders te verlaten en naar Sinzheim te gaan! Zóó makkelijk wordt men toch niet *de* man, zelfs van een klein-models-revolutie als die in Sinzheim. En zoo we aanvankelijk in het jongemensch dat praatte van tot revolutie opzwiepende menschenliefde en denzelfden nacht zijn gastheer bedroog, weinig zagen van hooge gezindheid; later, wanneer hij eenmaal in de sfeer van zijn wenschen is: een leider in de door revolutionairen bezette regeeringsgebouwen, dan houdt de man naar wien ‘de meesten vragen’ zich aan een woord, hem gezegd door dien kletstafel-kennis in Indië: ‘Let eens op, zeg: haast alles wat je in de wereld doet, doe je om een vrouw’. Toch is géén toepassing van het ‘homo sum’ hier de bedoeling. De roman draait neer op een sentimenteel verheerlijken van de ten slotte terechtgestelde revolutionairen: de verzen uit Hebreeën XI blijken waarlijk als motto bedoeld te zijn!

***

Lijkt de roman van den heer Coenraads niet veel meer dan compilatie uit revolutie-verslagen met als eigens de tepas-brenging van zonderlinge voorbereidings-factoren; naar felle romantiek verlangt ook mevrouw Werkendam[1)], den *Gids*-lezers uit klein werk bekend; doch zoowel het romantische als de felheid geven blijkbaar weer, wat zij voelt. De

1) Edith Werkendam. Als lot en leven dobbelen. Amsterdam, Em. Querido.

titel omschrijft het barokke motief van deze vertelling zeer wel.

Barokke?

Ziehier een kenschets van de schrijfster ‘Diogenès’, gezegd Dio, die de hoofdfiguur uit het boek is.

> Haar verschijning had al eenige beroering teweeg gebracht. Onder de ouderen werd haar naam met een schouderophalen genoemd; afgunst en toch niet te onderdrukken bewondering waren beurtelings in de onverschilligheid, waarmede zij zich trachtten te redden. De jongeren in de kunst waren trotsch op haar. - Eindelijk één die durft! nepen zij, op dagen dat zij in groepjes bij elkaar kwamen, elkander met roede gezichten toe.

Autobiografie?

Helaas hoor ik niet tot die jongeren, al hadden vóór dezen roman een paar vertellingen der schrijfster mij geboeid en fragmenten in andere mijne bewondering gewekt.

Met de zeven woorden, die hier het tweede hoofdstuk voltooien, heeft zij mij, voor het eerst, ontroerd.

In dit tweede hoofdstuk wordt een mooie twintigjarige pensionnaire van een bordeel door de madame gedwongen vóór een ouden heer te verschijnen om voor hem te dansen. Eva griezelt van dien oude. Doch na den dans kwam uit de duisternis van een gordijn een gestalte onder het licht. Het was een vrouw, dat zag Eva oogenblikkelijk. Het bleek een gedrocht. Het is ‘Diogenès’. Zij blijft met de twintigjarige alleen en stelt haar voor het huis en de ellende der ontucht te verlaten. Een hooge schadeloosstelling maakt dit mogelijk en een auto veert weg uit de duisternis van een somber straatje. ‘In de schemerende ruimte binnenin zaten drie zwijgende menschen en l u i s t e r d e n n a a r d e h o o p i n h u n h a r t e n.’

De woorden die mij ontroerd hebben, leest gij daar gespatieerd. Na het eerste hoofdstuk over het leed der schatrijke en hoogbegaafde ‘Diogenès’, was niet dat wegvoeren van een gevallene uit de slavernij der prostitutie, iets dat trof, doch wel deden dit die woorden, omdat zoowel in het gemoed van den goedhartigen dokter die het monster ‘Diogenès’ heeft grootgebracht, als in de ziel van deze een verwachting verklaarbaar was, terwijl de rit voor Eva een redding beteekende.

Twee-en-veertig bladzijden verder heb ik aan Rostand's

Cyrano gedacht en daarmee aan niet meer dan glanzend verzinsel.

Het woord barok is u hiermee verklaard.

In het nooit door vreemden betreden huis der geheimzinnige schrijfster Diogenès zullen, vijf jaren na de ontvoering van Eva, gasten komen. En Eva begrijpt:

> Zaterdagavond wordt een soort van examen... daarna zal ik weten of ik geschikt ben voor het leven waaraan je mij wijden wilt. Niet waar Dio? Dio dacht: Zij weet niet wat ik van haar verwacht. Ik kan het haar ook niet uitleggen, men vertelt zijn liefde-verlangens niet uit, zelfs niet aan een zuster. Ze moet den man voor me zoeken die me liefhebben zal... door haar heen zal ik me geliefd door hem weten. Ik zal geluk beleven, zoo niet volkomen, dan toch zooveel als mogelijk is. Misschien... misschien... komt er een dag dat hij begrijpt.

Die dag komt inderdaad, doch met andere gevolgen dan de domme mismaakte, van wie we al op de eerste bladzij vernemen, dat ze een ‘beroemde schrijfster’ is, met haar omkeering van de rollen, eens onder het balcon van Roxane afgespeeld, heeft gehoopt. Een vrouw verliefde op den mooien dommen knaap en kreeg geen vermoeden van wat er koortste in Cyrano's ziel. Zou nu een man, in het huis der weelde dat de woning van ‘Diogenès’ is, naast dit niet aan te ziene monster eene schoonheid als Eva vindend die hem als de schrijfster (en als een zuster van het gedrocht, dus als ook hier thuishoorend) wordt voorgesteld, den geest leeren schouwen in de mismaakte en om dien geest deze verkiezen?...

De door den dokter gevreesde teleurstelling is de inhoud van den... nu ja, barokken, doch ook in beteren zin ongewonen en knap, zij het vaak wat slordig geschreven roman.

J. DE MEESTER.

11 November.

Dostojewskij's politieke geschriften.

Dostojewskij's 'Dagboek van een Schrijver' bevat een groot aantal opstellen van zeer heterogene inhoud van de jaren 1873, 1876, 1877, 1880, 1881. In 1876 en 1877 verscheen dit 'Dagboek' elke maand als een tijdschrift, uitsluitend door Dostojewskij gevuld. Wij vinden hierin herinneringen uit eigen leven, beschouwingen naar aanleiding van gebeurtenissen van de dag of eenvoudig van opkomende ideën, en zelfs een novelle. Een grote rol speelt in deze opstellen de politiek, maar een strenge scheiding tussen politiese en algemeen-ethiese beschouwingen is niet mogelik; daarvan kan de lektuur der tans in het Nederlands verschenen bloemlezing[1)] een ieder overtuigen.

Dostojewskij's ideën over Balkankwestie, expansie in Azië, Russiese finansieën, Ruslands verhouding tot Europa en over andere politiese onderwerpen worden bepaald door zijn opvattingen over natuur en bestemming van het Russiese volk. Nergens ter wereld leeft gelijk in Rusland het algemeenmenselike ideaal van broederschap der mensheid in Christelike geest; dat is het grote woord, dat Rusland tot de gehele wereld te spreken heeft, het is de bevrijdingsleus, die eenmaal de samenleving der volken tot een hoger peil kan opvoeren. Reeds de dichter Poesjkin (1799-1837) heeft Ruslands zedelik ideaal en voorbestemming begrepen; zijn Tatjana (uit

1) F.M. Dostojewski. Politieke geschriften, onder toezicht en van een inleiding voorzien van Henriette Roland Holst. Amsterdam, N.V. Johannes Müller.

het gedicht Onegin) is een typies Russiese figuur door haar gevoel voor de zedelike waardigheid des mensen; haar eigen levensgeluk zal zij niet bouwen op het ongeluk van een medemens; ja, als zij voor dit offer het geluk der hele wereld kon kopen, zal zij het offer niet brengen.

Hoe zal Rusland aan zijn verheven bestemming voldoen? De jaren 1876 en 1877 openen grootse perspectieven. De bevrijding der Balkanslaven van het Turkse juk zal groter kracht geven aan het ware orthodoxe geloof, en, wordt Konstantinopel Russies, dan zal vandaar het licht der onvervalste Christelike religie uitstralen over de naar geestelike bevrijding dorstende wereld. Dit kost offers; maar het Russiese volk brengt die gaarne; met een inderdaad heilig vuur grijpt het naar de wapens. Dostojewskij erkent niet het weerloosheid-ideaal van Tolstoj; een oorlog, altans voor de zege van het Russies Christendom, acht hij geoorloofd, ja zelfs loffelik. Een zonderlinge contradictie met de resignatie van Tatjana, die geen geluk wil bouwen op het ongeluk van wie ook! Ook de gewelddadige expansie in Azië dient de zaak van Ruslands ethiese kuituur en wordt door Dostojewskij met enthusiasme begroet. En gesteld dat Rusland eens geplaatst werd voor de vraag, of het bereid zou zijn, aan het vermaterialiseerde en gerationaliseerde Europa met wapengeweld zijn eigen humaniteitskultuur op te dringen, dan kan ik mij voorstellen, dat Dostojewskij dat geweld zoude billiken.

Zulke contradicties in éénzelfde mensegeest, die als spontane psychiese verschijnselen zo begrijpelik zijn, doen ons zonderling aan in een naar logika strevend betoog. Dostojewskij's verhandelingen missen dikwels de overtuigende kracht van zijn romans. Niemand bezat zoals hij het vermogen van psychiese penetratie en niemand is in die mate in staat geweest, de duistere gangen van het ‘sousterrain’ des menseliken geestes te ontsluiten voor allen, die behalve voor de waarneming van het vlakke leven van iedere dag een orgaan hebben voor die der potentialiteit van hun chaotiese menselikheid. De logika van zijn psychiese visie suggereert hij ons zonder moeite, maar veel zwakker was bij hem de logika van het rustige betoog.

Dit doet intussen niets af aan de waarde, die het ‘Dagboek van een Schrijver’ voor ons heeft als gewichtig dokument

van Russies politiek voelen. Bij alle generaties van 'Slawjanofilen' vinden wij een dergelijk vast geloof aan de grote kultuurmissie van het Russiese volk; de redeneringen, bestemd om dat geloof ook voor anderen aannemelik te maken, zijn dikwels weinig overtuigend, maar desniettemin is hun geloof rotsvast en niet verstoken van suggestieve kracht. Herzen, die op de theoretiese fundering een scherpe kritiek oefende, erkende als de essentiële basis dezer ideologieën een niet falend gevoel voor de goede en gezonde eigenschappen van het Russiese volk, en ook hij geloofde aan de dominerende betekenis van de 'moezjik' voor de regeneratie der wereldmaatschappij. De meest gepassioneerde heraut van het Russiese volk is Dostojewskij geweest; evenmin als Herzen noemde hij zichzelf een Slawjanofiel, maar zijn denkbeelden staan toch zeer dicht bij de hunne. En hij stelde de Russiese problemen met een buitengewone scherpte, ze doorschouwend tot in hun voor anderen onzichtbare konsekwenties. Het is daarom begrijpelik, dat Masaryk hem tot de centrale figuur van zijn boek 'Russland und Europa' heeft gemaakt.[1)]

Dostojewskij heeft menig artikel van zijn 'Dagboek van een Schrijver' gewijd aan Ruslands roeping als wereldhervormer. Aan zulk een roeping geloven ook de beste en eerlikste der bolsjewieken, maar hun idealen zijn ekonomies-materialisties, die van Dostojewskij ethies-religieus. Bij sommigen echter neemt het communistiese dogma de vorm aan van een geloof, herinnerend aan dat van overtuigde Christenen als Dostojewskij, en de gemeenschappelike motieven van sociale rechtvaardigheid en solidariteit aller mensen kunnen iemand wel eens sterker opvallen dan de totaal verschillende bodem, waarop zij rusten. Zo verwondert het mij niet, dat mevrouw Roland Holst in haar naar inhoud en vorm zeer goede inleiding bij de Nederlandse vertaling de blijvende waarde van het 'Dagboek' ziet in Dostojewskij's juiste begrijpen van de Russiese volksgeest, die in staat is tot het verwezenliken van nieuwe, hogere idealen van sociale rechtvaardigheid: 'In veel heeft hij zich vergist - niet in het essentieele. Niet in de overtuiging, dat het russische volk door

1) Speciaal het tweede, wel reeds geschreven, maar nog niet verschenen deel zal aan Dostojewskij gewijd zijn.

zijn - historisch geworden - aard en wezen, geroepen of zoo men wil verkoren is, alle volken vóór te gaan in den strijd voor een nieuw levensbeginsel, voor universeele eenheid.' Intussen vermag ik hierin niet het meest essentiële van Dostojewskij's ideën te zien; een dergelijke overtuiging van Ruslands betekenis voor de toekomstwereld vinden wij ook bij Herzen en bij talrijke groepen van zgn. 'Narodniki' - Nekrasow geeft in zijn verzen herhaaldelik uiting aan die overtuiging, - het meest typiese van Dostojewskij is echter de ethiese basis van zijn idealen. Hierdoor staat hij zo scherp tegenover alle atheïsties gekleurd socialisme, dat wij ons zijn houding tegenover het bolsjewisme en de daardoor verwekte volksbewegingen alleen streng afwijzend kunnen voorstellen. Intussen is de vraag, die bij het lezen van 't 'Dagboek' zo vaak bij ons opkomt: hoe zou Dostojewskij, als hij tans leefde, de toestanden in zijn vaderland beoordelen?, uiterst moeilik met enige nauwkeurigheid te beantwoorden, - te moeiliker nog, daar Dostojewskij's logika wel eens andere wegen kiest dan onze Westeuropese en daar zijn geschriften niet vrij zijn van contradicties. De Russiese revolutie heeft ontzaglike offers aan menselevens en mensegeluk gekost; op zulke offers zou Poesjkin's Tatjana, door Dostojewskij verheerlikt als de ideale Russiese mens, geen toekomst willen bouwen. Maar wij zagen reeds, dat Dostojewskij, waar een groot doel op het spel stond, wel eens dit Tatjana-ideaal verloochende. Hoe zou hij tans spreken? De kwestie van de offers is hier intussen niet de enige; gewichtiger nog is die van het doel. Zou Dostojewskij het najagen van het communistiese ideaal billiken? Hij, die de historiese evolutie voelde als een religieus proces en als de hoofdvraag der toekomst van Rusland en de wereld het: met God of zonder en tegen God? Met God, dat wil zeggen, met de God van demoed en zelfopoffering, die beleden wordt door de onbedorven Russiese Christen, - tegen of zonder God, dat is: met socialisten en andere rationalisten, die niet het ethies-religieus bewustzijn, doch materiële toestanden en betrekkingen voor de primaire grondslagen der samenleving houden. Hoe heeft Dostojewskij gefulmineerd tegen deze bedervers van mens en maatschappij! En zou hij tans meegaan met Lenin's revolutie? Zou hij zeggen, dat het Russiese volk in zijn jongste revolutie zijn humaniteits-ideaal heeft ver-

wezenlikt? Zou hij niet veeleer menen, de vizioenen van Sjigaljow te zien verwezenlikt?

In zijn ‘Boze Geesten’ heeft Dostojewskij zijn vloek uitgesproken over de atheïstiese revolutionnaire gedachte, waarvan hij ons de verste konsekwenties heeft geschilderd in de amorele wereldbeschouwing van Werchowenskij Jr. en Sjigaljow. Werchowenskij is in de praktijk der revolutionnaire aktie een cyniese menseverachter, haat en achterdocht zaaiend, zijn werktuigen door onderlinge verantwoordelikheid voor wanbedrijven en door spionnage aan elkaar en aan zichzelf bindend, voor geen slachtoffers terugdeinzend. Enig ideaal ontdekt men niet bij hem, totdat hij in een gesprek met Stawrogin de fantastiese gedachte uitspreekt, dat die mensewereld, die hij veracht, beheerst moge worden door Stawrogin zelf, de mens zonder ethiese warmte, volkomen koel blijvend zowel tegenover goed als kwaad. En met een bij hem ongewoon enthusiasme verhaalt hij Stawrogin van de verstandige ideën van Sjigaljow, die negentig prosent der mensen wil reduceren tot een kudde, onderworpen aan de heerschappij der overige tien prosent, die vrij van het leven genieten. In die kudde handhave men een algehele gelijkheid door een geperfectionneerd spionnagesysteem en door een nivellering van beschaving; verhoogde beschaving immers voert tot differentiëring. Dit kuddeleven is vervelend, en verveling is een aristokraties gevoel; daarom laat Sjigaljow elke dertig jaren door de kudde een stuiptrekking gaan, dan eten de mensen elkaar een tijdlang op, om daarna weer te vervallen tot passiviteit en gedweeheid. De wereld van Werchowenskij en Stawrogin is die van het Beest der Openbaring, zegt Wolynskij; en wanneer een paar jaar geleden Merezjkowskij het huidige Rusland ‘het rijk van de Antichrist’ genoemd heeft, dan wil hij daarmee zeggen, dat Dostojewskij's vizioenen van de atheïstiese revolutie tot werkelikheid zijn geworden. Zou ook Dostojewskij zelf het heden vervloeken als een zege der Werchowenskij's en Sjigaljow's?

Het komt mij mogelik voor, dat Dostojewskij tans, na de val van het tsarisme, dat hij te eenzijdig als een zegenrijke ethiese kracht beschouwde, en na de chaotiese jaren van burgeroorlog, het een en ander in zijn politieke ideën zou hebben gewijzigd. Dat hij echter in het heden een vervulling

zou zien van de Messias-taak, die hij aan zijn volk had toegedacht, dat lijkt mij uitgesloten. Wij moeten intussen niet vergeten, dat de Christelik voelende Dostojewskij de gelukstaat der mensen eerst mogelik achtte, wanneer het tijdelike voor het eeuwige zal hebben plaats gemaakt. Wanneer hij in het 'Dagboek van een Schrijver' wel eens de schijn aanneemt, een toekomstige heilstaat op aarde, gebaseerd op een ethiese suprematie van Rusland, voor mogelik te houden, dan komt hij in strijd met een der hoofdpunten van zijn eigen geloof: dat de verzoening van alle aardse leed en onrecht eerst komen zal in een hiernamaals, nadat wij uit de doden zullen zijn opgestaan. Het aardse leven is een chaotiese strijd tussen goed en kwaad, tussen God en duivel. De Russiese mens heeft de sterke neiging tot boete-doen na bedreven zonde en ten slotte overwint in hem het goddelike het duivelse; maar zolang de mensen mensen zijn, blijft hun ziel het strijdperk, waar goed en kwaad elkaar bekampen, en een dergelijk strijdperk is hun samenleving. Dostojewskij's politieke idealen baseren zich op zijn liefde voor de zondige, vaak zelfs misdadige en verdierlikte, maar in zijn diepste wezen morele Russiese mens; deze is voor hem het primaire en de ethiese wisselwerking tussen de mensen is de gewichtigste stuwkracht der historie. Ook tans zou, dunkt mij, Dostojewskij zijn oordeel over het heden en zijn verwachtingen van de toekomst meer op het zedelik peil der mensen dan op regeringsvorm of sociale organisatie bouwen. Hetgeen wij lezen van het tegenwoordige Rusland en hetgeen ooggetuigen ons meedelen, wekt vaak de indruk van toegenomen zedelike corruptie; van de goede daden is minder boek gehouden, maar men behoeft slechts de ervaringen van Russiese vrienden te horen vertellen, om telkens getroffen te worden door de immuniteit van zoveel helden hunner verhalen tegen alle zedelik bederf. Als Dostojewskij tans leefde, dan kan ik niet aannemen, dat hij zou juichen over vervulde idealen of verwachtingen, maar zijn geloof aan de Russiese mens en het Russiese volk zou hij niet verloren hebben.

N. VAN WIJK.

Tooneelbeschouwingen.

Het begin van het seizoen heeft veel belangrijks gebracht, veel belangrijks en van onderling zoo verschillenden aard, dat opnieuw de schoone mogelijkheden van het tooneel werden in het licht gesteld, al bleef de groote regie- en ensceneeringskunst, zooals wij deze het laatst zagen bij ‘Dantons Dood’ van Royaards - Strnad, ons thans nog onthouden.

***

Alexander Moissi keerde tot ons terug. De verrukking over zijn spel was verleden jaar zoo hoog gestegen en de bewondering had toen zoovele grenzen overschreden, dat hij ditmaal wel eenigszins moest tegenvallen. Het is moeilijk te verdragen, dat een idool menschelijke eigenschappen, met name van zijne deugden ook de keerzijden vertoont.

Moissi is, ik meen het eerst door den Amsterdamschen tooneelcriticus van de *N. Rott. Crt.,* den heer Van der Vies, een lyricus genoemd. Hij wordt door dit woord zeer goed gekenschetst. In zijne beste oogenblikken is zijn spel dermate ontroerend, dat men het nooit zal vergeten; een klare stem spreekt dan tot ons diepste innerlijk. Doch het zijn deze oogenblikken, die ons bijblijven; het is niet de rol die wij ons blijvend herinneren; de tooneelspeler bouwt geen menschenlevens voor ons op, die ons geopenbaard worden in hun wezen, hunnen opgang, hunnen val.

Moissi speelt en wij zien toe, bekoord meestal, verstrooid zoo nu en dan; zijne verschijning is altijd van eene natuurlijke gratie, zijn gelaat expressief, zijne stem melodieus; hij forceert zijne krachten niet en versmaadt het oneerlijke effect... en toch, wij kunnen naar zijn spel kijken en ons verbazen, dat

het ons zoo weinig zegt; wij kunnen naar hem luisteren en de woorden verstaan zonder meer. Totdat het woord komt, dat bij den tooneelspeler aanslaat, dat van hèm wordt, dat zijn eigen gevoel, zijn eigen verbeelding oproept, en hij ons plotseling in de ziel van het menschelijke doet schouwen.

Moissi's 'Hamlet' heeft mij koel gelaten; doch in de kamer van de Koningin heeft hij woorden gesproken, zóo als ik die niet meer van een ander of bij het lezen van het stuk zal hooren.

Belangrijker nog, door het samengaan van gevoel en verbeelding, was de scène in Beer-Hofmann's 'Der Graf von Charolais', na de goede groote daad van den Rechter. De ontroerde verbazing van den diepgewonden jongen; zijn duizelend ontwaken op den grens van twee werelden, waarvan de nieuwe, opeens daar voor hem opengaande, een onbegrijpelijk heerlijke droom lijkt: want de menschen zijn niet laag meer noch ellendig.

En al zie ik de geheele rol anders dan Moissi haar speelde, ik zal ook niet vergeten zijn Johannes Vockerat in Hauptmann's 'Einsame Menschen', waar hij b e z e t e n wordt door zijn verlangen.

Het grootste succes heeft Moissi - ik geloof terecht - in ons land behaald met zijn Fedja, in Tolstoi's 'Der lebende Leichnam'. In de figuur van Fedja is blijkbaar zeer veel, waaraan Moissi zich innerlijk voelt verwant. Zijn Fedja wordt haast voortdurend doorglansd door het menschelijke, en stijgt soms tot het volkomen essentieele. Ik denk natuurlijk aan Fedja's bekentenissen in de kroeg; ik denk niet minder aan zijn sterven, de enkele, korte zinnen.

Fedja's bekentenissen... Wekt niet de mensch daar vóor ons op het tooneel, stemmen in ons zelven op? Zullen niet velen, die dezen Fedja hebben gezien, aan Moissi blijven denken met bewondering en ook iets als broederlijke genegenheid?

***

Na Moissi is Albert Bassermann tot ons gekomen, en zijn spel was interessant reeds om de tegenstelling. Als Moissi niet Moissi was, dan zou men hem moeten bestrijden. Hadden wij

dit niet geweten, Bassermann's spel zou het ons duidelijk hebben gemaakt. Albert Bassermann is de groote beelder van menschen in hun wezen, dat ook door het uiterlijk spreekt; van menschen in hunne saamgesteldheid, welke in zijn spel een vastomlijnd geheel wordt.

Hij is een mensch die ziet en veel begrijpt, in wien de kiem aanwezig is van vele levens; en hij is een kunstenaar, die in bijna pijnlijke oprechtheid de personen schept zóo als zij voor zijne verbeelding kwamen te staan; die door zijn sterk talent dit kan.

Wie is Bassermann, de mensch zelf? De vraag werd gesteld na afloop zijner gastvoorstellingen, nadat men den kunstenaar in drie onderling zeer verschillende rollen had gezien. Het antwoord bleef uit.

Hij was geweest de ijdele maar kinderlijke, toch imponeerende groote zanger en rustelooze minnaar in ‘Der Grosse Bariton’, die in de pauze van Mozart's ‘Don Juan’ nog in de sfeer leeft van zijn rol. Daarna Hjalmar Ekdal in ‘Wildente’, de vooze mislukte, poseur gedeeltelijk te goeder trouw. En ten slotte Ibsen's Baumeister Solness - door wien Ibsen mij nog nooit zóo na was gebracht - de kunstenaar die eens op den top van zijn leven tot God heeft gesproken, doch nu wordt aangevreten door de dingen van de aarde.

Bijna pijnlijk oprecht, zeide ik, is Bassermann in zijne uitbeeldingen. Niet welwillend is hij in zijn kunst. Een tikje meer romantiek, en het publiek had na Solness niet van den kunstenaar kunnen scheiden. Thans werden velen, vooral vrouwen, wat beklemd door deze niet onschoone, doch meedoogenlooze waarheid.

En deze man speelt toch - zooals uit afbeeldingen blijkt - den Othello in volle wapenrusting aanvankelijk met den glimlach van een knaap!

***

Ook wij in Nederland hebben onze uitnemende tooneelkunstenaars. Een van hen is Esther de Boer - van Rijk, die thans haar 50-jarig jubileum viert. Ik behoef de creaties niet te noemen, waar Mevrouw de Boer haren roem aan dankt. Wie kent ze niet? Slechts wil ik aan een der voortreffelijkste

herinneren, die niet genoeg bekend werd, aan hare Moeder Hilse in Hauptmann's ‘Wevers’, een stuk dat hier zelden werd gespeeld. Tegenover den ruigeren Vader Hilse van Louis Bouwmeester, hield haar oud smarte-vrouwtje het niet alleen ten volle uit, het werd een beeldje waar men de oogen niet van afhouden kon. Naar Moissi's verschijning en gebaar zal men met groot genoegen blijven kijken, doch het eigenlijke bereikt hij door zijn blik en hetgeen er opklinkt uit zijn woord. De figuren van Mevrouw de Boer zijn soms van eene levende strakheid, als waren zij door de vaste gevoelige hand van een ouden Meester gesneden.

Zoo was het ook weer in haar rol van eene oude ‘woekeraarster’, in het jubileumstuk van dien naam, wier edeler menschelijkheid niet vernietigd blijkt te zijn. ‘De Woekeraarster’ is een tooneelstuk zonder waarde, beneden het talent van den schrijver, A. Defresne, en de rol van Mevrouw de Boer geeft haar geen materiaal voor eene innerlijke uitbeelding. Doch hoe zeer drong hare plastiek ons telkens weer tot aandacht, en hoe prachtig was aan het slot het verstilde doode gelaat, als van ivoor.

***

Wij spraken hierboven uitsluitend over individueel- en niet over ensemble-spel. Ik herhaal: de groote regie-kunst bleef in dit seizoen ons nog onthouden. Maar wel hebben wij ook thans voorstellingen bijgewoond, waar iets van uitging reeds door de stemming van het geheel. Ik noem de vertooning van ‘De terugkeer van Peter Grimm’, van David Belasco, door ‘Comoedia’ te Amsterdam. In Moissi's gezelschap bevonden zich enkele verdienstelijke krachten en de edele kunstenares Lina Lossen - ik hoop nog eens over haar te spreken in ander verband - terwijl de troep van Bassermann werkelijk zeer goed was. Doch de Nederlanders bereikten door hun ensemble-spel, dat hunne voorstelling-als-geheel bijzonder, want iets eigens werd. Het stuk van Belasco zou niet door een Nederlander geschreven kunnen zijn, het draagt een anderen geest, en deze bleef in de vertooning toch behouden. Doch het wereldje van Peter Grimm kreeg in de voorstelling ook natuurlijkheid, een schijnbare mogelijkheid, en dit dankt het

ongetwijfeld aan de regie van Mevrouw Ranucci - Beckmann en aan de tooneelspelers van Comoedia, aan de niet hoogvliegende maar zuivere verbeelding van deze Nederlanders, aan hun maat- en kleur-gevoel. Er was een eigen atmospheer in de voorstelling

FRANS MIJNSSEN.

Binnenlandsch overzicht.

De Straf der Achterbaksheid.
27 Nov. 1923.

Een volle maand verloren met de poging een nieuw coalitiekabinet aaneen te lijmen; de heeren gunden zich den tijd!

Niet nu voor het eerst; in 1918, in 1922 was het niet beter.

Een gevolg van de partijverbrokkeling, waartoe wij zijn vervallen. Wij erfden een gebruik dat in de onderstelling van het bestaan van slechts twee groote partijen, geschikt elkander in de regeering af te lossen, gegrond was. Wij zetten dat gebruik voort nu de werkelijkheid iets geheel anders te zien geeft, en het gevolg is teleurstelling, mislukking, verbittering en een onverantwoordelijk morsen met den kostbaarsten tijd.

De fictie bezweek eigenlijk al in 1913, toen uit de partijen die men onder den verzamelnaam ‘de linkerzijde’ pleegt aan te duiden, geen kabinet kon worden gevormd. De uitkomst - een tijdelijke uitkomst noemden het toen de partijmenschen - was het extra-parlementair kabinet-Cort van der Linden. In 1918 zou het parlementair stelsel zijn normale werking hernemen. De partijen van rechts heetten te bezitten wat aan die van links ontbrak: een gemeenschappelijk levensbeginsel. Met dit kostelijk bezit richt men echter in de politiek niets uit, tenzij het zich uit als gezamenlijke vorm- en stuwkracht ten opzichte der zaken van staatsbestuur. Het domineeren der schoolkwestie, en dit alleen, heeft indertijd aan de rechterzijde een beperkte mate van dergelijke kracht geschonken. Ieder wist waarvoor men Mackay riep in 1888, of Kuyper in 1901.

Het bereiken van de eindstreep in de schoolkwestie onder Cort van der Linden heeft aan de groepen van rechts het bindmiddel ontnomen. Nog even hield de plicht, het effect der pacificatie van 1917 in den vorm eener nieuwe schoolwet binnen te halen, de drie groepen in 1918 bijeen, maar gemakkelijk viel de kabinetsformatie reeds toen niet.

De drie groepen bezett'en toen juist 50 zetels en voelden zich reeds uit dien hoofde onzeker. Maar er was meer: de invoering der evenredige vertegenwoordiging had bewerkt, dat elk der drie op eigen hand en voor eigen winst in den strijd was gegaan; van ‘stembusaccoord’ geen sprake meer. Het nieuwe kiesstelsel onttrok boven den Moerdijk aan de ‘protestantsche’ candidaten alle katholieke stemmen; het gevolg was dat in de Kamer nu de katholieke staatspartij de beide protestantsche partijen tezamen ver te boven kwam. De *Standaard* bleek over deze uitkomst - die voor ieder die de noodzakelijke werking van het nieuwe kiesstelsel begreep, van te voren op de vingers na te tellen was geweest - bitter ontstemd. Vijftien jaar lang had men ‘met de Roomsche Staatspartij, op Schaepman's initiatief en voetspoor’, één lijn getrokken, en nu had deze vóór de verkiezingen geen overleg met den ouden bondgenoot gezocht, ‘ja zelfs het afscheid nemen vergeten’[1]. Tegen een kabinet van rechts rees, onder deze omstandigheden, ‘overwegend bezwaar’[2]. Was het hierom, dat de opdracht aan Dr. Nolens er aanvankelijk eene tot vorming van ‘een nationaal kabinet’ heette, verstrekt aan een staatsman ‘tot de sterkste der in de Kamer vertegenwoordigende partijen behoorende’?

Die omschrijving scheen, met verzaking van het gemeenschappelijk levensbeginsel van rechts, aan de gewenschte formatie Godsvredebegrippen (het was nog tijdens den oorlog) als fundament te willen onderschuiven. Zij kon niet worden gehandhaafd, toen de op de katholieke in kracht volgende Kamergroep, de S.D.A.P., medewerking aan een ‘nationaal kabinet’ aanstonds ontzegde. Voortaan moest het wel een kabinet van rechts heeten, dat in de maak was; ‘werk voor den heer Idenburg’, meende de *Standaard*[3]. De heer

1) *Standaard*, 6 Juli 1918.
2) *Standaard,* als boven.
3) *Standaard*, 15 Juli 1918.

Nolens liet zich hierdoor niet intimideeren, meed de Kanaalstraat, en trad, buiten Dr. Kuyper om, met anti-revolutionnaire staatslieden in besprek; - het gezag van den ouden dictator was lang aan het tanen. Mogelijk bleek - *geen* ministerie-Nolens, maar althans het ministerie-Ruys, dat zich genoopt zag, nog te elfder ure, in plaats van den beoogden heer Trip, den heer de Vries tot minister van financiën te bombardeeren. De geheele zaak nam *twee maanden,* en toen kwam er een troonrede die het vermoeden wettigde dat de nieuwe regeering eigenlijk haar program nog zocht. Wat later gebeurd is, bewees zonneklaar dat zij ten aanzien van financiën en defensie - er geen had bezeten!

Men betrachte voor het geval-1918 eenige zachtmoedigheid in het oordeel. Het was de eerste maal dat het evenredig kiesrecht had gewerkt, en in September 1918, toen de troonrede werd opgesteld, was er in de heele wereld al zeer weinig standvastigs. Maar dan 1922?

Het kabinet-Ruys was, ook na de totstandkoming der onderwijswet-de Visser, onverdelgbaar gebleken. Niet omdat het zich tegen amputatiepogingen krachtig te weer stelde; integendeel omdat het tot de ergste amputatiën toe gelaten onderging. Zijn karakterloosheid bepaalde in de omstandigheden van 1918-1922 zijn duur. Het weggoochelen der vlootwet vóór de verkiezingen van '22, het verrast worden door de financieele débâcle sedert '21 zijn voor dit kabinet karakteristiek. De kroon der dwaasheid zette het zich op door den stembusuitslag van 1922 voor een votum van vertrouwen in zijn beleid te houden, in plaats van voor het overtuigend bewijs, dat het (door de wet-Marchant verdubbelde, en dus voor meer dan de helft[1)] ongeschoolde) Nederlandsche electoraat zijn kiesrecht nog slechts in den bruutsten vorm te gebruiken weet; bij die gelegenheid eer instinctief stamelt dan bewust spreekt; getuigenis aflegt van een vaag bewustzijn van zekere affiniteiten meer dan oordeel velt over een gevoerd beleid. In het bijzonder had moeten zijn overwogen, dat in wezen het katholieke element op het kabinet-Ruys zijn stempel had gedrukt; dat de stuurloosheid der regeering afspiegeling

1) Voor méér dan de helft, want ook het gedeelte der mannen, dat in '18 voor het eerst meestemde, behoeft nog de scholing van ondervinding der gevolgen van zijn kiesverrichting onder verschillende omstandigheden.

was geweest van stuurloosheid in de katholieke staatspartij, draaikolk van tegenstrijdige politieke belangen en meeningen als deze in de jaren 1918-1922 meer en meer was geworden. Haar uiteenvallen was enkel nog voorkomen door een Pyrrhus-overwinning van het episcopaat, dat zich had moeten bloot geven als nooit te voren. Den opmerkelijksten vooruitgang in stemcijfer nu hadden niet de katholieken, maar hadden de protestantsche partijen te boeken, in het bijzonder de christelijk-historischen. Bij de reconstructie van het kabinet-Ruys in 1922 is met deze omstandigheid niet in voldoende mate rekening gehouden. Die geheele reconstructie was een fout. Er had behooren te zijn gevraagd, wie der zestig, bedreigd door de gevaren welke het kabinet-Ruys niet had weten te bezweren, de leiding eener rechtsche politiek aandurfde? Die man van durf had Hare Majesteit een program behooren voor te leggen, op dat program zijn medewerkers moeten kiezen, en het vervolgens aan Kamer en volk moeten openbaren.

Er is niet aldus gehandeld; de oplossing der crisis-1922 is een werk der duisternis geweest. De heer Ruys, in plaats van verantwoordelijk leider eener *regeering,* werd zetbaas van onderling elkander wantrouwende Kamergroepen, of liever, van de voorzitters dier groepen. In de leiding der regeering drongen zich onverantwoordelijke elementen; elementen, die hebben moeten instaan voor anderen wier stem zij hebben kunnen toezeggen doch niet leveren. Het leidt tot niets, de gevaren welke het hoofd eener parlementaire regeering uit den aard der zaak bedreigen, en besef en juiste waardeering waarvan hem in het rechte spoor moeten houden, van hem te willen afweren; de liefderijke omarming der heeren Nolens, Colijn en Schokking, waaraan de heer Ruys zich in Augustus 1922 heeft moeten overgeven, blijkt doodelijk voor hem te zijn geweest.

In het bijzonder de heer Colijn schijnt van zijn positie als geheim supraminister hoogen dunk te hebben gehad. Het kabinet-Ruys van nà zomer '22 zou een anders gericht kabinet moeten blijken dan daarvóór, om te kunnen behagen aan den Mentor, contrôleerend thans, gouverneerend straks?

Zulk een taal mocht eenmaal Kappeyne voeren tegenover het tweede ministerie van Heemskerk Sr. Voor de omstandigheden der anti-revolutionnaire partij in het parlement van

1922-'23 was zij te hoog geschroefd. Zij past aan iemand die bereid is het regeeringskasteel door de voorpoort binnen te treden. De heer Colijn is alleen die poort uitgegaan.

Zoowaar is men in 1923 begonnen, de doodloopende steeg nog eenmaal te willen inslaan.

Maar wat in 1922 tot 's lands onheil nog mogelijk bleek, is thans onmogelijk geworden. Een premier, die het lesje gaat halen bij een onveranfwoordelijken achterraad! Wel werd de man gevonden, maar de consulta was niet langer bij machte hem het lesje op te stellen. In '22 schijnt dat nog slechts te zijn gelukt voor één jaar in het voren; thans gelukte ook dit niet meer. Her Majesty's Government must be carried on, en zoo wendt zich de Vorstin, onder algeheele berusting des volks, van de onmachtigen af.

De heer Beelaerts heeft in Colijn's catastrophe een waarschuwend voorbeeld. Hij zal, als het spant, tot de natie moeten durven gaan, en deze zal hem vertrouwen alleen wanneer hij een ondubbelzinnig geluid geeft. Van anti-revolutionnaire zijde tracht men reeds hem op de eischen vast te leggen, die verleden week aan de katholieke kamerclub zijn gesteld en door deze zijn afgewezen. De defensieminister mag hij thans evenmin worden als een ontwapeningsminister. Hij zij reconstructieminister en voorshands niets dan dat. Wat het gereconstrueerde Nederland aan defensie zal doen make het eerlang zelf uit; eerste eisch is, dat zulk een Nederland besta. Ook de millioenennota van September is door de schuld zelf van den staatsman die haar indiende, buiten debat geraakt. De heer Beelaerts wordt ingeroepen in de verwachting dat hij eigen denkbeelden heeft en deze zij het die hij aanstonds heeft open te leggen. Zich aan een verleden te binden waarvoor niet hij de verantwoordelijkheid draagt en dat door dengene die dit wel deed zoo slecht is gediend, is niet zijne zaak. Hij late het fiasco voor wat het is en wende zich naar de toekomst. Aan hem is het uit te maken, welke medestanders hij zich met voordeel meent te kunnen toevoegen. Gevoelt hij een beroep te moeten doen ook op personen van linkschen huize, dan zullen zij verkeerd doen hem, omdat hij uit ander milieu komt, alleen te laten staan. Er is noodig wat ruimte, wat durf, wat geest, wat vertrouwen; - ook zeker veel geluk; maar

keert zich Fortuna niet zichbaar van de achterbuurten onzer partijpolitiek af? Van de krotjes waar overwegingen opgeld doen als deze, of het premieschap niet bij afwisseling toekomt aan personen die al dan niet een kruis slaan? Zij laat zich niet langer door duisterlingen schoffeeren. Wat politiek in de open lucht, wat wij U bidden mogen! Die van het conclave heeft bereikt dat de besten van ons volk zich van de landszaken afkeeren de poortjes waardoor men toegang tot het allerheiligste kreeg, waren te laag. Help ons eerst de publieke zaak aan de beduimeling der geheimzinnigheid ontrukken en in het volle licht brengen; eerste voorwaarde om te zien, of wij ze aan kunnen. Die haar langer in het duister laat, riskeert haar overrompeling door onredelijke en onsmakelijke elementen, en wat een harde straf zou dat voor ons allen wezen, voor ons Nederlanders die wat traag en wat eigenwijs, maar toch ook redelijk en welmeenend zijn, en weten, of weten moesten, dat wij in onze vergelijkenderwijs nog onbevuilde samenleving veel te verliezen hebben. Wat wij van onze 'regeering' te hooren kregen heeft ons door zijn onbeduidendheid veelal zoo gruwelijk verveeld, dat wij, gemakzuchtig, het scherp toehooren begonnen te verleeren; en scherp toehooren moet een natie, die op haar recht en eigenwaarde prijs stelt, altijd. Het verzuim is ons opgebroken, - maak ons de beterschap gemakkelijk, doordat Uw stem weer klank en Uw woord weer zin hebbe. En ga niet schuil achter een onafzienbaarheid van staatscommissies; blijf daar, voor zoover zij onvermijdelijk zijn, als een eigen wilskracht van onderscheiden ...

Wij vragen veel; zoo is onze stemming; zoo behoort zij te zijn: deemoedig, immers medeschuldig. Wij hebben de regeering gehad die wij verdienden. Doe een krachtig beroep op ons beter willen, en beter kunnen zal hoog noodig en nog te elfder uur, de uitkomst wezen.

C.